

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ТІЛДЕРДІ ДАМУ МЕН ҚОЛДАНУДЫҢ
2011-2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК
БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ШЫҒАРЫЛДЫ

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бойынша «Тілтаным» Бас редакция алқасы:

Мұхтар ҚҰЛ-МҰХАММЕД – *бас редакция алқасының төрағасы, министр*
Шерубай ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ – *ф.ғ.д., проф., төраға орынбасары*
Өмірзақ АЙТБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Телғожа ЖАНҰЗАҚ – *ф.ғ.д., проф.*

Әбдуәли ҚАЙДАР – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Мырзаберген МАЛБАҚОВ – *ф.ғ.д., проф.*

Шора САРЫБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Рәбиға СЫЗДЫҚ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Нұргелді УӘЛИ – *ф.ғ.д., проф.*

Көбей ХҰСАЙЫН – *ф.ғ.д., проф.*

Рүстембек ШОЙБЕКОВ – *ф.ғ.д., проф.*

УДК 80/81 (038)
ББК 81.2 Қаз-4я2
Қ 17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті
«Мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жалпы редакциясын басқарған
Ахмеди Ысқақов, Нүргелді Уәли

Томның редакторы
Қ.Күдеринова

Сөздікті құрастырушылар:

Б.Момынова (жыртықсыз – жібер), **Б.Сүйерқұлова** (жібергіз – иемден),
А.Фазылжанова (иемдену – көпер), **Р.Шойбеков** (көперсіз – кеңіс), **Қ.Күдеринова**
(кеңістік – кешкі).

Арнаулы редакциялық топ:

А.Жаңабекова, О.Жұбаева (жауапты шығарушы), **Қ.Күдеринова,**
А.Үдербаев (жауапты шығарушы), **А.Фазылжанова, Р.Шойбеков**

Қ 17 **Қазақ әдеби тілінің сөздігі.** Он бес томдық. 7-том / Құраст.: Б.Момынова,
Б.Сүйерқұлова, А.Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011.
7-том. – Ж–К. – 752 б.

ISBN 978-601-7293-11-6

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген бұл сөздік – қазақ тілінің сөз байлығын молынан қамтитын «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты он бес томдық түсіндірме сөздіктің жетінші томы.

Аталмыш томда сөздік бірліктер әліпби тәртібімен беріліп, олардың мағыналары ықшам түрде түсіндіріледі, грамматикалық, стильдік мағыналары сараланып, кейбір сөздердің қолданылу аясы мен саласы, этимологиясы көрсетіледі.

Сөздік негізінен көпшілік қауымға – баспасөз, ғылым, білім, мәдениет, оқу-ағарту қызметкерлеріне, ана тілін тереңірек білсем, қазақ тілін үйренсем деген жұртшылыққа арналады.

УДК 80/81 (038)
ББК 81.2 Қаз-4я2

ISBN 978-601-7293-18-5 (Т. 7)
ISBN 978-601-7293-11-6

© Тіл білімі институты, 2007
© Тіл білімі институты, 2011

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ КОМИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

Он бес томдық

VII том
Ж - К

АЛМАТЫ
2011

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ

А а	И и	Р р	Ш ш
Ә ә	Й й	С с	Щ щ
Б б	К к	Т т	Ъ ъ
В в	Қ қ	У у	Ы ы
Г г	Л л	Ұ ұ	І і
Ғ ғ	М м	Ү ү	Ь ь
Д д	Н н	Ф ф	Э э
Е е	Ң ң	Х х	Ю ю
Ё ё	О о	Һ һ	Я я
Ж ж	Ө ө	Ц ц	
З з	П п	Ч ч	

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУ

а в и а ц.	– авиациялық	г е о л.	– геологиялық
ал ғ ы с.	– алғыс сөз	г е о м.	– геометриялық
а н а т.	– анатомиялық	г е о ф и з.	– геофизикалық
а н т р.	– антропологиялық	г и д р.	– гидрологиялық
а ң ш.	– аңшылық	д и п л.	– дипломатиялық
ар х е о л.	– археологиялық	д і н и.	– діни
а с т р.	– астрономиялық	е г і н.	– егіншілік
а у ы л ш а р.	– ауылшаруашылық	е л і к.	– еліктеуіш сөз
а у ы с.	– ауыспалы мағына	ер к е л е т у.	– еркелету
а ф р и к а.	– африка тілдері	ес к і к і т.	– ескі кітаби
ә д е б.	– әдебиеттану	ес і м.	– есімдік
ә л е у м.	– әлеуметтік	е т.	– етістік
ә с к.	– әскери	жа ғ ы м с ы з.	– жағымсыз
ба ғ т е р.	– бағалы терілер	жа қ т ы р ма у.	– жақтырмау
ба л а т і л і	– бала тіліне тән сөзқолданыс	жа ң а.	– жаңа сөз
ба т а.	– бата	ж е р г.	– жергілікті сөз
б е й н.	– бейнелі сөзқолданыс	з а ң.	– заң
б е й п і л.	– бейпіл сөз	з а т.	– зат есім
б и о л.	– биологиялық	з е р г.	– зергерлік
б и о х и м.	– биохимиялық	з о о л.	– зоологиялық
б о т.	– ботаникалық	и н ф.	– информатикалық
в е т.	– ветеринарлық	к ә с.	– кәсіби сөз
г е о г р.	– географиялық	к е к е с і н.	– кекесін

келемеж.	– келемеж	сушар.	– сушаруашылық
кен.	– кен ісі	сүйсінү.	– сүйсінү
контекст.	– контекстік мағына	сын.	– сын есім
көлік.	– көлік қатынасы	табу.	– табу сөз
көне.	– көнерген сөз	тамақ.	– тамақ өнеркәсібі
көтер.	– көтеріңкі стиль	тар.	– тарихи
кіт.	– кітаби стиль	театр.	– театртану
қарап.	– қарапайым сөз	терм.	– термин
қарғ.	– қарғыс сөз	тех.	– техникалық
қаржы.	– қаржы термині	тоқыма.	– тоқыма
қоғ.-әлеум.	– қоғамдық-әлеуметтік	түйешар.	– түйешаруашылық
қоғ.-саяси.	– қоғамдық-саяси	тілек.	– тілек сөз
қолөнер.	– қолөнер	үст.	– үстеу
құқық.	– құқықтық	шыл.	– шылау
құр.	– құрылыс	физ.	– физикалық
лингв.	– лингвистикалық	физиол.	– физиологиялық
мақташар.	– мақташаруашылық	филол.	– филологиялық
малшар.	– малшаруашылық	филос.	– философиялық
мат.	– математикалық	фольк.	– фольклор
мед.	– медициналық	хим.	– химиялық
менсінбеу.	– менсінбеу	шахм.	– шахмат термині
металл.	– металлургиялық	экол.	– экологиялық
мин.	– минералогиялық	экон.	– экономикалық
миф.	– мифологиялық	экспр.	– экспрессивті
мод.	– модаль сөз	эмоц.	– эмоциялық
муз.	– музыкалық	энерг.	– энергетикалық
мысқыл.	– мысқыл	эпос.	– эпостық
од.	– одағай	этно.	– этнографиялық
ойын.	– ойын	ағыл.	– ағылшын тілі
өнер.	– өнертану	ар.	– араб тілі
өс.	– өсімдік	голл.	– голланд тілі
пед.	– педагогикалық	грек.	– грек тілі
полигр.	– полиграфиялық	жапон.	– жапон тілі
поэт.	– поэтикалық	исп.	– испан тілі
псих.	– психологиялық	итал.	– итальян тілі
реніш.	– реніш	қыт.	– қытай тілі
ресми.	– ресми	лат.	– латын тілі
сан.	– сан есім	малай.	– малай тілі
саяси.	– саяси	моңғ.	– моңғол тілі
саят.	– саятшылық	нем.	– неміс тілі
сәулет.	– сәулет өнері	порт.	– португал тілі
сирек.	– сирек қолданылатын сөз	поляк.	– поляк тілі
совет.	– советизм	ор.	– орыс тілі
сөйл.	– сөйлеу	тат.	– татар тілі
спорт.	– спорт	франц.	– француз тілі
стат.	– статистикалық	эфиоп.	– эфиоп тілі

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

- [] тік жақша – ир., ар., лат., грек. т.б. тілдерден енген сөздің этимологиясы.
- < > сынық жақша – терминдік мағынадағы сөздің латын, грек т.б. тілдеріндегі ғылыми баламасы.
- [__] үзік сызықты тік жақша – дерексөздің қысқартылып берілуі.
- ≈ ықшамдалған түрде көрнекі материалдардың берілуі.
- // грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы.

ЖЫРТЫҚСЫЗ с ы н. *Жыртығы жоқ, бүтін.* Адам баласына *ж ы р т ы қ с ы з* былжыратып кимей, таза кимек – бөрі дұрыс іс (Абай, Тол. жин.).

ЖЫРТЫҚТАУ с ы н. *Аздап жыртылған, көнелеу.* Ауылдары қалған үйлердің көбі кішкене үш-төрт қанат *ж ы р т ы қ т а у* кара үйлер (М.Әуезов, Қараш.).

ЖЫРТЫҚ-ТЕСІК с ы н. *Жыртылып тозған, жамау-жасқау.* Қазақтар пәтер сұрап қожаларды мазаламады. Жазы-қысы бірдей өздерінің *ж ы р т ы қ-т е с і к* киіз үйлерінде отыра берді (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Екеуі бірге барып қораны көрді: *ж ы р т ы қ-т е с і к*, жамау-жасқау екен (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). // *Жыртылып тозған жері.* Ондаймен қораның *ж ы р т ы қ-т е с і г і н* бүтіндеуді, етік жамауды, пеш қалауды білмеймін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қора басына пішендерін тасу, тоңын аудару, қыс жағатын қиларын қалап алу, мал қораның *ж ы р т ы қ-т е с і г і н* бүтіндеу, үй сылау, пеш түзету сияқты істері қыстық мекені бар елдердің бөрінің де тегіс жұмылған науқаны (М.Әуезов, Абай жолы). Отындық азғана қамба тезек далада, болмашы шөп тасусыз, қораның да *ж ы р т ы қ-т е с і к т е р і* жабусыз (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

ЖЫРТЫЛ= е т. 1. *Тозу, далба-дұлба болу.* Енесіне иіргіп шуда жібін, Жас қатындар *ж ы р т ы л ғ а н* жамайды үйін (Абай, Тол. жин.). Атадан қалған сауыттың Шығыршығын тот басар *Ж ы р т ы л а* тозса жағасы (Махамбет, Шығ.). Жүріспенен *ж ы р т ы л д ы* Жүрерде тіккен сірі етік. Көрген күні кемшілік Түскелі жерге шыртпін (О.Шииин, Дастан.). 2. *Айдалу, өңделу.* Жатса да елдің шетінде, Тұрады байқап бар аймақ... *Ж ы р т ы л ғ а н* жердің бетінде Жүреді жел де абайлап (С. Жиенбаев, Алтын қалам). Терең *ж ы р т ы л ғ а н* жолсыз далада жүре алмай келеміз (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). 3. *Тіліну, кесілу, айырылу.* Жырылып, аяғымның терісі *ж ы р т ы л ы п*, қазір байлап жүрмін (С.Сейфуллин, Шығ.). Қағысып астындағы жылқы малы, Көкпарға тебініп жұрт ұмтылады. Тақымға орай басып тартқан кезде Көк егі көк серкенің *ж ы р т ы л а д ы* (Ж.Жұматаев, Ләйлә). 4. *Екіге жарылу, бөліну, ажырау.* Жаңыл қырқаға шыққанда аспандағы бұлт *ж ы р т ы л ы п*, аралары ажырай бастады (Т.Ахтанов, Таңд.). Бір бозарып, бір қызарып, Түн сәулемен *ж ы р т ы л ғ а н ш а*. Қараша үйден жұлдыз ауып, Қараша үйге күн туғанша (С.Мәуленов, Алыс кет.). 5. а у ы с. *Сыну.* Көпке дейін тежеу мүмкін болмады Ұлан-асыр қуаныштың тасқынын. Өте орынды соғылды бұл шапалақ, – деп сөз алды тостаған көз жапалақ, – Біз де өнерін қадірлейміз бұлбұлдың, Бірақ аз-мұз шатағы

бар құрғырдың, Қараңдаршы, бір қанаты қыркылған, Балақ жүні ұйпаланған, *ж ы р т ы л ғ а н*, Достарым-ау, жатқан жоқ па осында, Бет қызартар үлкен істің былығы? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қауырсыны *ж ы р т ы л ғ а н*, жаралы құсқа жаралы солдат ұмтылған. Адамнан қорқып ақ кептер, Алыстап өрі, бір жығылып, бір тұрған (М.Мақатаев, Шығ.). 6. а у ы с. *Бұліну, бұзылу, құру.* Олай ету мүмкін емес, – деп Гауһарай қатты тіл, Енді қайтып жамалмайды бұл *ж ы р т ы л ғ а н* шаттығың (М.Шаханов, Ғасырлар.). 7. а у ы с. *Сиреу, азаю.* Өздері неткен көп еді, Қаптаған жердің құртындай. Ентелей басып келеді, Қатары сиреп *ж ы р т ы л м а й* (М.Мақатаев, Шығ.).

Жыртылып айырылады. *Аяқ алып жүргісіз, саусыз көп, қалың. Ж ы р т ы л ы п а й ы р ы л ғ а н* үйрек-казы, Самалы қоңыр салқын айдын көлге! Көре алмай ақырғы рет өлерімде, Мойнымды сұнып тұрмын терең көрге (Ә.Найманбаев, Шығ.). Терезеге жабысам барам дағы, Сендер күтіп тұр ма деп алаңдадым. *А й ы р ы л ғ а н ж ы р т ы л ы п* қалың досым, Біреуінді қайтейін таба алмадым (М.Мақатаев, Шығ.). Сіздің сипаттауыңызға қарағанда, майдан даласы әлі қашық, екі ортада *ж ы р т ы л ы п а й ы р ы л ғ а н* қалың әскер, өркімге бір көзімізді сатып, иығынан тартып жөн сұрап, бар жерімізге жете алмаспыз («Жұлдыз»). Сары қамыстан ұзап қырға шықсаңыз, ақ бөкен, қарақұйрық *ж ы р т ы л ы п а й ы р ы л а д ы* екен (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Мал дегенің сай-салада *ж ы р т ы л ы п а й ы р ы л а т ы н* (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Көйлегі жыртылды. п о э т. *Беті қайтты, күшінен айырылды.* Сағынбасаң, сұрамай-ақ та қой мені, *Ж ы р т ы л а* қоймас төзімділіктің *к ө й л е г і*. Үнемі өзі жаңылмайтын бір сөзінен, Жүрегің бүгін сәл басқашалау сөйледі (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Көктемнің желі жұлқылап, *Ж ы р т ы л ы п* қыстың *к ө й л е г і*. Бұлттарын айдап бұрқырап, Күркіреп аспан сөйледі (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Көңілі [жүрегі] жыртылды. *Көңіліне қаяу түсті.* Көп кездесер тірліктің, жұты маған, Жамандықты бітпейді жұтып адам. *Ж ы р т ы л ғ а н м е н к ө н і л і н* кездемедей, Қираған жоқ өмірің шүкір оған (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Алтыншы қыр үстінде соға ма екен үскірік, Далдалымыз шықпай ма дауыл ұрып, қыс тұрып Неге жете қоясың, тындырасың нені істеп, *Ж ы р т ы л ғ а н м е н ж ү р е г і н*, ұмтылғанмен ышқынып (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ЖЫРТЫЛҒЫШ с ы н. *Жыртылуға бейім.* С витаминінің кемдігінен қан жүретін түтіктердің қабығы жұқарып, тез *ж ы р т ы л ғ ы ш* келеді (Т.Дарқанбаев, Витамин.).

ЖЫРТЫЛУ *Жыртыл етістігінің қимыл атауы. 1. Жұқа нәрсеңіз тозып кесілуі, жыртық түсу.* Сарғыл тартқан үшбұрыш хаттар үлбіреп *ж ы р т ы л у ғ а* шақ қалса да, өткен күндердің қымбат сырларын сақтап тұр («Қаз. әдеб.».). Ақ көйлегімнің жағасын *ж ы р т ы л у ғ а* таяғанша аппақ етіп жуамын (І.Есенберлин, Ғашықтар). **2. Айдалу, өңделу.** Кеше ғана бітік бидай жай-қалып тұрған жерлер енді көрсең, зыбьке *ж ы р т ы л у д а* («Лен. жас»). **3. Айырылу, қақырау.** Сытыр-сытыр сөгілуде тас еден, Жырым-жырым *ж ы р т ы л у д а* қабырға (Қ.Мұқашев, Жер.). **4. а у ы с. Тарау, жіқару.** Қол созымдай ғана тұрған аспан мен тауды тұтастыра өнездеген бұлт ептеп жұқарып, тозығы жетіп *ж ы р т ы л у ғ а* айналған (О.Бөкеев, Мұзтау.).

Жаға жыртылу. *Қызыл кеңірдек болып төбелесу.* Ержігіткетәнмінезбенбаяғы, Бұзақыны өз орнына қояды. Бәлкім *жа ға ж ы р т ы л у ы*, Дей көрме оны тентектік, Тентектік боп көрінеді кейде нағыз еркектік (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жыртылуға шақ қалғандай. *Әні-міні айырылады.* Қос қабағының көкке керілгені соншалық көзінің айналасындағы, одан төменірек күс-күс бет терісі *ж ы р т ы л у ғ а шақ қал ғ ан д а й* («Жұлдыз»).

ЖЫРТЫЛЫМ *з а т. г е о л. Шөгінді таужыныстардың қат-қабатталу немесе әр сипатты таужыныстардың бір-бірімен қолбеу бағытта астасу жазықтығынан көрінетін жыртылып-айырылу түрі. Ж ы р т ы л ы м* әдетте мейлінше иілмелі таужыныстар қабатына жапсарлас өңірлерде жиі ұшырасады (Қаз. тілі. термин. Геология).

ЖЫРТЫНДЫ *з а т. 1. Жыртылған нәрсеңіз қалдығы, соның азғана бөлшегі.* Бұл үшін пакетті, бинтті, сулықты, кездеменің *ж ы р т ы н д ы с ы н*, көйлек-көншекті т.б. пайдалануыңызға болады (Мұны білуге тиіс.). Ол кезде қағаз тапшы. Кітап не газет *ж ы р т ы н д ы с ы* олар үшін қазіргі жылтыр ақ қағазыңнан да қадірлі (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). **2. Соқамен айдалған жер.** Картопты жазда егіп өсіргенде алқапқа көң төгу міндетті түрде қолданылатын шара. Негізгі *ж ы р т ы н д ы ғ а* гектар сайын 40 тонна шіріген көң беріледі (Б.Шағыров, Картоп.). Енді Жамантүздан басқа қолайлы жайылым да қалған жоқ шығар. Бүкіл ен дала қара *ж ы р т ы н д ы* болып кетіпті ғой (С.Жүнісов, Жапанда.).

ЖЫРТЫҢ *е л і к. Сырт көзге ерсі көрінген күлкіні бейнелейтін сөз.*

Жыртың етті. *Сырт көзге ерсі көрінетін күлкімен күлді, тұштан етті.*

ЖЫРТЫҢДА= *е т. Жыртың-жыртың ету, тұштандау, жыртақтау.* Асаубай ста-

Келемеж қылып біреуді, сыртынан күліп *ж ы р т ы ң д а п:* Бетпе-бет келсе сөз таппай, самайы терлеп мыңқылдап, Жат жұрт түгіл әуелі Қадірі кетті қазаққа (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Мына отырған кедей-кепшіктің ол сусыны, шайнамы, аш болған күні *ж ы р т ы ң да п* көңілді ұйықтайды (Қ.Құрманғалиева, Атырау.). Күлген қорлық емес пе? Жығылып жүріп *ж ы р т ы ң да п.* Жылы жансып, адалсып, Мал үшін тұрма құйтыңдап (І.Жансүгіров, Шығ.).

ЖЫРТЫҢДАС= *е т. Жыртың-жыртың етісу.* Сабақтан босанса, жігіттермен *ж ы р т ы ң да с ы н*, хат жазысып, қолтықтасып, құшақтасып жүргені (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЖЫРТЫҢДАТ= *е т. Жыртың-жыртың еткізу, тұштандау.* Басқарманың әйелінің інісі болған соң көкірегіне нан піседі ғой. Өттең мен Ақмоншақ болсам, *ж ы р т ы ң да т п а й* ауыздан қойып жіберер едім (М.Иманжанов, Жастық).

ЖЫРТЫҢ-ЖЫРТЫҢ *е л і к. Жыртыңдап күлген, тұштандаған қимылды бейнелейтін сөз.* Бәрінің де қағанағы қарқ, сағанағы сарқ дегендей үйде де *ж ы р т ы ң ж ы р т ы ң*, түзде де жыртың-жыртың! (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Тиянақсыз, байлаусыз байғұс. Қылпың, не түсер құр күлкіден *ж ы р т ы ң ж ы р т ы ң*. Ұрындырар кісіге кез келгенде, Пыш-пыш демей қала ма ол да астыртын (Абай, Тол. жин.).

Жыртың-жыртың етті. *Жыртыңдап күлді, тұштандады.*

ЖЫРТЫС *з а т. 1. Матаның жыртылу қалпы, жыртылған бөлшегі.* Ағайынның ұрысы, Торқаның *ж ы р т ы с ы* (Мақал). Бой-бой боп бұл біткен *Ж ы р т ы с ы* жер кебе, Ұқсайды сұр жіппен Сырыған көрпеге (С.Сейітов, Жаңғырық). **2. э т н. Қуанышқа арналған салтанатты жиын, тойда әдетте әйелдер арасында үлестірілетін көбіне мата түріндегі кәде.** Дәстүрлі қазақ қоғамында қуаныш кезіндегі *ж ы р т ы с* әйелдер арасында үлестірілетін және солар атқаратын ежелгі ғұрыптардың бірі болған (ҚҰЭ). Қолға тиген *ж ы р т ы с* – сыйлы кәде болып есептеледі (ҚҰЭ). **3. э т н. Қазақ халқының дәстүрлі өлік жөнелту ғұрпында жерлеуге қатысқан еркектерге зират басында үлестірілетін, көлемі беторамалдай мата бөлігі; қарт адамдар қайтыс болғанда матадай берілетін салт, кәде.** Шама-шарқына қарай әртүрлі матадан үлестірген *ж ы р т ы с п е н* жерлеу рәсіміне қатысушы ер азаматтар бетін сүртіп, марқұмға иман айтады (ҚҰЭ). Қайтыс болған кісі ұзақ жасаған, үбірлі-шүбірлі болса, жұрт *ж ы р т ы с*

т ы оның жасын берсін деп ырымдап алып, қастерлеп ұстайды (ҚҰЭ). Мәйітті жерлегеннен кейін молда құран оқиды. Жасы келген адамның қазасында бейіт басында тәбәрік ретінде *жырт* ы с таратылады (Қаз.әдет-ғұрып.). Түнекеңнің дүние салуын ақ сапар, армансыз сапар десті. Біреулер бұл қазаны тойға теңеп, «Түнекеңнің жасына жетсек, арман бар ма?» деп, тәбәріктік *жырт* ы с дөметіп жатты (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). *Жырт* ы с қарт не егде адамдар қайтыс болғанда беріледі (Қ.Шүлембаев, Ислам діні). 4. э т н. *Есік көре барған күйеудің әйелдерге үлестіру үшін апарған матадай сыйлығы*. Ілумен бірге және басқа да заттар – әртүрлі жібек, шыт сияқты (әйелдерге үлестіру үшін) жіберіледі, бұл көделер *жырт* ы с деп аталады (Б.Алтынсарин, Шығ.). Кімде-кім иманның неше нәрсе бірлән көмәлат табатұғынын білмей... басына шалма орап, бірөдар атын көтеріп, оразашыл, намазшыл болып жүргені көңілге қалың бермей тұрып, *жырт* ы с ы н салғанға ұқсайды (Абай, Тол. жин.). Алты қой, бір ту бие, тойға сояр, Орнымен есепші мал сонда толар. Өзімнің үш жүз теңге *жырт* ы с кәдем. Жай келсе тез арада тойың болар (С.Керімбеков, Өлеңд.). Оқылғандардың үйленгені де біртүрлі ғой. Құдатүсер, қолұстатар, шашсипар, ілу, *жырт* ы с, киіт-сиіт, кәде-сәде дегеннің бірі жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жыртыс жырты. э т н. *Жыртысқа арналған матаны елге үлестірді*. Теңгелеп ақша үлестіріп, *жырт* ы с *жырт* ы н, сүйегіне түскендерге киімдерін беретін Қайып қожа дәулетті жан емес (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ақбөбек сәлем берді сыйлап жұртты, Кемпірлер көп жаса деп *жырт* ы с *жырт* ы т ы. Келінге алғыс айтып қариялар Қайыпжан болсын, – десті – құсың құтты (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

Жыртысын жырты. *Сөзін сойледі, жоғын жоқтады*. Өзінің жерін қорғап *жырт* ы с ы н *жырт* қ а н ш а, өз ошағыңның отын сөндірмесеңші, жетесіз неме! – деп ұрсып тастап едім, өкпелеп қалды ма, құлыным, сауыт-сайманын асынып, қоңыртобені асып кеткені (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді). Табымның тартам тартысын, Жарлының *жырт* а м *жырт* ы с ы н, Мешеудің мейірін қандырам (І.Жансүгіров, Шығ.). Жоңғардан есе қайтарып, жолдары болған бір-екі жорықтан соң бұрынғыдай ісі алаштың *жырт* ы с ы н *жырт* а т ы н әңгіме күрт азайып, әр ұлыс қай ұрысқа қанша қол қосқанын, қай шайқаста қай батырының қандай ерлік жасағанын айтып, әрқайсысы өзді-өзі жиналып, оңаша желпінісетінді көбейтті (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ЖЫРТЫС = е т. 1. *Жұқа затты бөлшектесу*. Бұлардың ішінде бірінің-бірі жаулығын *жырт* ы с қ а н, шаштарын жұлысқандар да жоқ емес (З.Ақышев, Ақбел.). 2. *Жер айдасу*.

Бет жыртысты. *Ұрсып-керісті*. Қанша ғайбаттасақ та, бүгін б е т *жырт* ы с ы п жатқан ағасы Шалабай бес жылдан соң дүние салып, «ой, бауырымдап» атап, асына торы шолағын сойып тастайтынын қайдан білсін мұндарлар (О.Бөкеев, Ұйқым.). Екеуі, әйтеуір, өле-өлгенше б е т *жырт* ы с п а й өтіпті (Б.Нұржекеев, Жау жағадан.).

Бет жыртысу. *Қатты ұрсысу, керісу*. Бірін-бірі қинасу, бірін-бірі тоздыру, – Б е т *жырт* ы с у, күнде ашу. Өсек, ғайбат сөз қылу (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

Жаға жыртысты. *Төбелесті, алысып-жұлысты*. Аңадай жерде осы ауылдың біздің Қасым бастаған тентек балалары *жаға жырт* ы с ы п, алысып, жұлысып асыр салып ойнап жүр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған мамырстан заман болса керек, ол шақтың адамдары жақ-жақ боп *жаға жырт* ы с п а й уайым-қайғысыз ғұмыр кешіпті (О.Бөкеев, Қамшыгер.). Бұл үшін *жаға жырт* ы с п а с а қ та, жағалассыз болғанымыз жоқ (Ә.Нұршайықов, Тың астығы.).

Кеңірдек [өңеш] жыртысты. *Қатты айғайласып ұрысып қалды*. Көбі-ақ ешкімге бет бақтырмай, өктемсіп сөйлейді. Өзара керісіп, к ең і р д е к *жырт* ы с ы п, айқайласып та қалады (О.Сәрсенбаев, Бакыт құсы.). Қасқырға ит қосқандай өң е ш *жырт* ы с қ а н ащы айкайдан ақбақай ат үркектеп, басын тауға да, тасқа да салды (М.Сатыбалдин, Жартас.).

Көңіл жыртыспады. *Бір-бірінің көңілін қалдырмады*. Әлі де бір-біріне керек боларларын ойлап, Кітапбек пен Мұхаметжан к өң і л *жырт* ы с п а д ы (Б.Нұржекеев, Жау жағадан.).

ЖЫРТЫСУ *Жыртыс етістігінің қимыл атауы*.

Жаға жыртысу. *Төбелесу, қызыл кеңірдек болысу*. Тәкежан, Әзімбай, Майбасардай ет-бауыр жақындарымен үнемі жарғыласудан, *жаға жырт* ы с у д а н жалықпайды екен (М.Әуезов, Абай жолы.).

Жүз [бет] жыртысу. *Ұрсып-керісу, сөзге келу*. Дәулет – Ратаудың оң қолы, сүйеніші, ауылдасы. Қанша ашуланса да, *жүз жырт* ы с у ғ а бара алмайды (М.Гүмеров, Хазірет.). Мұндай кейістің ащы дәмін бұрын бірді-екілі тартып көрмеген Мәдиханға бүгінгі қатты-қатты сөздерге келіп, б е т *жырт* ы с у аса ауыр тиді (С.Бақбергенов, Өзжігіт.).

ЖЫРТЫСШЫ з а т. э т н. *Жыртыс таратушы, үлестіруші*. Құраншы, азагер, підияға жиналған молда, сүйекші, *жырт* ы с

шы болып сол ажалдың сөзін ақиқаттады (Д.Досжанов, Дария.).

ЖЫРУ *Жыр етістігінің қимыл атауы. 1. Бір жерін сыдыру. 2. Суды бұрып алу.* Егер осы ақшаны бөлетке жұмсаса, Барақ көлінен Кеңгір қойнауына шейін *жырыуға* жетіп, барлық Бағаналы елін асырайтын мол шамасы бар екен (С.Шаринов, Бекболат). **3. Айыру.** Оның ырзығын төгіп, бақытынан *жырыу* күнә (Ә.Кекілбаев, Дала.). Соғыстан жүдеп шыққан қонторғай халықтың азғана несібесін *жырыуға* келгенде беті бүлк етпейді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ЖЫРША ү с т. *Жыр тәрізді, жыр сияқты.* Соны өзіме ұсынса Тұткиылда не дер ем, Жүрегімнің тұсына *Жырша* қарап кетер ем (Ғ.Омаров, Танд.). Далада тұнып жатқанда Айтылмаған *жырша* қар, Сый болардай ақпанға, Ауылға тартты шыршалар (Қ.Ұябаев, Дархан.).

ЖЫРШЫ з а т. 1. э т н. *Халықтың өлең-жырларын жаттап алып айтатын, елге тарататын ақын. Жыршылар* жырды домбыраның не қобыздың сүйемелдеуімен, мақаммен, әнмен айтады, сондай-ақ эпикалық шығармаларды да орындайды. Олар бұрыннан белгілі халық дастандарын, поэмаларды айтып таратады (ҚҰЭ). Шашудай болып шашылар Меруерттей асыл сөз деген, *Жыршылардың* шайыры Асыл сөзді езбеген (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ай қиядан батар ма? Алтын жерде жатар ма? Айтқан сөзі жақпаса, Әлем сүйіп айтар ма? Шолпан көкте батар ма? Жыр көкейге қонбаса, *Жыршы* шырқап айтар ма? (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.). Бұл бірігудің абзал екенін Асан қайғы, Қазтуған, Қотан секілді бүкіл қазақ қауымы ардақтаған *жыршылар* да қолдаған (І.Есенберлин, Алмас.). Қара Қобданың бойында бір ауылда үлкен той болып жатыр екен. Сол тойды Тәйтәй Қаракесектің бір *жыршысы* бастайды (Кердері Әбубөкір, Қазақым). 2. а у ы с. *Тамылжытып, құйқылжытып сайрайтын әнші құс.* Аспанда сайраған, құйқылжытып жырлаған дала *жыршылары* – бозторғайлардың өндері естіледі (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Дала жыршысы. п о э т. а) *Даланы өлеңмен дәріптеуші.* Бәрі де аман болса, – мен де аманмын, – *Жыршысы* жауы тынбас кең *даланың*, Тау Көкше тау-тасына жетпес сенің Жинаса бар маржанын жер-жиһанның (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). ә) *Жыршы құстар.* Аспанда сайраған, құйқылжытып жырлаған *дала жыршылары* – бозторғайлардың өндері естіледі (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Жыршы құс. п о э т. *Әнші құс.* Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар, Мал мазатсып, қуанып,

аунап-қунар. *Жыршы құстар* әуеде өлең айтып, қиқу салар көлдегі қаз бен құлар (Абай, Тол. жин.). *Жыршы құс* бақырайған бақа көрсе, Бақылдап тырбық бақа әнін бөлсе, Ойласаң таңғаларлық дәнене жоқ, Құсадан ақын бұлбұл үнсіз өлсе (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаратылыс жарығын, Көтергенде күншығыс. Тербеп таудың бауырын, Жырлайды тек *жыршы құс* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тамылжыта әнге сап *жыршы құстар*, Көктемнің жанға жайлы күйін шерткен (Ж.Өмірбеков, Алғашқы сөз).

ЖЫРШЫ-КҮЙШІ з а т. *Жыр айтушы, құй тартушы өнерпаз қауым.* Сол кезде ел қорғайтын батыр болған, Ақсақал ақыл айтып накыл болған. Ер менен елге серік *жыршы-күйші*, Халықпен бірге, мұңдас ақын болған (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ЖЫРШЫЛ с ы н. *Жырды жақсы көретін, жырды сүйгіш.* Жырды ұғар *жыршы* л жан, Жырмен сені жұбатар (А.Лекеров, Өмір оты). Ақынның жырдан қол тартпас, Арналған саған қаламым. Жанымды *жыршы* л қартайтпас, Қырау шалған самайым (Т.Жароков, Шығ.). Қиял шалқып, *Жыршы* л зердем оянды, Досты таптым Бауырымдай бір туған (Қ.Бекхожин, Қайран жас.).

ЖЫРШЫЛЫҚ з а т. *Жыршы болушылық; жырсуігіштік, жырқұмарлық.* Көзінді аштым ақындық, *жыршылықпен*. Қаһарлы жыл қылышпен қорқыта алмай, Қылықты сәт айдайды бір шыбықпен! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 1874 жылы туып, 1941 жылы өлген Ыбырай Шыныбайұлы да туған өлкесіне қулығы, баксылығы, *жыршылығымен* аты шыққан адам (Б.Ізтөлин, Шығ.). // *Жыршыға тән.* Жамбыл және басқа халық ақындары өздерінің *жыршылық* талантының күштілігінің арқасында байлардың, патшаның өлсіздігін айқын көрсетті (ҚазССР тарихы). Жатқа айтатын репертуарлары мол, *жыршылық* қабілеті күшті жыршылар әр халықтың эпосының ең негізгі тұтас, көлемді үлгілерін сақтай білген (Е.Ысмайылов, Ақындар).

ЖЫРЫҚ¹ з а т. м е д. *Іштен туа бітетін ерін және таңдай кемістіктері.* *Жырықтың* ең жиі кездесетін формалары – жоғарғы ерін *жырығы* мен таңдай *жырығы*. Таңдай сүйектерінің бұлшық еттері бірікпеуінен болатын таңдай *жырығы* бала туысымен-ақ байқалады (ҚҰЭ).

ЖЫРЫҚ² з а т. қ о л ө н е р. *Киімнің етегі кең, жүріп-тұруға ыңғайлы болу үшін кесіп, жырып салынатын тігіс.* Күн желкем болатын. Әлгі бала аттаған сайын арты *жырық* шинельдің далиған қос етегі ұшпақ боп қомданған дала бүркітінің қанатындай көтеріліп-көтеріліп қоятынын байқады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ЖЫРЫҚ³ з а т. э т н. *Жырығы бар, қалпақ түрі.* Қалпақтың қазақы, *ж ы р ы қ*, құйма, керей нұсқа деп аталатын түрлері болған (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі.).

ЖЫРЫҚ⁴ з а т. ж е р г. *Терісін алу үшін сойылған қаракөл қозының еті.* *Ж ы р ы қ* жеуге жараушы ма еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ЖЫРЫҚ⁵ с ы н. **1.** *Бір нәрсе жырып кеткен, жырылған (ерін, құлақ т. б.).* Есіктің жіп тұтқасын Ақбілек бір-екі тартып еді, мұрны *ж ы р ы қ* тартыншақ түйеше кекжініп келмеген соң, қоя берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ж ы р ы қ* Ержанның баласы Иман байларды ұстап бауыздаймыз депті (Б.Майлин, Шығ.). Қаракер оның төгілген жал-құйрығын, болат серіппедей бөлек-бөлек бұлшық еттерін, *ж ы р ы қ* құлағын байқап қалды (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды түн.). Қайық ішіне толқын лақтырған суды *ж ы р ы қ* құлақ қара бедре шелекпен тез-тез төгіп келеді (Д.Әбілев, Арман.).

Жырық ерін. *Туа біткен ерін кемістігі немесе зақым келгеннен болған жарақат.* Бір жігіт ұзын бойлы шойын қара. Ерекше көзге түскен жеке-дара. Шон желке алақан көз, *ж ы р ы қ е р і н*, денесі алқам-салқам бір дағара (Ж.Саин, Шығ.). Көздері қисықтар, мұрындары ерсі үлкендер мен ерсі тәмніштер, жайын ауыз, секпіл беттер, қалқан құлақ, шот мандайлар, *ж ы р ы қ е р і н*, жалпақ беттер ұзын саптан аласталып, алға шығарылды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Алыс жолда ауыр жүк арқалап белі талған түйе байғұс... *ж ы р ы қ е р н і* бүлкілдеп, алдындағы шалғынды шөккен қалпында бытырлата үзіп, аузын толтыра батырлатып шайнай бастады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ЖЫРЫҚТАУ с ы н. *Аздап жырық; жырық сияқтанған.* Оның бойы ептейсіз ұзын, беті жалпақ, көзі қысық, үстіңгі ерні қоян *ж ы р ы қ т а у* болатын (С.Бакбергенов, Қарға там.).

ЖЫРЫЛ= е т. **1.** *Құлақ, ерін т.б. бөлініп, кесіліп кетуі.* – Пошел отсюда! – деп Жұма солдатты өңменінен итеріп жібергенде, Зейнегүлдің құлағы *ж ы р ы л ы п*, сырға солдаттың қолында қалды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **2.** *Бөлініп шығу, шеттеу.* Станцияға кіре берісте бір арба *ж ы р ы л ы п* шетке шықты да, өзге көшеге бұрыла берді (Т.Иманбеков, Үш ай.). Елеусіз жиыннан *ж ы р ы л ы п* бара жатқан Біркімбаиды көрді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). «У жесен руыңмен» деп, көпшіліктен *ж ы р ы л ы п* шығудан қиын не бар (Б.Майлин, Шығ.). **3.** *ау ы с. Көзге түсу, ерекшелену.* Өзге Құнанбай балаларының ішінен тілі орамды, айтқышы және Абайдан соңғы білгірі осы болып *ж ы р ы л ы п* шыға бастаған (М.Әуезов, Шығ.). **4.** *Айырылу, қолдан шығарып алу.* Құдай қосқан қосақтан Жалғанда қалдым *ж ы р ы л ы п*.

Қайғында қалдым қамалып, қызығым кетті сырылып (Абай, Тол. жин.). **5.** *Судың әсерінен құм-топырақтың шайылып кетуі.* Қатты нөсер жаңбырдан немесе суарғанда судың мөлшерден артық жіберілуінен топырақтың беткі қабаттары *ж ы р ы л ы п* шайылады (Е.Жамалбеков, Суармалы.).

ЖЫРЫЛУ *Жырыл етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫРЫЛЫН= е т. с ө й л. *Жырылу.* Айттайын ат-есімі Күләш деген, Қаптесер қара тышқан бүлігінді. Өткен жыл дәнді егістің көбін құртып, Аузыңнан көп жемісің *ж ы р ы л ы н д ы* (Айтыс).

ЖЫРЫЛЫНУ *Жырылын етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫРЫМ¹ з а т. э т н. *Айыл не тартпаның ұшына жалғап, соларды байластырып бекітетін кішкене жіңішке қайыс.* *Ж ы р ы м* – тартпа мен айылдың доғаларға өткізіп бекітетін тесік қайыстары (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қылдан түрлі арқан, жіптер есумен бірге, шылбыр және шідер бұрауға айыл және *ж ы р ы м* өруге де кеңінен қолданылатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Өзінде қырда жүрсе көшкен елдің жұртын қарайтын, біреудің бұзауының мойын жібін алатын, қонақтың *ж ы р ы м ы н* ұрлайтын пайдакеш адамның ұсқыны бар еді (І.Жансүгіров, Шығ.). – Осымен-ақ жүре сал, Мына бір жерге-ақ кіре сал. Бір *ж ы р ы м ы ң* үзілсе, қанжығаңмен іле сал (Ш.Құдайбердиев, Иманым).

Жырым жеді. *Ұсақ-түйек дүниелерді ұрлап-қарлап күн көрді, кәсіп етті.* Әділдің өзінікі өзіне жетеді. Ол *ж ы р ы м ж е й т і н* адам емес (К.Оразалин, Ақ жазық). Измайловтың уақытша абақтысында Саржан ылғи бір *ж ы р ы м ж е г е н* ұрылар мен жалған ақша жасаған сұмдардың арасында жатты (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.). Осындай тағы бір документ *ж ы р ы м ж е п*, жырындылығымен заң орындарына белгілі болған тағы бір ағаш жұтар Бөженовке бір соғып кетеді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ЖЫРЫМ² з а т. *Қалтарыс-бұтарысы көп сайлы, ойпаңды жер.* Елден үрей қалмаған, Жұлып бөрін жалмаған. Бірі қалып *ж ы р ы м д а*, Бірі қашты қырымға (Қ.Көпішев, Әке құшағы). Қос шамшырақ көздерді – Сұңқарша қарат қырымға! Қысқартып қадам өрісін – Айналып қалма *ж ы р ы м ғ а*! (О.Шораяқов, Шайыр.). Ит баласы *ж ы р ы м ғ а* қарайды, Құс баласы қырымға қарайды (Мақал).

ЖЫРЫМ³ с ы н. *Жырылған, жырық, тілік.* *Ж ы р ы м* балақ қоңыр шалбардың жамаулы тізелері, белбеу орнына кендір жіп байлаған кір-кір, арық жалаңаш мықын көрінді

(Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек). Үсті-басы құрым боп, Етек-жеңі *жырым* боп Жағынан еті суалып Осылай сорлы күнелтті (С.Мұқанов, Шығ.). Ойланып ойға кеттім жүз жылғы өткен, Тон қабаттап, кигенім шидем шекпен. Жейде-дамбал ақсаңнан, жарғақ шалбар, *Жырым* балақ, матамен әдіптеткен (Абай, Тол. жин.).

ЖЫРЫМДА = е т. 1. *Жыру, жырту, тілу*. Атақты алыптармен алысам деп, Ер еді құлақ, ернін *жырымдаған* (Ф.Малдыбаев, Қырым қызы). Тау бұлағының ернеуін сан түрлі өрнек жасаған, қабыршақ мұз *жырымдаайты* (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді). 2. *Бөлшектеу, бөліп-жару*. *Жырымдап*, тиіп-қашып жыртатын тыңның бүгін нағыз күйқасын сыпырып жүрміз (К.Қазыбаев, Дәуір.). Қатындар қалыңдықты ортаға алып, оң жаққа шымылдық құрып: «шымылдыққұрар», «көлүстатар», «шашсипатар», «төсексалар», «етікшешер», «іргетебер», «көрпе қимылдатар» кәделерін «жол менікі, сенің жолың анау жолы біткен» десіп, керілдесіп, керісіп, таласа-гармаса бір жапырақтан *жырымдап* алысуға, оның артын ала жаздай өсекке, пыш-пышаққа, араздыққа айналдыруға байдың үйіне қарай ентелесті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әр тұстан кетпен жарқылдап суын шыммен *жырымдап* бөліп жатқан (Т.Иманбеков, Үш ай.). Мұның бәрі аз болғандай, кей жерде тұқымды да *жырымдап* алып қалады (М.Гумеров, Сүйе ме?). 3. *Үзіп-жүзі*. Ауғанбай жайын білмес-ті, Біліп те оған не керек?! *Жырымдап* жүріп күн кешті, Адамнан азған көбелек (Н.Шәкенов, Айгүл.).

ЖЫРЫМДАЛ = е т. 1. *Тіліну, кесілу, жырым түсу*. Шолақ қонышты ескілеу саптама етігінің киіз байпағының *жырымдалып*, тозған қонышы мыжырайып салбыраған (С.Сейфуллин, Шығ.). Ол маған қойын қалтасына қолын сұғып, сарғайып, бұрыш-бұрышы бүктеліп *жырымдалған* бір фотосуретті алып ұсына берді (Ж.Мусин, Үміт). Омыртқасын оқ тесіп, Омырылып жіліктер, *Жырымдалып* өкпесі, Жасымаса жігіттер (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 2. а у ы с. *Жырымшылану, талан-таражға түсу*. Бірақ мұнда қазының майы ештеп *жырымдалады* (Қ.Салғарин, Қасапшылар). Мұнымен іс оңға баса ма? Әрі мұндайда мемлекет қаржысы *жырымдалып* сайда саны, құмда ізі қалмайтыны анық («Егемен Қазақстан»).

ЖЫРЫМДАЛУ *Жырымдал етістігінің қимыл атауы*.

ЖЫРЫМДАН = е т. *Жырым-жырым болу*. Шинельдің оң шынтағы тесіле бастапты. Етегінің де кей жері *жырымданып* кеткен бе қалай (Ө.Қанахин, Жер бас.). Маров соқашымен сөйлесіп келе жатып, аттар бұрылатын

жерге келгенде, арықпен екі арадағы жеткізе жыртылмай *жырымданып* қалған жерге соқаны тік тартқызды (І.Жансүгіров, Шығ.). Қиялдық болмасын деп ұғым ғана, Астықты өндіруге шынында да, Себістім қолдан ұрық топыраққа, Қап-қара болып жатқан *жырымдана* (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ЖЫРЫМДАНУ *Жырымдан етістігінің қимыл атауы*.

ЖЫРЫМДАТ = е т. *Жырым-жырым ету, жырық түсіру*. Құдайберген қолды сындырып, қолтықты *жырымдатты* аман-есен, күздің дауылды бір түнінде Көктеректегі үйіне келеді (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ЖЫРЫМДАТУ *Жырымдат етістігінің қимыл атауы*.

ЖЫРЫМДАУ *Жырымда етістігінің қимыл атауы*. Бүгін малды алсаңдар, ертең жерді *жырымдауларың* мүмкін ғой (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ЖЫРЫМ-ЖЫРЫМ с ы н. 1. *Жырттылып-тозған, дал-дал, пәре-пәре, тілім-тілім*. Вокзал халқы шүп-шұбар. *Жырым-жырым*, түйе жүн, түбіт сақал солдат (Ф.Мүсірепов, Тұтқын қыз). Жарты ғасыр... Бірақ әлі баламын. Қандендер көп – *Жырым-жырым* балағым. Қарауым да, Даруым да өздерің, Қайран менің қағазым мен қаламым! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бекболат ішінде қазан-ошақтан басқа ырымға түгі жоқ, қараша үйдің төріне, *жырым-жырым* ескі сырмаққа отыра кетті (С.Омаров, Өмір.). Жол жиегіндегі шөп арасынан балағы *жырым-жырым* шалбар киген қара бала пайда болды (А.Сатаев, Дала.). 2. *Быт-шыт, дара-дара, бөлшек-бөлшек*. Ол елден үлкен күш болып келген дивизияның *жырым-жырым* болып, кейін қарай қашып бара жатқанын көрді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Көңлі жырым-жырым. *Жабырқау*. Дана көзбен Оқылса менің жырым, Бала кезден бұл *көңіл жырым-жырым* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ЖЫРЫМШЫЛА е т. с ө й л. *Жырмала*. Шешесі «ұзатарда қызым ең болмаса бүтін көйлек кесін» деп Майсалдан *жырымшылап* тығып жинаған жарты бүйен майын, маңдайындағы жалғыз іліп алар көрпесін қақыратып, ішіндегі түйе жүнін түтіп алып, қалаға базарлап келіп отыр (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

ЖЫРЫН ү с т. *Өз алдына, бөлек, жеке*. Ел ішінен *жырын* кеткен шіріген жұмыртқа десті де басы Қарымбай мен Мақпал боп, ол оқиғаны тез ұмытуға тырысты (А.Байтанаев, Қайнар.).

ЖЫРЫНДЫ с ы н. 1. *Жырылып қалған, бөлек тұрған*. Ашық жараларына керзі етіктің ішіндегі кір шұлаудың *жырындылары*

кіріп кетсе керек, үш күннен кейін екі аяғым тіземе шейін асқынып, күптей болып ісіп кетті (І.Есенберлин, Алтын құс). Тек бұтаға ілінген құрым киіздің *жырындысынд ай*, сексеуілдің арасында бір нәрсе көрінді (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). Қаншыққа бұл өңірдің әрбір ұрымтал бұқа сайлары, *жырынды*, қиын қалтарыстары түгел таныс, сыры аян (С.Елубаев, Ойсыл кара). **2. Айлакер, тәсілқой, тәжірибелі.** Талайды көріп *жырынды* боп қалған кейбір аудан басшылары өзгелерді алға салып, нысанасын содан кейін барып белгілегісі келеді (Т.Ахтанов, Таңд.). Өмірінде талай жау, талай барымташымен соқтығып, қағысып көрген *жырынды* жылқышы бүгін қапысыздық пен сақтыққа түгелімен берілгендей еді (М.Әуезов, Қараш.). Кадет корпусын бітіргеннен кейін бірнеше жыл Орынбор гарнизонында қызмет істеген *жырынды* Әзмұратов Ойылдан шыға білгішлерді тез қолға түсірудің айла-амалын жасап еді (Х.Ерғалиев, Тар кезең). Әзірге *жырынды* болып үлгермеген қарасұр аңдар су бетіне бейқам көтеріледі (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). **3. Әккі, қу, алааяқ, залым.** Және солардың тілеуіндегі маңайласы, құдандасы болсын немесе кейде тіпті кімдікі екені белгісіз, тек жерлес бөгде болсын – бәрі де *жырынды* жігіттердің құрығына іліне беретін болды (М.Әуезов, Шығ.). Жеті ауылдың ауылнайлары өңшең *жырынды*, қулық-сұмдығы көп адамдар екен (Ш.Байбатшаев, Бел-белес). Полковник мейлінше қу, *жырынды*, әйгілі ала аяқтардың бірі болатын (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Шиырдан-шиырға соғып із жоғалтып, қуғыншының көзін аппақ қылатын Есімбек сияқты *жырындылар* өміріне жымын білдірмейді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ЖЫРЫНДЫҚОР с ы н. с ө й л. *Әккі, айлакер, қу.* Ол Федоровка өзі тиісіп, еркелі назбен қылмындап жұғысып өтеді; *жырындықор*, кәркесте әйелдерше кісіні көзімен арбап, найза кірпігін дәл бір жүрегіңе сұғып алғысы келгендей дірілдетіп қояды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Осы жасында соңына талай қуғыншы салып, *жырындықор* боп қалған Кәлен бәйге күренді кейінге сақтады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ЖЫРЫНДЫЛЫҚ з а т. *Тәсілқойлық, айлакерлік; әккілік.* Жол көрген жырынды адам *жырындылығын* көрсетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен білсем, Асан да басқадан *жырындылығы* асып, бірдеме сезіп жүрген жоқ (М.Әуезов, Қараш.). Оның бұл әрі-сәрі қалшын ұялдыға санаған Зылиқа жол көріп, жосық таныған *жырындылығына* бағып, оны түртпектеп сөйлеткісі келді (С.Омаров, Өмір.). Бұған дейін көгеріп үнсіз тұрған Салық қарттың

омырауынан қақпақшы болып еді, жас кезінде *жырындылығы* көп көрген Нұқы оны сол сәтте-ақ жерге топ ете түсірді (Ә.Сараев, Қараша.).

ЖЫТ= е т. *Қашу, безу, таяу, зыту.* Бәрі де жабырласып, үйді-үйге кезіп, жасау іздеп жүргенде, жаушы-жалам бір атқа міне сала, өзекті өрлей *жытқаным* ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кер төбелді олжалап да, *жытып* отыр, бірақ бұл ісіміз осы жерде қалсын (Ф.Мүсірепов, Тұтқын қыз). Екеуі сыбдыр шығармай киініп, керек-жарақтарын тығып қойған өзекке қарай *жытып* кетті (С.Бегалин, Уақыт.). Құрықшылар тақалған сайын қашпағандар секем алып, *жыта* жөнелуге дайын (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Жәмпейіс Жаңыл екеуі түн жамылып *жытып* отырады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ЖЫТҚЫР с ы н. **1. Алғыр, тапқыр, өзет.** Жазушы қанша сегіз қырлы, бір сырлы болғанымен оның бір қыры ерекше өткір, ерекше *жытқыр* болуға тиіс («Соң. Қаз.»). – Бұл *жытқырды* мұнда кім ұтушы еді деп, Балқия Токанның бүйіріне түртіп қалды (Қ.Қамбаров, Алтай). **2. а у ы с. Тез өтіп жатқан (түндер).** Өз басыңның қайғысын да жұтыпсың-ау білдірмей, *Жытқыр* түндер қинады ма кірпігіңді ілдірмей? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЖЫТҚЫТ= е т. жерг. *Ытқыт.* Ирелендеген шұбалшанды қармақтың басына қаптады да, сосын, бір түкіріп қойып, суға қарай *жытқытып* жіберді (Т.Бердияров, Солдат).

ЖЫТУ *Жыт етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫТЫ с ы н. *Жылдам, тез.* Алыс болып Баян қыз бара алмайды, *Жыты* хабар жарына бере алмайды. Жұрттың жыны Қарабай ойлатса да, Сан кісіден бір кісі таба алмайды (Қозы Көрпеш.).

Жыты ат. *Ұшқыр, жүсірік ат. Жыты атпен* аң аулайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ЖЫТЫЛ= е т. *Сытылу.* Сол сұр жылан сықылды – Сүмендеген сұм дұшпан, Жайлап қана *жытылды*, Бағанағы жартастан (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ЖЫТЫЛУ *Жытыл етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫТЫР= е т. *Тығу, жасыру; көзін құрту, жоғалту.* Қалдыбай Шөлмекті стаканымен бірге қайыра кереуеттің астына *жытырды* (А.Байтанаев, Асан). Чертеждің астына фамилиямды жаздым да, оны партамын астына *жытырдым*. Өзім далаға зыттым (К.Асанов, Сағыныш). Қызылбике елге алғаш келген бетінде жұрт әбіржіп, бүрігіп, қызыл отауды дажалдай көріп, қыздарын іннен-інге тығып, қапырып, *жытырып*, маңайына жолауға қорықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Иә, жендетті су түбіне *жытырып* сың, енді өзіңнің

калай шыққаныңды айт? (Т.Тобағабылов, Тағдыр.). Әрқайсысы өздері алған жылқыны қолға сақтамай, жаңағы сыбайластары арқылы алысқа асырып, айырбас жасап, тез *жытырып* отырады (К.Жұмаділов, Тағдыр.).

ЖЫТЫРТ = е.т. *Тықтыру, көзін құрттыру*. Ысырап болған астықпен машиналарды *жытыртып* жүрген Өзербай мен Үсен болуы керек (Б.Шалабаев, Өмірде.). Серғазы сияқты қызыл көз пәлелердің көзіне күйік қыла бермей, тезірек *жытыртып*, тағы бір қағысқа апарып тастасаң (Б.Тілегенов, Көктем.).

ЖЫТЫРТУ *Жытырт етістігінің қимыл атауы.*

ЖЫТЫРУ *Жытыр етістігінің қимыл атауы.*

ЖІБЕК з.а.т. 1. *Жібек құртының пілдәсынан өндіріліп, тоқыма-мата өнеркәсібінде пайдаланылатын табиғи талшық. Жібектің механикалық қасиеттері жоғары, әрі жақсы диэлектрик, 120-130°C ыстыққа төтеп береді, тек 160-170°C-та ғана ыдырай бастайды (ҚҰЭ). Көп еңбек қажет ететіндіктен жібек ең қымбат талшық саналады, сондықтан қазір жасанды жібек өндірісі жолға қойылған (ҚҰЭ). Табиғи, жасанды немесе синтетикалық жібек талшықтардан тоқылған матаның жалпы атауы (Ж.Кейкин, Қазақ. атау.). Көз – мерген, жігіт – мылтық, көңіл – білге, Орамды аң табылмай атылмайтын. Жібек пен қойдың жүнін қосып ессең, Бірігіп арқан болып қатылмайтын (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Беті тегіс, жылытыр қымбат (бағалы) мата*. Саздауға біткен құба тал Кімдерге сайғақ болмаған. Басына жібек байлаған Арулар кімнен қалмаған (Махамбет, Шығ.). Үстіндегі қалың қара жібек пен тысталған пұшпақ ішігінің айналасына жалпақ құндыз ұстатқан (М.Әуезов, Шығ.). // *Жібектен жасалған*. Жолға зор әділетсіз ұлық екен. Маркамат іс етпеді жұрт мактауға. Ұржар мен Бақтыдағы бес болыс ел, Қамалдық ақ шабақтай жібек ауға (Ә.Найманбаев, Шығ.). Үйге Ильяс кіріп келді. Үстінде қара костюм, мойнында жібек көк галстук (С.Ерубаев, Шығ.). Жібек қамқа кисең де, Жараспас болып сән кетер (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). 3. а.у.с. *Жұмсақ, биязы, майда*. Алдында айдағаным шаң жуытпас, Колхоздың жібек жалды арғымағы (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын.). Жібек жалын жайнатап, Ортекедей ойнатып, Қабырғанды сөгілтіп, Аш күзендей бүгілтіп, Әлі-ақ шауып алады Түйең менен жылқыңды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ақылың Манат сенің жаннан асты, Баласың алтын айдар, жібек шашты. Қаскиып, күрек тісін күлімдетіп, Қылмады Құдай душар сіздей мәсті (Айтыс). Ей, менің нұрлы ғұмырым! Жастығым, мөлідр*

тұнығым, Ей, менің қыздай қылығым! Төгіліп *жібек* тұлымың, Бойыңды басып бұрымың, Қай жерде жүрсің, құлыным?! (М.Мақатаев, Шығ.). 4. а.у.с. *Жайлы, қолайлы*. Жазы *жібек*, ал күзі алтындана, Жатыр ма әлі жазира салқын дала? (М.Мақатаев, Шығ.). 5. а.у.с. *Жарамды, пайдалы*. Жасыңнан базар жайға барып тұрсың – Өнердің порасын қой, *жібегің* жи. Ай сайын әр насихат анда-тамын, Хауіп айлап: «Толқи ма, – деп, – қатпаған ми?» (О.Шораяқов, Шайыр.).

Ақ жібек. э.к.с.п.р. *Сапалы жібек*. Елінің қамын жеді елден ерек, Шөпті де айтып кетті елге керек. Кендірі Сазанбайдың ақ *жібектен*, Кен екен тегін жатқан деді бөлек (О.Шипин, Дастан.).

Жасыл жібек. п.о.э.т. *Өсімдік жамылғысы, жасыл желең*. Май ұраны: көгерсін жер, көгерсін! *Жасыл жібек* өсімдікке бөленсін. Жұпарлы жер жаныздарға жан беріп, өмір сүріп қыбырласын, кенелсін! (С.Мұқанов, Шығ.).

Жібек баулы. п.о.э.т. *Алғыр, атақты*. Ол өзі – бұлт емес, Қаптың тауы, Бір бөлек үлкен таудың бергі бауры. Бергі таудың басында сол дәрі бар, Қырандай ап қайтармыз *жібек баулы* (Абай, Тол.жин.).

Жібек дауыс. *Жұмсақ, сүйкімді жіңішке дауыс*. – Сейтен аға, – деді Күлше, ең сүйкімді *жібек дауыспен*, еркелей сөйлеп, өзгеше жымып. – Өңің қалай еді... малың аман ба? – деді Сейтен салқын тұрғасын (Ғ.Мүсірепов, Тұтқын қыз.).

Жібек жел. п.о.э.т. *Жұмсақ жылы жел*. Жұмақтың *жібек желінен*, Жайнаған мәңгі гүлінен, Хош иісін аңқытып, Күміс көусар суынан, Суының алтын буынан, Бетінде нұрын балқытып (М.Жұмабаев, Шығ.). Ыстық құшақ, отты сүйіс, балды тіл... Бірдене деп күбірлейді *жібек жел*. Бұл жастық қой, жасыра гөр, жібегім, Айтып қойсаң, амал қанша... өзің біл! (М.Жұмабаев, Шығ.). Қарамай алды-артыңа жөңкілесің, Шаттана *жібек желмен* желінесің. Толқының қуанышты жолаушыдай, Жол бойы барады айтып «өңгімесін» (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Жібек жолы. т.а.р. *Ертедегі Қытай мен Византия арасындағы Қазақстан жерінен өтетін жібек таситын керуен сауда жолы*. Бір кездегі Қытайдан Түркістанды, Жетісу өлкесін басып Батысқа баратын *жібек жолы* бұл кезде топырақ басып, соқыр сүрлеуге айналған (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Жібек жіп. а) *Жібек талшықтарынан иірілген жіп*. *Жібек жіп* өте жіңішке болып иіріледі. Алтарау кезінде түскен талшықтар қайта өңделеді де, одан төменгі сапалы жіп алынады

(ҚҰЭ). Кейбір мүліктер *жібек жіптермен* кестеленіп, әртүрлі әшекейлі салпыншақтар, жылтырауықтар қадап, сәндендіріле түседі (С.Қасиманов, Қаз. қолонер.). *п о э т. Сөзден өрілген өрнек.* Жыршының аты жыршы ма, Әркімнен өлең жаттаса, Сөз – *ж і б е к ж і п*, жыр-кесте: Айшығы айқын көрінбес, Өрнексіз қылып баттаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жібек иіру. *т о қ ы м а. Жібек өндіретін өнеркәсіптердегі жібек талшығынан жіп дайындаудың технологиялық процесі. Ж і б е к и і р у* шикізатты сұрыптау, кесу, желімсіздендіру, копсыту, тарау, шүйкелеу және иіру процестерінен тұрады (ҚҰЭ).

Жібекке оранды. *п о э т. Жібекке көміді.* Көздің алды – көк аспан, Көк аспанға ұласқан. Ақша бұлттай зымырап, Етек-жеңін жиып ап, Күй көшеді шалғайға, Шақыра ма, арбай ма, Еңірей ме, жылай ма, Шағым айтып Құдайға, Боз інгендей боздай ма, Қоңыр қойдай қоздай ма, Шаншыла ма сүңгідей, Қанды жорық күңгідей, бір күйден соң бір күйге Үйрек саусақ сүңгі ме, Қайта көктем оралып, Жер *ж і б е к к е о р а н ы п*, Ояна ма махаббат, От сезімдер анталап (Ғ.Қайырбеков, Қонсадақ).

Жібек көбелек. *з о о л. <лат. bombycidae> Қабыршақ қанаттылар отрядының көбелектер тұқымдасы; қанаты жылтыр сары түсті көбелек. Жібек көбелегінің кейбір түрлері (сақиналы, дара) жеміс ағаштарында, ал қарағай жібек көбелегі және сібір жібек көбелегі Шығыс Қазақстан, Павлодар облыстарындағы қылқан жапырақты ормандарда болады (ҚҰЭ). Тұт ж і б е к к ө б е л е г і б.з.б. 3 мыңыншы жылдары Қытайда қолдан өсірілген (ҚҰЭ). Бір ұрғашы насекомның салатын жұмыртқасының саны 100-ден кем болмайды, ал кейбіреулері, мысалы, сары қанат *ж і б е к к ө б е л е г і* 500, тіпті мыңға дейін жұмыртқа салады (Жалпы биология). *Жібек көбелегі*н жібек матасын өндіру мақсатында пайдаланады және қолдан өсіреді (Қаз. тілі. термин. Биология).*

Жібек көйлек. *Жібек матадан тігілген жұмсақ, жұқа көйлек. Төгіліп ж і б е к к ө й л е г і*, Тәтесі сонда сөйледі: – Қайырлы болсын сапартың, Жауынды жең! Сау келгін, Көресің жерін сан белдің. Басарсың жонын сан елдің. Жұлдызың туып оңыңнан, Қаруың түспей қолыңнан, Алатау ассын атағың! (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). Құлашы ұзын бір мерген жігіт жоқ па әлі, Ойыны қанбас осынау топтың ішінде. Гүлбаршын қызға тимейтін еді доп-тағы, Тимей ме жүн доп *к ө й л е г і ж і б е к* мүсінге?! (Ж.Жұматаев, Ләйлә). Басымызда папаха түбектей боп, Қыз алдында тұрмадық шіреп сөйлеп. Би билеп түлкі тұмсық

бөтенкемен, Тәнімізге ілмедік *ж і б е к көйлек* (М.Мақатаев, Шығ.).

Жібек құрты. *Жібек талшықтарын шығаратын құрт. Ж і б е к қ ы р т ы н ы ң* пілләсінен өндіріліп, тоқыма өнеркәсібінде пайдаланылатын, әдемі, жылтырақ жіңішке, берік, оңай боялатын табиғи талшық (Ж.Кейкин, Қазақы атау.). Сибирьде көп тараған жәндіктердің бірі – *ж і б е к қ ы р т ы* (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Түркменстан ауылшаруашылығының өте маңызды салаларының бірі – *ж і б е к қ ы р т ы*н өсіру (Ә.Кәкімжанов, Коммунизм.).

Жібек құрты өсіру. *Ауылшаруашылығының табиғи жібек талшығын өндіруге мамандандырылған саласы. Ж і б е к қ ы р т ы н ө с і р у д е г і* өндірістік процестер: жібек көбелегінің жұлдызқұрты қоректенетін тұт ағашын өсіру, жібек көбелегінің жұмыртқаларын өндіру, инкубациялау, жұлдызқұрттарды қоректендіру, пілләні өңдеу (ҚҰЭ). *Ж і б е к қ ы р т ы н ө с і р у м е н* Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл облыстарындағы шаруашылықтар айналысады (ҚҰЭ).

Жібек мінезді. *Сытайы, әдепті.* Сағила әуел баста сонша назды да *ж і б е к м і н е з д і* жан еді. Мен дегенде үзіліп тұратын (З.Шашкин, Доктор.).

Жібек тілді. *Сөзі майда.* Жаным анам – *ж і б е к тілді*, ақ көңіл, Жазу болып, шегер болсам ұзын жол, Шет жерлерде теріс жолдан сақтарға, Жан балаңа ақ батанды бере гөр! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Көк жібек. *п о э т. Көк шөп, көгөрай.* Далаға жайып *к ө к ж і б е к*, Өзен боп өзі мөлдіреп, Гүл болып қызыл желбіреп, Көктем сұлу келеді Құшағын жайып елжіреп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ЖІБЕКТЕЙ *с ы н. 1. Жібек сияқты.* Май кірді, жер құлпырды, гүлдер жайнап, *Ж і б е к т е й* көгөрайлар жатқан жайрап, Сұлудай бұраңдаған бұтақтарда Ән салып әртүрлі құс тұрған сайрап (М.Жұмабаев, Шығ.). Балаусалы көк шалғын шұмақтанған жасыл *ж і б е к т е й* ширатыла, орала түскен бөкестер жол-жол болып жатты (С.Бегалин, Уақыт.). Қатар жатқан сұлу жер, Қарқара, Текес, Кезүйрек, Байсауыр мен Алмалы Алмасы бар жүректей, Бүлдіргені білектей, Бұғы, марал үлектей, Түрлі шөбі *ж і б е к т е й* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 2. *а у ы с. Жұмсақ, биізы, майда (жарн, шаш т.б.).* Не жүйріктер өткен жоқ Суырылып озған шаршыдан. Не сұлулар өткен жоқ *Ж і б е к т е й* шашы оралып, Шыбықтай белі буралып, Жұпар иісі аңқыған (Базар жырау, Шығ.). Құйылған құйма болаттай Тұмсығы мен қабағы. Масаты кілем *ж і б е к т е й* Бүркері мен балағы (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). Көрмеген жан нанбайтын, Тұяғы

бар күректей, Құйрығы бар *ж і б е к т е й*, Омыртқасы кетпендей, Қабырғасы білектей, Серлегі шұқыр қазандай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Аяжан жүрексініп тұрып, әуелі қозының арқасынан сипады. Жүнінің жұмсақтығы *ж і б е к т е й* екен (Б.Сокпақбаев, Аяжан).

Мінезі жібектей. *Мінезі көркем, сыпайы.* Редакция қызметкерлері арасында ол іскерлігімен де, *ж і б е к т е й м і н е з і* мен де сыйлы, құрметті болды (От ортасы.). Қызыл жүзді, кең ойлы, Кемшілік жоқ нұрында. Атасы Ғани бай екен, Ақ *ж і б е к т е й* есілген *М і н е з і* ашық жай екен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ЖІБЕКТІК с ы н. *Жұмсақтық, майдалық.* Бұл елтірілердің жүні селдірлеу, *ж і б е к т і к* қасиеті жеткіліксіз, жүннің жылтырлығы бір қалыпты немесе нашарлау (Шопан серігі).

ЖІБЕКШЕ ұ с т. *Жібектәрізді, жібек сияқты.* Ойнап, секіріп жердегі *ж і б е к ш е* құлпырған жұмсақ жасыл шөпті ауыздарымен бір талдап үзіп, бастарын изеп, жалмап жеп жүрген жас қозыларды көріп, Қырымұлы жас балаларға қарағандай қарап тұрды (С.Сейфуллин, Шығ.). Ұяң, тығыз ақ жүндері құп-құрғақ қолға *ж і б е к ш е* тиетін өте майда еді (С.Бегалин, Уақыт.). Шарасынан шашыраған нұрдың ғажайып мөлдір де сұлу сәулелері терезеден *ж і б е к ш е* толқиды (Д.Әбілев, Арман.).

ЖІБЕКШІ з а т. *Жібек құртын өсірушілер, жібек талшығын өңдеушілер. Ж і б е к ш і* арыз айтып отыр зарлап, Көзінен моншақтаған жасы парлап. Қазы да ұзақ ойға қалып отыр, Бір ойына екінші ойын жалғап (Б.Бигелдиев, Балқаш). Мемлекетке бағалы шикізат одан әрі тапсырылуда. Өз мүмкіндіктерін есептей келіп, облыс *ж і б е к ш і л е р і* мемлекеттік жоспардан тыс 200 центнер жібек пілләсын тапсыруға, сөйтіп оның жалпы мөлшерін 2310 центнерге жеткізуге міндеттенді («Соң. Қаз.»). Сондай күндердің бірінде қалың тұт ағашы өскен бақтың бір бұрышындағы *ж і б е к ш і л е р* бригадасына тап болдым («Жас Алаш»).

ЖІБЕР= е т. **1.** *Біреуді бір жаққа жөнелту, аттандыру; жұмсау.* Аякең жылқыға Серікбайды *ж і б е р і н*, бір түнге әңгімеге қанайын деген ойда (Р.Токтаров, Ертіс.). Өзінің бұрынғы қолқанат әскерінен Ыбырай мен Кейкіні бас қып, Аманкелді жиырма адамды Қара Торғай болысына *ж і б е р ді* (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ақылын айтып қалдырмай, Екі мындай сарбазға Бастық сайлап інісі – Уәліні *ж і б е р ді* (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Бір нәрсені беріп жіберу.* Кентауым, Қазығұртым, Қаратауым, Әулиеата – әйгілі ақ отауым, Тойға шашу *ж і б е р і н*, торқа жауып, Әлдилеп жатыр бәрі Алатауын. Арыма, Оңтүстігім – бақ Отаным (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Босату, қоя беру; ұстап*

қалмау, тоқтатпау. Жаман емес бүркіті Әр жерден түлкі алады. Қашқан аңын *ж і б е р м е й* Құмары ердің қанады (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). Жастық шақ, Жастық шақ деп қақсап жүрміз. Күн батпай не болыпты шаршап күндіз. *Ж і б е р ш і* көкпарыңа, қыз қууға, Қанеки, қай сайыста ақсап жүрміз (К.Салықов, Жезкиік). Осы топасқа сөз айтуға бола ма? *Ж і б е р ш і* мені, көкесін көзіне көрсетейін! (Т.Шаханов, Көгілдір.). Қой, шырағым, ақылға кел, таста мұндай ызынды, Жұртпен бірге еңбек етсін, *жіберертең* қызыңды! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сезім де ұсақ боп кетті, сезім де ұсақ, *Ж і б е р м е й м і н* өзімді-өзім тұсап. Мен де ғашық болғанмын дәл өзіндей, Опа таппай өкінгем өзің құсап (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4.** г р а м м. *Күрделі етістік құрамында келіп жылдамдық, тездік мән тудырады.* Есіктің алдына тоқымды төсеп *ж і б е р і н*, Айдарбек талдан қорап тоқуға кірісті (Б.Майлин, Шығ.). Ақырып ақырында *ж і б е р ді* ұрып, Ит қосып орамынан шықты қуып, Әлсіреп, әлі кетіп титықтады, Көк шөпті көшедегі жеді жұлып (О.Шипин, Дастан.). Ашуланған Сыбан молда Майлыбастың қолын қағып *ж і б е р ді* (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Мен жылап *ж і б е р е* жаздадым (С.Омаров, Өмір.).

Ағаттық [қателік] жіберді [жібермеді]. *Қателесті, жаңғылысты, жаза басты.* Айлакер түлкі тас пен жарды жағалап, көбелеп, іргелеп, бой тасалап қашу әдіс-айласының ұсақ-түйегіне дейін жақсы біледі. Оның біреуінен де *а г а т т ы қ ж і б е р м е й ді*, ал түлкінің қашудағы әдісқойлығына орай, оның осы шеберлігін аңшылар «жабытпап қашу» деп атаған (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Ағызып жіберді. а) *Ісінгеннен (мезгілінен бұрын саумай тұрып) сүт шығып кетті.* Сауар алдында құлынына жанасып, ісініп сүтін *а г ы з ы п ж і б е р е т і н* биені ісіншек бие дейді (Ш.Жәнабілов, Қаз. мал атау.). ә) *Іш тастады, төлін шала туды.* Бұраға шөгеріліп кеткен түйенің бота тастап немесе бойына біткен төлін *а г ы з ы п ж і б е р м е с* үшін мойнына кісе салынады. Осындай төлін *а г ы з ы п ж і б е р е т і н* түйеге көшкенде, кіре тартқанда ешқандай ауыр жүк артпайды (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Ағытып жіберді. *Енесі сауылатын құлынды желіден босатып, ноқтасын сытырып алып, еркіне жіберді.* Құлынды биелердің құлыны қара құлақ болып, отығып жетілген кезінде байланылып, күніне 4-5 сауылғаннан кейін ағытылады. Жас құлындарын бір-екі жұмадан кейін байлап, 2-3 сауылғаннан соң *а г ы т ы п ж і б е р е ді*. Қазақ биені алты айға дейін сауады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Ала көзімен атып жіберді. *Жаман көзбен, жақтырмай қарады. Жаппасбай желкесі күдірейіп, сүзе қарап, Қоспанды ала көзімен атып жіберердей* төне түсті (Т.Ахтанов, Танд.).

Аңға жіберді. *Э т н. Бапталған қыран құсты аң аулауға алып шықты, жемтікке жіберіп, аңға салды.* Шырғаның бұл түрінің маңызы өте зор. Өйткені ауыл төңірегінде жатқан қалың малдың, ит пен мысық, бала-шағаның арасында жүргізілген бұл сынақ ертең аңға жібергенде: «аң мен малды айырып ал, аңды аласың, басқаға тимейсің» дегенді құсқа түйсіндіру болып табылады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Асатып жіберді. *с а я т. Арнайы бапталатын қыран құсқа кесек етті қам күйінде, мұзды т.б. жұтқызып жіберді.* Бүркіттің әліне қарай осы мұз сықпадан бір-екеуін немесе бірнешеуін құсқа асатып жібереді. Кейде томыртқаға қан да бүркеді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Астына жіберді. *Дәретке отырды, былғады.* Бар жазығым астына жіберіп, өлейін деп жатқан жерінен жетелеп келгенім болса, онда кері қайтарайын (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді). Оластына жіберіп қойған жас бала сияқты көзі бақырайып, кеткісі келіп қинаптай берді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Аттың басын жіберді. *Аттың шабысын тежемеді.* Кептіріп алып сүр етті, Даярлап жаздай жүр едім. Тәуекелге бел байлап, Аттың басын жібердім (О.Шипин, Дастан.). Ал, жібер аттың басын! – деп Исатай тақымындағы найзасын алып, атқа қамшы басты (Б.Аманшин, Жар мұңы).

Атып [көзімен атып] жіберді. *Оқты көзбен ашуланып, алара қарады.* Ақ, қарамды тексермедің бе, өңшең қан жұтқан, қара бет?! – деп, қанталаған көзімен Құнанбайға бұрылып, атып жібергендей қарады (М.Әуезов, Абай жолы).

Аяғын салған жерден жібермеді. *Қыран құс түскен аңы мен ілген құсын екі аяғымен бүрген күйі сіресіп қатып қалды.* Қаршыға және қаршыға тұқымдастар құсқа, аңға түскенде екі аяғын салған жерінен жіберместен, жемінің жаны шыққанша ауыз салмайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Бірге жіберіп алу. *Э т н. Сауулы қойды қозысымен бірге тұнату, өріске бірге шығару.* Сауылып жүрген қойлардың сүті азая бастаған уақытта қозыларын екі-үш күнде бір рет еселерімен бірге қораға қамау немесе өріске жіберіп алып тұруды «бірге салу», «бірге жіберіп алу» деп атайды (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Дауыстап жіберді. *Қатты айқайлады.* Жүрт өз аузымен айтсын. Бала бересіңдер ме? –

деп елге қарай бұрылып дауыстап жіберді (М.Әуезов, Шығ.).

Еркіне жібермеді. *а) Баланы немесе өзге адамды бетімен жібермей, тәртіппен ұстады, тәрбиеледі, өнерге баулыды, әдептілікке үйретті. ә) Затты, мал мен құсты ырқына, қисайған, бұрылған жағына жібере салмай, нық, бекем ұстады.* Түйенің үстіне артылған жүгі орнықты келіп, аумады. Үстіне артылған жүктің бір жағына қарай шамалы ауған жүгін еркіне жібермей, өркеші берік ұстап тұрады да, сол қисайған түрінде жүгін тарта береді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Есесін жібермеді. *Кем түспеді.* Өлеңге жібермеспіз есенібіз, Шендеспес қара сөзге шешеніңіз. Тың оймен көп көңілін аудармасақ, Болмайды бүгінге азық кешегіңіз (Қара өлең). Жау да есесін жібермей атып жатыр (С.Бакбергенов, Қарға там.). Қанипа ешкімге әзір есесін жіберіп көрген жан емес (М.Дүйсенов, Мейман.). Ата-баба арманының, Жібермейміз жай есесін. Жердің көкке жалғап жырын, Аралаймыз Ай көшесін (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ет-май жібермеді. *Э т н. Бауыздалған малдың терісін сытырғанда оған ешбір артық зат қоспай, ет-майды таза күйінде ажыратып алды.* Теріні кеспей, әрі оған шел, яғни ет-май жібермей бірыңғай пышақпен сою үлкен шеберлікті тілейді. Сойғанда сұрпы еті майлы малды «сырты», ішек-қарынның майы көп болып, туырылып түсіп жатса, оны «ішті» деп атайды (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Жаңалап жіберді. *а) Дастарқандағы асты, шайды үстемелеп, қайта демдеп жаңалау.* Анасы бөйек болып, ас-суын қайта ысытып, мұның аузына барын тосып, дастарқанын жаңалап жіберді (Ауызекі). ә) с а я т. Құстың белгілі бір жасқа келгенде үстіндегі түктері мен қауырсындарын алмастырып түлеуі. Түктерінің ауыстырылуға қажет деп тапқанын ауыстырады да, қажет деп таппағанын ауыстырмайды. Солай болса да құс балапан тірнек жылдары тозған түктерін түгел-ақ алмастырады. Мүмкіндігі болғанынша жаңалап жібереді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Жуып-шайып жіберді. *Ештеңе болмағандай қылды.* Осылай бастапқы сезім түйсіктері бірін екіншісі жаншып барып, қорқыныш, құдік, үрей аулына түмсық тірегенмен, онысын Ақтамбердінің сазы табанда жуып-шайып жіберетіндей («Жұлдыз»).

Жібер, аттың басын. *с ө й л. ә з і л. Сөйле, бәрін айт, ішінді босат деген мағынада айтылатын сөз.*

Жіберіп-жіберіп алды. *Аттың басын бос қойып еркін жүріске салды, тежемеді.* Ақырын

жүрісіміз бұлаң құйрық, әйтпесе *жіберіп-жіберіп аламыз* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жіберіп қалды. Қолындағыны лақтырды, ұрды. Кәмила бірде Әділге бақырып, төніп келген кезде Қазы шешіп жатқан сыңар етігін *жіберіп қан*, мықтының өзін үйден қуып шыққаны бар (М.Мағауин, Ақша қар).

Көр жіберді. *Айбат шекті.* Қалған иттер жота басында серейіп-серейіп тұрып қалып, сол арадан *көр жіберіп* тұрған (М.Әуезов, Шығ.).

Кегін жібермеді. *Есесін қайтарды.* Әкем мен Сейтен үшін Ожар әлі маған жауап береді. Оған *кегімді жібермеске* алдарыңызда ант етемін (І.Есенберлин, Қаһар).

Көз жасы жібермеді. *Обалына қалды.* «Құдай сақтады-ау, бала-шағамыздың *көз жасы жібермеді-ау*», – деп тілеу тілеген жігіттер болды (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

Көз жіберді. а) *Бір нәрсеге қарады, көз тікті.* Абай атының басын өзгелерден оздырыпқырап кеп қос молаға *көз жіберіп*, көп үнсіз тұрып қалды (М.Әуезов, Шығ.). Дода сақал кірекеш күрегіне сүйене тыныстап тұрғанда бөріне *көз жіберіп* тұрды (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Мен келемін кең даланың жолында, Мөлдір сағым мөлтілдейді жонында. Көңілім күз аспанындай мұнартып, *Көз жіберем* жонда тұрған қорымға (С.Мәуленов, Алыс кет.). ә) *Кең ауқымды қамтып, тереңінен ойланды.* Дулат келсе бермейді Төрден орын сырыла. Толғанып, төрем, *көз жібер* Ойың менен қырыңа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Күзеп жіберді. *Көктемде жылқы малының құйрық-жалын қысқартып, кесіп қоя берді.* Көкек айынан бастап тайларды, құнандарды, байталдарды, қысыр биелерді *күзеп жібереді* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Қалт [қапы] жібермеді. *Мұлт кетпеді, болмашы мүмкіндікті пайдаланды.* Оны Ескендір *қалт жібермей*, жадына жаксы сіңірді (С.Ақтаев, Дала.). Келе жатқан басқалар әлі білмей, Жұмбақ дыбыс шешілді бөрі бірдей. Қабылдады бірін де *қалт жібермей*, Тілсіз, үнсіз, құлақсыз тәңірідей (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қате жіберді. а) *Қателесті, жаңылысты.* Жүн сорттағанда *қате жібермеу* үшін, әрбір шаруашылықтың жүнді жаксы білетін адамы болуға тиіс (М.Ермеков, Қазақст.). Жолдастар, мен тағы *қате жіберген* екем (І.Жансүгіров, Шығ.). Мен осынау борышыма әкелік Немқұрайды қарадым да. Кінәлі боп ар алдында *Жібердім* зор орны толмас *қателік*, Міне, төрім бірігіп тұр көріме Көрінетін бетім бар ма еліме? (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Жазба жұмыстарынан орфографиялық, грамматикалық қате жіберді.*

Қолдан жіберіп алды. *Айырылып қалды, мерзімін өткізіп алды.* Өстіп жүріп уақытты өткізіп, көп нәрсені *қолдан жіберіп алған*ы н бір-ақ біледі Гүләйша (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Қуып жіберді. *Адамды, аң мен құсты, малды белгілі бір жерден аулақтатып, жолатпай, қуып тастады.* Ал бүркіт болса, жаңа ғана өзі тастай жөнелген жемтікке күдіктенбей-ақ қайтып оралады да, жемтікті әрі жұлқып, бері жұлқып жүріп қақпанды басады. Өзі ұстаған аңның жемтігінен бүркітті *қуып жіберіп*, оған қақпан құруды құсбегілер «жемтік айыру» деп атайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Құлыртып жіберді. *Жайнатты.* Егер жайдың оғын тауып алса, әлемнің тағдыры өз күдіретіне көшеді: дүниені құртып та, құтыртып та, *құлыртып та жібере* алады (О.Бөкеев, Ұйқым.).

Құр жібермеді. *Босатпады, құр қалдырмады.* Ол ауылда болып жататын жиналыстардың бір де біреуін *құр жібермейді* (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Әрбір мақаласына дейін *құр жібермей* оқып, пікіріндегі, тіліндегі соны жайларды тоқығаным өз алдына, ертеде жазған «Көксерек», «Қараш-Қараш», «Қилы замандарынан» мол нәр алғам-ды (Біздің Мұхтар).

Мұлт жібермеді. *Мұқият бақылады.* Бірақ *мұлт жібермей* көз қиығымен Зұбайданы бағып тұрады (Т.Ахтанов, Танд.). Ақша ол жағын *мұлт жіберген* жоқ («Жұлдыз»).

Намысын жібермеді. *Жерге қаратпады, ұятқа қалдырмады.* Аздыра ма халқыңды, ішіңнен ер болса, *Намысыңды жібермес*, Екіталай жер болса (Базар жырау, Шығ.).

Обалы жібермесін. *қ а р ғ. Қасіретіне жолыққыр, обалына қалғыр!* Нақақтан-нақақ күйген жан ғой, *обалы жібермесін*. Енді көп жылап жаси берме, берік бол, мына кішкене баланың қамын ойлауың керек (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Ой жіберді. *Ойланды, толғанды.* Сен педагогсың ғой, осы мәселенің төркініне *ой жіберіп* көргенің бар ма? (М.Иманжанов, Менің махабб.). Жамал хаттың әр сөзінің төркініне *ой жіберіп*, асықпай, ішінен оқып шықты (Н.Ғабдуллин, Саржапырақ).

Отқа жіберді. *Мініс атты жайылымға қоя берді.* Аттарды *отқа жіберіп*, Түйедей жаттым тіздеген. Қуғыншы келсе халім жоқ, Соғысуға іздеген (О.Шипин, Дастан.). Атының ауыздығын алып, *отқа жіберіп*, Қоспан төбенің басында сүйсіне қарап тұрған (Т.Ахтанов, Танд.). Күн қайтқанда аттың ерін алып *отқа жібереді*, жарақтарды үйге кіргізеді (Д.Досжанов, Зауал).

Періп жіберді. *Ұрды, салып қалды.* Алдын-дағы кісінің әр қимылын көз алмастан андап тұрған Луис оны бұрыла беріп, иегінің астынан *періп жіберді* (Т.Шаханов, Көгілдір.).

Созып жіберді. а) *Адам аяқ-қолын, мал төрт аяғын жан-жаққа жазып жатты.* Шөбі жоқ, аңы сорға немесе күлі мен шаңы шығып жатқан тозаңды, құмды жерлерде түйенің жатып, төрт аяғын *созып жіберіп*, басын жерге үйкелеп, аяғын серендетіп жатуын аунау дейді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). ә) *ауыс. Бір істің орындалуын әртүрлі себептермен кешіктірді.* Бірде қаржы болмай, бірде кісі саны жетіспей бұл істі бірнеше айға *созып жібердік* (Ауызекі).

Саусақтарын жазып жіберді. *Алақанын ашты.* Ақша сол заматта-ақ қалмақтың кеңірегіне темір шеңгелдей қадалған *саусақтарын жазып жіберді* («Жұлдыз»).

Ұшырып жіберді. а) *Қамаудағы құсты тұғырынан босатып, көкке бағыттап еркіне жіберді.* Лашын, сұңқар, ителгі сияқты қырандар бостандық құмар келеді де, өздерін өте еркін ұстағанды ұнатады. Қазақ құсбегілері олардың осы табиғатын, қолға үйренген дағды шамасын ескере отырып, көп сәттерде шолақ аяқ баумен *ұшырып жіберіп*, шырғаға жиі шақырады. Кейде қолға алып жүрмей, *ұшырып жіберіп*, бос ертіп жүреді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). ә) *ауыс. Адамды немесе затты қатты соғу, итеріп қалу арқылы, оқыс құлатты.* Ашудан жарылардай болған бала бар пәрменімен келіп теуіп қалғанда қаннен-қаперсіз отырған жігітті анадай жерге *ұшырып жіберді* (Ауызекі).

Үстінен суық су құйып жібергендей болды. *Тұла бойы түршікті.* Жаңа ғана қуанышқа бөленіп келе жатқан Жұлдыздың *үстінен* біреу *суық су құйып жібергендей* тұла бойы түршігін қоя берді (І.Есенберлин, Шығ.).

ЖІБЕРГІШ с ы н. *Бір нәрсені тоқтатып, босатып, жауып, ашып тұратын.* Каналдың неше түрлі құлағы бар, Есеппен су *жібергіш* бұрауы бар. Жағалай қарап тұрсаң көз тояды Саусағы салбыраған құрағы бар (Айтғыс).

ЖІБЕРТ= е т. **1.** *Жөнелту, жұмсау.* Бруттың басын Октавиан асырап алған әкесінің ескерткішінің аяғына тастауға бұйырып, Римге *жібертті* («Парасат»). Ертең-бүрсігүннен қалмай көш, машина *жібертейін* (З.Ақышев, Достар.). **2.** *Өткізу, жіберіп алу.* Арынды әскерге *жібертпей*, алып қалғаныма да ризамын (Р.Токтаров, Ертіс.). **3.** *Әкелдірту, апарттыру, жолату, кіргіздірту.* Олар сырттан қалаға ешқандай азық-түлік *жібертпейді* екен (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Кейін Базарлы

қайтқан соң, оның үйіне оншақты сойыс малын айдатқан. Және өзінің мінуіне арнап, бұл өңірде сирек кездесетін майдай жақсы, темір қара көк ат *жіберткен* болатын (М.Әуезов, Абай жолы).

ЖІБЕРТКІЗ= е т. *Жіберу, баруға рұқсат ету.* Аһ! Институтқа *жіберткізбейді* деп қорыққан екенсің ғой (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ЖІБЕРТКІЗУ *Жіберткіз етістігінің қимыл атауы.*

ЖІБЕРТТІР= е т. *Барғыздыру, баруына мұрындық болу.*

ЖІБЕРТТІРУ *Жіберттір етістігінің қимыл атауы.*

ЖІБЕРТУ *Жіберт етістігінің қимыл атауы.*

1. *Барғызу, жұмсау.* Менің саған соңғы істей алатын достығым – қалаған совхозыңа директор етіп *жіберту* ғана (Ә.Әбішев, Ғаламат.).

2. *Апартқызу, жөнелту.* Ертең осы кісінің үйіне жаңа радиоқабылдағыш *жіберту* менің қолымнан келеді (З.Шашкин, Сенім).

Шаш жіберту. *Шаш өсіру, мезгілінде қиып отырмау.* – Мен де жетіншідемін. Ал жетінші класта шаш *жібертпей* маскара емес пе? Атың кім? – Рабиға. – Атың жақсы екен. Менің атым Сатай. Өзің берірек отырсаңшы, бері, мен жеп қоймаймын. Желге кеулетпей ішікті түймелеп ал, сонда тез жылынасың (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ЖІБЕРУ *Жібер етістігінің қимыл атауы.*

1. *Жөнелту.* Қалай *жіберу* ретін білмегендер «Қазақ» басқармасына жіберсе, тиісті орнына тапсырса көп-көп алғыс айтылып, қабыл етіледі (А.Байтұрсынов, Жаңа низам). Қарасаздың тоғайы сайран бағы, Сайран бағын неліктен ойрандады? ...Бозқараған гүлін ап, хатқа салып, *Жіберуші* ек туысқа майдандағы (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *грамм. Негізгі етістіктегі қимыл-әрекеттің тез, бірден дамуына себепші болу мағынасын береді.* Бұзаулы сиырдың тосыннан-тосын кеп бұзауымен жанасқанда немесе жанасайын деп жатқанда және кейбір сиыр үйге, арбаға сүйкеніп жатқанда, бұзауды сүзіп жатқанда айдап *жіберу* үшін «әй, өк» деген сөз қолданылады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Жем жегізе отырып, сылап-сипау құспен бапкердің бетпе-бет тілдескен және қолға үйретудің ұтымды сәттеріне жатады. Әрі асау, әрі семіз құсты үйретем, бапқа тез келтірем деп жүріп, тамағын өте азайтып, бірден ашықтырып *жіберуге*, тез арықтатып *жіберуге* мүлде болмайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Егер қоя, мүсәтір, зерде, томыртқа сияқтылар құсқа дұрыс қолданылмаса, құстың бабын мүлдем бұзып *жіберуі* мүмкін (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Ағызып жіберу. этн. Малдың ұрығын, іштегі төлін ағызып жіберуі, іш тастап қоюы. Малдың піштірілген кезде енін алмай, оның тек ішіндегі ұрығын *ағызып жіберу* «уыз ағыздыру» деп аталады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Көз жіберу. Қарау, мән беру, назар аудару, назар салу. Жиырма бес – әр асуға бір шығып, Кең әлемге *көз жіберу* құлшынып. Жиырма бес – қашықтыққа ғашықтық, Қашықтыққа ғашықтық қой – көк пен жер! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ұрын жіберу. этн. *Күйеуді айттырған қызға тойдан бұрын жеңгелеріне сыйлықтарын алып, қыздың аулына жасырын жөнелттіру.* Бұл тараптағы қазақтың Алшынбайдан үлкен аруағы жоқ. Сондай ауылға бала қайындату, әсіресе *ұрын жіберу* осал қам емес. Мал-дүниенің барлығынан да көп үлес, мол шығын шығару керек (М.Әуезов, Абай жолы).

Шауып жіберу. Адамнан, аңнан үркектеген қыран құстың оларға қарсы ұмтылып, қанатымен сабап, тырнағымен осып жіберуі т.б. Қазақ құсбегілерінің айтуларына қарағанда, құс иесін жақсы таниды. Ал бөтен адамды жатсынады, жат адамға өзі де жолағысы келмейді. Егер бөтен адам жакындаса, одан сескенеді, жатырқап қашқақтайды, кейбіреулері бөтен адамды тістеп алуы, *шауып жіберуі* де мүмкін (Ж.Бабалықұлы, Қырандар.).

Шоқып жіберу. с а я т. *Құстың өткір де ұшкір тұмсығымен тістеп алуы, қыран құстың қолға алғаш ұсталып, қамауға үйрене алмай жүрген кезінде істейтін әрекеті.* Алғашқы кездері құсбегінің тиіп-қашпа, қашқақ, қорқақ мінездерін сезіп, ылғи да сес көрсетіп, әдеттеніп алса, сол жаман әдетімен бір кезде оны *шоқып жіберуі* де мүмкін (Ж.Бабалықұлы, Қырандар.).

ЖІБЕРУШІ з а т. *Жөнелтуші, жұмсаушы.* Жүрегім екеуіне жалбарынар, Рақымдық пен әділ сор деп жалынар. Мен тентек пе, түбінде кім жазалы. Қайғыны *жіберуші* өзі білер (Абай, Тол. жин.).

ЖІБЕРІЛ= е т. *Босатылу, еркіне қойдырылу.* Семіздей мініліп барып, суытылмай *жіберілген*, ыссылы-суықты болып, жүні іріп, тойынбай, жарау қатып, жадауланып жүрген биені «қызыл май» дейді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Көп жылқымен бірге *жіберілмей*, қолға алып қалып, жем-шөпке еркін қойылып, бос жүріп күтіліп, семірітілген бие «бордақы бие» деп аталады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). **2. Қойылу.** «Қосақты бие» дегеннен мынандай екі мағына туады. Біріншіден, биенің күзге қарай жабағысы қосақталып, сауылатындығын білдірсе, екіншіден, біреуден алынған, үйірі басқа биенің, яғни жылқының өз үйіріне қашып

кетпеуі үшін мойнына қосақталып *жіберілген* түсіндіреді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). **3. Грамм.** *Негізгі етістікті білдіретін қимыл-әрекеттің сол мезетте, ойда жоқта, тез орындалғанын білдіреді.* Бура кездері өте қауіпті болады. Осындай кісі алатын бура жарамастан он күн бұрын аузына темірден құрсау салып, байлап қойылады. Бұл салынған құрсау бураның шабыты қайтқан кезінде барып аузынан алынып, байлауынан босатылып *жіберіледі* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Бос жіберілді. м а л ш а р. *Байланбай, еркіне қоя берілді.* Көктемге қарай *бос жіберіліп*, тойына бастаған, өркешінің жел қағары көтеріле бастаған түйені көбең түйе десе, піштіріліп *бос жіберілген* үлкен нар түйенің өте майланып семіргенін жардай атан нар деп атайды (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Сауылмай жіберілді. м а л ш а р. *Жемге байланбай, енесін еркін еміп өскен құлыңға қатысты айтылады.* Қыс ішінде туған ұрғашы құлын мен телі құлындардың *сауылмай жіберілген* ірілері (күйлі, семіздері) айғырдан шығып, бір жасында құлындайтындары болады. Оларды «тай бие» деп атайды (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ЖІБЕРІЛУ *Жіберіл етістігінің қимыл атауы.* **1. Жөнелтілу.** Батальонға жаңа жігіттер келіп жатқан. Бұлармен әңгімелесу, танысу үшін соғыс тәжірибесі мол жауынгерлер *жіберілу* ге тиіс еді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). **2. Қоя беру, босату.** Мініс жылқысының ыстық-суықты болып *жіберілуі* не қышыма қотыр болып, әр жерінен түктері түседі. Осыдан қызылшақа қотыр болатын індет қыршаңқы деп аталады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ЖІБЕРІҢКІРЕ= е т. *Алға оздырыңқырау.* Шабуылға шықты енді танктер: – Ал, жігіттер, нысанаға алып көр! Алтауын да *жіберіңкіреп* жақындау, «ПТР-лар» бесеуін бір қатырды-ау (Б.Ырзабаев, Қадірлі.).

ЖІБЕРІҢКІРЕУ *Жіберіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ЖІБЕРІП-ЖІБЕРІП: жіберіп-жіберіп алды. *Атпен ағызды, жүйткітті.* Сегізбек мені алдына отырғызып, өзі ердің артқы қасынан кейінірек жайғасты да, ат тізгінін *жіберіп-жіберіп* алды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ЖІБЕРІС= е т. *Хат, хабар, зат т.б. жіберісу, хабарласу, қатынасу.* Ертең кешке «бөдік» айтамыз деп көрші ауыл мен станцияда тұратын қыз-бозбалаларға хабар *жіберіске* нді (М.Дүйсенов, Мейман.).

Көз жіберісті. *Маңайға қарасты, төңіректі байқақтады.* Келесі күннің сәулесі көрінгенде бір-ақ оянды екеуі. Жан-жаққа *көз жіберісті* (Ә.Көшімов, Лашын.).

ЖІБЕРІСУ *Жіберіс етістігінің қимыл атауы.*

ЖІБУ *Жібі етістігінің қимыл атауы.*
1. *Тоңның еруі, жұмсару.* Оцистердің мұнда өлетін себебі, жазға дейін топырақтың біресе қатуынан, біресе *ж і б у і н е н*, көктем мен күзде жылылық пен суықтық үнемі алмасуынан болуы мүмкін (С.Сыбанбаев, Сиыр. кокцид.).
2. *а у ы с. Жылу, көңілі тұсу, мейірлену.* Келе-келе ол жара жазыла ма деп те ойлады. Бірақ қатып қалған көңілдің *ж і б у і*, кірбіңнің қайта айығуы тым қиын екен (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ЖІБІ = е т. **1.** *Судың, жылылықтың әсерінен тығыз заттың жұмсаруы, еруі, босауы.* Жұмыртқаны тұз қышқылына салса, оның қабығы *ж і б і п* кетеді (Ғалам ғажап.). Тоңтопырақ *ж і б і д і*, Жатқан көптен тусырап. Мұздай ауа жылыды, Нұрын шашып күншуақ (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сылаңдап сылқ-сылқ күліп ақты бұлақ. Тоң *ж і б і п*, жер бу атып күн қызғалы (Д.Әбілев, Өлеңд.). Тас *ж і б і п*, таспа болмас, Дарияда жыл он екі ай жатқанменен. Өткен күнде белгі жоқ қанша айтсаң да Қызыққа бір күндерде батқанменен (Қабан жырау, Алтын қазық). **2.** *а у ы с. Көңілі тұсу, мейірлену.* Ту, шіркін, қыздар қандай, жігіт қандай! Қарайсың жан-төніңмен *ж і б і п* қандай! Сымбат сұлу жасқа көз тіккенде, Боласың орта жасты ұмытқандай! (С.Мұқанов, Шығ.). «Тым болмаса аяңдар, – деп, – сәбиді!» – Әулиедей ашпақ басын шал иді. *Ж і б і м е д і* қарақшылар қанқұйлы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Гүл белің тал шыбықтай бұрандайды, Жан балқып, тән *ж і б і м е й* тұра алмайды. Жарасқан әзіліне жар болмаса, Құндызға құрым киіз құралмайды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жүрегі [жүрегінің тоңы] жібіді. *Көңілі түсті, іші жылыды, аябы, мейірленді.* «Кетші» деп айтар ұл едім. Шаруасы болса бұл менде, Қыздарға мұздай *ж ү р е г і м*, Енді-енді *ж і б і п ж ү р г е н д е* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Планетаның көші-қоны түзеліп, *Ж ү р е к т е р д ің т о ң ы ж і б і п* мұзы еріп, Жер бетінде күндердің бір күнінде Дүниеде біткен кезде біз өліп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жер, аспан бірден қозғалып, Таулар мен тастар жібісін. Ойлаған ойлар толғанып, Мұздаған *ж ү р е к ж і б і с і н* (Б.Күлеев, Шығ.).

Жібіген ет. т а м а қ. *Қатты мұздатылған еттің жылылықтың әсерінен жұмсаруы, турауға, пайдалануға келуі.*

Жібіген тоң сулар. г е о л. *Көпжылдық тоңдаған таужыныстардың жібуі нәтижесінде пайда болатын сулар.*

Көңі жібіді. *Тұла бойы жіпсіді, босады.* Жас малдың сорпасы байғұстың *к ө ң і н ж і б і т т і* білем, сел-сел боп терлеп сала берді (Қаз. тілі

фраз. сөздігі). *Ж і б і д і к ө ң і*, жібіді – Дімкәс пешем кешегі, Сел-сел болды, терледі, Терге батты төсегі (І.Жансүгіров, Шығ.).

Көңілі жібіді. *Мейірі түсіп, жүрегі жылыды, жақсы көріп, іш тартты. К ө ң і л і ж і б і п*, ол да аймалап сүйіп жатыр бетімнен, Содан кейін сұрақтарды жаудырдым мен шетінен. – Ауыл қалай, астық қалай, мал жайлаудан қайтты ма? Нүргүл апам бақуат па, маған сәлем айтты ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ұйытқы болмай сәби де жаңа туған, Қалды үйдің ішіне таң атудан. Жігіт *к ө ң і л і* мұз болып *ж і б і м е д і*, Жар көңілі жамылды қара тұман (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жалғызсыраған қиын кезінде жақын адамын көргендей, Панферовтың *к ө ң і л і ж і б і п* кетті (Т.Ахтанов, Шығ.).

Көр жібіп жатқанда. *Қатты адамның мейірленіп, жандүние жақсылыққа бет бұрып отырғанда деген мағынада. Ж а т қ а н д а тіпті к ө р ж і б і п*, О, тағдыр, Тағы қалды нең? Еркек мал ма еді ер-жігіт Сойылатұғын алдымен?! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қара тастай [қатып] жібімеді. *Көңілі қатты суып, іші жылымады, мейірімі (еш) түспеді, қатайып, қатаңданды.* Жақындамай, тұрды аспанда сызылып, Бітер ме екен, кетер ме екен үзіліп. *Қ а р а т а с т а й ж і б і м е й т і н* бір кезде Патшаның да тұрды көңілі бұзылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қазанға қырық жыл қайнап *ж і б і м е й т і н* Күн шалған сахарадағы *қ а т қ а н т а с п ы н*. Алмаған шаршы орамал дүние тойдан, ішер ас, тамағым жоқ, жалаңашпын Гүліндей райханның нұрлы Төтіш, Сені де мен қалайша аямаспын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тас жібіді. *Қатты, мейірімсіз адамның көңілінің түсуі, мейірленуі.* Күні жетсе, *Ж і б и д і* екен т а с ы ң да. Көп жайды ұқтым жаназаңда, асыңда. Тірілерге Айтылмайтын сөз айтар Туысқандар қабіріңнің басында! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Түсі жібімеді. *Мейірі түспеді, жылы жүз білдірмеді.* Көленнің мына мінезіне көбі ырза боп, сүйсініп қалды. Тек Еламанның *т ү с і ж і б і м е д і* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ЖІБІГІШТІК з а т. г е о л. *Сазды жыныстардың су сіңірген байланысын (тұтастығын), салмақ көтергіштік қасиетін мүлде жоғалтып, іркілдек массаға айналу қабілеті. Ж і б і г і ш т і к* грунттардың құрамына, бөлшектер арасындағы байланыстың сипатына, бастапқы ылғалдыққа байланысты (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ЖІБІЛГЕН з а т. ө с. <лат. clematis> *Сарғалдақтар тұқымдасына жататын көпжылдық бұта. Ж і б і л г е н н і ң* орманды, бұталы жерлерде, тау беткейлері мен шатқалдарда, өзен, жылға жағалауындағы ылғалды жерлерде

өсетін алты түрі бар (ҚҰЭ). *Жібiлгендердің* гүлі әдемі болғандықтан әсемдік үшін өсіріледі (ҚҰЭ).

ЖІБІР з а т. ж е р г. **Жебір.** Мешкей, *жібір*, жұтқыштан жолдас жиған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЖІБІС = е т. *Jipsy, босау, сулану.* – Оқы, қарағым, адам бол! – деп, бір күрсініп, ышқырынан түйіншек шүберекті шығарып, термен *жібісіп* мылжалаған ескі червон ақшаны ұсынды (Б.Майлин, Азамат.).

Іштері жібісті. *Бір-біріне көңілдері кетті, іш тартты, жақын көрді.* Аруақ атын атасып, Құдай десіп, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарысатын болды, тебіренісе сөйлесіп, *іштері жібісіп* уәделесіп тарасты (С.Талжанов, Ұлдай.).

ЖІБІС з а т. *Жібу, босау.*

Жағасы жақыт кіреуке жібісі жетіп, жүн болғанша. *Шыдамның, төзімнің соңына жеткенінше. Жағасы жақыт кіреуке жібісі жетіп, жүні болғанша* шыдастық. Найманның не пәлесі болса да көтердік (М.Әуезов, Шығ.).

ЖІБІСКІ с ы н. **1.** *Бірнеше күн үздіксіз, тоқтаусыз жауған жаңбыр.* Мынау *жібіскі* жауын кеудесінде жаны бар жәндіктің бәрін ініне қуып тыққан (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). **2.** *Сығырайған.* Қонағының әңгімесін тыңдады. Әбден естір әңгімесін естіп алғасын кірпігі сирей бастаған *жібіскі* жанарын сығырайтып ашты (Ә.Кекілбаев, Үркер.).

ЖІБІСУ *Жібіс етістігінің қимыл атауы.*

ЖІБІТ = е т. **1.** *тігін шар. Аң терісін, былғарыны киім, баскиім тігу т.б. мақсатта пайдалану үшін суға, сүтке салып жұмсарту.* Жүн сабау алдында тулаққа аздап сүт бүркіп, шөптесінге төсей *жібітеді* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Содан кейін былғарыны *жібітін*, сыртынан сүйек бізбен сызып, мүйіз және геометриялық фигуралар тектес өрнек жүргізледі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *тамақ. Бұршақ, тары, бидай т.б. дәнді дақылдарды асқа пайдалану үшін су, сүт сияқты сұйықтыққа салып жұмсарту.* Шай іш, Жазираш. Тарыны сүтке *жібітейі* бе, жоқ, шайға салып ішесің бе? (М.Сүндетов, Ескексіз.). Жалтыр шеке төбенің Кеуіп қалған тандырды, *Жібітеді* тек оны Түнгі шық пен таң нұры (Т.Айбергенов, Мен саған.). [Дәнмен қоректенетін] Құстар балапандарын алғашқыда өте нәзік, жұмсақ насекомдармен, кейін дәнмен қоректендіреді. Сонда да мекиені дәнді жемсауында немесе аузында жұмсартып, ұсақтап, *жібітін* береді (Ә.Әлімбаев, Құстар.). **3.** *ауыс. Жылы сөз, ыстық ықылас, кеңпейіл таныту арқылы адамның көңілін босату, жан-жүрегің баурап, мейірін ояту.* Жаксы сөз тасты *жібітер*,

Жаман сөз басты шірігер (Мақал-мәтел). Хат жазған Әбубөкір ғапылдықта, *Жібіткен* сөз жазса да ахундыққа. Болса да жүзіміз жат, сөзім барсын, Лайық бұ да болар татулыққа (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Көңілді [жүректі, жанды] жібітті. *Мейірлендірді, көңілін бітірді.* Жинады да мұз *көңілін* тұңғыш рет *жібітті*, Екі нөкер хан алдына ертіп келді жігітті (М.Шаханов, Ғасырлар.). Неткен мынау басқа өмір Меңіреу, мылқау, тұман-ды, Өңшен тасыр, тас *көңіл*, кім *жібітер* бұларды? (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). Әуезовтен сабақ алған, жаңа қалған үміт ем, Қатып қалған *жүректен* *жібіт* жырларыммен *жібітем*. Жатып қалған ауруларды жазамын да емші боп, Тастың өзін ерітем де, құм қылам да үгітем (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Созылып таулар алдында Жалғасып бірі-бірімен, Келем деп келмей қалдым да, күттіріп қойдым түнімен, *Жаныңды* мұңға *жібітін*, Жыладың ағыл-тегіл бір (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құрсақ жібітті. *Азын-аулақ тамақ жеді, жүрек жалғады.* Тары көженің шаймасына *құрсақ жібіткен* (Ғ.Қайырбеков, Шығ.).

Өңешін жібітті. *Арақ-шарап, ішімдік ішті.* Біз қамалған шкoлдың бір бөлмесінде бізді қарауылдайтын (ақтардың) солдаттар болды. Солдаттың уақ бастықтары самогонмен *өңештерін жібітін* алған соң қаланы аралап кетті (С.Сейфуллин, Шығ.).

Тандайын [тамағын] жібітті. *Сусын ішіп, шөлін басты.* Жолда жатқан елдерге Белін шешіп, түспестен, *Не тандайын жібітін*, Жұтым сусын ішпестен, Қос өкпеге тепкілеп, Атын терге булады (О.Шипин, Дастан). Көктемнен жасын-жай ұшып, Жатқандай қарды ірітіп, Қатыксыз қара шай ішіп, *тамағын* қайта *жібітін* (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Жібітетін таңдайын* тамшы су жоқ, Кезерді ерін, тандайы кеуіп кетті (Қ.Жұмалиев, Шығ.).

Тас емшегін жібіткен, тар құрсағын кеңіткен. *Ананың балаға деген еш нәрсемен өлшенбейтін махаббатын, еміренуін суреттеуде қолданылатын тұрақты тіркес.* Сорлы Ақбілек! Сен жыламай, кім жыласын? *Тас емшегін жібіткен, тар құрсағын кеңіткен* аруанадай анаңнан айырылды! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тасты жібітті. *Қиын, мықтылығын баршаға мойындатты.* Көтерді елің сені тік, Жігіті деп жігіттің. Қаһармен мұзды ерітіп, Қаратастарды *жібіттің* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ЖІБІТУ *Жібіт етістігінің қимыл атауы.*
1. *к е н. Қатып қалған сусымалы шикіқұрам материалдарын жылы жерге апарып жылыту, жоғары температуралы ортаның*

жылуын температурасы төменірек ортаға (қыздырылатын) жеткіз. *Ж і б і т у* беттік және араластыра жылыту процестері арқылы жүреді (Қаз. тілі термин. Физика.). **2.** *Асқа жарамды дәнді дақылдарды пайдалану алдында сұйықтыққа салып жұмсарту.* Бұршақ дәндері тез пісу үшін алдын ала 3–4 сағат бойы суық суға салып *ж і б і т у* керек (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). **3.** *т а м а қ. Тоңазытқыштарда мұздатылған ет немесе балық өнімдерін, басқа да тамақ өнімдерін жылу алмасу процесінің күшімен жылытып өңдеу.*

Тамақ жібіту. с ө й л. а) *Аздап арақ, ішімдік ішу.* Баланың атын қою үшін бе, әлде тіпті бір *т а м а қ ж і б і т у* үшін бе, олар маған маза беруді коиды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). ө) *Сусағанын басу, сусын ішу.*

ЖІБІТІЛ= е т. *Жұмсартылу.* Көш бойы күніне бірер рет қана сауылатын төрт-бес биенің сүті сыятын қара торсықтар *ж і б і т і л е д і* (З.Ақышев, Ақбел.). Тез өніп шығуы үшін қарағай тұқымы суланып, қабығы *ж і б і т і л і н* егіледі (А.Балтабаев, Шөлде.).

ЖІБІТІЛУ *Жібітіл етістігінің қимыл атауы.*

ЖІБІТІС= е т. *Жұмсартысу.*

Тамақ жібітісті. *Сусын ішісті, шөлін басысты.* Алға барлаушылар жіберіп, сол арада түскі тамақ ішті. Жігіттердің кейбірі нан мен шпиг жеп, сумен *т а м а қ ж і б і т і с т і* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ЖІБІТІСУ *Жібітіс етістігінің қимыл атауы.*

ЖІГЕР [ир. جگر] з а т. **1.** *Қажыр, қайрат.* Жігіт болсаң керек саған жеке ерлік. Жеке ерлікке *ж і г е р і*ң де жетерлік. Аулағырақ болсын сенен қашанда Алаяқтың бойындағы мекерлік (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Міржақып – ауылдағы орыс мектебінің мұғалімі. Оның поэзиясы өз халқын оқу-ағартуға шақырған асқақ үн мен *ж і г е р г е* толы (М.Әбсеметов, Шығ.). **2.** *Өзін-өзі жеңе алушылық, ынта.* Түзелуге болаттай жігер керек, Сенде ондай *ж і г е р* бар деп айта алмаймын. Сондықтан саған тиген әйелдің де, Бағы жоқ, сорлы деуге тайсалмаймын (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Намыс.* Қазағым, надансың, Өнерден амансың. Мың салса бір баспас, *Ж і г е р* жоқ, шабансың (М.Дулатов, Шығ.). Тәңірі сорлы етсе бенде, не бітірер құр жылап. *Ж і г е р і* жоқ, ақылы кенде, Жамбасыңнан жат сұлап (Абай, Тол. жин.).

Жігер берді. *Рухтандырды, шабыттандырды.* Тумайды адамзатта Шыңғыстай ер, Данышпан, тұңғыық ой, болат жігер, Шыңғыстай арыстанның құраты да Адамның жүрегіне *жігер берер* (М.Жұмабаев, Шығ.). Оның шешімді үні *жігер беріп*, тұтқасынан нық ұстап, есікті

айқара аштым да, еңсемді көтере үйге ендім (Ж.Мусин, Үміт.).

Жігер салды. *Бар қажыр-қайрат, күшін жұмсады. Ж і г е р і н с а л ы п* Жекетай Жүгіре істеп бір тынбай. Терезе қойып, есік сап, Ағашты жарып кесіп сап (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

Жігер салу. *Өз еркін өз қолына алу.* Осының бәрін орындау оңай болмайды, мектеп оқушысына *ж і г е р с а л у* ды қажет етеді («Әдеп» оқулығы.).

Жігері бор болды [уатылды]. *Қатты жасып, тауы шағылып, тауаны қайтты.* Қор болады құл қылған ел бар ұлын, *Б о р қ ы л а д ы ж і г е р і* мен дарынын. ...Бұған дейін Жауым емес, елім ең, Құл ешкімді сүйе алмайды, жарығым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Іреңің неге сонша мұңатулы? *Ж і г е р і*ң неге сонша *у а т ы л д ы*? Балауса шыбық едің, емен болдың, Бойына жиып алып қуатыңды? (М.Мақтаев, Шығ.).

Жігері жетесінен тайды. *Дәрменсіздік танытты, шама-шарқы кеміді, рухсызданды, азды, әлсіреді.* Қайда жүр баяғының батырлары? Бас қойып, неге ұранын шақырмады?! *Ж і г е р т а й ы п* жігіттің *ж е т е с і н е н*, Сарқылды ма карттардың ақылдары?! Неге бірі садақ боп атылмады?! (М.Мақтаев, Шығ.).

Жігері жетпеді. *Батылсыздық танытты, шамасы келмеді, күші жетпеді.* Сен мені іздесен, табасың Бір кезде *ж і г е р ж е т п е й* тоқтап қалған Жол болуға тиісті соқпақтардан. Сен мені іздесен, табасың Бақыт соққан заманның балғасынан, Барлық игі істердің жалғасынан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жігері жоқ. *Көңілі босаң, намысшыл емес, босбелбеу, қайратсыз, жасық, жасқаншақ.* Біреуге мен көк аспандай ашық болып көріндім, Біреуге мен *ж і г е р і* жоқ жасық болып көріндім (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Ж і г е р і* жоқ, ақылы кенде, Жамбасыңнан жат сұлап (Абай, Тол. жин.). Татымды достық та жоқ, қастық та жоқ, *Ж і г е р і* жоқ маңызы жеңіл үшін (Абай, Тол. жин.).

Жігері қайнады. *Намысқа тырысып, өзін-өзі қамшылап, қайраттанды, рухтанды.* Ер қолынан іс келмес, Сұңқардайын түйілмей, Буынып белін түйінбей, Зердесі *ж і г е р қ а й н а м а й* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Өткірлігін балаймын Нажағайдың жайына. Біздің жастар барлаушы Көк пен жердің қойнына, Қиындықтан қайтпаған *Қ а й н а п ж і г е р* бойында (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жігері құм [еңбегі еш] болды. *Мысы құрыды, жасыды, тауы шағылды. Ж і г е р і*ң қайтады *қ ұ м б о л ы п*, Өтініш айтсаң нашарға (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Ауыл адамынан да бірде-бір жан Сейіттің маңына келмеген. Тек,

ел жатқан соң ғана күні бойы *жігері құм болған* Сейітке жаны ашып жүрсе де, титығы құрып, бабын таппаған Айса Оразбай аулының көрі күзетшісіне келді (М.Әуезов, Шығ.). Жан *жігері құм болып*, Көкірек толған мұң болып, Мақсат алыс, жол ұзақ (Қ.Аманжолов, Өленд.). Аттауға босағамнан мұң болып тұр, *Жігерім* фәни дүние *құм болып* тұр (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Неғыларын білмей дағдарып, *жігері құм болып* Қайырбекке айтуға тағы қолайсыз көріп, ауыр ойда күйіп отырғанда, шалқаңдай басып, бір езуіне шылымын қыстырып Керімбай келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ бұдан қанша пайда шығар. Бостандық алып өз тағдырына қожа болған, аяқ-қолын бұғаудан босатып, бастан томағасын тастап, қараңғы дүниядан жарыққа аяқ басқан, ғылымның айқын даңғыл жолына тіресіп, $2x2 = 4$ деген сияқты даусыз хақиқаттарына қол артқан адал жүрек бейнетқор ел, үстін тіліп кеңіткен етікті қимес, теліген сиырдай басын айналдыратын қараңғылыққа енді бой ұрмас, шабаташының *жігері құм, еңбегі* еш болар (М.Дулатов, Шығ.).

Жігерімен тасты үгіткен [даланы дүр сілкінткен]. *Ерекше қайратты, еркі күшті, ержүрек, батыл, батыр, өркеуде (жан). Жігерімен* жібермей *тасты үгіп*, Өнер, ойы тармақты, Адал, жайсаң жас жігіт Ел ырысын шашып өткен Тосын келген қасіреттен Жанын салып туған жерін қорғапты (М.Шаханов, Ғасырлар.). Иә, қарттар бар аргымағы арманнан, *Жігерімен дүр сілкінткен даланы*. Сұлулықты сезінуден қалған жан Бөрінен де қалады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жігерін жаныды [қамшылады, қайрады, шыңдады]. *Қайрады, намысын қоздырып, рухын оятты*. Өмірін ел қорғауға сарп еткен ерлердің ерлік ісін үлгі қылу жауынгерлердің *жігерін жанып*, ерлікке ұмтылуына үндейді (Қаз. дала. ойшыл.). Қарсы аламын. Баянсызын танымын, сезімдімді *жігеріме жанимын*. Содан кейін ақылыма жоқ тыным, Сол қайғының тапқанымша авторын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тұра алмадым бұдан ары, тұра алмадым мен шыдап, Шығып кеттім *жігерімді* өкінішім *қамшылап* (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Жігерін* жетті жылдар *қайрап* маған, Сонда да амалым жоқ, ойлап қалам! Төрде үлкен шарайна тұр, айдынында бір кезде алты бұрым ойнақтаған (Т.Айбергенов, Мен саған.). Иә, әміршім, болғанмен қиялым көп, рас, менің тігерге тұяғым жоқ. *Жігерімді шыңдадым* төзімге орап, арманымға жол бердім ағындаған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жігерін жасытты. *Бетін қайтарды, еңсесін түсірді, мұқалтты*. Апырай, сізден бір тілек тілесем, қабыл алар ма екенсіз, мистер, адамның

місесін қайтарып, *жігерін жасытатын* осындай улы сөзді тастасаңыз екен, – деді Баранов, Эгенсонға (Ә.Әбішев, Шығ.).

Жігерін жегідей жеді. *Азаптанды*. Осы түсініс Шәрипаның бұрынғы *жігерін жегідей жеді*. Шәрипаның долылығын, ашуын албастыдай басты (Б.Майлин, Шығ.).

Жігерін құммен тең қылды [етті]. *Адамның көңілін бұзып, жұмысқа деген ынтасын құртып, жасытып, діңкелетіп жіберді*. Жігіттің алған жары жақсы болса, Бұлттан жайнап шыққан күнменен тең. Шабан ат, жаман жолдас, шайпау қатын, *Қылады жігеріңді құмменен тең* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Болады ойсыз, мисыз кейбір надан, *Олетер жігеріңді құмменен тең*. Біреуден пайдаланған ақыл, білім Бір түсіп өткен күннің нұрымен тең. Көзі ашық, көкірегі ояу жастар үшін, Ескерткен насихатын сырменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сен-дағы таңырқарсың тіршілікке. Қарарсың түнеріп те, түршігіп те. Жеңіліп *жігеріңді құм етерсің*, Еліріп ерген сайын жыршы үмітке (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Жігері тасыды. *Қайраттанды, қажырланды*. Асылханның *жігері тасын*, қайраттана жұмысқа кірісті (Ауызекі).

ЖІГЕРДЕЙ с ы н ж е р г. *Сабаудай, діңдей*. *Жігердей* 15 адамымыз тұрғанда бізге ешбір көлденең күштің керегі жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЖІГЕР-КҮШ з а т. *Күш-қайрат, ерік, әл-қуат*. Жүрегім, махаббатым, *жігер-күшім* Аяулы Отан-ана, бір сен үшін Қойшыға, егіншіге, ғалымға да Бірдейсін қымбаттысың, сүйіктісің! (М.Әлімбаев, Құрбыма). Сен де тұр қатарға Манастың мұрагер ұлы, Аяулы Шыңғыс ағам-ау, қырғыздың құлагер ұлы. Халқының *жігер-күшіне* қаламын жаныған Азияның заңғар шыңысың заманың таныған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тұр-тұлғасында күші мен жігері мол-ақ, батылдығы, өжеттілігі, қайсарлығы мығым, сезімталдығы мен қимылы тез, өзін шамалауы мен жауын мөлшерлеу есебі бар, айлалы да әдісқой, табиғатында қырандығы мен қырағылық қасиеті жетерлік құсты қолға түсірудің өзі де игілікті іс екені рас. Бірақ құсбегілердің бір ғажабы – бүркіттің біраз жасына дейін ат қойып, айдар таққан және сол кездегі құстың *күш-жігерін*, мінез-қылығын, табиғатын, жыл жасын, мүшелді жасын айта білген (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ЖІГЕР-ҚАЙРАТ з а т. *Қажыр-қайрат, күш-қуат*. Осы арпалыста ең батыр деген жігітпен *жігер-қайратыңды* таластыруға іштей берген сертіңді кескініңнен ұққам (Ол күндер.). Міне, ақын «Қырық мысал» кітабы арқылы қалың ұйқыда жатқан қауымға жар

салып, ой-санасын оятуға бар *жігер-қайратын*, күшін жұмсайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ЖІГЕРЛЕН = е т. 1. *Құлыну, рухтану, қайраттану, шабыттану*. Ал, жастар! *Жігерленбей*, сілкінбей кара бұқараларымыздың есі кірмей, ақыл да, білім де күштіде, жуанда деп бағына берсек іс бітіре алмаймыз. Іс бітіре алмасақ, табанды, іргелі халық болуымыз кәдік (Ж.Аймауытов, Шығ.). Міржақып Дулатов талантының нағыз шырқау сәті езілген қазақ халқының тарих сахнасына шыққан революциялық күрестер мен шайқастар дәуіріне дәлме-дәл келді. Болашаққа деген нық сеніммен *жігерленген* оның творчествосы қазақ халқының бостандығы мен теңдігі жолындағы күресімен тығыз байланысты, ол халықты оянуға, білімге, оқу-ағартуға, күреске үндеді (М.Әбсеметов, Шығ.). Сазды, назды, Созылмалы сырнаймын, Тер төгілмей, Еркін шаттық құраймын. Күні бойғы кен қазудан оралып, түнді ұзартып *Жігерлене* жырлаймын (К.Салықов, Жезкиік). Астындағы аттары ауыздығымен алысып, қашса құтқаратындай, қуса жететіндей лепіріп келе жатқан жігіттердің көңілі онан сайын *жігерленген* де еді (Ә.Әбішев, Шығ.). 2. *Құш жинап, қуаттану*. Жүдеудің орнына *жігерленет* түседі, қажудың орнына қайрала береді (Т.Иманбеков, Үлкен үй). Айтылары айтылған соң мен оның ашуына қарамадым, *жігерленіп* алдым да, ақтарыла сөйлеп кеттім (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.).

ЖІГЕРЛЕНДІР = е т. *Біреуді қайрап, шабыттандыру, қайраттандыру, рухтандыру*. Революция жалынынан қуат алған Міржақып шығармаларының отты жолдары жас ұрпақ жүрегіне революция отын жағып, теңсіздік пен правосыздыққа қарсы күреске *жігерлендірді* (М.Әбсеметов, Шығ.).

ЖІГЕРЛЕНДІРЕРЛІКТЕЙ с ы н. *Құш беретіндей, қозғау салатындай, жігер беретіндей, әсерлі*. Ибраһим мырза ұлы ақын аталып бұдан төрт жыл бұрын дүниеден қайтты, 59 жаста еді. Ғылымсыз, кара халық арасында, сахара қазақтары ішінде жалғыз жұлдыздай болып жанып шығып, тілі, оқушыларын оятатын өлеңдері оны бүкіл атырапқа машһүр етті. Шығармалары қазақша жазылды. Мейлінше мол еңбектенумен орыс тілін үйреніп, орыс әдебиетіне еркін жетіліп достасып алды. Өлеңдері есіткеннің жүрегін *жігерлендірерліктей* табиғи болып, шығармаларының асыл негізі Лермонтовқа үндес болды (М.Дулатов, Шығ.).

ЖІГЕРЛЕНДІРУ *Жігерлендір етістігінің қимыл атауы*. Тәшеннің осындай жалынды

сөздері бізді *жігерлендіруші* еді (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ЖІГЕРЛЕНУ *Жігерлен етістігінің қимыл атауы; қайраттану, құш жию*. Шаршауға ырық бермей *жігерлену* арқылы адам жүкті тағы да біраз уақыт ұстап тұра алады (Адам анатом.).

ЖІГЕРЛІ с ы н. 1. *Жігер берерліктей, рух оятатындай*. Қазақта *жігерлі*, таланты, өткір жігіттерді кейде бойында оты бар, жүрегіңде жалыны бар, бойында бір шаппақ қуы бар от жігіт, жалынды жігіт деп те атайды. Мұғалімнің шеберлігі өзі білген білімнің бәрін балаға тез білдіруде емес, ешпен, жинақты, *жігерлі*, қызықты болуға тиісті (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *Қажырлы, қайратты*. «Мін түзелмей түзелмес ел жұмысы». – Деген жоқ па бұрынғы білімдісі. Ханы тура болмаса халқы онбайды, Мұны айтқан өткен ердің *жігерлісі* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Адам бол, *жігерлі* бол қырық бұраудай, Мінезің жұмсақ болсын май сылаудай. Желдетпей, дауылдатпай, жаңбырлатпай, Қал майда мінезіңнен бір күн аумай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 3. *Өз бетімен дербес шешім қабылдаудан тайсақтамайтын, бұғып қалмайтын, ойын ашық білдіретін, кедергіден қорықпайтын*. Адамның *жігерлі* болуы оның көзқарасы мен сеніміне, арман-мұратына байланысты (ҚҰЭ). *Жігерлі* кісі болып қалыптасудың жолдары сан алуан (ҚҰЭ). Оның күнге тотыққан кесек әлпеті, бурыл шашы бейне бір *жігерлі* алып адамды аңғартады (Б.Қожабеков, Көктобе). 4. а у ы с. жа ғ ы м с ы з. *Қүшті, зұлм құшке толы, арамза, айдалы*. Албастылар адамдардан *жігерлі*, Біріксе олар қоймайды екен бір ерді. Анау қылы үш албасты қосылып, Жұмысымнан шығарды да жіберді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ЖІГЕРЛІК з а т. с ө й л. **Жігерлік**. Қиындыққа төзе білді, алысты, Жүрексіну *жігерлікке* ауысты. Адал еңбек, аққан мөлдір маңдай тер, Абырой боп, құрмет болып қауышты (Т.Нұрмұхамбетов, Аспан.). Денесін зор *жігерлік* билеп кеткен Бейсеннің үнінде қатал ұстамдылықтың белгісі білінді (К.Оразалин, Ақ жазық). Мұндай ойын баланың зейінін дамытып, затты бұлжытпай ажыратуға үйретеді. Қуатты, *жігерлік* пен төзімділікті қажет етеді (Жанұя тәрбиесі).

ЖІГЕРЛІЛІК з а т. 1. *Қажырлылық, қайраттылық*. Әбіштің *жігерлілігі* н жастар қолданса, оның қылған еңбегі босқа кетпегендігі (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Оқу зор күш жұмсауды, *жігерлілікті*, еңбекке қабілеттілікті талап етеді (Жанұя тәрбиесі). Орталық стадионда жиналған көпшілік бұрнағы күні Алматы ойыншыларының *жігерлілігі* н де, шеберлігін де көрді («Лен. жас»).

2. п с и х. *Адамның өз бетімен дербес шешім қабылдай алатын, ойын ашық білдіретін қнамды ерік сапаларының бірі.* Кейбіреулер *жігерлілік*ті өзім білемге салып, ұрда-жық мінез көрсетіп, тәртіп сақтамай әрекет ету деп есептейді (ҚҰЭ).

ЖІГЕРЛІРЕК с ы н. *Батылдау, өзін, өз ойын білдіре алатын.* Топ ішінен *жігерлірек* бір жас жігіт қол көтеріп үн қатты (Ауызекі).

ЖІГЕР-ОЙ з а т. *Бар ынта-жігері, ақыл есі.* Қайда ол көз? Қанша үміттің жалын босқа қармадым, *Жігер-ой ы м*, Тәнім, Қаным, Шығындалсын бар малым, Өзің айтқан үш байлықты кеудесіне жинаған, Бір адал жар жолықтырсаң болмас еді арманым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЖІГЕРСІЗ с ы н. *Қажыр-қайратсыз; ынжық, жасық.* Оқыту жігерлі болсын, *жігерсіз*, жасық жұмыстан жайда да, бала оқытқанда да татымды береке шықпайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жер бетінде жел өшірген із аз ба, *Жігерсіздің* өрісі өркез тар болған. Отызында кемпір болған қыз аз ба, Жігіт аз ба отыз бесте шал болған?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жігерім болса жетемде, Еліме барып ұл болсам. *Жігерсіз* болсам жетесіз, Қойын бағып күл болсам (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кей көңілдің бас бұзар жарлығына, Кей көңілдің шектен тыс тарлығына, Қаным күйіп тұрса да сыр бермедім Кешіріммен қарадым барлығына, Сүйрегенмен дамылсыз өзін өрге, Өзі пенде жандардың сөзі пенде. Бір батылдық көрсем деп үміттендім Ең *жігерсіз* адамның көзінен де (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өз билігіне өзі ие бола алмаған *жігерсіз* қыздың соңынан қашанғы жүгіремін (Н.Хасенов, Туған.).

ЖІГЕРСІЗДЕУ с ы н. *Ынжықтау, жасықтау.* Гүлсім Бәкірдің аңқаулықпен айтқан шын сөзіне сүйсініп, оған қызыға қарап отырды. Өзі *жігерсіздеу*, батыл емес. Жасқаншақ боп қалған (С.Алдабергенов, Асу).

ЖІГЕРСІЗДІК з а т. **1.** *Қажырсыздық, қайратсыздық.* Талапсыздық, *жігерсіздік*, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады (Абай, Тол. жин.). Біреуінің мүмкіндігі әлдеқайда көп еді, Жомарт, адал әрі жарқын жігіт еді өрелі, Бірақ оны *жігерсіздік* бөгеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Өз дегенін жасай алмаушылық, ынжықтық, жасықтық.* Амал не, жетекшілердің *жігерсіздігінен* бөлінген қаржы пайдаланылмай босқа қалды («Лен. жас»).

ЖІГЕР-ТАЛАП з а т. *Қиш-қуат, зор ынта, ықылас, білімге, жақсылыққа қиштарлық.* Ақыл-қайрат, өнер-білім, *жігер-талап*, Дүние осылардан сабақтанып. Барады өмір өтіп секунд сайын, Өткенді өкініш қып не қылайын, «Көзі

ашық, көңілі ояу жастар үшін» Халықтың айна етіп жаздым жайын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ол сөулеге ұзақ қарап, Қимадым тастап кетуге. Алып ұшып *жігер-талап*, Ұмтылдым мен де жетуге (М.Мақатаев, Шығ.).

ЖІГІТ¹ з а т. **1.** *Ержеткен, кәмелетке толған ер-азамат.* Кедей болайын деген *жігіт* биесін сатып ат қылар, Жалғыз болайын деген *жігіт* туысқанын ұрсып, жат қылар (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Азынаған айғырдың үйірін көр, менменсіген *жігіт*тің үйін көр (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Майда бол *жігіт* болсаң тал жібектей, Жаксы емес қатты болу тікенектей. Ғылымың болса-дағы ұшан-теңіз, Файда жоқ өз халқыңа қызмет етпей (М.Дулатов, Шығ.). Сөйледі Ғали мырза *жігіт* жайын, һәркімнің халі өзіне тұрар дайын, Қыздарды жігіттермен салыстырып, Тыңдаңыз, мен азырақ сөз қылайын (М.Дулатов, Шығ.). Кейбір *жігіт* жүреді мақтан сөйлеп, Сыртқа пысық келеді, көзге сынық (Абай, Тол. жин.). **2.** *Үйленгелі жүрген, қалыңдық тауып, құда жіберіп т.б. жөн-жоралғысын жасауға кіріскен ер-азамат.* Құда түсе келгенде *жігіт*тің әкесі жіберетін тарту, сый, мал «бата аяқ, сырға тағар» деп аталады. Қызды *жігітке* атастырады. Салт бойынша жігіт жағы ертеде қыздың құлағына сырға таққан яки мойнына моншақ салған (Күйеу келтір...). **3.** *Қызға сөз айтып жүрген немесе қызбен жүріп жүрген жігіт.* *Жігіттер* мені де айналдырды. Мен олардың ортасына түспей шеттеп жүретінмін. Өзім сияқты жуастау орыс қызымен жолдас боп, сонымен сөйлесетінмін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сірә, өзіңіз жеңілтек мінезді *жігітсіз* бе деп те дүдәмалданамын (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.). **4.** *көтермелеу. Риза болғанда, көңілі толғанда, қолташтағанда, мадақтағанда жарайсың деген мағынада айтылатын сөз.* Шай кеседей сағаттың шылдырынан Шырт ұйқысын бұздырып тұрды ма Ұлан? Терезенің пердесін серпіп еді: «*Жігітсің!*» – деп Күн төтей күлді бұған (Ж.Нұрқанов, Нұрлы терезе). Мен татысам, *жігітсің* маған татыр, міне, осындай ішімде қайғым жатыр, ойнас емес, өмірлік жолдасым деп. Беремісін уәде, Кебек батыр? (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.).

Ақиық жігіт. *Дарынды, талантты, адал жігіт.*

Ақын жігіт. *Өз жанынан өлең жазатын, суырыпсалма өнері бар, айтысқа қатысатын, сөз қадірін терең түсінетін өнерлі, талантты жігіт.* Ән салған *ақын жігіт*, жас бозбала, Айт десе қиын жерде қамалмаса, Кетпей ме жыртық көңіл жай-жайымен, Осындай бір нәрсемен жамалмаса?! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Алпамсадай жігіт. *Ірі, алып денелі, күш-қуаты мол, сенуге болатын жігіт.* Агроном ағай Ермұса Есмұхамбетов: «А л п а м с а д а й ж і г і т т е р тұрғанда, мектептің оқушы қыздарына техниканы сеніп бере амаймыз», – дегені бар емес пе? («Лен жас»).

Арқалы жігіт. *Айрықша қасиетті, күш-жігері мол, адуын мінезді, өр жігіт.*

Арманда қалған жігіт. *Қолындағысынан айырылып, қапы қалған (аңқау) жігіт.* Алыста оттар жанады, Алыстатып үмітті. Ап қашып пойыз барады. Арманда қалған жігітті (М.Мақатаев, Шығ.).

Басқа жігіт. *Жас жігіт.* Қасқа маңдай, қара мұртты бағлан жігіт қырандай құйылып төнген сияқты (Ф.Мұстафин, Шығ.).

Батыр жігіт. *Ержүрек, күшті, батыл жігіт.* Сыбызғы үні соған сәйкес Босатады жан жүйені Б а т ы р ж і г і т қойып бетгі, Шыққан үнге адымдайды (О.Шипин, Дастан). Керуен басы Б а т ы р ж і г і т Сыбызғышы жырлағанда, Елестейді еткен бір күн Зарлы үнді тыңдағанда (О.Шипин, Дастан). Б а т ы р ж і г і т шығып есі, Біле алмайды сенерін де. Болып шықты өз жиені, Келді ісі кемеліне (О.Шипин, Дастан).

Бойдақ жігіт. *Үйленбеген, басы бос жігіт.* Жылмақай Күлкен Болтай дейтін б о й д а қ ж і г і т т ің қасына отырып алған. «Қолыңа неге ие болмайсың, ұят емес пе?» деп жайнаң қағды (С.Омаров, Қайырлы.).

Ез жігіт. *Жасық, ынжық, өз ойы, тірлігі жоқ жігіт.* Ұқпайсың бізді демейік, Емессің ғой е з ж і г і т, Есбол-ау, саған сенейік, Тоңбайын жұртты тез жібіт (Х.Ерғалиев, Өлең.).

Ерен жігіт. *Ерекше, күшті, бөлек жаратылған жігіт.* Бұл жігіт е р е н ж і г і т, бөлек жігіт, Қызға да, қызыққа да керек жігіт. Ешкім де бақ таппайды, білсін оны Қапыста бұл жігітті, демек, жығып (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ер жігіт. *Ер-азамат.* Е р ж і г і т т і білген соң Көп дөметер сауыр деп. Қонақ іздеп қонады аты шыққан ауыл деп (Базар жырау, Шығ.). Ер басы ат басымен қайда қалмас, Е р ж і г і т елі үшін қайда бармас. Үй қылып, қара үңгірді алты ай жаттым, Куә бол, кейінгі елге нән қара тас (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Көне, кімнің бақ жұлдызы туар екен оңынан? Сол е р ж і г і т арман еткен асыл жардың соңынан Сан мың еркек әлі қуып келеді... (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жас жігіт. *Оңы мен солын енді ғана айыра бастаған бозбала.* Жас жігіттер жүйрікатпен Құйындатып жүр қырды. Шал шаршаған күй-қуатпен Қарғайды өмір құрғырды (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ант бердің сен ішер суға, тұзға да, Ант бердің сен ж а с ж і г і т к е, қызға да.

Теледидар сәулелері арқылы, Тұрдық саған көзімізді біз қадап (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Арыстанның арыстан боп қаларына сенбесең де, Ж а с ж і г і т т ің жаутандаған жанарына сенбесең де, Бүгін күйіп жүргеніңмен әр нәрседен секем ап Ертең тойға барың киіп барарыңа сенбесең де, Сен деп соққан жүрегіме, жүрегіме сене гөр! (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Жолы болар [Тәңірі берген, ашылған] жігіт. *Құдай жолын оңғарған, бастаған ісі сәттілікпен жүзеге асатын, басына бақ қонған, жолы жеңіл жігіт.* Ж о л ы б о л а р ж і г і т к е Ғайып ерен қырық шілтен Жорытқанда кез болар. Ішкеннің меірі қанатын, ішпеген аңсап баратын, Кәделі қайнар бұлақта Тартылмайтын көз болар! (Базар жырау, Шығ.). Жаратқан өзі жар болса, Жолы ашылған жігітке Жарық қылар күндіздей, Қараңғы, айсыз тұманды. Жаманнан қорлық жетісер, Жар досың жылжып кетісер, Тайдырып бастан бағынды, Қисайтқан күні жығанды (Базар жырау, Шығ.).

Жігіт ағасы. а) *Бозбала шақтан өткен, жиырма бестен асқан, есейген азамат.* Жиырманың жетеуіне де келіп қалыппыз-ау. Ж і г і т а ғ а с ы болды деген осы (С.Хайдаров, Құрыш білек.). Жұмабайдың жасы жетпісте, оның ж і г і т а ғ а с ы болған үш-төрт баласы бар («Айқап»). ә) *Жұртқа ақылшы аға, ел басы дәрежесіне жеткен жігіт.* Бұл күнде баяғы қызбалық жоқ, осы ауылдың ж і г і т а ғ а с ы өзі болды (Ауызекі). б) *Жігіт ағасы болды, есейді, кісі боп қалды, орта жасқа келді.* Баканың сөзін бөліп, ж і г і т а ғ а с ы болған бір кісі: – Біздің үйдегі келініңіз екен, мына ноғайға ерегісіп тығып қойып жүрген, – деп, күңк ете түседі (Қаз. ертег.).

Жігіт болды. а) *Ержетті, азамат болды, ел қатарына қосылды, ат жалын тартып мінді.* Сол қорлықпен он беске жасым жетті, Мен қатарлы балалар басып өтті. Жорға мініп бәрі де ж і г і т б о л д ы, Соны көріп жүрегім жасып кетті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Есентай ол баланың атын қойды, Өскен соң ж і г і т б о л д ы бір қызыл гүл. Ұзамай Амангелді келді он беске, Жетімдік, кедейлік бір сор емес пе? (О.Шипин, Дастан). Ж і г і т б о л д ы м күй толы көкірегі, Ықыластардың тербейді оты мені. Мен сендердің жалғыз тал қауырсының, Көп тағдырдың көтерген ауыр сынын, Рақмет, адамдар, жасарыңдар, Бауырың ем, жүрек қып жасадыңдар (Т.Айбергенов, Мен саған.). ә) *Кәмелетке толып, үйленді, жеке отау тікті, аяқтанды.* Он бесте бір отауға ие болып, Болдым деп мен де ж і г і т қырындайсың, Қанжардай қайрап алған жиырма бес, Айт пен той – асыл

болсаң туындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Жігіт болдық* кеудемізге жаз қонып, Жұрт секілді жар да сүйдік мәз болып, Көңіл шіркін жетелейді сонда да Кейде өзінің сыбағасын аз көріп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Теңдерін тауып егіз ұл, *Жігіт болып* үйленді (О.Шипин, Дастан). *Жігіт болдым* өзімше абыройлы-ақ, Мақтан көрді өзімді ауыл-аймақ. Екеу болып жайнадық, екеу болып, Өмір сүрдік өлместің қамын ойлап (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). б) *Ер жетіп, өмірге араласты, өз тағдырына өзі ие болды*. Қылып жүр мұндай іске Алла бұйрық, *Жігіт боп* жігер біткен бұл бір сүйрік. Ақылы асқан данышпан, өзі молда, Асқан ақын, данышпан әнге жүйрік (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жігіт болу. *Ержету, ел ісіне араласу, өз өмір жолын таңдау. Жігіт болу* – ел көгінде шарықтау, *Жігіт болу* – сол ел үшін арықтау. *Жігіт болу* – семсер болу от шашқан, Не семсердің айбатынан қорықпау (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Жігіт екенсің. э м о ц. *Азаматтың, кісінің көмегіне, жақсы қылығына риза болғанда айтылатын мадақ сөз*. Рахмет! *Жігіт екенсің*, – деді Жәнібек разы болып (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Жігіт кез. *Адам өмірінің балалықтан кейінгі, қызық пен тамашаға толы, албырт шағы*. Қадірлі болмаса егер қартайғанда, Жаныңа жан жоламас жантайғанда. Дүние қызық еді-ау *жігіт кезде*, Астыңа жүйрік мініп шалқайғанда (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Жігіт тымақ. ж е р г. *Тұлкі терісінен жасалған кішкене құлақшынды басқим*. Баяғының үйленбеген жастары *жігіт тымақ* киюші еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Жігіттің басын кеміту. а) *Жар таңдауда жолы болмаған, теңін таппаған жігіттің беделі түсіп, жігері жасуы, ел алдында төменіктеуі*. *Жігіттің басын кемітер* Жаман туса баласы, Әйелі шайпау, өр болса. Жабырқап көңілің ашылмас Бір шығасы тер болса (Базар жырау, Шығ.). ә) *Жігіттің өсіп-өңбеуі, отбасының берекесіздігі*.

Жігіттің де жігіті бар. *Жігіттің бәрі бірдей емес, таңдалуысы, бірегейі бар. Жігіттің де жігіті бар*, ерлердің де ері бар. Адамның бірі бар, бірегейі бар (Ф.Сланов, Алтай.).

Жігіттің қыраны. *Сөзіне ісі сай, сегіз қырлы, бір сырлы мықты жігіт. Жігіттің қыраны* а лайық аяулы жан бір аяқ асқа алғысыз хас жаманға қор болып кетпесіне кім кепіл (Ә.Әлішев, Батыр.).

Жігіттің пырағы. *Ақылына күші сай, елден озған, қол бастаған батыр жігіт*. Пар ат жеккен

ер Есет Еді *жігіт пырағы*. Әлименен әңгіме, Кеңес-дүкен құрады (О.Шипин, Дастан).

Жігіттің сұлтаны [сығайы]. *Жаны жайсаң, ақыл-парасаты мол жігіт*. – Көзін таңған – демесең, тағар сының, *жігіттің сұлтаны* ғой нағашы інім («Лен. жас»). – Басеке, өзінді *жігіттің сұлтаны* ма деп жүрсем, бор кемік күйреме екенсің ғой, – деді Нысан (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Адасып, алдап, арбаумен Айтылып сөзі екіұшты, Көбейген аяр, мүдәйі. Жоктықтан жолы күрмеліп, Кеңеске басы кірмей жүр *Жігіттің* небір *сығайы* (Базар жырау, Шығ.).

Жігіттің сырттаны. *Ержүрек, қайсар, батыр, алғыр, ардақты жігіт*. Түгі бар жүрегінде кере қарыс, Жасынан кеудесінде жанған намыс, Ер болды Аманкелді айдыны асқан, *Жігіттің* бір *сырттаны*, жас жолбарыс (О.Шипин, Дастан.).

Жігіті бар. *Сөз байласқан, жүріп жүрген, сүйген адамы бар (қыз туралы)*. Ал сол қызды жазғы демалыс кезінде іздеп барса, бөтен бір сүйген *жігіті бар* екен (Р.Райымқұлов, Болат.).

Зіңгіттей жігіт. *Тепсе темір үзетін, ірі, қол-аяғы балғадай жігіт*. Несін айтасыз, Абай аға! Үш-төрт жылдың ішінде ол балалардың өздері де өңкііп, *зіңгіттей жігіт* боп алды. Сонымен көзім ашылды ғой (М.Әуезов, Шығ.).

Икемді жігіт. *Көпшілікпен тіл табыса білетін, ашық мінезді жігіт*. Бірден сен бола алмайсың үлкен кісі, *Жігіттің* елге жағар *икемдісі*. Секілді қотыр ешкі кейбір бұзық Кеп тұрад көрінгенге сүйкенгісі (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Күйеу жігіт. э т н. а) *Қыздың атастырылып қойған болашақ жары*. Ертеде *күйеу жігіт* атасының үйіне келген қонағына мал сойып беруге тура келіпті (Қ.Салғарин, Қасапшылық). ә) *Қыз алуға барған жігіттің жанына ерткен сенімді серігі*. Екінші барғанда, Аманкүл, сені ертіп барамын. *Күйеу жігіт* боласың (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Қалаулы жігіт. *Көптің ықыласына бөленген, елге сүйкімді жігіт*. Көңілім қайда алаулы, Жүрегім қайда жалаулы. Қайда да алда жүретін, Қайда сол *жігіт қалаулы* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Қыз бен жігіт. *Бірін-бірі қиатқан екі жас, бір-бірінде ойы бар бозбала мен бойжеткен*. Өлең деген – тіршіліктің тірегі. Іші толы жақсы адамдар нұр-өңі. Толғағында қос шумақтың жатады *Қыз бен жігіт* лүпілдеген жүрегі (К.Салықов, Жезкиік). *Қыз бен жігіт* бейнесін Құшағына орап ап, Мәз

болысып, сөйлесіп, Кетті толқын домалап (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем)

Қыз бен жігіт айтысы. ф о л ь к. *Жас қыз-келіншектер мен бозбала, жігіттер арасында болатын, өзін-қалжыңға құрылатын суырыпсалма ақындар айтысының түрі. Қыз бен жігіт айтысының* тамаша бір үлгісін Біржан сал мен Сара Тастанбекқызы көрсетті (Халық ауыз әдеб.).

Қыздай [сызылған] жігіт. *Артық сөзі жоқ, ешқашан дауыс көтермейтін, ибалы да әдепті, сыпайы жігіт.*

Қылшылдаған жас жігіт. *Құш-қуаты бойынан тасып тұрған, нағыз еңбек ететін жастағы жігіт. Қылшылдап тұрған жас жігіт* еңбекке неге белсене араласпай жүр екен? (Ауызекі).

Мәрт жігіт. *Қолы ашық, ақкөңіл, жомарт, мырза жігіт.* Малсыз болмас һеш қуаты, Саясаты мәрт жігітке (Үш ғасыр.).

Менмен [менменсіген] жігіт. *Басынан сөз асырмайтын, зор кеуде, өркөкірек жігіт.* Тірі жан келмей бетіне Дарымай қару етіне, Араны жүріп тұрғанда, Байтаққа дәрпі шашылған, Мезгілімен ас ішпей, Аттан түспей, бел шешпей, Кірпік қақпай күндіз-түн Ұйқысы шайдай ашылған. Ер өлтіріп, ел шауып, Ел шапса олжа мол тауып, Әркімменен ас болып, Қайратына мас болып, Менменсігенер жігіт – Талайды сүйтіп басынған (Базар жырау, Шығ.).

Мырза жігіт. *Қолындағы барын аяп қалмайтын, соңғы нанын жолдасымен бөлісіп жейтін, дүниенің бетіне қарамайтын, қолы ашық, жомарт, паң жігіт.* Мына Қадаковтың өзі бір мырза жігіт екен ғой деп, аузы майға толған соң мақтау айтып, көпіршіп отырғандар да жоқ емес мұнда (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Осындай мырза жігіттерді жаным жақсы көреді (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Надан жігіт. *Көкірегі соқыр, қараңғы, малмен байлыққа мастанып жүретін, өнер-біліммен ісі жоқ, дүние қуған, дақпыртқұмар, даңғой жігіт.* Жабылып бозбалалар ұрып келед, Мазак қып қыз-келіншек күліп келед. Мастанған дәулетіне надан жігіт, Жыққалы етегімнен түріп келед (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Нар жігіт. *Басына түскен қиындыққа мойымай, ел басқарып, көш бастауға даяр тұратын, басын бөйгеге (қауіп-қатерге) тітетін, ауыр азапты көтеруге тәуекел ететін мықты жігіт.* Құдауанда, қолақпандай, нар жігіт туады екен-ау! (К.Сегізбаев, Беласқан).

От жігіт. *Қызба, жанып тұратын істі, ойына алған нәрсені лезде орындағысы келіп тұратын жігіт.* Өр кеуде от жігіттер болушы еді, жанып келіп, кесіп түсуші еді («Қаз. әдеб.»).

Өр[өркеуде] жігіт. *Басынан сөз асырмайтын, ешкімге ақысын жібермейтін, әділетсіздікке жол бермейтін, дегенінен қайтпайтын, өте батыл, ержүрек, көкірегі зор жігіт.* Екі облыстың жапсарында мойны қашықта өрекет етіп жүрген өжет, кекшіл, өр жігіт (Оралбай) патшаның әскерінен де қаймықпапты... (М.Әуезов, Абай жолы). Өрлеген балық ауға жолығады, Өркеуде жігіт дауға жолығады (Мақал-мәтел.).

Өрелі жігіт. *Көкірегі ояу, көзі ашық, оқыған-тоқығаны мол, көргені көп, алды-артын абайлай білетін, адал, әділ жігіт.* Біреуінің мүмкіндігі әлдеқайда көп еді, Жомарт, адал әрі жарқын жігіт еді өрелі, Бірақ оны жігерсіздік бөгеді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өспейтін жігіт. *Ісі өнбейтін, сөзінде пәтуа жоқ, бос әуешілікке салынып жүретін, жалқаулыққа бейім, ішер ас, киер киімге жарымайтын, енжар, босбелбеу жігіт.* Өнбейтін даудың ізінен Өспейтін жігіт уалар. Айбаты кетсе ауылдың Әдепсіз жұртта ажуаны, Жиналып басы құралар (Базар жырау, Шығ.).

Сақа жігіт. *Есейіп, оңы мен солын таныған ересек жігіт.* Ол жылы отыз жастағы, қыр мұрынды, қара торы сақа жігіт болатын («Лен. жас»).

Сегіз қырлы, бір сырлы жігіт. *Қолынан келмейтіні жоқ, шаруаға епті, көпшіл, жолдасы үшін жанын беретін, бірқалыпты, сабырлы, уәдеге берік, сырбаз жігіт.* Сегіз қырлы, бір сырлы жігіттің өңдеушілік өнердегі тағы бір елеулі еңбегі оның өз шәкірттерімен бірге халқымыздың 20-ға жуық көне музыкалық аспаптарын қайтадан қалпына келтіріп, жасап шығаруы (Жасыл белес).

Сері жігіт. э т н. а) *Ән-жырға жаны құмар, өз жанынан өлең шығаратын, өнер сүйгіш, жүрген жерін думан-тойға айналдыратын, жабығуды білмейтін сауыққой жігіт.* Бұл әннің сері жігіттің өзіне жасалған жора-жоралғысы екенін қыз жүрегі жазбай таныған (Ж.Аймауытов, Ақбілек). ә) *Сәнқой, үсті-басына қыл жіққырмайтын, таза жүріп-тұруды ұнататын жігіт.* Қыз-келіншектер, сері жігіттер құйынып жүретін иіспайды біздің елде жұпар дейді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Сидан жігіт. *Сәнді киімге, ойын-сауыққа құмар, тірлік-шаруаға қыры жоқ, білім мен өнерге ұмтылмайтын, жалтыраққа қызыққош, думан қуған сылқым жігіт.* Осындай сидан жігіт елде мол-ақ Бәрі де шаруаға келеді олақ. Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп, Бар өнері қу борбай, сымпыс шолақ (Абай, Тол. жин.).

Сойталдай жігіт. *Еңгезердей, зіңгіттей, дардай, ержеткен азамат.* Жылдар – қазы, балалықтан көне қандай із қалған Біз сойтал-

дай жігіт болдық, ол бойжеткен қыз болған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қазір *сойта* *дай жігіт*, ержетті, қолғанат болды, – деді ол орақ мұртын ширатып (С.Шаймерденов, Шығ.).

Соқтауылдай [сайдауыттай] жігіт. *Зор денелі, еңгезердей, мықты, қарулы, күшті жігіт.* Ағайындар бұл жолы шет жайылмай, Сөз байласты тек пенен шекті айырмай. Омыртқасын жауының опыруға, Атқа мінді *жігіттер соқтауылдай* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сол каланың іргесінен сардар басы сұлтан Санжардың *сайдауытта* *й жігіттері* Жауға ұмтылған, – дейді Мұзафар да қыза түсіп (С.Мәуленов, Тол. жин.).

Сомадай жігіт. а) *Ержеткен, өз дегенін орындайтын жасқа келген жігіт.* Өз ішінен: «Шең мен қарындасың ғана емес, *сойдай жігітсің*, әйелің мен балаң да бар шығар», – деп ойлайды (Ж.Жұмаканов, Мен жұмысшы). ә) *Еңгезердей, ірі, қапсағай денелі.* Ғалия мен Асылбек барғанда, жастық орнына бастарына сырма бешпент жастанған... *сойдай төрт жігіт* қорылға басып, ұйықтап жатты (Ж.Жұмаканов, Мен жұмысшы.).

Соры қайнаған жігіт. *Жанын қияр досы жоқ, жанашыр туыс-туғаны жоқ, адал жары жоқ, өмірде жолы болмаған сормаңдай жігіт.* Жан досы жақсы қандай-ды, Жоғыңды сырттан қамдайды. Осылар түгел сай болса, Көңілің сүйтіп жай болса, Береке, ырыс, бедел, бақ, ізіңнен қалмай қуалап, Сен қашсаң да ол қоймайды! Осылар түгел болмаса, Өрісі ердің оңбаса, іші лайсаң, сырты сау, Күнде жанжал, күнде дау, *Жігіттің соры қайнады!* (Базар жырау, Шығ.).

Сылқым жігіт. *Жұмыстың ауырына бармайтын, кербез, кердең, сал, сері жігіт.* Жас шағында қалада орысша оқыған, бұл кезде ел мырзасы болып, ән түзейтін, өлең жазатын *сылқым* серілеу *жігіттің* өзі осы (М.Әуезов, Шығ.).

Тәрбиелі жігіт. *Отбасында алған тәлімі мол, сыпайы, мәдениетті, адал, арам ойдан аулақ жігіт.* Көп оның тілекшісі, жан күйері, *Жігіт* ол таңдай таза *тәрбиелі*. Алтынды кір шала ма, кір шалмайды, Алып кеп жаққаныңмен бар күйені (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем.).

Тепсе темір үзетін жігіт. *Құш-қайраты мол, алып жігіт.* Бір *жігітке* жолықты, *Үзетін темір теккенде* (О.Шипин, Дастан).

Ұяң [тұйық] жігіт. *Сыпайы, сөзге сараң, тәрбиелі жігіт.* Қараңызшы, *ұяң жігіт* болып өстік біз деген, Керек десең әлі күнге қыдырмаймыз қызбенен, Қыдыруға ұяламыз, ұялғанда нетеміз, Алдымыздан аға шықса төмен қарап өтеміз (М.Шаханов, Ғасырлар.). Әне өзіндей *тұйық жігіт* Сағынтайды қарашы,

Гүлсарамен тым жақындап бара жатыр арасы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Шабандоз жігіт. *Ат құлағында ойнайтын, қолы қарулы, аса епті, батыл жігіт.* Көкпар тартып кей кезде, *Шабандоз жігіт* атандым. Есектен үлкен серкені Сан ауылға апардым (О.Шипин, Дастан).

Шебер жігіт. *Он саусағынан өнер тамған, істің көзін таба білетін, ісмер жігіт.* Арық қазып алысқа, Асырдым суын теңіздің. Бармағынан бал тамған *Шебер жігіт* дегіздім (О.Шипин, Дастан).

Шемен жігіт. *Қысқа, тапал, шымыр жігіт.* Алдияр хан! Асығындай еліктің, *Шемен жігіт* келіп тұр, Аты-жөнін айтпайды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Шешен жігіт. *Сөйлер сөзге тосылмайтын, тауып айтатын, әділдікті жақтайтын, тура сөйлейтін ділмар жігіт.* Бақытты жігіт қол бастар, *Шешен жігіт* дау бастар, Әлемнен озған ала аяқ Озып бір кетсе ойқастар (Шал ақын, Өлең.). Сөйлеген *шешен жігіттің* Қостанайда тұрағы. Қонакқа жүр деп құрметпен, Қондырып мейман қылады. Сөздерінен сөз туып, Таң атып, күн шығады (О.Шипин, Дастан.).

Шомбал жігіт. *Денелі, төртбақ келген, мығым жігіт.* *Шомбал жігіт* кіріп келді ентелеп, – Әке, – деді ол кірген бойда, – Әке, – деді еркелеп – Жүруші едің маған ылғи өкпелі, Кеюші едің Мал болмайсың деп мені (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Шөгел жігіт. *Ісіне пысық, жұмысқа тыңғылықты, тірлікке тындырымды, мықты жігіт.* Көңіл аударатын бір жәйт, адамға қаратылып айтылғанда шөгел бала, *шөгел жігіт*, шөгел қарт деп олардың көрі-жасын қамти айтылады да, құсқа қарай айтылғанда тек көрі шөгел деп қарт қыранға ғана айтылады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар.).

ЖІГІТ² з а т. а с т р. *Мицар жылдызының қазақша атауы.*

ЖІГІТАЙ з а т. ж е р г. **Құлан.** Мына тауда *жігіт ай* бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЖІГІТ-ЖЕЛЕҢ з а т. *Бозбала, жасөспірім жігіттер.* Қыз-қырқын, *жігіт-желен*, шалдарың бар Ертен біз жол жүреміз, қамданыңдар! ... Тірі жетсең, Болашақ өзі айтады, Қайсыңның қанша пұттық салмағың бар (М.Мақатаев, Шығ.). Ал жазатайым күйге жеріксінген *жігіт-желен* селтендеп келе қалса, мүйіздеп қуып жібереді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Қаладан қызыл отауға ілесіп келген комсомол қызға ауыл арасындағы *жігіт-желен* таңсық (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Атқа кеш қонған *жігіт-желен* дер тасырлата

шығып, бара-бара кикуласа жарысып кетті (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

ЖІГІТ-ҚЫЗ з а т. *Қыз-жігіт*. Таң атқанша жүрдім кейде кешігіп, Қайда барсам қадірлімін, сый дайын. *Ж і г і т-қ ы з д а р* алып жүрді көшіріп, Құнды болды менің шатпақ, шимайым (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ЖІГІТСУ *Жігітсі етістігінің қимыл атауы*. Бесіктен белі шықпай жатып *ж і г і т с у і н* қарашы жаманның... – деп шымшып қалды (Ауызекі).

ЖІГІТСІ = е т. *Жігіт болғансу, өзін жігіт етіп көрсету үшін елден артық сөйлеп, ерекше әрекет ету*. Қарабек *жігітсі* елден бұрын сөз алғанымен, жұртқа онша жақсы пікір қалдыра алмады, не айтып, не қойғанын өзі де білмеді (Ауызекі).

ЖІГІТСІЗ с ы н. *Жігіті жоқ, жігіті болмаған*. Барлық өңгімесі жұбын жазбай *ж і г і т с і з* отырған ЖЕНПИ-дің екі қызы туралы (М.Гумеров, Сүйе ме.).

ЖІГІТСІН = е т. *Жігітке ұқсау, жігіт сияқты көріну*. Бір күн жықтық кара соқаны, – Көңілдімін, *жігітсініп* жоталы. Көңілдімін, көл жағалап келемін... Кез келтірді тәңірім бақыт ботаны (Д.Әбілев, Ой толқын.).

ЖІГІТСІНУ *Жігітсін етістігінің қимыл атауы*. Шамаң келетінді де, келмейтінді де мойнына алып, көзге түсіп, *ж і г і т с і н у-д і* қашан қоясың, – деп әпкесі де ренжіді (Ауызекі). – *Жігітсінуйін* өңшең өлексенің, кімге керексіңдер сендер (К.Оразалин, Абай.).

ЖІГІТТЕЙ с ы н. *Жігіт сияқты, ер-азаматқа тән іс-әрекет ететін*. Тек өзіне белгілі тер төккенде жеткені, Не құрымай біржола, не шарықтап кетпеді. Дабырадан қашқанға даңқсыз деп жүрмісің, Дөп тебетін *жігіттей* дыбысы жоқ деп мені? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Елуге келген; шашы бурыл тартқан, Көзінің түсі оңыл, нұры қайтқан. Жүріс-тұрыс сөйтсе де жас *жігіттей*, Қуатына жарамас шал деп айтқан (Абай, Тол. жин.).

ЖІГІТТІК з а т. **1.** *Ер адам өмірінің балалықтан, жасөспірім шақтан кейінгі, қызыққа толы кезеңі*. Балалық, *жігіттік* пен өтер заулап, Өмірдің опасы жоқ көңіл аулап. От-жалын – күн шілдесі салқын тартып, Елу жас қырындатар көптен аулақ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Балалық өтті, білдің бе? *Жігіттік* к е келдің бе? *Жігіттік* өтті, көрдің бе? Көрілікке көндің бе? (Абай, Тол. жин.). Өмір деген өрге тартқан көш екен, Түзу көшсіз бүкіл тірлік бос екен. Балалық пен *жігіттік* тің арасын Мен өзімше бауыр басқан дос етем (К.Салықов, Жезкиік). Бұл күнде көңілім ауыр қорғасыннан, Өткіздім *жігіттік* ті мен басымнан. Сауырда су төгілмес боз жорға

едім, Тарлан тарта танбайтын жорғасынан (Шал акын, Өлеңд.). **2.** *Жігітке тән қасиет, жігіт болушылық, жігітшілік*. Жігітте болмас аз арман, Бәріне жетіп үлгерсе. *Ж і г і т т і к* деген базардан Жүрмін мен іздеп бір нәрсе (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Сорлы жан әйелден де бар дейсің бе, Қит етсек, кетпес таңба басылғаны, Еркекке түк жұқпайды, қайта оларға, *Ж і г і т т і к* мақтан болар жасындағы (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ж і г і т-т і к т е н* пайда жоқ, Ат мінбесе қатырып, Жау жеңбесе қапырып. Қырмызы киіп, қыз құшып, Басындағы дәуренін Өткізбесе сапырып (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Жүйрікке міну – *жігіттік* ата салтында, Жабулап күндіз, суытып қоңыр салқында. Жаратушы едік қасқабас сонау қос атты, Жал-құйрықтарын малынтып кешкі алтынға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Құстай түлкі алатын, Жайып алтын қанатын, Уылжыған от лепті *Жігіттік* жас келді де, Ойды біраз бөлді де, Тұрағы жоқ ол өтті (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Ерлік, адамшылық, қайырымдылық*. Ш е р н и я з. *Жігіттігің* құрысын, Соған айлаң жетпесе. Б а з а р б а й. Әзілге шорқақ болушы ем. Ш е р н и я з. Боз бала боп көріп пе ең? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Менің әкемнің кетін әпердің. Сен *жігіттік* істедің, бірақ бұл әлі *жігіттік* тің кішкенесі (М.Жұмағұлов, Қыран.). Қап, сен менен *жігіттігіңді* асырып жібердің-ау (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Ұрлық кара қылар ажарыңды, ішкен ас арам қылар қазаныңды. *Жігіттік* түрінді кемітеді, Тек өскен қатар өңді базарыңды (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Жігіттік арман. *Жастық шақта басым болатын албырт сезім, ізгі мақсат, алып-ұшпа көңіл*. Жаны оның толы *жігіттік арман*, қыз-арман, Қанатын жайып қаһарман жолға ұзарған. Ұзарған жолға ұшар басынан қол созып, Кеудемде менің күмбірлеп жатыр жүз арман (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Жігіттік ғұмыр [дәурен, көшесі]. *Қызыққа толы жастық шақ*. Жұдырықтай жұмыр, Бұлшық еттей шымыр, Желіп өтті, *Жігіттік ғұмыр* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Балалықтан озған соң, *Жігіттік дәурен* келеді, Қызыл-жасыл киініп, Сұлу болып өлесің, Көрген адам сүйініп (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Өскенмен не болады қамыс бойлап? Абзалы, адамдыққа көңіл қоймақ. *Көшесін жігіттік* тің ластап жүр, Жантік, Итқарамен жаман бойдақ (О.Шораяқов, Шайыр).

Жігіттік жас. *Адамның бозбалалықтан өтіп, ес тоқтатып, толысатын кезеңі*. Шәкірт ер жетіп, *жігіттік жасқа* басқан сайын, ойлау құралы сөзге айнала бергені жөн (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жігіттік керуені. п о э т. *Жастық шақтың өтпелілігі, қызық дәуреннің уақытыша екендігі мағынасында.* Дүние, өттен, әуре еттің мені! Көп құдым жетемін деп, залым, сені. Бір күні санды соғып, «аһ» ұрамын, Көшкен соң *жігіттіктің керуені* (Базар жырау, Шығ.). Көшкен соң *керуені жігіттіктің*, Жігітке пайдасы жоқ көп біліктің. Тұсынан қызды ауылдың өлеңдетіп, Жол етіп, қызыл тілім, сен желіктің (Базар жырау, Шығ.).

Жігіттік қызығы. *Жастықта көрген қызықты, әсерлі оқиғалар, той-думан, ойын-сауық, жетістіктер.* Жүйрікті елде көрдім топтан шыққан, Бөйгеден келеді екен талмай шапқан. *Қызығы жігіттіктің* сол емес пе, Аралап әрбір жердің дәмін татқан (Шал ақын, Өлеңд.).

Жігіттік мұнары. п о э т. *Жастық дәуреннің, өмірдің өтпелілігі, дүниенің жалғандығы.* Ұнаса, тілім, жазылшы, Тарқасын көптің құмары. Шамаң барда шайқап қал, бір күні бастан өтеді – *Жігіттіктің мұнары* (Базар жырау, Шығ.).

Жігіттік раушаны. п о э т. *Жастықтың қызығы, дәурені.* Жастықта сауық-сайран еткен күнің, Емес пе *жігіттіктің раушаны* (М.Дулатов, Шығ.).

Жігіттік сарқыты. п о э т. *Жастық шақ өткеннен кейінгі, адамның ойында сақталып, жадында қалатын сағыныш сезімі, аңсары.* Көк шалғын барқыты Далаңның бар құты. Жанардың түбінде – *жігіттік сарқыты* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Жігіттік шақ. *Жастық жалынға толы жігерлі кез, қызықты дәурен.* Мына шақ – *жігіттікке* ұмтылған *шақ*, Ал мынау – кеудемде алғаш жыр тұнған шақ. Мына шақ ертенді аңсап тұрған шағым, мына шақ – тұрған шағым былтырды аңсап (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Жігіттіктің* мазасыз бір *шағы* да, Желіктірген қызылы да, ағы да. Шеттетті деп ағайындар біздерді, Шақырмаса ренжимін тағы да! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Әр нәрсені ерігіп айтамыз кеі, Мен *жігіттік шағымды* қайтам іздеп. «Қызымыздың артынан қуып келіп, Қызыл шапан жамылып қайтамыз», – деп (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

ЖІГІТШЕ ү с т. *Жігіт сияқты, жігіт тәрізді.* Алысқа тартып жатты жол Қарады ана суынып. Бір отар қойды бакты ол *Жігітше* белін буынып (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Жайнаған гүл жүзді көргенде, *Жігітше* қызығып тұрамын (К.Шілдебаева, Арманым).

ЖІГІТШІК з а т. *Жігітсымақ.* Бір *жігітшік* баласы бар көрінеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЖІГІТШІЛІК з а т. 1. с ө й л. *Жігіттік.* – Әй, шіріктер, сендердің қолдарыңнан осындай *жігітшілік* келе ме? – деп Мырзекеннің жер-жебірге жететіні бар (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Жасөспірімдер шылым шегуді өзінше *жігітшілік* деп ұғып, есейгендікке санап, ақыры сол әдеттің жетегінде кете барады («Қаз. әдеб.»). Әдейі шыққан соң бір жылға жететін материал алмай қайту *жігітшілік* бола қоймайды («Қаз. әдеб.»). 2. а у ы с. *Бозбалашылық, жігіт кездегі іс-әрекет, өмір, жастық дәурен.* Оларға да әңгіме керек-ақ боп отыр екен. Ағаны кеу-кеулеп кетті. Жас кезіңізде басыңыздан өткен бір *жігітшілігіңізді* айтып беріңіз деп те жатыр (Р.Райымқұлов, Қыз – айна.). Көзге ыстық көрінер гүл қызылы, *Жігітшілік* – өмірдің бір қызығы! Амал нешік, әжімсіз ақ жүзінді Тырнайды көріліктің сұм мысығы (Т.Бердияров, Көгілдір.).

Жігітшілік жасады. *Қызға қырындады, бос жүріспен уақытын өткізді.* Орталыққа кете қалсам, апаң деген бір пәле болып алды, мен *жігітшілік жасап* жүр ме, неғып жүр деп маза таппай отырады (М.Дүзенов, Әке.).

Жігітшілік құрды. *Жастықтың әуеніне салынды, қызға барды, сөз салды, жүріп-тұрды.* Сенбі мен Тайжан ертеден дос, бастас адамдар, әрі тереңдетсең, жас кезінде екеуі *жігітшілікте* бірге *құрып*, аңды да бірге аулағанын Нұрлан бұрыннан біледі (З.Шашкин, Сенім). Ал енді, шыныңды айтышы, осы күнге дейін өзің *жігітшілік құрып* көрдің бе? (С.Жүнісов, Жапанда.).

ЖІГІТІМ з а т. *Жасы кіші, бейтаныс бозбалаға, жасқа, жалты орта жастан аспаған ер адамға айтылатын қаратпа сөз.* Ойға жыр, көңілге күй, жанға тыныс, Айналаң алма-өрік, алда қымыз. Асан атам аңсаған Жерұйығы, *Жігітім*, жақсы ө, біздің Алматымыз? (М.Мақатаев, Шығ.). Кезекші кенет бүлінді: – *Жігітім*, не тұр қағазда, Түгі де кетпес, бұныңды Өткізу керек багажға (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ЖІГІТІМСУ *Жігітімсі етістігінің қимыл атауы.*

ЖІГІТІМСІ = е т. *Жігіті болғансу, жігітсымақтану, өзінше қызға сөз айтуға ниеттену, өзін жігіт санау.* Оның өзінше *жігітімсіп* маған жазған жылы сөздерін оқығаныңда мектепте бірге оқыған, бір партада отырған, жас шыбықтай бұралаңдаған қоңқақ мұрын қара бала көз алдыма келеді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Жексен тағы шала бүлінді: әлгі Сарбастың қара төбеті ұлық *жігітімсіп*, лаумен келем деп, бір қызы бар үйде қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЖІЗЕК з а т. к ө н е. *Қосынның алдында жүретін шолғыншы топ. ≈ Жізе к жіберу.*

ЖІК з а т. **1.** *Екі нәрсенің айырылар жапсары, шекарасы.* Ботагөз қорған тастың текшеленген *ж і к т е р і н е* өскен тырбық қарағайлардың бірінен соң біріне жармасып, төбесіне шықты да, сатылап отырып ар жағына түсті (С.Мұқанов, Ботагөз). Төргі бөлменің қақпақ *ж і г і н е н* шамның жылтыраған әлсіз сәулесі көрінеді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Кейде осы қабырға тігісімен екі шеттің өбіскен *ж і г і н* баса тігеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

2. а н а т. <лат. sutura> *Сүйектердің арасын байланыстырып тұрған сіңір.* Өнешпен бірге суырылған қыл кеңірдектен (кей жерде ағаш кеңірдек деп те аталады) ұстап, жоғары тартып тұрып, пышақ жүзінің демеуімен омыртқаға, яғни арқалыққа жабысқан *ж і г і* ашылады (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Бұл сіңірлер кесілмейінше пышақпен қанша қикаласаң да жіліктердің *ж і г і* ашылмайды (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Сол қолмен ұзын омыртқа (кей жерде қара омыртқа деп те атайды) жақты басып тұрып, оң қолмен мойын омыртқаны өзіне қарай тарту қажет. Сонда екі омыртқаның қосылған *ж і г і* ашылып, тез омырылады (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Омыртқалар *ж і г і* омырыла ашылып, тек етке ғана ілігіп қалады. Омыртқаларды бөлу онша қиын емес. Өйткені олардың қиюласқан *ж і к т е р і* көзге көрініп тұрады (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

3. *Жақ, сала, топ.* Екінші *ж і к т ің* өлеңшілері – Ахмет Байтұрсынов, Сәбит Дөнентаев, Шәһкәрім, Бекет Өтетілеуов. Бұлардың өлеңі сырты төгілген сұлу, тілі кестелі, анық, халықтың тұғымына, оқуына жеңіл, тәтті. Бұлардың өлеңдерінің сезім мен қиялға тәрбие әсері аз, ақылға азығы бар. Бұлар халықшыл (народник) ақындар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

4. а у ы с. *Идеялық әлеуметтік топ, ағым, партия.* Ауылда тап *ж і г і* бар, кедей мен бай болып өзінен-өзі бөлініп тұрған сияқты (Б.Майлин, Шығ.). Түбі бір атадан тараған Киікбай мен Найза бір артельге бас қосып отырғанымен екеуі екі *ж і к* (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Ру, *ж і к* арасында араздық жоқ, «Сіз, біз» деп бірін-бірі құрмет еткен: Өркендеп күннен-күнге кәсіптері Талай жұрт көшіп келді төңіректен (О.Шипин, Дастан).

5. а у ы с. *Ара, аралық.* Дос, асықтың болмайды бөтендігі, Қосылған босаспайды жүрек *ж і г і*. Біздің доспыз, асықпыз дегеніміз – Жалғандықтан жасалған көңіл жүгі (Абай, Тол. жин.). Қонысын тастап ауарда Күтетін мені жұрт бардай... Жалт бердің талай жауарда Жел айдап кеткен бұлттардай. Жалған мен шындық *ж і г і н де* Жүрдің бе бізді жатсынып?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Жік жазбады. *Бір-бірінен жұбын жазбай бірге болды, айырылмады.* Қашанда, қай заманда

болса да, жылқыдан *ж і к жазбай*, бірге тіршілік еткен серігі – жылқышы (Ж.Орманбаев, Қос басшы). 170 миллион самолет *ж і к жазбастан* Жапония үстінде қара бұлттай төнді де тұрды (С.Ерубаев, Шығ.).

Жікке бөлді. а) з о о л. *Құстар мен жануарларды, аңдарды тегі мен түріне қарай топтастыру.* Қазақ халқы құлынды өсіп-өнуіне, тұқымына, мінезіне қарай бірнеше *ж і к т е р г е б ө л і п*, әртүрлі атаған. Мысалы: құлын (төл), құлыншақ, күн қақты құлын, бодан, добыр аяқ, мәйекті, марқа, кенже, қара құлақ, жетім, жабағы (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Қырандарды топқа, текке, тұқымға, түрге, *ж і к к е б ө л е* отырып, әр құстың табиғи ерекшеліктеріне қарай мұқият баптап, көк тағысын жер тағысына сала білген қазақ құсбегілері кейде әлі ғылымға да беймағлұм жәйттерді сөз етіп жорамал жасайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). ә) а у ы с. *Адамдарды алалат, нәсіліне, дініне қарай әртүрлі топтарға бөліп, арасына от тастау.* Елді *ж і к к е б ө л і п* өзара қырқыстырудың тамаша тәсілі болған ауылнайлық, болыстық сайлауды да сын нысанасына алады. Қазағым, бұл ғадетті тасталық та, Халықты тура жолға басталық та. Волост, билік, ауылнайлық, выборнайлық, Қимайтұғын соншама падишахлық па? (М.Әбсеметов, Алғы сөз). б) *Ажыратты, айырмасын білдірді, бөліп көрсетті.* Жылдар тек жастық пен көрілікті *ж і к к е б ө л е д і*, өткен оқиғаларды тізіп, баян етеді (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

Жікке бөлу. *Тек пен түрге қарай топтастыру.* Айғыр атауларының өзін бірнеше *ж і к к е б ө л у г е* болады: айғыр, жасамалы, желкуық, сәуірік, құр, бұзғыш, шақар, сыңар ен, шартық, азбан (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Жікке бөлінеді. а) *Топтастырылады.* Қысырақ (бойдақ) биелердің өзі де бірнеше *ж і к к е б ө л і н е д і*: қысырақтар (бойдақтар) құлындамаған әр жастағы биелерді, құнажын және дөнежін байталдарды, ұрғашы тайларды бөліп, бірыңғай үйірге жіберілгендерін осылай атайды (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Бие атауларының өздері мынадай *ж і к к е б ө л і н е д і*: буаз бие, құлынды бие, тайлы бие, мес бие, сауулы (құлыны жоқ) тел бие, сака бие, сака құлын бие, үлкен қулық, кіші қулық, қасабалы, шарланған, асау, бошалауық (жершіл), құнды, құтымсыз, күт, құртқы бие (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). ә) *Нәсіліне, дініне қарай әртүрлі топтарға бөлініп, жақ-жақ болады.* Дініне қарай уә басқа неше түрлі нәрселеріне қарай түрлі-түрлі *ж і к к е б ө л і н е д і* (Абай, Тол. жин.).

Жік қойды. *Ажыратты, бөлді.* Күдерінің мектеп пен колхоз арасына *ж і к қ о я* сойлеуі Жақыпбекке жат естілді (М.Иманжанов, Алғашқы.).

Жік салды. *Арақатынасын бұзды, араздас-тырды, бұлдірді.* Орысша оқығандарды көтертіп, мұсылманша оқығандардың атын жазбай масқара қылды деп, Досмайыл қазақ оқығандарының арасына *жік салғысы* келеді (М.Дулатов, Шығ.). Өмірде жеті атасы түк көрмеген, Билік түгіл, қолынан түк келмеген, Қасен деген ши аяқауылнай боп, *Жік салмақ*, арамызға жіктелмеген! (Б.Майлин, Шығ.).

Жік салу. *Араздастыру, арақатынасын бұзу.* Қырмызы мен Садуакастан үміт күтеміз, екеуі де жас. Біз олардың араларына *жік салудан* да аулақпыз және ондай нәрсе біздің әдетімізде жоқ (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.).

Жік түсті. *Араздасты, жауласты.* Ағайын арасына *жік тұс* се, қас жаман сына қағар, қамқор азамат дәнекер болар (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Жік шығарды. *Жоқтан өзгені сылтауратып, себепсізден себепсіз дау туғызды, шу көтерді.* Мына қу кедейлер Божыбай келгелі еңсесін көтеріп, жоқ жерден *жік шығара* бастады (Ж.Ташенов, Өтелген парыз).

Жік шықты. *м и ф. Жоқ жерден бәле шықты, іске сайтан араласты, жын-перінің кесірі тиді.* Ордабасы басында Қотыр бұлақ қасында Жер астынан *жік шықты*, екі құлағы тік шыққа (Бес ғашыр.). Егер сіз әрекетке жол берсеңіз ешкім де қара жерден *жік шықты*, екі құлағы тік шықты дей алмайды (Қ.Исабаев, Серт.). Жер астынан *жік шықты*, екі құлағы тік шықты! Айналайын, Еркежан, құтқар мынадан! – деп, Аманды қаралап зарлағанда, Жақыптың жуырда жағы сембеді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Жігі ажырамас. *Екі адамның арасындағы татулық, ынтымақтастық, жарастық мағынасында.* Екі жастың таудай бақыты үшін, *Жігі ажырамайтын* жарастығы үшін? (Қ.Найманбаев, Беймезгіл.).

Жігін айырды. *Елдің бірлігін бұзды, топ-топқа бөлді.* Білімсіз жаннан құлартық Елдің *жігін айыраған* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Жігін ашты. *Араларын алшақтатты, суысып кетті.* Жау етті осы бір күн екі жасты, Сол қастық бірте-бірте *жігін ашты*. Бірінің алашорда болды ұраны, Біреуі Совдепке кеп араласты (І.Есенберлин, Шығ.).

Жігін бөлді. *Арасын ашты, қоғамдағы орны мен саяси бағытқа сәйкес ажырап, топтасты, бірікті.* Маған серік кедей қазақ – құл қазақ, Бай кедей боп *жігін бөлсін* бұл қазақ (Б.Майлин, Шығ.).

Жігін жатқызу. *Адамдар арақатынасындағы ұлкенді-кішілі алалықты, кемшілікті білдірмей жасыру, татулыққа үндеу.* Жағудың, жұртпен өз семьясының арасының *жігін жатқызу*

зуға ұмтылудың нышаны да қылаң беретінге ұқсайды (Т.Тілеуханов, Біздің әке.).

Жігін тапты. *Сүйектердің, жіліктердің бір-бірімен түйіскен жерін дөп тапты.* Мал союдан машығы жоқ адам қабырға мен төстің *жігіні* таба алмай, пышағын сүйекке салып, азапқа түсуі мүмкін. Сондықтан қабырға сүйегі мен төс сүйегінің жігі осы-ау деген тұсты алдын ала пышақпен бірер осып жалаңаштап алған жөн (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Жігі сөгілді. *Бүтіннің бөлініп, тұтастың ыдырауы, араның ашылуы, сызат түсуі.* Бұлдырап, көмескі тартқан кең әлем бірте-бірте ыдырап, *жігі сөгіліп* бара жатқандай (Р.Райымқұлов, Жасыл белес).

ЖІКЕН з а т. ж е р г. *Жекен, қоға, қамыс.*

ЖІК-ЖАППАР: *жік-жаппар болды.* *Асты-үстіне тұсті; бәйек болды.* Бекболат: «Қонақ боп кетіңіздер! Шақырып келтіре алмайтын адамсыздар!» – деп *жік-жаппар боп* жабысса да, қонақтар атқа қонғанын тәуір көре берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үй иесі жат деп *жік-жаппар болып* еді, рақмет айтып жүріп кеттім (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Не қылып алам десеңіз де біз қолыңызда, – деп Тәжи Шалматайға жалынып *жік-жаппар болды* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ЖІК-ЖАРЫҚШАҚ з а т. *Екі адамның арасындағы реніш, көңілге тұскен сызат, қарым-қатынаста пайда болған алалық, салқындық.* Секунд өткен сайын енді екі арамызда пайда болған *жік-жарықшақ* ұлкейіп, қап-қараңғы құлама бір шыңырауға айналып кететіндей (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ЖІК-ЖІГІМЕН ү с т. *Жүйесі, тобы бұзылмай, ретімен.* Еңбек алты тараудан тұрады. Бірінші тарауында – жылқы, екінші тарауында – түйе, үшінші тарауында – сиыр, төртінші тарауында – қой, бесінші тарауында ешкі түліктерінің пайда болуы мен шыққан тектеріне қысқаша шолу жасалып, олардың түр-түсіне, жыныстарына, жасына, сауылуына, мінездеріне, етті-майлылығына, жүріп-тұруына, жүн беруі сияқты толып жатқан ерекшеліктеріне байланысты атаулар мен терминдік тіркестер және сол түліктерге қатысты айтылатын одағай сөздер мен олардың ауруларына байланысты атаулар да *жік-жігімен* тақырыптарға бөлініп баяндалады (ІІІ.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ЖІК-ЖІК з а т. **1.** *Ара-арасы, аралығы.* Ертістің мұзы жіпсіп, *жік-жігі* босады (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). **2.** *Бөлек-бөлек, тарам-тарам, сала-сала.* Мысалы, ежелгі сак, скиф, оғыз, қараханид, түзем, одан бергі *жік-жік* жүзге, ру-руға бөлініп кеткендер баршасы біздің ата-бабаларымыз – қазақтар еді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). **3.** *а у ы с.*

Топ-топ, жақ-жақ. Аға сұлтандықты ел ішін ру-руға, топ-тобырға, партияға, толып жатқан *ж і к-ж і к к е* ұсақтаған, жын-жыбыр, қылқыбырға айналдырған болыстықты әкелген Ресейдің әкімшілік басқару жүйесін енгізген, әулетбасыларынан ынтымақты жоғалтқан кезде әулет ішінен ризық кеткен («Зерде»).

Жік-жік болды. *Бөлініп кетті, жақ-жаққа тартты.* *Ж і к-ж і к б о п* бөлектеніп шыға келеміз (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Е, байғұс, баста сезім, санаң қайда, Қорғайтын сені қорған, панан бай ма? *Ж і к-ж і к б о п* жұрт бөлініп табын тапты, Құреке-ау, осы сенің жігің қайда? (Б.Майлин, Таңд. шығ.). Осы елдің жершілдігін қайтерсің, бір-бірімен *ж і к-ж і к б о п* алып жаттай сынасып, жаудай алысып жатқандары (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Жік-жікке бөлінді. *Бір-бірінен бөлек топ құрып, бөлектеніп кетті.* Қала халқы *ж і к-ж і к к е б ө л і н г е н*. Мәселен, қазақ-орыс, мешан, мұсылман учительдер қауымы, қаладағы солдаттар, еңбекшілер (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ЖІКҚАБАТ з а т. г е о л. *Бірегей стратиграфиялық (жержылнамалық) шкаланың бесінші дәрежелі бірлігі немесе бөлімшесі. Ж і к қ а б а т* геологиялық уақыт тұрғысынан геологиялық ғасыр барысында түзіліп үлгерген таужыныстар қабатын құрайды (Қаз. тілі термин. Геология.). *Ж і к қ а б а т* бөлімінің құрамдас бөлігі болып табылады, ал өзі белдемдерге жіктеледі (Қаз. тілі термин. Геология.).

ЖІКҚАБАТТЫ с ы н. *Жікқабаттан тұратын.*

Жікқабатты аңғар. г е о л. *Мұздық аңғары беткейіндегі тар қолат, мұздық шеті бойымен аққан сумен шайылған аңғар. Ж і к қ а б а т т ы а ң ғ а р* бір немесе бірнеше жікқабат түрінде орналасады және басты трогтан жікқабатты қырқалармен бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология.).

ЖІКҚАБАТТЫҚ: жікқабаттық сутартқы. г е о л. *Бір-біріне жақын орналасқан, жетілмеген пайдалану цығымаларынан тұратын, қалың сулы горизонттың бірнеше тереңдік аралығында сүзгімен жабдықталған сутартқы* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ЖІКПАР с ы н. *Жақпар, қатпар-қатпар, текше, өте үлкен.* Жағалауды бойлай қонған *ж і к п а р* тастар көрінеді (Самғау).

ЖІКСІЗ с ы н. **1.** *Жігі білінбейтін, жігі жоқ, біртұтас.* Грамматикешілер тілді тапқа, жікке, сортқа бөлетін, әр сөзді, әр дыбысты белгілі таптың әдет-ғұрпына, салтына бағындырам деп, талай жерде зорлық істейді. *Ж і к с і з* жерден жік шығарады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әрі бұрылғанда вагондар *ж і к с і з* тұтасып,

бірін-бірі тасалап жатыр (З.Қабдолов, Жалын). **2.** а у ы с. *Арасынан қыл өтпейді, қаттықсыз, жақсы араласқан.* Жіпсіз байланысып, *ж і к с і з* жымдасқан дос-жаранымыз бар (Ә.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ЖІКСІЗДІК з а т. *Жік болмаушылық, алақдасыздық, тұтастық.* Ең қарт жұмысшы – өз әкесінің түрі анау: артист десең де, академик десең де болғандай. Әсем *ж і к с і з д і к*. Жанар бұған дән риза еді (З.Қабдолов, Жалын).

ЖІКТЕ= е т. **1.** *Бөлу, саралау, топтастыру.* Қазақ құсбегілері сұңқар, ителгі, жағалтай үшеуін бір туысқа, лашын, тұрымтай екеуін бір туысқа, бидайық, қарақылыш екеуін бір туысқа бөліп *ж і к т е й д і* де, осы жеті қыранды сұңқар тектестерге жатқызады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Барлық науқастарды екі топқа *ж і к т е д і* (Е.Оразақов, Тірі мүсін.). Құсбегілер жер бедерінің қолайлы-қолайсыздығына машықтанған бүркіттерді – ой құсы, тау құсы, Ұлытау құсы деп *ж і к т е п*, соның ішінен Ұлытау құсын дәріптейді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Қырандарды ан-құсқа салу – саятшылықтың ең әдемі түрі. Қазақ құсбегілері сұңқар тектестерді өз ішінен сұңқар, қара сұңқар, ақбас сұңқар, ақ сұңқар деп бірнеше түрге *ж і к т е й д і* (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). **2.** л и н г в. *Есімдер мен етістіктерді жекеше, көпше түрде үш жақ бойынша түрлендіру.* Шақырмаушы еді ол текке, Жүгіру керек мектепке. Жарыта алмай жүр жалқау ұл, Санап та, *Ж і к т е п*, Септеп те! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Ежіктеу.* Бүгін әріптерді *ж і к т е п*, орыс әліппесін үйреніп отырған қыздар енді аз жылда инженер, ғалым болады (С.Омаров, Әңгім.). **4.** а у ы с. *Аластау, шетке шығару, екшеу.* Таяғымның ұшына қараңдар, топқа сіңіп нашарын *ж і к т е п*, екшеп айдап шығамын! (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Әбдікерім әрбір өленді *ж і к т е п*, саралап талдады (Б.Тоғысбаев, Боз жорға).

ЖІКТЕЛ= е т. **1.** *Әртүрлі белгі-қасиеттері бойынша бөліну, ажыратылып, топтастырылу.* Аурудың неден пайда болғанына және оның клиникалық өту барысына қарай ол бірнеше топқа *ж і к т е л е д і* (С.Нұрғожаев, Бала ауруы). Жаңа программаның тағы бір қолайлы жері: барлық материал жылдың мезгілдеріне қарай *ж і к т е л г е н*. Әрбір құбылыс, әрбір нәрсе өзінің болатын кезінде қолма-қол көріп отыратын болып зерттеледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шөгінді тау жыныстары жаралу тегі, заттық құрамы немесе басқа белгілері бойынша *ж і к т е л е д і* (К.Сапарбайұлы, Геология.). Қазақ құсбегі мамандарының айтулары мен жазбаларында да түйғын атаулары біркелкі емес. Олар түсіне қарай – ақ түйғын, кір түйғын болып *ж і к т е*

л е д і. Бірқатар әдебиеттерде ақ тұйғын мырза тұйғын, кір тұйғын – құл тұйғын болып та жазылып жүр. Кейбір облыстың құсбегілері – ақ тұйғын, кір тұйғын, құл тұйғын деп үш түрге де жіктейді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). **2. Мүдделес адамдардың топтардың бөлінуі.** Ел жағдайы, қарама-қарсы *жіктелген* екі бағыт, екі ниет ұзақ әңгіме болды (А.Нұрақынов, Дала қыраны). **3. Анықталу, екішелеу, сұрыпталу.** Ірілі-уақты малдың арық, семізі түгел *жіктеліп*, іріктеліп есепке алынды (Б.Тоғысбаев, От пен құл). **4. л и н г в.** *Жіктік жалғауымен түрлену.* Адамды, адамның әртүрлі қасиетін, кәсібін, мамандығын білдіретін есім сөздер де *жіктеледі* (ҚҰЭ). Қазақ тілінде, әрісі барша түркі тілдерінде, баяндауыш болуға қабілеті бар сөз табының қай-қай түрі де *жіктеле* алады (Қаз. грамм.). Лексикалық мәні жағынан алғанда зат есімдердің ішінен *жіктелетіні* – адамның қызметі, кәсібі, мамандығы, тегі, қабілеті, жынысы сияқты жеке басына тән белгілері мен қасиеттерін білдіретін сөздер (Қаз. грамм.).

ЖІКТЕЛГІШ с ы н. б о т. *Жіктелуге бейім, икемді.* Клеткалардың *жіктелгіш* бөлімі өскіш бөлімінің арт жағында жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Әрбір өсімдік тамырының ұшында негізінен алғанда үш түрлі – түзуші аймағы, *жіктелгіш* аймағы, өскіш аймағы болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ЖІКТЕЛГІШТІК с ы н. л и н г в. *Жіктелуге бейімділік, жіктелуге оңай.* Мәселен, орыс тілін алатын болсақ, ондағы есім сөздерде мұндай *жіктелгіштік* қасиет жоқ (Қаз. грамм.). Тілімізде кейде мекендік мәнді бірқатар зат есімдер де, оларға жатыс, шығыс септігінің қосымшасы жалғанған кезде *жіктелгіштік* қасиет пайда болады (Қаз. грамм.).

ЖІКТЕЛУ *Жіктел етістігінің қимыл атауы; 1. Жік түсу, бірегейліктен айырылу.* Нарықтық экономикаға көшу сөзсіз болатын адамдардың әлеуметтік қатерінің өсуіне, ал ол, түптеп келгенде, халықтың өмір сүру деңгейі бойынша *жіктелуіне*, бірсыпыра адамдардың баюына және тұрғындардың кейбір топтарының, әсіресе аз қаржымен қамтылған бұқара топтарының, зейнеткерлердің, мүгедектердің, балалардың кедейленуіне, тіпті қайыршылануына әкеліп соқтырады (Б.Жүнісов,.. Нарық экон. негізі.). **2. Ажыратылу, бөліну.** Ньютон сәуленің түрлі түске *жіктелуіне* алғаш рет анықтады (А.Қалығұлов, Жарық.). Бұлардың текке, түрге *жіктелуіне* салыстырып байқасақ, қырандар тобының тектік арасалмағын көреміз (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). **3. ә л е у м.** *Топқа бөліну.* Қытайлардың гоминданшылар немесе коммунистер болып *жіктелуіне* уақыттық

және маңызы жағынан екінші қатардағы мәселе деп есептейтін (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **4. л и н г в.** *Жіктік жалғауын қабылдау, жіктік жалғаумен түрлену; бастауыш пен баяндауыштың сөйлем ішінде синтаксистік қарым-қатынасқа түсуінің негізгі амалы.* Есім сөздердің *жіктелуіне* түркі тілдерінің морфология жүйесінің өзге тілдерден, айталық, еуропа тілдерінен басты бір ерекшелігі деп білуіміз керек (Қаз. грамм.). Ал түркі тілдерінде есім сөздердің *жіктелуі* – оның баяндауыш болатындығының кепілі (Қаз. грамм.).

Таптық жіктелу. с а я с и. *Елде, мемлекетте жаптай өріс алатын, саяси көзқарасы, тұрмыс деңгейі, кәсібі бойынша бөліну.* Осыдан барып, ауылда да *таптық жіктелулер* күшейе түсті (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ЖІКТЕЛУШІЛІК з а т. *Жікке, тапқа бөлінушілік.* Колхоз құрылысы деревнядағы тапқа *жіктелушілік*ті жойды («Қазақст. мект.»).

ЖІКТЕЛІМ з а т. т е р м. <лат. classis – класс, топ, фасега – жасаймын, реттеймін> *Білімнің, адам қызметінің қайсыбір саласындағы өзара байланысты ұғымдар жүйесі. Жіктелім – жалпы ғылыми және методологиялық ұғым (ҚҰЭ). Жіктелім* екі негізгі міндетті шешуге: бүкіл осы саланы шолу мен тану үшін ыңғайлы түрде беруге және онда сала нысандары туралы барынша толық ақпарат қамтылуға тиіс (ҚҰЭ).

Тауарлар жіктелімі. э к о н. *Тауарлар қозғалысын төзімділік деңгейіне қарай топтастыру. Тауарлар жіктелімі* маркетингіде қолданылады (ҚҰЭ).

Тау-кен ісіндегі жіктелім. к е н. *Уатылған пайдалы қазыналар бөлшектерін ірілігіне, тығыздығына т.б. қарай өнімдерге (топтарға) ажыратып, топтастыру.*

Тілдердің тұрпаттамалық жіктелімі. л и н г в. *Тілдік құрылымның ұқсас сипаттары (морфологиялық, дыбыстық, синтаксистік, семантикалық белгілері) негізінде топтастыру. Тілдердің тұрпаттамалық жіктелімі* тұрғысынан тілдер жіктелімі қопармалы (аморфтық) тұрпатқа (көне қытай, вьетнам, йоруб тілдері), жалғамалы тұрпатқа (түркі, финн-угор тілдері), флективтік тұрпатқа (орыс тілі) ажыратылады (ҚҰЭ).

ЖІКТЕЛІМДІК с ы н. *Жіктелімге тән, жіктелген.* Жақсы жіктелім өзіне сай келетін номенклатуралы – барлық *жіктелімдік* топтар үшін мәнді атаулар жүйесін қажет етеді (ҚҰЭ).

ЖІКТЕЛІС з а т. *Әлеуметтік, саяси жағдайға қарай бөлінушілік, топтасушылық, жіктелу.* Әлеуметтік-экономикалық жағдайдың

ширығуы, аймақтағы мемлекеттердегі кедейшілік деңгейінің өсуі, әлеуметтік *жіктелістің* асқындау проблемасы тұрақсыздықтың өріс алуына нағыз қолайлы жағдай туғызады (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл). Ауыл мен деревняда таптық *жіктеліс* жүре берді (Қаз ССР тарихы).

ЖІКТЕН = е т. 1. *Жігі ажырап топтану*. Ми сауытының сүйектері бірімен-бірі жылжымайтындай болып *жіктеніп* байланысқан, мұны нағыз жік деп айтады (Адам анатом.). 2. а у ы с. *Бөліне топталу*. Билет сатуға қатты жүһід етіп, керекті нәрселерді тапқызып беру тұрасында һәм ойынға құрметті ханымдардың келуіне себепші болып көп қызмет көрсеткен Қаражанбай болды. Бұған шейін жақсыларымыз бен қарияларымыз бір бөлек, жастарымыз бір бөлек болып, *жіктеніп* жүруші еді (М.Дулатов, Шығ.).

ЖІКТЕНДІР = е т. *Ажырату, айрықшаландыру, бөлекшелендіру*. Кейде алдынан қарсы келген жел Ғайшаның толық жұмыр кеудесі мен сұлу етті сандарын *жіктендіріп*, білгізін қояды (М.Әуезов, Қараш.).

ЖІКТЕНДІРУ *Жіктендіретістігінің қимыл атауы*.

ЖІКТЕНУ *Жіктен етістігінің қимыл атауы*.

ЖІКТЕП-ЖІЛКТЕ = е т. *Затты, құбылысты, аң-құс, жануар-жәндіктерді әртүрлі сапа, белгілері бойынша ұсақ топтарға, топшаларға бөліп, саралау*. Осы «ақтаңдақтың» орнын толтыру үшін біз мүмкіндігінше қазақ халық әдебиеті мазмұнын баяндай отырып, *жіктеп-жіліктен*, сондай-ақ үлгілері мен бұлақ көздерін көрсете отырып, барынша сығымдалған түрде оның ықшам очеркін жазып шығуды мақсат тұтып отырмыз (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қазақ құсбегілері қанаттың табиғи ерекшеліктеріне қарай оны *жіктеп-жіліктен*, әрекет қимылына, тұрған орнына орай әрқайсысына лайық дәлме-дәл ат тауып атай білген (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ЖІКТЕС з а т. *Топтастыру*. Адамдарды мінезіне қарай жіктегендегі өмірге ең жақын жанасатын *жіктес* – профессор Лазовскийдікі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЖІКТЕС = е т. 1. а н а т. *Сүйектердің жігі жымдасып, бірігіп тұтасуы*. Бас сүйек сегіз жалпақ сүйектерден: маңдай сүйектен, екі төбе сүйектерінен, екі самай сүйектерден құралады. Бұл сүйектер *жіктесіп* біткен (Адам анатом.). 2. а у ы с. *Бөлінісу, бөлек жүрісу*. Бақталас, бай бөсеке ел *жіктесіп*, Момындар малын бағып, аузын басқан (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Қазақ елінің әр жерінен, әруынан, алыс-жуықтан құралған ұлы көш – өзара *жік-*

тесе, күрең жолмен өрмелеп барады өрге (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Алғашқы кезде бұл рулар «Құсмұрын», «Көкшетау» деген бұрынғы әкімшілік аттарын тастамай, өзара *жіктесіп* жүрді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 3. а у ы с. *Ұласу*. Ұйқы мен ояу қалыптың екеуара *жіктесерт* тұсында сырғып түсуге жақын көрпесін тартып қымтанды (Р.Сейсенбаев, Сағынтып жет.).

ЖІКТЕСТІР = е т. *Топтастыру, екішеу, бөлшектендіру, анықтау*. Айжанға қатты қызыққан Малтабар, Жарлығамыстың жүйелеп, *жіктестіріп*, жетілтіп айтқан кенесін тыңдап алды да жауабын қысқа қайырды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ЖІКТЕСТІРУ *Жіктестіретістігінің қимыл атауы*.

ЖІКТЕСУ *Жіктес етістігінің қимыл атауы*.

ЖІКТЕТ = е т. 1. *Біреуге бір затты, нәрсені әртүрлі белгі-қасиетіне қарай бөлгізу, топтату*. 2. л и н г в. *Жіктік жалғауын жалғату, сөзді жіктік жалғауымен түрлендіру*.

ЖІКТЕТУ *Жіктет етістігінің қимыл атауы; анықтату, бөлектету, ерекшелету*.

ЖІКТЕУ *Жікте етістігінің қимыл атауы*.

1. *Ерекшелету*. Қазақтың құсбегілік мамандығында қаршыға атты құсқа «түнжыр» сөзін қосып *жіктетуінің* сыры неде? Әлде түсі-түгіне, түр-тұлғасына, тұқым-тегіне немесе мінез-қылығына, шама-шарқына қарап жіктелген бе? Ол жағы әзірше белгісіз (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). 2. *Бөлу*. Жақыпбаевтың балаларға арналған шығармаларын, негізінен, екі салаға *жіктеуге* болады (Т.Жақыпбайұлы, Лашын). 3. л и н г в. *Сөздерді сөйлеуші, тыңдаушы және бөгде жақ көрсеткіштерін жалғау арқылы түрлендіру, іс-әрекеттің кімге қатысты екенін білдіретін грамматикалық категория*. Емтихан билетінде үш сұрақ бар екен. 1 мәтін, 2 етістікті *жіктеу*, 3 фонетикалық талдау (Ауызекі). 4. и н ф. <ағыл. classification> *Объектілерді, заттарды, құбылыстарды, процестерді, мәліметтерді нақты бір белгілеріне сәйкес, топтама бойынша үлестіру жүйесі* (Қаз. тілі. термин. Информатика.).

Жіктеу белгісі. и н ф. <ағыл. classification flag> *Басқа объектілермен ұқсастығын немесе олардан айырмашылығын тағайындауға мүмкіндік беретін объектіні жіктеу қасиеті немесе сипаттамасы* (Қаз. тілі. термин. Информатика.).

Жіктеу есімдігі. л и н г в. *Сөйлеушінің қай жақта сөйлегендігін көрсететін есімдік*. *Жіктеу есімдіктері* сан жағынан аз болғанымен, қызметі жағынан есімдіктердің ішіндегі аса жиі қолданылатын тобы (Қазіргі қаз. тілі).

Жіктеу салды. *Адамдарды атақ-дәулетіне, айналысатын кәсібіне, ұлты мен нәсіліне т.б. айырым белгілері мен сипатына қарай бөліп-жарды, екі топқа ажыратты.* Осы ауылда ес білгелі жоқшылық-таршылық сөзіне, бай кім, кедей кім деп, ауыл адамдарының арасына *жіктеу салынған* шақта өскен қыз (Ә.Нәбиев, Қанат қаққанда).

ЖІКТЕУШІЛІК з а т. *Адамдарды, ағымдарды әртүрлі белгі-сипатына, кәсібі мен саяси көзқарастарына т.б. ұстанымдарына қарай бөлу (шілік).* Ілияс ақындығының дәуірі – қазақ әдебиетіндегі идеалық *жіктеушілік*тің, топтаудың дәуірі еді (С.Қирабаев, Қазақ әдеб.).

ЖІКТІК: *жіктік жалғау.* лингв. *Етістіктер мен баяндауыш қызметінде жұмсалған есім сөздерге үш жақта жалғанатын қосымша; жалғаулардың қимыл, іс-әрекеттің кім арқылы, қай жақ арқылы жүзеге асырылатынын білдіретін түрі.* *Жіктік жалғау* қимыл, іс-әрекет пен оны іске асырушыны жақ жағынан байланыстыратындықтан баяндауыштық қосымша деп те аталады (ҚҰЭ).

ЖІКТІЛІК з а т. геол. *Минерал кристалдарының өзіне тән айқын немесе жасырын жақтарына параллель бағытта, басқа бағыттарға қарағанда жеңілдірек даралану қабілеті.* *Жіктілік* қасиетіне қарай минералдар өте анық, анық, орташа, нашар және өте нашар *жіктілік* болып бес түрге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология).

ЖІКШІЛ с ы н. **1.** *Жік салғыш, алалық тудығыш.* *Жікшіл* ел жетпей мақтайды, Желөкпелер шын деп ойлайды (Абай, Тол. жин.). Бұлар мансапқор, *жікшіл*, жемқор, басқаның еңбегінің үстінен күн көруді көксеген арамтамақтар еді (Ш.Байбатушев, Бел-белес.). Саяси жағынан ыдыраңқы Батыс Еуропа өздерін «Христиан әлемі» деп атайды да, оны бірлескен тұтас дүниеміз деп қабылдайды, оған беріліп кеткен *жікшіл* гректер мен орыстарды қоспайды (Қаз. дала. ойшыл.). **2.** *Бөлінгіш.* Тәйт әрі, осындағы барып тұрған *жікшіл* осы Ажар, Жарқын, сендерсің (М.Әуезов, Шығ.).

ЖІКШІЛДІК з а т. **1.** *Әлеуметтік топтар арасында бөлінушілік; рушылдық.* «Айқап» ескі ғұрып-әдеттерге, жалқаулыққа, надандыққа, *жікшілдікке* қарсы күресті (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Ескіліктің етекпен тартар ең кесірлі әрекеттерінің бірі – рушылдық, *жікшілдік* екені белгілі («Егемен Қазақстан»). Америкадағы үндіс тайпаларымен «түбіміз бір көрінеді» дейтін қазақы ділді жүзшіл, рушыл деген тар шеңберге сыйғызуға, *жікшілдікке* жатқызуға бола ма? Әйтсе де, қазақтың амандық-саулықтан сөң ө дегенде ру сұрасып,

жеті атасын қазбалап, термелей жөнелуінің соңы, шындап келгенде, мемлекеттік тұрғыдан пайда өкелмейді («Жас Алаш»). *Жікшілдіктің*, құрғақ айғайдың кезінде «Тар жол, тайғақ кешуді» ешкім толық бағалаған жоқ (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). **2.** *қоғ.саяси.* *Белгілі бір саяси топтардың өздері өмір сүріп отырған мемлекеттен жеке мемлекет ретінде бөлініп шығуға немесе сол мемлекетке тиесілі территорияны басқа бір мемлекетке қосуға ұмтылушылығы.* *Жікшілдік* халықтың жаппай бұқаралық қозғалысы болмағандықтан, оны ұлт-азаттық көтерілістердің қатарына жатқызуға болмайды (ҚҰЭ). *Жікшілдік* негізінен мемлекет ішіндегі саяси тұрақсыздық пен алауыздық (ұлттық кемсітушілік, аз ұлттардың азаматтық құқықтарын шектеу т.б.) жағдайында пайда болады (ҚҰЭ). **3.** *Саяси, діни, кәсіби т.б. қоғамдық бірлестіктер ішіндегі алауыздық.* Біз діндер арасындағы түсініктікке, диалогқа жол ашып, *жікшілдік* пен діни фантазмге жіті қарап, жол бермеуге тиіспіз («Егемен Қазақстан»).

ЖІКІЛ з а т. этн. *Ежелгі түркі тайпасы.* 7-12 ғасырлар аралығында Оңтүстік Тарбағатайдан Жетісуға қоныс аударған Махмұт Қашқари Жікіл қаласы *жікіл* тайпасының ортасында болғанын айтады. Қала ірге көтергеннен кейін оған келіп қоныстанған басқа тайпалардың өкілдері де өздерін «жікілміз» деп атайтын болған (ҚҰЭ).

ЖІЛІК з а т. **1.** *Жан-жануарлардың қол-аяғында болатын негізгі он екі мүшенің жалты аты.* Малды екіге бөлгенде тиген үлесті – малдың жарты еті, төртке бөлгендегіні – төрт аяқ (кей жерде төрт сирақ), ал он екіге бөлгендегіні – *жілік* деп атайды. Түйе өте ірі мал болғандықтан, оның *жіліктері* де қазанға тұтас күйінде салуға келмейді. Сондықтан оның *жіліктері* де жылқы мен сиыр *жіліктері* секілді балтамен шауып, бөлшектейді (Қ.Салғарин, Қасапшылық). **2.** *Асылған ет, тұтас піскен бір жілік ет.* Аңдығаны *жілік* боп, Тілегені бүлік боп, Момынды сорып сүлік боп, Адам дауға келгенде, Жел жетпейтін күлік боп, Қонақысы бермесе (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бір *жілік* пен бір аяқ қымыз берген Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа (Абай, Тол. жин.). **3.** *Сүйек.* Шылыммен жуантық қып орап, қайта-қайта жалап жапсырды да, шүмекке шөметай орнатқан анаша, ыс болған шолақ түтігіне нығарлап бұрай сұғып, *жілік* тістеген Майлыаяқша бір езуіне ырсыта қыстырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл қыздың біліп отыр көп білігін Бәрінің біліп келді бірліктігін. Көңілі көзі көрмей сене алмас деп, Тауықтың ұрлап алды бір *жілігін* (Ә.Найманбаев,

Шығ.). Бірде Бақытжанның қонақ болып төрде отырған Өтегенмен *ж і л і к к е* таласқаны бар (А.Мекебаев, Періште келіншек).

Ақ жілік болған. *Енесі сауылмай, құлын күнінен өзі емін-еркін емін өскен жылқы.* Құлын күнінен бастап немесе құнанына дейін енесін емін, *а қ ж і л і к б о л ғ а н* жылқыны «арда емген» деп атайды (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Асық [асықты] жілік. а) *Жоғарғы жағынан ортан жілікпен, төменгі жағынан жілінішпен түйіскен асығы бар сан жілік.* «Кәделі сүйек» деп аталатын бас, жамбас, *а с ы қ ж і л і к*, төс секілді мүшелердің орны ерекше бөлек. Сан – малдың ең еті көп бөлігі. Оны бұзудың пәлендей қиындығы жоқ. Алдымен *а с ы қ ж і л і к* бөлектенеді. Ол үшін тілерсектің тілігінен бастап, таңдықтың суағарын қуалай қоң етті ойып түсу керек. Жамбас пен ортан жіліктің еттерінің дұрыс бөлінуі негізінен осы *а с ы қ ж і л і к*тің үлесін қоң еттен (ойынды еттен) дәл ойып алуға байланысты. Егер бұл біліктілікпен дұрыс атқарылса, онда басқа жіліктердің де үлесі тең болады, сонымен бірге *а с ы қ ж і л і к*тің ортан жілікпен түйіскен жері де айқындалып көрініп тұрады (Қ.Салғарин, Қасапшылық). ә) *э т н. Сыйлы қонаққа жамбаспен қоса салынып асылатын кәделі мүше.* Сыйлы қонаққа көбінесе жамбаспен қоса *а с ы қ т ы ж і л і к* асылады («Қаз. әдеб.»). Асырап алған ұлға *а с ы қ т ы ж і л і к* ұстатады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Атан жілік, арқар мүйіз. б е й н. *Қуатты, айбарлы.* Қазақ пен Ноғай бөлінгенде айтылған «Жылау, жылау, жылау күй» жырындағы «қара орнынан айырылған» Торғай мен Ор бойынан, Қаратау маңынан, Арыс пен Бадам өзендерінің тоғысқан жеріндегі Қараспан тауынан көшіп келген қазақтың *а т а н ж і л і к, а р қ а р м ү й і з* батырларының бірі еді (Н.Байғанин, Шығ.).

Бір жілік [ет]. *Асуға арналған қойдың бір мүше еті.* Б і р ж і л і к бесеу ара асып беріп, Өзінді кем көрмедің «шабылғаннан». Оны да артық көріп, әйеліңе – Дауысың қатты шықты қоңырланған (О.Шораяқов, Шайыр). Ет асса апам, көңіл шіркін жоғалтқандай жалқысын, Саған сақтап Қоятынмын б і р ж і л і к т і қ жартысын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жілігін шағып, майын ішкен. *Бір істің мән-жайын толық білетін, шебер меңгерген, қырсырын толық түсінген, әккі, тәжірибелі (адам).* Жана жылдың таяп қалған алғашқы айлық есебі бұлар секілді көп жылдан бері есеп-қисаптың *ж і л і г і н ш а ғ ы п, м а й ы н і ш к е н* тәжірибелі бухгалтерлерге жұмыс болып жұлықтарына жұқпайтыны байқалады (М.Есламғалиев, Екінші тыныс).

Жілігі татиды. а) *Жеуге болатын еті бар, союға жарайды; арық емес.* Делбе болған жылқының *ж і л і г і т а т и т ы н* болса, жүдетпей сойып алатын (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). Арықтың *ж і л і г і т а т ы м а с* (Мақал-мәтел). *Ж і л і г і т а т ы м а й т ы н* өте арық жылқыны қазақ «көкбақа жылқы» деп атайды (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Алған жылқылары *ж і л і г і т а т ы м а й т ы н* арық (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Қасапшылар жылт қазысы бар жылқының етін енді көк жасық (көкежасық) демейді, оған «*ж і л і г і т а т и д ы*» деген анықтама береді. Бұл – мұндай етті асқанда дәмі көкжасықтан гөрі тәуір, аз да болса татуы бар, жеуге жарайды деген сөз (Қ.Салғарин, Қасапшылық). ә) *Кәдее асарлық, жарамды.* Алдымен бұлардың *ж і л і г і т а т и т ы н д а р ы н ы ң* көзін жойғызып барып келуім керек еді. Қалайша мен бұл надандарға сеніп қалдым? (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Дегенмен, М.Сүндетов әңгімелері түгелдей *ж і л і г і т а т ы м а й д ы* деуден аулақпыз («Қаз. әдеб.»). Дүниеге бір өлең келіп қалды, Тыңда, оқимын, – деген Кәшкенге Ораз: – Бәсе, манадан бері сарнамай неғып отыр деп едім. *Ж і л і г і т а т и т ы н* өлең бе? – деді (М.Иманжанов).

Жілігі толды. а) *Мал тойының семірді, етке жарады.* ә) а у ы с. *Ел қатарына қосылып, тұрмысы түзеліп, әл-ауқаты көтерілді; ішер ас, киер киімге жарып, байыды.* Ат емес, енді автоны тіреп белдеуге, *Ж і л і г і м т о л ы п*, жігіт боп, жың боп өр кеуде, Ат жетер жерден ақ көңіл нөкер жиып ап, Аулыңа сенің алшандай басып келгенде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жілігі шағылды. *Әбден мезі болды, арып-ашып шаршады, зықысы шықты.* Естуі бойынша, ұзақ соғыстан *ж і л і г і ш а ғ ы л ғ а н* орыс әскері қару-жарақтарын тастап, майданнан қашып жатқан көрінеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Жілік басы. *Жілік сүйегінің жұмыр келген ұшы.*

Жілік басы кемігінің бұзылуы. в е т. *Эпифиарлы остеомелиттің асқынған, өте ауыр түрі.*

Жілік буыны. а н а т. *Сүйек пен сүйектің, жілік пен жіліктің арасын жалғастырып тұратын, дәнекер қызметін атқаратын түзілім.* Топшы мен жауырын арасындағы *ж і л і к б у ы н д а р ы* иіліп-бүгіліп, ашылып-жабылып, созылып-керіліп, қанат қимылдаған кезде үздіксіз ойнап, жұмыс жасап тұрады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Жілік майы. а н а т. <лат. medulla ossium> а) *Адам және омыртқалы жануарлардың сүйектері қуысындағы ұяшықтарында болатын тін.* Адамның және барлық сүтқоректілер тіршілігінің алғашқы жылдарында сүйектің іші

қызыл *жілік майына* толы болады да, онда қан түзілуіне және сүйектің қалыптасуына тікелей қатысты клеткалық элементтер орналасады (ҚҰЭ). Етінен әбден арылып, *жілік майынан* айырылған, буынына сары су толып, әлі кетіп, орнынан өздігінен тұра алмайтын, кісінің көмегі арқылы тұратын жылқыны көтерем жылқы дейді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). *Жілік майы* бұзылуы және қанталауға ұшырауы метафизияр остеомиелиттің гематогенді түрі. Мал үшін қауіпті ауру саналады (Мал дәрігерлік түсінд. сөздік). *Жілік майының* организмде қан түзілу және оны биологиялық жағынан қорғау процестерінде алатын орны ерекше (ҚҰЭ). *ә) Піскен ет жілігінің ішінде болатын жеуге жарамды май.* Сүйек шағылғанын көрісімен *жілік майын* жеп үйренген балалар енді әжесінің жанына таласа үймелеуде (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Талай жылдан бір-бірінің көңілін аулап, қабаққа бұлт үйірілмеуін көздеп қалыптасқан әдетпен жеңгесі алдымен шағылған ортан *жіліктің майын* бұрын қол созған өз баласына бермей, қайынының баласына берді. Қазақта «ортан *жіліктің майын* жесе, бала ата-анасына мейірімсіз болады» дейтін сөз барын білетін қайыны мұны көргенде бұлқан-талқан болды (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Жілік майы таусылды [үзілді]. *Арып-ашты, жүдеп-жадады. Жілік майы таусылып,* қыстан әлсіреп шыққан мал көкке аузы тиіп, оның да кеудесіне жаңадан жан біткендей (Тарту). *Жілік майым үзілмеген* кезімде осы өкіметтің құрығы жетпейтін көз көрмеске кетпекшімін (К.Оразалин, Кеңбайтақ). Қыс тұрсын күздің қара суығында ықтанатын кедей сорлы, *жілік майы үзіліп*, борбай еті борша, арқа еті арша болып көктемге өзер ілігетін (Тарту). Темекінің жегі дейтін атымды, *Жілік майы үзілмейтін* атымды, Оқыраның мені іздейтін атымды – Қорладың-ау қасқа атымды мәстек деп Шайтанымға жыр жазам ба әспеттеп?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Әбден *жілік майы үзіліп*, табақазығына тақалған Қозы күрең оңалып кете алмады («Қаз. әдеб.»).

Жілік сүйектері. *Жілікті құрайтын өте қатты, іілмейтін, шорт сынатын қатты түзіліс, жіліктің ортаңғы бөлігі.* Қол жіліктер бөлшектелгеннен кейін қасапшы міндетті түрде жауырынның шеміршегінен кесіп, *жілік сүйегінен* айырады, бірақ оны бөліп тастамау керек, тек іліктіріп қояды (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Қасапшылар қолдау етті ойғанда пышақты *жілік сүйектеріне* (тоқпан мен жауырынның) тақамай жанай салып, доға жасай жүргізіп кеседі (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Жілік тартылды. *ә т н. Кәделі мүшелері, жіліктер қонақтардың жасына, жөні мен жолына қарай, үй (дастарқан) иесіне жақындығына, туыстық, жора-жолдастық, құдалық қатысына қарай бөлек табақтарға жасалып, ұсынылды.* Айталық, келген қонаққа кәде түрімен *жілік тартылған* екен делік. Міне, сол жіліктің түріне, яғни қандай жілік екеніне қарап қонақтың үй иесіне қандай жақындығы барын, оған деген сый-құрметтің қаншалықты екенін ажыратуға болады (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Жілікті түрімен бөлді [жасады]. *Сойылған малдың етін екіге, төртке немесе он екіге бөліп, әр жіліктің өзіне лайық омыртқа-қабырғаларын, кесек еттерін, қосымшаларымен бірге жасады, бөлді.* Халқымыздың үлкен өнер деп қараған, айрықша мән берген тірлігінің бірі – мал сою. Өрістегі немесе қотандағы төрт түліктің ішінен сойыстық малды таңдап ұстаудан бастап, оны сойып, етін мүшелеп қазанға салғанға, одан *жілікті түрімен жасап* қонағына табақ тартқанға дейінгі аралықта өмір тәжірибесіне негізделген көзқаракты машықтылықты тілейтін кәсіби шеберліктің сыртында халықтық әдет-ғұрыпты білуді қажетсінетін көптеген процестер бар (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Маман қасапшылардың шеберлігі сондай, *жілікті түрімен бөлгеннен* кейін әр жілікті өлгі тиесілі қосымшасымен таразыға тартып көрсеніз, бөрінің еті бірдей болып шығады. *Жілік түрімен жасалғанда*, оның әрбірінің үлесіне екі қабырғадан тиеді (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Кәрі жілік. *а) а н а т. <лат. radius> Жоғарғы жағынан тоқпан жілікпен, төменгі жағынан жіліншікпен түйіскен қол жілік.* Қыран қанатының сүйек құрамында – жауырын, тоқпан жілік, *кәрі жілік* және топшыдан тараған саусақ, бақалшақтар бар. Бұл бақалшақтардың кей сүйегі ұзынша, кей сүйегі қысқалтаң, быртық келеді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Құстың топшысына дейін – жауырын, тоқпан жілік, *кәрі жілік* делінеді де, осы үш жілік тұсы тұтасымен құстың иығы саналады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Құзардың ерні – ұяның ұшар жиегі, Қыранға тамақ, қысынсыз жерден тиеді. Қызылдар еді қидасын *кәрі жіліктің*, Ал қызыл еттен де ада боп шықты сүйегі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қойдың *кәрі жілігі*, түйе жүні, үкі аяғы, құс қауырсыны сияқты тұмар болуға жарайтын нәрселер тұмарлық деп аталады (Қ.Салғарин, Қасапшылық). *ә) ә т н. Қазақ халқының кәделі дәстүрінде асылған еттің ішінен қыз балаға жеуге болмайтын, дастарқан басындағылардың үлкені жейтін, әдемі сүйек.* Қазақтың ырымында қыз балаға *кәрі жілік*

салмайды (Ауызекі). б) а н а т. *Білек құрамына кіріп, шынтақ сүйекпен жарыса, оған сіңір арқылы байланыса орналасқан, құрамында жілік басы, жілік басы шұңқыры т.б. анатомиялық бөліктері бар түтік тәрізді сүйек.*

Қол жіліктер. Малдың алдыңғы екі аяғына тиесілі жіліктер. Бөлектенген әрбір алдыңғы аяқта үш жіліктен болады. Оның бәрін тұтас алғанда «қол» немесе «қол жіліктер» деп, ал жеке-жеке алғанда жауырын, тоқпан жілік (домалаш, тоқатай), көрі жілік деп аталады (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Жылқының қол жілігі қойдікі секілді етімен бөлінбейді. Етсіз жалаңаш қалған жіліктерді кейін қазанға салғанда ыңғайлы болу үшін, мысалы, көрі жілік пен тоқпан жілікті балтамен шауып ортасынан екіге, ал жауырынды үшке бөледі. Түйенің қол жіліктерін бөлу де жылқы мен сиырдың қол жіліктерін бөлу секілді, ешқандай айырма жоқ. Мұнда да қолдың ойынды етінің көрі жілік пен тоқпан (тоқатай) жілікке тең бөлінуіне мән берілуі қажет. Ол үшін көрі жіліктің тоқпан жілікке түйіскен садақ басынан жоғары қарай ойынды еттің денін көрі жілікке жібере пышақ жүргізу қажет. Оған себеп көрі жіліктің өзінде ойынды ет жоқ (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Құм жілік болды. *Арыды, жүдеді.* Жазымен күн астында істеп құм жілік боп, балтыр еті кеткен жігіттер жүдеу көрінеді («Лен. жас»).

Қырық жілік болғыр! қ а р ғ ы с. *Сойылғыр деген мағынада (көбіне, қара малға айтылады). Ой, қырық жілік болғыр!* Қайдан қаңғырып келіп едің, егінді жапырып тастапты ғой (Ауызекі).

Орган жілік. а) а н а т. <лат. femur> *Жоғарғы жағы жамбаспен, төменгі жағынан асықты жілікпен түйіскен сан жілік.* Асық жілік пен ортан жілікті бөлу де көрі жілік пен тоқпан жілікті бөлу тәріздес. Мұнда ортан жіліктің мол ойынды еті асық жілікке жіберіледі (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Ортан жілікті бөлу асық жілікке қарағанда қиындау. Ол үшін ортан жіліктің «ұршық» деп аталатын жамбастың шұқыршығына еніп тұратын басын қалың еттен дәл бөлу керек... Жамбастың сербегінен ұстап тұрып, ортан жілікті сол қолмен онды-солды ақырын ыргап көру керек. Сонда жіліктің қозғалысынан ортан жіліктің ұршық басының қайда екенін шамалауға болады. Бұл пышақты қажет жеріне дәл салуға көмектеседі (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Түйенің артқы аяқтарының өзгешелігі – оның ортан жілігі өте ұзын (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Бейсек деген балуан Әбікен деген балуанды иіріп-иіріп алып лақтырып еді деймін! Құдай сақтасын, ортан жілігің үзіп жіберді білем, тұра алмай қалды (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.). ә) э т н.

Бас табаққа және орта табаққа салынатын кәделі мүше. Қолындағы ортан жіліктің етін ернеуіне дейін шүпілдете тұздық құйған темір табаққа анда-санда бір шылып еткізді (С.Жүнісов, Өшп. із.).

Сан жіліктері. Малдың бөксесі немесе артқы аяғын, санын құрайтын үш жіліктің – асық жілік, ортан жілік, жамбас жіліктің жалтылама атауы. Сан жіліктерден құйымшақ еті бөлек кесіліп алынады. Мұны жая деп атайды. Жылқы етінің ең дәмді де, әрі кәделісі – осы жая. Семіз жылқының жаясы майлы болады (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Сан жіліктерді бұзу да қойдікі сияқты. Тек мұнда жылқының жілігі қойдың жіліктеріндей кесек етімен тұтас бөлінбейді. Жылқының сан жіліктерін сүйекке тырмыса жабысқан еттерінен басқасын сылып алады. Содан кейін әуелі асық жілік, сонсоң ортан жілік пен жамбас бөлінеді. Жіліктердің еті бөлініп алынғаннан кейін асық жілік пен ортан жілік ортасынан екіге, ал жамбас үшке бөлінеді (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Сары жілік. *Сарыгідір орта жастағы кісі.* Гүл ұсынып, құшақтасып, сүйісіп жүргендердің ішінде ірі қызметкердің сары жілік, жуан қарын бөйбішесі де бар (К.Тоқаев).

Тоқпан жілік. а) а н а т. <лат. humerus> *Жоғарғы жағынан жауырынмен, төменгі жағынан көрі жілікпен түйіскен қол жілік.* Иықтың негізі – жауырын мен тоқпан жілік (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). Тоқпан жіліктің жоғарғы ұшында жарты шар тәрізді басы болады да, төменгі ұшында блок сияқты жуандау жері болады (Адам анатом.). Тоқпан жілік – алдыңғы аяқ құрамындағы түтікше сүйек. Жоғарғы жілік басы жауырынмен байланысып, иық буынын, төмен, төменгі жілік басы білеу сүйектерімен (қар жілік пен шынтақ жілік) байланысып, шынтақ буынын құруға қатынасады. Осыған орай жілік бетіндегі құрылымдар тоқпан жілік басы, сыртқы (үлкен) төмпешік, төмпешік аралық жыра, үлкен төмпешік қыры деп аталады (Мед. термин. түсінд. сөзд.). ә) э т н. *Соғым сойған үй шекеге қосып, қасапшылар мен көрші-көлемді соғымбасына шақырғанда асатын жілік.* Мал сойғанда жауырын мен тоқпан жіліктің еті тең бөлінуі тиіс... Жауырын мен тоқпан жілікті бір-бірінен ажырату оңай, тек буыннан пышақ салсаңыз болғаны тез бөлінеді (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Соғым сойған үй кешке бастың бір шекесін және тоқпан жілікті салып, мол ғып ет асып, оған қасапшылармен бірге көрші-көлемін түгел шақырады. Мұны «соғымбасы», кей жерлерде «шекеге шақыру» деп атайды (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

ЖІЛІК-ЖАУҚАН з а т. *Тағам, азық боларлық сүйек-саяқ, майы аз, арық ет.* Күлдәрі үлкен адам ғой, шаймен жата кетпесінші деп *ж і л і к-ж а у қ а н* қайнатып бергенді білмейді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ЖІЛІК-ЖІЛІК: *жілік-жілікке бөлді [талдады]. Тәптіштеді, жан-жақты талдады.* Әңгіме айтқанда асықпайды, тәптіштеп, *ж і л і к-ж і л і к к е б ө л і п*, буын-буынын жекелеп айтады (Ә.Тарази, Басынан Қаратаудың.). Артынша «Хара-Шибирь» колхозының жай-күйі туралы айтып, экономикасын *ж і л і к-ж і л і к к е б ө л і п*, талдап кетті (М.Байғұтов, Сырбұлақ). Талай сырласқан, оңашада совхоз жайын *ж і л і к-ж і л і к т а л д а ғ а н* сөттер де болған (Ә.Ибрагимов, Наз.).

ЖІЛІКТЕ= е т. **1.** *Малды сойып, етін мүше-мүшеге бөлу, бөлшектеу.* Шақыр-шұқыр пышақ қайралды. Тайларды күн ысып кетпей тұрып жығып, *ж і л і к т е п* алу керек болды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Қанышжанға жалғыз атты сойсам да көпсінбеймін, – деп әкем қой алдырып, Қаныштар келгенше *ж і л і к т е п*, сойып тастады (Т.Оразов, Қаныш.). Атасы бір лақты сойып, терісін алып, *ж і л і к т е п* жатыр екен (М.Дүйсенов, Мейман.). **2.** а у ы с. *Талдау, саралау, жіктеу.* Құдайберген домбыра ішегінде, қобыз қылында жүрген ән мен күйді *ж і л і к-т е п*, ғылыми зерттелетін ірі саланың бірі екенін алғаш рет түсіндіріп өтті (С.Талжанов, Ұлдай.). Ол кісі жатқан шежіре еді ғой, тарихтың сан тарам тарауларын жіктеп, *ж і л і к т е п* беретін (Бал дәурен). Сөйлем талдағандай қоңыр тайдың түр-түрпатын жетесіне жеткізе *ж і л і к-т е й д і* кеп (Тұлпар). **3.** а у ы с. *Болісу, иемдену, менішкітеу.* Қыздар-ау, қызғанғандарың Әлібек болса, *ж і л і к т е п* бөліп ала қойыңдар (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

ЖІЛІКТЕЛ= е т. *Бөлшектеу, бөліну, мүшелену.* Сиырдың ұлы денесі осылайша *ж і л і к т е л і п*, рет-ретімен бөлшектелгеннен кейін қасапшылардың бірі басты реттейді (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Қол жіліктер бөлініп, *ж і л і к т е л і п* болған соң, төс пен төсетек алынады (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

ЖІЛІКТЕЛУ *Жіліктел етістігінің қимыл атауы.*

ЖІЛІКТЕТ= е т. *Сойылған мал етін біреуге мүшелету, бөлгізу.* Ол балталап шауып, бір ет, бір сүйек қылып жіберетін дүкен етін ұнатпайтын-ды. Сондықтан көбіне етті қасаптан мүшелетіп, *ж і л і к т е т і п* бөлгізіп алушы еді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ЖІЛІКТЕТУ *Жіліктет етістігінің қимыл атауы.*

ЖІЛІКТЕУ *Жілікте етістігінің қимыл атауы; мүшелету, тең бөлу.* Алдыңғы аяқты, яғни

қолды *ж і л і к т е у* де қойдың алдыңғы аяғын бұзу сияқты. Мұндағы сәл қиындық – кәрі жілік пен тоқпан (мұны әр жерде әртүрлі, мысалы, тоқатай, тоқпаш, домалаш деп атай береді) жіліктің жігін ажыратудан туады. Өйткені мал сойып машықтанбаған адам мұнда сирақты кескендегідей пышақты буыннан тура салады. Бұл дұрыс емес. Себебі кәрі жіліктің тоқпан жілікке байланыстырар сіңірі екі жақтауында болады (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Қасапшы қол жіліктерді бөлгенде әрқайсысының тиесілі етін бірінен-біріне ауыстырмай тең, дұрыс бөлуге тиіс. Мұны «*ж і л і к т е у*» дейді. *Ж і л і к т е у*, әрине көзқаракты шеберлікті тілейді (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Әсіресе мал сою, оны *ж і л і к т е у*, ет турауға байланысты жазғандары кәдеге асты (К.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

ЖІЛІКТІ с ы н. *Жілігі үлкен, сүйекті, ұзын.* О заманда жауынгерлер жорыққа құнан мінбеген. Мыңнан таңдап тұлпар, тұлпар табылмаса белі мықты, *ж і л і к т і* ат мінген (М.Мағауин, Көк мұнар).

ЖІЛІКШІЛІК с ы н. ж е р г. *Нашар, әлсіз.* Кілең *ж і л і к ш і л і к* қыздар шөп үйе ала ма (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЖІЛІНШЕК з а т. с ө й л. *Жіліншік.* Тани кетті Ақбілек: етегін кірмен зерлеген, төбесін үкі сөндеген, басында найза ақ тақия; қолында шаңқш асасы: асасының өн бойын шығыршық, кебшік, сылдырмақ; үші қозы жауырын, мойнында жұмыр төсбісі; танауы таңқиған, омырауы аңқиған, кеңірдегі сорайған, *ж і л і н-ш е г і* сидиған, саусақтары шибиган, үркек малша оқшиған, бес тал сақалы шоқшиған, шынжау етті, шың бетті, жағына пышақ жанитын, бір көргеннен танитын – Іскендір екен кәдімгі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЖІЛІНШІК з а т. **1.** а н а т. *Адамның табан сүйектерін құрап, башай сүйектері және асық жілік аралығындағы 5 қуыс сүйектен тұратын аяқ сүйектерінің бір тобының атауы.* Алған мұны бала-шаға бөрі ұғып. Сырқырайды *ж і л і н ш і г і м* жарылып. Қақсайды кеп, Қақсайды кеп түнімен, Бірақ та бұл сырқат емес, Көрілік! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). **2.** з о о л. <лат. tarso – metatarsus> *Кейбір динозаврлар мен құстардың артқы аяқтарындағы толарсақ және табан сүйектерінің бір-бірімен қосылуынан пайда болған жеке сүйек.* *Ж і л і н ш і к* негізінен артқы аяғымен жүруге бейімделуден пайда болған (Қаз. тілі термин. Биология). Кейбір тауықтестестер қораздарының *ж і л і н ш і г і н і*ң артқы жағында тепкісі болады (Қаз. тілі термин. Биология). **3.** *Адам аяғының тізедең төменгі жіңішке жері, сүйегі.* Өзі шалшық суды *ж і л і н ш і к т е н*

кешіп жүр (Р.Иманғалиев, Жастық.). Масақбай жығыла-сүріне есіктің басқышына *жіліншігін* сындыра жаздап бөлмесіне кірді (С.Мұқанов, Танд. шығ.). **4. Құстың балағы.** Киіз бен қайыс қабатталып тігіледі. Ені екі еліден, ұзыны *жіліншікті* бір орап түйіліседі. Түйіліскен екі ұшын біріктіріп, шолақ аяқ бау тағылады. Демек, құс аяғының *жіліншігіне* балақ бау мен шолақ аяқ бау тағылады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Асау құс талпына-талпына сирағын балақ бауға қажатып, жаралатып тастайды. Мұндай жағдайда қазақ құсбегілері құсты *жіліншіктен* емес, тегеурінінен байлау әдісін қолданады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Лашынның көздері қап-қара, дөп-дөңгелек, жанарынан от шашып, сағым аударарды. Қалыңдау, әлді тұмсықты, имегі моландау, қиғағы ірі өрі өткір. Тұяқтары қап-қара. Саусақтары салалы, *жіліншігі* сіңірлі, балақ жүні қою, апай төс, ашық кеуде, қалың топшылы, ұзын шалғылы, үшкір сұңқар қанатты, отырғанда шалғылары құрығымен тең айқасып кетеді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). **5. Жануарлардың алдыңғы, артқы аяқ сүйектерінің бір тобының атауы.** Жануарлардағы *жіліншік* саны, пішіні, ұзындығы жануарлар түріне, мал түлігіне байланысты әртүрлі болады (ҚҰЭ). Ахалтеке жылқысының басы ашаң, мойны ұзын, тік (кейде бұғы мойындысы да кездеседі), шоқтығы биік, арқасы жұмсақ, жоны ұзын, тұтас сауырлы, *жіліншіктері* жіңішке, топайлары дөңгелек, тұяқтары берік, артқы аяқтары қайқылау, терісі жұқа, жалы жібектей жұмсақ болады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Артқы *жіліншік* сүйектері алдыңғы жіліншік сүйектеріне ұқсас, тек ұзындау және ірілеу болады (ҚҰЭ).

Жіліншігі үзілердей [үзілді] болды. Дамылсыз көп жүргеннен аяқтың әлсізденуі, адамның қатты шаршаған күйі. Ертелі-кеш ерсілі-қарсылы сенделе-сенделе *жіліншігі* үзіліп кете жаздайды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

Жіліншік өтер [кең] өнеш. Қомағай, ашкөз, мешкей адам. Айта берсе таусылмас Шал кеңесі, Мешкейдің *жіліншік өтер кең өңеші*. Алдына келген асты жаудай шабар, Басқаның болсадағы несібесі (Шал ақын, Өлең.).

Жіліншік сүйектері. а) з о о л. <лат. metatarsus> *Жануарлардың алдыңғы аяғының түтікше тәрізді ұзын сүйектері, алдыңғы сирақ*. Ірі қараның *жіліншік* сүйектері *сүйектеріне* жасалған, теріге батырып өрнек салуға арналған құрал батырғы деп аталады (Р.Шойбеков, Қазақ зерг. өнері). ө) з о о л. <лат. vetatarsus> *Жануарлардың алдыңғы және артқы аяқ бастары қаңқасының ортаңғы бөліктерін құрайтын сүйек*. *Жіліншік сүйектері* – ұзынша келген, іші

қуыс сүйектер. Олардың саны жануарлардың бақайлары мен саусақтары санына байланысты (Қаз. тілі термин. Биология). *Жіліншік сүйектері* буындық бастары алдыңғы аяқта – тілерсек және тұсамыс буындарын түзеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ЖІЛІНШІКТЕЙ с ы н. *Жіліншік сияқты, жіңішке*. Аяқтарының жуандығы тайдың *жіліншігіндей* (Ғ.Нұрпейісов, Бесқара).

ЖІМЛЕ е с і м. кө н е. *Құллі, бүкіл, барша*. Бір жаманмен дос болсаң, күндердің күні болғанда, *жімле* ғаламға күлкі етер (Бес ғасыр.).

ЖІМСІК с ы н. *Қысық, қысыңқы*. Қара көз, көк көз, ала көз, құмар көз, қой көз, жылан көз, шегір көз, *жімсик* көз, отты көз, тағысын тағылар... (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ЖІМІСКЕЛЕН = е т. *Бәсеңдеу, сөнуге айналу*. Сумұрын *жіміскеленіп*, өше бастаған шоққа қарап үнсіз мөлііп отыр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ЖІМІСКІ с ы н. с ө й л. **Жымысқы.** Жымысқы өңіндегі әлгі *жімсик* күлкі тез тыйылып, қанды қызыл беті бір сәтте бозара қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ЖІНТІКСІЗ с ы н. ж е р г. *Болбыр, бозөкпе, ширақ емес*. *Жінтіксіз* жаралмасам иек артпаның астында ғана тұрмын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЖІНТІКТЕ = е т. ж е р г. *Тәптіштеу, анықтау*. Раушан мұны *жінтіктеп* қарап, өз көзіне өзі сенбегені қалай? (Б.Майлин, Шығ.). Көп ұлтты совет әдебиетінің өзара байланысын, біріне әсер-ықпалын *жінтіктей* тексеру – бүгінгі таңдағы әдебиеттану ғылымының алдында тұрған келелі міндеттердің бірі еді («Қаз. әдеб.»).

ЖІНІГУ *Жінік етістігінің қимыл атауы.*

ЖІНІК = е т. **1.** *Жылылықтың әсерінен бұліну, бұзылу, иісі шығу*. Ыссыда ет біткенің базданатын, Өзінің жоғалтатын жазған атын. *Жінігін* базданбаса егер етің, Шыдамай шұжық өзі көгеретін (Қ.Мырзалиев, Алуан.). Балқаш арбаның үстіндегі астауға салынған піскен етті *жінігін* кетер деп жайды (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). **2.** *Малды жем-шөпке, суға тойып тұрған кезінде қуып, айдап, жылдам шапқызған жағдайда өте жайсыз күйге түсіп, алқынуы, үркіп-шошуы, аласқуы*. Төк мал шапқыласа, *жінігін* ауырады (Мал ауру.). Арпалысып, булығып қара терге түседі. Бойынан жаны шығардай шошынып, жүрегі жарыла қорқады. Қатты *жінігін*, өзін-өзі ұстай алмай қалтырайды (Мал ауру.). **3.** а у ы с. *Сөзге еріп екілену, айтаққа еріп долыру; бір сөз, хабардың әсерінен қатты дүрлігу*. Енді о жақтағылар *жінігін* дүрліккен (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.). *Жініккен* топ су сепкендей болды (Ж.Қатаева, Жібек). Нақ бір Самат «Батырлар жырын» емес,

«Қасқырлар жырын» оқып отырғандай *жінігіп* бітті (М.Қабанбаев, Жиһанкез.).

ЖІНІКТІР = ет. 1. *Етті желтигізбей ұстап, баздандыру.* 2. а у ы с. *Біреуді қайрау, сөзге елірту, екінші біреуге айдап салу.* Бағанадан астыңғы ернін тістелеп, үнсіз томсарып отырған Қасымәлі екі дүлейдің қолтығына әдейі су бүркіп *жініктіре* түсті (З.Жакенов, Таң самалы). Қасымәлінің қасақана *жініктірген* айтағы қос аңғалдың дүлей ашуын одан арман өршіткенін сезген Құдайберді аяқ астынан шүленісіп, тағы бір тың тәсілге ауысты (З.Жакенов, Таң самалы).

ЖІНІКТІРУ *Жініктір етістігінің қимыл атауы.*

ЖІҢГІР с ы н. ж е р г. *Ұлан-асыр.* Інісі арғы ауылдан біреудің бүлдіршіндей жас қызын алып, ұлы *жіңгір* той жасап жатыр (О.Бөкеев, Үркер). Аяулы ана көрсем бала ұстаған, Өмірден ұлы *жіңгір* мәніс табам («Қаз. әдеб.»). Енді бүгін қараса өмірдің ұлы *жіңгір* жарыс жолында мынау қасында отырған қапсағай денелінің маңдайы жарқырапты (Коллективпен жүздесу).

ЖІҢШКЕ с ы н. 1. *Енсіз, сидам.* Шиін сырғытып, туырлығын көтере түрген үй іргесінен сылдырап аққан *жіңішке* өзен айнадай жарқырап көрінді (А.Байтуғанов, Шопан.). Сыртта қираған жыртық вагонетка, *жіңішке* рельстер көрінеді (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Басында бұйра бұлт бұлқынғандай, Қайың мен қарап тұрды қарағайлы. Қорғас пен Қордай, Шоқпар екі арасы, *Жіңішке* тілдей болып салалары (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 2. *Жіп, арқан, қайыс сияқты байлауға арналған заттардың ұзын келетін қасиеті, сипаты; жуан емес.* Сүзу дегеніміз бір сабақ *жіңішке* жіппен қасқа күйрықтың түбінен мықтап қазықтау шалып, жіптің екі ұшын екі жаққа қайыра астынан үстіне орай тартып, ұштарын байластыру (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Атпен күйіндата шапқанда балдақ көп толқымау үшін балдақ таяғының орта шенінен *жіңішке* қайыс бау өткізіп, бау ұшы ердің алдыңғы қасының маңдайындағы бұжыр шығыршыққа байланады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Жаңа үйретіліп жүрген құсты шығра тартып баулығанда, шолақ аяқ баудың ұшындағы шығыршыққа ұзындығы 5–6 құлаштай *жіңішке* арқан жалғанады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). 3. *Адамның, малдың, құс сүйектерінің жіңіше, салалы сипаты.* Арғымақ бие деп дене бітісі сұлу, көрікті майда жалды, күйрығы орта қалыңдықта болып, сирақтары ұзын, *жіңішке* асыл (шыны) сүйекті, қаз мойынды, қамыс құлақты, шоқтықты келген биені айтады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Қазақ жылқыларының бір түрі – адай жылқысы.

Салт мініске қолайлы, басы жеңілдеу, шоқтығы шығыңқы, сауыры етсіздеу, итарқалау, аяқтары *жіңішке*, сіңірлі болып келеді. Ауа райына төзімді әрі жүйрік (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Аруана (араб, парсы тілінде – арбана дейді) нар түйенің ұрғашысы. Мұның денесі ірі, аяқтары *жіңішке*, жүні тықыр, бұйра болып келеді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Қылағай нар – аруананы жөнектің бурасына не жөнен нардың ұрғашысын нардың бурасына (лөкке) қайытқанынан пайда болған түйе. Мұның түсі бозғылт, денесі *жіңішке*, сида, сирек жүнді келеді. Сирақтары әлсіз, *жіңішке*, аяқтары маймақ келіп, ауыр жүк көтере алмайды (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). 4. *Өсімдік сабағына, тал-терек, ағаштың бұтақтарына тән сипат.* Қараталдың шыбығындай *жіңішке* Қас-қабақпен жетелеп ең ұлы іске. Сары алтын ең, қас қағымда бұралып, Айналдың да жүре бердің күміске (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бұл қырандарды түлеткен кезде *жіңішке* шыбықтардан арнайы жасалған шарбақ қоршау ішіне бос қойып түлеткен жақсы (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). 5. *Жылқының жалы мен құйрығына, ешкі малының жүніне қатысты сипат.* Ешкінің өте жұмсақ *жіңішке* талшығы түбіт деп аталады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Бұл биенің (жылқының) жалы қалың, қатты болмай, жұқа әрі қылшығының *жіңішке*, нәзік, күлтеленіп келетінін көрсетеді. Кейде мұндай жалды биені әсерлеп жібек жалды (күлте жалды) деп те атайды (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). 6. *Қалың емес, жіптіктей.* Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, Аласы аз қара көзі нұр жайнайды. *Жіңішке* қара қасы сызып қойған. Бір жаңа ұқсатамын туған айды (Абай, Тол. жин.). 7. *Нәзік, бәсең, әлжуаз.* Құмар өзі еңгезердей болғанмен даусы *жіңішке* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Оркестр басылып қалған, оның орнына *жіңішке* баян үні сұңқылдайды (Р.Токтаров, Ертіс.). Темірхан орнынан ұшып тұрды. *Жіңішке* даусы шіңк-шіңкетіп, Аманға тақалып барады (Ф.Мұстафин, Дауыл.). 8. *Нәзік, талдырмаш, сұңғақ бойлы әйел затына, оның кескін-келбетіне тән сипат.* *Жіңішке* сұңғақ бойлы, ашан, жұқалаң жүзді сұлу әйел махаббат жолында тұрақты сезім иесі болады (М.Әуезов, Абай жолы). Рубаб даусы сыңғырлаған күміс пе, – Сыр шертеді жүрегінді жүзіліп. Биші қыздың белі неткен *жіңішке*, Мен ұстасам, кетпес пе екен үзіліп? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). 9. *Құрт, жылан сияқты бауырымен жорғалаушылардың дене тұрқының сипаты.* Ұмтылған ұрымталдан ұрыдай нақ, Балдырдан балықтарды түріп айдап, Ажалдың жазуындай сүйреңдеген *жіңішке* қоңыр

жылан зымырайды-ақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **10.** а у ы с. *Әлсіздеу, саны аз, жарлы, кедей.* Романның кемшілік жерлері – тап тартысын жуан атаның *ж і ң і ш к е* атаға зорлығын суреттей алмаған (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер шағы. *Жазға салымғы қара өзек шақ; ұзын сары.* Не қылса да *ж і ң і ш к е н і ң үзіліп, жу а н н ы ң созылған мезгілі* осы жазғытұрғы көшкенде болады (С.Шаринов, Шығ.).

Жіңішке ауру. с ө й л а) *Зәр жолының іріңдеген ауруы, соз.* Дүмше дәрігерлер көптеген кеуде ауруларын сулема сияқты препаратпен, ал басқа *ж і ң і ш к е а у р у л а р д ы* кинолат және сынап қосындыларымен емдейтін болған («Қаз. әдеб.»). *Жіңішке ауруы* – мал ауруы. *Жіңіш-к е* болған кезде несегіне қан араласпайды, зәр жолы жіңішкеріп жабылып қалады (*Stricture et stenosis utethrae*). ә) *Өкпе ауруы; туберкулез.* Бір кезде туберкулез көп тараған аурудың бірі еді. Қазақтар оны «құрт ауру», «*ж і ң і ш к е а у р у*» деп әртүрлі атай беретін («Мәдениет және тұрмыс»). б) *Жұқпалы жыныстық ауру.* Теңге қотыр, ноғай қотыр, *ж і ң і ш к е а у р у*, мерез аурулары көбейін барады (М.Дулатов, Шығ.). Соны білу ғой, орыстар өз аулына да келген, қыз-қатындар тау-тасқа тығылған; өзі де үш орыстың қолына түсіп қап, бұйырғанын көрген; кіші үйдің қызы содан бері *ж і ң і ш к е а у р у ғ а* шалдығып, от басында сұлап жататын болған. Сонда да қатын шіркіннің тапсыққойлығы басылған ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бәрі де көрінеу ескілікті аурулар: *ж і ң і ш к е а у р у*, жарық, көксау (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Жіңішке бауырсақ. та ма қ. *Сүтке, сорпаға жұмыртқа қосып иленген қамырды ашытпай, жіңішке есіп, ұсақтап кесіп, майға жүздіріп пісірген бауырсақ. Ж і ң і ш к е б а у ы р с а қ* үгілмелі болып келеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Қыздың [әйел] жолы жіңішке. э т н. *Әйел затты еркектің істегенін істей бермейді, мүмкіндігі шектеулі деген мағынадағы сөзқолданыс.* Тағы да бас қосқаным Жағалбайлы, Жылқысын көптігінен баға алмайды, Сол елді өзім іздеп кетер едім, *Жіңішке әйел жолы* таба алмайды (Қыз Жібек). – Жастықтың қызуымен соңыңа еріп едім, алдымыздан мынадай, ор кездесті. *Әйел ж о л ы ж і ң і ш к е.* Сен мені қанша бақытты етем деп, басымды өрге сүйрегеніңмен, ештеңе шықпайды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). *Жіңішке әйел жолы* қыз болса да, Ерекше ер жігіттен асықтығым. Ауылға анда-санда бір келмеген, Болды не жамандық, жасықтығың (Айтыс). *Әйелдің жолы жіңішке,* Жұмысы кетті теріске (Алпамыс).

ЖІҢІШКЕЛЕ= е т. **1.** *Жіңішке қалыпқа келтіру, созу.* Қазақ тілінде алтын, күміс, жез, мыс сияқты түсті металдардан *ж і ң і ш к е л е п* суырылған жіптерді зер деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Қайыстан *ж і ң і ш к е л е п* тілді де, етіктің көтерілген тұсын шандыды (М.Мырзақұлов, Ақық). **2.** *Сыздықтау.* Бактығұлдың қора тасынан *ж і ң і ш к е л е п* шыққан түтінді де көріпті сол айтушы (М.Әуезов, Қараш.). **3.** *Жіңішке ету.* Мұз үстінде *ж і ң і ш к е л е п*, етегіміздегі топырақты әуелі алдыңғы біреуіміз төгіп отырмыз (С.Сейфуллин, Тар жол.). **4.** а у ы с. *Біртіндеу, ақырындау, жайлау.* Күйеуі жер шұқылап отырып, Жаңылмен қосылмақ ниеті бар екенін *ж і ң і ш к е л е п* жеткізгенде де, бұл беттен алып қарсылық еткен жоқ (О.Сәрсенбаев, Сағым). Ол заман өткен, бұл күнде қысастықты айла, тәсілмен *ж і ң і ш к е л е п* жасайды (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Ескілік сарылтып ұзақ жасайды да, жаңалық *жіңішкелеп* қана кіріп, кешеулеп тамырланады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Жіңішкелеп жіберді. ж е р г. *Жасырын жіберді.* Балаңның өзін ғана *жіңішкелеп жібер*, – деп еді құдам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЖІҢІШКЕЛЕН= е т. **1.** *Созылыңқы жіңішке қалыпқа келу, жұққару.* **2.** *Тау, өзен, жол т.б. еңсіздеуі.* Біз ол күні Сарыкеңгірдің *ж і ң і ш к е л е н г е н* бір тұсында түнедік (С.Мұқанов, Есею жыл.). **3.** а у ы с. *Ұзаққа созылу.* Әңгіме *ж і ң і ш к е л е н і п* кетті ғой (Ауызекі).

ЖІҢІШКЕЛЕНУ *Жіңішкелен етістігінің қимыл атауы.*

ЖІҢІШКЕЛЕУ¹ с ы н. **1.** *Жіңішкерек, еңсіздеу, жалпақ емес.* Сырмағының үстінде *жіңішкелеу* кілем жатыр (Р.Тоқтаров, Ертіс.). «Салпы құйрық қой» деп құйрығының түп жағы *ж і ң і ш к е л е у* болып белдемеден төмен түсе бітіп, төменгі екі жаны сыртына қарай шығыңқы келіп, тірсегін немесе санын соға біткен қойды айтады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Оның *ж і ң і ш к е л е у* келген әдемі қасы ширатылып кетердей түйілген (Н.Мұраталиев, Жасыл көл.). Сосын ол жан-жағын мұқият қарап шығып, сарайдың іргесіндегі бір *жіңішкелеу* тақтайды сыртқа қарай жұлып алды (Қ.Қайсенов, Жас партизан.). Ал тұра қалған жағдайда *ж і ң і ш к е л е у* екі ұзын сирақ «ходулидің» өзі еді (Ә.Тарази, Тас жарған). **2.** *Даусы жуан да емес, қалыпты да емес, көтеріңкілеу, шіңкілдектеу.* Досовтың денесі зор, мойны жуан бола тұра, даусы *ж і ң і ш к е л е у* боп шықты (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ЖІҢІШКЕЛЕУ² *Жіңішкеле етістігінің қимыл атауы; жіңішке ету.* Киім тоқуға арнал-

ған жіпті иіргенде мүмкіндігінше созып *жіңішкелеу* керек (Ауызекі).

ЖІҢІШКЕЛІК з а т. 1. *Жіңішке затқа тән қасиет.* Жүннің мықтылығын өзінің *жіңішкелігінде*й сым темірдің мықтылығымен салыстыруға болады (М.Ермеков, Қазақст.). Түйенің жіліншігінің орамы сүйектің жуан немесе *жіңішкелігін* көрсетеді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). 2. *Дауыстың қалыптыдан көтеріңкілігі, шіңкілдектік.* Өзі артық сөзі жоқ момын. Ауылдың келіншектері «қыз бала» деп атайтын. Даусының *жіңішкелігінен* ғана емес, Матанның мінезінен тағы бір ұқсастық тауып айтады-ау сол қулар (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Жолының жіңішкелігі. э т н. *Қыз бала, әйелдердің қазақ қоғамдастығында қалыптасқан сыншысы, көрер көзі, аңдушысы, кедергісі көп; қыз бала ойындағысын, жүрегіндегісін ашық білдіре бермейді деген сипаттағы түсінігі.* Жүрегіндегі аңсарын айтқанды құптаса да *жолының жіңішкелігінен* қысылады (Т.Тілеуханов, Шарапатты жан).

ЖІҢІШКЕР= е т. 1. *Жіңішке қалыпқа келу, жұқарып, еңсіздену, кішірею.* Абақтыда Махамбет әбден қалжырады. Темірдің егелген жері *жіңішкеріп* қалған (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қойдың жасы ұлғайған сайын, тістерінің арасы ашылып, тісінің сүйегі *жіңішкере* бастайды (М.Ермеков, Қазақст.). Микробактериялар туысына жататын, тұрқы әртүрлі, көбінесе таяқша тәрізді, ауамен дем алатын, қозғалмайтын, қышқыл, сілті, спирт әсеріне төзімді бактериялар (туберкулез, паратуберкулез микробактериялары) қолайсыз жағдайға душар болғанда жіптей *жіңішкеріп*, бұтақтанатын (микробактерия делінуі де осыдан), ал қолайлы жағдайда бұрынғы қалпына келе алатын микробтар (Микробиология оқулығы). Бұл қауырсындың *жіңішкерген* үш жағын ала таңылатындықтан арпалыста түсіп қалмайтын мықты болуымен бірге, табиғи қалыпты бұзбайтын нәзік те болуы шарт (Р.Шойбеков, Қазақ зерг. өнері.). Төменгі жапырақтардың түбі *жіңішкеріп* сағаққа айналған, жоғарғылары қандауыр тәрізді түбі сабақты жартылай қоршап, қынап құрайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). 2. а у ы с. *Созалаңдау, ұзау, ұзаққа созылу.* Ағайын жылқысын ұстап мінген, ұстап сойғаннан *жіңішкеріп* жылқы ұрлығы шығады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Қалекеннің көптен *жіңішкеріп* ауырып жүрген бәйбішесі қайтыс болып, мәселе асқынып кетті (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Әңгіме аяғы тоқырап *жіңішкере* бастаған мезгілде Мәдилер көңіл көтерейік, — деді (С.Омаров, Өмір.). 3. *Дауысы қалыптыдан жоғарылау,*

жіңішке болып шығу. Біраздан кейін даусы *жіңішкеріп* барып, сөніп қалды (Т.Жармағамбетов, Нәзік.). 4. а у ы с. *Кішірею, өзін кінәлі санау.* Мен тоқалға *жіңішкеріп*, астына түсе алмаймын (М.Әуезов, Қараш.).

Жуан жіңішкеріп, жіңішкенің үзілген шағы. *Бардың жұқарып, жоқ-жіктің үнемсіз қалған шағы; қиналған кез.* *Жуан жіңішкеріп, жіңішке үзілгелі* тұрған осындай *шақта* ауылға мынадай бір қуанышты хабар тарады (Ұ.Бағаев, Жан сұлулығы). *Жуан жіңішкергенше, жіңішке үзілер* (Мақал-мәтел). Ту алғым да келмейді, қуанғым да, Жылағым да келмейді, жұбанғым да. Көрдік көзбен ессіздің ерге айналып, *Жіңішкерген шақтарың жуан* ның да (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

ЖІҢІШКЕРЕК с ы н. 1. *Жіңішкелеу, еңсіздеу; жуандау емес.* Бір тұқымға жататын қойларды алсақ, олардың ішінде көбінесе ұрғашыларының жүні *жіңішкере* келеді (М.Ермеков, Қазақст.). Әдетте жүнді тартқанда сол *жіңішкере* к жерінен үзіледі (Шопан серігі). 2. *Арықша.* Бірі — аққұба, ақсары шаш қыз да, енді бірі — ұзын бойлы, *жіңішкере* к келген қара торы қыз (З.Шашкин, Өмір.).

ЖІҢІШКЕРТ= е т. 1. *Затты созып, жұқарту.* Таза күміс ірімей жақсы соғылады және сымға салып, *жіңішкерт* е отырып созуға да ыңғайлы болады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Сымға тартуда алтынды т.б. шаштай болғанша *жіңішкерт* іп созатын, әртүрлі диаметрлі бірнеше жасуы (көзі) бар темір аспап, қалып пайдаланылады (Р.Шойбеков, Қазақ зерг. өнері). 2. *Дауысты қалыпты қалпынан жоғарылату, бәсеңдету.* Сары май дауысты *жіңішкерт* е ді деуші еді, осыны бір ойластырсаңыз?! (М.Сүндетов, Балық аула.). Тағы да тамағын кенеп, дауысын *жіңішкерт* іп, екі-үш мәрте «мияу» айтты (Қ.Қараманұлы, Қызғыш құс). 3. *Арықтату.* Түйенің шөп-жем, жайылуын кемітіп, аштан қатырып, *жіңішкерт* іп барып, өлтіретін ауру қатпа деп аталады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ЖІҢІШКЕРТІҢКІРЕ= е т. *Жіңішкерек қалыпқа түсіру.* Пушкин сұрауға жауап берудің орнына, өзінің «Чернь» деген өлеңін былайша оқып кетеді, — деп Маяковский Пушкин боп, жуан үнін *жіңішкерт* іңкірей, өлеңді оқи жөнелді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ЖІҢІШКЕРТІҢКІРЕУ *Жіңішкертіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ЖІҢІШКЕРТУ *Жіңішкерті етістігінің қимыл атауы.*

ЖІҢІШКЕРУ *Жіңішкер етістігінің қимыл атауы.* Жүннің кейбір жерінің *жіңішкеру* і

қойдың сол мезгілде ашыққандығын көрсетеді (М.Ермеков, Қазақст.).

ЖІП з а т. *Жүн, мақта, кендір сияқты нәрселерден жіңішке ұзын етіп иірілген немесе есілген бау.* Бір ұршық жүннен ұзындығы 512 м иірілген *ж і п* шығады деп есептеледі (М.Ермеков, Қазақст.). Егер арқанның орнына ағаш пайдаланылса, бүркіттің шеңгеліне толарлықтай таяқшаның (ұзындығы 1-2 құлаш) екі басынан *ж і п* байлап, арқан ырғақ сияқты оны да керіп тастайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). *Ж і п* – қысқа талшықтардан ширатылған, мата және трикотаж тоқуға, киім, кесте тігуге, арқан есуге т.б. пайдаланылатын жеңіл өнеркәсіп өнімі (ҚҰЭ). *Ж і п* біртектес талшықтан (мыс., мақта талшығы, зығыр талшығы) немесе өртүрлі талшықтан (мыс., жүн мен вискоз штапелі талшықтарынан) иірілуі мүмкін (ҚҰЭ).

Ақ жіп. э т н. *Малды бауыздар алдында қолданылатын ақтық жіп.* Жалбағайдың союға Жүгіргенмен қойына. Түспеді пышақ ойына, Біраздан соң ес кіріп, *А қ ж і п* алды қолына (О.Шипин, Дастан).

Алтын жіп. *Алтынды жұмырлап, қалыптан өткізіп жасаған жіңішке сым, алтыннан жасалған талшық, сым.* Төрде отырған әкесінің алдына, Маң-маң басып барды да, *А л т ы н ж і п* пен әдіптелген жағасы Сүр ішкікті тастай салды баласы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Әңгіме жібін суыртпақтады [сабақтады]. *Сыр тартты, біреудің ойын білу үшін сөзге тартты, ойын тұспалдан жеткізді.* Екі үйлі жанның басы қосылған кезде, Гүлжан біраз әңгіме *ж і б і н* *с у ы р т п а қ т а п* та көріп еді... (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су). Ол бір әңгіменің соңғы түйінінен екінші бір әңгіменің *ж і б і н* *с а б а қ т а п* әкетуге тым шебер кісі болатын (Қ.Жармағамбетов, Әнші.).

Бас жібі жоқ өгіздей. *Өзін ешбір шектеусіз, еркін ұстау, бассыздыққа жол беру. Б а с ж і б і ж о қ ө г і з д е й* құшқа салып, ақырып-жекіріп, қала халқының апшысын қуырғандары да [қызыл гвардияшылардың] бар еді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Бас жіп. *Сырдың екі мүйізіне айқастырып байлап, екінші ұшын қазыққа орайтын жіп.* Жап-жаңа, аттай бір *б а с ж і п т і* таққаны сол еді, сыртқы ауылдың балалары ала қойып, көзін ағартып кеткені (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өлімтіктің қолына шыбық та түспегенін қарасайшы!? – деп қара бәйбіше зығырланып, шабынса да, көштің орта кезіндегі қырсау қара атан мұрны созылып ауырған соң «Не де болса бөлесін бір-ақ көрейін» деген немеше кегжең етіп, *б а с ж і б і н* (*бұйдасын*) шарт еткізді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бұйда жіп. *Түйе малының мұрнынан өткізіп жетелеу, байлау үшін қолданылатын жіп.* «Бура шөгеру» деген тіркес, біріншіден, бураны күйті келген інгенге немесе нарға түйешінің жәрдемімен шағылыстыруға, екіншіден, бураны *б ұ й д а ж і б і н* ең қағып шөгеруге қатысты қолданылады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Біреудің [ешкімнің] ала жібін аттамады. *Ешкімге қастық қылмады; бұрауын алмады, адал өмір сүрді. А л а ж і б і н е ш к і м н ің,* Басакөктеп, аттаман (М.Мақатаев, Шығ.). *Е ш к і м н ің а л а ж і б і н а т т а м а д ы м.* Еңбек еттім, дәмін таттым, ұл-қыз өсірдім (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). *Б і р е у д ің а л а ж і б і н а т т а у ы* болма, менкей деген жақсы ат емес (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). – Қой, ойбай! – деп бажылдады Алым байғұс абыржып... *Е ш к і м н ің а л а ж і б і н а т т а п* көргенім жоқ (Қаз. ертег.). *А т т а м а й д ы* ағайынның *ала жібі*н, Малының қозғамайды жатса түгін. «Таңдағы төңірден тамағым» деп, Ертенін қайғырмайтын, тойса бүгін (Қ.Тоғұзақов, Өлеңд.).

Бір сабақ жіп алмайды [тимейді]. *Еш нәрсеге тимейді, дәнеңе алмайды.* Бәйгіден *б і р с а б а қ* та *ж і п а л м а й м ы н*, бәйгі, көпшілік, сенің сыбағаң (С.Мұқанов, Шығ.). Біреудің *б і р с а б а қ ж і б і н* е *т и е с і қ* бе? – деп, Тайман баласы Мырқалды соғып алды. – Тимеймін, көкөтай, тимеймін, – дейді Мырқал (Ә.Әбішев, Шығ.).

Жан жіп. э т н. *Біреудің малын айдап өкету, ұрлау үшін бауқеспенің үнемі өзімен бір алып жүретін арқан-жібі.* Барақ сынды төреміз, Кеңесбайдай кереңіз, Ақтайлақ пен Аққожа Әділ бекзат кеткен соң, *Ж а н ж і п* байлап жанына Құрық берді ұрыға (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жібек жіп. а) *Жібек құртынан алынатын өте жіңішке, өте мықты, үзілмейтін жылтыр жіп.* Кейде осы материалдарды бірнеше түсті *ж і б е к ж і п т е р м е н* кестелеп, су моншақ, маржан тізген жіптер бастырып, етек-жеңіне алтын, күміс зер ұстап, кейде бөлек тігілген кестелермен сыртынан қаптап киген (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). ә) а у ы с. *Таза, асыл.* Жыршының аты жыршы ма, Әркімнен өлең жаттаса, Сөз – *ж і б е к ж і п*, жыр – кесте. Айшығы айқын көрінбес, Өрнексіз қылып баттаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жібі бос [бостау]. *Жұмсақ, көңілшек. Ж і б і б о с* адамға жын-сайтан да әуес келеді (Ж.Жұмаханов, Үш бәйтерек). Сол жігіттің *ж і б і б о с т а у* көрінуші еді, – деді Марат (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Жібі босады. а) *Ұнжырғасы түсті, жұнжіді.* Сізге не болды, *ж і б ің б о с а п*. Мен айтайын ба

ақылды, бұныңыз не? (М.Әуезов, Таңд. шығ.).
 ә) *Ашқы қайтты.* Содан Шәлттік әңгімесінің *ж і б і б о с а п*: – Белім кеше қасқыр аттап бастырмай, шойырылып қалып еді, соған қарамастан, шапқаным, – деді (М.Әуезов, Шығ.).

Жібір ағытты. *Ойынан шықты, тілін тапты.* Мен шынын айтқан соң, ол да сырын айтты, *ж і б і н а ғ ы т т ы* (Ауызекі).

Жібір босатты. *Бақылауды азайтты, істі, адамды босаңсытты.* Солдаттардың да, командирлердің де *ж і б і н б о с а т п а й* берік ұстауға бар күшін салды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Жібір үзді. *Дәнекерді, байланыстырып тұрған аралықты үзді.* Құрбым, жан құрбым, бала кезімнен Бакыт көріп ем қара көзіңнен. Кеттің ұмытып, мәңгі ұмыттың, *Ж і б і н ү з д і ң* ғой нәзік үміттің (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Жібір ширатты. *Пысытты; өзіне-өзін келтірді, сергітті.* Ой, жайсаңым! Қазір екеуіңе брудершафт ішкіземін. Өзіңнің *ж і б і ң д і ш и р а т ы ы* п кетпесем (Т.Ахтанов, Таңд. шығ.).

Жібі түзу. а) *Дұрыс жолдағы, жөнімен жүретін (адам).* Қадірлі дос! Қайтесің, ренжіме, Айтпай-ақ қой, Халінді білем, білем!.. Таппай жүрсің сырласар сыңарыңды, *Ж і б і т ү з у* жан іздеп жылы өңіден. Айтпасаң да халінді білем, білем (М.Мақатаев, Шығ.). *Ж і б і т ү з у* адамға бұл сұрқиялар күн көрсетуші ме еді (Қ.Нажми). Бондаренко мен Добрушкин екі түрлі адам. Бондаренко қылтың-сылтыңды білмейтін, *ж і б і т ү з у*, өмір жолы айқын, ұстамды адам, ал Добрушкин болса, ала аяқтың өзі, онысынан әскерде де арыла алмай келеді (Т.Ахтанов, Таңд. шығ.). Ұрқия түскелі он жылға айналып барады, жасы 27-ге келді. Бар айыбы: пұшпағы қанаған жоқ, әйтпесе *ж і б і т ү з у* әйел (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Жарамды, іске татырлық.* Қара күніден басқа *ж і б і т ү з у* бір пальто кимедім (Е.Домбаев, Ол адам.). Кейде ауыл түгіл қаладан *ж і б і т ү з у* бір домбыра таппайсыз («Қаз. әдеб.»). Осынша топтан бір *ж і б і т ү з у* мал табылмады ма (Ж.Аймауытов, Шығ.). б) *Дұрыс.* Қайтып қашан сабасына түскенше әкесінен *ж і б і т ү з у* әңгіме шықпайтынын сезген Бағлан анасымен бірге ыдыс-аяқ жиыстыра бастады (С.Ақтаев, Қапшағай.).

Жіпке тізді. *Санады, есептеді, қылға тізді, аңдады.* Баламның қолы құтты боп шықса болды ғой, қаңқу сөзді *ж і п к е т і з е* беріп қайтесіңдер (К.Баялиев, Жер тынысы). Ой, сен де бір қу екенсің, бастықтың қашан келіп, қашан кеткенін есептеп, *ж і п к е т і з і п* жүретін қусың ба деймін (Б.Бақбергенов, Адам.). Жұрттың көбі елемейді, бұл ішінен *ж і п к е т і з і п* отырады

(С.Сейфуллин, Шығ.). Өзім де колхозыңды көріп келдім, Кішілік етіп, сәлем беріп келдім. Сұмдардың не қылғанын біліп әбден, Бөрің де *ж і п к е т і з і п*, теріп келдім (С.Сейфуллин, Шығ.).

Жібі ширатылды. *ж е р ғ. Бекімге келді, серпілді.*

Жіп иірді. *қ о л ө н е р. Шүйкеленген жүнді ұршыққа айналдырып, жіңішке, қатты жіп есті.* Бұ бір – баланы көп тауып, жалғзынан басқаның бәрі ұзатылып, өліп таусылған, ауыл үйдің *ж і б і н и і р і п*, жабуын, сырмағын сырып, сабасын тігіп...күн көріп отыратын көңілшек тәуіп кемпір еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әйелдері тарамысынан *ж і п и і р і п* киім тігеді (М.Дулатов, Шығ.).

Жіп иіру. *қ о л ө н е р. Ұршық иіріп, жіп дайындау.* Алғаш *ж і п и і р у* құралы ретінде талшық түтетін қолтарақ пен қолұршық пайдаланылды (ҚҰЭ). *Ж і п и і р у д і* екі түрлі құралы бар. Оның біріншісі – ұршық, екіншісі – аяқпен айналдыратын жіппируіш (ҚҰЭ). *Ж і п и і р у* ге қолданылатын ұршықтың тастан жасалған жоғарғы бөлігі ұршық бас деп аталады (Р.Шойбеков, Қаз. қолөнері сөздігі).

Жіп иіру комбинаты. *Жіп иірумен айналысатын комбинат. Ж і п и і р у к о м б и н а т ы* ның құжаттары 80 пайызға дайын, ал комбинат өндірген өнімді нарық қатынасында бұлдайтын шетелдік кәсіпорындармен консорциум түзіліп жатыр («Қаз. әдеб.»).

Жіп иіру станогы. *т е х. Қысқа талшықтардан жіп иіретін өндіріс мәшinesі. Ж і п и і р у с т а н о ғ ы н д а* тазаланған талшықтардан ширатылған шүйке созу тетігінде жіңішкертіліп, станок ұршығымен иіріледі де, одан жіп алынады (ҚҰЭ). *Ж і п и і р у с т а н о ғ ы н д а* жұмыс істейтін бір адам 200-2000 ұршық жұмысын бақылайды (ҚҰЭ).

Жіп иіруші. *Ұршық иіріп, жіп дайындаушы адам немесе жіп иіру станогында тұрған маман. Ж і п и і р у ш і* станоктың жұмысын бақылап, жіптің сапалы иірілуіне жауап береді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Біздің үйдегі *ж і п и і р у ш і* – әжем, тоқыма тоқушы – шешем («Балдырған»).

Жіп сабақтап көрмеген. *Өмірінде еш нәрсе істемеген (ақсауасқ, жалқау кісі туралы айтылады).* Инеге *ж і п с а б а қ т а п к ө р м е ғ е н* пенде, енді бір үзім наңға зар болды, кәсіп іздеді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Жіп тақты [тағылды]. а) *Болжады, болжам жасады.* Әртүрлі халық әр заманда жанды дененің әр жерінде болады деп *ж і п т а қ қ а н* (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Болашақ жұбайы болады деп, үйленемін деп белгілеп қойды, иемденді.* Танағөз ере шығып: – Бері келші, –

деді Аманға. Оңаша апарып сыбырлап тұр. – Қолыма түспей кетерсің, айтып кетші, қашан үйленесің? *Ж і п т а қ т ы ң* ба ешкімге? (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Марияжан, түпкілікті біреуіне *ж і п т а ғ а с ы ң* ба, қайтесің? – дейтін болды Рақым (Б.Майлин, Азамат.). б) *Тап басып білді; дәл ұстады.* Қазақта қасқыр да көп, түлкі де көп. Алайда *ж і п т а қ п а й-м ы з* ешкімге дөп. Сөз түртіп шағыстырған қасекендер, Түлкіге қалып жатыр күлкі де боп (С.Донентаев, Өлеңд.). Аяғында көпшіліктен ешкімді мынау деп, *ж і п т а ғ ы п* ұстай алмаған соң, тінтіп-тінтіп таба алмай кетті. Бірақ бізді жұмысқа шығармады (І.Жансүгіров, Шығ.). г) *Байлады, бос қоймайтын болды.* [Күшік] Бауырын көтеріп, тырбанып жүруге айналған соң, мойнына *ж і п т а ғ ы л д ы* (М.Әуезов, Қараш.).

Жіп талшықтары. *Тұтас жіпті құрайтын ұсақ, өте жіңішке жіпшелер.* Өйткені қауырсынның елібтері бұзылып, таралып, не таңған жіптің астында бүктеліп қалса, мұндай таңудың пайдасы шамалы. Сондықтан таңатын *ж і п т а л ш ы қ т а р ы н* жіңішке инеге сабақтап алып, ораған сайын елібтердің әр талшығының түп-аралығынан өткізіп орайды. Осылай орағанда бірде-бір еліб өз қалпын бұзбауы шарт (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Кендір жіп. *Кендірден есіп жасаған жіп, арқан.* Қаршығаны ұстап алу әдісі мынадай: *к е н д і р ж і п т е н* тор жасайды, төрт шыбықты не жерге, не қарға шаншып, бұл шыбықтарды айналдыра күркелей жабады (Ш.Айманов, Қыран.). Бел ағашта *к е н д і р ж і п п е н* салбыратып байлап қойған екі темір шелек тұр, сөйтсе бұл «ракета» екен (Б.Сокпақбаев, Аяжан).

Керме жіп. *Шаңырақты көтергенде екі жағынан байлап, бақамен қосып ұстап әрі кере тартып тұратын жіп.*

Күлгін жіп. *п о э т. Құн күркіреп, жауын жауып басылған соң, аспан көгінде пайда болатын әдемі, түрлі-түсті кемпірқосақ бейнесі.* Күркіреп күнің, *к ү л г і н ж і п* бері беттетер, Асыр да салар мақпалдай тықыр көкке төл, Миялы қырға, көделі бозға сен барсан, Қара кесіртке қиярша жасыл боп кетер (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Күміс жіп. *Күміс талшығы: күміс сымы; зер.* Екі қыздың бастарында *к ү м і с ж і п п е н* кестеленген күрең барқыт топы (С.Сейфуллин, Сол жылдар). Күміс жеткілікті түрде қызған кезде, керегінше әртүрлі диаметрлі жасуы бар сым созғыш арқылы созып тартады. Осы амалмен *к ү м і с ж і п т е р* әзірленеді (Қ.Жаманбаев, Зергер мұрасы).

Қысқа жіп күрмеуге келмейді [байлауға келсе де күрмеуге келмейді]. *Жоқтық көп нәрсеге ерік бермейді деген мағынада.* Жанталасып жүріп тапқан ақшаң, мұқтаждыңның біріне жетсе, біріне жетпейді. *Қ ы с қ а ж і п к ү р м е у-г е к е л м е?* (С.Сейфуллин, Шығ.). Шырағым, *қ ы с қ а ж і п б а й л а у ғ а к е л с е д е, к ү р м е у г е к е л м е й д і* деп, шолақ шауқардың құйрығындай серпуге келмес шаруа күйіміз бар («Қаз. әдеб.»).

Ой жібі. *Ой желісі, бір-біріне жалғас ойлар.* Үртіс жүрісті поездың өз ырғағын сәл өзгертіп, баяулап ақырындай бастауы *о й ж і б і н* үзіп жіберді (С.Шаймерденов, Болашаққа жол).

Оқалы жіп. *қ о л ө н е р. Кесте тігуде пайдаланылатын, құрамында жезі бар, түрлі-түсті жіңішке жіп.* Көк аспан *о қ а л ы ж і п* төкті Құйылтып көгілдір бақтарға. Алаңда билер де бітбепті, Көп қызық сол күні жатты алда (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Пенделік жібіне тұсалды. *Тұрмыс тауқыметіне төзе алмай, жаман қылықтарға бой ұрды.* Кенделіктің азабын тартсадағы, *П е н д е л і к-тің ж і б і н е т ұ с а л м а й т ы н* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сабақты жібі қалмады. *Түгін қалдырмады.* – Жоқ, иесі Тәңірберген. *С а б а қ т ы ж і б і қ а л м а с ы н.* Қазір... осы қазір апарып бер (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Сабақты жіп алмады. *Зәредей зат, бұйым алмады, меншіктенбеді.* Өз басым *с а б а қ т ы ж і п*, тіпті, *а л м а й м ы н.* Шырағым, көңілім тойды сізді көріп (Қозы Көрпеш.).

Үміт жібі. *п о э т. Бір нәрсеге үміттену, жақсылық күту.* Сонан барып *ү м і т ж і б і* ширай түседі (С.Бегалин, Ана қайраты).

Шуда жіп. *э т н. Түйенің өркешіне, желкесіне, тамақ арасына шығатын ұзынша қылышқ жүннен шірілген жуан жіп.* Біреу малма сапсиды, салып иін, салбыраңқы тартыпты жырттық киім. Енесіне иіртіп *ш у д а ж і б і н*, жас қатындар жыртылған жамайды үйін (Абай, Тол. жин.). Әкем кетті аттанып көкшолақпен, Шоқпыт бөрік, үстінде жүннен шекпен, Аяғында сырыған киіз етік, Екі жеңі жамаулы *ш у д а ж і п п е н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Ш у д а ж і п п е н* көктеп, мандып тігіп тастапты (Қ.Қасымбеков, «Лен. жас»).

ЖІПБАУ *з а т. э т н. Жіптен жасалған жіңішке бау.* Осы айналсоқтың бір басына жонынан салбыратып мінген қоян кебін, екінші басына – тірі сауысканды мойнынан байлаған. Сауысқан оралып қалмауы үшін оның мойнына өте шеберлікпен жасалған ағаш айналсоқ кигізілген. Сауысқанның мойнындағы айналсоқ жіңішке *ж і п б а у* арқылы қазықтағы айналсоқтың бір басына жаластырылған (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ЖІП-ЖИРЕН с ы н. с ө й л. *Нағыз жирен.* Жандос жұдырығын түйіп алып, *ж і п -ж и р е н* шашы тікелейін соқтыққалы тұр (З.Иманбаев, Накағай.).

ЖІП-ЖІП с ы н. с ө й л. *Өте-мөте жиі, аралары өте жақын.* Жанар апасына *ж і п -ж и і* ұзын кірпіктерінің арасынан қарап, ернін тістелеп, тым-тырыс отыр (Р.Тоқтаров, Терістік.). Жұлдыз *ж і п -ж и і*. Жетіқарақшының төменгі тұсынан алтын оқтай бір жұлдыз ағып өтті (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ЖІП-ЖІНШКЕ с ы н. 1. *Қылдай.* Қаракөз қыздың *ж і п -ж і н і ш к е* қасы да айдай болып қиылып тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Сым көздерінің саны 10-нан 30-ға дейін жетеді. Алтыннан, күмістен жіңішке жіп (зер) алу үшін алдымен оларды ықшамдап жұмырлайды; сөйтіп шыбық жасайды да, ағаш көміріне ұстап қыздырады. Жеткілікті мөлшерде қызған кезде, оны бір тесіктен соң екінші тесіктен созып тартады, ең соңғы тесіктен тартып шығарғанда күміс немесе алтын тігін жібі сияқты *ж і п -ж і н і ш к е* болып шығады. Осы процесті сымға тарту деп атайды (Р.Шойбеков, Қазақ зергер. өнері). 2. *Еңсіз, тар.* Сәбит екеуміз бір кісілік қана *ж і п -ж і н і ш к е* темір төсекке бірге жататын едік (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). 3. *Талдырмаш, нәзік.* Қыз мүшесі бұзылмаған: белі әлі *ж і п -ж і н і ш к е*, құмырсқа бел қалпында (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). *Ж і п -ж і н і ш к е* жас құрақтай аяқтары майысып тұр (С.Бакбергенов, Қарға тамған қан). *Ж і п -ж і н і ш к е* арық жігіттің лезде үрген местей болып шыға келуі кімге де болса ерсілеу көрінетін еді (О.Дастанов, Мұрагер.). 4. а у ы с. *Осал, әлсіз, болашағы жоқ.* Өзінің әу баста үлкен боп басталған даңғыл жолының соңы *ж і п -ж і н і ш к е* боп кішіріп, тіпті жалғыз аяқ сүрлеу боп қалғанына өкінгендей (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын).

ЖІПКІН с ы н. ж е р г. *Қанық қызыл. ≈ Ж і п -к і н* түс.

ЖІПСЕ¹ з а т. *Аяққиймнің ұлтаннан кейінгі сыздығы.* Оның етігінің *ж і п с е с і* мықты екен (Ауызекі).

ЖІПСЕ² з а т. *Есік тақтайларын ұстап тұру үшін қолденең салынған ағаштар, қарғаша* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ЖІПСЕЛЕ= е т. *Білгізбей, ештеңісмей.* *Ж і п -с е л е й* тартқысы келетін қылының ұшығын қайдан іздейтінін қарай гөр (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

ЖІПСЕЛЕУ *Жіпселе етістігінің қимыл атауы.* *Ж і п с е л е у* – қарғашалап ұастастыру, қоспалау, қосу (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ЖІПСУ *Жіпсі етістігінің қимыл атауы.* Ой, шіркін, ойда жоқта кеп қалмай ма Тер қысқан бойдың кенет *ж і п с у і н д е й* (Ж.Нұрқанов, Нұрлы терезе).

ЖІПСІ= е т. 1. *Терлей бастау, бусану.* От қызуына жазық мандайы *ж і п с і* е н Ақан басын төмен салып, ұзақ ойланып қалды (С.Жүнісов, Ақан сері). 2. а у ы с. *Күнің жылыуынан қар еріп, жердің жібі бастауы.* Сыр бойының қысында біздің жақтың күзі сияқты қар бір түсіп, бір еріп, жер бір тоңазып, бір *ж і п с і* н өуре қылады екен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Танертеңгі аязда қатқаксып жатқан құм күн райынан *ж і п с і* н, былқылдай бастады (К.Баялиев, Жер тынысы). Түскі шайда мандайы *ж і п с і* н еді, Жарастың басы тәуірленгендей болды... (З.Шүкіров, Отты өткел.). Қары ерте *ж і п с і* н, баурайы ерте ашылады (А.Нысаналин, Алыстағы алау).

ЖІПСІЗ с ы н. *Жіп болмаған, жібі жоқ.* Мұндай тігістің үстіңгі бетінде тігіс жібінің аралығы жақын түседі де, *ж і п с і з* аралық қашық түседі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Жіпсіз байлады [матады, тұсады, еріксіз ұстады]. *Еріксіз ұсталды, бірдеңеге алданды, кетіп қалуға мұршасын келтірмеді.* Жиналғандарды *ж і п с і з б а й л а п*, еріксіз ұстап отырған кісі – домбырашы Әбікен (Ә.Көшімов, Лашын.). Тайталаста тізгін бермей жүрген Бөжей, Байсал, Қаратай, Сүйіндіктерді осы жолы Құнанбай *ж і п с і з б а й л а п*, жер соқтырды («Қаз. әдеб.»). Киюге Бишан келіп шыдай алмай: – Қоймандар, – деді, – жұртты *ж і п с і з б а й л а п* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қара кемпір Елжасты әңгімемен *ж і п с і з б а й л а п* жіберетін емес (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Бірде озып, бірде саусақ жата қалып, Саңлақ күй сағағынан жортады ағып. Қаскиып отыратын біздің Жәкен, Қиялын жұрттың *ж і п с і з м а т а п* алып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жақсы сауыншы Токсан үйленсе кетіп қалмақшы, сол үшін жібермес болып, *ж і п с і з т ұ с а п* жүр. Оны да бүгін кішімтайлы, жалынышты етіп мазақтап шығарды (М.Әуезов, Шығ.).

Жіпсіз байланды. *Амалсыз бөгелді, кете алмай айналышықтап қалды.* *Ж і п с і з б а й л а н ы п*, жасыма шыланып жапан дүзде жалғыз қалғандай күйге түстім (Таң нұры). Ойын баласының көзі бозарып үйде *ж і п с і з б а й л а н ы п* отырғаны обал-ақ (М.Дүйсенов, Мейман.). Бірақ, амал не, төмен сырғып түскен шашқа, уыздай балбыраған жүзге, болмашы діріл аңғарылған ұзын кірпікке қарап *ж і п с і з б а й л а н ғ а н д а й*, бөгеле бердім (Қ.Исабаев, Соңғы.).

Тілін жіпсіз байлады. *Ойындағысын айтқызбады, еркіне қоймады, түншықтырды, қинады.* Мылқау болған *ж і п с і з б а й л а п* бай тілін, Арттыра алман жаман Жұматай құның. Ақ Төңірдің өзі ғана біледі Кімді жасқап, кімді жарылқайтынын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ЖІПСІК с ы н. 1. *Жасаураған, суланым тұратын.* Орынбектің сүзіле қараған *ж і п с і к*

көзінде көлгір күлкі тұр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Иманбаевтың жүрсінін жан-жағына қарап еді, Оразбайдың *ж і п с і к* көзді қызыл бетін көріп қалды (С.Алдабергенов, Асу.). Шокша сақалы шошандап, *ж і п с і к* көздері жымындап іші-бауырына кіріп барады (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы). **2. Жібеген, ери бастаған.** Бұл кезде аттар *ж і п с і к* қарға тұмсығын тығып жіберіп, бетегені күртідетіп шайнай бастаған (З.Иманбаев, Кең аймақ). Сонау қырға қарай *ж і п с і к* қарды жалпақ бауырымен тіліп трактор ұзап барады (З.Иманбаев, Дала.). Қаңбақтай қалбалақтаған *ж і п с і к* қар ұшқындары жазғы кештегі тамға үймелеген шыбын-шіркейлерше жарықты айналып шықпайды («Лен. жас»).

ЖІПСІКТЕУ с ы н. **1.** *Аздап суланып тұратын.* Көзі *ж і п с і к т е у*, жалпақ мұрын, қара жігіттің екі жағы солғын тартып жүдеген (С.Алдабергенов, Асу). **2.** *Аздап еріген.* ≈ *Ж і п с і к т е у* қар.

ЖІПСІЛЕҢ с ы н. с ө й л. **Жіңсік.** Күз аспаны көк мұнар, кірбің. Жер де *ж і п с і л е ң*, алашабыр (З.Қабдолов, Жалын). Жер беті терлеп, көктемде бусанып, *ж і п с і л е ң* тартып жатыр (С.Мәуленов, Үркер.). Үсен Ақышбаев пен Мырзағали Имантаевтар бір-біріне серік қара-құра болып отыр. Кешелі бері қар жауған, *ж і п с і л е ң* (С.Әлжіков, Дала.).

ЖІПСІЛЕНДЕУ с ы н. с ө й л. **Жіңсіктеу.** Сыыр қорасы Сырдарияның арғы жағасында болатын. Мал мұз үстінен өткізілді. Ақпанның аяқ шені *ж і п с і л е ң д е у* еді (С.Алдабергенов, Асу).

ЖІПСІҢКІ с ы н. *Аздап тершіген, суланған, дымқылданған.* Кіші лейтенант Антонов болат каскасын жоғары көтеріп, жирен кекілі төгіліп түскен, *ж і п с і ң к і* маңдайын алақан сыртымен сүрткен қалпы, масаттана жауап қайырды (Ә.Сәрсенбаев, Батырлар.).

ЖІПСІТ= е т. *Ыстық шай, сорта әсерінен маңдайдың, дененің бусануы, тершуі.* Қаншайымның қаймақ қатып, дәмдеп берген шайы да таңдайды *ж і п с і т і п*, терді бұрқ-бұрқ ағызды (Ш.Құмарова, Қос шынар). Жақтырмай ішсе де, көже маңдайын *ж і п с і т і п*, көңілін жібіткен (Д.Досжанов, Зауал). Ұзақты күн қой шетінде күздің қара суығы шалған көне маңдайын ыстық шай енді *ж і п с і т і п* келеді (Х.Ерғалиев, Шындық.).

ЖІПСІТУ *Жіңсіт етістігінің қимыл атауы.*

ЖІПТЕЙ с ы н. *Жіп сияқты.* Кейде қиыр көкжиек Өрге *ж і п т е й* ілетін, Көкжиекке иек сүйеп, Күн астына кіретін (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Жібек жіптей. *Өте нәзік, ұлбіреген.* Осы бір бақыт түнгі кездескен екі албырт жүректің жібек *ж і п т е й* нәзік сезімдері бірте-бірте үлкен махаббатқа айналды (І.Есенберлин, Қаһар).

Күрмеуге келмейтін қысқа жіптей көреді. *Өмірді өте қысқа деп ойлайды.* Енді біреулер өмірді *к ү р м е у г е к е л м е й т і н қ ы с қ а ж і п т е й* көреді. Күндер өткен сайын ажалға, өзінің ақырғы сағатына жақындай түскендей сезеді (З.Қабдолов, Жалын).

Тарқатылған жіптей. *Әбден босады, құр сүлдері қалды.* Сыртқа шыға сала *т а р қ а т ы л ғ а н ж і п т е й* сүлдері құрып, босағаға сүйене кетті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Шуда жіптей созылған. *Ұзақ, баяу отетін, қызығы жоқ.* Бірақ Қоңырқұлжа келгенше *д е ш у д а ж і п т е й* *с о з ы л ғ а н* ұзақ екі-үш күн бар алдында (І.Есенберлин, Шығ.).

ЖІПТЕЛЕ= е т. ж е р г. *Жіпке тізу, санамалау.* Мұның бәрін *ж і п т е л е п* отырған себебім... (О.Бөкеев, Өз отың.).

ЖІПТЕЛЕУ *Жіптеле етістігінің қимыл атауы.*

ЖІПТЕСТІР= е т. ж е р г. *Жалғастыру; байланыстыру, сабақтастыру.* Арқауы оралмаған өңгімені *ж і п т е с т і р е м і н* деп ол да тәуір-ақ әрекеттенді (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ойдың сілемі білінсе-ақ ар жағын өзі *ж і п т е с т і р і п*, жалғап әкетуге Жакыпбектей қабілетті адам сирек кездесер еді (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ЖІПТІК¹ з а т. *Сыптығыр етіп ширатылған жіңішке жіп немесе сол сияқты басқа бір зат; талшық.* Мен *ж і п т і к* тамырлы, жіңішке сабақты нәзік гүлмін (М.Мағауин, Бір атаның.). Тұрмандарға қақталған күміс өрнектердің су сызықтарына сары жез, қызыл мыс *ж і п т і к т е р* де пайдаланылады (С.Қасиманов, Қаз. колонері).

ЖІПТІК² з а т. ж е р г. *Қысқаштың кішкене түрі.*

ЖІПТІК: жіптік көз. *Сығырайған, қысыңқы көз.* *Ж і п т і к* көз кісі бедірейіп, бұрынғыдан да күреңітіңкіреп, бірақ үнсіз қалпы отыра берді («Қаз. әдеб.»).

ЖІПТІКТЕЙ с ы н. **1.** *Жіп-жіңішке, тұп-тұзу, сып-сидам, сымбатты (жігіттің денесі туралы).* Тапсырманың орындалғанын баяндау үшін батальон командирін іздеп келсем, ол *ж і п т і к т е й* болып, ордың ішінде тұр екен (Ә.Нұршайықов, Батыр). Азу тісі балғадай, Бауырлары аралдай, Қабырғасы шеңбердей, Омыртқасы отаудай, Шоқтықтары шоңқалдай, Толарсағы тоқпақтай, Жіліншігі *ж і п т і к т е й*, Ту сыртынан қарасаң Суға жүзген сазандай. Шекесінен қарасаң, Он алты тілік қазандай (Қалнияз Шопықұлы). Ат үстінде отырғанда

ж і п т і к т е й сыптыққан денесі алыстан октай түзу мүсіні мен симбатты көрінер еді (А.Байтанаев, Дала сыры). **2. Талдырмаш, тал шыбықтай.** Кілт бұрылсам... төбе етегінде қара шашын қос иығына шашып жіберген *ж і п т і к т е й* қыз алқызыл еріндерінің арасынан тісін тізілтіп күле қарап тұр (М.Қабанбаев, Кермек дәм). **3. Еңсіз, тар, жіңішке (жол).** *Ж і п т і к т е й* жолмен жыланша бұраңдап, әр жерден шаң беріп, сағатына 40 шақырымды артына лақтырып, өжет пойыз сапылдап өте шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жолдың өзі де *ж і п т і к т е й* емес, толып жатқан қырқа-қырканы басып, алды-артына көз салдырмайды (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). **4. Бабы қишті, күтімі жақсы болғандықтан артық еті жоқ, бәйгеге немесе аңға түсуге дайын тұрған жылқы және қыран құс сипаты.** *Ж і п т і к т е й* көк шағыр айғырға мінген ұзын бойлы біреу бой көрсетті (Ә.Көшімов, Жасаңшы). Құсбегілердің айтуына қарағанда, құс жебей ұшқанда қанатын жайып жібермей, сәл-пәл жинай тартып, құстың денесі алдына қарай шығып, қанаты артына қарай тартылады. Екі қанаттың шалғысы күйректің тұсына дейін *ж і п т і к т е й* сүйірленіп, құстың далиған денесі сәл сығылып ықшам тартады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). **5. Өте жіңішке, қою емес, шұбалаңдаған, созылыңқы (құбылыс бейнесі).** Шатыр төбесінен көтерілген *ж і п т і к т е й* көк түтін тылсым тайга ішіне сіңіп кетіп жатады (Ғ.Иманбаев, Құстар.).

ЖІПШЕ¹ з а т. а н а т. **1. Жануарлар мен өсімдіктердің ағзаларындағы жіңішке талшық.** Барлық жануарлардың ет тканьдерінде жиырылуға бейім өте жіңішке *ж і п ш е л е р і* болады, еттің жиырылуы осы *ж і п ш е л е р* арқылы жүзеге асырылады (Жалпы биология). Аталық гүл жіңішке *ж і п ш е д е н* және тозаң қаптан тұрады (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Аналығы уылдырықтарын жеке-жеке немесе екі-үштен топтастырып, жабысқақ *ж і п ш е л е р і* арқылы өсімдікке іліп қояды (Қ.Қайымов, Суасты.). **2. Саңырауқұлақтардың жемістік денесі түзілетін, жіңішке вегетативті денесі.** *Ж і п ш е н і*ң клеткаға бөлінген, бөлінбеген түрлері болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Жіпше бактериялар. биол. <лат. *sphaeratilus natans*> *Pseudomonada* тұқымдасына жататын хламидобактериялар тобы. *Ж і п ш е б а к т е р и я л а р* ластанған ағын суларда, қант зауытының тұндырғыштарында, бөгеттерде және су тұзсыздандырғышта тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Ж і п ш е б а к т е р и я л а р* бір клеткалы, қарама-қарсы орналасқан жіпшелерден тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ЖІПШЕ² ү с т. *Жіп тәрізді, жіп сияқты.* Жыланның қара денесі *ж і п ш е* ирелендеп жатыр (Т.Жармағамбетов, Әңгім.).

Жіпше шұбатылған [шұбалған]. *Ұзыннан-ұзақ шұбалған, ұзын болып түскен, созылған.* Кеме үстінің тарлығынан иіріліп *ж і п ш е ш ұ б а т ы л ғ а н* көпшілікті Әліби тағы бір шолып өтті (М.Әбдіхалықов, Шығ.). Жайлаудың адыры кеудесін тіле түсіп, *ж і п ш е ш ұ б а л ғ а н* жалғыз аяқ соқпақ жолмен Бәзіл келе жатыр (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ЖІП-ШУ з а т. *Киіз үй тізуге, мал байлауға, отын-су тасуға қажетті баулардың (жіптердің) жиынтығы.* Серәлінің әйелі Қалима *ж і п-ш у* есуге шебер-ақ (Б.Шаханов, Ғашық.). Ауылдық кеңес қызметкерлері үйден үйге қыдырып, *ж і п-ш у*, киіз-тулақ, нокта-жүген, дағар жинайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ЖІПШУМАҚ з а т. б о т. *Бірнеше рет бұтақталған, шумақталған жіңішке жіпшелерден түзілген саңырауқұлақтың вегетативті денесі.* Қалпақшалы, діңгекті, дің және т.б. саңырауқұлақтардың жемістік денесі *ж і п ш у м а қ т а н* тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ЖІПШІК з а т. *Жіп сияқты жіңішке зат.* Құнарлы топыраққа түскен асыл ұрықтың тұмсық жағынан титімдей ғана ақшыл *ж і п ш і к* пайда болыпты (Ә.Нұршайықов, Жомарт.).

ЖІПІЛГЕН з а т. б о т. <лат. *clematis*> *Сарғалдақ тұқымдасына жататын бұта.*

Жіпілген туысы. ө с. *Көпжылдық шөп сабақтас, жартылай бұталы өсімдік.*

ЖІТ= е т. к ө н е. *Құрып-біту, жоғалу, өлу.* Хан оны өлместей, *ж і т п е с т е й* етіп күтетін жерге жібереді (Қаз. ертег.). Құдайберген өлмейді, *ж і т п е й д і.* Қолды сындырып, қолтықты жырымдатып аман-есен, күздің дауылды бір түнінде Көктеректегі үйіне келеді (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ЖІТУ *Жіт етістігінің қимыл атауы.*

ЖІТІ с ы н. **1. Қырағы, көргіш, байқағыш, өткір.** Көзі *ж і т і* шал маңайлап кеп, аттарынан түскен екі қызды таныды (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Күйшінің *ж і т і* көзі қыздың әр қимылын қапысыз бағады (Т.Ахтанов, Дала сыры). Панферов ойынан тез серпіліп, төңірекке көз жіберді. Әскери адамның *ж і т і* көзі күзгі қоңырқай жер реңінде әрең байқалатын, жақсы тасаланған зеңбіректерді байқады (Т.Ахтанов). Жәнібек жан-жағына *ж і т і* көз салып келе жатқан. Шынында да, көшенің екі қапталына жаңадан бір өңкей әйнекті биік үйлер түсіпті (Қ.Жұмаділов, Көкейтесті.). **2. Ширақ, жылдам, тез.** Құнанбай *ж і т і* жүріп отырып, тобын бастап, көштің алдына түсті (М.Әуезов, Танд. шығ.). Енді ол семсер суырылмай тұрып

қимылдап қалайын дегендей тым *жіті* сөйледі (І. Есенберлин, Қаһар).

Жіті басты [жүрді]. *Асығыс, шапшаң жүрді.* Қағаздарын қолына алған Намыр *жіті басты* бөлмеден шығып кетті (С.Фаббасов, Ана жүрегі). Ол үйлердің ара-арасынан өте алмай, алдыңғы жақтан орап, *жіті жүріп* келеді (К.Оразалин, Кеңбайтақ). Мырзаның күндіз жатып, түнде жүретін әдеті болушы еді, осы бүгін де түнгі салқынымен *жіті жүріп*, жол өндіріп тастамақшы (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Жіті көңіл бөлді. *Қатты қадағалады, қарады.* Шейіттер он күндік ашура-қаралы күндер рәсіміне *жіті көңіл бөледі*. Бұл мохаррам айының (мұсылмандық ай күнтізбесі хиджра жыл санауының алғашқы айы) бірінен онына дейінгі аралықты қамтитын уақыт («Парасат»).

ЖІТІК: жітікке саяқ. а) *Қуға қу дөп қосылған, бір-біріне сайма-сай. Жітікке саяқ* қосылады (Мақал-мәтел.). *Жітікке саяқ* бір құды, бұзықты ол ұстаса, бұ қаланың ішінде қалған бар бұзықты мен де ұстай білемін! (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ауылдан тентірейсің қалаға кеп, «Кезігіп *жітік-саяқ* қала ма?» деп (І.Қажытай, Тасжарған). Шынтуайтқа келгенде, Тінібектің Аралбай бастаған *жітікке саяқ* өңкей құлары, шынжыр балақ, шұбар төстері бірігіп кетсе, Жәукені құртып жіберуге де бар (С.Омаров, Қызыл арай). ә) *Қолынан түк келмейтін; жоқ-жітік, жалғыз, қадірі жоқ.* «Ел ішінен аластайтын өңшең *жітікке саяқсыңдар*» – депті Майбасар Дәркенбайға (М.Әуезов, Абай жолы). Аулыңа келген жалғыз-жалқы қадір, салмағы жоқ, *жітікке саяқ* бір жауға қол былғап қайтесің, – деп, Оразбайды тоқтатқан-ды (М.Әуезов, Абай жолы).

ЖІТІЛЕН= е т. *Тездеу, шапшаңдау; ширау.* Аппараттар тегіс дүрілдеп, қимыл *жітіленіп* бара жатыр (Ғ.Сланов, Әңгім.). Ойын басталды. Бірте-бірте қазақстандықтар *жітіленіп* кетті. Есеп те теңесуге жақын қалды («Лен. жас»).

ЖІТІЛЕНУ *Жітілену етістігінің қимыл атауы.*

ЖІТІЛЕУ с ы н. *Қаттылау, құштілеу (ауру барысы туралы).* Мал аурудың жіті және *жітілеу* түрімен ауырғанда олардың сол түйіндері сәл ғана ұлғаяды (Т.Телеуғалиев, Ет. эксперт.). Лентоспироз ауруы зілділігіне қарай өте жіті, жіті және *жітілеу* болып үш түрге бөлінеді (Ш.Халықов, Қой. ауру.). Аурудың жіті және *жітілеу* түрлерінен өлген балықтардың ішкі органдарына қан құйылғаны байқалады (Т.Телеуғалиев, Балық. ауру.).

ЖІТІЛІК з а т. *Қырағылық, көрегендік, байқағыштық.* Оқытудың қай жолында болса да, істің жемісі оқытушының сүйегіне біткен зеректігіне, тапқырлығына, *жітілі*

лігіне байлаулы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Құлзипа әйелге тән *жітілікпен* дереу есін жиып аярлана күліп жіберді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Әннің әсері ме, әлде қараңғыға жете үйренген көз *жітілігі* ойымды шырадай жандыра түсті ме, қиял желкені қанатын кең жайып, елес теңізін ойқақтап кеше бастады (С.Баязитов, Айдарлы.).

ЖІТІР= е т. 1. кө н е. *Жіберу.* Сол тазшаны әр маңға *жітіріңіз*, жітірмесек шақырып келтіріңіз (Қозы Көрпеш.). 2. *Жасыру.* Қойшы қоржынын жыңғылдың түбіне *жітіріп*, құрым киіз бен көрпешені көлеңкеге төсеп, өзі қалыңның ішінен әлдене іздеп кетті (С.Балғабаев, Құм.).

ЖІТІРЕК с ы н. 1. *Көрегендеу, қырағылау.* Әкем: «Агроном балам, сенің көзің менен гөрі *жітірек* қой, қалай дейсің?» – деп сұрады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). 2. *Тезірек, жылдамдық.* Далаға шықса қас қарайып қалған екен. Үш қыз *жітірек* аяндап келе жатты (З.Ақышев, Жесір.). Перне бойлаған саусақтарын *жітірек* жебелей жылжытып, домбыра сағағына ойыстыра берді де, кілт тоқтап жалт қарады (З.Жәкенов, Таң самалы).

ЖІТІРМЕЛЕТ= е т. *Асығыс, жылдам, тез-тез қимылдау.* Алды-артына қарамай, *жітірмеле* те басқан екеуі машинаға отырып жатты (М.Абдрахманов, Көктем лебі). Садақбай бүктеп ұстаған қамшысын әнтек сермеп қалғанда артынан ерген алты жігіт жалаң төскейдің қызыл шақпақ қойтасын сусытып *жітірмеле* те ылдилады (О.Бөкеев, Қамшыгер).

ЖІТІРЛЕМЕТУ *Жітірмелет етістігінің қимыл атауы.*

ЖЮРИ [франц. jury] з а т. *Қазылар алқасы (жарысқа түскен адамдарға, әртірлі шығармаларға жүлде немесе сыйлық беру үшін құрылған білгір, мамандар тобы).* *Жюридің* жеті мүшесі отырады екен. Әрқайсысы өз бағаларын қояды екен (М.Дүйсенов, Мейман.). Көзіргі ойынның шарты: осында болса сол жігіттің кім екенін табу. Тапқан адам *жюриден* бөйге алады (К.Баялиев, Дегелек.). Арнап құрылған *жюри* барлық жаңа тақырыпқа жазылған пьесалардың ішінен осы екеуіне ғана тоқтады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

3

З. з а т. л и н г в. 1. *Тіл қышының астыңғы күрек тіске жуысуынан жасалатын дауыссыз дыбыс.* 3 – айтылу орнына қарай тіс (денталь),

жасалу жолына қарай ызың (фрикатив), дауыс пен салдыр қатысына қарай ұяң фонема (Қазіргі қаз. тілі). 3 дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни жартылай қатысады (Қаз. грамм.). 2. 3 дауыссыз фонемасының әріптік таңбасы. Қазақ графикасында 312 әріп қоры (164 кіші баспа және жазу, 148 бас баспа және жазу) бар. Оның һ, ң, ь, ь әріптерінің бас әрпі жоқ. ә, б, в, г, ғ, д, е, е, ж, з, и әріптерінің бас әрпі мен кіші әрпі өзара сөйкес келеді, ал а, б әрпінің баспа бас әрпі мен кіші әрпі екі түрлі (Қ.Күдерінова, Қазақ жазуы). 3 әрпі [ж] дыбысымен, жуан езуліктермен іргелес келгенде ж болып айтылады (Қ.Күдерінова, Қазақ жазуы).

ЗА Араб әлібиіндегі «з» әрпінің айтылуы. 3 а әрпі тіл ұшының үстіңгі және астыңғы күрек тістердің арасынан жуан болып шығатын дыбыс (Е.Ыбырайымұлы, ... Құран оқып үйренейік). 3 а әрпі екі жағынан, яғни алдындағы және өзінен кейінгі әріптермен қосылып жазылады (Е.Ыбырайымұлы, ... Құран оқып үйренейік). 3 а зәһәрдай күйдірді ғишқың қатты, Сын, сәләмат қалмағын болды мүшкіл (Абай, Тол. жин.)

ЗААНЕН: заанен ешкісі. қ о й ш а р. *Өте сүтті, өсімтал, мүйізсіз, ақ қылшықты, түбітті ешкі тұқымы. Заанен ешкісінің шыққан жері Швейцариядағы Заанен аймағы. Ол мыңнан үш мың метрге дейінгі биіктікті таулы аудандарда бағылады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Ангор ешкісі тұқымына, түбіттілігі жағынан дон ешкісі тұқымына, сүт өнімділігінен заанен ешкісі тұқымдарына будандастырып, жан-жақты күтіліп бағылуда (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).*

ЗАБОЙЛА з а т. к е н. *Кен өндірісінде жердің үстіңгі бетіне қарсы жағындағы кенішінің жұмыс орны. Кенші болдым Тар з а б о й д а шайқаста, Жай тасқа емес, Құмарттым кені бай тасқа. Мансаптан аулақ, Мақсаттар биік жетелеп, Екпінім еркін, Келемін өмір айкаста (К.Салықов, Жезкиік). Әліпті таяқ деп білмейтін қараңғы кісі әуелі құрылыс комитетінде қарауыл боп істеп, қатын-баласын асырай алмағасын з а б о й ғ а түскен (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Шахтада бір жұмысшы ауыр жараланды. Төбе құлап, бір з а б о й д ы ң жұмысы тоқтады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).*

ЗАБОЙЛА е т. к е н. *Кенді не тас көмірді үңгірлеп қазу. Орындарынан баяу тұрып, әрқайсысы өз жұмысына кірісті. З а б о й л а н болып қалған, бірақ забойдың тереңдігі қырық-ақ сантиметр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).*

ЗАБОЙЛАУ Забойла етістігінің қимыл атауы.

ЗАБОЙШЫ з а т. *Забойда кен қопаратын адам, кенші. Бізге кен шеберлері, з а б о й ш ы*

лар, шахта слесарьлары, электриктер, басқа да мамандар қажет (С.Хайдаров, Құрыш білек.). Тоқтасынның бұл әдісін барлық тәжірибелі з а б о й ш ы қолданған (Ж.Өмірбеков, Тастүйін). Қарысып Ақан тұрды сол екпінге, Инженер күндегіден бөлек мүлде. Басында дулығадай сары каска, З а б о й ш ы тұр иығын кезеп дүмге (Қ.Бекхожин, Үш кезен).

ЗАБЫР з а т. к ө н е. *Зәбір, зиян, азап. Күнінде қияметтің, не деп жауап Берейін з а б ы р ы м а зындан салған. «Жіберсем азат айлап осыларды, Өтіндер, – деп – азарды бұл қамалған» (Т.Ізтілеуов, Мерді дихан). Баққа таласамыз дейтін, орыстың шені саған да, маған да жетеді. Қара басыңа з а б ы р ы м тиді десен, айт, міне, көзің түр! (С.Мұқанов, Ботагөз).*

ЗАБЫРЛАН е т. к ө н е. *Жәбірлену, азапқа қалу. Күмісбай, бала емессің тамырланған, Жастықта талай жарымес з а б ы р л а н ғ а н. «Үйінде Досбай да бар» дегеннен соң, Біз келдік сәлем бере сағынғаннан (О.Шораяқов, Шайыр).*

ЗАБЫН з а т. ж е р г. *Зиян, кесір. Бір күні үш жүздің баласындағы басты адамдар жиылып отырып, осы сөздің з а б ы н ы кейінгі ұрпақтарға тимесін депті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).*

ЗАБЫТ: забыт алды. ж е р г. *Меңгерді, иелік етті, бағындырды. Ол жұмысты з а б ы т а л ы п кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).*

ЗАВОД ор. з а т. *Зауыт. Талайлар з а в о д т а р д а қылған кәсіп, Тас құласа, қалады үстін басып. Бұларды көре тұра, ойлай тұра, Үміттер жоғалмай ма, көңіл жасып? Менің дағы тағдырым осылай ғой, Қанша еңбек қылғаныммен жанталасып (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жолымен Қарғалының ирек-ирек Жүргенім боз жорға атпен жастық билеп Нар жонды назар салып көргенім сол, З а в о д т ы ң қою бұлтын түйдек-түйдек (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Самолет шабуылы басылысымен Лида жүгірген бойы өзі жұмыс істейтін з а в о д қ а келіп жетті (Ә.Шәріпов, Қапаста.).*

Жылқы заводы. Жылқы зауыты (асыл тұқымды жылқы өсіретін арнайы шаруашылық). Бұл жылқылар 1950 жылдың жазында Ембі жылқы завоында өлшенген (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). Бұдан бес-алты жыл бұрын осы жерге жылқы завоы орнаған кезде отырғызылған еді (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

ЗАВОДТАЙ с ы н. *Зауыт сияқты. Көке сөзін қостады, Қарабаев ер Әлжан, Жауға шапқан сыбанып, Бектепберген Иманов Аспаһанды қылышты Қолымен соққан суарып. Ақ беренді жолы ұзақ З а в о д т а й тұрған шығарып (О.Шипин, Дастан).*

ЗАВХОЗ ор. з а т. с ө й л. *Мекеменің шаруашылық ісін жүргізетін адам. Мектеп з а в х о з ы Петроградтың карт жұмысшысы болатын (М.Иманжанов, Алғашқы.).*

ЗАГОН ор. зат. сөй. л. *Қаша* (егістіктегі жыртылып жатқан бір орам жер). Трактор *з а г о н* басына шығып, кері қарай қайта оралады. Келесі *з а г о н д а* Қадыр Әшкеевтің бригадасы жүр (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). Төлеген *з а г о н д ы* бір айналып шыққанша, қыз да атты жетелей жүгіріп, соңынан қалған жоқ (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Сеялка тіркеген трактор бір *з а г о н* айналмастан-ақ, звеношылар оның алдын кес-кестеп тоқтатқаны (К.Баялиев, Жер тынысы).

ЗАҒАРА [ир. زغاره] зат. жерг. **1. Жүгеріңи.** Інісі екі қап *з а г а р а* әкеліп тастады (Ауызекі). **2. Жүгеріңиңиан пісірілген нан.** Дастарқанға екі-үш *з а г а р а н ы* қойып, шай демдеуге кірісті (Ауызекі).

ЗАҒИП [ар. ضعیف] зат. **1. Кемтар, мүгедек, жарымжан.** Бұл сұмдық карудың бүкіл дүниенің гүлі, жер бетіндегі бар тіршіліктің төңірісі адамзат ұрпағын мәңгі-бақи *з а г и п*, мүсәпір, мүгедек етіп қалдыратындығын ұққылары келмейді (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Осындайда көз алдына қос балдаққа сүйенген немесе әлдекімнің жетегіне ілескен *з а г и п* жандар елестейді (Б.Мұқаев, Аққу.). *З а г и п* сөзі кейде кемтарлықтың өзге түрлеріне қатысты да қолданылады (мыс., ақсақ та зағипқа жатады) (Қаз. тілі термин. Педагогика.). – «Аяғымнан айырылып, шынымен-ақ *з а г и п* болған екем ғой», – деді Әбітай налып (С.Омаров, Өмір.). **2. с т и л ь.** *Аурудан немесе өзге себептерден көру түйсігінен ажырап қалған соқыр адам. З а г и п т а р д ы ң* қолдары болар-болмас бұдырды да жақсы сезеді. Жалпы кемтар адамдарға тән психологиялық нышандар *з а г и п т а р ғ а* да тән (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Шіркін, мұндай дауыс үлкен опералық мәдениеттің құты ғой, – деп, орта жасқа келген денелі, сұсты адамның кірпіктері дірілдеп, жұмылған *з а г и п* көзіне аянышпен қарады (С.Жүнісов, Ақансері). **3. ауыс. Көріп-қасер, мүсәпір, бейшара.** Әй, дүние, *з а г и п т а р д ы* тыңда сен (С.Мәуленов, Қызыл арша). Жаман шұбарға мінген, үстіндегі киімі де құба төбел, бүкшіе отырғанымен, зор денелі, тіпті сырттай қорқынышты көрінген *з а г и п* шалдың артынан қарап тұрып жылағысы келді (М.Мағауин, Өмір жыры).

Зағиптар мектебі. п е д. *Көзі көрмейтін зағиптардың орта, кәсіптік білім алуына арнайы жасақталған мектеп.*

Зағиптар үйі. *Көзі көрмейтін зағиптарды оқыту, қамқорлыққа алу мақсатында салынған жай.*

ЗАҒИПА [ар. ضعیفة] зат. көне. *Әйелі, жұбайы, жары.* – Егіннен піскен болса бірер десте, Балаларға қорек болар келер кешке, Барып кел, отағасы, орман жакқа! – Дегенді *з а г и п а с ы* түсірді еске (О.Шораяқов, Шайыр).

ЗАҒИПТАН= е т. *Кемтар, мүгедек болу.* Дәрігерге дер кезінде көріне алмады ма, әлде дұрыс емдемеді ме, әжесі *з а г и п т а н ы н* қалған екен («Қазақст. әйелд.»).

ЗАҒИПТАНУ *Зағиптан етістігінің қимыл атауы.*

ЗАҒИПТЫ¹ с ы н. *Ауруы бар, кемтар, кінәратты, бейшара.* Соқпалы жол шоқалақты жерден де ауыр тиіп, астында шөбі де жоқ арба *з а г и п т ы* – тұтқынды есеңгіретіп тастаған (Х.Есенжанов, Тар кезен).

ЗАҒИПТЫ² с ы н. ж е р г. *Құдікті.* Қарап отырса, бәрі *з а г и п т ы* адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАҒИПТЫҚ з а т. **1. Кемдік, кемтарлық, мүгедектік; көріптік, мүсәпірлік.** Өзге жұртты сыйлап, отырыстың шырқын бұзбайын деді ме, әлде шыр-шатақ бола қалса, осының бәрі өзінің *з а г и п т ы ғы н а н* ғой деген ащы шындау. Үмітті артық рет азапқа сала ма деп тежеліп қалды ма, ештеңе демеді әйтеуір (Б.Аманшин, Жар мұңы). Аяғы болса-ау әттең, керіліп бір, Еліктей басар еді-ау ерініп бір. Ей, *з а г и п т ы қ*! Ол қыз ғой, он жетіде, Қыз екені көзінен көрініп тұр (Ө.Нұрғалиев, Ай астында.). Шешесі жан жолдасы әскерге кеткен соң, *з а г и п т ы ғы н а* қарамастан соғыстағы азаматтардың орнын басқан (М.Мағауин, Ақша қар). **2. Соқырлық, көзі көрмеушілік.** – Өткір сөзге өзгелерден өкіммін, Көкірегімнің өшіре алар отын кім?! Көрмеу үшін көп сұмдықты жердегі, *З а г и п т ы ғы м* жақсы ма? – деп отырмын (М.Әлімбаев, Өшпес от).

ЗАҒИФ с ы н. с ө й л. *Зағип.* Жаман мен жақсы қалайша тең болады? *З а г и ф* адам әрқашан кем болады. Өскен соң бірін-бірі сүймей тұрса, Оны нешік қосуға жөн болады? (М.Дулатов, Шығ.).

ЗАҒИФА з а т. көне. *Зағипа.* Дүниеден сүріп дәурен көшті бір күн, Тұл қалды артында әйел ақыры басы. Ондай ер бұл дүниеден көшкенінде Қалып ед жүкті болып *з а г и ф а с ы* (Кете Жүсіп, Өленд.).

ЗАҒИФЛЫҚ з а т. с ө й л. *Зағиптық.* Ақсақ, соқыр, саңырау, таз, сақау, мәжнүн – Сондай *з а г и ф л ы қ т а* қалса тамам (М.Дулатов, Шығ.).

ЗАҒЫМА з а т. ж е р г. *Түбі таяз үлкен табақ.* Күрішті шұқып отырмай, *з а г ы м а ғ а* салып ексеңші (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАҒЫП с ы н. с ө й л. *Зағип.* Жер жүзіндегі басқа жан иелерімен салыстырғанда, адам баласы туғанда өте әлсіз, *з а г ы п*, осал болып туады (М.Жұмабаев, Шығ.). Отырсын *з а г ы п* ұлының, Өлі басын құшақтап. Кесіндер құлақ, мұрынын, Тастандар итті пышақтап! (М.Мақатаев, Шығ.). Мен көздірікті жігіттің

з а г ы н екенін мана алғашқы көргенде-ақ біліп едім (С.Омаров, Қызыл арай).

ЗАҒЫПЫРАН¹ з а т. с ө й л. *Запыран¹*. Алтын. Ия... Білмеймін, әйтеуір бір, жүректі қысып тұрған ащы з а г ы н ы р а н (М.Хасенов, Сырласу).

ЗАҒЫПЫРАН² з а т. с ө й л. *Запыран²*. Кейбір өсімдік гүлдерінің түйінімен бірге аналық мойын да кірігеді, бұған мысалы, жыланқияқ, з а г ы н ы р а н күрделі гүлділер жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ЗАҒЫПЫРАНДАЙ с ы н. с ө й л. *Запыран сияқты, сары түсті*. Жүдеу жүзінде қан-сөл қалмай, з а г ы н ы р а н д а й сарғая түскен (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Көрген жан маған ғашық болушы еді. Сарғайып з а г ы н ы р а н д а й солушы еді. Қарамас осы кезде жалғыз адам, Қайтейін сол заманым өтті, – деді (Құламерген). Қарарымды білмеймін қайсы жолды, Сарғайып з а г ы н ы р а н д а й жүзім солды. Жүсіп үшін жылаған Жақыптайын, Пендеңіз қайғыменен іші толды (Бабалар сөзі).

ЗАДА [ир. ʔɒɟ] з а т. *Нәсілі, ата-тегі, тұқымы асыл, жақсы адам*. Аламандықты алға ұстап жүрген мен емес, мына өзің сияқты з а д а л а р (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бас ұрды: «бақыл бол, – деп, ей, ақ з а д а л!» Бағбанға бағасы көп заттар беріп, Шат болып қайтты Банубек зияда. Саламат, сәһар кезде сарайдағы Жолығып жұптыменен болды о да (Т.Ізтілеуов, Назым). Жақсы еді сөзің қалай, ай, жас балам, Болдың ба бұлай абзал асыл з а д а м? Сөзіңді жезде деген жақтырамын, Аман ба үйіңдегі атаң-апаң? (Батырлар жыры).

ЗАДЖАЛ [ар. ɟɒɟɟ] з а т. ө д е б. *Араб халық поэзиясындағы 6–9 тармақты өлең түрі*. Махаббат сырын шертетін, сондай-ақ ғашық жарға, ел басына, дос-жаранға деген мадақ ыңғайында айтылатын з а д ж а л араб өлең өнеріндегі қасаң қағидаларға қарсылық белгісі ретінде орта ғасырларда пайда болған (Әдеб. термин.). З а д ж а л жанрының ең ізгі өкілі – Ибн Қузман (XII ғ.) (Әдебиеттану термин.).

ЗАДЫ¹ з а т. *Тегі, негізі, тұқымы*. «З а д ы ң қазақ, қазаққа қызмет атқар» дейді де, Орынбордағы «орысша-қазақша» аталатын школаға учитель ғып жібереді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Мен сияқты аналар, з а д ы әйел атаулы ет жүрегі елжіреп, күйрей түсуі керек пе? Екеуін де сіңлімсің, бұлардың ұят (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). З а д ы зерек алғыр бала он екі жасында араб, шағатай, парсы тілдеріндегі кітаптарды оқитын халге жетті (І.Есенберлин, Катерлі.).

ЗАДЫ² ү с т. с ө й л. *Задында*. – Ертең күн ыстық болар, з а д ы, – деді Рахмет (С.Мұқанов, Шығ.). З а д ы, колхозсыз ел естің бе, Олжеке?

– Бұлт ала, жер шала емес пе, неге болмасын?! (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). З а д ы, Сәкеннің кей нәрсені сәл кешігіп ұғатын шабандығы бар-ды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ЗАДЫНДА ү с т. *Тегінде, негізінде. Задында*, тіпті мүддесі жоқ адам болмайды. Адам болған соң оның көңілі бір нәрсені тілемей тұрмайды; көңілі тілеуіне қарай бір нәрсе істемей тағы да тұрмайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). З а д ы н д а батырлық пен жасықтық, намыс пен ездік, батылдық пен жасқаншақтық адамдардың бәріне де жұғымтал келсе керек (Ж.Мусин, Үміт.). Беркімбай бірдеме білсе, з а д ы н д а, қаракерден, шұбардан, шабдардан, жиреннен жүйрік шықпайды (С.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ЗАЕМ ор. з а т. б а н к. *Белгілі шартпен қарыз ақша алу операциясы*. Кәсібі кәсіп емес, бірде кеп өзі білетінді түгел з а е м ге жаздырып, өркімдердің тыққан малын атап, қатты ұят жасаған (Р.Токтаров, Ертіс.). Басқа ақшасы бар ма, алтын з а е м ы қанша, оны біз білмейміз, тінту жүргізгеніміз жоқ (З.Шүкіров, Қиын түйін). Ірі-ірі финанс операцияларын – мемлекеттік з а е м д ы орналастыру, ірі акционерлік қоғамдар ұйымдастыру ісін енді анау-мынау жеке банктер емес, өзара келісу жолымен бірнеше мықты банктер жүзеге асырады (Қысқ. саяси. экон.).

ЗАИМКА ор. з а т. т а р. *Біредің иемденген, меншіктенген жері*. Бұларды шығарып салуға келген Игнат Омармен қоштасып болып, жол сілтеп, бағыт көрсетіп жатыр. – Таң атқанша менің з а и м к а м а жегуге тырысыңдар (Б.Тілегенов, Аққайнар). «Шіркін, мынау қай байдың з а и м к а с ы болды екен!» – деп ойлады ішінен («Ара»).

ЗАЙ¹ з а т. *Араб әліпбиіндегі «з» дыбысының айтылуы*. З а й – залым көп қылыш боп, жанға оқталды, Ғайін – Ғақлымды басымнан тартып алды (Абай, Танд. шығ.).

ЗАЙ² з а т. ж е р ғ. *Дым, дымқыл*. Бұл үйді қырық жыл бұрын тұрғызып едік, астынан з а й шығып кетті (Қаз. тілі диалек. сөздігі). Суықта үйдің бұрышынан з а й білінді (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ЗАЙҒЫ ү с т. с ө й л. *Зайығы*. Білгенге – ишара сөз жетер деген, Білмеске – сөзі қор боп кетер деген. Есекке арғымақты қосақтасаң, Өтпей ме ғұмыр з а й ғ ы бекер деген (М.Дулатов, Шығ.). Мырқымбайда кінә бар ма? Алар еді, пұлы жоқ. Алты ай жазғы еңбек з а й ғ ы, Кәсібінің құны жоқ (Б.Майлин, Шығ.). Күл, ойна, жыла қайғыға, Ет болса ойға алғаның. Аз күндік жалған з а й ғ ы да, Қалмасын құрттай арманың (Үш ғасыр.).

Зайғы болды. *Зая кетті, құр-босқа кетті*. Қатарына келмеген Дұшпандары жасқанып. Ғұмыры з а й ғ ы б о л а т ы н Бүгіндегі ер емес,

Жігіт болса жас қалып, Үлкейіп кетсе бос қалып (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Назбедеудің жарасады терлігі, *З а й ғ ы б о л а р* өмірімнің шерлігі, Кел, қайтайық енді абырой барлықта, Жаман болар дін білместің қорлығы (Батырлар жыры). Ғұмыры қызғылықты *з а й ғ ы б о л ы п*, Мысалы кең дүние тар болғандай, Жетпейтін төсегіне көп жамандар, Ол күнде әлде қандай таң болғандай (М.Дулатов, Шығ.). Жаксыға ықыласымен қызмет етпес, Көңілі бұзықтықта болып һөман. Қызметің ондайға еткен *з а й ғ ы б о л а р*, Мысал көп, неге десең, бізге қалған (С.Көбеев, Шығ.).

Зайғы етті. *Зая қылды, құр-босқа кетірді.* Тас тиіп бас сүйегі қақ айырылып, Фәниден көшті сорлы бақи жаққа. Қайырын *з а й ғ ы е т с е* керегі не, Кез қылма, ондай достан Құдай, сақта! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өзінді-өзің алдадың, Үмітіңді *з а й ғ ы е т і п*, Оттың басын қайғы етіп, Бұл пәлеге қалғаның (Қ.Тоғызақов, Өленд.).

Зайғы кетті. *Зая болды, босқа кетті.* Бергені қазағымның *з а й ғ ы к е т п е с*, Ықыласы бір Құдайда, қылса мехнат. Өтірік «қожамын» деп алған нәрсең, Түбінде шаян болып сені шағад (Айтыс). А, Құдай-ай, қылдың ғой, Бір көмегің көрмедім, Шыныменен *з а й ғ ы к е т т і* ме, Садағаға бергенім (Б.Майлин, Шығ.).

Зайғы қылды. *Зая етті, құр кетірді.* Көпестің есігінде жүрді Зейнеп, *З а й ғ ы ғ ы п*, сұр өмірге қымбат жасын (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы).

Өмірі зайғы [зая] өтті [болды]. *Өмірі бос өтті, тектен-текке кетті.* Қаптаса, қамаласа қалың қайғы, Көрсетіп жарым жылдай жалғыз айды. Болмаса күндіз күлкің, түнде ұйқың, Кім айтар *ө т т і* екен деп *ө м і р з а й ғ ы* (Б.Күлеев, Шығ.).

ЗАЙДШІЛДЕР *з а т. д і н и. Бесінші шиит имамы Мұхаммед әл-Бәкірдің бауыры Зайд бин Әлидің есімімен байланысты аталатын шииттік ағымның бір тармағын ұстанушылар.* Зайд бин Әли – шииттік исламның негізгі тармақтарының бірі – *з а й д ш і л д е р д і* ң эпонимі (Ислам. энцикл.).

ЗАЙСАНСЕКСЕУІЛ *з а т. ө с. <лат. Н. Ammodendron С. А. М. Вге> Биіктігі 1–2 метрге дейін жететін бұталар. З а й с а н с е к с е у і л* көбінде тау етектерінде, шөлді, шөлейтті, тасты, балшықты жерлерде, өзен, көл жағалауларында өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ЗАЙЫ: *зайы болды. Текке кетті.* Қарт ата-ана, шекпе қайғы, Қайратыңды қайра, шында, Асыл тілек *б о л м а й з а й ы*, Шықты ұланың алтын шыңға (С.Бегалин, Шығ.).

ЗАЙЫҒ [ар. ضيع] *с ы н. Қайран, есіл.* Зат – *З а й ы ғ* өмірім өтті менің бекер, Тай – Талаптан, өйтеуір құр қалмаймын (Абай, Тол. жин.).

ЗАЙЫҒЫ [ар. ضيع] *ү с т. Зая, құр, бос, тек.* Қырандай бау аспаған көлбелендеп, Көмескі із түспеген жүрген жолы. Білімін бір жігіттің білсе-дағы, Не керек *з а й ы ғ ы* кеткен білген молы (Ақан сері, Шығ.).

Зайығы болды. *Босқа кетті.* Залымның зұлымдығы жуса кетпес, Не үшін сол секілді жаратылған. Қызметің ондайға еткен *з а й ы ғ ы б о л а р*, Мысал көп, десең, бізге қалған (С.Көбеев, Шығ.).

ЗАЙЫП [ар. ضيف] *з а т. 1. Отбасын құрған екі адамның әйел-жыныстысы; ерадамның өмірлік тандап алған жары, қосағы. З а й ы п* болған немесе күйеуге шыққан әйел өзін ерінің еркіндегі адам деп есептейді, онда ерге тәнділік (ерінің меншігі) психологиясы басым бола бастайды (Қаз. тілі термин. Педагогика). Кешірек *з а й ы б ы ң ы з д ы ң* үйіне кеп, Есікте тұруыңызды сұрайды... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екі енені тел емген Күшшек санды күреңмін, Төсімен тартса жетпейтін – Жуандықтан айылы. Өзімдей-ақ ұл туар Бір адамның *з а й ы б ы* (Базар жырау, Шығ.). Жаз мініп, күз жайлаған боз інгенім, Жануар, жауыр қылмай көп жүргенім, Кеудең – ана, бөксең – қыз, *з а й ы б ы м-ау*, Сен кеткен соң не болады, қайран күнім! (Шал ақын, Өленд.). 2. *а у ы с. с т и л ь. Құстың мекені. З а й ы б ы* ұя басқанда, байы жүреді бәйек боп: әлсін-әлсін келгіштеп, жарының жайын білгіштеп (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗАЙЫПТЫ *с ы н. Ерлі-зайыпты қос сөзінің сынғары; жұбайлы, жұпты.* Құсбегілер тек балапан тіршілігіне ғана емес, ұяда жұмыртқа, балапан бар кездегі *ерлі-з а й ы п т ы* жұбайлардың тірлігіне де көңіл аударған көрінеді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Орындыққа отыра беруі мұң екен, бала көтерген *ерлі-з а й ы п т ы* кіріп келді (С.Ақтаев, Дала тур.). Жас жігіттің түрі осы сәтте шынында да кісі күлерлік болу керек, *ерлі-з а й ы п т ы* екеуі мырс ете түсті (Ө.Тарази, Асу.).

ЗАЙЫПТЫҚ *з а т. Жұбайлық, жұптық.* Халқым, ел-жұртым алдындағы парызым *з а й ы п т ы қ* міндеттен көш жоғары тұрғанын түсінемін (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Сіз қабырғаңызбен мықтап кенесіңіз. Адамдық, *з а й ы п т ы қ* ар-абыройыңыз нені мақұл көрсе, соны істеңіз (Ө.Қанахин, Шығ.).

ЗАЙЫПТЫЛЫҚ *з а т. Жұбайлылық, жұптылық.* Махаббаттың да досы мен қасы бар. Досы: ұят, ар, борыш. Осы үшеуін ренжітпей, өзіне сенімді серік еткен махаббат қана *з а й ы п т ы л ы қ* заңына берік болады (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ЗАЙЫР [ар. ظاهر] *з а т. ж е р ғ. Адамшылық, адамгершілік.* Халқыма басы қадірлі – Кейбір жерде жігіттің Көрінесе көзге *з а й ы р ы* Қолы

сақи пендеге – Өлгенде тиер қайыры. Қабыл алмай алдымнан Қазақ халқы кеткен жоқ – Сөзімнің келсе қайымы (Базар жырау, Шығ.). Маһайыл болып мұсылман Көрсеткен халыққа көп *зайыр*. Сақи болып, бай болып Ақырға еткен көп қайыр (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ЗАЙЫР² з а т. 1. *Мән, мағына, мәніс*. Жәлел бұл жайларды айтып отырғанда Сұлтанмахмұт өзінің сыншыл күрең көзін Жәлелдің ақсұр жүзіне, көкшіл көзіне қадап отырып, әр сөзінің *зайырын* үн ырғағына дейін мән бере отырып, сыншыл тереңдікпен тыңдады (Д.Әбілев, Арман.). 2. *Деңгей, дәреже, шама*. Білмесеңіз Тарғынның Білдірейін *зайырын* Шабайын деп батыр тұр (Ер Тарғын).

ЗАЙЫР³ [ар. ظاهر] с ы н. *Ашық, айқын, ашық*. Құлшылық қылдым деме құр Қобызға жасқан шайырды. Жазалы жаның сезіп тұр Жасқарғанмен *зайырды* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қостамағаның *зайыр* сезгесін бе, оның мырс еткені маған тағы да жайлы тимеп еді (А.Сүлейменов, Бесін). Өзіне лайық ілтипат жасалса, кадрларына қамқорлық көрсетілсе, өнер ерекшелігі ыждағатпен зерттелсе, термешілік сазы жоғарыда аталған музыкалық байлығымыздың бір де бірінен кем түспейтіні *зайыр* (Р.Бердібаев, Терме сазы). Бұлардың соңынан күн шыға, әрі кетсе сәскеде қуғыншы шығатыны *зайыр* (С.Досанов, Қыран.).

ЗАЙЫРЛАНУ = е т. *Зайырлы мемлекетке айналу*. Еуропаландыру мен секуляризацияға, яғни мешіт меншігін мемлекеттендіру немесе *зайырлануға* қайтпастай бағыт ұстау күшті ішкі қарсылыққа тап болды («Егемен Қазақстан»).

ЗАЙЫРЛЫ = с ы н. 1. *Діни емес, азаматтық*. Сондай-ақ кез келген *зайырлы* мемлекет өзінің қоғамдық қатынастары мен әлеуметтік өмірін азаматтардың ар-ұждан бостандығына деген құқығына нұқсан келмейтіндей етіп, конфессиялық емес, басқа қағидалар бойынша құруға толық қақылы (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл). Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, *зайырлы*, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары (ҚР Конституциясы). Қазақ мемлекеттігі құрылысының тарихы Қазақ Республикасы – демократиялық, *зайырлы* және біртұтас мемлекет екендігін, адамды, оның өмірін, бостандықтары мен құқықтарын аса қымбат қазына деп танитынын, халық – мемлекеттік биліктің қайнар көзі екендігін, ұлттық, біртұтас, тәуелсіз, демократиялық мемлекет қаз тұрғандығын анықтайды («Егемен Қазақстан»). 2. ж е р г. *Қайырымды, шапағатты*. Бұл қазақтың ішінен шешендер өтті толғаған,

уәлилер өтті *зайырлы*, болашақ алдын болжаған (Қашаған ақын).

ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ з а т. қ оғ.-с ая с и. *Дін мен мемлекеттің бір-біріне тәуелсіздігі*. Заңнамалар мен заң актілері діни мәтіндерге сілтеме жасай отырып қабылданбайды. Бұл – *зайырлылықтың*, секуляризмнің негізгі ұстындары («Жас Алаш»). Ертең мемлекеттілігімізден айырылып қалсақ, *зайырлылықтан* не пайда, демократиядан не пайда? («Жас Алаш»).

ЗАКИ [ар. زكي] с ы н. ж е р г. *Адал, таза, ақкөңіл*. Мына кісі бір әйдік *закі* кісі екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАККИ с ы н. ж е р г. 1. *Зерек, алғыр*. – Көпәле ме, о, ол бір *заккі* ғой! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 2. *Әккі, қу*. Оның *заккі* адам екені жүріс-тұрысынан да көрініп тұр ғой! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАКОН ор. з а т. с ө й л. 1. *Заң*. Пристав кітап, қағаздарын, 4–5 уақ кітап алып, бірнеше хат алып, портпеліне салады. (*Қасымға қарап*). *Закон* бойынша сізді абақтыға жабам (М.Дулатов, Шығ.). Думадан шығатын *закондер* қандай болатынын да болжауға болады («Қазақ»). Бұл *закон* бойынша бүтін қазақ халқы депутатсыз қалды (Ә.Бөкейханов, Шығ.). 2. *Заңдылық, тұрақталған жүйе*. Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көрімдігіне және қандай лайықты жарастықтың *закон*ы мен жаратылып, оның ешбірінің бұзылмай тұғынын көресің (Абай, Тол. жин.). Егер ақылыменен болмаса, [өмірдің] өлшеуіне ой жетпей тұғын дүние әрбір біртүрлі керекке бола жаратылып және бір-біріне себеппен байланыстырылып, пәндінің ақылына өлшеу бермей тұғын мықты көркем *закон*ге қаратылып жаратылды, – дейді (Абай, Тол. жин.). «Жердегі торғай артық әуедегі Тырнадан» деген сөзі рас қарттың. Аз өмірден әлінше пайдаланбай, Көкке қарау ісі екен ақымақтың. Жастықтың тілегенін ақыл жеңу Болмайды, *закон*ы емес табиғаттың (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Закон жобасы. з а н. т а р. *Заңның талқылауға ұсынылатын, әлі бекітілмеген нұсқасы*. Үкімет думаның бір мәжілістеріне соғысқа қатысы бар бірсыпыра *закон жобасы*н кіргізбекші (М.Дулатов, Шығ.). Біздің тұрған жұртқа жер беретін *закон жобасы*н шығара алмай күбежектеп тұрғанымыз осы деді (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Закон құрамасы. з а н. т а р. *Заңның тарауы, тармағы*. Осы 3-інші бап 86-ншы статья болып *закон құрамасы* кітапқа басылып еді (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Закон тілі. з а н. т а р. с т и л ь. *Заңның мүмкіндігі, өкілеттілігі, құзыры*. Майданда *закон* тілі қысқа (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ЗАКОНСЫЗ с ы н. т а р. *Заңсыз, заңға қайшы, теріс.* Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейін, мені көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, *з а к о н с ы з* зорлығына көнбес едік (Абай, Тол. жин.). Біздің Россия Европа патшалығы, яғни біздің патшалық сияқты патшалықта не болмаса, закон арқылы болады, *з а к о н с ы з* жалғыз қылшық түспейді (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ЗАКОНЧІК ор. с ы н. т а р. с ө й л. *Заңқой, заңшыл, заң қуған.* Оқуларының түрі жаман, бәрін бүлдіріп жүрген осындағы Қалжан *з а к о н ч і к* (М.Дулатов, Шығ.).

ЗАКОНШІК ор. с ы н. т а р. с ө й л. *Заңшыл, сөзуар, білгіш.* Сөзуар, білгіш, *З а к о н ш і к*, көргіш Атанбақ – максұт, мақтанбақ. Жасқанып, қорқып, Жорғалап, жортып Именсе елің, баптанбақ. Қарғағанын жер қылмақ. Алқағанын зор қылмақ (Абай, Тол. жин.). Ел жайын біліп қансаңыз, Айтайын құлақ салыңыз: Кейбіреуі дүрсіп жүр, Жер төңірісіп кер мағыз. Кейбіреуі – *з а к о н ш і к*, Оңдырмасып, берсе арыз (Абай, Тол. жин.).

ЗАКҮН ор. з а т. с ө й л. **Закон.** Хақ салған жол кеудемде бір *з а к ү н* бар Оны Құдай оныңнан кем демес-ті (Абай, Шығ.). Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көрімдігіне және қандай лайықты жарастықты *з а к ү н і м е н* жаратылып, оның ешбіріннің бұзылмайтуғынын көресің (Абай, Шығ.).

ЗАКҮНШІК ор. с ы н. с ө й л. *Заңқой, заңшыл.* Қазақ-орысың да, *з а к ү н ш і к* Кердерің де енді қайтып Шалқарға аяғын салмайтын болған (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қояныштағайдың *з а к ү н ш і к т е р і* атымызды аударып алып, жаяу айдап жүрмесін! – деген Айдарбектің сары уайымына қарамастан Сарыбал тартып тұрды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ЗАҚАРЛӘМШІК з а т. ж е р г. *Шекпен, бешпет тігетін судыраған қоңыр түсті мата.* Ол кісінің үстінде *з а қ а р л ә м ш і к т е н* жағалы киімі бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАҚҚҰМ [ар. قوم] з а т. 1. діни. *Тозақ ағашы.* Тамұқта күнөкарлар лапылдаған оттың ішінде жатады. Олардың тамағы *з а қ қ ұ м* деген ағаштың жемісі, ішімдігі – ыстық ерітінді. Тамұқтағылар мұның бәрін асқан азаппен қиналып жұтады және бұлардың еш уақытта шөлі қанып, қарны тоймайтын болады (Х.Ақназаров). 2. ө с. *Жабайы зәйтүн.*

ЗАҚПЫ з а т. к ө н е. *Ортасындағы алақандай қайысқа жарты құлаш жіп байланған, тас лақтыруға арналған құрал.* Ертеде адамдар

аң мен құсты таспен ұрып, сойылмен соғып, інге паналағандарын сумен тұншықтырып, түтінмен булықтырып аулаған болса, бертін келе үйретілетін иттерді қосты, атпен құды, құс салды. Ор мен аранды, кода мен дараны, шалма мен бұғалықты, тор мен тұзақты, *з а қ п ы* мен «қайтыпкелді», шаппа мен қақпанды, сере мен найзаны, садақ пен мылтықты әр дәуірге орай жетілдіре пайдаланды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ЗАҚЫМ [ар. زخم] з а т. 1. *Кесір, залал.* Балтаны көп жыл шапқан Баймырзаның, үздіксіз ауыр жұмыстан тапқан бір *з а қ ы м ы* – беліне түскен шойырылма еді (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). 2. а у ы с. *Зиян, зардап; кесір, залал.* Тұрыңдар, – деді, – әрі, келмей жакын, Сендердің біздерде жоқ алар ақын. Өлтірер анам келсе бөріңді де, Қашыңдар, қапияда көрмей *з а қ ы м* (Т.Ізгілеуов, Рүстем.). 3. *Кемдік, кемтарлық.* Оның үстіне сәл миында да *з а қ ы м* бар еді (С.Жүнісов, Жапанда).

Зақым болды. *Жаралы болды, жарақаттанды.* Тезірек дәрігерге барыңыз, *з а қ ы м* б о л ы п жүрмесін (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Көк соқтаның *з а қ ы м* б о л у ы н а н кейде оның түбі кезек алып, асқынып жараға айналады. Бұл жараны құсбегілер «кұрт қанат» деп атайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Шақырғанда Шабытым келетін-ді. Оқырманға Айтамын не бетімді?! *З а қ ы м* б о л ы п Жатсаң да басқарар ой. Ақын болып, Жазбаған масқара ғой! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Рахметбай капитанның қолын қағып үлгермегенде біреуінің *з а қ ы м* б о л у ы да мүмкін еді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Зақымға ұшырады. *Жарақаттанды, жараланды.* – Растасын, бірақ ойламаған жерде ми клеткалары *з а қ ы м ға* *ұ ш ы р а с а* не істемексің? (Т.Шаханов, Көгілдір.). Қобалжиын дедім. Мен күтпеген бір *з а қ ы м ға* *ұ ш ы р а м а с а* жарар еді деп ойлаймын (І.Есенберлин, Алтын құс).

Зақым етті. *Жаралады, зақымдады.* Кім біледі, сүрініп Аты *з а қ ы м* *е т т і* ме? Әлде іздеп жылқыны Өзі де ығып кетті ме? (Б.Аманшин, Өлеңд.).

Зақым келтірді. *Жарақаттады, мертіктерді, жаралады.* Врачтардың айтуынша, суға тұншыққаннан, етіне *з а қ ы м* *к е л д і* ме деген қауіп бар (С.Мұқанов, Шығ.). – Ол қасқыр сізге *з а қ ы м* *к е л т і р і п* жүрмесін, байқаңыз, – деді Қасым (З.Шашкин, Ақбота). Қарынан тиген оқ сүйегіне *з а қ ы м* *к е л т і р м е й* бұлшықтан өткен (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Қасақана *з а қ ы м* *к е л т і р г е н і* үшін Қазақстан Республикасының Қылмыстық

кодексі бойынша, қылмыстың ауыр-жеңілдігіне қарай түрлі мерзімге бас бостандығынан айыру жазасы қолданылады (ҚҰЭ).

Зақым келтіру. з а қ. *Жеке адамға қарсы қылмыс түрі, адамның денсаулығына зиян келтіру.* Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі бойынша, з а қ ы м к е л т і р у қылмыстың жасалу ниетіне қарай денсаулыққа қасақана зиян келтіру, қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде зиян келтіру, қылмыс жасаған адамды ұстау кезінде зиян келтіру түрлеріне бөлінеді (ҚҰЭ).

Зақым қылды [жасады]. Жаралады, жарақаттады, зиян қылды. Айналаны қоршап алып, баспа қып тұрғанда Александрдың ең алдымен ойлағаны Бекбол еді. Қысылған банды Бекболды з а қ ы м қ ы п к е т е м е д е п, сескеніп еді (М.Әуезов, Шығ.). Мына нәғөй бейшара баланың бір жеріне з а қ ы м қ ы л м а с а и г і еді деп, ішінен қауіп алған (Б.Аманшин, Көкжар). Хлорлы өк кісінің тыныс жолдарына, көздеріне з а қ ы м ж а с а й д ы (Т.Телеуғалиев, Мал. қора.).

Зақым тартты [шекті]. Жарақаттанды, зиян тартты, залал шекті. Онда өмір сүрген жәндіктер з а қ ы м т а р т а д ы. Мұндай жағдайларға жол бермеу өндіріс басшыларының міндеті болу керек (К.Баялиев, Жер тынысы). Ғажабы, небәрі бес адам з а қ ы м ш е к к е н, біреуі өлген, қалғаны жаралы (М.Жұмағұлов, Қыран.). Әсіресе оюшы термиттерден адам көп з а қ ы м ш е г е д і (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

Зақым істеді. Зиян келтірді, залал жасады. Тұтқында отырған жігіттің өзіне-өзі з а қ ы м і с т е у і мүмкін ғой (І.Есенберлин, Алмас.).

ЗАҚЫМДА= е т. *Жаралау, зақым келтіру, зиян тигізу.* Сүйек туберкулезі тек сүйекті з а қ ы м д а п, буынға шапса, ауру кең сезіледі (Е.Оразаков, Туберкулез.). Малдың ұлтабары мен ащы ішегінің ішкі қабығын қанталатып з а қ ы м д а й т ы н, «секіртпе» деп аталатын өте жұқпалы ауру бар (Мал. ауру. атау.). Бұзаудың терісін з а қ ы м д а п, қабындырып, іріндететін, жұқпалы ауру – «бұзауаза» – тышқан, ит, үй қояны сияқты аңдарда да ұшырасады (Мал. ауру. атау.).

ЗАҚЫМДАЛ= е т. **1. Жаралану, зақым келу.** Оба ауруымен ауырған адамның жүрек, қантамыр және жүйке жүйелері з а қ ы м д а л а д ы (Адам анатом.). Өйткені қабығы з а қ ы м д а л г а н терек, емен, үйеңкі және жеміс ағаштары тез ауырып, кеуіп қалады (А.Балтабаев, Жасыл орман.). Бомба толқынымен ұшып түскенде екі көзінің жанары з а қ ы м д а л ы п т ы (С.Омаров, Қызыл арай). Құс қанатын бүтіндеудің, оны қайта көкке самғатудың бірнеше жолы бар.

Балапан жылындағы түктерін сақтап, тірнегінде түлемей келген құс тас түлегінде толық түлейді. Тозған, сынған, кетілген, көнерген, з а қ ы м д а л г а н, сырқаттанған жүн қауырсындарын түгел тастайды да, оның орнын қайта толтырады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). **2. Бұзылу, сыну, майысу.** Лейтенант Рүстемов өзінің машинасын кері бұрғанда, оның көп жерінің з а қ ы м д а л г а н ы н с е з д і (Н.Төрешұлов, От кешу).

Зақымдалған аймақ. ө с к. а) *Оқ-дәрі жарылысы орталығының айналасындағы кеңістік. З а қ ы м д а л г а н а й м а қ* анық зақымдалу аймағы (оның аумағында нысананың жойылуы нақты факт болып табылады) және ықтимал зақымдалу аймағы (оның аймағында нысананың жойылуы кездейсоқ оқиға болып шығады) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). ә) *Зениттік ракеталық кешеннің зақымдау аймағы және оның айналасындағы кеңістік. З а қ ы м д а л г а н а й м а қ* т а әуе нысаналарын тапсырылған ықтималдықпен зақымдау қамтамасыз етіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зақымдалған аймақтардан өту. ө с к. *Әскерлердің (қуштердің) қрыстық, қрыс алдындағы және жорықтық реттермен, жауынгерлік қабілеттіліктерін барынша орындай отырып зақымданған және қираған өңірлерден қйымдасқан түрде өтуі. З а қ ы м д а л г а н а й м а қ т а р д а н ө т у* осындай өңірлерді айналып өту немесе әскерлерді тікұшақтар және ұшақтармен алып өту мүмкіндігі болмаған жағдайларда жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зақымдалған файл. и н ф. <лат. infected file> *Компьютерлік вирус жұқтырған файл* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ЗАҚЫМДАЛУ *Зақымдал етістігінің қимыл атауы; зиян келу, зақым түсу, жарақаттану.* Гипертония ауруының асқынған екінші түрі миды қоректендіретін қан тамырларының з а қ ы м д а л у ы н а байланысты (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Бір тал көк соқтаның з а қ ы м д а л у ы н а н бір жыл аңға салуға жарамай қалу құсқа да, құсбегіге де оңай тимейді. Сондықтан түлектегі құсының түгін толық жетілдіру – құсбегінің ең ауыр жұмысының бірі (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ЗАҚЫМДАН= е т. **1. Жаралану, жарақат алу.** Ана бір жолы қатты з а қ ы м д а н д ы. Бірақ денесіне дақ түскен жоқ (Ф.Сланов, Замана.). Ақ бақанның не болғанын білмеймін, менің басым з а қ ы м д а н ы п қалыпты (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.). **2. Бұзылу, шіру.** Мойыл жемісін қарайған кезде жинап, оның з а қ ы м д а н б а г а н жемісін кептіргіштерде, пештерде, ашық күн сәулесінде мұқият кептіру қажет

(М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **3. Ауыру, асқыну, дертке шалдығу.** Егер ауру ұзаққа созылса, алдымен малдың асқазаны *з а қ ы м д а н ы н*, ірі қара күйсеуін тоқтатады, сауын сиырлардың сүті тартылады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Зақымдану ошағы. *ә с к. Адамдары, ұрыс техникасы, көлігі мен әртүрлі мүліктерінің бәрі бактериялық залалдануға ұшыраған аумақ. З а қ ы м д а н у о ш а ғы* жұқпалы аурулар таратудың негізгі көзі болып саналады, осыған байланысты қарсыластар қоздырғыштар қолданғанға дейін *з а қ ы м д а л ғ а н о ш а қ* аумағында обсервация орнатылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Онда зақымданған жеке құрамға медициналық бақылау күшейтіліп, жұқпалы ауруларды оқшаулау, госпитальға жатқызу жұмыстары және санитариялық-гигиеналық шаралар, төтенше сақтандыру жұмыстары өткізіледі, сондай-ақ *з а қ ы м д а н у о ш а ғы* арқылы кіру, шығу әрекеттері шектеледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ЗАҚЫМДАНДЫР = *е т. Жарақаттан алу, зақым келтіру.* Тәжірибесі аз жұмысшылар терісін жиі *з а қ ы м д а н д ы р а д ы*, ал мұның өзі іріңді аурулардың пайда болуының бірден-бір себебі (С.Сейкетова, Тері. ауру.).

ЗАҚЫМДАНДЫРУ *Зақымдандыр етістігінің қимыл атауы.*

ЗАҚЫМДАНУ *Зақымдан етістігінің қимыл атауы.* **1. Жарақаттану, ауыру.** *З а қ ы м д а н у* көлемді болса, малдың жалпы дене қызуы көтеріледі, оттамайды, жабығады, кейде мазасызданады (С.Омаров, Мал терісі.). Дене мүшелерінің *з а қ ы м д а н у ы н а* қарай төленетін құнның мөлшері: екі көзді зақымдап, соқыр етсе, толық құн; бір көзі шықса, жарты құн; омыртқа сынып, сал болып қалса, толық құн; өйел түсік тастаған жағдайда іштегі 5 айлық шарана үшін бір тоғыз айып; 5 айдан асып, жарық дүниеге келгенге дейінгі бала үшін жарты құн төленген (ҚҰЭ). Академияның ғалым-медикитері өлкенің патология жөнінде, атап айтқанда, бруцеллезді, лептоспирозды, силикозды, қорғасыннан улануды, өндірістік *з а қ ы м д а н у д ы*, зоб ауруларын емдеу жөнінде маңызды зерттеулерін аяқтады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **2. Бұзылу, шіру.** 1969 жылы Ленинград биологтары И.И.Микевич, Т.И.Захарова және Н.А.Шибкова ауылшаруашылық дақылдарының *зақымдануы* күннің активтік жағдайына байланысты екенін дәлелдеген (Т.Омаров, Құн. құбылыс.).

Зақымдану тығыздығы. *ә с к. Зақымданған ауданның (беттің) бір өлшеміне келетін улағыш заттардың мөлшері, химиялық жағдайды сипаттайтын факторлардың бірі.* Әр-

түрлі химиялық оқ-дәрілерді қолданғанда зақымданған жердің *з а қ ы м д а н у т ы ғ ы з д ы ғ ы* біркелкі болмайды, сондықтан оның шамасы, әдетте, орта есеппен анықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *З а қ ы м д а н у т ы ғ ы з д ы ғ ы* зақымданған жергілікті жерде әрекет ететін әскерлердің жеке құрамы үшін қауіп-қатердің дәрежесін сипаттайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зақымдану учаскесі. *ә с к. Улағыш заттардың, радиоактивтік заттардың, әскери биологиялық құралдардың уландырушы әсері жайылған жер, орын.* Мұнымен қоса УЗ-мен уланған *з а қ ы м д а н у учаскесі-н ің* зақымдану дәрежесі (тығыздығы), ал РЗ-мен уланған *з а қ ы м д а н у учаскесі-н ің* радиоактивті зақымдану дәрежесі есепке алынады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ЗАҚЫМДАУ *Зақымда етістігінің қимыл атауы; зақым келтіру.* Өсімдіктің тамырын мүмкіндігінше аз *з а қ ы м д а у* үшін оны көшіріп отырғызар алдында топыраққа су құйып, жібіткен жөн (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). Себебі, салқын әсерінен көздің қасаң қабықшасының буалдырлануы, кейде бактериялардың *з а қ ы м д а у ы* да мүмкін (айғызбұғақ тұқымдастарда, мысалы, жартайда жиі кездесетін құбылыс) (Қ.Қайымов, Суасты.). Афония жоғарғы жолына салқын тию, тұмаурату, жұтқыншақ, көмейдің әртүрлі ауруларының дыбыс сіңірін *з а қ ы м д а у ы* т.б. салдарынан болады (КСЭ).

ЗАҚЫМДАУШЫ *з а т. Зақым келтіруші, зиянын тигізуші.* Миды *з а қ ы м д а у ш ы* басқа ауруларда Негри денешігі кездеспейді (Х.Жұматов, Құтыру.).

ЗАҚЫМДЫ *с ы н. Зақымданған, зақым келген.* Мәдилер туған жердің көгінде еді, Бұл жерлер жау қолында шегінгелі, *З а қ ы м д ы* самолетке тосқауыл көп, Қатерден құтылдым деп сезінбеді (Ж.Өмірбеков, Батыр.). Қаумалаған іс өнімді. Салма маған Кісенінді. Алып таста Құрсауынды. Халық басқа Жыр сағынды. Ақыл деген Жасау деп біл. Ақын деген Асау деп біл. *З а қ ы м д ы* сын Құрып қалсын! Әкімбісің? Кіріптарсын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ЗАҚЫМ-ЗАРДАП *з а т. Зиян, теріс әсер, кесір.* Біздегі осындай бұрыс мінездер жергілікті кадрлерге де *з а қ ы м-з а р д а б ы н* тигізетін (З.Қабдолов, Жалын). Ташкент барша сымбат бітімін бұрынғысынан асырып, түк *з а қ ы м-з а р д а п* шекпегендей күйде тұр («Мәдениет және тұрмыс»).

ЗАҚЫМЕТ *з а т. көне сөй л. Зақым.*

Зақыметке ұшырау. *Зақымдану, зақым алу, жарақат алу.* Арқа омыртқа тұсының жұлыны *з а қ ы м е т к е ұ ш ы р а у ы* кеуденің сезімін жоғалтады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Зақыметке шалдығу. *Зақымдану, дертке ұшырау, кеселге шалдығу.* Мысалы, жақ тұсының жұлыны *з а қ ы м е т к е ш а л д ы қ с а*, белдеме айналасының, бөксе жақтың, қала берсе санның, балтырдың, аяқ саусақтарының, кейінгі жақтың, жуан ішектің және санның, құлақтың, табанның қозғалыстары тоқтайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗАҚЫМЕТТЕЛ= е т. *Зақымдалу, жарақаттану.* Бұл қорғаушы жүйке туралы. Ал сезуші жүйке, не оның кіндігі *з а қ ы м е т т е л г е н*, әйтпесе өлшеусіз қоздырылған болса, ол уақытта адам сол қызметінің қызметін жоғалтады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗАҚЫМЕТТЕЛУ *Зақыметтел етістігінің қимыл атауы.*

ЗАҚЫМЕТТІ с ы н. *Зақымды, зақымданған, жаралы.* Жүйкелері *з а қ ы м е т т і* адамдарды бақыласақ, *з а қ ы м е т т і* болған еттері түгілі, бірнеше, я әлденеше буындарының еттері қозғалмай қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Зақыметті болды. *Зақыметке ұшырады, зақымдалды, дертке шалдықты.* Бетін сүйіп оятам, жың екен дер, Не сиқыршы, болмаса пері екен дер. *З а қ ы м е т т і б о п* шошынып қыз ауырса, Еңбегім еш, ғұмырым кетерге жел. Артын байқап көрейін, сабырлық қып, Иә, Алла, тілегімнің ақырын бер! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ЗАҚЫМСЫЗ с ы н. *Зақым тимеген, зақымдалмаған.* Әбдіғали мен Ахметқали қойға онша *з а қ ы м с ы з* болса да ақау жіберіпті (Жүлдегерлер).

ЗАЛ зат. сәулет. **1.** *Көпшіліктің жиналуына арналған үлкен бөлме, қоғамдық орын.* *З а л* ішіне ұзын үстел қойыпты. Үстелдің төр жағында сақалдары сапсыған бірсыпыра кісі отыр (Б.Майлин, Шығ.). Домбыра ғой бұл Еміреніп жұрт мұңына еліткен, Париждің *з а л ы н* қос ішегімен күңіреткен (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ал, көне, есің қалса аңғарып ал! Ашылды алтын сарай – алды бір *з а л* Арбады, қызықтырды жиһазымен, Төбеде қызыл-жасыл шамдары бар (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Жекеменшік үйлердегі қонақ қабылдайтын кең бөлме.* Биібінің үйі қос шамдалдың жарығында жайнаған мол жасау, жиһазды үлкен шарлы *з а л* (Р.Әбутәліпов, Алтын.).

Концерт залы. *Көркемөнерпаздардың өнер көрсететін орны, концерт өтетін зал.* Олар идеологиялық, экономикалық үлкен мәселелерді талқылаумен қоса астаналық театрларға, *к о н ц е р т з а л д а р ы н а*, көрмелерге жиі барып, мәдениетімізге енген жаңалықтармен танысады (І.Омаров, Серпін).

Мәжіліс залы. *Жиналыс, мәжіліс өткізілетін зал.* Маған егер мүмкіншілігі болса *м ә ж і л і с*

з а л ы н а кіруге рұқсат қағаз беруіңізді өтінемін (Аялы жандар).

Оқу залы. *Көпшілік кітап, газет-журнал оқитын кітапхана бөлмесі, залы.* Мектеп кітапханасы, *о қ у з а л ы* үзбей жұмыс істеді («Халық. мұғ.»). Мәдениет үйінің ішінде ыңғайлы екі бөлмеде кітапхана, тағы бір үлкен бөлмеде *о қ у з а л ы* бар (Қ.Серікбаев, Қастек.).

Спорт залы. *Спорт сабағы, жаттығулары, ойындары өтетін зал.* Алдағы уақытта *с п о р т з а л ы н*, стадион мен алаңдар салмақпыз (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.).

ЗАЛАЛ [ар. **إضرار**] зат. **1.** *Зиян, зарар, кесір.* Ауруға пайда ма, *з а л а л* ма, онысына қарамай, қай ауру болса мейлі, бұ заманда қазақ тамыр дәрімен емдейді. Халық надан, халықты емдеуші дәрігерлер, ауруханалар қазақ ішінде жоқ деп айтса да болғандай (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ол сөздің мағынасы біреуге келген пайда, біреуге *з а л а л*, яки қиянат, зорлық болмау керек, мұнда жақсылық болады (М.Дулатов, Шығ.). Сактық деген – әрқашан байқап жүрмек, Пайда ма, не *з а л а л* ма, ескерілмек. Көргенін, естігенін есепке алса, Сонда оңай әрбір істі ойлап білмек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Екі иықта қос тамыр, Соны алмаса егер де, Қас болмақ еді адамға. Қолдан келер нәрсе ғой Жібермеспін *з а л а л г а* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Жеткен соң жеті жасқа хайла білдім, Сегізде *з а л а л* менен пайда білдім. Айтса да бөтен қазақ жас бала деп, Телегей өзімді-өзім дария білдім (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** *қ ұ қ ы қ. Азаматтық құқық бойынша бір жеке не заңды тұлғаға екінші бір жеке не заңды тұлғаның құқыққа қарсы әрекетімен келтірілген ақшалай зияны.* Азаматтық кодексі бойынша, құқығы бұзылған жеке не заңды тұлға, заңда немесе шартта көзделген болса, өзіне келтірілген *з а л а л д ы ң* толық өтелуін талап ете алады (ҚҰӘ). **3.** *э к о н. Шығын мен шығасының табыстан (пайдадан) асып түсуі, кәсіпорынға не жеке тұлғаға қаржылай келтірілген зиян.* *З а л а л* өндірістік-шаруашылық қызметтің ақырғы қаржы нәтижелері ретіндегі бухгалтерлік баланс бойынша және жекелеген операциялар мен жұмыс телімдері бойынша айқындалады (ҚҰӘ). *З а л а л д ы ң* бір бөлігі – айыппұлдар, өсімпұлдар, тұрақсыздық айыптары, ақаулы өнім шығарудан және қаңтарылып бос тұрудан болатын шығасылар өнімінің өзіндік құнына кіреді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Залал болды. *Зияны тиді, кері әсері болды.* Шырағым, мен Әділден кегінді алма демеймін. Бірақ қыз Әділдің өз жесірі, оны сүйіп қашқан болса, сұралғанда да оның сөзін айтады да, Әділге мұныменен ештеме қыла алмайсың, әрі

сайлауда *залал болады* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Залал етті. *Зиянын тигізді, залал келтірді.* Қосылға шошындым, Жалыным өртеп кетер деп. Жанымды аяп қалмадым, Өзіме *залал етер* деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Не іздесен бәрі бар сол сарайда, Кейі *залал еткен* мен, кейі пайда. Сан керуен қылады саудасаттық, Және бұлар кетіп жүр байқамай да (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көп екен деп көмегім Көкірегіңді көтерме. Қырық мың қарға топ жасап Жеке туған сұңқардың Түгіне *залал етер* ме?! Біліксіз туған көп ұлдан Білікті туған бір артық, Үшбу сөзім бекер ме? (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Залал келтірді. *Кесірін тигізді, зиян жасады.* Абайлар Қарашолаққа, шынында, *залал келтірді* (М.Әуезов, Абай). Тек жорамалмен сөйлем. Олай етсең, іске пайда емес, *залал келтіресің* (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Осылайша сыбайлас жемқорлар қазына қалтасына суық қолдарын салып, мемлекетке үлкен *залал келтірген* («Егемен Қазақстан»).

Залал көрді. а) *Зиян шекті.* Айтайын біраз кеңес бастан кешкен, Жамандық, *көрген залал* кетпейді естен. Бір мағына әр жақсыңа деген сөз бар, Айтқаны кейбір шаһбаз көкей кескен (Шал ақын, Өлеңд.). ә) *Қиянат көрді.* Ұрлық пен қорлықтан, Өтірік, ғайбат зорлықтан Бойынды тартып, тек жүрсең, *Көрмесің* деген *залалды* (Шортанбай, Шығ.).

Залал қылды. *Зиян келтірді, зақым қылды.* Жер, су да бәрі саған бағынулы, Толқыны көк теңіздің ала алмайды. Айбалта, оқ, найза да, сом қанжар да, Ешбірі саған *залал қыла* алмайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Залал тапты. *Зиянға ұшырады, зиян шекті, жамандық көрді.* Атқа мінген азамат, адалдық қыл да *тап залал*, Пайдасын ақыры көрерсің (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Серік атты баласы Ағалап жасын бұлады. Ақжелек сонда сөйледі, Сөйлегенде бүй деді: Пайда көрген жеріңнен, Байпаңда да баса бер *Залал тапқан* жеріңнен, Қайқаңда да қаша бер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Залал тартты. *Зиян шекті, зақымданды.*

Залал тигізді. *Зиян келтірді.* Сенде туып, сенде өскен балаң екем, Түсін мені, ойым жоқ ала бөтен. Менің саған *тигізер залалым* сол Бір уыс топырағыңды ала кетем (М.Мақатаев, Шығ.). Қанша елемейін десең де, жүйкеге тимей қоймайды. Жұмысқа *залалын тигізеді*, уақытты алады (С.Бакбергенов, Адам.).

Залалы жоқ. *Зияны жоқ, залалсыз.* Кісімісі қайда жүрсең олжаға тоқ, Шұқыма халық көзінше қарғаша боқ. Жұрт – бала, еш нәрсесін тартып алма, Білдіртпей ештеңе алсаң, *залалы*

жоқ (Абай, Тол. жин.). Зияны жоқ, *залалы жоқ* жап-жас адамды қайда қуарсың, – деп Игнат қарқ-қарқ күлді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Соғыстан сыңар аяғын жоғалтып келген Ешеннің жақсылықтан басқа бөтен кісіге *залалы жоқ*, қолынан келгенше көмектесіп бағады (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Біреу ұғып, ұқпаса да кейбіреу, Сыбағамда қасірет шегіп, қайғы жеу. Бір адамға *залалым жоқ* жасаған, Еншім болды есімімді әйгілеу (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Залалы тиді. *Кесір келтірді, зияны тиді.* Айғаным және Шыңғыс заманында, адамға осы «азының» да *залалы* кем *тимейді* екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Күр сипатың, Ғалия, Жамалыңыз, Ешбір жанға *тимесін залалымыз* (Балуан Шолақ, Шығ.). – Оу, ағайындар! Жәбірлемендер баланы, Жәбірлейтіндей қайсыңа *тиді залалы*?! Бұл да бір асау, құрық көрмеген құлын ғой, Желісін үзіп сендерден қайда барады (М.Мақатаев, Шығ.).

ЗАЛАЛДЫ с ы н. *Зиянды, кесірі көп.* Өздері хукім шариятты таза білмейді, көбі надан болады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал, бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де *залалды* (Абай, Тол. жин.). – Осы Бәтен ескіліктің *залалды* сарқыншақтарына қарсы мықтап күрес ашуымызға себепкер болатын шығар (С.Омаров, Өмір.). Кейіміз халық ұйқысын ашам дедік. Ұмтылып ілгері аяқ басам дедік, Ата тұрсын, бабаның жолы болсын, *Залалды* жолдан безіп қашам дедік (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Шоқынған қазақтар, Құдай бетін аулақ қылсын, саны көбейген сайын күш алып, «адам құқы» дегенді желеулетіп, өздерінің *залалды* әрекетіне кеңістік сұрауы да әбден мүмкін («Қаз. әдеб.»).

ЗАЛАЛДЫЛЫҚ з а т. *Зияндылық, кесірлік.*

ЗАЛАЛКЕС с ы н. *Залалын тигізетін, зиянкес.* Дүниеқұмар, *залалкес* бола қалсаң, Өлімді ойла келерлік күні ертеңдей. Маған сүйтсе қайтер ем деп ойлашы, Адамның баласы ғой о да сендей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Егер Құдай барлығы анық болса, Тең болмас ақ жүрек пен сұм *залалкес*. Бұл сөзге күндей ашық дәлелім көп, Не дінмен, не ақылмен қылсаң да егес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Залымды жек көргізіп, Ақ жүрек әділетті сүйгізеді. Өгейлік, өзімшілдік, бақ-күнестік, Мейірімсіз *залалкесті* білгізеді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ЗАЛАЛСЫЗ с ы н. *Кесірі жоқ, зиянсыз.* *Залалсыз* қонақ болып біз кетерміз, Бір сөзім сұрайтұғын бар-ды менің (Ғашықтық

дастан.). Низамға түскеннен соң штат құрды. Едүлік, ондық деген адам тұрды. *З а л а л с ы з* патша әмірі болғаннан соң, Ахоты болған адам іске кірді (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Бір Құдайдан тілеп, еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай, кедей қылады екен. Бір *з а л а л с ы з* момынды ауру қылып, қор қылады екен (Абай, Тол. жин.).

ЗАЛАЛСЫЗДА = е.т. *Залалын жою, зиянын кетіру.*

ЗАЛАЛСЫЗДАН = е.т. *Зарарсыздану, зияны жойылу.*

ЗАЛАЛСЫЗДАНДЫР = е.т. *Залалсыз ету, залалын, зиянын кетіру.* Қалидың өзі ғана жүз шақты жау миңасын *з а л а л с ы з д а н д ы р д ы* («Лен. жас»). Алмастың судағы ерітіндісімен киімдерді, заттарды және емхана бөлмелерін *з а л а л с ы з д а н д ы р а д ы*. Халық медицинасында тері ауруларын, мерезді емдейтін дәрі ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ). Олар өздерін құрбандыққа шалып, реакторды өшірді, сөйтіп сүңгуір қайықты *залалсыздандырырды* («Парасат»).

ЗАЛАЛСЫЗДАНДЫРУ *Залалсыздандыр етістігінің қимыл атауы.* 1. м. е. д. <лат. infestio> *Адам мен жануарларда, өсімдіктерде болатын жұқпалы ауруларды жоюға бағытталған шаралар жүйесі.* *З а л а л с ы з д а н д ы р у* жұмыстарын келісімшарт бойынша санитарлық-эпидемиологиялық немесе дезинфекциялық стационарлардың қызметкерлері атқарады (ҚҰЭ). Туберкулезбен ауырған малдардың сүтін *залалсыздандыру* мәселесінің маңызы аса зор (С.Байжанов, Өкпе туберк.). 2. э. к. о. л. *Табиғи ортаны тазарту.* Автомобилистердің халықаралық федерациясы 2000 жылға қарай электромобильдерді шығару жалпы автомобильдер шығарудың бар болғаны 10 процентіне жетеді деп есептейді. Алайда мұның өзі өте қатты ластанған аудандарды біршама *з а л а л с ы з д а н д ы р у*ға жеткілікті болар еді (Т.Қалыбеков, Экология.). *З а л а л с ы з д а н д ы р у*дың алдын алу (вагондарды, азық объектілерін, суларды және т.б. залалсыздандыру), ағымдық (ауруды қоршаған заттарды залалсыздандыру) және қорытынды түрлері болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Механикалық залалсыздандыру. т. е. р. м. *Тазалық жұмыстарын жүргізу.* *М е х а н и к а л ы қ з а л а л с ы з д а н д ы р у*да үй ішін шаңсорғышпен тазалап, сабындап жуып, желдетеді, мал қораны су шашып сыпырады, малдың тұрағының құрал-жабдығын тазартады (ҚҰЭ).

Ошақтық залалсыздандыру. т. е. р. м. *Ауырған адам мен малдың қасында болып, олар*

сауығып кеткенге дейін күнделікті бақылау жүргізіп отыру, ауруды емдеуге алып кете салысымен және аурудан жазылып кеткеннен кейін бірден ауру орнын толық өңдеуден өткізу (ҚҰЭ).

Сақтық залалсыздандыру. т. е. р. м. *Адам мен жануарларда, өсімдіктерде ауру қоздыратын микроорганизмдерді болдырмау үшін алдын ала шара қолдану.* *Сақтық залалсыздандыру* – алдын ала тамақтық өнімдерді дайындайтын және сақтайтын жерлерді, малдан алынатын шикізат немесе тағамдық заттар сақтайтын мекемелерді, мал қораларын, астық қоймаларын, емхана және ауруханаларды, өжетханалар мен қоқыс жинайтын орындарды арнайы тәсілдер қолданып өңдеу (ҚҰЭ).

Физикалық залалсыздандыру. т. е. р. м. *Ультракүлгін, радиациялық, лазерлік сәулелермен, ультрадыбыспен өңдеу; қайнату, өртеу, бумен немесе ыстық ауамен өңдеу т.б.* (ҚҰЭ).

Химиялық залалсыздандыру. т. е. р. м. *Химикаттар, химиялық заттарды қолдану арқылы тазарту.* *Химиялық залалсыздандыру*да қышқылдар мен сілтілер, формалин, хлор, хлорлы өк, натрий хлориды, хлорамин, фенол препараттары, тотықтырғыштар т.б. қолданылады (ҚҰЭ).

ЗАЛАЛСЫЗДАНДЫРЫЛ = е.т. *Залалы, зияны жойылу, залалсыз етілу.* Мұндай кезде көміртек тотығы, альдегидтер және басқа да отынның толық жанбай қалған өнімдері *з а л а л с ы з д а н д ы р ы л а д ы* (Т.Қалыбеков, Экология.). Бетіне тағы тұздықтан құйып, темір қақпақтармен жауып, ыстық су буында *з а л а л с ы з д а н д ы р ы л а д ы* («Қазақст. өйелері»).

ЗАЛАЛСЫЗДАНДЫРЫЛУ *Залалсыздандырыл етістігінің қимыл атауы.*

ЗАЛАЛСЫЗДАНУ *Залалсыздан етістігінің қимыл атауы.*

ЗАЛАЛСЫЗДАУ *Залалсызда етістігінің қимыл атауы.* Бұл заттардың тиісті процентті ерітінділері вирусты *залалсыздау* мақсатында қолданылады (Х. Жұматов, Құтыру.).

ЗАЛАЛСЫЗДЫҚ з. а. т. *Зиянсыздық, залалы жоқтық.*

ЗАЛЬБАНДТАР з. а. т. г. е. о. л. *Желі болмысының кіріктіруші таужыныстарымен бүйірлік жапсарласу жазықтығы.*

ЗАЛЫМ [ар. ظالم] з. а. т. 1. *Қу, сұм, зымиян, сұрқия адам.* *З а л ы м н ы ң* отына момын күймесін (М.Дулатов, Шығ.). Әкімдіктен не пайда Әділ үкіметпесе? Арам менен адалға Ақыл мен ойы жетпесе. *З а л ы м д а р д ы* мұқатып, Жүзінің суын төкпесе (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Байдың асын сұм менен *з а л ы м* жейді, Ұрысы ұрлап момынның малын жейді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ізін білдірмейтін *з а*

лымеді ғой Өтебай (Б.Майлин, Шығ.). Шақырар екеуіңді ұстатуға, Қылышын жарқылдатып жандаралын. Сот қылып болыс пен би үкім кесіп, Жаптырар абақтыға өңкей *з а л ы м* (О.Шипин, Дастан). **2. Рақымсыз, жауыз, қаныпезер адам.** Мен таяқтан жығылдым есім ауып Екі ағам кеңешті ақыл тауып Танымаймыз бір *з а л ы м* келген бізге Малам бар деб бізлерке жала жауып (Қысаһ Таһир). Болған соң кәсібі ұрлық, ұры *з а л ы м*, Ұрлауға ұят дей ме жұрттың малын?! Ойы арам, қаны қара, ол нағылсын, Біреуді зар жылатпақ, зор обалың! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Үй құрып, туды тігіп, жолдас алып, Басында Молалының жатпақ болды. Қасқырдай көңілі жаман *з а л ы м* болса, Аямай алыс жерден атпақ болды (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Мал, мансап, адамзатты мас қылады, Мейірімді ет жүрегін тас қылады. Тәкаббар, әділетсіз *з а л ы м д а р д ы* Бағы қайтқан сорлы елге бас қылады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кекті ашу кеудем толған қайнап пісті, Қоймадың өз еркіме ар-намысым. Не жеңіп, не өлермін, күн сұраусыз, Басынып патша *з а л ы м* берді қысым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3. Қараниет, арам адам.** Зар жылап тұрдым шөптің төбесінде Үрлеймін тырнағымның көбесіне. Басыма көп бөлені іздеп алдым, Тоям деп *з а л ы м* байдың көжесіне (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жұрт едік аңқау өскен қазақ болып, Далада кең сахара көшіп-қонып. Алдаған *з а л ы м д а р д ы*ң тіліне еріп, Жүрмесек жарар еді мазақ болып (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4. п с и х.** Өз мүддесін көпшілік қабылдаған моральдық қағидаларға жатпайтын өдістермен қорғайтын және қанағаттандыратын адам. *З а л ы м* адам тікелей жауапқа тартылатын құқық нормаларын бұзбайды, құқықты сақтай отырып, айла-шарғылардың мәрттікке жатпайтын, қораш, пасық түрлерін пайдалана отырып әрекет етеді (Қаз. тілі термин. Педагогика). Іпті лас, сырты таза *з а л ы м д а р д ы*ң Алданып құр сыртының тазасына. Мәз болып байғазы алған балаларша Сатылып жылтыраған танасына (А.Байтұрсынов, Шығ.). // *Өткіңші, жалған, баянсыз.* Дүние, әттең, әуре еттің мені! Көп құдым жетемін деп, *з а л ы м* сені. Бір күні санды соғып, «аһ» ұрамын, Көшкен соң жігіттіктің керуені (Базар жырау, Шығ.). Сұлу қыз сұм өмірдің гүлі емес пе, кім бекер өткізбекші жастық шағын. Осылай үшеуінің сөзін тыңдап, Қазы айтты: «Жақсы, – деді, – балаларым. Жолыңнан көре-тұра аздырады, Опасыз баяны жоқ дүние *з а л ы м*» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ЗАЛЫМДЫҚ *з а т. 1. Құлық, сұмдық, сұмырайлық. ... Ханның залымдық, жауыздық істерін, ақымақтығын, елге жасаған қиянатын әшкерелеу үшін жолдас етеді (М.Ғабдуллин,*

Қаз. ауыз әдеб.). Бірақ баяғы з а л ы м д ы ғ ы, арам пиғылы титтей өзгермей, аты ғана өзгерген (З.Жәкенов, Таң самалы). **2. Рақымсыздық, жауыздық, қаныпезерлік. З а л ы м д ы қ** ойлайтын түрі жоқ, момақан ғана кереге көз (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). Мына шалақ дүниеден Әулие өлмес дер едім: Отқа салса күймеген; *З а л ы м д ы қ т ы ң* өмірі – бір шарпуы тимеген, Арамды көңіл сүймеген; Дін мұсылман баласын – Кереметпен билеген; Сахар тұрып жылаған, Хақтан медет сұраған, Ол ерлердің тағаты – Құдайына ұнаған; Бабайтүкті Шашты Әзиз, Ер Сейтпенбет, Мағзамнан, Марал ишан, софы Әзиз – Солардан да өткен сұм дүние! (Базар жырау, Шығ.). Негұрлым *з а л ы м д ы қ т ы ң* күші басым болып, артық көп төксе көздің жасын, Соғұрлым сағындырып әділдікті, Соғұрлым көбейтпей ме өш пен қасын? Әділ болып байқадым, не өндірдім? Бұл басым залым болып бір байқадым! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **3. Қараниеттік, арамдық.** «Топ жарған» атты поэмасында М. Сералин, Кенесары мен оның төңірегін қатты әшкерелеп, ханның жауыздығын, *з а л ы м д ы ғ ы н*, қаталдығын бетіне басып айтады (XX ғ. қаз. әдеб.). Ақыл, ғылым – екеуі де өзін зорға есептемекті, *з а л ы м д ы қ т ы*, адам өзіндей адамды алдамақты жек көреді (Абай, Тол. жин.). Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – *з а л ы м д ы қ* деп білесің (Абай, Тол. жин.).

ЗАЛЫШ *з а т. ж е р ғ. Тыңайған жер.* Он шақты жыл жатып, тыңайған жерді *з а л ы ш* дейміз (Қазақ тіл. аймақ. сөздігі). Тыңайған *з а л ы ш қ а* тары жаман шықпайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАМАН [ар. زمان] *з а т. 1. Дәуір, кезең.* Ол *з а м а н* үш жүз бірге араласқан, Бағынып еш падишаһқа қарамастан (М.Дулатов, Шығ.). Дегенмен де Бөкейдің *з а м а н ы н д а* қоныстың таршылығы онша көп сезілген жоқ (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Бұл *з а м а н д а* жан сақтауға, бас қорғауға, тұрмысты түзетуге қалып отырған құрал – өнер, ғылым, қысқаша айтқанда – мәдениет («Абай»). Саған айтам қазақтың кара көзі, Басталды ғой *з а м а н ы ң* жана кезі. Үйрет оған өз тілін, ана тілін, Басқа тілді үйреніп алады өзі (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Көкіректе сайрап тұр, қолымды *з а м а н* байлап тұр (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Құлаш жайса азаттықтың *з а м а н ы*, Апылсын де тағдырдың кең қабағы. Барша қазақ қасиетті төрі ғой Алматыда Тәуелсіздік алаңы (К.Салықов, Жезкиік). **2. Мерзім, уақыт, кез.** Мәнісі көбірек қазақ тарихына тиісті болса, тілін үйрену, тексеру, тілінен пайдалану осы *з а м а н* жастары үшін де керек жұмыс (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бұл Шораның нәсілі Жалайырдан тараған, *З а м а н* екен ол күнде Төре мен ханға қараған (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **3. Өмір сүрген уақыт.** Шашылды батырлары, Бастан бағы, Жаншылып тістерінде бас бармағы Өкінді ол, *з а м а н ы н а* қарғыс айтып, Сұп-суық қызыл көзден жас парлады (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Қанағат керек бөріне! Не жақсылар өткен жоқ *З а м а н ы н д а* шалқыған. Не батырлар өткен жоқ Жер жаңғыртқан даңқынан (Базар жырау, Шығ.). Өзгеде кегі де жоқ, кеткені де жоқ Қазақстанға өуелі *з а м а н ы ң* тыныш болғаны керек («Егемен Қазақстан»). **4. Халық, жұрт, ел деген мағынада.** Сен де тұр қатарға Манақтың мұрагер ұлы, Аяулы Шыңғыс ағам-ау, қырғыздың құлагер ұлы. Халқының жігер-күшіне қаламын жаныған Азияның заңғар шыңысың *з а м а н ы ң* таныған (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5. т а р.** <лат. аега> *Белгілі бір уақыттан басталатын кештізбелік жылдар есебінің жүйесі, жылдар есептемесі, эра.* Араб елдеріндегі жыл есебінің жүйесі хиджра *з а м а н ы* деп аталады, оның дәуірі б.з. 622 жылының 16 шілдесі, жұма, сол күні Мұхаммед Меккеден Мединанаға келген (ҚҰЭ). Ертедегі халықтар әртүрлі *з а м а н д а р д ы* қолданып келген. Мұндай *з а м а н д а р д ы ң* белгілілерінің саны 200-ден астам (ҚҰЭ).

Алағай-былағай заман. *Сапырылсақан, шат-шәлкей шақ, алмағайып кезең.* Кешегі *ала-ғ ай-былағ ай з а м а н д а* бастарын қайттап кеткен талай-талай ескі достарымен де кездесті (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Аласапыран заман [кез...]. *Жаугершілік, қатты дүрбелең уақыт.* Шырағым, ел тыныштығын жоғалтқан бір *ала сапыран з а м а н* болып кетті емес пе, – деді ақсақал үһілеп, – жылы-жылы сөйлесе, жылан інінен шығады, қатты-қатты сөйлесе, мұсылман дінінен шығады (І.Есенберлин, Шығ.).

Атам заманғы. *Баяғы, ежелгі, көне.* Ал аналар болса, шын пейілдерімен амандасып, шұркырасып отырғандай көрінбекші болып, амандасудың *атам заманғы* ұзақ сөздерінен бастап, Телмағамбеттің әдейілеп келіп отырған төл ісіне мүлдем жуыр емес (С.Төлешев, Шығ.).

Атам заманнан. *Баяғыдан, ежелден, ертеден.* Қалай болғанда да *атам заманнан* келе жатқан дәстүрді бұзуға болмас (Б.Сланов, Жүзім.). Бұл үйде *атам заманнан* семьясыз жалғыз тұратын қарт парикмахер бар еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Міне, мынау моңғол халқының моринхур деп аталатын музыкалық аспабы, *атам заманнан* бері қолдан түспей келеді («Қаз. әдеб.»).

Аумалы-төкпелі заман. *Өзгермелі, бірде олай, бірде бұлай, аласапыран уақыт.* Мен өз

қамдарыңызға бола келіп отырмын. Жазыл-масаңыздар амал жоқ, қайта береміз. Бірақ күн бүгінгі, жыл биылғы емес, *з а м а н а у м а л ы т ө к п е л і* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Уақытша үкімет құлағаннан кейінгі *а у м а л ы т ө к п е л і з а м а н д а* ел билеп қалуға есек дәмелілер көбейіп жатыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Әлдеқандай заман. *Басқа тұскен қиын-қыстау тірлік мағынасында.* Алдымызда *ә л д е қ а н д а й з а м а н* бар, Қатты құшып, құшақтайын бөліңнен (Қаз. әндері).

Әр заман [әр кезең, әр уақыт]. *Белгілі бір уақыт кесіндісі, кезеңі.* Бірақ *ә р з а м а н ы ң* әдіс-айласы басқа-басқа болғанымен, қазақ халқының ұғымында солардың бәрі де аңшы аталады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Неше алуан өзгерген, Есітсе құлақ, көз көрген. *Ә р з а м а н ы ң* өзіне – Лайықты саз болар (Базар жырау, Шығ.).

Бағзы [баяғы] заман. *Ежелгі уақыт, көне заман.* Қазақтың *бағзы з а м а н д ағы* қаһарман қызы мұның өңі түгіл, түсін-түнін де билеп алған еді (О.Сәрсенбаев, Сағым). *Бағзы з а м а н* емес, басқа тартса аяққа, аяққа тартса басқа жетпей жататын (С.Мұқанов, Шығ.).

Баяғы заманда. *ф о л ь к. Ертеде, атам заманда.* *Бағзы з а м а н д а* тау етегіндегі жазықта сабан төбелі ескі, ескі болғанда өте ескі үй тұрды (М.Тиесов, Шығ.).

Бұл заманда. *Осы өмірде, қазіргі кезде.* Оқыған жасқа білімнің есігі кең ашылды ғой *б ұ л з а м а н д а* (М.Иманжанов, Алғашқы.). Тілегені ата-ана осы емес пе? *Б ұ л з а м а н д а* барша жұрт дос емес пе? Көз үйренген балалар көшкен шақта, Кемпір, шалдың көңілі бос емес пе? (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Б ұ л з а м а н д а* көрмеген Біз білмейтін бір азық. Жер ортасы Көктөбе Еш белгісі жоқ төбе (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Бұрынғы өткен заманда. *Баяғыда, ерте уақытта.* Ал сөйлесін тіл мен жақ, тындасын халқым құлақ сап. *Б ұ р ы н ғы ө т к е н з а м а н д а* Бай мен ханда барлық бақ, Жүреді екен сол күнде Нашарларға зорлық сап (Бактыбай ақын, Жел қобыз).

Бір есік, бір тесік заман [уақыт]. *Қыспақта болды, зәрулікке ұшырады деген мағынада.* Олар *бір есік, бір тесік у а қ ы т қ а* кез болып, қыспақта жүрді (Ауызекі).

Бір заманда. *а) Ертеректе, белгісіз бір кезде. ә) с ө й л. Бір кезде, бір мезетте.*

Ерте заманда. *Ежелгі дәуірде, ілгері кезде.* Осы өзіміз күнде көріп жүрген Сырдария өзені бойында *е р т е з а м а н д а* талай үлкен қала болыпты (З.Шүкіров, Ғажайып.). Бұл ертеден белгілі шипалы өсімдік. Мұның тұқымын сонау

ерте заманда Греция мен Рим дәрігерлері дәрі етіп пайдаланған (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Қазақ халқы *ерте заманда* – ақ төрт түлік мал өсірумен бірге, аң аулауды да көсіп еткен. Аң аулаудың түрі де, сыры да көп. Соның ішінде құс салу ерекше бір салаға жатады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Дүмше заман. *Елді сауатсыздық жайлаған бейберекет кез. Дүмше заман* салмас дейсің кімге азап, «Шіркін...» дейміз, көкірек шетін зіл қажап. Әрі ғалым, ұстаз, Үлкен қаламгер, Адал терін төгілтіп жүр бұл қазақ (К.Салықов, Жезкиік).

Жаңа заман. *Бүгінгі күн, осы кез.* Астана деп атасaq Ақмоланы, Жуастанар ақпанда ақ бораны. *Жаңа заман* ол – жаңа ақ ордасы, Тақ орнаса, ортаймас бақ қонады (К.Салықов, Жезкиік). Бақытты ел, жеттің бүгін мұрадына, Бақыттың өні келед құлағыңа, Өнерген жаңа мен *жаңа заман*, Құтты болсын айтамын ұранына (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жаугершілік заман. *Ел мен елдің арасында шабуыл үдеген, шапқыншылық көбейген, аласатыран заман. Жаугершілік заман* болса керек, содан бірде тосын тиген жаудың шабуылынан ығысып, екі ауыл екі жаққа кетіп, аралары қашықтайды. Бірақ жер шалғай болса да көңіл жақын, сирек те болса қатынастары үзілмейді (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Шапқыншылығы мол *жаугершілік заманда* жауынгерлер көлігі – жылқыны бұлайша қыру тиімсіз болғандықтан басқа түліктің түрлерін де құрбандыққа шалу біртіндеп дәстүрге ене бастаған (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Заман азды. *Заман бұзылды, рухани құндылықтар жойылып, материалдық құндылықтар жоғары қойыла бастады.* Бұрынғы қолдағы істің бәрі қалды, Біріндеп төл мінезді *заман* аздады. Асылзат шахыбаздар шабыт таппай, Шөлге ұшып сайын далада қанат талды (М.Дулатов, Шығ.). *Заманымыз азғанд* а, жігіттің күні озғанда. Берекетсіз балаға Оттық басы топ етіп, Қырға шығар ішінде Біреуін де жоқ етіп, Мен алмаймын көбінді, Маңызы жоқ шөбінді (А.Байтұрсынов, Ақ жол).

Заман да заман, заманда. фольк. *Бұрынғы уақытта, есте жоқ, ежелгі кезде. Заман да заман, заманда*, Арғы ата-бабама, Ғасырдан ғасыр, ғасырда, Ел қайғысы басында, Сол халықтың ішінде, Мен де бармын жасымда (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Заман кешті. *Өмір сүрді, тіршілік етті.* Бірталай жүре-жүре *заман кешті*, Атқан аңның етін жеп, суын ішті (Батырлар жыры).

Заман туды [жетті]. *Қи туды, арманына жетті.* Дұшпаның – бай құлданған, сен нашар,

Заман туды ту ұстап, алға басар, Жолдастар! (Халық өндері). Ал көңілім желден озып, серпіл енді, Зарлы күн өтті-кетті, еркін енді. Қызықты, қызғылықты *заман жетіп*, Бетіңе қан жүгіріп, көркің енді (Халық өндері).

Заманы бір замандас. *Бір дәуірде, бір уақытта өмір сүрген қатарлас адамдар.* Баяғы заманда *заманы бір замандас*, қатары бір құрбылас үш адам болыпты (Қаз. ертег.).

Заманын тар қылды [заманын тарылтты]. *Көрген күнін зар (мұң) қылды; күнін қараң етті.* Алдымдағы жақсылар, Жаман қатын жігіттің Тайдырады табаның, *Тар қылды заманын* (Бұқар жырау, Жыр.). Қыз Жібек, *тарылтармын заманыңды*. Білмей жүрсің айырылып қалғаныңды. Ат ізін сегіз жылдай бір салмаған, Мырза деп мақтай берме жаманыңды (Қыз Жібек).

Заманының сазы. *Кезеңнің өзіндік сипаты, ахуалы, ерекшеліктері. Заманының сазына* көзіміз жеткен (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Заманың түлкі болса, тазы боп шал. *Заманыңа сай қарекет қыл, қапы қалма, заманыңа лайық алғыр бол деген мағынада.* Бірінші: «*Заманың түлкі болса, тазы боп шал*». Екінші: «Қылышты соғып байқа өз саныңа, Өз саның ауырмаса, біреуге сал» (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жиылмай өнерге аяқ баса алмаспыз, Нық сіңген надандықтан қаша алмаспыз. «*Заман – түлкі* болғанда, *тазы болмай*» Биік қырдан алдағы аса алмаспыз! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Заманы өтті. *Күні, дәурені өтті, дер мезгілі өтті.* Күйшінің де көзінен жас тамып кетті: «*Заманым өткені* осы ғой», – деп аһ ұрып, жалт бұрылды (Т.Ахтанов, Шығ.). Жауға шапса – батыр, сөзге салса – шешен, көптен шыққан көсем, үлгілі билер *заманы* екі өтті («Абай»). Ол *заман* не де болса өтті, кетті, Біздерді мұндай пейіл тентіретті. Өткендер қақсағанмен қайта келмес, Көз ашып, сөз қосатын уақыт жетті (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Келешек заман. *Алдағы уақыт, ертеңгі күн, болашақ.* Мұның ашығын *келешек заман* көрсетер (Абай, Тол. жин.).

Кеңес заманы. тар. с. о. в. *Кеңес өкіметінің дәуірлеп тұрған кезі; 1917-1987 жылдар аралығы.* Кешегі өткен *кеңес заманындағы* коммунистік идеологияның түпкі мақсаты қоғамда бір ұлтты қалыптастыру еді («Қаз. әдеб.»).

Кер заман. *Кері кеткен қу заман.* Шыға алмассың ұмтылып Шығам деген өріңе, Садақ сыртты күншек сан Тобышақ атты жайылмай Бәрін айт та бірін айт, Кез болдың *кер заманға* (Дулат Бабағайұлы, Замана.). Кешегі

кер заманда бір қасық су, бір құмыра алтын болған шөлді бүгінде өмір көзі, береке бұлағы бар айдын шалқар көлге айналдырған («Қаз. әдеб.»). *Кер заман* көре білді мың алғысын, Қыранның сүйді ақиық қырағысын. Самғатты Сырымбеттен ғашық өнін Жүректің мәңгі сөнбес шырағы үшін (К.Салықов, Жезкиік). *Кер заманға* кез болып, кері кеткен елдің кері тартқан тентегі шығарсың (М.Әуезов, Шығ.).

Көне заман. *Ежелгі дәуір, байырғы кез.* Аң аулау дәстүрі сонау *көне заманда* адамдардың күнкөріс кәсібімен бірге туғаны белгілі (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Жұмбақтас ертегінің елесіндей, Салдардың сайран салған төбесіндей. Әйтпесе Бурабайда қайырлаған, Қашанғы *көне заман* кемесіндей (С.Мәуленов, Алыс кет.). Құлаққа сөзі жағымды Елаузында қалысқан, Сол бір *көне заманда*, Күніреніп күй шертіп, Хандармен алысқан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ахмет жеті жасында әкесі Ибрахим шаих дүниеден өтті. Әкесі мен шешесінің де қабірлері Сайрамда. Қабір үстінде *көне заманда* орнатылған кесене бар (Зиярат орындар.).

Қайран заман-ай! *экспр. Қандай кез, дәуір еді мағынасында өкіну, қымау сезімін білдіреді.*

Қатал заман. *Ескілік билеген, салт-дәстүр қатаң сақталған кезең.* Соның бәрін тыңдап жатыр жас сәби, Тебіренгенде біткендей-ақ тасқа күй. *Қатал заман* қатып қалған қазысы – Қарамайды аққан қанды жасқа би (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қилы заман. *Қиын-қыстау кезең, дүрбелеңге толы уақыт.* Аман қалдым бәледен, жаладан да, Бар сияқты сан *қилы заман* алда. Жеткен жерім оншама алыс емес, Алатаудың үстінен қарағанда (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Қилы, қилы *заманды* Заманға сай адамды Салыстырып қарасам, Су мүйіз болған танадай Шыр көбелек айналам (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қилы-қилы заман болды, қарағай басын шортан шалды. *Ел басына туған қиыншылық кез туралы айтылады.* Тар жол, тайғақ кешу, қиын-қыстау заман болды. *Қилы-қилы заман* болды, *қарағай басын шортан шалды* демеді ме Шортанбай, Қарамұрттарға белгілі тұрған шенді мен көре алмадым, – деді Баужан (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Қиын-қыстау заман. *Аласапыран уақыт.* *Қиын-қыстау заманда* Ат ойнады аланда, Төрт-бес жерден қан ағып, Жара түсті маған да (О.Шипин, Дастан).

Қу заман. *Бұзылған, кері кеткен дәуір.* Оған Қотан қарт не айтпақ? Қыпшақтың ерлігіне қандай мін тапмақ? Шапқыншылықты, ерлікті мұрат көрген мына *қу заманда* жұрт оның

ойына түсінер ме? (І.Есенберлин, Шығ.). Тағдырым, ғұмыр берме алаңсыз ғып, Сөзге де пәрмен берер табам тұздық. Бастай бер үміт үзбей жақсы күнге, *Қу заман* көрсетсе де жаман сұмдық (К.Салықов, Жезкиік). Сауыр жерден айырылып, Қазақ елі жұқарды, Сауыр емес, шап болды, Заманға сай адамы – *Қу заманға* сұм басшы Сорымызға тап болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Құба қалмақ заманы. *тар. Қалмақ пен қазақ шабысқан кез.* «*Құба қалмақ заманы*» деп атанған заманда қалмақ пен қазақтың ел шабысқан дауларын бітістіруге Қазыбек үш рет билік айтқан екен (Б.Адамбеков).

Не заман. *Көп уақыт болды, талай заман өтті.* – Базар көрмегелі не заман. Білмеген соң сұрап жатқаным ғой (А.Байтанаев, Қайнар.).

Ол заман да бұл [бү] заман. *Бұрын-соңды, ілгерілі-кейінді.* Әрине, арапашы ұрған қолды ұстайды. Тұрған қолды несіне ұстайды? *О заманда, бұ заман* арапашыны ұрған бар ма? (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Бұлардың соңғы сөздерін жақтырмай қулана күлген Құлжатай: – *Ол заманда бұл заман*, жігітті қыз іздегенін көргендерің бар ма? – деді (А.Лекеров, Түз гүлі). *О заманда бұ заман* станоктың қасында ән салғанды көргендерің бар ма? – деп алдыңғы қатарда, Мінұараның қасында істі болған адамдай төмен қарап отырған Айгүлге бұрылды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Өткен [заман] заманда. *фолькл. Ертеде, бұрында, баяғыда.* *Өткен заманда* бір тазша болыпты (Қаз. ертег.). Кешегі *өткен заманда*, Сүйгеніне бара алмай, Неше сұлу қыздардың Қазандай іпі қайнаған (О.Шипин, Дастан). Талай-талай жолдардан аман өткен, Тұманбайға болды арман *заман өткен*, Жеткізер ме сол қалған қызықтарым, Кейін қарай қусам да самолетпен?! (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Сойқан заман. *Ел бүлінген, аласапыран шақ.* Жә, бұл түсім тегін емес мына *сойқан заманда* Тіршіліктен қоштасар сәт жетті-ау деймін маған да. Қоштасар сәт жетті-ау деймін, туған елім еңселім?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сұм заман. *Қайғы-қасіреті, азабы көп дәуір.* Бірге туған мен ағаңнан, Шын досыңнан кем емес. Соққы жедім *сұм заманнан*, Бір жылы сөз ем емес (Абай, Тол. жин.). Бұл – тарих қоятұғын еске алмай-ақ, *Сұм заман* қалдырмаған еш жанды аяп, Оянды тағы кеуде түкпірінен Ақ нанды қарғыс атқыр басқанда аяқ (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Сұр заман. *Қатыгез шақ, ауыр уақыт.* Күй сал ма ол күндегі бұлдайтұғын, сазы ма *сұр заманың* тыңдайтұғын. Басып па ед Алатауды ауыр бұлт, Уайымы орынды ма ед улайтұғын (І.Жансүгіров, Күй).

Тар заман. *Қиын-қыстау заман, аласапыран дәуір, қилы кезең.* Тұғанда басып *тар заман* Баршасын қазақ аулының Дүниеге келді ұлы адам, Бауырында Шыңғыс тауының (М.Рәшев, Өлеңд.). Бұл уақытта кез келдік *Заман*ның мұндай *тарына* (М.Дулатов, Шығ.). *Тар заман* құрсауында өтсе де өмір, Адамдық қасиетке жастан жармас! (О.Шораяқов, Шайыр).

Ықылым заман. *Есте жоқ ерте дәуір.* Кемел ақын келтірер сөздің түрін, Оған да *заман* өткен бір *ықылым* (Қозы Көрпеш.).

ЗАМАНА¹ з а т. п о э т. **Заман.** Жасқа жас, ойға көрі едің, Атаңның атын жоймаған. *Замана* неткен тар едің, Сол қалқамды қоймаған? (Абай, Тол. жин.). Дұрысы – Изергиль философиясы жүгенсіз, жабайы философия болғанымен, *замана* ұсталықпен орап тастаған, бас-аяғы табылмайтын, түрлі түске боялған домалақ жіпке ұқсайтын еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Дұрыстық жолға кірерге, *Замананың* адамы Артын ойлап асылы Көңілі жоқ өлерге (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Тағы да жүрген қандай, тұрған қандай, көңілді *заманаға* бұрған қандай? «Сақта» деп қозғалмастан жата беріп, Шалшықтай күнге қызып құрыған қандай? (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жыраулар қисса толғайды Батырлар жайлы, ел жайлы. Күңіреніп көне абыздай, *Заманаларды* болжайды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ЗАМАНА² з а т. д і н и. қ ұ қ ы қ. *Мұсылмандық құқықтағы кепілдік түрі; қарыз алушы қарыз берушіге қарызын уақтылы қайтара алмаған жағдайда қарыздар кісінің жауапкершілігін басқа біреудің өз мойнына алып, төлеуге міндеттенуі.* *Замана* д а кепілдік беруші мен қарыз берушінің өзара келісімі болуы шарт (ҚҰӘ). *Замана* кепілдігі қарыз алушының өтініші бойынша беріледі және мұндай кепілдікті беру қарыз алушыға жаны ашығандықты білдіреді (ҚҰӘ).

ЗАМАНАҚЫР з а т. с ө й л. **Ақырзаман.** *Қиыншылығы мол, тар кезең; зобалаң шақ.* *Заманақыр* болғанда, Алуан-алуан жан шықты. Қайыры жоқ бай шықты. Сауып ішер сүті жоқ, Мініп көрер күші жоқ Ақша деген мал шықты (Шортанбай, Шығ.). Шандатып атты өскер өтіп жатыр, Ту ұстап, дабыл қаққан өңшең батыр. Дүние жаңғырыққан түман басып, Болғандай бейне қазір *заманақыр* (М.Дулатов, Шығ.). Дейтұғын Арыс, Қарыс екі батыр, Соғыста әрбіреуі мыңға татыр. Жібереді сол екеуін бастық сайлап, Басына салып кел деп *заманақыр* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жанымыз бұрын жаралып *Заманақыр* шағында Адамдарымыз кеш келген. Алдымызды жапырып Өлім алып жатса да, Мал жинауды өш көрген (Кердері

Әбубөкір, Қазағым). *Заманақыр* боларда «сиыр пұл болады, қатын би болады» деп бұрынғылар айтады екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗАМАНАЛЫҚ с ы н. *Өмір сүріп отырған заман, уақыт талаптарына сай.* Аға ұрпақ атқарған әлемдік тарихқа әсер еткен *заманалық* жұмыстар жалғаса береді («Қазақст. мект.»). Даңқ құрап ғасырлық, *заманалық*, Және жауға шаппадық дараланып. Сен сияқты еліммен бетпе-бет кеп, Қан майданда жатпадық жараланып (М.Шаханов, Ғасырлар.). Совет әдебиетінің классигі Михаил Шолохов *заманалық* шығармалар берумен бірге заманымыздың қоғамдық үлкен қайраткері (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ЗАМАНАУИ с ы н. *Заманға сәйкес, үстемдік етіп отырған заңдылықтарға, орнаған тәртіпке сай.* Бұлардың бәрі тек *заманауи* «бесжылдық жоспарға» байланысты құбылыстар болып қалмастан, сол жоспардың туындысы және соның көріністері болып табылады (М.Шоқай, Таңд. шығ.). *Заманауи* ғылым әлемдегі сегіз жарым мың (тағы бір деректе он мың) құсты түгел зерттеп болдық дейді. Сенгім келмейді (Е.Раушанов, Қара бауыр.). *Заманауи* өсімдіктану ғылымы қанша дамыды дегенмен, фитотерапияда бізге беймәлім жайттар әлі көп («Жас Алаш»). Солай СУ-25 СМ жобасы жарық көрді. Мұнда борттық электронды жабдықтар едәуір өзгеріске ұшырады, қару-жарақ кешені дәлдігі жоғары авиациялық жойғыш құралдарымен қамтылды, сонымен қатар ұшқыштың кабинасы да *заманауи* талаптарға сай жетілдірілді («Зерде»).

ЗАМАНГЕРШІЛІК з а т. ж е р г. *Ауыр уақыт, қысылтаяң кез.* Бұл жер *замангершілік* бола қалғанда малға өте қолайлы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАМАНҒЫ с ы н. *Баяғы, өткен дәуірдегі, ертедегі; көне, ескі.* Құл – *заманғы* «Құдайлардың» моласын да Мошқап-біліп сырын ашқан боласындар (Х.Ергалиев, Күн күмбез). Шалғынға жүзген кең жазық – *заманғы* жайлау Ералы, Ақынға тартқан жол азық Сақтапты сырын ол әлі (Ғ.Орманов, Ой қанаты).

Атам заманғы. *Бұрынғы кездегі, өткен дәуірдегі.* Әр есіктің алдында-ақ арба тұр. Бірақ *атам заманғы*, алуан-алуан арбалар (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қонақтайтын жері – қарақұсы қасқая қонып отыратын *атам заманғы* құлап қалған қара қорғандар (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Не заманғы. *Қанша уақыттан бергі, қашанғы.* Бұл жаннан *не заманғы* елсіздегі, Жолаушы нені тапты, нені іздеді? Шашылған

карга моншақ табылар ма, Маржан ғой адам сыры теңіздегі (Ғ.Қайырбеков, Дала.).

Осы заманғы. *Осы уақыттағы, қазіргі кездегі.* Ғылыми-зерттеу институты мен жоғары оқу орындарының бәрі *осы заманғы* лаборатория жабдықтарымен қамтамасыз етілді (Жаңарған өлке). Оның кіреберістегі қабырғасына кәдімгі ағаш соқадан бастап, *осы заманғы* ең күшті трактордың суретіне дейін ілесің (С.Бақбергенов, Адам.).

ЗАМАНДАЙ *сы н. Заман сияқты.* Ат байланды белдеуге Жаугершілік *замандай*, Азамат сендей соғысты. Барарға жөн таба алмай (О.Шипин, Дастан).

ЗАМАНДАС *з а т. Тұстас, заманы бір, құрбы-құрдас.* *З а м а н д а с* құрбың келсе қадірін біл, Артында өзіл сөздің қалады зіл. Жалпылама жамандар неме керек, Шаһбаздың нағыз біздей ерім деп біл (Шал ақын, Өлең.). Тұра алмадым толықсып хат жазбасқа ішкі сырды білгізіп *замандасқа*. Екі көңіл бір жерге қосылса егер, Не қызық бар жаһанда онан басқа?! (М.Дулатов, Шығ.). Ойымды айтпай біліп, ашпай көріп, Бір мен үшін дайындап жүрер жоғын. Айырылдым ақ жүректі *замандаст* аи Қайда екен, қайран достар, аруағың? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақ театрының іргетасын қалаушылардың бірі, биыл туғанына 110 жыл толған Қ.Қуанышбаевтың Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында қазақ сахнасында қырық жылға жуық қызмет еткендегі ойнаған кейіпкерлерінің текстері, өзінің жазған еңбектерінің қолжазбалары, өмірбаяндық құжаттары, туған-туысқандары мен әріптестерінің, *замандастарының* хаттары сақталған («Егемен Қазақстан»). Ақсақалдың әлгідей дегені болмаса, Әлекейден пәлендей жиренген жоқ. Өйткені әрі *замандас*, әрі әңгімелесіп, көңіл көтергісі де келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗАМАНДАСТЫҚ *з а т. Қатар өскендік, құрбы-құрдастық.* – Әкімдік жолымен бұйырарсың ба? – *Замандастық*, жолдастық жолымен бе?.. (Б.Майлин, Азамат.). Мұнда *замандастықпен* айтқан қалжың да, өзінің өктемдігін, күштілігін білдіріп, оны қу кедей деп кемсіту де бар (Қ.Қуандықов, Серке Қожамқұлов). Бір кезде атысарға оғы жоқ болған қыастар бұл күнде жылап көріседі. Бұны Кенжемұрат *замандастық* қимастығына балайды (Т.Әлімқұлов, Танд.).

ЗАМАНДЫҚ *сы н. Уақыттық, кезеңдік, мезгілдік, дәуірлік, заманға сай.* Тарихи шындықтың шеңберінен шықпаушылық «Абай жолы» романын шын мәніндегі осы *замандық* шығарма еткен («Лен. жас»). Осы *замандық* көркемөнер дегенде, өткендегі

тарихи інжулерімізді өсте жоққа шығаруға, тіпті ұмытуға болмайды («Қаз. әдеб.»).

ЗАМАНХАТ *з а т. ө д е б. Жеке адамның тарихи оқиғалар барысындағы қызметі сарапталынып, іс-тәжірибелері замандастары мен келер ұрпаққа аманатталынып, негізінен, өмірбаяндық оқиғалар қамтылатын әдеби шығармалар жанры.* *Заманхат* – әдебиеттануға А.Байтұрсынов енгізген термин (ҚҰЭ).

ЗАМАНЫНДА *ү с т. Кезінде, өз дәуірінде.* Парсыда өткен Фирдауси *Заманында* дүр еді. Не жүйрік келіп дүниеге Аяқтарын тіреді (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Абылай *заманындағы* офицер Оқжетпестің шыңын көне Мысырдағы ферғауындардың әсіресе ең биігі – Хеопстың пирамидасына ұқсатқан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Насыреддинді өз *заманында* және онан кейін де мұсылман дінін жақтаушы фанатиктер өсекке іліп, барынша жек көрген (А.Көбесов, Сөнбе жұлдыз.).

ЗАМАРТАС [ир. *زمرد*] *з а т. х и м. [парсы. коеқ – зүмірет] Силикаттар класына жататын берілдің жасыл мөлдір түрі; минерал.* *Замартастың* химиялық формуласы $Be_3Al_2[Si_6O_{18}]$ (ҚҰЭ). *Замартастар* зергерлік бұйымдарға ендіріме жасауға пайдаланылады (ҚҰЭ).

ЗАМАТ [ар. *ساعة*] *з а т. Уақыт, кез, мезгіл, сәт.* Бас киімінді әкел, андып жатқан адам құсатып қояйық, қараған *замат* көзіне түссін (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Барлық төс жерге тиген *замат* Тарзан жалт бұрылып сайға түсті де, жалғыз өзі бүкең-бүкең қағып шауып кетті (С.Елубаев, Ойсыл кара). // *Лезде, тез, шапшаң, жылдам.* Жағдайға *замат* түсіне қойған барлаушылар баланы жылы тонға орап жолға шықты (С.Ақтаев, Дала.).

Бір замат. *Бір уақытта, бір кезде.* Алыстап кетіп, *бір замат* артыма қарасам, олар әлі үйге кірменгі (Ж.Жұмаканов, Үш бөйтерек).

Не заматтан соң. *Біраз уақыттан кейін, аздап соң.* *Не заматтан соң* не қыларын білмеген түрменің әкімі түрмедегілерден өкіл сайлап, халықпен сөйлесуге рұқсат берді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Неше замат. *Әлденеше, талай рет; көп уақыт.* Кигізіп оларға тон тоғыз қабат, Жай беріп жоғарыдан салқын сабат. Ертүрлі алдарына күй тартқызып, Көркейтті көңілдерін *неше замат* (Т.Ізгілеуов, Рүстем.).

Сол замат. *Дәл сол уақытта, осы кезде.* *Сол замат* столдың қат-қат жәшігіне көзі түсті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ЗАМАТТА *ү с т. 1. Уақытта, кезде, мезгілде.* Қазақ құсбегілерінің бақылауында бүркіттің түлкіге не басқа аңға ұшқаны сол бүркіттің өзі берген белгіден байқалатын көрінеді. Томағасы тартылған қыран түлкіні көрген

з а м а т т а «пыс» етіп дыбыс шығарып барып, сонан соң ұшады екен (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Әдеттендірілген құстың қашанда жарылқаушысы қолында қызылы бар құсбегі болады да, қолға шақырылған з а м а т т а құсбегінің қолына қонуды жаңылмай қайталайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Өзім осы хатты алған з а м а т т а-а қ Ғалияға бір суретімді жіберіп те қойғам (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). **2. Лезде, тез арада, демде.** Салт атты сарбаздар сойылдарын оңды-солды сілтеп з а м а т т а жоқ болды (І.Есенберлин, Қаһар). Көне, пәленше, сен бері кел, сен мұнда отыр! – деп қыздарды да, жігіттерді де жетелеп, сүйреп көтеріп, з а м а т т а опыр-топыр қып бір қыз, бір жігіттен, қыз жетпегеніне келіншектен аралатпа қып отырғызды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Имек тұмсығымен аңды жәукемдеп, з а м а т т а дал-далын шығарып, қызыл шақа етімен балапанның жемдеді (З.Шашкин, Ақбота).

Бір заматта. Бір кезде, әлдең уақытта. Бір з а м а т т а көзін ашса, бөлме іші қараңғы екен. Қап-қараңғы мылқау тыныштық (М.Мағауин, Көк мұнар). Бір з а м а т т а үй сыртына келіп тоқтаған арбадан Темекі мен кемпірі түсіп жатты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бір з а м а т т а басын көтерді де: «Халқым надан болған соң қайда барып оңайын» деп Абай айтқандай, қараңғы халқыңа не кінә қоясың? – деді күрсініп (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Не заматта. Аздан соң, біраз уақыттан кейін. Біздің үйге ол жендеттер әлі келген жоқ. Қазір келе қалса ғой, сорлайсыңдар, – деді шешей не з а м а т т а (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

Сол [со] заматта. Дәл сол кезде, сол уақытта. Самарқановты сол з а м а т т а атып тастауы қажет екен (Ж.Тілеков, От кешу).

ЗАМАТЫНДА ү с т. с ө й л. **Заматта.** Қашанда біреуді күтсең, з а м а т ы н д а келе қоймайтыны бар ғой (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). – Біздің үрейлі кейпімізді байқап қалды-ау деймін, з а м а т ы н д а өзгерді, күлімсіреп тіл қатты (Н.Сералиев, Қаңтар). Беласар қаңғырған оққа жем боламын-ау деген ойды тарс ұмытты. Тұмсығын жерге салып жосыған аң з а м а т ы н д а-ақ қырдан асып ғайып болған (Д.Досжанов, Тобалдырығың.).

ЗАМҒА = е т. *Заулау, зымырау, зыту; қатты жүгіру.* Тоғайдағы тікенді шіліктердің, шилердің, аңыз баяларының арасымен қояндай орғып, бөгеліссіз з а м ғ а й м ы з (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Күйеуіңіз алдапты, Мейманды алып з а м ғ а п т ы (Дастандар). Қарғалы – қалың құйқа жердің аты, Шатқалы су з а м ғ а ғ а н өрдің аты. Ырысты, береке, құт ала келген Көгілдір әуіпіден көбік атты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ЗАМҒАУ *Замға етістігінің қимыл атауы.* Дариға-ай, шарықтаған қайран аспан, Сырлас ең талай рет ақылдасқан. Түйғындай түйілдіріп, кейде шүйгіп, Қарқындай з а м ғ а у ш ы едім тоқтамастан (И.Байзақов, Танд. шығ.).

ЗАМШЫ з а т. *Жұмсақ иленген бұлан не бұғы терісі; күдері.* // *Замшыдан жасалған, замшыдан тігілген.* Аяғына з а м ш ы немесе лакталған кара туфли киіп, беліне белдік буынып, ақ жағаның орнына өңіріне әдемі ақ гүл қадаған (С.Байжанов, Сыр.). Астары сұр, жібек з а м ш ы белбеуін жөндеп, Әшірге тағы да: – Сен таныстырғанда менің кім екенімді айтпа, егер де таныс болып кеткендей болсақ, біле жатар, – деді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ЗАНДР [исл. sander] з а т. г е о г р. *Ежелгі мұздық суларының құм, тас шөгінділерінен жасалған жазықтықтар.* З а н д р л а р мұздықтардың шеттерінде кездесетін, негізінен құмнан тұратын мореналардың шайылып, қайта шөгуімен жабылған жазық беттер (Қаз. тілі термин. Су.). Қабаттасқан мұздық суларының шөгінділерінен тұрады: малтатас, гравий, құм. З а н д р л а р біріккен жайпақ тегіс, радиусы үлкен шығарынды конустар болып келеді (Қаз. тілі термин. Геология.). Әдетте, з а н д р мұздықтардың алдыңғы немесе шет бөліктерінде қалыптасады (ҚҰЭ). Бетін өсімдік жауып үлгермеген құмды з а н д р л а р жел әрекетінен құм төбелерге айналады (ҚҰЭ).

ЗАНДРЛЫ с ы н. г е о г р. *Зандрлар пайда болған.* Ең ауқымды з а н д р л ы далалар жазықтарда, төрттік мұздықтар көмкерген аймақ шетінде қалыптасады (ҚҰЭ). З а н д р л ы ландшафттарға, негізінен, біркелкі тегіс жер бедері, ежелгі құмды төбелер, құмды топырақ, қарағайлы ормандар мен батпақтар тән (ҚҰЭ).

ЗАНТАЛАҚ с ы н. ж е р г. *Бұзылған, оңбаған.* Қамысбай колхоздың жұмысынан қашып жүрген з а н т а л а қ қой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Мынау жатқан шын-ақ бір з а н т а л а қ болар (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ЗАНТЕКТІ с ы н. *Жылтыр қара.* Сауырыңа болайын, З а н т е к т і қара көмірдей. Сүбелек жеріңе болайын Тастан соққан қорғандай (Батырлар жыры).

ЗАҢ з а т. 1. ф и л о с. *Ақиқат болмыстың, өмірдің, заттардың, құбылыстардың немесе процестердің елеулі сипаты бар, белгілі қалыпта көрінетін өзара байланыстылығы, олардың бір-біріне тәуелділігі; заттардың, құбылыстардың, процестердің т.б. өзара табиғи және қайтамалы жалты байланысының, яғни заңдылықтардың мәнін түсіндіретін философиялық категория.* Кез келген қайталамалы байланыстардың бәрі емес, тек елеулі байланыстар ғана заңдылық болып саналып, тек солардың мәні ғана

з а ң түрінде тұжырымдалады (ҚҰЭ). *З а ң* оқиғалардың, құбылыстардың белгілі бір бағытта дамуының негізгі, қажетті және елеулі байланыстарының мәнін бейнелейді, сондықтан ол тек белгілі бір жағдайларда ғана пайда болады (ҚҰЭ). **2. з а ң.** *Мемлекеттің ең жоғарғы өкімет органдары қабылдайтын, ерекше заңдылық күші бар акт; қаулы-қарарлар; декрет.* Қызға сөйлес те, ризашылығын ал. Одан әрі з а ң ға сүйенерсің. Мен бұл істе бой көрсетпейін (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ей, жаным, алдайды деп ашуланба, Екі неке сыймайды біздің з а ң ға! Асықтығым шыдаппай айтсам-дағы Ар көнбеді некемді жасырғанға! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Алаш туы астында, Қолдайтын Алаш бабамыз. «Туыскандық», «теңдік» деп, Туын қолға ап шабамыз. Берілгенде тілектер, Жарылмай ма жүректер?! *З а ң* жасайтын орынға Жұртпен бірге барармыз! Қатардан орын аламыз! Жасасын Алаш, жасасын! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ойбай, ақсақал, «ата жолы» деген сөзді енді аузыңа алма, қазір заман басқа, з а ң басқа (А.Нұрманов, Құлан.). **3. Қалыптасқан белгілі бір тәртіп, жүйе.** Мынау жалпақ әлемде өзендер бар: Төсінен самғатып ақ қанат шағалаларын, Мойындамайтын шектелу, шекара з а ң ы н, Бір елден бір елге кесіп өтетін, Байлығын сан ел несіп ететін, Еркіне бағындыра алмай, Табындыра алмай, Есер күш иелерінің есі кететін (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мүмкін, сонда ұғынарсың қатеңді. Кім аяққа басса з а ң ы н даланың – Ұмытқаны қатал тарих сабағын. Кешір мені, Таусылды бар амалым. Дала з а ң ы – баба з а ң ы, қарағым, – деп әкесі қолына алды садағын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тайыңнан тас ақырға дайындадым, Белінді берік байлап айылдадым. Пайдасын отбасының ойламай-ақ, «З а ң ы, – деп, – заманымының» қайымдадым (О.Шораяков, Шайыр). «Колхоздың құрылыс з а ң ы н бұрмалаған, Асырып қулық ісін жүрген әмән» – Осы екен бар болғаны – таққан кінә, Жатпаған дәлел іздеп бұл жаладан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **4. Белгілі бір ғылым саласына тән, үнемі қайталанып отыратын, реттелген, қалыптанған жүйе.** 1609 жылы Кеплердің «Жаңа астрономия» атты еңбегі жарық көрді. Ол планеталардың Күнді айнала қозғалуының бірінші және екінші з а ң д а р ы н ашты. 1618 жылы бұл ғалымның «Әлем гармониялары» атты еңбегі жарияланды. Онда планеталардың Күнді айналуының үшінші з а ң ы н ашты (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Силлогизмнің жан тұрмысы үшін пайдасы сол: негізгі бір з а ң бойынша толып жатқан көріністерді шешеміз (М.Жұмабаев, Шығ.). **5. а у ы с.** *Орындалуы шарт, міндетті іс.* Ал

директордың айтқаны бұл үшін бұлжымас з а ң (Б.Сокпақбаев, Өзім тур.). **6. а у ы с.** *Әдет-ғұрып, салт-сана.* Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы. Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы. От жақпаған үйінің сұры қашып, Ыстан қорыққан қазақтың құрсын з а ң ы (Абай, Тол. жин.). ...Ұлға тұсау, қызға бұғау болған ел з а ң ы еді (М.Әуезов, Абай жолы). Қазақ халқының қоғамдық з а ң ы н д а мал мен аңның, адамның қол-аяғына түскен таңба, мөрді куәлік қатарында қараған (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Себебі орыстан жинауға қанша жаһад қылғанмен халықтың з а ң ы н, ғадеттерін білмегендіктен анда-санда бір тиіп, жөнді жинай алмайды («Қазақ»). **7. а у ы с.** *Үлгі, өнеге.* Олар ғажап іс етті бір таңғалар, Өміріме, өнеріме з а ң болар. Маған тісін кайрағанда қалшылдап, «Шегелер» мен «балғалар», Жанын салып мені қорғап қалды олар (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ақша айналымының заңы. қ а р ж ы. *Айналымға қажет ақша мөлшерін анықтайтын экономикалық заң.* Ақша айналымы неғұрлым шапшаң болса, айналым үшін ақша да соғұрлым азырақ керек болады. *Ақша айналымының з а ң ы* осындай (Қысқ. саяси экон.).

Ампер заңы. ф и з. *Тогі бар өткізгіштің бірлік өлшем ұзындығына (іі) магнит өрісі тарапынан әсер етуші механикалық күш (Р) шамасын анықтайтын заң.* *А м п е р з а ң ы* бойынша анықталатын электромагниттік әсерлесу күштері орталық күштер қатарына жатпайды (Е.Аққошқаров, Физика термин.).

Арнаулы заң. ф и л о с. *Қоршаған өмірдің белгілі бір шағын саласындағы байланыстардың ғана мәнін түсіндіретін заң.* Мысалы, биология заңдары, психология заңдары т.б. *а р н а у л ы з а ң ға* жатады (ҚҰЭ).

Архимед заңы. ф и з. *Сұйыққа (газға) батырылған денеге, көлемі сол дененің көлеміндей сұйықтық салмағына тең және әрқашан да жоғары қарай бағытталған кері итеруші күш әсер ететіндігін анықтайтын аэростатика мен гидростатиканың негізгі заңы* (Е.Аққошқаров, Физика термин.).

Бүкіләлемдік тартылыс заңы. ф и з. *Кез келген материялық бөлшектер арасындағы тартылыс шамасын анықтайтын заң.* *Б ү к і л ә л е м д і к т а р т ы л ы с з а ң ы н ы ң* көмегімен аспан денелерінің қозғалу траекториясы есептелінеді және олардың аспан күмбезіндегі орындары алдын ала анықталады (Е.Аққошқаров, Физика термин.).

Дыбыс заңдары. л и н г в. *Белгілі бір тілдегі я диалектідегі фонетикалық өзгерістердің шартын білдіретін ережелер.*

Елді заңына қаратты. *Білігіне көндірді, үстемдік жүргізді.* Түпкі атаң Барақ хан, *Е л д і*

з а ң ы н а қ а р а т қ а н, О да өткен дүниеден (Шешендік сөздер).

Жалпылама заң. *ф и л о с. Дialeктика заңдары.* Дialeктика заңдары *ж а л ы л а м а з а ң ғ а* жатады (ҚҰЭ).

Жаңа заң. *Жаңа заманға лайықталып жасалған заң.* Онда жергілікті өкімет орындары жер жөнінде *ж а ң а з а ң* қабылдап, сол заңды іс жүзіне асыратын болады (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Бақытты ел, жеттің бүгін мұрадына, Бақыттың өні келед құлағыңа, Әперген *ж а ң а з а ң* мен жаңа заман, құтты болсын айтамын ұраныңа (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Заңактісі. *құқық. Белгілі бір құқықтық салдар туғызатын, қоғамдағы қарым-қатынастарды реттеуге бағытталған жазбаша ресми құжат.* *Заң актісі* нормативтік актілерге (яғни құқық нормаларын мазмұндайтын, қоғамдағы қарым-қатынастардың белгілі бір аясын реттейтін заң актісіне) және арналған субъектілерінде ғана құқықтық салдар туғызатын нормаланбаған *з а ң а к т і с і н е* бөлінеді (ҚҰЭ).

Заң бойынша. *Заңға сәйкес, заң баптарына сай.*

Заңға томпақ. *Заңға сай келмейтін, заңға қарсы.*

Заң ғылымы. *қ ұ қ ы қ. Құқықты әлеуметтік нормалардың ерекше жүйесі ретінде зерделейтін және құқықты қолдану қызметінің алуан түрлі қырларын зерттейтін қоғамдық ғылым.* Әр елдің Конституциясы *з а ң ғ ы л ы м ы н ы ң* негізгі және қайнар көзі болып табылады (ҚҰЭ). Қазіргі *з а ң ғ ы л ы м ы* бірқатар білім салаларына сараланған. Олар: мемлекет пен құқық теориясы, құқық және құқықтық ілімдер тарихы, азаматтық құқық т.б. (ҚҰЭ).

Заңдар қайшылығы. *қ ұ қ ы қ. Ресми түрде қолданылатын екі немесе одан да көп нормативтік актілер (заңдар, жарлықтар, қаулылар т.б.) мазмұнындағы бір мәселе шешіміне қатысты ашақтық.* *З а ң д а р қ а й ш ы л ы ғ ы* қарастырылып отырған мәселеге қолдануға тиіс нормативтік актінің лайықтысын таңдап алу арқылы шешіледі (ҚҰЭ). Сондай-ақ, әртүрлі мемлекеттердің құқықтық актілерінің арасында да *з а ң д а р қ а й ш ы л ы ғ ы* ұшырасуы ықтимал. Әсіресе, мұндай *з а ң д а р қ а й ш ы л ы ғ ы* құқықтық болмысы азаматтығын алған елдің заңымен де, келген елінің заңымен де айкындалатын шетелдік азаматтарға қатысты пайда болады (ҚҰЭ).

Заң жобасы. *қ ұ қ ы қ. Елдегі заң шығарушы органның қарауы үшін немесе бүкілхалықтық референдумға салу үшін әзірленген заңның қабылдауға ұсынылатын мәтіні.* *З а ң ж о б а с ы н* әзірлеу ісі белгілі бір қоғамдық қарым-қатынастар аясын реттеу немесе мұндай реттеуді өзгерту қажеттілігін, қолданыстағы

заңдар мен оларды қолданудың тәжірибесін талдауды, жобаны әзірлеу туралы шешім қабылдауды, оның мәтінін жазуды, бастапқы жобаны талқылап өңдеуді, мүдделі органдар мен ұйымдардың бөрімен келісіп алуды, т.б. камтиды (ҚҰЭ). *З а ң ж о б а с ы* әзірленіп біткен соң ол заң шығару бастамасы тәртібімен заң шығарушы органның қарауына немесе бүкілхалықтық референдумға салуға беріледі (ҚҰЭ). Үкімет бірде заң жобасының бастаушысы ретінде жобаны өзі қайтарып алған болса, келесі ретте ұсынылған *з а ң ж о б а л а р ы н ы ң* концепциясымен депутаттар келіспеді. Депутаттар мен Үкіметтің жергілікті өкілді және атқарушы органдардың басшыларын қатыстыра отырып, ұзақ мерзім ішінде бірлесе атқарған жұмысының нәтижесінде ақыры 2001 жылы «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекет басқару туралы» Заң жарық көрді («Егемен Қазақстан»).

Заң жүзінде. *Заң бойынша, заңға сәйкес.* Әркімнің *з а ң ж ү з і н д е* тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар (ҚР Конституциясы).

Заң кеңесі. *Жұртшылыққа заң көмегін көрсету жұмысын ұйымдастыру үшін құрылатын адвокаттар ұжымы.* *З а ң к е ң е с і н і ң* мекенжайы және онда жұмыс істейтін адвокаттардың саны адвокаттар алқасының төралқасы әділет органымен келісе отырып айкындалады (ҚҰЭ). *З а ң к е ң е с і н і ң* ағымдағы есеп шоты, белгіленген нысандағы мөрі мен мөртабаны болады (ҚҰЭ).

Заңның кері күші. *қ ұ қ ы қ. Заңды ол күшіне енгенге дейін болған оқиғаларға қатысты қолдану.* Әдетте, *з а ң н ы ң к е р і к ү ш і* болмайды, яғни ол күшіне енгенге дейін болған оқиғаларға қатысты қолданылмайды (ҚҰЭ). Егер құқық бұзушылық әрекет жасалғаннан кейін ол әрекет үшін жауаптылық жаңа заң нормасы бойынша жойылса немесе жеңілдетілсе, онда жаңа заң нормасы қолданылады, яғни *з а ң ғ а к е р і к ү ш* беріледі (ҚҰЭ). Әрекеттің қылмыстылығын белгілейтін немесе адамның жағдайын өзге де жолмен нашарлататын қылмыстық *з а ң н ы ң к е р і к ү ш і* болмайды (ҚҰЭ).

Заң органдары. *Заң шығарушы билік, мекеме.* Әрине, мемлекеттің экономикаға орынсыз араласуына жол бермеу керек, бюджет құралдарын күрделі қаржыға айналдыру тек ерекше жағдайға ғана жасалады және де *з а ң* шығаратын *о р г а н д а р д ы ң* қатаң бақылауында болады (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). Сол кезде-ақ кәсіби Парламент қалыптастырудың алғышарттары жасалынған болатын. *З а ң* шығарушы *о р ғ а н* өзіне жүктелген тарихи

міндетті – республиканың саяси егемендігі мен экономикалық дербестігін нығайтуға бағытталған жаңа құқықтық база құру жұмысын орындады («Егемен Қазақстан»).

Заң орны. *Құділетті өмірде мемлекет заңдарының сақталуын қадағалайтын мекеме.* Есірткі тасыған 37 оқиға әшкереленіп, *заң орындарына* тапсырылды («Қаз. әдеб.»). Ал наурыз айында келісім бойынша жатақхананы босатуды талап етсек, олар енді мүлде шықпаймыз деп бас тартты. *Заң орындарына* шағымданды («Егемен Қазақстан»).

Заң шығару бастамасы. *құқық. Елдегі заң шығарушы органның қарауына белгіленген рәсімдемеге сәйкес заң жобасын ресми түрде енгізу құқығы; заң шығару процесінің алғашқы сатысы.* Президентке *заң шығару бастамасы* құқығы берілмеген, алайда Президент заң шығару процесіне ықпал ете алатындай өкілеттікпен қамтамасыз етілген (ҚҰӘ). Қазақстанда Конституцияның 61-бабының 1-тармағына сәйкес *заң шығару бастамасы* құқығы Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттарына, Республика Үкіметіне берілген және заң жобасы тек Парламент Мәжілісінің қарауына тапсырылады (ҚҰӘ).

Заң шығарушы билік. *саяси. Заң шығарумен, бекіту, өзгерту немесе жоюмен айналысатын билік, парламент. Заң шығарушы билік* заң қабылдайды, бюджетті бекітеді, әскерді қамтамасыз етеді, сауданы реттейді, сотты ұйымдастырады, халықаралық келісім-шарттарды қабылдайды, саясаттың маңызды ішкі және сыртқы бағытын айқындайды, оның жұмысына Конституция атынан ерекше органдар бақылау жасайды (Саясаттану сөздігі). *Заң шығарушы билік* – демократиялық-құқықтық елдерде қалыптасқан мемлекеттік билікті тармақтарға бөлу принципіне сәйкес мемлекеттегі бірін-бірі теңестіретін үш биліктің бір тармағы; заң шығару өкілеттілігінің жиынтығы, сондай-ақ, осы өкілеттілікті жүзеге асырушы мемлекеттік органдар жүйесі (ҚҰӘ). Бірқатар елдерде *заң шығарушы билікке* бюджет пен қаржы заңдарын қабылдау құқығы және атқарушы биліктің – үкіметтің қызметіне бақылау жасау құқығы берілген (ҚҰӘ).

Заң шығарушы орган. *құқық. Конституция бойынша елдегі заң шығарушы билікті жүзеге асырудың негізгі міндеті жүктелген мемлекеттік өкілетті алқалық орган.* Кейбір елдерде *заң шығарушы орган* өзінің негізгі міндетіне қоса мемлекеттік бюджетті бекіту және атқарушы билік органдарының (үкіметтің, президенттің т.б.) қызметін бақылау құқығы берілген (ҚҰӘ). Федерациялық принцип бойынша құрылған мемлекеттерде және бір

орталықтан басқарылмайтын кейбір унитарлық мемлекеттерде *заң шығарушы орган* жалпы ұлттық заң шығарушы орган және аймақтық (респ., обл., т.б.) заң шығарушы орган болып бөлінеді (ҚҰӘ).

Құн заңы. *экон. Өндіріске жұмсалған шығын мен өнімнің сәйкестігін анықтайтын заң. Құн заңы* өрекетімен анықталатын тауар-ақша қатынастарының болуы инфляциялық процестерді тудырады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Ньютон заңы. *физ. Ньютон тұжырымдаған классикалық механиканың негізгі заңы.*

Ом заңы. *физ. Өткізгіш бойымен агып өткен ток күшінің (I) оның қштарындағы кернеуге (V) тура пропорционалдығын анықтайтын физикалық заң.* Кітаптан оқып береді дей ме, *Ом заңы* н білмейді дей ме, әйтеуір миымды қатырды (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Өмір заңы. *Өмірдің ащысы мен тұщысы, жақсысы мен жаманы, адалы мен арамы қатар жүретін, күрес пен қарама-қайшылыққа толы (қатал) сипаты.* Көл беті жыбыр-жыбыр, бақа: «Бақ-бақ». Сайрасын енді қалай бұлбұл бейбақ? *Өмірдің* өзгермейтін құрсын *заңы* – Бір жақтан бұлбұл шықса, бақа шықпақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Таусылып бара жатыр көз көргендер. Кешегі таусылмасқа сөз бергендер. Солайша *өмір заңы* – тірлік заңы. Ол заңда жоқ қой әлі өзгергендер (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). *Өмір заңы* күрделі де қиын заң ғой дегенмен, Төмпешікті басып өтіп, Тауға өрлеп келем мен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Теориялық заң. *филос. Заттардың, құбылыстардың мәнін ашып көрсететін заң. Теориялық заңдарда* тұжырымдалған мән эмпириялық заңдар арқылы тексеріледі, ал эмпириялық заңдар теориялық заңдар арқылы түсіндіріледі (ҚҰӘ).

Үндестік заңы. *лингв. Түркі тілдерінің қыпшақ тобына тән; сөздің жуан, бірыңғай жіңішке дыбыстармен айтылу сипаты, заңы. Үндестік заңы* барлық түркі тілдерінде бірдей емес, мысалы, қазіргі өзбек тілінде ол заң сақталмайды, ал қазақ, қырғыз т.б. тілдердің фонетика жүйесінен елеулі орын алады (ҚСӘ).

Іргелі заң. *филос. Табиғат заңдары.* Мысалы, энергияның сақталу және айналу заңы, бүкіләлемдік тартылыс заңы т.б. *іргелі заңға* жатады (ҚҰӘ).

Электромагниттік индукция заңы. *физ. Өткізгіштің тұйықталған контурын кесіп өтетін магнит ағыны өзгергенде, өткізгіште индукциялық ток пайда болатынын көрсететін заң* (Е.Аққошқаров, Физика термин.).

Эмпириялық заң. *ф и л о с. Заттардың, құбылыстардың бақылауға болатын байланыстарының мәнін түсіндіретін заң. Э м п и р и я л ы қ з а ң ғ а*, мысалы, идеал газдардағы қысымның, көлемнің және температураның өзара функционалдық байланыстары туралы Бойль-Мариотт заңы, Гей-Люссак заңы, Шарль заңы т.б. жатқызуға болады (ҚҰЭ). Алайда *э м п и р и я л ы қ з а ң д а р* идеал газдардың көлемі неге қысымға кері пропорционал, ал температураға тура пропорционал болатынын түсіндіре алмады (ҚҰЭ).

Энергияның сақталу заңы. *ф и з. Кез келген тұйықталған жүйеде өтетін процестің энергиясы жоғалмайтынын (сақталатынын) және оның тек қана бір түрден екінші түрге айналатынын тұжырымдайтын заң (Е.Аққошқаров, Физика термин.).*

ЗАҢҒЕР *з а т. <нем. Jurist> Заң ғылымдарын меңгерген маман.* Осы орайда белгілі *з а ң ғ е р* М.Нәрікбаевтың: «Діни конфессиялармен күрескеннен гөрі, олардың іс-әрекетін қадағалау керек» дегені көңілге қонатындай («Жас Алаш»). Осы орайда, менің ойымша, Қазақстан Республикасы Парламенті қос палаталары депутаттардың заң шығарушылық қызметі олардың тиісті кәсіби деңгейінің барлығын дәлелдейді. Халық қалауларының ішінде экономистердің, *з а ң ғ е р л е р д і ң*, бұрынғы облыс, қала және аудан басшыларының, ірі ғалымдардың, белгілі кәсіпкерлердің саны неғұрлым көп болып отыр, мұның өзі қабылданып жатқан заңдардың сапасына жақсы әсер етеді («Егемен Қазақстан»).

ЗАҢҒЕРЛІК *з а т. Заңгер мамандығы, заңгер болушылық.* Бірақ мұнда да жүйесіздік жетіп артылады. Мысалы, Абай атындағы педуниверситетте *з а ң ғ е р л і к*, экономикалық және тағы да басқа «мөңді» мамандықтардың қалып қойғаны түсініксіз («Жас Алаш»). *З а ң ғ е р л і к* дайындығы, бастықтармен терезесі тең түрде сөйлесуі, қаймықпайтын мінез-құлқы ұнамады («Түркістан»). Кеңес қорытындысы бойынша, Премьер-министр уәкілетті мемлекеттік органға тәуелсіз сарапшыларды тарта отырып, келісімнің аталған аспектісіне *з а ң ғ е р л і к* сараптама жүргізуді тапсырды («Егемен Қазақстан»).

ЗАҢҒАР¹ *с ы н. 1. Зәулім, биік.* Әбен ауылы Алтайдың бір шұрай қойнауында. Былқылдақ бұлақ. Бұлақ бойы тал. Сырты – орманды, ақбарлы, *з а ң ғ а р* тау, алды бұйрат (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл алаптан зор шаһардың *з а ң ғ а р* мұнаралары, мешіттердің заңғар күмбездері көрініп тұрушы еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Алдарында, көз ұшында қысқы қызыл шаңдақ, ақ мұнар ішінде Баянауылдың *з а ң*

ғ а р тау шыңдары... «Мұндамыз, біз мұндамыз, Махмұт!»—деп тұр (Д.Әбілев, Арман.). **2.** *а у ы с. Зор, үлкен, мықты.* Бүкіл Шыңғыс әулеті болып демін ішіне тарта күтті. Бірақ *з а ң ғ а р* мүйіздер сарт-сұрт ұрысқан жоқ. Күтпеген жерден жол-жөнекей Күйік екі күн ауырып қаза тапты (І.Есенберлин, Алмас.). **3.** *а у ы с. Өте қадірлі, парасатты, ақыл иесі.* Адалдықты тез ілген Жамандықтан безінген, Шәкәрімдей терең жатыр қиялы. Ауыр күнде жөн табар, Тәуір күнде көш бағар, Осынау қарт нағыз *з а ң ғ а р* зиялы (К.Салықов, Жезкиік). Қажет жерінде қатыгездік пен қаталдық керек десек те, Адамның *з а ң ғ а р* ұлылығын сен сағынышымен есепте. Олсыз сен тіпті тұлпар да болсаң, қосыла алмайсың қатарға, Әуелі әбден сағынып алмай шығушы болма сапарға (Т.Айбергенов, Мен саған.). **4.** *а у ы с. Тау, шың.* Қайғы да, мұң да менен көп табылар, Бәрі де жалғыз сен деп ақтарылар. Баурайы мәңгі көктем *з а ң ғ а р* - *л а р д ы ң* Басында мәңгі жатқан ақ қары бар (Т.Айбергенов, Мен саған.). **5.** *а у ы с. Асқақ, терең, ұлы.* Бостандыққа шақырып ем, Сенің *з а ң ғ а р* ақылың ем, Едім әрі өлшемім. Жан ашырың, жақының ем, Және қайсар ақының ем мен сенің (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ғасырына өң берген, Ерлер аз ба шапағатын ел көрген, Жас шағында-ақ заманының *з а ң ғ а р* ойын меңгерген?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Заңғар көк. *п о э т. Аспан, зеңгір көк.* Қырда біраз Құлагерді аунатып, Көк Құмайға қызыл түлкі аулатып. Ұшырғандай Қараторғай қыранын, Өз әніндей *з а ң ғ а р* көкке заулатып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бір үмітке бір үмітті жалғадым, Көп-ақ екен бергенімнен алғаным. *З а ң ғ а р* көкке самғағаным не керек, Саған ұшып бармаған соң арманым (М.Шаханов, Ғасырлар.). Атырау толқынынан көрем сені, Ақ бұлтқа шаншып тастап ер еңсені... Мен емес, *з а ң ғ а р* көкке тигізіп тұр Өзіңнің аппақ заңғар төбен сені (Т.Айбергенов, Мен саған). Қадірлім, қасиеттім, Ордам менің! Отаным – арқа сүйер қорған белім. *З а ң ғ а р* көгім, сая бақ, орман-көлім, Жем жеген алақаннан ақ кептерім – Боз құсым иығыма қонған менің! Рухым – бар пәледен қорғар менің! (М.Мақатаев, Шығ.).

Заңғар тау. *п о э т. Биік тау, асқар шың.* Сенің биік, *з а ң ғ а р* *т а у*, қарауылың, Әсем екен бөлекше жаралуың. Күндіз естен кетпейсің, түнде түстен, Жүректе қан денеме таралуың (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Заңғар тау*, ерке өзен ағып жатыр. Сайды өрлей мыңғырып малың жатыр. Сәйгүлігің елеңдеп, құлақ тігіп, Сырттан итің маңқиып жаныңда тұр (М.Мақатаев, Шығ.). Алдына бір сөт қарасаң, Қауіптен ойды бұлтартып, Жатады кеуден орасан, *З а ң ғ а р*

таулардан үн тартып (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Заңғар тұтты. *Қадірледі, құрметтеді.* Тіл халықпен бір барады, Баратұғын жеріне. Өз тілінде, жырла, көне, *Заңғар тұтсаң* мені де (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Заңғар шың. поэт. *Биік асу.* Солардың адал тілегі бізді оңғарсын! Асықпа, бауырым, алатын алда *заңғар шың!* Топалаң жылды тойға ұластырған ғажайып, Тарихта солай Токтардың тартқан жол қалсын! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Сен де тұр қатарға Манастың мұрагер ұлы, Аяулы Шыңғыс ағам-ау, қырғыздың құлагер ұлы. Халқының жігер-күшіне қаламын жаныған Азияның *заңғар шыңысың* заманың таныған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЗАҢҒАР² с ы н. ж е р г. 1. *Жексұрын, оңбаған, жауыз.* – Ау, жігітім-ау, мұздай қаракөксің бе деймін? Амандық сұрасам, аузыңды ашасың. Мұның не, *заңғар*? (З.Қабдолов, Жалын). – Қайтесің, – деп сен *заңғар* Құдайдан мәдет сұрайды Жатқандай болды шөккен нар (Батырлар жыры). – Тәйт, *заңғар!* – деді Сапақ ақырып, көзі шатынап ұясынан шықты, – шық үйден (Ғ.Сланов, Дөң асқан). 2. *Аңқау, ашық ауыз.* Сен өзін бір *заңғарсың* ғой, шырағым, соған сеніп отырсың ба?! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАҢҒАРДАЙ с ы н. *Биік, зәулім.* Сол көше беткейіне шыққаныңда, Қаланың тау қоршаған сырт жағында. *Заңғардан* зәулім биік көп үйлерге, Жүреді студенттік жұрт ағыла (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

ЗАҢҒАРЛАН= е т. *Биіктеу, ұлғаю, зораю.* Бірақ та биік олар ұлылықпен! Торғайды айт Аманкелді туын тіккен. Замандар озған сайын *заңғарланып*, Тартады ұрпақтарды жылылықпен (М.Әлімбаев, Жүрек.). Сөзі көріктің күркірегеніндей гүрілдеп *заңғарланып* шығады екен (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.).

ЗАҢҒАРЛАНУ *Заңғарлан етістігінің қимыл атауы.*

ЗАҢҒАРЛЫ с ы н. *Зәулім, биік.* Шебер қолдың дәйімгі қимылын бұлжытпай орындаған болат бұрғы *заңғарлы* тас қабатына кірші-кірші қаладады (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

ЗАҢҒАРЛЫҚ з а т. *Биіктік, зәулімдік.* Шағалалар теңізді ұзындығына қарап емес, *заңғарлығына* қарап өлшейді («Қазақст. мұғ.»).

ЗАҢДАН= е т. *Әдеттену, әдет алу.* Шұғыл мінез, сұмпайы, сөзі әдепсіз, Біреумен қалжыңдасса, шамданады. Өтірікке өлгенше шебер болар, Сүйкімсіз мінезбенен *заңданады* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ЗАҢДАНДЫР= е т. *Заңға сыйдыру, заңға сәйкестендіру.* Оларға қажет әрбір пунктігі қаулы-қарарлармен *заңдандырып*, тірі жан оған қарсы пікір қоса алмайтындай жұп-жұмыр ғып қоятын ерекше таланты және де бар (М.Дүзенов, Әке.).

ЗАҢДАНДЫРУ *Заңдандыр етістігінің қимыл атауы.* Бірақ дауысқа салуға деген ұсынымызды тиісті мекемелер арқылы *заңдандыру*, жоспарға енгізу де көп шаршатты («Қаз. әдеб.»). Оны әлеуметтік теңсіздікті *заңдандыру* үшін абыздар құрастырған (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

ЗАҢДАНДЫРУШЫ з а т. *Заңға айналдырушы, заңға сәйкестендіруші.* Аквинский Рим папасының рухани үстемдігін *заңдандырушы* және жақтаушы болды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Қазақстандағы ұлт шашырандыларынан – диаспоралардан ұлттар жасап, олардың ұлттық құқықтарын да *заңдандырушылар* (мысалы, ұлттық теңдік құқығын) Қазақстанды осы келімсек ұлттарға өткізуді көксейтіндер («Тұран»).

ЗАҢДАС= е т. *Заңға жүгіну, заңға сүйеніп дауласу, соттасу.* Ол да *заңдасамын* деп байбалам салды (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Енді олар *заңдасып* ештеме бітіре алмайтын болған соң, ағайыншылықпен бітісті (С.Мәуленов, Үркер.).

ЗАҢДАС с ы н. ж е р г. *Ұқсас, тектес.* Күйреуік *заңдас* шөпті тітір дейміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ешек пен құлан *заңдас* қой! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАҢДАСТЫР= е т. *Заңға сәйкес келтіру, заңға сыйдыру.* Қағазбен *заңдастырып* тындық! – деді Абайділда (Д.Әбілев, Ақын.). Еңбекші халықтың аузындағысын жырып жеп жатыр. Осыны, қарағым, *заңдастырып*, орысшалап қатырып арыз жазып бер (Н.Сералиев, Қаңтар). Сол кектің дүмпуімен өзіне залалы тимесе де біраз мырзаларды *заңдастырып*, қалам ұшымен отқа итере салған (А.Мекебаев, Құпия қойма). Қазіргі Америка Құрама Штаттары бастаған империалистік күштер ешбір елдің өздігінше, өз қалауынша өмір сүруіне ырық бермей, «берсен қолыңнан, бермесен жолыңнан» деген астамдық принципті күшпен *заңдастыргысы* келді («Қаз. әдеб.»).

ЗАҢДАСТЫРУ *Заңдастыр етістігінің қимыл атауы.* Сержанттың *заңдастырыу* дәстүрін бұзып қашып кеттім ғой (Н.Оразов, Жауказын шақ). Осыдан соң заңды жол іздеп, қыз 18-ге келді деп ЗАҒС-ке тіркеп, *заңдастырыу* үшін дәрігердің анықтамасы керек болады (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Жерді сатудағы мақсат – осынау ірі иеліктерді, бұған

дейін бөліп алған табиғаттың керім қойнауларын *з а ң д а с т ы р у* («Түркістан»).

ЗАҢДАСУ *Заңдас етістігінің қымыл атауы.* Тұрды олар қия-құз жар басында, Сотқа барды ақыры *з а ң д а с у ғ а*. Әрқайсысы өзіне алмақ болды. Жалғыз ұлға шыр-пыр боп жармасуда (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ЗАНДЕМ *з а т. кө н е.* *Үй орнына пайдаланылатын жұпыны баспана, лашық.* Егер қазақ жаз шығысымен мынау сасық үңгір *з а ң д е м і н* тастап киіз үйге шықпаса, сөз жоқ, бірнеше жылдың ішінде қырылып бітер еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЗАҢДЫ *с ы н. 1.* *Заңға сәйкес келетін, заңға үйлесімді.* Конституцияның ең жоғары *з а ң д ы* күші бар және Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады (ҚР Конституциясы). Балуан мен Балқаш некесіз қосылған, сондықтан Ғалия Балуанға бірінші *з а ң д ы* әйелі болды (С.Мұқанов, Шығ.). **2.** *Орынды, даусыз.* Қыран өзі алған аңнан аз да болса ауыз тию шарт. Бұл жағы *з а ң д ы* бола тұрса да құсбегілер оның осы жұлғанын есепке алады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Заңды билік. *Дәстүрге негізделген ықпал.* Қазақстан басшысының Ауғанстандағы ахуалға арнайы тоқтала келіп, мұндағы ең басты мақсат талибандарды тұғырдан тайдыру емес, ең керегі елде ашық қоғам, *з а ң д ы б и л і к* орнауына қол жеткізу, экономикалық жағдайды жөндеуге жәрдемдесу екендігін ескерткені де орынды естілді («Егемен Қазақстан»).

Заңды жауапкершілік. *қ ұ қ ы қ.* *Заңды тұлғаны немесе жеке тұлғаны кейбір әрекеттерді орындауға немесе оларды орындаудан қалыс қалуға заңмен мәжбүрлеу шарасы; заңи жауапкершілік.* *З а ң д ы ж а у а п к е р ш і л і к* бірнеше түрге бөлінеді; тәртіптік жауапкершілік, әкімшілік жаза, азаматтық құқықтық жаза, қылмыстық жаза (ҚҰӘ).

Заңды құзырет. *қ ұ қ ы қ.* *<лат. jurisdictio> Туісті сот не өкім шығаратын органдардың құқықтық дау-дамайларды шешіп, құқық бұзушылық туралы істерді қарауға, яки тұлғаның не басқадай құқық субъектісінің әрекеттерін заңдылық тұрғысынан бағалап, тәртіп бұзушыларға заң бойынша шаралар қолдануға қатысты уәкілеттерінің жиынтығы.* *З а ң д ы қ ұ з ы р е т* қаралатын қылмыстық істердің түрі мен сипатына қарай айқындалады әрі соған байланысты әртүрлі деңгейдегі сот органдарының құқықтық құзырына (іс қарауына) жатады (ҚҰӘ).

Заңды мерзім. *Қаржы құқығында заңмен белгіленген мерзім.* *З а ң д ы м е р з і м і н і ң* өтуі белгілі бір зардаптарға апарып соғады (мысалы,

қуыну құқығынан айырады) (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Заңды өкіл. *қ ұ қ ы қ.* *Әрекетке қабілеттілігі жоқ немесе шектеулі немесе әрекетке қабілетті бола тұра, тән жағдайының (қартаюының, сырқатының) салдарынан өзінің құқықтары мен міндеттерін дербес жүзеге асыра алмайтын азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін заңның күшімен барлық мекемелерде, соның ішінде сотта қорғауға қатысатын адам.* Қылмыстық істе сезіктінің, айыпталушының (сотталушының), жәбірленушінің, куәгердің ата-анасы, асыраушысы, қамқоршысы *з а ң д ы өкіл* бола алады (ҚҰӘ). Балалар үйі, мүгедектер үйі сияқты мекемелердің, қамқоршылық, қорғаншылық қызмет атқаратын органдардың да өкілдері *з а ң д ы өкіл* болып табылады (ҚҰӘ).

Заңды тұлға. *қ ұ қ ы қ.* *Заң бойынша азаматтық құқықтар мен міндеттердің субъектісі болып табылатын кәсіпорын, мекеме, ұйым, фирма т.б.* Әрбір *з а ң д ы т ұ л ғ а* заңда, әкімшілік актіде немесе өзінің жарғысында көзделген міндеттерді жүзеге асырады, сол тәртіппен реттелетін ішкі құрылымы болады, меншігінде, шаруашылық жүргізуінде немесе оралымды басқаруында оқшау мүлкі бар және осы мүлікпен өзінің міндеттемелері бойынша жауап береді (ҚҰӘ). *З а ң д ы т ұ л ғ а н ы ң* фирмалық атауы, дербес балансы мен сметасы, банктерде есеп айырысу шоттары, сондай-ақ мөрі болады. Ол дербес салық төлеуші ретінде әрекет етеді (ҚҰӘ). Республикада басқа мемлекеттердің саяси партиялары мен кәсіптік одақтарының, діни негіздегі партиялардың қызметіне, сондай-ақ саяси партиялармен кәсіптік одақтарды шетелдік *з а ң д ы т ұ л ғ а л а р* мен азаматтардың, шет мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың қаржыландыруына жол берілмейді (ҚР Конституциясы). Ал кереғар тұстарда дербес әрекеттегі *з а ң д ы т ұ л ғ а л а р* жерді меншігіне тек бірнеше құрылтайшылар қалпында алады, ал олардың жұмысшылары жалдамалы ғана болады («Егемен Қазақстан»).

Заңды тұлғалар бірлестігі. *э к о н.* *Қоғамдық өзара қатынастардың түрлі деңгейлерінде заңды тұлға топтарының мүдделерін білдіретін коммерциялық емес ұйымдар.* Егер қауымдастыққа кәсіпкерлік қызметті жүргізу жүктелсе, *з а ң д ы т ұ л ғ а л а р бірлестігі* шаруашылық серіктестік болып қайта құрылуға тиіс (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу. *Мемлекеттік тіркеуден өткізілген сәттен бастап құрылған деп есептелетін заңды тұлғаның құқықтық қабілетінің пайда болу сәті.* ҚР Азаматтық кодексінде *з а ң д ы т ұ л ғ а*

ларды мемлекеттік тіркеудің мынадай бірыңғай жүйесі енгізілген: а) барлық заңды тұлғалар әділет органдарында тіркеуден өтуге тиіс; ә) тіркеуге тиіс органдар заңды тұлғалардың құрылу тәртібін сақтауын, оның құрылтайшылық құжаттарының заңға сәйкес болуын тексеруі тиіс; б) тіркеуден бас тартқан жағдайда жеке тұлғаның сотқа жүгіну құқығы болады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлерге салынатын мүлік салығы. *э к о н. Шамасы төлемшілер мүлкінің құнына байланысты болатын нақты тікелей салынатын салық.*

Заңды тұлғаның орналасқан мекені. *Заңды тұлғаның құрылтай құжаттарында уағдаласылған белгілі бір географиялық нүктеге «байланғанын» білдіретін заңды шарт.*

Заңды тұлғаның таратылуы. *Заңды тұлғалар қызметінің тоқтатылуы. Заңды тұлғалар тараптарында олардың өндірістік, сауда, ғылыми-техникалық және қоғамдық қызметі тоқтатылады, несиегерлері қанағаттандырылады, үлестік жарналар заңды тұлғалардың мүшелеріне қайтарылып, мүліктері сатылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

Заңды түрде. *Заң бойынша; әдетте, ылғи; сөзсіз. Ойлантатыны сол, Орталық Азиядағы елдермен салыстырғанда, туристердің Қазақстан жеріне заңды түрде аяқ басуына жағдай жасалмаған («Жас Алаш»). Ендеше дамыған елдердің қай-қайсысы болмасын өз тауарына заңды түрде жаңа рыноктер ашу үшін біз сияқты елдердің ДСҰ-ға кіргеніне кет әрі болмайды («Түркістан»). Бүркітті қорғауды кеңінен насихаттап, заңды түрде қорғау тәртібін белгілеп, аңшы құс ретінде қолда бағу жағдайын жасау керек (Қазақст. қызыл кітабы).*

Заңды түсіндіру. *қ ұ қ ы қ. Мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды адамдардың, жекелеген азаматтардың жұмыс мазмұнын айқындауға бағытталған қызметі. Заңды түсіндіру күрделі де кешенді құбылыс. Ол мемлекеттік органның ресми актісі түрінде, не мемлекеттік емес ұйымдар мен жекелеген адамдардың іс жүзінде міндеттілік мәні жоқ ақыл-кеңестері түрінде болады (ҚҰЭ).*

ЗАҢДЫҚ *з а т. с ө й л. Заңдылық. Шын жақсыда тарлық жоқ, Әділ сөзге зорлық жоқ, Халық сүймесе сөзіңді, Тиянақ жоқ, заңды қ жоқ (Үш ғасыр.).*

ЗАҢДЫ-ҚҰҚЫҚТЫҚ *с ы н. Заңдастырылған, заңды. Олардың не материалдық, не заңдық-құқықтық базасы жоқ («Қаз. әдеб.»).*

ЗАҢДЫЛЫҚ *з а т. 1. Белгілі бір заңжүйелері, заңдар жиынтығы; заңға сай. Ал құс табиғаты жансызданған соң сол бөледен құтылуға мәжбүр*

болады да, көп кешікпей-ақ әлгі түбірді табиғи түлеу заңдылығы бойынша ескі қауырсын ретінде түсіріп тастайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Қыран құс тек ұябасардан шығады деп ұйғарысады. Бұған қарағанда бүркіт ылғи да еркегін алдымен, ұрғашысын соңынан табатындай және ол бір өзгермейтін табиғи заңдылық сияқты айтылады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Әрбір оғаш қылығынды ұмытпаған, кешпеген, Ол – табиғат заңдылығы, ғылым әлі шешпеген (М.Шаханов, Ғасырлар.).
2. Қағидаға, заң баптарына сай болу; қалыптасқан құбылыс. *Адамдар белгілі бір құбылыстардағы байланыстар мәнін түсініп білгеннен кейін, соған сай әрекет жасап, заңдар арқылы танылған заңдылықтарды өз мүддесіне пайдалана алады (ҚҰЭ). Әлеуметтік құбылыстардағы заңдылықтар табиғат құбылыстарындағы заңдылықтарға қарағанда салыстырмалы, тез өзгереді (ҚҰЭ).*

ЗАҢ-ЗӘКҮН *з а т. с ө й л. Заңдар мен ережелердің жалпы жиынтығы. Абай жуандардың ісін ұлыққа да шақпаған. Заң-зәкүн арқылы кек алуды да іздемеген (М.Әуезов, Әр жыл.). Заң-зәкүнді біліп, Әлжан Батыс Сібірдің генерал-губернаторы, князь Горчаковтың көзіне түскен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Тәуке ханның заң-зәкүнін жақсы білетін билерді патша үкіметі малды кісіден сайлайтынын Деев білетін (М.Қаратаев, Далада.).*

ЗАҢИ *с ы н. Заң туралы. Алайда, көбіне оларға уақыт, тәжірибе машығы, заңи білім, парламенттік кәсібилік жетіспейтін, депутаттардың бір бөлігінің ішінде мемлекеттік биліктің үш тармағының өзара қатынасында басымдыққа таласқан өзімшілдік көңіл күй де білініп қалатын, ал бұл кей кезде олардың арасында өзара түсініспеушілік пен қажетсіз жанжалдарға әкеп соғатын («Егемен Қазақстан»).*

ЗАҢҚОЙ *с ы н. Заң айтқыш, заңшыл, заң қуушы. Кеншеке, айтар сөзге кең екенсің, Еліңнен шығып жүрген ер екенсің. Арамза, аңқау елге заңқой болған, Кеншімбай деген ақын сен екенсің (Айтыс). Барша жұртқа жағып бола ма, айтпайтындары жоқ. Осы күні жұрттың бәрі заңқой (Е.Қонарбаев, Түнгі от).*

ЗАҢҚОР *с ы н. Заңқой, заңшыл. Түрме начальнигі көрлі көзін Әмірден аударып, быламықтанған реңсіз көздерін аласа бойлы заңқор адамның бетіне төңкерді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).*

ЗАҢҚЫ *с ы н. ж е р г. Мыстан, жалмауыз. Ертегілерде заңқы кемпір көп айтылады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).*

ЗАҢНАМА з а т. қ ұ қ ы қ. *Мемлекеттегі өкілетті заң шығарушы органдар қабылдаған нормативтік актілер (көбінесе, заңдар) кешені; сол мемлекеттегі саяси, әлеуметтік, экономикалық, рухани, отбасылық т.б. қарым-қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Заңнама жүйесінде мемлекеттің Конституциясы Негізгі Заң немесе Ата Заң болып табылады. Ол жоғары заңи күшке ие: мемлекеттік органдардың бүкіл заңдары мен басқа да нормативтік актілері Конституцияның негізінде және соған сәйкес шығарылуға тиіс (ҚҰӘ). Қазақстан Заңнама с ы Қазақстан Республикасының Конституциясын, конституциялық заңдарды, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтарын, Қазақстан Республикасы Парламентінің, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулыларын қамтиды (ҚҰӘ). Сіздердің назарларыңызды мынаған аударамыз, Қазақстан Республикасының заңнама с ы бойынша, жалпы пайдаланудағы желі бойынша халықаралық байланыс қызметі тек қана «Қазақтелеком» ААҚ-ның халықаралық телефон стансалары операторлық шарттар негізінде жүзеге асырылуы тиіс («Егемен Қазақстан»).*

Азаматтық заңнама. қ ұ қ ы қ. *Әртүрлі заң күші бар құқықтық-нормативтік актілердің жиынтығы. Азаматтық заңнама жүйесі Қазақстан Республикасының азаматтық кодексін, соған сәйкес қабылданған өзге де заңдарды, тең құқықты қатысушылардың ақшатауар, мүлдітік қатынастарын және мүлдікпен байланысы жоқ өзге де қатынастарын реттейтін Қазақстан Республикасы Президентінің заңкүші бар Жарлықтарын, Парламент қаулыларын, Парламент Сенаты мен мәжілісінің қаулыларын (заңнамалық актілерін) қамтиды (ҚҰӘ). Азаматтық заңнама ның нормалары заңдарда, нормативтік-құқықтық актілерде, заңнан туындаған нормативтік актілерде және халықаралық шарттарда (келісімдерде) тұжырымдалған (ҚҰӘ). Азаматтық заңнама біз келтірген дәлелдер екінші оқылымда талқыланар мәселе бойынша жер және азаматтық заңнамаларының өзара әрекеттестік принциптерін сәйкестендіруге сеп болады («Егемен Қазақстан»).*

Азаматтық іс жүргізу заңнамасы. қ ұ қ ы қ. *Азаматтық істер бойынша соттардың сот төрелігін жүргізу жөніндегі қызметін заңнамалық тұрғыдан қамтамасыз ететін құқықтық-нормативтік актілер жиынтығы. Азаматтық іс жүргізу заңнамасы субъективтік құқықтар мен заңды мүдделерді*

сот жолымен қорғауды ойдағыдай жүзеге асыруға мүмкіндік береді (ҚҰӘ).

Әкімшілік заңнама. қ ұ қ ы қ. *Мемлекеттік басқару саласындағы қарым-қатынастарды реттейтін құқықтық-нормативтік актілер жиынтығы.*

Бюджеттік заңнама. қ ұ қ ы қ. *Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларын, «Бюджет жүйесі туралы» заңды, әр жылға арналған республикалық бюджет туралы заңдарды, мәслихаттардың тиісті жылдарға арналған жергілікті бюджет туралы шешімдерін, бюджет рәсімдемелері жөніндегі өзге де нормативтік-құқықтық актілерді қамтитын нормалар жиынтығы.*

Еңбек заңнамасы. қ ұ қ ы қ. *Азаматтардың еңбек ету, қызмет пен кәсіп түрін таңдау бостандығына қатысты конституциялық құқығын іске асыру барысында туындайтын еңбек қатынастарын реттейтін құқықтық-нормативтік актілер жиынтығы. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы Еңбек туралы» Заң еңбек заңнамасы болып табылады (ҚҰӘ).*

Жер заңнамасы. қ ұ қ ы қ. *Жер және табиғат ресурстары қатынастарын реттейтін құқықтық институттар мен нормаларды қамтитын заңнама саласы. Жер заңнамасы елдің жер қорын қорғау, оны орынды пайдалану мемлекет қызметіндегі басым бағыт болып табылады, ол «Қазақстан Республикасының Конституциясында және 2001 ж. қаңтарда қабылданған Қазақстан Республикасының Жер туралы» Заңында саяси-құқықтық тұрғыдан тұжырымдалған (ҚҰӘ).*

Кеден заңнамасы. қ ұ қ ы қ. *Барлық тұлғалардың тең құқықты негізде тауарлар мен көлік құралдарын елдің кеден шекарасына әкелуі мен одан әкетуі құқығын реттейтін, кеден саясатын жүзеге асыру құралдарының жиынтығы ретіндегі кеден ісі ұғымын айқындайтын заңнамалық акт. Кеден заңнамасы 1995 ж. шілдеде қабылданды. Ол «Қазақстан Республикасындағы Кеден ісі туралы» Заң кедендік реттеу аясындағы негізгі заң болып табылады (ҚҰӘ).*

Қылмыстық заңнама. қ ұ қ ы қ. *Қылмыстық құқық нормаларын реттейтін құқықтық-нормативтік актілер жиынтығы. Қылмыстық заңнама тек қана «Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексін» тұрады. Қылмыстық заңнама да жауапкершілік және жаза қолданудың нормалары белгіленген (ҚҰӘ).*

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасы. қ ұ қ ы қ. *Қылмыстық ісін жүргізу тәртібін реттейтін құқықтық-нормативтік акт.*

Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі қылмыстық іс жүргізу заңнамасындағы арнаулы және негізгі заң болып табылады (ҚҰЭ). Қылмыстық іс жүргізу заңнамасы сот төрелігін жүзеге асыру қағидаларын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін белгілейтін конституциялық нормаларға, сондай-ақ халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған нормалары мен қағидаларына негізделген (ҚҰЭ).

Отбасы-неке заңнамасы. құқық. Азаматтардың отбасы-неке қатынастарын реттейтін құқықтық-нормативтік актілер жиынтығы. 1998 ж. қабылданған «Отбасы және неке туралы» Заң отбасылық құқықтың, яғни отбасы-неке заңнамасының қайнар көзі болып табылады. Мұнда бұған дейінгі заң бойынша жұбайлардың ортақ меншіктік қатынастарының қолданыстағы режимі қайта қаралып, көмелетке толмаған ата-аналардың мүдделерін қорғау мақсатымен неке жасы екі жасқа дейін төмендетілді, жұбайлардың қос өулетесім (фамилия) алуына мүмкіндік берілді, алимент төлеу сәласына да біраз жаңалықтар енгізілді (ҚҰЭ).

Салық заңнамасы. құқық. Мемлекетте қолданылатын салық түрлерін, салық ставкаларын, салық өндіріп алу тәртібін, салық жеңілдіктерін белгілейтін нормалардың жиынтығы. Салық заңнамасы салық міндеттемелерінің пайда болуына, өзгеруіне, тоқтатылуына байланысты қатынастарды реттейді, салық санкцияларын белгілейді (ҚҰЭ). Қазақстанда салық заңнамасы 2001 ж. маусымда қабылданған Қазақстан Республикасының «Салық және бюджетке төленетін басқа да төлемдер туралы кодексі» (Салық кодексі), Қазақстан Республикасының «Трансферттік бағаларды қолдану кезіндегі мемлекеттік бақылау туралы» Заңын, Қазақстан Республикасы Президенті мен Қазақстан Республикасы Үкіметінің актілерін, сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Кіріс министрінің Қазақстан Республикасының Қаржы министрімен келісілген актілерін қамтиды (ҚҰЭ).

ЗАҢНАМАЛЫҚ с ы н. Заңдарға сәйкес, заңда көрсетілген, заңды. Заңнамалық тұрғыда қамтамасыз етуіміз керек («Егемен Қазақстан»). Бұл мақсаттарға жету инвестициялар жолындағы заңнамалық және әкімшілік кедергілерді жоюды, келісім-шарттарға құрметті нығайтуды және заңның үстемдік құруын, коррупцияны азайтуды және Қазақстанның экономикалық реформаларды жүзеге асырудағы елеулі табыстарын еселей түсуді қажет етеді («Егемен Қазақстан»).

Заңнамалық база. Нормативтік актілер мен құқықтық нормалар бойынша жасалған жиынтық қор, негіз. Мұндай пікірді біз кездесіп жүрген бірқатар объективті өмір жағдайлары негіздей түседі. Олардың қатарында айтатыным: заңнамалық базаның болуы; тергеу сатыларын айқындаудың берік принципінің жоқтығы, бір ведомствода анықтау органы мен тергеудің біріктірілуі, соның нәтижесінде бөлімшелер басшыларының тергеуге нақты қысым жасауы жөніндегі көптеген деректердің орын алуы, заңдылықтың бұзылуы, құқықтық жағынан дұрыс емес процессуалдық шешімдердің қабылдануы («Егемен Қазақстан»).

ЗАҢСЫЗ с ы н. Заңға қайшы, заңға сай емес. Мұнда сенің балаңды заңсыз қамағаны жайлы дерек бар, сен соған бола, соны растап қол қоясың (С.Бакбергенов, Адам.). Жұмыстан заңсыз шығарылғандар қайтадан өз орындарына алынсын (Ә.Сәрсенбаев, Толқынды.). Ұзамай жандарм ізшілері Загородный 34 көшесіндегі Антокольск баспаханасына келіп, «Ульфат» және «Серке» газеттерін конфискелеп, жауып тастады. Полиция қанша іздегенімен мақаланың лақап атпен жүрген авторын таба алмады. Полицияның заңсыз әрекеттері ақын ханына қатты батты (М.Әбсеметов, М.Дулатов).

Заңсыз кәсіпкерлік. Кәсіпкерлік қызметті тіркеуден өтпей, не рұқсат (лицензия) алу міндетті болған жағдайларда арнаулы рұқсатсыз (лицензиясыз) немесе лицензиялау шарттарын бұзып жүзеге асыру.

Заңсыз ұстау. құқық. Сот билігіне қарсы қылмыс. Заңсыз ұстау әдейі заңсыз ұстау, заңсыз қамауға алу, заңсыз қамауда ұстау болып бөлінеді (ҚҰЭ). Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 346-бабында азаматты әдейі заңсыз ұстауға кінәлі адам бас бостандығын шектеу, не қамау, не белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айырыла отырып, не онсыз бас бостандығынан айыру түрінде жазаланады (ҚҰЭ). Ауыр зардаптарға әкеп соққан әдейі заңсыз ұстау заңсыз қамауға алу немесе заңсыз қамауда ұстау әрекеттері үшін заңда неғұрлым қатаң жаза қолдану көзделген (ҚҰЭ).

ЗАҢСЫЗДЫҚ з а т. Заңға қайшылық, заңға сай еместік. Жүгенсіз патша әкімдері облысты заңсыздыққа, озбырлықпен билеп-төстейді (К.Әзірбаев, Шығ.). Сұлтанмахмұт «алаштың» заңсыздығына қарсы заңсыздық істеуге әбден бекінген (Д.Әбішев, Арман.). Заңсыздыққа қарсы келгенде, табаны аумай тіресетін есепшінің қашанғы әдеті (Ф.Сланов, Очерк).

ЗАҢТАНУ з а т. Құқықты әлеуметтік нормалардың ерекше жиіесі ретінде зерделейтін

және құқықты қолдану қызметінің алуан түрлі қырларын зерттейтін қоғамдық ғылым.

ЗАҢШЫ з а т. с ө й л. *Заңшыл.* Бұл үйде тұратын *з а ң ш ы л а р* да шаршайтын емес, қайтадан қалам ұшын шығарып, ақ қағаздар актырып «соңғы шабуылға» әзірленіп жатыр (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

ЗАҢШЫҒАРУШЫЛЫҚ з а т. *Заң шығарумен айналысушылық.* Заңдарды жасау – депутаттардан жоғары біліктілік деңгейді және *з а ң ш ы ғ а р у ш ы л ы қ* қызмет тәжірибесін қажет ететін күрделі әрі шығармашылық процесс. Парламентшінің өртүрлі құқықтық реттеу жүйелерінен кең көлемді білімі болуы қажет («Егемен Қазақстан»). Осы бір жылдың өзінде парламентшілерге олар сайлаушылардың өкілдері ғана емес, тұрақты түрде *з а ң ш ы ғ а р у ш ы л ы қ* ісімен айналысатын, білім мен білікті бірдей қажет ететін ерекше қызметкер болуы тиіс екенін түсіндіре, соған көздерін жеткізе қызмет етті («Егемен Қазақстан»).

ЗАҢШЫЛ с ы н. 1. *Заңды жақсы білетін, заңқой.* Терентий *з а ң ш ы л* адам еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 2. *Заңды жақтаушы; әділ, турашыл.* Орыс арасында Қоңыратты ешкім білмейді. Сондықтан бірден турашыл, *з а ң ш ы л*, іскер адам болып көрінеді (Р.Токтаров, Ертіс.).

ЗАПАЛ о р. з а т. ә с к. *Жарылатын заттарға от беретін тетік; тұтандырғыш, оталдырғыш.* – Қаруды жауға қалдырмаймын, – деп Ахтан шнұрға *з а п а л д ы* салады да, тұтатып жібереді (С.Хайдаров, Азамат.). Тісімен сұғып *з а п а л д ы*, Танкке қарсы ұмтылды ол. Темірмен мылқау қаһарлы Алысқақ енді шіркін қол! (С.Ақтанов, Тұңғыш кітап).

ЗАПАЯ з а т. ж е р г. *Азап.* Ол бір *з а п а я* көрсе, екінші қайтып жоламайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАП-ЗАЙЫР с ы н. *Ап-анық, айқын.* Жол тауып Жаман адам ала алмайды, біреуге *з а п - з а й ы р* боп кетсе ақысы (Дастандар).

ЗАПЫ [ар. ضعف] с ы н. *Зәрезан, запыс, мезі, ығыр.* «Бұл неткен есімі елге *з а п ы* мекен, Әлде бір соқыр сезім аты ма екен», – Деп саған көп қараушы ем, жанарымдай Жаутандап мұнай толқып жатыр екен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Запы болды. *Ығыр болды, мазасы кетті, зықысы шықты.* Үй ішінің лаңынан *з а п ы* б о п қалған балаларда зәре жоқ (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). *З а п ы* б о л ы п ұстатпай жүрсе жатып, «Уәдені кеттің бе, – дейді, – ұмытып» Тамақ үшін амалсыз қайта келсе, Ойнайды бұрынғыдан қатты мытып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Үйдің лаңынан *з а п ы* б о л ғ а н ы м е н, Рахым іштегі сырын сыртқа шығара қоймаушы еді (Б.Тілегенов, Көктем.).

Запы етті. *Зықысын шығарды, ығыр қылды.* Кей күні қап ұстасын – бір арлансын, Мейлі бір нан ұстасын – құмар қансын, Қолдары дірілдейтін, ұстағаны Таусылып *з а п ы е т к е н н е н* шығар бөлкім?! (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

Запы көрді. *Запы шекті, қорлық көрді.* Әділетсіз өмірден *з а п ы кө р г е н* ол еркіндікті аңсаған өз тілеулестерімен тез үйренісіп кетті (С.Хайдаров, Құрыш.). Жарым менің жан еді дәті берік, Беріктіктен жүр ме екен *з а п ы кө р і н*?! Балаларым ер жетіп кеткен шығар, Алдарқауға келмес-ті тәтті беріп (М.Мақатаев, Шығ.). Сақ басып жүрген жүрістеріне қарағанда жаңсақ қимылынан *з а п ы кө р г е н* тәрізді (Қ.Тоқаев, Тасқын).

Запы қылды. *Запы етті, зықысын шығарды.* Күшімізді неге құр ой мен қайғыға *з а п ы қ ы л а м ы з*?! Тұрындар! Орманның ішімен жүріп отырып, шетіне шығайық. Дүниеде шетсіз нәрсе жоқ қой, бір шеті болу керек! Жүрейік! Жүрейік? Жо! Ей!.. (М.Жұмабаев, Шығ.). Оның бар жетегінде бозы белді, Бәйгеде *з а п ы қ ы л ғ а н* озып елді. Мәтігүл ақылымен Кенже балуан Өнерлі қызын алып, өзі келді (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

Запысы шықты. *Жалықты, ығыр болды.* Күміс әжейден талай таяқ жеп, *з а п ы с ы шы қ ғ а н* қу мысық қатты дауысты естіп, дастарқан басынан қашып, терезе алдына секіріп бір-ақ шықты (Н.Сералиев, Ақбөпе).

Запы шекті. *Қорлық көрді, азап шекті.* Сұйық астан *з а п ы ш е к к е н* мен, не керек, ақымды тары ботқадан алып жүрдім-ау, әйтеуір (Т.Бердияров, Солдат сыры).

ЗАПЫЛЫҚ з а т. *Запы болғандық, запы шеккендік.* Елден шалғай оңаша тірлігінің *з а п ы л ы ғ ы н* осы шешесі қайтыс болған мезетте пысықтай түскен еді (О.Бөкеев, Үркер). Ербосынның бәрібір мектеп қабырғасына қайыра барғысы келмейтін *з а п ы л ы қ* ыңғайын сезді (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ЗАПЫРАН¹ з а т. 1. *Асқазанда болатын ащы, сарғылт түсті сұйық зат.* Бал мен сарымсақ, пияз қосып жесе, ішек үзілуі мүмкін, қарбызды бауырсақпен, шөлшекпен жесе *з а п ы р а н* қозғап, лоқсытып, құстырады (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.). Ішінде *з а п ы р а н* көбейіп кетіп, жыланша шұбатылған резина жұтып, бірнеше рет құсық алдырғаны есіне түсіп, қарап тұрып лоқсып-лоқсып жіберді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Қатардың қатаң түрінде 6–10 күннен кейін кекіре береді, жүрегі айнып құсады, *з а п ы р а н* тастайды (А.Даиров, Хирург.). 2. а у ы с. *У, зәр, ащы.* Көзінің алдына үйіріле қалған жасты жеңімен сүртіп жіберді. Бұл күні бойғы көкейге у болып жиналған *з а*

пыран ойдың жасы еді (Д.Досжанов, Зауал). **3.** а у ы с. *Ыза, ашу, кек.* Ыбырай көкірегінде ерлі-зайыпты Булановтарға деген ащы *запыран* бар-ды (Д.Әбілев, Арман.). Жәміш еріне тұңғыш рет шаншыла қарап, іште жиналған *запыранды* актара салды (С.Жүнісов, Жапанда.). **4.** а у ы с. *Мұң, шер, қайғы, құса.* Өз ордамдай алшандар заман қайда, Ақ шүберек салған соң бөлек жайда. Тар құрсақтан бір шығып сүт еміскен Өз ағамдай, інімдей бауыр қайда? Жұбатып жылағанға айтасындар, Жат жұртқа оңайлықпен жағу қайда?! Қайран атам, анам мен елім, жұртым, Жүрегіме *запыран* қылды пайда (Ә.Найманбаев, Шығ.). Күйдің зарлы жерлері жүрекке *запыран* жайып, ащы әуендері өзекті өртей күйдірді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Бірі әріден білгенсіп мысалдайды, Бірі өзінше түңіліп, құшар қайғы. Жүз лоқсып жүректе, *запыранын*, Бірі іштен тынады, құса алмайды (М.Мақатаев, Шығ.).

Запыран зәрін кұйды. *Қайғы, дерт уын кұйды, қайғы берді.* Екеуінің көңілінде де бір у сарқыны қалғанын екеуі де сезінді, бірақ ондайды қайта қозғап, бірінің жүрегіне бірі *запыран зәрін* қайта *құятын* жандар бұлар емес (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ЗАПЫРАН² [ар. زعفران] з а т. ө с. *Ерекше иісті сары гүл.* Арабтар бұл жөнінде көп қызмет істеді, *запыран* а, ағаш, қауын, құрма ағашы, хош иісті жүзім секілділерді Еуропаға көптеп таратты («Айқап»).

ЗАПЫРАНГҮЛ з а т. ө с. с ө й л. *Запыран².* Бұл гүлдің аты *запырангүл* – запырандай сары реңі, Сарғайып жүр дегейсің сағынып ұлдың жүрегі, Тірі болсам бір барып көрем әке терегін, Туған жері – жігіттің аспандағы тірегі (Ж.Қыдыров, Сәуір лебі).

ЗАПЫРАНДАЙ с ы н. *Ащы, удай.* Көменштің кеудесін *запырандай* ащы ыза кернеді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Елде жүрген жас бауырдың майдандағы ағасын сағынып, жүректің *запырандай* зарымен айтқан жан-жүйені босатар ащы әні аудиторияны кернеп кетті (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Игіліктің бүгінгі айтары аса бір ауыр қорлықтың *запыранындай* таусылмасқа бет алып еді, қатты безектеп келе жатқан қоңырау даусы тоқтатты (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Запырандай сарғайды [солды]. *Сарғайып, сары уайымға салынды, запыран гүлдей солды.* Қапамен Татьянаның іші күйген, *Сарғайып запырандай* шықпайды үйден. Бәріне ұрғашы, еркек сыр айтқан жоқ, Әурелей сүймейтұғын мойын иген (Ә.Найманбаев, Шығ.). Періден қорықпаса да уағдасы бар Тая ма айтқанынан қайраттылар. *Сарғайып запы-*

рандай солды жүзі Болса да денесі тас қайдан шыдар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Сарғайды* ғақиқ лебі *запырандай*, Көрер ме жігіт қайғы патша сынды? (Ғашықтық дастандар). *Запырандай сарғайып* қызыл жүзі, Бір жылдай шөлмен жүріп өмір сүрді (Қисса-дастандар).

ЗАПЫС: *запыс болды. Ығыр болды, жүрегі шайлықты.* Несіпбай көңілінде күдік көп. Сене алмайды. *Запыс боп*, зар қағып қалған (М.Әуезов, Шығ.). Талай таяқ жеп, *запыс болып* қалған кара бие, сойылды көргесін, ұрмай-соқпай-ақ дір-дір етіп қолға тұрды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Күшіктерінен айырылып *запыс болған* қаншық іннен алыс ұзамай, төңіректеп, тышқаншылап жүрген (С.Жүнісов, Жапанда.). Зәбір көріп, *запыс болған* адамдай ол да маған жалтақ-жалтақ қарайды (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Запыс көрді. *Қорлық көрді, запы шекті.* – Көмектесе келген баланың құлағынан жұлмаймын, – деді кеңкілдей күліп, – зады бір *запыс көргенсің* ғой, ә, шырағым (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

Запыс қылды. *Ығыр қылды, мазасын алды.*

Запыс шекті. *Қорлық көрді, азап шекті.* Әдеби мұраны біржақты бағалаудың *запысын шеккен* зерттеушілер бұл жолы кемел шешімдерге келер деп үміт етеміз (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Қарауында қазақ әйелдері, өзіндей жесір, *запыс шеккендер* көп (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ЗАР¹ [ар. زار] з а т. **1.** *Қайғы, қасірет, мұң, шер, уайым.* Ол әңгімелердің, жырлардың көбіндегі ел *зары*, ел сыны, жуан әкімдер зорлығы, қыздың мұңы сияқтың да көп естіп өседі (М.Әуезов, Әр жыл.). Құтқарып Сарыарқаны *зар*, азаптан, Елімнің дұшпанынан кек әперді, Әйгілі Қобыландының аруағымен Еске алам кешегі өткен кемеңгерді (О.Шипин, Дастан.). Әділ болсаң еліңе, Қайғыланып қам жеме. Жылағанды жұбатқан, Тіліңменен бал бер де. Нашарға тисін көмегің Халқыңа жылау *зар* берме (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Жатады жайнап, түлеп Жамбылым да, Жаншылмайды ешкімнің хандығында. Енді қазақ қайғырмас «Елім-ай» деп, Әлдеқашан жерлеген *зарды* құмға. Есін жиды мұңлығым, зарлығым да (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Шерлі, қайғылы адам.* Қорғалап құр өтпе өмір бос, Тағдырыңа қарсы бар. Бір өзіңнен басқа бір дос Таппасаң өл, жүрме *зар* (Абай, Тол. жин.). Жар табылмас сен секілді. Мен де – сендей сорлы *зар*. Қол-аяғым берік бекілді, Енді ненің орны бар? (Абай, Тол. жин.).

Ащы зар. *Ащы шер, қайғы-қасірет.* Алдағы тілек алыс боп, Қолға жетпей қиын боп, Айырар болса еріктен, Ей, қалқажан, Қарлығаш, Арман

деген *ащы зар* Айтылмасын неліктен? (М.Әуезов, Шығ.). Қазір де құлағымда *ащы зарың* Және де көз алдымда саңырау шалын. Саңырауға сасық сақал келемеж боп, Қапада жүргеніңнің білем бәрін (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Бала зарын тартты. Балаға зар болды, баласы болмады, баладан айырылды. Шеше, сізде екі бала бар еді. Бірі елі үшін құрбан болды. Екінші балаңызды маған қиып отырсыз. Сіз *бала зарын тартқан* ана болсаңыз, мен ана құшағын сағынған баламын. Егер қаласаңыз, үшеу болып бір тұрып өмір сүрейік (М.Иманжанов, Әңгім.).

Зар [зарын] айтты. *Іштегі шерін шығарды, мұңын шақты.* Сұлуға жакын келіп халін айтты, Әркімнен қайыр сұрап көңілі қайтты. Мұхамет, Мұстафаның құрметіне Қайыр? – деп қолын жайып *зарын айтты* (Бозінген). Айтайын деген сөзімің Оннан бірі келмеді... Шынымен сорлы қылдың ба? Сен мені жек көрсең-дағы, Мен сені қандай көремін Білесің бе? Мен сорлы, Кімге шағам мұңымды, Кімге *айтамын зарымды*?! Аясайшы, жарқыным! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Зар еңіреді. *Зар жылады, еңірегінде етегі жасқа толды.* Жаным, кеше гөр! Жаздым, жаңылдым. Ол менің қанымды қарайтқан жауым емес пе еді. Сені, сенің жасыңды, бар колхоз, елімді сүймесем текке қалып па ем? – деп, Айша *зар еңіреді* (М.Әуезов, Шығ.). Өлмедік! *Зар еңіредік*, сабыр еттік, Шашатын алтын сәуле таңды күттік. Көп күттік, сөгілдік те, соғылдық та, Сатылдық та, тілекке ақыр жеттік! (М.Жұмабаев, Шығ.). Шешем болса мен бүйтіп жүрер ме едім, Тамақ іздеп үй-үйге кірер ме едім. Шешесі бар баланың тамағы тоқ, Көремін де соларды *зар еңіредім* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Зар еңіретті. *Зар жылатты, зарлатты, қорлады.* Әжібайдың көңбесіне көзі жетті, Кетем деген жесірді енді нетті? Ағайыны Тасболаттың Садық деген Қорлықпен соған қосып *зар еңіретті* (С.Торайғыров, Шығ.). Ақын айтқандай, халықты *зар еңіретіп* отырған бүгінгі Шыңғысхандарға қарсы күрес бар, бірақ баяу, онша мықты емес (Ә.Нарымбетов, М.Шахановтың «Жазагер жады космоформуласы»... туралы).

Зар жақ. а) *жағымсыз. Тілі мен жағына сүйенген, зарлауық, қақсауық, сарнауық.* Шәлтік тілі мен жағына сүйенген, нағыз *зар жақ* шолақ белсендінің өзі еді (С.Жүнісов, Жаппанда.). Алабың ұрып, қас дұшпан, Аламан елді зарлаттың. Алқымын аңы жас қысқан Жаралы мен бір *зар жақпын* (Қ.Шаңғытбаев, Аққу әні). // *жағымды. Ділмар, шешен.* Үйсін

Қылышбай, Қара Оспан батырлардың жанында Албан, Суаннан шыққан бірнеше *зар жақ* ділмар, шешен, көсемдер келген (І.Есенберлин, Алмас.). Кененді алдырайық, сөйтіп, ол *зар жақ* а біраз ән салдырып, ойнап-күліп отырайық – деді Иманәлі (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). ө) *Зарлап жылай беретін, жылауық.* – Ой, *зар жақ*, зар жақ! Даусын қарашы. Даусы түп-тура шекеңнен шығады (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). – Әй, өзін жағына жылан жұмыртқа лағыр *зар жақ* бала екенсің! (Ә.Өлішев, Батыр.). «Сен *зар жақ* мені жұтпай өлмесің» деуші едім (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Зарлама, енді, *зар жақ* болған жетім қозыдай. Бұндай күйде көргенше, сөксе нетті жанарым. Оралып шабар дос десем, не қып жүрсің тіленшідей тентіреп (М.Әуезов, Шығ.).

Зар жұтты. *Қайғы-қасірет шекті, шер-мұңға батты.* Қызыл гүл шықпай көліне, Нәрлі су бармай шөліне, Төрт түлік толмай дөңіне Ғасырлар халқым *зар жұтқан* (Халық ақындары).

Зар жылады. *Зар еңіреді, зар қақты, зар иледі.* Жауыз хүкіметтің жауыздығымен былтырғы 25 июньдегі жарлығы тақырыпта қазақ халқы *зар жылады* (М.Дулатов, Шығ.). Мен құстардың қорқамын обалынан, Жетілер деп жетімдер тоба қылам... «Тиме атама» дегендей, *зар жылайды* Балапандар шырылдап жоғарыдан (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Зар жылап* тұрдым шөптің төбесінде Үрлеймін тырнағымның көбесіне. Басыма көп бәлені іздеп алдым, Тоям деп залым байдың көжесіне (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шыбын боп қыз артынан бірге барды, Қыз байғұс анасына жетіп қалды. «Апырмай, патшадан жеңілдім!» – деп, *Зар жылап* анасына қайта барды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ел аузында «Ұша берсем қанатым талады, жерге қонсам жалайыр Шора алады» деп бүкіл қыран біткен *зар жылайды* екен» деген аңыздар да бар (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Зар жылатты. *Зар еңіретті, зар илетті, зар қақтырды.* Нашарды *зар жылатқан* жалғызын жеп, Тірлікте ойламаған «өлемін» деп. Жалғанды жалпағынан басып өтті, «Жазғанын көрге бара көремін» деп (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Маңына аш бөріден тиді қатты, Талайды табанға сап *зар жылатты*, Бүйідей төңіректі дүрліктіріп, Қиратып қыстауларды отқа жақты (О.Шипин, Дастан.).

Зар иледі. а) *Зар қақты, зар қақсады, безілдеді.* «Елім-ай, жұртым-ай» деп, жалпақ елдің, түгел жұрттың атынан *зар илеп*, жыр жырлап, күй күйлеуі қазір дұрыс па? (С.Сейфуллин, Шығ.). «Мені, тым болмаса, өлтірем деген елдің қолына берсендерші! Енді, Мәниді өлтіре көрмендер» – деп, Құрбан *зар*

иле ді (С.Торайғыров, Шығ.). Кеудемді әлгі шабыс әлдилеген Басылдым, кезім екен әл білмеген. Қасымда әйелім тұр: – «Анау жаққа Бармашы, бармашы», – деп *з а р и л е г е н* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). ә) *Зар еңіреді, зар жылады*. Анасы мен жары жылап, *з а р и л е п*, көрі әкесін бір көк жағалы мылтықты адам айдап бара жатқан сияқтанады (Ә.Әзиев, Оянған ар). Баяғыда елді хан билепті, халық ханнан *з а р и л е п т і* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Жасым көл боп еңірегенде, Көзден аққан ыстық қан, Пана болмай ешбір пенде, *З а р и л е г е н*, жылаған (Ж.Саин, Өлеңд.).

Зар илетті. *Зар қақсатты, зар жылатты.* Бұл үйде көрі Жүсіп қана қара, Талайға *з а р и л е т і п* салған жара. Бағы да көп байларға кетті батып, Жүрегін намыс тілді пара-пара (И.Байзақов, Шығ.). Жас туған балалары кішкене екен. Мешітбай сараң жолға түскен екен. Қымыз құймай таңертең айран берді, Сорлыны *з а р и л е т і п* піскен екен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Зар кешті. *Зар еңіреді, зар қақсады.* Шіркін, елім деп еңіреп, *з а р к е ш к е н*, желмаяға мініп жаһан кезген, уа, сонау, абзал атаң Асан қайғы сабаздың іздеген қонысы осындай-ақ болар (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Зар қақсады. а) *Зар қақты, зар иледі.* Кеше мен шай-қантқа ақша сұрағанда, келін екеуіңнің де: «бұйырмасын, түк жоқ» деп *з а р қ а қ с а - г а н д а р ы ң* қайда? (Б.Токтаров, Таудағы өң). «Алакөлеңкеде суға жалғыз барма, қарағым. Су перісі қағып кетеді», – деп, бұрын *з а р қ а қ - с а п* жібермейтін (Х.Есенжанов, Шығ.). ә) *Зар еңіреді, зар жылады.* Үйге келсем, емшектен айырған кішкене бала *з а р қ а қ с а п* дамыл бермейді (С.Мұқанов, Есею жыл.). // *Боздады.* Көбейген көк жүзінде жұлдыз қоздап, Боз інген *з а р қ а қ с а г а н* жолда боздап. Түктіде түйдегі зарлы сарын, Қажытпас қай көңілді қалай қозғап (І.Жансүгіров, Күй). б) *Сарнады, қақсады; көп сөйледі.* Күндіз-түні бір жатып, бір тұратын шәкірт атаулы бөтен тілде *з а р қ а қ - с а й* бергендіктен, пікір таластырар орын жоқ (К.Оразалин, Абай.). в) *Сай-сүйегі сырқырап, қатты ауырды.* Оңаяғым *з а р қ а қ с а п* барады (Н.Сералиев, Ақбөпе).

Зар қақсатты. *Зар илетті, зар қақтырды; зар жылатты.* Біз болдық, қу жалғыз-ақ, неден сорлы, Бейсеннің қызы болмай, пәле болды. Шаруа тастап, ата-ана тілін алмай, *З а р қ а қ - с а т ы п* бола ма адам онды (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Қонақай, Жоламан талайды *з а р қ а қ с а т қ а н* жайлаудың қасқырындай ұрының көк бөрісі еді (М.Әуезов, Қарап.).

Зар қақты. *Зар қақсады, зар иледі, зар жылады.* «Ләйлі» деп *з а р қ а г а д ы* тынбай

жылап, Жүреді кешке жақын қайыр сұрап, Отырған терезеде Ләйлі көріп, Жығылды есі кетіп, тамнан құлап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бүйтіп жүрсем, Сердеке-ау, Ғаріп бір басым не табар, Үйге келсем қатындар Менен де жаман *з а р қ а г а р!* (Шал ақын, Өлеңд.). Елті болар балаңды Ым қаққаннан танысың. Сараң болар балаңды *З а р қ а қ қ а н н а н* танысың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Хакімдер елін талады, жетім мен жесір *з а р қ а қ т ы* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Зар қақтырды. *Зар жылатты, зар илетті, зар қақсатты.* Төкежан құс салып қайтқанда, осындай алдынан шығып жүгірген балаларға кейде олжасын беретін. Бірақ балаларды шетінен *з а р қ а қ т ы р ы п*, жалындырып, көп сұратып қана беретін (М.Әуезов, Шығ.).

Зар құшты. *Зар жұтты, қасірет шекті.* Ер түтігіп қан құсқан, Жар түңіліп *з а р қ ы ш - қ а н* Осынау қырғын майданда Айтқаныңды ақтадым, Ата салтын сақтадым (Б.Адамбаев, Аманат).

Зар қылды. *Зарлатты, зар жылатты, шарқ ұрып, жалынып, жалбарынды.* Адамға адам бенде боп Аузына қарап бағынар. Өз басын ешкім дейтұғын, Нашарларды бас салып Қасқырдай талап жейтұғын Зорлықпен алған жары бар, Қызды бөліп анадан, Ұлды бөліп бабадан Талайды өстіп *қ ы л г а н з а р* (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Мейірімді ием, таза, нәзік әйелді Қара жүрек қазаққа неге жараттың? Аһ, *з а р қ ы л д ы*, құлағына кім ілді? Сорлыларды жауыздарға қараттың!.. (М.Жұмабаев, Шығ.). Көзімнің нұрысыз, Сізсіз жоқ қуаныш. Өмірдің гүлісіз, Көңіліме жұбаныш. *З а р қ ы л ы п* тілеймін, Рақметін Алланың (Абай, Тол. жин.).

Зар салды. *Зар айтты, дауыс қылды, зарлады.* – Е, тәңірі, Фазиза жоқ болды. Өлді! – деп әйелдер *з а р с а л ы п*, дауыс айтып үйге кірді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Кештім дүние сан дүркін *с а л г а н з а р ы н*, Дені таза бостықты армандадым. Барға тәуба, беу, тағдыр! Тілейтінім, Көпсінбеші қасымда қалғандарын! (К.Салықов, Жезкиік).

Зар [зарын] төкті. *Қайғы-қасіретін айтты, мұңын шақты.* Айғаныс арбадан баласы Ұлықпан түскенде, оған ұзақ көрісіп, бар мұңын шаға *з а р т ө к к е н - д і* (К.Оразалин, Абай.).

Зар тұтты. *Зар еңіреді, зар жылады.* Аяғаны батырдың Жебірі, жесір жасыған Қара Қыпшақ ел болса, Аңырағаны *з а р тұт ы п*, Қалың қайғы қажытқан Қарт ата-ана бір болса (М.Әуезов, Шығ.). Көрген жоқ ол Темірде онан пайда, Пайда көрсе жалғызы Жәңгір қайда? Әкемді қылышпенен шапқанында, *З а р тұт ы п* қарап тұрдым анадайда (Ш.Әбенов, Кейпін.).

Зар ұрды. *Зар жылады, зар қақты.* Ел тұрды, ерте кемпір үйге кірді, Бала жазым болғанын іші білді. *Зар ұрды*, ойбай салды, не бітірсін, Тұра тұр, өзге жайын сұрама енді (Абай, Тол. жин.).

Зар шекті. а) *Қайғы-қасірет тартты, азап шекті.* Сәуле көрмей, *шеккен зар*, Аш-жалаңаш сорлылар Қуанысты, күлісті. Тез жалындап суынған, Жұмақтан да қуылған, Адамзат бір әуреде (М.Жұмабаев, Шығ.). Орман, дала, бөктерлер Арпалыстар өткен жер. Соғыс *зарын шеккендер*, Оралмасын өткендер! Біз – ақ канат кептерлер, Бізді ұмтып кетпендер! (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Зар иледі, зар еңіреді.* Жапанда жалғыз жүрген бұл неткен жан? Жалғзынан айырылып, *зар шеккен* ана болар ма? (С.Омаров, Заман күші). Әлде есіл жануар Алыста жатып *зар шеккен* Анасындай Құртқаның зар айғағын шолды ма? (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Зарын [зарлығын] айтты. *Мұңын шақты, арман-мұңын білдірді, өлердегі тілегін айтты.* Толып тұрған кеуделері от пен жалын. Есітіп тұра алмастай, *айтқан зарын*. Күйдірді ағанды да өңкей жұтқыш, Аянбай бұлқыңса да қолда барын (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Хан-екем, қазым да сен, төрем де сен. Мен байғұс саған *айттым зарлығымды* (Шернияз, Шығ.). Шың басына шатыр тігіп, Алып қашып сүйген жарын, Жатқан екен батыр жігіт Желге *айтып* мұңды *зарын* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Зарын көрді. *Зардабын тартты, азабын көрді.* – Бұл жасыма келгенше баласыздықтың *зарын көрген* шал емеспін, – деді Сәрсенбай (Б.Майлин, Шығ.).

Зарын тартты. *Азабын шекті, тауқыметін көрді.* Шал болсын, жасы жетіп жеңген қарттық, Я жүрген жоқшылықтың *зарын тартып*, Сау жер жоқ денесінде аурудан, Өлімнен өз тірлігін көреді артық (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Еңбексіз тапқан дүниенің, Қадірі болмас кісіге, Жоқтың *зарын тартпаса*, Нелер келіп, не кетпес (Базар жырау, Шығ.). Жөнін білмей, нарықтың *зарын тартып*, Кей кеселді алдық-ау қалыңдатып, Жидебаймен іргелес бір ауылда Дым қалмапты Қант-шайға малын сатып (К.Салықов, Жезкиік).

Зарын тарттырды. *Зәбір көрсетті, жапа шеккізді.* Олардың да ешбірін, Қайғы аман қойған жоқ шығар. Ойлап, байқап көр түрін, *Тарттырм* па дүние *зар* (Абай, Тол. жин.). Айналайын, Құдай-ай, Қапалық салдың жасымнан. Шешеннің *зарын тарттырдың*, Бес жасымда басымнан (Абай, Тол. жин.).

Зарын төкті. *Мұңын айтты, шерін төкті.* Бірақ не керек, міне, бүгін айналада басқа тал қармағандай, тым құрыса жанының шерін

айтып, *зарын төгер* бірде-бір жас жан жоқ (М.Әуезов, Өскен өркен). ... Жаңғыртып сар даланы *зарын төгіп*, Өткен-ді бұрын талай мендей әнші (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Зарын шақты. *Зарын айтты, мұңдасты, мұңын шақты.* Қодар Жәмпейіске *зарын шақты* да, қолына ұстап қалды (М.Әуезов, Шығ.). Не керек Қорқыт кезді тынып жатпай, Ешбір зат тастамады *зарын шақпай*. Көл мылқау, жері мылқау – бәрі мылқау, Өргенді ер жұмбағына жауап таппай (М.Жұмабаев, Шығ.). Қыз өні тау мен тасқа *зарын шағып*, Көрмеді әлі бір сәт дамыл алып. Қорқыттың қобызына жақын жерде Тұрады қыз бейнесі сағымданып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Зары өтті. *Зардабын көрді, қадірі, қорлығы өтті.* Ендеше Дөмежанның қабырғасы кайысып, жаны күйзелетіндей бұл малдың кайбір *зары өтіп* еді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Оқуға құмарлық па, әлде оқудың *зары өткен* бе, әйтеуір оқимын деген жанды естісем, өзім оқитындай-ақ қуанатыным бар (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

Қорқыттың зары. м и ф. *Киелі қобыздың үні (немесе Қорқыт әулиенің өз зары, мұңы).* Шықпаған кеудесінде шыбын жаны, Қасықтай кеуіп, бітіп қалған қаны: Аяңдап, аруақ боп Алтайына Күңірентіп, қайтты *Қорқыт*, жерді *зары* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Құдайдың зарын қылды. *Зар қақсады, зар иледі, зарлады.* Шыдай-шыдай келіп ем, көзім жетейін деді ғой. Осы тұқымды екпейік деп, *Құдайдың зарын қылма* па ем? – деді Сәрсек (М.Әуезов, Шығ.). Қалай ойнасақ та, ойынымыз жарасады. Ол, әсіресе, қыздардың көзінше ойнама деп *Құдайдың зарын қыл* ады (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). «Бір басына осы үй жетеді, басқа елде не жұмысың бар, одан да дәрігердің оқуын оқы!» – деп *Құдайдың зарын қылдым* (К.Тоқаев, Көмескі із).

ЗАР² с ы н. *Ділгір, мұқтаж; ынтық, зәру, құштар.* Мол қымызға жүдә *зармыз*, Қоры азайып келеді. Орыстардан сүт алармыз, Қымызды кім береді (К.Салықов, Жезкиік). Байбөрі малға бай, бірақ балаға *зар* еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Бұл шал мен кемпір де ұлға *зар* екен (Қаз. ертег.).

Бір көруге зар қылды [болды]. *Айырды, көруі мұң болды.* Төлеген сынды-ай баламды, Ақырында, Құдай-ай *Бір көруге зар қылдың* (Қыз Жібек).

Зар болды. *Зәру, мұқтаж болды, ынтықты, қолы жетпеді.* Кең жайлау – жалғыз бесік жас балаға Алла асыраған бендесі аш бола ма? Ер жеткен соң сыймайсың кең дүниеге, Тыныштық пен *зар боларсың* баспанаға (Абай, Тол. жин.). Сорпаға жарар еді шөжеңіз

де, оны кім тауып берер әжемізге?! Ет түгіл, *З а р б о п* қалдық о тұста біз Қатықсыз әлгі қара көжемізге! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Тілдесуге жоқ бүгін шамасы да, Жатыр өлім, өмірдің таласында. Апта бойы дәм сызбай қайран сабаз *З а р б о л ы п* түр бір жұтым қара суға (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жағалап ауыл қонған көлдерім-ай, Суында жүзіп ішкен төлдерім-ай! Шарқ ұрып, шалқып қонған қайран қоныс, *З а р б о л ы п* бір күнгіге, шөлдедім-ай! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Бір тілім нанға *зар болған* жүдеу жетімді төрт қабат көрпенің үстінде жал мен жая жеген жандар ойлай ма екен (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Зар етті [қылды]. а) *Жалбарына тіледі, жалына өтінді.* Шын жүрек елжіреп, Алладан тілеймін, Шын қалқам осы күн, Болып түр керекті... *З а р е т с е* бендесі, Бермей ме Алласы, Тән саулық қалқама, Қабыл боп көз жасы (Абай, Тол. жин.). ә) *Зәру қылды, мұқтаж етті.* Бір күш жеңді жүрегімді, Сүйем сені *з а р е т е м*. Қабыл етсең тілегімді, Мөңгілікке жар етем (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сені іздедім көк теңіз кешерде мен, Көк желкен боп алдымнан көшер деп ем. Бір көруге *з а р қ ы л ғ а н* ақ дидарын Дүние нөсерлеген (Т.Айбергенов, Мен саған.). Солдатқа ұлды арттырып, Аруды малға саттырып, Елді ерікке *з а р қ ы л д ы* (Жамбыл, Шығ.). Жаратқан жаппар, Құдайым, Перзентке *з а р ғ ы п* қойғанша, Жаратпасаң нетеді (Алпамыс).

Сорлының зары арлығы кездескендей. *Көмексіз, бейшара кісінің мұңы жұрт қылағына іліксін деген мағынада. Сорлының зары арлығы кездескендей* деп жіберіп еді... айтар арызымызға құлақ ассаңыздар екен... (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

ЗАР³: зар күйі. с а я т. *Бүркіттің, қыран құстың әбден бабына келіп аңға түсетін кезі.* Қыранның ет бабы, әл-қуаты, талап-тілегі, мінез-қылығы, көңіл күйі, аңға деген аңсары, шабыты мен *з а р к ү й і* қаншалықты дәрежеде екенін бақылай жүріп дәл табу – бапкердің негізгі мақсаты (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Жем өзгерісі – бап құбылысы екені анық. Соған орай *з а р к ү й і н д е* аңға салынып жүрген, аң алып қанжығаны майлап жүрген бір қыранның бабын бұзбау шарты мен берілетін жемді ойлағанда, ең алдымен сол қыранның өзіне тән талғам-табиғатын ойлаған жөн. Бірінің талап-талғамы жоғары, бабы қиын, күйі тез бұзылады және тез қалпына келмей әурелейді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Ұстараның жүзіндей қылауы бірде оңға, бірде солға жатып, *з а р к ү й і* тұрақтанбай қылтылдайды да тұрады. Мұндай күспен жұмыс істеу өте қиынға соғады... Енді бірінің талап-

талғамы жеңіл, бабы да тез табылып, *з а р к ү й і* тез тұрақтайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ЗАР⁴ с ы н. ж е р ғ. *Жұпар, хош иіс.* Мынау гүлдердің *з а р* иісі аңқып тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАРАДАЙ [ар. ذرة] с ы н. ж е р ғ. *Зәредей, титтей, болмашы.* Бұл сөзді кітаптан көр десең бекер, Жамандық жақсы ісінді кешелдетер. *Зара-д а й* жазым болып қылдан тайса, Алдым қожа, молда, ишан кетер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАРАЗАП з а т. с ө й л. *Зәрезап (ығыр, мезі, запыс).* Қайтіп бұлар адам болады-ей, жастайынан *з а р а з а п* (Д.Досжанов, Зауал). Күйген жүрек үркек құстай *з а р а з а п*, Тап берер ме деп сескенем тағы азап. Елдің дәмі ортаншыма бұйырмай, Жат жерде жүр, өжет ойдан жиылмай (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

Заразап болды. *Запы болды, ығыры шықты, мезі болды; жүрегі шайлықты.* – Сұмдығы несі. О не сұмдық, – деп, соғыстан *з а р а з а п* б о л ы п қалған басым, орнымнан ұшып тұрдым (С.Жүнісов, Жапанда.).

Заразап қылды [етті]. *Ығыр етті, мезі қылды.* Ішкі-сыртқы зымиян ойларды талқан еткен «шахта оқиғасы» осылай *з а р а з а п қ ы л ы п* тастады оны (Ғ.Мұстафин, Қарағанды.).

ЗАРАП [ар. ضرر] з а т. *Залал, зиян.* Өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі *з а р а р л а р* хасил қылады (Абай, Тол. жин.). Қазақ ақылсыз, мылқау болса, мұның депутаты жау жаққа шыққанмен *з а р а р ы* аз (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Сайлауды сайлау деп білсе, пайдасына баспай, *з а р а р ы* на неге жүрсін? Зарарын біліп тұрса хайуан да жоламайды (А.Байтұрсынов, Жаңа низам).

Зарар болды. *Зиян болды, кесірі тиді.* Көрмегенді көріп бас, *З а р а р б о л ы п* ішкен ас. Қапаланған көңілден, Төгіле-төгіле қанды жас (С.Торайғыров, Шығ.). *З а р а р ы* болмаса еді бала оқытсақ Орысша, мұсылманша таза оқытсақ («Айқап»).

Зарар қылды [келтірді]. *Кесірі тиді, зиян келтірді.* Болған жоқ жанға *қ ы л а р з а р а р* менде, Тынығып әлденеше көлеңкемде. Мәз болған бұтағымды ап адам досым Бүгінде неғып отыр көресің бе? (С.Дөнентаев, Шығ.). Микроб денеге орнап, көбіейе бастаса, тәнге *з а р а р к е л т і р е* бастайды («Қазақ»).

Зарар тигізді [зарары тиді]. *Зиян тигізді, залал келтірді.* Солардан жүрген шабарман, Күнәсіз *з а р а р т и г і з д і*. Жаңғыз бенен жартыға (Дастандар). Олардың қандай оймен келіп жүргенін ел қайдан білсін, өздеріне *з а р а р ы* тимеген соң, үндемейді (С.Шарипов, Бекболат). Бұл жазған бозбалаға бір өсиет, Өнерсіз қара күште жоқ қасиет. Ойламай күшке

сеніп еткен істің, *З а р а р ы* әр уақытта басқа *т и е д* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Зарарын білді. *Зиян тигізетінін білді, сезді.* Орысша білмегендіктің *з а р а р ы н б і л у* фарыз дәрежесінде қажет екендігін міне мұнан байқаңыз: Россия мемлекетінде жүз қырық миллионнан артығырақ халық бар, һәммәсі жүз тоғыз тілмен сөйлейді, соның ішінде үстін тіл орыс тілі, күллі хукімет мекемелеріндегі жұмыстар орыс тілінде болады, закондар һәм солайша (М.Дулатов, Шығ.).

Зарарын көрді. *Зиянын көрді.* Білмегеннің *з а р а р ы н* көп *к ө р д і* ң ғой. Аз беретін орынға көп бердің ғой. Өз малыңды дей алмай өзімдікі, Қорыққан күні біреуге тек бердің ғой (М.Дулатов, Шығ.). Көп *з а р а р* біздің қазақ *к ө р с е д а ғ ы* Демейді, мұндай істен бекінейік (М.Дулатов, Шығ.).

ЗАРАРАТ [ар. ضررات] *з а т. Залал, зиян, зарар.* Жайлауға шыға айғыр суытушы еді, Ыстықтың қалмайды деп *з а р а р а т ы* (М.Дулатов, Шығ.).

ЗАРАРГЕР *з а т. Залалкес, зияны көп, зарар тигізетін адам.* *З а р а р г е р* жұртқа тегіс болып әбден, Енді не іздеп келдің іштеріне? Жынды жоқ сені аман құтылдырып, Алғандай пәле тілеп үстеріне! «Не ексең – соны орасың» деген сөз бар, – Ор енді егініңді піскенінде (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ЗАРАРЛАН= *е т. Зияндану, залалдану, зардап шегу.* Жайылым мерзімнің орта кезінде моллюскаларды жинап, олардың фасциола личинкаларымен зақымдануына тексеру жасап, фасцилезбен *з а р а р л а н ғ а н* ерекше қауіпті жайылым аймақтарын анықтайды (Мал. ауру.). Енді бұл іске, яғни соғыстан *з а р а р л а н ғ а н* мұқтаж мұсылмандарға әлі де болса біздің жұрт бұрынғы дағдысынан танбай, жылуын тоқтатпаса, көркем іс болар еді (М.Дулатов, Шығ.).

ЗАРАРЛАНДЫР= *е т. Залалдандыр.* Бұл да гемонхоз сияқты, малды күзде *з а р а р л а н д ы р а д ы*, бірақ оның аса күшейетін шағы қаңтар айына дейінгі кезең (Шопан сырласы).

ЗАРАРЛАНДЫРУ *Зарарландыр етістігінің қимыл атауы.*

ЗАРАРЛАНУ *Зарарлан етістігінің қимыл атауы.* *З а р а р л а н у д ы* ң ең қауіпті кезеңінде жақсы нәтижелерге жету үшін койға тотияйынның түзбен қоспасын жегізу ұсынылады (Мал. гельмонтоз.).

ЗАРАРЛЫ *с ы н. Зиянды, залалды.* Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіні де болады. Бәлки дүниенің ғылымын білмей қалмақтық – бір үлкен *з а р а р л ы* надандық ол құранда сөгілген (Абай, Тол. жин.). Сайлау көп үшін берген нәрсе, көп пайдасын көздеп сайланса, яғни «мынау – халыққа

тынышты, пайдалы, зарарсыз адам, анау – бұзық, *з а р а р л ы*, зорлықшыл, қиянатшыл адам», деп тексеріп, таңдап сайласа дұрыс өз мағынасында болғаны (А.Байтұрсынов, Жаңа низам.). Сабанның дұрыс ашып, жақсы азық болып шығуы үшін ол шаң-топырақтан, *з а р а р л ы* микробтардан таза, ескірмеген болуы керек (Қ.Құсайынов, Сабан.).

ЗАРАРЛЫЛЫҚ *з а т. Зияндылық, залалдылық.*

ЗАРАРСЫЗ *с ы н. Залалсыз, зиянсыз, кесірсіз.* Елге *з а р а р с ы з* болатын, жәйлі, жақсы адамдарды сайлауын кеңес еткен Михайлов (М.Әуезов, Абай). Бір Алла адалынан жолықтырғай! Жан болса езу тартқан дос дей бердім. Дос та дос, туған да дос, діндес те дос, Түбінде *з а р а р с ы з д ы* шын дос көрдім (С.Дөнентаев, Шығ.).

Зарарсыз қылды. *Зиянын тигізбейтіндей етті, залалсыздады.* – Мәселе, жылан, шаян, ыстық пен суықта емес қой, жылан-шаянды жоқ қылу, ыстық пен суықты *з а р а р с ы з қ ы л у* адам баласының қолынан келеді (С.Шаринов, Шығ.).

ЗАРАРСЫЗДАН= *е т. Зиянсыздану, залалсыздану.* Личинкалар қыста түгелдей қырылып қалады да, көктемге дейін жайылым *з а р а р с ы з д а н а д ы* (Ө.Қарамендин, Бұзау. ауруы.). Сөйтіп кеңсірік арқылы өкпеге өтетін ауа тазарып, жылынады және *з а р а р с ы з д а н а д ы* (Адам анатом.).

ЗАРАРСЫЗДАНДЫР= *е т. Залалсыздандыру, зиянын жою.* Сүттен азық әзірлегенде малға оны *з а р а р с ы з д а н д ы р ы п* немесе ашыған айран күйінде береді (Т.Сарбасов, Мал. азық.). Науқасты ауруханаға салысымен оны қабылдап, көмек көрсеткен және оның киім-кешегін *з а р а р с ы з д а н д ы р ғ а н* (Жұкпалы ішек ауруы.).

ЗАРАРСЫЗДАНДЫРҒЫШ *с ы н. Залалды жоятын, зиянды заттардың әсерін тоқтататын.* Медицинада тамыр тарылтқыш, ауру басқыш, *з а р а р с ы з д а н д ы р ғ ы ш* қасиеттері бар дәрілер, мысалы, ментол кеңінен қолданылады, ол – тиген жерінде салқын сезімін тудыратын түссіз кристалл (Мед. түсінд. сөздік).

ЗАРАРСЫЗДАНДЫРУ *Зарарсыздандыр етістігінің қимыл атауы.* Спиртті операция жасарда малға ішкізіп, ұйықтату үшін және хирургиялық аспаптарды *з а р а р с ы з д а н д ы р у* үшін пайдаланады (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Глюкоза бауырдың микробты *з а р а р с ы з д а н д ы р у* қасиетін арттырады (М.Исабаев,.. Мед. анықтама).

ЗАРАРСЫЗДАНДЫРЫЛ= *е т. Залалсыздандырылу, зияны жойылу.* *З а р а р с ы з д а н д ы р ы л ғ а н* таза шыны сауытқа гамма-глобулиннің

6мл 10 проценттік ерітіндісі біртіндеп құйылады (Б.Айтқожин, Бронх демікпе.). Қора-қопсымен қатар оның айналасы, құрал-саймандар мен өзбелдер және басқа нәрселер де *з а р а р с ы з д а н д ы р ы л а д ы* (Т.Телеуғалиев, Мал. қора.).

ЗАРАРСЫЗДАНДЫРЫЛУ *Зарарсыздандырыл етістігінің қимыл атауы.*

ЗАРАРСЫЗДАНУ *Зарарсыздан етістігінің қимыл атауы.*

ЗАРАРСЫЗДЫҚ з а т. *Зиянсыздық, залалсыздық.*

ЗАРАТ з а т. ж е р г. *Шабылған шөптің, егінің үйіндісі, үймек. З а р а т т а н* шөп өкелді. *З а р а т* қып қойылған астықтар әлі басылмай тұр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ЗАРБАП [ир. زربافت] з а т. к ө н е. *Зерлі мата, парша.* Астына жайып жібек текеметті, Матадан *з а р б а п* деген кебін етті. Шаштырып ғауыд, ғәнбөр, мүшкі, қапур, Байлатып бас-аяғын бекем етті (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ЗАРБЫ з а т. к ө н е. *Зарпы¹. З а р б и н е* тау-тас күңіренеді. Алыса алмай алысып, Өткерді неше күндерді. Алысып ұдай түндерді. Күрзілесті кезекпен. Ақыры бір күндері (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ЗАРДАЛЫ з а т. ж е р г. **1.** *Өріктің бұтағында тісіп тұрғаны.* Біз тек өріктің ылғи ғана *з а р д а л ы с ы н* теріп жейтін едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Сары өрік, кептірілген өрік* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАРДАП [ир. زرداب] з а т. **1.** *Әсер, салдар.* Жалаң аяқ жер кешіп, қызыл аяқ қар кешкен, қиын күндердің *з а р д а б ы* әкеліп, ақыры жықты (С.Ақтаев, Дала.). Салтанатпен келген сүнгі әскердің *з а р д а б ы н а* шыдамай, бұлар да қашқан (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Кесір, зиян; қырсық, кесел.* Оның ауыртпалығы, өлімі, шығыны, қайғысы, *з а р д а б ы* қандайлық болды? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қаланың барлық әкімшілік істері жұмыскерлер мен солдаттардың қолында еді. Ең алдымен осының *з а р д а б ы* күн санап күшейіп, қазір асқынып алған екен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Міржақып Дулатовтың тағдыры – патша өкіметінің қуғын-сүргіні мен сталиндік репрессияның *з а р д а б ы н а н* тар жол, тайғақ кешуді басынан өткізіп, қатары сирек тартса да әділет пен шындық жолында халқының мұң-мұқтажын жоқтаған қазақ зиялыларына тән тағдыр (М.Дулатов, Оян, қазақ.).

Зардабын тартты. *Азабын көрді, бейнетін шекті.* Өмірі өксумен, езгімен келеді, жетімдіктің де *з а р д а б ы н т а р т т ы* (Б.Тілегенов, Аққайнар). Біз балаға бала деп қараймыз да, артынан соның *з а р д а б ы н т а р т а м ы з*, – деді Елизавета Сергеевна Жақыпбекке (М.Иманжанов, Шығ.).

Зардабы өтті. *Зары өтті, қорлығы өтті.* Бақшаның, көлеңкенің, судың тапшылық *з а р д а б ы ө т і п* қалған адамның сөздеріне ұқсайды (М.Токжігітов, Құран тур.). Аштық *з а р д а б ы ө т і п* кетсе керек. Ішім тойса да, көзім тояр емес (С.Айни, Құлдар).

Зардабы тиді [зардабын тигізді]. *Кесір келтірді, зияны тиді.* «Мұндағы жұмыс бітпей қалып, балаларды оқытатын уақытына *з а р д а б ы т и е* ме, қайтеді!» (Ә.Жәмішев, Дала.).

Зардап [зардабын] шекті. *Азап көрді, зиян шекті.* Жүрек дертінен көп *з а р д а п ш е г і н*, дүние салған келіні есіне түседі (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Апатай-ау, онда неге итереміз ғашықтарды қақпанға? Көңілінің күні жоқтардан, Табанының бүрі жоқтардан Жүрт онсыз да *з а р д а п ш е г і н* жатқанда (М.Шаханов, Ғасырлар.). Адамдардың осындай қызметінің арқасында әлемдегі көптеген өзендер *з а р д а п ш е г у д е*, жекелеген өзен телімдері толығымен немесе жартылай құрғап қалуының арқасында олардың халық шаруашылық және әлеуметтік маңызы жойылды (Табиғат сулары.).

ЗАРДАПСЫЗ с ы н. *Ешқандай кесірсіз, зиянсыз.*

ЗАРДАПТАН= е т. *Зардабы тию, зияндану.* Бұл ауру вируспен *з а р д а п т а н ғ а н* азық, төсеніш, қи, көң арқылы да тарайды (Ә.Әбішев,.. Мал санитары.).

ЗАРДАПТАНУ *Зардаптан етістігінің қимыл атауы.*

ЗАРДАПТЫ с ы н. *Зиянды, кеселді, кесірлі.* Көршиқан *з а р д а п т ы* ауру, оның ақыры адамның жалпы жағдайына байланысты (С.Сейкетова, Тері. ауру.). Токтаусыз өскен клеткалар патологиялық, яғни *з а р д а п т ы* жағдайға ұшырап, одан уыт шығып денеге тарайды (М.Қайрақбаев, Рақтан сақтан.).

Зардапты коктар. б и о л. *Шар тәрізді аэробты немесе факультативті аэробты, қозғалмайтын, спора түзбейтін бактериялар. З а р д а п т ы к о к т а р* монококстарға, диплококстарға, сарциналарға, тетракокстарға, стафилококстарға бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). *З а р д а п т ы к о к т а р ғ а* диплококстар, стафилококстар және стрептококстар туысы жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

Зардапты саңырауқұлақтар. б о т. *Өсімдіктерде, жануарларда, адамда паразитті тіршілік ететін саңырауқұлақтар. З а р д а п т ы с а ң ы р а у қ ұ л а қ т а р ғ а* – микроспориум, трихофитон, эпидермофитон туыстарының түрлері жатады. Алдыңғы екеуінің кейбір түрлері малдардың да паразиттері (Қаз. тілі термин. Биология). Жеміс ағаштарына монилия *з а р д а п т ы с а ң ы р а у қ ұ л а қ т а р ы* айрықша зиян келтіреді (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗАРДАПТЫЛЫҚ з а т. б и о л. Микроорганизмдердің белгілі бір түрінің инфекциялық процесс бастап, ауруға шалдықтырғыштығы (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗАРЖАҚ с ы н. 1. *Көп сөйлейтін, аузы тынбайтын, сөзуар.* Бұл қазақта ұғым бар «зар жақ» деген, Бүгін барлық ақындар зарлап өлең Жазып кетті, қарғайды әлдекімді, Болмай қойды ашуда «алды-арт» деген. Өлең – деген сезім ғой, жан күйі ғой, Бәлкім, ол да дұрыс па – ойлай берем. Кіл жылауық, өлеңнен өнер шықпас, Қанша сыйлап, ықылас қойғанменен (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Сендей з а р ж а қ көрсемші бұл жасымда, Апырай, іштен оқып туғансың ба?! (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а у ы с. Мазасыз, тынымсыз.

Заржақ қой. *Үнемі қозысын іздеп, жағы сембей маңырайтын, үйір іздей беретін қой.* Кісіден алған қойдың басқа қойға қашан үйір болғанша өзінің үйірін іздеп маңырай беретіндерін з а р ж а қ қ о й деп атайды (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ЗАРЖАҚТАН= е т. Ауыз жатпай самтылдап сөйлеу, қақсау, сарнау. З а р ж а қ т а н б а й аузыңды жаппшы бір сәт, – деп әкесі зекіп тастады (Ауызекі).

ЗАРЖАҚТАНУ *Заржақтан етістігінің қимылатауы.* Бартындырғаным бірайтқанымды он қайталап кешке дейін з а р ж а қ т а н у ма? (Е.Әлімжанов, Оралу).

ЗАРЖАҚТЫҚ з а т. Заржақ болушылық, сөзуарлық. Көріп тұрсыз ғой, Шынжыр мырза, мұнша з а р ж а қ т ы қ қайдан келді темір кемірген ұстаға? (Д.Әбілев, Арман.).

ЗАРЖОЛДЫ с ы н. Жолы ауыр, жолы болмайтын. Ол өзінше «кемпір алысқан еркек оңбайды» дегендей, былтырдан бері өртүрлі шығалаңға ұшырай бергенін осы з а р ж о л д ы ұшақтан көруші еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ЗАРЗАМАН з а т. тар. 1. *Ресей империясының отарлау саясаты салдарынан Қазақ хандығындағы бұрынғы ел басқару жүйесінің жойылып, халықтың саяси, экономикалық және рухани езгіге ұшыраған кезеңі.* Алғаш Шортанбай Қанайұлы осы кезеңінің ауыртпалықтары туралы «З а р з а м а н» атты зарлы толғау шығарып, ол ел ішінде кең таралды (ҚҰЭ). З а р з а м а н ы ң тұсыңда Мұндай қызық көрме ем. Жер гүлденді елменен, Мал көбейді төлменен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мына заман қай заман? Азулыға бар заман, Азусызға тар заман. Тарлығының белгісі, Жақсы жаннан түңілген, мұның өзі з а р з а м а н (Шортанбай ақын, Шығ.). Зар, зар, з а р з а м а н, Зарлатып өткен о заман, О заман кетсін өзімен, Күлдірген бізді бұ заман (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. *Қайғылы,*

қасіретті, қиын уақыт. Соғысты болдырмас үшін тек Аллаға құлшылық еткен жөн, онсыз ақырзаман жақын, – деп пессимизмге түсіп түңілу – з а р з а м а н күйін шертуден басқа жол қалмаған болып шығады (Ә.Тәжібаев, Таңд.).

Зарзаман ақындары. Ә д е б. Зарзаман кезеңінде ғұмыр кешіп, отарлық езгіге түскен қазақ халқының тағдырын мұң-зарымен жырлаған ақындар шоғыры. З а р з а м а н а қ ы н д а р ы шоғырының белгілі өкілдері – Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері, Албан Асан т.б. (ҚҰЭ). Әуезов з а р з а м а н а қ ы н д а р ы дәуірін Абылай хан тұсынан Абайға дейінгі жүз жылға ұластырып, Нарманбетпен аяқтайды (ҚҰЭ). З а р з а м а н а қ ы н д а р ы халқының жай-күйін ойлаған ұлт қайраткерлері ретінде танылады. Олардың шығармалары халықтық салт-дәстүрлерді қаймағы бұзылмаған қалпында сақтауға, ұлттық болмыс-бітімнен ажырамауға үндейді (ҚҰЭ).

ЗАРҚЫН з а т. ө с. <лат. arnebia> Айлауықтар тұқымдасына жататын бір және көпжылдық шөптесін өсімдік.

ЗАР-ЗАР е л і к. Зарылдаған дыбысты бейнелейтін сөз. Бірің – күн де, бірің күң, Бір кемеге салса да, Сыйысу жоқ, з а р - з а р! Сүйіп алғанға шықтар Қылдай жерде қалса да, Қиысу жоқ, з а р - з а р! (С.Торайғыров, Шығ.).

Зар-зар етті. а) Зарылдады, зарылдаған дыбыс шығарды. ө) Зар жылады. Мәкен өзі де тұла бойын өрт шалғандай жылаған үнін ірікпестен з а р - з а р е т е д і (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Ағакем, кеше көр, – десіп кеп з а р - з а р е т е д і. Көздерінен шын өкініш жастары ағыл-тегіл шығады (М.Әуезов, Шығ.).

Зар-зар жылады. *Ұдайы еңіреп жылады, көз жасын төкті.* Жалғыз қарындасын өлімге қия алмай, көзінің жасын тия алмай, з а р - з а р ж ы - л а п отырып Жанатқа Болаттың айтқан ғазалы еді дейді (Дастандар). Екі бүйірін таянып, З а р - з а р ж ы л а п еңіреді, Қылуат жайда білгізбей (Бабалар сөзі).

Зар-зар қақты. а) Зар-зар еткен дыбыс шығарды, үздіксіз шырылдады. Осы кезде тағы да екінші телефон з а р - з а р қағ ы п сылдырлап ала жөнелді (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). ө) *Бажылдап безілдеді.* Шыдамайсың ойыңға, Бажылдап з а р - з а р қағ а с ы ң. Сайтан келіп камасын, Бақаңменен құрдас боп, Білмей жүрген шамасын (Бақтыбай ақын, Жыр.).

ЗАРЛА= е т. 1. *Қақсау, сарнау, қайта-қайта айта беру.* Сайлаған соң ерінбей жиылысқа барып, елге пайдалы адамдарды сайлап, жағдайлы мекеме құрып бер, Пәлен-түгендер «төре» болып алып, қиындап барады деп з а р л а й с ы ң д а р (М.Жұмабаев, Шығ.).

– Көзінді аш, Өнің бе, әлде түсің бе? Кім, қалайша қарғады? Таңғаласың. Хан базардың ішінде Шам сатқыштар *зарлады* (К.Салықов, Жезкиік). // *Егілді, зарлады, боздады*. Өмірде арманым жоқ Қорқытқа ерсем, Қорқыттай жанды жаспен жуа білсем, Жас төгіп, сүм өмірден *зарлап*, сарнап, Құшақтап қобызымды көрге кірсем (М.Жұмабаев, Шығ.). Әр жолды ойлап, Ойыма бойлап, Ұқтым тайыз, тереңді. Сайраған тілмен, *Зарлаған* үнмен, Құлағы жоқ керенді Ұқтыра алмай сөз әуре, Тек тұра алмай біз әуре (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ері өлген әйелдің Басына қара жамылып, Қайғы бұлты торлаған «Әйел боп неге тудым» деп, Талайын көрдім көзіммен Ботадай боздап *зарлаған* (О.Шипин, Дастан.). Ел сені адам деп Сайра да *зарла* қызыл тіл! Қара көңілім оянсын, Жыласын көзден жас ақсын, Омырауым боялсын! (Абай, Тол. жин.). **2. Мұң-шерін айтып жылау; зар еңіреу.** Ессіз жарың *зарлап* енді қалар ма? Зарлай-зарлай қара жерге барар ма? Бір жыл бойы теңіз болып төгілген Көз жасынан жібегім де танар ма? (М.Жұмабаев, Шығ.). Ауылдан сарлаған, *зарлаған* дауыс шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тұрар емес жан шыдап, *Зарлағанд* а қосылып, Әйелдердің даусынан Кетті дала шошынып (С.Жиенбаев, Алтын калам). Құлап жатып ағыл-тегіл жылады, Жылап жатып *зарлады*, Өзін-өзі жерге соғып қарғады (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3. Қобыздың, сыбызғының зарлы үні, дыбыс шығаруы.** Күңіренді, жылады *зарлап* қобыз, Жанды өртеді толқынды мұңды лебіз. Жасын төкті көл қылып шерлі Қорқыт, Жан жыласа, жыламай қала ма көз?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Ұйықтай алмай ханның қызы, Алтын тақта ойланады. Өзіне-өзі есеп беріп, Түсіреді ойына қыз, Ой түбіне салып қармақ. Сол кездері сыбызғы үні Құлағына келед *зарлап* (О.Шипин, Дастан.). **4. Жоқтау, қайғылану, күңірену.** Құлынымдап *зарлады*, Жайылған малдай далада, Кемпір мен шал бүкшендеп, Бозінгендей аңырады: – Асыраушы едің жалданып, Сен кеткен соң, қарағым, Енді кім бізді бағад! – деп (О.Шипин, Дастан.). Ағынменен күрең ат жалдап кетті. – Кетті! – Өлді! – жағалау *зарлап* кетті. Бір кісінеп жануар жіберді де, Ағын айдап есен-сау ар жаққа өтті (М.Мақатаев, Шығ.). **5. жағымсыз 3. Жоқтан басқаны айтпай, зар қағу.** Кешегі «түгім жоқ» деп жүрген *зарлап*, Талайлар бай боп шықты, Құдай қарғап, Өзіне өзінікі бұйырмаған Байғұстар жинай берген қалай қармап (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Ботасы өлген түйедей [бозінгендей] зарлады. *Қайғыға батты, жоқтап зар еңіреді.* Айтамын айт дегеннен ар ма, Жібек. *Ботасы өлген түйедей зарла*, Жібек, Кеткелі

жаман жарың көп жыл болды, хабары сол жездемнің бар ма, Жібек? (Қыз Жібек). Тағы бір сөтте *ботасы өлген бозінгендей зарлап* кетеді. Тындаған жанның көңілін босатып, егіле еңіреді (С.Омаров, Өңгім.).

Зарлап қалды. *Зар жылап қалды.* Үшеуі думандатып күнде кешке, От жағып, отырады темір пешке. Алыста *зарлап қалған* ата-ана, Ағайын-туғандарды алады еске (Қ.Тоғызақов, Өлең.).

Қатын-баласы зарлады. *Бала-шағасы, үрім-бұтақ, зәузаты жылап қалды, қайғыға батты.* *Қатын-балаң зарласың*, Басыңа қиын іс түссе, Қасыңа ешкім бармасын (Қыз Жібек).

ЗАРЛАН= е т. 1. Зар еңіреу, жылау. Жалғыз емес жар-жолдас Онда да бар, жар-жар. Көп *зарланып* жылама, Қайтіп адам болам деп. Шүкірлік қыл Аллаға, Артық сөзді қоям деп. Жақсы көрсе қайны атаң, Құрмет қылар «балам» деп. Өз баласы алған соң, Неге ойласын жаман деп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көтерді есін жиып Зәйіт басып, Жек көрді хат сөзінің мағынасын. Мәжнүнді уатуға сөз айтады: «Ғашығың тірі, неге *зарланасың*?» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жамалға жаны ашып көріне болысатын кісі болмай, жалғыз қолынан келгені оңашада *зарланып* жылау ғана еді (М.Дулатов, Шығ.). Күледі, бірде жылап, *зарланды*, Көкке қарап, бекерге қарманады. Бірде үнсіз, мелшиіп тың тыңдайды, Құлағында аққудың арман-өні (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Мұңын шағу.** Соны айтып үңгіріне қайта кірді, *Зарланып* мұң мен зарын айта кірді. Сол кезде түннің жарым болған шағы, Кім білер келешекте болар сырды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Опасыз сүм жалғаннан шеккен зәбір-жапасын айтып *зарланды* (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Кейбіреулер кедейлікті, біреулер жалғыздықты, жетімдікті, жесірлікті уайым қылып *зарланса* да бір ауруға ұшырап жанына батқан күні дүниеде саулықтан қымбат еш нәрсе жоқ екенін мойындайды (М.Дулатов, Шығ.). *Зарланып* айтты одан соң ағайынға: – Мұңымды сендерге де шағайын да. Өзіммен тілегі бір жарлы, жалшы, Жәрдем қыл, келінімді алайын да! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3. Зар болу, мұқтаж болу.** Немере мен шөбере, Туажатты сүйгенім, Ақ ешкіге парланып, Жүрген шақта *зарланып*, Қабыл болды тілегім, Сонан кейін басылған, Тарсылдаған жүрегім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4. Зар қақсау, зарлау.** Жангелдінің *зарланып*, Сондағы айтқан сөзі еді: «Отызға жасым жеткенше, Байдың малы баққаным. Шаңқай түсте шалдығып, Байдың шөбі шапқаным» (О.Шипин, Дастан.).

ЗАРЛАНДЫР= е т. Қайғы жұтқызу, уайым шектіру. Бұл қайғы Білгір ханды *зарлан*

д ы р д ы, Кенеттен өшіргендей жанған нұрды. Құсада бұл дүниеден өтсе-дағы, Артында жас Шұғыладай таңғалдырды (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы). Толқыны бұл өмірдің талайды ұрған, Көп жанды алып соғып, *з а р л а н д ы р - ғ а н*. Аяған дертті өмірдің пендесі жоқ, Жас демей, кәрі демей торын құрған (И.Байзақов, Құралай.).

ЗАРЛАНДЫРУ *Зарландыр етістігінің қимыл атауы.*

ЗАРЛАНТ= е т. *Зарлы ету, зарлы үн шығару.* Күрсініп, еңіреді қоңыр перне, «Айналды, айналды» деп – «өмір көрген» Аһ ұрып, он саусақтан шер төгілді, *Зарлантып*, күңіретіп небір жерде (С.Сматаев, Астана.). Әуенге сап *з а р л а н т ы п* өзі оқығанда, кемпір екеуіміздің көзімізден жас ағызушы еді (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ЗАРЛАНТУ *Зарлант етістігінің қимыл атауы.*

ЗАРЛАНУ *Зарлан етістігінің қимыл атауы.* Әрине, әлі де болса да, өлгені өліп жатты, бірақ *з а р л а н у*, жылау-сықтау болған жоқ (М.Жұмабаев, Шығ.). – Ақсақал, мұныңыз ежелгі, ескі сарын, *з а р л а н у*, жалбарыну, – деді Ырымбек (Ә.Көшімов, Қысталаң.). *З а р л а н у м е н* іс біте ме, Таусыла ма іште наз. Ел аралап кеттім кезіп, Таппай басқа еш лаж (С.Машақов, Жыл.).

ЗАРЛАНУШЫ з а т. *Зарлай беруші, зар айтушы.*

ЗАРЛАНУШЫЛЫҚ з а т. *Зарлай берушілік, зар айтушылық.* Меніңше, бұл сияқты мұңаю мен *з а р л а н у ш ы л ы қ т ы ң* бөрі де көк тиынға тұрмайтын нәрсе («Лен. жас»).

ЗАРЛАТ= е т. **1.** *Зар еңірету, жылату.* Ол *з а р л а т п а ғ а н* жетім-жесір бар ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әйелді асып, *з а р л а т т ы*, Балалар қашып далаға, Балапандай шырылдап Дауылдай елді шаңдатты (О.Шипин, Дастан). Ақылымнан танғанда, Азуымнан шалғанда, Көрі қойдың жасындай, Аз ғұмырым қалғанда, Нендей ақыл айтармын?! Ата жауың қалмақ-ты, Ел-жұртыңды *з а р л а т т ы* (М.Мақатаев, Шығ.). Жарымды алып қор қылдың, Жас өмірде тасынған. Айырып, от қып өртедің, Әбіш сынды асылдан. Тілеуді кесіп Құдайым, *З а р л а т ы п* қойды артынан (Абай, Тол. жин.). **2.** *Зар қақсату, зар қақтыру.* Арамнан адалды ақтап ала алмадым, Жанғанның жанын сақтап қала алмадым Ел *з а р л а т қ а н* арсыздың қылығынан Жанына жаным шошып бара алмадым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ей, жалған-ай, дүние-ай! Шіркін... Жанның төттігі-ай! Алдамшы бақ, опасыз дәулет! Сендерге алданып жаным жақсылық қылмапшын ғой... Талайды қақсаттым, талайды *з а р л а т т ы м...*

о дүниеде заманым әлдене болады!? Ішім, Ішім!.. әкетті... өртеді... күйдірді... жандырды... (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Зырылдау.* *З а р л а - т ы п* кілем ұшты көкке таман, Дүниеден ғайып болды біраз заман, Буланып дүние жүзі көрінбеді, Патша жығылам деп қорықты жаман, «Мен тайып дүнияға кетсем құлап, Апырмай, өлмей тірі қалам ба аман?» (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** *Сыбызғы, қобызды безілдету.* Қой шетінде қойынынан Алып қайта сыбызғыны *З а р л а - т а д ы*, кезед қырды Тынық түнде сыбызғы үні (О.Шипин, Дастан).

ЗАРЛАТТЫР= е т. *Қақсатып, зарлатып қою.* «Құдайдан қорық», «Тәубаға кел», «Сақта, төңірім, патшаны» дейтін дұғаларды *з а р л а т т ы р м а қ ш ы* болды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ЗАРЛАТТЫРУ *Зарлаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ЗАРЛАТУ *Зарлат етістігінің қимыл атауы.* Жібереік, қайта өзді-өзің кінәлас, *З а р л а т у - ғ а* дәтіміз біздің шыдамас (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қан жұтқан арамдықпен месқарындар, Қорықпады *з а р л а т у ғ а* Күләнданы. Есметтің тоқтысы мен қымызына Сатылды бүлдіргендей беттің ары (Ж.Саин, Күләнда).

ЗАРЛАУ *Зарла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Зар еңіреу, жылау.* Таң сәрі яки бесінде, Оқ жұтқан ана төсінде – Көріп пе ең сәби *з а р л а - у ы н*, Бұл содан менің есімде (Қ.Ұябаев, Тағ-дыр.). **2.** *Зар қақсау, зар илеу.* Әрине, халықтың осынау жаңа жырында бұрынғыдай *з а р л а у* мен сарнау болмайды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). **3.** *Қайғы жұту, ішкі қсаболу.* Қарақұштен жеңіліп, қайғы басып, Өлгісі кеп, өмірден *з а р - л а у* болмас. Адамдағы жан, қуат, тапқыш талант Гүл шашпай, жеміс бермей қалмау болмас (С.Торайғыров, Алаш ұраны). «Сарқытындай өлімнің қалған қарға, Екеу болса, дүние-ай, арман бар ма!..» Аракідік назарын аударады, Төрт бүктеліп еденде қалған жарға. Қауіптеніп түндерге, таңдарға да, Үн шығармай ішқұса *з а р л а у д а* ана (М.Мақатаев, Шығ.).

Зарлау болды. ж е р г. *Зарлы болды, кемтарлық көрді.* Ол жігіттің бір-ақ баласы бар, бастан *з а р л а у б о л ы п* жүр (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ЗАРЛАУШЫ з а т. *Жылаушы, еңіреуші.*

ЗАРЛАУЫҚ¹ с ы н. **1.** *Қақсауық, сарнай бергіш.* – Білесіз бе, Ибрагим, тым *з а р л а - у ы қ* болу да пайдалы емес (М.Ақынжанов, Ыбырай.). **2.** *Зар айтқыш, зарлай бергіш.* *З а р л а у ы қ* Дәмеш, қой дегенге көнбей қосыла зарлап, көп уақыттан кейін жұрт зорға тоқтатты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ЗАРЛАУЫҚ² з а т. к ө н е. с ө й л. *Жаттап оқу тәсілі.* Оның есесіне *з а р л а у ы қ* (жаттап

оқу) жалпы мағлұмат беретін мектептерге қорғалмайтын болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗАРЛЫ с ы н. **1. Қасіретті, мұңды, шерлі (адам).** Мал десе, жанын сатар әкем жарлы, Бола ма малды көрсе, кедей арлы? Шерімді ішімдегі тоқтатайын, Өтіпті менен бұрын талай *з а р л ы* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сүйгеніне қосылмай, күңіреніп өткен махаббат мұңдары, күн боп бір күркіремей, күрсінуге өткен күн аналар, *з а р л ы*, қайғылы қарақат көздер көз алдыңа елестейді (Д.Әбілев, Арман.). Мен-дағы сен қуансаң, қуанамын. Күн көрген көлеңкеде дуанамын. Қарағым, жарлымысың, *з а р л ы-м ы с ы ң* Анықтап сырынды айтсаң, уанамын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2. Зәру, зәрлі, кенде, зар.** Ал Байжан балаға *з а р л ы* кісі еместігі көрініп тұр (М.Дулатов, Шығ.). Перзентке *з а р л ы м ы з*, тақсыр! Перзент үшін алғам ғой. Тақсыр! «Қырықтың бірі – Қыдыр» деп еді, қайта батаңызды беріп кетіңіз! (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3. Зарға толы, мұңды, қайғылы, жан тебіренгерлік.** Құзғын, қарға ғана тынбай шарлап мұңлы аспанды, Отырардың аянышты *зарлы* өмірі басталды, Айдай әлем мойындаған даңқы бар, Жүз елу мың халқы бар, Нән қаланың асқақ әні осыменен шектелді... Үш күннен соң екі адамды Шыңғыс ханға ап келді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бірақ қожалар, ноғай молдалар көбінесе ақын болмағандықтан қазақтың ертегі-жырларындай келістіріп, мұңды, *з а р л ы*, әдемі қылып шығара алмаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сол әнін соған арнаған. Ашулы, *з а р л ы* сарынмен, Қорқыт – түбі түрік, қалмақ, Ойы – өмір мен өлім жайын өнге дәл салмақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4. Жан түршігерлік.** Алыстан алабұрттып сағымдана, Ең қайғылы кезім мен Ең көңілді шағымда да Өкшелеп, елес беріп қалмайды бір Өткен *з а р л ы* соғыстың ескі лебі... Мынау сенің өкеңнің костюмі еді (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5. Зар мен мұңға толы, қайғылы (дауыс, үн).** Қара түнді қақ жарып, оқыс шыққан *з а р л ы* дауыс мұндағы кісілердің жүрегін зырк еткізді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Керуен басы батыр жігіт Сыбызғышы жырлағанда, Елестейді өткен бір күн *З а р л ы* үнді тыңдағанда (О.Шипин, Дастан.). Ұлар құс – кең даланың қарлығашы, Жанзекет әні ғажап, *з а р л ы* әнші. Сағыныш арамызда үзілген жоқ, Ей, қалқа, бір кездесіп, жарылқашы! (К.Салықов, Жезкиік). Есет үйінен шыққан *з а р л ы* үн кең далаға да, шатқалды, шың-құзды тауға да естіліп жатты (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Жылаумен *зарлы* болды үн, Кедейлер құл, әйел күң. Мақсатына жеткен кім? (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Қалың жиын келе жатты жүректері жаралы Оркестрдің

зарлы даусы мұңға бөлеп қаланы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Аузында зарлы желі бар. *Көкірегінде шері, аузында зары, көңілінде мұңы бар [адам].* Шернияздың шері бар, Шерлі қалған елі бар, Көзінде қанды селі бар, *А у з ы н д а з а р л ы желі бар*, Ел ниязы – Шернияз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Зарлы қылды. *Бейшара күйге түсірді, сорлы етті, сорын қайнатып, өзін зарлатты.* Қаһарынды жіберіп, Тең құрбымнан кем еттің. Мұндай *з а р л ы қ ыл ғ а н д а й* Мен бейшара не еттім?.. Жыладым зарлап, Ғали жоқ, ісіне көңім күдіреттің! (М.Дулатов, Шығ.). Қарағым сенен айырылып, Күндіз-түні зар қылып, Қатты *з а р л ы қ ы л д ы м* ғой (Ғашықтық дастан.).

ЗАРЛЫҚ з а т. к ө н е. **1. Мұң-зар, қайғы-қасірет.** Жолдастар еркін жүрген онда қалып, Мені де ойлайтын-ды ойына алып. *З а р л ы-ғ ы н* балаларының есіткендей, Отырмын сол себептен қайғыланып (Б.Күлеев, Таңд. шығ.). Шеріңе бір тілекті ал деп едің, Алдың ба өзің қайырып жарлығыңды? Ханекем, қазым да сен, төрем де сен, Мен байғұс саған айттым *з а р л ы-ғ ы м д ы* (Айтыс). Жасаған, бендем десеңші, *З а р л ы ғ ы м д ы* көрсеңші (Ғашықтық дастан.). Бұл сөзіме мойын бұр, Таусылар ма *з а р л ы қ* сөз Мұңлықтан болдым жазы-күз (Ғашықтық дастан.). **2. Мұңлы, шерлі адам, қайғылы жан.** Елсізде екі *з а р л ы қ* қосылар күн – Сыртынан аңдығаны өнші бардың: Ғашықтар зиратынан байғыз жылап, – Қобызда бөрі қалған осылардың (Х.Ерғалиев, Көбікшашқан). Кім екен саған еткен зорлық, қысым, Адасқан Атыраудан *з а р-л ы қ п ы с ы ң*? Көлшігім, бұлақтарым – бөрі саған, адасқан Отанынан зарлық құсым (М.Мақатаев, Шығ.).

Зарлығын айтты. *Зарын айтты.* Хан екем, қазым да сен, төрем де сен. Мен байғұс саған *айт-ты м з а р л ы ғ ы м д ы* (Шернияз, Шығ.).

Зарлық етті [қылды]. *Зарын айтты, мұңын шақты.* Тұрады бір Аллаға *з а р л ы қ е т і п*, Барады сол уақытта үш күн өтіп. Болғанда төртінші күн құдауанда Су жылжып тізесіне келді жетіп (Құламерген). *З а р л ы қ қ ы п* Зүһражан жылай берді, Құшақтап кеудесінен Таһир ерді (Ғашықтық дастан.). Тілемесе негеді, Бермесе *з а р л ы қ е т е д і*. Жалғандағы жалғзын Неге мұндай етеді (Қисса-дастандар). Тұруға ерінемін төсемімнен, Сақтадың талай кезік, шешегіңнен. Алладан *з а р л ы қ е т і п* мен тілеймін, Бүгін күн тәуір қыл деп кешегімнен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Зарлық тартқызды. *Зарын тартқызды.* Басында әке айтпаса, ақыл жарлық, Ағайын табылмаса ой саларлық, Қалжыңбассып өткізген қайран дәурен, Түбінде *т а р т қ ы з-*

б а й ма ол бір *з а р л ы қ*? (Абай, Тол. жин.). Азат ақыл ойланбай мида жатса, Шіріп, тозып *т а р т қ ы з а р* ол бір *з а р л ы қ*. Сырын сынар талапты ер табылғанда, Бұл бақшада мысал көп ой қозғарлық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ЗАР-МҰҢ з а т. *Қайғы-қасірет, мұң-шер*. Құрбысының мынадай *з а р-м ұ ң ы н* естіген соң, Күмісбек шыдап тұра алмады (Ғ.Сланов, Асау арна). Ғашықтардың ән-жырына, *з а р-м ұ ң ы н а* сол сәттердің өн бойы толы десем артық болмас (С.Сматаев, Армысың.). Қыз жылады құзға шағып *з а р-м ұ ң ы н*, Қарғап, сілеп, дүниенің тарлығын Секіруге сүйгенінің соңынан Бірақ күші жетпей қалды сорлының (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЗАР-НАЛА з а т. *Жалбарыныш*. Мешіттің құпта оқыған ғұламасы, Мүнәжәт уалилердің *з а р-н а л а с ы*. Бір сөзін бір сөзіне киыстырар, Әрбірі келгенінше өз шамасы (Абай, Тол. жин.).

ЗАРП [ар. ضرب]: *зарп ұрды. Тегіп тастады*. Сол тазшадан үмітін үзген соң, есігін *з а р п ұ р ы п* үйге кірді (Қозы Көрпеш.).

ЗАРПЫ¹ [ар. ضرب] з а т. *Соққы, қишті әсер*. Ақбілектің *зарпынан* Таужаңғырыпқалады (Қамбарбатыр). Сорғалап қан ағады, Қатты таяқ *з а р-п ы н а н* Қарашаш сұлу талады. Ұрып жығып шешесін (Батырлар жыры). Бәсекеменен бұл кезде Мал жиған пасық байлар көп Пейілі төмен жалшыдан. Жаздырмай қолын жоқшылық, Кетпеген кімдер кіжініп, Кемтаршылық *з а р-п ы н а н* (Базар жырау, Шығ.).

ЗАРПЫ² з а т. көне. *Зардан*. Тоғызбидің *зар-п ы н а н* Есендеспей барамын, Қайран жұртым, елдегі Жасы бір үлкен көріге (Үш ғасыр.). Қалмасын айтқан көңілің, Бір-екі ауыз айтайын Көңілімнің *з а р п ы н а н* (Ақберен). Оның уақытында келмегені *з а р п ы г о й* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Мен жоқшылықтың *з а р п ы н* көп көрдім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАРПЫ³ з а т. көне. *Атағы, даңқы, дабысы*. Қобыланды деген *з а р п ы м а* Қорған болып барғанмын Туғаннан-ақ халқыма (Батырлар жыры).

ЗАР-СӘРГӘР [ир. زار سرگردان] з а т. *Зар-мұң*. *З а р-с ә р г ә р д а н* қайғырдым, Әуре болып сен үшін (Ғашықтық дастан.).

ЗАРСЫЗ с ы н. *Мұңсыз, шерсіз, зары жоқ*. Тапсам табам, таба алмасам, Бұл жалғанда тұрмаймын. Арсыз – жансыз, жансыз – жарсыз, *З а р с ы з* жатқа мойын бүрмаймын (Б.Күлеев, Танд. шығ.). Бұлардың бірі күшті, біреуі әлсіз, Күні жок бағзысының өтер *з а р с ы з*. Көбіне азу, тұяқ, тырнақ сыйлап, Қалдырдың тағы көбін бір қарусыз (М.Дулатов, Шығ.).

ЗАРУАТ с ы н. көне. *Зәру*. Сол құлар *з а р у а т* болып тұрғанда қазақтарға ақша беріп,

борышқа айына бір теңгеге он тиын һәм көптеп өсім алады («ДУГ»).

ЗАРУРАТ [ар. ضرورة] с ы н. ж е р г. *Зәру, мұқтаж*. Бұл бір *з а р у р а т* нәрсе болған соң ала қояйын деп едім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАРШЫ з а т. *Зарайтушы*. Әрине, машинаға қарсы емеспін, Орынсыз өкпе айтатын *з а р ш ы* емеспін. «Машина – бізге жау» деп қата пікір, Зиянды үгіт айтар жаршы емеспін (С.Сейфуллин, Шығ.).

ЗАРЫҒУ *Зарық етістігінің қимыл атауы*. Қыз бен жігіт – ғашықтар арасында айтылар сағыныш, *з а р ы ғ у* жайлы сөздер қозғады (А.Хангелдин, Қараторғай). Әннің сөзі Абайдікі болғанмен, мұңы Бәтестікі болып шыққандай сағыныш та, *з а р ы ғ у* да, қайғы да бар еді (Ж.Молдағалиев, Торғай). Қайда да зарлау, *з а р ы ғ у*, Қайда да зорлық, зомбылық Күйінткен елдің жанын у, Көзінің жасын көл қылып (І.Мәмбетов, Тарланбоз).

ЗАРЫҚ= е т. 1. *Зар болу, аңсау*. Атасының көрісіп айтқаны: «Күнім, айым, жарығым, *З а р ы-ғ ы п* көрген жалғызым, Көзімнің нұры көлеңкем, Бойымда қуат, мерекем, Сағындым төтті лебізің, Дәулет құсым, берекем (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жыласақ шын *з а р ы ғ ы п* бір Құдайға Ойлама қалады деп зарың жайға! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ата-анасы *з а р ы қ а н д а* көрген баласы екенін де ойлап, не себепті жаман күйеуге бергеніне қайран қалып жүрді (М.Дулатов, Шығ.). Сондай елді көре алмай, Ақын Абай *з а р ы қ қ а н*. Соңынан елі ере алмай, Қайғыда жүдеп қамыққан. Біз көрерміз, үміт бар, Тией бер осы халыққа. Озырлық күш, ғұрыптар Жасай бермес тарихта (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

2. *Сағыну, тағаты таусыла кету, сарғая тосу*. Көрісе алмай *з а р ы ғ ы п*, Сарғайысқан екі жас, Көріседі – көңіл мас. Жылы у бойға тарайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Сарғайдым терезеден қарай-қарай, *З а р ы ғ ы п* шыдамайды төтті жан-ай (Бес ғасыр.). Бұрынғы өткен дәурен қайтып келмес, *З а р ы ғ ы п* күндіз-түні сағынсақ та. Жастардың біреуіндей білгендейміз, Қартайып өбден естен жаңылсақ та (Шал ақын, Өлеңд.).

3. *Тарығу, мұқтаж болу*. Нұрғанымның үйі мен ауылы енді судан шын *з а р ы қ т ы* (М.Әуезов, Абай жолы). Уа, данышпан базам! Езілгенді теңедің, *з а р ы қ қ а н д ы* жебедің, Жер жүзіне шамшырақ Орнатамын! – деп едің (Жамбыл, Шығ.). Қайта шапқан жауынды танығасын, Құдайыңа шынымен табынасың, Атамекен, жұртыңды сағынасын. Бұралқы боп, жат жерде *з а р ы ғ а с ы ң* (М.Мақатаев, Шығ.).

ЗАРЫҚТЫР= е т. 1. *Сағындыру*. Тасытып жүрек қанын, коздің жасын, Сағынтып *з а р ы қ-т ы р с ы н*, аямасын. Ләззат қайғымыздан алар қанша? Жалғыз-ақ біздің тілек – соны

аңғарсын (М.Дулатов, Шығ.). **2. Тостыру, күттіру.** Мұнан басқа талай «бақтарым» айтылмай да қалды. Себебі: сіздерді *з а р ы қ т ы р м а й*, ақырғы «барымды» айтпақпын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3. Мұқтаж ету, тарықтыру.** Аз жұмысым бар еді сізде – дейді, Бір азырақ ақша бер бізге – дейді. Тірі болсам, кісіңіз екі келмес, *З а р ы қ т ы р а р* деп күдер үзбе – дейді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қара бұлт қаптап көкке мұнартып, *З а р ы қ т ы р ы н* жаумай енді құрғатып. Ел бағына туған сонда ер едің, Шашып нұрын Сібір халқын қуанытып (М.Дулатов, Шығ.).

ЗАРЫҚТЫРУ *Зарықтыр етістігінің қимыл атауы.* Басы Бапаң боп күтіп тұрған көпшілікті *з а р ы қ т ы р у д ы ң* керегі жоқ (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Үш жылдың үш күндей өте шығуы да мүмкін, үш ғасырдай *з а р ы қ т ы р у ы* да мүмкін (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ЗАРЫП *з а т. ж е р г. Зардат, салдар.* Қадірін білмей қалмаңыз, қолдағы тұрған алтынның. Алтын азып, мыс болар, Күтүсіздің *з а р ы н а н* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАРЯД *з а т. 1. Атылатын не жарылатын құралға от беретін зат; дәрі. З а р я д* қолданылу мақсатына, жасалуына тегіне және қолданылу тәсіліне байланысты бірнеше түрге бөлінеді: жарғыш заряд, атомдық заряд, қопарғыш заряд, термоядролық заряд т.б. (ҚҰЭ). **2. ф и з. Белгілі бір денедегі, заттағы электр қуаты.** Қауырсын әрдайым шарға жабысқанда онан электрдің аз да болса бір үлесін – *з а р я д ы н* алып кетіп отырғаны түсінікті (К.Әбдіғапаров, Қызықты физ.). **3. а у ы з. Күш-қуат.** Айқыш-ұйқыш *з а р я д т а р* дір еткенде, Тамыр бойлап, ток ойнап жүректерде, Ақ моншағын аспан да шашып алып, Нұр жамырап жөнелсе түнектерге (М.Мақатаев, Шығ.).

Атомдық заряд. *ә с к. Ядролық қаруда (ракета, снаряд, бомба) қопарылыс тудыру үшін қолданылатын зат (ҚҰЭ).*

Жарғыш заряд. *ә с к. Снаряд корпусын жару немесе оның ішіндегі жарақаттағыш заттарды жан-жаққа шашырату үшін снаряд ішіне салынатын қопарғыш зат (ҚҰЭ).*

Заряд картузы. *ә с к. Артиллерия мен минаатардан атылатын дәрі зарядының дорбасы. З а р я д к а р т у з ы* берік, су, шаң өткізбейтін, атқанда түгел жанып кететіндей болуы керек. Шірітетін және зеңбіректі оқтауға кедергі болатын қалдықтары болмауы керек (Қаз. тілі термин. Әскери.). *З а р я д к а р т у з ы* жібектен, мақта матадан, сондай-ақ нитроқабықшадан жасалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зарядтау қондырғысы. *т е х. Электрлік аккумуляторларды зарядтауға арналған*

қондырғы. З а р я д т а у қ о н д ы р ғ ы с ы тұрақты ток көзінен (кернеуді реттеуге қажетті диапазоны бар генератордан немесе түзеткіштен) және зарядтағы ток күшін реттеуіш пен аккумуляторды ажырататын автоматтан тұрады (ҚҰЭ).

Зарядтың сақталу заңы. *ф и з. Кез келген тұйық жүйенің (электрлік оқшауланған) электр зарядтарының алгебралық қосындысының өзгермейтіндігі (сол жүйе ішінде қандай да бір процестер жүрсе де) туралы табиғаттың іргелі дәл заңдарының бірі. З а р я д т ы ң с а қ т а л у з а ң ы н* бөлшектер саны сақталуының салдары ретінде қарастыруға болады. Мыс., макроскопиялық дене зарядталған кезде зарядты бөлшектер саны өзгермейді, тек зарядтардың кеңістікте қайтадан тарала орналасуы өзгереді: зарядтар бір денеден басқа бір денеге ауысады (ҚҰЭ). *З а р я д т ы ң с а қ т а л у з а ң ы н ы ң* дәл орындалатындығын электронның өз зарядын $5 \cdot 10^{21}$ жыл бойы жоғалтпайтындығынан көруге болады (ҚҰЭ).

Қатты ракеталық отын заряды. *ә с к. Белгілі бір пішінде бір немесе бірнеше блок етіп жасалып, ракеталық қозғалтқыштың камерасына салынған қатты отын (ҚҰЭ).*

Қопарғыш заряд. *ә с к. Әскерлердің қозғалысына тосқауыл келтіретін құрылыстарды жою үшін пайдаланылатын заряд (ҚҰЭ).*

Оң [теріс] заряд. *ф и з. Бір-біріне қарама-қарсы зарядтар. Сутегінің молекулалары о ң з а р я д п е н*, оттегінің молекулалары *т е р і с з а р я д п е н* зарядталады (Ж.Жатқанбаев, Су.). Осылай ықпалынан металдың бетінен бөлініп шығатын *т е р і с з а р я д т а р* электрондар екендігі тәжірибеде анықталды (П.Полатбеков, Оптика).

Тау-кен өндірісіндегі заряд. *к е н. Тұтасып жатқан қатты кенді (кентас, көмір т.б.) шетінен ұсатуға пайдаланылатын заряд (ҚҰЭ).*

Термоядролық заряд. *ф и з. Ядролық синтез реакциясына бейім әрі орасан көп энергия бөліп шығаратын сутек изотоптарының қоспасы (ҚҰЭ).*

ЗАРЯДТА = *е т. 1. От беру, оқтау. 2. Белгілі бір денеге электр қуатын ендіру, заряд беру.*

ЗАРЯДТАЛ = *е т. Заряд алу.* Тізбекті тұйықтаған кезде конденсатор R2 кедергі арқылы *з а р я д т а л а* бастайды (К.Айманов, Физика.). Әрине, тізбекте тұтқиылдан ток пайда болуы үшін теріс *з а р я д т а л ғ а н* электрод – диск өзіне түскен сәулені «судай сіміруі» тиіс (А.Қалығұлов, Жарық.). Магнит өрісі *з а р я д т а л ғ а н* бөлшектердің қозғалу бағытын (жылдамдығының шамасын өзгертпей) ғана өзгертеді (ҚҰЭ).

ЗАРЯДТАЛУ *Зарядтал етістігінің қимыл атауы.*

ЗАРЯДТАН = е т. *Заряд, от алу.*

ЗАРЯДТАНУ *Зарядтан етістігінің қимыл атауы.*

ЗАРЯДТАУ *Зарядта етістігінің қимыл атауы.* 16 октябрьдің түнінде *з а р я д т а у* секциясы бастығының орынбасары Владимир Иванович Петровтың басшылығымен соңғы 494 тонна тротил қопарғыш заты қаланып болды (Ж.Жұмаханов, Адам.).

Зарядтау стансасы. к е н. а) *Кен қазбаларында, шахта немесе кеніш үстіне орналасқан, электровоздардың аккумулятор батареяларын зарядтауға арналған электр қондырғысы.* Әдетте *з а р я д т а у с т а н с а с ы н д а* аккумулятор батареяларын сақтайды және жөндейді (Қаз. тілі термин. Кен.). ә) *Кеніштік ауатасуыштардың баллондарын жоғары қысымды арнайы компрессордан сығылған (қысым 14,7-19,6 Мпа) ауамен толтыратын кен қазбаларындағы орын* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ЗАРЯДТЫ с ы н. *Зарядталған, заряды бар.* *З а р я д т ы* бөлшектерді бақылауға және зерттеуге арналған физикалық приборлар бар (ҚСЭ).

Зарядты бөлшек үдеткіштері. ф и з. *Электр өрісінде үдету арқылы энергиясы жоғары зарядталған бөлшектерді (электрондарды, протондарды, атом ядроларын, иондарды т.б.) алуға арналған құрылғы.* *З а р я д т ы б ө л ш е к ү д е т к і ш т е р і н д е* зарядталған бөлшектер вакуумдық камера ішінде электр өрісінің көмегімен үдетіледі (ҚҰЭ). *З а р я д т ы б ө л ш е к ү д е т к і ш т е р і н д е* – қазіргі физиканың негізгі құралдарының бірі – жоғары энергиялы бөлшектер шоғы табиғатты, элементар бөлшектердің қасиеттерін зерттеуде, атом ядросы физикасы мен қатты дене физикасында, сондай-ақ, химия, биофизика, геофизика саласында, қолданбалы мақсатта (дефектоскопия, өнімдерді стерильдеу, сәулемен емдеу) т.б. қолданылады (ҚҰЭ).

ЗАРЯДТЫҚ: *зарядтық жұптылық.* ф и з. *Электрмагниттік не күшті өзара әсерлерден пайда болған процестердегі шын бейтарап бөлшектердің (немесе бөлшектер жүйесінің) қалпын сипаттайтын кванттық сан.* *З а р я д т ы қ ж ү п т ы л ы қ* ұғымы зарядтық түйіндістік операциясы (амалы) кезінде электр-магниттік не күшті өзара әсерлердің мәні өзгермейтіндігіне байланысты шықты (ҚҰЭ). *З а р я д т ы қ ж ү п т ы л ы қ* зарядтық түйіндістік операциясымен салыстырғанда толқындық функцияның қалпымен анықталады (ҚҰЭ). Электрмагниттік не күшті өзара

әсерлерден пайда болатын кез келген процесте *з а р я д т ы қ ж ү п т ы л ы қ* сақталады (ҚҰЭ).

Зарядтық түйіндістік. ф и з. *Қандай да бір өзара әсерге қатысатын барлық бөлшектер олардың өздеріне сәйкес антибөлшекпен ауыстыратын амал (операция).* Тәжірибе *з а р я д т ы қ т ү й і н д е с т і к* кезінде күшті және электрмагниттік өзара әсерлердің өзгермейтіндігін көрсетті, яғни күшті және электрмагниттік өзара әсерлердің бірдей күйде тұрған бөлшектері мен антибөлшектері бірдей болады (ҚҰЭ). Бөлшекті оның антибөлшегіне ауыстырған кездегі күшті және электрмагниттік өзара әсерлердің симметрия заңдарынан шын бейтарап бөлшектер (немесе жүйелер) үшін зарядтық жұптылық сақталады деген қорытынды шығады. Ал көптеген ыдырауларға себепші болатын әлсіз өзара әсерде *з а р я д т ы қ т ү й і н д е с т і к к е* қарағанда симметрия сақталмайды (ҚҰЭ).

ЗАТ' з а т. 1. *Табиғаттағы барлық ірілі-уақты, жанды-жансыз нәрселер.* Көмірден кокс, газ, қара май, тағы толып жатқан пайдалы *з а т т а р* шығады (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім). Әсіресе сұңқар мен ителгіде «қиғак» мүйіз өте анық көрінеді. Әдетте құс тістеп тартқан *з а т ы н* сол мүйіз арқылы қиып түсіреді. Шын мәнінде бұл бүркіттің азуы есебінде жұмыс істейді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Аң мен құстың тәтті етін, қымбат терісін, мамық, жүн, қауырсындарын, мүйізі мен тұяғын, тісі мен сүйегін және басқа қымбат *з а т т а р ы н* алып, дүние-мүлік жинауды көсіп студі қазақ аң аулау кәсібі дейді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Базарда ат та тұрса, атан тұрса, Қымбат *з а т* алтын-күміс қатар тұрса, Алар ем домбыраны елден бұрын, ілулі жанат бұлғын шапан тұрса (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 2. *Адамның күнделікті тұрмысына қажетті керек-жарақтары; дүние, мүлік, бұйым.* Үйдің іші әдемілеп жиналған, Өрескел тұрған бір *з а т* жоқ (С.Ерубаев, Шығ.). Ол байдың өзімен тең баласы бар, Киімін киейін деп үйге кірді. Сыпырып бар киімін киіп алып, *З а т* алды үйден тағы неше түрлі (О.Шипин, Дастан.). 3. *ж а р а т ы л ы с т а н у.* *Тыныштық массасы мен кеңістікте шектелген пішімі бар бөлшекті нысандардың (атом, молекула, ион, денелер) жиынтығын білдіретін негізгі физикалық ұғым.* *З а т* бөлшектерінің өзі белгілі бір өрістердің кванттарына айналады да, өзінің таза дискреттік сипатын жоғалтады, ал өріс болса үздіксіз болудан қалып, өзінің кванттары – дискреттік құрылымын құрайды (ҚҰЭ). Дене мен *з а т* бөлшектері ауыспалы жылдамдықпен қозғалып, ал өріс (мезондықтан басқасы) вакуумдегі жарық жылдамдығымен бірдей тарайды (ҚҰЭ).

Элементар бөлшектер (электрон, протон, нейтрон т.б.) дәрежесінде *з а т* пен өрістің айырмашылықтары шартты болады (ҚҰЭ). 4. филос. *Салыстырмалы түрде басқа нәрседен тәуелсіз, орнықты жеке бір нәрсе, дене, адам іс-әрекетінің құралы*. Философияда *з а т* ұзақ уақыт бойы өзінің қарапайым мағынасында, тек объективті дене есебіндегі қасиеттерімен бірге ғана қарастырылып келді (ҚҰЭ). *З а т* *ы* тек қана бір жағынан қарастыру, оның физика, химия, яғни табиғи қасиеттерімен ғана шектелу абстрактілік түсінікке соқтырады (ҚҰЭ). *З а т* *ы* *ы* толық түсіну үшін оны адамға, адамның мұқтаждары мен мақсат-мұраттарына, талғамдары мен құндылықтарына байланыстыра қарастыру қажет (ҚҰЭ). 5. к ү к ы к. *Мүліктік құқық қарым-қатынасындағы негізгі нысан*. Азаматтық құқықта *з а т* өркілы негіздемелер бойынша жіктеледі: өндіріс құрал-жабдықтары және тұтыну *з а т т а р ы*; біртекті *з а т т а р* және дара *з а т т а р*, бөлінетін *з а т т а р* және бөлінбейтін *з а т т а р* т.с.с. (ҚҰЭ). 6. а у ы с. *Табиғи жаратылыс*. Құдай тағаланың *з а т ы н а* пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай ғашықпын демек те орынсыз (Абай, Тол. жин.). Алла тағаланың *з а т ы*, ешбір сипатқа мұқтаж емес, біздің ақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттар бірлөн тағрифлап танымаққа керек (Абай, Тол. жин.). Жап-жалпақ жауырыны, жатыр дала, Ақын дала, алапат батыр дала. Ақмола мен Қостанай арасында, Дөн өскен татырға да, тақырға да. Ерекше-ау, жаралысың, *з а т ы ң*, дала! (М.Мақатаев, Шығ.). 7. а у ы с. *Бір нәрсенің негізі, мәні, мағынасы, мазмұны*. – Е, балам, мен бұл араға келгенде сенің атың түгіл *з а т ы ң* да жоқ еді (С.Жүнісов, Жапанда.). Отау деген ат қана. Атта тұрған не бар? *З а т ы н д а* емес пе әңгіме! (Ғ.Сланов, Замана.). Қазір біздің көз алдымызда ғасырлар бойы өзгермей келе жатқан ежелгі мамандықтардың аты ғана емес, *з а т ы* да өзгеріп жатыр (К.Смаилов, Мамандық.).

Зат алмасу. *Барлық тірі организмдердің тіршілігі үшін қажетті биохимиялық реакциялар мен химиялық өзгерістер*. Өсімдіктер мен жануарлардың өртүрлілігін сипаттайтын қаншама ерекшеліктері болса да, олардың өмір сүруінің негізі – *з а т а л м а с у* процесі (Қ.Нұғманжанов,.. Гистология.). Тамақты көп жеу асқазанның шамадан тыс әрекеттенуіне, сөйтіп *з а т т а р а л м а с у ы н ы ң* бұзылуына соқтырады (М.Қайрақбаев, Рактан. сақтан.). Су – *з а т т а р а л м а с у* мен организмдер дамуы жүзеге асырылатын негізгі орта (Табиғат сулары.). Құстардың көбісі насекомдар мен сүтқоректілерді, әсіресе, майда тышқандарды қорек етеді. Олардың организмінде *з а т а л м а с у*

процесі басқа омыртқалы жануарларға қарағанда өте тез болатындықтан көп зиянкестерді қырып отырады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). *З а т а л м а с у* организмде жүріп жататын барлық химиялық процестердің жиынтығы. Қоректік заттардың организмге енуі, олардың ферменттер әсерінен ыдырауы, пайда болған жай заттардың клеткалар мен мүшелерге тасымалдануы, олардың тотығуы, энергия бөлініп шығуы, клетка құрауыштарының биосинтезделуі және соңғы өнімдердің организмнен бөлініп шығуы (Қаз. тілі термин. Биология).

Зат есім. л и н г в. *Заттың, нәрсенің атын білдіретін сөз табы*. *З а т е с і м* категориясына жататын сөздер нақтылы заттардың да, заттық ұғымдардың да аттарын білдіріп, кім? не? деген сұрауларға жауап береді (Қазіргі қаз. тілі.). Оның Шайбай мен Аббастан орысша жүзге тарта *з а т е с і м* мен отыз шақты естік үйренген олжасы бар (Д.Әбілев, Ақын.).

Зат етпейді. ж е р ғ. *Ештеңе етпейді, дәнеңесі кетпейді, түк те қылмайды*. Ауру адам дәрігерге көрінсе, *з а т е т п е й д і*, жазылып кетеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Барса, бара берсін, *з а т т а е т п е й д і*, қашанғы оны алақанға сала бересіңдер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Затқа құқық. э к о н. *Объектісі зат болып табылатын азаматтық құқық*. *З а т қ а қ ү қ ы қ т ы* иеленуші тұлға белгіленген заңдар шегінде үшінші тұлғаның жәрдеміңсіз және келісіміңсіз, меншік иесі ретінде затты өз қалауынша иеленеді, пайдаланады және өкім жүргізеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Заттардың теңдестігі. г е о л. *Тұп таужыныстар мен олардың әртүрлі өзгерістерге ұшырауы нәтижесінде қалыптасқан жаңа таужыныстар (метаморфтық таужыныстар, метасоматиттер) арасындағы қарым-қатынастарды сипаттайтын мөлшерлік шама*. *З а т т а р д ы ң т е ң д е с т і г і н* нақтылау барысында жүргізілетін арнаулы есептеулер өзгермелі және өзгерген таужыныстар құрамындағы әрбір құрамбөліктің мөлшерлік өзгерістерін анықтауға, яғни таужыныстар өзгерістерінің бүкіл болмыс-бітімін сипаттауға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Геология).

Заттың агрегаттық күйі. ф и з. *Бір заттың әртүрлі күйі*. *З а т т ы ң б і р а г р е г а т т ы қ к ү й і* ден басқа бір күйге ауысуы оның потенциалдық энергиясының секірмелі өзгеруімен қоса қабат жүреді және ол молекулааралық қашықтық пен молекулааралық өзара әсерге тәуелді (ҚҰЭ). *З а т т ы ң а г р е г а т т ы қ к ү й і* температура мен қысымға тәуелді (ҚҰЭ). *З а т т ы ң а г р е г а т т ы қ к ү й і* н анықтайтын негізгі шама – молекулалардың өзара әсерінің орташа потенциалдық энергиясының олардың

орташа кинетикалық энергиясына қатынасы (ҚҰЭ). *З а т т ы ң* бірнеше *а г р е г а т т ы қ к ү й і н і ң* болуы – оның молекулаларының (атомдарының) жылулық қозғалысы мен өзара әрекеттестігіндегі айырмашылықтарға байланысты (Қаз. тілі термин. Кен.).

ЗАТ² з а т. *Ұлты, тегі, руы, нәсілі*. Үйдегілер де уақытты босқа өткізбей, алды бес аяқ, арты екі аяқ қымыз ішіп: – Молда, қайда оқыдың, дөрісің не, қай қаланікісің, *з а т ы ң ы з* ноғай ма, башқұрт па, неше жасқа келдің, атаң бар ма, бұрын қазақ ішіне шығып па едіңіз, жамағат бар ма? – деп, үсті-үстіне керекті-керексіз сөздерді сұрап, мұғалімнің басын қатыра бастады (Бес арыс). Бір кісі ақсақалды жетіп келіп: – Бегімбет қырдан келген қыпшақ *з а т ы м*, Арғы атам жұртқа мәлім Иман – батыр, Болады Амангелді – өзім атым (О.Шипин, Дастан.). Бір күні хан үйіне қонақ болды, Сол түні жұртын ойлап паңызы солды. Жасырар ағаш атын, патша *з а т ы н*, Қайғы ойлап санаменен көңілі толды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кетті ақын ғасырларға жария боп, Жыр-өзен ақты шалқар дария боп. Әнші, ақын болмаса да *з а т ы* қазақ, Абайдың өнін салмас жанұя жоқ (К.Салықов, Жезкиік).

ЗАТ³ з а т. *Араб әліпбиіндегі «з» дыбысының айтылуы*. *З а т* – зайығ өмірім өтті менің бекер, Тай – талаптан, өйтеуір құр қалмайын (Абай, Тол. жин.).

ЗАТ⁴ с ы н. *Текті, есті, жақсы*. Келіннің көзі тіктеу болғанмен, жүріс-тұрысы, мүсін-сымбаты *з а т* әйелді танытады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Асыл зат. п о э т. *Тәрбиелі, текті, ақылды адам*. Хат жазып сәлем айттым *а с ы л з а т қ а*, Сөзімді сәлемменен жаздым хатқа. Пиғылын төкаппарлық жұмсай қоймас, Алар деп жазған сөзді ілтипатқа (Халық ақындары). Ішімізден кетті деп. Бір *а с ы л з а т*, жар-жар-ай. Көзден жасын төгеді, Саған елің, жар-жар-ай (XX ғ. қаз. ақын.). Сөз тастап төртеуіңе жаздым хатты, Ағамыз Бейсенбайға аманатты. Көрсетіп ишарат сөз қысқа қылдым, Жарасар көп айтуға *а с ы л з а т т ы*. Қос жігіт Қосмағанбет о да құрбым. Адамға жүзі жылы ер сипаты (Кердері Әбубәкір, Қазақым). Кеш сездім-ау қолдан түскен *а с ы л з а т т ы ң* бағасын, Құшақ жая жүгіретін қайда менің нағашым?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Аты бар да, заты жоқ. *Аты болғанымен, мән-мағынасы әлі де өз дәрежесінде емес*. Жақын арада сыншылар үйірмесі, жас жазушылар үйірмесі құрылды. Бұл секциялардың көбінің *а т ы бар да, з а т ы жоқ* (С.Мұқанов, Өсу жыл.). Мектеп үйінің *а т ы бар да, з а т ы жоқ* (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Әйел заты. *Әйел атаулы*. Рысжан ба... *Ә й е л з а т ы н ы ң* ішінде мұның шын елең, сыйлап, тіпті қорқып өткен жалғыз пендесі сол (О.Сәрсенбаев, Сағым.). – *Ә й е л з а т ы н ы ң* жолы үлкен, пайғамбардың өзі де әйелді сыйлаған, соның есігін ашып берген деген сөз бар! (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

Заты басқа. *Ерекше, бөлекше, өзгеше, табиғаты бөлек*. Тек қана адам емес, құрт-құмырсқа, Түгел-ақ алады ырзық қарап жүрмей, Әйелден Шамшияның *з а т ы басқа*. Құрметін көрсетеді ойнап-күлмей (Айтыс.).

ЗАТБЕЛГІ з а т. э к о н. <франц. etiquette> *Тауар белгісі; тауардағы оның салмағы, мөлшері, бағасы көрсетілген таңба; тауар туралы арнаулы мәліметтер көрсетілген жапсырма парақша* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Затбелгі қағаздары. т а м а қ. *Кәмпіт орауға арналған қағаздар*. *З а т б е л г і қағаздары* төрт маркалы болып шығарылады: А – түрлі түсті суреттерді литографиялық, офсеттік тәсілдермен басуға арналған; Б – зат белгілерді литографиялық, офсеттік және баспаханалық тәсілдермен басуға арналған; В – затбелгілерді баспаханалық тәсілмен басуға арналған; М – түрлі түсті затбелгілер басуға арналған қағаз (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ЗАТВОР ор. з а т. э с к. *Мылтық, автомат сияқты қарулардың патронды бекітіп тұратын тетігі*. Сыбыр-сыбыр сөйлесіп, мылтықтың *з а т - в о р ы н* сарт-сұрт ашып, жабады (І.Жансүгіров, Шығ.). Винтовканы қайта оқтап, суық *з а т в о р* қарыған қолдарын үрлеп жылытады да, тағы да дәлдеп, тағы да атады (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Ыбырай мылтығының *з а т в о р ы н* қайырып, ұңғысымен дәл кеңірдектің астынан тіреп тұра қалды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ЗАТДЕРЕК з а т. л и н г в. ж а ң а. *Сөзбен немесе басқа да белгілермен таңбаланушы зат, құбылыс, денотат*.

ЗАТДЕРЕКТІК с ы н. *Таңбаланушы затқа, құбылысқа тән, соларға қатысты*. Қазақ тіліндегі «тары» лексемасының *з а т д е р е к - т і к* мағынасы алдымен – дақылдық, екінші – азықтық мағына, үшінші – тарының егіс екендігі адам түйсігінде әбден қалыптасқан. Осы үш тірек білгі (негізгі сема) тарының өзге мағыналық аясының қалыптасып дамуына негіз болған (М.Күштаева, Тары концепті.).

Затдеректік мағына. л и н г в. *Атаудың семантикалық өрісінің құрамдас бөлігі*. Кез келген атаудың семантикалық өрісі оның *з а т д е р е к т і к* (денотаттық), ойдеректік (сигнификаттық), рендеректік (коннотативтік) *м а ғ ы н а л а р ы н а* байланысты болады (М.Күштаева, Тары концепті.). Лексеманың

з а т д е р е к т і к м а ғ ы н а с ы тілде нақты мазмұн алып, оның өзге де ойдеректік, рендеректік мағынасы осы з а т д е р е к т і к м а ғ ы н а н ы ң аясы арқылы дамыған (М.Күштаева, Тары концепті.).

ЗАТИЯ [ар. ذاتية] с ы н е с к і к і т. *Өзіне тән, өзіне лайық, негізгі.* Сіз «Әмәнту биллаһи көмаһә би әсмайһи уасифатиһи» дедіңіз. Ол есім Аллалар һәмма ол Алла тағаланың фиғыл ғазимләрінің аттары, олардың мағнасын біл, һәм сегіз сифат з а т и я л а р ы не деген сөз, көміл үйрен (Абай, Тол. жин.). Ол «бір» деген сөз ғаламның ішінде, ғалам Алла тағаланың ішінде, Құдай табарака уатағала кітаптарда сегіз субутия сипаттары бірлән, тоқсан тоғыз Әсма-и хұсналар бірлән білдірген. Бұлардың һәммасы Алла тағаланың з а т и я субутия уә фиғлия сипаттары дүр (Абай, Тол. жин.). Кітапта бұл алты сипатын з а т и я сипаты дейді. Олар мынау: бар, өздігінен бар, бұрыннан бар, жоқ болмайды, жалғыз, еш нәрсеге ұқсамайды (Ш.Құдайбердиев, Мұсылмандық шарты.).

ЗАТҚАПШЫҚ з а т. *Әртүрлі заттар салып, алып жүруге арналған ыдыс, дорба.* Көшеде бір әйел өз з а т қ а п ш ы ғ ы н жоғалтып алады (Қазақ тілі).

ЗАТҚҰМАР с ы н. *Дүниеге, затқа қызыққан.* ≈ З а т қ ұ м а р саудагер.

ЗАТСЫЗ¹ с ы н. *Ешбір нәрсесіз, дүние-мүліксіз.* Ширван шахы елінде Афанасий 1467 жылдың күзіне дейін болып, екі рет тоналған саудагер еліне ақшасыз, з а т с ы з орала алмады (Н.Баяндин, Саяхат.).

ЗАТСЫЗ² с ы н. *Тексіз, жетесіз, намыссыз; жаман, нашар.* — Өш алуды білмейтін неткен оңбағансыңдар! Қолдарыңа өздеріңді сатқан адамды ұстап беріп тұрғанда да мал секілді тіл қатқыларың келмейді! З а т с ы з жандар екендіктеріңді осыдан-ақ білуге болады! — деді ол (І.Есенберлин, Алтын құс). — З а т с ы з неме, мынау Жаңабай қайтеді?! Тегін тамақ жеп, тегін сабақ оқып, көзі ашылып адам болғанын ұмытқанын көрмейсің бе? (С.Шаринов, Бекболат). З а т с ы з д а н күтпе жақсылық, Не айтарын білмейтін, Шамасыз шалғай шаркыдан. Екі елі аузын жаппайды Айтқаны өсек балшылдан, Тентектің жайы белгілі Асау нардай тарпыған (Базар жырау, Шығ.).

ЗАТСЫЗДЫҚ¹ з а т. *Ешбір заты жоқтық; мүліксіздік.*

ЗАТСЫЗДЫҚ² с ы н. *Тексіздік; жамандық, нашарлық.*

ЗАТТАЙ с ы н. **1.** *Зат сияқты.* Ұдайы болды екі түн Төсекте тыныш жатпаймын Әлекке салып әлдекім, Мұжылып біткен з а т т а й - м ы н (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Зат түрінде;*

ақшалай емес. Зорман терісінің бірінші сорты 40 тиын тұрады. Сөйтіп аңшылар ақшалай немесе з а т т а й көп пайда табады (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Соның нәтижесінде кісі өлімінің уақыты мен себебі белгіленбейді, бұл з а т т а й айғақтардың жоғалуына өкеліп соғады, қылмысты тез ашып, кінәлілерді өшкерелеуге кедергі болады («Егемен Қазақстан»).

Заттай дәлелдеме. з а н. *Қылмыстық іс жүргізуде — қылмыс құралдары ретінде пайдаланылған не қылмыстың ізі сақталған немесе қылмыстық әрекеттердің нысандары болған заттар, қылмыстық жолмен жиналған ақша және өзгедей құндылықтар; қылмысты табуға, нақты мән-жайларды анықтауға, кінәлілерді табуға не айыптауды жоққа шығаруға немесе жауаптылықты жеңілдетуге құрал болуы мүмкін басқа да заттар. З а т т а й д ә л е л д е м е* төрелік сот ісін жүргізуде — өзінің сыртқы түрімен, ішкі қасиеттерімен, табылған жерімен немесе басқадай белгілерімен іс үшін маңызды мән-жайларды анықтау құралы болуы мүмкін заттар (ҚҰӘ). Азаматтық іс жүргізуде іс үшін маңызды мән-жайларды анықтау құралы болуы мүмкін заттар. Бұл орайда з а т т а й д ә л е л д е м е н і ұсынушы немесе оларды талап етіп қаузаушы тұлға осы з а т т а й д ә л е л д е м е д е іс үшін маңызы бар кандай мән-жайлардың анықталуы мүмкін екенін көрсетуге міндетті (ҚҰӘ).

Заттай мүлік. ә с к. *Жеке қолданымдық (нысанды киім, жабдық заттары, айырым белгілері және т.б.) мүкәммалдық (төсек-орын жабдықтары, десанттық және қиқыш-техникалық киім-кеңек, арнайы және жылы киім, шатырлар және т.б.), арнайы мақсаттарға арналған күнделікті жабдықтар, жинақ қоры және жұмсмайтын қор, заттық мүліктер* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ЗАТТАН = е т л и н ғ в. *Заттық мағынаға ие болу, субстантивтену.* Сын есімдерге көптік, төуелдік, септік жалғаулары жалғанып, з а т т а н ғ а н д а, сын есім өзінің негізгі сындық мағынасының үстіне заттық мағынаны жамап алады (Қазіргі қаз. тілі).

ЗАТТАНУ *Заттан етістігінің қимыл атауы.* Сөйлемде жүктелген міндетке қарай сын есімдер зат есімнің қызметіне де ие бола алады. Мұны әдетте сын есімнің субстантивтенуі — з а т т а н у ы з а т т ы қ мағынада қолданылуы — деп атаймыз (Қазіргі қаз. тілі).

ЗАТТАҢБА з а т. э к о н. *Тауарға жапсырылған құлақша; этикетка.*

ЗАТТАҢБАЛЫҚ с ы н. *Заттаңбаға қатысты.*

Заттаңбалық баға. э к о н. *Тауарға жапсырылатын заттаңбаға (құлақшаға) жазылатын*

бөлшек сауда бағасы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ЗАТТАС с ы н. *Заты бірдей, тектес; мұндас.* Сенің де жарың болса Ләйлі аттас, Қайғылы сорлы болсаң өзім *з а т т а с*, Сен неге қанды жасты ағызбайсың, Болып па ең ғашығыңның дертімен тас? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ЗАТТЕК: *заттектердің судағы шоғырлануы.* х и м. *Су массасының (не көлемінің) бір өлшемінде болатын заттек мөлшері. З а т т е к т е р д і ң с у д а ғ ы ш о ғ ы р л а н у ы* – заттек көлемінің, оның массасы мен мольдер санының судың жалпы көлеміне, массасы мен мольдер санына қатынасы (Қаз. тілі термин. Су.).

ЗАТТЫ¹ с ы н. **1.** *Текті, қасиетті; жақсы.* Қазақша өзі ғаят шежіре аққын. Болмаған заманында ондай *з а т т ы*. Ақшаның анық қымбат мезгілінде. Бір жазған кінәғасын мыңға сатты (Әсет, Шығ.). **2.** *Атаулы, деген.* – Ешкі *з а т т ы* ы мақұлық оннан асса қартаяды ғой (С.Мұқанов, Саяхат.).

ЗАТТЫ² с ы н. ж е р г. *Бір сөзді, уәдесіне берік.* Ол *з а т т ы* адам еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАТТЫҚ с ы н. *Затқа тән, затқа қатысты.* Олар: «ер» ұғымын «аттың ері» – деп, олардың *з а т т ы қ*, бейнелік жақтарына көбірек көңіл аударады (Қ.Жарықбаев, Психология). Ою-өрнектердің 200 шамалы түрлерімен жұртшылықты кеңірек таныстырып және олардың кейбір *з а т т ы қ* ұғымдарын еске салады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

Заттық жабдықтау. ө с к. *Армия бөлімдері мен бөлімшелерін материалдық қамтамасыз етудің бір түрі. З а т т ы қ ж а б д ы қ т а у д ы ң* негізгі міндеті – әскери қызметшілерді киім-кешекпен, аяқ киіммен, арнайы киім жабдықтарымен, төсек-жаймалармен, лагерь құру үшін қажетті заттармен және спорттық құрал-саймандармен мезгілінде және үздіксіз қамтамасыз ету (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Заттық құқық. з а ң. *Нысаны зат болып табылатын субъективтік азаматтық құқық. З а т т ы қ құ қ ы қ ы қ т ы* иеленуші тұлға оны қандай да бір іс-әрекетке, басқа міндетті тұлғалардың жәрдеміне жүгінбей-ақ, өз бетінше дербес жүзеге асырады (ҚҰЭ). Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі бойынша, *з а т т ы қ құ қ ы қ ы қ т а р ғ а* мыналар жатады: меншік құқығы, жерді пайдалану құқығы, шаруашылықты жүргізу құқығы, мүлікті басқару құқығы (ҚҰЭ).

ЗАТТЫЛЫҚ¹ з а т. *Заттық қасиет.* Ақиқат дүниенің геометриялық жақтан зерттелетін кеңістік формаларының таза мөлшерлік қатынастардан айырмасы, олардың *з а т т ы л ы ғ ы н д а* (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ЗАТТЫЛЫҚ² з а т. ж е р г. *Әдептілік, көргенділік.* Сымбаттылығымен де, білім мен *з а т т ы л ы қ* жағынан да көзге түскен Қарлыға – аймақтағы бетке ұстарлық мұғалима (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАТШЫЛ¹ с ы н. *Затқұмар, затқа жақын.* *З а т ш ы л* да әзіршіл базар жұрты ала шұбар жұрт, көктен бұршақ орнына кәппет пен пірәндік жауған жаққа бал соратын гүл көрген арадай дулап кетіп жатыр (Д.Әбілев, Арман.).

ЗАТШЫЛ² с ы н. ф и л о с т а р. *Материяны идеядан жоғары қоюшы, материалистік бағыт.* *З а т ш ы л* психология мамандары дәріптеп отырған Джеймс деген адам ақыл, ой, қайрат, сана, жад, киял, сезім, түйсік, ілтифат... деген сөздерді, ұғымдарды алып отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗАТШЫЛДЫҚ з а т. *Философиядағы материализм бағыты.* Психология мәселесі кашаннан бері дауда, айтыста келе жатыр: біреулер санашылдық көзінен қарап тексерсе, енді біреулер психология мәселесін *з а т ш ы л д ы қ* көзінен тексерген (Ж.Аймауытов, Шығ.). *З а т ш ы л д ы қ* көзін байлады, Адастырып айдады. Жан билемей, тән билеп, Ақылдың соры қайнады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Соңғы кездегі *з а т ш ы л д ы қ қ а* сүйенген психология мамандары «жан» деген ұғымды жоғалтумен бірге ескі психологиялардағы күллі сөздерді жоғалтамыз деп ойлайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗАТЫ м о д. *Тегінде, негізінде; сірә, асылы.* *З а т ы*, мерген оғы болса керек, менің қозғалуымды күтіп жатқандай-ақ екі-үш оқ қолтығымның астынан зып-зып ете түсті (С.Бақбергенов, Алтын.).

ЗАТЫМЕН ү с т. *Мүлде, бүтіндей.* Өйткені бұл бүкіл тарихты, адам баласының ендігі өсу-өркендеуін атымен, *з а т ы м е н* жаңа жолға, жаңа бағытқа түсіретін ұлы жол (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ЗАТЫНДА м о д. *Тегінде, негізінде, асылында.* *З а т ы н д а* бұл қорқақ емес, қорғаншақ, сақтық ойлағыш (М.Әуезов, Өскен өркен). Ол жәй әшейін көнбіс қана емес, *з а т ы н д а* ең асыл, мықты материалдан соғылған (С.Бақбергенов, Қарға там.).

ЗАУ с ы н. ж е р г. *Зәулім, биік.* Көз ұшында, *з а у* биікте бұлдырап, баяу қалқып қырандар жүрді (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз.). Сол бір тұста сұлу Сырдың ұлан-асыр өңірінде қуатты толқын пайда болып, барған сайын *з а у* биікке құлаш ұрып бара жатты (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). Сайдың ішін *з а у* боп өскен қарасоралар қаптап кеткен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Зау тас. ж е р г. *Тік жартасты құз.* Асты шыңырау *з а у т а с*, сонда бір қара ала, сары

ала бүркіт ұшып жүр екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАУА: *зауа кетті.* ж е р г. *Текке кету, зая болу.* Қабланға қанша сөз айтқанмен, сөзің з а у а к е т е д і ғой, қарағым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАУАЛ' [ар. ذوال] з а т. 1. *Түстен кейінгі уақыт.* Осы бетімен қанша жүргені белгісіз, өйтеуір з а у а л ауа көк сағым жым-жылас жоқ болды (З.Қабдолов, Жалын). Осы бір күндізгі ыстықтың аптабы бөсеңсіп, з а у а л ауған шақта теңіз өдемі бусанып тұрады екен (Т.Ахтанов, Үндістан.). 2. *Қиу батыр кез, кешкілік, іңір, ымырт.* – Айтқаным айтқан, жазықтысың, арамсың! – Ендеше, міне, з а у а л уақыты сал мойныма арамымды! – деп, Түсіп дір-дір етіп, жүгініп алды (М.Әуезов, Шығ.). – Тоқта, түге! Батып бара жатқан күнмен жарысып не болды сендерге?! Бұл деген з а у а л шақ, кешкі намаз оқитын киелі мезгіл (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Зауал ауа. *Кешке жақын, кешкілік.* Қоңыр жел, з а у а л ауа екіленіп, үйілген жал-жал қарды екі бөліп. Ала бұлт Ақжайықтан ойнап шығып, Шығысты шыр айналды шеті келіп (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Зауал [кешкі зауал] шақ. а) *Кешкі түңіріңкі кез, жарық атаулы жоғалып бара жатқан шақ, жарық пен қараңғылықтың өлі арасы.* Тінібектің бас көтерер ер-азаматы күн екінділікке еңкейген з а у а л ш а қ т а Сандыбай аулының сыртындағы жүндес төбенің басына жиналған (С.Омаров, Қызыл.). Алагеуім з а у а л ш а қ т а күңгірт бөлмеде қарама-қарсы жайғасқан бір әйел, бір еркек қызу әңгіме үстінде отыр (С.Ләмбеков, Тайталас.). ә) *Егде тартып, жас ұлғайып, қартайған кез; өмірінің соңы, ақыры.* Жастықта адамға төсек те, үй де, тіпті дүние де тар екен. Ал егде тартып, з а у а л ш а ғ ы ң а бейімделген сайын дүние кеңейе береді екен (М.Әуезов, Шығ.). Қатпа көзіне ол мүмкін зеңбірек аузынан да сұсты көрініп тұрған шығар, мүмкін з а у а л ш а ғ ы кенет жеткенінен есі шығып кеткен болар, тырп ете алмады (Ә.Омаров, Көрлен кесе).

Зауалыауу [қайту]. ж е р г. *Денгейі төмендеу, қайту.* «З а у а л ы а у ғ а н шалқар көл, Қара жермен тең болар» деген сөз Шәңгерейде де бар еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қарабұтақ өзенінің з а у а л ы қайтыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАУАЛ' з а т. *Жаза, сазай, азап; өлім, апат.* Менменге – з а у а л, жүйрікке – тұмар (Мақал-мәтел). Елді қан қақсатқан Неколайға да з а у а л болып еді. Күштілерге де бір з а у а л бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Абайласаң, жігіттер, Болатын сүйтін кезінде Әр кемелге – бір з а у а л.

Осыларды ойламай Ақылсыз кейбір ақымақтар, Алдағанға мәз болар (Базар жырау, Шығ.).

Әразғынға бір зауал. *Азғындық жолға түскен адамға да бір тосқауыл болады, арамдығына тыйым салынады.* Ә р а з ғ ы н ғ а б і р з а у а л бұл өкімет сол үшін келген. Сен сұраған соң, шындықты айттым, балам (Ф.Мұстафин, Шығ.).

Әр кемелге [қамалға] бір зауал. *Әрбір нәрсенің бітер, таусылар шағы бар деген мағынада.* Пайғамбар бізден бұрын өтті дейді Әр кемелге – бір з а у а л жетті дейді (Қозы Көрпеш.). Садақа басың жан пида, Ең жаманы айдалсын. Әр қ а м а л ғ а – б і р з а у а л, Болып бір заман айналсын (М.Дулатов, Шығ.).

Зауалға тап болды. *Тоқырауға ұшырады, қиындыққа кез болды.* Мақала Түркістан классик әдебиетінің 18 ғасырда з а у а л ғ а т а п б о л ғ а н ы н еске түсірумен басталады (М.Шоқай, Таңд.).

Зауалға ұшырады. *Қиыншылыққа кез болды.* Сәбираны қайдам, қашаннан мінезі тұйық қой, ал Қосболат көндігіп кетпей жатып, мына з а у а л ғ а ұ ш ы р а д ы (Т.Ахтанов, Боран).

Зауал жетті. *Басына қауіп-қатер төнді, күн туды.* Осылай қанша заман өткен екен, Арыстекең ойға алғанын еткен екен. Бір зауал һәр қамалға деген мысал, Батырға бір күн з а у а л ж е т к е н екен (М.Дулатов, Шығ.).

Зауал кездесті [төнді]. *Басына қиын-қыстау күн туды, бақытсыздық түсті.* Жуан созылып, Жіңішке үзіліп қалатын, Құс қанатымен ұшып, Құйрығымен қонатын з а у а л к е з д е с т і (Шешендік сөздер). Құлағаны жақсы емес. Қайдам, пәруәрдігер жар болмаса, пақырлардың басына бір з а у а л а н ы қ т ө н ғ е н сияқты (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер).

Зауал келтірді. *Басына бәле болды, жамандық әкелді, азап тілеп алды.* Адамға з а у а л к е л т і р ғ е н, Сөйлеген сөздің семізі (Дастандар).

Зауал төнгізді. *Басына қатер төндірді, бақытсыздыққа ұшыратты.* Елінің есін кіргізер, Жерінен малын өргізер, Жауына з а у а л т ө н г і з е р, Қырық пышақ хандарды, Қылығына кенгізер, Дегеніне сенгізер, Соңынан жұртын өргізер, Бар қазақтан бір қазақ Тумас па екен, әулие?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Зауалын берді. *Сазайын тартты, жазасын алды.* – Қайтейін, шырағым, бір з а у а л ы н б е р е р т а ғ ы, – деді Байғұл шал (Б.Майлин, Шығ.).

Зауалын тартты. *Жазасын алды, сазайын тартты.* Бір тышқақ атыңды әйел затына айырбастамаймын деп шатылдың. Күпіршілік ұзаққа кетпес, бір з а у а л ы н т а р т а р с ы ң! (С.Жүнісов, Ақан сері).

Зауалың болғыр! қ а р ғ. *Сазайыңды тартқыр, жасаңды алғыр!* Мәселен, көсеген көгергір, өркенің өскір, жүгермек келгір, көкала келгір, өркімнің жетесіне берсін, бықпырт тигір, табаныңнан тапқыр, *з а у а л ы ң б о л ғ ы р!* (Қаз. тілі тарихы.).

Зауалыңды берсін! қ а р ғ. *Сазайыңды тарт, жасаңды ал!* – О, Құдай *з а у а л ы ң д ы б е р-с і н*, әдіре қал еркек болмай, бат-бұт, лап-лүп, – деді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Зауалыңды Құдай берсін! қ а р ғ. к ө н е. *Жасаңды Құдайдың өзі айдап әкелсін!*

ЗАУАЛДЫ с ы н. 1. *Жазасын алар, сазайын тартар.* 2. *а у ы с. Қауіпті, қатерлі, қиын-қыстаулы.* Кемімеспін енді деп, *З а у а л д ы* жалған дүниеге Біле білсең таспаңдар. Қарсы жүрген адамың Басын исе, достық қыл. Жеңілсе дұшпан достық қыл, Аяққа салып баспаңдар (Шал ақын, Оленд.).

Зауалды күн. *Жауап берер сәт.* Және жазымыштағы *зауалды күннің* қосыншалық тақау қалғанын сезбейтінсің (Ә.Нұрпейісов, Таңд. шығ.). Олардың озбырлығы тек бұл емес. Не керек, міне *з а у а л д ы* күн де жетті (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ЗАУАЛСЫЗ с ы н. *Жазықсыз, сазайын тартпай.* ≈ *з а у а л с ы з* қалмады.

ЗАУАТ ор. з а т. с ө й л. **Зауыт.** Ақылыңды айт, ақсақал, бізге, – дейді. Бақша, *з а у а т*, жайларды қылдым талқан, Әрбір бай жалдап жатыр жүз кедейді, Қартан Каспий қалғыған бойыменен, Терекке көзін ашып үндемейді (Абай, Тол. жин.).

ЗАУДЕ ү с т. *Ілуде, анда-санда.* Мұжық білуінше, жұмыс қыла білмеген кісі адам емес, сабантас ұстай білмеген адам ер есебінде емес; *з а у д е* жұмыс істей білмеген кісі болса, мұны қыздар ер есебіне алып, күйеу деп тимейді (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ЗАУЗА¹ з а т. *Мамыр айының арабша аты.* Әйтсе де сәуір, *з а у з а д а* Ғажайып жері Шегеннің, Онда да шөбі, қалжа да, Нақ өзі шүйгін дегеннің (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Амал, сәуір, *з а у з а* өтсе, Жетеді жылжып саратан. Жапырағы жайқалып Ағашқа бігер түрлі сән (Үш ғасыр.).

Зауза жұлдызы. к ө н е. *Мамыр айының көне аты.* 120 шамалы шөкірттерден *з а у з а жұлдызы* н ы ң басында емтихан болады («Айқап»).

ЗАУЗА² з а т. з о о л. *Заузақоңыз, дене тұрқы 22–29 мм-дей, түсі қара, шаруашылыққа зиянды қоңыз.* Питомниктің топырағында зиянкестер – *з а у з а*, сым құрт және ауру қоздырғыш саңырауқұлақтар болмауы керек (М.Ахметов,.. Егін қорға.).

ЗАУЗАҚОҢЫЗ з а т. з о о л. <лат. melolontha> *Қатты қанаттылар отрядының*

тақта мұрттылар тұқымдасына жататын жәндік. Негізінен, Еуразия құрлығында кең тараған (36 түрі белгілі). Қазақстанда кездесетін 2 түрі бар: шығыс *з а у з а қ о ң ы з ы* және батыс *з а у з а қ о ң ы з ы* (ҚҰЭ). *Заузақоңыз* денесінің ұзындығы 20-32 мм, түсі қара қоңыр, қанатының үсті қара қоңырқай, жирен түсті болады. Қос жұп қанаттарының 1-ші жұбы мүйізденіп, қатты қанатқа (элитра) айналған; 2-ші жұбы жарғақ қанатты болып келеді (ҚҰЭ). Күнмен таласа *з а у з а қ о ң ы з* көтерілді. Жасыл қанаттарына көз ілеспей, әр неге торс-торс соғылады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). *З а у з а қ о ң ы з-дың* личинкалары жас ағаштардың тамырларын жеп, оларды бүлдіреді (Ботаника).

Зауза құрты. *Зауза қоңызының ұзындығы 60 мм, түсі ақшыл сары дернәсілі.* Қылқанды ағаш тұқымдарына зиянды жәндіктер: жұлдыз құрт, қарағай тамыр қандаласы, қарағай жібек көбелегі, қарағай құмырсқа шыбыны, *з а у з а қ ы р т ы*, самырсын ұрық жегіші, самырсын қанкөбелегі (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.).

ЗАУЗАТ з а т. с ө й л. **Заузат** (*үрім-бұтақ, жеті ата, түп-тұқиян*). Қит етсең, иттің тұқымы, шошқаның баласы, өкеңнің ауызы, түп-тұқияның, *з а у з а т ы ң и* басқа айтары жоқ. Қайтп шыдарсың? Қайтп түн көрерсін?.. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Атаңа нағлет, қарақшы, Құдай сені қарғасын, Үрім-бұтақ, *з а у з а т ы ң* мендей болып зарласын (Қыз Жібек). Өлі жанның аты да, руы, *з а у з а т ы* да белгісіз. Күлдіреп қарайып кеткен бетіне қарап емес, басындағы дулығасына, үстіндегі сауытына немесе кеудесінен не арқасынан қадалған садақ оғына қарап өліктің дос, яки қас екенін: ойрат, бұйрат, қалмақ, қазақ, моңғол, қытай, башқұрт яки қырғыз екенін айырады (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

ЗАУҚАЙЫМ ү с т. *Ойламаған, күтпеген жерден, кездейсоқ, әлдеқалай.* Демалысқа келген олар *з а у қ а й ы м* бір тойға тап болды (Н.Сералиев, Қаңтар). Қызды оқыту деген сөзді *з а у қ а й ы м* біреу айта қалса, ат-тондарын ала қашады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Ұста, бала, тос торынды жолына! Таба қалсаң *з а у қ а й ы м*, Сәлемінді аямассың біздерге! (Қ.Байсейітов,.. Беу, қыздар.).

ЗАУҚАЙЫР ү с т. с ө й л. **Зауқайым.**

ЗАУҚАТА ү с т. ж е р ғ. *Анда-санда, оқта-текте.* Баламыз *з а у қ а т а* бір келіп-кетіп тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАУҚАТАЙЫМ ү с т. ж е р ғ. *Жазатайым, кездейсоқ.* Бүгін ол *з а у қ а т а й ы м* бір нәрсе болып қалмаса, жылдам келер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАУҚЫМАТ з а т. к ө н е. *Тауқымет, қиыншылық.* «Тақсыр-ау, мұншанеге жүдедің?» –

деп, Көрген соң, Шәһімжан да жаман сасқан. «Сүйікті, мархабатты хан, сұлтан-ай, Басыңа не *з а у қ ы м а т* дүние қосқан? Әпөндам, көптен бері көрмең едім, Достым-ау, сөйле маған әуел бастан!» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ЗАУЛА= е т. 1. *Жүйіткү, зымырау, құйындату*. Машиналар тонналап бидай тасып, Күні-түні тоқтамай *з а у л а с ы н* да. Ұсталарым, көрікті қыздыра соқ, Дайын тұрсын жөнделіп арбасы да (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ақ алмасы жарқылдап, Батыр алда *з а у л а д ы*, Үзенгі бау сартылдап, Артынан қол қаулады (О.Шипин, Дастан.). Қара тұлпар танбайды, Күні-түні шабыстан, Көк түтіні бұрқылдап, Көрінеді алыстан. *З а у л а п* өтіп жөнелді Түркістан мен Арыстан (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). 2. *Жалындап қатты жану, даулау. З а у л а ғ а н* от – жалғыз жан, Жер мінезді жоқ адам. *З а у л а п* тұрған отымнан Жаратар ем жаңа адам (М.Жұмабаев, Шығ.). Кештің қара көлеңкесінде *з а у л а п* жанған оттың сәулесі үйдің ішін тегіс жарық қылды (Б.Майлин, Шығ.). 3. *Ағытылып сөйлеу, тоқтамай, жылдам, тез айту*. Сәкен сөйлесе тиексіз *з а у л а й* беретін Дүйсебайдың қасында ертеден қара кешке дейін отыра беруге жалықпайды (С.Мұқанов, Есею жыл.). // *Мүдірмей таза сөйлеу*. Он-он бір жас шамасындағы дөңгелек жүз қара балаға қызыға қарадым: қазақша *з а у л а п* тұр (Ф.Сланов, Домбыра.). 4. *а у ы с. Жалындау, қимыл-әрекеті, қайрат-жігері жанып тұрған отқа ұқсау*. Ертеке, ертеке, ертеке – ерте екен, Ерте күнде ешкі жүні бөрте екен... Хан Абылай немересі Кене хан Аспанға өрлеп *з а у л а п* жанған өрт екен (М.Жұмабаев, Шығ.). 5. *а у ы с. Лезде, көзді ашып-жұмғанда өте шығу. З а у л а й-с ы ң-а у*, жасырынып түк үнсіз, Минуттар-ай, минуттар-ай тынымсыз. Өмір бойы ойлар орып тереңнен, Озамын деп арпалысып келем мен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жалғыздығыңды сол емендей Есіңе алдың. Жас күнің ұшты *з а у л а п*. Көзінді көлегейлей Бір тамшы жас түсті аунап (С.Мәуленов, Алыс кет.). *З а у л а д ы* жылдар дүбірлі, Ескі арман естен сейілді. Ұмыттым нәзік үніңді, Жүзінді жұлдыз мейірлі (К.Салыков, Жезкиік). Балалық, жігіттікпен өтер *з а у л а п*, Өмірдің опасы жоқ көңілін аулап. Қыр-жалын – күн шілдесі салқын тартып, Елу жас қырғандатар көптен аулақ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ЗАУЛАТ= е т. 1. *Жүйіткіту, зымырату. З а у л а т*, кешігіп, қартты ренжітіп жүрме (Б.Момышұлы, Офицер.). Ту қара бие қамшы салдырмастан арбаны *з а у л а т а* тартып келеді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Машина Керегетастан өтіп, жазық далаға ілінген бойда *з а у л а т ы п* келеді (С.Хайдаров, Азамат сыры).

2. *Ағылып, тоқтамай сөйлеу, тез айтып шығу*. Бір күні Жұмабай маған сол өлеңді оқы деді. Мен *з а у л а т ы п* оқып шықтым (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Шәмшіден кәдімгі әдетінше төрге отыра қалып *з а у л а т ы п* құран оқи бастады (О.Дастанов, Мұрагерлер).

Құйындай заулатты. *Жылдамдығына көз ілеспеді*. Көзге елестеп жырақтан, даусы өтіп құлақтан, Көрінеді тізбек көш, Жел *құй ы н д а й* *з а у л а т қ а н* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ЗАУЛАТУ *Заулат етістігінің қимыл атауы*.

ЗАУЛАУ *Заула етістігінің қимыл атауы*.

1. *Жүйіткү, зымырау. З а у л а у ы н д а* киіктің, Кеңдігі бар даланың, – Жез тұяқты жүйріктің Жел сипаған табанын (Ф.Қайырбеков, Алтын.).

2. *Тез өте шығу*. Аялдауды жақтырмай, Жол ұзағын дауламай, Шаужайды да қақтырмай, Уақыттың *з а у л а у ы-ай* (Қ.Ұябаев, Отты жылдар). 3. *Қатты ағу, саулау*. Оқасы жоқ, Фани, қанның *з а у л а у ы н а* қарағанда, оқ бүйірімді жырып кеткен сияқты. Ана Иосифтың алға жүгіріп кеткенін көрдің бе, ұмтылып баққайсың, – деді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

ЗАУРОЛОВ з а т. з о о л. <лат. saurolophus> *Үйректұмсық динозаврлар тұқымдасының ең ірі туысының бірі*. Құрлықта *з а у р о л о в* артқы екі аяғымен жүрген. Ал кішкене алдыңғы аяқтарындағы башайларының арасы жарғақтармен біріккен (ҚҰЭ). *З а у р о л о в-т а р* су жағалауларында тіршілік еткен, үйректұмсықтары су өсімдіктерімен қоректенуге бейімделген (ҚҰЭ).

ЗАУЫҚ з а т. *Мәнер, күй (қалып), ауан (істің оту үрдісі, қалты)*. Қазақ күсбегілері ұзақ сапарға жол тартқан қыранның өте жоғарыға көтеріліп алып, жайбарақат, бейқам, асықпай, ақырын, біркелкі қимылмен, бір бағытқа қарай біркелкі түзу сызықты қалып ұстап, аспай-саспай, қаннен-қаперсіз ұшуын *з а у қ ы н* «сызып ұшу» деп атайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Қасқырдың қара шекпен басты мауқын, Түлкіден үйренді де өнер *з а у қ ы н*. Тастады өлімтігін қаптан алып, «Өзіме тиер» деген үзіп қауіпін (О.Шораяқов, Шайыр).

ЗАУЫҚ з а т. 1. *Ықылас, ынта, ниет, көңіл күй*. Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар, Үннің тәтті оралған мәні оятар. Кейі *з а у ы қ*, кейі мұң, дертін қозғап, Жас балаша көңілді жақсы уатар (Абай, Тол. жин.). Домбыра шертуге *з а у ы қ* керек, күйшінің жалықтырмас саңлағы көп күндер қаңтарулы тұрып қалған шақтары да бар (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Өміріңіз жаппай сиқыр болсын деп Көңіліңіз сіздің ғана толсын деп Алдын ала *з а у қ ы ң ы з д ы* үйренерем! Аһ, дарига-ай, тағдыр оған жазбады! (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. п с и х. *Адамның*

белгілі бір қажеттілігін қанағаттандыруға ұмтылды. Егер адам автомобиль, сенді киім, үй не өзіне пайдалы зат сатып алуға немесе өзге жолдармен соларға ие болуға тырысса, онда *з а у ы қ* материалдық болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ас ішу немесе ұйықтау, физиологиялық *з а у ы қ қ а* мысал болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ал адамның рухани *з а у қ ы* алуан түрлі: ғылымды меңгеру, мәдениет жетістіктерін пайдалану, көркемөнермен айналысу, шығармашылық жұмыспен айналысу және т.б. (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Зауқы ауды. *Көңілі түсті, ниеттенді, ынтасы ауды.* Тапса да «магма» деген терминді кім, Аңсаймын бір көруге жер кіндігін, Шығанда, *з а у қ ы м а у ы н*, Ғарыштың да Қол созып, дүбіріне ердім бүгін (Қ.Ұябаев, Тағдыр.).

Зауқы болмады. *Көңілі түспеді, ықыласы болмады.* Рақымштың күндегіміз тамаққа да *з а у қ ы б о л м а д ы* (Т.Әлімқұлов, Күрен өзен). Әңгімеге ешқайсысының *з а у қ ы б о л м а д ы* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Зауқы жоқ. *Көңілі соқпады, ықыласы аумады.* Күйбеңдеп, келген хат-хабарларды оқыған болады. Бірақ жұмысы өнбейді. Түкке *з а у қ ы ж о қ* (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Қыранның мұндай күйін көңіл күйі марғау тартып, толастанып қалды, ұшуға *з а у қ ы ж о қ*, ұшып-қонудан қарайып қалды деп бағамдайды құсбегілер (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Ешкіммен де әңгімеге *з а у қ ы м ж о қ* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Зауқын басты [қандырды]. *Мауқын басты, құмарын қандырды, тарқатты, көңіл күйін көтерді, көңілін көншітті.* Мадияр мен Шырынкүл бірін-бірі қанша жақсы көрсе де, бір жақсы жері, *з а у ы қ б а с а р* арзан сезімнің ырқына өсте ерген емес (С.Омаров, Өмір.). Ал да, ойна *з а у қ ы ң б а с*. Соған лайық ойнай біл, Пехотаның мауқын бас (Қ.Аманжолов, Өлең.).

Зауқы соқты. *Көңілі түсті, ниеті ауды; тәбеті тартты.* Адамның төменшік талаптарын жоғары талаптар басып кететіні мәлім. Адамның асқа *с о ғ ы п* отырған *з а у қ ы* қорыққанда басылып кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әркім стол басына келіп, көңіліне ұнаған, *з а у қ ы с о қ қ а н* тамағын алып жатты (Ә.Шәріпов, Алыс.). *З а у қ ы ң* неге *с о ғ а д ы*? Бағланның уыз етін алдырайын ба? Әлде ашымаған төтті сүр қазы жейсің бе (Ж.Аймауытов, Шығ.). Анау – демей, бұл – демей, Өткен күнге жоқ кінә, Қала алмадым үндемей, Жырға *з а у қ ы м с о қ т ы* да (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). «Бірақ есіңізде болсын, *з а у қ ы ң ы з* кашан *с о қ с а*, сонда аласыз» – деді Грозный (М.Әуезов, Шығ.).

Зауқы түсті. *Ықыласы, ынтасы ауды, көңілі түсті.* Ол *з а у қ ы т ұ с і п* кеткенде Күнтайды да жұмалап, сусынын қандырып алады екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Зауқы шаппады [болмады, жоқ]. *Тәбеті тартпады, көңілі соқпады, ықыласы түспеді.* Қайролла үйіне келеді де: «Еш нәрсеге *з а у қ ы м ж о қ*», – деп жатып қалады (С.Алдабергенов). Еламан шөлдеп отырғанына қарамастан, шайға *з а у қ ы ш а п п а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Зауқы шапты. *Көңілі соқты, ынтасы түсті, ниеттенді.* Әсіресе әйелдермен Еділханның *з а у қ ы* қайда бір қалыңға, суыттыққа кіре бергенде *ш а б а д ы* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Түнді жақсы өткізді бала. Алғаш рет ұйықтады. Ептеп асқа да *з а у қ ы ш а б а* бастады. Сіз күтіңіз өзіңізді, – деді ол (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

Тамаққа зауқы жоқ. *Ас батпады, ішуге көңіл соқпады.*

ЗАУЫҚ³ *з а т. ж е р г. Ойын-сауық, думан, тамаша.* Анда-санда осындайда *з а у ы қ* қылып, өлең айтып қоятынымыз да болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАУЫҚМҮШЕ *з а т. а н а т. Малдың жыныс мүшесі.* Қазақтың мал емдеу дәстүрінде, дәлірек айтсақ, пішу үрдісі барысында аталық малдың *з а у ы қ м ү ш е л е р і н і ң* бөліктерін атауға да тыйым салынады (Б.Қинаятұлы, Көне дүниетаным).

ЗАУЫҚСЫЗ *с ы н. Ықылассыз, ынтасыз, көңілсіз, ниетсіз.* Үйінде бес күн жатып Қодарқұл қызметке шықты. *З а у ы қ с ы з*, селқос еді (Ә.Тарази, Асу.). Сәл бөсең тартқан көңілдерді жуып-шаймақ болып дуылдасқан келіншектер енді әнге *з а у ы қ с ы з* қалды (С.Сматаев, Елім-ай). Сенің ие болғаныңды сонда көрсем, шіркін! – деп менің бауырына мүлде *з а у ы қ с ы з* екеніме зығырданы қайнайтын (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Ешкіммен ашылып сөйлеспейді, тіпті жігіттік жасап қыдыруды да білмейді, ойын-сауыққа да *з а у ы қ с ы з* (О.Бөкеев, Ән салады.).

ЗАУЫҚСЫЗДЫҚ *з а т. Көңілсіздік, ынтасыздық, бейжайлық, дел-сал күй.* Қазақ құсбегілері... құстың ұзақ уақыт ұшпай, ұшырылмай отырып қалуынан туған селкостық, бейжай, мең-зең, дел-салдық, *з а у ы қ с ы з д ы қ т ы* «шүйелу» деп атайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ЗАУЫҚТАН = *е т. Ынталану, ниеттену, ықыластану, көңілдену.* Сабырмен әлденені отыр ойлап, Теңіздей түсіз терен ойға бойлап. Ажарын шаттың басып *з а у ы қ т а н ы п*, Бетінде қуаныштың нұры ойнап (Ә.Тұрманжанов, Таңд. өлең.). Әлі топшысы қатпаған жас қыран алғашқы кезде мамыр көбелек сияқты қанатын

барынша қайқайтып, қалықтай самғап, ағып шүйіліп, зулап шыр айнала аспандап *з а у ы қ т а н а* ұшады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ЗАУЫҚТАНДЫР = е т. *Ынталандыру, сергектендіру*. Шоқан осы кезде Петербургтың ғылыми қоғамдық өмірін *з а у ы қ т а н д ы р а т ы н* журналдарды, әсіресе Россияның реформадан кейінгі жағдайлары жайындағы батыл пікірлерді жазатын журналдарды түгел оқып отырады (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов).

ЗАУЫҚТАС = е т. *Ниеті тұсу, ықыластану*. Сол көк орданың ішінде ләззат тауып бір-бірімен *з а у ы қ т а с қ а н* ата-ана (Үш ғасыр.).

ЗАУЫҚТАСУ *Зауықтас етістігінің қимыл атауы*.

ЗАУЫҚТЫ с ы н. *Ықыласты, ниетті, ынталы*. Бірақ қартайғанда жігіт жинап, шабуылға аттана беруге аса *з а у ы қ т ы* болмаған Жүніс қажы (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ЗАУЫҚШЫЛДЫҚ з а т. *Ықыласы ауғандық, көңілі тұскендік*. Анна Каренинаның басқа еркекті сүйі меніңше махаббат емес, *з а у ы қ ш ы л д ы қ*, – деп салды бір жігіт (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ЗАУЫЛДА = е т. с ө й л. *Заулау, зуылдау*. Еңбек ері майданда оттай жалындап, Жер астында машиналар *з а у ы л д а п* (С.Ерубаев, Шығ.).

ЗАУЫМЕН ү с т. ж е р г. *Әдейі, арнайы*. Осы жолы ол *з а у ы м е н* келіп еді, бір шыны шай бермеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАУЫТ¹ з а т. қ о л ө н е р. *Алтын, құміс, қорғасын қорытатын ожау*. *З а у ы т т ы* саз балшықтан күйдіріп жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ЗАУЫТ² з а т. *Өндіріс үдерістері механикаландырылған өнеркәсіп орны*. *З а у ы т т а* басқа өнеркәсіп орындарынан өзгеше түрде бір жүйеге келтірілген жоғары өнімді механизмдер мен технологиялық желілер жұмыс істейді. Өндіріс процесі белгілі тәртіппен ұйымдастырылып, оның шоғырлану дәрежесі жоғары болады (ҚҰЭ). Қойшы үйінен шай ішіп, Құныға жүрек жалғадық. Газетке керек жайларды Қай *з а у ы т т а н* алмадық! (Д.Әбілев, Ой толқын.). Оңтүстік Қазақстанда алты жыл бұрын тоқтап қалған Мақталы тоқыма *з а у ы т ы н ы*ң орнына «Адал» кәсіпорны келіп, жаңаша жұмыс істей бастады («Қаз. әдеб.»). Самсаса комбинаттан дала тұнып, *З а у ы т т а р* з іркілдейді болат үгіп. Бір қаланың болғанша атын қойып, Басқа жерден жатады қала туып (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ЗАУЫТ³ з а т. ж е р г. *Консервіден босаған қанжылтыр сауыт*. Ананың *з а у ы т ы н* далаға тастанандар, түкіргіш жасауға болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАУЫТШЫ з а т. *Зауытта, өнеркәсіп орнында істейтін адам, жұмысшы*. Қазақтың байы, немістің *з а у ы т ш ы с ы*, Сирияның алпауыты, түріктің сұлтаны – мұның бәрі бір-біріне ұқсас (М.Қаратаев, Далада.).

ЗАХАРА з а т. ж е р г. *Жүгері ұнынан тияз, асқабақ қосып жабатын нан*. *З а х а р а н ы* да тандырға жауып пісіреді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАХМЕТ¹ з а т. *Жын, пері, сайтан*.

Захмет соқты. *Есінен адасты, жын ұрды, алжасты*. «Түф» деп жерге түкіріп, Хан айтады жекіріп, (Қысылғаннан шықты тер): «Қуарған шал! Сый алмай, Қыз сұрайсың ұялмай! *С о қ қ а н* сені *з а х м е т* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ЗАХМЕТ² з а т. *Азап, бейнет, қиындық, ауыртпалық*.

Захмет шекті. *Азап шекті, бейнет көрді, басынан қиындық өткізді*. Рухын хақ тағала қылғай рақмет, Нәсілі үңгіт, әм есімі Баймұхаммет. Тілеуберген баласы апат болды, Ғашықтық саудасынан *ш е к к е н з а х м е т* (М.Сералин, Гүлқашима).

ЗАҒАР¹ з а т. 1. *Ұ, зәр*. Сонда менің астымда ақтабан ат, қолымда *з а ғ а р ғ а* суарылған исфахан қылыш, үстімде бадана көзді кіреуке болар (О.Бөкеев, Қайдасың.). Бір ермін төуекелге тіккен басын, Жүрмесін у, *з а ғ а р* боп ішкен асым. Орнына ешбір келмес қанша айтқанмен, Жерінді «жауға алдырсаң» бармақ басым (Үш ғасыр.). Шүберектей қуарған, Қайтпасын деп тау-тастан, *З а ғ а р ғ а* салып суарған (Батырлар жыры). Көрмегенді көріп бас, *З а ғ а р* болып ішкен ас, Қапаланған көңілден Төгіле-төгіле қанды жас, – Дүние бөрі у екен, Мені алдайтын қу екен. Өткізген өмірім бұл күнгі Пайдасыз қызу ду екен (С.Торайғыров, Алаш ұраны). 2. *а у ы с. Қаһар, айбат, айбар, айбын*. Сөйткенше би, болыстар елге жетті, *З а ғ а р ы* жұртқа үрей сап, малды үркітті. Писерін, старшынын, шабарманын, Топ қылыш, осы ауылға ертіп кепті (К.Әзірбаев, Шығ.). Елуінші жылдардың бас кезінде қазақ зиялыларына жасалған репрессияның *з а ғ а р ы* халқымыздың кеудесін басып, намысын мүлде өшіріп тастағандай еді («Қаз. әдеб.»). Шақырды хан айғайлап жендеттерін, Тазыдай жалаңдаған көп иттерін. Пышағын қайрап алған қасапшылар, Көргенде жан шошыды суық түрін. Сыбанып дар ағашты құрып жатыр, Шыдайды *з а ғ а р ы н а* қандай батыр?! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Заһар төкті. *Зәрін төкті, қаһарланды*. Бұл ауыл меймандос қой қашаннан да, «Таусылмас ырзық, деген бас аманда». Біздерге бөліп беріп жарты нанын, Қарғысын *з а ғ а р т ө г і н* айтар жауға (Т.Рақымжанов, Күн.).

Заһар шашты. Қатты ашуланды, қаһарланып, зәрін төкті. Ана бір тарлан сақал мұны ала көзімен атқылап, ажымынан *з а һ а р ш а ш ы п* отыр (Ж.Тілеков, От кешу). Батыр көзінен Ыбырай *з а һ а р ш а ш қ а н ы* заның ызғарын таныды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ахмет жерді ойып жіберетіндей, *з а һ а р ш а ш а* баж етіп тынды (Т.Нұртазин, Үлкен жол.).

Заһарын жайды. Қаһарын төкті, ызғарын шашты. Сұрасаң, ханым аты Қайып еді, *З а һ а р ы н* жеті жұртқа *ж а й ы п* еді (Айтыс). Айдаһардай ысықырып Бетіне *ж а й д ы з а һ а р ы н*. Бір жасауыл жіберіп Жинады тегіс шаһарын (Батырлар жыры).

ЗАҒАР² с ы н. ж е р г. *Алыс, қашық*. Қоянның даусын *з а һ а р д а н* естиді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗАҒАРЛЫ с ы н. 1. *Улы, зәрлі*. Қара түнгі ызғарлы, ақ боранның түтеуі дозактың *з а һ а р л ы* деміндей (С.Сейфуллин, Әңгім.). Басшысы газазылдың туу, Смағұл, Су жұқпас құттан шыққан қу, Смағұл. Зиянсыз мұсылманды шағып алдың, *З а һ а р л ы* жыландай-ақ у, Смағұл (Ақан сері, Шығ.). 2. *а у ы с. Қаһарлы, айбатты, айбарлы*. Маған *з а һ а р л ы* көзбен бір қарап қойып, дағдылы орнына отырып, тұнжыраған түспен төмен қарай тасбиғын тарта бастады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Соғыс дедік, қара түгін дедік. Иә, қара түгіннің ең бір қоп-қою *з а һ а р л ы* ы с сол соғыс болды ғой (Тоғызыншы шежіре).

ЗАҒИР с ы н. е с к і к і т. *Айқын, анық; зайыр*. Бұл хикметтерінің һәммасына мархамат һәм гадаләт *з а һ и р* түр екен (Абай, Тол. жин.). Сіздің батиныңыз таза болмағы ол иман болып, бұл *з а һ и р* ғибадатыңыз иманды болған соң ғана, парыз болған, сіздің заһирыңыздағы ғибадат – батиныңыздағы иманның көлеңкесі (Абай, Тол. жин.). Тамырын кеп ұстады төуіп сонда, Ғашық оты екенін *з а һ и р* білді (Ғашықтық дастан.). Ғалымдыққа әр нәрсе *з а һ и р* болар, Ғайыптың асылына жетпес күшiң (Ғашықтық дастан.).

ЗАЯ ү с т. *Құр, бекер, бос, текке*. – Рұбаға, хакимің соқыр болса, бір көзiңдi қысып жүр деген ата сөзi *з а я* айтылмаса керек (Х.Есенжанов, Тар кезең). Берсең еттi бiреуiн бос жібермей, Өкпелеттiң қонақты бiрiн бермей. Мал сойғаның, күткенiң бәрi *з а я*, Қане, қалшы сонан бiр зиян көрмей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өткенге өмiр *з а я* өкiнгенмен, Артығы болмайды ғой бекiнгеннен. Адамға адам жуық, дүние алыс, Пайда жоқ бет кадiрiн кетiргеннен (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қараңғы адамдар оған нанып, ғасырлар бойы өмiрлерiн *з а я* өткiзiп келген (М.Ысқақов, Соқыр сенiм.).

Зая болды. Босқа кеттi, текке құрыды. – Есiл еңбегiмiз *з а я б о л д ы*. Бiрақ айтайын дегенiм бұл емес, басқа жағдай (С.Әлжiков, Дала.). Оның өмiрi даланың басқа гүлдерiндей тым болмағанда бiр жазға да жетпей, тез *з а я б о л ы п* ұшып кетедi (Х.Рахымов, Қызғалдақ). Көп еңбектендiм, әйтеуiр, еңбегiм *з а я б о л м а д ы* (Ә.Шәрипов, Қапаста.). Мейiрбан түсi жылы кiсi екен ғой, Бiр ойдан әлдеқандай адам десем. Еншәлла, бағытымда *з а я б о л м а с*, Кешiрiмдi болғандай адам екен (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Зая еттi [етпедi]. Бекерге кетiрдi, босқа жібердi. «Қаңғышы оқ, жетпешi оқ, жетпешi. Соңғы үмiтiн жанның *з а я е т п е ш i!*» Дeп тұрғандай азынайды қара жел, Алқынады түн жүрегi, өкпесi (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). Өрiк кемпiр басымнан, Бәйек болып кетпептi. Мәпелеген жасымнан, сыйын *з а я е т п е н т i* (С.Мәуленов, Магниттау.).

Зая жібердi. Босқа кетiрдi, текке жұмсады. Сырт көзге тiптi жеңiл шаруа, «жүгiрiп қайтара салғанда не түр дейсiз». Ал осы тiршiлiк оқушының қанша уақытын *з а я жі б е р е д i?* (Д.Досжанов, Зауал). Табиғи мұздатылған балықты дереу жинап алып отыру керек, өйткенi ауа райының күтпеген жерден кенет өзгеруi жұмсаған еңбектi *з а я жі б е р i п*, өнiмнiң жоғары сапасын жоққа шығаруы мүмкiн (К.Күленов, Қазақст. балық.).

Зая кеттi. Босқа құрыды, текке кеттi, бейнетi жүзеге аспады, еңбегi еш болды. Құтқарып ол бәледен жіберген соң Болмайды оған кiсi сенен жаман. Жоқ болған отқа күйiп мүлкiңдей-ақ, Қайырың *з а я к е т е р* еткен оған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Күнi бойы, жол бойы ойлаған ой, байлаған түйiн *з а я к е т т i* (Б.Момышұлы, Шығ.). Күндiз сауында, кешке қой күзетiнде оның да тынымсыз, толассыз бейнет өмiрi *з а я к е т к е н* (М.Әуезов, Қараш.). Ләззаттың құнығып iстеген көп еңбегi *з а я к е т к е н* жоқ. Аз жылда абыройы асып, жұрт мерейiн қандырап бiраз шығарма берiп тастады (Т.Ахтанов, Шығ.). Көрдiң ғой төнiп келгенiн, Кiм бiледi оның төкпесiн, Тезiрек жетшi, керуенiм, Еңбегiң *з а я к е т п е с i н* (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Зая қылды. Босқа кетiрдi, бекерге жібердi. «Айтып тұр әкем сiзге нанамын – деп, Сөзiне айтқан сайын қанамын – деп. Еңбегiн, Құдай қосса, *з а я қ ы л м а н*, Бiлдiрсе бiлмегенiн баланың» – деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Адамға ойларға ақыл берiлдi, бiр-бiрiмен сөйлесуге тiл берiлдi, олай болған соң адамзатқа тiршiлiк бекерге, босқа ғұмырды *з а я қ ы л ы п* өткiзе берген болмайды (М.Дулатов, Шығ.). «Құп», – дедi, айтқанының бәрiн қылды. Жүре-жүре Жүсiптi қолы бiлдi. Аппақайға қаншама

жалынса да, Еңбегін *з а я қ ы л д ы*, алмай тілді (С.Торайғыров, Танд. шығ.). Біреу – құр, біреулердің олжасы көп, Пайдадан әһлі шайтан үміт үзді. *З а я қ ы п* көп жыл қылған ғибадатын, Албытып күшірлігі пиғылын бұзды, Бәрінен еркек ердің жасы қабыл, Айттырып әркім алған дүние-қызды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сөзі зая болды. *Айтқанын ешкім елемеді, дегені іске аспады.* Тірлікте бірлік ізде жанға сая, Ұқпасқа айтқан *сөзің болар зая* (Шешендік сөздер).

ЗАЯЛА = ет. жерг. *Ысырап ету, шығындату.* Мына бала үзімді *з а я л а п* болды-ау (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Сол продукцияларды алып көргенде 50 пайызы *з а я л а н ғ а н д ы ғ ы* жүзеге шықты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗӘБҮР з а т. д і н и. *Алла тағаладан Дәуіт пайғамбарға көктен түскен төрт кітаптың бірі [Киелі төрт кітап: Тәурат – Мұса (ғ.с.) пайғамбарға, Зәбүр – Дәуіт (ғ.с.) пайғамбарға, Інжіл – Иса (ғ.с.) пайғамбарға, Құран Кәрім Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарға түскен].* Дәуіт алейһиссаламнан кейін оған жіберілген *З ә б ү р д і*ң діни рәсімдерде оқылуы немесе аспапта ойналуы ғибадатқа енгізілген («Ислам өркениеті»). *З ә б ү р* – арабша «кітап» деген мағынада. Құран кәрімнің Исра сүресі, 55 аятында: «Біз Дәуітке Зәбүрді жібердік» – деп айтылған. Құран кәрімде Тәурат пен Інжілге қарағанда Зәбүр туралы мағлұмат аз («Рақмет самалы»).

ЗӘБІЛ з а т. ж е р г. *Үй іргетасының сыртқа қарай шығыңқы қыры немесе соған жапсыра салынған орындық.* Жүр, *з ә б і л ғ е* шығып өңгімелесейік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗӘБІР з а т. 1. *Азап, жапа, езгі, қорлық-зорлық, қиянат.* Қағаз десе жаны түршігетін Жұман бар *з ә б і р і*н ұмытып, енді бас сауғалай бастады (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Тайман өзінің дәл кәзіргі дәрменсіздігін алдымен Надяға обал, *з ә б і р*, қиянаттай сезінді (З.Қабдолов, Өмір үшк.). Мұныңыз күнә түгіл, ұнаған іс, Қандай жан мұны күнә деп айтады?! Дей берсең мұндай істің бәрін күнә, Онда біз өлеміз ғой аштан, сірә! Тақсырдың тамағына жарағаны – Қойларға *з ә б і р* емес, зор мәртәба (А.Байтұрсынов, Шығ.). Шалықтан туған Арғон-ды Күшті емес сабырлы. Арғоннан туған Ашырғы Дүшпанға берген *з ә б і р д і* (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). 2. п с и х. *Өзгенің мүддесіне зиян келтіру жолымен өз мүддесін қанағаттандыру бағытында әрекет етуден көрініс беретін психологиялық келеңсіз құбылыс.* Рухани *з ә б і р д і*ң түрлері де көп. Оларға адамды балағаттау, оның арына тию, намысын қорлау, қадірін түсіру, сезімін сыйламау, тіл тигізу, көпшілік алдында беделін

түсіру сияқты әрекеттер жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Зәбір етті. *Азап көрсетті, жапа шектірді.* Сырынды жасырынды білсе-дағы, Патшаға көрсеткен жоқ *з ә б і р е т і*н. Баласын Сопекменнің алып қаштын, Бірталай қыздың басын әуре етіп (Айтыс). Біреу *з ә б і р е т с е*, сен сабыр ет (Мақал-мәтел).

Зәбір жасады. *Қорлық көрсетті, жапа шектірді.* Ақтай бірнеше жыл болыс болып елге *з ә б і р ж а с а ғ а н* адам (Д.Әбілев, Арман.). Сол кісіге біртүрлі *з ә б і р ж а с а ғ а н д а й*, сол кісінің үмітін таптап, сенімін жоғалтқандай, кінәлі жан сезіндім өзімді (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

Зәбір көрді. *Жапа шекті, қиянат көрді.* Қиын-ау, бір кездегі аталас ағайыны, қатар өскен құрдасы, Омардың тұқымынан пәлендей *з ә б і р к ө р д і*м деп басқалар айтқанмен, Сағындық айта алар ма? (Б.Майлин, Шығ.). Ағайын ішінен *з ә б і р к ө р ғ е н д е р*, әсіресе Махамбеттің тізесі батқандар қажыға мұңын бір шақпай кетпейді (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

Зәбір тартты. *Қорлық көрді, азап шекті.* Қорлық, зорлық шеккен бейбақтың *т а р т қ а н* *з ә б і р і* мен қиянатын, айтқан қарғысын өте көп естіді (М.Қаратаев, Далада.). Мінез-құлқы түрлі-түрлі адамдармен араласқаннан бері менмендіктің *з ә б і р і*н *т а р т ы п* келемін (А.Жолдасбеков, Әке.).

Зәбір шекті. *Қорлық көрді, азап тартты.* Аманкелді жүз жылқыны қайырып, қалғанын болыстан *з ә б і р ш е к к е н* батырақтарға үлестірді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ойласа *з ә б і р ш е к к е н* бала жайын Ананың көкірегіне толады уайым. Аса бір зұлымдықтың бейнесіндей – Серебин көз алдында тұрар дәйім (Ә.Ахметов, Ашық аспан).

Зәбірі тиді. *Біреуге зияны тиді, жапа шектірді.* Қазақ *з ә б і р і*ң *т и е д і* деп бізді айыптайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дүрімбай сырттан байқап жүреді, көзіне көрінгендей Бекболатқа мал қосылған жоқ, өзiрге жерге *з ә б і р л е р і* *т и е т і*н белгі көрінбейді, сонымен жанжал шығармастан қыстап шықты (С.Шәріпов, Бекболат).

ЗӘБІР-ЖАПА з а т. *Қорлық-зорлық, зомбылық, қиянат.* Ат көтере алмастай көрінетін *з ә б і р-ж а п а*, қорлық-зорлық деген ұғыныстар ойланған сайын сезілмей кеткендей (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке).– Біз оларды *з ә б і р-ж а п а*ға бермейміз деген сөзіңіз – саналы адамның ғана аузынан шығатын адамшылық сөз (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Зәбір-жапа көрді [көрсетті]. *Бейнет, азап шекті, қорлық көрді.* *З ә б і р-ж а п а* н ы ң азиялық сорақы түрлерін талай *к ө р ғ е н* Назым Хикмет туған елінің елдігіне тиіп жатқан

қорлыққа ерлерше жауап берді (Ғ.Мүсірепов, Достық сапары). Ал, *зәбір-жапа көрсеткен* жері болса, әкемді кешіріңіз. Күнәсіз жан жоқ... (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Зәбір-жапа шекті. *Зорлық-зомбылық көрді, азап тартты.* Қай-қайсысы да Нұрдаулеттен *зәбір-жапа шегіп*, мүгедек халге түскен бұйымдар (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Айбар біртүрлі қинала тітіркеніп қап, әлдеқайда *зәбір-жапа шеккендей*, өз халін ащы ызамен күйзеле айтқан (З.Қабдолов, Жалын). Тәңірбергеннен *зәбір-жапа шеккен* сайын баяғы балықшы аулында өткен күні есіне түсе берді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Қайдағы қағылған-соғылғанға, *зәбір-жапа шеккендерге* Мүсекеңнің қамқорсып қанатымен су сеуіп жүретіні о бастан мәлім (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ЗӘБІР-ЗАПА з а т. *Жамандық, зорлық-зомбылық, қиянат.* Нартай өзін-өзі ұмыта, бар әлемді, баршылық-жоқшылық, *зәбір-запа*, азап-зықаны мүлдем естен шығарып, мынау әсем әнге шын пейілімен, бүкіл жан-дүниесімен елтіп тұр (О.Бодыков, Бұлбұл).

ЗӘБІР-ЗІЛ з а т. *Жамандық, зорлық.* Тарс жұмылып талай көздер обаған, Талайларға туар еді зобалаң... Алшаң басып жүрер еді алаңсыз, Еш пендеге *зәбір-зілі* жоқ адам (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ЗӘБІРЖАТ з а т. к ө н е. *Зүбәржат (асыл тастың түрі).* Тіке тұрып жер мен көк болды ларзан, Жаманға қат мұндай сый, жақсыға арзан. Құрт аралас бауырсақ емес екен, Лағыл, жақұт, *зәбіржат*, меруерт, маржан (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ЗӘБІРЛЕ= е т. *Зәбір көрсету, қинау, қорлық көрсету.* Ақтоқтыны, әрине, біраз *зәбірлеп*, ақыры «өз қолын өзі кесе алмай», әкесі Боктабай «ақ батамен» атастырған жеріне ұзатады (А.Жұбанов, Замана.). – Ағасы, менің жалынды жанымды *зәбірлейсіз*,- деп, ақын мұңайды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). – Соншама бар ма менде өмір кегің? Соңыма түсіп неге *зәбірледің*? Менсінбей халықты бұл мықшиясың, Шіркін, бір жұлына ғой кеңірдегің?! (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

ЗӘБІРЛЕН= е т. *Қорлану, азаптану.* Кенжекей тағы өз мұңын ортаға салып, күйеуінің кіші әйелін жақсы көретінін *зәбірленіп*, жаны күйіп айтты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Мен қарттың *зәбірленіп* отырғанын көргенде, жауыздықтың адам төзбестік астары қайда жатқанын тереңірек түсіндім (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). «Қазақ әдебиетінің» бетінде жарық көрген батыл мақалаларды мансұқтауға қысылмайтын кейбір

басшылардың нақақ озбырлығынан *зәбірленіп* жүргенімізде ұлы жазушы өзінің биік беделімен, халық мүддесін терең ойлайтын парасаттылығымен бізге таудай тірек болғаны ұмытылмайды («Қаз. әдеб.»).

ЗӘБІРЛЕНУ *Зәбірлену етістігінің қимыл атауы; қорлану.* Осының бәрі *зәбірлену* сезімін оятып, ұшқалақтық пен кейігіштік пайда болады (Жанұя тәрбиесі).

ЗӘБІРЛЕТ= е т. *Қорлату, азаптату, зәбір көрсеткізу.* Әдейілеп барып Жәнібек шалдан сұрап білдім. Әйтеуір, сені Шәріпке *зәбірлетсем*, ит екенсің деп бетіме түкір (Б.Нұржекеев, Күй.).

ЗӘБІРЛЕТУ *Зәбірлету етістігінің қимыл атауы.* Жазықсыз, момын, әдемі құсты жыртқыш аңға *зәбірлетуін* хан-билер озбырлығының белгісі ретінде шебер бейнелейді («Қазақст. мект.»).

ЗӘБІРЛЕУ *Зәбірлеу етістігінің қимыл атауы.* Адамды жазықсыз *зәбірлеу* үлкен күнә, балам (С.Сарғасқаев, Қоңілді бала.). Бұл қалай, офицер мырза! Мен шаруамын. Балам жазықсыз. Кінәсі жоқ адамдарды ұстап *зәбірлеу* әділеттік емес қой (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Әйел адамды *зәбірлеу* еркек адамға тән мінез емес (Ә.Қалмырзаев, Ар).

ЗӘБІРЛЕУШІ з а т. *Зәбір көрсетуші, азаптаушы, қинаушы.* Әлсізді күшті жәбірлеп жатса – дереу көмектес, *зәбірлеуші* сенің оңыңды кешіреді (Б.Тоғысбаев, Боз жорға). Ол халықты қан қақсатып, *зәбірлеуші* офицерді өлтіреді («Қазақст. мект.»).

ЗӘБІРЛІК з а т. *Зорлық, зомбылық, қиянатшылық.* Маңайына ақ патшадан *зәбірлік* жеген жұртты жинаумен қатар, мүмкін, күннен-күнге көбейіп жатқанымызды көріп, бізбен санасар деген үмітте де болды (І.Есенберлин, Қаһар). Шынында да, ханшаға бұл іспен тұрғаным *зәбірлік* екен деп түсінген жасауыл асып-сасып, шайып-жуа бастады (А.Хангелдин, Өткен күн.). Талай қиындыққа шыдап келген ауру жүрек Нүркенің бұл жолғы жантүршігерлік *зәбірлігіне* шыдай алмады, бірден тоқтай қалды (І.Есенберлин, Айқас).

ЗӘБІРСІЗ с ы н. *Кісіге жамандығы жоқ, қиянатсыз; жәбірсіз.* Сырт көзге сондай момақан, жан адамға *зәбірсіз* көрінгенмен, жүрегіне зәр жиып, жұмыла түскен қабақтың астынан үй ішін бағып отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мен де сені келешекте ақылы алдында, ашуы соңында жүретін *зәбірсіз* жан бола ма деуші едім (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ЗӘБІРСІЗДІК з а т. *Қиянатсыздық, қорлық-зорлығы жоқтық.*

ЗӘБІРШІ з а т. *Қиянат көрсетуші, азаптаушы; зәбірлеуші адам.* Біздің шахтамызға

камера жүйесін қолдануды кім жақтап, кім қуаттап отырса – сол айыпты, сол *з ә б і р ш і* (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

ЗӘГІРЕН з а т. *Мата түрі*. Кенет оның көзі *з ә г і р е н* бешпент жағасын жырта жаздап, керіп бара жатқан қызыл-қоңыр мойнына түскен еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ЗӘДІ м о д. с ө й л. *Зады, асылы, шамасы*. Өз атын естіген ит сәл босаңсыды. *З ә д і*, қуалауын тоқтатар деп дәмеленді (М.Сқақбаев, Жойқын тобе).

ЗӘДІ² з а т. ж е р г. *Негізі, аргы тегі*. Оның *з ә д і* жаман, оңбаған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗӘЙ *Араб әліпбиіндегі «з» әрпінің айтылуы*. *З ә й* әрпі тіл ұшының астыңғы екі күрек тістің біткен жеріне тию арқылы шығады (Е.Ыбырайымұлы, ... Құран оқып үйренейік). *З ә й* әрпі «әлиф» секілді өзінен кейінгі әріппен қосылмайды (Е.Ыбырайымұлы, ... Құран оқып үйренейік). *З ә й*, залым көп қылып боп жанға оқталды, Ғайін, ғақылымды басымнан тартып алды (Абай, Тол. жин.).

ЗӘЙТҮН з а т. б о т. <лат. olea> *Зәйтүн тұқымдасына жататын мәңгі жасыл көпжылдық ағаштектес өсімдік. З ә й т ү н*, негізінен, тропиктік, субтропиктік аймақтарда өседі. 80-ге жуық түрі бар. (ҚҰЭ). Жиденің нағыз *з ә й т ү н* м е н де, құрмамен де ешқандай байланысы жоқ (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

Зәйтүн майы. *Зәйтүн ағашының ұрығынан алынатын иіссіз май. З ә й т ү н м а й ы* зәйтүн ағашының тұқымынан алынады. Өзі өте жұғымды, иіссіз май (С.Сұхбанбердин, Өсімдік-дәрі.). Бірсыпыра қатты және сұйық диэлектриктер, мысалы, шыны, *з ә й т ү н м а й ы*, нитробензол, т.т. электр өрісінің әсерінен анизатроп заттарға айналады (П.Полатбеков, Оптика). *З ә й т ү н м а й ы* 0° С температурада катады да, қыздырғанда еріп, мөлдір түске енеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Жемістерін салқындай сығып алған бірінші фракциясы *з ә й т ү н м а й ы* деп аталады, ол тағам дайындауда, консерві өнеркәсібінде және медицинада дәрі ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

Зәйтүн тұқымдасы. б о т. <лат. oleaceae> *Қосжарнақты өсімдіктер. З ә й т ү н т ұ қ ы м д а с ы н ы ң* негізінен тропиктік, субтропиктік аймақтар мен қоңыржай белдеулерде, Оңтүстік-шығыс Азия мен Австралияда өсетін 30-дай туысы, 600-ге жуық түрі бар (ҚҰЭ).

ЗӘЙІЛ з а т. *Ырық, ықпал, әсер, ыңғай*. Ол трагедияның алғашқы актілері өмір сахнасында ойналып та жатты. Бұл қалпымен белгілі мәресіне жетер ме еді, кім білсін... Тек мәңгірттен бастаған ұрпақ бертінде замана *з ә й і л і* м е н е с і н жиып алмағанда («Қаз. әдеб.»).

ЗӘЙІМКЕ з а т. с ө й л. *Заимка*. – Жер берсе, қалғанын көршілес орыс *з ә й і м к е с і н е н* қарызға аламыз (І.Есенберлин, Қатерлі.). Бір бүйірде қалың талы алыстан көз тартып, Бахалдайдың *з ә й і м к е с і* қалып барады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). *З ә й і м к е д е* баста қорықса да, жолығып тілдескеннен кейін шүйіркелесіп сөйлесе бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазір Боздақтағы бар жұмысты өз қолдарына алып, сол маңнан үлкен *з ә й і м к е* салуға қолғабысын тигізіп жатқандар да – сондағы жатақ ауылының адамдары (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

ЗӘЙІР з а т. *Мата түрі*. Қарамас ерге қатын сырын алса, Ер жігіт жарлы болар қырын алса. Үш кез *з ә й і р* мен ұштап көйлек есіне түсер, Жыл шығып үш баспақтың бірін алса (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ЗӘЙІРІ м о д. *Тәйірі, шамасы*. Жаудан қалған бірен-саран жылқыларына бірденелерін теңдеп жатқан. *З ә й і р і*, бір жерге барып бой тасалайтын сияқты (Б.Күсбегин, Зука батыр).

ЗӘК з а т. ж е р г. **1.** *Дым, дымқыл, сыз*. Жерге жатып едім, *з ә к* ұрып тастапты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Топырақтың *з ә г і н* сезіп қалғанын қарашы (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). **2.** а у ы с. *Кекесін, мысқыл*. Күлкісінде бір *з ә к* бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Зәк басты. ж е р г. *Дым болды, көгерді, көк басты*. Алма ағаштарының түктерін *з ә к б а с ы н т ы* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ЗӘКАТ з а т. с ө й л. *Зекет*. Сондықтан хайыр-садақасын, *з ә к а т*, парыздарын ада қылсын (М.Әуезов, Абай жолы).

ЗӘКИ с ы н. *Адал, таза; аққоңіл*. Ол *з ә к и* кісі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ЗӘКӨН [ор. закон] з а т. с ө й л. *Заң*. Осылай жазу-сызу қылып қойған дұрыс, *з ә к ө н* г е тура келгені жақсы (М.Дулатов, Шығ.).

ЗӘКТЕ = е т. ж е р г. *Дымқылдану, сыздану, дымдану*. Тамның бір бұрышы *з ә к т е* н кетіпті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ЗӘКҮН [ор. закон] з а т. с ө й л. *Заң*. – Айналайындар-ау, айтыңдаршы, еңбек қырқу деген *з ә к ү н д е* бар ма осы? (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Көгейдайдың гүңнің заманында-ақ «төлеңгіттің иесі – төре» деген *з ә к ү н* бар (Б.Күсбегин, Зука батыр).

ЗӘКҮНШІК [ор. законщик] з а т. с ө й л. *Заңшы, заңқой*. Сол күдікті кезеңде *з ә к ү н ш і* к, қағазқой, арызжанды кеңселер мен әкімдерге тосқауыл болатын деректі қағаздар керек (М.Әуезов, Абай жолы). Жазығым жауыздықтың бетін ашқан, Мүдірту жейтіндерді талғамастан. Кәдімгі Ырыс байдың студенті, Сұлу мүрт *з ә к ү н ш і* г і шектен асқан (Б.Майлин, Шығ.). Оның бір талабы: прошение

жазу, шала *з ә қ ү н ш і к*, шалағай төрешік болу (М.Әуезов, Әр жыл.).

ЗӘКҮНШІЛ с ы н. с ө й л. *Заңшыл, заңқой*. Мәшһүрде молда, уа, қатта *з ә қ ү н ш і л*, адвокат Аламанов Зәрубайды атты! Уа, қарашор, қайдасыңдар! Аттан, аттан, аттан! (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ЗӘКІР [ор. якорь] з а т. с ө й л. *Кеменің суда (рейдте, бухтада, т.б.) ығып кетпеуін қамтамасыз ететін құрылғы*. Кеме тұмсығындағы батпан *з ә к і р* бейне бір аспан биігінен аршын қанатын қомдап құйылған адуын қыран тәрізді, теңіз шыңырауына сүңгиді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Алғашқы *з ә к і р* бұдан 4 мың жыл бұрын жіпке байланған тас (тас зәкір) түрінде болды (ҚҰЭ). Пайдалану мақсатына сәйкес *з ә к і р* кемені ықтырмайтын зәкір, көмекші зәкір және варп зәкір болып ажыратылады (ҚҰЭ).

Зәкір қабу. к ө с. *Зәкір тастау, зәкірді қаптыра тастау*. *З ә к і р* жер *қ а п т ы*, қайық ешқайда кете алмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Зәкір қондырғысы. ө с к. *Кемені зәкірге қоюға арналған техникалық құралдар жиынтығы*. *З ә к і р қ о н д ы р ғ ы с ы* кемені орнында нық ұстап тұрады және оны зәкірден шығарады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *З ә к і р қ о н д ы р ғ ы с ы* зәкірден, зәкір шынжырынан, зәкірді беру, көтеру, бекіту және сақтауға арналған жабдықтардан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зәкірлік теңіз минасы. ө с к. *Су түбінде, белгілі бір тереңдікте жатқан зәкірге трос арқылы байланыстырылған жүзбелі мина*. *З ә к і р л і к т ең і з м и н а с ы* зәкірмен байланыстырылған минереп (трос) минаны су астында ұстап тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Электрмәшине зәкірі. т е х. *Электрмәшиненің айналмалы бөлігі (әдетте, тұрақты ток жағдайында), бір-бірінен лакпен немесе қағаз қабатымен оқшауландырылған электро-техникалық болат қаңылтырдан жасалынған магнит өзекше (ҚҰЭ)*.

ЗӘЛ Араб әліпбиіндегі «з» әрпінің айтылуы. *З ә л* әрпі тіл ұшының үстіңгі және астыңғы күрек тістердің арасына тиюі арқылы сақауша дыбысталады (Е.Ыбырайымұлы,... Құран оқып үйренейік). *З ә л* зәлиллік көрген соң, сайрай бер, тіл, Ре, риза қылмағынды, яр, өзің біл (Абай, Тол. жин.).

ЗӘЛЕТКЕ з а т. с ө й л. *Желетке*. Кең етек көк ала шыт көйлек, қынама барқыт *з ә л е т к е* киген бұраң бел қызыл жыңғылдай солқылдап тұрған секілді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ЗӘЛЗӘЛӘ з а т. с ө й л. *Зілзала, ғаламат апат, табиғат апаты*. Осы өңірде басталыпты *з ә л з ә л ә*, Арыстандай өкіріпті киелі тау (С.Омаров, Өмір асу.).

ЗӘЛИЛЛІК з а т. е с к і к і т. *Қапалық, қорлық, қиянат*. Зәл – *з ә л и л л і к* көрген соң, сайрай бер, тіл, Ре – Риза қылмағынды яр өзің біл (Абай, Тол. жин.).

ЗӘЛОҚ з а т. ж е р г. к ө с. *Жұқа сылақ*. Үйдің төбесіне топырақ тастамай-ақ *з ә л о қ* саламыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗӘЛӨК з а т. ж е р г. к ө с. *Жаңа жыртылған жер*. Бүгінгі *з ә л ө к к е* түстен кейін арпа сеуіп тастау керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗӘЛІМ с ы н. с ө й л. *Залым*. Жанай: *з ә л і м* бір сықақ өлеңінде сіздің қабағыңызды тасбақаның мойнына теңеген (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Пән жамылған әлімдер Дін жамылған *з ә л і м д е р*, Бере берсең бәрін жер, Сол жалмауыз паңнан без! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Е, сен жігіт нағыз *з ә л і м* қудың өзі екенсің, мен сендей *з ә л і м д і* көрген жоқ едім (Қаз. ертег.). Дос болмай садаға кет сенің бөрің, Сыр ұрлаған сұмпайы өңшең *з ә л і м*, Сыртыңнан өліп-өшіп тұрғаныңмен, Білемін, бықсып жатыр, ішің мәлім (М.Мақатаев, Шығ.). Сөйлемік Бағдатты, Шаһмастан, Бұл *з ә л і м* көпір еді діннен қашқан. Халқына қарсы келіп патша болып, Халқына неше түрлі өмір шашқан. Сол күнге қолы жеткен үлкен патша, Хан жоқ деп өз ойында бұдан асқан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ЗӘЛІМДІК з а т. с ө й л. *Залымдық, айлакерлік*. Шоқпар-ау, Шөже сөзін барлап отыр, *З ә л і м д і к п е н* алдына зарлап отыр (Айтыс). Біреудің сүттей ұйыған қатыны еді, *з ә л і м д і г і м е н* азғырып алып отыр дейсің (С.Дөнентаев, Шығ.).

ЗӘЛІПТЕС ш ы л. с ө й л. *Тәрізді, секілді, сияқты*. Алтайдың «қаз мойны» аталатын қазақ жылқыларының түр-тұлғалары арғымақ *з ә л і т т е* с ірі де, сұлу да екен (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ЗӘЛІПТІ ш ы л. с ө й л. *Сияқты, секілді, тәрізді*. Потаниннің сыртынан сипаттауына қарағанда, оның қойшысы болып жүрген қашқын *з ә л і т т і* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мазар ішіне күйген кірпіштен томпайта жасаған моланың іргесі жердің тереңіне төрт-бес метрдей сіңіп, жалпы түрі киіз үй *з ә л і т т і* боп жасалған екен дейді (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ЗӘМБІЛГҮЛ з а т. ө с. *Бүршік-бүршік болып дөңгеленіп келген, қауқиған гүл*. Мұның жапырағы мен *з ә м б і л г ү л і н е н* сантонин дейтін дәрі алынады (Б.Мұханов,... Қазақст. өсімдік.). *З ә м б і л г ү л* күнбағыс, бақбақ гүл, кекіре, тағы

басқа сол сияқты күрделі гүлді өсімдіктерге тән (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.).

ЗӘМБІЛШЕ з а т. ж е р г. к ә с. *Ерте пісетін қауып, әңгелек*. Шайдан кейін табаққа бес-алты *з ә м б і л ш е* тілінді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗӘМЗӘМ¹ з а т. 1. д і н и. *Зәмзәм суы*. Мұхаммед Қағба мен *з ә м з ә м - д і* қасиетті деп есептеуге, мұсылмандардың Меккеге барып садақа беруі пайдалы деп жариялауға уәде береді, ал Әбу Суфиян құрайыштарды ұйымдастырып, ислам дініне кіргізбекші болады (М.Токжігітов, Құран тур.). Меккенің құбылада бар Мәдине, Атақты шәріп құдық *з ә м з ә м і* да. Қатын қып қырық дуаннан таңдап алған, Аты екен қатынының Гүлжәмила (Ә.Найманбаев, Шығ.). Е, бәсе! Жетті нөсер дала, қырға, Жалғасты *з ә м з ә м* алтын сабағына. Тамаша! Қарай қалшы! Жаңбырдан соң Туған жер күн ойнаған қабағына (К.Салықов, Жезкиік). *З ә м з ә м* күйған құтыдай, Домаланған келбеті. Тарта беру тымпиып – Көшеде оның міндеті (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Шиналы, шарапатты, емдік қасиеті бар су*. Теңіз болғанда мөлдір, балдай төтті суын айтсаңызшы оның, Түп-тура *з ә м з ә м н і*ң өзі дерсіз (Е.Тұрысов, Келіншектау). Көз тастап Эльбрустың кеудесіне, Қыземшек Көкшетауым келді есіме. Болмаса бауырында *з ә м з ә м* – нарзан, Дер едім дәріптеген ел несіне (Б.Адамбаев, Аманат). Қыз әлсіз... бой қызады, қан қызады. Көзінен қанды жасын ағызады. *З ә м з ә м і н* жер түбінен іздеп тапқан Мақтамен аузына Естай тамызады (М.Әлімбаев, Өшпес от).

Зәмзәм құдығы. д і н и. *Меккедегі зәмзәм суы бар қасиетті құдық*. Мұхаммед пайғамбардың (ғ.с.) атасы Абд ал-Мутталиб түс көріп *з ә м з ә м қ ұ д ы ғ ы н ы*ң орнын тауып алады (ҚҰӘ). Аббас әулетінен шыққан халиф Әбу Жафар Мансүр *з ә м з ә м қ ұ д ы ғ ы н ы*ң айналасына мәрмәр тасын орнатқан. Осман әулетінен шыққан сұлтан Сүлеймен Кануни *з ә м з ә м қ ұ д ы ғ ы* айналасын 1,5 м биік мәрмәрмен қоршап, хауыз салдырды (ҚҰӘ). Қағбаның жанында *з ә м з ә м қ ұ д ы ғ ы* орналасқан. Суға тапшы ел үшін суы бар жер қасиетті орын болып саналатын (Қ.Шүлембаев, Ислам діні.).

Зәмзәм суы. д і н и. *Діни уағыз бойынша, Меккедегі Қағба тасының жанындағы құдықтан алынған қасиетті, киелі су*. *З ә м з ә м с у ы* – қасиетті су. Қағбаға тәуап етіп барған қажылар бұл суды ішіп қана қоймай, өздерімен бірге елдеріне алып кетіп жатады (ҚҰӘ). Әп-*з ә м з ә м н і*ң *с у ы н д а й*, Аузынан шыққан сөздері Сары алтынның буындай (Қыз Жібек). Осы таулардың жықпылынан сылдырап сегіз бұлақ

ағады: Айман, Қатпас, Шоқай, Мойылды, Қапар, Кешет, Малай. Кетен бұлақтарының суы *з ә м з ә м с у ы н д а й* мөп-мөлдір, көкпенбек, ішсең сусыныңды қандырады, жусаң бетіңді жасартады (З.Шашкин, Сенім). Халықтың нұры түскенде, Толайым жұрт түгесіп, *З ә м з ә м с у ы н* ішкенде, Тұла да бойым бекиді (Қабан жырау. Алтын қазық). Бұл күнде қисайып тұр ханның туы, Білесің мен айтпай-ақ өзің мұны. Ханымыз бүгіндегі Дербісәлі Болып тұр шүбәсіз *з ә м з ә м с у ы* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ЗӘМЗӘМ² з а т. ж е р г. *Құмды аймақты мекендейтін кесірткенің құлкен түрі*.

ЗӘМЗӘМДАЙ с ы н. *Зәмзәм суындай, қасиетті, шиналы судай*. Түйе қақтың суын *з ә м з ә м д а й* сораптайды (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Тастан өз түкірігін өзі *з ә м з ә м д а й*, мейірі қана жұтты (С.Мұқанов, Шығ.).

ЗӘН: *аузы зән татиды. Шөлден немесе сырқаттан таңдайы кеуіп, ауыздың дәмі өзгерді*.

ЗӘНДЕМ с ы н. 1. *Сұм, сұрқия, залым, айлакер, қу*. Бірақ ерген жолдастарың бәрі *з ә н - д е м*, бәрі залым. Сен байғұсты бір-ақ күнде Қып жүрмесін алым-салым (С.Дөнентаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Сұм, жалған дүние*. Талай жылан арбар, қабан қорқытар, Қорықпа, арбалма, біріне де болма жар. Өмір – *з ә н д е м*. Қара бұлтты қара түн. Естімессің қара өмірде жылы үн (М.Жұмабаев, Шығ.). 3. а у ы с. *Жалыны құшті, шартып тұрған [от]*. Өмір – көпір, от үстінде салынған. Дінгеңтері *з ә н д е м* отқа малынған (М.Жұмабаев, Шығ.). Анадай дөң басында Ұса, Серен Қуыршақ Құдайына қасқа сойды. Шаңқай түс. Қызыл жалын бір жел ескен, *З ә н - д е м* от әуе айналып жерге түскен (М.Жұмабаев, Шығ.). 4. а у ы с. *Түпсіз шыңырау, тозақ*. Астың *з ә н д е м*, төменде тоғыз құмалақтың тақтайындай бір-ақ уыс болып Пішпек қалады (І.Жансүгіров, Әңгім.). Қараңғы түнде қарсы алдында серейіп тұра қалған қара албасты кімнің де болса зәресін *з ә н д е м г е* жібермес пе? (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Зәндемге кеткір. қ а р ғ. *Жаның жаһаннамға кеткір, қыршыныңнан қиылғыр*. – Ие, ол жаны *з ә н д е м г е к е т к і р*, сөйтті (С.Мұқанов, Шығ.).

Зәндемдік істеді. *Құлық-сұмдық істеді*. Оның үстіне Заманқұл *з ә н д е м д і к і с т е п*, өткен ретте тігін сомасынан 20 сомды артық тастап кеткен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗӘНДЕМІ с ы н. с ө й л. **Зәндем**. Састы молда, әл кетті, Қошқарға сонда тіл бітті: *З ә н - д е м і*, залым, жалғаншы, Алдадың жұртты, мал таптың (І. Жансүгіров, Шығ.).

ЗӘНЖІР з а т. *Шынжыр, бұғау*. Басқыншылар билеп-төстеп алтын айдар ұлды кесік

құлақ құл қылды, ай десе аузы, күн десе көзі бар қызды шүйке басты күң қылды. Елімізге шұрқан салды. Зығырданы қайнаған ерге *зән-жір* кигізді, таландыны табанынан тайырылтты (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

ЗӘННӘМ з а т. *О дүние, жаһаннам*. Есілжанның топырағы әлі суыған жоқ. Басқасын қойғанда, соның өзі жетеді. Бар үрім-бұтағы естісе, сенің жаныңды табан аузында *зәннәм-ға* кетіретіне имандай сен! (С.Жүнісов, Ақан сері). Ал мерген қазақ кіші сержант Сағынбаев Ысқақ жетпіс шақты фрицті *зәннәмға* жіберді (Ө.Бектемісов, Шығ.).

ЗӘНТАЛАҚ з а т. қ а р а п. 1. *Арамза, қараниет, оңбаған*. – *Ә, зән талақ!* Сен маған сәлем бере келген шығарсың! – деп, Жұман бастырмалатып келді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). – Жоқ, ойбай, атай көрме. Бәлекор *зән талақпен* жағаласып өле алмай жүрген жайым жоқ (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Жетесіз туған, ант ұрып кеткір *зән талақ!* Булығып тұрды, баланың көзі қанталап. Қокилана келіп, басына қамшы үйірді, Ақсақалдар да, көксақалдар да анталап (М.Мақатаев, Шығ.). ...деген *зән талақ* екі беті қанталап, Зарлық ханды көрген соң, жиылды бала анталап (Мұңлық-Зарлық). 2. а у ы с. *Жойқың*. Адамдар мен адамдар арасында, Көрінбейтін жай көзбен қарағанда Бір аңғар бар жаны үйек, бауыры қар, Кейде ызғарлы *зән талақ* дауылы бар, Кейде көктем есетін сауырынан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЗӘНГЕР з а т. *Тігін (іс) мәшinesінің алғашқы түрі*. – Тігінші екенім көрініп тұрған жоқ па? – деді Жәрке күліп, алдындағы ескі *зәңгерге* қарап (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ЗӘНГІ з а т. кө н е. *Жергілікті әкімдердің ең кішісі, старшина; Қытай қазақтары арасында қолданылған ең төменгі әкімшілік лауазым*. Сіз өкім жүргізбес бұрын сол уәлаяттардың *зәңгілері* болушы еді (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Қытайға қараған қазақтар болыстарын үкірдай, старшиналарын *зәңгі* деп атайды екен («Айқап»). Менің досым Керімбай *зәңгі-ниң* халі қалай? (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). «*Зәңгі*» сөзі қытай тіліне тұңғыс-манжұр халықтарының құрамындағы сібе-солақ тайпасының диалектісінен ауысқан (ҚҰЭ).

ЗӘНГІР з а т. *Қара нәсілді адам, негр*. Адам Ата диссертация қорғау жайлы, бүкіл әлемдік проблемалар жайлы, Африкадағы *зәңгілердің* ұлт-азаттық күресі, Америкадағы үндістердің аянышты тағдыры жайлы ойланған жоқ (М.Мағауин, Көк мұнар). Дейтұғын бір құлы бар Қасым атты, Қара сұрлау пішіні, *зәңгі* затты. Отты қара көзі бар, ұзын бойлы, Төқапшар, тәуекелшіл бек қайратты (Дастандар). Халифаның тапсырмасы орындалған соң, Әмір

Мұса мен Әбдісамад қуанып, *зәңгі* патшасына аштан өлген баладан алған асыл тастардан сый берді (Мың бір түн). Балаға *зәңгі* көпір салды көзін, «Тудың ба падишадан сенің өзің? Жіберді әке-шешен сені қайтп? Тым әйбат көрінеді маған жүзің» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ЗӘНГІ з а т. ж е р г. *Қызметші, құл*. Назым сұлу атанды, Арам алып кетпесін *Зәңгі-ниң* қолы жетпесін (Ер Тарғын). *Зәңгілер* ұстағалы оңтайланды, Бұлар да қарсыласып айбаттанды (Ғашықтық дастан.). Біраз күн бейшаралар жүріп еді, Кез болды дарияда *зәңгі* ғафыл (Ғашықтық дастан.). Оның бірі – Саты – қарашаның *зәңгісі*, атақты бай Ыбырай да, екіншісі жергілікті жұрт «Көпешкі» деп атап кеткен орыс помещигі Кубишикин еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ЗӘНГІ з а т. ж е р г. *Саты, басқыш*. Ертеңгісін есіктің алдына шыға керіліп жатсам, үйінің төбесінде отырған Бақытжан мені көре сала «тез кел» деп қолын бұлғады. Қораның ішіндегі ағаш *зәңгімен* жүгіріп шықтым (Тұлпар). *Зәңгі* сөзі – көбінесе, Қазақстанның оңтүстік аймағында қолданылады (ҚҰЭ).

Зәңгілеп артты. *Жүкті түйе үстіне саты салып артты*. Ертеде кіре тартқанда жүкті түйеге *зәңгілеп артатын* еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗӘНГІДЕЙ с ы н. *Зәңгі сияқты, зәңгі тәрізді, қап-қара*. *Зәңгідей* түсі жаман қара құлды, «Мәсғұт» деп ханым шақырып қасына алды (Қисса-дастандар).

ЗӘНГІЛІК з а т. *Атақ, қызмет, мансап*. Зәңгі билігі – зәңгі-манчи чин билігіндегі әкімшілік бірліктің дәрежесі, ру басы старшина дәрежесі. Ал ителіге бірнеше *зәңгілікте* н асырып мансап бермеген (Б.Құсбегин, Зука батыр).

ЗӘНГІР с ы н. 1. *Биік, көзжетпес алыс*. Мүлгіген төңірекке, Ақ тозаң нұрын шашып, Көз тіккен *зәңгір* көктен Жұлдыздар жымындасып (Ө.Жайлауов, Жарқын жаз). Ол қайрат қылған жоқ, жұлдызды *зәңгір* аспанға соңғы рет көз тастады (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). 2. *Көк аспан түстес, зеңгір*. Бірі *зәңгір* көз, бірі қой көз, бірі қара көз, әдемі үш қыз отыр екен (Ғ.Сланов, Әңгім.).

ЗӘНКИГЕН с ы н. *Үлкен, еңселі, биік*. Қам кесектен соғылса да, ана болыстар мекендеген *зәңкиген* қыш тамдарға бой тенестіргенмен, әзір намысын беретін емес (О.Сәрсенбаев, Сағым). Құрылысшылар үшін салынған *зәңкиген* биік үй қаланың шығыс шетінде, Тасбөгет ауылына қарай шығатын бас көшенің бойында еді (Н.Сералиев, Ақбөпе).

ЗӘР з а т. а н а т. <лат. ugrina> 1. *Аздадағы зат алмасудан пайда болған керексіз, қажетсіз сыйық*

зат, несеп. Емдеу кезінде қан мен з ә р он күнде бір рет зерттеліп тұрады (О.Бердібаев, Таз – тақиядан.). Апырау, кеше ол бақырғанда мұның жанындағы түйелердің бәрі аттап баса алмай, з ә р і н жіберіп қойды-ау (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Сондықтан қасапшы төсетекті аларда алдымен осы қамшыны сылып, төсетектен бөліп, жеке шығарып қоюы қажет. Тағы ескертетін жай – оны кесіп тастауға болмайды. Егер байқамай кесіп тастасаңыз, сол кесілген жерден малдың з ә р і шығып, бүкіл сан етті былғайды (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Қарақатпал ауруына ұшыраған айғырдың з ә р і бұзылып, қамшысының (қасасының) сырты қотыр болып, жия алмай қалады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

2. У, өте зиянды зат. Әлдекімнің қолы қастықпен ішкізген з ә р сияқты (М.Әуезов, Қараш.). Түн ішінде әкемнің үйінен хабар алдым. Бір ағайды з ә р і күшті жылан шағыпты, – деді әйелі (Мың бір түн). Қашып құтылғаннан гөрі, оның тілін суырып алу әлдеқайда артық, екінші қайтып саған да, өзгеге де з ә р і болмайды (Х.Есенжанов, Тар кезең). З ә р ұсынған кісіге нан ұсынған, Алысудан аулақпын, шабысудан. Ей, қазақтың баласы, есінде ұста, Өлсем өлем, сірә, мен намысымнан! (М.Мақатаев, Шығ.).

3. а у ы с. У, ащы, заһар; мехнат, азап. Өткен күндердің мөлдір тамшылары жүрекке з ә р күйғандай ащы (Х.Рахымов, Полк туы). Лиза бұл дүниеден не қызық, не рахат көрді. Өмірдің балынан гөрі з ә р і н көбірек жұтқан сияқты (Б.Тілегенов, Аққайнар). Баяғы ашқан балың ғой? Не жазып ем осынша? Қайда барсам өмірде Ұсынғаның з ә р і ң ғой! (М.Әуезов, Танд. шығ.). Атлант сынды көрі жын, Жұлады шашын долдана, Жауыздықтың з ә р уын Жаудырып жатыр Конгоға (М.Мақатаев, Шығ.).

4. а у ы с. Ашу, ыза, кек. Сырт көзге сондай момақан, жан адамға зәбірсіз көрінгенмен, жүрегіне з ә р жиып, жұмыла түскен қабақтың астынан үй ішін бағып отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Осыны айтып Ерекен сазарып отырып қалды. Ішінде бір з ә р, зіл жатқанын бәріміз де аңғардық (Ф.Сланов, Домбыра.). Тілімнің уы да, балы да осы. Артында зілі мен з ә р і жоқ (С.Бақбергенов, Адам.).

5. а у ы с. Қаһар, айбат, айбын. Дәуренбек қана отрядын айқас алаңынан шегін деп, бір ақырып қалып, артынан батырдың з ә р і н е н қорқып, қайта тоқтатты (М.Жұмағұлов, Қыран.). Жау састы ерлер з ә р і н е н, Берілмеді Москвам. Қорғап қалды жанымен, Жиырма сегіз жас қыран (Қ.Ыдырысов, Аршында.). Атарға оғы жоқ. Жанарында жеп жіберерлік з ә р бар (С.Жүнісов, Ақан сері). Өмірім суық бәріне, Шыдамассың з ә р і н е, Жазбаған жөн, әрине, Сорлы шалдың кімдігін (Ш.Құдайбердиев,

Шығ.).

6. а у ы с. Суық, аяз, ызғар. Қыстың ең з ә р і сонда – отамалыда (М.Әуезов, Танд. шығ.). Жайық бойынан күзгі салқын з ә р білініп тұр (Ф.Сланов, Дөң асқан). Қыстың қары, аяздың з ә р і батқан, Қар мен мұзға көміліп біраз жатқан. Жер жаңарып, жан бітіп табиғатқа, Бәйшешегі бұрандап жайнаң қаққан (Үш ғасыр.).

7. а у ы с. Отық, өкініш. Ойлай берсем қайғы емес оның бәрі, Көп жасаған қоя ма болмай көрі. Өкініш сол – өмірді босқа өткіздім, Өлсем ойдан кетер ме соның з ә р і (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

8. а у ы с. Ауыртпалық, зіл. Бәрі болды, бауырым, Бәрі болды, Нәрі болды кей сыңның, З ә р і болды. Зәрі сөзден улансам, Кейбіреудің Айтқан жылы лебізі дәрі болды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Аяздың [қардың] зәрі сынды. Күн жылынды, аяздың ызғары қайтты. Бір күні апам: «Аяздың з ә р і с ы н д ы, күн екі арқан бойы көтерілді», – деді (М.Тіесов, Дала.). З ә р і с ы н ғ а н ы з ғ а р л ы қ а р қыраттардың көлеңкесін паналап, жыралардың қуыс-қуысына бұғып жатыр (С.Жүнісов, Жапанда.).

Бетіне [жүзінен] зәрі шықты [шапты]. Ашуланды, ызаланды, түтікті. Өзі бірдеңе айтайын десе, қыздың б е т і н е з ә р і ш ы ғ ы п қоя береді, өткендегіден бетер шаптыға түсерін Дәмелінің іші сезеді (Ө.Қанахин, Дәмелі). Жүрісі асыр-тасыр, мінезі шәлкес, б е т і н е н з ә р і ш ы ғ ы п тұрған Қаржауовтың: «Ханға сәлем беруге барасың!» деген кекесінің ол елеген жоқты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Оның ойынша, мен тәрізді, б е т і н е з ә р і ш а п ң а н, ә д е с е, мә деп тұратын бота тірсек бозбалалардың беріден қайтқанда ошағы, арыдан қайтқанда еліне пайдасынан гөрі зияны көп болмақ екен (А.Сүлейменов, Бесін). Малың да, ақшасың да күшпен зорлап, Алатын қалың елді зар еңіретіп. Аяздай Сұлтан бір күн қалшылдады, Ж ү з і н е н жер өртердей з ә р ш ы ғ а д ы. Мал бермеген жазан деп көп кедейдің Жазықсыз жонын тіле қамшылады (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Жаны зәр түбіне кетті. Қатты қорықты, қатты қиналды, безектеп қысылды. Кенжекей... Еламанның бір жақ бетінде ырсиған ат тұяғындай тыртыққа көзі түсіп, ж а н ы з ә р т ү б і н е к е т і п қыбыр етпей тұрып қалды (Ә.Нұрпейісов, Сең).

Жыланның зәріндей. Удай, ап-ащы. Бірақ Төкежан айтқызған сөздердің бәрі де ж ы л а н н ы ң з ә р і н д е й ы с қ ы р ы н ы у т өгіп тұр (М.Әуезов, Шығ.).

Запыран зәрін құйды. Қайғы, дерт уын құйды. Екеуінің көңілінде де бір сарқыны қалғанын екеуі де сезінді, бірақ ондайды қайта қозғап, бірінің жүрегіне бірі з а п ы р а н з ә р і н қайта қ ы а т ы н жандар бұлар емес (Ф.Мүсірепов, Шығ.).

Зәр айдары. *Несеп жүргізді.* Қарайып кеткен шашақтарын алып тастайды. Шашақты жинағанда дереу кептіру қажет. Жүгері шашқтары өт пен *зәр айдайды* («Қазақст. әйелдері»)

Зәр айдау. м е д. *Ағзадағы қажетсіз сұйық заттың, зәрдің шығуын қамтамасыз ету.* Сібір шыршасы қылқандарының емдік қасиеті мол. Оны *зәр айдау*, тер шығару, өт жүргізу үшін пайдаланса, ал сулы тұнбасы тыныс жүйесін жақсартады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Зәресі зәр түбіне кетті. *Қатты қорықты, қатты шошыды.* Әй-шай жоқ, жағадан алған бізге ашуланбады. Сол баяғы ... Әкесінің ақырған дауысынан *зәресі зәр түбіне кеткен* Маржан далаға қарай жүгірді («Түркістан»).

Зәр жайды. ж е р г. *Қаһар төкті, қаһарланды, қаһар шашты, ашу көрсетті.* Әйеліне оқуға барасың деп, *зәр жайып* отырғанын жақтырмадың ба (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

Зәр жұтты. *Ішкені ірің, жегені желім болды.* Олқатынның қасында Отырғанша *зәр жұттып*, Бомба мен оқ астында, Жүргенің артық қан жұтып (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Зәр сындырды. з в ф. *Түзге отырды, сыртқа шықты, дәрет сындырды.* Түннің бір уағында оның тұратыны болатын. *Зәр сындырғысы* келгені (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

Зәр тамды. *Қаһарланды, ашуланды.* Лек-лек болып, қала толып, Ереуілге жиналды, қаруланып, *Зәрі тамып*, полиция кеп қалды (З.Қалауова, Шолпан). Қылышымнан қан тамып, Семсерімнен *зәр тамып*, Сұрадым алыс, жақынды (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). Қылышынан қан тамған, Найзасынан *зәр тамған* (Жамбыл, Шығ.).

Зәр [зәрің] төкті. а) *Қатты ашуланды, қаһарланды.* Әлдекімге кәр тігіп, Әлсіздерге *зәр төгіп*, Сабаулады тулақтап (І.Жансүгіров, Шығ.). Үнсіз түнерген Ақанның не ойлап отырғанын түсінбеген бригадир жерге бір түкіріп, «сені ме» – дегендей, *зәрің төгіп* кетті (З.Шашкин, Өмір тынысы). ә) *Қақады, сұытты, ызғарланды.* Боран әлі бәсендементі. Енді, тіпті, ышқына соғып, қарсы алдарынан қатты ысқырып, *зәр төгіп* тұр екен (М.Әуезов, Абай жолы). Сол жылы күз ерте түсті. Жиі-жиі күшті дауыл тұрып, қара суық *зәрің төкті* (Шопан сырласы). б) *Айбат көрсетті, қаһарланды, айбат шекті.* Одан аса беріп, Абайға да кәрін төгіп, *зәрің төкті* (М.Әуезов, Шығ.). Начальникке тісі батпаған соң, Токбайға *төкті зәрің* – Сен ғой, өтбекет болып жүрген. Сиыр әне, ала бер! (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Қасқыр *зәрің төге* артына жалт

бұрылып, сояудай азуларын ақситып, итке тұра ұмтылғанда Таймас жалт берді (С.Танекеев, Қиян асу).

Зәр [зәрің] шашты. *Ашуланды, ұрысты, балағаттады.* Сілкініп әр затты әр жерге лақтырып, тілінен *зәр шашады*. Асқарбек мұндайда үндемей құтылады (Ш.Құмарова, Қос шынар). Сол қозыны қарамадың, жамыраттың деп, *зәрің шашып* келген Майбасар, Байсүгірді қамшымен тартып-тартып жіберді (М.Әуезов, Шығ.). Жау келген айдаһардай аузын ашып, Ирендеп қара жылан *зәрің шашып*. Алам деп арпалысып әлек болып, Өн бойын Волоколам жатыр басып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Қоңыр үй құры томсарып, Тіксіне қалды үндемей, Бөрі топ қынға қол салып, *Зәр шаша* кірді: «Тұр, кедей!» (М.Мақатаев, Шығ.).

Зәр шығару жүйесі [системасы]. а н а т. *Ағзадағы керексіз, қажетсіз сұйық заттарды сыртқа шығаратын мүшелердің жалпы жиынтығы.* Ас қорыту, *зәр шығару жүйесі* өте қарапайым да, ал өніп-өсу мүшелері өте жақсы жетілген (Қ.Уәлиева, Мал ауру.). Артқы ішек пен орта ішектің арасына *зәр шығару жүйесі* орналасқан (Х.Қашағанов, Қой құрты.). *Зәр шығару жүйесі* бүйректерден, несеп ағардан және қуықтан тұрады (Адам анатом.).

Зәр шығару мүшелері. а н а т. *Ағзадағы керексіз сұйық заттарды тысқа шығаратын дене мүшелері.* Осы күні өкпе ауруымен бірге *зәр шығару мүшелерінің* ауруын да емдейді (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Жануарлардағы *зәр шығару мүшелерінің* қызметі – зат алмасу нәтижесінде пайда болған қалдық заттардан денені тазарту, клеткалардың қалыпты қызмет істеуін қамтамасыз ету (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Зәрі қайтты. а) *Күннің ызғары қайтты, жылынды.* *Зәрі қайтқан* күн әлсізденіп, таудан асып ұясына кіріп барады (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Ерші маған, не бар қазір бұл жерде, Аяз қарып, мына суық түндерде. Қылшылдаған қыстың *зәрі қайтқан* ша, Екеумізге жетеді анау бір бөлме (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). ә) *Ұы тарайды.* Жыланның *зәрі қайтты* білем, бала тыныштала бастады (Ауызекі).

Зәрі қатты. *Қаһарлы, кәрлі.* Болыс деген иттердің *зәрі қатты* болып, терімізді тірілей сыпырмады ма? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Зәріне мінді. *Қаһарланды, қатайды.* Кешкі жел шұғыл қатайып, бар әлем шаңғытып, *зәріне мінді* кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Зәрің татты. *Басына қиыншылық күн туды, азабын тартты.* Оқпен атпай, отпен ат, Талай жалын жанға батсын. Ер шыдайды өзіндей,

Нелер удың *з ә р і н т а т с ы н* (М.Әуезов, Шығ.).

Зәрін тікті. *Қаһарланды, қатуланды, ашу шақырды.* Мақанның мына масқарасының басы-қасында Қалижанның да болғанын сезген Жиенбай енді кіші баласына *зәрін тиге* бастап еді (М.Дүйсенов, Мейман.).

Зәр ішкендей. *Ішіне у түскендей, у татқандай, оңалмастай.* Ұзақ сары ауру *з ә р і ш к е н д е й* аяусыз қатал қасірет болған-ды (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Зәр ішкір! [жұтқыр, татқыр!] қарғ. *У ішкір, несеп ішкір, ішпей ішінде кеткір! З ә р і ң ді і ш-к і р*, ішпесең, зәріңді іш (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Емініп артыңнан қалмайды, асыңды ішкізбейді, *з ә р і ш к і р л е р* (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Зәр ішті. *Қатты уайымдады.* Түздегі май ішеді, үйдегі *з ә р і ш е ді* (Мақал-мәтел).

Ішкенін зәр, жегенін желім етті. *Қақ-соқтыға салып, құн көрсетпеді, көзге тұртпек қылды.*

ЗӘРАҒАР з а т. а н а т. <лат. ureter> *Бүйректе түзілген зәрді қуыққа апаратын жіңішке түтікше тәрізді мүше. З ә р а ғ а р д ы ң* қабырғасы ішкі – кілегейлі, ортаңғы – етті (өз кезегінде үш қабаттан құралған) және сыртқы – сірлі қабықтардан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗӘРӘР з а т. с ө й л. *Зиян, кесанат, залал.* Кісіге титтей *з ә р ә р і* жоқ жақсы қыз (Ауызекі).

ЗӘРӘРЛІ с ы н. *Зиянды, залалды, ауыр, қиын.* Қанша *з ә р ә р л і* болса да соғыс та тоқтар (М.Дулатов, Шығ.).

ЗӘРДЕ: *зәрде болды. Жүрегі шайлықты, зәрезап болды, беті қайтты.* Себебі, Байбол енді жұртқа нанбас, Нанбақ тұрсын, сөзіне құлақ салмас. Алдыңғы партиядан *зәрде бол-ғ а н*, Жұрт әкең, басшылыққа берсе де алмас (С.Торайғыров, Танд. шығ.).

ЗӘРДЕЙ с ы н. *Удай, ащы, заһардай.* Абай ел ісіне араласқанда, өз әкесі мен әке достарының бұның басына қалдырған ауыртпалығы *зәрдей* болды (М.Әуезов, Әр жыл.). Ақанға тиісем деп *зәрдей* сыбағасын алған қожалардың өңі сүп-сүр (С.Жүнісов, Ақан сері). Ат жалын құшып, тұла бойына *зәрдей* жайылған қорлану оты, кекті қасірет ішін өртеп барады (А.Нұрманов, Аққу.).

Зәрдей ащы. *Тілді оятын, у мен заһар.* Және менің бағыма көлдің суы *зәрдей ащы* шығып, сонда да жылқым ішіп-ішіп, іші-сырты бірдей болып, қарындары кампиды да қалды (Қаз. ертег.).

ЗӘРДЕШ з а т. *Зороастризм, діни ағым, бағыт.* Басқасын былай қойғанда, *З ә р д е ш* (зороастризм), Будда (буддизм), ясуда

(иудаизм), Мұхаммед шекаралас өңірінде дүниеге келгенін қалайша кездейсоқтық деуге болар (Тарих).

ЗӘРЕ' з а т. **1.** *Үрей, қорқыныш. З ә р е*, сұс өңменімізді тесіп, бір уыс қылды (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

Зәре жок. *Жүрегі тас төбесіне шықты, қатты қорықты.* Ыбырай тілі байланғандай екі қолын ербендетіп, басын жасқайды. Соғып жіберер деп *з ә р е ж о қ* (Д.Әбілев, Арман.). Аңадағы машинамен қалаға апарып саттырған ұнның ісі қайыра қозғалғалы *з ә р е ж о қ* (Х.Рахимов, Қызғалдақ). *З ә р е м ж о қ* тіл мен көзден сонда менің, «Уа, аруақ, уа, төңірім, қолда!» дедім (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Зәре қашты. *Үрейі ұшты, қорықты.* Таба алмай қарағанмен енді састы, Сұһраптан әрі қорқып, *з ә р е қ а ш т ы*. – Өзің біл, хабар-дерек білмедік, – деп, Бәрі де қол қусырып иеді басты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Түн қабағы қатерлі, Жалбыр түк, *з ә р е ң қ а ш қ а н д а й*, Жиыннан алған әсерді, Кеуденде басып тастардай! (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

Зәресі [жаны] зәр түбіне кетті [жетті]. *Қатты қорықты, құты қашты, үрейі ұшты. – З ә р е м з ә р т ү б і н е к е т т і.* Апақ-сапақ мезгіл еді. Ылдиға түскен соң көз жаздырып кеттім (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кейкі аяқ кемпірдің *з ә р е с і з ә р т ү б і н е ж е т т і* (Ш.Құмарова, Қос шынар). «Апырай, қойлар аман болса игі еді» деп ойлаймын. Бір уақытта *з ә р е м з ә р т ү б і н е к е т т і*: жолда бір қой өліп жатыр (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Ол [Уәли] қаптап келе жатқан ажал, сұсты дұшпанды көргенде, *з ә р е с і з ә р т ү б і н е к е т т і* (Т.Ахтанов, Қаһар.). Андрейдің *з ә р е с і з ә р т ү б і н е к е т т і*, басы айналып, көзі қарауытып, жынданып кете жаздады (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.). Кенжекей... Еламанның бір жақ бетінде ырсиған ат тұяғындай тыртыққа көзі түсіп, *ж а н ы з ә р т ү б і н е к е т і п* қыбыр етпей тұрып қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Зәресін зәр түбіне жіберді. *Қорқытты, шошытты, үрейлендірді.* – Әй, Әжібек, қалай кереннің *з ә р е с і н з ә р т ү б і н е* бір жіберді-ау деймін, – дейді (С.Мұратбеков, Жабайы.). Әділбек есіне кенет Мұратбек сөзі түсті. Мына күйінде Кәрім біреуге тап берсе, *з ә р е с і н з ә р т ү б і н е жіберетіні* анық еді (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Зәресі кетті. *Зәре-құты қашты.* – Уһ, қарағым-ай, ел екенсің ғой, *з ә р е м к е т т і* ғой, – деді шал (М.Әуезов, Шығ.). Тап жауына қарсы жүргізіп жатқан қатты қимылы – қысылғанда, жау дейтіндердің көбі одан *з ә р е с і к е т і п*, қарсы келмеуге, көзіне көрінебеуге тырысады

(С.Мұқанов, Есею жыл.). – Біздің шал қорқақ адам. Сенің қабыңдағы туды көріп, *з ә р е с і к е т т і* (Х.Рахымов, Полк туы.). Келем алаң шетінде, *З ә р е м к е т і п* келем мен. Жолықтым бір кемпірге Тірі пенде дегеннен (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Зәресі қалмады. *Үрейі қишты, қатты қорықты.* Біза боп балам суға түсіп кетті ме деп, шешесінің *з ә р е с і қ а л м а д ы* (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Екі көкжал шайқасып, жарқылдап ойнап көк сүңгі, Желікті жебе сумаңдап, *з ә р е с і қ а л м а й* ел тұрды (С.Бегалин, Шығ.).

Зәресін [зәрені] алды. *Қорқытты, үрейін қиырды, үрейлендірді.* Шымылықтап сауысқан, *З ә р е с і н* апалыстан... Шап берердей біреу кеп, Шыға алмай тұр қамыстан (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жаксыны көрдім өмірде, жаманды көрдім, Иттікпен өткен тірлігі адамды көрдім. Жарық күн жайнап тұрғанмен сонау аспанда, *З ә р е с і н а л ғ а н* халықтың заманды көрдім (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Үй іші адамның *з ә р е с і н а л ы п*, құтын қашырғандай... Әбілқайыр, енді сол жақта, кара мақпалдан оқалап өрнек салынған ақ киіздің үстіне қойылған табытта жатқан өлікке қарады (І.Есенберлин, Шығ.). Жарылып жырым-жырым сүйем қалған, Басылып сойқан соғыс *з ә р е н і а л ғ а н*, Шаң басқан ақ кіреуке, көк дулыға, Тебінгі терге шіріп, қанға малған (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Зәресін ұшырды. *Қатты қорқытты, үрейін қиырды.* Молданың *з ә р е с і н қ и ш ы р ы п* не қыласың... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ел *з ә р е с і н қ и ш ы р а*, Нәубет бұлтты айналды. Бакандардың ұшына Қара жалау байланды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Зәресі ұшты. *Үрей-құты қалмады, қатты қорықты.* Күн батып, ымырт жабылып барады. Қорқып *з ә р е м қ и ш ы п* отырғанда, көзі бақырайған бір еңгезердей адам келіп, қолтығына қысып алды да жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Бар ебім, сол уақытта, – деді Арыстан, Мен түгіл, үрқуші еді ат қамыстан. Бұл Өгіз, мынау Қасқыр тимек түгіл, *З ә р е с і қ и ш ы ш ы* еді көрсе алыстан» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Нұрын сүртіп топыраққа, *З ә р е с і* әбден *қ и ш ы* да, Қашарын білмей қай жаққа, Тығылды жерге түсті де (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ертемен шанышылып телевизорға Отаны туралы Күтеді бір хабар жанары талғанша сарсылып құлағы. Ағылған босқын ішінен мерт болған балалық шағы Өз ұлын танып қалар деп *з ә р е м қ и ш а д ы* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кейбір-кейбір жамандар, Мал қимайтын сараңдар, Жыршыменен қас болар. *З ә р е с і қ и ш ы п* жыршыдан Үндеместен тас болар (Базар жырау, Шығ.).

ЗӘРЕ² з а т. қ о л ө н е р. *Мұрынга, танауға өткізілетін әшекей.* Күлгеннен танауына өткізген жіңішке ұзын *з ә р е с і* селкілдеп, билеп, түрін бұрынғыдан бетер сұмпайы қып жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗӘРЕ³ з а т. *Атом, молекула, ең кіші бөлшек.*

ЗӘРЕДЕЙ с ы н. *Құрттай, титтей, кішкентай.* *З ә р е д е й* жалғыз тарының бетінен үлкейткіш әйнек арқылы жер бетіндегі материктерді түгел көресіз (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Егер сен *з ә р е д е й* сүйе білсең өз үйінді, өз жерінді, өз елінді тұтқынға түс (Н.Хикмет, Өленд.). Атай көрме. Менің ойымша, Көбектің бір шайнам ақылы болса, *з ә р е д е й* адамшылық сезімі болса, Зейнепті өзі де алам демесе керек (М.Дулатов, Шығ.). Қорғаймын өзім түгіл, аймағымды, Болса да нендей аптап, нендей жауын. Мың сан күс келіп қонсын бұтағыма, *З ә р е д е й* көрінбейді маған ауыр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Дегеніңнің бәрін де жасап жүріп, Көрсетпеймін *з ә р е д е й* асау қылық. Сенің ғана ырқыңа бас алдырып, Бұға берем, бұл неткен жасандылық (М.Мақатаев, Шығ.).

ЗӘРЕЗЕП с ы н. с ө й л. *Заразан.* Кешеден бері іштей *з ә р е з е п* ел лезде жинала қалды (Қ.Сатыбаддин, Қараторғай). Осы бір тұстан ағындап өте шығармын-ау деген Көбеннің ойы болмады, ең қауіптенген *з ә р е з е п* жерден ұстап, гүж етіп Әлібек тұра қотырдың бетін тырнап алды (С.Жүнісов, Ақан сері).

Зәрезеп болды. *Зәрезеп болды, мезі болды, ығыр болды.* Саяси науқан мен айқай-ұраннан әбден жалығып, *з ә р е з е п б о л ғ а н* жігіттер тағы бір ауыр күндердің жақындап келе жатқанын бүкіл болмыстарымен сезініп, дағдарысып отырып қалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ЗӘРЕЗАП: *зәрезеп болды. Қашқалақтау, қашу, жуытпау, алысқа салу, ығыры шығу.* Мен сіздердің ешқандай адам жинап, соғысамыз деп жатқандарыңызды көрмедім, – деп бұл «жасақтың» сырын түсінбей *з ә р е з а п б о л д ы* (Б.Құсбегин, Зуқа батыр). *З ә р е з а п б о л д ы м* жазылмайтұғын жауырдай, Мынау... заманда жүрсе екен адам ауырмай (І.Қажытай, Тасжарған). Желқобыз бен Жампоздың Жанарынан шам жанып, *З ә р е з а п б о л ғ а н* жабы да Жалын тіктеп панданып, Пандықпенен қымс еткенді аңғарып, Айналада қылықты өмір сөз алып, Аспан бұлттан тазарып (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ешкі баққаннан *з ә р е з а п б о л ғ а н*, әрі ақындық өнерге аңсары ауып жүрген бала: «Ешкілеріңіздің бірін қалдырмай өлеңге қоссам, осы жұмыстан құтқарасыз ба?» – деген екен, Аю келісіпті (Бақтыбай ақын, Желқобыз).

ЗӘРЕ-ИМАН: зәре-иманы [зәр-иманы] қалмады. Қатты қорықты, үрейленді. Тек күйеуі соғыста жүрген әйелдерге ғана аян, зәре-иманы қалмай, бойын билеген ажалдай қорқынышты өрең жеңді (Ө.Қанахин, Дәмелі). Дәу қызыл қасқа өгіз өкіріп, маңдайымен жер сүзіп, айбат шегіп жүр. Қасқыр шапты ма деп Саматтың зәре-иманы қалмады (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

ЗӘРЕ-ҚҰТ: зәре-құт [зәре-құты] жоқ. Үрейленді, қатты қорықты. Кейбіреулерінің өңінде тіпті зәре-құт жоқ (М.Хасенов, Алғашқы ән). Бәріміздің зәре-құтымыз жоқ, көзіміз бақырайып жол бойында қаққан қазықтай қаттық та қалдық (Ауызекі).

Зәре-құт [зәре-құты] қалмады. Қатты қорықты, үрей қиты. Исатайдың арыстандарын көргенде, сұлтанда зәре-құт қалмады (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Қарағым-ай, зәре-құтымыз қалмады ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әлдекім естіп қояр ма екен деп оның да зәре-құты қалма сә керек, демалғанда екі иығы солқ етіп, көкірегі көріктей шуылдайды (Д.Исабеков, Шығ.). Мылтықты адам көрінсе, ат дүбірі білінсе, зәре-құты қалмайтың (И.Байзақов, Құралай.).

Зәре-құты кетті. Қорықты, үрейленді, зәресі қалмады. Зәре-құты кеткен аңшы жауғанда, арыстанның үлкен аузы мен шегір көздеріне қарай беріпті (Ж.Жұмақанов, Соқпақ).

Зәре-құты қашты. Үрей қиты, зәресі кетті. Ақшаловты көргенде мен де осындай күйге жетеді екенмін деп, зәре-құтым қашты (І.Есенберлин, Алтын құс). Үшеуі өліп, қалғандарының зәре-құты қашқан басқыншылар ешқандай қарсылық көрсете алмады (А.Жолдасбеков, Ботабай Садықов).

Зәре-құтын алды. Жүрегің ұшырды, қорқытты. Қанқұмарлықтарымен тыныш жатқан елдің күні бұрын зәре-құтын алды (І.Есенберлин, Алмас.). Орыстың тоғайы немістердің зәре-құтын алған (Ә.Шәріпов, Орманда.).

Зәре-құтын ұшырды. Қорқытты, зәресін алды. Мәншүктің «Максими» гитлершілердің талай рет зәре-құтын ұшырды («Қаз. әдеб. »).

Зәре-құты ұшты. Қорықты, зәре-құты қалмады, жүрегі қиты. Жөнеуіт хан десе, әсіресе, Қоңырат, Шымбайға барып қайтқан астықшылардың зәре-құты ұшып тұратын (Ә.Нүрпейісов, Сергелдең.).

ЗӘРЕТ з а т. Құш, қуат, қайрат. Сүйегім сынып болды сал, Қуат кетіп тәнімнен, Қалмады менде зәрет, әл! (Батырлар жыры).

ЗӘР-ЗАБА: зәр-заба болды. Бәйек болды, құрақ қиты. Құр ауыз кетесіз-ау енді... деп екеуі зәр-заба бола жатыр (Ә.Көпбаев, Мақтаныш).

ЗӘР-ЖЫНЫСТЫҚ: зәр-жыныстық түтік. а н а т. <лат. urethra masculina> Қуықтан зәрді, еңнен шәуетті сыртқа шығаратын, несеп шығару және көбею мүшелеріне ортақ өзек (аталық уретра). Зәр-жыныстық түтік орналасу орнына сәйкес екі бөлімге (жамбастық және жыныстық қатынас мүшесі) бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). Зәр-жыныстық түтік қабырғасы ішкі – кілегейлі, ортаңғы – кеуекті (кавернозды) және сыртқы – етті қабықтардан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗӘРЛЕ= е т. У қосу, у салу, улау. Көрелі де, жалма-жан Қырық шишеге су құйып, Суға қосып – у құйып, Зәрлен, дуа салады (Манас).

ЗӘРЛЕН= е т. Ашу шақыру, зәрін тоғу, қаһарлану. – Асыққаның не? – деп, Қамысбай зәрленіп ашу шақырайын деді (М.Әуезов, Танд. шығ.). – Түу, бүгін түгінді сыртыңа теуіп келген екенсің, жұрттың бәріне де зәрленіп! – деді Ғазиза (М.Әуезов, Қараш.). «Сен қақпастың кесірінен алты бірдей азаматым жер құшты, топырақ асады, қол кейін шегінді», – деп зәрленді (Д.Досжанов, Жібек.).

ЗӘРЛЕНУ Зәрлен етістігінің қимыл атауы.

ЗӘРЛЕУ Зәрлен етістігінің қимыл атауы.

ЗӘРЛІ с ы н. 1. Улы, ұытты. Адамның ағзасында жиналған зәрлі заттар термен сыртқа шығады (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Енді екі зәрлі жылан арбасып қалғандай, көздерін қадасып алып, бедірейісіп, қатып қалды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Кенеттен аш өзектегі ескі жара жарылып, соның зәрлі уыты тұла бойын дуылдатып өртеп бара жатқандай (З.Асаубаев, Ар соты). 2. а у ы с. Қаһарлы, сұсты, айбатты. Дарқан осы елді қашаннан айдап өргізіп, иіріп жусатып келе жатқан зәрлі болыс (І.Жансүгіров, Шығ.). Елі тыныш болсын деп, Маңайда жауын қоймаған. Түсі суық көрлі хан, Айдаһардай зәрлі хан (Батырлар жыры). Қарттың қабақ түюі зәрлі болмаса да, керексіз екенін сезген Ораз жұмсарту әдісін іздеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сынып зәрлі қаһары, Қалшылдап қайтқан көрі ашу. Сапырыла ағып барады, Сары алтындай сары су (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сұп-суық зәрлі пішінде Сау ете қалды үш кісі. Өтеп те болды ішінде – Өзгеше маған сұстысы (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). 3. а у ы с. Үрейлі, қорқынышты. Иман оны аңғара қойған жоқ еді, қап-қара бұлттың бетінде ойнаған

нажағай алыстан оқ жыландай з ә р л і көрінеді (Ә.Әбішев, Найзағай). Хакім Орал қаласына келіп, тіпті төрт бұрышында пулемет құрып қойған ажалдың аузындай з ә р л і түрмеге барып, Дуся арқылы хабар алып жүр (Х.Есенжанов, Тар кезек). // *Жеп жіберерліктей, өткір (көз)*. Халел кешегі соққыдан тамыры қызарып қанталаған з ә р л і көзімен ызалана қарады (С.Жүнісов, Жапанда). Жаяу Мұсаны түрмеге айдаттырар кездегі Шормановтың з ә р л і көздері, қатаң, ашулы, өмірлі үні осыны өшкере етеді («Лен. жас»). Түксиген сұсты қабақ астындағы з ә р л і жанары Қақбақбайдың қарадай қаусаған мүсепіртүрпатын жіті шолып өтті (З.Жәкенов, Таңсамалы). // *Зілді, ызбарлы, көрлі (дауыс, үн)*. Осы бір тәтті бейіш күйден мені өзіме таныс з ә р л і дауыс шошытып оятты (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Ай-күні жетіп отырған адамды осындай жұмысқа жіберуге болар ма, – деді Шораби әдеттегі з ә р л і үнімен (К.Қазыбаев, Ызғар). **4.** а у ы с. *Уытты, мысқылды, кекесінді (сөз, күлкі)*. Бәрі болды, бауырым, Бәрі болды, Нәрі болды кей сынның, Зәрі болды. *З ә р л і* сөзден улансам, Кейбіреудің Айтқан жылы лебізі дәрі болды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тұщы етке тиген ащы таяқ, *з ә р л і* сөз, суық көз жүрекке мұз, ішке шемен боп байланып жатыр (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім). Қорлап, табалап жатқан адамның жанын жаралар *з ә р л і* сөз айтқысы келді (Ә.Сараев, Қараша.). Назаров миықтап, бір түрлі сықақты, *з ә р л і* күлкімен жымыды (С.Бакбергенов, Адам.). Шабдар маманның кекесінді, *з ә р л і* күлкісін Әбдіжан сезе тұрса да қатты сөз айтқысы келмеді (С.Бегалин, Уақыт.). **5.** а у ы с. *Ызғарлы, суық, сүйектен өтетін*. Жиналған жұрт көктемдегі қарауытқан тұңғиық *з ә р л і* суға түсуге бата алмапты (С.Талжанов, Адам тур.). Теріскейден ызғар лебі келе жатыр. Ышқына соққан *з ә р л і* жел ауаны осып-осып жіберді (Т.Ахтанов, Боран). **6.** а у ы с. *Ауыр, азатқа толы*. Кеудеге *з ә р л і* мұң батқан Кездер де қалды ұмыт боп. Баяғы қара сирақтар Бұл күнде кетті жігіт боп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Уланып *з ә р л і* қайғыдан, Жай оғы тесіп өткенде, Құшағың содан айырылмай, Қалдың сен анау көк белде... (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Зәрлі тіл. *Улы, ащы тіл.* Әкім емес, кене ме? Жылан ба, әлде, немене? *З ә р л і тілді*, улы азу Аш бүйірден жабысты (Жамбыл, Шығ.).

Зәрлі ісік. м е д. *Өте қауіпті, қатерлі ісік, рак*. Лактикоде-гидраза деген ферменттің қан плазмасындағы мөлшері кейбір мүшелердің өлі еттенген уақытында, кейбір *з ә р л і ісіктер* пайда болғанда, бұлшық еттер жаншылғанда, жыртылғанда, т. б. көбейеді (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). Гастрит, энтерит, колит сияқты

қабыныстар болса, соңынан күлкілдеп жараға айналады, кейде *з ә р л і ісіктер* де пайда болады (Мед. анықтама).

ЗӘРЛІЛІК з а т. *Уыттылық, зарарлық, зияндық*. Бұдан шылым қимайының *з ә р л ілігі*н, өмірге қауіптілігін аңғарамыз (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ЗӘРӨЗЕК з а т. а н а т. <лат. urethra> *Несепті (зәрді) қуықтан сыртқа шығаратын өзек. З ә р ө з е к т ің* қабырғасы ішкі – кілегейлі, ортаңғы – етті, сыртқы дәнекер ұпалы (адвентиция) үш қабықтан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗӘРРА с ы н. е с к і к і т. *Өте ұсақ, тозаңның ұшқынындай*. Біз өзіміздің бойымыздағы сегіз *з ә р р а* аттас сипатымызды ол Алла тағаланың сегіз ұлығ сипатынан бас бұрғызып, өзге жолға салмақ бірлән біздің атымыз мұслим бола ала ма? (Абай, Тол. жин.).

ЗӘРРЕ з а т. ж е р г. *Құн сәулесінің көзге көрінер-көрінбес ұсақ түйіршіктері*. Мына сәуле ішіндегі жыбырлап ұшып жүргендер *з ә р р е* делінеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗӘРРЕДЕЙ с ы н. с ө й л. *Зәредей*. «Құдай-ау, тірі пендеге *з ә р р е д е й* қиянаты жоқ еді ғой. Сол ниетіне бермейсің бе!» – деп аһ ұрады Жаңыл (Т.Ахтанов, Боран). Сондықтан Шынардың *з ә р р е д е й* қарсылық білдіруіне жол да жоқ (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Оларды боран, суық, аштық тағы *з ә р р е д е й* мойытпады, жасытпады. Көңілге медеу болып тұрады әр шақ Отаны – әлпештеген, жастық шағы! (М.Рашев, Қанатты.).

ЗӘРСІЗ с ы н. **1.** *Усыз, уытсыз, қауіпсіз, қатерсіз*. – Бүйінің шаққаны пілдеде қауіпті болатын көрінеді. Ал күзде оның шаққаны *з ә р с і з*, – дейді (М.Сүндетов, Балық аула.). **2.** а у ы с. *Ашу-ызасыз, кексіз; зілсіз*. «Көңілі таза адамдардың қайғы-қасіреті де *з ә р с і з* болады екен-ау», – деп ойлады Ләззат (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бойында толып жатыр осындай мін, *З ә р с і з* ғой дос көңілмен айтылған сын. Үйінде Жаннат дейтін шопан қыздың Үюлі жатыр екен жабағы жүн (Айтыс). **3.** а у ы с. *Ызғарсыз, суық емес*. Көктемнің *з ә р с і з* желінен ауа дірілдеп тұр (Т.Ахтанов, Боран). Бір жағынан, күн қабағы қазір бұзылып тұрғанмен, арты *з ә р с і з* бола ма деген үміт те жылтылдады (Ә.Сараев, Қараша.).

ЗӘРУ с ы н. *Мұқтаж, қажет, ділгір*. Дүниеге қолы жетіп тұрғаннан соң, Осыған мәз болады жағымдылар. Өзі биік болған соң кімге *з ә р у*, Түк білмейтін боп шығар ұғымдылар (Қабан жырау, Алтын қазық). Қолғабыс *з ә р у* бұл шақта, Жыр жазу қайда алаңсыз, Көгенін үзген қозыны Қуалап кеттім амалсыз (Т.Айбергенов, Мен саған.). Өскеменге халыққа аса қажетті,

зәру жүктерді, почта, қорғасын концентраттарын жеткізіп тұрды (М.Құмарбеков, Алтайым.). Санаторийде радио жоқ, газет-журналдарға да зәру миз (Е.Оразақов, Дәрігер.). Түркі халықтарының мәдени, фольклорлық байланысын зерттеу – әдебиеттану ғылымы алдындағы ең зәру міндеттердің бірі («Қаз. әдеб.»). Айтматов шығармалары қай кезде де, қай елде де қорғаушының көмегіне зәру болмақ емес («Қаз. әдеб.»).

Зәру болды. *Мұқтаж болды, қатты керексінді.* Кедейдің әсіресе ақшаға зәру болатын кезі алым жинайтын уақ («Абай»). Наныңыз, патшам, мен кедейлік зарын көп тарттым. Осынша зәру болмасам, Арызымды тыңдамас едіңіз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мың да бір зәру. *Іздесе таптырмайтын, ең керектісі, қажеттісі.* Қазір қалада не көп, фотоаппарат көп, соның жабдығы көп: Елде біздің мың да бір зәру миз сол заттар («Лен. жас»).

ЗӘРУЛІК з а т. *Қажеттілік, мұқтаждық, ділгірлік.* Мұқаң мұнда да мол білік танытты. Қазақстан секілді алыптың суға зәрулігін айтты (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.). Шикізаттың сапасы мен мөлшерінен зәрулік көріп отырған жалғыз жиһаз фабрикасы ғана емес («Қаз. әдеб.»).

ЗӘРУРАТ с ы н. *Өте зәру, аса қажетті.* Бір зәрурат ісім бар, Болмаймын бекер құр таныс (Дастандар). Зәрурат бір жұмыспен келіп едік, Сізге бір қайту үшін белгі беріп (Дастандар).

ЗӘРУШІЛІК з а т. с ө й л. *Мұқтаждық, қажеттілік, ділгірлік.* Түркімен халқы ғасырлар бойы су зәрушілігінің зардабын тартып келді (Ә.Кәкімжанов, Шығ.). Егер кадр зәрушілігі қысып бара жатса, орта мектепті педагогтік бейіммен бітіргендерді пайдалануға болар («Қазақст. мұғ.»).

ЗӘТТЕ: *зәтте болды. ж е р г. Запы болды, жүрегі шайлықты.* Жылан шаққан ала жіптен қорқады дегендей, зәтте болып қалған ол жакын келуге бата алмай, тайсақтап тұрған сияқты (Б.Тілегенов, Аққайнар). Қуғын көріп, зәтте болмағаны байқалып-ақ тұр (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Сап-сарала қайыс асынған Жолбарысты көргенде, әбден зәтте боп қалған Әбілғазы орнынан атып тұрды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ЗӘУАЛ з а т. с ө й л. *Қайғы-қасірет, қатер, зауал.*

Зәуал ішті. *Қасірет тартты, жапа шекті, қайғыланды.* Шәкірат айтты уәзірге, кештім деді, Бір күні қайғы зәуал іштім деді (Шәкір-Шәкірат).

ЗӘУДЕ¹ ү с т. **1.** *Әлдеқалай, алда-жалда.* Зәуде біреуінің ісің шығып, пара алғаның білінді бар ғой – биттей аяйды деп ойламаңдар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Егер, зәуде жазым болып өліп кетсе... Жоқ, бірге туған бауыры, Қуаты... ағасы өлмеу керек... Күдай-ай! Сақтай гөр! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Барады шай ішуге ауыз үйге, Кісі жоқ бала қалса зәуде үйде; Бір үйді кеше билеп жүрген кісі, Амал не, кез келген соң, мұндай күйге? (С.Торайғыров, Шығ.). Тазша құл, менің жарым сендей ме еді, Зәуде мұнда келсе өлмей ме еді. Менің жарым сол мұнда неғып келсін? Үйіндегі шешесін жемдей ме еді (Қозы Көрпеш.). **2.** *Қашанда; ешқашан.* Зәуде әркімнің өз тұрмысына кесімді өлшем-пішімі болады (Ж.Мусин, Үміт). Тіпті дүкенде күзетші де жоқ, Қазақ ауылы зәуде ондайды көрген бе! (С.Жүнісов, Жапанда.). Ерлері, үлкен-кішісі түгел әжелеп тұрады. Ал келіндері зәуде алдын кесіп өткен емес (Ә.Сараев, Қараша.). **3.** *Кейде, анда-санда, оқта-текте.* Зәуде көзі түсіп қалса да, көрмеген, білмеген боп жүре береді (Ж.Аймауытов, Шығ.). От қамшылар зәуде түнде, Қара аспанды айғыздайды. Қараңдайды сәулесінде, Көне бейіт байғыздары (Б.Аманшин, Маңғыстау.). **4.** *Сірә, тегінде.* Директор әйелінің өзі қазақ болып, аты «Гая» болғанынан анық атын ажырата алмай, зәуде «Гая» боларсың деп шамалаймын (І.Жансүгіров, Шығ.). Қонақ күле сөйледі: – Өзің қала екенсің, зәуде қазақсың ғой деймін, ә? (С.Шаймерденов, Өмір.).

Зәуде болмаса. *Әлдеқалай, ілуде (бір) болмаса.* Қаратау мен Мойынқұмның жуан ортасында жапан түзде отырған жалғыз үйге, зәуде болмаса, жолаушының жолы түспейді, арнаулы жұмысы барлар ғана келіп кетеді дескен («Қаз. әдеб.»).

Зәуде бір. *а) Алда-жалда, әлдеқалай.* Күллі ауыл зәуде бір хат-қағаз жазғыза қалса, осы екеуіне жүгіреді екен (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). *Зәуде бір* жолы түсіп, Қабан ауылға бара қалса, тот басқан теңгедей ескінің көзі секілді әр жерден бір табылатын кәрі-құртандар бұл жігітті танымайды (З.Қабдолов, Жалын). Күннің батқанын, таңның атқанын білмей қаламыз. Әлде дерттен сақтануды, тазалықты білмеген надандығымыздан, әлде зәуде бір уақиғадан науқастанып, сабақты кеселге ұшырасақ, сағат күндей өтеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *ә) Кейде, анда-санда.* Осы күнге дейін зәуде бір есіне түскенде, беті шымырлап сала береді (Б.Аманшин, Көкжар). Әжейдің үйі бүгін ерекше көңілді екен. *Зәуде бір* болмаса жағылмайтын ондық шам шағын бөлмені жарқыратып жіберген (А.Нұрманов, Аққу.).

Зәуден кейін. Біраздан кейін, бірер уақытта. Аңғар бойын құтсыз ызғар кеуледі. Енді бір *з ә у д е н к е й і н* көз байланады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ЗӘУДЕ²: зәуде болса. ж е р г. *Дәу де болса. З ә у д е б о л с а*, жүз басы үкімін өзгертіп, мына жігіт мені атуға келген екен деп ойладым (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). *З ә у д е б о л с а*, бұл молданың дені сау емес-ау деймін, – деді (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.).

ЗӘУДЕМДЕ ү с т. ж е р г. *Лезде, демде, тез.* Қуанғанынан алды-артына қарамастан жүгіре басып, шыға жөнелді. Мәшинеге *з ә у д е м д е* жетіп келіп, қарғып мінді (С.Хайдаров, Азамат.).

ЗӘУЕДЕ ү с т. с ө й л. *Зәуде.* Оған ор қазушылармен менің күйеуім біріге қоймас, *з ә у е д е* біріге қойса, мен оған қосылмай, сізге қосылам (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *З ә у е д е* жаза қалсаң, өзіңді де ұмытпа, құда бала (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

ЗӘУЕ-ЗАЙЫМ ү с т. *Әлдеқалай, ілуде бір, алда-жалда. З ә у е - з а й ы м* бір малшы, я оның үйінен біреу сырқаттанып қалса, дәрігер «самұрық құс» сияқты самолетпен самғап ұшып жетіп келеді (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ЗӘУЕН з а т. ж е р г. к ө с. *Егіннің ескі орны. З ә у е н г е* шөп қаптап шығып кетіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗӘУЗАТ¹ з а т. 1. *Үрім-бұтақ, өрен-жаран, әулет, тұқым, ұрпақ, жұрағат.* Өмекең оның ата-тегін, жекжат-жұрағатын, бүкіл *з ә у з а т ы н* жіліктеп беретін (С.Мәуленов, Жер нәрі). Осы зиратта жатқан бүкіл үрім-бұтақ, *з ә у з а т т а р ы н* тегіс атап, солардың рухына бағыштап бетін сипады (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Бұның төңірегіне тек өз тұқымы ғана емес, қайын жұрты, нағашы жұрты, бүкіл *з ә у з а т ы* түгел жатады (Ә.Кекілбаев, Үркер). Аруақ сыйлар таңдайымда бар татым, Өсті осылай үрім-бұтақ *з ә у з а т ы м*. Сын сағатта Абылайханға табынды Күн көшінде Тоқтарым мен Талғатым (К.Салықов, Жезкиік). 2. п с и х. *Адамның өз кіндігінен өсіп-өрбіген ұрпағы. З ә у з а т т ы ң* психологиясы оған енетін жеке адамдардың бір-біріне туыстық байланыстарының бар екенін сезуімен ерекшеленеді (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Ата-баба зәузаты. *Үрім-бұтақ, аталас, тектес адамдар.* Осы жиынға ауылымыздың атақты әулет иесі, ардагер ағамыз *а т а б а б а з ә у з а т ы м е н* келіпті, ауыл әкімінің құрметіне бөленіпті («Жетісу»).

ЗӘУЗАТ² з а т. *Аңдар мен жануарлардың үйірі, тобы.* Осы сапарда *з ә у з а т ы м е н* жеті қасқыр тұңғыш жортуылға шығып еді (К.Ахметбеков, Жеңіс.).

ЗӘУЗАТ³ з а т. *Өсімдік тұқымы, ұрығы.* Ауыл-шаруашылық дақылдарының, малдарының және микроорганизмдерінің *з ә у з а т* қорын сақтау, дамыту және пайдалану керек («Егемен Қазақстан»).

ЗӘУЗӘТ з а т. с ө й л. *Зәузат.* Өрісте жүрген малды қайырып кеп жусап тұрған қап-қара тоқтылардың бірін ұстап: – Ал, аға, ықылас білдіріңіз, – деп *з ә у з ә т і н д е* жоқ мәрттік жасап Шалабайды қатты ұялтып еді (О.Бөкеев, Ардақ).

ЗӘУЛІФАЛАМ ү с т. *Зәуліғалам, ара-тұра, ара-арасында, алда-жалда. З ә у л і ғ а л а м* сезік алып, жау әскері қысаңды өрлей, ілгері бір аттатпай, нысанаға алатын, екі беткейде де ғажайып тұғырлары бар (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ЗӘУҚАЙЫР ү с т. *Алда-жалда, анда-санда; әлдеқалай, кездейсоқ.* Бірақ *з ә у қ а й ы р* ұшыраса қалса, бұрын ұрысқан адамдардай бір-біріне қыңыр қарайды (М.Дүзенов, Ақөже). *З ә у қ а й ы р* қалаға бара қалсаң, соны ұмытпай жеткізерсің (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗӘУЛІМ с ы н. *Аспанмен таласқан биік, заңғар.* Жалғасқан *з ә у л і м* көкке аспанымыз, Білмейміз биіктеуден басқаны біз. Уақыт алыс емес Әр ашылған Жұлдызбен есептелер жастарымыз (Т.Айбергенов, Мен саған.). Кеңгірдің биігіндегі Дархан тұрғызған *з ә у л і м* күмбездің жанынан асығыс зымыраған пойыздар өтіп жатады (О.Бөкеев, Өз отың.). Атасы жақсы қандай-ды, Асқар бір *з ә у л і м* таудай-ды. Анасы жақсы қандай-ды, Арайлап атқан таңдай-ды (Базар жырау, Шығ.). Жетісу бойы жеті өзен, Құйылған *з ә у л і м* күздардан. Басынан көп күн өткізген, Тауында тарам із қалған (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ЗӘУЛІМДЕН = е т. *Биіктену, заңғарлану.* Пальма ағаштары жиілеп, *з ә у л і м д е н і п*, жол да жіңішкеріп, жалғыз аяқ соқпаққа тірелгенде полковник мәшинені тоқтатты (Т.Әбдіков, Айтылмаған.).

ЗӘУЛІМДЕНУ *Зәулімден етістігінің қимыл атауы.*

ЗӘУЛІМДІК з а т. *Биіктік, заңғарлық.* 57-шахтаның алыптығын ең әуелі куперінен тануға болатын: тіп-тік, *з ә у л і м д і г і* аз дегенде жиырма қабат үйдей, сүйегі кірпіш те емес, құрыш пен бетоннан құйылған (Тоғызыншы шежіре). Римдегі архитектуралық шеберлігі мен *з ә у л і м д і г і* жағынан тамаша құрылыстардың бірі – Колизей («Қаз. әдеб. »).

ЗӘУЛІМ-ЗӘУЛІМ с ы н. *Биік-биік, ірі-ірі.* Автобус *з ә у л і м - з ә у л і м* бетон үйлердің арасымен өрге тырмысып, үстіңгі қабатына көтерілді (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). *З ә у -*

лім-зәулім ағаштары сұйқылтым мұнараға оранып тұрған үй көрінгенде бұлардың қуанғанын көрсен! (С.Елубаев, Білте шам.).

ЗӘУ-ШАЙТАН үст. сөй. л. *Зәуі-шайтан* (алда-жалда, ілуде, анда-санда). Осы ауылға зәу-ш а й т а н жолыңыз түсе көрмесін. Онда бұл ауылға жетуден өз желкеңнің шұқырын көру көп оңай (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ). Керім: Жиренше, сіз үлкен кісісіз... Сүйіскен жастың жүрегінде не бар, басында не қалды, оны ұғар едіңіз. Жалғыз-ақ, зәу-ш а й т а н, өш мысықтан өзі қысылған шағында кел дер ем (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ЗӘУІҒАЛАМ үст. Алда-жалда, әлдеқалай. Егер зәу і ғ а л а м әділ ниетіне қайшы ағаттық істесе өзін-өзі қатты кінәлап, сол ағаттығынан әбден арылғанша жаны жай таппайды (З.Жәкенов, Таң самалы).

ЗӘУІМДЕ үст. сөй. л. *Зәуде*. Олар зәу і м - д е осылай бірге жүре қалса жұрт: Дон-Кихот пен Санчо-Пансодай дейтін (М.Дүйсенов, Мейман.). Зәу і м д е бір оқыс шыққан айқай-шуға мойнын созып, қайта жинап алғаны болмаса, қатырып қойған жансыз сурет екен дерсің (К.Баялиев, Дегелек.).

ЗӘУІМЕН үст. Арнайы, белгілі бір мақсатпен, әдейілен. Жәукең маған өкпелейді ғой: «Зәу і м е н бір келгенінде қызымды күтпегенің» – деп (Б.Майлин, Шығ.). Құп алды, қабыл етті ол қонақты, «Қоныңыз төсек жайлы, тағам тәтті. Зәу і м е н келген сізді сыйлайын деп, Бит байғұс борсандапты, жорғалапты» (С.Дөнентаев, Шығ.). Енді бір келгенде жермін етті, асығыс едім, Жапар нағашыма соға кетуім керек, – деген сылтауларды нағашысы елемеді, тыңдағысы да келмеді. – Зәу і м е н келіп қалған екенсің, – отыр, – деді (Ә.Тарази, Кен). Қарсы алып, күндіз-түні қасында болып, зәу і м е н шығарып салушы қошеметшіл топтың: жақын жерді алыстатып қайтесіз, самолетпен-ақ жетіп бармайсыз ба, ұшы-қиырсыз дала үш жарым тәулік ішінде өзіңізді мезі қылып жіберер деген ескертпе-кеңесіне құлақ аспады (Ә.Тарази, Нұрлы дүние).

Зәуімен келді. Сәті (орайы) түсті. Жәукең маған өкпелейді ғой: «Зәу і м е н бір келгенінде қызымды күтпегенің деп», – деді Ерғали Беренге (Б.Майлин, Шығ.). Құп алды, қабыл етті он қонақты, Қоныңыз төсек жайлы, тағам тәтті, Зәу і м е н келген сізді сыйлайын деп, Бит байғұс борсандапты, жорғалапты (С.Дөнентаев, Өленд.).

ЗӘУІР¹ зат. көне. Ауыртталық, қиыншылық, азап. Естен танып серт айтатын жаңылып, Кім түсірген басыңа зіл зәу і р ді (З.Қалауова, Таңд. шығ.). Жануар осы күнде арқаң жауыр, Болмаса

жауырлығың, түрің тәуір, Арпа, бидай жеп тұрған сол надан да, Басыңа түскен екен үлкен зәу і р (Ақын жырлары).

ЗӘУІР² зат. *Зәбүр* (діни кітаптардың бірі). – Құран, Інжіл, Таурат, Зәу і р деген кітаптарға біз қараймыз, – деді әйел (С.Шаринов, Шығ.).

ЗӘУІР³ зат. сөй. л. *Сәуір* (көкек айы). Зәу і р айы туған шақта Қалипа Бәдишамен тағы да ақылдасты (М.Дүзенов, Әке.).

ЗӘУІ-САЙТАН үст. сөй. л. *Зәуі-шайтан*. Зәу і - с а й т а н сонда да біреу-міреу түсе қалса, қасындағы қалғанын іліп өкетуге тырыс (М.Әуезов, Ақын аға). – Ал, сөйле, айтатұғын сырың болса, Шерте бер әсем сазды жырың болса, Жазықсыз бір пәлеңе қалмаймыз ба, Зәу і - с а й т а н біреу сырттан көріп қалса (С.Омаров, Сәукен). Ашынған адамның тілі ащы болады. Зәу і - с а й т а н аузымнан саған қарата өрескел сөз шығып кетсе сөкпе мені (С.Омаров, Күншуақ).

ЗӘУІ-ШАЙТАН үст. Алда-жалда, әлдеқалай, кездейсоқ. Төр алдында бір кісілік орын бар, бұл зәу і - ш а й т а н келіп қалса, күйеуі Қошан отыратын орын (С.Талжанов, Ұлдай.). Сіздерден несін жасырайын, зәу і - ш а й т а н жолыңыз түсіп онда бара қалсаңыз, шөліркемес үшін құдықтан қауға тартып, су құйып алыңыз (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ЗӘҺАР зат. сөй. л. 1. *Уыт, кекесін, мысқыл*. Сармолла сөзінің зә һ а р ы соншалық қатты (М.Әуезов, Абай жолы). 2. ауыс. *Сұм, сұрқия, зар*. Жарлыға, жалғызға да дес берді ме, Жыландай ысқырынған зә һ а р заман (І.Жансүгіров, Поэм.).

ЗӘҺӘР¹ зат. *Заһар*. 1. *У, уыт, залалды зат*. Зә һ ә р қосқан ет жеді наныменен Екеуі әлек болды жаныменен (Майлықожа, Нақыл.). Паштарын жыландайын салды зә һ ә р, Шарам жоқ құтылуға мынадайдан (Ғашықтық дастан.). 2. *Арақ, ішімдік, шарап*. Әлгі ішкен зә һ ә р бойына әбден тараған кезде маңдайынан тер шықты (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.). Көңілің неден қаяулы? Не деген екен? Несі бар осы зә һ ә р ды ң? Оқышы тағы, оқышы Омар һәйәмды (М.Мақатаев, Шығ.).

ЗӘҺӘР² зат. *Айып, зіл, кінә*. Бетке айтқанда зә һ ә р жоқ, Сырттан айтсақ өсекті, Ынсапқа қазақ енбесең, Көресің талай кесетті (Бес ғасыр.).

ЗЕБР [франц. zebre] зат. з о о л. *Африкада тіршілік ететін, жолақ түсті жануар*. З е б р - л е р табиғи жағдайда тіршілік ететін жануар болғандықтан, оларды қолға үйрету өте қиын (ҚҰЭ). Үсті-бастары қар-қарекі милиция, қара тондары ақ жолақтанып, қарғып-секіріп кеп

кірген қос *зебрге* ұқсайды (Р.Токтаров, Ертис.). Африкадағы бушмен тайпалары арыстанның, жирафтың, *зебрдің* ізін иіскеп жүріп-ақ оңай тауып алады (Қ.Жарықбаев, Психология). Еденге жайылған *зебрдің* жолақ-жолақ терісі нота қағазы жолындай («Лен. жас»). Қазба қалдықтар жылқының біздің заманымыздан 7000-6000 жыл бұрын Азия, Африка, Европада қолға үйретілгенін дәлелдейді. Жабайы жылқының сүйегі Францияның солтүстігінен көп табылған. Жылқы: есек, құлан, *зебр* және қазіргі жылқы болып төрт туысқа бөлінеді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Тау зебрі. з о о л. <лат. *equus zebra*> *Тауды мекендейтін зебр түрі*. Зебрлер басының құрылысы мен денесіндегі жолақтарының орналасуына қарай 4 түрге бөлінеді: *тау зебрі*, шөл зебрі, саванна зебрі және жойылып кеткен квагга (ҚҰЭ).

Шөл зебрі. з о о л. <лат. *equus grevyi*> *Шөлді жерлерді мекендейтін зебр түрі*. Қазір жылдан-жылға санының азаюына байланысты тау зебрі мен *шөл зебрі* қорғауға алынып, Халықаралық табиғат қорғау одағының «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

ЗЕБУ [франц. *zébu*] з а т. з о о л. Азия мен Африканы мекендейтін ірі қара тұқымдас, өркешті жануар. *Зебу* өсімталдығымен, ортаның қиын жағдайларына бейімділігімен ерекшеленеді (ҚҰЭ). Ірі қараның бұл тұқымы АҚШ-та жайылым жағдайында етті шортгоры тұқымын *зебумен* будандастыру арқылы шығарылды (Малшыларға кеңес). Терістікте бұғының сүтімен, Индияда және бізде, Закавказияда бүкір *зебудің* сүтімен тамақтанады (Н.Әжіғалиев, Мал. ауру.). Қазіргі үй сиырларының шыққан тегі тур деп аталады. Ал *як пен зебу* солардың түрлерінің бірі. Үй сиырларының *як* (ұзын салалы түкті) *пен зебуден* (шоқтықты, шүйделі келеді) айырмашылықтары бар (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ЗЕВС [грек. *Zeus*] з а т. м и ф. *Ежелгі грек мифологиясындағы жоғары әмірші Құдай, барлық Құдайлар мен адамдардың мәртебелісі* (ҚСЭ).

ЗЕГЕР: *зегер конустары*. к е н. *Биіктігі 4–5 см, жұмсару және балқу температуралары әртүрлі стандартты қыш пирамидалар. [Өнеркәсіптік пештердің жұмыс кеңістігіндегі температураның, сондай-ақ материалдардың отқа төзімділігін шамалап анықтау үшін қолданылады]* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ЗЕГІРЕН з а т. с ө й л. *Шегірен*. Төрде – қонақ шал. Басында – қара сырмақ тақия. Қабақ жағы ақ көйлектің сыртынан қара *зегірен* е бешпент киген (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ЗЕЕБЕК: *зеебек эффектісі*. ф и з. *Түйіспелеріне әртүрлі температуралы бар әр текті өткізгіштерден тізбектеп құрастырылған электр тізбегінде электр қозғаушы күшінің пайда болуы. Зеебек эффектісін* 1821 ж. неміс физигі Т.И.Зеебек (1770–1831) ашқан (ҚҰЭ). Терможұптың көмегімен температураны реттеу осы *зеебек эффектісіне* негізделген (ҚҰЭ).

ЗЕЕМАН: *зееман эффектісі*. ф и з. *Магнит өрісі әсерінен атомның, т.б. атомдық жүйелердің энергия деңгейлері мен спектрлік сызықтарының жіктелуі. Зеemann эффектсін* голланд физигі П.Зееман (1863–1943) ашқан (1896) ҚҰЭ). *Зеemann эффектсін* негізінде кванттық электроника құрылғылары жасалады (ҚҰЭ).

ЗЕЙ: *зей су*. ж е р г. *Сор жерден шығатын ащы су*. Мыналардың бәрі *зей су*, ішуге жарамайды (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕЙДШІЛДЕР з а т. д і н и. *Зайдішілдер* (Ислам дініндегі шииттік ағымның бір тармағын ұстанушылар мазһабы). *Зейдшілдер* әулие-әнбиелер мен сопышылдықты дәріптеуге қарсы. Қазіргі Йемен тұрғындарының көпшілігі *зейдшілдерге* жатады (ҚҰЭ).

ЗЕЙГЕРЛЕУ к е н. *Қатты қорытпаларды құрам бөліктеріне ажырату әдісі. Зейгерлеу үшін түбі еңіс, жалынды шағылмалы пештер пайдаланылады* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ЗЕЙКЕМ з а т. ж е р г. к ә с. *Ащы суды ағызып жіберуге арналған арық*. Осыларды *зейкем* арқылы ағызбасақ, жері сірө құрғамайды (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕЙНЕТ з а т. 1. *Көрік, сұлулық, сымбат, әдемілік*. Біз өсімдіктердің көктемде жасыл *зейнетке* бөленгеніне сүйсіне қараймыз (Ботаника). Жігітке жиырма бес жас – үлкен *зейнет*, Мағшұқтың маржан таққан зұлпындай-ақ. Қоңіліне келер сонда толық байлық, Қарайып отар жатқан жылқындай-ақ! (О.Шораяқов, Шайыр). 2. *Әшекей, сән*. Мұражайлардан африкалықтардың әдет-ғұрып маскаларының, зер, *зейнет*, қолөнер бұйымдарының, өрме бұйымдардың жиынтықтарын, ауыл шаруашылығы құралдары мен саймандарын және т.б. көруге болады (Ә.Шәріпов, Алыс.). 3. *ауыс. Еңбек рақаты, жемісі, қызығы, игілігі*. Адам өміріндегі ең бір қуанышты сәт өз еңбегінің жемісін көру ғой. Ел қазынасына мол астық құйса, көптеп ет өндірсе, баққан малы аман болса – еңбек *зейнеті* (Ж.Молдағалиев, Самал). Ақырында бәрін де жеңіп, еңбек *зейнетін* көреді: омырауына екінші бір алтын медаль – еңбек ерінің орақ-балғалы жұлдызын қадайды (М.Мағауин, Ақша қар). Абырой осы берген адал еңбек! Адал еңбек бақыт пен *зейнет*

бермек (Ө.Тұрманжанов, Танд. өленд.). Бейнет түбі – *з е й н е т* (Мақал-мәтел). Қор болған босқа кетіп еңбек, бейнет! Құлдарға құлдықтан жоқ артық *з е й н е т*. Оттай бер, жануарым, екі аяқты! – Адамдық хайуанға қанша қажет?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жасымда бейнет бер, Қартайғанда *з е й н е т* бер (Мақал-мәтел).

ЗЕЙНЕТАҚЫ *з а т. ә л е у м.-э к о н.* <лат. pensio> *Еңбек адамына құрметті демалысқа шыққаннан кейін ай сайын берілетін төлемақы; азаматтарға белгілі бір жасқа толғанда, мүгедектігіне байланысты, асыраушысынан айырылғанда, арнаулы қызмет атқарған жылдары үшін, заңнамада көзделген басқа да реттерде берілетін тұрақты ақшалай төлемақы.* Қазақстан 1998 ж. 1 қаңтардан бастап *з е й н е т а қ ы* мен қамсыздандырудың бұрынғы ынтымақтық жүйесінен жинақтаушы зейнетақы жүйесіне көшті (ҚҰЭ). Қазақстан Республикасында зейнетақы тағайындау және төлеу тәртібі Қазақстан Республикасының Конституциясы негізінде және Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасында *з е й н е т а қ ы* мен қамсыздандыру туралы» Заңымен, басқа да заң актілерімен айқындалады (ҚҰЭ). Жинақтаушы *з е й н е т а қ ы* жүйесінде әрбір азамат өз табысынан *з е й н е т а қ ы* жарнасын (еңбекақы түрінде төленуге тиіс табысының 10%-ын) аударып, өз зейнетақысын жеке өзі дербес жинайды (ҚҰЭ). Ең төменгі *з е й н е т а қ ы* екі есеге, ең төменгі жалақы мөлшері екі жарым есеге өскен, мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар мөлшері 45 пайызға артқан («Жас Алаш»). Соңғы екі-үш жылдан бері республикада *зейнетақы* және балаларға берілетін жәрдем ақша уақытымен төленіп келеді («Егемен Қазақстан»).

Зейнетақы активтері. *э к о н.* *Зейнетақы төлемдерін қамтамасыз етуге арналған қаражат. З е й н е т а қ ы а к т и в т е р і* мына тұрғыда қамтамасыз етіледі: мемлекеттік орталықтан – жеке тұлғаның қаражаты кемінде 6 ай жұмыс өтілі барларға, жұмыс өтіліне сәйкес белгіленген тәртіппен төленеді; ерікті жинақтаушы зейнетақы қорларынан – жекетұлға 10 пайыз және одан көп мөлшерде аударатын қаражат және қорлардың инвестициялық қызметі барысында құрылатын осы сомдағы инвестициялық кіріс төленеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Зейнетақы қорланымдары. *э к о н.* *Жинақтаушы зейнетақы қорларына аударылған міндетті және ерікті жарналарын, сондай-ақ жинақтаушы зейнетақы қорларының инвестициялық кірісті қоса алғанда, зейнетақы төлемдерін алушының дербес зейнетақы шоттарында көрсетілген ақшалай қаражаты.*

Зейнетақы қоры. а) *Ұйымдар мен мекемелерде жұмыс істейтін жеке тұлғалардың ай сайынғы жалақысынан ұсталатын оннан бір бөлігін жинақтайтын қор.* Біздердің қолымызға *з е й н е т а қ ы қ о р ы н д а ғы* дербес есепшоттардан алғашқы көшірме қағаз келіп тиген кезде жұмыстағылардың бір де бірінің ондағы көрсетілген ақпараттардың мазмұнын түсінбейтіні мәлім болды («Егемен Қазақстан»). «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Заңға сәйкес елде міндетті және ерікті зейнетақы жарналарын жинау міндеті жүктелген жинақтаушы *з е й н е т а қ ы қ о р л а р ы* құрылды (ҚҰЭ). ә) *Зейнетақы төлеуге арналған мақсатты қор. Зейнетақы қоры* қаражаты салымшылардың міндетті және ерікті зейнетақы жарналары, жұмыс берушілердің, жеке еңбек қызметімен айналысушы азаматтардың міндетті сақтандыру жарналары есебінен құрылады (ҚҰЭ).

Зейнетақы төлеу жөніндегі мемлекеттік орталық. *Зейнетақымен қамсыздандырылуға құқығы бар азаматтарға заңды тұлғалардың және заңды тұлға құрмай-ақ кәсіпкерлік және өзгедей қызметпен айналысушы жеке тұлғалардың, ресми трансферттердің міндетті жарналары есебінен зейнетақы төлейтін заңды тұлға.*

Зейнетақы шарты. *Зейнетақы жарналары мен қорланымдарына байланысты құқық қатынастарын орнату, өзгерту немесе тоқтату туралы, бір жағынан, жинақтаушы зейнетақы қорлары, екінші жағынан, салымшы немесе алушы арасында жасалатын шарт (келісім)* (Қаз. тілі термин. Экономика).

ЗЕЙНЕТКЕР *з а т.* <франц. pensionnaire> *Жасы келіп, құрметті еңбек демалысына шыққан адам.* Осындай ғажап түнде селонның ең шетіне орналасқан колхоздың құрметті *з е й н е т к е р л е р і* Арыстанбай қарттың үйі неге мұңды? (Н.Жақыпбайұлы, Лашын).

ЗЕЙНЕТКЕРЛІК *з а т.* *Зейнетке шығушылық, зейнеткер болушылық.* Мен оларды *з е й н е т к е р л і к* ке жібере алмай отырмын («Жас Алаш»). 1998 жылға дейінгі еңбек өтілімен *з е й н е т к е р л і г і* есептелген азаматтарға бұрынғы жүйеде көрсетілген тиісті төлемдер сақталмақ («Егемен Қазақстан»).

ЗЕЙНЕТТЕ = *е т.* *Көріктеу, әдемілеу, сәндеу, әшекейлеу.* Келсем, адам жоқ, біртүрлі сәнді шаһар. Бұл не шаһар деп, аралап келе жатып, ортасында күнше *з е й н е т т е* п салған сарайды көрдім (Қаз. ертег.). Қаламды, Желеу ақын, келіп көрдің, Аралап алтын орда отау тігіп. Еншінді Түркістаннан бөліп бердім, *З е й н е т т е* п, отауыңды құлпытар деп, Келешек жеміс күтіп сеніп бердім (Айтыс).

ЗЕЙНЕТТЕЛ = е т. *Әшекейлену, әдемілену, сәндіделу*. Жаназасына хисапсыз халық жиналып, қабірі басына түрлі *зейнеттелген* гүлдер қойып, халыққа еткен ізгіліктерін шешендер сөйлеген (М.Дулатов, Шығ.). Қостың маңайы неше алуан гүлдермен *зейнеттелін*, мейлінше құлпырып, көз тартып тұр (С.Омаров, Заман.).

ЗЕЙНЕТТЕЛУ *Зейнеттелетістігінің қимыл атауы*. Біздің клубтарымыз, оқу орындарымыз қазақ тұрмысынан алынған суреттермен *зейнеттелу* керек. Кіріп келгенде, қазақ жұрты екені көрініп тұратын болсын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗЕЙНЕТТЕН = е т. *Зейнетін, рақатын көру*. Тракторшы қанша үңіліп көрмеді, *Зейнеттенін* жанбай қойды еңбегі. Екеулесіп жатыр әлі әурелеп, Ізтілеуов көмектесе келгелі (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

ЗЕЙНЕТТЕНУ *Зейнеттен етістігінің қимыл атауы*.

ЗЕЙНЕТТЕУ *Зейнетте етістігінің қимыл атауы*.

ЗЕЙНЕТТІ с ы н. **1.** *Көрікті, сымбатты, әдемі, сұлу*. Кішкентай айна. Айна өтеш суретін салған бет орамалмен қоршаулы. Осы жұпыны бөлме *зейнетті* сарайдай көрінді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Үйдің іші *зейнетті*, жақсы көрінеді, оң жақ босағаға батырдың шенді киімдері, қылыштары мен рәсімдері ілінген («Айқап»). **2.** *Рақат, жақсылығы мол*. Енді әдебиет айнасына халықтың жоғарғы табының құр көркем қызықты, *зейнетті*, тәтті, тоқшылықты, шаттық жақтары ғана түспей, халықтың томен таптарының ащы, ауыр, қиыншылық, аш-жалаңаш жайларынан жазыла бастады (С.Сейфуллин, Шығ.). Бізде жас жылдарын жалындаған еңбекпен өткізіп, абыройға ие болған ақсақалдар қарт кезінде шын мәнісінде *зейнетті* болып отыр (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ЗЕЙІЛ з а т. *Көңіл, ниет, ықылас, ынта, пейіл*. Енді бәрінің де *зейілі* салшы ауыз Омарға ауды (Н. Қазыбеков, Тұсаукесер). Сыр ашпайды Атырау саған көңілі толмаса, Баяу шерткен күй сазы *зейіліне* қонбаса. Сырласпайды Атырау толқып жатқан толассыз, Шалқар көңіл теңізбен туыстығың болмаса (Қ.Жұмағалиев, Перзент.). Қалай да қашқанына жетіп *зейілі*, Деді де күліп қарқ-қарқ: қашса мейлі. Ұрдырып барабанды, барып сол күн, Алудың Шаш шаһарын қамын жейді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ала көйлек, ақкөңіл, Алақан – ашық, кең пейіл. Ағайын мен абысынға, Көрсетпеген бір *зейіл*. Насиқаға теңеу жоқ, Бұл сөзімде желеу жоқ (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). // *Ақылды, парасатты; салмақты*. Абылай тегін адам емес

(тегін адам хан сайланушы ма еді). Оның наласы ауыр әрі *зейіл* келеді. Сонымен бірге зардапты һәм тауқыметті болады («Жас Алаш»). // *Қатал, қатаң*. Қожбанның қағушыларға *зейіл* де сергек тәртіп беруін Шоқан үнсіз абайлап, әке қатарында жортып келеді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Шаншар хан бір күн тұрып құрды бейіл, Дұшпанға ерегіскен өзі *зейіл*, Аң аулап қырық жігітті қасына алып, Келіпті Шөгірліге құрып сейіл (Батырлар жыры). Есінде ме, тентектік жасаған кезімде, шапалақпен бір тартып, бұрышқа тұрғызып қоятын едің ғой. Өмір сенен де *зейіл* екен (Қ.Жұмаділов, Көкейтесті). Үйге келген соң көкем қасына шақырып алды, ол кісі балаға өте *зейіл* (З.Жәкенов, Қайта айналып.).

ЗЕЙІЛДЕН = е т. *Көңілдену, ынталану, ықыластану*. Мұндай кезде бел шешпей, аса *зейілденін* Зейнеп үйде отырмай, үнемі шаруа басында болады (С.Бегалин, Уақыт.). Аға-іні демесе, іні не дер? Мінезден қаупіміз жоқ *зейілденген*. Аға жұрт берді дүние қоқтығынан, Барғам жоқ мен де кезім жоқтығымнан (Айтыс.).

ЗЕЙІЛДЕНУ *Зейілден етістігінің қимыл атауы*.

ЗЕЙІЛДІ с ы н. ж е р г. *Зейінді, зерек, ұғымтал*. Ол – менің қызым, өте *зейілді* бала (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕЙІН з а т. **1.** *Ықылас, көңіл, ниет, зерде*. Әке, мен кім болам? – Сен бе, өскесін жігіт боласың, Юрийдей ғарышкер боласың, – деді, бар *зейіні* дейбиде отырған әкесі (Н.Сералиев, Ақбөпе). Хат жазсаң мүмкін болса біз тарапқа, *Зейінінің* еріседі әр тарапқа. Құрбыны сағынғанда қолға алсам, Болар ма деп ойлаймын көңілім шатта (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Бар *зейініміз* сахнада (И.Жақанов, Қайта орал.). Бар адамның бар *зейіні* қазір сол жақта, ...майдан жаққа көз тігеді (Ы.Жақаев, Менің бақытым). **2.** *Талап, ынта*. Сол сияқты дарынды сөзді ақындығы шамалы адамнан да жақсы ақындардың сөзін оқып, өдемілігінен әсер алып үйреніп қалған, оқыған жай *зейіні* ашық адамдар дарынды сөзді артық санауы ықтимал (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бір ай өткеннен кейін мұғалім Жамалдың *зейініне* қызығып, Шолпанға айтты (М.Дулатов, Шығ.). Жас күнің таң болады қартайғанда, Жан достың суысады мал тайғанда. Көзіңе өткен күнің елестейді. Алладан уақыт бітіп жантайғанда. Төрт бұрышы төңіректің алыс емес Көзі ашық, *зейіні* көп майталманға (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** п с и х. *Адам санасының айналасындағы заттардың, құбылыстардың ішінен керектісін бөліп алып, соған бағыттала тұрақталу процесі; адамның психикалық әрекетінің белгілі бір нәрсеге*

бағытталып шоғырлануы. Зейін табиғаты – табиғат құбылысын тану жағына жұмсалып, табиғаттың түрлі заңдарын тауып, қасиеттерін біліп, әбден көз жеткенде пайда болатын ұғым жүйесі – ғылым деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Адам өмірінде *зейіннің* алатын орны зор. Әсіресе, таным процесінде, білім алу ісінде маңызы ерекше (ҚҰЭ). Зерде, *зейін*, қабілет, білім таңдайтын жұмыс сияқты (Ә.Қалмырзаев, Ар). Мұқанның бар айыбы – малы кедей, Әке бар, туысқан жоқ, шеше өгей. Ақыл, *зейін*, тұр-сымбат тұтас келген, Сөзге ұста, ақын жігіт сұрша көмей (С.Торайғыров, Шығ.).

Зейін артты. *Көңіл аударып, зер салды, ден қойды.* *Һиммәт тау кеседі* деп мысалда бар Жігітке Һүнер қайда *зейін артпай* (М.Дулатов, Шығ.).

Зейін аударды. *Көңіл қойды, ынтасын салды.* Қабылдауда *зейін аударып*, талғаудың маңызы зор (Қ.Жарықбаев, Психология). Бұл мәселенің практикалық үлкен маңызы болуына байланысты, адам баласы ертеден-ақ, оған *зейін аударуда* (Жалпы биология). Зейін салатын зат, құбылыс немесе процесс, әдетте, адамның кәсіби қызметіне қатысы болуы мүмкін немесе адам белгілі бір тапсырмамен жүрсе, соған қатысы барға адам *зейін аударды* (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Зейін қойды. *Көңіл бөлді, ықылас аударды.* Қайдан білсін көрмесе, Хатқа *зейін қоймаса*, Сырттан біреу келмесе, Сыртта біреу болмаса (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Шығармашылық жұмыста белгілі бір объектіге *зейін қоя* білудің маңызы зор, ол абстракты зерттеуде жақсы нәтиже береді (Қаз. тілі термин. Педагогика). Соның ішінде ол әдебиетке көбірек *зейін қойып*, аз уақыттың ішінде көп жазады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). *Зейін қою*, көбінесе, адамның айналысып жатқан іс-әрекетінің сипаты мен маңыздылығына байланысты (ҚҰЭ).

Зейін салды. *Ынта қойды, көңіл бөлді.* Өмірінде әліпті таяқ деп білмейтін Зейнеп аса *зейін салып* оқыды (С.Омаров, Дала қызы). Манадан бері Рамазанның әңгімесін *зейін сала* тыңдап отырғандардың бірі – Төлеген Тоқтаров (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Жаралған көп мақұлыхат бірдей емес, Құдайым әрқайсысына қылған нарық. Арасы жақсы, жаман жер мен көктей, Ақылмен ойлау керек *зейін салып* (Қабан жырау, Алтын қазық).

Ырықсыз зейін. п с и х. *Еріктен тыс, санасыз түрде орындалатын әрекет* (ҚҰЭ).

Ырықты зейін. п с и х. *Саналы түрде белгілі ерік күшін жұмсау арқылы орындалатын әрекет* (ҚҰЭ).

Үйреншікті зейін. п с и х. *Адамның өдетіне айналып кеткен әрекет* (ҚҰЭ). *Үйреншікті зейін* арнайы күш жұмсауды қажет етпейді (ҚҰЭ).

ЗЕЙІНДІ с ы н. *Зейін тоқтатқыш, алғыр, зерделі, ықыласты.* Баласы *зейінді*. Жүз мың түгілі бір айтқанда қағып алып, қайта айтып береді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *Зейінді*, ықыласты шәкірттің бірі боп, ауылдың барлық үлкеніне сүйікті көрінетін, қырлы мұрын Мағаш та бүгін осында (М.Әуезов, Абай). Бұрынғы оқымаған балалардың ішінде ең *зейіндісі* Жамал болып шықты. Жамал осы майда тоғыз толып, онға қарап еді (М.Дулатов, Шығ.). Апасының бұл сөзін Көкірегіне тоқыды, Ауылдағы мектептің Шәкірті боп *зейінді* Бірнеше жыл оқыды (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

ЗЕЙІНДІЛІК з а т. *Алғырлық, зеректік, зерделілік, ұғымталдық, қабілеттілік.* Ақылдың сыншылдығы, материалды есте тез қалдыра білу, *зейінділік* пен бақылағыштық, зеректік пен тапқырлық, т.б. осы секілді ақыл-ой әрекетінде көрінетін өзгешеліктер жалпы қабілет болып табылады (Қ.Жарықбаев, Психология). Ісмердің шебер қолымен ерекше ұқыптылық, *зейінділік* пен жасалған көрікті жанның бейнесі (З.Шашкин, Сенім). Шоқанның Омбыда болған кезінде, тіпті кадет корпусында оқып жүргенде-ақ жолдастары, оқытушылары *зейінділігін* таныған (Н.Баяндин, Геогр. ашу.).

ЗЕЙІНДІРЕК с ы н. *Зейінді басым; зерделірек; анығырақ.* Ауыр сырқатын естіп келгендіктен, ұлы ағамыздың дидарияна *зейіндірек* қарағым келеді (І.Омаров, Шабыт шалқары).

ЗЕЙІН-ЗЕРДЕ з а т. *Ақыл-ой, ынта-жігер.* Біздің көңіл дүниеміз кеңіп, ақындық *зейін-зердеміз*, жанар отымыз ұшқырлана, өткірлене түсті (С.Мәуленов, Үркер.). – Оспан жан жарының *зейін-зерде* қабілетін сынағысы келгендей, оған кенет сұрақ қойды (С.Омаров, Қызыл.). Жиыны алты мыңдай терминді төрт тілде түсіндіріп шыққан. Қаншама ізденіс, ынта-ыждаһат, *зейін-зерде*, төзім-тағат («Қаз. әдеб.»).

ЗЕЙІНСІЗ с ы н. *Ынтасыз, ықылассыз, ниетсіз.* Есте қалдырудың нашарлығы баланың сабақты дұрыс тыңдамауынан, *зейінсіз* отыратындығынан да болады (Қ.Жарықбаев, Психология). Сөйлемді қайта-қайта айта берумен балаларды «тағы айтар» деп арқа сүйеп, *зейінсіз*, жақсы тыңдамайтын әдетке үйретіп аламыз (С.Көбеев, Орын. арман). Зәуреш оқуға *зейінсіз*, жылтыракқа әуес (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

ЗЕЙІНСІЗДІК з а т. *Ынтасыздық, ықылассыздық.* Кейбіреулер оқушылардың

з е й і н с і з д і г і н, ұстаз беделінің азайғанын әңгіме етеді («Лен. жас»).

ЗЕЙІР з а т. к ө н е. *Қой мұрына өткізілетін айшықты шығыршық.*

ЗЕЙІРЛІ с ы н. к ө н е. *Зейірі бар, зейір өткізілген.* Қойға мінген қара атан бақырады, Қозы Көрпеш шыңғырып ақырады. Мұрындары зейірлі қой қалды деп, Қозы Көрпеш дауыстап шақырады (Қозы Көрпеш.).

ЗЕКЕТ з а т. д і н и. *Кәмелетке толған әрбір адам басына салынатын діни салық; мұсылмандардың бес парызының бірі, яки мұсылмандықтың төртінші шарты, қоғамдағы кедейлерге берілетін міндетті садақа.* Шарифат бойынша, кәмелетке толған ауқатты мұсылмандар ғана жылына бір рет малының, дүние-мүлкінің, дәулетінің қырықтан бір бөлігін з е к е т ретінде беруге міндетті (ҚҰӘ). Салық екі түрлі болсын делінді. Бірі мал салығы – з е к е т. Екіншісі, егін салығы – «үшір» (І.Есенберлин, Қаһар). *З е к е т*, құшыр, пітір секілді Алланың бұйырған садақаларын кімге беру керек екендігі, кімге бергізілетініне көзіміз жетеді («Абай»). Құрбан терісі, з е к е т, құшыр секілді нәрселер мұндай орынға жиыла бастаса, өзі бір қазына болар еді (М.Дулатов, Шығ.). Жанына ғазап хақ болар: Ораза, намаз, з е к е т, хаж Атқарып уақыт тұрмасаң (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қолымды бір тигізсең бұрымыңа. Нұрға байсың. Нұрыңнан – з е к е т, парыз, Мен кедеймін, нұр сұрап қылдым арыз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Зекет берді. *Бір мал құрбандықшалды немесе садақа берді.* Жамалдың себебімен ауылдың балалары да оқыр, өзіміз малдың з е к е т і н б е р е р м і з, ақысын ауылмен бірдей көрерміз, – деді (М.Дулатов, Шығ.). Ай, мұсылмандар, жарандар, Малыңнан зекет беріңіз. Бірлігін хақтың біліңіз, Хақ жолымен жүріңіз, Пәк болады дініңіз (Қабан жырау, Алтын қазық). Үшінші ізгі кім десең, Сақи болған адамдар, *Зекетін беріп* тамамдар (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *З е к е т б е р*, нашарларға көзің сал деп, Ғылымды қайдан болса, сонан ал деп, Ешкімге өзің тиме, біреу тисе, Өзінді қорғау үшін қарсы бар деп (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Зекет бермеді. *Әртүрлі сылтау айтып, малын аяп, садақа бермеді; Құдай жолынан бас тартты.* Арамнан мал жиып, Қайыр, з е к е т б е р м е й д і. Ғарып мүскін кездессе, Көзін жұмып көрмейді (М.Дулатов, Шығ.). «Әй, құбас! Сонша малды айдап жүріп, дұрыстап з е к е т б е р м е й с ің, қажыға бармайсың, кім үшін жинап жүрсің? Ақырында Қалампырдан қорқып, тоқал да алмадың», – деген сөзін естіп, ол күні үйіне бек мұңайып келіп, қатынымен

сөйлеспестен жатып қалып еді (М.Дулатов, Шығ.). Молдаға з е к е т, құшыр, садақа б е р м е у керек деп отырып жарықтық патшаға да тіл тигізіп жібергені рас (М.Дулатов, Шығ.).

Зекеті кетейін. с ө й л. **Зекетің кетейін.** Енді өлсем арманым жоқ! Бауырым, сәулем, Ботам! Көзіңнен айналайын, жылаған жасыңнан з е к е т і к е т е й і н! – деді өксігін басып Балғабай (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). – Айналдым төресінен. Садағасы кеттім. *Зекеті кеттім.* Құрмалдығы болдым (Ш.Хұсайынов, Қызыл жалау).

Зекетің [болып] кетейін. *Садағаң кетейін, құрбандығың болайын деген мағынадағы айналып-толғанғанда, біреуді жақсы көргенде айтылатын сөз.* – Ой, қарашығым сол, з е к е т і ң к е т е й і н, құрбандығың болайын, – деп асты-үстіне түскен атасына Жәміш тіктеніп қалды (С.Жүнісов, Жапанда.). – Ойбай-ау, мына бокмұрын қарадомалағың кім? *Зекетің кетейін-ай*, өзіңнен айнымайды ғой (Б.Тілегенов, Көктем.). *З е к е т і ң б о л ы п к е т е й і н*, «Семетей емей, кімсің?» деп, Ынтығып тұрмын, білгім кеп, Кәрілігім айнытып (Манас).

ЗЕКЕТСІЗ с ы н. *Зекеті жоқ, зекеті төленбеген.* Одан-бұдан байыдың. *З е к е т с і з* мал жиналды. Аллаға көп айыбың, Ұмыттыңдар иманды (Қ.Бекхожин, Ардагер.). Келгенінше қаліміз *Зекетсіз* болса пайда жоқ Қасықтап жиган малыңыз (Батырлар жыры). Ай, мұсылмандар, жарандар! Сөзіме құлақ салыңыз. Жақсыдан ғибрат алыңыз. Харам болар, жарандар, *З е к е т с і з* жиган малыңыз (Қабан жырау, Алтын қазық).

ЗЕКЕТТІ с ы н. *Зекеті төленген.* *З е к е т т і* малы халал ізгі сума, Дәулеті көпес, өсімі жүз мың шама. Қайырлы дәулет, ғұмыр берсін Құдай Ғаламға он сегіз мың өзі патша (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ЗЕКЕТШІ з а т. *Зекет жинаушы, салық алушы.* Аллақұлдың з е к е т ш і л е р і бұлардың дария жағасында тігулі тұрған жалғыз үйіне шабуыл жасап, тонап кетіпті (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). *З е к е т ш і* кетісімен Қашғар қаласының бастығынан арнаулы тексеруші чиновниктер келді (С.Бегалин, Шоқан асу.). Жанкісі бидің з е к е т ш і л е р і турасында айтқан өлеңі қазақтың Қоқанға қараған шақтағы тарихына қатысы бар сөз болғандықтан, бұ да тарихи жыр тобына жатады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ЗЕККІ з а т. с ө й л. **Зекү.** Өмірі ешкімнен з е к к і естімеген анасына қаңғырған бір саудагердің тілі тигенге намысы келді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Бір жапырақ нан үшін ертеден кешке дейін белі бүгіліп, байдың з е к к і с і н е н

басқа жылы сөз естімеген жер (Ш.Мұртазаев, Құрылысшы.).

ЗЕКУ *Зекі етістігінің қимыл атауы; тыйым салу, ұрысу, жекіру.* Өмір бойғы *з е к у* мен ақырудан жасқанып өскен әкесі, енді қартайғанда біржола мәңгі боп кетті (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Өзі де мықтап қымсынып, жан-жағына үрке көз тастап ештеп жылжыған Құрман арық шалдың *з е к у і н е н* шошып кетті (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Өскен гүлдей ұлдарым ертеңіне Құлақ түріп жататын ертегіге... Не сындырып қойса да, Не бүлдіріп, *Зекуді* мен тоқтаттым тентегіме (Қ.Мырзаліев, Мәңгі майдан). Онан жаста шешемнен тамақ сұрап, Қыңқылдап, иығынан түрттім жылап. Бай асынан жасырып ас әперер, Мен үшін *з е к у і н е* шеше шыдап (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ЗЕКІ = е т. *Жекіріп тастау; ұрысу, ақыру.* Абай тіпті ыза қыла берсе, *з е к і н*, ұрсып, қуып жіберетін (М.Әуезов, Танд. шығ.). Ағалары біресе *з е к и д і*, біресе жалынады (М.Дулатов, Шығ.). Малды сауарарда *з е к і м е й д і* – сүті кетеді (Қазақы тыйым.).

ЗЕКІҢКІРЕ = е т. *Ұрысқырау, жекіріңкіреу.* – Жүре бер, – деп Күлтай *з е к і ң к і р е п* айтты (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Жылап тұрған жігітке ақын ақыл айтады және тез жұбансын деп әдейі қаттырақ, *з е к і ң к і р е й* айтады (Т.Әлімқұлов, Абай).

ЗЕКІҢКІРЕУ *Зекіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ЗЕКІР = е т. *Жекіру, зекіп тастау, ұрысу.* Үйіне бай Вадимді ергін кірді, Сол заманға лайықты үйін көрді. Қырықтан асқан семірген қатыны отыр, Бәйбішесі осы деп ойлап білді. Ішпек, жемек, семірмек, есінемеқ, Еріккеннен жалшыға бос *з е к і р м е к* (Абай, Тол. жин.). Сен ретімен де, ретсіз де жігіттеріңе ұрысып, *з е к і р е* беретін көрінесің. Бұл жарамайды (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Біреулер алып зәремді, *З е к і р і н* қабақ шытады. Балалар көрсе ал енді, Үйіне қарай зытады (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Олар балаларға үйде де ұрыспайды деседі, көшеде де балаға *з е к і р і п* жатқан ешкімді көрген емеспіз (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.).

ЗЕКІРУ *Зекір етістігінің қимыл атауы.* Қол жұмсау баланың тәніне қандай зақым келтірсе, *з е к і р у* де оның жан-дүниесіне одан кем зақым түсірмейтін жәбір саналады (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). Айыпқа тыйым болса да, өн мен күйге, өткір өзілге тыйым бар ма еді, *з е к і р у і ң і з* ге жол болсын? (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). «Біреу артыңнан қуып келе ме?!» деп *з е к і р у* ден тайынбас (Б.Тоғысбаев, Құдық басында.).

ЗЕЛЕТКЕ з а т. с ө й л. *Желетке.* Қолға алып *з е л е т к е с і н* көзін сұртты, Зар жылап перзент үшін жасын құртты, Қалтасынан бір

қағаз жерге түсті, Арон қарт бұл қағазды қолға алыпты (Н.Ахметбеков, Аманкелді). *З е л е т к е м д і* киіп алмасам, күн салқындап кетті ғой (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕМБІЛ з а т. *Екі кісінің әр алуан заттарды қолмен көтеріп тасымалдауына арналған құрал.* Кен қазушылардың жұмысын жеңілдету мақсатымен *з е м б і л* орнына төшенкені қолданады (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Қоясың кейде жөтеліп, Жөтелді кеше сен жүрген. Келеміз сені көтеріп Емханадан *з е м б і л м е н* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Есінде қалғаны – дәрігерлердің *з е м б і л* ге салып, жедел жәрдем мәшинесімен ауруханаға жеткізгендігі («Егемен Қазақстан»). Ағаштан, кейде екі жақтауының арасына жұқа қаңылтыр шегелеп те жасайды. Сондай-ақ *з е м б і л д і ң* екі жақтауына берік жұмыр ағаш салып, арасын өрімталмен тоқып та жасаған түрі болады (ҚҰӘ).

ЗЕМЛЕМЕР з а т. т а р. *Жерді өлшеп бөлуге арнайы бөлінген адам, жер өлшегіш (өлшеуші).* Шығарған жер өлшеуге *з е м л е м е р л е р* Қала үшін кеткен бізден жақсы жерлер (М.Дулатов, Шығ.).

ЗЕМЛЕНКЕ [ор. землянка] з а т. с ө й л. *Қыштан, топырақтан құйылған, кірпіштен қаланып, аласа етіп салынған үй, жертөле.* Сен мешер жаз болса мынау қазақтың алған қосында бірге тұрасың – соның үшін қостың жарты бұлын сен төле; сен қазақ қыс болса мынау мешердің жылы *з е м л е н к е с і н* де бірге тұрасың (Ы.Алтынсарин, Қырғыз хресто.). Пештің түбіне отырып Раушан ойға шомды, қара көлеңке тартқан аласа *з е м л е н к е* бұрын жылы, жақын көрінесе де, қазір біртүрлі салқын тартқан секілді (Б.Майлин, Шығ.).

ЗЕМСТВО з а т. т а р. *XX ғасырдың 17-жылына дейін патшалық Ресейде болған жергілікті басқару мекемесі; Ресей империясында 1861 жылғы реформаға сәйкес құрылған жергілікті өзін-өзі басқару органы.* Қазір біздің облыстарымызда *з е м с т в о* ашылып жатыр; кешікпей волосной, уезной һәм обласной земскі управолары сайланып, халықтың шаруасын... билігін қолына алғалы тұр (М.Дулатов, Шығ.). Жұртқа пайдалы заңның бірі *з е м с т в о* еді. Енді думада жер, дін, *з е м с т в о*, билік, оқу һәм басқа қиын мәселелер қаралмақшы (М.Дулатов, Шығ.). *З е м с т в о* жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс-мекеме, жұрттың көзі, жанашыры, күзетшісі, қамқоры, қорғаушысы (Ә.Бөкейханов, Шығ.). *З е м с т в о* арқылы Ресей патшасының сарайы мемлекеттің монархиялық құрылымын еуропалық басқару жүйесіне ұқсатып икемдеу мақсатын көздеді (ҚҰӘ).

Земство басқармасы. т а р. *Земствоның басқару органы.* Торғай облысының Шаруа,

жұмысшы және солдат депутаттарының кеңесі 1918 жылдың қаңтарында *земство басқармалары* жойылсын деп жариялады (ҚҰЭ). Семей облысы *земство басқармасы* тағайындаған стипендияны сол кезде Семей мұғалімдер семинариясында оқыған Ж.Аймауытов пен М.Әуезов те алып тұрған (ҚҰЭ). Қазақ комитеттері *земство*ның тек қазаққа ғана емес, өлкедегі орыстарға да ортақ екенін ескеріп, әрі олардың қазақтың жайбасарлығын пайдаланып кетпес үшін *земство басқармаларына* мүшелікке кімді сайлау керектігі жөнінде нұсқау беріп отырды (ҚҰЭ).

Земство мекемесі. т а р. *Земство басқармасы орналасқан орталық*. Ұлт-азаттық қозғалыс қайраткерлері Қазақстанда *земство мекемелерінің* құрылуы, біріншіден, қазақтарды Ресей азаматтары ретінде құқықтық жағынан қорғауға мүмкіндік береді, екіншіден, халыққа білім беруде, денсаулығын сақтауда және шаруашылығын жүргізуде тиімді, үшіншіден, қазақтардың қоғамдық өмірін жандандыра түсіп, өзін-өзі басқаруға әзірлейді деп ұқты (ҚҰЭ). Қазақ жерінде алғашқы *земство мекемесі* 1917 ж. 16 қазанда Торғай уезінде ашылды (ҚҰЭ). Қазақ жерінде облыстық және уездік деңгейде ашылған *земство мекемелері* халықтың шаруашылығын реттеуде, оқу ісін жолға қоюда елеулі жұмыстар атқарды (ҚҰЭ).

ЗЕНИТ¹ [франц. zénith] з а т. г е о г р. 1. *Бақылаушы адамның дәл төбесіндегі аспан күмбезінің ең жоғарғы нүктесі. Зениттік сызықтың аспан сферасымен жоғарғы қиылысу нүктесі (надирге қарама-қарсы)*. (ҚҰЭ). 2. *Ең жоғарғы дәрежені, ең жоғарғы нүктені, бір нәрсенің (құбылыстың, оқиғаның, т.б.) шарықтау шыңына жету мағынасын білдіреді.*

ЗЕНИТ² з а т. ә с к. *Әуе шабуылдарына қарсы қолданылатын соғыс құралы*. Көздеген жерге жете бергенімізде *зениттен* атқылаған жойқын оққа тап болып, истребительдердің шабуылына ұшырадық (Т.Бигельдинов, Аспанда.). Зеңбіректің, *зениттің* алуан түрі осында (К.Қазыбаев, Дәуір.).

Зенит батареясы. *Зенит қаруымен қаруланған әскери топ, батарея*. Көпірге таяу, өзеннің дәл батыс жиегіндегі орман арасына орналасқан *зенит батареясы* батыстан келер құзындар жолын оқ нөсерімен бөгеуде (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

ЗЕНИТКА з а т. с ө й л. *Зенит*. Төрт жақтан кие жөнеліп едік, немістердің сасқандығы сондай, өзір тұрған *зениткаларын* соласпанға қараған күйінде гүрсілдете бастады (Ә.Әбішев, Замана.). Көшенің сол жақ қанатында қираған *зенитка* жатыр («Қаз. әдеб.»).

ЗЕНИТТИ с ы н. *Зенитпен қаруланған (батарея, артиллерия)*. Әуе қаракшыларын қас қақпай бағып тұрған біздің *зенитті* артиллерия, оған қосыла пулеметтер, автоматтар жер сілкіндіре зіркілдейді, гүрсілдейді (С.Омаров, Дала қызы).

Зенитті зымырандық бойтаса. ә с к. *Әуе қарсыласының соққысынан маңызды әкімшілік-саяси орталықтарды т.б. өндірістік-экономикалық аудандарды, қарулы күштер топтастығын қорғауға арналған әуе шабуылына қарсы қорғаныс жүйесінің құрамды бөлігі. Зенитті зымырандық бойтаса* авиациялық бойтасаларды есепке ала отырып ұйымдастырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ЗЕНИТТІК с ы н. *Зенитпен қаруланған*.

Зениттік артиллерия. ә с к. *Әуе нысандарын жоюға арналған артиллерия. Зениттік артиллерияны жер үстіндегі (су бетіндегі) нысаналарды ату үшін де қолдануға болады* (ҚҰЭ). *Зениттік артиллерия* әуе шабуылына қарсы қорғаныс әскерлерінің, құрлықтағы әскерлердің және әскери-теңіз әскерлерінің (әскери теңіз күштерінің) қару-жарақтары құрамына кіреді (ҚҰЭ).

Зениттік артиллерия аймағы. ә с к. *Зениттік-артиллериялық топ немесе бөлім әуе нысандарын атқылауды жүргізе алатын кеңістік. Зениттік артиллерия* атысының *аймағы* кеңістік, биіктік бойынша әртүрлі калибрлі зениттік зеңбіректер мүмкіндігінше жете алатын радиусты жартылай сфераны құрайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік артиллерия атысының тығыздығы. ә с к. *Атыс алабындағы әуе нысанасы бойынша оның жолының әр шақырымына сәйкес келетін снаряд жарылысының саны. Зениттік артиллерия атысының тығыздығы* неғұрлым көп болса, оның тиімділігі де соғұрлым жоғары болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік артиллериялық аспаптар. ә с к. *Әуе нысанасына зениттік артиллериялық атыс жүргізу үшін қажет мәліметтерді анықтауға арналған құрылғы. Зениттік артиллериялық аспаптар* нысананы іздеуді, табуды, тануды және оны ілестіріп салуды қамтамасыз етеді, оның координатын өлшейді, снарядтың нысанамен түйісу міндеттерін шешеді, ату үшін қажетті бастапқы мәліметтерді (азимут, жоғарылау, бұрышы, жарғышты қондыру) анықтайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Зениттік артиллериялық аспаптарға* нысананы табудың, ілестіріп салудың және қару-жарақтық көздеушінің радиолокаторлық жүйесі, дәлдеу аспаптары (дәлдеу бағаншалары), артиллериялық-зениттік атуды басқару аспабы

немесе есептеу құрылғысы, зениттік автоматтық көздеуіштер, қашықтық өлшеуіштер т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік артиллериялық кешен. әск. *Бір немесе бірнеше зеңбірек пен әртүрлі техникалық құралдар жиынтығы. Зениттік артиллериялық кешен* зениттік зеңбіректер, көздеу станогі, атуды басқару құралы немесе есептеу құрылғысы, қашықтық өлшеуіш, синхронды хабарлау және іздеу жүйесі, электр агрегаттары т.б. құрамдас бөліктерден тұрады (ҚҰЭ). *Зениттік артиллериялық кешеннің* негізгі элементтері: оқ-дәрілері бар зениттік зеңбіректер, зеңбіректік көздеу станциясы, артиллериялық зениттік атуды басқару құралы немесе есептеу құрылғысы; қашықтық өлшеуіш, синхронды беру және іздеу жүйесі, электр агрегаттары (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік ату. әск. *Әуе нысаналарына зымыран жіберу және әртүрлі қарудан атыс жүргізу. Зениттік ату* кезекпен (кіші калибрлі зениттік артиллерия), дүркіндік және үздіксіз атыспен жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік басқарылатын зымырандарды жіберу алқабы. әск. *Нысананы табубарысында кез келген нүктесінде зениттік басқарылатын зымыранды ұшыру кезінде талқандау аймағында зымыранның нысанымен түйісуі қамтамасыз етілетін кеңістік* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік зеңбіректер. әск. *Әуе нысандарын жоюға арналған артиллерия. Зениттік артиллерияның* ең көп тараған үлгілері – калибрі 57, 100, 130 мм болатын *зениттік зеңбіректер* (ҚҰЭ). *Зениттік зеңбіректерден* басқа зениттік пулемет қондырғылары да болады (ҚҰЭ).

Зениттік пулемет қондырғылары. әск. *Арнайы станокқа орнатылған 2000 м-ге дейінгі биіктіктегі әуе нысандарын ату үшін қолданылатын автоматты қару. Зениттік пулемет қондырғыларымен* жаяу әскер, танк, БТР экипаждары, кіші кемелер мен зениттік бөлімшелер қаруланады (ҚҰЭ). *Зениттік пулемет қондырғыларының* атыс қарқыны минутына 6000 атысқа дейін, ұрыстық (жауынгерлік) ату жылдамдығы әр ұңғыға минутына 150 атысқа дейін болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік зымырандық әскер. әск. *Елдің әуе шабуылына қарсы қорғаныс әскері құрамындағы зениттік басқарылатын зымырандар арқылы ұшақтарды және басқа да әуе нысандарын жоюға арналған әскер түрі. Ұйымдастырылуы бойынша, зениттік ракеталық әскер* түрлі қолданыстағы зениттік зымырандар кешенінен, соның ішінде алыстан тосып алушы

ұшқышсыз зымырандармен жасақталған бөлімдер мен құрамалардан тұрады (ҚҰЭ). *Зениттік ракеталық әскердің* әскери мүмкіндіктері ұшудың шекті қашықтықтарында, үлкен және кіші биіктіктерде жылдамдықтары дыбыстан үшқыр қазіргі заманғы әуе-ғарыштық барлық шабуыл құралдарын дерлік жоя алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік зымырандық бөлім. әск. *Зениттік-зымырандылық кешенмен жарақталған бөлімшелерден құралған бөлім. Ұйымдастыру жағынан зениттік-зымырандық бөлімдер* мемлекеттің әуе шабуылына қарсы қорғанысының зениттік-зымырандылық әскері құрамына, сондай-ақ қарулы күштердің басқа да түрлерінің әуе шабуылына қарсы қорғаныс әскерінің құрамына да (құрлықтағы әскер, әскери-теңіз флоты) ене алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік зымырандық кешен. әск. *Елдің әуе шекарасын руқсатсыз бұзған әуе нысаналарын дер кезінде байқауға және жойып жіберуге арналған әскери құрал-жабдықтар. Зениттік зымырандық кешенге* зениттік басқарылатын зымырандар (ЗБР), зымыран ұшыруға арналған ұшыру қондырғылары, зымыранның ұшуын басқаруға арналған қондырғылар мен радиотехникалық қондырғылар, қосымша құрылғылар мен тексеру құрал-жабдықтары жатады (ҚҰЭ).

Зениттік қаруға қарсы маневр. әск. *Қарсыластың аумағынан ұшу кезінде оның зениттік қаруларының атуынан жалтару үшін ұшақтардың қолданатын әдісі. Зениттік қаруға қарсы маневр* ұшу бағытын, биіктігі мен жылдамдығын өзгерту арқылы орындалады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Зениттік қаруға қарсы маневрдің* бір ұшақ та, ұшақтар тобы да (бөлімшелер) қолдануы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік құралдардың атыс жүйесі. әск. *Белгілі бір жалпы әскери бөлімдерді қорғау міндеттерін орындауда әуедегі қарсыласпен күресу үшін қолданылатын зениттік артиллерия мен зениттік пулеметтердің атыстық үйлесімі. Зениттік құралдардың атыс жүйесін* ұйымдастыру қорғалынатын бөлімшелерге келе берісте және олардың үстінде қарсыластың ұшақтарына қарсы жоғары атыс жиілігін қолдану арқылы іске асырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік құралдар тығыздығы. әск. *Маңдайшептің 1 шақырымына сәйкес келетін зениттік-зымырандық және зениттік артиллериялық құралдардың орташа саны. Зениттік құралдар тығыздығы* зенит-

тік құралдарды шоғырландыру деңгейінің көрсеткіші, сонымен қатар ұрыс қимылдарының барлық алқаптарында және соққы (негізгі күштерді шоғырландыру) бағыттары бойынша әуе шабуылына қарсы қорғанысты жоспарлау кезінде есептеу көрсеткіші болып келеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зениттік торуыл. *ә с к. Қарсылас авиациясының шабуыл жасау бағытында жасырын орналасқан және оның төменгі шатын ұшақтарын (тікұшақтарын) тіпті қылдан атыспен жоятын зениттік қондырғы (взвод, батарея).* *З е н и т т і к т о р у ы л* қалқаналанған объектілерге (тау сайлары, аңғарлар) қарсылас жасырын ұшып жақындайтын ыңғайлы орындарда атыс позицияларын жабдықтайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ЗЕНИТШІ *з а т. Зенит атқыш; зенит артиллериясының артиллерисі.* Самолёт төмендеп келіп, жолды бойлата пулемёт оғын сеуіп өтті. Енді көтеріле бергенде біздің *з е н и т ш і л е р* атты (С. Бакберганов, Қарға там.). Самолеттердің бір тобы қайқан етіп қалаға тартты да, бір тобы *з е н и т ш і л е р* тұрған жерге шүйілді (С. Сарғаскаев, Сұлутөр.).

ЗЕҢ *з а т. Температура мен ылғал жеткіліксіз жағдайда пайда болатын көгеру; көктат.* *З е ң* – ұннан жасалған тағамдарды бүлдіріп, алдымен ақ, одан соң сүт түсті болып өзгеретін жіпшумақтан тұратын ақ зең, түздалған көкөністердің, тоспантан және т.б. азық-түліктің бетінде пайда болатын көк, сарғыш, жасыл түсті шоғырлар (Қаз. тілі термин. Биология). Микробтарға бактерия, *з е ң* [көгеру] және ашытқы микроорганизмдері жатады (С. Сейітов, Сүт. өңдеу.). Үйіне келген соң Тажыл-Мүлік Ғазизге: – Досым, бір өлең айтшы... *З е ң* басқандай болып тұрған, көңіл ашылсын, – деді (Мың бір түн). *З е ң* дымқыл, қараңғы және жылы үйлерде жиі пайда болады (Ботаника). Күміспен мысты қаптасаң, сыртына *з е ң і* шабады (Майлықожа, Нақыл).

Зең саңырауқұлақтары. *б о т. Төменгі сатыдағы хлорофилсіз өсімдіктердің жеке бір тобы.* Отанымызда *з е ң с а ң ы р а у қ ы л а қ т а р ы* көмегімен лимон қышқылын алудың өндірістік жолын ұсынды (Н. Шоқанов, Микроорганизм.). *З е ң с а ң ы р а у қ ы л а қ т а р ы* ның түсі түріне байланысты ақ, сұр, қара, көкшіл, жасыл, т.б. болып келеді (ҚҰЭ). *З е ң с а ң ы р а у қ ы л а қ т а р ы* тағамда, өсімдік қалдықтарында, үйдің қабырғаларында (жабысып), көкөністе т.б. өсіп дамиды (ҚҰЭ). Аквариум балықтары *з е ң с а ң ы р а у қ ы л а қ т а р ы* н а н д а ауруға шалдығады (Қ. Қайымов, Суасты.).

Зең бас адам. *Ісінде береке жоқ, өзінің не істеп, не қойып жүргенін білмейтін, есеңдіреген күйде жүретін адам.* Ауылдан кісі қатынасатын кезі болса керек еді. Неғып келмей жатыр? Әкей де сөзбен әулігіп кеткен біртүрлі *з е ң б а с а д а м* ғой. Мені керек қылмағаны ма? – деп ішінен әкесіне ренжіді (Ж. Аймауытов, Шығ.).

Зең салу. *ж е р г. Түйенің жазғы өріске шығарда не өрістен ауылға қайтарда ойнақтауы, құйрығын қайырып, шаныштып, тұмсығын көтеріп, тайраңдауы* (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕҢБЕРЕК *з а т. с ө й л. Зеңбірек.* Мұнда ғаскерін көбейтумен тұрмай оңшең зор *з е ң б е р е к т е р і* н жасаған («Қазақ»).

ЗЕҢБІР: *зеңбір тас.* *ж е р г. Тік құз, қия тас.* Мен малға барғанда *з е ң б і р т а с* т а н бүркіттің ұясын көрдім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕҢБІРЕК *з а т. 1. Алысқа атылатын соғыс құралы.* Шаруашылық соғысында кәсіп, өнер бәсекесі қанды соғыстағы *з е ң б і р е к*, мылтықтан да бетер адам баласын қырады (М. Сералин, Шығ.). Крепосты балағанның айналасы, Қазған ор, терең қылып оның қасы. Үстінде крепостың *з е ң б і р е к* тұр, Жарасып өз әлінше тамашасы (Ш. Құдайбердиев, Шығ.). Орнатты үш обаға *з е ң б і р е к т і*, Ор қазып оң қатардан тереңдетті. Қарумен қарауылға әскер қойды, Қалтқысыз қарап тұр деп төңіректі (О. Шипин, Дастан.). Сарбаздар шегінісе салды ұрыс, Жосадай жердің беті болды қырыс. Зіркілдеп *з е ң б і р е г і* шыдатпады, Соғысты қайран ерлер, алмай тыныс (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *ә с к. Жер үсті, су үсті және әуедегі нысаналарды атуға арналған артиллериялық қару.* *З е ң б і р е к* алғаш рет Батыс Еуропада 14 ғасырда пайда болды. Содан бері ол үнемі жетілдіріліп отырды және кейін барлық елдердің Қарулы Күштеріндегі негізгі соғыс қаруына айналды (ҚҰЭ). *З е ң б і р е к т е р* калибрі жағынан кіші (75 мм-ге дейін), орта (76–130 мм) және ірі калибрі (130 мм-ден жоғары) болып аталады. Оның сүйремелі, өздігінен жүретін, тасымалдаушы орнатылатын түрлері бар (ҚҰЭ). Ату қашықтығы бойынша *з е ң б і р е к т е р* артиллериялық қарулардың барлық түрлерінен (келте зеңбірек, тапал зеңбірек, минаатарлар) басым түседі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зеңбірек батареясы. *Зеңбіректен қаруланған батарея.* Арарат жазығында біз ауыздарын аспанға қаратқан бірнеше *з е ң б і р е к б а т а р е я* с ы н көрдік (І. Омаров, Шабыт.).

Кіші калибрлі зеңбірек. *ә с к. Калибрі 75 мм-ге дейін болатын зеңбірек түрі* (ҚҰЭ).

Орта калибрлі зеңбірек. *ә с к. Калибрі 76 мм-ден 130 мм-ге дейін жететін зеңбірек түрі* (ҚҰЭ).

Өздігінен жүретін зеңбірек. ә с к. *Доңғалақ орнатылған зеңбірек түрі* (ҚҰЭ).

Сүйремелі зеңбірек. ә с к. *Доңғалақсыз, сүйреп жылжытатын зеңбірек түрі* (ҚҰЭ).

Тасымалдаушыға орнатылған зеңбірек. ә с к. *Танк, ұшақ, кеме т.б. әскери көліктерге орнатылған зеңбірек түрі* (ҚҰЭ).

Ірі калибрлі зеңбірек. ә с к. *Калибрі 130 мм-ден жоғары болатын зеңбірек түрі* (ҚҰЭ).

ЗЕҢБІРЕКСІЗ с ы н. **1.** *Зеңбірегі жоқ, зеңбірек қаруынсыз.* Жолдас комбат, *з е ң б і р е к с і з* қалдық. Сегіз кісі аман шықтық (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). **2.** *Зеңбірек болмайынша, зеңбіректің қатысуынсыз.* *З е ң б і р е к с і з* қала атаулы алынбасын білем (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ЗЕҢБІРЕКТЕЙ с ы н. *Зеңбірек сияқты, зеңбірек тәрізді.* Күлтендеп әкем көрген жоқ, Сөйлейтін сөзден қысылып. Таңырқатқан талайды, Қызыл тілдің қызығын, *З е ң б і р е к т е й* көшіріп (О.Шораяқов, Шайыр). Пароход су үстінде желдірмедей, Бетінде дарияның су жыландай, Машина, түрлі мылтық *з е ң б і р е к т е й*, Қашады айбатына жау тұра алмай (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ЗЕҢБІРЕКТІ с ы н. *Зеңбірегі бар, зеңбірекпен қаруланған.* Мектептің оқуы үш топқа бөлінбек: атты әскердің ғылымын әм тәртіптерін үйрететін бөлім, жаяу әскердің ғылымын әм тәртіптерін үйрететін бөлім және *з е ң б і р е к т і* әскердің ғылымын әм тәртіптерін үйрететін бөлім (С.Сейфуллин, Шығ.). *Зеңбіректі* әскері бар көрінеді, сен одан қорықпайсың ба, батыр? – деп қосалқы сұрақ берді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Зеңбіректі артиллерия. ә с к. *Зеңбірекпен қаруланған және жерүсті, суүсті, әуе нысаналарын жоюға арналған артиллерия.* *Зеңбіректі артиллерия* зенитті, танк, авиациялық және теңіз артиллерияларының негізін құрайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). *З е ң б і р е к т і артиллерия* құрлық әскерлерінің жерүсті (далалық) артиллериясының құрамдас бөлігі болып, қарсыластың сауытты нысаналарымен күресу (негізінен тура бағытта атыспен), сондай-ақ қарсылас қорғанысының тереңіндегі маңызды нысаналарды жою үшін танкіге қарсы артиллерия ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Зеңбіректі көздеу. ә с к. *Ату кезіндегі оқ ізі нысана мен қалған нүкте арқылы өтетіндей етіп зеңбірек ұңғысы арнасының осын бағыттау.* *Зеңбіректі көздеу* көздеу механизміндегі көздеу құралдары арқылы жүзеге асады (ҚҰЭ).

ЗЕҢБІРЕКШЕ ү с т. *Зеңбірекке ұқсап, зеңбірек секілді.* Ат тұяғы ескі жердің топырағын аспанға *з е ң б і р е к ш е* атады (Б.Майлин, Азамат.). Ал енді *з е ң б і р е к ш е* зыңылдаған

бір допка шамасы келмей, аһ ұрып қалыпты (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ЗЕҢБІРЕКШІ з а т. *Зеңбіректі ататын адам, зеңбірек атқыш.* Дүрс еткен зеңбірек үнінен кейін *з е ң б і р е к ш і л е р* ентелеп танктер жаққа қарады (Ә.Нұршайықов, Батыр.). *З е ң б і р е к ш і л е р д і ң* де, минометчиктің де, автоматчиктің де, санитардың да жүзінде нұр, көңілінде шаттық (Т.Ыдырысов, Жалынды.). Амангелді сабазым *З е ң б і р е к ш і* солдатты ата берді біртіндеп (О.Шипин, Дастан.).

ЗЕҢГЕР¹ с ы н. *Зор, сұмдық, алапат, керемет жойқы.* Бұл соғыс – тамам жанға мәлім соғыс, Көп адам қырғын тапқан *з е ң г е р* соғыс. Басында француздар Мәскеуді алып, Ляғында қайырып, жеңген орыс (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *З е ң г е р* сең келді де, жарды соқты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗЕҢГЕР² с ы н. с ө й л. *Зеңгір* (көк, көкшіл, аспан түстес). Міне, дауыл болар алдынан қырда жылтылдайтын *з е ң г е р* оттар сол жүректің ұшқындары! (М.Жұмабаев, Шығ.). Әлдеқайда алыста жылт-жылт етіп тұрған Данконың жанған жүрегінің ұшқындары көзді ашып-жұмғанша шешек жарып, солып тұрған *з е ң г е р* гүлдерге ұқсап тұрды (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЗЕҢГ³ з а т. көне. *Сиыр малы.* Құйымшағына сона қадалған *з е ң г і д е й* тайралаңдап кетіп едің. Жеткен жерің осы-ақ па? – деп табалады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

Зеңгі баба [ата]. м и ф. а) *Қазақ халқының мифологиялық танымындағы төрт түлік малдың бірі – сиырдың иесі, тірі.* Байға қыдыр дарыды, суға кетіп бара жатсаң, Ілияс пайғамбар қолдайды, баланы Бабатүкті Шәшті Әзіз береді, сиырды *З е ң г і а т а* бағады, қойды Шопан ата сақтайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Халық нанымында малдың әр түлігінің өз Тәңірісі, иесі болады деп есептелген. Соның ішінде сиыр малының Тәңірісі, қамқоршысы *З е ң г і баба* деп түсінген (ҚҰЭ). Тілесен сиыр, сұлтаным, *З е ң г і баба* пірлер бар, Соған барып тіленіз, Басына барып түнеңіз (Батырлар жыры). ә) м и ф. с ө й л. *Сиыр малы.* Ұрандасып *З е ң г і а т а* Өкіріп пе жиылып Құлақтары делдиіп, Құр аңырап ербиіп, Қой тұрып па үйіліп? (М.Жұмабаев, Шығ.). б) *Сиыр малы, қара мал.* Таяқтан қорқып қалған *з е ң г і баба* мүйіздерін шайқап желді сүзе бүкендейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Хан ауылы маңында мал болмағанмен, төменгі елдің қайтқан қойының маңырағаны, *з е ң г і баба* шаңырақ мүйіз сиырлардың бұзауларын шақыртып мөңірегені алыстан естіліп жатты (І.Есенберлин, Алмас.).

ЗЕҢГ⁴ з а т. ж е р г. **Зеңгі** (бір нәрсенің үстіне көлденең қойылған екі жағы таразы басындай

көтеріліп-түсіп тұратын ағашпен ойнайтын балалар ойыны. Бала күнімізде *зеңгіні* де, асықты да көп ойнадық қой (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕҢГІ = е т. с ө й л. **Зеңгі**. Кейде басым *зеңгі* н, көзім қарауытып кетеді (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Мөңгіріп, басы *зеңгі* н, талмаурайды, ісінген тіл шіркінді қозғау – қайғы. Аш қарын, кепкен таңдай, тұнарған көз, Жұтқанға сілекейін алданбайды (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

ЗЕҢГІБАБА з а т. э т н. м и ф. *Қазақтың мифологиялық сеніміндегі төрт түлік малдың бірі – сиырдың пірі*. Қазақ ертеде сиыр малының төңірісі, қамқоршысы *зеңгібаба* деп түсінген (ҚҰЭ).

ЗЕҢГІЛЕ = е т. *Алыс жолға, кіреге шыққанда, теңді, жүкті әуелі саты ағашқа байлап, содан соң түйеге арту* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕҢГІКІРЕ = е т. *Мең-зең болыңқырау, мәңгіріккіреу*. Бірер күннен бері *зеңгіккіреп* жүрген басым да жазылып қапты (С.Мұқанов, Мөддір махабб.).

ЗЕҢГІКІРЕУ *Зеңгіккіре етістігінің қимыл атауы*. ≈ Басының *зеңгіккіреуі*.

ЗЕҢГІР с ы н. **1.** *Аспан тұстес, көк, көкшіл*. Мана бір кезде қоп-қою қарлы бұлт бүркенген *зеңгір* аспан аз уақыт көгілдір түске боянып, ысқаяқтана ашылды (С.Жүнісов, Жапанда.). Тынық теңіздей аспан астындағы қала *зеңгір* шөлі жамылып, көгілдір бұға малынған сияқты екен (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Әттен, Шыңғыстың қанқұйлы қолы *зеңгір* орман, заңғар тауды отқа орап, шағыл ғып кетті ғой (С.Ақтаев, Дала.). **2.** *Биік, зәулім; заңғар*. Тамаша аспан менен жері қандай, *Зеңгір* тау, дария шалқар көлі қандай. Орман-тоғай гүлденген бақшалары, Пайдаланған бұлармен елі қандай (М.Дулатов, Шығ.). Бар еді бір *зеңгір* тау асқан биік, Әртүрлі мекен еткен аңдар сүйіп. Жол шөккен тамақ іздеп аш Арыстан Сол таудың арасында қуды Киік (А.Байтұрсынов, Шығ.). Соншама кең рахметтен құр тастайтын, Баласы алты Алаштың – біз не қылдық? Басқаға орын бердің жақсы жайдан – *Зеңгір* тау, түпсіз дария, терең сайдан (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Ашық, бейбіт*. Өтті қанша қиқу салып *зеңгір* күн Ерлерінді ертеңіне сендірдің. Бірақ кейде өзің туған алтынның, Даңқын жезге жеңдірдің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Зеңгір көз. *Көк, көкшіл көз*. Сәнбаланың *зеңгір көзі* ашық аспандай жарқылдап күлімдей береді (Ғ. Сланов, Очерк.). Көрдім сенің ашық, *зеңгір көзіңді*, Айлы түндей жарқыраған жанары. Ұққандай боп тілегімді, сөзімді Күлім қағып ол да маған қарады (Ж.Саин, Таңд. шығ.).

Зеңгір көзді. *Көкшіл көзі бар*. Толық орта денелі, жалқын шашты, *зеңгір көздісі* Алматының атақты байы Сергей болатын (Ғ.Сланов, Асау арна).

Зеңгір көк. *Биік аспан, зәулім көк*. *Зеңгір көк*, мұзарт таулы даланы кең, Жалт еткен, шалып өткен жанарымен. Тізілген нәркес көздей нәзік сөздер Табиғат талантының қаламымен (С.Мәуленов, Алыс кет.). Мандайында қара жұлдызға ұсаған төбелі бар еді... Бұқарбайдың төбесіндегі *зеңгір көк* алтын жұлдызбен кестелеген көк шатырға ұқсап тұрды. Дәл кілемдей болып алдында ұшы-қиыры жоқ дала жайылып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). *Зеңгір көгім*, жер-суым – жан сырласым, Сендер барда көңіл хош, қамсыз басым. Өлер-өсер төсінде барлығы да, Зеңгір көгім, жер-суым таусылмасын (М.Мақатаев, Шығ.).

Зеңгір тартты. *Биіктеді, зәулімденді*. Күншығыс сәскелік жақта көгеріп, *зеңгір тартып*, Көкшетаудың басы көрінеді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Зеңгір таудайын. ф о л ь к. *Биік, заңғар тау сияқты*. Көз алдында тұлға тұр, Биік *зеңгір таудайын*. Халықты нұрын қарық қып, Қараңғыны жарық қып, Жарқырап жанған шамдайын (Жамбыл, Шығ.).

Көк зеңгір. *Көкпеңбек, жап-жасыл*. Қаланы қапталдай орап, мұнартып тұратын *көк зеңгір* қалың орман астан-кестен (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

ЗЕҢГІРЛЕН = е т. с ө й л. *Зәулімдену, биіктеу, заңғарлану*. Таңертеңгі қалың тұманнан жер бетін тегіс арылтып, *зеңгірленген* биік аспаннан салқын ызғар төгеді (А.Хангелдин, Өткен күн).

ЗЕҢГІРЛЕНУ *Зеңгірлен етістігінің қимыл атауы*.

ЗЕҢГІРЛІК з а т. *Биіктік, зәулімдік, заңғарлық*. Мен көгілдір аспанды тамашалай, патшаһардың мұншама *зеңгірлігіне* қайран қалып, сәби жүрегім дүрс-дүрс соқты (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ЗЕҢГІТ = е т. *Бас айналдыру, мәңгірту, мең-зең қылу*. Әуелгіде шеке тамырлары бүлкілдеп, миын *зеңгіткен* ауыр солқыл жанын қажап, одан сайын үдей түскендей (Ө.Ахметов, Алда.). Антарктикатабиғатының адамды *зеңгітіп*, дел-сал күйге ұшырататын ауруы болады (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.).

ЗЕҢДЕН = е т. *Көгеру, тат басу*. Ал өздігінен қызу оның бойындағы пайдалы заттардың ыдырап, микроорганизмдер мен саңырауқұлақтар дамуына, сойтіп, *зеңденіп* көгеруіне апарып соғады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ЗЕҢУ *Зеңі етістігінің қимыл атауы.* Басының *зеңу* іде ұмыт болған (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

ЗЕҢІ = е т. **1.** *Басы айналып, мең-зең күйде болу, мәңгіру.* Әлденеге көңілі алабұртып, басы *зеңіп* айналғандай болды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Ескілікті жөтелі болатын, сонысы тағы күшейіп күркілдете берді. Оның үстіне келерде тер қатып, бойын суық ұстап, тұла бойы сіресіп, танауы тарс бітіп, басы *зеңіп* келе жатыр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көзі қарауытып, басы *зеңіп*, бірден тұра алмай қалды (С.Мұратбеков, Көкорай). Мұрнына жүрек лоблытар... тер ісі келді... көз алды мұнартып, мыс *зеңіп* барады (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2.** *Басы ауған жаққа жүру, қаңғыру.* Ал ол өз бетімен *зеңіп*, ел аралап, жатып алады (М.Иманжанов, Менің махабб.). Қария мінген құла аргымақ сол желге бірде қиғаш жүріп, енді бірде ығына ілесіп, жазық даланы шарлап, *зеңіп* барады (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). Баласын қай жаққа ертіп бара жатқанын есіне түсіре алмай, мидай жазықта *зеңіп* келеді (С.Нарымбетов, Тентек).

ЗЕР ¹ з а т. **1.** *Әшекей, сән бұйымдарын жасауға пайдаланылатын әдемі, сары түсті қымбат металл, алтын, тілде.* Кей-Қысырау Рүстемге беріп мөрін, Қалдырмай қазынада алтын, *зеріп*: – Отырып мұнан былай мініп таққа, Биле, – деді, – патша болып Иран елін (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ер белгісі – құнында, *Зер* белгісі – пұлында, Шын сейістер – ат қояр Желіде тұрған құлынға (О.Шораяқов, Шайыр). Біреуін үш баспақтың саттың *зерге*, Кеткен жоқ ерін асып алыс жерге. Шамалы о қатынға карамадың, Жарамас мынау ісің сұлу дерге (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Алтын сөзінің халық тілінде ділда, тілла, *зер* деген синонимдері болған. Бұл үшеуі де «алтын ақша» деген бір мағынада жұмсалған парсы сөзі (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі). **2.** *Алтын, күміс, мыс талшықтары араластырыла тоқылған қымбат мата, материал, оқа.* Бойжеткеннің басында – жиегін шашақты *зермен* көмкеріп, төбесіне бір шоқ үкі қадаған қызыл төбетей (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Қазір қауіпсіз бір тыныштық шақ болғандықтан, шетіне *зер* ұстаған көк барқыт шапанын иығына жамыла салған (І.Есенберлин, Қаһар). – Астыңа мінген атың кер ме, балам, Үстіңе киген тоның *зер* ме, балам? Ауылын Сарыбайдың сен сұрайсың, – Қозыке жаста қалған сен бе, балам? (Қозы Көрпеш.). *Зерден* өрген шашбаудай Болар-болмас төрт қырлап (Бес ғасыр.). // *Зермен әшекейленген, безендірілген, зер жүргізілген.* Келгем жоқ бөтен

жерге, жат ұяға. Жатырқар жан емесің қапияда. Бірі дос, бірі жолдас – өз бауырым, Жүз таныс сонау бір *зер* тақия да (Ж.Молдағалиев, Шығ.). *Зер* жапасы басында, Алты жеңгесі қасында. Аузы түкті қалмаққа Келе жатыр үстіне (Қамбар батыр). – Жинаған мен емес пе ем Қазынаны сен үшін: Жібек көйлек, *зер* кесте, Аңның қымбат терісін (М.Әлімбаев, Балдәурен.). **3.** *Зермен безендірілген ою, өрнек, әшекей.* Осы кітапта келтірілген жарғақ тон мен жарғақ шалбарларға тігілген кесте бір бөлек те, бас киім мен әйелдер киетін шәйі көйлектерге орнатылған *зер* бір бөлек («Қаз. әдеб.»). Керіліп еркін келетін болсаң көрмеден, Оқалап бір тай мінгізе де алам *зермен* е. Тап бүгін осы шаңырағым қирап кетсе де, Әйтеуір, тұрам бір жігіт тұрған жерге мен! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ханшайым берген жүзік пен білезіктердің *зерін*, формасын салыстырып, ол осы заттың бәрі Әкпардың қарындасының екенін енді ғана ұқты (І.Есенберлин, Қатерлі өткел).

Ақ зер. *Күміс зер, күмісті оқа.* Хиуаның ақ *зерін* сандығына сақтаса, Талдап өрген бұрымын Қырмызымен қаптаса (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

Алтын [алтынды] зер. *Алтын оқа.* Жазғы түн. Аспан алтын *зермен* нақыштаған көк мауыт шатыр секілді (С.Омаров, Дала.). Масатыдан шалбардың, Сала құлаш балағы. Алтынды *зермен* көмкерген, Жел соққандай жалындап (Қобыланды батыр).

Зер белбеу. *Алтынмен әшекейленген, алтынды белбеу.* ≈ *Зер белбеу* тақты.

Зер жіп. *Алтын яки күміс сымы; алтын мен күмістің жіңішке талшығы.* Тана бөйбішенің сізге жіберген сәлемін беріп кетті, – деп Хасан күміс *зер жіппен* оюлаған, ішінде хаты бар және бірнеше алтын дирхеми бар қалтаны Әбу Нәсірге ұсынған (Ә.Әлімжанов, Дармина). Қызыл жіппен кестелеген шапанның алдыңғы әдібі, көк сауырды ширатылған сары *зер жіппен* кестелеген мәсі кебіс (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

Зер кілем. *Зер шашақты, түкті кілем.* Зер, *зер кілем, зер кілем*, Көтерейін десем, зор кілем (Қ.Қалиасқарұлы, Баян Өлгий қаз. ауыз. әдеб.).

Зер қазына. *Алтын қоры.* Талаңға кетті Төленің, *Зер қазына* барлары. Бірге кетті табынға, Қожабек деген баллары. Қалданға салық төледі (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Зер салды. *Зермен әшекейледі, зерледі.* Дүниеге келе сала киім тіккен, *Зер салып*, кесте тігіп жібек жіппен, Патшалық формасына лайықтап, Бітіріп хан қызынан хабар күткен (Н.Ахметбеков, Аманкелді).

Зер сырға. *Алтын сымынан нәзік те әшекейлі етіп жасаған сырға түрі.* Өте шебер, нәзік етіп жасалған *з е р с ы р ғ а л а р д ы ң* құрылымы өзгеше. Олар сым шашақты майда қоныраушалардан тұрады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

Зер тоқу. *Зер жіптерін араластырып тоқу, өру.*

Зер төгу [шегу]. *Алтын, күміс, жез жіптермен кестелеу, зермен көркемдеп тігу.* Зермен кесте тигуді де *з е р т ө г у* немесе *з е р ш е г у* деп атайды (ҚҰЭ).

Зер ұстады. *Зер салды, зерледі.* Қазір қауіпсіз бір тыныштық шақ болғандықтан, шетіне *з е р ұ с т а ғ а н* көк барқыт шапанын иығына жамыла салған (І.Есенберлин, Қаһар). Оның астында жалын өрген қылаң бесті, үстінде өңіріне *з е р ұ с т а ғ а н* көк мақпал камзол (Т.Ахтанов, Махабб.).

Зер шашақ. *Алтынды шашақ; түсті металл сияқты жіптен түйген шашақ.* Қамқа бөрік, камзол, бешпент, алтын ілген, Ақ көйлек *з е р ш а ш а қ т а н* киінген қыз (Бес ғасыр.).

Зер шашақты алқа. *Салтыншағы мол, бірнеше шашақты сәнді алқа.*

Зершекті. *Зерледі, зермен әшекейледі.* Жасыл сусын жұтынған жүзімдері. Күн шағылған жұлдыздай тартар көзді. Соларменен тілдескен секілденед, Зайданың камзолына *шеккен зері* (И.Байзақов, Құралай.).

ЗЕР² з а т. *Зейін, ықылас, көңіл.*

Зер қойды. *Көңіл бөлді, ілтипат білдірді, ықылас салды.*

Зер салды. а) *Көңіл бөлді, назар аударды.* Аяққа кісен салды деп, Үлкен аға, кіші іні, *З е р с а л м а с ы н* біздерге (Батырлар жыры). Жандос соңғы жылдары орыс тіліне аса *з е р с а л ы п*, ана тіліндей сөйлейтін болған (С.Мұқанов, Шығ.). ә) *Ден қойды, ықылас аударды.* Абай орысша тілге тағы да көп *з е р с а л д ы* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қақпа алдында екі адамның айналаға *з е р с а л а* қарап тұрғанын көрген бір әйел көшені киып өтті (К.Тоқаев, Тасқын).

Зер аударды [тастады]. *Зер салды, көңіл бөлді, зейін қойды.* Біз олардың сөздеріне *з е р а у д а р ғ а н ы м ы з д ы* сезіп, тілмаш бұл келген адамдар Америка азаматтары екендігін айтты (Ә.Шәріпов, Алыс.). Хадиша ең алдымен Айнаға қарады. Баласының досына, оның бет ажарына, көңіл күйіне *з е р т а с т а д ы* (С.Бақберген, Кентау).

ЗЕР³ з а т. *Малдың мұрнына өткізілетін шығыршық не сыра.* Қыз құлақтың сырғасы, Мал *з е р і н і ң* тілләсі. Өскен соң көңілі елікпес, Өзіне мәлім тұрмасы (Майлықожа, Нақыл).

ЗЕРБАРАҚ з а т. *Зер шашақ; алтын сымнан, жіптен жасалған шашақ. З е р б а р а қ*

кілемдей жайылған көк дала көрінісі көңілді әлдеқайда әкеткендей. Сол дала төсін қақ жарып жатқан тура жол әлгі *з е р б а р а қ* кілемге бірте-бірте сіңе түскен көк инені еске түсіргендей (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ЗЕРГЕК з а т. с ө й л. **Зергер.** Ақындардың ұстазы Өлеңі өрнек үн берген. Сөздің *з е р г е к* ұстасы, Жапанды шолып үлгерген (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕРГЕР з а т. 1. <голл. juwelier> *Алтын мен күмістен сәндік бұйымдар мен әшекейлі заттарды зерлеп, айшықтап жасаушы ұста.* *З е р г е р д і ң* пайдаланатын құрал-жабдықтарының түрлері көп. Олар – көрік, төс, балға (өртүрлі салмақты), шымшуыр, тістеуік, тескіш, кескіш, шапқы, егеу, ысқыш, түтік, қалбыр, сызғыш және т.б. (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Менің неміс сұрайсың, Бұқар барсаң қолаң көр, Қолаңды көр де шашым көр. *З е р г е р* барсаң қасында Алтыннан соққан түйме бар, Түймені көр де басым көр (Батырлар жыры). Халық *з е р г е р л е р і* көбінесе білезік, өңіржиек, сақина, сырға, тіс шұқығыш... қиықша, қоза, шолпы, алқа, қапсырма... сияқты адамның өн бойын әсемдейтін заттарды жасады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Ортасында мен келем сол керуеннің, Шымылдығын сыпырып шеберлердің. Жер барады зырылдап жамбасымнан Жүзігіндей доңгелеп *з е р г е р л е р д і ң* (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. *к ө н е. Кен орнын іздеп табушы, руда танушы; оның түр-түсін ажырата білетін маман.* Хан төлеңгітінің бір *з е р г е р* жігіті қолына балға мен тескіш алып Қара түздың күңгірт нұрасына жалау белгісін түсірді (І.Есенберлин, Алмас.). – Онда қорғасын кенінен *з е р г е р д і* шақыртайық, – деді Орынбасар (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Қай халықта болмасын, зергерлік – металл өңдеуге байланысты туған кәсіп әрі өнер. Ертеректе кен орнын өздігінен іздеушілерді, тас қырлаушы, оның түр-түсін ажырататын адамдарды да *з е р г е р* деп атапты (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі). 3. *а у ы с. Шебер, ұста.* Қараторғай, қарлығаш, тырналарым, Қашан бізге әкелер жыл хабарын? Қашан қонар *з е р г е р л е р* – аққу, қаздар? Әшекейлеп көлдерін, жылғаларын (М.Мақатаев, Шығ.). Зер қадірін *з е р г е р* біледі (Мақал). Оқуым, риза бол аз барыммен, *З е р г е р* де болғаным жоқ сөзге әлі мен. Жеріген құландайын өз қағынан, Бұлбұлдай безіп ұшқан өз бағынан, Осымен үшінші рет жазғалы мен Қоштастым сағындырған саздарыммен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Зергер балға. *Ағаш сапты жеңіл балға.*

Зергер төсі. *Алып жүруге жеңіл, қалаған жерге қойып жұмыс істеуге ыңғайлы, шағын*

төс. Мұны халық шеберлері – *зергер төсі* немесе «күміс төс» дейді (Қаз. ұлт. қолөнері).

Сөз зергері. *Сөз шебері, тіл ұстасы, ақын, жазушы.* Ел өлмесе, оның ері де өлмейді, артынан ерген иін тірескен ерлері – інісі, қарындас-тары бар ақын Сәкен мен *сөз зергері* Мұхтар неге өлсін! (С.Талжанов, Ұлдай.).

ЗЕРГЕРЛЕ= е. т. с ө й л. **1.** *Әшекейлеп, сәндеп жасау.* Ол қайыңның безінен қымыз ожау, шара аяқ сияқты заттарды *зергерлей* білетін (А.Сатаев,... Халық шеберлері.). **2.** а у ы с. *Көркемдеу, мәнерлеу.* Осылай сал Ыбырай сөрғалатып, Төгіле тайпалады жорғалатып. *Зергерлеп* үн бедерін жалтылдатып, Сияқты жарқыл қаға жанған ақық (Е.Ибраһим, Гәкку.).

ЗЕРГЕРЛЕН= е. т. *Зер сала әсемделу, әшекейлену.* Белдері бетегемен белдеуленіп, Көлдері көбікпенен *зергерленіп*, Қырлары құшақтаған көк орманды, Кер атып аңызакты келген төніп (О. Шипин, Өмір өрнегі).

ЗЕРГЕРЛЕНУ *Зергерлен етістігінің қимыл атауы.*

ЗЕРГЕРЛЕУ *Зергерле етістігінің қимыл атауы.* Сіңбіруге мұрша жоқ. Жаңалығынды *зергерлеу* кезінде ең алдымен соны өзін де қолданғын келеді (Тоғызыншы шежіре).

ЗЕРГЕРЛІК з а т. қолөнер. *Сән-салтанат үшін әшекейлі сәндік бұйым, жиһаз т.б. жасау өнері.* «*Зергерлік*» сөзі өнді металдарды талшықтап, бұрау, өру, тоқу, түйіндеу, өріп шашақтау, бунақтау, кесек күмісті қақтау, еріту, қалыпқа соғу, сымға тарту сияқты *зергерліктің* қалай жасалғандығына және оны соғатын құрал-саймандарына байланысты қолданылады (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері). *Зергерлік* – өте ерте заманнан келе жатқан өнер (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Шүкірбектің білезік, сақина соғатын *зергерлігі* болатын сияқты, кебіс, мәсі, етік те тігуші еді (Ф.Сланов, Домбыра.). *Зергерлік* – аса шеберлікті, ұқыптылықты, сондай-ақ төзімділікті талап ететін қиын да қызық өнер (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Зергерлік бұйымдар. қолөнер. *Сырга, сақина, білезік т.б. сияқты ұста, шебер қолымен жасалған әшекейлер, әсем заттар.* *Зергерлік бұйымдарды* жасайтын ұсталар – негізінен халық арасынан шыққан қарапайым адамдар. *Зергерлік бұйымдарды* қазіргі кезде жергілікті өнеркәсіп орындары өнеркәсіптік жолмен жасап шығаратын болды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Зергерлік кәсібі. қолөнер. *Әсемдік бұйымдарын жасау, алтын, күмістен әшекей заттарын соғу ісі, шеберлік өнері.* «Зер» атауы *зергерлік кәсібінде* ғана емес, тігіншілік,

кесте өнерінде де қолданылады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі). Зергерлік және кесте тігу ісінде жиі қолданылатын өрнектің бір түрі – түйетабан – түйенің басқан ізін көзге елестетеді. Түйетабанның осы түрі кесте мен *зергерлік кәсібінде* жиі пайдаланылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Зергерлік құралдары. *Зергерге қажетті шот, балға, шұбар балға, төс сияқты заттар.*

Зергерлік өнер. қолөнер. *Әсемдік бұйымдарды, ыдыс-аяқ, қару-жарақ, ат әбзелдерін әшекейлеу өнері.* *Зергерлік өнер* металды асыл немесе жартылай асыл тастармен әшекейлеуге негізделген (ҚҰЭ). 17 ғ. мен 20 ғ.-дың 1-жартысы аралығында, яғни металды әшекейлеу өз алдына қолөнерлік өндіріске айналған кезеңде Қазақстанда *зергерлік өнердің* дамуы жоғары деңгейге жетті (ҚҰЭ). Тігіншілік, *зергерлік өнерінде* зер тоғу, зер салып тігу, зерлеп тігу, зер кесте, зер шашақ, зер шегу, зер тоқу, зер шаю т.б. күрделі атаулар қолданылып келеді (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы).

ЗЕРГЕРХАНА з а т. *Заттар мен бұйымдар жасайтын шебердің орынжайы, шеберханасы.* Тұрды нәзік үмітпенен *Зергерхана* есігінде, Қиылғандай күл-дүние, Өтті бір күн кеше мүлде (С.Баймолдин, Алтынгүл).

ЗЕРГЕРІШ з а т. с ө й л. **Зергер.** *Зергерші* отыншының соңына ерді, Алыстан пайлап тұрып үйін көрді. Ері жоқта бір барып қайтайын деп, Шамун да өз жайына қайтып келді (Баба-лар сөзі).

ЗЕРДЕ' з а т. *Ақыл-ес, сана; зейін.* Қысқасы, көгершін бұрап жіберген машина тәрізді бір мақұлық болады. Еркін (қайратын), *зердесін* (рассудок) жоғалтады. Бұдан не қорытынды тумак? *Зерде*, ерік дейтін қызметтер үлкен мидың қызметіне байлаулы деген қорытынды тумак (Ж.Аймауытов, Шығ.). Асан қайғының дүниетанымы өз заманының ғана емес, келер ұрпақтың да *зердесіне* үлгі боларлықтай айшықтарға толы болатын. Соны байқаған хандар мен билер әулеті оған тиісті құрметін де білдіріп отырған (Қаз. дала. ойшыл.). Сақталмауы мүмкін емес *зердеңе*, Сен тоғызға келгенде Ұлу жылы, Үкітайдың тойында, Оқ өтпейтін алып батыр жайында... Кешір, әке, балалық па, Зерсіздік пе, Шалалық па, Тек нобайы ғана қапты ойымда (М.Шаханов, Ғасырлар.). Алдын болжап, артын ойлар *зерде* әрбір бойда бола бермейді (С.Бегалин, Шығ.). **2. ф и л о с.** *Ойлау қызметінің жоғарғы түрін білдіретін, пайымнан өзгеше философиялық категория.* Жаңа заман философиясында, әсіресе, оның таным теориясында пайым мен *зерденің* бір-бірінен алшақ кеткенін, ендігі

жерде олардың ымыраға келмейтінін айқын көріп, соларға ерекше назар аударған И.Кант (1724 – 1804) болды (ҚҰЭ).

Зерде аллеясы. с о й л. *Ескерткіш аллея.* Ауғанстанда интернационалдық борышын өтеу кезінде қаза тапқан жауынгерлердің аналары шыршалар отырғызған *з е р д е а л л е я с ы* ашылды («Соң. Қаз.»).

Зерде салды [қойды]. *Зейін қойды, көңіл бөлді, ынта салды.* Серегин, енді, Асқар мінезінің жақсы жағын ашқысы келгендей *з е р д е с і н с а л а*, сынай көз тастады (З.Шашкин, Шығ.). *З е р д е қ о й ы п* оқыған адамға оны көру қиын емес (Ф. Оразев, Басты.).

Зердесі [зердесіне] жетті. *Санасы, ойы жетті; ақылына қонды.* Осы күйді түсінуге, Бәтес, сенің *з е р д е қ ж е т е д і* (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Қарттың бір сенері – тұспалдап айтылған жұмбақ сөздер сәби *з е р д е с і н е ж е т* е бермесін біледі (А.Байтанаев, Қайнар.).

Зердесіне құйды. *Санасына жеткізді, көкейіне қондырды.* Не айтса да көкейіне қондыра, *з е р д е с і н е қ ы з ы* айтатын ақылды, көпшіл бәйбіше (С.Жүнісов, Ақан сері). Қарт ұстаз бұған білім беріп қана қоймай, іскерлікке, ұқыптылыққа баулып, болашақ оқытушы, ғылыми қызметкерге өз ой-өрісін өрістету жолында не керектің бәрін *з е р д е с і н е қ ы з ы* білген еді (М.Иманжанов, Шығ.).

Зердесіне құю. *Санасына жеткізу, көкейіне қондыру.* Тасжан ата өзінің көрген-білгенін, бар өнерін Тұяқтың *з е р д е с і н е қ ы з ы* га тырысып бақты (И.Салахов, Көкшетау.).

Зердесіне тоқыды [түйді]. *Көңіліне түйді, есіне сақтады.* – Не оқиын, не тындайын – бәрін *з е р д е м е т о қ ы п* қалуға тырысам (Ө.Қанахин, Жүрек.). Өмірдің сан жеткісіз сырын аңдап, Салмақтап, *з е р д е с і н д е т ы ұ й ы п* ұстар, Алғыр ой, алған білім сіңіп бойға, Болаттай шынықтырған жиылыстар (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

ЗЕРДЕ з а т. с а я т. **1.** *Қыран құсқа беру үшін түйенің шудасына оралған тұз.* Өте семіз құсқа салған қоя оның «майын бөліп» жіберуі мүмкін. Сондықтан қоя, *з е р д е*, мүсәтір, томыртқаларды қай құсқа салу керек, қай құсқа салмау керектігін ажырата білген жөн (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). **2.** *Аңға салатын бүркіт пен тазыны құстырған кезде бөлінетін зат, қоя.* Ішінен *з е р д е с і* кеткесін, бүркіт бабына түсіп жарайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Зерде салды. *Құстың ішін тазалады.* Кейде құс аңға түспей жалтара берсе, оған *з е р д е с а л а д ы*. Тұз бен шуда бүркітті дереу құстырады, ішін айдайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ЗЕРДЕ-ЗЕЙІН з а т. *Ақыл-ес, сана-сезім.* Төрт аяқты хайуан мінезінің де өзінен *з е р д е з е й і н і* мүлде бөлек адамға ұқсас кей мезеттері, олардың да сабырлы-салмақтысы, байсалы аз, бөтуасыз болатынын қарт өзінің екі атына қарап әлдеқашан-ақ, аңғарған (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр.).

ЗЕРДЕЛЕ = е т. **1.** *Көңілге тоқу, ақылға салу, зейін қою.* Жігіт бәріне де ынтыға, қызыға қарап, көргендерін көңіліне *з е р д е л е п* алғысы келетін сияқты (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). Ортасында ойсыз жүрмей *з е р д е л е й* үңілсек, талай-талай тағдырдың, талай-талай сырдың жөн-жосығына қанар едік (О.Бөкеев, Қайдасың.). Барлық мән-жайды толық *з е р д е л е п*, ойланып-толғанып, жалғыз дұрыс шешімді, ол көп белгісіздің ішінен қауызын аршыған бидайдай алып шығар еді (Р.Сәрсенбаев, Өмір сүр.). **2.** ғ ы л. *Бақылау тәжірибе арқылы алынған алғашқы (сандық) мәліметтерді түсіндіру, мәнісін талдау.* Интонациялық инструменталдық тәжірибе нәтижелері сандық жүйеге түсіріліп, олар тілтанымдық аспектіде *з е р д е л е н д і* («Тілтаным»).

ЗЕРДЕЛЕН = е т. *Көңілге тоқылу, зейін қойылу, зер салыну.* Он жылдағы Отан тарихын бірнеше топқа бөліп қараған абзал. Бірінші топта қазақ сахарасының тәуелсіздік алар алдындағы жағдайы *з е р д е л е н г е н і* дұрыс («Егемен Қазақстан»). Алаш зиялыларының шығармашылық және ғылыми мұралары кітап сөрелеріне шығарылды, дін және діни мәдениет төңірегіндегі теріс насихат келмеске кетті, ұлттық салт-дәстүрлер жаңғырды, тарихтағы ақтаңдақтар *з е р д е л е н д і*, батыр бабалар аруағы еске алынды («Қаз. әдеб.»).

ЗЕРДЕЛЕНУ *Зерделен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тәжірибе нәтижелері *з е р д е л е н у і* керек.

ЗЕРДЕЛЕУ *Зерделе етістігінің қимыл атауы.* Жалыны өшіп, күлі ғана қалған дәуірді ғылыми жағынан дәлелді әрі сенімді түрде талдау үшін сол мақсатқа жеткізе алатын, дұрыс ғылыми бағыт беретін тәсіл керек. Әрине, әрбір тарихи дәуірді *з е р д е л е у д ің* өзіндік жолдары болады, сол қолданысқа алынған жағдайда ғана уақыт тынысы айқын сезіледі (Қаз. дала. ойшыл. ХІІІ-ХV ғғ.). Заң жобаларын қарай отырып, депутатқа, заң қабылдау кезінде қайшылықтарға жол бермеу үшін, басты нәрселерді байқамай қалмау үшін өз елінің және шет мемлекеттердің қолданылып жүрген нормативтік-құқықтық жүйелерін, әртүрлі көмекші материалдарды *з е р д е л е у* керек болады («Егемен Қазақстан»).

ЗЕРДЕЛІ с ы н. *Ақылды, есті, саналы; зейінді.* «Жұлын жеген бала суға кетеді» дегенді білетін *з е р д е л і* әйел қайынының

аяқ астынан неге бұлан-талан болғанын түсіне қойды (Қ.Салғарин, Қасапшылық). *З е р д е л і* жанға бұл аз нәсіп емес («Қаз. әдеб.»). Бұл еңбекте, бір жағынан, сол дәуірде хатқа түсіп немесе кейін көшіріліп қолжазба ретінде сақталған еңбектер талданып, халқымыздың *зерделі* ойлау ерекшеліктері мен дүниетаным бастаулары жөнінде ғылыми тұжырым жасалды (Қаз. дала. ойшыл.). Қазақтың *зерделі* ұлдары мен қыздарының көбейе беруіне тілектеспін (С.Мыңжасарова, Замандас.).

ЗЕРДЕЛІК з а т. с ө й л. *Зерделілік*. Сыбаға мол болса да *зерделіктең*, Ұяңсың, өткірлік жоқ ерге біткен. Әулие санай тұрып бір басыңды, Дер едім, құр да емессің пенделіктен (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

ЗЕРДЕЛІЛІК з а т. Ақылдылық, естілік, саналылық. Жасынан сезімді бала *зерделілігімен* әкесінің жалғыздығын, шаруасының нашарлығын ұқты (М.Әуезов, Қараш.). Түркістан қасиетін ежелгі Қыпшақ математигі әл-Түркістанидің *зерделілігінен*, кешегі Арыстанбаптың әулиедей білгірлігі мен білімпаздығынан, кешегі Мұхтар Әуезовтің телегей-теңіз тілінен тануға болатын (Д.Досжанов, Тұлпар.). Оның институт қабырғасында оқыған төрт жылының ішінде, тәлімі мол тәрбиелі оқуы мен жетелі де *зерделілікпен* жүргізетін қоғам жұмысындағы елгезектігін ел тани бастаған (С.Ғаббасов, Серпер.).

ЗЕРДЕСІЗ с ы н. 1. Ақылсыз, санасыз. Зор қазаның тұсында, Не жақсылар болды жат. «Знакті күйеу» деуші едік. *З е р д е с і з* екен Тасболат (Ә.Найманбаев, Шығ.). // Ақылсыз, санасыз адам. Ішіне кір, сығалама, Сынып кетер-сыналама, Сенен басқа *з е р д е с і з* дер Мұндай сөзді ұға ала ма?! (С.Донентаев, Шығ.). 2. Зейінсіз, ықпалсыз. Жоқ-жітікті көп көргендіктен ғой деймін, сабаққа *з е р д е с і з* болмаған едім (С.Шаймерденов, Өмір нұры).

ЗЕРДЕСІЗДІК з а т. Ақылсыздық, ессіздік, санасыздық; зейінсіздік.

ЗЕРЕ¹ з а т. Бір нәрсенің астына қойылған зат; тіреу, тұғыр. Астына үш *з е р е д е н* қойып, екі жаққа ұзын екі науа орнатқан (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ЗЕРЕ² з а т. к ө н е. 1. Орта ғасырлардағы түркілердің *црыста жау жебесін денесіне дарытпау үшін киіп шығатын шынжыр сауытының бір түрі. З е р е н і*, әдетте, әскербасылар мен батырлар киген (ҚҰЭ). *З е р е* – қола, жез, күміс сияқты жылтыр шығыршықтарды үзбелестіру арқылы жасалған (ҚҰЭ). Көбінесе мыс, қола, жез, күміс сияқты жылтырауық шығырларды үзбелестіру арқылы жасалатындықтан мұндай сауытты *з е р е* деп атау қалыптасқан (Р.Шойбеков, Қаз. зергер.

сөздігі). 2. Әртүрлі металдардан үзбелестіріп тоқыған ертеректегі қазақ батырларының бір қабат киім сыртынан киетін сауыты. *З е р е н і*ң кеуде тұсындағы жүректі қорғап тұратын екі бөлек табақша темір қалтқысын «шарайна» деп атаған (ҚСЭ).

ЗЕРЕ³ з а т. 1. Азия, Африка елдерінің салты бойынша адам мұрнына өткізілетін шығыршық. Бас киімі қазандай, сырғалары үзеңгідей, мұрнындағы дөңгелек *з е р е с і* аузын жаба иегіне түскен (С.Мұқанов, Алып. адым.). 2. к ө н е. Ертеректегі сал-серілердің, қыз-келіншектердің мұрынаға тағатын сырғасы. Бұрынғы кезде той-томалаққа барған кезде қыз-келіншектер әсемдік үшін мұрнына *з е р е* салып барады екен (Қаз. тілі. жерг. ерекш.). Бұрынғы уақытта кейбір жерде мұрынаға *з е р е* тағатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қытай үкірдайларының балалары *з е р е* салатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 3. Малдың мұрнына өткізілетін шығыршық, сыра. Телміртіп Текес аса ай туады, Тайыншаның тарғыл ала *з е р е с і*ң де й (І.Жансүгіров, Құлагер).

ЗЕРЕ⁴ з а т. ж е р г. Іші қуыс, өзі ұзын, сәукелемен бірге киетін бас киім. Әкем, маған үйдегі *з е р е м д і* әкеп бере қойшы (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ЗЕРЕБЕ з а т. с ө й л. *Жеребе* (алғашқы таңдау құқығын немесе бірінші кезекті кімге беру керек деген мәселені қатысушылардың талайына (бақытына) қарай шешу шарты). Ойынды кім бастайтынын төреші *з е р е б е* арқылы анықтады (Ауызекі).

Зеребе салды [тастады]. Мәселені жеребе арқылы шешті. Сағатбай бұған да ақыл тапты. *Зеребе салып*, ешкім ренжіместей етіп бөліп берді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Амал жоқ *з е р е б е* салып, бәрі арқан ұстады басына бұрын шыққан бай, екіншісі – қойшы, содан кейінгі қасқыр (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

ЗЕРЕДЕЙ с ы н. с ө й л. *Зәредей* (титтей, азантай, кішкентай). Менің ойымша, Көбектің бір шайнам ақылы болса, *з е р е д е й* адамшылық сезімі болса, Зейнепті өзі де алам демесе керек (М.Дулатов, Шығ.).

ЗЕРЕЗЕП: зерезеп болды. с ө й л. *Зәрезан болды*. – Ойбай, аттарыңды алып қояды, – деп, Қарақұл *зерезеп болады* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Зерезеп қылды. с ө й л. *Зәрезан қылды*. Қайта жанын қажап, *з е р е з е п қ ы л а т ы н* (О.Бөкеев, Ардақ). Азар да безер ету, шошыту. Мылтықты орынды-орынсыз тарсылдатып, арқарларды *з е р е з е п қ ы л ы п* жіберген ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Бас білмес асауды «ұстап бер, үйретіп мінгіз» деп шәңкілдеп, *з е р е з е п қ ы л ы п*, соңынан қалмайтын бозбааладан

қысылғанына өзі де қайран қалды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕРЕК¹ з а т. б о т. <лат. berberis> *Оңтүстік аудандардың тау бөктерлерінде өсетін, жемісі қара не қызыл түсті, тікенді бұта; сиыр қарақат. З е р е к т і ң* барлық түрі – шырынды өсімдік (ҚСЭ). *З е р е к т і ң* тамырының дәрі-дәрмектік қасиеті зор (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Кәдімгі *з е р е к т і* бақтарда әсемдік үшін өсіреді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Қызыл зерек. *Зеректің жемісі, қызыл түрі. Қызыл зерек* Шығыс Қазақстан, Талдықорған облыстарында – жартастарда, таулардың тасты беткейлерінде кездеседі (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.).

ЗЕРЕК² с ы н. **1.** *Ұғымтал, алғыр, зейінді, аңғарғыш.* Киімі оның бір цифр, бір ноль болар, Ноль деген цифрдан жат бір дөңгелек. Қанша санды жазса да осы он цифр, Жететінін байқарсыз, болсаң *з е р е к* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұлардың білімінен қадеттер, әсіресе *з е р е к* Шоқан көп пайдаланды (М.Дулатов, Шығ.). Жасаңға бітер сандал, бір бөйтерек, Адамға бақыт, дәулет, ақыл керек. Өнерді үйрен-дағы жирен деген, Жігіттер қор болмайсың болсаң *з е р е к* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірке сабаққа *з е р е к*, мінезі момын, шыншыл жақсы бала еді (С.Кобеев, Орынд. арман). Қор болмас *з е р е к* адам ақылы бар. Халықтың тентегі мен мақұлы бар. Бос қоймай өйелден де аз сөйлейін, Оның да есірік, есер қапылы бар (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Құмар, әуес.* Жақсылыққа табиғат *з е р е к* болды, Қос дүлдүлге даналық кезек қонды. Абай қанша Мұхтарға әсер етсе, Мұхтар сонша Абайға керек болды (К.Салықов, Жезкиік). **3.** а у ы с. *Алғыр, жүйрік, қиқыр.* Рас, қызым, сөзіңнің жоқ қатесі, Аттың қиқар мінезі бар, – деп күрсінді әкесі, – Тек бұл бейбақ ат біткеннің *з е р е г і*, Түскен кезде бөйгелерге жарысқа, Жаралғандай шабу үшін алысқа, Барын салып, терін, қанын төгеді, Бірақ сөзсіз бірінші боп келеді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Зерек туған. *Айрықша ақылды, көкірегі ашық, білімді, көп оқыған, сауатты (адам).* Бұл кемпір ұрғашыдан *т у ғ а н з е р е к*, Кісі екен оқымысты жөні бөлек. Екеуін бір емшектен емізбесе Алланың бір хикметі болса керек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ЗЕРЕКТІК з а т. *Алғырлық, ұғымталдық, зейінділік, аңғарғыштық.* Медреседе оқып жүргенде түріктің бір ғалымы *з е р е к т і г і н е* қызығып, Иран жаққа оқуға әкетіпті. Қожа Ахмет көп жыл оқып, молда боп қайтыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дулат Абайдың ұғымтал *з е р е к т і г і н е* шын сүйсінеді (М.Әуезов, Шығ.).

Низами жасында көп біліп, көп оқыған, өзінің *з е р е к т і г і* арқасында көптеген тілдерді еркін меңгерген (Е.Ысмайылов, Өмірі.). Жамалдың осындай *з е р е к т і г і* ауызға ілініп, он жасына жеткен уақытында әркімдер: «Сәрсенбай үйінде бір жақсы бала бар» – деп айттыруға қызыға бастап және де Жамалдың анасы ақылды, көркем қатын болғанға, «анасын көріп қызын ал, аяғын көріп асын іш» деген мақалды да еске тұтып сөйлеуші еді (М.Дулатов, Шығ.). Біз бардық бірдің айы туған кезде, Барлықтан орын таппай одан өзге. Кісінің өншейінде бәрі ақылды. Көрінді *з е р е к т і г і* биыл көзге (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** п с и х. *Адамның өз маңындағы нәрселер мен құбылыстарды танып білудегі сезімталдығын, ақыл-ойының қиырлығын, ойлау әрекеттерінің оралымдылығын білдіретін даралық қасиеті. З е р е к т і к* адамның психикалық әрекетіндегі түйсіну, қабылдау, сезіну, ойлау, талдау мен біріктіру, нақтылау мен абстракциялау, салыстыру мен пайымдау сияқты амал-тәсілдермен тығыз байланысты (ҚҰЭ). *З е р е к т і к* оны дамыту оқушыға білім беру процесінде ескермесе болмайтын аса маңызды факторлардың бірі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ЗЕРЕКТІЛІК з а т. с ө й л. **Зеректік.** Түсінудің тереңдігі көп жағдайда, оқушының ұқыптылығына, *з е р е к т і л і г і н е* байланысты болғанымен, оқыту әдістемесіне қатысы бар (М.Мұқанов, Пед. очерк.). Қабілетті адамдардың бірі – *з е р е к т і л і г і м е н*, екіншілері байқағыштығымен ерекше көзге түседі (К.Жарықбаев, Психология).

ЗЕРЕЛЕ = е т. *Әшекейлеу, әрлеу; зер салу, зерлеу.* Алаң іші Ғажап толы керемет, Сарайларға салса өрнектер *з е р е л е н* (Қ.Мұқышев, Құзар шындар).

ЗЕРЕЛЕУ *Зереле етістігінің қымыл атауы.*

ЗЕРЕЛІ¹ с ы н. *Тіреуіші бар, тұғырлы.* Көтерді көкке мойынын, *Зерелі*, зеңгі зеңбірек. Қан жуып майдан қойынын, Жер кетті мидай елжіреп (Д.Әбілев, Майданбек).

ЗЕРЕЛІ² с ы н. *Мұрнына өткізілген шығырығы (сырғасы) бар.* Баянның біз *ерелі* қойы бар екен, Қозыкемді сол танып: «Баян іздеп келіп, Қозыкеме жолықсын» деп әдейі ақсаған болып, далада қалады (С.Сейфуллин, Шығ.).

ЗЕРЕН¹ з а т. э т н. *Ағаштан жасалған, шұбат, қымыз құятын сәнді ыдыс; аяқ.* Сырлы *з е р е н* аяқпен Бал ұрттаған ер едім (Махамбет, Өлең.). Ернеуі кетік-кетік, жайпақ, қоңыр *з е р е н* мен сусын әкеп беріп жатып, Ақбілектің бетіне үңіле қарап, бір тамсанып қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөздері шырын – шешеннің Құюлы тұрған қымыздай. Сапырулы *з е р е н* де,

Құмартып халқым келгенде (Т.Ізтілеуов, Жок деме.). Қымыздайын мөлдіреген *з е р е н д е* Алып келдің мені қара тереңге, Толқынындай қуанышты Жарманың Тобылғы аяқ толқындалатын денемде (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Зерен жүзді. *Тостағандай дөңгелек бетті.* Жасы қырықтан жаңа асқан, дөңгелек *з е р е н ж ү з д і*, шоқша сақалды ефрейтор ертеден бері малдасын құрып, баппен отыр еді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ЗЕРЕН² з а т. з о о л. <лат. *procapra gutturosa*> *Жұптұяқтылар отряды бұғы тұқымдасына жататын прокапра туысы. З е р е н* далалы, шөлейтті жерлерді, тау баурайларын мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология). Кісілердің айтуында қарағайлы, таулы жерде жүретін *з е р е н* деген киік тектес бір қоңыр аң бар көрінеді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Әңгіме болып отырған *з е р е н* сөзінің Зеренді деп аталатын аласа тау атына ешқандай қатысы жоқ, ол топоним *з е р е н* аталатын жануардың (киік) бір замандарда сол маңда аса мол болғандығынан қойылған деп қарастырылады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі). *З е р е н* жылына бір рет маусым-шілде айларында жалқы төлдейді (ҚҰЭ).

ЗЕРЕН³ з а т. к ө н е. с ө й л. *Зере (мұрынға тағатын сырға).* Ерте кезде әйелдер мұрнының желбезегіне «*з е р е н*» деген зер салыпты ғой, сонан қойылған да, – деді Ықылас өзінің белгілі «мен білеміне» салып (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ЗЕРЕН⁴ з а т. э т н. *Алтын, күмістің тезден өткен сымдары қосылып тоқылған матадан тігілген әшекейлі, сәнді киім.* Ұлпан да орнынан тұрып, кереге бастарына көзін қыдырта қарап еді, қаз-қатар ілінген ішіктер тұр, шапандар тұр екен... Ұлпан бір қымбат *з е р е н* шапанды алып шалдың иығына жапты (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан.).

ЗЕРЕНДЕ = е т. к ө н е. *Тостағидан ішу.* Иман берсе пейішке, Кірерсің «миуа терем» деп, Хауыз кәусар суынан, Қанарсың ішіп *з е р е н д е п* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ЗЕРЕНДЕУ к ө н е. *Зеренде етістігінің қимыл атауы.*

ЗЕРЕНДІК з а т. 1. ө с. *Құмды жерге шығатын бояу шөп. З е р е н д і к* көбінесе құмды жерлерде өседі. 2. *Өсімдіктен алынған бояу.* Бұрынырақта кемпірлер *з е р е н д і к п е н* тон бояған (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

ЗЕРЕҢ з а т. с ө й л. *Зерен (ағаштан жасалған сәнді шұңғыл ыдыс).* Осындай болса болсын жамағатын, Береген бармағына дәм ағатын. Ақ бұйра шұбат толы ала *з е р е ң*,

Ұсынды өз қолынан мама қатын (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). Төрде қара мұртты біреу *з е р е ң г е* мұртын малып, шұбат ішіп отыр (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек). Қанатын қия таранып Қу ілмесе тереңнен. Таттың дәмі білінбес, Бал жемесе *з е р е ң н е н* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Зерең жүзді. ж е р г. *Қызыл шырайлы, дөңгелек жүзді.* Мөңке бұл күні балықтан кеш қайтты. Үсті-басы малмандай су. *З е р е ң ж ү з д і* жылтыр қара беті бортиып іскен (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ЗЕРҚОҢЫЗ з а т. з о о л. <лат. *buprestidae*> *Қоңыздар отрядының Buprestidae тұқымдасының бір түрі. З е р қ о ң ы з д ы ң* денесі ұршық тәрізді, жасыл-жылтыр түсті. Ормандарда, бау-бақшада кең тараған (Қаз. тілі термин. Биология). *З е р қ о ң ы з д ы ң* ересек түрлері және дернәсілдері ағаштарды қатты зақымдайды (ҚҰЭ).

ЗЕРЛЕ¹ = е т. 1. қ о л ө н е р. *Зермен нақыштау, сәндеу; алтындау.* Үшеуі де етек-жеңін *з е р л е п* тастаған қынама бел камзол киген (Ө.Қанахин, Жүрек.). Есенгелдінің белбеуінде кішкентай ғана күміс кездік, ай мүйіз алтынмен *з е р л е г е н* арқар шақша (І.Есенберлин, Қаһар). 2. а у ы с. б е й н е. *Әшекейлеу, безендіру.* Осы болар рухани төр деген, Киелі жер тарих ізін мөрлеген. Бұл құлпытас – Елбасының тартуы Ұста қолмен бүкіл халық *з е р л е г е н* (К.Салықов, Жезкиік). «Бұл бақытты Құдай да, хан да бермеген». Ғасырым менің тұлпарлар аққан кермеден. Ұрпағым менің келеді бүгін осынау туға сап болып Омырауын аспан *з е р л е г е н*! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Зерлеп тігу. *Алтын түсті жіппен әшекейлен тігу. З е р л е п т і г у* казактардың, сондай-ақ Орта Азияның басқа да ұлттарының ең қымбат, ең бағалы әшекейі болып саналған (ҚҰЭ).

ЗЕРЛЕ² = е т. *Зер салу, зейін қою, көңіл аудару.* Құлағының артынан, Жаңа да ойық ені бар. Азырақ *з е р л е п* қарасаң, Танауының шегі бар (Айтыс). Қ.Қуанышбаев актерлік өнерін шындай, *з е р л е й* жүріп, көркем әдебиетпен де көп шұғылданды («Қаз. әдеб.»).

ЗЕРЛЕН = е т. *Зер салыну, әшекейлену.* Жұмагүл серіксіз қалғасын көңілден құт қашырып, бойдан қуат кетіретін қорқынышты сөздерді қойдай тоғытып, *з е р л е н г е н* шидем шапан, құндыз бөрік, деңмент белбеуді олжалап қалды (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Алтын кесте неше қиян *з е р л е н і п*, Армандардың асыл кейпі мөрленіп. Көмкеріліп, көгенденіп жатады, Бар сұлулық бір саусақта жөрмеліп (Е.Ибраһим, Гөкку).

ЗЕРЛЕНУ *Зерлен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шапанның *з е р л е н у і*.

ЗЕРЛЕТ = е т. *Зер салғызу, әшекейлету.* Әдемілік, сәнділік талғамды да ескерген құсбегілер қалтаның сыртын оюлатып, *зерлетеді*. Жем қалтаның ұзындығы 25-30 см, көлденеңі 20 см мөлшерінде болады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ЗЕРЛЕТУ *Зерлет етістігінің қимыл атауы.* Ана болған зәулімді тербетумен, Зергер – аспанды *зерлетумен*, Тарихтардың кесегін қалаушыға, Қол соғам мен қуанып жер бетінен (Ө.Нұрғалиев, Кемпіркосақ).

ЗЕРЛЕУ *Зерле етістігінің қимыл атауы.* Мұнда жібек тоқу, алтын-күміс *зерлеу*, былғары илеу, темір қорыту, арақ-шарап қайнату тәрізді кәсіптер гүлденіп, қала бүкіл сауданың кіндігі болды (І.Есенберлин, Қаһар).

ЗЕРЛІ с ы н. *Зер салған, зерленген.* Аруақтың артқы сарқыны Алал бегзат туысым, Айбарынды байқасам, Алтын *зерлі* туымсың, Алтынның айшық буысың (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Онда *зерлі* тақиядай тұнық көк, Соның қиын құпиясын біліп көп. Өзі жерде, ойы аспан төрінде, Қатты ұйқыда қатып қалған Ұлықбек... (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қайыны Атбасарда Мұқан төре, Қызықты неше түрлі көзбен көре. Дәулеті неше түрлі жеткілікті, *Зерлі* ғып аргымаққа салған ері (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Зерлі бай. *Алтыны көп бай.* Шулап ұшқан ақ сұңқар қолға түсіп қор болып, Тұғырында талпынар, Дәулетіне мас болып, *Зерлі байлар* шалқынар (Майлықожа, Нақыл).

Зерлі білезік. *зерг. Ою-өрнегі бар білезік.*

Зерлі орындық. *көне. Алтын шытыралармен, асыл тастармен әшекейленген аса қымбат төсек ағаш; алтындалған төсек. Зерлі орындық* үстінде, Ақ шымылдық ішінде Тұлымшағын төгілтіп, Ару сүйдім, өкінбен (Алдаспан).

Зерлі түйме. *зерг. Алтын жалатылған сіркелі, ою-өрнекті түйме.*

ЗЕРТ з а т. ж е р г. *Ықылас, құлық.* Ал енді сайлау болса, еңбекшілердің *зерті* жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕРТАС з а т. <нем. Glasur> *Керамикаға қалыңдығы 0,15–0,30 мм-дей етіп жағылған шыны тектес зат; жабын. Зертас* керамикалық бұйымдарды кірден, қышқыл және сілті әсерінен сақтайды, су өткізбейтін қасиеті, архитектуралық – көркемдік сұранысқа сәйкес әдемілік береді (ҚҰЭ). *Зертас* мөлдір, күңгірт, бояулы, бояусыз болып ажыратылады (ҚҰЭ).

ЗЕРТЕҢ з а т. м е д. *Суық тиюден болатын өкпе ауруы.* Қалаға келісімен дәрігер шақырып, емдеу істеліп, бір жетіде оңалдым. Қазақша *зертең*, медицина тілімен айтқанда, өкпемен салқын тиіп қалыпты (С.Бегалин, Уақыт.). Организмді

салқындатқанның салдарынан өкпесі *зертеңге* айналыпты (С.Мәуленов, Шыңда.). Жабысты қызыл тұмау «*зертең*» деген, Келеді желе жортып бөртеменен. Көз, тіл де ол жайында көп болып ед: «Нүсіпхан – құрбы ішінде серке!» – деген (Мәшүһүр-Жүсіп).

ЗЕРТТЕ = е т. 1. *Бір нәрсенің анық-қанығына жету, мән-жайын анықтау; шындықтың бетін ашу; іздену.* Өмір жайлы сұрай берме сен менен, Өмірді мен әлі *зерттеп* көрмеп ем. Өмір жайлы білгің келсе, картқа бар, Қан майданнан жалғыз ұлы келмеген. Жесір келін бір нәресте көрмеген, Жетім шалды бала орнына тербеген (М.Мақатаев, Шығ.). *Зерттеп* анықтау барысында олардың сүйектері бір-біріне өте ұқсастығы білінген. Бірақ бертін келе ол сүйек қаңқалардың бір-бірінен айырмашылығы барлығы да білінген (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). 2. *Байқау, бақылау, тексеру.* Үй басына кіріп, жұмысшылардың тұрмысын *зерттеді* (Б. Майлин, Шығ.). Құс қашан да өз денесін осы бес қауырсын (бес шалғы) арқылы ғана теңеп ұшып, тілеген жеріне жетеді. Сондықтан құсбегілер бес шалғының қамын толғана ойлап, көп қадағалап *зерттейді* (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). – Ол маған тым сақтана қарап, сақтана сөйлеп тап мені бір сынаған, *зерттеген* адамдай қатынаста болды (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

ЗЕРТТЕГІШ с ы н. *Зерттей алатын, зерттей білетін.*

ЗЕРТТЕГІШТІК з а т. *Зерттей білетіндік, бақылағыштық.*

ЗЕРТТЕЛ = е т. *Зерттеу жүргізілу, тексерілу, қарастырылу.* Абайдың поэтикалық тілі – жіті *зерттеліп* келе жатқан сала (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Қазақ халқының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде шыр, шырға, шырғалау деген сөздер көп кездеседі. Бірақ бұл сөздердің төркіні (этимологиясы) жете *зерттеліп*, әлі анықталмаған (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Қазақ ауыз әдебиеті XIX ғасырдан бері жиналып, жарияланып, *зерттеліп* келеді («Қаз. әдеб.»). Мұндай ерекшеліктердің барлығы да жинала жүретін, алдағы уақытта *зерттеле* жүретін, көңіл бөлуге, еңбектенуге тұратын тақырып екендігіне күмән жоқ (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Мүйізген – сиырдың қынабын қабындырып, бұқаны басқа ауруға ұшырататын, шығу себебі *зерттеліп* бітіген өте жұқпалы ауру (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ЗЕРТТЕЛУ *Зерттел етістігінің қимыл атауы.* География ғылымы тарихына қарағанда Қазақстан мен Орта Азияның тұңғыш *зерттелуі* Каспий теңізінен басталады (Н.Баяндин, Саяхат.). Шолпанның нақты *зерттелуі* оның бетіне барып 1967 жылдан бастап

советтік «Венера-4», «Венера-5», «Венера-6», «Венера-9» тағы басқа автоматтық станциялары қонғаннан кейін басталады (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

ЗЕРТТЕЛІН = е т. Бақылану, тексерілу, байқау жүргізілу. *З е р т т е л і н е т і н* адамның көп рет қайталанған іс-әрекеттері, қылықтары мен мінезінің ерекшеліктерін білуге жәрдемдеседі (К.Жарықбаев, Психология). Лобачевский геометриясы Эвклидтік геометриядан өзгеше геометриялардың дамуына себепші болды, мұның нәтижесінде кеңістік *з е р т т е л і н і п*, әйгілі салыстырмалық теориясы дүниеге келді және математикада аксиомалық әдістердің кең өріс алып күшеюіне әсер етті, мұның нәтижесінде абстракты математикалар дамыды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Кейін мұндай қой сүйектері Иран, Ирак, Палестина, Орта Азия, Қырым қазбаларынан молынан табылып, *з е р т т е л і н д і* (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.). Іздеп, үңіліп қарасаң, осы күнгі белгілі мамандықтардан басқа – *з е р т т е л і н б е й*, оқымай жоғалып баратқан мамандық, өшіп баратқан өнер әр халықтың да бойынан табылып қалатын сияқты (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ЗЕРТТЕЛІНУ *Зерттелін етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аймақтың *з е р т т е л і н у і*.

ЗЕРТТЕМЕ з а т. *Зерттеу жұмысы, ғылыми еңбек.* Бұл жайттар, сөз жоқ, осы *з е р т т е м е н і*ң теориялық тереңдігін байытып, лингвистикалық талдаулардың сәтті шығуына бірден-бір септігін тигізген («Қаз. әдеб.»).

ЗЕРТТЕТ = е т. *Ғылыми түрде тексерту, қарастырығыз, бақылау жүргіздірту.* Ол Инд өзенінің сағасынан Евфрат өзенінің сағасына дейін бүкіл Үндістан жағалауын *з е р т т е т п е к* болды (Н.Баяндин, Георг. ашу.).

ЗЕРТТЕТУ *Зерттет етістігінің қимыл атауы.*

ЗЕРТТЕУ¹ з а т. *Фактілер мен дәлелдемелерге негізделіп жүргізілген ғылыми жұмыс (еңбек).* Көптеген ғалымдардың *з е р т т е у л е р і* бойынша жылқының ең жақын тегі – Пржевальский жылқысы. Америкада жабайы жылқы болмаған, тек европалықтар қоныстанған соң, олардың жылқылары тағыланып (Монстаңга деп аталады) кеткен. Қазіргі кезде ішкі Монғолияның құмдарында ғана жабайы жылқы үйірлері кездеседі. Мұны пржевальский жылқысы деп атайды (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Зерттеу әдісі. ғ ы л. *Ғылыми ізденіс мақсатын шешетін амалдар.*

Зерттеу қағидасы. ғ ы л. *Ғылыми ізденіс процесін ұйымдастырудың жалпы ұстанымдары.*

Зерттеу нәтижесі. *Ғылыми ізденіс қорытындысы.* Эвклид өзінен бұрынғы ғалымдардың геометрия саласындағы еңбектерін бір жүйеге келтіріп, өзінің *з е р т т е у н а т и ж е л е р і* н қосып «Негіздер» деген атақты кітабын жазды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Зерттеу нысанасы. ғ ы л. *Ғылыми талдауға, бақылауға алынған зат, құбылыс.*

Зерттеу реакторы. ф и з. *Активті аймағы нейтрон мен у-сәулелерінің көзі болатын ядролық реактор.* *З е р т т е у р е а к т о р ы* ғылым мен техниканың әртүрлі саласында (ядро және нейтрон физикасы, қатты дене физикасы, ядролық және радиациялық химия, материалтану, биология, медицина, т.б.) зерттеулер жүргізуге арналған (ҚҰЭ). *З е р т т е у р е а к т о р ы* н да активті аймақ жылу өкеткішпен жабдықталады (ҚҰЭ). *З е р т т е у р е а к т о р ы* аймағындағы нейтрондардың спектрі бойынша шапшаң нейтронды зерттеу реакторы және жылулық нейтронды зерттеу рекаторы болып бөлінеді (ҚҰЭ).

ЗЕРТТЕУ² *Зертте етістігінің қимыл атауы.* Ал бұл құс салу өнері әлі сырғы мен қыры ашылмаған, жұмбағы шешілмеген, халыққа қағаз жүзінде танылмаған ғылым десек, артық айтқандық бола қоймас. Өйткені бұл мәселе әлі де жүйелі *з е р т т е у д е н* өткен жоқ (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Өндірістің күрделі объектілерін басқару өзара түрлі параметрлермен байланысты системалардың автоматикалық реттеу теориясы мәселелерін жан-жақты *з е р т т е у д і* талап етеді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Адамды *з е р т т е у* – әлемді зерттеу деп пайымдайтын Шынбергеннің қатып-семген қағидаларға бас ұрмайтыны қайран қалдырады («Қаз. әдеб.»). Әлемді біліп, *з е р т т е у д е* адам баласы зор қиыншылықтарды басынан өткізді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

ЗЕРТТЕУШІ з а т. *Ғылыми ізденіс жұмысын жүргізуші, тексеруші.* Қазіргі ғылыми *з е р т т е у ш і* л е р д ің айтуларында Қазақстанда «шахан» атты сұңқар бар. Бұл 1500-2000 метрден аспайтын адырларды ғана мекен ететін болғаны үшін, оны «дала сұңқары» («пустынный сокол») деп немесе оның басы сарғылт болуына байланысты «жирен бас» («рыжеголовый») деп те атап кеткен (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Қазақ құсбегілерінің бақылауында бүркіт балапаны жұмыртқадан бір жарым ай мөлшерінде жарып шығады деп айтылады. Ал ғылыми *з е р т т е у ш і* л е р о ны 44 күн деп көрсеткен. Мұның өзі құсбегілерінің бақылағыштығының тағы бір дәлелі (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Ол өзінің тамаша ұйымдастырушы, жалынды

үгітші, зерделі *з е р т т е у ш і* екенін танытты (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ЗЕРТТЕУШІЛІК з а т. *Ғылыми ізденіс жүргізушілік, тексерушілік.* Ол әдеби сынға *з е р т т е у ш і л і к*, ғылыми сипат дари бастағандығын жақсы көрініс деп пайымдайды («Қаз. әдеб.»). Оқушыларға *з е р т т е у ш і л і к*, тапқырлық ой туғызатын есептерді шығарту керек («Қазақст. мұғ.»).

ЗЕРТХАНА з а т. <көне лат. *laboratorium*> *Техникалық және ғылыми ізденіс тәжірибелерін жасайтын арнайы жабдықталған орын.* Бауырды ағза «*з е р т х а н а с ы*» деп те атайды (Төнтану). Сынақ *з е р т х а н а л а р ы* н ы ң материалдық-техникалық базасы дәрілік заттардың сапасын бақылауды ұйымдастырудың қазіргі заман талаптарына сәйкес келмейді, иммунобиологиялық зерттеулерді жүргізу үшін зертханалар жоқ («Егемен Қазақстан»).

ЗЕРШІЛ с ы н. с ө й л. *Зерделі.* – Бекбол бұны да нағыз тапқыр, *з е р ш і л* ақылмен талдап шықты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жаман жершіл, жақсы *з е р ш і л* (Мақал-мәтел).

ЗЕРШІЛДІК з а т. с ө й л. *Зерделілік.* Бұл жұмыста Аймановтың аса терең ойлануын, *з е р ш і л д і к* п е н мұқият ізденуін айрықша ескертемін (Ф. Мүсірепов, Суреткер.).

ЗЕРШНӘС з а т. *Естігенін ұмытпай, есіне мықты ұстайтын кісі.* Ол сондай еш нәрсені ұмытпайтын *з е р ш і н ә с* адам еді (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЕРІГУ *Зерік етістігінің қимыл атауы.*
1. *Жалығау, іші пысу, мезі болу.* Ой мен *з е р і г у* деген адамға удай зиян ғой (М.Иманжанов, Менің махабб.). – Жұмыстан кеш келемін, ерте кетемін, *з е р і г у ғ е* уақыт та қалмайды (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Қайда барсаң цейтнот. Жеңесің бе?! Жортасың ба, – бәрібір – Желесің бе?! Ішім пысып, Ерігу, *З е р і г у д і* Ұмытқалы қанша жыл, Жок есімде! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 2. п с и х. *Айналысатын әрекеттің болмауынан адамның психологиялық беймаза күйге шығаруы. З е р і г у* негізінен зият деңгейі төмен, өмірінің мәні мен мақсатына дендеп көңіл қоя алмайтын, істейтін кәсібі жоқ, әрекет жасауға, өз мүддесі үшін бір іспен айналысуға тырыспайтын адамдарға тән құбылыс (Қаз. тілі термин. Педагогика). Өмірлік қызметін мақсатты бағыттап алатын адамда *з е р і г у ғ е* уақыт қалмайды. Ондай адам қоғамдық тапсырмасын орындап келгеннен кейінгі бос уақытында да айналысатын шаруасы басынан асып жатады: бақшада жұмыс істеу, отбасына пайдалы іспен шұғылдану, мәдениетті дем алу, спортпен шұғылдану және т.б. (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ЗЕРІК= е т. *Жалығу, іші пысу, мезі болу.* Сауытты ерің *з е р і г і п*, Сері бойдағың ерігіп; Маңғаз байың балпаңдап, Мақтанғөйің талтандап, Жас өспірім жар таңдап (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бекет пен Наурыз төсекке бір жатып, құшақтап ойнасып, *з е р і к к е н*, аңдысқан бір шақтардан құтылғандай қатты қуанысып еді (Р.Токтаров, Ертіс.). Дидарласқан бұл күндері інің тоқтап тұрмақ па, *З е р і г е р* ме сенен адам сөйлесіп те, тыңдап та. Таңдайыңда ұя салған сенің мың сан бұлбұлың Қонып жатыр-ау мың баққа (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тербейді, тербетеді бір сыр мені, Жүрегім тағы тулап дүрсілдеді. Сен әлде жалғыз ағып *з е р і к т і ң* бе, Сен мүмкін медеу тұтып жүрсің мені (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Көңілі зерікті. *Көңілі қайт болды, мезі болды.* Қартайған адам көп екен, Кемпірден *к ө ң і л і з е р і к к е н* (Қамбар батыр).

ЗЕРІККЕНДІК з а т. *Жалыққандық, іші пысушылық, мезі болушылық.* Ай, қиын-ау... қиын. Кейде жалғызбын дейім. Менікі *з е р і к к е н д і к* болмасын (М.Сүндетов, Ескексіз.). *З е р і к к е н д і к* т е н немесе өмірді білмегендіктен туатын скептицизм адамды ызаландырып, зығырданын қайнатады (А. Қасымжанов, Диалектика.).

ЗЕРІККІШ с ы н. *Зеріге беруші, жалыққыш.* – Осы аш отырғанда адам мүлдем *з е р і к к і ш* келеді екен, – деген Бозжановтың даусын күркенің сыртынан естідім (Б.Момышұлы, Москва.).

ЗЕРІКТІР= е т. *Жалықтыру, мезі ету.* Түсініксіз, міңгірмен оқылғандықтан, оның сабағы ішті пыстырып, Жақыпбекті де, балаларды да өбден *з е р і к т і р і п*, мезі етіп жіберді (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ұзақ жүріс *з е р і к т і р г е н* жүргізуші де жолдың шоқалағын байқамай қалыпты (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). Бұл сияқты базар көрінісі Шоқанға алғашқыда думан болып көрінгенімен тез *з е р і к т і р д і* (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ЗЕРІКТІРЕРЛІК с ы н. *Жалықтыратын, зеріктіретін.* Жаяу жүріс, *з е р і к т і р е р л і к* жалпақ дала, жансыз қыр, ертеден кешке шейін ерген қойдың соңы – ұйқының бесігі сияқты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.).

ЗЕРІКТІРУ *Зеріктірі етістігінің қимыл атауы.* Солақайды жұмысты оң қолымен істеуге үйретіп *з е р і к т і р у ғ е* болмайды (Жаңұя тәрбиесі). Ондайда ұзақ жол *з е р і к т і р у д і ң* орнына көңіл қиялыңды сан-саққа жүгіртіп шытырман-шытырман жәйттерге жетелейді («Лен. жас»).

ЗЕФИР з а т. т а м а қ. *Жеміс-жидек езбесіне жұмыртқаның ақ уызы мен қант қосып дайындалатын пастила түрі.* Алынған *з е ф и р*

қоймалжыңы қалыптарға салынып, ыстық бұға пісіріледі (ҚҰЭ).

ЗИ з а т. Араб әліпбиіндегі «з» дыбысының айтылуы. *З и* – Зәһәрдай күйдірді ғишқың қатты, Сын – Сәлемат қалмағым болды мүшкіл (Абай, Тол. жин.).

ЗИАД үст. ескі кіт. *Артық, жақсы*. Адамзат рақат құмар малдан *з и а д*, Әйел – адам, нәрседей нәпсі ниет. Тән рахатын ізденіп, өйелді алдап, Адамдық былай қалмақ ар мен ұят (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗИБА: зиа бойлы. с ө й л. *Зипа бойлы*. Оның алған әйелі ақ құба, *з и б а б о й л ы* адам екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗИВЕРТ з а т. ф и з. *Сәуленің эквиваленттік дозасының бірліктердің халықаралық жүйесіндегі (СИ) өлшеу бірлігі. 1 Зв = 1 Дж/кг = 10² бэр (ҚҰЭ).*

ЗИГОГАМИЯ з а т. биол. *Мицелийдің жыныс жасушалары немесе гаметангий деп аталатын, бір-бірінен мөлшері бойынша ажыратылатын, өзара қарсы бағытталған жасушалардың қосылуынан түзілетін жыныстық процесс. Зигомицеттер класына тән негізгі қасиет з и г о г а м и я* деп аталатын жыныстық процесс (ҚҰЭ).

ЗИГОМИЦЕТТЕР [лат. zygomycetes] з а т. б о т. *Зигогамия жолымен (жынысты) көбейетін төменгі сатыдағы саңырауқұлақтардың бөлімі. З и г о м и ц е т т е р* табиғатта эндогендік жолмен түзілетін жыныссыз споралар немесе конидиалар арқылы да көбейеді (ҚҰЭ). Қазақстанда *з и г о м и ц е т т е р* көп кездеседі, көпшілігі тағамға зек түсіреді (ҚҰЭ).

ЗИГОТА [грек. zygotā] з а т. з о о л. *Аталық (сперматозоид) және аналық (овоцит) жасушалардың қосылуынан (ұрықтануынан) пайда болған бір жасушалы ұрық. Төменгі сатыдағы өсімдіктерде (балдырлар, саңырауқұлақтар) з и г о т а н ы ң* дамуынан дарактар өсіп жетіледі (Қаз. тілі термин. Биология). Екі гаплоидты гаметаалардың қосылуынан *з и г о т а* процесінде (зиготалануда) сол түрге тән диплоидты хромосома жиынтығы бар организм пайда болады (ҚҰЭ). Әдетте, *з и г о т а* бірден дами бастайды, кейде ол қатты қабықпен қоршалады және өсуге қолайлы жағдай туғанда зигоспораға (мыс., кейбір саңырауқұлақтар мен балдырлар) айналады (ҚҰЭ).

Зиготаның бөлінуі. *Сперматозоидпен (аталық ұрық жасушасымен) ұрықтанған аналық ұрық жасушасының митоз арқылы бөлінуі; төлдің құрсақта өсуінің алғашқы сатысы. З и г о т а н ы ң* толық бөлінуі, ішінара бөлінуі, біркелкі толық бөлінуі, толық біркелкі болмай бөлінуі, диск тәрізденіп бөлінуі деп жіктеледі (Мал дәрігер. түсінд. сөздігі).

ЗИККУРАТ з а т. с ө у л е т. *Текше төрізді тағанға тұрғызылып, биіктеген сайын сүйірлене түсетін параллелепипед немесе қиық пирамида түрінде қаланған баспалдақты алып мұнаралардың ғылымдағы атауы. З и к к у р а т* ғибадаттық құрылыстарда қолданылған (ҚҰЭ). *З и к к у р а т* көбінесе үш қабатты болады (ҚҰЭ).

ЗИЛЗАЛА з а т. с ө й л. *Зілзала (ауыр апат, аласатыран жағдай)*. Ел басына түскен мынау *з и л з а л а* хал ел тағдырына жаны ауыратын Сұлтанмахмұт пен мынау әкелі-балалы Айманов дәрігерлерге оңай тиіп жүрген жоқ-ты (Д.Әбілев, Арман.).

ЗИЛМАНКЕ [ор. землянка] з а т. с ө й л. *Үй, лашық, баспана*. Қарт үйіне қайтып келсе, оның *з и л м а н к е с і н і ң* белгісі де қалған жоқ (Ы.Алтынсарин, Балықшы.).

ЗИҚЫ з а т. *Маза, тыныштық*. Білгенге оңай емес менде нұсқа, Кетпесін зайғы болып *з и қ ы м* босқа (Н.Наушабайұлы, Өлең.).

ЗИНА з а т. *Нәпсіқұмарлық, жезөкшелік*. Екінші шарифаттың айтуынша, *з и н а* жасамаған күнде де, қиямет қайым кезінде өйелдің тартар азабы, еркектен әлдеқайда ауыр (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Өсек пенен ғайбатты, *З и н а* менен ұрлықтан, Бұрынғы өткен жақсылар, Онан да жаман десіпті (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Зина қылды. *Зинақорлық жасады*. Дүниядан *з и н а қ ы л м а й* пәк өткен жан Жұмаққа кіріп жаны дақыл болар (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ЗИНАҚОР с ы н. *Нәпсіқұмар, жүргіш, жезөкше; зинашы*. *З и н а қ о р* адамның нәпсі қызығы дегенде көзді жұмып, күліп беретін мінезін сеземіз (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Хазірет, ондай жаза – шарифат бойынша *з и н а қ о р* өйелге күйеуі талап еткен соң барып жасалатын еді ғой (Ж.Молдағалиев, Самал). Біреуінді *з и н а қ о р* ретінде хазірет сотына берем, – деді Ыбырай ойынды-шынын араластырып (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

ЗИНАҚОРЛЫҚ з а т. д і н и. *Некесіз адамдардың жыныстық қатынас жасауы, мұсылмандық құқықта ауыр құнә болып саналатын, қазақ халқының дәстүрлі әдет құқығы бойынша адамгершілікке жат азғындық қылық ретінде жазғырылатын әрекет*. Қазақ халқының әдет-ғұрып заңдары бойынша, *з и н а қ о р л ы қ* кісі өлтірумен, біреудің отбасына бүлік салумен, діннен безумен, ата-анасына қол көтерумен, өкіметке қарсы көтеріліс жасаумен, т.б. бірдей деп есептелінетін ең ауыр қылмыстың қатарына жатқызылады (ҚҰЭ). Ол елде қазір ері әйелін өз бетімен жазалай бермейді, ол үшін әйелінің *з и н а*

қорлығын дәлелдеп шығатын төрт бірдей куә болуы керек (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Менің қарамағымда жұмыс істейтін шебер мыналар туралы ант-су ішуі керек: 1) ол өмір бойы бес уақыт намазын оқыған және бір рет те қаза жібермеген; 2) ешқашан шариятқа сай дәрет алмай қара жерді баспаған және ешқашан жамандық ойламаған; 3) ешқашан *зинақорлығы* жасамаған және әрқашан таза жүрген болуы керек (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Шарият заңдары бойынша, *зинақорлығы* жасағаны үшін жазаның үш түрі: дүре соғу, жерге көміп қойып тас ату және өлім жазасы қолданылады (ҚҰӘ).

ЗИНАТ з а т. *Әшекей, ою-өрнек*. Латғазы ауырлығы бір жүз батпан, Алтын менен күмістен *зинат* жапқан (Бабалар сөзі). Шаһардың жан көрмеген *зинаттары*, Асыл тастан орнатқан қымбат бәрі (Бабалар сөзі). Токсан құлмен тоғасам Абүйір еді туыстасым Егер жазатайым іс болса, Жалғызға түсер күш болса Қартайғанда атамнан Енді бір *зинат* туар ма? (Сайын батыр).

ЗИНАТЛЫҚ з а т. е с к і к і т. *Әшекейлік, әсемдік*. Сүлейменнің көңліне келген сонда, шаһардың *зинатлығын* көрген сонда (Бабалар сөзі).

ЗИНАҒАР о д. *Зинһар* (абайла, абай бол, сақтан, сақ бол). Шұғбан, мұнша неге жаттың жайға, Сабақты сатқаның ба ет пен шайға. *Зинһар*, жаным кешікпей тез қайта көр. Кейінгі оздырарсың келген тайға (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.).

ЗИНАШЫ з а т. с ө й л. *Зинақор*. *Зинашы* қатындар ерлерді аздырар, жалғаншы жандар ізгіні аздырар деген (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ЗИНГШПИЛЬ з а т. м у з. <нем. Singspiel, singen – ән айту және spiel – ойын> *Комедиялық операның жанры*. *Зингшпиль* неміс халқының ертедегі тұрмыстық пьесалары негізінде пайда болған (ҚҰӘ). *Зингшпильдің* әдеби мазмұнын дамытуда В.Гетенің ықпалы мол болды (ҚҰӘ).

ЗИНДЖАНТРОП з а т. а р х е о л. <лат. zinjanthropus> *Ежелгі адамдардың арғы тегі болып саналатын австралопитектердің бір түрі*. *Зинджантроп* қаңқасының қалдығын алғаш рет 1959 ж. ағылшын антропологы Л.Лики (1903-1972) Шығыс Африкадағы Танзания мемлекеті аумағынан (Серенгети үстірті маңы, Олдувай қойнауы), ежелгі тау жыныстарының бірінші қабатынан тапты (ҚҰӘ). *Зинджантропты* азу тістерінің аса ірілігіне байланысты «шығушы» деп те атайды. Олардың денесі ірі гориллаға ұқсас, бойының ұзындығы 160 – 170 см, беті жалпақ (ҚҰӘ). *Зинд-*

жантроптар бұдан 2 млн жыл бұрын өмір сүрген, олардың қаңқа қалдықтары Африкадағы Олдувай қойнауынан табылған (Қаз. тілі термин. Биология). *Зинджантроптың* күрек және сойдақ тістері онша үлкен емес, кіші және үлкен азу тістерінің пішіні ұқсас, олар өсімдіктердің қатты бөліктерімен қоректенген (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗИНУРАТ з а т. с ө у л е т. *Жоғарғы алаңқайында діни қызмет атқаратын құрылысы бар басқышты пирамидаға ұқсайтын құрылыс*.

ЗИНҒАР о д. е с к і к і т. *Сақтан, сақ бол, абай бол, абайла*. Уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, *зинһар*, жаным, соған бек сақ бол, өсіресе, әуелі – құданың, екінші – халықтың, үшінші – дәулеттің, төртінші – ғибраттың, бесінші – ақылдың, ардың – бәрінің дұспаны (Абай, Тол. жин.). *Зинһар*, сендерден бір сұрайын деп жүрген ісім бар. Осы, біздің қазақтың өлген кісінде жаманы жоқ, тірі кісінің жамандаудан аман жоқ болатұғыны қалай? (Абай, Тол. жин.). Ей, достар, *зинһар* көпір болатұғын істерден қатты сақтану керек (Ш.Құдайбердиев, Мұсылмандық шарты).

ЗИПА с ы н. *Әдемі, әсем, сұлу, көрікті*. Күн жауса құтырады жер желесі, Көкорай қызғалдақтар түрленеді. Бұйра тал, *зина* қайың, бойшаң терек, Олдағы шашақ атып бүрленеді (А.Лекеров, Өмір оты).

Зипа бой. *Орта бойлы, сұлу мүсінді дене*. Демежан тоқалының көзді арбаған *зина бойы* – бір-екі рет ұрлана қарап өтті де, назарын басқа жаққа бұрып өкетті (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Өзі пері, Ирамбақ жерлері оның, Бұралған нәзік *зина бойлары* оның (Ғашықтық дастан.). Ерлік, жігер, күш-қайрат, ақыл-айла Бәрі бірдей сиярма *зина бойға*? Осылардың бойында бірі болса, Тәніне азық болмай ма бірталайға? (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Бірінші сұлулықтан мінез ойға, Жат өсек жанастырмай *зина бойға*. Дағдырға жазушылар солай деген. Бар ғой деп қиянаты кінә қойма (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ЗИРАТ з а т. *Өлген кісіні жерлейтін орын; мола, бейіт; зират қабір үстіне тұрғызылған қорған*. Осы *зират* салынғалы талай жыл болды, әлі бұзылған жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қасиетті есік ашылды, Тамсантты жаңа ғасырды, Түркістаным – «Кіші Мекке» атанған. Даналар *зират* тапқан жер, Әзірет Сұлтан жатқан жер, Жеті жаста өулиеден бата алған (К.Салықов, Жезкиік). Киімін Төкетайдың көре салып, Бокмұрын, Сумұрынмен салды ойбай! Түбінде Әзірет Сұлтан *зиратының* У-шу боп, бес жүз адам салды айқай! Ақжелек, Көкше батыр қарап тұрды, Жылаған қалың елге қарай-қарай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Дала жатыр. Сағымы ширатыла, Бара жатыр қырына,

бұйратына. Екі жетім бұлақтың басындағы Әулиенің бұрылды *зиратына* (М.Мақатаев, Шығ.).

Зират етті [қылды]. с ө й л. *Зиярат етті* (*қайтыс болған адамның зиратына барып, бата оқыды, дұға қылды*). Хан болғаннан кейін Абылай: «туған жеріме барып, ата-бабаларыма *зират етін* қайтам» деп, көп нөкермен әуелі Түркістанға барып қайтқан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Басыңа келіп *зират қып*, Ажарыңды көрген соң, Бір жасап қалды Кененің (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Кең даланы сақтап қалған Мәртебелі, қазағым. *Зират етін* жаттап алған Әр төбені, қазағым (С.Мәуленов, Алыс кет.). Дариядан артық ақылың, Төбенің биік ғарыштан. Қартайғанда бір көріп, *Зират етін* қайтуға Жамбыл келді алыстан (Жамбыл, Шығ.).

ЗИРАТНАМА з а т. с ө й л. *Молалар, бейіттер, қабірлер*. Маңғыстаудың ойы мен қырында ол соққан мұнаралар, ымараттар, *зиратнама* л а р баршылық («Егемен Қазақстан»).

ЗИРАТТАС = е т. *Марқұмның моласына бірге барып, зиярат етісу*. Сол адамға *зираттасып*, сөлемдесіп қайтайын деп шығып едім (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ЗИРАТТЫҚ с ы н. *Өлген адамды жерлеуге қажетті, зират боларлық жер*. *Зираттық* екі құлаш жер оларға қыпшақ даласынан да табылатын еді (І.Есенберлин, Алмас.). Қыпшақтардың ескерткіштер және *зираттық* құрылыстар салу өнеріне келетін болсақ, өнердің бұл саласы да күшті дамығандығы байқалады (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ЗИРАТШЫ з а т. *Көр қазушы, қабіріші*. «Әулие» ақынға арнаған мазарды соның бұйрығы бойынша тұрғыза бастап еді, Аллақұлдың тұсында өрең бітірді де. Қайыршылар да, *зиратшы* л а р да, қожамолдалар да – бәрі де риза (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). *Зиратшы* л а р өзара әңгімемен болып, Алмасты байқаған жоқ (О.Дастанов, Мұрагер.).

ЗИРЕ з а т. ө с. <лат. *qarum*> *Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын екі немесе көпжылдық шөптесін өсімдік*. *Зире* республикамыздың өзен, бұлақ жағалары мен шалғынды жерлерінде және қалың бұталардың арасында өседі (ҚҰЭ). *Зиренің* тұқымының құрамында 5-7,5% май болады, ол медицинада, ветеринарияда кеңінен пайдаланылады (ҚҰЭ). *Зире* шымтезекті, қарашірігі мен ылғалы мол топырақта жақсы өседі (ҚСЭ). *Зиренің* жемісінде 3-7% майы (оның ішінде карвон мен лимон парфюмерия және медицинада қолданылады) және 18-20% техникалық май бар. Жемісі мен көгі татымдық ретінде, печеньеге,

сырға, нанға дәмдеуіш ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ЗИТТЫҚ з а т. *Өштік, қастық, қасқұнемдік*. Ол *зиттықпен* біздің қораны бұзып кетіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗИФА с ы н. е с к і к і т. *Зипа* (әдемі, әсем, көрікті). Ғажайып *зифа* харам бір жазира, Адамның бастарындай жеміс бағы (Ғашықтық дастандар). Арқада ширатыла төгілген қара шаш сәл-пәл толықша келген *зифа* бойын ерекше көріктендірер еді (М.Мағауин, Аласапыран). Бойың *зифа*, мәшәк жұпар шашыңыз бар, Мұхиттың ғауһарындай басыңыз бар. Кірпіктерің өкпеке қадалып тұр, Неліктен болдың маған хатірің тар? (Жүсіп-Зылиха).

ЗИЫН з а т. е с к і к і т. *Зейін*. *Зиһинім* хайыршының дорбасындай, Қайткенде артылады мағлұматым? (М.Дулатов, Шығ.).

ЗИЫНДІ с ы н. е с к і к і т. *Зейінді*. ...Ал оны бізге жасалған инабат деп ұқты барша қазақ. Ал ол жәдігөйліктің *зиһиндісі* болатын. Ғайыры елдер мұны осыдан-ақ аңлар боларды. Ләйім біз оның байыбына бара алмадық (Қ.Тауасарұлы, Түп-түкияң.).

ЗИЫН з а т. с ө й л. *Зейін*. Айтылған әңгімені *зиын* қоя тыңдау – әдептілік белгісі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗИЫНДЫ с ы н. ж е р г. *Зейінді*. Сонда барып ілтипатты, *зиынды*, беделді, бір сөзбен айтқанда, өзін сыйлата білетін туған жердің, өскен елдің қадірлі азаматы болып өседі (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

ЗИЯ с ы н. *Аяулы, ыстық*. Бабамыз Бозұғлан Хан, Көрұғлы хан, Түрікменнен шығып жүрген мен арыстан. Болады *зия* мекен Жәмбілбелім, Сағынғаның өлімінді келші маған (Көрұғлы). Құлпыра *зия* бойың сұлу бір жас Ғашықтық әуресінен боламын мас. Данышпан ақылың артық жаратылған, Керекті адамзатқа сіз асылтас (Ақан сері, Шығ.).

ЗИЯГҮЛ з а т. ө с. <лат. *senecio*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын бір, екі және көпжылдық шөптесін өсімдік, кейде сүректенген сабағы бар шырмауық немесе аласа ағаштар*. *Зиягүлдің* Қазақстанның далалы аймақтары мен сортаңды жерлерінде, тоғай шеті мен арық жағаларында, кейде тау беткейлерінде өсетін 25 түрі кездеседі (ҚҰЭ). Негізінен *зиягүлдің* гүлдері әдемі болғандықтан, әсемдік үшін өсіріледі (ҚҰЭ).

Жіңішке жапырақты зиягүл. ө с. <лат. *serucifolius*> *Биіктігі 40-100 см, жатаған тамырлы, зиягүлдің ең жиі кездесетін түрі. Жіңішке жапырақты зиягүл* маусым-тамыз айларында гүлдеп, шілде, қыркүйекте жемісі піседі (ҚҰЭ).

ЗИЯД с ы н. е с к і к і т. *Көп, аса, өте, тым жақсы*. Жаны астың тиын берген мырзалығын, Мақтапсың, білгеніңше беріп *з и я д*. Мәселен, уақыты болмай қалса бірі, Жазып сөз жамандайсың деп: «бейаманат» (Қаңлы Жүсіп).

ЗИЯДА с ы н. е с к і к і т. *Көп, артық*. Садақа қайырмамен ол падиша, Тапқандүр *з и я д а* үлкен сауап (Дастандар). Физатлу, бек *з и я д а* уа хұрметлу, Мәгәркі көрсем сізді көңілім шатлу, – деп жазған бір өлеңінде Жүніс (С.Мұқанов, Шығ.). Жүмлә Кермен халқы сені хан көтермек! Бағың күннен күнге *з и я д а* болсын. Дәулетің шайқалмасын (М.Мағауин, Аласапыран). Мақтануынан *з и я д а* артық көріп, Қайран болып өзімнен кеттім, – дейді (Бабалар сөзі // Хикаялық дастандар).

ЗИЯЛ з а т. к ө н е. *Опат, қаза*. Қалмаққа кетіп барамын Жалғыз басым мұнайған. Қаламын тағы көмусіз Жазым болсам *з и я л д а н* (Едіге).

ЗИЯЛЫ¹ з а т. <лат. intelligens> **1.** *Оқыған, сауатты азамат, интеллигент*. Қазақ *з и я л ы л а р ы* бұл күнге жетіп бұл туралы не қылды («Қазақ»). Елуінші жылдардың бас кезінде қазақ *з и я л ы л а р ы* на жасалған репрессияның заһары халқымыздың кеудесін басып, намысын мүлде өшіріп тастағандай еді («Қаз. әдеб.»). Омбы қаласында оқыған қазақ *з и я л ы л а р ы* н ы ң бәрі де, міне, осы дастарқаннан дәм татқан (А.Сатаев, Ақын.). **2.** *Парасатты, озық*. Қадірлі ата, ойың қандай *з и я л ы*, Сен өзін айтатынсың Жылқының артқы тұяғы Асып түспесе алдыңғы тұяғынан Бағы өсте жанбайды деп, Шығарып тастағайсың қиялыңнан, Ол тұлпар болмайды деп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Зиялы қауым. *Мәдениет пен ғылымның, техниканың салаларынан арнайы дайындығы, білімі бар адам, ой еңбегінің қызметкерлері*. *З и я л ы қ а у ы м* елдің элитасы болуы ойдан, қиялдан туған дүние емес, ол ұлттың еркіндікке, бостандыққа ұмтылған зәрулігінен туындаған құбылыс («Қаз. әдеб.»). Қостанай қаласының *з и я л ы қ а у ы м ы* жиналып, М.Сералинді еске алған жақсы шара өткізді («Егемен Қазақстан»). Шақырып жатса қашам ба *Қ а у ы м ы н а н* өзім *з и я л ы*?! Қасыма менің Қашанда Тағы бір жақсы сияды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ЗИЯЛЫ² с ы н. *Ізетті, білімді, мәдениетті, сыпайы*. Қызыңыз сондай өңді, сондай *з и я л ы* бала (М.Мағауин, Көк мұнар).

ЗИЯЛЫЛЫҚ з а т. <лат. intelligentis> **1.** *Адамның жоғары мәдениеттілігінің, ақыл-парасаты мен адамгершілік қасиеттерінің, жиынтығын білдіретін ұғым*. *З и я л ы л ы қ* тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды тарихи тұрғыдан түйсініп,

бағалай білуінен, әлемді және ұлттық мәдениет туындыларын талғампаздықпен белсенді игеруінен, бойындағы махаббат, ізгілік және әділеттілік сезімдерінің молдығынан, басқа жанға, жалпы адамзат баласына сүйіспеншілігінен т.б. қасиеттерінен аңғарылады (ҚҰЭ). Асты да шаң, үсті де шаң шеберханада үй сылаушының киіміндей боп әлеміштенген суретшіден бір *з и я л ы л ы қ т ы ң*, тереңдіктің лебі еседі («Қаз. әдеб.»). *З и я л ы л ы қ* адамдарға тән жанашырлық, аяушылық, кейде босандық делінетін болса да, олардың күші де осында, ол өзі сөйлеуге ғана емес, басқа адамды тыңдауға және түсінуге қабілеттілікке саяды. Қазіргі қарқыны жедел өмірлік жағдайда бұл қасиет ерекше маңызды (Қаз. тілі термин. Педагогика). **2.** *Мәдениеттілік, мәдениетті болушылық*. Алыс жол арып-ашытқан Әбунәсірдің сыртқы кейпі *з и я л ы л ы қ т ы ң* белгісін білдіріп тұр (О.Бодықов).

Зиялылық қуат. *Ақыл-ой пәрменділігі, қиуі*. Демек, қоғамды және мемлекетті басқаруға халықты және әрине, оның таңдаулы бөлігін, оның *з и я л ы л ы қ қ у а т ы н*, оның барлық деңгейдегі және барлық буындарындағы қабілетті, талант өкілдерін қосады («Соц. Қаз.»).

ЗИЯН з а т. **1.** *Зарар*. Бүркіт іші майлы деп болжаған құсбегілер сол құсқа сүйек қоя жұтқызады. Сүйек қояның құсқа *з и я н ы* да баршылық. Сондықтан оны өте сирек және салмаса болмайды деген кезде ғана пайдалана алады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). *З и я н ы* көпке, сен емес. Қайтейін, қойсын ұқпаса, Деме жалғыз мен емес. Деп пе еді ешкім сендерге (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Зиян шегу, зиян тарту, зиян көру*. Жеңбейсің табиғатты жүз жылда да, Жеңбейсің мың жылда да, Соғыспен де! Алдау – *з и я н*, Келген дерт ескіліктен (Қ.Бекхожин, Үш кезең.). Адам сыртқа шыққан сұйықтың орнын толтыру үшін сұйық затты көп ішеді, бұл жүрекке *з и я н* (Б.Омарұлы, Жүрек. ауру.). Кәпір жоқ, мұсылман жоқ, мал мен адам Бәрі де айырмасыз бауыр маған. Пайда, *з и я н*, ұят не, – мен білмеймін, Менің үшін сөз һәм жоқ деген «жаман» (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** *қ ұ қ ы қ. Субъектінің басқа субъектіге немесе табиғатқа, қоршаған ортаға, адамдарға келтірген залалы*. Кәсіпорынның (мекеменің) кінәсынан азаматтың денсаулығына *з и я н* келтірілген жағдайда еңбек ету қабілетінің төмендеуі немесе одан айырылуы салдарынан жәбірленушінің жоғалтқан еңбекақысы, сондай-ақ, денсаулығы нашарлауы себепті шеккен шығындары кінәлі кәсіпорын (мекеме) тарапынан өтелуге тиіс (ҚҰЭ). Мынадай түрлерге бөлінеді. Заңды және жеке тұлғаларға *з и я н* келтіру немесе оларға қатысты міндеттемелерді орындамау

салдарынан олардың мүлiктiк з и я н шегуi; құқықтарға нұсқан келтiру; ар-намысы мен қадiр-қасиетiн қорлау, беделiне кiр келтiру түрiндегi моральдық зиян (Қаз. тiлi термин. Экономика).

Ауыр зиян келтiру. к ұ қ ы қ. *Адамның өмiрiне қауiптi ауыр зардап шектiру. Ау ы р з и я н к е л т i р у* адамның көруден, сөйлеуден, еңбек етуден қалуына, қандай да болсын дене мүшесiнен айырылуына не дене мүшесiнiң қызмет iстеуден қалуына немесе бет-әлпетiнiң қалпына келтiргiсiз дәрежеде бұзылуына душар еткен зақым т.б. (ҚҰӘ).

Жеңiл зиян келтiру. к ұ қ ы қ. *Адам өмiрiне қауiпсiз жеңiл-желпi зақым ету. Ж е ң i л з и я н к е л т i р у* денсаулықтың қысқа уақытқа бұзылуына апарып соқтырған немесе еңбек ету қабiлетiнен айтарлықтай емес дәрежеде, тұрақты айырылуына душар еткен зақым түрлерiне ажыратылады (ҚҰӘ).

Зиянға [белшеден] батты. Шығынға ұшырады, зиян шектi.

Зиянға отырды. ж е р г. *Шығынға батты.* Биыл екi рет өрт шығып, совхоз бiрсыпыра з и я н ғ а о т ы р ы п қалды (Қазақ тiлi. аймақ. сөздiгi).

Зиянға ұшыратты. *Зиян шектiрдi, залал келтiрдi.* Қауын-қарбыз пiскен кезде бұзаубас iшiне кiрiп, оны тесiп з и я н ғ а ұ ш ы р а т а д ы (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.).

Зиян еттi. *Залал қылды, зарар еттi, кесiрi тидi.* Кейбiреулер жалданып, Қорқытып ақша, малды алып, Арыз айтсаң, шамданып, Әркiмге з и я н е т к е н кез (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күннiң ыстығы еш з и я н е т п е й д i, балалар (С.Омаров, Дала қызы).

Зиян жасады. *Кедергi келтiрдi, кесiрi болды.* «Мен екiншi қайтып осы үйдiң баласына з и я н ж а с а м а й ы н және өзiң үшiн бiр жақсылық iстейiн», – деп ант iштi күс (Қаз. ертег.).

Зиян келдi. *Кедергiсi, кесiрi тидi.* *З и я н к е л с е,* балам, сонан келер, Ебiн тапсаң, Қодарды өлтiргейсiң (Қозы Көрпеш.). Көппен бiрге дауыс қосқан ағымға, Жалтақ, көнбiс телпектердiң өнер ашқан шағында, Сол қулардан з и я н к е л i п жатқан кезде қоғамға, Ойға тартып талайды олар, Өз көзiмен қарайды олар ғаламға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Зиян келтiргенi үшiн жауаптылық. к ұ қ ы қ. *Азаматтың жеке басына немесе мүлкiне не заңды тұлғаның мүлкiне зиян келтiргенi үшiн зиян келтiрушiнiң жәбiрленушiге оны толық көлемде өтеуге мiндеттiлiгi.* Әрекетке қабiлетсiз деп танылған азамат к е л т i р г е н з и я н ү ш i н ж а у а п т ы л ы қ қорғаншыға немесе оны қадағалауға мiндеттi ұйымға жүктеледi (ҚҰӘ).

Зиян келтiрдi [еттi, тигiздi, салды]. *Шығынға батырды, кедергi болды, кесiрi тидi.* Ол Россия патшалығының саудасына екi жүз сексен мың з и я н к е л т i р д i (I.Есенберлин, Қаһар). Сұр қасқырлардың т и г i з е р з и я н ы да күштi (К.Қайымов, Қызықты зоол.). Елiмiздiң аумағында шегiртке сияқты зиянкес жәндiктердiң 50-ге тарта жебiр және 100-ден астам «маманданған» түрлерi ауылшаруашылық дақылдарына з и я н т и г i з е д i («Егемен Қазақстан»). Ендеше не жан сауға сұрап келдiң, Батыр-ау, бiлмейсiң қалпын елдiң? Әркiмге аз болса да з и я н с а л ы п Қойыпсын үй басына, осы жердiң (XX ғ. қаз. ақын.).

Зиян көрдi [тапты, шектi]. *Шығынға ұшырады; пайда көрмедi.* Әбунүсiптен жақсылықтан басқа не з и я н кө р д i м (Д.Әбiлев, Арман.). Бойының ұзындығынан тап осы арада з и я н кө р г е н д е й (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Құрметтедiм қауымды, Одан з и я н кө р м е д i м. Шыдамды деп «Жауыңды» Шегiндiре бермегiн! (Қ.Мырзалиев, Мөңгi майдан.). Қулық, сұмдық, ұрлықпен мал жиылмас, Сұм нәпсiң үйiр болса, тез тыйылмас. З и я н ш е к п е й қалмайсың ондай iстен Мал кетер, мазан кетер, ар бұйырмас (Абай, Тол. жин.).

Зиян тартты. *Зиян көрдi, шығынға ұшырады.* Әскер салған қалың өрт, Қала iшiнде қаптады, Бiрақ қала сарбаздан Ешбiр з и я н т а р т п а д ы (О.Шипин, Дастан.).

Зиян шектiру. *Зиян келтiру, залалы тию.* Жеке немесе заңды тұлғаға з и я н ш е к т i р у д iң немесе жасалған келiсiмшарттың талаптарын орындамаудың салдарынан олардың мүлкiне келтiрiлген залал мүлiктiк зиян болып табылады (ҚҰӘ).

Зияны жоқ. *Зиянсыз, залалы жоқ.* Бiлмедi ол қастықты, Достық қана бар көңiл З и я н ы ж о қ ешкiмге, Бала – өмiр, бал өмiр (О.Шипин, Дастан.).

Зияны тидi. *Залалы тидi, зиян келтiрдi.* Мен кеттiм де, сен қалдың, З и я н ы м е н д i т и е м е. Неңдi жұттым, неңдi алдым, Кешсеңнi жалғыз иеге (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Адамның әдiл жолы – ардақтысы, Сабырлы, терең ойлы салмақтысы. Қадiрлеп сол адамды халық сүйед, З и я н ы т и м е г е н соң үлкен-кiлi (К.Әзiрбаев, Таңд. шығ.).

Моральдық зиян. к ұ қ ы қ. *Ахлақтық зиян (басқа адамдардың құқыққа қарсы әрекеттерiмен белгiлi бiр адам құқығына нұқсан келтiру, қадiр-қасиетiн қорлау, ар-намысын таптау, беделiн түсiру сияқты мүлiктiк емес сипаттағы залал)* (ҚҰӘ).

Мүлiктiк зиян. к ұ қ ы қ. *Жеке тұлғаның немесе заңды тұлғаның иелiгiндегi мүлiктi ұрлау, iстен шығару, жою түрiнде келтiрiлетiн шығын.*

Азаматтық құқық бойынша келтірілген *мүлік-тік зиян* үшін жауапты адам оны табиғи түрде өтеуге (сондай тұрпаттағы және сападағы затты тапсыруға, бүлінген затты жөндеуге, т.б.) немесе келтірілген шығынның толықтай орнын толтыруға тиіс (ҚҰЭ).

Орташа ауырлықтағы зиян келтіру. құқық. *Адамның өміріне қауіпті ауыр зардаптарға апарып соқтырмаған зақым.* Денсаулықтың ұзақ уақытқа бұзылуына немесе жалпы еңбек қабілетінің кемінде үштен бірінің айтарлықтай дәрежеде тұрақты бұзылуына душар еткен зақым *орташа ауырлықтағы зиян келтіруге* жатады (ҚҰЭ).

ЗИЯНДА = е. т. *Зиян тигізу, залал келтіру; бүлдіру.* Трижин қан мен лимфа арқылы барлық денеге тарап, кейбір мүшелерді *зияндайды* (А.Даиров, Хирург.). Бұл шаралар зиянкестің өсімдікті *зияндап* жатқан кездерінде қолданылады (Ә.Тілменбаев, Бақашық.).

ЗИЯНДАЛ = е. т. *Зиян келу, бүліну.* Біздің саперлер оқ астында жүріп көпірдің *зияндалған* жерлерін жөндеумен болды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ЗИЯНДАЛУ *Зияндал етістігінің қимыл атауы.*

ЗИЯНДАН = е. т. *Зақымдану, бүліну.* Тұқымдыққа толық дамыған, *зиянданбаған*, түзу, ешбір кемшілігі жоқ жемістер қалдырылады (Ауылшаруаш. сөздігі).

ЗИЯНДАНҒЫШ с.ы.н. *Зиян шеккіш, зақымданғыш.* Өздігінен тозаңданған желілер арам шөптерден *зиянданғыш* келеді (М.Ерлепесов, Тұқым. өсіру.).

ЗИЯНДАНУ *Зияндал етістігінің қимыл атауы.* Тауықтардың су қоймаларында аурумен *зияндануы* жайылым кезеңінде болады (Мал. ауру.).

ЗИЯНДАС з.а.т. *Зиян тигізін, залал келтіретін адам.* Сен бір жүрген *зияндас*, Айналдырған жындысың (Қашаған // Ақберен).

ЗИЯНДАСТЫ с.ы.н. к.ө.н. *Зиянды.* Әй, жігіттер, үлгі алмаңыз Азған елдің ішінен Алыс-алыс қашыңыздар, *зияндасты* кісіден (Үш ғасыр.).

ЗИЯНДАУ *Зиянда етістігінің қимыл атауы.* Біздің шабуылымызға бөгет жасау, тылымызды *зияндау* үшін жау самолеттерін жіберуде (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). Моллюскаларды *зияндау* өртүрлі тәсілдермен жүргізіледі (Мал. ауру.).

ЗИЯНДЫ с.ы.н. 1. *Пайдасыз, залалды.* Қоректенбеген күнде де сыртына шыққан майдың қыран бабына *зиянды* екені анық. Қазақ құсбегілері мұндай құсты сахарға шомылдырады (сахар – өсімдіктерден алынған сабын содасы). Сонда оның жүніндегі майы ғана

емес, тері сыртындағы майы да кетеді. Сонан соң қыран бабы оңай оралады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Кім жас, кім қарт, Уақыт өзі іріктер, Ер көбейсін ат қып мінер қиялды. Қарттық – оттың азаюы, Оты азайған жігіттер, Қай кезде де қоғам үшін *зиянды* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Егінге *зияндының* үлкен-кішісін талғамаймын, – деп Шығанақ та күліп қойды (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). Күрішке ең *зияндысы* – қамыс (Ы.Жақаев, Менің бақытым). 2. *Кесірлі, кесепатты.* Бізосы *зиянды* адамдарды неге тұтқынға алмаймыз (Х.Есенжанов, Тар кезен). Сөкенді Тоғжанов сол кездегі қазақ әдебиетінің ең *зиянды* адамы ғып көрсетуге тырысты (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Зиянды бақашық қандала. з.о.о.л. <лат. eurygaster integriceps> *Жартылай қатты қанаттылар немесе қандалалар отрядының қалқаншалы бақашықтар тұқымдасына жататын жәндік. Зиянды бақашық қандала* Қазақстанның шығыс, батыс, оңтүстік, оңтүстік-шығыс аудандарында таралған (ҚҰЭ). *Зиянды бақашық қандала* өртүрлі ағаш бұталарының арасында қыстайды. Көктемде егіс көктеп шыққанда егінге қарай ұшады, 7-14 күннен кейін жұмыртқалауға кіріседі. Жұмыртқаларын (200-ге жуық) астық дақылдарының жапырағына, өсімдік қалдықтарына, топырақ бетіне салады (ҚҰЭ). *Зиянды бақашық қандала* астық дақылдарын (күздік және жаздық бидай, арпа, сұлы, т.б.) және жемшөп дақылдарын зақымдайды (ҚҰЭ).

Зиянды кірме. к.е.н. *Кеннен алынған концентратта немесе алынған металдарда болатын әртүрлі заттар. Зиянды кірмелердің* бірсыпырасы өнімнің сапасын төмендетеді немесе қасиеттерін өзгертеді (Қаз. тілі термин. Кен.). Сол сияқты технологиялық процестен өткен суларда көптеген *зиянды кірмелер* болады. Мұндай су міндетті түрде тазартылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Зиянды сәулеге шалдығу. ф.и.з. *Ядролық жарылыс кезінде жарқылды аумақ немесе отты шар түрінде шығатын, көрінетін, ультра-күлгін және инфрақызыл сәулелердің қуатты тасқынына тап болу, шығу.*

ЗИЯНДЫҚ з.ат.с.өй.л. *Зияндылық.* Олбізге жұмсаған жаққа бармай, бас тартудың *зияндығын* айтты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ЗИЯНДЫЛАУ с.ы.н. *Аздап зияны бар, залалдылау.*

ЗИЯНДЫЛЫҚ з.а.т. *Зияны барлық, залалдық.* Жатып кітап оқудың *зияндылығын* балаға мұғалім ескертуі тиіс (Қ.Жарықбаев, Психология). Темекінің ағзаға *зияндылығын*, өмірді қысқартатынын ол қатты

ескерткен (Е.Оразаков, Қайта соқ.). Шудың *з и я н д ы л ы қ* дәрежесі негізінен алғанда оның күшімен, жиілік құрамымен-спектрімен, әсер ету ұзақтығымен және реттілігімен анықталады (Т.Қалыбеков, Экология.). Бұл, әрине, мәлік ауруының мұншалықты *з и я н д ы л ы ғ ы* белгісіз болғандығының салдары еді (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

ЗИЯНДЫРАҚ *с ы н. Зияны басымырақ, залалдырақ.*

ЗИЯНКЕР *з а т. Зиянкес, қара пигылды адам.* Жолына Аптақұнның тағы түстім, Ондағы біле-тұра бөрін де істің. Өлтіріп ортадағы *з и я н к е р д і*, Көрсеттім тамашасын қайрат-күштің (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ЗИЯНКЕС¹ *з а т. Адам мен жануарлар организмінде өртүрлі ауру қоздырғышын таратып, өсімдіктерді зақымдайтын жәндіктер мен жануарлар тобы. З и я н к е с т е р* адамға, малға, орман және ауылшаруашылықтарына үлкен зиян келтіреді (ҚҰЭ). *З и я н к е с т е р* – адам мен жануарлар организмінде өртүрлі ауру қоздырғышын таратып, өсімдіктерді зақымдайтын жәндіктер мен жануарлар тобы. Ауылшаруашылық өсімдіктерін зақымдайтын 60 мыңнан астам *з и я н к е с т е р* бар (ҚҰЭ).

Адам мен жануарлар зиянкестері. *з о л. Адам мен жануарлар ағзасын зақымдайтын паразиттер, улы жыландар, улы өрмекшілер, қансорғыш жәндіктер.*

Астық дақылдарының зиянкестері. *з о л. Астық өнімдерін күзде тасығанда және қыста сақтау кезінде зақымдайтын зиянкестер. А с т ы қ д а қ ы л д а р ы н ы ң з и я н к е с т е р і н е* өрмекші тәрізділер (мыс., астық қоңызы, астық тескіші, астық сүлікшесі, бізтұмсық қоңыздар т.б.), көбелектер (мыс., астық сұр көбелегі, дән қоңыр көбелегі т.б.), құстар (мыс., көгершін, үй торғайы т.б.) жатады (ҚҰЭ).

Ауылшаруашылық зиянкестері. *з о л. Егістік пен табиғи өсімдіктерді зақымдап, түрлі аурулар тарататын кемірушілер, бауыраяқты цулар, жұмыр құрттар т.б. А у ы л ш а р у а ш ы л ы қ з и я н к е с т е р і н і ң* жиі кездесетін түрлері: шаян тәрізділер, көп аяқтылар және өрмекші тәрізділер (ҚҰЭ).

Бал арасының зиянкестері. *з о л. Аралар мен олардың тіршілік өнімдерімен қоректенетін жәндіктер. Б а л а р а с ы н ы ң з и я н к е с т е р і н і ң* ішіндегі ең қауіптісі – Varroa jacobson кенесі. Бұлар бал арасын жеп қояды (ҚҰЭ).

Орман зиянкестері. *з о л. Орман ағаштары мен бұталарын зақымдайтын жануарлар. О р м а н з и я н к е с т е р і н е* негізінен, кенелер, көпаяқтылар, бауыраяқты ұлулар (шырыш), жәндікқоректі сүтқоректілер (кірпі, көртышқан, жертесер, т.б.), тышқандар, жұпаяқтылар

(қабан, бұғы, бұлан, т.б.), жыртқыштар (түлкі, қоңыр аю) және құстар (тоқылдақ, қайшыауыз) жатады (ҚҰЭ).

Өсімдік жемісі мен тұқымының зиянкестері. *з о л. Буынаяқтылардың үлкен бір тобы. Ө с і м д і к ж е м і с і м е н т ұ қ ы м ы н ы ң з и я н к е с т е р і* өсімдіктің гүл бүршігін, бүрін, тұқымын, дәнін жеп қоректенеді (ҚҰЭ).

ЗИЯНКЕС² *с ы н. Зиян келтіретін, зардап шектіретін.* Адам баласы *з и я н к е с* болғандықтан, амалсыз талай осындай іс істеледі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бірақ бұл тұрғындардың ішінде *з и я н к е с* жоғын іші сезетіндіктен амалы құрып тұр (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Негізінде келешекте жаңа әдістің микрожобасының құрылымдық элементтері үшін кандидат болуы мүмкін. Бір атомдық сутегімен кремнийдегі «*зиянкес*» коспаларды пассивациялау құбылысы әлдеқашан кремний күн батареясын жасау технологиясында олардың пайдалы әсер коэффициентін көтеру үшін қолданылып келеді. Осы зерттеулер мен олардың іс жүзінде қолданылуы және инновациялық ұсыныстары үшін институт қызметкерлері 2001 жылдың ғылым мен техника саласындағы Мемлекеттік сыйлығына ие болды («Егемен Қазақстан»). Адамның *з и я н к е с т е р і н і ң* зияны бірталай халыққа тиіп, ел бүлдіреді (Ш. Құдайбердиев, Мұсылмандық шарты).

Зиянкес құштер. *м и ф. д і н и. Адамзаттың жауы, үнемі адам баласын адастыруға, азғыруға тырысып, жаман істерге айдап салады-мыс деп саналатын, көзге көрінбейтін абстрактілі [денелер] цығымдар.* Қазақ демонологиясы мен шаманизмдегі адамға қас, *з и я н к е с к у ш т е р* мыналар: дию, жын, пері, албасты, марту, бишара, үббе, обыр, жезтырнак, сөрел, қонаяқ т.б. (Б.Абылқасымов, Телқоңыр).

Зиянкес сорғыштар. *з о л. Үшкір тұмсықты қан сорғыштардың жалпы атауы.* Жаз маусымында мал терісін зақымдайтын көкбас сона, шіркей, таскене, бит, алақұрт (блохи копытных), шыбын, құмыты, үндемес (москит), есекқұрт (мокрица), сона (слепень), инелік (стрекоза) қатарлы шыбынтекес *зиянкес сорғыштардан* сақтандыру шараларын қазақтар дұрыс жолға қоя білген (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

ЗИЯНКЕСТЕУ *с ы н. Зияндылау, қасқүнемдеу.* Бізде Жакып деген молда барекен. Өзі *зиянкестеу* боп тұр (А.Байтанаев, Қайнар.).

ЗИЯНКЕСТІК *з а т. 1. Зиянкес болушылық.* Бөгелектің *з и я н к е с т і г і н е* н сиыр ауруларының бірі – «оқыра» пайда болады. Ол Қазақстанда көп тараған (Ш.Жанәбілов,

Қаз. мал атау.). Сондай-ақ көптеген қояндар жайылым шөпті құртып, ауылшаруашылығына *зиянкестік* келтіреді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.). 2. а у ы с. *Қастық, дұшпандық. Зиянкестік* қылмысы ашылып, Қаражан ұсталған болатын (І.Есенберлин, Шығ.).

ЗИЯНСЫЗ з а т. *Зияны жоқ, залалсыз.* Біз жаңсақ кетіп, оның айтқанына ердік, қарапайым, момын, *зиянсыз* жан деп қарадық (К.Тоқаев, Түнде.). Бұлқан-талқан болу – түршігу (анафиликасия) емес, бірақ соған ұқсас реакция. Малдың өз денесіне енген, әдетте ешқандай зардап шектірмейтін кейбір *зиянсыз* заттарға (мәселен, белгілі бір дәріге, химиялық қосындыға, гүл тозаңына т.б.) деген айрықша жауап реакциясы (Мал дәрігер. сөздігі). Ертеректе бруцеллез балаға *зиянсыз* деген пікір болған (Ә.Дайырбеков, Мал. ауру.). Алқызыл ұрандардан, жалаулардан, Көшелерде алқызыл алау жанған. *Зиянсыз* зеңбіректер атылуда, Әскери қалашықтан, алаңдардан (М.Мақатаев, Шығ.).

ЗИЯНСЫЗДАНДЫР = е т. *Залалсыздандыру, зиянсыз ету.* Бұл атом бомбасын *зиянсыз* д а н д ы р а т ы н жаңа қару екенін ол бірден ұқты (К.Тоқаев, Түнде.). Дәрі-дәрмек микробтар уын *зиянсыз* д а н д ы р а алады (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ЗИЯНСЫЗДАНДЫРУ *Зиянсыздандыр етістігінің қимыл атауы.* Малға азығының арасындағы үпіл-мәлік тұқымын *зиянсыз* д а н д ы р у үшін буландырып берген қолайлы (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ЗИЯНСЫЗДЫҚ з а т. *Зияны жоқтық, залалсыздық.* Сол вакцинаның *зиянсыз* д ы ғы н ең алдымен өзінің балаларына егіп сынаған (Ж.Сұлтанов, Аурулар.).

ЗИЯПА з а т. ж е р г. *Қонақтық, отырыс.* Сол күні біз *зияпа* д а болып, үйге кеш оралдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Біз содан екі-үш күн бұрын *зияпа* г а барғанбыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗИЯПАТ з а т. <франц. banquet> *Сыйсияпат, құрмет, қонақасы.* Жайықбайдың Ыбырайын қолдан келген сый-құрмет *зияпатымыз* д ы істеп күттік (С.Бегалин, Бала Шоқан). Әрқайсын лайық *зияпатпен* қарсы алыңдар (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Батырым депер Манас, Тон мықтысын кигізді. Жылқыдан сойып биені, *зияпатын* арттырды (Манас). Бозбаланың қолында *зияпатын* асырып Әзімбай тұрды оңында (Қамбар батыр).

Зияпатын асырды. *Артықша құрметтеді, ерекше сыйлады.* Бозбаланың қолында *зияпатын* а с ы р ы п Әзімбай тұрды оңында (Қамбар батыр).

ЗИЯПАТТА = е т. *Сыйлау, құрметтеу.* Осындай *зияпатта* н бірін-бірі, Қалмады тірілікте көңілдері (Батырлар жыры).

ЗИЯПАТТАУ *Зияпатта етістігінің қимыл атауы; әбден бабына келтіру, ойдағыдай етіп орындау.*

ЗИЯРАТ з а т. е с к і к і т. *Зират.* Шоқанның *зияраты* осы күнгі Қапал мен Алматы арасындағы қара жолға жақын (М.Дулатов, Шығ.). Әндетіп қойшыларым қойын бағып, «Иә, пірім-ай! Кеттің дәурен әлде нағып?» Қасиетті бабалардың *зияраты*, Қоймады тасынды да монша жағып (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Әбілдің *зияратын* аттап өтіп, Қабылдың бата қылма моласына, Қорыққанға қос көрініп, қойдай үркіп, Тығылып тажалдың бұтханасына (А.Байтұрсынов, Шығ.). Моншаға *зияраттың* тасын алып, Ағашын отқа, мүжық, жағасың да. Таба алмай бір барғанда еш белгісін, Көзден жас көлдей болып ағасың да (М.Дулатов, Шығ.).

Зиярат етті. д і н и. е с к і к і т. *Әулиелердің зират басына қонып, құрбандық шалу, сол арқылы Алладан сұраған тілегін қабыл етуін сұрау, жақсылық тілеп жалбарыну.* 1166 жылы Қожа Ахмет Яссауи опат болып, онан кейін оның бейітін түрік тұқымы, әсіресе қазақ халқы, әр уақыт *зиярат* е т е т і н болыпты (М.Дулатов, Шығ.). Темірдің өмірін баяндайтын «Жеңістер кітабы» ескерткіштің салынуын Ахмед Яссауидің қабіріне *зиярат* е т і п қайтқан 1397 жылдың аяғындағы оқиғалармен байланыстырады (Т.Бәсенов, А.Яссауи мавзолей.). Хазірет сұлтанға барғыш тақуалар, софылар, Хазірет Сұлтанға барып қайтқандар қажыға барып қайтқаннан аз-ақ кем болады... Хазірет Сұлтанға мен де *зиярат* е т т і м (М.Дулатов, Шығ.). Сұлу Сүмбедегі Ақбикеш арудың күмбезіне *зиярат* е т к і с і келеді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

Зияратқа түнету. *Әулиелердің моласының басына қондыру, Аллага жалбарыну. Зияратқа түнетіп,* шырақ жағып, құрмалдық сою керек (С.Торайғыров, Шығ.).

Зиярат қылды. д і н и. *Әулиелі жерлерге барып, Аллага құлшылық етті, аруаққа құран бағыштады.* «... Садақа бермек арудың халін сұрап, туыстарын *зиярат* қ ы л м а қ ғұмырдың артылмағына себеп болар», – деген (Ш.Құдайбердиев, Мұсылмандық шарты). Шыршық, Салар екі өзен, Екі өзенге жетерсің, Әулие өткен мазар бар, Айналайын құлыным, *Зиярат* қ ы л а кетерсің (Манас). *Зиярат* қ ы л ы п, бір күмбез жасаймын деп, Ел ұйғарып, сол жерге қояды енді (Батырлар жыры). Қарияның сөзіне құлақ қойып, Абылай хан Самарқант шаһарына елші жібереді: «Ұрыс-жанжалым жоқ,

жұртқа амандасып, әулиелерді *з и я р а т қ ы л ы п* қайтамын» – деп (М.Дулатов, Шығ.).

ЗИЯРАТХАНА з а т. *Зиярат қылатын жай, орын.* Бір әйелді жазалап, барлық ұлы кісілердің кегін сонымен қайтардық дегенше, солар өлтірілген үйді *з и я р а т х а н а* жасап, өлген кісілердің суреті салынып, қалай өлген тарихы жазылып сол әйелді сол үйге күтуші етіңіз (Мың бір түн).

ЗИЯРАТШЫ з а т. *Зиярат қылушы, сиынушы.* Құрғамас *з и я р а т ш ы* күн арасы, Құбылады Ақбикештің мұнарасы. Сәлемдей сан ғасырға желбірейді, Шынараға кеткен бойлап кара шашы (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ЗИЯТ¹ с ы н. **1.** *Артық, жақсы.* Жап-жас бала үлкеннен *з и я т*, бір үйді бір өзі ұстап отыр (Ғ.Мұстафин, Өмір.). Сұрап алған Құдайдан, Әлімбай ханның құлыны. Ешкімге аза бермейді, Қыздан да *з и я т* қылығы (Қамбар батыр). Оқушым айтушыдан болсын *з и я т* Ақыл менен ғылымның білсін парқын (Ақан сері, Шығ.). Шығарып ұстарасын жалаңдатты, Қылам деп жас баладай мұны *з и я т*. «Бір жерін кесіп алмай абайлап өт, Жарығым осы ғой» деп қатын жылап (Дастандар). Үйдегі – түздегіден қорыққанмен, Өлшеуден бір дем *з и я т* жан шыға ма? (О.Шораяқов, Шайыр).

Зият болды. *Парасатты, артықша, жар-қын болды.* Ықпалы ілімдінің *з и я т б о л м а қ*, Үлестен кезіндегі ал сыбаға, Қарай сөз қадамыңды қатарыңа, Атыңды қалыптан тыс қамшылама (О.Шораяқов, Шығ.).

Зият болсын. т і л е к. *Жақсылық болсын, оңғарылсын деген мағынада.* Келген жолыңыз *з и я т б о л с ы н* (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ЗИЯТ² з а т. п с и х. <лат. intellectus> *Индивидтің ақыл-ой қабілеттерінің біршама орнықты құрылымы. З и я т* – адамның болмысты тануының негізгі нысаны (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Бірқатар психологиялық тұжырымдамаларда *з и я т* ақыл-ой операцияларының жүйесімен теңдестіріледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Зият тестілері. п с и х. *Индивидтің ақыл-ой әлеуетін анықтауға арналған психологиялық диагностика әдістемелері. З и я т т е с т і л е р і* – н ің көпшілігінде сыналудың арнаулы бланкте тестінің міндеттері, солардан құрастырылған терминдер мен ұғымдар арасындағы нұсқауда көрсетілген логикалық таптастыру, ұқсастыру, қорыту және т.б. қатынастарды анықтап белгілеу ұсынылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *З и я т т е с т і л е р і* н ің әртүрлі үлгілері теориялық зерттеулерде және дефектология практикасында қолданылады, тестілеу нәтижелері үшін өңдеудің ерекше әдістері талдап белгіленген (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ЗИЯТКЕР з а т. *Ақыл-ой қабілеті асқан адам, интеллектуал.* Бұл дағдарыс өткен ғасырдың 30-жылдарында бүкіл әлемді дүр сілкіндірген Испаниядағы азаматтық соғыс кезінде одан әрі өршіп, латынамерикалық елдерді Батыс өркениетінен алшақтата түсті. Әрине оны тездетушілердің алдындағы қатарында ақын, жазушы, философ сияқты *з и я т к е р* қауым тұрды («Егемен Қазақстан»).

ЗИЯТКЕРЛІК с ы н. *Жеке адамның интеллектуалдық ақыл-ой қабілетін дамытуға бағытталған. ≈ З и я т к е р л і к* сайыс.

Зияткерлік меншік. қ ұ қ ы қ. *Азаматтық мүлдіктік құқықтар нысаны, жеке немесе ұжымдық зияткерлік еңбектің нәтижелеріне айрықша меншік. З и я т к е р л і к м е н ш і к* – материалдық емес игілікке жатады. Ол біреудің меншігіне берілмейді және тек құқық иесінің келісімімен ғана пайдаланылады (ҚҰЭ). Заңдарда белгіленген тәртіптен рәсімделген және материалдық тұлғаға көшірілген *з и я т к е р л і к м е н ш і к* нысандарының бәрі нарықтық тауар айналымында пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ЗИЯТТАН= е т. *Сыланып-сипану, әдемілену; саңылақтану.* Балқыған сонау болат сияқтанып, Құбылып тоты құстай *з и я т а н ы п*. Немесе от жыландай ирелендеп, Садақтың жебесіндей қияқтанып (Е.Ибраһим, Гәкку).

ЗИЯТТАНУ *Зияттан етістігінің қимыл атауы.*

ЗИЯТТЫ с ы н. *Тым жақсы, аса қадірлі.* Байғұс Гүлайым *з и я т т ы-а қ* екен, Көкенді әлі тосып отыр ғой (О.Бөкеев, Үркер). Жағалауға қонып қана кетіңіз, Дос едің ғой *з и я т т ы*, – Деп жеті өзен, жеті қыз іздеп жүрген сияқты (К.Салықов, Жезкиік).

ЗИЯТТЫЛЫҚ: *зияттылық коэффициенті.* <ағыл. intellectual quotient> п е д. *Ақыл-ой жасының, тұлғаның шын хронологиялық жасына қатынасы. З и я т т ы л ы қ к о э ф ф и ц и е н т* і н ұғындыруда бұл коэффициент барлық әлеуметтік қауымдастықтар үшін ортақ ешқандай ақыл-ойды немесе зиятты анықтамайтынын есте ұстау керек, сол сияқты ол қайсыбір табиғи немесе тұқым қуалаған жалпы дарындылықты диагностикалауға келмейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ЗИЯФАТ з а т. с ө й л. *Зияпат (сияпат, сый, тарту).* Дос болған піл мен қасқыр және барыс, Һәр түрлі сый *з и я ф а т* ала барып. Күшті аңның бәрі өзіне қараған соң, Аузына түскен басқа аң домаланып (М.Дулатов, Шығ.).

ЗНАК з а т. т а р. *Би, болыстарға арнайы берілетін металдан істелген белгі.* Болыс атаулының мойындарында жез шынжырға орнатылған жез *з н а к т а р* бар (М.Әуезов,

Шығ.). Нарымбай би далаға шығып, түйенің табанындай *з и а г и н* төсіне тақты (С.Шәріпов, Шығ.). Біреудің арқасында беделді боп, Би болды, жез *з и а қ қ а* қолы жетті (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

ЗОБ з а т. мед. в е т. *Йод жетіспеушіліктен қалқан безінің ісіп кетуі; жемсау ауруы*. Егер йод жетіспесе, адам мен жануарлар *з о б* ауруына шалдығады (К.Нұрмағамбетов,... Микротыңайт.). Таудың шөбі мен суында йод аз болады да қойлар *з о б* ауруымен ауырады (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.).

ЗОБАЛАҢ з а т. *Ауыртпалық, сергелден, қуғын-сүргін*. Қадырғалиұлы ұлттың басына түсіп жатқан *з о б а л а ң д а р ғ а* өзінің де себепкер болып отырғанына төзе алмай, ар азабының ауыртпалығын тартып, ақыры жаннан кешті (М.Шокай, Таңд.). Қанша сауатты дегеніңмен, бұрын мұндай *з о б а л а ң-д ы* көрмеген зиялы қауым басына іс түскен кезде бағыт-бағдардан айырылып, сасқалақтап-ақ қалады екен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Әркімнің өз *з о б а л а ң ы* өз басында болып, мен де оны іздей қоймағам (І.Есенберлин, Алтын.). Күйіме жер түбінен күй келеді, Бұл күн бе, одан арғы күн келеді. Зорға өліп, *з о б а л а ң м е н* өткіземіз, ілімді кейінгілер күнде алады (Қабан жырау, Алтын қазық).

Басына зобалаң туды. Басына қиыншылық түсті, ауыртпалық күн туды. Малдың семізін сойдық, пұлдысын саттық, шаруамен ісіміз болмады; жанымызбен қайғы болдық; азамат *б а с ы н а з о б а л а ң т у д ы*, білгендерге ермедік, айтқан ақылын алмадық; уладық-шуладық, кеткеніміз кетті, кетпегеніміз қашты-пысты, тығылды, қаңғырды («Абай»). Қазақтың *б а с ы н а з о б а л а ң т у ғ а н* кезде, «Семей не болып қалды?» (Ж.Аймауытов, Шығ.). Елдің көрі, жасына, *З о б а л а ң т у ы п б а с ы н а*. Ауыртпалық төнді, – деп Ақбалта айтып салыпты (Манас). Сержан үйінің сенгені жалғыз Ерғали еді, ақырында мұның өз *б а с ы н а з о б а л а ң т у д ы* (Б.Майлин, Шығ.).

ЗОБАЛАҢДЫҚ з а т. *Ауыртпалық, сергелден*. Бұл неткен бастан асқан *з о б а л а ң-д ы қ* («Лен. жас»).

ЗОДИАК [грек. zodiakos] з а т. астр. *Күннің біржылдық көрінерлік жолының бойында (эклиптиказ бойымен) орналасқан 12 шоқжұлдыз. З о д и а к* атауы шоқжұлдыздардың ежелден-ақ жануарлардың атымен аталуынан шыққан (ҚҰЭ). Күн мен түннің көктемгі (Токтыда) және күзгі (Мизамда не Таразыда) тенелу нүктелері мен жазғы (Шаянда) және қысқы (Ешкімүйізде) күн тоқырау нүктелері де *з о д и а к* шоқжұлдыздарына сәйкес келетін таңбалармен белгіленеді (ҚҰЭ).

ЗОДИАКАЛДЫҚ: зодиакалдық жарық. г е о г р. *Батыста күн батқаннан кейін, шығыста күн шығар алдында көбінесе тропиктік аймақтарда нұрланып көрінетін жарық сәуле. З о д и а к а л д ы қ ж а р ы қ* біздің ендіктерде аспанның батыс бөлігінде тек көктемде өте ашық түнде немесе аспанның шығыс жағында күзде байқалады (География).

ЗОЛЬ [нем. Sol] з а т. ф и з. *Сұйық дисперсиялық ортасы бар дисперсиялық жүйе. З о л ь д і ң* көбісі бөлшектері таралған орта атымен аталады. Мыс., су болса – гидрозоль, спирт болса – алкозоль, органик. Сұйық болса – органозоль т.б. (ҚҰЭ).

ЗОМАН з а т. ә с к. *Жалты улы, жүйкені жансыздандыратын улағыш зат. З о м а н* жазда жергілікті жерде бір сағаттан бір тәулікке дейін және одан да көп уақыт тұрып қалатын, камфораның әлсіз иісі бар түссіз немесе сарғыш түсті сұйықтық түрінде болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *З о м а н м е н* зақымдану белгілері мен одан қорғану амалдары заринмен бірдей (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ЗОМБЫ з а т. с ө й л. *Зомбылық*. Көніп қорлық, *з о м б ы ғ а*, Жаңылды ол, басты мүлт. Долларға жем болды да, Сеулде өлді жас түрік (С.Мәуленов, Магниттау.).

ЗОМБЫЛЫҚ з а т. *Қорлық, зорлық, қиянат*. Аманкелді бұрын бірді-екілі адамды қорғаса, енді патшаның *з о м б ы л ы ғ ы н а н* бүкіл жігіт атаулыны қорғап отыр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Қарапайым әйелге Әсеннің істеген *з о м б ы-л ы ғ ы н а* Мадиярдың қарадай ызасы келді (С.Омаров, Өмір.). Жасында зорлық пен *з о м-б ы л ы қ т ы ң*, жалшылық пен жоқшылықтың зардабын тартты («Халық мұғ.»).

Зомбылық етті. Зорлық көрсетті, қиянат жасады. Кісіге *е т к е н* зорлық пен *з о м б ы-л ы қ т ы ң* Ләззат алып келінгі барлығынан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Зомбылық көрді. Зорлық көрді, қиянат иекті. Ақ патшадан зорлық, *з о м б ы л ы қ к ө р-г е н* қазақ секілді орыс халқы бар (І.Есенберлин, Қаһар).

ЗОН з а т. ж е р г. *Жұқа ақ мата, бәтес*. Әйелдер *з о н н а н* жаулық салынады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ЗОНА [грек. zóné] з а т. г е о г р. **1. Аймақ** (*табиғи жағдайлары, флора, фауна т.б. ортақ Жер шарының белдеуі*). Жер шарында климатқа, топыраққа, өсімдікке т.б. қарай бөлінетін *з о н а л а р* бар (География.). **2. Аралық бос жер, кеңістік алаң**, Шекаралық *з о н а н ы ң* үстінен жорғалап өткен тышқан да көзден таса қала алмайды (Ж.Молдағалиев, Жүрек.).

Географиялық зоналар. г е о г р. *Географиялық аймақтар (жылылық пен ылғалдықтың*

арақатынасына байланысты географиялық белдеулер ішінде бір-біріне заңды түрде ауысып отыратын әртүрлі табиғи ландшафт аймақ). Географиялық зоналар әдетте созылып, едәуір көлемді алып жатады, олардың айқын шекарасы болмайды, сыртқы түрі әдетте өсімдіктері арқылы анықталады (География.).

Демалыс зонасы. Демалыс аймағы (әртүрлі сырқаттардан емделу, тынығу орны, шипалы жер). Қырым түбегін еңбекшілердің демалу зонасына айналдыру қажет (М.Сисекенов, Өкпе.).

Су басатын зона. геогр. Су басатын аймақ (бөзет, платиналар құру нәтижесінде су басатын аймақ). Су қоймасын сумен толтырар алдында су басатын зонаны дайындау үшін елді мекендердегі халықты басқа жерге көшіру т.б. әрекеттер жүргізіледі (География.).

Субтропикалық зона. геогр. Субтропикалық аймақ (қыс болмайтын, табиғаты қолайлы аймақ). Глициния Кавказдың Қара теңіз жағалауларындағы субтропикалық зонада қолдан өсіріледі (Т.Таубаев, Жасыл өлем.).

Тыныштық зонасы. геогр. Тыныштық аймағы (географиялық экватордың солтүстігінен әрі қарай жатқан төменгі қысым зонасы).

ЗОНАЛЫҚ с.ы.н. **Аймақтық** (зонаға тән, зонаға қатысты).

Зоналық өсімдік. геогр. Аймақтық өсімдік (өз алдына жеке аймақ жасайтын өсімдік). Зоналық өсімдікке тундра, орманды жерлер, дала, шөл т.б. жерлер өсімдігі жатады (География.).

Зоналық топырақ. геогр. Аймақтық топырақ (әрбір географиялық зонаға тән топырақ түрі). Топырақ зоналарының ішінде басым келетін топырақтарға қара топырақ зонасы, күлгін топырақ зонасы т.б. жатады (География.).

ЗОНД [франц. sonde] з.а.т. м. е.д. *Ішкі мүшелерді зерттеу және емдеу үшін қолданылатын медициналық құрал; жіңішке түтікше*. Рентген сәулесін ұстайтын дәріні венаға жібермей, зонд арқылы жүректің ішкі қуысына тікелей жібереді (А.Даиров, Хирург.). Өңешті ішіне өңеш түтігін (зонд) жіберіп зерттейді (Ә.Әбішев, Мал санитары.).

ЗОНДАУ = е.т. терм. *Зондтың көмегімен зерттеу*. Соңғы жылдарда дала жұмыстарында зерттеудің жеделдетілген әдістері барған сайын кеңінен қолданылып келеді. Бұлардың ішінде пенетрацияны немесе зондауды, айналдыра тілуді (кесуді) атауға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ЗОНД-ШАР з.а.т. ф.и.з. *Ауа қабатын (атмосфераны) зерттейтін аспап. Зонд-шар сутек толтырылған резеңке шардан тұрады.*

Оған ауаның қысымын, температурасы мен ылғалдылығын жазып отыратын метеорограф бекітіледі (Қаз. тілі термин. Әскери). Зонд-шардың көтерілу биіктігі – 40 км-ге дейін (Қаз. тілі термин. Әскери).

ЗОНДЫЛА = е.т. *Ішке зонд жіберу, зондпен тексеру.*

ЗОНДЫЛАУ = е.т. *Зондтау*. Ангиография жүректі зондылау сияқты арнаулы тексеруді керек етпейді (А.Даиров, Хирург.).

ЗОН з.а.т. з.о.о.л. *Қарғаның түрі*. Толғанмен қора малға, қалта пұлға, Қаркылдар, қас ақымақтар зонд секілді (Т.Ізтілеуов, Кете Жүсіппен Даңмұрынға).

ЗОО... [грек. zoon] *Жануарлар әлеміне қатысты күрделі сөздердің алғашқы бөлігі (мыс., зоология, зоогеография т.б.).*

ЗООБАҚ з.а.т. *Әртүрлі хайуанаттар топтастырылған демалыс орны*. Жүруге бірер сағат Зоббақта Жетекпен немеремді! Әлде менің қуатым, азайдың ба? Шығып кетсем қаладан, Ұзаймын ба?! Қаншама жыл мен шаңғы теппегем! Бармағалы қанша жыл мұзайдыңға?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Новосбір Зоббағында құны 7 мың АҚШ доллары тұратын тырнасы ұшты-күйлі жоғалып кетеді («Жас Алаш»).

ЗООБЕНТОС [грек. zoon – жануар, benthos – тереңдік] з.а.т. з.о.о.л. *Теңіз бен тұщы су қоймаларының түбінде мекендейтін жануарлар жиыны. Зообентос* құрамына суда тіршілік ететін жануарлардың қарапайым түрлерінен бастап балыққа дейінгі өкілдері кіреді (География.).

ЗООВЕТЕРИНАР з.а.т. *Мал дәрігері, малшаруашылық маманы.*

ЗООВЕТЕРИНАРЛЫҚ с.ы.н. с.ө.й.л. **Малдәрігерлік**. Байбосынов Алматыдағы зооветеринарлық институтқа келіп түсті (Ө.Қанахин, Мұрагер).

ЗООВЕТИНСТИТУТ з.а.т. *Малшаруашылық мамандарын даярлайтын жоғары оқу орны*. Жеңіскүл күзге қарай Алматыға барып, зооветинститутқа түспекші (Ы.Тиникин, Жомарт.).

ЗООГЕОГРАФИЯ [грек. zoon – жануар, geographia] з.а.т. *Жер шарындағы жануарлар дүниесінің таралуы мен орналасу заңдылықтарын зерттейтін ғылым; биогеографияның бөлімі. Зоогеография ғылымының негізі 18 ғ-да қаланды (ҚҰЭ). Зоогеографияның алға қоятын негізгі міндеті – осы уақыттағы, сол сияқты бұрынғы болған жануарлар түрінің таралуын және себепшарттарын, жануарлар дүниесінің топқа бөлінуін анықтау (Қаз. тілі термин. Биология).* Жануарлар географиясы, зоогеография – жануарлар түрлерінің

дамуын анықтауда үлкен теориялық маңызы бар ғылым. Қазіргі *зоогеографияны*ң негізгі түрлері: сипаттама *зоогеография* жер шарында таралған жануарларды, олардың ареалдарын суреттейді; салыстырма *зоогеография* – жануарлар топтарының табиғи географиялық таралуын анықтайды, олардың шекараларын белгілейді, құрлық пен теңіздерді *зоогеография* жағынан аудандайды; себептік (каузалды) *зоогеография* – жануарлар түрлері мен ареалдарының орналасуындағы экологиялық, геологиялық себептерді анықтайды (ҚҰЭ).

ЗООГЕОГРАФИЯЛЫҚ *сы н. Зоогеографияға қатысты, зоогеографияға тән. Құрлықтағы организмдерді зоогеографиялық тұрғыда жіктеуді Н.Северцов пен М.Мензбир экологиялық және тарихи тұрғыдан қарастырған (ҚҰЭ). Қазақстанда зоогеографиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарымен Зоология институты айналысады (ҚҰЭ).*

Зоогеографиялық аудандарға жіктеді. *Жануарлар дүниесінің құрамы мен таралуы бойынша құрлықты табиғи аудандарға бөлді. Қазақстанды Зоогеографиялық аудандарға жіктегенде И.А. Долгушин республика жерін мұндағы құстардың таралуына қарай, ал А.Л. Афанасьев сүтқоректілердің орналасуына қарай бөлді (ҚҰЭ).*

Зоогеографиялық аудандастыру. *Зоогеографиялық аудандарға бөлу. Жануарларды зоогеографиялық аудандастырудың сирек кездесетін жануарлар мен түз хайуанаттарын қорғауды ұйымдастыруда (мыс., қорық, қорықша ұйымдастыру) маңызы зор (ҚҰЭ). Құрлықтағы зоогеографиялық аудандастыруда В.Гентнердің жүйесі негізге алынды (ҚҰЭ).*

Зоогеографиялық карталар. *Жануарлардың топтары мен түрлерінің географиялық таралуын бейнелейтін карталар.*

ЗООГИГИЕНА *з а т. Жануарлардың денсаулығы мен өніп-өсуіне қажетті күтім шарттары. Ішкі аурулар малда, көбінесе, зооигиена ережелерін мұқият орындамағанда пайда болады (Р.Әбугалиев, Қой өсіруші.). Қора ішіндегі ауаның температурасы, ылғалдығы және тазалығы зооигиена талабына сай келетін қалыпты жағдайда болуға тиіс (Шопан серігі).*

ЗООГИГИЕНАЛЫҚ *с ы н. Зоогигиенаға қатысты, зоогигиенаға тән. Қорада зооигиеналық жағдай туғызу үшін, оны үнемі таза, әрі құрғақ ұстау керек (С.Сыбанбаев, Сыыр. кокцид.). Ересек құстар мен балапандарға белгіленген зооигиеналық тәртіпті бұлжытпай орындау қажет (Құс. өсіруші.).*

ЗООДУКЕН *з а т. Үйде ұстайтын ит, мысық, құс, балық сияқты әртүрлі жәндіктер және оларға қажетті жем, қорек, қы, тор т.б. заттар сатылатын арнайы сауда орны, дүкен. Қазір қаланың әр жерінен зоодүкендер ашылуда (Т.Мұсақұлов, Аквариум).*

ЗООКУМАРИН *з а т. х и м. Қоймаларда, қора-қопсы мен тұрғын үйлерде кеміргіштерді жоюға арналған иіссіз, ақ түсті кристалл. Зоокумарин негізінен шаруашылық және тұрғын жайларында қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Зоокумаринді тағамдардан бөлек, балалардың қолы жетпейтін жерде сақтау керек (Қаз. тілі термин. Тамақ.).*

ЗООЛАТРИЯ [грек. zoon – жануар, latreia – бас ию, табыну] *з а т. м и ф. Халық наным бойынша, кейбір жануарларды киелі, қасиетті санап, табыну, сиыну немесе шыққан тегін сол жануармен байланыстыру (Қаз. тілі термин. Биология).*

ЗООЛОГ *з а т. Зоология маманы, жан-жануарлар тіршілігін зерттеуші. Бұл кітап аң, құс өмірін тексерген зоологтарға, жас аңшыларға пайдалы құрал (Ш. Айманов, Қыран.). Қазақ халқының ауыз әдебиетінде қырандар мен құсбегілер жайлы өте көп аңыз әңгімелер сақталған. Қарап тұрсақ, ұшқыр қиялды әрі бақылағыш құсбегілер аузынан шыққан қыранға, аңшылыққа тән әңгімелердің кейбірі тіпті ғалым, зоологтарға да белгісіз болуы, айтылған атау сөздердің біразы тіл мамандарына беймәлім болуы да мүмкін (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).*

ЗООЛОГИЯ [грек. zoon – жануар, logos – ілім] *з а т. 1. Жануарлар әлемінің көптірлілігін, олардың құрылысы мен тіршілігін, таралуын, мекен ортасын, сол ортамен байланысын, жеке және тарихи даму заңдылықтарын зерттейтін ғылым. Зоология зерттеу мақсатына байланысты бірнеше салаға бөлінеді: жануарлар жүйесі, морфология, физиология, экология, палеонтология, эмбриология, генетика, этиология және т.б. (Қаз. тілі термин. Биология). Зоология зерттеу мақсатына байланысты бірнеше салаларға бөлінеді: жануарлар жүйеленімі, жануарлар морфологиясы, жануарлар анатомиясы, жануарлар эмбриологиясы, жануарлар гистологиясы, жануарлар физиологиясы, жануарлар генетикасы, жануарлар палеозоологиясы және зоогеография (ҚҰЭ). Зерттейтін объектілеріне қарай зоологияны: протозология, энтомология, ихтиология, герпетология, орнитология, териология бөлімдері бар (ҚҰЭ). 2. Мектептерде, оқу орындарында оқытылатын пәндердің бірі зоология оқулығы.*

ЗООЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Зоологияға қатысты, зоология тән.* Мұнда халқымыздың ертеден келе жатқан күнкөріс тарихы, сән-салтанат, мәдениет, этнография тарихы, *зоологиялық* және орнитологиялық, экологиялық ғылымға қатысты деректер жатыр (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Аквариумға керекті жабдықтарды *зоологиялық* магазиндерден сатып алуға болады (Т. Мұсақұлов, Аквариум.).

Зоологиялық диагностика әдісі. з о о л. *Топырақ құрамындағы және жеке топтағы топырақ құрамындағы омыртқасыз жәндіктерді биологиялық индикатор немесе негізгі көрсеткіш ретінде пайдалану. Зоологиялық диагностика әдісі* топыраққа қатысты биологиялық диагностика әдісінің бір түрі (Қаз. тілі термин. Су.).

Зоологиялық қорықша. з о о л. *Қазақстанда тіршілік ететін жануарлардың сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар түрлерін қорғау мақсатында ұйымдастырылған арнайы аумақтар.* Ең алғашқы ұйымдастырылған *зоологиялық қорықшалардың* бірі – Андасай *қорықшасы* (ҚҰЭ). Елімізде республикалық мәні бар 44 *зоологиялық қорықша* бар (ҚҰЭ).

Зоологиялық мелиорация. с у ш а р. *Табиғи және антропогендік объектілердің жай-күйін жақсартудың зоологиялық тәсілдерін қолдану арқылы мелиорациялық құрылыстың жұмыс істеуін жақсартуға бағытталған шаралар жүйесі* (Қаз. тілі термин. Су.). *Зоологиялық мелиорациялық* жүйе имараттарын – тоғанды, каналды, су қоймаларын, жылу электр станциясының қоймасын және т.б. таза ұстау үшін омыртқалы және омыртқасыз жануарларды пайдалану (Қаз. тілі термин. Су.).

Зоологиялық саябақ. з о о л. *Жабайы жануарларды арнайы темір торда не табиғи орта жағдайына ұқсас қоршауда ұстайтын ғылыми-ағарту мекемесі. Зоологиялық саябақтарда* сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлерді сақтап қалу мәселесіне де ерекше көңіл бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Зоологиялық саябақтардың* арқасында керкұлан, Давид бұғысы, зубр және т.б. жануарлар сақталынып қалды (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗООНОЗДАР [грек. *zoon* – жануар, *posos* – ауру] з а т. *Әртүрлі жабайы және үй жануарларынан жұғатын, адамдар мен жануарлардың жұқпалы аурулары. Зооноздар* қоздырғыштарының қатарына микроорганизмдердің көптеген түрлері – бактериялар, вирустар, риккетсиялар, саңырауқұлақтар, қарапайымдар, құрттар, паразиттік жәндіктер жатады (ҚҰЭ). *Зооноздар* ауырған

жануарлардың өзінен немесе олардың алынған өнімдерден дайындалған азық-түліктен, ауру малдың қи-несебімен, ласталған судан, жемнен, қорадан, жайылым топырағы арқылы, сондай-ақ маса, бұрге, сона, шыбын-шіркей, кене шаққанда жұғады (ҚҰЭ).

ЗООПАРК з а т. с ө й л. **Зообақ.** Алматыда әкем мені *зоопаркке* апарушы еді (З.Асабаев, Ар.). Нью-Йорк *зоопаркінде* корольдік жылан деп аталған екі басты жылан өмір сүрді (Шопан сырласы). Үш нүкте жүр мұхитта қылаңдаған, Бірінен-бірі биік шығандаған. ...Саялап киіз үйдің көлеңкесін, Ана отыр аяғынан тұра алмаған. Есіме *зоопаркте* бүркіт түсті, Телміріп темір тордан шыға алмаған... (М.Мақатаев, Шығ.).

ЗООПЛАНКТОН з а т. з о о л. *Теңіздер мен тиңи суқоймалардың беткі қабатының әртүрлі тереңдігінде мекендейтін және суда қалқып тіршілік ететін жануарлар* (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗООПСИХОЛОГИЯ [грек. *zoon* – жануар, *psychē* – жан, *logos* – ілім] з а т. *Жануарлар психикасы, осы деңгейдегі психикалық шағылудың көрінісі мен заңдылықтары туралы ғылым. Зоопсихология* жануарлардың психикалық процестерінің онтогенездегі қалыптасуын, психиканың эволюция процесінде пайда болуын және оның дамуын, адам санасының биологиялық алғышарттарын және оның туылу тарихына дейінгісін зерттейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ЗООТЕХНИК з а т. *Малшаруашылығының басты маманы. Жақындай бере ферма зоотехнигі* Еламан Мырзахметов қарсы ұшырасты («Лен. жас»).

Бас зоотехник. *Шаруашылықтағы басты мал маманы. Бас зоотехник* кіріп келіп, шешетін мәселе бар еді дегенді айтты (С.Алдабергенов, Асу). Бір жыл өтісімен ол *бас зоотехник* боп жоғарылады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

ЗООТЕХНИКА з а т. *Малшаруашылығы туралы ғылым. Дұрыс, Ержаның зоотехниканы* меңгеріп қалған екен (Ж.Тілеков, Қайнар). Төменгі қатардан агротехника, *зоотехника*, механизация кітаптары орын алыпты (С.Досанов, Қыран.).

ЗООТЕХНИКАЛЫҚ з а т. *Зоотехникаға тән, зоотехникаға қатысты.* Мұнда малды бағу, күту ісі *зоотехникалық* есеп бойынша өте мұқият жүргізіледі (Е.Тұрысов, Келіншектау). Үй қойларының түр сипаттары мен құйрық бітістеріне қарай өзара айырмашылықтары болады. Көптеген зерделі зерттеулер мен *зоотехникалық* тәжірибелерге қарағанда, үй қойларының тұқымдары қысқа құйрықты қой;

арық, ұзын құйрықты қой; май құйрықты, яғни жалы құйрықты қой; жұмыр тегене құйрықты қой сияқты түрлерге бөлінеді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ЗООТЕХНИЯ [грек. *zoon* – жануар, *technē* – өнер, шеберлік] з а т. *Мал өнімдерін (ет, сүт, жұмыртқа, жүн, тері т.б.) алу үшін малды өсіру, азықтандыру, бағып-құту және оны пайдаланудың тиімді жолдарын зерттейтін ауылшаруашылық ғылымы.* «З о о т е х н и я» терминін ғылымға 1848 ж. француз ғалымы Ж.Бодеман енгізген (ҚҰЭ). *З о о т е х н и я* мал өсіру жөніндегі білімді жинақтайды және еңбек пен қаражатты аз жұмсай отырып, малдан сапасы жоғары өнімді мол алудың шараларын белгілейді (ҚҰЭ).

Жалпы зоотехния. *Малдың барлық негізгі түрлері мен тұқымдарының биологиялық, шаруашылықтық ерекшеліктерін айыра білу нәтижесінде оларды өсіру, азықтандыру, бағып-құту мәселелерін зерттейтін саласы (ҚҰЭ).*

Жеке зоотехния. *Малшаруашылығының жеке салаларын (сыйыр, қой, шошқа, құс өсіру, т.б.) өркендетудің теориялық, практикалық мәселелерімен айналысатын сала (ҚҰЭ).*

ЗООФАГ [грек. *zoon* – жануар, *phagos* – жеп алушы] з а т. з о о л. *Басқа жануарлармен қоректенетін жануар. З о о ф а г т а р ғ а* өз түрінің жеке дараларымен қоректенетін жануарлар да жатады. Қорегінің түріне және ұстау қабілетіне сәйкес, *з о о ф а г т а р д ы ң* тіршілік әрекеті, морфобиологиялық және этологиялық бейімделу қасиеттері де түрліше болады (Қаз. тілі термин. Биология). *З о о ф а г т а р д ы ң* ас қорыту жолы өсімдіктермен қоректенетін түрлерге қарағанда қысқа болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗООХОРИЯ [грек. *zoon* – жануар, *chōrēō* – таратамын] з а т. г е о ғ р. *Өсімдік жемістері мен тұқымдарының, жеміс-жидегі мен спораларының жануарлар арқылы таралуы. Зоохория* өсімдіктер мен жануарлардың белгілі бір топтарының сабақтас эволюциясының (коэволюцияның) нәтижесі (ҚҰЭ). *З о о х о р и я н ы ң* жануарлар терісіне, түгіне жабысып таралуы – эпизоохория; азық қоры түрінде таралуы – синзоохория; өсімдіктер тұқымының құмырсқалар арқылы таралуы – мирмекохория деп аталады (ҚҰЭ).

ЗООЦЕНОЗ [грек. *zoon* – жануар, *koinos* – жалпы] з а т. з о о л. *Негізінен бір биоценоз құрамына жататын, бір-бірімен өзара байланысты әрібір-біріне тәуелді жануарлардың жиынтық тобы. З о о ц е н о з* – биоценоздағы тіршіліктің құрамды бір бөлігі (Қаз. тілі термин. Биология). Кейде *з о о ц е н о з* (теңіздердің терең қабатында, үңгірлерде) өз алдына жеке

жиынтық топ құрайды, ондай *з о о ц е н о з д а* жануарлардың көптеген ұрпақтары болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗООЦИТ [грек. *zoon* – жануар, *caedere* – өлтіремін, жоямын] з а т. х и м. *Ауылшаруашылығына зиян келтіретін омыртқалы жануарларға, негізінен кемірушілерге (родентицтер), оның ішінде егеуқұйрықтар (ратицидтер) мен құстарға (авиацидтер) қарсы қолданылатын химиялық зат. З о о ц и т т е р* түрлі химиялық топтарға жатады, олар, көбінесе, жануарлардың ас қорыту органдарына әсер ететін химиялық қосылыстар (мырыш фосфиді, глифтор, зоокумарин, ратиндан т.б.) (ҚҰЭ). *З о о ц и т т е р д і* сақтау, тасымалдау ережелерін және оны қолдану кезіндегі сақтық шараларын бұлжытпай орындау керек (ҚҰЭ).

ЗОР¹ з а т. ж е р ғ. *Әл-құш, қуат.* Чікірттенгеннен бері *з о р ы* м азайып, әлсіреп жүрмін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗОР² с ы н. **1.** *Ірі, ұлкен, дәу.* Қара сұңқардың ең *з о р л а р ы н ы ң* тұрқы 50-55, ең кішілерінікі 45-50 см. Салмағы 800-1200 грамға дейін барады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). – Е, балам, қазір ондағыдай *з о р* атан қайда, ондағыдай ұзын құрық қайда (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Кез келді келе жатып *з о р* қышлаққа, Бір үйге барды қайыр сұрамаққа. «Ата-анан аруағы үшін бір нан бер» деп, Мұнайып келіп тұрды есік жаққа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сүйіншіні берді бүгін кім кімге, Өрге ұмтылып, Өлендетпеу мүмкін бе?! Зәулім биік, *з о р* мұнара орнады, Беу, мүсінші! Беу, сәулеткер, іркілме (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Мықты, күшті.* *З о р* дұспаннан қандай сақтансаң, ұсақ жаудан сондай сақтан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Мықты, күшті нәрсе, адам т.б.* Тапқанын ұқыпсыздар тонатады, Егерде жігіт болсаң *з о р* атағы. Әркімдер оқ атады жүрегіне Бұғып кеп, бұғынбай кеп оқ атады (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Студент кез елге жетсем қаладан, Сәлем бер деп сыбырайтын жан анам. Қуанушы ем ақ батасын ардақтап, Ақыл, ғибрат алғандай *з о р* данадан (К.Салықов, Жезкиік). Бұл ақыл, ғылым – екеуі де өзін зорға есептемекті, *з а л ы м д ы қ т ы*, адам өзіндей адамды алдамақты жек көреді (Абай, Тол. жин.). Түсер ме есі дұрыс күндіз торға?! Ақылың жоқтығынан қалдың сорға. Мысалы мені алдап еш уақытта, Тор түгіл, түсіре алмассың онан *з о р ғ а* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өзіңнен *з о р ғ а* жол бер (Мақал-мәтел). Мінген ат ақалтеке құмай торы, Қамыстай қос құлағы, жылқы *з о р ы*, Әніне әріптестің шырқап салсам, Тау-тастың жаңғырады ылди-өрі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жамандар өзін-өзі *з о р ғ а* балар, Бір өзінен басқаны төмен санар. Жаксылар ағын судай, асқар таудай, Жаймалап

кайда жақсы орын алар (Шал ақын, Өлеңд.).

3. Ерекше, айрықша, орасан. Болмашы боранға, жауын-шашынға, топтанған бұлтқа, ауысқан желге, керек десе, жаңа айдың қалай туғанына шейін қазақтың *з о р* мағына беруі әшейін еріккеннен тапқан ермегі емес, қыстың ауыр я жеңіл өтуінен тіршілігі өзгертін, жеңіл болса құт, ауыр болса – жұт болатындығын байқаған тәжірибеден шыққан нәрсе (М.Дулатов, Шығ.). Сондықтан пайдасына ортақ болып отырып, шығынына жоламауымыз *з о р* кемшілік, үлкен ұят (М.Дулатов, Шығ.).

4. а у ы с. с ө й л. Қатты, ауыр. Олар алаңсыз оқын, белгілі бір медресені бітіргеннен кейін елге шығып мұғалім болмаған соң, қазақта белгілі оқу жылының жоқтығы сол, мұнан *з о р* зиян бар (М.Дулатов, Шығ.). Дос-жарын жиып, Мұжық жәрдем сұрады: «Қайғымды, – Мұжық айтты, – шағам, жұртым! Сендерден жақын кімді табам, жұртым! Ұшырап *з о р* қазаға – жайым мынау!» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Есімде сол кеш... Екінді. Болғандай бір *з о р* қаза. Оқып жатқан секілді Бүкіл қала жаназа (Ғ. Қайырбеков, Көксадақ). Ол да маған ұмтылды, Арыстандай жұлқынды. Сойылымен сілтеді, Басыма *з о р* күн туды (О.Шипин, Дастан.). *З о р* қайғыға душар болдың арылмас, Енді Көңбай сорлының Сүйегін де өкелер жан табылмас (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ағыны *з о р* ағалық үгітімнің, Қостау тапсын актүйғын жігіт үлгің. Королі бол нарықтың халқым сүйген, үлкені сол тілеген үмітімнің (К.Салықов, Жезкиік).

5. а у ы с. Көп, мол. Балауса едің балбыраған балдырған, Өзгеге салқын Жүректі жеңіл жандырған. Бір көрудің *з о р* бақыты бар дейді, Жүйіткіп бір өтпіп алдымнан, Бейнеңді естен қалдырман (К.Салықов, Жезкиік). Ерлерім – үздік өренім, Көрсетті көпке өнерін; Аяқтап болып *з о р* істі, Тудырды шаттық жеңісті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

6. а у ы с. Қатты шығатын, ащы (дауыс). Құстардың ішінде дауысы *з о р л а р ы* да бар (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). «Асуда әлдеқандай болармыз?» – деп, Жар-досқа бұл – наз-күйірге күңкілдей-ақ. Ауыр күн мұнан артық не болады, *З о р* дауыс – саһардағы сұңқылдай-ақ? (О.Шораяков, Шайыр). Жүріп кетті ол сермеді де қолды бір, Тағы естілді дала жақтан *з о р* дүбір, Тұрмын тыңдап, тағы естілді таныс ән, Гүл теруге келген достар болды бұл (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бағасы алтыннан зор. Қымбат, бағалы. *Бағасы* әр сөзінің *ал тыннан зор*, Көп айтты оқығандар болмас деп қор. Арнаған балаларға өлеңінде Тоқтау жоқ өнерліге ашық деп жол (О.Шипин, Дастан.).

Дәмесі зор. *Үміті үлкен, қатты дәмелі.* Ой, есер неме, Құлтайжаннан *д ә м е с і з о р*

өзінің (Шағын пьеса). *Д ә м е ц з о р* екен. Қандыөзектің аузына қақпан құрылғалы қашан (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). *Д ә м е м* де *з о р* үлбіреген гүліңнен, Оны сенен қаламадым бүгін мен. Қажетінді аша алмасам егерде, Қиып таста көктетпей-ақ түбімнен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Токтар заң институтына түсе алмаса да, прокурорлықтан *д ә м е с і з о р* еді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Боран да қалмады бір қыр соңынан, Қылжақтап келе жатыр қарт ант ұрған, Дегені болмаса да *д ә м е с і з о р* соқтығып, етеді көп ыржаң-ыржаң (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Жанына зор келді. *Ауыртпалық түсті, күш келді.* Байғұс-ау, соншама өзінді-өзің азаптап не *жа ны ң а з о р к е л д і* (С. Байжанов, Жастық шақ).

Зор болды. *Артық болды, асып түсті.* Жоғалды ойын-күлкі, сауықтары, *З о р бол ы п* аурудан қауіптері. Қасқырлар қойға тимей, ораза ұстап, Жай жүрді түлкі жемей тауықтарды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Күнінде артықша туған жігіттер, Жарысқа салмай кім тастар. Елінде жақсы жігіттің Алыста даңқы *з о р бол а р* (Шал ақын, Өлеңд.). Мен саған қор болмағын, *з о р бол* – дедім, Көреген көсем елім, көргенді елім. Бәрі де өзіндікі отым болса, Бәрі де өзімдікі кеудемдегім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Зордан емес, қолдан. *Біреудің затын, иелігін, меншігін күш көрсетіп тартып алу емес, ақысын беріп, ризашылығымен алу.* Биыл күзде Жәдіктің бір қыстауын алып едім, айыбым сол дейін десем, *з о р д а н емес, қолдан*, екі-үш қысқа майын төлеп, малын беріп алмап па едім (К.Сегізбаев, Беласқан).

Зордың күшімен. *Әрең-әрең, зорға дегенде.* Барар жерге *з о р ды ң к ү ш і м е н* жеттік (Б.Момышұлы, Офицер.). Су бетінде шашы ғана жайылып, өзеннің ортасына барып қалған балаға Максұт *з о р ды ң к ү ш і м е н* жетті (М.Сүндетов, Балық аула.). Күлқадишаның көзі Рақымның көзімен кездесіп қалғанда, менің ішімде де у жалағандай боп, өзімді-өзім *з о р ды ң к ү ш і м е н* ұстадым (Ж.Мұзапбаров, Каби қарт.).

Зор жоқ. *Зорлық жоқ.* Білсем айтайын, білмесем, *з о р ж о қ* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Зор көкірек [зор кеуде]. а) *Менмен, тәкаппар; өркеуде.* Менменсіген *з о р к е у д е* Қиыр жүріп кете алмас, Аспанменен өте алмас, Алдындағы жолығар Құдайдың құрған тезіне (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). *З о р к е у д е* адамзаттың айланына Көнбей бүгін күшімді көрсеткенмін. Екі езуім көпіріп, айғайласам, шын құтырсам, шың-тасты тербеткенмін (Абай, Тол. жин.). ә) *Үлкен жүрек, үмітті кеуде.*

Тоқтамады, тұрмады, Кетті ортадан асылым, Төкашпар, *з о р к ө к і р е к т і* көтере алмай басылдым. Тиянағым, тұрлауым, Енді кімге асылдым? (Абай, Тол. жин.). Бір дәурен кемді күнге – бозбалалық, Қартаймастай көрмелік, ойланайық, Жастықта *к ө к і р е к з о р*, уайым жоқ, Дейміз бе еш нәрседен қорғаналық (Абай, Тол. жин.).

Зор қылды. *Қастерледі, көтерді; өсірді.* Жасқанып, қорқып, Жорғалап, жортып Именсе елің, баптанбақ. Қарғағанын жер қылмақ, Алқағанын *з о р қ ы л м а қ* (Абай, Тол. жин.). Өзгені ақыл-ойға қондырады, біле алмай, бір Төңірі болдырады. Талып ұйықтап, көзіңді ашысымен, Талпынып тағы да ойлап *з о р қ ы л а д ы* (Абай, Тол. жин.). Жеткізбе, жел өтінде жетемді алсам, Бермей қой, берекесіз бекер жансам. Қор қылма бақталастар алдында да, *З о р қ ы л м а!* Зорлық, іспен кетер болсам (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Зор өтті. *Зорықты, күш түсті.* Оның ауруын доғдырлар миына *з о р ө т к е н* деп тауыпты ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Зор салды. *Бар күшін сарп ете жұмсауға мәжбүрледі, шектен тыс нәрсені талап етті.* *З о р с а л м а с ы н* жолбарысқа, Мінемін көшке көк қасқа, Салайын қамшы жамбасқа (Батырлар жыры). Кейбір құсбегілер мұндай құстарды әдейі ауызға ала мадақтап, оны текті құс санатына қосады да, «Тапсаң орды сал, таппасаң *з о р д ы с а л*» деп мәтелдейді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Зор тұлғалы. *Үлкен денелі, дәу, еңгезердей.* Ол барлап тұр Болашаққа жол біліп, Көкірегіне ар-намысшыл толды үміт. Біздің тұңғыш ғарышкерден аумайды Сұңғақ бойлы, *з о р т ұ л ғ а л ы* сол жігіт (К.Салықов, Жезкиік).

Зор тұтты [санады]. *Артық көрді, мығым санады.* Менсінбеуші ем наданды, Ақылсыз деп, кем тұтып. Түзетпек едім заманды. Өзімді тым-ақ *з о р т ұ т ы п* (Абай, Тол. жин.). Өзіңді *з о р т ұ т п а*, өзгені қор тұтпа (Мақал). Өзімді-өзім *з о р т ұ т п а й м ы н*, Ешкімді де қорқытпаймын. Пейіл дайын пейіліңе, Мейір дайын мейіріңе (С.Сейітов, Сенем саған).

Зор шықты. *Мықты шықты, асып түсті.* Өзіңнен *з о р ш ы қ с а*, екі көзің сонда шығар (Мақал-мәтел). Өзіңнен біреу *з о р ш ы ғ ы н* Тартып алса қайтер ең, Басындағы панаңды (І.Кәрібаев, Танд. шығ.).

Одан [бұдан, мұнан] зор. *Бәрінен де асып түсетін, бұдан да артық.* Ол бас *о д а н д а з о р л а р д ы* көрген бас қой (С.Сейфуллин, Шығ.). Тез айт, әйтпесе *б ұ д а н д а з о р д ы* көресің (К.Тоқаев, Көмескі із). Сендер әлі *м ұ н а н д а з о р ы н* естіген жоқсындар (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Орасан [өте, аса] зор. *Айтарлықтай, тіпті ерекше.* Осында жұрт тындырған қыруар істерге жұмсалған қайрат, төгілген тер *о р а с а н з о р* («Егемен Қазақстан»). Ауаның табиғатта атқаратын ролі *ө т е з о р* (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.). Суда жүзе білудің маңызы *а с а з о р* (Б.Елқондиев, Жүзу.).

ЗОР³ с ы н ж е р ғ. *Тамаша, әдемі.* Мына палтон өзіңе құйып қойғандай *з о р* екен (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ЗОРАЙ= е т. 1. *Үлкею, ұлғаю.* Білім-ғылымды көбейтуге екі қару адамның ішінде: бірі – мұлахаза қылу, екіншісі – берік мұхафаза қылу. Бұл екі қуатты зорайту жаһатінде болу керек. Бұлар *з о р а й м а й*, ғылым зораймайды (Абай, Тол. жин.). Талап әрбір балада бар, оған талас қылуға болмайды. ...Жан қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескере, күтіп айналдырса, *з о р а д ы* деді (Абай, Тол. жин.). Ағынмен су *з о р а я р* деген қайда? Мұндай сөз хабарында жоқ па, надан? *З о р а й ы н* болдым Өзен аққанымен Сендей боп текке қарап жатпадым мен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Зияратқа әр жерден халық көп келетін болған соң, ол жерде сауда ашылып, кішкене қышпақ бірте-бірте *з о р а й ы н* шаһарға айналады (М.Дулатов, Шығ.). *З о р а й ы н* ақырында өзен болып, Суынан пайдаланар тамам халық. Менімше, мұнан мұрат, мағына сол, Көсіп қыл, жалқауланбай, талапты бол (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Күшею, үдей түсу.* Қорқыныш туып, *з о р а й ы н*, күшті қолдарды кісендеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Сезімінің *з о р а й ы н*, азаймағы – Қандай түрде болғаннан оның төні. Қайда барса ол өзін «өзім» дейді, «Өзім» деп денені емес, жанды айтқаны (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаралылардың зарлаған даусы *з о р а й д ы* (Д.Досжанов, Жібек.).

ЗОРАЙҒАНДЫҚ з а т. *Ұлғайғандық, артқандық.* Еңбекшілер әдебиетінің мәнісі *з о р а й ғ а н д ы қ т а н* бұл әдебиеттің алдында қазір бір үлкен мәселе көтеріліп тұр (С. Сейфуллин, Шығ.).

ЗОРАЙТ= е т. *Үлкейту, ұлғайту.* Баяғы атақты Айса тумай тұрып, Криз деген хан болған дәурен сүріп. Өктемдікпен *з о р а й т қ а н* патсалығын Маңдағы нашар елдің бөріні қырып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Түймені түйедей ғып *з о р а й т а д ы*, Баяғы мұны тапқан һүнер дағы (М. Дулатов, Шығ.). **2.** *Күшейту, үдету.* Күзетші сарылған дауыспен дағдылы айғайын созып, *з о р а й т ы н* айтады (М.Әуезов, Қараш.). Сұлу қыз керіледі, қасын керіп, *З о р а й т т ы* мәжілісті Қасым көріп (Дастандар). Ғылымды үйренгенде, ...бахасқа бола үйренбе, азырақ бахас көңіліңді пысықтандырмақ үшін залалды емес,

көбірек бахас адамды түземек түгіл, бұзады. ...Ондай бахас хүсідшілікті *з о р а й т а д ы*, адамшылықты зорайтпайды, бәлкім азайтады (Абай, Тол. жин.). ...Жанның жибили қуаты дүр, бірі ұмытпастық жақсы нәрседен көңілге жақсы әсер хасил болып жаман нәрседен көңілге жаман әсер хасил болу секілді нәрселер. Бұл қуаттар әуелде кішкене ғана болады. Ескеріп баққан адам үлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын *з о р а й т а д ы* (Абай, Тол. жин.).

ЗОРАЙТҚЫШ з а т. *Ұлғайтқыш, үлкейткіш құрал*. Ол жерден күшейтіліп шығып, дыбыс *з о р а й т қ ы ш т а* дыбысқа айналады (М.Бекбауов, Көгілдір.).

ЗОРАЙТУ *Зорайт етістігінің қимыл атауы*. Менің ниетім Қазақстанның білім көлемін *з о р а й т у* (С.Сейфуллин, Шығ.). Білім-ғылымды көбейтуге екі қару адамның ішінде: бірі – мұлахаза қылу, екіншісі – берік мұхафаза қылу. Бұл екі қуатты *з о р а й т у* жаһатінде болу керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды (Абай, Тол. жин.).

ЗОРАЙТЫҢҚЫРА= е т. *Ұлғайтыңқырау, үлкейтіңкіреу*. Бәлкім, біз *з о р а й т ы ң қ ы р а н* айтып отырған болармыз («Қаз. әдеб.»).

ЗОРАЙТЫҢҚЫРАУ *Зорайтыңқыра етістігінің қимыл атауы*.

ЗОРАЙЫҢҚЫРА= е т. *Үлкейе түсіңкіреу, ұлғайыңқырау*. Бидай өнді, ат жақтылау келіп, бұл кезде *з о р а й ы ң қ ы р а н* еті қашқан Қарашаш өте жылы адам (С.Бегалин, Уақыт.).

ЗОРАЙЫҢҚЫРАУ *Зорайыңқыра етістігінің қимыл атауы*.

ЗОРАҢ с ы н. ж е р г. *Ірі, үлкен, денелі*. Әжем де қапсағай денелі, *з о р а ң* адам ғой. Бірақ бұл күнде қартайып, шөгіп кеткен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Ол кісі *з о р а ң* адам болатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗОРАТ з а т. ж е р г. *Шабылған шөптің, орылған егіннің үйіндісі*. Бір *з о р а т* үш-төрт арба болады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Анау *з о р а т т а ғ ы* тарылар августың 28 күні орылған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *З о р а т т ы ң* көлемі скырдыдан кіші болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *З о р а т т а н* шөп алып кел (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Сол жолы шабылған шөп үш-төрт *з о р а т* болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗОРАУЫЗ з а т. з о о л. *Балық түрі*. Осы отрядтың танабалықтар отряды тармағына жататын шаутана және *з о р а у ы з* балықтары аквариумда жақсы өседі (Қ.Қайымов, Суасты.). *З о р а у ы з* – жыртқыш балық, кейде тіпті өзінен үлкен балықтарды да жемге жаратпақшы болады. Сондықтан басқа балықтармен бірге ұстау өте қауіпті (Қ.Қайымов, Суасты.).

ЗОРАЮ *Зорай етістігінің қимыл атауы; ұлғаю, өсу, арту*. Әлі де болса біздің тілек: білім

кеңесінің көлемінің *з о р а ю ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). Бірақ мұның *з о р а ю ы* сотқа тартылып тұрған Бейлис атты бір еврей болып көрінсе де, асылында, дүниедегі күллі еврейлер сотқа тартылғанға есеп болып тұр (М.Дулатов, Шығ.). Міне, осы асқазанның *з о р а ю ы н а* қарай балаға берілетін тамақ мөлшері де зорайып отыруға тиісті (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЗОРҒА ү с т. *Әрең, әзер; зордың күшімен*. Әнмен айтып балаңдығын, пәктігін, Көктем де өтті *з о р ғ а* басып аптығын. Күнде баққа қыдырғаным не керек, Сен қасымда болмаған соң, шаттығым (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сезімге серлің от өріп, Кеудемде ыстық толды ағын, Мен тұрмын *з о р ғ а* көтеріп Толқыған ойдың салмағын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Әрі-бері жатты дағы, ұйықтап қалды, Шаршаған ғой, күн шыға *з о р ғ а* оянды. Қараса, басқа айдаһар жоғалыпты, Өзі шапқан таныды айдаһарды (Абай, Тол. жин.). Сыналмайды ер жігіт Ерте тұрып, кеш жатып, Күнара *з о р ғ а* нәр татып, Қабағы әбден қатпаса. Аңсыраған қыранға – Айнадай болар жер-дүние – Аспанда ұшып қалықтаса, Еңбексіз тапқан дүниенің, Қадірі болмас кісіге, Жоқтықтың зарын тартпаса... (Базар жырау, Шығ.).

Зорға дегенде. *Әзер-әзер, әрең дегенде*. Ауылымызға *з о р ғ а д е г е н д е* жеттік-ау әйтеуір («Қаз. әдеб.»).

ЗОРДАН ү с т. с ө й л. **Зорға**. Мен аяғымды балға түскен шыбындай *з о р д а н* басып келемін (Ол күндер.). Басынан ұшып кеткен тымағын *з о р д а н* қуып жетіп ұстап, артына қараған еді (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Бір он келі ұнды *з о р д а н* алдым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Машина болмай қаладан *з о р д а н* келдім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗОР-ЗОБАЛАҢ з а т. *Қиын-қыстау жағдай, ауыртпалық*. Енді ондай *з о р -з о б а л а ң ы ң* бетін әрмен етсін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗОР-ЗОР ү с т. *Үлкен-үлкен, көп-көп*. Тамам баксы, қариялар, әлгі келген ұлықтар жабыла қаламға жабысып, әлденеше күндер заң жазып, *з о р -з о р* қырық кітапқа әлденеше жүз бапты закон жазды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ЗОРЛА= е т. 1. *Қиштеу, қинау, ырқына көндіру*. Достық, қастық қолынан Екеуі де келе алмас Біреу айдап *з о р л а ғ а н*. Балаң өдеп біле алмас Сабақ алмай молдадан. Би кеңесі келіспес Үлгі көрмей ордадан (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Мынау азған қу заман Қалыбында тұрмайды, Біреу басты қорлайды... болмаған соң Жылауына *з о р л а й д ы* (Абай, Тол. жин.). – Қорлаймын һәм, балам, *з о р л а м а й м ы н*, Тесілген күні бойы сені аяймын. Химия ғылымын білуші ем, үйретер ем, Мысты

алтын жасаушы ем, алдамаймын (Абай, Тол. жин.). Олардың орнына Жәңгір қыр жігіттерін *з о р л а п* айдаатып жіберген (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). **2. а у ы с.** *Әйелдің намысына тию, қиып алу, қорлау.* Қазіргі заман – бостандық заманы, енді бұрынғыдай әйелді ешкім *з о р л а й* алмайды (М.Дулатов, Шығ.). Ақ әскерлері жақсы ат болса тартып алып, әйелдерін *з о р л а п*, әйтеуір білгендерін істеп келеді (А.Нұрманов, Құлан.). Әйелді *з о р л а п*, ерді ұстап, Қара сайға жол тартты. Наурызым ағаш қасында, Барып сонда ол жатты (О.Шипин, Дастан.).

ЗОРЛАН¹ = е т. *Қиштеу, өзін-өзі қинау.* Асқа зауқы жоқ, сонысын сездірмей етті *з о р л а н ы п* жеп отыр (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Ыдыс-аяқтарын қойып жатып, бет ұшы қызарып, *з о р л а н ы п* езу тартады (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ә, солай ма? – деп *з о р л а н а* езу тартты Бүйі хан, – Ендеше, бұл құр қалмайды ұлы ханның сыйынан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кіргендей бір топ адам баса-көктеп: «Түскені бұл кісінің қашан еді?» деп, Сұраған біреу сөзін естіп қалып, *З о р л а н ы п* кірпігімді ашам ептеп (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

ЗОРЛАН¹ = е т. *Үлкею, ірілену.* Ойланып тұрсың, толғанып, Толқу бар бұйра шашыңда. Барады түлған *з о р л а н ы п*, Ғасырды аттап, ғасырға (К.Салықов, Жезкиік.).

ЗОРЛАНУ *Зорлан етістігінің қимыл атауы; қорлану, қиналу.* Бірақ амал не, ықыласың аумаған сезімге *з о р л а н ы п* д а н қиыны жоқ екен (К.Асанов, Сағыныш).

ЗОРЛАНУШЫЛЫҚ з а т. *Өзін-өзі қиштеу-шілік, зорланғандық.*

ЗОРЛАНЫҢҚЫРА = е т. *Зорлана түсу, қиналыңқырау.* Ендеше оның жаман суретші болғанының өзі жақсы – деп *з о р л а н ы ң қ ы р а п* күлді (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ЗОРЛАНЫҢҚЫРАУ *Зорланыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ЗОРЛАНЫС = е т. *Зор боп көрінісу, батырсу, қишейісу.* Батырлар апырақтап, *з о р л а н ы с ы п*, Қамады қалың әскер қорланысып, Өрлігін кербез шыңның енді байқап, Үндемей хан да тұрды зор намыс қып (С.Сейфуллин, Шығ.).

ЗОРЛАНЫСУ *Зорланыс етістігінің қимыл атауы.*

ЗОРЛАП-ЗОМБЫЛА = е т. *Қиш көрсету, қинау, зорлық жасау.* Жә, михнат дей берме, кемпір. Ешкім бізді *з о р л а п-з о м б ы л а п* жүрген жоқ (Ф.Оразаев, Басты.). *З о р л а п-з о м б ы л а п* алып барған қыз, әрине, қатын болмайды («Айқап»).

ЗОРЛАУ¹ с ы н. *Зорырақ, үлкенірек.* Сіздің қартаңыздағы жағдайдың көлемі менің дәрежеменен *з о р л а у* көрінеді, түсіндіріп

көмектесуіңізді сұраймын (Б.Момышұлы, Москва.).

ЗОРЛАУ² *Зорла етістігінің қимыл атауы.*

1. Зорлық көрсету, қиштеу, ырықсыз көндіру. Әлгі *з о р л а у*, қинау деген осыдан шықпай ма (Р.Токтаров, Ертіс.). Қайда жүрсе де осы бір *з о р л а у* қыр соңынан қалмай жүр-ау (К.Қазыбаев, Ызғар). Мен адам болғандықтан, өзі қызығып, Бақыт, дәулет жүрмеген соң соңыма еріп, Несі бақыт сүймейтін бір сұлуды, Сатып алып, өзімді жүрсем теліп?! «Құшақта, сүй!» – деп *з о р л а у*, көріп отырып Ататындай көздерін берілсе ерік?! Несі бақыт сол байлық қылмаған соң Сұлу бір сүйетіндей жүрегі еріп?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2. п с и х.** *Жәбірленушіге қиш қолдана отырып немесе оны қолданбақшы болып қорқытып, қауіп төндіріп немесе оның дәрменсіз жағдайын пайдаланып, жыныстық қатынас жасау.* *З о р л а у* әрекетінің қоғамдық қауіпті қылмыс түріне жататындығын бұл қылмыстық әрекеттің зорлықшыл сипаты, көбінесе жәбірленушінің денсаулығына елеулі түрде нұқсан келтіретін тән әрі жан зардабында жатыр (ҚҰӘ). *З о р л а у* – адам құқығы бұзылуы жиі ұшырасатын, қоғамдық тәртіп сақталмайтын қоғамда, зияты мен жалпы мәдениеті төмен адамдарда көбірек ұшырасады (Қаз. тілі термин. Педагогика). *Зорлау* – өзінің физиологиялық зауқын қанағаттандыруды қарсы жыныс өкіліне, оның келісімін алмай, күш қолдану арқылы жүзеге асырудан көрінетін, құқыққа қарсы, адамгершілікке жатпайтын, теріс қылық (Қаз. тілі термин. Психология.).

ЗОРЛАУШЫ з а т. **1. Зорлық жасаушы, қиш көрсетуші.** Мылтықты *з о р л а у ш ы ғ а*, қорлаушыға кезеп өлуге бекінген кезде мына сұм алдап, арбап алды (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). *З о р л а у ш ы* жиенімен қоса, зорлатушы Мұқтарды сотқа тапсырам (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). **2. п с и х.** *Жәбірленушінің келісімінсіз қиш көрсету арқылы физиологиялық зауқын қанағаттандырушы.* *З о р л а у ш ы* толығымен өзінің физиологиялық қажеттігінің жетегімен әрекет етеді, адамның құқығымен, арымен, қадірімен санаспайды. Зорлаушының зорланған адамды «сүйетінінен» сондай әрекетке барды дегеніне сенуге болмайды (Қаз. тілі термин. Психология.).

ЗОРЛЫҚ з а т. **1. Қиянат, зәбір, өктемдік.** Малыңды жауға, Басыңды дауға Қор қылма, қорға, татулас. Өтірік, ұрлық, Үкімет *з о р л ы қ* Құрысын, көзің ашылмас. Ұятың, арың оянсын, Бұл сөзімді ойлансын (Абай, Тол. жин.). Адамға адам бенде боп Аузына қарап бағынар. Өз басын ешкім дейтұғын, Нашарларды бас салып Қасқырдай талап жейтұғын *Зорлықпен* алған

жары бар, Қызды бөліп анадан, Ұлды бөліп бабадан Талайды өстіп қылған зар (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Қиянат істеймін, *з о р л ы қ* саған, Бейшара, қорқып, енді болмашы алаң! Жігіттің қас-қабағын қайтарма деп, Айтушы еді бұрынғы ата-бабам (Ә.Найманбаев, Шығ.). Адамшылық қасиеті аяққа басылады, *з о р л ы қ*, қорлық дегеннің шет-шегі болмайды (А.Байтұрсынов, Жаңа низам). **2. п с и х.** *Өзінің материалдық немесе рухани мүддесін заңға және моральдық қалыптарға сыймайтын жолдармен қанағаттандыру бағытында жасалатын әрекет немесе әрекеттердің жиынтығы.* Материалдық *з о р л ы қ қ а* біреудің ақшалай қаражатын, затын, мүлкін, үйін, көлігін, еңбегін және т.б. пайдалану, сіңіріп кету жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика). Рухани *з о р л ы қ қ а* адамды рухани езгіге түсіру, намысына тию, қадірін кетіру, көпшілік алдында беделін түсіру, шығармашылық еңбегіне қиянат жасау, сезімін қорлау сияқты әрекеттер жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3. қ ұ қ ы қ.** *Бір адамның екінші бір адамға оның жеке басына тиіспеушілік құқығын бұзатын тәни және психикалық ықпалы. Зорлық* мән-жайға (қылмыс айрықша қатыгездікпен немесе жәбірленушіні қорлап азаптаумен жасалғанда), қылмыстың жасалу тәсіліне (мысалы, кісі өлтіру, әуе кемесін айдап әкету) не қылмыс құрамын айқындаушы белгіге (мысалы, зорлау кезінде) қарай жауаптылықты ауыратуы мүмкін (ҚҰЭ).

Жан азабын шектірген зорлық. *қ ұ қ ы қ.* *Жәбірленушінің қарсылық көрсетуіне, өз құқықтары мен мүдделерін қорғауына деген ерік-жігерін жасыту үшін қорқыту, өлтіремін деп қоқан-лоққы жасау жолымен адамның психикасына әсер ету. Жан азабын шектірген зорлық* жүйке ауруына немесе, тіпті, жан ауруына ұшыратуы мүмкін (ҚҰЭ).

Зорлығы өтті. *Тізесі батты, қорлығы өтті.* Мынаның *з о р л ы ғы өтт*і. Бұл қорлыққа шыдап кете алмаймыз, кетеміз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Зорлық жасау [істеу]. *Қысым жасау, күш көрсету.* Қалай өтсе күмістің есімімен, Үйреніппіз қарауға кешіріммен. Соның бәрі асылдың аздығынан, Азға *з о р л ы қ ж а с а у д ы ң* кесірінен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қылыш алсаң қолыңа, Біреуге *зорлық істеу-ге*, Біреудікін тартып ап, Өзіндікін күштеуге (Дулат Бабатайұлы, Замана).

Зорлық көрді. *Біреуден қысым көрді, зәбір-жапа шекті, қор болды.* Қайырлы патша ағзам панасында Күн кешірдік ел-жұрттан *к ө р м е й з о р л ы қ* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Мұңлы үшін, жанын отқа салады екен, Қасына

әскер ертіп алады екен. Бір жерде *зорлық көр-ге н* жас бар десе, Ерінбей әдейі іздеп барады екен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен түсімде *з о р л ы қ к ө р д і м*, қорлық көрдім ғаламат Бір таныс қол соғып өтті әлдекімді паналап, Зұлымдықтың жасырынып келетіні жаман-ақ, Иығымнан ұшқан басым көкірегімнен домалап, Бара жатты атамекен Ақжайықты жағалап, Жүрегімнен аққан қанға боялыпты бар алап (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бір торғай *з о р л ы қ к ө р і п* тұрымтайдан, Таяныш таба алмапты қырдан-ойдан (С.Дөнентаев, Шығ.).

Зорлық қылды [етті]. *Қысым жасады, күш көрсетті, қинап, қорлады.* Елдің өңшең мұңдары. Қиянат, *з о р л ы қ қ ыл ғ а н ы.* Жақыны тартып шырғаны, Жаттың болып құрбаны (Ж.Аймауытов, Шығ.). Патшаның ханымына *қ ыл д ы з о р л ы қ*, Зорлықта мұнан үлкен бар ма қорлық? Ханымы патшаның күңкілдейді: «Мырзаның қатынына қатын болдың!» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жуаны *қ ы л а д ы з о р л ы қ*, Момынның көргені қорлық. Теп-тегіс қулық пен ұрлық, Ал енді қайтіп ел болдық? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әлдекімге өздері тізесін батырып, *з о р л ы қ қ ыл м а с а*, бұл өңірдің бірде-бір қазағы өз бетімен бұл топқа келіп соқтыға алмастай (М.Әуезов, Шығ.). Қапыда өткен дүние-ай, халқымның көрген қорлығы, хандардың *еткен зорлығы* (Махамбет, Өленд.).

Зорлық салды. *Күш көрсетті, қысым жасады.* Ал сөйлесін тіл мен жақ, Тындасын халқым құлақ сап. Бұрынғы өткен заманда Бай мен ханда барлық бақ, Жүреді екен сол күнде Нашарларға *з о р л ы қ с а п* (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Тән азабын шектірген зорлық. *қ ұ қ ы қ.* *Адамның ағзасына тікелей әсер ету; ұрып-соғу, денесіне зақым келтіру, түрлі тәсілдермен азаптап-қинау т.б. Тән азабын шектірген зорлықтың* салдарынан жәбірленушінің денсаулығына зиян келуі мүмкін (ҚҰЭ).

ЗОРЛЫҚ= *е т. Күшею, зорлану.* Күшті таптың ыңғайы қылмысқа жоқ, Мүбәда әкім болсам егер мен де. Бір сағат та қыла ма мені әкім, Болыса бастасам мен күші кемге? Әкім деген – күштіге шоқпар деген *З о р л ы ғы н* істегенде күшсіздерге (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ЗОРЛЫҚ-ЗОБАЛАҢ *з а т. Қорлық-зәбір, қауіп-қатер, азаптау-қинау.* Жыр жүйріктерінің бар күдіреті, бар қабілеті ел-жұртының санасын оятуға жұмсалды. Олар қауіп-қатерді, *з о р л ы қ-з о б а л а ң д ы* алдын ала ескертті, зардаптарын күнілгері тайға таңба басқандай етіп айтып берді (ҚҰЭ).

ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ з а т. *Қиянат-қылмыс, зәбір-жапа*. Мұнда да байлық пен қайыршылық, *зорлық-зомбылық* пен момын көнбістік күн мен түндей қатар өмір сүреді екен (С.Жүнісов, Ақан сері). *Зорлықтың*-*зомбылықтың* бәрін тастап, Тимеді нашарына ұлықтары (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Зорлық-зомбылық көрді. *Зәбір-жапа көрді, азап шекті*. Әр жердің мұжықпен аралас қазақтары, егер көршілерімен тату бола алмай, жоғарыда айтылғандай *зорлық-зомбылық көретін* болса, ұлықтарға білдіріп қазақты мұжықтың жөбірінен құтқарып тоқтау салуын тілеу керек (М.Дулатов, Шығ.). Әлсіздердің күштілерден *көрген зорлық-зомбылығы* н а жаны төзбейтін (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ЗОРЛЫҚСЫЗ с ы н. *Зорлығы жоқ, зәбір-жапасыз, қиянатсыз*. Бай *зорлықсыз* күн көрген бе, бір күні екеуін жұртқа тастап көшіп кетеді (З.Шүкіров, Ғажайып.).

ЗОРЛЫҚШЫ з а т. *Қиянат жасаушы, құш көрсетуші, зәбір көрсетуші*. Тартыстың бір басында тірлік тауқыметін тартқан жас қыз, екінші басында жуандар, *зорлықшылар* (Р.Нұрғалиев, Құретамыр). Бір жағы бұрынғы *зорлықшы*, екінші жағынан ұры атанған Дүрімбайға ешкім болыспады (С.Шәріпов, Шығ.). Сондағы көпке айтқан қарттың сөзі: «Ұқсапты атасына ер мінезі. Мынау ит *зорлықшы* еді барып тұрған, Мардымып кеткен еді тағы да өзі» (О.Шипин, Дастан.).

ЗОРЛЫҚШЫЛ с ы н. *Қиянатшыл, әділетсіз, зорлық көрсеткіш*. Болыс, тілмаш, ауылнай, шабарман дегендерді, тағы түрлі «адам мінгендерді» Қартқожа *зорлықшыл*, жалмауыз, жан алғыш деп ұғынушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Елемесек, бір зиян келер» десе, Сонда сені көреді елдер теңдес, «Сен залым, сен *зорлықшы*» дегенменен, қарусыз, қарасөзден дөнеме өнбес (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Сайлау көп үшін берген нәрсе, көп пайдасын көздеп сайласа, яғни «мынау – халыққатынышты, пайдалы, зарарсыз адам, анау – бұзық, зарарлы, *зорлықшыл*, қиянатшыл адам», – деп тексеріп, таңдап сайласа, сайлау дұрыс өз мағынасында болғаны (А.Байтұрсынов, Жаңа нызам). Өрісте жүрген малын да, Үйін де, жақсы жанын да Күн көрсетпей тартып ап. Біреуге-біреу *зорлықшы* ыл Осындай бопты бір уақ (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

ЗОРЛЫҚШЫЛДЫҚ з а т. *Қиянатшылдық, қатыгездік, әділетсіздік*. *Зорлықшылардың* пен және қатыгездікпен сипатталатын қылмыстар: бір және одан да көп адамдарды өлтіру, мәйіттерді бөлшектеу және өртеу, ақша сақталатын орындарға, автокөлік жүргізушілеріне және азаматтардың пәтерлеріне

қарақшылық шабуылдар жасау саны артып келеді («Егемен Қазақстан»).

ЗОРМАН з а т. <лат. citellus fulvus> **1.** *Ірі сары тышқан*. *Зорман* егіннің сабағын қиып, дәнін ұясына тасиды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қазір танауының тесігі онан сайын саңырайып қатар қазылған *зорман* ініне ұқсатып әкеткен (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Жалғызаяқ жолдарда *зорман* ғана жортатын (С.Мәуленов, Жер нәрі). Көргендер де, Көрмегендер де арманда, Ертеде бір той болынты, ұлым, орманда. Қоқиғаз да, қарақұс та, қыран да, Қара аю да, күшіген де, жылан да, Қырғауыл да, қосаяқ та, *зорман* да, Бас қосыпты сол манда (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *з о л. Дене тұрқы 30–38 см-дей, арқасы қоңырлау, бауыры сарғыш ірі тышқан; сартышқан, келірушілер отрядының тиін тұқымдасына жататын ірі тышқан*. *Зорман* мамық терілі бағалы аң болғандықтан, кәсіптік жолмен ауланады (ҚҰЭ). *Зорман* құнарлы мал азықтық шөптерді, баданалы өсімдіктерді жеп, ауылшаруашылығына зиян да келтіреді (ҚҰЭ). *Зорман* – терісі қымбат аңның бірі (Х.Қыдырбаев, Дала).

ЗОРМЕНЕН ү с т. ж е р г. *Зорға, әрең*. Ол мұнда *зорменен* келді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗОРОАСТРИЗМ [ар. زرتشت] з а т. *Иран және Таяу Шығыс халықтарының арабтар жаулап алғанға дейінгі ескі діні*. Оның негізгі мәні – әлем жақсылық пен жамандық күресінен басталадымыс. *Зороастризмді* 7 ғасырдың орта кезінде ислам діні ығыстырып шығарды (ҚҰЭ). Манихейлік «Хуастуаунифт» дұғасын *зороастризм* мен буддизмге тән мәтіндерде кездестіруге болады («Жас Алаш»).

ЗОРСЫН = е т. *Өзін зор санау, мықтымысу*. Біреуге бас ұрып, *зорсынып*, Біреуге үстемсіп, қорсынып, Біреуді тең көріп менсініп, Біреуді өзімнен кемсініп, Тіпті мен көргем жоқ (Ө.Тәжібаев, Жартас). Құмырсқаны қорсынып, Өзін өте *зорсынып*, Тапап-тайпап кетем деп, Жермен-жексен етем деп (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ЗОРСЫНУ *Зорсын етістігінің қимыл атауы. ≈ Зорсынуын қарашы!*

ЗОРТАБАНДА = е т. *Ырыққа көнбеу, қасарысу*. Үсен ақын зорлық-зомбылыққа көнбей, *зортабанд* а п отырып алатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗОРЫҒУ *Зорық етістігінің қимыл атауы.*

1. *Шаршау, титықтау, болдыру*. *Зорығу* кезінде адамның басы ауырады, орынсыз ашушандық, асқа тәбет шаппау, ұйқының бұзылуы, енжарлық т.б. жағымсыз сезімдер меңдеп алады (ҚҰЭ). Шамадан тыс, ретсіз көп оқу, ұйқы режимін бұзу, дем алу тәртібін

сақтамау, жүйесіз жұмыс істеу т.б. *з о р ы г у - г а* әкеліп соқтырады (ҚҰЭ). Ретсіз көп оқып *з о р ы г у д ы ң* қажеті жоқ (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Шойынбас шоқпар сілтесіп, Қарақұстан көздейді Тайбурылдың сабылып, *З о - р ы г у ы н* көздейді (Манас). **2. п с и х.** *Қоректік заттардың жетіспеуі немесе шамадан тыс жұмыс атқару салдарынан ағзаның әлсіреуі.* *З о р ы г у* – тірі ағзаның тіршілік етуіне қажетті қоректік заттардың жетіспеуінен немесе ағзаның шамадан тыс көп жұмыс атқаруынан болатын әлсіреу және дене әрекетін жасауға күшінің жетпей қалу күйі (Қаз. тілі термин. Педагогика). Адамның *з о р ы г у ы н ы ң* сырын білу үшін, алдымен оның себебін анықтап алу керек (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ЗОРЫҚ= е т. **1.** *Шамадан тыс күш жұмсағандықтан әлсіреу, шаршау.* Еркектер *з о р ы г ы п* өлетін ауыр жұмыстарды әйелдер атқарып жүр (Б. Сокпақбаев, Өлгендер.). Шынымызды айтсақ, осы жердің өзіне *з о р ы г ы п* жеттік (А. Мекебаев, Жезтырнақ). Осы жерден қысылып Жау жағы бір *з о р ы қ т ы*. Тоғыз танкі өртеніп, Қырғынға фашист жолықты (Қ. Жапсарбаев, Сөйле.). *З о р ы г ы п*, жолда өліп қалатынымын, Алмасаң ауыстырып біраз жүкті (А. Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Болдыру, титықтау.* Семіз атты жын-тоғын бастырмастан жарысқа салып, албарынды болдырудан, мініс аттарының бағым-күтіміне жете назар аудармағандықтан денедегі зат алмасу бұзылып, *з о р ы г а* бастайды (Б. Қинаятұлы, Жүйрік жылқы.). Ел бүлігі Тобықты Көп пысыққа молықты. Қазақтың малын сапырып, Көп бөлеге шатылып, Кесапатқа жолықты. Өзінен шыққан жақсылар Түзей алмай *з о р ы қ т ы* (Абай, Тол. жин.). Жігіттер, ала көрме долы қатын, Оны алған бір жанжалға жолығатын. Біреуменен ұрысса жеңбей қоймас, Біреу түгіл бір ауыл *з о р ы г а т ы н* (Шалақын, Өленд.). Қабағы қалың ер жігіт – жалғыз оққа жолығып, Жолықса көңілі торығып, Астындағы назбедеу – Оясы толмай *з о р ы г ы п*, Сағағына жапанда Сары шыбын үймелеп, Ойдан қырға денесін Көкжал бөрі сүйрелеп, Халық үшін туған ерлердің Нешеуінің кеудесі – құба жонда қалған жоқ?! (Базар жырау, Шығ.).

ЗОРЫҚТЫР= е т. *Әлсірету, болдырту, шаршату.* Тым қатты айдаймын деп аттарыңызды *з о р ы қ т ы р ы п* алып жүрмеңіз (Х. Есенжанов, Көп жыл.). Бәрібір жеткізетін емес, құр атын *з о р ы қ т ы р ы п* алатын түрі бар (Т. Ахтанов, Боран). Қатын-баланың жақ жүнін үрпите, көзін іріңдете, иегін дірілдете, көлікті *з о р ы қ т ы р а*, арықты өлтіре көшеді (Ж. Аймауытов, Шығ.).

ЗОРЫҚТЫРУ *Зорықтыретістігінің қимыл атауы.* Оған жетемін деп астындағы атыңды

з о р ы қ т ы р у д ы ң қажеті жоқ (І. Есенберлин, Қатерлі.).

ЗОРЫМЕН ү с т. с ө й л. *Зордың күшімен, көп күш жұмсап.* Осы ақ саулыққа жем беріп, күтудің *з о р ы м е н* қыстан аман алып шықты (Б. Тұрсынбаев, Айнымас.).

ЗОРЫРАҚ с ы н. *Үлкенірек, дәуірек.* Ойласатын одан да *з о р ы р а қ* мәселе бар, – деп Жақыпбек әзілдеп қойды (М. Иманжанов, Менің махабб.). Ол бастықтан бұдан да *з о р ы р а қ* сөгіс күткен еді (М. Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

ЗУ е л і к. *Кенеттен зуылдап, зымырап тез өте шыққан қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Зу етті. *Көз ілеспей тез өте шықты, зуылдады, зымырады.* Ол қарағайға қарай беттеген шағында, тап оң құлағының тұсынан оқ *з у е т і п* өте шықты (С. Сейітов, Сөз сұра). Шекілдеуік пісіріп отырған кезде қастарынан *з у е т і п* бірдеме өте шыққан, сол қасқыр екен (С. Бегалин, Уақыт.). Өткен өмірім, маған бір сәттей жоқ, *з у е т і п* көз алдымнан өте шықты (І. Есенберлин, Алтын.). Қызыл балық өрлеп шығып алып, сол сәтінде жарқ беріп, шұғыл бұрылып, төмен қарай *з у е т і п*, құлай жөнелді (М. Әуезов, Шығ.).

ЗУАЛА [ар. زوال] з а т. ж е р г. *Жаю үшін не нан пісіру үшін иленген қамыр күлшесі, иленген бір бөлек қамыр.* Етке екі *з у а л а* илесем, жететін шығар (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Бір *з у а л а* болса, бөріне жетеді (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). *З у а л а н ы* ыса қойшы, илейтін емес, дайын қамыр ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қамырдың *з у а л а л а р ы н* иін қандыра иле (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗУАНА з а т. ж е р г. *Зәре, құт.* Әкем, тегі, менің *з у а н а м д ы* ұшырмашы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗУБР з а т. з о о л. <лат. bison bonasus> *Сүтқоректілер класы қуыс мүйізділер тұқымдасына жататын жануар. З у б р* – ірі жануар. Дене тұрқы 3,5 м, биіктігі 2 м-дей (шоқтығынан алғанда), салмағы 1 т-дай. Жүні қалың, қоңыр түсті (ҚҰЭ). *З у б р л а р* жойылып кету қаупі бар жануарлар тобына жататындықтан, Халықаралық табиғат қорғау одағының «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ). Онда қазір *з у б р* мен сиырды будандастырудан алынған бұзау өсірілуде (Ж. Әбиев, Биология.). Еменді ормандарымыздың көпшілігінде ірі шөпқоректі тұяқтылардың *з у б р*, бұғы, құлан, еліктер тобы жойылып кетуі жалпы экологиялық жүйеге онша әсер еткен жоқ (Жалпы биология.).

ЗУБР-БИЗОН з а т. з о о л. *Зубр мен бизонды шағылыстыру арқылы алынған будан. З у б р - б и з о н д а* зубрдың да, бизонның да белгілері болады, бірақ, әдетте, екеуінен де ірілеу келеді (ҚҰЭ). 1960 ж. Алматы хайуанаттар саябағында

өсірілген бес *з у б р-б и з о н* Іле Алатауындағы Табынқарағай орманына жіберілген болатын (ҚҰЭ).

ЗУЗА з а т. к ө н е. *Екі найза арасын шылбыр арқанмен торлап, үстіне шапан-шақпым төсеп жұмсақтаған көтерме төсекше. З у з а н ы* жасау үшін төрт найза екі-екіден айқұш-ұйқыш байланып, оған киіз төсеніш бекітіледі (ҚҰЭ). *З у з а* көтерген шалдарға: «Сіздерге жау тимес, ілгерілей беріндер!» – деді (Д.Досжанов, Жібек.). Ертең күн шыға өлікті *з у з а ғ а* салып, аттанып кетіндер, күн бата атамның да демі таусылар (О.Бөкеев, Қайдасын.). Қолға түскен кейбір азаматтарға «Жемтігін» көтертіп қайтарған Шеруші үкірдайы өз кісісінің сүйегі мен жаралыларын *з у з а ғ а* салғызып ауылға әкелді (С.Тәукеұлы, Арман тау).

ЗУ-ЗУ е л і к. *Кенеттен қайта-қайта зымыраған, зуылдаған қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.* Нағыз түздің құсы екенін танытпақ болғандай, қатты екпінден зор күшпен *з у-з у* ағындады (А.Сейдімбеков, Ақиық). Ақтөс екі үй арасында *з у-з у* жүгіріп жүр (Ж.Ляшев, Алакан).

Зу-зу етті. *Ары-бері зымырады, зулады. З у-з у е т к е н* мәшинелер үстімізден өтіп жатыр («Қаз. әдеб.»).

ЗУҚИТ с ы н. ж е р ғ. *Өтірікші, суайт.* Ой, ол бір жүрген *з у қ и т* қой! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Өзі *з у қ и т* болғанда сондай, кімді де болса алдан жүре береді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗУҚЫМА з а т. ж е р ғ. *Өтірікші, суайт.* Ол өзі бір ысқыртып сөйлейтін *з у қ ы м а* кісі болатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗУҚЫТ= е т. ж е р ғ. ж а ғ ы м с ы з. *Бөсін сойлеу, көку.* Ол әңгіме айтқанда *з у қ ы т ы н* жібереді екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗУЛА= е т. *Зымырау, зуылдау.* Есімде: тау өзені тулағаны, Тоғайларда құстардың тұнған әні, Көлбеген көк мұхиттан төмен қарай, Сорғалап үш қыранның *з у л а ғ а н ы*. Дегендейін «шай даяр, жүр, қарағым» Кемтар Ана мен жаққа бір қарады. Қолыменен жер тіреп, үйге қарай. Ақырын артыменен сырғанады (М.Мақатаев, Шығ.). Қыранның аңға түсер кездегі ұшу мәнерін құсбегілер: екі канатын қомдады, құйқылжыды, *з у л а д ы*, зымырады, күлділады, ақты, сорғалады, канаты ысқырды, шүйілді, құйылды, тік шаншылды, тік түсті, тік түсіп, тік шықты, сыпырып өте шықты, сыпырып өтіп, қайта тік шықты, қайқаң етіп тік көтерілді, жарқ етіп түсті, жалт етіп аңға түсті, тасқа түсті, жер соғып қалды, іліп түсті деп сипаттайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Шаңқылдап ұшты шағала, Шарқ ұрып құсша *зулаймын*. Ау салып жүрген құрбыға Алыстан

қолды бұлғаймын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Мен едім аптықпаған, алқынбаған, Орынсыз қалың топқа талпынбаған. Жиырма бес *з у л а н* бастан өтті-ау қайран, Токсанда сары аяздай сартылдаған (Базар жырау, Шығ.).

Желдей зулады. *Зымырап ұша жөнелді, ағып өте шықты. Ж е л д е й з у л а н* бір күні, өте шығар бұл дәурен, Көзінді ашып-жұмғанша Бір кеткенсін басыңнан, Екі айналып келмейді (Б.Өтемісов, Шығ.).

ЗУЛАТ= е т. *Зымырату, зырылдану, тез қозғалу, жүйіткіу.* Аян шапамен еңіске қарай *з у л а т а* жөнелді (С.Мұратбеков, Көкөрай).

ЗУЛАТУ *Зулат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Төмен қарай *з у л а т у*.

ЗУЛАУ *Зула етістігінің қимыл атауы.* Жүрегінді қолына алып *з у л а у* қандай рахат десеңші (Ә.Қалдыбаев, Шаналар.).

ЗУМРЕТТАС з а т. г е о л. *Бериллий асыл тасының бір түрі.* Бериллийдің таза кристалдары асыл тас ретінде қолданылады, ол түсіне, мөлдірлігіне және бөгде қоспаларға қарай нағыз берилл, жасыл тас (аквамарин), сары берилл (гелиодор), *з у м р е т т а с* (смарагд) деп бөлінеді (Қ.Нұрымбетов, Металдар.). Түсті берилл асыл тас, түстісі – *з у м р е т т а с* (Б.Бірімжанов, Жалпы химия).

ЗУМПФ [нем. sumpf] з а т. т е х. 1. *Оқпан бойымен аққан судың жиналуына және көтергіш ыдыстарды (скип немесе көп қабатты клетті) орналастыруға арналған ең төменгі горизонт табанынан төмен жүргізілген оқпанның түбі.* Тілімді суатқышпен қазып алу барысында *з у м п ф* ретінде кертпеш алдындағы шұңқыр пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.). 2. *Су, көмір немесе таужыныс жиналатын бетоннан немесе металдан жасалған ыдыс.* Байыту фабрикаларында пульпаны бір операциядан екінші операцияға тасымалдау қажет болғанда, ол сорғыға түсіріледі. Сорғыға пульпа біркелкі түсу үшін алдымен сорғы *з у м п ф ы н а* түсіріледі (Қаз. тілі термин. Кен.). 3. *Сунемесе су қоспасын (мыс., гидромеханикаландыру кезінде) жинау үшін таужыныстарда орнатылатын сыйымдылық* (Қаз. тілі термин. Су.). 4. *Барлау бірғылауында бірғылау алаңшасында ашылған онша терең емес шурф түріндегі жуу ерітінділеріне арналған тұндырғыш.* 5. *Қорамда тіреушігінің төменгі бөлігінде металл ағымының соққысын бөсеңдетуге арналып жасалған ойық.*

ЗУРНА з а т. к ө н е. м у з. *Қазақ нөкерінің, батырлардың шайқас басталарда, ерекше жағдайларда, ұрыс кезінде тартатын музыкалық аспабы.* Ішін тарта барылдай шыққан *з у р н а* үндері бүкіл Ташкентті азан-қазан етті (І.Есенберлин, Қаһар). Қуаныш маршын қаққан күн, Қосылып *з у р н а*, домбыра, Құлшына

күйін тартқан күн Қымызы қызыл ту алып (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ЗУФИЛЛИН зат. мед. *Қан тамырларының қызметін реттейтін дәрі.* Диафиллин *зуфиллин* дәрісі сияқты. Онымен қан тамырларын кеңітеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Тек *зуфиллинді* инемен жібергенде ғана ұстама басылатын болады (Б.Айтқожина, Бронх демікпе.).

ЗУХД [ар. *زهد*] зат. діни. *Сопылық ілімдегі бастапқы әрі негізгі құндылықтардың бірі.* *Зухдтың* үш талабы бар: 1) дүние жолында қол жеткізген табыстарға малданып қуанбау, жоғалтқан нәрселер үшін де опынып, өкінбеу; 2) мақтағанға қуанбау, даттағанға қорланбау; 3) Алла тағалаға құлшылық студі және онымен жырақ қалып бірге болуды басты мақсат етіп алу (ҚҰЭ). *Зухд* жолын ұстану – дүниеқұмарлыққа, құлқынның қалауына ерік бермей, нәпсіні тежеу, фәни дүниенің рахатын тәрк ету; харам мен күдікті нәрселерге, тіпті дінде рұқсат етілген мубах және халал нәрселерге де аса сақтықпен қарау; мансап, атақ, дәрежеге көңіл аудармай, одан аулақ болу; Алла тағаладан басқа барлық нәрседен бас тарту (ҚҰЭ). Алайда *зухд* дүниені түгелдей керексіз қылып, тәрк ету емес. Ол хақ тағаланың үйі – жүректі таза ұстау. Алла ризалығы үшін өмір сүру, оның берген сыйы мен нығметіне шүкірлік ету, қысылып тарыққан шақта азға қанағат қылып, сабырлы болу (ҚҰЭ).

ЗУЫЛ зат. *Құстың, оқтың, ұшақтың тез қиуынан шығатын зу-зу еткен дыбыс, ұп.* Алдыңғы жақтан мылтық, автомат оғының *зуылы* жиі-жиі естіледі (К.Тоқаев, Көмескі із). Шу басылғанда, Ақанның құлағына қыран құстың *зуылы* шалынды (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Шайдай ашық ауада әрі-бері лек-легімен ұшқан араның *зуылы* басылмайды (К.Баялиев, Нөсер).

ЗУЫЛДА = е т. 1. *Зу-зу еткен дыбыс шығару, ысқыру.* Қырдан аса бергенде жан-жақтан *зуылдаған* оқ дыбыстары естіліп қалды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Бірдемесі дырылдайды. Жатқан жері ағып барад, Ұшқан күстай суылдайды Жел құлаққа *зуылдайды* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оқ Шәйкеновтің үстінен *зуылдап* өтіп жатыр (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). – Қайдан алдың? – Жатыр екен диванда. Өзі өлсе де ана көзі қиған ба? Есі шығып, кетті ме екен ұмытып, Тұс-тұсынан оқ *зуылдап* тұрғанда (С.Жиенбаев, Алтын қалам). 2. а у ы с. *Зымырау, көзілесу.* Ағып жатыр жан-жаққа Трамвайлар *зуылдап*. Бала қиял өрбиді, Бірте-бірте туындап (О.Шипин, Дастан.). Теңбіл жүнді бір топ марал *зуылдай* өте берді (І.Есенберлин, Алмас.). Бір кезде Іледен біз өтіп едік, Көріңді көзімізге қылдырықтай, *Зуылы*

дап Тау-Құмнан да өте шықтық, Қып-қызыл төбелер түр жұдырықтай, Құмдары селеу шөп пен изен, жусан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Жүрегі зуылдады. *Қорқыныш биледі, үрейленді.* Қодарқұлдың *жүрегі зуылдап* басына қан тепті (Ә.Тарази, Асу.). Әлдеқалай *жүрегі зуылдап*, [өйелдің] көз алды бұлдырап кетті (С.Алдабергенов, Асу.).

Уақыт [жастық] зуылдады. *Уақыт (жастық) тез өтіп кетті.* *Уақыт* шіркін *зуылдап* Арғымақтай ала қашты... Өтіп еді-ау дуылдап Шілдехана алғашқы (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жата тұрмай тынымдап, Жанында Тереңөзектің. Қырғауылдай *зуылдап*, *Жастығым*, неге тез өттің? (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ЗУЫЛДАҚ с ы н. *Зып-зып етіп сойлей беретін, зытылдақ; суқит.* Ой, сен қайдан жүрсің *зуылдақ*– деді Мұздыбай (С.Сұбханбердин, Шағын пәса.). Әбеннің *зуылдақ* долы бәйбішесі оны демалыс күні қала шенінен шығарып кететін (С.Бегалин, Уақыт.).

ЗУЫЛДАТ = е т. 1. *Зу-зу еткізу.* Ол қайта ет қызуымен тұрды атып, Жау тағы оқ жаудырды *зуылдатып*. Шыңынан Шыңғыстаудың құлай берді, Аспанның қызыл қандай күні батып (С.Мәуленов, Алыс кет.). 2. *Зымырату, заулату.* Жеңіл машина *зуылдатып*, қақаған аязды қақ жарып келе жатты (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

Жүрегін зуылдатты. *Қорқытты, үрейін қиырды.* Қоспанның *жүрегін зуылдатып* тағы да жел көтеріліп келеді (Т.Ахтанов, Дала.).

ЗУЫЛДАТУ *Зуылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көзді ашып-жұмғанша *зуылдату*.

ЗУЫЛДАУ *Зуылда етістігінің қимыл атауы; жүректің тез соғуы, суылдауы.* Темекінің уымен улану белгілері: жүректің *зуылдауы*, кейде кобалжуы немесе мұздауы сияқты сезімдер пайда болады (Б.Омарұлы, Жүрек ауру.).

ЗУҒРА [ар. *زهره*] зат. *Зергерлік бұйымдарға пайдаланылатын асыл тастардың бірі түрі.* Жақұт, қызылды-жасылды жібекке, пүлішке, масатыға, батсайыға, алтын, күміс, зергерлік бұйымға, дүр, маржан, гауһар, *зуһра* секілді асыл тастарға сұғына, ынтыға қарайды (Д.Досжанов, Жібек.).

ЗУҒРАДАЙ с ы н. *Зуһра сияқты, зуһра тәрізді.* Дегдар қыз екенсің бір алма мойын, Ұжмақтан жаратылған *Зуһрадай* (Ғашықтық дастан.).

ЗҰЛМАТ¹ зат. з о о л. *Суда тіршілік ететін зиянкес улы жәндік.* Сондай-ақ су қандалаларынан да сақтанған жөн, мысалы, *зұлмат*, сушаян, сұңғалақ, сушалқақтар

балықтарға үлкен зиян келтіреді (Қ.Қайымов, Суасты).

ЗҰЛМАТ² [ар. *ظلمة*] з а т. **1.** *Түрлі табиғи апаттар (зілзала, топан су, өрт, жұт) мен төтенше саяси-әлеуметтік қиыншылықтарды білдіретін ұғым.* Қазақ халқының тарихындағы жоңғар шапқыншылығы, 1931–33 жылғы жаппай саяси қуғын-сүргін, т.б. оқиғалар *з ұ л м а т* жылдар деп аталады (ҚҰЭ). Мен Кебек, Кеңгірбай жайы ғана емес, басқа бір ойдамын. Әуелі осы хақиқат дегеніміздің өзі не? Мәңгі бақи һәр заман, һәр ғалам, һәр бір қауымға түгел ортақ, айнымай тұратын, Хақиқат деген бар ма өзі, жоқ па?! Сол сияқты ғадалет, шафқат, *з ұ л м а т* деген жайлардың барлығы ортақ боп, өзгерместей боп шешілгені бар ма сіре?! – деп тоқтады (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Жеке адамның басына, әлеуметтік топқа немесе бүкіл қоғамға төнген саяси, экономикалық және әлеуметтік жойқын апаттардың жиынтығы.* *З ұ л м а т* табиғат апатының, соғыстың немесе әлеуметтік революцияның салдарынан көрініс беруі мүмкін (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Сондықтан да Татулық пен саяси қудалау құрбандарын еске алу жылын біз өткендердің былық-шылықтарын қайта-қайта қосыту үшін емес, қоғамды *з ұ л м а т* жікшілдік сияқты сұмпайы құбылыстардың жымсықы мінез-құлықтарын жан-жақты тани түсу үшін, олардан қайта алданып, ондайларға қайта арбалып қалмау үшін өткіземіз (Ә.Кекілбаев, Үш белес). *З ұ л м а т* жағдайында адамдардың психологиясында келеңсіз құбылыстар көбейеді: қайырымсыздықтың, қатыгездіктің, айуандықтың бірқатар түрлері жаппай көрініс береді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Алдымызда қандай *з ұ л м а т* күтпін тұрса да тайсалмай қарсы алатын болайық, жарай ма? (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **3.** *Қою қараңғылық, көзге тұртсе көргісіз түнек.* Дәл сол кезде күншығыстан қайғылы қара салысын жамылып түннің қараңғылығы – *з ұ л м а т* та шықты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Міне, алтын таңатты Күншығыстан ағарып. Көтеріп *з ұ л м а т* канатты Жер де кетті жаңарып (М.Жұмабаев, Шығ.). *З ұ л м а т* қара түнді қуып, жарқырап таң атар (С.Сейфуллин, Шығ.). **4.** *а у ы с. Жауыздық, зұлымдық, зорлық, езгі.* Жағалай шаппасак, жабыла таптамасак, жер бетін тегіс жайлар *з ұ л м а т* қа қайран табу қиын (М.Мағауин, Аласапыран). Түркістандықтар орыс *з ұ л м а т* ы н а н бас сауғалап Қытайға қашуға мәжбүр болған еді (М.Шоқай, Таңд.). Періштеге тасбиық айтсаң, хаққа жалын, Жерінен *з ұ л м а т* деген қорқамын мен (Қисса-дастан.). Сақта деп мені *з ұ л м а т* т а н Жылдарым өтті абыржып. Жалғыздық деген – зіл батпан, Жалғыздық деген – ауыр жүк (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ЗҰЛМАТТЫҚ з а т. *Зұлымдыққа бейімділік, жауыздық.* Бірінің *з ұ л м а т т ы ғ ы н*, екіншісінің парасаттылығын аша түсу үшін екеуін егіз, қатар көрсету – көркем әдебиетте бар тәсіл (Ф.Оразаев, Басты.). Абай *з ұ л м а т т ы қ* пен мейірбандықты, саналық пен санасыздықты сахаралық ақындардан мүлдем баскаша түсінді («Қаз. әдеб.»).

ЗҰЛПЫ¹ [ар. *زلف*] с ы н. к ө н е. *Бұйра.* Ираннан келді сұлу қыз *з ұ л п ы* шашты, алма жүз, Оймақ ауыз, қалам қас, Меруерт тісті, қара көз, Елік мойын, шыбық бел, Тал бойында бір мінсіз (Мың бір түн).

ЗҰЛПЫ² з а т. ж е р ғ. *Құлып салатын ілгек темір.* Ұрылар есіктің құлпын *з ұ л п ы с ы м е н* суырып алыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗҰЛПЫ³ з а т. *Үлектің жотасынан тізесіне дейін ұзын болып салбырап өскен жұн.* *З ұ л п ы д а н* ескен жіп сапалы болады (Ауызекі).

ЗҰЛПЫҚАР [ар. *نوفقار*] з а т. діни. **1.** *Көктен түскен төрт қылыштың бірі.* Бұрынғы өткен заманда болған екен көп ұрыс. Көп ұрыстың кезінде Жәбірейіл жәннеттен Алып келген төрт қылыш. Төрт қылыштың атын айтайын: Біреуінің аты – Хәмхам, Біреуінің аты – Сәмсам, Біреуінің аты – Зұлқожа, біреуінің аты – *З ұ л п ы қ а р*. Қынабына солардың Қап та болған бұлағаш (Қашаған Күржіманұлы, Шығ.) Қазақ халқы арасында да кең таралған «Сал-сал», «Зарқұм», «Дариға қыз» т.б. діни қиссаларда *з ұ л п ы қ а р* қылышының күдіреті туралы айтылады (ҚҰЭ). **2.** *Мұхаммед пайғамбар (ғ.с.) ұстаған қылыштың атауы.* *З ұ л п ы қ а р* қазіргі уақытта Стамбұл қаласындағы Топ Қапы мұражайында сақтаулы тұр (ҚҰЭ). **3.** *Аса таңдаулы өткір қылыш.* Дәумен найза салысқан, Диоменен жарысқан, *З ұ л п ы қ а р ы н* сілтеген, Сілтесе қылыш тас кескен (Жамбыл, Шығ.). Көзіне қанды жасы араласқан, Беттемеген ер еді оған дұшпан. Белінде *з ұ л п ы қ а р ы*, найза қолда Жүгіртіп бозтарланға қамшы басқан (Көрұғлы). Елін, жерін ұмытқан, ақ патшаның *з ұ л п ы қ а р* қылышына айналған батыр орыстың ойдағы жұртының арғы жағы, жын жайлаған Қап тауының бергі жағындағы көпірдің кісі етін жейтін ең дүлей, қарабет қауымын боданға келтіріпті-міс (М.Мағауин, Аласапыран). **4.** *а у ы с. Сәйгілік, жүйрік ат.* Мекенім Ніл дария – Меккем менің, Келеді мәңгілікке мекендегім. Дариға-ай, *З ұ л п ы қ а р д ы* ерттеп мініп, Көрмеген мекеніме кетер ме едім?! Семсерін Ғазіретәлі ескек жасап. Жерорта теңізінен өтер ме едім?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ЗҰЛПЫҚАРДАЙ с ы н. *Зұлтықар сияқты, зұлтықар тәрізді.* Қозғалмай бір орында табан тіреп, Сан батпан салмағымен соқса шіреп. Жеті қат жерден өткен *з ұ л п ы қ а р д а й*,

Қашауым қара тасты кетер іреп (Шашаубай ақын, Шығ.).

ЗҰЛПЫН з а т. к ө н е. *Шаш.* Қылымсып қолын бұлғап дүние тұр, Сұлудай сұңқар мойын өрген *з ұ л п ы н*. Нәпсі – бөд жүр деп оған жетектесе, Бар болса баста миың барма, жұлқын (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ЗҰЛФҰҚАР з а т. с ө й л. *Зұлпықар.* Итке салса ыңқ еткен Нарға салса бүлік еткен, Шүберектей қуарған, Айдаһардай қанына Жан қалмас деп суарған, Атамнан қалған *з ұ л ф ұ қ а р*, бабынан қалған *з ұ л ф ұ қ а р*, Қарыс жерінде Қырық мың ердің құны бар («Ер Қосай»).

ЗҰЛЫМ [ар. ظلم] с ы н. *Сұм, сұрқия, қанішер, жауыз.* Тұтастай алып қарағанда, «Жазагер жады...» поэмасы кез келген алаяқ, мансапқор, *з ұ л ы м*, мейірімсіз, қанағаты жоқ, арамза, обыр, залым басшылардың жетегінде кетуге бейім, төңірегіміздегі соқыр сенімді тобырлардың ой-сезіміне сәуле құйып, санасын жетілдіре түсетін, «көзін қойып, көңілін ашатын» шығарма (Ә.Нарымбетов, М.Шахановтың «Жазагер жады...» туралы). – Отанға біздің, *з ұ л ы м* жау Қан тұмсығын батырды. Жүрмек болдым майданға Береке-бірлік істеңдер – Ақылым осы ақырғы (Қ.Жапсарбаев, Сойле). // *Қанішер, жауыз адам.* Қош, аға, қолыңды бер, жоқпын енді. Жазықсыз қос шырағым ерте сөнді. Жолында бостандықтың мен құрбанмын, Жібермей *з ұ л ы м д а р ғ а* ал кегімді, – Деді де Жапар бала көзін жұмды, Иегін жалғыз қағып, жаны тынды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ЗҰЛЫМДЫҚ з а т. 1. *Сұрқиялық, жауыздық.* «Ісімнен күнә сұмдық болды ма?» деп, *З ұ л ы м* д ы қ қылмақа енді серт қылғанын. Отырып бір күн арыстан ой қылыпты, Халық жинап, тәубе қылып, той қылыпты (М.Дулатов, Шығ.). Әлемді мен билейін, *З ұ л ы м д ы қ т ы* сүймейін, Залымды ұндай илейін, Нәпсі болсын маған күл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ізгілігін *з ұ л ы м д ы қ қ а* талатқан, Аққу құсқа оқ атқан. Барлық алтын уақытының жиһазын Пенделіктің орманында тонатқан (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Кесірлік, зиян тигізушілік, жамандық.* Ақ, арам, ұждан, зұлым деп не керек, Сый алмай, не қиналмай жоғалса, Жок, олай емес! Ол ой өтірік! Алдау... Ол өтірік, алдауды көзіңнен алып тастап едім, барша жан иесіне қылған *з ұ л ы м д ы ғ ы ң* аяғында өзіне келетінін көрдің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Баласы – осы күнгі елдің байы, Оның да қызығарлық күйі-жайы. Ол қылмаған *з ұ л ы м* д ы қ, жамандық жоқ, Қайда жүр, теңгерсе егер, бір Құдай?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Отызыншы жылдар басында қолдан ұйымдастырылған *з ұ л ы м д ы қ* нәтижесінде бірнеше миллион отандастарымыз аштықтан

опат болды («Түркістан»). Бірақ бүгінгі *з ұ л ы м* д ы қ пен ізгіліктің мылтықсыз майданындағы олардың күш-қуатының, мүмкіндігінің тең еместігін де автор Мұхтар Шаханов шебер аңғартып отырады (Ә.Нарымбетов, М.Шахановтың «Жазагер жады...» туралы). 3. д і н и. *Имансыздық, қиянат жасау, кісі ақысын жеу, қастық іс-әрекет.* Құран Кәрімде *з ұ л ы м* д ы қ жасаған адамдарды «Алла тағаланың нұрынан мақұрым, мылқау, керен және көр» деп сипаттайды (ҚҰӘ). 4. қ ы л м ы с. *Жеке адамға, адамдар тобына немесе бүкіл адамзатқа қарсы жасалған қастық әрекет.* Ізгілік пен *з ұ л ы м* д ы қ – адам бойындағы бір-біріне қарама-қарсы сипаттар (ҚҰӘ). Қазақстан Республикасының «Қылмыстық кодексі» бойынша *з ұ л ы м д ы қ* п е н қылмыс жасаушы адам түрлі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады (ҚҰӘ). Көп адам табиғатынан ізгілік жасауға құштар болып өседі, ал кейбір адамның болмысында *з ұ л ы м д ы қ қ а* бейімділік болады (ҚҰӘ).

Адамдарға қарсы жасалатын зұлымдық. қ ы л м ы с. *Жазықсыз адам өлтіру, нақақ қан төгу, бүлік шығару, азғындық жасау, адамдар арасындағы қарым-қатынас тәртібін қасақана бұзу, қысым жасап қорлық көрсету, қызмет бабын пайдаланып, қиянат жасау.*

Адамның өз-өзіне жасайтын зұлымдығы. д і н и. Алла тағаланың әмірлеріне мойынсұнбау, өз-өзіне қол жұмсау т.б.

Алла тағалаға қарсы жасалатын зұлымдық. д і н и. Алла тағалаға сенбеу және оның аяттарын астамшылдықпен аяқасты ету, мешіттерді қирату; жаратушының есімін ұмыттыруға тырысып, зорлық-зомбылықпен адамдарды діннен тайдыру т.б.

ЗҰЛЫМШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Зұлымдық.* Азия мемлекеттері мен Ресейдің екі арасы қатты шиеленісіп кетті де, генерал Неплюев бастаған *з ұ л ы м ш ы л ы қ* аяқталмай қалды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ЗҰЛЫС з а т. *Оңтүстік Африка Республикасының Наталь аймағында қоныстанған, банту тобына жататын халық.* Қолына қарап еді – сұқ саусағындағы баяғыда үлкен қайын атасы ажал аузында жатып, бұны өз орнына өмір ғып тағайындаттырғанда салған, қасына *з ұ л ы с т а р* елінен ғана келетін аса сирек тарғыл-тарғыл мысық көз тас қондырған күміс жүзік боп шықты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). *З ұ л ы с* т а р д ы ң басым көпшілігі дәстүрлі діни наным-сенімін сақтаған, кейбір бөлігі ғана христиан дінінің католик тармағын ұстанады (ҚҰӘ). Антропологиялық жағынан *з ұ л ы с* т а р зәңгі нәсіліне жатады. Игуни тілінің зулу (зунда) диалектісінде сөйлейді (ҚҰӘ). *З ұ л ы с* т а р д ы ң тайпалық одағы 19 ғасырдың бас

кезінде бурлер мен ағылшындардың отарлау саясатына қарсы күресте қалыптасты (ҚҰЭ).

ЗҰМЫРТ з а т. с ө й л. *Зұмірт*. Бұл қысық көздердің оты қояншық ауруды өлтіретін, гәуірлер оны *зұмырт* деп атайтын (М.Жұмабаев, Шығ.). Ертең күн шыға осы жерге жемісінді алып келсең, ыдысыңды толтырып *зұмырт*, лағыл, яқұт, гауһар берем (Мың бір түн).

ЗҰРНА з а т. к ө н е. *Ертеректе қазақ батырлары, нөкерлері ұрыс басталарда, шайқас алаңында қолданған үрлемелі аспап*. Ақыры жарты әлемнің тегігін тұтқан күн шығарлы Мәскеуді артта қалдырған сегіз күндік сапардан соң, кеудесі көтеріліп, еңсесі жазылған Ораз-Мұхамед көше-көше жұрт жиналған, алаулата от жағылған, *зұрна* тартылып, даңғыра қағылып, шын соғылған, ың-жың, у-ду үстінде алтын айлы Хан-Керменге келіп түсті (М.Мағауин, Аласапыран).

ЗҰБӘРЖАҒДАН з а т. к ө н е. с ө й л. *Зұбәржат*. Күнбатыс уалайтқа патша болған, Қазынасы тоқсан екі сарай толған. *Зұбәржағдан*, гауһар тас орнатып, Қызына алтындытып сарай салған (Батырлар жыры). Қызыл сарайы шын *зұбәржағдан* тас, өрнек бар тамашалы, адам нанбас. Бақ шарбағы сом лағыл, алтын қақпа, Баршасын тамам қылып айтып болмас (Батырлар жыры).

ЗҰБӘРЖАТ [ар. زبرجد |зат.1.зERG. *Сарғыш түсті рең беретін жасыл келген мөлдір минерал, зергерлік тас*. Тізілген түйме меруерт тұтқа таптап, Жандардай жарқыраған төп-төтті таң. Жас өрік ай нұрында ақ алтындай, Жас үзім – *зұбәржат* т а н тізген шашақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Денесі алтын, қанаты *зұбәржат* т а н, Сұрасаңыз, кұйрықтары меруерттен (Қисса-дастандар). Дегбірі қашқан жақ, бірақ жүрегі сарғая сыздап, не жарытып ас ішпей, не мезгілімен ұйқыға жатпай, бейжай, меңзең қалыпта, төс қалтасындағы бұрма алтын шынжырлы, *зұбәржат* т а н, гауһар тастар орнатылған күміс қорап-сағатының бұрын құлаққа тосқанда ғана естілетін, енді әлденеше есе күшейіп кеткен, қаны тасыған тамырды басқандай, тынымсыз тық-тық соққан үнінен бөтен ештеңеге көңіл алаңдатқысы келмей, мелшііп отырған да қойған (М.Мағауин, Аласапыран). 2. м и н. *Берілдің мөлдір түрі Cr³⁺ (2%-ға дейін) қоспасы мен қанық жасыл тұсқа боялған 1-класты асыл тас*. Жасанды *зұбәржат* кванттық электроникада қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология).

ЗҰБӘРЖӘТ з а т. с ө й л. *Зұбәржат*. Қапасым менің тұрған шын *зұбәржәт* т, Қол созба мені алам деп, ей, адамзат (Қисса-дастан.).

ЗҰБЫРЖАҒДАН з а т. с ө й л. *Зұбәржат*. Бұл атау *зұбіржағдан*, зүмірет тұлғаларында да кездеседі. Мұны әсие деп те атайды (Р.Шойбеков, Қазақ зерг. өнері.).

ЗҰБЫРЖАТ з а т. с ө й л. *Зұбәржат*. Қолөнершілер гауһар, жақұт, ақық, інжу, су тас, *зұбіржат* сияқты тастарды кеңінен пайдаланған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ЗҰКІБАЙ с ы н. ж е р г. *Өтірікші, суайт*. Онысы бір *зүкібай* кісі екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗҰЛЖӘЛАЛ [ар. ذوالجلال |зат.діни. *Құдай, Алла тағала, Тәңірі*. Бір өзіңе аманат, Тапсырдым мынау баламды, Жаратқан Тәңірім *зүлжәлал* (Қыз Жібек). Айтты Раушан Ғаждембекке: – Назар сал, Ғажап емес жеткерсе хақ *зүлжәлал*, Жүйрік аттың дүбіріне ұқсайды, Байқап қара бара жатқан қандай мал (Көрұғлы). Ол бала шүбһәсіз болса халал, Тимесе бос жүргенім ешбір залал. Па, Алла ғаділіңе алмай, фазылыңа алып, Сактай гөр сондай күннен иа, *зүлжәлал* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ЗҰЛПЕРІН з а т. с ө й л. *Зұлтықар*. Әліге мирас болған зұлпықардың дыбыстық өзгеріске ұшыраған нұсқасы – *зүлперін* («Жалын»).

ЗҰЛПЕРІНДЕЙ: *Әлінің кеуір қырған зұлперіндей*. *Ерекше қасиетті өте өткір қылыштай*. Шалғыны шынғырлатып жанып-жанып, Жоңқабай жоңышқаға қалды салып. «*Әлінің кеуір қырған зұлперіндей*» Үйіріп қырып-жойып кетті жарып (І.Жансүгіров, Шығ.).

ЗҰЛПІ: *зүлпі шаш*. к ө н е. *Бұйра, толқынды шаш*. *Зүлпі шашың* бейне Бағдат жібегі, Қосылғанның жарылғандай жүрегі, Өз алдында қабыл болсын, тақсырым, Біз сияқты бейбақтардың тілегі (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ЗҰЛФІ з а т. к ө н е. *Асыл тастың бір түрі*. *Зүлфіден* тақ орнатып гауһар шашты. Дәулетпен би ниһаят сарай салып. Бек әділ хан болыпты аруақты (Қисса-дастан.).

ЗҰМРАД з а т. с ө й л. м и н. *Зұмірт*. Жапырақтары *зұмрад* т а н лағыл ағаш, басына тоты құсты қондырыпты (Бабалар сөзі).

ЗҰМІРЕТ з а т. с ө й л. м и н. *Зұмірт*. Аңадай жерде жаны сірі шашыратқының көкшіл гүлі көктем мен жаздың жұртында ұмытылып қалып кеткен *зүмірет* моншақтай жәудірейді (Ш.Мұртаза, Қара маржан). Түсті берилл асыл тас, түстісі – *зүмірет* тас (Б.Бірімжанов, Жалпы химия).

ЗҰМІРТ [ар. زمرد |зат. м и н. *Мөлдір, көкжасыл түсті асыл тас*. ≈ *Зүмірт* жинау.

ЗҰМІРТТЕЙ с ы н. *Зұмірт сияқты, зұмірт тәрізді*. Қаңылтыр төбелі тарбиған үлкен іргесінен басталған жасыл желең *зүмірттей* жайнап, әрідегі зифра теректерге жеткенше

толқынданып жатыр (Ш.Мұртаза, Қара маржан).

ЗҮРИЯТ [ар. ذریات] зат. көне. *Ұрпақ, тұқым.* Әркімдер мінеді бір атты, Ат деген ерге қанатты, Ер шырағы сөнбес деп, Тілер болар *зүриятты* (Батырлар жыры).

ЗҮРРӘТ [ар. ذرة] зат. жер г. *Мақта-ның ұрығы, дәні.* Һәрбір терілімі мол *зүррәт ті* сепсітпей жинап үлгерді, іске асырды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫБАН: *зыбан ұрды.* жер г. *Әлекке қалды, мазаланды.* Далаға от жақсақ өрт кетеді, біреу *зыбан ұр* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫҒЫР¹ зат. өс. <лат. linum> *Сабағынан талшық, дәнінен май алу үшін өсірілетін, зығыр тұқымдасына жататын біржылдық және көпжылдық тінді, талшықты, майлы еке дақыл. Зығырдың* дәнінен май алынады (Ботаника). Қой жеуге *зығыр* мен күнбағыстың күнжарасы қолайлы (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). *Зығырдың* 230-ға жуық түрі белгілі (ҚҰЭ). *Зығыр* тұқымы мен *зығыр* майын медицинада, талшығын кенеп мата, брезент, кендір жіп жасау үшін пайдаланады (ҚҰЭ).

Зығыр бүргесі. з. о. о. л. <лат. aphthona> *Зығырдың жапырақтары мен бүршіктерін зақымдайтын, жапырақ жегіш тұқымдасының қатты қанаттылар тобына жататын қоңыз; жапырақжегі. Зығыр бүргесі* Солтүстік Қазақстанда өсетін шашақты зығырдың негізгі зиянкесі (ҚҰЭ).

Зығыр майы. *Зығырдан алынатын сұйық май.* *Зығыр майы* күйік татитын болғандықтан, кулинарияда пайдаланылмайды (Қаз. тілі термин. Тамақ). *Зығыр майы* н бауырсақ пісіруге де пайдалануға болады («Лен. жас»),

Зығыр тұқымдасы. өс. <лат. linaceae> *Көпжылдық шөптесін өсімдік. Зығыр тұқымдасының* тұқымынан 42–45% май алынады, ол тағам және дәрі жасау үшін, көбінесе, техникалық мақсатқа (лак, олифа, су өтпейтін маталар алу үшін) пайдаланады (ҚҰЭ). *Зығыр тұқымдасының* майынан қалған күнжарасынан малдың сүтін көбейтетін бағалы мал азығы алынады (ҚҰЭ).

Көк зығыр бүргесі. з. о. о. л. <лат. aphthona cuphorbiae Schrank> *Ұзындығы 1,8–2 мм болатын көк түсті бүрге. Көк зығыр бүргесі* зығырдың 15–20%-ын, қалғандары 80–85%-ын зақымдайды (ҚҰЭ).

Қара зығыр бүргесі. з. о. о. л. <лат. longilarsusparvulus Payk> *Ұзындығы 1,2–1,5 мм болатын қара түсті бүрге.*

Қоңыр зығыр бүргесі. з. о. о. л. <лат. aphthona slaviceps Payk> *Қоңыр түсті бүрге түрі.*

Майлы зығыр. өс. *Біржылдық, жылу сүйгіш, ылғалды ыса қажет етпейтін өсімдік.* Шашақты

зығыр, *майлы зығырдың* тұқымында 52%-ға дейін май болады (ҚҰЭ).

Салалы зығыр. өс. *Біржылдық өсімдік; талшықты зығыр. Салалы зығыр* қоңыр салқын ауа райында жақсы өседі (ҚҰЭ). *Салалы зығырдың* майы сияқты мұны да олифа, лак, бояу дайындауға және тағамға пайдаланады (ҚҰЭ).

ЗЫҒЫР² зат. *Ашу, ыза, кек. Зығыры* н а Жамбылдың Тисең саған оңай ма (Жамбыл, Шығ.).

Зығыр атты. жер г. *Шыыршық атты.* Бір өзінен 15 қошқар шығын болған «Арал» колхозының мүшелері *зығыр атты* н үйіне отыра алмады (Қазақ тілі. аймақ сөздігі).

Зығыры қайнады. *Ашуы келді, ыза кернеді.* Ордабайдың қыз-келіншектері бәт құндыз бөріктерінің үкісі желкілдеп, жорға мен жүйрік мініп, алдыңғы көшке сыдыртып өте шыққан, кереге-уық құрымын теңдеген ала шолақ, тарғыл шолақ сиырының соңында күзеген көк байталмен қалықтап келе жатқан Күнікейдің *зығыры қайнайды* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аллаға қарсы хан болдың, Тентекті сүйеп не құрым. Азған сені көргенде, *Қайнайды* менің *зығырым* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Зығыры қайнап* ішінде Таңдайын тарс-тарс қағады. Қамығып Әли тұрғанда, Қырғызбай келді қасына. – Қайратыңды жи, батыр, Болған іске жасыма (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жолшыбай тау-тасқа нашарлары өліп-қырылып, ылғи ірілері іріктеліп қалған, мал-жандары, қора-қопсысы, барлық мүлкі ақтардың қолында қалып, жазғытұрым желігетін қасқырдай *зығырлар қайнап* мұжықтар костарының ішінде жатып даланы ойлайтын, Ертісті сағынатын (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЗЫҒЫР³ зат. бот. <лат. linaceae> *Шөптесін, бұташық, бұта өсімдіктер тұқымдасы. Зығырлардың* дүниежүзіне тараған 250 түрінің Қазақстанда 13 түрі бар (Қаз. тілі термин. Биология). *Зығырлар* – тұқымы жалпақ, жылтыр, майлы, талшықты өсімдіктер (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗЫҒЫРДАН зат. сөй л. *Ашу, ыза.* Делегаттар құрамының дені бізге іштей зілі бар, *зығырданы* бар, сырттай монтансып жүрген шонжарлар мен бай-манап, молда-ишандардың балалары (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Зығырданы қайнады. *Қатты ашуланды.* Жанынан жақын көрген Сәрсенбайдың оның жан сырын, жүрек жырын ұқпағанына *зығырданы қайнаушы* еді, жүрегі ұғатын еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Отырды қайраттанып көзі жайнап, Сыр бермей, *зығырданы* іштен *қайнап*. Түбінде менің жауым Бокмұрын деп, Ер Төстік ерлігі ұстап отырды ойлап (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Зығырданын қайнатты. *Ашуына тиді, ызасын келтірді. Зығыр данды қайнататын,* Зындан күйі кетсін шығып. Тауығына, бірақ жел тек Күй желісін қалсын ұғып (О.Шипин, Дастан). Шолпанның бұлай жатуы Сәрсенбайдың *зығыр данын* тіпті *қайнатты* (М.Жұмабаев, Шығ.). Мені ұстатып, айдаатып, *Зығыр данды қайнататын*, Масайрасып, мәз болып, Қуанғанды өзің тап! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ЗЫҒЫРЛА= з а т. ж е р г. *Асықтыру, тыныштық бермеу.* Бармаймын десем аяғы *зығырлап* маза бермейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫҒЫРЛАН= е т. *Ашу кернеу, ызалану.* – Тағы да! – деді ол қошемет көрсеткісі келсе де ызбарлана сөйлейтін әдетін тастай алмай *зығырланып* (Ә.Әбішев, Найзағай). Өлімтіктің қолына шыбық та түспегенін қарасайшы! – деп Қара бөйбіше *зығырланып* шабынса да, көштің орта кезіндегі қырсау қара атан мұрны созылып ауырған соң «Не де болса бөлесін бір-ақ көрейін» деген немеше кегең етіп, бас жібін (бұйдасын) шарт еткізді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗЫҒЫРЛАНУ *Зығырлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Әбден *зығырлану*.

ЗЫҚЫ: зықын алды [кетірді]. *Мазасын кетірді, әуреде түсірді.* Осы үйдің бар жанын бір өзі билеп-төстеп отырған адамдай, отбасының ұсақ-түйек шаруасына дейін араласып, әркімге бір өмір етіп, *зықыналы* болады (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Сіркіреген ақ жауын кейде апта бойы айықпай, *зықыңды* өбден *кетіреді* (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Зықысын шығарды. *Мазасын алды, діңкелетті.* Бала орыс поселкесіне жеткенше Қайсардың *зықысын шығарды* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Шиыршық атқан дөңгелек ұршықтай зырылдап жерге жеткенше, құданың *зықысын* өбден *шығарады* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Зықысы шықты. *Әбігерленді, әбігерге түсті, мазасы кетті.* Дала аяз, жаурап талай *зықымыз шыққан* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұдан екі ай бұрын *зықысы* өбден *шыққан* ел Бөжейді салып, Құнанбайдан: «Майбасарды орнынан түсір», – деп тілеп еді (М.Әуезов, Шығ.). Екі сөздің екеуі де біздің елге жайсыз. Бірін ұстасам, елдің сағы сынады, бірін ұстасам, *зықысы шығады* (М.Әуезов, Шығ.). *Шығар* өбден *зықымыз*, Бітпей жұмыс, Әр шаруа. Шаршаймыз-ау Құқымыз Болмаса да шаршауға (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ЗЫҚЫМ: зықым көрсетті. *Қысым көрсетті, қысты.* Біздің үйге Әлібектің *зықым көрсететіні* содан, оған ауданның бірер қызметкері

сол хат туралы айтуы керек (Б.Момышұлы, Шығ.).

ЗЫҚЫМАТ з а т. ж е р г. *Озбырлық, зорлық-зомбылық.* Менің бұрын байлардан көрген *зықыматымды* итке бермесін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫҚЫНА= е т. ж е р г. *Зіркілде.* – Аш есікті! – деп, ашулы дауыс *зықынай* түсті (І.Жансүгіров, Әңгім.). Нұржанның үш-төрт күн серуендеуіне рұқсат еткен Құлапша да өбден *зықынап*, жер-жебіріне жетіп кіжінді (З.Жәкенов, Таң самалы).

ЗЫҚЫНАУ *Зықына етістігінің қимыл атауы.* ≈ Әбден *зықынау*.

ЗЫЛМҰРАЙ [ар. ذو المראה] з а т. ж е р г. *Молда.* Ол кезде Қасымбек *зылмұрай* болыпты деп естігенбіз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫЛТ с ы н. *Нағыз, хас.* Төрт аяқты тең жорға, Шайқып берсе ақырын, ілесетін ел зорға, Шабысы мен атының. Малдан зият жануар, *Зылт* арғымақ болатын (Е.Раушанов, Қара бауыр.).

ЗЫМҒА= е т. *Заулау, зымырау, зулау.* Тұра қаштым *зымғадым*, Түршікті қорқып жандарым (Дастандар). Байтаста үн жоқ, өз бетімен *зымғап* барады (М.Әуезов, Абай жолы). Әкетті жәмшік баланы, Бейне бір ұшқан құс қанат. Құйын боп *зымғап* барады, Көбігін пашқан пар-пар ат (Н.Шөкенов, Айгүл).

ЗЫМҒАЙЫП ү с т. с ө й л. ж е р г. *Зым-зия, ізім-қайым, қиты-күйлі.* *Зымғайып* қайда жоғалып кеттің, баскарма іздеп таба алмады ғой! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ол, әйтеуір, осы соңғы кезде *зымғайып* жоқ болып кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫМҒАТ= е т. *Заулату, зымырату.* Бір тәулік бойы *зымғатып*, Озғандай күннен, сағаттан. Он жеті рет күн батып, Он жеті рет таң атқан (Н.Шөкенов, Толқында.).

ЗЫМҒАТУ *Зымғат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кешке дейін *зымғату*.

ЗЫМҒАУ *Зымға етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Зымғаумен* болды.

ЗЫМҒЫ= е т. с ө й л. *Зымға.* Машинаға апыл-ғұпыл міне салып, қыстақ арасында шанды болар-болмас шұбата ілестіріп, жоғары бригадаға қарай, *зымғып* жөнелді (Ғ.Орманов, Жүрек).

ЗЫМДА= е т. к ө н е. *Зулау, зымырау.* Бұ болды қайта бір туыс Тысы толық, іші қуыс. Әлемді қылды бір уыс, Тереңге *зымдаған*, көңіл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ЗЫМДАН з а т. с ө й л. *Зындан.* *Зымдан-да* шірітем деп хан қырық күнге дейін қараңғы *зымданға* жатуға кесінгі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫМ-ЗИЯ ү с т. *Із-түзсіз, қиты-күйлі.* Қоңыраттың не болғаны белгісіз, қала ішінде

жарты айдай сенделіп жүрді де, бір күні *з ы м-з и я* жоғалып кетті (Р.Токтаров, Ертіс.). Мақұл дейін, түн де өтсін, Күн де шықсын, таң да атсын, Опасызда Отан жоқ қой, қалай, қайда бармақсың?! Сарыуайым секілденіп сарғайып кең таң да атты, Ол үңгірді тастады да, тағы шолды жан-жақты, Таудың тағы аңдары да *з ы м-з и я*, Бұл өңірде одан бөлек тірі тұяқ қалмапты (М.Мақатаев, Шығ.).

Зым-зия болды [жоғалды]. *Із-түзсіз жоқ болып кетті, көрінбеді.* Күнде кешке *з ы м-з и я б о п* кетеді, Қала – қатер, үйде отырса нетеді? Сыр айтпайды, тұнжырайды, жүреді, Жасаған-ай, заман не боп кетеді?! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көк жүзінде жайылып жатқан жұлдыз – қойларын көздеп тұратын шопан атасындай жай көргендей *з ы м-з и я ж о ғ а л ы п т ы*. Байқан кызды арбаға мінгізіп әкетіп бара жатқанда Керімбай *з ы м-з и я б о л д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗЫМИЯН¹ *з а т. з о о л. Саршұнақ.* Жазғытұрым *з ы м и я н* аулаймыз деп, өуре болып жүргендері (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫМИЯН² *с ы н. 1. Сұм, сұрқия, залым, қу.* Тегінде қаупін айтқаным ғой. Әйтпесе, дәулетсіз кісіге болыс болу оңай емес қой... Сөйтсе де арғыдан ойлайтын *з ы м и я н* бала (Ж.Аймауытов, Шығ.). *З ы м и я н* жұртты күртқан кемпірлер көп Қызына үйде отырып шаңқылдаған. Солардың қатарында біз де жүрміз Мәз болып құр түймеше жалтылдаған (Базар жырау, Шығ.). Шорқақ, аңғал жігітке *з ы м и я н* қыз түлкіше құйрығын шалдырып жүрсе керек (Е.Мұстафин, Дауыл.). **2.** *а у ы с. Арам, айталы, таза емес.* Үйі бай жылпос алып-сатар Кикава бұл дүниелерді неше алуан *з ы м и я н* жолмен тауып алған (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім).

ЗЫМИЯНДАН *= е т. Сұрқиялану, залымдану.* Заузатқа қадалған көзі шатынап кетіпті, *з ы м и я н д а н а* мырс етіп, тісін бір шықыр еткізді (Ә.Әбішев, Найзағай).

ЗЫМИЯНДАНУ *Зымияндан етістігінің қимыл атауы.* Түк білмегендей *з ы м и я н д а н у ы н* қарашы (Ауызекі).

ЗЫМИЯНДАУ *с ы н. Сұрқиялау, залымдау.* Батысымызда іргелес отырған ұсақ мемлекеттердің біреуін басқа бір *з ы м и я н д а у*, қулау, ірілеу мемлекет айдап салып, бізбен арандатуы да мүмкін (З.Ақышев, Жесірлер).

ЗЫМИЯНДЫҚ *з а т. Құлық, сұмдық, сұрқиялық, арамзалық.* Олардың сөздерінде аярылық, алдау, *з ы м и я н д ы қ* жоқ (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Жымия қарағанда аржағындағы *з ы м и я н д ы ғ ы н* жасырып тастап отыратын жасанды күлкісі «тісқаққансың-ау» деген ой салады (А.Жұмаділдин, Сең.). Мырзабек бұл

күлкінің *з ы м и я н д ы қ* күлкі екенін түсініп отыр (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.).

ЗЫМ-ҚАЙЫМ *ү с т. с ө й л. Ізім-қайым.* Тоқа құмға сіңіп, суға батқандай *з ы м-қ а й ы м* жоқ болды (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Құралай *з ы м-қ а й ы м* жоқ болып кетіпті (М.Әбдіхалықов, Алыста.). Үш жыл бойы суға батқандай *з ы м-қ а й ы м* жоғалған соң, қайтып қобалжымассың (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Жер үстінің бәрі оған: «ұйықта, дем ал!» деп тұрғандай, бірақ ұйқысы құрғыр *з ы м-қ а й ы м* жоғалған (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ЗЫМП *е л і к. Зып еткен, тез қимылдаған қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Зымп берді. *с ө й л. Зып берді, зып етті.* Оспанбай дейтін бала бір кезде *з ы м п б е р і п*, үйіне кіріп кеткенде, өзімің ауыл ортасына келіп қалғанымды бір-ақ байқадым (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Жеңгейден сексенген жәндік атып ұрып, ініне *з ы м п б е р і п*, кірді де кетті («Балдырған»).

ЗЫМП-ЗЫМП *е л і к. Зуылдаған, заулаған қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Зымп-зымп етті. *с ө й л. Зу-зу етті, зырылдады.* Тұстарынан түрлі-түсті жеңіл мәшинелер *з ы м п-з ы м п е т е д і* (З.Шүкіров, Ізгілік.). Көше тып-тыныш. Анда-санда *з ы м п-з ы м п е т і п* таксилер өтеді (Н.Сералиев, Қаңтар).

ЗЫМПУ: *зымпу сөз. Дәйексіз, бос сөз.* Сейсеннің *з ы м п у с о з ғ е* жаны құмар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫМЫРА *= е т. 1. Зулау, зырқырау, зырылдау.* Қазақ құсбегілері қыранның аңға түсудегі әрекетіне байланысты ұшу мәнерін алуан түрлі етіп сипаттайды, мәселен, қыранның бірнеше секунд арасында жасайтын қимылын – қанатын қомдады, құйқылжыды, аударылды, төңкерілді, жалт етті, жарк етті, зулады, *з ы м ы р а д ы*, ақты, сорғалады, шүйілді, құйылды, тік шаншылды деп қас-қағым сөтті бірнеше сөз тіркестері ұғымымен түйдек береді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Бұлар бірде өкілден кеп *з ы м ы р а с а*, бірде күшеніп тырмысады (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). *З ы м ы р а п* бөйге атындай өте шықтым, Жабығып көріп еді көңіл неден? Ертең жазып, бүрсігүн бітірем деп, Баянсыз тіршілікке сенуменен (Ә.Найманбаев, Шығ.). Биік шыңның басынан, Ойға қарай шапқанда, Сарбаздардың аттары, Оқтай кетті *з ы м ы р а п*. Шыға қашқан төртеуін Жөнелді сарбаз қуалап (О.Шипин, Дастан.). **2.** *а у ы с. Өмірдің, уақыттың көзді ашыт-жұмғанша өте шығуы.* Қорқыттан серпілмейді қалың уайым, Қолынан тастамайды қарағайын. Қобыздың лебізінде мұң молайды, *З ы м ы р а п* өмір шіркін озған сайын (М.Жұмабаев, Шығ.). Тіршілік, жанардағы жаркылменен Мен саған мұншалықты алқынбап ем... *З ы м ы р а п*

барасындар, қайран, өмір, Осынау түсініксіз қалпыңменен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Екі жас сол қашқаннан кете берді, Өсегін елдің бәрі шерте берді. Білмеді ұшты-күйлі қайда екенін, *Зымыран* талай күн-түн өте берді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Уақыт алға *зымыранды*, арада үш-төрт жыл өтті, Жылдар бізді есейтті ғой, жылдар бізді түлетті (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЗЫМЫРАҚ з а т. з о о л. *Шағын денелі, құрылысы күрделі, көп жасушалы омыртқасыз жәндік.* Ол кірпікшелерінің жәрдемімен тым шапшаң қозғалады, сондықтан да *зымырақ* деп аталған (Қ.Қайымов, Суасты.). Жаймақанаттың шабақтары инфузория, *зымырақ*, тіпті пісірілген жұмыртқаның сарысын жейді (Қ.Қайымов, Суасты.).

ЗЫМЫРАН¹ з а т. 1. з о о л. <лат. alcedo atthis> *Кішкентай қиқыр құс. Зымыран* дейтін бір құс бар, *Зымыран* – құстың төресі. Жаяуғанда жерге тұғыш қар *Зымыран* құсты көресің (Ө.Нұрғалиев, Ай асты.). *Зымыран* деген бір құс бар, Кішіден кіші денесі. Көкірегін бірақ тік ұстар, Үлкеннен де үлкен дәмесі (Ғ.Қайырбеков, Алтын бесік). 2. ж а ң а. <нем. Rakete> *Реактивті двигателі бар қиқыршсыз ұшатын аппарат; ғарыш кемесі.* Қозғалды жарықтан да жылдамырақ Арбадан *зымыран* – ғ а бір-ақ ырғып (О.Сүлейменов, Атамекен). Тартып алып бар қуатын күннің де, Сапар шектің *зымыран* ғ а міндің де Жасадың сен әлемге де қожалық Жұлдыздарды жайлайтұғын кез анық (О.Иманғалиев, Сәуір). // *Жүйрік, қиқыр.* Сағыныш! Көбірек жүріп кеттім-ау деймін көшеннен, Көбірек тартып кеттім-ау деймін кесеңнен. Артық та болар ма екен-ау осынау *зымыран* жылдар ішінде Күн сайын сені жүз рет көрдім десем мен! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Төсеймін саған, мінеки, бақ бар – бақ десен, Жолыңа құрбан *зымыран* жарату ат та әсем. Наубайлар буы бұрқырап мынау қырлардан, Далама келдің ақ бидай піскен шақта сен (Т. Айбергенов, Мен саған.).

ЗЫМЫРАН² з а т. з о о л. ж е р г. *Саршұнақ. Зымыран* інін егіннің айналасына салады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Құйтақандай *зымыран* д а р шырана арасынан жылтың-жылтың көрініп, ..сығалап-сығалап қояды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ЗЫМЫРАН³ з а т. з о о л. <лат. alcedinidae> *Көкқарға тектестер отрядының тұқымдасы. Зымыран* д а р д ы ң басы үлкен, мойны қысқа, тұмсығы ұзын және екі бүйірінен қысыңқы, аяқтары өте қысқа (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗЫМЫРАНДАЙ с ы н. *Зымыран сияқты, зымыран тәрізді.* Аса шапқан құланша ат *зымыран* д а й болған күн (Махамбет, Өлеңд.).

ЗЫМЫРАНДЫ с ы н. *Зымыран орнатылған, зымыраны бар.* Соңғы күндері Үндістан әскерінде барлық қызметтен босау, демалыс тоқтатылып, тактикалық «Притхви» зымырандарының батареялары шекараға жақындатылса, пәкістандықтар тіпті олардан бұрынырақ қимылдап, өздерінің Хариандағы *зымыранды* қондырғыларын толық дайындыққа келтіріп үлгерді («Егемен Қазақстан»).

ЗЫМЫРАНТАСЫҒЫШ з а т. т е х. *Пайдалы жүкті (Жердің жасанды серігі, ғарыш кемелері, ғаламшаралық автоматты стансылар т.б.) ғарыш кеңістігіне шығаруға арналған көп сатылы (2–5 сатылы) ракета.* Ал бұдан келген зиянды кемінде 5–10 жылдың ішінде ғана бақылау арқылы толық анықтауға болады. Ғалымдар *зымырантасығыш* құлаған жердегі жеміс-жидектерді жинауға тыйым салу керек деген шешімге келген («Қаз. әдеб.»). – Назеке, осы жылдың 5-шілдесі күні Байқоңыр ғарыш айлағынан байланыс жер серігімен бірге Ресей *зымырантасығыш* ұшырылғаны, оның екінші сатысының қозғағышы істен шығып, осының салдарынан *зымырантасығыш* пен ғарыш аппаратының жарықшақтары Қарағанды облысының жеріне құлағаны баршамызға аян («Қаз. әдеб.»).

ЗЫМЫРАС = е т. *Зулусу, зырқырасу.* Бірін-бірі өкшелей қуып, алысып, ұйытқи *зымырас* т ы (К.Ахметбеков, Сый орамал).

ЗЫМЫРАСУ *Зымырас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қатар *зымырасу* ы.

ЗЫМЫРАТ = е т. 1. *Зулату, зырқырату.* Ол екі арада Қырым ұлының отряды аттарына мініп, Сейтен ұлының отрядының соңынан *зымырат* ы келіп қалды (С.Сейфуллин, Шығ.). 2. *Мәшинені, техниканы тез жүргізу, зырылдату.* – *Зымырат*, жігітім, машинаңды, – деді атаман даусын көтере сөйлеп (Б.Токтаров, Тауда.). Кейде, досым, сөйлеймін мен екеу боп, Екі ой қазір алды мені мекендеп. Бір адамнан екі адамның ойы ізгі, Қос рельс *зымырат* а р пойызды (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ЗЫМЫРАТУ *Зымырат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кешке дейін *зымырату* ы.

ЗЫМЫРАУ *Зымыра етістігінің қимыл атауы.* 1. *Зырылдау, жүйткү.* Күннің жылы нұрында араның жүйткі *зымырау* ы да бір қызық (К.Баялиев, Нөсер). 2. а у ы с. *Өмірдің, уақыттың тез өтуі.* Ойлы да сырлы шыңырау Мұхитпен түбі іргелес. Жиырма бес – деген *зымырау*. Зымырап ағу – жиырма бес (Т.Айбергенов, Мен саған.). Заман күннен-күнге құбылып *зымырауд* а (Д.Әбілев, Арман.).

ЗЫМЫРАУЫҚ¹ з а т. *Қойдың ортан жілігінің жамбас қысына кіріп тұратын тоқпан*

басын тесіп, жұмыр ағаш өткізіп жасаған ойыншық (юла). *Зымырауық* ты тегіс тақтаның, әйнектің бетіне шиырып жіберсе, көп уақытқа шейін тоқтамай зымырап айналып тұрады (ҚҰӘ).

ЗЫМЫРАУЫҚ² с ы н. *Зуылдап тез ұшатын, ұшқыр.* «Пау» десек, кең театр діріл қағып, Шаңқ етіп шаңыраққа үнің барып, Төменге сорғалаған нажағайдай, Немесе қаршығадай *зымырауық* (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.).

ЗЫМЫРЫҚ з а т. с ө й л. қ ұ с. *Ұшқыр, зуылдап, тез ұшатын құс. Зымырық та жоқ саған* (Ауызекі).

ЗЫМЫРЫҚТАЙ с ы н. *Зымырық сияқты, зымырық тәрізді.* Зор самолет ішінде шаттықпенен, Шырқадым домбырамен – «Жаңа заңды». Самғады ақ самолет *зымырықтай*, Тұрымтай, қарлығаш пен бұлдырықтай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ЗЫМЫСТАН [ар. زمستان] з а т. 1. көне. **Қыс.** Күні суық *зымыстан* Қаһарлы қыстан жаз артық. Көз жұмып күш еткеннен Базына қылған наз артық (XX ғ. қаз. ақын.). Достық сол бірін-бірі күндемеген, Жетпесе барды бөліп, бірге жеген. Қайыра қыс *зымыстан* қысып кетсе Жағалап жәрдем сұрап жүрмеменен (Айтыс). Бұрынғы қазақтар қысты *зымыстан* деп атаған (Қазақ. әдет-ғұрып.). // *Қатты, адам төзгісіз.* Кешір, жаным, адасқандай айбыным, Құшағында бір *зымыстан* қайғының. Алдымдағы бұлың-бұлың күндердің, Жамалынан мұңымды оқып үлгердім (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Қорлық, азап, пәле, қиындық.* Мысалы, жігіттіктің жаз бостаны, Көрсетті бізге өрнек бұл нұсқаны. Секілді ішде мен күз орта жасың Көрілік қыстың қатты *зымыстан* (Майлықожа, Нақыл). Күнбатысқа жаяу кетіп, Ораламыз күншығыстан. Дүние біткен қалған бекіп Емес шығар бір *зымыстан* (Қ.Бекхожин, Дала.). Түсіне де енбейді, Ауыр күндер *зымыстан*. Шекараны қалдырып Күншығысқа ығысқан (Қ.Аманжолов, Шығ.). Бұлбұл құс *зымыстан* көрмей, гүлстан қадірін білмес (Мақал-мәтел). Бір *зымыстан* болып қалмаса, мал аяғынан жайылып шығады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). // *Айлакер, қу, сұм.* Ақтармен ауыз жаласқан Қаратай деген *зымыстан* (М.Рашев, Тоғыз жүз.). *Зымыстан* өңкей сұмдар-ай, Мамлюктерді талқандап, Көгілдір кемер жағаға Кемелерімді арқандап Жүрген де едім талтаңдап (Қ.Жұмағалиев, Сақара). *Зымыстан* өгей шеше Тағдырың да Кейпімен келуі де мүмкін әбден (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қалың сарбаз тоқырап, Бір қайтпады ұрыстан. Аламыз деп ұмтылды, Болса-дағы *зымыстан* (О.Шипин, Дастан.).

ЗЫМЫСТАНДАЙ с ы н. *Ауыр, қиын, адам төзгісіз. Зымыстандай* бір жұма өтті, атын мұңға шалдырып, Ақжәмидің маңдайына екі сызық қалдырып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЗЫН з а т. ж е р ғ. *Көз құры, назар, зейін.* Қалеке, біздің қойға *зынды* сала жүр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫНДАН [ир. زندان] з а т. 1. көне. *Тұтқынға, қолға түскен адамдарды қамап ұстау үшін жер астынан қазылған терең ор.* Ұлықтар осылайша айла тапты, Қазынадан неше мың сом ақшаны апты. Шатыр түгіл киімсіз кедейлерді Ұстап алып *зынданға* бөріні жапты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Осылай болу аянды... Көрсетпе итті көзіме! Жап *зынданға* қараңғы! Қатыр аштан арамды, Қыл бұрау сал өзіне! Ертең өпкел ордаға, Сот құрармыз ордада, Бүгін пәлен демелік (М.Жұмабаев, Шығ.). *Зынданда* жатыр екен баяғы ұста, Өнері залал болып қапылыста. Шығарып *зынданын* азат етіп, Бір бектің орнын берді ол байғұсқа (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Түрме, абақты.* 1919 жылы ақтардың *зынданын* а түстім, неше алуан тергеуде болдым (С.Талжанов, Ұлдай.). *Зынданда* отырған Хакиметке қажымас қайрат берген де осы оқиғалар еді (Ғ.Мүсірепов, Достық.). **3.** а у ы с. *Түнек, қапас; қараңғылық.* Қайтем жырлап көне өмірдің *зынданын*, Көшіп-қонған қасіретті құмдарын. Қайтем жырлап қарт қазақтың сонау бір Шерге толы жылжып өткен жылдарын (А.Шамкенов, Сырларым.). Тұрмыстың таршылық *зынданын* бұзып, еркіндік, кеңдік іздеген (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Зұлымдықтың *зынданында* шындық үшін қиналған Сен оларды ұлдарыңмен күнде бірге есіне ал (Шығыс жұлдыздары). Бұл дүние ойлап тұрсам емес жолдас, Құр қалмақ бұған сеніп мүмкін болмас. Тасыған жас уақыт судай көңілің, Жетектеп нәпсі шіркін бұзбай қоймас Болғанда ақыл – дария, нәпсі – *зындан*, Бұларға дүниені қойсаң тоймас (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Зынданға [зынданның түбіне] салды [тас-тады]. *Терең орға қамады; абақтыға жапты.* Ат-тонын олжа қыл, – деді, *Зынданға* дереу сал, – деді. Қырық шора жабылып Аударып алды баланы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). «Рұхсатсыз үйіме кірдің», – деп қоңырауды қарып еді, үйге бірталай қызметші кіріп келгенде, Ту-Тусин: «Мына қыздың қол-аяғын бекітіп, *зынданның ең түбіне тастаңдар!*» – деді. Қызметкерлер қызды *зынданға тастады* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шолпанын жердің ұрлап ап, *Тастадың* мәңгі *зынданға*. Қатыгез аспан, қу кабак, Қайтарғын қызды, жынданба! (М.Мақатаев, Шығ.). Туысқандар, Қамданайық, амал-айла жасайық?! Біреу айтты:

– Бүгін түнде ұйымдасып қашайық! Келісілді. Бірақ, бірақ... жөн болды ма қашқаны? Хан әскері қуып ұстап *зынданға әкеп тастады* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЗЫНДАНБАСЫ з а т. к ө н е. *Зынданды күзетуші*. Мәлікаждар зынданда жатады енді, Қыз атасы жанына қайтады енді. *Зынданбасы* төреге қыз тапсырып, «тамағын аш қылма» деп айтады енді (Бабалар сөзі).

ЗЫНДАНДА = е т. *Зынданға салу, түрмеге жабу, қамалуға алу*. Қытай кешірмейді де ұнатпайды, аямайды. Алдынан ор қазып, артынан иіре тықсырып әкеліп бір шұқырға құлақтан үйірлі құландай ұрқымызбен құртады *зындандан* (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ЗЫНДАНШЫ з а т. к ө н е. *Зындан күзетшісі, қарауыл*. Таһирды салғандығын мағылұм етіп, Қолынан *зынданшыны*ң қағаз алды (Ғашықтық дастан.).

ЗЫҢ е л і к. *Шыңеткен дыбысты бейнелейтін сөз*.

Зың етті. а) *Зу етті*. *Зың ет і п*, қанжар барып тұмсығымен құмға шаншылып, теңселіп тұрып қалды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Қузовтың теміріне тиген оқ *зың ет і п* ұшып кетіп жатыр (Қ.Қайсенов, Жау тылы). ә) *Басы зеңіп ауырды, дың ете қалды*. Бұл сөзден басы өз-өзінен *зың ете* түсті (М.Дүзенов, Ақәже).

ЗЫҢ = е т. ж е р г. *Лақтыру*. Кесекті адамға қарай *зыңғаны*ң дұрыс болмады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫҢҒЫРА = е т. с ө й л. *Сыңғырла*. Қыз даусы қоңыраудай *зыңғырап*, көзін жаутан еткізді (Ж. Арыстанов, Жалын.).

ЗЫҢҒЫРАУ *Зыңғыра етістігінің қимыл атауы*. ≈ Күмістей *зыңғырау*.

ЗЫҢҒЫРЛА = е т. *Дыңғырлау, заулау, құлдилау*. Шегенді құдықтың түбі терең. Лақтырған тас *зыңғырлап* бара жатты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ЗЫҢҒЫРЛАУ *Зыңғырла етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Зыңғырлауы*н қарашы.

ЗЫҢҒЫТ = е т. ж е р г. *Лақтыру*. Бала қолындағы тасын *зыңғытып* жіберді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫҢ-ЗЫҢ е л і к. *Даң-диң, у-шу, зу-зу еткен дыбысты бейнелейтін сөз*. Ұста дүкендерінде ертеден кешке дейін *зың-зың, у-шу* болып жататын (Қ.Әміров, Жастық.).

Зың-зың етті. а) *Қайта-қайта зыңылдады*. ≈ *Қайта-қайта зың-зың ет т і*. ә) *Зыңылдап ауырды, дыңылдады*. Басым *зың-зың етеді*, араның ұясы секілді (С.Жүнісов, Өшп. із.).

ЗЫҢҚ е л і к. *Саңқ еткен дыбысты бейнелейтін сөз*. – Мен, – деді қарт даусын *зыңқ* еткізіп (Ә.Әбішев, Замана.).

Зыңқ етті. *Саңқ етті*. Бір әйелдің даусы қостың сыртынан *зыңқ ет т і* (Б.Майлин, Шығ.).

ЗЫҢҚЫЛДА = е т. *Саңқылда*. Кеңсе түрі өзгеше, көсемдердің суреттері. *Зыңқылдаған* музыка (Б.Майлин, Шығ.).

ЗЫҢЫЛ з а т. *Зыңылдаған ұн, дыбыс*. Мұнда ол мыс қоңыраудың *зыңылы*н емес, фабриктердің гудок үніне ден қояды (М.Қаратаев, Далада.). Құлақ тұндырған тарсыл-гүрсіларасынан ащы *зыңы*лестілгендей болады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ЗЫҢЫЛДА = е т. 1. *Ызыңдау, зың-зың ету, шыңылдау*. Мылтықтың ащы үнінен соң дүние сәл *зыңылдап* тұрып, қайта маужырай қалған (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Қатты қағылған әйнектер *зыңылдап* кетті (С.Мұратбеков, Көкорай). Төңірек *зыңылдап*, аударылып түскелі тұрғандай (Т.Тобағабылов, Жазира). 2. с ө й л. *Сыңғыр қағу, сыңғырлау*. Олар шарап толтырған қырлы стаканды көтере қақты-ғыстырғанда *зыңылдамай*, шық ете қалды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Басы [шекесі] зыңылдады. *Басы зеңіп ауырды, дыңылдады*. Ашулы ой кернеді де, *басы зыңылдады* ма-ау, құлағы шыңылдады ма-ау, Тәлім өзін ұмытты (Б.Майлин, Шығ.). Ақмаржан терең орға омакаса құлап бара жатқандай екі *шекесі зыңылдап*, көз алды тұманданып кетті (Ж.Мусин, Үміт). Жанайдың *басы зыңылдап*, мазасы болмай-ақ түр (С.Мұратбеков, Көкорай).

ЗЫҢЫЛДАТУ = е т. *Дыңылдату, зың-зың еткізу*. ≈ *Қайта-қайта зыңылдатты*.

Басты зыңылдатты. *Басын ауыртты, дыңылдатты*. Жолаушы басты *зыңылдап*, жанармай иісі қолқаны қауып шыдатпаған көшеден бұрылды (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ЗЫҢЫЛДАТУ *Зыңылдат етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Зыңылдатуы*н қоймады.

ЗЫҢЫЛДАУ *Зыңылда етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Зыңылдаумен* болды.

ЗЫП е л і к. *Тез, шатшаң қимылды бейнелейтін сөз*.

Зып берді [қойды]. *Жүрісіне көз ілеспеді, жалт берді, өте шатшаң қозғалды*. Жаңыл ауыз үйден *зып беріп* сыртқа шықты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Мен шыдай алмадым, бұлаққа қарай *зып бердім* (Т.Бердияров, Солдат.). Үйдегілер өздерімен-өздері болып, әбігерленіп жатқанда, *зып беріп*, тысқа шығып кеттім (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Қалады-ау деп жұрт көріп, Қымсынған жоқ, тік келіп, Өз үйіндей торғайың Кіріп кетті *зып беріп...* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қара жерге табаным тиген соң қуанып кетсем керек, *зып*

қ о й ы п кеп қалың ағашқа сүңгіп кеттім (Ғ.Сланов, Замана.).

Зып дегізді. а) *Білдірмей қағып кетті, іліп кетті, сып еткізді.* Қарауыл шал кепеде отырғанда кішкене бала бір қауынды *зып дегіз-зіп* үзіп алды да қашты («Лен. жас»). ә) *Тез айта қойды.* Естіген жаңалығын ойланып жатпай-ақ екінші біреуге *зып дегізетін* келіншектер де бар («Лен. жас»).

Зыпетті. *Тезқимылдады, лытпетті. Зып етіп* үйге кіріп кеткен Мағрипа көпке дейін шықпай қойды (З.Асабаев, Ар соты). Бимағамбет екі граната алды да *зып етіп*, ағаш арасымен бүкпантайлап алға ұмтылды (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

ЗЫП= е т ж е р г. *Тез жүру.* Ол әлгі сөзді естісімен үйіне қарай *зыпып* кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫП-ЗЫП е л і к. *Зуылдаған дыбысты бейнелейтін сөз.*

Зып-зып етті. а) *Зу-зу етті, зуылдады.* Екі-үш оқ қолтығымның астынан *зып-зып ете* түсті (С.Бақбергенов, Алтын күрек). Тоқыманы қағар қылып та *зып-зып етеді* (Б.Қыдырбекұлы, Өмір.). ә) *Жып-жып етті, зытылдады, тез сөйледі.* – Үзіліс бітті, кірсін деп жатыр, – деп *зып-зып етті* (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ЗЫПТА= е т. *Зып ету, лезде жоқ болу, кетіп қалу, әп-сәтте көзден таса болу.* Ақырын келіп еді лықылықтап, Құйрығын тігіп алды шиыршықтап. Желіккен ат желге ермей тоқтасын ба, Ойын салып ұстатпай кетті *зыптап* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ЗЫПЫЛДА= е т. *Зып-зып ету, тез-тез сөйлеу.* Құдай қосқанды да адам ажыратады, – деп *зыпылдай* жөнелді әйел (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ЗЫПЫЛДАҚ с ы н. *Зыпылдап қалған, аузы-аузына жұқпайтын, өсекші.* Мектептегі өзінен жоғары оқитын қыздарға да көз қиығын тастап, қырындап қояды екен десті *зыпылдақ* ауыздар (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ЗЫПЫЛДАУ *Зытылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Зыпылдауы* н қоймады.

ЗЫПЫНДА= е т. с ө й л. *Зытылда.* Қара келіншек *зыпындап* жүр (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ЗЫПЫНДАУ *Зытында етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Зыпындауы* ң жетер.

ЗЫР е л і к. *Шыр айналған кезде шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.*

Зыр айналды. *Тез жүрді.* Күрмеліп тілің байланған, Қолында тағдыр шынжыры. Әшейінде *зыр айналған*, Машина баяу жылжыды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Зыр айналдырды. *Шыр айналдырды, шыр көбелек айналды.* Қарамағындағы жауынгерлер зеңбіректі *зырайналдырып* жатты (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

Зыр ете қалды. *Азар да безер болды, бебеу қақты.* – Ойбай, атай көрме, қарағым, бүлдіресің! – деп Нүреке *зыр ете қалды* (С.Мұқанов, Шығ.). Өтетін малды сатып бітірейік десем: «Алла сақтасын, айта көрме» деп *зыр ете қалды* (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Зыр еткізді. *Мәшинемен жетіп келді, тез жетті.* «Волгамен» *зыр еткізіп* жетіп келсек, бала ес-түсін білмей сұлық жатыр (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

Зыр етті. *Мәшинемен келді, тез жетті.* Аяқ-қалқан бармақ болып Өмірбек деген досыммен *зыр етіп* Көктөбеге келе қалдық (Б.Қожабеков, Көктөбе). Бір кезде артынан *зыр етіп*, жеңіл мәшине шыға келді (С.Мұқанов, Шығ.).

Зыр желді. *Ат бірқалыпты шапты, желді.* Шал Антон биілік бұлғап, божы қақты, *Зыр желді* кермедегі ат, шеткі ат шапты, Өткенін қанша уақыт пайым етпей, Владимир тым терең ой ойлапты (Шөкәрім, Өлеңд. поэма.).

Зыр жүгірді. *Тыным таппады, әбігерге түсті.* Бірнеше дәрігер жандары қалмай *зыр жүгіріп* мені емдеп, жазды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Екеуі және жүрді *зыр жүгіріп*, Кез болды бір өзенге талай жүріп. Жарлы бала өзеннен балық алды, Таспаны бау, инені қармақ қылып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қандай бақыт! Күн сайын Күн шыққаны: Тіршіліктің *зыр қағып* ұршықтары, Әженің таусылмаған түйдегіңдей, Домаланып, иіріп, тыншытпауы (М.Мақатаев, Шығ.).

Жастық шақ зыр қақты. *Жастық тез өтіп кетті, өмір тез, лезде өте шықты.* Ал ана бір Берік деген түйетабан дәу немен, Институтқа бір баруға келісіпті Зәуремен, Олардың да өздерінше бар шығар-ау есебі, Күмісбек те Райкүлге сөз айтып жүр деседі, Өтер сенің *жастық шағын*, өтер әлі *зыр қағып*, Өкінбесең жарар еді жақсы қыздан құр қалып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЗЫРҒУ *Зырғы етістігінің қимыл атауы; зымырау, зытылдау, зуылдау.* Шалқамнан жатып алып күтсем-дағы, Барасың *зырғумен* қайрылмастан (Б.Майлин, Шығ.). Зулайды біреу күстай, еркін теуіп, *Зырғуы* көңіліңді сергітерлік (Ж.Өмірбеков, Батыр.).

ЗЫРҒЫ= е т. *Зымырау, зырқырау.* *Зырғуы* н өтіп жатқан жеңіл машиналар (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Автобус Бурабай көлінің шығыс жақ жиегін жағалай Щучье қаласына қарай даңғыл жолмен *зырғуы* келеді (М.Иманжанов, Адам.). Билеп жүр енді топ бала, Ұршықтай *зырғуы* н дөңгелеп (Ж.Молдағалиев, Поэм.). Шаң

бұрқап, жол жататын ирек-ирек, Сол жолмен *з ы р ғ ы ш ы* еді-ау, О не керек! Қарт ана көше жақтан көз айырмай, Қарайды хат тасушы келе ме деп (Қаз. антол.).

ЗЫРҒЫТ = е т. *Зымырату, зырқырату*. Есенжол бүкіл ауылды түгел велосипедпен *з ы р ғ ы т ы п* жүріп, тойға шақырып шыққан (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Тау етегін қуалаған тас жолмен *з ы р ғ ы т ы п* келе жатқанымызда үлкен жаңа селонның тас төбесінен түстік (Ақбидай). Жайпаңдау жерден *з ы р ғ ы т ы п*, ойлау жерден ыргытып, Екі көзі телмендеп, Омырауын көрсең есіктей, Мойын еті бесіктей (С.Сейфуллин, Шығ.). Арғымақты *з ы р ғ ы т қ а н* бойы көшір дәл полковниктің жанына келіп тоқтай қалды. Бастығы полковник болып офицер біткен тарантасқа қарай асыға таяды (І.Есенберлин, Шығ.).

ЗЫРҒЫТУ *Зыргыт етістігінің қимыл атауы*. Осынша денені суда осылай *з ы р ғ ы т у* және қимылсыз қату дүниенің кереметі ғой (Т.Жармағамбетов, Шығ.).

ЗЫР-ЗЫБЫЛ с ы н. *Асқан жүйірік, ұшқыр, жылдам*. Таң атқанша ат арқасы қияннан бірақ шығатын *з ы р - з ы б ы л* құла біреу әдейі қазықтап қойғандай ауылдың көк желкесіндегі жүлгеге қадала қалыпты (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

ЗЫР-ЗЫР е л і к. **1.** *Тез зымырағанда шығатын дыбысты бейнелейтін сөз*. Мен шахтаның ақыны, Арамыз тек екі күн ғой. *З ы р - з ы р, з ы р - з ы р*, Ол *з ы р - з ы р* жүгіріп жүрген екпін ғой (С.Ерубаев, Шығ.). **2.** *Шыр көбелек айнала бергендегі дыбысты бейнелейтін сөз*. Алдындағы бұрғы сияқты ұршығы *з ы р - з ы р* айнала береді (М.Сәрсекеев, Кішкентай.).

Зыр-зыр етті. а) *Тоқтаусыз зырылдады*. Шеберхана ішін *з ы р - з ы р е т к е н* станоктар үні көңілді күйге бөлегендей («Лен. жас»). ә) *Зар қақты, безектеді*. Қазір де осы жағын еске алып біразы қорқып, рентген десе *з ы р - з ы р е т і п* жолатпайтыны содан (З.Пашкин, Доктор.).

Зыр-зыр қақты. *Зырылдады, әрлі-берлі жүрді*. *З ы р - з ы р қ а қ қ а н* доңғалақтар лайсаң біткенді қара жолдың қойнынан суырып алып жатқандай («Лен. жас»).

Зыр-зыр қашты. *Қолды-аяққа тұрмай, безек қақты, жолатпады*. Партия мен үкімет қаулыларын оқы десең, бұлар бетінен басып, *з ы р - з ы р қ а ш а д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗЫРҚ е л і к. *Солқ еткенді, күтпеген жерден төмен түсіп кеткендегі күйді бейнелейтін сөз*.

Зырқ етті. а) *Солқ етті, зырқылдады*. Қазір бәрі де үнсіз, қар суымен ойылып кеткен жолда, машина *з ы р қ е т к е н* сайын мазасы кетеді (Ә.Әбішев, Ғаламат). Оның ауыр дене-

сін көтере алмағандай жұмсақ кереует *з ы р қ е т т і* (Х.Рахимов, Қызғалдақ). ә) *Қатты шанышты ауырды*. Шүйдем тақтайға таңқ етіп оңбай соғылды. *З ы р қ е т і п* миым аузыма құйылғандай болды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

Жүрегі зырқ етті. *Шошып кетті*. Гудок даусы шықты десе, Тәлімнің *ж ү р е г і з ы р қ е т к е н д е й* боп тынышсыздану басталады (Б.Майлин, Шығ.). Бастық дауысынан *ж ү р е г і м з ы р қ е т е қ а л д ы* (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Осы келіннің қабағы жадырап, бір күлгенін көрген емесін... Сораңдай есіктен кіріп келе жатқанда, *ж ү р е г і м з ы р қ е т е д і* (З.Шүкіров, Шығ.).

ЗЫРҚ-ЗЫРҚ е л і к. *Қайта-қайта зырқылдаған, солқылдаған күйді бейнелейтін сөз*.

Зырқ-зырқ етті. *Солқ-солқ етті, зырқылдады*. Паровоз тағы да *з ы р қ - з ы р қ е т і п*, бір шыңғырып алды да, орнынан қозғала берді (Қ.Сералиев, Кілт.). Машиналар *з ы р қ - з ы р қ е т і п* нақ бір миынан өтіп жатқандай (Д.Досжанов, Зауал). Тамырым тулай соғып, шекем *з ы р қ - з ы р қ е т е д і* («Лен. жас»).

ЗЫРҚЫЛ з а т. *Зырқ-зырқ еткендік, солқылдағандық*. Шекеінің *з ы р қ ы л ы* басылар болмады (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ЗЫРҚЫЛДА = е т. *Зырқ-зырқ ету, солқылдау*. Басы *з ы р қ ы л д а п* көтертпей қойған соң, жастығына қайта жатты (М.Дүйсенов, Мейман.). Сағынбайдың шекесі *з ы р қ ы л д а п*, тұла бойынан әл кете бастаған (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ЗЫРҚЫЛДАТ = е т. *Зырқ-зырқ еткізу, солқылдату*. Буындырып ойнайды қиқылдатып, Жегенімді құстырып шиқылдатып. Тұла бойым сірескен қара қотыр, Тойғанымның үстіне *з ы р қ ы л д а т ы п* (Ш.Құдайбердиев, Өлең. поэма.).

ЗЫРҚЫЛДАУ *Зырқылда етістігінің қимыл атауы*. ≈ *З ы р қ ы л д а у м е н* болды.

ЗЫРҚЫРА = е т. **1.** *Зымырау, заулау*. Өте шықты *з ы р қ ы р а п*, Малайсары өрінен. Жауға аттанған өңшең жас Итжонның асты белінен. Жатыр толқып кең дала Эшелонның лебінен... (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). *З ы р қ ы р а п* барып қайтады, Алады тағы тынысын. Төрт аяғы көрінбей, Бұлдырап желер ерінбей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қуанды сайды көріп енді киік, Сайланды өтейін деп күшін жиып. *З ы р қ ы р а п* атқан оқтай өте шықты, Арыстан қала берді іші күйіп (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Шыр айналып үйірліу, тоқтамай айналу*. Күркіреген күннің, дүрілдеген желдің, бұрқыраған дауылдың, *зырқыраған* күйінның әрқайсысының істеуші иесі бар, Құдайы бар деп ойлаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қаз қырған

ала мойын ноқ сықылды, *З ы р қ ы р а п* келе жатыр доп сықылды, Қараса, тап түйедей бір арыстан, Аузынан шыққан жалын от сықылды (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Тоқтамау, бөгелмеу, зырылдау. З ы р қ ы р а п* Жамбыл сөйлесін, Өрге жүзген балықтай. Сынға түссін сөзіміз, Осы отырған халыққа-ай (Жамбыл, Шығ.). Көп қуған қашағанды жылқыдаймын, Салғанда қара өлеңге *з ы р қ ы р а й м ы н*. Елігіп әлгі сөзбен тазға кеттім, Бар болса жетесінде шымшылаймын (Айтыс). **4.** а у ы с. *Сырқырау, қақсау*. Тісім *з ы р қ ы р а п* қақсап жүр еді (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). Оның жұдырығы тиген жер талайға дейін *з ы р қ ы р а п* ауырып жүреді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.).

Заман зыркырады. *Уақыт тез өтті, зымырап өте шықты.* Ұшқаны білінбейтін ұшқыр *з а м а н н ы ң з ы р қ ы р а п* өтіп бара жатқанын Әділ мен Мария сияқты жас асықтар сезе ме? (Ш.Күдайбердиев, Шығ.). Оған биыл тап 18 жыл екен. *З ы р қ ы р а п* бара жатқан заман (Б.Майлин, Шығ.).

ЗЫРҚЫРАТ = е т. *Зымырату, зырлату.* Шофер жігіт қоштасты да, мәшинесін бұрынғысынша *з ы р қ ы р а т ы п* ала жөнелді (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ЗЫРҚЫРАТУ *Зыркырат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *З ы р қ ы р а т у ы н* қоймады.

ЗЫРҚЫРАУ *Зыркыра етістігінің қимыл атауы.* Кетіп барам бөгелмей, ілес маған дегендей, Түйдектелген сұр бұлттар *З ы р қ ы р а у д а* өлердей, Сараң беріп күн нұрын (С.Донентаев, Шығ.).

ЗЫРЛА¹ = е т. *Зымырау, заулау; зулау.* Ол айдаған автобус әлі *з ы р л а п* келеді, әлі заулап келеді (Ф.Сланов, Замана.). Қара жолдың шаңын соңынан шұбалтып машина кең даланың төсінде *з ы р л а п* келеді (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.).

ЗЫРЛА² = е т. ж е р г. *Зарлау, қақсау.* Ертең шөп болмаса мал шығынға ұшырайды, сондықтан менің *з ы р л а й т ы н ы м* сол (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Өмір [күн] зырлады. *Уақыт, өмір тез өте шықты.* Ұлан-асыр той болып, Тоқсан жылдық ол да өтті. Күнде думан қызықпен, *Ө м і р з ы р л а п* демде өтті (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *З ы р л а д ы к ң н* ұшқыр оқпен Қан майданда қатар ұшып. Қарлығаш боп түсті көктен, Жүрдік біздер хат алысып (С.Мәуленов, Алыс кет.). *К ң н д е р з ы р л а п* өтіп жатты («Қаз. әдеб.»).

ЗЫРЛАТ = е т. *Құйындату, ағызу, ағындату.* Көл жағалай мамырлап қу мен қаз, Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар мәз. Ұшқыр атпен *з ы р л а т ы п* тастағанда, Жарқ-жүрқ етіп ілінер көк дауылпаз. Құс қатарлап байлаған қанжығаға Қыз бұрандап жабысып, қылады наз (Абай,

Тол. жин.). Машинамен *з ы р л а т ы п*, демалыс сайын ауылына кеп тұрар ем (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Сүмбе жақтан бір атты арба *з ы р л а т ы п* келеді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Тоқтамай әлгі қара *з ы р л а т а д ы*, Ешкім жоқ, өзі ғана тіл қатады. — «Жақында бізге келген жаңа дәрі Дененің барлық суын құрғатады» (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ЗЫРЛАТУ *Зырлат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Білдиге қарай з ы р л а т у.*

ЗЫРЛАУ *Зырла етістігінің қимыл атауы.*

1. *Зуылдау, тез өту.* Айлар өтті. Жылдар өтті. Дүние дөңгелегі тоқтаусыз өзінің *з ы р л а у ы н д а* (І.Жансүгіров, Әңгім.). Надандық санасы сап шырмауына, Жылдардың жол беріпті *з ы р л а у ы н а*, «Пайдалы нәрсе бермес» «Барсакелмес», Ешбір жан қана алмаған сырларыңа (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Құйылу, төгілу.* Дәл мұндай жауын көрмедім мен, Космостан жауған нұр жауын, Жұлдызға тартқан корабль құсап, Қарашы, жерге *з ы р л а у ы н* (Ө.Нұрғалиев, Өленд.).

ЗЫРЛАУЫҚ з а т. с ө й л. *Зырылдауық.* ≈ *З ы р л а у ы ғы* бар.

ЗЫРЛАУЫҚТАЙ с ы н. с ө й л. *Зырылдауықтай.* Зырылдап *з ы р л а у ы қ т а й* шыр айналар Кідірсе кілт айналмай қалатындай. Талабы тауға өрлеген күнде түлеп, Қыздар да сегіз қырлы бар осындай (Д.Еркінбеков, Шығ.). Қызыл көйлек, көк көйлек, Толқып бір толқын кетеді. *З ы р л а у ы қ т а й* дөңгелеп, Зымырайды етегі (Д.Әбілев, Жүрек.).

ЗЫРЫЛ з а т. *Зырылдаған дыбыс, үн.* Смайылдың ойын паромның керме арқанға өткізілген шығыршығының қатты *з ы р ы л ы* бөліп кетті (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Бебеу қаққан агрегаттың *з ы р ы л ы н а* ерекше бір үн тасқыны қосылып, көңілге ұялағандай (С.Әлжіков, Дала.). Кең бөлмеде қатар-қатар сап түзеген станоктар *з ы р ы л ы* күшейе түскен («Лен. жас»). Далада боран ұлыды, Аңырды әже әуелі. Кілт тоқтап ұршық *з ы р ы л ы*, Үзіліп кетті әуені (М.Мақатаев, Шығ.).

Зырыл қақты. *Зырлады, зырылдады, тез айналды, тоқтамады.* Әр автоматтың үстінде неше түрлі бояулары бар жіп байламдары *з ы р ы л қ а ғы п* айналып тұр («Қаз. әдеб.»). Қармасып қатты аяз, Шатынатқан көк болат, Қысқа да қалды уақыт аз, Үйіріл ұршық, *з ы р ы л қ а қ* (С.Бегалин, Шығ.). Міне, дән тазалайтын, тиейтін және суырғыш механизмдер *з ы р ы л қ а ғы п* жүріп тұр («Лен. жас»). Қарғыс атқан фашистер қырып жатты, Асты! Әкесін, ұлын да атты. Өлім заводының өңешінен өрт шығып, Өлім фабрикасының ұршығы *з ы р ы л қ а қ т ы*, Олар жанталасып қырып жатты (М.Мақатаев, Шығ.).

ЗЫРЫЛДА¹ = е т. 1. *Зымырау, заулау.* Жыланбауыр табаны з ы р ы л д а г а н сұр танкілер... (Р.Токтаров, Ертіс.). Қоңы шамалы ат жегілген арба ылдига қарай з ы р ы л д а с а, өрге келгенде шикылдап, жүйке шағады (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). Мылтықтың қардай жауған дауысы аңы, Қайратын көрсетпекке оғын шашты. Көтеріп көңілменен жіберген оқ З ы р ы л д а п жау басынан арман асты (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). Жиырмада сары алтынның буындайсың, Тасыған Үш Тентектің суындайсың. Бар болса сүйегінде, өрге жүзіп, Сақпанның тасындай боп з ы р ы л д а й с ы ң (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Зыр қағу, зыр айналу, тоқтамау.* Машинаға қояр кінә жоқ, бір тоқтаған емес, қырықтықтар з ы р ы л д а п-ақ тұр (З.Ақышев, Біздің шамшырақ.). Ұшқын тер шашырсаң, Бауырында жұмыр жер Шарқайрақтай з ы р ы л д а й д ы (Қ.Мырзалиев, Көш). Жиырма бес – станоктардың З ы р ы л д а п жатқан ұршығы, Бөйгеге қосқан аттардың Тұяқтарының дүрсілі (Т.Айбергенов, Мен саған.). З ы р ы л д а п жүгір ұршығым Шүйкені талдап ісітіп, Көзімнің жасы құр шығын Жүректі өртеп ысытып (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. ауыс. *Зырылдау, тез өту.* Сұрапыл жылдардың оқиғасы көз алдынан з ы р ы л д а п өтіп жатыр (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.). Күндер өтті, з ы р ы л д а д ы, Дым татпады, астан қалды. Қиналды оның шыбын жаны, Жиналды оның дастарқаны (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын.). Неге туып, неге өлесің, халайық, Өзіңе-өзің бола алмасаң лайық?! Кетсең-ақ үйден бір шығып, З ы р ы л д а р уақыт ұршығы. Қолыңды бір сәт босатпас Күйбең де күйбең тіршілік (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Сағаттар з ы р ы л д а й д ы, ағады уақыт, Өмірдің, баянсызын баяндатып, Байлайды бір орында қарт солдатты, Әлі де қайран үміт алаңдатып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ЗЫРЫЛДА² = е т. *Сыздау, сырқырау, ашып ауыру.* Алақаны з ы р ы л д а п қалған, ду-ду етіп күрек сабын өзіне жолатпайды (С.Шаймерденов, Болашақ.). Екі табанының з ы р ы л д а п ауырғанын сезді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ЗЫРЫЛДАТ = е т. *Зымырату, зырылдану; зыр-зыр еткізу.* Көп ұзамай мәшинесін з ы р ы л д а т ы п Сүлеймен де келіп жетті (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Гүлсім поезд өнерді, З ы р ы л д а т т ы бұл-дағы. Рельс берік, жол жақсы, Жүйткіп поезд зулады (О.Шипин, Дастан.). Күлжекей төсек үстіндегі ұршықты ала салып, з ы р ы л д а т ы п жіп піре бастады (С.Омаров, Дала.).

ЗЫРЫЛДАТУ *Зырылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кешке дейін з ы р ы л д а т у.

ЗЫРЫЛДАУ *Зырылда етістігінің қимыл атауы, зымырау.* З ы р ы л д а у ы н қарашы,

шыдап тұрар Самат па (А.Шамкенов, Сағат). Опасыз, сатқын кіл сымпыс, Кешегі достық, бүгін жау, Жаңылса жағын – жалт бұрыс, Тұрақсыз дүние – з ы р ы л д а у (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ЗЫРЫЛДАУЫҚ¹ з а т. 1. к ө н е. *Дабыл қағу, мал үркіту үшін жасалған құрал.* Егін пісе бастағанда біздің негізгі бітіретініміз – торғай үркіту. З ы р ы л д а у ы қ жасап, балапан атып, таңның атуы, күннің батуы бір дамыл таппаймыз (Ө.Қанахин, Жер бас.). Мың шамалы бір бөлек жылқының, жан-жағынан з ы р ы л д а у ы қ тартып, қиқулап үркітіп, жігіттер бұйраттан шауып шыға келді (С.Мұқанов, Ботагөз). Сөйткенше жау шапты деп айқай шықты, Дүбірі жер жарғандай тауға соқты. З ы р ы л д а у ы қ тартылды кідірместен, Кенеттен күтіп пе едік, ойда жоқты (И.Байзақов, Құралай.). 2. м у з. *Қазақ халқының көне музыкалық аспаптарының бірі.* Ертеде бұл аспапты малшылар мен бакташылар мал қайыру үшін қолданылатын болған. Кейін з ы р ы л д а у ы қ т ы ң сақпан, шартылдауық, зымырауық деген түрлері музыкалық аспаптарға айналды (ҚҰЭ). З ы р ы л д а у ы қ аспабының жасалу әдісі күрделі болғанымен, ойнау тәсілі өте қарапайым. Ол музыкалық шығармаларда кездесетін оқыс дыбыстарды ойнау үшін қолданылады (ҚҰЭ).

ЗЫРЫЛДАУЫҚ² з а т. 1. *Өз осінде зырылдап айналатын, әртүрлі мақсатқа қолданылатын құрал.* Ебелек – з ы р ы л д а у ы қ т ы ң не ұршықтың басын, самолеттің пропеллерінің бейнесін еске түсіретін өрнек (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері). З ы р ы л д а у ы қ айналып тұрғанда ақырын түртіп қалсақ, бұрын вертикаль жасап айналып тұрған ось енді конус жасап бұрыла бастайды (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Торғайды үркітпек болып, төрт з ы р ы л д а у ы қ орнатып қойдым (Ө.Қанахин, Жер бас.). 2. *Желге қарсы зырылдаттып ойнайтын айналмалы ойыншық.* Желге қарсы жүргізгенде өз осінен зырылдап айналатын немесе ортасынан өткізілген жіптің көмегімен айналатын балалар ойыншықтарын да «з ы р ы л д а у ы қ» деп атайды (ҚҰЭ). // *Тынымы жоқ, мазасыз.* Әрі сөзшең, әрі ұршықша айналған з ы р ы л д а у ы қ Рахымғалидың үйге еңсесі енгеннен-ақ, құлқы өзгеріліп жүре берді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ЗЫРЫЛДАУЫҚ³ з а т. с у ш а р. *Арнадағы ағыс жылдамдығын өлшеуге арналған құрал.* Гидрометриялық з ы р ы л д а у ы қ ағыстың кез келген нүктесіндегі жылдамдықты жоғары дәлдікпен өлшеуге мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. су.). Кез келген з ы р ы л д а у ы қ т ы ң негізгі бөліктеріне корпусы, қалақ бұрандасы,

өзегі, есептеу-тұйықталу механизмі, ағыс бағытын көрсететін бөлігі жатады (Қаз. тілі термин. Су.). Ағыстың жылдамдығын *зырылдауықпен* өлшеу оның қалақ бұрандасының соққан судың әсерімен айналуын есептеуге негізделген (Қаз. тілі термин. Су.).

ЗЫРЫЛДАУЫҚТАЙ с.ы.н. *Зырылдауық сияқты, зырылдауық тәрізді.* Мәшиненің дөңгелектері *зырылдауықтай* шыр айналып, бір орыннан қозғалмады (З.Шашкин, Сенім).

ЗЫРЫЛДАУЫҚША ү.с.т. *Зырылдауық тәрізді, зырылдауыққа ұқсас.* Аю бүйірін қауып қалып, *зырылдауықша* зыр айналды да, тағы бұларға ұмтылды («Қаз. әдеб.»).

ЗЫТ= е.т. *Аяғы-аяғына тимей қашу.* Ол анадай жерде аяғы-аяғына тиместен орманға қарай *зытып* барады (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Қасына алып ергенін, Түлкіні қалай көргенін, Өзекпен сұмның *зытқан*ын, Томағасын сыпырып, Алғанда қыран құлпырып, Шарықтап көкке шыққанын (М.Дулатов, Шығ.). Қалса сәл көңілі бұлттанып, Еш көрген емесолжұрттанып. *Зытасың* көрінбей, басыңды Бөледен алғандай құтқарып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Біреулер алып зәремді, Зекіріп қабақ шытады. Балалар көрсе, ал енді, Үйіне қарай *зытады* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Зыта жөнелді. *Тайып тұрды, тұра қашты, тырағайлап қашты.* Сәбит екеуміз беріспеуге бет алып, *зыта жөнелгелі* тұрғанымызда, сыртымыздан құшақтай алды (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Тірі дегеніміз – қоян, қарсақ, түлкі сияқтыларды *зыта жөнелмейтіндей* етіп, аяғын тұсап не өрелеп тірсегін буып, жыртқыштарының аузын тұмылдырықтап, тақыр алаңға жіберу (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Бұлар ауыл шетіне шығар-шықпастан-ақ алдарынан бір қоян ойға қарай *зыта жөнелді* (І.Есенберлин, Қаһар). Болат тонын сыпырып алсаң, немістер де бір, қоян да бір екен. Танкілері талқандалғаннан кейін, көп қарсыласа алған жоқ, *зыта жөнелді*, біз ұран салып қуып бердік (Ә.Әбішев, Шығ.).

Зытып берді. *Зыта жөнелді, тайып тұрды.* Аспанға жарқылдатып ақ семсерді, Тұтқыннан бұғауланған босатты ерді. Алақтап жандармдар жанталасып, Қарамай алды-артына *зытып берді* (О.Шипин, Дастан.).

Зытып отырды. *Тайып тұрды, кетіп қалды.* Осы кезде жолдасым деп ертіп келген адамы бұдан ештеңе шықпайтынын білді ме, байқатпастан *зытып отырды* (А.Байтанаев, Қансонар). Ертеңіне Есіркеген апаларынан ұялып, үйден таң атпай *зытып отырған* (І.Есенберлин, Қаһар). Аласа тамның кез келген жағынан секіріп, *зытып отырамыз* (Б.Сокпақбаев, Өзім. тур.).

Ұлың ұрымға [үрімге], қызың қырымға [Қытайға] зытсын. қ.а.р.ғ. *Үрім-бұтағың бытырап, тоз-тоз болсын деген мағынада.*

ЗЫТТИ= е.т. ж.е.р.ғ. *Бақыраю, алару.* Рубинштейннің екі көзі қып-қызыл, ағы ұясынан шыға айналып, *зыттып* кеткен (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). Оның көзінде сұмдық үрей бар. Ағы айналып, шарасынан шыға *зыттып* барады екен (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.).

ЗЫТТИЮ *Зытти етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Зыттыюын* көрдің бе?

ЗЫТТЫР= е.т. с.өй.л. **Зытыр.** Ұлбосын деген әйел ала қапқа салынған бір шелектей бидайды көшір отыратын жәшіктің ішіне *зыттырып* жіберді (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

Ұлын үрімге, қызын Қытайға зыттырды. *Бостырды, қуғын-сүргінге ұшыратты.* Енді алдап шақырып алып, ақ патшаға ұстап бермек. *Ұлыңды үрімге, қызыңды Қытайға зыттырмақ* (Б.Аманшин, Көкжар).

ЗЫТТЫРҒЫЗ= е.т. с.өй.л. *Бездірту, үрке қашуға мәжбүр ету; тығылдыру.* Еліктей елендетіп, *зыттырғыз*ып, Қуғыншы – құмай тазы, итті үргізіп (І.Қажытай, Тасжарған).

ЗЫТТЫРУ *Зыттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Алысқа зыттыру.*

ЗЫТУ *Зыт етістігінің қимыл атауы.* Өңгіме насырға шаппай тұрғанда аңшы *зытуға* ыңғайланды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Жоғал!–дегесін, таяқ жемей тұрып *зыту* керек (М.Гумеров, Хазірет.). Қалай да қалаға *зыту* керек (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

ЗЫТЫР= е.т. 1. *Жасырын жөнелту, қашырып жіберу.* Қашқынды сосын қойнына жалған паспорт салып беріп, түү Шарлыққа я Бұзаулық, әйтпесе Челябин жағына *зытырады* (Б.Аманшин, Көкжар). 2. *Лақтыру, шығарып тастау.* Қуанып кеткеннен бәрін ұмытып, сусу бөтенкені шешіп алып, есіктен дәлізге қарай бір-ақ *зытырды* м (З.Шүкіров, Ғажайып құмыра). Бұл төсектегі осы уақытқа дейін неге көзін құртып, *зытырмайсың* дейтіндер де бар (Б.Тілегенов, Көктем). 3. *ауыс. Ұрлау, қымқыру, лып еткізіп жасыра қою.* Бала, қолың жылдам екен. Қалай *зытыра* салдың? (А.Байтанаев, Асан.). Молдекең ақшаны «пісміллә» деп қойын қалтасының түбіне *зытырып* жіберді (С.Алдабергенов, Асу.).

ЗЫТЫРУ *Зытыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Есік жаққа зытыру.*

ЗІКІН= е.т. *Зеку, зекіру, дауыс көтеру, әкіреңдеу.* Үшінші деген соң үшінші, – деп *зікін*іп қойды. Өтірік *зікінгені* (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Бала бар деп үйімде Қиыннан қалма, келінншек. Қайын енеңе *зікін*іп, Қырын

кетпе, келіншек (Ш.Бейсенова, Өлеңд.). Ол қоңырауды басып жіберіп, есік алдындағы хатшыға *з і к і н е й* сөйледі (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). **2.** Жаңа Байдалы кеп, жер-жебірімізге жетіп, *з і к і н і п*, тапап кетердей болды («Жұлдыз»).

ЗІКІНУ *Зікін етістігінің қимыл атауы.*
≈ *Зікінуін* қоймады.

ЗІКІҢ зат. с ө й л. **Дікің.** Солардың алдында дөп қазір бұдан асқан батыр жоқ еді. *Зікің, зікің.* Ол – мықты, ол – бөспе (Ақ бидай).

ЗІКІҢДЕ = е т. с ө й л. **Дікіңде.** Үлкенге де, кішіге де *з і к і ң д е п*, өз қадірін өзі алғаннан кей адамдардың ұтқаны қане? («Лен. жас»).

ЗІКІҢДЕУ *Зікіңде етістігінің қимыл атауы.*
≈ *Зікіңдеуін* көрдің бе?

ЗІКІР [ар. ذکر] зат. діни. **1.** Алла тағаланы еске алу, оны ұмытпай, үнемі ойлау. *Зікіру* ақыт пен мекен талғамайды, жүрекпен жасалады және тілмен айтылады (ҚҰЭ). Жүректің *з і к і р*, яғни «қалби зикр» – көңіл арқылы Алла тағаланың сипаттарының сәулесін танып білу; Алланы әрдайым еске ала отырып, оның әмірлерін терең түсіну және ұжданның түкпірінен келген қалтқысыз сеніммен оны құлай сүю (ҚҰЭ). Тілмен айтылатын *з і к і р*, яғни «лисан-и зикр» – Алла сөзін немесе «Лә иллаһа иллаһ» тіркесін қайталап айтудан тұрады (ҚҰЭ). Тілден *з і к і р*, көңілден пікір түспей, «Өл» десе, өлер едім тамақ ішпей. Ұжмақта бұл дүниені еске алар ем Түнде көрініп қорқытқан жаман түстей (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** Ауру адамдарды емдеу үшін бақсылар айтатын діни сарын. Балгер *з і к і р* оқып, біраз сарнап отырып да, шапақты ала таяғын жоғары сермеп, жас баланың жұдырығындай жұтқыншағы бүлкілдеп, екілене сойлеп кетті (С.Омаров, Дала қызы). Махмұт тақуа болды. Тұла бойы толған тұмар, мойнында – тәспі, дұғалық, аузында – *з і к і р*, күн шықпай оқығаны – намаз, заулатқаны – «жасын», ол дәретсіз жер баспайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сендер соғысы енді бірде Наурыздың есіне бақсының *з і к і р і н* түсіреді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Зікір айтты. д і н и. Аллаға мадақ айтып, есімдерін қайталап, оны еске алды. Құдайдың сүйген құлдары, күндіз-түні зарлады. *З і к і р а й т ы п* Аллаға тәуекел етіп Төңірге, Шарифат жолын таңдады (Сәттіғұл). Молда емесің, соқырсың, *З і к і р а й т ы п* зарлаған. Жаназа оқып өлгенге, Пидия алып жалмаған (Жамбыл, Шығ. жин.).

Зікір айту. *Ғибадаттың, құлшылықтың бір түрі ретіндегі Алланың есімдерін әртүрлі дұғалар, Құран сүрелерін іштей немесе сырттай айту арқылы Алланы еске алу. З і к і р а й т у - ға* шыдай алмаған көрі молдалар бөйгіге шапқан

аттай болдырып, қатардан шығып қала берді (А.Құрманғалиев, Ислам діні).

Зікір салған бақсыдай. *Еліріп, долырып.* Ақ көрпеге оранған шетсіз де шексіз дала үстінде *з і к і р с а л ғ а н бақсыдай*, долы боран ойнақтап, қаһарына мініп тұр (Ә.Әлішев, Батыр бол.). Қамсыздандыру бөлімінің қызметкерлері мына сияқты *з і к і р с а л ғ а н бақсыдай* аузынан жын төккен адамды көргені жоқ еді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Зікір салды [етті]. а) Алланы еске алып, құлшылық етті. «Әлхамдулилла» салауат – Мұсылман пенде аузынан Дұрыс емес тастауы. Ала таңмен аралас *З і к і р е т і п* зарлаған Бір Құдайдың достары (Кердері Әбубөкір, Қазағым). ә) Бақсылық етті, үшкірді. Бұл мезетте зарлы күй үзілмейді, басқа жиналған жұрт *з і к і р с а л ы п*, сарнап тұрады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Зікір – бақсылардың сырқатты «емдеу әдістерінің» бірі. Ол үшін бақсы «жын-перілерді» шақырып, *з і к і р с а л ғ а н* (ҚҰЭ).

Зікір салдырды. *Дұға оқу арқылы үшкіртті.* Токалының жүрегіне жын-шайтан ұяласа керек деп, Бекей *з і к і р с а л д ы р мақ* болды (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Зікір түсірді. *Зікір салды, зікір айтты.* Бақсылар бала көтермеген әйелдерді бұрын *з і к і р т ү с і р і п* емдеген (М. Мұқанов, Жан дүние). Жан қинап мал тауып, тамақ асырауды қиынсынған сарттар, қожаболып *з і к і р т ү с і р і п*, күнін көреді екен («Айқап»). Қожа *з і к і р т ү с і р е р*: Малдан зекет беріңдер, Шарифатқа көңіңдер, Қырық қойдың бірін бер (Жамбыл, Шығ.).

ЗІКІРСІЗ с ы н. *Зікір айтпаған, аузында зікірі жоқ, үнемі Алланы еске алмайтын.* Анау Арапа таудың басында, Меккенің жақын қасында пендесі жоқ-ты пікірсіз, таспихсыз, *з і к і р с і з*, Бір Аллаға шүкірсіз (Қашаған ақын, Шығ.).

ЗІКІРХАНА [ар. ذكرخانه] зат. кө н е. *Зікір айтатын орын, арнаулы бөлме.* Қожа Ахмет Яссауи күнде бір адамды еліктіріп, ертіп келеді де, *з і к і р х а н а с ы н а* апарып, зікір салуды үйретеді (О.Дастанов, Әулиелі жер.).

ЗІКІРШІ з а т. *Зікір салушы, бақсылық етуші.* Асатаяғымен ойнақ салған *з і к і р ш і* де безек қағып жүр (С.Жүнісов, Ақан сері). Бір күні көп *з і к і р ш і н і ң* астында қалып, өзі өлмелі, көкірек ауруы бар бір шал талып қалады (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

ЗІЛ¹ з а т. **1.** Ауырлық, салмақ. Шана қисайғанда үстін басқан *з і л і* жеңілдегендей болып еді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). **2.** а у ы с. Ауыртпалық, қиыншылық, бейнет. Топшымыз бекіп, канатымыз жетілмеген жас едік. Тағдыр *з і л і н* көтеру оңай болған жоқ (Н.Ғабдуллин,

Өмір.). Бұл ғасырда қан төгісті көп көрдім, Бір соғыстың ауыр *зіліні* өткердім. Тыныштыққа тынбай күрес үстінде, Талай құрбан беріп барып жеткенмін (Р.Нұрпейісов, Қапшағай). Дариға, сол күндердің *зілі* қатты, Талайға тентіретіп түнін жапты. Талайлар жетім болып, үңгір таппай, Жапанда бозторғайдай шырылдапты (О.Шипин, Дастан.). **3.** а у ы с. *Ашу, ыза, кек; сес, ызғар*. Сүйіндік Құнанбайдың бағанадан бергі *зіліне* енді ызалана бастап еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Замандас құрбың келсе қадірін біл, Артында әзіл сөздің қалады *зіл*. Жалпылама жамандар неме керек, Шаһбазды нағыз біздей ерім деп біл (Шал ақын, Өлеңд.). Маған деген *зіліңді* де, кегіңді де жинай бер (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Басына [көңіліне] зіл түсті. а) *Зілдей ауырлады, зіл басты*. Жатыр едім *зіл тұскендей басым* а, Ауруыңмен айқасып-ақ ашына. Бір мезгілде әлдене деп шүлдірлеп, Екі жасар қызым келді қасыма (А.Шамкенов, Жайлау.). ә) *Уайым, қайғы басты*. Бетінде шаңы ойнаған Кебірдің шықтым үстіне. Әдейі болсам ойға алаң, *Көңіліме* бір *зіл тұстиде* (Қ.Көпішев, Әке.).

Бойы [тұла бойы, денесі] зіл [қара тас] тартты. *Төмен тартты, ауырлады*. Талғат басын көтерейін деп еді, *тұла бойы зіл тартып* қозғалтпайды (Қ.Тоқаев, Түнде.). Апыл-құпыл бас-аяғын шайып, парға бір кіріп шыққасын жаңа ғана *зіл тартып* тұрған *дене* жеп-жеңіл боп сала бергені (Ә.Нұрпейісов, Сең). Оның жілік-жілігіне, жамбасына қорғасын құйып тастағандай *бойы зіл қара тас тартады* (Ш.Мұртаза, Әңгім.).

Зіл басты. *Ауырлық тұсті, өзін ауыр сезінді*. Денемді бір қорғасындай ауыр *зіл басын*, жаншып, жерге қазықтай қағып барады (Ө.Тұрманжанов, Адам. дос.). Байланысшы ауыр күрсініп, басын бір *зіл басқан* дай, кеудесіне түсірді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Бойымды ауыр *зіл басын*, үйге өзер жеттім (А.Сарбөпин, Аспалы бесік).

Зіл батпан. *Ап-ауыр, зіл көтерем, қозғалтпайтын*дай ауыр. Найзасын шымыр толғап, тақым астына тағы сіңірді, дәу қалмақтың *зіл батпан* а салмағына шыдай алмай жарағы шорт сынды (Д.Досжанов, Жібек.). Қозғалайын деп едім, мұршам келмеді, үстім *зіл батпан*, оң аяғым өзімдікі емес сияқты (Т.Бердияров, Солдат.). Үстімнен біреу *зіл батпан* жүкті алғандай болды («Қаз. әдеб.»). Ол жас еді, Секілді еді тал-шыбық, Көктемеде Кетті соғып қар, суық... Сол күндегі ол көтерген *зіл батпан* Тауға түссе, қалар еді жаншылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Зіл көрсетті. *Құш көрсетті, сес қылды*. – Бәрібір тартып алам, – деп Нұрдәулет оған *зіл көрсетіп* жатыр (Б.Соқпақбаев, Аяжан.).

Зіл көтерем. *Ап-ауыр, зілдей. Зіл көтерем* болып жатқан дене кенет жеңілденіп, икемге келе қалғандай болды (Б.Майлин, Шығ.). Балқия үйіне жетсе де, ішіне кіре алмай, тәлтіректен барып, босағаға отыра кетті, иығындағы *зіл көтерем* күрегі де ұшып кетті (Ә.Әбішев, Замана.).

Зіл қара тас [тастай]. *Зіл батпан, өте ауыр, зілмандай. Зіл қаратас* емес шығар, көне, итеріп көрейікші өзін (Н.Баяндин, Ертгіс.). Көңілді *зіл қара тастай* шын қажытар уайым басып тұр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Әбіш пәтеріндегі жастар ажары мен аз әңгіме жүрек түкпірінде жатқан *зіл қара тастай* салмақты дертті сейілткен жоқ-ты (М.Әуезов, Шығ.).

Зіл қара түн. *Тастай қараңғы, тымырсық, ауасы ауыр түн. Зіл қара түнді* жапсарынан сөге, таң сызаттап келеді (Ғ.Мұстафин, Таңд.).

Зіл салды. *Сес көрсетті, кәрін төкті*. Ол оң жағындағы Әзиевке қарап, бар *зілін сала* тіл қатты (С.Мұратбеков, Көкорай.).

Зіл тастады. *Кәрленді, сес қылды, ауыр сөз айтты*. Байка, Өміре, атшылығыңа зар боларсың, – деп ішмерез сұрша жігіт *зіл тастады* (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). Мақыш кеткен соң, Райхан Нұржанға *зіл тастай* сөйледі (З.Шашкин, Өмір.). Сүйіндік атының басын іркіп тұра қап, қатты *зіл тастай*: – Әй, жігіттер, тоқта былай! – деді. Жұрттың бәрі іркіліп, соның аузына қарады (М.Әуезов, Абай жолы.).

Зіл төкті. *Кәр төкті, қаһар көрсетті*. Жауынгерлер алдына Салмақпенен шыға ғап *Зілін төгіп* жауына, Сөйлеп кетті Шығанақ (І. Мәмбетов, Сыр.). Жұқтырдың бар кіріңді Америка арына, *Төгесің* кеп *зіліңді*. Жердің алып шарына (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Сөзінде [көңілінде] зіл жатты. *Мысты басатындай сес, ызғар болды, сөзі ауыр болды*. Есің кетсе, естіге кіріптарсың, Ең бастысын ұмытқансың, – деп Шыңғыс хан ызбарлана тіл қатты, *Әр сөзінде* аттан түйе қайысардай *зіл жатты* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Асығыс аттанудың себебі бұл, *Көңілінде* Жангелдиннің *жатты* ауыр *зіл*, Шырылдап балапандай бала зарлап, Отырды ері атылған әйелдер түл (О.Шипин, Дастан.). Жеңгесінің *сөзі* жат, немқұрайды шықса да аржағында батпан *зіл жаттыр* (З.Шашкин, Теміртау.).

ЗІЛ² з а т. *Бақша дақылдарын зақымдайтын ауру*. Быршыған помидорың іріп жатыр. *Зіл* түсіп қауындарың шіріп жатыр (Айтыс.).

ЗІЛ³ з а т. м е д. **1.** *Эпителий ұспасының шала жетілген жасушасынан тұратын ұытты ісік*.

Талшықты дәнекер тканнен тұратын қаңқасы (строма) мен әдеттегі қалпынан ауытқыған, эпителий тканінен тұратын ұлпасы (паренхима) бар, сау тканнің ішінде шаян аяқтары тәрізді бұтақтана орналасқан орган сияқты ісікті *зіл* дейді. Оның түрі көп (Мал дәрігерлік түсінд. сөздік). **2. ж е р г. Жарадан ағатын ірің.** Жараның *зілі* алынбайынша солқылдап ауруы басылмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Аяғына түскен *зіл* бүкіл денесіне жайылып, ол да бұл дүниесен кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3. ж е р г. Жылқы кеңсірігінде болатын ауру, маңқа.** Ат *зілі* м е н ауырып тұрғанға ұқсайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗІЛ⁴ з а т. к ө н е. з о о л. <лат. mammothus primigenius> *Еуразия мен Солтүстік Америка жерінде соңғы геологиялық дәуірде тіршілік еткен еттімсықты сұтқоректі жануарлардың жойылған түрі. Зілі* солтүстік арктикалық далалы шалғынды аймақтарда, ашық алаңдай жерлерде тараған, бұталармен, шөптесін өсімдіктермен қоректенген (Қаз. тілі термин. Биология). Тас дәуірінде *зіл* адамдармен бір мезгілде өмір сүрген және ертедегі адамдар оларды көптеп аулаған (Қаз. тілі термин. Биология).

ЗІЛДЕЙ с ы н. *Зіл сияқты, зіл тәрізді.* Батыр үлкендігі баланың басындай, *зілдей* қайың шоқпарын үйіріп, өзен жағасында жатқан Ақжол биді көргеннен-ақ ақырды (І.Есенберлин, Алмас.). *Зілдей* найзасын оң қолымен ойната көтерген Наурызбай өзі жігіттерінің алдында тұр (І.Есенберлин, Қаһар).

Зілдей ауыр. Зіл батпан, өте ауыр. Батты балқып дала мұңға, Бір кездегі өз сырласы. Көздердің түр жанарында, *Зілдей ауыр* мезгіл жасы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Әрі *зілдей ауыр*, зор ғимарат, іргесінен айырылған соң шөгіп жерге кірмеске, қикаймасқа бола ма? Архитекторлардың шамалауы, мешіт бір метрге төмен (3/4) шөккен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЗІЛДЕН= е т. *Зіл тастау, ызғарлану.* Қарабай ала көзінің астымен Сұлтанмахмұтқа *зілдене* қарайды (Д.Әбілев, Арман.). Қара мұрт бұл жолы Есіркегенге *зілдене* қарады (І.Есенберлин, Қаһар). Зәкіржан молда *зілденіп*, жайнамаздың үстінде шарт жүгініп отырып, қара кітапты ашып, күбірлеп оқиды (Б.Майлин, Шығ.).

ЗІЛДЕНДІР= е т. *Ызғарландыру, зіл тастау.* Ол маған жауап берместен, Филиповқа бұйрығын *зілдендіре* қайталап айтты (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

Денесін зілдендірді. *Бойын ауырлатты.* Қара суық уын бүркіп, оның *денесін* ұйытқан сияқты *зілдендіріп* барады (С.Камалов, Өңгім.).

ЗІЛДЕНДІРУ *Зілдендір етістігінің қимыл атауы.* ≈ Басын *зілдендіру*.

ЗІЛДЕНУ *Зілден етістігінің қимыл атауы.* Жә, болды, *зілденуді* қашан қоясың, деді Құсбек Ұмсынайға (Жастар эстрадасы).

ЗІЛДІ с ы н. *Ызғарлы, сесті.* Бұл сөз кеше кешке келген жаман хабардан гөрі әлдеқайда *зілді*, әлдеқайда әсерлі естіледі (М.Дүзенов, Ақәже). Кеудесін кернеп *зілді* бір уайым, Теңселген Сарыарқада сырлы қайың. Даланың мұңлы аспаны, мөлдір көлі, Құшақтап құба жонда тұр Абайын (С.Мәуленов, Алыс кет.). Атаман *зілді* бұйырды. Ауылды тегіс жинады! Айтып-айтпай не керек, Ақысыз «сауық» сыйлады (М.Мақатаев, Шығ.).

Зілді сөз. *Кісінің көңілін қалдырарлық өте ауыр сөз.* Керегі не ондай *зілді сөздің*, Бұл істі түзеуге болмастай асқындырып алдық. Ендігі ақ жүректігіміз күр әбігер болды (М.Иманжанов, Адам).

ЗІЛДІ-ЗІЛДІ с ы н. *Өте ауыр, ызғарлы, сесті.* Біреуі қолынан келмейтінін, жарлық патшаникі екендігін түсіндірді һәм халыққа наразылық баян етіп *зілді-зілді* сөздер айтты (М.Дулатов, Шығ.).

ЗІЛДІЛЕУ с ы н. *Зілдірек, қатаңдау.* Егер жауабы *зілділеу* шықса, екі-үш сөзбен істі бітіріп, тура жүндемек болды (Б. Майлин, Шығ.).

ЗІЛДІЛІК з а т. *Ауырлық, зардаптылық.* Лептосиروز ауруы *зілділігіне* қарай өте жіті және жітілеу болып бөлінеді (Ш.Қалықов, Қой.).

ЗІЛДІРЕК с ы н. *Зілі басымдау, зілділеу.* Кемелдің соңғы сөзі сыбырмен айтылса да, *зілдірек* шығып еді, Иманның жүрегі дір етті (Ә.Әбішев, Найзағай). Менің налысым бәрінен де *зілдірек* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ЗІЛЗАЛА [ар. زلزال] з а т. **1. Табиғат апаты, жер сілкінісі.** Ажалдың аңырата оғын шашып, Асылып бір-бірімен қарсыласып. *Зілзала* жердің жүзі лоблып кетті, Маңынан шыдай алмай аңдар қашып (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). **2. а у ы с. Ауыртпалық, қиыншылық.** Не шара көргендерге басқа сыйды, *Зілзала* тас көтермес басқа тиді, Арқалап кітаптарын сатуменен Достарым ел аралап, ақша жиды (К.Салықов, Жезкиік). Соғыстың жаңа біткен *зілзаласы*... Таусылды ажал-салық күнде аласы. Қанаты күйген қаздар секілденіп Қазақтың қайтты үйіне мың баласы (Ғ.Қайырбеков, Көнедақ).

Зілзала нәубеті. *Жер сілкінісінен болған зардап, шығын. Зілзала нәубетінен* зардап шеккендерге халықаралық «Қызыл крест пен қызыл жарты ай» қоғамынан алғашқы көмек те келіп жетті («Егемен Қазақстан»).

ЗІЛ-ЗАЛАЛ с ы н. *Дүлей ашу, сұмдық күшті алапат сезім.* Ақыры өлмек болды ғой,

Ашуынды *зіл-залал* Патша-құдай қайырсын, Мың балықтың ішінде, Сіз де бір нәһән жайынсың (Бес ғасыр.).

ЗІЛ-ЗАПЫРАН з а т. *Ашу-ыза, кек*. Екеуі де көмейлеріне кептіліп отырған *зіл-запырандары*н ағыл-тегіл бір-бір актарып алды да ожырайыса-ожырайыса қарасып қалды (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр.).

ЗІЛЗӘЛЕ з а т. с ө й л. **1. Зілзала** (*апат*). *Зілзәле* боп жер мен аспан, Соқты ұйытқып ақ бораны, Қан кілкіте қара тастан, Түргіледі кең даланы (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын.). **2.** а у ы с. *Ауыртпалық, қиыншылық*. Өлгеннің артынан өлмек жоқ, Біздің емес, көптің басына түскен *зілзәле* ғой бұл (С.Бақберген, Кентау).

Бір зілзәле басқандай. *Бір жамандық болғандай*. Апай түсті аспанды. *Бір зілзәле басқандай*, Үркер үрке қашқандай, Күн менен ай тұтылып (Ж.Тілеков, Ақсұр ат).

ЗІЛ-КЕК з а т. *Ашу-ыза, өштік, қастық*. Жамал бұл сөздің төркініне өзінше мән беріп, енді бұрынғы бір *зіл-кекті* ойынан шығарды (А.Байтанаев, Қайнар.).

ЗІЛ-ҚАЙҒЫ з а т. *Ауыртпалық, қиыншылық*. Сен болмасаң *зіл-қайғыны* Жалғыз қалай көтеремін? Сен болмасаң күн мен айды Тастап мүлде кетер едім (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сөйлеспейді, желде үн жоқ, Түнжырайды, Жасын төгіп, жабырқап күн жылайды. Тұрмын құшып мектептің қабырғасын, Көкірегімді жаныштап бір *зіл-қайғы* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ЗІЛМАН с ы н. *Ауыр, зілдей*. Патша лезде құсын танып, түнеріп Үнсіз қалды *зілман* ойға тіреліп. Көңіліндегі апас-қапас тасқынды Айғақ керлеп жанарына жас тұнды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЗІЛМАУЫР с ы н. *Зілдей, ап-ауыр*. *Зілмауыр* балға күнұзын қолымнан түспейді (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Серік еңсесін басқан *зілмауыр* ойды серпіп тастап, орнынан тұрды (М.Гумеров, Сүйе ме.). Қырымдағы әрекеттер – жас баланың ойыны, Түркістан – қимылдауы қиын *зілмауыр* (М.Шоқай, Таңд. шығ.).

ЗІЛМАУЫРДАЙ с ы н. *Зілдей, батпандай*. Жуан бөренеге орнатқан *зілмауырдай* төс темірді қозғауға кірісті (М.Жұмағұлов, Қыран.). Соның ішінде мықты құрсау салынған үлкен мөрлер басылған *зілмауырдай* темір жәшік бар («Қаз. әдеб.»). Соңғы көш). О, ғажап! Нанның сонша тілі жатық, Болғанмен *зілмауырдай* мұны батып, Бала емес, бар жазаны мен алғандай Орнымда оңала алмай тұрдым қатып (Ф.Қайырбеков, Қонсадақ).

ЗІЛМӘНКЕ з а т. ж е р г. *Жер үй*. Ыдырыс анау *зілмәнке* де тұратын шығар (Қаз. тілі.

аймақ. сөздігі). Қияқтан түйіп салған шеген *зілмәнке* салақ кісі киген тозық, құрайыш бөрік құсап, жапырая қалған (Ж.Нәжімденов, Ақ шағала). Көктемнің жылы күнінде от жаққан шеген *зілмәкенің* іші онсыз да тұнып, күйіп тұрған-ды. Секонтке ғана баланың жүзін салқын, рақат леп өпкен, артынша қайта тұншықты (Ж.Нәжімденов, Аспан шақырады).

ЗІЛМЕНДЕЙ с ы н. с ө й л. ж е р г. *Зілдей*. Ол өзі кіп-кішкентай боп ап, *зілмендей* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ал Рысқұлдың аяқ-қолында *зілмендей* кісен болған (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз.).

ЗІЛСІЗ с ы н. *Зілі жоқ, кексіз; жеңіл*. Ебейсін қонағының *зілсіз* өзілмен өзін жағалап келе жатқанын білді де, түреген кетті (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Өмірғұл кісіні мезі қылмайтын жеңіл, *зілсіз* өзілге ептейлі екен (И.Жақанов, Қайта орал.). – Әй, қол беріп сәлемдеспейсің бе, – деп *зілсіз* зекіп қалды да, Әлтай өзінің қожанасырлығына күлді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ЗІЛСІЗДЕУ с ы н. *Жеңілдеу, риясыз*. Онына шүкір, – деп Балкүміс *зілсіздеу* күлді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ЗІЛТЕМІР з а т. ж а ң а. с п о р т. <нем. Stange> *Қолға ұстауға ыңғайлы темірдің екі жағына әртүрлі салмақтағы дискілер кигізілген, ауыр атлетикамен айналысатын спортшы көтеретін зат*.

ЗІЛТЕМІРШІ з а т. с п о р т. *Зілтемір көтеретін спорт түріне қатысушы*. Жас *зілтеміршілер* күш сынасты. Қызылордада мектеп пен колледж оқушылары арасында ауыр атлетикадан екінші жазғы спартакиада болып өтті («Егемен Қазақстан»).

ЗІЛІНДЕ ү с т. к ө н е. *Тұрттың түбінде*. *Зілінде* үлкен патша болар десіп, Аттарын Темушин деп қойыпты енді (Қазанғап Бай-болұлы, Еңсегей бойлы.).

ЗІМБІР з а т. б о т. *Тропиктік өсімдіктің кептірілген тамыр сабағы*. Үгітілмеген *зімбірде* хош иіс ұзағырақ сақталады. Кейбір тағамдар мен кондитер өнімдерінің дәмін келтіруге пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ЗІМПАРА з а т. **1.** ге ол. *Құрамында корунд, магнетит, гематит, кварц сияқты минерал қоспалары бар ұсақ түйіршікті тау жынысы*. *Зімпара* машина жасау, шыны өнеркәсібінде, диірмен тасын жасауда пайдаланылады (ҚСЭ). *Зімпара* ұсақталып, сұрыпталған күйінде қажак ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.). **2.** *Наждақ қағазы*. Содан кейін қиып алынған металл үлгінің қырларын егеумен егеп, *зімпараме*н ысқылап, қолға батпайтындай

етіп жұмырлау керек (Д.Шоқпарұлы, Жетпіс өнер.). Егер аквариумнен су ақса, онда ішіндегі суды төгіп, су аққан жердің төңірегін *зімпармен* мұқият тазарту керек те, ацетонмен *зімпардан* және тазартқандағы бөгде заттардан арылту қажет (Қ.Қайымов, Суасты.).

ЗІН [ар. ذن] з а т. е с к і к і т. *Зейін, ден, көңіл*. Балапандар сары үрпек болған уақта Бұл су тасып қалқытып алып кетер. Жанашыры екі үйректің алмай тілін. Шөбіне аузындағы қоймай *зінін* (Майлықожа, Нақыл.).

Зіні кетті. *Аңсары ауды, көңілі, ықыласы тұсті*. Түзуліктен аспанға басы кеткен, Сол кемпірдің бар екен бір ағашы. Уақытында патшасы көрді мұны, Көрді дағы ағашқа *кетті зіні* (М.Байзақов, Танд. шығ.).

ЗІНӘ [ар. زناء] з а т. ж е р г. *Жеңіл жүріс, зинақорлық*. Арақ ішіп, *зіні* ө істемеу керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Айырылып қанша жылғы күнәсінен, ішкен арақ, көп қылған *зінісінен* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗІНЖІР з а т. с ө й л. *Шынжыр*. Зарқұмшаның бағулы Жүз мың пілі бар еді. *Зінжір* байлап мойнына, Алып шықты әр пілін (Бабалар сөзі).

ЗІНЖІРЛЕН = е т. с ө й л. *Шынжырлан* (*шынжыр салыну*). Әбусағид көпірге ойран салған, Көпірлер қайратына аң-таң қалған. Жәмшид патша қолында манап деген *Зінжірленген* бар екен бір палуан (Бабалар сөзі).

ЗІНҺАР [ир. زنهار] ү с т. е с к і к і т. *Алайда*. Бұл қуаттың ішінде артық үш қуат бар, *зінһар* соны жоғалтып алу жарамас (Абай, Тол. жин.). *Зінһар*, сендерден бір сұрайын деп жүрген ісім бар (Абай, Тол. жин.). Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бар, *зінһар* жаным соған сақ бол (Абай, Тол. жин.). Шұғбан, мұнша неге жаттың жайға, Сабақты сатқаның ба ет пен шайға. *Зінһар* жаным кешікпей тез қайта көр, Кейінгі оздырарсың келген тайға (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.).

ЗІНГІТ с ы н. к ө н е. *Үлкен*. Отырардың *зіңгіт* керсен, тайқазанын жалап болғансын мені аларсың қу мешкей (Ш. Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ЗІНГІТТЕЙ с ы н. 1. *Үлкен, ірі*. Апам шындап ренжіді білем, кішкентай қозыны маған көтертті де өзі тобан аяқ болып баса алмай жатқан *зіңгіттей* саулықты арқасына бір-ақ салды (О.Бөкеев, Ән салады.). 2. *Дардай, соқталдай, еңгезердей*. Оқимын дегенмен енді кішкентай балалардың арасында *зіңгіттей* болып қалай отырады (Қ.Қазыбаев, Ызғар). Расында да, кейін анық болғанындай, *зіңгіттей* жігіт ағасы кешкісін тамағын ішіп, мауқын басып алғаннан соң екі қолын алдына сыйдыра алмай әйелін ұрып-соғады екен («Егемен Қазақстан»).

Зіңгіттей жігіт [азамат]. *Есейіп өскен, толысып жетілген жігіт*. Несін айтасыз, Абай аға! Үш-төрт жылдың ішінде ол балалардың өздері де оңкиіп, *зіңгіттей жігіт* болып алады. Сонымен көңіл ашылды ғой (М.Әуезов, Шығ.). *Зіңгіттей жігіт* те адасады екен-ау (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Ашуланба, баламысың! Өзің *зіңгіттей азамат* болдың, – деді Майбасар Абайға (М.Әуезов, Абай жолы).

ЗІҢКИ = е т. ж е р г. *Сораю, биіктеу*. Алынған жоқ құс жолы құпиясы, *Зіңки* с е де зауыттар тұрбалары (Б.Алдамжаров, Нұр.). Әдебиет әлеміндегі Абай да өз тұтастарынан шыға асып, *зіңки* іп, дараланып шыққан еді («Лен. жас»).

ЗІҢКИЮ *Зіңки етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Зіңкию* іп қарашы!

ЗІП-ЗІЛ с ы н. *Ап-ауыр, зіл-батпан*. ≈ *Зіп-зіл* екен.

ЗІП-ЗІЛДЕЙ с ы н. *Ап-ауыр, батпандай*. Күлән мысықтай жыбырлаған *зіп-зілдей* бірдемені жамбасының үстінен қағып жіберді (Н. Ғабдуллин, Өмір.). Ағашты шал маған берді. Мен ойлағандай емес, ағаш *зіп-зілдей* екен («Қаз. әдеб.»).

ЗІПІН з а т. ж е р г. *Сана, парасат, зейін*. Алқысса, молла Үсіп дұғай сөзі, Ерлердің *зіпіні* бар түскей көзі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЗІРЕ з а т. к ө н е. *Сауыт, брон, қорғаныс үшін киілетін зат*. ≈ *Зіре* киді.

ЗІРК е л і к. *Қорс етіп, аяқ астынан, ойламаған жерден діңкілдеген дыбысты бейнелейтін* сөз.

Зірк етті. *Зіркілдеді, зекіді*. Жұмабек сөзін бастай беріп еді, Омар *зірке* т іп, сөзін бөлді (Б. Тілегенов, Аққайнар). – Е, не жепің бұдан! – деп Досай ат үстінде тұрып *зірке* т е түсті (І.Жансүгіров, Шығ.).

ЗІРК-ЗІРК е л і к. *Қайта-қайта зіркілдеген, діңкілдеген дыбысты бейнелейтін* сөз.

Зірк-зірк етті. *Зекіп ұрысты, зіркілдеді, дікіңдеді*. Кіріңдер үйлеріңе! – деп Мұқажан артына бұрылып, *зірк-зірк* е т іп жүр (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ЗІРКІЛ з а т. 1. *Зірк-зірк еткен ұн, дүрсіл*. Анда-санда артиллерияның *зіркіл* естіледі (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Бетпақдала өзінің күре тамырындай болып кеудесін жарып өтіп жатқан поездің *зіркіл* ін тындап мүлгіп жатыр (Дала қырандары). 2. *Зіркілдеушілік, ұрсушылық, ашу шақырушылық*. Дірілдейді дәліздер, Бұл *зіркілге* кім шыдар! Мені өмірден қол үзген Дөп сынаиды сыншылар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Зіркіл қақты. *Солқ-солқ етті, зірк-зірк етті*. Найзағай жарқылдатып жалын атты, Күніреніп

көк әлемі *зіркіл қақты* Не жорық бейне қанбақ лашықтарға, Теңкиіп ақ боз үйлер құлап жатты (С.Омаров, Өлеңд.).

ЗІРКІЛДЕ = е т. 1. *Жұмыс істеп тұрған техниканың тартылдауы, гүрсілдеуі*. Самсаса комбинаттан дала тұнып, Зауыттар *зіркілдейді* болат үгіп. Бір қаланың болғанша атын қойып, Басқа жерден жатады қала туып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сарбаздар шегінісе салды ұрыс, Жосадай жердің беті болды қырыс. *Зіркілдеп* зеңбірегі шыдатпады, Соғысты қайран ерлер, алмай тыныс (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 2. *Ашу шақыру, дікіңдеу; зірк-зірк ету*. Қанағатыма қамшы ұрсам ба екен сілкін деп, Ажал антұрған кеп қап жүрмей ме *зіркілдеп*. Боза ішіп алып жыр боздатудың орнына, Босағада жатып жөтеледі шал күркілдеп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Зіркілдеді* Баймырза: «Бұл неме өзі қай мырза? Бетімнен менің алатын. Сыйламасаң Бөкенді... Танытармын әкеңді... Арсылдап итше қабатын» (М.Дулатов, Шығ.). Ақжелек Көкшеменен басын қосты, Күнбатыс, күншығыстан екі дос-ты, Көнекей қалай қарай жүреміз деп Екеуі бес жүз қолмен ақылдасты. Бүркітші Бокмұрын дәу томаралы Бурадай *зіркілдеген* ашу шашты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Алпыс күн атан болғанша, бура боп бір күн зіркілде. *Бірқалыпты жүре бергенше, күшінді көрсет, өзіңді таныт деген мағынада. Алпыс күн атан болғанша, Бура боп бір күн зіркілде*. Көзіңді жұм да, жауға шап, Ажалды өлер, іркілме (Қабан жырау, Алтын қазық).

Бурадай [құтырған бурадай] зіркілдеді. *Бұлқан-талқан болып қатты ашуланды, қаһарланды. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде «тұғырдан түсті» деген сөз бар. Негізгі мағынасы бүркіт тұғырдан түсті, бүркіт тұғырда отыра алмайтын дәрежеде қажыды, қартайды дегенді ұқтырады да, адамға қаратып айтқанда, тақтан түсті, мансаптан айырылды, бұрынғы арыстандай ақырып, бурадай зіркілдейтін күн өтті деген ұғымды береді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Көпекбай ашуланғанда құтырған бурадай зіркілдеп, керемет қайраттанып кетеді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.).*

Шекесі зіркілдеді. *Басы ауырды, зырқылдады*. Арыз көп бұл күнде, Ауруың бар тағы: *Шекең бір зіркілдеп*, Желкең де тартады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ЗІРКІЛДЕТ = е т. *Зірк-зірк еткізу, діңкілдету*. Дұшпан тауды *зіркілдетіп* ұрып-ұрып алады да, лап қояды (Қ.Исабаев, Айқыз).

ЗІРКІЛДЕТУ *Зіркілдет етістігінің қимыл атауы. ≈ Зіркілдетуін* қоймады.

ЗІРКІЛДЕУ *Зіркілде етістігінің қимыл атауы*. Ал ортадағысы қаншама байлап атса да,

зіркілдеуін қоярма (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

ЗІРКІЛДЕУШІ з а т. *Зекіп ұрсушы, дікіңдеуші*. Енді біреулер волейбол ойнап жүр. Ермек үшін бірін-бірі қуып, *зіркілдеушілер* де бар (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

И

И з а т. 1. *Қазақ сөздерінде қатар келген қысаң, езулік жіңішке і және ы дауысты дыбыстары мен еріннің жайылып, тартылуы арқылы жасалатын үнді й дауыссызының тіркесін, орыс немесе басқа тілдерден енген сөздерді дауысты жіңішке қысаң дыбысты таңбалайтын әріп*. Қазақ тіліне енген *и*, *у* жеке дауысты дыбыстардың таңбасы емес (Қаз. грамм.). *И*, *У* арқылы қазақ тіліндегі қысаң дауыстылар мен үнді й, *и* дауыссыздарының тіркесі белгіленеді (Қаз. грамм.).

И з а т. *Қатық, айран, ашытқан көже немесе ұна түз қосып жасаған, мал терілерін илеуге, өңдеуге арналған малма*. Мынау қолдың тұрпатын көресіз бе, – деп, қаба сақал қарт алақанын жайды. – Ащы *и*, қатты қайыстың істегені (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Мал терілерін илеудің екі түрлі әдісі бар. Оның бірі – үлкен күбіге немесе шелекке *и* ашытып, теріні соған салып илеу (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Кедейдің өзі жүрер малды бағып, Отыруға отын жоқ үзбей жағып, Тоңған *и* *и* жылытып, тонын илеп, Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып (Абай, Тол. жин.).

И болды. а) *Иден шығарып тезге салған тері жұмсарды*. Жігітке жұртты жеген күй болмайды, Шортанда шабақ жеген ми болмайды, Ащыны тұшыменен тату керек, Теріде тоқпақ жемей *и болмайды* (Т.Ізтілеуов, Шығ.). ә) *Ұнжырғасы түсті, жуасыды, басылды, момын болды*. Бұрынғы Бейсен емес, *и болып* қалған. Кімге топырақ шашсын (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Көпке тентек ез қысық Қамшыменен *и болар*. Ер басына күн туса, Бұта түбі үй болар (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). б) *Көндікті, бастықты, шыдады*. Жүкті бір өзі оп-оңай көтере беретін түйе дейтін жарықтық адамның жұмысын істей-істей әбден *и болып* кеткен (М.Мағауин, Ақша қар).

И қылды. *Езді, еңсесін басты*. Оны да өзге тоқалдардай дегеніне көндіріп, *и қыл* *и* *и*, иықтап отырғысы келеді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Иі жұмсақ [жұмсағырақ]. а) *Айтқанға көңіш, көңілік, жуас, момын*. Әкесі Мұстафаны

осы баламның *и і жұмсақ*, өте ақ жарқын, өрі райлы деп отыратын (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.). ө) *Ақкөңіл, босаң*. Түнеукүнгі өткен баскарма мәжілісінде ана қисық Әбді тұрып: «*Иің жұмсақ, бүйтіп ел басқара алмайсың!*» деп сынапты оны (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас.). Бұлар да атаман Анненковтың солдаттары екен. Көбі отрядқа өзі тіленіп кірген оқудағы балалар екен. Бұлардың *и і* бұрынғылардан *жұмсағыр ақ* көрінеді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Иі жұмсарды. *Көңілденді, жібіді, босады*. Қызылжарға таянған соң конвойларымыздың қылқытары біраз өзгергендей болды. Азырақ *илері жұмсарғандай* болды (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Иі қанды. а) *Әбден жұмсарды, өңделді*. Терінің *и і қанған*ын білу үшін оны қолмен тырнап қарағанда, тері қыртысы қалыңдап, ет қыртысы көшіп тұрады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Иі қанбаған*сірі қайыстан жасалған бір-ақ айылы бар (С. Жүнісов, Өшп. іздер). Тағы да онысын қоңыр құрғақ кезінен бастап, аппақ боп кеуіп, *и і қанған*ға дейін қолынан тастамайды (Н. Қазыбеков, Тұсау кесер). ө) *Әбден шынықты, бабына келді. Иі қанған* лай жігіттер жабылып кеткенде, лезде-ақ ада болды (Қ.Қамбаров, Әңгім.).

Иін қандырды. *Пісіп-жетілді, шыңдалды, кемеліне келді*. Өз шығармасын әбден *и і н қан дырып* алудың орнына, ұят іске барып, студиямен жағаласа кететініне, бұл жағаласта жаға жұртуға дейін баратынына ренжімін (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

Иі қатты. *Айтқанынан қайтпайтын томырық, бір бет, тоң мінезді. Иі қатты* Олжабектің бабын табатын бір ғана Жамал еді (Ф.Мұстафин, Шығанақ).

Иі түсті. а) *Жүні жығылды, сағы сынды; жуасыды*. Бірақ онсыз да талай көресіні көріп, ұйпаланып, *и і т ұ с і п* қалған бейшара болғандықтан жаным ашыды (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Сақалының бурыл тартқаны болмаса, қазір де Дербісәлінің сырт пішіні көп өзгермепті. Бірақ бұрынғы маңғаздық пен екпін жоқ, *и і т ұ с і п* қалыпты (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). ө) *Тозды, ескірді, қыры сынды*. – *Иі т ұ с к е н* кепкімен мына суқағардың ішінде халқымыздың қалаулы жазушысы Биекең тұр деп кім ойлаған? (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Жыртылуы да, тозуы да оп-оңай. Бірнеше күн қалтаға салып жүрсең, өз-өзінен *и і т ұ с і п*, бояуы кете бастайтын-ды (Қ.Әміров, Әңгім.).

Тұрмыс иі. *Тіршілік, өмір талқысы, қиындығы*. Өз басының пәлендей қасиеті жоқ, *т ұ р м ы с и і н е* көңілш, иілгіш, тағдыр оны қалай лақтырса да, мысық сияқты дік етіп, аяғына тік тұра қалады (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

И= е т. 1. *Ағаш, темір сияқты заттарды майыстыру, доға түрінде бұғу*. Ине біраздан соң оттың күшімен еріп, қызарды, сол уақытта пышақпен инені алып, ептеп *и д і*, қармақ істеді (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Тезге салып *и і п*, сүргілеп, қырнап, сымбатын келтірген ақ теректер қазір байлықты емес, шеберлікті сөйлеп тұр (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Үй ағаштарын түрлі бейнеде *и г е н д е* жұмсақ болуы үшін жөне сол *и г е н* қалпында тез қатыру үшін морға салып балқытады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Бір нәрсеге икемдеп келтіру, көндіру, бағындыру*. Есей Баянның үндемеуін өз пайдама *и г е н і м* деп біліп: – Келіссең әзірше менің контужин болғанымды Заренковаға білдірмейсіз, – деп Баянға қарады (Ә.Нұрпейісов, Қурляндия). **3.** а у ы с. *Орағыту, айналдыру, бұру*. Су Құсайын осы арада қыздың жүрегін де бір бұлк еткізейін деп, әңгімені қайтадан *и і п* әкелді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Алдына бас иді. *Тағзым етті, бағынды, мойынсынды*. Қылған ол ақ патшамен алыс-беріс, *А л д ы ң а б а с и і п* тұр бар дұшпан кеп (Шернияз, Шығ.).

Аяғына бас иді. *Алдына барып жығылды, тәубе қылды, тізе бүкті, кешірім сұрады, күнәсін мойнына алды*. Тосқан айың оралып, *А я ғ ы ң а б а с и і п*, Тәу етсе де болмай ма, Сендей жардың «күтқар» деп, Жалғыз айтқан демінен (М.Әуезов, Шығ.).

Бас иді. п а р а л и н г в. а) *Танығанын, сыйлағанын білдіріп, амандасар алдында басын төмен иілгіз, иетін қимыл-ишарат*. Жандарал Абайға да *б а с и і п*, қол созып амандаса берді (М.Әуезов, Ақын аға). ө) *Тағзым етті, тәжім қылды*. Бұл Ғанидың бейіті болса, соған келіп *б а с т а р ы н и і п*, сегіз кісі тұр (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). б) *Сауға, қорғаныш сұрарда, кешірім тілегенде аяғын құшып, жалбарынуды білдіретін қимыл-ишарат*. Өрісі қатты тарылды, Ел қорғайтын ерлердің, Аяғына барып *б а с и і п*, Алдияр деп жалынды (Жамбыл, Шығ.). в) *Өнерпаздың көрермендердің көрсеткен қошеметіне, құрметіне ілтипат білдіруін басын иіп, оң қолын кеудесіне қойып көрсететін қимыл-ишараты*. Әнші әнін аяқтап, залдағыларға *б а с и д і* (Қ.Жармағанбетов, Сар. жапырақ). г) *Бағынды, тізе бүкті, мойынсынды*. Қасақана айтпайды. Намыстанған болады, қорланған болады!.. Елің жеңіліп, тізе бүгіп, *б а с и г е н* шақта мұнікі қай қорлану екен? (Ф.Мүсірепов, Достық.). Бірлігі бар, арманы бар, ойы бар, Бұл – Корея *б а с и е т і н* ел емес (Ж.Саин, Өлеңд.).

Жүрегін иді. *Көңілі түсті, аңсады*. Шығынымды – ол, қызығын сен көресің, *Жүрегімді* жалғыз-ақ саған *и е м* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Көз жасын иді. *Тілегіне жетті, тобасы қабыл болды. ...Биыл Құдай көз жасымды иіп, ішермендік астық берген соң, өзіме-өзім тоқтау салып, даусымды тежеп жүрмін (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).*

Құдай иді. *діни. Жолы болды, ісі оңға басты, сәті тұсті. Бас иіп айдынына ауыл-аймақ, Қоясың қоғамынды жіпсіз байлап, Құдай иіп құлқынға түсе қалсаң, Есілдей есіп, шалқып, алақайлап (С.Торайғыров, Таңд.).*

ИАНАЛДЫРЫҚ *зат. көне. Ерте кезде жауын-шашыннан қорғану үшін баскиімнің үстінен киген жамылғы. Киізден ианалдырық деп аталатын башлық немесе жамылғы тігілетін болған (ҚазССР тарихы).*

ИАНАТТА *ет. ескі кіт. Ғайбаттау. Сөйтіп жүріп бірталай мезгіл өтті, Күннен-күнге суысып байлар кетті. Сыртынан Троекуров ианаттан, Ол хабар Андрейге күнде жетті (Ш.Құдайбердиев, Өлеңд.).*

ИАСТИЛ *зат. фарм. Тыныс демікпесі мен созылмалы бронхит ауруын емдейтін дәрі. Иастил – Чехиядан шығатын дәрі. Оның құрамында антипирин, кофеин, эфедрин, прокаин бар (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).*

ИӘ *шыл. 1. Мақұлдау, келісу, растау, қоштауды білдіру ретінде айтылатын ишарат сөз. Нияз мәз болып, екі езуі құлағына жеткенше күліп: – А – а, солай ма!.. деді. – Иә, – деді Ғайни. Нияз басын шайқап: – Иә, 15 жыл! – деді (С.Сейфуллин, Шығ.). – Иә, – Сағынғали ағай сіз боласыз ба? – Болсақ болармыз (С.Сейітов, Сөз сұра.). – Ғашық болған, сүйгенімен қашып кетіп қосылғандар жалғыз біз бе? Сен иә десең болғаны, күні ертең не Арқаға, не Еділ жаққа өтіп кетеміз (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). – Иә, біздің мырза екі айтпайды, – десті жігіттер де жамырап (Ғ.Сланов, Асау арна). 2. «Е», «ә» сияқты аңғару мәнінде қолданылатын шылау сөз. Кемені күткен аралдай, далада тудым, иә, мен! Тудым да аппақ желкендей, таза ұстап ардың көйлегін, Ту алмай тұрған ертеннен, Пайғамбарларша сөйледім (Ө.Нұрғалиев, Кемпіркөсақ). Иә, несі бар, жусанның ашқылтым иісін сүрініп жығылғанда ғана сезесің (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). 3. Қишайту, үстемелеп айту мәніндегі шылау сөз. – Иә, піркін! Бір балық та болса, ырымға бары жақсы-ау. – Балық екеш балық та жергінен ме? Сонша қашады екен сенен, ант ұрған (А.Байтанаев, Асан). 4. Не, немесе, яки сияқты талғау мәніндегі шылау сөз. Билеп жүр буфетчиктер арақ тасып, Барады ақ пен қызыл араласып. Бой еріп, ой желігіп алған кезде, Минутке иә сағатқа аз ба ғашық (Б.Майлин, Шығ.). Қорықпаса қайрат қайда, ұзын шашы, Тілінде жалыну бар, көзде жасы. Иә өзін, иә киімін алуға тұр, Бос кету емес*

ұрының радасы (Т.Ізтілеуов, Назым). 5. Көне, көнеки мәндес шылау сөз. – Сәлеметсіздер ме, ғафу етіңіздер, мына адамдарды жөнелтіп жіберейін, – деді. – Иә, бала, не бұйымтайың бар? (Б.Қожабеков, Көктөбе). 6. Бәсе, солай деген мәнде қолданылатын шылау сөз. Е, иә, иә, сол жиындарында не сөз болады екен, алдымен соны айтшы? (А.Жүнісов, Өмір ізі). Иә, айтпақшы, сол Алматыда біздің Жарас дейтін жамағайын бар еді (Қ.Жұмаділов, Көкейтесті). 7. Расындада, айтса айтқандай деген мағынадағы шылау сөз. Иә, бөрінің де қайратты, қуатты уақыты («Егемен Қазақстан»). Иә, Рәшитай ер қыздың моласында желектеп өсіп тұрған мына қызыл гүлдер мүмкін Жанна сияқты сәбилер махаббаты шығар (С.Шаймерденов, Мәжнүн тал). Иә, бұндағы бірі ақырын лықсып, бірі желдірмелете килігіп жатқан толқындардың бөрі де толғаныстан туған қозғалыс («Қаз. әдеб. »).

ИБА [ар. إِبَاء] *зат. 1. Инабат, ұят, сыпайылық. – Өңіне қарап ынжық деуге бола ма? Жоқ, жоқ, Ол шығыс әйелінің ана сүтімен бойына сіңген сыпайылығы, ибасы (Т.Ахтанов, Дала сыры). 2. Ізет, құрмет, ілтифат. «О, ғалайкүмассалам» үй иесінің жауабы, ал «салаумағалайкүм» деп қайталауы – кішіліктің ибасы (С.Талжанов, Ұлдай.). Мінезі ұяң еді, сөзге кедей, Жүретін топ ішінде көп үндемей. Ибамен сыйлайтұғын үлкендерді, Аулында еркек демей, әйел демей (Ә.Әленов, Әлімқара).*

Иба жасады. *Кішіпейілдік көрсетті, әдеп сақтады. Ол сәлем беріп тұрып, қолымды қатты қысып, амандық сұрап, кішілік иба жасады («Қаз. әдеб. »).*

Иба қылды. *Ұялды, ізет етті, сыпайылық көрсетті. Шіркіннің көзқарасы қалай жаман еді! Кісі отырғанда қарамай-ақ иба қылса қайтетін еді деп ойласты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қара қыз қорықса да, иба қылып, ұялса да төмен қарап, кесе жуумен болды (Б.Майлин, Шығ.). – Е, айтпай, бүгін туып па? «Жар-жарды» еркемнің өзіне айтқызса, Асанның әдібін қолына берер еді! Ұзатылатын қыз болған соң, иба қылды ғой (М.Әуезов, Қараш.).*

Иба сақтады. *Ізет көрсетті, әдеп сақтады. Шәукиген сақалды сары кісі, мына қара бала сияқты баса-көктемей, иба сақтағандай, қысылып-қымтырылғандай боп, мүгедексіп, босағада қалшып тұрумен болды (Б.Майлин, Азамат.). Жас келін иба сақтап сызылып, торғын жібек шәлісімен бетін бүркеңкіреп, тар үйдің бір бұрышында үнсіз ғана отыра берді (Н.Ғабдуллин, Өмір.).*

Иба тұтты. *Әдеп сақтады, ізетті болды. Варвара Шыңғысқа кездескен шақтарында ауылдың жеңгесіндей іменіп, алдында қазақ*

әйелі сияқты *иба т ұ т қ а н* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қыз ибасы. *э т н. Қызды алуға барғанда күйеу жігіт тарапынан берілетін кәде.* Томағатұйық үйге алып келіп, қонақ шақырады екен. *Қыз ибасы* да, қынамендесі де, тойы да – сол. Бір соғар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ИБА-ӘДЕП *з а т. Ар-ұят, ізет-құрмет, инабат-ілтипат.* Қашан Сұлтанмахмұт қайтқанша Шакизат өзін осылай қатал, қазақ қыз-келіншектеріне тән тамаша *иба-әдеппен* ұстаған еді (Д.Әбілев, Арман.).

ИБАДАТ *з а т. с ө й л. Инабат.* Төмен қарап отырдым да *ибадатпен* ханға: – Мынау уәзірлердің қыздарының ішінен өзіңіз лайықтаған біреуін берерсіз, – дедім (Қаз. ертег.). Баян кеп, апасына сөз айтады, Ұялып, *ибадатпен* аз айтады (Қозы Көрпеш.).

Ибадат қылды. *Құдайға құлшылық қылды, бас ұрды, табынып, сиынды.* Үстімізде көктегі Құдайға табынатын бір кемпір жүрді. Дінін жасырып, тағат, *ибадат қылатын* әкемнің көпір болғанына қынжылатын еді, ол байғұс (Мың бір түн).

ИБАДАТТЫ *с ы н. с ө й л. Инабатты.* Жар Науат, жаны жібек *ибадатты*, Алау бар ақ жүзінде иман атты, Именіп қайнағадан, иығына Шалғайын орамалдың жинап алты (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). Ақкөңіл, таза пейіл, уыз жүрек, Сырты қандай болса, іші сондай, Кішіпейіл, білімді, ойы зерек, *Ибадатты* боп келсін, арсызданбай (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ИБАЙ *о д. с ө й л. Ойбай.* – *Ибай*, ауырттыңыз ғой, – деп, Дәметкен күлімсіреп, қолын өзіне қарап тартайын деді (Б.Майлин, Шығ.). – *Ибай*, бетім, мына қыз кемпір болып кеткен бе? – Оу, құдағи, шыдаңыз, Орамалық өткенге (А.Шамкенов, Жайлау). – *Ибай*, қайнаға-ау, мына сұйқыл ініңізді өзі емес пе, бәрін істеп жүрген (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

ИБАЛЫ *с ы н. Әдепті, ізетті, сыпайы.* Айсұлу әжеге тақап келіп, үстелдің екінші жағына тізесінен жүгініп отырып, *ибалы* жүзбен сәлем бергендей боп: – «Есенсіз бе, әже?» – деді (М.Әуезов, Өскен өркен). Жасамыс әйел жап-жаңа ақ халатты өкеп киізді де Асқарға «рұқсат етіңіз, бастауға!» дегендей, *ибалы* қылықпен иілді де, топты бастап, емхананы аралады (З.Шашкин, Теміртау). Мұны көргенде манадан бері екі босағада иіліп-бүгіліп тағызм етіп тұрған қызметші қыздардың *ибалы* жүзіне еріксіз күлкі жүгірді (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). Алдыңыздан батырлар жырындағы ержүрек тұлғалар, ертегілердегі кейіпкерлер, салт-дәстүріміздегі, әдеп-ғұрпымыздағы *ибалы* иірімдер жолығып, тағдырыңызды мәңгі сол жерге байлағыңыз келеді («Егемен Қазақстан»).

ИБАЛЫҚ *з а т. Әдептілік, ізеттілік, сыпайылық, кішіпейілдік.* Сампылдаған заржақ жыраудың ырқымен екі қолын биязы айкастыра оң тізесіне қойып, келіншек аса бір *ибалықпен* әсем иілді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Расында сынықтық, әдептілік, *ибалық*, әйел баласына жарастықты ең сындарлы асыл қасиет («Қаз. әдеб.»).

Ибалық қылды [тұтты]. *Әдеп сақтады, ұялды.* Бұлардың [Ғайша мен Қожаштың] ыңғайын байқап, Ғайшаның апасы қандай заман болады, бір-біріне айта алмай, *ибалық қып* отырған сөзі болса, сөйлессін деп, екеуін оңаша тастап, ауыз үйге шығып жүрді (С.Көбеев, Қалың мал). Құшақтар, сүйер деп едім, – өйтпеді, жұрттың бәрі самсап қарап тұрған соң *ибалық қылды* білем (Б.Майлин, Шығ.). Борзих Нұржанның *ибалық тұтын*, рақмет айтқанына болмай, жаңа басталған «Беломордан» ұсынып, шырпысын шағып еді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

ИБАЛЫҚТЫ *с ы н. с ө й л. ж е р г. Ибалы.* Мына келіннің *ибалықты* *сынап*-ай, бізді көріп, алдымыздан өтпей тоқтады-ау! (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ИБАЛЫЛЫҚ *з а т. 1. Әдептілік, ізеттілік, сыпайыгершілік.* Қаншайым қысылып, қызара орнынан тұрды. Аяғын аңдап басып төрағалар отырған жаққа, ерекше бір *ибалылықпен* келе жатыр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **2. п с и х о л. Адамның мінез-құлқындағы әдептілікті, ізеттілікті, арлылықты білдіретін ұнамды әрі жағымды қасиет. *Ибалылық* адамның ақыл-ойы мен әдептілігін, білімділігі мен парасаттылығын, тәрбиелілігі мен өнегелілігін көрсететін қылық болып табылады (ҚҰЭ). *Ибалылық* адамның кішіпейілдігін, мейірімдылығын, ізеттілігін көрсетеді (Қаз. тілі термин. Педагогика).**

ИБАНАҒТАР *з а т. Филиппиннің Лусон аралының орталық бөлігін, Кагаян өзенінің бойын мекендейтін халық атауы.* Антропологиялық жағынан *ибанағтар* зәңгі нәсілінің өтпелі оңтүстік-азиялық нәсіліне жатады (ҚҰЭ). *Ибанағтар* өздерінің дәстүрлі әдет-ғұрпын сақтаған (ҚҰЭ).

ИБАРАТ *з а т. көне. Фубрат.* Япырай, *ибаараттың* көпке тисін, Кіна аудармай сабайсың, жаның күйсін. Қуанышқа сұрасам, қамшы беріп, Ұлы-қызың Қодардан қорлық көрсін (Қозы Көрпеш.).

ИБАСЫЗ *с ы н. Әдепсіз, ізетсіз, ұятсыз.* Кетіп қалуды *ибасыз* көріп, кетпейін десе берекесі қашып, жұқа өңі қызара түсіп, көзі мөлтілдеп Жұмабекке қарайды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ИБАСЫЗДЫҚ з а т. *Әдепсіздік, ізетсіздік, инабатсыздық.* Жазира ұмсына алға шықты. Қарттардың кейін ығысып, жол бергенін де ол аңдамады. Жайшылықта мұны *и б а с ы з д ы қ*, жеңілтектікке сайып, пыш-пыштар әйелдер де оның қазіргі жәйін түсінгендей елеген жоқ (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ИБЕЙ з а т. с ө й л. *Шығырдың тіреу ағашы.* Көпір аяқ кең салған, Кісі бойы *и б е й і*. Қатып қалған темірдей Жеті қарыс кегейі (О.Шипин, Екі дастан).

ИБН [ар. *ابن*] з а т. *Арабтарда және араб тілді басқа да халықтарда адамның аты-жөнінің алдынан келетін «ұлы», «баласы» деген сөз.* ≈ *И б н* Арабшаһ.

ИБОЛАР з а т. *Нигерияның Анамбра, Имо, ишінара Бендел штатында тұратын халық атауы.* Антропологиялық жағынан *и б о л а р* зәңгі нәсілде (ҚҰӘ). *И б о л а р д ы ң* басым бөлігі христиан дінін ұстанады (ҚҰӘ).

ИВРИТ з а т. к ө н е. *Еврей тілі, афроазия (семит) тілдерінің бірі, Израиль мемлекетінің ұлттық ресми тілі.* *И в р и т* – өлі тіл күйінен қайта туылып, өрлеген тіл. *И в р и т* сандаған ғасырлар бойы күнделікті қарым-қатынас тілі емес, культ (әдет, ғұрып, дін т.б.) тілі ретінде қолданылып келді. 1948 ж. Израиль мемлекеті құрылған кезден мектепте оқытыла бастады. Қазіргі кезде *и в р и т* тілінде 3 миллионнан астам адам сөйлейді, олардың басым бөлігі *ивритті* – ана тілім деп санайды (Социолінгв. сөздік).

ИГДАНИТ з а т. к е н. *Тікелей жарылыс жұмыстары орнында аммиак селитрасының түйіршіктерін шамалы (5–6%) сұйық жанармаймен (соляр майы немесе дизель отыны) араластырып дайындалатын қарапайым (жарылғыш) заттар.* Ұңғымада *и г д а н и т* тығыздығы 1100 кг/м³ болғанда жарылыс жылуы 4,2 МДж/кг-ға жетеді, сондықтан аммониттер мен детониттерді алмастыра алады (Қаз. тілі термин. Кен.). *И г д а н и т* карьерлерде (көбіне құрғақ ұңғымаларда және суланған ұңғымалардың құрғақ бөлігінде), сондай-ақ газ бен шаң қауіпі жоқ шахталарда жару жұмыстарын жүргізу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ИГЕ з а т. к ө н е. **Ие.** «Мақтым хан, тыңда сөзімді, Ұнаттым көріп өзіңді. Халық *и г е с і* хан едің, Әдепті бол, төзімді (Қамбар батыр).

ИГЕР = е т. **1.** *Белгілі бір мамандықты, шаруашылықтың амал-тәсілін, басқа да жайларды меңгеру.* Соңғы жеті жыл ішінде фабрика ирис, карамельдің жүзге тарта түрін *и г е р г е н* («Лен. жас»). Ұлы Отан соғысы Ғали ақындығын реалистік суреттерге, совет адамдарының рухани бейнесін тереңдей

көрсетуге бағыттаса, соғыстан соңғы дәуір – ақынның шеберлікті жете *и г е р і н*, творчестволық кемеліне келген кезі (С.Қирабаев, Октябрь.). **2.** *Біліп алу, түйсіну, қабылдау.* Жас лейтенант күнде-ақ барлық үшқыштармен, атқыштармен, механиктермен танысып, мұндағы жаңалықтарды лезде *и г е р і н* алды (Т.Бигелдинов, Аспан.). Ілгері оқи берсем ғой, күрделі математиканы, дифференциал мен интегралды, математикалық анализді, шексіз кішілік, шексіз үлкендікті *и г е р е м* (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.). **3.** *а у ы с.* *Пайдалану, іске асыру.* Шалқардың орыс *и г е р* е алмаған балық байлығын енді өз қолына емін-еркін тигенсін жанын салмай ма. Құрал-жабдығын сайлап жатыр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ИГЕРЛЕ = е т. ж е р г. *Әл-қуаты қайту, шөгу.* Шалдардың жасы жетіп, *и г е р л е н* барады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИГЕРТ = е т. *Меңгерту.* Біздің ұстаздар бағдарламалық материалдарды *и г е р т і н* қана қоймайды, сонымен бірге жастарды өз бетінше білім алу дағдыларымен қаруландырады («Қазақст. мұғ.»).

ИГЕРТУ *Игерт етістігінің қимыл атауы.* Оларға ғылым негіздерін *и г е р т у* бағытында істелінуге тиісті жұмыстар көп («Соц. Қаз.»). Оқушыларға білім негіздерін терең *и г е р т у* үшін оқу кабинеттерінің өлшеусіз пайда тигізетіндігі қазір көпке мәлім («Қазақст. мұғ.»).

ИГЕРУ *Игер етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Меңгеру, пайдалану.* Әлемдегі мұнай-газ саласын зерттеу орталықтарының мәліметінше, көмірсутекті кен орындарын толассыз *и г е р у д і ң* тиімді мерзімі орташа есеппен 40–45 жыл («Егемен Қазақстан»). **2.** *т е р м.* *Индивидтің қоғамдық-тарихи тәжірибе алуының негізгі жолы.* *И г е р у* процесінде адам заттардың әлеуметтік мәндерін және олармен іс-әрекет жасау әдістерін, мінез-құлықтың адамгершілік негіздерін және басқа адамдармен қарым-қатынас нысандарын меңгереді (Қаз. тілі термин. Педагогика). *И г е р у д е* заттың, пәннің жаңа мағынасын анықтау жөніндегі іс-қимылды меңгеру көзделеді, мұның өзі осы іс-қимылды жүзеге асыру жағдайларын бастапқы объективтендіруді (үлгі, құралдар, орындау жоспары және т.б. түрінде) талап етеді (Қаз. тілі термин. Педагогика). *Игерудің* нәтижелерінің – жаңа іс-қимылдардың, ұғымдар мен мінез-құлық нысандарының – бұдан арғы тағдыры көбінесе игеруші субъект үшін өзекті маңызы бар қарекет түрлерінің құрылымындағы орнына байланысты (Қаз. тілі термин. Педагогика). **3.** *Үйрену.* Қойшы өндірісті *и г е р у* үстінде.

Койды өргізу, жаю, суару, жусатуды үйренді (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). Білім *и г е р у* үшін жастарға тағы бір керек нәрсе – ұқыптылық, талмай ізденуге, алған білімді молайта түсуге иждаһаттылық («Қаз. әдеб.»). 4. *Басқару, иемдену*. Ол әлсіздігін сезіне тұрып, табиғатты ауыздықтауды, әлемді *и г е р у д і*, жер, су, ауаның қожасы болуды, барлық түсініксіз күдіреттерге өмір жүргізуді армандан, ертегі шығарды (Біздің Мұхтар).

Космосты игеру. *Ғарышты игеру. Космосты игерудің* пионері Гагаринге күллі жаһан қол соғуда (С.Сейітов, Жылдар.).

Тың және тыңайған жерлерді игеру. қ о ғ - з к о н. с о в. 2004 жылы Қазақстандағы *тың және тыңайған жерлерді игерудің* елу жылдығы атап өтілді («Қаз. әдеб. »).

ИГЕРУСІЗ с ы н. *Игерілмеген, меңгерусіз.* Қазақстанның даласы ерте заманнан *игерусіз* жатқан еді («Лен. жас»).

Игерусіз өзгеріс. л и н г в. *Бір дыбыстың екінші дыбысқа тәуелді болмауы, игере алмауына байланысты құбылыс.* Спонтандық өзгеріс бойынша, бір дыбыс екінші дыбысқа тәуелді болмайды, бір дыбысты өзге дыбыс игере алмайды, дыбыстардың бұл тәрізді өзгерістерін қазақша *и г е р у с і з өзгерістер* деп атауға болады (Қазіргі қаз. тілі).

ИГЕРУШІ з а т. *Бір нәрсені толық меңгеруші, бағындырушы.* Балқаштың балық байлығын *и г е р у ш і* пионерлердің бірі (М.Тайыров, Балқаш.). Еңбек адамы – өмірдің көркі мен қожасы, бәрін де өндіруші, *и г е р у ш і* күдіретті күш («Қазқст. мұғ. »).

ИГЕРУШІЛІК з а т. *Бір нәрсені меңгерушілік.* Тәрбиешілер мектеп жасына дейінгілердің дұрыс ойлай білудің ең қарапайым түрлерін, *и г е р у ш і л і к т е р і н* дамытады (Семья тәрбиесі).

ИГЕРІЛ= е т. *Меңгерілу, шаруаға пайдаланылу.* Шөл өлкелерде суландыру арқылы жаңа жайылымдар *и г е р і л е д і* (С.Мәуленов, Шыңда.). Бөлінген қаржы толық *и г е р і л д і*, ал Талдықорғандағы құрылыс жұмыстары жалғасып жатыр («Егемен Қазақстан»). Мұнда ауыспалы егіс жүйесі толық *и г е р і л г е н*, егістік дақылдарды кезектестіру тәртібі қатаң сақталады (А.Байболов, Жарыс.). Бөлінген қаржының қалай *и г е р і л г е н і* жөнінде білгіміз келіп сұрау салғанда, облыс әкімі баспасөз қызметінің жетекшісі редакцияға былай деп хабарлады («Егемен Қазақстан»).

ИГЕРІЛУ *Игеріп етістігінің қимыл атауы.* Бұл кен орнының күлі аз жоғарғы сапалы көмірі келешекте кешікпей *и г е р і л у і* тиіс (М.Бәкенов, Қазақст. минер.). Осы уақытқа дейін жаңа заң бойынша бір кеніштің *и г е р і л у г е* берілмегені

Школьниктің сөзіне сенімсіздік тудырады («Жас Алаш»).

ИГЕРІС з а т. *Мошылдық, ерен байлық, кеніш.* Осында еңбек еткеніме, міне, 27 жыл. Содан бері тыңның өкпелеткенін әлі кездестірген жоқпын. Әрине, бұрын мұндай мол *и г е р і с* болған жоқ (Қ.Қазыбаев, Дәуір).

ИГЕСІН з а т. с ө й л. *Игісін.* Тап болдым, Қарақамыс базарында, Өзіне таныс едім өз алдына. Көзі тік, түсі сұрғылт, тілі қатты, Жоқ екен *и г е с і н і* ажарында (Үш ғасыр.).

ИГРАТ з а т. *Іле өзенінің жоғарғы және орта ағысында, Иазма Нарукомның аралығын жайлаған ежелгі түркі тайпасы. И г р а т* жөніндегі алғашқы жазба дерек 8 ғ-дың орта шенінен сақталған (ҚҰЭ). *И г р а т* Алтай тайпаларымен көрші тұрып, көшпелі өмір кешкен (ҚҰЭ). *И г р а т т а р* жөніндегі мағлұмат Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» (11 ғ.). деген еңбегінде де ұшырасады (ҚҰЭ).

ИГРЕМАН з а т. д и п л. *Елішіні қабылдайтын мемлекет басшысының ұсынылып отырған кандидатқа қарсы еместігін растайтын құжат. И г р е м а н н ы ң* «кешігуі», шын мәнінде бұрын-соңды болмаған «тарихи» оқиға болды. Ал оның кешігуіне Ресей жағының ешқандай қатысы жоқ («Жас Алаш»).

ИГУАНА [лат. iguana] з а т. з о о л. *Оңтүстік және Орталық Американы мекендейтін алып кесіртке.* Алып кесірткелердің бірі – ағашты мекендейтін ұзын құйрықты *и г у а н а л а р*. Олардың ұзындығы 1,5 метрге дейін жетеді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ИГІ с ы н. 1. *Жақсы, ізгі.* Бұл «Бақытсыз Жамалдың» ойлы деген қазақ жастарына жасаған *и г і* әсері мен дүмпуі еді (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Адал, таза.* Ұмытпаса кешегісі несі? Ақ тілек, *и г і* үмітпен барған қарт әкем оның үйінен сағы сынып, жер боп қайтқан жоқ па? (М.Хасенов, Тұлпар.). *И г і* жүрек, қарт ақсақал! Ая мені, есіркеп. Келсе келсін тура ажал, Бұл бөледен құтқар, тек! (Ж.Сыздықов, Асулар). 3. *Қайырымды, ардақты, құнды, артық.* Жебелей жебе жүгірген Ерлердің арғымактан *и г і* малы бар ма? Жағаласса жыртылмас, Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма? (Шалкиіз ақын, Шығ.). 4. *Күрделі сөздің құрамында жұмсалып, қалау, тілек мәнді білдіретін көмекші сөз.* – Япыр-ай, осы екеуі қырбай деп еді, қақтығып қалмаса *и г і* еді, – дейді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Торы ат аулына әкелмесе *и г і* еді! Осы ауылға соқпасақ қайтер, аға (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Рақымдылық, мейірбандылық әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да *и г і* еді демек, бұлар – жүрек ісі (Абай, Тол. жин.).

Барынан жоғы игі. *Тірі жүргеннен гөрі құрып кетсін деген мағынада айтылады.* Жалғыз да туған сұм басым, *Б а р ы м н а н ж о ғ ы м* көп *и г і* (Ауыз әдебиеті).

Игі жақсы. а) көне. *Елдің, халықтың беделді адамдары.* – Әй, Құрышқожа абзи, қайдан тыныштық болсын? *Игі жақсы* түгел құрыды. Хазірет, молда, байлардың бәрін «ит жеккенге» айдады (М.Гумеров, Хазірет.). Көкшетау мен Қызылжар оязынан мыңға жақын *и г і ж а қ с ы* жиналды (С.Мұқанов, Шығ.). – Кеше исі арғынның *и г і ж а қ с ы с ы* бұйырды – деп, шешесіне арыз шағып бір тоқтады (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Маңдайалды, ізгі ниет адамдар.* Ауылдың *и г і ж а қ с ы*, жұрттың қадір тұтар адамы Тұрмағамбет Ізтілеуов ақын еді (Қ.Көпішов, Тәйімбет Көмекбаев). Екі торының өзгелігі жоқ, *и г і ж а қ с ы н ы ң* бөтендігі жоқ (Мақал-мәтел).

Игі жұмыс. *Жақсы іс, пайдалы әрекет.* – Жалпы жастарға, *и г і ж ұ м ы с қ а* атсалысқан ел еңбекшілеріне мектеп кеңесінің атынан алғыс айтамын! – деді Нұрғали (Б.Майлин, Шығ.).

Игі мұрат [тілек]. *Жақсы тілек; қасиетті мүдде.* – Столетовты өңім түгіл, түсімде де көргенім жоқ. *Игі мұратым а* бойы мыртық албастыны көлденең салар жайым жоқ, – деп алыпсатар қарғанып, антын берді (К.Тоқаев, Түнде.). Бізде құр талап пен *и г і т і л е к* қана бар. Қарсыласуға, табан тіреп тартысуға шамамыз келмейді, – деді исполком мүшелеріне Яковлев (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Түсі игі. *Жүзі жылы, келбеті келісті. Түсі игі ден түңілме* (Мақал).

ИГІЗ= е т. *Көндіру, бағындыру.* Дауысы игенді *и г і з і н*, жыланды інге кіргізгендей сыбызғыдай созылады (С.Әлжіков, Күле көрме).

Алпыс екі тамырды игізді. *Бойын балқытты, елітті, мейірлендірді.* – Бетке бетті тигізіп, ақ тамақты сүйгізіп, *А л ы с е к і т а м ы р д ы* түгел *и г і з і н* (Ө.Қанахин, Жүрек.).

Бас игізді. *Тәуелді етті, бағындырды.* Әрине, менің әнім, сенің сәңіңе қошеметші боп, дұспаныңды *б а с и г і з е т і н* болсақ, тоймен тарқатам дегенің дұрыс-ақ (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ИГІЗУ *Игіз етістігінің қимыл атауы.* ≈ Игенді *и г і з у*.

ИГІЛ с ы н. с ө й л. *Пайдалы, тиімді, нәтижелі.* Өте *и г і л і* жоспар, – деді Есеналы мұртынан күліп (Ж.Тілеков, Қайнар).

ИГІЛК з а т. **1.** *Жақсылық, жақсы іс.* Арман етпе жас күнің көп. *И г і л і к* көр, ерге бар! Бұл заманның қашқыны деп, Мен ғарыпты есіңе ал (Абай, Тол. жин.). Именіп жүріп көрген *и г і л і к т е н*, қарсыласып жүріп көрген қорлық

артық (Б.Момышұлы, Москва.). – *И г і л і к к е* істелген жұмыс болған соң, жөндеп істегенге не жетсін, – деді мұғалім (Б.Майлин, Шығ.). *Игілік* жолдан тартынба, Бекерге де шашасың. Өнер-білім тістей ме, Шегініп неге қашасың (М.Дулатов, Шығ.). Бір ауылнай қазақ 100 үй болса, бұл ауылдың алып-саттығы 17 мың 400 сом болады. Ана Бөрте қазағы бастаған *и г і л і к* ісіне ауыл болып кіріссе, 17 мың 400 үстінде жүрген пайда халыққа қалады. Және игілік қауымы сатып алған нәрсе асылырақ болмақ (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Шапағатты, қайырымды іс, қайырымдылық.* Соңғы жылдарда ноғай арасындағы ойын-тойларда ысыраптарын кемітіп, *и г і л і к* орындарына ақша жұмсайтын жақсы ғадат шыға бастапты (М.Дулатов, Шығ.). *И г і л і к* істі бастаушы Ибраһим марқұмды бұл күнде еске алғанымыз секілді, қызметтеріңіздің жемісін татқан кейінгілер сіздерді де сондай ескеруі шүбәсіз (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Байлық, дәулет, бақыт, ырыс.* Бүкіл өмірін ел *и г і л і г і* – мал шаруашылығына арнаған Танабай Бақасов өмірі арқылы автор адам тағдырының күрделі де күрмеулі сәттерін бейнелеумен бірге сол кезеңдегі партияның жалаңқой, жалған, көзбояушылық әрекеттерге бой ұрып отырғанынан тыс қалған жоқ («Қаз. әдеб.»). **4.** *Адамның белгілі бір қажеттерін қанағаттандыратын, оның мүддесіне, мақсаты мен ниетіне сәйкес келетін нәрселер; қажетті жағдай.* Баршаға бірдей ортақ осынау бір мол мұраны сақтап, жазып алу, күллі халықтың *и г і л і г і н е* айналдыру – аса қажетті де құрметті борыш (Ә.Шәріпов, Алыс.). Соның салдарынан уақыт оза келе мал баққан кейбір кісілер болмаса, мал сою өнері жалпы көпшіліктің *и г і л і г і н е* шет қалды (Қ.Салғарин, Қасапшылық). **5.** т е р м. *Ырыздықты, рухани және мәдени байлықты білдіретін жалпы ұғым. И г і л і к* табиғи және қоғамдық болып бөлінеді (ҚҰӘ). Адамның жасампаздық мүмкіндіктерінің өзі ең жоғары *и г і л і к* болып табылады (ҚҰӘ).

Бала-шағанның игілігін көр! а л ғ ы с. *Бала өсіріп, жұмсап, қызығын көр, қуанышқа кенел деген мағынада.* ≈ Рахмет айналайын, *б а л а-ш а ғ а ң ы ң и г і л і г і н көр!*

Игілігін көрді. *Рақатына кенелді, қызығын, пайдасын, жақсылығын көрді.* Бұрын біздің ата-бабаларымыз қырандарды негізінен күнкөрістің құралы еткен болса, қолы жеткендер ғана қызығын, *и г і л і г і н көрген* болса, бүгінде оны кең көлемде сауық-сайран, сән-салтанат дәрежесіне дейін көтеріп, қызықтауға, тамашалауға болар еді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Енді ойлап қарасам, тәртіптің *и г і л і г і н көрген* жігіттердің иықтары көтеріңкі (Б.Момышұлы, Танд. шығ.). Банкер бола білмеген адам құс ұстап, *и г і л і г і н*

де, саятшылық жасап, қызығын да *көре алмайды* (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Игілігін көрсетпесін. қ а р ғ. *Қызығын, пайдасын көрсетпесін деген мағынада.* Құдай сақтасын! Бес-онды қараңыздың *игілігін көрсетпесін!* – дегенді айтады (Қаз. ертег.).

Игілігіңе ки. т і л е к. *Жақсы күндеріңде ки.* Көйлегің әдемі екен, *игілігіңе ки* (Ауызекі).

Игілікке жаратуы [жұмсауы]. *Пайдасына жұмсауы, кәдеге асыруы.* Халықтық мұраның озығын жинап, *игілікке жарату* жұмысы ұлттық әдебиетіміздің дамуына, сөз жоқ, тамаша үлес қосады (Бозінген).

Игілікке жетті. *Дәулетке, жақсылыққа қолы жетті, тұрмысы түзелді.* Ен жерді мекен етем деп, *Игілікке жетем* деп (Дулат Бабатайұлы, Замана).

Игілікке ұсталсын. т і л е к. *Қажетіне жаратсын, пайдаға асын деген мағынада.* Биылғы су мол-ақ! – дейді Сырбай дарияның ағысына қарап тұрып, тек *игілікке ұсталсын*, жарықтық! (С.Мұқанов, Сырдария).

Игіліктің ерте-кеші жоқ. *Игі істі, жөн жұмысты қашан атқарса да орынды деген мағынада.* Әйтсе де, сіздің пікіріңіз ойланарлық екен. Тағы да байқап көреміз. *Игілік тің ерте-кеші жоқ*, жоспарыңызды қалдырып кетіңіз (Ф.Мұстафин, Шығ.). «*Игілік тің ерте-кеші жоқ*» деген, әйтеуір келгендерің жақсы болды (Ф.Мұстафин, Өмір не ілім).

Материалдық игілік. *Азық-түлік, киім-кешек, баспана және өндіріс құрал-жабдықтары.* *Материалдық* және рухани *игілік* қандай қажеттерді қанағаттандыратынына байланысты ажыратылады (ҚҰЭ). Осыдан келіп, өз қолымен жасалған *материалдық игіліктер* мен адам арасында ажырамас тығыз байланыс орнайды («Егемен Қазақстан»). Демек, бірлескен еңбек жалғыз *материалдық игіліктерге* ғана жеткізіп қоймай, біртұтас ортақ ойлау жүйесін де қалыптастырады («Егемен Қазақстан»).

Рухани игілік. *Білім, рухани мәдениеттің жетістіктері, эстетикалық байлықтар, адамдардың мінез-құлқынан көрінетін адамгершілік қасиеттер т.б.*

ИГІЛІКТІ с ы н. **1.** *Шапағатты, қайырымды, рақымды.* Шындығында, сіздердің жұмыстарың – партия мен үкімет және халық алдындағы жауапты да *игіліктіс* (Ауыл ажары). **2.** *Маңызды, мәнді, нәтижелі.* Біздің «Жұлдыз» журналы Хасан Заррухтың бірнеше әңгімелерін жариялап отырғаны Азия, Африка әдебиет қозғалысы үшін *игілікті* адым (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Таланты жігіттің алдынан нұр жауар. Ісінің *игілікті* болуын шын тілейміз (І.Есенберлин, Алтын құс).

ИГІЛІК-ЫРЫС з а т. *Байлық-бақыт, құт-береке.* Сонда жетсе ғана, соны мекен етсе ғана халық қарық болады. *Игілік-ырыс*, құт, береке сонда ғана келеді (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ИГІСІН з а т. *Жақсылық, ганибеттік.* «Тағы да шатақ шығармаса не қылсын!» деген қорқыныш ойдағы Шыңғыс, «мынасы бір *игісін* болды-ау» дегендей баласының қаспақты түгел жеуіне іштей қуанып отырды (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ИГІНАТ [ар. *إعانة*] зат. ескі кіт. *Құдайы, садақа.* Оның үстіне баяғы бәхастық араласа жүрді. Жұрттан *игінат* жинағандай болдық. Жауға бару қайбір ихан, ит айдағандай болдым. Ал осы бір жайда жұртты жалғыз адам басқарғаны да жақсы ма деп қалдым (Қ.Тауасарұлы, Түп-түкия.). Болмаса бірлі-жарым талапкерлер, Бозбала һүнерпазбен жоқ жанасқан. Ғиммәтсіз байларымыз бәрі надан, Хайыр, ихан *игінат-дани* аулақ қашқан (М.Дулатов, Шығ.).

ИГДИҚАТ [ар. *إعتقاد*] зат. ескі кіт. *Наным, сенім.* Ғибадаттың екі шарты бар, соны білсе екен. Бірі иманның *игдиқатын* мақамлемек керек, екіншісі үйреніп жеткенше, осы да болады ғой деп тоқтамай, үйрене беру керек (Абай, Шығ. жин.). Ол қиянатшыл балалары талапқа да, ғылымға да, ұстазға да, хаттә иман *игдиқатқа* да қиянатпен болады (Абай, Тол. жин.).

ИГЛАН [ар. *إعلان*] зат. ескі кіт. *Жария.* Айтқанға тез көне қоймадың, қарсылық қылдың деп, Түркістан уалаятына военное положение *иглан* етілді (М.Дулатов, Шығ.). Военное положение *иглан* етілген жерде түймедей жазыққа түйедей жазға болады (М.Дулатов, Шығ.).

ИДАРА [ар. *إدارة*] з а т. т а р. *Нақты бір мемлекетте қоғамдық өмірдің белгілі бір саласын немесе аясын басқаратын және мемлекеттік басқару органдары жүйесіне кіретін орталық мекеме.* *Идараның* құқықтық жағдайы оның түріне байланысты болады (ҚҰЭ). Үкіметтің түрлі комитеттері, комиссиялар, бюролар, бас басқармалар, департаменттер т.б. *идара* болып табылады (ҚҰЭ). «Айқап» журналын алушылардың көбеюіне себепші болған адамдардың қолына, *идарадан* басылып шыққан жазулы дептерлер берілсе қолайлы болар еді («Айқап»). Басқармаға келген *идараға* келген жазуларды басқарушының өзгертіп, қысқартып жазуға ықшамы бар (М.Дулатов, Шығ.).

ИДӘН з а т. ескі кіт. *Еден.* Біздің ең байымызды: «сәнің шақшы аяғың білән пыпыратырға қойған *идән* түгіл, шық, сасы, қазақ», – деп үйінен қуып шығады (Абай, Тол. жин.).

ИДДА [ар. *عده*] зат. діни. *Мұсылмандық құқықта неке шарты жойылған немесе бұзылған әйелдің келесі некеге дейін күтетін жүз күндік мерзімі*. Әйелдің екінші рет тұрмысқа шығу үшін *и д д а* мерзімі толықтай күтілуі шарт (ҚҰӘ). Мұсылман еркектің некесінде болған өзге діндегі әйелдің *и д д а* мерзімі мұсылман әйелдермен бірдей саналады (ҚҰӘ).

ИДЕАЛ [франц. *ideal*] зат. 1. саяси. *Саясат жолындағы ойлы мақсат, биік мұрат; асқақ арман*. Жас буынды келер заманға даярламақ үшін ұлт мектебі негізін құруы, елжіреген жас жүрекке биік *и д е а л* жарығы салуы үшін ұлт әдабиатын гүлдендіруі ісіне, уақыты келер, біз де талпынармыз («Қазақ»). Оның үстіне, Банзаровтан естіген саяси *идеалдар* туралы пікірлесіп, бұл мәселеге тереңдемек те. Шоқанның Банзаровпен тез жолығуға асығатын себебі осылар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 2. *Үлгі, беткеушар*. Махамбет – ұлт *и д е а л*ы болғандай алып тұлға болса, Махамбет – ұлт намысының символындай қайратты қаһарман болса, неге осы асқақтата ардақ тұтпасқа! («Жас Алаш»). 3. *Ойдағы, қиялдағы бейне, солай болуға тиісті образ*. Александр Блок Мәңгі жас жүрек. Қай жерге ол бармаған? «Әдемі әйел» – *и д е а л*, «Әдемі әйел» бір қиял, Блоктың басын байлаған (М.Жұмабаев, Шығ.). Отан, ел намысы үшін күрескен ерлерді, кіршіксіз таза сезім адамдарын *и д е а л* етіп көрсету арқылы оқушыны игі мұраттарға тәрбиелеуді нысана еткен (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

ИДЕАЛ² зат. м а т. *Алғашқыда иррационал сандарды зерттеуге байланысты пайда болған негізгі алгебралық ұғымдардың бірі*. *И д е а л* алғашқыда иррационал сандарды зерттеуге байланысты пайда болып, кейін математиканың басқа салаларында кеңінен қолданыла бастады (ҚҰӘ). *И д е а л* дегеніміз – берілген сандар сақинасында жататын және төмендегі екі шартты қанағаттандыратын сандар (элементтер) жиыны: 1) қосу мен алу амалдарына қарағанда тұйық жиын; 2) соңғы жиынның кез келген саны (элементі) мен сақинаның кез келген элементінің көбейтіндісі осы жиында жатады (ҚҰӘ).

Идеал газ. ф и з. *Бөлшектерінің өзара әсері ескерілмейтін газдың теориялық моделі*. *И д е а л г а з* және кванттық идеал газ болып ажартылады (ҚҰӘ). Газдың температурасы төмендеген немесе оның тығыздығы артқан кезде *и д е а л г а з* бөлшектерінің толқындық (кванттық) қасиеттері елеулі рөл атқара бастайды (ҚҰӘ).

Идеал кристалл. х и м. а) *Қандай да бір құрылымдық ақаулары (бос қуыстар, қоспа атомдар, дислокация т.б.) болмайтын, өзінің барлық көлемінде жетілген үш өлшемді*

периодты торы бар кристалл. «*И д е а л к р и с т а л л*» ұғымы кристаллографияда және қатты дене теориясында кеңінен қолданылады (ҚҰӘ). ә) ф и з. *Физикалық тұрғыдан жақтары тепе-тең бірдей дамыған, жетілген пішіні бар кристалл* (ҚҰӘ).

Идеал сан. м а т. **Идеал.** Сандар сақинасында (мыс., жоғарыда қарастырылған $m+n-5$ түріндегі сандар жиынтығы) идеал *и д е а л с а н д а р* деп те аталады (ҚҰӘ).

Идеал сұйықтық. ф и з. *Тұтқырлығы мен жылу өткізгіштігі болмайды деп есептелетін сұйықтық*. *Идеал сұйықтық* т а і ш к і үйкеліс болмағандықтан, оның көршілес екі қабатының арасында жанама керіліс болмайды (ҚҰӘ). *И д е а л с ұ й ы қ т ы қ* моделін қолдану сұйықтықтар мен газдардың өртүрлі пішінді құбырлардағы қозғалысын, олардың сорғалап ағуы мен денелерге орай ағып өтуі жөніндегі есептерді теориялық тұрғыда шешуге мүмкіндік береді (ҚҰӘ). *Идеал сұйықтық* – абсолюттік қозғалмалылығымен, жанама кернеуінің жоқтығымен және температураның өзгеруі немесе кез келген күштің әсер ету кезінде де көлемінің абсолютті түрде өзгермейтіндігімен, сығылу және ұлғаю деформациясының болмауымен сипатталатын сұйықтық (Қаз. тілі термин. Су.).

ИДЕАЛДЫҚ з а т. *Белгілі бір мақсатты ұстаушылық, биік мұрат, ізгі ниеттілік, жоғары пікір ұстанушылық, материалдық дүниеден жоғары дүниелік*. Экспрессема «лингвистикалық» пен «эстетикалықтың» нақты өзара әрекеттесуінен құралады, сондай-ақ жалпылық пен жекеліктің, типтік пен ерекшеліктің, материалдық пен *и д е а л д ы қ т ы ң*, форма мен мазмұнның бірлігі болып табылады («Қаз. әдеб.»).

ИДЕАЛИЗМ [франц. *idéalisme*] з а т. ф и л о с. *Философияның негізгі мәселесін идеалистік тұрғыда шешіп, рух пен субъектіні сананың негізі, алғашқы деп, материя мен табиғатты, болмысты туынды деп санайтын, материализмге қарсы философиялық бағыт*.

ИДЕАЛИСТ [франц. *idéaliste*] з а т. *Идеалистік философияны қуаттаушы, жақтаушы*. Грек философтарының көрнектілерінің бірі Платон еді. Ол *и д е а л и с т* болатын, болмысты санаға тәуелді деп, басқаша айтқанда, материя идеяға тәуелді деп түсіндіретін (М.Ысқаков, Математика.).

ИДЕАЛИСТІК с ы н. *Идеализмге тән, идеализмге қатысты*. Сөйтіп *и д е а л и с т і к* көзқарасқа негізделген «мифтік теория» ауыз әдебиетінің шығу тегін ашып бере алмады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). Будда дінінің теориялық бұлағы – ертедегі Үнді елдеріндегі

діни-философиялық, *идеалистік* ілім (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). *Идеалисттік* және материалистік бағыттар, индуизм, буддизм, иудаизм, христиан, ислам діндері туралы қысқа да нұсқа мағұлматтар, ғалам сырын ұғыну мақсатында пайда болған түрлі ағымдардың жағымды, жағымсыз жақтарын екшеп, пікір түйюі автордың негізгі ойын ұдайы алға шығарып отырады («Қаз. әдеб.»).

ИДЕАЛСЫЗ с.ы.н. *Мұратсыз, мақсат-мүддесіз*. Махаббат жоқ жерде болашақ та жоқ, адам онда *идеалсыз* аңға айналады (І.Есенберлин, Алтын құс).

ИДЕНТИФИКАТОР [ағыл. identifier] з.а.т. и.н.ф. *Операциялық жүіе немесе бағдарламалау тілі элементтеріне атау ретінде қойылатын лексикалық бірлік. Идентификатор* берілген бір мәліметке не олардың тобына қойылады, ал өзі латын әріптері мен цифрлардан тұратын, бірақ міндетті түрде әріптен басталатын символдар тізбегінен құралады (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИДЕНТИФИКАЦИЯ [лат. identificare] з.а.т. **1.** *Бір нәрсені, біреуді тану; бір нәрсемен, біреумен ұқсастыру, теңдестіру.* Бірінші мағынада *идентификация* термині танымдық процестер психологиясында, сондай-ақ инженерлік психология мен заң психологиясында қолданылады; *идентификация* екінші мағынасында субъектінің өзін басқа субъектімен, топпен, үлгімен ұғынбай теңдестіруінің эмоциялы-когнитивті процесі; әлеуметтік психологияда – индивидтің өзін басқа адаммен ұқсастыруы, өзін басқаның орнына қою, оның жеке бастық мағыналарын игеруі. Соған сәйкес мінез-құлық нысандары (альтруизм, эмпатия, т.б.) арқылы объектіні үйренуі және оған еліктеуі (ҚҰЭ). *Идентификация* барысында субъект объектінің сыртқы мінез-құлық нысандарын, басқа адамның ойларын, сезімдерін, әрекетін өзіне көшіреді (ҚҰЭ). **2.** қ.о.ғ.-с.а.я.с.и. *Жеке адамның белгілі бір әлеуметтік (ұлттық, таптық, саяси және т.б.) топқа жататындығын, сонымен тағдыры бір екенін сезініп, түсінуі. Идеинтификация* термин ретінде алғаш қолданған З.Фрейд болатын (Саясаттану сөздігі). Кеңес халқы деген идеологияландырылған идея тұман сияқты сейіліп, әр ұлт өз түп тамырын іздей бастаған сөтте, қазақ халқы мемлекет құру статусына ие болған тұста Ата Заңымызда ұлттық *идентификация* жасалынды, онда «Қазақ ұлты өзін-өзі айғақтап, барша азаматтарға тең құқық қамтамасыз етеді» делінген («Егемен Қазақстан»).

ИДЕОГРАММА [ағыл. ideogram] з.а.т. л.и.н.ғ. *Жеке дыбыстарды емес, тұтас ұғымды*

білдіретін жазу таңбасы, идеографиялық жазудың негізгі бірлігі. Идеограмма сурет түрінде я иероглиф түрінде, шартты белгілер нұсқасында да бола береді (І.Кеңесбаев... Тіл білімі терм.). *Идеограммалар* заттың суреті болғандықтан алғаш оның мағынасы суреттегі заттың атымен сәйкес келетін болған (ҚҰЭ). Кейін *идеограмма* дерексіз ұғымдары да білдіретіні дәлелденген (ҚҰЭ). Программалау тілінде *идеограмма* цифр да, математикалық операция таңбасы да, шектеулер таңбасы да және т.б. болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИДЕОГРАФИЯ з.а.т. *Идеограмма* тәсілімен жазылған жазу. *Идеография* дағы таңбалар цифрлар тәрізді. Олар сөздің дыбысталуын емес, мағынасын білдіреді. Мыс., 3 деген цифрдың сандық мағынасы барлық тілде бірдей ұғынылады (ҚҰЭ).

ИДЕОГРАФИЯЛЫҚ с.ы.н. *Идеографияға тән, идеографияға қатысты.*

Идеографиялық жазу. <грек. idea – идея, grapho – жазу> *Тұтас сөзді яки ұғымды бір таңба арқылы білдіретін жазу. Идеографиялық жазуға* қытай, египет жазуы және сына жазу жатады (Лингв. сөздік). *Идеографиялық жазуда* таңба суреттен алыстап, шартты сызықтарға айналған, ондағы таңба бір сөз мәнін білдіреді (ҚҰЭ). *Идеографиялық жазудың* кейбір түрлері қазіргі кезде де қолданылатыны белгілі. Мысалы, автомобильдерге жүруге тыйым салатын белгілер, т.б. ғылым салаларында қолданылатын таңбалар идеограммалар болып саналады (ҚҰЭ).

ИДЕОЛОГ з.а.т. *Белгілі бір идеологияны, көзқарасты дәріптеуші, соның мүддесін қорғаушы.*

ИДЕОЛОГИЯ [грек. idea – идея, бейне, logos – сөз, білім] з.а.т. с.а.я.с.и. з.а.т. **1.** *Адамдардың үлкен әлеуметтік топтарының іс-әрекетіне бағдар беріп, олардың мақсат-мүдделерін білдіретін идеялар мен көзқарастар жүйесі. «Идеология»* терминін ғылыми айналымға француз ғалымы А.Дестют де Трасси (1754–1836) енгізген (ҚҰЭ). *Идеологияның* саяси, философия, эстетика, діни және басқа түрлері болады. Солардың ішіндегі аса белгілісі – саяси идеология (ҚҰЭ). *Идеология* танымдық, бағдарламалық, іске тарту, бағалау қызметтерін атқарады (ҚҰЭ). **2.** *Белгілі бір әлеуметтік топтар, таптар, партиялардың және т.б. мақсаттары мен мүдделерін бейнелейтін, үстемдік етіп отырған қоғамдық қатынастарды орнықтыруға немесе оларды өзгертуге қызмет ететін тұжырымдамалар мен пікірлер, идеялар жүйесі. Идеология* көпшіліктің саяси санасын қалыптастыру, саяси өмірдегі бағыт-

бағдар, рухани байлықтар жүйесін айқындау, саяси іс-әрекет жолдарын белгілеу сияқты т.б. қызметтер атқарады, қоғам дамуында да рөл атқарады (Саясаттану сөздігі). Тоталитарлық жүйе қазақ сияқты тәуелді халықтарды жалған *идеология* мен уландырып, демографиялық азшылық қыспағына алу арқылы жат этностың өркеніетіне мидай араластырып жіберу жолын ұстанса, ХХІ ғасырдағы өктемдік өзінен арзанға сатып алған байлығыңды қымбатқа қайта сатып, ішкізе-жегізе отырып тұншықтыруды көздеуде («Егемен Қазақстан»). Отарлық және тоталитарлық жүйе тұсында Қазақстанның өнер-білім саласы орталықтың саясаты мен *идеологиясы* на сай деңгейде ғана дамытылды («Егемен Қазақстан»).

Саяси идеология. *с а я с и. Үстемдік етуші әлеуметтік топтың мүддесін білдіретін идеология. С а я с и идеология* арқылы адамдар саяси құбылыстарды түсініп, бағалайды және оны сақтауға немесе өзгертуге іс-әрекет жасайды, жеке топ болса өзіндік санаға, тұтастық сезімге ие болады (ҚҰЭ). *С а я с и идеология* белгілі бір әлеуметтік топ мүддесін білдіретін көзқарастарды жалпы жұртшылық санасына сіңірудің құралы іспетті (ҚҰЭ). Кейде мұндай *с а я с и идеологиялар* салдары өте қатерлі болып саналады. Мысалы, фашистік идеология, сондай-ақ, бұрынғы КСРО халықтарын бұлдыр идеяға сенуге уағыздап, шын мәнінде, тоталитарлық жүйені сақтауды көздеген коммунистік идеологияның да зардаптары көп болды (ҚҰЭ).

ИДЕОЛОГИЯЛАНДЫРЫЛ= *е т. Идеологияға айналдырылу. Кеңес халқы деген идеологияландырылған* идея тұман сияқты сейіліп, әр ұлт өз түп тамырын іздей бастаған сәтте, қазақ халқы мемлекет құру статусына ие болған тұста Ата Заңымызға ұлттық идентификация жасалынды, онда «Қазақ ұлты өзін-өзі айғақтап, барша азаматтарға тең құқық қамтамасыз етеді» делінген («Егемен Қазақстан»).

ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ *с ы н. Идеологияға тән, идеологияға қатысты. Сол үшін елуінші жылдардың бас кезіндегі саяси идеологиялық жағдайды еске түсіру қажет («Қаз. әдеб.»).*

ИДЕОМОТОРИКА [грек. idea – ұғым, түсінік, лат. motor – қозғалысқа әкелілетін] *з а т. Идеялармен берілген сыртқы әрекет, бұлшық ет қозғалысының сол қозғалысты орындауға өтуі (немесе қозғалысты қамтамасыз ететін жүйке серпіндерінің пайда болуы). Идеомоторика* қимыл мүшелерінен түсетін кері байланыс сигналдарымен басқарылады (Қаз. тілі термин. Геология). *Идеомоторика* ырықсыз, ұғынылмаған әрекет, себебі әлсіз

көрінетін кеңістік сипатында болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ИДЕОФОН *з а т. л и н г в. Түбірге қосылып, белгілі бір мән-мағына, дыбыс символизмін беретін дыбыс. Мысалы, «ы» дыбысына «з» дыбысын қоссақ, араның ызылын, «р» дыбысын қоссақ, иттің, қасқырдың ырылын, «с» дыбысын қосу арқылы жыланның ысылын білдіруге болады. Идеофондар* қызметін осы мысалдардан көруге болады (Қазіргі қаз. тілі).

ИДЕЯ [грек. idea – түсінік, елес, бейне] *з а т. 1. ф и л о с. Теориялық жүйенің, логикалық құрылымның, соның ішінде дүниетанымының негізінде жатқан анықтаушы түсінік. Канттың ойынша, идея – ұғымдардың ұғымы, пайымның емес, зерденің ұғымы. Таным сырттай сезінуден басталып, пайымда өңделіп, әрі қарай зердеде аяқталады. «Идея деп мен, – дейді Кант, – сезімдерде өзіне сәйкес келетін, еш нәрсе жоқ зерденің қажетті идеясын айтамын» (ҚҰЭ). Аристотель біртұтас дүниені идеялармен заттар деп бөлуге қарсы шықты. Оның философиясында идеяның «форма» ұғымы негізгі рөлге ие болды (ҚҰЭ). Идеялар әлеуметтік өмірде, көркемөнерде, дінде, философияда шын мәнінде белгілі бір (жалпыадамзаттық, ұлттық, гуманистік, т.б.) құндылықтармен тығыз байланысып жатады (ҚҰЭ). 2. Нәрсенің адам санасындағы ойша бейнесі. Өйткені біздің идея жағынан бұлғандықты көтермейтін берік принципті әдісіміз стильдік, әдістік ағымдарға шек қойылмаған еркіндік береді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). 3. Адам ойының, білімінің іске асуын қамтамасыз ететін логикалық процесс; жоспар, жоба. Осы әлі іске аспаған, бірақ тікелей іске асуға дайын ойлар мен бейнелердің жүйесі тұтасымен идея болады (ҚҰЭ). Сөйтіп, қалың қабаттарға рентгенографияны қолдану жөніндегі 1921 жылғы Бокаж ұсынған идея жүзеге асты (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.). Қазақ интеллигенциясын кадеттердің мемлекеттік құрылысты демократияландыру қажеттілігі, Ресейде тұратын ұлттардың еркін өздігімен анықтауы, құқықтық режимді, қатал тәртіпті, заңдылықты іске асыру жөніндегі идеяларды қызықтырмауы мүмкін емес еді (Қазақст. тарихы). 4. Белгілі бір ой, пікір. Құр талас, тәжіке, дау-дабырға құрылған бадам нәрселер емес, үлкен идея айтатын адам (Р.Нұрғалиев, Өнер.). 5. ө н е р. Бір нәрсенің (көркем әдебиеттің, өнердің) мәнін, мазмұнын айқындайтын негізгі, шығарма жазудағы басты ой, түпкі ниет. Шығарманың ең негізгі идеясын табу, оған өз бетінше тақырыпша беру үшінші сынып оқушыларында жап-жақсы дамитындығы байқалады (Қ.Жарықбаев, Психология).*

Отанды мекендеген халықтар тілдерінде бірге жырланып, көп ұлтты әдебиеттердің басын қосқан, оларға ортақ тақырып пен *идея* берген біріктіруші күш болды (С.Қирабаев, Октябрь.).

Ұлттық идея. *Ұлтты белгілі бір мақсатқа бағыттайтын, жұмылдыратын ортақ мүдде.* Яғни шетелдік ғалымның өзі қазақ елінің бүтіндігі мен бірлігіне ұйытқы болған «Атамыз біздің Алаш-ты» дейтін *ұлттық идеяны* тап басып, танып отыр («Жас Алаш»). Бұл бізде әлі де болса, *ұлттық идеяны* қалыптасып, өз ой-пікірін білдіретін интеллигенцияның етек жинап, жадын жаңартпағанының көрінісі болса керек («Жас Алаш»). Әсіресе, ресейлік социолог-ғалым О.В.Ничепоренкомен қосылып жазылған «XXI ғасырдағы Ресей мен Қазақстан, Модернизациялану реформалары тәжірибесі» деген монографиямызда екі елдің өзара мәдени, экономикалық, рухани байланыстары, *ұлттық идеяны* іздеу талпыныстары, диаспоралар мәселесі кең көлемді талқыланады («Жас Алаш»). Биліктің барлық сала-сатыларына мемлекет пен мемлекет басшысына жаны ашитын, елдік мүдде мен *ұлттық идея* үшін жанын қиюға әзір арабтың адал сүт емген азаматтарын жинаудың орнына, айналасына кілең қошеметшілер мен «орындаушыларды» топтастырғаны белгілі-ақ боп қалды («Жас Алаш»).

ИДЕЯЛАС с ы н. *Идеясы ортақ, ой-тілек, арманы бір, мүдделес.* ≈ *Идеяла* с адамдар.

ИДЕЯЛЫ с ы н. **1.** *Алдына мақсат, тілек қойған, ой-пікірі бар.* **2.** *Әдеб. Айтайын деген ойы бар, идеясы қишті.* *Идеялы* шығарма деген ең алдымен шын мағынасындағы көркем шығарма деген сөз екенін терең ұғынарлық уақыт жетті (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

ИДЕЯЛЫҚ с ы н. *Идеяға тән, идеяға қатысты.* Шоқанға, әсіресе петрашевшыл акын С.Ф. Дуров зор әсер еткен. Оның *идеялы* қ көзқарастары Шоқанға өте ұнаған (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов). Бұл партия либералдық көзқарасты жақтайтын ұлт зиялыларынан құрылды және *идеялы* қ қағидасы жағынан Ресей кадеттер партиясына (конституциялық демократтар) жақын болды («Егемен Қазақстан»). Халықтардың бақыты деген тақырып – Жамбыл шығармасының негізгі бір *идеялы* қ түйіні (Е.Ысмайылов, Ақындар).

ИДЕЯЛЫЛЫҚ з а т. *Идеялық, саяси, ғылыми, көркем шығармалардың, көпшілік алдында сөйленген сөздің т.б. саналылық, мазмұндық ерекшелігі.* Жастарды жоғары *идеялылық* рухына тәрбиелеу – әрбір коллективтің, әрбір қоғамдық ұйымдардың міндеті (Ш.Әмірәлиев, Жақсы мінез).

ИДЕЯСЫЗ с ы н. *Әдеб. Идеясы, мазмұны төмен, сапасы нашар; мәні жоқ.* Бірақ бұлардың өлеңдері көбінесе *идеясыз*, сандырақ сөзді болып келеді (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Жасыратыны жоқ, біздің прозамызда тоғышарлар талғамына лайықталған, *идеясыз*, бисаясат әңгімелер мен повестер де көрініп қалды («Қаз. әдеб.»).

ИДЕЯСЫЗДЫҚ з а т. *Идеясы жоқтық, мақсат-мүддесі жоқтық.* *Идеясыздыққа* қарсы үзілді-кесілді күрес жүргізе отырып, орта қолдықты, дүмшелікті, көркемдік дәрменсіздікті де ұмыт қалдырмауға тиіспіз (Ф.Мұстафин, Ой әуен.).

ИДЕЯСЫМАҚ з а т. *Нағыз идея деп айтуға тұрмайтын, татымайтын жаңсақ пікір, жалған ой.* Жасыратыны жоқ, көп жағдайларда театрларымыздың драматургтың пьесасын емес, ондағы қайсыбір идеяны немесе *идеясым ақты* білдіретін нақты тақырыпты ғана алып, сонан соң оқиғалар мен қимыл-әрекеттер құрайды (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

ИДЖАЗ [ар. إيجاز] з а т. д і н и. *Құранның қылығы мен қайталанбастығын білдіретін, құдіреттілігін таныту мақсатында қолданылатын сөз.* Мұхаммед пайғамбарға (ғ.с.) берілген ең үлкен *иджаз* – қасиетті Құран кітап. Құранда еш уақытта өзгермеген және қияметке дейін де өзгермейтін бұған ұқсас кітапты ешкім де жаза алмайтындығы айтылады. Өйткені бұл кітаптың иесі – Ұлы Жаратушы (ҚҰЭ).

ИДИЛЛИЯ [грек. eidyllion – картина, шағын өлең] з а т. *Әдеб. Табиғаттың аясында жұмақ өмір сүріп жатқан ауылдық тұрғындардың өмірін суреттейтін шағын поэтикалық шығарма.* Не деген көрікті дала... Не деген көрікті тау... Не деген ғажап *идиллия* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Идиллия* мен жазылған шығармалар қарапайым халық тұрмысы мен өмірін, табиғатты дәріптеп суреттеген (ҚҰЭ). *Идиллия* жанры алғаш рет Ежелгі Грекияда пайда болған. Тұңғыш рет Феокрит (б.з. 3. ғ.) қолданған (ҚҰЭ).

ИДИО [грек. idio] *Өзгеше, айрықша, жеке басқа тән, жеке, дара, өте сирек немесе басқадан айырмашылығы бар деген мағынадағы сөздің құрамды бөлігі* (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИДИОАДАПТАЦИЯ [грек. idios – өзіндік және лат. adaptatio – бейімделу] з а т. *Ағза мүшелерінің құрылысы мен өздері атқаратын қызметінің тіршілік ету жағдайы ерекшеліктеріне қарай құрылымдық деңгейінің өзгермей, күрделенбей бейімделуі.* Негізінен *идиоадаптация* нәтижесінде организмдер топтарының таралу аясы кеңейіп, көптеген туыс, түр, түр тармақтары пайда болады (ҚҰЭ). «*Идиоадаптация*» терминін 1931 ж. А.Н.Северцев

ұсынған. *Идиодантация* – арогенезге кереғар құбылыс (ҚҰЭ).

ИДИОБЛАСТАР [грек. idios – ерекше, blastos – өскін, өркен] з а т. б и о л. *Қайсыбір ұптаға қосылған және бұл ұпаның жасушаларынан мөлшері, бітімі, қызметі мен ішкі құрамы жөнінен ерекшеленетін жеке жасушалар.* Өсімдіктердің жапырақтарында су жинайтын, қырыққабатгүлділер тұқымдасына жататын өсімдіктердің вегетативті мүшелерінде мирозин жиналатын *идиобластар* бар (Қаз. тілі термин. Биология).

ИДИОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Нақты, индивидуалдық, бірегей нәрсеге қатысты.* Мұндай бағдарланған психологиялық жүйе немесе теория *идиографиялық* деп аталады. Оған карама-қарсы түсінік номотетикалық деп аталады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИДИОМА [грек. idiomat] з а т. л и н г в. *Тілдегі сөздердің тура мағынасынан басқа ұғым тудыратын, бөліп-жаруға, яки басқа тілге сөзбе-сөз аударуға келмейтін тұрақты сөздер түйдегі.* *Идиома* – тұрақты тіркестің бір түрі (Қаз. тілі энцикл.). *Идиоманың* біртұтас мағынасы тұрақты тіркесті құрайтын сыңарлардың мағынасынан келіп тұмайды (Қаз. тілі энцикл.). «Ат-тонын ала қашу», «қырғи қабақ болу», «төбе шашы тік тұру» деген мысалдар мәтел емес, *идиома* немесе фразеологиялық түйдектер болса керек (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ИДИОМДЫҚ с ы н. *Идиомага қатысты, идиомага тән.* *Идиомдық* топтағы сөздердің байланысы берік болады. Олардың тұтас топ болып тұрғандағы беретін мағынасы жеке тұрғандағы мағыналарына қатысты болмай, мүлде бөтен мағынаны білдіреді (Қазіргі қаз. тілі.).

ИДИОСИНКРАЗИЯ [грек. idios – өзіндік, synkrisis – араластыру] з а т. п с и х. *Өзінің клиникалық айқындалуы бойынша аллергияға ұқсас және тұқым қуалаушылық салдарынан кейбір тағам өнімдеріне, дәрі-дәрмектерге сезімталдығы жоғары адамдарда пайда болатын ағзаның реакциясы.* *Идиосинкразияны* пайда болуына адам ағзада қажетті арнайы ферменттердің жетіспеушілігі әсер етеді (ҚҰЭ). *Идиосинкразияны* емдеу үшін ағзасында аллергияның өрбуіне себеп болған затты (тағам өнімі, дәрі-дәрмек) анықтап алу қажет (ҚҰЭ).

ИДИШ [нем. Udisch] з а т. *Еуропада (соның ішінде ТМД-да), Америкада, Оңтүстік Африкада және Израильде тұратын еврейлердің бір бөлігінің тілі.* *Идиш* тілінде 4 млн-дай еврей сөйлейді. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін *идиш* тілінде 11–12 млн-дай адам сөйлеген (ҚҰЭ). *Идиш* тілі 12–13 ғасырларда қалыптаса бастады. Ол көне еврей тілі мен неміс

диалектілерінің және семит, славян тілдерінің кірігуінен пайда болды (ҚҰЭ).

ИДО [эсп. ido] з а т. л и н г в. *Жасанды тіл, эсперантоның өңделген түрі.* Эсперанто тілінде «*идо*» – «ұрпақ» дегенді білдіреді (Лингв. түс. сөздік).

ИДОЛ [грек. eidolon] з а т. д і н и. *Пұт.* *Идолға* табыну көне дәуірде қалыптасты. Қазіргі кезеңдегі діндерде сақталған. Мысалы, икона түрінде (Мәдени-филос. энци. сөздік).

ИДР¹ = е т. *Иірту.* ≈ Темірді *идіру*.

Бас идірді. *Бағындыру, мойынсындыру.* Абайды есінен тандыра биледі де, өзгеше бір нұр шұғыласына *бас идіргендей* боп кетті (М.Әуезов, Абай). «Ә, *идірдім* бе *басыңды*, төкаппар қатын!» дегендей езуінен де мысқылдың нышанын байқадым (З.Шашкин, Өмір.).

ИДР² = е т. *Сауын малды төлін тойдыруға, сүтін саууға дайын қылу, ісіндіру.* Бұзау енесін *идіріп*, өбден қақтап емін қойғаны сонша, сиыр желіні ақжемденіп кетті (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Домбыра, сыбызғы, қобыз үнімен аналық малды елітіп, *идіргені* туралы күй аңыздарынан белгілі (ҚҰЭ).

Тас емшекті идірді. *Мейірлендірді, емірентті.* Күй күшті істі, еңбекті сүйдіретін, Тамырын *тас емшектің идіретін.* Жарлының тілек күйі, Өмірді бүлдіретін, күлдіретін (І.Жансүгіров, Шығ.).

ИДРТ¹ = е т. *Ісіндірту.* Боз інгенді *идірткен* де осы күй (С.Бакбергенев, Күй).

ИДРТУ *Идірт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Малды *идірту*.

ИДРУ *Идір етістігінің қимыл атауы; сауын малды төлін емізіп жүйкесінің гуморалдық қызметін қолайлы жағдайға ендіру, ісіндіру, сүт беруге ыңғайлы қалыпқа келтіру.* Қазақ халқы малды *идіру* үшін түрлі тәсілдер қолданған. Одағай сөздерді белгілі бір рең, әуезбен айта отырып, дыбыс арқылы малда жасанды рефлекс тудырған. Інгенді иітуге бағыттап «дүздір», қойға «қош-қош» десе, ал биеге «құр, сал» деп көтеріңкі екпінмен зекіген (ҚҰЭ). Бие құлынын жіберіп, *идіру* арқылы сауылады (А.Иманғалиев, Адай жылқы.). Кәдімгі бұзауы өлген сиырды *идіру* үшін не істейтін еді? Бұзауының терісіне сабан тығып, тұлып жасамай ма? (Н.Баяндин, Құм асты.). Әуелі қойды қозысыз сауып, екіншісінде, қозысы арқылы емізіп барып саууды *идіру* дейді (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

ИДРУШІ з а т. *Малды сауар алдында бұзауын салып идіріп, тартып тұратын немесе байлап отыратын кісі.* Бұрын малдың басына, салмақ қосқанына, сауын сиырды алғашқы *идірушіге*, күзетушіге ақы төленетін (С.Хайдаров, Азамат.).

ИДІРІЛ = е т. *Саууға қолайлы қалыпқа келтірілу, ісіндірілу*. Бірінші рет бұзауы арқылы *и д і р і л і н*, екінші кезекте бұзаусыз-ақ сүтін толық иіп беретін сиырды ел арасында «аққоңіл сиыр» деп атайды (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

ИДІРІЛУ *Идіріл етістігінің қимыл атауы. ≈ И д і р і л у і* керек.

ИДІРІМ з а т. *Малдың сауыны*. Үйден өудем жердегі желі басында Токтар әйелімен биелердің ақырғы *и д і р і м і н* сауып алып, құлындарын ағытып жіберіп жүр (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

ИЕ з а т. **1.** *Иеленуші, иемденуші, қожа, қожайын*. Оспанның үш әйелі үш қыстауға *и е* болатын (М.Әуезов, Ақын аға). Егерде затқа бірнешесі жапсырылып, бірақ қайсысы екені көрсетілмесе, яки бір айтылысқа бірнеше *и е* көрсетілсе, «мынау әйел не ұл табар, не қыз табар», «Я мақсұт, яки өлім – екіден бір» деген сықылды (М.Жұмабаев, Шығ.). Қыран бүркіт бір күні Алып қызыл түлкіні. Масаттанып қайтып ед, *И е с і* бастап әңгіме... Жиналған жұрттың бәріне Жыр ғып кешке айтып ед (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Меншіктенуші, бастық*. Дүкен *и е с і* ұзын, арық сары адам екен (С.Шарилов, Шығ.). Шаруалар жер *и е л е р і н е* өз өнімдерінің едәуір бөлігін төлеуге мәжбүр болып отыр («Халық мұғ.»). Қанша айтқанмен, ол деген *И е с і* ғой ферманың. Жоғалғаны жөн бе екен? Ойламас па ел қамын? (А.Шамкенов, Сырларым.). Қырандардың ішінде өзінен бұрын бір құс барып аңға түссе, оған жармаспай-ақ шетке барып қонып, *и е с і* келгенше тәртіп сақтап отыра беретіндері де көп кездеседі. Бұл, әрине, дұрыс тәрбиенің жемісі (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). **3.** *д і н и*. Алла тағала, Құдай, Жаратушы, Тәңір. Білмейсің десе, желөкпе дейді, ол дағы – Тәңір ісі. Бірінен-бірі бөлек пе *И е м н і*ң әділ бендесі? (Абай, Тол. жин.). Уа, күдіреті күшті, *и е м і з*! О, бүкіл ғаламды билеуші *и е м* – Алла! Қайырымдылық пен жомарттық жаса! Кемшіліктерімізді бетімізге баспа (Зиярат ырымдар). Алла тағалаға да жақсы адам керек. *И е м і з д і*ң салғанына көну қажет бөйбіше, – деп басу айтып жатыр (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Жаппар *и е м* жар болса, Кешікпей сені қуармын Еліме қоймай ішімнен (Дастандар). **4.** с ы й л. *Аруақ, періште*. *И е с і* шамданса, адам ауруға шалдығады (Ел аузынан). **5.** а у ы с. *Пір, қолдаушы, жарылқаушы*. Қазақтың ұғымында дүниедегі жанды-жансыз нәрсенің барлығын билейтін *и е л е р і* бар (М.Әуезов, Шығ.). Шешесі онда сөйлейді: «Көл *и е с і* Қамбар-ау, Жол *и е с і* Қамбар-ау, Қарағыма көз сал-ау, Рақым қылсаң, Құдай-ау Сенен өзге кім бар-ау (Қыз Жібек).

Ақыл иесі. *Сана-сезім, ой-өрісі кең, есті*. Тахих бұл айтқаныңның бәрі рас, жаратушы артық *а қ ы л и е с і* екендігі мағлұм болды (Абай, Тол. жин.).

Атаққа ие болды. а) *Сый-құрметке қол жеткізді*. Жуырда еліміздегі бір топ өнер қайраткерлері Елбасы қабылдауында болып, бүгінгі қоғамдық даму барысы т.б. туралы ой бөлісті... Кездесу соңында майталмандарға сый-құрмет көрсетіліп, бағалы сыйлықтар тапсырылды. Бірнеше адам «Халық қаһарманы» *а т а ғы н а и е болды*. ә) *Дәреже алды*. Міне, биыл инженер деген *а т а қ қ а и е болды*. Диплом қолында. Мұнда да біреудің көк тиын көмегіңсіз оқыды. Тек өз күшіне сенді де, жүре берді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

Атқа ие болды. *Белгілі бір кәсіп, маман иесі, өз ісінің шебері атанды, танылды*. Халқымыз мал соятын адамды қасапшы деп атайды. Әрине, қасапшы деген *а т қ а* кез келген мал сойған адам *и е бола* бермейді. Мал сою ісіне машықтанып, мол тәжірибе жинақтаған адам ғана ол *а т қ а и е болмақ* (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Аузына ие болды. *Абайлап, байқап сөйледі, сыр сақтады*. – Тәйт әрі, *а у з ы ң а и е болмай* мен неше адамыңды шұбыртып едім? – деді Тұрсынқұл түтігіп (Б.Майлин, Азамат.). – Тек өз араларың берік болып, өз *а у ы з д а р ы ң а и е болсаңдар* болғаны, – деді (І.Жансүгіров, Шығ.). *А у з ы н а и е болмағандарды* шоқынды дер, ұры-қары, бұзық дер... (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Айтып алып кіріптар болғанша, өз *а у з ы ң а и е болсаң* еді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Бас ие. *Ел әкімі, ел билеуші, ақсақал*. – Ей, болыс! – деді. – Сен елдің *б а с и е с і* емес, бас ұрысысың (М.Қуанышбаев, Кек.).

Бедел-құрметке ие болды. *Абырой-атаққа қолы жетті, даңқы шықты*. Халық арасында Ахмет Яссауи өлеңдері зор *бедел-құрметке ие болды*. Көпшілік хикметтерді жатқа айтып жүретін. Софы ақын даңқы күллі Түркістан өлкесінде арта түсті (Зиярат орындар.).

Ғазырет Қызыр ие. *д і н и*. *Жарылқаушы, құт иесі қыдыр*. *Ғ а з ы р е т Қ ы з ы р и е м і з*: Түр, балам, жатпа! – деп өте берді (Мұңлық–Зарлық).

Дін иесі. *Дінді уағыздаушы, үгіттеуші дін өкілдері*. Сол далада халықтың басын шатып, алдап-арбап жүрген *д і н и е с і*, кожа, молда, ишандар (М.Қаратаев, Далада.).

Жан иесі. *Тірішілік ететін жан-жануар, тірі жан, пенде*. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын *ж а н и е с і* хайуандарды жаратыпты (Абай, Тол. жин.).

Жаратқан [жасаған] ие. *д і н и*. Алла, Құдай. – О, *Ж а р а т қ а н и е м*! Алдымен атыңды айтып, жалбарынам (Б. Момышұлы, Шығ.).

Ие бермеді. *Ырқына көнбеді, бой бермеді.* Сәйгел тиген бұқалар ақсақ шалға *ие бермей-ді* (Қаз. ертег.).

Ие болды. а) *Иеленді, қолжа болды.* Жарасбай өз елінің ішінде болыстығына қайта *ие болып* қалды (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Қолы жетті, кенелді.* Кешегі қара табан қара бала, Бүгінде *ие болды* машинаға (Қ.Қуанышбаев, Өленд.).

Ие болу. *Меншіктену, иелену.* Казак-орыс мүлде дәуірлеп алды, Қазақ мал-жанға *ие болудан* қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ие жазды. *Тәңірі қалады, Жаратушының дегені болды.* Күнтіренген бәйбіше де қоңыр қазша: «Бермес пе ед бір шикі өкпе *ие жаз-са!*» Ұйлыққан, үндей алмай отырған жұрт, Шеттегі түрегелді жетім тазша (І.Жансүгіров, Өленд. поэма.).

Иесі ауды. *жерг. Жесір қалды.* Соғыс кезінде колхоз жұмысын *иесі ауған* әйелдер жасады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Көл иесі Қамбар. *ми ф. көне. Мифтік наным бойынша, көлдің, өзен-сулардың пірі, қорғап-қолдаушысы.* Аллаға әуел қарағым, Екінші пірге тапсырдым, *Көл иесі Қамбар*-ай, Жол иесі Қамбар-ай, Қарағыма көз сал-ай (Қыз Жібек).

Мамандық иесі. *Белгілі бір мамандық саласын толық меңгерген, арнаулы дайындығы, білімі бар адам.* Қазақ халқы аңкөстік сөзінің тым ертедегі ұғымын еске ала отырып, аңкөс адам дегенді өте үлкен *мамандық иесі* деп білген (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

Су иесі Сүлеймен. *ми ф. Мифтік наным бойынша, судың пірі, жебеушісі.* Алысқа барып, түнде суға түспес болар, *су иесі Сүлеймен* суға тартып кетеді (С.Торайғыров, Шығ.). – Кім болушы еді. *Су иесі Сүлеймен* де! – деді киіктің шүкейтіндей жылтың қара («Қаз. әдеб.»).

Тәңір ием. *діни. Жаратушы, Жасаған, Құдай.* Сол себепті *Тәңір ием* әр дертін жіберумен бірге шипасын да жаратқан (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Түп ие. *діни. О баста жаратушы.* Мекен берген, халық қылған, ол лә мөкан, *Түп иесін* ойламай бола ма екен? Және оған қайтпақсыз оны ойламай, Өзге мақсат ақылға тола ма екен (Абай, Тол. жин.).

Үй иесі. *Отасасы, үй қожайыны.* – Бар, сен – *үй иесінің* ғой, есікті ептен барып аш та, қар! – деді Отар Ахметке (С.Сейфуллин, Шығ.). Мынау үйге Құнанбаймен ілесе, осы *үйдің иесі* Тінібек кірді (М.Әуезов, Абай).

Шығасыға иесі баспы. *Шығынға иесінің өзі себепкер болады деген мағынада.* «Шығасыға *иесі басшы*» болғаны ма? Аузын жиганы сол-ақ екен, шын бұршаққа айналып сала нөсер берді (М.Әуезов, Шығ.).

ИЕК з а т. **1. Жақ сүйектің астыңғы еріннен төменірек біткен сүйір ұшы.** Қара кісінің *иект егі* кішкене сакалы күн сайын тегістеп қырылып, ықшамдай түсетін еді, бүгін о да қырылмаған (Б.Майлин, Шығ.). Екі шынтағын терезенің алдына салып, *иегі* н қолдарының үстіне қойып, Абай отыр (М.Әуезов, Танд. шығ.). Сөз айта алмай бөгеліп, Дүрсіл қағып жүрегi, Тұрмап па еді сүйеніп, Тамаққа кіріп *иегі*? (Абай, Тол. жин.). **2. а н а т. Қызылиек.** *Жас иекті* жарып бірінші тісі 6-8 ай арасында шығады (М.Жұмабаев, Шығ.). **3. а у ы с. Кимешектің иек тұсына сай келетін бөлігі.** Тұмсық мүйізінің езуге жапсарласқан екі жиегі астыңғы *иектің* (кемиектің) тұсына келгенде *иектің* екі жағын жаба төмен түсетін кішкене қалқанды емшек мүйіз жасайды (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі). **4. а у ы с. Өзеннің, дарияның, теңіздің т. б. арнасы, жағасы.** Асып толқып жатқанда *иегі* не, Тұрмын қарап дарияның жиегінен. Туған елдің күшіндей толқын атқан, Дауыл күнші дариға сүйемін мен (С.Мәуленов, Танд. өленд.). Алтыншы күн көресін *Иекке* судың келгенін, *Су иектен* өтеді (Құламерген.).

Иегі иегіне тимеді. а) *Қалш-қалш етін дірілдеді, қалтырады.* Қойшы есіктен кіре бере, көрі шешесінің көзінше босағаға қисая, жығыла кетті. *Иегі иегіне тимей* дір қакқанда, екі көзінен ағыл-тегіл жас та ақты (М.Әуезов, Танд. шығ.). ә) *Кемсеңдеді.* Бұл сырды айтқанда кемпірдің *иегі иегіне тимей* жылаудың аз-ақ алдында отырды (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Иегі кемсеңдеді. *Өксік қысты, жыламсырады.* Ол осы қазірде іш толқынына әлі келмей, жүрегін өксік қысып, *иегі кемсеңдеп* бара жатқанын сезіп, бетін жастыққа баса қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Иегін көтерді. а) *Бір нәрсе туралы белгі бергенде, жұмсағанда иегін алға шығара, иек қағып білдіретін қимыл-ишарат.* Жігіт тізесін бүгіп, есік жақта, кілем үстінде отыр еді. Жігітіне қарап Нұрмағамбет болар-болмас *иегі* н *көтерді*. Жігіт ұшып тұрып, шығып кетті (С.Сейфуллин, Тар жол.). – Менің көзімше қамшы жұмсамайсың. Керек болғанда өзім *иек көтерем*, – деді де Сарыбала ауылға кірді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). ә) *Бәлсінді, қадірін арттырды.* – Не деп көрісемін? – Күндесім, келе ғой, – деп қол ұсынам ба? Кірпігін көкке қадап, *иегі* н *көтере* қалғанын қара! (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Иегі қышыды. *Дәметті, дәмеленді, үміттенді.* Мен сізден енді ақы аламын деп *иегі* м *қышымас*, – деді жылқышы (С.Жүнісов, Жапанда.). Олжаға *иегі* қышығандар құмалақ ашып, балгерлікпен әуреленді

(Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). Ал араңды үзетін болса, бала үшін менен бірдеңе өндіремін деп, *иегің қышымай*-ақ қойсын (Ә.Сатыбалдиев, Әңгім.).

Иегін сақылдатты. *Қалш-қалш еткізді, тоңдырып жіберді.* Терістен соққан ызғарлы жел денеге салқын тиіп, жамаулы киімдерден *иегін сақылдатып* жіберді (Б.Майлин, Әңгім.).

Иегінен тағалы ат тайып жығылғандай. *Қылау, сақалы жоқ, беті жыт-жылтыр, көсе.* Жүмекеңнің *иегінен тағалы ат тайып жығылғандай* (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке.).

Иек артты. а) *Асылды, сүйенді.* Ақан бұған небір жақсы аттарды қоймады: «Кертайлағым, Үркеккерім, Құлагерім, Қанатым, Пырағым» – деп шақырса, Құлагер еркелеп кеп мойнына *иегін арт ады* (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *Көтерілді, жетті, асты.* Кешегі зауал шак. Бес-алты түйе тіркеген шолақ керуен суалған емшектей тандыры кеуіп қалған өзен сұлбасынан өтіп, дөңеске *иек артты* (Т.Ахтанов, Шығ.). б) *Жалғасты, созылды; жақындады, жуықтады.* Қазақстан күнбатыс жақтан Жайық пен Еділ өзендерінің аралығынан Европаға *иек арт-са*, оның күншығыс шекарасы Азияның бел ортасынан асып барып аяқталады (Ә.Шәріпов, Алыс.). Шалқая қарағандай Атырауға, Түстікте *иек артып* Ұлытауға, Қостанай көкірегін керней түсті Орнатып ен байлықты омырауға (О.Шипин, Өмір.). Сарысу өзені Бетбақдаланы етектей келіп, Сырдың Телкөліне *иек арт ады* (С.Әлжіков, Дала). в) *Сенді, арқа сүйеді.* Платон өз бетімен тышқан аулап көрмеген, әркімге бір *иек артып*, жаман үйреніп алған кісі – оны Мүсілім жақсы түсінеді (З.Шашкин, Теміртау). Баланы балаға телу деген мүлде теріс әдіс екенін тұрмыс өзі көрсетті. Біреуге жастайынан *иек артып* өскен бала, өсе келе өз бетімен талпынудан қалады (М.Иманжанов, Шығ.).

Иек асты. *Асып түсті, ілінді, жетті.* Есей жау окобына мінбелеп, *иек асып* қалғанын бірақ байқады (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.).

Иек асты жақын. *Тым жуық, таяу жер.* Түлкі *иек асты жақыннан*, төменнен қашқан еді. Құс аттылар үстінде аз көтеріліп, жай қалқи түсті де біра төмен құлдилап кетті (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Иек астында [астынан]. *Жақында, жуық маңда, таяу жерде.* Кіршіксіз боп, мөлдірей жайнаған осындай бай, бақытты өлкенің амандық, тыныштығына дақ салушы жыртқыштар Бекболдың *иегінің астында*, осы өңірде тығылып отыр (М.Әуезов, Танд. шығ.). *Иек астында* көл, арыда қоңыр таулар

көрінеді (М.Әуезов, Индия очерк.). Тек басына жету керек. *Иек астында.* Жетуге болады (М.Мағауин, Ақша қар.). Байқап қарасам, бүркіт тура төмпейдің *иек астынан* басталатын жылға табанында отыр екен (Ә.Көшімов, Қарт аңшы). Әскер деген біздің заманымызда *иек астынан* шығатын үйреншікті нәрсе болып кетті ғой (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Иек астында жүрді. *Біреудің шылауында болды.* Сөйтіп отырып олар әлгідейлердің *иегі астында жүргенін* мойындағысы келмейді (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Партия ұйымдарының секретарлары шаруашылық орындарының басшыларына қатаң талап қоюдың орнына олардың *иектерінің астында жүр* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Иек артым [созымдай] жер. *Жап-жақын, бір қыр астындағы жер.* Жолбарыс жотаның табиғаты да айнымалы келеді. *Иек артым жерден* тоқымдай бұлт шықса болғаны, іле долы нөсерін төгіп-төгіп жібереді («Лен. жас»). Кенет, ол дәл қасынан, *иек созымдай* ғана *жерден* жермен- жексен бір үйді көрді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

Иекке алды. а) *Бағытқа алды.* Қарумен аттандырды атаманды, Жөнелді *иек келе* ала атқан таңды. Қасына алпыс атты әскер ертіп, Басшыға Әбдіғапар алды ханды (О.Шипин, Аманкелді). ә) *Қатты қысты, қыспаққа алды; күштеді.* Келе алмай енді дара жекпе-жекке, Қамалып қалғаннан соң қарап жеке. Ақырыш ат үстінде енді Рүстем, Бұлайша диюларды *алды иекке* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Иек қағысты. *Келісілген өзара түсінікті жайт туралы бір-біріне иектерін алға шығарып, шұлғып белгі беруді білдіретін ым-ишарат.* Сәтбала өз бөлмесінен Мұхит бөлмесіне еніп, қайнысымен *иек қағысты* да, Қайырбекке оқты көзін қадап, самауыр алып сыртқа шықты (Ғ.Сланов, Танд. шығ.).

Иек қақты. а) *Ат басын изеп-изеп екілене жүрді, басын шұлғыды.* Тығылмай әм сүрінбей жүрдек көсем, *иек қағып*, еліріп жүрсе әсем. Шапса жүйрік, мінсе берік, жуан-жуас, Разы емен осындай ат мінбесем (Абай, Тол. жин.). ә) *Белгі берді, ымдады, мезгеді.* Оспан көрші Баймағамбетке үлкен көзін қысып, «өзір тұр» дегендей боп, *иек қақты* (М.Әуезов, Танд. шығ.). б) *Сәлемдескенін, амандасқанын білдіріп, иегін көтерді.* Жігіт отырған қыздарға *иегін қағып*, ишарат берді. Қыздар түгел тұрып бастарын иді (Мың бір түн). в) *Жап тапсырар алдында ықылық атқан оқыс қимыл жасап, белгі берді.* Ол ышқына дем тартты да, *иегін* жалғыз-ақ *қақты* (С.Мұқанов, Шығ.). Ілиястың баласы *иегін қағып* жатыр еді, тәуір болып қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Иек сүйеді. а) *Иегін қойып, демалды.* Екі жағында – екі сұлу ат. Қайда барса, бір елі қалмайды. Шақырса, екеуі екі жақтан келіп, тізесіне *иектерін сүйеп* тұрады (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Сенді, арқа тұтты.* Қолына күш тисе Бұрындық та соны істейді. Ал күш тиіп қалуы да мүмкін. Қалың қазақ руларына олар текке *иек сүйеп* отырған жоқ (І.Есенберлин, Алмас.). б) *Жалғасты, жанасты, тірелді.* Аспанмен таласқан Алатаудың қарлы өңіріне *иек сүйеп*, таумен шектес жатқан Аспара мен Сусамыр, оның қақ төсінде не әдемі өсімдіктерге бөленген «Көк жайлау» тамып тұрған шілдеде қоңыр салқын қалпын бір өзгертпейді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Қара суға *иек сүйей* керілген теңіздің қалың қарауына арқасын тірей отырған Итемген аулы аталады (Ғ.Мүсірепов, Тула. толқын.). в) *Жуықтады, жақындады, таяды.* Мәмбеттің жасы отызға *иек сүйеп* қалған болу керек (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ғұбайдолла Әлібеков – жасы елуге *иек сүйеген* жасамыс адам, екі жаққа да қосылмай, елдегі оқытушылық жұмысында отырып қалды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Иек сүйеу. *Сену, арқа тұту.* Дүниенің не халі жоқ, қанша айтқанымен сондай қолында ісі бар, күші бар кісіге *иек сүйеу* керек (С.Торайғыров, Шығ.).

Иек тіреу. *Сүйену, арқа тұту.* Ал шынтуайтқа келсек, Темір бидің ойы Жәнібекке бағыну емес, Түрік патшалығына *иек тіреу* (І.Есенберлин, Алмас.).

ИЕКАҒАШ з а т. ж е р г. *Қада ағаштың араларын біріктіретін ұзын ағаш. Иек ағаштың үстіне төбелдірік салады* (Диал. сөздік).

ИЕКАРТПА з а т. 1. *Доң, биіктеу, шығаберіс жер.* Келе жатқан жүргіншіге қоян-қолтық кездестіріп, артынан қуғыншы болса, тез жасырып өкететін Бактығұлға оңай, жауға қиын балта сабы *иек артпа* керек (М.Әуезов, Қараш.). 2. *Асу, кезең.* Дәл биіктің бір *иек артпа* анығына Қасен атын тастап, өзі Аққасқамен бірге жаяулап келіп, бір екі-үш обаның ығына келіп отырды (М.Әуезов, Қараш.). Ыбырай қарттың айтқан жеріне жете бере атты тастап, екі *иек артпадан* екеуі де жаяу шықты (С.Бегалин, Танд. өңгім.). 3. *Таяу, жақын жер.* Шытырман арасымен келіп, *иек артпадан* бас салып, бүріп өкететін Игіліктен ұтыла беретіні де сондықтан (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ойдағы үлкен егіндікке *иек артпа* жерден бармақ болып Сәтжан дала-даламен жортты (С.Бегалин, Танд. өңгім.).

ИЕКТЕ = е т. 1. *Айналдыру, төңіректеу.* Шаршағанда пирығам шарап ішіп, Саған ұқсап менің де жанады ішім. Құлағыма сыбырлап «құран» оқып, *Иектейді* мені де «Қара

кісі» (М.Мақатаев, Шығ.). Қыры жоқ, қасиеті жоқ басшы болса, ыбылыс, жың *иектемей* нетеді (М.Әуезов, Абай). Еткен ісі ем болар Ерді дәулет *иектесе*. Бидарық сөзді айтпайтын сопы, ғалым, молдалар Бұл сөзімді шет десе (Кердері Әбубөкір, Қазағым). 2. *Жақындау, жуықтау.* – Қалғанда енді... қысың мынау *иектеп* тұрған. Бұл жер пана бола ма? Қар түсті дегенше, із түсті дей бер (А.Нұрманов, Құлан.). Құдайберген Алшынбектен көп үлкен, жасы қырықты *иектеп* қалған адам сияқты, бет әлпеті тау күніне күйген, жел қаққан қара күрән (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

Кәрілік иектеді. *Қартта бастады, шау тартты.* Иә, несін тәптіштейін, аңшылық сыры өздеріне де мәлім ғой. *Кәрілік иектегенде* адам әр нені ойлай бере ме деймін (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ИЕКТЕН: *сүйір иектенген. Иегі сүйірленген, иегі түсіңкі.* Бірақ жалпы бет бейнесі *сүйір иектенген*. Денесі бала кезінен әлдеқайда биіктеген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ИЕКТЕС = е т. *Тіресу, селбесу.* Күн батарда жиек пісіп, Қызарады, күйер енді. Күн шығарда *иектесіп*, Бір жиекке сүйенеді (С.Баймолдин, Қызыл іңір).

ИЕКТЕТ = е т. *Тіркестіру, селбестіру.* Ал қалған жартысын Атбасар жақтан орағытып, Есілді жағалата Қараөткелге *иектете* орналастырған (І.Есенберлин, Қаһар).

ИЕКТЕУ *Иекте етістігінің қимыл атауы; жақындау.* Маруа бұл күйді қайдан сезе қойсын. Ол өз дегенімен әлек боп *иектеуін* қоймады (А.Байтанаев, Қансонар).

ИЕКТІ с ы н. *Иегі шығыңқы, үлкендеу.* Күндіз жұмыс кезінде сондай таңбасы бар үлкен *иекті* біреуден Вернер көзін алмай жүрді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы).

Көк иекті. *Езде тартқан, жізім ағасы.* Тағы да жылдар өтті – жолдар өтті, Болдым мен жігіт аға *көк иекті*, Қу уақыт, тақаспайтын жарлық беріп, Талайын тістерімнің темірлетті (Ә.Ахметов, Ашық аспан). *Көк тұқыл иекті* қырымпаздар да осында, бұлардың бәрі артықтау, ақтарыла күлісіп, ауыздарына ақ ит кіріп, көк ит шығады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Асуында алпыстың ат шалдырып, Айналсам да *көк иекті* кексеге (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

ИЕКТІК з а т. ж е р г. *Кимешектің жағы.* Кимешектің жағын (оны оңтүстікте *иектік* деп те атайды), хатипа тақиялардың маңдайын, қамзолдар мен шашбауларды, жаға-жеңдерді алтынмен кестелеу салты бұл күнде де ұнасымды өнер деп танылып жүр (С.Қасиманов, Қаз. колонері).

ИЕЛЕН = е т. *Иемдену, ие болу, меншіктену, қожжа болу*. Жошы ханның *иеленген* жерлерін осы бес ұлы үлесіп, бөлісіп алып, әрқайсысы өзінің үлесіне тиген жерлерге хандық құрған (С.Сейфуллин, Шығ.). Шын-ақ, әзір ешкім *иеленбеген* жаңа бір жердің кені болса, мұны аяқсыз қалдыруға болмас деп те ойлады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Құқығын иеленді. э к о н. *Рұқсат етілді, құқығы бар болды*. Қылмыстық-іс жүргізу бойынша тек тергеуші ғана қылмыс жасау жөнінде айып тағу *құқығын иеленген*, тек тергеуші ғана алдын ала тергеу сатысында процессуалдық мәжбүрлеу шараларын өз бетімен қолдануға, тергеуге дейінгі тексеру материалдары бойынша қылмыстық іс жүргізу шешімдерін қабылдауға құқылы («Егемен Қазақстан»).

ИЕЛЕНДІР = е т. *Иелендіру, меншіктету*. Режиссерлік шешімнің сонылығы, тосындығы, номерлердің табиғаты да қазақ циркін өзінше дербес қасиеттерге *иелендіреді* («Лен. жас»).

ИЕЛЕНДІРУ *Иелендір етістігінің қимыл атауы. ≈ Атақ иелендіру.*

ИЕЛЕНТ = е т. *Иемдену, ие еткізу*. Бұл азарды көргенше, Мал-мүлікті *иелентіп*, Қызды қоса бергенше... Шулайды солай сыртынан (Батырлар жыры).

ИЕЛЕНТУ *Иелент етістігінің қимыл атауы. ≈ Дәулет иеленту.*

ИЕЛЕНУ *Иелен етістігінің қимыл атауы; меншіктену*. Жердің үсті біздікі, енді астын да *иеленуіміз* керек (С.Мұқанов, Аспаз). Ендеше, бақытты сондай болуға қакысы бар адам ғана *иеленуі* керек (Р.Токтаров, Терістік.).

Иелену құқығы. э к о н. *Мүлікті нақты иеленудің заң жүзінде қамтамасыз етілген мүмкіндігі* (Қаз. тілі термин. Экономика).

ИЕЛЕНУШІ з а т. *Меншіктенуші, ие болушы, қожжа*. Сонымен, жер *иеленушілер* қосымша құнның едәуір бөлігін өздері меншіктенеді, осыдан барып ауылшаруашылық өнімдерінің бағасы қымбаттайды (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.). Ташкентті *иеленуші* Баба сұлтан Бұхардан бөлінгісі келіп, Абдулла мен Хақназардың одағын бұзуға әрекеттенеді («Халық. мұғ.»).

ИЕЛЕНІЛ = е т. *Иемденілу, меншіктенілу*. Мұның бәрі әншейін жай қайталаулар ғана емес, олақ түрде *иеленілген* басқа авторлардың өлеңдері (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ИЕЛЕНІЛУ *Иеленіл етістігінің қимыл атауы. ≈ Атақ иеленілу.*

ИЕЛІ¹ с ы н. **1.** *Қожасы, бас иесі бар, отағасы*. – Өзі өлсе, азғана тұяқ пен шаңырақтың *иелі* болуынан оның жанына келетін пайда бар ма,

жоқ па? – деп ойлайды Қарпық (Қ.Тайшықов, Оқт. ұшқыны). **2.** м и ф. *Иесі, киесі бар, аруақты*. Табиғатта ненің күші өзінен басым болса, қатерлі болса, соның бәрі *иелі*, киелі деп санап имандай ұйылған (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Иелі болдырды. *Біреудің жауапкершілігіне тапсырды, меншіктендірді*. Дәлірек айтқанда, «балалардың тіс ауруы», «аурудың алдын алу екпесі», «дені сау балаларға консультация беретін» кабинеттерді орнатып, оны нақты *иелі болдырып* көркейткен (Жаңа өмір).

ИЕЛІ² з а т. ж е р ғ. *Көзі қызарып ауыратын балалар сырқаты*. *Иелі* ауруы бір жұма жазылып, келесі жұмада қайта ауырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИЕЛІК з а т. **1.** *Ие болушылық, қожжайындық, басшылық*. – Биыл тіккізіп киген бір жаңа тоным бар еді, ең ақырғысы соған *иелігім* болмады, – деді (Б.Майлин, Шығ.). Балаларға *иелік* жасап, үй шаруасын тындырып отыратын әрі ақылшы әже ғаріп болып қалғаны мынау (Ә.Жәмішев, Дала.). **2.** *Меншік*. Оңтүстік Қазақстан облысында 150-ден артық архитектура ескерткіштері болып, олардың 80-ге жуығы мемлекет қорғауына алынған. Қалғандары жергілікті мекемелер қарамағында сақталады. Ең қажетгісі Республика *иелігіндегі* көптеген ескерткіштер қатарында тұрған дүниедегі әлеуметтік қорлардың бірі болып есептелетін Қожа Ахмет Яссауи мавзолейі де біздің облысымыз еншісінде (Зиярат орындар). Жетісудағы үйсін, дулат, жалайыр руларының шағатай ұрпақтарының *иелігіне* қалғанын да жыр етіп өтті (І. Есенберлин, Қаһар). Лондонда зәулім биік үйлердің пайда болған себебі жұртқа мәлім, мұнда жер жеке адамдардың *иелігінде* (Ә.Шәріпов, Алыс.). **3.** э к о н. *Меншік иесінің затты (мүлікті) нақты иеленуі, затқа тікелей әсер етуіне мүмкіндік жасайтын өкілеттіктерінің бірі*. Заңды (титулдық) және заңсыз *иелік* болуы мүмкін (ҚҰӘ). Заңды *иелік* бұзылған жағдайда оны сот қорғайды. Заңсыз *иелік* мүлікті сатып алушы затты иелену заңға қайшы келетінін (мыс., оны иеленуге құқығы жоқ адамнан сатып алынса) білмесе немесе оны білуге тиіс болмаса, адал иелік болуы және сатып алушы затты иелену заңға қайшы келетінін білсе және оны білуге тиіс болса, арам иелік болуы мүмкін (ҚҰӘ).

Иелік қағаз. к ө н е. *Белгілі бір жерге ие екендігі куәландырылған қағаз*. «*Иелік қағазда*» қала маңындағы қара топырақты жер Яссауи тұқымының қарамағына жатады делінген (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

Иеліктен шығару. э к о н. *Бір адамға тиесілі жерді, мүлікті, бағалы қағаздарды*

меншіктенуінен босату. *И е л і к т е н ш ы ғ а р у* шарт бойынша беріледі, ақыға немесе тегін берілуі мүмкін, сондай-ақ ерікті түрде немесе мәжбүрлеу тәртібімен берілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика).

ИЕЛІКЖАЙ з а т. ж а ң а. *Орыс ақсүйектерінің жері, бау-бақшасы, үлкен үйі бар жеке меншік тұрғынжайы.* Караваджо – Италияның солтүстігіндегі, Ломбардиядағы елді мекеннің атауы, болашақ шебер осында 1573 жылдың жиырма сегізінші қыркүйегінде Дворян *и е л і к ж а й ы* басқарушысының отбасында дүниеге келді («Жұлдыз»).

ИЕМДЕ = е т. с ө й л. *Иемден.* Ол бұл отырған столдың бір басын *и е м д е н*, сабаққа даярланайын десе, Есей үнемі әлімжеттік істеп, қуып жіберетін (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). Сыртынан *и е м д е й м і н*, ей, қарындас, Тау-тасты шабыт қылған ақиықпын, Болмайды сені ойласам ішкенім ас (М.Жұмабаев, Шығ.).

ИЕМДЕН = е т. 1. *Бір нәрсені меншіктену, иелену, қожалық ету.* Бұл күнге дейін сыртынан құшақтап, *и е м д е н і п* алған көп байлыққа қанды шеңгелін енді ғана салғалы келеді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Қазақ даласының осы бір жаннат аймағын Мұса мырза меншіктеп, өзіне жайлау етіп, *и е м д е н і п* алған (Б.Сокпақбаев, Қайда. Гауһар). Қазақстан Республикасында билікті ешкім де *и е м д е н і п* кете алмайды. Билікті иемденіп кетушілік заң бойынша қудаланады (ҚР Конституциясы). 2. а у ы с. *Пайдалану, пайда ету.* Лашын көп сәтте жартас, құздағы қолайлы кертеш қуыстарға, тік жарлардың ағаш, бұта тасалап тұрған бетіндегі дөңгелектерге ұя салады немесе басқа құстардың ұясын *и е м д е н е д і* (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Тәуелсіздікті сынап, оған шүбө келтірушілердің көбі жаңа заманның жақсылықтарын кеңінен пайдаланып, демократиялық принциптердің алға тартқан еркіндіктерін емін-еркін *и е м д е н і п*, үкіметті, елдің ішкі-сыртқы саясатын барынша сынап, сау-тамтығын қалдырмауға шебер де, осы еркіндік пен бостандықты сыйлап отырған қоғамның өзін жерден алып, жерге салуға бар («Егемен Қазақстан»).

ИЕМДЕНУ *Иемден етістігінің қимыл атауы.* 1. *Иеленіп алу, өзіне меншіктеп алу.* Өзімшіл болуына, әрі өзімдікі деп мені *и е м д е н у і ң е* таңғаламын (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Енді бізге қайткен күнде де сол қайыққа тез барып жетіп, оны өзгеден бұрын *и е м д е н у і м і з* керек. Әйтпесе қайықты басқа біреу алып қояды (А.Қалығұлов, Сан сырлы). Шарифаттың заңы бойынша, олжа тауып алған адам үш рет айқайлауға тиіс. Егер иесі шықпаса,

и е м д е н у ғ е құқы бар (О.Бөкеев, Ән салады.).

2. *Ресми түрде өз иелігіне бекіту, өзінің меншігі ретінде рәсімдеп алу.* Қалалық үй қорынан екі бөлмелі пәтер алынған шақта Елдос оны *и е м д е н у д е н* бас тартып, сол пәтер Бектен мен Маруаға бұйырды (А.Байтанаев, Қансонар). Кейіннен, діни, зираттық құрылыстардың пайдалылығы, тиімділігі карьерлерді жергілікті байлар мен сұлтандардың *и е м д е н у і н е* әкеліп соқтырса керек. Бұл оларды ұстаушылардың бюджетке ақша қаражатын аударғанын куәландыратын және осы бағалы қағаздарды *и е м д е н у д і ң* барлық мерзімі бойына белгіленген табысты алуға хұқ беретін, ерікті негізде тұрғындар арасында орналастырылатын мемлекеттік бағалы қағаз түрі (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). 3. *Тәуелдеу, қол астына алу, өзіне күшпен меншіктеп алу.* Оңтүстік Американы Испания, Португалия, Англия, Франция отарлаушылары өзара бөлісіп алып, оның тұнып жатқан жаратылыс қорын, табиғи байлығын *и е м д е н у і* салдарынан Оңтүстік Америкаға да отарлаушылар Мексика бұғазы арқылы кіріп, қырғын салды (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.). 4. и н ф. <ағыл. trap> *Басқаруды беру жүргізілген қышықтың адресін сақтап, автоматты түрде орындалатын жадтың қышығына бағдарламаланбаған шартты түрде оту.* *И е м д е н у д і ң* сызықжолды иемдену, жазбаларды иемдену, байланыс арнасын иемдену, файлды иемдену сияқты түрлері болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Байланыс арнасын иемдену. и н ф. <ағыл. bid> *Келешекте мәліметті жіберу мақсатымен компьютердің немесе терминалдың байланыс торабын иемдену әрекеті* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Жазбаларды иемдену. и н ф. <ағыл. record locking> *Файлдың бағдарлама қолданып отырған бөлігі ғана бекітілетін файлды қамтудың түрі.* *Ж а з б а л а р д ы и е м д е н у* жағдайында бірнеше бағдарлама бір уақытта бір файлдың қиылыспайтын бөліктерімен жұмыс істей алады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сызықжолды иемдену. и н ф. <ағыл. track hold> *Басталған енгізу-шығару амалдарының жұмысы аяқталғанша бір жолға қайта өткізбейтін құрылғы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Файлды иемдену. и н ф. <ағыл. fail locking> *Көпесетті жүйеде немесе жергілікті желілерде файлдық жүйенің беріктігін арттыру құралы.* *Ф а й л д ы и е м д е н у* құралы бір уақытта бірнеше есепке бір файлды қолдануға мүмкіндік бермейді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ИЕМДЕНУШІ з а т. *Иелік қылушы, меншік-теңуші, қозжалық етуші*. Революцияға дейін Россиядағы орман байлықтары көптеген жеке *и е м д е н у ш і л е р д і ң* қолында болды (М.Ахметов, Егін қорға.). Бірақ кейінгі кезде Арыстан бапты қайтадан *и е м д е н у ш і л е р* байқалып жүр (О.Досжанов, Әулие.). Әйтеуір, бригадирмін деп сол үш отарды аралап Қанат жүрді. Бітірген де еш нәрсе жоқ. Еңбек – басқанікі, *и е м д е н у ш і* – Қанат (М.Жақыпов, Абырой).

ИЕМСІН = е т. *Ие болғансу, қожамсыну*. Шал: Қабірлері қосаяқтың ініне, қорқаулардың апанына айналды. Дала атанған жалшақта *и е м с і н і* біз қалдық (Ә.Тәжібаев, Аралдар). Аралап атырапты судан жүрдай, Аулақта Ағабек пен жүрді Югай. Қырларын «Мықтөбенің» көрсетіп жүр, Ақсақал *и е м с і н і* бұрынғыдай (Қ.Бекхожин, Шардара).

ИЕМСІНУ *Иемсін етістігінің қимыл атауы*.

ИЕН¹ з а т. *Құла түз, айдала*. Өткен жазда мен отарды көспен тіпті *и е н г е* алып кеттім (Дала шұғыласы.). Аш қасқырға *и е н д е* кездескен марқа құсап отырғанымен, Күләннің жігіт көргені осы ғана емес тәрізді (А.Жүнісов, Өмір).

ИЕН² з а т. *Жапон ақшасы*. Мені анамнан тартып алды. Жасын төгіп анам қалды. Құным елу болды *и е н* Азаптады қорлап ием (Ә.Сәрсенбаев, Отан.). Қаржы-құрылымдарының басын Жапон Банкі біріктіреді. Жапондар тұтынатын төл ақша – *и е н* («Дала мен қала»).

ИЕН³ с ы н. **1.** *Ұшы-қиыры жоқ кең, мидай*. Қазақстанның *и е н* жерінде, алыс түкпірінде жатқан бейкам жұртқа алысты жақын қылған мынау отарба (С.Сейфуллин, Шығ.). Бірер шақырым ұзап шыққан адам күн батыс жақтан *и е н* жазыққа кез болады (А.Байтанаев, Қансонар). **2.** *Қисапсыз көп, қалың, нөпір, ну*. Еділдің бойы *и е н* тоғай, Ел қондырсам деп едім! Жағалай жатқан сол елге Мал толтырсам деп едім (Махамбет, Өлеңд.). **3.** *Көл-көсір, мол, қиан-теңіз*. Керім. Сен емес, мен бастаймын ендігі елдің *и е н* көшін (М.Әуезов, Қараш.). Бірақ өз жерінен, яғни өз қойнынан табылған соншама *и е н*, көл-көсір байлықты халқымыздың көзі көргенмен, қолы ұстамай-ақ келеді (О.Қанахин, Жас дәурен). **4.** *Айдаладағы, иесіз*. Тырп етпес менің күшім жауын-желге, Жапырағым көлеңке талай жерге. Ығыма сені де алып қорғар едім, Иең сені бітірген *и е н* дөңге (Абай, Тол.жин.). «Мешіт бір сәрі, тіпті оның араз-құразы да *и е н* жұртқа мәлім екен-ау!» – деп танданды (М.Әуезов, Танд. шығ.). *Иен* жұртты

азан-қазан қып түнімен бажылдағанда төбе пашың тік тұрады (Қ.Ысқақов, Қараорман).

Иен дала. *Кең, жазық жер, айдала*. Елсіз жерде, *иен дала* да болған соң (жолаушыларды) ала алмаймыз деген күдік көңілімізге титтей де келген жоқ (М.Әуезов, Қараш.). Сонау алып тауларды да, *иен даланы* да, сәбиді де әлдилеп, тербеп тыныштық құшағына бөлеп отырғандай Сұлу апа (Д.Сейсенов, Жұлдыздар.).

Иен дүние. а) *Шетсіз, шексіз әлем, бас-аяғына көз жетпейтін ақиқат әлем*. *И е н д ү н и е*, тұл дүние сырына бой ұрсаң, шынайы жалғыздықты қатты ойлатады (М.Әуезов, Абай жолы). ө) *Мол, иесіз, қараусыз жатқан мүлік, ақша, сұраусыз байлық*. Тойғаның осындай, *и е н д ү н и е д е н* есепсіз жеп жүргенде комиссия келіп қалғаны болмаса басқасының бәрі де орнынша болса керек-ті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ИЕН⁴ с ы н. **1.** *Бос, оңаша, қаңырап қалған*. – Сені *и е н* үйде қалдыруды ыңғайсыз көрдім. Қонақты өйтуге болмайды ғой, солай емес пе? – деді саңқылдай сөйлеп (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Болаттың есіне қаңыраған *и е н* үйде арыстай боп жалғыз қалған әке сүйегі түсті (А.Нұрманов, Аққу.). **2.** *Тегін, иесіз, қараусыз*. *И е н* жатқан жылқыдан бөліп алдық, Бет түзеп айдайтұғын жолға бардық. Екпінді Ақбұршақ, су жолы қиын Көкжалмен көлбеңдетіп сойыл алдық (Батырлар жыры). **3.** *Кең жайылыт бос қалған, қуарған*. *И е н* жатқан Бетпақ шөлі, Мойынқұм, Қарақұм, Қызылқұмдар бар («Қаз. әдеб.»).

Иен қалды. *Қаңырап бос қалды*. *И е н қ а л - г а н* заводтың ішінде жападан-жалғыз тұра беру де ыңғайсыз (Ә.Шәріпов, Қапас.). Тек үйдің іші құлазып *и е н қ а л г а н ы* ғана оның сай-сүйегін сырқырата бастап еді (К.Оразалин, Көктем.). Сөйтіп керуеншілер сарайдағы бар мүлікті алып жолға шығады. Жол жомарттың сарайлары аңырап *и е н қ а л а д ы* (Бозінген).

ИЕНДІК з а т. с ө й л. **Ендік** (*жағалау жиік*). Белгілі Жан деген бір қиын тас, Сескенбей *и е н - д і г і* жан бара алмас, Бел байлап, сол қиынға бекінбек боп, Жөнелді қорықпай шыдап Салиха жас (Дастандар).

ИЕН-ТЕГІН с ы н. *Ұлан-ғайыр, мол; ағыл-тегіл*. Ешкілі бойындағы сала-сала жазықтарға дейін түгел егін; жер өңі сап-сары ала шағи секілді. – *И е н - т е г і н* бұл не деген ырыс десеңізші, – деді жолдасым (Ғ.Орманов, Жүрек). Есілдің *и е н - т е г і н* суының шелегі ондаған тиын. Пайда шаш етекпен (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Ол жақта *и е н - т е г і н* өмір бар, байлық бар, сауық пен сайран бар, – дейді ол (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ИЕРАРХ [грек. hieros – қасиетті, arche – билік] з а т. д і н и. *Епископ дәрежесіндегі шіркеу қызметкері; шіркеудің жоғарғы дінбасы.*

ИЕРАРХИЯ [грек. hieros – қасиетті, arche – билік] з а т. 1. т е р м. *Тұтастық бөлшектерінің немесе элементтерінің жоғарыдан төмен қарай немесе төменнен жоғарыға қарай ұйымдасуы. ≈ Тіл бірліктерінің и е р а р х и я с ы. 2. с а я с и. Қызметі, шен-дәреже, атағы төменгілердің өзінен жоғарыларға бағыну тәртібі. Мануфактура жұмыс күштерінің жалақы сатысы сай келетін и е р а р х и я с ы н өрістетеді (К.Маркс, Капитал). Егер олар шектен шыққан тәкаппарлық пен бюрократиялық мінез көрсетсе, жеке азаматтарға мейірімсіздік танытып, паракорлық пен жемқорлыққа бейім болып, арамзалық жолмен көлденең табыс табуға жақын болса, онда мемлекеттік и е р а р х и я н ы ң ең төменгі шенінің мұндай әрекеттері мемлекеттік органдардың қызметін жағымсыз жағынан сипаттап қана қоймай, сонымен қатар халықтың билікке деген сенімсіздігін тудырады («Егемен Қазақстан»).* 3. д і н и. *Діни қызметкерлер мен діни сенім нысандарының бір-біріне қатысты жоғарыдан төменге қарай немесе бұған керісінше дәрежесі бойынша орналасу реті, бір-біріне бағынышты болу тәртібі. Осындай көп құдайға – үлкен-кіші, басты, екінші дәрежелі құдайлар и е р а р х и я с ы н а табыну шықты (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). 4. ф и л о с. Мәдениеттануда әр сатыда тұрған түрлі мәдениетті көрсететін теориялық бағыт. И е р а р х и я теориясы бойынша, мәдениеттанушылар белгілі бір мәдениетті маңызды, құнды, болашағы дамуға бейім деп бағалайды (Әлеумет. түсіндірме сөздігі). И е р а р х и я ғ а қарсы қойылатын концепция – эгалитаризм (мәдениет теңдігі) (Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі).*

ИЕРАРХИЯЛЫҚ с ы н. 1. *Тұтастық элементтерінің жоғарыдан төменге немесе төменнен жоғарыға қарай ұйымдасуына қатысты. Есту жүйесі ағзаның басқа да сенсорлық жүйелері секілді и е р а р х и я л ы қ құрылымға ие («Зерде»). 2. с а я с и. Қызметі, атағы шен дәрежесіне қатысты жоғарыдан төменге бағыну тәртібіне қатысты. Мануфактура, жұмысшыларды и е р а р х и я л ы қ бөлшектеумен қатар, оларды үйретілген, үйретілмеген деп бөлетін болған (К.Маркс, Капитал). Сондықтан әр заттық ақы жоғарыда суреттелген кәзіргі кездегі үйге берілетін жұмыстың да, қанау мен езгінің и е р а р х и я л ы қ түрде бөлшектенген системасының да негізі болып табылады (К.Маркс, Капитал). 3. д і н и. Дінбасылардың дәрежесіне қарай жоғарыдан төменге бағынышты болу тәртібіне қатысты,*

соған тән. Клирдің ішіндегі ұстанымдар мен әркімнің атқаратын рөлі и е р а р х и я л ы қ принцип бойынша бөлінген. Клирдің құрамы дін қызметкерлерінен және шіркеу қызметкерлерінен тұрады. Дін қызметкерлерінің рухани лауазымы болады: олар қасиеттіліктің ұрығын себушілер саналады («Парасат»).

Иерархиялық құрылым. қ о ғ. - с а я с и. *Көпдеңгейлік сипаттағы және әр деңгейдегі басқару көлемі мардымды емес ұйымдық құрылым (Қаз. тілі. термин. Экономика).*

Иерархиялық модельдеу. и н ф. <ағыл. design hierarchi> *Компьютер өнімділігін бағалау кезінде қолданылатын әдіс. И е р а р х и я л ы қ м о д е л ь д е у – компьютерлік жүйені ішкі жүйелердің өнімділік сипаттамасының сараптамасында және жалпы өнімділікті бағалау үшін осы сараптаманың нәтижелерін қолдануда ішкі жүйенің иерархиясы ретінде көрсетуге негізделген әдіс (Қаз. тілі. термин. Информатика.).*

Иерархиялық нейрондық желі. и н ф. <ағыл. hierarchical neural network> *Өңдеу кезіндегі қабаттар арасын жаластыру кезең-кезең (иерархия) бойынша пайдаланылатын мультикабатталған желі. И е р а р х и я л ы қ нейрондық желіде кері байланысы бар немесе ондай байланысы жоқ жалғастыру қолданылуы мүмкін (Қаз. тілі. термин. Информатика.).*

ИЕРАТИК [грек. hieratikos]: **иератик жазу.** л и н г в. *Иероглиф жазуының оңайлатылған бір түрі. И е р а т и к ж а з у – папирусқа жазудан пайда болған жазу үлгісі, бұл кейін тек діни жазуға айналған (ҚҰЭ).*

ИЕРАТИКАЛЫҚ: **иератикалық жазу.** л и н г в. *Иератик жазу. Кейіннен мысырлықтар иероглифті оңайлатып и е р а т и к а л ы қ ж а з у ғ а көшті (О.Жәутіков, Математика.). 1-ден 9-ға дейінгі бірліктерді, 10-нан 90-ға дейінгі ондықтарды, 100-ден 900-ге дейінгі жүздіктерді белгілейтін ықшамдалған арнаулы жеке таңбалар және сол ықшамдалған жеке таңбалар арқылы жазу (и е р а т и к а л ы қ ж а з у) пайда болды (А.Собалаков, Математика.).*

ИЕРЕЙ з а т. д і н и. *Православие шіркеуіндегі (священіе) діни шен.*

ИЕРОГЛИФ [грек. hieroglyphoi, hieros – қасиетті, glphe – киылып алынған] з а т. 1. л и н г в. *Идеографиялық жазу жүйесінің айшықты таңбасы, ежелгі жазудың графемасы. Иероглиф өздері бейнелейтін бүтіндей ұғымды немесе сөзді түсіндіре алады. Осы тұрғыдан олар кейде логограмма, пиктографияларға жақын (Тіл білімі.). Көбінесе и е р о г л и ф буындар мен жеке дыбыстарды таңбалайды (Тіл білімі.). И е р о г л и ф деп логографиялық (бір сөз) мәндегі, аз да болса сурет сипатын сақтаған*

жазу таңбалары аталады (ҚҰЭ). **2. Сурет жазу жүйесінің әріптері, таңбалары.** Анасының көзі тірісінде оқып үйренген мыңға тарта *и е р о г л и ф т е*, орыстың отыз үш әріп де қазіргі тіршілік қажетіне жарар емес. Орысша хат таныған Мэй, орыстың тілін де жақсы білетін-ді (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Бір тал шашқа ұзақ хатты *и е р о г л и ф п е н* сыйғызған шеберлікті көргенде не дерінді білмейсің (Ғалам ғажап.). **3. Идеограмма жазуына негізделген, Мысыр, Қытай, Жапон халықтарының белгілі ұғымды, буынды, дыбысты білдіретін, өрнекті жазуы.** Мысыр *и е р о г л и ф і* біздің заманымыздан бұрынғы төртінші мыңжылдықта пайда болды (ҚҰЭ) Ғалымдар ертедегі египет *и е р о г л и ф т е р і н і*ң сырын ашып оқи бастасымен-ақ ертедегі египеттіктер өмірінде өсімдік рөлінің күшті болғандығын анықтауға мүмкіндік туды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **4. а у ы с. с ө й л. Қолы түсініксіз жазу.** Мынаның *и е р о г л и ф т е р і н* түсініп көр! (Ауызекі).

Иероглиф жазу. л и н г в. Ерекше таңба – иероглифтерді пайдалану арқылы сөз мағынасын ғана емес, фонетикалық мағынаны да бере алатын жазудың өте ертедегі буындық-сөз жүйесінің түрі. *И е р о г л и ф ж а з у д ы ң* негізгі принциптері: а) сурет түрінде иероглиф белгілі сөздің мағынасын бере алады, мысалы, адамның қолын ауызға апарған таңба – «жеу» мағынасын берген; ә) иероглиф қандай да бір сөзді немесе ұғымды білдіреді, мысалы, күн таңбасы «тәулік» мағынасын берген; б) иероглиф жеке дауыссызды немесе дауыссыздар тіркесін білдірген (Тіл білімі.). *И е р о г л и ф ж а з у ғ а* тоғыз мыңнан артық иероглифі бар қазіргі қытай жазуы жатады (Тіл білімі.). *И е р о г л и ф ж а з у ы* жоғарыдан төмен, кейін оңнан солға, кейде керісінше ойылып жазылған (ҚҰЭ).

ИЕРОГЛИФТИК с ы н. *Иероглифке тән.* Сөйтіп, біртіндеп санды осындай оңайлатылған суреттер арқылы кескіндеп жазу (*иероглифтік жазу*) пайда болды (А.Собалаков, Математика). Бұлардың ішінде, әсіресе, тасқа басылған *и е р о г л и ф т і*к таңбалар, жазулар өте құнды деректер, осыларды зерттеу арқылы ерте замандағы Египет мәдениетін дүниежүзі ғалымдары дұрыс түсініп отыр (Н.Баяндин, Геогр. ашу.). *И е р о г л и ф т і*к жүйе сандарға амалдар қолдану үшін емес, көбінесе сандарды жазу үшін қолданылған (А.Көбесов, Математика.).

ИЕСЫМАҚ с ы н. э к с п р. м ы с қ ы л. *Ие болғанысқан, қожасынан.* Қазақ жеріне *и е с ы м а қ* болып жүрген байлар да екіұдай болып кетті (І.Омаров, Шабыт.).

ИЕСІЗ с ы н. **1. Иесі, қожасы жоқ, ешкім иеленбеген, меншіктенбеген немесе иесінен**

айырылған. И е с і з қораға тығып кеткен бесатар есінен шықпай, төр алдында түсі бұзылып отырған; кенет қыз даусы көңілін бөлді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Тантық шал *и е с і з* үйге кіріп келді, Белдеуге Бақа айғырды іле тастап (Қозы Көрпеш.). **2. Иен-тегің, мол жатқан, кең.** Жауласып барып алмасты, Кім қызықпас алтынға, *И е с і з* сайда жүрген соң, Қырандар ұшқан талпына, Қуғыншы жоқ артында, Ие шықпай сатуға, Құрбан болып мен келдім, Елім үшін алдына, Үш жүз түйе, Үш жүз ат, Ала келдім тартуға (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бастарына іс түскен шақты ойлаған, Ағашыңа пенделер ақ байлаған. Құлан жортса құтылмас құла дала. Құлазыған, *и е с і з* жатты айнала (М.Мақатаев, Шығ.). **3. Бос, қаңыраған.** Ал төбет арсылдап үріп, *и е с і з* даланы басына көтерді (Б.Майлин, Шығ.). О, менің сүттей аққан қос бұлағым, Сендерсіз *и е с і з* сарай – бос тұрамын. Көріген үндеріңді есіте алмай, Елеңдеп отыр менің қос құлағым (М.Мақатаев, Шығ.). Мәңгіріп *и е с і з* беленде Ызындап ұшқан желменен. Арманыңды әппақ сенің де Сонда бір алғаш жерлеген (С. Жиенбаев, Алтын қалам.). **4. Тегін.** Иіп жатыр садақты, иіп жатыр, Бұйра басын жас талдың қиып жатыр. Қорамсағы, оғы жоқ, *и е с і з* қару, Әр балаға бір-бірден тиіп жатыр (М.Мақатаев, Шығ.). **5. Басшысыз, басқарушы, жетекшісіз.** – Міне, осылар – баскесердің өздері, Түк көрмейді қанталаған көздері. Жан бар-ау деп ойламайды бұ маңда, *И е с і з* жұртты емін-еркін езгелі... (С. Жиенбаев, Алтын қалам.). **6. а у ы с. Қараусыз, күтімсіз, бағып-қағусыз.** Жұлдызымнан көз алмай бетім бұрмай, Сәл именем *и е с і з* жетім қырдай. Бақ жұлдызын береді жаратушым, Жұлдыз болып өледі не Тұманбай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Иесіз қалды. а) *Босады, қаңырады.* Деспрессиялы өңірлерден көшкен жұрттың пәтерлері көп жағдайларда қаңырап *и е с і з қалғанын* ел ішінде, шаруашылық тұтқасын ұстаған әкімдіктер мен тиісті мемлекеттік органдар да жақсы біледі («Егемен Қазақстан»). Қапал ауған соң, *И е с і з қалды* артында Ақешкінің даласы (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). ә) *Қожасыз, күтім-бағушысыз, бас-көзсіз қалды.* Артында *и е с і з қ а л д ы* мың сан малың, Қыз-қатын алсаңдағы саған жетер (Қозы Көрпеш.). *И е с і з қ а л ы п* ел отыр, Дұшпаннан тауы шағылған. Араладың жиһанды Не білдің, балам, жоғымнан? (О.Шипин, Дастан.). б) *Далаға тасталды, қараусыз қалды.* Ластанудың байырғы көздеріне қазіргі кезде *и е с і з қ а л ғ а н* объектілер: мұнайгаз және гидрогеологиялық ұңғымалар, шахталар, кеніштер, елдің экологиялық қауіпсіздігіне нақты қатер болып табылатын

қалдықсақтағыштар мен ағынды сулар жинақтауыштар жағайды («Егемен Қазақстан»). *Иесіз қалған* арықтар, еркімен таси берген ұлы өзен егістік жерді тұздай берген, тұздай берген (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Иесіз мүлік. з а ң. *Азаматтық құқықта меншік иесі жоқ немесе меншік иесі белгісіз, не меншік иесі одан бас тартқан зат.* Әдетте *иесіз мүлік* ті жергілікті қаржы органы есепке алады (ҚҰЭ). Сондай-ақ талап етілмеген жүктер, пошталық жолдандымдар, талап етілмеген олжа, т.б. *иесіз мүліктер* болып табылады (ҚҰЭ).

ИЕСІЗДЕН= е т. *Бос қалу, ағырау.* Қаланың ортасында, базардан суға қарай түсетін Земский көшесінде, қазіргі сағатта жүргіншілер сиреген, *иесізденіп* тұр (М.Әуезов, Қараш.). Айналамдағының бәрі бытырай жөнеліп, көпір маңы *иесізденгенін* сезбесем керек (Ә.Әзіев, Шұғыл.).

ИЕСІЗДЕНУ *Иесіден етістігінің қимыл атауы.*

ИЕСІЗДІК з а т. 1. *Иесі жоқтық, қожасы жоқтық.* Мына теңіз жағасында өзірге қанырап тұрған бос үйге барғым келмеген. Оның осы бір *иесіздігі* көңілге тым ауыр секілді (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Кейбір аудандарда малдың өлім-жітімге ұшырауы – ең алдымен *иесіздіктің*, жекелеген басшылардың бейқамсыздығының салдары, – деді М. П. Карпенко («Лен. жас»). 2. *Бас-көзсіздік, бассыздық; ысыратшылық.* Сондықтан да бұл шаруашылық *иесіздікке* ұшырап, осындай халдерге жеткен (С.Мәуленов, Үркер.). Бұл міндеттерді шешу үшін, ең алдымен техника мен жерді күтіп ұстаудағы *иесіздікті* жою керек («Соц. Қаз.»). 3. *Қарусыздық, күтімсіздік.* Алайда құдықтардың кейбірі *иесіздіктің* салдарынан көміліп немесе құрғап қалған (Ә.Ысқабаев, Жетекші).

ИЕШІЛДІК з а т. *Басшылық, ие болушылық.* Табысқа жету барлық совет адамдарының еңбекке күш-жігерін жұмсауына, олардың ынта-талабына, өз міндеттеріне нағыз *иешілдік* көзбен қарауына байланысты (Қысқа. саяси экон.).

ИЕШІЛІК з а т. *Иелік, қожалық, басшылық.* Малайлар сөз тыңдауды қойып барады. Жұмсақтық біз, қазақы қожа, өзімізден. *Иешілік* жоқ (М.Жұмағұлов, Қыран.). Осы кәсіпке *иешілік* етіп, ақ таяқты қолға алып, ақтылы қойды өсіргелі бір-екі жыл емес, табаны күректей қырық бес жыл! (Қ.Салғарин, Жанында.). *Иешіліктен* айырылған ат қайда барарын білмей, орнында шыр көбелек тұрып қалды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ИЖАД з а т. с ө й л. *Ижам (ауыз әдебиеті туындысы, ауызша шығарма).* Жарияланған

башқұрт айтыс өлеңдерінен «Екі шешен», «Өзен көркі тал болар», «Заманға заман оралған», «Ақмырза шешен мен Құбағыш шешеннің айтысканы» дегендерін атаған жөн. Бұл айтыстар 1954 жылы «Башқұрт халық и ж а д ы» атты жинақта басылып шыққан (Б.Ысқаков, Москва.).

ИЖАЗАТ [ар. اجازة] з а т. к ө н е. *Рұқсат, ырзалық, құптау.* Кеткен жоқ оның дұшпан қолдарынан, Күшінің сасқан емес молдарынан. Сұрама *и ж а з а т т ы*, батыр Хакан, Бабамның айырылмаймын жолдарынан (Бабалар сөзі // Діни дастан). Сейфүлмәлік жылайды, Көзінің жасын бұлайды, Бір ғашықты сағындым, Отқа күйіп жағылдым, Енді қайда жүремін, мекенін қайдан білемін? Атам берсе *и ж а з а т* (Ғашық-наме).

ИЖАТ з а т. ә д е б. *Ауызша шығармашылық деген ұғымды білдіретін татар және башқұрт фольклористикасында қолданылатын ұғым* (Әдебиеттану термин.).

ИЖДАБАТ з а т. с ө й л. 1. *Ыждағат (ынта, жігер, ықылас).* Сәбең бәрін де зор *и ж д а һ а т п е н* құлақ қойып тыңдады да: – Өлең техникасын меңгере бастапсың, бірақ бастан-аяқ сары уайым екен, – деп сәл кідірді (С.Шаймерденов, Өмір нұры). 2. *Ынталы іс, жақсы бастама.* ... Әнуар онан сайын қылды *и ж д а һ а т*, Үміттің көргеннен соң жылы жүзін (С.Торайғыров, Шығ.).

ИЖДАБАТТЫ с ы н. с ө й л. *Ыждағатты (ынталы, жігерлі, ықыласты).*

ИЖДАБАТТЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Ыждағаттылық (тырысушылық, ынталылық, жігерлілік, ықыластылық).* Білім игеру үшін жастарға тағы бір керек нәрсе – ұқыптылық, талмай ізденуге, алған білімді молайта түсуге *и ж д а һ а т т ы л ы қ* («Қаз. әдеб. »).

ИЖДИФАТ з а т. с ө й л. *Ыждағат.* Өзіміздің найманды кооперативке кіргізуді *и ж д и ғ а т* істеу керек, – деді Ахметша (І.Жансүгіров, Шығ.).

ИЖДИХАД з а т. е с к і к і т. 1. *Ыждағат (ынталы іс, жақсы бастама).* Семейдегі саудагерлер клубында қазақтың жас талапкерлерінің *и ж д и һ а д ы м е н* мұсылман атынан жаралыларға деп ашылған науқасхана-ның һәм қазақ мұқтаж оқушыларының пайдасына болған қазақша әдебиет кеші болды (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Тырысушылық, еңбектенушілік.* Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғауым былай тұрсын, ғылымға шахабаты барларға себеп, парыздарды білмекке *и ж-д и һ а д* ләзім, сіздер әрбір ғамал қылсаңыз езулік деп қаласыз, ерулікке бола қас етіп ниет етесіз (Абай, Тол. жин.). Бұлар – өз

*и ж д и һ а д і*ң бірлән ниет халис бірлән ізденсең ғана берілетін нәрселер, болмаса, жоқ (Абай, Тол. жин.).

Иждихад тапты. е с к і к і т. *Рақаттанды, береке тапты.* Хәрами, Макруһи былай тұрсын, Құдай тағаланың қуатымен *и ж д и һ а д* ақылыңменен *т а у ы п*, рахатын көрмегіне бола жаратқан (Абай, Тол. жин.).

ИЖДИҒАТ з а т. с ө й л. *Ыждағат.* Үшінші, әрбір хақиқатқа тырысып, *и ж д и һ а т ы ң м е н* көзің жетсе, соны тұт, өлсең айырылма, егер ондай білгендігің өзіңді жеңе алмаса, кімге тұл болады (Абай, Тол. жин.).

ИЖОР: ижор тілі. *Финн-угор тілдері тобына жататын тіл.* Ижорлықтар орал тілдері шоғырының финн-угор бұтағына жататын *и ж о р т і л і* н д е сөйлейді (ҚҰЭ).

ИЖОРЛЫҚТАР з а т. *Финндер тобына жататын халық.* Антропологиялық жағынан *и ж о р л ы қ т а р* азғана моңғол нәсілінің белгісі аралас еуропалық нәсілдің беломор – балтық түріне жатады (ҚҰЭ). І-ші ғасырларда *и ж о р л ы қ т а р* карель тайпаларынан бөлініп, Ижор өзенінің бойына қоныстанған (ҚҰЭ).

ИЗАЛЮБАРЛАР [грек. isos – бірдей, allo – басқа, sbaros – ауырлық] з а т. г е о г р. *Белгілі бір уақыт аралығында ауаның қысымы бірдей өлшеммен анықталған нүктелерді қосатын географиялық картадағы сызықтар.*

ИЗАЛЛОТЕРМДЕР [грек. isos – бірдей, allo – басқа, therme – жылу] з а т. г е о г р. *Белгілі бір уақыт аралығында ауаның температурасы бірдей өлшеммен анықталған нүктелерді қосатын географиялық картадағы сызықтар.*

ИЗАМПЛИТУДАЛАР [грек. isos – бірдей, allo – басқа, lat. amplitudo – өлшем] з а т. г е о г р. *Белгілі бір уақыт аралығында қандай да бір метеорологиялық элементтің амплитудасы бірдей өлшеммен анықталған нүктелерді қосатын географиялық картадағы сызықтар.*

ИЗАНОМАЛАР [грек. isos – бірдей, anomalos – әртекті] з а т. г е о г р. *Қандай да бір метеорологиялық элементтің орта мәнінен бірдей ауытқу нүктелерін қосатын географиялық картадағы сызықтар.*

ИЗАРИТМДІК с ы н. и н ф. *Қызметі ұқсас резервтік құрылғыға берілетін. И з а р и т м-д і к* желі – желіні басқару орталығының қатысуынсыз берілетін дестелер мөлшері тұрақты қолдау табатын есептеу желісі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Изаритмдік артықтық. и н ф. <ағыл. voted redundancy> *Бұзылған құрылғы автоматты түрде табылып, әрі аластатылатын, ал оның қызметі ұқсас резервтік құрылғыға*

берілетін резервтеу түрі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ИЗАФЕТ [ар. إضافة] з а т. л и н г в. *Түркі және кейбір иран тілдеріне тән атрибутивтік құрылым; анықтауыш пен анықталатын сөз тіркесіндегі зат есімдердің бір-бірімен тіркесу жүйесі.* Бұл категорияның қалыптасқан заңы бойынша бір зат есім мен екінші зат есім үш түрлі жолмен үйлеседі және *и з а ф е т* үш түрлі типке бөлінеді (Тіл білімі.). *И з а ф е т* арқылы жасалған қол ара тіркесі бір ғана құрылымда қолданылса, керісінше, мал азық, мал азығы, малдың азығы тіркестерін сөйлеуші еркімен өзгертіп, қолдана беруіне болады (Тіл білімі.). Демек, көбірек кездесетін тәжірибеге сәйкес интернационалдық атаулар қатысатын күрделі терминдердің анықтауышын көбінесе жұрнақпен, ал қазақша атауларды көбінесе *и з а ф е т* формасында қолданған мақұл (Қ.Сағындықов, Көсем.).

ИЗАФЕТТІК с ы н. л и н г в. *Изафетке қатысты, изафет бойынша.* Қатар қолданған екі синоним кейде *и з а ф е т т і к* құрылыста жұмсалады (Ә.Болғанбаев, Қаз. тілі синоним.). Халық ауыз әдебиетінің жырлары мен тұрмыс-салт жырларында әке атымен аталуды жиі кездестіреміз. Олар «ұлы», «қызы» сөздері арқылы толық, кейде *и з а ф е т т і к* конструкцияда қолданылып отырады («Тілтаным»).

ИЗВЕСТНЯК ор. з а т. с ө й л. *Әктас (құрамында кальцит қоспасы бар тұнбалы тау жынысы).* Ұнтақталған *и з в е с т н я к т і* сонымен бірге мал азығына аралас пайдалануға болады, себебі известняктің құрамында кальций элементі тірі организмдегі физиологиялық көптеген процестердің дұрыс жұмыс істеуі үшін қажет деп есептеледі (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.). Есеннен соң жолдасы сөйлеп: – Меніңше, бұл *и з в е с т н я к*, өртеу арқылы одан көдімгі үй ақтайтын өк алынады, – деді (А.Мырзабаев, Хим. қызығы).

ИЗЕ = е т. **1.** *Амандасу, келісу, тандану, қоштасу сияқты қандайда да бір ишаратты білдіру үшін басын иішлеу, иегін және т.б. жоғары-төмен қозғалту.* – Қарағым, өкең аман ба? Мені танымсың, – деді, менде үн жоқ, басымды *и з е д і м* (Қ.Әзірбаев, Аңыздар.). Жаңа мені көтеріп алғанның бірі Жақып екен. Отыра беріп өзі амандасты. Екіұшты ғып иегімді мен де *и з е д і м* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Омарбай қыздардың сөзін көп бөлмей, ықыласпен тыңдаған бейнеде мағынасыз бас *и з е п* қойып тұра берді (М.Мағауин, Ақшақар). **2.** *Басын иішлеу, шыбындау.* Сексенде селкілдеген шал боларсың, Өлімге басыңды

и з е п шыбындайсың. Токсанда толық миың орта түсіп, Адамның айтқан сөзін ұғынбайсың. Не болды жүзге келді артық жасың, Иман бар деп тілеңдер ғазиз басым (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Бас изеді. а) *Басын ары-бері шұлғып мақұлдауды, құптауды, қостауды, келісуді білдіретін қимыл ишарат жасады.* Өкіл Әбеннің сөзін түп-түгел жазып отырды. Жүзі күлімдеп, мақұл дегендей *б а с ы н и з е д і* (Б.Майлин, Шығ.). Білімділер сөз айтса, Бәйгі атындай аңқылдап, Өзгелер *б а с ы н и з е й-д і*, Әрине деп мақұлдап (Абай, Тол. жин.). Мақұл көрсен Әкесін бұл сатқынның Осы араға алдырғаның жөн болар. Келді ме әлде жауынан сыр тартқысы, Шыңғыс *б а с ы н и з е д і* оған үн-түнсіз (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Сәлем беруді, амандасуды, басқаның сәлеміне жауап беруді білдіретін басын шұлғу қимыл ишаратын жасады.* Келіншек те *б а с ы н и з е п*, үйінің босағасына сүйенді. Қолының басы жіңішке, аппақ екен (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Сәлемдесіп едім, *б а с ы н и з е д і* де, тіс жарып ештеңе демеді (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Қызғалдағы қыздарша, Екі беті албырап, Кішіпейіл адамдай, *Б а с ы н и з е п* жалбырап (К.Әзірбаев, Шығ.). б) *жа ғ ы м с ы з. Немқұрайлы амандасуды немесе амандасуға елеусіз жауап беруді білдіретін қимыл ишаратын жасады.* Әбдібектің амандасуына тек Жамал ғана болмашы *б а с и з е-г е н* боп, бей-жай отыра берген (Қ.Найманбаев, Үміт.). Кездескенде жалқау тартқан *б а с ы н и з е п* өтеді, Ұлын ертіп соңынан. Жылдар бойы алаңдаумен қуатымды сарқыдым, Босқа шапғым жүрегімнің жарқылын (М.Шаханов, Ғасырлар.). в) *Басқаның сөзін тыңдап отырғанын көрсету үшін басын шұлғып мақұлдауды білдіретін қимыл ишарат жасады.* Әншейінде ұғымтал Ақтоты талай рет шешесінен естіген мына сөздерге құлақ қоймаса да, әншейін *б а с и з е й* береді (С.Жүнісов, Ақан сері). г) *Бас шұлғу арқылы құп болады, айтқаның болсын, ләббай деп біреудің айтқанын орындауға дайын екенін білдіретін қимыл ишаратын жасады.* Адам да *б а с ы н и з е п*, ыма берді, Түлкінің не айтқанын қыла берді. «Тоқпақты қолындағы қайтесің» деп, Түлкекең, жұбауратып сұрай берді (О.Шораяқов, Шайыр).

ИЗЕЙ-ИЗЕЙ ү с т. *Тербей-тербей, шайқай-шайқай.* Бақырауық атан белгілі сарынға қайта басты. Үстіндегі баланы *и з е й-и з е й* қалғытты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ИЗЕК е л і к. *Бастың, т.б. жоғары-төмен баяу қозғалысымен сипатталған жай,*

ырғақты жүрісті бейнелейтін сөз. Бірақ Әлекең тақымдауын қоймай, сол *и з е к* жүріспен Кеусер өзеніне түсқайта әрең жеттік (Ғ.Орманов, Жүрек).

Изек қақты. *Қайта-қайта басын шұлғып, дедектеді.* Айбас та жымыңдап: – Жөн-ақ екен, түбі қайырлы болсын, – деп *и з е к қ а қ т ы* (Ә.Ақбаев, Қара боран).

ИЗЕКТЕ= е т. *Басты қайта-қайта изеу, шұлғу.* Ол батырды көріп, күлімсіреп, басын *и з е к т е п* қалды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Барақ жүнді дәу кара төбет ыстықтан ба, жоқ, түні бойы әуіп-лдеп үріп тынбағандықтан ба, *и з е к т е й* жүріп, алманың түбіндегі көлеңкеге жетті де, жүрелеп жата кетті (Д.Жанботаев, Жер жылуы).

ИЗЕКТЕТ= е т. *Басты қайта-қайта иезу, шұлғыту.* Машина терезесіне жақындап, басымды *и з е к т е т і п* тұрмын (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Жомарт көзін жұмып, басын *и з е к т е т і* (Н.Қазыбеков, Ағайын). Өзін іздеп тұрғандай бола қалдым да, кінәлай басымды *и з е к т е т і п*, көзіммен сөйледім (М.Иманбаев, Сұлу).

ИЗЕКТЕТУ *Изекте етістігінің қимыл атауы.*

ИЗЕКТЕУ *Изекте етістігінің қимыл атауы.*

ИЗЕЛ= е т. *Басты жоғары-төмен қозғау, шұлғу.* *И з е л і п* жатқан сақал мен басты көріп, губернатор күлімсірей түсті (М.Жұмағұлов, Қыран.). Қыздың Мәдиға қадалып тұрған көзі сол жақ босағаны мегзей жалт етті де, басы сәл *и з е л-г е н д е й* болды (Ә.Әбішев, Сәуле.).

ИЗЕЛЕКТЕ= е т. *Ары-бері икемсіз қозғалақтау.* Тәлімшіл желек салған келіншектер, Сақалды бас көргенде шегіншектер. Жаяулап жұрттан шыға атқа асылып, Етегін қымтай алмай *и з е л е к т е р* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ИЗЕЛЕКТЕУ *Изелекте етістігінің қимыл атауы.*

ИЗЕЛУ *Изел етістігінің қимыл атауы.*

ИЗЕЛТ= е т. *Шайқай қозғалту, ары-бері немесе жоғары-төмен қозғалту.* – Жәмила ханым сөйлесе осылай сөйлейді ғой, – деді Ержанов астындағы орындықты сақырлата бір *и з е л т і п* қойып (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

ИЗЕЛТУ *Изелт етістігінің қимыл атауы.*

ИЗЕЛУ *Изел етістігінің қимыл атауы.*

ИЗЕН з а т. ө с. 1. *Таулы, құмды, сортаңды жерлерде өсетін, жіңішке жапырақты, солғын жасыл гүлді малазықтық өсімдік.* Арқаның қызыл *и з е н і*, Басы күрдек, түбі арал, Қыдырып шалар аруана. Кәрісі кімнің жоқ болса, Жасы болар дуана (Махамбет Өтемісұлы // XIX ғ.

каз. поэт.). Таласа, жарыса білінген *и з е н*, жусан, жас бетеге иістері де күн-шуақты салқын сәскенің хош лебіндей (М.Әуезов, Абай). Мына Қарақияның жазығына мал тұяғы тимей жүр. Ырғалған жусаны мен *и з е н і* жылдан-жылға ысырап болып қалып жатыр (Т.Ахтанов, Боран). *И з е н* мен жусан, дәмді бауырсақ, қуырылған балық иісі кеңсірік қытықтайды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.). 2. <лат. kochia> *Алабұта тұқымдасына жататын бір немесе көпжылдық Жер шарына кең тараған бұташық өсімдік*. Қазақстанда *и з е н н і* ң 9 түрі өседі (ҚҰЭ). *И з е н н і* ң сабағының ұзындығы 10-100 см., гүлдері гүлжапырақсыз, қосжынысты, бесмүшелі, екі-төрттен топтанып жапырақ қолтығына орналасқан, кейде жеке жапырақты, масақты гүлшоғын құрайды. Аталығы – бесеу (ҚҰЭ). *И з е н д і* мал күзде және қыста жақсы жейді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Біржылдық изен. ө.с. <лат. kochia scoraria> *Алабұта тұқымдасына жататын біржылдық өсімдік түрі. Бір жылдық и з е н н і* ң шашақ басынан сыпырғы жасайды (ҚСЭ).

Кәдімгі изен. ө.с. <лат. kochia prostrata> *Қуаңшылыққа төзімді биіктігі 10-75 см, сабағы қара қоңыр түсті Қазақстанда кең тараған бұташық өсімдік – изеннің бір түрі. К ә д і м г і и з е н* тамыры жуан, діңгекті келеді. Сабақтары көп, қалың жапырақтарының сыртын түк басқан (ҚҰЭ). *К ә д і м г і и з е н н і* ң солғын жасыл, жіңішке гүлі қосжынысты болады (ҚҰЭ).

ИЗЕНДІ с ы н. *Изені қалың, изені көп.* Жусаны жоқ жайылымдарға малды екінші рет 30-35 күннен кейін, ал қияқты жайылымдарға 20-25 күннен кейін, *и з е н д і* құмға 30-35 күннен кейін әкелуге болады (Т.Сәрсенбаев, Шопан.). Көремін деп Сағыз, Жемдей өзенді іздеп келем, жүріп келем үш апта. Даласында бетегелі, *и з е н д і* Кеңейіл жұрт алды бізді құшаққа (С.Машақов, Сапарда). Ұзын өлке, жота мен төбе аман бол, Тайлақ би, ел жақсысы көп, аман бол! *И з е н д і*, мың жусанды, бетегелі, Ақ көде малға шүйгін шөп, аман бол! (Қозы Көрпеш.).

ИЗЕНДІ-ЖУСАНДЫ с ы н. *Изені мен жусаны қалың.* Машинамен сәл жарысып отырды да, *и з е н д і-ж у с а н д ы*, түбірлі тасжарған өскен тықыр нұраның шаңдығын бұрқырата алдымызды кесіп, шу қарақұйрық бір-ақ тартты (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).

ИЗЕН е л і к. *Ілбіген, жай, ақырын ырғақты қозғалысты бейнелейтін сөз.* Елдерінен шыққалы еттерінен екі елі жырақ кетпеген қыл арқан кесіп, қанталап қалған білектері түйенің *и з е ң* жүрісінен қайтадан қажалып, бебеулетте түсті (Ә.Кекілбаев, Дала.). Төрт бұрышты, *И з е ң* жүрісті, Қатаның қасы, Түзеудің басы

(Қ.Мырзалиев, Алуан.). Қызыл қоспақ бір бақ етіп жолға түсті де, кәдімгі балпақ *и з е ң і н е* басты (Р.Райымқұлов, Болат.).

Изең қағу. *Изеңдеп, ырғақпен қозғалды.* Малдыға *и з е ң қағ ы п*, көңілін бағып, Басым да елді алдадың құры «алдалап», Токтам қыл, билікті бер, мүшелерім! Осыны «ождан» сүймей жатыр зарлап (І.Жансүгіров, Шығ.).

ИЗЕНДЕ= е т. 1. *Ілбу, жай, ақырындап, аяңдап, теңселе басып жүру, итеңдеу.* Балшық жабысқан саптама етігімен үзеңгіге шіреніп қойып, түйе жүрісінің ырғағына қарай *и з е ң-д е п*, ойға шомып келеді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Елсіз ен даланы қақ жарып, *и з е ң д е п*, ырғандап, аяңдап, шұбалып, түзіліп жалғыз көш келеді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Тіс жармады сыр ашын, Атай қалды күйбеңдеп. Саудагерлер қыр асып, Кете барды *и з е ң д е п* (С.Қалиев, Дүрбі). 2. *Ырғалу, ырғандау, теңселу.* Түстіктен майда жел тұрып, қызғалдақтың басы *и з е ң д е д і* (О.Бөкеев, Қамшыгер). Үшеуінің аттары моншақтаған ащы терге шомып танауларын делдите дем алып, ілгері-кейінді *и з е ң д е п*, еңтігіп тұрды (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ИЗЕНДЕС= е т. Бірігіп баяу, ырғақты қозғалысу. Көкжиекке үнсіз телмірген енжарлау Жанардың кірпіктері бір-бір *и з е ң д е с і п* алды да, кең маңдайдағы жалғыз сызықты тереңдетіп жіберді (Т.Айнабеков, Алғы шепте).

ИЗЕНДЕСУ *Изеңдес етістігінің қимыл атауы.*

ИЗЕНДЕТ= е т. *Ары-бері ырғақпен қозғалту.* Қойшы шал тас қайраққа түкіріп қойып, ақырын *и з е ң д е т і п* пышақ қайрап отыр (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ол құсып жібере жаздаған қалпын аңғартқысы келмей, тамағына сүйек тұрып қалған қасқырдай, мойнын *и з е ң д е т і п* жұтына берді (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). Әрине, заманның тыныштығынан артық дәулет жоқ, – деп шақша сақал да басын *и з е ң д е т т і* (М.Ысқақбаев, Жойқын.).

ИЗЕНДЕТУ *Изеңдет етістігінің қимыл атауы.*

ИЗЕНДЕУ *Изеңде етістігінің қимыл атауы.*

ИЗЕН-ИЗЕН е л і к. *Қайта-қайта қайталанған ілбіген, жай, ақырын ырғақты қозғалысты бейнелейтін сөз.* Ұзақ жол, көктем күні, түйенің іш пыстырап *и з е ң-и з е ң* басқан аяғы жолаушыны қажытқан да болса керек (Р.Райымқұлов, Түйелі адам.). Кежір құнанның өнбейтін *и з е ң-и з е ң* жүрісі шаршатты ма, әлде елге келгеннен бері жанын жегідей жеген ой қажытты ма, суретші ұйықтап жатып шым-пытырық түс көрді (Т.Рахымжанов, Оралу.). Әкем әлі сол қалпы, ат жүрісімен жансыз

каракшыдай ілгері-кейін *и з е ң-и з е ң* етеді (К.Салғарин, Сокпак жол.).

ИЗЕҢКІРЕ = е т. *Басын шұлғыңқырау, мақұлдаңқырау.* Құлыншақ үндемей, басын *и з е ң к і р е п* отырып, мырс ете берді де: – Шай іш! Көне, жақындаңдар! – деп шайға қарай қозғалды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Торғынды ұмытпаған боларсың? – деп қайталап сұрады. Басымды *и з е ң к і р е п*, ойға кетіп отырдым (А.Жақсыбаев, Бозарал).

ИЗЕҢКІРЕУ *Изеңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ИЗЕП-ИЗЕП ү с т. *Ырғап-ырғап, шұлғып-шұлғып.* Шотбекте үн жоқ. Қай сөзі екенін кім білсін үй иесі: – Иә, ондай болады, – деп *и з е п-и з е п* қойды (Р.Райымқұлов, Күзен.). Олжабек уәде бойынша басын *и з е п-и з е п* жіберді (Ғ.Мұстафин, Шығанақ).

ИЗЕС = е т. *Амандасу, келісу, таңдану сияқты қандайда да бір ишаратты білдіру үшін басын шұлғысу, иегін және т.б. жоғары-төмен қозғалтысу.* Олардың аузынан кезекпен шыққан әрбір лебізді аңдып, екеуі де *и з е с і п* құптаған пікірлерді, керек болар деп, жадымызға жаттап отырмыз (Саржайлау).

Бас изесті. а) *Басын ары-бері шұлғып мақұлдауды, құптауды, қостауды, келісуді білдіретін қимыл ишарат жасасты.* Төстіктің түр-түсіне қайран қалып, Қарайды бір-біріне *б а с и з е с і п* (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). Кәриялар жер шұқып отырып қалды, бір-бірімен күбірлесіп, *б а с и з е с і п* мәслихат құрды (Д.Досжанов, Жібек.). ә) *Бас-қаның сөзін тыңдап отырғанын көрсету үшін басын шұлғып мақұлдауды білдіретін қимыл ишарат жасасты.* Бастарына ала такия киген екі-үш кісі өзгелерден оқшауланып, бір-біріне *б а с т а р ы н и з е с і п*, күбірлеп сөйлесіп отыр (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ИЗЕСУ *Изес етістігінің қимыл атауы.* Абыр-жұбыр әңгімеге мақұлдаған *басизесулер* қосылып, мәжіліс басқарушыға көпке дейін бырық бермеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ИЗЕТ = е т. *Жоғары-төмен шұлғыту.* Оның осы бір жай ғана, салмақсыз, хабарлау ретінде айтқан сөзі отырғандардың бәрінің де басын *и з е т т і* (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

ИЗЕТ з а т. с ө й л. *Изет.* Танертеннен бері күтіп жүрген бордақы байлар, азулы билер қойдан қоңыр момақан *и з е т п е н* төрені қоршап алды (Д.Әбілев, Ақын.). Бұл бүкіл ғұмырын мал соңында өткізген адамның ерен еңбегіне ел *и з е т і* болса керек (С.Калиев, Еңбек.).

ИЗЕТУ *Изет етістігінің қимыл атауы.*

ИЗЕУ *Изе етістігінің қимыл атауы; басын шұлғу.* Дегендей «осың дұрыс!» бас изеуі. Қоштасу ишараты осы *и з е у і*. Шыжғырып

ғазиз тәнін ыстық қарып, Тұр, міне, жас өмірін от үзеді (Ж.Өмірбеков, Батыр.).

ИЗО... [грек. isos – тең, бірдей, ұқсас] **1.** *Формаға не қолданылу мақсатына байланысты бірдей болатын теңдікті, ұқсастықты білдіретін грек, латын, т.б. тілдерден енген күрделі сөздердің бір бөлігі.* **2.** *х и м. Көмірсутек тізбегінің тармақталғанын, сонымен қатар белгіленген химиялық қосылыстың басқа қосылысқа изомерлігін көрсететін қосымша.*

ИЗОБАЗА [грек. isos – бірдей, basis – табан] з а т. г е о л. *Тектоникалық қозғалыстарға бірдей уақыт аралығында шалынған Жер бетінің бірдей шамада көтерілген не төмендеген орындарын өзара қосатын сызық.* *И з о б а з а* карталары Жер қыртысының көтерілген және төмендеген аймақтарының таралу пішінін анықтайды және Жер қыртысының қазіргі тектоникалық қозғалыстарының амплитудасын көрсетеді (ҚСЭ). *И з о б а з а* көне жағалық сызықтар, геодезиялық тәсілдер бойынша анықталады (ҚСЭ).

ИЗОБАРА з а т. **1.** г е о г р. *Изобарлар.* **2.** *физ. Тұрақты қысымдағы физикалық шамалар арасындағы байланысты графикалық түрінде көрсететін сызық.* Идеал газ *и з о б а р а с ы н ы ң* теңдеуі: $T/v = \text{const}$, мұндағы v – меншікті көлем, T – температура (ҚҰЭ). *И з о б а р а л ы қ* процесс термодинамикалық диаграммада *и з о б а р а м е н* кескінделеді (ҚҰЭ).

ИЗОБАРАЛЫҚ с ы н. ф и з. *Изобараға қатысты, соған тән.*

Изобаралық процесс. ф и з. *Сыртқы тұрақты қысымда физикалық жүйеде өтетін процесс.* *И з о б а р а л ы қ п р о ц е с т і ң* қарапайым мысалына ашық ыдыстағы суды қыздыру, еркін қозғалатын піснегі бар цилиндрдегі газдың ұлғаюы жатады (ҚҰЭ). *И з о б а р а л ы қ п р о ц е с с* кезінде идеал газдың көлемі температураға пропорционал болады (ҚҰЭ).

ИЗОБАРЛАР [грек. isos – бірдей, baros – ауырлық] з а т. г е о г р. *Картада атмосфералық қысымы бірдей аймақтарды қосатын изосызықтар.* *И з о б а р л а р* географиялық қатардағы бірдей атмосфералық қысымның сызықтары (Қаз. тілі термин. Су.). Жылдық, айлық, тәуліктік орташа қысымның, кейде ең жоғары және төменгі қысымның *и з о б а р л а р ы* болады (ҚСЭ). *И з о б а р л а р* жүргізілерде биіктіктің қысымға тигізетін әсерін жою үшін қысым мәндері барометрлік формуламен теңіз деңгейіне сәйкестіріледі (ҚСЭ).

ИЗОБАТА з а т. г е о г р. *Изобаталар.* *И з о б а т а* – су бассейндеріндегі (теңіз, мұхит, көлдер және т.б.) бірдей тереңдіктегі нүктелерді қосатын карта сызығы (ҚҰЭ).

ИЗОБАТАЛАР [грек isos – тең, bathos – терендік] з а т. г е о г р. *Картадағы мұхиттың,*

теңіздің, көлдің және өзеннің тереңдігі бірдей жерлерін қосатын изосызықтар. *Изобаталарды* белгілеуде теңіздің тереңдігі оның орта және ең төменгі деңгейінен басталып өлшенеді; көлдікі футшток, өзендікі репердің шартты нөлдерінен бастап саналады (ҚСЭ).

ИЗОБАТТАР з а т. *Изобаталар*. *Изобаттар* картадағы су қабатының біркелкі тереңдіктерінің сызығы (изосызық) (Қаз. тілі термин. Су.).

ИЗОБУТАН з а т. х и м. C_4H_{10} – қарапайым тармақталған көмірсутек. *Изобутан* жоғары октанды бензин өндіруде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

ИЗОБУТИЛАЦИТАТ з а т. х и м. *Курделі эфир тобына жататын химиялық қосылыс. Изобутилцитат* – тағамдық эссенциялар құрауышы, парфюмерияда қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

ИЗОБУТИЛЕН з а т. х и м. *Алифатикалық қатардағы қанықпаған көмірсутек, изобутаннан алынған газ, органикалық қосылыс. Изобутилен* кейбір синтетикалық каучук түрін өндіруде қолданылады (Химия). *Изобутилен* – полимерлер алуға қажетті шикізат (Қаз. тілі термин. Химия).

ИЗОВАЛЕНТТІ с ы н. х и м. *Валенттіліктері бірдей (атом).* Бірін-бірі алмастыратын атомдардың валенттіліктері бірдей болса, онда *изовалентті* изоморфтық деп аталады (ҚҰЭ).

ИЗОВАЛЕНТТІК с ы н. х и м. *Алмасушы иондар зарядының шамасына қарай изоморфизмнің бір түріне қатысты.* Алмасушы иондар зарядының шамасына қарай изоморфизм *изоваленттік* және гетероваленттік болып бөлінеді (ҚСЭ). *Изоваленттік* изоморфизмдегі өзара алмасу иондық радиустары бір-біріне шамалас және тең зарядты (валентті) иондар арасында жүреді (ҚСЭ).

ИЗОГАМИЯ [грек. isos – бірдей, gamos – неке] з а т. б о т. *Төменгі сатылы өсімдіктердің жыныстық процесс түрі.* *Изогамия* – сыртқы пішіндері бірдей, биохимиялық құрамы, физиологиялық ерекшеліктері әртүрлі жыныстық жасушалардың қосылуы арқылы жүретін жыныстық көбеюдің түрі (Қаз. тілі термин. Биология). *Изогамия* кезінде қосылатын екі гаметаның формасы мен өлшемі жағынан бідей, бірақ биохимиялық және физиологиялық қасиеттері жағынан айрықша болады (Биология). *Изогамия* көптеген балдырлар түрінде, кейбір төменгі сатыдағы саңырауқұлақтарда, көптеген қарапайымдыларда (тамыраяқтылар, радиолярия, грегариндер) кездеседі (ҚСЭ).

ИЗОГИЕТАЛАР з а т. геогр. **1. Изогиеттер.** Жылдық, маусымдық, айлық және тәуліктік жауын-шашынның *изогиеталары* болады (ҚСЭ). **2. Теңіз деңгейімен салыстырғандағы биіктіктердің изосызықтары. *Изогиеталарды* кейде горизонтальдар деп те атайды (ҚСЭ).**

ИЗОГИЕТТЕР [грек. isos – тең, бірдей, huetos – жаңбыр] з а т. г е о г р. *Географиялық картада тәулік, ай, жыл ішінде жауған жауын-шашын мөлшері немесе олардың көпжылдық айлық, жылдық мәндері бірдей нүктелерді қосатын сызықтары* (Қаз. тілі термин. Су.).

ИЗОГЛОСС [грек. isos – бірдей, glossa – тіл] з а т. л и н г в. *Тіл ерекшеліктері (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тұрғыда) ортақ, бірдей келетін жерлерді диалектологиялық картада көрсететін сызықтар.* Біздің сөз еткелі отырғандарымыз – Қызылорда говорының батысынан енген сөздердің говорлары *изоглостары* (Қаз. тілі. энцикл.). Өтпелі говор *изоглостың* бір-бірімен түйісіп қиысатын, қарым-қатынасқа келетін ауданы болып табылады (Қаз. тілі. энцикл.).

ИЗОГЛОССА з а т. л и н г в. *Изоглосс.* *Изоглосса* көбінесе жергілікті тіл ерекшелігін картаға түсіру тәжірибесінде қолданылады (ҚСЭ).

ИЗОГЛОСТЫҚ с ы н. л и н г в. *Изоглосқа қатысты, соған тән.* Батыс говорлар тобына тән диалектизмдердің изоглостары Қызылорда облысының Қазалы ауданының Майлыбас, Байқожа елді пункттерінде белгіленді. Яғни бұл территория – *изоглостық* сызық аймағы (Қаз. тілі. ерекш.).

ИЗОГОНДАР з а т. г е о г р. *Картадағы магнитті меңзерлердің бірдей иілу нүктелерін қосатын топографиялық картадағы сызықтар* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ИЗОГРАФИЯ [грек. isos – бірдей, grapho – жазамын] з а т. т е р м. *Жазба ескерткіштердің, қолжазбалар мен талтаңбалардың дәл көшірмесін жасау.*

ИЗОДИНАМДАР [грек. isos – бірдей, dinamis – күш] з а т. ф и з. *Жердің магнит өрісінің бірдей кернеулі нүктелерін қосатын географиялық картадағы сызықтар.*

ИЗОДРОМДЫ: изодромды реттеуіш. т е х. *Оралымдары кері байланысты астатикалық реттеуіш.* Жүктеме күш әсер етуші двигателдің жылдамдығын өзгеріссіз қалпында ұстауға арналған центрден тепкіш реттеуіштер алғашқы кезде *изодромды реттеуіштер* деп аталған (ҚСЭ). *Изодромды реттеуіштер* оралымдары кері байланыс (изодром) астатикалық буын – сервомоторды қамтиды (ҚСЭ).

ИЗОЗИМДЕР зат.биол. *Изоферменттер*. *Изозимдер* құрамы организмдердің онтогенездік дамуы кезінде де өзгереді (ҚСЭ).

ИЗОЗИМДІК сын.биол. *Изозимдерден, изоферменттерден құралған, соларға қатысты*. Әрбір тканьде өзіне тән изозимдер құрамы – *изозимдік* спектрі болады және оны электрофорез немесе иммунологиялық зерттеумен анықтайды (ҚСЭ). Ткань патологиялық өзгерістерге ұшырағанда қан плазмасындағы изозимдер құрамы өзгеріп, зақымданған мүшенің *изозимдік* спектріне ұқсас келеді (ҚСЭ).

ИЗОКЛИНАЛЬ [грек. isos – бірдей, klino – еңкейтемін]: **изоклираль қатпар**. к ен. *Қабаттары өзара және қатпардың осьтік бетіне параллель болып келген шөгінді тау жыныстарының қатпарлар жиынтығы*. *Изоклираль қатпар* қатпарлы аймақтарда бүйірлік қысым әсерінен іркілуден, ауырлық күшінің ықпалынан, шөгуден пайда болады (ҚҰЭ). *Изоклираль қатпарды* құраушы жыныс қабаттарының қатпар тоспаларындағы иілудері байқалмай, моноклиральға ұқсаған қабаттар түрінде болады (ҚҰЭ).

ИЗОКЛИНДЕР зат.геогр. *Географиялық картада бірдей магнитті бұрылу нүктелерін қосатын сызықтар* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ИЗОКОЛОН [грек. isokolon] зат.әдб. *Сөздің салыстырылып отырған бөліктеріндегі сөйлем мүшелерінің бірдей тәртіппен, толық параллелизм түрінде берілетін стилистикалық фигурасы*. *Изоколон* – екі немесе одан да көп сөйлеу тәктілерінің тепе-теңдігінің көркем түрде сезілуді беретін риторикалық фигура (Орыс.-қаз. түсіндірме сөздік. Әдебиет).

ИЗОҚҰРЫЛЫМДЫЛЫҚ зат.хим. *Бірдей құрылым тән болушылық*. Жетілген изоморфтықтың қажетті шарты – араласатын заттардың *изоқұрылымдылығы* болу керек (ҚҰЭ).

ИЗОЛЕЙЦИН [грек. isos – бірдей, leukos – ақ] зат.хим. *Алмастырылмайтын амин қышқылы*. *Изолейцин* жануарлар, өсімдіктер белогында көп болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ИЗОЛЕЙЦИТТІ сын.биол. *Изолейцинге тән, соған қатысты*.

ИЗОЛЕЙЦИТТІ ЖҰМЫРТҚА ЖАСУШАСЫ. биол. <ovum isolecyti, лат. ovum – жұмыртқа, isos – бірдей, lesytos – сарыуыз> *Цитоплазмасында саруыз мөлшері аз және біркелкі таралып орналасқан аналық жыныс жасушасы*. *Изолейцитті жұмыртқа жасушасы* қандауырша мен сүтқоректілерге тән (Қаз. тілі термин. Биология). *Изолейцитті жұмыртқа жасушасы* ұрықтанғаннан соң,

зиготадағы бөлшектену процесі толық жүреді (Қаз. тілі термин. Биология).

ИЗОЛЯТОР [франц. isolateur] зат.1. *Оқшаулау, бөлек шығаруға арналған бөлме*. 2. *малшар. Жұқпалы ауруға шалдыққан малға, онымен жанасқан малға арналған бөлек қора*. *Изолятор* – сау малға ауру жұқтырмау үшін арнаулы талаптарға сай етіп салынған қора (Мал шар.). 3. *заң. Қоғамдық тәртіпті бұзғандарды, ұсақ қылмыс жасағандарды немесе түрмеде айыбын өтеп жатқандарды тәртіп бұзғаны үшін жазалау мақсатында басқалардан бөлектен оңаша қамайтын орын*. 1995 жылы 308, 2000 жылы 240 адам қылмыстық жауапкершілікке заңсыз тартылып, ақталған, ал үстіміздегі жылдың 10 айында 136 адам осындай тізімге ілініпті және 44 азамат Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 132-бабының төртінде (сезіктілерді ұстау негізінде) уақытша ұстау *изоляторына* заңсыз қамалған («Егемен Қазақстан»). Қылмыстық заң оларды тергеу *изоляторы* жағдайында ұстауға тыйым салады. Елімізде психикалық сырқат қылмыскерлерді қатаң оқшаулауды қамтамасыз ете алатын психиатриялық аурухана жалғыз Алматыда ғана бар («Егемен Қазақстан»). 4. *тех. Оқшаулағыш (электрлік, электр әлеуеті түсіп тұрған құрылғылар бөліктерін электрлік оқшаулауға және жалғастыруға арналған құрылғы)*. *Изолятор* әдетте фарфор мен шыныдан, ал радиотехникалық құрылғылар мен жоғары жиілікті қондырғыларда пайдаланылатын изоляторлар диэлектриктік шығыны аз стеатит, ультрафарфор, слюда т.б. материалдардан дайындалады (ҚСЭ). Аспалы байланыс желілерінде фарфордан жасалған қыстырма *изоляторлар* пайдаланылады (ҚСЭ).

Изолятор өндірісі. *тех. Оқшаулағыш өндірісі (пластмасса, шыны және керамикадан электр оқшаулағыштарын даярлау)*. *Изолятор өндірісі* арнайы керамикалық зауыттарда технологиялық процестерге сай жүзеге асырылады (ҚСЭ).

ИЗОМЕРИЯ [грек. isos – бірдей, meros – үлес, бөлік] зат.физ. *Құрамы мен молекулалық массасы бойынша бірдей, бірақ физикалық және химиялық қасиеттері әртүрлі қосылыстардың болуын сипаттайтын құбылыс*. *Изомерия* құбылыс негізінен органикалық қосылыстар арасында кең тараған (ҚҰЭ). Құрылымдық *изомерия* бір-біріне молекуладағы атомдар арасындағы байланыстар ретінде, ал кеңістіктік изомерия атомдар арасындағы байланыс бірдей бола отырып, атомдардың кеңістікте орналасуына қарай ажыратылады (ҚҰЭ).

Геометриялық изомерия. хим. *Кіші циклдің және қос байланыстың айналасында пайда*

болатын диастеромерия. *Г е о м е т р и я-л ы қ и з о м е р и я* кешеннің ішкі сферасында лигандтардың әртүрлі орналасуына сай туындайтын кешенді қосылыстар изомериясы (Қаз. тілі термин. Химия).

Гидрадтық изомерия. *х и м. Кешенді қосылыстардың ішкі және сыртқы сфераларының арасында су молекулаларының әртүрлі орналасуынан туатын кешенді қосылыстар изомериясы* (Қаз. тілі термин. Химия).

Кеңістіктік изомерия. *х и м. Кеңістіктегі орналасуы әртүрлі, бірақ байланыс реті бірдей химиялық қосылыстардың изомериясы* (Қаз. тілі термин. Химия).

Құрылымдық изомерия. *х и м. Химиялық қосылыстардың құрылымдық элементтерінің байланыс реті әртүрлі, бірақ құрамдары бірдей болып келетін изомериясы* (Қаз. тілі термин. Химия).

ИЗОМЕРАЗАЛАР [грек. isos – бірдей, meros – үлес, бөлік] *з а т. х и м. Органикалық қосылыстардың молекулалық өзгерістерін катализдеп, изомерлер түзетін ферменттер тобы. И з о м е р а з а л а р* сутек атомдарының, фосфаттардың, ацильдік топтардың молекула ішінде алмасуын катализдейді (Қаз. тілі термин. Биология). *И з о м е р а з а* табиғатта, әсіресе микроағзаларда кең таралған (Қаз. тілі термин. Биология).

ИЗОМЕРЛЕН = *е т. х и м. Органикалық қосылыстардың құрамы мен молекулалық салмағы өзгермей, құрылыстарының басқа түрге айналуы. Қызырғанда изонитрилдер нитрилдерге и з о м е р л е н е д і* (ҚСЭ).

ИЗОМЕРЛЕНУ *х и м. Изомерлену етістігінің қимыл атауы. И з о м е р л е н у д і*ң көп тараған түрі қос байланыстың молекула тізбегі бойымен қозғалысы (ҚСЭ). *И з о м е р л е н у* арқылы мұнайдың ауыр фракцияларынан төмен температурада қататын жанармай (керосин), қанық көмірсутектерден хош иісті көмірсутектер т.б. алынады (ҚСЭ). *И з о м е р л е н у* – химиялық қосылыстардың өздерінің изомерлеріне айналу процесі (Қаз. тілі термин. Химия).

ИЗОМЕРЛЕР *з а т. х и м. Құрылысы және физикалық, химиялық қасиеттері жағынан өзгеше, бірақ молекулаларының массасы мен құрамы бірдей химиялық қосылыстар.*

ИЗОМЕРЛІК *с ы н. х и м. Изомерлерге тән қасиеті бар. И з о ...* [грек. isos – тең, бірдей, ұқсас] – көмірсутек тізбегінің тармақталғанын, сонымен қатар белгіленген химиялық қосылыстың басқа қосылысқа *и з о м е р л і г і*н көрсететін қосымша (Қаз. тілі термин. Химия).

ИЗОМЕТРИЯ [грек. isos – бірдей, metron – өлшем] *з а т. ө д е б. Квантитативтік өлең*

құрылымындағы өлең бірліктерінің теңдігі. Фонетикалық тұрғыда ашық және қысқа дауыстылар ажыратылмайтын тілдерде и з о м е т р и я-н ы ң негізі болмайды (Орыс.-каз. түсіндірме сөздік. Әдебиет).

ИЗОМОРФИЗМ [грек. isos – бірдей, morphe – түр, түрпат] *з а т. 1. х и м. Химиялық құрамы жағынан бірдей заттардың бірдей формаларға кристалдану қасиеті.* Алғашы кезде *и з о м о р ф и з м* тек химиялық тұрғыдан бір-біріне жақын элементтер арасында болады деген пікір үстем болды (ҚСЭ). В.М. Гольдшмидтің иондық кристалдар, иондық радустар туралы ұғымды ғылымға енгізуі *и з о м о р ф и з м* құбылысының табиғатын жаңаша түсінуге мүмкіндік жасады (ҚСЭ). Li – Mg, Mo – Re, Be – Al жұптар да диагональдық бағыттағы *и з о м о р ф и з м н і*ң мысалына жатады (ҚСЭ). **2. л и н г в. Тілдің дыбыстық және мағына жақтарының (түрпат және мазмұн межесі) ұйымдастырылуындағы параллелизм. Изоморфизм** – түрлі тілдердің құрылымдарын белгілеуде сәйкестікті, тілдің әртүрлі деңгейіндегі бірліктер құрылымындағы арнайы ұқсастықтарды және түрлі тілдік деңгейдегі бірліктер арасындағы параллелизмді білдіру үшін қолданылатын термин (Тіл білімі). Тіл білімінде *и з о м о р ф и з м* мен алломорфизмді түрлі түсіндіруге талай әрекет жасалды. Мысалы, типологиялық және генетикалық ұқсастықтың тікелей байланысымен; антропологиялық факторлар ықпалымен; этникалық психология үйлесімділігімен, т.б. (Тіл білімі). **3. м а т. Нысандардың не нысандар жүйесінің арасындағы сәйкестікті, кейбір жағдайда олардың құрылысының арасындағы теңдігін де көрсететін негізгі ұғымдардың бірі.** **4. п с и х. Гештальт** – психологияда саналы тәжірибе мен ми қабығының қозу зоналарының арасында құрылым бар деген болжам. **5. ө д е б. Көркем шығармадағы мазмұн мен форманың (идея, сюжет, стильдің) үйлесуі.** Кейбір зерттеушілер қандай да болсын көркем шығармаға *и з о м о р ф и з м* тән деген тұжырым жасайды (Әлеумет. түсіндірме сөздігі). Алайда *и з о м о р ф и з м* көркем шығармада көрініс табуы әрқалай, көбінесе суреткердің шеберлігіне, көркем шығарманың эстетикалық деңгейіне байланысты болады (Әлеумет. түсіндірме сөздігі).

ИЗОМОРФТЫ *с ы н. т е р м. Изоморфтық (изоморфизм) тән болған, сол қасиетке ие.* Көптеген минералдардың құрамы айнымалы күрделі *и з о м о р ф т ы* қоспалар болып келеді (ҚҰЭ). Егер екі зат әртүрлі концентрациялы *и з о м о р ф т ы* қоспа түзетін болса, олар

жетілген жоғары изоморфтық, ал кері жағдайда жетілмеген изоморфтық болады (ҚҰЭ).

ИЗОМОРФТЫҚ¹ з а т. <грек. isos – бірдей, morphe – түр, түрпат> **1.** х и м. *Құрамы ұқсас заттардың аралас кристалдарды түзу қасиеті.* Химиялық и з о м о р ф т ы қ құбылысын 1819 жылы неміс минералогі Э.Мичерлих ашқан (ҚҰЭ). *И з о м о р ф т ы қ* табиғатта кең таралған (ҚҰЭ). **2.** л и н г в. *Тілдің дыбыстық және мағына жақтарының (түрпат және мазмұн межесінің) ұйымдастырылуындағы параллелизм.* **3.** м а т. *Нысандардың не нысандар жүйесінің арасындағы сәйкестікті, кейбір жағдайда олардың құрылысының арасындағы теңдігін де көрсететін негізгі ұғымдардың бірі.* Математикада и з о м о р ф т ы қ ұғымы нақты алгебралық жүйелерге қолдануға байланысты қалыптасты (ҚҰЭ). *И з о м о р ф т ы қ* жүйелердің қарапайым мысалы ретінде қосу амалы, берілген барлық нақты сандар жүйесі мен көбейту амалы, берілген оң сандар жүйесі қарастырылады (ҚҰЭ). **4.** п с и х. *Геишальт – психологияда саналы тәжірибе мен ми қабығының қозу зоналарының арасында құрылым бар деген болжам. Бұл жерде қабылдау стимулы мен мидың арасындағы сәйкестік туралы айтылып отыр.* **5.** ө д е б. *Көркем шығармадағы мазмұн мен форманың (идея, сюжет, стильдің) үйлесуі.* Көркемдік жүйесінің барлық саласында и з о м о р ф т ы қ бірдей көрініс таппауы мүмкін (ҚҰЭ). *И з о м о р ф т ы қ* белгілері өлең өлшемдерінде, синтаксистік құрылым жүйесінде де көрініс табуы мүмкін (ҚҰЭ).

ИЗОМОРФТЫҚ² с ы н. **1.** х и м. *Химиялық құрамы жағынан бірдей заттардың бірдей формаларға кристалдану қасиетіне тән, соған қатысты.* Атомдар мен иондардың өзара алмасуы арқылы қатты ерітінділер түзу қасиеті и з о м о р ф т ы қ заттардың негізгі белгісі болып табылады (ҚСЭ). *И з о м о р ф т ы қ* алмасу шегі ерітіндідегі иондар концентрациясына, температураға, қысымға тәуелді (ҚСЭ). **2.** л и н г в. *Тілдің дыбыстық және мағына жақтарының (түрпат және мазмұн межесінің) ұйымдастырылуындағы параллелизмге қатысты, соған тән.* Салғастырылушы бірліктер айқын әрі сапалық жағынан қарама-қарсы қойылатын болғанда и з о м о р ф т ы қ қатынастардың қалыптасуы маңызға ие болады (Тіл білімі.).

ИЗОНИТРИЛДЕР з а т. х и м. *Карбиламиндер, изоцианидтер, органикалық қосылыс түріндегі нитрилдердің құрылымдық изомері.* *И з о н и т р и л д е р* – нитрилдерге қарағанда төмен температурада қайнайтын жағымсыз иісті, улы, түссіз сұйықтар (ҚСЭ). *И з о н и т р и л д е р*

галоген алкилдерге көгертілген қышқылдың күміс тұзымен әсер ету арқылы немесе біріншілік аминдер хлороформды әрекеттестіру т.б. әдістерімен алады (ҚСЭ). *И з о н и т р и л д е р* құрамында азот бар түрлі заттарды синтездеу үшін пайдаланылады (ҚСЭ).

ИЗООКТАН [грек. isos – бірдей, okto – сегіз] з а т. х и м. *Алифатикалық қатардағы қанық көмірсутегі, октан изомері, органикалық қосылыс.* *И з о о к т а н* авто-, өуемоторлар үшін жоғары сапалық жанармайлық қасиетін білдіретін октандық саны көп түссіз сұйықтық (Химия). *И з о о к т а н* детонацияға өте тұрақты, сондықтан авиация жанармайына қосқанда жанармайдың тұрақтылық қасиеті жақсарайды (ҚСЭ). *И з о о к т а н* тұрақтылығы 100 октан санына тең деп алынған (ҚСЭ).

ИЗОПАХИТТЕР з а т. г е о л. *Картадағы жасы бірдей шөгінділердің қалыңдығы бірдей нүктелерін өзара қосатын сызық.* *И з о п а х и т т е р* карталары әртүрлі жүйе, бөлім, ярустардың қай орында, қандай қалыңдығы бар екенін, олардың қай бағытта қалындап не сүйірленетінін білуге мүмкіндік береді (ҚСЭ).

ИЗОПЕРИМЕТРЛІК [грек. isos – бірдей, perimetron – сырт шеңбер] с ы н. м а т. *Белгілі бір кластағы барлық қисық сызықтар ішінде өзіне байланысты болатын қандай да бір өлшемі (мысалы, аудан) мүмкіндігінше үлкен мәндерге ие болатын қисық сызықты табуға байланысты вариациялық есептеудің бір түріне қатысты.*

Изопериметрлік есептер. м а т. *Белгілі бір кластағы барлық қисық сызықтар ішінде өзіне байланысты болатын қандай да бір өлшемі (мысалы, аудан) мүмкіндігінше үлкен мәндерге ие болатын қисық сызықты табуға байланысты вариациялық есептеудің бір түрі.* Бұл Лейбниц пен И.Бернуллидің рационал бөлшектерді интегралдауға байланысты жүргізілген комплекс айнаымалы функциялар теориясының нышаны және 1696-97 жж. ағайынды Бернулликер қойған брахистрон, геодезиялық сызықтар, и з о п е р и м е т р л і к е с е п т е р төңірегіндегі вариациялық есептеудің бастамасы еді (А.Көбесов, Математика.). Қарапайым и з о п е р и м е т р л і к е с е п т е р г е, мысалы, периметрі белгілі үшбұрыштар мен көпбұрыштардың ішінен ауданы ең үлкенін табу, ұзындығы белгілі тұйық қисық сызықтардың ішінен ең үлкен ауданды қоршайтынын табу т.б. жатады (ҚҰЭ).

ИЗОПОЛИҚОСЫЛЫСТАР з а т. х и м. *Кешенді химиялық қосылыстар.* *И з о п о л и қ о с ы л ы с т а р д ы ң* кешенді аниондарының құрамына бір ғана түрлі сол қышқылды құрайтын ангидридтердің молекулалары кіреді (Қаз. тілі термин. Химия).

ИЗОПОЛИҚЫШҚЫЛДАР з а т. х и м. *Кешенді қышқылдар. И з о п о л и қ ы ш қ ы л д а р д ы ң* аниондарының құрамында бір ғана түрлі анидридтер болады (Қаз. тілі термин. Химия).

ИЗОПРЕН з а т. х и м. *Алифатикалық қатардағы қанықпаған көмірсутегі, органикалық қосылыс.* Барлық изопреноидтер *и з о п р е н д е р д і ң* метаболизмне қатынаспайды (Қаз. тілі термин. Биология). Құрамындағы *и з о п р е н д е р д і ң* санына байланысты изопреноидтер бірнеше терпендер табына бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). *И з о п р е н* құрылысын 1888-96 жылдары А.Е.Фаворский басқарған химиктер мектебі анықтаған (ҚСЭ).

Изопрен каучуктар. х и м. *Полиизопрен, катализатор әсерімен изопренді полимерлеу арқылы алынатын синтетикалық каучуктар. И з о п р е н к а у ч у к т а р д ы ң* беріктігі табиғи каучукпен бірдей, ал жылуга төзімділігі одан артық, тек созылғыштық қасиеті сәл төмен (ҚСЭ). *И з о п р е н к а у ч у к т а р* автомобильдерге шин, резеңке бұйымдар т.б. жасау үшін кең қолданылады (ҚСЭ).

ИЗОПРЕНОИДТЕР з а т. х и м. *Термленоидтер, тірі ағзаларда мевалон қышқылынан түзілетін және липидтер тобына жататын табиғи қосылыстар.* Барлық *и з о п р е н о и д т е р* қанықпаған көмірсутек-изопреннің полимерлері болып табылады (Қаз. тілі термин. Биология). Бірқатар *и з о п р е н о и д т е р* физиологиялық активті заттар болып табылады: антибиотиктер, А, Д, Е, К витаминдері, гармондар және т.б. (Қаз. тілі термин. Биология).

ИЗОПРОПИЛ: изопропил спирті. х и м. *Пропанол-2, изопропанол, балқу температурасы 89,5, қайнау температурасы 82,4 градус түссіз сұйық зат. И з о п р о п и л с п и р т і* н алғаш 1875-1876 жылдары А.М.Бутлеров синтездеген (ҚСЭ). Түзілген изопропил күкірт қышқылын гидролиздеп, 60-65° С шамасында *и з о п р о п и л с п и р т і* алынады (ҚСЭ).

ИЗОПРОПИЛАМИН з а т. х и м. CH_3NH_2 – біріншілік амин. *И з о п р о п и л а м и н* – дәрі-дәрмектік заттар, бояғыштар, инсектицидтер өндіруде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

ИЗОСЕЙСТЕР [грек. isos – бірдей, seistos – тербеліске түскен] з а т. ф и з. *Географиялық картадағы жер сілкінісі бірдей көрсеткішпен болған нүктелерді қосатын сызықтар.*

ИЗОСЕМИЯ [грек. isos – бірдей, sema – таңба] з а т. л и н г в. *Сөздің категориялық мағынасы мен болмыстағы оның референттерінің категориялық мағыналары арасындағы сәйкестік.*

ИЗОСЕМИЯЛЫҚ сын. лингв. *Изосемияға қатысты, соган тән.* Мысалы, зат есім сөз табы ретінде заттық категориялық мағынамен сипатталса, *и з о с е м и я л ы қ* құралдарға орыс тілінде ребенок, дерево, қазақ тілінде үй, алмұрт түріндегі зат есім нақты-заттық кіші топтары жатады (Тіл білімі.). Әр сөз табы шеңберінде осы сөз таптарының негізі ретінде сөздердің *и з о с е м и я л ы қ* кіші топтары және оның шет бөлігі ретінде изосемиялық емес кіші топтары бөлінеді (Тіл білімі.).

ИЗОСИЛАБИЗМ [грек. isos – бірдей, sillabe – буын] з а т. ә д е б. *Буын теңдігі, изометрияның бір нысаны, сөздегі бірдей мөлшердегі буындар. И з о с и л л а б и з м* прозада, әсіресе поэзияда қолданылады, силлабикалық өлең негізі болып саналады (Орыс.-каз. түсіндірме сөздік. Әдебиет).

ИЗОСПИН з а т. ф и з. *Элементар бөлшек – андрондардың ішкі сипаттамаларының бірі. И з о с п и н* андрондардың зарядтық күйлерінің санын анықтайды (ҚҰЭ).

ИЗОСТАЗИЯ [грек. isostasios] з а т. ф и з. *Жер қыртысы массасының гравитациялық тепе-теңдік күйі. И з о с т а з и я* теориясы ауырлық күшінің үдеуін бақылауға байланысты шықты (ҚҰЭ). *И з о с т а з и я* қалпына келу және Жердің ықшамдалу теориясы бойынша жер қыртысында болатын тектоникалық қозғалыстың негізін құрайды (ҚҰЭ). *И з о с т а з и я* қозғалыс тік бағытта да, көлденең бағытта да әсер етеді (ҚСЭ).

ИЗОСТАЗИЯЛЫҚ сын. физ. *Изоастазияға қатысты, соган тән.* Жер қыртысының көп бөлігі *и з о с т а з и я л ы қ* тепе-теңдікке таяу күйде болады (ҚҰЭ). *И з о с т а з и я л ы қ* қозғалыс тік бағытта да, көлденең бағытта да әсер етеді (ҚҰЭ).

ИЗОСТАТИКАЛЫҚ: **изостатикалық үрдіс.** к е н. *Материалдарды жан-жағынан біркелкі сығымдау арқылы өңдейтін технологиялық үрдіс.* Процестің температурасына қарай суықтай және ыстықтай *и з о с т а т и к а л ы қ ү р д і с*, қысым жеткізілетін ортаға байланысты гидростатикалық баспалау және газстатикалық баспалау болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ИЗОСЫЗЫҚТАР з а т. геогр. *Географиялық картадағы тік қимадағы немесе графиктегі кейбір шамалардың тең мәндерінің сызықтары (мыс., температураның, қысымның және т.б.). И з о с ы з ы қ т а р* – белгілі бір шамалардың бірдей мәндері арқылы өтетін географиялық картадағы, графиктердегі, тік кималардағы сызықтар (ҚҰЭ). *И з о с ы з ы қ т а р* қарастырылатын шамалардың Жер бетінде таралып орналасуын көрнекі түрде бейнелейді (ҚСЭ).

ИЗОТЕРМА [грек. isos – бірдей, therme – жылу] з а т. **1.** геогр. *Орташа температуралары бірдей жерлерді қосатын картадағы сызық.* Алматы облысының ауа *изотермасы* картаға сызылды (Арнайы сөз). Изотермиялық процесс термодинамикалық күй диаграммасында *изотерма* мен кескінделеді (ҚҰЭ). **2.** ф и з. **Изотермдер** (*тұрақты температурадағы физикалық шамалар арасындағы байланысты графикалық түрде көрсететін сызық*). Реал газ үшін *изотерманың* теңдеуі күрделі болып келеді (ҚҰЭ). Ол теңдеу қысым аз немесе температура жоғары болғанда ғана идеал газ *изотермасының* теңдеуіне ауысады (ҚҰЭ).

Адсорбция изотермасы. ф и з. *Адсорбцияланған заттардың тепе-теңдік мөлшеріне, оның тұрақты температурадағы қысымына немесе көлемдік фазадағы концентрациясына тәуелділігі* (Қаз. тілі термин. Химия).

ИЗОТЕРМАЛАР з а т. ф и з. **Изотермдер.** Көп жылдық, айлық, тәуліктік орта температуралардың *изотермалары* болады (ҚСЭ). *Изотермалар* жүргізілгенде әрбір жүз метрге биіктеген сайын ауа температурасының 0,6° С төмендейтіні ескеріледі (ҚСЭ).

ИЗОТЕРМАЛЫҚ с ы н. **1.** геогр. *Изотермаға қатысты.* **2.** ф и з. *Бірдей температуралы, бірдей температура сақтаушы.*

Изотермалық процесс. ф и з. *Физикалық жүйеде тұрақты температурада жүретін процесс.* *Изотермалық процесті* жүзеге асыру үшін жүйе әдетте термостатқа орналас-тырылады (ҚҰЭ). *Изотермалық процестің* мысалына тұрақты температурадағы сұйықтықтың қайнауы не қатты дененің балкуы жатады (ҚҰЭ).

ИЗОТЕРМДЕР [грек. isos – бірдей therme – жылу] з а т. ф и з. *Географиялық картада, атмосфераның тік қималарында, гидрогеологиялық қималарда, т.б. ауа, су немесе таужыныстар температурасының белгілі бір мезгілдегі (жыл, ай) орташа шамалары бірдей нүктелерді қосатын сызықтар.* *Изотермдер* біркелкі температура (мыс., ауаның, судың) сызығы, температура изосызығы (Қаз. тілі термин. Су.).

ИЗОТЕРМИЯ [грек. isos – бірдей therme – жылу] з а т. ф и з. **1.** *Атмосфераның белгілі бір қабатындағы биіктікке байланысты ауа температурасының өзгермеуі.* **2.** *Белгілі бір атмосфералық процестердегі температураның тұрақтылығы* (Қаз. тілі термин. Су.).

ИЗОТЕРМИЯЛЫҚ с ы н. ф и з. **Изотермалық.**

Изотермиялық вагон. т е х. *Тез бұзылатын азық-түліктерді бірқалыпты төменгі температурада тасуға арналған вагон.* *Изотер-*

термиялық вагонның әмбебап және тірі балық, сүт, минералды су, т.б. тасуға бейімделген арнайы түрлері бар (ҚСЭ). *Изотермиялық вагон* мұз вагон және компрессорлы тоңазытқыш қондырғылары бар рефрижератор вагон болып ажыратылады (ҚСЭ).

Изотермиялық процесс. ф и з. **Изотермалық процесс.** *Изотермиялық процесте* идеал газдың қысымы мен көлемі бір-біріне кері пропорционал өзгереді де, денелер жүйесінің ішкі энергиясы әрқашан тұрақты болады (ҚСЭ). *Изотермиялық процесс* қатты денелер мен көптеген сұйықтардың көлемін аз шамада өзгертеді (ҚСЭ).

ИЗОТОНДАР [грек. isos – бірдей, tonos – қысым] з а т. ф и з. *Ядросындағы нейтрондар саны бірдей толатын әртүрлі химиялық элементтердің атомдары.* Ядроларында үш нейтроннан бар болғандықтан, He, Li, Be, B атомдары *изотондар* болып есептеледі (ҚСЭ).

ИЗОТОНДЫ с ы н. ф и з. *Изотонға қатысты, соған тән.*

Изотонды ерітінділер. х и м. *Осмостық қысымы бірдей ерітінділер.* *Изотонды ерітінділер* биологияда және медицинада жануарлар, өсімдіктер жасушаларымен қан, ткань сұйығындағыдай осмостық қысымы бар қолдан дайындалған ерітінділер (ҚСЭ). *Изотонды ерітінділердің* құрамы мен концентрациясы теңіз суындай (ҚСЭ).

ИЗОТОП [грек. isos – бірдей, topos – кернеу] з а т. ф и з. *Бір химиялық элементтің нуклиді, яғни атомдық нөмірі бірдей, бірақ массалық саны әртүрлі белгілі бір элемент атомдарының түрлері.* Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, жақында ғана «Тарлан» сыйлығына ие болған, академик Ә.А.Жәрменов баспасөз мәслихатын өткізіп, осмий-187 *изотобын* тұңғыш рет тауар ретінде сатуға шығарудың сәті түскендігін айта келіп, Үкіметтің арнайы қаулысымен лицензия берілгендігін қуанышпен хабарлайды («Қазақст. ғылымы»). Протон-протондық цикл мынадай ретте жүруі мүмкін. Біріншіден, екі протон бірлесіп, дейтерийдің ядросына айналады, ол сутегінің *изотобы* (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Әр элементтің периодтық кестедегі орны белгілі болғандықтан, *изотопты* таңбалағанда көбінесе тек массалық саны ғана көрсетіледі (ҚҰЭ). Химиялық элементтердің периодтық кестесінде бір ғана орын алатын әр элементтің бірнеше *изотобы* болады (ҚҰЭ).

ИЗОТОПТАР [грек. isos – бірдей, topos – кернеу] з а т. ф и з. **Изотоп** (*атомдарының массасы әртүрлі болып келетін бір химиялық элементтің түрлері*). Соңғы кезде радиоактивті

изотоптарды пайдалану, түрлі тұздармен тұнбаға түсуін тексеру арқылы ересек адамдардың қанында кем дегенде үш түрлі гемоглобин бар екені анықталды (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). Органикалық заттар құрамына белгілі *изотоптар* кіреді (Жалпы биология.). Тәулігіне бірнеше ондаған миллиметрден ондаған метрге дейін жететін бұл жылдамдық даладағы жұмыс басында индикаторлар, геофизикалық әдіс *изотоптарды* пайдалану бойынша анықтайды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ИЗОТОПТЫ с ы н. *Изотопқа қатысты, изотопқа тән.*

Изотопты генератор. т е х. *Изотоптық генератор.* *Изотопты генератор* құрамында радиоактивті изотоп және оның ыдырауынан пайда болатын жылу энергиясын электр тогына түрлендіретін термоэлектрлік өзгерткіш болады (ҚСЭ). *Изотопты генератор* космостық ұшу аппараттарының корктендіру жүйесінде электр энергиясының көзі ретінде пайланылып келеді (ҚСЭ).

ИЗОТОПТЫҚ с ы н. х и м. *Изотопқа қатысты, соған тән.* Изотоптық эффект дегеніміз кризистік температураның асқын өткізгіш металдың *изотоптық* құрамына тәуелділігі (ҚҰЭ).

Изотоптық генератор. т е х. *Радиоактивті изотоп энергиясын электр энергиясына түрлендіретін термоэлектрлік генератор.* *Изотоптық генератор* қуаты бірнеше киловатқа дейін жетеді (ҚҰЭ). *Изотоптық генератор* ғарыштық ұшу аппараттарының қуат жүйесінде электр энергиясының көзі ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

Изотоптық спин. ф и з. *Изоспин.* *Изотоптық спин* изотоптық мультиплеттегі *n* бөлшектер санын анықтайды (ҚҰЭ). *Изотоптық спин* – күшті өзара әсерге қатысатын бөлшектердің негізгі сипаттамаларының бірі (ҚСЭ).

Изотоптық хронология. х и м. *Таужыныстарының, минералдардың, ежелгі өркеніет ескерткіштерінің т.б. абсолют жасын олардағы радионуклидтердің ыдырау өнімдерінің жиналуы бойынша анықтау.* *Изотоптық хронология* да радиогенді қорғасынның, аргонның, стронцийдің және көміртектің жиналуын ескеретін әдістер кеңінен таралған (ҚҰЭ). *Изотоптық хронология* да әрбір радионуклидтің радиоактивті ыдырау процесі тұрақты жылдамдықпен жүретіндігі ескеріледі (ҚҰЭ).

Изотоптық эффект. ф и з. *Кризистік температураның асқын өткізгіш металдың изотоптық құрамына тәуелділігі.* *Изотоптық эффект* асқын өткізгіштік құбылысының тор түзетін бөлшектер массасымен байланысты

екендігін дәлелдейді (ҚҰЭ). *Изотоптық эффект* салдарынан термодинамикалық қасиеттер, сондай-ақ кристалдық тор мен молекула құрамындағы атомдар тербелісінің жиілігі де өзгереді (ҚСЭ).

ИЗОТРОПИЯ [грек. isos – бірдей, tropos – қасиет] з а т. ф и з. *Изотроптылық* (*газ күйіндегі, сұйық, қатты денелерге тән барлық бағыттар бойынша объекті қасиеттерінің бірдейлігі*).

ИЗОТРОПТЫ [грек. isos – бірдей, tropos – қасиет] с ы н. *Изотроптылыққа қатысты.* Аморфтық минералдарды құраушы бөлшектер ретсіз орналасады. Мұндай минералдардың физикалық қасиеттері барлық бағытта бірдей, яғни бұлар *изотропты* денелер болып саналады (К. Сапарбайұлы, Геология.). Газ, сұйық және аморф күйдегі қатты дене барлық физикалық қасиеттері бойынша *изотропты* орта болып саналады (ҚСЭ).

ИЗОТРОПТЫЛЫҚ з а т. ф и з. *Ортаның физикалық қасиеттерінің барлық бағытта бірдей болуы.* Кристалдардың көптеген физикалық қасиеттері анизотропты болып келеді. Дегенмен кристалдың симметриясы жоғары болған сайын, оның *изотроптылық* қасиеті басым болады (ҚСЭ).

ИЗОФЕРМЕНТТЕР [грек. isos – бірдей, лат. fermentum – ашытқы] з а т. б и о л. *Ферменттердің бір реакцияны катализдейтін және бір түрге жататын азғаларда немесе бір тінде кездесетін, бірақ бірнеше физика-химиялық иммунологиялық айырмашылықтары бар әртүрлі молекула түрі.* *Изотроптық ферменттер* бір ферменттің бірнеше түрі; полипептидтік құрылымында бір-бірінен өзгешелігі бар (Қаз. тілі термин. Биология.). *Изотроптық ферменттер* жануарлар мен өсімдіктердің ұлпаларында, микроағзаларда болады (Қаз. тілі термин. Биология.).

ИЗОХОРА [грек. isos – бірдей, chora – орынжай] з а т. ф и з. *Термодинамикалық күй диаграммасында изохоралық процесі кескіндейтін сызық.* Идеал газ үшін қарапайым *изохора* теңдеуі мынадай $p/T = \text{const}$, мұндағы *p* – қысым, *T* – температура (ҚҰЭ). *Изохора* – тірек горизонтынан құрылымдық картасы жасалатын төмендегі горизонтқа дейінгі аралықта тік бағыт бойынша бірдей қашықтықта орналасқан нүктелерді өзара қосатын сызық (ҚСЭ).

ИЗОХОРАЛЫҚ с ы н. ф и з. *Изохораға қатысты, соған тән.*

Изохоралық процесс. ф и з. *Термодинамикалық күй диаграммасында изохорамен кескінделетін жүйеде тұрақты көлемде жүретін процесс.* *Изохоралық процесі* көлемі

өзгермейтін герметикалық ыдыстағы газдар мен сұйықтарда жүзеге асыруға болады (ҚҰЭ). *Изохоралық процесс* кезінде идеал газдың қысымы температураға пропорционал болады (ҚҰЭ).

ИЗОХРОНДАР [грек. isos – бірдей, chronos – уақыт] з а т. ф и з. *Географиялық карта, кестелердегі басталу уақыты бірдей табиғи құбылыстарды көрсететін нүктелердің басын қосатын сызықтар.*

ИЗОХРОНДЫҚ [грек. isos – бірдей, chronos – уақыт] с ы н. ф и з. **1.** *Бірдейлік, уақыт ұзақтығының бірдейлігіне тән.* **2.** м а т. *Изохроникаға қатысты.* Гюйгенс *изохрондық* қисық сызық циклоидтік сипатта болатынын дәлелдеді (Математика).

ИЗОХРОНИЗМ [грек. isos – бірдей, chronos – уақыт] з а т. ә д е б. *Тіл бірліктерінің дыбысталу ұзақтығының бір-біріне тең келуі; өлеңнің ұйқастарының уақыт бойынша өзара тең ырғақты топтарға бөлінуі.* Антикалық өлең бунақтары және ырғағы музыкаға негізделіп келетін шығыс поэзиясының өлшемдері *изохронизм* бойынша құрылған (Орыс.-қаз. түсіндірме сөздік. Әдебиет).

ИЗОХРОНИКА [грек. isos – бірдей, chronos – уақыт] з а т. м а т. *Ауыр бөлшек қозғалғанда уақыттың бірдей аралықтарында көлденең сызықтағы жол проекциясы өзара тең болатын қисық сызық.* 1690 ж. Лейбниц бойымен дене тұрақты жылдамдықпен түсетін қисық ретінде анықталған *изохрониканы* ашады, оның жартылай кубты парабола болатынын дәлелдейді (А.Көбесов, Математика.).

ИЗУМРУД з а т. с ө й л. **Зүмірт** (асыл тас, берілдің бір түрі). Мөлдір, ақаусыз *изумруд* кейде алмастан да қымбат бағаланады (ҚСЭ). *Изумруд* жасанды жолмен де алынады (ҚСЭ).

ИКАЯТ з а т. е с к і к і т. **Хикая.** Қара сөздің қайымын, Халық қатарлы жазамын. *Икаят* ізі табылса, Нәпақамдық наданнан Қысылмай еркін озамын (О.Шораяқов, Шайыр).

ИКЕБАНА [жапон. < лат. ikebana] з а т. **1.** *Тірі немесе кептірілген өсімдіктерден гүл-десте жасау өнері.* *Икебана* алғашында Жапонияда кең тараған («Қазақст. өйелдері»). *Икебана* өнер ретінде XV ғасырда қалыптасты. Басты эстетикалық принцип нәзік қарапайым материалдардан әдемі, көркем шешім таба білу болып табылады (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). **2.** *Осы өнер бойынша құралған гүлдесте.* Қыздар *икебана* жасап жарысты («Қазақст. мұғ.»).

ИКЕМ з а т. **1.** *Бейім, ыңғай, еп.* – Сенің сурет салуға *икемің* бар болғаны тіпті тамаша! – деді ол, менің бетіме сыр тарта, қадала қарап

(Ө.Тұрманжанов, Адам.). Раушан сен ол жігітке көмек бергейсің... Ковальчук бір кезде педагог болса да, біреуді тәрбиелеуге *икемі* шамалы (З.Шашкин, Сенім). – Мұғалімдік мамандығың босқа қалатын болды ғой, ал сенің педагогтік *икемің* жаман емес еді, – деді меңгеруші әрі-беріден соң (Б.Токтаров, Қыран.). **2.** п с и х. *Адам мінез-құлқында туа біткен немесе жүре пайда болған дағды.* Еліктеу *икеміміздің* күші қандай болса, әрқайсымыздың кісілігімізге де сондай басқаларға еліктеу арқасында өзімізді не? кім? деген сана «мен» деген санадан бұрын жүреді, «меннің» өзі-өзгені өнеге қылып, еліктеу сезімімен туып, жетіледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Икемге келді. а) *Ыңғайға көнді, көндікті.* Қаншама тоң мойын болғанмен, бюрода ол да қара терге малынды. *Икемге келіп*, қателігін мойындап, түзелейін, – деп уәде берді (С.Хайдаров, Азамат.). ә) *Ымыраласты, тіл тапты, келісті.* Социализмнің дұшпандарымен *икемге келмеу* үшін қазірдің өзінде жеңіп алынғаннан, халық бұқарасының күш-жүгері мен күресі арқылы қол жеткеннен мысқалдай да нәрсені бермеу үшін ол қателіктерді түзетеді («Соц. Қаз.»).

Икемге келтірді. *Көндірді, айтқанына иліктірді.* Қатарыңның жылы-жылы сөзімен жібітіп, қарттарды *икемге келтіріп*, өз баласының қызығы ішінде болдырудың амалын қайтсек табамыз? – деді (Ғ.Сланов, Домбыра.).

Икемге көнді. *Ыңғайға келді.* Менің бағыма домбырашы *икемге* зорға *көнді* (Б.Әбдіразақов, Сыр саздары.).

Икемге көндірді. *Ыңғайға келтірді.* Оң қолын әрең деп *икемге көндіріп*, өзінің тұла бойын сипалап бір шолып өтті (С.Омаров, Дала.).

Икемі кету. *Мазасыздану, дегбірі қашу, жайсыздану.* Алғашқы күнгі жүрісте Абайдың іші-бауыры солқылдап, етегін қымти алмай, *икемі кетіп* отыр (М.Әуезов, Шығ.).

Икемін кетірді. *Мазасын алды, дегбірін қашырды.* Жел қуыс-қуысты қуалап, *икемін кетіре* бастағандай болды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Икем көрсетті. *Ыңғай білдірді, бейім болды.* Абылайдың жетпіске келгенше, ыңғайына қарай, біресе Россия патшасына, біресе Қытай богдаханына *икем көрсетіп*, Түркістаннан бастап Есіл, Нұра бойына дейін көшкен қалың қазақтың еркінділігін жоғалттырмай ел қып сактап өткенін тағы да бір алуан жыр қылып шырқатты (І.Есенберлин, Қаһар).

Икем тұрды. *Бейім болды, епті болды.* Ақшадан көрі айырбасқа *икем тұратыны*

Қытай, Ауған, Иран елдерінің саудагерлері биыл азышылық (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ИКЕМДЕ = е т. **1.** *Ыңғайлау, келтіру, жақындату.* Ұрыс-керістен аулақ болайын дегендердің бөрі де Апалайға әзіл айтқан боп, біреулері домбырасын дұрыстап ұстап, өлеңге қайта *и к е м д е д і* (Б.Майлин, Шығ.). Үй иесі оған жауап қатқан жоқ, тек қана қоңыр ала шытпен тыстаған жастықты өзіне қарай *и к е м д е й* түсіп, бір шынтақтай берді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Алайда оқиғаның бет алысы бұларды өз ырқына *и к е м д е п*, ойынды шыңға айналдырып жіберді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Жіліктің майлы басын бері тартып, *и к е м д е п* өз алдына бұрып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** т е р м. *Бейімдеу, ыңғайлы қалытқа келтіру, ыңғайлы болатындай өзгерту.* Бұлайша бірінен кейін бірін, алмастырған жазу үлгісін қолдана беру дегеніміз – сол халықтың рухани өсіп жетілуін, рухани өресінің биіктігін, талғампаздығын көрсетеді. Олар қандай жазуды қолданса да, өз тілдерінің ерекшелігін саралай салалап, соған *и к е м д е п* қолданып отырған («Жұлдыз»). **3.** *Айналдыру, баурау, өзіне қарату.* Қодар сұм сол Баянды *и к е м д е й д і*, Бұрылып ақ бетінен сүйем дейді. – Ойтаң-ойтаң жер келді, ойбай Баян, Кел сүйіссек қайтеді, бикеш, – дейді (Қозы Көрпеш.). «Жасқанба, құшақта қаттырақ», – деді Айсұлу ішінен. Егер сәл *и к е м д е с е*, бауырына өзі-ақ еніп кеткісі бар (М.Ысқақбаев, Қырық қыз.). Әміржанға деген қатаңдық Рабиғаның қалшынан сезілмейді, қайта соны *и к е м д е п* баулып, өзіне тарта түсейін дегендік білініп тұр (Б.Майлин, Шығ.). – Осы рас айтады. Өзін *и к е м д е с е к* біреумізге тиетін шығар, – деді Газбекқара (І.Жансүгіров, Шығ.). Ендеше, сені ауылнай қоярмын. Сен осы бастан елді маған қарай *и к е м д е й* бер (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** *Игеру, меңгеру.* Анасының осындай жағдайын байқап, аңғарған балалары үй жұмысын тап-тұйнақтай қып өздері *и к е м д е п* алып кетті (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Доскей жөнелгеннен кейін Рысбек «амалсыздан төсегінен тұрып» колхоздың шаруасына араласқан-ды. Араласқанда көдімгідей басқарып, *и к е м д е п* кетті (З.Ақышев, Жесірлер). **5.** *Бұру, бағыттау.* Дүрліктіре қуған жылқының бетін батыс жақтағы Қосшоқыға қарай *и к е м д е й* берді (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Шала киінген баланы ол қайта шақырды да, бір қолынан сүйемелдеп өзіне қарай *и к е м д е д і* (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). **6.** *Маңайлау, айналсоқтау, жақындату.* Үнемі Көктембайдығана жанына алып жататын шал соңғы кезде Шегенді көбірек *и к е м д е п* жүр. Ақан басын шайқап күлдірді де, өзі икемдей берген атының маң-

дайынан барып сүйіп, мойнынан қақты (С.Жүнісов, Ақан сері.).

ИКЕМДЕЛ = е т. **1.** *Ыңғайлану, оңтайлану, икемді қалытқа келу.* Жауынбай қол көтеруге *и к е м д е л і п*, Қауынбайды шынтағымен түртті (Б.Майлин, Шығ.). Боранбек: «Барсын!» дегендей ымдап, көзін қысып, иегін қақты. Ыбырай Боранбектің дегеніне енді *и к е м д е л е* сөйледі (С.Сейфуллин, Шығ.). Жаяу қыздың қолынан қысып ұстап, өзіне қарай тартып еді, табан тіреп тұрып алған жоқ, *и к е м д е л е* берді (З.Ақышев, Жаяу Мұса). **2.** т е р м. *Бейімдеу, ыңғайлы қалытқа түсірілу, ыңғайлы болатындай өзгертілу.* Жоғары оқу орындары тарбейімді мамандар даярлаудан ашық азаматтық қоғамның талаптарына көбірек *и к е м д е л г е н* кеңбейімді мамандарды даярлауға көшетін болады («Қаз. әдеб.»).

ИКЕМДЕЛГІШ с ы н. *Бейімделгіш, ыңғайланғыш, көңгіш.* Баланың организмі кез келген нәрсеге *и к е м д е л г і ш* өте нәзік екені белгілі («Лен. жас»). Бірақ бұл қасиеттері будандарда орнықты емес (босаң) және ол ортаның әсеріне *и к е м д е л г і ш* келеді (А.Иманғалиев, Адай жылқы.). Бақашың қандала табиғи жағдайларға *и к е м д е л г і ш* насеком екендігі белгілі болды (Ә.Тілменбаев, Бақашық.).

ИКЕМДЕЛУ *Икемдел етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ыңғайлану, бағдарлану.* Сен – ел ұлысың. Сенің талғамың соған қарай *и к е м д е л у і* – заңды да (З.Шашкин, Сенім). Сонда да, әйтеуір, біздің ыңғайымызға байдың қызы *и к е м д е л у і* керек шығар (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). **2.** т е р м. *Бейімделу, бір нәрсеге үйлесу үшін өзгеру.* Жануарлар психикасының қандай түрі болмасын сыртқы ортаның жағдайына *и к е м д е л у д і* ғана қамтамасыз етеді (Қ.Жарықбаев, Психология). Нарыққа *и к е м д е л у д і*ң стратегиясы мен тактикасын бірлікте және өзара байланыста қолдану, сонымен бірге оған мақсатты бағытта әсер ету (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

ИКЕМДЕЛУШІЛІК з а т. *Бейімделушілік, ыңғайға келушілік.* Бұл – салмағы 7-8 грамнан аспайтын, көкек жұмыртқасын басып шығарушы құстардағы көкектің «*и к е м д е л у ш і л і к*» қасиеті (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ИКЕМДЕН = е т. **1.** *Ыңғайлану, сыңай таныту.* Намыстан жарыла жаздаған Айбике көдімгідей *и к е м д е н і п* тақап қалған Әрінбекті кеудесінен итеріп қалды (Ә.Әзиев, Жез тау.). **2.** *Бейімдену, үйлесу, сәйкесу.* – Бір сорлылар ғой, тұрмысқа *и к е м д е н е* алмаған, – деді Көшір (С.Сейфуллин, Шығ.). Әлеумет құрылысы қандай болса, халықтың ой-жүйесі де, жан қалпы да соған лайықталып, *и к е м д е н і п*

калыптанады дейді «Екеу» (С.Мұқанов, Осу жол.).

ИКЕМДЕНУ *Икемден етістігінің қимыл атауы.*

ИКЕМДЕС *сы н. Бейімдес, үйлесімді, сәйкес.* Тактиканың жағдаймен *и к е м д е с* болуын ұмытпай, керегінде келісе біліп, қобалжығандарды өз жағына тарта беру қажет (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

ИКЕМДЕС= *е т. Үйлесу, сәйкесу.*

ИКЕМДЕСУ *Икемдес етістігінің қимыл атауы.* Олардың еркін жүріп, *и к е м д е с у* леріне ыңғай жасап тұрғандай (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.).

ИКЕМДЕУ *Икемде етістігінің қимыл атауы; ыңғайлау, бағдарлау.* Зейнеп үндемеді, қарсы сөйлемегеніне Айдарбек сүйсініп, *и к е м д е у* ге айналды (Б.Майлин, Шығ.). Солардың *и к е м д е у* і мен бетін қайтармай, көре тұрып сүймейтін адамға күйеуге шықтым (С.Бегалин, Уақыт.).

ИКЕМДІ *сы н. 1. Ыңғайлы, бейім, бейімді.* Мен саған айттайын Бикенжан, менің Оразбегім спортқа *и к е м д і* (С.Байжанов, Жастық.). Таужан Батыров, байқап отырсам, сен өзің *и к е м д і* жігіт көрінесің, футбол ойнауға кел («Лен. жас»). Ол адамдармен жақындасуға, сырласуға *и к е м д і*-ақ еді (К.Өміров, Өшп. жұлдыз.). **2. Іскер, шебер.** Ине де *и к е м д і* қолға үйір (Мақал). «Біздің балалардың қолы барлық іске де *и к е м д і*» деп ойлады ол, сүйсініп те, қуанып та отыр (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). **3. Епті, оңтайлы.** Аяқ-қолы жеңіл, шаруа жайға *и к е м д і* (Ә.Әзиев, Жез тау). Асыл Болатпен ойнағанда денесінің ірілігіне қарамастан *и к е м д і*-ақ (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). – Қайдан кез келіп едің... Болмас, болмас, – деп, басын шайқап, кішілеу, әлі де болса *и к е м д і* саусақтарымен әуені асықтай қағып қалып, үйге бет бұрды (З.Шашкин, Өмір.). Бірден сен бола алмайсың үлкен кісі, Жігіттің елге жағар *и к е м д і* с і. Секілді қотыр ешкі кейбір бұзық Кеп тұрад көрінгенге сүйкенгісі (К.Әзірбаев, Шығ.). **4. т е р м.** *Қандай да бір сыртқы факторлар әсеріне қарай өзгергіш, бейімделгіш.* Бағаның өз міндеттерін атқаруы – қоғамдық еңбек шығындарын жалғастыруы, айырбастың эквиваленттілігін, өндірісті ынталандыруы, сұраным мен ұсынымның арақатынасын реттеуі, нарықтағы тепе-теңдікке жетуі үшін – олар белгіленген бір дәрежеде *и к е м д і* болуға және өздерін айқындайтын жағдайлармен бірге өзгеріп отыруға тиіс (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). Алтай жуасы – мәденилендіруге өте *и к е м д і* өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Икемді баға. *э к о н. Экономикадағы жиынтық сұранымның өзгеруі кезінде еркін өзгеріп отыратын баға. И к е м д і б а г а н ы ң* қарама-қарсы мағынасы «қатаң баға» (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Икемді валюта бағамы. *э к о н. Шетел ақшасына сұраным мен ұсынымды айқындайтын және еркін өсуі және төмендеуі мүмкін валюта бағамы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Икемді сұраным. *э к о н. Бағадағы арасалмақ сұралатын тауар мен қызметтердің мөлшерінде пайыздық көбеюді туғызатын сұраным. И к е м д і с ұ р а н ы м* базардағы барлық сатушылардың жалпы табысын азайтатын сұраным (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Икемді ұсыным. *э к о н. Ұсыным шамасының өзгеру пайызы тауар бағасы өзгеруінің пайызынан көп болатын ұсыным түрі. И к е м д і ұ с ы н ы м* – ұсынымның икемділік коэффициенті өлшем бірлігінен көп болатын ұсыным (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ИКЕМДІК *з а т. с ө й л. 1. Еп, бейімділік.* Мұхтар Әуезовтің ыстық ілтипатын аударған, тырнақалды – «Бөлтірік бөрік астында» комедиясымен автор өзінің драматургияға жақсы *и к е м д і*гі барлығын танытты (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Үздіксіз атып тұрсаң, жауыңа шағын бір бөлімшенің қимылындай қимыл көрсете аласың, бәрі де *и к е м д і*гің е, ұтқырлығыңа, тапқырлығыңа байланысты (К.Көпішев, Тәйімбет Көмекбаев). **2. п с и х.** *Адам психологиясы ерекшеліктерінің негізіндегі оның бірдемеге бейімділігі, өзгеріп, үйлесу қабілеті.* Еліктеу ептеп жүріп бәсекеге шабады. Өзгелер не істесе олардан кем қалмаймын, жаман көрінбеймін деп өзіміз де соны істегіміз келіп, түртіп тұратын бір *и к е м д і*к бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Адамның қабілеті, *и к е м д і*гі жетілуге, я болмаса жетілмей кешігуге өзінен болмаған сыртқы шарттардың ықпалы бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әрекетін жан қажеттігінен тумаса – тұлғаннан оған *и к е м д і*к таба алмайсың (Т.Тілеуханов, Өмір.). Олай болса, оқытушы алдымен баланың сүйегіне біткен *и к е м д і*к *т е р м е н* таныс болуы керек, белгілі серпілуге қандай икемі болатындығын, бала кездегі әуесқойлығы, соқыр сезімі қандай болатындығын біліп, баланы жасанды нәрселерге беттеу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ИКЕМДІЛІК *з а т. 1. Бір нәрсені орындауға ептілік, шеберлік, бейімділік пен қабілеттілік.* Кейбір елеусіз қимылдарға, әдеп *и к е м д і*л і к *т е р і*не тосаңдау болғанымен Күләшпен бірге оны да құттықтауымыз керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Ол кездегі халқы азғана Омбыға ат құлағында ойнайтын Шыңғыс танымал боп

қалған, оның атқа орнықтылығына, *и к е м д і л і г і н е* ел қызыға қарайтын еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Билік басындағылар, үкімет халықты сабырлыққа, төзімділікке шақырып, басқару әдістерінде ізденіске, *и к е м д і л і к к е* бой ұрып, түбегейлі шаралар қолдануға күш салды («Егемен Қазақстан»). **2. т е р м.** *Бір нәрсенің ортаға қарай немесе өзімен қатынасқа түсетін басқа нәрселерге қарай бейімделгіштігі, соның нәтижесіндегі түрлі формаға өзгеру байлығы; оралымдылығы.* Етістіктер бірқалыпта қатып қалмай, жылысып, ауысып, меңгеретін сөзімен сабақтылық, салттық байланыста болу арқылы ерекше *и к е м д і л і к* қасиетке ие келеді (Қазіргі қаз. тілі). Орыс әдебиеті мен дүниежүзілік әдебиеттің үлгілерінің қазақ тіліне аударылып, жарық көруі тіліміздің байлығын, *и к е м д і л і г і н*, бейнелеу, суреттеу мүмкіндігінің мол екендігін дәлелдей түседі («Қаз. әдеб.»). Кенеттен туған жағдайды шешуге *и к е м д і л і к*, білгенін қайтадан қиналмай жаңғырту, осынысын баса ситуацияларда қолдану, құралдың көмегімен екі бөлікті амалды шеше алу – жануар интеллектісінің басты белгілері (ҚСЭ). **3. п е д. п с и х.** *Субъектінің алған білімдері мен дағдыларының жиынтығы арқылы іс-әрекетті орындауға қатысты меңгерген қабілеті. И к е м д і л і к жаттығу арқылы қалыптасады және іс-әрекетті үйреншікті жағдайда ғана емес, сонымен қатар өзгерген жағдайларда да орындауға мүмкіндік жасайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Жетіле, автоматтандырыла келе и к е м д і л і к дағдыға айналады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). И к е м д і л і к – білімнің амалға айналуы, сол амалды жүзеге асырудың тәсілі (ҚҰЭ). Бұл үйірмелерге әр пәндер бойынша и к е м д і л і г і бар оқушылар тартылған («Қазақст. мұғ.»). **4. э к о н.** *Ұсыным мен сұранымның сыртқы факторларға қарай үйлесу, өзгеру қабілеті.* Сұранымның *и к е м д і л і г і* – сұралатын тауарлар мен қызметтердің нарықтық бағасының өзгеруіне жауап ретінде олардың мөлшерінде болатын өзгерістің деңгейі (Қаз. тілі термин. Экономика.). Ұсынымның *и к е м д і л і г і* – ұсынылатын тауарлар мен қызметтер бағасының өзгеруіне жауап ретінде олардың мөлшерінде болатын өзгерістің деңгейі (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

Икемділік коэффициенті. э к о н. *Сұранымға әсер ететін факторлардың өзгеруіне орай тауарға деген сұранымның өзгеруін сипаттайтын шама. И к е м д і л і к к о э ф ф и ц и е н т і* тауардың бағасына және сатып алушы табысының деңгейіне қатынас бойынша есептеледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Икемділіктің қарқыны. ә л е у м. *Белгілі бір уақыт аралығында әлеуметтік позицияларды*

тік және көлденең бағытта өзгертетін жеке адамдар санын білдіретін әлеуметтік икемділік сипаттамаларының бірі (Әлеумет. түсіндірме сөздігі).

ИКЕМДІРЕК с ы н. *Бейімдірек, ептірек.* Нәркестен көрінді оған *и к е м д і р е к*, Пәк қызға жалынғандай кім телмірмек? «Жұлдызға жалтыраған табынғандай, Дөп ойлап – құр әуре ғой. Жүрсем жүдеп» (Ж.Өмірбеков, Батыр.).

ИКЕМСІЗ с ы н. **1.** *Бейімі жоқ, қабілетсіз.* Қартайса да тұрмысқа *и к е м с і з*, бала сияқты нәзік адамдар болады. Ондайлар өз бетімен жол бастаудан көрі жетекке ыңғайлы (Т. Ахтанов, Дала сыры). Маузия үй жұмысына өте *и к е м с і з* болатын. Бәрін Сейітжанның алпысқа келген анасы істейтін (Б.Тәжібаев, Қараторғай). **2.** *Ыңғайсыз, епсіз, епетеісіз.* Желдібай енді дір-дір еткен *и к е м с і з* саусақтарымен Иванның жағасын ағыта бастады (Қ.Сақабаев, Өткел.). // *Икемге, епке келмей, илікпей.* Ананың да ақ сүтін ақтап үлгірмедім. Бұл аз дегендей, үйімді өрт шалып, сол қолымның саусақтары *и к е м с і з* қалды (Ж.Исмағұлов, Адам.).

Икемсіз тауар. э к о н. *Бағаның өзгергеніне қарамастан, өзгеріссіз қалу үрдісі бар сұраныс* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ИКЕМСІЗДЕН = е т. *Ыңғайсыздану, нашарлану, әлсіздену, қабілетінен айырылу.* Жоғарыда айтылған жүрек қызметіне жарамсыз талшықтар неғұрлым көбейе түссе, жүрек бұлшық еті соғұрлым *и к е м с і з д е н е* береді (Б.Омарұлы, Жүрек.).

ИКЕМСІЗДЕНУ *Икемсізден етістігінің қимыл атауы.*

ИКЕМСІЗДЕНУ з а т. м е д. *Аурудың түрі, бейімсіздік таныту, дезадаптация.*

ИКЕМСІЗДЕУ с ы н. *Бейімсіздеу, епсіздеу.* Шынында да, Қалдар *и к е м с і з д е у*, болбырлау болатын. Биыл төртінші класта оқиды (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Денесі *и к е м с і з д е у* кесек көрінгенімен Степановтың тез қимылдап, шеберлік көрсетуі жанында тұрған Медетті таңдандырды (К.Оразалин, Ақ жазық). Әйелдің қарт адам екенін аңғарды. Мен бетіне таңырқай қарағанда, ол да жасқа толы көзін көтеріп, етегін *и к е м с і з д е у* сәл қымтана түсті де: – Амансың ба, балам? – деді (Ә.Омарбаев, Көрлен.).

ИКЕМСІЗДІК з а т. **1.** *Бейімсіздік, ыңғайсыздық, епсіздік, қабілетсіздік.* Сондай кездерде жанында ылғи да класс старостасы – ақ сары шашты, ашық жүзді Люда болады. Өзінің *и к е м с і з д і г і* мен, дөрекілеу жүріс-тұрысымен Люда қыздан көрі ер балаға көбірек ұқсайтын (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Шынында да, бытыраңқы басшылық, көп баспалдақты әкімшілік оралымсыздыққа, кей реттерде *и к е м*

сіздікке алып барып соқтыратыны сөзсіз еді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Бірақ соның өзінде де үй шаруасын істеп дағдыланбаған кісінің *икемсіздігі* көрініп тұр (Т.Ахтанов, Дала.).
2. Жұтаңдық, сараңдық. Жердің сараңдығы да, өнімнің жамандығы да осы иесіздік пен *икемсіздіктің* салдарынан, басшылықтың нашарлығынан болып отырғанын байқады ол (Ә.Жәмішев, Армысың.).

ИКЕМШІК з а т. т е х. *Егістік жерлерге дән, тұқым сепкенде борозда тұзу болу үшін қолданылатын ауылшаруашылық құрал.* Азотты сұйық тыңайтқыштар егістік жерге арнаулы машиналар немесе культиваторларға орнатылған өртүрлі *икемшіктердің* көмегімен сіңіріледі (М.Ерленесов, Жүгері.). Ол үшін роликті подшипниктің сыртқы сақинасын шығаратын кәдімгі МП-3722/178 маркалы *икемшіктің* орнына арнаулы икемшік пайдалану керек (Тракторист.).

ИКЕМШІЛ с ы н. *Епшіл, икемді; көнімпаз.* Александр өкесі сияқты тас құдайдай қаңырайған, өз ырқынан басқаға илікпейтін ұр да жық кеудемсоқ адам емес, салмақты, парасатты, ойшыл, жөнді сөзге құлақ асқыш, *икемшіл* жігіт (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Әуел баста алған жолы бір емес, әлденеше рет ойлаған орнынан шықпаған жанның келе-келе *икемшіл*, көңіліне жақпаса да көне салғыш, өзгеге жеңілдік бергіш болып алатыны да болады (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ИКОНА з а т. ді н и. *Христиан дінінде әулие, Құдай және де басқа сиынатын кұштердің бейнесі салынған сурет.* *Икона* болмағанымен, соған жакын, түрлі мүсін, қасиетті дүниелерге табыну ламаизм мен будда діндерінде де кеңінен тараған (Әлеумет. түсіндірме сөздігі). *Иконаға* табыну II ғасырда пайда болып, IV ғасырда гүлденді (Әлеумет. түсіндірме сөздігі). Төр алдында – алтын сыры көмескі тартып, байырғы сыны қашқан кішкентай *икона* (С.Омаров, Дала.). Бұрышта өз атасынан қалған, алтындаған рамадағы үлкен *икона*, оның алдында шырағдан жанып тұр (А.Нұрманов, Құлан.). *Икондағы* Құдай-ананың қолындағы нәресте оның көзіне Тұрар болып елестей берді (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе.).

Иконаға қарсы күрес. т а р. VIII-IX ғасырдың бірінші жартысында Византиядағы ескі өсиеттік діни қағидаларға негізделіп, иконаларды *пұтқа табынушылық* деп танып, жоққа шығарған діни қозғалыс. *Иконаға қарсы күрес* қозғалысына қарсы шыққан император Иоанн Дамаскин болды. Иконаны құрметтеу салты 843 жылы қалпына келтірілді (Орыс.-қаз. түсіндірме сөздік. Тарих.).

Икона жазуы. ді н и. *Христиан дінінде табынатын Құдай-ана, Құдайдың ұлы мен әулиелердің суреттерін бейнелеу өнері.* *Икона жазуы* – тар мағынасында орта ғасырларда қалыптасқан бейнелеу өнерінің бір тармағы (Әлеумет. түсіндірме сөздігі).

ИКОНОГРАФИЯ [грек. eikon – бейне, graphos – жазамын] з а т. ө н е р. **1.** *Белгілі бір адамдарды немесе сюжеттерді жүйелі түрде зерттеу және бейнелеу, оларға тән ерекшеліктерді көрсетіп, мәнін, мақсатын, астарлы белгісін, ерекше қасиеттерін түсіндіру.* *Иконографияның* тағы бір саласы нақтылы тарихи адамдардың ерекше белгілерін (мысалы, А.С.Пушкин иконографиясы) көрсетумен айналысады (ҚСЭ). **2.** *Белгілі бір адамдарды немесе сюжеттерді бейнелеуде суреткер ұстанатын берік қалыптасқан ереже.*

ИКОНОСКОП [грек. eikon – кескін, skopeo – көремін] з а т. ф и з. т е х. *Электр зарядтарының жинақталу құбылысы негізінде оптикалық кескінді телевизиялық белгіге түрлендіретін телевизиялық таратқыш түтік.* *Иконоскоп* идеясын бір-бірімен байланыссыз совет ғалымы С.И.Катаев (1931 ж.) пен америка ғалымы В.К.Зворикин (1932 ж.) ұсынды (ҚСЭ). *Иконоскоп* ең алғашқы телевизиялық таратқыш түтік болды (ҚСЭ). Елуінші жылдардан бастап *иконоскоп* сезгіштігі жоғары видикон, суперортикон, супериконоскоп сияқты түтіктермен алмастырылды (ҚСЭ).

ИКОСАЭДР [грек. eikosi – жиырма, hedra – негіз, қабырға] з а т. г е о м. *Жиырма тең қабырғалы үшбұрыштан тұратын, жиырма бұрышты дене, дұрыс көпжақ.* Мұндай шарға, іштей октаэдр, тетраэдр, куб, *икосаэдр* сияқты көпжақтарды салуға арналған 10 есеп бар (А.Көбесов, Математика.). *Икосаэдр* – дұрыс көпжақтардың бірі; оның 2 жағы (дұрыс үшбұрыштар), 30 қыры, 12 төбесі (әрбір төбеде 5 қыры түйіседі) болады (ҚҰЭ).

ИКРАМ [ар. إكرام] з а т. е с к і к і т. *Құрмет, сый.* Бұл сөзді бек естіп ғажап болды, Жүсіпті ертіп барып қонақ қылды. Физзәт, *икрама*, зияфәт, құрмет жасап, Қасындағы жолдасымен сыйлап тұрды (Ғашық-нама).

ИКС з а т. **1.** *Латын әліпбиіндегі жиырма бірінші әріптің аты.* – Егер жүріс жасалғаннан кейін тұздық жасалса, ол *икс* – *х* әрпімен белгіленеді, – дейді ол (М.Рахымқұлов, Тоғыз құмалақ). **2.** *Белгісіз санды немесе басқа бір беймәлім нәрсені белгілейтін шартты белгі.* Бір-бірімізді тек өлген соң ғана жақсы көріп, батыл мақтай аламыз. Айталық, еңбек пен адал махаббаттың Есеннен артық жауынгерін таба аламыз ба? Ал қан ше? Ол өзірше – *икс*, *яикс* қана (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ИКСОД: *иксод кенелері. з о о л. Сүтқоректілер мен құс денесінде өмір сүретін, олардың қанын сорып қоректенетін паразиттер. Иксод кенелерінің Қазақстанда 50-дей түрі белгілі (ҚСЭ). Иксод кенелерінің көптеген түрі адамға, малға, жануарларға өртүрлі ауру қоздырғыштарын таратады (ҚСЭ). И к с о д к е н е л е р і н і ң* арасында ең ірісінің тұрқы 20 мм-ге жетеді (ҚСЭ).

ИКТ [лат. ictus] з а т. ө д е б. *Өлеңдегі екпін, акцент. И к т* – өлеңдегі ырғақты екпіні бар күшті жер (Орыс.-каз. түсіндірме сөздік. Әдебиет).

ИКТА з а т. к ө н е. *Иқта. 1. ді ни. Мұсылман елдерінде мемлекеттік қордан иесіз жатқан немесе күтімсіз қалған жерлерді мұраға қалдыру және басқаға тарту құқығымен жер алушыға сыйға тарту актісі.* Дәстүрлі *и к т а* кезінде, хараджалық жер бөліп беру кезінде хараджа мен үшiр арасындағы айырма өулетінің пайдасына қалатын (Ислам энцикл.). Мысырда Фатима өулеті билік құрған кезде *и к т а* мемлекеттің бақылауында болып, мемлекет олардан белгілі бір мөлшерде салық алып тұрды, кез келген уақытта икта құқығының күшін жоя алатын немесе ол жердің орнына соған сай не құны бөлек басқа жер беруі мүмкін еді (Ислам энцикл.). **2. т а р.** *Елден салық жию құқығы.* Хан оларға елден салық жиюды тапсырды. Салық жию правосы *и к т а* деп аталады. *И к т а* ғ а ие болғандар тек салық жиюмен ғана қанағаттанбады. Олар шаруалардың жерін де басып алды (ҚазССР тарихы).

ИКТИДОЗАВР [грек. iktis – аққалақ, sauros – кесіртке] з а т. з о о л. *Триас дәуірінің соңы мен юра дәуірінің басында өмір сүрген аққалақ сияқты ұсақ жыртқыш сипаттағы омыртқалылар. И к т и д о з а в р л а р* сүтқоректілердің ең ерте дәуірлердегі аталары болуы мүмкін («Зерде»).

ИКИМ з а т. с ө й л. *Икем.* Кәрден орнынан тұра алмай қалды – ауыр денесі *и к і м* ғ е көнбеді (З.Шашкин, Шығ.). Тіл бұрылып ауызға сыймайды, тіпті сөйлеуге *и к і м* ғ е келмей қалды (Қ.Бадыров, Өткендер.).

ИҚЛИМ [ар. اقلیم] з а т. е с к і к і т. *Ықлым (уәлаят, өлке, әлемнің бөлігі).* Көңілі шахзаданың енді толды, Тақ мініп адамзатқа патша болды. Бәріне төрт шарар үкім жайып, Көрсетті жеті *и қ л и м* ғ а түзік жолды (Ғашық-нама).

ИҚРАР [ар. اقرار] з а т. ді ни. *Шариғат заңы бойынша, біреудің істеген теріс қылығын мойнына алып, қойылған шартты орындауға міндеттенуі. И қ р а р* күмәнді, күңгірт болмай, анық, айқын болуға тиіс, әки міндеттемедегі шарттар толық әрі айқын көрсетілуі керек (ҚҰЭ). Осындай *и қ р а р* ғ а на сот алдында заңды болады (ҚҰЭ).

ИҚСАН [ар. احسان] с ы н. *Ихсан.* Сөйлеген бұл үлгіні қалғандай-ақ, Кетпей ме өтіп дүние жалғандай-ақ. Аллалап албастыңды бір тыясың, Пәни *и қ с а н* паранды алғандай-ақ (Ақан сері, Шығ.).

ИҚТА [ар. اقطاع] з а т. к ө н е. ді ни. *Мұсылман елдерінде мемлекеттік қордан иесіз жатқан немесе күтімсіз қалған жерлерді мұраға қалдыру және басқаға тарту құқығымен жер алушыға сыйға тарту актісі.* Иесі *и қ т а* жерді мұра етіп қалдыра алмайтын, үшiншi тұлғаға иқта етіп бере алмайтын (ҚҰЭ). Кейінгі ғасырларда халифат құрамына арабтардан басқа халықтардың енуі және олардың, әсіресе түріктердің әскер ішінде көбеюі нәтижесінде *и қ т а* жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырады (ҚҰЭ).

ИҚТИҚАТ [ар. اعتقاد] з а т. *Иждағат, ихтихат.* Жолына шариғаттың ерсең керек. Езгілік *и қ т и қ а т* қ а көнсең керек. Мойныңа дәлелменен түскен шақта, Соғуға албастыңда берсең керек (Ақан сері, Шығ.).

ИҚТИЯР [ар. اختيار] з а т. *Ықтияр.* Соларға бөгелейін десе, не өзі, не Айжан *и қ т и я р* - л а р ы н а н тысқары сыр білдіріп алармыз деп қорқады, оның арты шатақ (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ИҚҰ-ҚИҚҰ з а т. *У-шу, айғай-ұйғай. И қ у - қ и қ у* басылып, Тына қалды табиғат. Сұлу сырын жасырып, Сыбырласты рахат (Ө.Тұрманжанов, Таңд. өлең.). Елге жетсем. Кең дала, таза ауада, *и қ у - қ и қ у* с ы з тыныштықта дем алсам деген ой оны мазалай берген (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

ИҚЫ-ЖИҚЫ с ы н. *Ығы-жығы, ұйқы-тұйқы.* Топ дуылдасып, *и қ ы - ж и қ ы* болып, комитеттің алдына келіп тұра қалды (І.Жансүгіров, Шығ.). Бір-біріне сүйенісе тон, фуфайка сияқты қалың киімдерге орана құшақтасып мүлгіп отыр. *И қ ы - ж и қ ы* қисайған (Ө.Тарази, Құйрықты.). Көзінің қарасынан гөрі аласы көбейген. Қолында *и қ ы - ж и қ ы* жосылған көп сызықтар, көз тамырлар білеуленіп кеткен (С.Хайдаров, Құрыш білек.).

ИҚЫ-СИҚЫ с ы н. с ө й л. *Иқы-жиқы.* Бергі беттегі Ұзақбай атамның бұзылып қалған зімәңкесінің қабырғасы, көрікісінің тісіндей, *и қ ы - с и қ ы* құлап жатыр (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ИЛА¹ [ар. حيلة] з а т. к ө н е. *Амал, әдіс, шара; айла.* Айырылып алар дәрмен жоқ, Төңірім салды бұ күйге, Қылатын *и л а* шарам жоқ (Дастандар). Әрі-бері ойланып, Таппады зебер *и л а н ы* (Дастандар). Ажалға *и л а*, жаза не. Бір заман бері, әрмек боп, Талықсып жатты ақ әже (Қ.Дәрібаев, Серт). Балам салды арашқа кеулеп жерді, Алалық деп *и л а м е н* мұнша зерді. Бұл сөзді атасынан есіткен соң, Қу адамнан аңқауға алып берді (Майлықожа, Нақыл).

Илаға жарамады. *Іске аспады, түкке жарамады.* Жаппарқұлдан қалған қара шаңырақтың енді қайтып *и л а ғ а ж а р а м а с т а й* боп, қаусаған жері осы ма екен? (С.Бақбергенев, Кентау).

Ила қылмады. *Қулық, арамдық жасамады.* Шарқанға барлық істің жайын түсіндіріп, өзіне күшін аямай жұмсауды тапсырды. Шарқан қыздың *и л а қ ы л м а й*, адал көңіліне сеніп күлді (Мың бір түн).

ИЛА² [ар. *علة*] зат. көне діни. *Мұсылмандық құқықтағы ерінің әйелімен белгілі бір уақыт бойына бірге тұрмауға ант ішуі, уәде етуі.* *И л а* сөздері Алла атымен «уәллаһи, биллаһи» деп басталып, әйелімен қашанға дейін бірге тұрмайтыны айтылу керек (ҚҰЭ). *И л а* мерзімі төрт ай және одан да астам, осы уақыт ішінде ері әйеліне жақындаспайды (ҚҰЭ).

ИЛАЛЛА [ар. *الله*] зат. *Я, Алла, я, Құдай тағала.* Нон – нала қып, қайғыңмен күйдірдің көп, Уау-уайлана гишқын уайым жеп, һи – һеш пайдаң тимесе, өлді ойлаңыз, Ләм – әлиф – Лә илаһа *и л а л л а* деп, Я – ярым, қалай болар жауап сөзің (Абай, Тол. жин.).

ИЛАЛЛАЛА= е т. *Я, Құдай, я, Алла деу, Алласына сиыну. И л а л л а л а п* қашып шыққан беті екен («Жалын»).

ИЛАН зат. ө с. <лат. *ferulla Lehmannii*> *Шатырша тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. И л а н* құмды, жусанды жерлерде өседі. Республикамызда Ембі, Торғай, Маңғыстауда, Арал бойында, Қызылорда, Мойынқұм, Қызылқұмда кездеседі (ҚСЭ). *И л а н ы ң* сабағы жіңішке, биіктігі жарты метр, жапырағы сұрғылт түсті, ұзындығы екі сантиметр, гүлі ұсақ, сары, шатыр тәрізді топтанған (ҚСЭ).

ИЛАН = е т. *Біреудің айтқанына сену, нану, қону.* Сол сөзге *и л а н ы п* қалған Құнанбай, соған қатты жаза бұйыратын түрі бар (М.Әуезов, Абай). Бұл жұрты *и л а н ғ а н д а й* дәлел. Шыңғыс та *и л а н д ы*. Оның ендігі тілегі – Итаяқтың ісі жөнінде Омбыдан тергеу басталғанша Күнтайдың өлуі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Дәу пері, жалмауыз кемпір, Жезтырнақ сияқты нәрселерге бұрынғының адамдары құдайдай, періштелердей, пайғамбарлардай, әулиелердей *и л а н ғ а н* заманда шыққан сөздер дейді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жыламай жас балаға емшек бермес, һәр хәжет ізденбесең өзі келмес. «Алма піс, аузыма түс», – дегенге, Халқым-ау, *и л а н с а ң ы з* ешкім көнбес (М.Дулатов, Шығ.). Сырым патша өкіметтің сипағанына *и л а н ы п* қалды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ИЛАНҒЫСЫЗ сы н. *Сенуге болмайтын, нанымсыз.* Хатта, ол философ құран ішінде адам *и л а н ғ ы с ы з* ертегілер де бар... дейді

(М.Әуезов, Абай). Зылықаның сөздері бұдан бұрын Балзияға көбінесе адам *и л а н ғ ы с ы з* жасанды, әшейін сықылды боп көрінетін еді (С.Омаров, Өмір.). Азаматым барындағы бақытым, көрген қызығым, енді ешкім *и л а н ғ ы с ы з*, өтірік сияқты (Е.Мырзахметов, Өмір сыйы).

ИЛАНҒЫШ сы н. *Бір нәрсеге, біреудің айтқанына сенгіш, нанғыш, көңгіш.* Бұл сөзінің жаны бар. Әнуар да, Айсұлу да момын, өрнеге *и л а н ғ ы ш*, әлі ширап піспеген жастар деп таниды Естай (А.Байтанаев, Асан). Бала қиялы ұшқыр. Бала жаны мейлінше нәзік. Бала көңілі таза, тез *и л а н ғ ы ш*. Бала арманшыл («Қаз. әдеб.»). Шайқас үстінде жаужүрек, қайтпас қайсар қаһарман болғанымен тыныштық кезінде аңқылдаған ақкөңіл, *и л а н ғ ы ш* ұяң келуші еді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ИЛАНҒЫШТЫҚ зат. *Бір нәрсеге, біреудің айтқанына сенгіштік, нанғыштық; көңілшектік.* Мұғалім кіші жастағы балалардың көңілшітігі және *и л а н ғ ы ш т ы ғ ы*, жас өспірімдердің қиындығы мен қайшылықтары, жастардың әр түрлі характерлігі жайлы біледі (Ш.Әмірәлиев, Жақсы мінез.). Алмагүл көзін тағы да жұмып, қайтадан ашты, балаларда ғана болатын *и л а н ғ ы ш т ы қ п е н* сүйкімді ғана езу тартып жымып қойды, екі қолын созып, анасының мойнына асыла кетті (И.Салахов, Көкшетау.). Гүлжан ептеген аңқаулау, жаны жайсаң, жақсы өкесінің өзін әлдекімдер алдап кетсе де, онша өкіне қоймай, тек қана: «Аузыңды ашсаң – нанамын, өтірік айтсаң сазайыңды тәңірден тап», дей салатын *и л а н ғ ы ш т ы ғ ы н а н* бұл да бөлгендей ұзай қоймаған (З.Жәкенов, Қайта айналып.).

ИЛАНДЫР = е т. *Сендіру, нандыру; көндіру.* Олар танертеңнен қоршалай жаңағы жайларды Сармолланың момын әйеліне *и л а н д ы р ы п* жатыр (М.Әуезов, Абай жолы). Бірін-бірі қалай *и л а н д ы р а т ы н ы* н білмеген Шыңғыс пен Төлеген өзінен сұрамақ болып Шоқанды іздетті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бәкизатты *и л а н д ы р ма қ ы ш* болған Еңлікті аздан соң тер жауып, бас көтере алған жоқ (К.Оразалин, Ақ жазық). Жатжерлік ағым-секталар тұрмысы төмен отбасыларының мұқтаждығын пайдаланып, оларды өз сенімдеріне *и л а н д ы р ы п* жатыр («Түркістан»).

Иландырып емдеу. м е д. *Дәрі-дәрмексіз психикасына сөзбен немесе басқа да әрекетпен әсер ету арқылы емдеу түрі (гипнотерапия).*

ИЛАНДЫРҒЫШ сы н. *Нандыргыш, сендіргіш.* Абай образының еліктіргіш, *и л а н д ы р ғ ы ш* күші, міне, осында (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Шындық қана кеудеме құйған

дыбыс, Өтірікке ұста емен *иландырғыш*: Дәл бүгін жалаң қағып тұрған жоқ қой, Махамбеттің желкесін қиған қылыш (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

ИЛАНДЫРУ¹ з а т. <грек. *hupnos*> **1. п с и х.** *Адамға сөзбен әсер етудің, үгіт-насихаттың бір түрі. И л а н д ы р у* кейде ізгі мақсатпен, кейде теріс мүдде үшін жүзеге асырылады (ҚҰЭ). **2. м е д.** *Адам психикасына әсер ету арқылы емдеудің ерекше бір түрі. И л а н д ы р у* ойдағыдай өту үшін наукас мінезінің ерекшеліктерін, ауруының даму барысын жақсы білу шарт (ҚҰЭ). *И л а н д ы р у* сергек кезде және иландыру (гипноздық) ұйқы кезінде де жүзеге асырылады (ҚҰЭ).

ИЛАНДЫРУ² *Иландыр етістігінің қимыл атауы.* «Ақпатшаның өзін етілтиді» деп Қасымбек оязнайға Бөшеннің үстінен көрсетінді жіберіпті деген лақаптың бекер екеніне *и л а н д ы р у* еді (З.Ақышев, Ақбел.). Көркем шығарманың ең басты шарты – ерінбей-жалықпай дәлелдеп беруді, *и л а н д ы р у* ды, бір нәрсеге көзінді жеткізуді талап етеді («Қаз. әдеб.»).

Иландыру принципі. **ф и л о с.** <лат. *verificare*> *Принциптерінің бірі, әлем туралы қандай да болсын пайымдаулардың ақиқаттығы, сайып келгенде, сезімдік деректермен салыстыру арқылы анықталатын позитивизмнің негізі.* Вена үйірмесінде тұжырымдалғандай, *и л а н д ы р у п р и н ц и п і н і*ң негізіне таным сезімдік тәжірибенің шеңберінен шыға аламайды деген тезис алынған (Филос. сөздік). Пайымдауларды танымдық маңызынан айыратын «тікелей дерекке» әкеліп саятын *и л а н д ы р у п р и н ц и п і н і*ң философиялық және әдіснамалық жағынан көріну негізсіздігі логикалық позитивистерді бұл принциптің әлсіретілген нұсқасын қабылдауға мәжбүр етті (Филос. сөздік).

ИЛАНДЫРУШЫ **с ы н.** *Сендіріп, нандырушы, көндіруші (адам).* Илану кезінде *и л а н д ы р у* шы адамның беделі мен иланушы адамның психика ерекшелігінің маңызы зор (ҚСЭ).

ИЛАНДЫРЫЛ = е т. *Сендірілу, нандырылу, көндірілу.* Иланудың физиологиялық негізінде жеке-дара қозған алабы бар бас миының тежеу процесі жатады. Осы қозу арқылы *и л а н д ы р ы л а т ы н* психикалық әсерлер қабылданады (ҚСЭ).

ИЛАНДЫРЫЛУ *Иландырыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ *И л а н д ы р ы л у* ға көнбеді.

ИЛАНТ = е т. *Сендіру.* Ол қай тақырыпты жырласа да, жұртты *и л а н т а р л ы қ т а* й етіп көркемдік жауап айтып отырады. Ілияс шын мәніндегі дәуір ақыны бола білген (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

ИЛАНТУ *Илант етістігінің қимыл атауы.*

ИЛАНУ¹ з а т. **п с и х.** *Иландыру (адам психикасына негізінен алғанда сөзбен әсер етудің ерекше бір түрі).* *И л а н у* нәтижесінде кейде адамның сеніміне, әдет-ғұрпына қарама-қайшы пікір тууы мүмкін (ҚСЭ). *И л а н у* адам көңіл күйі сергек жағдайда жүргізіледі (ҚСЭ).

ИЛАНУ² *Илан етістігінің қимыл атауы; көзі жетіп, сену.* Оның анық *и л а н у* ы бойынша Әйгерім сол кезде өнші ғана емес, өн шығарғыш шеберлігін де танытын еді (М.Әуезов, Абай жолы). Өзге біреу болса бір сәрі, тап ана Қапсағайдың Нұржаны ондай арамдық істеді дегенге *и л а н у* қиын (Таң самалы).

ИЛАНУШЫ з а т. *Бір нәрсеге, біреудің айтқанына сенуші, нанушы.* Бірақ жалпы айтатын бір жәй – қай кезде болса да, Абай дінсіз емес, қайта дін тұтынушы, *и л а н у* шы адам болады (М.Әуезов, Әр жыл.). Әйткенмен осы өсекке *и л а н у* шы *и л а р* бойын аулақ салып, қырын қарай бастағаны Бекарыстың көңілін тіпті құлазытып қатты қамықтырды (З.Жәкенов, Таң самалы).

ИЛАНУШЫЛЫҚ з а т. *Бір нәрсеге, біреудің айтқанына сенушілік, нанушылық.* Жан туралы жокқа сенудің себептерін тек дінге *и л а н у* шы *л ы қ т а* н іздестіріп қана қоюға болмайды (М.Мұқанов, Жан дүние.).

ИЛАНЫМ з а т. *Дүниетаным, наным, сенім.* Тіл – халықтың болмысы, ұғымы, *и л а н ы м* ы, бастан кешкен дәуірлерінің шежіресі. Тілдің халық қазынасына, ұлт игілігіне айналуында терең сыр бар («Соц. Қаз.»). Бұл *и л а н ы м* сенімсіз көңілге уаныш, қуаныш әкелгендей болды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Өз ұғымы, өз *и л а н ы м* ы мықты адамға көлденең сөз қашанда әсерсіз келеді (С.Шаймерденов, Жыл құсы.).

ИЛАНЫМДЫ **с ы н.** *Нанымды, сенімді.* – Егіс басталмай тұрып тұқымдық бидайды неге қозғадыңыз? – деп сұрады қамбашыдан. Қамбашының жауабы *и л а н ы м* ды шықты (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Жырлар жинағы сөз болып отырған Еркеш Ибраһимнің өз қарызын түсінуінде, түсінгенін бейнелеуінде *и л а н ы м* ды нақтылық, нанымды қарапайымдылық жатыр («Қаз. әдеб.»).

ИЛАНЫМДЫЛЫҚ з а т. *Сенімділік, нанымдылық.* Мен үшін бұл әңгіме ауыр болғанымен, мұндағы дәлелдердің әділдігі мен *и л а н ы м* ды *л ы ғ ы* маған өте үлкен ғибрат бергенін айтуым артық болмас (Б.Момышұлы, Шығ.).

ИЛАНЫШ з а т. *Сенім, үміт.* Әйтеуір көңілге әл кіргізер *и л а н ы ш* болса жетіп жатыр (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер.).

ИЛАТ з а т. е с к і к і т. **Елат** (*халық, тайпа, адамдар қауымы, тұрғындар*). – Аға, сенің мен

білмеймін атыңды, *И л а т ы ң* кім, білдіріп қой затыңды? Мен айтамын сізге арыз-датымды, Айғырынды боз биеме бір шаптыр! (Көрұғлы). Бәлкім, дұрыс шығар-ақ болмағаны, Айта беріп қайтеміз сол баланы. *И л а т ы н а* әйгілі ишан келді. Осы болар әруақ қолдағаны (Д.Қанатбаев, Мың сүрлеу). *И л а т* – ил (ел) деген түркі сөзі мен сөздің көпше түрін жасайтын ат деген арабтың жұрнағынан (Л.Будагов).

ИЛАҒИ о.д.с.ө.й.л. *Иллаһи*. Мен ғарішке *илаһи*, Көрсеткенің осы ма? (Ғашықтық дастандар). – *И л а Һ и*, әмин! – деді Өстемір әзірет қол көтеріп. Самсаған саусақтың ішінде Көдірбаевтың да қолы бар еді (Б.Майлин, Азамат.). Ол ұсталып, атылып кеткен... Әлде Құдай сақтап тірі қалды ма екен? *И л а Һ и*, сол бола көр, тірі бола көр! (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ИЛАҒИМ з.а.т.с.ө.й.л. *Лайым*. *И л а Һ и м*, осындай істеген жақсылығым ақыретте алдымнан шықса болғаны. Дүние, мал-мүлік кімге опа қылған (О.Дастанов, Мұрагер.). – *И л а Һ и м*, солай болсын. Сені қылмысқа итеріп не сорым бар, – деп Естай қол қусыра қойды (А.Байтанаев, Асан). Екі көңіл бір жерде қосылса егер, не қызық бар жаһанда онан басқа?! Тілегің бер, *и л а Һ и м* екі жасқа! (М.Дулатов, Шығ.).

ИЛӘЙМ з.а.т.с.ө.й.л. *Лайым*. – Әй, қартым-ай, өзіңіз алжысаңыз да әзіліңіз алмастай-ау, әлі. *И л ә й і м* солай болсын, деп жалған жайдарылықты бүркеніп алып, Жанна тұрған жаққа бұрылып кетті (Ә.Әбішев, Ғаламат).

ИЛЕ = е.т. 1. қол өнер. *Теріні и жағып, иін қандырып, уқалау, жұмсарту, оңдеу*. Мал терілерін *и л е п*, оң беру ертеден келе жатқан ең жақсы дамыған және жетілген өнер (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Кедейдің өзі жүрер малды бағып, Отыруға отын жоқ үзбей жағып, Тоңған иін жылытып, тонын *и л е п*, Шекпен тігер қатыны бүрсен қағып (Абай, Тол. жин.). Сонау үш қораның біреуінің төбесіне жел қақсын деп екі бақанға керіп *и л е г е н* тері ілінген (С.Шарипов, Шығ.). Киізден шатыр жасаушылар, қару соғатын ұсталар, сойылған малдың терісінен былғары *и л е й т і н* қайысшылар, еркектер мен әйелдер жиналды («Жұлдыз»). 2. *Қамыр, балшық, темір, ңиды т. б. иін қандыра араластыру, әбден жұмсарғаниша, тұтқыр затқа айналғаниша илектену*. – Жоқ, мына үй салуға балшық *и л е й м і н*, тасимын. Әкем үй қалайды (С.Бегалин, Бала Шоқан). – Балам-ау, – деді сол кезде шешесі, – екеуің бірдей кітапқа қадаласың, кітап тамақ бола ма? Бір-ақ *и л е й т і н* ұн қалды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Кісенанды майға да пісіруге болады. Майға пісірілетін кісенанның қамырын бостау

и л е й с і з және бұған нәрлі нәрселер де аз қосылады (Ж.Байжанова, Қызым.). 3. *Таптау, басып-жанышу, езілеу*. Жаңағы танк Нүркенің окобының алдына келіп, окопты жаныштай, *и л е п* езілей бастады (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Біздің болат сауыт танктер Берлинді табанында *иле ді* (Қ.Қазыбаев, Дәуір.). Жабыла кергілесе, апасы тірілетіннен жаман ауылдың біткен еркек, әйелі көкпарға, тартқан серкедей созғылап, *и л е п*, жұлқылап, керіп, әбден есеңгіретіп, әлсіретті (Ж.Аймауытов, Шығ.). 4. а у ы с. *Езу, қанау, жанышу*. Заман кімге күле қарап: мыңды айдаған байды, үріп ішкен мырзаны табанына салып, *и л е п* жүн қылып, ішер ас, киер киімге зар қылып жүр (Б.Майлин, Шығ.). Би, шора, мырза билеген, Жарлыны езген, *илеген*, Өлдім деуге тілі жоқ, Аз атаның баласы, Байға қоңсы қарашы, Теңдік көрген күні жоқ (И.Байзақов, Құралай.). Бізді *и л е п* жанышып, өңгіртаяқ ойнатып жатқан жоқ па, не қалды жеңілмегенде (Р.Әутәліпов, Той.). 5. *Еркіне жүргізу, бағындыру, еріксіз мойындату*. Әркімді заман сүйремең, Заманды қай жан билемек? Заманға жаман күйлемек, Замана оны *и л е м е к* (Абай, Тол. жин.).

Бауырсаққа илеген нандай. б е й н. *Мылжа-мылжасы шыққан, әбден қалжыраған*. Сау күнімде Құдайым еске салмай Ауру билеп, бойымнан әлім кетті-ау *Бауырсаққа илеген* кескен *н а н д а й* (Бес ғасыр.).

Зар иледі. *Еңіреді, боздады, зар қақты, безілдеді*. – Екеңнен көрген азабым да жетеді. Көрсетпе ондай ішкішті көзіме, – деп Хақима *зар иледі* Бағилаға (М.Иманжанов, Көк белес). Қарағым, мерт боласың, ол жаққа бара көрме, – деп кемпір *з а р и л е ді* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Илегені бір терінің пұшпағы. *Бәрін ортақ тындыратын бір шаруа, бәріннің ортақ істейтін бір ісі*. Жандос шырағым, аудан болсын, облыс болсын, бәріміздің *и л е й т і н і м і з бір терінің пұшпағы* (Ә.Ибрагимов, Жаз.).

Нан иледі. *Нан немесе еттің сорпаға пісетін шелтегін дайындау үшін ңиды тұзды суға араластырып, тұтқыр қамыр жасады*. Жақ атып, ойын қылып келе жатса, Кемпірге нан *и л е г е н* жетіп келді (Бабалар сөзі//Діни дастан.). Биғанша не десін, нан *и л е п* отыр еді, *и л е й* берді нанын (Б.Майлин, Шығ.).

Нанша [қамырша] иледі. *Барынша жанышды, қатты езді*. Қазақты бір заманда хан биледі, Нашарды табанға сап *н а н ш а и л е ді*, «Мынауыңның жөні жоқ, былай ет!» деп, Қарсы шығып алдына жан тимеді (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Ол төстегі қып-қызыл қызған темірді *н а н ш а и л е п* сокқанда, от шашқан ұшқындар жан-жаққа шашырайды

(Л.Құрманова, Өшпес жалын). Жатқызды қалың киім киіндіріп, Басқылап барлық халық *қ а м ы р ш а и л е п* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жігіттер бұғы терісін талқыға салып *қ а м ы р ш а и л е д і*. Атан түйедей екі адамның біреуі әлуеггі қолымен түгі сыдырылған дәу теріні бүктеп әкеп талқы тісіне салғанда, екіншісі оны талқы арасындағы келсаптай жуан бәлдек ағашымен саз балшықтай мыжғылайды («Тамыз таңы»).

Өзі илейтін терінің пұшпағы. *Өзі істейтін, тындыратын шаруа.* – А, а, – деді Алшынбек бүл сөзге тұқ мағына бермей, – *өзің илей-тін терінің пұшпағы* ғой, болысқаның жақсы болған (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Биыл оқу бітіреді. Күні ертең қойды осылар бақпағанда кім бағады? Түбі *өздері илейтін терінің пұшпағы*. Үйрене берсін осы бастан (Т.Ахтанов, Дала.).

Саз балшықтай иледі. *б е й н. Әбден мылсалады, жұмарлады, умаждады.* Жауырым түскір осынау жерге тимеген, Нар палуанды да *с а з б а л ш ы қ т а й и л е г е м*. Күш пен әнді қанат еткен адам ем, Қалай түстім дәл осындай күйге мен? (Қ.Сыдықов, Теңіз). Көлденең жатқан көк тасты, *С а з б а л ш ы қ т а й и л е г е н*. Бай, құлақтар, оқшылдар, Табанында күйреген (Ақын жырлары).

Табанында иледі. *Таптады, биледі.* Баяғыда Шыңғыс хан да, Ақсақ темір де дүниені қуырып, *т а б а н д а р ы н д а и л е п т і*-міс деп айтады екен (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Жарлы-жақыбайды *т а б а н ы н д а и л е п* қалған алпауыттарға қияметқайым төнді (М.Сатыбалдиев, Жартаc.).

Терідей иледі. *Мазалады, әуреледі.* Ташмағамбетов келіп қалмасын. Кеше осында мені арақ ішесің деп, *т е р і д е й и л е д і* (З.Пашкин, Өмір.).

Топырақ алтын болмас, қанша илесең. *б е й н. Қанша тырысқанмен болмайтын нәрседен нәтиже шықпайды.* Ісіңнің мәні келмес «аһ» ұрғаннан, Айғайлап азан, зікір шақырғаннан, *Т о п ы р а қ а л т ы н б о л м а с қ а н ш а и л е с е ң*, Май түспес қара судан сапырғаннан, Не қалды Темірландай батырлардан, Әлемге арыстандай ақырғаннан? (Ақмолла ақын, Күндер.).

ИЛЕК з а т. *Тәлкек, әжуа; илеу.* Әйтеуір, ес білгелі «Алланың ісіне не шара» демей, қайсарлана қарманып, қатал тағдырдың *и л е г і н е* мойынсынбаған өжет жан (Саржайлау).

ИЛЕКТЕ= е т. **1.** *Бір нәрсені жұмарлау, бүктеу, умаждау.* Басқа ескі көйлектер іздеп едім, көйлек әкелген соң оны Жібек «бір жуармын» деп *и л е к т е п* тастай салыпты (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ). Шоқай ақсақал білекті сыбанып тастап, көріктен жаңа шыққан қып-қызыл темірді қос қолдап төске

и л е к т е п ұрып жатыр екен (Қ.Жаркенов, Жылқышы.). **2.** *Шылау, былғау, әбден езіп, араластыру.* – Сен жамансың, әйтпегенде кім көрер еді, бір омбы қарға неге *и л е к т е й* салмадың (К.Оразалин, Көктем.).

ИЛЕКТЕЛ= е т. **1.** *Бір нәрсенің жұмарлануы, бүктетілуі.* **2.** *Иірлену, иір-шиыр болу.* Аралар... әлден уақытта *и л е к т е л і п* жерге қонды (Қ.Ысқақов, Бүктырма.). **3.** *Шылану, былғану, әбден езіліп араласып кету.* Суша ататын қызыл күрең қан *и л е к т е л і п* қатып-семіп қалған. Бәрінің көзі жетіп, секіріп билей беріпті (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ИЛЕКТЕЛУ *Илектел етістігінің қимыл атауы.*

ИЛЕКТЕН= е т. **1.** *Илену, аяқ астында қалу.* «Ағатайлап» шынғырған Аяның біраздан кейін мүлдем үні өшті. Кірзі етіктің астында жансыз заттай *и л е к т е н і п* жата берді (С.Мұратбаев, Көкорай). Сөнәйі тот жеген темірдей *и л е к т е н і п*, жасып барады (М.Құмарбеков, Асау Ертіс.). **2.** *Шылану, езіліп әбден араласу.* Кім не істеп жатқаны белгісіз, әйтеуір трактордың тұсы *и л е к т е н д і* де қалды. Ырс-ыр етеді (Қ.Исабаев, Жұмбақ үй.). Жалғыз-ақ жамыраған қойды қозысынан ажыратып, өріске жіберген шақта аузынан қара қаны ағып топырақпен *и л е к т е н і п* жатқан Бадырактан басқа жанға шилі татырқайдан өзге еш нәрсе көрінбейтін еді (І.Жансүгіров, Бадырақ).

ИЛЕКТЕНУ *Илектен етістігінің қимыл атауы.*

ИЛЕКТЕУ *Илекте етістігінің қимыл атауы.*

ИЛЕМ з а т. **1.** *м е т а л л. Металлургияда илемдеу өндірісінің өнімдері.* *И л е м* – ыстықтай не суықтай илемдеу арқылы алынған металл бұйымдар (жаймалар, таспалар, құбырлар, арқалықтар және т.б.) (Қаз. тілі термин. Экономика.). **2.** *т а м а қ. Бір нәрсенің суда немесе басқа сұйық затта езіліп, араластырылып тұтқыр массаға айналғандағы үлесі.* Суда бір нәрсені үгіп, езіп, араластырып, біркелкі тұтқыр массаға айналдыру нәтижесінде алынған массаның бір үлесін *и л е м* деп атайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ИЛЕМДЕУ з а т. *м е т а л л. Сығымдалатын құйманың немесе дайындаманың жуандығын, қалыңдығын кемітіп, оны қажетті пішінге келтіру үшін металды илемдік орнақтың айналмалы пішімдіктері арасынан өткізіп, сығымдау жолымен өңдеу.* *И л е м д е у* әдетте металлургия өндірісінің соңғы сатысы (Қаз. тілі термин. Кен.). Ыстықтай *и л е м д е у* – металды қайта кристалдану температурасынан жоғары температураға қыздырып, сығымдау (Қаз. тілі термин. Кен.).

ИЛЕМДІ: илемді балшық, тех. Ылғалдылығы молекулалық ылғалдылық сыйымдылығынан жоғары балшық. *И л е м д і б а л ш ы қ т а р* су ішінде ұсақ түйіршіктерге ыдырамай, іртік түрінде қалады да, байыту процесінде минералдардың бөлінуін қиындатады (Қаз. тілі термин. Кен.). *И л е м д і б а л ш ы қ т ы* толық ыдырату үшін алдын ала ыдырата шаю процесін ұзағырақ жүргізеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ИЛЕМДІК: илемдік пішімбіліктер, кен.тех. *Металға қажет өлшем мен пішім беру үшін оны деформациялау амалын орындайтын илемдеу орнағының жұмыс құралы. Илемдік пішімбіліктер* жаймалық (жаймаларды, жолақтар мен таспаларды илемдеу) және сорттық (қималары дөңгелек, шаршы фасонды металды және басқа пішіндерді илемдеп шығару) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ИЛЕН= е.т. 1. колөнер. *Терінің жағылып, иін қандырып, уқалауы, жұмсартылуы.* Қоян, түлкі, бұлғын, қарсақ, тиін сияқты өңі жұқа аң терілері өте тез *и л е н е д і* (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). 2. *Қамыр, балшық, темір, ұнды т. б. иін қандыра араластырылуы, әбден жұмсартылуы, тұтқыр затқа айналғанша илектенуі. И л е н е т і н* қамырға ашытқы қоспа, піскен нан су татып, дәмсіз болатыны мәлім (Н.Шоқанов, Микроорганизм.). Кеспені *и л е н г е н* қамырды жіңішкелеп кесіп жасаса, салманы ұннан, тарыдан, күріштен дән салып пісіреді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). 3. *Мыжылу, ұйпақталу.* Жүн жылуды жақсы сақтайды, жіңішкелігі өзіндей заттардың барлығынан да жеңіл, созылығиш, сондықтан жүннен жасалған киім *и л е н б е й д і*, қалталанбайды (Тарту). – Арын столды итеріп тастап, *и л е н і п* қалған жастыққа қисая кетті (Р.Токтаров, Ертіс.). 4. а у ы с. *Араласу, асты-үстіне шығу, шылану.* Қостөбе колхозының малшылары жаз бойы көң-қоқырға *и л е н і п*, ескі там, қораларды паналап, ауыл маңында отырады (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Әне, бірнеше күннен бері балашағасымен дәлізде *и л е н і п* жатқандары бар (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). 5. *Бірдеменің шылауында кету, езгі көру.* Бірінші ұрыста жеңіліп, алайда езіліп, *и л е н і п* қалған жоқ (М.Мағауин, Қиында.).

Иленген терідей. Жұмсақ, көнбіс. Ал соңғы кезде Сәмея ниеті – қандай іске болса да күйеуін *и л е г е н терідей* етіп біржола көндіріп алу еді (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су.).

ИЛЕНУ *Илен етістігінің қимыл атауы.* 1. *Тері ішінің қандырылуы.* Сондай-ақ тері өңдеу заводтары да оның дұрыс *и л е н у і н е*, жүнінің жөндеп жидітілуіне, қанық боялуына жете мән береді («Лен. жас»). 2. а у ы с. *Біреудің шылауында кету.* Бірақ үйрену бар да, *и л е н у*

бар... Мен *и л е н у г е* қарсымын (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ИЛЕП-БИЛЕП ү с т. с ө й л. *Билеп-төстеп.* Мына қуғыншы одан ыққан жоқ, қайта зөрін төге ақыра келді. Бұрынғы *и л е п-б и л е п* қалған қожалығы мен доң айбатын жасай келді (Н.Оразов, Достар.). Беті ашылған адам адуын келмей ме? Нұрлыбекті әбден *и л е п-б и л е п*, үйінен мүлде бездіріп жіберіпті (М.Хасенов, Алғашқы өң).

ИЛЕС= е.т. *Қамыр, балшық, темір т. б. бірге араластыру, әбден жұмсартылу, тұтқыр затқа айналғанша илектесу.* Ауыл адамдары бірі қалмай су тасысты, балшық *и л е с т і*, қалыпқа құйысты (Е.Оразақов, Дөрігер.). Түске дейін әкесіне балшық *и л е с і п*, кірпіш құйысып шаршаған Зейнегүл күнгеіге жантая кетті (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Мына лайың тағы құрғап кетті. Өзің келіп *и л е с і п* жіберші, Жақсылық («Лен. жас»).

ИЛЕСУ *Илес етістігінің қимыл атауы.*

ИЛЕТ= е.т. *Қамыр, балшық, темір т. б. араластырту, әбден жұмсартылу, тұтқыр затқа айналғанша илектету.* – Қонағыңа нан *и л е т к е н і*ң ұят емес пе, Гүлжан, – деді Сәуле (Т.Ахтанов, Дала.). Сегіз кез жол болсынға торғын берді, Қолдасын деп, төңірің сендей ерді. Майға *и л е т і п* пісірген бір тұлып нан Соны алып аман-есен жөнел деді (Батырлар жыры).

Зар илетті. *Еңіретті, зар қақтырды, безілдетті.* Жас туған балалары кішкене екен, Мешітбай сараң жолға түскен екен. Қымыз құймай таңертең айран берді, Сорлыны *з а р и л е т і п* піскен екен (К.Әзірбаев, Шығ.).

ИЛЕТКІЗ= е.т. 1. *Қамыр, балшық, темір т. б. иін қандыра араластырығыз, әбден жұмсартылу, тұтқыр затқа айналғанша илектеткізу.* Ұндай *и л е т к і з і п* қарап отырады дей ме екен! (С.Момбаев, Елім-ай.). 2. а у ы с. *Езгіге алғыз, шылауында кетіру.* Жат жерде жауыз заман жаяулатты, Бұрынғы ұмыттырды мінген атты. Бір күнде бай мен паңды *и л е т к і з і п*, Артынан басқа салды михнатты (С.Сейфуллин, Өлең.).

ИЛЕТКІЗУ *Илеткіз етістігінің қимыл атауы.*

ИЛЕТУ *Илет етістігінің қимыл атауы; теріні жұмсартқызу, өңдету.* – Жок, өле жегенше, бөле жейік, – деді Жігер, – қалаға мен жеткізейін, *и л е т у і н* де мойныма алайын, бірақ бәріміз бір-бір құлақшын киелік (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

ИЛЕУ¹ *Иле етістігінің қимыл атауы.* 1. *Теріні и жағып, иін қандырып, уқалау, жұмсарту, өңдеу.* Адроновтықтар өрмек токумен, тері *и л е у м е н*, металдан және сүйектен құралдар жасаумен айналысты (ҚазССР тарихы). *Илеу* –

теріні арнаулы ерітіндіде жібітіп өңдеу (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қазақстанда әлі толық пайдаланылмай жүрген эфир, май, тері *илеу* керекті заттар, сабын, витаминдер, дәрі-дәрмектер, алколоид т.б. алуға болатын көптеген пайдалы өсімдіктердің ұшы-қиыры жоқ тоғайлары бар (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

2. Қамыр, балшық, темір, цн т. б. иін қандыра араластыру, әбден жұмсарғанша, тұтқыр затқа айналғанша илектену. Қамыр *илеу* процесі өндіріс орындарында арнаулы астауларда механикаландырылған мәшинелер арқылы жүзеге асады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Бәйбіше қабының түбін қағып, нан *илеу* е кірісті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). // *Біреудің, бірдеменің әсері, шылауы, әрекеті.* Оның *илеуіне* түскеннің бәрі мұның қолынан шыққан нәрселердей әйтеуір бір кәдеге жарай бермейтін шығар (Жүздесу.). Адамның артықшылығы да, өзгелігі де, өзгешелігі де өмір тауқыметінің *илеуінде* жаншылып кетпей, соған қарсы төтеп беріп күресе білуінде емес пе (Ә.Қалмырзаев, Ар).

Илеуге келді. Икемге көнді. Ол алда қандай нәрсені болмасын бір иіп алған соң *илеу* е келе береді деп ойлайтын (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

Илеуге көнді. Ыңғайға көнді, икемге келді. Байқан молда қанша наразы болса да, заманның ағымына, тұрмыстың *илеуіне* көнбей кетерлік өзінде күдірет жоқ (Б.Майлин, Шығ.). Ол сарабал, саликалы мінез қалыбын танытады. Жастарға шырағым десе, есе жіберіп, оп-оңай *илеу* е көніп кеткен еркектерге келгенде қатал (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

Илеуі жетті. а) Иі қанды. ә) Өңі, реңі түсті, бедері кетті. б) Әбден пісті, бабына келді, жетілді. Әйтеуір тындырыңыздаршы. Көп сүйретіндіге түсіп *илеуі жеткен* дүние ғой, деген сөзін Айдаркин өтіне айтты (С.Бегалин, Уақыт.).

Илеуі қанды. а) Иі жетті, әбден тұтқырланды. Қамырдың *илеуі қанғанша* бетін жауып жылы жерге қоя тұрамыз («Қазақст. әйелд.»). ә) *Іс, әңгіме, т.б. орындалатын, айтылатын кез келді, пісіп жетілді.* Шындығында, біздің әңгімеміз *илеуі қанбаған* нандай ыдырап, қабыспай-ақ қойды (Алғы шепте.). Бұл ретте әлі де *илеуі қанбаған*, бір қайнауы ішінде кеткен өлендері де бар екенін айта кеткеніміз мақұл («Қаз. әдеб.»).

Илеуін қандыру. Әбден тұтқырландыру, бабына жеткізу. Одан кейін топырақты сумен араластырып, ботка жасады. Ол әлі аз. *Илеуін қандыру* қажет. Ол үшін кемі бір сағат уақыт керек (Т.Тобағабылов, Жазира).

Өмір илеуінен өтті. Тірілік талқысын көрді, қиыншылықты басынан өткерді. Еңбекшіге мейірімі мол, езушілерге қатал, *өмір илеуінен өткен*, еңбекпен піскен, тік мінез, таза жүректі адам (І.Омаров, Шабыт.).

ИЛЕУ² з а т. 1. Құмырсқаның илеуі. Құмырсқа өзінің «сапарынан» асыға оралғанын көрсеңіз, *илеу* дің маңайы тыныштала бастайды, жаңбырдың хабаршысы деп ұғыңыз («Білім және еңбек»). Күнұзаққа дем алмастан жұмыс істеген құмырсқалар түнімен жылы *илеу* де жатып тынықты (Б. Тұрсынбаев, Айнымас.). **2. а у ы с. Көп халық шоғырланған жер, мекен.** Өзге илеулерді аямай таптап жүрген атақты хан өз *илеуін* жылдан жылға құжыната түсуде (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Мәселен, қырғауыл балапандарын тоғайға ертіп барып, ондағы құмырсқа *илеуін* аяғымен қопсытып, оларға құмырсқалардың қуыршақ жұмыртқаларын жегізеді. Бұл қорек жаңа шыққан балапандарға әрі жұмсақ, әрі асқазанында тез қорытылады (Р.Әлімбаев,... Құстар.).

Құмырсқаның [құмырсқа] илеуі. Құмырсқаның қиясы; топтешік келген үйінді. – Со кісі семіз қойды сояды да, терісін сыпырып, етін *құмырсқаның илеуіне* тастайды (С.Мұқанов, Шығ.).

Құмырсқаның илеуіндей. б е й н. Қалың, нөпір, қаптаған, құжынаған. Жаздай *құмырсқаның илеуінде* ғой қыбырлап, құрттаған жәрмеңкенің саудасы бітіп, базары тарай бастады (І.Жансүгіров, Шығ.). Қырман басы – *құмырсқаның илеуінде* ғой, қыбырлаған жан, толған машина, бірі келіп, бірі кетіп, гүрілдеп, сөз айтып, түсініп болмайды (З.Шашкин, Сенім). Кісі *құмырсқаның илеуінде* ғой құжынап жатыр (З.Қыстаубаев, Ақ түн).

ИЛЕУС з а т. в е т. Ішек-қарын түтігінің көлемі мен формасы әртүрлі мал денесінде пайда болған тастармен, конкреттермен, быжынап шоғырланған құрттармен бітеліп қалуы.

ИЛЕУСІЗ с ы н. Иленбеген, өңделмеген. Мен өзім, баяғы сол тері-терсек жинау жұмысындамын, – деп арбадағы *илеу* сіз, қатқан қой терілеріне көзін тікті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ИЛЕУШІ з а т. Тері, қайыс т. б. илейтін адам. Сіз қайдан шамалап қойдыңыз? Тері *илеуші* екені рас – Теке қаласындағы заводтың жұмыскері дейді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Төрт салт атты Семейден шыққан күннің ертеңіне Делбегетей тауын бөктерледі. Делбегетейдің бөктерінде көптен бері төрт-бес үйлі қайыс *илеушілер* тұрады (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

ИЛИДТЕР з а т. х и м. *Биполості иондар.* *И л и д т е р д е г і* он зарядты онийлық атом теріс зарядты көміртек атомымен ковалентті байланысады (Қаз. тілі термин. Химия).

ИЛЛАҒИ [ар. *اللهی*] од. діни. *Я, Алла, Құдай тағала деген мағынадағы алдымен жаратқанды еске алу ишаратын білдіретін сөз.* Келіндерім жаман емес сияқты. *И л л а һ и*, жақсы болсын, сол ғой өмір-бақи тілегім (Ә. Әлішев, Ат тұяғы.). Талай біздей жылады жүз мың адам, Бәріне жәрдем бердің, Тәңірі тағалам. *И л л а һ и*, Зұлжалах рахметіңнен, Жамиг сипатыңның һәм затыңнан. Хазірет төрт мұқараб періштең, Саламат құтқар, Алла, құрметіңнен (Бабалар сөзі//Діни дастан.).

ИЛЛИРИЗМ з а т. тар. *XIX ғасырдың 30-40-жылдары Хорватия мен Словакияны қамтып, басқа да оңтүстік славян аймақтарында қолдау тапқан қоғамдық-саяси және мәдени қозғалыс.* *И л л и р и з м* басшылығы ымырашыл және олармен байланысты интеллигенцияның қолында болды (ҚСЭ). *И л л и р и з м н і ң* жетекші идеясы барлық оңтүстік славян және ішінара славян емес аймақтарды да қамтитын «Ұлы империя» құру жайындағы ой болды (ҚСЭ).

ИЛЛЮВИЙ [лат. *illuvies*] з а т. геол. *Топырақтың беткі қабатынан жаңбыр және қар суларымен шайылып, сілтісізденіп, одан төмен жатқан көкжиекке жиналған органикалық және минералдық заттар.* *И л л ю в и й ғ е* жоғарыда орналасқан горизонттардан шайылып келген гумус, карбонат, гипс және т.б. жатады (ҚҰЭ).

ИЛЛЮВИЙЛК с ы н. геол. *Иллювийге қатысты, соған тән.* *И л л ю в и й л і к* көкжиек деп әдетте топырақ бетінен бірнеше ондаған сантиметр тереңдікте жататын топырақ горизонттың айтады (ҚҰЭ).

ИЛЛЮЗИОНИЗМ [франц. *illusionnisme*] з а т. 1. *ф и л о с. Жоғары құндылықтар мен бүкіл қоршаған әлем ойдан жасалған алдамшы сезімдер деген философиялық көзқарас.* 2. *ө н е р. Көзбайлаушылық (цирк және эстрада өнерінде арнайы тәсілдер мен аппаратура арқылы алдамшы «сиқыр» эффектін жасайтын әртістің шеберлігіне негізделген өнер түрі).* *И л л ю з и о н и з м* өнері ең алғаш Мысырда, Грецияда, Римде пайда болған (ҚСЭ). XVIII ғасырдың аяғындағы Еуропа цирктерінде *и л л ю з и о н и з м н і ң* өріс алуы нақты ғылымдардың ірі жетістіктерімен байланысты (ҚСЭ).

ИЛЛЮЗИОНИСТ з а т. 1. *ф и л о с. Жоғары құндылықтар мен бүкіл қоршаған әлем ойдан жасалған алдамшы сезімдер деген философиялық көзқарасты ұстанушы.* 2. *ө н е р. Көзбайлаушы (көзбайлаушылық, сиқыр көрсету өнерінің шебері, цирк немесе эстрада әртісі).* Актерлер

(*иллюзионистер*) арнаулы аппараттарды (қос түпті, серіппелі қораптар; алдамшы бейнелер туғызатын айналар т.б.) қолданып, «кереметтер» көрсетеді (ҚСЭ). Совет *и л л ю з и о н и с т е р і* қазіргі ғылым мен техниканың жетістіктеріне негізделген аса күрделі нөмірлерді орындай алады (ҚСЭ). Мәселен, акробат, *иллюзионист* қазақ жастарын сахнадан кездестіре алмаушы едік («Қаз. әдеб.»).

ИЛЛЮЗИЯ [лат. *illusio*] з а т. 1. *Алдамшы пікір, қате көзқарас, сыртқы дүниенің жаңсақ қабылдануы.* Қарапайым өмірде *и л л ю з и я* ерекше арман түрінде, адамның өзін-өзі өмірде алдау арқылы үміттенуі, өмірін жеңілдетуі түрінде көрініс табады (ҚҰЭ). Оған қоса салыстырмалы жылдамдық апатқа ұшыраған объектілердің қалдығын тез ағызып әкетеді де, олардың ізсіз кетуі туралы *и л л ю з и я ғ а* жол ашады («Білім және еңбек»). 2. *т е р м. Әртүрлі ішкі және сыртқы факторлардың әсеріне байланысты шындықтағы нысаналарды қате қабылдау.* Қабылдаудың, қиялдың және естің феномендері адамның миында болғанымен, шынайы құбылысқа немесе объектіге сәйкес келе бермейді. Сондай-ақ *и л л ю з и я н ы ң* әлеуметтік-саяси бағытта да субъект бағасын арттыруға ықпал ететін маңызы бар (Әлеумет. түсіндірме сөздігі). Тарихта *и л л ю з и я* терминінің ғылыми айналымға енуін 1874 жылы француз суретшісі К.Моненің «Таңның атуымен әсерлену» атты туындысының көрмеге қойылуымен байланыстырады (Әлеумет. түсіндірме сөздігі). Көру *и л л ю з и я с ы н а* контраст, перспектива, қашықтық, т.б. жатады (ҚСЭ).

ИЛЛЮМИНАТОР [лат. *illuminator*] з а т. *Кемеде, ұшақта және т.б. болатын ауа, су кірмейтін нығыз жабылған дөңгелек терезе.* Омар күтпеген жай, сасып қалып, не айтарға білмей, *и л л ю м и н а т о р ғ а* тағы да бір қарап, қызға бұрылды (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.). Боташ үнсіз бұрылып *и л л ю м и н а т о р д а* н қарағанда төменде сарғайып Маңғыстау даласы жатты (М.Әбдіхалықов, Жер. асты.). Түпсіз көк аспанды үнге толтырып, сол саз самолеттің дөңгелек *и л л ю м и н а т о р ы н а* н маған жетіп тұр (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ИЛЛЮМИНАЦИЯ [лат. *illuminatio*] з а т. *т е х. Мерекеге, салтанатты той-жыынға арнап апаратын мен кошелердің әсем жарықтандырылуы.*

ИЛЛОСТРАТИВТІК з а т. *ә д е б. Қандай да бір сала бойынша белгілі болған ойларды, логикалық идеяларды немесе формулаларды ерекше айшықты көрсету үшін қолданылатын көркемдеу тәсілі.* *И л л ю с т р а т и в т і к* — өте айқын мағынаны алуға арналған көркем

тәсілдерді, беллитристік формаларды, «бейнеліліктерді» қолдануды білдіретін шартты ұғым (Орыс.-каз. түсіндірме сөздік. Әбедиет).

ИЛЛЮСТРАТОР [лат. *illustrator*] з а т. полигр. *Мәтін мазмұнына байланысты сурет салатын суретші.*

ИЛЛЮСТРАЦИЯ [лат. *illustratio*] з а т. 1. полигр. *Иллюстрация жасау процесі; безендірілу.* Кітаптың *иллюстрациясы* біраз уақытты алды (Ауызекі). 2. *Кітап, журнал т.б. мәтінін толықтырып түсіндіріп тұратын көрнекті сурет.* Жюль Верннің «Әлемге 80 күн саяхат» романына *иллюстрация* жасаған («Қазақст. мект.»). 3. *Бір ұғым не құбылысты көрнекті түрде көрсететін мысал, құрал.* Мұнда *иллюстрация* да, диафильм де, кинофильм де өзінің қол ұшында, ал стол үстінде басқару пульті («Қазақст. мект.»). Сөз білімнің көзі де, ал заттар мен көрнекі құралдар – оның *иллюстрациясы* («Қазақст. мект.»).

ИЛЛЮСТРАЦИЯЛА = е т. полигр. *Көркемдеу. суреттермен, көрнекіліктермен безендіру.*

ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАУ *Иллюстрацияла* етістігінің қимыл атауы. Қазақстанда әдеби туындыларды көркемдеумен алғаш шұғылданғандар: Ә.Ысмайылов, Қ.Қожықов. 1960–70 ж. Бұлардың қатарына Е.М.Сидоркин (М.Әуезовтің «Абай жолы» романын және «Қазақ эпосын»), Ю.Мингазитдинов (Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлкесі»), Р.Сахи («Қырық өтірік»), С.Айтбаев, Ш.Кенжебаев сияқты талантты жастар келіп қосылды. *Иллюстрациялау* ені шұғылданушы көркемдеуші деп аталады (ҚСЭ).

ИЛЛЮСТРАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Иллюстрацияға қатысты, соған тән.*

Иллюстрациялық графикалық кірме мәліметтер. и н ф. <ағыл. *clir art*> *Қолданбалы бағдарламаларға қосымша ретінде немесе олардан бөлек сатып алына беретін авторлық шығармаларды безендіру кезінде пайдаланылатын дайын көркем бейнелер.* Соңғы кезде таралып жүрген графикалық редакторлар құрамында CD-ROM-да жазылған *иллюстрациялық графикалық кірме мәліметтер* де көптеген кірістірмелер болады (Қаз. тіл термин. Информатика.).

ИЛЮКАТ з а т. *Антропологиялық жағынан оңтүстік азиялық өтпелі нәсілге жататын Филиппинде тұратын халық.* *Илокат* артерден Лусон аралын мекендеп, кейін Кагаян өзенінің бойына және Минданао аралына тарап қоныстанды (ҚҰЭ). *Илокат* рдың негізгі кәсіптері суармалы егіншаруашылығы (ҚҰЭ).

ИЛОТ [грек. *heilotes*] з а т. т а р. *Ежелгі Спартада мемлекеттің жекеменшігіндегі*

жер иесі, шаруа. *Илокат* рдың құлдарға қарағанда еңбек құралы, үйі, жабдығы, семьясы болды (ҚСЭ). Жалпы алғанда *илоттардың* ешқандай құқығы болмады және олар аяусыз қаналды. Талай рет көтеріліс жасады (ҚСЭ).

ИЛТИПАТ з а т. ескі кіт. *Ilmunat* (*игиет, тілек*). Дегенің «Қырым шаһары» – адамизат, Қырық парыз – «қырық қонағын» болды ақиқат. Ал шештім жұмбағынды, қарындасым, Көңіліме келіп қалай бұл *илтипат* (Даңмұрын). Ал енді жауынгер нөкерлер де бұл *илтипатқа* лайықты болып, мемлекетке беріле қызмет етулері шарт (Айбек).

ИЛТИФАТ з а т. ескі кіт. 1. *Ilmunat* (*игиет, тілек*). 2. *Назар, ықылас.* *Илтифатқа* алғаныңызға құлдық. Сізден бір көңілді хабар есіткелі келдім, – деді Науаи (Айбек). Қонақтың сөзі шығып кетті ұзаққа, Сүйенген жүйрік екен тіл мен жаққа. Берем дейді жаяу жүріп елдің ақын, бұл сөзді қалай аламыз *илтифатқа* (Сырға).

ИЛТИМАС [ар. *التماس*] з а т. көне. *Тілек, өтініш.* Сөз болса, бұл тарихты қол тұрып, Жан аға, жазып берші жақсы *илтимас* (Тұрмағамбет пен Әбдікөрім). Ереке, жазып едім сізге *илтимас*, Есітіп, ер екен деп нағыз хас (Қаңлы Жүсіп).

ИЛХАД з а т. ді н и. *Дінбұзушылық.* Осы орайда айқайға аттан қосып қалу үшін емес, жоғарыдағы олқылықтың орнын шамалы болса да толтыру мақсатында дәстүрлі діндер ішінде деструктивті *илхад* (ересь) ағымдарды зерттеуші ретінде өз білгенімізді ортаға салуды жөн деп білдік («Жас Алаш»). Софылық пен *илхад* ағымдарды салыстырған кезде олардың қатарынан нақ исмаилияны бөліп айтатын себебіміз осыдан («Жас Алаш»).

ИЛХАМ [ар. *الإلهام*] з а т. ескі кіт. 1. *Ұйыта айту, сендіре айту қасиеті.* *Илхам* ы н а тапсырып бар билігін, Тарту етіп жүрегіннің сыйлығын, Жер мен көктің бар ақыны қосылып, Жазып жатыр күннің ұлы гимнін (С.Мәуленов, Найзағай). 2. *Шабыт, рух.* Пәруардигар, өзіне жалынғанда, медет, *илхам* берер деп үмітім бар (Бабалар сөзі//Діни дастан). Иә, Алла, жәрдем бергіл, қағаз жазсам, Түзу жолға бастағыл, жолдан азсам. Сен бермесең нидаят, тауфик, *илхам*, Шығар ма жаза бойы жерден қазсам (Бабалар сөзі//Діни дастан). // *Шабытты, рухты.* Қалмасын ешкім хабарсыз, Тойымның көрсін қызығын. Ойласын-күлсін алаңсыз. Мен бүгін *илхам*, ұлымын! (Қ.Дәрібаев, Серт).

ИЛҒАМ з а т. *Илхам* (*шабыт, рух*). Олар Құдаймен күнде *илхам* алысып тұрған әулиелер болған соң, қайда да болса балаларын тауып беру қолдарынан келеді деді (Мың бір

түн). Меніңше, бір фатуаға келмес бұрын, қандай *илһам* болмақ керек екенін ойламағансыз деді (А.Сейдімбеков, Серпер).

ИЛП с ы н. **1.** *Иге салынған, иі бар.* Оюлы ақ, қара киіздер үйге жанастырыла ұзыннан-ұзақ жайылып жатыр. Досанның әйелі Дәмелі үйден екі-үш *илі* теріні алып шығып, оң босағасының сырт жағына қойды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

2. *Иі жұмсақ, иі қанған.* Тұран ед Бидаттағы қырық мың үйлі, Болғандай болып өскен өте күйлі. Киімі киік, құлан терісі еді, Жібектей жұмсақтығы болған *илі* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

3. Илік (*тері өңдеуде қолданылатын*). Рауғанш түрлерінің көпшілігі *илі* шикізат береді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Илі* өсімдіктерді алатын бұйымына қарай (киімдік тері, қайыс, ұлтандық тері, өсемдік бұйымдар дайындау үшін) иін қандырып жұмсақ немесе қатты етіп пайдалануына байланысты әртүрлі құрамда жасаған (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Илі заттар. с ө й л. **Илік заттар.** Сібір шыршасының қылқандарында эфир майлары, С витамині, *илі заттар*, шайыр, минералды тұздар, фитонцидтер бар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдіктер). *Илі заттар* немесе танидтер – көпшілік өсімдіктерде болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдіктер).

Илі қайыстай болды. Биязы, жұмсақ, жайлы болды. ...Бетіңе қарсы келгенге тіл тигізуің ағат. Ел иесі *илі қайыстай болуы* керек («Қаз. әдеб.»).

ИЛІГУ *Илік етістігінің қимыл атауы; иілу, икемге келу.* Аяқ – бейне жансыз аяқтай. Қозғалуы да, *илігуі* де нашар. Бетіндегі ісік кетіпті. Жарақаттанған көзі ашылмай қалды (М.Мырзақұлов, Ақық). Қалады қатып тас түйін Қайратын қолға жиып ап, Жалбарын, жанның тос сыйын, *илігу* болар қиын-ақ (Ғ.Қайырбеков, Таулар).

ИЛК=е т. **1.** *Иілу, икемге келу.* Шыпырлаған күміс сақина, жүзіктерден саусақтары *илікпей* тұр. Екі білегінде сегіз білезік (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Оң аяғын сәл бүгіп, бауырына тартқан, ал сол аяғын гипстеп тастағандай *илікпей* қақайып қалыпты (Б.Тоғысбаев, Бозжорға). **2.** а у ы с. *Жібү, елжіреу, көну.* Бәукен орнынан қозғалған жоқ. Ол Малтабардың жылпың сөзіне *илікпеді*, жібімей де тұр (Р.Әутәліпов, Алтын.). Балзия болса, қытымырланып, қасарып алған. Оңайлықпен *илігетін* түрі жоқ (С.Омаров, Өмір.). Қыз басымды төмен иіп, әлденеше жолықсам да, хат жазсам да бір *илікпей* қойдың (М.Иманжанов, Адам.).

ИЛК с ы н. х и м. т е х. *Тері өңдеуде, илеуде қолданылатын.* Жасанды илік заттар – *илік* қасиеті бар үлкен молекулалы органикалық қосылыстар (ҚСЭ).

Илік [зат] заттар. х и м. т е х. *Минералдық және органикалық болып келетін тері өңдеуде қолданылатын химиялық заттар.* Құрамында *илік заттар* көп болғандықтан, шыршаның қабығы *илік заттар* ретінде де пайдаланылады (Т.Таубаев, Жасыл өлем.). Минералдық *илік заттарға* хром, алюминий, цирконий, титан, кремний, темір, т.б. жатады (ҚСЭ). Еменнің, талдың, қандағаштың, бал қарағайдың және басқа ағаштардың қабығынан, жапырағынан алынатын *илік заттар* тері илейтін өнеркәсіпте кең көлемде қолданылады (М.Ахметов, Егін.).

ИЛКПЕЛІ: *илікпелі баға.* э к о н. *Тауардың сұранымы мен ұсынымының арақатынасының өзгеруіне тез икемделетін баға.* *Илікпелі баға* – сұраным ұсынымнан асып түскенде жоғарылайтын, ал ұсыным сұранымнан асып түскенде төмендейтін баға (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ИЛКТАРАН з а т. ө с. <лат. polygonum coriarium grig> *Тарандар тұқымдасы, таран туысына жататын тері илеуде кең қолданылатын көпжылдық шөпсабақтас өсімдік.* *Иліктара* – көпжылдық, ірі тамырлы, сабағы тік, биіктігі 20-90 см, шөп сабақтас өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Иліктараның* тамыры мен жерасты сабағын бүкіл жаз бойы қазып ала беруге болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ИЛКТІР=е т. **1.** *Иілдіру, иілту.* Оң аяғы жерге қағылған қазықтай, *иліктіре* емес. Жуан санға дейін ағаш (Т.Тобағабылов, Тағдыр). Қайыстырып әкеліп бір кесекке күштеп *иліктірді* (С.Сматаев, Ақжелкен.). **2.** а у ы с. *Көндіру, бағындыру, айтқанын істету.* Бір *иліктірсен* Наурызбайды өзін илкітіресің. Туыстығың да бар еді ғой! (С.Жүнісов, Ақан сері).

ИЛКТІРУ *Иліктірі етістігінің қимыл атауы; бағындыру, көндіру.* – Мұндай ұлттық уәзірді *иліктіру* қиын, – деді Берлақ («Лен. жас»). Қаһарман халықты қарудың күшімен ала алмасын білген соң ең қауіпті қатер – әртүрлі жұқпалы дерттерді өршіктіру арқылы *иліктіруді* мақсат қойса керек (К.Сегізбаев, Өртенде өс.).

ИЛЬМА: *ильма тұқымдасы.* б о т. *Шегірішін тұқымдасы (ағаш, кейде бұта түрінде өсетін қосжарнақты өсімдіктердің бір тұқымдасы).* *Ильма тұқымдасы* Жер шарының тропик және тропиктен басқа аймақтарында кеңінен тараған (ҚСЭ). Республикамыздың орманды, таулы жерлерінде кездесетін *ильма тұқымдасының* сүрегі қатты, иілгіш, суға төзімді болғандықтан, суасты құрылысына, кеме, мәшине, әртүрлі ұста бұйымдарын жасау үшін қолданылады (ҚСЭ).

ИЛЬМЕНИТ з а т. х и м. *Ильмень тауынан табылғанына байланысты аталған титанды теміртас, оксидтер табына жататын минерал. И л ь м е н и т і ң* химиялық формуласы: FeTiO_3 . Сингониясы – тригондық, кристалдары қалың тақта тәрізді (Қаз. тілі термин. Геология). Түсі болаттай сұр, кара, сызығы кара, кейде қоңыр, жылтырлығы – шала металдай, қаттылығы – 5-6, жіктілігі өте жетілмеген, меншікті салмағы – 4,72. *И л ь м е н и т* негізді магмалық тау жыныстарда, пегматиттерде кездеседі, титанның кені (Қаз. тілі термин. Геология). *И л ь м е н и т і ң* кен орындары Оңтүстік Оралда (ҚСЭ).

ИМА з а т. э т н. *Име, биязы шекпен, биязы жүннен сәндеп тоқылған жеңіл сырт киім. Шекпеннің қазақ арасында и м а д а н* басқа боз шекпен, қаптама шекпен, шидем, мал жүн шекпен деген түрлері аталады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

ИМАГО [лат. imago] з а т. з о о л. *Жәндіктер дамуындағы қуыршақ не нимфа сатыларынан өтіп, көбею қалпына жеткен, қанаты қалыптасатын кезең. И м а г о* – жәндіктердің дамуындағы соңғы ересек түріне айналған сатысы (Қаз. тілі термин. Биология). *И м а г о* сатысында жәндіктер ұрықтанып, жұмыртқаларын салады (Қаз. тілі термин. Биология). *И м а г о* – эволюция нәтижесінде пайда болған процесс, бірақ ол паразиттік тіршілікке байланысты жойылып та кетеді (ҚСЭ).

ИМАЖИЗМ з а т. ә д е б. *Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында ағылшын және америка поэзиясында қалыптасқан декаденттік агым.*

ИМАЖИНИЗМ [франц. imago] з а т. ә д е б. *Мақсатты образ жасауды форма шығармашылығында мәнінен, идеядан жоғары тұрады деп санайтын 1920 жылдары Ресейде пайда болып, қоғамның ауқатты тобының көңіл-күйін білдірген поэзиядағы агым. Жалпы алғанда и м а ж и н и з м* поэзиясы жаңашылдыққа ұмтыла отырып, формализмге жақындай түсті (Орыс.-каз. түсіндірме сөздік. Әдебиет). *И м а ж и н и з м* өкілдері: В.Шершеневич, Р.Ивнев, А.Мариенгоф, А.Кусиков (Орыс.-каз. түсіндірме сөздік. Әдебиет).

ИМАЖИНИСТЕР з а т. ә д е б. *Әдебиеттегі имажинизм агымын ұстанушылар. И м а ж и н и с т е р* «бейне ойдан жоғары» деген ұғымды жариялады (Орыс.-каз. түсіндірме сөздік. Әдебиет).

ИМАЖИНИСТІК с ы н. ә д е б. *Әдебиеттегі имажинистік агымға қатысты, соған тән. И м а ж и н и с т і к* өлеңде мазмұн болмауы мүмкін, алайда ол тілдік бейнелерге толы болды, осылайша ол «бейнелер топтамасын» құрады (Орыс.-каз. түсіндірме сөздік. Әдебиет).

ИМАМ [ар. إمام] з а т. д і н и. 1. *Мешітті басқаратын дін басшысы, жетекші. Қазақтың өзіне арнап жеке мүфтилік бере қалса, мүфти, қазы, ахун, и м а м* боларлық молдалар табылар ма? (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам.). *И м а м* Ғалламай бір сөздің кезегінен Ісләмбек Жанәбілдің қожалығына тиіп сөйлесе керек (М.Шоқай, Таңд.). Тап ортада жаңа мешіт *имамы* Хасен молда көрінді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Омбыдағы мешіттің *имамы*, түмендік татар – Халил халфе болып шықты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 2. *Намаз оқығанда алда тұратын діни тұлға. Бірде достары Қожаны ауыз ашуға шақырады да, намазды бастап тұратын и м а м - ғ а* әдейі тапсырма беріп қояды (Қожанасыр хикая.). Ислам пайда болған алғашқы жылдарда намаз кезінде алда тұратын адам ретіндегі *и м а м* қызметін Мұхаммедтің өзі атқарды, ал ол қайтыс болған соң, бұл қызметті халифалар атқарып жүрді (Ислам энцикл.). 3. *Имам-халифа, мұсылман мемлекеттерінде дүниаяуи және діни лауазымдарды бірге алып жүретін ел билеушісінің шені, сол шен иесі. Жоғары билік туралы сүнниттер тұжырымдамасы бойынша, барлық мұсылмандардың и м а м ы* халифа болып табылады (Ислам энцикл.). 4. *Сүнниттер мен шииттердің діни-заң, ережелерінің негізін салушылар. И м а м* термині шииттерде де, сүнниттерде де ірі-ірі діни қайраткерлерді, үлкен қауымдастық жетекшілерін, діни-құқықтық бағыттар мен дін ілімі мектептерін құрушыларды құрметтеп атау үшін де қолданылады (Ислам энцикл.). 5. *к ө н е. с ө й л. Діни білімі жоғары, сауатты, білімді адам, молда; рухани дүниесі таза, бұл дүниенің күйбеңіне салынбайтын салмақты адам. Үйретсін шәкірттерге әуелі иман, Ұстаз болсын пән үшін жанын қиған, Мағынасын өз тілінде түсіндірсін, Білім ап екі жақтан, болсын и м а м* (Ақмолла ақын, Күндер.). Түбің қожа болғанмен ұшқалақсың, Сабырсыз жан *и м а м ғ а* қосылмайды (Ұлбике).

Имам Ағзам [ағза]. д і н и. а) *Халық арасында үлкен құрметке бөленіп, әулие атанып кеткен діни ілімнің білімдары, дінишіл заңгер, ислам дініндегі төрт мазһабтың бірінің негізін салушы Әбу Ханифаның бір аты [Әбу Ханифа әл-Нұғман бин Сәбит әл-имам әл-ағзам (699-767 жылдар) – ханафиттік мазһабтың негізін салған сүнниттік төрт ұлы имамының бірі, исламның діни іліміндегі жазба дәстүрді қалыптастырушылардың бірі, ислам негіздері туралы бірнеше еңбектердің авторы, хадистер жинағын құрастырушы]. Әркім де бір себептен апат болған, Болса да қанша жақсы нахақ болған. Қарысқан бір сұлтанға қарсы келіп, Қапаста И м а м А ғ з а м* опат болған (Ақмолла ақын, Күндер.). Жазыпты, қарасаңыз әр кітапта,

«Пасық сөз алынбас – деп – ылтипатқа». «Қабірінде *И м а м А г з а м* ит болды» деп, Қаншама өсек тақты асыл затқа (Ақмолла, Күндер.). Бұл науқан шарифатқа, *И м а м А г з а н ы ң* өсиеттеріне қайшы келмейтінін «дәлелдеді» (М.Шоқай, Таңд.). Әрқашан жәрдем тілеймін *И м а м А г з а м* пірімнен. Көзімменен көргенім – Баян еттім тіліммен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Имам Ағзам жолы. д і н и. *Адалдықтың, иманның, тазалықтың жолы.* – Өзге болса мың теңге дер едім, *И м а м А г з а м ж о л ы н* – *д а г ы* саудагер екенсің. Саған алты жүз теңге (Мың бір түн).

Имам Ағзам мазһабы [мазһапы, мәзһабы]. д і н и. *Исламда сүнниттік ағымдағы Әбу Ханифа негізін қалаған діни-құқықтық төрт мектептің бірі, ханифалық жол.* Таблиғшылардың негізгі тіректері – Құран Кәрім мен Хадис шәріп. Ақидада әл-Матурудия бағытын ұстанып, фикһ бойынша *И м а м А г з а м м а з Һ а б ы* на жүгінеді («Парасат»). Ислам төрт мазһапқа бөлінеді, солардың бірі, «қазақтар да жатады дейтін» – *И м а м А г з а м м а з Һ а б ы* (С.Мұқанов, Шығ.). Біздің ішімізде шийт те болған жоқ, қазақтар біркелкі сүнни *м а з Һ а б ы н ы ң* ішіндегі *И м а м А г з а м* Әбу Ханифаның жағында болды ғой («Жас Алаш»).

Имам Ағзам сауда. д і н и. *көне. Адал, таза ниет, құлық-сұмдығы жоқ, әділ сауда.* – Мә, әкел қолыңды. Бісіміллә рақман рахым. *И м а м А г з а м с а у д а с ы* (З.Ақышев, Ақбел.). Кәсібі *И м а м А г з а м с а у д а* қылмақ, Оны да кем берді деп еттік өсек. Және де түк білмеген надан қояр, Міллетке пайда беріп сөйлемесек (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Имам болды. д і н и. *Жамағатпен намаз оқығанда алда тұрып, намазды басқарды.* Жеті молда қатар тұрып, басы *и м а м б о л ы п* кезек-кезек Құран оқыды (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе.). Расул сонда *б о л д ы и м а м*, Отырып намаз қылды хайрул өнам, Сахабалар жыласып ұйып тұрды, Қысқа-қысқа сүремен қылды тамам (Бабалар сөзі // Діни дастан.). Пайғамбар Құда *и м а м б о п*, Оқыды памдат намазын. Күн шашырап шыққанда, Есітті дабыл ауазын (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

Имам етті. *Имам болғызды, намазда алға тұрғызды.* Дәулеткелдіні орталарына алады. Бұның дәреті барына, намаз оқитын-оқымайтынына қарамай «имам» бол дейді. Тартынайын десе, орталарына тұрғызып ап, көдімгі *и м а м е т і п*, алдына шығарып ку саудагердің біреуі азаншы боп, дегбір түсіре бастайды (М.Әуезов, Абай жолы).

Он екі имам. д і н и. *Әли бин Әбу Тәлип әулетінен тараған, бірін-бірі жалғастырған он екі шейіт имам [біріншісі – Әбу-д-Хасан Әли бин Әбу Тәлип-әл-Муртазадан бастап, он екіншісі –*

Мұхаммед бин әл-Хасан әл-Худжа әл-Қайым әл-Мунтазарға (Мәдіні күткенге) дейінгі имамдар; соңғысы – Мұхаммед, шейіттердің аңызы бойынша, әкесінің өлімінен кейін «ғайып болып кетеді», оны ақырзаман алдында әлемде «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» әділ заман орнататын билеуші ретінде жер бетіне қайтып оралады делінген]. Сиындым пайғамбарлар барын айтып, Данышпан Лұқпанды, көріні айтып, Жалбарындым әулиелер жұмләсіне, Сегіз жар, *о н е к і и м а м* жарын айтып, Шапағат әрбір жанға бердің көміл, Ғаріптер тілегенде зарын айтып (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сауда Имам Ағзам болсын. д і н и. *көне. тілек. Сауда адал, таза, әділ жүрсін, берекетін берсін деген тілек сөз.* – *И м а м А г з а м б о л с ы н*, алғашқы *с а у д а* ғой, 2000 сомнан кемге жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.).

Хазіреті Имам Ағзам. д і н и. *Ғұлама Әбу Ханифа [Жоғары дәрежелі дін иесі, діни қағидаларға жүйрік, ғұлама Әбу Ханифа әл-Нұғман бин Сәбит әл-имам әл-ағзам (699-767 жылдар) – ханафиттік мазһабтың негізін салған сүнниттік төрт ұлы имамның бірі, исламның діни іліміндегі жазба дәстүрді қалыптастырушылардың бірі, ислам негіздері туралы бірнеше еңбектердің авторы, хадистер жинағын құрастырушы] Х а з і р е т і И м а м А г з а м – Шарифаттың айнасы. Солардан көміл табылған Шайтанның өлмек хайласы (Кердері Әбубәкір, Қазағым).*

ИМАМАТ з а т. д і н и. *Феодалдық-діни (теократиялық) мемлекет немесе әкімшілік-аймақтық бірлік.* Низаршылар ұйымында *и м а м а т т а р* орталығына немесе имамның аймақтардағы «орынбасарларына» бағынатын фидаилер ерекше рөл атқарады (Ислам энцикл.). Өртүрлі имамдық қоғамдардың жойылуына және *и м а м а т т ы ң* – исна ашарит ілімінің пайда болуына байланысты имамдықтар деген атау бірыңғай исмайылшыларға ауысты (Ислам энцикл.).

ИМАМАТТЫҚ з а т. д і н и. *Имамдық, имамға қатысты қызмет.* Ол тек балаларды медресеге жинамай, өзі мешіттегі *и м а м а т т ы ғы н* ғана атқарып, Құран, қатім, уағызбен ғана қалатын болған (І.Жансүгіров, Шығ.).

ИМАМДЫҚ¹ з а т. д і н и. **1.** *Мешіт имамдарының тиісті жалақысынан басқадай алып отыратын пайда, үлес-сыбағасы.* Имамдар тиісті жалақысынан басқа діни ғұрыптардан *и м а м д ы қ* үлес алып отырған (ҚСЭ). Айттық, құрбандық, жаназа, хатім, підия сияқтыларға имамдар өздері қатыспаса да, оларға дербес *и м а м д ы қ* сыбаға қойылу міндетті болған (ҚСЭ). Оған үлкен дау-шарларда шарифат заңын айтқаны үшін де *и м а м д ы қ* төленген (ҚСЭ). **2.** *Имамның атқаратын қызметі.* Жүсеке, ауылымыздың қожасы Нақып күндіз *и м а м д ы қ* етеді, ал түнде жыр айтады («Айтыс»).

ИМАМДЫҚ² з а т. д і н и. **1. Имамшылдық** (мұсылмандарға мирасқорлық жолымен ең жоғары басшы болуға құқық беретін ислам догмасы). Әртүрлі *и м а м д ы қ* қоғамдардың жойылдына және имаматтың – исна ашарит ілімінің пайда болуына байланысты имамдықтар деген атау бірыңғай исмайылшылдарға ауысты (Ислам энцикл.). **2. Мұсылман теократиясының бір түрі.** *И м а м д ы қ т ы* араб халифтары, түрік сұлтандары және түрлі мұсылман секталарының басшылары кең пайдаланды (ҚСЭ). Патша отаршыларына қарсы күресте Шамиль тау халықтарын уақытша *и м а м д ы қ т ы* шеңберіне топтастырды (ҚСЭ). **3. Имамға тән атақ, дәреже, құқық.** Құдіретті қажының қасында баласы Стамбулдан *и м а м д ы қ* алып қайтқан ишандардай әрі сабырлы, әрі бойшаң, оның үстіне момақан жүзді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **4. Намазда имамның алда тұру рәсімі.** Бес-алты шал *и м а м д ы қ қ а* Жәмеке қажыны тұрғызып, намазшам оқыды (З.Ақышев, Жаяу Мұса.). Қажы *и м а м д ы қ* етті, отырған ақсақалдар ясиқ намазын оқып алды (М.Дәулетбаев, Қызылжар.).

ИМАМИЯ з а т. д і н и. *Имамшылар шейіттік исламның негізгі тармақтарының бірі, Әли әулетінен шыққан он екі имамды мойындайтын әсіре шейіттер.* *И м а м и я* ның идеялық басшылары «Құдайдың қалауы бойынша» имамшылдық тек Әли ұрпақтарының еншісі екенін және бұл биліктің біреуден біреуге Пайғамбар немесе осының алдындағы имам аузымен айтылған «айқын нұсқау» арқылы ғана берілетінін насихаттаған шейіттер болды (Ислам энцикл.). Қазіргі кезде *и м а м и я* шейіттік исламның саны жағынан ең көп тармағы (Ислам энцикл.). Иракта *и м а м и я* барлық халықтың жартысына жуығын құрайды (Ислам энцикл.).

ИМАМСЫЗДЫҚ з а т. *Намазда имамның алда тұру рәсімінің болмауы.* Танымассың, көрмессің, Қаптаған соң көзді шел. *И м а м с ы з д ы қ* намазда – Қызылбастың салған жол. Көп шуылдақ не табар, Билемесе бір кемел (Абай, Тол. жин.).

ИМАМ-ХАЛИФА з а т. д і н и. *Мұсылман мемлекеттерінде дүнияуи және діни лауазымдарды бірге алып жүретін ел билеушісінің шені, сол шен иесі, халиф.* Мұхаммед те, алғашқы халифалар да тек намаз кезінде алда тұрушы адамдар ғана емес, сонымен бірге мұсылман қауымдастықтарының басшылары болғандықтан, *и м а м-х а л и ф а*, іс жүзінде жоғары діни және саяси бедел иесі болып саналды (Ислам энцикл.). *И м а м-х а л и ф а* ның негізгі міндеті – діни негіздерінің қауымдастық өмірінде дұрыс көрініс табуын қадағалау (Ислам энцикл.).

ИМАМШЫЛДЫҚ з а т. д і н и. *Имам туралы ілім, мұсылман қауымын басқарудың дүнияуи билік пен рухани билік ұстасатын ең жоғарғы жүйесі.* Дәл осы *и м а м ш ы л д ы қ* мәселесі мұсылман қауымдастығын, кейін бүкіл мұсылман әлемін шииттер мен сүнниттер болып бөлінуге әкеліп соқтырды (Ислам энцикл.). Шииттер *и м а м ш ы л д ы қ т ы* адамдар тілегіне бағынбайтын және «Құдайдың қалауымен белгіленген» Әли ұрпақтарының ғана еншісі деп жариялады (Ислам энцикл.). Бұл жүйеде пайғамбар «кемел адам», ұйымдастырушы және басқарушы күш иесі, әлемдік сананың адамдық көрінісі ретінде, ал *и м а м ш ы л д ы қ* – әлемдік рухтың адамдық көрінісі, адамзаттың рухани көсемі ретінде қарастырыла бастады (Ислам энцикл.).

ИМАН [ар. ایمان] з а т. **1. діни-филос.** *Ислам дініндегі бес парыздың бірі, Алла тағаланың жалғыз, біреу екеніне, Алаадан басқа Құдайдың жоқтығына, Мұхаммед пайғамбар оның елшісі екеніне сену, мұсылмандықтың негізгі шарты.* *И м а н* деген – Алла тағала уатағаланың Шәрикісіз, ғайыпсыз, бірлігіне, барлығына да һәр түрлі бізге пайғамбарымыз саллалаһу һу ғалей һи ужәһиләм арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойынсұнып, инанмақ (Абай, Тол. жин.). Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз деген, әрбір *и м а н ы* бар кісіге ғибадат парыз деген екен (Абай, Тол. жин.). *И м а н* деген Алла тағаланың барлығына, бірлігіне, онан басқа Алла жоқтығына, Құран сөзінің бәрі шындығына анық ықыласпенен нанбақ (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). Мұсылман білімпаздары *и м а н ы* ң үш негізгі құрамдас бөлігін бөліп қарастырады. Алланың, оның қасиетті жазуы мен елшілерінің ақиқаттығын сөз жүзінде мойындау, ішкі келісім, Алланың ақиқаттығын жүрекпен түсіну, ізгі іс жасау, ислам парыздарын өтеу (Ислам энцикл.). **2. діни.** *Алла тағаладан, Құдайдан қорқушылық, мұсылмандық жолды, ахлақты ұстанушылық, діни сенім.* Нәпсіге өз бойыңды билетпесең, Ақылың мол, сабырың болып берік. *И м а н* қажет болмайды кейбір насқа, Малым аман болсын дер үш-төрт түлік (Ә.Найманбаев, Шығ.). *И м а н* – қой, ақыл – қойшы, нәпсі – бөрі, Бөріге қой алдырмас ердің ері, Таяқты қатты ұстап қойшы тұрса, Жоламас ешбір пәле шайтан-пері (Шал ақын, Өлеңд.). Мұсылман болсаң – іждәт қыл, *И м а н*, руза, намазға. Ағайын болсаң тату бол, Әуес болма аразға (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Ораза ұстау – сабырдың жартысы, сабыр *и м а н ы* ң жартысы (Мақал). **3. Адам бойына тән ізгілік, адалдық, ар-ұждан; ұят, адамгершілік.** Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар «Ұят кімде болса,

иман сонда» деген (Абай, Тол. жин.). Байларда *иман* бар ма? Үйдің іші у-шу болып жылап жатқанда, Қошқарбай қасқыр жеген өгізін сөз қылды-ау (С.Мұқанов, Танд. шығ.). **4.** а у ы с. *Байлам, тоқтам; байлаудылық, тұрақтылық, айнымас сенім.* Кімнің зауқы болмаса – білімі жоқ, Кімде білім болмаса – ғылымы жоқ, Кімде ұждан болмаса – сүйгені жоқ, Кімде сүйген болмаса – *иманы* жоқ (Ақмолла ақын, Күндер.). Ақылына бас имей шалқаласа, Сопыларға біздің жар бір қараса, Жар нұрымен жүрегін араласа. Жанып жан, ескі *иманы* н иман демеі... (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Патша жақын арада түседі» деген *иман* көкірекке берік орнауда (С.Сейфуллин, Шығ.). **5.** а у ы с. *Адамның бүкіл жан дүниесіне, сезіміне қуат беретін рухани күш.* Кене артында жас арыстан Сыздық бар. Төс үстінде желкілдеген қара жол. Ерден туған ердің жолын қуады: Ер *иманы* – ел, айнымайтын елім – жар (М.Жұмабаев, Шығ.). Жарынан бөлек жаны жоқ. Табатын басқа жары жоқ. Асықтан аяп қалатын *Иманы*, малы, ары жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қыбырлаған адам жоқ үй маңында, Сұлық түсіп жатырмын диванымда. Күбірлеймін ішімнен өлеңімді, Өлең – менің дұғам да, *иманы* ма да! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қандай әсем ақырын жымғиганы, Оянғандай жанымның үн, *иманы*, Қандай әсем күлгені, есіме әкеп Салды-ау менің жас күнгі Нұриланы (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **6.** *Ант, уәде сөз, серт.* Маңдайдағы бай болдың, Нәпсіңді неге тыймадың? Өзің алсаң, жүз аз деп, Берсең, бірді қимадың. Жетерлік болды елге де Сенің берген *иманың* (Дулат Бабағайұлы, Замана.). «Азат!» деп ауыз айтқаннан, Жарамас түгел ол шынға! Айнымас ұран, ант, *иман* – Рухың азат болсын да! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Аллаға иман келтіру. діни. *Алла тағаланың бар екеніне, жалғыздығына, оның құдіретіне сену, соған ғана құлшылық етіп, белгілі сипаттары мен есімдерін мойындау негізіндегі мұсылмандықтың, иман келтірудің ең басты шарты.* Ал ла га *иман* келтіру шартының бірінші негізі – Таухиду Рубубийа – барлық істерде Алла тағаланы жалғыз деп біліп, бір Алла тағаланы барлық нәрсенің Жаратушысы және Иесі, бүкіл әлемнің Раббысы деп мойындау (Халифа Алтай, Ислам діні.).

Алладан иман сұрады. діни. *Сенімін кәміл етуді өтініп, Құдайға құлшылық етті.* Атыспай да шабыспай тірлік құрып, Тыныш жатқан жұртымды дүрліктіріп, Араңдатпай, жәйіңе жүрсең еді, *Иман* сұрай Алладан, құлдық қылып (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақирет күніне иман келтіру. діни. *Ислам діні бойынша, барлық адамдар Алланың әмірімен*

қабірлерінен тұрып, осы дүниеде істегендері үшін жауап беретін күннің болатынына сенуді білдіретін иманның негізгі шарттарының бірі. Иманның бесінші шарты – *Ақирет күніне иман келтіру* (Халифа Алтай, Ислам діні.). Құран Кәрімнің өзінде, көп орында Алла тағалаға иман келтіру әмірімен бірге *Ақирет күніне иман келтіру* талабы қоса қойылады (Халифа Алтай, Ислам діні.).

Антпен иман бекіді. діни. *Аллаға, оның жалғыз Құдай екендігіне деген сенім ауызбен айтылған кәліма сөзбен және жүректе түйілген уәдемен бекітіледі. Антпен иман бекиді,* бірлікпен ғұмыр бекиді. Мен аламын кепілдікке? Жер бейбақ (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Бір Аллаға иман айтты. діни. *Алла тағаланың біреу және одан басқа Құдай жоқ екеніне сенетінін сөзбен әрі жүрекпен бекітті.* Әуелі, бір Аллаға иманды айтқан, Сорлысың деп, болмаса бір сенгенің. Осындай бақыт жолы – дін ислам, Сұрасаң наным жақтан сүйенгенім (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Бір Алла иманын нәсіп қылды. діни. *Алла тағаланың өзі иманын кәміл қылды, пендесінің иманды болуын бұйырды, жазды.* Еркекке әйел, әмбемізге иман парыз, Жаратқан бір Алланы есіңе алып. Бір Алла имандың нәсіп қылса, ішперсің ғаузы ғаусар суың қанып (Қабан жырау, Алтын қазық).

Бір Құдайдан [Құдайдан] иман тіледі. *Жаратқан Алла тағаладан о дүниелік болғанда күнәларының кешірілуін, рақым, салауат етуін тіледі. Бір Құдайдан тілеймін әуелі иман,* Иманымнан айырылсам көрге сыйман. Бес уақыт намазымды қаза қылма, Қарынбайды жер жұтты дүние жиған (Шал ақын, Өлеңд.). Енді дала кезбей, Құдайдан иман тілеп үйде отырайын. Қашанғы қақшандап далада жүрем («Қаз. әдеб.»).

Иман айтқызды. Адамның жантәсілім ететін шағында Алладан барлық күнәлары үшін кешірім сұратып, бір Алла тағаладан басқа Құдай жоқ екенін мойындағанын айттып гибадат еткізді. «Мен дейтін болсаң, жаным шығарда маған *иман айтқыз* а көр» деп жалынушы еді кемпірі (Б.Майлин, Шығ.).

Иман айтты. діни. а) *Жантәсілім ететін шағында Алладан барлық күнәлары үшін кешірім сұрап, бір Алла тағаладан басқа Құдай жоқ екенін мойындағанын айттып гибадат етті.* Шулады қазақ шұрқырап. Барады «батыр» тырқырап, Аузынан көбік бұрқырап... *Айтсаңшы иман,* молдеке-ау, Барады ғой қорқырап... (М.Жұмабаев, Шығ.). Есіркеп Ләйлі тұрып жақын келді, Жүрегі тазасына көңілі сенді. «Мен кештім, сіздер кеш» – деді-дағы Шаһадат *иман*

айтып жөнелді енді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өкініштен пайда жоқ, енді *и м а н ы ң ы з д ы айтыңыз* дегенде талып қалыпшын («Абай»). Сонан соң моншада ғұсыл еттім, Құдайым сонда жаман дертті берді. Сол моншаның ішінде азан айттым. Жанымнан қорыққаннан *и м а н а й т т ы м* («Жұлдыз»). ә) Алла тағаланың біреу және одан басқа Құдай жоқ екеніне сенетінін сөзбен әрі жүрекпен бекітіп, мұсылман болып, исламды қабылдағанын білдірді. Көрген соң аттан түсті Хақ Пайғамбар, Жүзін көрген халайық жылады зар. Кәлима шаһадатты жары кылып, *И м а н а й т т ы* сол жерде тұрған жандар (Бабалар сөзі // Діни дастан). Мәлік Риян *и м а н а й т ы п* мүһмін болды, Жүсіп садик дінін қабыл қылды. Жүсіптің қолын тұтып мұхлис болып, Хақ Пайғамбар екенін тахик білді (Жүсіп – Зылиха).

Иман атын ұмытты. Құдайын ұмытты, Алладан қорықпады, ар-ұяттан аттан кетті. Қашанда ұрмас тегін кепиетім, – Кез болды бастан бақыт кетіретін, Нан-иман, *ұ м ы т т ы ң д а р и м а н а т ы н*, Әдетің өткізіп ап, өкінетін. (Ғ. Қайырбеков, Көксадақ).

Иман бар деп азанға барма. Алла тағалаға деген сенімді және оған құлшылық етуді, мұсылмандық жолды тек мешіттегі гибадаттан ғана іздеме деген мағынада. Қызың жақсы болса қырымдағы келер, Ұлың жақсы болса румдағы келер, Бакыт бар деп базарға барма, *И м а н б а р д е п а з а н ғ а б а р м а*. Адал еңбек елдің досы. Бақ іздеудің жолы осы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Иман берсін [бер]. кө н е. Риза болғанда айтылатын діни алғыс. Баршаңызға Құдайым *и м а н б е р с і н* сіздерге, Ғаза қылса дидарын, Ұжмақ деген жерінде (Ауыз әдебиеті). Сексенде селкілдеген шал боларсың, Өлімге басыңды изеп шыбындайсың. Токсанда толық миың орта түсіп, Адамның айтқан сөзін ұғынбайсың. Не болды жүзге келді артық жасың, *И м а н б е р д е п* тілендер ғазиз басым (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Иман берді. Тәлім-тәрбие берді, жөн көрсетті. Өзінде, Ешен, иман жоқ, Елге *и м а н б е р м е к с і ң*. Қиямет-қайым болғанда, Әуелі өзің көрмексің (Дулат Бабағайұлы, Замана.).

Иман орнады. Сенімі орнықты, сенімі күшейіп, байланды. Көңілге егер *о р н а с а и м а н* берік, Екі пікір адамнан шықса өзгеріп, Таза жүрек, айнадай көкіректі, Жау дұсқан қайтара ма уын беріп (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Иман бұзды. Азғындады, рухани азғындық жолына салынды. Тағдырға тәбділ табылды, Халқыма шырақ жағылды, *И м а н б ұ з б а й* пәк сенімін сақтаған. Егемен бүгін ел болдық, Оң мен солды тең шолдық, Сол бағытта сыр түйдегін ақтарам (К.Салықов, Жезкиік).

Иманға үндеді. д і н и. Бір Аллаға мойынсынуға, ислам жолына түсуге шақырды. Соқа, сабан сүйреп жүріп, Құм, топырақ илеп жүріп. Қайғыменен күйреп жүріп, Барарсың кара табытқа Әбужаһил Мұхамбетке иланбаған, *И м а н ғ а ү н д е с е* де, тілалмаған. Үш жүз алпыс тәулігін сиқыры – деп, Жаралған Ай мен Күнді көре алмаған (Ақмолла, Күндер.).

Иманды қадір тұтты. д і н и. Аллаға сенуді, құлшылық етуді, Алладан қорқуды бәрінен жоғары қойды. Ес білгелі *қ а д і р т ұ т ы п и м а н д ы*, Бір Алладан Әулиелік сыйды алды. Құс жолындай ашан жүзі жұқарып, Көкірегіне Құран сөзі жиналды (К.Салықов, Жезкиік).

Иман жолы. д і н и. Мұсылмандық ахлақ пен ислам қағидаларын сақтаған өмірлік бағыт. Туды десе оны мәулет тойында, Ешбір күмән мекен таппас ойымда. Жеті жаста бата беріп Арыстан баб, *И м а н ж о л ы* жүгін артты мойынға (К.Салықов, Жезкиік).

Иман жүзді. Ар-ұяты, құжданы бар, кішіпейіл, жылы жүзді. – Шырағым, *и м а н жү з д і* адам көрінесің, Түсі игіден түнілме деп, саған бастан-аяқ айтайын, – деп сөзін бастады (І.Жансүгіров, Шығ.). Осындай *и м а н жү з д і* адамдар да дүниеде көп екен ғой! (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Ер едің *и м а н жү з д і* жылы деген, Жігітке тәуір ат па ұры деген? Ақсақал батасын ал, бұлай етпе, Берекет таба алмассың мұныменен (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Иман келтірді. а) д і н и. Алланың біреу екеніне, одан басқа Құдай жоқ екеніне сенді, сол сенімін сөзбен айтып, жүрекпен бекітті. Біз Құдай тағаланы ғайыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ деп *и м а н к е л т і р і п* едік (Абай, Толжын.). Алла тағала барша адам баласына бір Алла тағаланың барлығын, бірлігін һәм өзін жаратқан иесі екенін біліп, *и м а н к е л т і р і п*, құлшылық қылсын деп жаратқан (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). Бұған... көзі ашық, көңілі жетіктер көптен *и м а н к е л т і р г е н* (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Сенді, иланды, нанды*. Жаратылыстың кейбір түрлерін, кейбір құбылыстарын адамнан жоғары «кереметті» деп біліп, тілегенше әрекет қылатын «аруақты», «биік күш» деп «*и м а н к е л т і р г е н*» көшпелі ел (С.Сейфуллин, Шығ.).

Иманмен қаптап қойғандай. б е й н. Бір көргенге мұнтаздай, күнәдан пәк кісідей. Қайдан білейін, адам аласы ішінде ғой, түріне қарасам, *и м а н м е н қ а п т а п қ о й ғ а н д а й*, – дейді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Иманмен өтті. Өле-өлгенше Аллаға сеніп, оған құлшылық қылды. Орман деген хан атаң, Қылыштың өлді қолынан. Ажал дәлдеп келген соң, Жауды көріп, қызды арқам, Қашар ма жаудан мен салқам? Бүгінгі күні не көріп, *И м а н м е н ө т с е м* жоқты арман (Қобыланды батыр).

Иманнан айырылды. Алланың жалғыздығы мен құдіретіне сенбеушілік білдірді, Құдайды ұмытты. Өмірдің толқындары ұрған кезде, *И м а н н а н а й ы р ы л ғ а л ы* тұрған кезде, Жасаған Жебірейілін жіберді ғой, Жолықтым сен сөулем – нәркес көзге (М.Жұмабаев, Шығ.). *А й ы р ы л с а и м а н н а н* көңіл құбыл, Кейін қайт, жапа шекпей, жазым деп жол. Жан салып, тура қайтпас жүрек беріп, Жаңадай жаратып сен Аллам бол! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Иманнан [басқа] жақын жоқ, д і н и. *Бұл дүниеде пендеге Аллаға мойынсыну мен гибадат сунден басқа сауатты іс жоқ.* Ойлап тұрсаң, жамағат, *Ж а қ ы н ы ң ж о қ и м а н н а н.* Данышпан болар кей жігіт, Көңіліне Құдай күйғаннан (Қабан жырау, Алтын қазық).

Иманнан безді. Құдайды, оған құлшылық етуді ұмытты, күнә жасады. *Б е з ғ е н* күндер аз емес *и м а н н а н* да, Бақыт тауып бермеді жиган мал да. Біз өзіне теңедік кей кісіні, Басқа теңеу таба алмай қиналғанда (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Иманның отауы. б е й н. *Жүрек. И м а н н ы ң о т а у ы* – жүрек (ҚҰӘ).

Иман салу. Алла тағалаға құлшылық етіп, өлер алдында калимасын айту. Байғұстың не қылса да, тілегі түзу екен. Садақасын беріп, *и м а н с а л у ғ а* ілігін кетті (Қаз. ертег.).

Иман сұрады д і н и. *О дүниелік болғанда, күнәсін кешіріп, Аллаға сенімін білдіріп, гибадатын қабыл алсын деп жалбарынды.* Екеумізді пір тұтып, Жәдігөй жауғып болмаңыз, Ақырет қамын ойлаңыз, Жасың жетті жетпіске, *И м а н* бер деп *с ұ р а ң ы з* (Бес ғасыр.).

Иман тапты. д і н и. *Бір Алла тағалаға деген сенім мен бойсұнушылыққа қол жеткізді.* Мекке мен Медине жердің ұшы, *И м а н т а б а* ала ма барған кісі. Ата-ананы, мейманды құрметтесең, Кемеңнен де нұрлы ғой үйдің іші (Ауыз әдебиеті).

Иман таразыға салды. *Байыппен бағдарлады, байқады, ұятқа қалмайтындай салмақтап өлшеді.* – Сыздық не деді, мен не айттым? – Осының бәрін *и м а н т а р а з ы ғ а* *с а л ы п* келемін (Ы.Жақаев, Менің бақытым.). Нартай соны ойлады. Өмір жолын жүрек сарабына, адамшылдық *и м а н т а р а з ы ғ а* *с а л а д ы* (О.Бодыков, Бұлбұл).

Иман таразы қалыпқа келді. а) *Сабырлы қалтына түсті, байыптап, бағдарлай алатындай күйге келді.* Күреңбай «аспанды алақандай, жерді тебінгідей еткен» қатал райынан қайтып, *и м а н т а р а з ы қ а л ы п қ а* *к е л д і* (С.Омаров, Қайырлы жаз). ә) *Жөнге келді, қалыпты күйге түсті.* Әли ентігін баса алмай, тәлтіректеп тұрып, *и м а н т а р а з ы қ а л ы п ы н а* *к е л ғ е н* д е й болды да, суық суға сүңгіп шыққандай

жиіркене басын шайқады (С.Омаров, Қызыл арай).

Иман таразы сөз. ж е р ғ. *Шын сөз, әділ сөз* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Иман тіледі. д і н и. *О дүниелік болғанда Алладан рақым, салауат, күнәларының кешірілуін тіледі.* Ендігі қалған өміріме рахат тілеп отырғам жоқ, о дүниеден *и м а н т і л е п* отырмын (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). – Е, тәңірім. Жатты ол қараңғыда зәресі ұшып, Тірлікте молда айтқаны еске түсіп. Аузын ашса болғаны, жиналған жұрт шуылдасып, өлікке *и м а н т і л е п* жатты (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Иман үйіру. д і н и. *Дүние салғалы жатқан адамға жасалатын мұсылмандық ғұрыптардың бірі [адамның жан беруін жеңілдету немесе фани дүниеде соңғы рет құлшылық еткізу үшін молда немесе басқа да сауатты адам «калима-и сөздер» мен Құран сүрелерін оқиды; жан беретін адам мүмкіндігінше қайталап айтады, сүреден кейін оған «мейрамсу (имансу)» ішкізіледі].* *И м а н ү й і р у ғ е* мүмкіндіктер болмаған жағдайда (апат, өрт, зілзала, соғыс, т.б.) иман үйірмеу күнәға саналмайды (ҚҰӘ). *И м а н ү й і р у д е* Құранның «Йа-син» сүресі оқылады (ҚҰӘ).

Иманы айғақ. *Ар-ұжданы куә.* Қалай алдап, арбаймын десе де, тірі жүріп, осы өз көзімен көргендерден басқаша қорытынды шығарта алмайтынына көміл сенді, бұған *и м а н ы а й ғ а қ* (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Иманы бетінде үзіліп тұр. *Ұяң, ибалы, тәрбиелі екені бет-жүзінен де көрініп тұр.* Біз де қыз асырап едік. Бірақ біздің қызымыз ер кісіге қарамай, *и м а н ы б е т і н д е ү з і л і п* *т ұ р ы п* еді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Иманы жар. *Ұяты білсін.* Мейлің сөк, мейлің мақта, оған не бар. Бізден түк жоқ, Өзінің *и м а н ы ж а р.* Қатесін тап, күндеме, жамандама, Кейде жөн, кейде қате айтқан шығар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Иманы жоқ. *Имансыз, Аллага сенбейтін.* Орысша оқығанды «көпір» дейді, *И м а н ы ж о қ*, сауаптан тақыр дейді. Ғылым туын қолға алып шықса біреу, Бұзық келді, болды-ау «заманақыр» дейді (С.Торайғыров, Шығ.).

Иманы жолдас болсын. т і л е к. д і н и. *Кісі өлгенде айтылатын марқұмның жатқан жері жайлы, топырағы торқа болсын, күнәлары кешіріліп, жаны жаннатта болсын дегенді білдіретін тілек сөз.* Геройдың көңіліне келсе де бұған қалай күлмедік. О дүниеге кетіп бара жатса, Ырайдың да, Жаншаның да *и м а н ы ж о л д а с б о л с ы н* (І.Жансүгіров, Шығ.). Әке зираты. Таста: «Балқожа ұлы Алтынсары... *И м а н ы ж о л д а с б о л с ы н*» – деген, жазулар бар

(Ж.Молдағалиев, Самал). *Иманы жолда с болсын* балаң өлсе, Кім тоқтайды адамға нәубет келсе. Ұлы жүздің төресі Тезек едің, Алып қалсаң болмай ма шамаң келсе (Сүйінбай Аронұлы ақын, Ақиық).

Иманы көміл. *Сенімі күшті, ешбір күмәні жоқ.* Гүлнардың майданға кетпей тынбайтынына Байжанның *иманы көміл* еді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Ал Біркімбаидың байқұлақтың санатына тіпті де қосылмайтынына *иманы көміл* (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Әлденеше тұяқтың не жолда өліп, не барар жерге жеткенмен, түннен аман шықпайтынына менің *иманым көміл* (Қ.Бектұрғанов, Изгілік.).

Иманым күйсін. қарғану. *Біреуді сендіріп, иландыру үшін айтылатын жаным шықсын, тұқымым құрсын деген сияқты мағынадағы қарғану сөз.* Таксырлар, ағалар, *иманым күйсін*, егер, үш күн, үш түн тексергенде иненің жасуындай кеміс зат таппайды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Құдай біледі, *иманым күйсін*, әлгінде сені шай қайнатып жүргенде әдейі қарап ем, сол сүгірет болуы керек, Мадиярдың қалтасында тұр (С.Омаров, Өмір.).

Иманы қалмады. *Зәресі ықты, құты қашты, қатты қорықты.* «Ә, құрыған жерім осы екен» деп *иманым қалмады* (І.Жақанов, Қайта орал.).

Иманы қасым болды. *Қатты үрейленді, зәре-құты қалмады, қатты қорықты.* Гүілдеп шыққан үндерден адамның *иманы қасым болғандай* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Көп зеңбірек гүрілдеп жөнелгенде, қазақтар айтқандай, «*иманым қасым болады*» («Лен. жас»). Шалдардың *иманы қасым болды*, жағасын ұстады, жерге түкірді. Тілеубайға көк мылжың деп ат қойды (З.Шашкин, Шығ.).

Иманы қашты. *Зәре-құты ықты, үрейленді, шошыды.* – Апырай, бетіме ажыраймашы жарықтығым, жүзіңнен *иманың қашқан* екен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Иманына берік. *Уәдесіне, сертіне берік, сөзінен таймайтын.* Бекайдар *иманына берік*: Бұл жолы да хат салған жоқ, қайтарында телеграмма да берген жоқ («Қаз. әдеб.»).

Иманын айтты. а) діни. *Жантәсілім ететін шағында Алладан барлық күнәлары үшін кешірім сұрап, бір Алла тағаладан басқа Құдай жоқ екенін мойындағанын айтып ғибадат етті, Құдайға сиынды.* Бет алған жақтан қайта алмай, Тарттық та кеттік екеуміз. *Иманымызды айт* алмай, Ұшып өлер ме екенбіз?! (М.Мақатаев, Шығ.). – Астында текемет, қолында тасбих, *иманын айттып*, күбірлеп отырған кемпірден жөн сұрады (З.Шашкин, Өмір.). – Түсарбадан! – деп ақырды ол Меңдігерейге екі көзі ұясынан шығып кетердей шатынап. – *Айт иманыңды!*

(Х.Есенжанов, Тар кезең). ә) *Қатты қорықты, үрейі ықты.* Әлгі нәрсе қыбырлап, маған қарай қозғалғандай болды. Қарауға дәрмен жоқ, *иманымды айт* а бастауды («Қаз. әдеб.»).

Иманыңа қамшы баспайын. *Сыйлау мағынасында айтылатын шамыңа тимейін, намысыңа тиетін сөз айтпайын дегенді білдіретін сөзқолданыс.* *Иманыңа қамшы баспайын*, сыйлап келдім (Қаз. тілі. фразеол. сөзд.).

Иманын алға тартты. *Иманын желеу етті, иманын беделінің кепілі ретінде көрсетті.* Камал өпенділер «дүние төңкерісі көсемінің» (Сталин) айтқан сөзі мен берген уағдасының төтенше «тұрақтылығы» үшін *иманын алға тартып* (егер бар болса) ант ішеді (М.Шоқай, Таңд.).

Иманын берсін. тілек. діни. *Марқұмды Алла тағала рақымымен, салауатымен жарылқасын, күнәларын кешірсін, иманды болсын деген мағынадағы кісі қайтыс болғанда айтылатын тілек сөз.* – Ағанның *иманын берсін*, Құдай өздеріне денсаулық, қуат берсін, – деді әлгі Құран оқыған ақсақал шал Толасбайға қарап (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.).

Иманын білді. *Алланың біреу екеніне, одан басқа Құдай жоқ екеніне сенді, ислам жолына түсті, Аллаға ғибадат етуді үйренді.* «Мұсылманның бәрі артық *Иманын біліп*, хақиқат Бір Құдайды бірлесе. Тарихаттан пайда жоқ, Хақиқатқа кірмесе (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Иманын сатты. *Ар-ұжданын, дінін, қатын айырбастады, саудалады.* Жарлы менен жалшыны Бай мен патша құл қылды. Шенге *иманын сатқанды* Өзіне тартып ұл қылды (И.Байзақов, Құралай.). Арамзадан би тұрса, Бимаза тапқан секілді. Жайлаудағы қойларға Аш бөрі шапқан секілді. Парасыз келсе басқарып, Паралы кісі кез келсе, *Иманын сатқан* секілді (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Иманын тіледі. *О дүниелік болғанда Алладан рақым, салауат, күнәларының кешірілуін тіледі.* Осы күні біз тұрмыз, Саңылау таппай кезденіп, Бізден бұрын өтіпті, Екі етегін түрініп, *Иманын тілеп* жүгірген Хақ дегенде еңіреніп. Ғайып ерен қырық шілтен Шылауында екен олардың, Жұмыла әулие күңіреніп (Базар жырау, Шығ.).

Иманын ұшырды. *Үрейін алды, қатты қорқытты, зәре-құтын қашырды.* Бір-біріне отты шала лақтырып, қылыш жұтып, адамның *иманын ұшырды*. Бұдан шошыған Мұқсина Бержабайға тығылды (І. Жансүгіров, Шығ.).

Иманын үйірді. көне. а) діни. *Өлер алдында, жан тапсырарда, кісіге Құран оқытты.* – Ойбай ішім, ойбай бетім, өлдім, өлдім, біреуің *иманымды үйіріңдер*, – деп бір шетте ішін басып жылап отырды Кенже молда. Төңкеріс

болған күні оққа ұшқан байдың *и м а н ы н ұ й і р г е н* болып, оның омырауын ақтарып алтынын алған (А.Ханкелдин, Қараторғай). ә) д і н и. Аллага жалбарынып, жантәсілім етер алдындағы дұғасын оқыды, *иманын айтты. И м а н ы ң д ы ұ й і р е* бер, өлген жерің осы болар (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). б) *Үрейін қиырды, қатты қорқытты.* Бандылар бүгін бір жерден шығады. Таңертең, я түнде бір ауылға жердің астынан шыға келгендей жетіп, ...мылтық атып, ауылдың *и м а н ы н ұ й і р д і* (С.Сейфуллин, Шығ.). Найдиді Яшқу, – деп орысша ақырып, оның *и м а н ы н ұ й і р д і* (Б.Тілегенов, Аққайнар). в) *Өлердей қорықты, жантәсілім шақ таянғандай зәресі қиыты.* Аралбайдың үні өшті «өлген жерім осы екен ғой», – деп *иманын ұйіріп*, Құдайына сиына берді (С.Омаров, Дала.). Сондай қауіпті көрген Шыңғыс пен Драгомиров бірін-бірі құшақтай ап, біреуі: «Алла», біреуі: «о, боже!» – деп *имандарын ұйіре* бастаған шақта, қырандай шапқан аттар тегіс етекке жетті («Жұлдыз»). Еңсеп те өзі қайсалап тескен тас құрсаудың ортасына түскен сайын *и м а н ы н ұ й і р і н* түсіп, жарық дүниеге әр шыққан сайын тәуба айтып шығаратын-ды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Иманын жаудырды. *Қайта-қайта Құдайға жалбарынды, жан-жақтан құлшылық етті.* Көрі мен жас ұстасып жағаларын, Жамырайды, білмейді не боларын. – Кеш, аруақ, – деп, – тентекті, – жалынады. *Ж а у д ы р а д ы и м а н ы ң*, тобаларын (М.Мақатаев, Шығ.).

Иманын ұшырды. *Қатты қорқытып жіберді.* – Әй, өздеріңнің *и м а н д а р ы ң д ы ұ ш ы р д ы м -ау!* – деп қарқылдап күледі (К.Тоқаев, Көмескі із).

Иманы саламат болсын. тілек. діни. Алла тағала марқұмның *иманын кәміл етсін, жанын жаннаттан қылсын деген мағынадағы кісі қайтыс болғанда айтылатын тілек сөз. И м а н ы с а л а м а т б о л с ы н* апаңның. Арты қайырлы болсын. Көп айналдырған ауру алмай қоймайды деген осы-дағы (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Орман деген хан атаң, Қылыштың өлді қолынан. Ажал дәлдеп келген соң, Қалмады сапар жолынан. *И м а н ы б о л с ы н с а л а м а т*, Пейіші болсын оңынан (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Иманы тас төбесіне шықты. *Зәресі қиыты, қатты қорықты.* Толқан қайықты ышқынта ысырғанда Жалмұрат көзін жұма қалды. Андрейдің де *и м а н ы т а с т ө б е с і н е ш ы қ т ы*. Түпсіз тұңғыққа батып кетеді екенбіз деп қалған-ды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Иманы таяқтай болды. *Зәресі қиыты, зәре-қиыты қашты, қатты қорықты, шошыды.* Жауыр аттай ығыр болған халық қыр басынан бір қара қылт етсе де, *и м а н ы т а я қ т а й б о*

л ы п: «Ойбай, келіп қалды» – деп, зар қағып қоя береді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Иманы түршікті. *Шошынды, зәре-қиыты қашты.* Жаңа мерездің жайын доктырдан естігеннен кейін *и м а н ы м т ұ р ш ы к т і*. Мұқаш, енді қайтемін. Сарбастың баласына енді тіпті барғым келмейді (М.Дулатов, Шығ.).

Иманы ұшты. *Қатты қорықты, зәресі қалмады.* Тұрайын десе дәрмені жоқ. Содан «шағады-ау» деген үрейде *и м а н ы ұ ш ы п* «Әли-ау, Әли, бері келші» деп дауыстап еді (С.Алдабергенов, Асу).

Иманы шошыды. *Зәресі қиыты, қорықты.* *Иманым шошиды* мұндайдан, – деді Шокмұрын (М.Ақынжанов, Ыбырай Алтынсарин).

Иманы іміра болғыр жерг. **Иманы жолдас болсын.** *И м а н ы і м і р а б о л ғ ы р*, алғашқы әйелі қайтыс болды (Қазақ тілі. аймақ. сөзд.).

Өліге иман тілеу. *Марқұмға о дүниеде Алла тағала иманын кәміл етсін деп тілек айту.* Барады нұрға толып мына мекен, Сен Отан өнеріңмен ұна, көкем. Тіріге бақ тілейтін бай күніндей *Ө л і г е и м а н т і л е у* күнә ма екен? (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кітаптарға иман келтіру. д і н и. *Пайғамбарларға түсірілген қасиетті кітаптарға сенуді білдіретін мұсылмандықтың, иманның негізгі шарттарының бірі.* Иманның үшінші шарты: Алла тағала Пайғамбарларына түсірген *к і т а п т а р ы н а и м а н к е л т і р у* (Халифа Алтай, Ислам діні.).

Пайғамбарларға иман келтіру. д і н и. *Ислам діні бойынша, адам баласын адасудан азат етіп, ізгілікке шақыру үшін Алла тағала жер бетіне жіберген пайғамбарларға сенуді білдіретін иманның негізгі шарттарының бірі.* Ислам дінінің тарихын, негізі мен міндеттерін білгісі келген адам Пайғамбарлар кім екенін анықтап алуы қажет. Өйткені *Пайғамбарларға иман к е л т і р у* Ислам ақидасының негіздерінің бірі (Халифа Алтай, Ислам діні.).

Періштелерге иман келтіру. д і н и. *Ислам діні бойынша, Алла тағаланың белгілі бір мақсатпен жаратқан періштелеріне сенуді білдіретін иманның негізгі шарттарының бірі.* *Періштелерге иман келтіру* иманның екінші шарты (Халифа Алтай, Ислам діні.). Мұсылман Құран Кәрім мен Мұхаммедтің, оңған Алла тағаланың игілігі мен сәлемі болсын, хадисіне сүйене отырып, *п е р і ш т е* нұрдан жаратылған деп *и м а н к е л т і р е д і* (Халифа Алтай, Ислам діні.).

Тағдырға иман келтіру. д і н и. *Ислам діні бойынша, тіршіліктегі барлық жақсылық пен жамандықтың белгіленуі бір Алладан болатынына сенуді білдіретін иманның негізгі шарттарының бірі.* *Т а ғ д ы р ғ а и м а н к е л*

тіру – иманның алтыншы шарты және Ислам ақидасының маңызды негіздерінің бірі (Халифа Алтай, Ислам діні.).

Тақлиди иман. д і н и. *Қоршаған ортаның әсерімен немесе біреулерден естіп, соларға елітіп мақұлдаудан болған иман. Тақлиди иман* иманның әлсіз түрі болып саналады. Абай мұндай иманды сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босамас буын керек деген (ҚҰЭ).

Тахкики иман. д і н и. *Санамен саралап, сезіммен қуаттап, зерттеп, іздену нәтижесінде толық көз жеткізуден болған иман.* Мызғымас бекем сенім болып табылатын *тахкики иман* «яқини иман» деп те аталады (ҚҰЭ).

Тиынға иман алды. *Аллаға деген сенімді, сол сеніммен келетін атақты сатып алмақшы болды.* Ақылы жоқ молдалар *Иман алмақшының* а. Оңайлықпен келмейді Иман деген қиын да (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ. *Әділ бидің туыстарына да бүйрегі бұрмайды, ал жекебас мүддесін әділдіктен жоғары қойған биде ұят болмайды, ол Құдайдан қорықпайтын имансыз деген мағынада.* Әділетсіздік байқалғанда: *тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ* дейді. Мұндағы туған жоқ дегені жақынына тартпай, жұзпара, «қолпара» дегендерге бұрылмай, істі әділдікпен шешеді дегені. Бірақ осындай билер мен әкімдердің көбі жұзпараға, яғни жақынына тартпай қоймаған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ИМАНҒИБАДАТ з а т. д і н и. *Аллаға сенім және құлшылық, мұсылмандықтың шарттарын, парыздарын орындау шарттары.* Сол себептен *иманғибадат* турасын шамам келгенше қазақ тіліменен жазайын деп ойладым (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

ИМАНДАЙ с ы н. **1.** *Иман тәрізді, иман сияқты.* Мен сендей жоғалтпаймын ішкі мұңды, – *Имандай* тұтам сонау үш күнімді. Қоспаған қатал тағдыр жеңгелігі Қалдырды жүрегімде ұшқыныңды (Х.Ерғалиев, Көбікшашқан). **2.** а у ы с. *Шын, рас, адал, таза.* Ал, көне, *имандай* шыныңды айт (М.Әуезов, Таңд. шығ.). «Бірақ сіз тұрғанда, қаншама сүйсем де, көзіңізге шөп сала алмаймын» деген *имандай* сөзіне сенбеуі де мүмкін (З.Шапкин, Сенім). – Отағасы-ау, менің де *имандай* тілеуім сол емес пе? Тұраржаным тірі болып, немере сүйсем деймін дағы, – деді Күлән Мәжитке (С.Алдабергенов, Қанат.).

Имандай сенді. *Адал жүрегімен, бар ынты-ықшыласымен иланды, сенімі күшті болды.* Қайсар болмаса – мақсатына жете ала ма! Ең басты қасиеті табандылығы, ісіне *имандай* сене-

міндігі (Х.Есенжанов, Тар кезең). Тіпті, біз аз күн ішінде ежелден етене жандарша осылайша шүйіркелесіп кетіппіз. Және Өмірқұлдың байыпты сөзіне *имандай* сенем (І.Жақанов, Қайта орал.).

Имандай сақтады. *Ешкімге айтпады, сыр шашпады.* Тек өзіне ғана айтатын құпия сырым бар. Егер бұл сырымды *иманыңдай* сақтайтын болсаң (І.Есенберлин, Шығ.).

Имандай ұйыды. а) *Кәміл сенді, әбден иланды, шәксіз мойындады.* Жәнібек *имандай* ұйып бетін сипады. Не үшін екен, оған мына үйіліп жатқан қорым тас біртүрлі сұсты, айбынды көрінді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Мен басқа еркектердің әйелдеріне қаншалықты сенетін, сенбейтінін білмеймін. Өз басым Аюкеніме *имандай* ұйымын (Ә.Омарбаев, Кәрлен.). ә) *Әбден ұялады, бекіді, берік орнықты.* Табиғатта ненің күші өзінен басым болса, қатерлі болса, соның бөрі иелі, киелі деп санап *имандай* ұйыған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол түске сенуші еді. «Батырдың бір жолдасы» деген нақыл оның көкірегіне *имандай* ұйыған (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

ИМАНДАС с ы н. **1.** *Діни наным, сенімі ортақ, діні бір.* Алты ай мінсе арымас, Бұдан деп іздеп келеміз. Атамыз бірге *имандас*, Туған деп іздеп келеміз (Манас). **2.** *Пікірлес, сырлас, идеясы, ой-арманы бір.* Ол өзінің сол *имандас* досымен іштей осылай айтысып келе жатты да, көзінің қырын Мәдиге тастады (Ә.Әбішев, Найзағай).

ИМАНДЫ с ы н. **1.** д і н и. *Дінге сенімі мықты, иманы бар, дініш.* Мумин болсаң, әуелі *иманды* бол, Бендеге иман өзі ашады жол (Абай, Таңд. жин.). Сіздің батыныңыз таза болмағы ол иман болып, бұл заһир ғибатыңыз *иманды* болған соң ғана (Абай, Тол. жин.). **2.** д і н и. *Алла күнәсін кешірген, рақымын берген (марқұм туралы).* Менің әке-шешем өлген еді, мен оның жалғыз баласы едім. Менің сол әке-шешем *иманды* ма, жоқ имансыз ба, соны сен біліп келесің, – деді патша жігітке (Қаз. ертег.). **3.** а у ы с. *Ар-ұяты күшті, әділ, дұрыс.* Әйткенмен «дұшпанды, досыңдай сына» деген сөз өте тура, өте *иманды* сөз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Сондықтан осы жылы Парламент «Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сот кеңесі туралы» және «Қазақстан Республикасының Әділет біліктілік алқасы туралы» заңдарды қабылдады, олар сот жүйесі үшін кадрларды іріктеу тәртібін реттеп, судьялардың жоғарғы кәсібі, *иманды* және әдептілігі мінсіз адамдар болуына қол жеткізуге мүмкіндік берді («Егемен Қазақстан»). // *Аллаға сенім келтіріп, оның жалғыз жаратушы екенін мойындаған, Құдайдан қорқатын адам, мұсылман кісі.* Өзі беріп, өзі

алған арманы жоқ, Мағшардан *и м а н д ы м а* кез келерсің (Қозы Көрпеш.). Ауызбірлік жоқ жерде Қиянатты қият бар. Ұяттың иман қабы дер, *И м а н д ы д а* ұят бар (Қабан жырау // Алтын қазық). Кетпей ме соларды айтсам көңіл кірі, Арзан ғой *и м а н д ы ғ а* ұжмақ төрі. Набуат мүһрі сонда көзге түсіп, Мешіттің ішін жарық қылған нұры (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Жаққан от, жылдар бойы жиған білім, Қосар-ау қатарына *и м а н д ы н ы ң*. Сенімнің тұлпарына міндім ерте, Арқаңда сенің ғана, туған тілім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Иманды адам [kici]. *Ұятты, әділ-қалыстығы бар кісі; таразысы тең ақыл иесі.* Ақылы жоқ кісіге ақыл болдың, Дүниенің бәріне мақұл болдың, Құдай берген *и м а н д ы* бір *к і с і с і ң*, Медіресе мен мешітке жақын болдың (Шөже ақын, Жыр.).

Иманды бол. *т і л е к.* Алла күнәларыңды кешіріп, рақымымен жарылқасын деген мағынадағы өлген кісіге қарата айтылатын тілек сөз. – Асыл азаматтарым-ай. – Манадан бері мүлгіп отырған Рахмет бабай әлдене деп күбірлеп, бетін сипады. – *И м а н д ы б о л ы ң д а р!* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Иманды болғыр. *т і л е к.* Әдетте марқұм болған кісі туралы айтқанда күнәдан пәк, таза, адал болғыр, иманы кәміл болғыр деген мағынадағы тілек сөз. Әй, *и м а н д ы б о л ғ ы р* әкем-ау (Б.Майлин, Шығ.). Әбден алжып барып, дүние салғалы үш жылдан асты ол кісінің. *И м а н д ы б о л ғ ы р* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Иманды болды. *Дүние салды, қайтыс болды, марқұм болды.* Ағалардың талайы *б о л д ы и м а н д ы*, Қонақ құртты үйдегі мол диванды. Мейман күттік, мейманның кішісі жоқ, Пайғамбарлар үйіме кеп жиналды (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Иманды болсын *т і л е к.* Алла тағала марқұмның иманын кәміл етсін, жанын жаннаттан қылсын деген мағынадағы кісі қайтыс болғанда айтылатын тілек сөз. Одан аздап өлең қалды, күй қалды, Жан беру де оңай емес. Қиналды. Сенің бала көңіліңнің жаршысы Өліп қалды. *Б о л с ы н* байғұс *и м а н д ы* (Ж.Жұматаев, Ләйлә).

Иманды құл. *д і н и.* Нағыз мұсылман адам, Аллаға сенім келтірген, оған құлшылық қылатын Құдайдың сүйікті пендесі. Ұшқан көлдің қуына, *И м а н д ы қ ұ л* кез келер Қаузы, қаусар суына. (Қобыланды батыр). Жағалай өзен-суға бітер құрақ, Мақшарда *и м а н д ы қ ұ л* мінер пырақ. Менімен сөйлесуге құмар болсаң, Көрейін өнерінді, сөйле, шырақ (Шөже ақын, Айтыс).

ИМАНДЫҚ *з а т.* 1. *Иманның шарттары, мұсылмандық туралы кітапша, иманшарт.* Бір күн болса да, мойным босап, босаңсып қалған

екем, *и м а н д ы ғ ы м д ы* қолыма ұстап, еріне басып келе жатыр едім, артымнан біреудің даусы естілді (Б.Майлин, Шығ.). 2. *Алланың рақымы, мейірімі, салауаты.* Заманнан көп замандар өтті дейді, Төңірден *и м а н д ы ғ ы н* күтті дейді (Ғашықтық дастан.).

ИМАНДЫЛЫҚ *з а т.* 1. *д і н и.* Алла тағалаға иман еткен адамға біткен көркем мінез. Мұсылмандық дүниетаным бойынша *и м а н д ы л ы қ* иманнан пайда болады (ҚҰӘ). Алла жіберген әрбір пайғамбардың міндеті иман мен *и м а н д ы л ы қ т ы* уағыздау деп саналған (ҚҰӘ). Ең соңғы пайғамбар Мұхаммед (ғ.с.): «Мен ең ғажап көркем мінезді толықтыру үшін жіберілдім», деу арқылы әлемдегі тәлім-тәрбие мен *и м а н д ы л ы қ т ы ң* қаншалықты маңызды екенін көрсеткен (Ислам ғылымхалы). Мешіт те, шіркеу де, синагога да адамдарды парасатқа, *и м а н д ы л ы қ қ а* шақыратын, халықтың жанын тазартып тұратын киелі орындар екенін барша жұрт ұғынып отыр («Егемен Қазақстан»). 2. *Адамның қоғамдағы, құндылықты өмірдегі іс-әрекеттерін белгілі бір қалыпта түсіретін ішкі рухани реттеуіш қадір-қасиет, адам бойындағы адамгершілік, ізгілік, кісілік белгісі.* Дәстүрлі қазақ қоғамында адамның *и м а н д ы л ы ғ ы н а* – мінез-құлық жүйесіндегі ерекшеліктеріне көп көңіл бөлінген (ҚҰӘ). *И м а н д ы л ы қ* – адамдық, кісілік (нравственность) (Ө.Жәнібеков, Жол-айырықта). Адамның жарық дүниеге келуі, өсуі, ержетуі, тіршілік етуі, қартаюуы, ата мен баланың қарым-қатынасы, үлкендік пен кішілік, сыйластық, өдептілік пен арлылық, инабаттылық тәрізді маңызды мәселелер *и м а н д ы л ы қ т ы ң* маңызды құрамдас бөлігі ретінде ешқашан назардан тыс қалмаған (ҚҰӘ). 3. *Ар-ұждан, биік ахлақтық ұстаным, түлғаның рухани-ахлақтық бет-бейнесі.* Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен *и м а н д ы л ы ғ ы н* сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін (ҚР Конституциясы).

ИМАНЖАПЫРАҚ *з а т.* өс. <лат. plantago lindl> *Иманжапырақтар тұқымдасына жататын, жол бойына немесе басқа да жерлерге шығатын, үлкен жапырақты көпжылдық өсімдік, бақажапырақ.* *И м а н ж а п ы р а қ т ы ң* тамырлары адырайып-адырайып сөлге буаз болған кез екен («Қаз. әдеб.»). Әлі тұяқ тимеген, тұнып тұрған теңге гүл, *и м а н ж а п ы р а қ* екен (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Жыраққа жол шегіп бара жатқан Қалаудың қолында кеудесіне басқа бір уыс *и м а н ж а п ы р а қ* бар («Мәдениет және тұрмыс»). Кейбір түрі қолдан өсіріледі. Қазақстан топырағында *и м а н ж а п ы р а қ т ы ң* 16 түрі өседі (Х.Тілемісов, Ауылшар. сөзд.).

ИМАН-ЗІКІР [ар. *يُحْيِي*] зат. діни. Аллага сенушілік пен иемі Алланы есте ұстаушылық. Әбден құртты мына ала ат, Аяндасаң, түйеше теңселеді, бүлкілдесең, *и м а н-з і к і р і ң д і* аузыңнан шығара зіркілдетеді, бұл кара талақ тигір, – деді Айтан (Х.Есенжанов, Шығ.).

ИМАНИ с ы н. діни. Иманды, таза, адал; *дінге тән, дінге қатысты*.

Имани гүл, поэт. *Иманды нәрсе, имандылық белгісі*. Осы үш сүю болады *и м а н и г ү л*, Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл. Ойлан дағы, үшеуін таратып бақ. Басын байла жолына, талын түгіл (Абай, Тол. жин.).

ИМАНИН зат. 1. хим. *Өсімдік ағзаларынан алынатын химиялық зат*. Соңғы кезде шайқурай өсімдігінің фитонцидтерінен *и м а н и н* дейтін құнды препарат алынды (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). 2. мед. *Сырт жарақаттарды емдеуге қолданылатын антибиотик*. *И м а н и н* – суда жақсы еритін, ал спиртке, эфирде, ацетонда, глицеринде нашар еритін ұнтақ (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ИМАН-ИСЛАМ зат. с ө й л. *Имандылық, мұсылмандық негіздері*. Егерде *и м а н-и с л а м* оқытпасақ, ата-аналар балаларын алып кетеді (Е.Қодаров, Үміт.).

ИМАНКИІЗ зат. этн. *Өлген адамның денесін жерлеуге шығарғанда орайтын киіз*. Мәйітті орап шығарған киізді *и м а н к и і з* дейді (Қаз. әдет-ғұрып.).

ИМАНМАСЫЛАУ с ы н. жерг. *Әумесер, алаңғасар, бәдік*. Қали аузына келгенін қайтармай айтатын *и м а н м а с ы л а у* адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИМАН-НАМАЗ зат. с ө й л. *Имандылық, ислам ғибадаттарының негіздері*. Төрт жыл ішінде сексен шамалы балаға *и м а н-н а м а з*, хат үйретіп шығардым («Қазақ»).

ИМАН-СЕРТ зат. с ө й л. *Берік уәде, серт*. Жүрегімнің нақ төрінен орын тебесің, кіндік кесіп, кір жуған жерім, ардақты атамекенім! – деп іштей *и м а н-с е р т і м д і* бердім де, төңіректегі өзіме таныс нәрсенің бөріне аса бір кимастық сезіммен қарадым (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ИМАНСУ зат. діни. *Жантәсілім шақта жатқан адамға о дүниеге көп қиналмай аттануына септігін тигізеді деген наныммен ішкізілетін су*. Адамның о дүниеге қиналмай, тез аттануына септігін тигізеді. Өлейін деп жатқан кісіге берілетін су көбінесе «*и м а н с у*» деп аталған (Қаз. әдет-ғұрып.).

ИМАНСЫЗ с ы н. 1. *Құдайсыз, дінсіз, діннен безген*. «Я, жаратқан кәрім ием! Барың рас болса, ал қаһарыңа Сұлтанмахмұт деген бұзық *и м а н с ы з д ы*. Өзі де құрт аурулы екен (Д.Әбілев, Арман.). – Аста-пир-алла, мынау

Думан бір *и м а н с ы з* екен ғой, – деп үй иесіне шағына қарады (С.Адамбеков, Қожанасыр.). 2. а у ы с. *Ұятсыз, арсыз, оңбаған*. – Қайдағы заңет?! Кеше тапсырған жоқ па едіңдер? Әй, бір *и м а н с ы з* екенсіңдер түге! Кісіге маза берсейші (О.Сәрсенбаев, Сағым). – Апырай, анау *и м а н с ы з* қайықшы сатып кетпесе игі еді? (М.Сүндетов, Ескексіз.). Мектепті өртеген мына бала екен. Кәпір, зұлым, *и м а н с ы з*. (М.Ақынжанов, Шығ.). // *Құдайсыз, дінсіз, діннен безген адам*. Бір Құдайдан тілеймін ғұмырымды, Ғұмыр берсең кірсіз қыл көңілімді. *И м а н с ы з д ы ң* көрінде от жанады, Отқа салсаң көремің не күнімді?! (Шал ақын, Өлең.). Жатты ол қараңғыда зәресі ұшып, Тірлікте молда айтқаны еске түсіп. Дейтұғын: «*И м а н с ы з ғ а* періштелер Көрсетер көр азабын, төнді қысып» (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *И м а н с ы з д ы ң* ұяты жоқ (Мақал). // *Ұятсыз, намыссыз, жеке бас қамын басқадан артық қоятын қанағатсыз, тоғышар адам*. Құдайдан қорықпаған, адамнан ұялмаған *и м а н с ы з д а р* қазақты тойғанынша жем қылды (М.Дулатов, Шығ.). Халық аузына қаппақ бола алмаймыз. Түрлі дәрежедегі әкімқаралардың жанында алааықтардың, *и м а н с ы з д а р д ы ң* әсіреуітсиздардың жүруін немен түсіндіреміз? («Жас Алаш»). Нарқасқа жігіттер екен бәрі де. Ішінде Амандос *и м а н с ы з д а н* жұдырық жей беретін шалақ тонды, асықтай шофер бала да жүр (М.Сатыбалдиев, Шығ.).

Имансыз кетті. діни. а) *Жан тапсырар шақта Алланы еске алып, калима айтпай, иманын үйірмей о дүниелік болып кетті* [Алла тағала о дүниелік болар шақта калимасын айтқан мұсылман адамның барлық құнәларын кешіреді]. Бәрінен де, жігіттер, *И м а н с ы з к е т к е н* сол жаман, Ажал келіп бір күні Алтын кеуденнен жан тайса (Кердері Әбубәкір, Қазағым). ә) *Дүние салғаша Аллага иман келтірмей өтті*. Ібілістің уәсуасына рәсуа болып, *И м а н с ы з к е т і н*, болма тозақ барар (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

Имансыз құл. діни. *Аллаға деген сенімі болмаған немесе сенімін жоғалтқан Құдайдың жаратқан пендесі*. Иманды құл жұмақта, *И м а н-с ы з қ ұ л* тамұқта (Ғашықтық дастан.).

Калиманы айтпаса, имансыз болып өледі. діни. *Алла тағала о дүниелік болар шақта калимасын айтқан мұсылман адамның барлық құнәларын кешіреді, ал калиманы айтпаған мұсылман адам иманынан айырылады*. Жаратқанды бір білсең, Насапқа жақсы келерсің. *К ә л и м а н ы а й т п а с а ң, И м а н с ы з б о л ы п ө л е р с і ң* (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

ИМАНСЫЗДЫҚ зат. *Діннен безгендік, дінсіздік, құдайсыздық*. Мен Данконың жанған

жүрегі, сансыз сұлу күшті ертегілер ойлап шығарып, адамзаттың қиялы, ерлер һәм айтарлық істері мол баяғы заман туралы және күшті адам мен көрнекті істерге кедей осы күнгі қайғылы заман туралы, өлік жаратылған жүректі адамшылықтардың бар нәрсеге күліп қарайтын салқын сенбеге, *имансыздыққа* бай сорлы замандары туралы ауыр ойларға баттым... (М.Жұмабаев, Шығ.). Алла ондайларға: «*Имансыздығыңды ажалың жеткенше біраз пайдалана тұр, соңыра, әрине, сен отқа кіретін кісісің*», – дейді (М.Токжігітов, Құран тур.).

ИМАНСЫЗДЫҚ² сы н. *Құдайсыздыққа, діңсідікке тән.* Діннен безген нағыз *имансыздық* ісі істен отырғаны старшынның (Б.Аманшин, Көкжар).

ИМАНШАРТ з а т. 1. ді н и. *Алланың хақтығы мен оның кітаптарына, періштелерге, пайғамбарларға, ақырет күніне, тағдырға сену және мойынсыну шарттары.* Мұндай он төрт шәкірт *иманшарт*, әптиек, еже-сүреден әрі аспаған Жасаң шәкірттерден бөлек түстен кейін оқиды екен (С.Омаров, Қиыр жол). Ғылымның жемісінен нәр алмасаң, Білгенмен *иманшартты* не пайда бар? (Ақмолла ақын, Күндер.). Ең әуелі керек нәрсе иман деген, Ақирет істеріне инан деген. Құдая, кешір дегенменен іс бітпейді, *Иманшартың* үйренбесе аюан деген (Ақмолла ақын // XIX ғ. қаз. поэт.). 2. *Араб әрпімен жазылған діни оқулық, әліппе, кітап.* Әріпті түгел білген үшеміз *иманшартқа*, әліппеге түстік (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Ертемен төрт бұрышты жемірілген ескі тоқым сияқты «*иманшартымды*» қолтығыма қыстырып сабаққа келсем, балалар жиналмаған екен (С.Мүсірепов, Өмір.). «Бәрекелде, жөн» – деп сол күні жаңалап сабақ берді. *Иманшартың* оқитын жерін белгілеп алып, біраздан соң далаға кеттік (Қ.Шәкенов, Біздің Ілияс). Балуан Шолақтың өлеңдері осы Байбосынның қамзолының ішкі төс қалтасындағы *иманшарттың* арасында сақталған («Қаз. әдеб.»).

ИМАНШАРТТАЙ сы н. *Иманшарт сияқты, қасиеттері ережелердей.* Барғанша *иманшарттай* жаттап аламын ғой, – деді, сасқалақтап орнынан әзер көтерілген шабарман (А.Нұрқанов, Дала қыраны.). Сұлтанмахмұт Абай сөздерін, өлеңдерін *иманшарттай* іздестіріп, тындап, жазып алып қасиеттеген, ұстаздың қағидасы еткен ақын («Қаз. әдеб.»).

ИМАНШӨП з а т. ө с. с ө й л. *Иманжатырақ.* Кәдімгі ақбас жусан, *иманшөп*, таспа және қызыл бояу сияқты өсімдіктермен қоректенеді (Х.Қыдырбаев, Терісі бағалы.). Сексеуілдің жапырақтары кішірейіп, қылқан тәрізденіп кеткен, ал *иманшөп*, манжетка, шоңайнаның жапырақтары ірі, қалың жасыл түсті («Қазақст. мект.»).

ИМАНШЫЛЫҚ з а т. ді н и. *Имандылық.* Әрқашан *иманшылық* хақтан сұрап, Аллаға көп дүр айтқан мінежатым. Мәжіліс екіталай халық жиылса, Болады лебізімде сенің атың (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ИМАРАТ з а т. с ө й л. 1. *Ғимарат.* Ең үлкен биік *имарат* Акбер салдырған жай (М.Әуезов, Индия. очерк.). Шыңғыс хан Отырардың атын мүлде өшірмек болып, қаланың халқын қырғызған, *имараттарың* қиратқан («Қаз. әдеб.»). Сұқ саусағын шошайтып жатақхана *имаратың* көрсетті (Ә.Данаев, Күнімай.). Біреуі күмбезді шығыс *имараттарың* а келеді, енді бірі жанышқы төбе боп тік өрілетін ортағасырлық готика, баракконның түрлі нұсқалары (С.Бердіқұлов, Пердесіз.). 2. *Үймерет (ғимарат ішіндегі бөлме, орынжай).* Қорғанды іргелей софилардың *имараттары* орналасқан екен (С.Мұқанов, Саяхат.).

ИМАРАТТЫ сы н. с ө й л. *Ғимаратты.* Жыбырқай көшелі, әлі де көненің ізі көзге басылатын ескі *имаратты*, суы тапшы, шаңдағы мол, тар көшелі қаладан сытылып шығып, бау-бақшалы қыстақтарды таспадай тіліп келе жатқанымызды бір-ақ байқадық («Қаз. әдеб.»).

ИМБЕЦИЛЬДІК з а т. п с и х. *Туа біткен психикалық кемістіктің – олигофренияның – ауырлығы орташа нышаны.*

ИМБИРЬ з а т. ө с. <лат. zingiber officinale> *Жанжабіл (занзабіл, зімбір, тропикте қолдан өсірілетін көпжылдық өсімдік). Имбирдің* сабағы бір метрдей, тамырсабағы етженді, құрамында эфир майы болғандықтан, сүйкімді хош иісті, бірақ фенол тәрізді зат – гинегролдың әсерінен дәмі ащы (ҚСЭ). Оңтүстік Қытай, Жапония, Шығыс Үндістанда, Батыс Африка мен Австралияда өсіріледі. *Имбирь* деп аталатын кепкен тамырсабағын дәм-татымдық зат ретінде пайдаланады (ҚСЭ). *Имбирь* Азияда кездеседі. Олардың шаруашылық маңызы жоқ (ҚСЭ).

ИМЕ з а т. *Құлтының, кісеннің кілттеуге арналған доға сияқты иілген жері.* – Бір кішкене дөңгелектің *имесіне* арасын бірдей қылып көп тіс қойдық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Байкен құлпыны шегемен түрткілеп еді ашылмады. Кесек тасты алып пәрмендеп салып жібергенде, *имесі* суырылып шықты (З.Иманбаев, Нажағай).

ИМЕЙ = е т. с ө й л. *Ими (қайқай).* Күріштің орағы доғаланып *имейген*, қайқандау қылыш сияқты боп келеді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). – Ендеше шалға түсіндіріңіз! – деп, генерал Айбаршаға, Донның *имейін* кеп Еділге таянып барып қайқаятын орта белінің тұсында жаудың

тағы қоршалғалы жатқанын айтты (С.Мұқанов, Сырдария).

ИМЕЙДЖ з а т. и н ф. *Мәліметтер шығару құрылғыларында (дисплей, принтер т.б.) графикалық бейнелерді кескіндеу формалары.*

ИМЕЙГЕН с ы н. с ө й л. **Имйген** (иіліңкі). Сақалы дударлаған, етегі тізесінен төмен түскен кең, жыртқық, қара сұр көйлегі бар, *имейген*, кішірек, арық денелі шал шыға келді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ИМЕЙІҢКІРЕ = е т. с ө й л. **Имйіңкіре** (иіліңкіре). Ұстаздардың жүзі де көп қайрағаннан тозған сықылды – қазіргі бейнесі орақ сықылды, ортасы *имейіңкіреген* ойық (З.Шашкин, Сенім.).

ИМЕК с ы н. 1. *Доға тәрізді ішке қарай иілген, бүгілген.* – Мына машинаны әлі істеп болмаған ба? – деген дауысқа жалт бұрылсақ, төртбақ келген, *имек* тұмсық қара жігіт қолды артына ұстап, машинаға төніп тұрғанын көресің (Б.Майлин, Шығ.). Түн ортасы ауа көтерілген, *имек* ай ішкі бөлменің қос терезесіне кезек-кезек үңіліп, үйдің бұрыш-бұрышын асықпай шарлап жүр (Ә.Тарази, Құйрықты.). (Одан мұндай батылдықты кім күтті?) Ал Бүркіттің көріп *имек* тұмсығын Кемпір қатты үркітті. Оны өзінше «майысқан» деп ойлапты Сөзге келмей пышағын тез қайрапты (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Бүкірейген, еңкіш.* Ажымды сұрғылт жүзді, бурыл сақал, *имек* шал Шәлтік, өткен түн таң алдында осы базда жалғыз жатқан жерінен шошып оянды (М.Әуезов, Танд. шығ.). Сары шал – Петр Чумак, оның әйелі *имек* сары кемпір Людмила Сергеевна есік алдында қатар түзеп, сүйсіне қарап тұр еді (С.Омаров, Дала.). 3. *Төмен қарай иіңкі, салбыраңқы, майысып бүгілген.* Миым сау, ой ойлайды баяғыдай, Көз – шылау, көрген сурет таяды ұдай, Қозғауға денем күйрек, басым *имек* Тағдырдың тастап кеткен таяғындай (Ғ. Қайырбеков, Көксадақ.). 4. *Иір-қиыр, бұралаң, қисық.* Өмір жолы тар соқпақ, біріген жак. Иілтіп екі басын ұстаған хак. *Имек* жолда тиянақ, тегістік жоқ, Құлап кетпе тура шық, көзіңе бақ (Абай, Тол. жин.). Жолдың бұл тұсы биік, әрі *имек* еді (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Тау жыныстары қабатының бір бөлігінің екінші бөлігінен тұтастықты бұзбай ығысу нәтижесінде пайда болатын *имек* қатпарлық флексура деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Имек шөңгебас. ө с. <лат.ceratocephalus falkatus> *Сарғалдақтар тұқымдасы шөңгебас туысына жататын өсімдік түрі. Имек шөңгебастың айырмашылығы жапырақ сабақтары жалаңаш (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).*

Имек ыңғыру. қолөнер. *Қуыс бұйымдарды оюға арналған құрал, сайман түрі. Имек*

ыңғыру – қолға ұстауға ыңғайлы, жұмыс істейтін бөлігі имек, өткір дүзі бар, сабы ағаштан жасалған, қуыс бұйымдардың ішін әрлеп оюға арналған сайман (Қаз. ұлт. қолөнері.).

Имек қармақ. з а т. *Балық аулауға арналған құралдың бір түрі. Имек қармақ* – қармақтың бір түрі (Х.Тілемісов, Ауылшаруаш. сөздігі).

Имек қас. п о э т. *Қағаш, иілген қас.* Қара көз, *имек қас*, қараса жан тоймас, Аузың бал қызыл гүл, Ақ тісің кір шалмас (Абай, Тол. жин.). – Паспортыңызды, үйіңіздің кітапшасы мен жоспарын әпкеліңіз, – деді ондағы бір оймақ ауыз *имек қас* («Қаз. әдеб.»).

Имек таяқ. с п о р т. *Хоккей ойыншыларының таяғы (клюшка).* Сейтжанның шайбаны айдайтын *имек таяғы* – клюшкасы бар (Ө.Қанахин, Өз ақылы.).

ИМЕКАҒАШ з а т. ж е р г. *Мойынағаш, иінағаш.* Қараңғыда ол есік алдындағы *имек ағашты* басып кетіп, жығыла жаздады (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

ИМЕК-ИМЕК с ы н. *Иір-иір. Имек-имек* тақтай араның тісі сияқты (А.Машанов, Жер асты.).

ИМЕКТЕЛ = е т. 1. *Доға тәрізді болып келу, иілу.* Ойнап тұрған отты көздерді айт, орақтай *имектеле* біткен қыран мұрынды қайтерсің! (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Түбіті күл төрізді сұр. Алдыңғы аяғының тырнағы үлкен де жуан және орақша *имектеліп* келеді (Х.Қыдырбаев, Дала.). 2. *Иірілу, ірленіп келу.* Мыс байытушыларға барғанда, олар жұмыс жасап жатқан биік бөлме ішінде тау арқарының мүйізіндей *имектелген* заңғар темірлер тұрды (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). Дала қойы 60-80 килограмдай. Оның мүйізі *имектеліп* келеді, жалы болады (Х.Қыдырбаев, Дала.). Жалпы алғанда жыртқыш құстардың саусақтары өткір және *имектеліп* біткен тырнақпен қаруланған. Осы екі саусақтағы тырнақтар қорегін аулаған кезде ең негізгі ұстау ролін атқарады (Р. Әлімбаев, Құстар.).

ИМЕКТЕЛУ *Имектел етістігінің қимыл атауы. ≈ Мүйіздің имектелуі.*

ИМЕКТЕУ с ы н. 1. *Доға тәрізді дөңестеу, сәл иіңкі.* Тұмсығы *имектеу* екен. Түсін бояп отырған күзғын емес пе өзі?! – деді батыл сөйлейтін бірі (А.Сарбөпин, Ала қарға). Дала қауындай боп өскен жирен сары сақал-мұрт арасынан *имектеу* келген құс тұмсығы жылтырайды (А.Нұрманов, Құлан.). 2. *Еңкіштеу, бүкіштеу.* Ол – ортадан жоғары бойлы, *имектеу* ашаң денелі, сопақ бетті, әдемі қыр мұрынды, үлкен қара көзді сұлу жігіт (С.Мұқанов, Өмір мект.). Танауының астында ғана шолтпаған мұрты бар, көңтек ерін келген, *имектеу* қара сұр жігіт екен (Б.Майлин, Шығ.).

ИМЕКТІК з а т. *Иіңкілік, ішке қарай имек келгендік.* Жануарлардың бірде-біреуінің омыртқа жотасы бұлайша иілмейді. Рас, осы айтылғандай *имектік* адам тәріздес маймылда байқалады (Адам анатом.).

ИМЕН= е т. **1.** *Біреуден жасқану, қорқу, тайсалы, қаймығу.* Балалық кезде ешкімнен *именбе*дік Көру деп жалаң аяқ жалаң бұт, Зыр жүгірдік дедектеп (Бес ғасыр.). Қарағым, Ақбілекпісің? – дегенде дауысы қалтырап, көзіне жас кеп қалды. Өйтсе де күйеуінен *именіп*, жасын өрең тоқтатты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Талапшен адалісті істемекпіз, Тапсырдық бір Аллаға біз демекпіз. Ындының таза болса, *именбеңіз*, Дәулетті осылайша іздемекпіз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Даусы бейне тас түлек. Ешкімнен *именбей*, сөзді бұрмай кесек-кесегімен тастап тұр (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Ұялу, қысылу, қымсыну; әдеп сақтау.* *Именіп* көптен, Сақтық қып еппен, Тасалама ойынды! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мен күнәлі лебізім мен ізгі тілегімді Қайта айтуға қаймығамын, *именем* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әдептімін, ұяңмын, *именемін*, Сыраға – бал, сыйыңа – сый беремін. Аңқау қазақ екен деп, ағайындар, Намысыма алайда тиме менің! (М.Мақатаев, Шығ.). Сәт бар ма шіркін со кездей, Елестеп күнде таныс жан, *Именіп* тұрдым жол кеспей, Мамасын көрсем алыстан (Ө.Күмісбаев, Ақ Шолпан). **3.** а у ы с. *Тыйылу, тоқтау, тосылу.* Сендер барда көңіл жайсаң күйге еніп, Шердің өзі шерленеді *именіп*. Жатады бір сол кездері кеудемнің Радиосы тасқын-топан күй беріп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ИМЕНДІР=е т. *Тосылдыру, жасқанту.* Үйіңе тату құрбың келсе кіріп, Сазданбасын қабақпен *имендіріп*. Ері сүйген кісіні о да сүйіп, Қызмет қылыс көңілі таза жүріп (Абай, Тол. жин.). Қап-қара қалың қабағы өңіне катал сұс беріп, кісіні *имендіріп* тастайды (Т.Ахтанов, Боран). Ол әлде кімдер құсап тұспалдап сөйлемейді, қабақ шытып *имендірмейді* де (Р.Токтаров, Терістік.).

ИМЕНДІРУ *Имендір етістігінің қимыл атауы.* Үнемі омырау көрсетіп, елді суық айбынмен *имендіруді* тәуір көретін (З.Жәкенов, Таң самалы). Жұртты жасыл тудан *имендіру* үшін дүниенің жүзін қандап шығуға бар (С.Санбаев, Аруана).

ИМЕНИЕ з а т. тар. *Ресей помещиктерінің – ірі жер иеленушілерінің иелігіндегі әдетте үй-жайымен бірге алғандағы меншікті жері, жер меншігі алпауыт қожалығы.* Кемпір он жылға қағаз жасасып Абылайхановқа жолдапты да, өзі қырдағы *имениесіне* көшіп кетіпті (З.Ақышев, Жаяу Мұса.). Қарасам, Пугачевтің *имениесі* өртеніп жатыр екен

(М.Қаратаев, Далада.). Ақынның зайыбы Наталья Николаевнаның туыстары осы селода тұрған. Осы жерде Гончаровтардың *имениесі* болған (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

ИМЕНТ= е т. *Жасқанту, қорқыту.* Бұл қару тек тарс ете қалатын қатты үнімен ғана емес, сарт ете қалып, етті ауыртатын оғымен де шошынатын, *иментетін* қару болып шықты (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Ажалды олар ажуалап, Тағдырынды еткен мазак. *Иментем* деп ұмтылған жау, Көрді ерлікті, қалды ғажап (С.Бегалин, Өленд.).

ИМЕНТУ *Имент етістігінің қимыл атауы.* ≈ Біреуді *именту*.

ИМЕНУ *Имен етістігінің қимыл атауы.*

1. *Ұрку, қорқу, жасқану.* Сен Дәрмен болмай әлде біреу болсаң, бұлай жасқану, *именуге* болады (М.Әуезов, Абай жолы). Дұспанның сізден қорыққаны дұрыс, ал өз адамдарыңыз сыйлауы керек, аздап *имену* де керек (Б.Момышұлы, Шығ.). **2.** п с и х. *Адамның не жан-жануардың қоршаған ортада өзін қорғау мақсатындағы қимыл-әрекеті.* Жоғарыда қорғау мен *именуді* салыстырамыз, жас бала именгенде, қорғаудың бар белгілері байқалады: қалтырау, дауыстау, қорғану қозғалысы сықылды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ИМЕНШЕК с ы н. **1.** *Жасқаншақ, қорқақ; жігерсіз.* Ал одан сескеніп, *именшек*, қорғалақ болсаң онда тіпті оңбайсың. Көзге ілінбей, тасада қаласың (Т.Ахтанов, Дала.). Мен ақыл-есі бүтін талай жігітті білем, бірақ дәл сендей *именшек*, сендей дәрменсізін көрмедім (М.Мағауин, Көк мұнар). – Жоқ, аға, түсуге емес, түсіп келіп отырмын. *Именшек* жігіттің даусы кенет қатая бастады да, батыл сөйлеп кетті («Қаз. әдеб.»). **2.** *Тым ұялшақ, ұяң; тартыншақ.* *Именшек* келін-кепшік көрі еменнің ығында көзден тасаланып сыбыр-күбірге көшкен (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Лидия Дудикова деген сом денелі, өжет қыз *именшек* те ұялшақ Рабиғаны алғашқы күннен-ақ іні тартып, баурап алды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Кеше ғана асқақ едім, өр едім, Ғашық болдым – адам болдым *именшек* (Ж.Жұматаев, Ләйлә).

ИМЕНШЕКТЕ= е т. **1.** *Жасқаншақтық білдіру, батыңқырамау.* Жоғарыға иек артып, шаруаның тығыз-таяң кезінде *именшектеп*, өз бетінше шешім қабылдамайды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Артынып-тартынған жігіттердің әр қақпаны бір қағып: «Пәтерге тұруға бола ма?», – деп *именшектеп* жүргенін, әлбетте, байқадыңыз («Қаз. әдеб.»). Төлеп *именшектей* басып, ас бөлмеге кірді де, сырт киімін шешініп орындыққа отырды (С.Мұратбеков, Жабайы.). **2.** *Ұялықырау, қымсынықырау.* Бәсекеші жігіттердің өнер

сайысы түс ауа бітті. Ұялып, ерсі *и мен ш ек т е г е н* төрт-бес жігіт болмаса жұрт көңілінен шықпаған жігіт жоқ (Ә.Кекілбаев, Дала.). Қатты айтуға бата алмаған сыңайы бар, *и мен ш ек тей* жымыш аз бөгелді (М.Мағауин, Көк мұнар).

ИМЕНШЕКТЕУ *Именшекте етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үнсіз *и мен ш ек т е у*.

ИМЕНШЕКТІК з а т. **1.** *Жасқаншақтық, қорқақтық.* Қала алғашқы бетте қалашы қуанышымен келіп қалса да, ішке кіргесін мырза алдындағы әншейіндегі *и мен ш ек т і г і* ұстап, төрге шыға алмай есік алдында ұйлығы түсті (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). **2.** *Ұялшақтық, қыңдық, қымсынғыштық.* Кейбіреулер бұған қызы мен әкесінің тең сөйлесе алмайтындығы, әке алдындағы табиғи *и мен ш ек т і к*, сыр жасырушылық кінәлі дегенді айтады («Лен. жас»). **3.** п с и х. *Адамның не жан-жануардың қоршаған ортада өзін қорғау мақсатындағы қимыл-әрекет негізінде қалыптасқан сақтанғыштық қасиет, дағды.* Әуелде бөтен адамдардан қорку, жүре-жүре әлеумет реңі арқылы қорқынышты *и мен ш ек т і к к е*, одан қала берсе, басқалар алдында өзін-өзі ұстайтын бойына беріктікке айналып, ұстамдылық, жуастық қылыққа, өзгелердің қошеметін тілеуге барып соғады екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Айуандардың арасында *и мен ш ек т і к т і* ң, ұстамдылықтың түп атасын тексергіміз келсе, мәселен, итті бақылауға болады, бөтен итті жолықтырғанда, ит бата алмай, қаймығып, ұялған іспетті болып тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ИМЕНІҢКІРЕ= е т. **1.** *Жасқаныңқырау, жүрексініңкіреу, тайсалыңқырау.* Қанипа сөйлей кірді. Мәруе есіктің нақ көзінде отырғанды, орнынан ұшып тұрды. Еділхан *и мен ің к і р е п*, апасының соңынан енді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). **2.** *Ұялыңқырау, қымсыныңқырау.* Шәрбану шапанын бүркеніп, ақырын аяңдап, *и мен ің к і р е п* келіп отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Женгесіне еріп Базила келгенде, Мейіз бен Ғайни екеуі біріне-бірі қарады. Сәл *и м е н ің к і р е п* кірген Базила торғын шәлісін төгілте жамылып Жылысбайдың қасынан отырды (С.Бегалин, Уақыт.).

ИМЕНІҢКІРЕУ *Именіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ИМЕНІП-ҚЫМСЫН= е т. *Ұялу, қысылу.* Ал Дәмежан ондай емес, аздап *и мен і п - қ ы м с ы н - ғ а н* *и мен* соншалық бір жарасты қылығымен жұрттың назарын тартады (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ИМЕНІС'= е т. *Тартынысу, жасқанысу.* Киімін таза ұстайтын әдетімен сап-сары ала боп бір жақта оқшалау жүрген... Жақыманнан *и м е н і с і п* қалғандар да емес-ті (К.Оразалин, Кең-

байтақ.). Отырғандар шай ұрттаудың өзінен *и м е н і с і п*, бір-бірінен қорғалақтады (Т.Тілеуханов, Өмір.). Мінсіз киімдерін сыйлаумен бірге *и м е н і с е т і н* (Т.Тілеуханов, Шарапатты жан.).

ИМЕНІС²: *тіршілік ету именісі.* п с и х. *Өзін-өзі сақтау инстинкі, сақтанғыштық биологиялық дағды.* Бұл бөтен кісілерден қорқудың салдары. Осы айтылғанды *тіршілік ету и мен і с і* дейді. Бала үшке шыққан соң бұл имену екінші түрге айналады: оны әлеуметтік (социальный) адам табиғатына тиісті имену деуге болады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ИМЕҢ е л і к. *Иіліп, бүгіліп алып, бүрсеңдеген қысқа қозғалысты білдіретін бейнелеуіш сөз.*

Имең қақты. а) *Имеңдеді; бүрсеңдеді.* Суық жел суын бүркіп, сүйрең қақты Бүріккен су, сай қуалап ирең қақты. Жатқан мал, жанбасына су тиген соң, Ық іздеп, қуыс қуып *и м е ң қ а қ т ы* (А.Тоқмағамбетов, Дастандар). ә) *Маймаңдады, құрдай жорғалады.* Жыландардан жириендің, Итере алмай имендің, *И м е ң қ а қ т ы ң* қылымсып. Топыр болды, той болды. Кәрі-жасыыбырсып (І.Жансүгіров, Шығ.).

ИМЕҢ-ИМЕҢ е л і к. *Иіліп, бүгіліп алып, қайта-қайта бүрсеңдеген қозғалысты білдіретін бейнелеуіш сөз.*

Имең-имең етті. *Имеңдеді, маймаң-маймаң жүрді.* Қарақасқа орнынан созалаңдап өрең тұрды. Аяқтағы дәмді қымызды да қимаған түрі байқалады, ауызы жаялықтай болып жаланып, дастарқанға қарай береді. Ақыры *и м е ң - и м е ң е т і п* шығып кетті (А.Нұрманов, Құлан.). Қамила; Ойбай-ай, бетім-ай, құрып қалсын коидың басы. Шөккен түйедей *и м е ң - и м е ң е т к е н і* несі (Д.Еркінбеков, Шығ.).

ИМЕҢДЕ= е т. *Имең-имең ету, еңкеңдеу.* *И м е ң д е п* ақ құба жігіт – болыстың хатшысы тысқа шығып, бұлардың жанында кішкене тұрып, үйге кіріңіздер деп шақырды (Б.Майлин, Шығ.). Ол театрдағыдай емес, көшеде *и м е ң д е п* жүреді екен (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Дәуке *и м е ң д е п* түсіп бара жатып Сұлтанбекке тағы да қарады. Бірақ ештеңе демеді (Н.Қазыбеков, Тұсау кесер).

ИМЕҢДЕУ *Имеңде етістігінің қимыл атауы.*

ИМИ= е т. **1.** *Иіңкі келу, ішке қарай іілу.* Алтындаған ақ күміс табақтың шеті сияқты жіп-жіңішке болып *и м и і п*, үшкірленіп сызылған ай аспанға өрлей зымырап, бұлттан-бұлтқа жүгіріп ағараңдады (С.Сейфуллин, Әңгім.). Ортасы дүңкиген не ұшы *и м и г е н* алуан-алуан үлкен мұрындар «мен кавказдық» деп тұр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Мойны төмен иілген арық біреу сұрақ белгісі сияқтанып *и м и і* кіріп келді. Бұл тарих пәнінің оқытушысы Жауынбаев еді (М.Иманжанов, Көк белес).

Дегбірі кетіп жүрегі Шапқан аттай тасырлап. Тырнағы ұзын *и м и г е н* Бөктергі тырнақ салалы, Қонып отыр тұғырға (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2. Бұқишо, ішке қарай бүгілу, еңкіштену (адам туралы).** Кірекенштер де қажыған білем, көлік үстіне тік отырмай, *и м и п*, бүгіліп, жады ағашқа таңып қойған дорбадай салақтайды (Д.Досжанов, Жібек.). Ал сыртқы тұлғам болса – адам танығысыз. Шөгіп, өшіп кеттім. Көкірегім қабысып, қобыздай болып *и м и д і м* де қалдым (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

ИМИГЕН с ы н. *Бұқишген, арық, ілмиген*, Басында жүні сыртына шыққан шоқыт тымағы бар, бурыл сақалды, *и м и г е н* кара сұр адам күркеден шыға келді (Ә.Әбішев, Замана). Кешкісін Ақанға елулер шамасындағы бір адам келді. Инеліктей қатып, *и м и г е н* кара кісі (Н.Серәлиев, Ақбөпе).

ИМИДЖ [ағыл. image] з а т. **1. к о ғ.** *Іскер адамның, қоғам қайраткерінің және т.б. көпшілікке танымал адамның бет бейнесі, оның қоғамдағы беделі. И м и д ж д і ң* өзі нарықтық қатынас жағдайында кәсіпкер бизнесінің дамуына тікелей ықпал етеді (Қаржы-эконом. сөздігі). *И м и д ж* – кең тарау мақсатындағы эмоционалды-психологиялық әсер етуге бағытталған арнайы бейне. Насихат құралдарының бірі (Орыс.-қаз. түс. сөзд. Тарих). **2. ө н е р.** *Адамның өзіне тікелей немесе бұқаралық ақпарат құралдары арқылы мақсатты түрде белгілі бір зат немесе адам жөніндегі керекті мәліметтерді бейнелеп көрсету өнері. И м и д ж* өнеріне жарнаманы да қосуға болады (Әлеумет. түсін. сөздігі). *И м и д ж* қолданбалы өнердің құрамдас бөлігі және адам беделі мен абыройын, қажеттілігін арттыру қажет (Әлеумет. түсін. сөздігі). **3. э к о н.** **Бедел-бейне, бет-бейне** (нарықтан берік орын алу кепілі мақсатымен тауарды дайындаушы немесе сатушы өндіріс орны, тауардың өзі немесе қызмет түрі туралы оң көзқарас қалыптастырып, оны тұрақтандырушы немесе оған залал келтіруші оның бет-бейнесі). Фирманы тұтас мүліктік кешен ретінде сату кезінде бедел-бейне (*и м и д ж*) субъектінің сату (сатуп алу) бағасы мен теңгерімдік құны арасындағы айырма ретінде бағалануы мүмкін (Қаржы-эконом. сөздігі).

ИМИДЖЕОЛОГИЯ [грек. image – бейне, logos – ғылым] з а т. с а я с и. ж а ң а. *Саяси технологияларды, саяси тұлғаның жетекшілік қабілеттерінің қалыптасуы мен даму заңдылықтарын зерттейтін саясаттану ғылымының саласы. И м и д ж е о л о г и я* өз алдында ғылымның саласы ретінде ХХ ғасырдың 50-жылдарының соңында қалыптасты (ҚҰЭ). *И м и д ж е о л о г и я* саясаттану ғылымының

жалпы әдістемелік парадигмаларына сүйене отырып, саяси білімдерді жинақтап қорытады, саяси қарым-қатынастар мен үдерістің даму тәжірибесін, саяси институттардың қызметін сараптайды, саяси жетекшіліктің ерекшеліктері мен заңдылықтарын, саяси интеллигенциясының жай-күйін, биліктің ресурстары мен оның түрлерін және т. б. зерттейді (Саяси түсінд. сөздік).

ИМИДЖМЕЙКИНГ з а т. с а я с и. ж а ң а. *Саяси имиджеологияның әдісін, саясаткерлердің бет-бейнесін, беделін анықтау, жасау. И м и д ж м е й к и н г* – саясаткерлердің саяси орны мен беделін анықтауға мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

ИМИДЖМЕЙКЕР [ағылш. image – кескін, келбет, ойдағы бейне, maker – жасаушы, қалыптастырушы] з а т. с а я с и. ж а ң а. *Имиджмейкингпен айналысатын, имидж қалыптастырушы маман. Саяси жетекшінің бет-бейнесін жасаушы маман – и м и д ж м е й к е р* оның саяси кеңістіктегі орнын қамтамасыз етеді (ҚҰЭ). *И м и д ж м е й к е р д і ң* міндеттері: адамның мінез-құлқы заңдылықтарының негізінде болуы мүмкін үрдістерді анықтау және олардың салдарын болжау, дау-дамай мен түсінбестіктердің алдын алу, жеке және қоғамдық мүдделерді үйлестіру (ҚҰЭ). *И м и д ж м е й к е р* – теориялық тұрғыда имидждің болашақ бейнесінің оңтайлы үлгісін құратын автор. Сонымен қатар бір мезгілде ол үлгіні іске асырып, саясаткермен, құрылыммен, оқиғамен немесе құбылыспен жұмыс істеуші. Кейде, тіпті, мультипликатор және осы өнімді таралым құралдары және бұқаралық коммуникация арналар арқылы таратушы (Саяси түсінд. сөздік).

ИМИНДЕР з а т. х и м. *Имин тобы, NH құрамында көп кездесетін органикалық қосылыстар. Иминдер* негізінен үш қосылыстан тұрады. *И м и н д е р* боялғыш заттар және каучукты вулканизациялау процесін үдеткіштер ретінде, т. б. қолданылады (ҚСЭ). *И мин дер* – құрамында NH (имино) тобы бар қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

ИМИНОЭФИРЛЕР з а т. х и м. *Иминокарбон қышқылдарының құрделі эфирлері. Иминоэфир-л е р* күші негіздер қатарына жатады (ҚСЭ).

ИМИТ = е т. *Шілмиту, әбден жіңішкертіп жіберу, бұқишту; аздыру.* Ой, рақымсыз, қатал тағдыр, қартты қалай *и м и т і п* жіберген (С.Алдабергенов, Алға). Темақанның атынан алып тартқан айыл асауды *и м и т і п*, екі бүктеп жіберді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ИМИТАТОР з а т. **1.** *Біреуді немесе бірдемені шебер қайталаушы, эстрадалық дауыс еліктеуші әртіс. 2.* *Бірдемені мүмкіндігінше дәл қайталауға негізделген құрал, қондырғы.*

ИМИТАЦИЯ [лат. imitatio] з а т. 1. м у з. *Көпдауысты шығармаларда негізгі тақырыптың әуелі бір дауыста, кейіннен басқа дауыстарда кезекпен қайталануы.* Адам даусына жақын үрлеп ойнайтын ағаш аспаптарды композитор түрлі құбылу, еліктеу, *и м и т а ц и я* кезеңдерінде жақсы пайдаланады (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). Әуеннің бір дауыстан екінші дауысқа осылайша берілуін *имитация* дейді (Хормен жұмыс.). *И м и т а ц и я* алғашында көпдауысты ән жанрында дамып, кейіннен полифониялық профессионалды шығармаларда кеңінен қолданылып келеді (ҚҰЭ). 2. к і т. *Біреудің, бірдеменің аударып, қайталанып салынуы.* Ойынға қатысушы әскери құрамаларды басқару үдерісін *и м и т а ц и я* л а у үшін математикалық модель ретінде есептеу машиналарын қолданады («Қазақст. мект.»). Бұлбұл үнінің *и м и т а ц и я* с ы. 3. к і т. *Түпнұсқаның, заттың көшірмесі, қайталамасы.* ≈ Мәрмәр *и м и т а ц и я* с ы. 4. ө н е р. *Өнертану мен мәдениеттануда белгілі бір өнердің стиліне, мектебіне, бағытына, шеберлік мәнеріне еліктеу.* *И м и т а ц и я* д а еліктеуші мүлде басқа тәсілмен, көркемдік құралдарымен мақсат еткенін айнытпай келтіріп, қайталауы мүмкін (Әлеумет. түсінд. сөздігі).

ИМИТАЦИЯЛЫҚ с ы н. м у з. *Имитацияға тән, соған қатысты.* Кейбір хорлардың көпшілігінде *и м и т а ц и я* л ы қ дамытылған жарты фон элементтері, сондай-ақ келісімді жасалған хорларда қолданылатын түрлі-түрлі ладтардың кең қамтылуы көрнекті орын алады (Қазақст. хор әні).

Имитациялық әдістер. с а я с и. *Саясаттың қандай да бір қырларын ойын түрінде көрсететін үлгілеудің тәсілі.* *И м и т а ц и я* л ы қ ә д і с т е р арқылы саяси үдерістің жүру барысын ойластырып, оның шынайы өріс алуын, ішкі психологиялық тетіктерін анықтауға болады (Саяси түсінд. сөздік). *И м и т а ц и я* л ы қ ә д і с т е р д ің негізгі мақсаты – орын алып отырған ықтимал қатығыстардың алдын алу немесе ауыздықтау (Саяси түсінд. сөздік).

Имитациялық құралдар. ө с к. *Соғыс техникасы үлгілерінің жұмыс жасау және олардың жануының сыртқы көрінісін елестетуге, әскерді бұркеуге және т.б. арналған аппаратуралар мен құрал-жабдықтар.* *И м и т а ц и я* л ы қ қ ұ р а л д а р ғ а жалған құрылыстар, соғыс техникасының сұлбалары, оқсыз ату, пиротехника, жарық және дыбыстық имитация, түтін салу, радиоэлектрондық және т.б. жабдықтар жатады (Қаз. тіл. термин.).

ИМИТУ *Имит етістігінің қимыл атауы.*

ИМИЦКІРЕУ = е т. *Ішке қарай іліңкіреу, бүгіліңкіреу.* Оның беті иегіне барған сайын

сүйірлене түскен, шықшытынан бастап бүкіл жақ сүйегі алға таман *и м и ц к і р е п* біткен (Т.Ахтанов, Дала.). Бір тізерлей *и м и ц к і р е п*, басты қолына алды (Т.Тілеуханов, Өзге. бақыт.).

ИМИЦКІРЕУ *Имицкіре етістігінің қимыл атауы.*

ИМИЮ *Ими етістігінің қимыл атауы.*

ИММАНЕНТТЕР з а т. филос. *Имманентті философияның өкілдері, имманенттік философиялық ағымдағы көзқарасты ұстанушылар.* *И м м а н е н т т е р* «өзіндік зат» жөніндегі Кант ілімін сынап, философияда Беркли мен Юмның бағытын ұстау керек дейді (ҚСЭ). *И м м а н е н т т е р* ойдағы, санадағы нәрсе ғана өмір сүреді, санадан тыс түк те жоқ деп біледі (ҚСЭ).

ИММАНЕНТТІ [лат. immanens] с ы н. терм. *Заттың өз табиғатына тән; тиісті, қатысты, барабар.* Ірі өнеркәсіптің тұрғысынан қарағанда, бұл жағдай мануфактураға тән шығынды арттыратын және мануфактура принципінің өзіне *и м м а н е н т т і* тар өрістілік ретінде жарыққа шығады (К.Маркс, Капитал). Шүппе объект санадан тыс өмір сүрмейді, болмыс санаға *и м м а н е н т т і*, басқаша айтқанда, «болмыс дегеніміз сана» дейді (ҚСЭ).

Имманентті философия. ф и л о с. *Сананы бірден-бір реалды, заттар мен құбылыстардың болмысы санаға байланысты деп түсіндіретін философиядағы субъективтік, идеалистік бағыт.* *Имманентті философияның* өкілдері сананың мазмұнын танымның предметімен, объект жөніндегі білімді сол объектінің өзімен барабар, – деді (ҚСЭ). *И м м а н е н т т і ф и л о с о ф и я* н ың кейбір идеяларын неореализм пайдаланып отыр (ҚСЭ).

ИММАНЕНТТІК [лат. immanens] з а т. ф и л о с. *Іштей бір затқа я құбылысқа тән-дікті, қатыстықты білдіретін, белгілі бір қасиеттілікті көрсететін идеалистік ілімдерде қолданылатын ұғым.* Мән категориясы затты өз ішінде, өз өмірі ішінде айырып қарауды керек ететіндіктен, бұл саты белгілі бір құбылыстың *и м м а н е н т т і* қ себептерін немесе ол құбылыстардың іштей өзіне тән себептерін, яғни ішкі қайшылықтарын ашуды қажет етеді (А.Қасымжанов, Диалектика.). *И м м а н е н т т і* қ деген атау Аристотельден тараған; орта ғасырлық схоластикада кеңінен қолданылған (ҚСЭ).

ИММЕЛЬМАН з а т. а в и а ц. *Жоғарғы пилотаждың бір фигурасы.* *И м м е л ь м а н* – ілпектің жоғарғы нүктесінде ұшақтың қанатынан айналып түсуі, немістің ұшқышы М.Иммельман есімімен аталған (ҚСЭ).

ИММЕРСИЯ [лат. immersio] з а т. терм. *Ақиқат нақтылықтан виртуалдық нақтылыққа,*

өтпелі үдерістерге кіруші ретінде виртуалдық универсумға қатысушының бастан өткеретін сезімі.

ИММЕРСИЯЛЫҚ [лат. immersio] с ы н. т е р м. Иммерсияға қатысты, соған тән.

Иммерсиялық әдіс. ф и з. Қатты күйдегі заттардың сәуле сындыру көрсеткішін анықтауға арналған әдіс. И м м е р с и я л ы қ әдіс – жарық сәулесін сындыру көрсеткіштері алдын ала белгілі сұйықтарға батыра отырып, нақтылы затқа (минералға) тән сәуле сындыру көрсеткіштерін салыстырмалы түрде анықтау әдісі, минералдар мен таужыныстарын зерттеуде қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология). И м м е р с и я л ы қ әдіс минералдардың техникада пайдаланылатын кейбір тастардың сәуле сындыру көрсеткішін өте жоғары дәлдікпен анықтайды (ҚҰЭ).

Иммерсиялық жиынтық. ф и з. Сыйымдылығы 1-2 мл-ден аспайтын 30-50-100 түтікшелерге әдейі құйылып дайындалған, сыну көрсеткіштері 1,4-1,8 аралығындағы иммерсиялық сұйықтықтар жиынтығы (Қаз. тілі термин. Геология).

Иммерсиялық жүйе. ф и з. Нәрсе мен бірінші линзаның арасы иммерсиялық сұйықтықпен толтырылған оптикалық жүйе. И м м е р с и я л ы қ ж ү й е н і есептеу кезінде сұйықтықтың оптикалық сипаттамалары ескеріледі (ҚҰЭ). И м м е р с и я л ы қ ж ү й е н і пайдалану микроскоптың ажыратқыштық шамасын жоғарылатады (ҚҰЭ).

Иммерсиялық препарат. г е о л. 0,05-0,30 мм-ге дейін ұнтақталып, екі өйнектің арасына салынып зерттелетін минерал түйірлері (Қаз. тілі термин. Геология).

Иммерсиялық сұйықтық. г е о л. Минералдарға тән жарық сәулелері сынуының көрсеткіштерін сәйкестіре анықтау мақсатында қолданылатын, сәуле сыну көрсеткіштері алдын ала белгілі сұйық жиынтығы. И м м е р с и я л ы қ с ү й й қ т ы қ т ы қ ретінде кедр майы не минерал май, глицериннің судағы ерітіндісі, вазелин майы, иодты метилен пайдаланылады (ҚҰЭ). Иммерсиялық жүйе и м м е р с и я л ы қ с ү й й қ т ы қ т ы қ әртүрлі тереңдігіндегі нысандарды сұйықтыққа объективті батыра отырып зерттеуге мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

Иммерсиялық талдау. г е о л. Сұйықтарға не қорытпаларға батырып, минералдың сыну көрсеткішін анықтау әдісі. Бұл әдіс сыну көрсеткіштері әртүрлі екі ортаның шекарасында сәуленің толық ішкі шағылу құбылысына негізделген. И м м е р с и я л ы қ т а л д а у сыну көрсеткіштері белгілі 98 сұйық пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Геология). Зерттелетін минералдың сыну көрсеткіші бұдан

үлкен болса, онда иммерсиялық қорытпалар қолданылады. И м м е р с и я л ы қ т а л д а у әдісімен минералдардың сыну көрсеткішін 0,001 дәлдікке дейін анықтауға болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ИММИГРАНТ [лат. immigrans] з а т. 1. Екінші бір басқа елге көшіп барған шетел азаматы не азаматтығы жоқ тұлғалар. И м м и г р а н т – экономикалық, саяси, діни немесе басқа сипаттағы себептер бойынша мемлекет аймағында тұрақты немесе ұзақ уақытқа белгілі бір басқа мемлекет азаматы (Орыс.-каз. түс. сөзд. Тарих). 2. з о о л. Өзінің мекендеген орнынан басқа аймақтарға көшкен жануар. И м м и г р а н т термині жануарларға байланысты да қолданылады (ҚСЭ). Тарихи немесе тарихқа дейінгі дәуірлерде бір жерден екінші жерге қоныс аударған кейбір жануарлар да и м м и г р а н т деп аталады (ҚСЭ).

ИММИГРАЦИЯ [лат. immigrare] з а т. 1. Шетел азаматтарының екінші бір басқа елге көшіп баруы, қоныстануы. Жаһандану үдерісі басталғалы бері и м м и г р а ц и я н ы қ және босқындардың есебінен халықтардың араласуы үдеп кетті (Саяси түсінд. сөздік). И м м и г р а ц и я – бір елдің адамының ұзақ уақыт немесе біржолата тұру үшін шетелге кетуі (Саяси сөздік). Осылармен бірге мемлекет жұмыс күшінің ұсынымын азайту үшін и м м и г р а ц и я н ы шектеу, шетел жұмысшыларының репатриациясын (Отанына қайту) ынталандыру, жұмыс аптасының ұзақтығын қысқарту, жұмыс орнын бөлу және мерзімінен бұрын құрметті демалысқа шығару сияқты жұмыспен қамту саясатын жүргізеді (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). 2. з о о л. Жануарлардың өз орнынан басқа аймақтарға көшуі. Шаруашылыққа немесе экологияға нұқсан келтіретін түрлердің и м м и г р а ц и я с ы жағымсыз, кейде арнайы шаралар қолдану керек болатын құбылыс болып табылады (Қаз. тілі. термин. Биология).

ИММИГРАЦИЯЛЫҚ з а т. Иммиграцияға қатысты, соған тән. Кейбір мемлекеттер иммигранттардың келуіне и м м и г р а ц и я л ы қ квота орнатады (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Тарих).

ИММОБИЛИЗАЦИЯ з а т. 1. м е д. Иммобильдеу. Сүйек сынғанда и м м о б и л и з а ц и я жасаса, сүйектің ұсақ сынықтары қан тамырын, нерв талшықтарын, т.б. тканьдерді зақымдамайды және сүйек тез бітеді (ҚСЭ). И м м о б и л и з а ц и я н ы қ уақытша, тұрақты, емдік түрлері болады (ҚСЭ). 2. э к о н. Өзгермелі қаражатты өзгермейтін және айналымды қаражатты айналымды емес қаражатқа айналдыру (Орыс.-каз. түсін. сөздік. Метрология.).

ИММОБИЛЬДЕУ з а т. 1. м е д. Қатты таңғыштар немесе бекіткіш арқылы адам денесінің зақымданған немесе ауырған бөлігінің қозғалыссыздығын қамтамасыз ету. 2. э к о л. Тасымалдайтын жағдайға келтіру не емдік амал қолдану үшін химиялық заттектерді енгізу арқылы жануарларды қимылдатпай тастау. И м м о б и л ь д е у биотехнологияда жануарлардың басқа жерде жерсініп көбеюі үшін немесе оларды белгілі бір аумақтан әкету үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Экология). И м м о б и л ь д е у үшін көбіне алыстан ататын шприцтер қолданылады (Қаз. тілі термин. Экология).

ИММУНГЛОБУЛИНДЕР з а т. х и м. Бір-бірімен дисульфидтік көпіршемен байланысқан, полипептидтің массалары бойынша тең емес жұптардан тұратын молекулалық массасы 180-1000 кДа гликопротеин тобы. И м м у н о г л о б у л и н д е р құрамында 3 пайыздан 13 пайызға дейін көмірсулар бар, ағзада негізгі қорғаушы қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Химия).

ИММУНДАУ з а т. м е д. Ағзаның имунитетін күшейту мақсатында егу жүргізу.

ИММУНДЫ: иммунды глобулиндер. х и м. *Иммунглобулиндер.* Бие сүтіндегі сарысу бөлігінің төрт фракциясының ішіндегі ең көп кездесетіні альфа-лактоальбумин, сосын бета-лактоглобумен және и м м у н д ы г л о б у л и н д е р (Қымыз.).

Иммунды денелер. б и о л. Жұқпалы ауру туғызатын бактериялардың өніп-өсуіне бөгет жасайтын немесе оларды өлтіріп тастайтын ағзада түзілген ерекше заттар. Қандай да болса бір жұқпалы аурумен ауырған адамның организмінде и м м у н д ы д е н е л е р түзіледі. И м м у н д ы д е н е л е р болуының арқасында адам әдетте екінші рет сүзек, қызылша, шешек, т. б. ауырмайды, егер ауыра қалса да жеңіл көтереді (Адам анатом.).

Иммунды жүйе. м е д. Адамның немесе жануардың ағзасының ауру қоздырғыштарына қарсы тұратын жүйесі.

ИММУНДЫҚ с ы н. м е д. <лат. immunis> Иммуниетке қатысты, соған тән. Егілгендердің арасында 8-9 пайызда иммуниет түзілмейді. Бұндай балаларда и м м у н д ы қ жүйенің индивидуалды әлсіздігі бар (Ф.Құттықожанова, Бала. ауру.). Табиғи сұрыптау белоктың түрі өзгерген молекуласын қамтып, организмнің и м м у н д ы қ төзімділігін үдетеді (ҚСЭ). Имунохимия негізінде и м м у н д ы қ белоктардың табиғи және қолдан жасалған антигендердің құрылысын және қасиетін зерттейді (ҚСЭ).

Адамның иммундық тапшылық вирусы. мед. <ағыл. human immunodeficiency virus> Жүре

пайда болатын иммундық тапшылық синдромы ауруын тудыратын вирус. 1983 жылы француз ғалымы Л.Монтань және америка ғалымы Р.Галло бұған дейін белгісіз вирус HIV тапты. Оның қазақшасы АИВ – а д а м н ы ң и м м у н д ы қ т а п ш ы л ы қ в и р у с ы (ҚҰЭ).

Жүре пайда болатын иммундық тапшылық синдромы. м е д. <ағыл. acquired immune deficiency syndrome> Адамның иммундық жүйе қызметі бұзылуының салдарынан әртүрлі індеттер және қатерлі ісіктер, т.б. пайда болатын жұқпалы ауру, қысқарған атауы ЖИТС (СПИД), жаңа ғасыр індеті. Әр жылдың 1-желтоқсаны ж ү р е п а й д а б о л а т ы н и м м у н д ы қ т а п ш ы л ы қ с и н д р о м ы мен күресу күні болып белгіленді (ҚҰЭ). Ж ү р е п а й д а б о л а т ы н и м м у н д ы қ т а п ш ы л ы қ с и н д р о м ы (ЖИТС) ересек адамдарға жыныстық қатынас арқылы, вирус бірден қанға түскенде (өртүртің инъекциялар жасаған кезде, қан құйғанда, т.б.), сондай-ақ нәрестеге анасы арқылы жұғады (ҚҰЭ).

Иммундық денелер. с ө й л. *Иммунды денелер.* Организмдегі антиденелерді басқаша и м м у н д ы қ д е н е л е р деп те атаймыз (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). Бұзау уызбен бірге белокты, көміртегін және витаминдерді, сондай-ақ и м м у н д ы қ д е н е л е р д і қабылдайды, соңғысы бұзауды шек-қарын ауруларынан сақтандырады (Қазақст. етті молайту).

Иммундық емдеу. Медицинаның жұқпалы ауруларды егу арқылы емдейтін саласы.

Иммундық сақтаныс. Белгілі бір тәртіппен ауруға арнаулы препараттар егіп, оны алдын ала жұқпалы аурулардан сақтау.

Иммундық химия. Жұқпалы ауру дарытпау кезінде аурудың ағзасында қалыптасқан химиялық үдерістер туралы ғылым.

ИММУНИТЕТ [лат. immunitas] з а т. 1. м е д. Ағзаның ауру қоздырғыштарына қарсы тұратын, олардың уыттылығына төтеп беретін қасиеті. Мұндай аурумен бір рет ауырған адам антигенолардың арқасында екінші рет ауырмайтын қасиетті и м м у н и т е т деп атайды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Малдың жұқпалы ауруға беріктігін и м м у н и т е т деп атайды (Ф.Қыдырғиязов, Шопан.). Ауру дарымау үшін адам организміндегі қорғаныш күштер мен и м м у н и т е т мөлшерінің маңызы зор (Т.Қалжеков, Туберкулез.). 2. з а ң. Мемлекетке, халықаралық қйымдарға немесе мемлекетте ерекше құзыретке ие болған тұлғаларға кейбір заңдардың таралмау жағдайы. И м м у н и т е т – конституциялық құқықта мемлекеттің кейбір санаттағы лауазымды адамдарының ешкім тиіспейтін пұрсаттылығы (ҚҰЭ). 3. к і т. Қоғамның немесе қоғам мүшелерінің сыртқы

жағымсыз факторлардың әсеріне қарсы тұру қабілеті. Сыннан өткен дәстүрлерін ұмытып, меридиан бойымен көшіп-қонып үйреншікті шаруашылығына қажетті ұлан-ғайыр өрістері мен табиғи суаттарынан ада болған қазақ ауылы ғасырлап қалыптасқан өзін-өзі асырау, өзін-өзі сақтау *и м м у н и т е т т е р і* н де біртіндеп жоғалта бастады («Егемен Қазақстан»).

Актив иммунитет. м е д. *Белсенді иммунитет.* *А к т и в и м м у н и т е т* өте ұзаққа, кейде адамның өмір бойына сақталады (ҚСЭ). Шешек егу нәтижесінде болған иммунитет *а к т и в и м м у н и т е т* деп аталады, өйткені ол организмнің өзіне өткен ауру қоздырғыштарына активті түрде реакция жасауы нәтижесінде пайда болады (Адам анатом.).

Белсенді иммунитет. м е д. *Аздада бөгде денелер жұқпалы аурумен ауырғаннан кейін пайда болатын, не күшті вакцина егілгеннен кейін қалыптасатын азаның жүре біткен қорғаныштық қасиеті.*

Депутат иммунитеті. з а н. *Депутат түлғасына қол сұқпаушылық.*

Дипломатиялық иммунитет. д и п л. *Шетел елшіліктері және олардың қызметкерлеріне берілетін ерекше қол сұқпаушылық құқықтар мен жеңілдіктер жиынтығы. Д и п л о м а т и я л ы қ и м м у н и т е т* жеке адамның, қызметтік ғимараттар, үй-жай мен жекеменшікке қол сұқпаушылықтан, соттың және сол елде тұрғанын (мекендеуін) соттауға болмайтындықтан тұрады (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Тарих). *Д и п л о м а т и я л ы қ и м м у н и т е т* – шетелдік дипломатиялық өкілдіктерге, олардың келген еліндегі басшыларына және қызметкерлеріне берілетін ерекше құқықтар мен пұрсаттылықтар (ҚҰЭ).

Енжар иммунитет. м е д. *Аздаға бөгде денелер еккеннен кейін пайда болып, ұзақ мерзімге дейін сақталмайтын азаның жүре пайда болған қорғаныштық қасиеті.* Табиғи *и м м у н и т е т т і* ң е н ж а р түрі нәрестеге құрсақта жатқанда бала жолдасы арқылы, ал туғаннан кейін анасының сүтімен беріледі (ҚҰЭ).

Жасанды иммунитет. м е д. *Ауруды болдырмау мақсатында алдын ала егудің немесе емшек сарысуын аздаға жіберудің нәтижесінде пайда болатын жүре біткен иммунитет түрі.* Иммунологияның мақсаты – адамды әртүрлі жұқпалы ауруға қарсы иммунитеттеу, бұрынғы ж а с а н д ы и м м у н и т е т т і күшейту және оның әсерін ұзарту, егілген вакцинаны қайталап егу (ҚСЭ).

Жүре пайда болған иммунитет. м е д. *Жұқпалы аурудың қоздырғыштарының әсерінен науқас адамның азасында қорғаныш заттардың түзілуі.* Кейбір жағдайларда организм жұқпалы

аурумен ауырғаннан кейін екінші рет бұл аурумен ауырмайтын қасиет пайда болады, мұны *жүре пайда болған иммунитет* деп атайды (ҚСЭ).

Иммунитет биологиясы. терм. *Иммунитеттің жалпы биологиялық негіздерін, оның пайда болуы мен дамуын зерттейтін биологияның бір саласы, иммунобиология.*

Иммунитет генезисі. *Адам мен жануарлар азасында иммунитеттеу мен ауру қоздырғыштарға қарсы иммунитеттің қалыптасу үдерісі.*

Иммунитет глобулиндері. б и о л. *Қарсы денелердің белсенділік қасиетіне ие, омыртқалы жануарлар мен адам азаларында иммунитетті тудыратын қан плазмасы құрамындағы ақуыздар.*

Иммунитет диагностикасы. м е д. *Ауруды анықтау үшін аллергиялық диагностикалық тексерулерді пайдалану.*

Иммунитет жеткіліксіздігі. м е д. *Туа біткен немесе жүре пайда болған адамның иммунды жүйесінің әлсіздігі немесе мүлдем болмауы.*

Мемлекет иммунитеті. қ ұ қ ы қ. *Дербес мемлекеттікке қатысты шетел сотының соттамайтындығын білдіретін құқықтық қол сұқпаушылық, пұрсаттылық.* Дербес *м е м л е к е т и м м у н и т е т і* н і ң құқықтық негіздері БҰҰ Жарғысымен баянды етілген мемлекет егемендігі болып табылады (ҚҰЭ). *М е м л е к е т и м м у н и т е т і* н і ң мазмұны бірнеше ережелермен сипатталады (ҚҰЭ).

Парламенттік иммунитет. қ ұ қ ы қ. *Депутатты оны барлық әрекеттері үшін, соның ішінде парламенттік міндеттерін атқару кезінде жасаған әрекеттері үшін де қамауға алып, сот алдында жауапқа тартуға тыйым салу.* Парламент депутатына оның өкілеттік мерзімі ішінде тұтқынға алуға, күштеп әкелуге, сот тәртібімен белгіленген әкімшілік жазалау шараларын қолдануға, қылмыс үстінде ұсталған немесе ауыр қылмыс жасаған жағдайларды қоспағанда, тиісті Палатаның келісімінсіз қылмыстық жауапқа тартуға болмайтын *п а р л а м е н т т і к и м м у н и т е т* берілген (ҚҰЭ).

Пассив иммунитет. *Енжар иммунитет.* Организмге иммунды денелер жіберуден пайда болған иммунитет *п а с с и в и м м у н и т е т* деп аталады (Адам анатом.). *П а с с и в и м м у н и т е т* организмде бөгде денелерді еккеннен кейін пайда болып, 2-3 жетіге, кейде бірнеше айға созылуы мүмкін (ҚСЭ).

Президенттік иммунитет. қ ұ қ ы қ. *Мемлекет басшысы өзінің міндетін атқарып тұрған кезінде тұтқындалмайтын, қамауға алынбайтын, сот алдында жауапқа тартылмайтын білдіретін қол сұқпаушылық. П р е з и д е н т т і к*

иммунитет тек Конституцияда көзделген ерекше тәртіппен қызметтен кетірілгенде ғана алынып тасталады (ҚҰӘ).

Сот иммунитеті. қ ұ қ ы қ. *Сот төресі тиісті құзыретті органның келісімсіз қылмыстық жауапқа тартылмайтынын, қамауға алынбайтынын, тұтқындалмайтынын білдіретін қол сұқпаушылық. Сот иммунитеті* бойынша, АҚШ-та және басқа бірқатар елдерде судья импичмент тәртібімен ғана тиіспеушіліктен айырылады (ҚҰӘ). *Сот иммунитеті* негізінде мемлекетті шетел сотында немесе оның төрелік сотында жауапкер ретінде тарту мүмкін емес (ҚҰӘ).

Табиғи иммунитет. м е д. *Туа пайда болған иммунитет. Табиғи иммунитет* – ағзаның генетикалық бекітілген белгілері (Ф.Құттықожанова, Бала. ауру.). Қолайсыз факторларда *табиғи иммунитеттің* деңгейі төмендеуі мүмкін (Ф.Құттықожанова, Бала. ауру.).

Туа пайда болған иммунитет. м е д. *Тұқым қуалаушылықпен берілетін ағзаның жұқпалы аурулардың қорғаныш қасиеті.* Кейбір адамның қанында организмді жұқпалы аурудан қорғайтын затта іштен туа пайда болады, ондай иммунитетті *туа пайда болған иммунитет* дейді (ҚСӘ).

Тума иммунитет. м е д. *Туа пайда болған иммунитет.* Кейбір адамдарда қандай да болса бір аурудың, сол аурумен ауырмақ иммунитеті болады. Мұндай иммунитет *тума иммунитет* деп аталады (Адам анатом.).

ИММУНИТЕТТЕУ з а т. м е д. <лат. immunis> *Адам мен жануарлар ағзасында жасанды иммунитет туғызу. Иммунитеттеу* үшін көбіне алюминийдің гидрототығымен, фосфат т. б. химиялық заттармен адсорбцияланған не минералды маймен араластырылған антигендер қолданылады (ҚСӘ). *Иммунитеттеу* ветеринарияда да жиі қолданылады. Әсіресе аусыл, ірі қараның оба ауруына, жамандат, топанал, қарасан, кебенек, бруцеллезде, т.б. қарсы жүргізіледі (ҚСӘ).

Активті иммунитеттеу. м е д. *Белсенді иммунитеттеу.* *Активті иммунитеттеу* д і 1-2 жетіде қайталап жүргізеді (ҚСӘ).

Белсенді иммунитеттеу. м е д. *Антигендерді, вакциналық препараттарды егу арқылы ағзада жасанды иммунитет туғызу. Белсенді иммунитеттеу* антигендерде вакцина препараттарын егу арқылы туғызылады (ҚҰӘ).

Енжар иммунитеттеу. м е д. *Қанға не қан сарысуына қосылған арнайы препараттарды тері астына, ет астына не көктамырға егу арқылы ағзада жасанды иммунитет туғызу. Енжар иммунитеттеу* де қан не

қан сарысуына қосылған препараттарды тері астына, ет астына егеді (ҚҰӘ).

Пассивті иммунитеттеу. м е д. *Енжар иммунитеттеу.* *Пассивті иммунитеттеу* бір айға ғана созылады (ҚСӘ).

ИММУНИТЕТТІК с ы н. б и о л. *Иммунитет қалыптастырушы, соған қатысты.* Көптеген ғалымдар – бадамша бездер адамның организмінен түрлі жұқпалы аурулардан қорғайды, яғни өзіндік бір *иммунитеттік* қасиеті бар деген пікірді қолдап жүр (С.Нұрғожаев, Бала. ауруы). Тұқым жарнағы жоғары қарай, негізгі тамырдың төмен қарай өсуі өскіндердің *иммунитеттік* қасиетіне байланысты (А.Алманиязов, Асқабақ). Егер *иммунитеттік* реакция кезінде гуморальдық және клеткалық факторлар қорғаныштық қасиет туғызса, ал аутоагрессиялық процесс кезінде олар аллергиялық ауруларды туғызатын негізгі себептің бірі болады (ҚСӘ).

ИММУНОБИОЛОГИЯ з а т. т е р м. *Иммунитет биологиясы.* Иммунохимия – иммунитеттің химиялық негіздерін зерттейтін *иммунобиологияның* бір бөлімі (ҚСӘ).

ИММУНОБИОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. м е д. *Иммунитет биологиясына қатысты, соған тән.* Сынақ зертханаларының материалдық-техникалық базасы дәрілік заттардың сапасын бақылауды ұйымдастырудың қазіргі заманғы талаптарына сәйкес келмейді, *иммунобиологиялық* зерттеулерді жүргізу үшін зертханалар жоқ. Жалған дәрілік заттар жасау, фармакола, дәрілік заттар мен биологиялық белсенді қоспаларды агрессиялық жарнамалау проблемасы өсе түсуде («Егемен Қазақстан»). «Салқын» тізбек деп *иммунобиологиялық* препараттарды өндірген кәсіпорыннан жеткізуге және сақтауға қажетті жағдайларды қамтамасыз ететін жүйені атайды (Ф.Құттықожанова, Бала. ауру.).

ИММУНОГЕНЕТИКА з а т. б и о л. *Иммунология, биохимия және генетика ғылымдарынан дамыған иммунитет биология ғылымының бір бөлімі. Иммуногенетика* адамда, жануарларда қан топтары антигендерінің тұқым қууын, ткань үйлеспеушіліктің генетикалық жайын, организмдегі антигендер тобы және организмнің жұқпайтын, жұқпалы, т.б. ауруларға бейімділігін анықтайды (ҚСӘ). *Иммуногенетиканың* маңызды бір мақсаты – популяцияда жаңа аллельдердің таралу себептерін анықтау (ҚСӘ).

ИММУНОДИАГНОСТИКАЛЫҚ с ы н. м е д. *Ағза иммунитетінің өзгерістерін анықтауға қатысты.* Иммунологияның жаңа бір бөлігі радиациялық иммунология радиальді сәулелердің әсерінен организмнің

тіршілік әрекетінің өзгеруін зерттейді. Сөйтіп, иммунопрофилактикалық, иммунотерапиялық және *иммунодиагностикалық* зерттеу әдістерін ұсынады (ҚСЭ).

ИММУНОЛОГ з а т. м е д. *Дәрігер, иммунология маманы.*

ИММУНОЛОГИЯ [лат. *immunitas* – арылу, грек. *logos* – ілім] з а т. *Ағзаның қорғаныс реакциясы, оның жұқпалы ауруға қарсылығы, иммунитет туралы ғылым.* Дененің сол қорғаныш қасиетін зерттейтін ғылым, медицинаның бір саласы – *иммунология* деп аталады (Қ.Оразақов, Қайта соқ.). *Иммунологияның* дамуына ағылшын ғалымы Э.Дженнер еңбегінің маңызы зор болды (ҚСЭ). *Иммунология* медицина, ветеринария, микробиология, эпидемиология, физиология және патофизиология, биохимия, эндокринология т.б. ғылымдармен тығыз байланысты (ҚҰЭ).

ИММУНОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. м е д. *Иммунологияға қатысты, соған тән.* Барлық *иммунологиялық* зерттеу әдістері антиген мен антиденелердің қарым-қатынасына негізделген (ҚСЭ). Негізінде *иммунологиялық* реакциялардың бір мезгілде өтуі мүмкін және оған барлық органдар қатысады (ҚҰЭ).

ИММУНОПАТОЛОГИЯ з а т. м е д. 1. *Иммунологиялық реакциялардың әсерінен ағза тіңдері мен жасушаларында пайда болатын үдерістерді зерттейтін иммунитет биологиясының бір бөлімі.* *Иммунопатологияның* негізін салушы И.И.Мечников 1899 жылы жануарлар организміне жіберген эритроциттер, лейкоциттер, т.б. жасушалар өздерінен ерекше антидене – цитотоксин шығаратынын дәлелдеген (ҚСЭ). Неміс ғалымы А.Бенко *иммунопатология* жөніндегі барлық терминдерді біріктіріп, аутоагрессия деп атаған (ҚСЭ). 2. *Аутоаллергия, аутоагрессия иммунологиялық реакциялардың әсерінен ағза тіңдері мен жасушаларында пайда болатын үдерістер.* *Иммунопатология* кезінде ағзаның өз тіні не органы аутоагрессивті антиденелердің әсерінен зақымданып, өзіне қарсы антидене шығарады (ҚҰЭ). Қазір *иммунопатологияның* неден болатыны зерттеліп, оны болдырмау шаралары іздестіріліп, көптеген эксперименттік жұмыстар жүргізіліп келеді (ҚСЭ). *Иммунопатология* аллергиялық аурудың бір түрі деп есептеледі (ҚСЭ).

ИММУНОПАТОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. м е д. *Иммунопатологияға қатысты, соған тән.* *Иммунопатологиялық* процестің себептері әрқилы (ҚСЭ).

ИММУНОПРОФИЛАКТИКА з а т. м е д. *Ағза иммунитетін күшейту немесе*

жақсарту үшін қажетті алдын алу шаралары. «Салқын» тізбек *иммунопрофилактика*ның маңызды элементі болып табылады, себебі вакциналар бірнеше уақыттан кейін белсенділігін жоғалтады (Ғ.Құттықожанова, Бала. ауру.).

ИММУНОПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ с ы н. м е д. *Ағза иммунитетін күшейту немесе жақсарту үшін қажетті алдын алу шараларына қатысты.* Иммунологияның жаңа бір бөлігі радиациялық иммунология радиий әсерлі сәулелердің әсерінен организмнің тіршілік әрекетінің өзгеруін зерттейді. Сөйтіп, *иммунопрофилактикалық*, иммунотерапиялық және иммунодиагностикалық зерттеу әдістерін ұсынады (ҚСЭ).

ИММУНОТЕРАПИЯ з а т. м е д. *Иммундық емдеу.* Ол (оленадин) *иммунотерапияда* (ем вакцинасымен жұқпалы ауруды емдеу) қолданылады (С.Сұбханбердин, Дөрі–дауа.).

ИММУНОТЕРАПИЯЛЫҚ с ы н. м е д. *Иммунотерапияға қатысты, соған тән.* Иммунологияның жаңа бір бөлігі радиациялық иммунология радиий әсерлі сәулелердің әсерінен организмнің тіршілік әрекетінің өзгеруін зерттейді. Сөйтіп, иммунопрофилактикалық, *иммунотерапиялық* және иммунодиагностикалық зерттеу әдістерін ұсынады (ҚСЭ).

ИММУНОХИМИЯ з а т. *Иммунохимия.* *Иммунохимия* әдістері іс жүзінде вакцина мен қан сарысуын дайындауда қолданылады (ҚСЭ). *Иммунохимияның* көмегімен рецепторлардың химиялық құрылысы зерттеледі, ал рецепторлар арқылы лимфоидты жасушалар антигенмен әрекеттеседі (ҚҰЭ).

ИММУНОХИМИЯ з а т. х и м. *Ағза иммунитетінің химиялық негіздерін зерттейтін иммунобиологияның бір бөлімі, ғылым.* *Иммунохимия* – ағзаның жұқпалық агенттерді және бөгде заттарды қабылдауға қарсыласу реакциясын зерттейтін ғылым (Қаз. тілі термин. Химия.).

ИМПЕЛЛЕР [лат. *impello*] з а т. т е х. *Компрессордың, сорғының қызметші доңғалағы.* *Импеллер* – механикалық флотациялау машиналары ішіне пульпаны араластыру және ауа сору мақсатымен орнатылатын бөлшек (Қаз. тілі термин. Кен.). *Импеллер* қуыс құбыр ішінде айналатын білік ұшына орнатылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *Импеллердің* көптеген түрлері бар. Оларға қойылатын бірінші талап – ауаның неғұрлым көп сорылуы және ұсақ көпіршіктерге бөлінуі. Сорылатын ауа көлемі импеллердің диаметріне және айналу жиілігіне байланысты (Қаз. тілі термин. Кен.).

ИМПЕРАТИВ [лат. *imperativus*] з а т. 1. л и н г в. *Бұйрық рай, бұйрық райдың бір түрі.*

А. Мейе, Ж. Вандриес бойынша *императив* үндіевропалық бес райдың (индикатив, императив, бұйрық, өтініш), дезидератив (тілек және ниет), конъюнктив (эвентуалдық және ерік), оптавит (мүмкіндік және тілек) бірі, бұйрықты сөйлем, мысалы, орыс тілінде: Читай! Ешь! қазақ тілінде Отыр! Іш! (Тіл білімі сөздігі). **2. лингв.** Одағайдың ерекше түрі. *Императивті* жануарларға (орыс тілінде: кис-кис, цып-цып, қазақ тілінде: тәйт! моһ-моһ!) және адамдарға (орыс тілінде: эй! алло! қазақ тілінде: жә! әй! және т.б.) қаратып айтуға болады (Тіл білімі сөздігі). **3. филос.** Талап, бұйрық, заң. Кант этикаға барлық адамдар үшін мүлтіксіз, ортақ ресми тәртіп, кесімділіктік – *императивті* түсінігін енгізді (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Тарих). *Императивтегі* тегеурінді таланттың кесімділігі әрбір мерзімді ортақ рухани заңға айнала алатын және әрбір адамды құрал ретінде емес, мақсат ретінде қарастыратын қағидаға сай әрекет қылуды талап етеді (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Тарих).

ИМПЕРАТИВТІК [лат. imperativus]: **императивтік** әдеп. п е д. Бұйыру, талап ету, бұйрық мінез-құлықтың шартсыз принципі.

Императивтік мандат. құқық. Аманаттық мандат – конституциялық құқықта өкілетті органның депутаты сайлаушылардың аманаттарын арқалап, өзінің өкілеттік мерзімі біткенше олардың алдында жауапты болуға тиіс екені баяндалған ереже. Демократиялық мемлекеттерде *императивтік мандат* ұлттық өкілеттілік принципіне қарама-қайшы келетіндіктен қолданылмайды (ҚҰӘ). Германия парламенті палаталарының бірі – бундесратта *императивтік мандат* нышаны бар; сайлаушылардың дауыс беруі арқылы емес, федерация үкіметінің ұсынуымен сайланатын бұл палатаның депутаттары өз үкіметінің нұсқауларын іске асыруға тиіс. Қазақстанда Парламент депутаты қандай да болсын аманаттық мандатқа тәуелді емес (Саяси сөздік).

ИМПЕРАТОР [лат. imperator] з а т. **1.** Ежелгі Римде қолбасшының (әскер басының) құрметті атағы. Цезарьдың өлтірген, жазалаған, тұтқындаған адамдарында қисап жоқ. *Императордың* өз жазбалары бойынша, тек Галл соғысында ол бір миллионнан астам адамның қолын жаһаннамға жіберген. Сол кәнішер қолбасшы дүние тарихына триумфатор ретінде кірді («Егемен Қазақстан»). Рим монархиясын империя деп, ал оның басқарушыларын *императорлар* деп атады (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Пәнді ризық деген қимылдатар, Шашылған дәмі болса, жүріп татар. Әр пенде көресіні көрмей қалмас, Мейлі сұлтан, мейлі болсын *император*! (Ақмолла ақын,

Күндер.). **2.** Дара биліктік (монархиялық) мемлекет басшыларының мирасқорлық, мұрагерлік атағы, сол атаққа ие адам. 1472 жылы III Иван Византия *императорының* ұрпағы Софья Палеологке үйленді («Лен. жас»). Сөйтсе де Қытай *императоры* өкіметінің генералы мен Қашғардың Хакімбегі керуеншілерді шетінен күні-түні тергеуге алып, маза бермей жатты («Жұлдыз»). 1912 жылы тақтан тайдырылғаннан бері Тяньцзин қаласында тұрып келген бұрынғы қытай *императоры* (бодаханы) Пу Иы отырғызылды (М.Шоқай, Таңд.).

Ағзам император. ескі кіт. Ұлы мәртебелі император [ағзам – ертеректегі ресми қатынас ережелері бойынша жоғары билікте отырған ел билеушіге қарата айтылатын оны ұлықтау әдебінің тұрақты сөзі]. Патша ағзам *император* хазіретінің ұлықтары қол астына қараған қазақ елдерін К. Қасымұлының қылмыш жәбір-жапаларынан құтқармақ үшін («ДУГ»). Әуелі жаратқан Алла тағалаға құрмет сана ойлап, ұлы ұлық *император ағзам* хазіретінің дағына мәзкөр дұға ойлап, бұл мархабатты господа генерал ат кавалері (Барон Таубе) хазіретіне ықыластары шынымен осыдан зияда болып, дәрежелері (нарқы) тағылары шығарлары (бір қатар) болсын деп дұғада болындар («ДУГ»)

ИМПЕРАТОРЛЫҚ с ы н. Императорға тән, соған қатысты. Қиыр шетте туған 22 жастағы ғана сол жігіт – *императорлық* география қоғамының мүшесі, Ф. Достоевский сияқты жазушының, бірақ кісіге жұғысуы өте қиын адамның жақын досы болған, – дегені бар (І.Омаров, Шабыт.). Тан династиясы кезінде *императорлық* академияның оқу жоспарына математика міндетті пән ретінде енгізіліп, шәкірттер оны үзбей жеті жыл оқуға тиісті болған (А.Көбесов, Математика.).

ИМПЕРИАЛИЗМ [лат. imperialisme] з а т. **1.** т а р. с а я с и. Аймақтарды, отарларды жаулауға, басқа да мемлекеттерге экономикалық немесе саяси бақылауды орнатуға, бір орталыққа, идеологияға бағындыруға бағытталған мемлекеттік саясат. *Имперализм* термині XIX ғасырдың екінші жартысында ағылшын экономисі Дж.Гобсонның «Империализм» атты еңбегінің жарық көруінен соң кең тарала бастады (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Тарих). Орыс *имперализмінің* отаршысы болып алған Бұқараның бұрынғы өмірі көріністе Әнуарға дос болғанып, іс жүзінде Әнуардың соңынан астыртын ғайбат таратты (М.Шоқай Таңд.). Орыс *имперализмінің* жеңісін орыстың ең ұлтшыл қанаты «жас орыстар» жақсылап мерекелеуде (М.Шоқай, Таңд.). **2.** совет. Маркстік-лениндік ілім бойынша: ірі монополиялардың өктемдігімен,

шикізат көздерімен өндірістік аймақтары басқа территориялар мен елдерді отарлау үшін ірі капиталистік елдер арасындағы күреспен сипатталып, осының нәтижесінде әлемді қайта бөлу мақсатындағы бітпейтін агрессиялық соғыстарға әкелетін капитализмнің соңғы және жоғарғы сатысы. *И м п е р и а л и з м* – капитализмнің монополиялық сатысы, өйткені нақ монополиялардың үстемдік етуі оның экономикалық мәнін құрайды (ҚҰЭ). 60-80-жылдары еркін ойлы азаматтарды «антисоветтік», «империализмитаршылары» деген атау әдетке айналды (Т.Омарбеков, XX ғ. Қазақст. тарихы. мәсел.). Маркстік еңбектерде *империализм* – капитализм дамуының жоғары сатысы деп белгіленеді (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Тарих). // *с о в е т. Капитализмнің соңғы даму сатысындағы мемлекеттер*. Гитлерлік армия бақайшағына дейін қаруланған қуатты армия болатын, халықаралық *империализм* оған үлкен үміт артты (К.Қозыбаев, Дәуір.). *И м п е р и а л и з м* лагерінде жабырқау, қамығу, дағдару және жанталаса аласұру көреміз (Х.Хайдаров, Азамат.).

ИМПЕРИАЛИСТ *зат.совет.Империализм саясатын қолдаушы, соны іске асырушы*. Менің көз алдымда қанағаш *империалистер мен* күресіп, бостандық жолында қан кешкен, азаттыққа ұмтылған елдер өтті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Біз агрессорларға және олардың қамқоршылары – америкалық *империалистерге* лағынет айтып, басқыншылардың араб жерінен тайдырылуын талап етеміз («Соц. Қаз.»). Отаршыл *имперналистер* 600 жыл бойы Африка халықтарын сүліктей сорып, тонап келді («Лен. жас»).

ИМПЕРИАЛИСТІК *сы н. 1. Өктемдікті, орталыққа бағындырып, отарлауды, дербестігінен айырып, ұлы державалық идеологияға көндіруді көздейтін*. Қазақстан демократияны аспай-саспай, «өз баулыған дербес байлай отырып», қандай да бір *империалистік* шамшылдықсыз немесе лаңкестік және ұлтшылдық ашу-ызасыз құрып жатқанын көрсету үшін айтылды («Егемен Қазақстан»). **2. с о в. Империализмге қатысты, соларға тән**. Жаңа үкімет, бұрынғы үкімет сияқты, *империалистік* үкімет – бақайшағына дейін империалистік үкімет (В. И. Ленин, Шығ.). Біз лаңқұмар *империалистік* лагерьдің сұм пиғылын жақсы білеміз («Қаз. әдеб.»).

ИМПЕРИЯ [лат. imperium] *з а т. 1. т а р. Өкімет басында император отырған дара биліктік (монархиялық) мемлекет*. *И м п е р и я* – монархиялық мемлекет; оның басшысы император деп аталады (Саяси сөздік). XVIII ғасырдың 80-ші жылдарының аяғы мен 90-шы

жылдарының басында Цин *империясы* Халхуды бағындырып алды (ҚазССР тарихы). Мені оққа төсеп, Сүйегімнен аттағысы келді, *И м п е р и я* тәж-тағын сақтағысы келді. О-о-о! Көрі тарлан! Түлкі дипломатия мақтанышы еді... (М.Мақатаев, Шығ.). Жаңа жыл санауға дейінгі ертедегі гректердің жасаған математикасының мұрагері шығыс Рим *империясы* болды. (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). **2. с а я с и. Үстемдікқұрушыұлттыңотарелдергеқарағанда ерекше пұрсатты жағдайымен, қатаң деңгейде орталықтандыру және ұлыдержавалыққа, шовинизмге, экспансионизмге, діни бірегейлікке негізделген идеологиямен ерекшеленетін отарлық иеліктері бар ірі патшалық мемлекет, отаршыл держава**. XX ғасырдың бас кезінде Қазақстан Россия *империясының* отарлық аймағы болды (ҚазССР тарихы). Темір өлгеннен кейін феодалдары өзара тартыстарын және ұрпақтарының өкімет үшін күресі басталып, ақырында ол байтақ *империяны* құлатты (ҚазССР тарихы). Астыртын отарлы *империя* жасап, американ империализмі дүниеде ең ірі қанаушы болып алды (Қысқ. саяси экон.). Сөйтіп, Пиреней түбегінен Үндістан түбегіне, Солтүстік Африкадан Орта Азияға дейінгі жерлерде ұлан-байтақ *империя* – Араб халифаты құрылды (М.Токжігітов, Құран тур.). Көп сыр ұқтық көкіректі шер тілгенде Ақыл қосты «Атом» зарын білген де. *И м п е р и я* құрамында тұтыласқ, Тез құтылдық қолға билік тигенде (К.Салықов, Жезкиік). **3. Белгілі бір өндірістің тұтас саласына немесе әрекеттің бір түріне толық билік жүргізетін ірі монополия**.

Қызыл империя *г а з е т. ж а ғ ы м с ы з. 1917 жылы Ресейдегі Қазан төңкерісінен кейін құрылған Совет Одағы деп аталған тоталитарлық держава*. Түркістанға орыс қызыл *империясының* ұлы тырнақтары, міне, осылайша батырылды (М.Шокай, Таңд.).

ИМПЕРИЯЛЫҚ *сы н. 1. Өкімет басында император отырған дара биліктік (монархиялық) мемлекетке қатысты, соған тән*. Олардың өздерінің *империялық* конституция жолындағы науқанда талап еткен мемлекет сияқты мемлекетті құру болды (К.Маркс, Таңд. шығ.). Мен осылай деп ойлап, аяғымның астында жатқан *империялық* кеңес үйінің күйе-күйе сынық кірішін теуіп кеп жібердім де, бұрылып жүріп кеттім (Ә.Нұршайықов, Тоғыз толғау). Империя мақтанышы еді, Империяны сақтағысы келді. Оли *империялық* тақта туып, Империялық тақтан ұшып өлді! (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Үстемдік құрушы ұлттың отар елдерге қарағанда ерекше пұрсатты жағдайын, қатаң деңгейде орталықтандыру және ұлы державалықты, шовинизмді экспансионизмді,**

діни бірегейлікке негізделген идеологиямен ерекшеленетін отарлық иеліктері бар ірі мемлекетті, отаршыл державаны қолдайтын. *Империялық* түсінік, болмыс-бітім бұл халықтың бойында ұзақ уақыт қалыптасқан, енді сол батпандап кірген дерттің мысқылдап шығатыны тағы бар («Егемен Қазақстан»). 1986 жылы желтоқсан көтерілісі бүкіл тоталитарлық жүйенің тек ұранмен өмір сүріп, қоғамды демократиялау, жазалау экспедициясына күрмеліп, ұлтаралық келісім, татулық *империялық* әпербақандыққа сүйеніп тұрғанын әлемге танытты («Егемен Қазақстан»). Думадағы әсірепатриоттар да, тіпті *империялық* пиғылдан арыла қоймаған кейбір руханият өкілдері де бір қарағанда бастары бір қазанға сыймайтындай болып көрінгенмен, солардың барлығының дерлік айтып жүргені бір нәрсе («Жас Алаш»).

ИМПЕРФЕКТ [лат. imperfectum] з а т. г р а м м. Қимылдың созылықтылығын және аяқталмағандығын білдіретін кейбір тілдердегі естістіктің өткен шағы.

ИМПЕТИГИНОЗ з а т. мед. Тері ауруының бір түрі (таз). Таздың кәдімгі қабыршықты түрімен қатар оның түлейтін *импетиго* з дейтін түрі де кездеседі (О.Бердіқұлов, Таз – тақиядан.).

ИМПЕТИГО [лат. impetigo] з а т. м е д. Терідегі іріңді бөртпелер. *Импетиг* о маңындағы тканьдер борлы немесе камфорлы спиртпен тазартып тұруға тиіс (О.Сейтекова, Теріні күту.).

ИМПИЧМЕНТ [ағыл. impeachment] з а т. с а я с и. Өкілеттілігінен айыру мақсатымен мемлекеттің жоғары лауазымындағы тұлғаларды парламент сотына тарту әрекеті. *Импичмент* – бірқатар елдердің конституциялармен қарастырылған мемлекеттегі жоғары лауазымды тұлғаларды жауапқа тартып, олардың конституцияны бұзып, қылмысқа барғандығы жөніндегі ісін парламентте қарау (Саяси түсінд. сөздік). Бұл аса маңызды принциптің қолданылуын құқықтық тетігі тұтастай алғанда көзделген болатын, алайда Президенттің парламентті таратуы, Президенттің *импичменті* сияқты тұжырымды ережелердің бірқатары және басқа да бірқатар тежеу мен тепе-теңдік жүйесі тиімді түрде жұмыс істей алмайтын тұжырымдамалық ережелер өз шешімін тапқан жоқ («Егемен Қазақстан»). *Импичмент* жағдайында істерді қозғау мен сотқа беруді парламенттің төменгі палатасы, ал істерді қарастыруды – жоғары палатасы жүзеге асырады (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Тарих).

Импичмент жариялау. с а я с и. Жоғары лауазымды тұлғаны жауапқа тартып, ісін

сотта қарау. 1974 ж. отставкаға кеткен АҚШ президенті Р.Никсонға «Уолтергейт ісіне» қатысты *импичмент жариялау* мүмкіндігінің болғанын еске салу жеткілікті. Қазақ Хандығы тұсында да дәстүрлі қазақ қоғамында импичментке ұқсас салттар болған (Саяси түсінд. сөздік).

ИМПИЧМЕНТТІК с ы н. с а я с и. *Импичментке қатысты, соған тән.* Алғашқы *импичменттік* жағдай Ұлыбританияда болды. Ең алғашқы импичмент тәжірибесі 1876 жылы лорд Леймерге қарсы жүргізілді (ҚҰӘ).

ИМПЛАНТАНТ з а т. мед. Адамның, жануардың ағзасына енгізілетін биологиялық немесе жасанды тін, мүше және т.б. қондырылым.

Имплантант мүше. Адам және жануар ағзасына қондырылған биологиялық не жасанды мүше.

ИМПЛАНТАЦИЯ [лат. im < in + plantare] з а т. 1. м е д. Биологиялық немесе жасанды тіндер мен мүшелерді және т.б. адамның немесе жануардың ағзасына қондыру хирургиялық операциясы. 2. м а л д ә р і г. Жасушалардың басқа жерге ауысып (өзінен-өзі), сол араға орнығуы.

ИМПЛАНТАЦИЯЛЫҚ с ы н. м е д. Имплантацияға қатысты, байланысты. Олар бос қарын қуысына кіріп алып, *имплантациялық* метастаз беруі немесе қанаттас жатқан органға ауысып өсіп баруы мүмкін (К.Әбисатов, Қарын рагі.).

ИМПЛАНТОЛОГИЯ з а т. м е д. Тіндер мен мүшелерді қондыру мен ауыстырып салу проблемаларын зерттейтін медицина саласы.

ИМПЛИКАЦИЯ [лат. implicatio] з а т. 1. л о г. Екі жай сөйлемнің «егер..., онда...» құрылымды құрмалас түрінде байланысуы. 2. и н ф. Егер бірінші оперант «жалған», ал екіншісі «ақиқат» мәнге ие болса, онда нәтиже «жалған» мәнге ие болатын екі орынды бұл операциясы.

ИМПЛИЦИТТІ [ағыл. implicit] с ы н. к і т. 1. Анық, ашық түрде көрінбейтін, сырт көзге байқалмайтын. 2. п с и х. Санадан тыс өтетін когнитивті үдерістерді сипаттауда қолданылатын едәуір дәрежеде индивидтің ұғынуынсыз өтетін.

ИМПЛОЗИВТІ [лат. implosivus]: **имплозивті терапия.** м е д. п с и х. Клиент белгілі бір түрдегі сындық көлемдегі әсерлену ағынын алатын процедура. *Имплозивті терапия* оған қарсы не анық жеркениш пайда болады, не бұдан әрі қабылдамайтын не әсер етпейтіндей болады. Әдіс адамның темекі шегу секілді әдеттерін қойдыру, әртүрлі формалардан арылту амалы ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ИМПЛОЗИЯ [лат. *implosivus*] з а т. п с и х. *Сәйкестіктің бұзылу қорқынышы. И м п л о з и я* мәнсіздікті, мағынасыздықты, түпсіздікті түйсінуден және бұл вакумды «толтыратын» кез келген болмыс теңдестік пен нақтылықтың нәзік түйсінуді жоюы мүмкін деген сезімнен туындайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ИМПОРТ [ағыл. *import*] з а т. **1.** *Шетелден екінші бір елге тауар, капиталдың т.б. әкелінуі. И м п о р т* – бір елге басқа елден товарлар мен капиталдарды әкелу (Саяси сөздік.). *И м п о р т* – шеттен әкелу, тауарларды, капиталды, бағалы қағаздарды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді, технологияларды, жұмыс күшін, басқа да материалдық құндылықтарды шетелден әкелу; жеке және заңды тұлғалардың, үкіметтің басқа елдерде өндірілген тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді сатып алуға жұмсалынатын шығыны (Қаржы-эконом. сөздігі). **2.** с ө й л. *Шетелден әкелінген тауар, бұйымдардың жинақтық атауы.* – Жатқым келмейді, – дейді, Талбике. – Мебельдері *и м п о р т*. Сервант, сервиз... (С.Досымов, Жаңғырық.). – Қой, бұларды қарап қайтесің, ана *и м п о р т* жағына барайық (С.Шаймерденов, Өмір.). Шынында да, одан бағалы *и м п о р т* болмаса керек қой (Х.Ерғалиев, Шындық.). **3.** *Елге сырттан әкелінген тауарлардың жалпы саны немесе жалпы құны, әкелінім.* **4.** т е х. *Жүйеге басқа (сыйыспайтын) жүйеден алынған мәліметтер.*

ИМПОРТТА = ет. *Шетелден тауар әкелу.* ≈ *Жиі и м п о р т т а й т ы н.*

ИМПОРТТАУ е т. к і т. *Импортта етістігінің қимыл атауы.* Зергерлік бұйымдарды әкелу мәселесінде әр адам басына шаққанда жеңілдікпен, кедендік төлемдерді төлемей алты түрлі бұйымнан аспайтын мөлшерде *и м п о р т т а у ғ а* болады («Егемен Қазақстан»).

ИМПОРТТАУШЫ з а т. к і т. *Шетелден тауар әкелуші. И м п о р т т а у ш ы л а р* мен кондитершілер арасындағы осы дауға байланысты өткен баспасөз мәслихатында Алматы кәсіпкерлері қауымдастығының президенті отандық өндірушілер сұраныстың 40 пайызын қанағаттандыра алады деген уәж айтқан еді («Егемен Қазақстан»).

ИМПОРТТЫҚ с ы н. **1.** *Импортқа тән, импортқа қатысты.* Алайда орасан зор экономикалық потенциалға, экспорттық және *и м п о р т т ы қ* мол мүмкіндікке ие болып отырған екі ел үшін бұл, әрине, тіпті де шек емес (Ә.Басақов, Халық. шолу.). **2.** с ө й л. *Шетелдік, сырттан әкелінген (тауар, зат).* Үй иесі менің пұшайман халімді аңласа керек. – Өзім жасаған едім, *и м п о р т т ы қ* шырын қайнатқышпен! – дейді мақтанып («Ара»).

Импорттық депозит. э к о н. *Импорттан әкелетін тауардың құнының бір бөлігін алдын ала еркін айырбасталатын валюта түрінде төлеп қоюды талап ететін импортты шектеудің бір тәсілі.*

Импорттық лицензия. э к о н. *Құзіретті органдар қолданыстағы ережелерге сәйкес беретін құжат. И м п о р т т ы қ л и ц е н з и я* бойынша импортшы елге құжатта уағдаласылған шарттар негізінде уақыттың шектеулі не аталмыш тауарлардың шектеулі мөлшерін, не осындай тауарлардың шектеусіз мөлшерін әкелуге рұқсат беріледі (Қаржы-экон. сөздігі).

Импорттық үлестеме. э к о н. *Импорттық квота, өнімнің алуан түрлерін өндірудің жалпы көлемінде елдің халық шаруашылығы, жекелеген салалар, фирмалар мен кәсіпорындар, халықаралық ұйымға қатысушылар үшін импорттың мәнділігін сипаттайтын мөлшерлік көрсеткіш. И м п о р т т ы қ ү л е с т е м е* – заттай немесе құндық тұлғадағы тауарлардың өкелімін белгілі бір кезеңге мөлшерлік шектеуді белгілеу жолымен импорт операцияларын реттеу әдісі (Қаржы-эконом. сөздігі).

ИМПОРТШЫ з а т. *Басқа елдің тауарын, т.б. әкелуші адам яки мекеме. И м п о р т ш ы* – шеттен әкелуші, импортпен айналысатын ел, ұйым немесе адам (Қаржы-эконом. сөздігі).

ИМПОТЕНЦИЯ [лат. *impotentia*] з а т. м е д. **Белсіздік.** Дәрі жыныстық органдардың әлсізденуінен *и м п о т е н ц и я* (белсіздік) ауруына ұшырағанда, жатыр іскенде, емшектегі раққа қарсы жұмсалады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ИМПРЕССАРИО [итал. *impresario*] з а т. ө н е р. *Кейбір еуропалық елдердегі ойын-сауықтар мен концерттерді ұйымдастырып, жүргізетін маманның аты. И м п р е с с а р и о* – жекеменшік кәсіп иесі (ҚҰЭ). *И м п р е с с а р и о* – гастрольге шыққан танымал өнерпаздың атынан шарт жасасушы адам (ҚҰЭ).

ИМПРЕССИОНИЗМ [фр. *impressionnisme*] з а т. ө н е р. *XIX ғ. соңғы ширегі мен XX ғ. басында қалыптасқан суреткердің нәзік субъективті көңіл-күй мен сезімдерін жеткізуге негізделген өнердегі (әдебиет, музыка, суреттегі) бағыт. И м п р е с с и о н и з м н і ң* негізін француз суретшілері К.Моне, О.Ренуар, Э.Дега қалады (ҚҰЭ). *И м п р е с с и о н и з м* адамның өзін қоршаған ортадан алатын сезімдік әсерін, табиғатын т.б. нәзік беруде елеулі жетістіктерге қол жеткізді (Әлеумет. түсінд. сөздігі). *И м п р е с с и о н и з м* бағыты музыкада, әдебиетте және театрда да көрініс тапты (Әлеумет. түсінд. сөздігі).

ИМПРЕССИОНИСТЕР з а т. *Импрессионизмнің өкілі, өнердегі осы бағытты ұстанушылар. Импрессионистер* бояу қосындыларын бір-біріне қоспай, таза, айқын түстерді пайдалана отырып жұмыс істеді (Әлеумет. түсінд. сөздігі). *Импрессионистер*, негізінен, кескіндеген затының сыртқы бейнесін шыншылдықпен бір сәттік сезімде жазса, постимпрессионистер өздерінің ішкі әлемін, жүрек сезімін бейнелеуге тырысты (ҚҰЭ).

ИМПРЕССИОНИСТІК с ы н. *Импрессионизмнің көркемдік әдіс, тәсіліне негізделген. ≈ Импрессионистік* шығарма.

ИМПРИНТИНГ [ағыл. imprint] з а т. б и о л. *Жоғарғы сатыдағы омыртқалылардағы үйренудің айрықша түрі. Импринтинг* туыла салып дамудың ерте сатысында өтеді, өте шектелген белгілі бір уақытта ғана болуы мүмкін. *Импринтинг* үдерісі өте жылдам жасалады. *Импринтинг* нәтижесі, әдетте, қайтымсыз процесс. *Импринтинг* жануарларға ұрпақтарын қорғауын қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ИМПРОВИЗАТОР з а т. ө н е р. *Суырып-салма, тұтқиылдан табан астында өлең я өткір де тапқыр сөзді шығарушы адам. Иса Байзақов алғашқыда айтыс ақыны, тұтқиылдан өлең төгетін импровизатор ретінде танылып, кейіннен өз поэзиясына жазба әдебиеттің де сыпаттарын дарыта білген (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Осы жұрт сені импровизатор әрі әнші дейді ғой, қане, бізге бірдеме айта аласың ба? (Б.Тәжібаев, Қараторғай).*

ИМПРОВИЗАТОРЛЫҚ с ы н. 1. *Табан аузында, тұтқиылдан, өлең шығарушылық, суырыпсалмалылық, ойдан айтушылық.* Ерекше импровизаторлық таланты бар Жамбыл және басқа ақындар өздерінің өткір сатиралық өлең-жырларында байлардың, патша әкімдерінің әділетсіздігін әшкерелеп отырды («Халық мұғ.»). Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті, импровизаторлық, ақындық өнер, фольклорлық шығармаларда, әсіресе ерлік дәстүр ерекше қастерленетіні шетел ғалымын аса қызықтырған («Қаз. әдеб.»). 2. *Алдын ала дайындықсыз, табан астында ұйымдастырылған. ≈ Импровизаторлық* концерт.

ИМПРОВИЗАЦИЯ [франц. improvisation] з а т. ө н е р. 1. *Суырыпсалмалылық, көркем туындыны орындау кезінде өнерпаздың аяқ астынан туындыға өз жанынан жаңалық қосып оны орындауды жалғастырып өкетуі.* Қасым өленді кейде импровизациямен де айтып кететін (Е.Ысмайылов, Сын.). – Ол кезде жазып сөйлеу дейтін әдетте жоқ. Кім сөйлесе де өзінің көңіліндегісін импровизация түрінде айтатынды (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Жөндеп биле,

сурет салуың жетпей жатыр, көбірек импровизация керек (Қ.Байсейітов, Құштар.). Қазақ халқының ақын-жыраулары, шешендері, күйшілері, әншілері импровизацияны озық үлгісін көрсеткен (ҚҰЭ). 2. *Орындау үстінде шығарылған көркем шығарма (өлең, музыкалық пьеса және т.б.). Импровизацияны үздік үлгісі ретінде түркі халықтарында, әсіресе оның ішінде қазақ халқында сақталған өнердің ерекше түрі – айтысты айтуға болады (Әлеумет. түсінд. сөздігі).*

Музыкалық импровизация. ө н е р. *Шала жазылған ноталарды немесе музыкалық туындыны орындаушы-әншінің өз шығармашылығымен толықтыра отырып орындауы.* XV ғасырдағы музыкалық импровизация өнерінде даңққа ие болған француздың композитор-органисті Ф.Ландин болды (ҚҰЭ).

Поэтикалық импровизация. ө н е р. *Ақын немесе жыршының алдын ала дайындықсыз берілген тақырыпта кенеттен жыр шығаруы.* Қазақ ауыз әдебиеті туындыларының бізге белгісіз авторлары поэтикалық импровизацияға шебер болған. Ежелгі дәстүр бойынша, жылдам әрі бөгетсіз өлең шығарып айта білмегенді халық ақын деп танымаған (ҚҰЭ).

Театрдағы импровизация. ө н е р. *Мәтінсіз сахналық сауықтарда әртістің алдын ала дайындықсыз өзі ойнайтын ролінің сөздерін жанынан көркем шығаруы.* Қазақтың сахна шеберлері Қ.Қуанышбаев, С.Қожамқұлов, Е.Өмірзақов, Қ.Жандарбектердің алғашқы сахналық ойындары театрдағы импровизация байлығымен әлемдік және отандық сахна өнері тарихын байытты (ҚҰЭ).

ИМПУЛЬС [лат. impulsus] з а т. 1. ф и з и о л. *Жүйке талшығын бойлай тарайтын қозу толқыны, серпін.* Байланыстырушы нейрондарда сезімді импульстер қозғалтқыш импульстерге ауысып отырады (Қ.Нұғматжанов, Гистология). Орталық жүйке жүйесінің күйі елеулі дәрежеде оған дененің түрліше бөліктерінен, әсіресе ет системасынан келетін импульстермен анықталады (Адам анатом.). 2. ф и з. *Дене массасын оның жылдамдығына көбейткендегі қозғалыс саны, қозғалыс мөлшері.* Біртекті серпімді ортада барлық импульстер бірдей жылдамдықпен тарайды (А.Қалығұлов, Жарық.). Мұндай мәшинелер электр кернеуінің бірізге (жүйеге) салынған импульстері түрінде өрнектелген сандарға амалдар жүргізеді. Сандардың осындай бірізге (жүйеге) келтірілуін олардың коды деп атайды. (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Жинақталған импульсті Күн сәулесі түскен кейбір өсімдіктер әдеттегі

өсімдіктерге қарағанда өнімді 20-30% артық береді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Жарық импульсі. ф и з. *Оптикалық сәуле шығару көздерінің қысқа мерзімді жарық шығаруы. Ж а р ы қ и м п у л ь с і н ің* спектрлік құрамы жарық көзінің түріне сәйкес ажыратылады (ҚСЭ). *Ж а р ы қ и м п у л ь с і* жылдам өтетін процестерді (шапшаң фото және кино түсірулерде, элементар бөлшектердің ізін суретке түсіруде, т.б.) зерттеу үшін қолданылады (ҚСЭ).

Импульс генераторы. т е х. *Белгілі жиілікті қысқа мерзімді ток не кернеу импульсін тудыратын радиотехникалық құрылғы. И м п у л ь с г е н е р а т о р ы* өздігінен қозғыш, сырттан қоздырылатын және күткіш режимді генератор болып бөлінеді (ҚСЭ). *И м п у л ь с г е н е р а т о р ы* байланыс техникасында, телевизияда, радиолокацияда, т.б. пайдаланылады (ҚҰЭ).

Импульс техникасы. ф и з. *Импульс сигналдарын тудыру, түрлендіру, тарату және қабылдау мәселелерімен шұғылданатын электроника ғылымының саласы. И м п у л ь с т е х н и к а с ы* әсер ету мерзімі мен түрі әртүрлі электр импульстерін пайдаланады (ҚСЭ). *И м п у л ь с т е х н и к а с ы н ың* өндірістік процестерді комплексті автоматтандыру мен механикаландыру ісінде маңызы зор (ҚСЭ).

Механикалық импульс. ф и з. *Материалдық нүктенің массасы мен жылдамдығының көбейтіндісіне тең және жылдамдық векторымен бағыттас шама болып табылатын механикалық қозғалыстың өлшеуіші. М е х а н и к а л ы қ и м п у л ь с т і* қозғалыс мөлшері деп те атайды (ҚҰЭ).

Нерв импульсі. а н а т. *Жүйке жүйесіне тән қозу, сертім. Тітіркендірудің нәтижесінде нерв системасында ерекше физиологиялық процесс пайда болады, оны н е р в и м п у л ь с і, яки қозу деп атайды (Адам анатом.).*

Толқындық импульс. ф и з. *Кеңістікте не белгілі бір ортада бір рет таралатын ұйытқу. Т о л қ ы н д ы қ и м п у л ь с к е* дыбыс импульсі, сондай-ақ электромагниттік ұйытқу т.б. жатады (ҚСЭ).

ИМПУЛЬСТІ с ы н. **1.** ф и з. *Импульс тән болған, импульсі бар. 2.* п с и х. *Сыртқы ықпалдың немесе эмоцияның әсерінен ұғынбай әрекет етуге бейім (адам). И м п у л ь с т і* адамды батыл адамнан ажырата білу керек. Батыл адам тез, жылдам әрекет етеді, бірақ әрекетін ойлап істейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Импульсті радиобайланыс. т е х. *Әртүрлі тәсілдермен модуляцияланған радиоимпульс арқылы ақпарат тарату және қабылдауды іске асыратын байланыс жүйесі. И м у л ь с т і р а д и о б а й л а н ы с* жалғыз таратқышпен бір мезгілде

көптеген сигнал таратуға мүмкіндік беретін көпарналы телефон, телеграф, радиобайланыс және радиолокацияда пайдаланылады (ҚҰЭ).

Импульсті шам. т е х. *Бірсәттік қана қарқынды жарық шығынын алу үшін пайдаланылатын жарық көзі. И м п у л ь с т і ш а м* көбіне фотосуретте, кино түсіруде және кинопроекторда қолданылады (ҚҰЭ). *И м п у л ь с т і ш а м ғ а* көбіне ксенон толтырылады (ҚҰЭ).

ИМПУЛЬСТІК с ы н. **1.** ф и з. *Импульстің әсерінен болған; сыртқы әсермен байланысты; импульс тудырған. И м п у л ь с т і к* процесс пен импульстік сигнал радиотехниканың барша салаларында пайдаланылады (ҚҰЭ). *И м п у л ь с т і к* құрылғылар радионавигация, радиоастрономия, т.б. салаларда қолданылады (ҚҰЭ). **2.** *Кенеттен тудырған шабыт әсерімен қозуға бейім.*

Импульстік инвертор. и н ф. *Кірісіне сигнал келген сәтте оның шығысында полярлығы кірісіндегіге қарама-қарсы сигнал қалыптасатын инвертор. И м п у л ь с т і к и н в е р т о р л а р* компьютерлердің логикалық элементтерінің негізгілерінің бірі болып табылады (ҚҰЭ).

Импульстік модулятор. т е х. *Радиотаратқыштың жұмысын басқаратын қуатты электр импульсін тудыратын құрылғы. Импульс тудыру ерекшеліктері бойынша и м п у л ь с т і к м о д у л я т о р* төменгі кернеулі импульсті күшейткіш және жоғары жиілікті қуатты импульсті тікелей тудыратын құрылғы болып ажыратылады (ҚСЭ). *И м п у л ь с т і к м о д у л я т о р* жинақтағыш элемент пен коммутациялық тетіктен құралады (ҚСЭ).

Импульстік модуляция. т е х. *Периодтық импульстердің амплитудасын, кеңдігін немесе фазасын берілмек информацияға сәйкес өзгерту. И м п у л ь с т і к м о д у л я ц и я* радиолокацияда қашықтық анықтауға және импульсті радиобайланыста информация тасымалдау үшін оның сипаттамаларын – амплитудасын өзгертеді (ҚСЭ).

Импульстік сәулелендіру. ф и з. *Импульс түрінде қысқа радиотолқынды электромагнитті энергияны радиотехникалық қондырғылармен сәулелендіру. Әдетте, импульстердің өздеріне қарағанда уақыт аралығы үлкен. И м п у л ь с т і к с ә у л е л е н д і р у* көбіне радиолокация мен радионавигацияда қашықтық координаттарын анықтау үшін, сонымен қатар радиобайланыста, телебасқару мен телеөлшемдер радиожелілерінде, көп арналы жүйелерде арналарды уақытша бөлу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Импульстік техника. т е х. *Импульстік ретпен жұмыс жасайтын радиоэлектрониканың саласы. И м п у л ь с т і к т е х н и к а* электр

импульстерінің қалыптасуын, олардың өзгеруі мен өлшемдерін зерттеу мен қолдануды, сондай-ақ автоматика, телемеханика және есептеу техникасында, электр байланысы мен радиолокацияда, теледидар мен өлшеуші техникада қолданылатын импульстік жүйелердің жобалануы мен есептелуін қамтиды (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Импульстік техника* әсер ету мерзімі мен түрі әртүрлі электр импульстерін пайдаланады (ҚҰЭ).

ИМПУЛЬСТІЛІК з а т. п с и х. *Адам мінез-құлқының ерекшелігі; сыртқы ықпалдың немесе эмоцияның әсерінен адамның ұғынбай әрекет етуі. Импульстілік* жоғарғы эмоциялық қозу әсерінен болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Импульстілік* мидың үлкен жарты шарында екінші сигнал жүйесінде тежеудің нашарлауынан болады (ҚСЭ). *Импульстілік* адам қатты қажығанда немесе нерв жүйесі ауырғанда байқалады (ҚСЭ).

ИМПУЛЬССАНАУЫШ з а т. т е х. *Белгілі бір мерзім аралығында келетін электр импульстарының санын есептеуге және оларды есте сақтауға арналған құрылғы. Импульссанауыш* автоматты бақылау жүйелерінде, өлшеу техникасында, автоматты басқару және есептеу техникасында пайдаланылады (ҚСЭ). *Импульссанауыш* кез келген мерзімдегі есептеу нәтижесін көрсете алатын өлшеуіш құрылғы немесе импульс жиілігін бөлгіштің қызметін атқара алады (ҚСЭ).

ИНАБАТ [ар. انابة] з а т. 1. *Адамгершілікке тән сезім, ізгі қасиет; әдеп, өнегелі ізет, ілтипат.* Днирменшінің өзі жоқ, әйелі бар екен. Сарекеңе *и н а б а т* көрсетіп, жылы амандасты (Б.Соқпақбаев, Аяжан). 2. *Ар, ұждан, ұят.* Білегімді қолыңа арта салар едім. Оған қанға сіңген, жаныңа сіңген *и н а б а т* атты өнеге ырық бере ме? Бермейді (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). *И н а б а т* – ердің дәулеті Өсер басының дәулеті. Инабатсыз ерлердің Итке ұқсар келбеті (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 3. *Ынсап, іздағат, иман.* *И н а б а т* ың жоқ болса – Бай да болсаң жарлысың, Қанағат етсең малдысың (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Қырыққа келгенінде ақылың толып, Секілді патша уәзірі сөз ұнатқан. Елуге келгеннен соң, қария болып, Тұрарсың қатар еніп *и н а б а т* т а н (Шәді төре). 4. *к ө н е. Уәкілдік сенім.* Енді көп не айтайын жазып хатқа, Санасам, жіберем бе, сізді жатқа! Болса да өзі арзан, жолы қымбат, Хат жазып, мөр басайын *и н а б а т* қ а (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Инабат тұтты. *Әдеп сақтады, ізет білдірді.* Үйге келген жігіттер мен қыздар Сананың сөзін *и н а б а т* т ұ т т ы п

ИНАБАТПЕН ү с т. *Ілтипатпен, өнегелі ізетпен.* Әсіресе, профессор ұстазын *и н а б а т п е н* еске алып, оған мың мәртебе алғыс айтты (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ешкім жөн сұрамаса да Долгушев *и н а б а т п е н* ақырын сөйлеп, бұларға өзін таныстырды (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.).

ИНАБАТСЫЗ с ы н. *Әдепсіз, ізетсіз, арсыз, ұятсыз.* Оның арсыз, *и н а б а т* с ы з тұл өмірден адал өлімді мың мәртебе артық көріп, арына дақ түсірмеген биік парасатын жантәсілім етер алдында ата жауымен жағаласты (З.Жәкенов, Таң самалы). Инабат – ердің базары, Ақ жүзінің ажары. *И н а б а т* с ы з адамның Күнде мұқар қажары. Дүниеде адамға, Ақиретте Аллаға, Болса керек жазалы (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ИНАБАТСЫЗДЫҚ з а т. ф и л о с. *Этиканың негізгі категорияларының бірі ретіндегі инабаттылыққа қарама-қарсы ұғым, әдепсіздік, ізетсіздік.* Инабаттылықтың антонимі – *и н а б а т* с ы з д ы қ, ол ұятсыз, абыройсыздық, тәртіпсіздік деген мағынаны білдіреді (ҚСЭ).

ИНАБАТТА = е т. *Арсыз, ұятсыз, ізетсіз деп ойлау, кінәлау.* Осыдан кейін ол Қарабасты жазғырып, *и н а б а т* т а п тұрды (К.Оразалин, Көктем.).

ИНАБАТТАС = е т. *Ізет, ілтипат, әдеп көрсетісу.* Менуэт сарай маңындағы келіншектер мен жігіттер *и н а б а т* т а с ы п көптеген церемондық қимылдарға: сыпайы бас ізеуге, қылымсып тағзым жасауға, құрмет көрсетіп, иілуге толы болды (Музыка жанр.).

ИНАБАТТАСУ *Инабаттас етістігінің қимыл атауы.*

ИНАБАТТАУ *Инабатта етістігінің қимыл атауы.*

ИНАБАТТЫ с ы н. 1. *Ибалы, әдепті, ізетті, ілтипатты.* Молдалардың ойынша: бұл мәжілісте өңшең *и н а б а т* т ы кісілер жиналады (І.Жансүгіров, Шығ.). Румда бір есті бар Салон атты, Данышпан, тура сөзді, *и н а б а т* т ы. Сол келді деп хан шақыртып, Біраз ғана сөйлесіп жауап қатты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қарашы, өне, мына сіңлің сияқты *И н а б а т* т ы, албырт әрі ұятты, Алаулаған желегі Соңымыздан асау ұрпақ, арынды ұрпақ келеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Ар-ұятты, ұжданды, иманды.* *И н а б а т* т ы, ибалы жастардың әйелге көрсететін лайықты құрметіндей түсінді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). Шырағым! Мен бір *и н а б а т* т ы ақсақал адам едім, Бұрын кісіден қорлық-зорлық көре қойған жоқ едім, шырағым, түсің жылы бала көрінесің, «түсі игіден – түңілме» деп еді. (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. *к ө н е. Өктем, сенімді, тұрақты.* Патша ашуланған жаман қатты: «Қалайша

қарсылық қып мылтық атты?» Он солдат түнде барып байлап алды, Бұйрығы патшаның *и н а б а т т ы* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ИНАБАТТЫҚ с ы н. *Адамгершілікке тән ізгілік, әдептік, сыпайыгерлік*. Бұл алғашқы таныстық белгісі екі жастың жүзіне бірден *и н а б а т т ы қ* сезім ұялатты (А.Байтанаев, Қансонар). Ол күлімдеп, қысылып тұр. Өзіне тән ұяндық пен *и н а б а т т ы қ* бар (Дала қырандары). Музыкалық шығарманың үздік үлгілері тыңдаушыларды жан қиярлыққа, батылдыққа, *и н а б а т т ы қ қ а*, адамдыққа баулиды (Музыка жанр.).

ИНАБАТТЫЛЫҚ з а т. 1. *Ибалылық, әдептілік, ізеттілік*. Дәрменнің *и н а б а т т ы л ы ғ ы* мен ұялшақтығын да әуелде танысып-білісіп болмаған сырмұнез кісінің сырт сыпайыгершілігі болар деп сеніңкіремей жүрді (Ө.Қанахин, Жер бас.). *И н а б а т т ы л ы ғ ы*н айтсайшы. Абысын-ау, байқадың ба, өзі биыл бүршік жарған райхандай жайнап, сұлу бой жеткен болып қалыпты (Ж.Мусин, Үміт). Үй иесі аса бір ыстық *и н а б а т т ы л ы қ* пен маған бір пияла шай ұсынды. Мен со замат кесеге қолымды создым (Т.Бердияров, Солдат.). 2. ф и л о с. *Этиканың негізгі категорияларының бірі, ерекше әдептілік, тәртіптілік, ізеттілік. И н а б а т т ы л ы қ* – мейірімділік (милосердие) (Ә.Жәнібеков, Жолайырықта.). *И н а б а т т ы л ы қ т ы*, қайырымдылықты, адамгершілікті, сыпайылықты жастайынан мінез-құлқына мол сіңістіріп қалыптасқан адам сияқты (Ж.Ыбыраев, Алтай.). *И н а б а т т ы л ы қ* көбінесе адамгершілік сапасы мол, моральдық қасиеттері жоғары, кіршіксіз таза, әдепті адамдар жөнінде айтылады (ҚСЭ).

ИНАБАТШЫЛ с ы н. *Ибашыл, әдеп сақтағыш, сыпайы, ізетшіл*. Кішіге қамқоршы, үлкеннің алдында *и н а б а т ш ы л*, ақыл сөзін тыңдағыш болу, дұрыс жолдан таймау, достық, туыстық сияқты адамгершілік сыпаттардың бәрі де кіреді (Б.Токтаров, Қыран.). Айғайшы көсемдердің көшбасы осы Бөкем, былайша айтқанда, Бозжігіт. Үлкенге де, кішіге де *и н а б а т ш ы л*, ауылдың ат қойғыш әйелдері «сенатор», «қайнаға» деген тіркестерді қосып ап соға береді («Лен. жас»). Менің *и н а б а т ш ы л* мінезімді жақсы білетін Ғалым бір сөздің ретінде: Дихан өлеңге бой ұрып жүр, Биғаға, – деді (Д.Әбілев, Шығ.).

ИНАҒАШ з а т. с ө й л. *Инағаш (екі басында шелек ілетін ілгеі бар, ышқа салып су әкелу үшін әдейі жасаған құрал; әктіш, күйенте)*. Перизат *и н а ғ а ш т ы ң* екі басына екі шелекті іліп, көл жиегіне қайта келді (Ә.Тарази, Құйрықты.). Бір келіншек көк құрақпен бүркелген екі шелек суды *и н а ғ а ш т а н* түсіріп, жерошақ түбіне қойды да, алыстан тізесін бүгіп, сәлем қылды

(М.Дүзенов, Ақәже). Жазира *и н а ғ а ш т ы* бір иығына сап, бұралаңдай басып ауылға бет түзеді. Ықсан шелекті көтермек болған, бермеді (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ИНАҒАШТЫ с ы н. *Инағашты*. Өзеннің түйетайлы жарқабағынан бір қырындай *и н а ғ а ш т ы*, аяғында керзі етік, үстінде күнейке, қоңыр орамал тартқан ақ құба келіншек түсіп келеді (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ИНАДАПТАЦИЯ [лат. In – емес, adapto – бейімдеймін] з а т. з о о л. *Эволюциялық даму жолында кейбір жануарлар тобында пайда болған ағзадағы тиімсіз бейімділік. И н а д а п т а ц и я* салдарынан мұндай организмдер кейін құрып кетеді (ҚСЭ). *И н а д а п т а ц и я ғ а* айқын мысал – тұяқты сүтқоректілер эволюциясында олардың көптеген түрінің аяқ саусақтарының түгел басып жүруінен саусақ ұшымен басып жүруге өзгеруі (ҚСЭ).

ИНАДАПТИВТІ с ы н. з о о л. *Инадаптация тән болған*. Тарихи тұрғыдан *и н а д а п т и в т і* жануарлар адаптивті жануарлардан бұрын пайда болған, бірақ адаптивтілер оларды мекендеген жерлерінен ығыстырып шығарған (ҚСЭ).

ИНАҚ з а т. к ө н е. *Қонақ*. Берке біліп қалып, ұстап алып, *и н а қ* етіп жіберген (І.Есенберлин, Алтын Орда). Бұқардың өмірі зекетпі Мұқамбет жарқы биді үлкен *и н а қ* қылыбты және өз алдында қызмет қылып тұратұғын Дорбен биді де сондай үлкен *и н а қ* қылыбты («ТУҒ»).

ИНАМАЛЫҚ з а т. т а р. *Хиуа хандығында өзбек тайпаларының жетекшілеріне берілген лауазым. И н а м а л ы қ* ел билеушісіне аса жақын адам ретінде жоғары қызметтер атқарып, кейде мемлекетті басқарған (ҚҰЭ). Хорезмнің өзбек тайпалары негізгі төрт топқа бөлінді. Бұл күрделі этникалық бірлестіктерді төрт *и н а м а л ы қ* басқарды (ҚҰЭ). *И н а м а л ы қ т а р* алғашқы кезде қазақ халқының арасындағы Шыңғыс хан тұқымынан сайланды да, ешбір беделі жоқ хандардың атынан хандықты билеп келді (ҚҰЭ).

ИНАН= е т. е с к і к і т. 1. *Сену, нану, илану*. Сөйтсе де бұрыннан баксы-балгерге *и н а н ы н*, отқа-шыраққа табынатын әдеттерімен исламға тез түсініп кете алыпты (Абай, Тол. жин.). Ғашықтың тілі – тілсіз тіл, Көзбен көр де, ішпен біл. Сүйісер жастар қате етпес, Мейлің *и н а н*, мейлің күл (Абай, Тол. жин.).

ИНАНБАҚТЫҚ з а т. *Сенушілік, нанушылық*. Иман дегеніміз бір ғана *и н а н б а қ т ы қ* емес, сен Алла тағаланың бірлігіне, құранның оның сөзі екендігіне, пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа саллалаһу ғалайһи уәсәлләм оның тарапынан елші екендігіне инандық (Абай, Тол. жин.).

ИНАНМАҚТЫҚ з а т. *Инанбақтық*. Ол *и н а н м а қ т ы ғ ы* құр ғана инанмақтықпенен қалса, саған пайда бермейді. Оның үшін сен өзін инанмақтығыңнан пайдаланымын десең, пайда береді, көміл иман болады (Абай, Тол. жин.).

ИНАНТ= е т е с к і к і т. *Сендіру, нандыру, иландыру*. Ағынды сулар, аймақ көл Табылса төңбек келтірер. Дүспанға белінді шешіп инанба *И н а н т ы п* тұрып өлтірер (Шалкиіз ақын, Алдаспан).

ИНАНУ е с к і к і т. *Инан етістігінің қимыл атауы*. Ол менің айтқаным толық инанды. Мен оның айтқанына еш уақытта *и н а н у ы м* қиын болар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Енді бұл иман дерлік *и н а н у ғ а* екі түрлі нәрсе керек (Абай, Тол. жин.).

ИНАНЫШ з а т. е с к і к і т. *Сенім, наным*. Енді белгілі, иман құры *и н а н ы ш п е н е н* болмайды, ғадаләт уа рағғат бірлән болады (Абай, Тол. жин.).

ИНАПАРАНТТЫ: инапарантты жұқпалы ауру. м е д. *Клиникалық белгілері болмайтын, бірақ мүшеде морфологиялық өзгерістер туғызып, ал қанда спецификалық бөгде денелер жинайтын жұқпалы ауру үдерісінің бір түрі. И н а п а р а н т т ы ж қ қ п а л ы а у р у* жұқпалы аурулардың барлығында кездеседі және халықтың табиғи иммунизациялануына өз әсерін тигізеді (Ғ.Құттықожанова, Бала. ауру.).

ИНАУАТ з а т. ж е р г. *Инабат, әдеп, кішіпейілділік, сыпайылық. И н а у а т* – ер жігіттің жолдасы, *и н а у а т* болса басында, артса керек мал басы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Осы ақылы көрінді бек *и н а у а т*, Сұлуға хат арқылы айтады дәт: «Ғизатлу, о, құрметлу жан-жананым! Мұбатта жамалыңа жазамық хат. Жарасып заманымның туған айы, Нұрыңды ұрлап көріп болдым бір шат» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ИНАУГУРАЦИЯ [ағыл. inauguration] з а т. с а с ы и. **Ұлықтау. 1.** *Ежелгі Римде белгілі бір тұлғаның лауазымын бекітудің салтанатты рәсімі (актісі)*. Ежелгі Рим империясында қайсыбір лауазым алған адамның қызметке кірісуі *и н а у г у р а ц и я* м е н атап өтіліп тұрған (ҚҰЭ). **2.** *Мемлекет басының өз міндетіне кірісуінің салтанатты рәсімі. И н а у г у р а ц и я* – мемлекет басшысының лауазымға орнығуының салтанатты іс-жоспары (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Тарих). Қазақстандағы алғашқы *и н а у г у р а ц и я* 1991 жылы 1 желтоқсанда өткен жалпыхалықтық сайлауда басым көпшілік дауыспен Н.Ә.Назарбаев ел Президенті болып сайланғаннан кейін өткізілді (ҚҰЭ). *И н а у г у р а ц и я* кезінде ұлттық дәстүр де пайдаланылды. Елбасы аяғының астына ақ киіз төселді, карт

ақын Шәкір Әбенев тұңғыш Президентке бата беріп, дәстүрлі ұлттық киім кигізді («Ана тілі»).

ИНАУДИТ з а т. э к о н. *Мақсаты бірлескен серіктерге кеңес беріп, бірлестіктің бухгалтерлік есебі мен қаражат есебін бақылау болып табылатын ішкі есеп жүргізетін акционерлік қоғам. Инаудит* – қаржы орындары жүйесіндегі шаруашылық есептегі акционерлік қоғам, оның міндеті – отандық және шетелдік әріптестерге ақыл-кеңес беру, отандық кәсіпорындар мен ұйымдардың қатысуымен құрылған бірлескен кәсіпорындардың бухгалтерлік есебі мен қаржы есеп-қисабын жүргізу (Қаржы-экон. сөздігі).

ИНАФАТ з а т. е с к і к і т. *Инабат*. Бек ғажап марқұмдарға ас беруші ед, Фаш болса халық ішінде *и н а ф а т ы* (М.Дулатов, Шығ.).

ИНӘР з а т. т ү й е ш а р. *Аруана мен бураның будандасуынан алынған түйе*. Ал анасы аруана, атасы бура болып келгенде иір мая («и н ә р м а я») туатындығын айтқанбыз (А.Ниязов, Түйе.).

ИНБРИДИНГ [ағыл. in – ішінде, breeding – будандастыру] з а т. б и о л. *Генетика мен селекцияда жақын туыстарды будандастыру, яғни өсімдіктерде өздігінен тозаңдану, туыс жануарларды бір-бірімен будандастыру әдісі*. Будандастырудың негізгі екі типін – туыстас емес (аутбридинг деп аталатын) және туыстас (*и н б р и д и н г*) деп аталатын – ажыратуға болады (Жалпы биология). Алдымен көптеген *инбридинг* линиясын шығарады, содан кейін оларды бір-бірімен будандастырады (Жалпы биология). Айқас тозаңданатын өсімдіктердегі *и н б р и д и н г* ырықсыз тозаңдану деп аталады (ҚҰЭ).

ИНБРИДТІ: инбридті линия. *Инбридинг әдісімен шығарылған сорттың, тұқымның келесі ұрпақтары*. Инбридинг әдісімен шығарылған сорттың, тұқымның келесі бірнеше ұрпақтары *и н б р и д т і л и н и я* деп аталады (Жалпы биология). Селекция кезінде инбридинг тұқымды жақсартудың бір кезеңі ғана болады. Бұдан кейін әртүрлі *и н б р и д т і л и н и я* л а р будандастырылады (Жалпы биология).

ИНВАЗИЯ [лат. invasio] з а т. б и о л. *Адамның, жан-жануардың және өсімдіктердің белгілі бір паразитпен зақымдануы, жәндіктерден жұқпалы аурудың жұғуы*. Демек, аурудан арылудың профилактикалық шараларын жоспарлағанда *инвазия* тарататыны ескеріліп отыруы тиіс (С.Сыбанбаев, Сиыр кокцид.). Адам мен мал денесінде индет *и н в а з и я* ауруларының қоздырғыштарына төтеп беретін алуан-алуан қорғаныс күштер бар (Малды туберк. сақта.).

ИНВАЗИЯЛЫҚ с ы н. *Инвазияға тән, соған қатысты.* Біздің зерттеулерімізде қыс айларында кокцидий ооцистері қорада *и н в а з и я л ы қ* даму цикліне дейін жете алмайтындықтан, олардың ең негізгі спора құратын мекені – сиырдың желіні екендігі байқалады (С.Сыбанбаев, Сиыр кокцид.).

Инвазиялық аурулар. м е д. *Қарапайым жәндіктерден (протозооздар), шыбын-шіркей, бит, жүнжегіш сияқты буынаяқтылардан (арахноздар), құрттардан (гельминтоздар) жсұғатын аурулар.* *И н в а з и я л ы қ а у р у л а р* тудыратын паразиттерге – бір клеткалы қарапайым жәндіктер, буынаықтылар, паразитті құрттар – гельминттер жатады (Қ.Уәлиева, Мал ауру.). *И н в а з и я л ы қ а у р у л а р* қоздырғыштарының өмірі өз иелерінің және аралық иелерінің денелерінде өтеді (ҚСЭ).

ИНВАЛЮТА з а т. е к о н. **1.** *Сәйкес шетел мемлекетінде немесе мемлекеттер қатарында айналымдағы және заңды түрде төлемдік құрал болатын банкноттар, қазналық билеттер, монеталар түріндегі ақша белгілері* (Орыс-қаз. түсін. сөзд. Тарих). **2.** *Шетел мемлекеттерінің ақша бірліктері ретінде есептеріндегі құралдар* (Орыс-каз. түсін. сөзд. Тарих).

ИНВАР [лат. *invariabilis*] з а т. х и м. *Жылу кеңейткішінің коэффициенті аз темір мен никельдің қоспасы. И н в а р* дәл өлшеуіш құралдардың бөлшектерін жасау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Машина жасау.).

Инвар сым. т е х. *Температуралық ұлғаю коэффициенті өте аз никель мен болаттың қортпасы – инвардан жасалған сым.* *И н в а р - с ы м* базистерді, триангуляцияның базистік қабырғаларының ұзындықтарын өлшеу үшін және инженерлік геодезиялық жұмыстардағы әртүрлі дәлдіктегі сызықтық өлшеулерді жүргізу үшін қолданылатын аспаптың құрамына енеді (ҚСЭ).

ИНВАРИАНТ [фр. *invariant*] з а т. **1.** м а т. *Белгілі бір математикалық нысанмен байланысты болатын және осы нысанды түрлендіру нәтижесінде өзгермейтін сандар, алгебралық өрнектер т.б.* Неміс математигі О.Гессе *и н в а р и а н т* түсінігін қолданды (ҚСЭ). Ағылшын математигі Дж.Сильвестр *и н в а р и а н т* терминін ұсынды (ҚСЭ). *И н в а р и а н т* – қасиеттері сипатталатын санақ жүйесінің белгілі бір түрлендірулері кезінде өзгеріссіз қалатын объектінің қасиетін сипаттайтын сан немесе функция (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Физика). **2.** л и н г в. *Нақты көріністерінің барлық негізгі белгілерінің жиынтығынан тұратын тілдік бірлік (фонема, морфема, лексема және т.б.). И н в а р и а н т* – тіл бірліктерінің тәуелсіз, өзгермейтін тұрақты,

үлгі, эталон, қасиеттерінің жалпы жиынтығы (Тіл білімі сөздігі). *И н в а р и а н т* – тілдік бірліктердің нақты варианттардан тыс қасиеттері (Тіл білімі сөздігі). *И н в а р и а н т* «эмикалық деңгейге» жатады (Тіл білімі сөздігі).

ИНВАРИАНТТЫҚ с ы н. т е р м. *Инвариянтқа қатысты, инвариантқа тән.*

Инварианттық модуль. и н ф. *Орындау үдерісінде өзгермейтін жүктемелік модуль.* *И н в а р и а н т т ы қ м о д у л ь* бір мезгілде бірнеше тапсырмада үзілімдер орнына пайдаланылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНВАРИАНТТЫЛЫҚ з а т. терм. *Қандайда бір берілген шаманың немесе жүйенің кейбір сыртқы жағдайларға немесе түрлендірулерге қатысты өзгермей сақталуы, яғни олардың физикалық шарттардан тәуелсіздігі.* Екі ұшындағы нүктелерінің координаталары x_1, y_1 және x_2, y_2 болатын кесінді ұзындығының *и н в а р и а н т т ы л ы қ ы* алгебралық тікбұрышты координаталар басқа бір осындай ауыстырғанда $(x_1 - x_2)^2 + (y_1 - y_2)^2$ өрнегінің өзгермейтіндігі арқылы анықталады (ҚСЭ). *И н в а р и а н т т ы л ы қ* – физикалық шарттар өзгерген кездегі физикалық шамалардың өзгеріссіз қалуы (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Физика).

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ [лат. *inventarium*] з а т. **Түгелдеме** (*инвентарлау*) **1.** *Есеп-санақ, тізімдеу.* Аралдың жануарлары және өсімдіктер дүниесі *и н в е н т а р и з а ц и я ға* алынған (Қазақст. аң байлығы.). Сеппе көшеттердің жиілігін және ол жерден алынатын көшеттердің саны мен сапасын алдын ала білу үшін өсіп тұрған жерінде санақ немесе *и н в е н т а р и з а ц и я* жүргізіледі (М.Ахметов, Егін қорға.). **2.** терм. *Мүлктің, ақша құжатының, өзара есеп айырысудың дұрыстығын тексеру.* *И н в е н т а р и з а ц и я* – бухгалтерлік есептің ішкі бақылау әдісі (Заңтану термин. сөздігі.). *И н в е н т а р и з а ц и я* – ұрлық, тонау, қарақшылық, өрт қою, біреудің мүлкін уақытша иелену немесе ысырапету, жалған банкноттық және т.б. қылмыстарды тергеуде кеңінен қолданылатын әдіс (Заңтану термин. сөздігі).

ИНВЕНТАРЬ [лат. *inventarium*] з а т. **1.** *Қандай да бір заттың тізімі, есебі.* Химия кабинетінің құрал-жабдықтары *и н в е н т а р ь* кітабына жазылады (Химия). **2.** *Белгілі бір мекеме, ұйымның бұйымдары, құрал, жабдықтары мен мүліктері.* Қораның бір жақ кіреберісінде жем және түрлі *и н в е н т а р ь л а р* қойылатын бөлме қалдырылады (Шопан серігі). 42500 сомның жабдықтары мен *и н в е н т а р ь л а р ы* сатып алынып, мұның өзі орта және сегізжылдық мектептерге берілді («Қазақст. мұғ.»).

ИНВЕНТАРЛАУ [лат. *inventarium*] з а т. **Түгелдеме, түгелдеу** (қолда бар нақты мүлктің

бухгалтерлік есептің негіздеріне сай келуін, несиелер алдындағы міндеттемелердің есептік құжаттарының толық көрсетілуін тексеру). Ұйым қайта құрылғанда, не таратылғанда міндетті түрде *инвентарлау* жүргізілуге тиіс (ҚҰЭ). *Инвентарлау* тұрақты жұмыс істейтін түгендеу комиссиясы жүргізеді (ҚҰЭ). *Инвентарлау* толық не ішінара, жоспарлы түрде не кенеттен жасалуы мүмкін (ҚҰЭ).

ИНВЕНТАРЛЫҚ с ы н. *Есеп-қисаптық, тізімдегі реттік*. Жылқы жауырынына *инвентарлық* нөмірі, ал санына туған жылы мен шаруашылықтың эмблемасы басылады (К.Дүйсембаев, Жылқы.).

Инвентарлық карточка. с т а т. *Тіркеу карточкасы (қағазы)* (қабылдау актісі мен техникалық төлқұжаттың мәліметтері бойынша объектінің инвентарлық нөмірін анықтаумен бірге ашылатын карточка). *Инвентарлық карточка* да объектің қысқаша сипаттамасы, оның алғашқы құны, түскен күні, амортизация мөлшері көрсетіледі (Орыс.-қаз. түсін. сөздік. Метрология.).

Инвентарлық кітап. *Баспа шығармаларын олардың кітапханаға келіп тұсу ретіне қарай тізімге алып, жазып отыратын кітап*. *Инвентарлық кітап* – баспа шығармаларының қысқаша сипаттамасы, оның бағасы, кітапхана қорынан шығарылған күні жазылады (Орыс.-қаз. түсін. сөздік. Ғылымтану).

Инвентарлық нөмір. *Инвентарлық кітапқа жазу кезінде баспа шығармаларына берілетін реттік нөмір* (Орыс.-қаз. түсін. сөздік. Ғылымтану).

Инвентарлық шеген. к е н. *Аз уақыт қолданып, тез жинап алып, басқа жерге апарып қайталап пайдалана беруге болатын дайындық қазбаларының жақтаулы шегені*. *Инвентарлық шеген* ді көбінесе көмір шахталарында қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Инвентарлық нөмір. с т а т. *Тіркеу нөмірі* (аналитикалық есеп жүргізу үшін, негізгі қорлардың дұрыс пайдаланудың тексеруін ұйымдастыру үшін қолданылатын нөмірі). Әрбір инвентарлық объектіге оған сәйкес *инвентарлық нөмірі* беріледі, бұл объектіге оның бүкіл пайдалану уақытына тіркеледі (Орыс.-қаз. түсін. сөздік. Метрология.).

ИНВЕНЦИЯ з а т. м у з. Мелодикалық дамуында ерекше жаңалыққа негізделіп полифонияға құрылған шағын пьеса. *Инвенция* – имитациялық тәсіл негізінде шығарылған екі, үш дауысты аспаптық шағын пьеса (ҚҰЭ). *Инвенцияны* И.С.Бах үш дауысты клавирінде кеңінен пайдаланды (ҚҰЭ).

ИНВЕРСИЯ [лат. inversio] з а т. 1. лингв. *Стильдік яки мән-мағыналық жағынан сөйлем*

мүшелерінің орнын ауыстырып қолдану әдісі. Сөз етіп отырған параграфқа байланысты мұғалімнің аса бір зер сала қадағалайтыны – *инверсия* («Қазақст. мект.»). Сөйлем мүшелерінің орнын ауыстырып қолдануды *инверсия* дейді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). 2. ә д е б. *Сөздердің әдеттегі грамматикалық түзілу тәртібінен тыс, орындарын ауыстырып, өзгеше тіркестер құратын фигураның бір түрі*. *Инверсия* поэзияда да, прозада да қолданылады (ҚҰЭ). Қазақ жазушыларының ішінде Ғ.Мұстафин *инверсияны* кеңінен пайдаланды (ҚҰЭ). 3. филос. *Ақиқат пікірден жалған пікір туу, логикада берілген шартты пікірді жаңадан шартты пікір етіп құру амалы*. *Инверсия* жасау нәтижесінде алынған пікірді осы пікірдің инверсиясы дейді (ҚСЭ). Инверсия логикалық операция емес, өйткені *инверсия* арқылы ақиқат пікірден жасалған пікір туады (ҚСЭ). 4. м а т. *Берілген бір пікірге қарсы теорема тұжырымдау тәсілі*. *Инверсия* нәтижесінде түзу – түзуге, шеңбер – шеңберге түрленеді (ҚСЭ). *Инверсия* кейде шеңберге қарағандағы салыстырмалы симметрия деп аталады (ҚҰЭ). 5. б и ол. Хромосомдық өзгерістердің бір түрі, яғни хромосомадағы гендер бөліктерінің 180 градусқа төңкеріліп, аударылу нәтижесіндегі өзгеруі. *Инверсия* кезінде хромосомдардың саны да, ондағы гендер саны да өзгермейді (ҚҰЭ). *Инверсия* жануарлар және өсімдіктердің табиғи популяциясында да кездеседі (ҚҰЭ).

Жер бедері инверсиясы. г е о г р. *Жер бедері пішінінің геологиялық құрылымына сәйкес келмей, оған кереғар сипат алуы*. *Жер бедері инверсиясы* жағдайын антиклиналь құрылымдарының жұмсақ, шайылғыш тау жыныстарынан, ал синклинальдардың қатты тау жыныстарынан құрылғанынан байқауға болады (ҚҰЭ).

Ландшафтар инверсиясы. г е о г р. *Ландшафтардың биіктік бойынша таралуының биіктік белдеулік заңдылығына сәйкес келмеушілігі*. *Ландшафт инверсиясы* температуралық инверсияға байланысты пайда болады (ҚҰЭ).

Температура инверсиясы. г е о г р. *Атмосфераның белгілі бір қабатында ауа температурасының биіктік артқан сайын төмендей түсуінің орнына жоғарылауы*. *Температура инверсиясы* тікелей жер бетінде немесе ашық атмосферада орын алады (ҚҰЭ). Ашық атмосферадағы *температура инверсиясының* қалыңдығы бірнеше жүз метрден 2-3 километрге дейін барады (ҚҰЭ).

ИНВЕРСИЯЛЫ с ы н. м а т. *Инверсияға негізделген*. Математикада *инверсиялы*

пікір деп берілген пікірге қарсы теорема тұжырымдауды айтады (ҚСЭ).

ИНВЕРСИЯЛЫҚ с ы н . ө д е б . *Инверсияға тән, инверсияға қатысты.* Ол өлеңдері қайрат-қайсарымен, *и н в е р с и я л ы қ* қуатымен елді еліктіріп, көңілді желімен желіп отырады (С.Мәуленов, Үркер.).

ИНВЕРСОР з а т . м а т . *Инверсия түрлендіруі қолданылатын математикадағы механизмдер теориясы.* Инверсия түрлендіруі Лобачевский геометриясының интерпретациясында, геометриялық салу теориясында, *и н в е р с о р* деп аталатын механизмдер теориясында кеңінен қолданылады (ҚСЭ).

ИНВЕРСТІ: инверсті каскад. ф и з . *Амплитудалары өзара тең, бірақ қарама-қарсы фазалы екі электр кернеуін шығаруға арналған транзисторлы немесе шамды күшейткіш каскады.* *И н в е р с т і к а с к а д* екітәктілі дыбыстық жиілікті тербелістердің қуат күшейткіштерінде және есептеу техникасында пайдаланылады (ҚСЭ).

ИНВЕРТАЗДАР з а т . х и м . *Сахарозаны глюкозаға және фруктозаға дейін гидролиздік жолмен ыдырататын ферменттер* (Қаз. тілі термин. Химия).

ИНВЕРТОР [лат. invertere] з а т . 1. ф и з . *Тұрақты электр тогін айнаымалыға өзгеретін құрылғы.* *И н в е р т о р д ы* амплитудалары тең, бірақ фазалары қарама-қарсы болатын екі сигнал алу үшін пайдаланады (ҚҰЭ). *И н в е р т о р* электртехникада тұрақты тоқты бір фазалы немесе көпфазалы айнаымалы токқа түрлендіретін қондырғы (ҚҰЭ). 2. и н ф . *Сандық сигналдар үшін логикалық терістеу амалын орындайтын электрондық элемент.* *И н в е р т о р* мәлімет өңдейтін және тасымалдайтын компьютер құрылғыларында электр сигналдарын қалыптастырып, күшейтеді (ҚҰЭ). Әдетте *и н в е р т о р* интегралдық сұлбаларда болып, транзисторлық элементтерден тұрады (ҚҰЭ).

Импульстік инвертор. и н ф . т е х . *Кірісінше сигнал келген сәтте оның шығысында полярлығы кірісіндегіге қарама-қарсы сигнал қалыптасатын инвертор.* *И м п у л ь с т і к и н в е р т о р л а р* компьютерлердің логикалық элементтерінің негізгілерінің бірі болып табылады (ҚҰЭ).

Потенциалдық инвертор. и н ф . т е х . *Кірісіндегі кернеудің жоғарғы деңгейі шығысында төменгі деңгейге түрленетін және керісінше болатын инвертор.* *П о т е н ц и а л д ы қ и н в е р т о р д ы*ң кіріс сигналы мен шығыс сигналының арасындағы байланыс «емес» функциясына сәйкес келеді (ҚҰЭ).

ИНВЕРТТІ: инвертті қант. т а м а қ . *Сахароза ыдырағанда пайда болатын глюкоза мен фруктозаның қоспасы.* *И н в е р т т і қ а н т*

ерітіндісін дайындау үшін 80%-дық сахароза ерітіндісін 90°C-қа дейін қыздырып, үстіне 0,02, 0,03% тұз қышқылын қосып араластырып, 30 минуттай тұндырады, оның үстіне 10%-дық қосқомірқышқыл содасын салып, 70°C-та араластырып бейтараптайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ИНВЕСТИТОР з а т . э к о н . *Инвестициялаушы тұлға, мекеме, ұйым немесе қаржыландырушы.* *И н в е с т и т о р* – пайда табу мақсатымен өз елінде не шетелдегі белгілі бір кәсіпке капитал салушы адам, инвестиция қаржы салушы (Әлеумет.-экон. термин. орыс.-қаз. сөздігі).

ИНВЕСТИТУРА [лат. investio] з а т . т а р . *Батыс Еуропада орта ғасырда вассалды немесе эпископ, аббаты қызмет орнына тиісті жоралғысымен, салтанатымен бекіту.* XI-XII ғасырларда Батыс Еуропа елдерінде *и н в е с т и т у р а* үшін папа мен король өкіметінің арасында күрес жүрді (ҚСЭ).

ИНВЕТОР [ағыл. investor] з а т . э к о н . *Инвестиция жасаушы тұлға, қаржыландырушы мекеме, ұйым немесе мемлекет.* Елбасы қадап айтқанындай, бұл күнде отандық *и н в е с т о р* л а р аяғынан нық тұрды («Егемен Қазақстан»). Құрама Штаттар Қазақстандағы ең ірі *и н в е с т о р* болып табылады («Егемен Қазақстан»). Қазақстандық бірқатар банктердің халықаралық рейтинг алуы, олардың синдиатталған кредит алуы үшін капиталдың сыртқы рыногына шығуы және еуробондтарды орналастыруы отандық және шетелдік *и н в е с т о р л а р д ы*ң Қазақстанның банк жүйесіне сенімін көрсетеді («Жас Алаш»).

ИНВЕСТИЦИЯ з а т . э к о н . **Қаржы салымы** (белгілі бір өндіріске немесе іске қаржының құйылуы; экономиканың бір саласына құйылған ұзақ мерзімді қаржы). Осыны ескеріп жекеменшіктің, аралас *и н в е с т и ц и я* - н ы ң, ашық қоғамның, саяси плюрализмнің, меншік иелері билігіне қол сұқпайтын кәсіби үкіметтің, қылмысты бұғалақтаудың, жаңа адамдық сапаның мәселелерін батыл көтеріп, коррупцияға, экономикалық бойкүйездікке, ақаулы тұрмыс салттарына қарсы белсенді күреске шақырады (Ә.Кекілбаев, Үш белес). 1993 жылдан бері америка компаниялары Қазақстанға 5 миллиард доллардан астам инвестиция салды, бұл Қазақстан экономикасына салынған жалпы *и н в е с т и ц и я* көлемінің үштен бірін құрайды («Егемен Қазақстан»). *И н в е с т и ц и я* пайда түсіру мақсатымен өз еліндегі не шетелдегі белгілі бір кәсіпке капиталдың ұзақ мерзімге салынуы (Әлеумет.-экон. термин. орыс.-қаз. сөздігі). Заң шығару процесінде экономиялық қарым-қатынас саласы аса жауапты бағыт еді. «Валюталық реттеу туралы», «Тікелей *и н в е с*

тицияларды мемлекеттік қолдау туралы», «Бағалы қағаздар рыногы туралы», «Вексель айналымы туралы», «Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы», «Акционерлік қоғамдар туралы», «Табиғи монополиялар туралы», «Бәсекелестік және монополистік қызметті шектеу туралы», «Банкроттық туралы» және басқа да заңдар жарық көрді («Егемен Қазақстан»).

Инвестицияларды кепілдендіру жөніндегі көпжақты агенттік. э.к.о.н. *Халықаралық құқық және агенттік мүшелерінің ішкі заңдарының нормаларына сәйкес толық заңды тұлға болып табылатын дербес халықаралық ұйым. Инвестицияларды кепілдендіру жөніндегі көпжақты агенттікті құру идеясы 1950 жылы пайда болды, алайда 1985 жылы Сеулде арнаулы конвенция қабылданғаннан кейін ғана толық құрылды (ҚҰЭ).*

Қоржындық инвестиция. э.к.о.н. *Ұзақ мерзімді борышқорлық міндеттемелер мен бағалы қағаздарға салынған қаражат. Қоржындық инвестиция капиталға қатысуды және салынған капиталға шаққанда табыс алуды қамтамасыз етеді (ҚҰЭ).*

Негізгі капиталға салынатын инвестиция. э.к.о.н. *Құрылысқа, материалдық, бейматериалдық қоғамдық құндылықтарға, материалдық айналыс құралдарының қорларын толықтыруға жұмсалатын қаражат. Негізгі капиталға салынатын инвестиция нысандарына үйлер, ғимараттар, мәшинелер мен жабдықтар, мал, екпе ағаштар, жер қойнауын барлау, компьютерлік және бағдарламалық қамтамасыз ету, көркем және әдеби шығармалардың түпнұсқалары, жаңа үйлер және жаңа ақпарат жатады (ҚҰЭ).*

Шетелдік инвестиция. э.к.о.н. *Шетелдік инвесторлар, сондай-ақ резиденттік заңи тұлғалардың шетелдегі бөлімшелері қабылдаушы елдің экономикасына салған ұзақ мерзімді жұмсалымы, сондай-ақ олардың пайда немесе активтер алу мақсатымен корпоративтік және мемлекеттік бағалы қағаздарды сатып алуы. Шетелдік инвестициялар (инвестор стратегиялық мақсатты көздейтін ұзақ мерзімді жұмсалым) және қоржындық шетелдік инвестиция (көбінесе алып-сатушылық мақсаттағы жұмсалым) түрлеріне бөлінеді (Қаржы-экон. сөздігі). Әлемдік экономикалық жүйені жаһандандыру жағдайында, сондай-ақ Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздік алуына және ашық нарықтық экономиканың қалыптасуына байланысты шетелдік инвестиция объективті қажеттілікке айналып отыр (ҚҰЭ).*

ИНВЕСТИЦИЯЛА = е.т.э.к.о.н. [ағыл. invest] *Белгілі бір өндіріске немесе әрекетке қаржы бөлу, оны қаржыландыру. Инвестициялық ұйымдардың бәрі негізінен кәсіпорындардың шектеулі тобын инвестициялайды (Қаржы-экон. сөздігі). Зейнетақы салымдары салымшылардың есепшоттарында қозғалыссыз жатып қалмай, жинақтаушы зейнетақы қоры банк депозиттерінен бастап, Үкімет пен компаниялардың құнды қағаздарына дейін, сан түрлі бағыттарды инвестициялап отырады («Егемен Қазақстан»).*

ИНВЕСТИЦИЯЛАУ э.к.о.н. *Инвестицияла етістігінің қимыл атауы. Инвестициялық қор – табыс алу үшін кейіннен бағалы қағаздарға, өзге де қаржы құралдарына инвестициялау мақсатында инвесторлардың ақшалай қаражатын шоғырландыру (Қаржы-экон. сөздігі). Инвестициялық қор ұжымдық инвестициялау нысандарының бірі (Қаржы-экон. сөздігі). Қазақстанның «Салық кодексінде» негізгі қызметті инвестициялауға, жаңа техника мен технологияларды енгізуге жұмсалатын табыстың бір бөлігін салықтан босату көзделген (ҚҰЭ).*

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ с.ын. э.к.о.н. *Инвестицияға тән, инвестицияға қатысты. Расында да, менің көшірмедегі инвестициялық табыс сомасының айлар бойынша айырмашылығы бірден-ақ байқалып тұр («Егемен Қазақстан»). Құрама Штаттар мен Қазақстан екіжақты экономикалық, сауда және инвестициялық қарым-қатынастарды, біздің елдеріміздің іскер топтары арасындағы байланыстарды кеңейту жолымен де алға бастыруға міндеттенеді («Егемен Қазақстан»). Несиенің қымбаттауы несиелік және инвестициялық белсенділікті шектейді, ал оның арзандауы – іскерлік белсенділікті көтермелейді (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.).*

Банктің инвестициялық портфелі. э.к.о.н. *Банктің белсенді операциялар жүргізу барысында сатып алған бағалы қағаздардың жиынтығы.*

Инвестициялық банк. э.к.о.н. *Облигациялар мен акциялар шығарушы консорциумның кепілшісі не мүшесі, яғни инвесторлар арасында құнды қағаздардың таралуын қамтамасыз етуші ретінде әрекет жасайтын банк. Инвестициялық банк ақшалай қаражатты тарту, халық шаруашылығының түрлі салаларындағы шараларды ұзақ мерзімді несиелендіру мен қаржыландыру мақсатында бағалы қағаздармен жасалатын операцияларды жүргізуге маманданады (Қаржы-экон. сөздігі). Инвестициялық банктің негізгі түрлері: инвестициялық трест компаниялар, инвестициялық тригер, холдинг-компаниялар,*

қаржы компаниялар, іскерлік банктер, өнеркәсіптік банктер т.б. (ҚҰЭ).

Инвестициялық институттар. э к о н. Бос қаржы ресурстарының қорланымы мен өндіріске салынған инвестиция арасында қор рыногының тетігін іске қосатын арнаулы мамандандырылған институттар. *Инвестициялық институттар* міндеттері: бос ақшалай қаражатты тартып, шоғырландыру; осы қаражатты инвестицияға айналдыру; инвестиция қоржынын тиімді басқару және оларды оңтайландыру; ақшалай ресурстарды қайта бөлу (ҚҰЭ). *Инвестициялық институттар* – компаниялар, қорлар, корпорациялар, т.б. сияқты инвестициялаумен айналысуша ұйымдар (Қаржы-экон. сөздігі). *Инвестициялық институттардың* арасында үш топты – холдингілік компанияларды, қаржы топтарын және қаржы компанияларын айрықша бөліп көрсетуге болады (Қаржы-экон. сөздігі).

Инвестициялық жоба. э к о н. Белгіленген тәртіппен ресімделген құжаттарға сәйкес белгілі бір мерзімде жүзеге асырылатын материалдық объектілерді жасау немесе жетілдіру жолымен мемлекеттің активтерін көбейтуге бағытталған іс-шаралар кешені.

Инвестициялық қор. э к о н. Қандай да бір кәсіпорын, өндіріс, құрылысқа, құнды қағаздар сатып алуға ұзақ мерзімге берілген қаржы құралдарының жиынтығы. Нарықта қаржы делдалы ретінде қызмет ете отырып, *инвестициялық қор* меншікті бағалы қағаздар (акциялар, инвестициялық үлеспұлдар) шығару жолымен инвесторлардың қаражатын жұмылдырады (Қаржы-экон. сөздігі). *Инвестициялық қор* табысының негізгі бөлігі дивиденд, пайыз, оның қоржынын құрайтын бағалы қағаздардың бағамдық құнының өсімі есебінен құралады (Қаржы-экон. сөздігі).

Инвестициялық құнды қағаздар. э к о н. *Инвестициялау құралы ретінде айналыста жүрген және иесінің кәсіпорында немесе мүлікте үлесі бар екенін дәлелдейтін атаулы құнды қағаз.* Құнды қағазды *инвестициялық құнды қағазға* жатқызудың негізгі принципі оның атқаратын міндетіне байланысты (ҚҰЭ).

Инвестициялық салық несиесі. э к о н. *Салық төлемдерінің мерзімін несиелік қайтарым негізінде ұзарту немесе салық төлеуден босату.* *Инвестициялық салық несие* сін қайсыбір саланы дамыту, нарықты тауарлармен молықтыру, шетелдік инвестициялар мен технологияларды тарту, т.б. мақсатымен мемлекеттік өкімет органдары жеңілдік нысанына береді (Қаржы-экон. сөздігі).

Инвестициялық саясат. э к о н. *Қоғамдық өндірістің дамуы қарқынын экономиканың тепе-теңдігі мен тиімділігін арттыратын қаржы құйылымдарының негізгі бағыттарын, оларды маңызды арналарға шоғырландыру шараларын анықтайтын шаруашылық шешімдердің жиынтығы.* *Инвестициялық саясат* – шаруашылық объектісінің, аймақ, ел ішінде, олардан сырт жерлерде өндірісті, кәсіпкерлікті дамыту, пайда алу, басқа да түпкілікті нәтижелерге қол жеткізу мақсатымен ұзақ мерзімді жұмсалымның көлемін, құрылымы мен бағыттарын айқындайтын шаруашылық шешімдердің жүйесі (Қаржы-экон. сөздігі).

Инвестициялық сертификат. з а н. *Инвестицияның заңды екенін куәландыратын құжат.* *Инвестициялық сертификат* – инвестициялық қордағы үлесі туралы куәлік. (ҚҰЭ). *Инвестициялық сертификат* тауыс алу құқығын бермейді (ҚҰЭ).

Инвестициялық ынтымақтастық. э к о н. *Мақсаты – ресурстарды ұтымды бөлу, халықаралық еңбек бөлісіне қатысу артықшылықтарын пайдалану, қоғамдық өндірістің технологиялық құрылымын жаңарту есебінен мемлекеттердің экономикада неғұрлым жоғары жетістіктерге жетуі болып табылатын халықаралық экономикалық қатынастар түрі.*

ИНВЕТОР [ағыл. investor] з а т. э к о н. *Инвестициялық жобаларға меншікті қаражаты мен қарыз қаражатын салушы, бағалы қағаздарды өз атынан және өз есебінен сатып алушы мемлекет, заңи және жеке тұлға.* Жұмсалымның мақсатына қарай тәуекелшіл *инвестор*, тікелей инвестор, қоржындық инвестор болады (Қаржы-экон. сөздігі). Қоржындық *инвестор* – бағалы қағаздар қоржынын сатып алушы инвестор. Тәуекелшіл *инвестор* – қатерлі, бірақ тез өтелетін инвестицияларды жүзеге асырушы (Қаржы-экон. сөздігі). Қазақстандық бірқатар банктердің халықаралық рейтинг алуы, олардың синдикалталған кредит алуы үшін капиталдың сыртқы рыногына шығуы және еуробондтарды орналастыруы отандық және шетелдік *инвесторлардың* Қазақстанның банк жүйесіне сенімін көрсетеді («Жас Алаш»).

ИНВОЙС [ағыл. invoice] з а т. э к о н. *Жеткізуші, сатушы шарт жасасқаннан кейін сатып алушының атына жазатын шот-фактура.* *Инвойс* тауар мен сатушы туралы мәліметтер беріледі (Қаржы-экон. сөздігі). *Инвойс* есеп айырысу және бухгалтерлік өткізбелер үшін негіздеме болып табылады (Қаржы-экон. сөздігі). *Инвойс* импорт-экспорт операцияларында қолданылады (ҚҰЭ).

ИНВОЛЮЦИЯ [лат. involutio] з а т. м е д. Кейбір органдардың физиологиялық жайына қарай кері дамуы, кішіреюі, редукциясы.

Жатыр инволюциясы. м е д. Босанғаннан кейінгі жатырдың жиырылып, кішіреюі үдерісі.

ИНГАЛЯТОР з а т. м е д. Дәрілік ерітінділерді ауаның ағымы немесе бу арқылы шашырататын аппарат, ингаляция жасайтын медициналық құрал. Тыныс жолдарына 0,5 процентті судағы ерітіндісін *и н г а л я т о р* арқылы күніне 2-3 рет бүркіп тұрады (С.Сұбханбердин, Дәрі-дауа.). Осы Харьковтегі медициналық құрал-жабдықтар жасау заводы шығарған *и н г а л я т о р* көптен қызықтыратын («Лен. жас»). Ингаляция жасайтын құралдардың түрлері көп, оны *и н г а л я т о р* деп атайды (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

Ингалятор аппараты. м е д. **Ингалятор.** *И н г а л я т о р а п п а р а т ы* н грек ғалымы Гиппократ ойлап тапқан (ҚСЭ). *И н г а л я т о р а п п а р а т ы* мен тыныс алу жолдарын неше түрлі аурулардан емдеген (ҚСЭ).

ИНГАЛЯТОРИЙ з а т. *Ингаляция жасайтын арнайы бөлме.*

ИНГАЛЯЦИЯ [лат. inhalare] з а т. м е д. Демді ішке тарту, ауаны ішке жұту арқылы дәріні организмге жіберу, оны тыныс жолдарына енгізіп емдеу жолы, *ііскеуі*. Әртүрлі дәрілерден қосылып жасалған *и н г а л я ц и я* (ауамен қоса жұту) жақсы әсер етеді (Б.Айтқожина, Бронх. демікпесі). *И н г а л я ц и я* емі ринит, гайморит, бронхит, созылмалы өкпе қабынуы, т.б. ауруларды емдеу және олардың алдын алу үшін дәрігердің ұсынысы бойынша ғана қолданылады (ҚҰЭ).

ИНГАЛЯЦИЯЛЫҚ сын. мед. *Ингаляцияға тән, ингаляцияға қатысты.* Дәріні (астма-спрейді) күніне бірнеше рет *и н г а л я ц и я л ы қ* тәртіппен жұмсайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Арнайы *и н г а л я ц и я л ы қ* ерітінділер мен қоспалар тыныс жолдарынан сілекей (шырыш) мен қақырықты түсіруді жеңілдетеді (ҚҰЭ).

ИНГИБИТОР [лат. inhibeo] з а т. 1. х и м. Химиялық реакция жылдамдығын баяулататын, бәсеңдететін немесе мүлдем тоқтататын заттектер. Кейбір заттар өте аз болса да коррозия жылдамдығын бәсеңдетеді, оларды *и н г и б и т о р* дейді (Қ.Нұрымбетов, Металдар.). Реакция жылдамдығын тездететін катализаторлардан басқа реакцияны баяулататын қасиеті бар заттар да бар, оларды кері катализатор *я и н г и б и т о р* деп атайды (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). 2. б и о л. Азгадағы ферменттер белсенділігін бәсеңдететін немесе биологиялық үдерістерді тежейтін заттектер. Ферменттердің әсерін күшейтетін қосылыстарды активаторлар, ал

азайтатындарын – *и н г и б и т о р л а р* деп атайды (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті).

Коррозия ингибиторы. х и м. Коррозия бола бастаған жерлерге қосқанда материалдың бұзылу жылдамдығын азайтатын немесе тоқтататын заттек. *К о р р о з и я и н г и б и т о р ы* на альдегидтер, аминдер және фосфиттер қолданылып, қышқылдардың зиянды әсерін азайтады (ҚСЭ).

Полимерлеу ингибиторы. х и м. Кіші молекулалардың бірігіп, үлкен молекулалы заттарға айналу үдерісін баяулататын не тоқтататын заттек. *П о л и м е р л е у и н г и б и т о р ы* мномерлермен және ауадағы оттегімен тұрақсыз асқын тотықтар түзу арқылы полимерлеу процестерін тоқтатады (ҚСЭ). *П о л и м е р л е у и н г и б и т о р ы* күкірт, фенолдар, танин, канифоль, мыс тұздары т.б. болады (ҚСЭ).

Тотығу ингибиторы. х и м. Ағаш шайырының 240-300 градустығы фенолды фракциялары жататын бензиннің шайырға не қышқылға айналу үдерісін немесе май өнімдерінің тотығуын тоқтататын заттек. *Т о т ы ғ у и н г и б и т о р л а р ы* н да бензин, өсімдік және минерал майларын тотығып бұзылудан сақтау үшін аз мөлшерде басқа заттар қосады (ҚСЭ). Тамақ өнімдерінің *т о т ы ғ у и н г и б и т о р ы* на май және май аралас өнімдердің тотығуын баяулататын табиғи немесе синтетикалық заттар жатады (ҚСЭ).

ИНГРЕДИЕНТ [лат. ingredients] з а т. терм. Қандай да бір күрделі қосылыстың не қоспаның құрамдас бөлігі. Биологиядағы *и н г р е д и е н т* куәңірлердің өсімдік жамылғысында уақытша кездесетін өсімдік түрлерін білдіреді (ҚҰЭ).

ИНГРЕССИЯ [лат. ingressio] з а т. г е о г р. *Су деңгейінің көтерілуінен немесе жағалаудың төмендеуінен теңіз суының құрлық жағалауындағы ойыс жерлерге енуі.* *И н г р е с с и я* ның теңіз жағалауларындағы аса таралған көріністері – шығанақтар мен қойнаулар (ҚҰЭ). *И н г р е с с и я* лар көбінесе порт, айлақ жасауға, кеме тоқтатуға қолайлы (ҚҰЭ).

ИНГРЕССИЯЛЫҚ сын. геогр. *Ингрессияға қатысты, ингрессияға тән.* *И н г р е с с и я л ы қ* жағалаулар алуан түрлі болады (ҚҰЭ).

ИНГУМАЦИЯ з а т. а р х е о л. Адам мүрдесін жерлеу тәсілі. Археологияда *и н г у м а ц и я* мәйітті өртеу тәсілі – кремациядан ажырату мақсатында қолданылады (ҚҰЭ).

ИНГУШТАР з а т. *Шешендермен туыстас, Кавказ халықтарының бірі.* Ол – инженер-технолог. Қазақстандағы *и н г у ш т а р д ы қ* ортасынан шыққан үлкен маман (Т.Нұртазин, Ауыл тынысы.). Антропологиялық жағынан *и н г у ш т а р* еуропалық нәсілдің балқан-

қапқаздық түріне жатады. Мұсылман дінінің сүннит тармағын ұстанады (ҚҰЭ).

Ингуш тілі. лингв. Иберий-қапқаз тілдері шоғырының нах-дағыстан тобына жататын ингуш халқының тілі. Қазіргі *ингуш тілі* - *ин* *г* *у* *ш* *тілі* әліпбиінде 46 әріп бар (ҚҰЭ). *Ингуш тілі* сөздік құрамында орыс, араб, парсы, түркі тілдерінен енген сөздер көп (ҚСЭ).

ИНФАМ [ар. *إنعام*] зат. көне. 1. *Сый-құрмет, ерекше ықылас, ілтипат.* Қу мұсылманнан бар екен жиырма адам Оларға *ингама*, ихан қылды сыйды (Қыз Жібек). Айтуға ауызбенен мүмкін емес, Қисапсыз патшаларға қылды *ингама* (Бабалар сөзі // Діни дастан.). 2. *Сыйлық, марапат.* Алшын сен, сен сөз сөйлеп миың бар ма? Үстінде сырлап салған үйің бар ма? Патшадан әр барғанда *ингама* алған Елінде Наурызбайдай биің бар ма (Қыз Болық).

ИНДАУ зат. өс. <лат. *eruca*> *Крестгүлділер тұқымдасына жататын біржылдық, сирек көпжылдық, жапырағы тілімденген шөптесін өсімдік. Индау* гүлі сарғылт не ақ. Жемісі – бұршаққын. Еуропаның оңтүстігінде, Кавказда, Батыс Сібірде, Солтүстікжәне Шығыс Африкада таралған (ҚСЭ). *Индауды* мал жемейді (ҚСЭ). *Индаудың* тұқымы дәмді, жапырағынан салат, сабағынан қыша дайындайды, дәмтатымдық мәні бар (ҚСЭ).

ИНДЕЕЦ ор. зат. **Үндістер** (Американың байырғы тұрғындарының жалпы есімі). Бір қызығы, оның 1200-і 17,5 миллион халқы бар американдық *индеецтердің* үлесіне тиеді (Естімеген елде көп.). Солтүстік және Оңтүстік Америкада *индеецтер* бірнеше жүздеген тілде сөйлейді (Ғалам ғажап.).

ИНДЕКС [лат. *index*] зат. **Көрсеткіш.** 1. *Белгілі бір заттардың аттарының, кісі есімдерінің тізімінің жалпы реттік көрсеткіші.* ≈ Журналдың *индексі*. 2. *статист. Белгілі бір құбылыс дәрежесінің оның өткен кездегі дәрежесіне немесе негіз ретінде қабылданған дәл сондай құбылыс дәрежесіне қатынасын көрсететін салыстырмалы шама.* Тікелей өлшеуге келетін шамалардың арақатынасын білдіретін *индекс* жеке индекс, ал күрделі құбылыстардың арақатынасын сипаттайтын индекс жалпы индекс деп аталады (ҚСЭ). Оның дене *индексі* форматының көрсеткіші якут, моңғол, алтай және башқұрт жылқыларына қарағанда кішілеу (А.Иманғалиев, Адай жылқы.). Болат өндірудің *индексі* (1940 – 100) 1950–149 дегеніміз 1950 жылы болат 1940 жылғыдан 149 процент көп өндірілді деген сөз (Саяси сөздік). Жыныстардың жаралу жағдайлары мен жасын көрсететін *индекс* *терді* инженерлік геологияда кеңінен қолданылатын геологиялық қатарлар,

кималар үшін пайдаланады (К.Сапарбайұлы, Геология.). 3. *инф. Сілтеме көрсеткіш (салалық, пәндік немесе әліпбилік) – қарастырылып отырған саланың негізгі толық мәліметтерінің орналасуын көрсететін түйін сөздер жиыны* (Қаз. тілі термин. Информатика.). 4. *экон. Қандай да болсын экономикалық құбылыс шамаларының уақыттағы немесе кеңістіктегі арақатынасын сипаттайтын және түпкілікті шаманың базалық шамаға қатынасына тең салыстырмалы статистикалық көрсеткіш. Индекс – бірдей мөлшерлік көрсеткіштердің оларды салғастыру кезіндегі қатынасы ретінде алынатын мөлшерсіз шама* (Қаржы-экон. сөздігі). Әрбір *индекс* белгілі бір құбылыс шамасының базистік кезең не индекс базасы деп аталатын өткен кезеңмен салыстырып қарағандағы өзгерісін, оның қатынас дәрежесін көрсетеді (Әлеумет.-экон. термин. орыс.-каз. сөздігі). 5. *мат. Өрнекті бір-бірінен ажырату үшін сол өрнектің жоғарғы не төменгі жағына қойылатын сан не әріп түріндегі көрсеткіш.* Мысалы, x_0, x_1, a^3, a_{nm} , мұндағы 0, 1, 3, nm *индекстер* (ҚҰЭ). *Индекс* – математикалық өрнектерді бір-бірінен ажырату үшін қолданылатын сандық немесе әріптік көрсеткіш (ҚСЭ).

Баға индексі. *экон. Баға деңгейінің серпіні мен арақатынасын қорытындылаушы көрсеткіш.* Тауарлардың (қызметтердің) жекелеген түрлері үшін айқындалатын жеке *баға индексі*, баға деңгейінің арақатынасын тауарлардың (қызметтердің) жиынтығы бойынша сипатталатын жиынтық баға индексі түрлеріне бөлінеді (Қаржы-экон. сөздігі). *Баға индексі* – нарық көрсеткіші. Белгілі бір тауарлар тобының нақты мерзімдегі жалпы баға дәрежесінің басқа бір кезбен салыстырғандағы өзгерістерін бейнелейтін көрсеткіш (Әлеумет.-экон. термин. орыс.-каз. сөздігі).

Валюта қоржынының индексі. *экон. Сауда серіктестерінің валюта қоржыны негізінде арнаулы формула бойынша есептелетін индекс. Валюта қоржынының индексі* – экономиканың сыртқы бәсекелесу қабілетінің жиынтықтамалы көрсеткіші (ҚҰЭ).

Егін шығымдылығының индексі. *ауылшар. Егін шығымдылығын өткен кезбен салыстырғандағы өзгеруін сипаттайтын көрсеткіш. Егін шығымдылығының индексі* жеке яки бірнеше дақылдар мен шаруашылықтар түрлері бойынша анықталады (Әлеумет.-экон. термин. орыс.-каз. сөздігі).

Индексте іздеу. *Индекс элементін іздестіру. Индексте іздеуде* мәлімет іздестірудегі әдістер пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика).

Қоршаған ортаға әсер ету индексі. х и м. Экологиялық жүйеге білдіреді әсер етудің сипаттамасы. *Қоршаған ортаға әсер ету индексі* сан жағынан алғанда өндірген өнімнің өнім бірлігіне сай келетін ластанған бөлігінің көбейтіндісіне тең (Қаз. тілі термин. Химия.).

Қордың пайдалану индексі. к е н. Пайдалы кендер қорының сарқылу және пайдалану көрсеткіші. *Қордың пайдалану индексі* пайдалы кеннің бір жылда пайдаланған қоры мен барлау арқылы анықталған қордың қатынасына тең процентпен өрнектеледі (Қаз. тілі термин. Химия.).

Өзіндік құнның индексі. э к о н. Есепті кезеңдегі өнеркәсіп өнімінің өзіндік құны деңгейінің базистік кезеңдегі деңгеймен салыстырғанда өзгеруін сипаттайтын индекс. Өнеркәсіп өнімі *өзіндік құнының индексі* салыстырылатын өнім жағдайында пайдаланылады (Қаржы-экон. сөздігі). *Өзіндік құнның индексі*, көрсеткіші – өнімнің өзіндік құнының қазіргі дәрежесін өткен бір дәуірді негізге ала отырып, салыстырып көру үшін қажетті шамалық көрсеткіш (Әлеумет.-экон. термин. орыс.-каз. сөздігі).

Тұтыну бағасының индексі. э к о н. Салыстырмалы базистік кезеңдегі орташа отбасы тұтынатын тауарлар мен көрсетілетін қызметтер бағасы өзгеруінің орташа деңгейінің көрсеткіші. *Тұтыну бағасының индексі* инфляция көрсеткіші ретінде пайдаланылады (Қаржы-экон. сөздігі). *Тұтыну бағасының индексі* ай сайын есептеледі және үкімет бағаны реттейтін жағдайда негізгі көрсеткіші ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

Тұрмыс деңгейінің индексі. э к о н. Халықтың, оның топтарының нақты табысы деңгейінің өзгеруін сипаттайтын көрсеткіш. *Тұрмыс деңгейінің индексі* – халықтың ақшалай табысының да, тұтыну тауарлары мен халық үшін көрсетілетін қызметтер бағасының да өзгеруін ескере отырып айқындалатын индекс (Қаржы-экон. сөздігі).

Тұрмыс құнының индексі. э к о н. Елдегі халықтың жекелеген санаттарының тұтынуына кіретін тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің тіркелген жиынның бағасы мен тарифтерінің индексі. *Тұрмыс құнының индексі* тауарлардың бөлшек сауда бағасының және көрсетілетін қызметтер тарифтерінің өсуіне байланысты тұтыну шығынының негізгі элементтері нарықтық құнның өзгеруін көрсетеді (Қаржы-экон. сөздігі).

ИНДЕКСТЕЛ= е т е р м. Көрсеткіш (индекс) қойылу. Индекс элементтері: *индекс телейін* шама, оның тұрпаты (нысаны),

салмағы, орындалу мерзімі (Қаржы-экон. сөздігі).

Индекстелген файл. и н ф. Файл жазбаларына тез қатынас құруды жасақтайтын *индекстер жүйесімен жабдықталған файл* (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНДЕКСТЕЛУ Индекстел етістігінің қимыл атауы.

ИНДЕКСТЕУ 1. и н ф. Индексті қалыптастыру, *индекстерді тағайындайтын процесс* (Қаз. тілі термин. Информатика). 2. и н ф. *Құжаттар мен сұратулардың мазмұнын ақпараттық-ізвестіру тілі терминдерінде сипаттау үдерісі; құжаттарға оның мағыналық мазмұнын қамтитын тиімді сөздер жинағын тағайындау. Индекс теу* ақпараттың жеке элементтерін іздеп табуды жеңілдету үшін мәліметтердің алдын ала белгіленген логикалық тізбек бойынша орналасуы (Қаз. тілі термин. Информатика). 3. и н ф. *Жиым және өрнектер нұсқауларының көмегімен жиым элементіне қатынасу мүмкіндігін жасақтайтын әдіс* (Қаз. тілі термин. Информатика). 4. и н ф. *Индекстік регистрдегі бар нәрсені команданың адрестік бөлігімен қосу арқылы ақиқат адресті автоматты түрде анықтау* (Қаз. тілі термин. Информатика). 5. э к о н. *Өзара шарттар мен міндеттемелер бойынша төлемдердің баға индексімен арақатынасы. Индекс теу* – шарттың қолданылуы кезінде инфляциялық үдерістерден қорғайды (Қаз. тілі термин. Информатика). 6. э к о н. *Халықтың инфляциядан қорғау тәсілі ақшалай құжаттың сомасы мен табысты байланыстыру және олардың нақты шамасын өсу қарқыны мен деңгейінің өзгеруіне сәйкес қайта қарау. Индекс теу* де инфляцияның деңгейіне қарай ақшалай табысқа (жалақыға, бағалы қағаздарға, салымдарға, басқа да қорлануларға) түзету жасалып, нақты табысты белгілі бір деңгейде ұстауға кепілдік беріледі (Қаз. тілі термин. Информатика). Тіркелген тұрмыс деңгейін қолдауға жұмсалатын шығынның көбеюі өтемақы шараларын қолдану қажеттігін туғызады, мұның өзі табысты *индекс теу* де көрініс табады (ҚҰЭ).

ИНДЕКСТІК с ы н. Индекске қатысты, соған тән.

Индекстік сөз. и н ф. Орындалатын команданы өзгертуге пайдаланылатын сөз немесе оның бөлігі – өзгерткіш.

Индекстік ұйымдастыру. и н ф. Компьютер жадында орналасуы *индекстер жүйесінің көмегімен анықталатын мәліметтерді ұйымдастырудың тәсілі.*

ИНДЕН з а т. х и м. Таскөмір шайырларынан алынатын зат. *Инден* аз мөлшерде мұнайда,

өршіту крекинг өнімдерінде, кейбір эфир майларында болады (Қаз. тілі термин. Химия).

ИНДЕНТ зат. экон. Бірелимпортшысының екінші ел комиссиягеріне тауардың белгілі бір тобын сатып алуға бір рет комиссиялық тапсырма беруі.

ИНДЕНТОР [ағыл. indenter] зат. Материалдың қаттылығын анықтау кезінде үлгінің бетіне батырылатын, белгілі бір геометриялық нысандағы (шар, пирамида, конус) қатты дене (алмас, шынықтырылған болат) (Қаз. тілі термин. Кен.).

ИНДЕПЕНДЕНТТЕР [ағыл. independent] зат. тар. Англияда және бірқатар басқа елдердегі протестантизм ағымының бірінші жасақтары. Индепенденттер XVI ғасырдың аяғында пуритандардың сол қанаты ретінде қалыптасты (Орыс.-каз. түс. сөзд. Тарих). Индепенденттер Ағылшын революциясы кезінде буржуазияның және жаңа дворяндардың радикалды қанатының мүдделерін қорғаған партияға айналды (Орыс.-каз. түс. сөзд. Тарих).

ИНДЕРБОРИТ зат. хим. Метагидроборацил, бораттар табының минералы. Индерборит алғаш рет Атырау облысындағы Индер кенінен табылған (ҚҰЭ). Индерборит басқа бораттармен қатар бор қышқылын алуға, сондай-ақ химиялық өндірісінде шикізат ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

ИНДЕТЕРМИНИЗМ [лат. in – жоқ, емес, determinare – анықтау] зат. филос. Табиғат пен қоғамдағы жалпы заңдылықты және еріктің абсолюттік бостандығын теріске, жоққа шығарушы идеалистік философиядағы көзқарас, ағым. Қазіргі буржуазиялық философия индетерминизмді волонтаризм түрінде және жаратылыс пен қоғам даму заңдарын механикалық тепе-теңдік тұрғыда қарайды (ҚСЭ). Кейбір философиялық ілімдерде детерминизм мен индетерминизмнің қолданылу аясы шектелді (ҚҰЭ).

ИНДЕТЕРМИНИЗМДІК сы н. филос. Индетерминизмге қатысты, индетерминизмге тән. Ғылыми танымда индетерминизмдік ілімнің қанат жаюы XIX ғасырда математикада ықтималдық теориясының, физикада статикалық механиканың пайда болуына байланысты болса, XX ғасырда кванттық механика мен синергетиканың дамуына орай ол жаңадан өз күшіне ене түсті (ҚҰЭ).

ИНДЕТЕРМИНИСТ зат. Индетерминизмді қуаттаушы, соны жақтаушы. Индетерминист адам қоғамға не істегісі келсе, соған шексіз ерікті дейді. Бұл да қате көзқарас (Ә.Бәженов, Дүниеге. көз.). Себептілік заңын жоққа шығаратын философтар индетерминистер деп аталады (Марксистік филос.).

ИНДЕТЕРМИНИСТІК сы н. Индетерминизмге қатысты, индетерминизмге тән.

ИНДИВИД [лат. individuum] зат. 1. псих. Биологиялық тіршілік иесі ретінде алынған адам. Сана дегеніміз – ең таяу ортаны тану және өзін түсіне бастаған индивидтен тыс басқа адамдармен және заттармен арадағы шектеулі байланысты тану болып табылады (К.Жарықбаев, Психология.). Сәби – индивид, алайда ол әлі де жеке тұлға емес (ҚҰЭ). 2. өлеум. Адамзат қауымдастығының жеке бір өкілі; табиғи шектелу шеңберінен асып шығып, құралдарды, белгілерді пайдаланатын және осылар арқылы өзінің мінез-құлқы мен психикалық үдерістерді меңзеретін әлеуметтік тіршілік иесі. Индивидтің неғұрлым жалпы сипаттамалары: психофизиологиялық ұйымдасуының тұтастығы, қоршаған ортамен өзара әрекеттестіктегі орнықты тұрақтылығы, белсенділігі (Қаз. тілі термин. Педагогика). Демек, әлеуметтендіру – индивидті қоғамдық өмірге қатысуға, мәдениетті түсінуге және әлеуметтік ортада, ұжымда өзін-өзі ұстау дағдысына үйрететін әртүрлі әлеуметтік рөлдерді орындаттыратын жалпы ортаның ықпалы («Жұлдыз»).

Индивидтің өз бетімен дамуы. псих. Адамның іс-әрекеттік және басқа да тұлғалық сапаларынан оның тұтас мақсаты қызметінің алуан түрлері барысында байыту үдерісі.

ИНДИВИДИУМ зат. сөйл. Индивидуум. Соның ішінде актерлік индивидиум, актерлік сенсацияны асыға күтудеміз («Қаз. әдеб.»). Буржуазияның келуі қоғамдық ақыл-ойда индивидиумның рөлін күшейтіп, жеке адамның өміріне икемділігіне, іскерлік сияқты қасиеттерін пір тұтқызды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ИНДИВИДТІК сы н. псих. Индивид туралы, индивидке қатысты. Индивидтік психологияның, қазақтың қара сөзімен айтқанда, «өзімдікі дегенде өгіз қара күшім бардың» артықшылығы да осында («Егемен Қазақстан»).

ИНДИВИДУАЛДЫ сы н. Индивидке қатысты, соған тән.

Индивидуалды этика. филос. Қоғамдық этикадан бөлек, тек қана индивидке қатысты бар этика бөлігі. Индивидуалды этика топты, қоғамдастықты өзінің индивидуалдығы мен адамгершілігін сыртқы әлеуметтік тәуелділіктерге қарамастан, бекітуге үйренген адам табиғаты қатынасына қайшы деп қарастырылады (Орыс.-каз. түс. сөзд. Философия).

ИНДИВИДУАЛДЫҚ зат. филос. Жеке индивидтік мәндік ерекшеліктерінің және

басқалардан айырмашылық қасиеттерінің жиынтығы. Индивидуалды этика топты, қоғамдастықты өзінің *индивидуалдығы* мен адамгершілігін сыртқы әлеуметтік тәуелділіктерге қарамастан, бекітуге үйренген адам табиғаты қатынасына қайшы деп қарастырылады (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Философия). Ол ерекше *индивидуалдығымен* көзге түсетін адам («Жас Алаш»).

ИНДИВИДУАЛИЗМ з.т. 1. филос. Жеке адам мүдделерін қоғам мен ұжым мүдделерінен жоғары қоятын идеология мен ахлақтың адамшылық принциптерінің бірі. Эгоизм, *индивидуализм* – негізгі адамның мәңгі бақи қасиеті емес, олар өндіріс құралдарына жеке меншіктілікке негізделген қоғамның туындысы (Ә.Бөженов, Дүниеге. көз.). *Индивидуализм* – негізгі өмірдің барлық салаларындағы жүзеге асатын индивидтің бостандығы қағидасын құрайтын дүниетанымдық бағдар (Орыс.каз. түсін. сөзд. Тарих). Расында да, ескі қоғам мен жаңа қоғамның басымдықтары болып табылатын коллективизм мен *индивидуализмнің*, қоғамдық пен жекешілдіктің, өткен мен келешектің, тағдырға мойынсынушылық пен әлеуметтік белсенділіктің, миф пен реализмнің, тиімділік пен әділеттіліктің арасында кереғарлық болмай қоймайтыны дәлелдеуді қажет етпейді («Егемен Қазақстан»). 2. пед.-псих. Өзін ұжымға қарсы қойып, жеке басының, тұлғасының ерекшеліктерін көрсетуге ұмтылыс; осы ұмтылысты көрсететін мінез-құлық.

ИНДИВИДУАЛИСТ з.т. *Индивидуализмді дүниетаным ретінде мойындайтын адам.*

ИНДИВИДУАЛИСТІК с.н. *Индивидуализмге қатысты, индивидуализмге тән болған.* Сандыбаев өзінің коллектив мүддесінен жырақ *индивидуалистік* қалдықтарын қалай түсіндірер еді (О.Сәрсенбаев, Даңқ). Американдықтар өздерін дүниежүзіндегі нағыз *индивидуалисттік* халықпыз дегісі келеді (Ә.Бөженов, Дүниеге. көз.).

ИНДИВИДУУМ [лат. individuum – дарақ] з.т. б.и.о.л. 1. Жеке бір бөлінбейтін дара (тірі дарақ), өмірдің элементарлық бірлігі. Эволюциялық мағынада – бір зиготадан, гаметадан, спорадан, өскіннен не бүршіктен өніп шығып, волюциялық факторлардың әрекетін жеке-дара бастан кешетін тіршілік иесі. Экологиялық мағынада, *индивидуум* – стерилдік ортадағы тірі тіршілік иесі (Жалпы биология). Колониялық, симбиоздық, сондай-ақ жыныссыз түрде көбейетін организмдерге *индивидуумның* жалпы биологиялық анықтамасына қатысты мәселенің әзірше

шешілмей тұрғаны анық (Жалпы биология). 2. ә.л.е.у.м. Жеке тұлға, субъект.

ИНДИВИДУМАРАЛЫҚ с.н. б.и.о.л. *Индивидуумдар арасындағы, қатынасқа тән.* Интериоризациямен ұқсас ұғымдар психикалық талдауда психиканың «ішіне» өтетін *индивидуумаралық* қарым-қатынастар құрылымының ықпалымен онтогенез бен филогенезде ұғынылмағанның құрылымы өз кезегінде сананың құрылымын анықтайтын-дай болып қалай қалыптасатынын түсіндіру кезінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИНДИГО [лат. indigo] з.т. 1. Бұршақ тұқымдас тропиктік өсімдік. 2. х.и.м. Химиялық жолмен алынатын қою көк бояуыш заттек. *Индиго* бұрын кейбір тропикалық өсімдіктер шырынынан алынатын, синтезі ХІХ ғасырда игерілді (ҚСЭ). *Индиго* – индол туындысы; кубтық бояғыш ретінде, сонымен бірге сия және бояулар өндіруде қажет (Қаз. тілі термин. Химия).

ИНДИГОФЕРА з.т. ө.с. Бұршақ тұқымдасқа жататын жапырақтары мен шырынынан күшті бояуыштар алынатын Оңтүстіктің шөптесін өсімдігі.

ИНДИЙ [лат. Indium] з.т. х.и.м. Химиялық элемент; қорғасыннан жұмсағырақ сирек металл. Сондықтан галлий – алюминийдің, *индий* – мырыш және қорғасынның, рений – молибденнің рудаларынан қосымша өнім ретінде алынады (К.Нұрымбетов, Металдар.). Галий, *индий*, талий. Бұл үшеуі де күмістей ақ, жұмсақ әрі оңай балқитын металдар (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). *Индий* – химиялық элемент, атомдық нөмірі 49, массалық сандары 104-132 аралығында, изотопы белгілі, тотығу дәрежесі +3,+2,+1 (Қаз. тілі термин. Химия). Қазақстан марганецтің, молибденнің, көмірдің, калий және басқа да минерал тұздарының, жаңа техникада өте маңызды рөл атқаратын никельдің, титанның, кадмийдің, *индийдің*, сол сияқты тағы басқа толып жатқан элементтердің қоры жағынан да СССР-да алдыңғы қатарлы орындардың бірін алып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ИНДИКАТИВ [лат. indicativus] з.т. лингв. Ашық рай.

ИНДИКАТИВТІК: индикативтік баға. э.к.о.н. Сыртқы нарықта экспорттың жүзеге асырылу сәтінде жеткізілімді ескере отырып, қолданыстағы заңдарға сәйкес немесе қалыптасатын тауар бағасы. *Индикативтік баға* мемлекеттік тіркеуден өткізілуге тиіс және оны меншіктің барлық нысанындағы сыртқы экономикалық қызмет субъектілері экспорттық операциялардың жүзеге асыру кезінде пайдаланады (ҚҰЭ).

ИНДИКАТОР [лат. indicator] з а т. 1. т е х. *Мәшине құрылыстарында қолданылатын бағдар көрсеткіші бар өлшемдік аспап. Асылбек алдындағы толып жатқан и н д и к а т о р л а р ғ а, сағатына, картаға қарап алды да: – Енді тура бес минуттан кейін қонамыз, – деді («Лен. жас»). Өнімді әбден кептіру үшін температура +32 градусқа жеткізіледі. Кептіру 10-11 сағатқа созылып, ылғал әбден ұшып кеткенге дейін жүргізіледі. Бұл жұмыс и н д и к а т о р д ы ң – шөлмектің аузының үстінен айналып тұрған қалақшалардың жүрісімен бақыланып тұрды (Қымыз және шұбат).* 2. ф и з. *Радиоқабылдағышта, тіспекті мәшинде т. б. қолданылатын электрондық лампылар. Неон лампыларының кернеуді, электр зарядтарын сезгіш и н д и к а т о р ретінде пайдаланылатындығын көрсету үшін, оны зарядталған тараққа жақындатсақ, қараңғылау бөлмеде лампыда жарқыл пайда болады (К.Айманов, Физика).* 3. х и м. **Индикаторлар** (қышқылдар мен сілтілер әсерінен өздерінің түсін өзгертетін, түрлі түске құбытатын зат). Қышқылдар немесе сілтілер әсерінен өздерінің түсін өзгертетін лакмус фенолфталин және кейбір заттарды и н д и к а т о р л а р деп атайды (Химия). И н д и к а т о р тамызғанда сіріндісінің түсі жасылға айналады (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). И н д и к а т о р ретінде скважинаға ас тұзының ерітіндісі түрінде енгізілетін хлор ионы, хлорлы литий, хлорлы аммоний пайдаланылады (К.Сапарбайұлы, Геология.). 4. *Қолға берілген кітаптар тіркелген картотека (кітапхана, оқу бөлмелерінде). И н д и к а т о р – кітапхананың негізгі қорын жеке бөлімдердің көмекші қорына ұзақ уақыт пайдалануға берілген баспа шығармаларының картотекасы (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Ғылымтану). И н д и к а т о р – оқырман талаптарының орындалуын қадағалап, бақылау жасап отыруға арналған картотека, шит немесе сәуле таблицсы сияқты құрылым (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Ғылымтану).* 5. и н ф. *Құрылғының қалып-күйінің немесе есептеуіш жүйенің жұмыс процесі кезіндегі мәліметтердің өзгерісін немесе жеке программаның орындалуын қамтып көрсететін мәліметтер элементі (Қаз. тілі термин. Информатика).* 6. и н ф. *Ақпаратты көзбен көруге қайта жаңғыртатын құрылғы (Қаз. тілі термин. Информатика).* 7. и н ф. *Бағдарламалауда – мәні процестің нәтижелеріне немесе белгілі шарттардың орындалуына тәуелді телнетін айналымы (Қаз. тілі термин. Информатика).*

ИНДИКАТОРЛАР з а т. х и м. *Реакция кезінде түсін, люминесценциясын өзгертетін немесе бір құрауыштың реакция аймағында*

концентрациясының өзгеруімен сай жүзгін түзетін реактивтер. Анализдейтін заттар арасында реакция толық жүргенде ерітіндідегі и н д и к а т о р л а р өзгеріске ұшырайды (ҚСЭ). Бейтараптау әдісінде қолданылатын и н д и к а т о р л а р д а өртүрлі органикалық әлсіз қышқылдар немесе негіздер пайдаланылады (ҚСЭ).

Аралас индикаторлар. х и м. *Мәнінің азғана аралығында өзінің түсін айқын өзгертетін, екі құрауыштың қоспасынан тұратын қышқылдық-негіздік индикаторлар (Қаз. тілі термин. Химия).*

Әмбебап индикаторлар. х и м. *pH мәнінің кең аралығында бірнеше рет түсін өзгертетін қышқылдық-негіздік индикаторлар. Өз түсін pH=1÷14 интервалы аралығында үздіксіз өзгертетін индикаторлар қоспасын ә м б е б а п и н д и к а т о р л а р дейді (Қаз. тілі термин. Химия).*

Қайтымсыз индикаторлар. х и м. *Зерттелетін ортаның әсерінен қайтымсыз химиялық өзгеріске ұшырайтын индикаторлар. И н д и к а т о р л а р қайтымды және қ а й т ы м с ы з болып екіге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Химия).*

ИНДИКАТОРЛЫҚ с ы н. ф и з. *Индикаторға қатысты, соған тән.*

Индикаторлық диаграмма. ф и з. *Газ бен бу қысымының мәшине цилиндріндегі тіспектің қалтына сәйкес өзгерісін бейнелейтін графикалық кескін. И н д и к а т о р л ы қ д и а г р а м м а қысым индикаторы бойынша сызылады (ҚСЭ). И н д и к а т о р л ы қ д и а г р а м м а теориялық және нақты болып ажыратылады (ҚСЭ).*

Индикаторлық лампы. ф и з. **Индикаторлық шам.** Ішкі бетіне электрондардың соғылысуы әсерінен жарқырайтын люминофор қабаты жалатылған триод и н д и к а т о р л ы қ л а м п ы болып есептеледі (ҚСЭ). И н д и к а т о р л ы қ л а м п ы жүйенің электр күйіне тәуелсіз және оған тәуелді жарқырайтын лампыларға ажыратылады (ҚСЭ).

Индикаторлық шам. ф и з. *Электрондарының біреуі басқарушы электрод әлеуетіне тәуелді люминисценцияланатын экран ролін атқаратын электрондық аспап.*

ИНДИКАЦИЯ з а т. и н ф. *Жүйенің қалып-күйін онымен байланысты бейнелеу құрылғысы – индикатор көмегімен бейнелеу үдерісі.*

ИНДИКАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Индикацияға қатысты, көрсеткіштік.*

Индикациялық геоботаника. ғ ы л. *Өсімдіктер жамылғысын белгілі ортаның ерекшеліктерін көрсеткіш (индикатор) ретінде пайдаланатын геоботаниканың саласы. И н д и к а ц и я л ы қ г е о б о т а н и к а д а пайдалы қазбаларды іздеу үшін өсімдіктердің таралу ерекшелігі өзгелерден ерекше көзге түсетін белгілері бойынша*

ажыратылатын өсімдіктердің аномалдық формалары, маңайындағы ортаның химиялық ерекшеліктеріне байланысты пайда болған жаңа ұсақ түрлері мен уланған өсімдіктердің қасиеттерін пайдаланады (ҚСЭ).

ИНДИФФЕРЕНТТІ [лат. *indifferens*] с ы н. х и м. *Әрекетсіз, маңызсыз, бейтарап.* ≈ Көмірқышқыл газына *индифферентті* сұйықтар.

ИНДИФФЕРЕНТТІЛІК з а т. т е р м. *Селқостық, салғырттық* (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Тарих).

ИНДИЯША ү с т. с ө й л. *Үндіше, үнділер сияқты.* – Ендігі өнерді Банудан күтеміз. *Индияша* билеп беруін сұраймыз, – деді (А.Шамкенов, Қызыл жалау).

ИНДОАНИЛИНДЕР з а т. х и м. *Көкпен бастап көкшіл жасылға дейін реңдері бар хиноминдіді бояғыштардың тобы. Индоанилин* дер түрлі түсті фотографияда және күкіртті бояғыштар синтезінде аралық өнім ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

ИНДОЕВРОПАЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Үндіеуропалық.* Адамзаттың тілі шығып, бір-бірімен сөйлесіп, біріне-бірі жәрдемдесуі ұзақ мерзімге созылады да, ақырында адамзаттың сөйлейтін сөз жүйесіне қарап төмендегі тіл бірлігі қалыптасқан: *индоевропалық* (осы күнгі славян, балтық, герман, грек, тағы басқа тілде сөйлейтіндер), семитхамит (ежелгі грек, семит, аккад, вавилон, ассирий), финикалық (еврей, араб, эфиопия, тағы басқа тілдер), сондай-ақ шумер, хурит, алтай (түрік, моңғол басқа тілдер), қытай-тибет (қытай, тибет, вьетнам, бирма тілдерінде сөйлейтіндер) және оралдық (финн-угор-самодий тілінде сөйлейтіндер) болып бөлінген (Н.Баяндин, Ғасырлар.).

ИНДОЛ з а т. м а л. д е р і г. *Ақуыз шіріген кезде пайда болатын қосынды. Индол* – малдың тоқ ішегінде түзіліп, несеппен бірге сыртқа шығарылатын жағымсыз иісті у (Ауылшар. сөздігі).

ИНДОЛДАР з а т. м е д. *Биохимиялық құрылымы бар антипсихозға қарсы қолданылатын дәрілер тобы.*

ИНДОЛОГ з а т. *Индология бойынша маман ғалым.* «Қазіргі хинди поэзиясы» және «Хинди әдебиеті» монографиялары үшін *индолог* Е.Челышев сыйлық алды («Соц. Қаз.»).

ИНДОНЕЗИЯЛЫҚТАР з а т. *Оңтүстік монголоидтік кіші нәсілге жататын, малайя-полинезия тіл тобына кіретін түрлі индонезия тілдерінде сөйлейтін Индонезия Республикасының жергілікті халқы. Жергілікті индонезиялықтар* оңтүстік монголоидтік нәсілге, экваторлық нәсілдің меланезиялық

және веддоидтік антропологиялық типтеріне және ішінара европоидтерге жататын бірнеше этникалық компоненттерден қалыптасты (ҚСЭ).

Индонезия тілдері. *Үнді мұхитының аралдарында тұратын халықтардың малайя-полинезия тобына жататын тілі.* Дүние-жүзінде ең көп тараған тілдер – қытай, ағылшын, орыс, хинди, неміс, *индонезия тілдері* (Ғалам ғажапт.). *Индонезия тілдері* жете зерттелмегендіктен әртүрлі таптастырылып жүр (ҚСЭ). *Индонезия тілдері* бір-бірінен дыбыстық құрамы, әсіресе дауыссыздардың құрамы жағынан ажыратылады да, грамматикалық құрылысы жағынан ұқсасады (ҚСЭ).

ИНДОССАМЕНТ [нем. *Indossament*] з а т. з а н. *Бір тұлғаның екінші бір тұлғаға (коноссамент, вексель т.б. бойынша) белгілі бір құқықтарды беруі. Индоссамент* – бағалы қағаздағы осы құжат бойынша құқықтардың бір адамнан екінші адамға көшкенін куәландыратын табыстама жазу (Қаржы-экон. сөздігі). *Индоссамент* құжаттың сыртқы бетіне жазылады немесе оған тіркелген қосымша паракта көрсетіледі (Қаржы-экон. сөздігі). *Индоссамент* бойынша алынған чекті иеленуші тұлға чектің заңды ұстаушысы болып табылады (ҚҰЭ).

ИНДОССАНТ [нем. *Indossat*] з а т. э к о н. *Вексельге ауыстырылғаны туралы жазуды жазатын тұлға. Индоссант* – бағалы қағаздың сыртқы бетіне табыстама жазатын адам; жирант деген мағынаны білдіреді (Қаржы-экон. сөздігі).

ИНДОССАТ [нем. *Indossat*] з а т. э к о н. *Ауыстырылуы туралы жазуы бойынша вексельге ие болған тұлға. Индоссат* – бағалы қағазды ұстаушыдан табыстама жазу арқылы осы бағалы қағаз табысталған тұлға (Қаржы-экон. сөздігі).

ИНДОССО [нем. *Indosso*] з а т. э к о н. *Вексельдің немесе бағалы қағаздың сыртқы бетіне қол қою. Аударым* векселі немесе кепіл сертификаты үшін қойылған *индосо* оларды иемдену құқығын табыстау деген сөз (Қаржы-экон. сөздігі).

ИНДОФЕНОЛДАР з а т. х и м. *Көк түсті хиноминдіді бояғыштардың тобы. Индофенолдар* тотығу-тотықсыздану индикаторы ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

ИНДРИКОТЕРИЙ [лат. *indricotherium*] з а т. з о о л. *Үш түрлі туысы белгілі тақтұяқтылар отрядының қазбадан табылған бір тұқымдасы. Индрикотерий* дене тұрқы жеті метрдей, биіктігі бес метрдей болатын ірі жануар (ҚҰЭ). *Индрикотерийдің* тасқа айналған сүйектері Қазақстан Республикасы Білім және ғылым

министрлігі Зоология институтының табиғат мұражайында сақталған (ҚҰЭ).

Индрикотерий фаунасы. з о о л. *Олигоцен дәуірінің алғашқы жартысында тіршілік еткен алып мүйізтіңмсықтар. И н д р и к о т е р и й ф а у н а с ы* қазба сүйектері Еуразияның қоңыржай белдемдеріне орналасқан елдерден табылған (ҚҰЭ). *Индрикотерий фаунасы* Қазақстанда Торғай ойпатындағы Шалқар соры маңындағы бірнеше жерден табылған. Осыған байланысты бұл фаунаны «Торғай фаунасы» деп те атайды (ҚҰЭ).

ИНДУЗИУМ з а т. б о т. *Бір қабат жасушадан тұратын ұлпек қабат жамылғы.* Бұл споралар жетілісімен әлгі ұлпасы мен *и н д у з и у м* қабаты шытынап жарылады да, ондағы споралар ауаның ағымымен айналаға шашылады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ИНДУИЗМ з а т. *Брахманизмді дәріптеуші Үндістандағы басым дін.* – Мұсылман дінінің символы – Ай. *И н д у и з м* дінінің символы – Күн. Түс кезінде мына саңылаудан күн түседі. Акбар мұсылман болғанмен индуизмге жақын болған адам (Т.Ахтанов, Үндістан.). *И н д у и з м* негізі карма заңына сәйкес жанның істеген ісінің оң не терістігіне қарай өлгеннен кейін жаңа түрге айналатындығы туралы ілім (Әлеумет. түсінд. сөздігі). *И н д у и з м* біздің заманымыздың бірінші мыңжылдығында ведалық дін мен брахмандықтың дамуы мен халық сенімдерінің бұдан былайғы ықпалдасып, игерілуінің нәтижесінде қалыптасты. Діни салттар храмдарда жүзеге асады. Қасиетті жануар – сиыр (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Тарих).

ИНДУКТИВТІ с ы н. *Индукциялық.*

Индуктивті байланыс. т е х. *Айнымалы ток тізбегінде магниттік өрістер арқылы іске асырылатын байланыс әдісі. Индуктивті байланыс* трансформатор, индуктивті катушка т.б. арқылы іске асырылады (ҚСЭ). *И н д у к т и в т і б а й л а н ы с* радиотехникада, энергетикалық жүйелерде, байланыс құралдарында, т.б. пайдаланылады (ҚСЭ).

Индуктивті катушка. т е х. *Сыйымдылығы мен белсенді кедергісі шамалы болғанмен, едәуір индуктивтілікке ие болатын спираль боп оралған, оқшауланған өткізгіш. И н д у к ц и я л ы қ к а т у ш к а* цилиндр, тороид т.б. пішінді диэлектрик қаңқаға оралған бір тарам, кейде оқшаулағыш қабатпен оқшауланған көптарамды сымнан жасалады (ҚСЭ). Орам санына қарай *и н д у к т и в т і к а т у ш к а* бір қабатты және көп қабатты болып ажыратылады (ҚСЭ).

ИНДУКТИВТІК с ы н. 1. ф и л о с. *Индукцияға (1-мағынасына) қатысты.* Ол қолданылған жаңа *и н д у к т и в т і к* әдіс – ағылшын ғылымының, әсіресе жаратылыстану

ғылымдарының онан әрі дамуына зор ықпалын тигізді (ҚСЭ). Сондықтан да *и н д у к т и в т і к* әдіспен жалпылама әдіс шығарып алу мүмкіншілігі жоқтың қасы («Қазақст. мект»). 2. ф и з. *Индукцияға (2-мағынасы) байланысты.* *≈ И н д у к т и в т і к* элемент.

Индуктивтік кедергі. ф и з. *Тізбектің индуктивтік элементінің айнымалы токқа көрсететін қарсы әсерін сипаттайтын шама. И н д у к т и в т і к к е д е р г і* Оммен өлшенеді (ҚҰЭ). Егер сол жақ тізбекті тұйықтамай, оң жақ тізбекке лампыны қоссақ, ол көмескіленіп жанады, себебі, катушканың *и н д у к т и в т і к к е д е р г і с і* әсер етеді (К.Айманов, Физика.).

Индуктивтік логика. ф и л о с. *Таным үдерісінің жекеден жалпыға көшу жолдары мен тәсілдерін іздестіретін логика саласы. И н д у к т и в т і к л о г и к а* да теориялық білім мен эмпириялық білімнің арақатысы, ғылым логикасы, бақылау мен тәжірибе, т.б. танымның әдіснамалық проблемаларына байланысты мәселелер зерттеледі (ҚҰЭ). Дж.С.Мильдің логикалық ілімі *и н д у к т и в т і к л о г и к а* ның дамуындағы Бэкондық бағыттың ең соңғы кезеңі болды (ҚСЭ).

ИНДУКТИВТІЛІК [лат. inductio] з а т. ф и з. *Электр тізбегінің магниттік қасиетін сипаттайтын шама. И н д у к т и в т і л і к* бірліктердің халықаралық жүйесінде генримен өлшенеді (ҚҰЭ). *И н д у к т и в т і л і к* токтың инерциялық қасиетін анықтайды (ҚҰЭ). Катушканың *и н д у к т и в т і л і г і* н арттыру үшін оның ішіне темірден жасалған өзекше енгізіледі (ҚСЭ). *И н д у к т и в т і л і к* – контурда ағатын электр ток күші және контурды кезіп өтетін толық магнит ағыны арасындағы пропорционалдық коэффициентпен анықталған электр тізбегі магниттік қасиетінің сипаттамасы (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Физика).

ИНДУКТОР [лат. inductor] з а т. 1. ф и з. *Айнымалы ток алатын қолмен іске қосылатын электр мәшinesі.* 2. б и о л. *Индукция үдерісінің барысында бағыттаушы жасушалар.* Индукция процесінің барысында бағыттаушы жасушалардан (*и н д у к т о р д а н*) бағытталушы жасушаларға арнаулы ақпараттық рибонуклеин қышқылы синтезін жандандыратын заттар өтеді (ҚҰЭ).

ИНДУКТОРЛЫҚ с ы н. ф и з. *Индукторға қатысты.* Бұл ретте жарық кванттарының белгілі бір бағыттағы қозғалысы – *и н д у к т о р л ы қ* сәуле шашуы пайда болады («Лен. жас».).

ИНДУКЦИЯ [лат. inductio] з а т. 1. ф и л о с. *Жалқыдан жалпыға, белгіліден белгісізге қарай ой қорыту тәсілі.* Аристотель ой қорытындысы жөніндегі ілімінде жалпы мен

жекенің арақатынасын зерттеп, *и н д у қ и я*-ның сезімдік қабылдаумен тікелей байланысты екенін анықтады (ҚҰЭ). Бэконда *и н д у қ и я*, жалпылау, жалқыдан жалпыға қарай ой қорыту бірінші орында тұрады (Марксистік филос.). Егер біз бірнеше жеке пікірлерден, яғни сөйлемдерден жаңа қорытындыға келсек, мұны *и н д у қ и я* дейді (М.Мұқанов, Бақылау.).

2. ф и з. *Электр тогының магнит жолында немесе магнит өрісінің өзгеру кезіндегі, белгілі бір өткізгіштегі қозуы, электромагниттік өрісті сипаттайтын шама.* Ньютон физикада тек таза *и н д у қ и я*ның болатынын жақтады (А.Қалығұлов, Жарық.). Электр *и н д у қ и я*-сының векторы электр өрісі кернеулігі мен өрістегі заттың электрлік күйін анықтайтын поляризация векторы деп аталатын табиғаттағы әртүрлі екі вектордың қосындысынан тұрады (ҚСЭ). **3. ф и з и о л.** *Бірінің пайда болуы оған қарама-қарсы екіншісінің дамуын тудыратын жүйке жүйесіндегі қозу және тежеу үдерістерінің өзара әсері.* *И н д у қ и я* құбылысы тітіркендіргіш әсерінен туындаған жүйкелік процеске қарама-қарсы процестің пайда болуын сипаттайды (ҚҰЭ). *И н д у қ и я* жүйке жүйесінің барлық бөліміне тән және оның туындау шапшаңдығы мен созылу мерзімі қозу мен тежелу процестерінің күшіне байланысты (ҚҰЭ). **4. б и о л.** *Эмбриологияда дамып келе жатқан ұрықтың бір мүшесінің өзімен жанасқан басқа мүшеге әсер етуі және басқа мүшенің даму бағытын өз сипатында немесе басқа сипатта өзгертуі.* *И н д у қ и я* құбылысын 1901 жылы неміс эмбриологы Х.Шпеман қосмекенділер көзбұршағының эктодермдан даму құпиясын зерттеу барысында ашқан (ҚҰЭ). *И н д у қ и я* у процесінің барысында бағыттаушы жасушалардан (индуктордан) бағытталушы жасушаларға арнаулы ақпараттық рибонуклеин қышқылы синтезін жандандыратын заттар өтеді (ҚҰЭ).

Индукция әдісі. *г е о л.* *Жер қыртысының өткізгіш өңірлерінде айнымалы электр тогының жерлендірілмеген контурларымен электромагниттік өріс жасалатын электробарлау әдісі.* *И н д у қ и я* әдісі арқылы екінші реттік токтардың магниттік өрістерін зерттеу темір кендерін және жақсы өткізгіш сульфидтік кендерді іздеу үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Индукция заряды. *ф и з.* *Электр тогы жүрген кезде пайда болатын уақытша зарядтар.* Ал кейде шариктердің арасында уақытша зарядтар пайда болады, оларды *и н д у қ и я* з а р я д ы деп атайды (Ж.Жатқанбаев, Су.).

Индукция уақыты. *г е о л.* *Минерал түйіршігінің ауа көпіршігіне жабысуына қажетті соқтығысу уақытының ең аз мөлшері.* Минерал түйіршіктерінің беті неғұрлым аз суланса және оның диаметрі белгілі шек арасында болса (30-100 мкм), *и н д у қ и я* у а қ ы т ы соғұрлым аз болады және флотация процесі тездейді (Қаз. тілі термин. Геология.).

ИНДУКЦИЯЛАН—*е т. ф и з.* *Индукция әсеріне түсу.* Индукциялық реле — роторда *и н д у қ и я* л а н а т ы н магнит ағыны мен статордағы айнымалы магнит ағынының өзара әсерлесуі негізінде жұмыс істейтін реле (ҚСЭ).

ИНДУКЦИЯЛАНУ *Индукциялану етістігінің қимыл атауы.*

ИНДУКЦИЯЛЫҚ *с ы н. 1. ф и л о с.* *Индукцияға байланысты, соған қатысты.* Қорытынды жай білудің жолы, негізінде, *и н д у қ и я* л ы қ және дедукциялық ой амалдарына бөлінеді (М.Мұқанов, Пед. очерк). Ой қорытындыларының үш түрі болады. Біріншісі — дедукциялық, екіншісі — *и н д у қ и я* л ы қ, ал үшіншісі — аналогиялық ой қорытындысы деп аталады (К.Жарықбаев, Психология). Психологияда *и н д у қ и я* л ы қ пайымдаулардың дамуы мен бұзылуы зерттеледі (Әлеумет. түсінд. сөздігі). **2. ф и з.** *Индукцияға (2-мағына) қатысты.*

Индукциялық бақылау әдісі. *ф и з.* *Өзара индуктивтік жүйенің электромагниттік индукция құбылысы негізінде белгі беру, әртүрлі шамаларды өлшеу, реттеу әдісі.* Кез келген материал мен магниттік емес дененің қалыңдығын өлшеу *и н д у қ и я* л ы қ б а қ ы л а у ә д і с і н ің нақты мысалы бола алады (ҚСЭ).

Индукциялық қыздыру. *к е н.* *Ток өткізетін денелерді (негізінен металдарды) оларда құйынды токтарды индукциялау арқылы қыздыру.* *И н д у қ и я* л ы қ қ ы з д ы р у кезінде материал (не бұйым) төмен (әдетте 50ГЦ), орташа (10 кГц-ке дейін) не жоғары (10кГц-тен аса) жиілікті айнымалы ток көзіне тікелей не кернеу трансформаторы қосылатын индуктормен жасалатын электромагнит өрісіне орналастырылады (Қаз. тілі термин. Кен) (Қаз. тілі термин. Кен.)

Индукциялық пеш. *к е н.* *Металл айнымалы электромагниттік өріске орналастырылатын электрлік балқыту пеші.* Негізінен түсті металлургияда қолданылатын арнайы *и н д у қ и я* л ы қ п е ш және әдетте, шойын мен болат қорытуға арналған отбақырлық *и н д у қ и я* л ы қ п е ш сараланады (Қаз. тілі термин. Кен.). Пештердің сыйымдылығы бірнеше килограмнан жүздеген тоннаға дейін жетеді. *И н д у қ и я*

л ы қ п е ш т е р д і ң артықшылықтары: өте таза өнім алынады, өте жылдам қыздырылады, температураны реттеп тұру оңай, металдың азаюы кемиді, балқытуды қорғанышты газды ортада не вакуумда жүргізуге болады (Қаз. тілі термин. Кен).

Индукциялық реле. т е х. Роторда индукцияланатын магнит ағыны мен статордағы айнымалы магнит ағынының өзара әсерлесуі негізінде жұмыс істейтін реле. Индукциялық реле айнымалы ток электромагниттерін полюс арасына орналасқан ротордан және контактілі жүйеден тұрады (ҚСЭ).

Индукциялық реттеуіш. т е х. Тежелген синхронды қозғалтқыш түрінде жасалған трансформатор. Индукциялық реттеуіш қосалқы стансы кернеуін реттеу, кейбір тұтынушылардың (түзеткіштер, электр пештері, т.б.) бақылау жетектерінде есептеп шығару аспаптарының кернеу мен фазасын реттеу үшін пайдаланылады (ҚСЭ).

Индукциялық теңіз минасы. ә с к. Кеменің магниттік өрісінің кернеуі өзгергенде іске қосылатын индукциялық жарғышы бар түйіспесіз мина. Индукциялық теңіз минасы жарғыш жүріп бара жатқан кеменің астында ғана іске қосылады. Кеменің магниттік өрісінің қабылдағышы ретінде индукциялық ораушы қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.)

Индукциялық ток. ф и з. Айнымалы магнит өрісіндегі немесе қозғалған магнит өрісіндегі өткізгіш контурда пайда болатын ток.

Индукциялық үдеткіш. ф и з. Үдетуші электр өрісі магнит өрісінің уақыт бойынша есебінен болатын үдеткіш. Электронды циклді индукциялық үдеткіш бетатрон деп аталады (ҚҰЭ). Сызықтық индукциялық үдеткіш те болады (ҚҰЭ).

ИНДУЛИНДЕР з а т. х и м. Хинонимиді бояғыштардың тобы, сафранин туындысы. Индулиндер спиртті лактар мен сияның құрамына кіретін, жүн мен жібекті бояу үшін қолданылатын зат (Қаз. тілі термин. Химия.).

ИНДУЛЬГЕНЦИЯ [лат. indulgentia] з а т. д і н и. т а р. Бойтұмар, орта ғасырдағы католик шіркеуінде Рим папасы атынан шіркеу алдындағы еңбегі үшін немесе ақшаға берілетін күнәларының кешірілгені туралы қағаз (грамота). Индульгенция – католик шіркеуіндегі күнәлерді толық немесе жартылай кешіру және де бұны қуәландыру (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Тарих). Индульгенция (бойтұмар) сату арқылы католик шіркеуі өткендегі, қазіргі, тіпті болашақ күнәларға да «кешірім» жасап отырды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

ИНДУРАЦИЯ м е д. Он бойын ұлтілдек дәнекер тін қаптағандықтан (басқандықтан) белгілі бір мүшенің не тіннің нығыздалып қатаюы; ұзақ уақыт қабыну және т.б. кездерде пайда болып, ұлпалы мүшелер қызметінің нашарлауына әкеп соғатын дерт.

ИНДУС з а т. Индия тұрғыны, индиялықтар. Біздің мұндай қорытындымызды білімді индустар күлкімен қарсы алуға тиісті (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Елші саудагерлердің ішінде бір индус болды, бұл индуспен Қайырхан бұрыннан таныс болатын (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ИНДУСТРИЯ [лат. industria] з а т. 1. Техника жетістіктерімен жабдықталған фабрика, зауыт сияқты өнеркәсіп. Жер шарында индустрия өсіп, қалалар көбейіп, көкке оранған табиғат бірте-бірте кішірейіп келеді (І.Омаров, Шабыт.). Индустрия – өнеркәсіп деген түсінікке сәйкес келеді, материалдық заттық өндірістің басты саласы (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Тарих). 2. э к о н. Өндіріс құралдары және тұтыну бұйымдарын өндіру дәрежесімен анықталатын халықшаруашылығының өндіргіш күштеріне және қоғамның экономикалық дамуына ықпал ететін аса маңызды саласы. Республика индустриясы биыл жалпы өнім шығаруды былтырғы қол жеткендегіден 5,8 пайыз арттырды («Соң. Қаз.»). Әр елдің даму қарқыны оның индустриясының даму дәрежесіне байланысты. Сондықтан экономикасы озық елдерді индустриясы дамыған елдер қатарына жатқызады (ҚҰЭ). // **Индустриялы** (өнеркәсіпті). Мұның өзі әсіресе Қазақстан сияқты Отанымыздың шығыс аудандарында өнеркәсіп өндірісін жедел өркендетуде, қуатты индустрия орталықтарын құруда, өнеркәсіптің жаңа салаларын ұйымдастыруда көзге айқын түсіп отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Ауыр индустрия. Қару-жарақ пен өндіріс құралдарын өндіретін өнеркәсіп. Елімізде ірі өнеркәсіпті, оның ішінде ауыр индустрияны бұрынғыдан да әрі дамыту, ауылшаруашылығын қауырт көтерерлік шараларды іске асыру болды («Соң. Қаз.»). Ауыр индустрияның салаларының еселеніп дамуы темір, түсті металдар рудаларын көптеп өндіруге байланысты екені белгілі («Лен. жас»).

Жеңіл индустрия. Көпшілік қолды тауарларды өндіретін өнеркәсіп, кәсіпорын. «Мерекелі жылы – екпінді еңбек етейік» – қазір еліміздегі жеңіл индустрия кәсіпорындарының коллективі осы ұранмен еңбек етуде («Лен. жас»). Ұлттық табыстың 1/3-ін ғана беретін Россияның өнеркәсібінде жеңіл индустрия саласы басым болды (СССР экон. геогр.).

ИНДУСТРИЯЛАН= е.т. *Өнеркәсіп пен өндіріс орындарының дамуы.* Соншалықты зор қарқынмен *и н д у с т р и я л а н ы п* келе жатқан шөлді орталық Қазақстандағы жер беті суының жалпы пайдалы ағыны 1 секундта 18-20 текше метр болып есептеледі (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ИНДУСТРИЯЛАНДЫР= е.т. *Өндіріс пен өнеркәсіпті дамыту: ірі машинелі техниканы халық шаруашылығында қолдану.* Күресте көңіл көтеріп, күш беретін өлең-жыр – қару болмақ. Пролетариаттың шаруашылықты *и н д у с т р и я л а н д ы р ы п* жатуы ақынның өлеңіне де әсер етеді (Ғ. Мүсірепов, Суреткер.).

ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ 1. *Индустрияландыру етістігінің қимыл атауы.* Экономиканы *и н д у с т р и я л а н д ы р у*, технологияларды жаңарту үшін шетелден машинелер мен жабдықтарды әкелудің маңызы зор («Егемен Қазақстан»). *И н д у с т р и я л а н д ы р у* – ірі өнеркәсіпті, ең алдымен, өндіріс құралдары мен құрал-жабдықтарын өндіретін салаларды құру және дамыту деген сөз (Саяси сөздік). 2. *қ ұ р.* *Ірі өндірістік құрылымдарды қатыстыру арқылы құрылыс өндірісін ұйымдастыру.* *И н д у с т р и я л а н д ы р у* – үймереттер мен ғимараттарды тұрғызудың кешенді-механикаландырылған процестері мен құрылыстың озық әдістерін қолдана отырып және құрастырма, оның ішінде жоғары сауаттық даярлығы бар ірілендірілген құрылымдарды кең пайдаланып құрылыс өндірісін ұйымдастыру (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Сәулет.).

ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ з а т. т е р м. *Экономикасы ауылшаруашылыққа негізделген елдерді индустриялық елдерге айналдыру үдерісі.* *И н д у с т р и я л а н д ы р у* – барлық халықтар шаруашылығындағы өнеркәсіптік өндірістің басымдығына, еңбектің жоғары техникалық қарулануына және оның өнімділігінің өсуіне әкелетін ірі индустрия құру жолымен аграрлық елдерді индустриялық елдерге айналдыру үдерісі (Орыс. қаз. түсін. сөзд. Тарих). Орталық Қазақстанды *и н д у с т р и я л а н д ы р у* д ы қ қазіргі дәрежесі қаншалықты зор болғанымен, ол осы аймақты шын мәнісінде комплексті түрде индустрияландыру ісін онан әрі неғұрлым тез және кеңінен жүргізуге көшу сатысы болып табылады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Кеңес Одағында тоталитарлық тәртіп халықтың басым көпшілігінің тұрмыс деңгейін күрт шектеу, шаруаларды қанау есебінен *и н д у с т р и я л а н д ы р у* саясатын жүргізді (ҚҰЭ).

ИНДУСТРИЯЛАНДЫРЫЛ= е.т. *Экономикасы ауылшаруашылыққа негізделген елдер-*

дің индустриялық елдерге айналдырылуы. Коммунистік партияның басшылығымен еліміз *и н д у с т р и я л а н д ы р ы л д ы*, ауылшаруашылығы коллективтендірілді («Қаз. әдеб.»).

ИНДУСТРИЯЛАНДЫРЫЛУ *Индустрияландырыл етістігінің қимыл атауы.*

ИНДУСТРИЯЛАНУ *Индустриялан етістігінің қимыл атауы.*

ИНДУСТРИЯЛДЫ с ы н. с ө й л. *Индустриялы (өндірісті, өнеркәсіпті).* Жиырма жылда ГДР өнеркәсібінің жалпы өнімі 4,7 есе ұлғайды, ол дүниежүзіндегі *и н д у с т р и я л д ы* он елдің қатарына қосылды (С.Хайдаров, Азамат.).

ИНДУСТРИЯЛДЫҚ с ы н. с ө й л. *Индустриялы (өндірісті, өнеркәсіпті).* Солтүстік Қазақстанның *и н д у с т р и я л д ы қ* және мәдени орталығы Павлодарда жаңа синагога салынды («Егемен Қазақстан»).

ИНДУСТРИЯЛЫ с ы н. *Өнеркәсіпті, кәсіпорынды, ірі өндірісті.* Академияның энергетиктері *и н д у с т р и я л ы* электрометр дейтін жаңа аспап жасап, оны Балқаштың түсті металдар прокаты заводына іске қосты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Қырғыз қазір ірі *и н д у с т р и я л ы* совет республикасының бірі (С.Мұқанов, Саяхат.). Сол себептен Қазақстанды электрондық өнеркәсіптің жоқтығына қарамай, электрондық материалдарды, асыл және сирек кездесетін металдарды, шалаөткізгіш материалдарды, аса таза заттарды өндіруде *и н д у с т р и я л ы* елдердің әлеуетті серіктесі деп санауға болады («Егемен Қазақстан»).

Индустриялы қоғам. а) қ о ғ. - ө л е у м. *Ғылыми-техникалық дамудың нәтижесінде қалыптасқан және машина өндірісіне, фабрикалық ұйымдастыруға, еңбек тәртібіне, еркін саудасы және нарығы бар ұлттық шаруашылыққа негізделген күрделі қоғам түрі.* *И н д у с т р и я л ы қ о ғ а м ғ а* өнеркәсіп өндірісінің жоғары көрсеткіштері және тауар өндірісі мен қызмет көрсетудің артықшылығы тән (Қаз. тілі термин. Әлеуметтану). ә) т а р. *Механикаландыру, автоматтандыру кең таралып, саяси-экономикалық жүйе ашық та динамикалы сипат алған қоғамның даму сатысы.* *И н д у с т р и я л ы қ о ғ а м* түсінігі француз әлеуметтанушылары Р.Арон, Ж.Фурастьенің сатылар туралы теорияларында жан-жақты сипатталған (ҚҰЭ). Арон мен Росток тұжырымы бойынша, өндіргіш күштер мен ғылыми-техникалық ілгерілеу барлық халықтардың дамуын бірыңғай *и н д у с т р и я л ы қ о ғ а м ғ а* апармақ (ҚҰЭ). *И н д у с т р и я л ы қ о ғ а м* қайшылықтары тек постиндустриялы қоғамда ғана шектеледі (ҚҰЭ).

ИНДУСТРИЯЛЫ-АГРАРЛЫ с ы н. *Өнеркәсібімен қатар ауылшаруашылығы дамыған.* Индустрияландыру елдің экономикасында өнеркәсіп өнімін өндірудің басым болуын аграрлы елдің *индустриялы-аграрлы* елге айналуын қамтамасыз етеді (ҚСЭ).

ИНДУСТРИЯЛЫҚ с ы н. *Өндірістік, өнеркәсіптік.* Бұл жаңалықтарды тіршілікке енгізу үшін жоғары дәрежелі тиісті *и н д у с т р и я л ы қ* база керек (Қысқ. саяси экон.). Қазақстанның таяу уақыттағы *и н д у с т р и я л ы қ* дамуының негізгі сыпаты мен бағытын, үстірт те болса, баяндап көрейік (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Индустриялық бөгеуіл. т е х. *Әртүрлі электрлік құрылғылардың жұмысы кезінде туып, байланыс жүйелеріне әсер етуші және негізгі сигналды қабылдауға кедергі жасайтын сигналдар.* *И н д у с т р и я л ы қ б ө г е у і л* тек электрлік құрылғылардан тұрмайды, оны радиостансасы тарайтын радиотолқындары, автотранспорт қозғалтқыштары т.б. қондырғылар да тудыра алады (ҚСЭ).

Индустриялық қоғам. т а р. *Индустриялы қоғам.* Бұл жағынан келгенде, Қазақстанда да Ресейдегідей, реформа жүргізуде толыққанды *и н д у с т р и я л ы қ қ о ғ а м* орнатуға үлгере алмаған өркениеттік артта қалушылықпен, адамзат жеткен экономикалық-әлеуметтік прогрестің жолын бөгеген коммунистік оппортунизммен, соның бәрін түзейміз деп жүріп, одан әрі бүлдіріп алған кемелденген социализм келеңсіздіктерімен күресуге тура келді («Егемен Қазақстан»).

Индустриялық ұйымдастыру психологиясы. п с и х. *Ұйымдастыру психологиясы, әскери, экономикалық және персоналдық психологияны қамтитын қолданбалы психология саласы.*

ИНДУСТРИЯЛЫҚ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ с ы н. қ о ғ. *Өндіріс пен өнеркәсіпті дамытуға, жаңашыл техника, технологияларды, жаңадан ойлап табылған қондырғыларды енгізуге бағытталған.* *И н д у с т р и я л ы қ-и н н о в а ц и я л ы қ* дамудың бағдарламалық қозғалысын бастаудың негізі осы жылы түбегейлі қолға алынуы тиіс («Жас Алаш»). Д.Ахметов Мемлекет басшысына Үкіметтің алдында тұрған міндеттердің орындалу барысы туралы, атап айтқанда, *и н д у с т р и я л ы қ-и н н о в а ц и я л ы қ* даму стратегиясын іске асыру, агроөнеркәсіп кешенінің жұмысы, халықты әлеуметтік қорғау туралы баяндап берді («Егемен Қазақстан»).

ИНЕ¹ з а т. 1. *Әртүрлі тоқыма, мақта-мата бұйымдарын, киім-кешектерді тігу үшін қолданылатын, жіп сабақтайтын көзі бар, ұшы үшкір жіңішке аспап, құрал.* Бай жылады

көре алмай елдің шаңын, Кедей тінтіп қарап жүр жұрттың маңын. Сонша қарап тапқаны сынық *и не*, Және біраз таспаның сындырғаны (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Үсен үндемеді. Асанды ертіп көшкен жұртқа келді. Жұртта бір көзі сынған *и не* жатыр екен, оны алды (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). *И не* өткен жерден жіп өтеді (Мақал). Кестені бізбен және жай *и не-мен* өшекейлеп тігу барлық халықтарға да ортақ өнер (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. з е р г. *Зергерлік бұйымдардың бетіне жүргізілетін ою-өрнектің кескінін түсіріп алу үшін қолданылатын ұшы үшкір қатты материалдан жасалған аспап.* *И не* – зергерлік өнерінде ою-өрнек жүргізу үшін алдын ала металл, былғары, ағаш бетіне белгі салатын құрал (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы). 3. м е д. *Ауруларға дәрі егетін аспап, и не сияқты жіңішке құрал.* Баланың еңбегіне қанды арнаулы *и не* арқылы құяды (А.Дайыров, Хирург.). Аурудың басты таралу жолы – көп жағдайда есірткіні *и не* арқылы денеге егу болып отыр («Егемен Қазақстан»). Ұзындығы бір сүйемдей түтік жасап алдым. Бір жақ ұшы дәрі жіберетін *и не* төрізді үп-үшкір (Б.Сокпақбаев, Балалық.). – Апа, балаңыз аздап науқас екен. *И не* салу керек, – деді орыс қызы Арманды көрсетіп (Р.Қунакова, Кішкене жүрек). 4. з о л. *Жәндіктер мен жануарлардың денесінде болатын өткір тікенек.* Жыланның бірден-бір қас жауы – кірпі. Күні кешеге дейін жылан оның *и несіне* шанышылып өледі (Ғаламғажап.). Аралар арқама, бетіме, басыма тарс-тарс соғып, ұшты *и нелеріне* етіме піскілей бастады (А.Сарбөпин, Аспалы бесік). Қызыл түлкі жас етпенен бір тілім Қарынының жамар еді жыртығын. Қадалады тұмсығына *и несі* Құдай атқан жайра менен кірпінің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 5. б о т. *Арша, қарағай, шырша сияқты қылқан жатырақты ағаштардың, яки өсімдіктердің тікен сияқты қылқандары.* Арша – мәңгі жасыл бұталы өсімдік, оның қылқанды *и нелері* тікен сияқты, олар үш-үштен күлтеленіп шығады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Біздің араға ондай қой төзбейді, терісіне қаудың *и несі* қадалып, қотыр боп өледі деп әкем ол қошқарды алмаған (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Сорғалап шырша *и несі*, ырған бүрі, Талдағы тамшының да тынбайды үні. – Туу, тоңып кетіпсің ғой, – дейтін қыздан Айналып кетесің ғой мұндай күні! (Ж.Жұматаев, Ләйлә). 6. к ө н е. *Түйреуіш.*

Бақа ине. қ о л ө н е р. *Киім тігетін ең кішкентай ине.* *Бақа и не* – ең кішкене ине (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы).

Бәсең ине. қ о л ө н е р. *Орташа ине.* Қолөнерде үй тұрмысында қолданылатын инелер жуан-жіңішкелігіне, үлкен-кішілігіне қарай үш топқа бөлінеді: жуан ине, б ә с е ң

и не, жіңішке *ине* (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы).

Жәнжеделі ине. Жуан ине. Тұрмыста *ине* әртүрлі жұмыс барысында жиі қолданылады, сондықтан *инеге* байланысты атаулар мол ұшырасады: *...жәнжеделі ине // жөндем ине* – жуан ине (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы).

Жөндем ине. Жуан ине. Тұрмыста *ине* әртүрлі жұмыс барысында жиі қолданылады, сондықтан *инеге* байланысты атаулар мол ұшырасады: *...жәнжеделі ине // жөндем ине* – жуан ине (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы).

Жуан ине. *Үй тұрмысында қолданылатын қалың матадан жасалған заттар мен тері бұйымдарын т.б. өңдеуге арналған қалың ине.* Қолөнерде үй тұрмысында қолданылатын *инелер* жуан-жіңішкелігіне, үлкен-кішілігіне қарай үш топқа бөлінеді: *жуан ине*, бәсең ине, жіңішке ине (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы).

Жаны ине ұшында отырды. *Әлдебір нәрседен қысылып, қатты қымсынды, ыңғайсызданды.* Күйеуі осы әңгіменің бір жерін келістірмей, бүлдіріп алатындай қыпылдап, *жаны ине ұшында отыратын-ды* (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.).

Жүрегіне ине шаншыды. а) *Қайғыға, қапаға түсірді, жүрегін жаралады.* Жауынгерлер үшін туған жердің әрбір шаршы метрін жау етігінің тепкісіне түсіру лүпілдеп соққан ауыр *жүрекке ине шанышқаннан* да қатты тиеді (А.Жолдасбеков, Ботабай Садықов). ә) *Қатты әсер етті.* Анна Васильевна Жукова еңкілдеп жылап жүр. *Жүрегіме ине шаншып* алғандай селк ете түстім (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.).

Инеге ілім жоқ. *Үстіне киетін киімі жоқ, жамау-жасқау, жұпшыны киінген, тоз-тозы шыққан.* Тұрады, бай бұйырып, елден ерте, Киім *жоқ инеге ілім*, тоны келте. Бес жасар Есжан атты жалғыз ұлға Сарылып өмір өткен тимей көрпе (О.Шипин, Дастан.).

Ине жасытты. *Инені берік қылу үшін отқа қыздырып алды. Инені жасытқанда* ине сынғыш болмайды (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

Ине жұтқандай. *жерге. Не істерін білмей, қатты мазасызданғанын білдіргенде айтылады.* Осының бәрін ойлағанда, Нұғман *ине жұтқандай* болады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі.).

Ине жұтқан иттей. *Жүдеп, қатып қалған.* Елден адасып, тау-тас кезіп жүріп, *ине жұтқан иттей* боп семіп қалыпты сорлық (Ауызекі).

Ине көзінен жаңа шыққан. *Су жаңа, жаңадан тігілген. Ине көзінен жаңа шыққан* сұр костюмі өзіне жарасып тұр (К.Қазыбаев, Дәуір.).

Ине қармақ. а) *Инеден иіп жасаған қармақ.* ә) *Епті, пысық.* Жаз өлең, білсең жазу, қызға арнап, Сұлуға сөз қатынастыр болсаң бармақ. Хатыңды қызға берер алып барып, Үйімде бір інім бар *ине қармақ* (XX ғ. қаз. ақын.).

Ине қармақтай. *Ілмген, нәзік, тым жұдеу, қатпа.* Бір жастан асқанша Жортуылға шыр бітпеді. Ит ауруына шалдығып, *ине қармақтай* ілмий өсті. Байболат та, оның байырғы әйелдері де Жортуылды «қатпа» деп атап, ит етінен жек көрді (С.Омаров, Дала қызы).

Инемен емдеу. <лат. acus – ине, punctura – егу> а) в е т. *Малды ине салу әдісімен емдеу* (Х.Тілемісов, Ауылшар. сөзд.). ә) м е д. *Қытай халық медицинасында екі мың жылдан бері қолданылып келетін адам ағзасындағы жүйке жүйесіне сәйкес нүктелерге ине шаншу арқылы емдеу әдісінің бір түрі.* Қазір *инемен емдеу* әдісі бізде де қолданылады (ҚСЭ). Жалпы аурудың бәрін емдеуге көмегі болмаса да, *инемен емдеудің* құяң, невроз сияқты жүйке жүйесі сырқаттарын емдеуге көмегі бар (ҚҰЭ).

Инемен құдық қазғандай. *Тым қиын, өте ауыр.* Оқу – *инемен құдық қазғандай* (Мақал). «Ғылым – *инемен құдық қазғандай*» – дейді халық. Оны тек жалықпай, сарылып ізденген адам ғана бағындыра алса керек («Лен. жас»).

Инемен құдық қазды. *Өте ауыр, көп еңбекті керексінетін, бірден өнбейтін, бейнеті ауыр іске кірісті.* Кездескен екі топтың оқушылары қағаз-қарындаштарын қолына алып, кейбірі қысқа-қысқа белгілер жасайды. Білмек, ұғынбақ, көптен отырып терендеп түсінбек, ғылымның көп *инесімен құдық қазбақ* (М.Әуезов, Шығ.). Ғылым қайдан табылсын, *Инемен құдық қазбаса?* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Ине мұз. *Өзен бетінде, тыныш суда қататын мұз.* *Ине мұз* – өзегі көлбеу бағытта орналасқан призмалық кристалл түріндегі мұз (Қаз. тілі термин. Су.).

Инені жіпке тізді. *Бұрынғы-соңғыны ұмытпады, болған істі теріп жүрді, бәле қуды.* Өкпең жоқ бауыр болсын дегенің – не болса соған өкпелеп, *инені жіпке тізе* берсең, тезек те әңгіме, неге *инені жіпке тізе* бересің (Қаз. тілі. фразеол. сөзд.).

Иненің жасуындай. а) *Иненің көзіндей кішкентай; болмашы.* *Иненің жасуындай* тесіктен балтаның сабындай суық кіреді («Қаз. әдеб.»). ә) *Бір мысқыл, азғантай, зәредей.* Не жаздым мен бұл өмірге?! Ақ қағаздай кіршіксіз

көңілімде пәктіктен басқа *иненің жасуындай* арамдық, пасықтық, қараулық болып па еді? (Ө.Қанахин, Жас дәурен.). Сіздердің адамгершілік ықыластарыңызға айтар менің *ине жасуындай* кінәм жоқ (С.Бегалин, Уақыт.). Махаббаттарына *иненің жасуындай* қылау түскен жоқ (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Сондағы оның қарайтыны Тәрбияның көңілі ғана. Оған қарайламас еді, егер онда осы сәбиге деген *иненің жасуындай* алалық болса (С.Мұқанов, Шығ.).

Иненің көзіндей. *Кішкентай, болмашы.* Орта дәуірдегі теңге қотырдың екінші түрі – бөрткен. Бөрткеннің үлкендігі *иненің көзіндей*, тары түйіріндей, шынашақтың тырнағындай болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қысылармын қиналып, демім бітіп, Тіл күрмелер ақырғы сөзге келмей. Сонда мені суық көр алар күтіп, *Иненің* де *көзіндей* сәуле бермей (М.Мақатаев, Шығ.).

Иненің көзінен оқ өткізген. *Асқан мерген, құралайды көзге атқан атқыш.* Қазір бұлар Алтайдың алқымына сіңір қолдарын қапсыруда. Большевикті болат тәртіпті құруда. *Иненің көзінен оқ өткізетін* мерген екпінділер осылар (С.Камалов, Әңгім.).

Иненің көзінен өткендей. *Пысық, қайдан болса да тесіп шығатын кісі әрекеті тұарлы.* *Иненің көзінен өтетін* жылтыр қара, пысық-ақ. Түк бөтендігі жоқ. Атасына ермек болып алады. Тәңірберген жас болғанмен, қысылған жерде айла менен ақылды қатар жұмсап, *ине көзінен өткендей* ебі болатын (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Ине тастар жер жоқ [ине тастаса жерге түспейді]. *Өте тығыз, сығысқан, бос жер жоқ.* Вокзалда сығылсқан адамнан *ине тастар жер жоқ* (С.Мұқанов, Өмір мект.). Дулат деген еліңмін Асуы жоқ бөліңмін. Көптігіме қарасаң *Тастаса ине жерге түспейді* (Ж.Жамбыл, Шығ.).

Ине тастау жер ғ. *Қастық жасау* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ине терапиясы. м. е. д. **Инемен емдеу.** *Ине терапиясы* өте-мөте нерв жүйелеріне байланысты науқастарды емдеуге аса тиімді болғандықтан да, мен бұл жайларға арнайы тоқталып өттім («Лен. жас»).

Ине шабақтады. *Етті әбден қаны сорғып ағып кеткенше ұрғылады.* Бүгін кешке дейін мұның томағасын алмай, ат үстінде балдаққа қондырып жүру керек. Күн бата қоянның сан етінен бес жуып, *ине шабақтап* бер (Ж.Сатылғанов, Әңгім.).

Ине шабақталды. *Ет әбден қаны сорғып ағып кеткенше ұрғыланды.* Ақжем – *ине шабақталып*, жылы суға бес-алты рет жуылып, бар сөлінен арылған ет (Ж.Сатылғанов, Әңгім.).

Ине шаншар жер [орын] жоқ. *Қалың, тығыз; иін тірескен, көп.* Алты-жеті жылдың ішінде Жапан Манжүриадан, Керейден, Пүрмозадан (Пүрмозадан – Жапан аралы) айырылып, әуре болып, елден *ине шаншар жері жоқ*, алақандай аралдарына қайта тықсырылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Теміржол бойы толы қазақтар тізілген эшелондар, Арасында *ине шаншар жер жоқ* (Ә.Шәріпов, Қапаста). Топырақтан соққан қалың дуалмен қоршалған алаңда *ине шаншар орын жоқ* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Алапақ алқа-қотан отырды жан, *Жері жоқ ине шаншар* адам тұрған, Жаяулап тай шаптырым жерге келді, Алыста аттар қалды байластырған (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ине шаншым еті жоқ. *Тым арық, жүдеу, қатпа.* Көктемнен аман шыққан қойдың *ине шаншар еті де қалмапты* (Қ.Жүсіпов, Шопан).

Ине үстіне отырды. *Қыпылдап, ыңғайсызданды, қатты қысылды.* – Неге ұмытайын, – деді Орынғали да күліп. Жұмабек *ине үстіне отырғандай* қатты ыңғайсыздық сезінеді (М.Дүйсенов, Мейман.).

Көземелі ине. *Орташа іс инесі* (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы).

Көк инені қолына ұстамады [көк инені к... не түртпеді]. с. өй л. *Істікпеді, үйдегі шаруаға ебі болмады.* Дүкеннен дайынын аламыз да киеміз. Қатын болып, *көк инені қолыма ұстаған* жан емен (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Қол ине. *Қолмен ұстап жіп өткізіп алып киім тігуге арналған, болаттан жасалған, қиы үшкір жіңішке құрал.* *Қол ине* жуандығына байланысты нөмірленеді: 1-, 2-, 3-нөмірлер көйлек матасын, 4-, 5-, 6-нөмірлер костюм матасын, 7-, 8-, 9-, 10-нөмірлер пальто матасын тігуге қолданылады (ҚҰЭ).

Мәшине ине. т. о қ ы м а. *Іс тігетін машиналардың жартылай автоматты және т.б. түрлерінде қолданылатын, қиындағы көзінен жіп өткізілетін бір бөлшегі. Мәшине инесі* иілген және түзу болып ажыратылады. Түзу ине сырып тігетін жартылай автоматты мәшинде, иілген ине жиекті торлау мәшинесінде қолданылады (ҚҰЭ). *Мәшине инелері* ұшына және қайралу пішініне байланысты 29 түрге бөлінеді (ҚҰЭ).

Сабақты инесін ұстатпайды. *Ешкімге еш нәрсесін бермейді.* – Ой, ол «қарақұлып» кемпірдікі. Бермейді ол, адамға *сабақты инесін ұстатпайды* (Н.Серәлиев, Ыстық күлше).

Тебен ине. *Кәдімгі инеден жуан, үлкен ине; жуалдыз.* Олай-бұлай қарасам, омырауымда тумаған шешемнен қалған *тебен ине* бар екен

(С.Сейфуллин, Шығ.). Райхан терезе жарығына жақындап, жуан *тебен инемен* күртесінің түймелерін өзіне шақтап қайта қадап отыр екен (Р.Әутәліпов, Той.).

Түтік ине. м е д. *Шприцтің не басқа бір аспаптардың көмегімен адам не мал денесіне дәрі ерітінділерін енгізуге, сұйықтықтарын сорып, сыртқа шығаруға арналған құрал.*

Хирургиялық инелер. *Операция жасаған кезде адам не мал тіндерін тігуге арналған құрал.*

ИНЕ² = е т. с ө й л. **Иінде.** Сүмесі дерткен биелердің сүтіне *и не ге н* қара сабалар аузы-мұрнынан шығып, шүпілдеп ірк-ірк етеді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Шыңғысқа тігілген қонақүйге Есенеі осы сабаны да қойғызып, «төре келгенде *и не п* тұрсын» деген өмір берді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ИНЕБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. syngnatus> *Шоқ желбезекті балықтар отрядының бір туысына жататын балық. И не б а л ы қ т ы ң* тұрқы 40 сантиметрге дейін. Тұмсығы түтік тәрізді, аузы кішкене, тістері жоқ (ҚСЭ). *И не б а л ы қ т ы ң* еркегінің бауырында не күйрығында шабақ жетілетін қалтасы болады. Бұған ұрғашы балық ұрық салады (ҚСЭ). *И не б а л ы қ т ы ң* тропик, субтропик, қоңыржай аймақтардағы теңіздерде тараған елудей түрі белгілі (ҚСЭ).

ИНЕДЕЙ с ы н. 1. *И не сияқты; үшкір.* Шыбықтан жасқанған қалың маса өршелене түсіп, үстіне жабыла қонды да, түйе мен жылқының қалың жон терісінен *и не де й* өтіп кететін тұмсықтарын қадай бастады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Селеудің *и не де й* өткір дәні қадалған жерінен айырылмайды (С.Омаров, Қой бағу.). 2. а у ы с. *Кішкентай, титтей, азгантай, болмашы.* Далада қаншама мал жатыр-ау, сол малға мен жауаптымын-ау деген *и не де й* ой жоқ адамның ұйқысы бұл (Б.Майлин, Шығ.). Ләззат енді Нияздан *и не де й* сырын жасырмайды. Кісі өзінен сырын бүгін тұра ала ма? (Т.Ахтанов, Дала сыры). Үшінші сушы дәудің көзіне *и не де й* бір зат көрінгендей болады (Қаз. ертег.).

Инедей көзге ілмеді. *Елемеді, менсінбеді.* *И не де й көзге іл ме й ді*, Таусылар оғым демейді. Сол жағынан кеп еді, Ашылды үдеп өнері (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Инедей қадалды. а) *Қатты батты, жанына тиді.* Әр сөзі *и не де й қа да л ы п* жатса да Бондаренко қинала шыдап тұр. Шадыр көзі бұрынғыдай алақтап, адыраймайды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Жұрттың әжуа күлкісі тағы да жанымызға *и не де й қа да л а д ы* (І. Жақанов, Қайта орал.). Сақыптың әлгі сөзі Қанипа шешейдің де жүрегіне *и не де й қа да л ы п* еді («Лен. жас»). ә) *Жайсыз тиді, тириіктірді.* Далада ақ қырбық қар себелеп

жауып, бетке *и не де й қа да л а д ы*. Ауа райы бір түрлі бұзылып, денені қорғасындай басып тұр (Ш.Құмарова, Қос шынар). Үстінде жамау-жамау боз көйлек. Суық жел денесіне *и не де й қа да л а д ы* (Н.Серәлиев, Ыстық күлше).

Инедей қиянаты жоқ. *Ешқандай зияны тимейтін, кесірі мен кесепаты келмейтін.* Есімді білген соң Әбдірахманға біраз жолдас болдым ғой, Құдай біледі, қазақ баласына *и не де й қ и ы н а т ы ж о қ* еді (Б.Майлин, Шығ.).

Инедей түзу. *Атқан оқтай, түп-түзу.* Реактив самолеттері ұшып өтті. Олардың соңынан қалған іздер *и не де й т ү з у*, солтүстікке қарай созылып жатыр (А.Сатаев, Ақын.).

Инедей шаншыды. *И не сұғып алғандай түйреді, ауыртты.* Денесін *и не де й ш а н ы п*, тітіренткен жегі құрты жыбыр-жыбыр толқуын қоймаған соң, көрпені теуіп тастап, басын көтерді де, төсекте сопиып отырды (А.Жаксыбаев, Қайырлы таң).

Инедей шаншылды. *Қадалды, түйрелді; тесірейді.* Бір керуенге ілесіп бара жатып ол әлденеден сезіктенген, бір күдікті көз арқасынан *и не де й ш а н ы ы л ы п* тұрғандай болған-ды (А.Нұрманов, Құлан.). Биік теректері төбеңнен *и не де й ш а н ы ы л а т ы н* күн сәулесіне жапырақтарын тосып, паркті көлеңкеге бөлейді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

Инедей шанышқылады. *Әбден мазалады, әуреледі.* Аздан соң Ұлбосынды қамап алған қалың ой *и не де й ш а н ы ш қ ы л а п* отырғызбады (Ә.Әбішев, Армансыз.).

Инедей шаруасы жоқ. о к к а з. *Ешқандай шаруасы жоқ.* Қалса бопты ұрпағы жалғасы боп, Жалғасы боп, Тірліктің арнасы боп, Өзі өлген соң денесін шортан жесін, Мұнда оның *и не де й ш а р у а с ы ж о қ* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ИНЕДЕЙ н ү с т. ф о л ь к. *Инедей (бүтіндей, түгелдей).* Бойдағы мінді санасам, Тау тасынан аз емес. Жүрегімді байқасам, *И не де й і н* таза емес (Абай, Тол. жин.).

ИНЕЖҮРГІЗГІШ з а т. т е х. *И не орнатылатын тігін мәшinesінің тетігі.* Тік *и не ж ү р г і з г і ш* көлденең инежүргізгіштен екі есе жылдам қозғалады (ҚСЭ). Үш және төрт қырлы инелер қысқа әрі жұмыр *и не ж ү р г і з г і ш к е*, ал қыры жоқ инелер ұзынша инежүргізгішке орнаталады (ҚСЭ). *И не ж ү р г і з г і ш* – техникада инені қозғаушы тетік (Х.Тілемісов, Ауылшар. сөзд.).

ИНЕ-ЖІП з а т. 1. *Ұсақ-түйек, көр-жер зат, тігін ұсақ-түйегі (фуриштурасы).* Мәжит оймақ, бояу, қағаз-қарындаш, иіс сабын, *и не ж і п*, айна-тарақ, түйме сияқты ұсақ-түйек сатып күн көретін (Д.Әбілев, Ақын.). Жатаған үйлер ылғи ұсақ саудагерлер сататын арақ-шарап,

айна-тарак, *и н е-ж і п*, бұршақ, шекілдеуік сияқтылардың дүкені (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Қоймада көп дүние болғанын қайтейін, *и н е-ж і п к е* дейін бәрінің есебі бар емес пе? (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). 2. *Дүние-мүлік; көрпе төсек, жасау*. Енді, асылы, ата-ана келсе жақсылап күтіп жіберейік те, олардан *и н е-ж і п* дәметпейік. Берсе де алмайық (А.Байтанаев, Қансонар). Еншіңе тай жүгендеп, Біз қосатын осы-ау күн. Деседі жұрт, түгендеп *И н е-ж і б і н* отаудың (Т.Иманбеков, Бұлақ.).

Ине-жіпке тізді. *Барын есепке алды, бірін де қалдырмады.* Өткеннің бәрін *и н е-ж і п к е т і-з і п*, Ұлдай шешеміз өр Сапакты ұраға осылай итеріпті (С.Талжанов, Ұлдай.).

Ине-жіптен жаңа шыққан. *Су жаңа; жаңадан тігілген.* Досекеннің өзі де *и н е-ж і п т е н ж аң а ш ы қ қ а н* люкс костюмін столдың еш жеріне тигізбейін дегендей, сіресіп отыр (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Киімдері жып-жылтыр, әдемі, ылғи шұға, *и н е-ж і п т е н ж аң а ғ а н а ш ы қ қ а н д а й* (С.Сейфуллин, Тар жол.). *Ине-жіптен жаңа шыққан* жасыл көйлегі денесіне көрік, сымбат беріп, жарасып тұр (Р.Әутәліпов, Алтын.). «Жаным ұяда болса, «Москвичті» ертең бір бейбаққа өткізіп жіберіп, *и н е-ж і п т е н ж аң а ш ы қ қ а н* «Жигули» аламын, оның есебі өз қолымда ғой», – дейтін көрінеді (А.Әлсеров, Ауыл.).

ИНЕК *с ы н. Тәуелді, бағынышты.* Адамды түзетпейді кісі билеп, Адамның екі қолы өзіне *и н е к* (М.Дулатов, Шығ.).

ИНЕКЕР *з а т. ө с. Тікенекті өсімдіктің бір түрі.* КАКЕР, қояншөп, *и н е к е р*, қырықауыл және т.б. өсімдіктерде нағыз жапырақ жоқ тәрізді, алайда олардың жапырақтары тікенек, қабыршақ тәрізденіп өзгерген (Қ.Құрманов, Жасыл әлем.).

ИНЕКҰЙРЫҚ: инекұйрық бөгелек. *з о о л. Құйрығы жіңішке бөгелектің бір түрі. И н е-қ ұ й р ы қ б ө г е л е к* – бие саумалының сапалы болуына екі жағдай әсер етеді; осы кезде қара ет әбден пісіп, құнарланады; құжынаған шыбын-шіркей, қабындаған маса-сона, әсіресе жылқы жауы *и н е-қ ұ й р ы қ б ө г е л е к* құриды; шілде шығады; биенің сауырына күн өтпейді («Қазақст. мект.»).

ИНЕЛІ *с ы н. 1. Ине салынған, инесі бар, ине қойылған.* Ерітіндіні ұзындығы 3 см *и н е-л і ш п р и ц* арқылы мойынның орта шенінен кеңірдекке құяды (Ө.Қарамендин, Бұзау.). 2. *а у ы с. Қылтанды, тікенекті.* Тек кей жерлерде *и н е л і*, күлтелі (селеулердің) бастары ғана жарық күнге бой салғандай қылтиып қалады (С.Шаймерденов, Мінез). Жасыл жағада көк *и н е л і* бұтақтары мүлгіп, қалғып әсем қарағайлар түр («Қаз. әдеб.»).

Инелі нан жеген иттей. *б е й н. Біреудің қастандығынан, қасақана жасаған зұлымдығы-наназапкөргендей.* Басымісті дертгі ойдан, Мұнды көзге ілмеспін. *И н е л і н а н ж е п* қойған *И т-т е й* болып күн кештім (Ж.Жұматаев, Ләйлә.).

Инелі сым. *Қандайда бір құрылыс нысандарын сырттан қорғау үшін және ішіндегілер қаша алмау үшін жасалатын қоршаудың темір сымдары.* Қойманы айнала қоршаған *и н е л і с ы м д а р ғ а* ілінген ақ шамдардан өзге жарық жоқ (Д.Әшімханов, Аққабан.).

ИНЕЛІК¹ *з а т. 1. Қанаттары көкала торлы сызықты, өте жіңішке, әуелеп ұшатын жәндік. И н е л і к*, шегіртке, бөгелек, масаның қалың шөптің арасынан ұшып, әуені қаптап шарықтап, олай-былай жүйткіп шыр-шыр етіп, қанаттары дырылдап, ызылдағанынан басқа екі аттың пысықырып, құйрығы суылдап, аяғын тебініп, бөгелек жасағанынан басқа, андасанда шық-шық еткен торғайдың дауысынан басқа жаңғырыққан ешбір тықыр не бір үн естілмейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тұңғыық аспаннан ала шұбар боп *и н е л і к* жауды. Қанаттары көз ілеспей діріл қағады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Балапандарын *и н е л і к*, көбелек сияқты жәндіктермен асырайтын қарлығаш дәуітке тимейді (С.Мұқанов, Сырдария). *И н е л і к*, шыбын-шіркей, құрт-құмырсқа. Бәрі де кірісіпті зор жұмысқа. Бал ара гүлге қонып, балын беріп, Өзінше әрқайсысы етіп нұсқа (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). 2. *з о о л. <лат. odonata> Даражыныстыларға жататын, шала түрленіп дамитын құрсақ бөлімі жіңішке әрі ұзын жәндіктер табының бір отряды. И н е-л і к т е р д ің* басқа жәндіктерден ерекшелігі: арқа – құрсақ қанатының бұлшық еттері жақсы дамыған, тыныштық күйде қанаттарын денесіне жинамай, жайып жібереді (ҚҰЭ). Қыстап шыққан дернәсілдері келесі жылы жазғытұрым бірнеше рет түлеп, маусым айында ересек *и н е-л і к т е р г е* айналады (ҚҰЭ). Ересек *и н е л і к* тұщы су қоймаларының маңында жиі кездеседі. Шыбын, маса, шіркей, ұсақ жәндіктерді ауада ұшып жүріп ұстайды (ҚҰЭ). // *Имиген, қатқан; арық (адам).* – Иә, иә, – деді Ыбырайым екіленіп. – Біздің имиген *и н е л і к* қатынымыз мына жеңгейге қайдан жетсін, – деп Елжасқа көзін қысты (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). *И н е л і к* қатын құңкілдеп, бырқылдап жүріп ақыры төсек салып, қазан көтерді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ИНЕЛІК² *з а т. ж е р г. Балық аулайтын ау тоқуға арналған ағаш ине. И н е л і к* – балық ауын тоқитын құрал. Жіліншікті тіліп, тілшік шығарып жасайды (Д.Шоқпарұлы, Ата салт). Ірі қараның жіліншік сүйегін пышақпен жара

тіліп, жұқартып егеп, бір басын доғалдау етіп жұмырлап, екінші ұшын тілшік қалдыра *и н е л і к* жасауға болады. *Инелікпен* балықшылар ау тоқиды («Ана тілі»).

ИНЕЛІК з а т. *Инешанып қоятын кішкене жастықша немесе жұмсақ мата.* Әлима *и н е л і г і н* арқауға қыстырды да, қипактап маған қарай берді (А.Нұрманов, Құлан.).

ИНЕЛІКТЕЙ с ы н. 1. *Инелік сияқты; жіп-жіңішке, кішкентай.* Ұзын бойлы, *и н е л і к т е й*, басы мен кеудесі үлкен, шот маңдайынан жоғары көтерілген көк аспандай ойнақшыған Мәликенің шегір көзі таныс емес, өзінен де бойы жоғары (Б.Шалабаев, Өмірде.). Тоқ аттардың арасында жіңішке құнандар *и н е л і к т е й* созылып бара жатты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). «АН-2» самоләті орнынан жылжып, аз жерге дейін барды да, қайта бұрылып, енді бір қарағанда *и н е л і к т е й* боп көкте кетіп бара жатты (Т.Әбдіков, Құз.). 2. а у ы с. *Етінен арылған арық, жүдеу.* Бір күні оған тамақ құюға келсем, іші қабысып *и н е л і к т е й-а қ* боп қапты. Бұрын қандай төбет еді шіркін, қор болған қабылан-ай (Д.Исабаев, Қара шаңырақ). *Инеліктей* тыртыған арық қара қатын есік ашып, көзі бақырайып күйеуіне қарады да: – Жанымды алма!.. Еден жыуып жатырмын, – деді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Инеліктей бұралған. *Қатып-семген, ілмуген.* – Сендер бастап жүрген адамсыңдар, – деп Мінайдар мен Қойшықараны *и н е л і к т е й бұралған* біреуі тергеуге алды (Б.Майлин, Шығ.). Көрер ем, нан жемесең *и н е л і к т е й бұралып*, поэзияны да ұмытар еді, сорлым! (З.Шапкин, Сенім).

Инеліктей қатты. *Қаншырдай қатты, қатып-семді.* Көк тайдың алқымына шығу шығып, баскұрт па, маңқа ма, маңдам ба, бұғылама ма? Әлде кім біледі, содан бері шыр жұқпай, *и н е л і к т е й қатып* ол кетті (Ж.Аймауытов, Қартқожа). *Инеліктей қатқан* қара кісі ақ отаудан шыға келді де, алақ-жұлақ қарап кішкене тұрып, ұмтыла басып жерошақ басына барды (Б.Майлин, Шығ.). Кешкілік Ақанға елулер шамасындағы бір адам келді. *Инеліктей қатқан* қара кісі (Н.Серәлиев, Қанат.).

Инеліктей ілмиді. *Әбден жүдеді, арыды.* Директордың қабылдау бөлмесіне келіп кірді де *инеліктей ілмуген* секретарьға өзінің неге келгенін айтты (К.Әміров, Революция.). Сабыр аға қалақтай жұп-жұқа, *и н е л і к т е й ілмуген* мына жігіттің ішін ақтара үңілді де, көзімен үнсіз тергеп, зер сала қарады (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

ИНЕЛІКШЕ ү с т. *Инелік тәрізді, иелікке ұқсап.* Көк самоләт *и н е л і к ше* сыпсың етіп, көк

әлеміне қагілез сүңгі жөнелді (С.Шаймерденов, Мінез).

Инелікше қатқан. *Жүдеу келген, арық.* Олар қол алысып амандасқаннан кейін, *и н е л і к ш е қ а т қ а н* Құлмырза: – Ал, шешіңіз, мына жаққа, төрге шығыңыз, – деді (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

ИНЕМТАП з а т. о й ы н. э т н. *Жүргізуші екі ойыншының біреуін тысқа шығарып, екіншісінің бойына, киіміне ине жасырып, оны тапқызып ойнайтын ұлттық ойын түрі.* *И н е м т а п* – ұлттық ойын. Жастар бас қосқанда көбінесе үй ішінде ойналады (ҚҰЭ). *И н е м т а п т а* кез келген саз аспабымен ине іздеушіге жәрдем беріп тұрады. Егер іздеуші ине жасырған ойыншыдан алыстап кетсе, музыка бөсендеп, егер жақындаса үдеп отырады (ҚҰЭ).

ИНЕРТТІ с ы н. 1. ф и з. *Қуаты мол, қушті, екпіні қатты.* Бұл кенеттен пайда болған дауылмен бірінші кезігуіміз еді. Ол бізді орасан күшімен, *и н е р т т і* қысымымен шошытқан (Т.Шаханов, Көгілдір.). 2. х и м. *Ешқандай, химиялық қосылысқа түспейтін (газ).* Сутегі және *и н е р т т і* газдар суда іс жүзінде ерімейді (Химия). Камера іші *и н е р т т і* газбен (заттармен ешқандай қосылысқа түспейтін газ) толтырылған (М.Бекбауов, Көгілдір.). 3. *Әрекетсіз, белсенді емес.*

Инертті газдар. х и м. *Периодтық жүйенің VIII тобының элементтері: гелий – He, неон – Ne, аргон – Ar, криптон – Kr, ксенон – Xe, радон – Ra.* *И н е р т т і г а з д а р д ы ң* болмашы мөлшері атмосферада болады. Табиғи кеніштік газдарда аз мөлшерде әдетте, өзара және азотпен белгілі бір арақатынастарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Кен). *И н е р т т і г а з д а р* – түссіз, молекулалары бір атомды, сұйылу, кату температурасы өте төмен (ҚСЭ).

Инертті шаң. *Жанбайтын материалдардың ұнтақталған минералдық шаңы.* *И н е р т т і ш а ң* – көмір шаңы мен метанның жануы мен жарылысы кезінде ортаның температурасын төмендету үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ИНЕРТТІЛІК з а т. *Қуштілік, қарқындылық.* Егер түрлі түсті сәулелерді жылдамдата бірінен соң бірін түсірсек те, жоғарыдағы түстердің қосылуы байқала береді. Бұл эффект көздің көру *и н е р т т і л і г і н е* байланысты (М.Бекбауов, Көгілдір.).

ИНЕРЦИЯ [лат. inertia] з а т. ф и з. *Дененің өзінің тыныштық күйін немесе бірқалыпты қозғалыс күйін сақтау қасиеті.* *И н е р ц и я* – материяның ең жалпы қасиетінің бірі, дене қандай болса да және ол қайда тұрса да бұл, әйтеуір, әрбір денеге тән қасиет (Физика). Ғалым ашқан бұл заңдылық кейін *и н е р ц и я*

заңы деп, ал дененің бірқалыпты қозғалысын сақтау қасиеті – *инерция* деп аталып кетіпті (Қ.Әбдіғапаров, Қызықты физ.). Айналатын дененің массасы бірқалыпта болып, тек *инерция* кезінде ғана ауысады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Инерция күші. физ. *Материалдық нүктенің массасы мен үдеудің көбейтіндісіне тең және үдеуге қарама-қарсы бағытталған шама. Инерция күйі туралы ұғым динамика теңдеулерін статиканың қарапайым теңдеулері түрінде өрнектеу үшін енгізіледі (ҚСЭ). Инерция күйі туралы ұғым салыстырмалы қозғалыс үшін де ендіріледі (ҚСЭ).*

ИНЕРЦИЯЛЫҚ с ы н. ф и з. *Инерцияға тән, инерцияға қатысты. Форманың үлкен инерциялық күші болады (Марксистік филос.). Басқа денелер әсер етпесе материалдық денелер қозғалыстағы немесе тыныштықтағы күйін сақтайды. Осы заңдылық орындалатын санақ жүйесі инерциялық санақ жүйесі деп аталады (ҚСЭ).*

Инерциялық ағыс. физ. *Қозғалысты дырушы күштер тоқтағаннан кейін байқалатын су қозғалысы. Инерциялық ағыс.* Кориолис күші мен ортаға тартқыш күштер теңдеуіне байланысты су бөлшектері полюстерде – 12 сағаттық кезеңмен шеңберлене қозғалыс, ал 30 градус ендікте – 24 сағаттық кезеңмен, сондай-ақ экваторда айналу кезеңі шексіз болады (Қаз. тілі термин. Су шар.).

Инерциялық навигация. т е х. *Ешқандай бағдарсыз және сырттан келетін белгілер көмегімен навигациялық мәселелер шешетін әдістер жиынтығы. Инерциялық навигация әдістерінің дәлдігі жоғары болу себепті ол кеме, сүңгуір қайық, ұшақ, т.б. қозғалыс объектілерінде пайдаланылады (ҚҰЭ).*

Инерциялық шаңтұтқылар. т е х. *Ауаны шаңнан тазартуға арналған, ауа ағынының бағытын күрт өзгерту негізінде жұмыс істейтін аппараттар. Шаңның жақсы тұтылуы үшін ауа инерциялық шаңтұтқыларға кіреберісте шапшаң жылдамдықпен келіп, бұрылғаннан кейін жылдамдығынан айырылуы керек (Қаз. тілі термин. Кен.). Кеніштік инерциялық шаңтұтқыларға пердешелі шаңтұтқылар, шаңшоғырлағыштар және т.б. жатады. Әдетте, тазалаудың бірінші кезеңі ретінде шаңның ірі және орташа фракцияларын түту үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).*

ИНЕРЦИЯСЫЗ с ы н. ф и з. *Инерция күйсіз; инерциясы жоқ. Электронды-сәулелік тартқыштар инерциясыз әсер етеді, сондықтан бұлар сигналды өте тез таратады (К.Айманов, Физика). Б.Л. Розингтің телевизия техникасына енгізген негізгі жаңалығы – оның*

инерциясыз электрондар тоғын пайдалануына байланысты болды (М.Бекбауов, Көгілдер.).

ИНЕСІЗ с ы н. *Ине болмайынша, иненің қатысынсыз. Түйменің инесіз күші жоқ (Мақал).*

ИНЕСҮЗГІ з а т. т е х. *Су ағынының көмегімен гидравликалық тәсілмен грунтқа батыруға мүмкіндік беретін, төменгі жағына арнайы сүзгі мен сүйір қиықты жалғанған құбырлар тізбегінен тұратын құдық. Инесүзгі грунт сулары деңгейін төмендету және кен орындарында ашылатын сулы таужыныстарды құрғату үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.) Жер қазу жұмыстарын жүргізу мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін сулы горизонттардың аумағында жерасты суларының деңгейін қолдан төмендетеді. Бұл үшін су тартуды кеніштен айнала орнатылған инесүзгілер арқылы жүргізеді (К.Сапарбайұлы. Геология.).*

ИНЕТ = е т. ж е р г. *Иіту.*

ИНЕ-ТАРАҚ з а т. с ө й л. *Айна, тарақ, ине, түйме сияқты ұсақ заттар, фурнитура. Апам арбадан түспейді. Ауыл адамдары, бейне бір ине-тарақ сататын бақалшы келгендей, біздің арбамызды қоршап алады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).*

ИНЕТҮТҚЫШ з а т. м е д. *Хирургиялық инені ұстап тұрып, сол инемен адам не мал тінін тігу үшін қолданылатын, қысқышқа ұқсайтын аспап. ≈ Инетұтқышты зарарсыздандыру.*

ИНЕТҮЙМЕ з а т. ж е р г. *Түйреуіш. Ине түйме таға салшы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).*

ИНЕТУ *Инет етістігінің қимыл атауы, иіту. Оны инету қиын жұмыс емес: жүзден астам құлын байланатын желіні айналған, емшектері кере қарыс, арғымақ биелерді екі-үш рет жебей сауса, «тай жүзген» бір-екі-ақ күнде лық толып жатыр (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).*

ИНЕШЕ ү с т. *Ине тәрізді, инеге ұқсап. Қол-аяғыма бөргездің тікендері инеше қадалғандарына қарамастан, «осылар не сөйлеседі екен, осы?» – деп, сөздеріне құлағымды түріп жақындау келгем (С.Мұратбеков, Жабайы.). Оның әрбір тал қасы, әрбір кірпігі тікелей, инеше тік қадалып тұрған сияқты (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Оңменін инешешаншып ауырып өтті (Д.Досжанов, Дария.).*

Сөзі инеше қадалды. Қатты батты, көңіліне ауыр тиді. – Естірмін деген сөзім бе еді. *Инешешадалып* түр жүрегімде, – деп ауыр күрсінді Қанипа (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). – Түріңе қарасам, жас бала екенсің. *Ал сөзің* кісіге *инешешадалды*. Мен әкеңе құрдас адаммын (К.Тоқаев, Түнде.).

ИНЖЕКТОР [франц. *injecteur*] з а т. т е х. *Газды және буды сығуға, сондай-ақ сұйықтықты*

аппараттарға, ыдыстарға қысыммен айдайтын ағынды сорғы. *И н ж е к т о р д ы ң* жұмысы бу ағынының энергиясын су қысымының энергиясына айналдыру ұстанымына негізделген (Қаз. тілі термин. Химия.). *И н ж е к т о р* паровоз, лакомобиль және шағын қазан қондырғыларында буқазанына су құю үшін бір орталықтан жылыту жүйесінде араластырғыш, конденсациялық қондырғыларда ауа сорғыш қызметін атқарады (ҚҰЭ).

ИНЖЕКТОР-КОСПАЛАҒЫШ з а т. т е х. *Сұйықтықтарды қоспалауға арналған ағыншалы сорғы. И н ж е к т о р-қ о с п а л а ғ ы ш* мұнай өнімдерінің дистиллаттарын үздіксіз тазалағанда, тазаланушы дистиллатқа реагенттер – күкірт қышқылы, сілті және т.б. қоспалау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

ИНЖЕКЦИЯ [франц. injecteur] з а т. х и м. *Әртүрлі қысымды екі ағынның, аралық қысымды аралас ағын түзіп, үздіксіз араласу үдерісі. И н ж е к ц и я* жабық нысандардан газ, бу, сұйықтықтарды сорып шығаруға және газ бен буды сығу үшін де қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

ИНЖЕКЦИЯЛЫҚ с ы н. х и м. *Инжекцияға қатысты, соған тән.*

Инжекциялық лазер. т е х. *Толу инверсиясы орнына электронкемтіктік өту арқылы заряд тасығыштардың инжекциясы қолданылатын қатты денелік лазер* (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Физика).

ИНЖЕНЕР [фр. ingénieur] з а т. *Техникалық білімі бар жоғары дәрежелі маман.* Ол бірер сөз қозғайтын керек жерден, Құдайым оған зерек жүрек берген, *И н ж е н е р л е р* білмейтін жерден қазып, Шығарды ол төтті суды терең жерден (Ақмолла ақын, Күндер.). Штурман, астроном, геодезист, *и н ж е н е р л е р*, физиктер геометрияның ең терең деген қорытындыларын пайдаланбайынша істерін алға бастыра алмайды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Беті ашылмаған жаңа *и н ж е н е р д і ң* сөзі Мейрамға ұнап қалды (Ф.Мұстафин, Қарағанды). – Мен осы қаланың тұрғынымын. Вагон жөндейтін заводта *и н ж е н е р* болып істеймін (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

Аға инженер. *Техника саласындағы жоғары білімді маманның бас инженерден төмен қызметтік лауазымы.* Бұл сол кездегі *а ғ а и н ж е н е р*, 30 жылдан соң академик, Социалистік Еңбек Ері атағын екі рет алған, Лениндік сыйлықтың лауреаты, Советтік Жер спутниктерінің жасаушысы, майталман ғалым Сергей Павлович Королевтің өзі болатын (Н.Нұрахметов, Синтетика).

Адам жанының инженері. г а з е т и. *Көңіл тапқыш, адам жанын тез түсінетін кісі туралы.*

Сіз завод инженері болсаңыз, мен *а д а м ж а н ы н ы ң и н ж е н е р і м і н* (Б.Қожабеков, Көктөбе).

Бас инженер. *Мекеменің, кәсіпорын, зауыттың басы қызметін атқаруға тағайындала алатын аға инженерден жоғары техника саласындағы жоғары білімді маманның қызметтік лауазымы.* Сағат сөзінің арғы жағын айтудың орнына *б а с и н ж е н е р г е* қала қарап үнсіз қалды (Ғ.Сланов, Жанар тау). Солардың бірі – ол кезде бала жігіт Жұмағали Омаров екен. Ол – қазақ теміржолының *б а с и н ж е н е р і* (Ә.Жәмішев, Дала.).

ИНЖЕНЕРИЯ з а т. *Инженерлік іс, инженерлік өнер.*

Ген инженериясы. б и о л. *Ағзаның тұқым қуалаушылығы мен өзгергіштігінің құрылымдық мәселелері және оған әсер етудің, оны мақсатты түрде өзгертудің негіздерін зерттейтін ғылым саласы.* Нарық қоғамдық тұтынушылар мен өндірушілерді байланыстырудың тиімді механизмі ретінде әлемдік өркениеттің ұлы жетістіктерінің бірі деп есептеледі, оны математикамен, *г е н и н ж е н е р и я с ы м е н*, электроникамен және адамзаттың басқа ұжымдық даналығының шыңымен теңеуге болады (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.).

ИНЖЕНЕРЛІК с ы н. **1.** *Инженерге тән, соған қатысты.* – Сол Дарқан осы күнде тіріме? – дедім мен. – Тірі. – Не қылады? – Оқиды. *И н ж е н е р л і к* оқуын оқиды (І.Жансүгіров, Шығ.). Бұл бюрода Омар өзiрге техник қана, *и н ж е н е р л і к* диплом да қолына тиген жоқ (Т.Нұртазин, Мұрат). Міне, институт та артта қалды. *И н ж е н е р л і к* диплом алып, Пірәлі өзінің Таласына келді (К.Баялиев, Жер.). **2.** *Техникалық, инженерлердің қызметімен байланысты.* Тек геологиялық білімдерге сүйену негізінде әртүрлі *и н ж е н е р л і к* ғимараттарды (үйлерді, көпірлерді, жолдарды, плотиналарды, тоннельдерді, қорғаныс тораптарын) барынша берік етіп, қаржыны, еңбекті, уақытты барынша аз жұмсай отырып тұрғызуға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Инженерлік ахуал. ә с к. *Әскерлердің ұрысы міндеттерін және ұрыс қимылдарын инженерлік қамтамасыз ету міндеттерін орындауға әсер ететін факторлар мен жағдайлар. И н ж е н е р л і к а х у а л ғ а* инженерлік әскерлердің құрамы, топтастығы мен мүмкіндіктері, қолданылатын құралдар, ұрыс қимылдар алабындағы жергілікті жердің инженерлік жабдықталу сипаты мен физикалық-географиялық жағдайлары аумақтық әскери экономикалық базаның болуы мен оны қолдану мүмкіндігі, объектілері мен атом энергиясы, химия өнеркәсібі өндірістерінің, гидротехникалық құрылыстардың қирауы,

қарсыластың ядролық және жоғары дәлдікті қару қолдануынан жергілікті жерде болатын ықтимал өзгерістер жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Инженерлік ахуал* - а радиациялық, химиялық, биологиялық, бактериялық, радиоэлектрондық жағдайлар қамтылды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік әскер. *ә с к. Әскер түрлерінің жауынгерлік қимыл жүргізуіне инженерлік жағдай жасау міндеттерін атқаратын арнаулы әскер.* Инженерлік әскер бекініс, жол, көпір салатын, ағаш дайындайтын күрделі техникамен, машиналармен, бүркемелеу құралдарымен, далада сумен қамтамасыз ететін ыдыстармен, миналайтын және минаясыздандыратын аспаптармен жабдықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Инженерлік әскер* инженерлік барлау жүргізеді, басқару пункттерін жабдықтайды, миналандырылған жерден өтуге жол салады және минаясыздандырады, өткелдерді ретке келтіреді, қарсыластың ядролық шабуылының зардаптарын жоюға қатысады және т.б. міндеттерді орындайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік барлау. *ә с к. Жаудың инженерлік құрылыстарының дәрежесі және ұрыс қимылдары жүріп жатқан жердің сипаты жөніндегі деректерді дер кезінде алуға арналған барлау түрі.* Инженерлік барлау инженерлік әскерлердің командиріне инженерлік жұмыстарды ұйымдастырып, жүргізу үшін және жалпы әскер командиріне шешім қабылдау үшін қажет мәліметтерді, ұрыс жүріп жатқан ауданның жер өзгешілігі мен қарсыластың инженерлік жұмыстары туралы мәліметтер алу және жинау мақсатымен жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Инженерлік барлауды* инженерлік бақылау постылары, инженерлік барлау шолғындары, инженерлік фотаға түсіру постылары жүргізеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік барлау мәшинесі. *ә с к. Өтімділігі жоғары, сауытты, жүзгіш мәшине.* Ұрыс қимылдары барысында экипаждың инженерлік барлау мәшинесінен шықпай-ақ жергілікті жерде барлауына қажетті жабдықтармен қамтамасыз етілген (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Инженерлік барлау мәшинесі* су кедергілері ағынының жылдамдығын, тереңдігін, енін, су түбіндегі топырақтың сипатын, су жағасының еңісін, көпірлердің жүк көтеру мөлшерін анықтау міндеттерін де атқаруға қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік бөгеттер. *ә с к. Ұрыс алдында немесе оның барысында қарсылас әскерінің жылжуын тоқтату не тежеу үшін қойылатын*

немесе жасалатын инженерлік құралдар мен құрылыстар. Инженерлік бөгеттер миналы-жарылғыш және жарылмайтын болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Инженерлік бөгеттер* тұрақты және ауыспалы болып келеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік геодезия. *г е о л. Кен іздеуде, инженерлік ғимараттарды салуда пайдаланылатын өлшеу тәсілдері мен құралдарды зерттейтін геодезия ғылымының саласы.* Топографиялық-геодезиялық кен іздеу, инженерлік геодезиялық жобалау, жер телімдерін бөлу, конструкцияларды таңдау, ғимараттардың деформациясын бақылау тәрізді жұмыстар да инженерлік геодезияның құрамына енеді (ҚСЭ).

Инженерлік гидрология. *с у ш а р. Инженерлік су шаруашылық мәселелерін шешуде гидрологияны тәжірибелік мақсатта қолданумен тікелей байланысты құрлық гидрологиясы аймақтарының жиынтығы.* Инженерлік гидрология бұл көп ретте гидрологиялық есептеу аймағына қатысты болып келеді (Қаз. тілі термин. Су.). *Инженерлік гидрология* кейде гидрологиялық есептеулермен қатар гидрологиялық болжамдарды қамтитын қолданбалы гидрология деген ұғымда қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Инженерлік геоқозғалыс. *Геологиялық үдерістердің морфологиясын, себептерін, т.б. қарастыратын инженерлік геологияның ғылыми бағыты, инженерлік геодинамика.* Инженерлік геоқозғалыс – геологиялық ортадағы табиғи геологиялық және инженерлік-геологиялық (антропогенді, техногенді) үдерістер мен құбылыстардың тетіктері мен себептерін, кеңістіктік-уақыттық даму заңдылықтарын зерттейтін ғылыми бағыт (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Сөзүлет.).

Инженерлік геология. *қ ұ р. Ғимарат-құрылыстар салынатын грунттардағы үдерістерді зерттейтін геология.* Құрғақшылықты аудандардағы өнеркәсіп орталықтарын сумен қамтамасыз ету мәселесін бірінші кезекте шешу үшін гидрогеология және инженерлік геология саласындағы атқарылатын жұмыстар анағұрлым ұлғайтылады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *Инженерлік геология* әртүрлі ғимараттарды жүргізуге байланысты литосфераның жоғарғы бөлігін зерттеумен айналысатын геология саласы (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Инженерлік дайындық. *ә с к. Әскер түрлері мен арнайы әскерлердің бөлімшелерінің, бөлімдер мен құрамаларының жеке құрамына соғыс қимылдарын қамтамасыз ететін инженерлік міндеттер мен шараларды үйрету.* Инженер-

лік дайындық – барлық әскер түрлері мен арнайы әскер дайындығының құрамды бөлігі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік жұмыстар. *тех. Инженерлік бөлімдер жергілікті жерді қорғаныс үшін жабдықтау кезінде, өткелдер құрылысын тұрғызда орындайтын және басқа да, негізінен, арнайы дайындықты, білім мен дағдыны талап ететін жұмыстар.* Бұған өзендер мен жылғалардың арнасы бұру, ормандарды отау және түбірлерді тамырымен жұлып тастау, дренаж арықтарының желісін жүргізу арқылы қарбыр алабын қоршау сияқты арнаулы, кейде қымбатқа түсетін әрі ірі *инженерлік жұмыстарды* жүргізу кіреді (Т.Қалыбеков, Экология.).

Инженерлік [құрылыс] құрылыстар. *тех. а) әск. Ұрыс алдында немесе ұрыс кезінде қарсыластың қимылын тежеу немесе тоқтату үшін жасалатын, тұрғызылатын әртүрлі нысандар. Инженерлік құрылыстар* пайдаланылуына қарай жаяу әскерлерге қарсы, танкіге қарсы, десантқа қарсы және алдамшы құрылыстар болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.) *ә) Әртүрлі қиындықтағы техникалық білім, біліктілік, құрал-жабдықты қажет ететін қорғаныстық, сәулеттік, т.б. маңызы бар нысандар.* Біздің жыл санауымыздан бес-алты мың жыл бұрын Мысырда қолөнер кәсібі мен ауылшаруашылығы, әсіресе *инженерлік құрылыс* жұмыстары өркендеп дамығанын зерттеулердің нәтижесі дәлелдеп отыр (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Бұл комплекске жерасты *инженерлік құрылыстарын* жүргізу, қоймалар салу, өндірістің зиянды қалдықтарын көму, жер асты зерттеулері мен салынулары (мысалы, ядролық жарылыс) үшін пайдаланылатын жер қойнауы учаскесін қорғау мәселесі де кіреді (Т.Қалыбеков, Экология.).

Инженерлік қызмет. *тех. Құрылыс-монтаж ұйымдарының негізінде құрылатын зақымданған ошақта паналау ғимараттары мен орындарын салу, адамдарды түрлі апат зардаптарынан құтқару сияқты т.б. жұмыстарды атқаруға бағытталған қызмет. Инженерлік қызмет* кірме және өтпе жолдарды тазарту, үйлер мен ғимараттардың осал құрастырмаларын құлатып түсіру немесе бекіту, үйінді басып қалған паналау ғимараттары мен орындарын ашу, үйінділерді тазарту, үйінділердің, құлаған паналау ғимараттары мен тасалану орындарының астынан адамдарды алып шығу жұмыстарын ұйымдастырады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік мина. *әск. Қарсыластың адам күші мен ұрыс техникасын шығынға ұшырату*

мақсатында миналық-жарылғыш бөгеттер жасауға, жолдар мен әртүрлі құрылыстарды бұзуға, қарсыластың маневрі мен қозғалысын қиындатуға арналған инженерлік құрылғы. Инженерлік миналар іске қосылу тәсілі бойынша басқарылатын және басқарылмайтын мина; қозғалысқа түсу мезгіліне байланысты – дереу және бәсеңіске қосылатын; жарғыш құрылымына қарай – түйіспелі және түйіспесіз; орнату тәсілі бойынша – шығарып алынатын және шығарып алынбайтын, зиянсыздандырылатын және зиянсыздандырылмайтын, мақсатына қарай – танкіге қарсы, жаяу әскерге қарсы, көлікке қарсы, десантқа қарсы, жүзбелі, объектілі және арнайы болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Алғашқы *инженерлік мина* ретінде Еуропада XXV ғасырда бекіністерді қорғау үшін қолданыла бастаған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік мүлік. *әск. Инженерлік қару-жарақ, инженерлік техника, фортификациялық құрылыстар сияқты т.б. техникалық білім, құрал-жабдықтың күшімен жасалған нысандар. Инженерлік мүлікке* өндірісте жасалған конструкциялар, тасалану, бүркеніш жабдықтары, бекініс орындарын қазуға қолданылатын құралдар, шығыс және табельдік қосымша құралдар, инженерлік техникаға қажетті қосалқы бөлшектер, оқу-жаттықтыру жабдықтары және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік оқ-дәрілер. *әск. Инженерлік миналар, қопару зарядтары, минасыздандыру зарядтары және жарылғыш құралдар, от жүргізу бауы, т.б. техникалық, соғыс дәрі-дәрмектері. Инженерлік оқ-дәрілер* тұтандыру бауы, капсуль-тұтандырғыш, өртегіш түтік, жандырғыш, электртұтындырғыш және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік техника. *әск. Ұрыс қимылдарын инженерлік тұрғыдан қамтамасыз етуге арналған техника түрлері. Инженерлік тех-никаға* инженерлік барлау құралдары, бөгет жасау және одан өтуге арналған машиналар, жер қазатын, жол, көпір салатын, жүк көтергіш, электртехникалық, ағаш дайындау және ағаш кесу машиналары, өткелден өту құралдары т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік психология. *псих. а) Адам мен машина арасындағы ақпараттық өзара әрекеттестік үдерістері мен құралдарын, яғни құралмен, машинамен және т.б. жұмыс жасайтын адамның мінез-құлқын зерттейтін психология саласы. Инженерлік пси-хологияға* машиналардың жобалануының оператор адамның мінез-құлықтық және когнитивтік мүмкіндіктеріне сәйкес келуі де

жатады (Қаз. тілі термин. Информатика.). *Инженерлік психология* XX ғасырдың 40-жылдары пайда болып, алғашқы кезде еңбек психологиясының арнасында дамыды (ҚСЭ). Ә) *Құрал-жабдықтар, механизмдер, жұмыс орнын, еңбек жағдайын және т.б. жасау проблемалары қарастырылатын индустриялы және ұйымдастыру психологиясымен байланысты қолданбалы пән.*

Инженерлік іздеулер. т е х. *Құрылыс ауданының мақсатқа лайықтылығы мен орналасқан жерінің дұрыстығын негіздеуге, жаңа объектілерді жобалауға немесе пайдаланып жүргендерді жаңғыртуға қажет мәліметтерді жинауға мүмкіндік беретін техникалық және экономикалық зерттеулер кешені* (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Сәулет.).

ИНЖЕНЕРЛІК-АВИАЦИЯЛЫҚ сын. әск. *Әуе техникасы мен әуе күштеріне қатысты техникалық қызметке байланысты.*

Инженерлік-авиациялық қамтамасыз ету. әск. *Авиациялық техниканың әуедегі сенімділігін, тұрақты әскери даярлығын қамтамасыз ету мақсатында жүргізілетін іс-шаралар жиынтығы. Инженерлік-авиациялық қамтамасыз ету*, сонымен қатар, кез келген әскери жағдайда авиациялық техниканы дұрыс пайдалану мен техникалық тұрғыда дұрыс жөндеу жұмыстарына ұшу және инженерлік-техникалық құрамның даярлығын қамтамасыз ету болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инженерлік-авиациялық қызмет. әск. *Әскери-әуе күштеріндегі және қарулы күштердің басқа да түрлеріндегі авиацияның әскери қимылдар мен ұрысқа дайындығын инженерлік-авиациялық қамтамасыз етуге арналған қызметінің біртүрі. Инженерлік-авиациялық қызметінің негізгі міндеттері: ұшақтарды, тікұшақтарды, планерлерді, авиациялық қозғалтқыштарды дұрыс және пайдалануға дайын қалпында ұстау, авиациялық техниканы техникалық дұрыс пайдалану; ұшқыштар мен инженерлік-техникалық құрамның техникалық дайындығына жетекшілік ету. Инженерлік-авиациялық қызметінің жұмысы тиісті ережелермен, нұсқаулармен, басқа да құжаттармен реттеледі* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ИНЖЕНЕРЛІК-ГЕОЛОГИЯЛЫҚ т е х. *Геологиялық сипаттағы және техникалық білім, құрал-жабдықты. Тектоникалық бұзылыстары бар құрылыс алаңдарына инженерлік-геологиялық баға бергенде бүкіл таулы өңірдің қалыптасу тарихын есепке алу қажет.* (К.Сапарбайұлы, Геология.). *Инженерлік-геологиялық тұрғыдан алғанда, тау*

жыныстарының беріктігі, деформациялануы және сүзілу қасиеттерінің ортақтығы бойынша жіктеу басты орын алады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Инженерлік-геологиялық аудандау. г е о л. *Құрылыс аймақтарын геологиялық, гидрогеологиялық, табиғи, ауа райы жағдайларының айырмашылығына қарай аудандарға бөлу. Инженерлік-геологиялық аудандау* көбіне күрделі құрылыстар салу жобаларын жасағанда қолданылады (ҚСЭ). Арнаулы инженерлік-геологиялық аудандауда құрылыстың белгілі түріне байланысты деректер көрсетіледі (ҚСЭ).

Инженерлік-геологиялық түсіру. г е о л. *Далада жүргізілген барлаудан алынған әртүрлі зерттеулердің нәтижесі негізіндегі инженерлік-геологиялық зерттеулер кешеніндегі басты жұмыстардың бірі. Инженерлік-геологиялық түсіру* кезінде ауданның геологиялық құрылысы, тау жыныстарының қасиеті, жерасты сулары, геоморфологиялық ерекшеліктер, салынуы жобаланған құрылыстарға байланысты тағы басқа басты сипаттамалар зерттеліп, инженерлік-геологиялық құбылыстарға болжам жасалады (ҚСЭ).

ИНЖЕНЕР-МЕХАНИЗАТОР з а т. а у ы л ш а р. *Жоғары техникалық ауылшаруашылық оқу орнын не қандай болмасын ауылшаруашылық институтының механизация факультетін бітірген және мәшине-трактор паркін пайдалану және жөндеу жөніндегі жоғары білімді маман. Инженер-механизатор* л а р ауылшаруашылығының өртүрлі саласын механикаландыруға басшылық етеді (ҚСЭ).

ИНЖЕНЕР-ТЕХНИК з а т. *Техниканың белгілі бір нақты саласына маманданған жоғары білікті маман. Тараз мемлекеттік университетінің инженер-техник қызметкерлері мен ғалымдары өзге де ғалымдармен, зертханалармен бірлесе отырып, технопарк құруды көздеп отыр («Егемен Қазақстан»).*

ИНЖЕНЕР-ТЕХНОЛОГ з а т. *Қандай да бір материал, өнімді өңдеудің немесе өндіріс үдерістерін жүргізу тәртібін, әдіс-тәсілдерін меңгерген жоғары білікті техника саласының маманы. Ол – инженер-технолог.* Қазақстандағы ингуштардың ортасынан шыққан үлкен маман (Т.Нұртазин, Ауыл тынысы).

ИНЖЕНЕРЛІК-ТЕХНИКАЛЫҚ сын. *Күрделі құрылыс, сәулет пен техникаға қатысты. Аты шулы Қытай қорғанын салу немесе Қытайдың ол шеті мен бұл шетін қосатын ұзындығы 1700 км канал қазу сияқты күрделі істер үлкен инженерлік-техникалық білім-дағдыларды, шеберлікті қажет етуі сөзсіз* (А.Көбесов, Математика.).

ИНЖИНИРИНГ [лат. engineering] з а т. т е х. э к о н. *Маман-кеңесшілердің кәсіпорындар құру, өнімдер шығару, хабарлар жасау мәселелерін талдап, әзірлеу жөніндегі қызметтің аясы. Инжиниринг* – келісімшарт бойынша бірқатар жұмыстарды атқару, алдын ала жобалау, инженерлік іздестіру, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, техникалық тапсырмаларды, жобалау жөніндегі ұсыныстарды және өнеркәсіптік, басқа да нысандар құрылысының техникалық-экономикалық негіздемелерін жасау, техникалық құжаттарды әзірлеу, техника және технология нысандарын жобалау және конструкторлық талдау, монтаждау, іске қосу-реттеу жұмыстары кезінде кеңес беру және авторлық бақылау орнату, экономикалық, қаржы және басқа сипаттағы ақыл-кеңес беру (Ғ.Сейтқасымов,... Банк. ұғым. қаз.-ор. сөзд.). *Инжиниринг* келісімшарт бойынша орындалады, бақылау мен көрсетілетін қызметтер инженер-резиденттер арқылы жүзеге асырылады (Қаржы-экон. сөздігі).

ИНЖИНИРИНГІЛІК с ы н. э к о н. *Инжиниринг іге қатысты, соған тән. ~ Инжинирингтік фирма.*

Инжинирингтік компания. экон. *Өндірістік үдерісті дайындаумен байланысты сияқты т.б. инжинирингтік қызметтер көрсетуге маманданған компания* (Қаржы-экон. сөздігі).

ИНЖИЛ з а т. д і н і. *Інжіл.* Айдалу себебін сұрастырса, ол патша миссионерлерінің қазақ даласына христиан дінін таратуға ашық қарсы болып, әлдене топтың ауылдарға таратпақ болған алтын мұқабалы «*Инжилдерін*» (евангелие) отқа жақтырған екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). «Құдай біреулерді құл етіп, ал басқа біреулерді қожайын етіп жаратты» делінген *Инжилде* (А.Құрманғалиев, Ислам діні). Мен «*Инжил*», «Таурат», «Забор», «Құранды» түгел оқыдым, – деді (Мың бір түн).

ИНЖИР з а т. ө с. **1.** *Тәтті, шырынды жемісі бар, тұт тұқымдасына жататын субтропикалық жеміс ағашы.* Үй гүлдерінің, лимон, апельсин, *инжир* сияқты түрлері – жеміс беретін өсімдіктер (Т.Таубаев, Жасыл өлем). **2.** *Сол ағаштың жемісі.* Егер мен *инжир* иә алма алу үшін ағаш басына шықсам, ол өтеп төменде жалықпай, талмай мені күтіп тұратын («Лен. жас»).

ИНЖУ з а т. с ө й л. *Інжу.* «Сыр сандықта» дыбыстардан *инжу* сылдырын шығара білген, дыбыстарға жан берген, оларды атша ойната алған, сөзді барынша билеген акын соңғы өлеңдерінде өзін сөзге билетіп жіберген (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

ИНИЦИАЛДЫҚ: *инициалдық клетка (жасуша).* б о т. *Өзі сияқты жас жасушалар түзіп, белгілі бір қасиетін жоғалтпай, сақтап қала беретін жасуша.* Өзі сияқты жас клеткалар түзеді де, әрмен қарай теристемалық қасиетін жоғалтпай, сақтап қала береді; ондай клеткаларды *инициалдық клетка* деп атайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).

Инициалдық магматизм. г е о л. *Геосинклиндік құрылым дамуының алғашқы сатысын, яғни оның нақты геосинклиндік даму сатысын сипаттайтын, негізінен сималық магматизм жиынтығы. Инициалдық магматизм* көбінесе су түбіне төгілген жанартаутекті таужыныстарды және әртүрлі интрузиялық пішіндерді біріктіреді (Қаз. тілі термин. Геология.).

ИНИЦИАТИВА [фр. initiative] з а т. **1. Бастама** (белгілі бір істі, жұмысты атқаруға байланысты алғашқы бастама, ілкі қадам). *Инициативаның* қандай болсын дер кезінде көрсетілген көмектің жәрдемімен ғана буыны қатайып, бұғанасы бекімек (Б.Ырзабаев, Егінді көл.). Республикамыздың қолаңгершілері цементтің орнына жүретін материалдарды өндіру жөніндегі тамаша *инициатива* көрсетіп отыр (К.Сәтбаев, Қазақстан.). **2. Іскерлік, өз бетінше белсенді әрекет жасау қабілеті.** Жеткіншектердің қоғамдық істерге өз *инициативаларымен* қатысуына мектепте, мектептен тыс жерлерде жағдайлар баршалық («Қазақст. мект.»). *Инициатива* – ынта, ықылас (іс-әрекетке жетелейтін қабілет). Сыртқы түрткілерден және өзіне тәуелсіз де фактормен анықтайтын адамның белсенділігі (Әлеумет. түсінд. сөздігі). **3. ресми. Талқылауға ұсынылған ұсыныс.** Бейбіт инициативалармен танылды. Білгіңіз келсе, мұның өзі дәл осы менен шыққан *инициатива* (Ж.Еділбаев, Тереңд.).

ИНИЦИАТИВАЛЫ с ы н. *Бастамалы (бір істі бастауға бейім, іскер; белсенді).* Ұйымды басқаруға білімді, іскер, *инициативалы*, ұйымдастырушылық қабілеті мол, жастар бұқарасын жарқын істерге бастай алатын азаматтар іріктеліп алынуға тиіс («Лен. жас»).

ИНИЦИАТОР з а т. *Бастамашы.* Ильминский қазақ сахарасында ағылшын мектептердің *инициаторы* болды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Меніңше, арыздың *инициаторы* сол да, Жәрдемшісі өзіңіздің қарауыңызда болған Тұраров (Ж.Еділбаев, Буырқан.). Асанов ол көктемде әр үйдің айналасына, ауылдың жан-жағына, кіреберіс жол бойына жас ағаштар еккізіп, өзі осы іске жетекші, *инициатор* болып жүрген болатын («Мәдениет және тұрмыс»).

ИНИЦИАЦИЯ [лат. initiatio] з а т. ә л е у м. *Бозбала мен бойжеткеннің есейіп, балигатқа толуына байланысты дәстүрлі мәдениетте кеңінен тараған әмбебап әдет-ғұрып жүйесі. Инициация* мақсаты – жастарды отбасылық, қоғамдық және өндірістік өмірге дайындау (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). *Инициация* процессі түрлі тайпаларда өз әдет-ғұрыптарына байланысты түрлі деңгейде өтеді (сүндетке отырғызу, тісін қағып алу, татуировка жасау, т.б.). (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

ИНКАР [ар. انكار]: **инкар етті.** *Қабыл алмады, мойындамады.* Сіздер Алланың барлығын да *инкар етесіз*, – деді Асан. – Бар ма, жоқ па, ол екінші мәселе, – деді Фазыл мұғалім (І.Жансүгіров, Шығ.).

ИНКАССАТОР [итал. incassare] з а т. э к о н. *Ұйымдардан ақшаны банкке өткізу үшін қабылдайтын лауазымды адам. Инкассатор* – инкассо операциясын жасауға сенім алған адам (Әлеумет.-экон. термин. орыс.-қаз. сөздігі). Кешқұрым *инкассатор* келердің алдында сексеуіл қоймасы маңындағы шағын жинақ кассасын тонау керек еді (Қ.Сауырқенов, Құмдағы оқиға). Тергеуші болып істеген алты жылдың ішінде *инкассатор* қапшығының аузын бұзып, ақша ұрлапты дегенді тұңғыш рет естуім (Қоғамдық тәртіп.).

ИНКАССАТОРЛЫҚ [итал. incassare] с ы н. *Инкассаторға қатысты, инкассаторға тән. Инкассаторлық* мәшиненің тоналуы – бұрын-соңды қалада болмаған қылмыстық оқиға («Жас Алаш»).

Инкассаторлық орын. *Ақысы төленуге тиісті құжаттар бойынша ақша қабылдап алатын банк бөлімшесі.*

ИНКАССО [итал. incasso] з а т. э к о н. *Сенім білдірушінің тапсырмасымен ақша алу банктік операциясы. Инкассо* – ақшалай қаражатты бір тапсырыскерлерден екіншілеріне, төлемшілерден алушыларға табыстауы жөніндегі банк операцияларының түрі, ол салалар арасындағы шартқа тәуелді емес (Қаржы-экон. сөздігі). *Инкассо* бойынша есеп айырысу кезінде банк-эмитент тапсырыскердің тапсыруы бойынша тапсырыскер есебінен төлемшеден төлемді және төлем акцептісін алу жөніндегі әрекетті жүзеге асыруға міндеттенеді (Қаржы-экон. сөздігі).

ИНКВИЗИЦИЯ з а т. т а р. *XII-XIX ғасырларда католик шіркеуіндегі зайырлы билік органдары мен мекемелерінен тәуелсіз шіркеу заңнамасының ерекше соттары.* Мұнымен бірге *инквизиция* 391 жылы (біздің дәуіріміздегі) ертедегі ең үлкен атақты Александрия (Египет) кітапханасында сақталып келген 400 мыңнан астам ғылыми кітаптар мен қолжазбаларды

өртеп жіберді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Осылайша Еуропаның бір өзінде ғана XII ғасыр мен XVIII ғасырдың арасында *инквизиция* 3 миллион адамды тірідей отқа салып, жазалап өлтірді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). *Инквизиция* бойынша тек Испанияның бір өзінде ғана (1481 жылдан 1808 жылға дейін) 30 мыңнан аса адамды тірідей отқа тастап, 300 мыңға жуық адамды қатаң жазаға тартты (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

ИНКВИЗИЦИЯЛЫҚ с ы н. т а р. *Инквизицияға қатысты, соған тән.* Дәлелдеудің өзіндік жүйесі бар сот төресі де, тергеушісі де бір тұлғада бола беретінімен ерекшеленетін *инквизициялық* құдеріс қалыптасты (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Тарих).

ИНКЛИНАТОР [лат. inklino] з а т. т е х. *Магниттік еңкеюді, яғни Жердің магнит өрісі кернеулігінің көлденең жазықтықпен жасайтын бұрышын өлшейтін аспап.* Магниттік еңкею стрелкалы не индукциялық *инклинатор* арқылы тікелей өлшенеді (ҚСЭ). *Инклинатордың* феррозондты және т.б. басқа да түрлері бар (ҚСЭ).

ИНКЛИНОМЕТР [лат. inclinare] з а т. т е х. к е н. *Ұңғыма осінің азимуты мен еңістік бұрышын анықтауға арналған аппарат. Инклинометрлер* құрлымына қарай сұйықтықты, маятникті, магнитті, фотоинклинометрлер, электрмагнитті, гидроскопиялық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ИНКЛЮЗДЕР з а т. к е н. *Мәлдір минералдармен қапталған, тұтас таскертпе сыртынан анық көрінетін органикалық қалдықтар* (Қаз. тілі термин. Геология).

ИНКЛЮЗИВТІЛІК [фр. inclusif] з а т. *Саясаттың қоғамның басқа салаларына бойлай енуі* (Саяси түсінд. сөздік).

ИНКОГРАФ з а т. *Арнайы сиямен толтырылған автоқаламш. Инкограф* – әдетте сызу құралы ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ИНКОНЕЛЬ з а т. х и м. *Никельдің хорммен (15-17 %), темірмен (19 %-ға дейін), алюминиймен (3 %-ға дейін) және титанмен (3 %-ға дейін) ыстыққа берік қорытпасы. Инконецель* көбіне молибденмен, ниобиймен не кобальтпен қосымша қоспаланады. Нимоник тектес қорытпаларға ұқсас (Қаз. тілі термин. Кен.). *Инконецель* зымырандық техникада және авиацияда қолданылатын, қызғуға төзімді әрі берік материал (Қаз. тілі термин. Химия).

ИНКОРПОРАТИВ с ы н. лингв. *Сөзтіркесі құрамындағы сөз мүшелерді бір морфологиялық тұтастықта біріктіру арқылы көрінетін синтаксистік байланысқа қатысты.*

Инкорпоратив тілдер. л и н г в. <ағыл. incorporating languages> **Тілдердің инкорпоратив типі.**

Тілдердің инкорпоратив типі. л и н г в. Тілдердің морфологиялық таптастырылуына сәйкес келетін тіл типтерінің бірі. Т і л д е р д і ң и н к о р п о р а т и в т и п і негізгі сипаты етістік – баяндауыш құрамына объекті мен қимыл пысықтауышты, кейде бастауышты енгізетін инкорпорацияның болуы (Тіл білімі сөздігі). Тілдердің инкорпоратив типі американдық үндістер тіліне чинук пен кейбір палеозиат тілдер жатады (Тіл білімі сөздігі).

ИНКОРПОРАЦИЯ [лат. incorporatio] з а т. 1. т е р м. Өз құрамына қосып алу, бірігу. 2. з а ң. Әртүрлі кезеңде жасалған күшіне енген заңдар мен заң актілерін ешбір өзгеріссіз басын біртұтас етіп біріктіру. И н к о р п о р а ц и я (лат. incorporatio-өз құрамына қосу) заңды жүйелердің бір түрі (Заңтану термин. сөздігі). И н к о р п о р а ц и я д а нормативтік актілердің мазмұны өзгертілместен жинаққа біріктіріледі, әрбір акті өзінің дербес заңдық маңызын сақтайды (Заңтану термин. сөздігі). 3. л и н г в. Сөз тіркесі құрамындағы сөз мүшелерді бір морфологиялық тұтастықта біріктіру арқылы көрінетін кейбір тілдердегі синтаксистік байланыстардың түрі. И н к о р п о р а ц и я компоненттерінің жалғану тәсілі – агглютинация (Тіл білімі сөзд.). Кейде инкорпорация ішінде ілеспелі өзгеріс болуы мүмкін (Тіл білімі сөздігі). 4. п с и х. Психоанализде – қорғаныштың қиял сияқты әрекет ететін қарапайым механизмі. И н к о р п о р а ц и я н ы интернализациядан және интроспекциядан ажырата білу керек (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ИНКОРПОРАЦИЯЛЫҚ с ы н. Инкорпорацияға қатысты, инкорпорацияға тән.

Инкорпорациялық құрылым. г е о л. Бір сынық түйірдің екіншіге жаншылуынан қалыптасатын құрылым. И н к о р п о р а ц и я л ы қ қ ұ р ы л ы м д а жаншылу көбінесе екінші түйірдің ерігіштігіне байланысты (Қаз. тілі термин. Геология.). И н к о р п о р а ц и я л ы қ қ ұ р ы л ы м құрамы әртүрлі сынықты таужыныстарға тән, кейде бір құрамды таужыныстарда да кездеседі. Синонимі: жаншылулық құрылым (Қаз. тілі термин. Геология.).

ИНКОТЕРМС з а т. з а ң. Сыртқы сауда келісімшарттарында жиі кездесетін коммерциялық терминдерді түсіндірудің халықаралық ережелері.

ИНКРЕМЕНТОР з а т. и н ф. Берілген шаманың тұрақты жетілдірілуін жасақтайтын құрылғы. Компьютерде и н к р е м е н т о р ретінде командалар санауышы және мәшинелік

таймер пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ИНКРЕМЕНТТИ: инкрементті вектор. и н ф. Әрбір сан (екіншісінен бастап) алдыңғы санға өсімшені қосу арқылы анықталатын сандар векторы.

ИНКРУСТАЦИЯ [лат. incrustatio] з а т. ө н е р. Заттың бетіне басқа түсті сол заттың өзінен немесе өзге нәрседен кесілген қималарды жымдастырып жапсыру арқылы бұйымдарды, құрылыстарды әсемдеудің бір түрі. И н к р у с т а ц и я ағаш, металл, тас т.б. заттар арқылы да орындалады (ҚСЭ). Қазақта түскііз, сырмақ, кебеже т.б. тұтыну заттарында и н к р у с т а ц и я әдісі қолданылады (ҚСЭ).

ИНКТЕР з а т. т а р. Бастапқыда XI-XII ғасырлардағы Перуды мекендеген кечуа тілдік тобына жататын үнділер тайпасы, кейіннен – үнді тайпаларының одағын құрған мемлекеттегі өктем әлеуметтік қабат. И н к т е р – Оңтүстік Америкадағы ежелгі өркениеттердің бірі құрды (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Тарих). И н к т е р – Тауантинуй мемлекетіндегі (XV ғасыр) үстем тап пен жоғары билеушінің атауы (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Тарих).

ИНКУБАТОР [лат. incubo] з а т. а у ы л ш а р. 1. Үй құстары жұмыртқасынан мекпен бауырына салып баспай-ақ балапан шығаруға арналған аппарат және әдіс. Алғашқы кезде и н к у б а т о р ретінде арнаулы қора жылытатын пеш, т.б. пайдаланған (ҚСЭ). И н к у б а т о р д ы ң секциялық, кабинеттік, шкафтық түрлері бар (ҚСЭ). И н к у б а т о р – жұмыртқа шайқап, балапан шығаратын құрылғы (Ауылшар. сөздік.). 2. Уылдырықтан жасанды жолмен балық алу; уылдырықтан балық шығаратын аппарат. Зеренді тоған шаруашылығында 1973 жылы и н к у б а т о р цехы-уылдырықтан жас шабақ өсіріп шығаратын цех жұмысқа қосылды (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). 3. м е д. Жұқтырып алғаннан бастап белгілері айқын көрінгенге дейінгі аурудың жасырын дамуы. 4. п с и х. Когнитивтік психологияда өтуі бойында проблеманы шешу үшін ешқандай саналы әрекет жасалмайтын, бірақ проблеманың шешілуімен аяқталатын уақыт кезеңі.

ИНКУБАТОРИЙ з а т. а у ы л ш а р. Инкубация жүретін арнайы қондырғылармен жабдықталған орын.

ИНКУБАЦИЯ [лат. incubatio] з а т. 1. а у ы л ш а р. Инкубаторийде мал төлін жасанды жолмен алу. 2. м е д. Аурудың жұққаннан кейін алғашқы белгілері көрініс бергенге дейінгі жасырын түрде өтетін кезеңі.

ИНКУБАЦИЯЛА= е т. а у ы л ш а р. Балапан немесе уылдырықты инкубациядан өткізу. Фабрикада құс шаруашылығының

интенсивті әдістерін қолданып, жұмыртқаны жыл бойы *и н к у б а ц и я л а н*, жоғары сортты өнім алудың негізін қалап отыр екен (Ер есімі.). Уылдырықты *и н к у б а ц и я л а й т ы н* аппаратқа ағып келіп құйылатын судың сапасы мен газдың мөлшері он күнде бір рет тексерілді (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.).

ИНКУБАЦИЯЛАУ [лат. incubatio] *Инкубацияла етістігінің қимыл атауы.* Тауық жұмыртқаларын *и н к у б а ц и я л а у* кезінде кобальт жетіспесе жұмыртқадағы эмбриондардың көпшілігі өліп қалады (Н.Рақышев, Мал. минерал. зат.).

ИНКУБАЦИЯЛЫҚ с ы н. а у ы л ш а р. *Инкубацияға қатысты, инкубацияға тән.* Тығыз болса күтімі нашарлайды: үйрек ауруға тез шалдығады, жұмыртқаның *и н к у б а ц и я л ы қ* сапасы төмендейді (Қазақст. етті молайту.). Әрбір тауыққа тәулігіне қосымша қорек ретінде 1,5 сиг. йод бергенде оның жұмыртқасының *и н к у б а ц и я л ы қ* қасиеті жақсарған (М.Қарсыбеков, Микроэлемент.).

Инкубациялық (астыртын) кезең. м е д. *Адамның не малдың денесіне ауру қоздырғышы енген сәттен аурудың алғашқы белгілері пайда болғанға дейінгі мерзім.* Жұқпалы аурулар – өте кең тараған аурулар, әртүрлі микроағзалармен туындайтын, контагиозды сипатты, *и н к у б а ц и я л ы қ к е з е ң н і ң* болуы, клиникалық белгілердің маусымдық өтуі және арнайы иммунитеттің қалыптасуымен ерекшеленетін аурулар (Ф.Құттықожанова, Бала. ауру.).

ИНКУЛЬТУРАЦИЯ з а т. м ә д. - ә л е у м. *Иммигранттардың тұрып жатқан елдің мәдениетін игеруі* (Саяси түсінд. сөздік).

ИННЕРВАЦИЯ з а т. м е д. *Ағза тіндері мен мүшелерінің жүйке жасушыларымен қамтамасыз етілуі.*

ИННОВАТОР з а т. *Инновациялық үдерістің белсенді мүшесі: кәсіпкер, жетекші, зерттеуші, өндіріс жұмысшысы және т.б.* *И н н о в а т о р д ы ң* қазіргі талаптарға сай болуы – инновациялардың пайда болуының басты шарты (Саяси түсінд. сөздік). *И н н о в а т о р д ы ң* креативтілігі аса маңызды, яғни әлеуметтік, экономикалық, мәдени тиімділігі бар жаңа ойларды ұсыныс қабілеттілігі. Қазіргі талаптарға сай, инноватор жаңаша ойлайды, яғни сыртқы нысандарды қабылдап, бағалай білумен қатар, олармен қарым-қатынас жағдайында жаңа әдістерді сіңіру қабілеті болуы керек (Саяси түсінд. сөздік).

ИННОВАЦИЯ [итал. innovatione] з а т. 1. к і т. *Жаңа енгізулер, жаңалықтар.* *И н н о в а ц и я* – мәдениеттану мен әлеуметтануда этностың алғашқы даму кезеңінде болмай, кейіннен пайда болған мәдени құбылыстар мен

өзгерістер (Әлеумет. түсінд. сөздігі). Осылайша ұлттық білім жүйесін өзімізде қалыптасқан дәстүр мен заман алға тартып жатқан *и н н о в а ц и я н ы* ұштастыра отырып, бүкіләлемдік интеграцияға бейімдеу қадамдарын жасап жатырмыз деп ойлаймын («Қаз. әдеб.».). *И н н о в а ц и я* – өнімнің, ұйым көрсететін қызметінің, оның қазіргі имиджін қамтамасыз ететін және шыңдайтын технологиясы, формалар мен басқару әдістерінің қызмет сапасы, басқа ұйымдармен бәсекелесу қабілетінің жаңашылдануы (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Ғылымтану). 2. экон. *Экономикаға жаңа техника, технологияларды, жаңадан ойлап табылған қондырғыларды енгізуге бағытталған шаралар; жаңашаландыру.* *И н н о в а ц и я* – өндірістік және бейөндірістік аядағы экономикалық, әлеуметтік құқықтық қатынастар, ғылым, білім, денсаулық сақтау саласындағы, мемлекеттік қаржы аясындағы, бизнес қаржысындағы, бюджеттік үдерістердегі, банк ісіндегі, қаржы нарығындағы, сақтандырудағы т.б. жаңалық; жаңа техникаға, технологияға, еңбек пен басқаруды ұйымдастырудың жаңа нысандарына қаражат жұмсау (Қаржы-экон. сөздігі). *И н н о в а ц и я* сонымен бірге бұйымдардың жаңа түрлерін, технологияларды, ұйымдастыру нысандарын жасауға, өндіруге, дамытуға және жетілдіруге бағытталған үдеріс (Қаржы-экон. сөздігі). 3. л и н г в. *Кейінгі кезеңде пайда болған тілдегі жаңа құбылыс.*

ИННОВАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Инновацияға қатысты, инновацияға тән.* Инвестиция қаржы институттары, *инновациялық* және әлеуметтік сала арқылы тікелей де, жанамалай да салынады (ҚҰЭ). Қазақстан өнеркәсібі үшін маңызы жоғары болатын тағы бір *и н н о в а ц и я л ы қ* жоба – Ақсу ферроқоспасын пайдалану болып табылады («Егемен Қазақстан»). Институт ғалымдары еліміздің басқа орталықтарындағы әріптестерімен бірлесіп, ғылыми зерттеулерді нығайту және ең бастысы қолданбалы *и н н о в а ц и я л ы қ* қосымшаларды жүзеге асыру жөніндегі өздерінің ұсыныстарын дайындауда («Егемен Қазақстан»). Осы зерттеулер мен олардың іс жүзінде қолданылуы және *и н н о в а ц и я л ы қ* ұсыныстары үшін институт қызметкерлері 2001 жылдың ғылым мен техника саласындағы Мемлекеттік сыйлығына ие болды («Егемен Қазақстан»).

Инновациялық банк. э к о н. *Өнертабысқа, ғылыми-техникалық талдамаларды кеңінен қолдануға жәрдемдесу үшін коммерциялық негізде құрылатын банк.* *И н н о в а ц и я л ы қ* банк техника мен технологияның жаңа түрлерін, басқа техникалық жаңалықтарды жасау және пайдалану жөнінде шарт жасасу негізінде

кәсіпорындар мен ұйымдарды, уақытша шығармашылық ұжымдарды несиелендіретін шаруашылық есептегі мекеме болып табылады (Қаржы-экон. сөздігі).

Инновациялық процесс. пед. **Инновациялық үдеріс.** *Инновациялық процесс* – білім беру ұйымдарының жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты қызметі (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Инновациялық үдеріс. пед. *Білім беру ісіне тирақты жаңа элементтер кіргізетін, жүйенің бір жағдайын екінші жағдайға көшуіне апаратын жаңалық, жаңадан ендірілетін әрекет.*

ИНОЗИТ [грек. inos] з а т. х и м. $C_6H_{12}O_6$ – алты атомды циклдік спирт. *И н о з и т* дәрулік белсенді заттарға жатады, өсімдік тіндерінде, бұлшық еттерде, ми затында және т.б. органдарда кең таралған (Қаз. тілі термин. Химия.). Адам организміне тәулігіне 1-1,5 грамм инозит қажет. *И н о з и т* медицинада қолданылады (ҚСЭ).

ИНОСТРАНЦЕВИЯ [лат. inostrancevia] з а т. з о о л. *Аңтістілер отряд тармағына жататын өліп біткен, аң тәрізді бауырымен жорғалаушылар туысы. И н о с т р а н ц е в и я* ның қазба сүйектерін орыс ғалымы В.А.Амалицкий Солтүстік Динада жоғарғы пермь шөгіндісінен тапқан (ҚСЭ). Орыс геологі А.А.Иностранцевтің есімімен *и н о с т р а н ц е в и я* деп аталынған (ҚСЭ).

ИНСАЙД [ағыл. inside] з а т. с п о р т. *Футбол ойыншысы – жартылай қорғаушы.*

ИНСАЙДЕР [лат. insider] з а т. э к о н. *Қызмет бабына, эмитентпен жасалынған шартқа, эмитент акциясын меншіктенуіне, мемлекеттік бақылау міндеттерін немесе басқа да кәсіптік қызметтерді орындауына байланысты эмитенттің ішкі ақпаратына қолы жететін тұлға. И н с а й д е р* қолында фирманың қызметі туралы ақпарат бар тұлға (Қаржы-экон. сөздігі). Менеджер-директорлар, бухгалтерлер және басқа қызметкерлер қызмет бабы бойынша *и н с а й д е р* болып табылады (Қаржы-экон. сөздігі).

ИНСАЙТ з а т. п с и х. 1. *Психотерапияда – біреудің бұрын аңғарылмаған психикалық күйін түсіну немесе білу. 2. Гештальтпсихологияда еске түсірмей-ақ, бұрынғы тәжірибеге сүйенбей, бір нәрсені жаңадан дұрыс аңғару арқылы проблемалар шешілетін үдеріс.* Бұл орайда *и н с а й т* шешімге сөйкес адамға байланысты түсіндіруге мүмкіндік беретін модельді немесе оқиға мәнін кенеттен қайта ұйымдастыруды немесе қайта құрылымдауды сипаттайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ИНСАН [ар. إنسان] з а т. *Алла тағала жаратқан саналы тіршілік иесі ретіндегі адам, адам баласы.*

Ұмытпа, ақыретте дүние қуып, Қанша *и н с а н* өлген, туып. Азғана тіршілікте ғамал кылсаң, Кетпеңіз жамандыққа шайып-жуып (Шал ақын, Өлеңд.). Бір Алланың құлымын, Адам сапи ұлымын, Топырақтан жаралған, Көп *и н с а н* ның бірімін (Досжан ақын, Өлеңд.). Бастайын бір Алланың атыменен, Түзеткей өз күдірет затыменен, Бихамдулла, біздерді қылды *и н с а н*, Жайылар біздей құлдар хатыменен (Бабалар сөзі // Діни дастан.). Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайдаланатұғын ақылды *и н с а н* ды жаратты (Абай, Тол. жин.). Алла тағала періштеге ақыл берді, нәпсі берген жоқ; жан-жануарларға, хайуанаттарға нәпсі берді, ақыл берген жоқ; ал *и н с а н* д а р ғ а, яки адамдарға ақылды да берді, нәпсіні де берді («Түркістан»).

Инсан баласы. *Адамзат, адам қоғамы.* Әдеби шығармалар *и н с а н* б а л а с ы н ы ң ең ізгі көзқарастарынан туындайды (М.Шоқай, Таңд.).

ИНСАНИЯТ [ар. إنسانية] з а т. е с к і к і т. 1. *Адамшылық, адамға тән қасиет.* Ижтиһадің шарт еттің мұсылман болдың һәм толық *и н с а н* и я т ы ң бар болды (Абай, Тол. жин.). 2. *Адамзат, адам баласы.* Ескі заман жәдігері «Нұрнама» деген рисала-кітапта Алла тағала уа табарақа әуелі Нұрды жаратты дейді. Брәм секілді *и н с а н* и я т ұлыларының өмірі туралы оқыған сайын сол Нұр өлең емес пе екен деген ой келеді («Жас Алаш»).

ИНСАНЛЫҚ з а т. е с к і к і т. *Адамгершілік.* Шікірейіп, я жігіттер кетпелік, *и н с а н* л ы қ қ а ерсі жұмыс етпелік (М.Дулатов, Шығ.).

ИНСАП з а т. е с к і к і т. **Ынсап** (қанағаттылық, кішіпейілділік). Амал жоқ тағдыр ісіне... *И н с а п, и н с а п*, – деді Әбілбек (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.).

ИНСАПСЫЗ с ы н. е с к і к і т. **Ынсапсыз.** Ләбізі күпір бұл сөздің болып жүрмесін, Өзім ғалым депсің ғой, інжу, аннас. Демепсің жауабыңда Иншалла, *И н с а п* с ы з ж а н е к е н с ің, ей, балғабас (Ақан сері, Шығ.).

ИНСАПТЫ с ы н. е с к і к і т. **Ынсапты.** Дегенмен сен, Исабек, *и н с а п* т ы екенсің (Ш.Айтматов, Шығ.).

ИНСАФ з а т. **Ынсап.** *И н с а ф* т а н, шариғаттан бірдей шығып, Халал, Харам тексермей болар пасық. Әр нәрседен хабардар, мағлұматты, Болмаған соң надандық кетер басып (XX ғ. қаз. ақын. шығ.). Ел билеу әділеттікті – *и н с а ф* немен сақтауға болады деген сұрақта адам түсінерлік жауап болмады (А.Машанов, Жер асты.).

ИНСЕКТОФУНГИЦИДТЕР [лат. insectum – жәндік, fungus – саңырауқұлақ, caedere – өлтіремін] з а т. х и м. е г і н ш а р.

Егінжайлар мен бақша өсімдіктерінің зиянкес жәндіктері мен саңырауқұлақтарын жою үшін улы химиялық заттектер. Тыңайтқыштар мен *и н с е к т о ф у н г и ц и д т е р* ғылыми-зерттеу институты, Москваның энергетика институты ғалымдарының жобалау ұйымдары мен Жамбылдың суперфосфат заводы мамандарының қатысуымен Қазақ ССР Ғылым академиясының химия ғылымдары және энергетика институттары Қаратау фосфориттерін балкыту үшін осы әдісті ойдағыдай қолданды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ИНСИНУАЦИЯ [лат. insinuatio] з а т. с а я с и. *Біреуді немесе бір нәрсенің беделін түсіріп, төмендету мақсатында жалған, жала, өсек-аяңдардың ойдан шығарылуы* (Саяси түсінд. сөздік).

ИНСИЯТ з а т. с ө й л. *Инсаният (адамшылық, адамға тән қасиет).* Қоя қалса инабат білдіріп келген құрметіне тағзым етудің өзі *и н с и я т* (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбрай).

ИНСЕКТАРИЙ [лат. insectum] з а т. м е д. *Буынаяқтыларды (жәндіктер, кенелер) бағуға, өсіріп-өндіруге арналған бөлме (үй).* *И н с е к т а р и й д е* зиянкестермен биологиялық әдіспен күресу үшін пайдалы энтомофагтарды, токсикология, генетика, биофизика, т.б. ғылым салалары үшін лабораториялық экспериментке қажетті жәндіктерді өсіреді, сондай-ақ олардың тіршілігін бақылайды (ҚСЭ).

ИНСЕКТИЦИДТЕР [лат. insectum] з а т. а р н. *Зиянды жәндіктерді жоюға арналған улы химиялық заттек.* Шыбын көп кезде қоралардың қабырғаларына *и н с е к т и ц и д т е р* себу керек (Т.Досжанов, Зиянды насеком.). *И н с е к т и ц и д т е р* әсер ету сипатына қарай бірнеше топқа бөлінеді. 1) ішек инсектицидтері насекомдардың асқазандарына тамақ арқылы түсіп, уландырады (ҚСЭ).

ИНСКРИБИРЛЕУ е т. и н ф. *Құжатты адам да, электронды мәшине де қабылдайтын нұсқада кодтау.*

ИНСОЛЯЦИЯ [лат. insolation] з а т. ф и з. 1. *Жердің беткі қабатының күн радиациясына шалдығуы.* Клетка түрлерінен пайда болған тоздың өсімдік денесіне тигізетін пайдасы зор: қорғаныштық күн *и н с о л я ц и я с ы н а* төзімділік, ылғалды бойда сақтау сияқты, — деді ол (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.). 2. м е д. *Белгілі бір мөлшерде адам не мал денесіне күн сәулесін түсіріп, ондағы биофизикалық және биохимиялық үдерістерге әсер ету.*

ИНСПЕКТОР [лат. inspector] з а т. 1. т а р. *Ертеректе Ресейдегі және сол сияқты Қазақстандағы орта білім беретін оқу орындарының директоры.* Мектепте, одан кейін мектеп *и н с п е к т о р ы* қызметінде жүріп

Ы.Алтынсарин педагогикалық еңбектер жазды (ҚазССР тарихы). Жұпарына туған елдің бөлеп бір, Ел көзіне түсті ғажап ерек гүл. Тойға келді, қоңырауы даланың, Ыбырай аға, — *и н с п е к т о р*, директор (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

2. *Мемлекеттік мекемеге, кәсіпорындар мен қоғамдық ұйымдарға қарасты органдар және жеке қызметкерлердің жұмысын, атқаратын қызметін тексеретін қызмет немесе лауазым иесі.* Бұл Қорғалжын ауданындағы Мемлекеттік банк контторының аға *и н с п е к т о р ы* Қабылжан Жүсіпбековтың хаты (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Қазіргі кезде салық органдары қызметкерлерінің басқа мемлекеттік органдар құрылымдарына қарағанда екі есе кем. Қатардағы *и н с п е к т о р д ы ң* жалақысы ең төменгі айлық тұтыну қорына тең («Егемен Қазақстан»). Мұның себептері неде? Ең алдымен тергеуші және жедел қызметкер немесе учаскелік *и н с п е к т о р*, бекетші болсын — ішкі істер органдары қызметкерлерінің кәсібилігі мен тәжірибесінің жоқтығында («Егемен Қазақстан»).

ИНСПЕКТОРЛЫҚ¹ з а т. *Инспектор лауазымына тән қызмет.* Танитын біреулерден госбанкке қызметкер керек. *И н с п е к т о р л ы қ* орын бар. Жұмысы ауыр емес, оп-онай үйреніп кетесің деген сөз естідім (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

ИНСПЕКТОРЛЫҚ² *Инспекторға тән, соған қатысты.* Бұл ретте мен аудандық финанс бөлімінде *и н с п е к т о р л ы қ* қызметте жүргемін (А.Сатаев, Ақын.). 1921 жылы уездік оқу бөлімі жаңаның жарышысы, әрі іскер мұғалім Аманғали Сегізбаевты өз аппаратына *и н с п е к т о р л ы қ* қызметке алады (От ортасы).

Инспекторлық тексеріс [тексеру]. *Бақылау, тексеру қызметінің негізінде жүргізетін жұмыс.* Педсоветтерде *и н с п е к т о р л ы қ тексеріс-тердің* қорытындылары қаралады («Қазақст. мект.»). *И н с п е к т о р л ы қ тексеріс-тің* де маңызды іс екендігі белгілі («Қазақст. мұғ.»). Ол аудандық халық ағарту бөлімінің мамандарының көмегімен мектепке *и н с п е к т о р л ы қ тексеру* жүргізді («Қазақст. мұғ.»).

ИНСПЕКЦИЯ [лат. inspectio] з а т. 1. *Белгілі бір істің дұрыс орындалуын тексеру ісі; тексеріс.* Осыған жету жолында арнаулы мектептер жұмысына *и н с п е к ц и я* жасау мен зерттеуді нақтылы ұйымдастырып, оның нәтижелерін халық ағарту бөлімдерінің кеңесінде талқылатамыз («Қазақст. мұғ.»). Техникалық *и н с п е к ц и я* жасау, техникалық бақылау, лабораториялық және геодезиялық қызметтер жұмысын жақсарту жөнінде шешім қабылданды («Соц. Қаз.»). 2. *Басқа мекеме, ұйым, кәсіпорындағы тәртіпті, заңдылықты бақылаушы қызмет атқаратын мекеме;*

мемлекеттік тексеру орны. Дарқан даламызда өріп жүрген ақбөкенді браконьерлерден қорғау үшін аң қоныстарына да қызмет істейтін тұрақты аңшылық *инспекциясын* құрған жөн болар еді (Саятшылық.). Есентай телефонға беттегенде Батырбек оның алдын орап: – Мен тау-кен техникалық *инспекцияны* шақыртамын, – деді (А.Жақсыбаев, Егес). Қымызды әзірлеу Денсаулық сақтау министрлігінің мемлекеттік санитарлық бас *инспекциясы* бекіткен норма мен ережесі бойынша белгілі технологиялық жүйемен жүргізілді (Қымыз.).

Инспекциялық бақылау. *р е с м и. Құзырлы мемлекеттік тексеру орындарының өздеріне қарасты мекеме, кәсіпорын, т.б. қызметін қадағалауы. Инспекциялық бақылау жаңадан салынып жатқан құрылыстарды және оның бөліктерін инспекциялық бақылаушылардың ішінара тексеруі, сонымен қатар мелиорациялық жұмыстардың белгіленген жоспары мен құрылыс нормалары мен ережелерінің талаптары бойынша тексеру (Қаз. тілі термин. Су.).*

ИНСПИРАЦИЯ [лат. inspiratio] *з а т. 1. м е д. Ауа жұту, сыртқы қабырғааралық бүлшық еттер мен диафрагма жиырылған кезде іске асырылатын акт. 2. ді н и. ф и л о с. Өзрухын енгізгендегі Құдайдың адамдармен құдіретті қарым-қатынасы, ерекше шабыттануы. И н с п и р а ц и я* кенеттен, санасыз түрде, әсіресе шығармашылықта келеді. Оны Ницше өз жұмысында классикалық түрде сипаттаған (Орыс.-қаз түсін. сөзд. Философия).

ИНСТАНЦИЯ [лат. instantia] *з а т. Бір-біріне бағынатын мемлекет, мекеме, кәсіподақ орындарының жүйесіндегі төменнен жоғары қарай бағыну сатысындағы мекемелер.* Іс жүзінде олардың бәрі де бірінші сот *и н с т а н ц и я с ы* болды, олай болса, теріс сот биліктері мен үкімдер жөнінде шағым беруге мүмкіндік болмады (ҚазССР тарихы).

ИНСТИНКТ [лат. instinctus] *з а т. 1. б и о л. Шартсыз рефлекс негізінде пайда болатын, белгілі бір табиғи, тіршілік ортасына әбден бейімделгендікті көрсететін туа пайда болған тұқым қуалайтын жан-жануарлар ағзасына тән қасиет, қабілеттілік.* Хайуанаттардың осылай үйін табу *и н с т и н к т і* н ғалымдар ертеден-ақ зерттей бастады. Ең алдымен оларды жүрген ортасына, белгілі бір «территорияға» сай зерттеді (Ж.Әбиев, Биология.). Табиғи сұрыптау арқылы насекомдарда әр алуан бейімділік, мәселен, гүлдерге қону және одан тозаң тасу, өртүрлі рең, күрделі *и н с т и н к т т. б.* пайда болған (Жалпы биология.). Қандай бір тіршілік иесі болмасын туа біткен рефлекс пен *инстинкт і с і н і*ң бар екендігі айқын. Онсыз өмір сүру

мүмкін емес («Білім және еңбек»). Міне, бұған карағанда кеңістіктегі тітіркендіргіштер – ұя салатын орындар құстардың көбеюіне күшті әсер ететін *и н с т и н к* (Р.Әлімбаев,... Құстар.). **2. а у ы с. Санасыз түйсік, соқыр сезім.** Сөзге қызынып ентіккен, аққан терге шомған, ақыл емес, *и н с т и н к т* қана билеген ол басқшыппен жүгіре жөнелген шағында жерге құлай түсер ме еді, қайтер еді, егер нағашысы құшағын жайып, қағып алмаса (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мысалы, артында көл-көсір дүние-мүлік қалдыратын адамдар бар. Менің білуімше, бұлар кәдімгі ашқарақ *и н с т и н к т і*ң құлдары («Лен. жас»). Арамза ақыл-айлаға епті келеді, онда жыртқышқа тән *и н с т и н к т* айлакерлік күшті («Қаз. әдеб.»).

ИНСТИНКТИВТІ *с ы н. Шартсыз рефлекс негізінде пайда болатын, белгілі бір табиғи, тіршілік ортасына әбден бейімделгендікті көрсететін, туа пайда болған, тұқым қуалайтын жан-жануарлар ағзасына тән қасиет; қабілеттілікке қатысты.* Жалпыға мәлім, сана, мақсатқа сәйкестік адамның қызметін жануарлардың *и н с т и н к т и в т і* әрекеттерінен ажырататын аса маңызды ерекшелік болып табылады (Марксистік филос.). Жануарлар дүниесінде инстинкт және өзін қоршаған табиғат дүниесіне *и н с т и н к т и в т і* түрде бейімделу әрекет етеді (Марксистік филос.).

ИНСТИНКТИК *с ы н. т е р м. Инстинк негізіндегі.* Интуицияны ағзаның ешқандай алдын ала түсіндірілмей келетін *и н с т и н к т і*к қалыбы ретінде, шығармашылықтың санасыз келетін алғашқы шарты деп те тану ғылымда орын алған (Мәд.-филос. энцикл. сөздік).

ИНСТИТУТ [лат. institutum] *з а т. 1. Арнайы білім беретін жоғары оқу орны.* Таукен *и н с т и т у т ы* н д а оқып жүрген жас кезінде ол бокспен айналысыпты (М.Хайрутдинов, Алғашқы.). Ол осы ауылдағы орта мектепті бітірісімен Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық *и н с т и т у т ы* н а оқуға түсті (Ы.Кененбаев, Лабасы.). Мұндай *и н с т и т у т ы* ң құрылуы [...] дінаралық үнқатысудың негіздерін нығайтады, дін қайраткерлері мен діндарлар арасындағы сындарлы байланыстарға жүйелік сипат береді («Егемен Қазақстан»). Психологиялық-психиатриялық сараптауларды өткізу үшін педагогикалық *и н с т и т у т т а р д ы*ң педагогика және психология кафедрасының оқытушылары ақылы негізде қатыстырылады («Егемен Қазақстан»). Қалай дегенде де, басында педагогикалық институттарды аяусыз жабуы, өзге *и н с т и т у т т а р* м е н біріктіруі, енді келіп оларды механикалық түрде қайта ашуы – сала еңбегінің айрықша жетістігі емес («Жас

Алаш»). 2. Арнайы ғылым саласындағы іргелес және қолданбалы зерттеу бағдарламалары бойынша зерттеулер жүргізумен айналысатын ғылыми-зерттеу мекемесі. Қазақтың мал шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының қымыз фермасындағы ең сүтті биелер – ауыр жүк тартатын жылқы мен қазақ жылқысынан алынған будандар (Қымыз.). Соңғы жылдарда Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ауыз әдебиетінің жүз томдығын жариялау ісіне кірісті («Қаз. әдеб.»). Институт қызметкерлері кең атмосфералық нөсерлерді тудыратын бастапқы бөлшектердің табиғатын анықтау идеясын жүзеге асыру үшін Гамбург университетінің физиктерімен бірлесіп жұмыс істеуде («Егемен Қазақстан»). Институт ғалымдары еліміздің басқа орталықтарындағы әріптестерімен бірлесіп, ғылыми зерттеулерді нығайту және ең бастысы қолданбалы инновациялық қосымшаларды жүзеге асыру жөніндегі өздерінің ұсыныстарын дайындауда («Егемен Қазақстан»). 3. кіт. құқ. Қоғамдық қатынастың белгілі бір саласындағы құқық нормаларының жиынтығы. Құқықта – қандай да бір қоғамдық қатынастарды реттеуші құқық нормаларының жиынтығы, мысалы, азаматтық институт, мұрагерлік институт (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Ғылымтану). Жаңашылдық біздің дәстүрлі институттарымызға, этномәдени ерекшеліктерімізге, аймақтардың саяси тарихына, мемлекетіміздің геосаяси, геоэкономикалық, геомәдени құрылымдық жағдайларына бейімделе құрылар еді (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). 4. әлеум. Қоғамдық өмірді, адамдардың әрекетін ұйымдастыру, реттеудің бір формасы, қоғамның әлеуметтік құрылысының бір элементі. Қазақстан Республикасында идеологиялық және саяси әралуандылық танылады. Қоғамдық және мемлекеттік институттардың бірігіп кетуіне, мемлекеттік органдарда партия ұйымдарын құруға жол берілмейді (ҚР Конституциясы). Институтқа тәртіп және іс-әрекет үлгілерін, әлеуметтік нормалар жиынтығын да жатқызуға болады (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Ғылымтану). Ол [Путин] олигархияландыруды болдырмас үшін мемлекеттік институттарды күшейтіп жатыр. Күйреу мен күйзелу кезінде Ресей экономикасының ең шұрайлы да құнарлы бөліктерін жұмыртқадай астына басып алған алпауыттардың жекелеген өкілдерімен күресуді көздеп отыр («Жас Алаш»). Кешегі аз жылдар ішінде асығыс құрылған демократиялық институттар әліге дейін жемісті нәтиже

бере алмай жатыр. Басты себеп – өркениеттік, біліксіздік («Егемен Қазақстан»).

Алқабилер институты. құқық. Айыпталушының айыпты немесе айыпсыз екені туралы шешім шығаратын, сот ісін қарау уақытында шақырылатын сайланбалы тұлғалар түріндегі сот үдерісін жүргізудің бір элементі. Алқабилер институтының кезең-кезеңімен енгізу жайын да ойластыру қажет («Егемен Қазақстан»).

Әкімдер институты. қоғ.-саяси. Қазақстандағы әкімшілік-аумақтық бөліктердің жергілікті атқару органдарының тағайындалатын басшысы болуымен сипатталатын әкімшілік басқаруды ұйымдастыру, реттеудің бір формасы. Әкімдер институты енгізілген кезде атқару билігінің бұл тұлғасы туралы әркілы пікір айтылғанмен, дәл қазір жергілікті басқаруда әкімдер пәрменді де жанды жұмыс атқарып, Елбасының мемлекеттік саясатты жүргізуде арқа сүйейтін тегеурінді күшке айналғаны анық («Егемен Қазақстан»).

Билік институты. саяси. Қоғамдық өмірді, адамдардың әрекетін ұйымдастыру, реттеудің бір формасы, қоғамның әлеуметтік құрылысының бір элементі. Оның мақсаты – мемлекеттік билік институттарында демократияландыру, адал да әділ сайлау жүйесін құру, оларға саяси партиялардың белсенді түрде қатысуы, республиканың саяси өміріндегі Парламенттің дербес билік тармағы ретіндегі рөлін көтеру, депутаттардың мәртебесін жоғарылату, Үкімет мүшелерінің жауапкершілігін күшейту, сот-құқықтық жүйесін және мемлекеттік қызметті реформалауды одан әрі жалғастыру болатын өзінің заң шығару қызметін бастаған кезде бірінші сайланған Парламенттің құқықтық іргетасы қаланған еді, олай дейтініміз заң күші бар жарлықтар қабылданған болатын, солардың негізінде мемлекет саясатының жаңа кезеңдегі даму ерекшеліктерін белгілейтін заңдардың жаңа буынын өзірлеу міндеті тұрды («Егемен Қазақстан»).

Институтқа бару. сөй. л. Жоғары оқу орнына тәлімгер ретінде қабылданып, оқуға түсу. Ал ана бір Берік деген түйетабан дәу немен, Институтқа бір баруға келісіпті Зәуремен, Олардың да өздерінше бар шығар-ау есебі, Күмісбек те Райкүлге сөз айтты жүр деседі, Өтер сенің жастық шағың, өтер әлі зыр қағып, Өкінбесең жарар еді жақсы қыздан құр қалып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Институтты бітірді. сөй. л. Жоғары оқу орнын тәмамдап, жоғары білімді маман болып шықты. Біздің қыздар жау қуғандай, асығыс қой бұл тұста, Институтты бітірмей-ақ шығып жатыр тұрмысқа. – Қазір бізде уақыт бар

ма, тұрмыс жайын ойлайтын, Жігіттердің өздері ғой қармақ тастап қоймайтын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Игі жақсы жарандар! Айтпасқа не шарам бар. Мына тойды Маздағымның *и н с т и т у т бітірген* Думанына санандар. Менің ұлым үйленбейді бұл қызға! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Президенттік институт. *с а я с и. Басқаруы республикалық формадағы мемлекеттің белгілі бір мерзімге сайланатын, елбасы болуымен сипатталатын ел билеуді қйымдастыру, реттеудің бір формасы.* Қазақ ұлттық мемлекетінің шаңырақ көтеруі, оның ата-баба армандаған ұлттық ордасының жаңғыруы, бүкілхалықтық Президент сайлауы, *Президентік и н с т и т у т ы н ы ң* қалыптасуы, тегеуірінді мемлекеттің тұлғасының айқындалуы, Ата Заңының, Ұлттық мемлекеттік рәміздердің қабылдануы, мемлекеттік билік органдарының орнығуы, кәсіби парламенттің дүниеге келуі, Армияның жасақталуы, мемлекеттің бас ордасының Астанаға көшуі, көрші елдермен шекара проблемасының шешілуі сияқты мемлекеттік құрылыстың өзекті мәселелерін шешудегі Елбасының, Қазақстан өкіметінің саяси толыққандығы, парасаттылығы өз алдына әңгіме желісі боларлығы сөзсіз («Егемен Қазақстан»).

ИНСТИТУТТАЛ = *ет. қоғ.-әлеум. Қоғамдағы құқық нормаларымен немесе әдет, салт-дәстүрмен реттелу.*

Институтталған қатынастар. *қоғ.-әлеум. Қоғамдағы құқық нормаларымен немесе әдет, салт-дәстүрмен реттелген қатынас түрлері.* Дәстүрлі этномәдениеттегі ұстанымдар мен қалыптасқан қатынастардың жүйесі, нормалары, ереже заңдылықтар жиынтығы, функционалдық ерекшеліктерін реттеуші өзінің жүйелілігімен және экологиялық икемдігімен дараланатын қатынастар. Сонымен бірге, көшпелілердің тіршілік қамы жүйесінің *и н с т и т у т т а л ғ а н қ а т ы н а с т а р ы н* (ас-тағамдар жүйесі мен отбасылық қатынас, этика т.б.) жүзеге асыруда қызметі болумен бірге экономикалық-шаруашылық және ғұрыптық-салттық міндеттер атқарады («Егемен Қазақстан»).

ИНСТИТУТТЫҚ *с ы н. Институтқа қатысты.*

ИНСТИТУЦИОНАЛДЫ *с ы н. 1. с а я с и. Институционалдық тән болған.* Көресетілген елдердің *и н с т и т у ц и о н а л д ы* құрылымын саяси мінез-құлық пен демократиялық тиімділікке ықпал ететін институционалдық факторларды анықтауға баса мән берілді (Саяси түсін. сөздік). **2. л и н г в.** *Белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік топтағы екі тұлға арасындағы қатынасқа қатысты. И н с т и*

т у ц и о н а л д ы тілдік қатынас аясындағы зерттеулер тіл мәдениетінің қазіргі даму кезеңіндегі зерттеулерінің қатарына жатады («Тілтаным»).

Институционалды коммуникация. *л и н г в. Әртүрлі қоғамдық-әлеуметтік топ өкілдерінің мақсатты тілдік қарым-қатынасы. И н с т и т у ц и о н а л д ы қ к о м м у н и к а ц и я ғ а* қатысты алғашқы зерттеу дәрігер мен науқас арасындағы тілдік қатынас материалы негізінде жүргізілді («Тілтаным»).

ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ¹ *з а т. қоғ.-саяси. <establishment of social institutes> 1. Қоғамдық қатынастарды заңды немесе ұжымдық бекіту, кез келген әлеуметтік институттардың кеңсесі. 2. с а я с и. Қоғамдық ғылымдарда саясаттағы институттардың рөлін ашып көрсететін саясаттанудың негізі әдістемелік тәсілдерінің бірі, саясатты зерттеу бағыты.*

ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ² *с ы н. с а я с и. Институционалдыққа қатысты.* 90-жылдардың басында Қазақстанда демократиялық институттар *и н с т и т у ц и о н а л д ы қ* сипатта дамыды, ол кезде біз жаңа мемлекеттің іргетасын қаладық («Жас Алаш»). Батыста саяси ғылымның академиялық сипат алуынан бері *и н с т и т у ц и о н а л д ы қ* тәсіл әдістемелік үрдістер мен ғылыми мектептерде үстемдікке ие болды (Саяси түс. сөздік). *И н с т и т у ц и о н а л д ы қ* тәсілдің өкілдері екі негізгі теориялық, теориялық-әдістемелік принциптерді ұстанды: 1) жариялылық, нақтылық және зерттелуші институттардың дәйектілігі; 2) заңдардың, ресми ережелердің тәуелсіздігі және олардың қоғамның саяси ұйымдасуына, саясаттағы іс-әрекет пен адамдардың мінез-құлқына елеулі әсері (Саяси түсін. сөздік).

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗМ *з а т. қоғ.-әлеум. Институционалдық.* *И н с т и т у ц и о н а л и з м* ерекше ілгеріледі, жалпы мазмұны басқа әдістемелік тәсілдерін, бірқатар қағидаттарын қабылдаудан тұрады (Саяси түс. сөздік). Қазіргі *и н с т и т у ц и о н а л и з м* шеңберінде негізгі үш тәсілді атап көрсетеді, олардың әрқайсысына қандай да бір дәрежеде конституциялық зерттеулер, мемлекеттік және жергілікті басқару, сонымен қатар жаңа институционализм тән (Саяси түсін. сөздік).

ИНСТИТУЦИОНАЛИСТ *з а т. с а я с и. Қоғамдық ғылымдарда саясаттағы институттардың рөлін ашып көрсететін саясаттанудың негізгі әдістемелік тәсілдерінің бірі, осы бойынша саясатты зерттеу бағытын ұстанушы. И н с т и т у ц и о н а л и с т е р* мемлекеттік басқарудың ресми-құқықтық аспектілерін, әсіресе, конституциялық құжаттар мен

ережелердің іс жүзіне асырылуын, саясаттағы сайлаудың рөлін зерттейді (Саяси түсін. сөздік)

ИНСТРУКТОР [лат. instructor] з а т. *Нұсқаушы. 1. Белгілі бір іске, шеберлікке, мамандыққа үйретіп отыратын маман, нұсқаушы. Колчак тұсы болсын, Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары болсын, не түрлі әдемі өлеңдерді и н с т р у к т о р л а р* әкеліп таратады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). *2. Бір мекемеге қарасты бөлімшелерді, қоғамдық ұйымдарды тексеріп, нұсқаулық беріп отыратын лауазымдағы адам. Ол кезде Жарасов Асылхан ауылшаруашылық бөлімінің и н с т р у к т о р ы* еді (М.Дүзенов, Ақәже). Мен баратын болыстың жұмысын тәртіпке қою жөнінде жәрдем көрсету үшін уездік ревком қасыма Әбутәліп Масғұтов деген *и н с т р у к т о р ы* н косты (С.Мұқанов, Өмір мект.). Қара сұр жігіт: – Өзімді таныстырайын. Уездік ақша бөлімінің *и н с т р у к т о р ы* м ы н, – деді Раушан мен Дәметкенге (Б.Майлин, Шығ.).

ИНСТРУКТОРЛЫҚ с ы н. *Нұсқаушылық, нұсқаушыға қатысты, нұсқаушы бойынша. Асабай Қисыметов бұрғышы шеберлерді шақырып алып, тресте жаңа техника мен станоктарды меңгеру жайы әңгіме болып, и н с т р у к т о р л ы қ* вахта құру жөнінде шешім жасалған екен (Жарық жұлдыз.).

ИНСТРУКЦИЯ [лат. instructio] з а т. *Нұсқаулық (бір істі жүзеге асыруға қажетті нұсқаулар мен ережелер жиынтығы және олар жарияланған құжат). И н с т р у к ц и я* ның айтуы бойынша, лагерьден қашқан тұтқынға ұсталған жерде елу дүре соғылуы керек (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы). Технологиялық *и н с т р у к ц и я* бойынша да жылы уақытта балықты сол кемеңіз өзінде тез салқындатады (К.Күленов, Қазақст. балық.). Сондай сәтте анау ауданнан берген жалғыз бет *и н с т р у к ц и я* қағаздың шеңбері неткен тар еді десеңізші! («Жалын»).

ИНСТРУМЕНТ [лат. instrumentum] з а т. ф и л о с. *Құрал. Инструментализм бойынша ұғымдар, ғылыми заңдар мен теориялар дегеніміз тек қана и н с т р у м е н т т е р, құралдар, «жағдайдың кілті», әсерлердің «шикі материалындағы» «іс-қимыл жоспарлары» (Филос. сөздік).*

ИНСТРУМЕНТАЛИЗМ [лат. instrumentum] з а т. *Америкалық философ Дж.Дьюби (1859-1952) мен оның ізбасарларының субъективтік-идеалистік ілімі; прагматизмнің бір түрі. И н с т р у м е н т а л и з м* сананың логикалық, эстетикалық, этикалық салаларын үнемі өзгеріп отыратын ортаға бейімделудің амалы ғана, ал ғылыми ұғымдар мен заңдар, теориялық «іс-әрекеттің жоспары», «белгілі

жағдайды шешудің әдісі», «кілт», құралы (инструмент) деп түсіндіреді (ҚСЭ). *И н с т р у м е н т а л и з м* ақиқатты субъективтік тұрғыда қарап, белгілі жағдайда нәтижеге жетудің жолы іс-әрекетіміздің ақиқатталуының белгісі деп есептейді (ҚСЭ). Дьюи және *и н с т р у м е н т а л и з м* нің жақын ізбасарлары марксизмге ашық қарсы шықты (Филос. сөздік).

ИНСТРУМЕНТАЛДЫ с ы н. т е р м. *Құралға қатысты, құралмен байланысты.*

Инструменталды фонетика. л и н г в. *Тіл дыбыстарын әртүрлі құралдар арқылы зерттеу әдісіне негізделген фонетиканың бір саласы. Қазіргі кезде қазақ тіл білімінде и н с т р у м е н т а л д ы ф о н е т и к а* бойынша жүргізілген зерттеулердің дені сегментті бірліктердің сөз ағымындағы өзгерістеріне, суперсегментті бірліктердің тілдік бірліктерін анықтауға арналып отыр («Тілтаным»).

Инструменталды тәсіл. с а я с и. *Әлшарлардың саяси және қандай да бір басқа мақсатқа жету үшін этникалық ынтымақтастықты пайдалануын, сөйтіп, олардың саяси жұмылуы барысында этникалық санасын шиеленістіретінін білдіретін көзқарас (Саяси түсінд. сөзд.).*

ИНСТРУМЕНТАЛДЫҚ с ы н. *Құралдық. Біртіндеп жақсарту ретіндегі и н с т р у м е н т а л д ы қ* прогресс теориясына сәйкес, прогресс қоғамның белгілі бір мақсаттарға жетуінде емес, қайта қозғалыс процесінің өзінде болады (Филос. сөздік).

ИНСУЛА з а т. *1. Ежелгі Римдегі табысы мол үй. 2. Қала кварталы (архитектуралық термин).*

ИНСУЛИН [лат. insulinum] з а т. м е д. *Ағзадағы көміртек айналымын реттейтін ұйқы безінің ақуызды гормоны. Ұйқы безінің гормоны – и н с у л и н н і қ* ықпалы жоғарыда айтылған гормондардың әсеріне қарама-қарсы келеді (Т.Айтбаев, Қан қасиеті). Қантты сіңіретін ұйқы безінің *и н с у л и н* деп аталатын гормонының жеткіліксіздігінен организмде су алмасуы бұзылады (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Асқазан түбіндегі без *и н с у л и н* деген гормон шығарады. *И н с у л и н* көмір сутегінің заттар алмасуына күшті әсер етеді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ИНСУЛЬТ [лат. insultare] з а т. м е д. *Мидың қан айналымының зақымдануымен байланысты болатын ауру, апоплексия. Гипертония ауруының асқынған екінші түрі миды қоректендіретін қан тамырларының зақымдануына байланысты. Мұндай жағдайды и н с у л ь т* деп атайды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). *И н с у л ь т* – миға қан құйылу. Мида қан айналысының кенет бұзылуы (Мал ауру. түс. сөздігі).

ИНСЦЕНИРОВКА [ор.>лат. in – үстінде, сцена – сахна] з а т. 1. *Белгілі бір көркем шығарманы сахнаға ыңғайлап қайта жазу.* Мұғалімдер мен оқушылар Алтынсарин мен Құнанбаев аударған орыс жазушыларының шығармаларынан *инсценировка*лар қойып, ойын көрсетіп жүрді. Бұл қойылған ойындар қазақтың театр өнерінің тууына себепкер болды (ҚазССР тарихы). Жалпы «Абай» секілді эпопеялар орыс сахнасынан да көрініп жатыр ғой. Біз А. Штейн екеуіміз осы кітапқа *инсценировка* жасағалы жүр едік, оған сіздердің тарапыңыздан нендей көмек болады? – деді (І.Омаров, Шабыт.). А.Исмайыловты біз «Мөлдір махаббат» сахналық *инсценировка*сының авторы ретінде білетін едік. Ал Мен Ден Ук жолдасты бірінші рет кездестіріп отырмыз («Қаз. әдеб.»). 2. з а н. *Қылмыскердің қылмыс ізін жасыру үшін белгілі жағдайды қолдан қалыптастырып, жалған көрініс арқылы тергеуді теріс жолға бағыттайтын әдісі.*

ИНТАРСИЯ [итал. intarsio] з а т. қ о л ө н е р. *Ағаш бетін ойып, түсі мен түрі әртүрлі ағаш тақталарынан түрлі ою-өрнек, т.б. бейнелерді қондырып, бекіту арқылы жасалатын енгізбенің (инкрустацияның) ағаштан жасалатын түрі.* Жұмыс аяқталғанда *интарсия* бетін жылтыратып тегістеп өңдейді, сонда пайдаланылған қондырма, әшекей заттар бір жазықтықта әдемі көрінеді (ҚҰЭ). *Интарсия* тәсілі Шығыста, Орталық Азия халықтарында, оның ішінде қазақ халқы арасында ежелден қолданылып келе жатқан өнер түрі (кебеже, асадал, төсек, т.б.) (ҚҰЭ).

ИНТЕГРАЛ [лат. integer] з а т. м а т. *Кері дифференциалау арқылы шыққан шама.* Ілгері оқи берсем ғой, күрделі математиканы, дифференциалмен *интегралды*, математикалық анализді, шексіз кішілік, шексіз үлкендікті игерем (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Мәселен, цилиндрлік және сфералық координаталар көлем есептерінде, еселік *интегралдар*, ал эллипстік координаталар инерция осьтерінің кеңістікте таралу мүмкіндіктерін зерттегенде көп жеңілдік келтіреді (М.Исқаков, Проект. геом.). *Интеграл* ұғымы бір жағынан – туындысы бойынша функцияны іздеуден, екінші жағынан – ауданды, көлемді және доға ұзындығын өлшеуден, күштің белгілі бір уақыт

ішінде атқарған жұмысын табудан шықты (ҚҰЭ).

Анықталмаған интеграл. м а т. *Дифференциалдауға кері амал, қандай да бір берілген функцияның алғашқы функцияларын түгел қамтитын жиыны.* Интеграл анықталған және *анықталмаған интеграл* болып ажыратылады. Міне, осыларды есептеу интегралдық есептеудің міндеті болып саналады (ҚҰЭ).

Еселі интеграл. м а т. *Жазықтықтың, үшөлшемді немесе п өлшемді кеңістіктің белгілі бір облысында анықталған функцияның интегралы.* *Еселі интеграл* кос интеграл, үшеселі интеграл және *п еселі интеграл* болып бөлінеді. *Еселі интегралдың* қасиеттері анықталған интегралдың қасиеттеріне ұқсас (ҚҰЭ).

Қисық сызықты интеграл. м а т. *Жазықтықтағы немесе кеңістіктегі кез келген қисық сызықтың бойымен алынған интеграл.* *Қисық сызықты интеграл* бір және екі текті болып бөлінеді (ҚҰЭ). Бір текті *қисық сызықты интеграл*, мысалы, тығыздығы айнымалы қисық сызықтың массасын есептегенде кездеседі (ҚҰЭ).

ИНТЕГРАЛДА = е т. м а т. *Берілген функцияның интегралын табу.* Интегратор – дифференциалдық теңдеулерді механикалық әдіспен *интегралдайтын* құрылғы (ҚҰЭ).

ИНТЕГРАЛДАУ¹ з а т. м а т. *Анықталмаған интегралды іздеу амалы.* 1702-1703 жылдары рационал бөлшектерді *интегралдау* әдістері жасалынады (А.Көбесов, Математика.). Бұл мысалдан Архимед еңбектерінде анықталған *интегралдау* элементтерінің (атап айтқанда, Дарбу қосындыларына жақын келетін жоғары және төменгі интегралдық қосындыларын құру және олардың ортақ шегін табу) орын алғаны байқалады (А.Көбесов, Математика.). Бұған керісінше байыппен ойластырылған Лейбництің символикасы ұғымдар мен амалдардың түп мәнісін дәл бейнелеп қана қоймай, өте қарапайым да қолайлы болып шыққан, тіпті кез келген санды айнымалысы бар функцияларды көп еселі дифференциалдау және *интегралдауға* да әдемі үйлескен (А.Көбесов, Математика.).

ИНТЕГРАЛДАУ² е т. м а т. *Интегралда етістігінің қимыл атауы (берілген функцияның*

интегралын табу). Бұл Лейбниц пен И.Бернуллицдің рационал бөлшектерді *интегралдауға* байланысты жүргізілген комплекс айнымалы функциялар теориясының нышаны және 1696-97 ж. ағайынды Бернуллицер қойған брахистрон, геодезиялық сызықтар, изопериметрлік есептер төңірегіндегі вариациялық есептеудің бастамасы еді (А.Көбесов, Математика.). Тейлор өзінің қатарын кейбір дифференциалдық теңдеулерді *интегралдауға* пайдаланған (А.Көбесов, Математика.). Алайда Архимедте шек, интеграл, шексіз қосынды тағы басқалардың жалпы ұғымы, яғни *интегралдаудың* жалпы әдісі әрбір нақты есепке жеке-дара қолданылады (А.Көбесов, Математика.).

ИНТЕГРАЛДАУЫШ с ы н. и н ф. Белгілі функцияның анықталған интегралына пропорционал шама табуға арналған. *И н т е г р а л д а у ы ш* тізбек те интегралдауыш құрылғыға жатады (ҚСЭ).

Интегралдауыш құрылғы. и н ф. Белгілі функцияның анықталған интегралына пропорционал шама табуға арналған есептеуіш мәшиненің бөлігі. *И н т е г р а л д а у ы ш қ ы р ы л ғ ы* интегралдау амалын уақыт және басқа шамалар бойынша да жүргізеді (ҚСЭ). Цифрлы *и н т е г р а л д а у ы ш қ ы р ы л ғ ы* цифрлы дифференциалдауыш анализатордың негізгі элементі болып саналады (ҚСЭ).

ИНТЕГРАЛДЫҚ с ы н. м а т. *Интегралға тән, интегралға қатысты.* Тіпті шексіз қатарлардың жинақталуының *и н т е г р а л д ы қ* белгісін игерген (А.Көбесов, Математика.). *И н т е г р а л д ы қ* логарифм – интегралмен анықталатын арнаулы функция (ҚҰЭ). Шексіз аздар анализінің дәстүрлі «ескі» математика кұрсағында эмбрионалдық даму кезеңінің соңы дифференциалдық және *и н т е г р а л д ы қ* зерттеулердің байланысы мен олардың өзара кері амалдар екендігін тағайындау болады (А.Көбесов, Математика.).

Интегралдық геометрия. *Геометриялық бейнелердің өлшеуіштері жайындағы ғылым. Интегралдық геометрия* дифференциалдық геометрия, дөңес денелер теориясы, ықтималдықтар теориясы және өлшеуіштер теориясы идеяларының ұштасуы негізінде XX ғасырдың 30-жылдарында қалыптаса бастады (ҚСЭ). «*И н т е г р а л д ы қ г е о м е т р и я*» атауын

ұсынған және алғаш рет лекциялар оқыған ғалым – В.Бляшке (ҚСЭ).

Интегралдық есептеулер. м а т. *Математиканың интегралды қасиеттері мен есептеу тәсілдерін және олардың әртүрлі қолданылуын зерттейтін саласы.* 1693 ж. Лейбниц жаңа есептеуді анықтамаған коэффициенттер әдісі арқылы қатарларға жіктеуге болатын трансцендентті негізінен дифференциалдық және *интегралдық есептеудің* барлық бастапқы бөліктері қамтылады (А.Көбесов, Математика.). Дифференциалдық және *интегралдық есептеулердің* ашылуы жалпы алғанда жаратылыстану ғылымдарындағы, жеке алғанда математика ғылымындағы үлкен төңкеріс болып есептелді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Айнымалы шамалар математикасындағы келесі шешуші адым XVII ғасырдың екінші жартысында (дәл айтқанда, май, 1684 ж.) дифференциалдық және *и н т е г р а л д ы қ е с е п т е у л е р д і ң* «дүниеге келуі» болды. (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Интегралдық сұлба. т е х. *Элементтері (транзисторлар, диодтар, конденсаторлар және резисторлар) бір технологиялық циклда дайындалған, бір-бірімен бірыңғай өткізгіштер арқылы байланысқан, өте шағын етіп жасалған электрондық құрылғы, бір ғана шала өткізгішті кристалл ішінде немесе бетінде орналасқан электрондық сұлба. И н т е г р а л д ы қ с ұ л б а* ақпаратты түрлендіруге, сақтауға, өңдеуге және таратуға арналған (ҚҰЭ). Сандық *и н т е г р а л д ы қ с ұ л б а* компьютерлердің логикалық және есте сақтау құрылғыларында қолданылады (ҚҰЭ). Шала өткізгішті *и н т е г р а л д ы қ с ұ л б а* аса таза материалдан жасалады (ҚҰЭ).

Интегралдық теңдеу. м а т. *Ізделетін функциясы интеграл астында болатын теңдеу.* Өткізгіштегі айнымалы электр тогі тербелісін, ультрадыбыстық, электромагниттік толқындарды, радиолокация сигналын, жер сілкінгенде пайда болатын қыртыстық тербелістерді, басқарылатын және басқарылмайтын баллистикалық ракеталар қозғалыстарын, Жердің жасанды серігінің қозғалысын т.б. зерттеу математиканың және оның ішінде, әсіресе жоғарыда айтылған дифференциалдық және *интегралдық теңдеулерді* шешуге келтіріледі. (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Ол сызықтық *и н т е г р а л д ы қ теңдеу* және

сызықтық емес интегралдық теңдеу болып екі топқа бөлінеді (ҚҰЭ).

ИНТЕГРАТОР [лат. integro] з а т. *Интегралдауыш құрылғы. 1. м а т. Интегралды анықтайтын есептеуіш құрылғы. И н т е г р а т о р* – дифференциалдық теңдеулерді механикалық әдіспен интегралдайтын құрылғы (ҚҰЭ). **2. и н ф. Аналогтік есептеу мәшинесінің интеграл алу операциясын жүзеге асыратын аналогтің қызметтік бөлшегі. И н т е г р а т о р** компьютерлерде, есептеу техникасында операциялық элемент ретінде қолданылады (ҚҰЭ). Сандық *и н т е г р а т о р* компьютерлерде пайдаланылып, оның элементтері кодтар түрінде бейнеленеді (ҚҰЭ). **3. т е х. Жазық фигуралардың статистикалық қалтын, инерциялық қалтын және ауданын механикалық әдіспен есептеп шығаратын аспап** (ҚҰЭ).

ИНТЕГРАЦИЯ [лат. integratio] з а т. к і т. *Құрмаласу. 1. Қандай да бір бөліктердің біртұтас болып бірігуі, олардың арасындағы байланыстардың дамуы. Ауылдағы социалистік и н т е г р а ц и я* барған сайын күшейіп, кеңінен өріс алып келеді (Ө.Шеденов, Бүгінгі ауыл.). Осылайша ұлттық білім жүйесін өзімізде қалыптасқан дәстүр мен заман алға тартып жатқан инновацияны ұштастыра отырып, бүкіләлемдік *и н т е г р а ц и я ғ а* бейімдеу қадамдарын жасап жатырмыз деп ойлаймын («Қаз. әдеб.»). Біз *и н т е г р а ц и я* мен жаһандастыру қатар жүріп жатқан заманның талабына сай жұмыс істеуге тиіспіз («Қаз. әдеб.»). *И н т е г р а ц и я* қандай да бір бөліктерді немесе элементтерді қалпына келтіру, орнын толтыру, біртұтастандыру; жекеленген бөлшек бөліктердің тұтас байланыстылығын білдіретін жүйелер теориясының ұғымы; сондай қалыпқа түсіретін процесс (Саяси түсін. сөздік). **2. э к о н. Экономикалық интеграция.** Екі жақ та Орталық Азия мемлекттері арасындағы сауда және экономикалық байланыстарды басым салалар бойынша кеңейту, оның ішінде экологияны, су қорларын, көлік жүйесін қоса отырып, аймақтық *и н т е г р а ц и я н ы* тереңдету аймақтағы қауіпсіздікке негіз болады деп білді («Егемен Қазақстан»). *И н т е г р а ц и я* – бірігу, экономикалық субъектілерді біріктіріп, өзара іс-қимылдарын тереңдете түсу, өзара байланыстарды дамыту (Қаз. тілі термин. Экономика). *И н т е г р а ц и я* –

бір нарықта әрекет ететін, бірақ бір-бірімен бөсекелеспейтін компаниялардың қосылуы, т.б. (Қаржы-эконм. сөзд.). **3. п е д. Педагогикалық тұтастықты қалыптастырып, білімді жүйелеу мен жинақтауда әртүрлі ғылымдарды біріктіру.**

Әскери интеграция. әск. *Әскери құрмаласу* (мүше мемлекеттердің ілесу, бірдейлену, әскери құрылымдардың қосылуы процесі). *Ә с к е р и и н т е г р а ц и я* мемлекеттердің және олардың одақтастарының әскери доктриналар мен әскери саясатқа сәйкес әскери әлеуетінің артуы үшін жүргізіледі (Саяси түсін. сөздік).

Саяси интеграция. с а я с и. *Кең көлемді және жоғары қарқынды байланыстармен, іс-әрекеттермен сипатталатын қоғамның, мемлекеттің, мемлекетаралық қатынастардың ішкі жағдайы* (Саяси түсін. сөздік).

Экономикалық интеграция. э к о н. *Өзара экономиялық қарым-қатынастарда, сондай-ақ үшінші бір елдермен қатынастарда келісілген саясат жүргізу мақсатымен мемлекетаралық экономикалық одақтардың құрылуы. Э к о н о м и к а л ы қ и н т е г р а ц и я* елдің ұлттық шаруашылықтары деңгейінде де, кәсіпорындардың, фирмалардың, компаниялардың, корпорациялардың арасында да болады (Қаз. тілі термин. Экономика). *Э к о н о м и к а л ы қ и н т е г р а ц и я* өндірістік технологиялық байланыстарды ұлғайтып, тереңдетуден, ресурстарды бірлесіп пайдаланудан, капиталдарды біріктіруден де, сондай-ақ бір-біріне экономикалық қызметті жүзеге асырудың қолайлы жағдайларын жасаудан, өзара кедергілерді жоюдан да көрініс табады (ҚҰЭ). *Э к о н о м и к а л ы қ и н т е г р а ц и я* – мемлекеттердің, салалардың, кейде тіпті, әртүрлі елдердің ұлттық экономикалық өзара жақындасу, ыңғайлану және бірігу процесі (Саяси түс. сөздік).

ИНТЕГРАЦИЯЛАН = е т. к і т. *Құрмаласу* (қандай да бір субъектілердің бірігуі, олардың арасындағы байланыстардың дамыт, өзара қатынастарының тереңдеуі). Біз ғаламдық экономика мен демократиялық мемлекеттер қауымдастығына барынша өскелең дәрежеде *и н т е г р а ц и я л а н ы п* келе жатқан ХХІ ғасырдағы бейбітшіл, өркендеген және егемен Қазақстанның жалпы көрінісіне қол жеткізу мақсатында екі ел арасындағы ұзақ мерзімді

стратегиялық әріптестік пен ынтымақтастықты нығайтуға деген өз ұстанымымызды мәлімдейміз («Егемен Қазақстан»).

ИНТЕГРАЦИЯЛАНУ *Интеграциялан етістігінің қимыл атауы.* Қазақстанның жаһандық экономикаға барған сайын *и н т е г р а ц и я л а н у ы н а* бағытталған ұзақ мерзімді стратегиялық әріптестікті тереңдете беруге міндеттенетіндігі айтылатын дәйектеме келтіреді («Егемен Қазақстан»).

ИНТЕГРИМЕТР [лат. integer – тұтас, metros – өлшеймін] з а т. т е х. *График түрінде берілген функцияны есептеуге арналған аналогті механикалық аспап.* *И н т е г р и м е т р* өзара топсамен байланысқан полярлы және айнымалы рычагтан тұрады (ҚСЭ). *И н т е г р и м е т р* график түрінде берілген физикалық шамаларды және аудан есептеу үшін пайдаланылады (ҚСЭ).

ИНТЕЛЛЕКТ [лат. intellectus] з а т. **1. Зияткерлік** (*адамның ойлау қабілеті; ақыл, ес*). Оған жетпейтін – сезім мен адам баласына ғана тән *и н т е л л е к т* және адамгершілік (Б.Мұқаев, Аққу сазы.). Сыншы — *и н т е л л е к т* иесі. Одан қалың қауым жайдақ, жәдігөй сөздер емес, өрелі пікір, өнегелі ой күтеді («Қаз. әдеб.»). М. Әуезов өзі де талант күшін, ой шырақуын осылай үрдіс бұрып, жаңа романында парасатты, *и н т е л л е к т і с і* жоғары адам образын жасауды көздеп еді («Қаз. әдеб.»). **2. з о о л.** *Зоопсихологияда жоғары сатылы жануарлардың психологиясы.* И.П.Павлов жануарлар *и н т е л л е к т і с і* ассоциациялардан тұратындығын, мұның өзі бірінші сигнал жұмысына тәуелді екенін атап көрсетті (ҚҰЭ). Кенеттен туған жағдайды шешуге икемділік, білгенін қайтадан қиналмай жаңғырту, осынысын баса ситуацияларда қолдану, құралдың көмегімен екі бөлікті амалды шеше алу – жануар *и н т е л л е к т і с і*нің басты белгілері (ҚСЭ).

Жасанды интеллект. и н ф. <лат. artificial intelligence> **Жасанды зияткерлік.** **1. Формалды алгоритмі жоқ табиғи тілді түсіну, оқыту, үйрету, теореманы дәлелдеу, кескіндерді тану сияқты т.б. мәселелерді шешу әдістерін зерттеумен айналысатын информатиканың бір саласы.** *Ж а с а н д ы и н т е л л е к т* – информатикадағы бағыт (Қаз. тілі термин. Информатика). *Ж а с а н д ы и н т е л л е к т і*ге

интеллектілік процестердің әртүрлі арнайы мәшинелік айла-шарғы әдістерін жатқызуға болады (Қаз. тілі термин. Информатика). **2. Адам мен электрондық мәшинелерге тән есеп шығару, ақпарат өңдеу қабілеті** (Қаз. тілі термин. Информатика). **3. Адамның парасаттық қызметін азды-көпті шындыққа жанасатындай бейнелеуге арналған ғылыми зерттеулер мен тәжірибелер, тәсілдер мен құралдар үшін жалты атау** (Қаз. тілі термин. Информатика).

Жасанды интеллект жүйесі. и н ф. <лат. system of artificial intelligence> **Жасанды зияткерлік жүйесі** (*жұмысы жасанды зияткерлікті пайдалануға негізделген автоматтық немесе автоматтандырылған жүйе*). *Ж а с а н д ы и н т е л л е к т ж ү й е с і*нің негізгі құрауыштары: білімдер базасы, пайдаланушысы бар интеллектілік интерфейс және логикалық нәтижені қалыптастыру бағдарламасы (Қаз. тілі термин. Информатика). Ол құлтемір-техникалық және адам-мәшинелік *ж а с а н д ы и н т е л л е к т ж ү й е с і* болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ с ы н. **Зияткер** (*ақыл-ой жағынан күшті дамыған, ой еңбегімен айналысатын (адам).* Отан, халық алдындағы парызын терең ойлайтын, адамгершілік туын жоғары ұстайтын, биік армандар үшін күресетін *и н т е л л е к т у а л* қаһармандар тұлғасы туды («Қаз. әдеб.»). Мезгілдің бойында дәуіріміздің *и н т е л л е к т у а л* адамдарына хас сипаттар аңғарылады («Қаз. әдеб.»).

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ с ы н. **Зияткерлік** (*кемеліне келген, өсіп-жетілген, парасатты*). Күнде адамның жеке басының прогресін, оның *и н т е л л е к т у а л* ды өскендігінен байқау дұрыс па? Дұрыс емес (М.Рахмқұлов, Тас түлек.). Қазіргі *и н т е л л е к т у а л* ды, кең ассоциялы әдебиет кең шеңберлі сынды қалайды («Қаз. әдеб.»). Бір адамның аузына қарап отыра берсек, қалғанымыз өзімізді бейнебір ақыл-есі кем мүгедекке, арамтамақ жатыпіншерге еріксіз айналдырамыз. Зиялы қауым, көпшіліктің өзі де *и н т е л л е к т у а л* ды тоғышарлық кейінге қалуға келісе де қоймас («Егемен Қазақстан»).

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ с ы н. **Зияткерлік** (*интеллектуалға қатысты*). Эстетикалық тәрбиеден нәр алған адам өзінің барлық рухани, саяси, моральдық, *и н т е л л е к т у а л*

ды қасиеттерін байытады (Е.Байзаков, Еңбек.). Біздің елімізде еңбек адамдарының үлкен мәдениетке, биік *интеллектуалдық* өреге көтерілу, дене еңбегі мен ой еңбегінің арасындағы алшақтықтың да бірте-бірте жойылып келе жатқандығы белгілі (І. Омаров, Серпін). Біздің ақпараттық және *интеллектуалдық* салықалы әлеуетіміз бар. Ең бастысы, осынау тарихи тағылымнан тиісті қорытындылар шығара білу ләзім («Егемен Қазақстан»). *Интеллектуалдық* интуиция танымның ең жоғарғы түрі деп танылады (Мәдени-филос. энцикл. сөзд.).

Интеллектуалдық еңбек. *Ой еңбегі.* *Интеллектуалдық еңбек* – белгілі бір нәтижеге жетуге бағытталған ой еңбегі (Орыс.-қаз. түс. сөзд. Ғылымтану). *Интеллектуалдық еңбек* – адамның ойлау күшін қажет ететін белгілі бір мақсатқа бағытталған еңбегі (Орыс.-қаз. түс. сөзд. Ғылымтану).

Интеллектуалдық меншік. *құқ. Зияткерлік меншік.* *Интеллектуалдық меншік* – өнеркәсіптік меншік, сондай-ақ өндіріс, ғылым, әдебиет, өнер және т.б. салалардағы шығармашылық қызметтен туындайтын әдеби, көркем, ғылыми шығармаларға, әртістердің орындаушылық қызметіне, дыбыс жазуға, радиотеледидар хабарларына, ғылыми ашылымдарға қатысты құқықтар (Ғ.Сейтқасымов,... Банктер үғым. қаз. орыс. сөзд.).

Интеллектуалдық ойын. *Зияткерлік ойын* (қатысушылардың ойлау қабілетін дамытуға, зияткерлігін арттыруға бағытталған ойын түрі). «ХХ ғасыр көшбасшысы» жасөспірімдерге арналған *интеллектуалды ойын* барысын «Хабар» арнасынан үзбей тамашалап көреміз («Ана тілі»).

ИНТЕЛЛЕКТУАЛИЗМ [лат. intellectualis] *з а т. ф и л о с. Саналы және танымдық үрдіс кезіндегі интеллектінің ерекшелігін анықтауда шешуді рөлді атқаратын философиялық және психологиялық әдістер* (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Ғылымтану).

ИНТЕЛЛЕКТІЛІК *с ы н. Зияткерлікке қатысты, зияткерлікке тән.*

Интеллектілік ақпарат. *и н ф. <лат. intelligent information> Жасанды интелект жүйелерінде семантикалық және прагматикалық қасиеттері бар ақпарат. И н т е л л е к т і л і к а қ п а р а т* белгілі бір мағынаға ие және белгілі бір

мақсатты әрекетке арналған білім базаларында сақталады (Қаз. тілі термин. Информатика).

Интеллектілік ақпараттық жүйе. *и н ф. <лат. intelligent information system> Пайдаланушының мәліметтерге табиғи немесе кәсіптік-бағдарланған тілде қатынас құруына мүмкіндік беретін интеллектілік интерфейс пен жабдықталған автоматтандырылған ақпараттық жүйе. И н т е л л е к т і л і к а қ п а р а т т ы қ ж ү й е* интерфейс пайдаланушының мәліметтерге табиғи немесе кәсіптік бағдарланған тілде қатынас құруына мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Информатика).

Интеллектілік интерфейс. *и н ф. <лат. intelligent intyrface> Пайдаланушының компьютермен табиғи тілде әрекеттесетін құралдарының жиынтығы. И н т е л л е к т і л і к и н т е р ф е й с к е* сұқбаттық процессор, білім базаларында сақталатын ақпараттар негізінде бағдарламадағы мәселені шешу сипаттамасын түрлендіретін жоспарлаушы және интерфейс тің барлық құраушыларымен басқаруды іске асыратын монитор жатады (Қаз.тілі термин. Информатика).

Интеллектілік мәліметтер базасы. *и н ф. <лат. intelligent database> а) Сұранысқа жауап ретінде тікелей сақталатын мәліметтер, сондай-ақ логикалық қорытумен алынған мәліметтер, пайдаланылатын мәліметтердің базасы* (Қаз.тілі термин. Информатика). *ә) Мәліметтеріне қатынас құру табиғи тілде немесе табиғи тілге жуық сұраныстар тілінде жүзеге асырылатын мәліметтер базасы* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Интеллектілік мәліметтер банкі. *и н ф. <лат. intelligent databank> Екі қосымша құраушы: білімдер базасы мен интеллектілік интерфейс енгізілетін мәліметтер банкі. Білімдер базасы мәліметтерді іздестіру пәрменділігін арттырады, ал интеллекті интерфейс и н т е л л е к т і л і к м ә л і м е т е р б а н к і н* пайдаланушыларға мәліметтерге табиғи тілде немесе кәсіптік-бағдарланған тілде байланыс жасауға мүмкіндік береді (Қаз.тілі термин. Информатика).

Интеллектілік терминал. *и н ф. <лат. intelligent terminal> а) Өзі қосылған компьютер жұмысынан тәуелсіз мәліметтерді редакциялау мен түрлендіру құралдарын ұсынатын меншікті жад пен микропроцессоры бар терминал* (Қаз. тілі термин. Информатика). *ә) Терминал*

ретінде қлкен компьютерді пайдаланатын микрокомпьютер немесе дербес компьютер (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНТЕЛЛИГЕНТ з а т. 1. *Зиялы адам* (оқыған, жоғары мәдениетті адам). Әуезов *и н т е л л и г е н т т е р* бойындағы кемшіліктерді сынап, оқығандарды ауызбірлікке шақырады, адалдық, табандылық, білімділік сияқты қасиеттерді үлгі етеді (Р.Нұрғалиев, Трагедия.). Молдаш ағай өзі де, жеңгеміз де ертеректе оқыған ескі *и н т е л л и г е н т* келінгі, үсті-бастары мұнтаздай, аса парасатты, мәдениетті адамдар көрінді (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қазақ *и н т е л л и г е н т т е р і н і ң* алғашқы қарлығаштарымен танысу, табысу, пікір алысу, есею, ел ісіне араласу, қоғамдық жұмыстарды атқару жылдары басталды (Е.Естаев, Өмір.). // **Зиялы.** Әрі-беріден кейін осы ауылға керегі осындай *и н т е л л и г е н т* мұғалім ғана ма еді? (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). 2. а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Жалған оқымысты; шолақ белсенді, өзінше болған, ар жағында зиялылықтан белгі жоқ адам.* Жоғары білімді *и н т е л л и г е н т п і н* деп өзімше дырдайсынған мені жұрттың ісі түсетін біреу көзіне де ілмейді (Т.Тілеуханов, Біздің әке.).

ИНТЕЛЛИГЕНТТІК с ы н. *Зиялы адамға тән.* Оның соғыс жағдайына үйлеспейтін, өте үйлеспейтін *и н т е л л и г е н т т і к* мұхияттылығы, фронт тұрмысына жараспайтын шектен тыс әдептілігі мені ренжітетін (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Майданға кетуді, қолға қару алуды армандай бердім. Сөйтіп, менің ауылдағы аздықөпті *и н т е л л и г е н т т і к* өмірім де ұзаққа бармады (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.).

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ [лат. *intelligens*] з а т. **Зиялы қауым.** Зейнолла Қабдоловтың «Өмір ұшқыны» повесінде жоғары оқу орындарындағы *и н т е л л и г е н ц и я* мен студенттердің өмірі бейнеленеді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). «Айқап» журналының төңірегінде топтасқан қазақтың алдыңғы қатарлы *и н т е л л и г е н ц и я с ы*, олардың басым көпшілігі мұғалімдер болатын («Қазақст. мект.»). Пансионда пәтерақы мың иенге дейін барады, онда көбінесе жазушы, артист сияқты *и н т е л л и г е н ц и я* өкілдері тұрады (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). Тек солар ғана қазақтың – жұмысшы мен шаруалардың, ұлт *и н т е л л и г е н ц и я с ы н ы ң* сан алуан тобының басын қосып, тобырдан халыққа ұйыстырып, біртұтас елге айналдырып, ұстай алады. Зиялы қауым елдің элитасы болуы

ойдан, қиялдан туған дүние емес, ол ұлттың еркіндікке, бостандыққа ұмтылған зәрулігінен туындаған құбылыс («Қаз.әдеб.»).

Қазақ интеллигенциясы. *Қазақ зиялылары.* Отыншы бүкіл күш-жігерін, ағартушы ретіндегі жанының бүкіл от-жалыны туған халқының көкірек көзін ашып, сауатты ұлттар қатарына жеткізу үшін Көкпектіге (Зайсан уезі) келген-ді. Бірақ ол мұнда мұсылман дінбасылары тарапынан өзінің қаншалықты күшті қарсылыққа душар болуына тура келетінін және оларға ауылдың феодалдық бай үстем топтары мен қалыптасып келе жатқан *қазақ интеллигенциясын* ұнатпайтын татар көпестерінің қандай жария және жасырын қолдау көрсететінін әлі де біле қойған жоқ еді («Түркістан»). Жазушы Асқар тұлғасы арқылы сол кездегі *қазақ интеллигенциясының* өз тағдырын халық тағдырымен бірлестірген ең алдыңғы қатарлы өкілінің бейнесін жасады (Қ.Нұрмаханов, Дос лебізі). 1949 жылы әкеміздің «Абай жолы» романы басылып шықты. Әкеміз «Мұрат қазақ мектебіне барсын» деген тапсырма беріпті, ол кезде *қазақ интеллигенциясының* балаларының бәрі орысша оқитын. Мен үш жыл қазақ мектебінде оқыдым. Шешем екінші кластан бастап қасына отырғызып, «Абай» романын дауыстап оқытатын. Ондай тәрбиеден Азат та өткен, басқа балалары да өткен. Әкеміз бөлек дегенді біздің санамызға кіргізген емес. Біз тек анамыздың аялы алақанында өстік, әкем алыста болды. Сондықтан біз ешқандай өзгешелікті сезінбедік («Түркістан»).

ИНТЕЛЛИГИБЕЛЬДІК с ы н. ф и л о с. *Зияткерлік арқылы ғана ұғынуға жарамды, зияткерлік әлеміне жататын интеллектуалды сана, сезінуге тән.* Кант бойынша зердеге, пайымға берілгендер, сезімге берілмеген: трансценденттік идеялар таза *и н т е л л и г и б е л ь д і к* заттан тұрады, ол өзінің әр алуан ішкі сезімдер арқылы анықталуы мүмкін екені туралы бізде ойлауға негіз де, жауап та жоқ және сондықтан ол тек қана ойлайтын зат (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Философия).

Интелигибельдік әлем. ф и л о с. *Рухани шындықты құрайтын идеялардың, мұраттардың жиынтығы, сезім жетпейтін, ақылмен танылатын нысананы белгілейтін философиялық термин. Интелигибельдік әлем – Кант философиясында «өзіндік зат», Платон философиясында идеялар әлемі, таза мәндер (Орыс.-қаз. түс. сөзд. Философия).*

Интелигибельдік мінез. ф и л о с. *Кант* және *Шопенгауэр* бойынша, адам мінез-құлқының *метафизикалық негізі*. *И н т е л л и г и б е л ь д і к м і н е з* табиғи шектеулерден еркін қалыптасқандықтан, моральдық іс-әрекеттің соңғы негізін құрайды (Орыс.-каз. түс. сөзд., Философия).

ИНТЕНДАНТ [фр. *intendant*] ә с к. *Қарулы күштердегі әскерді азық-түлікпен, жемішпен, заттай және жүк тасымалдау – шаруашылық мүліктерімен жабдықтауды басқаратын, сондай-ақ жеке құрамды пәтермен және тұрмыстық жабдықтауды ұйымдастыратын лауазымдық тұлға. И н т е н д а н т* мемлекеттің басқару жүйесіндегі лауазымдық тұлға ретінде алғаш рет XV ғасырда Францияда пайда болған (Қаз. тілі термин. Әскери.). – Полковник жаңа келген командирді коймада бар ең жақсы киім-кешекпен жабдықтасын деп бұйырды, – деді адъютант полк *и н т е н д а н т ы н а* мені ертіп келіп (Б.Момышұлы, Шығ.). – Сабаздар! – деді кекете күліп Петр, – біздің *и н т е н д а н т т а р* қалай асықпайды? (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

ИНТЕНДАНТТЫҚ с ы н. ә с к. *Интендантқа қатысты, соған тән.* Ресей армиясында *и н т е н д а н т т ы қ* лауазымдар құрылды (ҚҰЭ). Тергеуші оған қанағаттанған жоқ, бірақ штаб маңы, *и н т е н д а н т т ы қ* бөлім... Сонда ордендері мен медальдарын қайда қояды? (З.Шүкіров, Сарша тамызы).

Интенданттық қызмет. ә с к. *Қарулы күштердегі әскерді азық-түлікпен, жемішпен, заттай және жүк тасымалдау – шаруашылық мүліктермен жабдықтауды басқаратын, сондай-ақ жеке құрамды пәтермен және тұрмыстық қамтамасыз етуді ұйымдастыратын қызмет. И н т е н д а н т т ы қ қ ы з м е т* құрамына, әдетте, басқару органдары мен өртүрлі интенданттық мекемелер кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Әскер жұмысында, соның ішінде, әсіресе, *и н т е н д а н т т ы қ қ ы з м е т* те көп жыл істеп, жабдықтау ісіне жетілген тәжірибелі хорунжий дәмді тамақ пен күшті шарап табуға өте епті еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ИНТЕНСИВТЕНДІР = е т. с ө й л. **Қарқындат.** Ауданның колхоз, совхоздарында ауылшаруашылық өндірісін *и н т е н с и в т е н д і р і п*, әсіресе астық өндіруді арттыруға баса назар бөлінді («Соц. Қаз.»).

ИНТЕНСИВТЕНДІРУ 1. Қарқындату (*интенсивтендір етістігінің қимыл атауы*).

Етті мал шаруашылығын *и н т е н с и в т е н д і р у д і* және оны одан әрі өркендетудің маңызды шарасы – оның тұқымын асылдандыру («Қазақст. комм.»). **2. Жеделдету** (*өндірістің қарқындылығын, өнімділігін молайту*). *И н т е н с и в т е н д і р у* ге еңбек өнімділігін арттыру, материалды тиімді пайдалану, негізгі қорлардың қайтарымын арттыру жолдарымен қол жеткізіледі (ҚҰЭ).

Басқаруды интенсивтендіру. э к о н. *Басқарушылық еңбекті жақсы ұйымдастыру, басқарушылық шешімдерді әзірлеу әдістерін жетілдіру және т.б. жолмен жүзеге асырылатын жеделдету.* Нарықтық экономика жағдайында басқаруды интенсивтендірудің маңызы зор (ҚҰЭ). *Б а с қ а р у д ы и н т е н с и в т е н д і р у* - де басқару аппаратын біршама көбейтпестен басқаруды жетілдіру көзделеді (ҚҰЭ).

Валюталық интенсивтендіру. э к о н. *Орталық банктің шетел валютасын көптеп тоғытуы салдарынан басқа сатушылардың бағаны төмендетуге мәжбүр болуға әкелетін банк шараларының бірі. В а л ю т а л ы қ и н т е н с и в т е н д і р у* де нарықтық экономика нышандарының бірі (ҚҰЭ).

ИНТЕНСИВТІ [франц. *intensif*] с ы н. **1. Қарқынды.** Ғылыми-техникалық прогресті тездету, өндірісті *и н т е н с и в т і* жүргізу, оның тиімділігін және еңбек өнімділігін үздіксіз арттыру қажет («Қазақст. комм.»). Жергілікті жағдайға қарай күрке тауық бағудың екі әдісі – экстенсивті және *и н т е н с и в т і* әдістері қолданылады (Құс өсіруші). Мұнда шаруашылықты *и н т е н с и в т і* жүргізу, өндірістің әр саласын арнаулы кәсіпке бейімдеу, еңбекке ақы төлеу іскерлікпен ұйымдастырылуда («Соц. Қаз.»). **2. Өнімді, тиімді.** Бұл – кадрлардың квалификациясын барынша арттыру, қазіргі қуаттарды *и н т е н с и в т і* пайдалану, жаңа объектілерді уақтылы іске қосу, еңбек өнімділігін арттыру, тағысынтағылар («Жетісу»). Бұл аймақ – *и н т е н с и в т і* астық шаруашылығының негізгі аудандарының бірі (Жалпы биология).

ИНТЕНСИВТІК с ы н. **1. Қарқындылық.** Табиғи жарық толқындарының барлық бағытта *и н т е н с и в т і* бірдей болады (П.Полатбеков, Оптика). **2. Өнімділік, тиімділік.** Негізгі назарды шаруашылықты жүргізудің *и н т е н с и в т і* к әдістеріне аудару, сөйтіп экономиканың тиімділігін мықтап арттыруды қамтамасыз ету («Қазақст. комм.»).

ИНТЕНСИВТІЛІК з а т. **1. Қарқындылық.** Еңбектің өскелең *интенсивтілігі* белгілі бір мезгілдің ішінде еңбектің көп жұмсалудың керек етеді (К.Маркс, Капитал). Машинаның өзін алсақ, ол еңбекті жеңілдетеді. Ал капитализм тұсында ол еңбектің қауырттылығын, *интенсивтілігін* бұрын-соңды болып көрмеген дәрежеде арттыра түседі (Қысқ. саяси экон.). **2. Өнімділік, тиімділік.** *Интенсивтілігі* жоғары жұмыс күні сондай уақыт жұмсалатын *интенсивтілігі* төмен жұмыс күнінен өнімді көп береді (К.Маркс, Капитал). **3. л и н г в.** *Сөз әуенінің (интонацияның) дауыс қаттылығын сипаттайтын физикалық шамаларының бірі. Интенсивтілік* тің өлшем бірлігі децибелл («Тілтаным»). Құрмалас сөйлемдердің интонациялық безендірілуінде олардың компоненттерінде көрініс тапқан просодикалық элементтердің ішінде әуен мен *интенсивтілік* тің арақатынасы ерекше көзге түседі («Тілтаным»). Сөз ағымында әуен мен *интенсивтілік* сызығы бір-біріне жиі параллель түседі де, әуен қарқындаған тұста интенсивтілік те күшейеді, бірақ бұл қатынас сөйлем мазмұнына қарай өзгеріп те тұрады («Тілтаным»)

ИНТЕНЦИОНАЛИЗМ [лат. intentio] з а т. **Интенцияшылдық.** *Интенционализм* – әрбір әрекет тек қана әрекет жасаушының көзқарасымен ғана бағаланатын туралы ілім (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Философия).

ИНТЕНЦИЯ [лат. intentio] з а т. **п с и х.** *Сананың, ерік, жігер, сезімдерінің бір нысанға бағытталуы. Интенция* – қайсыбір мақсатқа, соңғы бір күйге бағдарланатын кез келген тілек, жоспар, мақсат, міндет немесе сенім (Қаз. тілі термин. Педагогика). *Интенция* сананың объектіге бағыты, психикалық феномендердің ерекше қасиеті (Қаз. тілі термин. Педагогика). **2. ф и л о с.** *Сананың затқа бағытталуын немесе зат бейнесінің ойда сақталуын сипаттайтын идеалистік философиялық ұғым. Сенека и н т е н ц и я* ұғымын, рухтың қозғалу жолдарын белгілеуге қолданады (ҚСЭ). Шын мәнінде *и н т е н ц и я* теориясы жеке адам санасында объектінің бейнеленуі бүкіл тарихи қоғамдық практиканың нәтижесі екенін түсінбеуден туады (ҚСЭ).

ИНТЕНЦИЯШЫЛДЫҚ з а т. **ф и л о с.** <лат. intentio> *Сананың белгілі затты түсінуге бағытталуы немесе заттың шынайы, шынайы емес екендігіне тәуелсіз сана нақтылығы. И н*

т е н ц и я ш ы л д ы қ ұғымының тарихы зейінденуші заттың шынайы және интенциялық бағытын айыра білген ортағасырлық схоластикадан нәр алады. ХІХ ғасырдың неміс ойшылы Ф. Брентано бұл ұғымды қайта енгізеді (Мәдени-филос. энци. сөздік.). *И н т е н ц и я* ш ы л д ы қ психикалық құбылыстардың негізгі қасиетіне айналып, олардың санадағы дәйегі және сананың соларға бағытталуы ретінде көрінеді (Мәдени-филос. энци. сөздік.).

ИНТЕР... [ағыл. inter] *Өзара әрекет бір-біріне бағытталу мағынасын білдіретін құрделі сөздердің бөлігі. Мысалы, интернет, интер-желі.*

ИНТЕРАКТИВТІ с ы н. и н ф. <ағыл. interactive graphics> **Интербелсенді.**

Интерактивті бейне. и н ф. <interactive video> *Бағдарламаны пайдаланушының әрекеті, оның таңдаулары мен шешімдері оқиғалар ретіне әсер ететіндей жолмен бейне және электронды технологияларды біріктіріп қолдану* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Интерактивті графика. и н ф. <ағыл. interactive graphics> **а) Пернетақта мен нұсқағыш құрылғы арқылы команда бере отырып, графикалық жүйенің экрандағы кескінін қарап шығуды және түрлендіруді ұйымдастыру жұмысы** (Қаз. тілі термин. Информатика). **ә) Интерактивті графика жүйесін даярлаумен байланысты бағдарламалау саласы** (Қаз. тілі термин. Информатика).

Интерактивті нысан. и н ф. <ағыл. interactive object> *Гипермедиада – енгізу және шығару міндеттері бар құрама объект* (Қаз тіл термин. Информатика.).

Интерактивті тақта. п е д. **Интербелсенді тақта.** Биылғы жылдан бастап Білім және ғылым министрлігінің ұйымдастыруымен Оңтүстік Қазақстан облысының бірнеше мектептеріне *и н т е р а к т и в т і т а қ т а* ның көмегімен оқыту бағдарламалары енгізілді («Егемен Қазақстан»)

Интерактивті тәртіп. и н ф. <interactive mode> *Адамның процеске жасалатын түрлі әсер түрінде есептеуші жүйемен әрекеттесу режимі. [Бұл әсер нақты есептеуші жүйені басқару тетігінде кездеседі және процестің оған жауап қимылдарын тудырады]* (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНТЕРАКЦИОНИЗМ з а т. **п с и х.** *Адам психикасының ішкі құрылымдарын зерттеуге қатысты психологиядағы ағымның бірі.*

Символдық *интеракционизмнің* өкілдері де интериоризацияны осыған ұқсас мағынада ұғынды (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИНТЕРӘРЕКЕТ з а т. и н ф. *Есептеу желілерінде – сервистік блоктар тобының сеансы кезінде мәліметтерді бір жіберілетін зат түрінде жеткізу процедурасы* (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНТЕРБАНК з а т. э к о н. Қамсыздандырылмаған қысқа мерзімді несиеінің, депозиттердің банкаралық рыногы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ с ы н. и н ф. <ағыл. interactive> *Тұтынушы мен бұқаралық ақпарат құралдарының, сондай-ақ электронды есептеуіш мәшиненің арасындағы өзара әрекеттестікті жізеге асырушы.*

Интербелсенді диалог. и н ф. *Ақиқат уақыт тәртібінде пайдаланушы мен ақпарат жүйесі арасындағы белсенді хабар алмасу. И н т е р б е л с е н д і д и а л о г* тәлімдік өзара әрекетте қашықтықтан оқыту түріне жиі пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Интербелсенді оқыту. п е д. *Өзара әрекет тактикасы мен стратегиясын жасау, бірлескен оқу іс-әрекетін ұйымдастыру. И н т е р б е л с е н д і о қ ы т у* түрі – кооперация мен бәсекелестік (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Интербелсенді такта. п е д. *Ақиқат уақыт тәртібінде пайдаланушы мен ақпарат жүйесі арасындағы белсенді хабар алмасуға негізделген оқытудың құралы ретіндегі компьютерлік бағдарлама бойынша жұмыс істейтін такта.*

ИНТЕРВАЛ [лат. Intervallum] з а т. 1. *Заттар арасындағы қашықтық.* 2. м у з. л и н г в. *Бір мезгілде немесе кезекпен дауысталған (шығарылған) екі дыбыстың жоғарғы тондарының айырмасы. И н т е р в а л* – аралық, биіктігі әртүрлі дыбыстардың арақашықтығы (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). 3. м а т. *А және b екі берілген сандар арасындағы барлық нақты сандардың жиынтығы.* Егер [a, b] сегментінде үздіксіз f(x) функциясы (a, b) *интервалында* дифференциалданатын болса, онда [a, b] сегментінде жатқан в нүктесі табылып, келесі теңдік орындалады (О.Жәутіков, Жоғары математика). Кейде *и н т е р в а л* термині кеңірек мағынада, түзудегі кез келген байланысты жиынды белгілеу үшін де қолданылады (ҚҰЭ). 4. п о л и г р. *Терілген мәтіннің әрбір жолындағы қаріптер арасындағы*

қашықтық. Мәтін компьютерге бір *и н т е р в а л* мен теріледі («Зерде»).

Жай интервал. м у з. *Октава аралығын құрайтын тондардың арақатынасы. Ж а й и н т е р в а л д а р ғ а* жататындар: таза прима, кіші секунда, үлкен секунда, кіші терция, үлкен терция, таза кварта және т.б. (ҚҰЭ).

Күрделі интервал. м у з. *Октавадан жоғары тондардың арақатынасы. К ү р д е л і и н т е р в а л д а р* жай интервалды қосудан барып шығады да, жай интервал қасиетін сақтап қалады (ҚҰЭ).

ИНТЕРВАЛДЫҚ с ы н. м у з. л и н г в. *Интервалға қатысты, соған тән.* Ондай сөйлеу дәрежесіне жету үшін күйші музыканың бұл арада күй жанрының интонациялық, ырғақтық, *и н т е р в а л д ы қ* жағын жақсы пайдаланған (А.Жұбанов, Құрманғазы).

ИНТЕРВЕНТ з а т. **Басқыншы** (*интервенция* ұйымдастырушы, соған қатысушы; басып алушы). Мұның әр ағашының түбінен ақ гвардияшыларға, *и н т е р в е н т т е р г е* қарсы оқ атылған (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Азамат соғысының аяғында *и н т е р в е н т т е р* мен ақ гвардияшыларға қарсы ұрысқа Сормово заводынан шыққан 15 танк қатысты (Қ.Аманжолов, Қасиетті борыш).

ИНТЕРВЕНЦИЯ [лат. interventio] з а т. с а я с и. **Басқыншылық** (бір мемлекеттің егемендігіне, тәуелсіздігіне, аумақтық тұтастығына нұқсан келтіру, оған өз саяси үстемдігін жүргізу, қандай да бір пайда, олжа алу мақсатында оның ішкі істеріне басқа бір мемлекеттің немесе мемлекеттердің қол сұғуы, араласуы). *И н т е р в е н ц и я* қарулы, экономикалық, дипломатиялық және идеологиялық тұрғыда бола алады. Қарулы интервенция агрессия, басқыншылық, қокан-лоқы көрсету болып табылады (Саяси түсін. сөздік). *И н т е р в е н ц и я* – бір немесе бірнеше капиталистік мемлекеттердің революцияны басу, территория жаулап алу, ерекше артықшылықтарға ие болу, өз үстемдігін орнату (Саяси түсін. сөздік). Шетелдік *и н т е р в е н ц и я* қиянатының бәрін өз басынан кешкен Панама халқы, сайып келгенде, өзінің суверенитеті мен лайықты болашағын қорғап қалады («Лен. жас»).

ИНТЕРВЕНТ-МЕМЛЕКЕТ з а т. с а я с и. **Басқыншы мемлекет** (бір мемлекеттің егемендігіне, тәуелсіздігіне, аумақтық тұтастығына нұқсан келтіруші, оған өз саяси үстемдігін жүргізуші, қандай да бір пайда, олжа алу

мақсатында оның ішкі істеріне қол сұғушы мемлекет). *Интервент-мемлекеттердің* жалғыздықты немесе ұжымдық, сондай-ақ ашық, яғни интервент-мемлекеттің мемлекет аумағына қарулы күшпен басып кіруі және бүркемелі түрлері болады (Саяси түсінд. сөздік). Интервенцияға ұшыраған мемлекет барлық амал-тәсілдерді қолдана отырып, онымен күресуге және халықаралық құқық талаптарын бұзғандығы үшін *интервент-мемлекетті* жауапқа тартуға шақыруға толық құқы бар (Саяси түсінд. сөздік).

Бүркемелі интервенция. саяси. *Бүркемелі басқыншылық* (елдің үкіметке қарсы топтарын қаржыландырудан, қарулы қарақшылардың немесе жалдамалыларды жіберуден, үкіметке қарсы бүлік және азаматтық соғыс ұйымдастырудан, мемлекеттің экономикасын күйретуге бағытталған әртүрлі шаралар қабылдаудан көрініс табатын бір мемлекеттің басқа бір мемлекеттің егемендігіне, тәуелсіздігіне, аумақтық тұтастығына нұқсан келтіруші әрекеті). Халықаралық құқық тұрғысынан алғанда *бүркемелі интервенция* интервенцияның барлық түрлері сияқты заңға қайшы келеді (Саяси түсінд. сөздік).

ИНТЕРВЕНЦИЯЛЫҚ сы н. *Басқыншылықты* (интервенцияға тән, интервенцияға лайық). Кореяда АҚШ *интервенциялық* қанды соғыс жүргізді (Ж.Шаяхметов, V сөзд.).

ИНТЕРВОКАЛ сы н. лингв. *Дауысты аралық* (тіл дыбысы). Қазақ тіліндегі сөз ортасындағы ұяңдардың шығу жолдарының біріне қатаң дауыссыз дыбыстардың *интервокал* орындағы ассимиляциялық өзгерістерін де жатқызуға болады («Тілтаным»).

Интервокал позиция лингв. Дыбыстың екі дауысты дыбыс ортасындағы позициясы. Ұяң дауыссыздардың шығу тарихы қатандардың *интервокал позиция*дағы ассимиляциясымен байланысты («Тілтаным»).

ИНТЕРВЬЮ [ағыл. interview] з а т. көсем сөз. 1. *Сұхбат* (баспасөз беттерінде жариялау мақсатымен тілші тарапынан алынған әңгіме). Үнді радиосы председателінің орынбасары екенін айтып, өзін таныстырып, уақытты пайдаланып, менен *интервью* алмақ болды (Т.Ахтанов, Үндістан.). Жиырма жасында Қазақ университеті жанындағы әдеби бірлестіктің жетекшісі болып жүргенде Әбіш Мұхтар Әуезовті бірлестік жиынына

кездесуге шақырған, *интервью* алған. Талапты жастың талантына ұлы жазушы тәнті болып, тамсана мақтаған («Егемен Қазақстан»). 2. *Ақпарат жинаудың сауалнамалық түрі*. *Интервью* интервьюер мен респонденттің тікелей байланысын қарастырады (Саяси түсінд. сөздік). *Интервьюдің* қорытындылары тізіліп, кейіннен өңделіп, түсініктеме беріледі (Саяси түсінд. сөздік).

Интервью алу. кіт. *Сұхбат алу* (сауалнама әдісі арқылы ақпарат жинау). *Интервью алу* жалпы зерттеу бағдарламасының аясында және нақтылы жоспар негізінде жүргізіледі (Саяси түсінд. сөздік). Сауалнама жүргізумен салыстырғанда *интервью алу* – мәлімет жинаудың машақаты көп әрі қымбатқа түсетін әдісі (Саяси түсінд. сөздік).

Интервью әдісі. псих. *Сұхбат әдісі* (әлеуметтік психологияда сауалнама арқылы зерттеу әдістерінің бірі). *Интервью әдісі* зерттеуші (интервьюер) сыналұшымен (респондент) әңгімелеседі, жол-жөнекей оның сөз саптауына, түрлі реакцияларына, ілтипатына назар салып отырады (ҚСЭ). *Интервью әдісі* арқылы алынған материалдардың объективтілігіне ерекше мән бермейінше болмайды (ҚСЭ).

Интервью беруші. кіт. *Сұхбат беруші* (сауалнама әдісі арқылы ақпарат жинаудың нысаны ретіндегі қатысушысы). Бұл сауалнамаға еліміздің түкпір-түкпірінен 200-ден астам *интервью беруші* қатысып отыр («Тіл тарихы»).

ИНТЕРЖЕЛІ з а т. и н ф. <ағыл. internet work> Өзара көпір немесе бағдарлаушы арқылы қосылған бірнеше аймақтық қашықтағы жергілікті есептеу желілері. *Интержелі* – әртүрлі аппараттық платформалардан және операциялық жүйелерден құралған компьютерлік желі (Қаз. тілі термин. Педагогика). *Интержелі* бір-бірімен көпір немесе маршруттаушы арқылы жалғасып, едәуір қашықтықта орналасқан бірнеше жергілікті желілерді байланыстырып тұрады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ [лат. interior] з а т. псих. Сыртқы әлеуметтік қызметтің игерілуі арқасында адам психикасының ішкі құрылымдарының қалыптасуы. *Интериоризация* ұғымын француз психологтары П.Жане, Ж.Пиаже, А.Валлон және т.б. қалыптастырды (Қаз. тілі термин. Педагогика). *Интериори-*

зациямен ұқсас ұғымдар психикалық талдауда психиканың «ішіне» өтетін индивидуаларлық қарым-қатынастар құрылымының ықпалымен онтогенез бен филогенезде ұғынылмағанның құрылымы өз кезегінде сананың құрылымын анықтайтындай болып қалай қалыптасатынын түсіндіру кезінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Педагогика). *Интериоризация* заттық қызмет құрылымының сананың ішкі жоспары құрылымына айналуы болып ұғынылады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИНТЕРКИНЕЗ [лат. interkinesis] з а т. б и о л. *Мейоздың бірінші және екінші бөлінулері арасындағы кезең.* Интерфазадан айырмашылығы – *интеркинезде* ДНК репликацияланбайды, хромосома материалы да еселенбейді (Қаз. тілі термин. Биология.). Жасушалардың типіне байланысты *интеркинезде* ің ұзақтығы түрліше болады (Қаз. тілі термин. Биология.). Көптеген жасушаларда *интеркинез* өте жылдам жүзеге асады және хромосомалардың әлсіз деконденсациялануы мен ядрошықтың болмауымен сипатталады (Қаз. тілі термин. Биология.).

ИНТЕРКИНЕТИКАЛЫҚ с ы н. б и о л. *Жасушаның митоз жолымен бөліну алдындағы кезеңіне қатысты, соған тән.*

Интеркинетикалық фаза. б и о л. *Жасуша ядросы – хромосомалардың күрделі өзгеруі болатын жасушаның бөліну кезеңінің бірі. Жасушаның митоз жолымен бөлінер алдындағы кезеңін интеркинетикалық фаза немесе интерфаза деп атайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).*

ИНТЕРЛИНГВИСТИКА [inter – аралық, linguistique – тіл ғылымы] з а т. т е р м. *Халықаралық қарым-қатынас үшін жасанды тілдер, сондай-ақ математикалық және ақпараттық-логикалық тілдер құрумен айналысатын лингвистикалық пән. Кеңестік жүйе құлағаннан кейінгі жылдары жасанды тілдердің қолданыс қажеттілігі төмендегендіктен, посткеңестік елдерде интерлингвистика бойынша зерттеулердің саны да бұрынғыдан азайып қалды («Тілтаным»).* Лингвистикалық қолданысқа *интерлингвистика* термині 1911 ж. Бельгия ғылымы Ж. Мейсманс, О.Осперсеннің еңбегі арқылы енген (Тіл білімі сөздігі). *Интерлингвистика* жасалуы, құрылымы, топтастырылуы, қызмет аясы, таралуы, өзіндік мәртебесі, қарым-қатынасқа

көмекші құрал ретінде табиғи тілдермен өзара байланысы бар (Тіл білімі сөздігі).

ИНТЕРЛИЦЦО з а т. м у з. *Еркін формалы шағын музыкалық шығарма, операдағы дербес оркестрлік эпизод. Интерлиццо* – аспаптық ансамбльдерге арналып жазылған кішігірім шығарманың аталуы (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік).

ИНТЕРЛЮДИЯ [лат. interludus] з а т. 1. м у з. *Музыкалық шығарманың бөліктері арасындағы шағын пьеса немесе музыкалық үзінді.* Музыкадағы интермедияны кейде *интерлюдия* деп те атайды (ҚСЭ). Интермедия *интерлюдия* сияқты негізгі пьеса көріністерінің арасында орындалады (ҚСЭ). 2. ө д е б. *Қайта өрлеу дәуіріндегі ағылшын драматургиясының фарсқа жақын жеке драмалық шығарма жанры. Интерлюдия* тұрмыстағы күлкілі интермедияға қарағанда жеке драмалық шығарма (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Әдебиеттану). *Интерлюдия* ағылшын театрында фарс ұғымының синониміне жақын (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Әдебиеттану). *Интерлюдия* қатарының авторы – ағылшын драматургі Джон Хейвуд (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Әдебиеттану).

ИНТЕРМӘДЕНИЕТТІК з а т. с а я с и. *Мультимәдениеттік* (бір әлеуметтік топ немесе таптың ішіндегі әртүрлі этнос пен нәсіл өкілдері мүдделерінің қайшы келуі жағдайында туындайтын «мәдени айырмашылыққа» қарама-қарсы «мәдени әртөктілік» басымдығы идеясына сүйенген басқа этнос, нәсіл немесе мәдениет өкілдерінің өзгелерді тең құқықты әрі айрықша қайталанбастай қарауымен ерекшеленетін). XX ғ. 80-ші жылдарында *интермәдениеттік*тің қалыптасуы және дамуы, ең алдымен, АҚШ-тың жоғары және орта оқу орындарында мәдениаралық қарым-қатынас дағдыларын жетілдіру мақсатында арнайы оқу курстарын жасаудан көрініс тапты (Саяси түсінд. сөздік). *Интермәдениеттік* те әлеуметтік шынайылықты теориялық-әдістемелік талдау «жайлы қарым-қатынас» әлеуметтік шиеленістердің «тігісін жатқызу» мүмкіндігі ретінде қарастыратын «радикалды конструктивизм» тұжырымдамасына негізделеді (Саяси түсінд. сөздік).

ИНТЕРМӘДЕНИЕТТІЛІК з а т. с а я с и. *Мультимәдениеттілік* (бір әлеуметтік топ немесе таптың ішіндегі әртүрлі этнос пен нәсіл өкілдері мүдделерінің қайшы келуі жағдайында

туындайтын «мәдени айырмашылыққа» қарама-қарсы «мәдени әртектілік» басымдығы идеясына сүйенген басқа этнос, нәсіл немесе мәдениет өкілдерінің өзгелерді тең құқықты әрі айрықша қайталанбастай қарауымен ерекшеленетін мемлекеттік саясат түрі). *Интермәдениеттілік*тің қолданбалық мәні мәдени релятивизмді және универсализмді жақтаушылар арасында келісім орнатуында жатыр (Саяси түсінд. сөздік). *Интермәдениеттілік*тің тұжырымдық мәні мәдени әркелкілікке сабырлықпен, ұстамдылықпен қарау және мәдениеттер арасындағы байланыстардың қажеттілігін мойындау қағидаттарына негізделген (Саяси түсінд. сөздік). *Интермәдениеттілік* шеңберінде мәдени әркелкілік жағдайында мәдениеттердің өзара байланысының үлгілері пәнаралық талдау әдістемесі арқылы жасалады (Саяси түсінд. сөздік).

ИНТЕРМӘТІН з а т. л и н г в. *Бір мәтіннің өзге мәтінге кіруі, мәтіндерінің кірігуі.* Бұл ұғымды әдеби мәтінді көп дауысты құрылым ретінде қарастырған М. Бахтиннің ықпалымен Ю. Кристева кіргізген. Ол үшін мәтін дегеніміз – мәтіндер мен таңбалардың өрімі, өзге мәтіндердің өзгеріске түскен нұсқасы. *Интермәтін* мәтін шекарасын бұлдыратып, оны жаңаша пайымдауға жол аша түседі (Мәдени-филос. энцикл. сөздік.). *Интермәтін*нің негізгі қасиеті – оның ішкі әртектілігі, ашықтығы, көпнұсқалығы. Мәтін өзге мәтіндерден, өзге мәтіндерге қатысты шығарылады және тек бұрынғы мәтіндерге қатысты емес (Мәдени-филос. энцикл. сөздік.).

ИНТЕРМӘТІНДІК с ы н. л и н г в. *Интермәтінге тән. Интермәтіндік* аталатын құбылысқа кейде шығармадан кейін жазылған мәтіндерді енгізеді (Мәдени-филос. энцикл. сөздік.).

ИНТЕРМЕДИЯ [лат. intermedius] з а т. әд. б. **1.** *Сахнада, драмалық шығарманың көрінісі арасында ойналатын комедиялық пьеса.* Маған Османовтардың айтқан айтыстары, әндері, сатиралық *интермедия*лары қатты ұнады («Лен. жас»). Қазақстанда күннен-күнге қанат жайып келе жатқан эстрада өнеріне *интермедия*лар, скетчтер, фельетондар мен сатиралық куплеттер ауадай қажет (І.Омаров, Серпін). Маңғастың осындай сөздері пьесаның *интермедия*ларына а сол күйінде кіргізілген (Р.Нұрғалиев, Күреғамыр). **2.** *Операда әртістер*

арасында ойналатын шағын музыкалық пьеса. **3.** м у з. **Интерлюдия.** *Интермедия* музыкада фигураның әртүрлі сазда өтетін тақырыптарын өзара байланыстырып тұратын музыкааралық эпизод (ҚСЭ).

ИНТЕРМЕТАЛДЫҚ с ы н. х и м. *Интерметаллидке қатысты, соған тән. Интерметалдық* қосылыстар – екі немесе одан да көп металдан өзара химиялық қосылысы (ҚҰЭ). Көп жағдайда екі металл өзара бірнеше *интерметалдық* қосылыстар түзеді (ҚҰЭ).

ИНТЕРМЕТАЛЛИД [лат. inter – аралық, metallum – шахта] з а т. х и м. *Металдың екі немесе бірнеше металмен химиялық қосылысы, мыс., CuAl₂, MgZn₂, Cu₃Zn₈Al₂CuMg.* *Интерметаллид* көптеген металл қорытпалары құрылымына кіре отыра, олардың беріктігін қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Кен). Олар көбінесе металдарды бір-біріне қосып қорыту нәтижесінде пайда болады. *Интерметаллид* те иондық, коваленттік байланыс сирек кездеседі, көбінесе металдық байланыс басым келеді (Қаз. тілі термин. Кен). Қорытпа құрамы қасиеттерінің өзгеруіне, түзілу заңдылықтарына қарай *интерметаллид* тұрақты құрамды (дальтонид) және өзгермелі құрамды (бертоллид) болып екі топқа бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен).

ИНТЕРМЕЦЦО [лат. intermezzo] з а т. м у з. *Музыкалық аспапқа арналған шағын лирикалық пьеса.* Кейде циклдік формада жазылған музыкалық шығарманың арасын біріктіретін немесе бір бөлімді композицияның негізгі бөлшегін де *интермеццо* деп атайды (ҚҰЭ). Кейін *интермеццо* өзіндік сипаты бар, құрылымы еркін аспаптық пьесаның атауы ретінде қалыптасты (ҚҰЭ).

ИНТЕРН [лат. internus] з а т. м е д. *Интернатурадан өтетін дәрігер* (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Философия).

ИНТЕРНАТ [лат. internus] з а т. *Мектеп жанынан құрылған, оқушыларға арналған жатақхана.* Мұнда бүлдіршіндердің терең білім алуына толық жағдай жасалынған. Мектептердің жанында *интернат* жұмыс істейді (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). *Интернат* – оқу орнының жанындағы оқушылардың жатақханасы (ҚҰЭ). **2.** *Оқушылар білім алып, жатақханасында тұрып оқитын орта мектеп.* Соңғы аз жылдар ішінде 2618 балалық *интернат* ашылды («Қазақст. мұғ.»). Бесінші кластан бастап оқушылар аудан орталығына барып, *ин-*

т е р н а т т а, таныстарының үйінде тұрып оқитын (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Тұрғызда да қаншама астанасы, Талайлардың жоқ әлі баспанасы. *Интернатқа*, Балалар бақшасына Бару керек жесірдің бес баласы (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Күндер қуып, күндерді итерді артқа, (Безер күндер қашуға икемді-ақ та...) Есінде ме, ескі дос, жеңіс жылы Онжылдықты бітірдік *интернатта* (М.Мақатаев, Шығ.).

3. Мүгедектер немесе қарттар үйі.

ИНТЕРНАТТЫҚ с ы н. *Интернатқа тән, интернатқа қатысты.*

Интернаттық ұйымдар. п е д. Белгілі бір санаттағы азаматтарға жатынорын беріле отырып, білім алу құқығына мемлекеттік кепілдікті қамтамасыз ететін орта білім беру жүйесінің ұйымдары (Қаз. тілі термин. Пед. және псих.).

ИНТЕРНАТУРА [лат. internus] з а т. м е д. Білімдерін тереңдетіп, мамандығын жетілдіру мақсатындағы жас дәрігерлердің емханалар мен ауруханалар жанында тәжірибе жинақтау формасы. Биылғы жылы *интернатураға* келген жас мамандардың білімі әлдеқайда жақсы екен («Ана тілі»). *Интернатура* – медициналық жоғары оқу орындарының студенттерін нақты мамандық бойынша бір жылдық даярлау нысаны (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Ғылымтану).

ИНТЕРНАЦИОНАЛ [лат. internatio, inter – аралық, natio – ұлт] з а т. с о в е т. **1.** *Халықаралық саяси бірлестік, саяси партиялардың және қозғалыстардың одағы. Жап-жақсы командир. Интернационал үшін, революция үшін күрескен адам (М.Жұмағұлов, Қыран.).* **2.** т а р. с о в е т. *Халықаралық пролетариат гимні. Жұмысшылар қошеметтеп тағы қол шапалақтады. Жігерлі дауыспен еркек, әйел, бала-шаға бірігіп интернационал жырын жырлады (І.Жансүгіров, Шығ.). Соқты Москва сағаты, Ойналды интернационал. Ұлы Отанның бар халқы Жайлы жатып, демінді ал (Қ.Аманжолов, Шығ.). Тарар соңынан караша үйдің алдында жүздеген адам тік тұрып, интернационалды шырқағанда жүрт едәуір көңіл көтеріп қалып еді (Ш.Байбашев, Бел-белес.). 1943 ж. мамырда II дүниежүзілік соғыстың қызған шағында Коминтерн атқару комитетінің Президиумы Коммунистік интернационалды тарату жөнінде шешім қабылдады (Саяси түсінд. сөздік).*

Бірінші интернационал. т а р. с о в. 1864 ж. *К. Маркс негізін қалаған, пролетариаттың тарихтағы тұңғыш бұқаралық халықаралық революциялық бірлестігі.* Пролетариаттың халықаралық тұңғыш бұқаралық ұйымы тарихта *бірінші интернационал* деп аталды (КПСС тарих. очерк.). *Бірінші интернационалды* 1864 ж. Лондонда К. Маркс пен Ф.Энгельс құрды. Конгрестер Женевада, Лозаннада, Брюссельде және Базельде өтті (Саяси түсінд. сөздік). 1871 ж. *бірінші интернационал* қолдаған Париж Коммунасының жеңілісінен соң, Гаагадағы 5-ші конгрестің шешімімен Бірінші интернационалдың жетекші органдары АҚШ-қа жіберілді (Саяси түсінд. сөздік).

Екінші интернационал. т а р. с о в е т. 1889 жылы *Парижде Социалистік партиялардың халықаралық бірлестігімен құрылған интернационал.* *Екінші интернационалды* құруға Ф.Энгельс атсалысты (Саяси түсінд. сөздік). *Екінші интернационалдың* конгрестері Парижде, Брюссельде, Цюрихте, Лондонда, Парижде, Амстердамда, Штутгартта, Копенгагенде, Базельде өтті (Саяси түсінд. сөздік).

Үшінші интернационал. т а р. с о в е т. *Коминетри, негізі 1919 ж. Мәскеуде қаланған, өзін бірінші және екінші интернационалдардың тарихи мұрагері санаған, коммунистік партиялардың халықаралық бірлестігі.* *Үшінші интернационалды* құрылуына В. И. Ленин қатысты (Саяси түсінд. сөздік). *Үшінші интернационалдың* конгрестері Петроградта – Мәскеуде (1920), Мәскеуде (1921, 1922, 1924, 1928, 1935) болып өтті (Саяси түсінд. сөздік).

Төртінші интернационал. т а р. с о в е т. 1938 ж. *Парижде Л. Д. Троцкийдің қолдауымен құрылған коммунистік партиялардың халықаралық бірлестігі.* *Төртінші интернационал* бірқатар солшыл бағытты ұстанушы партияларды біріктірді (Саяси түсінд. сөздік). Кейіннен *төртінші интернационал* коммунистік сипаттағы қозғалыстар мен партиялардан идеологиялық ерекшеленетін бірнеше тәуелсіз топтарға бөлініп кетті (Саяси түсінд. сөздік).

ИНТЕРНАЦИОНАЛДЫ с ы н. с о в е т. **Копұлтты** (әртүрлі халқы бар). «Красно-армейск» – *интернационалды* совхоз. Бұнда қазақ, орыс, неміс, чечен – барлығы

17 ұлт өкілі бар («Лен. жас»). Облыста бір миллионға жуық адам – қазақ пен орыс, украин мен неміс, өзбек пен татар, дүңген мен грек, корей мен қырғыз тұрады. Сондықтан да біздің көптеген кәсіпорындарымыз бен колхоз-совхоздарымызды *интернационалды* коллектив деп орынды атайды («Қазақст. әйелдері»).

ИНТЕРНАЦИОНАЛДЫҚ с ы н. с о в е т.

1. Көпұлттық. Өлкеміздің тарихын *интернационалды* қынтымақтың сарқылмас бай шежіресі деп атауға болады («Қаз. әдеб.»). Дала комиссары Әліби ағаның *интернационалды* қ отряды да осы түбектен аттанды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). – Ендеше мен қазақтың, мына серігім поляк, сонда алты ұлттан құралған *интернационалды* қ топ болдың, – дедім (Қ. Қайсенов, Жау тылы.). **2. Достық, туыстық, бауырмалдық.** Біз мектептегі жас ұрпақты осы *интернационалды* құтұрғыда тәрбиелеуіміз керек (С.Омаров, Өмір.). Поэмада еңбекпен көтерілген ерлердің *интернационалды* қ достығы биіктен көрінеді («Қаз. әдеб.»).

Интернационалды лексика. л и н г в. с о в е т. *Халықаралық лексика (мәдени қарым-қатынастың негізінде қазіргі еуропа тілдерінде жалпылау қолданылатын сөздер). Интернационалды лексиканың* көп бөлігі латын-грек сөздері болып саналады (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Әдебиеттану).

Интернационалды тәрбие. с о в е т. п е д. *Кеңестік жүйе тұсындағы совет жастарының халықтар достығы және басқа ұлттар еңбекшілеріне деген құрмет сезімін қалыптастыратын коммунистік тәрбиенің басты салаларының бірі ретіндегі кеңестік идеологияның құралы.* Әдебиеттің айбынды міндеті – еңбекшілерге патриоттық және *интернационалды* қ т ә р б и е беру («Қаз. әдеб.»). Егер біз социализмге адал боламыз десек, біз бұқара арасында қазірден бастап *интернационалды* қ т ә р б и е жүргізуге тиіспіз (В.И.Ленин, Шығ.).

Интернационалды құн. э к о н. *Халықаралық құн.* *Интернационалды* қ қ у н – белгілі бір тауарды дүниежүзілік ауқымда өндіруге жұмсалатын қоғамдық қажетті еңбек шығындарын көрсететін және дүниежүзілік бағаның негізі болып табылатын дүниежүзілік рынок санаты (Қаз. тілі термин. Экономика).

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ор. з а т. т а р. *Жаһандану процесіндегі халықаралық өзара*

байланыс пен шаруашылық, экономикалық және сауда байланыстардың, қатынастардың үдей түсуін айқындайтын индустриализм дәуірінің өнімі. И н т е р н а ц и о н а л и з а ц и я ұғымы жаһандану процесінің қалыптасуы мен үдеуіне оның уақыттық және кеңістіктік шектерін белгілей отырып, нақтылы-тарихи мінездеме жасауға мүмкіндік береді (Саяси түсінд. сөздік). Индустриалды төңкеріс барысында *интернационализация* әлемдік шаруашылыққа, өндірістік және қаржылық капиталдың көлемді ықпалдасуына, халықаралық еңбек бөлінісінің дамуына алып келеді (Саяси түсінд. сөздік).

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ [лат. internationis, inter – аралық, natio – ұлт] з а т. т а р. с о в е т. *Марксизм-ленинизм теориясы мен практикасына негізделген еңбекшілердің ұлтаралық және халықаралық бірлестігінің идеологиясы мен саясаты, коммунизм идеологиясының негізгі принциптерінің бірі.* Коммунистік *интернационализм* тап күресімен тығыз байланыстырылды: халықаралық ынтымақтастық тек езіп-жанншылған таптарға арналды; билеуші таптардың халықаралық бірлесу талпыныстары теріс бағаланды. Бұл тұрғыда интернационализм космополитизмге қарсы қойылды (Саяси түсінд. сөздік). Таптық *интернационализм* мен социалистік гуманизм қазақтардың ұлттық қасиеттерінен – тілін де, дінін де, тарихын да, дәстүрлі ұлттық құрылымын да емес, көптіртіп көп айтыла беретін атадан балаға ауысып келе жатқан мал баққыштығын ғана мейлінше қолдап бағыпты («Егемен Қазақстан»). Қазіргі заманда халықтар арасында *интернационализм* жоқ, толеранттық, яки сыйымдылық қана бар («Жас Алаш»). **2. с а я с и.** *Елдер мен ұлттар арасындағы ынтымақтастық идеяларын дамытушы саяси және идеологиялық принцип. И н т е р н а ц и о н а л и з м* принципі сондай-ақ барлық халықтардың теңдігі, еркіндігі және тәуелсіздігі жайлы, халықтар арасындағы әріптестіктің қажеттігі туралы, нәсілшілдікке, шовинизмге, ұлтшылдыққа қарсы тұру, басқыншылыққа қарсы күресу, мәдениеттер диалогының қажеттігі жайлы сөз саптауларды қарастырды (Саяси түсінд. сөздік). *Интернационализм* әртүрлі ұлттардың ортақ мүдделігін, олардың ортақ мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асыруда ынтымақтастығын және әріптестігін білдіреді (Саяси түсінд. сөздік). *И н т е р н а ц и о н а л и з м н і қ*

объективті негізі – экономиканы, ақпараттық алмасуды, ғылыми-техникалық және мәдени дамудың интернационализациялану процесі (Саяси түс. сөздік).

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМДЕР з а т. с о в е т. лингв. *Халықаралық лексика. Интернационализмдер* туыстас емес тілдерде де семантикалық, графикалық және сыртқы түрі жағынан ұқсас болады (ҚСЭ). *Интернационализмдер* белгілі бір тілге енгенде сол тілдің фонетикалық және грамматикалық жүйелеріне сәйкес қолданылады (ҚСЭ).

ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТ з а т. с о в е т. т а р. *Интернационализмді қуаттаушы, жақтаушы.* Ал оның өзі жаңалыққа жаны құмар нағыз *интернационалист* жазушы еді (З.Серікқалиев, Ақыл.). Ғанидың ең қымбат қасиеті оның шын және ірі *интернационалист* болғандығында (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Ұлы гуманист және *интернационалист* Горький елінің жалынды патриоты еді («Қаз. әдеб.»).

ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТІК с ы н. с о в е т. т а р. *Интернационалистік тән.* Жастар арасында туысқандықты, жолдастықты, *интернационалистік* достықты күшейту — Ғанидың берік ұстаған жолы еді (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). Міне, осыған орай, Отан соғысы тұсындағы қазақ поэзиясының *интернационалистік* сипатына тоқтала кету орынды (М.Әлімбаев, Қалам.). Бұл және басқа мысалдар қазақ ақын, жазушылары әдебиетіндегі *интернационалистік* борышын дұрыс түсінетіндігін сипаттайды (Р.Бердібаев, Достық.).

ИНТЕРНАЦИОНАЛШЫ с ы н. с ө й л. *Интернационалист.* Ата-анасы неғұрлым мықты және сенімді түрде *интернационалшы* болып келсе, соғұрлым ескі теріс көзқарастан аулақ болады (Семья тәрбиесі).

ИНТЕРНЕТ [ағыл. Internet, inter – аралық, net – желі] з а т. и н ф. *Компьютерлік желілердің ақпарат алмасуға арналған бүкіләлемдік қауымдастығы; бір-бірімен телекоммуникация арналары (телефон, радио, жасанды жер серігі көмегімен байланыс) арқылы мәлімет алмасатын әртүрлі аймақтағы компьютерлік желілердің біріктірілген торабы. Интернетке* жалғасуды және сервисті провайдерлер қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Экономика). *Интернет* XX ғасырдың 70-жылдары АҚШ Қорғаныс министрінің, АҚШ Ұлттық ғылыми қорының және аймақтық компьютер

желілерінің телекоммуникация құралдары арқылы бірте-бірте бірігуі нәтижесінде пайда болды (Саяси түс. сөздік). *Интернеттен* кәсіпкер ел бәрібір одан құтылмайды. Сондықтан ақпарат саласының қарыштап келе жатқан осы бір саласын игеруге бүгінгі қазақ жасы жұмылған жөн («Егемен Қазақстан»). ХХІ ғасырда адамзат қоғамында мәдениеттер қақтығысы болады деп күтілуде. Ғаламдастыру проблемасы барынша ілгерілей түспек. Ғалымдастыру *интернет* идеологиясы бойынша жүреді («Егемен Қазақстан»).

Интернетке шығу. и н ф. *Компьютерлік желілердің ақпарат алмасуға арналған бүкіләлемдік қауымдастығына қосылу.* Бұл орталық әл-Фараби атындағы Қазақтың ұлттық университетіне, Қазақтың Қ.Сәтбаев атындағы ұлттық техникалық университетіне және Абай атындағы мемлекеттік университетіне, сонымен қатар бірқатар ғылыми-зерттеу институттарына *интернетке шығуға* мүмкіндік берді («Егемен Қазақстан»).

Интернет жүйесі. и н ф. *Бір-бірімен телекоммуникация арналары (телефон, радио, жасанды жер серігі көмегімен байланыс) арқылы мәлімет алмасатын әртүрлі аймақтағы компьютерлік желілердің біріктірілген торабының жүйесі.* Компьютердің атасы әлемдегі ең тапқыр адам Билл Гейтс бұл техниканы енді ғарыш кеңістігіне шығармақшы. Ол үшін *интернет жүйесін* ұялы телефонмен қосып жалғастырмақ («Егемен Қазақстан»).

Интернет желісінің адресі. и н ф. <ағыл. Internet address> *Интернетке тіркелгенде әрбір компьютерге берілетін адрес. Интернет желісінің адресі @* (айқұлақ) белгісімен бөлініп тұратын компьютердің өз атауы мен домен атауынан тұрады (Қаз. тілі термин. Информатика).

Интернет желісінің үйлестіру кеңесі. и н ф. <ағыл. internet activities board> *Интернет желісінің техникалық саясатын анықтайтын ұйым. Интернет желісінің үйлестіру кеңесі* өзінің міндетін проблемалық топтар арқылы жүзеге асырады. Мыс., инженерлік проблемалық топ (Қаз. тілі термин. Информатика).

Интернет желісінің хаттамасы. и н ф. <ағыл. Internet protocol> *Желінің бір жұмыстансысынан келесісіне хабарлар дестесін жеткізуді қамтамасыз ететін негізгі хаттама. Интернет желісінің хаттамасы* желідегі мәліметтерді дер кезінде тиімді

маршрут таңдап, дұрыс жеткізу мақсатында АҚШ Қорғаныс министрлігі жасап шығарған (Қаз. тілі термин. Информатика).

Интернет торабы. и н ф. <ағыл. node internet> *Интернет байланыс арналарымен өзара біріктірілген ірі тораптардың жиынтығы.* Әрбір и н т е р н е т т о р а б ы – көбінесе Unix операциялық жүйесінің басшылығымен жұмыс істейтін бір немесе бірнеше қуатты компьютер-серверлер. Мұндай мәшинелерді бас компьютерлер немесе хост-компьютерлер деп атайды (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНТЕРНЕТ-ПРОВАЙДЕР [ағыл. inter – аралық, net – желі, provider – қамтамасыз ету] з а т. и н ф. *Кез келген тұтынушыға интернетке қосылу мүмкіндігін ұйымдастырып беретін компания немесе мекеме.* Қазір Қазақстанда жиырмадан астам операторлар и н т е р н е т - п р о в а й д е р қызметін орындауда. Олардың ірілеріне «Нұрсат», «Қазақтелеком», «Астел» және «СА телеком» жатады (ҚҰЭ).

ИНТЕРНЕТ-СЕРВЕР [ағыл. inter – аралық, net – желі, server – қызмет көрсету] з а т. и н ф. *Интернетке қосылып, өзіне Интернет желісі ақпараттық орталығында тіркелген ерекше идентификатор мен домен атауы берілген арнайы компьютер* (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНТЕРНЕТ-ТЕРРОР [ағыл. inter – аралық, net – желі, terror – үрей] з а т. г а з е т и. *Бүкіләлемдік ақпараттық торап арқылы халықтың үрейін тудырып, қорқытып-үркітетін ақпарат тарату амалдардың жиынтығы.* Алайда қоғамымызда сілкіністерге құштар адамдар да табылады. Осы мақсатта олар и н т е р н е т - т е р р о р д ы қоса алғанда барлық амалды пайдаланып бағады («Егемен Қазақстан»).

ИНТЕРОРЕЦЕПТОРЛАР [лат. interior – ішкі, receptio – қабылдаушы] з а т. ф и з и о л. *Азаның ет, сіңір, буын жүйелерінде және ішкі мүшелерінде болатын рецепторлар.* И н т е р о р е ц е п т о р л а р терминін ағылшын физиологі Э.Шеррингтон ұсынған (ҚСЭ). И н т е р о р е ц е п т о р л а р д ы әртүрлі тітіркендіргіштерге жауап беру қызметіне қарап бірнеше түрге бөледі (ҚСЭ). И н т е р о р е ц е п т о р л а р – жанасуды сезгіш рецепторлар (Мал ауру. түс. сөздігі).

ИНТЕРОРЕЦЕПТОРЛЫҚ с ы н. б и о л. *Интерорецепторларға қатысты. И н т е р о р е ц е п т о р л ы қ* анализатор – интерорецепторларға

әсер ететін тітіркеністерді қабылдап, талдайтын анатомиялық-физиологиялық жүйе (Мал ауру. түс. сөздігі).

ИНТЕРПЕЛЛЯЦИЯ [лат. interpellatio] з а т. с а я с и. *Үкіметке немесе оның жеке мүшесіне белгілі бір мәселе жөнінде я оның жалпы саяси бағыты туралы түсініктеме беруді талап еткен депутаттардың ерекше сұрауы.* Әдетте, и н т е р п е л л ы ц и я қоғамды алаңдататын маңызды деректер туралы қойылады (Саяси түсінд. сөздік). Сондықтан и н т е р п е л л ы ц и я я д а сұрақтың туу себебі және қашанға дейін жауап берілу мерзімі көрсетіледі. Егер берілген жауап қанағаттанарлық болмаса, үкіметке сенімсіздік білдіру мәселесі тууы мүмкін (Саяси түсінд. сөздік). И н т е р п е л л ы ц и я – Парламент депутатының өкіметке немесе министрге жіберген жауабы Парламентте талқылана алатын сұрауының бір түрі (ҚҰЭ). Сұрау салудың басқа түрлерінен и н т е р п е л л ы ц и я н ың айырмашылығы – жауап алынғаннан кейін жарыссөз басталып, қарар қабылдаумен аяқталады, онда Парламент интерпелляция үшін себеп болған іс-қимыл немесе жалпы алғанда үкіметтің бағыты жөнінде өз пікірін айтып, үкіметке сенім немесе сенімсіздік білдіреді (Орыс.-каз. экон. түсінд. сөзд.).

ИНТЕРПОЛ [ағыл. Interpol] з а т. з а ң. *Халықаралық қылмыстық істермен күресу мақсатында құрылған халықаралық полиция ұйымы.* И н т е р п о л – 1923 жылы ортақ қылмыстық бұзушылықтармен күресу үшін халықаралық ұйым ретінде құрылған қылмыстық полицияның халықаралық ұйымы (Орыс.-каз. түсінд. сөзд. Тарих). Қазіргі түрде 1946 жылы құрылған. И н т е р п о л мүшелері қатарына 160 мемлекет жатады. Орналасуы – Парижде (Орыс.-каз. түсінд. сөзд. Тарих). И н т е р п о л д ы ң штаб-пәтері Францияның Париж қаласында орналасқан (ҚҰЭ).

ИНТЕРПОЛЯЦИЯ [лат. interpolatio] з а т. 1. л и н г в. *Аударманың немесе көшірме жасаушының түпнұсқада жоқ сөздер мен сөйлемдерді мәтінге кіріктіруі.* Аударма мәтіндегі и н т е р п о л ы ц и я н ы ң уәжді және уәжсіз түрлері болады («Тілтаным»). И н т е р п о л ы ц и я авторлық мәтінге авторға жатпайтын сөздер мен тіркестерді қосу (Орыс.-каз. түс. сөзд. Әдебиеттану). 2. м а т. *Функцияның аралық мәндерін берілген мәндердің қатары бойынша анықтау амалы (экстраполяцияға қарама-қарсы).* И н т е р п о л ы ц и я математикада

және статистикада – шаманың қандай да бір белгілі мәндері бойынша сол шаманың аралық мәндерін табу (ҚҰЭ). *И н т е р п о л я ц и я* аналитикалық өрнегі белгілі, бірақ есептелуі өте қиын шамалар үшін де қолданылады (ҚСЭ).

ИНТЕРПОЛЯЦИЯЛАН = е т. м а т. *Функцияның аралық мәндерінің берілген мәндердің қатары бойынша анықталуы. И н т е р п о л я ц и я л а н а т ы н* функция үшін Лагранж, Чебышев және Эрмидтің көпмүшелігі немесе Ньютон, Гаусс және Бесселдің формуласы пайдаланылады (ҚСЭ).

ИНТЕРПОЛЯЦИЯЛАУ е т. м а т. *Функцияның аралық мәндерін берілген мәндердің қатары бойынша анықтау. Әртүрлі и н т е р п о л я ц и я л а у* функцияларының бір-бірінен айырмасы көпмүшеліктердің коэффициенттерінде немесе оның сырт түрінде болады (ҚСЭ). Экономикада *и н т е р п о л я ц и я л а у* тәсілі экономикалық көрсеткіштердің жоспарланған жылдардағы мәндерін табуға, динамикалық кестелер қатарын жасауға, т.б. мақсаттарда пайдаланылады (ҚСЭ).

ИНТЕРПОЛЯЦИЯЛЫҚ с ы н. м а т. *Интерполяцияға қатысты, соған тән.*

Интерполяциялық формула. м а т. *Интерполяцияның көмегімен $y=f(x)$ функциясының жуық өрнегін алуға мүмкіндік беретін формула.* Есептің ерекшелігіне қарай *и н т е р п о л я ц и я л ы қ ф о р м у л а н ы* әртүрлі формула түрінде жазу қолайлы (ҚҰЭ).

ИНТЕРПРЕТАТОР [лат. interpretatio] з а т. и н ф. *Компьютерлер үшін жоғары деңгейлі тілдерде жазылған бағдарламалар мәтінін мәшине тіліне жолма-жол аударып, бірден орындауға арналған транслятор тобына жататын түрлендіру бағдарламалары. И н т е р п р е т а т о р* – түсіндіру, түсінікті тілге аударушы – деңгейі жоғары бағдарламалау тілінде жазылған бағдарламаның алғашқы нұсқасын мәшине тіліне аударып орындай алатын арнайы бағдарлама; бағдарламаның бастапқы мәтініне талдау жасайтын және бағдарламаны жеке-жеке оператор бойынша орындайтын аудармалаушы (Қаз. тіл термин. Информатика). *И н т е р п р е т а т о р* есептеу процесі кезінде бастапқы программаны жеке-жеке оператор бойынша аудармалайтын және орындайтын қызмет көрсеткіш бағдарлама (Қаз. тіл термин. Информатика). *И н т е р п р е т а т о р* рөлін кейде бағдарламалары тұрақты жадына жазылған құрылғылар да орындайды (ҚҰЭ).

Бейск, Java тіліндегі бағдарламалар *и н т е р п р е т а т о р* көмегімен аударылып атқарылады (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ [ағыл. interpretation] з а т. 1. л и н г в. *Зерделеу (нақты тілде ұсынылған кейбір синтаксистік аяқталған мәтіннің мағынасына, тілдік құбылыстарға, т.б. түсініктеме беру).* Арнайы құрал-аспаптар арқылы жасалған тәжірибе барысында алынған дауыс сазының сандық мәліметтеріне тілтанымдық *и н т е р п р е т а ц и я* жасалады («Тілтаным»). 2. и н ф. *Мәліметтерді, әдетте бағдарламада немесе оның қандай да бір үзіндісінде агрегациялаудың, алгоритмдік мәнін автоматты түрде табу мен талдауды орындау. И н т е р п р е т а ц и я* режимі – бағдарламаны аудару режимі; әрбір аударылған оператор бірден орындалады (Қаз. тілі термин. Информатика). 3. ғ ы л. *Зерделеу (қандай да бір теорияның элементтеріне белгілі амал-тәсілмен берілетін мән, мағына жиынтығы).* Ғылыми теорияны болмыспен салыстыруда, оның элементтеріне мән-мағына беруде *и н т е р п р е т а ц и я* ұғымының танымдық рөлі зор (ҚСЭ). *И н т е р п р е т а ц и я* әртүрлі логикалық есептеулерге мағына беруде қолданылады (ҚСЭ). 4. м а т. *Дұрыс құрылған барлық өрнектері мағынаға ие болатын есептеудің түпкі өрнегіне мән беру процесі. И н т е р п р е т а ц и я* ға модель ұғымын пайдалана отырып формалды анықтама беруге болады (Филос. сөздік). *И н т е р п р е т а ц и я* және модель математика мен металогикада және жалпы ғылымда маңызды рөл атқаратын семантикалық ұғымдар (Филос. сөздік).

ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАН = е т. м а т. *Дұрыс құрылған барлық өрнектері мағынаға ие болатын есептеудің түпкі өрнегіне мән берілу. Сөйтіп, и н т е р п р е т а ц и я л а н ғ а н* есептеу формалдандырылған тіл болып табылады, онда мағынасы бар әртүрлі пікірлер тұжырымдалып, дәлелденеді (Филос. сөздік).

ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНУ м а т. *Интерпретациялан етістігінің қимыл атауы.*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ з а т. т е р м. *Интерпретация әдісін қолдану. И н т е р п р е т а ц и я л а у* арқылы ғана есептеулер сөйлемдері мен өрнектері мағыналы болатын формалданған тілдерге айналады (ҚСЭ). Математикалық логиканың логикалық есептеулерінің бір тобын релеконтакттілі схемалар саласында мазмұнды сөйлемдер ретінде *и н т е р п р е т а ц и я л а у* ға болады (ҚСЭ).

ИНТЕРПРЕТОСКОП [лат. interpretor – түсіндіремін, skopeo – көремін] з а т. т е х. *Әуесуреттерді топографиялық жағынан ажырату үшін қолданылатын аспап. Интерпретоскоп арнаулы жабдық арқылы екіден он беске дейін үлкейтеді (ҚСЭ). Интерпретоскоп бір немесе әртүрлі масштабты, форматты, сондай-ақ кесілмеген аэрофильмдерді де шағылған немесе өткінші жарықтың көмегімен бақылайды (ҚСЭ).*

ИНТЕРСЕКС [лат. inter – аралық, sexus – жыныс] з а т. б и о л. *Бір ағзада бірден екі жыныстың да белгілерінің жеке-жеке байқалуымен қатар екі жыныстық белгілердің аралас кездесуі (ҚСЭ).*

ИНТЕРСЕКСТІ с ы н. б и о л. *Интерсекстән болған. Қызтеке (гермофродит) организмдерге қарағанда и н т е р с е к с т і организмнің жыныстық қабілеті болмайды (ҚСЭ).*

ИНТЕРСУБЪЕКТ: **интерсубъектілер қауымы.** ф и л о с. *Интерсубъектілікте «менің» табиғи түрде өз санасында «өзгелерді» қалап шығарған мүмкіндікте бар субъектілер. И н т е р с у б ъ е к т і л е р қ а у ы м ы н да ғ ы әркім әлемді өз тәжірибесінен түсінеді (Мәд.-филос. энцикл. сөздік). И н т е р с у б ъ е к т і л е р қ а у ы м ы негізінде ұғыну мүмкіндігінің көкжиегіне және қауымның шексіз кеңістігіне ұмтылған интенционалдық қауым қалыптасады (Мәд.-филос. энцикл. сөздік).*

ИНТЕРСУБЪЕКТИВТІК [inter – аралық, subjectum – тұлға] з а т. ф и л о с. *Ғылымзандар мен қағидалардың жеке адамдарға тәуелсіз жалпыға бірдей мазмұны және маңызы болады деген мағынадағы қазіргі идеалистік таным теорияларында, әсіресе неопозитивизмде жиі қолданылатын ұғым. Кейбір идеалистік ағымдар и н т е р с у б ъ е к т и в т і к ұғымы арқылы өздеріне тән субъективтік идеализмге, солипсизмге бастайтын тенденцияларды бүркемелеуге тырысады (ҚСЭ).*

ИНТЕРСУБЪЕКТИЛІК з а т. ф и л о с. *Таным субъектілері арасындағы арнайы қарым-қатынас, өзара араласу мен білімін өзгемен бөлісудің негізі. И н т е р с у б ъ е к т і л і к мәселесін алғаш рет Гуссерль Бесінші картезиандық медитациясында қояды (Мәд.-филос. энцикл. сөздік). И н т е р с у б ъ е к т і л і к т е «мен» өз тәжірибесінің өзгелермен салыстырғанда айрықша екенін кескіндейді (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). Кейін Гуссерль жеке тұлғаның рухани тәжірибесіне сүйенген*

Өмірлік Әлем ұғымын енгізіп, оны и н т е р с у б ъ е к т і л і к к е негіз ретінде қарастырады (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

ИНТЕРТОРАП з а т. т е х. *Көпір, бағдарлауыш және шлюз арқылы байланыстырылған аймақтық жағынан бір-бірінен ашақ жатқан бірнеше оқшау тораптар (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Ғылымтану).*

ИНТЕРФАЗА [лат. inter – аралық, грек. phasis – пайда болу] з а т. б и о л. *Жасушаның бірінен кейін бірі тізбектеліп келетін екі митоздық бөлінулері арасындағы тіршілік циклінің кезеңі. Бөлініп болғасын, екі жаңа клетка и н т е р ф а з а кезеңіне көшеді (Жалпы биология). Амитоз — клетканың тікелей бөлінуі; бұл жағдайда ядро и н т е р ф а з а күйінде бөлінеді (Жалпы биология). И н т е р ф а з а кезінде жасушаның бөлінуге дайындалуы және тіндік арнайы қызметтерді орындайтын жасуша дифференциациясын қамтамасыз ететін синтетикалық процестер іске асады (ҚҰЭ).*

ИНТЕРФАЗАЛЫҚ с ы н. б и о л. *Интерфазаға қатысты, интерфазаға тән. Ядро қайта құрылуынсыз-ақ және хромосом пайда болмай-ақ амитоз жүреді, яғни бөліну кезеңінде ядро и н т е р ф а з а л ы қ күйде болады (Жалпы биология).*

ИНТЕРФЕЙС [ағыл. Interface, inter – аралық, face – беті] з а т. и н ф. *Есептеуіш жүйе құрылғылары мен бағдарламалардың, сондай-ақ олар мен адамның өзара әрекетін қамтамасыз ететін тәсілдер мен ережелердің, құралдардың жиынтығы. И н т е р ф е й с бағдарламалаушылардың кәсіптік тілінде — өзара әрекеттесу «жазықтығы», пайдаланушы мен компьютердің қарым-қатынасы, яғни екі жүйенің немесе адам мен компьютердің өзара мәліметтер алмасумен жасақтайтын аппараттық-бағдарламалық құралдардың жиынтығы (Қаз. тілі. термин. Информатика). Жалпы екі құрылғыны, екі бағдарламаны, адам мен бағдарламаны байланыстырып, араларында сигнал өткізіп, мәлімет алмастырып тұратын барлық мүмкіндіктер осы и н т е р ф е й с терминінің мағынасын ашады (ҚҰЭ).*

Бағдарламалық интерфейс. и н ф. *Бағдарламаларды байланыстыратын мәліметтік сипаттамалар жиынтығы. Бағдарламалық и н т е р ф е й с к е бағдарламалық модульдер арасында ақпарат алмасу ережелері, мәліметтер типі, ортақ айнымалылар тізімі, орындалатын процедуралар жиыны т.б. жатады (ҚҰЭ).*

Интерфейс адаптері. [interface adapter] и н ф. *Дербес компьютерге қосымша шалғай құрылғыларды тіркеуге арналған адаптер* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Тұтынушы интерфейсі. и н ф. *Бағдарлама мен оны қолданушы адам арасындағы диалогті ұйымдастыру құралдары. Тұтынушы интерфейс, командалық интерфейс, графикалық интерфейс деп атайды (ҚҰЭ). Тұтынушы интерфейсінде экрандағы «терезе» батырмалары, командалық мәзір жолы және т.б. мүмкіндіктер жатады (ҚҰЭ).*

Физикалық интерфейс. и н ф. *Әртүрлі құрылғыларды байланыстыратын электрондық құралдар деңгейін анықтайтын интерфейс. Физикалық интерфейске компьютер жады мен мониторды байланыстырып тұратын бейнеадаптер, олардың аралығындағы өткізгіш сымдар, екі құрылғы арасындағы сингалдарды түрлендіру, үйлестіру құралдары, байланыс арнасының электрондық сипаттамалары жатады (ҚҰЭ).*

ИНТЕРФЕЙСТІК с ы н. и н ф. *Интерфейске қатысты, соған тән.*

Интерфейстік жүйе. и н ф. <ағыл. the interface system> *Берліген желі үшін бір немесе бірнеше стандартты емес абоненттік жүйелердің ақпараттық есептеу желісімен немесе басқа ақпараттық есептеу желісімен орайластыруға арналған жүйе* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Интерфейстік мәшине. и н ф. <ағыл. interface computer> *Есептеу желісі тораптарының әрекеттестігін жүзеге асыратын компьютер* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Интерфейстік модуль [ағыл. interface module] и н ф. *Басқа желімен немесе басқа стандарты, хаттамасы немесе қатынас құру әдісі бар абоненттік мәшинемен оның әрекеттестігін жасақтайтын есептеу желісінің логикалық элементі* (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ [лат. interferens] з а т. 1. ф и з. *Сәуле, дыбыс, т. б. толқындарының түйіскенде өзара әсер ету құбылысы. Ал периодтары өзара бірдей монохраматты екі толқын міндетті түрде и н т е р ф е р е н ц и я - ға түседі (А.Қалығұлов, Жарық.). Тәжірибеде көбінде бір көздің өзінен шығып, бір бөлікке келіп біріккен сәулелер и н т е р ф е р е н ц и я өткермейді (А.Қалығұлов, Жарық.). Жарықтың толқындық табиғаты и н т е р ф е р е н ц и я құбылысынан айқын білінеді (П.Полатбеков,*

Оптика). 2. л и н г в. *Қостілдік жадайдағы екі тілдің өзара әрекеттестігі мен өзара әсерлестігі. И н т е р ф е р е н ц и я құбылысының негізіндегі мектеп оқушыларының диктантта жіберетін қателері сұрыпталып алынды («Тілтаным»).* Қазіргі қала қазақтарының интонациясында орыс тілінің әсерінен, яғни и н т е р ф е р е н ц и я - н ы ң негізінде болған өзгерістерді байқау қиын емес болып келеді («Тілтаным»).

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯЛЫҚ с ы н. т е р м. *Интерференцияға қатысты.*

Интерференциялық түс. г е о л. *Ақ жарықта минералдың шифттегі түсі. И н т е р ф е р е н ц и я л ы қ т ү с әрекеттесетін екі жарықтың жүріс айырмасына, тастілімнің қалыңдығына, минералдың қосыну шамасына және индикатрисаның қимасына байланысты (Қаз. тілі термин. Геология.). И н т е р ф е р е н ц и я л ы қ т ү с бойынша минералдың қосыну шамасын анықтауға болады (Қаз. тілі термин. Геология.).*

ИНТЕРФЕРОМЕТР з а т. ф и з. *Жұмыс істеу принципі толқындардың интерференциясына негізделген оптикалық құрал түрі, өлшеуіш аспап. И н т е р ф е р о м е т р л е р деп қызмет істеу принципі жарықтың интерференция құбылысына негізделген оптикалық құралдар айтылады (П.Полатбеков, Оптика). И н т е р ф е р о м е т р д і ң дыбыстық және электромагниттік толқындарға арналған түрі бар (ҚСЭ).*

ИНТЕРФЕРОН з а т. м е д. *Жасушаларға еніп кетуінен сақтандыру мақсатында вирусты енгізгенде ағзаның бөліп шығаратын белогі; осы негіздегі дәрілік зат. И н т е р ф е р о н вирустың көптеген өсіп-өнуіне кедергі жасап, тұмаумен адамның ауырмасына да, ауырса тез жазылуына әсер етеді (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).*

ИНТЕРЬЕР [франц. interieur] з а т. 1. қ ұ р. *Ішкі көрініс (үйдің немесе жеке бөлменің ішкі кіреберіс кеңістігі). Кітапхана и н т е р ь е р і – кітапхана бөлмелері мен кітапхана жабдықтарының ішкі көлемдік-жоспарлық ұйымдастырылуы, ол қызметтік және эстетикалық талғам деңгейінде қабылданады (Орыс.-каз. түс. сөзд. Ғылымтану). И н т е р ь е р салынған құрылыстың атқаратын қызметіне, идеялық мазмұнына қарай жасалады (ҚСЭ). Неке сарайының, цирк ғимаратының интерьерлері қазіргі архитектуралық үлгінің тамаша туындысына жатады (ҚСЭ).* 2. ө н е р. *Кескіндемеде XVII ғасырда голланд және фламанд суретшілері арасында өркен жайған жанр. И н т е р ь е р м е н XIX ғасырда венецианов мектебі айналысқан (ҚСЭ). Тұрмыстық*

және тарихи тақырыптағы картиналарда *и н т е р ь е р* үлкен рөл атқарады (ҚСЭ).

Мал интерьері. в е т. *Мал түліктері мен тұқымдарының жеке мүшелері мен тіндеріне тән ерекшеліктер. Мал и н т е р ь е р і* не тері, сүйек, бұлшық ет, жүн талшығы, бездер, өкпе, бауыр, жүрек, ішек-қарын, т.б. жатады (Мал ауру. түс. сөздігі).

ИНТИМА [лат. *intima*] з а т. в е т. *Қан және лимфа тамырларының ішкі қабаты* (Мал ауру. түс. сөзд.).

ИНТИМДІ сын. с ө й л. *Жеке басына, жеке бас сезім-күйлеріне қатысты.*

ИНТОКСИКАЦИЯ з а т. м е д. *Улану* (ағзаның улы заттармен улануы). Қазақстанда кездесетін аурулармен күресті мейлінше күшейтудеміз. Бұлармен қатар өндіріске байланысты силикоз, қорғасын *интоксикация*-сы сияқты аурулармен, тағы басқа аурулармен күресу шаралары қазірде қолға қатты алынып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Экзогенді *интоксикация*, яғни сырттай улану – жануар, не өсімдік тектес улармен, дәрілермен улану (Мал ауру. түс. сөздігі).

ИНТОНАЦИЯ [лат. *intonare*] з а т.

1. *Сөйлеуші сезімдерінің сөйлеу нысанына қатысын, жан дүниесінің қалып-күйін көрсететін сөйлеу мәнері, дауыс әуені.* Оның дауысынан ренжіген *и н т о н а ц и я* сезіледі (Ауызекі). **2.** *Стиль, өзіне тән, машық, мәнер.* Өлеңнің *и н т о н а ц и я* сы, эмоциялық қуаты, лексикалық оралымдары оқушыны елпілдетіп жүгіртіп әкетеді (С.Мәуленов, Үркер.). Ол Абайға тән *и н т о н а ц и я* ны сақтай отырып, түрі мен мазмұны үндес біртұтас шығарма тудырды (І.Омаров, Серпін). **3.** *Ауызша айтылған өлең сөздің ырғақтық әуендік құрылымы, дауыс әуенінің бірде жоғарылап, бірде бәсеңдеп ырғақпен құрылуы.* Сөйлеушінің көңіл-күйі мен ішкі сезімі тек *и н т о н а ц и я*, дауыс ырғағы арқылы беріледі («Қаз. әдеб.»). Мұнда акын өлең жолдарын *и н т о н а ц и я* ға қарай бөлшектеу, сөз мағынасына қарай икемдеу, сол арқылы поэзия ырғағына ыңғайлау сияқты жаңашылдыққа ұмтылды (С.Қирабаев, Октябрь). Поэманың бұл жаңашылдығы оның өлеңдік өрнегінен де, ырғақ, *и н т о н а ц и я*, композициялық бітімінен де көрініп отырады («Қаз. әдеб.»). **4.** л и н г в. *Сөз ағымының мағыналық-құрылымдық тұтастықтағы бөліктерінің арақатынасын ерекшелеп, олардың мазмұны, мағынасы, олардағы ақпаратқа деген сөйлеушінің көзқарасын, сөйлеушінің эмоциясын*

білдіріп отыратын әуен, әуез, қарқын, дауыс қаттылығы, кідіріс сияқты просодикалық бірліктердің әртүрлі қатынастағы жиынтығы. Қазақ тіл білімінде *и н т о н а ц и я* суперсегментті фонетикалық құбылыс ретінде тұңғыш рет жүйелі түрде профессор З.Базарбаевның еңбектерінде зерттелді («Тілтаным»). *И н т о н а ц и я* ның бірліктері семантика-синтаксистік сөз бөлшегі – синтагмада көрініс табады да, сөз ағымындағы осы синтагмалар арасындағы күрделі синтаксистік, семантикалық қатынасты көрсетіп тұрады («Тілтаным»). *И н т о н а ц и я* тілдік құбылыс, сондықтан әрбір тілге тән интонациялық бірліктер – инвариант интонемалар сол тілде сөйлейтін барлық тіл тұтынушылардың санасында бірдей болады («Тілтаным»). Ауызекі тілде *и н т о н а ц и я* ның жұмсалыу аумағы кең, таңбалауға болмайтын эмоциялық, экспрессиялық бояулары жоқ десе де болады (ҚСЭ). **5.** м у з. *Орындау дәлдігі, әндеміліп айтылатын немесе ойналған дыбыстың тазалығы.*

Көтеріңкі интонация. л и н г в. *Қуанышты, лепті білдіретін сөйлеу әуені. Көтеріңкі и н т о н а ц и я* ны білдіретін өзіндік интонемалар барлық тілдерде кездеседі («Тілтаным»).

ИНТОНАЦИЯЛЫҚ сын. **1.** ә д е б. *Өлеңдегі дауыс ырғағына қатысты.* Өкінішке қарай, қазақ тілінен көбінесе жансыз, жөн-жосықсыз өлеңмен, *и н т о н а ц и я* лық ерекшеліктері ескерілмей аударылып жүр («Қаз. әдеб.»). Ел эпосының ескі образдары мен қаһармандық пафосы оның өлеңдерінің *и н т о н а ц и я* лық үнімен, екпінді құрылымымен бірге ағып, азаматтық поэзиясының арнасын құяды (С.Мәуленов, Үркер). Мұндайды *и н т о н а ц и я* лық оқу деп те атайды. Ырғаққа түсіру әр өлеңнің рухына байланысты («Қазақст. мект.»). **2.** л и н г в. *Тілдік, просодикалық құбылыс ретіндегі интонацияға тән, соған қатысты.* Адамның нәзік сезімін, психикалық қалпын білдіру үшін, әсіресе сахнада, көркемсөз оқуда *и н т о н а ц и я* лық тәсілдерді пайдаланудың мәні зор (ҚСЭ). *И н т о н а ц и я* лық бірліктердің әрбір тіл тұтынушы санасында болатындығы, олардың инвариант түрінде абстрактіленіп, сөйлеуде түрлі шексіз вариант түрінде көрініс табатындығы туралы Н.С.Трубецкойдың еңбектерінде де айтылған («Тілтаным»).

ИНТОНОГРАФ з а т. ф и з. *Сөздің әуезін, әуенін зерттеу үшін пайдаланылатын адамның сөйлемдегі дауыс толқындарын жазатын акустикалық құрал.* Бірінші рет *и н т о н о г р а ф* әдісін қолданып, түркі тілдеріндегі

сөйлемдердің интонациясына экспериментті қолдануы («Білім және еңбек»).

ИНТОНОЛОГИЯ з а т. л и н г. *Интонацияның мағына ажыратқыш инвариант бірліктері. Интономаларды зерттейтін, тілдік қызметін қарастыратын фонетика саласы. Интонология* қазақ тіл білімінде жүйелі түрде профессор З.Базарбаеваның зерттеулерінде қалыптасты («Тілтаным»).

ИНТОНОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. л и н г в. *Интонологияға қатысты. ≈ Интонологиялық* зерттеу.

ИНТРА... *Латын тілінен аударғанда «ішінде» деген ұғымды білдіретін сөз алдына жалғанатын қосымша.*

ИНТРАБЕЛДЕМДІК: *интрабелдемдік ландшафтар.* геогр. *Өз алдына географиялық аймақтар құрамайтын, кейбір аймақтарда ғана дақтар түрінде қышқаратын табиғи аумақтық кешендер. Интрабелдемдік ландшафтарға, мысалы, орман белдемдеріндегі мүкті мибатпақтар, шөлдер мен шөлейттердегі сортаңдар жатады (Қаз. тілі термин. Экология.).*

ИНТРАЖЕЛІ з а т. и н ф. <ағыл. intra-network> *Бір немесе қатар орналасқан бірнеше ғимараттағы жергілікті желілердің біріктірілген түрі. Әдетте, интражелі* брандмауер арқылы Интернетке жалғанған, НТТР және ГТР хаттамаларын пайдаланатын мекеменің (кәсіпорынның) жергілікті компьютер желісі болып саналады (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНТРАЙОД з а т. х и м. *Дәрі-дәрмек жасауда қолданылатын йод қоспасы. Интрайод* Венгрияда жасалатын йодтың органикалық қоспасы (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ИНТРАНАЗАЛДЫ [лат. intra – ішкі, nasus – мұрын] ү с т. м е д. *Мұрын ішімен. Шоктан шығуға дейін левомецетин сукцинаты, ал кейін пенициллин қолданылады. Интраназалды* жолмен оттегі енгізіледі (Ғ.Құттықожанова, Бала. ауру.).

ИНТРАПСИХИКАЛЫҚ [лат. intra – ішкі, psychikos – жанға қатысты] с ы н. п с и х. **1.** *Санада пайда болған не болып жатқан деп саналатын нәрсеге қатысты. 2.* *Ішкі, жасырын тұрткі жайттардың арасындағы өзара әрекеттердің сипаттамасы. Интрапсихикалық* қақтығыс ұғымымен сенімдер, қажетсінулер, тілектер және т.б. арасындағы қақтығыстар белгіленеді (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИНТРИГА [франц. intrigue] з а т. к і т. **1.** *Өз мақсатына әккі айла, арам оймен және ниетін жасырумен жету әрекеті. [Ескішілдердің] Өйткені ол кездің жағдайында халқымыз ішінде әлі де ықпалы күшті болып отырған ескішілдердің интригалары* орыстардың жанына майдай жағатынын ескерсек, жәдитшілердің бұл әрекеті шынында мақтауға тұрарлық (М.Шокай, Таңд.). **2.** *Әдеб. Өз мақсатына әккі айламен, арам оймен және ниетін жасырумен жететін кейіпкерлер әрекеттерінің шиеленісуі. Интрига* көркем шығармаға қызық рең үстейді, шытырман оқиғалы сюжеттерде қолданылады (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Әдебиеттану).

ИНТРИГАНДЫҚ с ы н. *Арам ойлылық, қастық, пәлеқорлық. Оттан аттап, бас изей беру – көлгірлік, жағадан алып, жармаса кету – оспадарсыздық, қалай да өз дегенімді өткізем деп, айла-шарғыға бару – интригандық* деп білемін («Егемен Қазақстан»).

ИНТРО... *«Іштегі қозғалыс» немесе «ішкі бағытталған қозғалыс» дегенді білдіретін сөз алдына жалғанатын қосымша. «Интро...»* ұғымын қозғалыс ұғымы жоқ «Интра» ұғымынан ажырата білу керек (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИНТРОВЕРСИЯ [лат. intro – ішке, ішіне, versio – өзгеріс] *Тұлға теориясында әлеуметтік қарым-қатынастан қашып, өз ойымен өзі болуға ұмтылушылық. Интроверсия* жағдайы «дұрыс» деп есептелсе де, оны ауытқумен, мысалы, аутизммен байланыстырады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИНТРОВЕРТ [лат. introvertere] з а т. п с и х. *Психологиялық табиғатына қарай өз ішкі әлеміне бағытталған, сырт әлемді бақылаумен ғана шектеліп, ішкі дүниесіне үңілген, тұйық мінезді адам. Интроверт* экстравертке карама-қарсы психологиялық құрылысқа ие адамдардың психологиялық типі («Қазақст. әйелдері»).

ИНТРОВЕРТИВТІ с ы н. п с и х. *К.Г.Юнгтің психологиясында өзімен тұйықталған жаннның сипаттамасы. Интровертивті* – ішіне аударылған дегенді білдіреді, оған карама-қарсы ұғым – экстравертивті (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Философия).

ИНТРОГРЕССИЯ з а т. б и о л. *Белгілі бір түрге тән гендердің басқа түрдің генофондына енуі* (Қаз. тілі термин. Биология.).

ИНТРОДУКЦИЯ [лат. introductio] з а т. **1.** *м у з. Музыкалық шығарманың негізгі*

бөлігінің алдындағы шағын кіріспе. **2. б и о л.** Тіршілік иелерінің қайсыбір түрі дарақтарын таралу аймағынан шетке әдейі немесе кездейсоқ көшіру. **И н т р о д у к ц и я** – қайсыбір жат түрдің жергілікті табиғи кешендерге (әдетте адамның саналы немесе санасыз қаракетінің нәтижесінде) ойдағыдай сіңуі (Қаз. тілі термин. Экология.). **И н т р о д у к ц и я** – белгілі бір аймаққа табиғи жағдайы өзгеше басқа бір аймақтан жануар не өсімдік әкеліп көндіктіру (Мал ауру. түс.сөзд.).

ИНТРОЕКЦИЯ з а т. ф и л о с. *Жандандыру, сезім беру, индивидтің санасына ерекше рухани бейнені, идеалдылықты «күштеп енгізу».* Авенарустың пікірінше, **и н т р о е к ц и я** д а н эмпирикалық дүниенің бірлігі қателікпен бұзылады, яғни сыртқы және ішкі, объект және субъект деп айырылады (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Философия). Диалектикалық материализм идеялықты жеке адам санасының төңірегінде қарамай, қоғамдық практиканың туындысы деп, бүкіл материалды дүниенің адамзат санасындағы бейнеленуі дәрежесінде қарайды да, ешбір дуализмге де, **и н т р о е к ц и я** ғ а да жол берілмейді (ҚСЭ). **И н т р о е к ц и я** – натуралдық және аңғарымдық материализмді түсіну мен сынау үшін Авенариус енгізген ұғым (Филос. сөздік). **2. п с и х.** *Индивидтің басқа адамдардың көзқарасын, мақсат-мүддесін қабылдап, өзінің ішкі дүниесіне сіңіру.* **И н т р о е к ц и я** терминін венгр психоаналитигі Ш.Ференци енгізді (ҚСЭ). Оның ойынша, **и н т р о е к ц и я** ар-намысқа т.б. қалыптастыру процесінде маңызды рөл атқаратын психологиялық механизм ретінде қаралады (ҚСЭ).

ИНТРОПУНИТИВТІЛІК з а т. п с и х. *Фрустрацияға келу, ашу-ызаны, кінәны өзіне аударып, эмоцияны іштей өзіне жинау.* **И н т р о п у н и т и в т і л і к** кезінде адамның өзіне кінәлы, ұятты сезінушілігі жиі болады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИНТРОСКОПИЯ [лат. intro – , гр. skopeo –] з а т. ф и з. *Оптикалық мөлдір емес денелер мен ортадағы, сондай-ақ нашар көрінетін жағдайда объектілер, құбылыстар мен процестерді көру арқылы бақылау.*

ИНТРОСПЕКТИВТІ с ы н. п с и х. *Интроспекцияға қатысты, соған тән.* **И н т р о с п е к т и в т і** – психологияда өз санасын субъективтік бақылау кезінде өзіндік бақылады, психикалық үрдістерді зерттейтін

интроспекцияға негізделген (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Ғылымтану).

Интроспективті психология [лат. introspecto] п с и х. *Психиканы зерттеудің бірден-бір әдісі субъектінің өзінің санасының, мазмұны мен актілерін бақылауы деп есептейтін психологиядағы бірқатар бағыттар.* **И н т р о - с п е к т и в т і п с и х о л о г и я**ның негізі француз философы Р. Декарт пен ағылшын философы Дж. Локктың адамның санасы сыртқы дүниеден мүлдем басқаша, атап айтқанда, іштей бақылау немесе ішкі тәжірибе арқылы танылады деген ілімінен басталады (Қаз. тілі термин. Педагогика). **И н т р о с п е к т и в т і п с и х о л о г и я** сана фактілері мен процестерін түсіндіру үшін тек бастапқы материалды ғана бере алады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИНТРОСПЕКЦИЯ [лат. introspectare] з а т. **1. п с и х.** *Адамның өзінің санасының психикалық мазмұнын, ішкі әлемін зерттеуі.* **И н т р о с п е к ц и я** психиканы толық зерттеуге негіз бола алмайды, тек жасырын психикалық іс-әрекет тікелей бақылауға келмегенде ғана кейбір психолингвистикалық эксперименттерде қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика). **И н т р о с п е к ц и я** ұғымы өзін-өзі бақылау ұғымымен де түсіндіріледі. Өзін-өзі бақылау ішкі сана құбылыстарын тіркеуге мүмкіндік беретін ішкі өзінің психикалық өмірінді бақылаудан ажырата білу керек (Қаз. тілі термин. Педагогика). **2. ф и л о с.** *Өз психикасын басқаратын заңдылықтарды ашу барысындағы бақылау.* Дуалистік философияда **и н т р о с п е к ц и я** негізгі философиялық методология болып саналады (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Философия). **И н т р о с п е к ц и я** ғ а Т.Гоббс, Д.Локк, Д.Беркли, Д.Юма, Д.Миль т.б. экспериментті психологияның негізін салушылар көп мән берді (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Философия).

ИНТРУЗИВ [лат. intrusus] з а т. г е о л. *Магманың жер қыртысы қойнауларында бірте-бірте суынып кристалдануынан қалыптасқан геологиялық дене.* **И н т р у з и в к е** батолит, дополит, шток және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Геология).

ИНТРУЗИЯ [лат. intrudo] з а т. **1. г е о л.** *Балқыған магманың жер қыртысы қат-қабатына ену процесі.* **И н т р у з и я** – жер қыртысының жоғарғы зоналарында, тереңдікте пайда болған кеңістіктерге жер бетіне шығып үлгермеген магманың енуі (Қаз. тілі термин. Геология). Төңірегіндегі жыныстарды қиып

өту жағдайына байланысты *и н т р у з и я* сәйкес және шалыс болып бөлінеді (ҚСЭ).
2. х и м. *Қалың қабатты полимерлі бұйымдарды қысыммен құю әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия.).

ИНТРУЗИЯЛЫҚ с ы н. геол. *Интрузияға қатысты, соған тән.* Қалыптасу жағдайларына қарай магмалық жыныстар екіге бөлінеді: жер бетіне жетпей тереңіректе қалыптасқандары *и н т р у з и я л ы қ* (тереңдік), жер бетіне шығып жайылғандары төгілген (эффузивтік) деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Егер магма жер қыртысына енсе, *и н т р у з и я л ы қ* магматизм немесе плутонизм, ал магма (лава) жер бетіне төгілген жағдайда эффузивтік магматизм немесе вулканизм процестері байқалады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Интрузиялық таужыныс. геол. *Магманың жер қыртысы қойнауларында кристалдануы нәтижесінде қалыптасқан толық кристалды магмалық таужыныс.* Магманың бірте-бірте сынуымен орайласа отырып, жоғары дәрежелі қысымдар жағдайында және ұшпа құрамбөліктердің белсенді түрде араласуымен өтетін *и н т р у з и я л ы қ т а у ж ы н ы с* қалыптасу процесі сол таужынысты құрайтын минералдардың толықтай кристалдануына бірден-бір жағдай туғызады (Қаз. тілі термин. Геология.). Сондықтан да *и н т р у з и я л ы қ т а у ж ы н ы с т а р* әдетте ірі кристалды құрылымдармен сипатталады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Интрузиялық кешен. геол. *Бір ғана магма ошағы есебінен қалыптасқан түрлі құрамды (ультранегізді таужыныстардан бастап қышқыл таужыныстарға дейін) интрузиялық (немесе эффузиялық) таужыныстардың толық жиынтығы. И н т р у з и я л ы қ к е ш е н* жиынтығына кіретін магмалық таужыныстар тектес таужыныстар ретінде тектоникалық құрылым өңірінің нақтылы аудандарында ғана ұшырасуы және геологиялық көнелігі тұрғысынан тетелес болуы шарт (Қаз. тілі термин. Геология.).

Интрузиялық шоғыр. геол. *Көлбеу бағытта көлбей көсілген яки онша деформацияланбаған таужыныс қабаттарының аралығына сыналай еніп, жалпақ қойнауқабаттар құрайтын интрузиялық дене* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ИНТРУЗИЯЛЫҚ-АНАТЕКСИСТІК: **интрузиялық-анатексистік гранитоидтер.** геол. *Палингендік-метасоматиттік, кейде анатексистік не палингендік гранит түзілім*

процесі орнынан басқа жаққа ауысқан балқыманың кристалдану нәтижесінде қалыптасқан гранитоидтер. И н т р у з и я л ы қ - а н а т е к с и с т і к г р а н и т о и д т е р эпидот-амфиболиттік, амфиболиттік, кейде гранулиттік фациялар жағдайында қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология.).

ИНТУБАЦИЯ [in – ішінде, tuba – түтік] зат. ме д. *Көмей тарылып, тұншығу қаупі төнгенде тыныс алуды жақсарту үшін ауыздан көмейге арнайы түтік енгізу. И н т у б а ц и я* – көмейі тарылып, тұншығып бара жатқан малдың тынысын кеңейту мақсатымен ауыз арқылы көмейге арнаулы түтік тығу (Мал ауру. түс. сөздігі). *И н т у б а ц и я н ы* көмейдің әртүрлі паталогиялық кемістігінде, күй салдарынан кенет тыныс алу бұзылғанда, кейбір жарақат кезінде, көмекей күл ауруына шалдыққанда, кенет ісік пайда болғанда қолданады (ҚСЭ). *И н т у б а ц и я н ы* науқас адамды отырғызып, не жатқызып жасайды және операция кезінде аса ұқыптылық, тазалық шараларын бұлжытпай сақтау шарт (ҚСЭ).

ИНТУИТИВИЗМ зат. ф и л о с .

1. *Рационалдық танымға интуицияға негізделген шындыққа тікелей «жетуді» қарсы қоятын XIX ғасырдағы философияда көп таралған идеалистік ағым. И н т у и т и в и з м* өкілдері Бергсон, Лосский және тағы да басқалары (Филос. сөздік). *И н т у и т и в и з м* – XIX ғасырдағы философияда көп таралған идеалистік ағым (Филос. сөздік).
2. *Қазіргі формализмнің негізі қаланған XX ғасырдағы шетелдік этика ағымдарының бірі. И н т у и т и в и з м* сонау XVII-XVIII ғасырларда неоплатоншылардың кембридж мектебінде тұңғыш рет тұжырымдалды (Филос. сөздік).

ИНТУИТИВИСТЕР зат. ф и л о с . *Интуитивизм философиялық ағымының өкілдері.* Бұл идеялар *и н т у и т и в и с т е р д і* нормативтік этика өз қорытындыларын басқа ғалымдардың деректеріне негіздей алмайтындығы туралы, қайта білімнің немесе постулатқа айналдырудың мүлдем оқшауланған саласы болатынығы туралы тұжырымға келтіреді (Филос. сөздік). *И н т у и т и в и с т е р* негізгі моральдық түсініктер тарихтан тыс абсолютті сипатта болады деген көзқарастар ұстанды (Филос. сөздік).

ИНТУИТИВТІ с ы н. *Көкіреккөз арқылы.* Декарт өз ілімінде *и н т у и т и в т і* түрде табылатын, дәлелдеуді керек қылмайтын айқын, ақиқат танымды интуиция мағынасында қарастырады (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

Буржуазиялық этикадағы интуитивизм мораль ұғымдары ешқашан өзгермейді, оларды жоққа шығаруға, түсінуге болмайды, олар *интуитивті* жолмен танылады, олардың дәлелдеуі жоқ деп уағыздайды (ҚСЭ).

ИНТУИЦИОНИЗМ [лат. *intueri*] з а т. ф и л о с. *Интуицияны танудың сенімді және басты көзі ретінде қаралатын ілім.*

ИНТУИЦИОНИСТЕР з а т. м а т. *Интуиционистік логикамен шұғылданушылар. И н т у и ц и о н и с т е р* жиындар теориясындағы актуал шексіздік ұғымын және шеткі жиындарға қолданылатын принциптерді шексіз жиындарға таратуды сынға алды (ҚСЭ). *Интуиционисттер* математикалық объектілердің бар болуы я болмауы туралы қорытындыны осы объектіні салу мүмкіндігіне қарай шығарады (ҚСЭ).

ИНТУИЦИОНИСТІК: интуиционистік логика. м а т. *Математикалық логиканың интуиционистік математика принциптеріне негізделген тарауы. И н т у и ц и о н и с т і к л о г и к а* да қос қабат бекерлеуді дұрысқа шығару заңы да қолданылмайды (ҚСЭ). *И н т у и ц и о н и с т і к л о г и к а* ны бір жүйеге келтірген Бауэр (Голланд), ал есептеу түріне келтірген А.Гейтинг болды (ҚСЭ). *И н т у и ц и о н и с т і к л о г и к а* ға Бауэрдің субъективтік идеалистік көзқарасын есепке алмағанда, интуиционистік логиканың өзіндік объективтік мазмұны бар екендігі сөзсіз (ҚСЭ).

ИНТУИЦИЯ [лат. *intueri*] з а т. **1. Көкірек-көз** (*дұрыс әрекет жолы мен дұрыс түсінікті көрсететін санасыз, өздігінен болған сезім*). *И н т у и ц и я* мен жазылғандықтан ба, білмеймін, мына пікір арқылы мен өзімді-өзім қайта ашқандай, қайтадан танығандай болдым (Ө.Қанахин, Шығ.). Творчестволық әрекетте адамдар көбінесе *и н т у и ц и я* ға жүгініп отырады (К.Жарықбаев, Психология). **2. ф и л о с.** **Көкіреккөз** (*ақиқатты еш дәлелдеулердің негіздемесіз бірден анықтау*). Жаңа замандағы философияда *и н т у и ц и я* таным қызметінің ерекше түрі ретінде қарастырылды (Филос. сөздік). Шеллинг, Кант *и н т у и ц и я* ны интеллектуалдық аңдау деп білді (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Философия). Бергсон *и н т у и ц и я* ны талдаудың нәтижесін іштей көре білу, сезіну деп қарастырады (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Философия). Фейербах *и н т у и ц и я* ны танымның сезім арқылы әсерлену түрі деп таниды (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

ИНУЛИН [лат. *inula*] з а т. х и м. *Полисахаридттерге жататын органикалық зат, фруктозаның ангидриді.* Оның құрамында эфир майлары, ілік заттар, аскорбин қышқылы, каротин және *и н у л и н* деген заттар бар (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсімдік.). *И н у л и н* көбінесе қоңыраубас, лалагүл, қоғажай, күрделігүлділер тұқымдастарының тамыр түйнегінде, тамырында, каучукті өсімдік – гваюлада кездеседі (ҚСЭ). *Инулин* шашыратқы шөп немесе топинамбурдан алынады (ҚСЭ).

ИНФАНТИЛ [лат. *infantis*] з а т. п с и х. *Дене бітімі мен ақыл-ой тұрғысынан қалыпты немесе жедел дамығанның өзінде эмоциялық-еріктік саласының жетілмеуімен ерекшеленетін, бойына инфантилизм тән адам. И н ф а н т и л* ге жасықтық, өзіне жауапкершілік алуға ынтасының болмауы, тез жалығу, өзіне ұнайтын нәрсесін істеу тән (Қаз. тілі термин. Педагогика). *И н ф а н т и л* де біртіндеп өмірге деген керенаулық қарым-қатынас қалыптасады (Қаз. тілі термин. Педагогика). *И н ф а н т и л* дер ойланбастан топтық құқыққа жат әрекетіне қосылып кетуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ИНФАНТИЛИЗМ [лат. *infantis*] з а т. **1. ф и з и о л.** *Көбінесе балаларға тән дене бітімі сақталып, ағза дамуының тоқтап қалуы. И н ф а н т и л и з м* н і қ кейбір нысандары генотипке байланысты болады (Қаз. тілі термин. Педагогика). Кейбір жағдайда *и н ф а н т и л и з м* жүйке жүйесінің және эндокриндік жүйенің едәуір өзгерістеріне әкелетін ұрықтың зақымдауынан, жатырда даму патологиясынан немесе босану жарақаттарынан болады (Қаз. тілі термин. Педагогика). *И н ф а н т и л и з м* ге бала кезде жұкпалы аурумен ауыру, уыттану, авитаминоз да әсер етеді. Балалар мекемесіндегі алдын ала тексеру және емдеу-сауықтыру шаралары кезінде *и н ф а н т и л и з м* ді анықтау көп жағдайда толық емделуге себепші болады (Қаз. тілі термин. Педагогика). **2. п с и х.** *Адамның мінез-құлқында және психикасында бөбектік жасқа тән ерекшеліктердің сақталуы.* Бастауыш мектеп, жеткіншек алды және жасөспірімдік жасқа тән гармониялық *и н ф а н т и л и з м* жиі кездеседі (Қаз. тілі термин. Педагогика). **3. в е т.** *Мал денесінің не оның мүшелері мен мүше жүйелерінің шала, әдеттегіден кем (кіші) болып қалыптасуы.* Туа пайда болған *и н ф а н т и л и з м* – тумысынан (табиғатынан) шала жетілу (Мал ауру. түс.

сөздігі). Жүре пайда болған *инфантилизм* – азық олқылығынан болған жетіспеу (Мал ауру. түс.сөзд.).

ИНФАРКТ [лат. infarctus] з а т. м е д. 1. *Қабынып немесе бекітіліп қалған қызыл-тамырлардағы қан ағымының тоқтап қалуы салдарынан болған ағзаның өлі тіндерінің ошағы. Инфаркт* – белгілі бір мүше тканьдерінің іріп жансыздануы (М.Исамбаев, Мед. анықтама.). Ми мен жүрек *инфарктіге* шалдықса, өмірге өте қауіпті, ал жазылған күнде іріген жер тырғытанып бітеді (ҚСЭ). *Инфаркт* – артерияның ұзақ уақыт тарылуынан, бітеліп қалуынан белгілі бір органның не оның жеке бөлігінің өлі етке айналуы (Мал ауру түс. сөзд.). 2. с ө й л. *Миокард инфаркті, соның салдарынан пайда болған ауру.* – Естідің бе, – деді ол бозарып, өңі қашып, – не болғанын? Папамның жүрегі істен шықты біржола. *Инфаркт* (З.Шашкин, Өмір.). – Мен 1967 жылы *инфаркт* болып ауырдым. Жүрегім қатты қорқытты (С.Хайдаров, Азамат.). Қызметті отырып істейтін, таза ауада сирек болатын адамдарда *инфаркт* (жүрек қабының жарылуы) ауруы кездеседі («Лен. жас»).

Инфаркт берді. о к к а з. *Жүрегін ауыртты, жүйкесін тоздырды. Кісі өлмейді өкініп мақтағандық, Инфаркт берер* итаршы қақсағандық. Қандай ғажап «үкілім», «салсерім» деп, ізет, құрмет, ілтипат сақтағандық (К. Салықов, Жезкіік).

Миокард инфаркті. м е д. *Жүрек бұлшық етінің сығымданып, қатып қалуы.* Темекі шеккен адамдарда *миокард инфарктісі* жиі асқынып кетеді (Р.Сәтбаева, Гипертония.). *Миокард инфаркті* деген терминнің – «миокард» деген сөзі қазақша жүрек еті, «инфаркт» – «инфаркцио» деген латын сөзі. Ол қазақша – сығылысу, тығыздану деген сөз (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ИНФАУНА [лат. in – ішінде, Fauna – орман құдай-анасы] з а т. б и о л. *Теңіздердің, өзендер мен көлдердің тұптік шөгінділерінде тіршілік ететін су жануарлары түрлерінің жиынтығы, бентостың құрамдас бөлігі. Инфауна* грунт түрлерін мекендеуіне қарай пелофиндер (түнбада), псаммофилдер (құмда), литофилдер (тастарда), аргиллофилдер (балшықта) болып сараланады (Қаз. тілі термин. Геология).

ИНФЕКЦИЯ [лат. inficere] з а т. м е д. *Жұқпалы ауру тугызатын қоздырғыш, микроб. Жараның инфекция түскен жері шамалы*

ісіңкіреп, қызарып тұрады (Ә.Дайырбеков, Мал. ауру.). Гигиеналық талаптарды сақтамаған жағдайда көзге әртүрлі *инфекциялар* жұқтырып алуға болады (Адам анат.). Денедегі бездерге туберкулез *инфекциясы* қан немесе сол арқылы тарайды (М.Көшербаев, Туберкулез). Бұқаралық-ақпарат құралдарында саламатты өмір салтын қалыптастыру, *инфекцияға* тосқауыл қою өсіресе жасөспірімдерді нашақорлықтан сақтандыру бағытындағы өзекті мәселелер назардан тыс қалмайды («Егемен Қазақстан»). *Инфекцияның* ену жолдары әртүрлі. Көбінесе ену көзімен біріншілік ошақ мұрын жұтқыншақта орналасады (Ғ.Құттықожанова, Бала. ауру.).

ВИЧ инфекциясы [ор. вирус иммунодефицита человека] м е д. *Адамның имундық тапшылық вирусы.* Өкінішке қарай, *ВИЧ инфекциясы* н а шалдыққандар қатары Қазақстанда өткен уақытпен салыстырғанда біршама өскендігі байқалады («Егемен Қазақстан»). Нашақорлық пен *ВИЧ инфекциясы* арасындағы байланыс өте тығыз («Егемен Қазақстан»). Шын мәнісінде де еліміздің әрбір аймағында, қалалар мен аудандарда, ауыл-селоларда нашақорлық пен *ВИЧ инфекциясының* етек алуын тежеу, оған тосқауыл қою бағытындағы шаралар мен іс-әрекеттердің пәрменділігін арттырмаса болмайды («Егемен Қазақстан»).

Инфекция көзі. м е д. *Жұқпалы ауру таратушы.* Менингококктың *инфекция көзі* – ауру адам және тасымалдаушы. Бұл тек адамда кездесетін ауру (Ғ.Құттықожанова, Бала. ауру.).

ИНФЕКЦИЯЛЫ с ы н. м е д. *Жұқпалы.* Суық өзінен-өзі туберкулез немесе басқа *инфекциялы* ауруларға ұшыратпайды (М.Көшербаев, Туберкулез).

ИНФЕКЦИЯЛЫҚ с ы н. м е д. *Жұқпалы; инфекциядан болған.* Ауруға душар ететін бактериялар – ауру тудыратын бактериялар деп аталады. Олардың әрекетінен пайда болған аурулар *инфекциялы* немесе жұқпалы аурулар деп аталады (Адам анатом.). Сонымен қатар сона кейбір қауіпті *инфекциялы* қ ауруларды таратуға қатысады (Т.Досжанов, Зиянды. насеком.).

Инфекциялық анемия. <лат. anaemia infectiosa> в е т. *Көбінесе жылқы, есек, қашыр, түйе ауыратын қоздырғыш сүзілгіш вирус, өте жұқпалы ауру. Инфекциялық анемия*

шошқаға да жұғады, аурудың белгісі байқалмаса да, аурудың коздырғышын таратады (ҚСЭ). *Инфекциялық анемия* мен ауырған малды емдеудің пайдасы аз, өйткені ол малдың денесінде коздырғыш үнемі сақталып, ауруды тарата береді (ҚСЭ).

ИНФИКС [лат. infixus] з а т. л и н г в. *Сөзжасамда немесе сөзтүрленімде сөздің түбірінiң iшiне қыстырылатын қосымша (аффикс).*

ИНФИКСТИК: инфикстік операция [ағыл. infix operation] и н ф. *Инфикстік жазбадағы екiорынды операция. И н ф и к с т і к о п е р а ц и я* таңбасы оның операндтарының арасына орналасқан операция (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНФИЛЬТРАТ [лат. infiltratio] з а т. м е д. *Қабынудың салдарынан ағза тiндерiнде қан мен сарысу аралас жасушалық элементтерiнiң жинақталуы.* Мұндайда кейде *и н ф и л ь т р а т* (тараулап iсiну) болады, бiрақ бұл ұзаққа созылмайды, бiр-екi тәулiк iшiнде басылып кетедi (Ж.Сұлтанов, Аурулар.). *Инфилтрат* (iсiнген жер) iрiндеген жағдайда дәpi-дәрмек нәтиже бермеуi мүмкiн (ҚСЭ).

ИНФИЛЬТРАЦИЯ [лат. in – iшiнде, filtrato – сүзу] з а т. **1.** м е д. *Ағза тiндерiнiң қабыну өнiмдерiн, iскен жасушаларын бойына сiңiрiп алуы.* *И н ф и л ь т р а ц и я* – қабыну кезiнде түрлi жасушалардың тiн арасына шектен тыс көп болып шығып, сол тiндi кернеуi, мұның салдарынан белгiлi бiр мүшенiң не оның бiр бөлiгiнiң далилып үлкеюi (Мал ауру. түс.сөзд.). Физиологиялық *и н ф и л ь т р а ц и я* кезiнде төс асты безiнде лимфа түйiндерi пайда болады (ҚСЭ). **2.** с у ш а р. *Судың жер бетiнен топырақ пен түпнегiз таужыныстарға сiңуi.* *И н ф и л ь т р а ц и я* түскен жауын-шашыннан буланумен және беттiк ағындымен кеткен мөлшерiн шегергеннен қалатын шамамен өлшенедi (Қаз. тілі термин. Су.). Оңтүстіктің далалық, шөлдік, шөлейттік аймақтарда буланудың төмендеген жағдайларында түскен жауын-шашын және еріген қар мен суларының *и н ф и л ь т р а ц и я* с ы нәтижесінде грунт суларының деңгейі ақпан, наурыз айларында жоғарылайды (К.Сапарбайұлы, Геология.). Жерасты суларының сарқылуының күресу шараларының бірі – олардың қорын жер беті сулардың ұстау арқылы толықтыру және бұл сулардың *и н ф и л ь т р а ц и я* с ы н (сiнуiн) күшейту (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ИНФИЛЬТРАЦИЯЛЫҚ с ы н. с у ш а р. *Инфильтрацияға қатысты, соған тән.* *И н ф и л ь т р а ц и я л ы қ* сулар атмосфера жауын-шашыны мен жер беті суларының тау жыныстарына сiнуi (инфильтрация) есесiнен түзiледi (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Инфильтрациялық сутартқы. с у ш а р. *Өзен, көл немесе басқа да суқойма жағасына жақын орналасқан сутартқы.* *И н ф и л ь т р а ц и я л ы қ с у т а р т қ ы н ы ң* ұңғымаларын жерүсті сулары сол маңдағы шөгінділер арқылы сүзіліп келеді (Қаз. тілі термин. Геология.).

ИНФИНИТИВ [лат. infinitivus] з а т. л и н г в. *Етістіктің бастапқы формасы, тұйық рай.*

ИНФЛЮАЦИЯ з а т. [лат. influere] с у ш а р. *Жер бетіндегі сулардың жер қыртысының қат-қабатына ірі ашық жарықшақтар мен шұңқырлар арқылы ағып кіруі, құйылуы.* Шыңғыстау жактағы Шаған өзені маңындағы ішінде көлшігі бар Қоңырәулие үңгірі *и н ф л ю а ц и я* ғ а мысал бола алады (Қаз. тілі термин. Су.).

ИНФЛЮАЦИЯЛЫҚ с ы н. с у ш а р. *Инфлюация тән болған.* Осындай (жер бетіндегі ашық жарықшақтар мен шұңқырлар арқылы ағып кірген) жолмен пайда болған жерасты сулары *и н ф л ю а ц и я л ы қ* сулар деп аталады (Қаз. тілі термин. Су.). Түркістан жотасы мен Нұратау таулы беткейлерінің тектоникалық жолмен және физикалық үгілуден пайда болған жарықтардың атмосфералық жауын-шашынды мол жұтуынан *и н ф л ю а ц и я л ы қ* сулар қалыптасады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ИНФЛЮЭНТТЕР [лат. influens] з а т. з о о л. *Басқа жануарларды тіршілік ету ортасынан ығыстырып шығаратын немесе олардың популяциясына елеулі өзгерістер әкелетін жануарлар.* *И н ф л ю е н т т е р* – өздерінің әрекетімен, тіршілік қарекетімен басқа жануарлар түрлеріне ықпал-әсер етіп, оларды мекендейтін аумақтарынан ығыстырып шығаратын немесе популяцияларының құрылымында елеулі өзгерістер жасайтын жануарлар (Қаз. тілі термин. Экология.).

ИНФЛЯЦИЯ [лат. inflatio] з а т. э к о н. *Құнсыздану (қағаз ақшаның шамадан тыс көп шығарылуы және т.б. жайттар салдарынан бағасыздануы, құны түсуі, кемуі).* Көп елдерде *и н ф л я ц и я* етек алуда, экономикалық өрлеу мен құлдыраулар кезек бой алуда (Қысқ. саяси экон.). *И н ф л я ц и я* кезінде шығарылған ақша көлемі өзгермеген жағдайда

айналыстағы тауар көлемінің қысқаруы, өнімнің баламалы көлемімен қамтамасыз етілместен ақшаның көп мөлшерде шығарылуы, тауарлар мен көрсетілетін қызметтер бағасының өсуі, нақты жалақының құлдырауы салдарынан қымбатшылық өршиді (Қаржы-эконом. сөзд.). Бұл бір адам айтқысыз ауыр кезең еді. Ақшада құн қалмай, баға деген ай сайын, кей тұста тіпті апта сайын құбылып, *инфляция* ырыққа көнбей бара жатты («Егемен Қазақстан»). *Инфляция* кезінде өндіріс қарқыны төмендейді, экономикалық өсудің пропорциясы бұзылады, ақша-несие, қаржы және валюта механизмі бүлінеді, елде әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық күшейеді (Б.Жүнісов, ... Нарық. экон. негіз.).

Инфляцияға қарсы саясат. *саяси. Ақшаның құнсыздануының салдарынан болатын дағдарыс, зардаптардың алдын алуға бағытталған мемлекет саясаты.* Ақша айналысын реттеуге, ақшаны азайтуға, бағаның шамадан тыс өсуін тоқтатуға бағытталған мемлекеттік саясат *инфляцияға қарсы саясат* деп аталады (Саяси түсінд. сөз.). Инфляция зардаптарын бейтараптандыру мақсатымен мемлекет *инфляцияға қарсы саясат* жүргізеді (Б.Жүнісов, ... Нарық. экон. негіз.).

Инфляцияны [инфляциялық] таргеттеу. *экон. <лат. inflatio – ісіну, ағыл. target – мақсат> Шаруашылық жүргізуші субъектінің коммерциялық саясатында қойылған мақсатына жетуіне септігін тигізетін қандай да бір экономикалық нысананы, яғни ақша инфляциясын таңдап, оған әсер ету. Инфляцияны мақсатты таргеттеудің түрлі модификациялары болады («Егемен Қазақстан»). Инфляциялық таргеттеуге* көшуге қажетті база жасау үшін Ұлттық банктің алдында бірқатар ірі проблемаларды шешу міндеті тұр («Егемен Қазақстан»). *Инфляциялық таргеттеу* кезіндегі негізгі құралдар ашық рынок операциялары болады («Егемен Қазақстан»).

ИНФЛЯЦИЯЛЫҚ *сын. экон. Ақшаның құнсыздануына қатысты, соған тән.* Бағаның кез келген өсуін *инфляциялық* өсу деп есептеуге болмайды (Қаржы-эконом. сөзд.). Баға өсуінің *инфляциялық* себептерінің арасында мемлекеттік шығыстар мен кірістердің теңдестірілмеуі, яғни мемлекеттік бюджеттің тапшылығы неғұрлым елеулі себепке жатады (Қаржы-эконом. сөзд.). Құн заңы әрекетімен анықталатын тауар-ақша қатынастарының

болуы *инфляциялық* процестерді тудырады (Б.Жүнісов, ... Нарық. экон. негіз.).

ИНФОРМАНТ *зат. терм. Зерттеушінің сұрақтарына берілген жауаптары арқылы белгілі бір ақпаратты жеткізуші.* Интервью әдісі *информанттарды* сауалнамаға тарту арқылы жүзеге асырылады (ҚСЭ).

ИНФОРМАСОМАЛАР *зат. биол. Эукариоттық жасушада ақпараттық рубиннуклейн қышқылы мен ақуыздан тұратын бөлшектер* (Қаз. тілі термин. Биология.).

ИНФОРМАТИКА [лат. informatio] *зат. информ.* **1.** *Ақпараттың барлық түрлерін қалыптастыру; түрлендіру; сақтау; тарату және пайдалану үдерістерін зерделеумен; есептеу техникасының осы заманғы құралдарын; байланыс құралдарын; жазуды таратудың техникалық құралдарын жасау, енгізу, пайдалану проблемаларын шешумен айналысатын ғылым саласы. Информатика* құрылымындағы өзара байланысты салалар: ғылыми зерттеулер, инженерлік талдамалар, электронды-есептеу және ақпаратты техниканы өндіру, ақпаратпен қамтамасыз ету, есептеу қызметтерін көрсету (Қаз. тілі термин. Экономика). **2.** *терм. Қоғамдағы, табиғаттағы және техникалық құрылғылардағы ақпараттардың барлық түрлерін шығаруға, өңдеуге, сақтауға және таратуға қатысты болатын білімдер жүйесі. Информатика* кең мағынада – қоғамдағы, табиғаттағы, техникадағы информациялардың барлық түрлерін шығаруға, өңдеуге, таратуға қатысты білімдер жүйесі (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Философия). **3.** *пед. Математиканың, физиканың және компьютерлер, басқару жүйелерінің автоматтары мен құлтемірлер жасау үшін қажет кибернетиканың сәйкес бөлімдері біріктірілген ғылыми пән. Информатика* – тар мағынада математиканың, физиканың, техниканың ақпаратпен байланысты бөлімдерін біріктіретін білімдер жүйесі (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Философия). Екінші сыныптан бастап шет тілі мен *информатика* негіздерін зерделеу, оқу процесіне көп тілділікті, ықпалдастырылған курстарды, таңдау бойынша курстарды енгізу көзделіп отыр («Егемен Қазақстан»). Ұсыныс, сұраныс, пайда табу туралы, нарықтық экономиканың заңдары, сұраныс пен ұсыныстың кестесі, оңтайлы бағаның қисынын, еңбектің экономикалық пайдасы сияқты материалдарды математика, физика, *информатика* пәндері оқу-

лықтарынан ойып тұрып орын алатындай кәсіпкерлік құнды қағидаларға жатқызуға болады («Егемен Қазақстан»). Әсіресе, ағылшын тілі, математика, физика, химия, *и н ф о р м а т и к а*, тарих пәндері бойынша. Тек соңғы екі жылдың өзінде республика мектептерінен 43,6 мың мұғалім басқа салаларға кеткен, олардың 67 пайызы жоғары білімді мамандар («Түркістан»).

ИНФОРМАТИКАЛЫҚ с ы н. и н ф. *Информатикаға қатысты, соған тән.* Қазіргі заманғы нарықтық қатынастар мен бизнестің күшті қозғаушы күші болып саналатын биотехнологиялық, электроникалық, *и н ф о р м а т и к а л ы қ* құбылыстар мен полимерлік материалдар алу және суды тазарту технологиясы негізінде көптеген кәсіпкерлік қарекеттің экономикалық қырсырын ашуға мүмкіндік мол. Олар жайлы негізгі нарықтық түсініктерді биология, физика, химия, информатика, технология оқулықтарына ендіру қажет-ақ («Егемен Қазақстан»).

ИНФОРМАТОР з а т. *Белгілі бір нәрсе жайында ақпар, мәлімдеме, хабар беріп отыратын адам.* «Білім» қоғамының лекторы болып – 1240, саяси *и н ф о р м а т о р* болып – 350, үгітші болып 1800 мұғалім еңбек етуде («Соц. Қаз.»).

ИНФОРМАЦИЯ [лат. informatio] з а т. *Ақпарат. 1. Бір нәрсе жайында хабар, мағлұмат, ақпар.* Бүгін батальондағы комсомолдардың жиналысын өткізіп едік, сол туралы комиссарға *и н ф о р м а ц и я* жазып отыр едім, – деді Балтабек (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Міне, 8-бригаданың радисткасы «Нинадан» да өте көлемді де маңызды *и н ф о р м а ц и я* келді (Арулар.). Үйлестіру-есеп шығару орталығы келіп түскен *и н ф о р м а ц и я* ны өңдеумен шұғылдануда («Соц. Қаз.»). **2.** а р н. *Адамның немесе арнайы құрылғылардың жинақталған, қоршаған орта мен онда өтіп жатқан процестер туралы мәліметтері; кибернетиканың негізгі ұғымдарының бірі. И н ф о р м а ц и я* ға арналған математикалық өрнек кері таңбамен алынған антропияға арналған өрнекке тең болады (Филос. сөздік).

Информация теориясы. *Ақпарат теориясы (ақпаратты өлшеу мен жеткізудің тәсілдерін зерттейтін кибернетика ғылымының бір бөлімі). И н ф о р м а ц и я т е о р и я с ы* әдетте бейнеленумен тығыз байланыста болатын салыстырмалы информациямен істес болады (Филос. сөздік). Қазіргі замандағы техника адам

миының кейбір функцияларын модельдейтін дәрежеге жетті. Мұндай модельдеуді жүзеге асыруда, математикалық ғылымдардың жаңа саласы – *и н ф о р м а ц и я т е о р и я с ы* маңызды рөл атқарады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Саяси информация. с о в. *Қандай да бір ұжым не мекемеде қоғамдық өмірде болып жатқан саясат туралы хабар.* Тыңдаушылар кезекпен *с а я с и и н ф о р м а ц и я* жасап отырады («Қазақст. мұғ.»). Бір рет жатақханада қазақша газет оқып беріп, *с а я с и и н ф о р м а ц и я* жүргіздім (Ж.Өмірбеков, Тастүйін).

Информация агенттігі. *Ақпарат агенттігі.* Мұның үстіне 80 елде 155 *и н ф о р м а ц и я а г е н т т і г і* жұмыс істейді (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажап.).

ИНФОРМАЦИЯЛАУ е т. *Хабарлау.* Лирик акын өмірге көзқарасын *и н ф о р м а ц и я л а у* жолымен емес, өз ойы, өз сезімі, өз күйін тікелей кейінтеу арқылы жеткізеді (Ә.Тәжібаев, Өмір.)

ИНФОРМАЦИЯЛЫҚ с ы н. **1. Ақпараттық** (хабарлаушы, хабар таратушы). Левон Исаевичтің: «Делегат болмаса да, тарихи съезді көрсін» деген ұсынысы бойынша, қазақ тілінде *и н ф о р м а ц и я л ы қ* хабар дайындауға съезд секретариатына Ғ.Мүсірепов екеуіміз ендірілгенбіз (Ж.Арыстанов, Естен кетпе.). Қытай басшылары барлық *и н ф о р м а ц и я л ы қ* құралдарын антисоветтік насихат мақсатына жұмсау ісінде тіпті империалистерден де асып түсті («Соц. Қаз.»). **2.** и н ф. **Ақпараттық** (мәліметтер, деректер жиынтығына қатысты). Интуицияның психологиялық механизмі аз зерттелген, алайда қолда бар деректер осының негізінде индивидтер айналамен *и н ф о р м а ц и я л ы қ* дабылдық зат жайлы өзара интуиция тасымалдаушыға айналады деп есептеуге болады (Филос. сөздік). Жаңа философия әлеуметтік факторлардың қоғамда өтіп жататын *и н ф о р м а ц и я л ы қ* процестердің кемелденуіне игі ықпал ететінін атап көрсетеді (Филос. сөздік).

Информациялық қоғам. қ о ғ. - с а я с и. **Ақпараттық қоғам** (қызмет көрсету, ғылым, білім салалары жеткілікті рөл атқаратын, ал әрекеттің негізгі объектісі ақпарат (информация) саудасы болатын қоғам дамуының жаңа кезеңі туралы концепция). Қазіргі кездегі информациялық сала маңызының тез қарқынмен артуы капитализм мен социализм арасындағы айырмашылықтарды жою мүмкін болып көрінетін ғылыми емес «*и н ф о р м а*

ци я лы қ қо ғ а м» концепциясын тудырады (Филос. сөздік).

Информациялық лингвистика. *Ақпараттық лингвистика.* *Информациялық лингвистика* – табиғи тілдер мен таңбаның басқа жүйелерінің аналогы болып табылатын информациялық тілдерді, олардың типологиясын, құрылымын, сақтаудың жаңа қажеттілігінен туған модификацияларды, информацияны қайта өңдеу және жіберу, коммуникация процестерін автоматты аударма және т.б. зерттейтін тіл білімінің саласы (Тіл білімі сөздігі).

Информациялық мәшине. *тех. Ақпараттық мәшине* (ақпаратты сақтау, өңдеу, іздеу процестерін механикаландыруға және автоматтандыруға арналған есептеуіш мәшине). *Информациялық мәшине* информацияны автоматты түрде классификациялайды және оны белгілі бір еске сақтау орындарына орналастырады немесе іздеп табу процесін жеңілдететін белгілермен жабдықтайды (ҚСЭ). *Информациялық мәшине* нің ерекшеліктері: әртүрлі еске сақтау құрылғыларының сыйымдылығы үлкен, олардың өзара хабар алмасу жүйесі жақсы жетілдірілген және т.б. бағдарламалары кіретін математикалық қамсыздандыру жүйесі бар (ҚСЭ).

Информациялық тілдер. *лингв. Ақпараттық-ізденістік бағдарламалау тілдері т.б. интеллектуалды жүйеде ақпаратты өңдеу үшін қолданылатын жасанды тілдердің бір түрі. Информациялық тілдер* шектеулі қысқа ықшамды түрде құжаттың мәнін бере алады (Тіл білімі сөздігі). *Информациялық тілдер* жүйесінде жекелеген лексикалық бірліктерді, сойлемдерді, ұғымдарды цифрлармен, әріптік немесе аралас индекспен ауыстыруға болады, информациялық тілдер, фортран, алгол т.б. көптеген бағдарламалау тілдері жатады (Тіл білімі сөздігі).

Информациялық тілдің сөздігі. *инф. <ағыл. the dictionary of information language> Мәтіннің негізгі мағынасына тәуелсіз табиғи немесе ақпараттық тілдің сөздерінің арасында бар болатын семантикалық қатынастары көрсетілген ақпараттық тілдің лексикалық бірліктері бар нормативтік сөздік* (Қаз. тілі термин. Информатика).

ИНФОРМБЮРО *зат. Ақпараттық бюро* (хабар, мағлұмат беру бюросы). Әуелі

информбюроның хабарын оқимын, – деді күлімсіреп (Ә.Мендібаев, От кешу.). Ырымбала шахтадан шыққанда жұрт *информбюро* хабарын тыңдағалы алаңдағы радио алдында жиналған екен (А.Ханкелдин, Өткен күн.).

Совет информбюросы. *тар. совет. Кеңес ақпараттық бюросы (1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы жылдары халыққа майдандағы жағдай туралы хабар жеткізіп, таратушы ақпараттық орган).* – Тыңдаңыздар, – деді ол. – Алматыдан сөйлеп тұрмыз. *Совет информбюросының* хабарын береміз (З.Ақышев, Жесірлер).

ИНФРАДЫБЫС *зат. физ. Адам құлағы қабылдамайтын төмен жиіліктегі дыбыс толқындары.* Айналадағы ортаны қорғаудың пассив әдістері өнеркәсіп өндірісінің қалдықтарын пайдаға асыру немесе көму арқылы олардың мөлшерін шектеу жөніндегі шаралар комплексін қамтиды. Оларға мыналар жатады: сарқынды суларды қоспалардан тазарту; шығарылатын газдарды зиянды қоспалардан арылту; атмосферадағы зиянды қалдықтарын сейілту; шудың таралуына тосқауыл қою; *инфрaдыбыстың*, ультрaдыбыстың және дірілдің таралу мүмкіндігін кеміту шараларын жүргізу; айналадағы ортаны энергетикалық ластау көздерін экрандау; улы және радиоактивті қалдықтарды жерге көму (Т.Қалыбеков, Экология.).

ИНФРАДЫБЫСТЫҚ *сын. физ. Инфрадыбысқа тән, соған қатысты. ≈ Инфрадыбыстық* толқындар.

Инфрадыбыстық қару. *әск. Адамның жүйкесін тоздыру, іш құрылысын зияндау, көздің жанарын жою үшін қуатты инфрадыбыстық толқындар арқылы әсер ететін қару* (Қаз. тілі термин. Әскери.). Қазіргі АҚШ әскері *инфрадыбыстық қару* қолдануды да меңгерген («Жас Алаш»).

ИНФРАКЦИЯ [ағыл. infraction] *зат. зан. Шартта, келісімде жазылған жағдайды екі жақтың бірінің бұзуы* (Орыс.-қаз. экон. түсін. сөздігі).

ИНФРАҚҰРЫЛЫМ *зат. қоғ.-экон. <лат. infra – төмен, астында, structura – құрылым> Қоғамның немесе қандайда бір қоғамның сала әрекетін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін өнеркәсіптер, мекемелер, басқару мен байланыс жүйелерінің жиынтығы. Инфрақұрылым* – өндіріске қызмет көрсететін және қоғамның тіршілік әрекетіне жағдай жасайтын халық

шаруашылығы салаларының кешені (Қаз. тілі термин. Экономика). *И н ф р а қ ы з ы л ы м* әртүрлі субъектілермен, мемлекеттік контрактілік жүйенің қатысуымен банк несиесін, сонымен бірге құрылтайшылардың қаржыларын да тарта отырып құрылады (Б.Жүнісов., Нарық. эконом. негіз.). Өңірдің анклавтық сипатын ескергенде, көлік *и н ф р а қ ы з ы л ы м* ын дамытудың, мүше елдердің теңіз порттары мен әлемдік рыноктарын, соның ішінде Ақтау портын пайдалана отырып шығуын қамтамасыз етудің айрықша маңызы бар («Егемен Қазақстан»). Географиялық фактор жер бедеріне, климат зонасына, жердің құнарлылығына, ауданның *и н ф р а қ ы з ы л ы м* ын а байланысты (Т.Қалыбеков, Экология.).

Ақпараттық инфрақұрылым. қ о ғ. *Ақпараттық индустрияның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін, бірақ оның құрамына енбейтін шаруашылық салаларының жиынтығы. А қ п а р а т т ы қ и н ф р а қ ы з ы л ы м ғ а* полиграфиялық өнеркәсіп, кітап саудасы, пошта және телефон-телеграфтық байланыс, теледидар және т.б. жатады (Орыс.-қаз. түсін. сөзд. Ғылымтану).

Әлеуметтік инфрақұрылым. э к о н. *Халыққа қызмет көрсетуге арналған мекемелер, кәсіпорындар, көлік құралдары кешені, экономиканың тиісті салаларының жиыны. Ә л е у м е т т і к и н ф р а қ ы з ы л ы м* әлеуметтік ұдайы өндірістің алғышарттарын жасайды, халықтың өмірлік қарекетінің материалдық-техникалық, әлеуметтік-ұйымдық және мәдени-тұрмыстық жағдайларын қамтамасыз етеді, өмір салтының және жеке адамның кемелденуіне қолайлы жағдай жасайды (Қаз. тілі термин. Экология.). *Ә л е у м е т т і к и н ф р а қ ы з ы л ы м н ы ң* тоқырауы не кері кетуі халық денсаулығы деңгейінің төмендеуіне апарып соғады (Қаз. тілі термин. Экология.). Қашағанды игеру өндірістік және *ә л е у м е т т і к и н ф р а қ ы з ы л ы м* ды, сервис саласын дамытуға игі ықпал етіп, басқа да көптеген салалардың дамуына жол ашады («Егемен Қазақстан»).

Өндірістік инфрақұрылым. э к о н. *Өндіріс үдерісі үшін қажетті құрылыс, техника, т.б. нысандардың кешені. Ө н д і р і с т і к и н ф р а қ ы з ы л ы м* – материалдық игіліктерді өндіруге тікелей қатысты болмағынамен, өндіріс процесі үшін қажет қолданымдағы ғимараттар, құрылыстар, желілер мен жүйелер (Қаз. тілі термин. Экология.).

Санитариялық инфрақұрылым. э к о н. *Халықтың тазалық-індеттік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін ғимараттар, кәсіпорындар, мекемелер, желілер мен технологиялық жүйелер. С а н и т а р и я л ы қ и н ф р а қ ы з ы л ы м ғ а* шаруашылық және ауыз сумен қамтамасыз ету, канализация, тұрмыстық және өндірістік қалдықтарды әкету және қоймалау жүйелері, т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Экология.). *С а н и т а р и я л ы қ и н ф а қ ы з ы л ы м* салалары жұмысының тоқырауы мен құлдырауының халықтың денсаулығы үшін ауыр зардаптары болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология.).

Экологиялық инфрақұрылым. э к о н. *Адамның өмірлік ортасының сақталуы шарттарын қамтамасыз ететін ғимараттар, кәсіпорындар, мекемелер, желілер мен технологиялық жүйелер кешені. Э к о л о г и я л ы қ и н ф р а қ ы з ы л ы м* дәстүрлі өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымда, табиғаттың қолайсыз жағдайлары туралы ескертетін және оларды жоятын, әлеуметтік жайсыздықтарды түзейтін мекемелерді, ғимараттар мен кәсіпорындарды, сондай-ақ қорғалатын табиғи аумақтар кешенін қамтиды (Қаз. тілі термин. Экология.).

Экономиканың инфрақұрылымы. э к о н. *Өндіріске және жалпы шаруашылыққа қызмет көрсететін, олар үшін қажетті іргетас қалайтын, тірек болатын қызмет салалары мен түрлерінің жиынтығы. Э к о н о м и к а н ы ң и н ф р а қ ы з ы л ы м ы н а* әдетте көлік пен байланыс, қойма шаруашылығы, энергиямен, сумен жабдықтау т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Э к о н о м и к а н ы ң и н ф р а қ ы з ы л ы м ы* саласының жалпы мақсаты – сатушылар мен сатып алушылар арасындағы тауарлар мен көрсетілетін қызметтер ағынын оңайлату және неғұрлым тиімді ету (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ИНФРАҚЫЗЫЛ: инфрақызыл жарғыш. э с к. *Іске қосылу принципі нысанға инфрақызыл сәулеленуін қолдануға негізделген түйіспесіз жарғыш. И н ф р а қ ы з ы л ж а р ғы ш т ы ң* фокусында фотоэлемент орналасқан арнайы оптикасы болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Оптикамен шолу аймағында жылу-сәулелену нысанасы пайда болған кезде ракетаны табуда белгілі бір қашықтықта орналасқан фотоэлементтер электр сигналын шығарады, ал ол *и н ф р а қ ы з ы л ж а р ғы ш т ы ң* атқарушы құрылғысын іске қосады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инфрақызыл пирометр. т е х. *Инфрақызыл сәуле толқындарының ұзындығы мен температурасын өлшейтін аспап* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Инфрақызыл сәуле. ф и з. *Көрінетін жарықтың қызыл бөлігі мен қысқа толқынды радио сәуленің арасындағы спектр аймағында орналасқан электромагниттік сәуле шығару. Инфрақызыл және ультракүлгін сәулелер көру сезімін оятпайды, көзге көрінбейді* (П.Полатбеков, Оптика). *Инфрақызыл сәуленің адам көре алмайтын бөлімі жылу энергиясының негізгі қоры болып саналады* (Жалпы биология). *Инфрақызыл сәуленің спектрі шартты түрде жақын аймаққа бөлінеді* (ҚСЭ). *Инфрақызыл сәулені ғылыми-зерттеу жұмыстарында соғыс ісінде көптеген тәжірибелік мәселелерді шешуде кеңінен қолданылады* (ҚСЭ).

Инфрақызыл сәуле көздері. ә с к. *Табиғатта бар және абсолютті нөлден жоғары температурадағы барлық денелер. Инфрақызыл сәулелер көздеріне қараңғыда да жарқырамайтын барлық денелер; жылу электр орталықтары, домналар, металлургиялық зауыттар, кемелер, ұшақтар, танктер, прожекторлар, электролюминисцентті газдар т.б. кіреді* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инфрақызыл сәулелерді қабылдағыш. ә с к. *Сәулелі энергияны қабылдауға және оны электр тогының энергиясын айналдыруға арналған құрал. Өзінің қасиеттеріне қарай инфрақызыл сәулелер қабылдағыш фотоэлектрлік және жылулық деп екі топқа бөлінеді* (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Инфрақызыл сәулелер қабылдағыш инфрақызыл сәулелерді қолданатын құралдардың бөлінбес бөлшегі болып табылады* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инфрақызыл сәулелік қыздыру. ф и з. *Материалды толқын ұзындығы 1,3-4 мкм аралығындағы электромагниттік сәулемен қыздыру. Инфрақызыл сәулелік қыздыру материалдардың осы сәулелердің белгілі бір бөлігін жұту қасиетіне негізделген* (ҚСЭ). *Инфрақызыл сәулелік қыздыру қондырғылары өңделетін дененің пішіні мен мөлшеріне сәйкес әртүрлі жасалады* (ҚСЭ).

Инфрақызыл сәулелендіргіш. т е х. *Инфрақызыл сәуле шығарғыш. Инфрақызыл сәулелендіргіштің шығару спектрін өзгерте отырып, сәулелендіретін денені белгілі тереңдікте, сондай-ақ бет ауданы немесе оның*

белгілі бір мөлшерін қыздыруға болады (ҚСЭ). *Қыздыруға қажетті сәулелер инфрақызыл сәулелендіргіштен алынады* (ҚСЭ).

Инфрақызыл сәуле техникасы. т е х. *Инфрақызыл сәулені пайдалануға негізделген техника саласы. Инфрақызыл сәулелердің жұтылу және шығарылу спектрін алуға арналған аспаптарды жасау да инфрақызыл сәуле техникасы қатарына жатады* (ҚСЭ).

Инфрақызыл техника. ә с к. т е х. *Көзге көрінбейтін инфрақызыл сәулелерді пайдалануға негізделген түрлі мақсаттағы құралдар. Әскери мақсаттағы инфрақызыл техника құралдары негізгі-негізгі үш топқа бөлінеді* (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Инфрақызыл техника қарулы күштерде нысаналар мен объектілерді анықтау, оларға жою құралдарын жіберу және бақылау мен сигналдау үшін қолданылады* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Инфрақызыл фотография. т е х. *Инфрақызыл сәуле көмегімен арнаулы фотографиялық материалға бейне түсіру. Инфрақызыл фотография аэросурет түсіруде, археологияда, астрономияда, физикада, биологияда, медицинада, криминалистикада т.б. жай көзге көрінбейтін объектілерді және олардың жекелеген детальдарын анықтау үшін пайдаланылады* (ҚСЭ).

ИНФРАМИКРОБИОЛОГИЯ з а т. т е р м. *Вирустарды зерттейтін ғылым* (ҚСЭ).

ИНФУЗОРИЯ [лат. infusoria] з а т. з о о л. *Тұщы және ащы суларда мекендейтін бірағзалы жоғары құрылымды қарапайым жануар. Қарапайым жануарлардың өкілі инфузорияны алайық* (Ж.Әбиев, Биология.). *Инфузориялар – қарапайымдардың бір типі. 7000-нан астам түрі белгілі* (Қаз. тілі термин. Биология). *Денесі ұсақ кірпікшелермен қапталған, екі ядросы бар – үлкен вегетативті макронуклеус және кіші генеративті микронуклеус. Тип екі класқа бөлінеді: кірпікшелі және сорғыш инфузориялар* (Қаз. тілі термин. Биология).

ИНХЛАП з а т. к ө н е. **Төңкеріс.** *Февральдың тоғызында «Уақыт» баспаханасында басылып «Орынбор» мұсылман қарби инхлап комитеті «Мұқбары» деген газеттің бірінші нөмірі шықты* (С.Сейфуллин, Шығ.).

ИНЦЕСТ [лат. incestum] з а т. а х л а қ. *Жақын туыстар арасындағы жыныстық қатынас, қан араластыру. Осы Бұтыңшар Шыңғыстың түп атасы дейді. Сонда, Шыңғыстың қайдан шыққаны көрініп тұр. Инцест, яғни отбасы*

мүшелері арасындағы зинақорлық Шыңғыстың шежіресінде киелі нәрсе секілді көрсетілген («Егемен Қазақстан»).

ИНЦИДЕНТ [лат. incidens] з а т. к і т. Әдетте түсініспеушіліктен туатын жағымсыз сипаттағы оқиға, жағдай, қақтығыс (Саяси түсінд. сөздік).

ИНЦУХТ [нем. Inzucht] з а т. б и о л. Жақын туыс дарақтардың жұптасуы (Қаз. тілі термин. Биология).

ИНШАЛЛА [ар. إن شاء الله] о д. діні. «Құдай қаласа, Алла бұйырса» деген мағынадағы діндар адамның қандай да бір іске болжал айтқанда Аллаға гибадат етуін білдіретін сөзқолданыс. Жолынды Құдай бастаған шығар, *и н ш а л л а*, аман боларсың! – деп көзінің жасын сүртіп-сүртіп алды (С. Шарипов, Шығ.). Жүрегіңіздің қабы кеңіген екен. *И н ш а л л а*, тез сауығып кеткейсіз! – деп ақырын күліп қойды (О.Сәрсенбаев, Сағым). *И н ш а л л а*, халыққа берер үлкен тәһсир, Жерлерде екіталай дауыстарың. Өлсең шаһид, ғазысың тірі болсаң, Қызметке берер ажар күдірет көрім (М.Дулатов, Шығ.). Жазсаң деп талап еткен Махмұди хан, *И н ш а л л а*, тамам қылып мен де болдым (Ғашықтық дастан.). Денсаулығы ғанибет – Сырқауылды болмаса, Тірлік – дүние көркі-дүр, Ақыры өлім болмаса, Шамаңша шалқып көрер ең Тар лақатқа қоймаса, Күншілдік осыменен болсын тамам, *И н ш а л л а*, қарсы келмес ешкім оған. Жарияны жарату – бұған дәлел, Жасаған әуел баста соны ойлаған (Ақмолла ақын, Күндер.). Жолы деп шарияттың ғамал етсе, *И н ш а л л а*, сол уақытта азбас халық (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Иншалла қылды. с ө й л. Алла қалады, айтқаны орындалды. Болса да қандай өмір жоқ шарасы, Патшаға дұға қылады бұқарасы. Мәрхамет, *и н ш а л л а қылса* керек Патшаның бұ бұқара өз баласы (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

ИНІШ з а т. Көйлек, жейденің жауырыңға тиетін жерінің ішінен тігілген астар. *И н і ш і* жыртылған көйлектер тері шалбар мен бөз көйлектің қасында ханның киіміндей (Х.Есенжанов, Тар кезен). Қарамаған жері жок. Чемоданның бұрыш-бұрышын, көйлек-көншектерінің *и н і ш і не* шейін түк қоймай ақтарып шықты (Р.Тоқтаров, Түлпар.). Айталық: шажамай, сыздық, бұзаушық, жұрын, *и н і ш*, құндыздық — осылардан не біледі екен? («Қаз. әдеб.»).

ИНЪЕКЦИЯ [лат. injectio] з а т. м е д. Егу (дәрілік сұйықтықты терінің астына, бұлшық етке, көктамырға енгізу; бүрку).

ИНЪЕКЦИЯЛЫҚ с ы н. м е д. Инъекцияға қатысты, инъекцияға тән. Сала мамандары инфекцияның *и н ъ е к ц и я л ы қ* есірткіні пайдаланатын нашақорлармен қатар, жезөкшелермен жыныс қатынасында болғандар арасында да кең тарап отырғандығын тілге тиек етеді («Егемен Қазақстан»).

ИОМЕНДЕР [грек. iemonen] з а т. т а р. Англиядағы ауқатты шаруалар және орта шаруалардың бір бөлігі. *И о м е н д е р* И.Кромвель армиясының басты күші болды (ҚСЭ). Шаруаларды жерінен қуу салдарынан *и о м е н д е р* XVIII ғасырдың орта шеніне таман әлеуметтік топ болудан қалды (ҚСЭ).

ИОН [грек. ion] з а т. х и м. Бойында электр зарядтары бар атомдар немесе молекулалар; зарядталған электр бөлшектері. Электрондарынан айырылған ондай атомдар мен молекулалар оң зарядты болады. Ғылымда оларды *и о н д а р* деп атайды («Білім және еңбек»). Әдетте, зарядталған атомды *и о н* деп атайды (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Ауада белгілі бір мөлшерде зарядталған электр бөлшектері — жеңіл *и о н д а р* болады (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.).

Ион алмасу. х и м. Суды тұзсыздандыруда, гидрометаллургияда, хроматографияда пайдаланылатын қайтымды химиялық реакция, ерітінділерден бағалы, ионды заттарды бөліп алу әдісі. *И о н а л м а с у* суды тұзсыздандыру үшін гидрометаллургияда, хроматографияда қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Ион радиусы. х и м. Ион мөлшерін сипаттайтын және иондық қосылыстардағы атомдардың ара алшақтығын есептеуге арналған шама. *И о н р а д и у с ы* н табу үшін оның константасының шамасын және көрші екі ионның біреуінің радиусын білу керек, себебі әр аттас иондардың радиустары бірдей болмайды (ҚСЭ). Менделеевтің периодты жүйесіндегі топ бойынша элементтердің рет нөмірі өскен сайын *и о н р а д и у с ы* жоғарылайды (ҚСЭ).

Ион тасымалы. б и о х и м. Өсімдіктердің минералды заттармен қоректену негізі. Өсімдіктегі *и о н т а с ы м а л ы* ондағы күрделі төрт алмасудың негізін құрайды: 1) зат алмасу; 2) қуат алмасу; 3) ақпарат алмасу; 4) форма алмасу (Қаз. тілі термин. Биология.). *И о н т а с ы м а л ы* нәтижесінде жаңа биомолекулалар,

органеллалар, жасушалар, ұлпалар, мүшелер түзіліп, форма алмасу жүзеге асады (Қаз. тілі термин. Биология.).

ИОНАЛМАСТЫРҒЫШ: ионалмастырғыш шайырлар. х и м. Жасанды жолмен алынған, құрамында негіздік не қышқылдық топтары бар үлкен молекулалы қосылыстар. Оларды алғанда реакцияның алғашқы сатысында қоймалжың шайыр тәрізді зат түзілетіндіктен *ионалмастырғыш шайырлар* деп атаған (ҚСЭ). Қазақстан Ғылым академиясының Химия институтының *ионалмастырғыш шайырлар* лабораториясында ашылып, ол еліміздің әртүрлі ғылыми-зерттеу институттарында сыннан өтуде (ҚСЭ).

ИОНДА = е т. х и м. Белгілі бір затта ионның пайда болуы, иондалу. Күннің ультракүлгін сәулесі және күннен ұшып келетін зарядталған бөлшектер ауаның бөлшектерін жартылап *иондайды* (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

ИОНДАҒЫШТЫҚ: иондағыштық әлеует. ф и з. Иондану әлеуеті мөлшерінің ион радиусы мөлшеріне қатынасымен өлшенетін ион төңірегіндегі өріс күші (Қаз. тілі термин. Геология).

ИОНДАЛ = е т. х и м. Атомдар немесе молекулалардың электр зарядталуы, зарядталған электр бөлшектерінің пайда болуы. Әдетте *иондалған* атом энергияның нөлдік деңгейі деп саналады (П.Полатбеков, Оптика). Температура күшейген кезде атомдар мен молекулалар *иондалады* (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Фотон арқылы *иондалатын* процестерді фотондалу деп атайды (ҚСЭ).

ИОНДАЛУ Иондал етістігінің қимыл атауы, бейтарап атомдар мен молекулалардан оң және теріс иондар мен бос электрондардың пайда болуы. *Иондалудың* қарапайым түрі – атомнан бір электронның бөлініп шығуы нәтижесінде оңионның пайда болуы (ҚСЭ). *Иондалу* энергиясы басқа бөлшектің соқтығысуы кезінде берілсе, ондай иондалу соққы арқылы иондалу деп аталады (ҚСЭ).

Иондалу әлеуеті. ф и з. Негізгі күйде тұрған атомның бір рет иондалуына қажетті энергияның ең кіші мәнінің электрон зарядына қатынасымен анықталатын физикалық шама.

Иондалу датчигі. т е х. Электрлік емес шамаларды электрлік шамаға түрлендіретін аспап. *Иондалу датчигі* өндірістік процесс барысында газдың геометриялық мөлшерін, тығыздығын, қысымын және сапалық, сандық

анализін анықтау үшін пайдаланылады (ҚСЭ). *Иондалу датчигі* не келетін сигнал күшейтіліп, өлшеуіш приборға жіберіледі (ҚСЭ).

Иондалу камерасы. т е х. Иондалушы сәулелерді тіркеуге және оларды зерттеуге арналған аспап. *Иондалу камерасы* ауалы немесе газды электр конденсаторынан тұрады (ҚСЭ). *Иондалу камерасы* токтік және импульстік болып бөлінеді (ҚСЭ).

Иондалу потенциалы. ф и з. *Иондалу әлеуеті* (негізгі күйде тұрған атомның бір рет иондалуына қажетті энергияның ең кіші мәнінің электрон зарядына қатынасымен анықталатын физикалық шама). *Иондалу потенциалы* атомнан не молекуладан электронды бөліп шығаратын жұмысқа тең шама иондалу энергиясының өлшеуіші болып табылады (ҚСЭ). *Иондалу потенциалы*ның ең дәлірек мәні энергия деңгейлерінің спектроскопиялық мәліметтерінен алынады (ҚСЭ).

ИОНДАЛУШЫ з а т. х и м. Реакцияға түсіп, ион пайда болған (зат). Бұл иондалудың ықтималдығы *иондалушы* және соқтығысушы бөлшектердің табиғаты мен олардың кинетикалық энергиясына байланысты шама (ҚСЭ). Оның үстіне *иондалушы* зат бөлшектерінің метастабильдік күйде болу мүмкіндігі сатылы иондалу механизмін жеңілдетеді (ҚСЭ).

ИОНДАН = е т. х и м. Атомдар немесе молекулалардың электр зарядталуы, зарядталған электр бөлшектерінің пайда болуы. Бұл үшін операция жасаудың жаңа жолдарын табу, *ионданған* сәулелердің күшті көздерін ашу, дәрі-дәрмектерді көбейту қажет (С.Баймақанова, Ауыз рағы). Рас, *ионданған* қабаттар тербелістердің белгілі бір жиіліктерінің таралуына өз әсерін тигізіп отырады («Білім және еңбек»).

ИОНДАНДЫР = е т. х и м. Бейтарап атомдар мен молекулалардан оң және теріс иондармен бос электрондарды пайда болғызу. Электрондар атомдарды *иондандыратын* энергияны тек жарқыл шығарып тұрған бағаннан ғана алады деп есептейді («Қазақст. мект.»).

ИОНДАНДЫРУ Иондандыр етістігінің қимыл атауы. *Иондандыру* энергиясы қаншама аз болса, атом соншама тез тотығады (Қ.Нұрымбетов, Метал. хим.).

ИОНДАНУ *Иондан етістігінің қимыл атауы.* Газдың *иондануы* салдарынан разряд анод пен катод арасында да туады (К.Айманов, Физика). Көптеген электрондар соқтығысумен *иондануға* жеткілікті энергия алады («Қазақст. мект.»).

Иондану потенциалы. *ф и з. Иондалу әлеуеті.* Заттардың электронды кабаттарының құрылыс ерекшеліктерін ескере отырып, бір-бірімен байланыстағы атомдардың *иондану потенциалын* өзара салыстыру осы заттарға тән химиялық байланыстар табиғатын шамалауға мүмкіндік береді. *Иондану потенциалы* түсінігін ионданғыштық потенциалы және иондық потенциал түсініктерімен шатастыруға болмайды (Қаз. тілі термин. Геология.).

ИОНДАР [грек. *ion*] *з а т. х и м. Атомдар не атомдар тобы электрондар қосып алғанда не электрондарын беріп жібергенде түзілетін электр зарядты бөлшектер.* Иондар – атомдар, радикалдар, молекулалар электрондарын жоғалтып немесе сырттан электрондар қосып алғанда туатын электрлік зарядты бөлшектер (Қаз. тілі термин. Химия). *Иондардың* химиялық активтілігі жоғары, сондықтан басқа бөлшектермен оңай әрекеттесіп, химиялық реакцияға түседі (ҚСЭ). *Иондар* организмдегі барлық тканьдерде болады және олар белоктардың физикалық, химиялық қасиеттеріне әсер етеді (ҚСЭ). Жерасты суының құрамында *иондарға* диссоцияланған еріген заттар, коллоидтық бөлшектер, газдар, микроорганизмдер болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Иондардың ассоциациялануы. *х и м. Қарсы зарядты иондардың Кулон заңы бойынша электростатикалық әрекеттесуі арқылы ассоциат деп аталатын бөлшектер түзуі.* Иондардың *ассоциациялану* процестері әрекеттесуші массалар заңына т.б. термодинамикалық қатынастарға байланысты (ҚСЭ). *Иондардың ассоциациялану* дәрежесі еріткіштің және электролиттің табиғатына, ерітінді концентрациясына, температураға тәуелді (ҚСЭ).

ИОНДАУ *Ионда етістігінің қимыл атауы.* Рентген сәулесі және басқа *иондаушы* радиация түрлерімен қатар түрліше химиялық және физикалық әсерлермен мутация туғызуда болады (Жалпы биология). Мұнан пайда болған

импульстің амплитудасы тек *иондаушы* бөлшектің туғызған *иондау* дәрежесіне ғана пропорционал болады (К.Айманов, Физика).

ИОНДАУЫШ: *иондауыш сәуле.* *х и м. Электрмагниттік сәулеленудің заттектер арқылы өтуі, олардың атомдары мен молекулаларын иондайтын және қоздыратын бөлшектері мен кванттарының ағыны.* Табиғи мөлшерден асып түсетін шамаларда *иондауыш сәуле* ағза үшін зиянды (Қаз. тілі термин. Экология).

ИОНДЫ *с ы н. х и м. Ионы бар, ионға ұшыраған.* Секундына 500 километрге жуық шапшаңдықпен жүретін *ионды* газдар тасқыны, яғни күннің желі деп аталатын сәуле шашырап отырады («Соң. Қаз.»). Ауыспалы *ионды* смолалар (иониттер) көп атомды фенолден, ароматикалық аминнен және формальдегидтен жасалады (Химия өнім.).

Ионды флотациялау. *к е н. Көбікті флотациялауға негізделген флотациялау әдісі.* *Ионды флотациялау* д а жинағыш реагенттер ретінде иондармен әрекеттесетін активті органикалық қосылыстар қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ИОНДЫҚ *с ы н. х и м. Ионға қатысты, соған тән.* Тұздардың катиондары мен аниондарының арасындағы байланыс та *иондық* типке жатады («Қазақст. мект.»). Қажетті *иондық* ауа, физиотерапиялық емдеу және өртүрлі пайдалы сулар арқылы қан айналымының органдарын, тыныстау мүшелерінің ауруларын емдейді («Лен. жас»).

Иондық аспап. *т е х. Төменгі қысымдағы газ немесе металл буларында өтетін электр разрядтарына негізделіп жасалған электр-вакуумдық аспап.* *Иондық аспаптың* газбен толтырылған аспаптардан негізгі айырмашылығы – ол бейтарап газдардың қасиетін емес, газ разрядының қасиетін пайдаланады (ҚСЭ). *Иондық аспаптар* қоректендіру жүйелерінде пайдаланылатын үздіксіз және үздікті ток пен кернеу шамаларын өзгерту аспаптары болып үш топқа бөлінеді (ҚСЭ).

Иондық әлеует. *ф и з. Ион заряды мөлшерінің ион радиусы мөлшеріне қатынасымен өлшенетін ион төңірегіндегі өріс күші.*

Иондық байланыс. *х и м. Электрваленттік байланыс, гетерополярлы байланыс, қарсы зарядты иондардың электростатикалық тартылуынан болатын химиялық байланыс.*

Иондық байланыстың ковалентті байланыстан айырмашылығы кесімді бағыты жоқ және ол қанбаған байланыс (ҚСЭ). **Иондық байланыс** беріктігі иондар заряды өсіп, иондардың арақашықтығы жақындаған сайын артады (ҚСЭ).

Иондық потенциал. ф и з. **Иондық әлеует.** **Иондық потенциал** көрсеткіші иондардың кристалдық тор немесе ерітінді өңірінде бір-бірімен қарым-қатынасын сипаттауға пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Геология).

Иондық реакциялар. х и м. **Электролит ерітінділеріндегі иондар арасында өтетін реакциялар.** **Иондық реакциялар** жүру үшін реакция нәтижесінде нашар еритін я газ қалпында оңай ауысатын немесе диссоциациялану дәрежесі төмен заттар түзілу қажет (ҚСЭ).

Иондық сорғы. т е х. **Иондалған газ** молекулаларын электр өрісі арқылы айдап шығаруға арналған вакуумдық сорғы. **Иондық сорғының** құрылысы күрделі әрі электр өрісін тудыруға өте көп қуат жұмсалады, сол себепті сирек пайдаланылады (ҚСЭ).

Иондық тепе-теңдік. х и м. **Иондар арасында болатын алмасу реакцияларының тепе-теңдігі** (Қаз. тілі термин. Химия).

Иондық тор. г е о л. **Кристаллографияда:** құрамбөліктері бір-бірімен иондық байланыстағы атомдардан тұратын кристалдық тор (Қаз. тілі термин. Геология).

Иондық эмиссия. х и м. **Қатты немесе сұйық денелердің вакуум ішінде не газ тәрізді ортада ион шығаруы.** **Иондық эмиссияның** ерекше маңызы бар, иондар қатты дене бетімен әрекеттескенде соққыланатын беттің катодтық тозаңға айналуы және оның иондық түрде өңделуі, екінші реттік бөлшектердің эмиссиясы сияқты физикалық, химиялық процестерде пайда болады (ҚСЭ). **Иондық эмиссияның** рөлі артуда (ҚСЭ).

ИОНДЫҚ-ТҮЗДЫҚ: **иондық-түздық кешен.** г е о л. **Таужыныстардың ішінде су ерітіндісі және қатты фаза түрінде болатын суда ерігіш тұздар мен адсорбатталған иондардың қосындысы** (Қаз. тілі термин. Геология).

ИОНИЗАТОР з а т. 1. ф и з. **Иондаушы,** иондану көзі. 2. т е х. **Ауаны иондауға арналған арнайы құрылғы.**

ИОНИЗАЦИЯЛАН= е т. с ө й л. **Иондалу.** Ішек-асқазан ауруларын емдеу үшін **ионизацияланған** «күміс» түсті су ойдағыдай пайдаланылуда («Соц. Қаз.»).

ИОНИЗАЦИЯЛЫҚ с ы н. с ө й л. **Иондалушы.** Уран, торий және кейбір элементтердің фотографиялық материалдарға **ионизациялық** ықпал жасайтын қасиеттері бар екені мәлім болды (Б.Айдарханов, Атом қуаты.).

ИОНИЙ з а т. х и м. **Атомдық салмағы 230-ға тең торийдың изотопы** (Қаз. тілі термин. Химия).

ИОНИЙКАЛЫҚТАР з а т. **Иондар, ежелгі грек тайпаларының бірі.** **Ионийлықтар** атауы тайпаның түп атасы деп саналатын, аты аңызға айналған батыр Ионның есімінен шықты (ҚҰЭ).

ИОНИК з а т. ө д е б. **Антикалық өлең өлшеміндегі бунақ түрі.** **Ионик** – антикалық өлең өлшемінде алты мордан, екі ұзақ және екі қысқа буыннан тұратын бунақ (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Әдебиеттану).

ИОНИКА з а т. х и м. **Бірфазалы жүйелерді әрі тепе-теңдік, әрі тепе-теңсіздік жағдайларында қарастыратын электрохимияның теориялық бөлігі** (Қаз. тілі термин. Химия).

ИОНИКАЛЫҚ: **ионикалық мектеп.** ө д е б. **XIX ғасырдың 30-90-жылдарындағы грек әдебиетіндегі Ионикалық аралдар ақындарын біріктірген бағыт.** **Ионикалық мектеп** ақындарына халық тіліне және халық поэзиясына шынайы берілгендік тән, патриоттық тақырыпқа назар аудару да басым (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Әдебиеттану).

ИОНИТТЕР з а т. х и м. **Ион алмастырғыш, суда, органикалық еріткіштерде ерімейтін, ион алмастыруға қабілетті табиғи немесе жасанды қатты заттар.** **Иониттердің** қозғалмалы иондары ерітіндіге шығады да, ерітінді иондары ионит құрамына кіреді (Қаз. тілі термин. Химия). Барлық **иониттер** катиониттер және аниониттер болып екі топқа бөлінеді (ҚСЭ). **Иониттер:** табиғи немесе жасанды алюмосиликаттар күкіртқышқылымен өңделген табиғи көмір, жасанды ионалмастырғыш шайырлар (ҚСЭ). **Иониттер** суда да, басқа еріткіштерде де ерімейді, иондарын айырбастауға қабілеті бар, қатты жандырғанда полимерлік өршіткі ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Сұйық иониттер. х и м. **Ион алмасуға қабілетті сұйық шайғындатқылар** (Қаз. тілі термин. Химия).

ИОНИТТІ с ы н. х и м. **Иониттен тұратын.** Ионит қаныққан кезде құрамында **ионит** зарядтаушы ион бар ерітіндімен өңделіп,

бағалы ион қайта ерітіндіге шығарылып, ионит қайтадан зарядталып жұмысқа қосылады (Қаз. тілі термин. Химия).

ИОНОГЕНДЕР з а т. х и м. *Ион тугызушы заттар* (Қаз. тілі термин. Химия).

ИОНОМЕРЛЕР з а т. х и м. *Олефиндердің органикалық қышқылдармен әрекеттесуі арқылы және қышқылдық топтарды металл иондармен бейтараптаумен алынатын полимерлер, қабықшалар, лактар дайындауда қолданылатын зат* (Қаз. тілі термин. Химия).

ИОНОНДАР з а т. х и м. *Алициклдік қатардың қанықпаған кетондары, парфюмерия өнеркәсібінде қолданылатын хош иісті заттар* (Қаз. тілі термин. Химия).

ИОНОСФЕРА [грек. ionsphaira] з а т. г о г р. *Құрамында иондар мен еркін электрондар көп атмосфераның жоғарғы қабаты. И о н о с-ф е р а* деп аталуы бұл қабаттағы газ иондалған атомдар мен молекулалардан (көбінесе азот пен оттегінен) және басқа бос электрондардан тұрады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). *И о н о с-ф е р а* – ионданған атомдардан құралған сирек газ қабаты, оның үстінде жердің электр магнитті өрісі болады (Жалпы биология). *И о н о с-ф е р а д а* биосферадағы тірі ағзалардың күйіне әсер ететін полюстік жарқырау және магниттік дауыл байқалады (Қаз. тілі термин. Экология). Сонда мұрдехананың өлікке толған күндері *и о н о с-ф е р а н ы ң* қозған күніне және өте күшті радиобөгеттері пайда болған күнге тура келгені анықталған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Ионосфераны барлап білу. т е х. 50-80 км-ден 400-500 км-ге дейінгі қабаттағы атмосфераның иондану сипаты туралы деректер алу. Ол ионосфералық станция, метеорологиялық ракета арқылы жүзеге асады. *И о н о с-ф е р а н ы барлап білу* деректері алыс радиобайланыс үшін тиімді жиілікті таңдау кезінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ИОНОСФЕРАЛЫҚ с ы н. г е о г р. *Ионосфераға қатысты. Ақырында, и о н о с-ф е р а л ы қ* гипотеза бойынша ең ыстық температураның планета үстінде емес, қайта оның ионосферасына қатысы бар деп саналады («Лен. жас»). Күннің оталуынан кейін ионосфераны иондайтын сәулелердің мөлшері артады да, кенет *и о н о с-ф е р а л ы қ* ұйытқу деп аталатын құбылыс пайда болады (ҚСЭ).

ИОНОФОРЛАР з а т. х и м. *Биологиялық мембрананың өткізгіштігін белгілі бір иондарға*

немесе иондар тобына арттыратын қосылыстар. И о н о ф о р л а р өздері тікелей ион тасымалына қатыспағанымен, биологиялық мембрананың өткізгіштігін арттыратын қабілетке ие (Қаз. тілі термин. Биология). Химиялық табиғаты бойынша *и о н о ф о р л а р* әртүрлі болуы мүмкін, мысалы, пептидтер, депсипептидтер, макротетралидтер немесе макроциклді полиэфирлер (Қаз. тілі термин. Биология). *И о н о ф о р л а р д ы ң* өкілдері ретінде мына қосылыстарды атауға болады: грамицидин, тироцидин, аламецитин, валиномицин және басқалар (Қаз. тілі термин. Биология).

ИОНОСЫЗДАНУ з а т. х и м. *Иондардың концентрациясының төмендеу процесі* (Қаз. тілі термин. Химия).

ИПОМЕЯ [лат. ipomoea] з а т. ө с. *Шырмауық тұқымдасына жататын, ірі гүлдері бар өсімдік. Шырмалған сабақтар и п о м е я* кирказон, жүзімдерде кездеседі (С.Түрдиев, Үй өсімдік.).

ИПОТЕКА [грек. hypoteke] з а т. э к о н. 1. *Орнықты мүлік кепілге алынғанда берілетін несие; осы несиеге берілген орнықты мүлік кепілі. И п о т е к а* міндеттемелерді, әсіресе ұзақ мерзімді инвестициялармен байланысты міндеттемелерді қамтамасыз етудің аса маңызды тәсілдерінің бірі болып табылады (Қаз. тілі термин. Қаржы.). Қалалық әкімиятта тұрғын үй жағдайларын жақсарту үшін есепке тұрған 3800-ден астам атыраулықтар мұндай бағамен *и п о т е к а н ы* пайдалануға тәуекел етері некен-саяқ («Егемен Қазақстан»). Ендігі *и п о т е к а* және тұрғын үй құрылысы жинақтама жүйелері арқылы республикамыздың кез келген азаматы баспана ала алады («Егемен Қазақстан»). 2. *Қарыз алушыға банктің берген орнықты мүліктің кепілі туралы кепілдік-қарыздық куәлік.*

ИПОТЕКАЛЫҚ с ы н. э к о н. *Ипотекаға қатысты, соған тән.* Мемлекеттің 2008-2010 жылға арналған тұрғын үй бағдарламасы бойынша *и п о т е к а л ы қ* жүйе бойынша несие алатындардың саны жоспарланған үй санынан әлдеқайда асып кетіп отыр («Жас Алаш»). *И п о т е к а л ы қ* несие – орнықты мүлік кепілімен берілетін несие нысанында қаржы ресурстарын тарату тәсілі, яғни ипотекалық, коммерциялық банкілер, сақтандыру және басқа несие-қаржы мекемелері орнықты мүлік кепілімен беретін несие (Қаз. тілі термин. Қаржы.).

Ипотекалық банк. э к о н. Орнықты мүлікті (жер, үй, құрылыс) кепілдікке алып, ұзақ мерзімге ақшалай несие беретін, сондай-ақ қозғалмайтын мүлікті кепілдікке беруді қамтамасыз ететін кепілдік қағазын шығаратын несиелік мекеме. *И п о т е к а л ы қ б а н к* – орнықты мүлік – жер, құрылыс кепілдігімен ұзақ мерзімді несие беретін, сондай-ақ кепілге салынған орнықты мүлікпен қамсыздандырылған кепілхат парақтарын шығаратын банк (Қаз. тілі термин. Қаржы.). *И п о т е к а л ы қ б а н к т е* несие ақшалай немесе кепілпарақ түрінде берілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Қаржы.).

Ипотекалық кепілзат. э к о н. Несиені қамтамасыздандыру ретінде бағалы қағаздарды кепілге салу; кепілдік шотындағы дебеттік қалдықты сақтандыру. Мемлекеттік қорлар мен орман қорлары, мемлекеттік шекараға іргелес жерлер, кепілге салуға заңмен тыйым салынған басқа да объектілер *и п о т е к а л ы қ к е п і л з а т* бола алмайды (Қаз. тілі термин. Қаржы.).

Ипотекалық кепілхат. э к о н. Банк қарызгерге беретін орнықты мүлік кепілі туралы борышқорлық міндеттеме (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ипотекалық куәлік. э к о н. а) Заңды иеленушінің құқығын куәландыратын ордерлік бағалы қағаз. ә) Негізгі міндеттемені орындауға арналған бағалы қағаз. б) Негізгі міндеттемені орындау мақсатымен кепілге салынған мүлікке өндіріп алу шарасын қолдануға арналған бағалы қағаз (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ипотекалық несие. э к о н. Қарыз алушының орнықты мүлкін кепілдікке беріп алғандағы несиесі. Қарыз алушы *и п о т е к а л ы қ н е с и е* шарттарын бұзған жағдайда несие иесі үстеме пайызын және кепілдемені сатуға кеткен шығынды қосқандағы несиені қайтару мақсатында кепілдікке қойылған мүлікті сатуға құқылы (Қаз. тілі термин. Экономика.). Шамамен алғанда алғашқы үйлер 2005 жылдың екінші жартысында қолжетімді тұрғын үй салуы аяқталысымен, *и п о т е к а л ы қ н е с и е* арқылы халыққа ұсынылады («Жас Алаш»).

Ипотекалық облигация. э к о н. Орнықты мүліктермен қамсыздандыру шартымен шығарылатын және тұрақты пайыз әкелетін ұзақ мерзімді бағалы қағаз. Ипотекалық рынокта орнықты мүліктерді кепілге салу шартымен несие беру үшін пайдаланылатын *и п о т е к а л ы қ о б л и г а ц и я л а р* шығару арқылы ұзақ мерзімді ақша қорланымы жинақталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ипотекалық рынок. э к о н. Несие капиталдары рыногының құрамдас бөлігі. *И п о т е к а л ы қ р ы н о к т а* орнықты мүліктерді

кепілге салу шартымен несие беру үшін пайдаланылатын ипотекалық облигациялар шығару арқылы ұзақ мерзімді ақша қорланымы жинақталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ипотекалық сертификат. э к о н. Сатып алынатын, сатылатын, кепілге салынатын кепілзаттық куәлік, бағалы қағаз түрі. *И п о т е к а л ы қ с е р т и ф и к а т* бағалы қағаздар (акциялар, вексельдер, т.б.) үшін көзделген тәртіппен есепке алынады және сақталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ИПОХОНДРИК з а т. п с и х. *Ипохондриямен ауыратын адам. И п о х о н д р и к т е р* жай жөтелге де қатты қиналып, қайғырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ИПОХОНДРИЯ [грек. hypochondria] з а т. п с и х. Өз денсаулығына шамадан тыс көңіл бөлушілік, жазылмайтын аурумен ауырып қаламын деп қорқушылық. *И п о х о н д р и я* жеке психикалық іс-әрекеттің бұзылуы нышандарының жиынтығы (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *И п о х о н д р и я* астеноневроздық күй кезінде, психастеникалық психопатия мен мінез акцентизациясы, шизофрения, маниякалды-депрессиялық психоз кезінде байқалады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *И п о х о н д р и я ғ а* ұшыраған науқастың мінез-құлқында үрей, қорқыныш пайда болады (ҚҰЭ).

ИППОДРОМ [грек. hippodromos] з а т. **Бәйгесалаң** (ат жарыстары мен бәйге өткізу үшін арнайы жасалған орын, алаң). Өткен жылғы *и п п о д р о м д а* болған жарыста осы колхоздың екі құнаны бәйгеге қосылды (С.Бегалин, Жеткіншек). Екі қолын шалбарының қалтасына салып құнысқан күйі *и п п о д р о м* қақпасының алдына келді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Асанбай Аскаровтың тікелей басшылығымен жүзеге асқан облыс орталығындағы демалыс саябағы, хайуанаттар паркі, дендробак, *и п п о д р о м*, қуыршақ театры, оқушылар үйі, балалар теміржолы өзіндік өшпес, өлмес қолтаңбасын анық айқындап тұр («Жас Алаш»).

ИППОЛОГИЯ [грек. hippos – жылқы, logos – ілім] з а т. з о о л. *Жылқы анатомиясы, физиологиясы, дамуы, тұқымын көбейту туралы ғылым* (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Ғылымтану).

ИПРИТ з а т. 1. х и м. Қыша газы, протоплазматикалық у. *И п р и т* хлорлаушы және тотықтырғыш агенттермен жақсы әрекеттеседі (ҚҰЭ). Бұл реакциялар *и п р и т і* газсыздандыруға пайдаланылады (ҚҰЭ). 2. ә с к. Қыша иісті тері іріңдеткіш ұландырушы әскери заттек (1971 ж. немістердің алғаш рет Бельгияның Ипр қаласының жанында ағылшын әскеріне қарсы қолданылуына байланысты аталған). Муссаллини қолданған у – *и п р и т*

халыққа бүркілді. Ол у адамның денесіне тисе, қанын қайнатып өлтіретін у еді (Б.Момышұлы, Шығ.). *И п р и т* – түссіз, сұйық улағыш зат. Бу қалпында қолданғанда адамның тыныс мүшелерін, көзін зақымдайды, сұйық түрінде ас қорыту мүшелерін улайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). *И п р и т т і*ң әсері бірден байқалмайды, біршама уақыт өткеннен кейін белгі береді. Иприт жазда бір тәулікке дейін, ал қыста бірнеше аптаға дейін күшін сақтайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ИПСАТИВТІ с ы н. т е р м. *Өзіне қатысты бейнелеу немесе өлшеу. И п с а т и в т і* – тест индивидте аффилиация қажеттілігіне карағанда жетістікке жету қажеттілігі жоғары дегенді көрсетуі мүмкін. Бірақ бұл көрсеткіштер ұлттық нормаларға қатысты жоғары немесе төмен екенін көрсете алмайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ИРАДА [ар. ارادة] з а т. к о н е. *Қалау, тілек.* Әлбетте, ғылым күдіреті бар болды; хаяты – мағлұм, бірі – *и р а д а*, яғни қаламақ (Абай, Тол. жин.). Алла тағаланың сипаттары: Хаят, Ғылым, Құдірет, Басар, Сәмиғ, *И р а д а*, Көлам, Тәкин (Абай, Тол. жин.). Жылады бойын құшып ата-анасы, Алланың бұл да болса *и р а д а с ы* (Ғашық-наме). Амангелді Балуан Шолаққа жазған хатында: «...бізден хал уа ахуал білмек *и р а д а ң ы* з болса, сағ уа саламатпыз» деген (С.Мұқанов, Шығ.).

Ирадаға қайшылық жасады. ж е р г. *Ерікке қайшы келді, мүддесіне кері келді, ойлағанынан басқаша болды. И р а д а м а қ а й ш ы л ы қ ж а с а д ы* деп, қарсы шыққаннан пайда жоқ (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ИРАН: *жүмлө ғайып иранлар.* к о н е. *Барша ғайып ерендер [Ғайып ерен – қазақтың ертегі-қиссаларында адамға қиналғанда көмектесіп, желеп-жебейтін, көзге көрінбейтін әулие].* Бір өзіңе аманат, Тапсырдым мынау баламды, Жаратқан тәңірім, Зұлжәлал, *Ж ү м л ө ғ а й ы п и р а н л а р* Мәдеткер болғын балама (Қыз Жібек).

Иран кілем. *Бағалы, әдемі, түгі қалың кілем.* Оң жақтағы батыр төсегінің тұсына түкті *и р а н к і л е м* құрылып, оның үстіне қылыш асылып қойыпты (Ә.Хасенов, Жат жазасы). Алтайдағы Пазырық қорғанынан табылған алтын бұйымдар, әсіресе бір бейіттен шыққан *и р а н к і л е м* і кезінде әлемдік сенсация туғызып, Шығыс дүниесі туралы еуроцентристік астам түсінікті күйретіп кеткен болатын (С.Абдрахманов, Елдік сыны.).

ИРАНБАҚ з а т. 1. *Көне замандағы парсы патшасының жер бетін жұмаққа ұқсатам деген мақсатпен салған бағы; шығыс ертегілеріндегі жәниат бағы.* Бұл бақ біздің бала шағымыздан ертегіде еститін *и р а н б а ғ ы* «багиран» десе

болғандай (М.Әуезов, Шығ.). Ертеде ертекішілір аңыз еткен Орнайды Жібек атқан *И р а н б а ғ ы* (Шашубай ақын, Шығ.). Көп жүріп жаһан кешіп Сейпұлмәлік, Жамалға, *И р а н б а қ қ а* іздеп барған (Сейфұлмәлік – Бәдігүл Жаман). 2. а у ы с. *Әсемдігі жағынан ерекше, асқан әдемі бақ, абаттандырылған саялы орын.* Қамал қасында тас қоршауда жасанды көл жатыр. Сол көлдің ортасына көк шөбін қызыл құмдақпен оюлап *И р а н б а қ* орнатқан (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Осы құм мен шөл ырыстарын, әйтпесе, гүлжазира *и р а н б а қ* болса кез келген тентек найзасын шошандатып күн бермес еді, – дейтін (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Бейне [бақшадай] Иранбақ. п о э т. а) *Асқан әдемі жер, саялы, саябақты, абаттанған мекен.* Сыр бойы болғанында *б е й н е И р а н б а қ*, Мақпалжан, айналайын сіз қызғалдақ (Сегіз Сері). ә) *Көркі тасқан, қиш-келбеті келіскен, жайнаған.* Атадан жалғыз тудым тақ, Толмай тұрып солдым ғой, *Б а қ ш а д а й* едім *И р а н б а қ* («Қаз. әдеб.»).

Иранбақтың қызыл гүлі. п о э т. Ел ішіндегі көріктісі, сұлуы, ажарлысы. Өз басым ұрғашының қара тілі, *И р а н б а қ* бет бігісім – *қы з ы л г ү л і* (Сара, Тордағы.).

ИРАНДЫҚ с ы н. *Ирандарға тән; Ираннан келген.* Көргеннен бері көркіне ғана қызығып жүрген Шоқан, оның іші толған арабтық және *и р а н д ы қ* поэзиялардың қымбат қазынасы екенін байқады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ИРАНТАНУ з а т. *Иран тілдері мен мәдениетін зерттейтін ғылымдар жиынтығы.*

ИРҒА з а т. ж е р г. *Жүзімнің ерте пісетін түрі.* Ерте пісетін жүзім сорттары және кейбір жеміс тұқымдарына – шомырт, *и р ғ а*, шарғанақ жатады (А.Жанғалиев, Бағбан кітабы.).

ИРЕК¹ з а т. э т н. с ө й л. *Ирекағаш (тері илеуге қолданылатын ағаш).* Осындай өлшемде қиылған жұмыр ағашты алып екі жағын беттеп жонып, бауырын мәліктеп жұқартып, қыр шығарып, жұмырлаймыз да бір ұшынан 10 см жер қалдырып ирек шығарып, оң бойын көтереміз. Екінші ұшынан тағы 10 см жер қалғанда ирек шығаруды тоқтатамыз. *И рек т і* осылай жасайды (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.). *И рек т і* қайың талдан жасайды (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.).

Ирек шығарды. қ о л о н е р. *Ирекағаш жасау үшін оның бір шетін ара сияқты кертік-кертік етіп жасады.* Осындай өлшемде қиылған жұмыр ағашты алып екі жағын беттеп жонып, бауырын мәліктеп жұқартып, қыр шығарып, жұмырлаймыз да бір ұшынан 10 см жер қалдырып *и рек шы ғ а р ы п* оң бойын көтереміз (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.).

Ирек шығару. қол өнер. *Ирекағаш жасау үшін оның бір шетін ара сияқты керттік-керттік етіп жасау.* Екінші ұшынан тағы 10 см жер қалғанда *ирек шығаруды* тоқтатамыз. Иректі осылай жасайды (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

Ит мініп [қуып], ирек қамшылады. а) *Жүрісі өнбей, жол азабын тартып, итшіледі.* Ат, болмаса түйеге немесе өгізге жеккен шамамен сапар шегудің өзі, әсіресе, қыс ішінде қиынақ. Ерте шықсаң кешке дейін *ит мініп, ирек қамшылап* жүргенің (Ж.Тілеков, От кешу). Аздан соң қайтадан шаңамызға кеп отырдық. Машаның айтқаны рас болды, түнімен осылай *ит қуып, ирек қамшылайтын* сияқтымыз (Р.Тоқтаров, Терістік.). – Сенің қуақым балаң *ит мініп, ирек қамшыластын.* Менің тайларым өзіңнің жирен тайыңнан мықты деймісің? Ол да сол сияқты жанды мал (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). ә) *Өлмейінің күнін көрді.* Әкем Байсалбай өмірі *ит мініп, ирек қамшылап* өткен тақыр кедей (С.Омаров, Дала қызы). Мен қызға баратын түні ай жарық болды дегендей, мен құрылысшы болған жылдары *ит мініп, ирек қамшылайтын* итиыркылжың заман туды («Егемен Қазақстан»).

ИРЕК² з а т. 1. қол өнер. *Геометриялық фигуралар, әдетте үшбұрыштар немесе тізсу және доғал сызықтардың бір-біріне жалғасқан өрнегі түріндегі қазақтың ұлттық оюының бір түрі.* Оюдың негізгі мотивін геометриялық фигуралар – ромбтар, *иректер*, үшбұрыштар, параллель сызықтар, т.б. құрайды (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау өнері). Шымылдықтың етектеріне бір заманда қызыл жіппен машина кестесі, *ирек* шимайы салыныпты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Ирек* – білезікке жүргізілетін иір-иір өрнек (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі). *Ирек* – қатарынан бірнеше рет немесе бір рет тігілетін әртүрлі геометриялық үшбұрыштар бейнесіндегі кесте өрнегі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. а у ы с. *Құлаққа жағымды дауыс толқыны, ән үйірімі, өрнегі.* Ән немесе күй бояуы құлпыра түскен сайын ән кестесі молайып, не бір әсем *иректердің* үйірімі балқыта түседі (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

Ирек қалып. з е р г. *Құміс бетіне иір-иір, толқынды ою, бедер түсіруге арналған соқпа қалып* (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

Ирек өрнегі. қол өнер. **Ирек²** (қазақ қолөнеріндегі өрнектің бір түрі). *Ирек өрнегі* кейде тізсу сызықтардың сынықтары мен доғал сынықтардың ұштары арқылы жасалады (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

Ирек су. қол өнер. *Жіңішке таспаларға, көрпе, тұсқиздің т.б. шеттеріне, арасына салынатын әртүрлі сызық түріндегі ою.* Сарнақ –

киіз үй сүйегін жасаушылардың жонғы құралы. Уық, кереге, шаңырақтардың қарына сызықпен *ирек су* өрнегін түсіру процесінде қолданылады (Қаз. календары).

ИРЕК³ з а т. этн. қолөнер. *Бір ұшы жіпке бекітілген, лақтырып қолданатын көне қарудың түрі.* Алмас *ирек* шарт етті, Екпінімен Ер Төстік Шалқұйрықтан жалп етті. Шала-жансар Шалқұйрық Төрт аяқ жоқ, әл кетті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Келе жатқан Төстікті Күні бұрын көреді. Қолында жеген бүйрегі, Қойында болат *ирегі*, Жалмауыз кемпір жұртта отыр Жалба-жұлба кигені (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мاستықпенен қашыпты. «Қашқан жауға қатын ер», Кемпір аузын ашыпты. Ал *ирегім* ал деді, Шалқұйрықты шал деді. Лақтырды иректі, Шалқұйрықтай тұлпардың Төрт аяғын күйретті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Меккеге кетіп барам деп Қожаларға қонады. Қолына тәсбиқ алады Мойнына құрма салады. Қонышында алмас *ирегі* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ИРЕК⁴ с ы н. 1. *Тізсу емес, иір-иір.* Сан *ирек* жасап, ащы ішектей шұбатылып ағатын өзеннің айналма иірімдері де мол (О. Бөкеев, Қайдасың.). Жақпарға салған өрнектей, Бұрала жатыр *ирек* жол; Тайғақта саған тіректей, Таянар жерің жалғыз сол (Ғ.Орманов, Таңд.). Биік бастарынан етекке қарай құлап түскен қисық *ирек* жырлар касқа жол сияқтанып, андыздап жатыр (М.Әуезов, Қараш.). 2. *Айқыш-ұйқыш, шимай (жазу).* Ермек хатты жүз рет оқуға жалықпас еді, мұндай *ирек* жазуларды әлі танымайды (З.Иманбаев, Солма. гүл.). Ата-анасы сабақтағы Сәлімнің қаламын қолына қалай ұстап, дәптеріне нендей *ирек* салғанын ойша елестетті (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Он жыл бұрын сынық қалам беретін, Бүтін берсең – бір дүние көретін, Жата қалып қағазына конфеттің Аты-жөні жоқ *ирек* сала беретін (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.). // *Жазу, сызық.* Ақтағы қара *ирегі* балғын, Жария, жаным, жаңалығы айдай. Өртедің – күйдім, үйреніп алдым, Азаптаушы енді жағады майдай (Ж. Жұматаев, Ләйлә). Алақаны сан *ирек*, Айнымаған құс жолы. Кір шайқаған, нан илеп, Аналардың құс жолы (С. Мәуленов, Қызыл арша). Қолыма қағаз алдым, Қалам алдым, Содан соң терезеге Қарап алдым. Тор-тор ғып бөлдім-дағы, Әр бөлігін *Ирекпен* қараладым (Ә.Ахметов, Тырау, тырау.). // *Иірілген шет, ирек-ирек жиек.* Жапырақ тақтасының жиегіндегі *иректер* інінің ұшы үшкір, түп жағы ойыс болып келеді, мысалы, өгейшөптікі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). // *Ирелеңдеп, ирелең-ирелең етіп.* Жылан *ирек* жүрмей ме, ініне тізсу кірмей ме деп, ертен-ақ опық жемей ме, осылар! – деген (Ж.Ахмади, Шырғалаң). // а у ы с. *Қисық*

жол, бұрыс бағыт. Талай *и рек*, Талай бүйрек. Шықтым жүрдек (С.Сейфуллин, Шығ.). // *ауыс. Қалтарыс-бұлтарыс, жасырын тигыл.* Сөзімнің сиқыры жоқ құбылмалы, Жанымның *и р е г і* жоқ бұрылмалы, Кәдімгі қарапайым коммунистін, Жасайтын жұмыскерше жырырғағын (Ә.Тәжібаев, Кеше.).

Ирек атан. б е й н. *Мойны ұзын, өркеші үлкен, келісті атан түйе.* Иір-иір көшуге, *И рек а т а н* болсашы. Жетектеуге атанды Қоян-қолтық керме қас Бәйбішелер болсашы (Ауыз әдебиеті).

Ирек гүл. б о т. *Гүл бұтақшаларының бірі оң жағынан, екіншісі сол жағынан ауысып келген гүл шоғыры.* *И рек г ү л* жыланқияқтарда, сарғалдақта, гладиолуста, басқа да өсімдіктерде кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Бұдан соңғы гүлдер де осы рет бойынша бүйірлен өсіп, гүлдей береді. Монхазийдің *и рек г ү л* және бұйра гүл деген екі түрі кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Ирек қар. *Жел, боран соққаннан кейін беті иректеліп қалған қар.* Айналамыздағы осы *и рек қар ды* теуіп, қосы айнала жатқа жылқы қардың астындағы шөбін алып жегендіктен, төңірегіміз түп-түгел ор боп, жылқының тұяғымен үйілген қарлар ақ төмпеленіп, өрген қойдай жыпырлап жатыр (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст.геогр.).

Ирек мойын атандай. б е й н. *Мойны ұзын, өркеші үлкен, келісті атан түйе сияқты.* Құйрық-жалы – кешкі нұр, жалбырап бір Алысқа ұзап барады арғымақ кыр, *Ирек мойын* қомшалы қара *а т а н д а й*, Маңқ етпейтін маңғаз тау қалғып-ақ тұр («Қаз. әдеб.»).

Ирек салды. а) *Ирелеңдеді, ирелеңдеп созылды, ала тартылды.* Ту сырты күмбезше қаланып біткен құлама, тік, көш жолы бұралаң *и рек с а л ы п* шығады (Ұ. Доспанбетов, Көрі қобыз.). ә) *Ирелеңдеген із қалдырды.* Кісі бойы қолұсыным тұста шыбын-шіркейлер тізбегі *и рек с а л ы п* жатыр (Р. Тоқтаров, Терістік.). Қара түнге *с а л с а* жасын сары *и рек*, Мойныма кеп оралардай от қамшы. Жан-дүнием астаң-кестен зар илеп, Жатам үнсіз, жанарымда жоқ тамшы (З.Елғондинова // Екі мыңжылдық.).

Ирек түтік. т е х. *Түтіктерден спираль тәрізді немесе ирелеңдетіліп жасалған жылуалмастырғыш құрылымы.* *И рек т ү т і к* айнала қоршаған орта арасында жылу алмасу құбылысы өтеді (ҚСЭ). *Ирек түтік* бұқазан, жылуалмастырғыш, тоңазытқыш, кондиционер т.б. орындарда пайдаланылады (ҚСЭ).

Ирек тігісті. т о қ ы м а. *Матаны бір-бірімен қабыстырып тігуде, шілтер, киім астарларының ішкі, төменгі жағын т.б. тігуде қолданылатын тігістері бір-біріне айқышталып*

түсетін тігіс түрімен тізілген. Ирек тігісті тігінді орындауда ине екі түрлі қозғалыс: жоғары және төмен, сондай-ақ тігіс сызығына көлденең оңға және солға, мәшине платформасының бойымен тербеледі (ҚҰЭ).

Ирек тігісті мәшине. т о қ ы м а. *Зигзак-мәшине, тігін, аяқкиім және галантерея өндірісінде қолданылатын ирек тігіс жасайтын тігін мәшinesі.* Маталарды бір-бірімен қабыстырып тігуде, шілтер, әйелдер пальтосы астарларының ішкі, төменгі жағын т.б. тігуде жай *и рек тісті* тігін *м ә ш и н е л е р і* қолданылады (ҚҰЭ). *Ирек тісті мәшинеде* 13 түрлі өрнекті алу бір не екі инемен орындалады (ҚҰЭ).

ИРЕКАҒАШ з а т. э т н. *Жалпақтығы 10-15 см, қалыңдығы 7-8 см, ұзындығы 60-70 см тері оңдеуге арналған құрал.* Иленіп, кепкен терінің бір жағын аяққа басып тұрып, екінші жағын *и рек а ғ а ш қ а* орап алып бұраулап тартқылайды (КСЭ). *Ирекағаш ты* байпақ (пима) басушылар да қолданады (ҚСЭ). *Ирекағаш ты ң* ұзындығы 100-110 см болады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

ИРЕКЖАПЫРАҚ з а т. ө с. <лат. Ikonnikovia> *Қорғасын шөптер тұқымдасына жататын көпжылдық шала бұта. И рек ж а п ы р а қ* Қазақстанда Іле Алатауының бөктерлері мен Кетпен тауының етегінде тасты шатқалдарда өседі (ҚҰЭ). *Ирек жапырақ ты* етжең, қалың, қауырсын тәрізді иректелген жапырақтары тамыр түбінен шығады (ҚҰЭ). *Ирек ж а п ы р а қ* тұқымынан көбейеді (ҚҰЭ).

Кауфман ирекжапырағы. ө с. <лат. ikonnikova kaufmanniana> *Қорғасын шөптер тұқымдасы ирекжапырақ туысына жататын сирек кездесетін өсімдік түрі. Кауфман ирек ж а п ы р а ғ ы н ы ң* биіктігі 15-60 сантиметр, тамыры жуан. Қысқарған сабағы алдыңғы жылғы жапырақ сағақтарының қалдығымен жабылған (ҚҰЭ). *Кауфман ирек жапыра ғ ы* – өте әдемі, сирек кездесетін эндемик өсімдік. Жылдан жылға оның таралу аймағы азайып бара жатқандықтан, қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

ИРЕК-ИРЕК с ы н. 1. *Иір-иір, бұралаң.* Ез екеу; біреуі түзулеу, екіншісі *и рек-и рек* (М.Бісқақбаев, Сұлутөр.). Иір-қиыр сайларда, *Ирек-ирек* із қалған. Аққан бұлақ жайлаудан, Атқылайды күз-жардан (М.Мақатаев, Шығ.). *Ирек-ирек* сызық түскен аппақ қар көзжеткісіз алысқа кетіп жатыр (Т.Ахтанов, Дала.). Жер қозғалған кезде маятниктің қаламы алдындағы жүгіріп тұрған қағаз лентаға *и рек-и рек* сызулар сызады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Жолымен Қарғалының *и рек-и рек* Жүргенім

боз жорға атпен жастық билеп Нар жонды назар салып көргенім сол, Заводтың кою бұлтын түйдек-түйдек (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2. Бұдыр-бұдыр, тегіс емес, бұдырлы.** Алыс жиек қана емес, жақын жерлердің өзінде де *ирек-ирек* күрткітер үстінде түтіндей, құйындай бұралып шалқи түсіп, жаяу боран – ақ жорға жүре бастады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Егіс даласы *ирек-ирек* бел болып қалған (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). **3. Өркеш-өркеш, жота-жота.** Шөгіп жатқан түйедей, ортасы кезеттеніп, денесін қошқыл қара түк басып, қырақасы тарақтай *ирек-ирек* болып, шудасы желкілеп тұрған, мынау өзіміздің Баян тауы! (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ИРЕКТЕ= е т. **1. Ирек салу, ирек-ирек етіп сызық жүргізу.** Қымызшы Мәлике кербез көрінеді. Ақ кимешегінің жағын жібек жіппен екі қатар кестелеп, арасына *ирек те й* ұсақ су моншақтар тізілтіп (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). **2. Айқыш-ұйқыш етіп жазу.** Алпысты алқымдаған қарт хат танымаса да өз аты мен әкесінің атын *иректеп* жазуды білетін еді (Қ.Қамбаров, Алтай аясы). «А»-ны жазды әуелі Дөңгелектеп сызып ап, «Б»-ны жазды *иректеп*, Бала қолы қызық-ақ (О.Шипин, Өмір өрнегі). Араб әліппесімен аз-кем *ирек те й т і н д е р і* бар (Р.Иманғалиев, Мың тарау). Кердеңдеп, кекірейіп жетіп барды, Сияға малып қойған қаламды алды, Оқымаған надан бай нені жазсын, *И ректеп* крест таңба азар салды (Ш.Құдайбердіұлы, Өлеңд.). **3. а у ы с. Даусын құлаққа жағымды етіп, біресе көтеріп, біресе бөсеңдетіп толқындатып шығаруы.** Бүйірі қызған Тұрдыхан Мұхитқа қайта оралып келе жатып, жуан дауысын *ирек те й* созып – «Садыр әніне» салып жіберді (Ғ.Сланов, Шалқар).

Иректеп тігу. қол өнер. *Мата бетіне ирек өрнегін салып тігу* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИРЕКТЕЛ= е т. **1. Бұралаңдану, бұдырлау, толқындану.** Көз ұшында сары даланың шетінен жотасы көрініп, *иректеліп*, созылып жатқан көк тау көрінеді (М.Әуезов, Қараш.). Соңғы аттылар Құнанбай қасына жеткенде, балқыған темірдей боп ұшқын атып жарқыраған үлкен күн, алыстағы Арқат тауының *иректелген* жотасына міне бастады (М.Әуезов, Абай жолы). Басқышты бір қуысқа біз де кіріп, *иректеле* жоғарылаған, граниттен жасалған баспалдақтармен еңтігіп барып «Мұнара» аталатын төбесіне әрең шықтық (С. Мұқанов, Алып адым.). **2. Иірлену.** Жапырағы жасыл түсті, кейде жапырақ ұшы қызарып бітеді де, жиегі *иректеліп* ұзын сағаққа орналасады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **3. Айқыш-ұйқыш болып жазылу,**

бір нәрсенің бетіне айқышталып тұсу. Сәл жантая бір қалыппен тізілген әріптер енді *иректеліп* кетті (Қ.Қамбаров, Алтай.). Бастапқыда құлпытастардың тек батыс жағы ғана безендірілген еді, кейінірек – эпиграфика сәндік рөлді атқаратын болды (бүйіріндегі қас бетіне жазу түсіріліп, көлбеу, *иректелген* әріптер пайдаланылды) (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау.). **4. Иір-иір болып оратылу, шиырлыну.** Бұл ескерткіштерді айқындайтын негізгі бөлігі *иректелген* мүйізі мен жануар денесінің жалпы кескіні (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау.).

ИРЕКТЕЛУ *Иректел* етістігінің қимыл атауы. ≈ Айқыш-ұйқыш болып *иректелу*.

ИРЕКТЕН= е т. *Иір-иір болу, иірлену.* Жапырақ тақтасы қос жақтаулы, қалқанша тәрізді, жиектері *иректеніп* бітеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Сыздықтады сирақтың тоқатай жілікпен ұштасқан тұсынан жылан *иректеніп* қан ақты (Т.Есімжанов, Дала тынысы).

ИРЕКТЕНУ *Иректен* қимыл атауы. ≈ Жылан *иректену*.

ИРЕКТЕТ= е т. **1. Иір-иір қылдыру, иір-иір еткізу, желпілдету.** Сүйреді ол Ақбикешті дірдектетіп, Жүрісін бірте-бірте сиректетіп, Бикешке ескен желден тыныс беріп, Етегін ақ көйлектің *иректетіп* (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). **2. Ирелеңдетіп, айқыш-ұйқыш етіп жазу.** Хат соңында Арыз иесі М.Тоқмырзин «14октәбір» деп келіп, түйенің өркешіндей *иректете* қолқойған (Қ.Ахметбеков, Ақдала.). **3 ауыс. Дауысты толқындату, дірілдету, бірқалыпты ұстану.** Қазіргі әншілердің көпшілігі қазақтың бұрынғы ескілікті әндерін орындағанда оны осы заманның тіпті басқа ұлттардың әндерінше құбылтып, азғана созылатын жерлерін ащы ішекше шұбылтып, ол аз болса, әредік-әредік еуропалықтарша дауысты *иректетіп*, толқындатып шығаратыны жиілеп барады («Мәдениет және тұрмыс»).

ИРЕКТЕТТІР= е т. *Иір-иір еттіру.* Бір аршын оның және болсын ені, Жарамас ойлап тұрсам онан кемі. Суартып су мен жүзін *иректеттір*, Арадай қиып түсер тартса нені (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ИРЕКТЕТУ *Иректет* етістігінің қимыл атауы. ≈ Жазуын *иректеу*.

ИРЕКТЕУ¹ з а т. э т н. *Ирекағашты пайдаланып тері илеудің тәсілі.* Шебер бір шетін әлгі екі тақтайдың үстінен жабады да, екі жағын мықтап ұстап тұрып, аралығына тізесін салып, нығарлау басады. Мұны *иректеу* дейді (Ғ.Райымханова, Ата көсіп).

ИРЕКТЕУ² с ы н. *Ирегі көбірек, иірлеу келген.* Топырақ неғұрлым жұмсақ болса, ін

жолдары солғұрлым *иректеу* болады (М.Исмағилов, Зорман.).

ИРЕКТЕУ³ *Иректе етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қайта-қайта *иректеу*.

ИРЕКТІ *сы н. қол өнер.* *Ирегі бар.* Үй жиһаздары кестенің неше түрімен безендірілген; әсіресе алуан өрнек төгілген *иректі* кестелер көздің жауын алады («Мәдениет және тұрмыс»).

ИРЕЛЕКТЕ = е т. *Ирелең-ирелең ету, ирелеңдеу.* Біздің келуімізді күткендей, жиектен *ирелектеген* қара сызық көрінді. – Құстар... құстар, Мәди аға, – дедім аптығып (Тұлпар).

ИРЕЛЕҢ *сы н. Тұзу емес, иреңдеген.* Қойлы ауылдың *ирелең* ақ түтіні қол бұлғап «хош!» дегендей (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы). // *Иір-иір жол, бұралаңдаған арна, сала.* Көлденең кездескен сай-сала мен төбе-жыраны бұзып өтемің деп бұрыла-бұрыла *ирелеңге* түскен Арыстың суы сылаң қағуынан өзгере қойған жоқ шығар (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.).

Ирелең етті. *Жылан сияқты ирең етті, ирелеңдеді.* Резинка қамшының басы жылан тәрізді кейін қарай *ирелең ете* түсті (І.Есенберлин, Алтын құс). Қонақ қолындағы бұзаутісін оң жаң босағаға жылан лақтырғандай *ирелең еткізіп* тастай салды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ИРЕЛЕҢДЕ = е т. **1.** *Иір-иір болып созылу.* Анда-санда сұрғылт түстес кішкентай қояндар мен *ирелеңдеген* шағын сұр жыландар көзге түседі (І.Есенберлин, Қаһар). Аспандағы қос аққуға көл айдыны, сонау *ирелеңдеген* өзен жағасы, осы өздері мекен еткен алап түгел көрінеді (А.Сатаев, Аққу.). Көк пойыз *ирелеңдеп*, бұралып та, Қанатын қағады алыс аралыққа. Аттанып кеттім бүгін қалаңнан мен, Салмадың ең болмаса шығарып та (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Бұралаңдау.* Тауға қарай жортақтай *ирелеңдеген* қара жолға түскен Мәрзия баланы оң иығына таман ыңғайлап алды да, еңкейіп жердегі сумканы көтеріп, алыстан көрінген топ талға бет түзеп жүріп кетті (Ш.Мұртазаев, Шығ.).

Жыланша [жыландай] ирелеңдеді. б е й н. *Ирелең-ирелең етті.* Жіңішке жол қос шоқының арасымен *жыланша ирелеңдеп* барып, келесі бір жатаған таудың алқымына өрмелеп шықты (С.Омаров, Өмір.). Шана артына *жыландай ирелеңдеп* көсем аттың ұзын құнты шұбатылып келеді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке).

Ирелеңдей шұбатылған. *Ирелең-ирелең етіп созылған.* Атыз-атыздың арасымен *ирелеңдей шұбатылған* қара жол бір-бірінен тармақтала отырып, совхоздың 3300 гектар

жерін алып жатқан күріштігін аралатып шығады («Қаз. әдеб.»).

ИРЕЛЕҢДЕТ = е т. *Ирелең салғызып бұралаңдату, иір-иір қылып созылту.* Дырау қамшының тілін *ирелеңдетіп* жер сызғызып, Әуез әр молаға бір жалтақ-жалтақ қарады (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

Жыланша иреңдетіп. *Сала құлаш қылып, созылып.* Қамшысын жыланша *ирелеңдетіп* сүйретіп, Қатыран салқын ызғар бүккен жұпыны шоғырға екі-үш аттап жақындады (С.Сматаев, Елім-ай).

Үштікті иреңдетіп шықты. о к к а з. ю м о р. *Үштік бағасын алып қалды, орташа деңгейдегі білім көрсетті.* Мәкіл мемлекеттік емтиханда тағы бір *үштікті иреңдетіп шығыпты.* Әкім оған көгерендеп келеді екен (Ү.Уайдин, Тілсіз қоңырау).

ИРЕЛЕҢДЕТУ *Ирелеңдет етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жыланша *ирелеңдету.*

ИРЕЛЕҢДЕУ *Ирелеңде етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жолдың созылып, *ирелеңдеуі.*

ИРЕН *з а т. кө н е с ө й л.* **Ерен** (*ғайып ерен* – қазақтың ертегі-қиссаларында адамға қиналғанда көмектесіп, желеп-жебейтін, көзге көрінбейтін әулие). Қалмаққа қарап аттанды. Тартқан болсын панасы, Шоқытып батыр жөнелді, Жад етіп пір мен *иренді* (Қамбар батыр).

Ғайып ирен қырық шілтен. кө н е с ө й л. **Ғайып ерен қырық шілтен.** Бізден бұрын өтіпті, Екі етегін түрініп, Иманын тілеп жүгірген Хақ дегенде еңіреніп. *Ғайып ирен қырық шілтен* Шылауында екен олардың, Жұмыла әулие күңіреніп (Базар жырау, Шығ.). Ор қояндай ойнап, сақ-сақ күліп, *Ғайып ирен қырық шілтенінің* пірін шақыра, езуі көпіршіп, топтың топанына бір араласып шыққанда – алтауының бірдей қамшысын сарт-сұрт жұлып, тақымына қыса кетті (О.Бөкеев, Ұйқым.). Шын тілеуім, шөберем, Сапарыңды ондасын! *Ғайып ирен қырық шілтен* Әулие жар боп қолдасын (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ИРЕҢ *ел і к.* Әрлі-берлі бұралып қозғалғандағы қысқа қимылды бейнелейтін сөз. // *Ирек, ирелең.* Дүкеннің асты үш қабат, күңгірт, Қортышқанның ініндей *ирең.* Жауға қазған көрдей жым-жырт, Қызыл шапталы қабағын түйген (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

Ирең де ирең. п о э т. *Иір-иір, ирелеңі, қалтарысы мен бұлтарысы көп.* Кетсең-ақ үйден бір шығып, Қалады жылап жыршылық. *Ирең де ирең* тағдырың, Күйбең де күйбең тіршілік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ирең етті. *Ширатыла жиырылды, иреңдеді.* Меркебек енді жамбасқа тиісе бергенде, алдынан

бір жылан *ирең ете* калды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Ирең қақты. *Ирелеңдеді, бұралаңдады.* Бетін ирек, езуін көбік жапты, Кейде іркіліп, кейде орғып *ирең қақты* (Ш.Әбенев, Ортақ арал).

ИРЕҢДЕ= е т. 1. *Ирең-ирең ету, ирелеңдеу.* Жортқан ізі білінбей Жылан қашты *ирең деп*. Өсекшінің тіліндей Қыр арқасы сүйрендеп (Ә.Нұрғалиев, Кәмелет). Өсек айтып сүйрендеп, Шиде жылан *ирең деп*. Шұбар дүние үстінде Бір бозторғай күйбендеп (Ө.Нұрғалиев // Екі мыңжылдық.). Қарғып өтіп шилерден, Қағып-сілкіп ұлпасын, Жер бауырлап, *ирең деп*, Жатыр жаяу бұрқасын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Мойны қып-қысқа, басы үлкен, көзі кішкене, мұрны мұрын емес, бір жарым құлаштай болып, түп жағы жуан, үш жағы жіңішкерек. Тап ұшында екі тесігімен *ирең деп* жатқан еркек пілдің мүйізі секілді, сыртқа шығып тұрған екі ұзын тісі бар (М.Дулатов, Шығ.). Қайдағы бір сумаңдаған сары шаяндар, тарбанданған бүйілер мен бұзаубастар, *ирең деген* түк-түк ақсары бас құрттар, қара қоңыз, сары қоңыз, қызыл қоңыз, есекжеме, қырықаяқ – небір жексұрын мақұлықтардың жан-жаққа тырағайлай қашып, өре жөнелгені (Ә.Кекілбаев, Үркер). 2. *Толқындау.* Азырақ самал жел тұрып, шөптің басы қимылдап, судың беті *ирең деп*, дірілдеп жатыр (С. Мұқанов, Шығ.). 3. *Айқыш-құйқыштану, кедір-бұдырлану.* Қара бұлтты кең заңғардың аясындағы сұсты қарасұр таудың қалың жондарын кесіп *ирең деген*, тастары кедір-бұдыр, жайсыз жолмен қос атты үнсіз жортып бара жатты (Ж. Еділбаев, Түркістан.).

Аждаһадай [айдаһардай, әбжыландай] ирелеңді. а) *Бұралаңдап, арындап қозғалды, анда бір, мында бір соқтығылып ақты (қиқты).* Қиядан тау өзені тулап ағып, Арыны айқай ашу сарын салып. *Ирең деп* мың бұралып *а ждаһадай*, Бауырын ақ семсердей тасқа жанып (З.Қалауова, Шолпан). Аршалыдан алты канат үйлер кеп, Бас үйткенде, шақырған ба көп елді? Үнді үйреткен *әбжыландай ирең деп*, Ақ түгіндер көк түбіне жөнелді (Ж. Жұматаев, Ләйлә). ә) *Кенеттен пайда болып, тез арада арбап, жаулап алды.* Жау келген *айдаһардай* аузын ашып, *Ирең деп* қара жылан зәрін шашып. Алам деп арпалысып әлек болып, Өн бойын Волоколам жатыр басып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ИРЕҢДЕЛ= е т. 1. *Ирең-ирең етілу, иірілу.* 2. а у ы с. *Бұлдырлау, елестеу.* Өткен өмір сағым боп, Алдыма *ирең дел еді*. Мың түрлі өзге ойлардың Бәрін де «күй» жеңеді (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

ИРЕҢДЕЛУ *Иреңдел етістігінің қимыл атауы.*

ИРЕҢДЕТ= е т. 1. *Ирең-ирең еткізу, бұралаңдату, ирелеңдету.* Жез сапты қамшысының ұшын *иреңдетіп* қорқытты (Ауызекі). 2. *Изеңдету.* Кешікпей Әбілқайырдың өзі де көрінді. Тұрықты акбоз айғыр майда жорғамен басын *иреңдетіп* шұлғып, лыпып келеді (С.Сматаев, Елім-ай).

ИРЕҢДЕТУ *Иреңдет етістігінің қимыл атауы.*

ИРЕҢДЕУ *Иреңде етістігінің қимыл атауы.*

ИРЕҢ-ИРЕҢ е л і к. *Әрлі-берлі бұралып қозғалғандағы қайталанған қимылды бейнелейтін сөз.* // *Ирелеңдеп.* Астың тас, айналаң тау, қырың орман, Ағады күміс бұлақ *ирең-ирең* (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы). // *Изең-изең.* Ай жарығында *ирең-ирең* қозғалған ақ түйе елеңсіз жатқан елдің желкесіндегі ең соңғы қыр басына да иек артты (Р.Райымқұлов, Түйелі адам).

Ирең-ирең еткізді. *Қайта-қайта иреңдетті.* Меркен жуан, қызыл белдеулі біреуін алды да, *ирең-ирең еткізіп*, қармағына кигізе бастады (М.Мағауин, Көк кептер).

Ирең-ирең етті. *Қайта-қайта ирелеңді.* Тілеуіштің көзі шедірейіп, тырна мойны *ирең-ирең етті* (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ИРЕТІЛ= е т. *Ирелеңдеу, иреңдеу; бұралаңдау.* Мың сан ақ жылан басы қайқандап *иретіліп* кетіп барады (Т.Ахтанов, Дала сыры.). Гүлжаһанның ұзын қолаң шашы *иретіліп* аш беліне оралады (О.Сәрсенбаев, Сағым). Көз ұшынан көк жіптей *иретілген* Аккүйік өзені көрінді (Д.Досжанов, Зауал). Шиыршықтала *иретіліп*, басын жоғары көтеріп шуақтап жатқан шұбар жылан балалардан сескенгенмен, жайлы орнын қимағандай, «ысе» деп екі айыр қап-қара тілін жалаң-жалаң еткізеді (Ақ көгершін). Жылан *иретіле*, жұлқына білегіне оралғанмен, күшті қол алқымынан бір-екі рет мытып-мытып қысып жіберді де, бос бүйендей өлексесін солбаң еткізіп, анадай жерге топ еткізді (І.Есенберлин, Қаһар).

ИРЕТІЛУ *Иретіл етістігінің қимыл атауы.*

ИРЕТІЛІҢКІРЕ= е т. *Ирелеңдеңкіреу, бұралаңдаңқырау.* Жіңішке асфальт жол қала ортасынан *иретіліңкіреп* өтеді (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ИРЕУ з а т. к ө н е. **Ирек** (өрнек, ою түрі). Сұлу Құртқа сөйледі: *Иреуі* жоқ күмісім, Жасаған қосқан белесім, Ойын менен күлісім (Ер Тарғын).

ИРИ= е т. *Сораю.* Бір келгенде *ириген* мойны, сидиған сирағы бар болатын (Д.Исабеков, Мазасыз.).

ИРИДИЙ з а т. х и м. *Күміс тұсті жалтыраған, аса қатты, балқуы қиын, жерде сирек кездесетін ауыр металл.* Катализаторлар ретінде темір, никель, хром, тантал, и р и д и й сияқты таза металдар қолданылады (Н.Нұрахметов, Синтетика). *И р и д и й* асыл металдардың бірі болғандықтан, химиялық әрекеттерге төзімді, қышқылдарда, тіпті патша сұйығында да ерімейді (ҚСЭ). *Ириди*й көбіне қорытпа түрінде қолданылады, платинамен қорытпасы физикалық аспаптар, халықаралық эталон, лабораториялық ыдыс, осмий мен оның қорытпасынан дәл сағаттар осі т.б. жасалады (ҚСЭ).

ИРИДОДИАГНОСТИКА з а т. м е д. *Көздің түсі (нұрлы), қабаты бойынша адам ағзасының ауруларын анықтайтын медицина саласы.*

ИРИДЭКТОМИЯ [грек. iridectomy, iridos – кемпіркосақ, ektome – сылып тастау] з а т. м е д. *Көз ауруларының бірнеше түрін емдеуде жасалатын операция. И р и д э к т о м и я* – қолдан көзге қарашық жасау, көз қысымын азайту, көз хрусталигін алып тастау үшін қолданылатын операция (Мал аурулары. термин. сөзд.).

ИРИЗАЦИЯ [грек. iris] з а т. ф и з. *Жарық сәулесі өткен кезде кейбір минералдардың бетінде, Күн дискісіне қарсы орналасқан бұлттардың шеткі жақтарында пайда болатын әртүрлі бояумен көрінетін оптикалық құбылыс. И р и з а ц и я* құбылысы бұлттардың Күн жақ бетіндегі бөлігінде болады, бірақ бұлттар оны жаппайды (ҚҰЭ). Бұлттардағы и р и з а ц и я бұлт тамшыларының жарық дифракциясы салдарынан болады (ҚҰЭ).

ИРИТ [лат. iritis] з а т. м е д. *Көздің шырын қабығының қабынуы. И р и т* жарақаттанудан, кейбір жұқпалы аурулардың салдарынан болып көздің қызаруы, бұлдырауы, жасаурауы, шапыраш қабықтың түсінің өзгеруі сияқты белгілермен сипатталатын дерт (Мал ауру. термин. сөзд.).

ИРИС¹ [гр. iris] з а т. т о қ ы м а. **1.** *Кесте тізуге, тоқуға арналған еспе жіптер.* **2.** а н а т. *Көздің түсі (нұры), қабаты.*

ИРИС² з а т. т а м а қ. *Қанттан, сүттен, майдан және сірпеден дайындалған қоңыр тұсті кәмпит түрі.* Соңғы жеті жыл ішінде фабрика и р и с, карамельдің жүзге тарта түрін игерген («Лен. жас»). Құрамында калориялы заттектер көп болғандықтан, өте құнарлы болады. *И р и с* дайындауда алдымен рецептуралық қоспа жасалады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ИРЛАНДЫҚТАР з а т. *Ирландияның ұлты, негізі халқы, осы ұлт өкілі.* Аргентина футболшылары и р л а н д ы қ т а р ғ а 90 минут

бойы футбол сабағын үйретті (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ИРОИКОМИКАЛЫҚ: ироикомикалық әдебиет. ә д е б. *XVIII ғасырдағы батыс еуропалық классицизм әдебиетінде кеңінен таралған комикалық сәйкессіздікке негізделген әдеби жанр. И р о и к о м и к а л ы қ ә д е б и е т т і* негізінде шығарма стилінің оқиға мен кейіпкерлеріне сәйкес келмейтінін әжуалайтын комикалық сәйкессіздік жатыр (Орыс.-қаз. түсін. сөздігі. Әдебиеттану).

ИРОКЕЗДЕР з а т. *Қазіргі Америка Құрама Штатының солтүстік-шығысын, Канаданың көршілес аудандарын қоныстанған үндіс тайпаларының тобы, өздерінің атауы ходеносауни. И р о к е з д е р* АҚШ-та (Нью-Йорк пен Оклахома штатында 60 мыңнан астам), Канадада (Онтарио мен Квебекте 30 мың) тұрады (ҚҰЭ). *Ирокездердің* басым көпшілігі христиан дінін ұстанады (ҚҰЭ).

ИРОНИЯ [грек. eironia] з а т. **1.** ә д е б. *Астарлы сықақ, келеке, мазақ. Жас Горький шығармаларынан юмор мен и р о н и я* мол табылады (И.Фабриков, Шабыт қайнары). *И р о н и я* мақсаты күлдіру емес, керісінше, жағдайдың қауіптілігін, тіпті трагедиялылығын атап көрсету (Орыс.-қаз. түсін. сөздігі, Әдебиеттану). *И р о н и я* арқылы автордың негізгі жағдай туралы көзқарасы, пікірі беріледі (Орыс.-қаз. түсін. сөздігі, Әдебиеттану). **2.** л и н г в. *Тұлға немесе зат туралы түсінік, ойға қарама-қарсы пікір көрініс тапқан стильдік оралым, фраза, сөз. Сөйлем құрылысының түріне қарағанда адамға, нәрсеге сырттай жақсы баға берсе де, ішкі мағынасы оған қарсы шығып, жақсы бағаны жоққа шығарса, келекеге айналдырса, и р о н и я* дейді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

ИРОНИЯЛЫҚ с ы н. *Иронияға тән.* Ілияс поэзиясында драматизм, лирика, ой, тарихи толғаныстар, и р о н и я л ы қ жәйттер бас қосып, бөлінбейтін тұтас бөлшекке айналып, бірігіп ансамбль құрайды («Қаз. әдеб.»).

ИРРАДИАЦИЯ [лат. irradiare] з а т. **1.** ф и з. *Кеңге таралу, кеңею, ұлғаю (толқынға, қоздыру ошақтарына, аурунүктелеріне қатысты).* **2.** м е д. *Орталық жүйке жүйесінде туған тітіркенудің басқа бөліктерге таралуы. И р р а д и а ц и я* – орталық нерв жүйесінде туған козу мен тежеу реакцияларының сол жүйенің басқа бөліктеріне тарауы (Мал ауру. термин. сөзд.).

ИРРАЦИОНАЛ [лат. irrationalis] с ы н. **1.** ф и л о с. *Иррационалдық. ≈ И р р а ц и о н а л* құбылыс. **2.** м а т. *Бірлікпен өлшенбейтін, тұтас та, бөлшектік те санға жатпайтын.* Ньютон өзінің «Жалпы арифметикасында» келтірілетін функциялардың и р р а ц и о н а л коэффициенттер болған жағдайын қоса

қарастырады (А.Көбесов, Математика.). Егер теңдеудің түбірі *иррационал* болып кездессе, есептің шартындағы берілгендерді іріктей отырып, жауабы рационал сандарға келетіндей етіп есепті қайта құрады (А.Көбесов, Математика.). *Иррационал* терминін неміс математигі М.Штифель енгізген (ҚҰЭ).

Иррационал өрнек. м а т. *Радикалы бар алгебралық өрнек* (ҚҰЭ).

Иррационал сан. м а т. *Бүтін де, бөлшек те рационал сандар арқылы дәл беріле алмайтын, яғни рационал санға жатпайтын сан.* Әбу Камил өлшемдес кесінділер қатынасы мен өлшемсіз кесінділер қатынасын ажыратпайды; бұл екеуі не рационал, не *иррационал сан* болады деп қарайды (А.Көбесов, Математика.). Төрт арифметикалық амалға коса түбірден шығарудан да тұратын, қазіргі сан ұғымы түрлі сандарды – бүтін, бөлшек, теріс, *иррационал*, жорамал *сандардың* қамтитын күрделі ұғым (А.Собалақов, Математика.). Рационал сандар жиынында сандар қаншама тығыз орналасқанымен, араларында «саңылау» кездеседі, осы «саңылауды» бітеу керек болады, ол үшін *иррационал сан* ұғым енгізіліп, рационал сандар жиынындағы «саңылаулар» бітелді (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

Иррационал теңдеу. м а т. *Белгісіз радикал астында болатын алгебралық өрнек* (ҚҰЭ).

Иррационал функция. м а т. *Радикалы бар функция.* *Иррационал функциялардың* флюксиялардың флюксиялары күрделі функцияны дифференциалдау ережесі бойынша алынды (А.Көбесов, Математика.).

ИРРАЦИОНАЛДЫҚ¹ з а т. м а т. *Иррационал болушылық, бірлікпен өлшенбейтін, тұтас та, бөлшектік те санға жатпайтын құбылыс.* Алайда *иррационалдықтың* ашылуы, яғни рационал сандар арқылы кескінделмейтін математикалық объектілердің болуы, енді ол әдістерді таза ғылыми математика тұрғысынан жарамсыз етіп тастады (А.Көбесов, Математика.). Бұл тұрғыда *иррационалдық* ұғымның ашылуына тікелей себепші болуы мүмкін деген математикалық үш мәселені көрсете кетейік (А.Көбесов, Математика.). Әл-Фараби мұнда Евклидтің «Бастамаларының» бесінші және оныншы кітаптарындағы қатынастар теориясы мен *иррационалдық* жайлы ілімді алгебраның жаңа жетістіктеріне бейімдей отырып, әрбір кесіндіге белгілі бір рационал немесе иррационал сан сәйкес келетінін теориялық тұрғыда тағайындайды (А.Көбесов, Математика.).

ИРРАЦИОНАЛДЫҚ² [лат. irrationalis] с ы н. ф и л о с. *Санамен танып білуге болмайтын, логикалық ұғымдар арқылы көрсетуге келмейтін.*

≈ Иррационалдық бағыт. // *Санамен танып білуге болмайтын, логикалық ұғымдар арқылы көрсетуге келмейтін құбылыс.* Орыс ойшылы В.Соловьев рационалдық пен *иррационалдықты*, мистикалық танымды жинақтауға, сөйтіп, мистикалық танымды рационалдықтың негізіне айналдыруға тырысты (ҚҰЭ).

ИРРАЦИОНАЛИЗМ [лат. irrationalis] з а т. ф и л о с. **1.** *Рационалдық ақылдың, ойдың танымдық мүмкіндіктері шектеулі деп санайтын және руханилықты, сезімді, түйсікті, қиялды дүниетанымның негізі деп есептейтін рационализмге қарама-қарсы таным жүйесі.* *Иррационализм* табиғат құбылыстарын, дүниені, болмысты, ақиқатты жүрекпен қабылдап сезіну, табиғатпен үндестікте, басқа да тіршілік иелеріне залал келтірмей, ізгілік бастауларына ден қойып, дүниені махаббатпен қабылдау принциптерін ұстанды (ҚҰЭ). *Иррационализм* шығыс философиясында өмір сүру қағидаты, дүниетаным жүйесі ретінде ежелгі дәуірлерде-ақ қабылданса, батыс философиясы алғашында оны философиялық ағым ретінде ғана бағалады (Саяси түсінд. сөздік). *Иррационализм* рухани құндылықтарға сезімталдықпен қарап, нәзік ұғу, жүрек пен ақылды қатар ұстау сияқты дүниетаным тұтастығымен ерекшеленеді (Саяси түсінд. сөздік). **2.** с о в е т. ж а ғ ы м с ы з. *Ақиқат дүниені санамен танып білудің мүмкін еместігін қолдайтын және ақыл-ой парасаттың танымдық қабілетін теріске шығарып, танымның негізі ретінде оған көкіреккөз, инстинкт пен сезімді қарсы қоятын философиядағы идеалистік ағым.* *Иррационализм* объективтік дүниеде ешбір логика, заңдылық жоқ, сондықтан болмысты ақыл-оймен ұғынып білу мүмкін емес деген көзқарасқа сүйенеді (ҚСЭ). Жалпы алғанда, *иррационализм* ғылымға қарсы болғандықтан, көсемдер мен «фюрерді» уағыздайтын «нәсілдік, қанқұмарлық» кертартпа фашистік теориялардың шығуына нәр беріп келді (ҚСЭ). *Иррационализм* марксизм-ленинизм философиясына, дүниеге ғылыми материалистік көзқарасқа қарама-қарсы адамгершілікті, моральді валлонтаристік тұрғыда уағыздайтын кертартпа ілім болып табылады (ҚСЭ).

ИРРАЦИОНАЛИСТІК с ы н. ф и л о с. с ө й л. *Иррационалдық.* XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырда буржуазиялық қоғам мен оның мәдениетінің дағдарысқа ұшырауы *иррационалистік* концепциялардың кеңінен тарап, етек алуына әкеп соқты (ҚСЭ). Германиядағы В.Дильтей мен Франциядағы А.Бергсон және Германиядағы экзистенциализм өкілі М.Хайдеггер ілімдерінде *иррационализм* *и* к нышан айқын байқалады (ҚСЭ).

Сонымен қатар осы заманғы буржуазиялық философияның көптеген бағыттарына *и р р а ц и о н а л и с т і к* көзқарас тән (ҚСЭ).

ИРРЕАЛДЫ [лат. irrealis] с ы н. *Ақиқат өмірде кездеспейтін нәрсені, реалдыға қарама-қарсы мағынада қолданылатын идеалдығы белгілейтін ұғым.* Дәстүрлі және қазіргі идеалистік ілімдерде *ирреалды* о дүниедегіні, ғылыми жолмен табиғатын түсінуге болмайтын мистикалық бірдемені аңғартады (ҚСЭ). Диалектикалық материализм *и р р е а л д ы н ы ң* болмайтынын, сана мен руханилықтың өзі материяның дамуы арқасында пайда болатын құбылыстар екендігін ғылыми жолмен дәлелдеді (ҚСЭ).

ИРРЕДЕНТ [итал. irredenta] з а т. қ о ғ. - с а с ы и. *Шекара бөлінісі бойынша өзге мемлекет иелігіндегі жерлерге тиесілі аймақта өмір сүретін, бірақ ата-бабаларының тарихи отанында тұрып жатқан азаматтар.* Ресейдің Астрахан, Орынбор, Омбы облыстарында немесе Қытайдың Шыңжаң жерінде тұрып жатқан қазақтар *и р р е д е н т* саналады («Қаз. әдеб.»).

ИРРЕДЕНТИЗМ [итал. irredentismo] з а т. **1.** *Италияға шекаралас жатқан итальяндықтар жартылай болса да қоныстанған жерлерді қосып алуды жақтаған XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдағы Италиядағы ұлтшылдық қозғалыс. Ирредентизм* алғашқы кезеңде негізінен ұсақ буржуазиялық республикалық элементтердің басын біріктірді (ҚСЭ). *Ирредентизмнің* ұранын итальян империалистік буржуазиясы Балкан мен Адриатикадағы жерлерді басып алу үшін кеңінен пайдаланды (ҚСЭ) **2.** с а с ы и. *Бір халық орналасқан, мемлекеттік шекарамен бөлінген аумақтардың қосылуын көздейтін бағыт, қозғалыс* (Саяси түсінд. сөздік).

ИРРЕЙТА [лат. errata] з а т. *Құжаттарды дайындауда жіберілген кемшіліктер немесе кішігірім қатені түзетуді куәландыратын іс құжатына қойылған қол.* *И р р е й т а* – қол қою және жазбаша түрде «түзетілгенге сену» деген сөз жазылуы (Орыс.-қаз. экон. түсін. сөзд.)

ИРРИГАЦИЯ [лат. irrigatio] з а т. е г і н ш а р. **Суландару** (жерді қолдан суару жүйесі). Суды қалтқысыз өлшеп беретін, сушылар жұмысын көп жеңілдететін *и р р и г а ц и я* жүйелері көп ұзамай салынады, – деді (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Азық проблемасын шешудегі ең бірінші қолға аларымыз – *и р р и г а ц и я* (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ИРРИГАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Суландыруға қатысты.* Суландыру жүйелеріндегі *и р р и г а ц и я л ы қ* тораптарды бұзып кетуден сақтау үшін таулы жерлерде жаңбыр суын бөгеіп, бұрып жіберуге арналған ор қазылады

(Агроном. анықтама.). Н.Ә.Кенесариннің деректері бойынша, Орта Азияның *и р р и г а ц и я л ы қ* аудандардың грунт сулары режимінің типтерін генетикалық белгілер мен жерасты ағынының жағдайларына қарай бөлу қажет (К.Сапарбайұлы, Геология.). Мұндай шөгінділердің тағы бір мысалына егістікте көптеп игеріліп келе жатқан суармалы танаптарға жиылатын *и р р и г а ц и я л ы қ* салындылар да жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Ирригациялық имараттар үйінділері. э к о л. *Ірі ирригациялық каналдарды, коллекторларды дайындаған кезде қазылып алынған беттопырақ пен топырақ массасы және құрылыс салынып жатқан өңірлердегі басқа да ретсіз үйінділер. Ирригациялық имараттардың үйінділерінің* болуы және ұзақ уақыт сақталуы – жұмыс жүргізу мәдениетінің төмен болуының нышаны (Қаз. тілі термин. Экология.).

Ирригациялық канал. т е х. *Суландыру жүйесінің жасанды арнасы. И р р и г а ц и я л ы қ к а н а л* бас не магистралды және бөлуші каналға ажыратылады (ҚСЭ).

Ирригациялық шөгінділер. э к о л. *Суландыру жүйесі нысандарын тазалау, аршу кезінде ұзақ уақыттан бері жинақталып келген жыныстар.* Баяғыдан бері бар шұраттарда, талай ғасырлар бойы пайдаланылып келе жатқан ежелгі каналдардың бойларында каналдарды аршу кезінде жинақталған *и р р и г а ц и я л ы қ ш ө г і н д і л е р д е н* жолдар мен дөңдер қалыптасқан (Қаз. тілі термин. Экология.).

Ирригациялық эрозия. э к о л. *Суармалау кезінде топырақтың шайылып әкетілуі.* Топырақтың сорттануы кезінде қайталама *и р р и г а ц и я л ы қ э р о з и я* байқалуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология.). *Ирригациялық э р о з и я* – антропогендік эрозия, су эрозиясы мен топырақ эрозиясы нысандарының бірі (Қаз. тілі термин. Экология.).

ИРШАТ [ар. ارشاد] з а т. діни. көне. *Басшылық, нұсқау; адасқандарды ақиқи Құдай жолына түсіруші өсиет, уағыз.* Әзәзіл пір тапсырды молдаменен, Суреті адам мысал сопы сымақ. Қызметте он екі жыл жүрді дәйім, Күн болды жолдасынан *и р ш а т* алмақ (Ерімбет). Әзәзіл кіріп пірге арыз етті: – Оларсыз маған жоқ па *и р ш а т* жазбақ? «*Иршатты* екеумізге жазып бер» дейді, Жұртыма, зор қуаныш, бірге болмақ. Шайқы айтты қарады да. Ая, Малғұн! Әліңді біліп едім келген халде-ақ (Ерімбет).

ИСАРАП з а т. е с к і к і т. **Ысырап.** Мені жынданды деймісін, есіл дәмді *и с а р а п* қып (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ИСАРАПТАЛ= е т. е с к і к і т. **Ысырап қылу.** *И с а р а п т а л ғ а н* жардың көз жасы

үшін, жетім қалған баланың көз жасы үшін, қаза болған бауырдың қаны үшін (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ИСЛАМ [ар. *إسلام*] з а т. 1. д і н и. Бір Аллаға мойынсыңған қасиетті кітабы Құран Кәрім, елшісі – соңғы пайғамбар Мұхаммед болып табылатын адамзат баласына жіберген соңғы аманат дін. Қасиетті *и с л а м* – рақымдылық, мейірімділік, махаббат, әділдік пен теңдік, ілім мен хикмет, сыпайылық пен көркем мінезділік, хақ пен құқық, туралық пен шындық, керемет пен ұлылық діні (Намаз – жаннатқа апарар жол). Аллаһ тағала қабыл ететін жалғыз дін – *и с л а м* (Намаз – жаннатқа апарар жол). *И с л а м* – адамдардың нәсілі, тілі, әлеуметтік мәртебесі, шыққан тегіне артықшылық берілмейді, барлық адамдар тең дәрежелі, үстемдік тек имандылыққа, рухани қасиеттерде, тақуада, яғни Алланың өсиеттерін шын ниетімен орындап, тыйым салған әдеттерден аулақ болып, көміл мұсылман болуда (ҚҰӘ). *И с л а м* өмірді ұлықтайды, адамдарды оны қадірлеуге үндейді. Ислам барша адамзатқа әділдікті үлгі етеді. Өзара жәрдем беру, мейірімді де рақымды, бауырмашыл болу оның ұлық төлімдерінде баса айтылады («Жас Алаш»). *И с л а м* еңбекке, оқуға, ғылымды игеруге шек қоймайды. Қай дін болса да солай. Адамзат үшін жер бетіне жіберілген ең соңғы иләһи дін – *и с л а м* («Егемен Қазақстан»). Исламда шіркеу және дін қызметкерлері ұғымы жоқ, себебі *и с л а м* Құдай мен адам арасында дәнекер болуы мүмкін деп есептемейді (Мәдени-филос. сөзд.).

2. *Арабиядағы көшпенді бәдәуилер арасында VI ғасырда пайда болған дүниежүзіне кең таралған төрт ірі әлемдік діндердің бірі, мұсылман діні.* Француздың ойшыл жазушысы Вольтер: «...*И с л а м* өзінің негізін салушысының басшылығы мен ерлігіне қарыздар болса, христиандар діндерін тарату үшін қылышқа жүгінді. О, Тәңірім! Егер барлық Еуропа халықтары еліктеу үшін тек мұсылмандарды үлгі тұтса ғой», – деп жазған (Намаз – жаннатқа апарар жол). *И с л а м* – VII ғасырда Арабияда Мұхаммед «пайғамбар» негізін салған дін, мұсылмандар діні. Ислам сүнни және шиғи деген негізгі екі жікке бөлінеді (Н.Оңдасынов, Араб.-қаз. сөздік). Дін ғалымдарының айтуынша, *и с л а м* мен өзге де діндер тарихында Ашура күні бірқатар оқиғалар болып өткен («Егемен Қазақстан»). Қазақстанның оңтүстігіне және Жетісудың оңтүстік-батысы мен Талас, Шу өзендерінің аңғарларындағы жазық далаға қарағанда *и с л а м* мұнда кейінірек келген көрінеді («Парасат»).

3. *с а я с и. Өзіне дейінгі байырғы діндердің әсерімен де қалыптасқан синкретикалық монотеизмнің өзіндік арабтық*

үлгісін бойына сіңірген мұсылман діні негізінде Арабия қоғамының тарихи дамуы нәтижесінде пайда болған араб халқының мемлекеттік жүйесі, осы үлгідегі басқа да діни мемлекеттілік немесе осыларға тән әлеуметтік-идеологиялық, діни-саяси құбылыс, тәртіп. Арабиядағы сыртқы жаумен күрес бірте-бірте оның саяси бағынышты болуына ұласты, сөйтіп *и с л а м* ды Арабияның экономикалық, саяси, этникалық және мәдени қалыптасу процесін аяқтаудағы ең маңызды факторға айналды (Ислам энцикл.). Кейбір елдерде *и с л а м* деген сөз олардың ресми атауына кіргізілген, мысалы, Иран Ислам Республикасы, Пәкістан Ислам Республикасы, Мавритания Ислам Республикасы т.б (Ислам энцикл.). Ұлттық сана-сезім және ұлт-азаттық қозғалыстың дамуына орай *и с л а м н ы ң* саясаты айқын біліне бастады (Ислам энцикл.). *И с л а м* орнаған дәуірде бұл қатарға мұсылман қауымына іштей қарсы бұрынғы көпқұдайшыл мүшріктер мен діннен шыққан мүртеттер сыналап кіргені байқалады («Жас Алаш»).

4. *Мұсылмандыққа қатысты діни міндеттердің, ережелердің жиынтығы, мұсылмандық жолы.* Білмесек иман, *и с л а м* үйренелік, Болады пәс көңілің шамдай жарық. Нұрынан хақ расулдың пина болып, Жаралған жер жүзіне барша халық (Қабан жырау, Алтын қазық). Айналайын, ағайын, Көңілге иман бекітіп, Үйретіңіз туғанға, *И с л а м* да ғ ы бес парыз Жанған оттан құтқарар, Хақ таразы құрағанда (Майлықожа, Нақыл). *И с л а м* некелі ерлі-зайыптыларды бір шаңырақ астында тату өмір сүруге бұйырады. Дегенмен олардың отбасылық өмірі жараспай, ажырасуды қаласа, ері әйелін талақ етеді (Ә.Дербісәлі, Ұлық имам.). *И с л а м* да мұсылманның өз нәпсісімен күресуі үлкен жиһад саналады («Егемен Қазақстан»).

// *Мұсылман, ислам дініндегі, мұсылмандықты ұстанған. И с л а м* махалласында 1927 жылы Жапония өкіметінің рұқсат етуімен ашылған «Токио ислам мектебі» деп аталатын бір бастауыш мектебі бар (М.Шоқай, Таңд. шығ.).

5. *Исламтану, ислам туралы ілім. И с л а м* да барлық аймақтар мақұлдайтын діни мектеп болған жоқ (Ислам энцикл.). Әлеуметтік-экономикалық дамудың талаптары мұсылман дін ғылымы өкілдері мен құқықтанушыларын *и с л а м н ы ң* бүтіндей ережелерін жаңаша ұғыну қажеттігіне әкеліп соқтырды (Ислам энцикл.).

6. *Ислам әлемі, ислам дүниесі, мұсылман қауымы. И с л а м н ы ң* көрші халықтармен рухани қатынасқа түсуі белгілі бір дәрежеде мұсылман мемлекеті мен оның идеологиясының дамуына әсер етуіне орай мұсылман қоғамында мұсылман діни қағидасын жасауға түрткі болған дін ғылымының мәселелеріне деген қызығушылық

тудырды (Ислам энцикл.). – Софияның, төбесіне мұсылмандық белгі ай бейнесін орнатқан Сейіт Баттал есімді адам. Мұсылман елдері оны Ғалидан соңғы *ислам* батырының ең зоры санайды. Кімнен, қашан аударылғаны белгісіз қазақ тілінде «Сейт Баттал» есімді, өлеңмен жазылған көлемі он мың жолдай қисса бар (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). 7. *Ислам елдері, ислам мемлекеттері*. Токсаннан Мұхтар патша асқан жасы, Сол күнде күллі *Исламның* халифасы. Үстінде бұл секілді қуаныштың Халқына сондағы айтқан маддұғасы (Бабалар сөзі//Діни дастан.). Елшілерді француз королі ІХ Людовиктің өзі аттандырып салды, ол өзінің *исламға* қарсы ұйымдастырған крест жорығына моңғолдардан қолдау табуды көздеген еді («Парасат»). // *Исламтанушы, исламды зерттеуші әрі өздері мұсылман. Ислам* теологтарын осы заманғы әлем тағдырын шешушілер, оның үстіне кекшіл шешушілер ретінде көру – бұл тығырыққа тірейтін жол және де бұл тығырыққа тіреушіліктің өз жаһаннамдық астары – діни фанаттардың тамұқтағы аласапыран қырғыны бар («Егемен Қазақстан»). Мәуліттің тойлануына *ислам* ғұламалары жоғары баға берген («Егемен Қазақстан»).

Дәстүрлі [классикалық] ислам [ислам діні] діни. *Құран Кәрім мен Мұхаммед пайғамбардың хадистерін тұпқағида етіп алатын мұсылман дінінің негізі*. Жалпы алғанда бұл көзқарас жүйесі – нақты елдің даму ерекшелігін есепке ала отырып, *классикалық исламның* саяси және әлеуметтік-экономикалық ілімдерін жаңарту болып табылады (Ислам энцикл.). Халифа әл-Қадыр (991-1031) *дәстүрлі исламды* мемлекеттік дін тұтуға барлығы міндетті деп заң жүзінде бекітуге әрекет жасады («Жас Алаш»). Исламды қаралаушылар оның бағыт-бағдарын бұрмалап, басқаша түсіндіруге көшті. Елдің үрейін алған экстремизм өзінің құндылығымен табындырған *дәстүрлі ислам* дініне үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын өзге діндегі ғұлама ғалымдар да мойындауда («Түркістан»).

Дін ислам. **п о э т а) Ислам діні.** Әуелі, бір Аллаға иманды айтқан, Сорлысың деп, болмаса бір сенгенің. Осындай бақыт жолы – *дін ислам*, Сұрасаң наным жақтан сүйенгенім (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Бұқара баратұғын базарымыз, Жақын боп *дін исламға* жақын жүрміз (Дөме қыз). Құмарпаздыққа ілгері кезде де рұқсат етілмеген. Әсіресе *дін исламда* кісіні есінен адастыратын, мас қылатын әдейі ойынның бәрі – харам («Жас Алаш»). ә) *Ислам дініндегі елдер, ислам қауымы, ислам мемлекеті*. Әуелі ұрыс қылғанын. Бірнеше

заман болғанда Абат болып *дін ислам*, Басына дәулет қонғанын (Бабалар сөзі // Мұхаммед пайғамбар). *Дін ислам* Мұхаммедке бас ұрып тұр, Бейнамаздар дидарын жасырып тұр (Бабалар сөзі// Қисса-и Анхазірет Расулдың Мигражға қонақ болғаны).

Ислам архитектурасы. с ә у л е т. Ислам сәулет өнері. *Ислам архитектурасының* ең бір ғажайып туындысы Меккедегі үлкен мешіт (харам әл-Мәсжид). Ол ашық алаң ортасына Қағба орналасқан, төрт жағынан бірнеше қабат ашық галереялармен қоршалған, оған тарихи Сафа, Маруа төбелерін галереямен жалғастырып қосқан үлкен кешен (ҚҰЭ). *Ислам архитектурасының* бір ерекшелігі – әлемнің басқа жерлеріндегі сәулетшілік тәжірибесінде кездеспейтін мұнаралы тұрғын үйлер тұрғызу (ҚҰЭ).

Ислам әлемі. а) *дін и. Исламнан өзге әлемге қарсы қойылатын мұсылмандықтың маңызды ұғымы, дар-әл-ислам. Ислам әлемі* ұғымы дар-әл-харб ұғымына, яғни өзгелер әлеміне қарсы қойылады (Мәдени-финос. сөзд.). Өзгелер әлемі түбі *ислам әлеміне* қосылуда тиіс (Мәдени-финос. сөзд.). ә) *Барша мұсылман қауымы, ислам жұртшылығы*. Мүбәрак Рамазан баршаңызға құтты, күллі *ислам әлеміне* қайырлы да, берекелі болғай! («Егемен Қазақстан»). Қазірет Әмір хақындағы аңызды Уфа құрылтай атынан «Бүкіл *ислам әлеміне*» деп жазылған құжатты біз Мәскеудің «Правда» газетінен өз көзімізбен оқығанбыз (М.Шокай, Танд.). б) *Ислам дінінің мәдени ортасы, исламның ғылыми және зиялы қауымы*. 874 жылы өмірден өткен, *ислам әлеміне* танымал парсы дін ғұламасы Абу Йазид аль-Бистами заманынан бері: «Ұстазы жоқтың жетекшісі – шайтан», деген қағиданы берік ұстанатын сопылық жолдағылар пірді аса қадірлейді, өзара: «Піріңді құбыла тұт», – деседі («Егемен Қазақстан»). Ал сопылықтың діни-философиялық ізгілікті ілім болып қалыптасып, *ислам әлеміне* толық тараған, суфизмнің алтын ғасыры саналатын ХІІ-ХІV ғасырларда 12 негізгі жол болған («Егемен Қазақстан»). в) *Барлық мұсылман дініндегі немесе мұсылман діні дәстүрлі діні болып табылатын елдер мен мемлекеттер қауымдастығы*. Тұжырымдаманың басты қағидалары қысқаша айтқанда мынаған саяды: бұдан былай Қазақстан тарихы, біріншіден, әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі ретінде, екіншіден, Шығыс әлемінің құрамдас бөлігі ретінде, үшіншіден, *Ислам әлемінің* құрамдас бөлігі ретінде қарастырылып, одан кейінгі кезеңдер Қазақстанның Ресей империясы мен Кеңес Одағының құрамындағы

тарихы ретінде қарастырылуы, зерттелуі қажет («Егемен Қазақстан»).

Исламға көндірді. *Бір Алланы Құдай деп мойындатып, ислам дінін қабылдапты, мұсылмандық жолға салды.* Халықта жаңа дінге қаратып жүргендерінде Құтайба атты кісі Қашқарға шейін келіп, халықты *исламға көндіргенде*, бұлар да мұсылман болдық депті (Абай, Тол. жин.).

Исламға [дін исламға] кірді. *Бір Алланы Құдай деп мойындап, мұсылмандық жолына түсті, исламды өз діні деп қабылдады.* Өйткені арадағы мың жыл ішінде халық бұл ілімнің өміршең тұсын өзінде қалдырып, далалықтардың *исламға* тезірек *кіріп*, жылдамырақ көндігуіне көмегін тигізген өтпелі бөлігін саналы түрде ұмытқан («Егемен Қазақстан»). *Дін исламға кіре* алмай қалған, осы күнде Күншығыс Сібірінде қазақтың ағайындары бар (Абай, Тол. жин.).

Исламға салды. *Алланың көрсеткен тура діні – хақ жолы – мұсылман дінін қабылдапты.* – Қабыл ет тілегімді, Хақ Зұлжалал, Осындай көңілімде мұддағам бар. Болар еді мұсылманға арқа күзеу, Таранды күпірліктен *Исламға сал* (Бабалар сөзі//Діни дастан.).

Ислам дүниесі. а) *Мұсылман дінін ресми дін немесе дәстүрлі дін ретінде ұстанатын барлық елдердің қауымдастығы. Ислам дүниесінің* оннан астам елдерінде әлемдегі мұсылман қауымдарын біріктіретін халықаралық ислам ұйымының филиалдары жұмыс істейді (ҚҰӘ). Фашизмді әлем жұртшылығы солай жеңген. Лаңкестікпен күресте өзiрге бiраз ел, бiраз өңiр сырт қалып отырғандай. Бұл жерде араб елдері, *ислам дүниесі* ойға оралады («Егемен Қазақстан»). ә) *Мұсылмандық білімдер жүйесі, исламдық ілім.* Қазіргі салафи қозғалысы *ислам дүниесіне* дендей еніп, тамырын тереңге жайып келеді. Олар әр мемлекетте әртүрлі көріністерге ие. Алжирде ибн Бадис бастаған салафишілер француздардың ассимиляция саясатына орай өздерінің ұлттығын сақтап қалуды мақсат тұтып, тас-сауф тариқаттарына қарсы күресуші тәлім ретінде қалыптасқан («Парасат»).

Ислам діні. а) діни. *Бір Аллага мойынсыңған қасиетті кітабы Құран Кәрім, елішісі – соңғы пайғамбар Мұхаммед болып табылатын адамзат баласына жіберген соңғы аманат дін.* Керейдің төрт биі: Көкен, Бейсенбі, Құлыбек, Топан деген адамдар. Құнанбай Керейдің төрт би сайлағанын дәріптеп былай депті: Құдайдан түскен үлкен кітап төртеу еді: Таурат, Забур, Енжіл, Құран. Құдайдың ең жакын періштесі төртеу еді: Жабырайл, Ғазырайыл, Ысрафил, Микайыл. Мұрал пайғамбарлар – Құдайдың ең жакын досы төртеу еді: Мұса, Дауыт, Ғайса,

Мұхамбет. Мұхамбет пайғамбардың серігі – төртеу еді: Әбубәкір, Ғұмар, Ғұсман, Ғали. *Ислам дінін* таратқан имам төртеу еді: Ахмет, Мәлік, Шаихи, Ағызам («Жұлдыз»). Ал *ислам діні* күштінің әлсізге, байдың кедейге көмек көрсетуі мәселесін өміріміздің міндеті деп бекітіп, діни, ахлаки тұрғыдан сауапты амал екендігін білдірген. Сондықтан да Құран Кәрімде Алла тағала: «Ізгі істерге, тақуалыққа көмектесіңдер. Күнә жасауға, жаулыққа жәрдемші болмаңдар. Құдайдан қорқыңдар, Оның қаһары тегінде тым қатал», – деп өмір етеді («Маида», 2-аят) («Егемен Қазақстан»). Адам баласын ізгілік пен қайырымдылыққа, ынтымақ пен бірлікке шақырып келе жатқан *ислам діні* рухани тазалық, адалдық, парасаттылық ұлттар мен ұлыстар арасындағы татулыққа үндеп келеді («Жас Алаш»). ә) *Қазақ халқының ұстанатын дәстүрлі діні – мұсылман діні.* Өзімізге таныс құрбан айт, балаларды сүндетке отырғызу, неке қию салттары тікелей *ислам дінінің* ықпалымен қалыптасты («Қаз. әдеб.»). *Ислам* деп қазағымның айтсам *дінін*, Дос тұрсын, дұшпан таппас оның мінін (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *Ислам діні* бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндерсті жақын көрсеткендіктен, һәм артқы жағы хабарсыз қараңғылықта қалғандықтан болған іс (Абай, Тол. жин.). Қазақ *ислам діні* арқылы кірген мейрамның бірі – шек беру («Парасат»). б) т а р. *Арабиядағы көшпенді бәдәуілер арасында VI ғасырда пайда болған дүниежүзіне кең таралған төрт ірі әлемдік діндердің бірі.* Әр халықтың тарихи даму ерекшеліктеріне байланысты, дінге сену әр халықта әр кезде пайда болды. Мысалы, будда діні осыдан 2 600 жыл бұрын, христиан діні – 2 000 жылдай бұрын, ал *ислам діні* – 1 700 жыл бұрын ғана пайда болған (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін тур.). Түркілер *ислам дінін* қабылдағанымен, өзінің төлтума мәдениетінің ерекшеліктерін ұмытқан емес, тіптен, оның барлық мән-мазмұнын еркіндікке, даналыққа құмар кейпіне қарай бейімдеді, дамытты («Жас Алаш»).

Ислам дініндегі салықтар. діни. *Құран Кәрімнің аяттары және Мұхаммед пайғамбардың хадистері негізінде белгіленген салық түрлері.* Алғашқы халифалар дәуірінен бастап, мұсылман мемлекеттерінің мәдени, әлеуметтік, құқықтық және экономикалық ұстанымдарына сәйкес азды-көпті өзгерістерге ұшырағанымен *ислам дініндегі салықтарды* екі топқа бөлуге болады: 1) мұсылман халықтан алынатын салықтар (зекет және күшыр); 2) мұсылман емес халықтан алынатын

салықтар (хараж және жизие) (ҚҰЭ).

Ислам дінін жастанды. *Мұсылман дінінде жоқ нәрсені бар деп немесе тыйым салынғанды рұқсат етілген деп жалған кейіптен дінінің атын жамылтып, жеке тигылын жасырды. Ислам дінін ж а с т а н ы п*, жиһад жариялағандар дүниенің төрт бұрышында бейбіт халықтың қанын төгуде. Құдайға шүкір, осындай ала-кұйын заманда этникалық көпқұрамды Отанымызда қазақ халқы өзінің даналық биігінен танылып, елдегі тыныштық пен татулықтың, бірлік-берекенің ұйтқысы болып келеді («Түркістан»).

Ислам елі. а) *Бір елдің мұсылман халқы, барша мұсылмандары.* Төгілтпей ақша не қылсын, Неше жылдай соғысып Ақырында жеңілген. Кәпірдің оты қау жанып Аһлі *и с л а м е л і н е* Сабыр суы себілген (Кердері Әбубәкір, Қазағым). ә) *с а я с и.* **Ислам мемлекеті** (құқықтық, экономикалық құрылысы исламдық шариғат бойынша құрылып, Құран негізінде басқарылатын діни мемлекет). Исламның дәстүрлі құнды жақтарына сүйене отырып, мұсылман қоғам қайраткерлері *и с л а м е л д е р і н е* қолайлы – жалғыз ғана исламдық даму жолының нұсқасын ұсынды (Ислам энцикл.).

Ислам [исламның] жолы. д і н и. Адам баласына Алла тағаладан Құран арқылы түсірілген шарттар мен тыйымдарды орындауға негізделген мұсылман дінінің ұстанымдары, дұрыс даму бағыты, хақ жол. *И с л а м н ы ң* негізгі ұстанған *ж о л ы* – жалғыз Құдайды – Алланы ғана мойындау («Парасат»). Алайда пайғамбарымыз өз жамағатының жылдар өте келе жолдан тайып, жетпіс үштен аса тармақтарға бөлініп кететіндігін көзінің тірісінде-ақ көрегендікпен айтып кеткен екен. Оған *и с л а м н ы ң* ұстанған ақиқат *ж о л ы н* ішкі-сыртқы жауларының көре алмаушылығы басты себеп болған секілді («Парасат»).

Ислам жолын қуды. *Мұсылман дінінің ұстанымдарынан ауытқымады, оларды біржытпай орындады.* Зор сүйінші айтайын, Мұсылман болып туғанға, *И с л а м ж о л ы н қ у ғ а н ғ а*, Ләбәйкә деп рухым Хаққа да мойынсынғанға. Шүкірлік қыл жарандар, Жақсы мал шалып құрбанға (Майлықожа//Намаз – жаннатқа апарар жол).

Ислам жолын танытты. *Мұсылман дінінің ұстанымдарын үйретті.* Жалуттың ордасына түсті барып, Шаһарды дінге салды жиып алып. Қалдырмай әйел-еркек, баршасына *Т а н ы т т ы и с л а м ж о л ы н* мәсжід салып (Бабалар сөзі//Діни дастан.).

Ислам қағидалары. д і н и. Мұсылман дінінде қатаң ұстанатын, мойындалған әдет-ғұрып, рәсім мен ережелердің жиынтығы. *И с*

л а м қ а ғ и д а л а р ы н а сәйкес жерленген адамдардың дүние-мүліктері солармен бірге көмілмейді, бірақ кейбір жағдайларда қатып қалған қағидалардан ауытқушылықтар да болып тұрады, өйткені әйел қаңқасының үстінен екі алтын жүзік пен домалақ шар ішіне орнатылған алтыннан жасалған жалпақ салпыншақ табылды («Парасат»). Сондықтан іс-қимылы *и с л а м қ а ғ и д а л а р ы* мен өздері тіршілік еткен мемлекеттің саясатына қайшы келмейтін мұсылмандықтың анасы дұрыс, мынасы бұрыс деп айту қиын («Егемен Қазақстан»).

Ислам қауымы. *Барша мұсылмандар, мұсылман атаулы адамзат.* Хазіреті Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыз *и с л а м қ а у ы м ы н а*: «Ей, мұсылмандар! Мен сендерге екі нәрсені қалдырып барамын. Егер оларды бекем ұстап, амал етсеңдер, ешқашан адаспайсыңдар. Олар – Алланың кітабы (Құран Кәрім) және Аллах Елшісінің сүннеті», – деген (Ә.Дербісәлі, Ұлық имам.).

Ислам мазһабтары. д і н и. Исламның түпкі қағидаларына негізінен сай келіп, өзара үндесетін, алайда жекелеген мәселелерде өзіндік айырмашылықтары бар, *мужтаһид ғалымдары ұстанған жолдар.* *И с л а м м а з Һ а б т а р ы* н үш топқа бөліп қарастыруға болады: 1) саяси мазһабтар, 2) итиқади мазһабтар, 3) фикһ мазһабтары (ҚҰЭ). *И с л а м м а з Һ а б т а р ы* қатарына жебрий, қадарий, мутазила, муржий және сунниттік бағыттағы ашарийа мен матуридилікті жатқызуға болады (ҚҰЭ).

Ислам мәдениеті. д і н и. ә л е у м. *Мұсылман әлеміндегі адамдардың өмір-тіршілігін ұйымдастыру формасы, өзара қарым-қатынасы, сондай-ақ материалдық және рухани құндылықтары арқылы көрінетін тарихи тұрғыдан анықталған қоғам, шығармашылық күштер мен адам қабілеті дамуының белгілі бір деңгейі.* «Авеста» ілімі дүниеге келген алғашқы сәтінен бастап-ақ, бүкіл Шығыс елдеріне кеңінен тарады. Оның *и с л а м мәдениетіне*, әсіресе сопылық ағымға тигізген әсері өте зор болғаны мәлім. «Авестаның» ілімі «Оғызнама» және «Қорқыт ата» сияқты кітаптармен, сол сияқты ауыз әдебиеті туындыларымен, эпостық жыр-дастандармен үндесіп отырады («Парасат»). Орыс зиялыларымен танысуы, Радлов сияқты ғалымдармен достық қатынаста болуы және орыстардың білім беру жүйесін жақсы білуі исламдық ғылымдарды және *и с л а м мәдениетін* толық білетін Маржанидың ой-өрісін одан сайын кеңейтті («Түркістан»).

Ислам мемлекеті. а) д і н и. с а я с и. *Құқықтық, экономикалық құрылысы исламдық шариғат бойынша құрылып, Құран негізінде басқарылатын діни мемлекет.* Ирак жеріндегі

зымилердің (зыми – *Ислам мемлекетінің* билігіне қосылған мұсылман емес азаматтар) бір жәрибке, яғни 0,24 гектарға (немесе 40 кг өнімге) төлейтін хараж мөлшері мынадай еді: бидайға 2 – 4, өзге дәнді дақылдарға 3 – 4, мақтаға 5 – 6, майлы дәнді өсімдіктерге 8 дирһәм (1 дирһәм 3,75 грамм салмағындағы күміс теңге) (ҚҰЭ). ә) *Дәстүрлі немесе ресми діни мұсылман діні болып табылатын мемлекет.* Ислам даму банкі 1973 жылы желтоқсанда Джидда қаласында (Сауд Арабиясы) өткен *Ислам мемлекеттері* министрлерінің бірінші конференциясында жарияланған және Ислам конференциясы ұйымына мүше 23 мемлекеттің өкілдері қол қойған Ниет декларациясына сәйкес құрылды (ҚҰЭ). Неміс зерттеушісі ораза туралы мақала жазу үшін бір айдай ораза ұстап көрген. Оның пікірінше, ораза *Ислам мемлекеттері* неіс тысқары елдерде де өте тез тарауда (Қасиетті ай – Рамазан). б) діни. *Қоғамдық қатынастары дәстүрлі ислам үлгісі бойынша құрылып, билік Құран және шарият бойынша жүргізілетін дүниәуи мемлекет ұғымына қарама-қарсы қойылатын мұсылмандық ағымдар, дінтанушылар т.б. ұсынған, көксеген мемлекет үлгісі. «Ислам мемлекеті» көзқарас жүйесі негізінде – қазіргі замандағы қоғамның саяси ұйымдасуын дәстүрлі ислам үлгісі бойынша жүзеге асыру, бұқаралық және діни билік біріксе, шарият ұйғарымына сәйкес табыстың әділ бөлінуі, экономиканың қарыштап дамуы іске асар еді (Ислам энцикл.).*

Ислам мұридтері. діни. *Өзінің ұстаздарымен шейх, пір, міршіт адал кісілікті қарым-қатынаста болып, оған мүлтіксіз бағынуға тиісті діни-рухани жетілу жолында жүрген мұсылман шәкірттер.* Осыған қарап «салафилердің» Құран мен суннатқа ғана сүйенуші бұрынғы үш ғасырдағы *ислам мұридітері* екендігін ұғамыз. Соған орай олар хақ жолындағылар, яғни шынайы салафилер болып саналған («Парасат»).

Ислам өркениеті. з а т. *Ислам дінінің құндылықтары негізінде қалыптасқан әлемдік өркениеттердің бірі. Ислам өркениетінің алғашқы нышандары VII ғасырдың басында қалыптаса бастады, оның басты себептеріне Арабстан түбегінде көшпелі және калалық мәдениеттердің жаңа рухани негізде біріге бастауы, ежелгі тайпалық діндердің тоқырау және жалпыарабық этникалық сананың пайда болуы жатады (Саяси түсінд. сөздік). Көрнекі түркі ғалымдары Әбу Насыр әл-Фараби, Қожа Ахмет Яссауи, Сүлеймен Бақырғани т.б. ғұламалары өз еңбектері арқылы ислам өркениетіне үлкен үлес қосты (ҚҰЭ). Түркияда*

жаңа латын әліпбиі 1928 жылы қараша айының басында енгізілген. Ал КСРО түріктері үшін *ислам өркениеті* мен тығыз байланысты араб жазуын бірден тікелей кириллицаға ауыстыруға сәл де болса қаймыққан Сталин уақытша латын жазуын енгізіп, 1940 жылдың басында оларды кириллицаға көшуге мәжбүр еткен-ді («Түркістан»).

Ислам парызы. діни. *Мұсылмандарға Құран бойынша орындалуы міндетті етілген ғибадат-шарттар, иманшарттар. Исламның парыздарына – дәрет алу, ғұсыл құйыну кіреді («Егемен Қазақстан»).*

Ислам сәулет өнері. Әлемдік сәулет өнері қазынасына енетін ислам діни ықпалымен салынып қалыптасқан ерекше үлгідегі ғимарат кешендерінің жүйесі.

Ислам тарихы. а) *Мұсылман дінінің өткені, оның даму процесі. Ислам тарихында ағғы тарихи кезең XX ғасырдың екінші жартысы (Ислам энцикл.). Ислам тарихында* Мұхаммед пайғамбардан кейінгі дәуірлерде мұсылмандар арасындағы саясат, құқық (фикһ), сенім (ақида) мәселелеріне байланысты бір-бірінен өзгешелеу көзқарастар ұстанған ағымдар мен мектептер пайда болды. Бұл мазһабтар діннің өзегі болып табылатын маңызды мәселелер бойынша емес, екінші дәрежедегі мәселелер бойынша қалыптасқан (ҚҰЭ). ә) діни. *Мұсылман дінінің өткенін, даму процесін зерттейтін исламтанудың бір пәні.* Медреселерде, Құран және хадис сабақтарымен қоса, *ислам тарихы* кітаптарына көп көңіл бөлінуі тиіс («Түркістан»). Ислам конгресінің бірнеше орталықтары бар, оларда *ислам тарихы*, діни мұра жайлы философиялық зерттеулер жүрізіліп, «Ислам әлемі» журналы, «Ислам дауысы» радиосы т.б. ислам діни басылымдары шығарылып, хабарлар таратылып отырды (Саяси түсінд. сөздік).

Ислам философиясы. теол. филос. *Ислам өркениетіне тән рухани және тәжірибелік дүниетаным жүйесі.* Өйткені Маржанидің түсінігі тұрғысынан тасаууф бір жағынан шарият ілімі, екінші жағынан, шынайы *ислам философиясы* ретінде тәрбие, мужахеде және ахлақи (этика) ерекшеліктерге не болу секілді негізгі өзгешеліктермен бір медресенің қызметін атқарды («Түркістан»). Абайдың *ислам философиясындағы* идеяларын Шәкәрім Құдайбердіұлы өз шығармаларында дамытты. Шәкәрім үшін ақиқатты іздеу – дүниетанымдық позиция үлгісін таңдап алумен тең (ҚҰЭ).

Ислам шамын жандырды. поэт. *Хақ дінді танытты, мұсылмандық жол – ақиқат жолына салды. Сақи боп Ислам шамын жандыр-*

ғаны, Бар болса қайда пақыр алдырғаны, Пұл беріп алтын-күміс қылды ғани, Бір адам тіленші ғып қалдырмады (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

Ислам шариғаты. діни. *Шариғат.* Жылына зекетінді бөліп бергін, *Ислам шариғаты* на заңды болған (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). *Ислам шариғаты* бойынша, підия жоқ-жітік, жетім-жесір, кемтар, мүсәпір адамдарға таратылады («Жас Алаш»). Әлбетте жер-жердегі мешіттер мен оның имамдары! *Ислам шариғаты* н біле түскісі келіп, уағыз айтуға шақырған темір тордағы ағайындар тілегіне құлағын тарс бекіткен Н.Ахмедиянов секілді имам аз ба?! («Түркістан»).

Сүнниттік [сунналық] ислам. *Құранмен бірге Мұхаммед пайғамбардың сүннет жолын да мойындайтын ислам дінінің шейіттік бағытпен бірге екі негізгі бағыттарының бірі.* Шейіттер арасында туған діни саяси көзқарастар «сектанттық» қауымдардың тармақталуына әкелсе, *сунниттік ислам* да олардың көпшілігі діни қағида ережелерін қайта қарауға соқтырған жоқ (Ислам энцикл.). Батыс және өз еліндегі исламтану ғылымында дәстүрлі, *сунналық ислам* ды жақтаушыларды «дұрыс көзқарасты адамдар», ал олардың қарсыластарын «кәпірлер» – діннен безгендер деп атады («Жас Алаш»).

Таза ислам. *Құран мен Мұхаммед пайғамбар хадистерін ұстанатын дәстүрлі мұсылман діні.* Өзінің атынан да, іс-әрекетінен де көрініп отырғандай, мұның *таза ислам* ға қатысы жоқ, тек ислам атын жамылып, саясат сахнасында өз рөлдерін ойнап жүрген өртістер тәрізді («Парасат»).

ИСЛАМДАН= е т . т а р. Қандай да бір сыртқы немесе ішкі түрткі жайттардың әсерімен мұсылман дінін қабылдау немесе мұсылмандық форма алу.

ИСЛАМДАНДЫР= е т . т а р. *Ислам шарттары бойынша, ұйымдастыру, ислам дініне кіргізу, мұсылманға айналдыру.*

ИСЛАМДАНДЫРУ *Исламдандыр етістігінің қимыл атауы.* Оларды іске асыру және насихаттау шаралары «*исламдандыру*» деп аталып, жасалуы «жоғарыдан» – Заң жүзінде кейбір ережелерді өндіру және «төменнен» діни-саяси ұйымдардың қысымы нәтижесінде жүзеге асырылады (Ислам энцикл.).

ИСЛАМДАНУ *Исламдан етістігінің қимыл атауы.* *Исламдану* – өзгеше сенім иелерін күштеп исламға қарату (Орыс.-қаз. түсінд. сөздігі, Тарих).

ИСЛАМДЫҚ с ы н. 1. Мұсылмандық, ислам діні туралы, соған қатысты. Буржуазия идеологтары совет жастарына идеялық жағынан

ықпал ету үшін *исламдық* уағыздарды, «бұрынғы мұсылмандық дәуір» дегенді шамадан тыс дәріптеп көрсетуге тырысады («Түркістан»). Лондон маңында «*Исламдық* ревью» атты журнал шығарылады (ҚСЭ). Маржан орыс тілін үйрену үшін алдымен Ислам ғылымдарын игеріп, өз болмысын, *исламдық* танымды ұғыну керектігіне баса назар аударған («Түркістан»). 2. *Ислам әлеміндегі (өркениетіндегі), ислам дүниесіндегі.* *Исламдық* шығыстан көркем әдебиет классиктерінен шығармашылық ісінде Абайдың кімдерді ұстаз тұтуы олардың есімдерін тізген бір өлеңінен мәлім (С. Мұқанов, Шығ.). Бірақ, кім білсін, Мұстафа Шоқай мен оның серіктеріне бітімі сұлу, *исламдық* рухани мәні зор араб жазуы әлі де ерекше ұнаған болар?! Қалай десек те, «Яш Түркістан» журналы – бәріміз үшін үлкен де, құнды мұра («Жас Алаш»). *Исламдық* ынтымақтастық көзқарас жүйесіне негізделген халықаралық ислам қозғалысы қалыптаса бастады (Ислам энцикл.). 3. *Мұсылман діні бойынша, ислам негізінде, ислам шарттарына сай.* Күні бүгінге дейін «*исламдық* басқару» идеалына қызмет етіп келе жатқан Мұхаммед пайғамбар билігінің теократтық сипаты саяси өкімет дін басшыларының қолында болған мемлекет құрылысының өзгешелігі мұсылман қауымы басшысының қолындағы рухани және зиялылар үкіметін бөлінбейтін етіп бекітті (Ислам энцикл.).

Исламдық құқық. діни. қоғ. әлеум. Мұсылмандық парыздарды, қылмыстық кодексті, экономикалық құқықты, жеке адам құқықтарын, азаматтық қатынастарды, мемлекеттік құқықты т.б. қамтитын адамдар арасындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін «*фихх*» немесе «*шариат*» деп те аталатын ахлақ нормалары мен діни ережелер. *Исламдық* құқық «биғат» деп аталатын дауыс беру – азаматтардың ерікті түрде ризашылық білдірумен жасалады. Қоқан-лоқыммен, яки күшпен жасалған «биғат» жарамсыз болып табылады. Басшының міндеті аяттар мен хадистерде көрсетілген қағидалар негізінде және кеңесе отырып қауымды басқару (ҚҰЭ).

Исламдық өркениет. *Ислам өркениеті.* Адамдар арасындағы бірлік пен татулық, достық пен сенім, сыйластық пен құрмет, кемсіту мен асқақтауға жол бермеу де демократия тарауларына жатады. Бұл – демократиялық үрдістерді шығыстық, не *исламдық* өркениеттерден де көптеп табуға болады деген сөз («Жас Алаш»).

Исламдық руханият. *Мұсылмандық рухани мәдениет.* Бұл *исламдық руханият* та ерекше орын иемденетін айтулы сопылық

мектептің негізін салған шайқы, ғұлама ақын Қожа Ахмет Яссауидің жан-жақты ұстаздық және уағызшылдық қызметінің арқасы еді, – дейді Елбасы («Егемен Қазақстан»).

Исламдық ту көтерді. б е й н. *Ислам дінін өз діні деп қабылдады, ислам әлеміне қосылды. Бағынған батыс-шығыс мемлекеті, исламдық ту көтерген* жұмыла халық (Дастандар).

ИСЛАМДЫҚТАР з а т. г а з е т и. *Ислам дініндегі адамдар, мұсылмандық топ.* «Бір қарын майды бір құмалақтың шірітетіндігі» секілді, мұндай ағымдардың ислам атауына кір келтірері даусыз. Сол себепті де ісі мұсылман баласы адаспас үшін өздерін *исламдық тармыз* деп атайтын ағымдар мен топтарға талдау жасап отыруды жөн көрдік («Парасат»).

ИСЛАМИ с ы н. е с к і к і т. *Исламдық, мұсылмандық.* Бұларды кез келген қарапайым адам тереңнен талдап, аражігін ажыратып, шариғи үкім шығара алмайтындықтан, Әбу Ханифа сияқты Құран ілімімен қоса, хадис ілімін, мантыққисын, фикһ негіздерін, т.б. *ислами* ілімдерді жетік білген мүшәһидтің шығарған үкімдерімен жүруге мұқтаж (Ә.Дербісәлі, Ұлық имам.). Көптеген елдерде ислам Ислам партиялары арқылы тарап отыр, мысалы, ...Малайзиядағы панмалайлық ислам партиясы, Үндістан мен Пәкістандағы жамағат-и *ислами* партиясы (Ислам энцикл.).

ИСЛАМИЯ с ы н. к і т. *Ислами, исламдық.* *Исламия* Халиф пиғылдағы жанның көбейген заманы ғой (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

ИСЛАМИЯТ [ар. اسلامیات] з а т. к і т. **1. Ислам-тану.** *Исламияттың* жетік маманы профессор Әбсаттар қажы Дербісәлі діни істерге реформа жасап, оны өркениетті жолмен жүргізуге бастады («Егемен Қазақстан»). **2. Ислам әлемі, мұсылмандық өзгелігі, айырмашылығы.** – Абай, сіз *ислами ят*, ғарабият жолында сөйлесеніз, мен еш нәрсе айтпас едім (М.Әуезов Шығ.). **3. Ислам діні, мұсылмандық.** *Исламиятқа* а үрмет етерлердің азайған заманы ғой (А.Сейдімбеков, Ақиық). Еуропада шыққан тарих оқулықтарының *ислами ятқа* қатысты жерлерінің бәрінде Халифа Әмірдің «атақты Искандерия кітапханасын қалай өртегендігі» туралы хикая бар (М.Шоқай, Таңд.).

ИСЛАМТАНУ з а т. ғ ы л. т е о л. *Ислам діні қағидаларының мәнін, шариғат нормаларын, ислам тарихын зерттейтін және Құран Кәрім сүрелері мен аяттарының, Мұхаммед пайғамбар сөздері мен іс-әрекеттерінің мәнін түсіндіретін ғылымдар жиынтығының атауы.* *Исламтану* бірнеше пәндерге бөлінеді: 1) ақида (иғтиқад деп те аталады), 2) фикһ (ислам құқығы, яғни шариат туралы пән), негізгі төрт саласы бар: а) ғибадат – исламның бес парызы (иман, намаз,

ораза, қажылық, зекет) орындау мәселелері; ә) мұнақхат – неке қатынастары; б) мұғамалат – сауда-саттық, мирас, риба (пайыз алу), жалақы жөніндегі мәселелер; в) ұқубат – қылмыстар мен оларға қолданылатын жазалар, 3) тәфсір (жабық нәрсені ашу, анықтау), 4) хадис (Мұхаммед пайғамбар сөздері мен іс-әрекеттері, сунналары зерттеледі), 5) ислам тарихы (ҚҰӘ).

ИСЛАМТАНУШЫ з а т. т е о л. *Ислам діні қағидаларының мәнін, шариғат нормаларын, ислам тарихын зерттейтін және Құран Кәрім сүрелері мен аяттарының, Мұхаммед пайғамбар сөздері мен іс-әрекеттерінің мәнін түсіндіретін ғалым.* Елімізде *исламтанушы* ғалымдардың еңбектері аударылып, жарияланып жатыр («Жас Алаш»).

ИСЛАМШЫЛАР з а т. с о в е т. **Исламшылдар.** Жергілікті ұлт байлары, саудагерлер, ишан, молдалар, түрікшілер, *исламшылар*, алашордашылар революцияны жергілікті ұлт буржуазиясының мүддесіне пайдаланғысы келді (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев).

ИСЛАМШЫЛАР з а т. с о в е т. *Кеңестік кезеңде ұлтшыл, түрікшіл «халық жаулары» ретінде айыпталған мұсылман зиялылары.* Құлжадағы мұсылман қауымын басқарушылардың бәрі ұлтшыл – түрікшілдер мен *исламшылдар* (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

ИСЛАМШЫЛДЫҚ з а т. с о в е т. *Кеңестік кезеңде «халық жаулары» ретінде айыпталған мұсылман зиялыларына таңылған жала.* Өйткені олар түрікшілдік пен *исламшылдықтан* орыстарға, орысшылдыққа қарсы ұлтшылдық негіздерін көретін еді (М.Шоқай, Таңд.). Жамбылдың көзі жайнап кетті де, әлгі сорлы *исламшылдық* сөзін кілт тоқтатып, «ислам тек ақымаққа керек болар» деп жекіп тастады (М.Қаратаев, Шығ.).

ИСЛЯМ з а т. с ө й л. **Ислам.** *Ислям* дініне шубһасыз сенетін күннің өзінде де қазақ «қол жетпеген жерде Құранның үстіне шығып нанды алуға болады» – дейтін (С. Мұқанов, Шығ.).

ИСМАИЛИ з а т. ді н и. к і т. **Ысмаилшыл.** *Исмаили* Шиғазмазбабының Исмағил қалыптастырған ағымның мүшесі (Н.Оңдасынов, Араб.-қаз. сөзд.). Мен нағыз мұсылманның өзімін – менің шешем мұсылман, исмалит (дұрыс: *исмаили*) атты діни қауымнан еді (З.Шашкин, Тоқаш Бокан).

ИСМАИЛИЯ з а т. ді н и. **Ысмайылышлар.** *Исмаилия* – мұсылман Шығыс тарихында елеулі рөл атқарған әулет, шиит исламы негізгі тармақтарының жолын ұстаушы санатындағылар. Әртүрлі кезеңдерде және түрлі елдерде исмаилия әл-батинийа, ас-сабийа, әл-карамита, ат-талимийа, әл-мүлхид секілді түрлі атаулармен белгілі болды (Ислам энцикл.).

ИСМАИЛИТТЕР з а т. д і н и. к і т. ***Ысмайылышлар.** И с м а и л и т т е р* Алланы адамдардың қолы жетпейтін, көз алдына елестету мүмкін емес құдірет санайды. Исмаилиттер шырмауықтай өрілген аса қуатты ұйым құрып, оны басқаруды имамға тапсырады, сондықтан да олар имамды «жердегі құдай» ретінде бағалап, соған табынады («Парасат»). *И с м а л и т т е р д ің* қауымдастықтары ислам діні тараған бірқатар елдерде бар. Орта Азияда, Тәжікстан мен Памир тауындағы халықтар арасында осы ағымды қолдаушылар кездеседі («Парасат»).

ИСМАЙЫЛДЫҚ з а т. д і н и. т а р. ***Ысмайылдық** (шииттердің VII ғасырда жікке бөлінуіне байланысты пайда болған шиит исламы негізгі тармақтарының бірі).* Кейбір зерттеушілер *и с м а й ы л д ы қ* қозғалыстың фатимашыларға дейінгі кезеңін «қарматтық кезең» деп есептейді (Ислам энцикл.). XIX ғасырдың аяғында *и с м а й ы л д ы қ* уағыздаушыларды күш-жігерімен исмайылдық «үндеу» Оңтүстік Ирак, Хорасан, Хузистан, Бахрейн, Йемен, Сирия, Мысыр, Махрибте көптеген жақтастарын тапқан (Ислам энцикл.).

ИСМАЙЫЛШЫЛ с ы н. д і н и. ***Ысмайылыш** (Ысмайылдықты ұстанатын (адам), ысмайылдыққа қатысты).* *И с м а й ы л ш ы л* авторлардың пікіріне қарағанда, бұл иерархия мен насихаттың ұйымдастырылуы Мысырда Фатима әулеті билеген кезеңнің соңына дейін (1171 ж.) сақталған (Ислам энцикл.). *И с м а й ы л ш ы л* діни қағида дінипарыздар мен «діни тірек», теориялық діни ілімге, яғни «асыл ой жөніндегі ғылымға» аллегориялық түсіндірмелермен байланысты практикалық дін ғылымын кіргізеді (Ислам энцикл.). Сонымен қатар *и с м а й ы л ш ы л* дін ілімінің өкілдері «сыртқы» мен «ішкінің» тығыз байланыста екендігін айтып жар салды (Ислам энцикл.).

ИСМАЙЫЛШЫЛАР з а т. д і н и. т а р. ***Ысмайылышлар** (Шииттердің VII ғасырда жікке бөлінуіне байланысты пайда болған шиит исламы негізгі тармақтарының жолын ұстаушы санатындағылар).* Шииттік имамдықтарға қарсы, имаматты сақтап қалуды жақтаған исмайыл ұрпақтары өздерін *и с м а й ы л ш ы л а р* деп атай бастады (Ислам энцикл.). Өздерін Исмайылдың ұрпақтары деп есептеген фатимашылар халифатының орнауы фатимашыл *и с м а й ы л ш ы л а р* мен қарматтықтардың біржолата ажырап кетуіне себеп болды (Ислам энцикл.). *И с м а й ы л ш ы л а р* іліміне қарағанда, жер әлемін құрудағы мақсат – Құдайдың өмірімен құдайлық ақиқатты іске асыру (Ислам энцикл.).

ИСНА: *исна ашарийа.* д і н и. т а р. ***Он екі имам** (Әли бин Әбу Тәліп әулетінен тараған, бірін-бірі жалғастырған он екі шиит-имамдардың атауы).* *И с н а а ш а р и й а* атауы ең соңғы он екінші жас имам «ғайып» болып, шиит-имамдықтар таныған бірқатар имамдардың билік құруы аяқталған соң, 873-874 жылы пайда болды (Ислам энцикл.).

Исна ашарит ілімі. д і н и. т а р. *Ислам дініндегі Әли бин Әбу Тәліп әулетінен тараған, бірін-бірі жалғастырған он екі шиит-имамдардың жолын ұстанушылардың ілімі.* Әртүрлі имамдық қоғамдардың жойылуына және имаматтың – *и с н а а ш а р и т і л і м і*нің пайда болуына байланысты имамдықтар деген атау бірыңғай исмайылышларға ауысты (Ислам энцикл.).

Исна ашариттер. д і н и. т а р. *Шииттік исна ашарит ілімін ұстанушылар.* *Исна ашариттер* – «он екіліктер» (Ислам энцикл.).

ИСПАҚҢАҢЛЫ: *испақңалы қылыш.* кө н е. ***Исфакани қылыш.*** Қазынаның аш аузын, *И с п а қ ң а ң л ы қ ы л ы ш* ал. Өлсек қалсын дененде Сауыттар кигін жағалы... Қазам жетсе, кебінім. Жылдамдатып кигізгін. Алтын айдар гөлань (Қазанғап Байболұлы, Төле би).

ИСПАН: *испан тілі.* *Роман тілдер тобына жататын Испанияның негізгі ұлтының тілі.* Пабло Неруда өзінің *и с п а н ті л і*нде шыққан кітабын Қайнекей Жармағамбетовке жазып берді (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ИСПАНДЫҚ з а т. *Испан халқының өкілі; испан халқына тән.* Әкесі – адай, шешесі – әсем француз. Ришадты *и с п а н д ы қ* деп қаласың (О.Сүлейменов, Атамекен). Ол екі көзін жұмды да, республикашыл *и с п а н д ы қ т а р д ың* «Рот фронт» деп ұран тастағанындай жұдырығын түйіп, оң қолын көтерді (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.). Испания королі I Хуан Карлос 1992 жылы Гранадаға барып, Кордова халифатының құлағанына 500 жыл толған кезінде Андалусияның ғажайып мәдениетін қиратқан *и с п а н д ы қ т а р д ың* бүгінгі ұрпағы атынан кешірім сұрағанын өздеріңіз жаздыңыздар («Егемен Қазақстан»).

ИСПАНИСТ з а т. *Испанистика маманы.*

ИСПАНИСТИКА з а т. *Испан халқының тілі, әдебиеті, мәдениеті жайындағы ғылымдардың жиынтығы.*

ИСПАНИЯЛЫҚ с ы н. ***Испандық.*** Әзірбайжан астанасы Баку қаласында 50-ге жуық гимнасшы қатысқан әлем кубогында қазақстандық гимнасшы Әлия Жүсіпова ресейлік Алина Кабаева мен Ириа Чачинамен, болгариялық Элизабет Пейсиевамен, грекиялық Елена Андролимен, *и с п а н и я л ы қ* Алмудена Сидпен және атақ-даңқы бүкіл әлемге белгілі басқа да спортшылармен бөсекелесіп, екінші

орынды қанжығасына байлады («Егемен Қазақстан»).

ИСПАНША ү с т. *Испан тілінде*. Аэродромның маңдайшасына *и с п а н ш а*, ағылшынша, французша, орысша қонақжайлық құттықтау сөз жазылыпты (Б.Момышұлы, Шығ.).

ИСПАНШЫЛА = е т. *Испан тілінде сөйлеу, испан тіліне аудару*. Жағалауда аң-таң ор киіктей секем алып тұрған аскеттерге: «Бұл жердің аты не?» – деп *и с п а н ш ы л а д ы* (С.Бердікұлов, Жұмыр жер.).

ИСПАНШЫЛАУ *Испанишыла етістігінің қимыл атауы*.

ИСПАТ [ар. إثبات] зат. ескі кіт. *Сунат*. Намаздан әуелі құлақ қақтыңыз – егер Алла тағаланы жоғарыда деп, мөкан *и с п а т* етпесең де бегірек созу әдепсіз болып, күнә дариясына ғарық болдым (Абай, Тол. жин.). Әуелі не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізелік болып, ақылы дәлел – *и с п а т* қыларға жараса, мұңы якини иман десек керек (Абай, Тол. жин.).

ИСРА: исра-уа-л-Миграж ді н и. *Миграж оқиғасы* [Мұхаммед (с.г.с) пайғамбардың бүкіл әлемнен өтіп, бүкіл жаратылыстан жоғары көтеріліп, Алла тағаламен сұхбаттасуы түрінде оған Алла тағаладан берілген ең үлкен пайғамбарлық мұғжиза – тек қана пайғамбарға Алладан берілетін ерекше қасиет]. *И с р а-у а-л-М и г р а ж* – Мұхаммедтің Иерусалимге түнгі сапары және оның көкке ұшуы мұсылман діни аңыздарының кең тараған түріне жатады (Ислам энцикл.). Намазда оқылатын «әт-Тахияту л'иллаһи» деп басталатын дұға осы *и с р а-у а-л-М и г р а ж д а ғ ы* Алламен сұхбат кезінде айтылады. Бес уақыт намаз парыз болып уақыты белгіленеді. Намаздың осы қасиетіне орай бір хадисте «мұсылманның намазы – мигражы» деп айтылады (ҚҰӘ).

ИСРАФ [ар. إسراف] зат. ескі кіт. *Ысырап*. Файдасы жоқ *исрафтан* бой тартып, Керексіз бекер малды төкпелік (М.Дулатов, Шығ.).

ИСРАФИЛ: исрафил періште. ді н и. *Адамдар мен әлем жөніндегі Алланың бұйрығын оқитын және оны орындау үшін басқа періштелерге тапсыратын, қиямет күні келгенде кернейде ойнайтын Алага жақын төрт періштенің бірі. И с р а ф и л п е р і ш т е* Иерусалимдегі қасиетті жартасқа шығып, кернейде ойнаған сәтте адамдардың бәрі өледі, содан соң зираттарынан қайтадан жарық дүниеге шығады (Ислам энцикл.). Кейбір аңыздарға қарағанда, *И с р а ф и л* Мұхаммедке Алла рақымын тұңғыш жеткізген *п е р і ш т е* және оны бірнеше жыл желеп-жебеп жүрген, кейін оны Жебірейілге тапсырған (Ислам

энцикл.). *И с р а ф и л* тұлғасы ғарыштық өлшеммен суреттеледі, аяғы жердің төменгі қабатында, басы Алланың тағы жанында, Оның төрт қанаты бар (Ислам энцикл.).

ИСРАФИЛ з а т. ді н и. *Исрафил*. Той – адамның қазынасы, Жұптанып неке қиылған. Ақ бұйрығы деген бар, Құлақ қойсаңдар келіске. Адам ата жұптанып, Хауананы алғанда, *И с р а ф и л*, Макайл некесін қиған екі періште (Қашаған ақын, Шығ.).

ИСТЕБЛИШМЕНТ [ағыл. establishment] з а т. э к о н. *Жоғары деңгейдегі табыс, қоғамдағы тұрақты жағдай, жеткіліктілік; қазіргі қоғам құрылысына тірек болатын және артықшылықтары бар қоғам топтары. Истеблишмент* – билеуші және артықшылықты топтар, ұйымдар, мекемелер, билік пен басқарудың жетекшілікті жүзеге асыратын бүкіл жүйесі (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Истеблишмент* – экономиканың дамуына, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын қалыптастыруға шешуші ықпал етеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ИСТЕРИЯ з а т. м е д. *Ұстамалы сырқат* (жүйке жүйесіне зақым келуден, адам мінез-құлқының, қозғалысының, сезімталдығының, ішкі мүшелер қызметінің бұзылуынан болатын психикалық ауру). *И с т е р и я* – нерв жүйесі ерекше сипатта қалыптасқан адамдарда және сау адамдардың нерв жүйесіне түрлі зиянды зақым келуі әсерінен болатын ауру (М.Исамбаев,.. Мед. анықтама). Невроздың негізінен үш түрі болады. Олар: неврастения, психастения және *и с т е р и я* деп аталады («Лен. жас»). И.Павловтың айтуынша, жоғары жүйке жүйесінде тежелуден гөрі қозу басым болғанда ғана истерия пайда болады (ҚҰӘ). *Истерианың* ауыр жағдайында адамның көз алды қарауытып, галлюцинация басталып, бұл наукастың сандырақтауына ауысады (ҚҰӘ).

ИСТИНЖА з а т. *Дәрет алу, нәжістен тазалау*. Бұл ғибадаттан бір үлкені – намаз, ол намаздан әуелі таһарат алмақ, онан соң намазға шүруғ қылмақ, ол таһараттың алды *и с т и н ж а* еді (Абай, Тол. жин.).

ИСТИСЛАХ з а т. ді н и. *Ислам ілімінде пайдалы іске ұмтылушылық, пейішке бару жолындағы игілікті істің бірі; істің дұрыс-бұрыстығын анықтаудың заңды жолының жүйесі. И с т и с л а х т ы* қалыптастырған және жүзеге асырған Мәлік бин Анас (713-795). Ол бұны истихсанның екінші бір түрі деп санады (Ислам энцикл.). *И с т и с л а х* бойынша, соғыс қаупі төнген кезде қорғанысқа қажетті қор тек қана байлардан жиналады (Ислам энцикл.). *И с т и с л а х* маликтік мазһабтың ең басты ерекшелігі, бірақ оны үш шартты

ескере отырып, шафиттік және ханбалдық мазһабтар да пайдаланады (Ислам энцикл.).

ИСТИХАРА з а т. д і н и. *Парыз және сүннетке жатпайтын бір нәрсенің қайырын, жақсысын, игілігін тілеу намазы. И с т и х а р а* намазы адам қандай да бір істің өзіне жақсылық әкелеріне ишарат етіп оқылады (Намаз – жаннатқа апарар жол).

ИСТИХРАЖ з а т. е с к і к і т. *Бір заттың ішінен басқа заттар шығару, табу, қорытынды. Фиғыл пәндінің қазығы – осы жақсы хақимдер, әр нәрсе дүниеде солардың и с т и х р а ж ы* бірлән рауаж табады (Абай, Тол. жин.).

ИСТИХСАН з а т. д і н и. *Ұқсастыққа сәйкес шешім қабылдаудан бас тартуды білдіретін мұсылмандық тәртіп пен құқық термині. И с т и х с а н* тәжірибе негізінде дұрыс деп қабылданған шешім іс жүзінде пайдасыз, зиянды болып шықса, оны түзету үшін қолданылады (Ислам энцикл.). *И с т и х с а н д ы* қийас негізінде қабылданып, белгілі бір себептермен тиімсіз шешімдерді түзету әдісі ретінде Әбу Ханифа 767 жылы енгізген (Ислам энцикл.). Ханафиттік мазһаб қана *и с т и х с а н д ы* кеңінен қолданған (Ислам энцикл.). Әбу Ханифа исламның көрнекті мұжтаһид ғалымы бола тұра, үкім шығаруда *и с т и х с а н* және урфты (өдет-ғұрыптарды) дәлел ретінде қолданысқа түсіруі ғалымдардың таңданыстарын мұнан да күшейте түсті (Ә.Дербісәлі, Ұлық имам.).

ИСТОРИЗМ ор. з а т. л и н г. *Тарихи сөздер (қоғамдық дамудың белгілі бір тарихи кезеңіне байланысты пайда болып, кейіннен қолданыстан шығып қалған сөз). Революциядан бергі жердің өзінде өз кезінде жаңа ұғымды білдірген жаңа атаулар қазіргі кезде и с т о р и з м - г е* айналды (Қазіргі қаз. тілі.). *И с т о р и з м* мен архаизмді бірінен-бірін ажырату қажет (Қазіргі қаз. тілі).

ИСТОРИОГРАФИЯ ор. з а т. *Тарих ғылымының дамуы туралы және тарихи нұсқалар туралы ғылым.*

ИСТРЕБИТЕЛЬ ор. з а т. ә с к. *Жойғыш ұшақ (жау авиациясын атып түсіретін ұшқыр ұшақ). Сол күні түнде бізді ондаған и с т р е б и т е л ь д е р* қорғаған бірнеше транспорт самолеттері жау тылына алып ұшты (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ИСФАҒАНИ [ар. إسفهان]: *исфаһани қылыш. к ө н е. Исфаһан қаласында сапалы материалдан жасалған аса бағалы қылыш, кесу қаруы. Қайырлы жан дегенге, сұрай келіп тұрмын мен и с ф а һ а н и қ ы л ы ш т ы* (Батырлар жыры).

ИСІ е с і м. *Дүйім, барлық, күллі. Бағанағы ауылдың бар еркегі атқа мініп, соңынан ергенін*

сонда білді. Бұл содан бері ат үстінде. Содан бері *и с і* түрікменнің Дүйімқараға қаны қатулы (Ә.Кекілбаев, Дала.). Әйтеуір *и с і* Найман деп айтқан жоқ па едім? (О.Сәрсенбаев, Сағым). Анықтап көздесіп отырып, кезек алысып жатқан сөттен басқа *и с і* Қозыбақ түгел күйді (М.Әуезов, Шығ.).

ИСІ қазақ. *Қазақ атаулының бәрі, күллі қазақ біткен.* Адамның көз жеткісіз қарасына, Дегендей *и с і қазақ* бәрі осында. Жауғандай Ерейменген жаңбыр кісі, Құсақтың тартты тура жағасына (І.Жансүгіров, Шығ.). Сәл бұрынғы шежіресін еске алсақ, бұл Қаратаудың басынан *и с і қазақ* баласына мәлім сонда көшкен бір «көш келетін» (М.Әуезов, Алғы шепте.). Тілмаш пен шолақ төрені тұлпар санап, жауырды жаба тоқығандай боп, *и с і* оқыған *қазақ тың* бәрін бірдей керегіне жаратпақ болған бұл төңкеріс Ғайшаны да бірталай аспандатып көтергендей болды (М.Әуезов, Шығ.).

ИСІМ з а т. е с к і к і т. *Есім.* Садафтың машыраған жауһарысың, Көңілімнің заһирасына салдың ұя. *И с і м і н* махбубімінің сұрасаңыз, Басы «жем», ортасы «мем», аяғы «лям» (Ақан сері, Шығ.).

ИСІН = е т. 1. *Бие, сиыр т. б. сауын малдарының әбден иіп тұрған күйін өткізіп алғанда немесе жайсыз қалыпта тұрғанда иоин кенет тоқтатуы; сүт бермей қоюы.* Әнеу көк сиырға бір ауру жабысыпты, желініне қолың тиісімен тез-тез саумасаң, *и с і н і п* кетеді (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). Бие сауушы аса жылдамдықпен қимылдауы қажет. Бие сәл ғана табан аударып қозғалса-ақ болды, *и с і н і п* сүт бермей қояды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Шаранасын жаламаған қозыны қой жатырқап емізбейді, тіпті *и с і н і п* сүт шықпай қояды (С.Омаров, Қой бағу). 2. *Ию, сүт ағу.* Балаға ана емшегі Тұра ала ма *и с і н б е й*, Сағынамын мен сені Жаңбыр мен шөптің иісіндей (С.Мәуленов, Найзағай). Қошақанның ойына қорқыныш сезігін беруді лайық көрмей-ақ саулық міңгірлей мекіреніп *и с і н д і* (С.Бегалин, Мектеп.). Балаға бір жолбарыс тап болыпты, Сүт сыймай емшегіне қап болыпты. *И с і н і п* емізген соң ол баланы, Сарқылып сүттің бәрі сап болыпты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). 3. *а у ы с. Мейірлену, елжіреу, ию.* Жылпос бикештер қаз мойындарын алдына саусылдатып қойып, тарсылдатып тығынын ашқанда *и с і н і п* сала бересің (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бәрі көңілі *и с і н і п* кетіп: – Зардақ-ай! Сай-сүйегімді сырқыратып біттің ғой, – деп жеңімен көзін сүртті (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Кейде аяңдап, тынығып, Айтылса соған қисынып Кетеді бойың *и с і н і п*. Ойнағандай құлын, тай (Шәкәрім, Өлеңд.). Әннің әлгі бір үзілдіріп салған тұсына келгенде көрі көңіл *и с і н і п*, босап

кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Алғашқы сөтсіз махаббат, екінші қосағын ажал жалмап кетті. Оның үстіне құрсақ көтермеді. *И с і н і н* еміренер алданышы болмады (Ә.Қалмырзаев, Ар). 4. а у ы с. *Мойнысыңу, бағыну*. Бір жан жоқ, болыстыққа талас емес, Бір-бірінен көңілі аласа емес. Бір Құдайдан басқаға *и с і н б е г е н*, Біздің қожа үш жүздің баласы емес (Орынбай // Екі мыңжылдық.).

ИСЫМ: исым ағзам. ескі кіт. *Ұлы есімдер, ұлы аттар*. Тұсындағы шымылдыңтың бауына ілген *и с ы м а г з а м* ба керек, әлдене мазарат етпей-етектей дұғалықтан Қамардың беті-жүзі көрінбейді (С.Торайғыров, Шығ.).

ИСІНДІР=е т. 1. *Бие, сиыр т. б. сауын малдарының иіп тұрған мезгілін өткізіп алу*. Маржангүл кейде сиырын *и с і н д і р і п* алады. Бұзауларын жамыратқан кездері де болды (Сауыншы.). 2. *Иіту, сауын малының желінін сыздату*. Қара тасты иітіп, інгенді *и с і н д і р - г е н* күйшінің күйі, домбыраның сазы емес, аналық ақ жүректің зарлы аңсары мен сазды сағыныштары екен-ау (О.Бөкеев, Қамшыгер). 3. а у ы с. *Көңілден шығару, тойдыру*. Шынды айтсам, не өтірік қисындырып, Өнеге, тәлім ал деп *и с і н д і р і п*. Сөккенмен өлген шалды түк өнбейді, Айтқанмен сыбыр, өсек сырттап жүріп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ИСІНДІРУ *Исіндір етістігінің қимыл атауы.*

ИСІНУ *Исін етістігінің қимыл атауы. Бие, сиыр т. б. сауын малдарының шартты рефлексіне байланысты физиологиялық процесс*. Кейіннен сауыншылардың машинаға қолы үйренді, жылдамдығы артты, бірте-бірте інгендердің *и с і н у* іде азайды (Төрт түлік.). *И с і н у* кезінде төлін бауырына салғанда мал иіп, сүт желіннен емшектің үрпегіне келеді (ҚҰЭ).

ИТ з а т. 1. з о о л. *Сүтқоректілер табы, ит туысына жататын, қасқырға жақын асыранды ұйхайуаны*. Адамның тұңғыш үйреткен жануары – *и т*. Иттің екі миллионға жуық иісті ажырата алатын қасиеті бар. Иттердің осы қасиетін адамдар тұрмыста пайдаланады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). *И т т і ң* еркегі – төбет немесе арлан, ұрғашысы – қаншық, бірге туғаны ұялас (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). *И т т і ң* бұл тұқымы өлемдік классификаторға ауған тазысы деген транскрипциямен емес, ауған хаундай деген атпен келіп, бүкіл дүниежүзіне осындай лақаппен таралып кетті («Жас Алаш»). 2. *Үй күзету, мал бағуға бейімделген асыранды ұйхайуаны*. Құбыладан қайтқан атты тосарда, Қуаныштан көңіл енді босар ма, Аламанға ат қосқанда жігіттер, Жиренім жоқ, қара *и т т і* енді қосам ба? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Күшік күнінен әдеттенгеннен бө, төбет те қозыны

иіскей қояды. Дәл осы кезде күнұзын елегізіп тұрған саулық *и т к е* тап беріп, сүзетіндей айбат шегіп, итті қуып жібереді де, қозыны мекіреніп емізе бастайды (Е.Досбаев, Әңгім.). Құлағым елеңдейді ән дегенде, Кежегем кейін тартар мал дегенде. Ақ *и т* пен ала мысық ере шығад, Нан тастап, сүйек беріп дөндегенге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 3. *Аң аулауға немесе аңға салуға үйретілген ұйхайуаны*. Ау, бөрілер, бөрілер Бөрімін деп жүрелер, һәр бірінің баласы Алтау болар, бес болар, ішінде абаданы бір болар, Абаданынан айырылса, олардың һәр біреуі һәрбір *и т к е* жем болар (Шалкиіз ақын, Шығ.). 4. э т н. *Қазақ халқында қасиетті саналатын жеті қазынаның бірі*. Тоzaғы қарам болсын *и т і ң і з г е*, Келмесін дұшпандарың бетіңізге, Қайырымды дастарқаннан бір омыртқа Тастасаң не болады итіңізге (Ақмолла ақын, Күндер.). Еріп барған қасына Қытымыр деген қызыл *и т* Жеті қызының бірі еді (Қашаған // Алкаласа әлеумет) (Менің де өкіндірер өткенім көп), Атқа міндім, алысып, теппедім доп. Мен дағы малды сүйем, *и т т і* сүйем, інімнің маңдайынан шерткенім жоқ (М. Мақатаев, Шығ.). 5. э в ф. *Қасқыр*. Малшыларым, қор қылма *и т к е* малды (Абай, Толжын.). Ежелгі заманның халықтарында сол кездегі соқыр сенімдер бойынша, кейбір хайуандардың атын атамайтын әдеттер болған. Атын атаса, олар өшігіп кетеді-міс. Сол әдет бойынша ертедегі қазақтар қасқырды көбінесе «бөрі» демей, «*и т*» деген (М.Исқаков, Халық календары). 6. а у ы с. *Қас жау, жауыз, қараниет адам*. Батыр бол, балаларым бөрің-дағы, Тап берген дұшпан *и т т і ң* сыңсын сағы (Жамбыл, Таңд. шығ.). Не қылып жаның шыдар, бауырларым, Ақ сүтің бір *и т* келіп арамдаса?! Аһ ұрмас ер, жүрегін зар шалмаса, Қайғысы қайғы үстіне жамалмаса (Ақмолла ақын, Күндер.). – Ендеше Қодарыңды ойға алалық, Мен бе едім сол *и т і ң и е н* кем боларлық (Қозы Көрпеш.). Шүбә жоқ жауыз жауды біз жеңеміз, Сазайын Гитлер *и т т і ң* біз береміз. Қанқұйлы фашистерді күл-талқан қып, Орнатып бейбітшілік гүлденеміз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шұбар атты келеді, Тізесі аттың жалында, Аяғы жерге сүйреліп. Қаныпезер *и т* еді, Баланы шаншып найзалап, Жіберген талай үйді өртеп (О. Шипин, Дастан.). 7. а у ы с. *Надан, түк көрмеген тоғышар адам*. Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп адам саумақ – өнерсіз *и т т і ң* ісі (Абай, Таңд. жин.). *И т* боп өлмей, Дәріс алмай әр аңнан, Адам болып өлу үшін жаралған. Бірақ соны түсінбейді, қайтесің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 8. а у ы с. *Құр бос жүрген, қолынан еш нәрсе келмейтін, ісінен сөзі көп адам*. Сен – ауылда үрген көпек *и т*, Мен – азулы арлан бөрі едім (Қашаған //

Ақберен). Айтқаның Серікбай ғой! Ол *и т ің-д і* бұл ауыл көрмегені алты ай болды ма, немене? Қайда тентіп жүргенін білген кісі көрмем жоқ (М.Әуезов, Абай жолы). **9.** а у ы с. *Керітартпа, көре алмайтын, біреуге ор қазғыш, қасқой адам.* Иесіне *и т* абаласа – сол жаман, Сүрінгенді табаласа – сол жаман. Өзгелерден төмен тұрған ағайын Өзін биік бағаласа – сол жаман! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қарт айтты:– Балам, жеке жүрме,– деді, – Көбіне, әсіресе, түнде, – деді. – Бұл *и т т ің* ұры-қары жолдасы көп, Ағашқа *и т* аямысқа кірме,– деді (О. Шиипін, Дастан.). **10.** э к с п р. *Қатар-құрбы адамдардың бір-біріне немесе жасы кіші бала-шағаға, сондай-ақ басқа бір өзімсінген адамға олардың жағымсыз әрекет-қылығын кешіргенде зілсіз айтатын сөзі.* Сол *и т* күнде күзетке бара ма? Үнемі күндіз ұйықтайды (М.Дулатов, Шығ.). – Жоқ, Жантеке, мына *и т т ің* әшейін мақтаншақтығын айтамын,– деді Қасым (С.Сейфуллин, Шығ.). Исахмет *и т т ің* аузы не деген салымды еді (М.Сүндетов, Ескексіз.). – Апыр-ай, бұ *и т к е* басқа ат жетпегендей, менің мініп жүрген атымда несі бар-ей! (С.Мұратбеков, Жабайы.). **11.** э к с п р. *Жағымсыз. Бір адамды жақтырмағанда немесе одан өбден қорлық көріп зәреzap болғанда оған қарата айтылатын жек көру сөзі.* Жасымнан ел аралап көп жүріп ем, Көрмедім келін *и т т е н* қара желін. Тектіден қарап жүріп қыз алмасаң, Әрқашан жақсы ат бермес мұндай келін (Үске Торқаұлы // XIX ғ. қаз. поэз.). **12.** э к с п р. *Кейін, ренжігенде малға қарата айтылатын сөз.* – Жамандаққыр мынау бір *и т* екен, тіпті жүрмейді,– деп қамшымен салып-салып жібереді (Б.Майлин, Шығ.). – Бұл да ағайынға жамандық ойлайды деймісің. Бәрі соғыстың әлегі де. Жілігі татымайтын қошқар *и т т ің* қымбатын көрмеймісің (М.Дүзенов, Ақ әже.). // э к с п р. б е й н. *Бір нәрсенің соңынан ит сияқты салақтап, далақтап жүгіре беретін, бір тоқтамайтын.* Көңіл *и т* шаршамайтын шабандоздай, Жаттыққан бірдей болып оң мен солы. Күніне мың шаһарды аралайды, Мысалы, бай көпестей жеткен қолы (Базар жырау, Шығ.).

Ақсақ ит жатып үреді. *Ит қалай болса да, иттігін жасайтыны сияқты, жаман адам да жамандығын жасамай қоймайды.* Мақтамас адамды адам – көре алмаса, *Ақсақ ит жатып үр е р* жүре алмаса, Аузына топырақ толып, сонда тоқтар, Өзірейіл ісін келіп тамамдаса (Ақмолла ақын, Күндер.).

Алтын аяққа құйылған әселді күшік ит ішті. к о н е. п о э т. *Алтын ыдысқа құйылған балды ит ішін кетті, қадірін білмейтін жаманға асылы қор болды.* Арам алып кетпесін, Зәңгінің қолы

жетпесін *Аяққа алтын құюлы Қушік ит ішін әселді* (Қозы Көрпеш.).

Арабы ит. *Аңға салатын иттің ішінде қасқыр алатын бағалы түрі.* Өткен қыс аңшылықта кездесіп қалып Еснейге екі түлкі, үш бірдей қара қылшық күзен байлап еді, сонысын арқаланып кимелеп сөйлейді. Биыл міне, жер қарадан қасына еріп Еснейдің қасқыр алатын *арабы ит терін* баптап жүр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Арсыз келіннен кескектеген ит артық. б е й н. *Ұятсыз, әдепсіз келіннен кескек байлаған иттің болғаны жақсы.* Тіл алмаған ұлыңнан Сыйлас болса шит артық, *Арсыз, аю келіннен Кескектеген ит артық,* Ауыл кезген қызыңнан Үйшіктегі ешкі артық, Көріп алған көріктіден Көрмей алған текті артық (Ақмолла ақын, Күндер.).

Астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырды. *Үркітіп, үрейге сап, бөлені айдақтап жүрді, неше түрлі зорлық-зомбылық жасап, бәле құды.* Бұлар жылын ерте бергізсе, мен оның ар жағын қамдай қояйын деп, үлкен үйдің *астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырып* жүрмін емес пе? (М.Әуезов, Шығ.). Ел-елдің болыс-биі *астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырған* жоқ па аңқау елдің? (М.Әуезов, Шығ.).

Аузы иттен де салулы. *Олжаның, ас, тағамның үстінен шыққыш, несібелі деген мағынадағы жақтырыңқырамай айтылған сөз.*

Аузына [аузынан] ақ ит кіріп, қара [көк] ит шықты. *Айтпағанды айтып тілдеді, балағаттады.* Сіз куә боласыз. Мына Бекбосын менің жалғыз қолымның қағаз жаза алатынын да көп көріп, *аузына ақ ит кіріп, қара ит шықты* (К.Оразалин, Ақ жазық). *Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шықты:* титтейінен бағып-қағып ем бұл аш аруақты, енді өз қолы өз аузына жете бастағанда-ақ тұзымды арамдап отырған жоқ па? («Лен. жас»).

Аулыңнан үрген иттің үні шықпағыр. қ а р ғ. а) *Үрерге иттің, сығарға битің болмасын, құр алақан қал.* ә) *Қаңырап бос қал, жалғыз қал.*

Ауыл итінің құйрығы қайқы. ю м о р. *Өз жерінде мықты, күшті, өз елінде өзін сенімді сезінеді. Ауыл ит терінің құйрығы қайқы* болушы еді, бұлардың иттерінің жүні жығылып, құйрықтары салбырап кеткен (І.Есенберлин, Шығ.).

Аш [ұры] иттің артын [к...ін] сұқ ит жалайды. қ а р а п. *Сұғанақтық істеуші кісі туралы айтылады.* Сондай бір есеп айырған күні: – «*Аш ит т ің артын сұқ ит жал айды*» деп, менің қан кешіп... тапқан жаман-жәутік тиыныма да сұқтарыңды қадайсың... бірақ осы табанақы, маңдай терімнен жегендерің

желкеңнен шықсын деп, айтқандарына көне бердім, – дейді Сейіл Абайға (М.Әуезов, Шығ.).

Балағына ит жармасты. *Көре алмайтындар қастық ойлап, өсіп-көтерілуіне кедергі келтірді.* Өзіме-өзім өкіндім, қарадым да, Жүрген жерім өртеніп табанымда, *Ит жармасын* жүр екен *балағым да*, Асыр салып сайтандар қабағымда, Сөнген вулкан қалыпты жанарымда (М.Мақатаев, Шығ.). Атағым бар, Айбарым бар! Бар басқам. Асудамын сақал-мұртты қар басқан. Кит те болды жұтып қоя жаздаған, *Ит* те болды *балағыма жармасақан!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Барақ ит. *Жүні ұзын, сабалақ ит.* Батыр деген *барақ ит*, Екіннің бірі табады. Би деген ақ шаригат, ілеуде біреу шығады (Халық ауыз әдеб.). Қаба сакалы *барақ ит* *тің* жүніндей ұйысып қалыпты (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Бір аймақтың бар итін үргізді. *о к к а з. Тасаланып, жасырын келгені бүкіл жұртқа аян болып қалды, жұртты шулатты.* Ауылыңа барар едім баппенен, Адамдар бар алыстан-ақ танитын. «Сағындым» деп айтармын-ау, өттеген, *Үргізем-ау бір аймақтың бар итін* (Ж. Жұматаев, Ләйлә).

Дүние – киік, адам – ит. *о к к а з. бейн.* *Осы дүниеде адам көксеген мақсатына түпкілікті жете алмайды, үнемі соған қарай ұмтылуда болады.* Дүниенің әлегі Қалды көңіл кірленіп. Талма тал түс болғанда, Талықсығанға ұқсаймыз *Дүние – киік, адам – ит*, Қуа-қуа ізденіп (Базар жырау, Шығ.).

Дүрегей ит. *Әдетте үй күзетуге жарайтын тұқымы араласып кеткен, бұдан ит.* Қазақтар асырайтын *и т т е р* тұқымы жағынан *д ү р е г е й*, тазы болып екіге бөлінеді: дүрегейі үй күзетеді, тазысы аңға қосатын жүйріктер. Дүрегейдің еркегін барақ дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Жақсы ит. *Сұғанақ емес, ұры-қарыға алдырмайтын, иесіне адал қырағы ит.* *Ж а қ с ы и т т ің* белгісі Жұлмақ түгіл жаламас; Азған елдің бектері Қан шықса елін жұлмалар, Қасқырменен аралас (Дулат Бабатайұлы, Замана сазы). *Ж а қ с ы и т* өлгенін көрсетпейді (Мөтел).

Жақсы ит өлгенін көрсетпейді. *Намысты адам өзін ешкімге қорлатпайды, көзтүрткі болмай шетке кетеді.* Шошыдым! *Ж а қ с ы и т ө л г е н і н к ө р с е т п е й т і н* еді. Есім барда аулаққа кетіп өлем (Ғ. Мұстафин, Шығ.).

Жаман ит. *Сұғанақ, ұры-қарыны байқай бермейтін қазан-аяқ аңдыған, кім ас берсе соның соңынан ере беретін тойымсыз ит.* Жақсы болса ұлығы Өз елін жаудай таламас, Қасқыр тартып, қан шықса, *Ж а м а н и т* жұлып жей берер,

Алды, артына қарамас (Дулат Бабатайұлы, Замана сазы).

Ит айтақтады. *Жауықты, өшікті; айдап салды.* Империализмнің айуандық бейнесін сан рет дүние бұқарасының алдында өшкереlep, бар күш-қуатын сол зұлымдық дүниесін қиратуға арнаған ұлы жазушыға қорқау, обыр дүние сан рет науқан ашып, *и т а й т а қ т а д ы* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Ит атым жоғалмасын деп, пайғамбарға үрді. *Қай жерде жүрсе де ит иттігін жасамай тұрмайды, кім болса да өз бет-бейнесін танытпай қоймайды [Ежелгі аңыз бойынша, Мұхаммед пайғамбарға абалап, үрген итке: «Бұл пайғамбар емес пе» дегенде, ит: «Өзім де білем, бірақ ит атым ұмытылмас үшін үріп тұрмын» деп жауап берген екен].* Жаманның, бауырларым, сыртынан кет, Әулие болсаң-дағы қоймайды ит, «*И т ү р д і п а й ғ а м б а р - ғ а*» – деген сөз бар, «*И т а т ы м ж о ғ а л м а - с ы н*» – *д е п* айтқан деп (Ақмолла ақын, Күндер.).

Ит ашуын тырнадан алады. *Әлі жеткеніне қуш жұмсайды, үшін әлсізден алады.* Кешке шейін осы хабарды тегіс естіген Жігітек ауылдары үрпейісіп қалды. Заман не боп барады? Күн райы қалай бұзылды. *И т а ш у ы н т ы р н а д а н а л ғ а н ы* ма деп тіксінді (М.Әуезов, Абай жолы).

Ит әлегін шығарды. *Берекесін кетірді, апиысын қуырды.* Осы Өтеген қарттың үйіне бейсауат бір мал жақындап кетсе болды, қыр асырып салғанша айнала шауып арсылдап *и т ә л е г і н ш ы ғ а р д ы* (С.Шаймерденов, Қарған.).

Ит әуеге үргенмен, айдың нұры кетпейді. «*Жақсыны*» қаралаймын деп қанша әлек болғанмен, «*жақсы*» жақсы *күйінде* қалады. Қисық оқ атқанменен тура кетпес, Көңілден жаман сөздің дағы кетпес. Құтырған *и т әуеге үргенменен*, Аспанда тұрған *А й д ың н ұ р ы к е т п е с* (Ақмолла ақын, Күндер.).

Ит байласа тұрғысыз [тоқтағысыз]. *Азынаған, тастай суық жылылық жоқ (үй, т.б.).* Үйдің іші *и т б а й л а с а тұ р ғы с ы з*, суық (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Білмейсің махаббаттың сен ауырын, Рақымсыз қатты екен тас бауырың. Жұлдыздай өмір зая батып кетсе, *Т ұ р ғы с ы з и т б а й л а с а* болар ауылын (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.). Аласа, тар, қараңғы жер үйінің іші *и т б а й л а с а т о қ т а ғы с ы з*, есігінен, терезесінен жел азынап, үйінің іші қарауытып кеткен (Б.Майлин, Шығ.).

Ит басты, сиыр аяқты. *ж е р ғ. Жексұрын, сұмтайы (адам)* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ит басына іркіт [айран] төгілді. *Аста-төк, ағыл-тегіл мошымдық болды, ішкені алдында,*

ішпегені артында, ауқатты тұрмыс орнады. Кеше *ит басына іркіт төгіліп* жатқанда Сейфолланың бір өзін ауырлаған жоқ еді, енді бұлар үшеу ғой (С.Талжанов, Сейфолла.). Күллі жұмыс машинамен істеледі. Молшылық дегеніңізде есеп жоқ. *Ит басына іркіт төгіледі* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Есіл, Нұрада, егін шөлдеп, пішен күйіп кеткенде, қырда *ит басына айран төгілді* (М.Тиесов, Дала перзенті).

Ит басын шағу. ж е р ғ. *Рәсуасын шығару, көзін жою, қатты қинау* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ит батпақтап, ат сүрінеді. *Аяқ алғысыз, көп болғандықтан, еш нәрсеге түсініп болмайды.* Мұндағы пәлелерге тіпті ми да жетпей ме деп шошимын. ... Бықып жатқан бірдемелер. *Ит батпақтап, ат сүрінеді* (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш.).

Ит боғынан қыл шықпай қалмайды. *Әр нәрсе тегіне, затына тартпай қоймайды.* Әкең жақсы кісі еді жамбас жеген, Шешеңнен бір күмән болған шығар, Әр нәрсе асылына тартпай қалмас, *Қыл шықпай ит боғынан қалмас* деген (Шешендік сөздер).

Ит болды. а) *Адамшылықтан кетті, жексұрын, қарабет болды.* Ақыры *ит болған* соң, өлі-тіріңнен не пайда (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). – Қанша *ит болса* да, Асайын бажасы ғой, шынтуайтқа келгенде ауыр жазаға бара қоймас (С. Омаров, Өмір.). Ал жігіттің әкесі айтты: – Қу балам, *Ит бо* п шықтың жақсы атаққа тумаған. Дөтің барып қалай дәстүр бұзбақсың, Жұрттан қайда қашпақсың сен шулаған? (М. Шаханов, Ғасырлар). ә) *Бос әуреге түсті, әбден зықысы шықты.* Әлгі завхоз бүгін тағы алдады. Күні бойы күте-күте *ит болды* м. Ақыры бермеді көлігін (М.Иманжанов, Көк белес.). б) *Қор болды, абыройы төгілді, намысы аяққа тапталды.* Жалығуды пәледен, Жұрт ұмытты біржола, Шыныменен тамам ел, кете ме екен *ит бола*? (Абай, Тол. жин.).

Ит бұйда етті. ж е р ғ. *Қатты ұрысты, сөкті, ұялтты.* Өзі жөн білмейтін неме екен, *ит бұйда етті* м (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

Ит бүлкіл [бүлкек]. а) *Көлік малының бірқалыпты баяу, ұзаққа созылған ауыр жүрісі.* Қатты жүруге көк қасқа ілесе алатын емес, танауы делдиіп, бүйірін соғып, семіздіктен болдыруға жақын. Әзір, әйтеуір, *ит бүлкілге* жарап келеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ә) *Өнбейтін, өндімейтін жүріс.* Көрінген поезға жол беріп күтеді. Өстіп *ит бүлкек* пен отырып, он шақты тәуліктен кейін поезд Оралдан келіп өтті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ит біле ме [біледі]. *Кім білсін, қайдан білейін, ешкімге белгісіз.* – Қайдан пайда болғанын *ит біле ме*, өзі қыр алпауытының баласы дедім ғой

(Ж.Тілеков, От кешу). – Осы сенің өкпең сау ма? – *Ит біле* т! Бір ғұмырға жететін шығар (Қ.Ысқақов, Қараорман).

Ит біледі сүйекті. *Әркім өз бейіміндегі істің шебері.* *Ит біледі сүйекті*, Малды бір сұра малшыдан. Бак орнаған жігіттің Асығы жатар алшыдан (Базар жырау, Шығ.).

Ит есепті саналды. *Адам қатарында есептелмеді, қорланды.* «Бейнетке, жексұрлыққа жаралғанға», Әркімнен кем көзбенен қаралғанға, «Қойшы, – деп есіктегі иттің сөзін», Әр жерде *ит есепті саналғанға*, – Бұған көніп жүргеннен өлген артық, іштен тынып жанғаннан сөнген артық (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Ит етектен қапты. *Жығылғанға жұдырық, қиналғанда, қол ұшын бергеннің орнына аяқтан шалды.* Ай тұтылып қарайса, Түн түнегін жапқаны, Ер тұйыққа қамалса, *ит етектең қапқаны* (Бес ғасыр.).

Ит жақсысы [ен жақсы] – құмай [тазы]. *Қазақы ұғым бойынша, иттің ішіндегі тазасы, алғыры, жүйрігі, бағалысы – құмай немесе тазы.* Қазақтың ұғымында *ең жақсы ит – құмай* (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Ат жақсысы – бозы, *ит жақсысы – тазы* (Халық ауыз әдеб.).

Ит жаманы ырыс әкеледі. *Байырғы наным бойынша, жаман деген иттің өзі иесіне байлық, құт тілейді (сондықтан итті теппеген).* *Иттің жаманының* өзі адамға *ырыс әкелмек*, – деді Құба мерген, мылтық оқпанындағы білгені жаңартып жатып («Жұлдыз»). Итті теппес болар, *ит жаманы ырыс әкеледі* (Ауызекі).

Ит жегір [ит жесін]. қ а р ғ. *Біреуге риза болмағанда айтылатын бұйырмағыр, қызығын көрмегір деген мағынадағы зілсіз кейіс сөз.* Ол кім деп сұрап қалса, ол *ит жегір*, Дегейсің Дубровский Владимир. Кеудемде шыбын жаным аман тұрса, Қоймаспын болса-дағы жаны темір (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Ит жегір*, қолыңа сол мылтығы құрғырды несіне ұстап көтердің (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Ит жегіріңді ит жесін. ә к с п р. қ а р ғ. *Өзіне тиесілі нәрсе бұйырмай қалып, қатты кейігенде айтылатын кейіс сөз.* Ау, мына *ит жегіріңді ит жесін*! Мә, жемтігіңді ал! – деп, қойнынан нанды лақтырып тастайды (Қаз. ертег.).

Ит жем болды. а) *Ысырап, рәсуа болды.* Жолаушылар асты жаңа алдарына ала бергенде, жаңбыр жауып кетіп астау толы ет *ит жем болды* («Қаз. әдеб.»). ә) *Құр босқа қор болды, қадірі болмады.* Бұл бай малы да көп, бақташысы да көп адам екен. Мені соңына салмағаны жоқ, сойтіп *ит жем бо* п жүргенімде әлгі байдың үйіне бір адам келіп түсе қалды (Б. Тоқтаров, Тауда.).

Ит жеріген жаужұмырдай. ж е р г. *Жеккөрінішті, сүйкімсіз, құнсыз, қадірі жоқ* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ит жон. *Ониша бүйке емес, дөңестеу жер.* Міне, оның көрсеткен жеріне де жеттік. Тырбиған қызыл тобылғы, қарға тұяқ қарағандары бар, күміс коделі *ит жон* (Ә.Көшімов, Қартаңшы.). *Ит жон* күн көзі көтерілген қазіргі шақта теңіз бетінде жүзіп бара жатқан алып кеме тұғырындай жоғарыда тұр (Д.Досжанов, Шығ.). Бірақ бұның көзі сиқырлы сағымда емес, сол *ит жон* *и* *а* *н* асып кеп, әлгінде өзі шыққан шағын ауылға құлап жатқан қара жолда еді (А.Әлсеров, Таң алды.).

Ит жуа. *Жуаның ұсақ, жабайы түрі.* Балалар *ит жуа* теріп, ауылдан ұзап кеткендерін байқамай да қалды («Балдырған»).

Ит жүгіртіп, құс салды. *а) Аң аулады; аңшылық, саятшылық құрды, аңға шықты.* Ел ішінде сәлем де, Замандас, құрбы, теңдерге. *Ит жүгіртіп, құс салған*, Найза ұстаған ерлерге (Қобыланды). Ат, айғырды жетелей, Келді билер төтелей. *Ит жүгіртіп, құс салып*, Батыр Қамбар жүр еді (Қамбар батыр). *ә) Сауық-сайран құрды. Ит жүгіртіп, құс салып*, Ойын-сауық құратын, Айдын шалқар көлің бар (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.). *Ит жүгіртіп, құс салған* өнерпаздың өнері. Өтіп кеткен нәрсеге өкінсең жоқ келері (Шортанбай ақын, Шығ.).

Ит жүгіртіп, құс салу. *а) Аң аулау; аңшылық, саятшылық құру, аңға шығу.* Шөңгерей *ит жүгіртіп, құс салуға*, саятшылық өнеріне де әуес екен (З.Ахметов, Шығ.). *ә) Сауық-сайран құру.* Аң аулауға шығайық. Көңіл көтеру үшін *ит жүгіртіп, құс салу* ең қызықты сайран ғой, – деді ағасы (Мың бір түн).

Ит жүзіс [ит малту] *Жүзе білмейтін адамның жүзуі; аяқ-қолды тырбаңдатып малту түрі.* Бар білері «*ит жүзіс*» қана екенін айтқанда, қыз өктеп кетті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Ит жүрек. *п о э т. Қызығы кетіп суынған, құлазыған көңіл.* Сенісерге жан таба алмай, Сенделеді *ит жүрек*. Тірілікте бір қана алмай Бұл не деген тентірек (Абай, Таңд. шығ.).

Ит жылы. *к ө н е. Қазақша жыл қайырудың он бірінші жылы.* Әрбір *жылы* хайуан атымен: тышқан, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, *ит*, доңыз деп аталады (ҚазССР тарихы). Тұңғыш қазақ календары – «1923 жылдың қазақ календарында»: «*Ит жылы* бітіп, доңыз жылының басталуы 22 март» деп, атап көрсетілген (М.Исқақов, Халық календары).

Ит жыны келді [ұстады]. *Күйін-пісін, ыза болды.* Керімбайды айтса, Қызылбикенің *ит жыны ұста й тын* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мақау емес пе, *ит жыны келсе*, бетің бар, жүзің бар демейді (Қаз. тілі. фразеол. сөзд.).

Ит жіліншек. *э т н. Жүйрік ат сынындағы аттың аяғының тізеден төменгі жіңішке жерінің сипаттама аты.* Қылбыр өкпе, сом [кетпен, шара] тұяқ, сом аяқ, быртық бақай, болат тұяқ, тәует бас, қамыс құлақ, құлан жал, қаншыр мойын, бұлан мойын, қой жұтқыншақ, ит өндірішек, қоян жон, құс топшы, түлкі төс, тазы тізе, *ит жіліншек*, желмая тілерсек, салбыр тірсек, серке сан, бөкен сан, талыс танау, қақпан бел, үңгір сағақ, саптыаяқтай ерінді, салпы ерін, сала сүйек (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ит зықысы шықты. *Әбден құр босқа титықтады, мазасы кетті, шаршады.* Аттар әбден титықтап болдырды; Жұрт көздеріне құм құйылып, желге қарай жүре алмай, *ит зықылары шықты* (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Ит иттігін қылмай қоймас. *Жаман адам жаманшылығын көрсетеді.*

Итке айналды. *Адамшылықты ұмытты, азғындады.* Адам боп туып әуелде, *Итке айналған* не сұмдық? Заманақыр келерде Жоғалта ма есін жүрт? (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Итке бермесін [берсін]. *Адам баласының басына бермесін.* Дүниеде әрі-сәрілік жаман. Шідермен текіректенгендей, кібірткі күнді *итке бермесін* (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Ананың артында жетім қалған баланың көрген күнін *итке берсін* (Р.Әутәліпов, Алтын.). Ой, шырағым-ай, оның өмірін *итке бермесін* де. Артынан ерген туысқандарды қарақтаған соң не қасиет қалады (М.Әуезов, Шығ.).

Итке есептеді. *Төменшіктетті, адам қатарына қоспады.* Ішімде жоқ жасырып сақтағаным, Жамандықта өзіме тең таппағаным, Өзімді *ит*, доңызға *есептесем*, Өзімді ол уақытта мақтағаным (Ақмолла ақын, Күндер.).

Итке жалпош жапқандай. *Бағасын, құнын түсінбейтін адамға бағалы, құнды нәрсені бергендей.* Есекке үкі таққандай, *итке жалпош жапқандай* (Мәтел).

Итке күйған айрандай абыройы төгілді. *б е й н. Қадірін білмейтін адамнан опық жеп, намысы тапталды, әбден ұятқа қалды.* Сол жігіттің маған деген сағынышы бұл арна. Қане тоқтат, мықты болсаң. Бірақ қуат қайда ондай? Ізгіліктің желкесінде ойнап едің тайрандай, *Абыройың төгілді енді итке құйған айрандай* (М. Шаханов, Ғасырлар.).

Ит кемірген [қу] асықтай. *Өте жүдеу, арық.* Тегінде *ит кемірген асықтай* тығырайған қара қажы қаны қашып, қара пышақтай болған екен (І.Жансүгіров, Шығ.).

Итке таста. *Текке керегі жоқ, қажетсіз.* Терітерсекті қайтеді бай, бар *итке таста* терітерсеңді (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

Итке ұқсады. *Адамшылықтан жүрдай болды.* Инабат – ердің дәулеті Өсер басының әулеті. Инабатсыз ерлердің *И т к е ұ қ с а р* келбеті (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ит кешуге салды. *Азап тарттырды.* Ит қосақтап қасына *И т к е ш у г е с а л а р м ы н* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Ит көзі түтін танымас. *жер г. Мүлдем нашар, тым төмен, жұтаң.* Жақсы көреді екен деп, соқталдай жігіт болғанша ағаның желкесінен түспеуім қалай! Мендейлердің ішінде үйлі жанды асырап отырғандары бар. Оның үстіне ағайдың да тұрмысы ауыр *и т кө з і т ұ т і н т а н ы м а с*. Мен елге барып қайтқан жылы күздігүні Имаш үйленген («Жұлдыз»).

Ит көзі түтін танымас болу. *жер г. Әрең-әрең күнелту, күн көру, күні қараң болу.*

Ит көрген ешкі көзденді [ит көрген мысықша үрпиді, ит көрген текедей болды]. *Зәресі ұшып, үрейленді, қатты қорықты. И т көрген ешкі көзденіп,* Елірме, жыңды сөзденіп, Жасынан үлгісіз шіркін, Не қылсын өнер ізденіп (Абай, Шығ. жин.). Ыңқан бұл сөздерге шыдай алмай, *и т кө р г е н м ы с ы қ ш а ұ р п и н*, екі көзі мұғалімді жеп қоятындай аларып бара жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.). *И т кө р г е н т е к е д е й б о п* Жиренше иегі мен сақалын омырауына тыға түседі (М.Әуезов, Абай жолы).

Ит көргенін көрді. *Әбден қорлық көрді, қиын тіршілік кешті.* Малыңның жеп жүргені менің жерім, Сол үшін бар мүлкінді алам сенің! Егер де бас көтерсең, өңшең тобыр, Қан жұтып *к ө р е с і ң д е р и т кө р г е н і н*! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ит көтінен ине алу. *жер г. Қулық істеу, сұғанақтық істеу* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ит көтінен ине суырган. *Айлакер, епті, жылтос.*

Ит қайратты күні барда. *Өз қолы өз аузына жетіп тұрғанда, шама-шарқы келіп тұрғанда.* Тілесен қолдан келмес ісің бар ма, Тиісті *и т қ а й р а т т ы к ү н і ң б а р д а* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ит қор адам. *Қиыншылық, ауыртпалық көріп, жапа шеккен адам.* Қабыл көрсең, көңілім жай, Тастап кетсең, япырмай, *И т қ о р а д а м* болар ма, Бұл жалғанда сорлындай (Абай, Шығ. жин.).

Ит қосты. а) *Итпен аң аулады.* Аңшылардың айтуы бойынша, қасқыр, түлкіге *и т қ о с а т ы н* уақыттың нағыз өзі еді (М.Әуезов, Қараш.). ә) *Мұқатты, қятқа қалдырды, сын тақты.* Шекеннің жылқышыларын осында шақырт. Біздің абыройымызға *и т қ о с а т ы н* осылар. Ана нашарлардың шаруасын бүлдірген ғой, – деп бұйырды (С.Бегалин, Бала Шоқан.). Мен

саған дұшпан ба едім, «сынайтұғын», Айтпасаң сөзді, сірә, ұнайтұғын. Ағаңның ақ көңіліне *и т қ о с а с ы ң*, Әрқашан саулығыңды сұрайтын (Т.Ізтілеуов, Тұрмағамбет пен Жүрсін). б) *Ит айтақтады, құды.* Ақырып ақырында жіберді ұрып, *И т қ о с ы н* орамынан шықты қуып, Әлсіреп, әлі кетіп титықтады, Көк шөпті көшедегі жеді жұлып (О. Шипин, Дастан.).

Ит қосу. *Итпен аң аулау.* Бұлар түлкі мен қоянға *и т қ о с у*, сонар күні індету сияқты аң аулаудың жеңіл-желпі түрлерін көрген, бірақ Асқар киік, қасқыр сияқты ірі аңдар аулау жорығына қатыспаған еді (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

Ит қуып келгендей. *Қатты ентігіп, ырсылдап, екі иінінен демалып.* Екі мұғалім бір жақ, өшетіл бір жақ болып, қазақты мәдениетке жеткізудің төте жолын таба алмай жатқанда, үстінде қой жүні тақталы шекпені, аяғында солдаттың бұрантабан етігі, басында сүтке түскен тышқанның тымағы бар қоңқақ мұрын қошқыл жігіт *и т қ у ы п к е л г е н д е й* жалтақтады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ит құйрық. сөйл. мазақ. *Ұзындау құйрығы бар арқар-меринос қойы.* Мына «*и т қ ұ й р ы қ т а н*» не шығады деп көптеген қойшылар ат-тонын ала қашты, – дейді ол (К.Қазыбаев, Дәуір.).

Ит қылды. а) *Ақымақ етті, қолбалаша жұмсап, абыройын түсірді.* Өзімсініп оны бір жұмысқа жұмсап едім, «жетер енді мені *и т қ ы л ғ а н ы ң*» деп ежірейіп шыға келді («Қазақст. әйелд.»). ә) *Бос әуреке салып, әбден титықтатты, жынына тиді.* Ермен шықты *и т қ ы л ы п*, бидай шашқан егінге. Жай жүргенде от қылып, Тыныш өлсеңші тегінде (Абай, Тол. жин.). б) *Қор қылды, қорлады, көрмегенді көрсетті.*

Ит қылу. *Қор қылу, қорлау, көрмегенді көрсету.* Енді бір бала туғызып, оны да *и т қ ы л у ғ а*, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың (Абай, Тол. жин.).

Ит май жемейтіні [жегісіз]. *Ит басына іркіт төгілген молшылық.* – *И т м а й ж е м е й - д і* дейтін заман осы-дағы (Ауызекі).

Ит малтуға [малтауға] салды. а) *Есін шығарды, берекесін кетірді.* Бұлар төртеу, шал жалғыз, Қол сілтеді жамбасқа. Жанындағы Зұлфұқар Сілтесе жан қалмас па? Бірін-бірі қуалап, Айқасады тұра қап. Шалды ортаға алады, Батыр туған Ер Көкше *и т м а л т у - ғ а с а л а д ы* (Батырлар жыры). ә) *Тынбады, тыным таппады, итшіледі.* *И т м а л т у - ғ а с а л ы п* жүріп, отыз шақты баланы тынбай оқытып, түрткілеп сауатын ашты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ит мойнына гауһар тақты. Қадірін мүлде білмейтін, түсінбейтін адамға қор қылды. Атлас тон базар барсаң қымбат өтер, Сұм елдің базарында сауда бекер, «Біледі зер қадірін зергер» деген, *Гауһарды ит мойнына тақсаң* нетер? (Ақмолла акын, Күндер.).

Ит мұрыны өткісіз [өтпейтін, батпайтын]. *Қалың, ну.* Суматра жерінің алпыс процентін *ит мұрны өткісіз* қалың орман алып жатады екен («Лен. жас»). Көкше жерінде *ит мұрны өтпейтін* қалың қарағайлы, шақпақ тасты кішігірім әсем таулар қанша көп болса, айдын көлдер, жайылма, қара сулар, шалшық, томарлар да қисапсыз (С.Жүнісов, Ақан сері). *Ит мұрны батпайтын* тоғайды қақ жарып, ашықтау жерге шыға бердік («Қаз. әдеб.»).

Ит [итке] мініп, ирек [ирекпен] қамшылады. а) *Жүрісі өнбей, жол азабын тартты.* Сенің қу тақым балаң *ит мініп, ирек қамшыласын.* Менің тайларым өзіңнің жерен тайыңнан мықты деймісің! – деп оның көкеме кіжініп жатқанын көрдім (Н.Қазыбеков, Тұсау кесер.). ә) *Өлмешінің күнін көрді.* Әкем Байсалбай өмірі *ит мініп, ирек қамшылап* өткен тақыр кедей (Ол күндер.). Еңірген, егілген, *Итке мініп, Ирекпен қамшылаған* өмірден Аулын тартып алып тұр (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ит өңсі. *Қу құлқын, қу көрсекызарлық.* Сен дүние, алдап жүрсің бәрімізді, *Ит нәпсі* кетірдің ғой арымызды, Тым болмаса намазын қаза қылмай, Үйде тыныш қоймадың көрімізді (Ақмолла акын, Күндер.).

Ит өлген жер. *Тым алыс, қашық жер, ат тұяғы жеткізбес алыс шет.* Ақмола мен Қарғалының *ит өлген жер* арасы (Ғ.Мүсірепов, Белдерде.). Сонау *ит өлген жерде* н малымды кемпіріме қалдырып, баламды өздерін сияқты азаматтарға тапсырып кетейін деп келіп ем (М.Дүйсенов, Мейман.).

Ит өлім. а) *Қадірсіз, абыройсыз жиренішті* өлім. Қорқуымнан ыза болуым көп болды. Осындаймен өлсем, *ит өлімі* емес пе деп ызаланып ем, – деді Медет Сағадаттың қорықтың ба деген сұрағына (М.Әуезов, Өскен өркен). ә) *Қаңғып көмусіз қалу, айдалада, жырақтағы* өлім. Жусатып, жер құштырды *ит өліммен*, Тізілген неміс тобын мыңнан, жүзден (М.Жансаева, Ана жүрегі). Өтті күндер, кетті кім құрағынан, *Ит өлімді* еріксіз мұра қылған. Адамдардың өмірі жараласшы Радийдің өзінің шуағынан (М.Мақатаев, Шығ.).

Ит өмір. *Қорлықпен өткен ғұмыр, итше ырылдасқан тірлік.* *Ит өмірдің* осылай аяқталарын білді ме? (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Ит өндірішек. э т н. *Жүйрік ат сынындағы аттың жұтқыншақтан басталатын өңешінің бойы, иегінің астының сипаттама аты.* Қылбыр

өкпе, сом [кетпен, шара] тұяқ, сом аяқ, быртық бақай, болат тұяқ, тәует бас, қамыс құлақ, құлан жал, қаншыр мойын, бұлан мойын, қой жұтқыншақ, *ит өндірішек*, қоян жон, құс топшы, түлкі төс, тазы тізе, ит жіліншек, желмая тілерсек, салбыр тірсек, серке сан, бөкен сан, талыс танау, қақпан бел, үңгір сағақ, саптыаяқтай ерінді, салпы ерін, сала сүйек (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ит өңешінен ине суырған. *Айласы асқан, қадалған жерінен қан алатын.* – Әй, бәтшағар, *ит өңешінен ине суырған* бәле екенсің! (Қ.Ысқаков, Қараорман).

Ит өсіру. *Кеден ізкесушілік жұмыстарына пайдалану үшін арнайы бейімдеп үйрету, асырау* (ҚҰЭ).

Ит пен құсқа жем [азық] болды. а) *Айда-лада көмусіз қалды.* Айтып-айтпай немене, Сол секілді асылдар Кебіні жоқ, көрі жоқ, *Ит пен құсқа жем болып*, Мұратына жете алмай Арманда болып кетіпті (Қыз Жібек). Гитлерге керегі осы кебін еді, Сазаы оның-дағы беріледі. *Жем болып ит пен құсқа* өлімтігі, Сүйегі қар астына көміледі (К. Әзірбаев, Танд. шығ.). ә) *Кім көрінгеннің қолында кетті; ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетті.* – Құнсыз болып еріміз, Жесір болып жеріміз, «Жан менікі» дей алмай, «Мал менікі» дей алмай, *Ит пен құсқа азық* ек (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Әкең болса қартайды, жиған-терген мал-мүлкіне өзің ие болмасаң *ит пен құсқа жем болары* анық, – деді анасы (Қаз. ертег.).

Ит пен құстың арқасында. *Кім көрінгеннің кесірінен.* *Ит пен құстың арқасында* кедей болсаң да, бұл өңірде сені білмейтін кім бар дейсің, – дейді Ыбырай Қалжанға (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Ит пен мысықтай [ит пен мысықша]. *Бірімен-бірі өш, араз.* Неге екенін білмеймін, ағамның оған жұлдызы қарсы, екеуі *ит пен мысықтай* (Н.Сералиев, Намыс.). Байсал байдың екі қойшысының құдығынан неге мал суарасың деп астауға таңып қойып сабапты. Содан бері екі бай *ит пен мысықтай* көрінеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Ит салпақ. *Ертеден қара кешке дейін біреудің жалшылығында жүрген; итқорлық.* Бұл шығармалардан дала жалшыларының бай есігіндегі *ит салпақ* сорлы күйін көреміз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Ит салпақта жүрді. *Ертеден қара кешке дейін біреудің жалшылығында жүрді; итқорлық көрді.* Әттең, сорлы баланың өзіммен бірге боқтық істеп, өзіммен қатар *ит салпақта жүргенін* көрмей өлсем екен, – деген Күнше (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

Ит сорпасын шығарды. *Діңкесін құртты, әбден шаршатты.* Қос өкпемді тепкілеп, Бас-көзіме сабалап, Қыршаңқы аттай итендетіп келеді, *И т с о р п а м д ы ш ы ғ а р ы п* (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар-ай!).

Ит сілікпесі шықты. а) *Титықтап тұралады, шаршады.* Кешке қарай маңғұлдар Таңғұт ханына елші жіберді. Әбден *и т сі лі к п е с і ш ы ғ ы п* титықтаған ел тәуелді болуға көніп, Ан – Цюань қызын Шыңғысханға беретін болды (Ә.Кекілбаев, Дала.). ә) *Өрім-өрім болып, тамтығы ғана қалды.* Қалай болғанда да мына *и т сі лі к п е с і ш ы ғ ы қ ғ а н* сұр шинель талай жанның тірлігін тауысып кеп, енді сені тапты («Қаз. әдеб.»).

Ит талағандай. *Сау тамтығы жоқ, өрім-өрім.* Оның үсті-басы менің үстімнен де жаман, *и т т а л а ғ а н д а й* шоқпыт-шоқпыт, – деп Есбике әлі көзінің жасын тыя алмай отыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Ит – тамаққа. *Ит тамақ жеген жерге үйір болады, адам жақын тартқан, туыс, қамқор болған адамдарын іздеп тұрады.* «Ер – туыс, *и т – т а м а қ қ а*», – деген жоқ па бұрынғы? Туған ел, туған жерім бар, Сөйлесем айтам сырымды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ит те болса. *Қашиа жаман болса да.* Біреуі «малдың беті жарық» дейтұғын мақалға сеніп, *и т т е б о л с а*, малдыны сөге алмайды, – дейді (Абай, Таңд. шығ.).

Ит те көзге ілмейді. *Ешкімге керегі жоқ; тұрсіз.* Көрді талай күйіп те ішім, Күйген ішім езібн дейді. Сен әлемге сүйіктісің, Ал мені *и т т е к ө з ғ е і л м е й д і* (Ж.Жұматаев, Ләйлә).

Итте – құмай. *Ит атаулыда ең жақсысы құмай; бір алуан нәрсенің ішіндегі бірегейі.* Бұрынғы бақташы қазақ көшпелі тірлігінде арман еткен: түйеде – «жампоз», жылқыда – «тұлпар», сиырда – «тынж», қойда – «құтпан», «кенепан» десе, *и т т е – «қ ұ м а й»*, адамда – «алып», ал мал дұшпаны қасқырда – «сырттан» дейтін (М.Әуезов, Шығ.).

Иттен [де] көп. *жа қ т ы р м а у. Өте көп.* Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза *и т т е н к ө п* (Абай, Тол. жин.). Қытайдың *и т т е н д е к ө п* жандаралы, Артпаса кеміген жоқ сандары әлі. Айтайын әңгіме қып олеңменен Біреуін іштерінен таңдамалы (С.Сейфуллин, Олең.).

Иттен де сүйек қарыздар. *Қарыз алмаған адамы жоқ, әбден тілемсектікке салынған.* Сорлы-ау *и т т е н д е с ү й е к қ а р ы з д а р* боп жүріп, қай бетіңмен ішкіреймексің (Қаз. тілі. фразеол. сөзд.).

Иттен жаман [жек] көрді. *Жаны жақтырмады, мүлдем ұнатпады.* Маған мағлұм, сен өзің көптен жаман, Нәпсің сені елірттіп,

бүккен жаман. Бәлкім, біраз жақсырақ болар едің, Сен *к ө р с е ң* өз-өзінді *и т т е н ж а м а н* (Ақмолла ақын, Күндер.). Сенің жаның аяулы, Сен *и т т е н д е ж е к к ө р е с і ң*, мүсіркеуді, аяуды. Намысың мен өжеттігің Туған елдің шекарасын күзеткен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Иттен жаман құтырды. *Шектен шығып кетті, астамшылық көрсетті.* – Кесепат осы күнгі болып жатқан Қарғысым калың елді менің атқан, *Қ ұ т ы р ы п* кеткен жоқ па *и т т е н ж а м а н* Тойынса, асыраған иесін қапқан (Ғ. Қайырбеков, Көксадақ).

Иттен жаралған [иттен туған]. *қа р а п. Оңбаған, жетесіз, тұқ көрмеген.* – Енді кімнің жаны ашиды?! *И т т е н ж а р а л ғ а н*, шошқаның сөзін қарашы!.. – деді ол (Б.Майлин, Шығ.).

Ит терісін басына қаптады. *Айтпағанды айтып, жер-жебіріне жетті; айыбын бетіне басып, масқаралады.* – Сендер, елді алдаушы арам тамақтар! Біз тозақта күйіп жансақ, сендер қолдарыңның ұшын бермей-ақ қойыңдар! – деп Өмірбай молдалардың *и т т е р і с і н б а с ы н а қ а п т а д ы* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Күлзипа шешей асыға басып көршісінің үйіне келе жатыр. «Мен ол көк айылдың *и т т е р і с і н б а с ы н а қ а п т а й ы н*» деп кіжініп келеді (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Ит тиген астай. *Жарамсыз, былғанған, арам.* Ауыл күткен сайын, «қарағым, шырағым!» деген сайын өнеугі ауылына таянып келе жатқандығы, өзінен-өзі именген, өзін *и т т и г е н а с т а й* көріп жиренген, дүниенің қайғысын бір өзінің басына орнатқан, өмірге қол серметкен қалың ой, ауыр сезімдер бірте-бірте алыстап, үстін тот басып, ұмытылып бара жатқандай болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ит тиген күшіктей. *Көрінгенге жалтақ.* – *И т т и г е н к ү ш і к т е й* Әсеттің жүргені анау, – деді Бекбосын (К. Оразалин, Ақ жазық).

Ит тиген табақтай қарады. *Жеккөрінішті сезіммен, жиіркене қарады.* Қайта халық оны менен гөрі құрметпен күтеді, маған *и т т и г е н т а б а қ т а й* жиренішті көзбен қарады (Қаз. ертег.).

Ит тиген [тигендей] арам ас. а) *Керексіз, жарамсыз, адал болмаған соң бұйырмаған нәрсе.* ә) Қадірсіз, босқа, қор болған Ақ Жүністей аруым Былғанды ма мұның да, *И т т и г е н д е й а р а м а с* (Ер Тарғын). Қайда барса болады *И т т и г е н д е й а р а м а с*. Насихат сөзім бірталай Бола келді шамалас (Кердері Әбубөкір, Қазағым.).

Ит тиді. *т а б у. Сұқ көз тиді [жас балаға біреудің назары түсіп, содан ауырды деген ел арасындғы наным].* Байқұс балаға *и т т и*

г е н екен, Балтай, Шантай аталарының біріне түкірте қойыңдар (Қаз. тілі. фразеол. сөзд.).

Ит тұқымдасы. з о о л. <лат. canidae> *Ит, қасқыр, шиебөрі, түлкі, ақтүлкі т.б. жататын жыртқыш сүтқоректілердің бір тобы. Ит тұқымдасы* антарктидадан басқа құрлықтардың бәрінде таралған (ҚСЭ). *Ит тұқымдасының* көбі ет қоректі, бірақ өлексе, насеком, өсімдік қоректілері де бар (ҚСЭ).

Ит тұмсығы [мұрны] батпайтын [өтпейтін]. *Адам өте алмайтын қалың, ну; бітік шыққан. Батқұғұл қалың биік таулардың арасында ит тұмсығы батпайтын қалың жыныс қарағайды аралап келіп, Қызылтастың тұмсығына ілінді (М.Әуезов, Қараш.). Айналасын ит тұмсығы өтпейтін қалың бұта аралас кіреуке сауыт көк шыршалар қаптап өскен көрі еменнің түбінде әлдекім мылтығын алдына қолденең сап қойып жүресінен отыр («Лен. жас»).*

Ит түрткі болды [түрткіге түсті]. *Бөрінің көзіне түрткі болды, әркімнің мазағына ілікті. Бұрын ел ішінде кім көрінгенге ит түрткі болып жүрген қоркісілер де астыққа бір шығып кеп ауызға ілікті (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).*

Итті алдайтын қулық та жоқ. *Қулық-сұмдықты білмейтін сенгіш, аққоңіл. Япырай, біз соншама дәрменсіз боп тудық па? Бойымызда жоқ екен ит ті алдайтын қулық та (М.Шаханов, Ғасырлар.).*

Ит тілеуін тіледі. *Жамандық тіледі, жалғыздықты, қаңғымалықты қалады. Ақыры қалып аралда Иттің өмірін тіледім, Ит тілеуін мен тілеп... Құс ұшпас деген дарияда (Мұңлық – Зарлық).*

Иттің [ғана] баласы. қ а р а п. а) *Ұрысқанда айтылатын балағат сөз. – Токта, деймін, иттің баласы! – деп Қақабай ойбайды салып келеді (М.Тілегенов, Аққайнар.). – Сен, иттің баласы, не деп үріп тұрсың? – деп маған қарай ұмтылды. – Ақшаны санап бергенімді мынау жұрт көріп тұр (М.Дүзенов, Ақәже.). ө) Біреудің қылығына бір жағы қызығып, таңырқап, жақын тартып, бір жағы жақтырыңқырамай тұрғанда өзімініп айтылатын сөз. Бес жасар баласын пішірттің, сонда қожасы құрғыр баладан сүндет-атыңды айт деп сұрағанда иттің ғана баласы менің Күреңтөбелімді атапты дейді (Ғ.Мүсірепов, Боранды түнде). б) Оңбаған, жетпегірі. Төредей шіреп жатуын, Жатуын мұның қарашы! Сыртқа ап шық дереу қатынын, Соғыңдар иттің баласы! (М.Мақатаев, Шығ.).*

Иттің [ит] етінен [етіндей] жек көреді. *Қатты жиреніп, суқаны сүймейді. Әрине бұл күндерде Нигер-Сұлтанханым өзі бір кезде иттің етінен жек көрген Рашид сұлтанның*

гареміне жалғыз қызын беретінін білген жоқ (І.Есенберлин, Алмас қылыш). Біреуді тыңдап отырып, сөзін түзеткенді *ит етінен жек көреді* (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Содан бері ол қара мұрттыны жақтырмайды. Ал мұғалиманың әңгімесін естіген соң, оны *ит етінен де жек көріп* кеткен-ді (М.Гумеров, Хазірет.). Ал перзенті ұлы әкесін ардақтаудың орнына, *Ит етінен жек көреді* бұл күні (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Иттің жорғасындай. м ы с қ ы л. *Қалай болса солай, нашар. Бай айтты деп, орысша білем деп болыс болған жастардың орысшасы иттің жорғасындай* орысша еді-ау (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Иттің иесі болса, бөрінің тәңірісі бар. *Әркімнің өзіне лайық бір сүйенері, қорғаушысы бар. Көбей: Еспембет, Тобықты да рулы ел, «Иттің иесі болса, бөрінің тәңірісі бар», сенің мына айтып отырғаның береке, бітім емес (М.Әуезов, Шығ.).*

Иттің итақайы. *Кім болса сол, кім көрінген. Иттің итақайы ішіп-киіп жатқан аз күндік азық пен үстегі лыпа ма? (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). «Иттің итақайына дейін басынды-ау» деген сөз адамдардан қағажу көрген біреудің ашынғанда шығарған сөзі болса керек (С.Жүнісов, Ақан сері).*

Иттің қара тұмсығындай көрді. ж е р г. *Өлердей жек көрді, иттің етінен жек көрді (Қаз. тілі. аймақ. сөзд.).*

Иттің сырттаны. м и ф. *Иттің ең жақсысы, қасиеттісі, иттің патшасы, иттің саққұлақ, қабаған, алғыр, күштісі. Иттің сыртына ны құмайы италақаздан туады дедің сен (А.Хангелдин, Өткен күн).*

Иттің тойына барамын. э в ф. *Түнде бас жууға тура келгенде үйге жамандық келмесін деген ырыммен айтылатын сөз. Түнде бас жууға тура келген жағдайда, «иттің тойына барамын» деп айтып барып жуынатын болған. Себебі үйге жамандық келеді, адамдарымыз өледі деген түсініктен болса керек (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.).*

Иттің тұқымы. қ а р а п. *Ұрысқанда айтылатын балағат сөз. Қит етсең, иттің тұқымы, шошқаның баласы, өкеңнің аузы, түп-түқияның, зау-затыңнан басқа айтары жоқ. Қайтіп шыдарсың? Қайтіп күн көресің? (Ж.Аймауытов, Шығ.).*

Иттің ұлы [құлы] итақай [байқұтан], иттің итақайы. *Кім болса сол, кім көрінген. Бір болыс елдің бастығы болып келе жатқан жуан белі Әбіш болатын. Бүгін сол келімсектен көрмегенді көріп отыр. Иттің ұлы итақай тең түсіп, қарсы сөйлесіп, жаза тарттырып отыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Он мыңдаған қой,*

мыңдаған түйе *и т т ің қ ұ л ы и т а қ а й д а н* өреді екен (С.Мұқанов, Балұан Шолак).

Иттің ырысы. *Иттің иесіне әкелетін несібесі; байырғы наным бойынша, ит иесінің ауқатты тұруын, ырыздығының таусылмауын тілейді, сондықтан қазақта ит болмаса, қалған асы далаға төгіліп, ысырап, обал болады деген [Ел арасындағы әпсана бойынша, адам баласы нанды ысырап еткен сайын, Алланың құдіретімен бидайдың бүкіл ұзына бойына біткен дәндері бірте-бірте сыдырылып, азая түскен тұста, иттің Құдайдан жалбарынып несібесін азайтпауын сұрағанда бидайдың басындағы дәні түгелдей сыдырылмай тұрып қалған екен]. Ит т ің ы р ы с ы* болады, обалына қалма (Ауызекі).

Иттің ішіне сарымай жарамаған [жақпайды]. Қадірін білмейтін адамға айтылған жақсы сөз, жасалған жақсылық зая кетеді. Көтермес тура айтқанды надан адам, Бұрынғы рәсім қалған заманадан. Дұшпанға пайғамбар да ұнамаған, *Сарымай ит ішіне жарамаған* (Ақмолла ақын, Күндер.).

Ит тірлік. Қорлықпен өткен, азапты өмір. «Көрсет! Көрсет!» – дауыстап жұрт дүрлікті. Алтын кетті жетектеп *и т т і р л і к т і*. «Ол – алтынмы мынау!» – деп, елге дереу Қасындағы көрсетті бір жігітті (Ғ. Қайырбеков, Көксадақ).

Ит тіс. а н а т. <лат. dens lupinus> *Үстіңгі тіс қатарынан сойдақ тіске жапсарласа шыққан тіс.* Қазақтың «*и т т і с*» деп атайтын екі тісі өзгелерінен оқшауланып, сыртқа қарай іркіс біткен, – дейді ол (Ө.Қанахин, Дәмелі). Адам теріздес маймылдардың... күрек тіс, *и т т і с* және азу тістерінің саны адамдікімен бірдей болады (Жалпы биология). Кейбір аттың үстіңгі сойдақ тісіне жапсарласа тіс шығады. Мұндай тіс «*и т т і с*» делінеді, ондайда тіс саны әрине 42-ге жетеді (Ата салт.). *И т т і с* деп үстіңгі тіс қатарынан сойдақ тіске жапсарласа шыққанын атайды (dens lupinus, волчья зуб) (Б.Қинаятұлы, Тісіне қарап.).

Итті шапса ыңқ еткен. п о э т. *Өткір қылыш сыны, қылыштың өткірлігін сипаттайтын бейнелі сөз.* Қынапқа салса, жылп еткен, Суарып алса, қылп еткен Нарды шапса, бұлқ еткен *И т т і ш а п с а ы ң қ ы ң қ ы ң е т к е н* (Бес ғасыр.).

Ит шана. а) *Усақ-түйек шаруашылық жұмысына қолайлы, жегілмейтін қолшана.* Кедір-бұдыры көп тар үңгірмен сүйреген тақтайлы *и т ш а н а* ны ң сықыры мен тықылынан басқа елегізер де еш нәрсе жоқ (Ғ.Мүсірепов, Ояңған өлке). *И т ш а н а ға* артылған бірталай мұз тұр (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа). ә) *Солтүстік жақта ит жегетін шана.* Аргы Сібір жаққа қар орасан қалың жауып, суық жүргізбейтін

болғандықтан, бізді Үркіттен әрі *и т ш а н а* мен тасып жеткізе алмайтын болды (І.Жансүгіров, Шығ.). Тайгадан қайтқан аңшылар оны *и т ш а н а ға* салып әкелді («Қаз. әдеб.»).

Ит ырғаққа салды. *Әуре-сарсаң етті.* Хан жиені ботаны бір тұрғызып, үстіне біресе мініп, біресе түсіп, басқа-көзге сабалап, *и т ыр ға қ қ а с а л ғ а н*-ды (С.Досанов, Қыран.).

Ит ырғылжыңға салды [түсірді]. ж е р ғ. *Әуре-сарсаң етті; ары тарт, бері тартқа салды.* Ананы бір *и т ыр ғ ыл ж ы ң ға т ұ с і р д і*-ау! Өнімсіз жұмыстың өзі бір *и т ыр ғ ыл ж ы ң ға с а л д ы*-ау (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ит ырғын. Мол олжа, көл-көсір молшылық. Қарқ олжаға батысты Қалмақты жеңіп қалың қол. *И т ыр ғ ы н* да көл-көсір, Бақыршы тоқ, олжа мол (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Иті екеш итке бермесін. Адам түгіл итке ауыр, басқа салмасын, басқаға көрсетпесін. Қарағым Абай-ай, бізге берген күнді ана байдың үйінің *и т і е к е ш и т і* не де бермесін, неғыласың! – деді (М.Әуезов, Абай жолы).

Иті қырым жерге жүгірген. Көп жерді, алыс жерлерді көрген.

Иті қырын жүгірді [жүрді]. *Ісі сәтсіз болды; жолы болмады, ісі оңына баспады.* Соңғы кезде Судыр Ахметтің *и т і қ ы р ы н ж ү г і р і п* жүр. Сауып отырған, сүті бұлақтай қараша інген арам өлді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сол күннен бастап *и т і қ ы р ы н ж ү г і р д і*, ілгері басқан аяғы кері кетті («Лен. жас»).

Итім сене ме? с ө й л. *Ешкім сенбейді, адам нанғысыз.* Біле білсең, менің сенен бөлек ұятым жоқ болар, Тәкежан. Сен ұялтар іс қылсаң, мен ұялмай аман қалар дегенге *и т і м с е н е р м е!* Сені ұялтып, соған мен семіреді деген бакал есепті қашан қоясыңдар, осы түге!? – деп Қаражан мен Әзімбайға да суық қарады (М.Әуезов, Абай жолы).

Итіне дейін [шейін]. с ө й л. *Тұп-тұқиянымен, түгелдей, барлығы дерлік.* Бұл ауылдың *и т і н е ш е й і н* зорлықшыл, ұлы кеуде екен деп ойлады. Тезірек кетуге асықты (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

Итіне дейін таниды [біледі]. *Жұрттың бәріне өйгілі.* Оны елдің *и т і н е д е й і н* күндік жерден *т а н и д ы*, керек болса, елден бұрын иттер таниды (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Итін шығарды. *Берекесін алды, мазасын кетірді.* Өзіңді білесіз, мен біреудің үстінен арыз жазып, өмірі үн шығарған пенде емес едім? Мына біреу келді де, *и т і м д і шы ғ а р ғ а н* жоқ па! – деді Батырбай Күдеріге (М. Иманжанов, Көк белес).

Ит ішпейтін. *Ішуге жарамсыз, ащы.* Балхаштың көз жетпейді теңізіне, Балықтың көз тояды семізіне. «Алакөл – *и т і ш п е й т і н*»

деп аталған, Халықтың қойған аты негізінде (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ит ішкір. Арақ. Бұл *и т і ш к і р д і* тағы ұрттасаң, басың одан да жаман ауырады ғой («Қазақст. әйелдері»).

Иісшіл ит. *Иістерді өте жақсы ажырата-тын, ізкесушілік, кеден жұмыстарына пайдасы көп ұйретілген ит. И і с ш і л и т т е р* кеден қызметінде, есірткі, жарылғыш заттарды тасымалдаушыларды табуға көмектеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

Кәрі ит. б е й н. *Қартайған, қажып-талған (шал).* Жарадан жүдеп жатқан мен бір *к ә р і и т*, Сауысқан, қарғалар түр шықылдаған (Ақмолла ақын, Күндер.).

Керегесін итіне қомдасын. қ а р ғ. к е й і с. *Менен ешқандай көмек жоқ, түк бермеймін, көмектеспеймін деген мағынада.*

Көк ит. а) *Озбыр, бұзақы адам.* Майбасар да ілесе: «Өй, қуарған көк төбет, – деп, қамшы үйіріп кеп еді. Қодар саспастан тұрып, қарсы ақырды. – Я, мен *к ө к и т* болсам, сендер көп итсің! – Жабылдарсың, таларсың да, жерсің!» (М.Әуезов, Шығ.). ә) б е й н. *Ел бастаған билеуші, әкім.* Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек, Көп ит жеңіп *к ө к и т т і*, күнде жемек. Гадәләт пен мархамат – көп азығы, Қайда көрсең болып бақ соған көмек (Абай, Тол. жин.).

Көп ит. б е й н. *Соқыр көңіл иелері, тобыр.* Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек, *К ө п и т* жеңіп көк итті, күнде жемек. Гадәләт пен мархамат – көп азығы, Қайда көрсең болып бақ соған көмек (Абай, Тол. жин.). Қодар саспастан тұрып, қарсы ақырды. – Я, мен көк ит болсам, сендер *к ө п и т с і н*! – Жабылдарсың, таларсың да, жерсің! (М.Әуезов, Шығ.). Көк ит *к ө п и т т і* жеңбес (Мақал).

Қанатты ит. м и ф. *Жұйрік тазыда көрінбейтін қанат болады деген нанымнан шыққан мифтік хайуан.* Шындығында, ноғай тарихын зерттеген өзге ғалымдар да ноғайлар арасында олар самыр атты «*қ а н а т т ы и т т е н* шыққан» дейтін аңыз әңгімелердің көп кездесетінін алға тартады («Егемен Қазақстан»).

Қара ит те Пайғамбарға абалады. *Ит атым жоғалмасын деп, Пайғамбарға үріпті.* Білмейді ғылым қадірін қара надан, *Қ а р а и т т е П а й - ғ а м б а р ғ а а б а л а ғ а н*, Иттерден ит қалған жоқ таламаған, Етінен ет қалған жоқ қанамаған (Ақмолла ақын, Күндер.).

Қасапшының итіндей жалаңдады. *Сұғанақтанды, өңмеңдеді; шаш ал десе, бас алды. Қ а с а п ш ы н ы ң и т і н д е й ж а л а ң д а ғ а н* жендеттер шалды ортаға алып, буындырып өлтіріп, ортасынан екі бөліп, қапқа салып, есегіне теңдеп жіберер (Қаз. ертег.).

Қорашыл [қотаншыл] ит. ж а ғ ы м с ы з. *Үй маңайынан шықпайтын, үйге тығыла беретін, үй қорығыш ит.* Міне, тағы ақ бұршағы секірді, Боз ат кетті бүгежектеп күміс түк. Таудың бұлты *қ о р а ш ы л и т* секілді, Қотандарды жүреді ылғи тіміскіп (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Құс салып, ит жүгіртті. Ит жүгіртін, құс салды. Қойнында Алатаудың жүз түрлі аң бар Әлдісі әлсіздерін шуылдатқан. *Қ ұ с с а л ы п, и т ж ү г і р т і п* аңшылары Қуады мылтық атып, салып қақпан (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Құтырған иттің құлағын жедің бе? с ө й л. *Ерсі, солекет мінез көрсеткен кісіге есін дұрыс па деген мағынада айтылады.* Сен пәле болдың ғой, *қ ұ т ы р ғ а н и т т і ң қ ұ л а ғ ы н ж е д і ң б е?* (Қаз. тілі. фразеол. сөзд.).

Қызғансаң [қызғанғаның], қызыл итке бұйырсын [жем болсын]. қ а р ғ. *Маған бермегенің, қимағаның өзің де болмасын.* Мен білгенді сен біле бермейтінсің-ді. Басыңнан ұшқан бақты менен *қ ы з ғ а н с а ң, қ ы з ы л и т - к е б о л а р ж е м* (Ф.Мұстафин, Шығ.). Қызына бермей *қ ы з ғ а н ғ а н ы ң қ ы з ы л и т к е б ұ й ы р - с ы н*, білдің бе?! (Қаз. тілі. фразеол. сөзд.).

Қырағы ит. *Үй қорығыш, саққұлақ, ұры-қарыға алдырмайтын ит.* Ауылға жақын әр кез жолатпайды, Сақ құлақ, *қ ы р а ғ ы и т т е р* дыбыс алып. Күзетші қой ішінде айғайлайды, Қыз, қатын, бала да жүр өнге салып. Ұрыға қыз бейшара кез боп қалды, Бас баққан мал алуға ауыл шалып (Ә. Найманбаев, Шығ.).

Қытымыр деген қызыл ит. д і н и. *Мүшіріктердің құдалауынан үңгірге тығылып, ұйықтап қалып, үш жүз жылдан кейін оянган алты мүміннің жанындағы ит [Діни аңыз бойынша, алты мұбарак жан, қастарында бір ит бар Рим әміршісінен қашып үңгірге тығылып, Алла тағаланың құдіретімен 300 жыл ұйықтап оянган. Бұл үңгір Түркияның Тарсус қаласының оңтүстігінде орналасқан].* Еріп барған қасына *Қ ы т ы м ы р д е г е н қ ы з ы л и т* Жеті қазынаның бірі еді (Қашаған ақын, Шығ.).

Маңайында ит те жоқ. *Жападан-жалғыз, қара басы ғана қалды.* Енді, міне, қалғаның Күтім де жоқ, күйт те жоқ. Шидей бойын, жан-жағың, *М а ң а й ы н д а и т т е ж о қ* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Момын ит. *Қаптайтын, шабаланып үрмейтін жуас ит.* Шаруа, момын ауылдың *И т і д е м о - м ы н* секілді. Сыбыры бөрі қауымның, Мазасын түннің кетірді (М. Мақатаев, Шығ.).

Нәсілсіз ит. к е й і с. *Қасиетсіз, тексіз деген мағынадағы ұрсу сөз.* – Мені қатынсыз, қарындасыңды байсыз қалады деп қорқасың ба? Ой, *н ә с і л с і з и т!* (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Өз аулының иті қапты. *Жақын адамынан опасыздық көрді, жақынны сатып кетті.* Бәрінен

де батады екен *Өз аулыңның иттерінің қапқаны* (А.Байтұрсынұлы, Ақ жол).

Өш иттер. *Бір-бірін көргенде үре жөнеліп, ырылдасып, абаласа кететін бір-біріне қас иттер.* Біресе жүк батқан түйе бақырады. Енесінен айырылған бота боздайды. Әрауылдың *өш иттері* арсылдасады (М.Әуезов, Абай).

Сенен аяғанды ит жесін. *Сенен аяр түгім жоқ, саған бермегім өзіме де бұйырмасын, арам болсын. Мөңкежан-ау, салғаннан сүйдемейсің бе? Сүйдесең ғой мен сенен ештеңе де аямаймын. Сенен аяғанды ит жесін* – деп көңілі бұзылып, жылап алды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Сүйек тістеген ит. *мысқылы. Күйеуді келеке қылу, мысқыл ету мағынасындағы сөз* (Қаз. тілі. фразеол. сөзд.).

Тазы ит. *Үшкір ұзын тұмсықты, аяқтары ұзын, жіңішке, тықыр жүнді, денесі тығыршық-тай болып келетін, жүйрік аң аулайтын иттің тұқымы.* Гүлтер көкірегім көмейменен, Көркем сөз, сұлу әннің сандығымын. Руым Қаракесек Қарашордан, Сұрасаң, жайын айтам барлығының. Мойнында *тазы ит-тің* де қарғысы бар, Маған шаңын жұқтырма паңдығыңның (Ә. Найманбаев, Шығ.). Емініп, құр бекерге азаптанба, Бакыр шықпас орыннан алтын қазып. Түлкідей жүйрікпін деп, ассаңыз да, Сирақтан алатұғын мен бір *тазы ит* (Ақмолла ақын, Күндер.).

Таламаған ит қалған жоқ. *Адам баласынан көрмегенді көрді, көп қиыншылықты басынан өткізді. Білмейді ғылым қадірін кара надан, Қара ит те пайғамбарға абалаған, Иттерден ит қалған жоқ таламаған,* Етінен ет қалған жоқ қанамаған (Ақмолла ақын, Күндер.).

Төрт көз ит. *діни. жағымсыз. Екі көзінің үстінде көзге ұқсас ақшыл дақтары бар ит [Әзірет Әлінің немерелерін су бермей қаталатып қастандықпен өлтірген Шаймір және оның жақтастары Алланың қаһарына ұшырап, төрт көз ітке айналған, осымен байланысты ел ішінде Наурыз күні төрт көз итті өлтіретін ырым болған; көбінесе мұндай итті асыратқызбаған].* Шаймірің *төрт көз ит* боп Кербалада, Жүр дейді әлі сусап, құр далада. Фаамири мен хайназардың басын кесті, Мұсылман ұстап алып сол арада (Бабалар сөзі // «Қисса-и уақиға Кербала Хазірет Хұсайын Рази Алла Аһу»).

Түйе үстінен ит қапқан. *Икемсіз, епсіз, болбыр, ебедейсіз. Күн жаумай су болып, түйенің үстінен ит қапқан* келеңсіз жігіт мұңын айтады (Т.Ахтанов, Шығ.).

Түйе үстінде [үстінен] ит қабар. *Жаманның кесепаты жақсыға тиеді, жоқ жерден жазықсыз болса да пәлеге ұрынады. Жақсы туған баланың*

Атасы жаман болса да, төрде отырып сый табар, жаман туған баланың Атасы жақсы болса да, *Түйе үстінен ит қабар* (Шешендік сөздер). Қанша қорғанып, сақтанса да, Көкала көл, нар қамыс, Қар үстінде от жанар, баласы жаман туғанның Әкесін *түйе үстінде ит қабар* (Шал ақын, Өлең.).

Ұшар ит. *зоол. Итбас жарқанаттың бір түрі.* Итбас жарқанаттың қорегі – өсімдік сөлі, шырыны, жеміс. Өкілдері ұшар түлкі, *ұшар ит* және т.б. 4 түрлі Халықаралық «Қызыл кітапқа» тіркелген (Қаз. тілі термин. Биология).

Ұялас ит. *Бірге туған, ағайын, туысқан, жастайынан бірге өскен адамдар бір-бірін жақын тартады, көп қылықтары ұқсайды деген мағынада.* Е-е, *ұялас итпін* деп отырсың ғой, ұяластың да бірі құмай болғанда, бірі сендей бөрі ала болады екен-ау, хұдауенда! (М.Әуезов, Абай жолы).

Үйіңнен ит жаланып шықпайтын. *Барым тұрған сараң, ешкімге тұқ бермейтін (адам).* Бөсеке, мал-жануар басқа бітер, Қына шөп секілді ол тасқа бітер. *Үйіңнен ит жаланып шықпай тұғын,* Өзіндей жатып ішер насқа бітер (Шал ақын, Өлең.).

Үрерге иті жоқ. *Түгі жоқ, кедей. ...Быркылдаған мынау қорқардан басқа үрерге итім жоқ.* Күн көріп отырғаным осы ғана («Қаз. әдеб.»).

Үстінен құс ұшыртып, астынан ит жүгіртті. *Астынан ит жүгірттіп, үстінен құс ұшырды.* Бұрын патша заманында төреге, бай-манапқа қарсы дегендер болса, *үстінен құс ұшыртып, астынан ит жүгірттіп* сотты қып, әлекке салатын («Лен. жас»).

Ізшіл ит. *Табуға тиісті нысанның жүрген жолын тез аңғартатын, ізкесушілік жұмыстарына үлкен пайдасы бар, соған арнайы үйретілген ит.* Иттер: *ізшіл,* иісшіл, қызмет *иттері,* күзетші, бақташы және көлік ретінде шанаға жегілетін, аңға салынатын, үйде ұсталатын болып ажыратылады. *Ізшіл* күзетші *иттер* шекараны, мемлекеттік және қоғамдық меншікті қорғауға, зілзала апатынан құтқаруда пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Биология).

Ілгері басқанның иті оттайды. *Бағы жүріп, дәулеті асқан кісінің барлық ісі сәтті болады, бар дүшесінің оралымы кеп тұрады* (Қаз. тілі. фразеол. сөзд.).

Іші [ішін] ит жыртқандай [тырнағандай]. *Іші алау-далау; астан-кестен.* Еламан бұл жолы да қас қылғандай тіл қатпай сазарып алды; осы отырғанда *іші ит жыртқандай,* мына жас жігіт пен Ақбаланың қыз кезінен бері үзіле алмай келе жатқан көңіл жақындығын біледі (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жұмабек ертеңгісін тұрып, өзінің кешегісін ойлағанда, *іші ит*

ит тырнағандай қиналып, ұялғаннан жерге кіріп кете жаздайды (Т.Ахтанов, Шығ.).

Ішінде ит өліп жатса да. *Ешкімге айтпаған жан сыры, үлкен құпиясы, Құдай алдында күнәсі болса да. Ішінде ит өліп жатса да,* Қасен бұл жігітке келгендегі алғашқы маскасын бұзбастан: – Жарайды, енді бұйрығы болар, – деп шығып кетті (М.Әуезов, Шығ.). Сол отырғанда *ішінде ит өліп жатса да* жан баласы білмейді (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

Ішінде ит өліп [өлігі] жатты. *Еш сырын шашпады, пікірі ішінде қалды, ойында не барын ешкім білмеді.* Қыз жайын кім біледі жақындаспай, Ой түкпірін ақтарып, сырға ашпай. *Ішінде ит өлігі жатқан* қыз көп, Көрге бірге түсетін бетін ашпай (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ИТАЙ-ИТАЙ: итай-итай ауруы. м е д. *Ирригациялық суда кадмиймен ластанған күрішпен ұланғанның болатын созылмалы ауру.* *Итай-итай ауруы* полиметал кенішті шахталардың суын пайдалану кезінде пайда болады (Қаз. тілі термин. Экология).

ИТАҚАЙ з а т. к ө н е. 1. *Иттің күшігі.* 2. с ө й л. *Иттің кішкентай түрі.*

Иттің [құлы] итақайы. *Кім көрінген, кім болса сол.* Осы *иттің итақайы* ат құлағына жармасып жүргенде мені қара жұмысқа салуды қашан қоясындар (Ә.Тарази, Асу.). – Туыстарыңа қарайласып, көмегінді тігісеңші... *Иттің құлы итақай* құрлы жоқпыз ба? – деп Шымырбай өзеурей қалды (Б.Тілегенов, Көктем.). Мен Шәкенге сенемін. Осы жасқа келгенше бір қабат шытыстық па екен. *Иттің құлы итақай* алып жүрген мөрді аяғаны несі (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ИТАЛАҚАЗ з а т. з о о л. <лат. tadorna> *Сырт көрінісі қазға да, үйрекке де ұқсас, басы, құйрық қауырсыны қара, жемсауы мен арқасы ақ, көкірегі сарғыш ірі құс.* Құстардың ішінде дуадақ, шіл, *италақаз*, барылдауық қаз, шүрегей, қара ала қаз сияқты көсіптік маңызы бар құстар мекендейді («Лен. жас»). Осындағы ашылып қалған көрдің ішіне ін қазып *италақаз* жұмыртқа салады дегенді мыналар үлкендерден естіген болса керек (Ө.Қанахин, Жер бас.). Қоңыр қаз, қоқи қаз, ақ қаз, қара қаз, қараша қаз деген құстар да көбінесе шилеуіт, қамыстарға ұялайды. *Италақаз* бен сарала қаз тастың үңгіріне, бейіттің қуысына, інге жұмыртқалайды. Ертерек кезде сарыала қаз бен италақаздың терісінен әйелдерге бөрік жасағанын көрдік (С.Қасиманов, Алтай). Халық аңызында оны (құмайды) иттен емес, *италақаз* дейтін қарала құстың жұмыртқасынан шығыпты-мыс дейді. Ол құс қасқыр мен аюдың

ескі апандарын немесе таудың үңгірлерін мекендейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ИТАЛЬЯН з а т. *Итальяндық.* Гольджи аппаратын 1898 жылы *итальян* ғалымы Гольджи жануарлар клеткасынан тапқан (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ИТАЛЬЯНДЫҚ з а т. *Италия мемлекетінің негізгі тұрғыны.* Жүректі жарып шыққан сөзді *итальяндықтар* пікір кітабына батылырақ жазды (С.Хайдаров, Азамат.).

ИТАРБА з а т. 1. *Аяғы жаңа шыққан баланы жүруге дағдыландыру үшін арнайы жасалған қоларба.* Есте болу керек, баланың мешел болуы тәй-тәй кеш болғандықтан, *итарбасы* болмағандықтан емес, аурулы болғандықтан (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *Екі дөңгелекті жеңіл қоларба.* Біз әлгі мастерлерді *итарбаға* отырғызып, фабрика қақпасының сыртына сүйреп алып шықтық (М.Қаратаев, Далада.). Қанипа кешегі шуақ күнде қасына Тоңбайдың Күләшпін ертіп, *итарба* сүйретіп, тезек теруге шыққан (С.Омаров, Қызыл.).

ИТАРҚА з а т. 1. *Көш-қон кезінде екі керегенің басын түйістіріп тіккен уақытша тұруға арналған баспана.* Мен үлкен үйді әбден жатқызған соң, жер ошақтан от алып барып, жүктің бер жағындағы *итарқама* от жағам (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Үлкен үйлер тігілмей, ұраңқай, абылайша, жаппа, *итарқа* деген неше түрлі кішкене, тар, аласа күркелер тігіледі (М.Әуезов, Абай). Ауылдың ішінде бірен-саран қоңыр үй, басқасы шокбыт, қарақұрым үйлер. Қос, жаппа, *итарқаға* дейін бар (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). 2. с ә у л е т. *Төбежабы. Итарқа – төбежабын, қырыша (арх.)* (Ө.Жәнібеков, Жолайықта). Тек оның іші-сырты сыланбаған, *итарқасы* ағаш бұтақтарымен, жыңғылмен, көк жантақпен жабылатын да, жел ұшырып кетпес үшін үстіне әр жерден қам кесек, кеуіп үлгіре қоймаған батпақ тоңағы тасталатын болған (Ө.Жәнібеков, Жолайықта). // *Итарқаа ұқсас; қырланып келген.* Үйдің төбелері *итарқа* емес, тұқыл (Т.Ахтанов, Көк құтан.). Әдемі күз. Кәдімгі ағыл-тегіл тоқшылық, семіз мал мемлекетке, жаңа базалар мен *итарқа* маялар фермаға берілген (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

Итарқа болу. ж е р г. *Ұрсысу, керісу, жанжалдасу.* Не қылсаң бекер *итарқа* болып (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Итарқа жөн. ж е р г. *Жоң мен жоңбайдың шағылысынан туған түйенің азғын ұрпағы.* Оның болар-болмас қана өркеш ізі болмағанымен, ата-енесіне қарағанда жүндес келгендіктен, сол жүн астынан өркеш байқалмайды да, өркешсіз түйе болып көрінеді. Соған орай *итарқа жоң* атаған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). – Түйе малы,

шырағым, неше түрлі болып туа береді екен ғой, Өзбекстан жақтан үш өркешті түйені де көрдім. Сондай-ақ өркешсіз де түйе кездесті. *И т а р қ а ж ө н* – солардың бірі болар, түрліше атай береді ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Итарқа қоспақ. *ж е р г. Атасы – нар бура не қоспақ бура, енесі – нар мая не қоспақ інген, азғын қоспақ. И т а р қ а қ о с п а қ т ы ң* алдыңғы өркешінің орнында болмашы ғана өркеш ізі де болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Осы өркешін иттің арқасындай, өркешсіз түйе дегендей кемсітіп, *и т а р қ а қ о с п а қ* атандыған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Итарқа қылды. *Екі керегегің басын түйістіріп, уақытша баспана жасады.* Жатқан үйлері белуардан қазып, төбесін тактайдан *и т а р қ а қ ы л ы п*, үстін топырақпен жапқан, асты – едені де тактай (Ә.Бөкейханов, Шығ.). *И т а р қ а қ ы л ғ а н* екі керегеге ши қоршап, құрым үзікті жауып тастапты, жып-жылы үй болыпты (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Итарқа өркеш. *ж е р г. Түйенің азғындарында, көбіне, нарлардың азып туғандарында болатын өркеш.* Арқасында сәл-пәл көтерілген өркеш орны ғана болатындықтан *и т а р қ а ө р к е ш* атанған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Итарқасы қиян. *Әте алыс, ит өлген жер, бір қиыр шет. –* Қиыр жайлаудан, *и т а р қ а с ы қ ы я н н а н* күн-түн қатып тыным алмай қалаға жетсем, ол боса қағанағы қарқ, сағанағы сарқ! – деп келген, Абай туралы қалаға барған Манас (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Итарқасы қозды. *Ашуланды, қайратқа мінді.* Қос тізгінін созады. Артынан қиқу таянса, *И т а р қ а с ы қ о з а д ы* (Ер Тарғын).

Итарқасы құрысты. *Қаһарланып, қайратқа мінді, ашуланды.* Бір уақыт болғанда, Қиялай тартып қылышты, Жалғыз жаумен ұрысты, Жау қарасын көрген соң, Ұмтылмай кетер ер ме еді, *И т а р қ а с ы қ ұ р ы с т ы* (Ер Тарғын).

ИТАРҚАЛА=*е т. 1. Итарқа сияқтандырып, үстінен қыр, жал шығару.* Суы жазғытұрым түсіп, күз құрғап қалатын, өлеңі әлденеше мая шығатын көлдердің бетін үмешілер бір күнде тып-типыл отап, кейін бір күнде *и т а р қ а л а п*, маялап кете беретін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2. Екі керегегің басын түйістіріп жасау.** Үйді біреуі *и т а р қ а л а п* салса, енді біреуі күркелеп, қос қоржындап салады (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай).

ИТАРҚАЛАН=*е т. Итарқа сияқтанып, үстінен қыр, жал шығарылу.* Қос қабырғасы *и т а р қ а л а н ы п* қаланған биік нар қамыстан тігіліп, сырты пішенмен жабылды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Даладай кең үйдің төбесі *и т а р қ а л а н а* иіліп, сонау биіктен біткен (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ИТАРҚАЛАУ *Итарқала етістігінің қимыл атауы.*

ИТАРҚЫ *с ы н ж е р г. Итшілеген, қиын, ауыр.* Тап осы сіңір арқанды жасау қаншама *и т а р қ ы* жұмыс екенін біледі (Д.Досжанов, Жібек.).

ИТАРҚА-ШАҢЫРАҚСАЛМА *з а т. э т н. Абылайша, жолым үй, күрке, итарқа, шаңырақсалма сияқты т.б. уақытша тұрғызылатын жеңіл баспаналардың жиынтық атауы.* Жалғыз-жарым мал көздеген қоңылтақ кедей шалдар, бұзау көздеген, ұршық иірген кемпірлер немесе тізекап байлаған, бір балағы салпылдаған бишілер болмаса, өзгенің бәрі қымызға қанып, күр-күр кекіріп, қарнын сипап, *и т а р қ а - шаңырақсалма*, жүк күрке, арба күркелерінің астына кіріп, манаурады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ИТАРШЫ *з а т. 1. кө н е. Кішкене, шәуілдек ит.* Мегежін, кәнден иттерді *и т а р ш ы* деген. Үлкен төбеттер абалап жатқанда таптак иттер де шаужайдан алады (С.Жүнісов, Ақан сері). **2. а у ы с. Біреудің айтағына еріп, сойылын соғушы; жарамсақ адам. *И т а р ш ы с ы* көп, татымы жоқ тұяқ санаған бос өмірден көңілі суынған Көпей алыс-жақынға бірдей қарайтын (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). *И т а р ш ы* – екіжүзді, жағымпаз, жандайшап адам. Орынсыз жағымпазданып, басшысына, кіріптар тұрғанға «көрініп қалуға», құрғақ құрмет көрсетуге тырысатын адам (Қаз. тілі термин. Педагогика.). // *Сыздатып, жанды алған.* Кісі өлмейді өкітіп мақтағандық, Инфаркт берер *и т а р ш ы* қақсағандық. Қандай ғажап «үкілім», «салсерім» деп, ізет, құрмет, ілтипат сақтағандық (К.Салықов, Жезкиік).**

Итаршы болды. *Жарымсақтанды, жағымпазданды, жандайшап болды.* Жер астын билейтін үлкен ұлық – Шегер мен наредшиктер байдың *и т а р ш ы л а р ы* бола-ды (С.Сейфулин, Шығ.). Малшы болса да, *и т а р ш ы* болмаған кедей жақсы (М.Әуезов, Абай жолы). Қазанғап Шәкенге жағыну үшін *и т а р ш ы* бо-лы-п, жексұрын көрінсе, Шәкен малайларға жағымды болып шығады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ИТАРШЫЛАН=*е т. Жарамсақтану, жағымпаздану.* «Малай, малай» дейсің, сол малайға не жоқ *и т а р ш ы л а н ы п*, «байдың асын байғұс қызғанадының» кері (С. Жүнісов, Ақан сері). Сол жастай жер астында істеген жұмыс, шахты, забой, байға жағынып *и т а р ш ы л а н ғ а н* нәренжіктерді итше ертіп жүретін Шегір, жұмыскерлердің тұрпаттары, міне, осының бәрі осы күнге шейін менің есімнен қалмайды (С.Сейфуллин, Шығ.).

ИТАРШЫЛАНУ *Итаршылан етістігінің қимыл атауы.*

ИТАРШЫЛАУ *Итаршыла етістігінің қимыл атауы.*

ИТАРШЫЛЫҚ з а т. *Жарамсақтық, біреудің сойылын соғушылық.* Байдың байлығы, мырзалығы болса, кедейдің еңбегі, жалыншақтығы, *итаршылығы* бар («Абай»). Сен қанқұйлы, тамам елді жылатып болдың ғой, осы *итаршылықты* қоямысың, – деді Қараша (М.Әуезов, Абай). Өз намысы оянбаған екі бейбақ асығы түгел әлдекімнің намысына *итаршылық* жасады да жайрап түсті қос арыс (М.Әуезов, Қараш.).

ИТАУНАҚ с ы н. *Ойқыш-құйқыш.* Жері онша тегіс емес, *итаунақ* әрі сортаң («Қаз. әдеб.»).

ИТАУРУ з а т. м е д. *Мешел сияқты созылмалы бала ауруы.* Бір жастан асқанша Жортуылға шыр бітпеді. *Итауруына* шалдығып, ине қармақтай ілмиін өсті Жортуыл (С.Омаров, Тастағы жазу.).

ИТАУЫЗ з а т. ж е р г. *Кіреберіс жер.* Мен мынау Тұрғанбектің *итауызына* шығып отырайын (Қ.Жұмаділов, Сен).

ИТАЮ з а т. з о о л. <лат. mellivora capensis> *Сүтқоректілер табы сусарлар тұқымдасына жататын аң.* *Итаю* негізінен Африкада, Азияда, Түркістанда мекендейді, ал Қазақстанда Батыс Үстірт құмдары мен Қарынжарық ойысында кездеседі (ҚҰЭ). *Итаю* тасбақалардың жауы, оларды інінен қазып алып жейді (ҚҰЭ). Қазақстанда 1983 жылдан бері *итаюдың* 10 – 15 дарабасы ғана тіркелген. Өте сирек кездесетін аң болғандықтан қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

ИТАЯҚ з а т. *Итке тамақ құйып беретін ыдыс.* *Ит итаяғын* жаламай көңілі көншімес (Мақал). Бір кезде шаңырақ жасаған қайран басым енді *итаяқ* жонам ба шынымен! (А.Жүнісов, Өмір ізі.). Күтпеген жерден Ыбырай соғып жібергенде мұрттай ұшқан ол басымен жуынды құйған *итаяқты* төңкеріп кетті (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Итаяғыңа сал. э т н. *Жаңа тұскен келін босағасын алғаш аттағанда үй иелерінің жүзік, сақина сияқты заттар сыйлап, «жеке өзіңе бердім» деген мағынада айтылатын тілек сөзі.* Жаңа тұскен жас келін көрші ауылға қыдыра шыққанда, үлкен ежелері оған «*итаяғыңа сал*» деп сақина, білезік, жүзік секілді заттар ұсынады (А.Қайбарұлы, Қаз. ырым.).

Итаяққа салсаң да. *Қайда құйсаң да.* Ашуланып қалсаң да, Айтпа маған пәленді. *Итаяққа салсаң да*, Балдың аты бал енді! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Итаяққа төкті. *Аяққа таптамтты, қадірін білмеді.* Мансұқ болмай мақсұтың, Майдай жақса жақсы түн, *Итаяққа төкпесе* Игіліктің ақ сүтін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Итаяққа шомылдырды. э т н. *Баласы тұрмай жүргенде шақалақтысынан ит бауырына ауналып алу сияқты ырым қылып итаяққа салып шомылдырды.* Тарықпай тар құрсақтан тауып көрек, Тоғыз ай, он күн жаттық осы жайда. Құдайдың құдіретімен шарқи пәлек, Келіппіз дүние деген кең сарайға. Анамыз *итаяққа шомылдырып*, Пәк сүмен тазалапты сылап майға (Мәделі Жүсіпқожаұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

Итаяқтан ас [сарысу] ішті. *Қорлық көрді, әбден жапа шекті.* *Итаяқтан ас ішкен*, Аш ішпеген, жас ішкен, Сауыншы сорлы қатын бар. Ұзын сөздің түйіні (М.Жұмабаев, Шығ.). Тұтқын боп *итаяқтан сарысу ішіп*, Кісенде қол-аяғы жатыр Абақ (С.Бегалин, Танд. шығ.).

Итаяқтан сарысу ішкізді. *Азаптады, қорлады, көзіне көк шыбын үймедетті.* Әрине, сөз сенікі келмей кетсең, Келер болсаң иттей қып, басқа тепсем. *Ішкізіп итаяқтан сарысуды*, Дүниеде арманым жоқ соған жетсем (С.Торайғыров, Шығ. жин.).

ИТАЯҚТАЙ с ы н. *Итаяқ сияқты, үлкен.* Өзі зілдей, өзі қаңсыған аңғал-саңғал домбырасы дәл *итаяқтай* десе ешкім кінәлі болмайтындай еді (С.Сейфуллин, Танд. шығ.).

Аузы итаяқтай. *Аузы үлкен.* Жалғыз көзі бар, *аузы итаяқтай* (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ИТӘУРЕ з а т. *Берекесі кетіп, өзімен-өзі әлек болушылық.* Ызалы аяз, кекті әкім, Иттерді қырып *итәуре*. Қарайды көзін тоқтатып, Солардың сойқан жұрты-ау, – деп (Ғ.Қайырбеков, Большевик.).

Итәуреге салды [түсті]. *Басын қатырды, әбден қинады.* Есіме әні түссе сөзі түспей, сөзі түссе әні түспей *итәуреге салып* тұр (Ә.Әбішев, Найзағай). Жазғы күннің бірі еді. Жол жүрген жүргінші терге шомылып, тандайы кеуіп, атын бүтелектетіп *итәуреге түскендей* кез еді (Б.Майлин, Шығ.).

Итәуремен жүрді. *Әбден әлек болды, әлектенді.* Сол бір жаңбырлы күздің қараңғы түнінде *итәуремен жүріп* әлгі әйелді осы үйге алып келдім («Қаз. әдеб.»). *Итәуремен жүріп* бір-екі кесе шай ұрттаған Ермек үйден шыққанда сағат онға таяп та қалыпты (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Итәуресін шығарды. *Есін шығарды, әуреге салды.* Бөріге қаумалап, бірін-бірі итермелеп қаптаған жұрт Әбунүсіпті біріне-бірі итеріп,

ұрмай-соқпай *и т ә у р е с і н ш ы ғ а р д ы* (Д.Әбілев, Ақын.).

ИТБАЛЫҚ¹ з а т. з о о л. <фин. погрра> *Негізінен терістік мұхитта, теңізде тіршілік ететін итбалық тәріздес, ескекаяқты, сүтқоректі жануарлардың бірі, еті, майы үшін ауланатын жарғақ табанды хайуанат. И т б а л ы қ* бізге үлкен мұхиттардан келген. Каспий теңізі бір кезде мұхиттармен жалғасып жатқан болса керек (Ә. Сәрсенбаев, Капитан.). *И т б а л ы қ* Қазақстанда кездесетін теңіз сүтқоректілерінің жалғыз түрі (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). Орталық ауданда жылына екі рет, қыста және күзде *и т б а л ы қ* ауланады (К.Күленов, Қазақст. балық.).

ИТБАЛЫҚ² з а т. з о о л. **1.** *Қара суларда кездесетін бақабас ұсақ балық.* Балапан тырнаның сүйіп жейтін тамағы бірінші күннен-ақ құрбақа, *и т б а л ы қ*, құмда, тас арасында жүретін кесіртке, бір мезгіл майса көк еді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **2.** ж е р г. *Тұқы тұқымдас кішігірім өзен балығы.* Он екі түрлі балықтың бір атасы *и т б а л ы қ* екен дейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Көремін көп қызығын су сығалап, Бұлтылдап *и т б а л ы қ т а р* тыншымайды-ақ (Ж. Жұматаев, Ләйлә).

Итбалықтың қатырмасы. ж е р г. *Наурыз айының екінші жартысында соғатын суық жел. И т б а л ы қ т ы ң қ а т ы р м а с ы* кезінде төлдеген жас қозылар суыққа шалдығып қалды (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ИТБАС: *итбас жарқанаттар.* з о о л. *Қолқанаттылар отрядының бір тармағы, топталып тіршілік ететін құлақ қалқанының шеті жабық хайуанат. И т б а с ж а р қ а н а т т а р д ы ң* жарқанаттардан ерекшелігі – денесі ірі: дене тұрқы 6 см-ден 40 см-ге дейін, қанатының құлашы 107 м-ге жетеді; құлақ қалқанының шеті жабық, құлақ түймесі жоқ. Көзі жақсы жетілген, өткір (Қаз. тілі термин. Биология). *И т б а с ж а р қ а н а т* тропиктік Азияда, Африкада және Австралияда тараған. 150-ге жуық түрі белгілі. Топталып тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ИТБЕГІ з а т. *Аң аулайтын иттерді баптаушы, өсіруші ...* Келім-кетім көп үйде жұрт жамырай мақтасқан әйгілі *и т б е г і н і* көрді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ИТБӨРІ з а т. *Ел аузындағы әңгіме бойынша арғы тұқымы қасқырға ұқсас, жабайы болып кеткен ит.* Бірақ киік өзінің әрбір қимылын қалт жібермей қарап тұрған біреудің бар екенін мүлдем сезбеген. Ол қасқырға да, итке де ұқсамайтын, құлағы едірейген, құйрығы шұбатылған мақұлық еді. Бұл–*и т б ө р і* (С.Балғабаев, Құм.).

ИТБҮЛДІРГЕН з а т. ө с. <лат. assinium vitis idaca> *Қылқанды және аралас ормандарда, тундрада жабайы өсетін, жемісі жеуге жарамайтын, дәмі ащы көкбұта тұқымдас бұталар.* Майда, қызыл, қызыл жемісті *и т б ү л д і р г е н* Қазақстанда Көкшетау өңірінде, Алтайда кездеседі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Сонымен бірге *и т б ү л д і р г е н* жапырағы мен жемістері емдік мақсатта қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *И т б ү л д і р г е н* (қызадық) қыс кезінде жасыл қалпын сақтап, көктем шыға жапырақтарын тастайды (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

ИТ-ДҮШПАН з а т. *Жаулар, жамандық тілейтіндер.* Біздер келіп бұл қашаға кез болдық, Әуелден-ақ *и т-д ү ш п а н ғ а* сөз болдық, Бұл Шағдаттың бізге өтіп тізесі, көрмегенді көріп, қалқам, қор болдық (Көрұғлы).

ИТЕКТЕ= е т. *Өнбес жүріспен жүру, итеңдеу.* Торы шолақ, атқа жеккен жайдақ арбамен *и т е к т е н* белестен қара жолмен асып, Бұзаубақ, Хасендер жатаққа келгенде құрым қостан домбырасын ұстап Сәтпай шықты (С.Сейфуллин, Шығ.).

ИТЕКТЕУ *Итекте етістігінің қимыл атауы.*

ИТЕЛ= е т. *Жегілу, арбаға, шанаға жегілу.* Бақшасарай Қырымға Сенің емің қызыл шашпау ханларды Қилы жүріп көргенмін, Арбаға тайдай *и т е л і н*, Алтынды Бақшасарай Қырымға Әзізленген Сұлтан жаның шам етер (Шалкиіз ақын, Шығ.).

ИТЕЛПІ з а т. **1.** *Құйрық, қанаты ұзын, мойны ақжағал, кішкене қыран құс. И т е л г і н і ң* жүні сары шұбар, қанаты ұзын, мойны ақжағал, көзі қап-қара. Бұл да құстардың неше түрін ұстайды (Т.Оразақов, Қаныш.). Төрт құлақты қазына, *И т е л г і* құстың тырнаған Мың сан қорға жанар ма? (Батырлар жыры). **2.** с а я т. *Түскен аңын тепкісімен алатын қыран құстардың ішінде баптауға ең көндікші, ұсақ аң мен құсқа салатын қаршыға тектес саят құсы. И т е л г і* «Аң құсы ед, – деп, – менің де атым», Болар ма ұшқанменен айтшы лашын? (Т.Ізтілеуов, Асықпа.). Абай көз алдына *и т е л г і*, қаршыға, түйгін сияқты қырандардың сұлу мойындарын келтіріп, шынымен сондай нәзік, ақшыл тамақ, иектердің болатынын ойлады (М.Әуезов, Танд. шығ.). *И т е л г і*, қаршыға, лашын, сұңқар, түйгін деген қырандар үйрек, қаз, дуадақ, қоян, ұлар, қырғауыл сияқты құстарды алған (С.Қасиманов, Алтай.). Бүркіт, қаршыға, шәулі, түйгін, *и т е л г і* сияқты аң аулайтын құстар көзін томағалап қоймаса тұрмайды (Қ.Әбдіқадыров, Мақтаны.). **3.** з о о л. <лат. falco cherrug> *Сұңқар тәрізділер отрядына жататын кішкене жыртқыш құс.* Ұядағы 3 – 5

жұмыртқаны *и т е л г і н і*ң ұябасары бір айдан аса шайқайды. Балапандары 40 – 45 күннен соң ұядан ұшады (ҚҰЭ). *И т е л г і н і*ң негізгі қорегі – құмтышқан, сарышұнақ, майда құстар, сондай-ақ бауырымен жорғалаушыларды, ірі қоңыздарды, тіпті көкқасқа шегірткелерді де жей береді (ҚҰЭ). *И т е л г і л е р д і*ң жылдан жылға санының азаюына байланысты, қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ). 4. а у ы с. п о э т. *Тегеуріні мықты, епті, алғыр жігіт*. Мен өзім Алатаудың *и т е л г і с і*. Қойшының қызға жақын икемдісі. Кедейсін деп кемітпе, байдың қызы, Келіп отыр құрбыңның сүйкенгісі (К. Әзірбаев, Танд. шығ.).

Сұңқардан ителгі туды. *Жақсыдан жаман туды, тегі асыл еді, ұрпағы ұсақ болып кетті деген мағынада. И т е л г і т у ы п с ұңқардан*, Жабы туып тұлпардан, Топтан торай бермейтін, Түн асқан сайын өрлейтін Төрт аяқтан ақсады Томаға көзді боз тарлан (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ителгі құс. п о э т. *Ителгі*. Төрт құлақты Қазанға, *И т е л г і қ ұ с т ың* тырнағын Мың сан қарға жазар ма? (Қобыланды батыр).

Ителгі көзін төңкертіп. ф о л ь к. *Көзін жәудіретіп, мөлтіп*. Қанікейдей көріктіңді Қалыңсыз құшсам деп едім. Тінікейдей тектіңді *И т е л г і к ө з і н т өңк е р т і п*, Күшіктей дауысын қыңсылатып, Аш күзендей белін бүгілтіп, Әділ жаннан түңілтіп, Ат көгіне үңілтіп, Артыма салсам деп едім (Махамбет, Шығ.).

Ителгі тобы. с а я т. *Қыран құстардың табиғи туыстығы, түр ұқсастығы, қабілетіне қарай бір тобы*. Қыран құстарды табиғи туыстығы, түр ұқсастығы, қабілетіне қарай топ-топқа бөлуге болады: 1) бүркіттер тобы, 2) қаршыға тобы, бұған: қаршыға, түйғын, қыргы, шәулі жатады; 3) *и т е л г і т о б ы*, бұған: ителгі, сұңқар, күйкентай, пәрім жатады; 4) лашын тобы. Бұған: лашын, бидайық, жағалтай, тұрымтай жатады (Ж.Бөлшенов, Білмейді.).

ИТЕЛГІДЕЙ с ы н. *Ителгі сияқты*.

Ителгідей жұтынды. *Сұқтанды, жаланды мағынасында*. Зарлық бала ойнайды Арыстандай құтырып, *И т е л г і д е й ж ұ т ы н ы п* (Мұңлық-Зарлық.).

ИТЕЛГІШЕ ү с т. *Ителгіге ұқсап*. Әбен екі жакка *и т е л г і ш е* қылтыңдап қарап, аузын томпайтып өтірік күлді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ИТЕЛЕ= е т. ж е р г. *Итермелеу, мәжбүр ету*. Мені жұрт осылай деп, *и т е л е п* тұр (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Үй іші оқуға бар деп, *и т е л е п* болмады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИТЕМГЕН з а т. г е о л. <лат. putrice> *Үгілмелі, қожыр, ақ сұр кеуек тас. И т е м г е н* –

иленген терінің шелін сүргілеп айыру үшін қолданылатын теңіз түбінің кеуек, үгілмелі қожыр ақ не сұр тасы; пемза (ҚҰЭ).

ИТЕМШЕК з а т. м е д. <грек. hidro – су, aden – без> *Тері бездерінің іріңді қабынуы, оның салдарынан болған ауру. И т е м ш е к* көбінесе, терінің адамдарда кездеседі (ҚҰЭ). *И т е м ш е к* кезінде қолтық астында әр жерден түйін пайда болып, ол біртіндеп ұлғайып, иттің емшегіңдей болғандықтан, халық оны «итемшек» деп атаған (ҚҰЭ). *И т е м ш е к т е н* сақтанудың ең негізгі жолы – әрбір адамның жеке басының тазалығын сақтау, саламатты өмір сүру (ҚҰЭ).

ИТЕҢ з а т. *Өнбес жүріс, изең*. Түйелі көш сол бұрынғы *и т ең м е н* жылжып келеміз (Ауызекі).

ИТЕҢДЕ= е т. *Ілгері-кейін кетіп, изеңдеу; тепеңдеу*. Түйе жүгіргенде төрт аяғы төрт жаққа тарбаңдап, өркештері салпылдап, мойны ілгері *и т ең д е п*, қашқан қаздай тайрақтайды (І.Жансүгіров, Әңгім.). Астындағы көк дөненді еркіне жіберіп, ер үстінде *и т ең д е п* отырғаны (Т.Иманбеков, Үш ай.). Сен түйеге мініп, *и т ең д е п* барғанша таң атар (Ө.Қырғызбаев, Немере).

ИТЕҢДЕТ= е т. *Ілгері-кейін кетіп, изеңдету; тепеңдету*. Қос өкпемді тепкілеп, Бас-көзіме сабалап, Қыршаңқы аттай *и т ең д е т і п* келеді, Ит сорпамды шығарып (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар-ай!).

ИТЕҢДЕТУ *Итеңдет етістігінің қимыл атауы*.

ИТЕҢДЕУ *Итеңде етістігінің қимыл атауы*. Біздікі Мыңшұңқырдың топырағы мен қалыңының ортасында түйеміз жүрмей *и т ең д е у м е н* ағарған сақал емес пе? (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі).

ИТЕПЕ з а т. к ө н е. *Түйені бас білдіріп үйретерде пайдаланылатын бір басы ашалы ұзын таяқ. И т е п е* – жүк артылып жүрген жас түйені үйретіп мінігі жасамал болғанда, бір ұзын түйенің шеттігінен тіреп (аша басымен), бір ұшың қолға ұстап меңгеріп отыратын бір басы ашалы ұзын таяқ («ҚазССР ҒА Хабарлары»).

ИТЕПЕЛЕ= е т. *Итепе арқылы бұрын мінілмеген түйеге бас білдіру*. Түйе бота кезінде ноқталанып, оның енесі ұзақ сауылған болса, мұндайға тез үйренеді. Ал, бота кезінде қолға аз үйретілген, далада еркін өскен болса, *и т е п е л е* бас білдіру процесінің бірнеше күнге созылуы да мүмкін (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ИТЕР= е т. 1. *Бір нәрсені тұрған орнынан қозғап жылжыту, сырғыту*. Жігіттер бірін-бірі ыммен түсініп, газикті от алдырмай-ақ *и т е р і п* анарын қара жолға түсірді (Ә.Таразы, Асу.). Төлеп шеткі есікке жақындады. Ішіне қарай *и т е р і п* еді, ашылмады (С.Ерубаев,

Шығ.). Бұл сөздің де жаны бар, – деп Қасболат Қоспанның арызын да Құмарға қарай *и т е р е* беріп еді (Т.Ахтанов, Дала сыры). **2. Бар пәрменімен қос қолдап келіп соғу, құлата жаздау.** Қолды-аяғымды жерге тигізбей, жетелеген бойы үйге кіргізді де, төрдің алдына *и т е р і п* жіберді (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер.). Тақырбас мені оқыстан көкірегімнен *и т е р і п* кеп жіберді (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.). Ғалия оның құшағынан шортандай бұлқынып шығып, кеудесіне қос қолдап *и т е р і п* қалды (Ж.Тілеков, От кешу). **3. а у ы с. Арандату, бір нәрсеге ұрындыру.** – Міне, ақсақал, мені күнәға емес-ау, қылмысқа *и т е р і п* отырсыз. Осыны біреу-міреу сезсе ғой, кеттік су түбіне (М.Дүйсенов, Мейман.). – Сіз мені өлімге *и т е р м ең і з*, – деді ол (Ә.Әзиев, Оянған ар). Егер шындықты айтар болсам, Бағыланды ондай қылмысқа *и т е р г е н* мен де, мені итерген сіз едіңіз ғой (Ә.Әбішев, Ғаламат.).

Айды итеріп, күнді жылжытты. п о э т. *Ай артынан ай, жыл артынан жыл өткізіп, үздіксіз күтумен болды.* Сондай бір қазақ шалы ұлын күтіп, Дамылсыз *а й д ы и т е р і п, к ү н ж ы л ж ы т ы п*. Үш мезгіл ас соңында жолға шығып, Тіршіліктің өзге камын мүлде ұмытып (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

Әрі итеріп, бері жықты. *Тәлкек етті, әжуа қылды.* – Осы сен, *ә р і и т е р і п, б е р і ж ы ғ ы п* отырған жоқсың ба? – деп, Әлібек Асайынға күдіктене қарады (С.Омаров, Өмір.).

Әрі итеріп, бері тартты. *Әрі-сәріге салды, әуреке түсірді.* Жуан сары мен Кәрібай шал Тоқаны *ә р і и т е р і п, б е р і т а р т ы п* оқуға түсудің қаншалықты қиын екенін мойындатты (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

Жарға итерді. *Арандатты, қауіпке айдады.* «Әділбек – иненің көзінен өткен епті кісі. Жанбике байғұсты *ж а р ғ а и т е р г е н* де сол», – дейді Жәкең (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Қарақтарым-ай, бақыттың ұнатқанын иығына салып көтеріп, жалқауларды *ж а р ғ а и т е р е* салатын да әдеті бар еді! – деді ол (М.Мырзақұлов, Ақын.).

Итере көтеру. с п о р т. *Әуелі кеудеге қойып, содан кейін серпіп көтерумен сипатталатын штанганы көтеру әдісі.* *И т е р е кө т е р у* де де Евгений Дзюба мен Александр Коробов жақсы өнер көрсетті («Лен. жас»).

Итеріп салма сөз. *Шығарып салма, сырғыттап сөз.* Революцияға қарсы іріткі салушы қазақ, қырғыз чиновниктерінің арам пейілді, *и т е р і п с а л м а с ө з і* не шын түсінбейсіңдер, не түсінгілерің келмейді деген ұжданға келдім, – деді Токаш Бокин (З.Шашкин, Токаш Бокин).

Кеудесінен итерді. а) *Көзге ілмеді, санаттан шығарып тастады, менсінбеді, менсінбегенін*

көрсетті. «Ей, бұл Сейфолланың баласын қой деймін. Ұлық болғанда ағайынын *к е у д е д е н и т е р і п* бола ма екен! – деп түңілгені бар емес пе әлгі атқамінерлеріміздің (А.Сатаев, Ақын ізі). Мейлі ғажап сұлу болсын, Лұқмандай білгір болсын, Тыжырынып, жеркенеді, *К е у д е с і н е н и т е р е д і* (Ақмолла ақын, Күндер.). ә) *Басынды, басқа тепті, қорлады.* – Ей, ей, қабылдамаймын дегенің неғылғаның? *К е у д е д е н и т е р і п*, басқа сабағанмен бірдей ғой оның (С. Алдабергенов, Асу).

Күндер күндерді артқа итерді. п о э т. *Күндер білінбей жылжып өтіп жатты, өмір өтті. ...К ү н д е р қ уып, к ү н д е р д і и т е р д і а р т қ а,* (Безер күндер қашуға икемді-ақ та...) Есінде ме, ескі дос, жеңіс жылы Онжылдықты бітірдік интернатта (М. Мақатаев, Шығ.).

Қақпанға итерді. *Жамандық істеді.* Апатай-ау, Онда неге *и т е р м і з* ғашықтарды *қ а қ п а н ғ а*? Көңілінің күні жоқтардан, Табанының бүрі жоқтардан Жұрт онсыз да зардап шегіп жатқанда (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ИТЕРГІШ з а т. т е х. *Тиеу орындарында немесе оқпан албарларында вагоншаларды немесе құрамдарды тұтас жылжытуға, сондай-ақ вагоншаларды клетке итеріп кіргізуге арналған механизм.* *И т е р г і ш* вагоншаны жұдырығымен вагон астындағы тіректен, осыған үстінен тіреп, шағын аралыққа итереді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ИТЕРГІШТЕ = е т. *Үсті-үстіне, қайта-қайта итермелеу.* Өршелене арқамнан *и т е р г і ш т е г е н* күздің долы желінің екпінімен бүрсеңдеп жүгіре басып отырып, үйге қайтып келдім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ол кісі ай-түйге қараған жоқ бірдеме деп міңгірлей сөйлеп, Орманды *и т е р г і ш т е п* айдап шықты (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ИТЕРГІШТЕУ *Итергіште етістігінің қимыл атауы.*

ИТЕРЕ-МИТЕРЕ ү с т. с ө й л. *Итергіштеп, күштеп-кимелеп.* Жігіттер оны *и т е р е-м и т е р е* үйіне кіріп, сіріңке тартып, лампасын жақты (І.Есенберлин, Шығ.). Осы сәтті күтіп әйелдер бірін-бірі *и т е р е-м и т е р е* білектерін сыбанып кіріп барған (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ИТЕРҚҰЛ з а т. ж е р ғ. *Балық тұздағанда аударыстырып, араластыратын құрал.* Болатқа *и т е р қ ұ л д ы* бер, тездетіп жасасын (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ИТЕРМЕ з а т. 1. *Айдап салушылық, арандатушылық.* Біздің әкей мен Қаңтарбай ағамдар кұр даурықпаға да, біреудің *и т е р м е-с і* мен айтағына да ере қоймайтын адамдар еді ғой (З.Ақышев, Ақбел). Дүниеде болып жататын қылмыс атаулының көбісін де әлдекімдердің *и т е р м е с і* мен әлсіздер жасайтындай

(А.Мекебаев, Жезтырнақ.). **2.** а у ы с. *Себенші, тұрткі, мырындық*. Шыңғыс қазақтың ауыз әдебиетінен көп шығарма жинаған, оған *и тер м е* болған нәрсе – Омбыда өзімен бір кезде бірге оқыған досы болған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Итерме кірелеп. *Ат, арба, өгіз жалдап кошу.* Үш мыңдай үй *и тер м е кірелеп* Есілге келіп, біразы егін салатын елдермен септесіп, көбі аштан қайыр сұрап жүр (С.Шарипов, Көкболат). Түйесі кем елдерде, тасымалдап, *и терме кірелеп* көшетін елдерде бұл жабайы түр соңғы кезге дейін сақталды («ҚазССР ҒА Хабарлары»).

ИТЕРМЕЛЕ= е т. **1.** *Үсті-үстіне итеру, еріксіз ілгері бастыру.* Қолымызға кісен салып, желкемізден найзамен *и тер м е л е п*, Солгүстікке айдап өкетті (М.Қаратаев, Далада.). Асқаровқа бұрылып: – Бар, бара ғой, бауырым, – деп оны *и тер м е л е п* сахнаға кіргізіп жібереді (Т.Ахтанов, Боран.). Ұрейі кеткен әлгі шалды түйгіштеп, сүріндіре *и тер м е л е д і* (К.Тоқаев, Тасқын.). **2.** *Киіп-жару, қағып-соғу.* Сығылысқан жұрт. Тіпті саңылау жоқ. Біреуді-біреу *и тер м е л е п*, тәртіпсіз тоғытылып жатыр (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Мәмбеттер келіп вагонға жармасып мінгенде, вагон ішінде үш-төрт адам тұр екен, Мәмбетті кеудесінен *и тер м е л е п* кіргізбеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Бірін-бірі *и тер м е л е п* және бір топ дала нашарлары кіріп келе жатты (Д.Әбілев, Арман.). **3.** а у ы с. *Арандату, мәжбүр ету, мырындық болу.* Бір ойы арамдыққа, жат жолға, жаман жолға *и тер м е л е й д і* (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Адамды өлімге *и тер м е л е г е н і м* үшін немесе опасыздардың жолына айдағаным үшін өмір бойы жаным киналып, арым күйзелер еді, жолдас генерал (Б.Момышұлы, Шығ.). Ол айтып отырған, адамыңыздың елден шығып кетуіне осындай себептер *и тер м е л е г е н* бе, қалай (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ИТЕРМЕЛЕУ *Итермеле етістігінің қимыл атауы; 1.* *Арандату, айдап салу, мәжбүр ету.* Мәжитовтың *и тер м е л е у і* мен басқа ауданға ауысу туралы дәлелі толық арыз жазылып кетті (Т.Ахтанов, Боран). **2.** *Біреудің айтқанымен жүру, алдауына көну.* Біреудің жетегімен болмаса әлдекімдердің *и тер м е л е у і* м е н жүрмейтін тентек Нұрымды балықша желбезегінен тізіп бере қояр адам болған жоқ (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ИТЕРМЕШІ з а т. *Себенші, тұрткі.* Капиталистік қоғам жағдайларының өзі жұмысшыларды қанаушыларға қарсы күрес жүргізу үшін бірігуге *и тер м е ш і* болады (Қысқ. саяси экон.).

ИТЕРТ= е т. *Бір нәрсені тұрған орнынан қозғап жылжытқызу, сүйреткізу.* Қайтадан

жұмысқа кірістік. Валентин тачканы маған *и т е р т і п* қойды (А.Жаксыбаев, Менің дос.).

Бір күнді екіншісіне итертті. б е й н. *Ілдал-далады, киелтті, күнін көрді.* Тәжі бар үйлердің бар шаруасын істеп, қара сирақтарының қарнын алдар талшығын тауып, *бір күнді екіншісіне итертіп* шығаратын (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

ИТЕРТУ *Итерт етістігінің қимыл атауы.*

ИТЕРУ *Итер етістігінің қимыл атауы.*

1. *Тұрған орнынан қозғалтып жылжыту.* Кез келген денені тұрған орнынан қозғалту үшін, оны міндетті түрде *и т е р у*, домалату, сүйреу, тарту қажет (Қ.Әбдіғапаров, Қызық. физ.).

2. а у ы с. *Себенші, тұрткі болу.* Баланың не болғанын білмей кету – өлімнен өзі құтқарған адамды өз қолымен өлімге қайта *и т е р у* емес пе? (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

Кеудеге итеру. *Кедергі, тосқауыл болу, қолдау көрсетпеу.* Мен жазу ісіне қатынаса бастағалы жазатын орындардан *к е у д е г е и т е р у* болмаса, өзіне тарту көргем жоқ (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ИТЕРІЛ= е т. **1.** *Бір нәрседен серпіліп алға ұмтылып, қозғалу.* Біртіндеп жүгірісін үдетті де, сол аяғымен жерден *и т е р і л і п*, планкадан оң аяғын өткізді (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). **2.** а у ы с. *Серпілу, ашылу.* Таң сызылып пердесі көтерілді, Сәулемен қараңғылық *и т е р і л д і*. Өлкеден қараңғылық үн шығарып, Түрлі күй, мың дыбыспен жан тірілді (И. Байзақов, Құралай.).

ИТЕРІЛУ *Итерілу етістігінің қимыл атауы.*

ИТЕРІҢКІРЕ= е т. *Қиштемей, қиш салмай итеру, орнынан жылжытыңқырау.* Бактығұлдың көзінен жас тамып кетті де, артынан тез ғана бойын жиып алып, қайтадан қайратқа мініп: «Бар енді, қағазыңа бар!» – деп Сейітті қасынан *и т е р і ң к і р е п*, сырғытып жіберді (М.Әуезов, Қараш.). Досқожа қамшының сабымен Жамалды төстен *и т е р і ң к і р е п* қойды (Б.Майлин, Шығ.).

ИТЕРІҢКІРЕУ *Итеріңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ИТЕРІС= е т. **1.** *Бір нәрсені тұрған орнынан бірге қозғасып жылжытысу, сырғытысу.* Бөрің жиылып, шананың артынан *и т е р і с і п*, шығарысып жіберіңдер (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек). **2.** *Бар пәрменімен келіп соғысу, бір-бірімен тіресу.* Екі батыр екпінімен Жақындасып қалысты. Шегінісіп екеуі Емен найза салысты, *И т е р і с і п* тұрысты, Ат тізесін бүгісті (Батырлар жыры).

ИТЕРІСУ *Итеріс етістігінің қимыл атауы.*

ИТЖАНДЫ с ы н. *Жаны берік, жаны сірідей, өлермен, сүйретіліп жүріп те өлген-тірілгеніне қарамай әрекет етіп жүре беретін.* Тууы да ән Моцарттың, құруы да ән, Татып көрсең ол ішкен бір уынан. Сальери дарынсыздар тайпасының Ең *и т ж а н д ы*, ең надан руынан (Ж. Жұматаев, Ләйлә). Тапа-тал түс жарық күн, Қарап болмас көз өсте, «*И т ж а н д ы*» деген халықтың Түсті сонда сөзі еске (Ғ. Қайырбеков, Көнсадақ). *И т ж а н д ы* жау сонша өлермен, көк жұлын боп, дымы құрып жатса да, әлі көктен, жерден соққылап тұр оқпен ұрып (Ә. Әбішев, Шығ.). // *Жаны берік, жаны сірідей, өлермен, сүйретіліп жүріп әрекет ете беретін адам.* Мен *и т ж а н д ы* болармын, төрт-бес күннен кейін тұрып кеттім. Ал інім қатты ауырды, өлім аузынан қалды (Ә. Қанахин, Жер бас.).

ИТЖЕЙДЕ з а т. к ө н е. э т н. *Иткөйлек (жаңа туған балаға кигізетін тігісі сыртына қараған көйлек, жейде).*

Итжейдені бірге тоздырды. *Қатар өсті, құрдас болды.* Шіркін, бала жасынан бірге өсіп, *и т ж е й д е н і б і р г е т о з д ы р ғ а н* құрбының жөні бөлек-ақ қой («Қаз. әдеб.»).

Итжейдені ерте тоздыру. *Жасы үлкен болу.* Менің дертім шаншу да емес қадалған, Біле алмадым, керек пе оны сөз қылу? Шын қасірет – бақытқа ұқсас адамнан, *И т ж е й д е н і с ә л е р т е р е к т о з д ы р у* (Ж. Жұматаев, Ләйлә).

ИТЖЕККЕН з а т. 1. т а р. *Ресей отаршылық бодауы кезеңінде ауыр қылмысты болғандарды жазалап, жер аударатын Солтүстік Сібір жақ.* *И т ж е к к е н* – Ресей империясында қылмыс жасағандар және саяси қылмыс жасады деп айыпталғандар жазасын өтейтін қиыр терістіктегі аймақтың қазақ тілінде қалыптасқан атауы. Жергілікті тұрғындардың шанаға ит жегетініне байланысты шыққан (ҚҰЭ). Уәлінің үлкен әйелінен туған Әбәйділда «өкемнің тағы менікі» деп жанжалдасып, ол да *и т ж е к к е н г е* жер аударылған (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). 2. *Айдау, қылмысы үшін жер аудару жазасы.* – Онда ма? Онда мен со Келбет дейтін қызды алып қашар едім де, *и т ж е к к е н г е* өзім тіленіп кетер едім (Ә. Әбішев, Найзағай).

Итжеккенге айдады. т а р. *Ауыр қылмысты деп соттап, жазасына Қиыр Солтүстікке жер аударды.* Бесінші жылы Ресейде патшаға қарсы бүлік шыққанын білесің ғой. Ашуланған ақ патша олардың қол-аяғын бұғаулап, Сібірге, *и т ж е к к е н г е а й д а д ы* (М. Жұмағұлов, Қыран.). – Кедейлер байдың құлы есіктегі, Ешбір жан оның мұңын есітпеді, Болса егер етің тірі бас көтерер, Жіберед *и т ж е к к е н г е а й д а п* сені (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Итжеккенге айдатты. а) т а р. *Ауыр қылмысты деп соттатып, жазасына Қиыр*

Солтүстікке жер аудартты. Білдірмей сонда Сұлтан сарқылғанын, Қаба сөйлеп, төбеттей арсылдады. Шетіңнен *и т ж е к к е н г е а й д а т а м* деп, Атарман, шабарманын шақырып алды (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). ө) *Алысқа, қиыр, қиянға жер аударды.* Нарды алған кісі бір күн ішінде әкеліп, үйімнің маңына тастап кетпесе, түбіне жетем! Ауыл-мауылыңмен шабамын! Еркегін құл қылып, әйелін күң қылып, *и т ж е к к е н г е а й д а т а м* (Қаз. ертег.).

Итжеккенде жүрді. *Жаны қиналып, үнемі азап кешті, жанашырларынан жырақта жүрді.* Қиянатқа түру қиды көлденең. Бірақ, бірақ... Шындық сөзге шөлдеген Жарлылардың жоғын жоқтап Жыр жазып *Ж ы р е р* ме едім *И т ж е к к е н д е* әлде мен?! (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ИТЖЕЛЕК з а т. ө с. *Шатыршагүлдер тұқымдасы ақжелкек туысына жататын өсімдік.*

ИТЖЕМЕ з а т. *Қорлық, азап, ешкімге керегі жоқ болушылық, сұраусыздық.* Мұстафи ақыры *и т ж е м е д е* өлді (Ж. Молдағалиев, Торғай толғауы).

Итжемеде қалды [кетті]. *Итқорлыққа түсті, азапта қалды.* Мұндайлар қарап жүріп бірденеге ұрынады немесе тірлікте қадірлі басы бір күні *и т ж е м е д е қ а л а д ы* (Р. Токтаров, Ертіс.). Мұратқан біраз отырады да, қой, бүйткенше өлген артық, ақыр *и т ж е м е д е к е т е д і* екем, онан да жанымды қинамай тастан секіріп құлап өлейін, – деді (Қаз. ертег.).

Итжемеде қырылды. *Азапта, итқорлықта жаппай өлді.* Тұтқындардың киімдері жұқа, жыртқық болған соң, жатқан жерлері қарлы жер, үлдеген барақ болған соң, азап шегіп, бұлардың бәрі *и т ж е м е д е* осылай *қы р ы л ы п*, таусылған екен (С. Сейфуллин, Тар жол.).

ИТЖЕМЕС з а т. с ө й л. *Итжеме.* «Жиыппын жұрт жиды» деп бекер малды, Ақыры *и т ж е м е с т е* текке қалды», – Деді де өз-өзіне, бір шұқырға Дорбасын лақтырды да, кете барды (Ғ. Қайырбеков, Көнсадақ).

ИТЖЕМІ з а т. с ө й л. *Итжеме.* «Қайр, Ошакбай болғанда бүйтіп *и т ж е м і* боп жүрмес едік», – деді (Д. Досжанов, Жібек.).

Итжеміге тастады [итжемі қылды]. *Рақымсыздық, тасбауырлық көрсетті; қорлады, азапқа салды.* Олардың рақымсыз, надан, топастарына салсаңыз, Кәмшаттың барлығынан да бес байталды артық көрсе қайтесіз? Ендеше, ортамыздағы ең әлсіз, ең пышайман бір ғаріпті қайда тастап отырмыз? *И т ж е м і г е т а с т а п* отырғанымыз жоқ па? (М. Әуезов, Абай жолы). Мазағы болыппын-ау мына жынның, Жарайын осы арада *и т ж е м і қ ы п* Кім сұрап алар екен құнын мұның (М. Әуезов, Таңд. шығ.).

ИТЖЕРІК з а т. Екіқабат әйелдің белгілі бір тамақа аңсары ауып, құмарлануының немесе жүрегі айнуының басылмайтын түрі, көпке созылатын жерік. Екіқабат әйел жерік болып жүрген кезінде абысын-ажындары, ол әйел кексе болса табаққа жамбас, жас болса асық жілік, төс, ұлтабар салып үстіне пышақ, кездік салып немесе тағы басқа түрлі дәм пісіріп апарып «жерікасын тауып», басуға тырысады. Егер жерігі қанбайтын болса, мұны «и т ж е р і к» деп атайды (Д.Қатран, Қазақ ас-тағам.). Ішкен-жегенін соңынан кері қайтарып тастайтын, жүрегі айнып тұратын кез болады. Жеріктің бұл түрін «и т ж е р і к» деп атайды («Ақ желкен»).

ИТЖИДЕК з а т. ө с. <лат. atropa belladonna> Майда, домалақ жемісі жеуге жарамайтын алқа тұқымдасына жататын көпжылдық жарықсүйгіш, шөптесін өсімдік. Өзі арамшөп болса да, медициналық маңызы күшті өсімдіктердің бірі – и т ж и д е к (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). И т ж и д е к құрамында алколоидтар (атропин, гиоциамин, т.б.) және улы заттар болады (ҚҰЭ). И т ж и д е к т і медицинада, ветеринарияда дәріге пайдаланады (ҚҰЭ).

ИТЖОРТАҚ с ы н. Өнбейтін, өндірмейтін жүріс. Жалықпай жалғаншы үшін жазы-қысы, И т ж о р т а қ жүрісіміз бүлкілдей-ақ. Жалғаншы жайтаң қағып және алдайды, Түлкінің тұра қашқан көркіндей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

ИТЖУСАН з а т. с ө й л. Ойраншоң.

ИТЖҮЗІМ з а т. ө с. <лат. bryonia> Жазық жерлер мен тау аңғарларында, сондай-ақ, орман шеті мен бұталар арасында өсетін ұсақ жемісті асқабақ тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. И т ж ү з і м қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ). И т ж ү з і м н і ң биіктігі 2-4 метр, тамыры жуан, түйнекті, сабағы көп бұтақты, шырмалып өседі. Етженді, бестармаққа бөлінген төменгі жағындағы жапырақтары ірі болады (ҚҰЭ). И т ж ү з і м н і ң тұқымында эфир майы болғандықтан сабын қайнатуға қолданылады (ҚҰЭ).

Сыртдөн ит жүзім. ө с. Асқабақтұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктің тамырында улы заттек бар бір түрі. Итжүзімнің тағы бір түрі – с ы р т д ө н и т ж ү з і м н і ң тамырында улы брионин, брейн глюкозидтері, шайыр, крахмал, балауыз, минералды тұздар, органикалық қышқылдар болады (ҚҰЭ). Сыртдөн и т ж ү з і м д і халық медицинасында несеп жүргізетін, қақырық түсіретін, ауруды бәсеңдететін және қан тоқтататын дәрі ретінде пайдаланады (ҚҰЭ).

ИТЖҮН з а т. ж е р г. Бұзауда болатын сүйек ауруы. Мынау бұзау да и т ж ү н болып ауырып жүр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИТЖЫҒЫС з а т. 1. Күреске тұскен адамдардың бірін-бірі жеңе алмай, тең түсуі. И т ж ы ғ ы с жатып, енді тыпырлап кеп итше ырылдасып, тістерімен шайнасты (С.Сейфуллин, Шығ.). Еріккен ересек балалар біздің біріміздің жыққанымыз, ал екіншіміздің жығылғанымыз айдан анық болса да: «И т ж ы ғ ы с! И т ж ы ғ ы с!» деп жеңістік бермей, күштегендей боп бізді қайта күрестіреді (Ә.Қанахин, Жер бас.). Байбек қапсыра құшақтап и т ж ы ғ ы с құлады. Екеуі тіркесе түрегеліп қайта жұлқысты (З.Иманбаев, Солма гүл.). Бұл күрес бізге қызық сияктанып, кейде жыға, кейде жығыла, кейде и т ж ы ғ ы с түсе жүріп арпалыстан шаршамаймыз (С.Мұқанов, Есеу жыл.). 2. с п о р т. Қазақша күресте екі палуанның бірін-бірі жеңе алмай, тең күш көрсеткенін, жекпе-жектең тең аяқталғанын білдіретін термин. Бұрын қазақша күресте белдесу бір жағының жеңгеніне дейін өткізілетін болған. Қазіргі күрес спортында палуандар белдесуді и т ж ы ғ ы с п е н тең аяқтаса, оларға екі-екіден айып ұпайы беріледі (ҚҰЭ). 3. а у ы с. Кімнің жеңгені белгісіз, неғайбыл болушылық. Баян жақ бөйге бер! – деп келеді оязға: – Бөйгесін, кім жыққанын жаз қағазға! Керей жақ бергізбестен, кетті кернеп: – И т ж ы ғ ы с! Мынаның да жыққаны аз ба? (І.Жансүгіров, Шығ.).

ИТЖЫНЫС з а т. Ит тұмсығы өтпейтін қалың, ну орман, тоғай, т.б. Айналып жүрмесен и т ж ы н ы с т а н өте алмайсың (Ауызекі).

ИТИ з а т. в е т. Мал ауруының мешел сияқты түрі. И т и (итию) немесе «маймақ ауруы» – мал ауруы. Қазіргі ғылыми ветеринарияда Д витамин, яғни калцийферол жетіспеуі салдарынан болатын рахитті қазақтар малда «и т и» (итию) немесе «маймақ ауруы» (адамда «мешел») деп атайды (Төлеубаев, Шығ.). Ал шетелдегі қазақ ирридиенттері арасында «итиюді» дербес ауру ретінде танып, и т и і ауырған құлынға қасқырдың қара бауырын немесе өтін қайнатып ішкізеді («Ана тілі»).

ИТИ=е т. 1. Құлап кетердей, әрең, ілмип тұру. Олар отқа и т и е, бірін-бірі ықтай береді. Бір ұядағы бірнеше сары ауыз балапан терізді (А.Жүнісов, Өмір ізі.). 2. а у ы с. Балдырған өзенінің оң жақ жағасында қарғаның ұясындай и т и і н үш қара лашық тұр (С.Омаров, Қызыл.). 2. а у ы с. Өте арық, жүдеу көріну; имию. Білмеймін не боларын, қайран көлім, Жарайды тең болмаса күн мен түнің, И т и і н қарашекпен келіп қонса, Басыңнан құсың ұшып кетер сенің (М.Жұмабаев, Шығ.). Сәлеміңізге орай

саулығымызды айтсам қылмыс емес шығар, – деп ол алдында *и т и і п* тұрған көк бақа Мимырттың ескі қоныштай кейпіне көз тастады (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.).

ИТИЕ з а т. ж е р г. *Баланың сүйек туберкулезі*. Жас бала *и т и е* болып ауырса, оның сүйектері дұрыс өспейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИТИКАД з а т. д і н и. *Құдай сөзінің ақиқаттығына терең сену, діннің (иман) үш қағидасының бірі*. Түрлі догматикалық мектептер *и т и к а д т ы ң* баламасы ретінде тастик, акида, акд терминдерін қолданды (Ислам энцикл.). Мәні жағынан *и т и к а д қ а* басқалардан жақыны тасдик. Бұл Алланың және Ол Құранда хабарлаған барлық нәрсенің ақиқаттығын жүрекпен ұғыну, тану, мойындау (Ислам энцикл.). Тасдик Құдай сөзінің Алла тағаланың дегенінің бәрі ақиқат әрі дәлелдігі екендігі туралы іштей пайымдау ретінде қарастырылса, *и т и к а д* сонымен іштей келісу, соған іштей сену ретінде қарастырылады (Ислам энцикл.).

ИТИКАФ з а т. д і н и. *Уақытын өз еркімен мешітте өткізу, шариғат заңы бойынша ислам дініндегі ерікті гибадат түрі*. *И т и к а ф* екі түрге бөлінеді: бірі – итикаф-уәжиб, яки міндетті итикаф (серт еткенде орындалатын итикаф), екіншісі – итикаф-мандуб, яки ерікті итикаф (ҚҰЭ). *И т и к а ф* жасаймын деп серт етіп, жасамағандар көфарат қағидасымен жазаланады (ҚҰЭ).

ИТИТ = е т. *Құлап кетердей, ілгері қарай еңкейту, ілмту*. Екі терезенің арасында *и т и т и п* ілген шар айна осы үй ішін өзгеше көркейтгіп, шамның жарығымен жалт-жұлт етеді (С.Омаров, Өмір.).

ИТИТУ *Итит етістігінің қимыл атауы*.

ИТИЮ з а т. в е т. *Ити (мал ауруының рахит сияқты түрі)*. Ити (*и т и ю*) немесе «маймақ ауруы» – мал ауруы. Қазіргі ғылыми ветеринарияда Д витамин, яғни кальцийферол жетіспеуі салдарынан болатын рахитті қазақтар малда «ити» (итию) немесе «маймақ ауруы» (адамда «менсел») деп атайды (Эксп. матер.). Ал шетелдегі қазақ ирридиенттері арасында «*и т и ю д і*» дербес ауру ретінде танып, итиі ауырған құлынға қасқырдың кара бауырын немесе өтін қайнатаын ішкізеді («Ана тілі»).

ИТИЮ *Ити етістігінің қимыл атауы*.

ИТКЕНДІР з а т. ө с. <лат. euratorium>. *Күрделігүлдер тұқымдасына иткендір туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Иткендір д і х*алық медицинасында шөмен ауруын емдеуде пайдаланады (ҚҰЭ). *И т к е н д і р д і ң* гүлдері қос жынысты, күлге жапырақшалары қызғылт, күлгін қызғылт түсті (ҚҰЭ). *И т к е н д і р д і ң* тамыры мен жапырағынан қара және

көк бояу, ал сабағынан талшық алынады (ҚҰЭ)

Кенептүсті иткендір ө с. <лат. euratorium sappaninum>. *Күрделігүлдер тұқымдасына иткендір туысына жататын өсімдіктің бір түрі*. Қазақстанда Ақтөбе облысында ғана кездесетін түрі *к е н е п т ү с т і и т к е н д і р* өседі (ҚҰЭ).

Кенепшөп тәрізді иткендір ө с. **Кенептүсті иткендір**. Посконник коноплевидный – *к е н е п ш ө п т ә р і з д і и т к е н д і р* (Б.Қалиев, Өс. атаул. Ор.-қаз. және қаз-ор. сөзд.).

ИТКЕНЕ з а т. *Иттің жүнінде болатын кененің бір түрі*. Кене түрі – қазақтар кене түрінің таралуына қарай тазкене, қойкене, түйекене, *и т к е н е* деген түрлерге бөледі (Экспед. матер.).

ИТКӨЙЛЕК з а т. э т н. *Жаңа туған балаға қырқынан шығарылғанша кигізетін, тігісі сыртына қараған көйлек. И т к ө й л е к* – сәбидің қырқынан шығарылғанша киген көйлегі. Сәбидің денесіне батпау үшін тігісі сыртына қаратып тігіледі (ҚҰЭ). *И т к ө й л е к т і* баласы жоқ келіншектер ырым ретінде алатын да дәстүр бар (ҚҰЭ).

Иткөйлекті бұрын тоздырған. *Жасы аздап үлкен. И т к ө й л е к т і* бәрінен *б ұ р ы н* тоздырғанмын деп өзінше өктем соғар мінезі қалып көрген емес (А.Байтанаев, Болат.).

ИТКӨҢІЛ с ы н. *Тұрақсыз, әр нәрсені бір көксей беретін*. Нәпсіні жақсы ерте тиганыңыз, *И т к ө ң і л* дүниені қимадыңыз. Дүниені қанша жақын көрсе-дағы (Бес ғасыр.).

ИТКӨСІК з а т. ө с. **Татар сасыры** (*Шатыршагүлдер тұқымдасы, сасыр туысына жататын өсімдік*). ≈ *И т к ө с і к т і ң* гүлдеу кезеңі.

ИТКҮРКЕ з а т. *Иттің қышығы, күрке сияқты жасалан үйшігі*. Көзіме келіп тигендей жасынның ұшы, Ашылды сырым, қайсардың басылды мысы. Қыңсылап үрген, ұлыған үндерге толды, Ию да қию *и т к ү р к е* – басымның іші... (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ИТ-КҮШІК з а т. *Ит пен күшік, ит пен оның итақайы*. Ауыл үйдің *и т - к ү ш і г і* жанын қоярға жер таппай олар да жүргені, тілін салақтатып (Ә.Тарази, Үлкен ауыл).

Ит-күшіктен сауын болмас. *Пайдасы жоқ нәрседен ештеңе де өнбес*. Дауыл болмай, жауын болмас, *и т - к ү ш і к т е н с а у ы н б о л м а с*, Екі жалқау бірігіп ауыл болмас, Ауыл болса да, тәуір болмас (С.Қасиманов, Сикырлы.).

ИТКІ с ы н. ж е р г. *Құныс, бүкір*. Ол жастайынан *и т к і* болыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИТКІРМЕС з а т. с ө й л. *Киіз үйдің ағаш есігі; сықырлауық*. Шыбық қыстыра салған

и т к і р м е с т ің ілгегін қолымен сипап тапты да, үйге кірді (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

ИТҚИЯН с з т. ж е р г. *Айдала, жырақ, алыс (жер)*. Ала сиырды и т қ и я н н а н айдап келдім (Қазақ тілі, аймақ. сөздігі).

ИТҚОҒА з а т. ө с. *Қоға тұқымдас сулы жерде өсетін өсімдік. Балық аулау кәсіпорындары көлдің жалпы көлемінің 55 проценттен артығырағын қамыс пен и т қ о ғ а алып жататынын есептеп шығарған (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.)*.

ИТҚОНАҚ з а т. ө с. <лат. setaria>. *Көбінесе тарымен бірге өсетін астық тұқымдасы итқонақ туысына жататын арам шөп. И т қ о н а қ, ошаған өсімдіктерінің жемістері мен тұқымдары ілмешекті келеді (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Алғашқы өсіп келе жатқан кезде итқонақ пен тарының көгі бір-біріне өте ұқсас болады (Б.Мұқанов, Қазақст. өсімдік.). Қызылшаның и т қ о н а қ деп аталатын арамшөп тектес жауы бар (С.Мәуленов, Жер нәрі).*

Италия итқонағы. ө с. <лат. setaria italica> *Астық тұқымдасы итқонақ туысына жататын арам шөптің бір түрі. Қазақстанда итқонақтың шоқ итқонақ, мысыққұйрық итқонақ, көк итқонақ, и т а л и я и т қ о н а ғ ы дейтін түрлері кездеседі (ҚҰЭ).*

Көк итқонақ. ө с. <лат. setaria viridis> *Астық тұқымдасы итқонақ туысына жататын арам шөптің бір түрі. Қазақстанда итқонақтың шоқ итқонақ, мысыққұйрық итқонақ, к ө к и т қ о н а қ, италия итқонағы дейтін түрлері кездеседі (ҚҰЭ).*

Мысыққұйрық итқонақ. ө с. <лат. setaria glauca>. *Астық тұқымдасы итқонақ туысына жататын арам шөптің сұрғылт түсті бір түрі. Қазақстанда итқонақтың шоқ итқонақ, м ы с ы қ қ ы й р ы қ и т қ о н а қ, көк итқонақ, италия итқонағы дейтін түрлері кездеседі (ҚҰЭ).*

Шоқ итқонақ. ө с. <лат. setaria verticillata>. *Астық тұқымдасы итқонақ туысына жататын арам шөптің бір түрі. Қазақстанда итқонақтың ш о қ и т қ о н а қ, мысыққұйрық итқонақ, көк итқонақ, италия итқонағы дейтін түрлері кездеседі (ҚҰЭ).*

ИТҚОРЛЫҚ з а т. *Азап, мехнат, қиыншылық; адам көргісіз қиындықты көрушілік. Өнер үйрен, кеуденді өрге сүйре, Ендігі жас, болмандар енді еріншек! Сүр шекпенін сүйреткен и т қ о р л ы қ т а, Отырмыз қайдан келіп біз келімізек! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Әрі денесіне камшы тиіп, әрі мына көкпарша сүйреген и т қ о р л ы қ қ а шыдамай ол түтеп кетті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). // Азапты, мехнаты көп, қиындықты. Жоқшылығыммен, и т қ о р л ы қ бейнетіммен, тұзы сор, еңбегі еш қам-қаракетіммен болсам да, әйтеуір, жат үйдің босағасында емеспін, –*

деді Дәркембай Базаралыға (М.Әуезов, Абай жолы).

Итқорлығын [итқорлықпен] көрсетті [жүргізді]. *Азап тарттырды, қиыншылық көрсетті, ауыр халге тап қылды, көресіні көрсетті, азаптады. Қызды желмаяның артына таңып, и т қ о р л ы ғ ы н к ө р с е т і п, ханның қолына әкеліп табыс қылды (Қаз. ертегі.). Қалқан деген құл еді Сатып алған пұл еді... Атаңа қойды бақтырып, Көркенесін тақтырып, Шешене тезек тергізіп, Сонымен күн көргізді И т қ о р л ы қ п е н ж ы р г і з д і (Қобыланды батыр).*

Итқорлықтан шықты. *Азаптан босады. Шеңбер жұрттың иір-иір майсасы, И т қ о р л ы қ т а н енді ш ы қ қ а н ақындай (І.Қажытай, Тасжарған).*

Итқорлықта өлді. *Азап шегіп өлді, көрмегенді көріп дүниеден өтті. Шешем байлардың отын жағып, күлін шығарып, сиырын сауумен и т қ о р л ы қ т а ө л д і, – дейді Сәмет (С.Омаров, Қайырлы жаз.).*

Итқорлықта ұстады. *Адам төзгісіз жағдайда жүруге мәжбүрледі. Ағылшын мен оның шабармандары жұмысшыларды и т қ о р л ы қ т а ұ с т а й д ы (С.Мұқанов, Есею жыл.).*

ИТ-ҚҰЗҒЫН: **ит-құзғынға жем болды.** а) *Далада қалды, қасқырға жем болды. И т - қ ұ з ғ ы н ғ а ж е м б о л ғ а н* жануарым-ай!! Күніге жеті летір сүт беретін еді, былтыр ғана Уәлшер сволышқа айтып, фермадан ауыстырып алған адал малым еді, – деп қызынып алған қисық енді кемсеңдеп кетті (С.Сәрсенбаев, Таңбалы тас.). ә) *Ит өліммен өлді, көмусіз қалды. Туған жерден баян таппаған сорлы қайбір жетісуші еді, и т - қ ұ з ғ ы н ғ а ж е м б о л ы п* өлген шығар, – деп қария ауыр күрсініп қойды (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ИТҚҰЙРЫҚ з а т. ө с. *Карелин сасыры (шатыршагүлдер тұқымдасы сасыр туысына жататын өсімдік). ≈ И т қ ұ й р ы қ т ы ң* гүлдеу кезі.

ИТҚҰЛАҚ¹ з а т. с ө й л. *Құлақшын түрі.*

ИТҚҰЛАҚ² з а т. ө с. с ө й л. **Иліктаран** *(жазық жерлерде өсетін, иттің құлағына ұқсас өсімдік). Манағы жусанды дала түгесіліп, енді селеу, ебелек, боз, өлең, и т қ ұ л а қ, итсигек өскен жазық басталды (Д.Досжанов, Жібек.).*

ИТҚҰС з а т. э в ф. **Қасқыр.** Осы жылдар ішінде бір-ақ тоқтыны и т қ ұ с қ а тартқыздым (Б.Токтаров, Қыран.). Жылқының и т қ ұ с т а н қорғана білетінін, қар қалында ұсақ малға жол ашып беретінін, бақташыны да көп тілемейтінін айтқан (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Төрт түліктің қайсысын да, оның ішінде қой малын жыл он екі ай и т қ ұ с т а н аман сақтап бағып күту оңай емес (Ө.Ахметов, Алда күн.). И т қ ұ с т а р д а н аман-ақ келген қорам, Жас ғасырға

бар төлін бермеді аман. Ақындардың жүрегі нәзік дейді, Нәзіктікке неге әуес жел мен боран (Т. Молдағалиев, Шақырады.). **2. а у ы с.** *Кім көрінген, қайдағы біреулер, тексіздер.* Лагнет бұлты шатырлап, Жай түсіп неге қатпаймын?! Жер жарылып сатырлап, Түбіне неге батпаймын: *И т қ ұ с қ а* бас игізген, Көкейімді күйгізген, Дүниеден ләззат таппаймын (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Итқұсқа жем болды. *Қасқырға азық болды.* Отарын айдап тастап ауылға оралатын бақташылар да бар. Кейде сол себептен қыруар мал *и т қ ұ с қ а да жем бол* жүр (Тарту). Жол-жөнекей ел кездеспей *и т қ ұ с қ а жем бол* *м а с ы н а* кім кепіл? (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

ИТ-ҚҰС: ит-құс жолдас болды. *Түзде қаңғырып қалды, елсіз, жыртқыш аң мен құс бар жерде жүрді. И т-қ ұ с б о л ы п ж о л д а с ы м.* Тағдырға шара нешік-ті (Мұңлық-Зарлық.).

ИТҚҰСЫҚ з а т. ө с. <лат. schumannia>. *Шатыршагүлдер тұқымдасы итқұсқық туысына жататын өсімдік. ≈ И т қ ұ с ы қ т ы ң* кең таралған аумағы.

Карелин итқұсығы. ө с. <лат. schumannia karelinii>. *Шатыршагүлдер тұқымдасы итқұс-ық туысына жататын өсімдіктің біртүрі. ≈ Каре-л и н и т қ ұ с ы г ы н ы ң* гүлшоғыры.

ИТМҰРЫН з а т. ө с. **1.** <лат. rosa>. *Раушангүл тұқымдасына жататын жапырақ тастайтын, майда жемісі бар, тікенді бұта не шырмауық түріндегі дәрілік өсімдік. И т м ұ р ы н* жемісінің құрамында 470 мг пайызға дейін С витамині, каротин, сондай-ақ кант, крахмал және азотты заттектер бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *И т м ұ р ы н ы ң* гүлі қосжынысты. Тостағанша жапырақшасы бесеу, ақ, қызғылт, қызыл сары түсті болады (ҚҰЭ). *И т м ұ р ы н* маусымда гүлдеп, тамызда жеміс береді (ҚҰЭ). **2.** *Жемісі ұсақ, қызыл, гүлдері хош иісті, қалың болып өсетін тікенді бұта.* Дәл жар іргесіне бір түп қасқыржем мен *и т м ұ р ы н* араласа, ұйыса өсіпті (А.Нұрманов, Құлан.). Сайларына *и т м ұ р ы н*, долана, жабайы алма сынсы өскен (М.Мағауин, Бір ата.). Біз *и т м ұ р ы н ға* таяп келген сәтте жақын жерден қаңқылдап екі сары ала қаз ұшып шықты (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім).

Итмұрын жемісі. *Раушангүл тұқымдасына жататын, тікенді бұта не шырмауық өсімдіктің дәрілік қасиеттері бар, әртүрлі мақсаттарда пайдаланылатын ұсақ жемісі. И т м ұ р ы н жемісінен* әзірленген дәрілер витамин ретінде, ас қорытуды жақсартуға, сондай-ақ бауыржәне өттің қабынуына ем ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *И т м ұ р ы н жемісінен* және ұрығынан күйген

жерді және тері ауруларын емдеуге, сондай-ақ рентген сәулесімен емделгенде қолданылатын препараттар, кейбір түрлерінен хлористит, гепатит ауруларын емдейтін дәрі жасалады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Итмұрын тосабы. т а м а қ. *Итмұрынның жемісінен жасалған тосап. И т м ұ р ы н т о с а б ы* былай дайындалады: пісуі жеткен жемістерді іріктеп алып, сағағынан ажыратады да салқын сумен жуып, тоттанбайтын пышақпен екіге бөледі. Дәнін алып тастап, тағы да жуады. Шырын дайындап, жемісті салады да, баяу отқа қойып, қайнауға жеткізеді де, одан әрі тосап дайын болғанша қайнатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Павлов итмұрыны. ө с. <лат. rosa pavlovii>. *Раушангүл тұқымдасына жататын, майда жемісі бар, өте сирек кездесетін өсімдік. П а в л о в и т м ұ р ы н ы* – өте сирек кездесетін эндемик өсімдік. Сондықтан қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

Қоңыр итмұрын. ө с. <лат. rosa cinnamomea>. *Раушангүл тұқымдасына жататын, қалың болып өсетін, майда жемісі бар, тікенді өсімдік.* Қазақстанда итмұрынның жиырма төрт түрі бар. Орманда, бұта арасына, тау бөктерінде, шалғында өседі. Ең көп тарағандары – *қ о ң ы р и т м ұ р ы н*, қотыр итмұрын, альберт итмұрыны, аран итмұрыны, әсіресе тікенді итмұрын, Павлов итмұрыны Қазақстанда ғана өседі (эндемиктер) (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ИТМҰРЫНДАЙ с ы н. *Итмұрын сияқты, тікенектей.* Құдай берген бұл достық – көннің бірі. Мүлдасқанда қалмайды көңіл кірі. Қолдан достық жасап ем болар-болмас, *И т м ұ р ы н д а й* наданның жұрттың бірі (Абай, Тол. жин.).

ИТМІНЕЗ з а т. **1.** *Дөрекі, аяқ астынан ашуланатын жаман мінез.* Бар екен інісінің *и т м і н е з і* Кететін оқта-текте ұйтқып өзі. Әркімге қамшы үйіріп қояды екен, Жүргендей осы елді жұрт қып өзі (С.Сейтенов, Сапар.). Үлгісіз жұртты үйретіп қалдық кейін Көп надандар өзіне тартар бейім. Арылмас әдет болды күлкішілдік, Ыржаң-қылжаң, *и т м і н е з* дегендейін (Абай, Тол. жин.). *И т м і н е з і* ұстаса, Қайсардың қара тасына Қарауыл салмай қонған ер! (Ер Тарғын). **2.** п с и х. *Керегарлық, құлықсыздық, бейшаралық, жексұрындық тән адам бойындағы жағымсыз қылықтар жиынтығы. И т м і н е з* адамның кісілік қасиеті мен азаматтық тұлғасын төмендететін келеңсіз қасиетке жатады (ҚҰЭ). *И т м і н е з* ауыспалы мағынада қолынан іс келмейтін надан адамды анықтауға қолданылады (ҚҰЭ).

ИТМІНЕЗДІЛІК з а т. п с и х. *Керегарлық, құлықсыздық, бейшаралық, жексұрындық*

сияқты жағымсыз қылықтар тән болушылық. *И т м і н е з д і л і к* адамның басқаларымен тіл табыса алмауына, тіршілік көзінің табылмауына, тұрмыстың үйлеспеуіне негізгі себеп (ҚҰЭ).

ИТОШАҒАН з а т. ө с. <лат. bidens>.

Күрделігүлділер тұқымдасы итошаған туысына жататын біржылдық тікенді шөптесін өсімдік. Ағаштардан ылғалды жерлерде өсетін қандыағаш; шөптесін өсімдіктерден – әртүрлі өлеңдерді, и т о ш а ғ а н д ы, батпақ калужницасын атап өтейік (Ботаника). И т о ш а ғ а н – дәрілік өсімдік, халық медицинасында кеңінен қолданылады (ҚҰЭ). И т о ш а ғ а н н ы ң гүлдері қосжынысты, шеткі тілімденген гүлдері жыныссыз келеді (ҚҰЭ).

Имек итошаған. ө с. <лат. bidens cernua>. *Күрделігүлділер тұқымдасы итошаған туысына жататын өсімдік түрі. Қазақстанда өзен мен көлдердің жағалауында, сондай-ақ саз, құм топырақты далада және суармалы жерлерде өсетін и м е к и т о ш а ғ а н, үштармақты итошаған, сәулелі итошаған деген түрлері бар (ҚҰЭ).*

Сәулелі итошаған. ө с. <лат. bidens radiata>. *Күрделігүлділер тұқымдасы итошаған туысына жататын өсімдік түрі. Қазақстанда өзен мен көлдердің жағалауында, сондай-ақ саз, құм топырақты далада және суармалы жерлерде өсетін имек итошаған, үштармақты итошаған, с ә у л е л і и т о ш а ғ а н деген түрлері бар (ҚҰЭ).*

Үштармақ итошаған. ө с. <лат. bidens tripartita>. *Күрделігүлділер тұқымдасы итошаған туысына жататын өсімдік түрі. Қазақстанда өзен мен көлдердің жағалауында, сондай-ақ саз, құм топырақты далада және суармалы жерлерде өсетін имек итошаған, ү ш т а р м а қ т ы и т о ш а ғ а н, сәулелі итошаған деген түрлері бар (ҚҰЭ).*

ИТӨКТЕ = е т. ж е р г. *Бір-біріне қосып, жинақтау. Мынаны и т ө к т е п, адағына жазу керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).*

ИТПЕ з а т. *Түйенің сілбесіне қоса бекітілген қысқа келген бау, жіп. Жылқының жүгені, ауыздығы, тізгіні, түйенің бұйдасы мен и т п е с і, сиырдың мұрындығы сияқты тұрмандар аты басқа болғанымен, мазмұны «бағындыру» деген бір-ақ ұғымды білдіреді (Н.Нұрғалиұлы, Ата салт.).*

ИТПЕК з а т. ж е р г. *Түйеге бас білдіру үшін мұрындыққа өткізетін аша ағаш. Егер түйенің бас білмес болса и т п е к салып мін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).*

ИТПЕКТЕ = е т. *Жүрісі өнбеу, митыңдау. Үш қозышы бала – біз де шаршап қалыппыз. Бойлауық, кикар төлдерді таң сәріден тал түске дейін и т п е к т е п жөнге жүргізу оңай болып*

па (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Жетпеді екеуіне құралдары, Көнбеді, егін мұны ұға алмады. И т п е к т е п ора берді бір орақпен Сол болды барды-жоқты құралғаны (С.Жиенбаев, Қарлығаш.).

ИТПЕКТЕТ *Итпекте етістігінің қимыл атауы.*

ИТПЕКТЕТУ *Итпекте етістігінің қимыл атауы.*

ИТПЕКТЕУ *Итпекте етістігінің қимыл атауы.*

ИТ-РӘСУА: *ит-рәсуа болды [етті]. Ысырап болды, текке, босқа кетті. Қысы-жазы бір тұяқ шығындатпай, шырылдап жүріп өсіріп еді, шынымен есіл еңбек и т-р ә с у а б о л ғ а н ы ма (С.Мәуленов, Таңд.). Өзі жоқта шөпті и т-р ә с у а е т і п жатқандай көрінді (К.Қазыбаев, Ызғар).*

Ит-рәсуа қылды. а) *Босқа шашты, ысырап қылды. Оқу іздеп қалаға кеткен баласы атанасының жиып-терген қаржысын аз уақытта и т-р ә с у а қ ы л д ы («Лен. жас»). ө) Есін шығарды, әбден састырды. Барса жеңгелері қайны деп қалжақтап, мұның тілін, жүріс-тұрысын салып и т-р ә с у а қ ы л а д ы (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.).*

Ит-рәсуасын шығарды. *Берекесін кетірді, мазасын алды. Редакциядан фотокорр да жетіп келді. «Олай тұр, былай тұр» деп и т-р ә с у а м-д ы ш ы ғ а р д ы (Т. Бердияров, Солдат.).*

ИТСАБЫН з а т. ө с. с ө й л. **Көпүйлі жарықдәрі** (қалампыр тұқымдасы жарықдәрі туысына жататын өсімдіктің бір түрі). Грыжник многобрачный (собачье мыло) – көп үйлі жарықдәрі, и т с а б ы н (Б.Қалиев, Өс. атаул. Ор.-каз. және қаз.-ор. сөзд.)

ИТСИГЕК з а т. ө с. <лат. anabasis aphylla>.

1. Алабұталар тұқымдасы бұйырғын туысына жататын біржылдық шала бұталы өсімдік, жатырақсыз бұйырғын. Шымкент қаласындағы Химия-фармакология зауытында и т с и г е к т і ң жасыл сабақтарынан анабазин өндіріледі (ҚҰЭ). Халық қыршаңқы болған жылқыны и т-с и г е к, қараандыз сияқты улы өсімдіктерінің қайнатындысымен бірнеше рет жуады (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). *И т с и г е к* сортаң және сор топырақта, сұр, қоңыр топырақта, сондай-ақ тақырда өседі. Шілде–қыркүйек аралығында гүлдеп, жеміс береді. Биіктігі – 30–80 см. (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2. Бұйырғын туысына жататын, ащы от болып табылатын малазықтық өсімдік.** Ащы от – құрамында күшті әсер ететін заттары мол, ащы кермек өсімдіктер. Ащы от қатарына қазақтар баялыш, жусан, ермен, қарабатқыл, қызылша, кекіре, и т с и г е к, усойқы, ақ мия, ақбас, бұйырғын, коянут, жуа, қымыздық т.б. жатқызады (Экспед. матер.). Сортанды жиектей біткен тарлау,

түйеқарын, тікен, *итсигектен* басқа мал оты болмайды (Б.Серкебаев, Өткенде). // *Итсигек қалың өскен жер*. Ол бір жылғаның қиясында атын *итсигекке* байлады (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз.).

ИТСІЗ с. ы. н. *Иті жоқ, Итсіз* де аңшы бола ма екен (Ауызекі).

Адал итсіз. б. е. й. н. *Ешбір малы жоқ, тақыр кедей*. Мен емес, жұрт мақтаған Исатайды. Бауындай тонның ішкі жақын едік. Малданып Исатайдан маңғаз болдым, Әйтпесе де *адал итсіз* пақыр едім (Шернияз ақын, Шығ.).

ИТТАБАН¹ з. а. т. ө. с. <лат. frankenia>. *Қаламтыр тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Ит табан*, шөгел, сарпұшық, Дауаның қарлы мұзында, Жасыл көлдің суында, Талғардың қиын құзында, Ағашы қалың жері бар (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). *Ит табан* сәуір-мамыр айларында гүлдеп, маусым-қыркүйекте жемістенеді (ҚҰЭ). *Ит табан* ның жемісі – қауашақ (ҚҰЭ).

Бұқар иттабаны. ө. с. <лат. frankeniaceae bucharica>. *Иттабандар тұқымдасы иттабан туысына жататын шөптесін өсімдік түрі. ≈ Бұқар ит табан* ның тамырының ұзындығы.

Иттабан сораң. <лат. frankeniaceae pulverulenta>. *Иттабандар тұқымдасы иттабан туысына жататын шөптесін өсімдік. Иттабанның бес түрі бар. Соның ішінде жиі кездесетін – иттабан сораң* (ҚҰЭ). *Иттабан сораң* ның гүлі бір-бірден жапырақ қолтығына не бұтақшалардың ашаланған жеріне орналасқан, қызғылт түсті (ҚСЭ).

Иттабан тұқымдасы. б. о. т. *Иттабандар. Ит табан тұқымдасы* ның бір түрі – иттабан (ҚҰЭ). *Ит табан тұқымдасы* ның гүлдері қос жынысты, тостағанша жапырақшалары 4-7 тісті, бірігіп келген (ҚҰЭ).

Кәдімгі иттабан. ө. с. **Иттабан сораң.** ≈ *Кәдімгі ит табан* ның жемісі.

Қаратау иттабаны. ө. с. <лат. frankeniaceae transkaratavica botsch>. *Иттабандар тұқымдасы иттабан туысына жататын Қазақстанда таралған өсімдік. ≈ Қаратау ит табан* ның жапырақтарының орналасуы.

Қатты түкті иттабан. ө. с. **Сайғақшөп иттабан.** Франкения жестковолосая (сайғачы трава) – *қатты тұкті ит табан*, бөкенот, сайғақшөп (Б.Қалиев, Өс. атаул. Ор.-қаз және қаз.-ор. сөзд.).

Миронов иттабаны. ө. с. <лат. frankeniaceae mironovii>. *Иттабандар тұқымдасы иттабан туысына жататын шөптесін өсімдіктің бір түрі. ≈ Миронов ит табан* ның жемісінің формасы.

Сайғақшөп иттабан. ө. с. <лат. frankeniaceae hirsuta>. *Иттабандар тұқымдасы иттабан туысына жататын Қазақстанда кездесетін өсімдіктің бір түрі. ≈ Сайғақшөп ит табан* ның жапырақтарының шоғырлана өсуі.

ИТТАБАН² з. а. т. қ. о. л. ө. н. е. р. *Көбінесе ағаштан жасалған бұйымдарда жиі кездесетін қазақ қолөнеріндегі өрнек түрі. Ит табан*, итемшек, қаракүс, көбелек, шыбынқанат – мұндай өрнектер көбінесе киіз үйдің есігіне, қораның қақпасына, жұкаяқ пен төсектің аяғына, шидің шеткі орауына жүргізіледі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ИТТАБАНД² з. а. т. б. о. т. <лат. frankeniaceae>. *Бір және көпжылдық шөптесін, кейде бұташық өсімдіктер тұқымдасы. Ит табандардың* белгілі 60 түрінің Қазақстанда 5 түрі өседі (Қаз. тілі термин. Биология.). *Ит табандардың* жапырақтары шоғырлана, кейде карама-қарсы орналасқан. Гүлдері қос жынысты. Жемісі – бірұялы қорапша, тұқымы ұсақ, домалақ, кейде сопақша (Қаз. тілі термин. Биология.).

ИТТАРТЫС з. а. т. 1. қ. ө. н. е. *Арқантартысқа ұқсас көне ойын түрі. Жаяу жарыс, ер сайыс, Балуан күрес, ит тартыс*. Ойын-күлкі, тамаша, Жамандар қалып адасып (Манас.). 2. а. у. ы. с. *Ұрыс-керіс, жанжал-шу*. Татулық ұзаққа бармады, жанжал қайта қоздады. Осылайша алма-кезектесіп, ырың-жырың *ит тартыс* өмірі бітпейді (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Бақан тірес, иттартыс. *Бақастық, тым-тырағай айтысу, жұлысу*. Құрылтайдың шарына *Бақан тірес, ит тартыс*, көп список партия, Әзір қымыз, әзір ет (І.Жансүгіров, Шығ.).

ИТТЕЙ ү. с. т. *Ит сияқтанып, итке ұқсап. Иттей* шулап тілесіп, Кім көрінген сол алар (Ғашықтық дастан.). Мені көріп, қорқақ *иттей* бұға қалды («Балдырған»). Дедектеп жүгіріп жүр тезек теріп, Кетеді кей уақытта қозыға еріп. Шалапты шайып ішкен қорек етпей, Кеміред көзге түссе *иттей* кемік (О. Шипин, Дастан.). 2. а. у. ы. с. *Мейлінше, әбден, қатты, мықтап*. Ол *иттей* ыза болады (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ат үстінен екі айдан бері түспеген солдаттары түгіл, өзі *иттей* қалжырап Бизанов Ор қаласына қарай шегінді (І.Есенберлин, Қаһар).

Аш иттей жалаңдады. *Аранын ашты, еш нәрседен тайымбайтынын білдірді*. Бір жылдары фашистер Бізге басып кіріпті. *Жаландаты аш иттей* Салыпты ойран, бүлікті (С.Қалиев, Қасиетті.).

Жұртта қалған иттей болды. *Жабырқады, жетімсіреді*. Той тарқаған күні-ақ көңіл шіркін,

жұртта қалған иттей болып ұлып сала берді (С.Бакбергенев, Қайран шешем).

Ине жұтқан иттей. а) *Бұратылып.* Қабырғасын қақыратып жүріп азаппен жеткен жеңіс күнінде ыңырысып, *ине жұтқан иттей* ... жас бұғы тіпті өлермен-ақ екен, ілбін үйірлердің артынан ерді де жүрді (О.Бөкеев, Қайдасың.). ә) *Ілмиіп, әбден жүдеп, ыңырышағы шығып.* *Ине жұтқан иттей* боп келіп ең Көкбелге, жал біткен екен саған (Ә.Төреханов, Таудан түс.).

Инелі нан жеген иттей. *Ыңыранып, иштей налып, құсаланып.* Басым істі дертті ойдан, Мұнды көзге ілмеспін. *Инелі нан жеп* қойған *Иттей* болып күн кештім (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Иттей арсылдады. *Жөн-жосықсыз беттен алды.* Байдың *иттей арсылдаған* үнін әрне естиді (О.Тәжиева, Қара қолған).

Иттей болды. *Зыңғысы шықты, титықтады, берекесі кетті;* қор болды. Ағайынның төлкегінде *иттей болған* Жетімдер толып жатыр әлденеше (XX ғ. қаз ақын.). Әбден *иттей* боп қажыған Бизанов Мұғалжарға қарай көшіп келе жатқан Кенесарының ауылын құмай, Ор қаласына қарай шегінді (І.Есенберлин, Шығ.).

Иттей күйледі. жағымсыз. *Бір-бірінің аузын жаласып, әмпей-жәмпей болып алды.* Жұрт не десе үй десін, Мен үшін ешкім күймесін. Өздері-ақ ұлып, шұбырып, Ұлыққан *иттей күйлесін* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Иттей қор қылды. *Қатты жапа шекті, әбден қорлады, азаптады.* *Иттей қорғып* кескілеп өлтірем деп, Кісімді айтпадың деп қинауға алды (Ғашықтық дастан.). Ет жүрек өртенеді, От боп жанып, жалын шалып ішіме. *Иттей қормын*, Зармын, Сен үздің ғой бұл желкемді (Абай, Тол. жин.).

Иттей қылды. *Масқара етті, қорлады.* Әрине, сөз сенікі келмей кетсең, Келер болсаң *иттей қып*, басқа тепсем, ішкізіп ит аяқтан сары суды, Дүниеде арманым жоқ соған жетсем (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Қара бұларды. Көздерінің еті өсейін деген екен. Тұра тұр әлі. Осыдан *иттей қылмасам* ба?! (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

Иттей сабады. *Қатты ұрды, қамшының астына алды.* Сол жердің өзінде молданы қамшының астына алып, *иттей сабап* тастады (С.Шаринов, Бекболат).

Иттей сүйреді. *Адам демеді, қорлады, қатыгездікпен өлтірді.* *Иттей сүйреп* өлтірді, Қабақ ұлы Сейілді (О.Шипин, Шығ.).

Иттей талады. а) *Жан-жақтан қаумалап, тұрткілеп, есін шығарды; сурақтың астында қалдырып састырды.* – Жиналыстарын қалай

өтті, – деді әйелі. – *Иттей талады*, – деді Сұлтан (Т.Ахтанов, Махаббат.). ә) *Айтысты-жұлысты, ұрысып-керісіп, бақталасты.* Аркамды көп сүйеніп, қотырлағам, Халықта Ақмолла тек отырмаған, Семірсе, бірін-бірі *иттей талап*, Байлыққа адам бар ма құтырмаған? (Ақмолла ақын, Күндер.).

Иттей ұлыды. *Жылады; зар қақты.* *Иттей ұлытпай* өшір мына балаңның үнін, – деп бәйбіше зекіп қалды («Жұлдыз»).

Иттей ұлып қалды. *Адасқан, жұртта қалған иттей, жалғыз зарлап қалды.* Қойдың ба мені бүйтіп әуре қылып, Мен өлсем сен *қаларсың иттей ұлып*. Қимайтын ешкімім жоқ бұл жаһанда, Өлемін де кетем деп көзім жұмып (Ғашық-наме.).

Иттей үрді. *Беттен алып, арсылдады айғайлап ұрысты.* Арамдыққы осы жұрт жүр ұмсынып, Аздан бері тым кетті Құдай ұрып, Білмегені білгеннің тілін алмай, Бәрі бірдей шулайды *иттей үрін* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бай әйелі басынып, Қабаған *иттей үреді*. Ақ бетінен нұр тайып. Ұйқысыз қашты реңі (О. Шипин, Дастан.).

Күшік иттей үрді. *Әлі келмейтінін білсе деретін тауып кесірін тигізудің қамында жүрді.* Мал мен бақтың дұшпаны Кеселді пысық көбейді. *Қүшік иттей үрін* жүр, Кісіден кеммін демейді (Абай, Тол. жин.). Сұм байлар бөденедей бұғып жүріп, Күндейді *қүшік иттей* сырттан *үрін*. Торғайдың судьясына құда болып, Қаратты байлықпенен бетін бұрып (О.Шипин, Дастан.).

Қабаған иттей құтырды. *Беттен алып, тоске шапты, кісіге қарай шабалана жөнелді.* Тар жерде алар жағадан Уәжге көнбес түсініп, Көп сөзіне ісініп *Құтырар иттей қабаған* (Бес ғасыр.).

Құр аулақтан үрген иттей. *Бостан-босқа шулап.* Суытқан дала жатыр тымауратқан, Мұртына теректердің қырау қатқан. Айналып қуғыншы жел жүгіріп жүр Өуіпдеп *үрген иттей құр аулақтан* (Т. Айбергенев, Мен саған.).

Құтырған иттей. *Жалаңдап, ентелеп.* Сабырмен ер саспаса, Бақыт өзі-ақ айналмақ. Таң ата жау ұмтылды *Құтырған иттей* жайрандап (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.).

Сүйекке таласқан иттей. *Бір-біріне сөз бермей, тілдесіп, ұрысып-керісіп.* Бір-бірімен ұрысты, жанжалдасты. Төрт-бес қораның асты толған адам, Бірімен-бірі сығылысып, *сүйекке таласқан иттей*, бірін-бірі тілдеп тастады (З.Ақышев, Жаяу Мұса.).

Сүтке тиген иттей [күшіктей]. *Қақ-соқ көрген, өз кінәсін біліп қорқақтаған, жалтақтаған.* Мыналар *сүтке тиген иттей*

құйрықтарын қысып алып қашқалы тұр ғой (З.Ақышев, Ақбел.). Батырақ, кедей, орташа Тілекке қарай беттеді *Сұт кетиген құш іктеі*, Бай, молдалар шеттеді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Ұры иттей. *Сұғанақтанып, сумаңдап.* Шулатып темірдей көріктегі соғыс қызып, *Ұры иттеі* ақ пен Колчак көзін сүзіп, Қанды ордай қалдырып із арттарында, Түркістан темір-жолын кетті бұзып (О. Шипин, Дастан.). Әрине, құс шырылдап қала берді, Қарғады ұя бұзғыш талай «ерді». Жөніме мен де кеттім сумаң қағып, Шулатқан *ұры иттеі* бір тамам елді (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Үйреншік иттей жұмсады. *Қолбала қылды, дамыл бермеді.* Азғын, құзғын адамды *үйреншік иттеі жұмсаған*, Жасуындай иненің Жарық тапса, қол салған (Жамбыл, Тол. жин.).

Шөп жеген иттей. *Жұлмалап, берекесін кетіріп, ойдымдап.* Мен қайтіп енді өмірді кері сүремін? *Шөп жеген иттеі* басымнан шаш жеді мұным. Жақсылығымның да мен кеше жемісін көрдім, Дөмін де таттым (Не деген ащы еді, інім?!) (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Ішін иттей кемірді. *Жегідей жеді, әбден мазасын алды.* Біріне-бірі ұласқан жаман ойлар Қасболаттың *ішін иттей кемірді* (Т.Ахтанов, Шығ.).

ИТТЕН = е т. *Итшілеу, қадірсіз болу, қадір-қасиеті кету; жанын қинау.* Қартайғанша қақаңдап, Бұл төңірі атқан талмай ма? *Иттеніп* жүріп өлмей ме, Өлсе бәрі қалмай ма? (Абай, Шығ. жин.).

ИТТЕНУ *Иттен етістігінің қимыл атауы.* Өмір тіршілігінің қиындығын, азабын шегіп жүруді *иттену* деп те атайды (ҚҰЭ).

ИТТЕПКІ: иттепкі көрді. *Азап шекті.* Өміріңше *иттепкі көріп*, еркін тірлік етпегендей жазығың не? (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Иттепкінің астына алды. а) *Аямай ұрды, көк ала қойдай сабады, қорлады.* Көрсетейін мен оған, *иттепкінің астына алған* қандай боларын! (Ауызекі). ә) *Тоз-тозы шыққанша мінді.* Ес біліп, етек жапқалы мұндай азапты көрмеген жігіт машинаны да аяған жоқ, біраз *иттепкінің астына алды* (З.Шүкіров, Қиын түйін.).

ИТТЕРБИЙ з а т. х и м. *Химиялық элементтер кестесіндегі рет саны жетпісініші химиялық элемент (Yb).* *Иттербийдің* массалық сандары 152-178 аралығында болатын 27 изотопы белгілі, тотығу дәрежелері: +2, +3. (Қаз. тілі термин. Химия.). *Иттербий* жай зат түрінде күміс тәрізді ақ металл, алюминий негізінде арнаулы құймаларда геттер ретінде

электровакуумдық құралдарда қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

ИТТЕС с ы н. *Араздас, бақталас, күндес.* Сөзіне құлақ салып, баға бермей, Қисайып қыңырайды жұртың *иттесі*! Бұртиып, теріс қарап: «Аулақ жүрі!» - деп, Болды ғой жақын-туған бәрі кектес (М.Жұмабаев, Шығ.).

ИТТЕС = е т. *Алакөздену, араздасу, ұрсысып-керісу.* Жөн айтқан жақсы-жаман бір егіз деп, Қайтесің, досым, басқа өмір іздеп. Керегі қанша бізге о дүниенің, Иттермен тағы *иттесі* н жүреміз бе?! (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

ИТТЕСУ *Иттес етістігінің қимыл атауы.*

ИТТИСАЛ з а т. д і н и. *Жан дүниесімен Құдайға құлшылық етіп отырған кездегі Құдаймен тілдескендей болатын күй.* Бұл мағынада итихад сопылық атаулар *иттисал* мен уисалдың, яғни «шегіне жету», «шегіне келудің» баламасы ретінде пайдаланылады. Бұл хал-жай деп аталады. Мәселен, сопы дүниені төрк етіп жан дүниесімен Құдайға құлшылық етіп отырған кезде ол Құдаймен тілдескендей күй кешеді (Ислам энцикл.).

ИТТИФАҚ [ар. اتفاق] з а т. к ө н е. *Келісім, бір ымыраға келушілік.* Біреуден екеу афзал, екеуден үш қосылсын һәмменңіздің *иттифақың* (М.Дулатов, Шығ.).

ИТТИХАД [ар. اتحاد] з а т. д і н и. *Сынып кезінде адамның жаны мен жүрегінің Құдаймен жақындасуы.* *Иттихадты* Құдайды танудың бірден-бір дұрыс жолы деп көрсетуге тырысады, олардың (діндарлардың) ойынша, адам Құдайдың құлы, жазмыштан озмыш жоқ, бірақ олар екеуінің арасындағы дәнекер жоқ деп есептейді (Ислам энцикл.). *Иттихад*, сондай-ақ фана ұғымына сәйкес келеді. Мұндай жағдайда адамның жеке қасиеттері Құдайдың қасиеттеріне тең келе алмайды (Ислам энцикл.).

ИТТРИЙ з а т. х и м. *Химиялық элементтер кестесіндегі рет саны отыз тоғызыншы химиялық элемент (Y).* *Иттрийдің* массалық сандары 81-100, 102 болатын 21 изотопы белгілі, тотығу дәрежесі +3 (Қаз. тілі термин. Химия.). *Иттрий* жай зат түрінде күміс тәрізді ақ металл, ядролық реакторларда конструкциялық материал ретінде, сонымен қатар алюминиймен, темірмен құймаларында легірлеуші элемент ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

ИТТҮЙНЕК з а т. к ө с. *Піспей, өспей қалып қойған қауын.* Бұл бір төтенше біткен қауын еді. Түйін байлағанда сабағының түсі өзге болды. Ол *иттүйнек* шығар деп жұлып тастауға бір оқталды («Лен. жас»).

ИТТИ с ы н. *Иті бар.* *Итті* қонақ жараспас (Мақал).

ИТТІК з а т. 1. *Итке тән қасиет.* Апырау, ит күшігі *и т т і г і н* істеген екен. Қайдан білейін. Ұядан көзін ашқаны жаңа, – деп Олжай сасқалақтап қалды (С.Адамбеков, Көсе.). Ермегі жоқта, ерініп кеште үретін, Сонан соң барып жылы үйшігіне кіретін. Бір ит те керек, *и т т і г і н* ешкімге істемей, Қоранды бағып күржиіп қана жүретін (Т. Молдағалиев, Шақырады.).

2. а у ы с. *Адамшылыққа жатпайтын қылық; оңбағандық.* Сырнай-керней ойнатты. Деді жұртқа: «Ит түге!» Ханның осынау *и т т і г і* Елді ауыр ойлатты... (М.Жұмабаев, Шығ.). Ірліктен қысылып, Құрып тынар кит түбі. Иттерде бар кісілік, Адамның бар *и т т і г і* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Кейбіреумен өкпелесіп, ай кейін, Жүрегім жүр туыстыққа бұрылып. Кейбіреулер *и т т і г і мен*, қайтейін, Қалдырып жүр «тірі» қып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қайғылы адамды аямау – *и т т і к* (І.Есенберлин, Фашықтар.). // *Итке тән.* *И т т і к* мінезі ұстаған Жолдыаяқ айға қарап үріп-үріп жіберді («Балдырған»). Аркалап *и т т і к* наланы, Өне ол Жүйткіп барады, жүйткіп барады. Ормандар ұйтқып жанады, Ауылдар ұйтқып жанады. Өне ол Жүйткіп барады, жүйткіп барады. Күрішті дала күл болды, Құрышты дикан күл болды, Қадірлі ару түл болды (М.Мақатаев, Шығ.).

Иттігі жоқ. *Таршылық етпейді; қызғанбайды, қиянаты жоқ.* – Жоқ, қарағым, жастар қымызында қарттардың *и т т і г і жоқ*, – деді Есекең (М.Мырзақұлов, Ақық).

Иттігін көрді. *Қиянат көрді, жамандығының зардабын шекті.* Опасыз: екенсің-ау, Кембаш. Құрдасым деп жүріп қыл-бұрау әзірлеген екенсің ғой, көкеме. Сенің бір *и т т і г іңді* мен де *к ө р г е м* (Т.Иманбеков, Үш ай.). Тарылып тыныс та, өлең де, Мұң-нала оралса маған көп, Біреудің *и т т і г і н* көр ем де, Өнімді аламын сенен кеп (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Иттік етті [қылды]. *Оңбағандық жасады.* Түспеу ләзім қос сезімнің дауына Мен осыған қатты көңіл бөлемін. Қаншама *и т т і к е т с е* де олар жауына Туған жерін сатпасына сенемін (М.Шаханов, Ғасырлар.). Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің *қылған и т т і г ің* аз болды ма? (Абай, Тол. жин.).

Иттікпен мал тапты. *Арам жолмен байыды, дүние жинады.* Ешбір қазақ көрмедім *м а л ды и т т і к п е н т а п с а* да, адамшылықпен жұмсаған (Абай, Тол. жин.).

Кәрі иттік. *Бұрыннан келе жатқан арамдық, оңбағандық; ескі қыңыр мінез.* Сөйтсе де, жамандыққа бір тоймаған, Ант ұрғандық қылығын еш қоймаған. Баяғы алдау, ескірген *к ә р і и т т і к п е н*, Не қылдым, не бітірдім деп ойлаған (Абай, Тол. жин.).

ИТТІКЕН¹ з а т. *Тікеннің ұйысып өсетін майда түрі.*

ИТТІКЕН² з а т. ө с с ө й л. **Итошаған.** Черда – итошаған, *и т т і к е н* (Б.Калиев, Өс. атаул. Ор.-каз. және қаз.-ор. сөзд.)

ИТТІС¹ з а т. ө с. **Қандық** *(лалагүлдер тұқымдасы, қандық туысына жататын өсімдік).*

ИТТІС² з а т. қ о л ө н е р. *Үлкен-үлкен етіп шалып тігілетін тігіс. И т т і с* – қолмен тігу түрінің атауы (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Иттіс шалып. *Иттіс тігіспен шалып тігіп.* Жарма көттік қылып, қызыл-жасыл шарық жіппен *и т т і с ш а л ы п*, сірісін қошқар мүйізденіп қойып, тақасын шоңқита қаза мінеп тастаған екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ИТШАБАҚ¹ з а т. ж е р г. **Ұсақ балықтар.** *И т ш а б а қ т ы* Сыр бойында күрт шабақ, Каспий маңында құлты, Торғайда құлтым, құлтаң деп атайды (Қаз. тілі. аймақ. сөзд.).

ИТШАБАҚ² з а т. з о о л. *Құрбақаның әлі үлкеймеген түрі, уылдырықтан жаңа шыққан кезі.* Ұрықтанғаннан кейін уылдырықтан *и т ш а б а қ т а р* шығып, олар жазда дамып жетіледі (Зоология).

ИТШАНА з а т. ж е р г. *Үлкен ыдыстармен су ежелетін кішкене шана* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИТШЕ ү с т. 1. *Ит секілді, ит тәрізді.* Қыстай қарға көміліп, Мұз басқан барлық сүрлеуді. Тыныс жоқ тіпті өмірден, Иттер де *и т ш е* үрмейді («Лен. жас»). 2. *ж а ғ ы м с ы з.* *Құр бос салтақтап, ойсыз еріп.* Көштің соңынан *и т ш е* ере бермей, адасқан көптің атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қиын да болса мойындау, әділетті ақыл мойындамаған нәрсеге, оңай да болса, мойындамау – ерлік (Абай, Тол. жин.).

Аш итше. б е й н. *Түк көрмегендей жалаңдап, жапа-тармағай таласып.* Ұяттан, ар-намыстан не біледі? Шеркеуге келгендерден тіленеді. *А ш и т ш е* бір тиынға топыр қағып, Бір таласып, бір ұрысып, бір күледі (Абай, Тол. жин.).

Итше еркелеп. *Жағымсынып.* Бәрін жи, бәрін шақыр, бөріне бер, Қалмасын бірі өкпелеп, жалшылдай гөр. *И т ш е е р к е л е п* қу менен сұмға жалын, Сол отырсын, өзіңе тимейді төр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Итше жұлқысты. *Таласты, алысты, жағаласты.* Бос салақтап, *и т ш е ж ұ л қ ы с ы п*, дүниеден мақұрым қалмасын (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Итше қапты. *Беттен алып, төске шапты, ұрысып-зекіді.* Маңынан елді қашырап *И т ш е қ а у ы п* маңайын, Оңынды теріс бағалар, Сүрініп кетсең табалар (Дулат Бабатыұлы, Замана.).

Итше өшікті. *Ызаланып, кектенді.* Бұзыларда ойламас бет көрем деп, Ант ішуді кім ойлар

дерт көрем деп. Қабаған *и т ш е ө ш і г і п* шыға келер, мен қапсам, бір жерінді бөксерем деп (Абай, Тол. жин.).

Итше сүйреді. *Масқаралады, қорлады.* Аманкелді мен Бектепберген Сайым болысты *и т ш е с ү й р е т к е н* ерлер (Ж.Молдағалиев, Сарарка.).

Итше талады. *Жан-жақтан анталады, түгін қалдырмады.* Сендердің надандықтарыңды пайдаланып, тал түсте *и т ш е т а л а д ы* (Б.Аманшин, Көкжар).

Итше таласады. *Болар-болмас нәрсе үшін жағаласты, араз болды.* Жаман адамға мал бітсе, Көрінгенмен *и т ш е т а л а с а д ы* (Шешендік сөздер.).

Итше тепкіледі. *Бас-көз демей ұрды, аямай соқты.* Бұ да бір кезде бокспен айналысқан ғой. Жаттығуға бірге барып жүретінбіз, өзін *и т ш е т е п к і л е п*, мұрнының қанын ағызды («Лен. жас»).

Итше ұлыды. *Қоймай жылады, жылап отырып алды.* Жалғыз талдың түбінде көп мола бар емес пе? Соған қарап ол *и т ш е ұ л ы п* отыр екен дейді (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

Итше ылықты. *Үйме-жүйме болып, бос жүрді, ары-бері сенделді.* Ұлық қысса ұлықты, Ұласып мидай былықты... Аткаминер ауыл да *И т ш е і л і н і п ы л ы қ т ы* (Дулат Бабатыұлы, Замана.).

Итше ырылдады. *Қоймай көп жылады (бала туралы).* Әрі ерке, әрі тентек болып өскен кішкене інім бір жыласа қоймай *и т ш е ы р ы л д а п* мазаны алады («Қазақст. әйелдері»).

Итше ырылдасты. *Ұрсысып-керісті.* Күнде *и т ш е ы р ы л д а с ы п* тұрғанша, тұрмағанның өзі жақсы ғой (Ауызекі).

Сүйекке таласқан итше. *Түк көрмегендей жапа-тармағай бас салып, таласып-тартысып.* Келген тамақты түрме қызметкерлері *с ү й е к к е т а л а с қ а н и т ш е* бірінен-бірі тартып алып, өздері жеп қояды екен (З.Ақышев, Ақбел.).

ИТШЕГІРГҮЛ з а т. ө с. <лат. *viola canina*> *Шегіргүл тұқымдасы шегіргүл туысына жататын өсімдік түрі.* ≈ *И т ш е г і р г ү л д і*ң жапырақтарының орналасу реті.

ИТШОМЫРТ з а т. ө с. <лат. *frangula*>. *Қаражемістер тұқымдасы, итшомырт туысына жататын жемісі шар тәріздес бұта.* *И т ш о м ы р т ы*ң биіктігі – 3-4 метр. Тікенсіз сабағы бұтақталып келеді (ҚҰЭ). *И т ш о м ы р т* май, июнь айларында гүлдейді, жемісі сентябрь, октябрь айларында піседі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *И т ш о м ы р т* қабығының қайнатындысын шемен, геморрой, бауыр, созылмалы тері ауруларын емдегенде, ал тамырының қайнатындысын асқазан және ішек ауырғанда ішеді (ҚҰЭ).

Сынғақ итшомырт ө с. <лат. *frangula alnus*>. *Қаражемістер тұқымдасы, итшомырт туысына жататын өсімдіктің түрі.* Қазақстанда итшомырттың бір түрі – *сынғақ итшомырт* бар (ҚҰЭ).

ИТ-ШОШҚА з а т. э к с п р. *Оңбаған, адам емес, лас ойлы.* «Алғаның ас болмағыр, *и т-ш о ш-қ а*» деп, Қарғадай қармен бірге қарқылдап тұр (І.Жансүгіров, Шығ.). Қай кітаптан оқып ең! Сегіз сарай жаннаттан *И т-ш о ш қ а* орын алар деп (Бес ғасыр.).

ИТШУ з а т. ө с. <лат. *asparagus officinalis*>. *Лалагүлдер тұқымдасы, қасқыржем туысына жататын өсімдік түрі, жабайы қасқыржем.* *И т ш у д ы*ң жапырақтары қабыршақ тәрізді. Гүлі 1-2-ден сабағына, бұтағына орналасқан (ҚСЭ). Итшудың жемі қызыл, домалақ, ені – 7-8 мм (ҚСЭ). *И т ш у д ы*ң тағамдық, дәрілік, әсемдік маңызы бар. Қолдан өсіріледі (ҚСЭ).

ИТШІЛ с ы н. *Итті жақсы көретін, итке үйір.* Қазақтың аңшылары *и т ш і л*, құсшыл болған (Ауызекі.).

ИТШІЛЕП ү с т. 1. *Итәуреленіп, мазасы болмай, берекесі кетіп, зорға дегенде.* Суыра алсамшы құрып қалғырды. *И т ш і л е п* тікенді алдым-ау, әйтеуір (Ө.Қанахин, Жер бас.). Бактығұл әкесі айтқан нағашы деген ел болмысқа бірнеше күн *и т ш і л е п* жаяу кезіп, зорға жетіп еді (М.Әуезов, Қараш.). Түн болған, бір тоқтап, бір қозғалып *и т ш і л е п* жүріп келеміз (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). 2. *Қиындық көріп, азап шегіп, ілдалдалап.* Кейде ағаш кесеміз, кейде жер қазамыз; тізеден су кешіп *и т ш і л е п* жұмыста жүреміз. Тамаққа жарытпайды (І.Жансүгіров, Шығ.). Әрі малдан айырылып, әрі егіннің тілін біле алмай, әрі сайманға, көлікке жарымай, *и т ш і л е п*, дерт-ке-дерменге шалдығып, азып-тозып бара жатқан жоқ па? (Ж.Аймауытов, Қарткожа).

Итшілеп жүрді. *Зорға-зорға құнелтті, әйтеуір өлмешінің күрін көрді.* Өртеп жіберіндер, бүйтіп *и т ш і л е п ж ү р г е н* тіршіліктің бұдан былай маған бес тиынға да керегі жоқ, – деді Бактығұл билерге (М.Әуезов, Қараш.). Қармадық босқа түнекті, Таппадық тұтам тіректі. Бермеді тағдыр тілекті. *И т ш і л е п ж ү р і п* күн өтті (М.Мақатаев, Шығ.).

ИТШІЛЕН = е т. *Итәурелену, қиындықпен өткеру.* Былтыр қыс бойы *и т ш і л е н і п* жұмыс істеп, қойының соңында салпақтап тентірегіндегі еңбегім осы жұдырық болды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ИТШІЛЕНУ *Итшілен етістігінің қимыл атауы.*

ИТШІЛЕТ = е т. *Итәурелету, қиындық көрсету.* *И т ш і л е т і п* өмір сүрдіріп отырған мен деймісің? – деді ол (Д.Әбілев, Ақын).

ИТШІЛЕТУ *Итшілет етістігінің қимыл атауы.*

ИТШІЛЕУ = е т. *Итәуреге тұсу, азап шегу.* Ауру адамның шаруасы азып, қарны тоя ас іше алмай, тіленшілік етіп телміріп, *и т ш і л е у м е н* күнелтсе, ауру қаптаған халықтың да көретін күні сондай болады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

ИТШІЛІК з а т. **1.** *Адамшылықтан кетушілік, оңбағандық.* Осындай адал жардың да махаббатын аяққа басамыз-ау! *И т ш і л і к* қой бұл (М.Иманжанов, Адам.). Оның жолдастары *и т ш і л і к* жасап, айдалаға тастап кетіпті (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). **2.** *Итәуре, азап, қорлық.* – Егер олай-бұлай болып кетіп, Жалмұқан сені алмаса, өкеңнің қалған ғұмыры *и т ш і л і к п е н* өтеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Ақбала кенет: – Уһ, құрысыншы осы *и т ш і л і к* өмір!.. – деп, қапалы көңілі қатты тарыққандай күрсініп қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ИТЫЗ з а т. ж е р г. *Егін-жай, егістік.* Жас кезімізде ерен-параннан тұрып, *и т ы з ғ а* баратұғынбыз (Қаз. тілі. аймақ. сөзд.).

ИТЫРЫҚТА = е т. *Титықтап шаршау.* Ақ шатырда ешкім қарсы алмады, буына пісіп келе жатқан Бауыршық *и т ы р ы қ т а д ы* кеп, бүкеңдеп жүріп атын қаңтарды, түйені шөгерді (Д.Досжанов, Жібек.). Сөйтіп жүріп, әбден кетеуі кете *и т ы р ы қ т а д ы* (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ИТЫРЫҚТАУ *Итырықта етістігінің қимыл атауы.*

ИТЫРЫЛДАМАС з а т. ж е р г. *Итырылдар.* Төрежанның *и т ы р ы л д а м а с ы н* мен алам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИТЫРЫЛДАР з а т. э т н. *Қалыңдығына алғаш келген күйеу жігіттің киіз үй есігінің аузындағы кемпірге беретін кәдесі [Киіз үйге кірер кезде есік аузында отырған кемпір күйеу жігіттің көйлегінен, киімінен тістеп немесе ұстап сый алмай жібермейді].* Далада бұлар тек отырмай, жұмыстарын бітіре отырды! Әкелген кәделерінің жөні естілген соң Итбай: – Бәрі де жарайды ғой, *и т ы р ы л д а р*, бақанаттар, қолұстатар, отқақұяр деген ырымдарың бар шығар, бірақ біздің бала байдың астынан ат мінем, үстінен киім аламын дейді, оның реті қалай болар екен? – деді (С.Көбеев, Қалың мал.). Көкенді жеңгелері күйеуіне оңаша жолықтыру керек те, ..көрсетіп күйеуден: кемпірөлді, *и т ы р ы л д а р*, бақанаттар, есікашар, қолұстатар... сияқты кәделерін алуға тиісті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ИТІКЕ з а т. ж е р г. *Тұрме, абақты.* Баяғыда ол Ақмоланың *и т і к е с і н е* барған болатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИТІН = е т. **1.** *Алға қарай ұмсыну, тону.* Кейінгі шаналар біріне-бірі *и т і н і п* келіп, ұйлығып қалды (З.Ақышев, Ақбел.). Омбы қаласы. Ертіс өзенінің жиегі, сол қаланың шетін ала, Ертіске *и т і н е* төніп, құлазып тұрған жатаған тоқал ағаш үй (С.Талжанов, Ұлдай.). Қолдарын жуған жұрт жұтынып, тамақтарын қырнап, қызыл көрген қырғидай қомданып, дастарқанға қарай *и т і н е* отырысқан (Ө.Қанахин, Дәмелі.). **2.** а у ы с. *Біреуден дәмету, еміну.* Ол Қожбанға жиен. Үйі жатақта деген аты болмаса, *и т і н і п* бай аулынан шықпайтын (З.Жөкенов, Таң самалы.). Жүз түрлі себебін айтып, қыр соңынан қалмай *и т і н г е н д е р г е* Ахметбектің де жүз жауабы мен сылтауы дайын тұрады (Б.Тілегенов, Көктем.). Биыл көктемгі жайылым-өрісті де молынан қамтып, біздің ауылдың төбесін көрмесе адасып кететіндей *и т і н е* қалатын біраз ағайынды бұл төңірекке жолатпай отырмын, – деп тағы шалқыды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

ИТІНДІР = е т. *Алға қарай еңкейту, қисайту.* – Ал, жақсы жаңалық болсын десең үйге жүр, деді Шөкең тері сіңіп тегінгідей болып қалған қара тақиясын шекесіне таман *и т і н д і р і п* қойып (О.Әубәкіров, Сиқыр.).

ИТІНДІРУ *Итіндір етістігінің қимыл атауы.*

ИТІНЕКТЕ = е т. ж е р г. *Кимелеу.* *И т і н е к т е й* келіп Петр Денисовпен қатарласқан жерде: лейтенанттың жарасы қалай, ауыр емес пе? – деп сұрап еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИТІНУ *Итін етістігінің қимыл атауы.*

ИТІНШЕК с ы н. **1.** *Тартыншақ, шегіншек.* Алдыңғы түйең *и т і н ш е к*, *И т і н ш е к*, деп ренжіп, Басқа соқпа келіншек (Халық ауыз әдеб.). Артқы түйең – тартыншақ, Тартына сөйле, келіншек, Алдыңғы түйең – *и т і н ш е к*, Имене сөйле, келіншек (Н.Төреқұл, Сүйіншіден.). **2.** *Кертартпа, ескі күйден өзгермейтін, дамымайтын.* Білімі *и т і н ш е к*, халқы тартыншақ. Елдің ыңғайына көне берсең ілгері бастырмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Итіншек түйе. ж е р г. *Ретсіз алға сұғына беріп әдеттенген, жетектегі не тіркеудегі жүрісі жайсыз түйе.* Жүк артқанда, жүгі біраздан соң мойнына кетіп қалатын *и т і н ш е к т ү й е л е р* болатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИТІНШЕКТЕ = е т. *Тартыншақтау, шегіншектеу.* Көп тобыр «сен бар», «сен бар»-менен *и т і н ш е к т е п*, кегежектесіп тұрғанда жаулары жайсаң басып ұзай берді (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ИТІНШЕКТЕУ *Итіншекте етістігінің қимыл атауы.* Бүбітайдың жылы сөзіне ырық бермей, ілгері сүйреген қолын жасқай түсіп, өзі кейін *и т і н ш е к т е у м е н* болды (А.Байтанаев, Қайнар.).

ИТІНІҢКІРЕ = е т. *Ілгері қарай ұмтылаңқырау.* – Жок, сатылмайды, қолхоздың малы, – дейді де астындағы арық, қара көк қасқаны *и т і н і ң к і р е й* тебініп қойып жүріп береді (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Сапар жатқан жерінен кеудесін көтеріңкіреп, ілгері қарай *и т і н і ң к і р е й* береді (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

ИТІНІҢКІРЕУ *Итініңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ИТІНІП-ТАРТЫНЫП ү с т. *Бір ілгері, бір кейін кетіп.* Түйені бұядасынан тартып тұрғыза қойдым. Түйе *и т і н і п-т а р т ы н ы п* көтеріле берген шакта әлгілердің қорыққанын көрсен! (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ИТІҢ: *итің аян.* *Бір алға, бір артқа қозғалып, әрең жылжитын баяу жүріс.* Өгіздеріміздің *и т і ң а я ң ы м е н* беткейге шықпасак, қарсы алдымыздан кештің қара тұманның сілемінен жуырда арыла алмайтын едік (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

ИТІРҚЫЛЖЫҢ з а т. с ө й л. *Ит ырқылжың.* Пәлен жылдан бері шет аймақта жүріп, бұратаналардың аузынан жырып, дәулет жиып үйренген Татицев секілділерге бұндай *и т і р қ ы л ж ы ң ы ң* біржола үзілді-кесілді бітіп қалғанынан гөрі осылай үздік-создық созыла бергені дұрыс шығар (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

ИТІС-ТАРТЫС з а т. 1. *Іркес-тіркес, бірі жоғары, бірі төмен.* Дұрыс шалынған өрмек жіптері енді екіге бөлінеді. Арқалықтың алдыңғы және артқы жағынан *и т і с-т а р т ы с* екі айқас пайда болады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). 2. а у ы с. *Ұрыс-керіс, дау-дамай; ит ырқылжың.* Сары сияқты жасынан өнерге оңменін созған талаптыны ел арасындағы *и т і с-т а р т ы с қ а* араластырғысы келді (А.Жұбанов, Замана.). Жалғыз туып, өмірден жалғыз кетесің. *И т і с-т а р т ы с* қажеті не? (М.Сүндетов, Есекесіз.).

ИТІШЕК з а т. ө с. <лат. cuscuta indika>. *Арамсоюлар тұқымдасы, арамсою туысына жататын өсімдік түрі, үнді арамсоюы.*

ИУДАИЗМ з а т. д і н и. *Ежелгі еврей тайпаларын құрушы мифтік Иезуданың атынан шыққан, негізінен еврейлер арасында кең тараған ең көне діндердің бірі.* *И у д а и з м* туралы алғашқы мәлімет көшпелі еврей тайпаларының Арабия жеріне келу кезеңінен басталады (ҚСЭ). *И у д а и з м* – қазіргі Израильдің (1948 жыл) мемлекеттік діні (ҚСЭ). *Иудаизм* еврейлердің Европа мен Америка құрлықтарына көптеп қоныс аударуына байланысты бұл елдерде кең таралған (ҚСЭ).

ИФЗАНИТТЕР з а т. к е н. *Қолданылатын жерде дайындалатын, құрамында су бар*

аммиак селитарлы жарылғыш заттар тобы. *И ф з а н и т т е р* түйірішкіктелген аммиак селитрасының гранулолмен немесе бөлшектелген алюминиймен қоспасы болып табылады және түйірішкіктердің арасы қаныққан сулы ерітіндімен толтырылады (Қаз. тілі термин. Кен). *И ф з а н и т т е р г е* тән сипат: флегматикалану деңгейі жоғары, қолдану кезінде қауіпсіз, бұл толтырылатын ерітіндінің жоғары тығыздықта қанығу температурасына және шоғырлануына, аққыштығына және т.б. байланысты (Қаз. тілі термин. Кен). *И ф з а н и т т е р д і* қоздыру үшін тетрильді немесе пентолитті аралық дүмпіткіш қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен).

ИФРАТ [ар. افرات] з а т. ді н и. *Белгіленген мөлшерден көп ауытқып артық қетушілік, тым шектен шығушылық.* Әрине, бір құмарсыз өмір қараң, ондай жанның тұра алмас оты сөнбей. Сөйтсе де *и ф р а т* бар, тафрит бар. Жарай ма соны айырып реттемей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күрделі әлеуметтік өзгерістерді бастан кешіріп жатқан қоғамдарда мынадай әлеуметтік-экономикалық аурулар пайда болады: құлдыраушылық (коррупция); паракорлық, ахлақи дағдарыстар; жыныстық-эпидемиялық аурулар; надандық, білімсіздік [...]; *и ф р а т* уәтафрит (экстремизм) (М.Бұлытай, Зұлымдық.).

ИФРИТ [ир. عفريت] з а т. ді н и. 1. *Араб мифологиясында жыпнан да малғұн, сонымен туыстас, жын сияқты сиқыр жасай алатын еркек текті тозақтың ең төменгі қабатындағы зұлымдық, қара күш иесі.* *И ф р и т* фольклор мен халық әдебиетінде, мәселен, «1001 түн» ертегілерінде жиі кездесетін кейіпкер. Кейінгі орта ғасырдағы Мысырда *и ф р и т* біреудің қолынан өлген адамдардың рухы деп есептеледі (Ислам энцикл.). 2. *Құранда аты аталған жын, көпше мағынасында жын-шайтандардың ортақ аты.* Көпше мағынада жын-шайтандардың ортақ аты ретінде пайдаланылады. Құранда «*И ф р и т* жыны» Сүлейменге Саба патшасы ханымның тағын әкеліп беруге келіседі (Ислам энцикл.).

ИФТАР з а т. ді н и. *Ауызашар, мұсылман дінінде рамазан айының оразасын ұстаған адамдардың ауызашарына арнайы дайындалатын ас.* Ғұсылын да, намазын да қаза жіберіп көрген жок; тырнағын бояттырып, өне бойын ібіліс ластықты қуып шығады уайтұғын киелі маймен сылаттырды; ұмраны уақтылы атқарып, *и ф т а р*ға ақ түйе атады (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). Биылғы *и ф т а р*ды 5 қарашада АҚШ мемлекеттік хатшысы Колин Пауэлл өткізді («Түркістан»).

Ифтар берді. д і н и. *Рамазан айында ораза ұстаған адамға ауызашар жасады.* Бір өкініштісі, пәлен министр өз мекемесінде *и ф*

та р б е р і п т і деген жағымды жаңалықты ести аламадық («Түркістан»).

ИХЛАСИЯ [з а т. к ө н е. Адалдық, адал ниеттілік, берілгендік.

ИХНОЛОГИЯ [грек. ichnos – із, logos – зерттеймін] з а т. а р х е о л. *Құрып кеткен көне ағзалар тіршілігінің іздерін зерттейтін палеонтология саласы* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ИХНОФИТОЛОГИЯ [грек. ichnos – із, phytos – өсімдік, logos – зерттеймін] з а т. б о т. *Палеоботаниканың өсімдік таптарын зерттейтін тарау* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ИХРАМ[ар. إحرام]зат.діни.1. *Ұзақсапарға – қажылыққа немесе кішігірім сапарға – умраға қол тапсыруға шыққан адамның ерекше көңіл-күйі. И х р а м* күйіне ену үшін Аллаға арнайы жалбарыну сөзі айтылады. Ихрам күйінен шығу сәтінде бір уыс шаш кесіледі (Ислам энцикл.). *И х р а м н ы ң* мәні тәуап етушінің Алланың алдында қайта жаңғыру күніндегідей күйде тұру үшін «Бұл өмірдің» тірлігінен уақытша бас тартуында (Ислам энцикл.). *И х р а м д ы* қабылдау рәсімі барлық мұсылмандардың байлығы мен әлеуметтік жағдайларына қарамастан олардың қоғамдағы теңдігін меңзейді (Ислам энцикл.). 2. *Қажылыққа немесе умраға барған адамның киетін арнайы киімі.* Бір уақытта тіпті иығындағы лыпа *и х р а м ғ а* айналып кеткен екен дейді (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). *И х р а м* екі бөлек ақ матадан тұрады, оның бірі бөксеге оралады, екіншісі иыққа ілінеді. Басқа ештеңе оралмайды, әйелдер міндетті түрде орамал тартады, аяққа шоқай киеті (Ислам энцикл.). Шарифат бойынша, қажының Меккеге жолға шыққанда *и х р а м* киюі уәжіп саналады (ҚҰЭ).

Ихрам байлады. *Қажылықта киетін арнайы киімге оранды, ихрам киді.* Меккеге кірер алдында қай орында *и х р а м б а й л а ғ а н ы ң* баян етті (М.Әуезов, Шығ.).

ИХСАН[ар. احسان]зат.діни.1. *Құран бойынша діни міндеттерді өтеу, гибадат ету кезіндегі шынайылық, екіжүзділікке қарама-қарсы ұғым.* Хадистердің бірінде Омар бин әл-Хаттабтың сөзі келтірілген: «*И х с а н* – Құдайға құлшылық етіп тұрған кезде оны көріп тұрғандай, тіпті оны көрмесең де, ол сені көріп тұрғандай сезіну» (Ислам энцикл.). *И х с а н* ислам және иман ұғымымен бірігіп, қалыпты ұғым – дінді білдіреді (Ислам энцикл.). 2. т е о л. *Сенім категориясы таза ақылмен анықтала алмайтындықтан және адам баласы санасының мүмкіндігі Алланы толық тануда шектеулі болғандықтан дінді ақыл талқысына салмай қабылдау, оның барлық міндеттері мен гибадаттарын тексерусіз*

орындау. И х с а н – діннің барлық қарыз бен парыздарын ойланбай қабылдау, оны талқыламай-ақ түсіну (Ислам энцикл.). Суфизм бағытында *и х с а н* – діншілдік нанымның ең жоғары сатысы, одан соң иман, ислам тұрады (Ислам энцикл.). 3. *Ынтылылық, ықылас, адал ниеттілік, кішіпейілділік.* Мұнан бұрын бізге көп қылдың *и х с а н*, Хайырыңыз арта берсін болмай нұқсан (Ғашықтық дастан.). Әдетте ихсан «ықылас» сөзінің баламасы ретінде қолданылады Оқушының ұстазына құрметпен, кішіпейілділікпен қарауы және оның нұсқауларын сөзсіз орындауы да *и х с а н* деп аталады (Ислам энцикл.). 4. *Ізгі амал, жақсылық.* Бәлкі дүниенің ғылымын білмей қалмақтық – бір үлкен заралы надандық, ол Құранда сөгілген; дүниеде кімде-кім өзіне өзгешелік бермек қасты бірлән малға махаббатын аударғандар дүниеде болмаса, *и х с а н д а* қолым қысқа болмасын деп һәм өзім біреуге тамғалы болмайын деп, малға махаббатын аудармай, езгулікке бола халал кәсіп бірлән тапқан дүние емес (Абай, Тол. жин.). Өнер – өзі де мал, өнерді үйренбек – өзі де *и х с а н* (Абай, Тол. жин.). Болмаса бірлі-жарым талапкерлер, Бозбала Күнерпазбен жок жанасқан. Ымметсіз байларымыз бөрі надан, Хайыр, *и х с а н*, иғанадан аулақ қашқан (М.Дулатов, Шығ.). // *Жарқын, игілігі мол.* Біз асықтық, алдағы *и х с а н* болашаққа асықтық, Асықтырды бізді өмірге деген өжет ғашықтық (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ихсаны кесілмеген. *Көкірегі ояу, иманы бар, ниеті адал, ізгілікті ұмытпаған.* Көзі ашық азаматтар! Хайыр *и х с а н ы к е с і л м е г е н* байлар! (М.Дулатов, Шығ.).

Ихсан қылды. *Ізгі амал, жақсылық жасады.* Егерде *и х с а н қ ы л ы ң* бере қалса, Рас екен Хатымның жомарттығы (Бабалар сөзі // «Қисса-и Хатымтай жомарт»).

ИХСАНДЫ с ы н. *Ізгілікті, адал ниетті, шын берілген.* Адамға халінше *и х с а н д ы* болмақ – қарыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес (Абай, Тол. жин.).

ИХСАНДЫҚ з а т. *Кеңпейілділік, ізгілік, қайырымдылық, кешірімділік.* Қайран бейқам, *и х с а н д ы ғы* зор далам, Зор түлғанды бейқамдық па қорлаған. Мен өкшемді саған тіреп өсіп ем, Өкшең қисық десе біреу арланам (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ИХТИҚАТ[ар. اعتقاد]зат. **Ыждағат.** Адамның істейтін ісі көңілінде бекіткен *и х т и қ а т ы ң а н* туады («Абай»).

ИХТИЛАЛ з а т. к ө н е. *Бүлік, бүліншілік.* *И х т и л а л* ихтилалшы сияқты сөздерде кездеседі (Н.Ондасынов, Араб.-қаз. сөздік).

ИХТИЛАЛШЫ з а т. к ө н е. *Бүлікшіл, бүлік шығарушы.* Старшина Исатай, сен баян кыл! Беріш руы *и х т и л а л ш ы*, бәд фиғыл, – деді Жәңгір (І.Жансүгіров, Шығ.).

ИХТИОГЕОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. з о о л. *Балықтардың жерсінугі туралы, соған қатысты.* Қазақстан территориясын *и х т и о г е о г р а ф и я л ы қ* тұрғыдан сипаттап, кейбір балық түрінің денесінен жерсіндіруге байланысты пайда болатын морфологиялық ерекшеліктер табылды (ҚҰЭ).

ИХТИОЗ [грек. ichthys] з а т. м е д. *Адам және малда кездесетін созылмалы, тұқым қуалайтын тері ауруының бір түрі. И х т и о з б е н* ауырған организмнің тері және май бездерінің қызметі бұзылады (ҚСЭ). *И х т и о з б е н* ауырған төл алғашқы күндері-ақ өледі (ҚСЭ).

ИХТИОЗАВР з а т. з о о л. *Ертеде теңіздерді мекендеген дене пішіні балық тәрізді, тұмсығы сүйір, ірі жыртқыш. И х т и о з а в р л а р д ы ң* жануарлар эволюциясын анықтауда маңызы үлкен (ҚСЭ).

ИХТИОЗАВРЛАР [грек. ichthys – балық, sauros – кесіртке] з а т. з о о л. *Жойылып кеткен бауырымен жорғалаушылардың тап тармағы. И х т и о з а в р л а р* мезозой заманының тирас, юра кезеңдерінде Американың, Австралияның, Еуразияның теңіздерінде тіршілік етіп кейін жойылған (Қаз. тілі термин. Биология.). *И х т и о з а в р л а р* барлық бауырымен жоғарлаушылардың ішіндегі сулы ортада тіршілік етуге бейімделген тобы. Дене пішіні дельфинге ұқсас, ұзындығы 15 метрге жеткен; моллюскілермен, балықтармен қоректенген жыртқыш жануарлар болған (Қаз. тілі термин. Биология.).

ИХТИОЛ [грек. ichthys – балық, oleum – май] з а т. м е д. *Қазба байлықтардың өнімдерінен алынатын май тәріздес аузы шықпаған іріңді жараларға жаятын дәрілік заттек. Бір үзім макта алып, оған таза и х т и о л* тамызады да, сол күйінде шикан үстіне салады (О.Сейтекова, Теріні күту.). *И х т и о л д ы* ланолин және вазелинмен араластыра қышыма қотырға жағып сылайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Ихтиол майы. *Жараға жаятын ихтиолдан жасалған қара қоңыр түсті қою дәрі. ≈ И х т и о л м а й ы* н іріңді жараға жағады.

ИХТИОЛОГ з а т. т е р м. *Балық тіршілігін зерттеуші ғалым.* Балық өсіру Бас басқармасының *и х т и о л о г ы* Арал теңізінен арнаулы вагонмен Іле өзеніне үш жүз мекіре әкелген екен (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). 1884 жылы *и х т и о л о г* Н.А.Бородин шоқырдың уылдырығын қолдан ұрықтандыру жөнінде тәжірибе жасады (К.Күленов, Қазақст. балық.).

ИХТИОЛОГИЯ [грек. ichthys – балық, logos – ілім] з а т. т е р м. *Балықтардың тіршілігін зерттейтін зоология ғылымының бір саласы. И х т и о л о г и я* институтына баруым керек-ау деймін (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). *И х т и о л о г и я* мынадай салалардан тұрады: балықтар физиологиясы, балық өсіру, өндірістік балық аулау, балықтар эмбриологиясы, балық өндірісінің шикізат қоры, балық тағамдарының технологиясы, балық ауруалры (ҚҰЭ). 1961 жылы Қазақ мемлекеттік университетінде *и х т и о л о г и я* және гидробиология кафедрасы ашылды (ҚҰЭ).

ИХТИОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. з о о л. *Ихтиологияға қатысты.* Ихтиологиялық зерттеулерді дамытуға көмектесетін Халықаралық *и х т и о л о г и я л ы қ* бірлестік, Халықаралық ихтиологиялық теңіз зерттеу кеңесі және т.б. ұйымдар бар (ҚҰЭ). XX ғасырдың 20-40-жылдардағы Қазақстандағы *и х т и о л о г и я л ы қ* зерттеу жұмыстары, негізінен, республика ғалымдарының күшімен атқарылды (ҚҰЭ).

ИХТИОРНИСТЕР [грек. ichthys – балық, ornis – құс] з а т. з о о л. *Жойылып кеткен желпуішқұйрықты құстардың отрядтан жоғары тобы. И х т и о р н и с т е р* мезозой заманының бор кезеңінде кеңінен таралған, қаңқа қалдықтары АҚШ-тан, Орта Азиядан табылған. Қазба қалдықтары бойынша 2 туысының 9 түрі белгілі (Қаз. тілі термин. Биология.).

ИХТИОСТЕГИДТЕР [лат. ichthyostegalia] з а т. з о о л. *Жойылып кеткен көне, дога омыртқалы қосмекенділердің отряды. И х т и о с т е г и д т е р д ің* балықтарға тән біршама белгілері сақталған. Танау тесіктері қостынысты балықтардағыдай ауыз шетіне қарай жылжыған (Қаз. тілі термин. Биология.). Бүйір сызығы мүшелері сүйекті өзекшелерде орналасқан. Құйрық жүзу қанатының қалдығы сақталған, жұп аяқтары мен олардың белдеулері құрлық жануарларындағыдай. *И х т и о с т е г и д т е р* – саусаққанатты балықтар мен қосмекенділердің өтпелі формасы (Қаз. тілі термин. Биология.).

ИХТИОФАГ [грек. ichthys – балық, phagos – жейтін] з а т. з о о л. *Негізгі қорегі балық болып табылатын жануар.*

ИХТИОФАУНА [грек. ichthys – балық, лат. Fauna] з а т. з о о л. *Су қоймасы аумағында белгілі бір уақыт пен кеңістікте тарихи тұрғыда қалыптасқан балықтардың жүйелі топтамасы.* Көптеген су айдындарының *и х т и о ф а у н а с ы* құрамында даму тегі, алғашқы мекені әртүрлі балықтар болуы мүмкін (ҚСЭ). Арал теңізі су айдынының *и х т и о ф а у н а с ы н д а* понт-каспий, түркістан т.б. фаунаға жататын балық түрлері бар (ҚСЭ). Тропик суларының *и х т и о ф а у н а с ы н д а* балық түрі көбірек (ҚСЭ).

ИХТИЯТТА = е т. ескі кіт. *Ыждағат-мау*. Бек қатта *и х т и я т т а п* таза сақтап, Сандығының түбіне тыққан еді (Ғашықтық дастан.).

ИБТИҚАТ з а т. ескі кіт. *Ыждағат*. Ей, достар, кімде кімнің көңіліне осы иман *и h т и қ а т* туралы бір кәдік шүбә кірсе оны кідірмей тез сұрап ғалымдардан ізденіп білу керек (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

ИШАН з а т. ді н и. 1. *Халық арасында діни сауат ашу, ғибадат айту қызметін атқарып жүрген діни сауатты адамға берілетін қазы, имам тәрізді лауазым болып саналмайтын діни атақ*. Бұ жақтың *и ш а н ы*, Хазіреті көп болады екен (М.Дулатов, Шығ.). *И ш а н ы ң* міндеті – өзінің қарамағындағы ауыл тұрғындарының діни сауатын ашу, шамасы келгенше діни ғұрыптарды атқару (ҚҰӘ). Оспан *и ш а н* Құдай айрықша жаратқан адам екен. Бұл жүргендердің ішінде оған тең келетін ешкім жоқ. Еткен дұғасы қабыл, жарылқау да қолынан келетін, егер біреу тіктесе қойса, құр жібермейтін назаркерді екендігі бірден байқалып тұр («Түркістан»). 2. *Діни ғұлама, діни ұстаз*. Ол молданың өзі әдеп көрген, ғұламалардан, *и ш а н д а р д а н*, бұрынғы өткен жақсылардан баһза алған һәм ұстазынан рұхсат алған («ДУГ»). *И ш а н д а р д ы ң* шөкірттері (мүридтер) болды (ҚСЭ).

Ақ етек ишан болды. а) *Адалниет кісі, арамдығы жоқ жан болды*. ә) *м ы с қ ы л*. Адал көрінетін кісі болды, сұттен ақ, судан таза бола қалды. Ұлық пен төре алдында *а қ е т е к и ш а н* бола қалуын. Сені түнде, ел жатқаннан былай қарай көрер ме еді... көлдің ортасына кіріп, қотаннан қой алып қашатын өгіз мойын көкжалдың нағыз өзі болар едің ғой (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Ишан болу. *Ишандық қызметін атқару*. *И ш а н б о л у* атадан балаға өтетін мұрагерлік іс десе де болады. Себебі әкесі дүниеден өткен жағдайда оның қарамағындағы ауыл тұрғындарының діни мұқтажын өтеу баласына міндетті болып есептелген (ҚҰӘ). Дүниеден өткен ишанның ұлы болмаған жағдайда ауыл тұрғындары діни сауаты бар, халықтың сенімін ақтайтын басқа бір кісімен *и ш а н б о л у* мәселесін келіскен (ҚҰӘ).

Ишанға қол тапсырды. ді н и. *Ишанның жолын құды*.

ИШАНДЫҚ з а т. ді н и. *Ишан болушылық*. *И ш а н д ы қ т ы ң* негізін Алла тағаланың разылығы үшін халыққа дінді, ақиқатты үйрету мақсатында адал ниет құрайды (ҚҰӘ). // *Ишанға тән*. Қазіргі уақытта *и ш а н д ы қ* қызметін ауыл имамдары атқарады (ҚҰӘ).

Ишандық дағуа. *Имандық уағыз, діни мазмұндағы сөз*. Сол кезде осы маңайды мекен-

дейтін *и ш а н д ы қ дағуа с ы н* құрған Марал Құрманұлының «Газават» аталатын дін соғысы жүріп жатады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол да *и ш а н д ы қ дағуа* құрды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ИШАНША ү с т. *Ишанға ұқсап*. Болыс қоразданып, маған бір қарап, қоңыр құнан қойға бір қарап, *и ш а н ш а* салмақтанып, қолын көтеріп баға қылды (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ИШАРА [ар. إشارة] з а т. *Түрлі ым-белгі, тұспал, нышанмен ойын жеткізу тәсілі*. Бірін-бірі *и ш а р а м е н*, сөз айтпай түсінісіп жатыр (С.Талжанов, Ұлдай.). Айдаһар енді шамданып, Тауға қарай талпынды, *И ш а р а м е н* білдіріп, Өтегенді шақырды (Жамбыл, Өлеңд.).

Ишара берілді. *Белгі жасалды, ыммен, қимылмен бір істі орындау бұйырды*. Әуелі ел ішіне «оған жергілікті жігіттер қарсы болып жүр екен» деген сыбыс таратылды. Артынан тізелес отыратындарға «жағасына жармасындар» деген *и ш а р а да б е р і л і п т і* («Егемен Қазақстан»).

Ишара етті [жасады]. *Амандасуды, қоштасуды, мақұлдауды және т.б. жағдайды білдіретін қимыл-белгі жасады*. Екі қолын кеудесіне айқара ұстап, сәлем нышанын білдіре, басын шұлғып *и ш а р а е т т і* (А.Байтанаев, Қайнар.). Ол «үндеменіз» дегендей *и ш а р а ж а с а п*, маған ақырын көзін қысып қойды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

Ишара қылды. *Ойын сөзсіз, қимыл, ым арқылы білдірді*. Әжесі өзіне байланысты бір нәрсеге *и ш а р а қ ы п* отырғанды көрді (М.Әуезов, Шығ.). Бөдене *қ ы л д ы и ш а р а* мұнда кел, – деп, Ағаңның мынау жатқан жайын көр, – деп (XIX ғ. қазақ ақын.).

Ишара сөз. *Тұспалмен айтылған, ойды астарлап жеткізетін сөз*. Білгенге – *и ш а р а с ө з* жетер деген, Білмеске – сөзі қор боп кетер деген. Есекке арғымақты қосақтасақ, Өтпей ме ғұмыр зайғы бекер деген (М.Дулатов, Шығ.).

ИШАРАЛА = е т. 1. *Қимыл-белгімен, ыммен т.б. мезгеп, тұспалдап, түсіндіру*. Ақ гүлімді омырауына қадап тұрып, бейкүнә қыз бар шындығын аңғартқан, гүлден де аппақ күлкісімен маған деген махаббатының кіршіксіз екенін *и ш а р а л а ғ а н* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Қара мұртты ішіп болдым дегенді *и ш а р а л а п* кесесінің аузын басты (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). 2. *Астарлау, тұспалдау, ашық айтпай жасырып жеткізу*. Өз ойынды, өз бойынды өзің ұрлап, «осылай жазсам, жұрт бірдеме қып түсінер-ау» деп *и ш а р а л а п*, жасқанып, жалтақтап отыруды бүгінгі жастар көрген емес (М.Дулатов, Шығ.).

ИШАРАЛАУ *Ишарала етістігінің қимыл атауы; астарлау, ойды тұспалдап жеткізу*.

Майлин принципі, әсіресе, комедияға ат қоюдан жақсы көрінеді. «Ауыл мектебі», «Неке қияр», «Жасырын жиылыс», «Қос қақпан», «Протокол», «Көзілдірік». Перделеу, астарлау, *ишаралау*, мезгеу бар (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

ИШАРАТ [ар. إشارة] зат. 1. *Айтпақ ойды түрлі ым, қозғалыс, қимыл-белгі арқылы білдіру әдісі.* Құрмаш анасына қарады. Үн жоқ, әке сөзіне қосылатынын басын изеп *ишаратпен* білдірді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Алаңдап әр дыбысқа тоқтап, тыңдап, Мылқауша *ишаратпен* шапшаң ымдап. Орманның кара дүлей арасымен, Кеңтерді алып жүрді еңтеп, жылдам (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Тырнаны шақырады *ишаратпен*, мәнісін баяндауға жайы кеткен. Ойлайды: «Бұ тұрғанда тіл алмас деп, Көңілін жұмсартпасам алдап еппен» (А.Байтұрсынов, Шығ.). 2. *Тұспалмен айтылған астарлы, жасырын мағыналы сөз.* Жөн таппай адасысың ғашықтыққа, Жаныңа бұйырмады-ау нәсіп дыққа. Бір құрғыр бекер бостан мазанды алып, Ұқсады *ишаратың* жасықтыққа (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ойлады сынайын деп сәлем хатпен, Көрсетпек шын пікірін *ишаратпен*. Жол да жоқ сөз айтуға ұрғашыға, Арқалап таудай қайғы ар-ұятпен (Ә.Найманбаев, Шығ.). Екі сөздің арасында *ишарат*, Ымның мәнін түсінбесең не шара! Жамандайды түндігімді түрлі Кіндігімнен келмей тұрып, бишара! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 3. *Белгі, нышан.* Намаздан әуелі құлақ қақтыңыз – егер Алла тағаланы жоғарыда деп, мөкан испат етпесең де, бегірек созу әдепсіз болып, күнә дариясына ғарық болдым, яғни дүние әуесіне ғарық қылмай қолымнан тарт, яғни құтыларлық жәрдемдерінің *ишараты* (Абай, Тол. жин.). Қыблага әрине, Құдай тағалаға ешбір орын мүмкін емес болса да, зиратын парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дұғадай қабылдыққа жакын болар ма екен деген *ишараты* (Абай, Тол. жин.). Аяғы екі аяққа мәсіхпенен бітуші еді, бұлар һәммасы болмаса көбі *ишарат* еді (Абай, Тол. жин.). 4. *Сыңай танытушылық, бір нәрсе туралы сөзін тура айтпай, қимыл-әрекетімен ишетін білдірушілік.* Мұның бәрі де *ишарат*: шай қойыңдар, ет асыңдар. Отау үйлердің «қонысмайлары» біздікі – жастардікі дегендері (Ғ.Мүсірепов, Ұлан).

Ақылы барға [ақылға] – ишарат [ишарат сөз]. Ынтылы адам айтпақ ойды бірден түсінеді, ымды білмеген, дымды да білмейді. *Ақылы барға – ишарат* дегендей Кәлима сөзді айтпастан ұғып қоятын бір елгезек қыз (Ауызекі). Көшіп тұр ақ сүйектен түрлі заман, Әлхамдулла, тәуір екен сенің саман, Былтырдан хат тие алмай сағынған сон, Көкілден хабар беріп жаздым

саған. *Ақылға – ишарат* сөз дегендейін, Сәлемін ықыласыңа болсын тамам (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Ишарат етті. *Белгі берді, ымдады.* Қасекен қап ішіне кірді «шуу» деп, Қалай да ойламады «түлкі ку» деп. Қабына қасқыр өбден жайласқан соң, Адамға *етті ишарат*: «аузын бу» деп (О.Шораяқов, Шайыр). Сөзін үзіп мыналарға қарап, аз бөгеліп еді, Құнанбай: «Айта беріңіз» деп *ишарат етті* (М.Әуезов, Абай жолы).

Ишарат қылды. а) *Айтпақ ойын қимыл-қозғалыс, ым-белгі арқылы жеткізді.* Құнанбай сол қолын шұғыл көтеріп қап: «Доғар!» дегендей *ишарат қылды* (М.Әуезов, Абай). ә) *Белгі етті, нышан етті.* «Ей, Алла рахметіңмен жердің жүзін, Жараттың түпсіз терең үш орын. Жаксылық жаз мысалын *ишарат қып*, Көрсетіп қысымына қыстың сызын (Ә.Найманбаев, Шығ.). б) *Айтпақ ойын астарлы сөзбен, жасырын мағынамен, тұспалдап жеткізді.* *Ишарат қылып* сөйледім, Болған соң солай заманым (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). в) *Қандай да бір іске шақыратын, бастайтын белгі берді, бір нәрсеге дайын екеніне сыңай танытты.* Екі шыны табаққа сарымай салып, күжілдетіп ақ самаурынды келтіріп, шайға *ишарат қылды* (С.Сейфуллин, Шығ.). Қыздар бұл сөзді қабыл алып, ақ қыз тұрды да, қара қызға *ишарат қылды* (Мың бір түн).

Ишарат сөз. *Негізгі айтпақ ой астарланып, тұспалдап берілген сөз.* Сөз тастап төртеуіне жаздым хатты, Ағамыз Бейсенбайға аманатты. Көрсетіп *ишарат* сөз қысқа қылдым, Жарасар көп айтуға асыл заты. Қос жігіт Қосмағанбет о да құрбым. Адамға жүзі жылы ер сипаты (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Ишарат тілі. лингв. *Қандай да бір ойды, ақпаратты тілдік бірліктер арқылы емес, қалыптасқан таңбалық қызметі бар қимыл-қозғалыс, ым арқылы жеткізетін құралдар жүйесі.* *Ишарат тілі* – биржадағы тілсіз қарым-қатынас үрдісінің маңызды бөлігі, ол әлдебір әрекеттер туралы ой-пікірді, сезімді, ақпаратты дене қимылы арқылы ишарамен білдіреді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сөз ишарат қылды. *Ойын астарлы сөз арқылы тұспалдап, меңзеп жеткізді.* Кеше білдім төбемнен ұрғандығын, Құдалықтың дап-дайын тұрғандығын, Бүрсігүннен кешіксең, жауап жоқ деп, Сол еді *сөз ишарат қылғандығым* (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

ИШАРАТСЫЗ үст. *Белгі бермей, тұспалдап жеткізбей, ымсыз.* Қажымұраттың қысылғаны бұл да емес, бөтен дастарқанға *ишаратсыз* киліккен сұғанақ ауыздай жұрт көзіне жексұрын

кылған мынау мүшкіл халі жанына батады (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

ИШАРАТТА = е т. *Ишаратпен білдіру, белгі беру, дабыл қағу, ымдау.* Дәурен үндеген жоқ, оның нені *ишараттап* отырғанын ішіне түйді де, үн-түнсіз отыра берді (Саржайлау). Адам да сол жер бетінде, өзінің тура жолын біліп, тиісті шеңбер шегінен шықпай, қақтықпай-соқтықпай әділетті, ынсафты болу керек дегенді *ишараттаған* (А.Машанов, Жер асты.). Шығып бара жатып Татьяна Антоновнаны қолымен *ишараттап* шақырып алды (С.Омаров, Шығ.).

ИШАРАТТАУ *Ишаратта етістігінің қимыл атауы.*

ИШРАК з а т. д і н и. *XII ғасырда мұсылмандықта пайда болған аян беру философиясы. Ишрақтың идеялық негізі Шығыс халықтары діни ой-пікірінде исламға дейін-ақ қалана бастаған (ҚСЭ). Ишрак бойынша философия – «хакмат әл-бансия» («диалектика ғылым») төменгі дүние, түнек дүниені зерттейді (ҚСЭ). Ишрақтың негізін салушы Сухраварди болды (ҚСЭ).*

ИШРАКШЫЛАР з а т. д і н и. *Ишрак философиясын ұсынушылар, ұстанушылар, соны зерттеушілер. Ишрақшылар ғылымды теософия және философияға бөлді. Теософияны ишрақшылар «эльм әл-илаһи» («кұдайшылық ғылымы») деп атады (ҚСЭ).*

ИШТАПА з а т. е с к і к і т. *Табалаушылық, біреудің қайғы-қасіретіне қуанушылық. Бір ақпар жанабыңа жаздым, Дақа, Кезінде уақытың нехош көңілің қапа. Сүйер дос сүйесетін бола қойса, Бар еді көңіліңізде әр иштанпа (О.Шораяқ, Шайыр).*

ИШТИҒА с ы н. е с к і к і т. *Ықыласты, тілектес. Есіміңе сырттан анық хабардармын, Болғанмен қоныс бөлек «көрмеген – жат». Арзу хал тағрипыңа иштиһамын «Данышпан» дегенмен бір азамат (Қаңлы Жүсіп).*

ИШІ з а т. *Тері илеуші, мал мен аң терілерін илеп өңдеуші кәсіп иесі. Ишінің қолынан шыққан терілер, әсіресе ұсақ мал, аң терілері киім-кешек (тон, ішік, т.б.), тұрмыстық қажеті бар заттар үшін пайдаланылады (ҚСЭ). Тілеймін бейбітшілік бишіге де, Сәулетті сарай салған үйшіге де, Өзімнің өлең жазған оң қолыма, Заводта тері илеген ишіге де (Қ.Жармағамбетов, Соңғы түн).*

ИШІЛІК з а т. *Тері илеушілік. Қазір ишілікпен негізінен арнаулы өндіріс орындары шұғылданады (ҚСЭ).*

ИШІМТАС з а т. *Асыл тастың бір түрі (Х.Тілемісов, Ауылшар. сөзд.).*

ИЩА: ища [ищай] деспеді [дескен жоқ]. *Әй-шәй деспеді; тату-тәтті болды. Үміт екеуміз ища дескен жоқпыз, бір-бірімізге*

ыстық көңіл, ықылас-ниетіміз баяғы. Біреу тату болса, біздей-ақ болар (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қимайды жамандыққа. Қарғадайынан қосылып, ищай десіп көрмеп еді. Он шақты күннен бері отының басына ылаң түсті (Т.Дәуренбаев, Біз. кездес.).

ИЩА-АЙ о д. *Дене тоңып, қатты түршіккенде, тітіркенгенде айтылатын сөз. Ищ а-а й!.. Толқын шынымен жаурап кеткен бойын өзер билеп, көңілін бекіте түседі (Ө.Қанахин, Жас дәурен).*

ИЫҚ¹ з а т. **1.** а н а т. <лат. brachium>. *Адамның әртүрлі сүйектерден, буыннан, бұлшық ет жүйесінен тұратын мойыннан қолға дейінгі бөлігі. Бұлшық еттер жүйесіне арқа, кеуде, іш, мойын, бас, қол, иық, білек, аяқ бұлшық еттері кіреді (ҚҰЭ).* **2.** *Адамның мойыннан қолға дейінгі бөлігі. Айтайын осы жердің тұйығынан, Сүйсінді көрінеу қылған қылығынан. Құйқылжып, құладындай төңкеріліп, Ұстады ханышпаның иығынан. Жұрт қорқып сиқыршы деп, қозғалмады, Бұрын адам қылмаған қылығынан (Ә.Найманбаев, Шығ.).* **3.** с ө й л. **Бұғана.** *Әбдінің соққысы тигенде жанжалқой Қарабайдың да оң иығы сынып кеткендей сытыр етті (М.Әуезов, Абай).* **4.** *Жең түбінің үстіңгі жағы, киімнің иіні. Бала жігіт жүгіріп үйге барған соң, тымағын қисайта киіп, шапанының бір иығын жамылып, бір иығын жүре сұғынып, қолбандап Бекболат шығып, қонақтарға абдырып қарсы жүрді. Анадайдан сәлем беріп, келе Балташтың атын ұстады (Ж.Аймауытов, Шығ.).* Танабай үйіндегі бай-помешик ұлдары да жын соққандай аласұрып, өздерінің иықтарындағы погондарын жұлып-жұлып құртты (С.Сейфуллин, Шығ.). Сұлудың қарай қойшы бұзығына, Қиссаның жаңа келдік қызығына. «Мен дағы досы қандай көрейін», – деп, Қыздың барып қонды шыбын иығына (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Иығындағы* түймесінен Шал еріні тигенде, Денесі шалдың иеді. Қорғасындай балқыды Шал, кемпірдің сүйегі (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **5.** а у ы с. *Бір нәрсенің жотасы, қыры, биіктеу жері. Алдыңғы жақтағы иықтан асып келе жатқан екі салт атты көрінді (М.Әуезов, Қараш.).* **6.** *Орындық, диван т.б. сияқтылардың арқалығының ұшы. Менің көршім алдыңғы креслоның иығына іліп қойған костюмін алып киді (Ә.Шәріпов, Алыс.).*

Алтын иық төре. *Ресей патшалығы заманындағы шен-шекпенді әкім, патшалық дәреже иелері. Оқытып, алтын иық төре етеміз деп жүрсе де, осы бала бұзылып кетпесе кәйтсін (Ә.Нүрпейісов, Шығ.).*

Бас иықтан қырқылды. *Басы шабылды. Айқасқанда ақыры, Бас иықтан қырқыл-*

д ы. Көрдi жаулар күшiмдi, Ыза болды, iсiндi (О.Шипин, Дастан.).

Екi иығына екi кiсi мiнгендей. *Еңгезердей, үлкен, жауырынды.* –Құдай-ау, нағыз балуан болып өскен, *екi иығына екi кiсi мiнгендей* (Х.Есенжанов, Көп жыл.). *Екi иығына екi кiсi мiнгендей* зор кеуделi сары кiсi едi секретарь (Ғ.Сыланов, Жанар тау).

Екi иығынан [иығынан] дем алды. а) *Ентiктi, демiн өзeр алды.* Мен *екi иығымнан демiмдi алып* ентiгiп жеткен бойда: – Жолдас майор, тоқтаңызшы, – деп безектедiм (М.Иманжанов, Таныс қыз). Мен медсанбатқа тез жөнелдiм. Келсем ол бетi сұрлана көгiлдiрленiп, *иығынан дем алып* жатыр екен (Б.Момышұлы, Москва.). ә) *Буы бүрқырады, бүрқ-сарққайнады.* Өздерi қонақжай адамдар екен, бәрi асты-үстiме түсiп бәйек болып жатыр. *Екi иығынан дем алып* сары самаурын келдi («Лен. жас»). б) жағмысyz. *Асып-тасыды, асқақтады, мақтаным, iсiп-кептi; буына пісті.* Бұрын терiсiне сыймай, *екi иығынан дем алған* бай да, бармақ басқан болыс та, тiлiн безеген шешен билер де... осындай үлгi, мәдениет көрген жоқ (Тарту). Облыстағы дос-жарандарының әлгi гөй-гөйiнен соң, Ерзадаев... екi бiлегiн сыбанып, *екi иығынан дем алып*, қателесуге кiрiстi (С.Төлешов, Түрлi бас.).

Екi иығын жұлып жеп. а) *Қатты долданып, ашуланып.* Хан оқтын-оқтын жұлқына *екi иығын жұлып жеп*, ақыра айқайлап кетедi (А.Хангелдин, Өткен күн.). ә) *Өз-өзiнен мазасызданып, жоқ жерден жұмыс тауып, болмашы нәрсеңi үлкен етiп көрсетiп.* Құмардың қасында отырған көсе қарт қипақтап сасып қалды. *Екi иығын жұлып жеп* әңгiмеге қызу кiрiсем дегенде тауы шағылғандай болды («Қаз. әдеб.»). *Екi иығын жұлып жеп* жүрген кiсiлерден гөрi қайта осындай момын жандар ержүрек батыр боп шығатын (Ә.Нұрпейiсов, Сергелдең.).

Иығы асты. *Еңсесi бүктелдi, тұлғасы зор көрiндi.* Кесек денелi Кәлен қалың күпi жамылғанда үй iшiндегi кiсiлерден *иығы асып*, айдыны шыға түсiптi (Ә.Нұрпейiсов, Қан мен тер).

Иығы босады. *Демалды, бiр iстiң соңына жетiп тынықты.* Обырлар бiгтi, озбырлық та кеттi. Нұрсұлтанардың *иығы да босады* (Ол күндер.).

Иығы бүтiнделдi. *Тәуір киiндi, киiмi түзелдi.* Төлеу бiлте мақпалдан бешпент, шалбар киiп, азғана уақыттың iшiнде үй iшiнiң *иығы бүтiнделiп* қалды (Ә.Нұрпейiсов, Сергелдең.).

Иығы жауыр болды. *Әбден әбiгерлендi, қажыды, бейнет өтiп кеттi.* Ми кептi боқтау-қарғысқа, *Жауыр да болды иығым.*

Алатын ақым әр қыста, Бұрышы бұзау үйiнiң (Ж.Молдағалиев, Танд.).

Иығы көтерiлдi. *Мерейi өстi, мәз болды.* Сiздiң мәртебеңiзге алыста жатып-ақ *иығым көтерiлiп*, көңiлiм өсiп отырады (С.Жүнiсов, Өшп. Iздер).

Иығымен көтердi. *Ауыртпалығын көрдi.* Бiр кезде ата-бабалары *иығымен көтерген* бейнеттiң бәрiн бүгiнгi ұрпақ техниканың мойнына жүктедi (Октябрь өрендерi).

Иығына асылды. *Еркеледi, назданды.* Көңiлiмнiң күнi болып шықты үмiт, Кiрпiгiңе қуанышты шық тұрып, Еркелей кеп *иығыма асылды*, Жан сезiмiн үнсiз ғана ұқтырып (Ш.Мұхамеджанов, Ана құшағы).

Иығына жапты. *Бағалы киiм кигiздi, сый бердi.* Жаңа тiккен қынама iшiк берген екен, соны әкелiп қыздың *иығына жапты* (С.Шарипов, Шығ.).

Иығына мiнiп алды. *Еңсесiн көтертпедi.* Осы бiр дел-салдық оның *иығына мiнiп алды* (С.Бақберенов, Адам.).

Иығынан жүк түсiргендей. *Босаңсытып, дамыл бергендей.* Қаланы қызыл алып, туын тiктi, *Иықтан түсiргендей* ауыр жүктi. Күл мен күң, кедейлерге теңдiк деген Дабысы жердi жарып, ұран шықты (К.Әзiрбаев, Танд. шығ.).

Иығынан күлдi. *жерг. Миығынан күлдi.* Садыр мұны естiсе, *иығынан күледi* (Қазақ тiлi. аймақ. сөздiгi).

Иығынан түспедi. *Мойнына мiнiп алды, ығыр қылды, шаршатты.* Басшы бiткеннiң дағдысы: жаңа келген адамның *иығынан бiр түспейдi*, қит етсе соны көредi (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

Иығына салды. *Орамал, шәлi сияқты т.б. нәрсеңi арқасына жамылды.* Қасиет көйлекшең, түбiт бөкебайын *иығына салып*, қолына түскен бiр кiтапты парақтап көрiп отыр (А.Хангелдин, Қараторғай).

Иығына [екi иығына] су кеттi. *Еңсесi түстi, салы суга кеттi.* Манағы оттың, қайраттың бәрi жоқ, *екi иығына су кеткендей*, шүйкедей болып есiктен шығып жүре бердi (Б.Домбаев, Ғашықтық.).

Иығын шоқытты. *жерг. Мазасын алды, күң көрсетпедi, қорлады.* Оған тыныштық көрсетпей, *иығын шоқытты* (Қазақ тiлi. аймақ. сөздiгi).

Иығына шықты. *Басынды, баса-көктеп биледi.* Мынау жалшы баласы Құдайбергеннiң *иығына шығып*, бай аулының аруағын қорлап тұрған сияқтанды (I.Жансүгiров, Шығ.).

Иығына iлдi. *Сырт киiм кидi, жамылды.* Үзiк түймелi қара пальтосын *иығына iлiп*,

портфелін қолтығына қысып Жақып кеңсесіне кетіп бара жатыр (Б.Майлин, Шығ.).

Иығы салбырады. *Жүні жығылды, еңсесі түсті.* Құсаң түк айта алған жоқ, *иығы салбырап* сүмірейген күйі шығып кетті (Ә.Әбішев, Замана.).

Иығы тең. *Терезесі тең; ешкімнен кем емес.* Аруым, азаматым *иығы тең*, Жоқ қазір мынау малды, мынауың кем (Т.Көбдіков, Алып күш.).

Иығы түсті. *Ұнжырғасы түсті; қамықты, жасыды.* Барар жер, басар тау жоқ, *иығымыз тучіп қабағымыз салбырап*, көзіміз жасқа толып, үсіген жауқазындай бүрісіп-бүрісіп отырдық (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан.). Айбаты өсіп ерлердің Арыстандай ақырды *иығы тучісіп* ездердің Қоярға жанын жер таппай (XVIII-XIX ғ. қаз. ақын.).

Иық буыны. а н а т. <лат. articulatio humeri>. *Жауырын мен тоқпақ жіліктің астасқан жері; иіп. Иық буыны* – тоқпақ жілік пен жауырынның байланысқан жері (Х.Тілемісов, Ауыл шар. сөзд.). Буынның іштен сынып тууы көбінесе жамбас, *иық*, шынтақ *буынында* жиі кездеседі (ҚҰЭ).

Иық көрсетті. *Кеуде көтерді, құш көрсетті.* – Бізғындай ұл өсіргенде де өзгеге *иық көрсетпейтін* қазақ едік (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Иық көрсету. *Кеуде көтеру, құш көрсету.* Әрине, лауазымдылардың өзінен жоғары тұратынын өз басы әбден түсінеді. Әйтсе де кей-кейде тіпті бағынышты адамдарының да өзіне орынсыз *иық көрсетуін* түсінбейді (Р.Хайруллин, Офицер.).

Иық көтеру. *Теңдікке қолы жету.* Бұрынғы Рожков хуторы тұрған аймақ «Жарлы» ауылдық советі боп аталған. Жарлының жаңа мазмұнды есіммен *иық көтеруді* деп білем мен оны («Соц. Қаз.»).

Иыққа шықты. *Басынды, биледі, үстемдік жасады.* Қой, бұрынғы желгенді. Қайғы *шығып иыққа*, қамалтпасын тұйыққа (Абай, Тол. жин.).

Иық сүйесті. *Селбесіп, бір-біріне көмектесті.* «Екі жарты бір бүтін болайық. Кімге сенеміз? *Иық сүйестіп* күн көрейік», – деп Қодар Жәмпейіске зарын шақты (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Иықтан басты. *Еңсесін көтертпеді, жадыратпады.* Адамды жүдетіп, тонап ұдайы *иықтан басып* тұрғандай (М.Әуезов, Абай жолы).

Иықтан жоқтық түспеді. *Жоқшылықтан арылмады, кедейліктен көз ашпады.* *Иықтан жоқтық түспеді.* Иттер де қапты, Тістеді. Уақыттың өзі безбүйрек. Заманның өзі сұсты еді (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Иықта шаш. п о э т. *Мойнынан кеудесіне түскен қыздың қолаң шашы, бұрмы.* Нұрлы жүз, жайнаған көз, қиылған қас, Шекеде камшат бөрік кигені асыл, Сылдырлап алтын шолпы, *иықта шаш*, Бұралған тоты құстай мүшелері, Бозбала сұхбаттасқан болмай ма мас. Қатасыз осы айтқандай болып тұрса, Жолында сондай қыздың қияр ем бас (М.Дулатов, Шығ.).

Иық теңесті [теңестірді]. *Құш салыстырды, бәсекелесті.* Ол кетіп, жерде біз калып, Демеймін *иық теңесем.* Өзгеден ештеп қызғанып, Өз атам еді демесем (Т.Молдағалиев, Ескерткіш).

Иық түйістірді [тірестірді]. *Қатарласып жүрді, жұбын жазбады.* Жанар екеуіміз *иық түйістіре* жүгірген бойда үйге кіріп кеттік (Б.Сокпақбаев, Өзім тур.).

Иық тіресті. а) *Иықтасып, қатар отырды.* Үй алдындағы отырғышта Бейсенмен *иық тіресіп* отырған Зейнеп алабұртып мәдениет сарайына қарайды (С.Омаров, Өмір.). Біраздан кейін жеңгей Ғанидың жанына кеп *иық тірестіріп* отырып алды (М.Иманжанов, Көк белес.). ә) *Құш қосты, бірікті.* Азамат соғыстың от жалынында жұмысшымен бірге *иық тіресе* күрескен шаруа да жаңа өмір жасауға кірісті (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). б) *Теңесті, тең түсті.* Іріленген шаруашылықтардың орталықтары кішігірім қалалармен *иық тіресе тін* мәдениет болуы керек («Лен. жас»).

Көк иық болды. *Әбден титықтады.* Аттары да сенделді. Көйлекке шейін сорғалап су өтті. Су болмаған түк қалмады. Екі министр әбден сүмірейіп, *көк иық болды* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Тең иық. п о э т. *Сымбатты, сұлу мүсін, тік кеуде (қыз).* Шынардай түзу дене, *тең иықтан* Төгілген төмен құлап сүмбіл шашы. Безенген өне бойы інжу-маржан Бриллиант, алтын, жақұт, гауһар тасы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ИЫҚ² з а т. ж е р г. *Жөн, қисын, рет.* Біз әлі де болса, көп сөздің *иығын* білмейміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИЫҚАҒАШ¹ з а т. ж е р г. *Екі қышында шелек ілетін ілмегі бар, су таситын иінағаш.* Жиренше судың ар жағында *иықағашпен* екі бақыр су көтеріп бара жатқан қызды көреді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИЫҚАҒАШ² з а т. *Иығынан сырт киім іліп қоятын зат.* Оң қолында киім ілетін *иықағаш.* *Иықағашта* былғары бешпент (М.Қабанбаев, Қала.).

ИЫҚАЯҚТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. brachiopoda>. *Қосжақтаулы бақалшақпен қапталған, суда тіршілік ететін омыртқасыз жануарлар.* *Иықаяқтылардың* «қолы» бақалшаққа ұдайы су келіп тұруын қамтамасыз етеді (ҚСЭ). *Иықаяқтылар* бір жерде

бекініп, қозғалмай тіршілік етеді (ҚСЭ). *Иық-а я қ т ы л а р* қазба түрінде кембрий дәуірінен табылған (ҚСЭ).

ИЫҚБАСТЫ: *иықбасты болды.* а) *Бейнет корді, азап шекті.* Жасынан бейнет шегіп, *иық-б а с т ы б о л ы п* қалған Қашаубайдың денесі нашарлап, қажып, жұмысқа жарамайтындай халге келді (А.Жұбанов, Замана.). ө) *Еңсесін көтертпеді, ырық бермеді.* Бірақ сол бағынышты өмір жеке адамдардың ынтажігеріне ырық бермей, *иық б а у л а р* арқылы алған (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

ИЫҚБАУ¹ *з а т. к ө н е. Соғылған сауыттардың кеуде және арқа бөліктерін бір-бірімен жалғап тұратын иықтан асырыла бекітілетін темір, көбелі немесе тері таспалар.* Иық қорғаушы қабаты 10 қатар көбеден тұрады да, сауыттың иініне *иық б а у л а р* арқылы бекітіледі (Қазақ. атласы).

ИЫҚБАУ² *з а т. к ө н е. Қылыш, қанжар, т.б. қару-жарақ ілінетін кісе белбеуді бекіту немесе қылышты ілу, сондай-ақ кеуде, арқа шарайналарын бекіту үшін иықтан асырылып кісеге байланатын теріден жасалған жіңішке таспалар.* Белбеуге байланатын жіңішке *иық б а у ғ а* ілінген қылыш шетелден, әдетте парсылардан әкелініп, Хиуа немесе Бұқарда қайта өңделіп жасалатын болған (Қазақ. атласы). Кіреукелі қабаты бар мойынбаулар мен *иық б а у л а р* арқылы күде тұсына осы кезеңде Орта және Алдыңғы Азияға тән болған төрт тілікті шарайна бекітілген (Қазақ. атласы). Бағалы түрік қылышы иықтан асырылып, кеудеге кең белбеумен бекітілген жіңішке *иық-б а у л а р ғ а* асылған (Қазақ. атласы).

ИЫҚСЫЗ *с ы н. Иығы қушық.* Оның *иық с ы з* денесіне киім онша қона қоймайды (Ауызекі).

ИЫҚСЫЗДАУ *с ы н. Иығы қушықтау.* Өзінен бір жарым есе ұзын оның бойына, жұмыр да *иық с ы з дау* келген томар тәрізді денесіне ол айызы қанғандай қарап келеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ИЫҚТА= *е т. 1. Иығымен соғу, итеру.* Ол есікті таудың тасын итергендей *иық т а й* ашып шығып кетті (Тұлпар). Бота үндемей қалған қыздың қолтығына басын тығып, *иық т а й* ойынға шақырады (Х.Есенжанов, Көп жыл.). 2. *Иық түйістіру, иығымен жанасу, сүйкену.* Мына жақта бір-екеу дойбы ойнап, оның бірі бір дойбыны қайта қоймақ болғанда, біреуі: «Жоқ, жоқ, қайтармаймын» деп оның қолын ұстағанда, оларды *иық т а п* отырған екеудің бірі: «Қайтсын-қайтсын!» – деді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мәлікті *иық т а й* столдың шет жағын ала бүркіттей қомданған Якуповтың түсі кешегіден де бүгін суық (З.Пашкин, Сенім). Әбу ағаның сөзіне қатыспаса да, бірақ *иық-*

т а й барып өз құлағымен естіді (А.Хангелдин, Қараторғай). 3. *Иыққа салып көтеру.* Алты-жеті кісі қап, қоржындарын *иық т а й* Орынбордың керуен сарайына кештетіп келіп кірді (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.). 4. *Биік жерді – шоқыны, төбені, қырды басып өту.* Шоқыны *иық т а й* аса бергенде, қасқыр артына бұрыла бір қарады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). 5. *а у ы с. Баса-көктеу, омыраулау, киіп-жару.* Петр Денисов *иық т а п*, итермелеп кіріп келе жатқан солдаттарды автоматтың оғымен кесіп өтті (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Сырымбай *иық т а п* тұрған ұрыларын жын қаққандай кезек-кезек бастан тартып-тартып жіберді (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Сол Ораз соңғы кездері, Көрген жоқ тыныш ұйықтап, Көп жерде тілін безеді, Топ жарды кейде *иық-т а п* (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). 6. *а у ы с. Қыспаққа алу, тақымдау; ықтыру.* – Кім айтады? Сенің өзің ұмытып қаласың екен ғой! – деп Мұқатай соқашыны *иық т а п* барады (І.Жансүгіров, Әңгім.). Ордам деп ортамдағы сыйлай берем, Әйтпесе мықтап тұрып *иық т а р* ем (Айтыс). 7. *а у ы с. Тықсырту, ығыстырып шығару.* Біздің әскер жауды әбден *иық т а п*, ығыстырып бара жатқанның өзінде олар сұмдығын аяды ма (С.Хайдаров, Азамат.). 8. *а у ы с. Ауыртпашылық түсіру, еңсесін көтертпеу.* Жоқшылық, аштық, жалаңаштық, жетімдік – барлығы Қасымды жастайынан *иық т а п*, титығына жетім өсірген (Е.Ысмайылов, Сын.).

Иықтап алды. а) *Дегенімен жүргізді, айтқанынан шығартпады.* Әшейінде алдында құрдай жорғалайтын әйелін де бұл жолы ретін тауып, *иық т а п алған* іспетті (Қ.Ыдырысов, Ел жатса.). ө) *Билеп алды, басынды, үстемдік жасады.* Қадырдың момындығын, аңқаулығын пайдаланып, оны әбден *иық т а п алған* (Ш.Әбдіраманов, Көрінбес.). Ең аяғы, мұны көк шымшыққа дейін *иық т а п*, басынып *ал ды* (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). б) *Бойын билеп алды, бір сезім-күйдің жетегіне ергізді.* Бірінің артынан бірі, тізбек-тізбек келген ойлар оны мүлде *иық т а п алды* (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ИЫҚТАН= *е т. Биік болып көріну, ерекшелену.* Өзі оңаша тіктіріп жатқан үйлерінің сыртқы көрінісін алыстан болжап тұр. Барлығы да бес қанат, оқшау жерде *иық т а н ы п* көрінеді (К.Оразалин, Абай.). Төбелер томсармаған тұйықтанып, Тұрады биіксіне *иық т а н ы п*. Тым құрса мұнда бір тау орнатпаған, Табиғат талмау тұрса иық толып (С.Сейітов, Бетпелет.).

ИЫҚТАНУ *Иықтан етістігінің қимыл атауы.*

ИЫҚТАС с ы н. **1.** *Иығымен бірдей, бойы қатарлас.* Нұрхан бой жағынан шешесімен *иықтас*, бұл да тіп-тік (Ж.Жұмаханов, Соқпақ). **2.** а у ы с. *Қатар, тең, замандас.* Көзін ашқалы ылғи да ірі орында қызметте жүргенмен де ондағы өзімен *иықтас* сиялы ортамен үйірлігі, үйлесімі шамалы (Б.Аманшин, Көкжар). // *Қалмай, бірге, бір қатарда.* Өмір ағысымен *иықтас* келе жатқан осы бір жігіттің өткені мен бүгіні мені тағы да қызықтырады («Лен. жас»).

ИЫҚТАС= е т. **1.** *Иық тіресу, иықтарын түйістіру.* Бұрыннан таныс жандардай жарасып, *иықтас* ы п тұрамыз (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). Енді олар бір тонды *иықтас* а жамылып, шоқиып отыр (М.Сүндетов, Балық аула.). **2.** а у ы с. *Қатарласу, біреумен, бір нәрсемен бір қатарда тұру.* – Шалдың шалдуар мінезін көңіліңе алған жоқсың ба? – деді ол өзімен *иықтас* а бергенді (Ө.Ахметов, Адам бол.). Осынау аспан астында Көкшетаумен *иықтас* ы п қатар тұрып, сәні мен сұлулығын салыстырар өлке, Құдай біледі, ілуде біреу-ақ шығар (Ердің даңқы.). **3.** а у ы с. *Тең тұсу, бір нәрсемен тең дәрежеде, деңгейлес болу.* Төбесінде тұратын жарқырап ай, Аспаны бар Пушкиннің жарқын арай. *Иықтас* қ а н сонымен бір аспан бар, Салып кеткен арттағы халқына Абай (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4.** а у ы с. *Бір-біріне жалғасу, тұтасып кету.* Адамзатта достық сезім аққу-сынды киелі. Тіршілікте әсемдікті іздеуден бір танбаған, Аққудың қос қанатындай самғаған, Біз Жайықпен екеуіміз *Иықтас* қ а н, тұтасқан бір дене едік (М.Шаханов, Ғасыр.). **5.** а у ы с. *Бір жүрісу, араласып-құраласу.* *Иықтас* ы п жүрсең де, Иықтасып, Жүрегінді жатады күйік басып. Тура шаппай жырыңа Топ-тобымен Титықтатар бір күні Тиіп-қашып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ИЫҚТАСУ *Иықтас етістігінің қимыл атауы; бір жүрісу, тіл табысу.* Әлбетте, сол мақсатта ұқпаған Әбылхайырдың шөбересіне беріп биі Исатай мен ақын Махамбат *иықтас* у ғ а барды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ИЫҚТАТ= е т. *Иықтарын тіреткізу.* Осыдан аздап болса да нәр алған Шолпан олардан жастыққа *иықтат* а отырғызуды сұрады (А.Хангелдин, Қараторғай).

ИЫҚТАТУ *Иықтат етістігінің қимыл атауы.*

ИЫҚТАУ *Иықта етістігінің қимыл атауы; басыну, билеп-төстеу.* Бұл енді сүйтеді! Бұрынғы *иықтау* ы ма, енді мүлде (Д.Әбілев, Арман.).

ИЫҚТЫ с ы н. **1.** *Иығы шығыңқы, кеуделі.* Бақтығұл өзі де кесек, балуан денелі, *иықты* ы, кеуделі келген (М.Әуезов, Қараш.). **2.** а у ы с.

Алып, зор, биік. Шыңның мен ұнатамын биіктігін, Шырқай кеп шыңырау көктен сүйіпті күн. Түндігін түріп тұрған көк аспанның Қанеки, Хантәңірінен *иықты* ы кім?! (М.Мақатаев, Қарлығаш.). **3.** а у ы с. *Құшті, мықты.* Партия сілтегенде биіктерге, Алынбас камал бар ма *иықты* ы елге! Айналды дөңді өлкеге Қазақстан, Достар көп Москвадан, Киевтен де (Д.Әбілев, Жүрек.).

ИЫҚТЫНЫҢ ИЫҚТЫСЫ. *Құштілердің құштісі, мықтылардың мықтысы.* Ол адам – *иықтысы* ы *иықты* ы н ы ң, Ол адам – сүйіктісі сүйіктінің. Дос түгіл дұшпаны да мойындаған Данамның ақылының биіктігін (Б.Ырзабаев, Тұңғыш.).

ИЫҚТЫҚ з а т. *Иық тұсы.*

ИЫҚТЫҒЫ ЖОҒАРЫ. *Бойы биік, тұлғалы.* Скориков сап басында өзгелерден *иықтығы* ы *жоғары* тұрған Денисовтың қолын бәрінен соң қысты (Ә.Нүрпейісов, Курляндия).

ИЫҚТЫЛАУ с ы н. *Иығы шығыңқылау.* Оның қасында төпелтек келген, *иықтылы* а у бір бала бар (С.Сарғаскаев, Көңілді бала.)

ИЫҚТЫЛЫҚ з а т. **1.** *Иығы үлкендік, кең жауырындылық.* Оның *иықтылы* ы *өзгелерден ерекше* (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Мықтылық, батырлық, рухани биіктік.* Қазаққа төн бір мінез биіктілік, Аспан тіреп жүретін *иықтылы* ы қ. Тұлғалы деп айтар ем – қай қасиет, Қойған барша адамға сүйікті ғып! (О.Сәуірбаев, Сыр.).

ИЫҚШЫН з а т. *Иық белбеу, иыққұр.*

ИЫҚШПҚ з а т. э т н. *Иыққа жамылатын жеңсіз ішік.* *Иықіш ік* жамылып, Асыл дүрін тағынып, Алтынды құман қолында, Ер Қамбардың жолына, Сыртқа шығып тұр еді (Қамбар батыр). *Иықіш ік* жамылып, Беті оттай қабынып, Қарағым Қосай келед деп Жүруші еді сағынып (Батырлар жыры).

ИИ= е т. **1.** *Малдың сауар, емізу алдындағы сүтінің емшек үрпіне жиналып келуі.* Сексеуіл тиеп қалаға Күндіз қолы тимейді. Аш іңгеннен не шықсын. Арам қатқыр *имейді* (Б.Майлин, Шығ.) Биелердің көпшілігі саууға көндігіп қалған. Құлынныңаузы емшегіне тиер-тиместен-ақ *иін* сала береді (М.Хасенов, Тұлпар.). Енесін емген кезде желінін жеп қоя жаздайды. Сәл *иін* қоймаса – баспен келіп соғады. Нақ сол кезде енесі де аямайды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). **2.** а у ы с. *Емірену, елжіреу, мейірлену.* Жүрек балқыта *игенде*, ішкі сырды түйгенде, іздеп табар сұңқармын, Жарастықты шүйгенде (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Бойындағы бар нәрін, қуатын беру, үйіп-төзу (табиғат жайында).* Сол жылы жер де бойы жазылып, берекесі кіріп, *иін* салған сияқты. Шөп ырқын (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Мынау жайқалған егін бойы *иген* жердің мәйегі емес пе (Ердің даңқы.).

Табиғат бүгін *и іп* тұр, Алтынды нұрын құйып тұр. Алатау – ару асқақтап, Төбесі көктен биік тұр (А.Асылбеков, Көкорай.).

Алпыс екі тамыры иіді. *Елжіреп, мейірі түсті, емірене сүйсінді; жүйе-жүйесі босады.* Іші жанып күйеді, Төсіне төсі тиеді, *А л п ы с е к і т а м ы р д ы ң* Бәрі тегіс *и е д і* (Батырлар жыры). Әннің аяғын сыбызғыдай сұңқылдатып, ботадай боздатқанда, отырғандардың *а л п ы с е к і т а м ы р ы и іп*, көкейін кесіп-ақ жіберді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Бой салып иіді. *Емірене, бауырына тарта иіді.* Япырмай, мына тоқты ембеген бе? *Б о й с а л ы п* енесі оның *и і м е г е н* бе? (Шешендік сөздер).

Жасаған [Құдай] иіді. *Құдай оңдады, тәңір жарылқады. Ж а с а ғ а н и іп*, осы қаланың бір үлкен мансапты орнына осылардың біреуі тұратын болса игі еді, – деп Бісқақ шын ниетімен үміттенеді (І.Жансүгіров, Шығ.). *Қ ұ д а й* бір *и і с е*, аямайды екен ғой. Онсыз да байлығы мен дәулеті аздай, Дәмежанды қосып берді (Б.Тілегенов, Аққайнар.).

Иіп кетті. *Бала емізетін әйелдің омырауынан бала емізетін уақыты болғанда немесе уақытынан асып кеткенде өзінен, еріксіз сұт ағуы, саумалап кетуі.* – Емшегі *и іп к е т т і-ау*, қарағым жылап жатыр ма? – деп, әлгі қара әйел өмірінде су тимеген саусағымен төсін укалады (Б.Майлин, Шығ.).

Көңілі иіді. *Мейірі түсті, жүрегі елжіреді.* Шықты Рауза! Қош! Қош! Баура! Көрдіндер ме сүйсін! Жаз-жаз заула, ауна, қазақтың *к ө ң і л і и і с іп* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Құдай көз жасын иді. *Алла тағала тілегін қабыл қылды, Алланың мейірі түсіп, ісі оңалды.* Қодар құл осы жұртты билейді екен, Бұл құлға бөтен адам тимейді екен. Жалынып ел-жұртқа жыласам да *Қ ұ д а й ы м к ө з і м ж а с ы н и м е й д і* екен (Қозы Көрпеш.). Тым болмаса киім де жоқ киетін, *Қ ұ д а й қ а й д а, к ө з д і ң ж а с ы н и е т іп*. Бәйбішенің неше жылғы ескісі, Жыл, тәулікте азар қолға тиетін (Ш.Иманбаева, Өлеңд.).

Тұла бойы иіді. *Еміренді, мейірленді.* Боз інген зар күйін күңіретіп, желе берді. Ауылға таянып, ботаның қарасын көргенде, *т ұ л а б о й ы и іп*, түйенің жүйесі босап, жалағаны (Қаз. ертегі.). Зейнептің *т ұ л а б о й ы* түгел *и іп*, суалуына көп болған емшек үрпінен сүт саулап кеткен тәрізденді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ИІГУ *Иік етістігінің қимыл атауы; мойынсыну.* Көл оған иікпеді, Көкірегін қағып, биіктеді. *И і г у* түгіл, көзіне де ілмеді, «Терезесі тең» – деп білмеді (Ө.Тұрманжанов, Бозша.).

ИІК= е т. 1. *Илігу, икемге, ыңғайға келу.* Қазиза қолынан сусып аттың мойнына түскен шылбырды иіліп барып, сипалап тауып алды да: «Шүү!» – деп еді, ерні өрең *и і к т і* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). 2. а у ы с. *Мойынсыну, көну.* Тұрмыстың талқысына *и і к п е г е н*, Кеудеме мезгіл сырын түйіп келем. Қажыған қайратыма қанат бітіп, Қайтадан шығар тауым биіктеген (Ө.Жайлауов, Шолпан).

ИІКТІР= е т. *Икемге келтіру, ыңғайға келтіру.* Толық денесін жайлап *и і к т і р іп*, жеңгей қоржынды еденге қойды (К.Баялиев, Дегелек).

ИІКТІРУ *Иіктірі етістігінің қимыл атауы.*

ИІЛ= е т. 1. *Майысу, бас жағының салмағы басу, төмен қарай салбырау.* Бидайлар басы толық *и і л іп* тұр, Ден берген қожасына сиынып тұр. Басында бұл бидайдың дәні болмай, Кекірейіп, көкке қарап, бүлініп тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мына алқапта егін бадана бас масағын котере алмай төмен *и і л іп* тұр (Ақ бидай). Кесек-кесек бұлшық ет, Шымырдан бойы түйілген Балғасының күшінен Құрсау темір *и і л г е н* (З.Қалауова, Таңд. шығ.). 2. *Бүгілу, еңкею.* Мен тез *и і л д і м* де орындықты алып, дік еткізіп тікесінен тік қоя қойдым (Ә.Нұршайықов, Алтын.). 3. а у ы с. *Айтқанға көну, айдағанға жүру.* Сара отығып, есейіп қалған бұзаудай бөтен енеге жуымады; енесі де қасына таянса, аяғын серіппегенмен, *и і л г е н д е й*, мекіренгендей түрі жоқ еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 4. а у ы с. *Асты-үстіне түсу, сыйлау, кішіпейілдік таныту.* Енді ешкімге керегі жоқ бұны. О, дүние-ай! Кеше ғана «Кәке, Кәке!» – деп *и і л іп* тұратындар да енді қарасын көрсетпей кетті (Ә.Тарази, Асу.). Балқаштың Мақсұтқа *и і л м е й*, шіренуі жарамады (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң.). Бүгінгі аман бола ма үнемі аман? Кердендікпен деп тұрсың не бар маған. Шалқақтық *и і л м е й т іп* кімге жаққан, Екпінге ерегіссең, қатер саған (Абай, Тол. жин.).

Бір-ақ күнде белі иілді. *Қайғы-қасіреттен тез қартайып кетті.* Қайтсін-ай, қайран қылсын жылап кімге, Қойма тек бала жайлы сұрақ мүлде. Ақыры хат келмеді... қағаз келді, *Иіліп* кетті *белі бір-ақ күнде* (Ә.Абай-ділданов, Алыс.).

Жайылып [жатып] жастық, иіліп төсек болды. *Асты-үстіне түсіп құтты, жаны қалмады, бәйек болды.* Балаларын ертіп бұл барса, ол да аянып қалмады, *ж а й ы л ы п ж а с т ы қ, иіліп төсек болып*, бір жасап қалатын көрінеді (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). Күзетшілердің көбі Шоқанды естіген, кейбірі көрген адамдар екен. Аты-жөнін білген соң-ақ олар *ж а т ы п ж а с т ы қ, иіліп төсек бол-*

ған қолда барымен сыйлап зор-құрмет көрсетті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ИІЛГІШ с ы н. **1.** *Майысқақ, икемге келгіш.* Үй ағаштары әрі *иілгіш*, әрі жұмсақ болуы үшін оларды морға салып балқытады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қатпаған сүйек шеміршек тәрізді жұмсақ, *иілгіш* келеді (Т.Дарқанбаев, Витамин.). **2.** а у ы с. *Айтқанға көңіш, тіл алғыш.* Қыз тілегіне көлденең тұрарлық әл дәрмен қайда! Әсіресе, мұндайда Серік *иілгіш-ақ* (О.Сәрсенбаев, Даңқ).

Жас шыбықтай иілгіш. *Икемге тез көңіш, киіпейіл.* Өзі өткір, пысық жан бола тұра ата-ана алдында осал, *жас шыбықтай иілгіш* болатын (С.Алдабергенов, Қанат.).

Иілгіш диск. и н ф. <ағыл. floppy disk>. *Магниттік қабыршағы бар диск түрінде жасалған компьютердің алмалы-салмалы сыртқы сақтаушы құрылғысы.* Кең таралған *иілгіш дисктерге*: картон қорапқа салынған диаметрі 5,25 дюймдік және қатқыл пластмасса қорапқа салынған 3,5 дюймдік түрлері жатады (Қаз. тілі термин. Информатика.). *Иілгіш дискінің* контроллері дискжетектерді тікелей басқару және *иілгіш дискі* мен компьютердің жедел жады арасында мәлімет алмасу ісін жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Иілгіш дискінің контроллері. и н ф. <ағыл. floppy disk controller>. *Иілгіш дискідегі мәлімет жинақтауышты басқаруға арналған арнайы процессор қызметін атқаратын микросхема.* *Иілгіш дискінің контроллері* мәлімет орналасқан сызықжолды іздеу, одан тізбектеле оқылған мәліметті қатарластыра орналастыратын пішімге түрлендіру, бақылау кодын құрастыру және т.б. қызметтерді орындайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Иілгіш магниттік дискідегі жинақтауыш. и н ф. <ағыл. floppy disk drive>. *Ақпарат сақтау үшін алмалы-салмалы, диаметр молшері 5,25 және 3,5 дюймдік иілгіш магниттік дискіні пайдаланатын мәлімет жинақтауыш* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ИІЛГІШТІК з а т. **1.** *Майысқыштық.* Пластмассаға кейбір қоспалардан жұмсақтық, *иілгіштік* пайда болады (Н.Нұрахметов, Дархан хим.). **2.** а у ы с. *Икемділік, ептілік.* Бала өскен сайын теккіншектер мен жас өспірімдерден еңбек дене күшін жұмсауды, ептілікті, *иілгіштік* т і к т і, шапшаңдықты талап етеді (Семья тәрбиесі). **3.** а у ы с. *Бейімделгіштік, көңгіштік.* Бекет Мәлике мен Нәркесті салыстырды. Екеуінің бойында да іске оңай *иілгіштік* бар (Р.Токтаров, Ертіс.).

ИІЛДІР=ет. *Майыстыру, бүгілдіру.* Металды алдымен *иілдіріп*, икемге көндіретінбіз –

құюшылар (К.Смаилов, Мамандық.). Сирек өскен селеудің шашақ бастарын жел сипап, *иілдіріп* түседі (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

ИІЛДІРУ *Иілдір етістігінің қимыл атауы.*

ИІЛМЕ: тауаралық иілме. геогр. *Таужасалу процесінде қыртысының иілуі нәтижесінде түзілген тау жоталары арасындағы депрессия* (Н.Құрманов, Физ. геогр.).

Шеткі иілме. геогр. *Қатпарлы құрылым мен платформа арасындағы ұзын иілме.* Қалың шөгінді жыныстар толтырып тұратын мұндай *шеткі иілме* жерлерде көмір, мұнай, тұз, кен орындары кездеседі (Н.Құрманов, Физ. геогр.).

ИІЛМЕЛІ с ы н. *Майысқақ, жұмсақ.* Қайыңның қатты және *иілмелі*, түсі ақшыл, қызғылт, сары тұқымдарынан мебель, фанера, ыдыс, қораптар, т. б. бұйымдар жасалады (М.Ахметов, Егін қорға.).

Иілмелі бөлгіш жамылғы. к е н. *Пайдалы қазылымдарды жер қойнауынан алу барысында оның шығынын және бос таужыныстармен араласып, сапасыздануын азайту мақсатымен қолданылатын кейбір қазып алу жүйелерінде арнаулы, иілмелі бөлгіш жамылғы.* *Иілмелі бөлгіш жамылғының* құрылымы кен орнының орналасуына қарай қолданылатын кен қазып алу жүйесінің ерекшелігімен анықталады (Қаз. тілі термин. Кен). *Иілмелі бөлгіш жамылғы* жарылған кен (көмір) мен бос таужыныстарды бөліп ажыратуға ғана емес, белгілі бір дәрежеде салмақ көтеруге де қолданылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Кен).

ИІЛМЕЛІК з а т. *Майысқақтық, иілгіштік.* Полиэтиленнің осал жері – полимерлік тізбектегі байланысының нашарлығы. Мұндай тізбекті буындары тотығып беріктігінен, *иілмелігінен* айырылады («Лен жас»).

ИІЛТ= е т. **1.** *Еңкейту, бүгілту.* – Ой, айналайын, бері еңкей! – деп, Ырысбекті *иілт іп* маңдайынан иіскеді (С.Мұратбеков, Жабайы.). Дауысы күмбірледі кісінесе, Қозғалса құбылады түсі неше. *Иілт іп* қудай мойнын осырады, Жанына танымайтын кісі келсе (А.Оразақын, Күнгей). **2.** а у ы с. *Бағындыру, көндіру, меңгеру.* Өмір – ғажап! Сұлу болсын мұнан да, Келісімнен тұрады оның күйі ішкі. Жүректердің билеушісі туарда, Оны *иілт ер* жан тууға тиісті (Ж.Жақысбаев, Ләйлә.). Өмір жолы – тар соқпақ, бір иген жәк, *Иілт іп*, екі басын ұстаған хақ. Икем жолда тиянақ, тегістік жоқ, Құлап кетпе, тура шық, көзіңе бақ (Абай, Тол. жин.).

Садақ мойнын иілтті. п о э т. *Аққудың әдемілігіне қатысты әсем, ұзын мойнын иідеген мағынадағы қолданыс.* Қос қанатын дүр сілкіп, Жан-жағына қаранып. *Садақ мойнын*

и і л т і н, Сылаң қағып таранып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ИІЛТУ *Иілт етістігінің қимыл атауы.*

ИІЛУ з а т. ф и з. *Материалдар кедергісінде осы жазықтығына көлденең бағытта әсер ететін күштер әсерімен арқалықтың деформациялануы.* *И і л у* кезінде дененің дөңес жағындағы талшықтары ұзарады, ойыс жағындағысы қысқарады, ал бейтарап осы талшықтарының ұзындығы өзгермей бастапқы күйінде қалады (ҚСЭ). Дененің жазық қимасы *и і л у* кезінде сол күйін сақтап қалады (ҚСЭ). *И і л у* дененің көлденең қимасы бойынша тік және жанама кернеу тудырады (ҚСЭ).

ИІЛУ *Иіл етістігінің қимыл атауы.*

1. Майысу, бүгілу. Ақылсыз адам суішпегендіктен семіп қалған бидай секілді *и і л у* ді білмейді (Ә.Әбішев, Замана.). **2. а у ы с. Көндігу, бағыну.** Өзінің *и і л у* ге тиіс жерде кекірейе қалатынына ызаланып тұр (А.Жақысбаев, Егес).

ИІЛК= е т. *Иілуге, ыңғайға көңігу, ебін табу, икемге келу.* Заман ыңғайына, шаруа тартысына *и і л і к п е г е н* ел жасай алмайды, жұтылып кетеді, – деп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ИІЛІМ: *иілімге келді. Айтқанға көнді, тіл алды. Қайсар иілімге келмейтін жігіт (І.Есенберлин, Қаһар.).*

ИІЛІНКІ с ы н. *Аздап иілген, имектеу.* Жаудыраған күнәсіз көз қарасы мен *и і л і ң к і* қара қасын сәл шытыңқырап отыратын байсалды жүзінен өзіне таныс бір бейне елестегендей (Ауызекі).

ИІЛІНКІРЕ= е т. **1. Сәл иіле тұсу.** Сәлемдескенде *и і л і ң к і р е п*, сызылып тұрып сәлемдеспеймісің (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). **2. Қисайыңқырау.** Әлгінде солға *и і л і ң к і р е п* бара жатқан қара сызық оңға қарай бұрылыңқырады (А.Мархабаев, Ғарышта.).

ИІЛІНКІРЕУ *Иіліңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ИІЛП-БҮГІЛ= е т. **1. Еңкейіп, бас көтермеу; бұқпантайлау.** Қайын атасының алдынан өту – оған ақыр заман. *И і л і н-б ұ г і л і н*, өзінің кішкентай денесін қайда қоярға жер таппайды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **2. Құрмет көрсетіп тағзым ету; құлдық ұру.** Мұны көргенде манадан бері екі босағада *и і л і н-б ұ г і л і н* тағзым етіп тұрған қызметші қыздардың ибалы жүзіне еріксіз күлкі жүгірді (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). Ауылдың ақсақалдары *и і л і н-б ұ г і л і н* қарсы алып еді, песір атынан түспей айқай салды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Патша ағзамның алдында бәрі бірдей қол қусырып, тағзым етісіп *и і л і н-б ұ г і л е д і* (Б.Тәжібаев, Қараторғай). **3. а у ы с. Көндігу, басына түскенге қарсылық білдірмеу, үнсіз көтеру.** Қазақ әйелдерінің бәрі де осындай үнсіз

и і л і н-б ұ г і л і н жүре бере ме екен. Олардың тұйық келетіні де осыдан шығар, – деп ойлады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Күн көрсетер кім мейірімді, кім мықты, Би деп жақсы көремін мен тірлікті. Ал сен болсаң жақсылық деп ұғасың Мың *и і л і н-б ұ г і л е т і н* құлдықты (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Ешкімге иіліп-бүгілген жоқ. *Ешбір адамның алдында өзін төменшіктеткен жоқ, құл болған жоқ.* Тұзу жүрдім, тұзу ғұмыр кештім де, Биік болдым, биік тауда өстім де. Жапондардың даяшысы секілді Мен *и і л і н-б ұ г і л г е м ж о қ е ш к і м г е* (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

ИІЛП-БҮГІЛУ *Иіліп-бүгілу етістігінің қимыл атауы.*

ИІЛІС з а т. *Бір нәрсенің иілген жері, иіні.* Жыраның жыл сайынғы өсуінен жол да оны айналып өтіп, біраз *и і л і с* жасаған (С.Жортанов, Өлке таңу).

ИІЛІС= е т. **1. Бірге бүгілу.** **2. а у ы с. Ізеттілік танытып, сәлемдесу, сыйласу.** Қозы Көрпеш күйеу боп, біз қайын боп, *И і л і с і н* тұратын күн болар ма (Қозы Көрпеш.).

ИІЛІСУ *Иіліс етістігінің қимыл атауы.*

ИІН' з а т. **1. Иық.** Бөжейдің өз үйінің ішінде қара сұр бәйбіше шаршысын шорт байлаған. Қара шашын тарқатып, екі *и і н і н е* жайып салған (М.Әуезов, Абай жолы). **2. Киімнің жең түбі.** Бір қап салды *и і н і н е*, Тезек теріп келмекке (Дастандар.). Пішуін пішіп, *и і н і н* қондыра алмайтын біздің Жанбике құсап жүрмесек (М.Ақынжанов, Ыбырай.). **3. Бір нәрсенің (өзен, жол, т.б.) бұрылыс жасаған жері, иілісі.** Партизандар өзеннің бір тар *и і н і н е н* келіп бекініп алды («Қаз. әдеб.»). Тек жол *и і н і* жазылғанда ғана баланың денесі көзге тұтас ілікті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Таутан қыстақтың қалың ортасына келіп, базар жақ *и і н д і* айналып өтті (О. Сәрсенбаев, Бақыт құсы). **4. а у ы с. Бір нәрсенің реті, жөні, қисыны.** Құр қарап отырудың *и і н і* жоқ, тапсырманы орындауға кірісті (А.Мархабаев, Ғарышта.). Оқуға емес, фотоға түсетіндей киініп, Күліп қана қабағы, Сөздің іздеп *и і н і н* (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.). Расында, масаттанатын да, қуанатын да *и і н і* бар («Лен. жас»).

Екі иінінен демалды. а) *Аптығын баса алмай ентікті.* Қылмақтың қосқа, бектері? *Е к і и і н і ң н е н д е м а л ы п* Екпінің қатты білінді (Батырлар жыры). Шикандай беті түтігіп, *е к і и і н і н е н д е м а л ы п*, семіз Бексұлтан қызыл аттың шаужайынан ала түсті (Ғ.Сыланов, Шалқар). Ол *е к і и і н і н е н д е м а л а*, лепіре ұзақ сөйледі (С.Адамбеков, Қожанасыр). ә) *Бұрқ-сарқ қайнады, буы бұрқырады. Е к і и і н і н е н д е м а л ы п*, Ақ самаурын сақылдап Отты

өңештен өн салып, Қойылды алға жақындап (Т.Жароков, Қырда.).

Екі иінін жұлып жеді. Екі иығын жұлып жеді (қатты долданы, ашуланды). Тұнып қалған топты толқыта, екі иінін жұлып жеп, еңгезердей қара жігіт келеді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Екі иіні қақпактай. Иықты, жауырынды. Екі иінің қақпақтай. Бұлшық еті табақтай; Екі елі кір кеудесі Баттасып жатқан батпактай (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Екі иініне су кетті. Еңсесі түсті, жүнжіді. Шымырлап ішің мұздап, қаның суып, Мөлтілдеп көзімізді жаспен жуып, Екі иініңе су кетіп, қайғы басып, Әл құрып, бар денеге жайылды уыт, – дейді Баймағамбет (С.Мұқанов, Өсу жол.).

Иін қағысты. Қатарласты, иық түйістірді. Құрыш жас балаға бірсыпыра қарап, жанындағы кісіге бұрылып еді, Жамалды көрді, екеуі иін қағысып тұр (Б.Майлин, Шығ. жин.).

Иін тірескен. Кептеліп, сірескен, аяқ алып жүргісіз. Көк желек жамылған бау-бақша кілт азайып, ығы-жығы адам мен иін тірескен қоңырқай дуалдар көбейе түсті (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). Алқа-қотан отырған аттылы-жаяу жұрттың иін тірескен тобы алдынан пар жегілген екі боз жорғаның кербез жүрісіне ырғала отырып, Иса: – Көріңдер палуанды Қажымұқан, Күшімен жердің жүзін қалдырған таң. Жапонның Жиндофуын басын мытып, Ағызған алысқанда аузынан қан, – деп құйындай жүйткітті (М.Танекеев, Қажымұқан).

Иін тіресті. а) *Тым көп жиналды, тығыз отырды, сығылысты.* Гүл әдіпті жасыл жолда иін тіресіп, ерсілі-қарсылы жүріп жатқан жан (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үй толған адам: кемпір-шал, қыз-қырқын қалмастан жиналған, иін тіресіп отыр (Б.Майлин, Шығ.). Тағы да біреу кіріп, біреу шығып жұрт иін тіресіп қақтығып, вокал ішін даң-дұң қылып топырлады (С.Сейфуллин, Тар жол.). ө) *Күш теңестірді.* Егескенде иін тіресе, таласа кететін әдеті болушы еді. Не болды екен? Немене есеппен бұғып қалды екен (М.Әуезов, Шығ.).

Иіні келді. Қисыны, реті келді. Тойдың да тамаша, жаңаша түрін енгізбек керек. Мұның да иіні келіп кетті (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Мақтаңым келді ме, әлде өнер көрсетпек болдым ба, бір сөздің иіні келгенде, «Гималайды» өзімнің жақсы оқитынымды айтып салдым (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

Иіні тартты. к ө н е. Иығы тартты. Халықтың наным-сенімі алыстан сағынып күткен кісі, я бір белгісіз қонақ келе жатса, не болмаса қымбат киім киер болса, иығы тартады

деген ұғымға байланысты айтылады. Иіні құрғыр тартарды Қараспан тауға ел қонып, Еруге қамақ кигендей (Қобыланды батыр.).

Иіні түсті [салбырады]. Жүні жығылды, еңсесі түсті. Еңсесін басып, есеңгіретіп тастайтын ауыр қайғының да дәл алдынан күтіп тұрғанын да білмеді ол. Мына көріністің өзіне-ақ иіні тұсіп, ауыр күрсініп жүдеп қалған еді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Бұрын ерте төсек салдыратын қариялар да жастармен қосылып, түннің бір уағына дейін иіндері салбырап отырғаны (Қ.Ахметбеков, Сый орамал.).

ИІН² з а т. эт н. 1. Уықтың иіліңкі жері. Мұны уықтың «иіні» деп, түзу жағын уықтың «қары», шаңырақтың көзіне дәлдеп, төрт қырлап жонған басын уықтың «қаламдығы» деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. колөнері.). Иіні кейін серпе калыптасқан уық пен кереге әдеміліктен де құр емес (Қ.Оразалин, Ақ жазық). **2. Сабақтың иілген жері. 3. т е х. Иінді біліктің бунақты тетігі.** Иін негізгі мойыннан және онымен жалғасқан шатундық мойыннан тұрады (ҚҰЭ).

ИІНАҒАШ з а т. Екі жағына шелек іліп, иыққа салып су таситын құрал; әкпіш, мойынағаш, күйенте. Иінағаш (иықағаш, мойынағаш) – ауыр заттарды, ыдысқа құйылған суды тасу үшін қолданылатын ұзындығы 2-3 құлаш, жуандығы 2-3 елідей берік ағаштан жасалып, ұшына темір ілгек таққан құрал (Б.Хинаятұлы, Этнограф.). Қаншайым ерте тұрады. Қос шелекті иінағашқа іліп суға тартады (Ш.Құмарова, Қос шынар). Бозінгендер бұлғақтап, Көш келеді шұбалып. Қыз келеді бір жақта Иінағашпен су алып (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

ИІНБАУ з а т. ж е р г. Киіз үйдің сыртқы есігі аумас үшін тағылатын бау (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИІНДЕ= е т. **1. Иілу, бұрылыс жасау.** Құланды түбегі Арал теңізіне солтүстіктен иіндеп кіріп, терістік батысынан Құмсуат, түстік шығысынан Тұщыбас шығанақтарын еншілеп бөліп жатыр (С.Әлжіков, Дала). **2. Сабаның, местің қымызға, іркітке, сүтке т.б. лықа толуы, шүтілдеуі.** Үйдің босағасындағы жуан ағаш қазыққа байлаған бір үлкен қара сүйретпе тағы да иіндеп, лықылдап тұр (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау.). Әжептәуір қомақты қара саба бес биенің екі күн жинаған сүтіне иіндеп тұр (Ғ.Мұстафин, Даулы.).

ИІНДЕС= е т. **1. Иықтасу, қатарласу.** Жігіт пен қыз иіндесе тұрып кітапты қарай бастады (Т.Нұртазин, Адам.). **2. Тең түсісу, бірдей дәрежеде болу.** Енді қараса, ұлы адамның өзімен иіндесіп бір биікте тұр! (С.Шаймерденов, Өмір нұры). **3. а у ы с. Иін тіресу, жапатармағай, жағалай отырысу.** Ақ таңды көк

үстінде көрдім кеше, Шатқалын саралаған жолдың неше. Шаңырақ таң сәріден көтеріліп, Жайлауға ел қонатын *иінде* се (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

ИІНДЕСУ *Индес етістігінің қимыл атауы.*

ИІНДЕТ= е т. *Іркілдетіп толтыру.* Сыздық жалғыз биесін таңертеңнен кешке дейін сауып, сабашығын *иінде* т і п қояды (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

ИІНДЕТУ *Ииндет етістігінің қимыл атауы.*

ИІНДЕУ *Иінде етістігінің қимыл атауы.*

ИІНДІ¹ з а т. *Малдың қою, маңызды болатын соңғы сауылған сүті.* Шайға ол «тұщы шикі қаймақтай қою болады» деп жас інгеннің соңғы *иінді* с і н ғана қатырады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Інішегім Мерейім, Сиыр сауып келейін. Қарның ашып қалды ма, *Иінді* с і н берейін (М.Әлімбаев, Балдәурен).

ИІНДІ² с ы н. **1.** *Иіні ұлкен, иіні бар.* *Иінді* қара сабадан Қайсың бар қанбаған (Қ.Қуанышбаев, Шаншар.). **2.** *Иін жасаған, иілген (жер, өзен, т. б.).* Анау Нева өзенінің *иінді* жерінде тұрған «Аврора» крейсері социализм дәуірінің басталғанын бүкіл әлемге жариялады (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). **3.** а у ы с. *Ретті, қолайлы, ұрымтал.* Мұның сөзінде де, жымьсықы қулық бар. ...Мынау Алексей *иінді* жерінде соны ескертіп, майор не дер екен деп еді (С.Бакбергенов, Қарға там.).

ИІНДІ³ с ы н. *Иілген жері көптеу, ұзындау (уық).* Үйдің тор көз, балғын керегелері, *иінді* і, ұзын уықтары, сом шаңырағы алуан түсті бояулармен өрнектеліп боялған (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Иінді алтын сырға. з е р г. *Иіні кең сырға түрі.* Маған әкелсе, қуана-қуана тағып жүрер ем, – деп, сандықтан алған *иінді* а л т ы н сырғаларды құлағына жапсырды (С.Жүнісов, Ақан сері).

Иінді білік. т е х. *Қайталамалы-ілгерілемелі немесе теңселмелі қозғалысты айнымалы қозғалысқа (не керісінше) түрлендіретін бір не бірнеше бунақты білік.* *Иінді* б і л і к – шатундар бекітілген және шатунды механизм әсерінен іске қосылатын білік (Х.Тілемісов, Ауылшар. сөзд.). *Иінді* б і л і к піспекті қозғалтқыштарда, сорғыларда, компрессорларда т.б. пайдаланылады (ҚҰЭ).

ИІНДІК з а т. к ө н е. з е р г. *Бешпенттің сыртынан, екі шықтың екі жағынан сәл төмендеу таятатын әшекей.* Бұл сөз ноғай тілінде де осы мағынада қолданылады. Жазда көп жортқан екенбіз, Арғымақтың талдай мойнын талдырып, Үйде қалған арудың *Алиндігі* наударып (XX – XVIII ғғ. қаз. поэз.).

ИІНЖІП з а т. ж е р г. *Екі ұшында шелек ілетін темір ілмешегі бар, матадан не брезенттен жасалған жалпақтығы 2-3 елідей ұзын жіп. Иіні ж і п суағаштың қапталында жатқан (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).*

ИІНСІЗ с ы н. **1.** *Иіні жоқ, бұрылыссыз.* Өзен *иінсіз* болмас, той жиынсыз болмас (Мақал). **2.** *Иілетін жері жоқ, тік (уық).* Өзге уықтары қырық ру: бірі жіңішке, бірі *иінсіз*, шаңыраққа тік тіреліпті (Ф.Мүсірепов, Белдерде).

ИІНІШ з а т. *Киімнің жең асты, қолтық тұсы.* Көйлек жең ұшының қабаттары, *иініш* т і ң қабаттарын сөгіп жіберіп қарасан, ұп-ұсақ машық қылып жазған Банудың жіберген хабарларын тауып аламыз (С.Сейфуллин, Тар жол.). Көбі-ақ жұпыны киінген: тізелігі мен шынтағы жамаулы бешпент-шалбардың ішіндегі *иініш* і жыртылған қызыл көйлектер тері шалбар мен бөз көйлектің қасында ханның киіміндей (Х. Есенжанов, Тар кезең).

ИІҢКІ с ы н. *Іліңкі, салбыраңқы.* Миуалы ағаштай басы *иіңкі* і, үнемі ойлы жүретін Ғарибулла көз алдымда тұр (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ИІҢКІРЕ= е т. *Сәл ио, ие тұсу.* Керегеміз қызыл күрең сырмен боялған, көгі бүгін, жеңіл етіп сәл *иіңкі* р е п жасаған зат сияқты боп есімде қалыпты (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ИІҢКІРЕУ *Иіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ИІР¹ з а т. ө с. <лат. asogus>. **Айыр** (айрониктер тұқымдасы, айыр туысына жататын өсімдік).

ИІР² с ы н. *Иіліп келген; ирек.* Арқардың дағарадай *иір* мүйіздері соншалық жарастықты (М.Әуезов, Танд. шығ.). Іштен Алдаберген сопы шықты. Қолында бұхардың *иір* мойын жез құманы (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қойдырып қос жастықты шалқаласам, Ауыздан *иір* түгін бұркылдаса (І.Жансүгіров, Шығ.).

Иір өркеш. *Түйе өркеш, өркеш-өркеш.* ...Мандай алдымыз мелшііп, маңғаз жатқан *иір өркеш*, жоталы тау (Майдан). Анау көрінген *иір өркеш* жоталар қандай әдемі (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Иір тұмсық. *Имек тұмсық.* Әкеміз – бетінде қорасан дағы бар, *иір тұмсық*, бүркіт қабақ, алпамсадай жирен шал екен (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

Ұзын елдің иірі, қысқа елдің қиыры. *Дүйім жұрт, барлық ел.* Бұл хабарлар *ұзын елдің иіріне, қысқа елдің қиырына* жайылып болыпты (Қаз. ертегі.).

ИІР¹= е т. *Жүннен, мақтадан арнаулы құрал арқылы жіп ширату.* Түйе жүнінен неше түрлі өрмек жіптерін *иіріп*, шекпен, қап, белбеу, құр, кілем, қоржын сияқтыларды тоқиды

(С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Жіп *иіретін* машиналар көп уақытқа дейін адам талабын қанағаттандырып келді (Н.Нұрмаханов, Дархан химия). Келе-келе адамзат ұршықты доңғалақ арқылы айналдыру тәсілін, бір мезгілде шүйкелейтін және *иіретін* құралды ойлап тапты (ҚСЭ).

Асық [сақа] іірді. *Асықты (сақаны) алшысынан, не тәйкесінен түсіру үшін шыырды.* Есіктің алдында *асық иіріп* ойнап отырған бұны шақырды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Әйзік – асық ойыны. Алдымен әрқайсымыз екі-үш кеңейтігіп, *сақамызды иіреміз* (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Әдеп сақтап иілген Алдынан өтпей ағаның, Салмақтап *асық иірген*. Барады-ау қалып бала күн (Ө.Тұрманжанов, Бозша.).

Асықтай іірді. *Билеп-төстеді, дегенін істетті.* Азияның ақсақ барысы – Темір жер бетін қанға бояп, ойды қырға теңеп, жер шарын *асықтай иіргісі* келген адам (Ғ.Мүсірепов, Ана).

Қиял жібін іірді. *б е й н. Армандады, қиялдап кетті.* Кітапты екі қолдап қысып ұстап, *Иіріп* отыр іштен *қиял жібін* (М.Дулатов, Шығ.).

Ұршық іірді. *Ұршықпен жұннен жіп ширатты.* Үйдің жанында *ұршық иіріп* тұрған шешем асыға басып менің алдымнан шықты (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Ұршықша [ұршықтай] іірді. а) *Емін-еркін меңгерді, игерді.* Жөнектің өзі тіленіп тылға келуі, келген күйінде тракторды *ұршықша иірген* іскерлігі, еңбек сүйгіштігі ұнайды (З.Иманбаев, Кең аймақ). Айша жас та болса, шаруаға қыры бар еді, азғана мал мен үй іші тіршілігін *ұршықтай иірді* («Жалын»). ә) *Тез, жеңіл қимылдады.* Мұрат молденесін *ұршықша иіріп* келіп, оның жеңінен ұстады (С.Ақтаев, Дала.). б) *Дегеніне көндірді, басын айналдырды.* Ақтамақ қанша ашықпын, әзілшілмін, маңайласқан еркекті *ұршықша иірем* десе де, бұл сөзімен жақын отырған қонағын алыстатып алды (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

ИІР² = е т. **1.** *Малды шашау шығармай, үйірін жазбай бір жерге жинау, топтау.* Сауын бие төрт үйір, айғыр мінген екі жылқышы бірін шашау шығармай тығыз *иіріп* тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Екі-үш жігіт Қабағымен бұйырып, Аула ішінде бір отарды *иіріп*, Арлы-берлі айналып жүр, жәй ғана, Ауа жақты қамшысымен үйіріп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ителгіні әбден жаттықтырып: «Шіркін-ай, бұл жақта киік жоқ, егер киік болса, мынау киікті тобымен *иіріп* тұрып алар еді», – деп қызыға сөйлеген еді (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** *Суды бөгеіп, тоқтасын жасау.* Алғашқы қолға алынған шара өзенге бөгет

жасау, сөйтіп көктемгі тасқын суды *иіріп* алу болды (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). Тоқта мен Барлықтың екі арасы Қоржын көлдей дөңгелек, кішкене суларды *иірген* аңғар (Ғ.Сланов, Замана.).

Айдап өргізіп, ііріп жусатты. *Билігін жүргізіп, айтқанына көндірді.* Күллі Ресейді *айдап өргізген, иіріп жусатқан* Николайдың арты мынадай болды (І.Жансүгіров, Әңгім.). Ол анадан жалғыз болса да өжет түсіп, бөйбіше балаларынан кемшілік көрудің орнына билеп-төстеп, бәрін *иіріп жусатқан* (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Қойдай [қойша] іірді. *Еркіне жібермеді, тырп етуге шамасын келтірмеді.* Он үш болыс Торғайдың Адамын *қойдай иіріп*, Азаматын ал деген Патшадан келіп бұйрық (Пернедегі терме.). Тұтқындарды *қойша иіріп*, винтовканың дүмімен соқты (Қ. Қайсенов, Жау тылы.).

Үркердей іірді. *Шып-шырғасын шығармай, үйірімен айдап келді.* Жалмұрат бар түйені *үркердей иіріп*, теңіз жағасына айдап келді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Шоктай іірді. *Шашаушығармай, сепінетпей, бір жерге топтап жинады.* Бораннан ыққан көк айғырдың үйірін бір төбенің ықтасынына *шоқтай иіріп*, жас жылқышы таңның атуын күтті («Жалын»).

Шырқ іірді. *Айқай-шусыз мысымен ғана биледі.* Әжесі қартайғанмен әлі қарулы, адуынды еді, зілсіз сөзінің өзімен үй ішін *шырқ иіруші* еді («Қаз. әдеб.»). Білемін, хан Бөйке, нарлығыңды, Келсе – кең, қайтпас-қайсар тарлығыңды. Баласын алты алаштың *шырқ иіріп*, Ел билеп, жұрт сұраған хандығыңды (Шернияз, Шығ.).

ИІР-ИІР с ы н. *Ирек-ирек, бұрыс-бұрыс.* Картадан қарағанда тартқан сымдай түзу сияқты болып көрінгенімен, Ертіс, шын мәнінде, түйенің мойнына ұқсап *иір-иір* болып ағады (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Өзінің ойлаған ниетіне Бақтығұл орта Қарашты сайлаған соң, соның *иір-иір* тұмсықтарын, қиын қаптал жолдарын... кезіп аралап байқаған (М.Әуезов, Қараш.).

Иір-иір біткен. *Иірленген, иректелген.* Маған қымбат жүректегім, Бастығым. Өлең-жырсыз батқан емес ас-дәмім. *Иір-иір біткен* шарап бұтағын Жас кезімде Бірден шауып тастадым (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Иір-иір, иір құм. *б е й н. Бұйра-бұйра болған, басқа із түспеген, шетсіз, шексіз құм.* Ұйқысындай сиырдың, *Иір-иір, иір құм.* Жоктай құмнан қымбаты, Осы шексіз қиырдың (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Иір-иір көшу. *Бірінен соң бірі тізіліп, қиық-жиық тиеліп алған түйелермен иібаттылып,*

ұзына бойы көшу. *И і р-и і р к ө ш у г е*, Ирек атан болсашы. Жетектеуге атанды Қоян-қолтық керме қас Бәйбішелер болсашы (Халық ауыз әдеб.).

ИІР-ҚИЫР с ы н. *Иір-иір, қисық-қисық; бұдыр-бұдыр. И і р-қ и ы р*, кейде шаншылма тік, кейде шыңыраудай терең тау жолдары Тастандарға осысымен де қызық, осысымен де қауіпті (Д.Жанботаев, Шыңда.). Машиналар қарсы беткейдегі *и і р-қ и ы р* асфальт жолдың үстінде моторлары гүжілдеп, өрге тырмысып барады («Қаз. әдеб.»).

ИІРЛЕ= е т. *Иректеу, иір жасау*. Шымылдық жиектері мен төсек жапқыш шеттерін *и і р л е н* кестелеп тіккен (Ауызекі).

ИІРЛЕН= е т. *Иректену, иір жасау*. Сүрлеу *и і р л е н е* құлап, өзен үстіндегі жалғыз аяқ көпірге тіреледі (К.Баялиев, Нөсер).

ИІРЛЕНУ *Иірлен етістігінің қимыл атауы.*

ИІРЛЕУ¹ *Иірле етістігінің қимыл атауы.*

ИІРЛЕУ² с ы н. *Аздап қана иіру, иректену*. «Ұзындығы төрт тұтамдай, ұшы ғана *и і р л е у*, ерекше біткен ақ мүйізін қарап өтіп мерген: – Он төрт буын.... демек он төрт жасқа келген екен деді (Ғ.Сланов, Замана.).

ИІРЛІК з а т. *Иір болушылық, иірілгендік*. Жылан өз *и і р л і г і н* білмей, түйе мойнын иір дер (Мақал-нама).

ИІРМАЯ з а т. т ү й е ш а р. *Инәрмая, аруана мен бураның шағылысуынан туған түйе*. Ал анасы аруана, атасы бура болып келгенде *и і р м а я* («инәрмая») туатындығын айтқанбыз (А.Ниязов, Түйе. түлік).

ИІРМЕК с ы н. *Имектеліп, иіріліп келген (зат)*. Алқаның өн бойы күміс теңгелер мен бұрама, *и і р м е к* салпыншақтарға толы екен («Мәдениет және тұрмыс»).

ИІРМЕКІЛ з а т. *Ойыншылар кезекпен сақасын иіріп тастап сөредегі кентайды атып ойнайтын асық ойындарының бір түрі; сақа ойыны. Иіркекілді түрегеп тұрып та, отырып та ойнайды (ҚСӘ). Иіркекілдеуелі алшы түскен сақаның иесі, екінші тәйке, үшінші бүге, ең соңғы кезекте шіге түскен сақаның иесі сөредегі кентайды атады (ҚСӘ).*

ИІРМЕЛЕ= е т. *Бір жерге топтау, жинау; қайта-қайта иіру*. Қайдан жинала беретіні беймәлім, түпсіз тұңғыықтан әлдекім қуып шығып, *и і р м е л е н* айдап келгендей үймелеп жатыр (К.Ахметбеков, Ақдала).

ИІРМЕЛЕУ *Иіркеле етістігінің қимыл атауы.*

ИІРМҮЙІЗ: *иіркүйіз ешкі*. з о о л. <лат. *sarğa falconeri*>. *Қуысмүйізділер тұқымдасына жататын, ашатқықты мүйізі жалтақ бұранда, бұрғы тәрізді, түсі сарғылт сұр жануар. И і р-*

мүйіз ешкінің еті, терісі пайдалы (ҚСӘ). *Иіркүйіз ешкінің* тұрқы 1,7, метр, биіктігі (шоқтығынан) 90 сантиметр, салмағы 90 килограмм, кейде одан да артық (ҚСӘ). *И і р-мүйіз ешкі* – кейбір ешкі тұқымдарының тегі (ҚСӘ).

ИІРТ¹= е т. 1. *Жүннен, матадан жіп шираттыру*. Біреу малма сапсиды салып иін, Салбыраңқы тартыпты жыртық киім. Енесіне *и і р т і н* шуда жібін, Жас қатындар жыртылған жамайды үйін (Абай, Шығ. жин.).

ИІРТ²=е т. *Малды қайырту, жинау, бір жерге топтату*. Әміре ақ сақал бүгін ауылдың жанындағы көгалға жылқысын *и і р т і н*, бие байлатып жатыр (М.Әуезов, Қараш.).

ИІРТАМЫР з а т. ө с. <лат. *asogus calamus*>. **Андызтамыр** (айрониктер тұқымдасы, айыр туысына жататын өсімдіктің түрі).

ИІРТУ *Иірт етістігінің қимыл атауы.*

ИІРУ¹ *Иір етістігінің қимыл атауы.*

1. *Жүннен, матадан жіп ширату*. Ұршықпен жүн *и і р у д і ң* де екі түрлі әдісі бар. Бірі – шүйкені солақай қолдың сыртына іліп қойып *и і р у* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. т о қ ы м а. *Тоқыма өнеркәсібінің негізгі өндірісінің бірі; жіп жасаудың жиынтық процесі*. Талшық түріне қарай *и і р у* – мақта иіру, жүн иіру, жібек иіру, зығыр иіру, т. б. болып бөлінеді (ҚСӘ). *Иіру үшін талшық материалдар бірнеше дүркін өңдеуден өтеді (ҚСӘ). Өңделетін талшықтың қасиетіне және алынатын жіп сапасына қарай и і р у д і ң* әртүрлі жүйелері пайдаланылады (ҚСӘ).

Жіп иіру фабрикасы. *Жіп иіретін арнаулы кәсіпорын*. Ол *ж і п и і р у ф а б р и к а с ы н д а* алаңсыз жұмыс істеп жүрген-ді (Н.Фабдуллин, Сар. жапырақ).

Иіру мәшинесі. т е х. *Біршама қысқа талшықтардан жіп иіретін өндіріс мәшинесі*. Әрі қарапайым, әрі жоғары өнімді болғандықтан, сақиналы ұршығы бар *и і р у м ә ш и н е с і* көп қолданылады (ҚСӘ). *Иіру мәшинесінде* созу, ширату және орау процестері жеке-жеке жүргізіледі (ҚСӘ).

ИІРУ² *Иір етістігінің қимыл атауы; малды бір жерге топтау.*

ИІРУЛІ с ы н. *Иіру процесінен өткен, иірілген*. *Иірулі* жіптен не пайда, теңнің іші толып тұр, таки қоюға уақыт тар (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ИІРУШІ з а т. *Жіп иіретін адам*. Шамалап мөлшерлеудің бұл түрін жіп *и і р у ш і л е р* «алқым», «домалақ» деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ИІР-ШИЫР с ы н. *Ирек-ирек, иір-иір болған. И і р-ш и ы р* үлкен қос мүйізін арқасына

жатқызып алған үлкен қоңыр қошқар қыранға қарай қайқая орғиды (Ә.Көшімов, Лашын.).

ИІРІЛ¹ = е т. **1.** *Жіптің жұннен, мақтадан арнаулы құрал арқылы ширатылуы.* Тазаланған талшықтардан ширатылған шүйке созу тетігінде жіңішкертіліп, иіру мәшинесінің ұршығымен *иіріледі* де, одан жіп алынады (ҚСЭ). **2.** *Ирелеңдеу, иреңдеу.* Айдаһар шыр айналып *иіріліп* барып сылқетіп құлайды (Қаз. ертегі.). Әлгі арада жылан секілді *иірілген* ұзынша қызыл құрттарды топырақтың арасынан суырып алып, ыдысқа салып жатыр (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). **3.** а у ы с. *Айналып өту, соқпай кету.* Жақсы қыстаулықтардан *иіріліп*, қазақ бірнеше рет жұтады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ИІРІЛ² = е т. **1.** *Малдың бір жерге жиналуы, топталуы.* Ауылдың екінші шеті мен мал *иірілетін* орта тұсында отырған өңшең қоңыр үй (М.Әуезов, Абай жолы). Теңізге түнеп шығардай Жақындап келіп тұрды бұлт, Ұйлығып, басын бұра алмай, Үріккен қойдай *иіріліп* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Судың бөзелуі, бір жерге жиналуы, толуы.* Сап болар сөйтіп жүріп саркылса дем, Қызылдың су *иірілген* дересіндей, Тоқталмас тура келсе ажал оғы, Шерінің тасқа тартқан жебесіндей (Базар жырау, Шығ.). **3.** а у ы с. *Үйірілу, айналақтау.* Өтіп баратқан бірен-саран аттылар да бұрылып қонақтардың маңына *иірілді* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

ИІРІЛГІШ с ы н. *Иірленгіш, иір-иір болғыш.* Ол хамелеондардың дене құрылысы да ерекше. Олардың аяқтарындағы саусақтары қарама-қарсы бітіп, қысқашқа ұқсаса, ұзын құйрықтары тым *иірілгіш* келеді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ИІРІЛМЕЛІ с ы н. т е х. *Бұралмалы.*

Иірілмелі маятник. ф и з. *Бір жақ ұшы басқа бір шомбал дискіге бекітілген серпінді өзек түріндегі маятник.* *Иірілмелі маятник* әртүрлі физикалық құралдарда қолданылады (ҚҰЭ).

Иірілмелі тербеліс. ф и з. *Серпінді жүйеде пайда болатын тербелістің бір түрі.* *Иірілмелі тербеліс* әсерінен серпінді жүйенің жекелеген элементтері бұралу деформациясына ұшырайды (ҚҰЭ). Құрылымдарда *иірілмелі тербеліс* қажетсіз құбылыстарды да тудырады (ҚҰЭ).

ИІРІЛТ = е т. *Ирелеңдету.* Қатар бір, қатар қара нар, Жыландай мойнын *иірілтіп*, Қайтқан тырна секілді (Ш.Қошқарбаев, Сөйле, Шапеке).

ИІРІЛТУ *Иірілт етістігінің қимыл атауы.*

ИІРІЛУ¹ *Иіріл етістігінің қимыл атауы; жіптің ширатылуы.* Майда түтілген ұяң жүн буылдықсыз *иірілуге* де жақсы болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ИІРІЛУ² *Иіріл етістігінің қимыл атауы; малдың бір жерге жиналуы.*

ИІРІЛІМ з а т. г е о г р. *Өзеннің иірілген жері, иілі.* Бұл – Ошаранды өзеннің *иіріліміне* дөңгеленте салған кішкене ғана қала болып шықты (Б.Майлин, Азамат.).

ИІРІЛІҢКІРЕ = е т. *Топталыңқырау, жиылыңқырау.* Осы тұста Оспан да келіп араласып, бір шетте *иіріліңкіреп* тұрған Әбу ағаның тобын тапты (А.Хангелдин, Қараторғай).

ИІРІЛІҢКІРЕУ *Иіріліңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ИІРІЛІС = е т. *Үйірілісу, топталып қалысу.* Солдаттар *иірілісіп* тұра қалысты (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Кенет жұрт қора жақтан көрінген жалғыз аттыға көз тігісіп, *иірілісе* қалды (Қ.Исабаев, Айқыз).

ИІРІЛІСУ *Иіріліс етістігінің қимыл атауы.*

ИІРІМ з а т. **1.** *Өзеннің шымырлап дөңгелене, үйіріле ағатын жері.* *Иірім* дәл үстінен түскенше байқалмай, қазан шұқырлана қайнап, ортасы шүнейттеніп жатады (Д.Досжанов, Жібек.). Өзеннің бұл тұсы *иірім*. Тура судың астына сүйреп әкетеді (М.Гумеров, Хазірет.). Текестің *иірім* жерлеріне ат бойламайды, суы көбінесе күреңітіп қоймалжыңданып жатады (Б.Соқпақбаев, Балалық.). **2.** г е о г р. *Судың жоғары қабатының үйіріле ағу процесі.* *Иірім* кезінде су ағысының жылдамдығы өте жоғары болады. Ені ондаған сантиметрден бірнеше километрге (мұхитта) жетеді (ҚҰЭ). *Иірімнің* тұрақты, маусымдық және кездейсоқ бірнеше түрлері болады (ҚҰЭ). Бөліну беті ауданын тұрақты су *иірімінің* пайда болуынан өтпелі ағыншаға қайта іліккен жылдамдық толқыны су қысымының артуына әкеледі (Қаз. тіл термин. Су шар.). **3.** г е о г р. *Жазық жер өзенінің екі қайраңы арасындағы терең бөлігі* (Н.Құрманов, Физ. геог.). **4.** *Дөңгелене иіріліп келген жер; бұттарыс, қалтарыс.* Бұл жер қалың қамыстардың ортасындағы үлкен бір *иірім* алаң еді (К.Оразалин, Ақ жазық). – Бандылардың мекені сонау *иірім* қойнаулар ғой, байқайсыздар ма, түгін иісі бар, – деді жігіттердің біреуі (З.Иманбаев, Солма. гүл). Жолаушы атына мініп, қалың бытқылдың бір *иірімінен* шыққанда құм қойнауының тегістігіне қаз-қатар тігілген топ ауыл көрінді (Қ.Жұмалиев, Айқас). **5.** *Құлгенде пайда болатын беттің шұңқыры; «бармақ батты».* Алманың кіндігіндей болып қыз ұртының шұп-

шұңқыр екі *и і р і м і* үйіріле қалды (А.Жүнісов, Өмір ізі.). Күлгенде екі бетінде, Қос *и і р і м* толқынға ойнайды. Қарасаң қанша, көркіне Көңілің ешбір тоймайды (Ш.Мұхамеджанов, Қошалақ). **6.** м у з. *Ең кіші музыкалық өлшем.* Бурмадан кейінгі ең кіші өлшем – «*и і р і м*», қазіргі музыкалық (фразаға) пара-пар (Т.Әсемқұлов, Домбыра.).

Иірім аймағы. ф и з. *Турбулентті ағынның кез келген кедергіден асып-ағып өткен кездегі арна қабырғасынан өтпелі ағыншаның бөлініп шығуымен пайда болатын аймақ.* Бұл жағдайда көп иірімді А аймағы пайда болады. А аймағы *и і р і м аймағы*, қалған бөлігі – өтпелі ағынша, ал иірім аймағынан өтпелі ағыншаны бөліп тұратын а. б. с. d беті – бөлу беті деп аталады (Қаз. тіл термин. Су.). Су *и і р і м і а й м ағы н д а* қайталама ағын пайда болады (Қаз. тіл термин. Су.).

Иірім индексі. г е о г р. *Иірім белгілері ұзындығының биіктігіне қатысты шама. Иірім индексінің мәні әдетте 10-нан аспайды, көбінесе 2-7 аралығында болады (Қаз. тілі термин. Геология).*

Иірім қылды. *Айналып қалды, бір орында тұрып қалды. Иірім қылма й,* бөгесіндерге алданбай, Шашырап суы, жағаның шөбі малмандай (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Тұңғық мөлдір иірім. п о э т. *Түпсіз терең, үлкен, суы мөлдір көл. Қопалы жердің сәні жоқ – Тұңғық мөлдір иірім,* Көз болжамас қиырын Айдын көлі болмаса (Дулат Бабағайұлы, Замана.).

Тіршіліктің иірімі. *Құнделікті өмірдің құйбеңі, қалтарысы мен қиын кезеңдері. Киеліге қол көтерген жолығады бөгетке, Сауап бопты ойсыз, арсыз тобетке, – депті ұлы адам бойын дүлей ыза буып, қасарып, Досын аңсап, жанарына жас алып... Тіршіліктің иірімі неге мұнша көп еді, Арың өлсе, төнің қатар өледі?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).*

ИІРІМДЕЙ: иірімдей тартты. *Еркіне қоймады, үйіріп әкетті. Отырардың байлығы аздай Сығанақ үстінен өтетін керуенші – саудагерлерді де иірімдей тартып,* қол бұлғап шақырып, базарға таласып жататын (О.Сәрсенбаев, Сағым). Сенің ақ жарқын бейнең, еті тірі азаматтығың *и і р і м д е й т а р т ы п*, еркімнен айырды (А.Хангелдин, Қараторғай).

ИІРІМДЕН= е т. *Судың иірім жасап ағуы. Иірімдене,* ирең қағып Ловать жатыр. Арқырамай, сарқырамай ақырын ағады (С.Сейітов, Сөз сұра.). Жіңішке арықта сылдырап су ағып жатыр. Мөп-мөлдір. Кей жері *иірімдене* орғып толқиды (С.Алдабергенов, Қанат.).

ИІРІМДЕНУ *Иірімден етістігінің қимыл атауы. 1. Бірнеше иірім жасау. 2. г е о г р. Суқоймалардың жеке бөлікшелеріне немесе арналық тасқындарда екі ағыстың қосылуы нәтижесінде судың жағаның шығыңқы тұсын айнала ағуы және арнаның кенеттен ұлғаяы кезінде дамиды судың айналып ағуы (Қаз. тілі термин. Су.).*

ИІРІМДІ с ы н. *Иірімі бар. Сырдарияда иірімді жер көп-ақ қой (С.Баязитов, Күтп. кездесу). Анамдай шомылдырған жаста, Шуым, Сағындым иірімді толқын шуын. Жағаңа жатқанда аунап көрінетін, Түйенің шаңдағындай маған құмың (О.Малқаров, Менің ізім).*

ИІРІМ-ИІРІМ с ы н. *Шымырлаған, дөңгелеген, иірім болып аққан. Тұңғық қара суға иірім-иірім, Қодарды Қозы кетті атып тастап (Батырлар жыры).*

ИІРІМШЕ з а т. г е о г р. *Судың жоғары қабатының үйіріле ағу процесінде пайда болатын шағын ағыншалардың иірімі. Бөлу беті онша айқын білінбейді; ол тұрақсыз болады, кейде жергілікті қисық бетті болып жеке иірімшелерге айналу арқылы өтпелі ағыншамен бірге ағып кетеді де, бөлу беті қайтадан пайда болып, келесі уақыт мезетінде қайтадан жоғалады, бұл құбылыс осылайша қайталанып отырады (Қаз. тіл термин. Су.).*

ИІРІС з а т. *Бәрі топталған, үйірілген жер. Нәдір қашанғы әдетінше атқа қонды да, иірісте тұрған жылқыны екі айналып шықты (Б.Тоқтаров, Тауда.).*

ИІРІС¹= е т. **1.** *Жүннен, матадан жіп ширатысу. – Қойшы қайнағамдікі кілем құрмақ, соның жібі жетпей, «қолы жеңіл ғой, кілемнің төсегін иірісіп жіберсін» деп баласын жіберген (Д.Досжанов, Зауал).*

ИІРІС²= е т. *Малды бір жерге топтатысу қайырысу. Білесің бе, бүгін мен құнаныма мініп жылқы иірісем (С.Бегалин, Бала Шоқан).*

ИІРІС³= е т. *Асықты айналдырысу, ширатысу. Кейде сақасыз кентайларды иірісіп те ойнайды (ҚСӘ).*

ИІРІСУ *Иіріс етістігінің қимыл атауы.*

ИІС з а т. **1.** *Адамның, жан-жануарлардың иіс сезу органдары арқылы қабылдайтын тағам, қорек т. б. заттардың ауа арқылы білінетін ерекше қасиеті. Мұрын иіс білмесе дүниеде болған жақсы иіске ғашық болмақ, жаман иістен қашық болмақтық қолымыздан келмесе еді (Абай, Шығ. жин.). Оқымыстылардың айтуына қарағанда, жер бетінде 100 мыңнан астам иіс бар көрінеді (Ғалам ғажап.). Заттың иісі мұрынға, танауға тартылған ауамен бірге әсер етеді (ҚҰӘ).*
2. ф и з и о л. *Адамның және жануарлардың иіс органдары арқылы сезу процесі. Иіс адамның көңіл күйіне, жалпы мінез-құлқына*

жағымды не жағымсыз әсер етеді (ҚҰӘ). Макросоматикалылар – *и і с т і* күшті сезетін сүтқоректілер, микросоматикалылар – иісті нашар сезетіндер және аносоматикалылар иіс сезбейтін сүтқоректілер (мысалы, тісті киттер, дельфиндер т.б.) (ҚҰӘ). **3. Ауа арқылы адамға жағымды сезілген заттың ерекше қасиеті.** Көк шыбық *и і с ің* қандай, денең қандай! Иіскеп өкпе байғұс дем алғандай. Қажыған қайран жүрек қайта соғып, Қарайған қайран көңіл ағарғандай (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Жылы, жарық оттың қасында бұрқылдап қайнап жатқан жылқының жас етінің *и і с і* мұрнына келе отырып жайланған Бактығұл енді қор етіп қалғып кетті (М.Әуезов, Қараш.). Ауаны жұпартып тұрды иісін, Сол *и і с* таралды суға да. Тағы да сырғанай сүңгисің, Содан соң күлесің қулана (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә). **4. Адамға ауа арқылы сезілетін заттың жағымсыз қасиеті.** Үмітпенен шығарып сап әр таңды Ақ, Көроғаздың *и і с і* көкке ұшқан күн. Елу жеті қожайынға жаутандап, Елу жеті тошалада ысталдым (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Ашқылтым [ащы] иіс. а) *Танауды жыбырлататын, жусан т.б. ащы шөптерден шығатын жағымды иіс.* Иә, несі бар, жусанның *ашқылтым иісін* сүрініп жығылғанда ғана сезесің (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Мұрныма ақ жусанның, жасыл мияның балауса да балғын *ашы иісін* келеді (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). ә) *Ашыңқыраған айран, іркіт, сүт т.с.с. шығатын иіс.*

Ащы иіс. Түтінінің, күйіктің *т.с.с. жағымсыз иісі*. Қазір күйе бастағандай, қоңырсыған *ашы иіс* минут сайын молая түседі (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

Жас иіс. а) *Жас бала, сәби, нәресте.* Баладан қалдым деп жүрген бәйбішенің бауырына *жас иіс* басылғаннан кейін Сыйбаланың сүтімен құрсақ көтеріп, келесі жылы босанып ұл тауыпты (С.Мұқанов, Менің мект.). ә) *ә к с п р. Егде тартқан адамың жас әйелі.* Сіз мына Дабыл байдың қартайғанда *жас иіс* иіскеймін деп желігіп жүргенін жобалап отырған жоқсыз ба? (Х.Есенжанов, Көп жыл.). б) *Жаңа заттың, нәрсенің аңқыған жағымды иісі, хош иіс.* Мейірлене иіскесең, Бейне жұпар *жас иіс*. Тек жаңбырдың артынан Болады ондай хош иіс (О. Шипин, Дастан.). Қылтиған жас құрақтар су астынан, Айнымай қырдың жаңа жуасынан. Бойынан таратады кермек иіс, *Жас иіс* – тірлік иісі бұл ашылған (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Жұпар иіс. *Гүлде, өтірде т.б. болатын жанға жайлы, бас айналдыратын хош иіс.* Кел, Наурыз, тыңдайық үніңді ерен, *Жұпар иісін* ағындат гүліңменен. Өрік тал да таңертең гүл төгеді Сұлу қыздай сыландап, күлімдеген (К.Салықов,

Жезкиік). Жарқ етіп аспанында көк семсері, Көктемнің басын шайып өтсе селі. Жан-жаққа *жұпар иісін* таратады, Көңілі күндей жомарт Көкше сері (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Иісі [иісі] аңқыды. а) *Жағымды иіс алып кетті, кернеді, мұрынды жарды.* Көк торғындай аспан-көк. Білемін жайнап ашылар. *Иісі аңқыған* бөйшешек, түрленіп, жерді жасырар (Абай, Тол. жин.). Бір тұлға боп екі ғашық жартыдан, Бастар қайтсін түйіскенде айналмай, -Ауа қандай сенің *иісің аңқыған*, Сен екеуіміз сүңгітұғын сай қандай! (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә). ә) *ж а ғ ы м с ы з. ә ф в. Сасыды, жаман иіс шықты.* Қоспажеммен қас-көзім «сүрмеленген», Сақал есіп, сапсияр түрге келген. Шірік сабан, қи мен жем *иісі аңқыған* Алағөлең қораға кірген ем мен (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Иісі жайылды. *Иісі бұрқырап, жан-жаққа тарайды. Иісі жұртқа жайылып* Піскен аңқып түйнегің, Қолына өткір кездік ап, Ортасынан тіледі (Қамбар батыр).

Иіс алды. а) *Үйренішті иісті іздеді.* Қаракер онда көп аялдамады. *Иіс алып* аз-маз жүрді де, желі басының көгі тапталып, шаңы бұрқыраған топырағына ішін тарта қорқырай бір пыскырып ұзай берді (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.). ә) *Кішкентай бала біреуге бауыр басып кетті.* – *Иіс алмасын.* Жолатпа! Өзімнің балам... – деп жатыр Ақдидар (Р. Тоқтаров, Тұлпар.).

Иіс алмас. а) *Қақ-соқпен жұмысы жоқ, не айтса соның бәрін орындайтын көбіс, көнтерілі адам.* *Иіс алмас* есептелетін Есқара бұлардың біреуіне де арланбай, ерінбей, жалықпай жүре беретін, қанша қимыл жұмаса да қажымайтын қарулы болатын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.). ә) *Ештеңені сезбейтін, ештеңеден хабары жоқ, надан.* Дәрмен *иіс алмас* надан, не алдына, жан салмас майталман болмағанына өкінеді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Иіс баданасы. а н а т. *Торлы сүйектің иіс шұңқырында орналасқан иіс миы өсіндісі.* *Иіс баданасында* үлкен ми сыңаралары бүйірлік ми қарыншалармен жалғасып жататын, іші ми сұйықтығына толған кішкене ми қуысы болады (Қаз. тілі термин. Биология.). *Иіс баданасы* – иіс жүйесіндегі бірінші иіс орталығы (Қаз. тілі термин. Биология.).

Иіс газы. х и м. *Көміртектің шала тотығуынан пайда болатын түссіз улы газ.* *Иіс газ* – тұрмыста тас көмір шала жанғанда бөлінетін улы газ (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Иіс газ* ауада үлкен мөлшерде жылу шығарып жанады (ҚҰӘ).

Иіс жолы. а н а т. *Қабылданған иістік тітіркеністі ми орталықтарына өткізетін жол.* *Иіс жолы* иіс баданасының иіс аяқшаларынан түзіліп, ішкі және сыртқы

жолдарға бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология.). *Иіс жолдары* иістік тітіркеністі бірінші иіс орталығынан иіс қатпарлары, иіс үшбұрыштары, иіс маңы алаңдары арқылы алмұртша бөлік сұр затындағы екінші иіс орталықтарына жеткізіп, одан әрі мидағы гипоталамус пен ортаңғы ми орталықтарына өткізеді (Қаз. тілі термин. Биология.).

Иіс жүйесі. а н а т. <лат. systema olfactoria> *Иіс талдағышын құрайтын мүшелер жүйесі.* *Иіс жүйесі* рецепторынан, өткізгіш жолдан және мидағы орталықтан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология.).

Иіс қылды ж е р г. *Аруақтарға бағыштап, Құран оқыту үшін жеті шелтек пісірді.* Ертең ол кісі өлілерге *иіс қылмақ* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Иіс сезу. ф и з и о л. *Қабылдағыштары жоғарғы мұрын кеуілжірінде орналасқан адамның немесе жануардың иіс сезім қабілеті.* *Иіс сезу* жасушаларының қалыңдығы – 100 – 150 мкм, олардың тірек жасушаларының арасына диаметрі 5 – 6 мкм иіс қабылдағыштары жалғасады (Қаз. тілі термин. Биология.). *Иіс сезу* қабілетін жаттықтыруға, күшейтуге болады (ҚҰЭ).

Иіс сезу мүшелері. а н а т. *Адамның және жануарлардың иіс қабылдайтын мүшелері.* *Иіс сезу мүшелері* омыртқалы жануарлар мен адамда мұрын қуысында орналасқан (ҚҰЭ). Мидың ілгек деп аталатын бөлігінде *иіс сезу мүшелерінің* орталығы орналасқан (ҚҰЭ).

Иіс сезімі. ф и з и о л. ***Иіс түйсігі.*** *Иіс сезімі* соқыр, мылқау, керең адамдарда ерекше дамыған (ҚҰЭ). *Иіс сезімі* температура ауытқуына, ауа ылғалдылығына, орталық жүйке жүйесі жағдайына, түрлі ауруларға байланысты өзгереді (ҚҰЭ).

Иіс тиді. *Ағза иіс газымен уланды.* *Иіс тиген* адам не ауыр халге, не қазаға ұшырайды (А.Даиров, Хирург.). *Иіс тиген* адамды дереу таза ауаға шығарып, салқын су бүркіп, мүсәтір спиртін иіскетеді (ҚҰЭ).

Иіс тию. м е д. *Ағзаның иіс газымен улануы.* Егер *иіс тию* жеңіл болса, адамның басы ауырады, құлағы шыңылдайды, екі шекенің тамырлары қатты соғып, басы айналады (ҚҰЭ).

Иіс түйсігі. ф и з и о л. *Адамның және жануарлардың иіс сезу мүшелері арқылы сезу процесі.* *Иіс түйсіктері* үшін газ тәрізді нысандағы химиялық заттектер стимул болып табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Иіс түйсігінің* қалыптасуына тактильді, температура, ауру сияқты басқа рецепторлар да қатысады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Иісі алып кетті. *Иісі тарады, жайлады, жайылды.* Керосиннің *иісі* бөлменің ішін *алып кетті* (С.Мұқанов, Шығ.).

Иісінен жұпар аңқыды. п о э т. *Хош иісі мұрын жарды.* Күн шалмас бияланың сауытындай Аймаққа шырай берер нұрың шалқып. Сағынсам тілің сусын, сөзің керек, Тұрады *иісіңнен жұпар аңқып* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Иісін жұпар аңқытты. п о э т. *Хош иісін таратты.* Қыз Назым мінді өрмекке *иісін жұпар аңқытып*. Ашықтық түсті басына Сүйегін жаман жасытып (Қамбар батыр).

Иісі бұрқырады. а) ж а ғ ы м д ы. *Иісі аңқыды, мұрынды жарды.* Алуан гүлдермен ұйыса өскен жоңышқалы маялар Жапырыла түсіп сұлағанда, әлдеқандай бір әдемі *иіс бұрқырап* аспанға ұшады (С.Бегалин, Таңд. шығ.). Кекек деген бір шөп бар – Жылқы жесе шаппайды. Жұпар *иіс бұрқырап*, Кекек қабар көмейді. Тұрса да *иіс бұрқырап*, Текті жылқы жемейді. Құрылдаса құрсағың, Құнықтырар шырындар. Қар астының жусанын Қарпып жеген кімің бар. «Жанқожадай намазын» Өлімімен өткеріп, Кене жирен сабазым, Кекек жемей кетті өліп (Е.Жақыпбеков, Өркен). ә) *Иісі білінді, иісі сезілді.* Ала қаншық таң қалды. Күшіктері орнында жоқ. Мылтықты адамның *иісі бұрқырайды* (С.Елубаев, Ойсыл қара).

Иісі мұрнына бармайды [кірмейді]. *Еш нәрсе сезбейді, түсінбейді.* Қанша ұтқаныңның, не ішіп, не жегеніңнің *иісі* оның *мұрнына* да *бармасын* (Ж. Алтайбаев, Сыпырғыш). *Иісі мұрындарыңа бармайды*, онымен қоймай кенші болғыларың келеді (Ә.Ахметов, Адам бол.). Жақсылықтың *иісі мұрныңа кірді ме?* (М.Мұқанов, Шығ.).

Иісі [бұрқырап] мұрын жарды. *Иісі аңқыды, мұрыңа келді.* Ұзамай тоқты да сойылып, үйткен бастың, сирақтың *иісі мұрынды жара* бастады (Б.Майлин, Шығ.). Қазан бүлк-бүлк қайнап жатыр, ішіндегі жылқы етінің *иісі бұрқырап мұрныңды жарады* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Иісі мүңкіп тұр [қолқа атты]. *Жағымсыз иісі тарап кетті, сасыды.* Қыздың селкостау созған қолынан дәрі-дәрмектің *иісі мүңкіп тұрды* (Ө.Қанахин, Мұрагер). Үйдің ауасы ауырлап, балық шырышы мен тер сіңген киімнің күлімі *иісі қолқа атып* барады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Иісін сезді. а) *Заттың өзін көрмесе де, ісінен білді, аңғарды.* Мұндай елді кезу арман, Сарайды ашар дала аптабы. Жусан *иісін сезіп* алдан, Жазар аттар қанаттарын (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә). ә) а у ы с. *Бір сырдың қиығын аңғарды.* Құдайберген Қонқаққа шұғыл бұрылып, «мына

неме бірдеменің *иісін сезеді* білем», – деді (З.Жөкенов, Таң самалы).

Иісіңнен айналайын. *экспр.сүйсін у.* Өзіне жақын адамын айналып-толғанғанда, аңсап, сағынғанда айтылатын жақсы көру сөзі. Даусыңнан айналайын «бауырымдаған!» Түспетүс қандай ұқсас қаның маған, *Иісіңнен айналайын* бұрқыраған Баяғы беріп кеткен қайран бабам! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Иісі сіңді. *Бауыр басты, үйренді.* Туа сала бауырына басқан әжем байқұсқа *иісің сіңіп* қалса керек (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Апыл-тапыл басып, былдырлан тілі шыққанын көріп, титтейінен *иісі сіңбегенге* ме, ол өз баласынан гөрі кішкене сүйкімді інісі сияқты (Т.Ахтанов, Боран.).

Иісін шығарды. *Бірдеменің басын бастады, шетпұшақтап сездірді, бықсытты.* Егер Сырбай уайымды сөздің *иісін шығара* бастаса, Тәрбия жекіп тастайды (С.Мұқанов, Шығ.). «Ал осында осы Сібірді адамға қалай толтыру керек?» – деген сұрау туғанда, Поганин бұрын естілмеген бір пікірдің *иісін шығарды* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Иісі шықты. *Бұзылды, иістенді (тағам жайында).* Қаршыға болмашы *иісі шыққан* ет жесе, ақ ала болып ауырады да, лезде өліп қалады (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

Күлімсі иіс. *Қолқаға ұрар, қолаңса, жағымсыз иіс.* Кептірмей жиған шөп қызып кетіп, *күлімсі иісі* шығады (Қаз. тілі. фразеол. сөзд.).

Сүт иіс. *Емшектегі, емізді баланың балғын, өзіндік ерекше иісі.* *Сүт иісің* бұрқырап, Жүлгеше ерке жүр кейін. Жүрегімді жырттып ап, Кебісінді сүртейін (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Тірлік иісі. *бейн. Өмірсүйгіштік, өмірге құлшыныс тудыратын сезім.* Қылтиған жас құрақтар су астынан, Айнымай қырдың жана жуасынан. Бойынан таратады кермек иіс, Жас иіс – *тірлік иісі* бұл ашылған (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Хош иіс. *а) Жанға жайлы, елжіретін әкететін нәрестенің, сәбидің тәтті иісі.* Нәрестенің иісіндей *хош иіс* келді, кеудем кеңіп, сарайым ашылып кеткендей көкірегімдегі ән қайта басталды (А.Лекеров, Қырда.). *О, көктем, ол иісті білесің сен, Бөлетін әр тірліктің үлесін сен.* Сәбидің қолтығында, борбайында Айналып *хош иіске* жүресің сен (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). *ә) Аңқыған, жұпар, жағымды иіс; таза ауаның иісі.* Мейірлене иіскесең, Бейне жұпар жас иіс. Тек жанбырдың артынан Болады ондай *хош иіс* (О. Шипин, Дастан.).

ИІСКЕ= е т. **1.** *Мұрын арқылы иіс сезу, иіс алу.* Баяғыда Сәкен Сейфуллин зерендегі қымызды *иіскеп*, ұнатса ғана ішуші еді (Т.Әлімқұлов, Кертолгау). Сенсіз менің, Туған

жер, қазынам кем, Басқаларды білмеймін, Бас ауырса жусаныңды, *Иіскеп* – ақ жазылам мен! (Қ.Мырзалиев, Көш). Иттің *иіскеп* табуына оңай болу үшін желдің бағытына қарсы жүрген жақсы (Шопан сырласы). **2.** *ауыс. Жақсы көрген жақын адамына еміренуді, мейірленуді білдіретін ишарат жасап, бауырына тартып оған мұрнын тақап иісін алуы, аймалауы.* – Бері келші, қарағым! – деп алдырып немересін *иіскеді* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қошақаным-ай, иісің қандай еді, жұпардай! – деп Ұлпан жөргекке оралған нәрестені өз шешесінен бұрын *иіскеді* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Алуға оңашада мауқын басып, *Иіскейді* құлынының төсін ашып. Үйіне белгі болып қалатындай Басында керегенің бір дорба асық (О. Шипин, Дастан.).

Құйрығы жер иіскемеді. *Бір дамыл таппады, шаруадан қолы босамады.*

Маңдайынан иіскеді. *Жақсы көрген жақын адамын бауырына тартып, маңдайына мұрнын тақап иісін алды, еміренді, мейірленді, аймалады.* Баласын қасына алып жатып, емірене құшақтаған. *Маңдайынан ұзақ иіскеген* (Қ.Сералиев, Ыстық құлше). Еспембеттей ұрпағын Өте жақсы көретін, *Маңдайынан иіскеп*, Батасын ұдай беретін (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ИІСКЕЛЕ= е т. **1.** *Қайта-қайта иіскеу.* Әшейінде талай көріп елемей кететін алақандай көгал не деген көркем! Шіркін-ай, бір уыс көк шөп қолына түсіп, *иіскеле* р ме еді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ала күшік дәл алдына түскен азықты әуелі *иіскелеп* көрді де, азуға басты (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). **2.** *Жақсы көрген жақын адамына еміренуді, мейірленуді білдіретін ишарат жасап, бауырына тартып, оған мұрнын тақап қайта-қайта иісін алуы.* Мейірлене *иіскелеп* Маңдайынан ұланды, Қаз тұрғанға мәз болып, Ата-анасы қуанды (О. Шипин, Дастан.).

ИІСКЕЛЕУ *Иіскеле етістігінің қимыл атауы.*

ИІСКЕЛЕС= е т. *Иіскеле етістігінің қимыл атауы; бірін-бірі иіскелеу.* Жас маралдар шауып барып *иіскелесе* қалады (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ИІСКЕНУ= е т. *жерг. Жирену, жиіркену.* Тәйірі, бәрі *иіскенуден* ғой, әйтпесе барлық кесел жұға бермелі емес (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИІСКЕС= е т. *Бірін-бірі иіскеу.* Қарашап бір-бірімен *иіскесіп* табысып жатқан аталы-балалыларға әрі сүйсіне, әрі қызғана қарады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ИІСКЕСУ *Иіскес етістігінің қимыл атауы.*

ИСКЕТ= е т. **1.** *Мырын арқылы иіс сезізу, иіс алғызу.* Маша жаралылардың бөріне дәрі *иіске тiп*, енді бірінің жарасын қайта танды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **2.** *Жақсы көрген жақын адамына өміренуді, мейірленуді білдіретін ишарат жасатып, бауырына кіріп иісін алғызу.* Әжесіне әдеппен еркелене келіп Шоқан бетінен *иіске ткенде* Жақып та еттілеу томпаң бетін төседі (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ИСКЕТУ *Искет етістігінің қимыл атауы; иіс сезгізу, иіс алғызу.* Семьяда біреу ауырып қалса, тұмауды басқаларға жұқтырмау мақсатында олардың бөріне күніне екі рет сыворотка *иіске ту* керек (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ИСКЕУ *Иске етістігінің қимыл атауы.*
1. *Иіс сезу, иіс алу.* Жылбыс *иіске у* айыратын мүшеміз танаудың ішіндегі жылбыс қабық (Ж.Аймауытов, Шығ.жин.). **2.** *а у ы с. Жақсы көрген жақын адамына өміренуді, мейірленуді білдіретін ишарат жасау, бауырына тартып оған мұрнын тақап иісін алу, аймау.* Құлыным-ай! – Жамантайдың босаңсыған үні естілді. – Өзін бір *иіске уге* зар боп жүргенім (Аялы жандар).

ИС-ҚОҢЫС з а т. *Жағымсыз иіс, кір-қоңыс, ластанған ауа.* *Иіс-қоңысы* көп үйде бүрге де көп қой деймін, әлденелер көйлегімнің ішіне кіріп ап арадай талап барады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). – Жан жарасына осынау қарағай ауасы, мынадай көрікті көл басы, *иіс-қоңыс танаулақ* жұпар жапан қайта шипа болмас па? – деді Ерқожа (Ғ.Сыланов, Домбыра.). *Иіс-қоңыс*, Улы бұлт, Енжар аспан. Ауа райы емес-ау бұл жарасқан! Түнжыраған дүкенші, Түнжыр бастық. Төңірегін түгелдей түнжырасқан (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ИС-ҚОҢЫСТЫ с ы н. *Иіс-қоңысы бар.* *Иіс-қоңысты* тар қостан таза ауаға шыққанға сергіген сияқты (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ИСМАЙ з а т. **1.** *Беті-қолға жағатын жұмсартқыш май; крем.* Шкафтың ең көрнекті жеріне электр сақал алғышы мен неше түрлі адам көрмеген өтір, *иісмайлар* орналасыпты (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Сұрасаң біздің Ақбет қасын керген, Шаштарын бес күн тарап, он күн өрген. *Иісмай*, одеколон бірдей жағып, Айнасы он теңгелік бетін көрген (Б.Балабеков, Ән сапары.). **2.** с ө й л. *Өтір, жұпар, иіссу.* Қыз-келіншектер, сері жігіттер құйынып жүретін *иісмайды* біздің елде жұпар дейді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **3.** с ө й л. *Жағылатын, тұтқыр, май түріндегі иіссу.* Барымды киіп, байлауышымды салып, *иісмай* жағып дегендей (С.Омаров, Өмір.). Ол сол кезде сирек болатын *иісмайды* бұрқыратып жағып алар еді («Қаз. әдеб.»).

ИСМАЙЛА= е т. *Иісмай жағу.* Жібекпен түйіп шаштарын, *Иісмайлап* қастарын, Тоты құстай таранған (О. Шипин, Дастан.).

ИСМАЙЛЫ с ы н. *Иісмай жаққан, иісмай иіс бірқыраған.* Райша әлеумет қызметкерінің орнынан да ақ жағалы, *иісмайлы* бозбаланың құшағына көп қолайлы боп шықты (М.Әуезов, Қараш.).

ИСНАН з а т. ж е р г. *Аруақтарға бағыштап, Құран оқыту кезінде жұма күндері пісіретін жұқа нан, жеті шелтек.* Келін осы арада *иіснан* пісіріп жүрген (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИССАБЫН з а т. *Беті-қол жууға арналған сабын; жұпар сабын.* Анау Жақып сән түзеп, сауық құрған, Құрдасым емес пе еді бір күн туған. Мен туғанда табылмай қара сабын, Ол туғанда *иіссабын* төнін жуған (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

ИССУ з а т. **1.** *Көбінесе ер адамдар жағынатын хош иісті жұпар; «одеколон».* Сақал-мұртын қырған, *иіссу* жаққан, абақтыға түсті дейтін емес (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Офицерлердің алды кіргенде «Батько» кішкене флаконнан *иіссу* жағып тұрды (К.Қазыбаев, Дәуір.). Виктордың өсіп кеткен шашының айналасын бастырып, *иіссу* септірдім (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). **2.** ж е р г. *Өтір.* Ең болмаса Маржанға *иіссу* әкеліп те бермейсің (Қаз. тілі. аймақ. сөзд.). Маржан Москвадан сатып алған ең төуір көйлегін киіп, шашына, мойнына *иіссу* жақты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ИССІЗ с ы н. *Иісі жоқ.* Өсімдік бойынан түссіз, *иіссіз*, жабысқақ, созылымды зат бөлінеді (С.Шаймерденов, Болашақ.).

ИССІЗДЕНДІР= е т. *Қандай да бір тұтыну затының жағымсыз иісін арнайы әдістерді пайдалану арқылы жою.*

ИССІЗДЕНДІРУ з а т. т е х. **1.** *Судың әртүрлі иісі мен дәмін кетіру әдісі.* Суды *иіс-сіздендіру* оған аммиак немесе басқа заттар қосып аэрациялау арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** *Жағымсыз иісті желдетіп немесе газдарды жұтатын арнаулы заттар арқылы жою әдісі.* Ауаны *иіссіздендіру* оны жұтқыш, сіңіргіш материалдардан өткізу, озондау, дезодорант шашу арқылы жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ИССІЗДЕНДІРІЛ= е т. т а м а қ. *Тұтынылатын заттың иісінің арнайы әдістерді пайдалану арқылы жойылуы.* Мұндай құйманың төрт түрі шығарылады. Біріншісінің құрамында ұнтақталып қуырылған соя дөңдері бар; екіншісінде – какао-велла, үшіншісінде какао-велладан басқа *иіссіздендірілген* соя ұны; төртіншісінде – какао ұнтағымен бірге құрғақ майсыздандырылған сүт бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ИІСТАЛДАҒЫШ з а т. ф и з и о л. *Мұрын кеңістігіне әсер ететін иісі бар заттарды талдайтын нейрофизиологиялық жүйе. И і с т а л д а ғ ы ш* перифериядан, арнайы өткізгіш жолдардан, ми қыртысындағы жүйке құрылымдарынан тұрады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *И і с т а л д а ғ ы ш ы н ы ң* негізгі қасиеті – бейімделу, яғни сезгіштіктің азаюы болып табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ИІСТАЛДАУШЫ: иісталдаушы маман. <лат. degustare>. *Тағамдық немесе парфюмериялық т.б. өнімдердің сапасын иісіне қарап анықтайтын маман. Тәтті тағам, шарап, темекі, парфюмерия өнеркәсіптеріндегі и і с т а л д а у ш ы м а м а н д а р* иісті жақсы ажыратады (ҚҰЭ).

ИІСТЕН= е т. *Иісі шығу, бұзылу, сасып кету.* Қыран құстар тегі жас етпен ғана жемделеді. Ал тұздалған, яки ескіріп *и і с т е н г е н* етті жесе құс дертке шалдығады (Ш.Айманов, Қыран.). – Ана жағадағы сазандарды жіпке тізіп, суға салып қой. Күн болса қапырық, *и і с т е н і п* бүлініп кетіп жүрер, – деді (С.Досымов, Жаңғырық.).

ИІСТЕНУ *Иістен етістігінің қымал атауы.* Сабаның өңезденуден, көгеруден, мейілінше *и і с т е н у д е н* таза ұстануы шарт (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

ИІСТЕУШІЛЕР з а т. х и м. *Парфюмерия өндірісінде өнімнің өз иісін жойып, басқа, жағымды иіс беретін агенттер* (Қаз. тілі термин. Химия.).

ИІСТІ с ы н. *Иісі бар, иісі күшті.* Итке деген тамақ ыстық және *и і с т і* болмасын (Ш.Айманов, Қыран.). *И і с т і* гүл ұзаққақымас (Мақалнама). Дем алсаң көкірегіңді жарып барад, Даланың тәтті *и і с т і* жұпар шөбі (Айманқұл, Ана сыры).

Жұпар иісті. *Иісі аңқыған, жағымды, хош иісті. Ж ұ п а р и і с т і* заттар иісі адамның көңілін сергітеді (КСЭ).

Иісті май. Иісмай. - Үшүке, келің мұнда, – деді, – қарак, Менде бар сізге лайық айна-тарак. Әтір май, жұпар сабын, *и і с т і м а й* бар, Алсаңыз шеттік ноқа бетке қадап. Шеттейін пұлыңыздың керегі жоқ (Бабалар сөзі // Гаяр қатын).

ИІСТІК с ы н. *Иіске қатысты, соған тән.*

Иістік жүйке. а н а т. <лат. nervus olfactorius>. *Ми жүйкелерінің бірінші жұбы, иіс талдағышының сезімтал жүйкесі. Иістік жүйке* мұрын қуысы кілегейлі қабығында орналасқан иістік сезімтал нейрондар аксондарынан түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология). *И і с т і к ж ұ й к е* – иіс талдағышының өткізгіш жолы (Қаз. тілі термин. Биология).

ИІСТІШӨП з а т. ө с. <лат. ajuga>. *Ерінгүлділер тұқымдасы иістішөп туысына жататын шөптесін өсімдік. И і с т і ш ө п* бал шырынды өсімдікке жатады. Әсемдік үшін де өсіріледі (Х.Тілемісов, Ауылшар. сөзд.).

Жалған хиос иістішөбі. ө с <лат. ajuga pseudochia>. *Ерінгүлділер тұқымдасы иістішөп туысына жататын шөптесін өсімдік түрі.*

ИІСШІЛ с ы н. *Иіс сезгіш.* Жел ауып, ықтасын ауысса, *и і с ш і л* аңдардың бұл тұсқа жоламаулары мүмкін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Әрі дыбысшыл, әрі *и і с ш і л* тау тағысы арқарды аңдып шыққан бұлардың шарттары – тауға ілінген соң-ақ дабырлап сөйлеспей (С.Бегалин, Уақыт.).

Иісшіл ит. *Ізкесушілік, кеден жұмыстарына пайдасы көп, үйретілген ит. И і с ш і л и т т е р* кеден қызметінде, есірткі, жарылғыш заттарды тасымалдаушыларды табуға көмектеседі (ҚҰЭ).

ИІСШІЛДІК с ы н. *Иіс сезгіштік.* Мұның ұйымшылдығын, сақтығын, сезгіштігін, *и і с ш і л д і г і н* қой, оны тіпті айтып та жеткізе алмайсың (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ИІТ= е т. **1.** *Малды сауар алдында идіру.* **2.** а у ы с. *Еміренту, елжірету, мейірлену.* «Апа» деген бір ауыз сөзі Жаңылдың көңілін *и і т е д і* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Табиғатты *и і т к е н*, Жер бауырын жібіткен, Жер сауырын гүл еткен, Бетін торғын, құр еткен (Қ.Аманжолов, Танд.).

Тас емшегін иітті. *Мейірін түсірді, емірентті.* *Т а с е м ш е г і н и і т і* табиғаттың тас керең. Қол ұстасың еңбекте Көртайған шал жаспенен (О.Шипин, Дастан.).

ИІТУ *Иіт етістігінің қымал атауы; малды сауар алдында идіру.* Бұзаусыз сырды *и і т у* үшін емес қой ол (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ИЮ¹ *И етістігінің қымал атауы. 1.* *Бұғу, майыстыру.* Бұл көк дөненді Көктаубай батырдың садағы. Тарту былай тұрсын, екі басын *и ю д і ң* өзі де мыңнан біреудің ғана қолынан келеді (Қ.Жұмалиев, Айқас). Уық та тал мен теректің бұтағынан жасалады, ал шаңырақ қайыңнан және оның сау аталатын сыңғағынан емес, қызыл дейтін *и ю г е* шыдамды бұйрасынан иіледі (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). **2.** т е х. *Тұтас дайындамаға не оның бөліктеріне имек пішін беру үшін қолданылатын ыстықтай және салқын күйінде штамптау операциясы.* Дайындаманы *и ю* кезінде ол негізінен иілуде деформациясына ұшырайды (КСЭ). Дайындаманың көлденең кимасы *и ю* кезінде түрін өзгертеді және ауданын кішірейтеді (КСЭ). **3.** а у ы с. *Көндіру, мойынсындыру.* – Сен Атбасарыңа аттана бер! Шиыршық атып отырған өкенді мен еппен *и ю г е* тырысайын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Басын ию. а) *Тағзым ету, иіліп құрмет көрсету ишаратын жасау.* ә) *Құрметтеу, сыйлау, сөзсіз мойындау.* Қай кезде де шын достықтың парқы – ұлы, Тіісті оған әркім *б а с ы н и ю г е.* Бір адамды шексіз сүй арқылы Болады екен бүкіл ұлтты сүйге (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ИЮ² Иі етістігінің қимыл атауы. Биенің и ю ерекшелігін ескере отырып сауу керек (А.Иманғалиев, Адай жылқысы).

ИЮДА-ҚИЮ с ы н. **Ию-қию.** Көзіме келіп тигендей жасынның ұшы, Ашылды сырым, қайсардың басылды мысы. Қыңсылап үрген, ұлыған үндерге толды, *И ю д а-қ и ю* иткүрке – басымның іші (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

ИЮ-ҚИЮ с ы н. *Азан-қазан, уда-шу; шақ-шүк, айқай-ұйқай.* Кәдеге таласқан қатындарша и ю-қ и ю болып, бажылдасып қыздар жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ілінген бе екен деп... Бір мезетте шақ-шүк көтеріле қалды. Төбелес басталып берді. Маржан көлдің басы и ю-қ и ю (С.Талжанов, Ұлдай.). Лашықтардың адамдары и ю-қ и ю болып, кешкі қойды сауып жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

ИЮЛЬ з а т. **Шілде.** *И ю л ь* – Римнің талантты қолбасшысы, мемлекеттік қайраткер, Юлий Цезарьдің есімімен аталған (Ғалам ғажап.). Тас төбеге өрлеген и ю л ь күні тіпті күйдіріп тұр (С.Баязитов, Күтп. кездесу). Қазір и ю л ь д і қ ортасы. Ол қаланың ең ыстық шағы. Соған орай мынау кеш те тымырсық, қапырық. Әуе тұнжыр ғана тұнып тұр (М.Әуезов, Шығ.).

ИЮНЬ з а т. **Маусым.** *И ю н ь* римдіктердің әйел құдайы – Юнонның есімімен алынған (Ғалам ғажап.). Туғанда и ю н ь айы түні ашық, Жатағын нәр үстіне нұр ұласып (С.Мәуленов, Таңд.). Ірі қараның ыстық пен шыбынға осал болатынын ескерсек, оның қоң жинар айы көктемнен бастап и ю н ь н і қ жартысына дейінгі кез бен күзгі қоңырқай шақ (Н.Оразов, Айыпкер).

ИЮШ с ы н. *Иетін, бүгетін.* Асықты жілік пен шыбық сүйегінің бұлшық еттерінің, балтырдың үшбасты бұлшық еті және саусақтардың и ю ш і, жазушы, саусақ аралығын ашушы және біріктіруші бұлшық еттер аяқтың басын әртүрлі қозғалыстарға келтіреді (ҚҰЭ).

ИЯ² ш ы л. **Я** (*не, немесе*). Жаздың сыртқы киімі, түйенің и я қойдың жүнінен тоқылған шекпен, түйе жүнінен тоқылған шекпен дәулетті адамдардың қолына түскен (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Ия болмаса. Я болмаса (*Не болмаса, олай болмаса*). *И я б о л м а с а*, шырығым, Ағанды жеңіл көрдің бе? Ия, өзіңе сендің бе? Ия болмаса шырағым, Көбелек қуып құтырған, Мәтөктің жеңді ме? (Қашаған ақын, Шығ.).

Й

Й 1. л и н г в. *Қысқа и – тіл ортасының таңдайға жуықтауынан жасалатын дауыссыз дыбыс.* Ә фонемасының алдынан әнтек й дыбысы қосақталып тұр (Қазіргі қаз. тілі).

2. л и н г в. *Қазақ әліпбиінің он үшінші әрпі.* Й әрпі көбінесе сөздің орта, соңғы буындарында жазылады (ҚСЭ). **3. Йа.** Екі аяқ, екі қолын шарбаяқтап, Шалқалап ар жағына түсіп жатқан – Нүктесіз ашамайдай «й»-дың әрпі (Кете Жүсіп).

ЙА з а т. *Араб әліпбиінің жиырма сегізінші әрпінің аты, сандық мағынасы – он.* Й а - йарым, қалай болар жауап сөзің? (Абай, Тол. жин.). Шырағым, «шын» менен «й а», сауымың «хи»? Басыңнан бақдөреже, таймасын күй. Парықсыз, ақпа құлақ ақымақ болмай, Көрінсе нұскалы сөз, көңіліңе түй (О.Шораяқов, Шайыр).

ЙАБО з а т. ө д е б. <ағыл. praise song> *Ырымдық салттарды өткеру кезінде орындалған мақтау өлеңдері, хауса поэзиясының жанры.* Алайда «мал табуды» көздеген ақындар жанына бір топ шәкіртін ертіп алып, ел аралап жүріп, й а б о мақтау өлеңдерін кез келген уақытта орындай берген. Ақындар бастап, шәкірттер әрбір 15 – 20 шумақ сайын қайырмасын қосып отырған (Әдебиеттану термин. сөзд.). *Й а б о г а* негізінен адресатты мақтау, мақтаған адамынан сыйлық сұрау тән (Әдебиеттану термин. сөзд.).

ЙӘ ар. **Йа.** Й ә әрпі тілдің ортасының таңдайға жақындатылуы арқылы шығады (Е.Ыбырайымұлы, ... Құран оқып үйренейік).

ЙОГ з а т. *Йога ілімін ұстаушы.*

ЙОГА [санскр. yoga] з а т. **1.** *Адамның өз ағзасы психофизиологиялық қызметін басқаруына мүмкіндік беретін, өзін-өзі танып білудің әдістері мен тәсілдерінің ерекше жүйесін жасаған Индиядағы діни-философиялық ілімнің құраушы бір бөлігі.* Й о г а жанды дүние құбылыстары әсерінен азат етуді көздейді. Ондағы мақсат – санадан, өзін-өзі танудан арылу (ҚСЭ). **2.** *Йога ілімін ұстанушылардың ойлап тапқан дене жаттығуларының жүйесі.* Й о г а н ы ң рационалдық психофизиологиялық жақтарын діни-мистикалық ілімдер өз мақсаттарына сәйкестендіріп теріс түсіндіреді (ҚСЭ).

ЙОГУРТ [ағыл. yoghurt] з а т. *Дәрумен мен жеміс қосылған айран, қаттық тәріздес сұт өнімі.*

ЙОД [гр. iōdēs] з а т. **1.** х и м. *Негізінен теңіз өсімдіктерінен алынатын (медицинада кең*

қолданыс тапқан) металл сияқты жылтыр, түсі қара қоңыр кристалды заттек, химиялық элемент. *Йод* – металл тәрізді жылтырақ қара кристал, қиын балқитын металдарды тазалауға, шала өткізгіш материалдар алу үшін және медицинада, т.б. жерлерде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия). **2. мед. Медицинада қолданылатын осы заттектің спирттегі қызғылт күрең тұсті ерітіндісі.** Жаңа түскен жара асқынып кетпеу үшін оған 10 процентті *йодты* ерітінді күйінде жағады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ЙОДАТТАР з а т . х и м. *Йодтаушы қышқыл тұздарының химиялық қосылыстарының тобы. Йодаттар* минералдар құрамында кездеседі (Қаз. тілі термин. Химия.).

ЙОДБЕНЗОЛ з а т . х и м. Бензолдағы сутек атомдарының орнын йод атомдары басқан өнім. *Йодбензол* – органикалық синтезде аралық препарат ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

ЙОДИДТЕР з а т . х и м. *Йодтың* электр-терістігі төмендеу элементтермен химиялық қосылысы, сонымен қатар йодсутек қышқылының тұздары (Қаз. тілі термин. Химия.).

ЙОДИТТІК: йодиттік тазарту. х и м. Қайтымды қосылу реакторларының және газ тәріздісде титан йодидінің термиялық диссоциялануына негізделген титанды тазарту (Қаз. тілі термин. Химия.).

ЙОДМЕТРЛЕУ з а т . х и м. *Калий йодидінің* сулы ерітіндісіне йод ерітіндісін титрант ретінде пайдаланатын немесе ерітіндіде йодтың мөлшерін анықтауға қолданатын титриметрлік талдау әдісі (Қаз. тілі термин. Химия.).

ЙОДОФОРМ з а т . м е д. *Иісі күшті, жылтыр, йодтан жасалған ашық сары ұнтақ. Йодоформ* жарақаттар мен іріңді жараларға себіледі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *Йодоформ* – метанның йод туындылары; медицинада сыртқы антибиотик ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

ЙОДТАНҒАН: йодтанған су. *Құрамындағы йодтың мөлшері ауруларды емдеуге жарамды шамада болатын табиғи су. Йодтанған суды* ішкізіп емдегенде ондағы йод 5 мг/дм³-ден кем болмауы керек (Қаз. тілі термин. Геология.).

ЙОДТЫ: йодты су. *Йодтың мөлшері өнеркәсіп жолмен өндіріп алуға жарамды су* (Қаз. тілі термин. Геология.).

ЙОМОК з а т . ә д е б. *Жұмбақ дегенді* білдіретін башқұрт фольклористикасында қолданылатын термин. *Йомоктар* құрылысына қарай төрт түрге бөлінеді: бейнелік йомоктар, йомок-жаттығу, йомок-сұрақ, әйтеп йомоктар (Әдебиеттану термин сөзд.).

ЙОРЭЛ з а т . ә д е б. *Қазақша баламасы бата, тілек болып табылатын қалмақ*

фольклорының жанры. Йорэлдің тақырыбы мейлінше әр алуан, өмірдің барлық саласын қамтиды (Әдебиеттану термин сөзд.). Қысқа *йорэл* тұрақты, қалыпты сөздерден (қазақтың «ғұмырлы бол», «жолың болсын» дегені сияқты) тұрады. Оны жұрттың бәрі айта береді (Әдебиеттану термин сөзд.). Ал көлемді көркем шығарма дәрежесіне көтерілген *йорэл* аса сыйлы, құрметті, абыройлы адамдардың ғана аузынан шыққан (Әдебиеттану термин сөзд.).

ЙОТ з а т . л и н г в. *Латын әліпбиінде (j) әрпімен таңбаланатын дауыссыз дыбыстың еуропа тіл біліміндегі аты.*

ЙОТА [гр. iota] з а т . л и н г в. *Орыс тілінің [и] дыбысына ұқсас дыбысты таңбалайтын грек әліпбиі әрпінің (i) аты.*

К

К 1. *Қазақ әліпбиінің 14-ші әрпі және сол әрпінің жазылу (графикалық) таңбасы. К,* қ әріптері сөздің басында да, ортасында да, соңында да жазылады (Қаз. тілі орфогр.). **2.** *Тілдің орта шені таңдайдың орта шеніне тоғысу арқылы жасалған қатаң дауыссыз дыбыс; фонема. п, б, т, д, г, к, қ дыбыстарын жасалуы жағынан жабысыңқы, айтылуы жағынан шұғыл дыбыстар дейді (Ф.Әбуханов, Қаз. тілі).*

К витамині. *Бедеде, қырыққабатта, сәбізде, асқабақта болатын дәрумен түрі. К витаминінің* жасушадағы зат алмасу процестеріне маңызы аса зор (Адам анатом.). Одан глюкозид және іштен аққан қанды тоқтатушы әсері мол *К витамині* табылды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

КААТИНГА з а т . г е о г р. *Бразилияның солтүстік шығысындағы қуаңшылыққа төзімді, аласа, тікенді ағаштар мен бұталардан тұратын өсімдік жамылғысы (Н.Құрманов, Физ. геогр.).*

КАБАК з а т. *Батыс елдерінде кең таралған әртүрлі ішімдіктер сатып ішетін орын, шарапхана. – Және, тайып тұр, бұл үй кабак емес саған! (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).*

КАБАКХАНА з а т. *Кабак.* Коммунистердің алғашқы келісімдері де Еуропаның түкпіріндегі с басқан, елеусіз *кабакхана* д а жасалмап па еді (М.Шоқай, Таңд.).

КАБАРЕ [франц. cabaret] з а т. *Эстрадалық бағдарламасын ұсынатын шағын шарапхана, кафе т.б. түріндегі негізінен батыс мәдениетіне тән ойын-сауық орны. Кабаре – эстрадалық бағдарламасы бар шағын мейрамхана (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Кабаре* сахнасында

эстраданың профессионал әртістері де ойын көрсетті (ҚСЭ).

КАББАЛА [еж.евр.] з а т. ф и л о с. XII-XV ғасырларда Испания мен Палестинада дамыған еврейлік эзотерикалық философия. Каббаланы, көбіне, негізінде әріптер мен сандардың сиқырлы әрекеті жатқан құпия ілім ретінде қарастырады (Саяси түсінд. сөзд.). Каббаланың негізгі көзқарастары Құдай – шексіз сәулелер жиынтығы, әлем осы сәулелер арқылы пайда болған (Саяси түсінд. сөзд.).

КАБЕЛЬ [гол. kabel] з а т. Сырты ортақ қабатпен қапталған бір-бірінен оқшауланған бір немесе бірнеше тарамнан тұратын өткізгіш, жер астынан жүргізілетін электр, радио, телефон, телеграф сымы. Кабель – ортақ қоршамның ішінде орналасқан бір немесе бірнеше параллель өткізгіштер (Қаз. тілі термин. Информатика.). Кез келген кабель ток өткізетін тармақтан, изоляция және сыртын қаптайтын қаптамадан тұрады (ҚСЭ). Жоғары кернеулі күш кабельі тармағының ортасы қуыс болады, ол арнайы минералдық маймен толтырылады (ҚСЭ). // Кабельден жасалған, кабельге қатысты. Инновациялық тұрғыдан алғанда ең маңызды жобалардың қатарынан қазақстандық байланыс спутнигінің ұшырылуын, зымыран ұшыруға арналған «Бәйтерек» кешенінің құрылысын, Шар-Өскемен автомобиль жолын, Солтүстік–Оңтүстік электр желісін, шынының ең бір жаңа түрін шығаратын кәсіпорынды, құрылыс материалдары зауытын, дизельді қозғалтқыштар зауытын, кабель өнімдері өндірісін ерекше атап көрсетуге болады («Егемен Қазақстан»).

Кабель арматурасы. т е х. Кабельдерді бір-бірімен механикалық немесе электрлік әдіспен жалғауға, оларды электр желілері мен қондырғыларына қосуға арналған жабдық. Кабель арматурасының құрылысы кабель түріне, кернеу мөлшеріне, желі санына және көлденең қимасына, т.б. байланысты әртүрлі жасалады (ҚСЭ).

Кабельдер сканері. и н ф. <ағыл. the scanner of a cable>. Кабельдік жүйенің бүліну себептері туралы тек ақпарат алуға ғана емес, сонымен қатар қай жердің зақымданғанын анықтауға да мүмкіндік беретін диагностикалық құрылғы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кабельді жалғастырғыш. и н ф. <ағыл. cable connector> Әрбір кабельдің ұшында болатын жалғастырғыш цығы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

КАБЕЛЬДІ с ы н. т е х. Кабелі бар, кабель негізіндегі.

Кабельді байланыс желісі. Сымбойымен электрлік сигнал арқылы ақпарат беруге арналған құрылғылар жүйесі. Сыртқы электромагнит өрістерден жақсы қорғалғандықтан, кабельді

байланыс желісіне электрлік бөгеулердің тигізетін әсері мейлінше аз болады (ҚСЭ). Кабельді байланыс желісі телефон, телеграф, телевизия, радио, телемеханика, т.б. хабарлар таратуға пайдаланылады (ҚСЭ).

КАБЕЛЬДІК с ы н. т е х. Кабельге қатысты, кабель боларлық. Кабель гарнитурасына жалғауыш және тармақтауыш гильзалар, кабельдік ұпшықтар, кергіш фарфор табақшалар, изолятор, төлкелер және жермен жалғастыратын сым арқан жатады (ҚСЭ).

Кабельдік канализация. т е х. Кабель төсеуге, монтаждау және пайдалану мақсатында жүргізілетін құбырлар мен бақылау құрылғыларының жиынтығы. Электрлік байланыс стансыларының құрылыс шахтасы тоннельдері де кабельдік канализация жүйесіне кіреді (ҚСЭ). Жерасты кабельдік канализация үшін ішкі диаметрі 100 мм, ұзындығы 6 метр құбырлар пайдаланылады (ҚСЭ).

КАБЕРНЕ з а т. 1. Жоғары сапалы шарап дайындауға пайдаланылатын қою көк түсті жүзімнің сорты. 2. Осы жүзімнен дайындалған қызыл шарап.

КАБИНА [франц. cabine] з а т. 1. Мәшина, трактор, ұшақ т. б. көліктердің жүргізушілері отыратын арнайы орын. Кабина терезесіне орнатылған сыпырғыш щетканың біресе оңға, біресе солға қарай дамылсыз қозғалып, өйнекті сүртіп тұрғанына қарамастан жол мүлдем көрінбеуге айналды (И.Салахов, Көкшетау). Паровоз кабинасында қой көзді, ашаң өңді жігіт отыр («Лен. жас»). Командирдің кабинасы, дөңкерленген титандық брондалған пластиналарымен қоршалған («Зерде»). 2. Арнайы мақсаттағы шағын орын, бөлме (телефон кабинасы, лифт кабинасы). Ақсары орыс қызы телефон кабинасынан тез арада шыға қоймады («Жетісу»).

Кабина атмосферасы. ғ а р ы ш. Ғарышкерменің, ғарыштық қуу аппаратының герметикалық кабинасындағы жасанды ауа. Кабина атмосферасындағы таза оттектің қысымын қалыпты жағдайдан артық қысымдағы жағдайда ұстауға тура келеді (ҚСЭ). Кабина атмосферасында гелийдің болуы кабина температурасын реттеуді оңайлатады (ҚСЭ).

КАБИНЕТ [франц. cabinet] з а т. 1. Мекеме орындарындағы әдетте лауазымды қызметкерлердің жұмыс бөлмесі. Айгүл сол бетінде директордың кабинетіне кірді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Мәжіліс күндізгі сағат екіде, директордың кабинетінде болады (Е.Оразақов, Дөрігер). Күздің қара суығына қарамастан Нияз форточканы ашып, кабинеті үшін салқын ауаға кеулетіп жіберді (З.Пашкин, Доктор.). 2. Оқу орындарында

арнаулы сабақтар өткізетін, әр пән бойынша арнайы жабдықталған жеке бөлме. Жалпы білім беретін мектептерді қазіргі заманғы лингафондық және мультимедиялық кабинеттермен қамтамасыз ету үшін 10 миллиард теңге бөлініп отыр («Егемен Қазақстан»). Барлық мектептің қырық пайызында ондай арнайы кабинеттер жоқ («Түркістан»).

3. Ортақ залдан бөлек, оңаша отырғысы келген қонақтарға арналған мейрамханадағы бөлме. Өтсе де жеті ай тұрсын, дәл ай он бес, Есімнен бір минут та шықпас-ау еш, Түкпірде, кең бір аулық кабинетте ішінде «Алтын мүйіз» өткізген кеш (М.Жұмабаев, Шығ.). **4. с а я с и.** Кейбір елдерде өкіметтің немесе оның бір бөлігінің ресми атауы. XIX ғасырдың аяқ шені мен XX ғасырдың басында император әулетінің кабинетін басқаратын алпауыттар өздері кеңірдектеп біткен соң, шетел капиталистерімен ауыз жаласып, кен орындарын бірінен кейін бірін концессияға өткізе бастайды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). **5. Қандай да бір мекеме жанынан құрылған арнайы мәселелермен айналысатын мамандардың тобы.** Ол кабинет аудандағы ауруханалармен, фельдшерлік пункттермен ұйымдастыру-методикалық жұмыстар жүргізеді (Т. Нұртазин, Ауыл.). Мұғалімдер мен оқушыларға және ата-аналарға күнделікті көмек көрсетіп тұратындай, мектептерде «Нарықтық қызмет көрсету» (психологиялық қызмет секілі) кабинеттерінің ұйымдастырылғаны ләзім («Егемен Қазақстан»).

Министрлер кабинеті. с а я с и. Министрлердің үкімет басшысының төралығымен жүйелі түрде өтіп тұратын, тұтастай өкімет атынан шешім қабылдауға өкілеттілігі бар мәжілістер. Өткен көктемнен басталған ереуілдер латыштықтарды орыстарға тағы бір жеңілдік жасауға мәжбүрлеген. Сөйтіп, Министрлер кабинеті «Жалпы білім беру жүйесінің мемлекеттік стандарты жөніндегі ережелерін» қабылданған («Түркістан»). Конституция күшіне енген зуннен бастап Қазақстан Республикасының Министрлер кабинеті онда белгіленген Қазақстан Республикасы Үкіметінің құқықтарына, міндеттері мен жауапкершілігіне ие болады (ҚР Конституциясы).

КАБИНЕТТІК с ы н с а я с и. Кабинетке қатысты, кабинет бойынша басқаруға қатысты. Кабинеттік басқару принциптері ортақ болғанымен, кабинеттің құрылымы, мүшелер саны және жұмысы көбіне айтарлықтай әрқилы болып келеді (Саяси түсінд. сөзд.).

КАБИНЕТТІК: кабинеттік жүйе. а) п е д. Оқушыларды арнаулы кабинеттерде оқыту жүйесі. – Бізде І-ІІІ сыныптар кабинеттік

жүйеде оқытылады, – деді Халықова («Қазақст. мект.»). Кабинеттік жүйе – мектепте оқу жоспарына сәйкес негізгі пәндер бойынша сабақты арнаулы кабинеттер мен лабораторияларда, шеберханаларда өткізу (ҚСЭ). ә) Басқарудың шешім қабылдауға өкілеттілігі бар мәжілістер арқылы ұйымдастырылу жүйесі. Басқарудың кабинеттік жүйелері ортақ екі принцип бойынша ерекшеленеді: біріншісі – ұжымдық жауапкершілік, екіншісі – парламентке есеп беріп отыру (Саяси түсінд. сөзд.).

КАБИНКА ор. з а т. с ө й л. Кабина. – Кабинка бос, – деді шофер, – Алматыға барсаңыз... (Б.Аманшин, Өленд.).

КАБЛОГРАММА з а т. Суасты кабелі арқылы берілетін жеделхат.

КАБОТАЖ [франц. cabotage] з а т. Бір мемлекеттің ішіндегі теңіз айлақтары арасындағы кеме қатынасы. Өз кемелері болмай қалған жағдайда (белгіленген ережені сақтай отырып), кіші және үлкен каботажға шетел кемесін пайдалануға рұқсат етіледі (ҚСЭ).

КАБРИОЛЕТ з а т. 1. Жалғыз ат жегілетін бір орынды, жеңіл, тез жүретін, екі дөңгелекті арба. 2. Төбесі жиналмалы жеңіл автокөліктің қорабы. Кабриолет қорабында екі немесе төрт есік болады (ҚСЭ). Кабриолет қорапты жеңіл автомобиль ыстық климатты аудандарда қолайлы (ҚСЭ).

КАБРИОЛЬ з а т. 1. с п о р т. Сыңарлы акробатиканың фигурасы. 2. Аттың алдыңғы аяғын бүгіп, артқы аяғымен секіруі. 3. ө н е р. Балеттегі ең қарапайым би қозғалысы элементі. Балет бишісінің тілі – денесі. Сахнада сәт сайын алмасып жататын сәтте, кабриоль, жете, сисон уверт, антуриан, сюр ле ку де пье дегендей, көлденең адам атын айтуға да қиналатын сан түрлі күрделі қозғалыстардың баршасы – артистің қарапайым құралдары (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

КАБРИРЛЕУ з а т. ә с к. Ұрыс шаққарының тік жазықтықта шапшыла биіктеп жасайтын маневрінің бір түрі. Кабрирлеу – ұшу аппараттарының өздері тастаған жарылғыш құралдардан қауіпсіздігін қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

КАБУКИ з а т. ө н е р. Жапондықтардың классикалық театрының бір түрі. Кабукидің қайнар көзі кезбе актерлер ойнайтын халық әндері мен билеріне саяды (ҚСЭ). 1652 жылдан кабукидің ойын-сауығына тек ерлер ғана қатысқан (ҚСЭ). Кабукидің негізін салушы О-Куни деп саналады (ҚСЭ).

КАБУЛ з а т. та м а қ. Әртүрлі дәмдеуіштер қосылып соядан дайындалған өткір, ащы тұздық. Кабул – Ауғанстандағы Кабул қаласының атымен аталған (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАБУР ор. з а т. *Қынап, тапанша, наған, т. б. жеңіл қарулар салатын қап.* Осы кезде Бауыржан *к а б у р ы н а н* нағанын алды да, жаңағы «айтарлықтай» деген ДЗОТ-ты атып-атып жіберді (М.Фабдуллин, Менің дос.). Кеше ұйықтар алдында Медет *к а б у р* таққан белдігін қолға алып, әрі-бері теңселіп, әкешесі жататын бөлмеге дейін соғып кетіп еді («Лен. жас»).

КАВАЛЕР¹ [франц. cavalier] з а т. *Иегер (белгілі бір орденмен марапатталған адам).* Осы полкта Даңқ орденінің *к а в а л е р і*, ПТР-дің командирі, гвардия сержанты Фатулла Ахметов деген мерген жігіт болды (Р.Ұлтанбаев, Ер. есімі.). Жеке фотосуреттердің ішінен екі адамды анық таныдым: бірі гвардиялық старшина үшінші дәрежелі Даңқ орденінің *к а в а л е р і*, ақмоалық Бексұлтан Рахимов (Ж.Жұмаханов, Москва.).

КАВАЛЕР² [итал. cavaliere] з а т. *Көпшілік орындардағы би кезінде биге ертіп апарушы, әйел адамның серігі болып билеуші ер адам.* Менің *к а в а л е р і м* боласыз, бір кешке, – деген қыз серігіне күлімдей көз тікті (Ә.Сығаев, Дана).

Ат кавалері. *Кавалерист, атты әскер қолбасшысы.* Әуелі жаратқан Алла тағалаға құрмет сана ойлап, ұлы ұлық император ағзам хазіретінің датына мәзкөр дұға ойлап, бұл мархабатты господин генерал *а т к а в а л е р і* (Барон Таубе) хазіретіне ықыластары шынымен осыдан зияда болып, дәрежелері (нарқы) тағылары шығарлары (бір қатар) болсын деп дұғада болыңдар («ДУГ»).

КАВАЛЕРИСТ з а т. *Атты әскер құрамындағы жауынгер.* Мүмкін Филимонов кезінде жақсы *к а в а л е р и с т* болған шығар. Онысына көзім жетпейді (Б.Момышұлы, Москва.). Сонымен қатар революция азамат соғысының жауынгерлеріне – *к а в а л е р и с т* шабандоздарға арнап әңгіме, очерктер, кітаптар жазылды (Т.Әлішеров, Өнерпаз.).

КАВАЛЕРИЯ [итал. cavalleria] з а т. *Атты әскер, қарулы күштің атты әскерден тұратын бөлімшесі.* Советтік *к а в а л е р и я* – дүние жүзіндегі таңдаулы, ең озық өлең-жырға айналған тарихы бар кавалерия (Т.Әлішеров, Өнерпаз.). Ықшамдау келген өңің торы әдемі араби атқа мінген, деней қызғылт киімді, әсем *к а в а л е р и я* өтті (М.Әуезов, Шығ.).

КАВАЛЕРИЯЛЫҚ сын. әск. *Кавалерияға тән, кавалерияға жататын.* – Соғыстың тарихында, – деп жалғастырады Трифанов сөзін, – *к а в а л е р и я л ы қ* әскер ең алғаш шығыста құрылған (С.Мұқанов, Есею жыл.).

КАВАЛЬЕР з а т. т е х. *Ұзыннан-ұзақ жер (ор, канал) қазылғанда алынған топырақты екі немесе бір жағына үйіп жасалынған дуал тәрізді топырақ үйіндісі* (Қаз. тілі термин. Су.).

КАВАСАКИ з а т. *Қиыр Шығыста теңіз жағалауында балық аулауға арналған моторлы-желкенді ағаш кеме.*

КАВАТИНА [итал. cavatina] з а т. м у з. *Көбінесе еркін құрылымда лирикалық сипаттағы шағын арияларының бірі. К а в а т и н а н ы ң* формасы қарапайымдылығымен, әуенділігімен әрі лирикалық өңгіме характерімен ерекшеленеді (ҚСЭ). *К а в а т и н а* қазақ операларында Мұхамеджановтың «Айсұлуында» және «Жұмбақ қызында» кездеседі (ҚСЭ).

КАВЕРНА [лат. caverna] з а т. 1. г е о л. *Таужыныстардағы пішіні әртүрлі (пішінсіз дөңгелек), мөлшері бір миллиметрден артық бос кеңістік. К а в е р н а* кеуектен ірі, үңгірден кішірек болып келеді. Құрамы карбонатты кристалды таужыныстарда (кейде әркілкі шөгінділер арасында) кездеседі (Қаз. тілі термин. Су.). *К а в е р н а* қалыптасуына қарай алғашқы және кейінгі болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.). Таужыныстардың өткізгіштігі мен беріктігін анықтауда *к а в е р н а н ы* зерттеудің маңызы өте зор (Қаз. тілі термин. Су.). 2. м е д. *Тіндердің жансыздануы салдарынан ағзада пайда болған қуыс. К а в е р н а н ы ң* жабық, ашық, іріңді түрлері болады (ҚСЭ). Іріңді *к а в е р н а* көбінесе орган гангренаға ұшырағанда пайда болады (ҚСЭ). *К а в е р н а* түрлі ауру салдарынан пайда болады, әсіресе өкпе, бүйрек, бауыр сияқты органдардың тканьдері жиі шалдығады (ҚСЭ).

КАВЕРИНГ [ағыл. covering] з а т. э к о н. *Бағалы қағаздар құнының төмендеуіне үміт артушы биржа алысатарлары (жасасқан мерзімдік мәміле бойынша) міндеттемелерді тоқтату үшін бұрын сатылған бағалы қағаздарды, келсімшарттарды, тауарларды өтеуіне төлеп алу* (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАВЕРНОГРАММА з а т. г е о л. *Бұрғылау үңғымасы диаметрінің өзгеруін көрсететін қисық сызықтар.* Сквжинаның геологиялық қимасын анықтау үшін *к а в е р н о г р а м м а* лар геофизиканың басқа да тәсілдерімен біріктіріле қолданылады (ҚСЭ).

КАВЕРНОМЕТРИЯ [лат. caverna – үңгір, metros – өлшем] з а т. г е о л. *Бұрғылау үңғымасы диаметрінің өзгеруін көрсететін қисық сызықты алу үшін жүргізілетін өлшеулер. К а в е р н о м е т р и я н ы* – бірінші рет совет ғалымы С.Я.Литвинов ұсынды (ҚСЭ).

КАВИТАЦИЯ [лат. cavitas] з а т. ф и з. *Сұйықтың ішіндегі тұтастықтың бұзылуы, яғни тамшылы сұйықтықта газбен, бумен не бұлардың қоспасымен толған қуыстардың (бұлар кавитациялық көпіршіктер немесе каверналар деп аталады) пайда болу процесі. К а в и т а ц и я* – қысымның кенет өзгеруі нәтижесінде

сұйықтықта газдың түзілуі және қуыстарда сақталып қалуы (Қаз. тілі термин. Химия.). *Кавитация* машина тетіктерін тез тоздырады. Техникада кавитация құбылысын арнаулы аппараттарда әдейі тудыру нәтижесінде, мысалы, су ішінде майлы заттың эмульсиялануы жоғарлайды (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАВКАЗ з а т. қ о л ө н е р. *Кавказ үлгісімен жасалған әртүрлі әшекей, ою-өрнек, зергерлік өнерінде қара түспен бағдар салу. «Кавказ»* өрнегінің туған жері Кавказ тауын мекендеген елдер болса керек, содан барып басқа халықтарға тарап, «кавказ білезік», «кавказ жүзік», «кавказ өрнегі» деген мәнер түрлері шыққан (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Кавказ белбеу. з е р г. *Қара ала ою жүргізілген күміс белбеу.* Үстінде белін күміспен қапталған жіңішке *кавказ белбеумен* қынаған, тік жағалы шытырман түймелі ақ жібек көйлек (І.Есенберлин, Шығ.).

Кавказ білезік. з е р г. *Қара ала өрнек салған білезік.* «Кавказ» өрнегінің туған жері Кавказ тауын мекендеген елдер болса керек, содан барып басқа халықтарға тарап, «кавказ білезік», «кавказ жүзік», «кавказ өрнегі» деген мәнер түрлері шыққан (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

КАВКАЗДА = е т. з е р г. *Қақталған күміс бетіне безеу арқылы қара ала түсті ою салу.* Сұлудың білезігі *кавказдаған*, Жасалған салыстырып ода соған. Кавказдың ақша қарын күміс қылып, Жібегін қоңыр түске мысалдаған (И.Байзақов, Құралай.).

КАВКАЗДАТ = е т. з е р г. *Қақталған күміс бетіне безеу арқылы қара ала түсті ою салғызу.* Ерінің қасын қара ала *кавказдат* ы п күмістеген (С.Жүнісов, Ақан сері). Қасының маңдайын *кавказдат* ы п, айнала жиегіне, оқпанына күміс шеге қаққан ер-тоқымның алды құлпырып, неше құбылады (С.Жүнісов, Ақан сері).

КАВКАЗДАЛ = е т. з е р г. *Қақталған күміс бетіне безеу арқылы қара ала түсті ою салыну.* Ортасына жануарлар, өсімдіктер, геометриялық фигуралар тәрізді күрделі өрнектер жасалады. Кейде алтын, күміс аралас *кавказдалады* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Арқада шүріпше мылтық берендеткен, Қып-қызыл иығынан ерге жеткен. Қынабы қараламен *кавказдалған* Белінде болат қанжар жарқ-жүрқ еткен (И.Байзақов, Кавказ.).

КАВКАЗДАЛУ *Кавказдал етістігінің қимыл атауы.*

КАВКАЗДАТУ *Кавказдат етістігінің қимыл атауы.*

КАВКАЗДАУ *Кавказда етістігінің қимыл атауы.* Сөйтіп «кавказдау» деген ұғымның осындай өнер алмасудың нәтижесінде

туғандығын дәлелдейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

КАВКАЗДЫҚ с ы н. *Кавказда тұратын халыққа тән, Кавказдан келген.* Мен төмен түссем, *кавказдық* кейінтегі бір адам күтіп тұр екен. Бұл Серго болып шықты («Соц. Қаз.»). Белгілі *кавказдық* ғалым Абаевтың зерттеуі бойынша, сол діннің негізі Сырдария мен Әмудария аралығындағы елдерде қаланса керек (зороастризм сөзінің өзі қазақша аударғанда «түйелі адам», «түйе жетелеген адам» деген мағына беретін сияқты) («Егемен Қазақстан»).

КАВКАЗТАНУ з а т. *Кавказ халықтарының мәдениеті, тарихы, экономикасы, тұрмысы және т.б. зерттейтін ғылыми пәндердің жиынтығы.*

КАГАТ з а т. *Ұзақ уақытқа сақтау мақсатында жиналған үсті жабық картон, қызылша үйіндісі* (Қаз. тілі термин. Тамак.).

КАГОР з а т. *Қызыл қоңыр түсті шарап.* Жасаудан кейін Итбай ыдыс пен арақ қойған шкафтың ішін ашса, портвейн, коньяк, *кагор*, ақ арақтардың әр түрлері лық толып тұр екен (С.Мұқанов, Ботагөз).

КАГБӨ з а т. д і н и. с ө й л. *Қаба.* Үш барды *Кагбөга* талап етіп, Шайтанның әскерлерін харап етіп. Такия қазақ үшін үй салдырды, Тұрғандай қажыларды қонақ етіп (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

КАДАСТР [франц. cadastre] з а т. э к о н. *Табиғат нысаналары туралы негізгі мәліметтер жүргізілген кезеңдік немесе үздіксіз бақылаулар нәтижесінде құрастырылатын деректерінің жүйеленген жинағы.* Әрбір объектінің *кадастры* сол бойынша жүзеге асырылады. Меншіктенушілердің құқықтарын үшінші бір тұлғалар тарапынан талап қоюдан қорғау кадастрдың негізгі мақсаты болып табылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Жер кадастры. э к о н. *Жердің және оның табиғи, экономикалық жай-күйіне қатысты құқықтың ережелер үшін қажетті және негізделген мәліметтер жүйесі.* *Кадастр* су, жер, климат, ландшафт, орман, минералдық, ресурстар және т.б. кадастрлары болып ажыратылады (Қаз. тілі термин. Су.). *Жер кадастры* жасалған жоқ, онсыз жер қалай бағаланбақ («Түркістан»).

КАДАСТРЛЕУ = е т. э к о н. *Табиғат нысаны туралы негізгі мәліметтер жүргізілген кезеңдік немесе үздіксіз бақылаулар нәтижесінде құрастырылатын деректердің жүйесін жасау.* Мемлекеттік жерді *кадастрлеу* деректері жерді тиімді пайдалануға, оны қорғауға, халық шаруашылығын жоспарлауға қызмет етеді (Орыс.-қаз. экон. сөзд.).

КАДАСТРЛЫҚ с ы н. *Кадастрға қатысты, соған тән.* Жер кадастрына сәйкес пайдалануға бөлінетін әрбір жер теліміне арнаулы ережелер

бойынша *кадастрлық* деп аталатын жеке және қайталанбайтын код беріледі (Қаз. тілі термин. Су шар.).

КАДӨРШЕ: *хал кадәрше. с ө й л. Хал қәдерінше (шама-шарқы жеткенше, әлі келгенінше).* Әрқайсың *хал кадәрше* талаптансаң, сендерге мен нахақтан бұйдермедім? (М.Дулатов, Шығ.).

КАДЕТ [франц. cadet]: **кадет корпусы.** а) *т а р. Патшалық Ресейдегі әскери оқу орны.* Патшалық Россиядағы алғашқы *кадет корпусы* 1732 жылы құрылған (ҚСЭ). Шоқан Уәлиханов Омбыдағы *кадет корпусында* оқып жүрген кезінің өзінде-ақ қазақ халқының тарихына үңіле қарайды (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). ә) *Әскери кадрлар даярлайтын әскери оқу орны.* Кәсіпқой сержанттар даярлайтын Ш.Уәлиханов атындағы *кадет корпусы* біздің мақтанышымыз болып табылады. Өйткені мұндай оқу орны ТМД елдері ішінде тек бізде ғана бар («Егемен Қазақстан»). Осы жылдың өзінде «Оңтүстік» және «Батыс» аймақтық қолбасшылықтары штабтарының салтанатты ашылуына, Астана маңындағы десанттық бөлімнің тұсаукесеріне қатысуы, Астанада Ұлы Жеңістің 60 жылдығына арналған әскери парадты қабылдауы, сондай-ақ таяуда *кадет корпусындағы* болашақ кәсіпқой сержанттармен емен-жарқын әңгімелесуі соның нақты дәлелі болып табылады («Егемен Қазақстан»).

Кадет партиясы. с а я с и. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен бұрынғы Ресейдегі буржуазияшыл-монархиялық партия. *Кадет партиясы* 1917 жылдан бастап контрреволюциялық қозғалысты басқарды (Саяси сөздік). *Кадет партиясының* көсемі Милоков Түркістаннан жер алам деген дұрыс емес деп тағы сайрады (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

КАДЕТТЕР з а т. *Кадет корпусында оқитындар.* Бұлардың білімін *кадеттер*, әсіресе зерек Шоқан көп пайдаланды (М.Дулатов, Шығ.).

КАДЕТТІК с ы н. *Кадет (конституциялық демократиялық) партиясына қатысты.* Көп ұзамай-ақ патша үкіметі ырыққа көне қоймаған *кадеттік* думаны таратып жіберді (КПСС тарих. очерк.).

КАДИОНДАР з а т. х и м. *Құрамына екі изотоп кіретін органикалық заттар. Кадионд а р* кадмийді анықтауға қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАДИРИЙА з а т. д і н и. *Қазақстан мен Орта Азияда тараған ислам дініндегі сопылық жолдардың бірі.* Біздің Қазақстан мен Орта Азияда сопылық жолдардың төртеуі — ясавийа, накшбандийа, кубравийа, *кадирийа* ғана кеңінен тараған («Парасат»).

КАДИРИЙАЛЫҚТАР з а т. д і н и. *Қазақстан мен Орта Азияда тараған ислам дініндегі сопылық жолдардың бірі, кадирийаны ұстанушылар.* Сопылар 1001 зікір бар дейді, оны дінтанушы ғалымдар да көп теріске шығара бермейді және иассавийалықтардағыдай «ара зікір» деп аталатын «ха» мен «хи» сөздерін ағаш кескен араның дыбысындай етіп шығару арқылы салынатын күрделі зікірдің де, сопылық жолдардың ең ұлысы саналатын *кадирийалықтардағыдай* «Сұбхан Аллах», «Аль-хамду ли-ллах», «Аллаху акбар» сөздерінің әрқайсысын 33 мәрте қайталап айту арқылы салынатын қарапайым зікірдің де болатынын айтады («Парасат»). Бекташийалықтардың сәлдесінде он екі орам бар, ал гюлыдениліктердегі орам саны — сегіз, *кадирийалықтарда* — алты, халватийалықтарда — он сегіз («Парасат»). *Кадирийалықтардың* тасбиhi 99 маржан тастан болса, халватийалықтардың тасбиhiнда 301 маржан тас болады деп жазады Дж. Спенсер Тримингэм («Парасат»).

КАДИМЛӘК з а т. е с к і к і т. *Кадимдық (ескілік, көнелік, дәстүрлілік).* // *Ескілікті дәстүрлілікті жақтаушы топ.* Үлкеніміз *кадимләкқ а* жазылып, «Жәдид» деген партияда жас болдық. Мұнымыз дұрыс емес ойласақ, Файдасы жоқ халқымызға қоймасақ (М.Дулатов, Шығ.).

КАДМАТТАР з а т. х и м. *Кадмий қышқылының тұздары* (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАДМИЙ з а т. х и м. *Химиялық элемент, цинк рудасының құрамында болатын ақ түсті, жылтыр, жұмсақ металл.* Өздері d электронды элементтер — цинк, *кадмий* және сынап қосымша топқа жатады (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Сондай құлшынған ерлері болғандықтан да ол алып комбинат қазірдің өзінде мырыш пен *кадмий* өндіруде 1980 жылдың міндеттері шеңберінде қарыштап келеді (З. Ыбыраев, Өскемен.). Кәсіпорындардың ақаба суларында *кадмий*, сынап секілді, суды уландыратын химиялық элементтер көптен кездеседі (Табиғат сулары.).

КАДМИЙЛЕ = е т. х и м. *Металдың бетін жемірілуден қорғау үшін кадмиймен қаптау.* Ұшақтардың, кемелердің неғұрлым маңызды бөлшектерін, сондай-ақ тропикалық климат жағдайында пайдаланылатын бұйымдарды *кадмийлейді* (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАДМИЙЛЕУ х и м. *Кадмийле етістігінің қимыл атауы. Кадмийлеу* — атмосфералық коррозиядан, теңіз суынан қорғау үшін темір немесе болат бұйымдардың сыртына электрхимиялық және вакуумдық әдістермен жұқа етіп, әдетте, 10–25 мкм кадмий жабу (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАДМИЙЛІ с ы н. *Кадмий металы бар, кадмий металы мол.*

КАДР¹ [франц. cadre] з а т. **1.** *Кәсіпорындар мен мемлекеттік мекемелердің, қоғамдық ұйымдардың маманданған кәсіби қызметкерлерінің негізгі құрамы.* Осы жылдарда мектептерде *к а д р л а р* даярлау үшін халық ағарту институттары да құрылды («Қазақст. мұғ.»). Ел өміріндегі басты саяси және экономикалық мәселелердің дұрыс шешімін табуы – *к а д р д ы ң* біліміне, тәжірибесіне, жеке қасиетіне, сондай-ақ, оларды тиімді орналастырып, пайдалануға байланысты (ҚҰЭ). Ғарыш жабдықтарын пайдалану саласында өзіміздің *к а д р л а р д ы* оқытып, даярлау өте маңызды («Егемен Қазақстан»).

2. *Мемлекеттің Қарулы күштеріндегі нақты қызметтегі командалық және қатардағы құрамы.* Қарулы Күштерді құрудың бастапқы кезеңіндегі өзекті проблемалардың бірі – ұлттық *к а д р л а р д ы ң* жетіспеушілігі еді. 1992 жылы Қазақстанда жалғыз әскери оқу орны – Алматы жоғары әскери командалық училищесі ғана болды («Егемен Қазақстан»).

Кадр даярлау. *Қандай да бір салаға маманданған біліктілігі жоғары кәсіп иелерін оқытып, дағдыландыру ісі.* Сондықтан да Елбасы біздің алдымызға отандық әскери білім және ұлттық *к а д р л а р д а я р л а у* жүйесін түбегейлі қайта құру жөнінде міндет қойды («Егемен Қазақстан»). Кәсіптік мектептер мен колледждерде білім беруді жетілдіру мен дамыту үшін кластерлік бастамаларды ескере отырып, білікті техникалық және тұрмыстық қызмет көрсететін маман *к а д р л а р д а я р л а у* қолға алынуда («Егемен Қазақстан»).

КАДР² [лат. quadrum] з а т. к и н о. **1.** *Киноға түсірілген нысан қозғалысының бір сәтін немесе орнықты қалпын бейнелейтін кинопланкадағы жеке сурет.* Кинокамера бір секундта ғана үш жүз *к а д р* түсіре алатындығы өзі-өзінен белгілі (Қ. Қайымов, Қызықты зоол.). Кино түсіру ісінде *к а д р* мөлшерін дәл анықтау – оның көркемдік композициясын табудағы шешуші фактор (ҚҰЭ). **2.** *Кинофильмдегі жекелеген көрініс немесе эпизод.* Алғашқы *к а д р* түсіріліп қойғаннан кейін Сұлтан маған келіп айтты: «Біздің Базарбайдың Сырлыбайдан немесе өзге де байлардан айырмашылығы жоқ, осы кейіпкердің характеріне өзгеріс енгізсек қайтеді?» – деді («Түркістан»). Фильмде «Аманкелді», «Ботагөз» картиналарынан алынған *к а д р л а р* сәтті киюластырылған («Лен. жас»). **3.** *Фотосуреттің жеке-дара кескіні.* Фотографиялық *к а д р* – белгілі бір өлшеммен түсірілген нысананың жеке-дара кескіні (ҚҰЭ).

Кадр жиілігі. т е х. *Бір секундта ауысатын кадр саны.* Біздің елдегі телевизиялық *к а д р*

ж и і л і г і жиырма бес герц, ал АҚШ пен Жапонияда отыз герц (ҚСЭ).

Телевизиялық кадр. к и н о. *Бір дүркіндік телевизиялық кескін. Т е л е в и з и я л ы қ к а д р* жарты кадр деп аталатын толық емес екі кескіннен тұрады (ҚСЭ).

КАДРИЛЬ [франц. quadrille] з а т. **XVII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың аяғына дейін Еуропалық халықтар арасында кең тараған алты түрлі қозғалыстан (элементтен) тұратын би.** Мүсінді Мукарама *к а д р и л ь* ді айналып-айналып келіп еркелеген балаша мойынға асыла түседі (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Халық тұрмысына кіргенімен *к а д р и л ь* өзінің композициялық ерекшеліктерін сақтаған (ҚҰЭ). Әртүрлі атпен *к а д р и л ь* орыс, украин, беларусь, литва, латыш, эстон халық биі ретінде сақталған (ҚҰЭ).

КАДРЛЫҚ¹ с ы н. *Бір саладағы мамандарға қатысты, кадрға қатысты.* Ассоциация құрамына кіретін үкіметтік емес ұйымдардың белсенді жетекшілері қазірдің өзінде мемлекеттік қызметтік *к а д р л ы қ* әлеуетін толықтыруға дайын («Егемен Қазақстан»).

КАДРЛЫҚ² с ы н. к и н о. *Киноға түсірілген нысан қозғалысының бір сәтін немесе орнықты қалпын бейнелейтін кинопланкадағы жеке суретке қатысты.* Кадрдың форматы кино түсіру аппаратының *к а д р л ы қ* рамкасымен анықталады (ҚҰЭ).

Кадрлық жаймалау. т е х. *Телевизияда телевизиялық кескінді тік бағытта жаймалау.* *К а д р л ы қ ж а й м а л а у* телевизиялық түтік экранында электрондық ағынын жоғарыдан төмен қозғалтатын кадрлық жаймалау генераторы және кадрлық бұру жүйесі арқылы іске асырылады (ҚСЭ).

КАЖОЛ з а т. ж е р г. *Ешкі терісінен істелген сапалы былғары.* Оның аяғында *к а ж о л* мәсі бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАЗАК з а т. **1.** *XV ғасырдың екінші жартысынан бастап Польша, Литва, Орыс мемлекеттерінен оңтүстік, оңтүстік-шығыстағы шеткі аймақтарға қашқан шаруалар мен қашқындардан, посад адамдардан, солардың ұрпақтарынан құралған Қазан төңкерісіне дейінгі Ресейдегі әскери сословие.* Ең алдымен, Батыс Сібір *к а з а к т а р ы н ы ң* осы аймақты Ресейге бағындырудағы орасан зор тарихи рөлін барынша мадақтап өткені жөн (А.Сатаев, Дала). Солдаттар мен *к а з а к т а р* өлгі «жанды» камалға келіп тіреліп, бір сәт кідіріп қалды (Ә. Әлімжанов, Махамбет.). **2.** *Ертеректе шеткі аймақтарына қашқан шаруалар мен қашқындардан құрылған әскери сословие өкілдерінен жасақталған патшалық Ресейдің Қазақстанды отарлау саясатын жүзеге асырушы жазалаушы қарулы күштері.*

Казактар десе, біз көне Ресей патшалығының қамшысы, найзасы және қылышы іспетті жазалау «машинасын» көзімізге елестетеміз (М.Шоқай, Таңд.). Осы жиылыста олар өздерін патшалық кезеңдегі Сібір *к а з а к* әскерлерінің ізбасары деп жариялады. Олар «казактардың тарихи аумағы – Батыс Сібір және Далалық өлкенің жерлері» деп өздерінше шешім шығарып, Қазақстаннан жер даулай бастады («Азат»). Сондай-ақ «Азаттықтардың» тарапынан комиссия құрылып, олар «Қазақстан Республикасының аумағында оның тұтастығына нұқсан келтіретін әскериленген ұйымдар құруға ұмтылған *к а з а к* ұйымдарының құрылуы мен қызметіне тыйым салу» туралы Үкіметке ұсыныс жасады («Жас Алаш»). Оның себебкері – алысқа ұзағанмен, алапат ісі естен кетпеген кешегі *к а з а к т а р* да, әлейім-тәлейімде әркімнің теліміне түскен сұлу көнізактары да емес-ті (М.Мағауин, Аласапыран).

КАЗАК-ОРЫС з а т. 1. *Ресейден тыс жерлердегі казактар (әскери сословиe өкілдері)*. Бұл Сыр бойынан қашып келген *к а з а к-о р ы с т ы ң* офицері болады (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Бұрынғы *к а з а к-о р ы с* станцияларында совет жұмысы әлі де өте нашар жүргізілді (ҚазССР тарихы). *К а з а к-о р ы с т ы ң* уряднигі, полицайы, атауыз, шаңбасар даход жинаушысы бір кенеледі. Пәтер жалдап, буылдық сатып, барлық казак-орыс бір шала байып қалады (Ж.Аймауытов, Қартқожа). 2. *Казак (патшалық Ресейдің Қазақстанды отарлау саясатын жүзеге асырушы жазалаушы қарулы күштері)*. Орыстың, *к а з а к-о р ы с т ы ң*, ноғайдың, сарттың, қытайдың заңдарымен қатысып, шатасып, азып-тозып болған (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Еділ-Жайық бойындағы *к а з а к-о р ы с т а р*, Теңіз бойындағы байлар қазақтың меншікті жеріне ауыз салды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). *К а з а к-о р ы с* пен казак өншейінде «бөленшеке», «түгеншеке» десіп жүрсе де, жеріне, суына, балығына, ағашына қазақтың түмсық сұққанын көрсе, «еке-меке» далада қалады. Қазақтың шаңырағына қобыз тартылады (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

Казак-орыстың қамшысы жайлады. Патшалық Ресейдің жазалаушы жасақтары ел ішіне ойран салды, халықты жанып, үрейде ұстады. Қазақты ішінен тоздыруға сайлау (штат) деген шырға тастап, өзді-өзді жұлыстырды, қырқыстырды. Полиция, стражник, урядник, *к а з а к-о р ы с т ы ң қ а м ш ы с ы* казак даласын ж а й л а д ы (Ж. Аймауытов, Шығ.).

КАЗАКШЫЛДЫҚ з а т. Казактардың ұйымы. Ескі *к а з а к ш ы л д ы қ* та құрылды (М.Шоқай, Таңд.).

КАЗАП с ы н. с ө й л. *Көззәп*. Тісін бөле сендерге де, Былшылдаған өңсең *к а з а п* (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.).

КАЗАРМА [итал. caserma] з а т. ә с к. Әскери бөлімшелерді орналастыратын арнаулы жатақ үй. *К а з а р м а* ішіне тыныштық орнаған (Т.Тобағабылов, Жазира). Сол үйшіктің астында сығырайған терезесіне созса қол жетпейтін *к а з а р м а* да біз тұрамыз (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Үрейі ұшып, есі шыққан офицер *к а з а р м а ғ а* қарай жүгірді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

КАЗАРМАЛЫҚ с ы н. 1. ә с к. *Казармаға қатысты, соған тән*. 2. а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Жеке адам, ұлт мүдделерін аяқтасты етуші, біржақты ұжымдық сананы үгіттеуші әскери-тоталитарлық жүйенің әсерімен қалыптасқан, соған тән*. Социализм тұсында ұжымшылдық біржақты күйтеліп, жасөспірім сәби кезінен *к а з а р м а л ы қ* үрдіске, жатбауырлыққа бейімделді (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Кешегі тоталитарлық кезеңнің өзінде Шығанақ көзі тірісінде де, өмірден өткеннен кейін де біршама жылдар бойы ресми құрметтелді. Солай, әлгідей аласапыран өмірде жұртына қызмет етіп, емендей иілмей қалған оны *к а з а р м а л ы қ* социализм уақытының өзі мойындап, илікті («Егемен Қазақстан»).

КАЗЕИН [лат. caseus] з а т. х и м. *Сүтте болатын фосфопротеидтер тобына жататын күрделі белок*. Майсыз, бірақ *казеині* (белок) көп тамақты пайдаланарында нандағы холестерин мөлшері азаяды, бірақ оның бауырдағы және бүйрек үсті безіндегі мөлшері көбейеді (Т.Айтбаев... Қан. қасиеті). Сүтте белоктың үш түрі – *к а з е и н*, альбумин және глобулин болады, олардың әрқайсысы бірнеше фракцияға бөлінеді (Қымыз.). Өндірісте *к а з е и н* ді бояу, желім, жасанды талшықтар, пластиктер алу мақсатында пайдаланады (ҚҰЭ).

КАЗЕИНДІ с ы н. *Казеині көп, казеині мол*. Бие сүтінде 40 проценттей еритін белоктар бар. Сондықтан сиыр сүтін *к а з е и н ді* сүтке жатқызады, ал бие сүтін альбуминді деп атайды (Қымыз.).

КАЗЕИНОГЕН з а т. х и м. *Құрамында казеині бар химиялық түзіліс*. Казеин сүт ірімтіктенген кезде оның құрамындағы *к а з е и н о г е н* белогының пептидтік байланысының үзіліп, бұзылуы нәтижесінде пайда болады (ҚҰЭ).

КАЗЕМАТ [франц. casemate] з а т. ә с к. 1. *Жабық фортификациялық құрылыстарда жеке құрам мен қару-жарақты қарсылас оғынан қорғауға арналған жай*. *К а з е м а т* та р ұрыстық, бақылау, тұрғын жайлық, снарядтық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). 2. *Кеме артиллериясы зеңбірегін орнатуға және жеке құрамды қорғауға арналған кеме кемерінің бойындағы сауытталған жабық жай* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

КАЗЕНЕТ з а т. с ө й л. **1. Казинет.** **2. Казинеттен тігілген киім.** Ішінен неше алуан киім алып, Екеуін жібермеді тұра тұр деп. Ханшалар *казенетін* киген шақта, Сандықтан алып жүрді қайта сүйреп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

КАЗИНЕТ з а т. *Жартылай жүнді немесе қағаз матаның көне түрі.*

КАЗИНО [франц. casino] з а т. **Ойынхана** (түрлі қоңілдендіруші мақсаттағы қызметтері бар әмбебап ойынханалық орын).

КАЗИТ з а т. с ө й л. **Газет.** Русие жұрты менен Бұқар жұртының ортасында татушылық болмау үшін 1871-нші жылда уәденамені *казит-ке* басып шығарармыз деп бұрынғы нөмірдегі казитте айтуб едік («ТУГ»).

КАЗНАЧЕЙ з а т. с ө й л. **Қазынашы.** Ильич партбилетін шығарып, мүшелік жарнасын төлегісі келетінін айтты. Партия ұйымдастырушысы Лаиц Ильичтен ақшасын алып, сол кезде Выборг аудандық партия комитетінің *казначейі* болған Николай Федоровичке табыс етеді («Соц. Қаз.»).

КАЗУАР [франц. casuar] з а т. з о о л. Австралияның Солтүстік Шығыс жағалауын, Жаңа Гвинеяның ормандарын мекендейтін қара жүнді, жүгіргіш (қишайтын) ірі құс.

КАЗУИСТИКА [лат. casus] з а т. с а я с и. Саяси, құқықтық, ахлақтық және т.б. жеке-леген жағдайларды жалпы принциптермен байланыстырып, жалпылама-шектелген түрде қарау. *Казуистика* саясатта әдетте нақтылы жағдайларды қарастыруда оның болған орны мен уақытын, ерекшеліктерін көзге ілмейтін ойлау түрі (Саяси түсінд. сөзд.).

КАЗУС [лат. casus] з а т. **1. Нақты жағдайында қарастыруға болмайтын адамның еркінен тыс болатын оқиға. Казус құқықта адамның еркінен тыс болатын оқиға, сондықтан оны сол нақты жағдайында қарастыруға болмайды (ҚҰӘ). 2. құқық. Қасақана және абайсыздықпен жасалған әрекеттен өзгеше түрде сырт белгілері ғана құқық бұзушылық болып көрінетін, алайда кінә нышандарынан ада, демек заңи жауапкершілік жүктемейтін кездейсоқ әрекет.** Сөйтіп құқықтағы оқиға ұғымына адамның кінәсі қарама-қарсы қойылады. *Казустан* еңсерілмейтін күш ұғымы да ажырата білу қажет (ҚҰӘ). **3. Күрделі немесе шатысқан, шырғалаңды заңи іс.**

Казус белли [лат. casus belli] *Соғыс жағдайының туындауына әкелетін тікелей ресми сылтау* (Саяси түсінд. сөзд.).

КАИНИТ [нем. Kainit] з а т. х и м. Сульфаттар табына жататын минерал ($KM_g(SO_4)C1_3H_2O$). *Каинит* – ауылшаруашылық құнарландырғыштарын және калий

мен магний тұздарын алуға шикізат ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАЙЗЕР [нем. Kaiser] з а т. *Рим империясы (962-1806 ж.) мен Герман империясындағы (1871-1918 ж.) императордың титулы, осы титулға ие тұлға.*

КАЙМАН [исп. caiman] з а т. з о о л. *Орталық және Оңтүстік Американы мекендейтін қолтырауын тұқымдасына жататын аллигатор.*

КАЙНОЗОЙ [гр. kainos – жаңа, zoos – өмір]: **кайнозой эрасы.** *Жердің геологиялық тарихының ең жас, қазіргі кезеңді қамтитын дәуірі. Кайнозой эрасы – жаңа тіршілік уақыты – 60 миллион жылға жуық созылды. Бұл эрада континенттер мен тұңғыш теңіздер пайда болып, осы кездегі қалпына келді (Жалпы биология). Кайназой эрасында құрлықтар, олардың бедері осы күнгі қалыпқа келді (ҚҰӘ). Қазіргі уақытта жер қыртысының бүкіл тарихы бес эраға ажыратылады. Олар: архей, протерозой, палеозой, мезозой, кайнозой (К. Сапарбайұлы, Геология.).*

Кайназой тобы. *геол. Жер қыртысына тиесілі таужыныстардың кембрийге дейін қалыптасқан тобынан жоғары қарай есептегендей үшінші топ. Кайназой тобы үш жүйеге – палеоген, неоген жүйелеріне және төрттік жүйеге жіктеледі (Қаз. тілі термин. Геология.).*

Кайназой шөгінділері [жыныстары] *геол. Кайназой эрасында қалыптасқан шөгінділер. Чиатура мен Никопольдің ірі марганец кендері, Керчтің темірі кайназой шөгінділері арасында болады (ҚСЭ). Құрлықта палеозой, мезозой, кайназой жыныстары қабаттасып, қатпарланып жатыр (Н.Баяндин, Гасырлар.).*

КАЙНОТИП [гр. kainos – жаңа, tipos – өмір]: **кайнотип жыныстар.** *геол. Кайнотипті таужыныс.* Алғашқы кезде *кайнотип жыныстар* үгілі мен мүжілуден кейін өзгерткен көне болып көрінетін палеотиптік жыныстарға қарсы қойылды (ҚСЭ).

КАЙНОТИПТІ: кайнотипті таужыныс. *геол. Өзгеру процестеріне онша қамтылмаған, сырт көрінісі мен сақталу дәрежесі тұрғысынан мейлінше жас көрінетін магмалық таужыныс. Кайнотипті таужыныс* палотипті таужыныс түсінігіне антоним ретіне қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология.).

КАЙНОФИТ з а т. *геол. Жасырын тұқымды өсімдіктердің Жер шарында қаулап өсу уақыты. Кайнофит* борлы кезеңінің орта тұсынан басталады (Қаз. тілі термин. Геология.).

КАКАО [исп. theobrama cacao] з а т. 1. ө с. *Тропикада өсетін мәңгі жасыл стеркулия тұқымдасына жататын, жемісінен шоколад алынатын ағаш немесе оның жемісі. К а к а о н ы ң* порошогі дәмді, нәрлі және жұғымды келеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *К а к а о* Орталық және Оңтүстік Американың қалың ормандарында өседі (ҚҰЭ). *К а к а о* дәнінен түрлі заттар (50 пайызға дейін – май, 14,5 пайыз азотты заттар, 1,3 – 1,7 пайыз – теобромин, т.б.) алуға болады (ҚҰЭ). 2. *Осы ағаш жемісінен алынған ұнтақ. «Д» витамині к а к а о д а* болады (Т.Дарқанбаев, Витамин.). *К а к а о* дан алынған майды кондитер, иіссу өндірістерінде және медицинада дәрілерге қосуға пайдаланылады (ҚҰЭ). 3. т а м а қ. *Какао ағашы жемісінен жасалған ұнтақтан дайындалатын құнарлы сусын.*

Какао бұршағы. Тамақ, дәрі-дәрмек, парфюмерия өндірісінде пайдаланылатын какао ағашының жемісі. Оның (какао ұнтағының) қасиеттері *к а к а о б ұ р ш а қ т а р ы н ы ң* нәрлілігіне байланысты (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Шоколадты құйма – *к а к а о б ұ р ш а ғ ы н ы ң* өніміне кант араластырып, осы қоспаға дәмдік және хош иістік заттар қосу арқылы алынатын өнім (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Какао бұршақтарын ферменттеу. т а м а қ. *Какао ағашының бұршақ түріндегі жемісін өнбейтіндей ету үшін кептірудің алдында жүргізілетін процесс. К а к а о б ұ р ш а қ т а р ы н ф е р м е н т т е у* кезінде какао бұршақтары өнбейтін болады, қабығы жылдам алынады. Бұршақтардың түсі қоңырланады. Ферменттеуден кейін бұршақтар кептіріледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Какао ұнтағы. т а м а қ. *Тартылған какао массасынан майы сығымдалып алынған соң, қалған құнжарадан ұнтақталып алынған өнім.* Майлы құйма. Майлы негізі – кондитер майы. Осы майдың үстіне кант ұнтағын, *к а к а о ұ н т а ғ ы н*, ұнталған сояны, құрғақ майсыздандырылған сүтті, ванильді эссенцияны қосады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Какао майы. т а м а қ. <лат. sterculiaceae> *Какао бұршақтарынан алынатын кондитерлік өнімдер дайындауда қолданылатын хош иісті май.* Какао бұршақтарының негізгі құрамы – *к а к а о м а й ы* (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *К а к а о м а й ы*, негізінен, пальмитинді, стеаринді, олеинді май қышқылдарынан тұрады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Тартылған какао. т а м а қ. *Қуырылған және какаовелласынан тазартылған какао дәндерін тарту кезінде алынатын қоймалжың сұйық масса. Т а р т ы л ғ а н к а к а о н ы* үнемі араластырып отырып, майдың еру

температурасынан жоғары температурада сақтау қажет (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Т а р т ы л ғ а н к а к а о* қатты немесе сұйық күйінде болады. Сұйық кезіндегі түсі қара қоңыр (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАКАОВЕЛЛА з а т. т а м а қ. *Какао бұршақтарының ұсақталған қауызы.* Какао бұршақтарынан шоколадты және майлы глазурь, сұйық какао (тартылған какао), какао ұнтағы және ұнталған *к а к а о в е л л а* алынады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Мұндай құйманың төрт түрі шығарылады. Біріншісінің құрамында ұнтақталып қуырылған соя дәндері бар; екіншісінде – *к а к а о в е л л а*, үшіншісінде какаовелладан басқа иіссіздендірілген соя ұны; төртіншісінде – какао ұнтағымен бірге құрғақ майсыздандырылған сүт бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ұнтақталған какаовелла. т а м а қ. *Какао қабықтарынан ұнтақталып алынған өнім* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАКАДУ [нем. Kakadu] з а т. з о о л. *Австралия мен Гвинеяны мекендейтін тотықұс отрядына жататын басында айдары бар құс.*

КАКОФОНΙΑ [гр. kakorhonia, kakos – жағымсыз, phone – дыбыс] з а т. 1. м у з. *Құлаққа жағымсыз үн, дауыс; музыкалық дыбыстардың бейүйлесімі, ретсіздігі. К а к о ф о н и я* негізінен кездейсоқ дыбыстар жиынтығынан пайда болады (ҚСЭ). *К а к о ф о н и я* тыңдаушыға жағымсыз әсер қалдыратын әуен (ҚСЭ). 2. а у ы с. *Адамды мезі қылып, жүйкесіне тиетін жағымсыз, үйлесімсіз әуен, даңғыр-дңғыр еткен музыка.* Түн ортасында қолындағы магнитофонын сарнатып, шетелдің шектен шыққан *к а к о ф о н и я с ы н* ойнатып, тынығып жатқан жұрттың тыныштығын бұзып, мазасын алатын бірлі-жарым студент жастарға «бұлардың жарамайды» деп айтуға өзіміздің жарамайтынымыз неліктен? (М.Әлімбаев, Тәрбие.).

КАКТУС [лат. cactus] з а т. ө с. *Тропикада өсетін, қуаңшылыққа өте төзімді, тікенек жатырақты, көпжылдық қосжарнақты өсімдік. К а к т у с* – көп жылдық өсімдік. Оның 3000-ға жуық түрі бар (ҚСЭ). *К а к т у с* өз бойына суды жинап алады да, жаз айларында жаңбыр жаумаса да, бұлық етпейді (Ж.Жатқанбаев, Су.). *К а к т у с т ы ң* кейбір түрлерінің гүлдеуі бір тәуліктен аспайды (С.Турдиев, Үй өсімдік.).

КАЛАМБУР [франц. calembour] з а т. ө д е б. *Дыбысталуы жағынан ұқсас, бірақ мағынасы жағынан бір-бірінен алыс сөздерді ойнату, құбылту арқылы жасалған стилистикалық оралым, көркем тәсіл. К а л а м б у р д а* ұйқасатын сөздер бір-біріне ұқсас, әріптері бірдей болатындықтан өлең көбінесе күлкі-

сықаққа бейім келеді (ҚСЭ). *Каламбурдың* түрлері, көбінесе, юморлық және сатиралық жанрдағы туындыларда жиі кездеседі (ҚҰЭ). Әлемдік әдебиеттен *каламбурдың* көптеген мысалдарын табуға болады (ҚҰЭ).

КАЛАМБУРЛЫ сын. әдеб. *Каламбурлы* бар, *каламбур арқылы жасалған*. Орыс әдебиетінде *каламбурлы* ұйақтар А.С. Пушкин, т.б. ақын-жазушылардың шығармаларында кездеседі (ҚҰЭ). Қазақ ақындарының өлеңдерінен *каламбурлы* ұйақтар табылады. Мысалы, «Қалқам, жаным, қарағым, бетіңе келмес қарағым» (Сұлтанмахмұт), «Аяғыңа қарамай, басып алдың қара май», т.б (ҚҰЭ).

КАЛАМИН [лат. calamina] з а т. мин. *Галмей, гемиморфит, мырыш типаты, мырыштың сулы силикатына жататын минерал. Каламиннің* түсі ақ, сары, кейде көгілдір жасыл (ҚСЭ). *Каламин* қорғасын-мырыш кендерінің тотығу зонасында түзіледі (ҚСЭ). *Каламиннен* мырыш алынады (ҚСЭ).

КАЛАМИТТЕР [лат. calamitales] з а т. б о т. *Бұдан 250 – 350 миллион жыл бұрын өскен алып қырықбуынтәрізді, сабағы бунақты, жойылып кеткен өсімдіктер. Каламиттердің* негізгі туысы – Calamites үш тұқым тармағына бөлінеді: Stylocalamites (бұтақсыз ағаш); Calamitina (бұтақтары әр жерінде шоғырланып буынтық тәрізді бұтақтары болған); Eucalamites (бұтақтары әр түйінінде өскен) (ҚҰЭ). Қазақстан жерінде тас көмірдің тұнба қабаттарында *каламиттердің* таңбалары көп кездеседі (ҚҰЭ). *Каламиттердің* девон – пермь шөгінді қабаттарының геологиялық жасын анықтауда маңызы зор (ҚҰЭ).

КАЛАН з а т. з о о л. <лат. enhydra lutris> *Камчатка құндызы – сусар тұқымдасына жататын жыртқыш аң. Калан* көбінесе, Тынық мұхитта (Аляскадан Калифорнияға дейін), Алеут, Командор аралдарында және Камчаткада таралған (ҚҰЭ). *Каланың* терісін жібектей қара-қоңыр немесе қара түсті қалың түк басқан (ҚҰЭ). *Калан* терісі бағалы аң болғандықтан, өте көп ауланған, соның салдарынан саны күрт азайып кетті (ҚҰЭ).

КАЛАНДР [франц. calandre] з а т. т е х. *Картонды, матаны, қағазды престеп нығыздауға, жылтыратуға, оларға бастырамалап сурет салуға арналған машина. Өрнектеуіш каландрдан* өзгесінің біліктері теп-тегіс, жұмыр болып келеді, көбінесе металдан жасалады (ҚСЭ). *Каландр* тоқыма және химия өндірісінде де қолданылады (ҚСЭ).

КАЛАНДРЛАН = е т. т е х. *Мата, қағаз және резеңке, т. б. материалдардың каландрмен өңделуі. Кальканы қарындашпен сызған кезде*

және оның көшірмесін көбірек жасау үшін *каландрланбаған* мөлдір қағаз пайдаланылады (ҚСЭ).

КАЛАНДРЛАНУ т е х. *Каландрлану* етістігінің қимыл атауы.

КАЛАНДРЛАУ з а т. т е х. *Мата, қағаз және резеңке материалдарды каландрмен өңдеу процесі. Каландрлау* әдісі әсіресе тоқыма өндірісінде кең қолданылады (ҚСЭ).

КАЛАНДРЛЫҚ: *каландрлық белдік. тех. Каландр мәшinesінің арасынан өңделетін материал (қағаз, мата, картон) өтетін белдік жүйесінің бірі.*

КАЛЕДОН: *каледон қатпарлылығы. геогр. Гренландия, Британ аралдары, Скандинавия, Солтүстік Тянь-Шань, Алтай секілді каледониттер пайда болған геологиялық процестердің жиынтығы. Каледон қатпарлылығы* ордовик және силур кезеңінде өткен (Н.Құрманов, Физ. геогр.).

КАЛЕДОНИТ з а т. геогр. *Каледон қатпарлылығы кезеңінде пайда болған тау жыныс* (Н.Құрманов, Физ. геогр.).

КАЛЕЙДОСКОП [гр. kaloseidosskopeo] з а т. *Ішінде тез құбылып (өзгеріп) тұратын өрнекті көрініс беретін түрлі түсті ұсақ шынысы немесе қағаз қиындылары және т.б. бар іші айнамен қапталған цилиндр формалы оптикалық аспап. Калейдоскоп* бояулары да дәл мұндай құбыла алмас (С.Сейітов, Жылдар.). 2. *ауыс. Құбылыстардың, түлғалар мен оқиғалардың бірін-бірі қайталамай үздіксіз ауысып отыруы. Кешкі тіршілік калейдоскоп* інен үйреншікті көрінісіндегі болмашы өзгерістің өзі театршылар мен сауыққойлардың назарынан өсте тыс қалмайды («Лен. жас»).

КАЛЕНДАРЬ [лат. calendarium] з а т. 1. *Құтізбе* (жыл ішіндегі күндердің, айлардың реті мен саны көрсетілген кесте немесе кітапша). *Календарьдың* әр бетін ашқан сайын бәрі де еске түсер. Бірімізден-біріміз жақсылықты да, өнер-білімді де бөлісіп ала жатармыз (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Соған орай айтар тілек, ойым бар. Кәне, алға *календарь* ды жайыңдар, Қызыл күндер, қызық күндер көбейсін, Туған күнді қызылдатып қойыңдар! (Қ.Ыдырысов, Жолық.). 2. *Құтізбе* (астрономиялық жыл санау жүйесі).

Ай календары. а с т р. Ай құтізбесі (ай қозғалысына негізделген жылдар, айлар, күндердің саны мен тетелестігін реттеуде қолданылатын ережелер жүйесі). Ертеде моңғолдар жаңа жылды қыркүйек айында қарсы алатын болған. Бұл күн *Ай календары* бойынша қытайларша мерекелеу дәстүрі Юань династиясының алғашқы императоры Құбылайдың (Шыңғыс ханның немересі)

жарлығымен енгізілген («Парасат»). Алғашқы *а й к а л е н д а р ы* Ежелгі Вавилонда шықты (ҚСЭ).

Араб календары. а с т р. *Араб құнтізбесі* (әрбір 30 жылда 11 жыл 355 күннен, 19 жыл 354 күннен саналатын ай қозғалысына негізделген мұсылман елдерінің құнтізбесі). *Араб к а л е н д а р ы* араб елдерінде, Азия мен Африканың мұсылман дінін тұтатын көптеген елдерінде қолданылады (ҚСЭ).

Аралас календарь. а с т р. *Аралас құнтізбе* (аспан денелерінің бірінің ғана емес, бірнешесінің қозғалысы бойынша жылдар, айлар, күндердің саны мен телестігін реттеуде қолданылатын ережелер жүйесі). Аспан денелерінің қозғалыстарына негізделген календарьларды үш топқа бөлуге болады, олар: күн календарьлары, ай календарьлары, *аралас календарьлар* (ҚСЭ). *Аралас календарьдың* бір түрі Ежелгі Қытайда қолданылған (ҚСЭ).

Григориан календары. а с т р. *Григориан құнтізбесі* (Рим папасы 1582 жылғы Жарлығымен пасха мерзімін тұрақтандыру үшін теңелту күнін әрдайым 22 наурызға келетіндей етіп өзгеріс енгізілген еуропалық елдердің құнтізбесі). *Григориан к а л е н д а р ы* н д а ғ ы жыл тропиктік жылдан 26 секунд артық. Бұдан 3280 жылда бір күн жиналады (ҚСЭ). Қазіргі календарь *григориан к а л е н д а р ы* XIII Григорийдің календары деп аталады (Н.Құрманов, Физ. геогр.).

Күн календары. а с т р. *Күн құнтізбесі* (күн қозғалысына негізделген жылдар, айлар, күндердің саны мен телестігін реттеуде қолданылатын ережелер жүйесі). *К ү н к а л е н д а р ы* Ежелгі Мысырда шыққан (ҚСЭ). Ежелгі түркілер негізінен *к ү н к а л е н д а р ы* н пайдаланған (ҚСЭ).

Мысыр календары. а с т р. *Мысыр құнтізбесі* (ежелгі Мысырда шыққан жылына 365 күнді отыз күндік он екі айға бөлгенде артық қалатын бес күні Құдайға құлшылық ететін күндер деп есептеген күн қозғалысына негізделген құнтізбе). *М ы с ы р к а л е н д а р ы* еуропалық календарьға арқау болды (ҚСЭ).

Юлиан календары. а с т р. *Юлиан құнтізбесі* (Рим императоры Юлий Цезарь астроном Созигений жобасы бойынша ескі Рим құнтізбесін өзгертіп жариялаған жаңа құнтізбесі). Юлиан календары Эвергет календарына ұқсас, бірақ Эвергет календарында жыл басы бірінші тот, ал *ю л и а н к а л е н д а р ы* н д а – бірінші януарист (ҚСЭ).

КАЛЕНДАРЬДАЙ с ы н. *Құнтізбедей* (құнтізбе сияқты). Берері жоқ, Дерегі жоқ Болмағай сол адамдардай: Биыл жанға керегі

жоқ, Өткен жылғы *к а л е н д а р ь д а й!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

КАЛЕНДАРЬЛЫҚ с ы н. *Құнтізбелік* (құнтізбе бойынша белгіленген). «А» класының екінші тобында ойнайтын командалар *к а л е н д а р ь л ы қ* кездесудің үштен екі бөлігін өткізіп те үлгерді («Лен. жас»). Топырақтың беткі қабатын жинап алуды кен өндірудің технологиялық және *к а л е н д а р ь л ы қ* мерзімімен байланыстыру (Т.Қалыбеков, Экология.).

Календарьлық жоспар. *Құнтізбелік жоспар.* Облыстық комсомол мектебі арнаулы *к а л е н д а р ь л ы қ ж о с п а р* бойынша жұмыс істейді («Лен. жас»). Ертең *к а л е н д а р ь л ы қ ж о с п а р ғ а* сәйкес, жергілікті мәслихаттарға депутаттарды тіркеу мерзімі аякталады («Жас Алаш»).

КАЛИБР [франц. calibre] з а т. ө с к. Мылтықтың, зеңбіректің ұңғысының кеңдігі, диаметрі. Бұл қалақтардың тағы бір ерекшелігі – олар 15,7 мм дейінгі *к а л и б р* -дегі оқтардың тигеніне міз бақпайды, қалыпты жұмысын жалғастыра Зеңбіректердің *к а л и б р і* өртүрлі болғанымен, әуені, айтар үкімі бір (С.Сейітов, Сөз сұра.). Немістер зеңбіректің де, пулеметтің де барлық *к а л и б р і* н қимылға кірістіргенде, снаряд пен миналар қардай борап кетті (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

КАЛИБРЛІ с ы н. ө с к. Белгілі бір калибрге тән болған. Үлкен *к а л и б р л і*, ауыр зеңбіректің атқышы – Тілеужан жау шебіне күн сайын ондаған снарядтар жіберді (С.Бақберген, Өз. жігіт.). Жаудың үлкен *к а л и б р л і* пулеметінен атылған оқ Төлегеннің ішінен келіп тиді (М.Ғабдуллин, Ел намысы.).

КАЛИЙ з а т. х и м. Көмір қышқыл тұзынан тұратын күміс сияқты ақшыл түсті, жұмсақ металл. Тамақ құрамында хлор, фосфор, *к а л и й*, натрий болуы қажет (Т.Дарқанбаев, Витамин.). *К а л и й* натрийге қарағанда өсімдікте, әсіресе, жас өсімдіктерде көп болады (Малға. азық беру). *К а л и й* өсімдіктерде крахмал, қант, белок, май және басқа заттар түзелуіне себеп болады (Химия). Ғалымдардың мәліметтеріне қарағанда, егіске пайдаланылған тыңайтқыштардың құрамындағы азоттың 20, фосфордың 25, *к а л и й д і* ң 30 проценті су көздеріне жетеді екен (Табиғат сулары.).

Бромды калий. х и м. *Бромды сутек қышқылының калий тұзы.* Бромды препараттар – *б р о м д ы к а л и й*, натрий, алюминий және т. б. суда тез еритін тұзды дәмсіз, кристалл тәрізді ақ порошок (С Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Йодты калий. х и м. *Йодты сутек қышқылының калий тұзы.* *И о д т ы к а л и й*

күңгірт шыныдан жасалған шөлмектерде сақталады (ҚСЭ).

Калий карбонаты. х и м. *Көмір қышқылының калий тұзы. К а л и й к а р б о н а т ы* сұйық сабын, хрусталь тәрізді жоғары сапалы шыны т.б. алуда қолданылады (Орган. химия).

Калий нитраты. х и м. *Калий селитрасы, азот қышқылының калий тұзы. К а л и й н и т р а т ы* пиротеникада, шыны өнеркәсібінде және мылтықтың кара дәрісін дайындауда, ауылшаруашылығы тыңайтқышы ретінде қолданылады (ҚСЭ).

Калий сульфаты. х и м. *Күкірт қышқыл калийі, күкірт қышқылының калий тұзы. К а л и й с у л ь ф а т ы* ауылшаруашылығында тыңайтқыш ретінде және ашудастар т.б. тұздар алуда пайдаланылады (ҚСЭ).

Калий тұздары. х и м. *Құрамында калий бар минералдардың шөгінді тау жыныстарына шоғырлануы. Калий тұздарының ең ірі кені Достастықтағы Соликамскіде (Н.Кұрманов, Физ. геогр.).*

Калий тыңайтқыштары. а у ы л ш а р. *Өсімдік қорегі ретінде қолданылатын құрамында калий бар минералды заттар. Калий тыңайтқыштары* – тұз, күкірт және көмір қышқылының тұздары (ҚСЭ). *Калий тыңайтқыштары* суда жақсы ериді, өсімдік тез сіңіреді, көбіне табиғи калий тұздарынан алынады (ҚСЭ).

Калий цианиді. х и м. *Цианды калий, цианды сутек қышқылының калий тұзы. Ылғал күйіндегі к а л и й ц и а н и д і* көмірқышқыл газының өсерінен ыдырайды (ҚСЭ). *К а л и й ц и а н и д і* өте улы зат (ҚСЭ).

КАЛИЙЛІ с ы н. *Құрамында калий элементі бар. Қышқыл жыныстарының минералдық құрамына тән ерекшелік – кварцтың, к а л и й л і* дала шпаты мен қышқыл плаггиоклаз мөлшерінің жоғарылығы, күңгірт түсті минералдар азғана мөлшерде (биотит, ішінара қоңыр амфибол мен пироксен) болуы (К.Сапарбайұлы, Геология.). *К а л и й л і* тыңайтқыштар тобындағы сильвинитте 15 процентке жақын калий болады (М.Майлыбаев, Қаз. мақта шаруаш.). Помидор фосфорлы және *к а л и й л і* қоректі өте қажет етеді (Овощ өсіруші.).

КАЛИМАГНЕЗИЯ з а т. х и м. *Кендерді өңдеу арқылы алынатын калий тыңайтқышы, құрамына едәуір мөлшерде магний минералдары кіреді (Қаз. тілі термин. Химия.).*

КАЛИТКА з а т. *Дарбазадағы кішкене есік. Қарсы бетте қораға кіретін к а л и т к а* (Ә.Тәжібаев, Гүлден.). Марфа жүгіріп шыққан бойы қақпаны ашпастан *к а л и т к а* д а н басын сұғып қарады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

КАЛИФОРНИЙ [грек. kalligraphia] з а т. х и м. *Медицинаға нейтрон көзі ретінде*

қолданылатын актиноидтер қатарына жататын радиоактивті химиялық элемент. К а л и ф о р н и й д і 1950 ж. американ ғалымдары ядролық реакция арқылы алған (ҚСЭ). Калифорний ашылған жеріне [Калифорния штаты, АҚШ] байланысты аталған (ҚСЭ).

КАЛЛА з а т. ө с. *Ароид тұқымдас, оқтәрізді жапырақты, ірі ақ гүлдері бар өсімдік, осы өсімдіктің гүлі.*

КАЛЛИГРАФ з а т. *Хұснихатшы (көркем жазу өнерінің шебері).* Онда көптеген шайырлар, ғалымдар, *к а л л и г р а ф т а р*, тарихшылар, философтар шоғыры жинақталған (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

КАЛЛИГРАФИЯ [грек. kalligraphia] з а т. **1. Хұснихат** (өдемі, анық, көркем етіп жаза алу өнері). Оқушылардың *к а л л и г р а ф и я* с ы нашар («Қазақст. мұғ.»). Музыка, архитектура, *к а л л и г р а ф и я* өнерлері де қатты өрістейді (Р.Бердібаев, Гүлстан.). *К а л л и г р а ф и я* оқуға қолайлы ғана емес, сонымен қатар хатқа графикалық эмоционалды-бейнелі ұғым беру мақсатын көздейді. Ислам елдерінде *к а л л и г р а ф и я* жоғары бағаланылады (ҚҰЭ). **2. Жазу машығы.** Оқушылардың *к а л л и г р а ф и я* с ы нашар («Қазақст. мұғ.»).

КАЛЛИГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Хұснихаттық (каллиграфияға тән, каллиграфияға қатысты).* Сөздерді, сөйлемдерді жазғанда оқушылардың бірінші класта қалыптасқан жазу үлгісін бұзбау үшін *к а л л и г р а ф и я* л ы қ ережені қатаң сақтаймын («Қазақст. мұғ.»). Орталық Мемлекеттік архивінен Отыншының губернаторға жерлестерінің атынан жазған арыз-шағымдары табылды. Ол арыз-шағымдар *к а л л и г р а ф и я* л ы қ әріппен орыс тілінің сол кездегі орфографиялық ережелерін сақтай отырып, бірде-бір емле қатесіз сауатты тілмен жазылған («Түркістан»).

КАЛЛИГРАФШЫ з а т. с ө й л. *Хұснихатшы.* Ол сондай-ақ ағасы Хүсейін секілді өте шешен, ақынжанды, мықты *к а л л и г р а ф ш ы* болған («Зерде»).

КАЛЛУС [лат. callus] з а т. б и о л. *Оқшауланып алынған жасушаларды арнайы ортада өсіргенде ретсіз бөліну нәтижесінде пайда болатын ұлта.* Ағаш діңінің зақымданған бөлігінде де жасушалардың ретсіз бөлінуі нәтижесінде шорлануды, *к а л л у с т ы* байқауға болады (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАЛОКАГАТИЯ [грек. halokagathia – halos – тамаша, agathos – кеңпейіл] з а т. ф и л о с. *Адамның сыртқы және ішкі мәдениетінің үндестігін білдіретін антикалық мәдениетте кеңінен қолданған термин.* Антиктік дәуірде *к а л о к а г а т и я* тәрбиенің, бекзаттықтың, сұлулықтың, байлықтың, жан мен тәннің

үйлесімінің үздік үлгісі ретінде қабылданды (Мәдени- филос. энцикл. сөздік). Көне гректер арасында *калокагатия* рухында тәрбиеленген адам өз қамын ғана ойлайтындардан биік тұрып, жалпы қоғамдық деңгейде көрінетін тұлға ретінде қабылданған (Мәдени- филос. энцикл. сөздік).

КАЛОМЕЛЬ з а т. х и м. *Сынапхлориді* (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАЛОРИМЕТР [лат. calorimetr] з а т. ф и з. *Белгілі бір үдеріс кезінде бөлінетін немесе жуылатын жылу мөлшерін өлшеуге арналған аспап*. Жай балқитын заттардың меншікті балқу жылуын анықтау – қиын эксперименттік мәселе, ал оңай балқитын заттардың меншікті балқу жылуын *калориметрдің* жәрдемімен анықтауға болады (Физика). Химиялық реакцияда бөлініп шығатын я сіңірілетін жылу мөлшері *калориметр* деп аталатын арнаулы аспапта жеткілікті дәлдікпен өлшенеді (Е.Бірімжанов, Жалпы химия). Бунзен ашқан жандырғы қазіргі кезге дейін әрбір химиялық зертханаларда кездеседі, сонымен бірге ол ең алғаш жалынның температурасы мен жылдамдығын тапқан, ал оның жасаған *калориметрі* қазір жалын энтальпиясын өлшеуде жиі қолданылып жүр («Зерде»).

КАЛОРИМЕТРИЯ з а т. т е х. *Әртүрлі химиялық, физикалық, биологиялық үдерістерде бөлінетін жылу мөлшерін өлшеу әдістерінің жиынтығы. Калориметрия – кез келген процесте бөлініп шығатын немесе сіңірілетін жылу мөлшерін өлшейтін әдістер жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Химия.). *Калориметрия* биологияда организмде жүретін химиялық реакциялардағы жылудық әсерлерді өлшеу үшін қолданылады (ҚСЭ).

КАЛОРИМЕТРИЯЛЫҚ с ы н. т е х. *Калориметрияға қатысты, соған тән. Калориметриялық өлшеулерді жүргізуге арналған аспаптарды калориметрлер деп атайды* (ҚҰЭ). Сұйық азоттың, сутектің және гелийдің аймағында жүргізілетін *калориметриялық* өлшеулер төмен температуралы калориметрия деп аталады (ҚҰЭ). *Калориметриялық* өлшеудің нәтижелері жылу техникасында, металлургияда, химияда, технологияда кеңінен қолданылады (ҚҰЭ).

КАЛОРИФЕР [лат. caloriferre] з а т. т е х. *Ауа мен жылыту, желдету жүйелері мен кептіргіш қондырғылардағы ауа қыздыратын аспап*. Пайдаланылатын жылу тасығыштарына байланысты *калориферлер* булы, сулы және оттық болып бөлінеді (ҚҰЭ). *Калорифердің* жылу шығару қабілетін арттыру үшін бұлар, әдетте, қырланған болат құбырдан

жасалады (ҚҰЭ). Спираль орамды және пластинкалы калорифер тиімдірек. Сонымен қатар электрлі және отты-ауалы *калориферлер* қолданылады (ҚҰЭ).

КАЛОРИЯ [лат. calor] з а т. ф и з. **1.** *Жылу мөлшерінің жүйеден тыс өлшеу бірлігі*. Кемеде салқындық өнімділігі сағатына сегіз мың *калория* фреонді компрессор бар (М.Тайыров, Балқаш.). **2.** *Адам ағзасындағы энергия мөлшері*. Организмге түскен тамақтың мөлшері *калориямен* есептеледі (Р.Сәтбаева, Гипертония.). Мысалы, ой жұмысындағылар үшін тәулігіне 2800-3000 *калория* керек (Т.Қалжеков, Туберкулез.). Қайнатылған 100 грамм қызылсоран бойында 20, 53 *калория*, ал қайнатылған бұршағында 19, 24 калория болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

КАЛОРИЯЛЫ с ы н. *Нәрлі, құнарлы, энергиялы; қоректік қасиеті мол*. Жаңғақ өте *калориялы* келеді (С. Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Қоректік заттардың ішіндегі ең *калориялы* сы майлар екені әркімге белгілі (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті).

КАЛОРИЯЛЫҚ з а т. *Құнарлылық, нәрлілік, қоректік*. Токты еті химиялық құрамы мен *калориялығы* жөнінен ересек қой етінен кем түспейді (Қазақст. етті молайту.).

КАЛОШ з а т. с ө й л. *Галош*. Бөкеннің етіктің сыртынан кигені біз тұмсық *калош* (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Төрге *калошыңды* шешіп шық («Қаз. әдеб.»).

КАЛЬВИНИЗМ з а т. д і н и. *Батыс Еуропаның көптеген елінде ықпалы басым протестант дінінің негізгі бағыттарының бірі. Кальвинизм – христиан дінінің бір бөлігі, Европа буржуазиясының алдыңғы тобының діні* (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм). *Кальвинизмнің* мәні мынада: «Дүние жаралғанға дейін Құдай біреулерді жарылқады, екінші біреулерді тамұққа жазды, міне, осы мәңгілік жазмыш, «үкім» тіпті де өзгермейді» (ҚСЭ).

КАЛЬДЕРА [лат. caldera] з а т. г е о л. *Жанартаудың төбесінің кейде төңірегімен қоса опырылуынан пайда болатын қабырғалары біршама тік, жарқабағы құлама, түбі жазық, қазан тәрізді ойыс. Кальдераның диаметрі кейде 10-15 км-ге жетуі, тіпті одан да үлкен болуы мүмкін* (Қаз. тілі термин. Геология.). Ең үлкен *кальдера* Жапонияның Асо вулканында, ауданы 375 текше километр (ҚСЭ).

КАЛЬКА¹ [франц. calque] з а т. **1.** полигр. *Сызбалар мен суреттердің көшірмесін түсіруге арналған түссіз жылтыр қағаз немесе жұқа мата. Калька – мөлдір тығыз және берік қағаз* (Е.Райымжанов, Бастауыш класс.). Шылым қағазы (*калька*) жұқа, мөлдір келеді, ол бір тексті бірнеше дана етіп машинкада басу үшін

де қолданылады (Е.Райымжанов, Бастауыш класс.). 2. *Осы қағазға не матаға түскен сызбаның, суреттің көшірмесі.* Суреттің *калькасын* жасап алдым (Ауызекі).

КАЛЬКА² [франц. calque] з а т. л и н г в. Бір тілдегі сөздерді, я сөз тіркесін басқа тілге дәлме-дәл аудару арқылы жасалған тілдік бірлік. Біздіңше, қонымды *калька* бар да, қонымсыз калька бар («Қаз. әдеб.»). *Калькада* жеке сөздер мен тіркестерді келесі тілге аударғанда морфемалар мен компоненттердің бастапқы тілдегі орын тәртібін қатаң сақтау көзделеді (ҚСЭ). *Кальканың* басты шарты – бір тілдің үлгісін ана тіліне айнытпай көшіру (Тіл білімі термин. түс. сөзд.).

КАЛЬКАЛА=е т. л и н г в. *Басқа тілдің сөзжасам үлгісін пайдалану арқылы жаңа сөздер мен сөз тіркестерін жасау.* ≈ *Калькалап* алған сөз.

КАЛЬКАЛАУ з а т. л и н г в. *Калькала етістігінің қимыл атауы.* Бір тілдердегі сөздер мен тіркестерді екінші тілге түгелдей *калькалауға* бола бермейді (Тіл білімі терм. түс. сөзд.).

КАЛЬКАЛАН=е т. л и н г в. *Басқа тілдің сөзжасам үлгісін пайдалану арқылы жаңа сөздер мен сөз тіркестерінің жасалуы.* *Калькаланатын* сөздің мағыналық құрылымы айқын да ашық болуы қажет (ҚСЭ). Түбір сөздер бір тілден екінші тілге *калькалана* бермейді (ҚҰЭ).

КАЛЬКАЛАНУ л и н г в. *Калькалан етістігінің қимыл атауы.*

КАЛЬКАЛЫҚ з а т. л и н г в. *Калькаға тән, калька жолымен жасалған.* Біздің сөйлеу, жазу тілімізде *калькалық* лексика, сөйлем баршылық («Қазақст. мұғ.»).

КАЛЬКУЛЯТОР [лат. calculator] з а т. 1. *Есептеуіш аспап, шағын есептеуіш құрылғы.* *Калькулятор* адамның араласуы арқылы цифрлар мен командаларды қолдан енгізу жолымен қарапайым арифметикалық амалдары және кейбір математикалық функцияларды есептеуге арналған (ҚҰЭ). Қазіргі компьютерлік бағдарламалардың да ішкі стандартты екі түрлі *калькулятор* болады (ҚҰЭ).

КАЛЬКУЛЯЦИЯ [лат. calculatio] з а т. қ а р ж ы. *Өнімнің өзіндік құнын, сататын немесе сатып алынатын бағасын есептеп шығару ісі.* Баға *калькуляциясын* жасау үшін бұл түсінік фабрикантқа әбден жеткілікті болды (К.Маркс,... Шығ.). *Калькуляция* шығынның түр-түрі бойынша өндірілген өнімнің бір өлшеміне немесе орындалған жұмыстың көлеміне жұмсалған қаржының мөлшерін анықтау (Қаз. тілі термин. Су.). *Калькуляция* жасалған уақытына және арнаулына қарай

жоспарлы, сметалық, нормативтік және есептік түрлеріне бөлінеді (Қаржы-экон. сөзд.).

Өзіндік күн калькуляциясы. э к о н. *Өнім өндіруге және өткізуге, жұмысты орындауға, қызметтер көрсетуге жұмсалатын шығынды ақшаға шағып есептеу* (Қаржы-экон. сөзд.).

КАЛЬКУЛЯЦИЯЛА=е т. қ а р ж ы. *Өнімнің өзіндік құнын есептеп шығару.*

КАЛЬКУЛЯЦИЯЛАУ *Калькуляцияла етістігінің қимыл атауы.* Елдегі жеке салалар өнімінің өзіндік құнын *калькуляциялау* тәртібін Мемлекеттік жоспарлау комитеті, Қаржы министрлігі, Статистика комитеті белгілейді (ҚСЭ).

КАЛЬМАР [франц. calmar] з а т. з о о л. <лат. teuthoidea> *Басаяқты моллюскілердің отряд тармағы, теңіздер мен мұхиттарда тіршілік ететін, ұзындығы 25-50 см-дей бақалшақ (моллюск).* *Кальмар* мұхит суының 300 метрден астам тереңдігінде тіршілік етеді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Тынық мұхит *кальмарының* ұзындығы 40-50 сантиметрден аспайды (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). *Кальмардың* дене пішіні ұзынша келген, арт жағы сүйірлеу, екі үлкен жүзу қанаты бар (ҚСЭ).

КАЛЬЦЕКС з а т. х и м. Хлорлы кальций тұзы.

КАЛЬЦЕФИЛ [лат. calx – әк, phileo – сүйемін]: **кальцефил өсімдіктер.** б о т. *Кальций мол топырақта өсетін өсімдіктер.* *Кальцефил өсімдіктер* қатарына қаламырлар, примуларлар және алқалар туыстастары жатады. Осы өсімдіктердің мүшелерінде кальцийдің үлес салмағы калийден анағұрлым көп болады (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАЛЬЦЕФИЛДЕР з а т. б о т. *Кальцефил өсімдіктер.* *Кальцефилдер* кальцийі мол топырақта, сондай-ақ мергель, бор, т.б. кездесетін жерде өседі (ҚСЭ).

КАЛЬЦЕФОБ [лат. calx – әк, phobos – қорқу]: **кальцефоб өсімдіктері.** б о т. *Әгі көп, топырақта нашар өсетін өсімдіктер.* *Кальцефоб өсімдіктер* – топырақта кальцийдің көп болуын «ұнатпайтын» өсімдіктер. Бұл қасиет шаршыгүлділерге, бұршақ тұқымдастарға, жасаңшөпте туыстастықтарына тән. Аталған өсімдіктер мүшелерінде кальцийдің үлес салмағы калийге қарағанда едәуір төмен болады (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАЛЬЦЕФОБТАР з а т. б о т. *Кальцефоб өсімдіктер.* *Кальцефобтар* қышқыл не бейтарап реакциялы топырақта жақсы, ал әгі көп топырақта нашар өсетін өсімдіктер (ҚСЭ).

КАЛЬЦИЙ [лат. calx] з а т. х и м. *Әк, мәрмәр құрамында табиғатта тек қосылыс түрінде кездесетін химиялық элемент; ақ түсті металл.* Жас төлдің азығында *кальций* мен фосфор

сияқты минералды заттар жеткілікті болмаса, олар рахит ауруына ұшырайды (Ә.Әбішев, Мал санитары.). *К а л ь ц и й* – бұл сұйық тканнның негізі, сонымен қатар, ол қан мен тканьдағы сұйық заттардың реакциясын, қанның ұйысуын реттеуде... аса маңызды рөл атқарады (Малға. азық беру).

Кальций гидрототығы. х и м. *Сөндірілген әк, күшті негіз, түссіз кристалды зат.* Техникада *к а л ь ц и й г и д р о т о т ы г ы н ы ң* әктастан алынған кальций тотығын сумен әрекеттестіру арқылы алады (ҚСЭ). *К а л ь ц и й г и д р о т о т ы г ы* ауадағы көмірқышқыл газын оңай сіңіреді, құрылыста және химия өнеркәсібінде сода, хлорлы әк т.б. көптеген өнімдер алуда пайдаланылады (ҚСЭ).

Кальций карбиді. х и м. *Кальцийдің көміртекеп қосылысы.* Химияда таза *к а л ь ц и й к а р б и д і* түссіз кристалды зат. Техникада *к а л ь ц и й к а р б и д і н і ң* түсі құрамына байланысты ашық қоңыр түстен қара түске дейін өзгеріп отырады (ҚСЭ). *К а л ь ц и й к а р б и д і* сумен әрекеттесіп, ацетилен және кальций гидрототығын түзеді (ҚСЭ).

Кальций карбонаты. х и м. *Көмір қышқыл кальций, көмірқышқылның кальций тұзы.* *К а л ь ц и й к а р б о н а т ы н* 900° С-тан жоғары қыздырғанда балқымастан сөндірілмеген әкке және көмірқышқыл газына ыдырайды (ҚСЭ). Табиғи *к а л ь ц и й к а р б о н а т ы* құрылыста кең қолданылады, қағаз, резина, линолеум алуда толтырғыш ретінде пайдаланылады (ҚСЭ).

Кальций нитраты. х и м. *Азот қышқыл кальций, кальций селитрасы, түссіз кристалды зат.* *К а л ь ц и й н и т р а т ы* өте ылғал тартқыш, сондықтан ол ылғалы аз жерде сақталады (ҚСЭ). Оны әк тасқа азот қышқылымен әсер ету арқылы алады. *К а л ь ц и й н и т р а т ы н* тыңайтқыш ретінде қолданады (ҚСЭ).

Кальций сульфаты. х и м. *Күкірт қышқыл кальций, күкірт қышқылның кальций тұзы.* Сусыз *к а л ь ц и й с у л ь ф а т ы* түссіз кристалды зат, тығыздығы 2,96 г/см³, балқу t° 1450° С. Суда нашар ериді (ҚСЭ). *К а л ь ц и й с у л ь ф а т ы* құрылыста, медицинада қолданылады (ҚСЭ).

Кальций тотығы. х и м. *Сөндірілмеген әк, кальцийдің оттекеп қосылысы, түссіз кристалды зат.* *К а л ь ц и й т о т ы г ы* сумен өте күшті әрекеттесіп, кальций гидрототығына айналады (ҚСЭ). *К а л ь ц и й т о т ы г ы* суда аз ериді, температура көтерілген сайын ерігіштігі кемиді, оның судағы ерітіндісін әк суы деп атайды (ҚСЭ).

Кальций фосфаттары. х и м. *Фосфор қышқылның кальций тұздары.* Маңыздылары үш *к а л ь ц и й ф о с ф а т ы* Са₃(PO₄)₂ – түссіз кристалды зат, суда ерімейді, қышқылдарда

жақсы еріп, ерімтал қышқыл тұздарын түзеді (ҚСЭ). *К а л ь ц и й ф о с ф а т ы* тыңайтқыш ретінде және нан пісіруде қолданылады (ҚСЭ).

Кальций хлориді. х и м. *Хлорлы кальций тұзы, түссіз қышқылның кальций тұзы, түссіз кристалды зат.* *К а л ь ц и й х л о р и д і* сода өндірісінде қосымша өнім ретінде алынады (ҚСЭ). *К а л ь ц и й х л о р и д і* кальций өндіру үшін кептіргіш ретінде, медицинада т.б. қолданылады (ҚСЭ).

Кальций цианамид. х и м. *Кальций цианамиді түссіз кристалды зат.* *К а л ь ц и й ц и а н а м и д і н* 700-900° С-та кальций тотығы мен цианды сутекті реакцияластырып та өндіреді (ҚСЭ). *К а л ь ц и й ц и а н а м и д і* негізінен азотты тыңайтқыш ретінде және өртүрлі цианды қосылыстар алуда т.б. қолданылады (ҚСЭ).

КАЛЬЦИЙЛЕ = е т. х и м. *Берік емес қосылыстарды ажырату мақсатындағы реакцияда кальцийлі заттардың ыдырауы.*

Кальцийлеп күйдіру. х и м. *Берік емес химиялық қосылыстарды ажырату үшін күйдіру.* *К а л ь ц и й л е п к ү й д і р у* (мырыш өндірісінде) кезінде кальций, магний, барий карбонаттарының ыдырауынан түзілетін көмірқышқыл газы кенді ажырату мақсатында пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен).

КАЛЬЦИЙЛЕУ *Кальцийлеетістігінің қимыл атауы.* Түсті металлургияда дистилляциялау, тотықтыру, *к а л ь ц и й л е у*, сульфаттау, хлорлау үшін кальцийлеп күйдіру процестері қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен).

КАЛЬЦИЙЛІ с ы н. х и м. *Құрамында кальций элементі бар.* Рационды фосформен толықтыру үшін оған фторы алынған фосфатты, үш *к а л ь ц и й л і* фосфатты, сүйек ұнын қосу керек (Қазақст. етті молайту.). Новоцилмен суда нашар еритін новокаин мен пенициллин құрамына *к а л ь ц и й л і* персик майын араластыру арқылы алынады (С.Сұбханбердин, Дөрі – дауа.).

КАЛЬЦИНДЕУ з а т. х и м. *Алюминийдің тотығын жоғары температурада 1200°С қыздырып, сусыздандыру процесі.* *К а л ь ц и н д е у* д е н шыққан сусыз алюминий тотығы жербалшық (глинозем) алуда қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен). *К а л ь ц и н д е у* д е алюминий тотығы боксит, нефелин, каолин, алунит сияқты табиғи заттардан алынады (Қаз. тілі термин. Кен).

КАЛЬЦИТ з а т. х и м. *Карбонаттар табына жататын ақ немесе шыныдай жылтыр минерал.* Мысалы, *к а л ь ц и т т е н* тұратын жұмсақ саздың, мөрмөдің қаттылығы орташа, құрамына

кварц кіретін кварциттің қаттылығы жоғары болады т.б. (Қ.Сапарбайұлы, Геология.).

КАЛЬЦИТИТТЕР з а т. х и м. *Кристалды кальциттен тұратын гидротермалық түзілімдер* (Қаз. тілі термин. Геология.).

КАЛЬЦИТТЕНУ е т. х и м. *Таужыныстар құрамындағы кейбір минералдың әртүрлі қосалқы процестер әсерінен кальцитпен алмасуы немесе таужыныстағы ұралар мен жарықтардың жаңадан қалыптасқан кальцит минералмен дәнекерленуі* (Қаз. тілі термин. Геология.).

КАЛЬЦИФИР з а т. г е о л. *Жоғары температура жағдайында кремнийлі-магнийлі әктастардың қайта кристалдануынан қалыптасатын әркелкі түйірлі таужыныс. Кальцифир* кальциттен, доломиттен және олардан аздау гранаттан, пироксеннен, форстериттен, шпинельден және басқа минералдан тұрады (Қаз. тілі термин. Геология.). Минералдық құрамы бойынша *кальцифир* – мәрмәрлар мен скарндардың аралығындағы таужыныс (Қаз. тілі термин. Геология.).

КАЛЮТРОН з а т. х и м. *Уран изотоптарын бірінен-бірі ажыратып алуға арналған электромагниттік аспап* (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАМАЗ ор. з а т. *Кама автокөлік зауытынан (КамАЗ) шыққан жүк көлігі*. Айдын шалқар жоқ теңіз Аққу менен қазыңа. Кірлеп болды өкпеміз *камаздардың* газына! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

КАМАЛ сын. ескі кіт. *Кемел*. Ғабдолла еді аты, діні *кама*л, Балуан еді өзі – Сахыпжамал (Бабалар сөзі // Қисса-и уақиға Кербала Хазірет Хұсайын Рази Алла Аһну).

КАМАЛАТ сын. ескі кіт. *Кәмелет*. // *Жетілген, кемелденген. Камалат* халықты билеу үшін адам өзі камалатқа жету керек (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Камалатқа жетті. Кәмелетке келді (бойжетті). Жеткен соң әйел бала *камалатқа* обал ғой жас балаға демедіңіз. Ұнай ма шарияттың жолын бұру Құдайдың үйіне көріп кеп өзіңіз (Назым).

КАМИЛ сын. ескі кіт. *Кемел*. Каф, *камил* ақылның мол, асыл затым (Абай, Тол. жин.).

Иманы камил болсын. ескі кіт. тілек. *Иманы толық болсын*. Оқушы, бұған *иманыңыз камил болсын!* – деді ол (І.Жансүгіров, Шығ.).

КАМБАЛА [фин. kampa] з а т. з о о л. *Теңізде тіршілік ететін пішіні жалпақ, тұрқы қысқа, екі бүйірі қабысыңқы сүйекті балық. Камбаланың* 25 жыл жасайтыны болады. *Камбаланың* тіршілік әрекеті басқаша. Ол әдетте теңіз түбінде жатады (Зоология). *Камбалалардың* қазіргі кезде жеті тұқымдасқа бірігетін

бес жүзге жуық түрлері барлық мұхиттарда кездеседі (ҚҰЭ). Алдымен ол даниялық бір кормен жұмыс істеп, *камбала* балығын өсірумен айналысты («Егемен Қазақстан»).

Камбала тәрізділер [фин. kampa] з о о л. *Теңізде тіршілік ететін алабұға тәріздес балықтардың бір отряды. Камбалатәрізділердің* сырт пішіні: денесі жалпақ, тұрқы қысқа, көздері басының бір жағына орналасқан, ұзындығы 6 см-ден 4,7 м-ге дейін, массасы 330 кг-ға дейін жететіндері де болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Камбалатәрізділердің* бес жүзге жуық түрі бар. Негізгі ауланатын түрлеріне түйетабан, аумақоз және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАМБИЕТ з а т. э к о н. *Вексель операцияларымен айналысушы тұлға* (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАМБИЙ з а т. б о т. *Ашық тұқымды және қосжарнақты өсімдіктер сабағы мен тамырындағы түзуші тіндер. Камбий* сүрек пен тін арасында бірқатар қабат түзеді және ол сыртқа қарай екінші тін және ішке қарай екінші сүрек түзеді (ҚСЭ). *Камбийдің* ұзынша келген ұршық тәрізді немесе қысқалау келген жасушалары бірінің үстіне бірі текшеленіп жатады (ҚСЭ).

КАМБИЗМ [итал. cambio] з а т. э к о н. *Қаражатты басқа елдерге аударудың тиімді жолдарын қарастыратын валюталық операциялар стратегиясы. Камбизмнің* мәні қаражаты басқа елге аударудың неғұрлым тиімді әдістерін іздестіруде (Қаз. тілі термин. Экономика). *Камбизм* елдімен, қоржындық инвестициялар дейтінмен, яғни неғұрлым көп экономикалық нәтиже алу мақсатымен шетел экономикасына ақшалай қаражат жұмсаумен байланысты (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАМБИСТ з а т. қ а р ж ы. *Валюталық операциялар маманы. Камбист* – вексель операцияларымен және шетел мәнетімен сауда жасаумен айналысатын адам (Қаржы-экон. сөзд.).

КАМБУЗ з а т. *Кемедегі ас үйі*.

КАМЕЛЕТТІК з а т. с ө й л. *Кәмелеттік*. Орта мектептің *кәмелеттік* аттестат алу емтиханына әзірлік басталды (Ж.Тілеков, Қайнар). Төртінші тоқсан жаңа басталса да, армияға шақырылғандарға *кәмелеттік* аттестат тапсырылды (Ж. Тәшенов, Алғашқы.).

КАМЕЛИЯ [франц. camelia] з а т. ө с. *Әдемі, ірі гүлді үй өсімдігі*. Гүліндей азалия бұраң қақтың, Көркіндей *камелия* сыландаттың (Ж.Сыздықов, Белестер).

КАМЕЦГЕР с ы н. ж е р г. *Кемеңгер.* Құрманғазының ол уақытта *камеңгер* кезі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАМЕРА¹ [лат. camera] зат. 1. *Соттаушыны қамайтын түрмедегі жеке бөлме.* Түннің бір уағында Махамбеттің *камерасына* қолында шамы бар офицер кірді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Серік кішкене тесіктен оларға қарсы камераға Аманкелдіні әкеп кіргізгенін көрді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Тергеу біткен соң оны көп кісілік *камераға* орналастырған (Б.Қожабеков, Көктөбе). 2. т. е. х. *Ішінде қандай да бір зат, заттек сақталып, жасалатын тұтас құрылғының жабық бөліміне қатысты.* Осы су уран «жанған» кезде бөлініп шығатын энергияны бойына сіңірудің нәтижесінде өзі бұға айналып бұл *камерасында* жиналады, әрі олардың температурасы тым жоғарылап кетпеуін қамтамасыз етіп, суытқыштың ролін атқарады («Зерде»). Біраз уақыт өткен соң, Чижевскийдің тәжірибесін білмейтін Томск медициналық институтының оқытушысы Петр Михайлович Нагорский қорғасыннан «биотрон» *камерасын* жасап, оның ішін сыртқы космостық әсерден қорғап, ішіне микроорганизмдерді, картонғы, су медузасын, планарий, дафний, құйрығын кесіп тастаған итбалықты, бақаны және жаңа туған сабауқұйрық тышқан жіберген (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). 3. к. е. н. *Тау-кен ішінде шахта ішінде әртүрлі техникалық мақсаттарға арналып жасалатын, ені мен ұзындығы бір-біріне шамалас кең қуыс.* Жезқазған шахталарында бұл *камералар* бір-бірімен жалғасып, кең зал тәрізді орналасқан (ҚСЭ). *Камералардың* арасы рудадан қалдырылып жасалған тіреуіш дінгектер арқылы бөлінеді (ҚСЭ).

КАМЕРА² *Фото, кино, телевизиялық аппараттардың ішінде плёнка тұратын жабық бөлімі. // Бейнетаспаға, фототаспаға түсіретін аппарат.* Жаңа кемеңнің теңіз түбін суретке түсіру үшін істелген телевизиялық *камералары* бар (Ғалам ғажап.). Толқын таратушы көзіне жақындаған сайын ол қысқарады және керісінше алыстаған сайын ұзара түседі, нысанды нұсқағыш «Клен ПС» лазерлік ұзындық өлшегіштің және фотографиялық *камераның* жұмысына иек артады («Зерде»). Онда, атап айтқанда, бейне көріністерді жолдайтын жарықсүзгілерімен қамтыған *камера*, түрлі диапазондағы электромагниттік толқындар спектрін өлшеуінштер, планетааралық ұсақ бөлшектер мен ғарыш тозаңдары екпінін қадағалайтын аспаптар, магнитометр, радиолакатер, масс-спектрометр, басқа да аспаптар бар еді («Түркістан»).

КАМЕРА³ зат. *Ішіне ауа толтырылатын резеңке қапшық.* Кәдімгі автомашинаның

камерасына жел жіберетін насос сияқты (З.Ақышев, Біздің шамш.).

КАМЕРААРАЛЫҚ: *камерааралық кентірек.* к. е. н. *Кенорнын қазу барысында уақытша алуға болмайтын немесе алынбаған пайдалы қазылымдар шоғырының бөлігі.* *Камерааралық кентірек* тазартып қазып алу кеңістігінің төбесінде жатқан таужыныстардың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қалдырылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Камерааралық қазбалар. к. е. н. *Камерааралық кентіректерді тесіп өтіп, камераларды қосатын қазба.* *Камерааралық қазбаларды* камералардың ауасын алмастыруға, адамдардың жүруіне, құрал-саймандарды жеткізуге, пайдалы қазылымдарды және бос таужыныстарды тасымалдауға пайдаланады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАМЕРАЛЫҚ-ДІҢГЕКТІ: *камералық-діңгекті жүйе.* к. е. н. *Руданы мол түрде қазып алу жұмыстары – камераларда жүргізілетін жерасты кен қазу тәсілдерінің бірі.* *Камералық-діңгекті жүйе* руда жатық не сәл көлбеу орналасқан жағдайда және тау жынысы берік шахталарда пайдаланылады (ҚСЭ).

КАМЕРАЛЫҚ¹ с ы н. м у з. *Орындаушылардың шағын тобына арналып жазылған аспаптық немесе вокалдық шығармаға қатысты.* Затаевич жинаған өндер мен күйлердің негізінде сан алуан опералық, симфониялық және *камералық*, аспаптық музыка шығармалары туды (І.Омаров, Шабыт.). Онкүндікте көрсетілген музыкалық концерттердің *камералық* жанры да есте қаларлықтай («Қаз. әдеб.»).

Камералық музыка. муз. *Орындаушылардың шағын тобына арналып жазылған аспаптық немесе вокалдық шығарма.* Алғашқыда *камералық музыка* санаулы тыңдаушыларға ғана («бөлмелік») арналып жазылды (ҚСЭ). *Камералық музыка* көбіне адамның көңіл күйі мен лирикалық жан сезімін паш етеді (ҚСЭ).

Камералық оркестр. м у з. *Камералық музыканы орындайтын құрамында он екіден жиырмаға дейін орындаушы бар шағын шығармашылық ұжым.* Қазақ радиосының *камералық оркестрі* Республика күні мерекесіне жаңа бағдарлама әзірледі («Егемен Қазақстан»). Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Марат Бисенғалиев өзінің *камералық оркестрімен* Т.Альбинидің «Адажиосын» тыңдаушыға шашаусыз жеткізе білді («Егемен Қазақстан»).

КАМЕРАЛЫҚ² с ы н. *Тау-кен ішінде шахта ішінде әртүрлі техникалық мақсаттарға арналып жасалатын, ені мен ұзындығы бір-біріне шамалас кең қуысқа қатысты.*

Камералық оттық. к е н. *Отыны ауа ағынында жанатын бу қазанының оттығы. Камералық оттықтардың* оттықтары жану және суыну камераларына бөлінеді (ҚСЭ). *Камералық оттық тасу* қыздыратын құбырлар, сондай-ақ бу қыздырғыштар болады (ҚСЭ).

Камералық пеш. к е н. *Бұйымдар мезгіл-мезгіл толтырылып жұмыс істейтін және жұмыс кеңістігінің барлық нүктелерінде температура біркелкі болатын пеш. Камералық пеш* материалдарды қыздыруға не термиялық өңдеуге арналады (ҚСЭ). *Камералық пеште* сұйық, қатты және газ тәрізді отын пайдаланылады; электрлік камералық пештер де болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Камералық флотация мәшинелері. к е н. *Бір-біріне жалғастырылған камералардан тұратын флотациялау процесінде қолданылатын мәшинелер. Камералық флотация мәшинелерінде* негізгі және бақылау операцияларында камералардың жалпы сан мөлшері 10–20 болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАМЕРГЕР з а т. *Кейбір монархиялық батыс мемлекеттердегі сарай қызметшісінің атағы; шен. Ұлығы* император Сарайының *камергері* деген пәлендей үлкен болмаса да патшаның үй ішіне жақындығы барлығын білдіретін шені бар вице-губернатор Морвиновты тым өркөкірек, тірі пендеге титтей қайырымы жоқ деп еститін (Б.Аманшин, Көкжар).

КАМЕРТОН [нем. Kammerton] з а т. м у з. *Музыкалық аспаптардың құлақ күйін (бұрауын) келтіру үшін пайдаланылатын құрал. Камертон* – дыбыс биіктігі өзгермейтін, асыл темірден жасалған құрал (Қ. Қуатбаев, Қысқ. муз. созд.). Дыбыс құбылыстарын зерттеуде дыбыс көзі ретінде *камертон* өте жиі пайдаланылады (Физика).

КАМЕР-ЮНКЕР [нем. Kammerjunker] з а т. *Кейбір монархиялық батыс елдеріндегі сарай қызметшісінің кіші атағы, шен. Әлгі бір камер-юнкер* Пушкинді өлтірген Дантестің шөбересімін деп танысты (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

КАМЕЯ [франц. camee] з а т. *Дөңес бетінде салынған бедері, нақышы, суреті бар ойып алынған тас. Эрмитаж қоры жинақтала бастаған алғашқы он жылдың өзінде 2500 картина, 10 мың гемма мен камея, 10 мың графика шығармасы, керамикалық және күміс вазалар, мүсін шығармалары жиналады (С.Абдрахманов, Елдік сыны).*

КАМЗОЛ [франц. camisole] з а т. этн. сөйл. *Қамзол* (екі өңіріне кесте тігіліп, ою-өрнек салынып, металл, күміс қапсырмалар тағылып,

астарланып, көбінесе жеңсіз тігілетін көйлек сыртынан киетін әйелдердің жеңіл ұлттық сырт киімі). Ерлердің бас киімі, қыздардың тақиясы, ер адамның жейдесі мен шекпен, шалбары, бас киімнің қалпақ, сәукеле, кимешек, күндік сияқты түрлері, жас келіншектің көйлек, камзол, желбегей сияқты киімдері, әйелдердің аққу мамығынан тігілген ішігі, ерлердің кестелі күдері шапаны, ою-өрнекпен әдіптелген саптама етігі сияқты ұлттық киімдердің сыпаттамалары таңдай қаққызады («Егемен Қазақстан»). Гүл белбеу, торғын камзол, көйлегі ақтан, Жаркырап ақ білегі жұпар жаққан. Ақ еті үлбіреген, ашық жүзді, Иықта күміс алқа сылдыр қаққан (Ә.Найманбаев, Шығ.). Театрға келген орта жастағы әйелдердің басында орамал, жарасымды көйлек, камзол... Міне, нағыз қазақ әйелі. Жүрістерінің өзінде сыпайылық жатыр («Жас Алаш»).

Жеңсіз қамзол. этн. *Жеңсіз қамзол* (жеңсіз тігілген көйлек сыртынан киетін жеңіл ұлттық сырт киім). «Бозінген» шапанның өңірін қайырып әдібін көрді, көйлегінің сүйегін байқады; жеңсіз қамзолының жиегін, қалтасының қақпағын, кебіс-мәсісін, бәрін шұқылап көріп болған соң маңдайына шашырай салбырап тұрған шашын ақырын сырғытты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қыздың басындағы көмшат бөрік, үстіндегі жеңсіз барқыт камзол, қалың қара шашының бұрымдарындағы жалт-жұлт еткен шолшылары сылдыр-сылдыр етеді (А.Сатаев, Дала.).

КАМИКАДЗЕ з а т. 1. *Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде жапон жерінің шабуылдаушы ұшағымен басып өлімге тігетін ұшқыш. 2. ауыс. Өзіндегі маңызды нәрсені, тіпті өмірін беріп, тәуекелге бел буушы.*

КАМИН [грек. kaminos] з а т. 1. *Оттығы ашық, мұржасы тік болатын бөлме ішіндегі пеш. Бұрын, негізінен, үй жылытуға арнап салынса, қазір камин ошағы сәндік үшін де тұрғызылады (ҚҰЭ). Камин* кейде тамақ пісіру үшін де пайдаланылады; 2. *Бөлмені жылытуға арналған электр немесе газды аспап (ҚҰЭ).*

КАМИНТАС з а т. жерг. *Астық бастыратын тас. Ол кезде бар астығымызды каминтаспен* – ақ реттеп алатынбыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАМИССИЕ ор. з а т. сөйл. *Комиссия. Луғуст айының 11-ші күні шығарған бұйрығыммен Түркістан жұртына жаңа низам шығарғалы қылған камиссиеге* келіп тұрған ...Аристовке... бұйрық қыламын («ТУГ»).

КАМПАНИЯ [франц. campagne] з а т. 1. *Әск. Белгілі бір кезеңде немесе әскери қимылдардың бір бөлігінде өткізілетін ортақ стратегиялық мақсаттағы операциялар*

жиынтығы. 2. Әскери-теңіз флотының үздіксіз жүзу немесе жорыққа шығу кезеңі. 3. Қоғамдық-шаруашылық немесе шаруашылық маңызды мақсатты жүзеге асыру үшін белгілі бір кезеңде жүргізілетін жұмыстар. Ал біз сөз етіп отырған Агенттік басшылары «осы жолы «тариф к а м п а н и я с ы» сәтті өтті» деп есептейді («Түркістан»). Дала қыранының жыртқыштармен күресу к а м п а н и я с ы н а н кейін (50-60 жж.) саны азайып кетті, екінші себеп – жоғарғы кернеулі электр тарату жүйелерінің сымдарында өлім-жітімге ұшырауы (Қазақст. қызыл кітабы).

КАМПИТ з а т. с ө й л. *Кампит*. Итіне к а м п и т і н беріп Джим отыр (С. Ерубаев, Менің күрдас.). Ол кезде к а м п и т біздің қолымызға көп тимеуші еді («Лен. жас»).

КАМПОЛ з а т. ж е р г. *Жамылатын көрпе* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАМПОРКА з а т. ж е р г. *Камфорка* (үстіне аққұман қою үшін самаурынның оттығына кигізетін шілтерлі бөлігі). Самаурынның к а м п о р к і н кигіз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАМПОС [порт. campo] з а т. г е о г р. *Амазонка және Парана өзендерінің суайрығында кездесетін Бразилия саваннысының жергілікті атауы. К а м п о с* өсімдік жамылғысы негізінен көпжылдық шөптерден, сирек өскен аласа ағаштар мен бұталардан тұрады (Н.Құрманов, Физ. геогр.).

КАМУФЛЕТ [франц. camouflage] з а т. 1. к е н. *Жарылғыш заттар зарядының жердің қатты қабатын сыртқа лақтырмай, жерасты құрылыстарының қирату, қатты жер қабатын уату, жердің қатты қабатынан ңығылап қуыстар жасау үшін және тағы да сол сияқты мақсатта жүргізілетін жерасты жарылысы* (Қаз. тілі термин. Әскери.). 2. ө с к. *Жерге кіріп кеткен артиллериялық снарядтардың, миналардың, авиабомбалардың шұңқыр жасамай жарылуы. К а м у ф л е т* өзіне тән дыбысқа байланысты, кейде жердің қопарылуы немесе жер жарығынан сыртқа шыққан түтін арқылы анықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

КАМУФЛЕТТІ с ы н. ө с к. *Камуфлетке қатысты.*

Камуфлетті жарылыс. к е н. *Кен алынып жатқан ңзгубетке параллель орнатылған, бір-бірінен 5–8 метрдей қашықтыққа батыраңқы, тесіп өткен ңзгулердегі орналасқан оқтамдарды алдын ала жару әдісі. К а м у ф л е т ж а р ы л ы с* құлауға бейім, кен соққысын тудыратын, газ қауіп бар жерлерде, көмір массивінің беріктігін азайту үшін оны икемді және кен соққысы болмайтындай жағдайға келтіреді (Қаз. тілі термин. Кен.). *К а м у ф л е т т і ж а р ы л ы с*

сұйық және газ тәрізді заттарды сақтайтын жерасты қуыстарын жасау, қатты пайдалы қазылымдарды жер астында ерітінділеуге ұсақтап алу, қаттардың мұнайы мен газын алу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАМУФЛЯЖ [франц. camouflage] з а т. ө с к. *Кескінін көмескілендіріп, байқалуын қиындату үшін соғыс құралдары, кемелер мен ғимараттарды ышбар ала және т.с. түстерге бояу.*

КАМУНШІЛДІК з а т. с ө й л. *Коммуналық.* – Анығында әлеуметшілдік, к а м у н ш і л д і к тұрмыс алдымызда деп отырмыз. Арманға жету үшін қиялға сүңгімей болмайды. Қиялға сүңгімей нағыз өмірді жазған болмайсың (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КАМФОРА [лат. camphora] з а т. *Медицинада, техникада қолданылатын ащы иісті, түссіз кристалл зат, камфора ағашынан алынатын дәрілік зат. К а м ф о р а* қабыну, жүрек неврозы, жүйке жүйесі қызметі бұзылғанда, құлақ ауырғанда қолданылады (ҚҰЭ). *К а м ф о р а* бициклді терпенді кетон, камфора ағашынан су буымен айдау арқылы, Сібір самырсынының эфирлі майынан, пиненнен синтездеу жолымен алынады, кардиологиялық құрал, бірқатар материалдардың пластификаторы ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.). Жіпілгеннің құрамында анемонин және анемон к а м ф о р а с ы кездеседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Жасанды камфора. х и м. *Жасанды жолмен скипидардың пинен фракциясын өңдеу арқылы немесе самырсын майынан алынатын камфора. Ж а с а н д ы к а м ф о р а* көптеген химиялық өндірістердің шикізаты (Қаз. тілі термин. Химия.).

Камфора ағашы. ө с. <лат. cinnamomum comphora> *Лавр тұқымдасына жататын мәңгі жасыл ағаш. К а м ф о р а а г а ш ы н ы ң* биіктігі 20 – 50 м. Жапырағы хош иісті, гүлі өнсіз, ақшыл, ұсақ (ҚҰЭ). *К а м ф о р а а г а ш ы н ы ң* жабайы түрі Қытайда, Оңтүстік Жапонияда өседі және осы жерлерде қолдан да егеді (ҚҰЭ).

Камфора майы. м е д. *Камфора ағашынан алынатын емдік мақсатта пайдаланылатын эфирлі май. Өсімдіктің барлық бөлігінде эфирлі к а м ф о р а м а й ы* болады, бұдан камфора алынады (ҚҰЭ).

КАМФОРЛЫ с ы н. *Камфорасы бар, камфора қосылған. Тазалық сақтаумен қатар ауырған адамды жақсы күтіп, күн сайын аударып жатқызып, арқасын және жамбасын к а м ф о р л ы* спиртпен сүртін тұрған жөн (М.Исамбаев,.. Мед. анықтама)

КАМШАТ з а т. с ө й л. *Камшат* (терісі бағалы аң). // *Камшат терісінен жасалған,*

тізілген. Бәрекедді, Есетжан келдің, – дейді, Өмірің ұзын болсын сенің, – дейді. Алдым, деп келгеніңе сүйіншіге, Мынау *камшат* кемерді бердім деді (Бес ғасыр.).

Камшат бөрік. *Камшат бөрік.* Басында үкілі *камшат бөрік*, қолында күміс өрген тобылғы сапты *камшы* (І.Есенберлин, Қатерлі.). Ащыкөл, Тұщыкөлдің арасы бір, Басында *камшат бөрік*ң жарасып жүр (Қ.Бекхожин, Мариям.).

КАНАЛ¹ [лат. *canalis*] з а т. **1.** *Су ағатын жасанды арна.* Ертіс – Қарағанды *каналы*ның басшылары Қалқаманға бет алып бара жатты («Қаз. әдеб.»). Қарағанды – Ертіс *каналы*ның, Павлодар трактор және химия заводтарының құрылыстары, Ермак ферросплав-хром заводы мен жылу станциясын жобалау және кеңейту – Косыгин талқылап, бір қорытындыға келген шаруалардың бірсыпырасы осылар (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Егістікке су апаратын негізгі арналар соғыстан кейінгі жылдары қолмен қазылған. «Октябрь» *каналы* шамамен 40 км, «Қожарық» секілді әрқайсысының ұзындығы 25-30 км-дей бірнеше канал, сондай-ақ осылардан тарайтын ондаған майда су жолдары қазылған («Зерде»). **2.** т е х. *Арна* (коммуникация, байланыс желісі). **3.** *Арна* (әртүрлі бағдарламалар көрсететін телевизиялық байланыс желісі). Телевизиялық программалар бірнеше *каналдар* мен жүргізіледі (М.Құдайқұлов, Оқу киносы). **4.** а н а т. *Қуысы арқылы, арнасы бойымен қандай да бір заттар өтетін тірі ағзадағы тамыр, мүше.*

Канал жағасы. с у ш а р. *Жол өтетін және екпе ағаштар отырғызылатын каналдың екі жақ бойы. Канал жағасындағы* жол ауылшаруашылық техникасы жүретіндей кең болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Канал қимасы. с у ш а р. *Каналдың гидравликалық ең тиімді көлденең қимасы. Канал қимасы* берілген тереңдіктегі каналдың суға толуындағы шылану периметрі ең төменгі шамада болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Каналдарды тазарту. с у ш а р. *Арнаулы гидротехникалық машиналармен канал периметрін, жағасын шөп-шаламнан, тұнбалардан, қоқым шөгінділерінен және т.б. тазарту. Каналдарды тазарту* жұмысы ерте көктем айларында механикалық, химиялық және биологиялық жолдармен жүргізіледі. Тазартылған каналда судың ысырабы азайып, өтім артады (Қаз. тілі термин. Су.).

Каналды қаптау. с у ш а р. *Су жүргізгіштердің табаны мен жақтауларын бетонмен, асфальт битуммен немесе төрт бұрышты бетон тақтамен қаптап, судың сүзілуіне, қайыр мен*

тұнбаға, өсімдік өсіп кетуіне қарсы қолданылатын гидромелиорациялық шара. Каналды қаптау түрлері техникалық-экономикалық нұсқаларды өзара салыстыру негізінде, каналды қаптауға қажетті жергілікті материалдардың ерекшелігін, ағын жылдамдығын, пайдалану мақсатын, каналға қатысты геологиялық жағдайды есепке ала отырып тандап алынады (Қаз. тілі термин. Су.). *Каналды қаптау* жұмыстарының бірнеше түрлері бар (Қаз. тілі термин. Су.).

Каналдың тұнбалуы. с у ш а р. *Ағынды судың құрамындағы тасымдылар мен жүзінді топырақ тұнбаларының канал табанына шөгін жиналу процесі. Каналдың тұнбалуы* негізінен өзеннің су жинау алабындағы жер қыртысының морфологиялық жағдайына байланысты болады (Қаз. тілі термин. Су.).

КАНАЛИЗАЦИЯ з а т. *Елді мекендер мен өндіріс орындарының лас суларын ағызып өкететін инженерлік құрылыстар, санитарлық-техникалық аспаптардың жиіесі. Канализация* – елді мекендердің тазалығын жаңартатын ең қажетті шаралардың бірі (ҚСЭ). Қалалық үйлердің бөрінде де су түтіктері *канализация*, бақшаларда атқан фонтандары бар (С.Мұқанов, Алып. адым.). Астаулардағы су жаңартылып тұрады, ал артық су *канализацияға* ағып кетеді (Мал бордақылау.). Жол жамылғысының ақаулары, су құбыры, *канализация*, телефон, жылу люктерінің металл қақпақтарының нашар орнатылуы қосымша шу көздері болады (Т.Қалыбеков, Экология.).

Канализация желісі. *Ағып келген лас су жиналатын және тазалаушы орындарға ағып жетуін қамтамасыз ететін канализацияның негізгі бөлігі. Канализация желісі* елді мекендер мен өндіріс орындарынан ылдирата жүргізіледі де, су өздігінен ағатын болады (ҚСЭ). *Канализация желісін* тексеріп, тазалап жуып тұру үшін құбырлардың диаметрі өзгерген жерлерге арнаулы бақылау құдықтары жасалады (ҚСЭ).

КАНАЛИЗАЦИЯЛАНҒАН: *канализацияланған өзен.* с у ш а р. *Өзеннің немесе өзен арнасының кейбір жазық тұстарына қазылып салынатын канал түрі* (Қаз. тілі термин. Су.).

КАНАЛИЗАЦИЯЛЫҚ с ы н т е х. *Канализацияға қатысты.*

Канализациялық құдық. т е х. *Канализация желісін тексеруге, жууға, тазалауға және т.б. шараларды іске асыруға арналған имарат* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАНАЛҚАЗҒЫШ: *каналқазғыш соқалар.* т е х. *Толық профильді су ағатын жасанды арна қазғыш құрал. Каналқазғыш* с о-

қ а л а р пайдаланылуына байланысты жер құрғатқыш (уақытша жер құрғатқыш желі) және суландырғыш желі болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

КАНАЛҚАЗҒЫШТАР з а т. т е х. Су агатын жасанды арна құрылысын қазып, жүргізгіш техника. К а н а л қ а з ғ ы ш т а р д ы ң активті (ротор, фреза), пассивті (соқа, төңкеріп-ысырғыш) және құрастырмалы жұмыс органы бар түрлері болады (Қаз. тілі термин. Су.).

КАНАЛТАЗАРТҚЫШ: каналтазартқыш мәшине. т е х. Мелиорациялық жүйедегі тоғандар мен каналдардағы тирибаны, өсімдіктерді, каналдардың бұзылған ернеулерін тазалайтын мәшине. К а н а л т а з а р т қ ы ш м ә ш и н е н і трактор немесе арнаулы машиналарға тіркейді (Қаз. тілі термин. Су.).

КАНАЛШЫ з а т. Канал қазушы адам. Шағын қыратты алуды қиынсынып, қисық қазып кеткен к а н а л ш ы л а р ғ а кейіді, шалалығын бетке басты («Қаз. әдеб.»).

КАНАМИЦИН з а т. м е д. Туберкулез микробтарына жойқың әсер ететін антибиотик түрі. К а н а м и ц и н – пенциллинге, стрептомицинге, тетрациклинге және басқа да антибиотиктерге төзімді микробтардың тіршілігін тез басып тастайтын, аэробты жағдайда белсенділігі күшті препарат (Қаз. тілі термин. Биология.). К а н а м и ц и н биологиялық қасиеттері жағынан стрептомицин мен немомицинге ұқсас (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАНАПЕ [франц. canapé] з а т. Бас жағы бийкетіліп жасалған шағын диван.

КАНАТ з а т. 1. т е х. Болат сымнан жасалған арқан. К а н а т – болат сымнан, жіптен немесе өсімдік пен синтетикалық яки минералды талшықтардан жасалған арқан (ҚСЭ). 2. а у ы с. Бір нәрсенің арасындағы байланыс. Бір кездестім... сөт к а н а т ы н жалғадым, Тамашаға таңданудан талмадым. Бір кездестім... Содан кейін ешқашан Басқа қызбен кездесуге бармадым (К. Салықов, Жезкиік).

КАНАТТЫ с ы н. т е х. Канатқа негізделген.

Канатты беріліс. т е х. Айналмалы қозғалысты бір біліктен екіншісіне тұйықталған канат арқылы жеткізуге арналған құрылғы. Болат к а н а т ы б е р і л і с арқылы едәуір қашықтыққа қуат жеткізуге болады (ҚСЭ). Қазіргі өндірісте к а н а т ы б е р і л і с т і өте ыңғайлы және тиімді электр жетек ығыстырып келеді (ҚСЭ).

КАНАТТЫ-СОҚҚЫЛЫ: канатты-соққылы бұрғылау. к е н. Тау жыныстарын әртүрлі қашаулармен соққылау арқылы ұңғыма бұрғылау тәсілі. К а н а т т ы - с о қ қ ы л ы

б ұ р ғ ы л а у үгілген тау жыныстары мен құм арасында бытыраңқы кездесетін кен орындарын барлауда, су қорын іздеуде, т.б. жұмыстарда пайдаланылады (ҚСЭ).

КАНДЕЛА [лат. candela] з а т. Халықаралық бірліктер жүйесінде жарық күшінің негізгі бірлігі. К а н д е л а – толық жарық көзінің көлденең қимасы 1600000 м² тең ауданынан осы қимаға перпендикуляр бағытта шыққан жарық күші (ҚҰЭ).

КАНДИДАМИКОЗ з а т. м е д. Адамда ауру қоздыратын, кандида туысына жататын ашытқыш саңырауқұлақтарға ұқсас, біржасушалы микроағзалар. К а н д и д а м и к о з д ы ң пішіні дөңгелек, алмұрт немесе жұмыртқа тәрізді болып келетін жас жасушалар (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАНДИДАТ [лат. candidatus] з а т. 1. с а я с и. **Үміткер** (бір нәрсеге (депутаттыққа, қызметке, т. б.) сайлауға, тағайындауға немесе өтуге лайықты адам). Мемлекеттік қызметші лауазымына к а н д и д а т қ а қойылатын талаптар лауазымдық міндеттердің сипатына ғана байланысты болады және заңмен белгіленеді (ҚР Конституциясы). Жалпы, баяндама ресми адамдармен, оппозициялық партиялар мен қозғалыстар өкілдерімен, Қазақстан Республикасы президенттігіне к а н д и д а т т а р м е н, қазақстандық БАҚ өкілдерімен (оның ішінде оппозициялық БАҚ-тар да бар) кездесулер негізінде әзірленген («Егемен Қазақстан»). 2. ғ ы л. Кандидаттық минимумдарды тапсырып, кандидаттық диссертациясын қорғаған адамға берілетін ғылыми дәреже. Ол кәсіби білімін де үнемі шыңдап отырады, ол өндірістен қол үзбей жүріп экономика ғылымының к а н д и д а т ы ғылыми дәрежесін де қорғап алды («Егемен Қазақстан»). Профессордың қамқор қолынан ғылым көгіне канат қаққан жүз қырыққа таяу ғылым к а н д и д а т т а р ы бар (Ә.Жәмішев, Армысың.). Ғылым к а н д и д а т ы дәрежесі бар алғашқы қазақтар пайда бола бастады («Халық мұғ.»).

КАНДИДАТТЫҚ¹ з а т. 1. с а я с и. Бір нәрсеге (партияға, т. б.) кандидат болушылық. Шопан жігіт бірауыздан к а н д и д а т т ы қ қ а қабылданды (Д.Досжанов, Тұлпар.). Партия мүшелігіне к а н д и д а т т ы қ қ а өттік (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). 2. Ғылым кандидаты дәрежесін алушылық. Ғалымның мәртебесін оның докторлық немесе к а н д и д а т т ы қ ғылыми дәрежесімен анықтайтынымыз осыған дәлел болса керек («Егемен Қазақстан»).

КАНДИДАТТЫҚ² с ы н. ғ ы л. Кандидат ғылыми дәрежесін алуға арналған. Мектеп директоры Әлібай к а н д и д а т т ы қ диссер-

тация қорғап, қалаға ауысып кетті (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). *Кандидаттық* диссертацияны қарауға екі ай, докторлық диссертацияны қарауға үш ай беріледі. Қадағалау және аттестаттау комитеті диссертацияны бекітеді, не бекітпейді («Егемен Қазақстан»).

КАНДИДАТУРА [лат. *candidatus*] з а т. *Үміткер* (бір орынға, қызметке, партияға лайықты деп ұсынылған адам). Сенат төрағасының қызметіне *кандидатураны* Қазақстан Республикасының Президенті ұсынады (ҚР Конституциясы.). Шығыс жастары арасындағы жұмысқа басшылық жасауға, жетекші болуға ең лайықты *кандидатура* Ғани Мұратбаев екендігіне біз бірауыздан келістік (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). Бәрі де депутаттыққа алдымен Әзімханның *кандидатура* сый ұсынды (Д.Әбілов, Арман.).

КАНДИДОЗ [лат. *candida*] з а т. м е д. *Ағзаның ішкі кілегей қабаттарына орналасып, өсіп-өнетін ашытқы саңырауқұлақтарынан тарайтын ауру*. Ішкі мүшелердің кілегей қабаттарында пайда болған *кандидоз* өте ауыр өтеді, қанның құрамы өзгереді (ҚСЭ).

КАНДИЛЬ [грек. *kandilon*] з а т. *Шырынды алма сорты* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАНЕЛ з а т. ж е р г. *Канал*. Қазір *канелге* барғандар озды ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАНИКУЛ [лат. *caniculares dies*] з а т. *Демалыс* (оқушылар мен студенттерге тоқсан немесе семестр арасында және оқу жылы біткеннен соң берілетін демалыс мезгілі). Араға бірер апта салып, оқушылардың көктемгі *каникул*ы келді (Ә.Ибрагимов, Нағыз қайнар.). Қысқы *каникула* босар алдында шаңғышылар үйірмесінде Сәтжан шаңғы жорығына шығуды ұсынды (С.Бегалин, Уақыт.). Өсе бердік оқу, еңбек араласып, Ағат аттап кетпедік дара басып, Қыста оқу, ал жазғы *каникула* Түрен, тырма, күрекпен жағаласып (М. Мақатаев, Шығ.).

КАНИСТР [ағыл. *canister*] з а т. *Су немесе бензин, керосин т. б. сақталынатын аузы жабық ыдыс*. Әуесбек екінші қойшы, бір *канистр* су, бір шәйнек, бір қазаншаны бөктеріп алып, ол мана ілгері кеткен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

КАНИФОЛЬ [гр. *kolophonía*] з а т. х и м. *Қарағай шайыры құрамында болатын шыны тәрізді, ашық сары түсті қатты зат*. Шыршаның тамырынан смола, скипидар, *канифоль* сияқты өндірісте аса бағалы көптеген химиялық заттар да өндіріледі (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Сары қарағайдың шайырын дайындап, одан *канифоль* және скипидар жасау да кең көлемде жүргізіліп келеді (М.Ахметов, Егін қорға.).

КАНКА ор. з а т. ж е р г. *Шананың табан темірі*. Құмдық жер шананың *канка*сы н мүжіп тастайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАННА¹ [гр. *kanna*] з а т. ө с. *Гүлі көбінесе қызыл болып келетін көпжылдық тропикалық шөптесін өсімдіктің түрі*. Күзге қарай қызыл гүлді *канна*, мақпал гүлді георгин, қашқар гүл, хризантема сияқты небір көрікті гүлдер ұшатын күстай қамданып, қанаттарын жая түседі (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Периспермділерге жататындар: қалампыр, бұрыш, *канна*, алабота және т. б. өсімдік тұқымдары, – дейді ол (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.).

КАННА² з а т. з о о л. <лат. *taurotragus oryx*>. *Сүтқоректілер табы қуысмүйізділер тұқымдасына жататын сарғылт сұр түседі, ашатқықты жануар*. *Канна* Шығыс және Оңтүстік Африкада таралған, үйірленіп жүреді, әртүрлі шөптесін өсімдіктерді, бұта және ағаш жапырақтарын жейді (ҚСЭ). *Канна* қолға тез үйренеді (ҚСЭ).

КАННИБАЛИЗМ [лат. *cannibalisme*] з а т. 1. б и о л. *Бір түр өкілдерінің бірін-бірі жеп қоюы*. *Каннибализм* түрдің санының көбейіп кетуіне, тамақтың, судың және т.б. жетіспеуіне байланысты болады (Қаз. тілі термин. Биология.). 2. п с и х. *Қаныпезерлік* (алғашқы қауымдық құрылыс адамдары арасында таралған адам етіп жеу). Тұрмыстық *каннибализм* тас ғасырының алғашқы сатыларында кең таралып, тамақ қорының кеңеюімен ашаршылықта туындайтын құбылысқа айналды (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Тарих). Діни *каннибализм* ұзағырақ сақталып, өлген жаулардың, туыстардың тәндерінің әртүрлі мүшелерін жеуден көрініс тауып, өлген адамның күші мен басқа қасиетті жеген адамға көшеді деген сенімге негізделді (Орыс.-каз. түсін. сөзд. Тарих).

КАННЕЛЬ з а т. м у з. *Тізеге қойып ойналатын отыз шекті аспап*. *Каннель* – эстон халқының шертіп ойнайтын шекті аспабы (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөзд.).

КАНОН [гр. *kanōn*] з а т. 1. *Қандайда бір бағыттың, ілімнің ережесі, алдын ала белгіленген қағидасы*. *Канон* ұғымы логикада, этикада, эстетикада, таным теориясында, дінде кеңінен таралды (ҚСЭ). Әлішер Науаи ақындар бұрыннан талай жырлаған, қанықты оқиғалық *канондар* ізімен кетпей, әр дастанын заман рухына лайықтап, жаңа етіп шығарады (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Майлин де Чехов сияқты әдебиеттің *канондарын* бұзды. Дәстүрлі тақырыптар мен дәстүрлі геройларға, сюжет, композиция заңдарына жаңаша қарады («Жас Лаш»). 2. м у з. *Әртүрлі орындаушылардың бірінен соң бірі музыкалық тақырыпта қайталануы*. 3. м а т. *Математикадағы тұрақты, стандартты шама, формула, т.б.* Есебіміз *канон* түрінде берілсе, онда оның әрбір

тендеуіне екі теңсіздікті сәйкес қою арқылы стандартты түрге көшіруге болатынын, ал стандартты түрден канон түріне қосымша белгісіздер ендіру арқылы көшіруге болатынын көрдік (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). Диофант «Арифметикасының» баяндау стилінің ежелгі грек математиктерінің *к а н о н д а р ы н а н* сапалы түрде екі өзгешелігі бар (А.Кобесов, Математика.).

КАНОНАДА [франц. canonade] з а т. ә с к. *Өте күшті және жиі зеңбірек немесе артиллерия атысы.* Біздің зеңбіректерден жауға қарсы күшті *к а н о н а д а* басталды (Р.Ұлтанбаев, Ер. есім.). Соғыс тәңірісі атанған артиллерия *к а н о н а д а н ы ң* алыстағы дүбірі Малый Буркинге де еміс-еміс естіле бастап еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

КАНОНДЫҚ с ы н. 1. *Канонға қатысты, соған сәйкес; канон бойынша.* Қош, сонымен, Талас, Енесай тас бітіктерімен салыстырғанда, Орхон ескерткіштерінің композициялық-архитектуралық құрылыс ансамблі орналасқан табиғи ландшафтың жалпы көрінісі, нар тастардан кейіпкер мүсінін ағаш жонғандай сыр-сымбатын, кескін-келбетін сомдауға төселген кәсіби машықтану, көк түріктің көсемсөзімен шешен бөдізделген тас кітаптың көркемдік-идеялық шешімі, жазу таңбаларының палеографиялық ерекшеліктері *к а н о н д ы қ* қалыптасып, жетілгені – көшпелі түрік өркениетінің шырқау шың-құзының дәлелі («Жас Алаш»). 2. м а т. *Математикадағы тұрақты, стандартты шама, формула, т.б. қатысты, соған тән.* Диофант берілген теңдеуді *к а н о н д ы қ* түрге келтіру үшін ұқсас мүшелерін топтау, теңдеудің екі жағына бірдей шамалар қосу арқылы теріс мүшені жою ережелерін көрсетеді (А.Кобесов, Математика.). Олар теріс және иррационал сандарды қолданып, әртүрлі квадрат теңдеуді бірыңғай *к а н о н д ы қ* түрге келтіріп шешу ережелерін береді (А.Кобесов, Математика.).

КАНОЭ [исп. canoa] з а т. 1. *Солтүстік америкалық үнділердің тұмсығы үшкір қайығы.* *К а н о э* тұтас ағаш діңнен ойылады не оның ағаш қаңқасы сырты су өтпейтін затпен қапталады (ҚҰЭ). *К а н о э н ы ң* алдыңғы және артқы тұмсықтары үшкір келеді. Оның сыйымдылығы 2 адамнан 100 адамға дейін барады (ҚҰЭ). 2. с п о р т. *Қысқа ескекті кішігірім еспелі қайық.* Байдарка, *к а н о э*, жеңіл атлетика және басқа да түрлерінен спорт мастерлерін даярлау жоспары орындалмай қалды («Спорт»). *К а н о э* шаруашылықтық, туристік және спорттық болып ажыратылады (ҚҰЭ).

КАНОЭШЫ з а т. с п о р т. *Каноз қайығымен жарысқа қатысушы.* Екі күнге созылған жарыс қорытындысында 10 000 метрлік айдында

өткізілген *к а н о э ш ы л а р д ы ң* жұптық жарысында ташкенттік жігіттер жеңіскер атанды («Спорт»).

КАНТАЛУПА з а т. т а м а қ. *Дөңгелек немесе сопақша қауын сорты.* *К а н т а л у п а* Италиядағы Cantaluppo деген жердің атымен аталған (Қаз. тілі термин. Тамақ).

КАНТАТА [ит. cantata] з а т. м у з. *Жеке әншілер мен ансамбль, хор үшін арналған лирикалық-эпикалық, салтанатты сипаттағы вокалды-симфониялық шығарма.* *К а н т а т а* д а туған жерге деген ыстық сезім, Отанға деген перзенттік сүйіспеншілік үлкен философиялық толғаммен паш етілген («Қаз. әдеб.»). Музыкалық шығарманың опера, симфония, *к а н т а т а*, оратория, вокальдық музыка сияқты сан салалы жанрларының, түрлерінің өзіндік ерекшеліктерін, сыр-сипатын айыратындай халге жетті (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

КАНТОН [франц. canton] з а т. с а я с и. *Швейцариядағы аумақтық, Бельгия сияқты т.б. елдердегі ең кіші әкімшілік-аумақтық бірлік.* Германия бетіндегі *к а н т о н д а р д ы*, французша сөйлейтіндер Франция жакты, итальянша сөйлейтіндер елдің оңтүстік бөлігін мекен еткен (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Оны да аз десейіз, әлгі жиырма үш *к а н т о н д ы* құрайтын 3 мың жергілікті қауымдастықтың әрқайсысы өздерінің ішкі өміріне – әлеуметтік қамсыздандыруға, денсаулық сақтауға, энергиясымен, суымен жабдықтауға, автомобиль жолдарына, тағы сол сияқты мәселелерге қатысты дербес шешімдер қабылдай алады (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

КАНТОНДАЙ с ы н. *Кантон сияқты.* Бауырлар, шын ғалым кім, білесіз бе? Сопылық кітаптарды көресіз бе? Башқұрттың Бозикаев *к а н т о н ы н д а й*, Есірген әлде офицер төресіз бе? Нәпсі өлмей, көңіл сынбай, кірің кетпей, Жұмаққа тез-ақ барып енесіз бе? (Ақмолла ақын, Күндер.).

КАНТРИ [ағыл. country] з а т. м у з. *Америка Құрама Штаттарында кең таралған халық әуендерінің негізіндегі музыкалық стиль.*

КАНТУН з а т. *Шайдың бір түрі.* Шай саудасы тәуір болды. Асар есе, кара камын, *к а н т у н* шайының саудасы екі пұты жетпіс алты сом, сексен жеті сом қырық тиынға жетті. Тақта шайының пұты тоқсан сегіз сом сексен тиыннан болды. Көк шайдың ақ құйрық дегені екі жүз жиырма сомнан сандығы сатылды («ТУГ»).

КАНУН з а т. е с к і к і т. *Қанун.* Ғәммәсі осы тілек келсе орынға *К а н у н* боп бекітілсе бір формада (М.Дулатов, Шығ.).

КАНЦЕЛЛИНГ з а т. э к о н. *Жалға алынған кемеңгіз жүк жөнелтілген портқа келуінің және оның жүк тиеуге дайын болуының шекті мерзімі.*

Канцеллинг біткеннен кейін кеме жалдаушы кеме жалдау шартын бұзуға құқылы (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАНЦЕРОГЕНДІ [лат. *сancer* – рак, грек. *genos* – пайда болу] *с ы н. м. е. д. Қатерлі ісік тудыратын затқа қатысты.*

Канцерогенді зат. *м. е. д. Ағзада әртүрлі қатерлі ісік ауруын туғызатын химиялық қосылыстар. Канцерогенді заттардың* жүзден астам түрі белгілі (ҚСЭ). *Канцерогенді зат* әсерінен рак ауруы кенет пайда бола қоймайды, ол ұзақ уақыт дамиды, кейде адам ауруды 15-20 жыл бойы сезбей жүруі мүмкін (ҚСЭ).

Канцерогенді заттектер [лат. *сancer*] *м. е. д. Канцерогенді зат. Канцерогенді заттек* – белгілі бір жағдайдағы өсуі ағзада рак ауруын немесе басқа ісіктер туғызатын химиялық заттектер (Қаз. тілі термин. Тамақ).

КАНЦЕРОГЕНДІК *с ы н. м. е. д. Қатерлі ісік тудырушы.* Сынақтан зерттеулер осы био-керамикалық материалдардың имплантацияланған жерлерде патологиялық өзгерістер туғызбай, *канцерогендік* жерлерінің жоқ екендігі, коррозияға қарсы және механикалық ерекшеліктерінің жоғары екендігі дәлелденді («Егемен Қазақстан»). Ал смегманың *канцерогендік* қасиетінің бар екендігін әртүрлі тәжірибелік-зерттеу жұмыстары негізінде алғаш рет грузиялық онколог-ғалым Л.Чарквиани өткен ғасырдың 70-жылдарында дәлелдеген («Жас Алаш»).

Канцерогендік зат. *Канцерогенді зат.* Егер күпек асты жиі-жиі тазаланбаса, смегма көп жиналып, *канцерогендік* (рак ауруын қоздырғыш) *зат* пайда болады («Жас Алаш»).

КАНЦЛЕР [нем. *Kanzler*] *зат. саяси. Кейбір еуропалық және т.б. мемлекеттерде премьер-министрлерге, жоғары шенді қызмет адамдарына берілетін лауазым және сол лауазымға ие адам. Бірақ бір кезде герман канцлері* айтып кеткен пікірді кейін неміс философы айтқан және бір пікірмен будандастырып, революцияға емес, реформаға байланыстырып, қайта кескіндер болсақ: қандай өзгерісті де арманшылдар әзірлеп, тәуекелшілдер жүзеге асырып, нағыз прагматиктер ғана жеңіске жеткізе алатынын ұғынар едік (Ә.Кекілбаев, Үш белес.). Еуродақтағы әріптестері Апеннин түбегіндегі ел жетекшісінің ары таза болғанын қалайды. Әсіресе, Германия *канцлері* Герхард Шредер! («Түркістан»)

КАНЬОН [исп. *cañon*] *зат. геогр. Тік құлама беткейлі терең, табаны тар аңғар. Каньон* өзендердің жуып-шаюынан пайда болған терең, тар әрі беткейлері тік өзен аңғарлары.

Каньон бүйірлік эрозия әлсіз, ал тереңдік эрозия басым болған жағдайда пайда болады (ҚҰЭ). *Каньон* өктас немесе базальт таужыныстар таралған, атмосфералық сулар ағындысы өте аз, климаты шөлейтті аудандардағы тауларда кездеседі (Қаз. тілі термин. Су.). *Каньон* Қазақстанда – Іле өзенінің саласы – Шарын өзенінің бойында кездеседі (ҚҰЭ).

КАОЛИН *зат. геол. Қағаз, фарфор сияқты т.б. әртүрлі өндірісте қолданылатын балшықты минералдардан құралған таулы жыныс. Каолин* Қытайдағы жердің атымен байланысты аталады (Қаз. тілі термин. Геология). *Каолин* керамика (фарфор, фаянс жасауда), химия, тоқыма, қағаз, резеңке, сабын жасау өнеркәсібінде қолданылады (Н.Құрманов, Физ. геогр.). Гидролиздің ең айқын мысалы ретінде дала шпаттарының *каолиндерге* айналуын атауға болады (К. Сапарбайұлы, Геология.).

КАОЛИНДЕНУ *зат. геол. Әртүрлі алюмосиликаттар, дала шпаттары және слюдалардың есесінен каолиннің түзілуіне себепші болатын тау жыныстардың өзгеру процесі. Каолиндену* каолиндік үгілу кезінде күшті байқалады (ҚСЭ). Борпылдақ және ақ түсті *каолинденуден* жаралған каолинит жыныстары іргелес түсті өзгермеген жыныстармен салыстырғанда оңай көзге түсіп, жақсы ажыратылатындықтан, басты кен іздеу белгісі болып табылады (ҚСЭ).

КАОЛИНДІК *с ы н. геол. Каолиннен тұратын; каолинге тән, соған қатысты. Каолиндік* үгілу қыртысы ылғал субтропик жағдайында гранит, сиенит және басқа да дала шпатты жыныстардың үгілу процесінен жаралады (ҚСЭ).

КАОЛИНИТ *зат. хим. Алюминийдің сулы силикаттар тобындағы сазды минерал. Каолинит* отқа төзімді және көрлен балшықтарының басты құрам бөлігі (Қаз. тілі термин. Химия.). Каолин негізінен *каолинит* деген минералдан тұратын ақ түсті саз (Н.Құрманов, Физ. геогр.). Жер қыртысында белгілі барлық минералдардың жартысына жуығын құрайтын дала шпаттары су мен көмір қышқылының қатысуы арқылы ыдырағанда топырақ тәрізді *каолинитті*, аморфтық опалды, калийдің, натрийдің, кальцийдің суда ерігіш көмір қышқылды тұздарын түзеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

КАОЛИНИТТІ *с ы н. геол. Каолинитке қатысты, каолиниті бар. Жер қыртысында белгілі барлық минералдардың жартысына жуығын құрайтын дала шпаттары су мен көмір қышқылының қатысуы арқылы ыдырағанда топырақ тәрізді каолинитті, аморфтық опалды, калийдің, натрийдің, кальцийдің*

суда ерігіш көмір қышқылды тұздарын түзеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

КАОЛИНОЛИТТЕР з а т. г е о л. *Жартысынан артығы каолиннің минералдарынан тұратын шөгінді таужыныс* (Қаз. тілі термин. Геология.).

КАПЕЛЛА [лат. capella] з а т. 1. м у з. *Ешбір музыкалық аспаптардың сүйемелдеуінсіз бір топ әншілердің орындауындағы хор*. Мемлекеттік хор *к а п е л л а с ы* кіретін қазақтың Жамбыл атындағы мемлекеттік филармониясы – республикадағы ең үлкен концерттік ұйым (І.Омаров, Серпін). Астанада ай сайын симфония оркестрі мен хор *к а п е л л а с ы н ы ң*, ән-би ансамблі мен көрнекті өнер шеберлерінің, жас таланттардың концерттері қойылып тұрмақ («Мәдениет және тұрмыс»). 2. м у з. *Шіркеу әншілерінің хоры*. Орта ғасырлардағы *к а п е л л а* ғ а музыкалық аспаптар араласпаған (ҚСЭ). 3. с ә у л е т. *Батыс Еуропа елдерінде бір ғана әулеттің мінәжат етуіне, табынатын діни қасиетті заттарды сақтауға, кейде шіркеу әншілерін орналастыруға арналған діни құрылыс*. *К а п е л л а* ғ ибадатханалар мен шіркеулерде, қамалдар мен сарайларда да болған (ҚҰӘ). XVII ғасырда сәулетші Джованино де Дольчи IV Сикс папасының тапсырысы бойынша Сикстин *к а п е л л а с ы н ы ң* тұрғызды (ҚҰӘ).

КАПЕЛЬМЕЙСТЕР [нем. Kapellmeister] з а т. *Әскери үрлемелі, симфониялық, т.б. оркестрдің жетекшісі*. Біздің қасымызда штаб офицерлерінен полк *к а п е л ь м е й с т е р і* – сұңғақ бойлы, қара торы жігіт Николай Попов қана жүр (Б.Момышұлы, Шығ.). *Капельмейстер* е р алғашында ковальдік және аспаптық капеллалардың, кейіннен театрдың, әскери, т.б. симфониялық оркестрдің жетекшісінің атауы болған термин (ҚҰӘ).

КАПИЛЛЯР [лат. capillaris] з а т. а н а т. 1. **Қылтамыр** (*қан айналу және лимфа жүйелерінің өте жіңішке түтікшелері*). *Капилляр* деп ұсақ артерияларды ұсақ веналармен байланыстырып тұратын өте жіңішке тамырлар тармағын айтады (Адам анат.). Тамырдың үш түрі болады: артерия, вена, *к а п и л л я р* (А.Даиров, Хирург.). 2. т е х. *Ішкі арнасы тар жіңішке түтік*. *Капилляр* түтіктегі сұйықтың имек беті меніск деп аталады (ҚСЭ).

Капилляр су. геогр. *Жерүстілік керу қиының әсерінен жыныстар мен таужыныстардың капиллярлық қуыс-қуыстарында пайда болатын байланысқан су тобына жататын жерасты суы*. *Капилляр су* л а р ы капиллярлық күш арқылы таужыныстардың жіңішке қуыстары жарықшалары бойымен ондаған метр биіктікке дейін көтеріледі (Қаз. тілі термин. Су.). Тоңазу кезіндегі ылғалдың жоғарылауы грунттың

бұдырлануына ерекше әсер етеді, сонымен бірге тоңазу (судың сорылуы, көтерілуі) аймағына *к а п и л л я р* және жарғақ *с у д ы ң* сорылуы есесінен, оның қатуынан грунт көлемі де өседі (К. Сапарбайұлы, Геология.).

КАПИЛЛЯРЛЫҚ с ы н. ф и з. 1. *Бір-бірімен араласпайтын заттардың беттік керілу күшіне қатысты*. Судың *к а п и л л я р л ы қ* кернеу күші сулы бағана салмағына теңескенде көтерілу тоқталуға тиіс (Қаз. тілі термин. Су.). 2. *Ішкі арнасы тар жіңішке түтікке қатысты*. Жыныс құраушы бөлшектердің диаметрі неғұрлым кіші болса, соғұрлым *к а п и л л я р л ы қ* көтерілудің биіктігі де үлкен болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Капиллярлық аумақ. геогр. *Жер бетіне жақын жатқан жерасты суының топырақ кеуектілігі мен түтікшелері арқылы жоғары бетке көтерілу процесі* (Қаз. тілі термин. Су.).

Капиллярлық кеуектер. геогр. *Капиллярлық күштердің әсерімен ішінде су және басқа да сұйық заттар жүре алатын тар жарықшақтар, каналдар және басқа да бос кеңістіктер немесе топырақ бойындағы су өтетін немесе буланып ұшатын түтікшелер*. Таужыныстардағы дөңгелек пішінді *к а п и л л я р л ы қ к е у е к т е р д і ң* мөлшері шартты түрде 1,0 мм, ал жарықшақтардың шамасы (қалыңдығы) 0,25 мм деп есептеледі (Қаз. тілі термин. Су.).

Капиллярлық көтерілу биіктігі. сушар. *Капиллярлық күштердің ұстап тұра алатын су бағанасының биіктігі*. Қуыстармен жарықшақтар неғұрлым тар болса, *к а п и л л я р л ы қ к ө т е р і л у б и і к т і г і* солғұрлым жоғары болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Капиллярлық көтерілу аумағы. с у ш а р. *Жерасты сулары капиллярлық мөлшердегі кеуектерде, жарықшақтарда және т.б. қуыстарда капиллярлық күштердің әсерімен басылық жағдайда тұратын ауалану аумағының төменгі бөлігі*. *К а п и л л я р л ы қ к ө т е р і л у а у м а ғы н ы ң* астында олармен гидравликалық жағынан байланысқан арынсыз грунт сулары жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

Капиллярлық құбылыстар. ф и з. *Бір-бірімен араласпайтын заттардың беттік керілудің әсерінен пайда болатын физикалық құбылыстар*. *Капиллярлық құбылыстар* табиғатта, күнделікті өмірде және өндірісте елеулі рөл атқарады (ҚСЭ). Судың топыраққа және өртүрлі кеуек материалдарына сіңуі, керосиннің білтемен жоғары көтерілуі, руданы байыту үшін қолданылатын флотация тәсілі осы *к а п и л л я р л ы қ құбылыстар* ға негізделген (ҚСЭ).

Капиллярлық қысым. с у ш а р. *Судың капиллярлық көтерілу биіктігіне сәйкес келетін қысым*. *К а п и л л я р л ы қ қ ы с ы м* жайында

зандылықты теория жүзінде алғаш дәлелдеген белгілі француз ғалымы П. Лаплас (1806 ж.) (Қаз. тілі термин. Су.). Сұйық бетінің иілуі салдарынан оның астында қосымша *капиллярлық қысым* пайда болады (КСЭ).

Капиллярлық су. геогр. **Капилляр сулары.** *Капиллярлық су* – жер бетінің тарту күші әсерінен тау жыныстарының қуыстарында сақталатын жерасты суының бір түрі (Н.Құрманов, Физ. геогр.). *Капиллярлық су* жоғары көтерілгенде, оның салмағының кері әсері болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Капиллярлық тегеурін. с у ш а р. *Капилляр арқылы су көтерілу ауқымы неғұрлым зор болған сайын, жоғарылау қарқыны төмендей беретін капиллярлық қысыммен тығыз байланысты қыым. Капиллярлық тегеуріннің* пайдасымен қатар зияны да болады. Мысалы, капилляр арқылы су көтеріліп, өсімдіктердің коректенуіне тікелей әсер етсе, кейде осындай күштердің әсерінен жер беті сортаң тартып, істен шығып қалуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Су.).

Капиллярлық ылғал. с у ш а р. *Топырақтағы бос ылғал, топырақтың ұстап тұрған суы немесе топырақтағы капиллярлық күштің әсерінен судың көтерілуі* (Қаз. тілі термин. Су.).

КАПИЛЛЯРЛЫҚ з а т. с у ш а р. *Судың немесе басқа да сұйық заттардың тау жыныстардың жіңішке капиллярлық түтіктерінде, жіқа, тар жарықшақтарында, ұсақ кеуектерінде, қатты және сұйық фазалардың шекарасында пайда болатын беттік керілу күштерінің әсерінен жоғары көтерілуі және ұсталып тұру қасиеті* (Қаз. тілі термин. Су.).

КАПИТАЛ [ағыл. capital] з а т. э к о н. **1.** *Табыс әкелетін құралдар (мүлік, ақша, жылжымайтын мүлік жиынтығы) немесе адам тіршілік әрекеті барысында тауарлар, өнімдер т.б. өндіру қызметтерін көрсету үшін жасаған ресурстар. Күшті к а п и т а л ы жоқ Түркия тәрізді мемлекетте капиталды ұлттандыру (мемлекет қолына алу) мәселесі күн тәртібіне қойыла алмайды (М.Шокай, Танд.).* **2.** *Өндіріс құрал-жабдығы, ақшалай қаражат, зияткерлік меншік түрінде іске жұмсалатын табыстың жұмыс істеп тұрған қайнар көзі. Қазақстанның Даму банкінің, Инвестициялық және Инновациялық банктердің к а п и т а л д а р ы бүгінде миллиард доллардан асып түсіп отыр («Егемен Қазақстан»).* **3.** *с о в е т. Ленинизмде қосымша құн түсіретін, құн түріндегі капиталистердің жалдамалы жұмысшылардың еңбегін қанау жағдайын көрсететін қыым. Рудник кеншілерінің арасында сөйлеген бір сөзінде: «Бәріміз болып*

күреске шығатын қатерлі жау – к а п и т а л», – деді ол (Т.Жанкелдин, Сәкен Сейфуллин). XIX ғасырда Англияның, Американың және Японияның к а п и т а л ы кіре бастағаны рас (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Капитализм дамып, к а п и т а л үстемдігі өскен сайын жұмысшыларды қанау дәрежесі де өсе түседі (КСЭ). **4.** *с ө й л. Өсіммен берген ақшадан түскен пайда, қосымша құннан түскен құн. Ақшасын көп сөрокке берсе, кассаға өсімі ғана түсіп, к а п и т а л қайтып түспесе, қарыз берерлік кассада ақша болмай қалуы ықтимал (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам.).*

Адам капиталы. э к о н. *Адамның еңбек күші ретіндегі пайдалы білім, біліктілік дағдылары. Өз жерінде анау айтқандай минералдық қоры жоқ бола тұра, соңғы жарты ғасырдан бері а д а м к а п и т а л ы н дамыту есебінен таңданарлық табыстарға қол жеткізіп жүрген Жапонияны мысалға келтіре беру жұртты жалықтыра бастаған да сияқты («Егемен Қазақстан»).*

Жарғылық капитал. э к о н. *Құрылтайшы құрылатын субъектінің жарғылық қорына бастапқы капитал ретінде салған мүлік, құқық, ақша, т.б. Онда бұл қоғамның ж а р ғы л ы қ к а п и т а л ы мемлекеттің 100 пайыз қатысуымен құрылатындығы атап көрсетілген («Егемен Қазақстан»).* Екі құрылымның бірігу нәтижесі де жаман емес. Біріккен ж а р ғы л ы қ к а п и т а л ы 630 миллион теңге, жеке капиталы 1318 миллион теңгеге өсті («Түркістан»).

Капитал айналымы. э к о н. *Дүркін-дүркін жаңартып отыратын процесс ретінде қаралатын капиталдың дәйекті түрде авансылануын (өндіріс құрал-жабдығын сатып алуға, еңбекақы төлеуге аванс берілуін), өндірістік тауардың өткізілуін, бастапқы нысанға қайтып оралуын қамтитын ауыспалы айналымы. К а п и т а л а й н а л ы м ы н д а капитал үш сатыдан өтеді; бірінші сатыда ақшалай нысанынан өндіріс құрал-жабдық пен жұмыс күші нысанына ауысады; екінші сатыда тікелей өндіріс процесі жүзеге асырылып, тауар жасалады; үшінші сатысында тауар сатылады (Қаз. тілі термин. Экономика).*

Капитал әкетілімі. э к о н. *Басқа елдерден нақты активтер мен бағалы қағаздар сатып алу үшін елдің заңды немесе жеке тұлғалары жұмсаған шығындардың сомасы. К а п и т а л ә к е т і л і м і н ің негізгі екі нысаны бар: өнеркәсіп, ауылшаруашылығы, сауда, көлік, т.б. салынатын жұмсалым нысаны (кәсіпкерлік капитал) және қарыз нысаны – несие капиталы, екінші нысанда ақша капиталының меншіктенушісі оны басқа заңды немесе жеке тұлғаларға пайыз (несие пайызы) түріндегі төлем үшін белгілі бір мерзімге береді (Қаз. тілі термин. Экономика).*

Капиталдар рыногы. экон. *Капитал нарығы.* *Капиталдар рыногі* екі бөліктен тұрады: бір жағынан, меншікті капитал рыногы, атап айтқанда, акциялар рыногы; екінші жағынан, несие рыногы – қарыз капиталы рыногы (Қаз. тілі термин. Экономика).

Капиталдың айналымдылығы. экон. *Инвестициялық жобаларды жүзеге асыруға авансыланған ақшалай қаражаттың қайтарылу жылдамдығы.* *Капитал айналымдылығы* коэффициентінің көмегімен сыртқы инвестор кәсіпорын балансының өтімділігі проблемасын нақты түрде зерделейді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Капиталдың ауыспалы айналымы. экон. *Капиталдың өндіріс саласындағы қозғалыс процесі.* *Капиталдың ауыспалы айналымы* процесінде ақша капиталы өндіріш капиталға, өндіріш капитал тауар капиталына және тауар капиталы ақша капиталына айналады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Капиталдың безінуі. экон. *Капиталдың экспроприациядан, жоғары мөлшерде салық салудан, инфляциядан құтылу немесе оны инвестициялаудың неғұрлым тиімді жағдайларын қамтамасыз ету мақсатымен оның дамушы елдерден индустриялық жағынан дамыған елдерге аударылуы* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Капиталдың «қашуы». экон. *Капиталдың безінуі.* *Капиталдың «қашуы»* жартылай перифериялы немесе перифериялы елдердің қаржылық тасқынының капиталистік орталық елдеріне ағылуы (Саяси түсіндір. сөзд.).

Капиталдың қорлануы. экон. *Қосымша құнның бір бөлігінің капиталға айналуы және оның капиталистік өндірісті ұлғайтуға пайдаланылуы.* *Капиталдың қорлануы* процесінде материалдық игіліктер ғана ұдайы өндірілмейді, сонымен қатар капиталистік өндірістік қатынастар да ұдайы өндіріледі (ҚСЭ).

Капиталдың орталықтануы. экон. *Бірнеше капиталдарды неғұрлым ірі бір капиталға біріктіру нәтижесінде капитал мөлшерінің өсуі.* *Капиталдың орталықтануы* бұрын қалыптасқан жеке капиталдарды біріктіру арқылы болады (ҚСЭ). *Капиталдың орталықтануы* ұсақ капиталды ірілердің экспроприациялауы және акционерлік қоғамдардың құрылуы арқылы жүргізіледі (ҚСЭ).

Капиталдың пайдалылығы. экон. *Жұмсалған капиталдың бір теңгесіне шаққандағы алынған пайданың шамасын сипаттайтын көрсеткіш.* Абсолюттік есеппен (теңге, тиын есебімен), бірақ көбінесе салыстырмалы көрсеткішпен

(пайызбен) тұлғаланады. Пайданың қандай капиталға жатқызылатынына қарай өндірістің пайдалылығы, атаулы меншікті капиталдың пайдалылығы, баланс бойынша *капиталдың қосынды шамасының пайдалылығы* түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика). *Капитал пайдалылығы* мен айналымның пайдалылығы арасында өзара байланыс болады, ол кәсіпорынның өнімді өткізуден табатын табысындағы пайданың үлес салмағымен сипатталады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Капиталдың тәуелділік коэффициенті. экон. *Артықшылықты бағалы қағаздар бойынша сатып алынған капиталдың компания капиталына қатынасы* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Капиталдың шоғырлануы. экон. *Капиталдың қорлануы барысында жеке капитал көлемінің ұлғаюы, қосымша құнның капиталға айналуы.* *Капиталдың шоғырлануы*, бір жағынан, өндіріш күштердің ұдайы дамуымен объективті түрде байланысты, екінші жағынан, бәсекенің өршуінен, т.б. туындайды (Қаз. тілі термин. Экономика). Халықаралық тәжірибеде қаржы орталығының (ҚО) құрылуы өте ірі қалаларда *капиталдың шоғырлануына* байланысты болды («Егемен Қазақстан»).

Капитал жұмсалымы. экон. *Негізгі капиталға инвестиция салу, жаңа құрылысқа, жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды кеңейтуге шығын жұмсау, негізгі және айналым қорларының көлемін ұлғайтуға, құрылымын жақсартуға жұмсалатын бір жолғы шығын сомасы.* *Капитал жұмсалымы* объектілері – жеке, мемлекеттік, муниципалдық меншіктегі немесе басқа меншік нысанындағы жаңадан жасалатын немесе жаңғыртылатын мүліктер (Қаржы-экон. сөзд.).

Капитал нарығы. экон. *Орташа және ұзақ мерзімді несие капиталына сұраным қалыптастыру аясы болып табылатын несие капиталдары рыногының бір бөлігі.* Мысалы, *капитал нарығының* басты институты болып табылатын қор биржасында акцияларды, мемлекеттік облигацияларды, басқа да бағалы қағаздарды сатып алу және сату, валюталық келісім-шартқа отыру, акциялар мен валюталардың нарықтық курсың белгілеу сияқты операциялар жасалады (Б.Жүнісов, ... Нарық. экон. негіз.).

Капитал сыйымдылық. экон. *Негізгі капиталдың тиісті кезінде өндірілген өнімге немесе оның бір бөлігіне қатынасымен айқындалатын көрсеткіш.* *Капитал сыйымдылығы* капитал қайтарымына – күрделі жұмсалымның (инвестицияның) пайдаланылу

тиімділігін сипаттайтын көрсеткішке кері шама болып табылады (Қаржы-экон. сөзд.).

Капитал экспорты. экон. *Капиталды шетелге шығару. Капитал экспорты монополиялық пайданы молайту, экономикалық және саяси позицияларды нығайту мақсатымен монополиялар мен мемлекеттер ақша немесе тауар нысанында шығарады (Қаз. тілі термин. Экономика).*

Қаржылық капитал. экон. *Ақшалай қаражат нысанындағы капитал. Соған орай, салалық министрлікке биылғы жылға арналған республикалық бюджеттен қоғамның қаржылық капиталына деп 273 миллион теңге қаржы бөлу міндеттелді («Егемен Қазақстан»).*

Меншік капиталы. экон. *Субъектінің міндеттемелерді шегеріп тастағандағы активтері. Банктердің жиынтық меншік капиталының баламасы шамамен 1,4 миллиард АҚШ долларына, жиынтық активтері 10,5 миллиард АҚШ долларына жетті («Егемен Қазақстан»).*

Меншікті капитал. экон. *Меншік капиталы (субъектінің міндеттемелерді шегеріп тастағандағы активтері). Өндірістің есепті жылдың аяғындағы меншікті капиталдан асып түсетін болса, ол пайдалы деп саналады (Қаз. тілі термин. Экономика).*

Өлі [жалған] капитал. экон. *Ешкімге табыс әкелмейтін құндылықтар. Жалған капитал – заттық-материалдық құндылығы жоқ, өздігінен табыс әкелмейтін капитал (Қаз. тілі термин. Экономика).*

КАПИТАЛДАНДЫРУ зат. экон.

1. *Пайданы, табысты капиталға айналдыру, оны істі ұлғайтуға пайдалану. Капиталдандыру – кәсіпорынның, банкінің, банкілік емес қаржы-несие мекемесінің, сактандыру компаниясының немесе қайсыбір ұйымның пайдасын меншікті капиталды молайту үшін пайдалану (Қаржы-экон. сөзд.). Капиталдандыру – пайданы табысты капиталға айналдыру, оны істі ұлғайтуға пайдалану (Қаржы-экон. сөзд.).* **2.** *Кәсіпорынның құнын бағалау әдісі. Капиталдандырудың мәні кәсіпкерлік қызметтен алынатын табысты орташа несие пайызы ретінде қарауда және кәсіпорынның капитал шамасына тең құнын несие пайызының деректерімен шегеруде (Қаз. тілі термин. Экономика).* **3.** *Фирманың экономикалық құндылығын бағалау (Қаз. тілі термин. Экономика).*

КАПИТАЛИЗМ зат. саяси. **1.** *Өндіріс факторлары мен құрал-жабдықтарға*

жекеменшік кеңінен таралған, сондай-ақ өндірілген өнім, тауарлар, игіліктер, қызмет көрсетулер негізінен нарық арқылы бөлінетін экономикалық жүйе. Капитализмге еркін кәсіпкерлік, бөсеке, тауарларды өндірушілер мен сатушылардың пайда алуға құлшынысы тән (Қаз. тілі термин. Экономика). Капитализм еркін нарық ұғымымен тығыз байланысты. Капитализмнің жақтаушылары бұл жүйені «еркін кәсіпкерлік» деп атауды ұсынады (Саяси түсін. сөзд.). Қазіргі зерттеушілер көбіне капиталистік емес, посткапиталистік, постиндустриалдық қоғам жайлы мәселе көтеріп, капитализмнің өзін индустриалды қоғам деп атайды (ҚҰЭ). **2.** *Қоғамдық даму сатыларының маркстік теорияға сәйкес әлемдік экономика дамуының тарихи бес кезеңінің бірі, феодализмді ауыстырған қоғамдық және мемлекеттік құрылыс. Капитализм қазірдің өзінде өзінің жоғарғы формасына жетті (В.И. Ленин, Шығ.). Капитализм дегеніміз өндіріс монархиясы үстем болатын қоғамдық құрылыс (Қысқ. саяси экон.). Феодалдық қоғамның натуралды шаруашылығынан өзгеше капитализм дегеніміз товарлы шаруашылық болып табылады (Марксистік филос.).*

Монополистік капитализм. саяси. *Сауда жасауға, бір нәрсені өндіруге айрықша құқық алған капиталистердің еркін бөсекені ығыстыруымен сипатталатын капитализмнің ең жоғары сатысы. Монополистік капитализм – әсер ету салалары, бағалар, нарықтағы бағалар және тағы басқалар туралы өзара келісімдер жасайтын монополиялар, біріккен капиталистер қатарынан еркін бөсекені ығыстыру жүзеге асатын капитализмнің жоғары сатысы (Орыс.-қаз. түсінд. сөзд. Тарих).*

Олигархиялық капитализм. саяси. *Негізгі капитал саяси және экономикалық үстемдікке ие болған адамдардың шағын тобының қолында, басқармасында болатын саяси құрылыс. Жалпы, біздің қазіргі кезең – олигархиялық капитализм, олигархиялық демократия уақытына тап келді. Бұл азаматтық қоғамның бастапқы кезеңі («Жас Алаш»).*

Тағылық капитализм. газеті. *Капитализмнің рухани азғындыққа апаратын, халықты аяусыз қанайтын, құқықтық реттеуге бағынбай кеткен жабайы түрі. Алғашқы жылдардағы «тағылық капитализмнің» тұсында белең алып кеткен сыбайлас жемқорлықпен сәл кештеу болса да күрес бастадық («Егемен Қазақстан»).*

КАПИТАЛИСТ зат. **1.** *Капитал иесі, ауқатты әлеуметтік топ өкілі. Операда да, драмада да сақалы белуардан түскен маңғаз Базарбайды сөзі өткір, қимылы ширақ саудагер,*

к а п и т а л и с т адам етіп танытқанды жөн санадық («Түркістан»). *2. с а я с и.* Ленинизмде буржуазиялық қоғамдағы капитал иесі; жалдамалы жұмысшыларды қанаушы тап өкілі. XIX ғасырда аксүйектер дәуірі бітіп, *к а п и т а л и с т* заманы туды (С.Мұқанов, Шығ.). Ал *к а п и т а л и с т* өз ақшасын жұмсағанда мүлде басқаша мақсат көздейді. Оның мақсаты – баю, пайда табу (Қысқ. саяси экон.). XIX ғасырдың аяқ шені мен XX ғасырдың басында император әулетінің кабинетін басқаратын алпауыттар өздері кеңірдектеп біткен соң, шетел *к а п и т а л и с т е р і* мен ауыз жаласып, кен орындарын бірінен кейін бірін концессияға өткізе бастайды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

КАПИТАЛИСТІК *с ы н. с а я с и.*

1. *Өндіріс факторлары мен құрал-жабдықтарға жекеменшік кеңінен таралған, сондай-ақ өндірілген өнім, тауарлар, игіліктер, қызмет көрсетулер негізінен нарық арқылы бөлінетін экономикалық жүйеге қатысты, соған тән.* Кез келген мағынасындағы капиталдың болуы, әзірге бұл қоғамды *к а п и т а л и с т і к* деп атауға жеткіліксіз, өйткені шешуші фактор қоғамда капиталдың барлығында емес, аз мөлшерде болса да, ол әрбір қоғамда бар, бірақ басты мәселе оның қандай жолмен бақыланатындығында (Саяси түсінд. сөзд.). **2.** *Қоғамдық даму сатыларының маркстік теорияға сәйкес әлемдік экономика дамуының тарихи бес кезеңінің біріне, феодализмді ауыстырған қоғамдық және мемлекеттік құрылысқа қатысты, соған тән.* Егер өндіріс *к а п и т а л и с т і к* формада болатын болса, онда ұдайы өндіріс те сондай формада болады (К. Маркс, Капитал). Социализмнің Маркс пен Энгельс жасаған ғылыми теориясы ғана *к а п и т а л и с т і к* қанаудың жасырын сырын ашып, бұл қанаудың қалай бүркемеленетінін көрсетті (Қысқ. саяси экон.).

КАПИТАЛШЫЛАР *з а т. с а я с и.* Зауыт, фабрика иелері, қолдарында ірі қаражат, өндіріс құралдары мен орындары бар ауқатты әлеуметтік топ өкілдері. Егер *к а п и т а л ш ы л а р* жұмысшылар табын қанамаса, егер капиталшылар жұмысшылардың істеген нәрселерінің құнын толықтырып берсе, қандай үгітшілердің жұмысшыларды ауаландыруға өлі келер еді? (А.Байтұрсынұлы... Оқу құралы).

КАПИТАЛШЫЛДЫҚ *з а т. с а я с и.* **Капитализм** (өндіріс құралдары жекеменшігінің түрлі формалары, нарықтық экономика және өндіріс құралдарының иелері мен жалдамалы жұмысшы топтарынан құралған азаматтық қоғам негізіндегі қоғамдық құрылыс). Сонымен, бұ күнгі *к а п и т а л ш ы л д ы қ* адамды дүниеге жете түсінетін қылып, дінді дүниеге, нағыз

өмірге үйлесетін жат бірдеме ғып жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КАПИТАН [франц. capitaine] *з а т. ә с к.* **1.** *Армия мен флоттағы, полициядағы (милициядағы) аға лейтенанттан кейінгі офицерлік шен; атақ, осы шен иесі.* *К а п и т а н* Андреев зеңбіректің қасынан кетпей, әр жерін үңіліп көріп жүр (Ә.Нұрпейісов, Қурляндия). Жетпіс жылда осы шыққан биігің! Жігіт кезде салбырайды иығың. *К а п и т а н н ы ң* қалтасына түседі, Қалдырса үйде милиция киімін! (Қ. Мырзалиев, Мөңгі майдан). Ақырында, қол жұмсау фактісін анықтау үшін құрылған комиссия жәбір көрушінің және оны қолдаған полиция майоры мен полиция *к а п и т а н ы н ы ң* әрекетін «кәсіптік деңгейі төмен» деп бағалап, оларға С.Еркенов тарапынан «арызқойлар» деген кінә тағылды («Жас Алаш»). **2.** *Кеме (пароход) командирі.* Пароходтың *к а п и т а н ы* бір жұмысқа алайын деп уәде беріп жаңа пароходқа отырғызды (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** *с п о р т.* *Команда жетекшісі, басшысы.* Кездесудің 69 минутында команда *к а п и т а н ы* Тимур Сегізбаев атақты Гарринчаның «сиқырлы соққысын» қайталады. Есеп 2:0. «Қайраттықтар» қайратына мінген сияқты («Лен. жас»).

КАПИТАНДАЙ *с ы н. Капитан сияқты.* Көнігі *к а п и т а н д а й* кемені өз бағытынан ауытқытпай, жүрісті қарқындата түсуге ден қойды («Егемен Қазақстан»).

КАПИТАНДЫҚ *с ы н. ә с к.* *Капитан болушылық.* Сталинград түбінде, оңтүстік майдандарында бөріміз бірге соғыстық. Ол кездерде Николай Кропичев лейтенанттан *к а п и т а н д ы қ* шенге көтерілді (К.Тоқаев, Көмескі із). // *Капитан қызметі.* Ізтұрған Гурьевтің балық техникумының жанындағы алты айлық курсты бітіріп келген соң «Муссон» сейнерінің *к а п и т а н д ы ғы* на тағайындалды (С.Хайдаров, Теңіз самалы).

КАПИТЕЛЬ [лат. capitellum] *з а т. с ә у л е т.* *Сәулет өнерінде тіреу бағанының немесе белдеудің арқалықпен жалғасатын жері, үйлесімді түрде арнайы көрсетілген ұшар басы.* *К а п и т е л ь д і ң* алғашқы түрлері ежелгі Шығыста, әсіресе, көне Мысырда, көбінесе, ағаш құрылыстарда, кейін тастан салынған сарайларда қолданылады (ҚҰЭ). Әсіресе Мысыр перғауындары өздері тұрғызған сұсты да ғаламат храмдарының колонналарының ұшар басын салтанатты *к а п и т е л ь* мен көркемдеуді мақсат етті (ҚҰЭ). Ол заманғы *к а п и т е л ь* дер түрлі гүл, өсімдік жапырағы түрінде кездеседі (ҚҰЭ).

КАПИТУЛЯНТ *з а т. Қиыншылыққа шыдамай, жалпы істен бас тартқан адам;*

сатқын. Партия троцкистер мен зиновьевшілерді ленинизм жолынан тайған, Октябрь социалистік революциясының жеңістерінен бас тартқан, барып тұрған *капитулянттар* деп әшкереледі (КПСС тарихы).

КАПИТУЛЯНТТЫҚ с ы н. *Сатқындық, опасыздық; тез берілгіштік*. В. И. Ленин Россияда социализмнің жеңу мүмкіншілігін теріске шығарушылыққа қатты қарсы шығып, Каменевтің, Рыковтың және олардың азынаулақ жақтаушыларының *капитулянттық* позициясын әшкереледі (КПСС тарихы).

КАПИТУЛЯЦИЯ [лат. capitulatio] з а т. ө с к. *Жеңуші жақ шарттарына қарсы жақтың мойынсынуы немесе екі жақ қолбасшыларының өзара келісіміне сәйкес жеңілген жақтың қарсыласуын тоқтатып, тізе бұғуі*. *Капитуляция* деп мемлекеттерінде тұрған Еуропа елшілерінің һәм Еуропа қол астына қарайтын адамдардың праволарын белгілейтін шартты айтады (М. Дулатов, Шығ.). Потяхин Германия үкіметінің атынан *капитуляция-ға* фельдмаршал Кейтель қол қойып, неміс әскерлерінің тегіс тізе бүккен хабарын айтты (Ә. Нұрпейісов, Курляндия). *Капитуляция* әдетте сөзсіз тізе бұғу жөніндегі әктіге қол қою арқылы жүзеге асырылады (ҚСЭ).

КАПИТУЛЯЦИЯЛЫҚ с ы н. *Капитуляцияға тән*. СССР-дің күресі нәтижесінде империалистер *капитуляциялық* режимнен формальді түрде бас тартуға мәжбүр болды (Саяси сөздік).

КАПЛЕР з а т. ж е р г. *Сүзгі, сүзгінің үлкен түрі* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАПОНИР [лат. caponniere] з а т. ө с к. **1.** *Екі қарама-қарсы жаққа оқ жаудыруға арналған қорғаныс құрлығы.* **2.** *Ұшақтарды жасыратын үйіндіден жасалған орын, тұрақ.*

КАПОР [гол. kaper] з а т. *Балалардың немесе әйелдердің иегінің астынан байланатын баскіім.*

КАПОТ [фр. capote] з а т. т е х. *Мәшиненің моторын жауып тұратын сауыт*. Халел бар өшін машина *капотына* алардай, су шүберекпен ысқылап жүр (С. Жүнісов, Жапанда.). Шофер *капоты* ашып, әлденені шұқылап жүр (О. Сәрсенбаев, Бақыт.).

КАПРАЛ [фр. caporal] з а т. ө с к. XVIII–XIX ғасырда орыс және қазіргі кейбір шетел әскерлерінің кіші командиріне берілетін әскери атақ және сол атаққа ие адам.

КАПРИЧЧИО [ит. capriccio] з а т. *Ерекше екпінділігімен, ойнақылығымен айрықшаланатын музыкалық шығарма; фантазия*. XVI–XVIII ғасырда полифониялық музыкада *каприччио* тәрізді шығармаларды ричеркар немесе фантазия деп атады (ҚСЭ). *Каприч-*

чио немесе каприо күтпеген жерден көңіл күйлері күрт өзгеріп отыратын, музыкалық образдар еркін салыстырылатын аспаптық пьеса (Музыка жанр.).

КАПРОЛАКТАМ з а т. х и м. *Ақ түсті қосылыс түріндегі аминокпроп қышқылының лактамы*. *Капролактама* су, спирт, бензин, хлороформ т.б. органикалық еріткіштерде жақсы ериді (ҚСЭ). *Капролактама* негізінен мықты капрон талшығын алуда т.б. қолданылады (ҚСЭ).

КАПРОЛИТ з а т. х и м. *Капролон* (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАПРОЛОН з а т. х и м. *Капролактамды полимерлеу арқылы алынған поликарбамидтің Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығында қабылданған саудадағы атауы*. *Капролон* мәшине жабдықтарын жасауда қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАПРОН з а т. т о қ ы м а. *Жасанды талшық және сол талшықтан тоқылған мата*. Синтетикалық талшықтан, оның ішінде, әсіресе, көп тараған *капро*н, амид, лавсан, нитроиден мата әзірленеді (Ғалам ғажап.). Барлық басқа табиғи талшықтармен салыстырғанда, *капро*н жууға және укалауға недәуір төзімді (Орган. химия). *Капро*н шұлығының бір жібі тарқатылып кетсе, оған аммиак ертіндісінен алынған жібекті қосса болғаны оның беріктігі артады («Халық мұғ.»).

КАПРОНАТ з а т. *Жасанды талшық; капронның бір түрі*. Жуырда ғана совет ғалымдары мен инженерлерінің соңғы туындысының бірі *капро*н а талшығының жарық көруін хабарлады (Н. Нұрахметов, Дархан хим.).

КАПСЕЛЬ [нем. Kapsel] з а т. т е х. *Күйдірілетін шикі өнімді орналастыруға және оны құл, не отын газдарымен араласудан сақтап қалуға арналған отқа төзімді бұйым* (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАПСУЛА [лат. capsula] з а т. *Жануарлар ағзасында қомақты мүшелердің сыртқы дәнекер ұлпалы қапшығы*. *Капсула* талшықты тығыз дәнекер ұлпасынан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология.). Кейбір мүшелерде, мысалы, көкбауырда *капсула* ның құрамына талшықты тығыз дәнекер ұлпасымен қатар бірыңғай салалы жолақсыз ет ұлпасының миоциттері кіреді. Капсула қорғаныш және тіректік қызметтер атқарады (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАПСЮЛЬ [франц. capsule] з а т. т е х. *Түрлі жарылғыш заттарға, оқ-дәрілерге от беретін (тұтандыратын) металл түтікше*. *Капсюль* тұтандырғыш және детонатор болып екіге ажыратылады (ҚСЭ). Әрбір партизан алдымен өзі теміржолға жол қояды, жарғыш *капсюль-*

ді пайдалануды, шнур тұтандыруды жетік білетін болсын (Ә.Шәріпов, Орманда). Оған бұзғыш материалдарды, сымды, *капсюльдер*-ді Вернер ай бойы тасыды (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

КАПСЮЛЬ-ДЕНОТАТОР з а т. т е х. *Тау жыныстарын қопару жұмыстарында т.б. жарылыстар жасауда қолданылатын оқ-дәрімен жабдықталған арнайы түтікше. Капсюль-денотатор* тау жыныстарын қопару жұмыстарында, оқ-дәрі жарғыштарында, қол гранаттары мен миналарда денотация тудыру үшін пайдаланылады (ҚСЭ).

КАПСЮЛЬДІК с ы н. *Капсюльге тән.*

КАПСЮЛЬСІЗ с ы н. т е х. *Капсюльдің көмегісіз, оның қатысынсыз.*

Капсюльсіз жарылыс. т е х. *Дүмбіткіш пілтенің көмегімен жару әдісі. Капсюльсіз жарылыс* сыртқы әсерге сезгіштігі төмен болғандықтан, әсіресе ұңғыма және камералық оқтамдарды қолданғанда қауіпсіз (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАПТАЖ [франц. captage] з а т. **Шеген** (*тоспа, қоршау*). *Каптаж* – жерасты суларына, мұнай мен газ қабаттарына жер бетінен жетіп өлшеу және пайдалану үшін салынатын инженерлік-техникалық имарат (Қаз. тілі термин. Су.).

КАПТАЖДА = е т. **Шегендеу** (*қоршау, тоспа жасау*).

КАПТАЖДАУ *Каптаждау* етістігінің қимыл атауы; шегендеу. Сондықтан мұндай бұлақтарды *каптаждау*, яғни бұлақты 3-5 метрлік көлемде бірнеше жерден темір бетонмен қоршап, тоспа жасау керек (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.).

КАПҰР з а т. Астына жайып жібек текеметті, Матадан зарбап деген кебін етті. Шаштырып ғауыд, гәнбөр, мүшкі, *капұр*, Байлатып басаяғын бекем етті (Т. Ізтілеуов, Рүстем.).

КАПУСТА з а т. өс. **1. Қырыққабат** (*тамаққа пайдаланылатын бақша дақыл, қабат-қабат жасыл жапырақтары тығыз орналасқан жұмыр көкөніс*). Адам *капустаны* өте ертеде, мұнан 4000 жыл бұрын өсіре бастаған (Ботаника). *Капуста* – адамды хирургтың пышағынан сақтап, асқазан, ұлтабар ауруларына қарсы тұрады (Ғалам ғажап.). *Капустаның* құрамында адам организміне қажетті углевод, белок, минерал тұздар, С және В тобына жататын витаминдер мол. Малға құнарлы азық (ҚСЭ). **2. б о т.** <лат. brassica> *Крестгүлділер тұқымдасына жататын өсімдік туысы. Капуста* туысына шалқам, тарна, қызылша сияқты өсімдік түрлері жатады (ҚҰЭ). Жабайы *капуста* Атлант мұхиты мен Жерорта теңізі жағалауларында кездеседі (ҚҰЭ).

Жаздық капуста шыбыны. з о о л. <лат. hylemia floralis> *Шыбын тұқымдасына жататын жәндік, капуста тұқымдасының зиянкесінің бірі. Жаздық капуста шыбыны* көктемгі шыбыннан ірілеу, ұзындығы 7,5–8 мм, жылына бір ұрпақ беріп өсіп-өнеді (ҚҰЭ). *Жаздық капуста шыбыны* июльден сентябрьге дейін капуста сабағы маңындағы топырақ астына жұмыртқа салады (ҚСЭ).

Капуста ақкөбелегі. з о о л. <peris brassicae> *Ақ көбелектер тұқымдасына жататын капустаның және капуста тұқымдасы өсімдіктердің зиянкесі, күндіз тіршілік ететін көбелек. Капуста ақкөбелегі* Қазақстанда кең таралған. Қанаты жайылғандағы ұзындығы 55–60 мм, қанатының үстіңгі жағы ақ, астыңғы жағы жасыл түсті, сарғыш, алдыңғы қанаттарының жоғарғы бұрышында орақ тәріздіс қара жолақ және екі қара нүктесі бар (ҚҰЭ). *Капуста ақкөбелегі* бірінші ұрпақтың жұмыртқаларын арамшөптердің жапырағына салады, ал келесі ұрпақтарын егістіктегі екне айқыш гүлдер тұқымдасы өсімдіктерінің жапырақтарына салады (ҚҰЭ).

Капуста бігесі. з о о л. <лат. brevicornis brassicae> *Тұмсықты теңқанаттылар отрядына жататын жәндік. Капуста бігесі*нің көбінесе жұмыртқасы ғана қыстап шығады (ҚСЭ). Көктемде жұмыртқадан дернәсіл шығады да, одан ұрғашы *капуста бігесі* жетіледі, ол қанатсыз болады (ҚСЭ).

Капуста қоңыркөбелегі. з о о л. <лат. barathra brassicae> *Түн көбелектер тұқымдасына жататын капуста зиянкесі. Капуста қоңыркөбелегі* қанатын жайғандағы ұзындығы 50 мм, алдыңғы екі қанаты қоңырқай сұр түсті, бүршік тәрізді екі ақ дағы бар, артқылары – ашық түсті (ҚҰЭ). Қазақстанның батысы мен солтүстігінде, орталық және оңтүстік-шығысында көп таралған. *Капуста қоңыркөбелегі* қуыршақ түрінде топырақ арасында қыстайды (ҚҰЭ).

Капуста шыбыны. з о о л. *Гүл шыбындары тұқымдасына жататын жәндік, капуста тұқымдасының зиянкесі. Капуста шыбыны* жаздық капуста шыбыны және көктемгі капуста шыбыны деген екі түр кіреді (ҚСЭ). Қазақстанда *капуста шыбынының* екі түрі де кең таралған (ҚҰЭ).

Көктемгі капуста шыбыны. з о о л. <лат. hylemia brassicae> *Еркегі құл түстес, жотасында жалтақ ұш жолағы және құрсағында жалтақ қара жолағы бар шыбын тұқымдасына жататын жәндік. Көктемгі капуста шыбыны* ашық сұр түсті, ұзындығы 6–6,5 мм, жылына 1–4 ұрпақ беріп өсіп-өнеді (ҚҰЭ).

Көктемгі капуста шыбыны сәуір-мамыр айларында ұшып шығады (ҚҰЭ).

КАПУЦИНДЕР [итал. cappucio] з а т. ді н и. *Реформация идеяларымен күресу мақсатында XVI ғасырда құрылған кедейленген католиктік монахтық орден. Капуциндер* қандай да болмасын шараларды қолданудан тартынбады. Өзгеше ойлайтындармен күресуде олар папаның идеяларын насихаттайды («Парасат»). Сөйтіп, бұл мақсатқа *капуциндер* әлі күнге дейін пайдаланылады. Қазіргі уақытта олардың 20 мыңға жуық мүшесі бар деп есептеледі («Парасат»).

КАПЮШОН з а т. *Сыртқы киімге жағасымен бірге тігілген қайырмалы баскиім.*

КАПЮШОНДЫ с ы н. *Капюшоны бар.* Біздің фабрика биыл жастарға арналған *капюшонды* сыртқы киімдерді көп шығарды («Лен. жас»).

КАР [нем. Kar] з а т. г е о г р. *Шағын мұздықтардың жылжуынан және қар көшкінінің әсерінен таудың жоғарғы бөлігінде пайда болатын табиғи ойпаң. Кар* көбінде кресло тәріздес болып келеді (ҚСЭ). *Кар* шұңқырларында қарлық мұздықтар, кейде маусымдық сулар жиналады (ҚСЭ). Мұздық қозғалыстарының нәтижесінде таулы ауданда пайда болатын беткейлері тік келген біршама шағын қазаншұңқырлар *карлар* деп аталады (К. Сапарбайұлы, Геология.).

КАРАБИН [франц. carabine] з а т. ә с к. *Көбіне атты әскерге арналған қысқа ұңғылы винтовка. Солдаттың бірі жалма-жан карабин* ін көтере гитлершіл сұмырайдың бетіне шықты тақады (Т. Бигелдинов, Аспан.).

КАРАМА з а т. ді н и. *Мұсылман әулиелері (уали) жасаған табиғат күшінен тыс ғажайыптар. Суннизмде карамаға* сопы әулиелер таласты, шииттер оны өзінің имамдарына ғана еншіледі (Ислам. энцикл). Мутазилашілер *карама* туралы ілімге бірауыздан қарсы шықты, олар караманы ғажайып әрекет жасаушыларды басқа мұсылмандарға қарсы қояды деп есептеді (Ислам энцикл). Сопылардың пікірінше Уәлидің карамаға ие болуы оның мүлтіксіз кемелденгенін білдірмейді, өйткені ол Құдайға адал да, риясыз қызмет етуге кедергі жасап, ауыр сынға айналуы мүмкін. Сондықтан *карама* ғажап болған сайын, оны жасаушы момын, бойұсынғыш болғаны жөн (Ислам энцикл).

КАРАМБОЛЬ [франц. carambole] з а т. с п о р т. *Бильярд ойынында соғылған шардың біріншісіне соқтығысуы арқылы екіншісін ұңғыға кіргізуі.*

КАРАМЕЛЬ [франц. caramel] з а т. т а м а қ. 1. *Ішіне тосап, қантты сірне т. б. салынған сыртқы қатты кәмпит.* Бұл баж салығын

шетелден *карамель*, тоффи-карамель және сол сияқты какао қосылмаған тәтті тасушы импорттаушылар төлейді («Егемен Қазақстан»). Қазір қай дүкеннен де «Рахат» кондитер фабрикасы шығарған *карамель* кәмпиттерінің түр-түрін сатып алуға болады («Жас Алаш»). 2. *Сыртқы қатты кәмпиттің ортасына салынатын тосап, сірне түріндегі қоймалжың тәтті зат. Карамель* мұздақты және салмалы (жеміс-жидекті, далапты, ликерлі, балды, сүтті, марципанды, жаңғақты, шоколадты, салқындатқыш, бұлғанған) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Карамельді* қою шырыны сорғы арқылы орам түтікті вакуумды қайнату қазанына түседі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). 3. *Кондитер өнімдерін бояуға арналған күйдірілген қантты шырыш.* ТМД-ның көптеген елдері, атап айтқанда, Ресей мен Беларусь Республикасы шетелден кондитерлік және *карамель* өнімдерін екелуге уақытша тыйым салды («Егемен Қазақстан»). 4. *Сыраның түсін бояуға арналған қуырылған ұят.*

КАРАНТИН [франц. quarantaine] з а т. м е д. *Жұқпалы аурумен ауырған адамды немалды басқалардан уақытша (жазылғанша) бөлек ұстау ісі.* Қазақ халқы бұрын ұлықтардың *карантин* орнатқанын, шешек еккенін жек көретін еді, онда еш пайда жоқ, құр әуре ғой деп біліп («ДУГ»).

Карантин өңірі. м е д. *Мемлекеттік шекара арқылы жұқпалы аурулардың таралуына жол бермеу мақсатында малдәрігерлік қадағалау органдарының қысынысы бойынша мал ұстауға тыйым салынған мемлекеттік шекараның бойындағы жер өңірі. Карантин өңірін* Қазақстан Республикасының үкіметі белгілейді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Карантин өңірінің* малдәрігерлік тәртібін Қазақстан Республикасының Ауылшаруашылық министірлігі немесе оның тапсыруы бойынша шекаралық облыстардың малдәрігерлік бақылу орындары белгілейді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

КАРАНТИНДІК с ы н. м е д. *Карантинге қатысты, соған тән.*

Карантиндік арамшөптер. е г і н ш а р. *Белгілі бір өңірде жоқ және аз таралған, бірақ өте тез таралуға бейім келетін арамшөптің асиянды түрлері.* Белгілі аймақта өсетін *карантиндік арамшөптер* болады, сондай-ақ басқа жерден, басқа елден алынатын астық, түрлі дақылдар тұқымы арқылы таралады (ҚСЭ). *Карантиндік арамшөптердің* таралуына жол бермеу үшін көптеген елдерде арнайы заң шығарылды (ҚСЭ).

Карантиндік шаралар. м е д. *Жұқпалы ауруларға шалдыққан немесе сол індеттер*

бойынша күдікті адамдар мен жануарларды жұқпалы аурулардан сақтауға, сол аурулардың жан-жаққа таралмауы үшін алдын ала жүргізілетін әкімшілік, медициналық-санитариялық, ветеринариялық-санитариялық кешенді шаралар жүйесі. Карантиндік шаралар халықаралық медициналық-санитариялық ережелерге сай Қазақстан Республикасында да жүргізіледі (ҚҰЭ).

КАРАОКЕ [жап. ағыл. Kara okesutora – бос оркестр] з а т. м у з. *Дайын музыкалық сүйемелдеу бойынша экраннан ән мәтінін оқып тұрып кез келген әнді айтуға арналған әнсүйерлерге арналған аппарат.* Жақында Англияда *караоке*сі бар калталы телефон сатылуға шықты. Онда жоғарыдағы қасиеттерге қоса, телефон теледидар қарауға, радиохабар тыңдауға, видеороликтерді жазуға және оларды редакциялауға болады («Зерде»).

КАРАТ [нем. Karat] з а т. *Бағалы тастар мен інжу-маржанның салмағын анықтайтын массаның үлестік бірлігі. Кара т зергерлік жұмыстарда және кейбір елдерде асыл металл қорытпасының сынамасы ретінде пайдаланылады (ҚСЭ). Британдық алтын караты қорытпадағы 1/24 салмақ үлесін көрсетеді, яғни таза алтын 24 каратқа сәйкес (ҚҰЭ).*

КАРАТИСТ з а т. с ө й л. *Каратшы.*

КАРАТЭ жап. з а т. с п о р т. *Адам денесінің әлсіз жерлерін қолмен, аяқпен соққылауға негізделген жапондық қарусыз қорғаныс жүйесі, спорттық күрестің бір түрі. Кара т э қол және аяқпен қарсыласы денесінің неғұрлым осал тұсына соққы беруге негізделген. Спорттық жекпе-жектің бір түрі (ҚҰЭ). Рюкю топаралындағы Окинава аралдарында XV ғасырда пайда болған. Сол кездегі князь Се Хайси қару ұстауға рұқсат бермеген. Ал жергілікті халық сырт жаудан қорғану мақсатында *каратэ*ні өмірге әкелген (ҚҰЭ). Ол кезде Окинава Жапониямен емес, Қытаймен көбірек байланыста болды. Сөйтіп *каратэ* Қытайдың кунг фу қарусыз күрес түрімен қатар дамыған (ҚҰЭ).*

КАРАТЭ-ДО жап. з а т. с п о р т. *Каратэнің бір түрі. Турнир республикалық кекушинкай *каратэ-до* ұйымының мұрындық болуымен өтті («Егемен Қазақстан»). Қазір каратэнің *каратэ-до*, шотокан, кекусинкай, стиро-рю, годзюрю, вадо-рю деген түрлері бар (ҚҰЭ).*

КАРАТЭШІ з а т. *Каратэмен шұғылданушы, спортшы. Турнирдің қорытындысында көкшетаулық *каратэші*лер жеңіске жетті («Егемен Қазақстан»).*

КАРБАЗОЛ з а т. х и м ($C_{12}H_8N$ гетероциклді қосылыс.) *Карбазол* гидронды бояғыштар

өндірісінде және жәндік жойғыш ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАРБАМИД з а т. х и м. *Көмірқышқылының амиді. Карбамид* органикалық синтезде концентрациялы азот тыңайтқыштары ретінде және косметикалық препараттардың құрауышы ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАРБАНИОН з а т. х и м. *Үш ковалентті теріс зарядталған көміртек атомы бар ион. Тұрақты карбанионы*, бар қосылыстарға дифенилметил анион үш фенилметил анион, т.т. жатады (ҚСЭ). *Карбанион* кейбір аминдердің түзілуі, олефиндердің полимерленуі кезінде аралық өнімдердің құрамында болады (ҚСЭ).

КАРБАНИОНДЫ с ы н. х и м. *Карбанионы* бар. Теріс заряды мен бос электрон жұбының болуы *карбанионды* қосылыстарды тұрақсыз әрі әрекеттесуге бейім етеді (ҚСЭ).

КАРБЕНДЕР з а т. х и м. *Екі валентті көміртектің тұрақсыз органикалық қосылыстары. Карбены* диазотметаннан не кетеннің фотохимиялық ыдырау нәтижесінде түзіледі (ҚСЭ). *Карбены* өртүрлі органикалық реакцияларда аралық қосылыс ретінде түзіледі (ҚСЭ).

КАРБИД [гр. carbo – көмір eidos – түр] з а т. *Металдың көміртегімен қосылысы. Карбидтер* көміртектен элементтер атомдарының байланысу түріне қарай үш негізгі топқа бөлінеді (ҚСЭ).

КАРБИДТЕР [лат. carbo] з а т. х и м. *Көміртектің металдармен және кейбір бейметалдармен қосылыстары. Карбидтер* – электрон элементтері бар көміртек қосылыстары (Қаз. тілі термин. Химия.). Металл тәрізді деп аталатын *карбидтер* қатты, берік, ыстыққа төзімді келеді (Қаз. тілі термин. Кен.). *Карбидтер* қатты қорытпалар құюда, қиын балқитын қорғаныш жабындар жасауда, қажактар ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАРБИН з а т. х и м. *Жай зат, көміртектің аллотропиялық түр өзгерісі, құрылымы сызықты, жартылай өткізгіш. Карбин* сондай-ақ қарасұлыға қарсы қолданатын гербицид (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАРБО [лат. carbo] х и м. *Көміртек қосылысын, көмір қосылысын көрсететін күрделі сөздің құрамындағы бір бөлігі.*

КАРБОАНГИДРАЗА з а т. х и м. *Көмірқышқылының ыдырауын, түзілуін тездететін фермент. Карбоангидраза* тек жануарлардың ұлпаларында болады (Қаз. тілі термин. Химия.). *Карбоангидраза* кейбір өсімдіктер жапырағында да табылады (ҚСЭ).

КАРБОИДТЕР з а т. х и м. *Қатты отындардың термиялық өнімдерінің құрамында болатын жоғары ассоциацияланған өнімдер. К а р б о и д т е р* көмір, мұнай шайырларға жылу мен тотықтырғыш әсер еткенде түзіледі (Қаз. тілі термин. Химия).

КАРБОКСИГЕМОГЛОБИН з а т. б и о л. *Жануарлар қанындағы көміртек тотығы, иіс газының гемоглобинмен қосылуынан пайда болатын зат. К а р б о к с и г е м о г л о б и н* нің ерітінділері айқын қызыл түсті болады (ҚСЭ).

КАРБОКСИЛАЗА [грек. carbo – көмір, охус – қышқыл] з а т. х и м. *Қанды спиртке айналдыру процесіне қатысатын ферменттердің бірі. К а р б о к с и л а* з а ашытқы саңырауқұлақтарының клеткасында, басқа да микроорганизмде және өсімдіктерде болады (ҚСЭ).

КАРБОКСИЛДЕУ з а т. х и м. *Органикалық қосылыстардың құрамына карбоксил тобын енгізу процесі* (Қаз. тілі термин. Химия).

КАРБОКСИЛСІЗДЕНУ з а т. х и м. *Карбон қышқылының карбоксил тобының ыдырап, CO_2 -нің бөлініп шығуы* (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАРБОЛ: карбол қышқылы. х и м. *Құлгін сұр түсті, ерекше иісті улы зат, сілтілі зарарсыздандырғыш сұйық; фенол* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАРБОЛЕН з а т. м е д. *Активтендірілген көмірден жасалған таблетка; дәрі.* Ал іш кебе қалған жағдайда *к а р б о л е н* ішсе, іштің кебуі азая бастайды (Б. Омарұлы, Жүрек.).

КАРБОЛИНЕУМ з а т. х и м. *Тақтасы және шымтезек шайырлары негізіндегі препарат. К а р б о л и н е у м* сулы эмульсия түрінде бақша зиянкестеріне қарсы қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

КАРБОЛКА ор. з а т. х и м. *Карбол қышқылы.* Құрттан арылтылған жараны 3-5% қарамай немесе *к а р б о л к а* ерітіндісімен жуады, содан кейін йод тұнбасына батырылған немесе йодоформ себілген дөкемен таңады (Қой өсіруші.).

КАРБОН [лат. carbo] з а т. г е о л. *Таскөмір кезеңі, таскөмір жүйесі.* Су сыйыстырушы жыныстардың жасына қарай жерасты сулары осы атпен аталады. Мысалы, *к а р б о н* сулары, юра сулары, бор сулары, палеоген сулары, неоген сулары т.б (К.Сапарбайұлы, Геология.). Бұрынғы зерттеулердің жорамалдағанындай, тек девонның, *к а р б о н* ның және үнгтік дәуірлердің қабаттары ғана емес, Қазақстанда жыныстардың барлық стратиграфиялық спектрі бар екендігі анықталды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

КАРБОН: карбон қышқылы. х и м. *Құрамында карбоксил бар органикалық қосылыс. Сабын дегеніміз жоғары молекулалы к а р б о н*

қышқылдарының натрий және калий тұздары (А.Мырзабаев, Хим. қызығы.). Органикалық қышқылдарын *к а р б о н қ ы ш қ ы л д а р ы* деп те атайды (Б.Бірімжанов, Жалпы хим.).

КАРБОНАД [франц. carbon] з а т. т а м а қ. *Жас еттің жұмсағына татымдық дәмдеуіштер (сарымсақ, мускат жаңғағы және т.б.) қосып пісірілген тағам. К а р б о н а д* ұзақ уақыт сақтауға әзірленген тағам (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАРБОНАДО [исп. carbonado] з а т. м и н. *Қара не сұр түсті, ұсақ түйіршікті алмас. К а р б о н а д о* – ұсақ түйіршікті кеуек әрі сынғыш микрокристалдардан тұрады (Н.Нұрахметов, Синтетика.).

КАРБОНАТ з а т. х и м. *Көмір қышқылының тұзы; соды.* Бұл фосфориттерде, әсіресе, магний мен кальций *к а р б о н а т т а р ы* мол болады (Адам және химия.). Жарамсыз жыныстар – саз, саздақ, өте сортаңданбаған құмait, сульфидті құм, ұсақ тас, қиыршық тас, көлдегі және теңіздегі жұмыр тас, аргиллит, өте сортаңданған және сульфидті алевролит, цементтелген қалдық және *к а р б о н а т* жыныстардың, тасты жыныстардың барлық түрлері, көпжылдық тоң басқан жыныстар, құрамында улы заттар бар қалдықтар, шламдар, күл (Т.Қалыбеков, Экология.). Химиялық избастастар сулы ерітінділерден *к а р б о н а т т а р д ы*ң тұнуы нәтижесінде пайда болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

КАРБОНАТИТ з а т. м и н. *Карбонатиттер* (көмір қышқылының тұзынан құралған магмалық таужыныс). Түзілу ерекшеліктеріне қарай *к а р б о н а т и т* екі топқа бөлінеді (ҚСЭ).

Карбонатит кендері. к е н. *Карбонатиттік кендер.* Африкада, АҚШ-та, Бразилияда, Сібірде, Қазақстанда да *к а р б о н а т и т к е н д е р і* кездеседі (ҚСЭ). Өндірістік мәні бар *к а р б о н а т и т к е н д е р і* негізгі алты формацияға бөлінеді (ҚСЭ).

КАРБОНАТИТТЕР з а т. г е о л. *Құрамындағы карбонатты минералдар жартысынан асатын эндогендік тау жыныстары. К а р б о н а т и т т е р* негізінен карбонаттардан тұратын, ультракегізді және сілтілі құрамды интрузиялық кешенмен бірге ұшырасатын эндогендік таужыныстар (Қаз. тілі термин. Геология.). *К а р б о н а т и т т е р* минералдық құрамына қарай пироксенкальцитті, флогопит-доломитті, гематит-анкеритті болып бөлінеді (ҚҰЭ). Түсі ашық, шомбал бітімді, құрылымы ұсақ түйірден ірі түйірге дейін болады. *К а р б о н а т и т т е р* шток, сақина және конус пішінді дайкалар, желілер, штокверктер құрайды (ҚҰЭ).

КАРБОНАТИТТІК с ы н. г е о л. *Карбонатитке қатысты.*

Карбонатиттік кендер. кен. *Ультранегізді-сілтілі магмалық тау жыныстарымен байланысты түзілген және оларда шоғырланған кен орындары тобы. Карбонатиттік кендер негізгі алты формацияға бөлінеді (ҚҰЭ). Бірінші формациядағы карбонатиттік кендерден темір, титан, тантал, ниобий, сирек жер элементтері өндіріледі (ҚҰЭ).*

КАРБОНАТТАНУ з а т. г е о л. *Таужыныстарда, рудалар мен минералдарда карбонаттардың үстеме ретінде дамуына әкеліп соғатын процестер жиынтығы. Карбонаттану нәтижесінде жаңадан түзілген карбонаттармен бірге кварц, борит, флюорит, альбит, хлоит, эпидот т.б. минералдар пайда болады (ҚСЭ). Карбонаттану әртүрлі пайдалы қазбаларды, әсіресе қорғасын, мырыш кендерінің белгісі болып табылады, сондықтан оның кен іздеуде зор мәні бар (ҚСЭ).*

КАРБОНАТТАР з а т. х и м. *Көмір қышқылының тұздары. Бос таужыныс минералдарына кальций және магний карбонаттары жатады (Қаз. тілі термин. Кен.). Сульфидті кенде флотациялау жолымен байытылғанда олардың айтарлықтай әсері жоқ, ал тотықты кендер флотациялаумен байытылғанда (мыс, барит, флюорит және т.б.) кальций және магний карбонаттарын басу қажет, өйткені пайдалы тотықты минералдарға қолданылатын жинағыш реагенттер оларға да әсер етеді (Қаз. тілі термин. Кен.).*

Карбонаттардың түзілуі. г е о л. *Мұхит, теңіз және көл түбіндегі шөгінділер құрамында карбонаттардың түзілуі. Бұл процестің ең көп тараған түрлері – биогендік және хемотргендік карбонаттардың түзілуі (Қаз. тілі термин. Геология.).*

КАРБОНАТТЫ с ы н. х и м. *Карбонаты бар, карбонаттан тұратын. Карбонатты жыныстардың, яғни известастар мен доломиттердің жапсарлық және аймақтық метаморфизм түзілуі (К.Сапарбайұлы, Геология.).*

КАРБОНДАЛ= е т. х и м. *Жүнге жабысқан заттарды немесе жартылай жүн маталардың өсімдік талшықтарын күкірт қышқылымен ыдыратылуы (жаңсақ атау). Мата біркелкі боялу үшін де алдын ала карбондалады (ҚҰЭ).*

КАРБОНДАЛУ х и м. *Карбондал етістігінің қимыл атауы.*

КАРБОНДАНДЫРУ з а т. х и м. **1.** *Әртүрлі ерітінділерді көмірқышқыл газымен қанықтыру. Карбондандыру сода өндірісінде, құрылыста және сыра жасауда көп қолданылады (ҚСЭ).*
2. *Жүнге жабысқан заттарды немесе жартылай жүн маталардың өсімдік талшықтарын*

күкірт қышқылымен ыдырату химиялық әдісінің жаңсақ атауы. Карбондандыруда қышқыл әсерінен өсімдік талшықтары ыдырайды да, гидроцеллюлозаға айналады (ҚСЭ).
3. *Алюминатты ерітінділерден алюминийдің кристалдық гидроксидін газды көмірқышқылымен өңдеу арқылы бөліп алу әдісі. Карбондандыруды механикалық араластырғышы бар цилиндр тәріздес шанашықтарда жүргізеді (Қаз. тілі термин. Кен.). Тазаланған құрамында – 10-14 пайыз СО₂ бар оттық газды да карбондандыру үшін пайдалануға болады (Қаз. тілі термин. Кен.).*

КАРБОНДАУ з а т. х и м. *Карбондандыру (органикалық заттарды әртүрлі агенттермен айыру арқылы олардағы көміртек мөлшерін көбейту процестерінің жиынтығы). Карбондау сондай-ақ реакция аймағын көміртек диоксидімен қанықтыру процесі, сода өндірісінде, құрылыста, сыра қайнатуға және т.б. қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия.).*

КАРБЕНИЛ: карбонил әдісі. х и м. *Никельдің көмірқышқыл газымен әрекеттескенде никель карбонилін түзу қабілеті негізінде мыс-никель файнштейнінен таза никельді бөліп алу әдісі. Карбонил әдісі негізі мынадай операциялардан тұрады: файнштейнді шаймалау; бумен, генератор газымен никель оксидін тотықсыздандыру; 50–80°С температура аралығында жаңа ғана тотықсыздандырып алынған никель арқылы көмірқышқыл газын жіберіп, никельдің карбонилін Ni(CO)₄ алу; никель карбонилін жеке камерада 2000°С-та қыздырып, олардан таза никель мен көміртек оксидін ыдыратып алу (Қаз. тілі термин. Кен.).*

КАРБОРУНД з а т. х и м. *Кремнийдің жасанды карбиді (SiC). Карборунд өте тиімді қажет материал, оттөзімділердің құрамбөлігі, силит қыздырғыштар, ұнтақтық металлургияда ұяқалыптар үшін материал, жартылай өткізгіш (Қаз. тілі термин. Кен.).*

КАРБОТЕРМИЯ з а т. х и м. *Металдар оксидтерін көміртекпен тотықсыздандыру әдістері. Карботермия – домналық процестің негізі (Қаз. тілі термин. Кен.). Түсті металлургияда карботермия арқылы қорғасын, калайы, мырыштың едәуір бөлігі, басқа да кейбір металдар алынады (Қаз. тілі термин. Кен.).*

КАРБОТЕРМИЯЛЫҚ с ы н. х и м. *Карботермияға қатысты.*

Карботермиялық әдіс. *Магнетитті (магний тотығын) жабық электр пеште, жоғары температурада қорытып, ондағы магнийді көміртек қосып ажыратып алу әдісі. Карботермиялық әдіс барысында кеннің құрамынан*

магнийдің 80–90 пайыздайы бөлініп алынады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАРБОТИЗБЕКТИ: карботізбекті полимерлер. з а т. х и м. Макромолекуласының негізгі тізбегі көміртек атомдарымен ғана байланысқан полимерлер. *К а р б о т і з б е к т і п о л и м е р л е р* полимер молекуласының қарапайым тобы болатын бастапқы мономерлері атының алдында «поли» деген сөз қосу арқылы аталады (ҚСЭ). *Карботізбекті полимерлер* қанбаған көмірсутекті қосылыстарды өртүрлі әдістермен полимерлеу арқылы алынады (ҚСЭ).

КАРБОФОС з а т. х и м. *Ашық немесе күңгірт қоңыр тұсті, зиянкес жәндіктерді жоюға арналған улы зат.* Олардың кейбіреулері, мысалы, *к а р б о ф о с* организмге қанша сіңсе, сондай мөлшерде сыртқа шығарылады (Т.Досжанов, Зиянды. насеком.).

КАРБОЦИКЛДІ [гр. carbo – көмір kyclos – шеңбер]: карбоциклді қосылыстар. х и м. *Изоциклді қосылыстар, молекулалары сақина түзіп қосылысқан көміртек атомдарынан тұратын органикалық қосылыстар.* *К а р б о ц и к л д і қ о с ы л ы с т а р* табиғатта кең тараған (ҚСЭ). *К а р б о ц и к л д і қ о с ы л ы с т а р* көптеген бағалы органикалық қосылыстар, синтетикалық шайыр, пластмасса, т.б. алуда қолданылады (ҚСЭ).

КАРБЮРАТОР [франц. carburateur] з а т. т е х. *Сұйық отын мен ауадан іштен жанатын қозғалтқыш үшін жанғыш қоспа дайындауға арналған аспап.* *К а р б ю р а т о р ғ а* тиесілі бензинді молырақ жіберіп, көзін жұмған бойда тасқынға көлденең килікті (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Бұл ретте *к а р б ю р а т о р* мен түтінді бөсеңдету жүйесінің (глушитель) жұмысын жақсарту, сондай-ақ жанармайларға толық жанатындай қоспалар араластыру мәселелері қарастырылуда («Білім және еңбек»). Бұл үшін автомобильдің күш қондырғысына реконструкция жасайды, яғни жанармай үшін арнаулы бак, сығылған отынды газға айналдыруға арналған жабдық, газдың ағынын бақылайтын реттегіш және газдың жану үшін ауамен араласуы болып жататын *к а р б ю р а т о р* арналастырылады (Т.Қалыбеков, Экология.).

КАРБЮРАТОРЛАУ з а т. т е х. <франц. carburetion> *Жанғыш қоспа дайындау процесі.* *К а р б ю р а т о р л а у* нәтижесінде карбюратордың қатқыл камерасындағы сұйық отын үрпі арқылы шектеулі дозамен тозаңдатқыш түтіктен шым-шымдап шығып, диффузордан аққан ауамен араласып, араластырып камерада майда тамшыға айналады (ҚҰЭ).

КАРБЮРАТОРЛЫ: карбюраторлы қозғалтқыш. т е х. *Жанғыш қоспа карбюраторында түзіліп, цилиндрінде электр ұшқынымен тұтанатын іштен жанатын қозғалтқыш.* *К а р б ю р а т о р л ы қ о з ғ а л т қ ы ш* отыны ретінде тез буланатын жеңіл отындар – бензин, керосин, т.б. пайдаланылады (ҚҰЭ). *К а р б ю р а т о р л ы қ о з ғ а л т қ ы ш т а р ы* бар автомобильдерді газ отынға көшіру – болашағы мол әрі нақты жүзеге асыруға әбден болатын шара десек, бұл асыра айтқандық емес (Т.Қалыбеков, Экология.).

КАРБЮРАЦИЯ [франц. carburetion] з а т. т е х. *Карбюраторлау.* *К а р б ю р а ц и я* – іштен жанатын қозғалтқыштарда сұйық отын мен ауадан жанғыш қоспа жасау (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАРБЮРИЗАТОР [ағылш. carburize] з а т. т е х. *Белгілі бір жағдайларда көміртегін басқа затқа бере алатын көміртекті зат (қатты, газ тәрізді не сұйық).* *К а р б ю р и з а т о р* көміртекті болаттан жасалған бұйымдарды беттік көміртектендіру үшін, мартен пештерінде шикікұрамды шойынды пайдаланбай болат қорыту кезінде (карбюраторлық скрап-процесс деп аталады) қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАРВАЛОЛ з а т. м е д. *Жүрек ауруларына қолданылатын ерекше иісті, түссіз, сұйық дәрі.* *К а р в а л о л* – құрамында 2 процентті натрийдің люминалды, этилді эфир, 50 проценті спирт, қалғаны су болатын, ерекше иісі бар, түссіз мөлдір сұйық (С. Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

КАРГО [исп. cargo] з а т. э к о н. **1.** *Сыртқы сауда операцияларында кеме жүгі.* **2.** *Кемелермен тасылатын жүктерді сақтандыру* (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАРГО-ЖОСПАР з а т. э к о н. *Жүкті кемеге орналастыру жоспары* (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАРДАМОН [гр. kardamonon] з а т. т а м а қ. **1.** *Зімбір тұқымдас тропиктік көпжылдық шөптесін өсімдік.* **2.** *Осы өсімдіктің жемістерінен дайындалған дәмдеуіш.*

КАРДАН: кардан білік. т е х. *Жетектеуші және жетектелуші буындары әмбебап топса арқылы жалғастырылған немесе өзгермелі бұрышпен тікелей беруге арналған білік.* *К а р д а н б і л і к* автомобиль, трактор т.б. машиналарда пайдаланылады (ҚСЭ). Автомобильдегі *к а р д а н б і л і к* әдетте болаттан жасалып, бір басына кардан топсасының ашасы, екіншісіне топсаның жылжымалы ашасы орнатылатын жыра ұштамасы пісіріліп бекітіледі (ҚСЭ).

КАРДАНДЫ: карданды беріліс. т е х. *Жетектеуші біліктің айналасын оған қиғаш жалғасқан жетектелуші білікке жеткізуге*

арналған құрылғы. *Карданды беріліс* біліктерді бір-бірімен 35-37 градус бұрышқа дейін қиғаш орналастыруға мүмкіндік береді (ҚҰЭ). *Карданды беріліс* сыңар топсалы және қос топсалы болып ажыратылады (ҚСЭ).

Карданды механизм. т е х. *Айналысты жетекші біліктен ашақ жатқан жетектегі білікке беруге арналған құрылғы. Карданды м е х а н и з м* кардан білігінен және оның екі ұшына кигізген карданнан тұрады (ҚҰЭ). *Карданды механизмді* карданды беріліс немесе кардан топсалы деп те атайды. Оның жартылай және толық кардан, қатаң және солқылдақ кардан деп аталатын түрлері бар (ҚҰЭ).

КАРДЕШ с ы н ж е р г. *Кәсіптес, істес.* Біз онда өзіміздің *кардеш* кісілермен бірге болдық. Парсының «кар» жұмыс, іс деген сөзінен қазақ тілінің дыбыстық өзгеріске түскен -дес қосымшасы жалғанып барып жасалған сөз екені көрініп тұр (Қазақ тіл. аймақ. сөздігі).

КАРДИАЗОЛ з а т. м е д. *Жүрек ауруына қарсы қолданылатын дәрі. Кардиазол,* коразол – суда тез еритін кристалды ақ порошок (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

КАРДИАЛЬДІ: *кардиальді бездер* а н а т. *Өңештің қарына ашылар аймағында орналасқан, секреторлы бөлімдері тарамдалған, қысқа өзекті қарапайым түтікше бездер.* Қарапайым түтікше *кардиальді бездер* секреторлы бөлігі қабырғасын кілегей бөлетін мукоциттер құрайды (Қаз. тілі термин. Биология.). *Кардиальді бездер* құрамында пепсин, тұз қышқылы және кілегей болатын қарын сөлін шығарады (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАРДИГАН [франц. cardigan] з а т. *Мойын ойығы ұзынша, жағасыз тоқыма жакет.*

КАРДИНАЛ [лат. cardinalis] з а т. д і н и. *Католик шіркеуінің Рим папасынан кейінгі дінбасы. 75 жасқа толған кардинал* өз еркімен қызметінен кетуі тиіс. Онан әрі қызмет атқару мәселесін шешу құқығы тек Рим папасына берілген (ҚҰЭ). Шіркеудің ең үлкен бастығы папа атанып, содан кейін *кардинал*, архиепископ, епископ, аббат, соңы пірадар... анау-мынаулар болып төмендегі, ең жаманы көпшілікті, кара халықты билеуге жараған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ватиканда оның әңгімесін он екі *кардинал* мұқият тыңдап, азиялықтар туралы, оның ішінде түркілер, моңғолдар, қытайлықтар жөнінде мәліметтерді естіп біледі («Зерде»).

КАРДИНАЛ з а т. д і н и. *Кардинал болушылық.* Рим папасы XV Бенедиктің 1919 жылғы қаулысы бойынша *кардиналды* қ-қ а сайлану үшін кем дегенде қарапайым дін қызметшісі болуы шарт етілді (ҚҰЭ).

Кардинал сан [лат. cardinalis] м а т. *Абстракттылы жиындар теориясының маңызды ұғымы. Кардинал сан* жиынды элементтер санының мөлшері тұрғысынан, басқаша айтқанда, оның қуаты тұрғысынан сипаттайды (ҚҰЭ). *Кардинал сан* шексіз жиын элементтері санының мөлшерін жалпылау болып есептеледі (ҚҰЭ).

КАРДИОВАЛЕН з а т. м е д. *Жүрек ауруына қарсы қолданылатын сұйық дәрі. Кардиовален* – түрлі өсімдіктерден (акбас, у гүлжапырақ, долана, шүйін-шөп) және камфора, бромды натрийден, спиртен, хлорэтанавтан құралған, дәмі қышқыл, сұйық дәрі (М.Исамбаев, Мед. анықтама.).

КАРДИОГРАММА [грек. kardiagramma] з а т. м е д. *Жүрек қозғалысын графикалық түрде (сызық арқылы) көрсету амалы.*

КАРДИОГРАФ з а т. м е д. *Жүрек қозғалысын жазатын аспап.* Адам жүрегінің қызметін бақылап, оны қисық сызық түрінде жазып тұратын *кардиографтар* жасалды («Халық мұғ.»).

КАРДИОГРАФИЯ [грек. kardia – жүрек, graphos – жазамын] з а т. м е д. *Жүрек бұлшық етінің жиырылуын бақылап, тіркеп жазу әдісі.* Қазіргі кезде жүрек жұмысын импульсты, ультрадыбысты *кардиография*, баллистокардиография, монокардиография әдістерімен бақылайды (ҚСЭ)

КАРДИОИДА [грек. kardia – жүрек, eidos – түр] *Төртінші реттік жазық алгебралық қисық сызық. Кардиоида* – радиусы r-ге тең шеңбердің M нүктесінің, радиусы соған тең басқа бір қозғалмайтын шеңбердің бойымен сырғып дөңгелеуі нәтижесінде шығатын жазық қисық сызық (ҚҰЭ). *Кардиоида* Ох осіне қарағанда симметриялы болады (ҚҰЭ).

КАРДИОЛОГ з а т. м е д. *Жүрек ауруларының маманы.* Ал енді мен әңгімелесіп отырған кісі профессор Чазов, оның әріптестері – *кардиологтар* уақытты сағаттар, минуттармен емес, сол сағаттар мен минуттарда тындырған шаруаның ауқымымен өлшеді («Білім және еңбек»).

КАРДИОЛОГИЯ [грек. kardia – жүрек, logos – зерттеймін] з а т. м е д. *Жүректің құрылысын, қызметін, ауруларын зерттейтін және емдейтін медицина саласы.* Аз ғана мысалға жүгінсек: Әбу-Даби даму қорының гранты есебінен салынған Президент Ақордасы, Саудия гранты есебінен бой көтерген Парламент Сенаты, *кардиология* орталығы, «Аджип», «Қарашығанақ Петролеум» қаржысымен Ұлттық кітапхана, «Қазақмыс» қаржысымен дипломатиялық қалашық, Катар көмегімен «Нұр-Астана» мешіті, Кувейт қоры есебінен

Астана қаласының әкімдігі, мұнай компаниялары есебінен «Қазақстан» спорт кешені жылдам-ақ бой көтерді («Егемен Қазақстан»). *Кардиология* – жүрек пен қан тамырларының құрылысы, қызметі және олардың ауруларының пайда болу себептері мен даму белгілері және оларды анықтау, емдеу әдістері мен олардан алдын ала сақтану жолдары туралы ғылым, медицинаның бір саласы (ҚҰЭ) Республикада *кардиология* дербес ғылым ретінде Алматы медицина институтында емдеу кафедрасы ашылысымен қалыптаса бастады (ҚҰЭ).

КАРДИОЛОГИЯЛЫҚ с.н. *Кардиологияға тән, кардиологияға қатысты*. Қазір онкологиялық және *кардиологиялық* орталықтар ұйымдастырылды (Е.Оразаков, Қайта сок.).

КАРДИОМИОЦИТТЕР з а т. а н а т. *Жүректің ортаңғы етті қабығы – миокардтың жасушалары*. Қызметіне байланысты *кардиомиоциттер* жұмысшы және өткізгіш болып екіге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология.). Жұмысшы *кардиомиоциттер* жүрек қабырғасының жиырылуынан, жүректің соғуын қамтамсыз етеді, ал өткізгіш кардиомиоциттер жүйке жүйесінен келген жүйке толқындарын жұмысшы кардиомиоциттерге жеткізіп, жүректің автоматизмін қамтамасыз ететін өткізгіш жүйені құрайды (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАРДИОСКЛЕРОЗ [грек. kardia – жүрек, skleros – қатты] з а т. м е д. *Жүрек бұлшық еттерінің созылмалылығының жойылуы мен жиырылу ырғағының бәсеңдеуінен, қан жетіспеу неқабыну салдарынан болатын жүрекауруы. Кардиосклероз* – жүрек бұлшық етіне дәнекер тканьдер өсуі (М. Исамбаев., Мед. анықтама.). *Кардиосклероз* асқынса жүрек ақауына ұшырауы мүмкін (ҚСЭ).

КАРДИОСКОП з а т. м е д. *Жүректің қызметін бейнелі бақылауға арналған аппарат*. Жүрек әлсірейтін болса, *кардиоскоп* бірден сезеді де, қауіпті жағдайдан құтқарады («Халық мұғ.»).

КАРДИОХИРУРГ з а т. м е д. *Кардиохирургияның маманы, дәрігер*.

КАРДИОХИРУРГИЯ з а т. м е д. *Хирургиялық жолдармен жүрек ауруларын емдеумен айналысатын медицина саласы*.

КАРДОКС з а т. к е н. *Жалынсыз жару тәсілі*. *Кардокс* әдісі болат оқшан ішіндегі сұйық қышқылдың қыздырғыш элементтен бөлінетін жылу есебінен лезде газ тәріздіс күйге айналуына негізделген (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАРДОН з а т. с ө й л. *Картон*. Ораз *кардон* қағаздан конус тәрізді етіп істеп алған дауыс қатайтқышын аузына апарды да, хабарлай

бастады: – Айға ұшатын ракетаның ұшырылуына бес минут уақыт қалды (Б.Сокпақбаев, Аяжан.). *Кардон*, мақта, желім, қағаз, орауыш шүберек деген сияқты ол кісінің аузынан шыққанын түгел таптық (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). – Ол үшін сайлаушылардың әрқайсысы кезекпен оңаша бөлмеге кіріп, кандидаттардың аты жазылған *кардон* қағазды урнаға тастауы керек (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

КАРЕ [франц. carre] з а т. 1. ә с к. XIX ғ. екінші жартысында атты әскердің шабысын тойтару үшін жаяу әскердің төртбұрыш құрып сап түзуі. 2. Дөңгелеңе, мойынға жеткізбей қыялатын әйелдер шаш қию үлгісі. Шашымды *каре* етіп қиыңыз (Ауызекі).

КАРЕЛИНА з а т. ө с. Шөлейт жерлерде, құмдарда кездесетін биіктігі үш метрдей бұта. Сырдария мен Амудария алабында кең тараған ақбас *карелина*, каспика өсімдігінің тұқымы да осылай тараған (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

КАРЕТА [итал. carretta] з а т. *Ертеректе Еуропа елдерінде кең қолданылған төбесі жабық төрт дөңгелекті сәнді арба*.

КАРЕТКА [итал. carretta] з а т. м ә ш и н е ж а с. *Мәшиненің не механизмнің бөлшектер бекітіліп, бағыттауыш бойымен жылжитын не іштекте айналатын тегізі*. Металл кескіш станоктардың тұғырында бағыттауышты бойлай жылжитын тетіктік тіректік бөліктік, консольдің бағыттаушысын бойлай қозғалатын станок үстелінің бөлігін, тоқыма станогындағы күрделі және ұсақ кесте тоқуға арналған механизмді *каретка* деп атайды (ҚҰЭ). Жезқазғанның шахталарында өзідінен жүретін бұрғы *кареткасы*, экскаватор, транспорт машиналарын қолдану арқылы кен өндіруде жоғары өнім беретін жаңа әдістер жүзеге асырылмақшы (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

КАРИЕС [лат. caries] з а т. м е д. *Тісжегі (тіс сүйегінің тығыз тіндерінің шіруіне әкелетін қабыну процесі, осының салдарынан болған тіс ауруы)*. Малдың дұрыс өсіп-жетілуі үшін аз мөлшерде фтор қажет. Бұл микроэлемент организмде жетіспеген жағдайда малдың тісі шіриді, *кариес* болады (И.Рақышев, Мал азық.). Қазақстанда алғаш рет спектордың инфракызыл бөлігін төмен үдемелі лазермен сәулелендіру арқылы балалар тісі *кариесін* алдын алу тәсілі жасалды («Егемен Қазақстан»).

КАРИКАТУРА [итал. caricatura] з а т. ө н е р. *Біреуді немесе бір нәрсені күлкілі түрде бейнелейтін сықақ сурет*. Қалмақан *карикатура*ларға өлең тексін жазумен қатар, өңгіме, очерк, публицистикалық мақала сияқты шағын жауынгерлік жанрда талай туындылар берді (Р.Ыдырысов, Отты жылдар.). Ысмайылов

көптеген плакат, газеттер мен журналдарға саяси, күнделікті тұрмыс тақырыптарына *карикатура* салды («Лен. жас»). *Карикатура*лар мен достық өзілдер осылайша жасалынады (К.Жарықбаев, Психология).

КАРИКАТУРАЛЫҚ с ы н. *Біреуді әдейі келемеждеп көрсететін сықақ (сурет).*

КАРИКАТУРАШЫ з а т. ө н е р. *Сықақ, келемеж сурет салушы маман.* 1956 жылы республикалық «Ара» сатиралық журналының шығуына байланысты, қазақтың ұлттық өзіл-оспағы мен ұятты шешендігін негіз еткен *карикатурист* ы л а р өсіп жетілді (ҚСЭ). 1910-1920 жылдары таптық күрестің күшеюіне байланысты көптеген *карикатурист* ы л а р өз шығармашылықтарын баспасөз семсеріне айналдырды (ҚСЭ).

КАРИКАТУРИСТ з а т. *Карикатурист.* Қайткенде де, жақын уақытта... ақпарат көздерінде аты ең көп аталатын, *карикатуристтердің* өткір қылқаламына да жиі ілігетін, қоғамда ең көп қатты сынға ұшырайтын тұлғаға айналмақ («Жас Алаш»).

КАРИОКИНЕЗ з а т. б и о л. *Өсімдіктер мен жан-жануарлар жасушаларының көбею амалдарының бірі.* *Карюкинез* кезінде клетка бүтіндей өзгеріп, одан екі немесе одан да көп жаңа жас клеткалар пайда болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Митоз немесе *кариюкинез* – өсімдіктер мен жан-жануарлар клеткаларының көбеюі кезіндегі болатын ядро бөлінуінің бір жолы (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.).

КАРИОЛИМФА з а т. б и о л. *Жасушаның ішіндегі ядроның негізгі заты.* Егер ядроның мембранасы зақымданса, кальций иондары қатысқанымен, ол қайта қалпына келмейді, себебі зақымданған ядродан *кариолимфа* цитоплазмаға ағып кетеді де, соның нәтижесінде клетка тіршілігін жояды («Қазақст. мект.»).

КАРИОЛОГИЯ [грек. *karuon* – жаңғақ, ядро, *logos* – зерттеймін] з а т. б и о л. *Биология ғылымының ядроларды зерттейтін саласы, цитологияның бір бөлімі.* Генетика және *кариология* негізінде цитогенетика дамыды (ҚСЭ). *Карияология* хромосоманың және оның әр жерінің клеткалық жүйесінің даму және оның дифференциациялану процесінде өзгеруі мен қызметінің заңдылықтарын зерттейді (ҚСЭ).

КАРИОТИП [гр. *karuontypos*] з а т. б и о л. *Белгілі бір түрге тән хромосомалар ерекшеліктерінің жиынтығы.* *Карютиптің* тұрақтылығы митоз және мейоз заңдылықтарымен қамтамасыз етіледі (Қаз. тілі термин. Биология.). *Карютиптің* өзгеруі хромосомдық және геномдық мутациялардың әсерінен болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАРИОТИПТІК с ы н. б и о л. *Карютипке қатысты, соған тән.* *Карютиптік* талдау нәтижелері, әдетте, идиограмма, цитологиялық карта, кариограмма түрінде беріледі. Қазіргі кезде мыңдаған өсімдіктердің, жануарлардың, сонымен қатар адамның да кариотиптері талданған (Қаз. тілі термин. Биология.). *Карютиптік* талдау систематикада кең қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАРКАДЭ з а т. ө с. 1. *Тропиктерде, Ніл өзенінің бастауларында өсетін өсімдік.* *Каркадэ* гүлінің барлық түрлерінің күлтелері қызыл болғанымен, реңктері қызғылт, алқызыл, қанқызыл, күрең қызыл болып келеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). 2. т а м а қ. *Осы өсімдіктің гүлінің сусын дайындалатын кептірілген күлтелері.* *Каркадэ* сусынын дұрыс дайындау үшін 10 тұтас күлте не 2 шай қасық үкпе көрден кесеге салынып, қайнақ су құйылып 10 минут шығарылады. *Каркадэ* шамасы екінші рет қайнатуға келмейді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАРКАС [франц. *carcasse*] з а т. қ ұ р. *Құрылыстың (үйлердің, қоралардың, т. б.) металдан немесе ағаштан жасалған негізгі қаңқасы.* Құрылыста темір-бетоннан, металдан, ағаштан жасалған *каркас* түрлері көп (ҚСЭ). Метал және ағаш *каркастар* тек құрастырмалы түрде дайындалады (ҚҰЭ). *Каркастың* түрі, пішіні, өлшемдері құралымының беріктілігімен, орнықтылығымен және қызмет мерзімімен байланысты (ҚҰЭ).

Каркас үй. қ ұ р. *Каркас құрылымдардан салынған үй.* Кейде *каркас үйдің* кеңістік беріктігін арттыру мақсатымен қосымша элементтер (қиғаш тіректер, диафрагмалар) пайдаланылады (ҚСЭ).

КАРКАСТЫҚ с ы н. қ ұ р. *Металл не ағаш каркастардан құрастырылған, құрастырылмалы.* Дөңгелек немесе квадрат пішінді келген жеңілдетілген типтегі *каркастық* (торкөз) үйлердің ең төзімді екенін тәжірибе көрсетті (К.Сапарбайұлы, Геология.).

КАРМА [санск.] з а т. д і н и. *Көне үнді діні мен философиясындағы таным; бірқатар үнді діндері уағыздайтын адам жанының қайта қонатындығы, осыған әсер ететін құдіретті күш жөніндегі маңызы ерекше түсінік.* *Карма* танымы бойынша, тірі жан иесі өзінің өмірінде жасаған жақсы және жаман әрекетінің жиынтығына сәйкес, кейінгі басқа өміріндегі тағдыры шешіледі (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). *Карма* бойынша, өткендегі әрекеті бүгінгіге, бүгінгісі келешектегісіне ықпал жасайды деп тұжырымдалды (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). *Карма* жөніндегі ілімге сәйкес адамның бұған дейінгі және осы қайтадан туғаннан кейін жасаған іс-әрекеттерінің

жиынтығы оның нақты тағдыры мен болашақта қандай кескінде дүниеге келетінін анықтайды екен («Парасат»).

КАРМАЗИН¹ [нем. Karmesin] з а т. м е д. *Шаш түсуге, қайызғаққа қарсы қолданылатын сұйық зат.* ГДР-де шығатын *кармазин* сұйығы. Мұның құрамында шаш түбірін нығайтатын В және Р витаминдері бар (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

КАРМАЗИН² з а т. т о қ ы м а. *Қызыл түсті жіңішке кендір матаның көне түрі; аты.*

КАРМИН з а т. х и м. *Қантсыз сымыр кашенилден алынған қызыл бояу. К а р м и н –* күрделі органикалық кармин қышқылы (ҚСЭ). *К а р м и н* тағам және иіссу өнеркәсібінде бояу ретінде қолданылады (ҚСЭ).

КАРНАВАЛ [франц. carnaval] з а т. 1. *Италияда, кейіннен Франция, Испания, Германия, Латын Америкасында әртүрлі киім киіп, билеп, шулы, көше шерулері түрінде өткізілетін көктемгі мереке.* 5 февралда 45 метрлік туннель дайын болды. Сол күні Каракаста дәстүрлі *к а р н а в а л* өтіп жатыр еді («Лен. жас»). 2. *Салтанатты киім, күлдіргі маска киіп өткізілетін жиын-той; би кеші.* Түстен кейін Айсаның туған күніне арналған *карнавалға* бардық (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

КАРНАЛЛИТ з а т. х и м. *Магний мен калийдің сулы хлориді, минерал. К а р н а л л и т* түссіз, ақ қоспаларға байланысты түрі түсті, ылғал тартқыш болады, суда күтірлеп еріп, жай тұздарға ажырайды, ащы дәмді (ҚСЭ). *Карналлит* тең калий тыңайтқыштары және магний алынады (ҚСЭ).

КАРНЕЗДІ з а т. с ө й л. *Карнизді.* Бұрыштағы *карнезді* нар пештің қуысында қаз мойын жез шәугім; пештің алдында үлкен жез шылапшын. Төрдегі көлденең сырықта қызылала тек жайнамаз, екі сүлгі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КАРНИЗ [нем. Karnies] з а т. 1. *Үй қабырғасының жоғарғы сырт ернеуі.* Жағар тұрған ескі үйдің өрнекті ағаш *карниздері* сақталынты. Бұл *карниздер* бала кезінде Әминаға керемет әдемі болып көрінетін (А.Жағанова, Еркежан.). Төрт-төрттен бір блокқа жұптасқан колонналар тұтас *карнизге* жалғасып, одан жоғары күмбез орнаған (Т.Ахтанов, Үндістан.). Сыртқы *карнизден* ірі-ірі тамшы сорғалайды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). 2. *Перде ілу үшін терезе мен есіктің жоғарғы жағына қағылатын көлденең таяқша.*

КАРНИЗДІ с ы н. *Карнизі бар, карниз қағылған.* Кестені террастың *карнизді* кең терезесінің ернеуіне қоя салды да, едендегі қол сандықты ашып, ішінен бір қалың дәптер алды (С. Омаров, Өмір.).

КАРНОЗАВР [лат. carnosauria] з а т. з о о л. *Қазбадан табылған жыртқыш динозаврлар отрядының бір тобы. К а р н о з а в р –* мезозой дәуіріне тән құрлық жыртқышы (ҚСЭ). *К а р н о з а в р л а р д ы ң* қалдықтары жержүзінде барлық құрлықта табылған (ҚСЭ).

КАРНОТИТ з а т. х и м. *Ванадаттар табының минералы. К а р н о т и т т і ң* түсі сары, жасыл сары, жібек сияқты жылтыр (ҚСЭ). *К а р н о т и т те*н уран және ванадий алынады (ҚСЭ).

КАРОНАРЛЫҚ с ы н. м е д. *Тәж артериясына қатысты.* Клиникалық кардиографияның әрі қарай дамуында американ дәрігері П.Д.Уайттың атеросклероз, *каронарлық* кемістік деген еңбегінің маңызы зор болды (ҚСЭ).

КАРОТАЖ [франц. carottage] з а т. к е н. *Бұрғылау ұңғымаларында жүргізілетін арнаулы геофизикалық зерттеулер кешені. К а р о т а ж д ы ң* электрлік, радиоактивтік, сейсмик., акустикалық, магниттік, мех., газдық, т.б. түрлері бар (ҚҰЭ). Электрлік *каротаж* бұрғылау ұңғымасында өздігінен туатын немесе жасанды электр өрісін өлшеуге негізделген (ҚҰЭ). *К а р о т а ж* кен орындарын барлауда кенінен қолданылған (ҚҰЭ).

КАРОТЕЛЬ [франц. carotte] з а т. *Тамыры қысқа, әрі дөңгелек келген сәбіздің түрі.*

КАРОТИН [лат. carota] з а т. б и о л. *Адам ағзасында А витаминіне айналатын өсімдік құрамындағы сары бояулы пигмент.* Сәбізде *каротин* көп, мұны провитамин А деп те атайды (Б.Елеманов, Қой шаруаш.). Асқабақ құрамында *каротин* көп, сондықтан оны балалар тағамдарына қосып береді. Бұл жас баланың денсаулығы үшін пайдалы (Асқабақ). Шетен құрамында сәбізбен салыстырғанда С витамині мен *каротин* көп болғандықтан авитаминозбен ауырған ауруларды емдейтін дәрі дайындалады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

КАРОТИНАЗА з а т. б и о л. *Адам және жануарлар ағзасында болатын фермент.* Адам және жануарлар организмінде *каротиназа* ферментінің әсерінен А витаминіне айналады (Қаз. тілі термин. Биология).

КАРОТИНДЕР [лат. carota] з а т. б и о л. *Өсімдік құрамында кездесетін сары түсті пигменттер.* Олар α, β – және 1-к а р о т и н д е р г е бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология.). *К а р о т и н д е р* химиялық табиғаты бойынша 40 атом көміртек бар изопренді көмірсутектер (Қаз. тілі термин. Биология.).

КАРОТИНОИД з а т. б и о л. *Қызғылт сары түсті пигмент.* Оны бір-екі күннен соң қарағандағы сарғаюы – күн сәулесінің әсерінен лейкопластың стромасында *каротин* оид

пигменті түзіліп, хромопласт пайда болғаны (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Хлорофилл дәнінде төрт пигмент бар, олардың екеуі *кароотиноидтер* (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

КАРОТИНОИДТЕР з.т.биол. Негізінен жоғары сатыдағы өсімдіктер, бактериялар, саңырауқұлақтар синтездейтін қызғылт-сары, сары немесе қызыл табиғи пигменттер тобы. *Каротиноидтер*ді үлкен үш топқа бөледі. Олар: қызыл, қоңыр каротиноидтер, сары түсті ксантофилдер және каротиноидтердің тотыққан түрі – каротионд қышқылдары (Қаз. тілі термин. Биология). *Каротиноидтер* хлоропластардағы міндетті пигменттер қатарына жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

КАРП з.т.тұңқы (негізінен тоған балық шаруашылығында өсірілетін балық). *Карп* өзінің жабайы ататегіне қарағанда тез өседі, еті семіз, әрі дәмді (Т.Мұсақұлов., Аквариум.). Мұнда аса бағалы *карп*, сазан, белый амур балықтары өсіріледі (С.Хайдаров, Құрыш).

КАРПОЛОГИЯ [грек. karpos – жеміс, logos – ғылым] з.т.бот. Жемістер мен тұқымдардың пішінін, құрылысын, жеке дамуын және қызметін зерттейтін өсімдік морфологиясының бір саласы. Арамшөп жемісін, тұқымын анықтауда *карпология* деректерінің маңызы зор (Қаз. тілі термин. Биология).

КАРПОСФОРА з.т.биол. Қызыл балдырлардың карпосфобит ұрпағында түзілетін споралар (Қаз. тілі термин. Биология).

КАРП [нем. Karren] з.т.геогр. Карст дамыған аймақта кездесетін, шамасы бірнеше сантиметрден бір-екі метрге дейін жететін шағын сайлар (Н.Құрманов, Физ. геогр.).

Карр жер. геогр. Өсімдік жамылғысынан айырылған әктасты жалаңаш үстірт. *Карр жер* дің бетіндегі үшкір тістер – каррлар оны көптеген сайларға бөліп тұратындықтан, көп тісті тараққа ұқсайды (Н.Құрманов, Физ. геогр.).

КАРС з.т. Жылтылдаған жібек араласқан мата. Абайдың белінде кісе белдік емес, жасыл түсті *карс* белбеу (М. Әуезов, Абай).

КАРСТ з.т.геол. Тау жыныстардың суда еруімен және онда үңгірлер, бос кеңістіктер мен жыралардың пайда болуына байланысты құбылыстардың жиынтығы. *Карст* тау жыныстар массивінде өртүрлі көлем мен пішіндегі бос қуыстар, ал жердің бетінде өзіндік пішіндегі рельефтер (ойыңқылар, опырылған жер, майысқан жер және т.б.) түрлерінде кездеседі (Қаз. тілі термин. Кен.). *Карст* сөзі Триес (Югославия) өңіріндегі ізбестасты үстірт Карстың атынан шыққан (К.Сапарбайұлы, Геология.). Қазір суффозия деп жерасты

суларының механикалық әсері (механикалық суффозия) және *карст* процестерінде басты орын алатын осы сулардың ерітуші ықпалы (химиялық суффозия) қабылданып жүр (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Карст сулары. геол. Әктастардың, доломиттердің, гипстер мен тұздардың шаймалануы нәтижесінде пайда болған жарықтар, қуыстар, каналдар, үңгірлер бойымен жер қойнауында айналымда болатын сулар Карстануға біршама қуатты түрде шалынған ізбестас, доломит, гипс, тас тұзы сияқты ерігіш тау жыныстарынан орын алған сулар *карст сулары* деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Карст қазаншұңқырлары. геол. Біршама байтақ ойпаң, карст шұңқырларының бірігуінен жаралады, олармен салыстырғанда төмен және грунт сулары деңгейіне жақын орналасуымен, бірнеше поноры болуымен сипатталады. *Карст қазаншұңқырлары* айналадағы аумақты сорғытады, кейде воклюдер байқалады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Карст шұңқыры. геол. Тау жыныстарда болатын әртүрлі пішіндегі түйық ойпаң. *Карст шұңқыры* тау жыныстардың жасына, типіне және жатысына байланысты саңылау, құдық және табақ пішіндес болады (Қаз. тілі термин. Геология.). Қопсық жабын түзілімдерінде ерімей, механикалық жолмен пайда болған *карст шұңқыры* карст-суффозиялық шұңқыр деп аталады (Қаз. тілі термин. Геология.).

КАРСТАНУ з.т.геол. Карсттарға айналу процесі. *Карстануға* біршама қуатты түрде шалынған ізбестас, доломит, гипс, тас тұзы сияқты ерігіш тау жыныстарынан орын алған сулар карст сулары деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

КАРСТТАНУ з.т.геол. Тау жыныстардың суда еруімен және онда үңгірлер, бос кеңістіктер мен жыралардың пайда болуына байланысты құбылыстарды, яғни карст құбылыстарын зерттейтін ғылым. *Карсттану* – қазіргі және ежелгі карст құбылыстарының жер бедеріндегі негізгі пішіндерінің пайда болуын және дамуын зерттейтін ғылым. Оның үңгірлерді зерттейтін құрамдас бөлігін спелеология деп атайды (ҚҰЭ).

КАРСТЫҚ сын. геол. Карсты бар, карстқа қатысты. Өткен ғасырдың соңында бір-бірін жоққа шығаруға және *карстық* аймақтардың гидрогеологиялық жағдайларын түсіндіруге тырысқан екі теория болады (К. Сапарбайұлы, Геология.). Бірақ карст дамуының ақырғы сатысында *карстық* жерасты сулары мен жер беті суларының арасындағы айырмашылық жойылып теңесе бастайды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

КАРТ [ағыл. cart] з а т. *Кузовы жоқ шағын метразды жарыс автокөлігі, картинг.*

КАРТ-БЛАНШ [франц. carte blanche] з а т. э к о н. *Басқа тұлғаға мәтінмен толтыру құқығын берген тұлға қол қойған таза бланк. К а р т-б л а н ш* сенімгердің сенімді тұлғаға берген шектеусіз өкілеттігі, іс-қимылдар жасауға берген толық еркіндігі (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАРТА [нем. Karte] з а т. 1. *Қандай да бір сала бойынша Жер бетінің, оның жеке бөліктерінің кішірейтіліп, шартты таңбалар арқылы қағаз бетіне түсірілген кескіні.* Апаратқа бармастан бұрын біз ол жөнінде қолда бар барлық құжаттармен, *к а р т а*, суреттермен жақсылап танысып алдық («Егемен Қазақстан»). Егістік жердің агрохимиялық *к а р т а с ы н* жасау арқылы ғана топырақтың қасиетін және өсімдіктердің қоректік заттарды керексінуін есепке ала отырып тыңайтқыштарды дұрыс қолдануға болады (М.Ерленесов, Суармалы егін.). Тербеткен бесігісің батырлардың, Аяулы өз жырысың ақындардың. *Картадан* көрінсең де кішкене боп, Өзенсің дүниеге аты мәлім (С.Мәуленов, Алыс кет.). 2. *Белгілі бір үлгідегі кесте сызба түрінде беріліп, мәліметтермен толықтырылатын қағаз парақ.*

Археологиялық карта. а р х е о л. *Белгілі бір ауданның көлемінде археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде анықталған көне елді мекендерді, археологиялық ескерткіштерді көрсетіп беретін карта.* Қазақстанның 1960 жылы шыққан *археологиялық картасын-д а ғ ы* Томарөткел құрылысының жекеленген жинақтары деген ескерткіш белгісіне сәйкес келеді («Зерде»).

Географиялық карта. г е о г р. *Қабылданған шартты белгілер арқылы берілген жер бетінің жазықтықтағы кішірейтілген бейнесі.* Осылардың негізінде бұл өңірлер егжей-тегжейлі зерттеліп, *г е о г р а ф и я л ы қ к а р т а ғ а* түсірілді (Н.Баяндин, Ғасырлар.).

Геологиялық карта. г е о л. *Шөгінді тау-жыныстар мен магма жыныстардың жасы, таралуы көрсетілетін белгілі бір ауданның геологиялық құрылысын бейнелейтін карта.* Қазақстан жерінің казіргі *г е о л о г и я л ы қ к а р т а с ы н ы ң* бетінен осы заманғы геология ғылымына белгілі археозойдан бастап, ең соңғы дәуірге дейінгі барлық системалар мен дәуірлерде жасалған тау жыныстарын көрсететін неше алуан бояуларды табасыз (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *Геологиялық карт а л а р* геологиялық құрылымдардың горизонтал жазықтыққа түсірілген проекциясы болып табылады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Геоморфологиялық карта. г е о л. *Белгілі бір ауданның жер бедерінің жасын, олардың шығу тарихын көрсетіп беретін карта.* *Г е о м о р ф о л о г и я л ы қ к а р т а л а р* бедердің ең басты сипаттарын, жасын және олардың пішінінің шығу тарихын көрсетіп береді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Гидрогеологиялық карта. г е о л. *Белгілі бір ауданның жерасты сулары, олардың сипаттамасын көрсетіп беретін карта.* *Г и д р о г е о л о г и я л ы қ к а р т а л а р* жерасты суларының қасиеттері мен жатыс жағдайларын қандай тереңдікте, қандай жыныстарда орналасқандығын, қозғалу бағытын, минералдануының шамасын, басқа да сипаттамаларын көрсетеді (К. Сапарбайұлы, Геология.).

Жұлдыздар картасы. а с т р. *Белгілі бір аймақтан көрінетін аспан бөлігіндегі аспан денелерінің орналасуын көрсетіп беретін карта.* Тіпті өте ерте кездің өзінде-ақ олар *ж ү л д ы з д а р к а р т а с ы н* және астрономиялық күнпарақ жасайды (А.Көбесов, Математика.).

Сейсмикалық карта. *Белгілі бір аймақтағы ықтимал жер сілкіну күшінің балдарын көрсетіп беретін карта.* *С е й с м и к а л ы қ к а р т а л а р* арқылы жергілікті және алысырақтағы ықтимал жер сілкінулер күшінің ең жоғары балдылығын анықтайды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Топографиялық карта. *Белгілі бір аймақтағы елді мекендер мен географиялық нысандардың орналасуы мен бір-біріне қатынасын көрсетіп беретін карта.* Бірінші кезең – делимитациялау. Бұл ретте шекара сызығы белгіленіп, ол арнаулы *т о п о г р а ф и я л ы қ к а р т а ғ а* түсіріледі («Егемен Қазақстан»).

КАРТА² *Қатты қағаздан төрт бұрышты етіп әдемілеп жасалған ойын қағазы, сол қағаздармен бірнеше ойыншы болып көбінесе ақшаға ойнайтын құмар ойынның бір түрі.* Бүгін кешке офицерлер біздікіне жиналып *к а р т а* ойнайды (С.Шаринов, Бекболат). Дегенмен ойналып кеткен *к а р т а л а р д ы ң* есебінен жаңылып бөгелді. Жерге кеткен карталарды көргісі кеп, ұмсына барып тоқтады (С.Бакбергенов, Адам.). Кино, концерт – құрып кетті салтанат, *К а р т а* ойыны, арақ ішу бар талант. Оқып-оқып сұрақ қойды ақсақал: – Айтшы ақынын, осыны кім байқамақ? (К.Салпықов, Жезкиік). Орыс бен біздің қазақ араласа кетсе, қазақ *к а р т а* ойнап, өтірік арыз жазуды үйренеді (Азат).

Картаға салынды. *Бар малын, ақшасын карта ойынына салып ойнап, азып-тозып кетті.* Арақ-шарап, *к а р т а ғ а* *С а л ы н б а ғ а н* Сәрсекем. Керім-кербез болам деп Сыланбаған Сәрсекем (К. Әзірбаев, Танд. шығ.).

КАРТАТАНУ з а т. г е о г р. *Географиялық картаның элементтерін, қасиетін, іс жүзінде пайдалану мүмкіндіктерін, сондай-ақ карта жасау тарихын зерттейтін ғылым, картографияның бір саласы. К а р т а т а н у* картография бейнелердің саналық және сапалық сипатын, құрылымын және динамикасын беретін нақты құбылыстың кеңістіктегі моделін зерттейді (ҚҰЭ). Сонымен бірге, *к а р т а т а н у* картографияның бір саласы ретінде картография бейнелердің түрі мен қасиетін зерттеп, маңызды картографиялық деректерге жүйелі сипаттама береді (ҚҰЭ). *К а р т а т а н у* талдау амалдары мен картаны пайдалану әдістерінен тұрады (ҚҰЭ).

КАРТАҚҰМАР з а т. *Картаны өте көп ойнайтын адам. Көбіне ол к а р т а қ ұ м а р л а р д ы* кууды ұнатады, өйткені онан түсер пайда да бар, әрі қауіп-қатерсіз (Қ. Әміров, Революция.).

КАРТАСЫЗ с ы н. *Картасы жоқ (белгілі бір ауданның кішірейтілген бейнесі салынған қағазсыз).* Авиацияның алғашқы даму жылдарында ұшқыштардың *к а р т а с ы з* және навигациялық құрал-жабдықтарсыз, авто және теміржол бойларын бағдарлай ұшқаны белгілі («Зерде»).

КАРТАШЫ з а т. *Карта ойынының соңына түскен адам. Рудковский көбінесе к а р т а ш ы л а р д ы ң* ізіне түсетін. Карта ойынап отырғандардың үстінен шығатын да, ортада жатқан ақшаны бас салып жиып алып, қалтасына тығатын (Қ. Әміров, Өшп. жұлдыз). Мардан қызметтен шығып, қаңғып жүрген *к а р т а ш ы* Омармен бірге Ертіске қарай жолға шықты (І. Жансүгіров, Шығ.).

КАРТАШЫЛДЫҚ з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Карта ойынының соңына түсушілік, карта-құмарлық.* Сәңжанның көзіне ауылда жиі жолығатын кесапаттар: ішімпаздық, *к а р т а ш ы л д ы қ*, өзара мағынасыз талас, жағымпаздық, күндестік сияқтылар көрінеді («Қаз. әдеб.»).

КАРТЕЗИАНДЫҚ з а т. ф и л о с. *Әлемдегі екі дербес кеңістікке (материя және ойлау) бөлу-ді және қарсы идеялар теориясын мойындатып, негізін Декарт салған философиялық ілім.*

КАРТЕЗИАНШЫЛДЫҚ з а т. ф и л о с. *Картезиандық. К а р т е з и а н ш ы л д ы қ т ы ң* материалистік және рационалистік ілімінің шіркеу догматикасына қарсылық жасауы діни орындарының ұзақ уақыт қудалауына себеп болды (ҚСЭ).

КАРТЕЛЬ [франц. cartel] з а т. э к о н. *Шығаратын өнімді реттеп, мүшелеріне оны сату арқылы пайда түсіруді көздейтін белгілі бір өндіріс саласындағы фирмалардың, компаниялардың т.б. монополистік бірлестігі.*

Ұйым жеңілісін әлем алдында мойындамай, Ирактың мұнай *к а р т е л і н д е г і* жаңа жүйесін жүзеге асыруға тырысып баққан мұнай экспорттаушы елдер Ирак мұнайы экспорты үшін арнайы бағдарлама дайындап жатыр («Түркістан»). Картельдің саясаты – мұнайшылар арасынан жақтастарын жинай бастау («Түркістан»). *К а р т е л ь* нарықтық тетіктердің жұмыс істеуін қиындататындықтан оған монополияға қарсы заңнаманың күші қолданылады (ҚҰЭ). Кейбір елдерде *картель* заңмен тыйым салынған, екінші бір елдерде міндетті тіркеуден өткізіледі (ҚҰЭ).

КАРТЕЛЬДІК с ы н. э к о н. *Картельге қатысты, соған тән.*

Картельдік келісімдер. э к о н. *Қатысушылардың шаруашылық дербестігі сақталатын кәсіпорындардың көбінесе коммерциялық қызмет бойынша бірігуінің негізгі формаларының бірі. Картельдік келісімдер* ішкі және халықаралық, экспорттық және импорттық болып ажыратылады (Ғ. Сейтқасымов, Б. Бейсенғалиев, Ж. Бекболатұлы, Банк ұғымдарының қаз.-орыс. сөзд.). *Картельдік келісімдерде* патент алмасып отыру, қатысушылардың бәріне міндетті тауар бағаларын қою, тиісті квоталарды белгілеу негізінде сатылатын немесе өндірілетін тауарлардың көлемін және оларды сататын аймақтарды шектеп отыру және т.б. көзделген (Ғ. Сейтқасымов., Банк ұғым. қаз.-орыс. сөзд.).

КАРТЕР [ағыл. carter] з а т. т е х. *Мәшиненің, трактордың іштен жану қозғалтқышының бүлінуден, ластанудан сақтайтын металл қорап. К а р т е р* шойыннан, термиялық өңдеуден өтпеген болаттан және жеңіл металдардың қорытпаларынан жасалады (ҚҰЭ). *Картерге* май құяр алдында, оны май қыздырғышта 80-86 градусқа дейін қыздырып алу керек (Тракторист.).

КАРТЕЧЬ [польск. karteczka] з а т. І р і б ы т ы р а.

КАРТИНА з а т. ө н е р. **1.** *Көркемдік мәні бар, салынған сурет. Я. Тинтореттоның атақты «Жұмақ» к а р т и н а с ы* көркемдік құндылығын былай қойғанда, әлемдегі ең үлкен сурет шығармасы (ені 7 метр, ұзындығы – 22 метр) ретінде де әйгілі (С. Абдрахманов, Елдік сыны.). Монументтің артындағы қаз-қатар тізілген тас *к а р т и н а л а р д а* Желтоқсан оқиғасы аздап бейнеленген («Түркістан»). **2.** *Жақтауларға салынып, үймерет қабырғаларына ілінетіндей етіп дайындалған көркемдік мәні бар сурет.* Дыбыс мұнда әрі толыққанды, табиғи тегіне әлдеқайда жақын. Әзірге бұл қабырғаның жалғыз кемшілігі – оған кілем немесе *картина*

ілуге болмайды («Зерде»). **3. Көркем кинофильм.** Ұлттық режиссураны шындаған осы тұлғалар санаулы болса да, *картина*ларын сыналап тарихқа жазып кетті. Бірақ солардың кейбірінің өлмес шығармасы рухани сұранысымызды әлі күнге дейін қанағаттандырып келе жатқанымен, өз есімдері тасада қалып бара жатқандай көрінеді («Түркістан»). «Қожықов режиссурасының кәсіби шеберлігін дәлелдеген *картина* тек «Қыз Жібек» ғана емес, «Шындағы шынар» да бола алды» дейді кинотанушы Гүлжан Наурызбекова («Түркістан»).

КАРТИНГ [ағыл. carting] з а т. с п о р т. *Спорттық шағын мәшине. Картинг* ұзындығы 1,6 метр, ені 70 сантиметр, биіктігі 50 сантиметр (ҚСЭ). *Картинг* сағатына 100 километр жүреді (ҚСЭ).

Картинг спорты. спорт. *Картинг* мәшинелері жарысы. *Картинг спорты* Қазақстанда 1967 жылы басталды (ҚСЭ). *Картинг спорты* Алматы, Шымкент, Қарағанды, т.б. қалаларда біршама жақсы дамып келеді (ҚСЭ).

КАРТИНИСТ з а т. с п о р т. *Картингшісі.* Қазір Оля Шаравина мектептердегі қоғамдық жұмыстардың бел ортасында жүреді. *Картингистер* командасына қабылдағанына да біраз болды («Білім және еңбек»). Оля шеберханада кіші ауылшаруашылығы механизациясы, *картингистер*, ағашқа көркем ою жасау сияқты үйірмелердің жұмыс істейтінін білді («Білім және еңбек»).

КАРТИНГШІ з а т. с п о р т. *Автомобиль спортының бір түрі – картингмен шұғылданушы, спортшы.* Оля *картингшісі* де («Білім және еңбек»).

КАРТОГРАММА [нем. Karte – түпнұсқа, грек. γραμμα – жазба] з а т. *Белгілі бір жерге байланысты статистикалық мағлұматтар көрнекті (графикалық) түрде көрсетілген карта.* Топырақтағы фосфор мөлшерінің *картограммасын* жасау керек («Қазақст. мект.»). Алғашқы оқылған үш-төрт лекция егістік жердің *картограммасын* қалай жасау мәселесіне арналды («Лен. жас»).

КАРТОГРАФ [нем. Karte – түпнұсқа, грек. γραμμα – жазба] з а т. *Жер бетінің географиялық картасын жасайтын маман; картография маманы.* Көршілес зерттеу партиясында *картограф* болып істейтін жиырма жасар татар жігіті Рафик – Марфуға жеңгейдің жалғыз ұлы (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Әйгілі түрік теңіз флотының бастығы және *картограф* адмирал Пири Рейс 1513 жылы Европа жағалауының карталарын жасаған, осы карталар туралы кезінде көп айтыстар болған (Т.Омаров, Күн. құбылыс).

КАРТОГРАФИЯ [нем. Karte – түпнұсқа, грек. γραφος – жазамын] з а т. **1. геогр.** *Географиялық карталар жасау, оларды пайдалану әдістері жөніндегі ғылым.* Қазба байлық *картографиясы* жұмыстарынан қолым қалт етсе болды, көз көргендерді іздестіруді жалғастырамын («Түркістан»). **2. Белгілі бір үлгідегі кесте сызба түрінде берілген мәліметтермен толықтырылатын құжат, қағаз.** Шәкірттің оқуы, іс-әрекеті, мінез-құлқы, өмірге икемділігі, сезімталдығы, мектебіне көмегі, кабинеттік жұмысты ұйымдастыруға қатысы – бәрі әрбір ұстаздың педагогикалық *картографиясына* түсу керек («Қазақст. мект.»).

КАРТОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Картографияға қатысты, картографияға тән.* Географияның жаңа бағдарламасында оқушылардың топографиялық және *картографиялық* білімдерін кеңейту, оларды әртүрлі карталармен жұмыс істей алуға баулу көзделген («Қазақст. мект.»). *Картографиялық* ұғымдарға – аспанның карталары, глобустар мен жер бедері карталары, картография белгілерімен берілген кеңістік модельдері жатады (ҚҰЭ).

Картографиялық проекция. геогр. *Картографиялық кескін, Жер эллипсоидының немесе планетаның бетін математикалық тәсілдер арқылы жазықтықта бейнелеу. Картографиялық проекция* теориясы – Жер эллипсоидын қағаз бетінде кескіндеудегі жіберілетін бұрмалаудың барлық түрлерін зерттейді (ҚҰЭ). *Картографиялық проекция* теориясының даму геодезияның, астрономияның, географияның, математиканың дамуымен тығыз байланысты (ҚҰЭ).

Картографиялық тор. геогр. *Қандай да бір картографиялық проекцияда түсірілген меридиандар мен параллельдердің карта бетіндегі графиктік кескіні.* *Картографиялық тордың* түрі картографиялық проекцияларды пайдалануына байланысты өзгеріп отырады (ҚҰЭ). *Картографиялық тор* картография бейнелерді кұрудың негізі болып саналады (ҚҰЭ).

КАРТОДИАГРАММА з а т. *Статистикалық мағлұматтар диаграмма түрінде көрсетілген карта. Картодиаграмма* – ел, облыс, аудан бойынша халықтың санын және оның құрамын, өнеркәсіптің жалпы өнімін, оның құрамын, оның белгілі бір мерзім ішінде өсуін көрсете алады (ҚСЭ). *Картодиаграмманы* жасау үшін әр аумақтық бірлікке осы аумаққа қатысты көрсеткіш диаграммасын орналастырады (ҚҰЭ).

КАРТОЗ з а т. ж е р г. *Картуз.* Басында *картозы* бар бір бала келіп кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАРТОМЕТРИЯ [нем. Karte – түпнұсқа, грек. metron – өлшем] з а т. г е о г р. *Карта бойынша әртүрлі географиялық нысандардың сандық және сапалық мәнін анықтайтын графикалық-аналитикалық өлшеу әдісін зерттейтін картографияның бөлімі. К а р т о м е т р и я ғ а* картадан нысандардың жоспарлы координаттарын, биіктігін, тереңдігін, ұзындығын, жазықтық беттегі және одан да жоғары деңгейдегі ауданын, көлемін, горизонттық және вертикальдік бұрыштың мөлшерін т.б. өлшеу кіреді (ҚҰЭ).

КАРТОН [франц. carton] з а т. *Қағаздың қалың әрі тығыз түрі. К а р т о н н ы ң* қалыңдығы әртүрлі ағаш қиқымынан істелінген, ақ және қоңыр түрлері сабаннан істелінген, ескі шүберектерден дайындалған мықты әрі әдемі келетін сорты (Е.Райымжанов, Бастауыш клас.). Мылтық оғы пистоннан, дәріден, бытырадан, *к а р т о н н а н*, киізден құралады (Ш.Айманов, Қыран.).

КАРТОНАЖ з а т. *Картоннан жасалған бұйымдардың жиынтық атауы.*

Картонаж бұйымдар. *Қағаздан, картоннан жасалатын бұйымдар. К а р т о н а ж б ұ й ы м д а р ғ а* қораптар, ойыншықтар және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАРТОП [нем. Kartoffel] з а т. 1. *Өс. Түйнегі тамаққа пайдаланылатын алқа тұқымдасына жататын біржылдық бақша өсімдігі. К а р т о п т ы ң* 200-ден астам жабайы және екпе түрі бар. Гүлі ақ, қызғылт не көкшіл күлгін түсті. Жемісі екі ұялы, көп тұқымды (ҚСЭ). 2001 жылы құрылған қожалық егін егін, мал бағумен және *к а р т о п* өсірумен айналысады екен («Егемен Қазақстан»). *К а р т о п т ы ң* фузариоз салдарынан солуына және шіруіне, қапустаңның шырышты бактеориозына қарсы күресудің микробиологиялық әдістері табылып, ол егіс даласы жағдайында сынақтан өтті (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). 2. *Осы өсімдіктің крахмалға бай түйнегі. К а р т о п* тағамға және өнеркәсіпте техникалық шикізат ретінде пайдаланылады (ҚСЭ). Шаруа қожалығының жұмысшылары Жуалының атакты ақ *к а р т о б ы*н жинап жатыр екен («Егемен Қазақстан»). *К а р т о п* белогы тағамдық қасиеті жағынан ет белогынан төмен болғанымен, өсімдік белоктарының ішіндегі ең бағалысы болып есептеледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Картоп аршыды [тазалады]. *Тамаққа қосу үшін картоп түйіндерінің қабығын қырып немесе қырnap алып тастады. Омырауға алжапқыш байлап алып к а р т о п т а з а л а й м ы н*, кеспе кесем. Пареміш, самса, түшпара, катлет дейтіндері болады екен. Олардың істеуін де үйреніп алдым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Картоп комбайны. а у ы л ш а р. *Картопты қазып, пәлегінен, топырақтан тазартып, ыдысқа*

салатын, көлік құралына тиейтін мәшине. К а р т о п к о м б а й н ы картопқазғышқа қарағанда еңбек өнімділігін үш-төрт есе арттырады, топырақ арасында қалатын түйнек мөлшерін он-он бес пайызға кемітеді (ҚСЭ). *К а р т о п к о м б а й ы н д а р ы н* картоп сорттаушы пункттермен бірге пайдаланған тиімді (ҚСЭ).

КАРТОПЖУҒЫШ з а т. т е х. *Картопты құм-топырақтан, шөп-шаламнан тазартып әрі жуып шығаратын әмбебап мәшине. К а р т о п ж у ғ ы ш* негізінен тамақ өнеркәсібі мен асханаларда қолданылады (ҚСЭ). *К а р т о п ж у ғ ы ш* мәшиненің бірнеше түрі бар (ҚСЭ).

КАРТОПИЯ з а т. с ө й л. *Картоп.* Жаңбыр болмасын күні бұрын сезді, жаздың басынан-ақ жұртқа көлден су тасытқызып суартып, *к а р т о п и я*, қапустасын құрғақшылықтан аман алып қалды (І. Есенберлин, Қатерлі.).

КАРТОПҚАЗҒЫШ з а т. а у ы л ш а р. *Картоп қазатын мәшине. К а р т о п қ а з ғ ы ш* картоп қатарының топырағын қазады, түйнекті тамырдан және пәлектерінен бөліп, топырақ бетіне шығарады (ҚСЭ). *К а р т о п қ а з ғ ы ш т ы ң* элеваторлы, елеуішті және лақтырғыш түрлері болады (ҚСЭ).

КАРТОПТАЙ с ы н. *Картоп сияқты.* Тіпті екі аяғыңды салақтатып әлдекімнің мойнына мініп алғанмен үміттің отын іздеп, өмір қазанында қайнап жүргеніңде аса қуырылған *к а р т о п т а й* керексіз болып қалатын жайлар көп кездеседі (Б. Қыдырбекұлы, Алатау.).

КАРТОТЕКА [гр. theke] з а т. 1. *Түрлі хабарлар, мәліметтер, материалдар тіркеуге арнаулы түрде жазылған картоткалардың жүйелі жиыны.* Асыл тұқымды түйелерді пайдалану және оларға көрмелерде, сынауда берілген баға туралы мәліметтер осы *к а р т о т е к к е* жыл сайын жазылып отырады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Академияның қолжазбалар қорында Әлкей Марғұлан туралы ашылған өз алдына жеке *к а р т о т е к а* бар (Тоғызыншы шежіре). Арнаулы бөлмеде әр пәнге түрлі анықтамалар, *к а р т о т е к а* және т. б. орналастырылады («Қазақст. мект.»). 2. *Осындай картотекаларды сақтауға арналған жәшіктер.*

КАРТОТЕКАЛЫҚ с ы н. *Картотекаға арналған (жәшік).* Керекті әдебиетті іздеу үстінде көп *к а р т о т е к а л ы қ* жәшіктерді ақтарып, уақыт кетірмес үшін көмек керек («Мәдениет және тұрмыс»).

Картотекалық қор. *Жәшіктерге жинақталған қағаз қиындыларына жазылған мәтін түріндегі ақпарат қоры.* Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының иелігінде тіліміздің байлығы жинақталған көлемі бес миллиондай

карточкадан тұратын *картотекалық қор* жыл сайын толығын отырады («Тілтаным»).

КАРТОФЕЛЬ [нем. Kartoffel] з а т. с ө й л. **Картоп.** Мұның төрттен біріне биыл көп-жылдық шөп егілген, жартысына жүгері, *картофель*, капуста, помидор отырғызылған (З.Ақышев, Біздің шамш.).

КАРТОЧКА з а т. 1. *Қандай да бір дерек, мәліметтерді тіркеп жазуға арналған төрт бұрыштан қиылған қалың қағаз.* Біздің Агенттікте әрбір оралманға *карточка* ашылып, олардың Қазақстанға келген күнінен бастап, қандай жеңілдіктерді, қай жерден алғандығы жайлы мәліметтері сол карточкаға түсіріледі («Түркістан»). Сабактың келесі бөлімінде оқушыларға қысқакысқа бір-екі сөйлемдер жазылған *карточка* таратамын («Қазақст. мект.»). 2. *Онишцлкен емес фотосурет.* Солай бола тұрса да, ол келер почтамен сіздерге өз *карточкасын* жібермекші (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

Несиелік карточка. э к о н. *Жеке тұлғаның есепшотындағы ақшаны банкомат қызметі арқылы пайдалануға мүмкіндік беретін, құпия жеке код арқылы ашылатын пластиктен жасалған төрт бұрышты қима.* Жапондық ғалымдар кішкене және жеңіл, көлемі жағынан *несиелік карточкаларға* ұқсас, бірақ аздап иілген пластина тәрізді сканерді жарыққа шығарды («Зерде»).

Пластик карточка. э к о н. **Несиелік карточка.** Ел банктерінің шығарған *пластик карточкалары* 1,8 миллион данаға жетті, яғни экономикалық белсенді халықтың төрттен бірінің төлем карточкалары бар («Егемен Қазақстан»).

КАРТОШ з а т. ж е р г. **Картоп.** Біз биыл біраз жерге *картош* ектік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАРТОШКА [ор.] з а т. с ө й л. **Картоп.** Апақ-сапақ уақытта апам екеуміз қара көлеңкеде үйде жаңа ғана асылған *картошканың* қабығын аршып қарбыта асап отыр едік, ашық тұрған есіктен әлдене қараң еткендей болды да «Ассалау...» деген дыбыс шығарды (О.Бөкеев, Ән салады.).

КАРТОШКЕ з а т. с ө й л. **Картоп.** Ол ет араластыра *картош* ке қуырыпты (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң.).

КАРТРИДЖ з а т. и н о ф. *Принтердің қағазға мәтін, графика т.б. басып шығаруға қажетті бояу құйылған барабан сияқты т.б. бөлшектерден тұратын алынбалы-салынбалы бөлігі.* ≈ *Картридж* толтыру.

КАРТУЗ [голл. kardoes] з а т. 1. *Еркектердің құнқағары бар баскімі.* Тұтқын болған

соң, сөз бар ма, алтындап таққан погон мен көңкітіп киген *картуздың* құны шамалы (А.Сүлейменов, Бесін). Әдетте, офицерлер жаз айларында жеңіл *картуз* киеді ғой (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сақа *картузын* қолына алып, жалаңбас жүріп келеді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). 2. ө с к. *Тез жанғыш матадан жасалған соғыс зарядының қабы.*

КАРУСЕЛЬ [франц. carrousel] з а т. с ө й л. **Әткеншек.** Өздерінің қамқорлығына алған аудандағы балалар бақшасына шағын орындық, столдар, *карусель* істеп берген («Қазақст. мұғ.»).

КАРЦЕР [лат. carcer] з а т. *Түрмедегі немесе әскери казармадағы белгіленген тәртіпті бұзған адамды жалғыз өзін отырғызып қоятын қараңғы, суық бөлме.* Егерде біреу жазатайым белгіленген тәртіпті бұзса, оның жазасы *карцер* болатын (С. Көбеев, Орынд. арман).

КАРЦИНОЛОГИЯ [гр. karkinos] з а т. з о о л. *Зоологияның шаянтектерді зерттейтін бір саласы* (Қаз. тілі термин. Биология).

КАРЬЕР [франц. carriere] з а т. к е н. *Жер бетіне жақын жатқан кен байлықтарын ашық әдіспен өндіретін шұңқыр жер.* Рудниктің мыс рудасы ашық *карьерлер* арқылы жеңіл жолмен алынады (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Нарық келген алғашқы жылдарда *карьер* жұмысы тоқырап қалғанда, тас жолдың да тіршілігі тоқтаған («Егемен Қазақстан»). Құрылыс материалдарының *карьерлерін* жобалағанда, грунттардың құрылыстық қасиеттерін зерттегенде, басқа да жұмыстар жүргізгенде қабаттардың нақты орындарын анықтап картаға түсіру қажет (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Карьер алабы. к е н. *Жұмыс жүргізіліп жатқан кен орнының бір бөлігі.* *Карьер алабы* – бір карьермен өндірілетін кен орны немесе оның бөлігі (Қаз. тілі термин. Кен.). Жаңа кен орындарын немесе *карьер алабының* кезекті телімдерін игеру жер бетін дайындаудан басталады (Т.Қалыбеков, Экология.).

Карьер көлігі. к е н. *Кен орнын ашық әдіспен қазып алу барысында тау жыныстарды тасымалдау құралдарының жиынтығы.* *Карьер көлігінің* құрамында электровоз, паровоз және өзі түсіретін вагондар – думпкарлар болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Карьер сулары. к е н. *Қазылған карьер кеңістігіне тікелей құйылатын жаңбыр, қар және жер беті сулары мен жерасты сулары.* Карьердің түбіне, қиябеттеріне, жер астын құрғату жүйесіне құйылатын жер асты сулары да *карьер суларына* жатады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Карьер шекарасы. к е н. *Карьердің үстіңгі және төменгі контуры арқылы өтетін үстіңгі беті және олардың арақашықтығы* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Карьердің жұмыс аймағы. к е н. *Қазу жұмыстары бір мезгілде жүргізілетін барлық жұмыс кертпештерінің (аршылымдық және өндірімдік) жиынтығы. Карьер жұмыс аймағының* алып жатқан аумағы тілікте карьердің жұмыс беткейінің еңкіш бұрышымен және карьердің жұмыс горизонттарының жоғарғы және төменгі биіктік белгілерімен, планында жұмыс кертпештері жұмыс шебінің ұзындықтарымен анықталады (Қаз. тілі термин. Кен.). *Карьер жұмыс аймағы* карьер беткейлерінің біреуінде, екеуінде немесе бәрінде де орналасуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАРЬЕРА [франц. *carriere*] з а т. **1. Мәнсап** (біреудің атаққа, даңққа, мансапқа жетуі). Бірақ бір кеңес берейін, асылында аз болжап, аз қиялдаңыз да көп қимылдаңыз, бірденеден болса да бастаңыз, өз карьер аңыз үшін бірдене болса да істеңіз (С.Бегалин, Шоқан асу.). **2. Қандайда бір саладағы әрекет, қызмет.** В.Путин екі президенттік мерзіммен шектеліп қалғысы келмейтін сияқты. Келер жылы сайланса, ол 2008 жылы президенттік карьерасын аяқтауы керек қой («Жас Алаш»).

КАРЬЕРИЗМ ор. з а т. с ө й л. **Мансап-қорлық** (мемлекеттік және қоғамдық істің мүддесімен санаспай, қызметте, жұмыста жеке басының қамын ойлау).

КАРЬЕРИСТ ор. з а т. с ө й л. **Мансапқор** (адам). Ол карьерист еді, еш нәрсемен санаспайтын («Лен. жас»).

КАРЬЕРЛІК сы н. к е н. *Карьерге қатысты, соған тән.*

Карьерлік автоөзітүсіргіш. к е н. *Шанағы аударылмалы жүк автомобилі. Карьерлік автотөзітүсіргіш* кенді ашық қазу кезінде аршылған таужыныстар мен пайдалы қазылымдарды тасымалдау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *Карьерлік автотөзітүсіргіш тердің* жүккөтергіштігі 10-180 тонна болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАРЬЕР-ЭКСКАВАТОР з а т. к е н. *Бір драглайнды аршу және өндіру жұмыстарын алмасып орындауға арналған қазу жүйесі. Карьер-экскаваторда* аршылған таужыныстар үйіндіге төгіледі. Пайдалы қазылым қайта тиеу шанабы мен өзі жүретін көлік құралына немесе аршылым кертпешінің үстіне үйіліп, одан конвейерге, автоөзітүсіргіштерге немесе теміржол құрамдарына тиеледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАРЬЕРІШІЛІК: карьерішілік қойма. к е н. *Карьердің жұмыстық (уақытша жұмыстық*

емес) беткейіндегі кертпештер алаңдарында немесе оған жақын жер бетіне орналасатын үйінді түріндегі пайдалы қазылым қоймасы. Карьерішілік қойма пайдалы қазылымды қайта тиеу немесе біркелкілеу мақсатында жасалады. Пайдалы қазылымды қоймаға жинау экскаваторлармен және тиегіштермен жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАСА з а т. ж е р г. *Су ортасынан пайда болған кішкене аралшық; қайран.* Соңғы кезде Жайықта *каса* көбейіп кетті (Қаз. тілі. аймақ. сөзд.).

КАСАЛ з а т. ж е р г. *Сырқат, науқас.* Ол бүгін *касал* болып жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАСКА [франц. *casque*] з а т. *Басты түрлі жарақаттан сақтау үшін металдан, пластмассадан жасалған баскиім. Каскамының* төбесінде дәл төгілген жаңбырдың моншақ-моншақ тамшылары (Т. Бердияров, Мен. өмір.).

Көгілдір каска. г а з е т и. *Бітімгершілік күштер әскерінің бұқаралық ақпарат құралдарындағы атауы.* Сол міндетін орындай отырып, БҰҰ көптеген әскери қақтығыстардың алдын алды, шиеленістер әлі шешілмей жатқан жерлерде жұрт «*көгілдір каска*» деп атап кеткен бітімгершілік күштер орналасып, шиеленістің одан әрі ушықпауына кепілдік жасап жатқаны жұрттың көз алдында («Егемен Қазақстан»).

КАСКАД [франц. *cascade*] з а т. **1. Қолдан жасалынған немесе табиғи сатылы сарқырама.** Сол жоспар бойынша Ертіс бойында он екі станциядан тұратын *каскад* пайда болады (Қ.Исабаев, Сұңқар.). **2. ө н е р. Опереттада** әнмен сүйемелденетін жылдам би түрі. **3. т е х. Тізбектеліп байланысқан бір типті құрылғылар мен қондырғылар тобы.**

КАСКАДЕР з а т. **1. цир к. Күлкілі акробатикалық құлауларға негізделген нөмірдің орындаушысы.** **2. ө н е р. Кинофильмді түсіру барысында қауіпті әрі күрделі трюктарды орындаушы.**

КАСКАДТЫ сы н. т е х. *Тізбектеліп байланысқан бір типті құрылғылар мен қондырғылары бар.* Бұл мәшине картонның екі қатарын қазады, топырақ негізгі және *каскадты* элеваторларынан өтіп майдаланады, ал пәлек пен түйнек сіліккіш торға түседі (КСЭ).

КАСКО з а т. э к о н. *Ұшақ, кеме, автокөлік, вагон, цистерна, контейнер т.б. тасымал құралдарын сақтандыру* (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАССА [ит. *cassa*] з а т. **1. Мекемедегі ақша қабылдайтын, беретін, сақтайтын**

бөлме. Қарт ақшасын *кассаға* санап беріп, «Ленинград» радиоприемнигін алып жөнеле берді (С.Омаров, Әңгім.). **2. Ұшақ, кеме, пойыз, автобус сияқты әртүрлі көлік қызметін пайдаланушыға тұтыну құқығын беретін билет сататын орын (жер).** Қыста вокзалдың ішінде болатын билет *кассасы* жазда терезесін сырттан шығарған (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап.). Өмір ғой ештеңесін көпсінбеген, Өтті ғой балалық шақ өксіменен. Қара нан азық болды көк суменен, Кезексіз *кассалардан* билет алып, Кезексіз бақытқа да жетсін демен (Т. Молдағалиев, Шақырады.). **3. қаржы. Мекеменің, өндіріс орнының қаржы операцияларын орындайтын бөлімі.** Басқасын айтпағанда, тек шошқа фермасының өзінен өткен жылы үш жүз мың сом ақша кіріпті колхоз *кассасына* (Б.Тоқтаров, Қыран.). **4. қаржы. Мекеменің, өндіріс орнының қаражаты. Кассада ақшаның ғана ақшасы қалды** («Ана тілі»). **5. Театр, кинотеатр сияқты т.б. көпшілік мәдени орындарының ақылы қойылымдарына кіру құқығын беретін билет сататын орын. Кассада билет жоқ** (Ауызекі).

Касса кітабы. қаржы. Кәсіпорынның қолма-қол ақшасы қозғалысын есптеу үшін бекітілген нысандағы тізімдік. *Кассабойында* әрбір кіріс пен шығыс операциясы бойынша кассалық ордердің нөмірі, ақшаның кімнен алынғаны немесе кімге берілгені, оның сомасы жазылады. Ол нөмірленген, бау тағылған, сүргілі мөр басылған болуға тиіс (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАССАЛЫҚ сын. қаржы. *Касса бойынша.* 1993 жылдың 15 қараша күні таңертең облыстың барлық *кассалық* есептеу орталықтарында, екінші деңгейдегі банктердің 12 филиалында және қалалық әкімшілікпен бірлесіп Петропавлда ашылған 8 айырбас пунктінде ақша ауыстыру қауырт жүргізілді («Егемен Қазақстан»).

Кассалық алшақтық. қаржы. *Қаржы жылы бойына шығыстар, несиелендіру, негізгі борыш сомасын өтеу көлемінің бюджет қаражаты бос қалдықтарының көлемінен асып түсуі* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Кассалық операциялар. қаржы. Кәсіпорын кассасынан ақша қабылдау, беру операциялары. *Кассалық операциялар* кіріс немесе шығыс ордерлерімен, төлем тізімдемелерімен, кәсіпорын басшысы мен бас (аға) бухгалтер қол қойған басқа да құжаттармен ресімделеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Кассалық ордер. қаржы. Ақшаның кәсіпорын кассасына түскенін немесе оның нысаналы мақсатқа берілгенін қуаттайтын құжат. *Кассалық ордерде* толтыру үшін

негіздеме көрсетіледі, тіркелетін құжаттар атап көрсетіледі, ешқандай түзету мен өшіріп жазуға жол берілмейді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Кассалық тәртіп. қаржы. *Кәсіпорындардың (фирмалардың, кәсіпкерлердің, т.б.) қолма-қол ақшаны қабылдау, сақтау және жұмсау ережелерін қатаң орындау. Кассалық тәртіптің* негізгі элементтері: түскен ақшаны банкке уактылы өткізуі, меншікті кассада қолма-қол ақша қалдығының белгіленген лимитін сақтау, кассадағы түскен ақшаны белгіленген нормалар шегінде дербес жұмсау, банктен алынған қолма-қол ақшаны мақсатқа сай жұмсау және пайдаланылмаған ақшамен есеп айырысу ережелерін сақтау (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАССАТОР зат. заң. *Жоғары тұрған сот орнына төменгі сот орындарынан шешіліп тексеру үшін арыз беруші тұлға.*

КАССАЦИЯ [лат. cassatio] зат. сот. **1.** *Күшіне енген сот үкіміне шағым ету және оны Жоғарғы сотының қайта қарау ісі.* Мұның өзі пролетариат үшін июнь жеңісінің *кассациясы* болды (К.Маркс,.. Танд шығ.). **2. заң.** *Сайлауды жарамсыз деп танып, сайлау заңының бұзылуы жағдайында оны кейінге қалдыру.*

КАССЕТА [франц. cassette] зат. **1. Таспа** (жарық өткізбейтін фотопластинка немесе фото-кино үлдір (пленка) қорабы). Қолдан түсіретін аппарат әрі кіші, әрі жеңіл келеді. Оның плёнка орналасатын *кассеталарын* тез ауыстырып отыруға өте ыңғайлы (Қ.Сиранов, Кино тур.). Негізінен алғанда алюминийден жасалған «Спорт» кинокамерасы жеңіл де қолайлы. Бір қызығы, ленталар салынған *кассеталарын* су астында ауыстыруға болады («Лен. жас»). **2. Магнитофон таспасының немесе бейнетаспасының жалпақ жеңіл қорабы.**

КАССЕТАЛЫ сын. *Таспасы бар.* Қос *кассеталы* магнитофон – дыбысты жазуға және тыңдауға жеке-жеке екі кассетасы бар магнитофон (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАССЕТАЛЫҚ: **кассеталық оқ-дәрі.** өск. *Ракетаның ұрыс бөлімі, авиациялық бомбалар, артиллериялық атыстар және ұрыс элементтерімен жабдықталған реактивтік снарядтар. Кассеталық оқ-дәрі* нысананы жою үшін бытыраңқы зарядпен лақтырылады. Олар өз алдында көздеу тұмсықтарымен жабдыкталуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

КАССИОПЕЯ зат. астр. *Аспанның солтүстік жарты шарындағы шоқжұлдыз.* Сентябрь, октябрь айларында іңірде Темір-қазықтан күншығысқа қарай орналасқан

каракұрт сияқты *К а с с и о п е я н ы ң* бес жұлдызын, одан шығысқа қарай Андромеда шоқжұлдызын көреміз (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). *Кассиопеяның* бес жарық жұлдызы бар. Сыртқы пішіні өрмекшіге ұқсайтындықтан халық арасында оны «Қаракұрт» деп атайды. СССР территориясының барлық жерінен көрінеді (ҚСЭ).

КАССИР з а т. *Кассаши* (ақша қабылдайтын, беретін жауапты адам; билет сатушы). Сол күні кешқұрым совхоздағы *к а с с и р* ток басына келіп, жұмысшылардың еңбекақысын таратқан (С.Жүнісов, Жапанда.). Жабысып жүз сомдықтар құшақтасқан, Түрі бар айырылмайтын пышақтасаң, *К а с с и р д і ң* бадырайып кетті көзі, – Көрмейтін мынау сұмдық үш ұйықтасаң (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

КАССИРЛІК з а т. *Кассир қызметін атқарушылық*. Жетінші класты бітіргеннен кейін Орджоникидзе атындағы совхоздың председателі Жұматай Тәкішевке келгенде, ол кісі Әжібекке *к а с с и р л і к т і*, учетчиктікті ұсынған («Лен. жас»).

КАССИ з а т. с ө й л. *Касса*. Алдымен ақшамды *к а с с і г е* өткізіп бер (Қ.Ысқаков, Қараорман).

КАСТА [португ. casta] з а т. қ о ғ.-ө л е у м. 1. *Үндістанда, кейбір Шығыс елдерінде шығу тегі, мамандықтың мұрагерлері және су мүшелерінің құқықтық жағдайына қарай біріккен, тұйықталған қоғамдық топ*. Жаңа эраға дейінгі V ғасырдан бастап абыздар *к а с т а с ы* қалыптасады (З. Ақназаров, Ғылыми атеизм.). *К а с т а л а р* арасы соншалық бітімсіз жырақ, шалғай да кереғар (М.Әуезов, Шығ.). 2. *Өз ерекшеліктерін және соған байланысты артықшылықтарын талап ететін тұйықталған қоғамдық топтар*. *К а с т а л а р* қоғамдық еңбектің бөлінісіне байланысты пайда болады (Саяси сөздік). Адамдарды *к а с т а г а* бөлу жойылып, аласталғандарға тең право берілді («Халық мұғ.»).

КАСТАЛЫҚ с ы н. *Кастаға тән*. Дегенмен, *к а с т а л ы қ* ерекшеліктер әлі де болса сақталып (өсіресе, деревняда), үнді қоғамының дамуына әсерін тигізуін қойған жоқ (ҚСЭ).

КАСТАНЬЕТТЕР [исп. castacetas] з а т. м у з. *Бір-біріне бекітілген пластиналардан жасалған, саусаққа киіп, ыргақты соққылау арқылы үн шығаратын, Испания, Италия, Латын Америкасында кең таралған музыкалық аспап*.

КАСТЕЛЯНША [лат. castellanus] з а т. *Жатақхана, қонақүй, ауруханаларда төсек жабдықтары шаруашылығын меңгеретін әйел*.

КАСТОДИАН з а т. э к о н. *Клиенттердің өзіне сеніп тапсырылған ақшалай қаражаты мен бағалы қағаздарын сақтау және есепке алу жөніндегі кәсіпқойлық қызметті жүзеге асыратын заңды тұлға* (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАСТОДИАНДЫҚ: кастодиандық шарт. э к о н. *Бағалы қағаздар мен ақшалай қаражатты жауапкершілікпен сақтау және есепке алу туралы кастодиан-банк пен оның тапсырыскері жасасатын шарт* (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАСТОР [франц. castor]: **кастор майы**. *Үілмәлік немесе майкене өсімдігінің тұқымынан алынған сарғыш түсті сұйық май*.

КАСТОРКА ор. з а т. с ө й л. *Кастор майы*. Кепкіш касиеті өте төмен немесе тіпті кеппейтін майлар: олифка, мақта және *к а с т о р к а* майлары (Химия өнімдері.). Кесетін жерін *к а с т о р к а* мен майласаныз металдың тезірек кесіле бастағанын бірден байқауға болады (Тракторист.).

КАСТІРӨҢКЕ з а т. ж е р г. *Тамақ пісіретін темір ыдыс*. *К а с т і р ө ң к е д е* су толып тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАСТРЮЛЬ з а т. *Кәстрөл* (металдан жасалған, екі құлағы бар, тамақ пісіруге арналған ыдыс). Электроплиткаға *к а с т р ю л ь* қойды (Ә.Көпбаев, Мақтаныш.). *К а с т р ю л ь д і* жылдам плитаға қойдым да қолымды сұрттім (Т.Бердияров, Фарид). Апасы электр плиткаға біресе шәйнекті, біресе қуырдақ салған *к а с т р ю л ь д і* қойып, абыр-сабыр болып жүр («Лен. жас»).

КАТАБОЛИЗМ [гр. katabols] з а т. б и о л. *Ағзада органикалық қосылыстардың ыдырап, қарапайым молекулаларға айналуы*. *К а т а б о л и з м* барысында қоректік заттар ұлпаларда ыдырап, ақырғы өнімдерге айналады да, сыртқа бөлініп шығарылады (Қаз. тілі термин. Биология). *К а т а б о л и з м* клетка мен тінде болатын тотығу процесі ферменттерінің қатысуымен үздіксіз жүретін құбылыс (ҚҰЭ). *К а т а б о л и з м* жоғары сатыдағы жануарлар мен адамда жылдам жүрсе, төменгі сатыдағыларда баяу жүреді (ҚҰЭ).

КАТАГЕН з а т. б и о л. *Тері түк баданасы жасушаларының бөлінуі арқылы көбею процесінің әлсіреп барып, тоқтау кезеңі*. *К а т а г е н* жануарлар тері түтіктерінің түлеуі алдында жүреді (Қаз. тілі термин. Биология).

КАТАДРОМДЫ: катадромды өрістеу. з о о л. *Кей балықтардың уылдырық шашу үшін өзендерден теңіздерге қарай, ал теңіз жағалауындағы балықтардың теңіздің ашық айдынына қарай қоныс аударуы*. *К а т а д р о м д ы ө р і с т е у* кезінде Балтық жағалауындағы

өзендерде тіршілік ететін өзен жыланбалығы уылдырық шашу үшін Америка жағалауындағы Саргасс теңізіне дейін 4-7 мың километр қашықтыққа қоныс аударады (Қаз. тілі термин. Биология).

КАТАГЕНЕЗ [грек. kata, genesis – тудырушы] з а т. г е о л. *Шөгінді тау жыныстарына, олардың метаморфтық жыныстарға айналуына немесе үгілуіне дейін әсер ететін табиғи процестердің жиынтығы.* Алғаш *катагенез* терминін 1922 жылы А.Е. Ферсман ұсынған (ҚҰЭ). Тектоникалық қозғалыстарымен тығыз байланысты болып келетін *катагенездің* прогрессивтік түрлері бар (ҚҰЭ). *Катагенездің* шөгінді тау жыныстарындағы мұнай қабаттарын, көмір кендері мен құрылыс материалдарын барлауда маңызы зор (ҚҰЭ).

КАТАКЛАЗ [грек. kataklaō] з а т. г е о л. *Тектоникалық процестер әсерінен тау жыныстарының ішкі құрылысының бұзылуы, уатылуы, жарықшақтануы.* *Катаклаза* шалынған тау жыныстарының химиялық құрамы өзгермейді, тек жекелеген минералдардың кристалдық торлары деформаланады, минерал түйіршіктерінің пішіні мен мөлшері өзгереді (ҚҰЭ). *Катаклаза* шалынған белдемелер бойымен минералданған ерітінділерде әртүрлі кентастар шоғырланады (ҚҰЭ).

КАТАКЛИЗМ [грек. kataklysmos] з а т. к і т. *Апат, табиғат апаты.* Астрономдар Күннің ғаламшардағы қозғалысы мен аспан денелерінің өзара әсерінен туындайтын аса ірі *катаклизмдердің* кезекті циклдары жакындап қалғанын айтады («Егемен Қазақстан»).

КАТАКОМБА [лат. catacomba] з а т. *Кейбір көне мәдениеттерге тән болған діни салт-жоралғылар мен ғұрыптар өткізуге және адамды (культты) жерлеуге пайдаланылған табиғи немесе қолдан істелген үңгір, жер астындағы қабір.* Қазақстанда Жетісу сақтарының бесшатыр қорымын зерттеу барысында үшінші және алтыншы нөмірлі үлкен обалардың астында *катакомбаға* ұқсас құрылыстар ашылды (ҚҰЭ). Үлкен, күрделі *катакомбалар* Рим маңында, Неапольде, Сицилия мен Мальта аралдарында, Солтүстік Африка өлкелерінде, сондай-ақ, Алдыңғы және Кіші Азияда, Балқан түбегінде кездеседі (ҚҰЭ). Осы ғажайып шаһардағы әулие Петр соборы, Венеция сарайы, Рим форумы, Палатин, Колизей, Каркалла моншалары, Аппий жолы, Треви субұрқағы, Әулие Каллиста *катакомбасы*, Испания алаңы, Пантеон, Әулие Періште қамалы сияқты ғимараттардың әрқайсысын жеке алып жазса да артық етпейді (С. Абдрахманов, Елдік сыны).

КАТАЛАЖКА з а т. с ө й л. *Каталашка.* Егер ойыншылар ақшасын қайтып беруді сұрай қалса, *каталажкаға* қоям деп қокан-лоққы жасайды (Қ.Әміров, Революция.). Ертеңіне олар Александр Березовский мен Овчаровтың Үлкен станицадағы *каталажкада* жатқанын білді (Қ.Әміров, Революция.).

КАТАЛАЗА з а т. б и о л. *Биологиялық тотығу процесінде түзілетін сутек асқын оксидін суга және оттекке дейін ыдыратып, катализдейтін фермент.* *Каталаза* тірі жасушаларда кеңінен таралған (Қаз. тілі термин. Биология).

КАТАЛАШКА з а т. *Тұтқынды қамайтын үй, абақты.* Он шақты күннен бері Абай Семейде *каталашкада* отыр (М.Әуезов, Абай). «Бұлардың *каталашкасы* осы екен ғой», – деп ойлады ол іші өте тар және мейлінше ыстық бөлмеде отырып (Х. Есенжанов, Ақ Жайық).

КАТАЛЕПСИЯ [лат. katalepsis] з а т. п с и х. *Сыртқы және ішкі тітіркендіргіштерге сезгіштіктің төмендеуімен сипатталатын, бір қалыпта сіресіп қалумен көрінетін, ұйықтағанға ұқсас күй.* *Катаlepsия* гипноздық ұйқы кезінде, сондай-ақ қайсыбір психикалық аурулар кезінде пайда болады (Қаз тілі термин. Пед және псих.).

КАТАЛИЗ [гр. katalysis] з а т. х и м. *Кейбір заттардың (катализатордың) әсерінен химиялық реакцияның шапшаңдауы я баяулауы.* Катализаторлардың қатысуымен химиялық реакция жылдамдығының өзгеру процесін каталикалық процесс немесе *катализ* дейміз (Химия өнімдері.). Ағылшын профессоры Бонд, жапон профессоры Урусибари баяндамалар жасады. Осылардың қай-қайсысы да *катализ* жөнінде Дмитрий Владимировичке соқпай өте алмайды (Ә.Жәмішев, Армысың.). Онда жапон ғалымдарының бензин, солярка сияқты жанармайлар орнына судан сутегіні бөліп алып пайдалануға бола ма деген бағытта зерттеулер жүргізіп жатқаны, оның бір тармағының біздегі органикалық *катализ* институтына келіп тірелетіні туралы айтқанмын («Түркістан»).

КАТАЛИЗАТОР з а т. х и м. 1. *Химиялық реакция жылдамдығын өзгертетін зат.* *Катализатор* деп химиялық реакциялардың жүруін тездетіп, өздері өзгерместен қалатын заттарды айтады (Химия). Реактордағы термоөңдеу қазірге құпия болып отырған *катализатордың* көмегімен жүзеге асқан («Зерде»). Қазақстанның бентонитті саздарынан әзірленген мұнай кренкингінің жоғары сапасы және тұрақты *катализаторлары* Гурьевтің мұнай айыру заводтарында өнеркәсіптік сыннан ойдағыдай өтіп жатыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

2. ауыс. кіт. Бірдеменің дамуын жеделдететін құбылыс не факт.

КАТАЛИЗАТОРЛЫҚ зат. Катализаторға тән, катализаторға қатысты. Ферменттер – тірі организм денесінде пайда болатын белок тектес ерекше *к а т а л и з а т о р л ы қ* қасиеті бар зат. Мұны кейде энзим дейді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Тіршілік процесінде белоктардың маңызы орасан зор және алуан түрлі. Ең алдымен, белоктар жасушада *к а т а л и з а т о р л ы қ* қызмет атқарады (Жалпы биология).

КАТАЛИЗДЕ= е т. х и м. Катализатор қосу арқылы химиялық реакцияны тездету я бәсеңдету. Каталаза – биологиялық тотығу процесінде түзілетін сутек аскын оксидін суға және оттекке дейін ыдыратып, *к а т а л и з д е й т и* фермент (Қаз. тілі термин. Биология).

КАТАЛИЗДЕУ х и м. Катализде етістігінің қимыл атауы. Соңғы зерттеулердің арқасында алюминий хлоридінің көмегімен полимерлендіру реакциясын *к а т а л и з д е у* ге болатындығы анықталды (Т.Сұлтанбеков, Химия).

КАТАЛИЗДІК с ы н. х и м. Катализге тән, катализге қатысты. Мұнай өнімдерін *к а т а л и з д і к* жолмен өңдеу әдістері қазіргі кезде ерекше тез дамып келеді (Орган. химия). Олардың негізгілері – қопарылыс жасау, тұрақты қысымның әсерімен графитті алмасқа тікелей айналдыру, *к а т а л и з д і к* тәсілді қолдану жолдары (Н.Нұрахметов, Синтетика.).

КАТАЛОГ [гр. katalogos] з а т. **1.** Бірыңғай заттардың (*кітап, экспонат, т. б.*) белгілі бір тәртіппен жасалған тізімі. Гипарх өз тұсында 1000-нан аса жұлдыздың *к а т а л о г ы* н жасады (О. Жәутіков, Математика.). 1931 жылы комиссия оқу-ағарту фильмдерінің аннотацияланған ең бірінші *к а т а л о г ы* н жасады, онда 100-ден астам фильмдер болған (М.Құдайқұлов, Оқу киносы). Бұл *к а т а л о г* XV ғасырда аспан денелері мен жұлдыздар орнын көрсететін бірден-бір құжат ретінде осы күнге дейін өзінің ғылыми-астрономиялық мәнін жоймай келеді (А.Көбесов, Математика.). **2.** Осындай тізім берілген анықтамалық басылым. Әдебиеттер жүйе-жүйеге жіктеліп, алфавиттік және өлке таңу *к а т а л о г т е р і* - не түсірілген («Қаз. әдеб.»).

Каталогтегі жәрмеңке. э к о н. Тауарлардың үлгісі жоқ, бірақ олардың орнына сатылатын тауарлар туралы бүкіл ақпарат мазмұндалған каталогтер, ақпараттық парақтар т.б. кеңінен ұсынылған жәрмеңке (Қаз. тілі термин. Экономика.).

КАТАМАРАН з а т. Ортақ палуба арқылы біріккен екі корпусты кеме.

КАТАПУЛЬТА [лат. catapult] **1.** ә с к. т а р. Ежелгі заман мен орта ғасырлардағы ширатылған талшықтың серпімділік күші арқылы жұмыс істейтін лақтырғыш мәшине. *К а т а п у л ь т а* қоршаудағы қамалға 250 – 850 метр қашықтықтан ауыр тастарды, жанғыш зат толтырылған кеспектерді, т.б. лақтыратын соғыс құралы (ҚҰӘ). *К а т а п у л ь т а* б.з.б. V ғасырдан б.з.-дағы XV ғасырға дейін, отты қару-жарақ шыққанша қамалдарды басып алуда негізгі құрал ретінде қолданылады (ҚҰӘ). **2.** т е х. Авиатасығыш кеме палубасынан ұшақтардың, планерлердің т.б. ұшу аппараттарының ұшуы – мен жылдамдық алуын қамтамасыз ететін қондырғы. **3.** т е х. Ұшқышты, ғарышкерді ұшатын аппараттан автоматты түрде лақтыратын механизм (ҚҰӘ).

КАТАПУЛЬТАЛЫҚ с ы н. т е х. Катапультасы бар. Ұшқыш жеңіл іске қосылатын *к а т а п у л ь т а л ы қ* креслоның үстінде отырады. Командирдің кабинасы дөнекерленген титандық брондалған пластиналарымен қоршалған («Зерде»).

КАТАР [гр. katarrhoss] з а т. м е д. Тамақ, мұрын өкпе т. б. мүшелердің шырышты қабығының суық тиіп ауруы; қабыну. *К а т а р* көбінесе мезгілімен ас ішпегеннен болады (А.Даиров, Хирург.). Ал ауыз арқылы дем алған жағдайда жоғары тыныс жолдары баспа, *к а т а р* ауруларына шалдығуы мүмкін (С. Жұмабаев, Ұзақ өмір.).

КАТАРАКТА [грек. katarrhaktes] з а т. м е д. Көз бұршағының бұлдырап, қарауытып, ағаруымен сипатталатын көз ауруы. *К а т а р а к т а* кезінде сәуленің көз бұршағына өтуі қиындайды, көздің көру қабілеті кемиді (ҚҰӘ). *К а т а р а к т а м е н* ауыратын адам майлы және тұзды тамақ жемей, витаминдерге бай тағамдарды жегені дұрыс (ҚҰӘ). Силоксанның молекулалық құрамы мен құрылысы көздің жанарының құрылымына жақын. Сондықтан оны медицинада *к а т а р а к т а н ы* – суқараңғылықты емдеуге пайдаланып келген («Зерде»).

КАТАРСИС [грек. katharsus - тазару] з а т. п с и х. Бір нәрсенің, біреудің тағдырына барынша қайғырудан болған эмоциялық сілкініс, іштей тазару. Психонализде – *к а т а р с и с* терапевтикалық әсер-ықпалдың арнаулы бір әдісі, мұның нәтижесінде бұрын түпкі санаға ығыстырылған және невроздық қақтығыстың себебі болып жүрген аффект сейілтіліп, реакциясы бітеді (Қаз. тілі термин. Химия.).

КАТАРХЕЙ з а т. г е о л. Жер қыртысынан бұрын-соңды табылған ең көне таужыныстарға қатысты қолданылатын атау (Қаз. тілі термин. Геология.).

КАТЕГОРИЯ [гр. *kategoria*] з а т. **1.** ф и л о с. *Болмыстың жалпы белгілері туралы ғылыми ұғым.* Тәуелсіздік – саяси-экономикалық ұғым, философиялық *категория*. Тәуелсіз мемлекет болдық, егемен ел болдық («Түркістан»). Ғылыми тілмен айтқанда, жүз – тарихи-әлеуметтік *категория*. Ол, біріншіден, кең байтақ қазақ сахарасында ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі тайпалардың жерге орналасу ыңғайымен әкімшілік-аумақтық бөлініс ретінде пайда болған («Жас Алаш»). Дүниенің ең маңызды қасиеттері, заңдылықтары бейнелейтін неғұрлым жалпы ұғымдар *категориялар*, – деп аталады (Марксистік филос.). **2.** л и н г. *Сөз бен құбылыстың жалпы белгісін білдіретін ғылыми атау.* Қазақ тілінде род *категориясы* жоқ екені мәлім (М.Мұқанов, Пед. очерк.). Сабаққа қорытынды етістіктің етіс *категориясы* мен көсемшенің айырмашылығын салыстыра отырып жасалды («Қазақст. мект.»). **3.** с п о р т. *Спортшылардың салмақ бойынша жіктелісі.* Рингтегі шайқастар спорттық разрядтар мен салмақтық *категорияларға* сәйкес жүргізіледі (М.Хайрутдинов, Алғашқы.). Сегіз салмақ *категориясы* бойынша бұл жарысқа сексен сегіз боксшы қатысып еді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). **4.** *Мамандығы бойынша берілетін біліктілік деңгейі.* Соғыстан Вася әрі механик, әрі бірінші *категориялы* шофер боп келген (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Соңғы жылдары В. Г. Фризенің шәкірттері В. И. Куксеге және К. Н. Болатоваға жоғары *категориядағы* дәрігер деген атақ берілді («Жетісу»). **5.** к і т. *Тап, тұр, топ.* Табиғат ресурстарын сарқылатын және барлау ісінде жұмыс уақытын барынша толық және жақсы пайдалануға бірден-бір жол ашты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Белгілік-белгісіздік категориясы. л и н г в. *Бірыңғай объектілердің табынан бөлінген сипатталушы жағдайдағы есімнің нақтылық объектіге қатысын көрсететін сөйленім құрамындағы категориялық-семантикалық белгі. Белгілік-белгісіздік категориясы* құралының типологиясы әртекті.

Аталмыш категория роман-герман белгілік-белгісіздік артиклдері арқылы анық көрсетілген (Тілбілімісөзд.). Қазақтіліндебелгілік-белгісіздік *категориясы* «бір» сөзі (белгісіздік есімдігі) арқылы беріледі, мысалы, бір адам (Тіл білімісөзд.).

Жақты-жақсыз категория. л и н г в. *Сөйлем субъектісінің референтке қатысымен сипатталатын грамматикалық категория. Жақты-жақсыз категория* типтерінің қатарында жақты сөйлем әрқашан нақты индивид болатын «мен» субъектісімен, жақсыз – индивидсіз, айқын білдірілмеген субъектісімен барынша қарама-қарсы алынған (Тіл білімісөзд.).

Жанды-жансыз категория. л и н г в. <ағыл. *animacy-inanimacy*>. *Адамның қоршаған дүниені жанды және жансыз деп бөлуіне байланысты зат есімді екі шағын топқа бөлуіне негіз болып табылатын ұғым категориясы. Жанды-жансыз категория* тілдерде көріну дәрежесі әрқалай. Қазақ тілінде жанды зат есім тек «кім?» деген сұраққа жауап беретін адамды және оның мамандығын білдіретін сөздерді атайды, қалғандары «не?» деген сұраққа жауап беріп, жансыз зат есім құрамына кіреді (Тіл білімісөзд.).

КАТЕГОРИЯЛЫ с ы н. *Категориясы бар.* Бұдан былай *категориялы* асханалардың барлығында бұл шығын өндіріс орындарының мойнына жүктеледі («Соц. Қаз.»).

КАТЕП з а т. *Жұқ батпас үшін нар түйенің үстіне лайықтап жасалған жабдық.*

КАТЕПТІ с ы н. *Катебі бар. Кате п т і* нар керек бұл іске? (Махамбет, Шығ.).

КАТЕР [ағыл. *cutter*] з а т. **1.** *Тез жүретін кішкене жеңіл кеме.* Бір төмен, бір жоғары шайқалған *катер* теңіз бетінде допша домаланды, ышқына тулады (А.Токмағанбетов, Жазғы.). Москва түбіндегі Рыбинск су қоймасында шағын *катер* ерсілі-қарсылы жүзіп жүр (Ғалам ғажап.). **2.** *Арнайы немесе көмекшілік қызмет атқаратын шағын әскери кеме.*

КАТЕТ [гр. *kathetos*] з а т. м а т. *Тік бұрышты үшбұрыштың тік бұрыш жасап тұрған екі жақ қабырғасы.* Аристархта «тангенс», «синус» терминдері атымен жоқ, олардың орнына тік бұрышты үшбұрыштың *катеттер* і және шеңбер доғасының хордалары алынады, теңсіздіктер сөзбен баяндалады (А.Көбесов, Математика.). Үшбұрыштың тік бұрыш жасап тұрған қабырғалары *катеттер* деп, ал тік бұрышқа қарсы жатқан қабырғасы гипотенузасы деп аталады (Геометрия). Қайық, шынында, өзінді өз жылдамдығымен *катет*

бойынша қиып өтетіндіктен мынадай теңдеу құруға болады (А.Қалығұлов, Жарық.).

КАТЕТЕР [гр. *katheter*] з а т. м е д. *Түтікше* (дене арналары мен қуыстарын жуу, ондағы сұйықтықтарды сыртқа ағызуды немесе ондағы ауруды анықтау мақсатымен енгізілетін іші қуыс түтікше түріндегі медициналық құрал).

КАТЁЛ з а т. Өзімен алып жүретін тостақ тәрізді ыдыс. Қош айтып ханышамен жолға бастым, Ас үйге кіріп келіп есік аштым. Нан алдым, қазанда тұр ыстық күріш, Салып ап бір к а т ё л м е н алға бастым (Батырлар жыры).

КАТЕЛОК ор. з а т. *Солдаттардың ас құйып ішетін бауы бар темір ыдысы*. Ішкі жеңіл киімдерімді шалбарланып, к а т е л о г і м д і, тонымды буып арқама салып, қолыма аралдан бір ұзын талды кесіп алып көлденең ұстап, Ертістің көк айна мұзына түстім (С. Бегалин, Сәтжан). Сашка келді. Қолында бір к а т е л о к ішімдік. Жан лебізін оның да, Жақ ашпай-ақ түсіндік (Т.Шопашев, Көңіл.).

КАТЕХИЗИС [грек. *katechesis*] з а т. д і н и. 1. *Сұрақ және жауап түріндегі православиелік, католик және протестанттық шіркеу ахлагы мен қасаң қағидаларын қысқаша баяндайтын шіркеулік оқыту құралы*. Орыстың православиялық шіркеулерінде 1917 жылға дейін «Православиялық діннің кеңейтілген к а т е х и з и с і» оқулығы кең түрде қолданылып келді («Парасат»). 2. *Сұрақтар мен жауаптар түріндегі белгілі бір ілім негіздерінің қысқаша баяндамасы*. К а т е х и з и с арқылы ғылымға жат, қоғам мен табиғат жөніндегі діни-аңыздық көзқарас кеңінен насихатталып отырады («Парасат»).

КАТИБ з а т. к ө н е. *Көне араб және мұсылман елдерінде құжаттар мен жазбаларды дайындаумен айналысқан мамандық иелері, көшірмеші, хат жазушы*. К а т и б термині бағзы заманнан жаткен ескі өлеңдерде ұшырасады. Өз кезінде көшірмешілер едәуір рөл атқарған (ҚҰЭ). Мемлекетті басқару жүйесі өркендеген Иранда к а т и б т е р д і ң бірнеше тобы өмір сүрген (ҚҰЭ). Орта ғасырларда қалалардың базарларында сәлем, арыз хат жазып беруді кәсіп еткен сауатты кісілер де болған. Бұлар да к а т и б аталған (ҚҰЭ).

КАТИОН [гр. *kata*] з а т. х и м. *Электрлік оң зарядқа ие ион*. Молекула ионнан тұратын болса, оның біреуі к а т и о н, біреуі анион болады (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Сілтілік металдардың бәрі өте күшті тотықсыздандырғыштар, өздері химиялық реакцияда оңай тотығып, оң 1 валентті к а т и о н түзеді (Қ.Нұрымбетов, Метал. хим.). Су молекуласынан басқа минералдар бетіне

қуыстағы су ерітіндісінің к а т и о н д а р ы да тартылады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

КАТИОНДЫ с ы н. х и м. *Катионы бар, катионнан тұратын*.

Катионды жинағыштар. з а т. г е о л. Бағалы минералдар бетіне абсорбцияланып, оның сулануын азайтатын, реагенттер молекулаларында көмірсутек тізбегі катион құрамына кіретін органикалық қосылыстар. К а т и о н д ы ж и н а ғ ы ш т а р д ы ң көпшілігі – амин және аммоний тұздарының туындылары (Қаз. тілі термин. Кен.). К а т и о н д ы ж и н а ғ ы ш т а р сулы ортада беттерінде теріс зарядты орталықтар бар минералдарды флотациялауға қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАТИОНДЫҚ с ы н. х и м. *Катионға қатысты, созан тән*. Бұл процесс су құрамында еріген тұздар мен жыныс кешенінің жұтып алған тұздарының арасындағы абсорбцияның, к а т и о н д ы қ алмасудың ықпалы арқылы өтеді (К.Сапарбайұлы, Геология.). К а т и о н д ы қ алмасу мен араласу процестерінде судың алуан түрлі типтері қалыптасады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

КАТИОНИТ з а т. х и м. *Құрамында қозғалмалы (ауыспалы) катион бар жоғары молекулалы органикалық зат*. К а т и о н и т судан немесе ерітінділерден катион түріндегі бағалы құрамбөліктерді бөліп алу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАТОД [гр. *kathodos*] з а т. ф и з. *Ток көзінің теріс полюсіне жалғасқан электрод*. Инженер дәттете сөйлеп, мыстың қалай және неге еритінін, к а т о д қ а қалайша барып қосылатынын айтуға кетті (Т.Нұртазин, Адам.). Тор мен к а т о д аралығынан арнаулы көмірлі микрофон жасалады («Халық мұғ.»). Қондырғыға тек электр өрісі берілсе болғаны катиондар к а т о д қ а, аниондар анодқа қарай жылжиды («Лен. жас»).

КАТОДТЫ с ы н. *Теріс полюсті, электродты*. Москваның өнертапқыш ғалымы Л. Кораблев сұйық к а т о д т ы титімдей плазма шамын жарыққа шығарды («Лен. жас»).

КАТОДТЫҚ с ы н. *Катодқа тән; теріс полюстік, электрондық*. Металды к а т о д т ы қ қорғау электрохимиялық және электрлік әдістермен жүргізіледі (Қ.Нұрымбетов, Метал. хим.). К а т о д т ы қ сәулелер дегеніміз еркін электрондардың ағыны екендігі мәлім (П.Полатбаев, Оптика).

КАТОК з а т. т е х. 1. *Жол тегістейтін, таптайтын ауыр мәшине*. Жиек толған бульдозерлер мен скреперлер. Олардың арасында топырақ таптағыш к а т о к т а р жүр (Қ.Ұябаев, Қырда.). 2. *Егістіктегі топырақты уату, тегістеу үшін пайдаланылатын ауыл-*

шаруашылық құрал. Тұқым себілгеннен кейін жүгерінің көктеп өсуін тездету үшін топырақ буылтық *к а т о к п е н* тығыздалады (Ж.Жиенбаев, Жүгері.). Құрамы жеңіл, бірақ қатты нығыздалған топырақты тырмалайды және *к а т о к п е н* өңдейді (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Топырақбетінің қабыршағын күйрету немесе оның беткі қабатын қопсыту айналма шабықтауыштармен немесе қатпаршақты *к а т о к т а р м е н* орындалады (Ауылшаруаш. машина.).

КАТОКТАС з а т. ж е р г. *Қырманда астық басатын тас, шаңтас*. Біз *к а т о к т а с қ а* бір ат жегеміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАТОЛИЗМ з а т. д і н и. *Католицизм*. Аббаттықтардың бір бөлігі реформациялау кезеңі (16-17 ғғ. Еуропадағы католиктік шіркеулерге қарсы әлеуметтік-саяси қозғалыстар) мен буржуазиялық революциялар тұсында жойылды. Сақталып қалғандары әлі де болса *к а т о л и з м* мұраттарын насихаттау мен қорғауда («Парасат»).

КАТОЛИК з а т. д і н и. *Батыс Еуропа елдерінде кең тараған христиан дінінің негізгі бағыттарының бірі, католик діні және сол дінді ұстаушы адам*. – Менде дін *к а т о л и к*, дін коммунист, – деп Рауль қарқ-қарқ күлді (Б.Момышұлы, Шығ.). Августинизм бірнеше ғасыр бойы үстемдік етіп келді. Тек 13-ғасырдан соң ғана оның орнын пюнизм иеленді. Бірақ *к а т о л и к т е р* арасында мұның ықпалы әлі де болса зор («Парасат»). Франциядағы *к а т о л и к т е р* протестант-гугеноттарды жаппай қырып-жоюға кірісті («Парасат»). // *Католик дінін ұстанушы, католик дініндегі, католиктік*. Бұған *к а т о л и к* пасторлар да қосыла кетеді (А.Қасымжанов, Диалектика). Осыған орай, Ватиканның мемлекеттік хатшысы Анджело Соданоның Қазақстанға арнайы сапарлай келіп, *к а т о л и к* епархиясын ашу туралы келісім жасасқанына қалай қарайсыз? («Түркістан»).

Католик діні. д і н и. *Католицизм*. Папа тек *к а т о л и к дінінің* басшысы емес, Ватикан мемлекетінің басшысы («Парасат»).

КАТОЛИКТИК с ы н. *Католик дініне тән, католик дініндегі*. Реформация қарсаңында Англия жерінің едәуір бөлегі *к а т о л и к т і к* шіркеудің феодалдық меншігі болды (К. Маркс, Капитал). Рим папасы IV Иннокентийдің тапсырмасымен *к а т о л и к т і к* францискан монахтарын бастап 1245 жылы француздың Лион қаласынан шығып, Үстірт үстіндегі «Ноғай жолымен» Қаракорымға барып, 1247 жылы кері қайтқан, сойтіп Дешті Қыпшақ даласын еркін аралаған Плано Карпини түркілердің Тәңірге жөн-жосықсыз жалына бермейтінін,

оны шектен тыс марапаттап, мадақтамайтынын айтады («Егемен Қазақстан»). Аббаттық – дін қызметшісі – аббат басқаратын *к а т о л и к т і к* монастырь («Парасат»).

КАТОЛИКТИК-МОНАХТЫҚ с ы н. д і н и. *Католик дініндегі дін қызметкерлеріне қатысты*. Өзге де *к а т о л и к т і к-м о н а х т ы қ* ордендермен бірге олар католиктік шіркеудің ерекше беделін қорғай отырып, еркін ойлау үрдісінің жұрт арасына тарап кетуін тоқтатуға күш салды («Парасат»).

КАТОЛИТ з а т. х и м. *Электролиз процесі кезінде ұсақ тор көзді мата тәріздес қалқанмен анодтан бөлініп қойылған электролит*. Электролиз нәтижесінде анодтық кеңістік никель тұздарымен байытылады, ал катодты жұтаңдатады, сондықтан анолиттің меншікті массасы католиттікіне қарағанда көп болады, ал анолиттің гидростатикалық қысымы *к а т о л и т т і к і н е* қарағанда аз болуы тиіс (Қаз. тілі термин. Кен.). Сондықтан таза катодты металл алу үшін анолит кеңістігін *к а т о л и т т е н* бөлетін перденің атқаратын ролі ете зор (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАТОЛИЦИЗМ [грек. katholikos] з а т. *Батыс Еуропада кең тараған христиан дініндегі негізгі үш бағыттың бірі. К а т о л и ц и з м* үшбірлік құдайды мойындай отырып, қасиетті рухты тек қана әке Құдайдан ғана емес, бала-құдайдан да беріледі деп таниды (Мәдени-филос. сөзд.). Англикандық шіркеу – протестанттық шіркеулердің бірі. Діни наным мен ұйымдастырылуында *к а т о л и ц и з м н і*ң көптеген ерекшеліктері сақталып қалған («Парасат»).

КАТОРГА [гр. katergon] з а т. *Итжеккен*. Базаралы *к а т о р г а* да өзімен жолдас болған бір қарт орыстың хикаясын сөйледі (М.Әуезов, Ақын аға). Байбақтының төрт жүз биі мен батырлары *к а т о р г а* ға жөнелтілді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). 1865 жылы указ бойынша помещиктер шаруаларды соттап, *к а т о р г а* ға айдап жіберуге право алды (ҚазССР тарихы).

КАТОРГАЛЫҚ с ы н. *Каторгада жүріп істейтін, азапты, ауыр (жұмыс)*. Көтерілістің басқа басшыларын әскери-дала соты Сибирьге *к а т о р г а* лық жұмысқа айдауға үкім шығарды (ҚазССР тарихы). Патша соты Төкежанды басқа да белсенді көтерілісшілермен бірге *к а т о р г а* лық жұмысқа кесті (Аялы жандар).

КАТРАН' з а т. ө с. *Кейбір түрлері көкөніс ретінде өсірілетін крестцүлдер тұқымдасына жататын шөп*.

КАТРАН' з а т. з о о л. *Қиыр Шығыс теңіздері мен Қара теңізде, Баренц пен Ақ теңізде мекендейтін акуланың бір түрі*.

КАТУШКА з а т. т е х. 1. *Жіп, сым темір сияқты заттарды орап төгу үшін жасалған, екі басы биік ағаш құрал.* Ол уақыттары біздің жақта *к а т у ш к а* ғ а орап завод шығаратын жіп емге табылмайды (Ө. Қанахин, Жербас.). *Әр катушка* а мыс сымның ретсіз оралған 2000 орамынан тұрады («Халық мұғ.»). 2. *Электротехника мен радиотехникада қолданылатын цилиндр тәрізді аспап.* Тәжірибеде телевизордың көптеген ақаулығы электронды-вакуумдық радиолампардың істен шығуынан, монтаждаудан, *к а т у ш к а* л а р д а н болады екен (М.Бекбауов, Көгілдір.). Х класта тоғы бар *к а т у ш к а* н ы ң магнит өрісі туралы оқылатын мәліметтер полюстелген реленің әсер етуін түсіндіруге толық жеткілікті (К.Айманов, Физика). Панельге дыбыстық тербелістер оған жапсырылған динамик секілді *к а т у ш к а* л а р д а н беріледі («Зерде»).

КАТЮША ор. з а т. ә с к. *Автомобиль үстіне орнатылған реактивті минометтің Ұлы Отан соғысы кезінде халық қойған аты.* 1941 жылдан бастап дүниежүзін таңырқатқан атақты советтік *«к а т ю ш а* л а р» өзінің отыны ретінде қара оқ дәрісінің орнына ең алғаш рет түтінсіз өрі қуатты нитроглицеринді оқ дәрісін қолданған болатын (Н.Нұрахметов, Синтетика.). – *«К а т ю ш а»* дейді. Міне, ғажап! Қалай атады, рельс сияқты темірлерінен басқа еш нәрсесі жоқ, – деді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Берлинге де жеттік. Жерді шайқаған *к а т ю ш а* л а р д ы ң зіркілі, қарақшылар ордасына өлім сепкен самолеттер үні аспан мен жердің арасын тұндырып тастады (Ш.Есмұрзаев, Ильич хаты).

КАУКАБ з а т. 1. *Жарық, күннің көзі, жұлдыз.* 2. *Жер бетінің сыртындағы әрбір ауа қабаттарының сыртқы қабығы.* Әрбір көк бейне бір мөлдір шыны сияқты жұмыр шөлмек. Қыпшақ тілінде оны көкқабы, арабша – *к а у к а б ы* деп атайды. Жеті қат көк дегені осы. Осы жеті көк шөлмектің әрқайсысында орнатылған бір жұлдыз бар (А.Машанов, Жер асты.). Жеті қат көк *к а у к а б ы* мен он екі жұлдызы аспан жолын бір белбеудің бойына сыйғызған шеберлігіне жұрт қатты риза болды (А.Машанов, Жер асты.).

КАУҚАП з а т. *Каукаб.* Абунасыр Мұхаммед Мұхаммад Тархан баласы...Сырын іздеп ғаламның, Қаламаған ғылым саласы... Жеті қат көк *к а у к а б ы*, Жеттіңіз оған аралап (Абыз жырау).

КАУПЕР з а т. т е х. *Домна пештерінде көміртектің толық жанбауынан және басқа химиялық реакциялар нәтижесінде пайда болатын газдар мен домна пештеріне жіберілетін ауаны алдын ала қыздыруға арналған құрылғы.*

Каупердің ішкі қабаты шамот немесе динас кірпіштерінен қаланады (Қаз. тілі термин. Кен.). Ауаны 1000°C-тан жоғары қыздыру үшін домна газына кокс газын немесе табиғи газ қосады. Осы арқылы *кауперде* отын шығыны 10–15%-ға азайтылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КАУСАР с ы н. е с к і к і т. *Кәусар.* Дүниені дулатқан Жер жанаты – Кубань, Дон, Суы *ка у с а р*, ну атқан, Туған Кубань, туған Дон! Егіз өскен саясың (Д.Әбілев, Шығ.).

Каусар суы. д і н и. *Кәусар суы (жұмақ өзенінің суы, жұмақ шәрбаты).* Үлбіреген аузыңнан бір сүйгізсең, ішкендей *каусар суы*н мейірім қанар (С.Торайғыров, Шығ.).

КАУСТОБИОЛИТТЕР з а т. к е н. *Жаралу тегі органикалық, пайдалы жанғыш қазбалары.* *К а у с т о б и о л и т т е р* – органикалық заттары мол таужыныстар мен минералдар (Қаз. тілі термин. Геология.). *К а у с т о б и о л и т т е р* мен құрамында органикалық заттар бар таужыныстар арасындағы шекараны жүргізуге болады (Қаз. тілі термин. Геология.). *К а у с т о б и о л и т т е р* – биогендік жолмен жаралған, өсімдіктер мен жануарлар организмдері қалдықтарының көмілуі және кейінгі өзгерулері есебінен пайда болған қазба жанар жыныстар (К.Сапарбайұлы, Геология.).

КАУЧУК [ағыл. caoutchouc] з а т. *Көбінесе өсімдіктерден алынатын резеңке өндіруге қажетті созылмалы шикізат.* *К а у ч у к т е н* резина аларда оған мырыш тотығын қосады (Ғалам ғажап.). Аса бағалы *к а у ч у к* беретін таусағыз өсімдігі 1930 жылдары Қаратаудан табылады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Алғашқы кезде *к а у ч у к* тропикада өсетін кейбір өсімдіктердің сөлінен алынатын («Халық. мұғ.»). Шаруашылығы базасына айналды, ауылшаруашылығы өркендеп, механикаландырылған елге айналды, қазіргі уақытта біздің республикамызда мақта, кант қызылшасы, *к а у ч у к* сықылды техникалық егістер өте-мөте үлкен орын алып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Синтетикалық каучук. х и м. *Табиғи емес, жасанды, қолдан алынған каучук.* Теміртаудағы химия заводы *с и н т е т и к а л ы қ к а у ч у к*, ал Қостанай заводы синтетикалық торқаны қазірдің өзінде шығара бастады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

КАУЧУКТІ с ы н. х и м. *Құрамында каучук бар.* Қазақстан – *к а у ч у к т і* өсімдіктердің отандық сорттарының, аса маңызды медициналық препарат – сантонинді алатын дүниежүзіндегі жалғыз ғана шикізат болып табылатын цитвар жусанының шыққан жері (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

КАФ [ағыл. cost and freight] з а т. э к о н. *Сыртқы саудадағы сатып алу-сату шартының бір түрі. К а ф т а* тауардың бағасына оның тиісті портқа дейінгі теңіз тасымалының құны қосылады (Қаз. тілі термин. Экономика).

КАФЕ [франц. café] з а т. *Түрлі сусын, ішімдік, жеңіл-желпі тамақ сататын шағын мейрамхана.* Кешкісін кешірек, өз ісіне есеп беріп жатпастан, Гүлсара опера театрының жанындағы *к а ф е - г е* барды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Тіл білмегеннің аяғы неге соғатынына бәріміз күліп, төменгі қатардағы *к а ф е г е* кофе ішуге бардық (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Тап осындай жағдайда бір дүкен мен *к а ф е* зардап шекті. Соған байланысты екі миллионға жуық теңге мөлшерінде сақтандыру өтемақысы төленді («Егемен Қазақстан»).

КАФЕДРА [гр. kathedra] з а т. **1.** *Баяндама жасаушыларға, дәріс оқушыларға, сөз сөйлеушілерге арналып жасалған биік орын, мінбер.* Университеттегі шашсыз профессор *к а ф е д р а* мен тақта арасында қорбандып жүріп, қанша қақсағанмен, Тайман жер сырын аз аңғарыпты (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Кейін біздің дивизия Рейхстагқа ту тіккенін бүкіл ел біледі. Қазір пединституттың *к а ф е д р а* с ы н а шыққан сайын сол майдандас достарымды еске ала жүремін (С.Хайдаров, Азамат сыры). **2.** *Жоғары оқу орындарында белгілі бір ғылым саласындағы профессорлар мен оқытушыларды біріктіретін бөлім, оның оқытушылар ұжымы.* Бектұрсын *к а ф е д р а* бөлмесіне келсе, Төлек емтихан алатын оқытушыларды жинап, әңгіме өткізіп жатыр екен (М.Дүйсенов, Мейман). Алматы қалалық дәрігерлер білімін жетілдіру институтының нейрохирургия *кафедрасының* меңгерушісі бұл құжатты сөзбен емес, тек іспен жүзеге асыру керектігін алға тартады («Егемен Қазақстан»). **3.** *Жоғары оқу орындарында белгілі бір ғылым саласындағы профессорлар мен оқытушыларды біріктіретін бөлімнің үймереті, бөлмесі.* Сол күні ұзақ уақыт *к а ф е д р а* д а и шықпадым. Тек әлден уақытта алдындағы ала-сапыран қағаздардан бас көтеріп, қайтатын уақыт болғанын ескергенім бар (Бәйшешек).

КАФЕЛЕТ = е т. *Кафе жағалап, той тойлау.* 23-24 жастағы бала оң-солын танып та үлгермейді. Әке-шешенің арқасында шалқақтап, сабақ та оқымай *к а ф е л е т і н*, той-тойлап бос жүреді («Түркістан»).

КАФЕЛЬ [нем. Kachel] з а т. қ ұ р. *Беті жылтыр, рельефті, түрлі-түсті өшекейлі, ас үй, жуынатын бөлме, әжетхана, кіреберіс сияқты үй бөліктерінің қабырғаларына жапсыратын, фаянстық балшықтан жасалған жұқа кірпіш.* Пәтер болғанда қандай: еден дегенің қызыл

паркет, жалтырап жатыр. Ванна мен ас бөлменің қабырғасы айна дерсің – *к а ф е л ь* (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Моншаның, бүрікпелердің едені бетоннан, *к а ф е л ь д е н* және басқа да сол сияқты материалдардан салынуы тиіс (Ғ. Мулағұлова, Грибок.). *К а ф е л ь* жақсы иленетін фаянстық балшықпен жасалады. Кафельдің үстіңгі беті жылтыр, рельефті, ақ немесе түрлі түсті өшекейленеді (ҚҰЭ).

КАФЕЛЬШІ з а т. **1.** *Кафель жасайтын шебер.* **2.** *Кафельмен қаптаушы құрылысшы маман.*

КАФЕТЕРИЙ [исп. cafeteria] з а т. *Керекті тамағын әркім өзі алып ішетін кафе.* Сөйтіп жүргенде мен онымен кездестім. Өздеріңе белгілі, біз көл басындағы *к а ф е т е р и й* д е отырғанда Бәтиманы бір жігіт шақырып кетті (І.Есенберлин, Алтын құс).

КАХЕКСИЯ [грек. kakos] з а т. м е д. *Адамның қатты арықтап, жүдеуі, біртіндеп семуі. К а х е к с и я* аштықтан, дәрумен жетіспеушіліктен, қатерлі ісіктен, созылмалы, жұқпалы аурулардан, бауыр циррозынан, ағзаның күшәла, қорғасын, сынап, фтор, т.б. улы заттармен улануынан, ішкі секреция бездері ауруының асқинуынан болады (ҚҰЭ). *К а х е к с и я* кезінде гипотония, қан аздық айқын байқалып, науқас әлсірейді (ҚҰЭ). *К а х е к с и я* н ы емдеу үшін ең алдымен ағзада метаболизм процесінің дұрыс жүруін қадағалау керек (ҚҰЭ).

КАХИН з а т. д і н и. *Сәуегей, ислам діні таралғанға дейінгі кезеңде Арабияда – қатты толқу жағдайда тәңірмен немесе оның елшілері – періштемен немесе жынмен тілдесе алатын болыпты-мыс деген адам. К а х и н н і ң* қатты қобалжу үстінде айтқан мағынасыз сөздері немесе ұйқаспен айтылған сөздері оның өзінің түсіндірме беруіне мәжбүр еткен (Ислам энцикл.). Мұхаммед те, одан кейінгі мұсылман ғұламалары да *к а х и н н і ң* құпия нәрсені білу қабілетін мойындаған: оған бұл құпияны көкте көп нәрсенің сырына қанған жындар хабар берген деп есептеген (Ислам энцикл.).

КАШАБА з а т. ж е р г. *Екі кісілік жеңіл шана.* Олар *к а ш а б а* ғ а отырып келді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАШАВА ор. з а т. с ө й л. *Шананың әдемілеп жасаған жеңіл түрі; кашавка.* Сақып екі қолын айқастырып, қара пальтоның жеңіне тығып алған, *к а ш а в а* шананың ернеуіне шынтақтай түсіп жатыр (З.Шүкіров, Қиын түйін). Қар биыл жылдағыдай бір жауып, бір еріп жатқан жоқ, төге салды да, сіресіп қалды. Қара сырмен, көк сырмен сырлаған жеңіл *к а ш а в а* н ы ң бірнешеуі сырғанап шыға-шыға келді (З.Ақышев, Ақбел.).

КАШАГЕР з а т. ж е р г. *От көсейтін ұзын темір көсеу.* Айнам, *к а ш а г е р д і* шоланға апарып қойшы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАШАЙЛА = е т. ж е р г. *Тартып шығару, насоспен айдау.* Үлкен қайықтың ішіндегі суды *к а ш а й л а п* шығарады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАШАК з а т. ж е р г. *Терезенің жақтау ағашы.* Терезенің *к а ш а г і н* қайта істеу керек еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КАШАЛОТ з а т. з о о л. *Қит тұқымдас өте ірі теңіз жануары.* Біз Тынық мұхитпен жүзіп келеміз. Күні бойы үлкен бір *к а ш а л о т т ы* қуумен болдық (Ғалам ғажап.).

КАШЕМИР з а т. т о қ ы м а. *Жұмсақ, жұқа етіп жұннен тоқылған мата.* Сарафанды арзандау жүн матадан немесе *к а ш е м и р д е н* тіккен жөн (С.Байжанов, Сыр.). Хорасан, *к а ш е м и р*, парсы кілемдері құлпырып көз тартады (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

КАШНЕ [франц. cache-net] з а т. *Мойынорауыш* (мойынға тағатын орамал). *К а ш н е* – мойынға салатын жылы шарф немесе сөндік үшін салатын жеңіл орамал (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

КАШПО з а т. *Гүлсауыт* (гүл отырғызылған қалбыр салынатын безендірілген сауыт).

КАШТАН з а т. ө с. *Жеуге болатын сарғылт тұсті жемісі бар бук тұқымдас ағаш.* Украиндықтар бос келменгі. Днепрдің толқынын, Карпаттың саф ауасын, Киев *к а ш т а н д а р ы н ы ң* хош иісін ала келінгі (С.Мәуленов, Үркер.). Қызғалдақтар, сирень, *к а ш т а н* ағаштары қыс күнінің өзінде азғана радиоактивті сәуленің әсерінен гүл жарған көрінеді (Н.Нұрахметов, Дархан хим.).

КАЮТА [гол. kajuit] з а т. *Кемедегі адамдарға арналған жеке бөлме.* Ол жалма-жан екі адамды ертіп келіп, есігін ашып, өзінің жатқан *к а ю т а с ы н а* кіргізіп жіберді (І.Жансүгіров, Әңгім.). Иығым салбырап, капитан *к а ю т а с ы н а* елеусіз ендім. *К а ю т а* іші көк мұнар. Темекі түтіні кеңсірік жарады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). *К а ю т а д а н* палубаға шықса, кеме теңіз ортасындағы көшпелі заводқа келіп тоқтапты (А.Жангелдин, Өткен күн.). Таңертең жай оянып оңаша ауқаттанып, сәске түстің кезінде *к а ю т а г а* бардым (Ж. Жұмақанов, Жазылм. кітап).

КАЮТ-КОМПАНИЯ [гол. kajuitcompagnie] з а т. *Ас ішіп, дем алуға арналған кемедегі жалтыға ортақ бөлме.*

КАЯК з а т. 1. Арктиканың байырғы халықтарында кең тараған бірорындық балықшы қайығы. 2. с п о р т. Бір орындық жеңіл спорт қайығы.

КӘ од. *Итті, құсты шақырғанда айтылатын ишарат сөз.* – Алыпсоқ, Алыпсоқ! *К ә, к ә,* – деп

айқайлап мен жүрмін. Иттің аты ит емес пе, сол сәтте мен түгіл, әкесі шақырса да мойын бұратын түрі жоқ (Ө.Қанахин, Жер бас.). – Сары құс, *к ә, к ә,* – деген дауыс саңқ ете қалды осы кезде (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

КӘБӘП з а т. е с к і к і т. *Кәуап* (алдын ала тұздыққа салынып, ұсақ туралған етті шоққа қақтап пісіріп дайындайтын тағам түрі шашлық). Шоққа *к ә б ә п* қылышты (Қисса-дастандар.).

КӘБАП з а т. *Кәуап.* Нариман барғаннан соң қайтып Систан, Жиналды жар, достары әрбір тұстан. Алтынды сарайында Кіршаштың, *К ә б а п* жеп жүгірер аң, ұшар құстан (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

КӘҒБА з а т. е с к і к і т. *Қағба.* Келеді алыс жерге жылдам барып, Параходтар ғажайып суды жарып. Көлікпенен *К ә г б а г а* барған ғажы Ғамірге келуші еді ашып-арып (Кердері Әбубөкпір, Қазағым).

КӘДӘРИ: *кәдәри хал.* Шама-шарық, әл, мүмкіндік. Шамаңды *к ә д ә р и* хал көрсетсеңші, Байғұс-ау, оянсаңшы қарап жатпай (М.Дулатов, Шығ.).

КӘДЕ з а т. этн. *Тұрмыс-салтқа байланысты жасалатын сый-сияпат түріндегі ырым-жоралар.* Оның сакина-сырға, беторамал секілді қыздар жағы жасайтын *к ә д е н і ң* нешелеген түрлерін алғаны бар (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Біздің үйдің іші шамалары келгенінше, Балжан құдағиды сыйлап, риза етіп аттандыруға барын салды. Бұрынғының *к ә д е с і* деп көйлек кигізіп, шапан жапты (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Бұның жанын ендігі тұста алдында тұрған арпалыс *к ә д е л е р і* билеп алған (Ә.Тарази, Нұрлы дүние). Күйеу деп бұған төс тартып, Шашу шашып қатындар, Алып жатыр *к ә д е с і н* (О. Шипин, Дастан.).

Бір кәдеге асты. *Әйтеуір қажетке жарады, бір пайдаға асты, іске асты, бір керегіне жарады.* Жарайды, алсан ал, қарағым, деген сөзді Айдабол қалай айтқанын да білмей қалды, жауға қарсы жұмсалатын, *бір кәдеге а с а т ы н* болар деген оймен (А.Хангелдин, Шығ.). Бір аптадай ел кезіп жүріп, бір дорба сөк, бір қалта ұн, бір дорба бидай және төрт-бес сом ақша таптым. Менің жыраулығым осы арада тағы *бір кәдеге ж а р а д ы* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Бір кәдеге асырды. *Әйтеуір бір пайдаға жаратты, бір іске асырды.* Арынғазы екеуі мұның аңқаулығын да, ұялшақтығын да аяқастынан аңдып, тауып, *бір кәдеге асырып* қалады (З.Қабдолов).

Кәдеге жарады. *Пайдаға асты, қажетке жарады.* Абай өлеңдерінің қай жолдары болмасын бүгінде жұртшылық *к ә д е с і н е ж а р а п* отыр (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Кәде алу. *Жолын алды; салтқа байланысты жолмен сыйлық, бұйым сияқты алымын алу.* Кәкенді жеңгелері күйеуіне оңаша жолықтыру керек те, күнәсіздігін көрсетіп, күйеуден: кемпірөлді, итырылдар, бақанаттар, есікашар, қолұстар сияқты *кәделерін алуға* тиісті (С. Мұқанов, Таңд. шығ.).

КӘДЕЛПІ с ы н. с ө й л. **Кәдімгі.** Тоңасың, бешпетінді өзің ки десем, ол маған *кәделгі* сақа жігіттей-ақ, жаным, дем алшы, сен тынышталсаң, мен тоңбаймын, дегені ғой (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). – Қалжан-ау, сен неге қызарып отырсың? Жасық болма, жарығым. *Кәделгі* азамат емессің бе? – деді Дәмелі баласына (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

КӘДЕЛЕ = ет. жерг. **1.** *Қадірлеу, құрметтеу, сыйлау.* Жәукені *кәделесең*, солай шіренеді ол... – Қайтсін байғұс, көрген азабы аз болып па! – деп біреу шын аяушылық етті (Б.Майлин, Шығ.). Қолдағы жалғыз бала болғандықтан *кәделейміз* (Диал. сөздік). **2.** *Арнау, бағыштау.* Ол дүкеннен баласына кітапты әдейі *кәделеп* әкелді (Диал. сөздік).

КӘДЕЛЕУ ж е р г. *Кәделе етістігінің қимыл атауы.*

КӘДЕЛІ с ы н. э т н. **1.** *Кәде беретін, арнаулы жөн-жоралғылы.* Қой етінің ең *кәделі*, сыйлы мүшелері – бас пен жамбас, одан кейінгісі асық, орта жілік, белдеме жауырын, сүбе қабырға (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.). Арқаның аңқау батырлары қызыл тастап итті алдағандай, осы бір *кәделі* сый-құрметтерімен өздерінің түпкі ойын өткізіп кетпек болған (І.Есенберлин, Қаһар). *Кәделі* ойындардың бірсыпырасы атқарылып, думан сәл бөсеңдей бергенде, осындағы жеңгелерінің айтуымен Бағила мен Қанипа қосылып ән шырқады (С.Омаров, Дала қызы). **2.** *Әдетке айналған, дағдылы; орынды, жөнді.* Оған қарап жатқан жастар жоқ, олар бір-бірімен көрісіп-біліскенше асық, бас қосудың *кәделі* жолы көп болғанымен, бірақ ол қалаған кезінде бола бере ме (А.Жангелдин, Қараторғай). **3.** *Сыйлы, құрметті.* Жанкел-ау, бір жүрмедің *кәделі* боп, Барасың қысы-жазы дәмелі боп. Қайда таза жерлерде мысық жүрер, Кіре алмас ит мешітке әдебі жоқ (Айтыс). Талабыма табылғай, Талданған жібек есіліп. *Кәделі* білгір емесің Қанадан кеткен тесіліп (О.Шораяқов, Шайыр)

КӘДЕСЫЙ з а т. *Кәде ретінде, сыйға тартылатын бұйым, зат.* Өзіміздің «Аяжан» атты ұлттық қолөнер шеберханасын ашып алдық. Нешетүрлі *кәдесыйларды* жасай береміз. Осылайша сүйікті кәсібіміз, бір жағынан, нәсібіме, екінші жағынан, ел мерейін өсіретін мақтанышыма айналды («Егемен Қазақстан»).

КӘДЕСІЗ с ы н. *Салт-дәстүр бойынша тартылатын жөн-жорасыз.* Қалыңсыз қыз болса да, *кәдесіз* күйеу бола ма, төсек-орын, киім-кешегіне жаратсын деп ағасына азын-аулақ қаржы берейін деген ойы бар (С. Омаров, Өмір.). – Қалыңсыз қыз болса да, *кәдесіз* қыз болмайды ғой, – деді қашқалақтай қалған Нартайлақтың алдын өзінше кес-кестеген Наратай (А.Жүнісов, Өмір.).

КӘДЕШЛ с ы н. *Ырымшыл.* Құрманғазы *кәдешил* де жан емес. Бірақ байғыз үні құлағына жағымсыз сыбыс құйып, жүрегіне сұмпайы үннің салқын таңбасын басқандай еді (С.Бакбергенов, Қайран шешем).

КӘДУЕСКІ с ы н. с ө й л. **Кәдімгі.** Оның тоқтауы-ақ мұң екен, *кәдуескі* биік үйлердің баспалдағы сияқты, екі жағында қоршауы бар ұзын баспалдақ пайда болып, самолет есігіне жалғаса кетті (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Картинадағы бірнеше бөлімі біткен соң *кәдуескі* театрдағыдай антракт болды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

КӘДУІЛПІ с ы н. с ө й л. **Кәдімгі.** *Кәдуілгі* некелі қатыным (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екеуміз *кәдуілгі* ерлі-зайыпты адамдарша ертеңімізді бірлесе ойлай бастадық (А.Сатаев, Ақын ізі). Ауыл арасы таң ата тыныштала бастады, *кәдуілгі* қалпына келді. Атыс, қым-қуат шабыс басылды (Ж. Тәшенов, Алғашқы.).

КӘДУІЛГІДЕЙ ү с т. с ө й л. **Кәдімгідей.** Баласын босатқандар *кәдуілгідей* бөлектеніп, іргесін аулаққа салып жүре сөйлеседі (Ғ.Мүсірепов, Өмір.). Жаман оқитындар *кәдуілгідей* қатарға қосылып кетті («Халық мұғ.»).

КӘДУІНГІ с ы н. с ө й л. **Кәдімгі.** Қандай болады. *Кәдуінгі* кісі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КӘДІ з а т. ө с. *Асқабақ тұқымдас біржылдық өсімдік.* Көптеген шаруашылықта жаз, қыс айларында негізгі шырынды азық ретінде мал азықтық асқабақ, қызылша, *кәді* кең қолданып келді (Қ.Құсайынов, Жүгері.). Қазіргі уақытта СССР-де 70-ке жуық овощ дақылдары өсіріледі. Асқабақ тұқымдастары: қияр, қарбыз, қауын, асқабақ, *кәді*, патисон (Овощ өсіруші.).

КӘДІК з а т. **1.** *Құмән, шүбә, күдік.* Енді біздің пайғамбарымыздың пайғамбар екеніне ешбір *кәдік* жоқ (Ш. Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). Ел үмітін арашала *кәдік тең*, Аулақ жүрсін оқыс ажал дөніккен. Мерт болды ғой талай тарлан ағамыз Жағрапиясы жарамаған әріптен (К.Салықов, Жезкиік.). **2.** *Құмән тудыратын белгі, шүбә келтіретін нәрсе, күдікті жайт.* Нанасың не айтса да амалың жоқ, Түсінде бір *кәдік* жоқ алдар деген (Абай, Тол. жин.). Найзалы мылтық, қылыш қолына

алып, Күні-түні күзетшілер тұрған бағып. Біліңсе бір *к ә д і г і ң*, бітті саудан, Батырым, құтыларсың бұдан нағып? (М.Дулатов, Шығ.). Басынан шығып, бетті айналдырамыз. Аласа, қайқы, тар маңдай (биік, тік, кең емес) алдына қарай шығыңқы, сорайған астыңғы жақ сүйек, қалың ерін, мөз құбылып қозғалмайтын бет сыналудың ақылы мен мінезінде бір *к ә д і к* барлығын көрсетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

3. Қауіп, қатер. Судыр Ахмет секілділер Шодырдың баласы әкесінің құнын қуып келіпті, елге әскер шығатын көрінеді деп кетті. Бұл рас болса, Еламанның қатын-баласына *к ә д і к* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қанапия Жеңістаевтың үй іші де тыныштық құшағында еді. Бірақ бір *к ә д і к* кездесті. Ойда жоқ жерде олар азан-қазан, у-шу болды да қалды (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). // *Күмәнді, екіталай.* Дәмештің тиюі *к ә д і к*. Бірақ ондай күн болса, Ақмарал шешеймен отасып тұру да екі есе қиынға түседі (З.Шашкин, Теміртау).

Кәдік болды. Екіталай болды, қауіп-қатер төнді. Бекболатқа *к ә д і к б о л ы н* бара жатса, соғыс салуға бөрі де дайын, киген киімдері қазақша болғанымен, кәсібі қызыл әскер жақтан келген большевик-әскерлер (С.Шаринов, Шығ.). Өздеріңе *к ә д і к б о л ы н* бара жатса, адамын атпаңдар. Тік басқан малдан түк қалдырмай ала келіңдер, – деді Дүрімбай (С.Шаринов, Шығ.).

Кәдік қылды. Күмәнданды, қауіп ойлады. Мақтанамын кісіміп, Оязға сөзім сенімді, «Көрсеттім» деймін, ымдаймын, *К ә д і к қ ы л а р* жерімді (Абай, Тол. жин.).

КӘДІКСІЗ с ы н. *Күмәнсіз, шүбәсіз, күдіксіз.* Жер қандай? Дүние де бір тазқарын Үрлейтін қарын құртын қызыл жалын Батыстан батқан күнің бізден шықты, *К ә д і к с і з* нұрға орайды жердің шарын (І.Жансүгіров, Шығ.). Кез болдым Аюлыда мұндай халге, Дүниеде мендей сорлы адам бар ма, Торғауыт отырғанда торын жайып, *К ә д і к с і з* түстім дүние қазған орға (Арқалық батыр).

КӘДІКТЕН= е т. *Күмәндану, шүбәлану, күдіктену.* Той күні түнде Жәніш екеуіміздің сыртта оңаша тұрғанымыздан *к ә д і к т е н і п* қалған сияқты (З.Шүкіров, Ізгілік.).

КӘДІКТЕНУ *Кәдіктен етістігінің қимыл атауы.*

КӘДІКТІ с ы н. *Күмәнді, шүбәлі, күдікті.* Жан білмейді Еңлікті кім алғанын, Қайда кетіп, қалайша жоғалғанын. Алты ай қыстай кім келіп, кім кетпейді, Қайдан білсін *к ә д і к т і* кім қонғанын? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Нәзен бар сырын Жәнішке айтып қойыпты. Бұрын да сезікті Жәнішке, сол түні Нәзеннің маған

еріп кетуі *к ә д і к т і* көрінуі анық (З.Шүкіров, Ізгілік.). Сұраушы *к ә д і к т і* кісінің мойнына салатын еш нәрсесі болмаса, кәдікті кісінің бір ағайынын жанға ұстайды екен («ДУГ»).

КӘДІКШІЛ с ы н. *Күмәншіл, күдікшіл.* Қалыш әжей әрине мұның бірде-бірін білген жоқ-ты. Бірақ *к ә д і к ш і л* кәрі жүрек мықтап секем алғандай (З.Шүкіров, Ізгілік.).

КӘДІМ зат.ескі кіт. *Қадим.* Қазақстанның *к ә д і м* дәуірінің тағы бір тамаша куәлігі – қазақ тарихшысы Қадырғали Жалаиридың «Жами ат таварих» (XVI) атты кітабы (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

КӘДІМГІ с ы н. **1. Әдеттегі, үйреншікті.** Екеуінің арасындағы хикая жеңіл, *к ә д і м г і* жаттанды түрде басталып еді. Тек аяқ жағы ауырлап кетті (Т.Ахтанов, Боран). Оны істейтін *к ә д і м г і* ми емес пе, Ең болмаса, аман қыл соны, Құдай! Енді менде қалғаны сол-ақ болды, Мылтық алып күзетер қорығымдай. Демократия – демалыс емес саған, Аты басқа – бөрі де бұрынғыдай (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

2. Тура, дәл. Алты жылқының алтауы да ат екен. *К ә д і м г і* шұрылдың ала жылқысының төл тұқымы, ірі қара көк аттар (Х.Есенжанов, Тар кезең). Естідік кейін бәрін де, Өзі де ғажап ер екен... Жаңағы зират... *К ә д і м г і* Әлия жатқан жер екен (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Алдында бозала таң, батпаған ай, Қаймағы алынбаған аппақ арай. Мен солай ағып барам, Иә, *к ә д і м г і* Найзағай шатырлайтын жаққа қарай (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ол түгел ауылдағы жатып шыққан суық сарайдай емес – *к ә д і м г і* үй. Айнала терезесі бар, кереге көз темірі барлығы болмаса, ауылдағы Құрманбай байдың терезесінен де жақсы («Жалын»).

3. Құндылықты, дағдылы. Жаркетіп көзге түсе қалған ерлік *к ә д і м г і* тұрмыста, егер майданды алсақ майдандағы қатал жағдайда ерлерше өмір сүре білудің жемісі тәрізді (С.Сейітов, Сөз сұра.). Түз да ауыр, су да ауыр – ішетінін, жейтінін, Сабақ екен бұл да бір *К ә д і м г і* өмір дейтұғын (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

4. Қатардағы, қарапайым, жай ғана. *К ә д і м г і* адам үшін деп, Келеміз шарап шығарып. Есірткі менен ішімдік – Заманның қарақшылары! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қандай көмек заңыңнан, Ұраныңнан! Бәрі өзіңдей, Сенбесен, Сұра мыңнан! Кіріптарсың *к ә д і м г і* слесарьге, Көл-көсір боп су кетсе қраныңнан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

5. Бейнебір, құттыбір. Арман шіркін – ол *к ә д і м г і* ұшқан ат, Төзім шіркін – үзілмейтін шапағат! Үш этажды үй тәрізді қуаныш, Ғұмырым да болса деймін үш қабат! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жоталардың сағымды Жаутаң қағып тұрғаны. Қызыл құмдар *к ә д і м г і* – Қызыл бидай қырманы (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қызыл ұшқын шашырайды *к ә д і м г і* адам қанындай, Қызған темір киналады кәдімгі адам жанындай, Қиналады, иленеді, созылады қамырдай (М. Мақатаев, Шығ.).

Кәдімгі аюқұлақ. ө. с. <лат. *verbascum thapsus*> *Сабынқөктер тұқымдасына жататын, биіктігі 50-125 сантиметр екі жылдық шөптесін өсімдік. К ә д і м г і а ю қ ұ л а қ* Қазақстанның барлық облыстарында кездеседі. Құмды, шалғынды, тасты тау бөктерлерінде, өзендердің аңғарында, орман арасындағы ашық жерлерде, бұталарда, жол бойында, көбіне құрғақ және құмды топырақта өсіп-өнеді (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.). *К ә д і м г і а ю қ ұ л а қ* өсімдік бөліктерінде сутегі – жалқық немесе қоймалжың, пектин, крахмал, глюкоза, С витамині, көмір сулары, стероидтар, шыны майы – 30 пайыз жоғары майлы қышқылдар, олеин, линкол, т.б. бар (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.).

Кәдімгі алмұрт. ө. с. <лат. *pyrus communis*> *Алмұрт туысына жататын тікенді бұтақтары тығыз өскен, алмаға ұқсас тәтті, бірақ сопақша келген жемісі үшін қолдан өсірілетін ағаш. К ә д і м г і а л м ұ р т* ұзын бұтақтары тығыз өскен ағаш. Бұтақтарының бойында тікендері болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *К ә д і м г і а л м ұ р т т ы ң* мәденилендірілгендерінің жемісі ірі болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Кәдімгі бадам. ө. с. <лат. *amigdalus communis*> *Раушангүлдер тұқымдасы бадам туысына жататын тікені аз бұта немесе аласа ағаш. К ә д і м г і б а д а м ы ң* биіктігі 4-6 м бұта немесе майда ағаш, тікені аз. Жапырағы кезектесіп орналасады, қандауыр төрізді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Кәдімгі бауыршөп. ө. с. <лат. *hepatica falconeri* (Thoms) Juz> *Сарғалдақтар тұқымдасы бауыршөп туысына жататын көпжылдық өсімдік түрі. К ә д і м г і б а у ы р ш ө п т і ң* биіктігі 6-22 см, көпжылдық өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Кәдімгі емен. ө. с. <лат. *quercus robur*> *Шамшаттар тұқымдасы туысына жататын, жуан, берік діңгекті биік ағаш. К ә д і м г і е м е н* биіктігі 40 метрге жететін жуан діңгекті, бұтақтары жиі ағаш (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Кәдімгі жұмыршақ. ө. с. <*capsella Medic bursa-pastoris*> *Крестгүлділер тұқымдасы жұмыршақ туысына жататын өсімдік түрі. Жұмыршақ туысының Қазақстанда бір-ақ түрі өседі. Ол – к ә д і м г і ж ұ м ы р ш а қ* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Кәдімгі кенедән. ө. с. **Кәдімгі ұлтілмәлік** (*мамыр-қыркүйек айлары аралығында гүлдейді,*

жемісі шілде-қазанда пісетін сүттігендер тұқымдасына жататын, биіктігі 2 метрге жететін, біржылдық шөптесін өсімдік). К ә д і м г і к е н е д ә н Қазақстан жерінде екпелі өсімдік, жабайы-табиғи жағдайда өте аз, бау-бақшада, егіндікте, егістікте, гүл өсіретін учаскелерде кездесіп, өсіп-өнеді (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.). *К ә д і м г і к е н е д ә н* тұқымында 40-50% шыны майы, онда глицириндік рицинол және рицинизол, тағы да стеарин, олеин, линол қышқылдары, глицирин белок заттары бар (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.).

Кәдімгі киікоты. ө. с. *Ерінгүлділер тұқымдасы киікоты туысына жататын парфюмерияда, медицинада т.б. пайдаланылатын өсімдік түрі. К ә д і м г і к и і к о т ы* жапырағын көкөніс тұздағанда, парфюмерияда сабын мен иіс су дайындауға қосады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *К ә д і м г і к и і к о т ы ы ң* жапырағы мен гүлінен денедегі бөртпеге, қотырма компресс жасайды (М. Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Кәдімгі көкбасгүл. ө. с. <лат. *echium vulgare*> *Мамыр-маусым айларында гүлдейтін, жемісі шілде-тамызда пісетін айлаулықтар тұқымдасына жататын, биіктігі 30-100 см екі жылдық шөптесін өсімдік. К ә д і м г і к ө к б а с г ү л* Қазақстанның барлық облыстарында кездеседі. Арамшөп, бірақ өте көп бал беретін өсімдік (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.). *К ә д і м г і к ө к б а с г ү л* тамыры бактерия жойғыш, жер беті бөліктерінің қайнатпасы қақырық түсіргіш және тыныштандырғыш дәрі ретінде жөтелді, қояншықты, сыртқы сіңірдің созылуын, сарыпты емдейді (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.).

Кәдімгі көкгүл. ө. с. <лат. *gentiana pneumonanthe*> *Шілде-тамыз айларында гүлдейтін, жемісі тамыз-қыркүйекте пісетін, көкгүлдер тұқымдасына жататын, биіктігі 20-60 см көпжылдық шөптесін өсімдік. К ә д і м г і к ө к г ү л* Қазақстанның барлық аудандарында кездеседі. Шабындықта, ормандағы ашық жерде, орман шетінде, батпақтар маңайында, өзен мен көлдер жағаларында, бұта аралығында, тегістіктен таулардың орталық белдеулеріне дейін көтеріліп өсіп-өнеді (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.). *К ә д і м г і к ө к г ү л* құрамында көмірсулар, глюкоза, фруктоза, сахароза, алкалоидтар – генцианин, жер беті бөліктерінде – иридоидтар, С витамині, ащы дәмді заттар бар (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.).

Кәдімгі көлбақа. з о о л. *Көлбақаның кең тараған түрінің бірі. Қызыл аяқбақаның (центральноазиатская лягушка) Қырғызстанмен шекарадағы «Черная речка» елді мекенінің*

маңынан табылуы – ерекше жағдай. Іле, Алматы, Қаскелең өзендерінде, Алматы қаласы мен оның төңірегінде кездесуі бұрын үйреншікті болатын, қазір бұл жерлерде кездеспейді. Оны *кәдімгі көлбақа* ығыстырған деген болжам бар (Қазақст. қызыл кітабы).

Кәдімгі қазтабан. ө.с. <лат. *potentilla anserine*> *Мамыр-тамыз айлары арасында гүлдейтін, жемісі маусым-қыркүйекте пісетін раушангүлдер тұқымдасы қазтабан туысына жататын көпжылдық өсімдік түрі. Кәдімгі қазтабан биіктігі 10-50 см көпжылдық өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Кәдімгі қазтабан Қазақстанның барлық солтүстік, солтүстік-шығыс облыстарында, Алтай тауынан Іле Алатауына дейін кездеседі. Кәдімгі қазтабан өсімдік бөліктерінде эфир майы, стероидтар, тритерпеноидтар, С витамині, витаминдер, хинондар т. б. бар (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.).*

Кәдімгі қарағай. ө.с. <лат. *pinaceae silvestris* L.> *Мамыр-маусым айларында аталық масақшасы мен аналық бүршігі пайда болып, жемісі 18 айдан кейін пісетін, биіктігі 30 метрге дейін жететін ақшыл түсті дөңгелек қабықты, қарағайлар тұқымдасы самырсын туысына жататын өсімдік. Кәдімгі қарағай Қазақстан жерінде Торғай бұғазында, Тобыл, Есіл, Ертіс өзендерінің бойында, Семей қарағайлы орманында, Көкшетау, Ақтөбе, Батыс және Шығыс Сарыарқада, Ұлытау, Қарқаралы, Алтай және Қалба жоталарында кездеседі (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.). Кәдімгі қарағай бүршігінің кайнатпасы қақырық түсіргіш, несеп айдағыш, залалсыздандыргыш дәрі. Тыныс жолдарының қабынуын ингаляция арқылы емдейді (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.).*

Кәдімгі қарақат. ө.с. <лат. *ribes vulgare* Lam.> *Тасжарғандар тұқымдасы қарақат туысына жататын жемісі ұсақ қызыл болып келетін емдік қасиеті бар өсімдік. Кәдімгі қарақат түріне қызыл қарақаттарды жатқызады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімді.).*

Кәдімгі құлмақ. ө.с. <лат. *humulus lupulus* L.> *Тұттар тұқымдасы құлмақ туысына жататын көпжылдық өсімдік түрі. Кәдімгі құлмақ көпжылдық, жерасты сабақты өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімді.).*

Кәдімгі қырыққұлақ тұқымдасы. б.о.т. <лат. *polypodiaceae*> *Қырыққұлақ тәрізділерге жататын споралы өсімдіктер. Кәдімгі қырыққұлақ тұқымдасының Қазақстанның далалық аймақтардағы тау шатқалдарында, қылқан жапырақты және аралас орманды алқаптардағы көлеңкелі жерлерде өсетін 14 туысы, вудсия, көпіршікті қырыққұлақ,*

қауырсын қырыққұлақ, усаыс қырыққұлақ, телиптерис, жалаңтұқымды қырыққұлақ, алқа қырыққұлағы т.б. өседі. Бұлар 27 түрге бөлінеді (ҚҰЭ). Кәдімгі қырыққұлақ тұқымдасының арасында дәрілік, улы және әсемдік түрлер бар. Сондай-ақ иісті усаыс қырыққұлақтың құрамында кумарин болғандықтан халық медицинасында кеңінен қолданылады (ҚҰЭ).

Кәдімгі мойыл. ө.с. <лат. *radus racemosa* (Lam.) Gilid> *Раушангүлдер тұқымдасы мойыл туысына жататын жемісі ұсақ қара түсті бұталы ағаш. Кәдімгі мойыл биіктігі 10 метрге дейін жететін бұталы ағаш (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімді.). Кәдімгі мойылдың иісі ерекше (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімді.).*

Кәдімгі мүйізаламшы. м.и.н. *Силикаттар табының амфиболдар тобына жататын минерал. Кәдімгі мүйізаламшының сингониясы – моноклиндік, кристалдары призма, агрегаттары түйірлі. Түсі – жасылдан қараға дейін, сызығы жасыл реңді ақ, жылтырлығы – шыныдай (Қаз. тілі термин. Геология.). Кәдімгі мүйізаламшы габброидтерге, диоритоидтерге, гранитоидтерге тән минерал (Қаз. тілі термин. Геология.).*

Кәдімгі мыңжапырақ. ө.с. <лат. *achillea millefolium* L.> *Күрделігүлділер тұқымдасы мыңжапырақ туысына жататын көпжылдық шөпсабақты өсімдік түрі. Кәдімгі мыңжапырақтың Қазақстанда 11 түрі өседі. Кәдімгі мыңжапырақ көпжылдық, шөп сабақтас өсімдік, биіктігі 20-60 см, жерасты сабағы бар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімді.).*

Кәдімгі пісте. ө.с. <лат. *pistacia vera*> *Сәуір-мамыр айлары арасында гүлдейтін, жемісі шілде-қыркүйекте пісетін, сумахтар тұқымдасына жататын, биіктігі 5-7 м бұта немесе ағаш. Кәдімгі пісте Қазақстан табиғи жағдайында Қырғыз Алатауы, Қаратау, Батыс Тянь-Шаньда кездеседі. Ол тау баурайындағы 400-2000 м биіктікке дейін көтеріліп, ұсақ түйіршікті топырақта өсіп-өнеді. Негізінде Қазақстанның оңтүстігінде мәдени түрде бау-бақшада өсіреді (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.). Кәдімгі пісте – өте құнды жаңғақ, жемісті өсімдік. Тұқымында шыны майлары – 60%, белок – 24%, клетчатка – 4,6%, минералды тұздар бар (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.).*

Кәдімгі серігүл. ө.с. <лат. *Syringa vulgaris*> *Сәуір-мамыр айларында гүлдейтін зәйтүн тұқымдасына жататын, биіктігі 3-6 метр бұта немесе кішілеу ағаш. Кәдімгі серігүл саябақта, бақта, көше бойында, үй іргесіндегі жерде қолдан әсемдік үшін өсіріледі (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімді.). Кәдім-*

гісерігүлдің – эфир майлары, фарнезол, сенингин ферногликозиді, синингопикрин, жапырағында, бүршігінде, гүлінде – кумариндер, флавоноидтар, аскорбин қышқылы, илік заттар, шайыр, микробты құртатын биологиялық заттар (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімд.).

Кәдімгі таңқурай. ө с. <лат. *rubus idaeus* L.> *Раушангүлдер тұқымдасы таңқурай туысына жататын, тәтті жемісі бар бұталы өсімдік түрі. Кәдімгі таңқурай* биіктігі 50-100 см бұталы өсімдіктер (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Кәдімгі таңқурай* ұсақ гүлді, бал және тозаң береді. Бал аралары бұл өсімдіктің гүліне көп қонады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Кәдімгі теңгежапырақ. ө с. <лат. *alchimilla tianschanica* Juz.> *Раушангүлдер тұқымдасы теңгежапырақ туысына жататын көпжылдық өсімдік түрі, Тянь-Шань теңгежапырағы. Кәдімгі теңгежапырақ* биіктігі 20-50 см, көпжылдық өсімдіктер (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Кәдімгі үпілмәлік. ө с. <лат. *ricinus communis*>. *Сүттігендер тұқымдасы үпілмәлік туысына жататын өсімдік түрі, кәдімгі кенедән. Кәдімгі үпілмәлік* құрамында рицинин алкалоиды болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Кәдімгі шайқурай. ө с. <лат. *hygicum perforatum* L.) *Шайқурайлар тұқымдасы шайқурай туысына жататын өсімдік түрі, шайшөп, шіттержапырақ, шай. Кәдімгі шайқурай* немесе шайшөп жайылымды жерде, тау беткейінде, сирек ағаш арасында, қарағайлар маңында өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Кәдімгі шие. ө с. <лат. *cerasus vulgaris* mill> *Сәуір-мамыр айларында гүлдейтін, жемісі маусым-шілдеде пісетін, раушангүлдер тұқымдасына жататын, биіктігі 3-7 метр ағаш немесе бұта. Кәдімгі шие* Қазақстанда бақта, саяжайда, үй іргесінде, бақшада өсіріледі. Сүйекті шырын жидектілерге жатады. Көптеген сорттары бар (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімд.). Дәрілік шикізат үшін *кәдімгі шие-ниң* жемісін, жеміс сағағын және жапырағын дайындайды (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімд.).

Кәдімгі утамыр. ө с. <лат. *cicuta virosa*> *Маусым-шілде айларында гүлдейтін, шілде-тамызда жемісі пісетін, шатыршагүлдер тұқымдасына жататын, биіктігі 50-120 см көпжылдық шөптесін өсімдік. Кәдімгі утамыр* дәрілік шикізат үшін утамырдың тамырын, сабақ тамырын, жер беті бөліктерінен жапырағын, гүлін, жемісін дайындайды. Қазақстан жерінде бұл өсімдік Тобыл, Есіл,

Ертіс өзендерінің бойында, Ақтөбе, Батыс және Шығыс Сарыарқа, Қызылорда, Балқаш, Алакөл аудандарында кездеседі (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімд.). *Кәдімгі утамыр* қоры мен сабақ тамырында – эфир майлары, стероидтар, фенолкарбондық қышқылдар, кумариндер, жер беті бөліктерінде – эфир майы, флавоноидтар – кверцетин, кемпферол, изорамнетин, С витамин, шыны майлары – 14,6% т.б. басқа қышқылдар бар (Ә.Исамбаев,... Халық мед. өсімд.).

КӘДІМГІДЕЙ ү с т. 1. *Әдеттегідей, жайшылықтағыдай.* Қорғасыннан ауыр, түннен қараңғы қайғы қалды. Удан ащы қасірет Ертеңінде Құлагердің басын *кәдімгідей* кебіндеп жерге көмеді (М. Жұмабаев, Шығ.). Онда шаршаған кісі *кәдімгідей* шешініп жатып дем алады (Ә.Шәріпов, Алыс.). 2. *Әжептәуір, біраз, айтарлықтай.* Еламан қатты өзгеріпті. Бет-ажары *кәдімгідей* кексе тартыпты (Ә.Нүрпейісов, Сергелден). Қазір күз ортасы, түн салқын, Біраздан соң *кәдімгідей* жаурап тоңа бастадық (Б.Соқпақбаев, Өленд.). Айқын бәрі өмір атты айнада. Айтып жүрем көргенімді қайда да. Қуанамын, Мендік пікір, Мендік ой *Кәдімгідей* асар болса пайдаға (К. Мырзалиев, Мәңгі майдан). Патшаның кейпі келмей қалды сасып, Пендеге білім зор, несі қашық?! Арнаға ағызғанда местің суын, Ніл дария *кәдімгідей* кетті тасып! (О. Шораяков, Шайыр). 3. *Қалыпты, тиісінше.* Әңгімеден аулақпын ұзынқұлақ. Әділетті жақтаймын қызулырақ. Артығы жоқ, Кемі жоқ, *Кәдімгідей* Сізге деген ниетім түзу бірақ (К.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 4. *Айқын, түп-тура, еш күмәнсіз, шынымен.* Бүгін ғой жаңбырлатып жақын келдім. Ұзасам таңдайыма татыр демің. Қағылез кара бала болғаныммен, Жүрегім *кәдімгідей* ақын менің (Т. Айбергенов, Мен саған.). Үлкен-үлкен кісілер *Кәдімгідей* ұйып тұр... Бір парактың ішіне Бәрі қалай сыйып тұр! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). 5. *әкспр. жағымсыз. Әлдеқандай, бәлсігендей, өзінше, паңдана.* Кейбіреу кербездене – әлін білмей, Кеудесін көтереді *кәдімгідей.* Кейбіреу қалжыңдасар кейбіреумен, Өзінің ойнайтұғын теңін білмей (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 6. *әкспр. таңдану. Адамның ісінің сапасына, батылдығына, т.б. күтпеген жерден куә болғанда айтылатын сөз.* Қалмұқан жыланды өзі алып келген. *Кәдімгідей* қалтасына салып тұрып әкелген (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). Уайымдап ем, *кәдімгідей* шауып жүр, айығып кетіпті! (Ауызекі)

КӘДІМГІШЕ ү с т. *Әдеттегіше, қалыптағыдай.* Өңешті *кәдімгіше* рентгенге түсіріп немесе рентген сәулесімен көкірек клеткасын

карағанда еш нәрсе көрінбейді (Р. Сәтбаева, Өңеш рағы).

КӘДІР з а т. е с к і к і т *Қадір*. Бағасы бір халқыма Жабағы мен мамықтың. Нанбайды, рас, антыма *К ә д і р і* мол танықтың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Аяжанның «өзім жалғыз келдім» деуі мұндағы жұртқа осал ерлік болып көрінбеді және *к ә д і р і* де арта түскендей болды (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Жуалы жеріндегі Ауан дейтін кара топырақты, егістік аймақты көргенде: «Шөбің семіз, қарың мол, топырағың май екен, *к ә д і р і*ңді егін салған ел білер», – депті (Қорқыт.).

Кәдір тұтты. е с к і к і т *Қадір тұтты*. Жекен айтса – айтад деп, халық сөзін *к ә д і р тұтқан*. Сізсіз ғой ғариямыз (С.Дайырбеков, Арман).

Кәдірі кетті. е с к і к і т *Қадірі кетті*. Қайратың қалып, Ақылдан танып, Кәрілік келсе басыңа, *К ә д і р і*ң кетіп, Заманың өтіп, Жан жуымас қасыңа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

КӘДІРЛЕ = е т. е с к і к і т *Қадірле*. Басылсын халыққа тарап бұл книжке, Жазылған келгенімде жиырма беске. *К ә д і р л е* п сөз асылын танығандар, Қолына ала отырсын мәжілісте (М.Дулатов, Шығ.).

КӘДІРЛЕС с ы н. е с к і к і т *Қадірлес* (*сыйлас*). *К ә д і р л е* с қатар жатқан ысты ағайын, Ынтымақ, берекесі күшті ағайын, Құрметті көп көріп ем, ардақты елім, Мен-дағы тойға кел деп еске алайын (К. Әзірбаев, Танд. шығ.).

КӘДІРЛІ с ы н е с к і к і т *Қадірлі*. Бұл кезден ол заманның заңы қызық, Бар еді бір әдеті тіпті бұзық. *К ә д і р л і* қолы жеткен мықтылардың Құлы боп жүруші еді тамам мұжық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тақсыр-ау замандассыз заманыңда, Көп жұрттың *к ә д і р л і* с ің адамына (Гүлханым).

КӘЖ з а т. м и н. <грек. alebastro> *Майда түйіршік, ақ түсті минерал, алебастр*. Көтеріп көлбарына оны салды, Жарарлық нәрселерін және де алды. Көздерін *к ә ж б е* н сылап бөрінің де, «Қош бола тұрыңдар», – деп кетіп қалды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

КӘЖЕКЕЙ з а т. с ө й л. *Кәжекей*. Мынауың *к ә ж е к е й* д е н гөрі жеңсізге бейім ғой (Ауызекі).

КӘЖЕҢ з а т. ж е р г. *Жаңбырға киетін сулық киім*. Балам, *к ә ж е к і*ңді киіп ал, үстің су болмайды (Диал. сөздік).

КӘЖІК-КҮЖІК з а т. *Түкке тұрмас керіс, қалжақ-құлжақ*. Ел басына төнген тарихи оқиғалар алдында отбасының *к ә ж і к-к ү ж і к т е р і*, дұрдараздықтар, өзара өкпе-аяңдар ұмытылып, барша жұрт ымыра, ынтымаққа келді (М.Қаратаев, Далада.). – Бұл не? Балашағаның *к ә ж і к-к ү ж і к* қалжағымен күнді өткіземіз бе? (Ш.Хұсайынов, Таныс адам).

КӘЗ з а т. е с к і к і т. *Кез*. Мүбадә болса ол бір *к ә з*, Тамаша қылса йүзмә-йүз. Кетіп қуат, йұмылып көз, Бойыңа сал-сал бола нигә? (Абай, Тол. жин.).

КӘЗӨП з а т. с ө й л. *Кәззоп*. Ғашықтың қайғысымен тарттым азап, Асыра сөздер айттым қызды қажап. Айыпқа оқығандар алма мені, Салдары ғашықтықтың қылды *к ә з ө п* (XX ғ. қаз. ақын.).

КӘЗЕКЕЙ з а т. э т н. *Жеңі жоқ, жағасы кеңірек ойылған, белден төменірек түсіп тұратын, мақпалдан тігілген әйелдер киімі*. Қыз-келіншектердің үстінде шекпен көйлек, мақпал *к ә з е к е й*, қамқа бөрік. Көк шалғынға қызыл кілем жайып, ақ самауырды тізіп тастайды (Б.Аманшин, Көкжар). Әйел киімдерінің ең бастысы көйлек, одан кейін сәукеле, бөрік, такия, кимешек-жаулық, бергек сияқты бас киімдер мен қамзол, *к ә з е к е й*, желетке (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

КӘЗЗАП [ар. كذاب] з а т. 1. *Өтірікші, қу, алаяқ*. Рас, Торғай үйезінде күні бүгінге дейін елдің обалына қалып, шаруасын күйзелтіп, момындарды қорқытып топ жасап жүрген бұзақы, ұры, *к ә з з а п т а р* бар (М.Дулатов, Шығ.). Бастан аңыз Баспанаңыз Ауыл – Мөлтек Астанамыз! Қызықтарға Қызып барма. Қағыстырма Бұзықтарға! Атым өзге, Затым өзге. Қарсы койма Қатыгезге! Біз күйрек пе? Қыз күйрек пе? Жолықтырма Безбүйрекке! Мазактар ма? Азаптар ма?! Кезіктірме *К ә з з а п т а р ғ а*! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). – Қарабеттің ақшасында қисап жоқ, ол *к ә з з а п* шылқыған бай емес пе? Қора толған мал (С.Жүнісов, Жапанда.). 2. *Сұм, жауыз, қаныпезер*. «Бұл маңның адамы емес, сірә дағы, Білейін, табайын да бір амалын. Қаруы бар *к ә з з а п*қа құрықпенен, Ұмтылса, қалай қайрат қыла аламын?! Жөн болар алыс тұрып сұрағаным...» ... Аққу үркіп, батысқа бет түзеген, Қамшы басты атына, шыдамады (М.Мақатаев, Шығ.). 3. *экс пр. Арамшөт, алаяқ, адамишылықтан шыққан адамға қарата айтылатын ұрсу сөз*. Қанат мырс етті. Әлдекім желкесінен түйіп қалды. Көктаспа. – Өз үйіңе өзін сығалап... Ой, арам, *к ә з з а п*! (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

КӘЗЗАПТЫҚ з а т. *Сұмырайлық, алаяқтық*. Қиянатқа, қылмысқа барарда адам дегеніңіз мұнымды ешкім сезбейді деп барады екен және соны шамасы келгенше, тірі пендеге сездірмесе тырысады екен. Демек, нағыз *к ә з з а п т ы қ*қа, баукеспелікке де бастайтын осы жол екен (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай).

КӘЗЗӨП з а т. с ө й л. *Кәззоп*. Жұрт аңтаң, Апырай, растан-ақ жұпты жіберді ме, ей? Мынауың барын тұрған сиқыршы екен, *к ә з з ө п* екен! (Т.Бердияров, Солдат.). Бүкіл

адамгершілік қасиеттен жүрдай болып, тіршілік атаулыға жыланша жиырыла қарайтын әлгіндей *кәззәп* болу үшін, тілмен айтып жеткісіз қаншама арсыздық, қаншама айуандық керек десеңші (Т.Бигелдинов, Аспанда.).

КӨЗЕП з а т. с ө й л. *Кәззәп*. Ақ патшаға қарсы болғыш найсапты абақтыда шірітелік! Сүйгеніне барғыш *кәзепті* күң етелік (М.Дулатов, Шығ.).

КӨЗІР ү с т. с ө й л. *Қазір*. Бірақ еш уақытта сәждаға бас қоймаған, мешітке бармаған Әлжанның *кәзір* ішінен не күбірлеп отырғанын ешкім де анық білмес еді (К.Баялиев, Дегелек.). Өте шықты дүние Артына шіркін, қарамай! Өтіп кеткен өмірді, Отырмын *кәзір* санамай (Айтыс). Баяғы қалған *кәзір* жекпе-жектер, «Ер болсаң, енді дейтін бетпе-бет кел!» Тастайды қалың қолды селдіретіп Сорайған өңештері зеңбіректер (Ф. Қайырбеков, Көңсадақ). *Кәзір* анаң жаны кір, Көңіл күңгірт, ой жарым, Байымайсың бәрібір, Бал ашпай-ақ қой, жаным (С. Жиенбаев, Алтын қалам).

КӘЙНЕК з а т. *Сиыр мен сарлықтың арасынан туған будан*.

КӘЙТ = е т. ж е р г. *Қайт*. Еламан елең етіп, сырттағы дыбысқа құлағын тіге қалды: «Шамасы, мені іздеп жүр-ау? Мюлгаузендер *кәйтті* екен?» (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Сендер үшін аққудан жедім таяқ, Түсінбес пе ем айтса да соны жәй-ақ. «Бас жоқ екен өзінде» деп ақырды, *Кәйт ем* енді, сені, бұл күсті аяқ (С.Сейітов, Шығ.).

КӘЙП [ар. *كَيْف*] з а т. *Көңілді күй, ләззат, масаюшылық, рақат*. Осы жолы Дохалдай екеуі оңаша үйде *кәйіп* боп отырып, талай-талай әңгімеге барысты (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). Хан менен бектен, Молда мен шонжар, күштіден, Жүр ғой сізді қиянат көріп ішті деп. Ояңғын, баба, Отырайық бір *кәйіп* қып. Біздің шараптар Сіздің майлардан күштірек (М. Мақатаев, Шығ.).

КӘКИМА: *кәкима етік*. э т н. *Ертеректегі әйелдер киетін биік өкшелі етік*. Қызылшибарқыт камзол, аяқтарында қызғылт *кәкима етік*, ақ патсайы шытырман көйлек (І.Есенберлин, Қаһар). Халуаның аяғында жұмсақ қоныш, биік өкше *кәкима етік* (Ж.Жұмақанов, Сокпақ.).

КӘКІПР з а т. *Сүзгіш, кепсер*. Ол шыққан көбікті мастер *кәкіпрмен* қалқып алып жатыр (А.Машанов, Жер асты.). Кейінгі кезде үш-төрт рет қалайыдан жасалған шелек, леген, *кәкіпр*, ожау секілді керек-жарақтарды әкелгенбіз (С.Жүнісов, Жапанда.).

КӘКІР з а т. ж е р г. *Мән, мәніс*. Көзілдірік киісі жаман ғой, тегі түбінде бір *кәкір* бар шығар (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Меніңше, Сайрустың сотта сізді қорғауында бір *кәкір*

бар. Оны өзіңіз айтыңыз (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.).

КӘКІРЛІ с ы н. ж е р г. *Мәнді, маңызды*. Эренбургтің «Жылымығы» жайында Симоновтың мақаласы, меніңше, *кәкірлі* сынның үлгісі болып табылады («Қаз. әдеб.»).

КӘКІР-ШҮКІР з а т. с ө й л. *Ұсақ-түйек, анау-мынау*. Жәуке мен Күлжекей шай ішіп болып, *кәкір-шүкір* үй шаруасын кеңесіп отыр (С.Омаров, Дала қызы). Несібелінің жиһазы мен *кәкір-шүкірі* недәуір боп шықты. Текемет, сырмақ, алаша, көрпе, киім-кешек үш-төрт бума болды (Т.Әлімқұлов, Күрөң өзен). Соған да тәуба десе апыл-ғұпыл, Қалтасы қалғандардың бәрі шұқыр. Кейбіреу күн көріп жүр әрең ғана, Есектей пайдаға мәз *кәкір-шүкір* (К. Салықов, Жезкиік).

КӘКІРІМ з а т. *Сорпа тағамының бір түрі*.

КӘЛ о д. с а я т. *Бүркітті шақырғанда айтылатын ишарат сөз*. Ауыл өмірінде күнде естілетін көп сөздің ішінде көміліп кетпесін деп, бүркітші қыранын «*кәл, кәл!*» деп шақырады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Көкке көтеріле алмас балақ кезінде жемді жорғалап кеп жеуге дағдыландырылған боз тірнек самғауға жараған мезгілде сонадан көрсетілген қызыл етке, ал осыдан соң «*кәл, кәл, бөпім!*» делінген дауыстың өзіне тура тартатын болып алды (Ө.Көшімов, Жас аңшы). Сәл жүрген соң атының басын бұрып, көлденеңдей тұрды да, жемдорбадан қойдың асықжілігін алды. Оны басына көтере бұлғақтата көрсетіп, құсын шақырды. – А-е-ей, *кә-ә-әл* бопым, *кәл, кәл!* («Қаз. әдеб.»).

КӘЛ² с ы н. ж е р г. *Таз*. Бір *кәл* бала жардың астында жатыр екен (Диал. сөздік). Қазір дәрігерлер *кәл* ауруына жол бермейді (Диал. сөздік).

КӘЛАЛА с ы н. *Баласыз, жалғыз, қубас*.

КӘЛАМ [ар. *كَلَام*] з а т. е с к і к і т. *Сөз, сөйлем, әңгіме*. Көзге түссе рақым, жүзге түсіп, Байлаған темір түйін шешілмей ме? Жазушы молда Мансұр мұжмал *кәлам* Білмеймін, кеңесімді кесірлей ме (Мансұр).

Бір көлам қата алмады. *Тіл қата алмады, бірауыз сөз айтуға мұршасы болмады, қатты қиналғанынан сөйлей алмады*. Тұтқынға Әкімбекті алады енді, Әкімбек сүйгеніне қарады енді. Жарының оңі қашып, сұп-сұр болып, *Бір көлам қата алмай* қала береді (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Жалғыз көлам сөз тартпады. *Тіл тартпай кетті, бірауыз сөз айтпастан өліп кетті*. Қазақтың қадірменді боздақтары, Өлерде *жалғыз көлам сөз тартпaды*. Әкімбек

айкай салып тұра келді, Жендетке жекіріп бір сөз қатқалы (Н. Ахметбеков, Шығ.).

Хақ кәлам. д і н и. *Алла тағаланың сөзі, ақиқат сөз.* – Уа, қасіретті мұсылман ұғлы, *Хақ кәламды* тыңда! Хақ дінді дәріпте! Хақ жолға бас и! – деп тына қалған жандардың жүзіне бір қарап алып, Қазі қайтадан көкке бақты (Х.Есенжанов, Тар кезең).

КӘЛАМ-ШАРИФ з а т. д і н и. *Қасиетті сөз, қасиетті кітап дегенді білдіретін Құранның бір аты.* Қарадан хан туған өзіңсің... Мәсджідтің *кәлам-шәрифтер* і бір ісімі Бейтолла... Құдай тарақа уа тағаланың үйі (М.Әуезов, Шығ.). – Мә, бетін аш та, сүй мына *Кәлам-шәрифті*! – деді айғаным Шыңғысқа (С.Мұқанов, Шығ.).

КӘЛӘМ з а т. с ө й л. *Кәлам.* Сөзім бар-ай бедерлі айқындаған, Ұлттың саясында салқындаған. Бұл өлең күнә болса неге айтасың Естідім, сен де оқыпсың Құран *кәләм* (XIX ғ. қаз. поэз). Құдай бір, пайғамбар хақ, дұрыс *кәләм*, Бөріміз дін қарындас, атамыз Адам (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Болғанмен қанша құмар хәзрәт Адам, Келгенше ұмытылмады... *кәләм* (XIX ғ. қаз. поэз).

Ауыздан шыққан кәләм. *Айтылған ой, айтылған сөз.* Сөйлемей тілің тістеп отырмасаң, *Аузыңнан* жалғыз *кәләм шыққан* сөзің Кезеді бір сағатта тоқсан тоғай (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Гадынан ұлы Маға-ды, Мағады ұлы Назар-ды, Назардың ұлы Мазар-ды. *Ауыздан шыққан кәләмді* Періштелер жазады (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Хақ кәләм. *Хақ кәлам (Алла тағаланың сөзі, дұрыс сөз).* Ел қызығы едіңіз Бақытына болған пенденің, *Хақ кәләмнің* қолында Тәубасы кабыл болмайды (Бес ғасыр.).

КӘЛӘМ-ШАРИФ з а т. д і н и. *Кәлам-шәриф.* Тәурат, Забур, Инжил, *Кәләм-шәрифте* й кітаптар келеді (М.Әуезов, Шығ.). *Кәләм-шәрифті* таратты, деді қазірет Қуанай (Х.Есенжанов, Шығ.).

КӘЛДІРЕ = е т. е с к і т. *Қалтырау, әрең шамасы келу.* Арық аты кілдіреп, Тамам кедей *кәлдіреп*, Бұ да әліне қарамай, Тұрғандарын қарашы-ай (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

КӘЛЕМ з а т. с ө й л. *Кәлам.* Кемшілігім белгілі қаламымнан, Жөнсіздігім белгілі *кәлемімнен*. Сад назар ғайыбына дұғаңыздан, Үмідтармыз ұлықтардың жанабынан (Ақмолла ақын, Күндер.). Айтамын, айт дегенім, әуелім – жар, «Айт – деген, жыр» Құдайдан *кәлемің* бар (Әзілкеш).

КӘЛЕНДЕР п а р. з а т. д і н и. *Ел кезуші дәруіш, тақуа, сопы.* Отқа күйген семіз еттің иісі мұңкіген маңғал жанында бүк түскен нашар

киімді дәруіш пен *кәлендер*. Тек осылардың ғана жүздері солғын (І.Есенберлин, Қаһар).

КӘЛЕНДЕРЛІК с ы н. *Дәруіштік, тақуалық. Кәлендерлік* киімнен, Атына көміл бөктерді (Дастандар).

КӘЛИЛЕ а р. з а т. *Ырғақ, нақыш.* Әншілердің көзі осы қыздың қолында. Ән әміршісі осыншама әншілердің үнін баппен шығарып, *ән кәлилесін* дәл келтіріп, басқарып тұр (С.Мыңжасарова, Замандас).

КӘЛИМА з а т. д і н и. *Аллаға деген сенім нышаны ретіндегі қысқа сиыну сөз.* Көңілге сүйеу *кәлима* тәуба, Ақырда жат өтейін Хақтың атын. Тапсырдым, Жаббар, саған ата-анамды, Жалғыздың көрмей қалған көмәлетін (М.Сералин, Таңд.).

Кәлиманы ауызға алды. д і н и. *Кәлима шаһадатты айтты, Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед оның елшісі екеніне куәлік етіп, Құдайға сиынды.* Есітіп *кәлиманы ауызға алдым*, Ашылды, әлгі есікке қайран қалдым. Қарасам, үйдің іші жойқан дария, «Иа, Раббы, бұл қалай?!» – деп ғажаптандым (Мөшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шығ.).

Кәлима шаһадат д і н и. *Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед оның елшісі дегенді айтуды және соған жүрекпен илануды білдіретін исламдық діни нанымның бірінші және ең маңызды ереже-шарты, парызы. Кәлима шаһадатты* жары қылған, Шапағат үміт қылар жанның бөрі (Бабалар сөзі // Діни дастан.). Көрген соң аттан түсті Хақ Пайғамбар, Жүзін көрген халайық жылады зар. *Кәлима шаһадатты* жары қылып, Иман айтты сол жерде тұрған жандар (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

Тілін кәлимаға келтірді. *Иманын үйірді, Алладан басқа Құдай жоқ екеніне куәлік етіп, Құдайға жалбарынды, сиынды.* Алдаберген *тілін кәлимаға келтіріп*, жаңа шешкелі жатқан ыштан бауын асығыс байлай салды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Тілін кәлимаға келтірмек* болды. Бірақ оған үлгіре алмады. Жаңағы мақұлық мұның есін жиғызбай білектен алды (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

КӘЛИМАСЫЗ с ы н. д і н и. *Аллаға құлшылық жасамай, мінажатсыз [мұсылмандық шарты бойынша о дүниеге аттанар алдында кәлима шаһадат («Лә илләһа иллалла, Мұхаммадұр расул Алла») айтқан адамды Алла тағала тозақтан сақтайды].* Мынадан құламас, шорт кеткенім-ау *кәлимасыз*! – деп ойланып қалды Ерекең (Ш.Талпақбаев, Өңгім.).

КӘЛИМЕ з а т. с ө й л. *Кәлима.* Мен *кәлиме* үйретейін, – деді (Мың бір түн).

КӘЛИМОЛЛА з а т. д і н и. *Құдаймен сөйлесуші, әңгімелесуші [Діни аңыз бойынша Мұса пайғамбар Құдайменен сөйлеседі, содан*

бастап Мұса пайғамбардың лақап аты, теңеуі кәлимолла болып аталып кетеді]. Ғасанды, Кәлимолла, маған берсең, Жүзігін Сүлейменнің қолға кісем. Жасымды жиырмадағыға қатар қойып, – «Ал таңдап» десе мұның қайсын сүйсең (Шәңгерей ақын, Шығ.).

КӘЛЛА [ир. *كالا* | зат. ескі кіт. *Адамның, жан-жануарлардың басы*. Я, Алла, мына кәлланың қай күні үзілерін кім біледі (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Мойнына арыстанның қылыш шаптым, Кеудесі – ғайып бошты, басын – таптым. «Қасиетті жануардың кәлласы» деп, Қос ғауһар төбесіне тас орнаттым (Айтыс). Салтанатты патшаның Шәнсауқатын бұзғанмын. Не ерлердің кәлласын Семсерменен үзгенмін (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

КӘЛЛӘ зат. 1. ескі кіт. *Кәлла*. Аш бөрідей алақтап, Талайдың кесіп кәлләсін Өле-өлгенше қан ішті (Дастандар). Тарс жұмып ап көзіңді, Жүзге дейін санайсың. Содан кейін жан-жаққа Көзіңді ашып қарайсың. Тапсаң басым сенікі. Таба алмасаң, тарғағым, Сенің кәлләң менікі (О.Әубәкіров, Сүзеген сөз). Ұшып кетті кәлләсі Денесі қалды отырып (Алпамыс). 2. сөй. л. мысқы. *Адамның басы*. Ит-ай, кәлләң аттың басындай екен-ау! – деді Құда каласа, қарын-сұрын жағынан да Әбдіжаппардың бітеу бұғалтірін қуып жететін шығармыз! (Қ.Ысқақов, Қараорман).

КӘЛӨШ зат. сөй. л. *Ғалош*. – Сені ойнатпай не қылайын. Көшеде сайтанша шауып жүрген машинасы түскір басып кете ме деймін де. Таяқ пен кәлөшті өкеле ғой, қарашығым, – дейді екен әжесі (Бәйшешек).

КӘЛПЕ зат. сөй. л. *Қалпе*. *Кәлпенің қоржыны* – Сүйем болсын, аршында. Үсте ақ көйлек, жоқ міне – Тұрсын айнаң қарсында (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

КӘЛПЕЛІК сы н. *Қалмелік* (молдалық). Оразбай өз ықпалын жүргізіп, айтқанын бұлтасыз Гүлсімге орындатып келе жатқанына іштей риза. «Іншалла, беталысы жақсы, Кәмкәмнан кәлпелік халге түседі («Лен. жас»).

КӘЛТЕКЕЙ сы н. жер. *Қысқа, шолақ*. Балағы сирағының ортасынан келетін кәлтекей шалбарының қалтасынан қара шүберек темекі дорбасын алды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

КӘЛҮНГІР зат. *Өте жұқа, жұмсақ жібек*. Жазға қарсы ақ кәлүнгірден көйлек тіккіздім (Ауызекі).

КӘМАЛ зат. сөй. л. *Кемел*. Сіздердің мен таңғалдым жамалыңа, Ақылға толықсыған кәмалыңа. Елшіге елу теңге бермек мақұл (Алдаспан). Баланың он алтыға жасы келді, Парасат, ақыл, білім кәмал білді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

КӘМАЛАТ зат. сөй. л. *Кәмелет*. Әкемнің патшалық дәрежесі үлкен. Қол астына бірнеше шаһар қарайды. Мен жалғыз баласымын, әбден кәмалатқа толдым (Қаз. ертег.). Білгенге бағалы сөз білініп тұр, Шаһардан Қырым атты ишараттың... Қырық қонақ сол шаһардың ортасында Ол өмірің келсе қырыққа кәмалаттың (Қаңлы Жүсіп).

Кәмалат тапты. *Толықты, жетілді*. Бұл қиянатшылар – жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамшылығының кәмәлат таппаған – қиынның қиыны (Абай тілі сөздігі).

КӘМАЛАТТЫ сын. ескі кіт. *Кәмелетті*. Дүниені кәмалатты шеберлікпен жаратқан, һәм адам баласын өсіп-өңсін деп жаратқан (Абай, Тол. жин.). Орыста жазушы өткен Пушкин атты, Өнерге, ғылым-білім кәмалатты, Жөн сырын әр нәрсенің оймен білген, Ақылға Аплатондай парасатты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

КӘМАЛДАН = ет. ескі кіт. *Кемелдену* (толығу, есею, бой жету). Ау, жаным, көңіліңнің тілеуі осы, Табылса бір жас жігіт, нағыз құмай. Бес жастан отызғаша кәмалданып, Секілді толған кезін он төртінші Ай (Қаңлы Жүсіп). Патша боп кәмалданды жасы жетіп, Отырды дүниядан үміт етіп. Жасапты қисабы жоқ неше сарай, Дүниеден Әмір патша байлығы етіп. Бір сырлы, сегіз қырлы бір бекзада, Жиырма жасқа келді төмам жетіп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

КӘМӘЛ зат. ескі кіт. *Кемел*. Мына дәурен басыңнан кетті көшіп, жар-жар, Кәмәліңе түрленіп жеттің өсіп, жар-жар. Қимасаң да кешесің қарындасым, жар-жар, Туған жерің – өсірді алтын бесік, жар-жар (Ақан сері, Шығ.). Алтайдан шығып жүрген дүр екенсің, Кәмәл шешен жүйріктің бірі екенсің (Намаз)

КӘМӘЛАТ зат. ескі кіт. *Кәмелет* (толықтық, жетілгендік). Олай болғанда, ол жұртта ғұмыр жоқ болса керек. Ғұмыр өзі – хақиқат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда кәмәлат жоқ (Абай, Тол. жин.). Көңілге сүйеу кәлімәт тәубә, Ақырда жат етейін хақтан атын. Тапсырдым, жаббар саған, ата-анамды, Жалғыздың көрмей қалған кәмәләтін (XX ғ. қаз. ақын.). Билікті кәмәләт деп, қарнын сипап. Үшінші дәреже деп ауылнайды (Бес ғасыр.).

Кәмәлатқа жетті. *Шындыққа, ақиқатқа жетті*. Қайрат айтыпты: – Ей, ғылым, өзің білесің, дүниеде еш нәрсе менсіз кәмәлатқа жетпейді (Абай, Тол. жин.).

Кәмәлатқа жеткізді. *Шындыққа, ақиқатқа жеткізді*. Бірақ оған рауаж беріп гүлдендірмек,

бәлкі адам өз халінше *кәмәлатқа жеткізбек* жаһәтінде болмақ (Абай, Тол. жин.).

КӘМӘЛАТ-ҒАЗАМАТ з а т. *Құдіреттілік, ұлылық*. Бұл сегізінен Алла тағаладағы *кәмәлат-ғазамат* бірлән болмаса да, пендесінде де әрбірінен өз халінше бар қылып жаратыпты (Абай, Тол. жин.).

КӘМАНД пар. з а т. ә с к. к ө н е. *Қарсылас жақтың сарбазын тірідей қолға түсіру үшін қолданылатын шынжырдан істелген тұзақ тәрізді соғыс құралы*. – Екі әскер соғысып, араласып, Біздерді кетеді енді қайғы басып. *Кәманд* атып Әлиді байлап алсақ, Барады өзгелері қайда қашып (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

КӘМАНДОЗ з а т. ә с к. к ө н е. *Кәманд құралын қолданушы*. Бұл Әли екен, таныңыз, *Кәманд азды* салыңыз, Ортаға шапшаң алыңыз, Қоййын сөздің ұзағын (Бабалар сөзі // Діни дастан.). *Кәманд аз* тұзақ салған соң, Торға Әли шырмалды. Қимылдауға шама жоқ, Халі харап боп қалды (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

КӘМАНДАУШЫ з а т. ә с к. *Кәмандоз*. Жөнелді сонда ләшкер алмақ болып, Қасына палуан ердің бармақ болып. Мұны естіп жиылып *кәмандаушы*, Келе жатыр шынжырды салмақ болып (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

КӘМӘР: *кәмәр белдік. Кемер белбеу*. Біразы жалпақ күміспен қаптаған *кәмәр белдік* буынған, қолдарында қамшы. Тал тасасында аттары байлаулы тұр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ақылбай белінде алтын жалатқан, қымбат тасты, *кәмәр белдік* (М.Әуезов, Абай жолы). Сол жағында – басына оқалы тақия, үстіне күдері бешпет киіп, қынай бұған беліне сүйек қынапты шолақ қанжар тапқан Көшек, оң жағында – ақ түйенің түбітінен тоқылған қынама камзол, шашақты, қос етек көк торғын көйлек, шошақ төбелі биік құндыз бөрік киген, белін ақ күміс, көк березелі *кәмәр белдік пен* буынған Ай-Шешек-бегім (М.Мағауин, Аласапыран.).

КӘМБАЛ с ы н. *Кембал, кембағыл (мертіккен, зақымданған)*. Онда Алпамыс: «*Кәмбал* серкенің маған күніне біреуін беріп, мені бағып-қақ, егерде одан аман шықсам, өзімнен бұрын сені мұратқа жеткіземін», – деді (Алпамыс).

КӘМБІЛ с ы н. *Кемел, жетік, толысқан*. Қайтпайтын қабылан мысал отыз жаста, Тайынбай талайларды қан қақсатқан. Қырық жаста ақылы *кәмбіл* уәзір заңлы, Кеңесіп халиялы халық ұнатқан (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

КӘМЕК с ы н. ж е р г. 1. *Пісіп жетілмеген, ишкі қауын*. *Кәме* қауынды жеуге болмайды (Диал. сөздік). 2. а у ы с. *Ақылы толмаған, топас*. Ілімнің түбіне жеткен оқымысты екен десе, дәмтатуы жоқ *кәме* к пе, қалай (О.Сәрсенбаев,

Бақыт.). Бүгінгі аударыспақ-төңкеріспекті айтпаймын, ең ақтық сағаттағы арпалысты айтамын. Ә, қалай ойлайсың? Е, сен, сен түкке түсінбейтін *кәме* к екенсің ғой (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

КӘМЕЛ с ы н. е с к і к і т. *Кемел*. Шоқ басқан кісідей тулағанша ақылы *кәме* л баласың, жастың көңілін бас, ақыл айтып, хат жаз (Мың бір түн).

КӘМЕЛЕТ [ар. *كمالة*] з а т. *Дамып жетілген кез, өскен, толыққан шақ*. Жамал *кәме* л е т к е жеткен соң, күйеуінің нашар екенін біліп (қатта бір тойда көрсе де керек), көңіліне күннен-күнге уайым, қайғы түсе бастады (М.Дулатов, Шығ.). Жиырма бес – *кәме* л е т к е келген жасым, Қырықта қынсыз қылыш болған басым, Елуде екі көзін елең етер, Алпыста ақ сақалды шал боласың (Шал ақын // Өлеңд.).

Кәме л е т к е т о л д ы. қ ұ қ ы қ. *Кәме* л е т т і к жасқа келді, өз істеріне қоғам алдында жауап бере алатын, қоғам өміріне араласа алатын шаққа жетті. Қазақстан Республикасының Президентін конституциялық заңға сәйкес жалшыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде Республиканың *кәме* л е т к е т о л ғ а н азаматтары жасырын дауыс беру арқылы жеті жыл мерзімге сайлайды (ҚР Конституциясы.).

КӘМЕЛЕТТІ с ы н. *Толық кемелді*. Эпос – көркем творчествосының ең бір егде, етене, кең тынысты, *кәме* л е т т і түрі (З.Қабдолов, Сөз өнері).

КӘМЕЛЕТТІК: кәме л е т т і к а т т е с т а т. т а р. с о в е т. *Он жылдық орта мектепті бітірген оқушыларға берілетін куәлік қағаз*. Армиядан қолына *кәме* л е т т і к а т т е с т а т ұстап, бейбіт еңбек саласында жұмыс істеуге жарайтын, белгілі бір мамандық алып, үйіне қайтқан жігіттердің саны, мысалы, бізде аз емес (Б.Момышұлы, Шығ.). Осы бес пәннен балалар *кәме* л е т т і к а т т е с т а т алу емтиханын береді (Ә.Шәріпов, Алыс.).

Кәме л е т т і к ж а с [ш а қ] п с и х. қ ұ қ ы қ. *Адамзаттың өз ақылымен, санасымен өмір сүретін, заңды некеге тұруға және өз қылығына, жасаған қылмысына толық жауап бере алатын жағдайға жеткен жасы* (Қаз. тілі термин. Пед және псих.). *Кәме* л е т т і к ш а қ т а адамның бойындағы барлық қабілет-мүмкіншіліктері мейлінше ашыла бастайды (ҚҰӘ).

КӘМЕЛЕТТІЛІК з а т. *Жетілгендік, толысқандық*. Темірдің өткізген добынан кейін өз күшіне кәміл сенген қайраттықтар көрнеу басымдылық, байсалдылық, *кәме* л е т т і л і к көрсетті («Қаз. әдеб.»).

КӘМЕСЕ з а т. с ө й л. *Комиссия*. Енді сол Тәтеш марзаны «*кәме* с е с е г е» бастық болып келгені мынау кейінгі жылдары тым

қуырылып бара жатқан қытымыр дүниенің қайтадан кеңейеді дегені шығар (Ә.Кекілбаев, Шығ.жин.).

КӘМЗОЛ зат. сөйл. *Қамзол*. Көк барқыт *кәмзолын* киіп, Гүлжан да сүйгенінің жолын тосты (З.Шашкин, Ұядан үш.).

КАМИЛ сын. ескі кіт. *Кәміл*. Бір *камил* «алжасыпсың» еп қойса егер, Мүтиғы, сен секілді шытпан қабақ, – «Ретсіз ілік таптым» деп айтыпсың, Бұл сөздің тарихына көңілің шорқақ (Қаңлы Жүсіп). «Ғаңлың *ка мил*, бұйың зифа, кім бәхитіне үсәсің» деп татарлар айтқандай (С.Мұқанов, Шығ.).

КӘМИЛА сын. ескі кіт. *Кемел, кемелді*. Ұяда қалған балапан, *кәмила* қанат болғанда (Бес ғасыр.).

КӘМИНА сын. *Мәртебесіз, пақыр*. *Кәмин* а бұқараңыз біз. Мен ғаріп сол ниетпен назым еттім, деген бір кәминаны «Мерді дихан» (Т.Ізтілеуов, Мерді дихан.).

КӘМПЕРКЕ ор. зат. *Шәйнек қою үшін самауринның трубасына кигізілетін зат; комфорка*. Ол аққұманды дереу самауыр *кәмперкесіне* қойды да, шүпілдеп толған шыны аяқты Саидтың алдына қарай жылжыта салды (И.Салахов, Көкшетау.).

КӘМПЕСКЕ ор. зат. тар. *Кеңестік өкімет қаулысы бойынша, бай-құлақ, қанаушы тап деген ат тағылған ел арасындағы ауқатты әлеуметтік топ өкілдерінің жекеменшік мүлкін зорлықпен мемлекет пайдасына алу ісі*. Ұлы *кәмпеске* жылы бүкіл Арқаға аты белгілі іргелі ұрпақтың төрт ауылынан жеті мың жылқы алынып, төрт болыс елдің кедейлеріне бірден-екіден таратылып берілді (З.Ақышев, Жесірлер). Байлардың *кәмпеске* боп талайлары, Арада қалғаны бар бірақ өлі (И.Байзақов, Құралай.).

КӘМПЕСКЕЛЕ = ет. тар. *Кеңестік өкімет қаулысы бойынша, бай-құлақ, қанаушы тап деген ат тағылған ел арасындағы ауқатты әлеуметтік топ өкілдерінің жекеменшік мүлкін зорлықпен мемлекет пайдасына алу*. Ауылдағы тап тартғысы күшейе келіп, ақыры ірі байлардың мал-мүлкін, дүние байлығын, *кәмпескелеп*, өздерін жер аударуға тірелген (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Жуандардан жерді алдық, *Кәмпескелеп* Ғалиды Елден айдап шығардық (І.Жансүгіров, Поэм.).

КӘМПЕСКЕЛЕН = ет. тар. *Кеңестік өкімет қаулысы бойынша, бай-құлақ, қанаушы тап деген ат тағылған ел арасындағы ауқатты әлеуметтік топ өкілдерінің жекеменшік мүлкін зорлықпен мемлекет пайдасына алынуы*. *Кәмпескеленген* бай, бәйбішелер жылап-сықтап киініп, қамданып жатыр (М.Әуезов, Әңгім.). Ірі байлар *кәмпескеленіп* жатқанда Киікбай елден жырақтап, жас тоқалымен тау сағалап кеткен-ді (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

КӘМПЕСКЕЛЕНУ *Кәмпескелен етістігінің қимыл атауы*.

КӘМПЕСКЕЛЕУ *Кәмпескеле етістігінің қимыл атауы*. 1. тар. *Кеңестік өкімет қаулысы бойынша, бай-құлақ, қанаушы тап деген ат тағылған ел арасындағы ауқатты әлеуметтік топ өкілдерінің жекеменшік мүлкінің зорлықпен мемлекет пайдасына алу*. Содан соң аласапыран басталып кетті. Жұмағұл байларды *кәмпескелеуге* қатысты, белсенді болды (М. Мағауин, Ақша қар). 2. заң. *Тәркілеу* *Кәмпескелеу* – мүлкті иесінің ықтиярсыз қазынаға тегін алу, жеке адамдардың, өртүрлі ұйымдардың, қауымдастықтардың меншіктерін мәжбүр ету жолымен, қайтарылмайтын етіп заңға сүйеніп тартып алу (ҚҰӘ).

КӘМПИТ ор. зат. тамақ. *Тәтті етіп жасалған кондитер өнімі, тағам*. Қант, *кәмпит*, печенье деген сияқты тәтті тағамдар мен шай-шақпыт жұрттың қолына осы арадан тарап жатыр (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). *Кәмпит* пен өрік-мейізді ол арада жемей, оралған қалпы мен қалтама салып алдым (С.Омаров, Хантағы). Кейде солай қызықтарға батам көп, Жүрегімді алуан ойлар тербеді. Өлең жаза бастап едім, апам кеп, Дүкеннен тез *кәмпит* алып кел деді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

КӘМПОРТ зат. сөйл. *Комфорт*. Мынау *кәмпортіңнің* тек бүпیتی ғана жетпейді екен (Қ.Ысқақов, Қараорман.).

КӘМТАР сын. ескі кіт. *Кемтар* (*кембағал, мүсәпір*). Өзәң гүзәлләра раһбар, Сәңә ғашық болып *кәмтар*, Сүләйман, Ямшид, Искандәр Ала алмас барша мүлкігә (Абай, Тол. жин.).

КӘМШАТ зат. зоол. *Кеміргіштеротрядына жататын терісі бағалы аң, құндыз*. Тереңнің *кәмшат* құндызы, Көрұғылым іздеп келмесе, Жетпіс құлаш тереңде, Жатырмын орным тамұқтан (Көрұғылы). *Кәмшат* – құндыздың бір түрі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Кәмшат бөрік. этн. *Кәмшаттың терісінен жасалған әйелдер баскиімі*. Әрі-беріден соң шатырдан қасында он шақты қыздарымен жарқ етіп Сара қыз шыға келді, басында *кәмшат бөрік*, үстінде оқалы тон, Біржанға біраз қарсы тұрып «Кел, шырағым, амандасайық» деген Біржанның сөзіне ілтипат етпестен сол жақтағы биік орынға барып, шалқия түсіп отыра кетті (М.Дулатов, Шығ.). Басында *кәмшат бөрік* теңге таққан, Бөрігін қырын киіп айна баққан. Алтыннан құлағында қос сырғасы, Көрінген сәукелесі шар тараптан (XX ғ. қаз. ақын.).

КӘМІЛ [ар. *كامل*] үст. 1. *Шын, рас, сөзсіз*. Қанікей, осы айтқанның бірі бар ма, Айтылса сөздің *кәміл* хақиқаты (М.Дулатов, Шығ.).

Адамнан қашып қыр асып кетсе де, қара көріп қалған аш қасқыр қайтып оралып соғары *кәміл* (Т.Ахтанов, Боран). Сиындым пайғамбарлар барын айтып, Данышпан Лұқпанды, көріні айтып, Жалбарындым әулиелер жүмләсіне, Сегіз жар, он екі имам жарын айтып, Шапағат әрбір жанға бердің *кәміл*, Ғаріптер тілегенде зарын айтып (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2. Толық, әбден, мүлдем.** Бие *кәміл* орнығып тұрғаннан кейін саууды бастаған дұрыс (Қымыз). Бір күннен дерт Жамал *кәміл* бакытты бір қыз болып жұрттың аузына ілігіп, құрбысының алды болып жарқылдап жүрген дәрежеден түсіп, ақырында мұндай қадірсіз, мұндай кемшілікке душар болып, барымтаға түскен малдай біреуден-біреу алып жүргенін көрген халықтан Жамалды аямаған жан қалмады (М.Дулатов, Шығ.). Мағжанның ақындығын сынауға біліміміз, күшіміз *кәміл* жетеді деп айта алмаймыз; толық сынау үшін, оның алды-артын орап, өрісін арылтып шығарлық сегіз қырлы, негізді білім керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3. Кемел, жетік, барынша толық.** Бұқарада Тәжік жұрты қанағатты, Қара сарт ер бала үшін жаманатты. Ежелден, өңілі қазан, ноғай халқы Мұсылман діні *кәміл* тілі төтті (К. Әбубәкір, Қазағым). Әуелі үйренетін бір ғылымың, Өзінің мұсылманша дін ғылымың, Шарттарын исламның *кәміл* білсең, Ахиреттік азық берер шын ғылымның (М.Дулатов, Шығ.). Ғақлы *кәміл* жігіттер, Заманның көз сал халына. Халқыңның ойла файдасын, Өзің үшін налыма (М.Дулатов, Шығ.).

Иманы кәміл болғай. діни. тілек. Аллаға деген сенімі мүлтіксіз, зор болғай, Алланың ризалығын алғай. Болғайды жайы – жәннат, *иман – кәміл*, Бихисаб етейді Алла рахмәтін. Аз білген ғылымның саясында Милләтке қызмет ету ижтиһадым (М.Дулатов, Шығ.).

Кәміл жас. сөйл. **Кәмелеттік жас.** Ал енді, адамзат туралы айтылғанда, адамның баласын *кәміл жасқа* толып, өзіне-өзі қожа болғанша, тиісті азық беріп, өсіру деген мағынада жүргізіледі (М.Жұмабаев, Шығ.). Арызында: «Мені жеті жасымда атам қазақ ғұрпынша бір қазаққа малға сатқан екен, бұл күнде *кәміл жасқа* толып көрсем, күйеуім өзіме ұнамағандығы себепті һәм мені атам ықтиярсыз бермекші болған себепті, өзімнің сүйген жігітіммен қашып келдім (М.Дулатов, Шығ.).

Кәміл пір. діни. *Сүйеуші, қолдаушы пір. Кәміл пірлер*, құлақ сал, Ауыздан шыққан сөзіме (Қобыланды батыр). Күйгенімнен жапсырдым, Кетер болсаң қарағым, Әуелі Құдай мен сені, *Кәміл пірге* тапсырдым (Қыз Жібек).

Кәміл пірге сиынды. діни. *Қолдаушысына, піріне жалбарынып, тілек, қолдау, демеу сұрады.*

Жақсылар, дастан айтайын, Әуелі Алла *сиынып*, Екінші *кәміл піріме* (Қамбар батыр). Атшомылды терлерге *Сиынды кәміл пірлерге* Қара көрім жер еді Жетіп келді Байсары Үміт еткен жерлерге (Алпамыс).

Кәміл пірі жар болды [жебеді] діни. *Қолдаушысы демеді, пірі, сүйеушісі қолдады.* Рас келсе бұ түсім, Көрдім деп бейнет не дейін, Шүкір қылып құдаға, Өкінемін несіне, Өтіп едім қорлықпен *Кәміл пірім жар болып* Бүгін кірді түсіме (Мұңлық-Зарлық). Екі батыр зарланып, Жатқаннан соң байлауда *Кәміл пірі жебеді* (Қобыланды батыр).

Кәміл сенді. *Еш күмәнсіз, шын иланды, анық сенді.* Дұшпанменен ұрысып, Майданда жанын бергендер. Құдай үшін дегенге Сауап үшін *кәміл сенгендер* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Арыма тиіп ал егер, Адамдығымды қорласаң, Онда сен *кәміл сен* бер, Құлатып кетем орға сан (Т. Айбергенов, Мен саған.).

КӘМІЛДЕ= е.т. *Ақиқаттау, шын ету, растау.* Айттап жүрген атты едім, Қайғым жоқтай шатты едім, Сені-дағы шат көрдім. Бар ойымды *кәміл деп*, Жазып қойған өзірлеп, Сонда саған хат бердім (Б.Күлеев, Танд. шығ.).

КӘМІЛДЕН= е.т. **Кемелдену** (толығу, жетілу). «Адам болсаң, басқаға пайданды паш, *Кәміл деп* соңға қалма, ілгері бас. Жоғарыла құдайлыққа жеткенінше, Қартаймайтын, өлмейтін есікті аш!» (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

КӘМІЛДЕНУ *Кәмілден етістігінің қимыл атауы.*

КӘМІЛДЕУ *Кәмілде етістігінің қимыл атауы.*

КӘМІЛДІК з.а.т. **1. Ақиқаттық, шындық, шынайылық.** Жас өмірде жолығам деп арманға, Шын сүюді санамашы арзанға? Екі жүрек *кәмілдікпен* қосылып, Алғанымен болса риза жалғанда (Б.Күлеев, Танд. шығ.). Жетілгендік, толықтық, тұтастық. **2. Толыққандық, жетілгенік.** Жас төн мен сезім, білім қабат өсіп, Барамын *кәмілдікке* таман көшіп. Өңім тұрсын, түсіме елестемес Бір күн топырақ болам деп үнім өшіп (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

КӘН з.а.т. **1. Байығы кезде еденің астынан жүргізілген нештен шыққан түтін жолдары арқылы үйді жылытатын құрылғы. 2. Ыстық, татулық, жылылық.** Өңкей надан ант ұрған, Қанша айтса, жан ба екен? Бос жүріп қор қылған, Өміріңе кән бе екен? Құдай берген бұл достық – *кәннің* бірі, Мұңдасқанда қалмайды көңіл кірі. Қолдан достық жасап ем болар-болмас, Ит мұрындай наданның жыртты бірі (Абай, Тол. жин.).

КӘНДЕН з.а.т. *Иттің жұмсақ жүнді, кішкене түрі.* Ала *кәнде* ит қана ысқырыққа жауап

катып, шабалана үрді (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Қирады кей үй жазықты, жазықсыз, Орнады сан баспана сәнденген; Бейне шатыр қаққан қазықсыз, Бейне піл өскен *кәндениен* (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

КӘНДУ с ы н. *Данагой*. Құдайым берген халыққа дін қуатың, Аманат сізге жазған үшбу хатым. Дұрыстап условия саған жазып Қол қойдым Әбубәкір *кәнду* атым (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

КӘНЕ¹ е с і м. с ө й л. *Қане*. 1. *Қайсы мағынасындағы сұрау есімдігі.* – Ол не? *Кәне?* – деп Әбіл сол жаққа жүрді (Е. Өтетілеуов, Бос шелек). – Мен бе? *Кәне* шаршағаным, – деп, Роза суретшінің қос қолынан ұстап дөңгелете жөнелді (Т.Ахтанов, Дала.). 2. э к с п р. *Сол ма, осы ма деген мағынадағы аз көру, азсыңуды білдіретін сөз.* Мен келдім алыс жерден атқа мініп, Есітіп атағыңды сенің біліп. Білгенің *кәне* сенің, ақын Сара? Қалмайсың сөз артына сабыр қылып (Ақын жырлары). Жасымнан елде жүрмей, өстім шетте Демесін *кәне* елді сағынғаны (М.Дулатов, Шығ.).

КӘНЕ² о д. с ө й л. *Қане*. *Бұйрық, сұрау мәнді ишарат одағайы.* *Кәне*, Төлеу. Мынау Мұқап біздің Ержанның Мәскеуде бірге оқып жүрген жолдасы, өңге құмар, өлеңдерінді жазып алады, Мәскеуге апарады, *кәне*, соқ, «Қара торғайға» саламысың. «Екі жиренді» айтамысың, өзің біл (Төлеу домбырасына тартып, әуелі «Қара торғайға» салады) (М.Дулатов, Шығ.). – *Кәне*, коллектив боламыз дегендерің қол көтеріндер? (Б. Майлин, Шығ.).

Кәне, көр. э к с п р. *Бір нәрсеге иландыру үшін, сеіпбесең, өз көзіңмен көр немесе өзіңді сол жағдайда елестет деген мағынада айтылатын сөзқолданыс.* Алтын, күміс ішінде бір мал көрмей, Тұршы, *кәне, көрейін*, аштан өлмей. Малымыменен рахат өмір сүрем, Қалаңнан қойсаң-дағы тиын бермей (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Анау ма, анау... жосыған? Танктер. Бар да танып кел. Даланың жонын қасыған, Шаруа момын танктер. Нанбасаң, *кәне*, барып *көр* (М. Мақатаев, Шығ.).

КӘНЕКИ¹ е с і м. с ө й л. *Қанеки* (қайсы, *кәне* мәнді сұрау есімдігі). *Кәнеки* жаңағы қағазың? Көрейін (Ауызекі). – *Кәнеки*, қаламды маған бере тұрыңызшы. Генерал маған қарамастан картаға ирек сызық салып отыр (Б.Момышұлы, Москва.).

КӘНЕКИ² о д. с ө й л. *Қанеки*. 1. *Кәне мәнді бір іске шақыру, жұмылдыруды білдіретін ишарат одағайы.* Айнасы Алатаудың Есіккөлі, Атамның мекендеген бесік көлі. Сұлу көл ұл, қызымның көңіліндей, *Кәнеки* жүзіндерші, есіп көлді! (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). Су іші алакөлең, қорқынышты, *Кәнеки*, батыр болсаң,

түрші балақ (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә). 2. э к с п р. *Құба-құп, тым жақсы.* Фермамызда сүт аз өндіріліп отыр. Осындайда маманның түйінді шешер белсенділігі болса, *кәнеки* («Лен. жас»).

КӘНИЗАК [ир. كزك] зат. *Хансарайындағы тұтқын әйел, құң.* Сәлден соң есін жиғандай, Тіл қатты жезмұрт жыртыңдап: – *Кәниза* кеді бұл қандай? Жүрмей ме өзі тың тыңдап? (Ж.Молдағалиев, Жесір.). Бай жанынан қалтаға салған алтынды қолыма ұстатып, бір үйге кіргізіп жіберді. Қыздың қызындай сұлу *кәниза* к отыр екен (Мың бір түн). Оның себепкері – алысқа ұзағанымен, алапат ісі естен кетпеген кешегі казактар да, әлейім-тәлейімде әркімнің теліміне түскен сұлу *кәниза* к т а р ы да емес-ті (М.Мағауин, Аласапыран). Жарқ-жүрк етіп сол тастан Айнымайтын көздері, *Кәниза* к т а р түс-түстан Жалынбаса өздері (Ф. Қайырбеков, Көксадақ).

КӘНИЗӘК з а т. с ө й л. *Кәниза*к. Ол күні құлан атып келіп, кешке уәзірлерімен әңгімелесіп, *кәнизәк* қыздарын билетіп, сауық салып, ертең және аңға шығып, бір ұрғашы арыстанды өлтіріп, екі баласын тірі ұстап алып келді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сол шаһарлардың бөріне тағы да үй-жайы, онда әр милләттен *кәнизәк* т ә р і, қора-қора қызметшілері бар десетін (Б. Аманшин, Көкжар). – Ханның отыз *кәнизәгі* болыпты. Отыз күндес күнде қырқысып, қызғаныштың дертіне шалдыққан соң, хан отызына отыз алтын сакина соқтырып, әрқайсысына жасырып берген екен (С.Жүнісов, Ақан сері).

КӘНИЗЕК з а т. с ө й л. *Кәниза*к. // *Қораздың тауықтары.* Түйетауықтың қоразы қос қанатын қомдап, дүрдің, қызыл тұмсығы салаңдап, таңдайын тарта қақылықтап қойып, *кәнизек* т е р і н қақпайлап қорып жүр (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

КӘНИПАС з а т. э т н. *Жібек матаның бір түрі.* Сәдірбайдың қызы ауқатты адамның қызы болғандықтан, бірсыдырғы жақсы да киінеді екен: қос етекті *кәнипас* көйлек, оның сыртынан жеңді, жеңсіз барқыт камзол (С.Мұқанов, Менің мект.).

КӘНИСА з а т. е с к і к і т. *Христиандардың шіркеуі.* *Кәнисасын* талқан қылам жұмла, – деді, орнына мәсжид-медресе салам және, – деді. Малғұн сонда Жағыпарға ашуланды, Қолына қылышын алып ұмтылды (Бабалар сөзі).

КӘНКИ з а т. с ө й л. *Көньки*. Балаға бөрі таңсық, сұрап бітірер емес. Ең ақыры *кәнки* тепкенді де бірінші рет көріп келеді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

КӘНТЕК с ы н. ж е р г. *Кішкене, шағын.* Оның парасатты пікірі мен тартымды толғамы осы *кәнте* к денесіне қалай сыйып жүр екен (Қ.Ұябаев, Қырда.).

КӘНІ' есім. сөйл. *Қане* (қайсы сұрау сөзі). – Хат... мама, папамның хаты. – Қайдағыны айтасың, құлыным! *Кәні*, немене өзі, айтып тұрғаның? (М. Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Жоғалды ой мен сезім, тәтті қиял, Қалды не, ойлаңдаршы, менде, *кәні*? (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Жанымды көктеп өтті, Ем болар назың *кәні*?! Талай жаз, көктем өтті, Сол өкпе жазылмады (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә). Жүрсің бе замандасым, батыр Құрак, Біреуге күнде сәлем ауыл жырақ, Жас-жастың тілегі бір деген *кәні*, Өзіңе келіп едім ақыл сұрап (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.).

КӘНІ' о. д. с өй л. *Қане* (ишарат сөз). Не болса да болғаны, Тірлік, сенде жоқ айып, Онан дағы кел, *кәні*, Қол ұстасып қояйық! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

КӘНІ: *кәні болды*. Қарқ болды, кенелді. Ауыл үсті азан-қазан боп, күмбірлеген күлкі, көңілді кенеске *кәні болды* да қалды (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Төлегеннің ықыласына, Үндістан жөніндегі жақсы-жақсы әңгімесіне әбден *кәні болып*, түннің бір уағында біздер қонақүйге қайттық (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

КӘНІГҮ *Кәнік етістігінің қимыл атауы.*

КӘНІГ с ы н. 1. *Машықтанған, үйренген, төселген*. Медеу малға үйір, мал өміріне *кәнігі* бала (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Нұқы *кәнігі* майдангердей басынан аяқ селт еткен жоқ. Ол адам бойында болатын осы бір абзал олқылықты жас кезінде-ақ бастан өткерген (Ә.Сараев, Қараша.). *Кәнігі* үгітші өз жоспары бойынша ендігі сөзді мал төлдету науқанының маңызы, фермада мал төлдетудің қазіргі барысы жайына бұрды (С.Байжанов, Сыр.). 2. *Шебер, майталман*. Сөз өлшеуін білмеген, Шағалаша шулайды. *Кәнігі* зерлер көтекі Орынсыз дүкен құрмайды (Т.Ізтілеуов, Шөлмек.).

Кәнігі болды. *Машықтанды, жан-жақты меңгерді, үйреніп алды*. Нағашым мені сол жақ қарымнан қапсыра ұстап қолтықтап алды да, бұрын да бұл мезгілде талай кеп *кәнігі боп* алған адамдай, алшаң басқан адамымен ілгері қарай тартты (С.Мұқанов, Шығ.). Запорожиелік жастар қысқа мерзім ішінде тас қалап, бетон құюға *кәнігі болып* алды (Ш.Мұртазаев, Шығ.).

Кәнігі етті [қылды] *Қызықтырды, құмарландырды, құнықтырды, машықтандырды, әуестендірді*. «Жарып шыққан» арқылы Тайбөріні қызыл балықпен *кәнігі ететін* теңіз – осы, мына алдымыздағы. Бұл теңіздің капитаны мына Яковлев, – деді Ниетқабыл (Ғ.Сланов, Әңгім.).

Кәнігі жау. *Тісқаққан, сыралғы дұшпан*. Бұлар өз қолымен талай жанды өлтіріп, өзі де талай өлімнен қалған, қанқұйлы *кәнігі жау*

(Ә.Нұрпейсов, Шығ.). Кәдімгі сіздің Армандай, *Кәнігі жаумен* алыстым. Соқпақсыз жолға алданбай, Соқпақты жолмен табыстым (М.Мақатаев, Шығ.).

КӘНІГІЛЕН= е т. *Әбден машықтану, төселу*. Бақша ісіне жергілікті халықтың әбден *кәнігіленіп* алғанын Дәулет өз әкесінің қылығынан көреді (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Төселіп, *кәнігіленіп* алған ісін қимады ма, я қалыптасып қалған абыройлы даңқын қадірледі ме, әйтеуір қыз қапелімде ештеме дей алмай кідіріп қалды (Т.Нұртазин, Адам.).

КӘНІГІЛЕНУ *Кәнігілен етістігінің қимыл атауы*. Аңшылыққа *кәнігілену* жолында тәрбиешінің мейір-шапағатын, шәкірттіктің ыстық-суығын мен де көрдім (І.Қожабаев, Ұя.).

КӘНІГІЛІК з а т. *Машықтық, төселгендік*. Ол жылдары ол таудың бөктерінде бүгінгідей даңғыл жолдар жоқ-ты. Жалғызаяқ жолдар, сілемдер, соқпақтар жолаушыдан *кәнігілік* тілейтін-ді (Т.Әлімқұлов, Күрөң өзен).

КӘНІК= е т. *Дөңдеу, құнығу*. Қаңбақбай бұл қоржыннан талай-талай дәм татып әбден *кәнік-кәні*. Бас салып ішіне үңілді (З.Жәкенов, Таң самалы). Тәтті алма жеп дөніккен, Тәтті сөзге *кәніккен*, Тартынар ма балалар: – Айтшы, ата, ел бастаған батырды (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар.). Зұқа есінде болсын, дөніккеннен *кәніккен* жаман (Б.Құсбегин, Зука батыр).

КӘНІКІ= е с. с өй л. *Қанеки*. Дегенде біз қартайдық, біз қартайдық, Белгісі қартайғанның серттен тайдық, *Кәніки*, соныменен шыққан мүйіз, Қасына сұлулардың көп жантайдық (Қаз. әндері).

КӘНІКІ? о. д. с өй л. *Қанеки*. – Бек жақсы келдің досым, серім, – деді. Іш пысып толып еді терім, – деді. Оңаша біраз кепті шертейік бір, – *Кәніки*, отыр енді, ерім, – деді (С.Сейфуллин, Өлең.).

КӘНІКТІ с ы н. с өй л. *Кәнігі*. Бақыт көп өзгермепті. Мені кәдімгі *кәнікті* қожайын ретінде, ескі танысындай салмақты жүзбен қарсы алды (О.Бөкеев, Қамшыгер). Ол Жаркент ауданынан келген малшы екен. Аты – Садық... Көзін малмен ашқан, жылқыны тұяғынан танытын *кәнікті* кісі көрінді (Б.Тоқтаров, Тауда.).

КӘН з а т. *Мұржасы үйдің еденінің астынан отетін ошақ*.

КӘҢГР= е т. *Не істерін білмей, басы қату, мәңгіру*. Әбдірахман шешесіне жалт қарап, көзі баттыып сәл тұрды да, шарап шарпыған қауға басы *кәңгіріп*, жын соққан адамдай тұра қашты (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Ауру қыздың жанында күні-түні сарылып өбіржіген қарт

үндемей тұмсырайып, менің жанымда тұр. Басы *кәңгіріп*, не туралы айтып жатқанын түсініп тұрған да ол жоқ, тек селтиіп тұр (Мың бір түн).

КӘҢГРЕЙ е т. с ө й л. *Кекірею, қақыраю*. Әбекең шарт жүгініп отыр. Жауырыны қақпақтай, сақалы алқымында, обьезниктің ақ кенеп плащы үстінде, қолында сылан көйлек, көзінде жас – аққұйқалы, *кәңгірейген* аққұба шал (А.Сүлейменов, Бесін).

КӘҢГІР-КҮҢГІР е л і к. *Даңғыр-дүңгір*. Сыртта *кәңгір-күңгір* дабыл қағылады. Қолдарына қос ауыз мылтық, сойыл, балта, сүймен ұстап желігіп алған бай-кулактар мен олардың сойыл соғарлары сайысқа шығады («Қаз. әдеб.»).

КӘҢГІРТ = е л і к. *Басын қатыру, мәңгірту*. Көзін бұлдыратып, басын *кәңгірт* іп отырған осы насыбайы түскірдің уыты болмаса неғылсын (О.Сәрсенбаев, Бақыт).

КӘҢГІРТУ *Кәңгірт етістігінің қимыл атауы*.

КӘҢГІРУ *Кәңгір етістігінің қимыл атауы*.

КӘП з а т. с ө й л. **Гәп**. Есенгелді мен Саржан сұлтандар Ташкентке келген шақта оның Мәделіхан мен Ханпатшайым тоқалды шақыруында да үлкен *кәп* бар (І.Есенберлин, Қаһар).

КӘПАРАТ а р. з а т. д і н и. *Жамандықты жақсылықпен жоюшылық*.

КӘПЕР: *кәперіне келмеді*. с ө й л. **Қаперіне келмеді**. Ел қалың ұйқыда шығар деп, Ақан мен Ақтоқтының *кәперлеріне* түк *келмеі*, ауыл тұсына жақындап кеп тоқтағанда, таң да ашпақ боп атқан (С.Жүнісов, Ақан сері). Оның қасына қарт ана келіп, түрегеп тұрды. Қыз кішілік жасап, үлкенге орын берер деп ойлап едім, бірақ өйту оның *кәперіне* де *келмеді* (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Бектас кетпенін қолына қайта алды. Сүгірәлі айтқан ел қамқорлығы деген *кәперіне* де *кеп* жатпады (А.Байтанаев, Қайнар.).

КӘПЕРСІЗ ү с т. с ө й л. **Қаперсіз**. – Ой, мес! Ашқарағын! – деп бауырды ала салып қалды. *Кәперсіз* отырған мен түсіп қалдым (О.Бөкеев, Қамшыгер). Еңлік пен Салиқаны кезек шақырып, олардың *кәперсіз* жатқанына назаланды (К.Оразалин, Ақ жазық).

КӘП-КӘДІМГІДЕЙ с ы н. *Әжептәуір, кәдімгідей*. Кітап оқушылардың саны 350-ден жоғары, соның жартысына жуығы жастар. Бұл цифрлар біздің тақиямызға тар келмейді. *Кәп-кәдімгідей* қомақты да сияқты («Лен. жас»).

КӘП-КӘЗІР ү с т. с ө й л. **Қап-қазір** (дәл қазір, дәл осы мезетте). Ұста бұған сүзіле,

бағдарлай қарап отырды да, сәл кінәлағандай: – Тым көптен дөмең бар, балақай. Бәрін *кәп-кәзір* біліп қойғың келеді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Мен *кәп-кәзір* «орысша-қазақша сөздік» әкеле қояйын, – деп үйге жөнелдім («Қаз. әдеб.»).

КӘП-КӘРІ с ы н. *Әбден жасы жеткен, қартайған*. – Немене, ай-ай, – деді ол Текештің «әй»-ін өзінше түсініп, *кәп-кәрі* сенде үш катын бар, жап-жас менде біреуі де жоқ, сонда да ұялмай «ай-ай» дейсің, ә? (Ә.Әбішев, Найзағай).

КӘПЕШ¹ з а т. ж е р г. *Жас баланың баскиімі*. *Кәпешті* тоқып та жасайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘПЕШ² з а т. ж е р г. *Қызылша қазатын күрек тәрізді ұш жағы үшкілдеу келген еңбек құралы*. Бұрын қылчаны *кәпешпен* қаздық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘПКІР з а т. с ө й л. **Кәкпір**. Сарай толған ескі ауылдың ескі-құсқы дүниелері, құлағы түскен самауыр, тесік шелек, мойны сынған *кәпкір* (С.Жүнісов, Жапанда.). Ешкім де үндемейді, әрлі-берлі сабылған жүріс, қазандық жақта бауырсақты араластырған *кәпкірдің* шыңылы ғана естіледі (Р.Токтаров, Ертіс.).

КӘПІР [ар. كافر] з а т. 1. *Алладан басқаға сенетіндер, тұтқа сиынушылар*. Қытай жерінде қазақ-қырғыздың қатын-баласы сатылды дегенді естігенде, діні *кәпір*, қаны басқа қалмақтың рақымсыздығы, хайуандығы деп қандай қапаландық, қарғадық (М.Дулатов, Шығ.). Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың, Алдампаз, арам сопы *кәпір* қойдың. Жанымен сүйді әділет, ардың жолын, Сондықтан ол иесі терең ойдың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қожеке! Осы жұмаға келгеніңіз мақұл болар. *Кәпірдің* қаламына бір ілінген соң, құтылу оңай болмайтын (Ж. Аймауытов, Шығ.). 2. а у ы с. *Дінсіз, опасыз, жексұрын, оңбаған*. Біз оны байқадық, *кәпірдің* алды тар көрінеді (М.Дулатов, Шығ.). Мектепте оқымаған білмей жүр ғой Жердегі мал – мақұлық, құс аспанда. Айтамын молдаекен жоқ оңашада, Сөз бермес «*кәпірсің*» деп таласқанда (А.Байтұрсынов, Шығ.). Құранның шын мағынасын шатақ ұғып, Молдалар маған қоймақ *кәпір* деп ат. Ақылына сынат деп дәлел айтқан Құранның табылады талай аят (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Әй кәпір атанды. *Жаманатқа қалды, елдің қарғысына қалды*. Жақсылығын пайдалана отырып, өзінді «*Әй кәпір атандырасың!*» – деп, өбден киініп ап, – біздің бұл хал солай болды ғой, Жәмила? – деді Қасен (М.Әуезов, Шығ.).

КӘПІРЛІК з а т. 1. *Діні басқалық, Алланы жалғыз Құдай деп танымаушылық, көп Құдайға*

сиынушылық. – Патшаның қазаққа берген уәдесі қайда? Бұзғаны ма? – Патшаны мұсылман деп біл, намаз артынан дұға қыл деуші еді ғой. Мұның да *кәпірлігіне* тартып кеткені ме, – десті (С.Шарипов, Бекболат). **2.** а у ы с. *Діннен безгендік, оңбағандық, жексұрындық, надандық.* Кешкі намаздан кейін молдалар дін туралы жігіттермен әңгіме жасап, діннің орындалу шарттарын үйретеді екен. Үкіметке тіл тигізу – *кәпірлік* деп ұғындырады екен (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

КӘПІРСТАН зат. *Басқа діндегілер, кәпірлер.* Сосын басталғалы тұрған ұрыстың *кәпірстан-ды* пайғамбардың ақ туының астына жығуын тілеп бата қылды (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). // *Оңбаған, жексұрын.* Қасым енді барлық өзіне қарсы арналған арамдық, өгейлік, құлық пен *кәпірстан* мінезді қабақтан, жарты сөзден ұғатын болды (М.Әуезов, Қараш.). – Ой, *кәпір-ст а н!* Бердеңке сенің қолыңда еді ғой, – деп Малтан оқты көзімен қарабетке тесіле қарады (С.Жүнісов, Жапанда.).

КӘР зат. **1.** *Қаһар, ашу, ызбар.* Бөлмедегі басқа қызметкерлер үнсіз жымыңдасып, бастықтың кезекті *кәріне* өздерінің аман отырғандарына қуанышты екендерін жасыра алмады (Т.Әбдіков, Күз.). Арыстанның ақырған *кәрін* де елемей, таң саз бергенше қалың сайды дүрліктіріп ұлып шарқ ұрды (С.Елубаев, Ойсыл қара). Әлдекімнің *кәріне* бе, зәрінен, Келісе алмай қалсаң бөлім жарыңмен, Кетсе сіңіп ішке тұнып ұғыспай, Көңіліңді сол кинайды бәрінен (А.Шамкенов, Сырларым.). **2.** *Қиыншылық, таршылық.* Кәріліктен гөрі жалғыз ұлын жастай алған жаратушының *кәрі* титықтатқан кейуана жүз рет ұстаған кітапты да, тұңғыш рет көрген ұлына көше атын берген сәттер бейнеленген фотоальбомды да қайта-қайта сипап, шарасыздықтан отырған орнында тіптен аласара түскендей әсер етті біздерге («Жас Алаш»). Заманның ауыр қыспақ *кәрін* көрді (А.Токмағамбетов, Шығ.).

Алланың кәрі тиді. *Құдайдың қаһарына душар болды.*

Кәр көрсетті. *Қаһарын шашты, айбаттанды.* Кәрі өлтірмек болған жабылып, Дәретке барған жерімде, Көтеріп алған қылышын Шапқанынша жұлып ап, *Көрсеттім* оған *кәрімді* (О.Шипин, Дастан.).

Кәр етті. *Қатуланды, ашу шақырды, қаһарланды.* Неменеге аяқ астынан *кәрте* қалдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Кәр қылды. *Күш көрсетті, ашуға мінді, айбат шекті, ашуы келді; қаһарлы айбат көрсетті.* Шамдансам, жығар асауым, Шамырқансам, сынар болатпын, *Кәр қыл ар* деп «тақсыр-ау»,

Аяғыңа бас ұрман (Махамбет, Өленд.) Қандай *кәр қылып* жаза кессе де, Абай бұл ұлықпен салысып қалмақ (М.Әуезов, Абай жолы). Тіл сорлы жырласын, Бекерге тұрмасын, Алдымнан жарылқап, Алла *кәр қылмасын* (Шәкәрім, Шығ.).

Кәр қысты. *Ашу-ыза кернеді.*

Кәрі қатты. *Ашуы ызғарлы.* Қасекеңнің *кәрі қатты.* Мүмкін, өзіңіз де бізбен бірге жүрерсіз (Қазақ ертегі.).

Кәріне мінді. а) *Қатуланды, қаһарланды, ашу шақырды.* Құнанбай *кәріне міндіп*, Қаратай мен Жұмабайды сол түнде қайта жіберіп: «Сөзді қойып, көшсін» деген бұйрық жолдапты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Қайт дейсің, айналайын, – деді Мұқағали. Бауыздау жауым *кәріне мінді* деп өлейін бе қымыз ішпей (А.Сүлейменов, Бесін). ә) *Күшіне мінді, күшейді.* Күздің қара дауылы *кәріне мінген*; малдың түгін үрпите, адамды бүрістіре түседі; тал-тоғайды шуылдатып, даланың селдір-селеуін аяғына жыққанға мәз (Ө.Қанахин, Дәмелі.).

Кәріне ұшырады. а) *Қаһарына кездесті, ашуына тап болды.* Алжып кетпесе, Құдай бар! Жын боп кетпесе, аруақ бар! Бәрібір жібермейді. Солардың *кәріне* бір *ұшы-р а р с ы ң д а р!* – деді шалқасынан жатқан Бахтияр шал көзі ақшиып (Ө.Қанахин, Жас дәурен). ә) *Қарғысы атты, наласына қалды.* Сірә, жарықтық «Ағекемнің» *кәріне ұшы-ра м а с а м* неғылсын. Бұл жатысым тегін емес (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Кәріне ілігу. *Қаһарына тап болу.* Жеңгейдің *кәріне ілігу* – зерттеу тобындағылардың қай-қайсысына болсын үлкен қатер (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

Кәрін қайтарды. *Жуып-шайып, ашуын басты.*

Кәрін төкті. а) *Қатты ызаланды, қаһарланды.* Петька Есейдің жастығын ойласа мейірімсіз ажалға лағынат қарғысын айтып, кіжініп, *кәрін төкті* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жиылысты ашты... Әсіресе, Петров пен Колтунов деген семинарияның оқытушысы, екеуі тұра күзжілдеп, жұлқынып бізге *кәрлерін төкті* (С.Сейфуллин, Тар жол.). ә) *Қатты суытты, борандатты.* Бүгін Құдайдың күні де *кәрін төкті* ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Кәрін тікті. *Қатуланды, шүйілді.* Оразбай одан аса беріп, Абайға да *кәрін тигізіп*, зәрін төкті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Сен қалай ойлайсың, Асайын? Мадияр маған неге осынша *кәрін тикті*? Бажасысың ғой, сұрап көрсен қайтеді (С.Омаров, Өмір.).

Кәрі ызғарлы. *Сұсты, ашуы қатты.* Болады тас – шымылдық, шалғын – төсек, Басына жас-

тық табар томардан да. Жасырып сүк көздерден *кәрі ызғарлы*, Қойнына паналатар шоқ орман да (Ә.Найманбаев, Шығ.).

КӘРӘСІН з а т. с ө й л. *Керосин*. Тамызыққа құйылған *кә р ә с і н* лау етіп, темір пеш бүйірі түскендей «ыңқ» еткен дыбыс шығарды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

КӘРДЕН з а т. *Жоғары сапалы, таза фарфор*. Поднос үстінде, *кә р д е н* ақ құманның қасында, жаңа ғана басталған ақ құйрық пәміле шай жатыр (М.Қаратаев, Далада.).

Кәрден кесе. *Кәрденнен істелген, ұзақ ұсталып келе жатқан қалың, үлкен кесе*. Қызыл масатының үстінде қызыл *кә р д е н к е с е* - д е қымыз тұрар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Столдың қасында, жерде, беті жабулы дәу шыны тегене, *кә р д е н к е с е л е р* тұр (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Қолына ұстаған қызыл *кә р д е н к е с е* - н і үстелге қайта қойды да, Сөкен орнынан тұрды (С.Талжанов, Ұлдай.). Мадияр сарала *кә р д е н к е с е* мен шайды шекіп ішіп, самауыр қасында тал жібектей сызылып отырған әдемі қызға ұрлана көз жүгіртеді (С.Омаров, Күншуақ.).

КӘРЕК з а т. ж е р г. *Тікенді шөп түрі*. *К ә р е к* бес-алты жылда бір өседі. *К ә р е к* – малға жұғымды, құнарлы шөптің түрі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘРЕНЕЙ з а т. б о т. *Кішкене жапырақты, сары гүлді, тамырын жеуге болатын өсімдік*. Ол балалық шағы өткен ата қонысын қайта бір көруге құштар-ақ. Баяғыда *к ә р е н е й* қазып жеп, тау беткейінде қашып жүргенде мұртты милиционер қуған жерлер қазір қандай екен? (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Жаз басталса, таңдай үйірерлік қозықұйрығы, *к ә р е н е й і*, жабайы жуасы жайқалып шыға келетін (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Балалар құмды шұқылап көсік, *к ә р е н е й* іздейді. Әйелдер бидайық пен таспа тарыдан жарма жасап, быламық пісіреді (Ж.Арыстанов, Жалын.).

КӘРЖІК сын. ж е р г. *Кержік (жымырайған, таңқы)*. Бағанағы *кә р ж і к* бала кімнің баласы екен. Атқа мініп келе жатқан бір *к ә р ж і к* бала көрдім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *К ә р ж і к* мұрын, секпіл бет сары қыз пештің маңдайына сүйеніп тұр (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.).

КӘРЗЕҢКЕ [ор. корзинка] з а т. *Түрлі заттар салу үшін қоға, ши, тал шыбықтан тоқып жасалған ыдыс*. Бала жігіттің еңбек өмірі ши қалпақ пен *к ә р з е ң к е* тоқып, ағаш табан сүйретпе – шокай жасап сатудан басталып еді (Ж.Тілеков, Хинган асуы). Тротуар жиегіндегі ұзынша орындықтың бір шетінде алма толы шағын *к ә р з е ң к е* н і құшақтап, үш-төрт жасар қыз бала отыр (Р.Токтаров, Терістік.).

КӘРИ з а т. с ө й л. *Қари*. Атақты *к ә р и*. Қожа Мүлкім Аққозы ханымының атынан екі бие сауымдай мезгіл құран оқып, батасын берген (І.Есенберлин, Алмас.).

КӘРИ с ы н. ж е р г. *Су қараңғы соқыр*. Соны көрмей тұрсың ба, бейшара, *к ә р и* екенсің ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Екі көзі жоқ болғасын *к ә р и* ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘРИЯ з а т. с ө й л. *Қария*. Мардан Аяпберген *к ә р и я* ға өз білгенін айта бастады (І.Жансүгіров, Шығ.). *К ә р и я* л а р д ы ң айтуынша, Сауран қаласына он төртінші ғасыр шамасында ордалы жыландар шабуыл жасаған (Д.Досжанов, Зауал). Көктем шыққан кез. Бұл күнде Қаныштың есімін ес білген баладан, есейген *к ә р и я* л а р ға дейін аузынан тастамай айтып жүрді (Т.Оразов, Қаныш.).

КӘРИЯЛЫҚ с ы н. *Қариялық (жасы үлкендік, көп көргендік)*. Сонда елге кезегесі кері тартып әрең келген, қыңыр жігітке Мақұлбек *к ә р и я* л ы қ ақыл айтқан, тоқтатқан (Д.Досжанов, Зауал). *К ә р и я* л ы қ айтайын Бері таман кел, Манас! «Сабырлық түбі сары алтын», Бір ашуың бер, Манас! Ат шапқан ауыл біздікі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

КӨРКЕСТЕ с ы н. ж е р г. *Тіс қаққан қу, айлакер*. Алдымен Балқы сөйледі. Бұл – бір көзі шорланған, дөңгелек жүзді, *к ә р к е с т е*, толық қара кісі (Б.Аманшин, Жар мұңы). Кәзір кірген-шыққан сайын Федоровқа өзі тиісіп, еркелі назбен қылмындап жұғысып өтеді, жырындықор, *к ә р к е с т е* әйелдерше кісіні көзімен арбап, найза кірпігін дәл бір жүрегіне сұғып алғысы келгендей, дірілдетіп қояды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер.).

КӨРКЕСТІ с ы н. ж е р г. *Жасы жеткен кемпір-шал, кәрі-құртаң*. Бұған дейін де талай арудың иінін талдырған қу, *к ә р к е с т і* (алайда алаяқ емес!) қартың оған алданбайды («Ана тілі»).

КӨРКИДЕН з а т. к ө н е. *Пілдің ең үлкен түрі*. *К ә р к и д е н* пілдей қуатты, Тағы арыстан жүректі, Аплатон, Сократ ақылды, Қаһарман, Ғали білекті (Абай, Тол. жин.).

КӨРЛЕН з а т. с ө й л. *Кәрден*. Қазір де Нілжан әкеп берген қаймағы аралас *к ә р л е н* кесе салқын сүтті бір-ақ сімірді де, алғысын айтып, босаған ыдысты күтіп тұрған қарындасының қолына ұстатты (Ө.Қанахин, Жүрек.).

Кәрлен кесе. *Кәрден кесе (әдемі ою-өрнекті, сырлы кесе)*. *Кәрлен кесе* ге қымыз құйылып, алдына келтірілді (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Оған жалпақ басқұр, тегеріш, терме баулардың

өшекейі қосылып, отау сүйегі қызыл *к ә р л е н к е с е д е й* әдемі-ақ (Ғ.Мұстафин, Көз көрген.).

КӘРЛЕН= е т. 1. *Қаһарлану, ашулану.* – Қодардың құнын сұра деп сені маған жіберген қандай ғана Бөкенші мен Борсақ? Аташы солардың аттарын! – деп *к ә р л е н г е н д е*, Құнанбайдың бағана таңертеңнен бергі мүләйім сопы, момын жүзі мүлде жоғалып кетті (М.Әуезов, Шығ. жин.). Ол қаһарлы қалпын бұзбай тұтқын күйшіге бұрынғысынан да *к ә р л е н е* қарады. Күйші де жүзін тіктеді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Әр дыбысқа енді құлақ тұрулі, Көз тігілді, қолда садақ құрулы. Жезтырнақ қой келе жатқан *к ә р л е н і п*, Дию ашулы, пері жүріс, жын шулы (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Құйғыта шабу; жұлқыну, екілене ұмтылу.* Алмас қылыш сартылдап, Алтынды жүген жарқылдап Көкжорға түлпар *к ә р л е н д і* (Батырлар жыры).

КӘРЛІ с ы н. *Қаһарлы, ашулы, ызбарлы.* Құнанбай қанша *к ә р л і*, зөрлі болса да, мынандай кінәдан қатты сасып, құп-қу болып дірілдеп кетті (М.Әуезов, Абай жолы). Жұма намазынан Жүніс үйіне *к ә р л і* қайтты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *К ә р л і* қыс, әлемді бір уысына сыйдырып бүрген қыс Қанышқа қандай қымбатты (Б.Майлин, Шығ.).

КӘРМЕН ү с т. *Ызбарланып, ашулы.* Тартайын деп оңтайланды садағын. Сонда албасты: «Ә-ә, Сыздық қарағым, Жатырмысың ұйықтап қаннен-қаперсіз?! Мына маған қалай *к ә р м е н* қарадың?!» (М.Жұмабаев, Шығ.). Мысық *к ә р м е н* қарғыды, Ерсіл-қарсыл орғыды, Шиқылдатты талайды. Дар майданнан жын ойнақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Сыздық сонда *к ә р м е н* қабак түйеді, Сұлу келіншек босатпады жүйені. Көзінен от, қабағынан қар жауды, Бір көз салып, кім екенін түйеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

КӘРСЕ з а т. ж е р г. *Теңіз жағасында орналасқан, ауланған балықты қабылдау орны.* Аулаған балықты *к ә р с е г е* өткіземіз. *К ә р с е* заводқа не комбинатқа тиісті болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘРТЕЙ= е т. сөй л. ж е р г. *Болбырап босаң тарту, әлсіреу.* Мен өзім шаршап келіп, *к ә р т е й і п* отырмын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘРТӨШКЕ з а т. ж е р г. *Қиқағары қатты жеңіл-желпі ерлер баскиімі.* Оның басында бойлай *к ә р т ө ш к е* болатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘРТІШКЕ [ор. карточка] з а т. сөй л. 1. *Ел үшін әлеуметтік-экономикалық жағынан қиын болған жылдары әр отбасы мүшелерінің*

санына қарай есептеліп берілетін нан, май т.с.с. мөлшері жазылған рұқсат қағаз. Кішкене бала оянып, соның дыбысынан сескеніп үйден ата жөнелгені, әйтпегенде, масқара етіп, *к ә р т і ш к е г е* алған тамақтан мүлде түк қоймай кетеді екен (С.Бегалин, Уақыт.). 2. *Фотосурет.* Бекет *к ә р т і ш к е н і* сұрауға ұялды. Кірпігіне іркілген ащы тамшыларды босатпай тістеніп, бойын тежеп алды (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

КӘРІ с ы н. 1. *Жасы жеткен, қарт, қартайған (адам).* Балалары ұялғаннан қызарып, не қыларға білмей, сонан кейін *к ә р і* кісілерге күлуді тіпті қойыпты (М.Дулатов, Шығ.). // *Қария, үлкен кісі.* Сайрандап жүріп, Сансызды біліп, Қалыпсыз, қызық ісің бар. Жастықтан қызық іс болмас, *К ә р і д е* ақыл, күш болмас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Ол көзінің қырын Әділбекке аударды, – бүгін, міне, осы ауылда той болып жатыр. Жастар да, *к ә р і л е р* де мәзмейрам (І.Есенберлин, Қатерлі.). Риза емен, ата-анам, малға саттың, қатын үсті *к ә р і н і* қайдан таптың? (М.Дулатов, Шығ.). 2. а у ы с. *Бұрыннан өсіп тұрған, қураған.* Дүниені нұрға бөлеп бір Жасайды талдар нелік. Құламай *к ә р і* терек тұр соларға енді сүйеніп (С.Мәуленов, Алыс кет.). 3. а у ы с. *Көне, ежелгі, атам заманғы.* Жиіленді қара орман, Қарағай, қайың аралас. Мәңгі мылқау *к ә р і* орман, Көктегі күнмен шамалас (М.Жұмабаев, Шығ.). Жол көрген ашық Ғайни *к ә р і* тарихтың көне күймесіне мініп, талай ғасырды әп-сәтте аралап шықты (С.Омаров, Өмір.). *К ә р і* Каспий қаракөк көзін ашты, Жылы жүзбен Терекке амандасты. Жыбыр қағып, қозғалып, сылқ-сылқ күліп, Қатынды алды, китықсыз араласты (Абай, Тол. жин.).

Арқардың кәрі ешкісіндей. *Қартайған, ұсқынынан айырылған, арса-арсасы шыққан.* – Біреуі жас, талдырмаш, біреуі *ар қ а р д ы ң к ә р і е ш кі с і н д е й* арса-арса! – дегенде, Әсия еріксіз күліп жіберіп, өзі де қостады (М.Әуезов, Шығ.).

Жас пен кәрі. *Жастар мен үлкендер, барлығы.* Ойжайлау, шөбің шүйгін, суың дәрі, Болады халқыменен ақын сәні, Ойжайлау. Берейін өнге шырқап ортаңызда, Жиналған елі-жұртым, *ж а с п е н к ә р і*, Ойжайлау (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Кәрі атаның сақалындай. *Селдір, сояусояу.* Селеулер *с а қ а л ы н д а й к ә р і а т а н ы ң*, Жасырса торғайдың бір балапанын (С.Мәуленов, Өленд.).

Кәрі аюдай. *Үлкен, еңгезердей.* Ән салушылармен екі арамызда *к ә р і а ю д а й* бір бұжыр тас тұр (Ө.Қанахин, Шығ.).

Кәрі буын. *Егде тартқан, тісқаққан.* Үшеміз де *к ә р і б у ы н*, көпті көрген көне екенбіз (Қаз. ертег.).

Кәріге бас қайғы. *Кәрі адам денсаулығын көп ойлайды, қартты денсаулығы мазалайды. Көңілім, тасыма! К ә р і г е б а с қ а й-ғ ы.* Дастарқан басы да Қажытып тастайды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Кәрі демей, жас демей. *Үлкен-кішіге қарамай, жатпай.* Үйінде бағар малы жоқ, Барар жер, басар тауы жоқ, Көгенделген бар кедей Жазылған кара жұмысқа, *К ә р і д е м е й, ж а с д е м е й* (О.Шипин, Дастан.).

Кәрі жүз. *Әжім-әжім, қатпар-қатпар болған бет, оң.* Бақытын жаста аңсаған көзі көрді, Жетпісте кетті түлеп *к ә р і ж ү з і*. Жүреkte түлғасы орнап суреттей, Құлақта терең ұғым қалды сөзі (О.Шипин, Дастан.).

Кәрі жыны қозды [түсті, ұстады]. а) *Ашуы келді, ашулы айбарға көшті; намыстан ашуға мінді.* – *Кәрі жының қозған* екен, – деді Мәмет Жақыпқа (Ғ.Мұстафин, Тол. жин.). ө) *Шабыты келді.* Ой желке, қамыс құлақ, кара көкпін, Тұнықтан жүзіп ішпей қапбайтұғын. Даусымның жаңа *т ү с т і к ә р і ж ы н ы*, Дәуірлеп барған сайын болмайтұғын (Біржан сал, Шығ.).

Кәрі жілік. а) а н а т. <лат. radius> *Шынтақ сүйекпен бірге білек қаңқасын құрайтын мүше. К ә р і ж і л і к* ұзынша келген денеден (диафиз), жоғары және төменгі жілік бастарынан (эпифиз) тұрады (Қаз. тілі термин. Биология); *К ә р і ж і л і к т і ң* жоғары эпифизи шынтақ сүйек және тоқпан жілік бастарымен бірігіп, шынтақ буынын, ал төменгі эпифизи тізе сүйектері және алдыңғы жіліншік бастарымен бірігіп, тізе буынын түзеді (Қаз. тілі термин. Биология). ө) э т н. *Кәделі табаққа салынатын қыз бала жеуге болмайтын, дастарқан басындағылардың үлкені жейтін кәделі мүше.*

Кәрі иттік. *Айуандық, оңбағандық, бұрыннан келе жатқан арамдық, ескі қыңыр мінез.* Сөйтсе де жамандыққа бір тоймаған, Ант ұрғандық қылығын еш қоймаған. Баяғы алдау, ескірген *к ә р і и т т і к п е н*, Не қылдым, не бітірдім деп ойлаған (Абай, Тол. жин.).

Кәрі көз. *Көпті көрген, көңілі.* Нағашы атасы ауылдың *к ә р і к ө з*, көңілі диқаны («Қаз. әдеб.»). Ұйытатын ертегі айтып Сарыбоз, Өн бойының ағып тұрған бөрі сөз. Жетім өскен бармақ сорып Сейтфазыл Ортамызда көпті көрген *к ә р і к ө з* (Қ.Жармағамбетов, Соңғы түн.).

Кәрі қақпас. с ө й л. д ө р е к і. *Кәрі оңбаған, көзге сүйел болған деген мағынада.* Талиға жөн айтады! *К ә р і қа қ п а с* қозып сайтаны, Құрсауына өзі ілінді тұзақтың (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кәрі қыз. *Жасы біраз болған, үлкейген, тұрмыс құрмаған қыз.*

Кәрі қойдың жасындай жасы қалды. *Жасы жетіп, қартайды.* Енді қарттық жеңді. Бұрынғыдай самғап ұшқан күніңіз жоқ. *К ә р і қ о й д ы ң ж а с ы н д а й ж а с ы ң ы з қ а л д ы* (Шешендік сөздер).

Кәрі сайқалдарша сылаңдаған. *Қылмыңдаған, қылымсыған; жалаңдаған.* *К ә р і с а й қ а л д а р ш а с ы л а ң д а ғ а н* иттен құтыл біржола (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Кәрі сырқат. *Бұрыннан келе жатқан ауру, бойына сіңген ауру.*

Кәрі тарлан [шөңге]. *Көп нәрсені бастан кешірген, ысылған, тәжірибелі, көпті көріп егде тартқан.* *К ә р і т а р л а н* ақындар ағасы атанатын Тайырда шыңға арналған тың жырлар жоқ (Ә. Тәжібаев, Өмір.). *К ә р і т а р л а н* көне серігін қолға алып, көңіл түкпірінде көн боп қатқан қапа сырын, зар сырын ақтара бастағандай еді («Қаз. әдеб.»). Е, беттеген соң, жетпей неге тоқтайын! – деген Төнекеге: – «Қайран *к ә р і т а р л а н*! Есіл көрібоз», – деді дауыстар (М.Әуезов, Шығ.). – Әй, ол, *к ә р і ш ө ң г е* малтыға қоймас!.. Жүр бері!.. (М.Иманжанов, Мемің махабб.).

КӘРІ= е т. ж е р г. **1.** *Жасы жету, қартаю.* Оразақынның бұрын көмегені жоқ, кәзір *к ә р і п* кетті ғой. Ол кемпір бір *к ә р і г е н* адам ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** а у ы с. *Тозу, көнеру, алыста қалу.* О, менің сүттей аққан қос бұлағым, Сендерсіз иесіз – бос тұрамын. *К ә р і г е н* үндеріңді есіте алмай, Елеңдеп отыр менің қос құлағым. Жүргенде өз өртімді сөндіре алмай, Өртіме төңірім әкеп қосты жалын (М.Мақатаев, Шығ.).

КӘРІБОЗ с ы н. *Ысылған, тәжірибелі.* Қаптай қонар елім жоқ, Ерім-күнім *к ә р і б о з*, Сөйлейтұғын тілің жоқ (Батырлар жыры). Сәрсенбай: «Ой, сен *к ә р і б о з*, қартайғанда жорға шығарайын деп жүрсің-ау!» – деп мырсы күлетін еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

КӘРІ-ЖАС з а т. *Үлкен-кіші, барлығы.* Жау мен жұттан енді Құдай сақтасын, Қасекенді қас масқара таптасын; *К ә р і - ж а с ы ң* енді ғәфіл жатпасын, Аш көзіңді, болма баяу, алашым! (М.Дулатов, Шығ.). Мәдениет сарайының кең залына адам сыймай кетті. Екі колхоздың *к ә р і - ж а с ы* түгел жиналды (С.Омаров, Өмір.). Халқым-ай, *к ә р і - ж а с ы ң* жазығың жоқ, Тұрақты сүйенетін қазығың жоқ. Армансыз алысатын жауыңменен, Ат-көлік, қару-жарақ, азығың жоқ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ...Кенебай осылай деп жырлаушы еді, *К ә р і - ж а с* тандай қағып тыңдаушы еді. Жас дәурен, қызық дәурен қызығымен, Алыстан бізге қолын бұлғаушы еді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

КӘРІЗ [ир. كاريز] з а т. **1.** *Жерасты суларын шаруашылыққа пайдалану үшін жерастынан көлбей қазылған арық немесе арна.* Ойылып

алақаны «к ә р і з» қазып, Бабалар су шығарған жерге жазық. Ол заман өтті-кетті қайырылмас боп. Әлі де су ақпай жүр бойын жазып (А.Тоқмағамбетов, Шағала.). **2. с у ш а р. Жерасты суларын бір орынға жинап, оларды шаруашылықта пайдалану мақсатында жер бетіне шығару үшін жасалған, көлбеуге дерлік бағытта жерасты суларының ағысы бойынша орналасқан жерасты галереясы немесе жерді құрғату аймағындағы топырақтағы артық суды жинап, құбыр, канал арқылы басқа жаққа бұрып әкетуін жүзеге асыратын құрғату тәсілі. К ә р і з д е р** жердің бетімен, оны қазғанда топырақты сыртқа шығару және қуысты желдету үшін қосымша құдықтар арқылы байланысады (Қаз.тілі термин. Су.). **К ә р і з д е р** Орта Азия, Әзірбайжан, Иран және т.б. елдердің тау бөктеріндегі аудандарында ерте кезде таралған, қазір де пайдаланылады (Қаз. тіл. термин. Су.). **К ә р і з** -дің ұзындығы бірнеше км-ге дейін, ені – 0,7-1,0 м, биіктігі – 1,5-2,0 м болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Кәрізді жуып-шаю мәшинелері. с у ш а р. Құбырдағы тұнба қалдықтарды жуып-шайып, тазалайтын мәшинелер (Қаз. тілі термин. Су.).

Кәрізді лайланудан қорғау. с у ш а р. Арнаулы инженерлік және агромелиорациялық жұмыстар арқылы кәрізді лайланудан сақтау шараларының жинағы (Қаз. тілі термин. Су.).

Кәріздің су қабылдау мүмкіндігі. с у ш а р. Кәріздің жер құрғату әрекетінің белгілі бір жағдайдағы бейнесі, құрғатылатын жердің топырағынан суды қабылдау қасиеті, көрсеткіші (Қаз. тілі термин. Су.).

Кәріздің тұнбалануы. с у ш а р. Әртүрлі жағдайларға байланысты ашық және жабық (жерасты) кәріз жүйесінің тұнба заттармен жабылып (бекітіліп), сулы таужыныстарды құрғауының тоқтауы (Қаз. тілі термин. Су.).

Кәріздің шөгуі. с у ш а р. Кәріздеу құбырларының тізінен жылжып шөгуі.

Кәрізді шаю. с у ш а р. Кәріз тармақтарындағы құбырларда кептеліп қалған су тұнбасын күшті қысыммен ығыстыру немесе әртүрлі ерітінділермен және т.б. шаю, жуып-тазалау тәсілдері (Қаз. тілі термин. Су.).

Кәріз орналастыру тереңдігі. с у ш а р. Кәрізді құбырды жерастына белгілі бір тереңдікте орналастыру; құбырдың еңістігін сақтай отырып, індік немесе саңылауы кәріз түрін жасау әдістері (Қаз. тілі термин. Су.).

Кәріз суы. с у ш а р. Жерқыртысымен жер беті суының тұтастай трансформацияланған түрі (Қаз. тілі термин. Су.).

Кәріз табаны тұнбалануы. с у ш а р. Кәріз құбырлары мен тармақтары табанының

қайырланып, тұнба шөгінділермен батпақтануы және құбырларда минералдық түйіршіктермен тұздың шөгуі (Қаз. тілі термин. Су.).

КӘРІЗДЕ= е т. Кәріз жасау.

Кәріздегіш мәшинелер. с у ш а р. Жабық кәріз жасайтын мәшинелер, кәріз құбырларын төсейтін мәшине.

КӘРІЗДЕУ Кәрізде етістігінің қимыл атауы. <ағыл. drain> **1.** Ыза сулардың деңгейін жасанды түрде төмендету немесе оларды қашыртқы қарық, құбырмен ағызып жіберу арқылы жер бетіндегі аумақты құрғату тәсілі. **2.** Жерасты суларын алып кету. **К ә р і з д і** қ мындаған жылдық тарихы бар. Оған Шығыс Түркістанда, Орта Азияда, Қазақстанның Қаратау аймағында сақталған **к ә р і з д е у** жерлері мысал бола алады (Қаз. тілі термин. Су.).

Кәріздеу мүмкіндігі. с у ш а р. Кәріз жүйесінің топырақтағы артық суды артылу (құрғату) мүмкіндігі. **К ә р і з д е у м ү м к і н д і г і** жоғары болған сайын топырақ тез құрғатылады (Қаз. тілі термин. Су.).

КӘРІЗДІ с ы н. Кәрізі бар, кәріз қазылған.

Кәрізді ағындының модулі. с у ш а р. Белгілі бір уақытта белгілі бір жер көлемінен жер құрғату желілері (тармақтар) арқылы кәріз суын басқа жаққа бұрып әкету (Қаз. тілі термин. Су.).

КӘРІЗДІК с ы н. Кәрізге арналған, лайық.

Кәріздік ұңғыма. с у ш а р. Жерасты суларын жинап, жоғары көтеріп пайдалану және жерасты суының деңгейін бірқалыпты ұстауға арналған ұңғыма құрылысы (Қаз. тілі термин. Су.).

КӘРІЗТӨСЕУШІ: кәрізтөсеуші мәшине. с у ш а р. Жабық көлденең құбырлы кәріздің құбырын төсейтін мәшине. **К ә р і з т ө с е у ш і м ә ш и н е л е р** ор, тар ауқымды орлы және орыс кәріз құбырын төсейтін түрлері болады (Қаз. тілі термин. Су.).

КӘРІҚҰЛАҚ з а т. Өткен-кеткен оқиғалар туралы естіп-білгендері көп, естігендерін жадына жақсы сақтаған, әңгімені көп білетін адам. Сол себепті тарихқа керекті кейбір мағлұматтарды елдегі **к ә р і қ ұ л а қ** қариялардан, білімді азаматтардан сұрауға тура келіп отыр. Маған керегі – қазақтың, қырғыздың анық шежіресі (М.Дулатов, Шығ.). Шофер баланың да Піркейлі жайлы **к ә р і қ ұ л а қ** қариялардан естіген-түйгендері бар (Ұ.Бағаев, Дала.). Білсеңіз мұнда шындық қағида бар. – Деседі **к ә р і қ ұ л а қ** қариялар (Б.Аманшин, Өлең.). // *Қария, қарт, көпті көрген. К ә р і қ ұ л а қ*, саған айтам, налыма! Жүгін өзің ақылыңа, арыңа. Жазда – жайлау, қыста – қамсау еді ғой, Титтей тоғай – малыңа да, жаныңа (М.Мақатаев, Шығ.).

КӘРІҚҰЛАҚТЫ с ы н. *Көп білетін, көпті көрген, ежелгіні есіне сақтаған.* Ойбай-ау, мына жұрт не дейді, Бақа? Естімеген сөзін жоқ *кәрі-құл ақ т*ы өзің ең. Өзің айтшы деп, Кәкітай содан үміт қып еді (М.Әуезов, Шығ.).

КӘРІ-ҚҰРТАҢ з а т. 1. *Жасы жеткен, қартайған адамдар.* Жүз елу үйлі жатақтың бала-шағалары мен *кәрі-құрт аңдары* да әдемі ат мінген жігітке әрі таңданып, әрі жатсырап қарайды (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Қабан ауылға бара қалса, тот басқан теңгедей, ескінің көзі секілді әр жерден бір табылатын *кәрі-құрт аңдар* бұл жігітті танымайды (З.Қабдолов, Жалын). Алғашқы жылы Темірхан тылда күрес жүргізді. Ауылда қалған бала-шаға, *кәрі-құрт аңға* бас болды («Қаз. әдеб.»). 2. *Арық-тұрақ, кәрі мал.* Байдың үйінің өзі болса да «қысқа әлсіз болар-ау» – деген *кәрі-құртаңды* сы сояды (М.Әуезов, Ақын аға). Қайтар жолда *кәрі-құрт аң* аттар мен буаз биелер әлсіреп, өз денесін өзі ауырлағандай салмағымен су түбіне бата бастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Қыс қысып тұр. Қар қалың. Қара мал тегіс қолда. Жылқы отарда, оның да арық-тұрақ, *кәрі-құрт аңы* қолға қараған (Ф. Мұстафин, Дауыл.).

КӘРІҚЫЗ з а т. б о т. <лат. lappula> *Дәнінің сыртында қармақ тәрізденген ілмешекті түгі бар, айлауықтар тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік.* Жолдың екі қабырғасы жаппай біткен жусан мен кәрікыз. Абиырынан айырылған *кәріқыз* зарбаның дөңгелегіне жабысады (М.Жұмабаев, Шығ.). Біздің қорқатынымыз ақтікен мен *кәріқыз*. Ақтікен сояудай болады. Кірші етіп көк етіңе дейін кіріп кеткенде жаныңды көзіңе көрсетеді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Түрі өзгеріп, сояуға немесе тікенге айналған жапыраққа бозқараған, аққараған, кактус, *кәріқыз* және басқа өсімдіктердің сояулары мысал болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

КӘРІЛЕУ с ы н. *Қарттау, қартаңдау.* Ішінде *кәрілеу* кемпірлер, бірен-саран шалдау адамдар да бар (Б.Майлин, Шығ.). Біздің үйдің бір *кәрілеу* қаршығасы болған еді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

КӘРІЛІ-ЖАСТЫ с ы н. *Жасы, кәрісі аралас, үлкенді-кішілі.* Үлкенді-кішілі, *кәрілі-жасты* төрт-бес құда тағы бар (Қ.Исабаев, Айқыз). *Кәрілі-жасты* он соғымды нөкталап алған соң, қостың қасына әкеліп, матап тастады (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

КӘРІЛІК з а т. *Жасы ұлғайғандық, қарттық.* *Кәрілік* – құтылмайтын бір қазған ор, Қайратсызға өмірдің бейнеті зор. Өлмейтін, жазылмайтын сол аурумен Жалғанда жан болмайды көріден қор (Ш.Құдайбердиев,

Шығ.). *Кәрілік* – шал деген бір, ат қылғандай, Айнадай ақылыңды тат қылғандай. Жеңілді ауыр, алысты жақын қылып, Бір туысқан жақынды жат қылғандай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Үш жыл бойына созылған есалаң тілек. Әлдекайда алыста бұлдырлап келе жатқан *кәрілік* (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаздан кейін қалай күз келеді, сол секілді жастықтан соң *кәрілік* жетеді (М.Дулатов, Шығ.).

Кәрілік жетті. *Қарттық басталды, кәрілік келді.* Мен орнымнан ұмтылып, Тұрғанымды айтайын: Қатын – шайпау, ұл – тентек, Екеуледі қайтейін, *Кәрілік жетті*, қайрат кетті – Төртеуледі қайтейін. Балам жоқ боп – бақыт тайды, Жүрек тот боп – мал азайды, Алтаулады қайтейін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кәрілік келді. *Жас ұлғайды, қартайды.* Неше түрлі гүл иісі, Иіскеп мас боп қалсам-ау! *Кәрілік келмей*, жаз өтпей. Сондай түрде қалсам-ау! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Кәрілікке сыр берді. *Қартайғандықты мойындады. Кәрілікке сыр беріп,* Алжымаған Сәрсекем. Ақылынан адасып Жаңылмаған Сәрсекем (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кәрілік қуып жетті. *Кәрілік, қарттық келіп қалды.* Шіркін-ай, балалық күн, өтесің-ау, Артыңа қайырылмай-ақ кетесің-ау, Жігіттікті *кәрілік қуып жетіп*, Ажал дағы, кешікпей жетесің-ау (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Кәрілік таяды. *Кәрілік жақындады, қарттық біліне бастады.* Күңкіл-сүңкіл баяғы, Ықылы-сыңқыл баяғы. *Кәрілік те таяды*, немен тынбақ аяғы (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Кәрілік тұсау, кедейлік бұғау болды. *Кәрілік пен жардылық аяғын буды, қолын байлады.* Жығылғанға жұдырық дегендей, кедейлікке кәрілік қосылады. *Кәрілік тұсау, кедейлік бұғау болыпты* (Шешендік сөздер).

Ұлғайған кәрілік. с т и л ь. *Әбден қартайған шақ.* Таппадым өзім үшін жасап пайда, Әсіресе, *ұлғайған кәрілік* жайда. Бір кезде идеямды құрбан қылған Сұлу жар һәм жинаған байлық қайда? Сұлулығы, сүйгендік бәрі кетті (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

КӘРІП [ар. غریب] з а т. 1. *Мүсәпір, байғұс, бейшара, сорлы.* Мінезі ауыл үйге жағып еді, Кәрі әкесін неменемен жұбатармыз? Бар малын саған арнап жалбандаған, Тілеуқор, бір бейшара *кәріп* еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түңлікбайдың қатыны атың Шәріп, Байға жарып көрмеген сен бір *кәріп*. Сен шыққан жол үстіне жалғыз түп ши, Көрінген ит кетеді бір-бір сарып (Абай, Тол. жин.). Ит пен қарға, шошқаға бөк арманда, Мергенге түзу мылтық, оқ арманда. Тамақсыз табысы жоқ *кәріптерге* Жалғыз күнгі тамақтың тоғы арманда (Ш.Құдайбердиев,

Шығ.). **2. Соқыр, мүгедек, кемтар.** Өмір жырауды сен көрген жоқсың. Біз көріп едік. Екі көзі су қараңғы, жасында жарадан кеткен *кәріп* еді, – деді (Ф.Сланов, Домбыра.). Шөже: Мен мұндай барымтаға бара алмаймын, Суда балық, қырда егін сала алмаймын. Алты мүшем сау емес, екеуі кем, Тәңірім *кәріп* қылған соң амалдаймын (Айтыс). Өлім деген у екен. Мендей *кәріп* адамға, Күнде үйімде күніренсем, Көзіме жас алам да (Жамбыл, Шығ.). Сондай адам жақсы, кімде-кім жетім, жесір, *кәріп*, қасаң, қысылған, қымтырылғандарға жақсылық қылып оларды қуантып қойса (М.Дулатов, Шығ.).

Кәріп болды. *Қор болды; халі мүшкіл болды.* Ат күйгелек болса, арық болар, Ер күйгелек болса, *кәріп болар* (Мақал). – Егер бұл кетсе, *кәріп боп* қалады ғой, – деп Сейіт өзін-өзі тоқтататын (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

КӘРІП-ҚАСЕР з а т. *Кемтар, мүсәпір, бейшара адам.* Жөн айту бюросынан сұрағанда: – *Кәріп-қасерлер* мекемесі Москвада болуы керек, ал оның анық адресін білмейміз, – деді (С.Ерубаев, Шығ.). Тентек-теңіз болсын, артық-кемің болсын бәрің бірдей болыңдар, *кәріп-қасерлерге*, мүсәпір кембағалдарға жәбір көрсетпендер (Е.Ысмайылов, Ақындр).

КӘРІПТІК з а т. *Бейшаралық, мүсәпірлік; мүгедектік.* Көп *кәріптік* көрсем де, Зар зарланып жүрсем де, Жар жолында өлсем де, Жүрмей көңілім тынбайды (Ғашықтық дастандар). Ә дегенше, үшеуі де, *кәріптік* күйге түсті де қалды (Б.Майлин, Шығ.). Әсіресе, Үміт *кәріптіктен* қолайсыздықта қалғанда қандай жаны күйзеледі десеңші! (Б.Аманшин, Жар мұңы).

КӘРІПШІЛІК з а т. *Мүсәпірлік, кемтарлық; мұқтаждық.* Сенің басыңа *кәріпшілік* жолатпаған да осы өжет мысқылың болар (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Осы жалғыздықты Құдай меншігіме қалап берді ме, әлде адамның қалауымен болып отырған *кәріпшілік* пе, білмеймін (А.Байтанаев, Жаңғыр.).

КӘРІС з а т. *Жұқалау тоқылған жібек мата.* Абайдың белінде кісе белдік емес, жасыл түсті *кәріс* белбеу (М.Әуезов, Абай жолы). Басында қызыл *кәріс* шәлі, үстінде қызыл батшайы қос етек. Жасы, көп болса, он алтыларда... Екі қолы толған білезік, сақина-жүзік (І.Есенберлин, Қатерлі.). Бұл да ескі көз киімдерінің бірі. Басында шашақты *кәріс* шәлі (М.Мусин, Үміт.).

Кәріс шалы. ж е р г. *Қалың көйлек.*

КӘРІСІН = е т. м е н с і н б е у. *Кәрі санау, кәрі деп көзге ілмеу.* – Жесірді жібереміз бе? «Аға өлсе – іні мұрасы» деген, *кәрісінсең* бірер жылдан кейін жас тоқал аларсың деп, мойнын бұрап еріксіз көндірген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Қарағым,

жылама, бізді сыйласаң, *кәрісін бе* й мынау Әзірбайға бар. Алты қанат ақ үйіне ие бол (К.Әзірбаев, Аңыз.). Әкесін *кәрісін* өлгі бала Ең кішісі Шәкірге ғашық болған (Қисса-дастандар).

КӘРІСІНУ *Кәрісін етістігінің қимыл атауы.*

КӘС¹ з а т. ж е р г. **1. Шым.** Мектепті бірсыпырасы жұмысы аз болады деп, *кәстен* салуды қолайлап еді, көпшілігіміз кірпіштен салуды қолайладық, – деді мұғалім (Б.Майлин, Шығ.). **2. кәс.** *Жер жыртқанда боразда аралығында айдалмай қалып қойған жер.* Жерді *кәс* қалдырмай айдандар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘС² с ы н. ж е р г. *Мезі болған, ығыр болған.* Көк ат жүріске *кәс* мал (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘС³: кәс жалқау. *Тым еріншек, бойкүйез.* Балбала бала күнінен-ақ ерекше еді, мектептегі ең озық оқушы да, ең бұзық оқушы да бола білді, ол – химик, ол – математик, ол – ақын, ол – суретші, ол – әнші... сөйтіп жүріп *кәс жалқау* да, кезегесі кейін тартқан ынжық та бола білетін (Ә.Тарази, Нұрлы дүние).

КӘСЕ з а т. ж е р г. *кәсіби.* *Теңіздің ау салуға қолайлы таяз жері.*

КӘСЕК¹ [ор. косяк] з а т. *Терезенің жақтау ағашының, есіктің сыртынан қазатын қорап.* Түн ортасында терезе *кәсегі* сынып кетердей гүрс-гүрс қағылды (С.Жүнісов, Өшп. іздер.). Терезенің сыртында, астыңғы *кәсегінде* бірдеме қыбырлап жүр, зорға қозғалады (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс).

КӘСЕК² з а т. ж е р г. *Үйір, топ.* Колхоздың жылқысы *кәсегімен* жүреді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘСПЕК з а т. ж е р г. *Елеуіштің шеңбері.* Елгезерге *кәспек* салдырып алайын деп едім, қолым тимей жүргені (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘСРА *Араб әліпбиінде әріптің астына қойылатын сызықша.* Егер үстінде фатха болса «ә» дыбысын, астында *кәсра* болса «и» дыбысын, үстінде дамма болса «у» дыбысын береді (Е.Ыбырайымұлы,... Құран оқып үйренейік).

КӘСРАЛЫ *Кәсра белгісі қойылған, кәсрасы бар.* Йә әріпі сукунды немесе харакатсыз алдыңғы әріп *кәсралы* болса йә мәдд әріпі болып кәсраға сәйкес екі і молшерінде созылып оқылады (Е.Ыбырайымұлы,... Құран оқып үйренейік).

КӘСТЕ з а т. ж е р г. *Ауру, сырқат.* Білмеймін қай жерінің *кәсте* болғанын, әйтеуір еңсем көтерілмей қойды (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

КӘСІБИ с ы н. *Белгілі бір кәсіпке, мамандыққа тән.* Ол өзінің тәрбиеленушілерін қоғамдық пайдалы еңбекке, оқуын жалғастыра

беруге және *кәсіби* мамандық таңдауға дайындайды (Семья тәрбиесі).

Кәсіби аурулар. м е д. *Белгілі бір мамандыққа байланысты кәсіпорынның зиянды әсерінен болатын кесел, дерт. Кәсіби аурулар* кәсіпорындардағы санитарлық гигиеналық ережелердің дұрыс орындалмауынан, шу, діріл т.б. әсерінен пайда болады. Мыс., шаңтозаңы көп жерде жұмыс істеген адамның өкпесі пневмокониозға (өкпені шаң басу), ал радиоактивті препараттармен жұмыс істейтіндер сөуле ауруларына шалдығады (ҚҰЭ). Кәсіптік зиянды әсерлер тек *кәсіби аурулар* ғана емес, басқа аурулардың да пайда болуына өкеліп соқтырады (ҚҰЭ). Жұмыс түріне қарай жұмыс күні мерзімін қысқарту, жыл сайын қосымша демалыс беру, жұмыс кезінде үзіліс жасау (15-20 мин), техникалық шараларды іске асыру – *Кәсіби аурулардың* санын азайтып, келешекте мүлдем жоюға мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

Кәсіби [кәсіптік] бағдар. п е д. *Жастарға, мектеп бітірушілерге мамандық таңдауға көмектесетін, бағыт беретін шаралар жүйесі.* Оқушыларға *кәсіби бағдар* беру оны аға буын ұрпақтың ісін ары қарай жалғастыруына, өзінің туған аулын, жерін сүйе білуіне тәрбиелейді («Қазақст. мект.»). Қазір қаланың жалпы білім беретін мектептерінде жоғары класс оқушыларының *кәсіби бағдар* алуына, сүйген мамандықтарын терең меңгерулеріне толық мүмкіндіктер жасалуда («Қазақст. мект.»). *Кәсіптік бағдар* беретін тігіншілер, тоқымашылар, трактор-машина жүргізушілер үйірмелері де жақсы жолға қойылған («Білім және еңбек»).

Кәсіби дайындық. п е д. *Белгілі кәсіп бойынша арнаулы білім, дағды, шеберлік, еңбек тәжірибесін қалыптастыру. Кәсіби дайындық* кәсіби біліктілігінің күрделілігі мен өзіндік деңгейіне қарай жоғары, арнайы, орта немесе төмен (кәсіптік-техникалық) білім түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі. термин. Педагогика).

Кәсіби сөздер. л и н г в. *Нақтылы бір мамандықпен байланысты айтылатын сөздер.* *Кәсіби сөздердің* басты ерекшеліктері мынадай: 1) олар диалектизмдерге қарағанда әдеби тіл аясына жиірек тартылады, олардың ерекше тосындығы, оғаштығы жоқ; 2) аумағы тұрақты, олар белгілі бір салада, өңірде ғана қолданылады, басқа бір өлкеге өтімі шамалы, ал диалектизмдер жан-жағына шашырай тарауға бейім, жайылыққы құбылыс; 3) диалектілік ерекшеліктердің көп жағдайда әдеби тілдік баламасы кездесіп жатады (Қаз. тілі. энцикл.).

КӘСІП [ар. *كسب*] з а т. 1. *Тіршілік әрекетінің белгілі бір түрі, белгілі бір жұмыс түрімен айналысушылық, мамандану*

түрі, мамандық. Олар аң аулау *кәсібі* мен айналысатын (М.Етекбаев, Алтын.). Шеберлердің қолында *Кәсіп* болған бұл ағаш. Өзінді халық сұпы дейді Боктағаның қай ағаш (Бес ғасыр.). – Күдіктенген адамыңды тексергенде білгенім осы. *Кәсібі* – шофер, әрі сағат жөндей алатын көрінеді (К.Тоқаев, Түнде.). Осы өнер мектебі кедей балалары үшін іздесе табылмайтын орын болса да 32 жылдан бері бұл мектептен оқып шыққан қазақ жігіттерінен үйренген өнерімен пайдаланып, *кәсіпке* кіріскен некен-саяқ, ел ішінде мәшинемен киім тігушілер болмаса, көзге шалынбайды (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Жұмыс, іс, еңбек.* Малынан айырылған ауылдардың ер азаматтары *кәсіп* іздеп, ұбырып-шұбырып, жағаға құлап жатыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Тек сыртынан Дүйсебектің баласы талантты, еті тірі жігіт, қысы-жазы үйде отырмай оқу оқып, *кәсіп* қылады деуші еді (М.Дулатов, Шығ.). – *Кәсіп* оңға басты, жігіттер. – Рахмет бабай түйме көзінің бар мейірімімен маған бұрылды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Жасымнан *кәсіп* іздеп жүргенім жоқ, Мехнатты бұрын мұндай көргенім жоқ (Қыссаһ.).

Ата кәсібі. *Атадан келе жатқан үйреншікті кәсіп, бұрыннан белгілі іс, шаруашылық, тіршілік.* – Мен Шәмшідінді жасында көріп едім, енді қартайғанында да көрдім. Жұрттан тілену бұлардың *ата кәсібі*, ал саған не жоқ (О.Дастанов, Мұрагер). Қашаннан *ата кәсібі* мал бағу болғандықтан да халықтың төрт түлігіне деген ынта-ықыласы өнеріне де, күйіне де, өніне де айнамастан көше берген («Қаз. әдеб.».).

Кәсіпке қосылды. ж е р г. *Жұмысқа түрды.* Бұл қайықтың кісісі әлі *кәсіпке қосылған* жоқ (Қазақ. тілі. аймақ. сөздігі).

Кәсіп қылды. *Еңбек етті.* Болса сол бақ, дәулетті алар тартып. Бейнетқор адалдықпен *кәсіп қылған* Өмір бойы өтеді азап артып (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Талайлар заводтарда *қылған кәсіп*, Тас құласа, қалады үстін басып. Бұларды көре тұра, ойлай тұра, Үміттер жоғалмай ма, көңіл жасып? Менің дағы тағдырым осылай ғой, Қанша еңбек қылғаныммен жанталасып (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

КӘСІПКЕР з а т. 1. *Белгілі бір кәсіппен айналысатын адам, кәсіпқой мамандық иесі.* Ғалымдар мен *кәсіпкерлер* есебіне қарағанда, жыл сайын әлем көлемінде қара металдың 8–10 проценттейі тоттанып, мүжіліп-қажалып, бүлініп жатады екен (Ә.Жәмішев, Дала.). Алғашқы кездерде *кәсіпкерлер* жергілікті халықтан болмашы бағаға тас көмірдің, мыстың, сирек кездесетін металдардың бай кендерін

жалға алып немесе сатып алып жүрді (ҚазССР тарихы). **2. ә л е у м.** *Кәсіпкерлік қызметпен айналысатын, кәсіпорын құру үшін қаражат іздеп табатын және сол тапқан қаражатымен кәсіпкерлік тәуекелдікке бас тігетін адам. Кәсіпкер* қызметтің заңда тыйым салынбаған кез келген түрлерімен, атап айтқанда, коммерциялық делдалдықпен, сауда жасаумен, сатып алумен, кеңес беру қызметімен және басқа қызметтермен, бағалы қағаздарға байланысты операция жасаумен айналыса алады (ҚҰӘ). *Кәсіпкер* өз қызметін жүзеге асыру үшін құрылуы заңнамалық актілерге қайшы келмейтін кәсіпорындардың кез келген түрлерін құруға; мемлекеттік кәсіпорындардың және меншіктің басқа нысандарына негізделген кәсіпорындардың мүлкін, өзгедей мүлік пен мүліктің құқықтарды толық немесе ішінара сатып алуға; заңды негізде алынған өз мүлкімен шаруашылық жүргізуші басқа субъектілердің қызметіне қатысуға; заңды тұлғалар мен азаматтардың мүлкін келісім бойынша пайдалануға [...] құқылы (ҚҰӘ).

КӘСІПКЕРЛІК з а т. **1.** *Кәсіпшілік, шаруашылық.* Оңтүстік Қазақстан облысындағы түрлі *кәсіпкерлік* ісі онша маңызды орын алмайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). **2.** э к о н. *Азаматтар мен олардың бірлестіктерінің пайда алуға немесе өзіндік табыс алуға бағытталған бастамашылық дербес қызметі. Кәсіпкерлік* ті азаматтар өз атынан, тәуекелдікке бас тіге отырып, өзінің ұйымдық-құқықтық нысаны шегінде заңды тұлғаның (кәсіпорынның) мүлктік жауапкершілігі кепілдігімен жүзеге асырады (Қаз. тілі. термин. Экономика.). Жалдамалы еңбекті тартпай жүзеге асырылатын *кәсіпкерлік* жеке еңбек қызметі ретінде тіркеледі; жалдамалы еңбекті тарту жолымен жүзеге асырылатын кәсіпорын ретінде тіркеледі (Қаз. тілі. термин. Экономика.). Шаруашылық қызметтің барлық түрлері, оларға заңдық актілерде тыйым салынбаған болса, мыс., коммерциялық делдалдық, сауда, сатып алу, инновациялық, кеңес беру, т.б. қызметтер, сондай-ақ бағалы қағаздармен жасалатын операциялар *кәсіпкерлікке* жатады (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

Кәсіпкерлік әдеп. *Нарықтық экономика субъектілерінің адамгершілік нормаларының жиынтығы. Кәсіпкерлік әдеп* ең алдымен, контрагенттердің меншік құқықтарының кепілдіктерін, жасасылатын шарттар мен келісімшарттардың сенімділігін, бәсеке еркіндігін қамтамасыз ететін ресімдік ережелердің сақталуын көздейді (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Кәсіпкердің әдеп* ті мінез-құлқының өлшемі – оның өзіндік әлеуметтік мәнін түсіну, өз қызметінің кейініректегі

салдарын болжай білу және дұрыс бағалай білу, межеленген мақсаттар үшін өнімсіз шығындардан іркіліп, оларды бақылау қабілеті (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

Кәсіпкерлік интагерлік. экон. жаңа. *Өндіріс пен өткізуді басқару нысаны. Кәсіпкерлік интагерлік* те бәсекелесу қабілеті бар жаңа идеяларды тұрақты процесс ретінде іске асыру, неғұрлым жемісті идеяларды жедел енгізу және жаңа технология бойынша алынған жаңа өнімді барынша тез де тиімді өткізу жөніндегі шаралар жүйесін ұйымдастыру қамтылады (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

КӘСІПКІ с ы н. ж е р г. *Өз алдына, жеке, арнаулы.* Олардың бұрыннан чашын алғызып жүрген *кәсіпкі* чаштаразы бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘСІП-ҚАРАКЕТ з а т. *Кәсіп, іс-әрекет.* Әуелі Абайдың бұл екеуінен сұрағаны тұрмыс жайлары, *кәсіп-қаракеті*, әл-ауқаты туралы еді (М.Әуезов, Абай жолы). Бүгінгі ауылдағы замандастарымыздың *кәсіп-қаракеттері*н, арман-үміттерін білгіміз кеп келеді (С.Байжанов, Жастық.).

КӘСІПҚОЙ с ы н. **1.** *Өз кәсібінен пайда табуды көздейтін.* Жер байлығына иелік еткен патша үкіметі 1894 жылы Ембідегі барлық ашылған мұнай алаңдарын *кәсіпқой* қожалар бірлестігіне қысқа мерзімге жалдады (М.Маталиев, Қара алтын.). **2.** *Белгілі бір мамандықпен, кәсіппен арнайы шұғылданатын.* Конкурса *кәсіпқой* суретшілер, студенттер, жоғары көркемсурет оқу орындары мен училищелерін бітірушілер және оқытушылар, творчестволық ұйымдар, Бейбітшілік қорғау комитеттері, Достық қоғамдары, жер бетіндегі барша ізгі ниетті адамдар қатыса алады («Соң. Қаз.»).

Кәсіпқой бокс. с п о р т. *Ресми спорттық ойындардан бөлек бокс түрі.* Бұл кезде ол спорттағы, әсіресе *кәсіпқой бокстағы* ерек жеңіс, ерекше биіктік атаулыға мінез имиджімен, сан түрлі жарнаманы жолын таба пайдаланумен де қол жететінін әбден біліп болған әккі шебер еді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

КӘСІПҚОР з а т. *Кәсіп етуші, пайдақор.* Бай біткен *кәсіпқор*, hareketшіл дейін десең, орнын қозғалып дәретін алмай отырған байлар көп (Абай, Тол. жин.). Орыс тілінен қазақ тіліне аударатындардың көпшілігі көркемдік ойлаудан мүлде шалғай, әншейін әдеби ұсақ *кәсіпқорлар* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Сол торығу күшейген кезде осы Сүгірбай ауылына ілбінші тұсындағы бор, жоса, әктас сататын *кәсіпқор* елден бір жігіт келіп жоса сатты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

КӘСІПҚОРЛЫҚ з а т. *Кәсіп етушілік, пайдақорлық.* Мұнда ұрда-жық та бар, аяқтан шалу да бар, *к ә с і п қ о р л ы қ* та бар, жауапсыздық та бар. Әйтеуір өсер ақын, өсер жазушыға кедергі болатынның бәрі табылады бойынан (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

КӘСІПОДАҚ з а т. қ о ғ.-ә л е у м. *Өндірістегі және өндірістен тыс салалардағы қызметкерлерді біріктіретін, өз мүшелерінің әлеуметтік экономикалық құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін құрылатын ерікті ұйымдар; қызметінің сипаты мен кәсіби мүдделерінің ортақтығына қарай ұйымдасқан азаматтардың бұқаралық ерікті қоғамдық бірлестіктері.* *К ә с і п о д а қ* ұйымдары азаматтардың еңбек қатынастарында, жұмыспен қамтылуға, жұмысқа қабылдауға және жұмыстан босатуға, жұмыс уақыты мен демалыстың ұзақтығы мен жалақының мөлшеріне, т.б. байланысты туындаған мәселелерін шешуде елеулі рөл атқарады (ҚҰӘ). *К ә с і п о д а қ т а р* Батыс Еуропа мен АҚШ-та өзара көмек қоғамдары ретінде 18 ғасырдың аяғында пайда болды (ҚҰӘ). Егеменді Қазақстан Республикасында *К ә с і п о д а қ т а р*дың құқықтық жағдайы Конституциямен, Еңбек туралы Заңдар кодексімен, халықтың жұмыспен қамтылуы туралы, халықтың зейнетақымен қамсыздандырылуы туралы заңдармен, басқа да заңдармен (мыс., ұжымдық шарттар туралы) айқындалады (ҚҰӘ). *К ә с і п о д а қ т а р* өзінің қызметін Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамасы және халықаралық актілер мен келісімдерде бекітілген өзге де заң нормалары шеңберінде, өздері қабылдаған жарғыларға сәйкес, мемлекеттік органдар мен саяси, қоғамдық ұйымдардан тәуелсіз жағдайда жүзеге асырады (ҚҰӘ).

КӘСІПОРЫН з а т. **1.** *Тұрмысқа, шаруашылыққа қажетті түрлі бұйымдар, заттар шығаратын, өндіретін өндіріс орны.* Қалиасқар нағашысы істейтін *к ә с і п о р ы н ғ а* жұмысқа кірді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Оның ішінде Қазақстандағы Маңғыстау, солтүстіктегі мұнай *к ә с і п о р ы н д а р ы* жан-жақты қамтылған (Ә.Шәріпов, Алыс.). **2.** э к о н. *Қоғамдағы еңбек бөлінісі жүйесіндегі оқшауланған дербес өндірістік-шаруашылық бірлік, яки заңи түлға құқығы берілген шаруашылық жүргізуші субъект; өндірістік-шаруашылық қызметі ұйымдастырудың негізгі нысаны.* *К ә с і п о р ы н* заңнамада тыйым салынбаған және Кәсіпорынның жарғысында көзделген мақсаттарға сай келетін кез келген шаруашылық қызметпен айналыса алады (ҚҰӘ). *К ә с і п о р ы н* өзінің қызметін дербес жүзеге асырады, шығарылатын өнімін,

салықтар мен бюджетке басқа да міндетті төлемдерді төлегеннен кейін қалған пайданы иеленеді (ҚҰӘ). *К ә с і п о р ы н* мемлекеттік тіркеуден өткен күннен бастап құрылды деп саналып, заңи түлға құқығын иеленеді (ҚҰӘ).

Аралас кәсіпорын. э к о н. *Меншік нысандарды алуан түрлі кәсіпорын. Аралас кәсіп орын* бірлескен қызметті жүзеге асырушы серіктестердің үлеспұлдық жарналарына негізделген кәсіпорын (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ауылшаруашылығы кәсіпорны. э к о н. *Меншігінде немесе шаруашылықтың қарамағында жер, сондай-ақ басқа да мүлік бар және өсімдік шаруашылық, малшаруашылық өнімін өндіруші, ауылшаруашылығы өндірісіне қызмет көрсетуші заңи түлға.* *А у ы л ш а р у а ш ы л ы ғ ы к ә с і п о р ы н ы н а* шаруашылықты жүргізу нысандары – акционерлік қоғамдар, түрлі тұрпаттағы серіктестіктер, ауылшаруашылығы кооперативтері, ұжымдық шаруашылықтар, кеңшарлар, өнеркәсіптің, көлік, басқа да кәсіпорындар мен ұйымдардың шаруашылықаралық, қосалқы шаруашылықтары, ғылыми зерттеу мекемелері мен ұйымдары т.б. кіреді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Бірлескен кәсіпорын. э к о н. *Екі не одан көп елдің заңи түлға құқықтары бар құрылтайшыларының (фирмаларының, компанияларының, т.б.) мүлкін біріктіру негізінде құрылған кәсіпорын. Бірлескен кәсіп орынның бас директоры (басқарма төрағасы) құрылтайшы мемлекеттің азаматы, не шетел азаматы болуы мүмкін (ҚҰӘ).*

Венчурлық кәсіпорын. э к о н. *Ғылыми зерттеулермен, инженерлік тадамалармен, жаңалықтар ашумен және енгізумен, соның ішінде ірі фирмалардың тапсырыстары және мемлекеттік қосалқы келісімшарттар бойынша жаңа енгізілімдер жасаумен айналысатын шағын кәсіпорын.*

Еншілес кәсіпорын. э к о н. *Заңи түлға құқығы бар, бірақ акцияларының пакеті не жарғылық қоры басқа кәсіпорынның қолында болатын кәсіпорын.*

Жалгерлік кәсіпорын. э к о н. *Кәсіпкерлік қызметі жалға алынған мүлдікті кешен негізінде жүзеге асыратын шаруашылық бірлік. Жалгерлік кәсіп орын тіркелген сәттен бастап заңи ұйым құқығына ие болады (ҚҰӘ).*

Жекеше кәсіпорын. э к о н. *Азамат, соның ішінде шетел азаматы немесе азаматтығы жоқ түлға құрған кәсіпорын.* Меншік иесі *ж е к е ш е к ә с і п о р ы н ы н ың* басқарушысы болуға құқылы немесе басқару үшін басқа біреуден тағайындауы, оны келісімшарт бойынша жолдауы мүмкін (ҚҰӘ).

Кәсіпорын мүлкі. э к о н. Құны кәсіпорынның дербес балансында (бухгалтерлік баланста) көрсетілетін негізгі құрал-жабдық, айналымнан тыс құрал-жабдық, шығын және басқа құндылықтар. Кәсіпорын мүлкі қолданыстағы заңдарға, кәсіпорынның жарғысына сәйкес мүлік оған меншік құқығында немесе меншіктенуші немесе ол өкілеттік берген орган және қолданыстағы заңдық актілер белгіленген шекте иелену, пайдалану және өкім жүргізу құқығында тиесілі болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Кәсіпорын мүлкінің* құралу көздері: құрылтайшылардың ақшалай және материалдық жарналары; өнімді өткізуден, жұмыстарды орындаудан, қызметтердің басқа да түрлерінен түскен табыс; бағалы қағаздардан түскен табыс; банктердің, басқа да несиегерлердің несиесі; бюджеттен бөлінетін күрделі жұмсалым мен жәрдемқаржы; қайтарусыз немесе қайырымдылық жарналары, ұйымдардың, кәсіпорындардың, азаматтардың жылулары, басқа да көздері (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кәсіпорындар бірлестігі. э к о н. Қызметті ұйлестіру, құқықтардың қорғалуын қамтамасыз ету, тиісті мемлекеттік және басқа органдарда, сондай-ақ халықаралық ұйымдарда ортақ мүдделерді білдіру мақсатымен құрылатын кәсіпорындар кешені. Кәсіпорындар бірлестігінің құрамына кіретін субъектілер, әдетте, дербестігін, заңды тұлға құқығын сақтайды, сонымен қатар басшы органдар ретінде бірлестіктердің өзінің құрамына кіретін кәсіпорындарға өкім жүргізу билігі болмайды және өз міндеттерін шарттық талаптар негізінде орындайды (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

Кәсіпорынды жалға беру. э к о н. Сатып алу-сату; яғни меншік нысаннан және меншіктенуші ауыстыру нысанында жүзеге асырылатын меншікті жекешелендіру нысандарының бірі. Өтеуін төлеп алуды екі нысанға бөлуге болады: 1) мүліктің құнын алдын ала бағалау арқылы тікелей сатып алу (несиені, бөліп-бөліп төлеуді, т.б. пайдалана отырып); 2) кәсіпорынды кейіннен еңбек ұжымы өтеуін төлеп алатындай етіп жалға беру (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кәсіпорынды сатып алу. э к о н. Бір компанияның екінші компанияны бақылауын сатып алу.

Кәсіпорынның еңбек ұжымы. э к о н. Еңбек шарты (келісімі), сондай-ақ қызметкердің кәсіпорынмен еңбек қатынасын реттейтін басқа да нысандар негізінде кәсіпорын қызметіне өз еңбегімен қатысатын барлық азаматтар.

Кәсіпорынның есептемесі. э к о н. Кәсіпорын (фирма, цех, телім) қызметінің өткен кезеңдегі

жағдайы мен нәтижелерін сипаттайтын мәліметтердің жиынтығы; өзара байланысты көрсеткіштердің жүйесі. Кәсіпорынның есептемесі оперативтік, статистикалық, бухгалтерлік есептеме түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кәсіпорынның жауапкершілігі. э к о н. Кәсіпорын өзінің жарғысында белгіленген мақсаттар мен міндеттердің шегінен шығатын немесе заңды бұзатын әрекеттер жасаған жағдайда қолданылатын жауапкершілік.

Кәсіпорынның отын-энергетика ресурстарының балансы. э к о н. Отын-энергетика ресурстарының кірісі мен шығысы арасындағы арасалмақты және олардың пайдаланылу бағытын бейнелейтін көрсеткіштер жүйесі.

Кәсіпорынның пайдасы. э к о н. Өнімді өткізуден (жұмыстарды орындаудан, қызметтерді көрсетуден) түскен түсім мен жалты шығын арасындағы айырма.

Кәсіпорынның сыртқы экономикалық қызметі. э к о н. Әдетте, кәсіпорынның валюталық өзін-өзі өтеу және өзін-өзі қаржыландыру негізінде жүзеге асырылатын қызметі; кәсіпорынның сыртқы сауда қызметіне қатысуы.

Кәсіпорынның шаруашылық және коммерциялық қызметінің көрсеткіштері. э к о н. Нарықтық ақпараттың құрамдас бөлігі. Кәсіпорындардың шаруашылық және коммерциялық көрсеткіштерінде мұнда өткізудің (сатудың) абсолюттік (заттай және құндық) көлемін сипаттайтын сандық көрсеткіштер, шығын мен пайда, өндірістік қуат, жалақы, еңбек өнімділігі, қызметкерлер саны, өндірістік қорлардың құны, олардың босалқы қорларының деңгейі мен пайдаланылуы, өткізу көлемі, жарнамаға жұмсалған шығын, баға, т.б. қамтылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кәсіпорынның шаруашылық құрал-жабдығы. э к о н. Кәсіпорынның өндіріс аясындағы құрал-жабдығының, айналыс аясындағы қаражатының және әлеуметтік аяға қызмет көрсету құралдарының жиынтығы.

Коммерциялық кәсіпорын. э к о н. Заңи тұлға құқығы берілген, өзін-өзі қаржыландыру жағдайында коммерциялық қызметпен айналысатын және барынша көп пайда алуды көздейтін оқшауландырылған дербес шаруашылық бірлігі.

Концессиялық кәсіпорын. э к о н. Мемлекетке немесе муниципалитетке тиесілі табиғат байлықтарын, кәсіпорындар мен басқа шаруашылық субъектілерін жекеше кәсіпкерлерге немесе шетелдік фирмаларға белгілі бір мерзімге пайдалануға беру туралы шарт негізінде құрылған кәсіпорын.

Кооперативтік кәсіпорын. э к о н. *Меншігі үлестіңдарға бөлінген тәуелсіз заңи субъектілер ретінде өмір сүретін кәсіпорын.*

Көлік кәсіпорны. э к о н. *Жеке және заңи тұлғаларға негізгі қызмет түрі ретінде көлік қызметін көрсететін заңи тұлға.*

Муниципалдық кәсіпорын. э к о н. *Мүлкі жергілікті бюджет қаражаты есебінен құралатын кәсіпорын. Муниципалдық кәсіпорын жергілікті өзін-өзі басқару органдарының меншігінде болады (Қаз. тілі термин. Экономика).*

Унитарлық кәсіпорын. э к о н. *Өзіне бекітілген мүлікті меншіктенуге құқығы жоқ коммерциялық ұйым. Унитарлық кәсіпорын мемлекеттік және муниципалдық (жергілікті) кәсіпорын болуы мүмкін, осыған орай оның мүлкі мемлекеттік немесе муниципалдық меншікте болады, бұл мүлік оған шаруашылықты жүргізу немесе орайымды басқару құқықтары негізінде тиесілі болады (Қаз. тілі термин. Экономика). Шаруашылықты жүргізу құқықтары негізінде құрылған унитарлық кәсіпорынды өкімет немесе жергілікті өзін-өзі басқару органы құрады (ҚҰӘ). Унитарлық кәсіпорынның басшысын мемлекеттік немесе муниципалдық орган тағайындайды және ол осы органға есеп беріп тұрады (ҚҰӘ). Егер унитарлық кәсіпорын мүлкі оралымды басқару құқығы негізінде құралса, онда ол қазыналық кәсіпорын болып табылады (ҚҰӘ).*

Ұжымдық кәсіпорын. э к о н. *Мемлекеттік кәсіпорынды құнын төлеп алған жағдайда немесе мүлікті еңбек ұжымы заңды жолмен сатып алған жағдайда құрылатын шаруашылық бірлік. Қызметкер салымының құрамына оның мемлекеттік немесе жалгерлік кәсіпорынның мүлкіне салған сомасы мен оның ұжымдық кәсіпорын құрылып, жұмысын бастағаннан кейінгі мүліктің көбеюіне қосқан үлесі кіреді (ҚҰӘ).*

Шағын кәсіпорын. э к о н. *Жұмысшылар саны мен шаруашылық айналымы (өнеркәсіпте өнім көлемі, саудада тауар айналымының көлемі) белгілі бір мөлшерлік өлшеммен шектелетін жаңадан құрылған немесе бұрыннан жұмыс істеп тұрған кәсіпорын. Шағын кәсіпорын дара өнеркәсіп пен құрылыста жұмысшылардың саны көп дегенде 200 адамға, ғылымда 100 адамға, басқа өндірістік салаларда 25 адамға, бөлшек саудада 15 адамға дейін жететін кәсіпорындар жатады (ҚҰӘ).*

Шетелдік кәсіпорын. э к о н. *Жарғылық қоры түгелімен шетелдік қаржылардан құралған кәсіпорын (ұйым).*

КӘСІПСІЗ с ы н. *Тиянақты іс-әрекеті жоқ, жұмыссыз, еңбексіз. Маслованың үйіне*

Петрушкиваның барғанын дәлме-дәл анықтаннан кейін, көзіме кәсіпсіз алаяқ алыпсатар жан елестеді (К.Тоқаев, Түнде.).

КӘСІПСІЗДІК з а т. *Іссіздік, жұмыссыздық; кәсібі жоқтық. Ал «шаң басқан дүкен» Иран еліндегі кәсіпсіздікті, жұмыссыздықты өшкерелейді (С.Шарипов, Бекболат).*

КӘСІПТЕС с ы н. *Істес, жұмыстас, қызметтес. Міне, сол кештер кәсіпте адамдардың ортақ ойласып, етене білісуіне көп сеп, себеп дейді (Х.Ерғалиев, Шындық.). Жұмыс үстіндегілер Тоғаң сөзін өзін ғой деп ойлаған еді. Жоқ, қарау жанның шын пиғылы-ақ сол екен. Кәсіпте достардан Каспий байлығын қызғанғандай (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).*

КӘСІПТІК с ы н. **1.** *Белгілі бір мамандыққа үйрететін, дайындайтын. 1922 жылы Одессаның кәсіптік құрылыс мектебін бітірген. 1927 жылы авиациялық өндіріске жұмысқа орналасады (М.Токбергенов, Жыл.).* **2.** *Тұрмысқа қажетті, пайдасы мол, шаруашылық маңызы зор. Қазақстан территориясында арқар – бағалы кәсіптік аңдардың бірі (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Алғашқы жылдардан бастап-ақ табанның өсіп-көбеюі байқалса да ұзақ уақыт бойы оның кәсіптік маңызы болмады (М.Тайыров, Балқаш.).*

Кәсіптік ақпарат. э к о н. <лат. commercial information> *Иесінің қалауы бойынша және оның шарттарымен ғана таратылатын ақпарат; сату-сатып алу объектісі.*

Кәсіптік бағдарлау. п е д. *Әрбір тұлғаның индивидуалдық мүдделері мен еңбек рыногының қажетсінуін есепке ала отырып, халыққа кәсіп таңдауда, іріктеуде не кәсіп ауыстыруда көмектесуді қамтамасыз ететін отбасының, оқу орындарының, мемлекеттік, қоғамдық және коммерциялық ұйымдардың ақпараттық және ұйымдастырушылық-практикалық іс-әрекеті. Кәсіптік бағдар беру – кең өрісті жалпы, политехникалық және еңбекке дайындау негізінде оқушылардың жеке бейімділігін, қабілеттерін және қоғамдық қажеттіліктерді есепке ала отырып, дер кезінде еңбектің, іс-әрекеттің түрлерімен таныстыруға бағытталған мектептің оқу-тәрбие процесінің құрамды бөлігі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Оқушыға кәсіптік бағдар беру жұмысының орталығы – жалпы, политехникалық білім беретін орта мектеп (Қаз. тілі термин. Педагогика.).*

Кәсіптік білік. *Алынған білім негізінде атқарылуға тиіс әрекеттің ерекшеліктерін меңгере отырып, оны пайдалана білу әрекеттерінің жиынтығы.*

Кәсіптік біліктілік. п е д. *Белгілі бір деңгейдегі күрделі-нақты іс-әрекетті орындауға қажетті қызметкердің кәсіптік өзіндік сатысы. Берілген*

мамандықтың нормативті сипатына сәйкес берілетін біліктілік категориясы *к ә с і п т і к біліктіліктің* көрсеткіші болып табылады (Қаз. тілі. термин. Педагогика).

Кәсіптік дағды. п е д. *Жаттығу нәтижесінде автоматтану дәрежесіне жеткен еңбек әрекетінің жекелеген практикалары мен тәсілдері. Кәсіптік дағдылар* жай дағыдан күрделі болады. Жұмыс орнын әзірлеуде, еңбекті ұйымдастыруда, еңбек нәтижесін жобалауда, еңбек өнімділігін арттыруда және т. б. *к ә с і п т і к дағдылардың* қызметі ерекше (Қаз. тілі. термин. Педагогика). *Кәсіптік дағды* кемелденген жағдайда кәсіптік шеберлікке айналады (Қаз. тілі. термин. Педагогика).

Кәсіптік даярлық. п е д. *Мамандар мен жұмысшыларға кәсіптік білім беру, оларды мамандыққа даярлау, қайта оқыту және олардың біліктілігін көтеру сияқты білім беру жүйесінің маңызды саласы.*

Кәсіптік дәстүр. п е д. *Жалғасын тапқан әулеттік кәсіп. Қазақ халқында к ә с і п т і к дәстүрге* ерекше көңіл бөлініп, атадан балаға сабақтасып ауысатын кәсіпке жас ұрпақты бейімдеу іс-әрекетті (тәрбие) жүргізледі (Қаз. тілі. термин. Педагогика.).

Кәсіптік дербес компьютер. и н ф. <ағыл. personal profession-oriented computer> *Маманның жұмыс орны ретінде пайдаланылатын және кәсіптік мәселелерді шешуге арналған дербес компьютер. Негізінде, к ә с і п т і к дербес компьютер* жергілікті есептеу желілері мен мәліметтерді оңдеу жүйелерінде дербес режимде жұмыс істеуге арналған (Қаз. тілі. термин. Информатика.).

Кәсіптік мектеп. п е д. *Жалпы орта, кәсіптік бастауыш білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын және еңбек қызметінің түрлі бағыттары бойынша білікті еңбек қызметкерлерін даярлауды қамтамасыз ететін орта оқу орны. К ә с і п т і к мектепте* оқу мерзімі –2-3 жыл. Жекелеген кәсіптер бойынша кәсіптік бастауыш білім беру қысқартылған оқыту мерзіміндегі жалпы орта білім беруге негізделуі мүмкін. Кәсіптік оқыту тікелей өндірісте, оқу-өндіріс комбинаттарында, оқу орталықтарында, курстарда және жұмысшылар даярлайтын басқа да оқу-өндірістік құрылымдарда жүзеге асырылады (Қаз. тілі. термин. Педагогика.).

Кәсіптік орта білім беру. п е д. *Біліктер мен дағдылардың, ғылыми білімнің бірігуіне сәйкес бағдарламаларымен, қоғам өміріне белсене қатысуды қамтамасыз ететін немесе жоғары мектепте әрі қарай оқуды көрсететін жалпы білім берудің құрамдас бөлігі. К ә с і п т і к орта білім берудің* мақсаты – жеткіншектердің

қабілеттілігі мен бейімділігін дамыту, қоғамдық белсенділігін арттыру, еңбекке, кәсіби бағдар беруге, ғылым мен техникаға, өнерге, әдебиетке, спортқа, ұлттық дәстүрге құштарлығын тәрбиелеу (Қаз. тілі. термин. Педагогика.). Халық шаруашылығының барлық салалары үшін қажетті мамандарды дайындау *к ә с і п т і к орта білім беретін* оқу орындарында – колледждерде, училищелерде жүзеге асырылады. Білікті мамандар даярлау жоғары кәсіптік-техникалық лицей, гимназия, училище және колледждерде іске асырылады (Қаз. тілі. термин. Педагогика.).

Кәсіптік-техникалық білім. *Кәсіптік-техникалық оқу орындарында және өндірісте оқыту жолымен шаруашылық салалары үшін білікті жұмысшы кадрлар даярлау жүйесі; белгілі бір жұмысшылық кәсіп, мамандық бойынша жұмысты біліктілікпен орындауға мүмкіндік беретін жүйеленген білімдердің, ісмерлік білік пен машық-дағдылардың жиынтығы. Қазақстанда к ә с і п т і к-т е х н и к а л ы қ т.б. білім беру жалпы білім беретін, орташа және орта білім беретін мектептерде, лицейлерде, колледждерде, тікелей өндірісте, оқу-өндірістік комбинаттары мен орталықтарда, курстарда жүргізіледі (ҚҰЭ).*

КӘСІПШІ з а т. *Белгілі бір кәсіппен шұғылданушы, кәсіпқор. Балқаш көлін мекендеген халық көшпелі қазақ рулары екендігін білетін Шоқан ол көлде пароход жоғын және оның балық байлығын пайдаланып отырған к ә с і п ш і н ің де жоқ екенін естіген (С.Бегалин, Шоқан асу.).*

КӘСІПШІ с ы н. *Кәсіпке икемді, жақсы маман, кәсіпқұмар. Қолдарындағы бір-екі қараны сылтау қып, балықтан бойын тарта бастады. Қырдан көшіп келгендері к ә с і п ш і л емес (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).*

КӘСІПШІЛІК з а т. **1.** *Кәсіп етушілік, шаруашылық, өндіріс саласы. Ас үстінде к ә с і п ш і л і к жайы әңгіме болды. Қабен осында келгеннен бері өндіріс ішін аралап, көп нәрсемен танысып үлгергенін айтты (З.Қабдолов, Жалын). Барлық теңіз к ә с і п ш і л і г і н ің 90 процентін балық аулау алады (Ғалам ғажап.). Жоғарыда аталған Каиповтың жүн жуатын к ә с і п ш і л і г і казіргі қалалық сексеуіл базасы орналасқан жерде еді (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.).* **2.** *Күнелтіс көзі ретінде қолөнермен немесе басқа бір майдагерлік кәсіппен айналысу. Кейде кәсіпорындардың белгілі бір нысанын да «к ә с і п ш і л і к» деп атайды (ҚҰЭ). Ондай к ә с і п ш і л і г і (мұнай кәсіпшілігі, темір кентасын өндіру кәсіпшілігі, алтын іздеу кәсіпшілігі, т.б.), терімшілік, аңшылық (аң аулау, құс аулау кәсіпшілігі), теңіз кәсіпшілігі (итбалық аулау,*

кит аулау кәсіпшілігі), ұсақ қолөнері кәсіпшілігі (қыш-құмыра жасау, т.б.) (ҚҰЭ). Дәстүрлі қазақ қоғамында қолөнер *кәсіпшілігі* жақсы дамыған (ҚҰЭ).

КӘТ¹ с ы н. ж е р г. *Қам* (*тапшы, мұқтаж*). Мұнда да жұмысшы серігі түрлі спорт ойындары екеніне ешкім күмән келтірмесе керек. Бірақ амал не, спорт құрал-жабдықтарын кез келген жерде кездестіре бермейсің. Әсіресе, ауылдық жерлерде *кәт-ақ* («Спорт»). Сонау Нарынның жықпыл-жықпылын Баймағамбет сұлтанның жансыздары түлкідей тіміскілегеніне күмән жоқ. Анау елсіз тауды паналауға жабдық *кәт* (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

КӘТ² з а т. ж е р г. *Ағаш төсек, кереует*. Мейманға төсекті *кәт к е* жазың. *Кәт к е* барып жатып, демінді ала ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘТЕ з а т. с ө й л. *Қаме*. – Баяғы Самет: – Қалың да беріп жатыр жұрт, жас қыздарды да шырылдатып ұзатып жатыр, қос қатын да алып жатыр... – Рас! Бір *кәт е с і* жоқ! – деді Қалиса (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). – Алла жақсылығын берсе, жабысқан пәлені кетіріміз. Деміміз *кәт е* кетпейтін еді, – деп молла әжеме тесіле қарады (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

КӘТЕК¹ з а т. ж е р г. *Тауыққа арналып ағаштан салынған кішкентай үйшік*. Ал орда қасындағы өз үйіне келсе, медресенің есігін жауып алып үйдің ішінде шулап, күн бата *кәт е к к е* кірген тауықтай үйлерінде болатын (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

КӘТЕК² з а т. ж е р г. *Дәнді дақылдардың семіп, солып қалған дәні*. Биыл бидай *кәт е к* болып пісіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Кейбір жеріміздің бидайы *кәт е к* болып шықты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘТЕК³ с ы н. ж е р г. *Жүдеу, әлсіз*. Ол өзі бір *кәт е к* кісі болатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘТЕЛОШКЕ [ор. каталажка] з а т. *Тұтқына алғандарды қамайтын түрме, абақты*. Жарасбайдың көрсетуі бойынша, Сәт он бес күн *кәт е л о ш к е* ге де жатып шықты (М.Әуезов, Қарап.).

КӘТЕП з а т. э т н. *Жүк артқанда нардың өркешіне ауыр салмақ түспеу үшін ұзынынан салынған ағаш; ыңырашақ*. Жүк артқан түйе, көлік кейін келеді. Ауыт салған нар, жазы салған айыр түйелер. *Кәт е п т е р і н і*ң айқыш бастары қылтияды (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қыз Мөнеш, Бегештей шал байың дағы Асылған *кәт е п т е г і* нарың дағы. Ақ отауға лайық қыз екенсің, Шал байың тек өзіңнің сорың дағы (Айтыс).

КӘТЕР з а т. с ө й л. *Қатер*. Алдында бір *кәт е р* күтіп тұрған адамдай, жолдағашын

оңтайланып аттың божысын қолына алды (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

КӘТТЕ¹ ш ы л. ж е р г. *Немесе, болмаса*. Кейде «ұлы князьдар» аталатын биік дәрежелі адамдарға полковниктердің, *кәт т е* генералдардың адъютант болғанын көргені бар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

КӘТТЕ² [ир. كَتَّة] с ы н. ж е р г. *Үлкен*. Ой, айналайын, *кәт т е* жігіт бол! (Қазақ тілі аймақ. сөздігі). *Кәт т е* кісілерді сыйлау керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘТШІЛІК з а т. *Қатшылық* (*тапшылық, мұқтаждық*). Үйдің төбесіне тіреу боп тұрған азғантай ағаш қана қымбат. Бұл қалада ағаш *кәт ш і л і к* (А.Байтанаев, Қайнар бұлақ).

КӘТІП з а т. к ө н е. *Кіман*. Тәліптер тағлым оқып алатұғын, Көне сөз көп жазылған *кәт і п* едің, Беріңіз бізге жазып бір насихат, Ей, ерім, сахауатты сақып едің (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

КӘТІРЕК с ы н. ж е р г. *Тапшырақ, мұқтажырақ*. Ертең мен, мысалы, бұдан гөрі де *кәт і р е к* және қажеттірек нәрсеге ақша жұмсайтын шығармын (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

КӘТІРЕҢКІ з а т. ж е р г. *Қаттылығы жағынан қара ағаштан кем түспейтін, таулы жерде өсетін бозғылт түсті, тал тұқымдастар тобына жататын жапырақты ағаш*. *Кәт і р е ң к і* түбірінен шөміш, астау жасайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘУАП [ир. كَبَاب] з а т. тамақ. *Істікке түйреп, шоқтың қызуына қақтап пісірілген ет*. Бауыздап етін сойып паршалады, Шыжғырып алайын деп майын құйып. Төстіктен іске тартып *кә у а п* қылды. Жейін деп оңашада бір сүйініп (Үш ғасыр.). Көл қорыған қызғыштай, «Ел қамын жеген Едігемісің» ақын *кә у ә п* болып жүргені (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КӘУАПШЫ з а т. *Кәуап пісіруші*. *Кәуапшылар* да осылай істейді ғой? Солай Шымкент қалалық атқару комитетінің біздің *кә у а п ш ы л а р м е н* күресетін реті жоқ, өйткені олар қоғамға кірмеген етті ғана пайдаланады («Алматы ақшамы»).

КӘУБАС с ы н. ж е р г. *Кесек денелі, ірі, ұлкен*. Мұндай да *кә у б а* с шалдар келе беруші еді, өзін қойыпты ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘУДІРЕ = е т. с ө й л. *Қаудыра*. Ақпейіл көңілге сүйсінем, Тұрсаң да, шалдарым, *кә у д і р е п*. Сырласып ғажайып күйшімен, Сіздермен ішкен шай дәмдірек (К.Көпішев, Кезендер).

КӘУДІРЛЕ = е т. с ө й л. *Қаудырла*. Бәле осыдан басталды. Асты қар, беті *кә у д і р л е г е н* мұз. Майда мал өріске бара алмай қалды (Б.Шаханов, Ғашық.). Ат шабар жерден дірілдеп, Киген тоны *кә у д і р л е п*, Жетіп келді

мыстанға, Қырық жігіт көзі мөлдіреп (Батырлар жыры).

КӘУДІРЛЕК с ы н. ж е р г. *Жаңа қата бастаған мұз.* Мұз к ә у д і р л е к болысымен балық аулау қиындай береді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *К ә у д і р л е к* мұздан күзгермен өтем деп суға талай адам кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘУЖЕНДЕ = е т. ж е р г. *Аздап жеу, жүрек жалғау, қауғаңдау, қауғаулау.* Біз келе салысымызбен аздап к ә у ж е н д е п алдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘУЕ з а т. ж е р г. *Асқабақ.* Манти к ә у е – бір жағы дөңгелек, аяқ жағы сопақтау, түрі алмұрт сияқты асқабақ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘУЕКТАС з а т. ж е р г. *Кеуек тас.* Фосфор қожы химия өнеркәсібінде фосфор өндіру кезінде пайда болатын ашық көкшіл түсті, *кеуек тасқа* ұқсас, жеңіл, ұсақ қиыршық күм тәрізді сусымалы қосалқы зат («Соц. Қаз.»).

КӘУКЕЛЕКТЕ = е т. с ө й л. *Қауқалақта.* Серік к ә у к е л е к т е п жылдам барып, шабдар атты тез шешіп алып, Айшаға қарай жетектеді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Иван есік алдында орындықта кітап оқып отыр екен. Құрышпайды көріп к ә у к е л е к т е п өз орнын ұсынды (З.Шашкин, Теміртау).

КӘУКИ = е т. с ө й л. *Қауқи.* Кешегі алып түліктің орнында саудыраған төрт сирағы, *кәукиген* басы ғана; әзер қыбырлап, күңгірене боздап көп жүрді (Д.Досжанов, Жібек.).

КӘУКІЛДЕ = е т. с ө й л. *Қауқалақта.* Ауылына келген соң акқонді, к ә у к і л д е г е н Мұрат та ширап кетті (Ж.Арыстанов, Таң.). «Танымасты сыйламас» деп бұрын танымағанмен енді таныс боламыз ғой, – деп Төлен Әсияны к ә у к і л д е п қарсы алды (Ә.Нәбиев, Ауыр аңта.). Ауруға таман анталап, Көздері кетті қанталап. Ауыздан көбік бұрқырап, Өңештері қырқырап, Күрс-күрс етіп, әуілдеп, Зікірге басты к ә у к і л д е п (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КӘУЛЕ = е т. ж е р г. *Ұңғу, кеулеу.* Ағаштың түбін к ә у л е п тастапты (Ауызекі).

КӘУЛЕН з а т. ж е р г. *Қау, қаудан, боз шоп.* Колхоз жерінде к ә у л е н көп. *К ә у л е н* шөп шабылын жатыр (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

КӘУПЕК с ы н. *Қаутиған, құис кеуде.* – Әй, саркәупек, мынауын қазақша түсінетін бе еді? – деп, әлгі ыржалақтап енді менің бүйірімнен түртті (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

КӘУСАР [ар. كوش | с ы н. д і н и. 1. *Қасиетті, шипалы (су); суы сүттен ақ, қардан таза, қанттан тәтті, табаны толған інжу-мыс деп саналатын аңыздағы жұмақ суы.* Акеділ бойларының ауасы салқын, желі самал, суы

к ә у с а р (С.Мәуленов, Шыңда.). Ағып жатыр Айна көзді Мың бұлақ. Бұлақ та емес, *К ә у с а р* ағып жатқандай, Жағасының жас құрағы Мақпалдай (Ш.Смаханұлы, Айға ұш.). *К ә у с а р* суды халық «Балқұдық» демей, басқаша қалай атасын (Ө.Қанахин, Жер бас.). 2. а у ы с. *Мөлдір, таза, тұнық, кіршіксіз.* Еркежан тек бақыт үшін жаралған жан. Оның к ә у с а р көңіліне қаяу салғым келмейді (Т.Есімжанов, Дала.). Күлкің сенің шашылған нұр, сөзің к ә у с а р бал ма екен, Бұл ғаламда сенен артқан сірә, біреу бар ма екен?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Кәусар су. п о э т. *Өмір, тіршілік көзі болған, қасиетті жерге, елге нәр болған су.* Сол бетпакка ел қаптап, Желбірен қызыл ту барды. Сарқырап ағып ойнақтап, Күміс к ә у с а р с у барды (Қ.Аманжолов, Өлең.).

Кәусар ішті. д і н и. *О дүниеде құнсыз пендесіне арнаған тіршіліктің ләззатын берер шипа суын ішті.* Ол дүниеде хорды құшып, к ә у с а р і ш і п, жеті жәннат жақсысы бол (М.Әуезов, Шығ.).

КӘУСАРДАЙ с ы н. *Таза, тұп-тұнық.* Аузыма тосқан сыр суын, *К ә у с а р д а й* мөлдір сусыным. Күлше нандай киелі, Жаныма ыстық шиелі (С.Мәуленов, Алыс кет.).

КӘУСАРЛЫ с ы н. *Шипалы, қасиетті; таза.* Тазалығы сұрасаң, *К ә у с а р л ы* судың көліндей (Халық ақындары). Мұғалима Алуаш Күле қарап қарсы алды. Бала деген балбұлақ Бала көңіл к ә у с а р л ы (О.Шипин, Дастан.).

КӘУІЛ з а т. ж е р г. *Құмды жерде тарбиып өсетін, түйнегі бар, түйнегін де, тамырын да емге пайдаланатын өсімдік.* *К ә у і л* асқазан, жүрек ауруларына ем (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘУІЛДЕС = е т. ж е р г. *Гүілдеп сөйлесу.* Сендер к ә у і л д е с п е й отырыңдар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘУІР з а т. к ө н е. *Жау, дұшпан.* Жиылды тамам к ә у і р барамыз деп, Мойнына шынжыр арқан саламыз деп, Қырық құлы қырық семсер қолына алып, Тұрғызбай үйде басып аламыз деп (Қозы Көрпеш.). Қылышпенен тағы ұрды, Қалмақтайын к ә у і р д і ң Жүрекке найза енгенде, Ауыздан қаны төгілді (Батырлар жыры). Осы ақсақ мал барып, к ә у і р д і ң егінін басыпты (Едіге). *К ә у і р д і ң* ісінің бәрі тығыз болмай тұр ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КӘУҢАР з а т. с ө й л. *Гайһар.* Қанды көз қара шашын бір сылап, көзін иненің жасауындай сығырайтып қарттан сұрады: – Оспанәлі ақсақал, тіршілігіңіздің күліне мен қанша берейін, асыл к ә у ң а р і ң і з г е, жүрегіңіздің жұбанышына, қуанышына қанша берейін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол қызың тіршілігімнің гүлі, асыл к ә у -

Һарым, қартайғандағы жұбанышым деп атады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КӘУІС-КӘУІС од. *Түйе малын шақырғанда айтылатын сөз. Түйені кәуіс-кәуіс деп шақырамыз. Алдымызда кәуіс-кәуіс деп, түйесіне жете алмай біреу кетіп барады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).*

КӘФ [ар. كاف] *Араб әліпбиіндегі «к» әрпінің айтылуы. Кәф әрпі тілдің түбінің таңдайдың жұмсақ етіне тиюі арқылы шығады (Е.Ыбырайымұлы,.. Құран оқып үйренейік). Қаф, қабыл болар ма екен жазған хатым, Кәф, көмил ақылың, асыл затым (Абай, Тол. жин.).*

КӘФІР з а т. е с к і к і т. **Кәпір**. Біреу хұдай тағаланың жанбұнан алыб келген намаз руза реуішті бұйрықтары расталмаса немесе растығына көңілі бос болұб шек кылса да *кәф-ір* болұр (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

КӘШЕБЕ з а т. ж е р г. *Сүйеніп отыратын арқалығы бар, бір-екі кісілік жеңіл шана. Қыста бір-бір кәш е б е н і* жегіп аламыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘШЕК з а т. *Шөптің мал жегеннен кейін қалған қалдығы. Арбаларға байланған аттар қар үстіне тасталған шөптің кәш е г і н* жеп тұр (Б.Момышұлы, Москва.). Мамай ертгеулі есегін есіктің алдына шығарып байлап, алдына бір уыс *кәш е к* тастады (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). Ақырдың ішіндегі қыстан қалған *кәш е к*, шөп-шаламға жаз бойы тауықтар жұмыртқалайды (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

КӘШЕЛ з а т. ж е р г. *Пішен шабатын мәшине. Кәш е л д і* жөндутеге әкелту керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘШЕМІР з а т. с ө й л. **Кашемир**. – Қызылала *кәш е м і р* шәлісін беліне ораған, көмірдей қара шашты жастау келіншек осылай қарай үкідей ұшып келеді (Р.Токтаров, Ертіс.).

КӘШКІРТ з а т. ж е р г. *Кішкентай орақ. Кәш к і р т* дегенің мақта отауда жақсы болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КӘШКҮР [ир. كشكول] з а т. *Таяқ. Адам жоқ кезінде бір-екі рет асылып едім, тайып құлап, қайта таяқ жеп қалдым. Өйткені көріп қалған бір кәлендер кәш к ү р і м е н* соғып, бел омыртқамды сындырып жібере жаздады (А.Тоқмағамбетов, Ақ моншақ).

КӘШТЕК з а т. ж е р г. *Ортақтасып сатып алған малды жіліктеп бөлісу. Біраз адамдар бас қосып, кәш т е к* жасадық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КВАДРАНТ [лат. quadrans (quadrantis)] з а т. **1. м а т.** *Центрлік бұрышы 90°-қа тең сектор немесе дөңгелектің төрттен бір бөлігі; екі өзара перпендикуляр (координат осьтері ретінде алынған) тұзумен бөлінген жазықтықтың*

төрт аймағының (бұрышының) кез келген біреуі. 2. ә с к. Артиллериялық қаруларда қолданылатын бұрыш өлшеуіш құрал. 3. а с т р. Аспан шырағының көкжиек үстіндегі биіктігін, сондай-ақ, аспан шырақтарының арасындағы бұрыштық қашықтықтарды өлшеуге арналған бұрыш өлшеуіш көне астрономиялық аспан. К в а д р а н т XVII ғасырдың соңынан бастап қолданылмайды (ҚҰЭ).

КВАДРАТ [лат. quadratus] з а т. **1. г е о м.** *Барлық қабырғалары тең тік төртбұрыш; төрткіл, шаршы. Бір участок жерді бөлгенде бір бөлігі к в а д р а т*, ал екіншісі тік төртбұрыш болып шыққан (О.Жұмабаев, Орта мектеп.). «Қырық мүйіз» оюы кейде дөңгелек немесе *к в а д р а т* пішінде, кейде бұтақты ағаш тәрізді болып көсіле бейнеленеді (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). **2. м а т.** *Санды өзіне-өзін көбейткенде шығатын көбейтінді. Үдемелі қозғалыста жол уақыттың к в а д р а т ы н а* тура пропорционал екен. Демек, уақыт екі есе өскенде, жүрген жол төрт есе артады (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). **3. г е о г р.** *Теңдей тік төртбұрыштарға бөлінген географиялық ендік. Бірде ертемен ұшқанымызда мен өз к в а д р а т ы м д а* келе жатқан жау танктері мен жаяу әскерлерін көріп қалдым (Т.Бигелдинов, Аспанда.). **4. т и п о г р.** *Өлшемнің 48 пунктке (шамамен 18 мм) тең бірлігі (жолдың ұзындығы, терім форматы, қарпінің өлшемі, т.б.). 5. т и п о г р.* *Терім материалы аралығының бір түрі (оның ені 48 пунктке, қалыңдығы қарпінің кегліне тең).*

Квадрат теңдеу. **м а т.** *Екі дәрежелі алгебралық теңдеу. К в а д р а т т е н д е у д ің* комплекс сандар өрісінде мынадай екі түбірі (осы теңдеудің коэффициенттері арқылы радикалда өрнектелетін) болады (ҚҰЭ). *К в а д р а т т е н д е у д ің* дискриминанты болады (ҚҰЭ).

КВАДРАТТА = е т. *Санды өзіне-өзін көбейту; шаршылап өлшеу. Сонымен, матаны метрлеп, үйдің ауданын к в а д р а т т а п* өлшегенде Жер белдігінің үлесімен салыстырылатын болды (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.).

КВАДРАТТАЛ = е т. *Санның өзіне-өзі көбейтілуі, тең төртбұрыштарға бөлінуі.*

Квадратталатын аймақ. *Белгілі бір (нақты) ауданы болатын аймақ мағынасындағы белгілі бір жазық өлшемі. А й - м а қ т ы ң к в а д р а т т а л а т ы н д ы ғы н ы ң* қажетті және жеткілікті шарты: аймақ шекарасы ауданының нөлге тең болуы. Мұндай шартты қанағаттандырмайтын аймақ квадратталмайтын аймақ деп аталады (ҚҰЭ).

КВАДРАТТАУ *Квадратта етістігінің қимыл атауы. Геометрияның ертеден бері келе*

жатқан және көптеген ғалымдардың көңілін аударған мәселелердің бірі – дөңгелекті *к в а д р а т т а у* (О.Жәутиков, Математика.).

КВАДРАТУРА [лат. quadratura] з а т. м а т. 1. Берілген фигураға *тепе-тең квадрат салу*. 2. Ауданды *не интегралды есептеу*.

КВАДРИЛЛИОН [франц. quadrillion] з а т. м а т. Бір және 15 нөл арқылы өрнектелетін сан, яғни 10^{15} . Кейбір елдерде *к в а д р и л л и о н* деп 10^{24} санын айтады (ҚҰЭ).

КВАДРУПОЛЬ [лат. quadrupol] з а т. ф и з. Толық электр заряды мен электрлік дипольдік моменті нөлге тең зарядталған бөлшектер жүйесі. *К в а д р у п о л ь д ы* дипольдік моменттерінің шамасы өзара тең, бірақ таңбасы бойынша қарама-қарсы және белгілі бір қашықтыққа (а) орналасқан бірдей екі дипольдің жиыны ретінде қарастыруға болады (ҚҰЭ).

КВАДРУПОЛЬДІК с ы н. *Квадрупольге тән*.

Квадрупольдік өзара әсер. ф и з. *Квадрупольдік моменті бар зарядталған бөлшектер жүйесінің өзара әсері*. Егер жүйенің электр заряды не диполь моменті нөлге тең болмаса, онда *к в а д р у п о л ь д і к өзара әсерді* ескермеуге болады (ҚҰЭ). Алыс қашықтықта орналасқан екі атомның әрқайсысының квадрупольдік моменттері нөлге тең болмаған жағдайда олардың арасындағы әсерлесуде *к в а д р а п у л ь д і к өзара әсердің* елеулі рөлі бар (ҚҰЭ).

КВАЗАРЛАР [ағыл. quasar] з а т. а с т р. *Квази жұлдыздық нысандар, квази жұлдыздар, асқын жұлдыздар. К в а з а р л а р* – оптикалық түрі жағынан жұлдыздарға, ал спектрінің сипаты жағынан газ тұмандықтарына ұқсас және спектрінде қызыл ығысу құбылысы байқалатын аспан нысандары (ҚҰЭ). Соңғы қасиеті *к в а з а р л а р д ы ң* астрофизика маңызды рөлін көрсетеді (ҚҰЭ). *Квазарлар* галактикадан тыс жерлердегі радиосәуле көзінің координаттарын анықтаудың дәлдігін жоғарылату нәтижесінде ашылды (ҚҰЭ).

КВАЗИ... [лат. quasi] *Кірделі сөздің «секілді», «алдамшы», «жалған», «жорамал», «жуық» тәрізді мәні бар алдыңғы бөлігі*. Негізінен, ғылыми ұғымдарға қатысты қолданылады. Мысалы, *к в а з и* бөлшектер, *к в а з и* оптика, т.б. (ҚҰЭ).

Квазистатикалық процесс. ф и з. *Термодинамикалық жүйенің бір тепе-тең күйден екінші (басқа) күйге шексіз баяу ауысуы. К в а з и с т а т и к а л ы қ п р о ц е с с* кезінде жүйедегі тепе-теңдік, жүйенің физикалық параметрлерінде болатын өзгерістерге қарағанда, әлдеқайда жылдам орнайды (ҚҰЭ). Кез келген *к в а з и с т а т и к а л ы қ п р о ц е с с* қайтымды процесс,

квазистатикалық процесс термодинамикада үлкен рөл атқарады (ҚҰЭ).

КВАЛИМЕТРИЯ [лат. qualis – сапасы қандай, грек. metron – өлшем, өлшеймін] з а т. э к о н. *Өнім сапасын басқаруда және стандарттауда қабылданатын шешімдерді негіздеу үшін қолданылатын сапаны бағалаудың сандық әдістерін біріктіретін ғылым. К в а л и м е т р и я* сапаның кешенді және интегралдық көрсеткіштерінің әдістерін әзірлейді, өнімнің жекелеген қасиеттерін бірыңғай сандық бағаға тоқайластыру мүмкіндігін береді (Қаз. тіл. термин. Экономика.).

КВАНТ [нем. Quant] з а т. ф и з. 1. *Молекулярлық, атомдық және ядролық жүйенің өзгеру барысында бөлінетін қуаттың ең аз бөлігі*. Эйнштейн әрбір сәуле *к в а н т ы н ы ң* энергиясы бар, оның шамасы $h\nu$ -ға тең деп есептеді (А.Қалығұлов, Жарық сәуле.). Саскалақтап *к в а н т* жүйесіне қысымды көбірек беріпін. Жарылыс болды. Мен ауыр жараландым (Т.Шаханов, Көгілдір.). 2. *Табиғаты дискретті (үзілісті) физикалық шаманың мүмкін болатын өзгеруінің ең кіші мөлшері (әсер, әрекет, энергия, қозғалыс мөлшері, т.б.)*; 3. *Негізгі физикалық тұрақтылардың бірі*. 4. *Қандай да бір физикалық өрістің қасиетін тасушы бөлшек*. Мысалы, электромагниттік өрістің *к в а н т ы* – фотон, дыбыс тербелістері өрісінің кванты – фонон (ҚҰЭ).

КВАНТТАУ е т. 1. *Кванттарға (порцияларға) бөлу*; 2. *Қандай да бір шаманың жеке (дискретті) мәндерін белгілі бір заңға сәйкес тізбекті қатар түрінде көрсету*. Мысалы, энергия бойынша *к в а н т т а у* қозғалыс мөлшері моментін шамасы мен бағыты бойынша кванттау т.б. (ҚҰЭ).

КВАНТОР [лат. quantum] *Математика логиканың предикаттарын есептеуге қабылданған логикалық операторлардың жалты атауы. К в а н т о р* терминін америкалық математик, философ Ч.Пирас (1839-1914) енгізген (1885) (ҚҰЭ).

КВАНТТЫҚ с ы н. *Квантқа тән*. Ал VIII-X кластарда механика, жарықтың негізгі толқындық және *к в а н т т ы қ* қасиеттері және атом ядросының құрылысы қарастырылған («Қазақст. мект.»).

Кванттық ауысу. ф и з. *Кванттық жүйенің бір күйден басқа бір күйге секіrmелі түрде ауысуы. К в а н т т ы қ а у ы с у* сәуле шығаратын кванттық ауысуы және сәуле шығармайтын кванттық ауысуы кезінде жүйе электромагниттік сәулені шығарады не жұтады (ҚҰЭ). Жүйе энергияның төменгі деңгейінен жоғары деңгейіне ауысқанда сәуле шығаратын *к в а н т т ы қ а у ы с у* л а р д ы ң жиынтығы – берілген кванттық жүйенің жұтылу спектрін, ал

бұған керісінше ауысу кезіндегі сәуле шығаратын кванттық ауысулардың жиынтығы – оның шығару спектрін түзеді (ҚҰЭ).

Кванттық генератор. ф и з. *Еріксіз сәуле шығару құбылысына негізделіп жұмыс істейтін электромагниттік толқындардың генераторы.* Радиодиапазонда жұмыс істейтін *к в а н т т ы қ г е н е р а т о р* мен кванттық күшейткіш мазер, ал оптикалық диапазонда жұмыс істейтін кванттық генератор лазер деп аталады (ҚҰЭ). Аса жоғары жиілік диапазонында жұмыс істейтін ең алғашқы *к в а н т т ы қ г е н е р а т о р* 1955 ж. жасалды (ҚҰЭ). Оптикалық диапазонда жұмыс істейтін *к в а н т т ы қ г е н е р а т о р* л а р ультракүлгін сәуледен бастап субмиллиметрлік толқынға дейінгі жиілік диапазонында импульстік және үздіксіз режимде жұмыс істейді (ҚҰЭ).

Кванттық күшейткіш. ф и з. *Қоздырылған атомдардың, молекулалардың, иондардың еріксіз сәуле шығаруы кезінде пайда болған электромагниттік толқындарды күшейтуге арналған құрылғы.* *К в а н т т ы қ к ү ш е й т к і ш т і і*ң күшейту әсері, қозғалысы кванттық механика заңдарына бағынатын атом ішіндегі электрондар энергиясының өзгеруіне негізделген (ҚҰЭ). *К в а н т т ы қ к ү ш е й т к і ш* үшін ең қолайлы әдіс – үш деңгейлі энергия әдісі (ҚҰЭ). *К в а н т т ы қ к ү ш е й т к і ш т е р* де активті орта ретінде шамалы изоморфты парамагниттік иондар қоспасы бар диэлектрлік кристалдар пайдаланылады (ҚҰЭ).

Кванттық механика. ф и з. *Микробөлшектердің және олардың жүйелерінің қозғалу заңдылықтарын анықтайтын, сондай-ақ бөлшектер мен жүйелерді сипаттайтын физикалық шамаларды макроскопиялық тәжірибеде тікелей өлшенетін шамалармен байланыстыратын теория.* *К в а н т т ы қ м е х а н и к а* бейрелятивистік (жарық жылдамдығымен салыстырғанда төмен жылдамдықтағы *и «с»* және релятивистік (жарық жылдамдығымен салыстыруға болатын жоғары жылдамдықтағы *и «с»*) болып бөлінеді (ҚҰЭ). Бейрелятивистік *к в а н т т ы қ м е х а н и к а* (өзінің қолданылу аймағындағы Ньютон механикасы сияқты) – толық аяқталған, қайшылықтары жоқ, өз саласында кез келген есептерді шешуге мүмкіндігі бар теория (ҚҰЭ). Керісінше, релятивистік *к в а н т т ы қ м е х а н и к а* н ы мұндай теория қатарына жатқызуға болмайды. Классик. механика кванттық механиканың жуықталған дербес түрі болып саналады (ҚҰЭ).

Кванттық сандар. ф и з. *Кванттық жүйелерді жорамал бөлшектерді сипаттайтын физикалық шамалардың мүмкін мәндерін анықтайтын бүтін немесе бөлшек сандар.* *К в а н т т ы қ с а н*

д а р д ы ң жиынтығын толық кванттық сандар деп атайды (ҚҰЭ). Атомдағы электронның күйі үш кеңістіктік координата және спинмен байланысқан электронның төрт еркіндік дәрежесіне сәйкес келетін төрт *к в а н т т ы қ с а н* м е н анықталады (ҚҰЭ). *К в а н т т ы қ с а н* д а р микродүниеде өтетін процестердің дискретті сипаты бар екендігін бейнелейді әрі олар әсер квантымен, яғни Планк тұрақтысымен *h* тығыз байланысты болады (ҚҰЭ).

Кванттық статистика. ф и з. *Статистикалық физиканың кванттық механика заңдарына бағынатын көп бөлшектер жүйесін зерттейтін саласы.*

Кванттық сұйықтық. ф и з. *Қасиеті кванттық эффектілермен анықталатын сұйықтық.* Температурасы абсолют нөлге жуық сұйық гелий *к в а н т т ы қ с ы й ы қ т ы қ қ а* мысал бола алады (ҚҰЭ). Металдағы электрондар да *к в а н т т ы қ с ы й ы қ т ы қ* қасиетіне ие бола алады (ҚҰЭ).

Кванттық химия. х и м. *Қосылыстардың құрылысы мен қасиеттері кванттық механика түсініктері мен әдістері тұрғысынан қарастырылатын теориялық химияның бөлімі.* *К в а н т т ы қ х и м и я* қосылыстардың табиғатын, валенттілікті (молекуланың электрондық құрылысқа тәуелді қасиеттері, кеңістіктегі құрылысы) және химиялық активтілігін қарастырады (ҚҰЭ). *К в а н т т ы қ х и м и я* н ы ң түсініктері мен әдістері жоғары молекулалы қосылыстарды зерттеуде кеңінен қолданылады (ҚҰЭ).

Кванттық хромодинамика. ф и з. *Кварктер мен глюондардың күшіті өзара әсерінің кванттық өріс теориясы.* *К в а н т т ы қ х р о м о д и н а м и к а* н ы ң кванттық электродинамикадан айырмашылығы, онда фермиондардың қосымша еркіндік дәрежесі – «түс» деп аталатын, үш мәнге ие кванттық сандары болады (ҚҰЭ). *К в а н т т ы қ х р о м о д и н а м и к а* да электрлік зарядтың (электромагниттік өріс көзі) аналогы – «түсі» заряд (ҚҰЭ). *К в а н т т ы қ х р о м о д и н а м и к а* л ы қ зерттеулер 1980 жылдан ҚазМУ-де (қазіргі ҚазҰУ-да) жүргізілуде (ҚҰЭ).

Кванттық электрдинамика. ф и з. *Өзара әсерлесетін электромагниттік өрістер мен зарядталған бөлшектердің кванттық теориясы.* *К в а н т т ы қ э л е к т р д и н а м и к а* – өрістің кванттық теориясының ең қалыптасқан өрі жақсы зерттелген бөлімі (ҚҰЭ).

Кванттық электроника. ф и з. *Физиканың еріксіз сәуле шығаруға негізделген электромагниттік тербелістер мен толқындарды күшейту және өндіру (қоздыру) тәсілін, сондай-ақ кванттық күшейткіштер мен генераторлардың қасиеттерін және оларды пайдалануды зерт-*

тейтін саласы. Республикада *к в а н т т ы қ э л е к т р о н и к а* да н зерттеулер 1963 жылдан ҚазМУ-де (қазіргі ҚазҰУ-де) жүргізіле бастады (ҚҰЭ).

КВАРКТЕР з а т. *Қазіргі көзқарас бойынша барлық адрондар құралады деп есептелетін жорамал материалдық нысандар. К в а р к т е р д ің* болуы жөніндегі жорамалды ең алғаш рет америкалық физик М.Гелл-Манн (1929 ж.т.) мен австриялық физик Д.Цвейг (1937 ж.т.) бір-біріне тәуелсіз түрде айтқан (1964) (ҚҰЭ). *Кварктер* жөніндегі болжам (резонанстардың) көп ашылуына және оларды жүйеге келтіру қажеттілігіне байланысты шықты (ҚҰЭ). *Кварктер* жорамалы бойынша бариондар үш кварктен (ал антибариондар үш антикварктен), мезондар кварк пен антикварктен құралады (ҚҰЭ).

КВАРТА [лат. quarta] з а т. м у з. *Белгілі бір дыбыс пен келесі төртінші дыбыстың аралығы.* Таза интервалдарда оған жататын октавада, *к в а р т а д а*, квинтада жоғары және төменгі дыбыстар тұрақты интонацияланады (Хормен жұмыс.).

КВАРТАЛ [лат. quartus] з а т. **1. Тоқсан** (*жылдың төрттен бір бөлігі*). **2. Төрт жағынан кесіп өтетін көшелерге шектелген қаланың бір бөлігі.** Қаланың бір *к в а р т а л ы* ны алып жатқан үлкен ақ үй бұрынғы жандаралдікі (І.Жансүгіров, Шығ.). Айсұлулардың *к в а р т а л д а р ы* ның бұрышына келген соң Айсұлу Айназарға жымып, тура қарап тоқтады (С.Сейфуллин, Шығ.).

КВАРТЕТ [итал. quartetto] з а т. м у з. **1. Төрт түрлі дауысқа немесе музыкалық аспапқа лайықталып жазылған шығарма.** Моцарттың музыкалық мұралары өртүрлі аспаптар үшін жазылған сонаталар, *к в а р т е т т е р і* бар (Ғалам ғажап.). **2. Төрт орындаушыдан құрылған ансамбль.** Ансамбль деген сөз белгілі бір әнді орындауға қатысатын адамдардың санына байланысты: дуэт, трио, *к в а р т е т*, квинтет, секстет деп аталады (Музыка.). Июньде павлодарлықтар Латвия мемлекеттік филармониясының, Грузияның вокальды-шекті аспаптар *к в а р т е т і* нің, Кировоград эстрадасының артистерін де қабылдайды («Лен. жас»).

КВАРЦ [нем. Quarz] з а т. х и м. *Кремнеземнің кристалл күйінде кездесетін түрі, минерал.* Кәдімгі құм да *к в а р ц*. Ақ қиыршық құм – таза *к в а р ц* (Е.Бірімжанов, Жалпы химия). Дүниеде не көп құм көп! Соның ішінде *к в а р ц т ы* ң қиыршығы көп (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Мысалы, кварц құмынан құрылыста бетон, силикат кірпішін жасайды, шыны өнеркәсібінде терезе әйнектерін, қышқыл мен отқа төзімді

химиялық ыдыстар, фарфор-фаянс ыдыстарын, медицинада *к в а р ц* лампаларын т. б. жасайды (С.Жортанов, Өлкетану). *К в а р ц* өртүрлі жыныстарда ксеноморфты агрегаттар, ұсақ түйірлі масса, жеке, қосарланған кристалдар, друзалар түрінде кездеседі (ҚҰЭ). Табиғатта салмағы 40 тоннадай *к в а р ц* кристалдары табылған (ҚҰЭ). Түсіне байланысты *к в а р ц* өртүрлі аталады: оның таза, мөлдір, ашық түсті ақаусыз кристалы асыл тас қатарына жатады. Олар: тау хрусталі (мөлдір), аметист (күлгін көк), раухтопаз (өкшіл, мөлдір), маргон (қара), аквамарин (сарғылт, күрең, қызыл), цитрин (алтындай сары), празем (мөлдір жасыл), т.б. (ҚҰЭ).

Кварц лампасы. *Кварцты электр шамы.* Егер бала күз бен қысқа қарай туатын болса, екі қабат әйелді *к в а р ц л а м п а с ы* ның сәулесімен 1–2 рет емдеу керек (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Кварц сағаты. *Кварцты сағат. К в а р ц с ағ а т ы* уақытты дәл көрсетіп тұр (Ауызекі).

Кварц сәулесі. *Медицинада емге пайдаланатын сәуле.* Дәрігерлердің кеңесі бойынша, *к в а р ц с ә у л е с і* не басқа да физиотерапия әдістерімен емдеуге болады (Ж.Қодаров, Жас ана.).

Кварц шынығас. *Табиғатта ең көп таралған тау жынысын түзуші минерал* (ҚҰЭ).

КВАРЦИТ [нем. Quarzit] з а т. х и м. *Кварц түйіршіктерінен тұратын метаморфталған тау жынысы.* Орта бойлы, арықтау келіншек бірде электр арбасының әр тоқтаған жерінде асулы қақпаны ашып, *к в а р ц и т і* сау еткізе, енді бірде еденде үюлі жатқан металл үйіндісін күрекпен көсіп салып тұр (Ш.Есмүрзаев, Ильич хаты). Қойнауында ондаған триллион тонна *к в а р ц и т т е р д ің* қоры бар Курск магнит аномалиясындағы Михайловск мен Лебединскіде екі кенбайыту комбинатының құрылысы басталды («Соц. Қаз.»). *К в а р ц и т* кремнийлі тұнбалардың аймақтық метаморфизмге ұшырауынан, қышқыл құрамды жанартаулық жыныстардың метасоматоздық жолмен өзгеруінен түзіледі (ҚҰЭ). *К в а р ц и т* пен темір (темірлі-кварцит – Кривой Рог, Курск магнит аномалиясы), молибден, алтын, қорғасын, мырыш, т.б. көптеген кен орындары байланысты (ҚҰЭ).

КВАРЦТАУ = е т. *Ультрафиолет сәулесімен заласыздандыру. К в а р ц т а у* – емдеу әдісінің бір түрі (ҚҰЭ).

КВАРЦТАН = е т. геол. *Таужыныстардың қосалқы процестер нәтижесінде кварцпен молығу процесі. К в а р ц т а н у* – метасоматоз процесі арқылы өзге құрамды таужыныстардың жаппай кварцты (кремнийлі) таужынысқа айналуымен

қатар таужыныстарда ұшырасатын жарықтар мен қуыстардың кварцпен (халцедонмен) дәнекерленуі де біршама жиі болатын құбылыс (ҚҰЭ).

КВАРЦТЫ: кварцты шыны. *Түгелге жуық кремнеземнен тұратын жасанды шыны. Кварцты шыныны* өртүрлі қоспаларды өте аз мөлшерде кіріктіретін кварц кесектерін немесе өте таза кварцты құмдарды балқыту нәтижесінде алынады (Қаз. тілі термин. Геология). *Кварцты шынылар* механикалық тұрғыдан мейлінше берік, температура мен химиялық әсерлерге барынша төзімді; өте мөлдір түрлері жоғары бағаланады (Қаз. тілі термин. Геология.).

КВАС з а т. *Қара нанға ашытқы салып және жеміс-жидек қоспасын ашытып даярлайтын қышқылтым сусын. Квас* – ертеден халықтың сүйіп ішетін сусындарының бірі. Квасты өртүрлі ұнның, қара нанның және арпаның қоспасынан жасайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Қолдан ашытқан *квас*, окрошка да жақсы. Бірақ өзін борщты сүйемін. Қазір әйелім өзірлейді, – деп орнынан түрегелді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

КВЕРШЛАГ [нем. Querschlag] з а т. г е о л. *Жер үстімен тікелей қатынасы жоқ, жазықтық бойымен немесе көлбеу (сирек жағдайда) жүргізілген жоласты қазбасы. Квершлаг* кен орнына кесе-қолденең бос таужыныстар ішімен өтеді (Қаз. тілі термин. Кен.). *Квершлаг* жүк тасымалдау, ауа алмастыру, адамдардың жүріп-тұруы, су шығару, электр кабельдері мен байланыс желілерін жүргізу мақсаттарына пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КВИНТА [лат. quinta] з а т. м у з. *Гаммадағы бесінші басқыш және бірінші дыбыс пен келесі бесінші дыбыстың аралығы.* Бұл тұста домбыраның *квинта*, кварта интервалында келетін құлақ күйі де, оның бір жарым октавадан екі октаваға жететін диапазоны да, домбырашының суреткерлік қабілеті де сөз болды (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

КВИНТЕТ [итал. quintetto] з а т. м у з. **1.** *Бес түрлі аспапқа немесе бес дауысқа арналып жазылған шығарма.* Екеуіміздің творчестволық достығымыз жақсы болды. Ол Абай өндеріне фортепьянолық *квинтет* жазды («Лен. жас»). **2.** *Бес адамнан құралған ансамбль.* Жуырда «Жаңа жұлдыздылар» атты *квинтеттің* гитаршысы Мәри гитарда үздіксіз ойнаудан дүниежүзілік рекордты жаңартты («Соң. Қаз»).

КВИНТИЛЛИОН [франц. quintillion] з а т. *Бір және 18 нөл арқылы өрнектелетін сан, яғни 10¹⁸.* Кейбір елдерде *квинтиллион* деп 10³⁰ санын айтады (ҚҰЭ).

КВИТАНЦИЯ [итал. quitanza] зат. *Түбіртек (ақша я басқа нәрсені қабылдап алғаны туралы берілетін түбіртек қағаз).* Ертеңіне қолымызға тілші деген қағаз беріп, елге қайтқанда газет тарата жүруге жүз даналық *квитанициялар* берді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Соңғы екі ай ішінде Тасболатқа жазған хаттарының *квитаницияларын* тауып алып почтаға барды (Ж.Тілеков, От кешу).

КВИТАНЦИЯЛЫҚ с ы н. *Түбіртек талап етілетін.*

Квитанциялық радиоқатынас. әск. *Түбіртек хабарларын талап ететін, яғни радиограмманы қабылдағаны туралы хабарды анықтайтын радиобайланыс әдісі. Квитанициялық радиоқатынас* самаңызды радиограммаларды жіберуде немесе радиоқабылдағышқа кедергі болған жағдайда қолданылады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

КВИТТЕУШІ: квиттеуші хабар. и н ф. *Пайдаланушыға арналған әрі сұраныстың орындалу нәтижесі туралы (бірақ нәтижесінің өзі емес) ақпараты бар жүзінің хабары.*

КВОРУМ [лат. quorum] з а т. р е с м и. *Жиналыста қабылданатын шешімдердің заңды күшке ие болуы үшін қажетті акционерлер, қатысушылар санының ең аз мөлшері, яғни жеткілікті дауыс саны.*

КВОТА [лат. quota] з а т. э к о н. з а ң. *Үлестеме; әркімге тиесілі үлес, бөлік, норма.* Қазіргі кезеңде қазақ диаспорасы мәселесінің тарихы, құқықтық, әлеуметтік, психологиялық, демографиялық қырлары біршама айқындалды. Ал енді оралмандар үшін *квотаның* жылдан жылға көбейе түсуі еліміз тәуелсіздігінің нығая түскендігінің бір белгісі деуге болады («Жас Алаш»). Соған жергілікті емдеу мекемелерінен жолдама, *квота* алып келіп, емделуге болады. Сіз әлі жассыз, бүкіл өміріңіз алда, сондықтан сары уайымға салынып, іштей мүжілудің қажеті жоқ. Емделіп, ел сияқты өмір сүріп кетуге мүмкіншілігіңіз бар («Жас Алаш»). *Квота* термині бірнеше мағынада қолданылады; 1) өндіріске, өткізуге, экспортқа немесе импортқа қатысу үлесі, ол ұлттық (мемлекет ішіндегі) немесе халықаралық келісімге не халықаралық топқа қатысушылардың әрқайсысы үшін белгіленеді; халықаралық экономика немесе капиталындағы белгілі бір елдің жарнасы; 2) салық салынатын белгілі бір бірліктен алынатын салықтың мөлшерлемесі (абс. мөлшерде немесе үлес түрінде); 3) сайлау *квотасы* – сайлау округіндегі бір депутаттың сайлануы үшін қажетті дауыс саны; 4) жекешелендіру барысында азаматтарға қайтарусыз берілетін мемлекеттік меншік үлесі (ҚҰЭ).

КЕБАҒАШ з а т. ж е р г. *Етік қалып. Кебағашыңды* бере тұршы, етік тігейін деп едім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕБЕ¹ з а т. ж е р г. *Кене (қыста туған қой төлінің көктемдегі аты).* Биыл біздің колхозда *кебе* аз. *Кебе* қозы – қой төлінің есейген түрі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *Кебе* қозы марқадан гөрі кішірек болады. *Кебе*, көрпелдестер иттерден сексеніп ішкерілесе, есі кіре қоймаған жас төлдер өздеріне қарсы маңырай шапқылады (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). – Әй, кемпір, жүніңді таста! Шай қайнат, қазан көтер. Әлгі қоңыр *кебені* ұста (С.Мұратбеков, Жабайы.).

КЕБЕ² з а т. 1. с ө й л. *Қағба.* Көтеріп желкен аштырып, Жүк тиедің кемеге. Ниет еттің төңірінің үйі – *кебеге*. Жүк тиесең кетерсің, Ниет етсең жетерсің (Ертедегі әдеб. нұсқа.). 2. а у ы с. *Қасиетті жер; халық көп жиылатын орын.* Қалың қазақтың *кебесі* атанған атақты Қарқараны жаылап отырып, шаруаны бұлай құлдыратудың сырына түсінбей қойдым (С.Ақтаев, Дала.).

КЕБЕ³ з а т. ж е р г. *Қайын ене.* Кеше *кебе-міз* келді (Ауызекі).

КЕБЕДЕЙ с ы н. с ө й л. *Қағба сияқты, қасиетті жердей.* Қарқара қалың қазақ *кебесінде* й, Албанның албырт ерке енесіндей. Қарағай капталдары, жыныс арша, Қыдырлы, малды, құтты келесіндей (І.Жансүгіров, Шығ.).

КЕБЕЖЕ [ар. *كجواه*] з а т. 1. э т н. *Кобінесе ас, тағам салуға арналып ағаштан жасалған әшекейлі, оюлы, үлкен сырлы сандық (бұйым).* Оң жақ босағада тұрған ескі *кебеже* де *ни* дастарқанға қос уыс ірімшік, он шақты баспа құрт, тоңазыған бір төрелке сары май әкеп салады (З.Ақышев, Ақбел). Оның бар байлығы екі қолы еді. Ағаштан оюлап төсек, *кебеже*, жұқалаң, ер жасайтын (А.Лекеров, Түзгүлі). // *Сан есімдермен тіркесіп келіп, өлшем, мөлшер мағынасын білдіреді.* Ұлжан нағашылардың ішіндегі үлкендеріне арнап, екі *кебеже* сүр де әкелгізген (М.Әуезов, Абай жолы). 2. к ө н е. *Байырғы тұрмыста көшіп-қонғанда түйенің үстіне байлап қойылатын, бала-шаға, шалкемпірлер отыратын шарбақ қоршау, қорап.* 3. *Тауар поэзияның жұқ таситын темір қорабы; шанақ.* Арғы түптен бір көш темір *кебеже* л е р і н тізіп алып, зықырап келе жатқан электровоздың ышқына салған айқайы шығып еді, екі шам қабырғаға барып тұрып қалды (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

Ауған кебеже. э т н. *Төрт ағаштан төрт бас (таяныш) жасап, сол бастардың әрқайсысын 3-4 жерден тесіп, шарбақ өткізіп жасаған кебеже (қорап, қоршау).* Бұрын қоршау шықпай тұрғанда көшпелі елдің әйелі өзі атқа мініп, жас балаларын *ауған кебежеге* салып жүреді екен («Лен. жас»).

Кебеже арба. э т н. *Шанақты, қорапты арба.* Тұсында кейбір үйдің *кебеже арба*, Жаз күні тұрмыс-салтқа керек ол да. Кемпірлер көлеңкеде өрнек тоқып, Қолдарын адарғы екшеп қағай алға (А.Нұртазин, Орман).

Кебеже қарын. б е й н. *Үлкен, шермиген, шерттік қарын.* Шіңкілдек бай мен *кебеже қарын* бәйбішеден жасырып, кедейге кедейлік мейірім жасайтын (М. Мырзақұлов, Ақық). Екіншісі – бұқа тамақ, салшы ауыз, тапал да *кебеже қарын* (Ж.Тілеков, Жоңғар). // *Денелі, семіз, қарыны үлкен адам. Кебеже қарын* кекірді, қарнын сипап лепірді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Кебеже қарын, кең құрсақ. а) *Көбіне мама биелердің ауыз әдебиетінде жиі келетін сипаттамасы.* ә) *Әдебиетте семіз, денелі келген бай кісілердің теңеуі.*

Кебеже қарын, шұбар төс [мес құрсақ]. п о э т. *Би, болыс бейнелерін жағымсыз етіп көрсеткенде қолданылған ынсапсыз, мансапқұмар, надан адам, халықтың миңынан жеке бас мүддесін жоғары қойған билеуші деген сөзқолданыс.* Шекпен китен, шен таққан, Би менен болыс, ақсақал, *Кебеже қарын, мес құрсақ* «Знак» таққан сарала, Ояздан хабар жеткесін, Жиналысты қалаға (Н.Байғанин, Шығ.). Әр жерде төрт-бестен оңаша сөйлесіп отырған ылғи *кебеже қарын*, бұқа мойын, *шұбар төстерді* көргеннен-ақ Мүсепірдің жүрегі мұздап сала жөнелді (Ә.Әбішев, Таңд. шығ.).

Кебеже құрсақ. *Қарыны үлкен, жер сызған (сиыр).* Тымық ауада кебістері тырпылдап өрістен қайтқан қаланың *кебеже құрсақ* мөшкелері көшені бұрқыратып, шаң-түтінмен ұласып, қаланы қара тұман басып еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Кебеже шана. ж е р г. а) *Шөп таситын қанатты шана* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). ә) *Бір-екі кісілік жеңіл шана.*

КЕБЕЖЕДЕЙ с ы н. *Үлкен, жуан; бүйрегі бұлтпаған, шермиген, рабайсыз.* Көкпаршылардың *кебежедей* біреуі серкені тақымға басып алып, додадан сытылып шығып, оқшаулана берді (Қ.Найманбаев, Үміт). Олардың жандарында қарны *кебежедей* болып жатқан сиырлар еш нәрсені елең қылмай «пыс-пыс» етеді (М.Жұмабаев, Шығ.). *Кебежедей* үлкен темір пештің екі бүйірі қып-қызыл (А.Жүнісов, Өмір.).

КЕБЕЖЕҚАП з а т. э т н. *Киіз бетін түсті матадан оюлап, өрнектеп жасалған кебеженің қабы.* Оның текеметке, алашаға, түскиізге, аяққапқа, тіпті *кебеже қапқа* түсірген әсем өрнектері күні бүгінге дейін көз алдымда

(Ө.Қанахин, Жер бас.). Оған халық арасына көп тараған сырмақ, түскііз, басқұр, алаша, текемет, *кебежеқап* сияқты тұрмыстық бұйымдардың беттеріне салынған ою-өрнектерді айтсақ та жеткілікті сияқты («Қаз. әдеб.»,).

КЕБЕЖЕЛЕП ү с т. 1. *Кебежеге салып, кебеже-кебеже етіп.* Аулына біреу келіп, біреу кеткен, Түспейді жер ошақта қазан еттен. Көшкенде *кебежелеп* түйеге артар Жалжая, сүбе, жамбас, сүрді кепкен (Д.Еркінбеков, Шығ.). 2. *Көлікке теңделген кебежеге отырғызып; жайын тауып, жайлап, жұмсақтап.* Жайлауға көшкенде, жайлаудан қайтқанда Қарабай өзінің көрі әке-шешесін ылғи *кебежелеп* алып жүруші еді, – дейді Маусынбай шал, бала кезіндегі көргендерін есіне алып («Лен. жас»).

КЕБЕЖЕЛІ сы н. 1. *Кебежесі бар, кебежесі көп;* 2. а у ы с. *Ас-суы мол, құрт-майы, қазы-қартасы жеткілікті.* Ол *кебежелі* үй (Ауызекі).

Кебежелі үстел. *Азық-түлік салатыны бар кең үстел.*

КЕБЕЖЕ-САНДЫҚ з а т. *Кебежеде, сандық та.* Бұл үйге бір пәле келгені анық, *кебежесандықтарының* қақпақтары ашық жатыр, төрдегі тәпештеліп жиналатын жүктің де бүгін сөні жоқ (І.Есенберлин, Қатерлі.). Қаражан өзі екен сәмбі талдан үй шауып, *кебежесандық* жасайды екен (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

КЕБЕЖЕСЫМАҚ з а т. *Кебеже сияқты, кебеже тәрізді қорап немесе қоршау.* Шахтаның ауыз жағы терең құдық. Оған «бадьа» аталатын *кебежесымаққа* кіріп, қолдан жіберетін арқан арқылы түседі екен (С.Мұқанов, Есею жыл.).

КЕБЕК¹ з а т. 1. *Ұнды елегенде, алғаш түйілген астықты ұшырғанда шығатын қауыз; ұрпақ.* Туар сиыр аузына тоса қоярлық *кебек* те қолда жоқ (Х.Ерғалиев, Шындық.). Анау кішірек жәшікте *кебек*, кебектің іші толы жұмыртқа (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). *Кебегінен* тазарған астықты жаныштап сорпаға немесе суға салып баяу қайнатады да, бөртіп ісінген соң, бұқтырып қояды (Д.Қатран, Қазақ ас-тағам.). 2. а у ы с. *Бір нәрсенің қалдығы, жасығы, сапасызы; қажетсізі.* Әрине емес ойдың бірдей бәрі, Бар оның *кебегі* де, асыл дәні. Зиянды зөрден ашы уы да бар, Тәттісі бар таңдайдан кетпес дәмі (Ә.Оңалбаев, Өсиет).

Кебек жалағандай. *Аузы-басы ақтаңдақтанып кеткен, сатал-сатал.* Кенжебектің дүрдіе ісінген еріндері *кебек жалағандай* аппақ боп, кеберсіп кетіпті (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

Кебек жұтқандай. *Қақалып, шашалып; қылғынып.* Еркін, аудан осында саған повестке

жіберіпті. ФЗО-ның оқуына барасың, – деген сөзді Ырысты *кебек жұтқандай* қиналып өзер айтты (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Кебек жұтсын! қ а р ғ. *Хабарсыз қалсын, құрысын, көзі жоғалсын.* Ол кеткенмен орны жұтамайды, тағы бірі келеді, соның ығын көзде, соның тілеуін тіле Қалқам, сен енді содан хайыр күт! Кеткендер *кебек жұтсын!* (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

КЕБЕК² з а т. ж е р ғ. **Кеуек.** Балта тақылдаған сайын *кебегінде* жатқан қояндар да қып-қып етіп қояды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Сол бетімен қарды өбден оппалап, шаршап кеп, бір жерде қардан *кебек* жасайды, соның ішіне көжекше бүрісіп жатып ұйықтап кетеді (Д.Әбілев, Арман).

КЕБЕК³ з а т. ж е р ғ. **Қандала.** Осы қыстауда *кебек* бар екен, түнімен ұйықтатпады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕБЕКСІЗ сы н. *Кебегі жоқ; таза.* Бір уыс салқын топырақ алып, бетіме бастым, иіскеп көрдім: сол баяғы майда қоңыр топырақ, *кебексіз* ұндай есіліп тұр (Ж. Жұмақанов, Қаракөз.).

КЕБЕКТЕ¹ = е т. *Кебегін ажырату, тазарту.* Кешке дейін ұнды *кебектеп* болды (Ауызекі).

КЕБЕКТЕ² = е т. ж е р ғ. *Кебек жасау, кеуектеу.* Мұны қояндар ғой *кебектеп* тастаған (Ауызекі).

КЕБЕКТЕУ ж е р ғ. *Кебекте етістігінің қимыл атауы.* Енді *кебектеуге* кірісті (Ауызекі).

КЕБЕКТІ сы н. *Кебегі бар, кебегі мол.* Ұн болғанда *кебекті* қара ұн емес, бірінші, екінші сортты ақ ұн (Октябрь өрендері). Осыған байланысты балаларға қара нан, *кебекті* бидай ұннан пісірілген нан, әртүрлі ботқалар, овоцтар, жемістер беріп отырған пайдалы (Семья тәрбиесі).

КЕБЕН з а т. ж е р ғ. *Бес-алты тонна болатындай үйілген шөп, мая.* Сосын шөмеле жасап, шөмелені сүйретпемен қыстаудың жанына әкеліп, *кебен* үйеді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Шөп үйген кезде *кебеннің* қанаттасып қосылған жерінде жік қалса керек, қой аузы тар, түбі кең ін сияқты етіп ішіне сүңгіп кетіпті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ауылдың ең шетінде жарқабақ басында тұратын қыстаудың түрі тым жүдеу. Алыстан қарағанда мал таптаған ескі *кебен* сияқты (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек).

КЕБЕНДЕ = е т. *Маялау, шөмелелерді бір жерге ую.* Жакында *кебендеген* шөптер әлі тасылмапты (Ауызекі).

КЕБЕНДЕЙ: *бір кебендей. Бір кебен боларлық, бір кебен шамалас (шөп).* Шоқиған *бір кебендей* анау шөбім, Шұқысақ жемің

дайын шөп етегін. Өмірге сеніменен еңбек ортақ, Жарықтық, жануарым, тау етемін (Б.Майлин, Танд. шығ.).

КЕБЕНДЕУ *Кебенде етістігінің қимыл атауы. Шөпті кебендеуге* төрт адам бөлінді (Ауызекі).

КЕБЕНЕ з а т. ф о л ь к. **Кебенек.** Есіктің алды ебене, Ерлер киер *к е б е н е*. Кеткен кісі келе ме? Алғанын Тәңрі бере ме? (Қобыланды батыр).

КЕБЕНЕК¹ з а т. 1. к ө н е. *Малшылардың аяздан, жауын-шашыннан, бораннан қорғану үшін киетін, жұқа киізден тігілген сырт киімі, сулық, Кебенек* – киіз сулық (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). Бір қанатта тап-тұйнақтай жиналған төсек-орындары, керегеге ілінген тондары, *к е б е н е к*, таспа қамшылар, қосауыз мылтық (С.Қалиев, Еңбек ерені). Қой демекші, қойым қайда, Тәңір-ай? Тапқан ба екен *к е б е н е г і* тақыр жай? Күннің көзі ысып кетті-ау, апырм-ай, Қиын болды-ау ақсақ қойдай пақырға-ай! (М.Жұмабаев, Шығ.). *К е б е н е к т і* ің ішінде бұйықтаппын, Күнге сойтіп бұйғып ұйықтаппын. Адастық деп, Қарабай, сөге көрме, Әлде болса ауылға жуықтаппын (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Ерді *к е б е н е к* ішінде таны (Мақал). **2. Сыртқы жамылғы, жамылтқы; бастырма.** Екі жаяуға ұшырастық. Кигендері кенеп *к е б е н е к*, кепка. Ауыр етіктен маң-маң басады (І.Жансүгіров, Шығ.). Бір жігіт кез болды. *К е б е н е г і* киіктің терісі, бұтына кигені еліктің жарғағы (А.Хангелдин, Өткен күн.). – Сонда сен жасырынып, үлкен қыздың киетін *к е б е н е г і* н ала ғой (Қаз. ертег.).

Кебенек киген. *Тірі жүрген, бұл дүниеде бар (адам).* Өз басы Итжеккен ауып көрмесе де, *к е б е н е к к и г е н д е р д і*ң аман оралғанын талай көрген (Т.Әлімқұлов, Күреш өзен).

Кебенек тиген [киген] келеді. *Тірі болса, бір оралады [Басқа тұскен ауыртпалық шет жайлатқан я ұзаққа сапар шектірген азамат, ерге айтылады. «Кебенек» – көбіне жауын-шашыннан қорғану үшін құрым киізден жасалған киім; жылқышы, түйеші киген: «Кебенек кигеннен безбе, кербін кигеннен без», «кебенек киген келер, кербін киген келмес»; «ерді кебенек ішінде таны» деген нақыл сөздер осыдан шыққан].* *К е б е н е к т и г е н* ереді, Кербін киген жоқ еді, Өлмесе озым келеді. Ертең қозым келгенде, Серкем қайда дегенде, Мен сияқты қу ба шал Не деп жауап береді?! (Алпамыс). *К е б е н е к к и г е н к е л е д і*, кербін киген келмейді (Мақал).

КЕБЕНЕК² з а т. 1. *Ешкіде ғана болатын аса қатерлі, жұқпалы ауру (індет).* Мысалы, жылқының маңқасы, сиырдың мөлігі, алаөкпесі, қойдың күлі, ешкінің *к е б е н е г і* тағы басқа аурулар атымен жойылды (Ә.Әбішев, Мал дәрігер.). *Кебенекпен* ауырған ешкінің өкпесі

зақымданып, тынысы тарылады да, емдемесе жетінші күннен бастап өлім-жітімге ұшырайды (Ш.Қалықов, Қой мен ешкі.). **2. қ а р а п. э к с п р.** *Ешкіге айтылатын қарғыс.* – Тілеуітеріскебенек! Қасқыр жесін енді сені (К.Қазыбаев, Ызғар). Тау-тастың арасынан «шек-шек *к е б е н е к*» деп басына ескі бөрік киген біреу шыға келді (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). Танау шүйірудің, «*К е б е н е к!*» деп қамшы үйірудің қырсығынан санымыз азайып барады, Көзіміз алайып барады (М.Раппев, Бұйымтай).

Кебенек келгір [алғыр]. қ а р ғ. *Кебенек ауруына ұшырағыр! – Кебенек келгір* түге, қайда кеткенін қайдам, жетеуі бірден жоқ (М.Дүйсенов, Мейман.). – Әй, ана *к е б е н е к к е л г і р д і*-ай! Жүгір, – дейді дауыстап (Саржайлау).

Кебенек келсін. қ а р ғ. *Кебенек ауруымен ауыр, кебенек індетіне ұшыра! Менің жегенім ебелек, Сенің жегенің ебелек, Саған к е л с і н к е б е н е к* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Кебенек тигір [тисін]. қ а р ғ. *Кебенек індетіне ұшырағыр, кебенек ауруымен ауырғыр. «Кебенек тисін, кебенек тигір»* деп екі кемпір дауыс шығарып қояды (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

Кебенек тиді. *Кебенек індетімен ауырды, кебенек ауруына ұшырады. Кебенек тиген* ешкі, маңқа болған жылқыдан аудан шаруасына тиген кесірді білмеуші ме ең? (М.Әуезов, Танд. шығ.).

КЕБЕНЕКТЕ = е т. *Кебенек ауруына ұшырау. Кебенектеген* текедей біріңді-біріңді сүзесің (С.Сматаев, Елімай).

КЕБЕНЕКТЕУ *Кебенекте етістігінің қимыл атауы. Ешкінің к е б е н е к т е у і* әр жерде байқалады (Ауызекі).

КЕБЕНТАЙ з а т. ж е р г. **Кебенек** (киім). Жұқа басылған киізден істелген малшылар киетін сулық. Басында түлкі тымақ, үстіне қалың сеңсең ішіктің сыртынан *к е б е н т а й* киген (М.Етеқбаев, Алатау). Сырт киімнің көне түрлерінің бірі *к е б е н е к* (Жетісуда – *к е б е н т а й*) (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі). Сауытын да үстінен тастады да, Жарғағын жастық қылып жастады да, *К е б е н т а й ы* н жамылып жата кетті, Не жатырқап, не қорқып саспады да (Ш.Әбенев, Кейпін.).

КЕБЕП¹ з а т. **Кәуап.** *К ә б е п*, кеуеп; «кәбаб», шашлык (Н.Ондасынов, Араб.-қаз. сөздік).

КЕБЕП² з а т. ж е р г. *Уайым, қайғы, азап, қасірет, күйінш.* Жат хабар, тосын жала мынау кенет, Қыз жанын қинап отқа салды *к е б е п*. Осынша сенерлік қып ұстаны да, Шіркіндер сұм Әлменге таңды не деп?! (Ғ.Игенсартов, Тың дала). Бала қашып кетуге ана себеп, Бала үшін

болады ана *кебен*. Сол себепті күтеді ана ажал, Ол мәлімсіз Ұланы жорыр не деп (Ш.Әбенев, Кейпін.).

КЕБЕНТЕ = е т. *Істікке өткізіп, шоққа қақтау; кебен пісіру*. Етті әп-сәтте *кебен тең* болды (Ауызекі).

КЕБЕНТЕУ *Кебенге етістігінің қимыл атауы*.

КЕБЕНХАНА з а т. *Кебен пісіретін, сататын орын, жай. Кебен ханасы* алыс емес екен (Ауызекі).

КЕБЕР = е т. **1.** *Кебу, құрғау; кеберсу*. Қодарқұл бағытсыз-бағдарсыз жүре берген, жүре берген. Аузы *кеберіп* әбден шөлдеді, әбден шаршады (Ә.Тарази, Асу.). Кеуденді ашып тастап біраз үнсіз жаттың. *Кеберге* ерніңді жалай бересің (С.Сматаев, Армысың.). **2.** а у ы с. *Қатып-сему, жас ұлғайып қаусау*. Өтер жылдар – сарғаярмыз, *кеберміз*. Өтер жылдар – қарғаярмыз, өлерміз, Бірте-бірте құрып, шамдай сөнерміз (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕБЕРСУ *Кеберсі етістігінің қимыл атауы*.

КЕБЕРСІ = е т. **1.** *Шөлдегеннен таңдайы кебу, аузы құрғау, кеберу*. Әлден уақытта таңдайы *кеберсіп*, өз тілі өз аузына сыймады (С.Жүнісов, Ақан сері). Шөлдегені сонша, ерні солған шиесей *кеберсіді* (Ш.Мұртаза, Қара маржан). **2.** *Дегду, құрғау*. – Бұрында, сәуірдің басында-ақ, тоқымдай қар қалмай еріп, жер әп-сәтте дегдін, *кеберсіп* қалатын (О.Бөкеев, Қайдасың.). **3.** *Қаңсу, әбден құрғап кету*. Көшкен елдің жұртында *Кеберсіп* қалған құмғандай. Жөңкілген мырза бұлтың да Өтетін жерге дым тамбай (М.Мақатаев, Шығ.). Сен де қалдың әкеңнен, мен де қалдым, Бейбастық шолжаң жастық жөнге қалды. Бейнетқор әкелерің кетпендері, *Кеберсіп* егістікте, шөлде қалды (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕБЕРСІТ = е т. *Кептіру, құрғату*. Атты кісіні аударып түсіретін, ерніңді сортаңдатып сорып, *кеберсітіп* тастайтын қызыл еспе (О.Бөкеев, Қамшыгер).

КЕБЕРСІТУ *Кеберсіт етістігінің қимыл атауы*.

КЕБЕРУ *Кебер етістігінің қимыл атауы*.

КЕБЕШ: **кебеш шана**. ж е р г. *Қанатты жеңіл шана*. Бір күні *кебеш шанамен* шығып кеттім, күннің суықтығы 41 градусқа барады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕБУ¹ *Кеп етістігінің қимыл атауы*.

1. *Құрғау*. Қалайда күн шығып, жер *кебуі* н тосуға тура келді (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Майлардың *кебуі* тотығу және полимерлену реакцияларына байланысты (Орган. химия). **2.** ф и з. *Заттың құрамындағы сұйықтықтың*

буға айналып, оның құрғақ, қатты күйге ауысуы. Сұйықтың ашық бетінен кез келген температурада болатын булану *кебуде* паталады (Физика курсы). Амнион инкубаторлаудың 4-күні ұрықты орап алып, оны зақымданудан, *кебуден* қорғайтын, келешекте қорек болатын сұйық затқа толады (Құс өсіруші.). **3.** ф и з. *Заттың сұйық не қатты агрегаттық күйінен газ тәрізді күйінде (буға) айналуы*. Әдетте *кебу* деп сұйықтықтың ашық бетінде өтетін булану процесі түсініледі (ҚҰЭ). Қатты денелердің *кебуі* сублимация деп аталады (ҚҰЭ).

КЕБУ² с ы н. *Кепкен, құрғақ, қу; су емес*. Халима іштен баян алып шығып, Бәзікенге ұстатады да, бағанадан өзі отырған орындықты клуб есігінен ілгерірек, *кебу* жерге қояды (С.Мұратбеков, Көкорай). Апам жол бойында кездескен *кебу* жапаларды теріп, көпірдің сынық ағашы ұшырасса, арқалап алып келеді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). *Кебу* жемістер мен тұқымды, сол сияқты тамыр мен қабықты қаптап жинауға болады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

КЕБШІК з а т. с ө й л. **Кешік**. Тани кетті Ақбілек: етегін кірмен зерлеген, төбесін үкі сәндеген басында найқа ақ тақия; қолында шаңкіш асасы; асасының өн бойы шығыршық, *кебіш* ік, сылдырмақ; үші қозы жауырын, мойнында жұмыр тәсбісі; танауы таңқиған, омырауы аңқиған, кеңірдегі сорайған, жіліншігі сидиған, саусақтары шибиған, үркек малша оқшиған, бес тал сақалы шоқшиған, шынжау етті, шың бетті, жағына пышақ жанитын, бір көргеннен танитын – Искендір екен көдімгі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕБІН¹ [ар. كفن] з а т. **1.** *Өлген адамның денесін орайтын ақ кездеме (мата); ақырет*. Сұм өмірде алданармыз, сүйерміз. Айрылармыз сүйген жардан, күйерміз. Қасірет басар, сарғаярмыз, өлерміз, Көр құшақтап, бір күн *кебі* н киерміз (М.Жұмабаев, Шығ.). *Кебі* н *н* е н шыққан, ырсиған, үңірейген, жидіген, будыраған қу басқа қарап Әбежан әнтек ойлап тұрып қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үй іші лық толы адам. Сол жақ ағаш кереует үстінде *кебі* нге оралған Қасымның денесі (І.Есенберлин, Қатерлі.). Сұлтан өлген соң оны орап көметін *кебі* н сатып аларлық та ештеңесі болмай, серігінің бірі өз көйлегіне орап көмді дегенді айтады (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). **2.** э к с п р. ж а ғ ы м-с ы з. *Киім*. Бәйбіше алдында жатқан Қадишаның киім-кешегін лақтырып жіберді: – Мә, ки мына *кебі* ндеріңді (С.Жүнісов, Ақан сері). Көк шалғынның үстінде Көгеріп келіп жатырмын Үстіме киер *кебі* н жоқ Еңіреп жүрген ер едім (Батырлар жыры). **3.** а у ы с. *Жамылғы, бүркеніш*. Сонда *кебі* н *мізді* ашамыз ба? Жаңа түскен

келіндерше бетімізді бүркеп отырамыз ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақ кебін. поэт. *Қыстың үңгі жер бетін басқан атпақ қар.* Сағым сайран құрады, Бораны ұлып тұрады, Қыс – а қ кебін, жаз – сары. Орманы жоқ, шуы жоқ. Тауы да жоқ, суы жоқ, Мөңгі, өлік сахрасы, Сарыарқа деген жерім бар (М.Жұмабаев, Шығ.). Көктем күні күледі, күліп еді – жер түледі. Түлегені емес пе а қ кебінін сыпырып, көк торғынға бөлгенді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақ кебінге оранды [орады]. а) поэт. *Өлді, о дригеге кетті.* Суық желді, қаратүнде, Кіріп ажал біздің үйге, Көп ауырған әлсіз жанды Кеткен оран а қ кебінге (Ә.Тәжібаев, Өленд.). Пролетардың ашуы боран қардай, Жауларды ақ кебінге орағандай, Күркіреді, лап берді, селкілдеді, Бәйтеректер сілкініп буралардай (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). ә) *Ақ қар басты, қар жамылды.* Сордың құлағында отырған аз үйлі Сапақ аулы а қ кебінге оранады. Қотандағы қой ығып сорға түседі (С.Талжанов, Ұлдай.). Айнала ақ кебінге оранып, мөңгі ұйқыға ден қойғанда (Т.Жанұзақов, Азамат.).

Кебін киген. *Өлген, қайтыс болған (адам).* Әйтеуір жаманат хабары естілмегені – аман болғаны ғой деп ойлаймын. Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді деген бар емес пе! (А.Нұрманов, Құлан.). Кебін кигеннен түңіл, кебенек кигеннен түңілме (Мақал).

Кебіні жоқ, көрі жоқ *Өлігі айдалада қалды, көмусіз.* Сол сияқты асылдар, Кебіні жоқ, көрі жоқ. Ит пен құсқа жем болып, Мұратына жете алмай, Арманда болып кетіпті (Қыз Жібек). Бадиғымды көрмедім, көре алмаймын дер ме едім. Кебінім жоқ, көрім жоқ, Балықтарға жем бе едім (Ғашық-наме).

Кебініңді [кигір] жалмағыр. қ а р ғ. *Киімді салақ киетін балаға қатты ұрысқанда, біреудің бересісін бермей жүрген кісінің қиянат мінезіне күйінгенде айтылады.* Жатқаныңнан тұрмағыр, кебініңді жалмағыр (Ауызекі). Кебініңді киігір, жетпегірі, саған киім не керек! (Ауызекі).

КЕБІН² з а т. ж е р ғ. **1.** *Мойны, маңдайы тегіс жабық болатын бәйге атының жабуы.* **2.** ж е р ғ. *Оқ дәрісінің үстіне салынатын майлы шүберек, тығын.* Қырлы мылтыққа әуелі дәрі салып, аузына кебін салады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕБІН= е т. **1.** *Кептіріну.* Судан шығып, асықпай кебінді (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Ісін-кебу, күтілдеу.* Ісіндің, кебіндің, Сонда да не пайда? «Түрі жат өгіздің, Сен қайда, ол қайда?» (Абай, Тол. жин.).

КЕБІНДЕ= е т. **1.** *Кебінге орау, кебін кигізу.* Өлікті шалдар жайғастырды. Жуды, кебіндеді, енді үйден шығарғалы қозғалған

(Д.Досжанов, Зауал). Ол ойлайды: сарқыла сермесем деп, Сыбағасын жігіттің бермесем деп. Мен ойлаймын: түбі бір есің кіріп, Өз қолыңнан кебіндеп жерлесем деп (Ә.Тәжібаев, Жартас). **2.** *Матамен қаптау, тыстау.* Ақ төсек, ала жастық кебіндеген (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕБІНДЕЙ с ы н. **1.** *Кебін сияқты, кебін секілді.* Қылышты қысқы түтек борандарда, Боранды қар, кебіндей оралғанда. Ызғар қызған темірдей қарып бетті, Аяз найза секілді қадалғанда (С.Мұқанов, Шыңнан.). Сар дала бейне өлік сұлап жатқан – Кебіндей ақ селеулер басын жапқан (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Аппақ, құдай.* Қарияның жүзі нұрланып, кебіндей келбетіне ептеп қана қызғылт таралы (А.Сатаев, Дала.).

КЕБІНДЕЛ= е т. **1.** *Кебінге оралу.* **2.** а у ы с. *Көмілу.* Көктен түскен дәрігер көңілденді, Қарт шопанға қайтадан өмір келді. Снарядтың тарыдай жарықшағы Қара құмға мөңгілік кебінделді (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕБІНДЕТ= е т. *Кебінге орату, кебін кидіру.* Император Иынарханды шынында да сүйген екен дейді. Сондықтан «көнбей өлді» деп өшігудің орнына, қасиеттеп, мезгіл жаз болғандықтан етін сөреге қойып ағызады да, асыл жібекпен қалың ғып кебіндеткен (С.Мұқанов, Алып. адым.).

КЕБІНДЕТУ *Кебіндет етістігінің қимыл атауы.*

КЕБІНДЕУ *Кебінде етістігінің қимыл атауы. ≈ Кебіндеулі ат.*

КЕБІНДІ с ы н. *Кебін оралған, кебін киген, кебіні бар.* «Жұтамын сені, тірлік атаулы», – деп аранын аша келген ақ кебінді ажал төрізді (Д.Әбілев, Арман.). Бейіттен қарғып түскен ала боран, Ажалдай ақ кебінді көрінді оған. «Нұрланым» деген үні шықты талып, Баяулап бара жатты сәуледей жан (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

КЕБІНДІК с ы н. *Кебін боларлық, кебінге жарарлық.* – Сонда қара қазақ жейделік қарбас пен кебіндік бөзді қайдан алады? (І.Есенберлин, Алмас.).

КЕБІНСІЗ с ы н. *Кебіні жоқ, кебінге оралмаған; ақ жауып, арулап көмілмеген.* Торанғы, дүзген түбінде Жігіттер шіріп көмусіз. Қасқыр мен қарсақ інінде Арулар жатты кебінсіз (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.). Әкем түзде кебінсіз, Жеті атам қалды көмусіз. Жата алмаймын мен қу бас, Сеніменен жанассам (Батырлар жыры).

КЕБІНСІЗДІК з а т. *Кебіні жоқтық, кебіні болмағандық.*

КЕБІНУ *Кебін етістігінің қимыл атауы.* Кебінуге шыққан балаларға жақындады (Ауызекі).

КЕБІНШЕ ұст. *Кебін тәрізді, кебін сияқты.* Себебі *к е б і н ш е* ағарып сұлық жатқан осы бір меңіреу дала қыран үшін шырқау көктен қарағанда қайнаған өмірге толы боп көрінетін (А.Сейдімбеков, Ақиық).

КЕБІҢКІ с ы н. 1. *Аздап кепкен, торсыып ісіңкіреген.* Оның аяқтары ісіп, беттері домбыққан. Іші *к е б і ң к і* – сарсу жиналған (Е.Оразаков, Қайта соқ.). Өлі тиген жылқы жиі аунап, дірілдеп, аяқтарын алшақ басып тұрады, іші *к е б і ң к і* тартады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). 2. а у ы с. *Көкірегі көтеріңкі, меңмен, төқаптар, паң.* Кигенмен күннен-күнге түрленетін, Тозбайтын толымды ақыл тон секілді. *К е б і ң к і* көкірегі, кем ойлылар – Қу дала құс қонбайтын жон секілді (Т.Ізтілеуов, Назым).

КЕБІҢКІРЕ = е т. *Аздап кебу, құрғау, дегду.* Жер *к е б і ң к і р е п*, ана-мынаны дұрысырақ болжауға болады-ау деп ойластырған Жәутіктің мерзімі осы еді (К.Оразалин, Көктем.). Ол [балшық] *к е б і ң к і р е п*, бетті тырыстырған кезде алақанмен қағып тастайды (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

КЕБІҢКІРЕУ *Кебіңкіре етістігінің қимыл атауы.* Дымқылдау екен, әлі *к е б і ң к і р е у і* керек (Ауызекі).

КЕБІР¹ з а т. 1. *Шөл далалардағы бетіне тұзды шығып жататын, өсімдік өспейтін сортаң жер, тақыр.* Құйын ойнаған адыр-адыр құмның, ойпандағы *к е б і р* мен сордың арасында да көңілді жерлер бар (Ж.Арыстанов, Жалынды.). Күн жауса аяқ алып жүргісіз саз болатын мына *к е б і р д і ң* қазір ақ топырағы бұрқылдап жатыр екен (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Өне бір қалың бұйырғынның қақ ортасында қалып, айналасына құмырска илеу салған көк тастың аты – «Қанжар жаныған», ал ана бір жалғыз қылауытқан тоқымдай *к е б і р д і ң* аты – анау-мынау емес, «Қол қырылған» (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). // *Сортаң жердің (кебірдің) борпылдақ, бос топырағы.* Ылдиға құларда етікпен баурайдағы борбас *к е б і р д і* бұрқылдатып, сырғаяқтап басып келеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Қасқырлар сонда айдалы, *К е б і р д і* шашып бұрқатты. Көзімді мүлде байлады, Жаныма тиді-ау бұл қатты (Қ.Көпішев, Әке.). 2. *Құрғақ, кебу.* «Дүние-ай, соның *к е б і р* топырағына да жеткізбедің-ау», – деп налымағанына кім кепіл (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Аяғымдағы өкшесі қисайған қоңыр брезент бөтенкем жол бойында бұрқылдаған *к е б і р* топырақтың арасымен көшіп келеді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

КЕБІР² з а т. ж е р г. *Сазан балық. К е б і р* түрікменше – *к е п и р* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕБІР = е т. с ө й л. *Құрғау, кебу.* Кезерген ернімді *к е б і р г е н* тілмен жалап, сілекейімді жұттым (С.Бакбергенов, Қарға там.).

КЕБІРЖУ *Кебіржі етістігінің қимыл атауы.*

КЕБІРЖІ = е т. с ө й л. *Кеберсі.* Аузым *к е б і р ж і н*, үнім шықпай қалыпты (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Бүкіл денесіне күн қызуы өткенін, таңдайы *к е б і р ж і г е н і н* сезіп жатыр (А.Жағанова, Еркежан).

КЕБІРЛЕ¹ = е т. *Бетіне тұзды шығып сорлану, сортаңдану; тозу (жер жайында).* Таң қылаң бере байқағаным, келе жатқан жеріміз *к е б і р л е п* кеткен кең жазық, ойдым-ойдым тақыр екен («Лен. жас»).

КЕБІРЛЕ² = е т. с ө й л. *Кебу, құрғау, қаңсу; кеберсу (адамның ерні, тамағы жайында).* Келеміз кеуіп, *к е б і р л е п*, Құмдарды басып тебіндеп. Қақтады қанды қапырық, Ойнады оттай обыр жел (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар.). Тамағын өз шарпуы *к е б і р л е й д і*, Күйігі көкірегін өрімдейді. Үні ғой, үні ғой бұл Төлегеннің, Япыр-ау, өзі неге көрінбейді? (Е.Ибраһим, Гәкку).

КЕБІРЛЕН = е т. *Құрғау, кебу.* Оның көбі әртүрлі дәрежеде сорланған, *к е б і р л е н г е н* топырақтар (Е.Жамалбеков, Суармалы топырақ.). – Шай қойдыршы! – деп тамсаңғанда еріндері біріне-бірі жабысып, *к е б і р л е н і п*, дауысы ысқаяқ естілді (С.Талжанов, Ұлдай.).

КЕБІРЛЕНУ *Кебірлен етістігінің қимыл атауы.* Қоңыр топырақ өзінің құрамындағы тұздардың тез ерігіштік қасиетіне, *к е б і р л е н у і*не, топырақтың эрозияға шалдығуына қарай бірнеше түрлерге бөлінеді (Е.Жамалбеков, Түле. түбек).

КЕБІРЛЕУ¹ *Кебірле етістігінің қимыл атауы.*

КЕБІРЛЕУ² с ы н. *Аздап кебір тартқан, сортаңдау, сорлау (жер).* *К е б і р л е у* ойпаңға келгенде ат басын тежеуге тура келді (Ауызекі).

КЕБІРЛІ с ы н. *Кебірленген, сортаңданған.* Топырақтары *к е б і р л і*, сортаңданған қоңыр келеді (Е.Жамалбеков, Түле. түбек).

КЕБІРСУ *Кебірсі етістігінің қимыл атауы.*

КЕБІРСІ = е т. с ө й л. *Кеберсу.* Сусап, аузы *к е б і р с і п* келген Нұрқат бір тостаған айранды қағып салды да, екіншісін сұрап ішті (З.Шашкин, Сенім). Еріндері *к е б і р с і п*, көздерінің төңірегі ісіп кетіпті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Соны көрген менің көршімді айтсайшы, ол сәл *к е б і р с і г е н* нанды шелектеп далаға төгеді (М.Сүндетов, Құм. ауыл).

КЕБІРСІТ = е т. *Құрғату, кептіру.* Азот тотықтары көзді тітіркендіріп, кеңірдектегі *к е*

бірсіміп, кейде жүректі айнытып, құстырады («Қазақст. мект.»). Қар суынан кейінгі аңызак жел топырақ бетін *кебірісіте* бастап еді («Лен. жас»).

КЕБІРСІТУ *Кебірсіт етістігінің қимыл атауы.*

КЕБІРТЕК с ы н. 1. *Беті қабыршықтанған, кепкен, кебірсіген, құрғаған (жер); кебіртең.* Қара сексеуіл шөлейтте, адыр-бұдырлы құмдарда, *кебіртек* жерлерде, құмдақ және тақыр шөлдерде кездеседі (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). Тайғаны тіліп талықсып, саз кешіп жүріп, Неліктен тіктім өрлікпен жанарымды алға. *Кебіртекті* жаңа сойылған қой терісіндей быппылдатты да салды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). 2. а у ы с. *Жентектелген, құрғақ.* Бұлт келді әппақ-әппақ, үрпек-үрпек, Жалғыз сөз көмейімде тұр *кебіртекті*. Ой келді басыма бір... ақша бұлттар Қарайып бара жатты бірте-бірте (Ж.Нәжімеденов, Қызғалдақ.).

КЕБІРТЕКСУ *Кебіртекті етістігінің қимыл атауы.*

КЕБІРТЕКСІ = е т. *Аздап қата бастау, кебе бастау, кебіңкіреу.*

КЕБІРТЕКТЕН = е т. *Кебу, құрғау, дегду.* Түн асып *кебіртектеніп* қалған балықты зорлап жұпнақ болғанда түйіліп қап, көзінен жас ырышып кетті (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер). Тілі *кебіртектеніп*, ішін қолмен басып карағанда жұмсақ болады және науқас ауырсынбайды (Ж.Қантарбаева, Жүкпалы ауру.).

КЕБІРТЕКТЕНУ *Кебіртектен етістігінің қимыл атауы.*

КЕБІРТЕҢ с ы н. 1. *Беті қабыршықтанып қатқан, сорланған (жер, топырақ); кебіртект.* Отқа күйген тулақтай қыртыстанып, сорағытқан *кебіртең* жердегі көсе қылтанақтар қылт-қылт етеді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). Топырағы шөл даланың тақырлы *кебіртең*, сортаң топырақ (М.Ахметов, Егін қорға.). 2. а у ы с. *Қарлыққан, тамағы құрғаған, кебірсіген.* – Көп жаса, қарағым, – деді кемпір, кәрі кісінің *кебіртең* үнімен (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Кебіртең гартты. *Құрғады, дегді, кебе бастады.* Күн қызған сайын топырақтың дымқылы азайып, *кебіртең тартып* барады (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Қары көпке дейін сіресіп жататын солтүстік өлкесінде

де өзендерден мұз кетіп, жер *кебіртең тартыпты* (С.Мәуленов, Жер нәрі).

КЕБІРУ *Кебір етістігінің қимыл атауы.*

КЕБІРШЕК с ы н. с ө й л. *Кепкен, кеберсіген, құрғақ, кебіртект.* Алдымыз жер беттеніп, сұрланып жатқан *кебіршек* жер («Лен. жас»).

КЕБІРШЕКТЕН = е т. с ө й л. *Кебіртектену; қаймақтану, кілегейлену.* Болат қу көженің *кебіршектенген* бетін қалқып ішкенде, бұл: «Ыстық емес пе екен, әй?» деп сұрайды (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Қар беті *кебіршектеніп* қата бастады (С.Елубаев, Ойсыл қара).

КЕБІРШЕКТЕНУ *Кебіршектен етістігінің қимыл атауы.*

КЕБІС з а т. э т н. *Мәсінің сыртынан киюге арналып былғарыдан тігілген, кәлөш тәрізді қонышсыз аяқкиім.* Кимешегін қисық киіп, аяғына *кебісі* іле салып шыққан қатын, қақырынып-түкірініп, елді басына көтерген отағасылар, мәсісін қоңылтаяқ киген, өзінен-өзі ұялатын келіншектер (М.Жұмабаев, Шығ.). Күпісінің етегі салбырап, «Құдай төбеден ұрды» дегендей, *кебісі* киюді де ұмытып, бәйбішенің соңынан ұсқыны қашып байы шықты (М.Дулатов, Шығ.). Әнеугі *кебісі* шалжиып, тымақшан, күпішең кеткен, Шаймағамбеттер шекпен пәлтелі, қисық табанды жігіт болып қалыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол иығына шапан, аяғына *кебісі* киіп, топқа қарай жөнелді (Д.Әбілев, Арман.).

Кебісауыз. а) *Аузы үлкен, жайын ауыз.* – Әй, сен *кебісауыз*, кімді сүйреп әкетесің? Көзіңе қарашы! (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). – Айналайын, талай сары тоқалды тайтаңдатты ғой, – деп килікті әңгімеге *кебісауыз* шабдар қатын («Лен. жас»). ә) *Аузы салусыз адам* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

КЕБІС-АТУ з а т. ж е р г. **Кебіс-мәсі.** Қазақша киіміңе таңырқаман, Киіпті *кебіс-ат* у әмірханнан. Тек қана мұрты шаңқа көрінеді, Аузын орамалмен таңып алған (Қ.Тастайбеков, Өленд.).

Кебіс басы қар. *Кебіс басы қалыңдығындай қар, жұлықтан аса ауған, тобыққа таяу, кебіс басы батарлық қар.* Таңертең тұрсақ, *кебіс басы қар* жауып қалыпты (Ауызекі).

КЕБІС-БАЙПАҚ з а т. с ө й л. **Кебіс-мәсі.** Басында түлкі тымақ. Аяқта *кебіс-байпақ*. Үсте сұр дырап шекпен (С.Сейфуллин, Тар жол.).

КЕБІС-МӘСІ з а т. *Кебіс пен мәсі.* Өзі ұзын етек, кең қолтық қара шапан, кең балақ қара шалбар, аяғына жылтыр *кебіс-мәсі* киетін (С. Омаров, Хантағы). Балағын тізеден

асыра түріп, етегін жиыра көтеріп, *кебіс-мәсісісін* қолтықтап, мамық табанын қия тасқа бұлтылдатып, судан өтті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кедейлер шикі көннен шоқай етік, Өкшесіз киеді екен оңтайлы етіп. Мастықпен баймырзалар тіктіреді, Масактап *кебіс-мәсісін*, шоқайма етік (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

КЕБІС-МӘСІЛІ с ы н. *Кебіс-мәсісі бар*. Күн ыссы болса да, *кебіс-мәсілі*, көлбеңдеген кең шапанды, қолында қомақты түйіншегі бар Әлібек ақсақал поезға мінгенде, мезгіл тал түседі («Қаз. әдеб.»).

КЕБІССІЗ с ы н. *Кебіс кимеген, кебісі жоқ*. Аяғында *кебіссіз* мәсісі бар кара шал төр алдында жантайып жатыр (Ауызекі).

КЕБІСТЕЙ с ы н. *Үлкен, қомақты*. Кейбіреулері бұршақтай ғана, енді біреулері *кебістей* (А.Машанов, Жерасты.).

КЕБІСТІ с ы н. *Кебісі бар; кебіс киген*. Әншейінде кең қойын күпісі менен қазақы бөркі, тізесі қалталанып тұратын сырмақ шалбар, *кебісті* мәсі киетін қария бұл жолы керзі етік, құлақшын киіпті (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Мұғалімдер байсалды, ұстамды халық қой. *Кебісті* етіктерін, жеңіл пальтоларын, қаракөл құлақшындарын жастамапты (Ә.Тарази, Құйрықты.).

КЕБІСШЕ¹ з а т. *Өкшесіз, жеңіл аяқкиім*. Мысалы, Жапонияда үйде киетін осындай өкшесіз *кебісшені* ақ матадан өздері тігеді екен (Шопан сырласы).

КЕБІСШЕ² ұст. *Кебіс тәрізді, кебіс сияқты*. Аяғындағы етігі *кебісше* тырпылдап келеді (Ауызекі).

КЕБІСШЕҢ ү с т. *Кебіс киген күйде, кебіс киген қалыпта*. – Ә, Кәсеке, көз ілмей күтіп отырғаным қандай жақсы болған, – деп үйден иығына тон жамылып, *кебісшең* шыға келді (С.Адамбеков, Көсе.).

КЕГЕЖДЕН = е т. ж е р г. *Қырсығу, қыңырлану*. Өзі *кегежденіп* отырған адамды көп әурелеудің қажеті аз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕГЕЖДЕНУ *Кегежден етістігінің қимыл атауы*.

КЕГЕЖЕ з а т. с ө й л. *Кежеге*. Астауға іркілген жаңбыр суынан көсіп алып Қажымұрат бетін жуды... *Кегежеден* басқан ұйқыны үркітіп, лезде бой сергітіп тастады (К.Ысқақов, Тұйық). Ол тымағын маңдайына түсіріп, *кегежесін* қасыды (Ауызекі).

Кегеже кейін [кері] тартты. с ө й л. *Кегегесі кейін тартты (тартышақтады)*. Мал бағуды ауырсынып, *кегежем кейін тартты* да тұрды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Қалайша өрт ішінде жатып шыдар, Сілкініп жаны болса атып шығар. Кер кетіп *ке-*

гежесі кейін тартпас, – Осымыз, сірә біздікі ақыл шығар (М.Әлімбаев, Балдәурен.). Ал Керей болса жұмыс десе *кегежесі кері тартып*, ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүрудің амалын іздейді (Ә.Қарағұлов, Шоқине).

КЕГЕЖЕК з а т. к ө н е. *Бастың шүйде жағы, желке тұсы; кегеже*.

КЕГЕЖЕКТЕ = е т. *Басын қайта-қайта көтеру, артқа шалқалау, шалқаю*. Екі ат *кегежектеп* бастарын қашыртады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Әубәкір сұрланып, *кегежектеп* шалқая берді (Қ.Тайшыков, Окт. ұшқыны). Мұндай жерде оның өткел аузындағы түйедей, ілгері баспай, *кегежектеп* кейін тарта беретін мінезін білгесін Тәңірберген бар билікті өз қолына алды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

КЕГЕЖЕКТЕС = е т. *Тартышақтасу, бата алмау*. Көп тобыр «сен бар», «сен бар»-менен итіншектен *кегежектесіп* тұрғанда, жаулары жайсаң болып ұзай берді (С.Елубаев, Ойсыл кара).

КЕГЕЖЕКТЕСУ *Кегежектес етістігінің қимыл атауы*.

КЕГЕЖЕКТЕТ = е т. *Басын артқа шалқайту, шалқақтату*. Басын *кегежектетіп*, бір-екі тартынып көріп еді, былқ еткен жоқ (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

КЕГЕЖЕКТЕТКІЗ = е т. *Басын шалқайтқызу, шалқақтатқызу*.

КЕГЕЖЕКТЕТКІЗУ *Кегежектеткіз етістігінің қимыл атауы*.

КЕГЕЖЕКТЕТУ *Кегежектет етістігінің қимыл атауы*.

КЕГЕЖЕКТЕУ *Кегежекте етістігінің қимыл атауы*.

КЕГЕЖУ: *кегежу тартты*. с ө й л. *Кегегесі кейін тартты*. Көпке ілеспей, *кегежу тартып* қалған жоқ, мол аулауды, олжалы сапарды қиып кете алмады (Т.Құрманғалиев, Теңіз.).

КЕГЕЙ¹ з а т. 1. *Арба, велосипед доңғалағының күпшегі мен табан қимасының аралығындағы тіреу; шабақ*. Дөңгелегінің күпшегі қажалып, *кегейі* сылқылдамаған өңкей көк арбалар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қожаның құрдас баласы, Болмады биік *кегейден*. Мен он бестер шамасы, Жігіт болдым серейген (С.Мұқанов, Замандас.). Көпір аяқ кең салған Кісі бойы ибейі. Қатып қалған темірдей, Жеті қарыс *кегейі* (О.Шипин, Екі дастан). 2. а у ы с. *Бәрі бірдей, самаладай ер-азамат, қол, әскер*. Сайланып шыққан ірік өңкей *кегей*, Сайласып мінгендері ылғи егей. Асынып жарақтарын құнтысып, Аттарын тұқыртады, шіреп шегей (С.Сейфуллин, Өлең.).

КЕГЕЙ² с ы н. ж е р г. *Қисық, қисық-қыңыр*. «Әкелгендерінің бәрі *кегей* терек,

құрылысқа жарайтыны шамалы (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕГЕР з а т. 1. з о о л. *Кішірек келген, сұр түсті сұңғуір үйрек.* Бұлт-бұлт сүңгіп айдын ортасында емін-еркін жүрген *кегер* мен қос қара қасқалдақ та жоқ болды (А.Нұрманов, Құлан.). Бұлар жүрген жерде жіп-жіі *кегер* мен шағала ұясында жұмыртқа деген үстелге төгілген бауырсақ тәрізді жатады (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.). Топырағында туған жер Лунап-қунап жатармыз. Көкорайлы көлдерден *Кегер* үйрек атармыз (С.Мәуленов, Таңд. өлеңд.). 2. а у ы с. *Сұр, сұрғылт.* Хабарға Мырзағали болды бармақ, Батырдың *кегер* атын мінді таңдап. Ұрыста он кісіден ат алатын, Қаруын қамсыз қылып алды сайлап (О.Шипин, Екі дастан.).

КЕГЖЕК з а т. с ө й л. *Кегжең.* Басын *кегж* е к еткізді (Ауызекі).

КЕГЖЕКТЕ = е т. с ө й л. *Кегжеңде.* Оның қатты ашуланғандығы соншалықты біраз уақытқа дейін басы *кегж* е к т е п, өзіне-өзі келе алмай тұрды («Қаз. әдеб.»).

КЕГЖЕКТЕУ *Кегжекте* етістігінің қимыл атауы.

КЕГЖЕҢ: басын *кегжең* еткізді. *Басын оқыс көтеріп алды, шалқақтады.* Бір сәт атты адам атының *б а с ы н к е г ж е ң е т к і з і п* шұғыл тоқтатып, біз жаққа қалт қарады (Ш.Мұртазаев, Интернат.). *Қызбасын кегжең еткізіп,* қараңғылыққа сүңгігендей, лезде жоқ болды (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Өлімтіктің қолына шыбық та түспегенін қарасайшы!? – деп Қара бөйбіше зығырланып, шабынса да, көштің орта кезіндегі қысау қара атан мұрны созылып ауырған соң «Не де болса бөлесін бірақ көрейін» деген немесе *кегжең ет і п, б а с* жібін (бұйдасын) шарт еткізді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕГЖЕҢДЕ = е т. *Басын қайта-қайта шалқайту, кегжең-кегжең ету.* Жүріске жаттықпаған асаудай арқаммен есікті аша *кегж* е ң д е п кейін шегінемін (М.Қабанбаев, Бақбак.). Дүниенің тұтқасын өзі ұстап тұрғандай *кегж* е ң д е п, «уақыт жоқ» деп сарнайтын ірілік бұған қашаннан жүкқан (Р.Сейсенбаев, Аңсау.).

КЕГЖЕҢДЕТ = е т. *Басын әлсін-әлсін, жоғары-төмен қозғалтты.* Делбені оқыс тартып, атының басын *кегж* е ң д е т і п кері бұрды да, жаңағы келген жолмен арбасын салдыратып кете барды (А.Жақсыбаев, Бозарал). Қалаға кіре бергенде бақыртып поезд өтіп, қарагер биені біраз *кегж* е ң д е т т і (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

КЕГЖЕҢДЕТКІЗ = е т. *Басын кегжең-кегжең еткізу, шалқақтатқызу.*

КЕГЖЕҢДЕТКІЗУ *Кегжеңдеткіз* етістігінің қимыл атауы.

КЕГЖЕҢДЕТУ *Кегжеңдет* етістігінің қимыл атауы. Келте құйрығын шолтаңдатып шоқытқан төртөбел жеп-жеңіл сырғып келе жатқан жайдақ шананы салмақ сезбей, сергек желіп, басын *кегж* е ң д е т у м е н келеді («Лен. жас»).

КЕГЖЕҢДЕУ *Кегжеңде* етістігінің қимыл атауы.

КЕГЖЕҢ-КЕГЖЕҢ: басын [иегін] *кегжең-кегжең* еткізді. *Басын жоғары-төмен қозғалтып, ішінен тығылып сөйледі, жылады немесе біреуді жақтырмағандық қимыл ишаратын білдірді.* – Е, өлеңді қойып, жырға көшті ме мына жазған! – деп, иегін *кегж* е ң -*кегж* е ң е т к і з д і бөйбіше (А.Жүнісов, Өмір.).

КЕГЛЬ [нем. Kegel] з а т. полигр. *Баспахана кәріптерінің үлкен-кішілігінің мөлшері.*

КЕГІР з а т. ж е р г. *Қасқалдақтың балапаны.* *Кегірдің* төбесінде айдар жүні болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕДЕЙ [ир. گداي] с ы н. 1. *Хал-тұрмысы нашар, мал-мүлкі, ішіп-жемі кем, жетіспейтін (адам, ауыл, халық, ел, т. б.).* Бала жастан өмір талқысын көп көрген *кеде й* жігіт бойына біткен қайратты жанын салып, еш адамға кеудесін бастырған жоқ-ты (Ғ.Сланов, Асау арна). Оны Сырдың төменгі жағындағы *кеде й* ауылдарға апарып бөліп берді (І.Есенберлин, Алмас.). Колхозымыз *кеде й* емес. Табыс жетерлік (С.Бердіқұлов, Егеулі.). Бір жарлы жігіт жас күнінде оқыған ұстазымен жолығып, өзінің бұл күнде *кеде й* болғандығын шақты (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Жұтаң, жетімсіз, аз; бай емес, тапшы.* Өзінде сөз қоры тым жүдеп қалғанына, тілге соншама *кеде й* екеніне дәл осы жолы көзі жеткендей болып отыр (А.Байтанаев, Қансонар). Маңғыстау жерасты суына да *кеде й* (Е.Жамалбеков, Түле. түбек). Бірқатар өсімдіктер тіпті күй талғамайды, олар құмдақ, құнарсыз, қоректік заттарға *кеде й* топырақтарда да өсе береді (Ботаника). // *Киер киімі, ішер тамағы жетіспейтін, күнкөрісі қиын шаруа; жарлы-жақыбай.* *Кеде й* сорлы шолағын арықтатар, Түк пайда жоқ, үйіне барып жатар (М.Дулатов, Шығ.). Жас ерге қатты батты бұл екеуі, Менсінбей байлық айтып *кеде й* деуі Не бұзылған шіркеуде, не тоғайда Жасырынып жолығып жүрді екеуі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жалаңаш *кеде й* ге өнер үйрен деу өгізбен жарысып бөйге ал деген сияқты («Абай» журн.). // қ о ғ -ә л е у м. *Байларға қарама-қарсы қойылатын, тұрмыстық хал-ахуалы төмен әлеуметтік топ, соның өкілі.* Осыған орай Моңғолиядағы қазақтар арасында *кеде й-ді* үш әлеуметтік топқа жіктейтіндігі көңіл аударарлық: кедей болса датұрмысы оңдыларын – «сергек кедей», ортаншыларын «сілбі кедей»

десе, ішер асқа, киер киімге жарымағанын «сіңір кедей» деп атаған (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.). Он жеті сом төлейтін үй *к е д е й* болушы ма еді, Шілеке, шығар ақшаны, тоқтатпа мені! (М.Дулатов, Шығ.).

Кедейдікі көзеде. *Кедейдің байлығы тамағынан артылмайды, қоры жоқ, бары – табағындағы ішер асы. «Кедейдікі көзеде»* деген ол бір пақыр адам, не дәме етіп келдің одан (Ауызекі).

Кедейдің аузы асқа тисе, мұрны қанайды. *Кедейді іектеген қырсық қалмайды, кедей сорды қоса табады.* – Әрі құтылып кетіп, әрі қырсығы атып тұрғанын көрмеймісін? – дескенде, Шәлткік жерге отырып ап, түндегі әңгімесін ағытты. Енді міне, белімнен аттап... *Кедейдің аузы асқа тисе, мұрны қанайды* деп белімнен шойырылып (М.Әуезов, Шығ.).

Кедейдің жеті қаңтаруы бар. *Кедейге келер жеті қырсық бар. Кедейдің жеті қас-т а р у ы б а р:* бірі – аузы асқа тисе, мұрны қанайды, екіншісі – етегіндегі бидайын... төгеді... (Ауызекі).

Кедейдің керінен сақта. *к ө н е. Кедейдің керіліп-созылғанына, кербезденуіне не жорық.* – Құйын келіп қалды. Әй, керең болып қалдың ба? Далаға шық! Керілуін! Адыра қал-ау... *Кедейдің керінен сақта* деп... Түндік бауын тартып байла (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Қара кедей. *Түгі жоқ кедей, жарлы.* Тебіреніп теңіз халық кетті қайран, Не байдан қайыр көрмей не Құдайдан. Қасиетті қанын төккен *қ а р а к е д е й* Қаһарлы кешіп бастан небір майдан (Ғ.Қайырбеков, Болышев.).

Қара қасқа кедей. *Нағыз кедей, бұрыннан кедей.* Бөкен *қ а р а қ а с қ а к е д е й*, онда мал да, жер де жоқ (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Сүйіндік руында Жакан деген кісі ерен қу болыпты. Өзі *қ а р а қ а с қ а к е д е й* екен («Қаз. әдеб.»).

Қара сирақ кедей. *Түгі жоқ, сіңірі шыққан кедей.* Әкесі Иман малға қыры жоқ, *қ а р а с и р а қ к е д е й* еді (Н.Сералиев, Қаңтар).

Қу кедей. *э к с п р. Тақыр кедей, сіңірі шыққан кедей дегенді налып айту мағынасында.* Ал оған көзсіз ерген *қ у к е д е й* Күдербай көпшілік талқысына түсетін болды (З.Қыстаубаев, Ақ түн). Елде кеше орын таппай жүр едім, Қара табан *қ у к е д е й* дің ұлы едім. Қысы-жазы мал бағудан босамай Хабарым жоқ әр білімнен күр едім (Қ.Тоғызбаев, Поэм.).

Сіңірі шыққан кедей. *Ішер асқа, киер киімге жарымаған, хал-ауқаты әбден төмен.* Балықшылар бір тайпы ел. Шетінен *с і ң і р і шыққан кедей*, қарға адым жерге аударылып қона алмайды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Шешем Қарлығаш *с і ң і р і шыққан кедей-ді ң* қызы (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Тақыр кедей. *Түгі жоқ кедей, нағыз кедей.* Әкем Байсалбай өмірі ит мініп, ирек қамшылап өткен *тақыр кедей* (Ол күндер.). Ел байлығы өзімде, Тіл байлығы сөзімде. Малы жоқ *тақыр к е д е й* деп, Өтірік жала жаппағын (Жамбыл, Танд. жин.).

Тіл кедейі. *Тілдің жұтаңдығы, тілге орашолақтық.* Кедейліктің жаманы – *ті л к е д е й і*. Ол жайында әзірше үндемейік. Өзі барда мықты еді, Өзі жоқта С-ның нарқы сырғыды нөлге дейін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Шыр бітпеген кедей. *Еш нәрсе бітпеген, тақыр кедей.* Әкесі Жақсылық өмірінде *ш ы р бі т п е г е н к е д е й* адам болады («Қаз. әдеб.»).

Ыңырағы шыққан кедей. *э к с п р. Сіңірі шыққан, қу кедей.* Ал балықшылардың *ы ң ы р ш а ғ ы ш ы қ қ а н к е д е й* аулы салқын қабылдаған тәжірибесіз келіншек [Ақбала] жас, әрі сұлу бай ұлына ғашық («Қаз. әдеб.»).

КЕДЕЙ-КЕМБАҒАЛ *з а т. Жоқ-жітік, жарлы, кемтар, жарымжан.* Ақын «Қазақ» газетінде қызмет істеп жүрген кезінде жетім балаларды оқытуға, *к е д е й-к е м б а ғ а л д а р* мен жесір әйелдерге, нашар, жоқ-жітік жандарға үнемі қол ұшын беріп отыруды ұмытпаған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

КЕДЕЙ-КЕПШІК *з а т. Жарлы-жақыбай, жоқ-жітік.* Ондайда тапшылық, жоқшылық, әрине, ең алдымен біздің үй сияқты қолы қысқа, адымын аша алмайтын *к е д е й-к е п ш і к т і ң* есігін сығалайды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Қараспан Боранбай батырға бел балаға бергісіз ұл екенін танытты: батырдың шағын шаруасын шыр айналдырды, диірмен салдырды, батырды төңіректенген *к е д е й-к е п ш і к т і ң* басын құрап, Асатал қаласына таяу жатқан осы Майқорық жазығының дәл ортасынан көше тартқызды, жұртқа арық қаздырып, тары салғызды, бау-бақша егуді үйретті, өзі сауда-саттыққа араласып, аз жылдар ішінде Қаратау өңіріне белгілі беделді адамдардың біріне айналды (Ә.Тарази, Кен). Байдың сойған малының етін немесе арнайы тағамдарды «шүленшілер» *к е д е й-к е п ш і к к е* ел аралап жүріп таратады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

КЕДЕЙЛЕ = *е т. с ө й л. Кедей болу, кедейлену.* Шалым, *к е д е й л е н* қалыпсың ғой (Ауызекі).

КЕДЕЙЛЕН = *е т. 1. Әл-ауқаты төмендеу, тұрмысы нашарлау, жоқшылыққа қиырау, жарлылану.* Аңғал мен Аппас жас шақтарынан өзара көңілдес болатын. Бергінде *к е д е й л е н г е н* Аңғалға Аппас «атамның сыбағасы» деп жыл сайын кеміне бір семіз тай жіберіп тұратын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жібек бұрын байлау болған, соңынан *к е д е й л е н г е н* Қарсақбай деген шалдың қызы еді (С.Сейфуллин, Шығ.). **2. а у ы с. Жұтау, жұтаң**

тарту, жұпынылану; азаю. Бұл сөздер мен фразалардың нақтылы мағынасына қарамастан, поэзиялық лексика олардан аулақтануға тырысса, онда ол *кедейленеді* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Организмдегі тотығу құбылысы бұзылып, екінші жағынан, витаминдерге де *кедейленеді* (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

КЕДЕЙЛЕНДІР = е т. 1. *Жоқшылыққа ұшырату, жарлыландыру.* Жерін алып қою қазақтың еңбеккерлер бұқарасын бұрынғыдан да *кедейлендіре*, қайыршыландыра түсті (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.). 2. *Жұтаңдату, таяздату.* Жалпы биологияны бір жыл оқымау балалардың бесінші, сегізінші кластарда алған білім-мағлұматтарын *кедейлендіреді*, таяздатады («Қазақст. мұғ.»).

КЕДЕЙЛЕНДІРУ к і т. *Кедейлендіретістігінің қимыл атауы; жоқшылыққа, тапшылыққа ұшырату.* Капитализмнің дамуы деревня еңбеккерлерінің негізгі бұқарасын *кедейлендіруге*, күйзеліске апарып соқтырмай қоймайды (Қысқ. саяси экон.).

КЕДЕЙЛЕНУ *Кедейлен етістігінің қимыл атауы.* Соңғы кезде ол *кедейленуге* айналды (Ауызекі).

КЕДЕЙЛЕНІҢКІРЕ = е т. *Аздап кедейлену, кедей тарту.* Бұл *кедейленіңкірей* бастаған ауыл еді (Ауызекі).

КЕДЕЙЛЕРШЕ ү с т. *Кедейлер сияқты, шақтап.* *Кедейлерше* үнемсіз Таусылып тұрған азығы (Дастандар).

КЕДЕЙЛЕТ = е т. к і т. *Кедейлікке, кемдікке ұшырату.* Мещандық семьяның бала бойына сіңірген әсерінің шама-шарқы олардың өміріне қианат жасап, рухани жағынан *кедейлетеді* (Семья тәрбиесі).

КЕДЕЙЛЕТУ к і т. *Кедейлет етістігінің қимыл атауы.* *Кедейлетуге* жол бермеді (Ауызекі).

КЕДЕЙЛЕУ¹ с ө й л. *Кедейле етістігінің қимыл атауы.* *Кедейлеуден* құтыла алмады (Ауызекі).

КЕДЕЙЛЕУ² с ы н. *Жарлылау, жоқ-жітіктеу.* *Кедейлеу* болса да Сәттібек балаларының ішіндегі ең баласы көбі Омар еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Біз де бір *кедейлеу* үйге келіп түстік (Ж.Саин, Жол үсті.).

КЕДЕЙЛІК з а т. 1. *Кедей болушылық, жарлылық.* Әттең *кедейлігі* болмаса Балташ кімнен кем (З.Ақышев, Ақбел.). Осы жерде ғана Қалқаман өзінің *кедейлігі* еске алып, ең жоқ дегенде тақымына басқан жаксы атының да болмағанын арман етеді (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Байлық – мұрат емес, *кедейлік* – ұят емес (Мақал). Әй, *кедейлік-ай*, осындайда қолды бөгейтінің-ай! (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). 2. ө л е у м. *Жеке адамның, отбасының немесе әлеуметтік*

топтың қажетті игіліктер құнын өзі төлей алмайтын экономикалық жағдайы, яғни өзінің өмірлік қажеттерін қамтамасыз етуге жағдайының жетіспеуі немесе негізгі тұрмыстық қажеттерін қанағаттандыру мүмкіндіктерінің жоқтығы. *Кедейлік* салыстырмалы түрде белгілі бір қоғамдағы тұрмыстың деңгейіне, қоғамдық байлықтың бөлінуіне байланысты болатын процесс (ҚҰЭ). 3. а у ы с. *Жұтаңдық, жұпынылық, аздық, тапшылық.* Енді Мадияр Асайынның рухани *кедейлігі* бетіне басып, мектептегі негізгі кемшіліктердің болу себебін соған сайды (С.Омаров, Өмір.). Оған қоса, ұлттық хореографияның өркен жая қоймауы оның *кедейлігі* емес, сол мол байлықты замана талабы мен талғамына орай ілгері бастыра алмауымызда болып отыр (І.Омаров, Серпін). // *Жұтаң, тапшы, жұпыны, жоқшылық.* Әкесі Пішенбай үнемі жалшылықта болған, *кедейлік* өмірдің бейнетін баласы Қасым да жастайынан кешеді (М.Сәрсекеев, Туған жер). Мал кедейлігінен ақыл *кедейлігі* жаман (Мақал).

Кедейлік шегі. э к о н.-ө л е у м. *Адамның ең төмен деңгейдегі қажетін қанағаттандыратын табыс шегі.* *Кедейлік шегі* Қазақстан бойынша тоқсан сайын, сондай-ақ аймақтар деңгейінде Қазақстан Республикасының Үкіметі белгіленген тәртіппен анықталады және аз қамтылған азаматтарға әлеуметтік көмек көрсету үшін өлшем болып табылады (ҚҰЭ).

КЕДЕЙСУ *Кедейсі етістігінің қимыл атауы; кедей сияқты көрінуге тырысу.* Оның *кедейсуі* не ешкім сене қоймады (Ауызекі).

КЕДЕЙСІ = е т. *Өзін-өзі кедей етіп көрсету, кедей болғансу.* Сұлтанғали сирағы шыққан *кедейсіп*, үстіне өрім-өрім шапан киіп алынды (Б. Майлин, Шығ.).

КЕДЕЙСІН = е т. *Кедей санау, кедей деп меңсінбеу.* Бірақ Мұрат бай Сәлімді *кедейсініп*, қызын бермейді (М.Әуезов, Әр жыл.). *Кедейсініп* Қамбарды Әзімбай көрмес мақұлды. «Келмей қалған кім бар?» – деп, Шақырушыны шақырды (Қамбар батыр).

КЕДЕЙСІНУ *Кедейсін етістігінің қимыл атауы.* *Кедейсінуі*н қоймады (Ауызекі).

КЕДЕЙШЕ ү с т. *Кедей сияқты, кедей тәрізді; шақтап, шамалап, өз әлініше.* Сонда учительдер тобы болып, қаражат ауыртпалығын бай байша, кедей *кедейше* көтерсін деген әділдікті қолдадық (Х.Есенжанов, Тар кезен).

КЕДЕЙШІЛ с ы н. *Кедейдің, мұңын мұңдап, жоғын жоқтаушы; кедейді жақтаушы.* Корпуста әділетшіл де, *кедейшіл* де болды (Р.Токтаров, Ертіс.). Аяқ астынан *кедейшіл* бола қалғанын қарай көр! (А.Жүнісов, Өмір.).

КЕДЕЙШІЛДЕУ с ы н. *Аздап кедейшіл, аз да болса да кедейге бүйрегін бүршіш.* Ивановтың *ке дей ш і л де у* ыңғайын таныған соң күні бұрын болыс арқылы орайластырмақ шаруасы бар (К.Оразалин, Көктем.).

КЕДЕЙШІЛДІК с ы н. с ө й л. *Кедейшіл.* Сөйтіп: «қазақта әдебиеттің екі-ақ бағыты бар. Біреуі – бұқарашылдық, біреуі – *ке дей ш і л д і к*», – деген тым оңай олжаға ие болған екенсіз, азамат Қошкел! (С.Мұқанов, Өсу жол.).

КЕДЕЙШІЛІК з а т. *Кедей болушылық, жарлылық; жоқшылық, тапшылық, жетіспеушілік.* Амал не, көп жағдайда *ке дей ш і л і к* аяққа тұсау болып, небір төтті армандар орындалмай қалды (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Жігітке *ке дей ш і л і к* намыс емес, Жоқ болсаң, туысың да таныс емес. Суық су, арық соғым, жаман әйел – Үшеуі кедейліктен алыс емес (Ақан сері, Шығ.).

КЕДЕН¹ з а т. з а ң. *Шетелге апара жатқан немесе шетелден алып келе жатқан заттарды, тауарларды тексеретін, байқап өткізетін орын, мекеме.* Семейде Қытаймен сауда бұйымдарын байқап өткізетін, орысша – «таможня», қазақша – «*ке ден*» аталатын орын бар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Кеден аумағы. э к о н. *Мемлекеттің құрлық аумағы, ішкі сулары, олардың үстіндегі әуе кеңестігі, сондай-ақ жасанды аралдары, осы мемлекеттің айрықша заңы, хікімі белгіленген қондырғылар мен ғимараттар.* Ел аумағында, әдетте, *ке ден а у ма ғы н а* н тысқары деп саналатын еркін кеден аймақтары мен кеден қоймалары болуы мүмкін (ҚҰЭ).

Кеден бажы. э к о н. *Белгілі бір елдің кеден органдары өзінің кеден аумағына тауарлар әкелінгенде немесе осы аумақтан тауар әкетілгенде алатын және осындай әкелім мен әкетімнің ажырағысыз шарты болып табылатын міндетті жарна.* *Ке ден б а ж ы* елдің кеден тарифтерімен айқындалады (Қаз. тілі. термин. Экономика.). *Ке ден б а ж ы н ы ң* мөлшері кеден бажы салынатын тауарлардың тізімінен тұратын кеден тарифімен анықталады (ҚҰЭ). Қазақстан Республикасында *ке де н б а ж ы н ы ң* бірыңғай мөлшері белгіленген, ол кеден шекарасы арқылы өтетін адамдарға және мәміле түрлеріне байланысты өзгертуге жатпайды (ҚҰЭ). Қазақстанда *ке де н б а ж ы* мөлшерлемесінің адвалорлық, айрықша және құрамдастырылған түрлері қолданылады (ҚҰЭ).

Кеден бақылауы. э к о н. *Елдің кеден ісі жөніндегі заңнамасының және халықаралық шарттардың сақталуын қамтамасыз ету мақсатында кеден органдары қабылдайтын шаралар жиынтығы.*

Кеден брокері [делдалы]. э к о н. *Мемлекеттің заңына сәйкес құрылған, орталық кеден органының кеден делдалы ретіндегі қызметті жүзеге асыру құқығына лицензия алған және өз штатында елдің орталық кеден органының кедендік ресімдеу жөніндегі біліктілік аттестатын алған заңды тұлға.* *Ке ден дел да л ы н ы ң* өзі өкілі болатын тұлғамен арадағы қатынасы шарт негізінде құрылады (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

Кеден жеңілдіктері. э к о н. *Кеден төлемдерінен босату.* [Мұндай босатуға белгіленген орыннан басқа жерде немесе кеден органдарының жұмыс уақытынан тыс мерзімде сақталғаны, рәсімделгені үшін төлемдер жатпайды]. Қазақстанда *ке де н ді к жеңілдіктер* і атап айтқанда мыналарға: шет мемлекеттердің ресми пайдалануға арналған тауарларды елге әкелетін немесе елден әкететін дипломатиялық және консулдық өкілдеріне; аталмыш өкілдіктердің басшылары мен дипломатиялық қызметкерлеріне, олардың бірге тұратын отбасы мүшелеріне, шетелдердің дипломатиялық және консулдық шабармандарына, парламент және үкімет делегацияларына және өздерінің жеке басының пайдалануына арналған тауарларды елге әкелуші және елден әкетуші шетелдіктердің кейбір санаттарына беріледі (ҚҰЭ).

Кеден келісімшарты. қ ұ қ ы қ. *Кеден ісіне қатысты, көпжақты мемлекетаралық келісім.* *Кеден келісімшарты* осындай келісімшартқа қатысушы елдерден әкелінетін тауарларға кеден салығын салу тәртібін белгілейді (Қаз. тілі. термин. Экономика.). *Ке де н к е л і с і м - ш а р т ы* кеден рәсімдерін жеңілдетуді және қатысушы елдердің тауарлары жөнінде кеден жеңілдіктерін беруді көздейді (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

Кеден құқығы. з а ң. *Кеден органдарының мемлекеттік шекараны экономикалық қорғау және мемлекеттің сыртқы сауда мен кеден саясатын жүзеге асыру жөніндегі қызметін реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы.*

Кеден мағлұмдамасы [декларациясы]. з а ң. *Мағлұмдаушының кеден шекарасы арқылы өткізілетін тауарлар мен көлік құралдары туралы, олардың кеден режимдері туралы дәл мәліметтерді белгіленген нысанда мәлімдеуі.* Қазақстанда *ке де н м а ғ л ұ м д а м а с ы* кеден органына тауар берілген күннен бастап 15 күннен аспайтын мерзімде беріледі (ҚҰЭ). *Ке де н м а ғ л ұ м д а м а с ы н да* және ұсынылған құжаттарда мазмұндалған ақпаратты тексеру мақсатымен қосымша мәлімдемелер сұратуға құқылы (ҚҰЭ). Берілген *ке де н м а ғ л ұ м д а м а с ы н а* н кеден органы қабылдап алады.

Оның қабылданғаны ресімделген сәттен бастап ол зәңі мәні бар фактілерді куәландыратын құжатқа айналады (ҚҰӘ).

Кеден одағы. з а ң. *Үшінші бір елдерден әкелінетін немесе әкетілетін тауарларға қатысты бірыңғай кеден тарифі қолданылатын екі немесе одан көп елдің ортақ кеден аумағы. Кеден одағының* аумағында тауарлардың, жұмыс күшінің және капиталдың кеден баждары салынбай, еркін өткізілуіне рұқсат етіледі (ҚҰӘ).

Кеден режимі [тәртіптемесі]. з а ң. *Кеден шекарасы арқылы өткізілетін тауар мен көлік құралдарының мәртебесін айқындайтын ережелердің жиынтығы. Кеден режиміне* сәйкес тауарлар мен көлік құралдары кеден шекарасы арқылы өткізіледі, осы тауарлар мен көлік құралдарын пайдалану және билеу жүзеге асырылады (ҚҰӘ). Тауарды алып өтуші адам кез келген уақытта, кез келген *кеден режимін* таңдауға, не оны сипатына, мөлшеріне, апарылатын еліне немесе тауардың шығарылған еліне қарамастан оны басқа тауарға өзгертуге құқылы (ҚҰӘ). *Кеден тәртіптемелерінің* түрлері: еркін айналыс үшін шығару; кері импорт, транзит, кеден қоймасы, бажсыз сауда дүкені, кеден аумағында өңдеу, кеден бақылауымен өңдеу, уақытша әкелім (әкетілім), еркін кеден аймағы, еркін қойма, кеден аумағынан тыс жерде өңдеу, экспорт, кері экспорт, жою, мемлекеттің пайдасынан бас тарту (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

Кеден ресімдемелері. з а ң. *Елдің кеден шекарасы арқылы тауарлар мен көлік құралдарын алып өтетін адамның орындауы қажет ресімдер. Кеден ресімдемелеріне* ветеринарлық, фитосанитарлық, экологиялық бақылаудан және мемлекеттік бақылаудың басқа да түрлерінен өту, тауарлар мен көлік құралдарын мағлұмдау және оларды көрсету, кейбір жүк операцияларын жүзеге асыру, кеден мақсаттары үшін қажетті құжаттар мен мәліметтерді ұсыну, кеден бақылауы мен кеден ресімдеуіне байланысты басқа ресімдемелерді орындау жатады (ҚҰӘ).

Кеден саясаты. с а я с и. *Мемлекет кеден бақылауы құралдарын неғұрлым тиімді пайдалану, кеден шекарасы ішіндегі тауар айырбасын реттеу үшін, ұлттық экономиканың дамуын ынталандыру үшін жүзеге асыратын шаралар кешені* (ҚҰӘ). Қазақстанда мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының құрамдас бөлігі болып табылатын бірыңғай *кеден саясаты* жүргізіледі (ҚҰӘ).

Кеден тарифтері. э к о н. *Белгілі бір елдің кеден шекарасынан өткізілетін тауарларға қолданылатын кеден баждары*

мөлшерлемелерінің жиынтығы. Кеден тарифы баждардың мөлшерлемелерін, мөлшерлеме түрлерін және оларды белгілеу тәртібінің өзін айқындайды; тауардың шығарылған елін айқындау қағидаттары кеден жеңілдіктері мен артықшылықтары (Қаз. тілі. термин. Экономика.). *Кеден тарифтері* елдің үкіметі заңнамалық тәртіппен белгілейтін дербес кеден тарифтері халықаралық келісімдерге сәйкес мемлекеттер белгілейтін конвенциялық (келісім шарттық) кеден тарифтері түрлеріне бөлінеді (ҚҰӘ). Кейбір елдер (Канада, Үндістан) *кеден тарифтерінің* екі түрін де бірге қолданады, яки бір елдерге дербес тарифті, екінші бір елдерге конвенциялық тарифті қолданады (ҚҰӘ). Қазақстанда *кеден тарифтерінің* құралу және қолданылу тәртібі, сондай-ақ ел шекарасынан алып өткізілетін тауарларға баж салу ережелері «Кеден тарифі туралы» Заңда белгіленген, бұл заңның күші елдің бірыңғай кеден аумағында қолданылады (ҚҰӘ).

Кеден шекарасы. з а ң. *Бірыңғай кеден заңнамасы қолданылатын және сыртқы сауданың бірыңғай статистикалық есебі жүргізілетін аумақ шекарасы. Кеден шекарасы* арқылы тауарды алып өту кезінде кеден мағлұмдамасын толтыру және кеден баждарын, салықтар мен алымдар төлеу талап етіледі (ҚҰӘ). *Кеден шекарасы*, әдетте, мемлекеттік шекарамен үйлес келеді. Жеке тұлға рұқсат белгілері соғылған шетелдік паспорты болғанда шекарадан өтеді (ҚҰӘ).

КЕДЕН² з а т. к ө н е. *Ұрыс-керіс, қақтығыс, соқтығыс; қиындық. Кеден* – кеден болды, кедергі неден болды (Мақал).

Кеден – кеден болды, кедергі [кеден] неден болды. «Қиындықтың түп төркіні неде» деген мағынада қолданылады [Қ.Халидовтың «Тауарих хамсасында»: «Кеден – кеден болды, кеден неден болды» деп келеді. «Еңлік-Кебек» пьесасында соңғы «кеден» дегеннің орнына «кедергі» түрі кездеседі. Бұл түрі кейініректе өзгертіліп алынған болу керек (*Кеден* – араб сөзі, қиындық деген мағынада. *Кеден* – кеден болды, кедергі неден болды деп отырсың, мен саған бұл дауың орайсыз деп отырғаным жоқ. «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой» деген, жақпаса, билігінді өзін айт (М.Әуезов, Шығ.). *Кеден* – кеден болды, кедергі неден болды деп, мына жеті ру Маман салмақты бізге салып отыр. Араңдағы Құдай деген ағайын ек, қысылып тұрмыз (М.Әуезов, Шығ.).

КЕДЕНДІК с ы н. э к о н. *Кеденге тән, кеден ісіне қатысты.*

Кедендік аумақ. з а ң. *Тауарлар әкелімі мен әкетілімінің бірыңғай тәртібі қолданылатын*

аумақ. Кедендік аумақ кедендік аумақтың құрамына кірмейді, әйтсе де, елдің мемлекеттік аумағының бір бөлігі болып табылады (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

Кедендік қатынас. *с а с и.* Екі ел арасындағы кеден істері жөніндегі байланыс. Уақыт кедендік қатынастарды реттеуге де жаңа талаптар қойып отыр («Егемен Қазақстан»).

Кедендік құқық. *з а ң.* Кеден органдарының мемлекеттік шекараны экономикалық тұрғыдан қорғау, мемлекеттің сыртқы сауда және кеден саясатын жүзеге асыру жөніндегі қызметін тәртіптейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Мемлекет шетел тауарларының әкелімі мен өз тауарларының әкетілімін олардың мемлекеттік шекарадан өткізілуі кезінде кеден бажын салу жолымен реттеп отырады. Бұларды бақылау кеден органдарына жүктелген, олар өз қызметін де ұлттық құқықта мазмұндыланған кедендік құқық нормаларын басшылыққа алады (ҚҰҰ).

Кедендік құн. *э к о н.* Тауарларға баж алымын салу; сыртқы экономикалық және кедендік статистикасы, т.б. мақсатында айқындалып, пайдаланылатын тауар құны. Кедендік құн тауарға нақты төленген нақты бағадан немесе ол үшін кеден шекарасынан өту кезінде төленуге тиіс бағадан құралады (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

КЕДЕНШІ *з а т.* Кеденде¹ қызмет істейтін адам, қызметкер.

КЕДЕРГІ *з а т. 1.* Бөгет, тосқауыл. Таудан құлаған қалың мұз ақырын сырғып түскенде, жолындағы кедергінің бәрін қиратып, сыдырып әкетті (А.Машанов, Жер асты.). Бірақ алдында мықты кедергі, тосқауыл тұрғанын жау аңғармады (Б.Жетпісбаев, Жорық.). Ол өз сөзінде Азамат соғысының осынау қиын-қыстау кезінде әлеуметтік міндеттерді орындауға кедергілердің көптігін айтты (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). **2.** *ә с к.* Бір нәрсенің бөгетсіз өтіп кетуіне, жау шабуылына кесір келтіретін құрылыс, жолға көлденеңінен қойылған зат. Қоңырқұлжа мен Қарапұшық осы қақпаның қарсысына дереу құм салған қаптардан кедергі істетіп, отыз карабин мылтықты солдатты сол қаптардың тасасына отырғыздырды (І.Есенберлин, Қаһар). Жаудың құрған кедергісі, жасаған тосқауылы ер жүректі ерлердің тегеурініне төтеп бере алмады (С.Мәуленов, Шыңда.). **3.** *с п о р т.* Секіріп өту үшін спортшылардың жолына арнайы қойылған бөгетін зат. Кедергілер әрбір 4–5 метр қашықтыққа қойылып, алғашқысынан кейінгілері 0,5–0,7 см аласара беруі керек (О. Жарылғапов, Волейбол.). Жаңадан үйренушілерге кедергілердің биіктігі 20–30

см-ден артық болмауы керек (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). Вера Корсакова 80 метрлік қашықтыққа кедергілер арқылы жүгіруден дүниежүзінің рекордшысы атанды («Спорт»). **4.** *ф и з.* Жылдамдықты (қозғалысты) тежейтін әртүрлі қарсы күш, физикалық дене. Бірақ біраз ауаның кедергісі дененің қуатын әлсіретіп, ақыры ол тоқтайды. Себебі, кедергі болмаса, дене өз инерциясымен бірқалыпты айнала берер еді (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Суда тұрып қолдарыңды серпіп көріңдер. Сендер судың кедергісін сезінесіңдер ме? («Қазақст. мект.»). Авиация жолында жылу және дыбыс кедергісі тұрмады ма? Қазіргі авиация бұл кедергілерді әлдеқашан артқа қалдырды. Енді алда тұрған жарық кедергісі («Білім және еңбек»). **5.** *а у ы с.* Қиыншылық, қиындық, ауыртпалық. Кездескен кедергілерді жеңе алмай бақытсыздыққа душар болған екенсің, мұғалімдердің кінәсі қанша? (А.Жұмаділдин, Сен). Алғашқы мұғалімдер көп кедергілерді, қиыншылықтарды басынан кешірді (Ш.Өтепов, Жалын). Әрине, курс ашу, медициналық сестралар даярлау айтқанға ғана оңай болғанмен, күтпеген кедергілерге кездесе берді (Е.Оразаков, Дәрігер.). **6.** *а у ы с.* Кесір, зиян, кесел; қырсық. Олардың бұларға ешбір кедергісі жоқ (О. Сәрсенбаев, Сағым). Тергеу кезінде колхоздың да қысыл-таяң шаруашылық жағдайына қарап, жұмысқа кедергісін тигізбеу жағын ойлады (Қоғамдық тәртіп.). Бізге бір жансыз нәрсе зиян қылса, кедергі болса, яки бір адам байқамай бізге кедергі жасаса, біз оған ашуланбаймыз. Қысқасы, ашу сезімі адамның екінші бір адамға қарсылығын оятады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Кедергі берді. *ж е р г.* Кедергі жасады. Мұғалімдердің әңгімесіне құлақ салуына кедергі берді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Кедергі болды. Жолына көлденең тұрды, бөгет болды, кесір жасады, зияны тиді. – Мен кедергі болсам кетейін, – дедім мен де ұшып тұрып (З.Шашкин, Өмір.). Егер ол сәтсіз аяқталса, онда істеп жатқан жұмысымызға кедергі болар деп күдіктенді олар («Лен. жас»).

Кедергі болу. Бөгет болу, жолына тұру. Мал шаруашылығының өркендеуіне де осы сияқты кемшіліктер кедергі болуда (А.Байболатов, Жарыс.).

Кедергіден қорғану. *ә с к.* Әртүрлі кедергілер әсер еткен кезде радиоэлектронды қабылдағыш қондырғыларының өз қызметін сапалы орындауға қабілеттілігі. Кедергіден қорғану техникалық және ұйымдастырушылық сипаттағы әртүрлі шаралар жүйесін жүргізу арқылы жүзеге асады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Кедергі етті. *Бөгет жасады, кесір келтірді.* Өйткені бүгін басымда басқа бір ойлар пайда болған еді. Соған бұл *кедергі етер* деп әдейі ертпедім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ол Павлодар қаласына бармақшы еді. Жолына *кедергі еткен* ұсыныс көңіліне жақпай тұр (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

Кедергі жасады. *Бөгет етті, зияны тиді.* – Сізге *кедергі жасағаныма* гапу өтінемін! – деген Васильев күйшінің қасына келді (А.Сатаев, Дала.). Олар шамасы келгенше *кедергі жасамақ*, жолдарын бөгемек (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Кедергі келтірді. *Бөгет жасады, кесір келтірді, зиянын тигізді.* Бірақ атыс кенет тоқталып қалып, адамдар даусы естіліп, оның бұл ісіне *кедергі келтірген* (К.Тоқаев, Көмескі.). Сонымен қатар су тышқаны бөгеттерді тесіп, су тоқтату шараларына да *кедергі келтіреді* (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

КЕДЕРГІ² з а т. ф и з. *Әрбір өткізгіштің (заттың) электр өткізгіштігіне кері шамасы.* Осының салдарынан екінші лампаның анодтық тогы да төмендейді және *кедергіге* түсетін кернеу де кемиді (К.Айманов, Физика.). Сымдардың біреуінің қызып, біреуінің қызбауы оның *кедергісіне* байланысты. Кедергісі мол сым қатты қызады да, кедергісі шамалы сым мүлде қызбайтын болады (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Осының салдарынан заттың электр өткізгіштігі артады да, *кедергісі* кемиді («Халық мұғ.»).

Акустикалық кедергі. ф и з. *Акустикалық жүйенің тербелісі қарастырылғанда қолданылатын сипаттама.* [Ол дыбыс қысымының көлемдік тербелмелі жылдамдыққа қатынасына тең].

Индуктивті кедергі. ф и з. *Ток тізбегіндегі кернеу мен ток шамалары арасындағы пропорционалдық коэффициент.*

Магниттік кедергі. ф и з. *Магниттік қозғаушы күш пен магнит ағынының қатынасы арқылы өрнектелетін электротехникалық ұғым.*

Меншікті кедергі. ф и з. *Әрбір өткізгіштің материалына және оның күйіне (температурасына), мөлшеріне, формасына байланысты шамасы (кедергісі). Меншікті кедергісіз материал – таза күміс пен мыс болып табылады (Физика курсы).*

Электрлік кедергі. ф и з. *Электр тізбегінің немесе өткізгіштің электр тогына қарсы бағытталған әсерін сипаттайтын шама.* Тұрақты кернеу (ток) жағдайында тізбек бөлігіндегі *электрлік кедергі* – R – скаляр шама, тоқ көздерінің электр қозғаушы күші бұл бөлікте болмаған кезде оның ұштарындағы

У кернеудің I ток күшіне қатынасына тең болады (ҚҰЭ). Мұндай *электрлік кедергіні* омдық немесе активті кедергі деп атайды (ҚҰЭ).

КЕДЕРГІЛІ сы н. *Кедергісі бар, тосқауылды, бөгетті.* Аламан бөйгіде ат 25–100 километр аралығындағы қашықтықта шабады. Шабыс өтетін жер ойлы-қырлы, *кедергілі* болады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). Көктемнің алғашқы күндерінде Сочиде өткен еліміздің жасөспірімдер арасындағы біріншілігінде Светлана Андросенко *кедергілі* қашықтыққа жүгіруде чемпион атанды («Спорт»).

Кедергілі қашықтық. с п о р т. *Жүгіруде, жүруде жолындағы түрлі тосқауылды бар қашықтық. ≈ Кедергілі қашықтықта* олимпиада чемпионы.

КЕДЕРГІЛІК з а т. *Кедергі болатын нәрсе, тосқауыл, бөгет болушылық.* Әйелдер бостандығын жүзеге асыру туралы кандай *кедергілік*тің барлығын айтты (Б.Майлин, Азамат.).

КЕДЕРГІСІЗ сы н. *Бөгетсіз, тосқауылсыз, қиындықсыз.* Питомникте әрбір танапқа *кедергісіз* қатынап тұратын жолдар болуы керек (М.Ахметов, Егін қорға.). Ол тұстан түтін *кедергісіз* жүру үшін шылым тартушылар оны ұдайы тазалап отыруға мәжбүр болады (М.Қайрақбаев, Рактан сақтан.). Тұрған жерін ауыстырған кезде оқушылар ешбір *кедергісіз* басқа мектепке ауыса алады (Семья тәрбиесі).

КЕДЕРГІСІЗДІК з а т. *Кедергінің жоқтығы; бөгетсіздік.*

КЕДР з а т. *Самырсын (Сібірде өсетін, қылқан жапырақты, мәңгі жасыл ағаш).* Әбден діңкесі құрып, әлдебір кәрі *кедрдің* түбіне жетіп құлағанын біледі (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Сонан соң кара сұр бұлт жылжып төмен, Ысқыра жел-дауыл да айтып өлең, Құйған-ды, нөсер жауын, өзге түгіл Бүрсендеп теңселеді *кедр*, емен (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

КЕДІ з а т. ж е р г. *Асқабақ. Кедінің* неше түрі болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕДІР сы н. *Бұдыр-бұдыр, тегіс емес.* Миы шыққан *кедір* жолда қисалаң-қисалаң етіп, машина асфальтқа өрең дегенде табан тигізді (Т.Тобағабылов, Жазира). Әрине, *кедір* жолдарды Кезбеген өзі өлік. Жә, мақұл! «Жылдар, жылдарды» Тағы бір жалғап үзелік (Х.Ерғалиев, Күн.).

Кедір арба. ж е р г. *Төрт дөңгелекті, қанатты үлкен арба.* Онда біз *кедір арбамен* қырманға бау тасимыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕДІР-БҰДЫР сы н. 1. *Ойлы-қырлы, ой-шұқырлы; ойқаш-ойқаш. Кедір-бұдыр* жерде зеңбірек екі жағына қарай

кезек-кезек теңселеді (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Кейде алдынан *кедір-бұдыр*, шұқырлы жерлер кездесіп, сүрініп те қалады (Т.Жанкелдин, Партизан.). *Кедір-бұдыр*, ой-шұқырлы жол селкілдетіп Балымайдың мазасын алды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). // *Ой-шұқыр; ой-қыр*. Шелектен арғы жолға ол кезде асфальт жайылмаған, *кедір-бұдыр*ы көп болатын (С.Бегалин, Уақыт.). Машина селк-селк етті. Жолдың *кедір-бұдыр*ына тап болған екен (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.).

2. Бұдыр-бұдыр, бұжыр-бұжыр; тегіс емес. Ол галопын шешіп, бұрышқа қойды да, дәл өзіндей жып-жылтыр болып ескірген *кедір-бұдыр* қисық таяғын қабырғаға сүйей салып, Рахымға қарай беттеді (Б.Тілегенов, Көктем.). Саңылау мүшелеріміз арқылы нәрселердің түрлі сыр-сипаттарын, түсін, жылы-суықтығын, *кедір-бұдыр*ы, қаттылығын айыратындығымыз айтылған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қарекен басын көтеріп алып, қапаның *кедір-бұдыр* тақтайларын сипалай берді (Д. Исабеков, Қара шаңырақ). Жиегі *кедір-бұдыр*, асты-үсті доғал біткен, қарапайым ғана тау жынысы (М.Сәрсекеев, Туған жер.). **3. а у ы с.** *Бұрылыс-бұтарысы, бұралаңы көп; даңғыл емес (өмір жолы).* Оқасы жоқ, – деді әке мен меше – Сүрінбес адам болмас. Өмір соқпағы *кедір-бұдыр* бола береді (К.Баялиев, Жер тынысы). Мен үшін сенен асыл жоқ та білем, Жарқ етіп ерте сөнген от жалын ең. Көтеріп қасіретінді келем бүгін, Өмірдің *кедір-бұдыр* соқпағымен (Н.Хасенов, Туған.). Өмірдің *кедір-бұдыр* бұралаң жолдарының бола беретінінен бейхабар жастар өздерін ақылдан гөрі албырттыққа жеңдіреді («Қаз. әдеб.»).

4. а у ы с. *Артық-кемі көп, кемшілігі, олқылығы мол; піспеген, шала.* Ғабиденнің бұрынғы еңбектерінде *кедір-бұдыр* көбірек болушы еді, соңғы романы автордың көп ізденгенін, өзіне-өзі қатал талап қойғанын аңдатады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Бұл мемуарлық кітаптың кейбір *кедір-бұдыр*ы былай қойғанда соншама тарихты, деректі қауысырып жатқанына қайран қаласың (С.Мәуленов, Үркер.). Әрине, кемшілікті қазбалай берсек, спектакльдің *кедір-бұдыр* жерлері әлі де болса табылады («Қаз. әдеб.»).

5. а у ы с. *Келіспей жатқан, қиыспай, ұйқаспай тұрған; жатық емес.* Шығарманың басқа жағы келісіп тұрғанмен, тілі *кедір-бұдыр* екенін сезінбейді (І.Омаров, Серпін). «Толған», «толы» деген бір түбірлі сөздер қайталанып қолданылған өлеңнің *кедір-бұдыр* жолдары болмаса, ақын сезімі таза, кіршіксіз (С.Қирабаев, Октябрь.). Коңілді терең тербемейтін *кедір-бұдыр* сөйлемдер құрап, кібіртіктеп қалады («Лен. жас»).

КЕДІР-БҰДЫРЛА = е.т. *Кедір-бұдыр ету, бұдырлау.* Ағаш бетін *кедір-бұдырлап*, басқаша өң берген («Лен. жас»).

КЕДІР-БҰДЫРЛАН = е.т. *Ойлы-қырлы, ойқыш-ойқыш болу.* – Жауын жауғандықтан, жолдың беті *кедір-бұдырлан*ып кетіпті (Ауызекі).

КЕДІР-БҰДЫРЛАНУ *Кедір-бұдырлан етістігінің қимыл атауы.*

КЕДІР-БҰДЫРЛАУ¹ *Кедір-бұдырла етістігінің қимыл атауы.*

КЕДІР-БҰДЫРЛАУ² с.ы.н. *Аздап бұдыр-бұдыр, сәл ғана бұжыр.* Сурет салуға арналған қағаз жазу қағаздарына қарағанда қалың, *кедір-бұдырлау* келеді (Е.Райымжанов, Бастауыш класс.). Жаяның алдыңғы беті тегістеу және ойыстау келеді де, кейінгі жағы дөңестеу және *кедір-бұдырлау* келеді (Адам анатом.).

КЕДІР-БҰДЫРЛЫ с.ы.н. *Ой-шұқырлы, ойлы-қырлы.* Машина Құмдақтың кең көшесіне түскен екен, шофер зиратқа қарай бұрыла жөнеліп, енді *кедір-бұдырлы* жолмен шоқандатты (Ж.Тілеков, От кешу). Әнеуі әдейі бұрылып түскен тал арасындағы оқабы көп *кедір-бұдырлы*, ойлы-қырлы сүрлеу соқпақ бір бүйірде қалып қойды (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап).

КЕДІР-БҰДЫРЛЫҚ з.а.т. **1.** *Ойлы-қырлылық, ойқыш-ойқыштық; тегіс еместік.* – Жолдың *кедір-бұдырлығы* болмаса, 20-ақ шақырым жер, – деді Сүлеймен (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Тері түйсіктері арқылы адам заттардың формасын, *кедір-бұдырлығын*, қатты-жұмсақтығын жақсы айыра алады (Қ.Жарықбаев, Психология). **2.** а.у.ы.с. *Қиыспай, келіспей жатқандық, шорқақтық; жатық еместік.* Күнібұрын әзірленбеген жүйесіз сөз *кедір-бұдырлығымен* ениландырып барады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Шығарманың тілінде *кедір-бұдырлық* бар («Қаз. әдеб.»).

КЕДІР-БҰДЫРСЫЗ с.ы.н. **1.** *Ешбір бұдыры жоқ, теп-тегіс.* Лезде-ақ жаңағы қожалақтың алды-арты балтамен шапқандай морт кесіліп, *кедір-бұдырсыз* станоктан сылқ етіп шыға келді (Ө.Қанахин, Дәмелі). Науаның құрылысы қарапайым, малдың жемшөп жеуіне, тазартуға және дезинфекциялауға ыңғайлы *кедір-бұдырсыз* жонылған болуы тиіс (Шопан серігі). **2.** а.у.ы.с. *Бұтарыс-қалтарысы, бұралаңы жоқ; даңғыл.* Ол барлығы балалық базарындай *кедір-бұдырсыз* болып өтеді деп ойлаған (А.Лекеров, Түз гүлі). **3.** а.у.ы.с. *Қиындықсыз.* Біз көбіне семьяның өзара қарым-қатынасын насихаттағанда бояуын ажарландырып, өмір жолын *кедір-бұдырсыз*, тақтайдай тегіс етіп

қоямыз (І.Омаров, Серпін). **4.** а у ы с. *Кемістігі, олқылығы жоқ; әдемі, жатық*. Бірақ шеберліктің өзі *кедір-бұдырсыз* өлең жазуда жатыр ғой (С.Мәуленов, Үркер.). Оған келгенде ол кесіліп жазып, *кедір-бұдырсыз* дүние жасап тастайды екен («Лен. жас»).

КЕДІРЛІ-БҰДЫРЛЫ с ы н. *Кедір-бұдыры көп; тегіс емес, ойлы-қырлы*. Өйткені совхоздағы дөңді дақылдардың дені тау беткейіндегі *кедірлі-бұдырлы* жерлерге өсірілгендіктен, оның өнімін ысырапсыз шауып алуға мүмкіндік жоқтың қасында еді («Лен. жас»).

КЕЖ з а т. ж е р г. *Қиқар, қыңыр, қырсық, қасарыспа*. Кейбір *кеж*, қызғаншақ буралар буралық әдетін ала жаздай тастамайды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

КЕЖӘУМІТ з а т. Ақылға салып, қосу жарамайды десе де, жастық шіркін билеп алып кетті: ауылдан шыға бергенде байдың үйінің естігіне көзі түсіп, есікте Мешіт сұлуды көзі шалып қалып еді. Мойындағы алқасы жарқ-жүрқ етіп, Ақбозатқа мініп кетіп бара жатқан Бұқарбайға қарап жымиып күліп, қалтың көзін сүртіп-сүртіп алып, айқайды салып жіберді. Ақбозат жақтан атылған оқтай, қырда ойнаған қояндай *кежәуміттің* ыр-сыр етіп дем алғаны естілді (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕЖДЕН = е т. ж е р г. **1.** *Қиқарлану, қырсығу, ерегісу; қасарысу*. Бірақ олар да қасарысып, *кеждене* ерегіскендей ақшаны әдепкісінен де қосып көбейтіп шығарады (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). **2.** а у ы с. *Сіресу, қатпарлану*. Қыртысын жазбай *кеждені* н жатқан ақ кебенекті мұз шатты күн сәулесі нұр тілімен жалайды (С.Камалов, Әңгім.).

КЕЖДЕНУ *Кежден етістігінің қимыл атауы; қырсықтану, қиқарлану, кесірлену*.

КЕЖДІК з а т. ж е р г. *Қыңырлық, қиқарлық, қырсықтық*. Қаратаздың кей мінезінде түйе малының *кеждігі* бар, әсіресе, тар өткелден өтер жерде түйенің тобықтан келмейтін судан да жүрексініп аяғын баспай қоятын *кеждігі* нде й (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

КЕЖЕ = е т. ж е р г. *Жанды жеріне тие сөйлеу; кекету, мұқату, қағыту*. Күйші әдейі кекеп, *кеже* п сөйлейді: – Еркек кіндіктен білдік қой талайын. Солардан асса айқайды бір салайын. Өзі қайда? (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

КЕЖЕГЕ з а т. *Бастың желке жағы; шүйде, қарағұс, мойын*. Ілгері басқан жасты *кежеге* с і н е н кейін тартқан кәрі оңбас (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.). Апырай, сорым, шының бай, Шыныңмен айтшы сырынды-ай. *Кежегеңнен* тартқылап, Кедей қып қақтың шырымды-ай (Майлықожа, Нақыл). – Сенің болса *кежеге* тамырың кейін – ауылға қарай тартады, – деп ренжи сөйледі анасы (Ш.Ерманов, Мәңгі.).

Кежегең кесілгірі! қ а р ғ ы с. *Желкең қиылғыр. Кежегең кесілгірі*, жүгермек, бол, жүр, табандап қалдың ғой (Ауызекі).

Кежегесі кейін [кері] кетті. *Мойны жар бермеді, ерінді*. Ол еңбек десе, *кежегесі кейін кеткен* арамтамақ (Қ.Сатыбалдин, Қызыл.). *Кежегем кейін кетіп*: «Бармасақ қайтеді» деп өтіндім (К.Токаев, Түнде.). Тіпті ауыздарынан ақ май арылмай жүргендердің өзі «жағдай болмай, оқуды қойып кеттік қой» деп *кежегесі кері кетеді* де жүреді (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Кежегесі кейін [кері] тартты. а) *Жалқауланды, ерінді, еш нәрсе істегісі келмеді*. Кейбір күндері өзімді-өзім зорлап, қаламымды қолыма алмасам, *кежегем кейін тартды* да тұрады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Мұнда өңшең бір *кежегесі кейін тартқан* кер жалқаулар жиналған (Қ.Сәрсекеев, Қарша.). Мұның қолынан келері көп, бірақ *кежегесі кері тарт* а береді, – деді Қараменді (Ж.Молдағалиев, Торғай.). *Кежегесі кейін тартып* жүргісі келмейді ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Тартыншақтау, тартыну*. Жасы үлкенді аға санау ежелден салтымыз ғой, салтты мен де сыйлаймын. Бірақ кейде *кейін тартып кежегем*, Баз біреуді аға деуге қимаймын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

КЕЖЕГЕЙ з а т. ж е р г. **Кезең**. Біз сол бетімізбен өрлеп отырып бір тұмсықшаның үстіндегі *кежегейге* шығып аялдадық (М.Етекбаев, Жомарт.).

КЕЖЕГЕЛЕ = е т. ж е р г. *Кежеңдеу; шегіншектеу, тартыншақтау*. Үйден ұзағанша қара есек қаздандап жақсы-ақ жүріп еді, қыратқа көтерілгенде *кежегелей* бастады. Ауылдан ұзап кетерімізді сезсе керек (Т.Иманбеков, Үш ай.). Тор ат өрге жете бергенде, *кежегеле* п тұрып алды (Т.Иманбеков, Үш ай.).

КЕЖЕГЕЛЕУ ж е р г. *Кежегеле етістігінің қимыл атауы; шегіншектеу, тайсақтау*.

КЕЖЕК з а т. **1.** *Үйректің еркегі*. Үйрек толық түлегеннен кейін және мекендерінің салмағы 2,5-3,0 кг, *кежектерінің* салмағы 3,0-3,5 кг-ға жеткенде екінші рет іріктейді (Қазақст. етті молайту.). Алайда тұқымдық сапасы жақсы балапандар болу үшін табында белгілі мөлшерде маркайған шөжелер мен *кежектер* қалдырған жөн (Құс өсіруші.). **2.** *Айдар, кекіл*.

КЕЖЕКДАР з а т. ж е р г. **Кежесек** (*үйректің еркегі*). Екі *кежекдарды* қосқанда бір қазан ет болады (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит.).

КЕЖЕК-КЕЖЕК с ы н. ж е р г. *Бұйра-бұйра*. Бұлардың қозылары *кежек-кежек* екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕЖЕН = е т. ж е р г. *Кезену, оқталу*. Ол айбақты атуға *кеженгенде* мен қолын қағып жібердім. Адайлар мен табын жағы ылғи кезену деп сойлесе, әлімдер *кежену* деп өздерінше айтады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕЖЕНЕЙ з а т. с ө й л. *Қазан төңкерісіне дейінгі әрбір түтінге салынатын салық*. Жабайы жүрген елің деп, Бас бұрмай маған көнің деп, Түсіндір барып, халқыңды, *Кеженей* салғырт берің деп (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕЖЕСІНДЕ ү с т. ж е р г. *Кезінде, уақытында*. Тапсырманы *кежесінде* орындаймыз (Ауызекі).

КЕЖЕУІЛ з а т. ж е р г. *Күзет, қарауыл, шолғын*. Ұйқыны ұмытып *кежеуілде* жүрген Ермек шашау шыққан жылқыларды қайтарып, мазасыз айғырларды сауырлап қойып, өте сақтықта жүр (Ж.Орманбаев, Жылқышы.). Глиссерге Қызыл жалау байлана *Кежеуілге* шықтым талай сайлана (С.Сейфуллин, Шығ.).

Кежеуіл салды. *Қарауылдады, шолды; торуылдады*. Ол түні *кежеуіл сап*, кезектесіп, Ерлердің мақтаны асып, көңілі өсіп. Таңға жақын аттанды дабыл қағып, Қытайға ауып кетед деп, қалмақ көшіп (Ш.Әбенев, Кейпін.).

КЕЖЕУІЛДЕ = е т. *Шолу, торуылдау, қарауылдау*. – Мүсеке, Биекем жіберді сізге, атқа мініп төңіректі *кежеуілдесек* қайтеді? – деді (С.Сейфуллин, Шығ.). Өтеш жылқышы *кежеуілдеп*, астындағы Сапақ байдың құласы ауыздарын қарш-қарш шайнап, семізден қатып, оқтаудай болып жараған (Ж.Орманбаев, Жылқышы). Өкшелей жауды зерттей жолды шолып, Қасына жершіл неше жолдас алып, Жан-жағын банды ізінің *кежеуілдеп*, Озып ед Абыралыны Бекбай жарып (С.Бегалин, Танд. шығ.).

КЕЖЕУІЛДЕУ *Кежеуілде етістігінің қимыл атауы*. Екеуі *кежеуілдеуге* шықты (Ауызекі).

КЕЖЕУІЛШІ з а т. *Шолғыншы, қарауылдаушы, торушы*. Елге тіміскелеп, [Колчактың] *кежеуілші*, тыңшы отрядтары көбірек шыға бастады (С.Сейфуллин, Тар жол.). *Кежеуілшілер* қотанды сыртынан айналып жүр (Ә.Көшімов, Лашын.). – Біз Айғыржалдың басына шығып қарауыл қарайық, – деп, *кежеуілші* жігіттер тауға қарай шаба жөнелді (А.Жұмаділдин, Сең.).

КЕЖІЛДЕ = е т. э к с п р. *Керісу, ұрысу, айғайлау*. *Кежілдеп* тұрмады, Мұрнынан тырнады. Алды да сыйлығын, Қысты ол құйрығын (А.Табылдиев, Сөз бөбектікі).

КЕЖІЛДЕС = е т. э к с п р. *Ұрысу, керілдесу, айғайласу*. Кейде вагон есігінің алдында *кежілдесіп* тұрып алады (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Екі солдат *кежілдессе*, оларды басу оңай: қой дегеніңе қоймаса, бұйрықпен қойдырасың (Б.Момышұлы, Шығ.).

КЕЖІЛДЕСУ *Кежілдес етістігінің қимыл атауы*. *Кежілдесуге* болмайды (Ауызекі).

КЕЖІЛДЕУ *Кежілде етістігінің қимыл атауы*. *Кежілдеуге* жол бермеді (Ауызекі).

КЕЖІМ¹ з а т. к ө н е. э т н. **1.** *Кестелеп, оюлап жасаған әдемі ат жабу*. Айналайын Бекарыс ақ боз атқа мінген, үстіне аппақ *кежім* жауыпты (З.Жәкенов, Таң самалы). Арғымақ ат бізде бар, Алтынды *кежім* сізде бар, Жаптыртқалы келгенім, Ханның айтқан бұл сөзін Жақтыртқалы келгенім (Қамбар батыр). Көбінесе *кежімді* салтанатты тойларға барғанда және күзгі суықта, қысқы күндері ермен тұтастырылып, аттың сауырына жабылады (ҚҰӘ). **2.** *Жорық атының металдан жасалған қорғаныстық сауыты, атсауыт*. Түркі тайпалары жауынгерлерінің ат сауытының атауы *кежімнің* сақ, сармат, оғыздарда қолданылатын сауыт түріндегі үлгілері жазба деректер, жартастағы суреттер мен дастан-жырларда ұшырасады (ҚҰӘ). Қорғаныстық беріктігіне байланысты көбе *кежім*, берен *кежім*, қапталған *кежім* деп аталған (ҚҰӘ).

КЕЖІМ²: **кежім теру**. к ө н е. қ о л ө н е р. *Өрмек тоқудағы бір тәсіл (әдіс); бұхар теру*. *Кежім теру* немесе бұхар теру тәсілі көп түсті және өртүрлі өрнектен теріліп жасалатын басқұр мен алаша тоқу үшін қолданылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Өрмек тоқуда ертеден келе жатқан *кежім теру*, яғни бұхар теру әдісі қолданылады (Қаз. тілі жерг. ерек.).

КЕЖІМДЕ = е т. *Кежім жабу; жабулап сәндеу*. *Кежімдеп* ерттелген сұлу күрең төбел бестіні жылыстыра аяңдатып, сылаң қақтырып, Назыкеш алда кетіп барады (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Күн шығар-шықпаста Төйекең Кеңесбектің шашын алып, жаңа костюм, пальто, шегірен етігін кигізіп, *кежімдеген* «Сүркөжегіне» мінгізіп, мектепке алып жүрді (Тарту).

КЕЖІМДЕЛ = е т. **1.** *Кежім жабылу*. Астында *кежімделіп* ерттелген қаракер ат, ойқастатып өте шықты (Ауызекі). **2.** *Матамен жабылу*. Қызыл шұғамен *кежімделген* емен үстел (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕЖІМДЕЛУ *Кежімдел етістігінің қимыл атауы*.

КЕЖІМДЕТ = е т. *Жабулату, кежіммен әшекейлету*.

КЕЖІМДЕТУ е т. *Кежімдет етістігінің қимыл атауы*.

КЕЖІМДЕУ *Кежімде етістігінің қимыл атауы. Кежімдеу үшін атқа жақындады (Ауызекі).*

КЕЖІМДІ с ы н. *Кежім жабылған, кежімі бар. Кежімді аты, келісті шапаны байдың баласы екендігін әйгілеп тұрғандай («Қаз. әдеб.»).*

КЕЖІР с ы н. **1.** *Қыңыр, қисық, қияс, тоңмойын. Мақтайтын түк те жоқ. Ол кежір, кертартпа, жалқау антұрған емес пе?! (Ж.Орманбаев, Жылқышы.). Қыңырлары қиғаш тартып. Кежірлері кері сүйреп, Сандалмаған кезі бар ма қазақтың?! (Т.Ахтанов, Шырағың.). Жас балаларды еңбек етуге баулу, жасқаншақ, кежір болудан сақтандыру қажет (Халық мұрасы). // ә к с п р. к е й і с. Оңбаған. – Тіфу, мына кежірді-ай! Әй, бүгін кеңседе шот қағылды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).*
2. *Қайсар, қайтпас, бірбет. «Сүйегі мықты адам екен, қарастай қатты кежір кісі болар-ау» деп ойлады Құлан (А.Нұрманов, Құлан.). Алғаш бригада жігіттерін өндіріс бригадирі тың ашуға жасақтап жатқан кезде Кәрібай кежір мінез көрсеткен-ді («Лен. жас»).*
3. *Жалқау, еріншек. Ал енді бірлі-жарым кежір, керенау табыла қалса, «сөлендеп бос жүреді, не оңар дейсің!» – деп көпшілік ондайды айыптап отырады (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Ақпа құлақ – алаңғасар, жалқау, кежір, өзім ғанамын дейтін өр кеуде баладан не күтеді жұрт? (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Кежірдің ас ішкісі келгенмен Пештен түскісі келмейді (Шопан сырласы). // Жалқаулық, еріншектік. Желкесін басқан кежірден арылып, өрісі ашылған кезде тізгінін Қасболатқа беріпті (Т.Ахтанов, Дала сыры). Қарапайым еңбекші жандар үйдің орайын қалай келтіріп жатыр. Ілесу керек соларға. Қию керек желкедегі кежірді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).*

КЕЖІРЕЙ = е т. **1.** *Иегі көтеріліп, басы артына қарай кету; кегжю. Қашқынның иегі кіріп кетіпті де, басы кежірейіп қалыпты (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).*
2. *Қыңыраю, қиястану. Бұны не істейміз деп кежірейіп тұр (Ауызекі).*

КЕЖІРЕЙТ = е т. *Басын кегжиту, кекірейту. Басын кежірейте қарайды (Ауызекі).*

КЕЖІРЕЙТУ *Кежірейт етістігінің қимыл атауы. Өліне қарамай басын сонша кежірейт-туын-ай (Ауызекі).*

КЕЖІРЕЮ *Кежірей етістігінің қимыл атауы. – Тіптен біз жалынып тұрғандай-ақ кежірейюін қарай гөр (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.).*

КЕЖІРЛЕН = е т. **1.** *Қыңыраю, қиястану. Жәңгүдейдің салқындау тыңдағанына кежірленіп қалған Зарқұмар таласа сөйлемеді*

(С.Бегалин, Уақыт.). Кесірленбей, кежірленбей жұмысты жөн істейтін бол (Ә.Әбішев, Пьеса.). **2.** *Тартыншақтану. Кежірленбей іс қылайық аңғарып, Пайда бермес тартыншақтық, аландық. Аз жаман деп ұрсып жүрме, замандас, Барым осы қолдан келген шамамдық (С.Дөңентаев, Шығ.).*

КЕЖІРЛЕНУ *Кежірлен етістігінің қимыл атауы. Оның кежірленуіне мән бермеді (Ауызекі).*

КЕЖІРЛЕУ с ы н. *Қыңырлау, қиқарлау, бірмойындау. Жарқырап жайнап жүретін күні кем, күлкісі де дәйім кекесінді, кежірлеу (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).*

КЕЖІРЛІК з а т. *Қыңырлық, қиястық, тоңмойындық. Есімхан, сен қырыс кежірлікті тоқтатсаң! (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.). – Әй, мұндар-ай, осы кежірлігіңнің жазасын тартарсың-ау түбінде (А.Нұрманов, Құлан.). Әженің осындай әңгімесі еске түскенде Аманкелді ептеген балалық кежірліктең дереу сейіліп сала береді (Қ.Қазыбаев, Дәуір аты.).*

КЕЗ¹ з а т. *Мезгіл, мерзім, уақыт, шақ. Қар тегіс кеткен, бірақ жер әлі жыли қоймаған кез (Ө.Қанахин, Мұрагер). Менің осы ауданға қызметке жаңадан келген кезім еді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Әр нәрсенің кезі бар Туып я өлетін. Әр нәрсенің көзі бар, Жанатын я сөнетін (С.Мәуленов, Қызыл.). Артылмай жақсылығым бір өзімнен, Кезім бұл жүз егіліп, мың езілген. Таланыма табысым пар келмеуін Табам-ау баяғы тік мінезімнен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бастан өткен ғажайып сәт көбі ұмыт! Жан кіретін кез қайда екен бақтарға Аузыңнан алқызыл гүл төгіліп, Аңадайдан өзің келе жатқанда?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).*

Аяқ кезі [кезінде]. *Белгілі бір мезгілдің, уақыттың аяқшени, соңы. 1920 жылдың аяқ кезі шамасында ол өз еліне қайтады (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы). Уақыт – аяқ кезі қоңыр күздің, Тырнасы жылы жаққа қайтып күздің. «Сұр бұлт түсі суық» көкті торлап, Дидарын көрсетпей тұр күніміздің (Д.Әбішев, Алтай.). Сыр бойында тары август айының аяқ кезінде бас алады (Н.Сералиев, Намыс).*

Әдепкі кезде. *О баста, алғаш. Олар әдепкі кезде тіп-қашып жүрді де, бара-бара басынып алды (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Әдепкі кезде алтау едік. Содан армия қатарына кеткені бар, оқуға түскені бар, қазір үшеу-ақ қалдық («Лен. жас»).*

Әр кез [кезде]. *Әр уақыт, әрдайым, үнемі, қашанда. – Бердікең дұрыс айтқан екен, ұқыптылықтың адамды әр кез табысқа жеткізетіні шын ғой, – деді бас инженер (Достық*

нұры). Әке – қамқор панамсың Әлпештеген, баптаған. Әке – дарқан даламсың, *Әр кезде* мен мақтанам (А.Асылбеков, Көкорай).

Әуелгі кезде. *Алғашқы уақытта, бастапқыда.* Жаңағы сыпайы ма деп үміт артып отырған азаматының сөзі *әуелгі кезде* шөлкес көрінсе де, артынан әзіл екеніне түсінді (З.Шашкин, Сенім). Мәжитпен кездескенде Қасболат та *әуелгі кезде* ыңғайсыз халге түсіп жүрді (Т.Ахтанов, Боран).

Бала кез. *Балалық шақ, жастық, балғын дәуір.* *Бала кезде* жартасқа Жаздым сенің атыңды. Өзің болып жарты аспан, Мені сонда шақырды (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Бұл кезде. *Осы уақытта, сол мезгілде.* Кеней *бұл кезде* қамыстың ішімен еңбектеп бара жатты (Т.Сағымбаев, Кездесу).

Бір кез. с ө й л. *Бір уақытта, бір мезгілде.* – Жоқ! – деді ол *бір кез* өзіне-өзі. Бірақ даусы шығып кетті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ояңдым *бір кез*, ұйықтаппын қатты, Ақ ұлпа қалың қасырып. Қонарын қарды, көтердім басты, Қалыпты боран ашылып (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

Бір кезде [кездері]. а) *Бір уақытта, бір мезетте.* – Ой, келе жатыр, – деді *бір кезде* әлгі жігіт (С.Жүнісов, Өшп. із.). Ақиық жерге *бір кезде* Аспаннан төмен атылды. Қасқырды жүрген бұл жерде Апарып қарға жапырды (А.Нұртазин, Көкорай). ә) *Баяғыда, ертеде, бір заманда.* – Сіз ғой, Ұлытау, Балқаш, Қарағанды аймағын да *бір кезде* едәуір кезген жоқ па едіңіз? (Ғ.Сланов, Замана.). *Бір кезде* осы парк – Комсомол паркі атаныпты («Лен. жас»). Орта ғасыр... өткендей-ақ күн, Қол ұсынып көрінеді ол маған. Евразия құрылығында қазақтың *Бір кездері* жақсы атағы болмаған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Дер кезінде. *Дәл уақытында.* Бас қосып еліменен отырғанда Шуланды тірі қалған халқы келіп: «Қайда кеттің, мергенім»? *Дер кезінде* келмедің. Көрдің бе мынау еліңнің Қырылып қойдай өлгенін (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Жас кез. *Жастық шақ.* Айтар сырым бар еді, Байрон саған, Мен бармадым жеріңе қай жұмсаған. Досым едің бір сенген *жас кезімде*, е, Нені жасық көрсем мен тойдым содан (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Даңқы шырқау ел рухын айқындайтын деңгейдің, Жас кезінде жалыны жоқ жігіттің, *Жас кезінде* арыны жоқ жігіттің, Ертең ерлік жасарына сенбеймін, Иә, жастық бола алмайды ешқашанда жарлы ұғым, аяу керек Жастық отын өшіріп алғандардың барлығын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жігіт кез. *Жігіттік шақ.* Жетпіс жылда осы шыққан биігің! *Жігіт кезде* салбырайды

иығың. Капитанның қалтасына түседі, Қалдырса үйде милиция киімін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Кез [кезі] болды. а) *Уақыт келді, мезгіл жетті.* Суырылып топтан шығып ат кеткенде, *Кез болды* сыналатын жігіт бағы. Топшылар қақ жарылып бөлінді де, Палуанын даярлады екі жағы (Ж.Саин, Таңд. шығ.). – Исатай, Сатбектің шығатын *кезі болды* ма? – деді Байғұл баласына (Б.Майлин, Шығ.). – Әлжан, сенің де бір қомданып ұшатын *кезің болды* (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). ә) *Тап болды, кездесті, кезікті, жолықты.* Атпен шығуға әзірленіп, буынып-түйініп отырғанымызда ойда жоқ жерде бір машина *кез бола* кетті (Қ.Қамбаров, Алтай.). 1912 жылы сол кездегі кемелердің ең үлкені – «Олимпик» мынадай бір күтпеген оқиғаға *кез болды* (Қ.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Ерте, ерте күндерде, Мал соңында жүргенде, Қойшы бала *кез бопты* Қызық шөпке бір белде (А.Асылбеков, Алтын.).

Кез етті. *Кез қылды, кездестірді.* Мені тым ауыр жағдайға *кез етті* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Кез жетті. *Уақыт болды.* Таң сарғайды, дұшпанмен Айқасатын *кез жетті.* Әбдіғапар тобынан, Түнде кеткен жасырын Қаладағы әскерге Сарбаздың айтты бар сырын (О.Шипин, Дастан.).

Кез келді. а) *Уақыт келді, мезгіл жетті.* – Жігіттер, қимылдайтын *кез келді* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Шарықта ойым шалқи бер, Халқым маған сөз берді. Домбырам сайрап аңқи бер, Құлшынатын *кез келді* (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). ә) *Кезікті, кездесті, ұшырасты.* Қорада жүргенде таныс кісі *кез келе* қалса, Бекболат теріс қарап бұғып қалады (С.Шәріпов, Бекболат). *Кез кеп* қалдыңыз. Сізден лұғатты сөз тыңдағымыз келеді, Бөке! (Б.Аманшин, Көкжар). Қосылып бұл төртеуі жол жүреді, Күні-түні көз ілмей мол жүреді, Бір жыл жол жүргеннен соң алдарынан Тағы да бір адамзат *кез келеді* (Батырлар жыры). б) *Жолықты, тап болды, душарласты.* Құдайым келтірген соң істі қырын, *Кез келді* сор маңдайға ақсақ Нұрым. Ашылмас тұман, айнымас бұлт жапты, Ел енді кімге ұрыссаң соған ұрын (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Білгені қызға жаман кетті батып, Қаскүнемге *кез кеп-пін* қарап жатып. Жалғыз бауырым Рахим естен шығып, Ит болған екем дейді Құдай атып (Дастандар). Фаһімлар деп айтамын, Фарасатың барына. Бұл уақытта *кез келдік*, Заманның мұндай тарына (М.Дулатов, Шығ.).

Кезі келді [келгенде]. а) *Мезгілі келді, уақыты туды.* Танысып, сеніменен дос болмаққа

– Жүруші ем кез келгей деп, тілеп көптен. Білуші ем әкенді де, Тырна, сенің, Дүниеде кім бар еді онан өткен?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қай жақта айтылмаған асыл сөзің, Бар болса, айтатұғын келді кезің. Қадірлі болмай не қып келіп қалдың, Елінде аю жігіт болсаң өзің (Айтыс). Ә) а у ы с. *Ыңғайы (реті, орайы) келді, сәті тұсті, жөні болды.* Қарасай бір ретте кезі келіп Тайынша станциясына тоқтады (С.Бегалин, Сәтжан). Маман айтты: «Дәулеті бар немедей, Жүр еді осы шекті кезі келмей. Үй тандап біздің елден не қылады, Су артқан Қаратаудан қу мен кедей? (Айман-Шолпан). *Кезі келсе, кетпен шап, Майрылмаса, қайрылсын* (Мақал). *Танакөз кезі келгенде* еркектің ісін істей береді (Ф.Мүсірепов, Дауыл.).

Кез келген. а) *Кім болса сол, кім көрінген; әрбір.* Байғұстың өзі қорқып, не істерін білмей, кез келген адамды тоқтатып, әңгімелеп тұр екен (М.Гумеров, Хазірет.). Шаруалар өміріндегі осыншама тарихи өзгерістерді кез келген колхоз өмірінен байқауға болады («Қазақст. мект.»). Ә) *Қай, қайсы.* – *Кез келген* минутта айқай салсаң, жетіп келеді олар, – деді Аманкелді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Кез қылды. *Кездестірді, жолықтырды, тап қылды.* Үйретіп дарқандықты кең құлашың, Сен маған жақсылықты кез қыл асың. Туған жер, алып-ұшып келгенде ұлың, Бір тамшы көрсетпеші көздің жасың! (Ф.Мүсірепов, Алау). *Кез қылып* ұлы күнді Құдайымыз, Сіздерге нәсіп болды шырайымыз. Табылмай еш уақытта жүруші еді. Өзіндей сөзге теңдес жұбайымыз (Айтыс).

Кезін берді. *Сәтін түсірді, орайын келтірді.* Осылар елдің тынышын алды бүгін, Бірдің нанын тіленіп, бірдің сүтін. Құдайым кезін берсе, күтіп жүріп, Ұялмай бәрін аштан өлтіретін (Абай, Тол. жин.).

Кейбір кезде [кез]. *Кей уақытта, қайсыбір шақта.* Мен кейбір кезде кішкене екі маржан салынған қорапшаны қолыма алып, ұзақ қараймын («Лен. жас»).

Күн батар кезде. *Кешке, кеш болғанда, күн ұясына қонғанда.* Солдаттың жатқан жағынан күн батардың кезінде Бір топ қара көрінді (О.Шипин, Дастан.).

Қай кезде де. *Әр уақытта, әрқашанда да.* Қай кезде де айла кескен нарықты. Жақын барып үңілместен жауыңа Шығам деме, ұлым, жеңіс тауына, Адам аз ба күшке сеніп адасқан? Жауың мықты. Бұған, сірә, таласпан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қаршадай кез. *Жас кез, балалық шақ.* Құлазып барып қайта гүлдеген, Жайыңды сенің айта білмен ем. Күндердің қолы қалай

құтқарған, Қаршадай кезден талай дық қалған, Көңілім менің, көңілім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Намаздыгер кезінде. *Намазшама уақыты болғанда.* Өрттей қаулап тиген соң, Намаздыгер кезінде, Солдаттар кейін шегінді, Күн батып ымырт болған соң, Мырза ишанның көңіне Тобымен барып тығылды (О.Шипин, Дастан.).

Осы кезде. *Бүгінде, осы уақытта, бұл шақта.* Осы кезде тіл ұғатын құс керек, Құс байғұсты жұмсайтын жер бар әлі. Ақын жатыр бір тал шөпті тістелеп, Жүрегі де жүз жерінен жаралы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Студент кез. *Студенттік жылдар, студенттік шақ.* Студент кез елге жетсем қаладан, Сәлем бер деп сыбырайтын жан анам. Қуанушы ем ақ батасын ардақтап, Ақыл, ғибрат алғандай зор данадан (К.Салықов, Жезкиік).

Түн ортасы кезінде. *Түн жарымында.* Өңшең ерлер бас қосып, Түн ортасы кезінде Торғайдан өтіп жөнелді (О.Шипин, Дастан.).

КЕЗ² з а т. **1.** к ө н е. *Шамамен 70 – 80 см-ге (дәлірек айтқанда 71, 12 см-ге) тең ұзындық өлшемі; аршың.* Әлгі құлын алты айдың ішінде алты кез ат болып шығыпты (Қаз. ертег.). Аузын ашты келді де, Жұдырықпен бір ұрып, Қырық кез болат сандықты (Алшамыс). Сауырлығың екі кез, Шүйел бөлің құрған тез, Сия берер айтсам сөз. Құлаша тұлпар өзің біл Талапты ерге келдің кез (Батырлар жыры). **2.** с ө й л. *Метр.* Кеше ағай дүкеннен апама арнап бес кез көк ала сиса, апа-қарындастарыма он бес кез қызыл ала шыт сатып әкелді (С. Омаров, Хантағы). Басшы болған бала қолына ұзындығы 5 кез бен 10 кездің арасындай жіпті (арқанды) алып, бір ұшын жатқандардың біреуіне қарманып, екінші ұшын өзі қармап жатқан балаларын қорғайды. Енді екі жағы (жатпағандар) киімдерін жеңілдетіп, жалаң аяқтанып қолдарына төбетейлерін, байпақтарын, болмаса құрым жұлығын шешіп алып, жатқандарды қашырып, тиіп, қашып сабай бастайды. Жатқандардың басшысы әлгі жіпті жеткен жеріне шейін аналарды қуалап сабатпастан амалын істеп қорғайды (М.Дулатов, Шығ.). Табады іздеп ол мені, Жарты кез окоп ішінен. Бақыттың бөрі жердегі Менде деп сонда түсінем (Т.Молдағалиев, Хаттар.). **3.** *Ұзындығы бір метрге тең ағаштан жасалған өлшемдік құрал.* Приказниктің көпшілігі кезін таянып, қарындашын тырнағына тықылдатып, жай ысқырынып тұр (І.Жансүгіров, Шығ.). Андрей кездемеден кезін суырада шекесі қызарғанша тартып, азар суырды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Кез-кез айдар. *Үлкен тарам-тарам шаш.* Бастарын өрулі кез-кез айдарларынан қосақтап қанжығасына байлап қайтқан

ер Жәнібекті Керейдің игі жақсы үлкендері өз қастарына апарып қалдырған (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

КЕЗ³ з а т. к ө н е. **1.** Садақ оғының ойыс (ашаланып) келген түбі, серіптеге ілінер жері. Қайыңнан жонған көп оқтың, *К е з і н* терең ойдырған (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.). Қозы жаурын қу жебе, Алтыннан ойған алпыс *к е з*. Тартатұғын шақ болды, Жан-жағыма жау толды (Ер Тарғын). **2.** Түйенің екі өркешінің аралығындағы ойыс жер. Оның (түйенің) *к е з і н* е 4-5 бала сия беретін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Кез қоспақ. ж е р г. Екі өркешінің арасында болар-болмас айырылысқан жігі бар нар мен айыр түїеден туған будан. Шын семіргенде *к е з қ о с п а қ т ы ң* екі өркешінің арасын тез айыра алмайсың (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Кез өркеш. ж е р г. Өркешінің алдыңғы жағында шамалы кертпеші болатын, бура мен аруанадан туған нардың жақсы түрі. Шіркін, *к е з ө р к е ш* еді сенің сол түйең (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕЗ= е т. **1.** Аралау, шарлау, қыдыру. Оның үстіне қаланы *к е з і н*, мектепті іздеп тапқанша да талай уақыт өтті (А.Хангелдин, Гани.). Бір жолы мен оның өткен өмірі жайында сұрадым. Ол бөлменің ішін әрі-бері *к е з і н* жүріп, әңгіме шертті (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Соқса да қыстың бораны, Жайы жоқ мүлде жасқанар. *К е з д і* елсіз даланы Кезеді тау мен тасты олар (Ж.Әбдірашев, Ақ қайраң). **2.** а у ы с. Ой жүгірту, қиялдану. Айранбайдың қиялы шарықтап, өткенді *к е з* е бастады (Б.Майлин, Шығ.). Ол оймен кейде өткенді шолып өтеді, кейде бүгінгіні *к е з і н* кетеді (Б.Тоқтаров, Қыран.). Жақсы күн таяу, келеді. Енді оны Айша сезеді. Дүние қандай кең еді. – Тағы да оймен *к е з е д і* (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Кезіп кетті. Аралады, шарлады. Қашамын безіпаулаққа, *Кетемін кезіп* тау үшін. Естімеу үшін бейуақытта Бақытсыздықтың дауысын (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.). Ойларымыз кең кластың ауқымына сия алмай, Әр қиырын дүниенің *кезіп кеттік* қиялдай (М.Шаханов, Ғасырлар.).

КЕЗБАС с ы н. Өш, араз, қас. Жеті жыл бойға жел берген, Жолында тұрған кеселдер, *К е з б а* с болып сенделген (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕЗБАСТАУ с ы н. Араздау, өштеу.

Кезбастау болып жүр. Дұрдараздау, *іш араздау болып жүр*. Былтырдан бері ерлі-байлы екеуі *к е з б а с т а у б о л ы п жүр* (Қаз. тілі. фраз. сөзд.).

КЕЗБЕ⁴ с ы н. **1.** Ел аралаушы, қаңғыбас. – Сен ол *к е з б е* шалды жақсы білесің бе? (З.Пашкин, Өмір.). Бет алды сапар шегіп,

әуреленген *к е з б е* жандай, өлшеулі өмірін мағынасыз-мәнсіз өткерген-ді (А.Жолдасбеков, Әке.). **2.** Қыдырымпаз. Байлығымды сұрасан, Нарынға малым сыймаған. Қара сирақ, *к е з б е* ақын, Маған неңді айтасың (Қ.Сыдықов, Теңіз.).

КЕЗБЕ²: **кезбе көл.** с у ш а р. Жыл сайын өз орнын ауыстырып отыратын көл. *К е з б е к о л* құрлықшілік қуаңшылық аймақтарға тән құбылыс (Қаз. тілі термин. Су.). Жылдық ағындының құбылмалылығы мен үлестерінің әркелкілігі, тасындылардың молдығы және адамдардың шаруашылық әрекеттері *к е з б е к о л д е р д і ң* пайда болуының басты себептеріне жатады (мыс., көлге құятын Тарим мен Кончедарияның төменгі ағысының тұрақсыздығынан Лобнор өз орнын 150 км-ге дейін өзгертіп отырады) (Қаз. тілі термин. Су.).

Кезбе өзен. с у ш а р. Көшпелі өзен, орны мен арнасын немесе ағыс бағытын үнемі өзгертіп отыратын өзен.

КЕЗБЕЛЕ= е т. *Кезіп кету, шарлау, тінту.* Тез оралып Ықылас кіріп келді. Белбеу қатты буылған бүріп белді. Өзі есіктің қасында, екі көзі Үйдің ішін *к е з б е л е п* жүріп берді (С.Асанов, Күндер.).

КЕЗБЕЛЕН= е т. *Кезбе болу, қаңғыру, кезіп кету.* Қайғының зардабынан *к е з б е л е н д і м*, Арқа, Сыр алабы ғой кезген жерім. Дәріптеп ақ қурайды жанға байлап, Қайғылы күй тартам деп езбелендім (Шаттық жыр).

КЕЗБЕЛЕНУ *Кезбелен етістігінің қимыл атауы. К е з б е л е н у д і* қой енді (Ауызекі).

КЕЗБЕЛЕУ *Кезбеле етістігінің қимыл атауы. Тау етегін кезбелеу мен* уақыт өткізді (Ауызекі).

КЕЗБЕЛІ с ы н. *Кезіп жүретін, көшпелі.* – Біздің күн *к е з б е л і* екенін Нүрекең дұрыс айтты (Ғ.Сланов, Замана.). Ауыл сайын қараша үй бестен-оннан, Бір аң үйді паналап қонсы қонған. Кезек дәуір, *к е з б е л і* нәсібедей, Қазақтың бір кез еді лықсып толған (Ш.Әбенев, Кейпін.).

КЕЗБЕЛІК з а т. **1.** *Кезіп кетушілік, қыдырымпаздық.* Бұдан кейін ол талай жердің суын татып, талай елмен таныс болып, бірнеше жыл *к е з б е л і к п е н* тіршілік етеді (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). – *К е з б е л і к т е н* қол үзгің келмейді, ә? (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай.). **2.** *Қаңғыбастық, үйсіз-күйсіз тентіреушілік. К е з б е л і г і ң* үшін түрмеге түсер едің (А.Сатаев, Халық шеберлері).

КЕЗБЕШІЛ с ы н. Қыдырымпаз, қыдыруға жаны құмар. Өзі бір *к е з б е ш і л* жан екен (Ауызекі).

КЕЗБЕШЛІК з а т. с ө й л. *Кезбелік*. Олар әбден *кезбешілікке* түсіп, үйінен мектепке барамыз деп кетсе де, сабаққа бармай, ойнап жүрген («Қазақст. мұғ.»).

КЕЗГЕК с ы н. *Кезіп жүретін, кезбе*. Ұйтқи соққан кең сахараның *кезгек* желі жерді көрсетпей, желкілдеген дала көгін, майса гүлді үйіре соғып, ырғалаң-ырғалаң тербетеді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Далада жазғытұры тостым желді, *Кезгек* жел саулап есіп жетіп келді. Гүл – шешек, көгал шөптің басын сипап, Көркейткен киіндіріп қара жерді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

КЕЗГІЛЕ = е т. *Кезу, аралау, қыдыру*. Ендеше, баяғыша даланың шырайын, ауаның райын бағып, *кезгілей* көшіп-қона беруге болмайды («Білім және еңбек»). Бар, жоқ деп мұнда таласып, *Кезгілеп* те алдың қаланы. Көрінбей кетті қарасы, Естілмей кетті хабары (С.Асанов, Алматы.).

КЕЗГІЛЕУ *Кезгіле етістігінің қимыл атауы*. Тоғайды тағы да *кезгілеуге* зауқы соқпады (Ауызекі).

КЕЗГІШ с ы н. *Кезіп жүргіш, кезгек; қыдырымпаз*. Қолы боста *кезгіш-а* қ (Ауызекі).

КЕЗГІШТЕ = е т. *Ары-бері кезу, аралау*. – Сен де тізе бүкші, – деді Ахмедияр, аядай бөлмені әрлі-берлі *кезгіштеп* жүрген Демесінге (Ө.Қанахин, Жүрек.).

КЕЗГІШТЕУ¹ *Кезгіште етістігінің қимыл атауы*. Дүкендерді *кезгіштеу* м е н у а қ ы т өткізді (Ауызекі).

КЕЗГІШТЕУ² с ы н. *Қыдырымпаздау, аралап қыдырғанды ұнататын*. Өзі бір тыным таппайтын *кезгіштеу* сияқты ғой (Ауызекі).

КЕЗГІШТІК з а т. *Кезіп жүрушілік, қыдырымпаздық*. Шолақ көрсең, жылатпа – жалғайтыны бар оның, Ақсақ көрсең, құлатпа – талмайтыны бар оның. Өсекшіні ұнатпа – *кезгіштігі* бар оның, Соқыр көрсең жылатпа – сезгіштігі бар оның (Р.Ниязбеков, Келер күн.).

КЕЗДЕ = е т. *Матаны кезбен өлшеу, кезге салу, метрлеу*. Түйе бакыртқан, тері сүйреген, аттың тісін ашқан, қой қосақтаған, кездеме *кездеген*, бақал қыдыртқан адамның алыс-берісі құжынап, бейне қарақұрттың ұясын еске түсірді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Андрей колының күші жеткенше шерттіре *кездепті* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

КЕЗДЕЙ¹ с ы н. *Сан есімдермен тіркесіп келіп, «кез шамасында», «кез мөлшерінде» деген тәрізді мағына береді (туғызады)*. – Екі *кездей* топырақ қазасыңдар, соның асты көмір болады (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Қалтасынан жарты

кездей кестелі орамалын алып, бетін сүртті (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

КЕЗДЕЙ²: *кездей келді [болды]*. к ө н е. *Кездесті, жолықты, ұшырасты*. Екеуі айдалада *кездей келді*, Бірін-бірі көрген соң таныды енді. Бірге өсіп, біте қайнап жүрген жігіт, Жолыққанда Жәбірәһил сәлем берді (Дастандар). Ертең тұра ел-жұрты іздей берді, Жатқан өлік біреуге *кездей келді*. Жау емес жанды қинап соғысатын, Күшті толқын қоретті есіл ерді (Үш ғасыр.). Қанденге бір ит *кездей бопп* Деді: «Әлдіңді білсеңші, Пілмен ұрысар сиқың жоқ, Мазак болмай, қой, көрші! (Абай, Тол. жин.).

КЕЗДЕЙ с ы н. *Кез сияқты, бір метрге жуық*.

Кездей шоқпар. *Ұзындығы жарты құлаш-тай шоқпар*. Қазақтан қандай сабаз шығады деп, Қырдағы көзін тікті, ойдағы да. Жекеге шықты бір қалмақ, Қолында *кездей* шоқпары (Т.Ізгілеуов, Шығ.).

КЕЗДЕЙСОҚ ү с т. 1. *Күтпеген, ойламаған жерден, аяқ астынан; кенет*. Егер *кездейс оқ* бірдеңеге кілігіп, шырмалып қалмасак, онда біз жұма күні партизандарға қосыламыз (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Әнеукүні көшеде *кездейс оқ* кездесе қалып, екеуміз құшақтаса көріскен едік (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Ауырып-сырқап қала ма, *кездейс оқ* бір пәлеге ұшырап қала ма деп үнемі қобалжимыз (С.Омаров, Қиыр жол). 2. *Тектен-тек, жайдан-жай, құрдан-құр, бекерден-бекер*. Жастардың соның түбінен кездесетіні *кездейс оқ* емес қой деймін (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). 3. *Әншейін, әлдеқалай*. Осы мәселені біржолата шешпей тұрғанда, біз киностудияны *кездейс оқ* тақырыштар мен *кездейс оқ* авторлардың қалың тобырынан арылта алмаймыз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). 4. *Қабілетсіз, білімсіз, икемсіз*. Өйткені мұндай кемшіліктердің көпшілігі – мектеп жасына дейінгі балалар мекемелеріндегі педагогтық қызметке кейде *кездейс оқ* адамдардың алынуынан да болып отыр («Қазақст. мұғ.»). Асханадағы жеті аспазшының бәрі де астың дәм-тұзын жөнді ажырата алмайтын *кездейс оқ* адамдар болып шықты («Қаз. әдеб.»). 5. *Абайсызда, аңдаусызда, байқалмай*. Аяғын *кездейс оқ* басып қалды (Ауызекі).

Кездейсоқ шама. м а т. *Ықтималдық теориясының негізгі ұғымдарының бірі*. *Кездейс оқ шама* – жағдайға тәуелді белгілі бір ықтималдығы бар әртүрлі мән алатын қандай да бір шама (ҚҰЭ).

КЕЗДЕЙСОҚТА ү с т. с ө й л. *Күтпеген жерден, кенеттен*. Кеуде сарай кенеттен терезесін Жауып қойса қайтпекпін, қарама деп, Ыдыстағы мөп-мөлдір тұнық тамшы, *Кез-*

дейсоқта төгіліп қала ма деп (Ж.Смақов, Мың махабб.). Қойшы бұған шыдамайды, Барады өзен жылғасына. Ұшырасады *кездейсоқта* А. Сұлу қыздың тұлғасына (О.Шипин, Дастан.).

КЕЗДЕЙСОҚТАУ үст. *Ойламаған жерден, кенет*. Сүйіспеншілік кейде *кездейсоқтау* басталады («Қаз. әдеб.»).

КЕЗДЕЙСОҚТЫҚ з а т. 1. *Күтпеген, ойламаған жерде болған нәрсе (уақиға, іс, әрекет, т. б.)*. – Өмірде осындай *кездейсоқтық* бола береді-ау, – деп, ол да таңғалды (Қоғамдық тәртіп.). Аса жеңіл салмақты А. Оразбеков өткен жылы тұңғыш рет республиканың чемпионы атанғанда 19 жасар жігіттің табысын *кездейсоқтыққа* есептегендер де болды («Лен. жас»). 2. *Жайдан-жай, тектен-тек, бекер*. Өткен жылы институттардың бірінші курсына қабылданған студенттердің тең жартысынан астамы ауыл мектебін бітіргендер. Бұл *кездейсоқтық* емес («Білім және еңбек»). Бұл аталған жазушылардың көпшілігінің бұрын мұғалім болуы *кездейсоқтық* емес («Қазақст. мұғ.»). 3. *Фил. Қажеттілікке қарама-қарсы философиялық ұғым (категория)*. Қажеттілік және *кездейсоқтық* – материалдық дүниенің объективтік процестерін бейнелейтін философиялық категориялар (Саяси сөздік). Заттың дамуында *кездейсоқтықтар*, бұлтарыстар, негізгі жолдың не ол, не бұл жағына ауытқулар болады (Марксистік филос.). *Кездейсоқтық* объективтік түрде кездеседі, оны ғылым зерттейді (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

КЕЗДЕМЕ з а т. *Мата, бұл*. Сол заводта оның кант, шай, *кездеме*, бұлғары, ұсақ-түйек сататын дүкені бар (С.Мұқанов, Ботагөз). Қолына тиын-тебен түссе, келгенінше *кездеме*, мына Қарымбайға төтті ала кел деген (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Ақаң орнынан тұрып, оралған *кездемені* ашып қарай бастады (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Көйлегі ақ кенеп. Жабудай жағасы көк *кездемеден* салынған. Көк жағаның қырка жиегі ақ жолақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Ғылым жолының қарауылы. Бұл қарауыл атқаратын қызметі *кездеме* кездегендегі кез, бидай бұттағандағы бұт қызметі (М.Дулатов, Шығ.). Сеңсең терісі, қолдан ұқсатылған тері-терсек, көн секілді қарапайым материалдар жаратылса, салтанаттық киім-кешекке барқыт, масаты, шұға, жібек, қымызы, бөтес, мақпал *кездемелері*, көмшат, сусар, бұлғын, құндыз терілері, бұлан немесе бұғы күдерісі, жылқы шегірені пайдаланылған (Ө.Жәнібеков, Қазақ киім.).

КЕЗДЕМЕЛІК с ы н. *Кездемеге тән; кездеме сатып алуға арналған*. Қалтасында *кездемелік* қана ақшасы бар еді (Ауызекі).

КЕЗДЕН = е т. к ө н е. *Кезу, аралау, шарлау*.

КЕЗДЕНУ *Кезден етістігінің қимыл атауы*. Сонан соң талап қылдық ізденуге, Аралап жер шаршысын *кездеңуге*. Ағалардан ешбіреу ермеген соң, Мыналар жолдас болды сонда бізге (Батырлар жыры).

КЕЗДЕС = е т. 1. *Кезігу, қшырасу, жолығу*. Соған жолығайын деп үйден шыға бере Орынбасардың үлкен ағасы Ақжолмен *кездесіп* қалдым (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.). – Онда ертең дәл осы жерде *кездесейік* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Сол адаммен өткен жылдың Бірінші Майы алдында тағы *кездестім* (К.Қазыбаев, Дәуір аты.). 2. *Тап болу, қшырасу, душар болу*. Әлден уақытта тағы да бір күртікке *кездестім* (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Өмірде алуан түрлі күтпеген жайлар *кездеседі* (К.Туғанбаева, Алтын.). Мұнда қазақ баласының тұтқыннан қашып шыққаны, жолда бай ауылға *кездесіп*, қонақ болғаны әңгімеленеді (Р.Бердібаев, Гүлстан).

КЕЗДЕСКЕНШЕ ү с т. *Жолыққанша, кезіккенше, қшырасқанша*. Жарайды, *кездескенше* сау бол (Ауызекі).

КЕЗДЕСКІШ с ы н. *Кезіккіш, жолыққыш*. Бартеке тезек терген, егістен қайтқан Нұрилага *кездескіш*-ақ (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). Шопандардың, әсіресе, қыс, күз күндерінде өрісте жүргенде бірімен-бірі *кездескіш*, әңгімелескіш келетін әдеті (Октябрь өрендері).

КЕЗДЕСТІР = е т. 1. *Адамдарды бір-біріне жолықтыру*. – Мені сол кісімен *кездестірсеніңіз*, мың рахмет айтар едім, сізге, – деді ол (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). – Мына кісіні ертіп апарып *кездестіріп*, – деп қасыма бір жігітін қосып берді (Т.Тобағабылов, Тағдыр). 2. *Кезіктіру, жолықтыру, қшырату*. Мен бүгін ескі танысымды *кездестірдім* (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Бір күні Гүләйша көшеде келе жатып өзінің мектепте бірге оқыған Мағира дейтін құрбысын *кездестіріпті* (Ш.Құмарова, Қос шынар). 3. *Душар ету, тап қылу*. Қараторғайға уа баста тең емес еді, Құдайдың жазуы-дағы, осыған *кездестірген* (А.Хангелдин, Қараторғай). – Шторм емес, алты балдық жел ғой. Теңіздегі штормға *кездестіре* көрмесін (Тұлпар).

КЕЗДЕСТІРУ *Кездестіру етістігінің қимыл атауы*. Мұны жігіттер естіп, Нарымды Ханшайыммен бір *кездестіруді* көптен-ақ арман етіп жүрген көрінеді (М.Дүзенов, Ақәже).

Балжандай қолы ашық келіншекті *кездестіру* қиын (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

КЕЗДЕСУ *Кездес етістігінің қимыл атауы; жолығу, қшырату.* – Ойда жоқ жерден *кездесу* *імізді* айтамын-ау... (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Менің де арманым сол – соғысты аяқтап, сенімен тезірек *кездесу* (С.Сейітов, Сөз сұра.).

КЕЗДЕСУ *з а т. 1. Көпшілікпен бас қосып, әңгіме, естелік айту т.с.с. арнайы ұйымдастырылған шара, кеш.* Көзіне тағы да сайлаушылармен болатын *кездесу* елестеді (К.Баялиев, Дегелек.). Қарт большевиктер Ғайнолла Иманғалиев, Әмірғали Байдәулетов, Құлмұқан Ескалиевтармен өткізілген *кездесу* *лер* есте қаларлықтай болды (А.Байболатов, Жарыс.). Жақында Абай атындағы Қаскелең қазақ орта мектебінде қызықты *кездесу* болып өтті («Қазақст. мұғ.»). **2. с п о р т. Командалар, ойыншылар арасында болатын жарыс, бәсеке, айқас.** – Олар шетелдің футболистерімен *кездесу* өткізуге аттанды деп едің ғой анада бір (З.Жәкенов, Таң самалы). Сөйтіп бұл *кездесу* 3:0 есебімен Алматы студенттерінің пайдасына шешілді («Спорт»).

Кездесу шебі. *ә с к. а) Бір-біріне қарама-қарсы бағытта шабуылдаушы өз әскерлерінің екі тобының түйісуі болжанатын немесе түйісуі болған шартты желі. Кездесу* *ш е б і* қарсыласты қоршауға алу әрекеттері, оның қоршаудағы топтастықтарын бөлшектеу немесе жою, әскерлердің қоршаудан шығу, шабуылдауда десанттармен кездесу кезінде тағайындалады (Қаз. тілі. термин. Әскери.). *ә) Қарама-қарсы ұрыс (шайқас) барысында екі жақ әскерлерінің түйісулері болжанатын немесе болған жергілікті жер алқабы.*

КЕЗДЕТ = *е т. Өлшету, кездеп өлшету.* Несібелі қызыл сәтеннің 15-20 кезін *кезде* *т іп* алды (Ауызекі).

КЕЗДЕТУ *Кездет етістігінің қимыл атауы.* Қайта *кезде* *т у г е* оқталып барып тоқтады (Ауызекі).

КЕЗДЕУ *Кезде етістігінің қимыл атауы; кездеп өлшеу, метрлеп өлшеу. Кездеу* *д е н* қалғанын жоғарыға қойды (Ауызекі).

КЕЗДІК = *е т. ж е р г. Кезігу, қшырасу.*

КЕЗДІК¹ *з а т. Мүйізбен сапталған, қыңға салып алып жүретін кішкентай пышақ.* Есенгелдің белбеуінде кішкентай ғана күміс *кездік*, ай мүйіз, алтынмен зерлеген арқар шақша (І.Есенберлин, Қаһар). Сүйінқара етті турап болып, *кездігін* саптамасының қонышына сүртті де, қынына салып қойды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Ел орынға отыра бергенде Сұраншы кісесінің қынынан *кездігін* іздеді. Кездік жоқ боп шықты (С.Талжанов,

Ұлдай.). *Кездік* былғарыдан, қайыстан немесе көннен жасалған қын ішінде сақталып, кісе белдікке тағылады (ҚҰӘ).

Кездік бойы алсындау. *Шапқан жерге қайта шыққан, шөптің кездік бойы өсіп қалуы.* Түн ішінде таудан тас тасқынындай жөңкіле құлаған қалың жылқы айналасы тай шаптырым жердің *кездік бойы алсындап* қалған балаусасын бырт-бырт орып, таң сібірлеп атқанша ұстарамен қырғандай қырған (К.Сегізбаев, Беласқан).

Құс кездік. *Ұшы қиқір кездік.* Арсалақтап жүгіріп, Асығыста сүрініп, Кеудесіне мініпті. *Құс кездігін* суырып, Кеудесінен тіліпті (Алпамыс).

КЕЗДІК² *с ы н. э т н. Кез боларлық, кезге тең, халықтық өлшем.* Әлгі қадалардың басын ұзындығы бес *кездік* көлденең ағашпен қосты (Д.Досжанов, Жібек.). Күрсініп, қос қабағын жиырды анам: – Ей, сорлы, бір *кездік* көр бұйырмаған. Дәм-тұзы түгесіліп жер бетінде, Біткені-ау, заманының құйындаған! (Қ.Ыдырысов, Жолық.).

КЕЗДІК³ *қида кездік. ж е р г. Қыңыр, қисық.* Адал сөз. Жасы Әлібекпен қатар құрбының лебізінде ешқандай *қида кездік* жоқ (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Атанған Дайрабайлар – Сарман аулы, Сәулетті орда тіккен жібек баулы. Шегінен жігіттері *қида кездік*. Ақшаға сатып алған жанжал-дауды (С.Омаров, Сәукен).

КЕЗДІКТЕЙ *с ы н. Жіп-жіңішке, өткір.* Қолдарында *кездік те й* болат егеу, Сыбырсыз екі-үш тұтқын жылжып тұрды (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

КЕЗДІК⁴ *с ы н. Кездігі бар, кездік ілінген.* Соған жалғас күмістеген кіселі де *кездік т і* былғары белбеу, қақпа шекпен, шидем шапан, үкілі көмшат бөрік (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

КЕЗДІКШЕ *ү с т. Кездік сияқты, кездік тәрізді.* – Жақсы көретін адамыңа оны *кездікш* е сермегің келмейді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

КЕЗДІР = *е т. Жүргізу, серуендету, аралату.* Атты *кездіріп* біраз жүрген соң, қойды ауылға қарай айдады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Келген соң қалың өрттей қаптап ашу, Бермеді ашуына патша басу. *Кездіріп* көшелерді құрым іліп, Керегі қыз бетіне күлді шашу (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жүйрік қиял дүниені *кездіріп*, Туған ел мен өскен жерден бездіріп, Қиын қиғаш қияларға жетектеп, Сырын айтпай, жөні қалай сездіріп (М.Дулатов, Шығ.).

КЕЗДІРТ = *е т. Жүргіздіру, аралаттыру.* ≈ Қаланы *кездірт т і*.

КЕЗДІРТУ *Кездірт етістігінің қимыл атауы.* Ұзақ *кездірт у г е* уақыт болмады (Ауызекі).

КЕЗДІРУ *Кездір етістігінің қимыл атауы.* Мен жылап жүріп, түн ортасы ауғанша оны *к е з д і р у м е н* болдым (А.Токмағамбетов, Ақмоншақ).

КЕЗЕ¹ = е т. *Қолындағы қаруын бір нәрсеге қарай оңтайлау, оқтау; көздеу.* Сержант блиндаждан секіріп шығып, автоматын *к е з е д і* (К.Тоқаев, Көмескі.). Сол сәтте бір жақтан Ермек шыға келіп, бұған тапаншасын *к е з е п* тұра қалады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Салт атты адамдар сойылдарын оңтайлап, найзаларын *к е з е п* күйғытып келеді (З.Ақышев, Ақбел.).

КЕЗЕ² з а т. ж е р г. *Кезінде, уақытында.* Астық жинау науқаны *к е з е с і н д е* жұмысты екпінді түрде істеу керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕЗЕГЕН¹ с ы н. *Кезіп кеткіш, кезбе, қыдырымпаз; қаңғыбас.* Күлдіргінштеу күлкішіл, қалжыңға ұста, *К е з е г е н* ит тым-ақ көп біздің тұста. Өз үйінен жиреніп, қашып жүрген Ант ұрғанға қосылма қапылыста (Абай, Тол. жин.). Сол сактарға *к е з е г е н* көңіл тағы қыдыра бастады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Кезеген аяқ. *Кезбе, қыдырымпаз.* – Жоқ, *к е з е г е н а я қ* сен болсаң да, ілінер жөргем мен емен (М.Әуезов, Танд. шығ.). – Я, сендер сықылды *к е з е г е н а я қ*, сұм табандар көп (Қ.Қуанышбаев, Шаншар.).

Кезеген торғай. з о о л. *Тұрқы 150–180 мм, салмағы 19–25 г. сарғылт немесе жылтыр қара түсті торғай (жыл құсы).* *К е з е г е н т о р г а й* ағашқа, көбіне шырша мен ақ қайың басына ұялайды. 5–7 жұмыртқа салады. Әртүрлі өсімдік тұқымын, насекомдарды жейді (ҚСЭ).

КЕЗЕГЕН² з а т. а н а т. *Адамның, малдың толарсақ сүйегі.* Бір салғанда-ақ мол салды *К е з е г е н д е й* қалады, Созағандай алады (Батырлар жыры).

КЕЗЕГЕНДІК з а т. *Кезбелік, қыдырымпаздық, қаңғыбастық.* Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? Өзінің көсібін тастап, *к е з е г е н д і к к е* салына ма? (Абай, Тол. жин.).

КЕЗЕК з а т. 1. *Бір нәрсенің реті, жөні, орайы.* Біраздан кейін ән салу *к е з е г і* Құралайға да тиді (Н.Сералиев, Ақ қайың). Әуелгі *к е з е к* менікі, Соңғы *к е з е к* сенікі, Қалаған жерден атамын (Ер Тарғын). 2. *Бір нәрсе алу үшін, бір жерге кіру үшін, тәртіптен бірінен соң бірі тұрған адамдар тізбегі.* Бейсен де *к е з е к к е* тұрып, бес-алты жаңа газетті әрең алып шықты (О.Сәрсенбаев, Сағым). Күтіп отырып *к е з е г і м* жеткенде дәрігерге кірдім (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Сөйледі Амангелді *к е з е к* алып, Бүркіттей саңқ-саңқ етті топты жарып, Еңіреген, езілгенді айтқан сайын Аузынан ақтарылды алтын тарих (О.Шипин, Дастан.).

3. *Жұмыс уақытының алмасып келу тәртібі (жүйесі), ауысым.* Мен үнемі таңертеңгі *к е з е к т е* істеймін (І. Есенберлин, Ғашық.). Өзі кешкі *к е з е к т е* істейтін болғандықтан, бүгін тынығып жатыр екен (Д.Исабеков, Бекет). Күн сенбі. Екінші *к е з е к т е* оқитын бала сабақтан кеш шығады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). // *Бірінен кейін бірі, алма-кезек.* – Мынау сіздің өз суретіңіз бе? Тіпті аумай қалған екен, – деді сурет пен оригиналға *к е з е к* қарап (Т.Ахтанов, Боран). Құм мен тас *к е з е к* соғып, қамшы ұстаған қолын да қарыстырып бара жатқан сияқты (Ғ.Сланов, Шалқар). Кімге болсын өліп-өшіп тұратын қара кемпір екі бетінен *к е з е к* сүйді (А.Жақсыбаев, Қайырлы.).

Бір кезек. а) *Бір мезгіл, бір уақыт.* Ас бөлмеде кешкі тамақ әзірлеп жүрген Әлилә да *бір кезек* қатарға кеп отырып, телевизор жаңалықтарын тыңдап қайтты (Береке бастауы). ә) *Бірде, бір ретте.* Бізді бастаған достарымыз енді *б і р к е з е к* көл үстіндегі «Жазғы сарайлар» дейтін әсем бір ескерткіштерге қарай алып жөнелді (М.Әуезов, Индия очерк.).

Бірінші кезекте. *Алғашқы ретте, алдымен.* Анатолий Кондратьевич *бірінші кезекте* арнаны туралап, жағаны бекітуді ұсынды (С.Мұқанов, Сырдария). Қазір күріш өсіру мәселесі *б і р і н ш і к е з е к т е* тұрған шақ (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

Дүние кезек. *Бірде олай, бірде бұлай; жақсы-жаманы аралас.* Япырай, *д ү н и е к е з е к* деген осы, ө! Тауипкі кім еді күні кеше, Жаналы кім еді оның қасында? (Б.Аманшин, Көкжар). *Д ү н и е к е з е к* деген осы! Қатынның күйігі қандай болады екен, енді сен тартып байқа (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Кезегі келді [келгенде]. *Сәті түсті, орайы келді.* *К е з е г і к е л д і* мақтар кемпір-шалды, Жадырап нудан нуды қоныс айдап, Өсірген өркендетіп баққан малды (Ақын жырлары). *К е з е г і к е л г е н д е* оқырман көпшілікке Қожықты да қысқаша таныстыра кетейік (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Кезегін алды. *Жолын алды; істі я сөзді бастау нәубетін алды.* Сөз *к е з е г і н а л ы п*, Ержан да өз өмірінен біраз ақпар беріп тастады (Т.Ахтанов, Шығ.). Қашатұғын қатын ба, *К е з е г і н* бабай *а л ы п* деп, Қарсы қарап тұрады (Ер Тарғын). *К е з е г і н* батыр *а л ғ а н* соң, Көп оғының ішінен Сұр жебе деген оқ алды (Ер Тарғын).

Кезек берді. *Жол берді; айту я істеу кезегін берді.* Жиын жұрт екі әншіге қуанып, қызыға тұрып *к е з е к б е р д і* (М.Әуезов, Шығ.). Самалбек келген соң, Әбіш оған бас иді де, *к е з е к б е р д і* (М.Әуезов, Шығ.).

Кезек бермеді. *Тоқтамай көп сөйледі.* Әзиз ешкімге де *кезек бермеді*. Бәрін өзі жайғап, өзі шешіп отыр (Ә.Тарази, Үлкен ауыл.).

Кезек күтті. *Ретін тосты.* Сатушымен, *кезек күткендер мен* ықыластана амандасып, кімнің соңы екенін сұрап білді (С.Шаймерденов, Шығ.).

Кезек күттірмейтін. к і т. *Бірінші кезектегі, шұғыл (іс, жұмыс).* Дұрыс оқу – тәжірибе шаруашылығын жасау мәселесін шешу – *кезек күттірмейтін* іс («Қаз. әдеб.»).

Кезек тимеді. *Ұзақ күтті.* Қандай жұмысты қандай адам (тергеуші ме, би ме) қарайтынын білмейтін, өздері неше күндей *кезек тимей* сарғайған, елдері алыс, сот маңайындағы ауылдарды қону-түстенумен әбден мезі қылып, жексұрын болған (М.Дулатов, Шығ.).

Кезектен тыс. *Алдын ала жоспарланбаған, кезексіз.* 1941 жылы 22 июнь күні «Социалистік Қазақстан» газетінің *кезектен тыс* номері шықты (Р.Ыдырысов, Отты жыл.).

КЕЗЕКЕЙ з а т. ж е р г. *Көзекей (сырт киім астынан киетін шолақ жеңді кеудеше).* Мына *кезекей* саған шақ екен. Бұрын *кезекей* ді көбірек киетін еді, кәзір сирек кездеседі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕЗЕК-КЕЗЕК ү с т. *Бірінен кейін бірі, алма-кезек.* Біздің солдаттар жатқан төрт бөлмені *кезек-кезек* қарап шықтым, ешкім көрінбеді (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Ол Ілиясты қапсыра құшақтап, екі бетінен *кезек-кезек* сүйді (Қ.Шөкенов, Гудок). Жарақаттанғандарымызды қалдырмай *кезек-кезек* көтеріп келеміз (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Ауырмалдық, бала жас өз мойнында Аман бар ма келген соң бір кездейсоқ, Жазушылар кеп тұрды *кезек-кезек*, Сәбит, Мұхтар, Мәрия жыл құстай боп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

КЕЗЕКПЕ-КЕЗЕК ү с т. *Бірінен кейін бірі, кезек-кезек.* Бұларды бірден таныған Елдос жүгіре басып кеп, екеуін *кезекпе-кезек* құшақтай алды (А.Байтанаев, Қансонар). *Кезекпе-кезек* көрісіп, Көзінің жасын төгісіп, Көңіл айтып берісіп, Азар тыным алады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мергендер жасына қарай *кезекпе-кезек* садақ тартысты (Н.Баяндин, Құм асты.). Деді де күлді, қол алып, *Кезекпе-кезек* көз тастап. Бұлардың жайын сәл бағып, Жөнелді жігіт ойқаптап (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

КЕЗЕКПЕЛЕУ = е т. ж е р г. *Алма-кезектеу.* Училище директоры оқушылармен *кезекпелеп* сөйлесті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕЗЕКСІЗ с ы н. *Кезегі келмей-ақ, ретін күтпей-ақ.* Орынбек бастап келген арбаларын таразыдан *кезексіз* өткізді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қайтсем екен деп біраз ойлап тұрдым

да, тәуекел деп, ішке *кезексіз* кірмекші болдым (Б.Сокпақбаев, Менің атым.). – Сосын, сен бір рет кітапханада менің алдымнан тұрып *кезексіз* кітап алғаның, есінде ме? (Т.Әбдіков, Күзгі.).

КЕЗЕКСІЗДІК з а т. *Кезегі жоқтық, кезегі болмаушылық.*

КЕЗЕКТЕ ү с т. *Осыдан кейін, алда, келесі ретте.* – *Кезекте* қандай жұмыс тұр? (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Белгіміз қонды Айға да, *Кезекте* – Шолпан белесі (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Ертеңгі санға – газетте, Қай мақала *кезекте*. Қағазын Фучик қолға алды, Өлмейтін нелер жол қалды (М.Әлімбаев, Танд. өлең.).

КЕЗЕКТЕП с ы н. к і т. *Кезекте тұрған, келесі реттегі; кезегімен келген.* Онда Қазақ Республикасының саяси және шаруашылық хал-жағдайлары мен *кезектегі* міндеттері сөз болған (С.Мұқанов, Есеу жыл.). Жаңғалақ *кезектегі* дежурствосын аяқтап, жатақ үйге қайтты (С.Бегалин, Сәтжан). Бір шабыт келді міне, безектеді Өлеңді қоя тұр деп *кезектегі*. Ал енді бір азырақ айтып алам Ол берген өзге сөзді өзектегі (Х.Ерғалиев, Құрманғазы.).

Бірінші кезектегі. *Ең бірінші, алғашқы, алда тұрған.* Ендігі жерде электр станциясын салуға кірісу *бірінші кезектегі* мәселе болуға тиіс (Қ.Ұябаев, Қырда.).

КЕЗЕКТЕМЕ з а т. *Кезек, рет, тәртіп.* Бір күні бір класты оқытып, өзгелерді бос қойып, келесі күні бос қалған класты оқытатын «*кезектеме*» жол бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕЗЕКТЕП ү с т. *Бірінен кейін бірін, рет-ретімен.* Олар екеуінің арасынан алауыздық туғызатынын, сөйтіп *кезектеп* құртатынын айтысты (М.Жұмағұлов, Қыран.). Жәкең өз жайлауын жеке-жеке өрістерге бөліп, оларды ретімен *кезектеп* пайдаланады (Ж.Мусин, Таң нұры). Малды бір күннің ішінде *кезектеп*, біресе табиғи жайылымға, біресе екпе жайылымға жаю керек (Шопан сырласы.).

КЕЗЕКТЕС = е т. *Ауысу, алмасу, бірінші орнын бірі басы.* Екі ауылдың жылқышылары жылқыны *кезектесіп* бағатын (С.Омаров, Қызыл арай). Отқа үстемелеп отын салып, шалдың қалайы тостағанымен *кезектесіп* шай ішті (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Ендігі қалғанын *кезектесіп* қыздардың өздері тиеді (С.Мұратбеков, Көкорай.).

КЕЗЕКТЕС з а т. *Кезегі, ауысымы келгенде біреудің орнына жұмыс істейтін адам, кезектесіп істеуші.* Малтығандармен жарыса аз уақыт жүзген Мәншүктің есіне кейін қалған пүлеметі мен *кезектестері* түсіп, жалт бұрылып қайтып келсе, Терентий де, басқа *кезектестер* де маңағы қалпында әлі тұр екен (С.Мұқанов,

Аспаз). – Жаксы, жаксы. Шойынқұлақпен бірге істейтін боласың, оның *кезектесі* жоқ еді (Д.Исабеков, Бекет).

Кезектес салалас. лингв. *Істің, оқиганың кезектесіп болғанын білдіретін салалас құрмалас сөйлем.* Құрамындағы жай сөйлемдері арқылы берілген істің, оқиганың кезектесіп келуін білдіретін салалас сөйлемнің түрін *кезектес салалас* дейміз (Қаз. тілі грамм.). *Кезектес салаласты* оқытқанда, оқушылар оның мынадай өзіндік белгісі барын білгені жөн («Қазақст. мект.»).

КЕЗЕКТЕСТІР = е. т. *Ауыстыру, алмастыру.* Ауыспалы егіс тәртібі тұрғысынан алғанда, әр шаруашылықтың жағдайын ескере отырып, дақылдарды жыл сайын *кезектестіріп* отыру керек (М.Ерленесов, Суармалы егін.). Баланың еңбек етуі мен дем алуын *кезектестіріп* отыру қажет (Семья тәрбиесі).

КЕЗЕКТЕСТІРУ *Кезектестіру етістігінің қимыл атауы.* Мұнда ауыспалы егіс жүйесі толық игерілген, егістік дақылдарды *кезектестіру* тәртібі қатаң сақталады (А.Байболатов, Жарыс.).

КЕЗЕКТЕСТІРІЛ = е. т. *Ауыстырылу, алмастырылу.* Мысалы, жұмыс кезеңі демалу және ұйқымен *кезектестіріліп* отыруға тиіс (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Демек, өсімдіктің осындай ерекшеліктері ескеріліп, дұрыс *кезектестіріліп* отырылуы тиіс (А.Алманиязов, Асқабақ).

КЕЗЕКТЕСТІРІЛУ *Кезектестіріл етістігінің қимыл атауы.*

КЕЗЕКТЕСУ *Кезектес етістігінің қимыл атауы.* Біздің жақта жалғыз кесемен ішу сән емес. Тек ілуде бір сыйлы қонағымен осылай *кезектесуші* еді (Т.Иманбеков, Үш ай.). Крахмал дәнінің қабаттанып жатысы, жоғарыдағы көрсетілгендей, күн мен түннің *кезектесуіне* байланыстылығы тәжірибе арқылы анықталған (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

КЕЗЕКТІ с. ы. н. **1.** *Келесі, алдағы; кезекте тұрған.* – Намыржан, мен таңертең барып, *кезекті* демалысымды алайын деп отырмын (С.Ғаббасов, Ана.). Журналдың *кезекті* саны редакцияда дайындалып жатыр (С.Мәуленов, Үркер.). Ертең бастауыш партия ұйымының *кезекті* мәжілісі белгіленген (Д.Досжанов, Тұлпар.). **2.** *Кезек-кезек, бірінен кейін бірі.* Жоғары сатыдағы өсімдік жапырақтары сабағына үш түрлі тәртіппен орналасады: *кезекті*, қарама-қарсы және шоқтанып орналасу (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Кезекті міндет. әс. к. *Шабуылдағы бөлімшенің, бөлімнің таяудағы міндеттерінен кейін орындалатын жауынгерлік міндетінің бөлігі. Кезекті міндетті* әскерлердің

келісімді іс-қимылына қол жеткізу және құрамының (бөлімнің) алдына қойылған жауынгерлік міндеттерін орындау кезектілігін қамтамасыз ету мақсатында жоғарғы командир қояды (Қаз. тілі. термин. Әскери.). *Кезекті міндеттің* мазмұны ұрыстың мәнісіне, бөлімнің (бөлімшенің) ұрыстық мүмкіндіктеріне, қарсыластық қорғанысы мен жергілікті жер сипатына және басқа да жағдайларға байланысты болады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Кезекті ұйқас. әдеб. *Бір жол аттап барып ұйқасатын өлең үндестігі (тәсілі).* Шумақтың бір жолы ұйқаспай, екінші жолы ұйқасып келсе, *кезекті ұйқас* дейміз (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

КЕЗЕКТІК: *кезектік әдіс.* э. к. о. н. *Нысаналардың фирма орналасқан жерден едәуір қашық болғанда қолданылатын жұмысты ұйымдастыру тәсілі. Кезектік әдісте* жұмысты фирма орналасқан жерге дүркін-дүркін қайтып оралатын ауысымдық қызметкерлер орындайды (Қаз. тілі. термин. Экономика.). *Кезектік әдісті* геологиялық барлау, жобалау-іздістіру, гидрометеорологиялық жұмыстарға, егер олардың ұзақтығы екі айдан асатын болса, қолдану қолайлы (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

КЕЗЕКШІ з. а. т. <франц. de jour>

1. *Белгілі бір жерде (мекемеде, әскери бөлімшеде, ауруханада) тиісті тәртіпті бақылаушы, кезекшілік міндетін атқарушы адам.* Күзетшінің бірі мұның қасында қалды да, екіншісі *кезекшіні* іздеп кетті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.). – Редакцияда *кезекші* болып, үйге кеш қайтып едім, қатты ұйықтап қалыпшын (С.Мәуленов, Үркер.). **2.** п. е. д. *Сынып тазалығы мен тәртібін сақтау үшін әр күн сайын тағайындалатын (белгіленетін) оқушы.* Балалардың ойыны болар деген ниетпен партама тақай бергенде, *кезекші:* – Енді сенің орның анау болады, – деп, арт жақтағы көне партаға иек қақты (М.Дүзенов, Ақәже). Мәселен, «Асан бүгін неге сабаққа келмей қалды?» – деп мұғалім *кезекші* деп сұрайтын болса, ол «ауырып қалды» деп бірден жауап береді (Қ.Жарықбаев, Психология.). **3.** с. ө. й. л. *Ауысып орнына істейтін адам; кезектесі.* Қазизаның *кезекшісі* болмайтын. Ол тәуліктен трактордан түспеді (З.Иманбаев, Дала.).

Кезекші бөлім. әс. к. *Әскери бөлімнің тәуліктік нарядының (гарнизондық нарядтың) құрамына кіретін бөлім (взвод, рота және басқа).* *Кезекші бөлім* әскери бөлім командирінің (гаризон бастығының) бұйрығымен қарауылдарды күшейту үшін немесе өртке, стихиялы апатқа қарсы күресу

үшін және басқа да міндеттерді орындау үшін тағайындалады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

КЕЗЕКШІЛІК з а т. *Кезекші болушылық, өз кезегін өтеушілік.* Таңертең *к е з е к ш і л і к к е* Цела Жавахидзені қалдырдым (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). – Ойбай-ау, шеше-ау, бір *к е з е к ш і л і к* деген пәлесі бар, кетіп қалады да тұрады (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Кластағы *к е з е к ш і л і к т е н* бастап, еден жуу, гүл күту, сынған парталарды жөндеу сияқты көптеген жұмысты оқушылар тындырады («Соц. Қаз».).

КЕЗЕКШІШЕ ү с т. *Кезекші тәрізді, кезекші секілді.* Дәрігерлер ауру күткен *к е з е к ш і ш е* күндіз-түні солардың қасынан кетпейді (Тербеледі тың дала).

КЕЗЕЛ= е т. *Оқталу, бағытталу, көзделу.* Полк ұрысқа дайындалды. Винтовкалардың құлақтары қайырылды, автоматтар *к е з е л д і*, гранаталар қолға алынды (З.Ақышев, Жесір.). Орынбай іш тартып жақындай беріп еді, сұсты мылтық өзіне қарай қайта *к е з е л д і* (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

КЕЗЕЛЕС з а т. ж е р г. *Шығын, шығасы.* Ол адам ежелден осылай *к е з е л е с к е* ұшыраған адам ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕЗЕЛУ *Кезел етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мылтықтың *к е з е л у і*.

КЕЗЕН= е т. **1.** *Оқталу, көздеу.* Өміртай автоматын *к е з е н і п*, оң жағына бұрыла берді (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). – Білем сенің не ойлап тұрғаныңды, – деді Ердос оған садақ *к е з е н і п* (М.Етекбаев, Алтын.). Бірінші топ – аз біледі мен жайлы, Әзірге олар жұрт пікірін аңдайды. Кейде тіпті өз ойларын өзі ембей, Жүріп жатыр ашық пікір *к е з е н б е й* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Бір нәрсені істеуге немесе айтуға оқталу, оңтайлану, ыңғайлану.* Ойында айтуға бата алмай тұрған бір сөзі бар адам сияқты. Әлденеге оқталып, *к е з е н г е н* пішін байқатып қояды (А.Байтанаев, Жаңғыр.). Лиданы тоқтатып сөйлесуге ынтығып, бірнеше рет *к е з е н д і* (Адам және химия). Асып жүрді тез енді, Бір көрмекке Жібекті, Төлеген мырза *к е з е н д і* (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Адамға қарсы пышақ *к е з е н б е й д і*. Әсіресе түнде өзінің біреуге *к е з е н г е н і н* білгенде пышақ қарыс ұзарады екен дейтін сенімдер бар (Б.Қанарбаева, Қазақ. наным-сенім.).

КЕЗЕНДІ з а т. ж е р г. *Жүргінші, кезбе; ұры-қары.* «Жануарлардың ер-тоқымын алайыншы, жерге аунап-қунасын», – деп бір тұрды да, «қой, кешегідей *к е з е н д і л е р* кез болып қалса жарамас», – деп ойлады Мұсақан (Ә.Көшімов, Лашын.).

КЕЗЕНДІК с ы н. *Өткініші, өтпелі.* Бірақ бұның бәрі *к е з е н д і к* таңба, әлі-ақ бұрынғы қалпына келеді (А.Байтанаев, Жаңғыр.).

КЕЗЕНДІР= е т. *Ыңғайландыру, оңтайландыру.* Жаңа күймен Безендірдік. Жаңа ерлерді *К е з е н д і р д і к* (Ж.Сыздықов, Жаңа күй).

КЕЗЕНДІРУ *Кезендір етістігінің қимыл атауы.* Бәрін солай қарай *к е з е н д і р у* керек (Ауызекі).

КЕЗЕНЕЙЛІ с ы н. к ө н е. *Уақыты келген, мезгілі жеткен.* Сөз салды талай мырза, ұнатпайды, Жүргенін, түсінбедік нені біліп. Әйтпесе, *к е з е н е й л і* кезі емес пе, Қосылар теңін тауып ойнап-күліп (Батырлар жыры).

КЕЗЕНУ *Кезен етістігінің қимыл атауы.* Жау винтовкасын екінші рет *к е з е н у г е* шамасы келмеді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Кару *к е з е н у д е н* гөрі қанатты қиялдар, ұшқыр ойлар жарысқа түсуге керек (С.Мәуленов, Жер нәрі).

КЕЗЕНІС= е т. *Оқталысу, көздесу.* Бір-біріне тапаншаларын *к е з е н і с і п* тұра қалды (Ауызекі.).

КЕЗЕНІСУ *Кезеніс етістігінің қимыл атауы.* Бір-біріне мылтық *к е з е н і с у г е* дейін барды (Ауызекі.).

КЕЗЕҢ¹ з а т. <грек. periodos> **1.** *Кез, уақыт, мезгіл.* Қазір шөп шабудың нағыз қауырт *к е з е ң і* (Н.Әбуталиев, Жаңар.). Мал қыстату – қой шаруашылығында ең жауапты *к е з е ң* (М.Әміргалин, Биязы жүн.). Егін еккен *к е з е ң д е*, Туыпты оны бір ана. Еділ деген өзенге, Жуыпты оны бір ана (Қ.Мұқашев, Күн тур.). // *Сәт, бір мезет.* Келесі бір *к е з е ң д е* Мағаш Дәрмен өлеңінің жайын сөз етті (М.Әуезов, Абай жолы). Қолайлы *к е з е ң і н* күтіп отырған Бұғыбай осы арада сөзге араласты (С.Омаров, Өмір.). **2.** т а р. *Тарихи дәуір, заман.* Тәуелсіз Үнді қазіргі кезде өз тарихында ең бір қиын *к е з е ң д і* басынан өткізуде (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Кейінірек колхоздастыру *к е з е ң і* басталып, ел арасында өртүрлі алып-қашты сөз гүлейді (Ж.Жұмақанов, Екі жол). **3.** *Даму процесінің белгілі бір сатысы.* Аурудың клиникалық сипаты жағынан үш *к е з е ң г е* бөлінетінін байқауға болады (С.Сыбанбаев, Мал қаны.). Жүзім өзінің өсіп, толысу *к е з е ң і н і ң* әрбір сатысында белгілі дәрежеде жылылық болуын тілейді (Б.Сланов, Жүзім.).

Геологиялық кезең. г е о л. *Тау жыныстарының геологиялық жүйе болып қалыптасатын уақыт бірлігі.* [Ол геологиялық эраның бір бөлігі саналады және бірнеше геологиялық дәуірлерге бөлінеді]. *Г е о л о г и я л ы қ к е з е ң д е р д і ң* ұзақтығы 1,6 млн. Жылдан (төрттік кезеңі) 79 млн жылға дейін (бор кезеңі) жетеді және олардың аталуы геологиялық жүйенің атымен бірдей болады (ҚҰЭ).

Жас кезең. *Жастық шақ.* Еркелеп, ұшқан құс пен ескен желге, Жастық өн жарасты еді-ау *жас кезеңге*. Мен сені сағындым ғой, аяулы өнім, Қосылып кеттің бе әлде басқа өзенге (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кезең шығыстары. э к о н. *Тауар-материалдық босалқы қорлар қалдықтарына жатқызылмайтын операциялық шығындар. Кезең шығыстары* бойына келтірілген шығын осы кезеңнің кірісінен шегерілмейді (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

Кезеңі келді. *Реті келді, сәті түсті. Кезеңі келгенде* Мухеев оларға жұдырық та жұмсап жібереді деседі (С.Мұқанов, Есеу жыл.). Әркімнің ойы бұрын жетіп, тізгін ұстау, *кезеңі келіп* тұрғанда қошемет көрсетіп қалу еді (Д.Досжанов, Жібек.).

Қиын кезең. *Қысыл-таяң уақыт, қиын-қыстау кез.* Нақ мынадай қасиетсіз оқиға Бұрын қазақ топырағында болмаған. Қандай *қиын кезеңде* де Туған елі Ақындарын жанын салып қорғаған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тарихи кезең. *Ел, мемлекет дамуындағы ерекше маңызы бар уақыт аралығы.* Мен осындай *тарихи кезеңінің* куәсімін (С.Сейітов, Жылдар.). Содан бергі еліміз өткен *тарихи кезеңдердің* барлығы да Асқар шығармаларынан нақты көрініс тапты (С.Қирабаев, Октябрь.).

Тар кезең. *Қиын-қыстау кез, қысыл-таяң уақыт.* – Сондықтан осындай *тар кезеңде* де қол ұшын жалғап, тезірек Ақмола бекінісіне әскер жіберуіңізді өтінем (І.Есенберлин, Қаһар). – Небір *тар кезең*, сын сағаттарда жан серігім болды ғой ол (С.Әлжіков, Дала.). Талай күрес, талай тайғақ кешуде, *Тар кезеңде* іс тағдырын шешуге, Берді бағыт, берік негіз орнатты Жаудың жолын, қанды қолын кесуге (Партия тур. өленд.).

КЕЗЕҢ² з а т. **1.** *Тау жотасындағы екі жағы түйетайлы болып келген аласа жер.* Жәрменке жақтан бізге қарсы бір атты кісі *кезеңнен* шыға келді (І.Жансүгіров, Шығ.). Хан тауына келгенде, Тұлпарлар қызып терледі. Үш бөлініп өрледі Үш жүз тұлпар бөлініп, Үш жерменен келеді. *Кезеңінен* Шоқпардың Шуылдап келіп асады (К.Әзірбаев, Таңд.). Ауылдың жылқы, сиыры аралас ірі малын айдаған Ұзақ, Естай, Жолбарыстар көшті Күжібайдың *кезеңінде* тосып алмақ боп, озыңқырап кетті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Тау ішінде *кезең* бар, Атанған «Жоңғар қақпасы». «Жентек» атты өзен бар, Басы қардың нақ қасы (С.Мұқанов, Замандас.). Күн таудан найза бойы көтерілгенде, Ақбілек алқынып бір *кезеңге* шығып еді, бұдырмақ дала екен. Ауылына келгендей қуанып кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құр еңістен ат айдап жіберіндер Ақ *кезеңінің* үстінде көмбе тұрсын (Батырлар жыры). Сенің аулың Қордайдың *кезеңінде*, Біздің ауыл Қопаның өзенінде, Мөртай-ай! Ауылың алыс кеткенде, сұлу Мөртай, Өшпейтін от жанады өзегімде, Мөртай-ай! (К.Әзірбаев, Таңд.). // *Дөңес, биік; түйетайлы.* Екі бала өзен ғып, От басындай жерді ойды. Екі жағын *кезең* ғып, «Су аспас» деп бір қойды (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай). **2.** а у ы с. *Асар асу, биік белес; қиындық, сыналар шақ.* – Абай аға, сол *кезең* алдында тұр ғой Дәрменнің (М.Әуезов, Абай жолы). Алда үлкен *кезең* тұр. Сынды *кезең* тұр. Ауылды түбімен өзгертпін, жаңа өмірге көшіру міндеті тұр (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Жалын шашу үшін жану керек, жану үшін тұтану қажет. Ал тұтану алдында биік-биік белес, үлкен-үлкен *кезең* бар (Қ.Ұябаев, Қырда.).

Кезеңге шықты. *Жасы 45-тен асты, ақыл тоқтатты, кемелдікке бет алды.* [Бұл жерде ақын адам жасының қырық бесін өмір жолының осындай кішігірім кезеңіне балайды. Адамның жас мәлшерін суреттеу үшін қолданылған балама]. Қырық бес *шықтың кезеңге* Маң-маң басып бұла аттай. Елу қондың ауыл үйі, Тізгіндеп ұстап құлақтай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

КЕЗЕҢАРАЛЫҚ з а т. б и о л. <лат. cellula interphatica, cellula – жасуша, inter – аралық, phatica – кезең> *Митоздың бөліну кезеңдерінің аралығындағы клетканың өсіп-жетілуі мен тіршілік жағдайына керекті заттармен қорлануы және келесі бөліну кезеңіне дайындалу мерзімі.* Кез келген дене клеткаларының тіршілік айналымы (циклі) митоздық бөлінуден және *кезеңаралық* т а н тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). Зат алмасу сипатына сәйкес *кезеңаралық* өз кезегінде үш кезеңге бөлінеді: түзілісальды (пресинтетикалық), түзіліс (синтетикалық) және түзіліссоңы (постсинтетикалық) (Қаз. тілі. термин. Биология.).

КЕЗЕҢДІ с ы н. **1.** *Кезеңі бар, белесті.* Күреспен көп бөгеттен өткенімде, *Кезеңді* бір биікке жеткенімде, Серттестім былайша деп қаламыммен, Бір жырым «Октябрьдің өткелінде» (Партия тур. өленд.). **2.** а у ы с. *Ыңғайлы, қолайлы, сәтті.* Татырдың айкасынан кейін-ақ сол екпінмен қойып кеткенде қала алынатын еді, ал енді қазір бұлай ету мүмкін болмай кетті. *Кезеңді* мерзімді өткізіп алды (М.Жұмағұлов, Қыран.). *Кезеңді* кезін күтіп, танкінің қозғалған аңысын аңдады (К.Оразалин, Жексей). **3.** а у ы с. *Ұрымтал, ұрма; қалтарыс, таса.* Оязбен ақылдасып сөз қорытқан, Аңылып жолаушының жолын жортқан. Күзеткен қырық

солдатпен болыс екен, *Кезеңді* жерінен кеп жолын тосқан (С.Керімбеков, Бес мылтық). 4. а у ы с. *Қиыншылығы, азабы мол, қауіп-қатерлі*. Кешегі қуғын-сүргін кенеттен кездескен *кезеңді* оқиға (Ө.Көшімов, Лашын.). Міне, осы да Жердің басынан кешірген тарихының бір *кезеңді* уақиғасы (А.Машанов, Жер асты.). // *Қиын-қыстау, қысылтаяң, тар*. Ақыл, қайрат іс қылып, *Кезеңді* жерде саспаған. Ерегіскен дұшпанды Тарттырған кара текедей Шоқытып қана тастаған (Айтыс).

Кезеңді жау. *Ежелден көз тіккен, аңдысқан дұшпан*. Тіпті керек десе, қапыдың тосқан *кезеңді жаудың* жаулық ісіне зығыры қайнап күйінбеді де (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

КЕЗЕҢ-КЕЗЕҢ с ы н. *Бірнеше кезең, белес-белес*. Тау жолы – *кезең-кезең*, қиын асу. Жақпар тас, құзар шың-құз қиюласып. Төбең – тік, шексіз күмбез... Бас айналып, Жатады леп белгідей құйын асып (Т.Нұрмұхамедов, Күн.).

КЕЗЕҢСІЗ с ы н. *Кезеңі жоқ, кезең болмайтын, асусыз*. Тау *кезеңсіз* болмас, Өлке өзенсіз болмас (Мақал).

КЕЗЕҢШЕ з а т. *Кішкене кезең. Кезеңшеге* шыға келгенімізде біздің көзімізге алдымыздағы өлкенің бойында шалқыған өмір бар сияқты болып көрінді (Х.Әбішев, Аспан.).

КЕЗЕП [ар. كذاب] з а т. 1. *Қу, сұм, сұмырай, екіжүзді, алаяқ; көззат*. – Бірге жүруіне қарағанда ол да әлгі *кезептердің* досы ғой, сірә (М.Гумеров, Хазірет.). Шыққыр көзім шықпаса, таныдым мен ол *кезепті* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Сондықтан сенбеңіздер бұл *кезепке* Азғынның айла сөзі елге сен пе? Адасқан Аманкелді еркін соған, Ермейді ұйтқысы бір ел өсекке (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). 2. а у ы с. *Ұры, қарақшы*. Талай жерде бүкіл ауыл соңына түсіп ұстай алмай жүрген, елден жылқы қоймаған *кезептің* қашып келіп, Мистер Харслейдің үйіне паналағанын білгеннен кейін ишан жігіттері кейін қайтып кеткен көрінеді (М.Қаратаев, Далада.). – Сәкежан, мына бір Байсалықов, Беков деген аты шулы *кезеп* ұрылар күн көрсетуді қойды (С.Талжанов, Ұлдай.). Аман-есен жүрсің бе, Тезек төре, Елден жылқы қоймаған, *кезеп* төре. Күні-түні жегенің ұрлық еті, Ақыретке барасың не деп, төре?! (Айтыс).

КЕЗЕП: *кезеп алу*. *Еркек малды пішкен соң тыяқ уытынан ауырсыну, жыныс мүшесінің ісінуі*. Қазақ шопандары «*кезеп алу да н*» сақтану үшін құрал-жабдығын түзеп, жақсылап тазалап, отқа ұстап «аластап», малдың шабын, ұмасын шаң-тозаңнан тазалайды (ҚРОМА).

КЕЗЕПТЕН= е т. *Екіжүзділену, сұмырайлану, алаяқтану*.

КЕЗЕПТЕНУ *Кезептен етістігінің қимыл атауы*.

КЕЗЕПТІК з а т. *Сұмдық, сұмырайлық, алаяқтық*. Бұл нағыз *кезептік* қой (Ауызекі).

КЕЗЕР= е т. *Шөлдегендіктен ерінің кебуі; құрғау, тобарсу*. Қатын-балалар шөлдеп, еріндері *кезеріп* кетіпті (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Бір кезде ол *кезерген* ернін тілімен жалап, сусын сұрады (А.Лекеров, Түз гүлі). Таңдайың кеуіп, ерінің *кезеріп*, «бір жұтым, бір жұтым су» деп тұрса, қалай сусын ойламассың (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Ашаршылық басталған кезде қаладан бос қаптарын сүйретіп қаусаған, еріні *кезерген* өңшең аштар келіп қайыр сұраған болатын (М.Жұмабаев, Шығ.). *Кезерген* кеуіп таңдай, еріндері, Кең дүние тостағандай көрінбейді. Ұрса да, сүйресе де мыңк етпейді, Қасарып ер жігері жеңілмеді (К.Әзірбаев, Танд.).

КЕЗЕРТ= е т. *Ерні жарылу, құрғату, тобарсыту*. Күндізгі аңызқ оның таңдайын кептіріп, ернін *кезертіп* тастапты (Ж.Мусин, Үміт). Таңдай кептіріп, ерінді *кезертетін* ылғалсыз ыстық жел соғып тұр (О.Сәрсенбаев, Жалғыз.). Алғашқы кезде нәресте шақырғандай, алақанын қармай, мойнын бұлғай, көзін тұнжырата, ернін шошайта сөйлеп, жирен орыс басын шайқап болмаған соң, иығын қысып, көзін тікірейте, ернін *кезерте*, ызбарлана сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕЗЕРТУ *Кезерт етістігінің қимыл атауы*.

КЕЗЕРУ *Кезер етістігінің қимыл атауы*. Ернінің *кезеруіне* де мән бермеді (Ауызекі).

КЕЗЕРІҢКІ с ы н. *Аздап кезерген, тобарсыған; құрғақ*. *Кезеріңкі* ернінде күбір бар (Ә. Сәрсенбаев, Батыр.). Тіпті, күн қағып, *кезеріңкі* тартқан жұқа ерні ерніне тимей, белгілі бір шешендерше құлшына айтты (С.Бақбергенов, Алтынемел.).

КЕЗЕС= е т. *Оқталысу, бағытталысу, қару кезенісу*. Футбол үшін екі елдің қару *кезесін*, әуіпірім деп барып тоқтағаны да жұрттың есінен шыға қойған жоқ (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

КЕЗЕСУ *Кезес етістігінің қимыл атауы*. Пышақ *кезесуге* болмайды (Ауызекі).

КЕЗЕТ= е т. *Көздету, оқтату, кезендіру*. Қаршығаны қайырма, Қалыңға салса батпаса. Мергенге мылтық *кезетпе*, Атқан оғы айнымай Түтінін үзбей атпаса (Үш ғасыр.). Өткір қылып жебемді Шықыр да шықыр егетіп, Көзіне келсе *кезетін*, Мың менен жүзді бөгетіп, Қаптаған қолдан таймадым (Дастандар).

КЕЗЕТ¹ з а т. *Су жырған жер, жырашық*. Жар қабағы төгіс емес, кей жері су жырған *кезет*, жағалай төмпешік екен (Х.Есенжанов, Ақ

Жайық). Жалғыз-ақ аю, қасқыр қан аңсаған, *Кезеттен* қараушы еді бойлап-бойлап (Қ.Жұмалиев, Қырда.). // *Ойық, кем-кетік; тегіс емес жер*. Біртуған нардың өркешінің аздаған *кезеті* болса, оны кезнар дейді (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине).

КЕЗЕТ² з а т. с ө й л. *Кез*. Істі *кезеті* келгенде істеп тастау керек (Ауызекі).

КЕЗЕТУ *Кезет етістігінің қимыл атауы*. Мылтық *кезетуінен* қатты қаймықты (Ауызекі).

КЕЗЕУ *Кезе етістігінің қимыл атауы*. Жалма-жан башнясын бұрып, ұзын стволынан оқ атқан зеңбірекке *кезеуге* оңтайланды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Тіпті бұл жерде қалай қарай қаратып та мылтық *кезеуге* болмайтын еді (О.Бөкеев, Мұзтау).

КЕЗЕУЛІ с ы н. 1. *Кезелген, атуға даяр тұрған*. Бұл сөтте *кезеулі* мылтық та төмен түскен (М.Құмарбеков, Асау Ертіс). *Кезеулі* садақ, байлаулы оқ, Не жаулар мұнда болмаған. Жатыпты дала жайлау боп, Қобыландылар қорғаған (Р.Жанаев, Мәуелі.). 2. а у ы с. *Көздеген, көңілге алған; мақсатты*. Жандәрмен минаның екеуін де *кезеулі* жерге қойып болған соң, баспалдақпен төмен түсті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

КЕЗЕУРІНДІ ж е р г. *Тегеурінді, қуатты*.

КЕЗ-КЕЗДЕ ү с т. ж е р г. *Кей уақытта, кей кезде*. *Кез-кезде* шөріге де бара алмай қаламыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Тетелес, теңлес өскен Жанқабылын *кез-кезде* аусап-аусап сағынады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕЗ-КЕЗІМЕН ү с т. *Кезегімен, рет-ретімен*. Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді, Оларға *кез-кезімен* нәби келді. Қағида, шарияты өзгерсе де, Тағриф Алла еш жерде өзгермеді (Абай, Тол. жин.).

КЕЗҚҰЙРЫҚ з а т. з о л. <лат. *milvus migrans*> *Ұсақ жәндіктермен, өлекселермен қоректенетін, тұрқы 70 см-дей, құйрығының ұшы екі айырық, қара қоңыр түсті, сиңқартәрізділер отряды қаршыға тұқымдасына жататын жыртқыш құс*. Төбеде шүйіле ұшқан жалғыз *кезқұйрық* жүр (А.Нұрманов, Аққу.). Тек *кезқұйрықтар* ғана бұрынғысынша шатқалдың үстіне ұшып келіп, ұядан құлап өлген балапандардың өлімтіктерін ашқарақтанып жей бастады (Ә.Бірмағамбетов, Қаз. геогр.). Жыртқыш құстардан көксары, *кезқұйрық*, саз құладыны кездеседі (Қазақст. аң байлығы). *Кезқұйрық* – жыл құсы. Наурызда Қазақстан аумағына ұшып келеді (ҚҰЭ).

Кезқұйрықты лашын деп. м ы с қ ы л. *Бұл жерде «жабыны тұлпар деп, қорқақты батыр деп, жаманды жақсы деп» деген мағынада.*

Кенеусізді асым деп, *Кезқұйрықты лашын деп* (Дулат Бабағайұлы, Замана.).

Кезқұйрықты субүркіт. з о л. <лат. *haliaeetus leucoryphus*> *Сиңқар тәрізділер отряды қаршыға тұқымдасына жататын жыртқыш құс*. *Кезқұйрықты субүркіт* тоғайлы, орманды жерлердегі қамысты су қоймаларын мекендейді (ҚҰЭ). *Кезқұйрықты субүркіт* өте сирек кездесетін жылдан-жылға таралу аймағы азайып, жойылып бара жатқан құс (ҚҰЭ).

КЕЗМАЛ з а т. ж е р г. *Кездеме, мата*. Дүкенге *кезмал* түсіпті (Ауызекі).

КЕЗНАР з а т. т ү й е ш а р. *Лөкпен маядан туған будан, түйе тұқымы*. Мұны *кезнар* дейтін, себебі оның өркешінің алдыңғы жағында сәл кезеті болады. *Кезнардың* жүні, сүті, өнімі маядан кем (ҚСЭ).

КЕЗНЕС = е т. к ө н е. *Қымсыну, қысылу, қызару*. Бір жақсы күнім деп, Қызықпен сөйлесіп, Артынан «ол нем?» деп, Ұялып *кезнесіп* (Абай, Тол. жин.).

КЕЗНЕСУ *Кезнес етістігінің қимыл атауы*.

КЕЗУ *Кез етістігінің қимыл атауы*. 1. *Қыдыру, ел аралау, шарлау*. Әзім кезді базарды аз тентіреп, Әртүрлі ішкілікті алды күреп. Алтынды көргеннен соң анасы да Кетті көрші үйіне сеніңкіреп. Сағынай қашқалақтап жүрді. Мал аралауы, ел *кезуі* көбейіп кетті (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Әбден іші пысқан соң, ермек іздеп көше *кезуге* шығады (К.Баялиев, Дегелек.). 2. а у ы с. *Болжау, оймен дүриені шарлау*. Есінде ме, түндерің көзілмеген? *Кезуде* ойың өмірді, *кезуде* өлең. Арғы атасы адамның сезім болса, Адам емес, сезімді сезінбеген (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕЗУШІ з а т. 1. *Ел аралаушы, шарлаушы*. Бір тамағы үшін барлық ауылды *кезушінің* бірі осы болатын (Ауызекі). 2. *Әскери қосынның оқшау алдында жүретін бір бөлігі*.

КЕЗУІЛ з а т. *Кезушілік, жортуыл*. Еліріп құр шоқпармен шонтай қағып, Арамтер әлін білмей өлек болған. Сол іспен адамың жоқ сірә де оңған. Көргені *кезуіл* мен құрдым жолдан (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Атасы қол бастаған Мамай батыр, Өмірі *кезуілде*, тіккен шатыр, Ертеде қазақ-қалмақ қақтығыста Орнатқан дұшпанына заман ақыр (Е.Бердин, Қанды асу).

КЕЗУІЛДЕ = е т. *Кезу, аралау, шарлау*. Ол өзін-өзі түсіне алмай сенделіп, ауланың ішін *кезуілдеп*, ерсілі-қарсылы теңселіп жүрді де қойды (Ә.Әбішев, Найзағай).

КЕЗУІЛШІ з а т. *Барлаушы, шолғыншы*. Соңғы келген жүз жігіттің қолбасы мырзасы Алшынды (Қоңамұлы) беті қайпаған жаужүрек,

жан қадірін білмейтін *к е з у і л ш і* деп, қарсы алдында жүріп жауға шабатұғын осылар болсын деп, «Кіші жүз Алшын» деп ат қойды (М.Көпеев, Шығ.).

Кезуілші топ. ә с к. *Жорық алдында барлау міндетін атқарған, ежелгі түркі тайпалары әскерлерінің алдыңғы тобы.*

КЕЗІГУ *Кезік етістігінің қимыл атауы.* Дәл қазір Дәмешпен ренжісіп шыққанда *к е з і г у і н* қарашы! (Р.Тоқтаров, Ертис.). Жақсыларға *к е з і г у*, Жарық күнді сезіну. Өлерде де өкінбей Рахатпен көз ілу (С.Мәуленов, Найзағай.).

КЕЗІК = е т. **1.** *Қарсы жолығу, кез болу.* Сол күні түнде олар Әмірге *к е з і к т і* (С.Сарғасқаев, Сыңған тіс.). Аудандық бөлімшеге алып келгенде ол таныс адамына *к е з і к т і* (К.Тоқаев, Түнде.). Қақпа алдында *к е з і к к е н* әйел: – Қайдан келе жатқан балаларсыңдар? – деп сұрады (К.Сәрсекеев, Қараша.). // *Оңаша жерде жолығысу, кездесу.* Ләйлі де оған ғашық. Екеуі айлы түнде ауыл сыртындағы өзенді сайда *к е з і з е д і* (Ә.Тарази, Асу.). Ханьсу халқының дәстүрінде бірін-бірі сүйген қыз бен жігіт оңаша *к е з і к к е н* де ғана болмаса, сүйісе қоюы ұятсыздық екенін Кәрім жақсы білетін (Ж.Тілеков, Жоңғар.). **2.** *Ұшырасу, тап болу.* Одан әріректе – жеміс ағашы. Соған рахаттана елітіп, сәл жүрсен болды, гүлді аллеяға *к е з і з е с і ң* (Ж.Аяшев, Алақан). Қайтеміз, сондай заманға *к е з і к т і к* (Б.Тілегенов, Аққайнар.). – Менің Күнімжанымды мазәк етіп тастап кеткенде *к е з і к к е н* шүйкебасың мынау болса, жарыған екенсің, – деді Айғаным (А.Байтанаев, Жаңғыр.).

КЕЗІК з а т. <грек. typhos> м е д. *Ұзаққа созылатын ауру; сүзек.* Тәй тұрды сол үй қалқиып, *К е з і к т е н* тұрған кісідей. Қайтеді кетсе қар құйып, Қалады кімі үсімей? (Ж.Молдағалиев, Жырыма бес). Он рет *к е з і к* болғанмен, Онан да өлмей қалғанмын. Жорықта ал деп жанымды, Әуелден тілек салғанмын (Ақберен). *К е з і к* ауруынан қарт пен кемпір дүние салып, басқалар бері караған кез («Қаз. әдеб.»). Біле алмай не қыларын ойға қалды, Кездесер, – деп – *к е з і г і м* қайткенде емге? (Т.Ізтілеуов, Өгіз бен есек). Кейбіреулер бұл Кенен өлді деді, Кетпес *к е з і к* кеселі келді деді. Барлық малы таусылды жата-жата, Неменесін жер екен енді деді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кезік болғандай. *Сүзектен тұрғандай.* Хан алты ай *к е з і к болғандай* жәдігөйсіп, мүсәпірісіп, жүдеп біттім деп, тапсырмамды орындағаның үшін сыйлығым деп, бір қырмызы шапан береді (Ертегілер).

КЕЗІКТІР = е т. **1.** *Жолықтыру, біреумен кездестіру.* – Садаған болайын, Күлеке, мені Бәтеспен бір *к е з і к т і р і ң і з ш і* (Ә.Омарбаев, Көрлен кесе). – Болатбек ағанды менімен қалай *к е з і к т і р е* алар екенсің? – деп

Тасмахан деген ініме карадым (Т.Тобағабылов, Тағдыр.). **2.** *Ұшырату, біреуді кездестіру.* Самат Нұрғайшаны колхоздың шеберханасынан *к е з і к т і р д і* (Т.Нұрғазин, Адам.). Құдай біледі, мына киім, мына түрмен жеңемді басқа жерде *к е з і к т і р с е м*, танымай қалуым даусыз (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.). Жолшыбай ол әлденеше көпті *к е з і к т і р і п* еді (К.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

КЕЗІКТІРУ *Кезіктір етістігінің қимыл атауы; кездестіру, жолықтыру.* – Елеусізович, енді мені Гүрзулидмен *к е з і к т і р у ғ е* жәрдемдессеңіз алғыс айтар едім (М.Рашев, Бетің қисық.). О жөніндегі толық мағлұматтарды Платонның жазбаларынан *к е з і к т і р у ғ е* болады (Т.Шаханов, Жоғалған.).

КЕЗІН с ы н. ж е р ғ. *Масыл, жалқау.* Әңгіме білсек айтамыз ғой, *к е з і н* емеспіз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЗІНДЕ ү с т. **1.** *Уақтысында, уағында, өз мезгілінде.* – Әттең, *к е з і н д е* оқи алмай қалған, дипломы жоқ (М.Гумеров, Хазірет.). Бай алады *к е з і н д е* көп берем деп, Жетпей тұрған жерінде тек берем деп, Би мен болыс алады күшін сатып, Мен қазақтан кегінді өперем деп (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **2.** *Бұрын, ертеректе.* Бұл жолмен *к е з і н д е* кім жүрмеді дейсің (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

Дер кезінде. *Өз уақтысында, дәл уағында.* Қой мен ешкі өсіруде *д е р к е з і н д е* күйек байлап, күйек алу ең келелі мәселенің бірі (Х.Әбішев, Аспан сыры). *Дер кезінде* құнттап жинамағандықтан бұл күнге дейін талай әсем ән мен күй ұмытылып, өшіп, із-түзсіз жоғалған («Қаз. әдеб.»).

КЕЙ е с і м. *Кейбір, қайбір, қайсыбір.* *К е й* жұрт жанды бүйректе, кейбір ел – жатырда, тағы біреулер – жүректе, енді біреулер – қанда болады деп ойлаған. Берірек заманда жан мида болуға тиіс деген ұғым туған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл сөзді біреу алмас, біреу алар, Құлағын біреу салмас, біреу салар. Теп-тегіс көпке ұнау оңай емес, Кейіне жарамаса, *к е й і н е* жарар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бөріне жұрттың жасаған Бермеген бірақ түгел бак. Толып жатыр жалғанда Жетім-жесір, *к е й* бейбак (М.Дулатов, Шығ.). // *Тәуелденіп келіп, заттық мағына тугызады.* Ән салған, арақ ішкен, өлеңдеткен, *К е й і* айық, *к е й і* мас боп, есі кеткен. Дуылдап, сауық салып отырғанда, Қақпаға біреу келді үш ат жеккен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Абай түгіл, ақылды көп жан өткен, Түпсіз терең ғылымға көзі жеткен. Солардың да бар сөзі бір жерде емес, *К е й і* жөн, кейі қате айтып кеткен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Айналама қарасам, үй ішінде отырған ауылдастың *к е й і* жымың-жымың, *к е й і* теріс қарап мырсылдасып жатыр екен (Ф.Сланов, Домбыра.). Бөйгі аттарының бөрі қат-қабат ұйлығып, құйын қуған қаңбақтай

үйіріліп *кейі* алқымдаса, *кейі* құйрық тістесе құйғытады (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). *Кейі* жардан атылатын, Суға құлаш батыл ұрып. *Кейі* құмда отыратын, Көйлегінен шатыр құрып (С.Мәуленов, Тартыс.).

Кей кезде [кез]. *Кей уақытта, кейде. Кей кезде* ойыма өткен оқиға елестеп, Сафураның үні құлағыма әлдеқайдан талып естілгендей болады (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). *Кей кезде* даусының шығып кеткенін аңғармай да қалады (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Кей кездері. *Кей уақытта, кей-кейде.* Ойларыма жібер ұшқыр қиял сап, О, қайыңдар, тұрмын сенен күй аңсап. Ол да сендей қаз омырау, сұңғақ бой, Ол да сендей *кей кездері* ұялшак (Т.Айбергенова, Мен саған.).

Кей мезгілде. *Кей кезде, кей уақытта.* Жыладым, әлсін-әлсін талып қалып, «Қайтемін жанымды аяп алып қалып» Деген ой билеп кетіп *кей мезгілде* Тұрдым мен өлуге де барып қалып (К.Райбаев, Жаңа толғау).

Кей сәт [сәтте]. *Қайсыбір кез, кей уақыт.* Әйтсе де, *кей сәт*, сүйіктім, Толғанам шыңға шыққандай. Аласа менен биіктің, Боламын паркын ұққандай (Ө.Жайлауов, Шопан.). *Кей сәтте* жүрсе дағы кетіп есің, Суырып соққан желдің өтіне сен. Қаймықпай қарсы бардың қасарысып, Әйтпесе, құрыштайын бекімес ең (Қ.Жұмағалиев, Ақжарма).

Кей уақыт [уақытта, уақта]. *Қайсыбір кезде, кейде.* Сарнады, маңырады, даңғырады, *Кей уақыт* уата-уата саңғырады. Анда-санда тартады қатты-қатты, Көңілім сезбей, бастарым қаңғырады (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Баға деген қандай өзі таразы? Неңе риза, неңе сенің наразы? Мен ойлаймын *кей уақытта* бағаға Ділгер-ау деп бағаның да біразы (С.Сейітов, Бетпе-бет).

Кей шақта [шақ]. *Кей кезде, кей уақытта.* *Кей шақта* сағынады туған елін, Білмейді соры екенін қуған ненің. Отырып ойланады, қиналады. Қайтқысы келмей жолдан бұған белін (Қ.Тоғұзақов, Сібір Омар). Қатал-ау тағдыр *кей шақта* а Кетеді сені жаныштап. Әкесі өліп бейуақта Арманы кетті алыстап (Х.Талғаров, Шыңда.).

КЕЙБІР есім. *Қайсыбір, қайбір, кей; бірлі-жарым.* Комиссия әуелі аупарткомге барып, *кейбір* мәселелерін келісіп алды (З.Шанкин, Өмір.). Оның *кейбір* мінездерін Қасболат жақсы біледі (Т.Ахтанов, Боран). Арын мен Нағима да, *кейбір* балалар да Түктібайдың сөзін қостап сөйледі (М.Гумеров, Шыңырау.). // *Кейбіреу, қайсыбіреу.* Солдаттардың *кейбірі* қолынан, *кейбір* аяғынан жаралы келсе де, ел ішіндегі қуанышта шек жоқ (С.Сейітхазин, Хадиша). Бұлардың *кейбірінің* мінездері, Еш нәрсе көрмегенсіп, бұртақтаған. *Кейбі-*

рі жайдары, ашық боламын деп, Орынсыз адамдармен жыртақтаған (Абай, Тол. жин.).

Кейбір кезде [кез]. *Кей уақытта, қайсыбір шақта.* Мен *кейбір кезде* кішкене екі маржан салынған қорашпаны қолыма алып, ұзақ қараймын («Лен. жас»). Бармын мен қойған жерде, айтқан сертте, Айныр деп ақын жүрек түк селт етпе! *Кейбір кез* қателесіп кеткен болсам, Ей, құрбым, күдер үзіп, басқа теппе! (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Кейбір сәтте. *Кейде, кей уақытта. Кейбір сәтте* ойымды қағазға түсіргім келіп тұрады (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

Кейбір уақытта [мезгілде]. *Кейде, қайсыбір кезде.* Осындай аңдарды бізге тіпті *кейбір уақытта* декабрь, январь айларында да байқауға тура келді (М.Исмағилов, Зорман.).

Кейбір шақта [шақ]. *Қайсыбір кезде, кей уақытта.* Мәселе емес, бірақ кескін, түсте. Айласы адамзаттың жатады іште. Ең жақын адамдарды біліп болу, Түседі *кейбір шақта* ауыр күшке (С.Мұқанов, Шыңан шыңға).

КЕЙБІРЕУ есім. **1.** *Қайсыбіреу, қайбіреу; кейбір (адам).* Ел жайын біліп қансаңыз, Айтайын құлақ салсаңыз: *Кейбіреуі* дүрсін жүр, Жер тәңірісіп кер мағыз. *Кейбіреуі* – законшік, Оңдырмасып, берсе арыз. Кейбірі пірге қол берген, іші залым, сырты абыз (Абай тілі сөзд.). Мүмкін жігіттердің *кейбіреуі* бізді сол жақта күтіп тұрған шығар (Р.Райымқұлов, Болат.). *Кейбіреулерінің* қолында сойыл, ағаш, бір-екеуі иығына мылтық асынып алыпты (Б.Тілегенов, Аққайнар). **2.** *Бірлі-жарым, бірен-саран.* Хаттардың *кейбіреулеріне* жауап жазуды ол Сәменге тапсырды (С.Бегалин, Уақыт.). Олардың *кейбіреулері* сол газеттердің өзінде де жарияланды (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). Теңіз тасбақалары көп жасайды, *кейбіреуі* 300–350 жыл өмір сүреді екен (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

КЕЙБІРЕУШЕ үс т. *Кейбір адамша.* Ол *кейбіреулерше* шешемнің бетінен сүймеді де (А.Хангелдин, Өткен күн.). Сыр – теңіздің тереңіне бойламай, Жүре алармын, жүре алармын жай қалай. *Кейбіреуше* ұйықтап өткен өмірден еш нәрсені ойламай (Т.Қызықбаев, Алтай.).

КЕЙДЕ үс т. **1.** *Кей уақытта, кей кезде.* Күніне *кейде* он екі сағат, *кейде* он төрт сағат жұмыс жасалады (С.Шарипов, Бекболат). Атқан оғы кейде тиіп, *кейде* далаға кетеді (С.Омаров, Өмір.). *Кейде* оны жолдастарыма көрсетіп мақтанатынмын да (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). **2.** *Оқта-текте, анда-санда.* *Кейде* болмаса, мен қыздың үйіне көп бармайтынмын («Лен. жас»).

КЕЙ-КЕЙДЕ үс т. **1.** *Кейде, кей кезде.* Жаманды күнде азғырса, жан демейді, Жақсы

жаннан *к е й-к е й д е* таяқ жейді, Күнінде неше бүлік шығарса да, Еңбегі жанған жан боп сүйсінбейді. Жайдары, жарқын Гүлсім *к е й-к е й д е* өзінің мұғалім екенін ұмытқандай боп, бізбен әзілдесіп, жадырап күлетіні бар (А.Жақсыбаев, Бозарал.). Қалай болғанда да осындай ауыстырулар аударма үстінде *к е й-к е й д е* керек-ақ (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

2. Анда-санда, оқта-текте. «Бала үшін ғана менің басымды байламады ма екен осы?» – деген күдік *к е й-к е й д е* қылтып басын көтереді (О.Сәрсенбаев, Сағым). *К е й-к е й д е* екі ұрықтау мінезі бар Шағып алып жүрмесін байқап ұста. Бір кеткен соң қолыңа түсу қиын, Айырылып қалып жүрме қапылыста (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.).

КЕЙКЕҢ¹ з а т. *Қайқаң; биіктеу жер, белең.* Алашұбар орманды *к е й к е ң н е* н әлгі жігіт тағы күтіп алды (Қ.Ысқақов, Қара орман).

КЕЙКЕҢ² е л і к. *Басын оқыс, шалт кегжең еткізгенді, бұрғанды бейнелейтін сөз.*

Кейкең еткізді. *Басын кегжитті, кейкеңдетті.* Көзіне көзім түсуі мүңкең, мені шақырғандай басын *к е й к е ң е т к і з д і* (С.Сарғасқаев, Төмпіншқара).

КЕЙКЕҢДЕ= е т. **1.** *Кегжию, кейкию.* Қоңырбаев келіншектің мына кескін-кейінін, әлгі сөзінен басын тасқа соққандай, *к е й к е ң д е п* қалды (Д.Досжанов, Тұлпар.). **2.** *Қырсығу, кергу.* *К е й к е ң д е п* жөнін де сұрамады (М.Ысқақбаев, Сұлутор.).

КЕЙКЕҢДЕУ *Кейкеңде етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙКИ= е т. **1.** *Басын жоғары көтеріп, кекшию, кегжию, шалқаю.* Бауыры жазылғанда Кержорғаның басы *к е й к и і п*, делбені суыра беретін әдеті екен. Далиған омырауы алдыңғы екі аяғымен қоса ұмтылғандай алшия түсетін сияқты (Қ.Ысқақов, Тұйық).– Жастық деген, піркін...– деп, басын мағынасыз шайқап, кейде араз болған жандай *к е й к и д і* (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). **2.** а у ы с. *Менсінбеу, көзге ілмеу.* Бір кезде кешірместей *к е й к и г е н* Қоңыратты да түсіне алмай әлек (Р.Токтаров, Ертіс.). Біз жерге қарап қалмайық, Солтанқұлдар сол *к е й-к и г е н* күйі көкке мұрнын көтеріп кетпесін (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). *К е й к и г е н* қояндар әлгіндегі мысқыл күлкіден сап тыйылды («Қаз. әдеб.»).

КЕЙКИТ= е т. *Басын кегжитү, кекшитү.* Шыбындап тұрған ат та басын арғымақша *к е й-к и т і п*, пыскырынып, өзенді жағалай үркіп барады (Ә.Әлімжанов, Отырар.). – Билеттің керегі не?– деді Ожар иегін *к е й к и т е* (С.Сарғасқаев, Қоңілді бала.).

КЕЙКИТУ *Кейкит етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙКИЮ *Кейки етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙКУ з а т. ж е р г. *Айла-шарғы, амал.* Әкесі баласына *к е й к у* үйретеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЙКІ с ы н. *Таңқы, қайқы, кертпеш.* – Қазынаның ақшасын шашып, мен мұнда ойнап келдім бе! – деп ақыратын шашы ұзын *к е й к і* сары бар еді ғой, со да тентек жігіт еді, – деді Токжан болыс (М.Дулатов, Шығ.). Белуардан төселген кілем, көрпесінің үстінде көк шұға тройкасы үрген тұлыптай тырсиған, шашы кірпікшешендей тікірейген, жұқа кабак, *к е й к і* тұмсық, ақ пұшық жігіт жастықты шынтақтап, жантайып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ханымның мұрны *к е й к і*, бойы аласа, Келбеті мегежінің қашырындай (Батырлар жыры).

КЕЙКІШ с ы н. *Қайқы, таңқылау.* *К е й-к і ш* танауым, тыңдай бер (Қ.Жаркенов, Жылқышы.).

КЕЙКІЛЕУ с ы н. *Таңқылау, қайқылау.* Күсеміс тұр-тұлғасы, кескін-кейіп жағынан да әкесіне тартқан: өңі қоңыр, тұмсығы *к е й к і л е у*, безуе бет, кескінсіздеу еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

КЕЙҚУАТ с ы н. ж е р г. *Кейкі, таңқы, пұшық.* Быржық сары не *к е й қ у а т* мұрын бір пәле боп өссе, Тілештің ерке баласының бағы жана қояр ма екен? (Т.Әлімқұлов, Күрөң өзен).

КЕЙҚУДА з а т. ж е р г. *Көрген-білгені көп, сиңғыла кісі.*

КЕЙНСІЛДІК з а т. э к о н. *Экономикалық қызметті мемлекеттік реттеу қажеттігін жақтайтын экономикалық саясат.* *К е й н с і л д і к* идеяның мәнісі – сұранымның көлемін ұлғайта отырып, инфляцияның өсуін болдырмауға болады дегенге саяды (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

КЕЙПЕ з а т. ж е р г. *Сыртты сыланған қамыс күрке, лашиық.* *Кейпе*, өзбекше – *к е п е*, ұйғырша – *к ө п ө* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЙСІ е с. ж е р г. *Кей, кейбір.* *К е й с і* уақытта жаңбырлы күндер болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЙУАНА с ы н. **1.** *Кәрі, қарт.* – Әлгі *к е й у а н а* әйелдің айтқанында аздап та болса шындық бар (С.Бакбергенов, Алтынемел). Өңі түгіл түсінде де ақ жібек кигізіп, ақ періштеге теліп отырған *к е й у а н а* кемпірдің не жазығы бар? (Қ.Ысқақов, Тұйық). **2.** а у ы с. *Мейірлі, шапағатты; кеңпейіл, ақшиет.* Бұрын қандай қарлы-қаратау қиын шаруамен барса да, *к е й-у а н а* қалпын бұзбай, кең отырып қабылдаушы еді ғой (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Кең дала – *к е й у а н а* көрі ана, Көкірегін күпті еткен құса-мұса. Уақытты ол – көтерген аруана, Қорегім, қорғаным, күш, арым! (Ә.Жәмішев, Сағым.).

// *Жасы ұлғайған, ақыл тоқтатқан кеңпейіл, ақиет әйел; қарт ана.* Жадыраның соңғы кезде аяқ-қолы ауырлағанын сезіп, *к е й у а н а* үй шаруасына көмектесе бастады (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). – Ал шеше, шаруаңызды айтыңыз, – деп дауыстап сөйледі. Үстін-үстін күрсініп алған *к е й у а н а н ы ң* әлсіз үні қалтырап шықты (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). – Қой, *к е й у а н а*, шүкірлік ет, жылама, Ел басына күн туғанда ер тұра ма. – Жазмыш солай, тірі қайтқан көп пе еді, Мұндай ұлды туар сіздей ұлы ана (Ж.Қыдыров, Сәуір.).

КЕЙУАНАЛЫҚ з а т. 1. *Кәрілік, қарттық, қартайғандық.* Бет-аузын әжім сатпақтап, *к е й у а н а л ы қ* дәуренге ерте мойынсына бастағандай (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). 2. а у ы с. *Ақылдылық, даналық; парасаттылық.* Алыс жорығына бірге ала кетіп, қиын кезде шақырып, кеңес сұрайтындай *кейуаналықты* Құдай сенің қай жеріңе қисын?! (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

КЕЙУАНАСУ *Кейуанасы етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙУАНАСЫ = е т. *Жасы ұлкенсу; қамқорсу.* Тіпті Күлдәрінің өзі мектептің алдынан көре қап: – Айналайын-ай, Құдайдан тілеп алған нең бар еді? – деп *к е й у а н а с и* қалды («Лен. жас»).

КЕЙІ = е т. 1. *Ренжу, қынжылу, налу.* – Ой, сіз ғафу етіңіз, мамам *к е й і п* жатқан шығар, мен тезірек үйге барайын (Т.Ахтанов, Дала сыры). – Осы жағдайды біреуден емес, күні бұрын өзіңнен естісем тап мұндай *к е й і м е с* едім (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Ей, менің өмірімнің күн шуағы! Көлеңкесіз осылай тұршы көні. Кейде менен *к е й і г е н* үн шығады, Кешіре гөр, көңілдің тыншымауын? (М.Мақатаев, Шығ.). Қамықпа, *к е й і м е*, Ержан. Мен сенің жан жолдасыңмын, досыңмын. Қолымнан келген көмегімді сенен аямаймын дедім ғой. Айтқаным айтқан (М.Дулатов, Шығ.). Бойда жоқпен мақтаса, яки сөксе, Қуанбақ, не *к е й і м е к* өзіңе еп пе? Әділ жүрек, таза ақыл мақтайтұғын, Солар сөкпес іс қылар жолды көксе (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Өкіну, отыну.* Батырды ыза қысты қапы қалып, *К е й і д і* келмедім деп қару алып. Жарасын көйлек жыртып байласа да, Қансырап таңға жақын қалды талып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақберен Бекболаттан гөрі қажырлырақ, шыдамдырақ, айлакерлірек, қисығырақ, кекшілірек еді. Бекболат одан гөрі аянкесірек, қиялшырақ, жасығырақ, мақтаншағырақ, әуесқойырақ еді. Бекболат қысылған, сасқан, *к е й і г е н* жерде Ақберен ақыл тауып, тоқтау айтып, демесін болушы еді, жазаласа, Бекболат оның тілін көбірек алушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жаны кейіді. *Бір нәрсеге ренжіді, күйінді, қамықты, жабырқады.* Гүлқашима апай да сөйтер деп ойлаған. Кім біледі, *ж а н ы к е й і п* жүргенде (Қ.Салғарин, Жанында.). – Қой әрі, қатын деме, қатып қалғыр, – деді Нұрбөпе пешей оның анайы қылығына *ж а н ы к е й і п* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

КЕЙІГЕНДІК з а т. *Ренжігендік, күйінгендік, налығандық.* – Ел есін жия алмай жатқанда қайдағы қаражат, – деп, *к е й і г е н д і к т е н* соғыстан пайда болған жүрегінің ұстамасы ұстап қала жаздап өрең тоқтаған (Т.Әбдіков, Күзгі.).

КЕЙІГЕНСУ *Кейігенсі етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙІГЕНСІ = е т. *Ренжіген болу, налығансу, қынжылғансу.* – Хайреке, сізге не болған, танымадың ба, өзіміздің Ғарип қой бұл, – деді Қылыбай *к е й і г е н с і п* (Ә.Сараев, Бозқырау). *К е й і г е н с і п* құлқаныс, Шошыды жаны түршігіп (Дастандар).

КЕЙІГІШ с ы н. *Әр нәрсеге бір ренжи беретін, налығыш.* Бірақ көк конверт келсе болды Берайданың қабағы түйіліп, мазасы кетіп, тым *к е й і г і ш* боп алады (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Ауруға шалдыққан адам ұйқысыздықтың азабын шегіп, ашуланшақ, *к е й і г і ш* болады да, азып, арықтай береді (Н.Әжіғалиев, Мал ауру.).

КЕЙІГІШТІК з а т. *Ренжігіштік, налығыштық, ашуланшақтық.* Осының бәрі зәбірлену сезімін оятып, балада ұшқалақтық пен *к е й і г і ш т і к* пайда болады (Семья тәрбиесі).

КЕЙІМПАЗ с ы н. с ө й л. *Ренжігіш, налығыш, кейігіш.* Ұсақ-түйекке бола *к е й і м п а з* болу ересек адамға жараспайды («Жалын»).

КЕЙІМПАЗДАН = е т. с ө й л. *Кею, ренжу, налу.* «Е, е, мұның әлгі құбылжып, *к е й і м п а з* – д а н ы п отырғаны осы екен ғой» – деп қапа болды ол (С.Сейфуллин, Шығ.).

КЕЙІМПАЗДАНУ *Кейімпаздан етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙІН ү с т. 1. *Соңғы кезде, бертінде.* – Жок, бұл бізге *к е й і н* қосылды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). – Мен сені бұрын көрмеуші едім ғой бұл қаладан. *К е й і н* келгенсіндер ғой тегі (Ә.Нұршайықов, Махабб.). *К е й і н* бұл үйлер балалар ауруханасына айналыпты (Е.Оразақов, Дәрігер.). 2. *Соңынан, кейіннен.* Нұрғанымның бұл ісі осы өңірдің барлық әйеліне *к е й і н* аңыз болған еді (М.Әуезов, Абай). Әдепкіде бәрін де тосырқап, балалармен үйренісе алмай жүрді. *К е й і н* көндігіп кетті (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). 3. *Соңыра, тағы бірде.* – Жо-жок... Асықпа. *К е й і н*, – Жәнібек Мәдидің қолынан ұстап кідіре берді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). – Сен, Дәулет, бізге алаңдама. Жұмысыңды істей бер.

Уақытың болса, *кейін* шығармыз (М.Сүндетов, Құмда.). Ол *кейін* бір сұрармын деп ойлады (А.Машанов, Жер асты.). 4. *Арт; келешек, болашақ*. Жұрттың өсегіне қалмайын деп ол үйлену тойын әдейі *кейінге* қалдырып жүр (С.Омаров, Өмір.). «Артынан, артынан» – деп ол ойдың бәрін *кейінге* ысыраберді (Б.Нұржекеев, Күту.). Бәріміз де көз жасты *кейінге* сақтаған сияқтымыз («Лен. жас»). 5. *Артта, арт жақта*. – Ит-ау, өтірік қорқып, «атым шаба алмай келеді» деп *кейін* қалған жоқ па едің? (С.Сейфуллин, Шығ.). Зейнегүл *кейін* келе жатқандарға көз жіберді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). 6. *Артқа таман*. – Менен өзгелерің *кейін* тұрыңдар. Мылтық атылса, жазым боларсыңдар (Ө.Тәжібаев, Жартаст.). Сіздер *кейін* тұрыңыз, Барайын жалғыз мен деді. Атасы әйел демесең, Қарлыға қыз да ер еді (Батырлар жыры). 7. *Артқа қарай, кері; қайта*. Серікқали келесі күні бұларды да *кейін* қайтарды (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Оқ таусылды. Амалы құрып, Жаңабай *кейін* қашты (С.Шаринов, Бекболат). Ол тепсініп қалғанда, Қазина шелекті шапшаң *кейін* тарта қойды (Қ.Қамбаров, Алтай.). 8. а у ы с. *Жаман, нашар, төмен*. Біз мына жүн қабақ топографтан немесе анау әлгі күнде мас боп жүретін Шелестов пен Никитиннен *кейін біз* бе? (С.Бакбергенев, Қарға там.). 9. а у ы с. *Кем, осал*. Жақыптың мына сөзі Омарға шоқпардан *кейін* тимеді (Б.Майлин, Шығ.). Дарбазаның айбыны да содан бір *кейін* емес, жоғарыдағы сонау заңғар маңдайшаға – шұрық, шұрық тесіктерге, діңгектей жұмырлап соққан алып босағаға, оның ішкі беттеріндегі көлденең сорайған дөңбектерге, қак төбедегі түймедей салбыраған қола допка еріксіз қарайсың, еріксіз бір айбын бойыңызды билейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Найзаны тастай сала екі арыстан, Аттарын байлап тастап, енді алыскан. Бірінен-бірі *кейін* еместігін, Жүргенде алысумен аңғарысқан (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Арық қойдан бағасы кейін. *Қадірі жоқ, беделі төмен*. Ал дүние, өтерінді біліп едім, Білдірмей, серілікпен жүріп едім. Бұл күнде *арық қойдан бағам кейін*, Үш жүзді Сайран қылған Біржан едім (Біржан сал, Өлеңд.).

Басқан аяғы кейін кетсін! қарғ. *Ісі оңбасын, қырсық-кесір арылмасын!*

Бойын кейін салды. *Өзін-өзі сырт тартты, жырақ ұстады, жақындамады, үйір болмады, басқамен араласпады*. Өткен іс әм болашақ хақтан білсең, Сақтанып дүние қамын ойлап жүрсең, Жауыздан қайыры жоқ жырағырақ, *Бойыңды кейін сап* тұр түрін көрсең (С.Кобеев, Таңд.).

Біреуден ілгері, біреуден кейін. *Орташа, ідалап*. Олар *біреуден ілгері, біреуден*

кейін күндерін көрді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Кежегесі кейін тартты [кетті]. *Жалқауланды, ерінді, ештеме істегісі келмеді*. Көрмейсің бір адамды жаяу жортқан, – Шаршаған, *кежегесі кейін тартқан*. Бәрінің астында бар көк машина, Жетектеп желді сүйреп келе жатқан (А.Токмағамбетов, Шағала.). Шахман деген жалқаулау жігіт бар еді, сол *кежегесінен кейін тартып*, көп қимылдай қоймады («Лен. жас»). Құдайдың өзі сездірді ме, *кежегем кейін кетіп*, «бармасақ қайтеді» деп жалындым (К.Тоқаев, Тасқын.).

Кейін келе. *Артынан, соңынан*. Інісінің бұл жүдеуін ағасы алғашқыда жолдікі болар десе де, *кейін келе* қорқайын деді (Мың бір түн).

Кейін шегінді. *Кері тартты, айтқанға көнбей қыңырланды, артқа тартты*. Жан шошырлық түрінде Бәрі бірдей еліріп. Ұстай алмадым бірін де, Кекиді *кейін шегінін* (Абай, Тол. жин.).

Ілгері [алға] басқан аяғы кейін кетті. а) *Мандытып жүре алмады, өндіртемеді; кібіртіктеді*. Біз сияқты көрі-құртандарға қарға адым жер мұң, жүруге ауыр, *ілгері басқан аяғымыз кейін кетеді* (С.Досымов, Директор.). *Ілгері басқан аяқ кейін кетіп*, Жүрегі аттай тулап, жұлқып шертіп. Фазездің есігін кеп тықылдатты, Қалшылдап тұла бойы дір-дір етіп (Р.Малдыбаев, Қырым қызы). Аманжолдың *алға басқан аяғы кейін кетіп*, жеткен жері-ақ осы (А.Токмағамбетов, Өке.). ө) а у ы с. *Бір нәрсенің жөні болмады, сәті түспеді; қырсықты*. Сол уақытта *ілгері басқан аяғымыз кейін кетіп*, оқығымыз келмей, есалаң кісі секілді, неғып, не қойғанымызды да аңғармайтын едік (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Жаяу әскері тоз-тоз болып, *ілгері басқан аяғы кейін кете* бергеннен кейін, «фердинанд» экипажы машинасын бұра бастады (С.Сейітов, Сөз.).

КЕЙІН шы л. 1. *Бір істің, бір нәрсенің (біреудің) артынан, соңынан; соң*. Шал кемпірге үйін көрсетіп жібергеннен *кейін* көп уақыт далада сандалып жүрді де қойды (К.Баялиев, Дегелек.). Қарияның қабағындағы кірбін осыны оқығаннан *кейін* тарады (М.Тиесов, Әңгім.). Орынбайдан *кейін* домбыра Ешниязға келді (А.Токмағамбетов, Жыр.). 2. *Белгілі бір уақыт, мерзім өткен соң*. Алдымен Кіші жүздің ханы Әбілхайырдың, бір жылдан *кейін* Орта жүздің ханы Сәмекейің Россия патшасына бағынғанын мәлім етті (І.Есенберлин, Қаһар). Әжем бір аптадан *кейін* жүріп кетті (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Екі сағаттан *кейін* бұлар ұзын белдің үстіне шықты (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Ақсақ қой түстен кейін маңырайды. *Мезгілінен кешеуілдеу, ерте туып, кеш қалу, істі, шаруаны уақыты өтіп кеткеннен кейін еске алу.*

Әрі-беріден кейін. а) Біраздан соң, бірсыпыра уақыттан кейін. Әрі-беріден кейін айғырды қалай айдасаң, жылқының бәрі жиылып, соның артынан ереді (Қаз. ертег.). Шофер жігіт кетті, әрі-беріден кейін жақсы тілек, жылы сөздерін айтып боп кемпірімен Жаппас шал да кетті («Қаз. әдеб.»). ә) Тіпті болмаған соң, әбден мысы құрығаннан кейін, тіптен, керек десең. – Менің жәрдемім, қысылған кезде саған ұрсу, әрі-беріден кейін зекіріп боктау (Б.Момышұлы, Москва.). – Байбақтың не деді? – деп сұрады әрі-беріден кейін Шокадан (Б.Аманшин, Жар мұны).

Бұдан кейін. Мұнан соң, осыдан былай. Бұдан кейін Шайқы Әзімханның келгеніне құтты болсын айтты (Д.Әбілев, Арман.). Бұдан кейін мен Эриканы қайтып көре алам ба, жоқ па! (Қ.Исабаев, Соңғы.).

Біраздан кейін. Аздан соң, біраз уақыттан кейін. Біраздан кейін Сәрсенбай шинаелін киіп малға шықты (С.Бегалин, Төлбасы.). Біраздан кейін үйлері биік көшеге келіп шықты (С.Мұқанов, Алып. адым.).

КЕЙІНГІ ү с т. 1. Бір нәрседен соңғы (содан соңғы), артқы. Оспанды Шолпанның сонау Тұрсынның қорасындағы өзі өн салғаннан кейінгі көріп отырғаны осы (А.Хангелдин, Қараторғай). Басының мұнан кейінгі әңгімесінің де дені қыздар туралы болды (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Айна таздың басындай жалтыраған аспанның жұлығында, сайлаудан кейінгі азбандардай сұрқыл бұлттар сандырап жүр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. Бергі. Сыныштардың жас кадрлары бізге соғыстан кейінгі кезеңде жоғары дәрежелі оқу орындарынан келді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Олардың соғыс басталғаннан кейінгі тағдырлары маған белгісіз (Т.Жанұзақов, Азамат.). // Соңғы оқиға, кейінгі іс. Жүгіріп келе жатып ұшып түсті. Бұдан кейінгіні білмеймін (С.Бакбергенов, Қарға там.). Жаңа не дедің, кейінгіңді де білем дейсің бе? (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Шертпедім шежіренің ең ірісін, Білсем де өткенін де кейінгісін. Дегендей: «Бар қауымға құшақ ашқан Кең пейіл – дарқан дала пейілдісің!» (Ө.Шалабаева, Тау бұлағы). 3. Соңғы, ақырғы. Әсіресе, кейінгі екеуі – Ысмағамбет пен Тәжен дегені топқа түсетін балуан (С.Сейфуллин, Шығ.). Қамқа – Қалдардың кейінгі әйелі, әрі жас, әрі сұлу (А.Хангелдин, Өткен күн.). Оған себеп болған апайымның кейінгі хаты болды (С.Бегалин, Уақыт.). 4. Соңғы, осы кездегі (уақыт). Иә, Зейнеп кейінгі кезде Абрекке көп қарайды (С.Омаров, Хантағы). Мұратбаев Фани кейінгі уақытта жауапты қызметтерде істеуге талпынып келе жатқан еді (Ш.Өтепов, Фани

Мұратбаев). Адамбайдан хат келуші еді, кейінгі күндері үзіліп кетті (Д.Досжанов, Тұлпар.). Мен Жанқия апайды бұрын жақсы білмейтін болсам керек. Тек кейінгі жылдары ғана тани бастадым (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). 5. Арт, арт жақ; алдыңғы жақ емес. Кейінгі жақтан тағы екі поезд келді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.). – Анау ит те қасқырдан кем емес екен, – деді қамшысының сабымен кейінгі жақты нұсқап (Т.Иманбеков, Үш ай.). Оның мызғымасын біле тұрса да, «Әлі де болса, ойланар, «тоқтандар!» деп қолын көтерер, айқайлар», – деп, кейінгі жақтан көздерін айырмайды (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). 6. Артқы, арт жақтағы, соңғы; алдыңғы емес. Кейінгі жігіттер де айқайлап ұмтылып еді, бірақ адам өлгенін көрген соң қайта қашты (С.Шаринов, Бекболат). Кейінгі мәшинеге Жаңыл, Шура, Самат тағы біреулер мініп жатты (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Сағадат пулемет стволын кейінгі екі танкке бұрды (Т.Тобағабылов, Жазира.). // Кейінде келе жатқандар, артта қалғандар. – Кейінгілер келгенше уақытымыз бар, көретін нелерің бар? (Ә.Әбішев, Ғаламат). Сосын алдыңғысы жүргенде оның ауанымен кейінгілері де қозғалады (М.Жұмағұлов, Қыран.). – Сақтан деп Әбуоһап төсін күшты, Жалма - жан кейінгілераттан түсті. Жүгіріп ер Бағыда барғанында, Етекке құламадан бір-ақ ұшты (И.Байзақов, Құралай.). 7. Қазіргі заманғы, соңғы кездегі (жас ұрпақ, буын). Тұрсынбай сөйлеп, Гаркушянді кейінгі жастарға үлгі етті (А.Жақсыбаев, Егес). Асылы, кейінгі ұрпақтар үшін біздің өткен күндеріміз үлкен мектеп қой (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). Олардың ізін басып келе жатқан кейінгі буын фольклористерді де ілтипатпен атайды (К.Сейдаханов, Қаһарман.). // Артқы буын, жас ұрпақ. – Біз өлеміз. Бірақ, әйтеуір, дұрыстық үшін өлеміз. Сол жері жақсы. Кейінгілер айта жүреді ғой (С.Сейфуллин, Тар жол.). – Соғысты кейінгілер білмесе екен деме, білсін, бірақ көрмесе екен де! (М.Сатыбалдиев, Қоңыр козы). Аға ұрпақ дәстүрін, Кейінгілер жалғасын. Бар өмірін елінің Ертеңіне арнасын (Қ.Әміров, Қызыл.).

КЕЙІНДЕ = е т. 1. Соңғы жағында, артта қалу, ілгері озбау. – Қазір кірем, – деп кейіндеп, сыртта қала бердім (С.Мұратбеков, Жабайы.). Оны алдымдағы машина елер емес, бірқалыппен тартып барады, ал мен болсам кейіндеп бастадым (Е.Мырзахметов, Туған күн). 2. а у ы с. Өз қатарынан қалып қою, топқа ілес алмау. – Қазір дәл оқитын уақыты. Бұдан кейіндеп, кешігеді, – деп Сергей Шыңғысқа тілек ете сөйледі (С.Бегалин, Бала Шоқан). Кейіндеп бара жатқан артель болса, қырағы, білгіш

емшедей даруын тауып, айықтыруға шебер еді (Ғ.Сланов, Шалқар).

Кейіндей берді. а) *Біртіндеп артта қалды; ілесе алмады.* Аштық мендетіп әлі құрыған кәрі ешкі ылғи *кейіндей беретін* (С.Елубаев, Ойсыл қара). Айтқанындай бағанағыдай емес, тазы соландап түлкі шала алмай *кейіндей берді* (Ш.Айманов, Қыран). ә) *Шегінді, артқа қарай жүрді.* Жау қару жұмсаса, жалғызым оққа ұшпасын, не көрсем де өзім көрейін деген ата қамқорлығын Әміржан түсіне алмай, Жасқана басып *кейіндей берді* (С.Омаров, Өмір.).

КЕЙІНДЕ ү с т. 1. *Артта, кейінгі жақта (кеңістік жағынан).* Олардың қазіргі тұрған жері дыбыс ұстауға қолайсыз. Және тым *кейінде* тұр (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Сұрап білсе, мынау *кейінде* кетіп бара жатқан ұзын көш Алдияр байдың ауылы екен (С.Шаринов, Бекболат). Ертең *кейіндегі* мал келгесін барады да, өзінің қойларын ұстап алады (Б.Аманшин, Көкжар). 2. *Соңында, ақырғы жағында (уақыт жағынан).* *Кейінде* айттайын деп отырған соғыстарымның ішінде өзі басшылық қылып, патшаның солдаттарын жеңіп берген жерлері де болды (С.Шаринов, Бекболат). Кеш шықтым рас. «Үйіме қонаға жетем», – деп қалып. Қасірет барын *кейінде* Ойламап едім еске алып (Қ.Көпішев, Әке.). 3. *Бертінде; соңғы кезде.* *Кейінде*, ауырар алдында, со бір түнгі оқиға небір жан түршігерлік сорақы қалыпта түсіне еніп жүрді (Ә.Сараев, Қараша.).

Кейінде қалды. а) *Артта, арт жақта қалды (кеңістік жағынан).* Мұрат жұрттың алды орманға кіргенде батальонын іркіп, *кейінде қалған* взводты тосты (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). «Теңіз!» деп бәрі шу етті, Шекара *қалды кейінде.* Көргенде ғажап суретті, Ала алмай қалды демін де (А.Токмағамбетов, Алтын.). ә) *Талай уақыт өтті; артта қалды (уақыт жағынан).* Пушкин заманы *кейінде қалды* (М.Қаратаев, Туған әдеб.). *Кейінде қалды-ау*, кейінде Көрікті, сұлу көктемім Өкінішім деймін бе, Жазымның жақсы жеткенін (М.Әлімбаев, Құрбыма).

КЕЙІНДЕП ү с т. 1. *Артта, арт жақта, артынала.* Нұртазаның сөзінен соң-ақ, *кейіндеп* тұрған болыстың қамшыгер жігіттері, аттарын тебініп, ілгері ұмтыла берді (С.Жүнісов, Ақан сері). Енді көзден таса болсам, менен айырылып қалатын адамдай мені алдымен жіберіп, өзі *кейіндеп* кірді (М.Дүзенов, Ақәже). 2. а у ы с. *Өз қатарынан қалып, кешеуілдеп.* Оны жалғыз шешесі жастайынан оқытқаны бізге мәлім. Сондықтан да Құрмаш пен Бекеттің жастары онан ересек болса да *кейіндеп* оқып, екі

жылдан соң онжылдықты жақсы бітіріп шықты (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Кейіндеп қалды. а) *Артта, соңында қалды.* Сәмбет едәуір *кейіндеп қалды*. Булығы жөтеліп, әзер қуып жетті (С.Мұратбеков, Көкорай). Олар ұзап кетіпті де, Алмас екеуіміз *кейіндеп қалыппыз* (К.Жүнісова, Құстар.). ә) а у ы с. *Өз теңдестерінен кейін қалып қойды, қатарға ілесе алмады.* Соңғы бескүндікте басқалардан біраз *кейіндеп қалғанына* «Қызылту» колхозшылары қатты намыстанған (Ә.Жәмішев, Дала.). Қазірдің өзінде бірге оқыған жолдастардан *кейіндеп қалғаныма* өкінемін (Жарық жұлдыз.).

КЕЙІНДЕТ= е т. 1. *Артқа жылжыту, артқа қозғау.* Михайлов балғаны өз қолына алып, «вот, так» деп, бір аяғын ілгері, бір аяғын *кейіндетіп*, белгілі жерге табан тіреді (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. *Артта қалдыру.* Бір құрт ауруындай пәле дүрілдеп кетер шаруашылықты әлі күнге *кейіндетіп* келеді (С.Мұратбеков, Көкорай).

КЕЙІНДЕТУ *Кейіндет етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙІНДЕУ¹ *Кейінде етістігінің қимыл атауы.* *Кейіндеуім* мұң екен, әлдебір ойлар жол торып жүргендей қаумалап алғаны (Т.Иманбеков, Үш ай.).

КЕЙІНДЕУ² ү с т. 1. *Сәл кейін, артқа таман, артқарақ (кеңістік жағынан).* Одан бірнеше адым *кейіндеу*, қолына қысқан үлкен сурет альбомы бар, гүлі төгілген әдемі көйлек киген Меруерт (І.Есенберлин, Көлеңке.). Бірақ ол қатарласпай, он адымдай *кейіндеу* жүріп отырды (М.Гумеров, Хазірет.). Бастықтың ызғарлы көздері *кейіндеу* тұрған Өскенге қадалды (М.Хасенов, Нартәуекел). 2. *Кейінгі кезде, соңғы уақытта, бертінде; кейіннен (уақыт жағынан).* Сонау бір жылдары тұңғы суды поезбен әкеп жүріпті. *Кейіндеу* тұңғы судың көзі Қаратастың өзінен табылып, скважина қазып, үйді-үйге машинамен таситын болған (А.Жақсыбаев, Егес). Сонда колхоз председателі момын жанның мөлдір көз жасынан қорыққанын *кейіндеу* елге айтыпты ғой (Тербеледі тың дала). 3. а у ы с. *Кейінгі орында, сәл ғана артта.* Менің ойымша, табыс сыры – жарыста! Рас, Күнекеңнен әлі де *кейіндеу* келем, дегенмен бесжылдық тапсырма үш жылда орындалды (Ер есімі.). 4. а у ы с. *Кем, төмен; кейінгі кезекте.* Орыстың тілін және жазуын білу жағынан Шыңғыс та ешкімге беріспейді. Ақ патшаға атқаратын қызметі де адал сияқты. Сонда да Омбы әкімдерінің *кейіндеу* ұстауын, ол хан ұрпағы болуынан ғана көреді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Тек Сикри Селимнен гөрі едәуір *кейіндеу* тұруға

тиіс, өйткені ол диуана әулие, ал Селим болса, дана шайхы, әрі ұлы уәзір ғой (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

КЕЙІНДІ: кейінді ықпал. лингв. *Кейінгі дыбыстың ықпалымен алдыңғы дыбыстың кейінгі дыбысқа ұқсап өзгеруі; регрессивтік ассимиляция. Кейінді ықпал* қазақ тілінде аз кездеседі. Бұлай ықпалдасатын тек *с, з, ш, ж* дыбыстары ғана. Мысалы: қос+шы-қошшы, сөз+шең-сөшшең, т. б. Бұл сияқты *кейінді ықпал* заңы жазуда есепке алынбайды (Қ.Сауранбаев, Қаз. тілі).

КЕЙІННЕН үс т. *Кейінгі уақытта, соңғы кезде, соңынан.* Тұрсынның өзі де Бекенмен бірге бір мектепте биологиядан сабақ беретін мұғалім екенін мен *кейіннен* білдім (Ж.Жұмаканов, Үш бәйтерек). Олар *кейіннен* қазақ тілінде шығарылған майдандық газеттерде қызмет етті (Р.Ыдырысов, Отты жыл.).

КЕЙІНШЕКТЕ = е т. **1.** *Кейін шегіну, артымен жүру, шегіншектеу.* Балымкүлдің қорыққаннан тұла бойы қалшылдап кетті. *Кейіншектей* берді (О. Сәрсенбаев, Бакыт.). *Кейіншектеп*, ұйлығып тұрған қойдың ішінен бір серке суырылып шығып, суға түсті (С.Талжанов, Адам тур.). **2.** а у ы с. *Тартыну, кібіртіктеу, кешеуілдеу; қаймығу.* Бір жаққа шыға қалсақ, менен қорынып, намыстанып жүретінін аңғарамын. Сондықтан «өзің бара ғой» деп, мен де *кейіншектей* беретін әдетке көштім (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). – Кім біледі, мұным көп адамға ұнамауы да мүмкін. *Кейіншектеп* осы уақытқа дейін созып келгенімнің сыры осында еді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Ауданның кең дәулеті сарқылмайтай Ақынсың *кейіншектеп* тартынбастай. Айтасың сұлу сөзді үйіп-төгіп, Жақсылық бір өзіңнен артылмайтай (Айтыс.).

КЕЙІНШЕКТЕУ *Кейіншекте етістігінің қимыл атауы.* Шәуке *кейіншектеу* зерініп, іркіліп тұрып қалды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Арман да жүрді. Әлгі сөзінен кейін ол *кейіншектеуді* намыс көрді (Қ.Тұрсынқұлов, Есімде ме.).

КЕЙІНІРЕК үс т. **1.** *Кейіннен, соңынан.* Ол не болғанын *кейінірек* түсінді білем (С.Бақбергенев, Алтынемел.). Жалғыз ұлын соғыс басталысымен майданға алып кеткен екен, *кейінірек* дәрігер келінін де әскерге алыпты (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Юреев та, Балғаев та, бұлардың қасына *кейінірек* келген смена мастері Чебышев та тым-тырыс күйде шахта бастығының қимылына қызыға қарап тұр (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). **2.** *Біраз уақыт өткеннен кейін, сәл кештеу.* – Жарайды, онда сіздер қайта беріңіздер. Мен соны реттеп *кейінірек* барайын (С.Бегалин, Уақыт.). Жүсіпке

бұл хабар *кейінірек* келіп, тап керекті мезгілінде Хомуллоға қарсы шаба алмады (С.Шаринов, Бекболат). Бұл дәрілер сәл *кейінірек* әсер етеді (А.Даиров, Хирург.). **3.** *Соңғы кезде, бертінде.* Арба қазақ көшіне *кейінірек* араласты (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Бұл жігіт бізге *кейінірек*, Одесса облысында қосылған еді (С.Нұрмағамбетов, Жауынгер.). Фирма ескі болғанмен бұл жерге *кейінірек* орын тепкен түрі бар (Т.Ахтанов, Үндістан.). **4.** *Тағы бірде, соңғыра.* – Жүр үйге, біздікіне барамыз! – *Кейінірек* барайық (С.Сейфуллин, Шығ.). – Қайтадан жазсайшы. – *Кейінірек*, өкініш басылғаннан кейін болмаса, қазір ешбір ықыласым жоқ (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). – Дұрыс, жігітім... Бұл туралы *кейінірек* сөйлесерміз (Е.Домбаев, Ол. адам). **5.** *Артта, арт жақта.* Қорамжан мен Меңдігүл көлікті *кейінірек* қалдырып, өздері жаяу келе жатыр (Ж.Жұмаканов, Солдат.). Қадияша көбелек қуып, *кейінірек* қалыпты (Ж.Өмірбеков, Алғашқы.). Қалың тоғайдың іші, екеуі қатарласып жүруге болмайды, Айша *кейінірек* келе жатыр (С.Шаринов, Бекболат). **6.** *Соңын ала, артқа таман.* Ат үстіндегі әйелдер бөлек топ боп, *кейінірек* келе жатыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жұма өдеп сақтап, үлкендерге жол беріп, *кейінірек* тұр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **7.** *Артқа, арт жаққа қарай; сәл кейін.* Буын-буыны босап, *кейінірек* шегіне бергенде тәлтіректен құлап кете жаздап Нұриланьң иығынан ұстай берді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Гүлшәрі кезегін аға тұтқан Жапалға берді де, *кейінірек* шегініп үнсіз отырды (А.Байтанаев, Қайнар.).

КЕЙІНІРЕКТЕ үс т. **1.** *Кейінгі кезде, бертінде. Кейініректе,* Абай ер жетіп, егде тартқан, балалы-шағалы болған шағында қазақ даласына атағы түгел жайылған әнші акын Біржан салмен кездеседі (І.Омаров, Шабыт.). Ал *кейініректе*, үстіміздегі ғасырдың басында бір пар ақбөкен мүйізі түйенің құнымен бағаланған (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). **2.** *Артта, арт жақта.* – Кіре бер, не болса да көріп шығайық, – деді өз атын *кейінірікте* жетектеп келе жатқан Айқыз (Қ.Исабаев, Айқыз.).

КЕЙІНІРЕКТЕУ үс т. *Сәл кейіндеу, артқа таман.* Алдыңғы жағында ханға жақын, Қашқар, Ақсу, Тұрфан секілді үлкен өмірліктің хакімдері, олардан сәл *кейініректеу* Моғолстан хандығының тірегі үйсін, жалайыр, дулат, найман, керей, қаңғылы тәрізді қазақ руларының белгілі ру бастықтары (І. Есенберлин, Алмас.).

КЕЙІНҚІРЕ = е т. *Сәл кею, ренжіңкіреу.* – Мұның қайсысына жеткізерсің қазы мен картаны! Бәрі де Жайлаубек пен Исатай болмақ қой! – деді *кейінқыр* (С.Сейфуллин,

Шығ.). – Әй, қатын-ай, бүйтпесең сен қатын боламысың! – деп Битабар *кейіңкіреп* қалды (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

КЕЙІҢКІРЕУ *Кейіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙІШ з а т. **1.** *Кескін, тұр, тұрпат, пішін, бет-әлпет.* Оның жанында тұрған Жапаста оң-түс жоқ, бағынышты *кейіпнен* өркімге бір жаутандай қарайды (З.Пашкин, Өмір.). Дөңгелек толықша жүзі, қою қара қасы мен әдемі қыр мұрыны да Шайқының жас кезіндегі *кейіпне* келеді (М.Дүйсенов, Ант). Рахымның сол жүдеу *кейіп* көз алдыма тағы елестеп кетті (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.). Менің *кейіп*імді көрген адам сүзек дертімен ауырған екен деп ойлайды-ау (М.Қосшығұлов, Шындық.).

2. *Өң, түс.* Сырт *кейіп*і яки тіл жағынан да қазақ әдебиеті өзінің таза, төл қалпын сақтаған (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Додай құр атқа мінізгендей дардиып, басын шұлғып, Додай өзінің танымал екенін, тілеулес екенін сөзімен, *кейіп*ім ең сездірді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

3. с ө й л. *Мүсін.* Соңғы жылдарда ақ мрамор тастан ойып, бір топ еңбек адамдарының *кейіптерін* жасаған (С.Байжанов, Жастық.). Сұрғылт түс, суық жүзді Петербурдың Бұрынғы патша үкімі тұрған жердің, Гүл бақша екен патша селосында, Акынның тастан құйған *кейіпін* көрдім (Т.Жароков, Шығ. жин.). **4.** ө д е б. *Бейне, образ, кейіпкер.* Жырдағы сүйіскен жастардың азаттық аңсаған талабына балта шапқан ұнамсыз *кейіп*тің бірі – Қодар (М.Әуезов, Әр жыл.). Халыққа үлгілі жақсы адамның *кейіпін* жасағысы келгенде, жазушы қоғам тұрмысындағы жақсы қылық, жақсы мінездерді жинап, жақсы геройдың үстіне үйеді (С.Мұқанов, Өсу жол.). **5.** а у ы с. *Сықы, сықыпты.* Жалғыз қойын алдап жегеннің *кейібі* емес пе? (М.Дулатұлы, Шығ.).

Кейіп бұзылды. *Ренжігені білді, өңі қашты.* «Онда мұнысы қалжың емес, шынының өзі болғаны. Неткен бөле!?» – деп ойлап, Абайдың *кейіп*і бұзылды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Зерттеуін одан әрі пысықтай жүріп, бір шет курайдың алдына тоқтаған. Кенет оның *кейіп*і бұзылды (С.Елубаев, Ойсыл қара.).

Кейіп кетті [қашты]. *Өңі бұзылды, түрі қашты.* – Иә, қайдан жүрсін, неғып *кейіп*ің *кетіп* қалған? – деді жігіт (А.Жүнісов, Өмір ізі).

Кейіп киді. с ө й л. *Кебін киді.* – Жаман әдетті қазірден тастамасақ, Тоңымбайдың *кейіпін* *киерміз* (С.Сарғасқаев, Төмпіш қара). Алдамшы күз жапырағын жиып ап, Бақты ұялтып, кетті азапқа қиып-ақ. Сүйген сәулем жібін үзіп үміттің, Мен де *кигем кейіп*ін күзгі шыбықтың (С.Ақтаев, Тұңғыш.).

КЕЙІПКЕР з а т. ө д е б. <лат. persona> *Көркем шығармада сипатталатын оқиғаға қатысушы адам, қаһарман, іс-әрекет иесі.* Бір шығармадағы бар *кейіпкердің* бейнесі түгел өз орнында болып шығуы өте қиын (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Повестің *кейіпкері* Андрей Соколов арқылы Шолохов бүкіл Отан соғысының басталуынан ақырына дейін айқын суреттеп береді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Мұхтар Әуезов сынды үлкен таланттың *кейіпкерін* сахнаға шығару Әйкенге оңайға түскен жоқ («Қазақст. әйелдері»). Негізді *кейіпкердің* белгілі тұтынған жолы, көздеген мақсаты, арманы болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұндай *кейіпкерде* үйірлік сезімі кем болады, яғни бойкүйезденіп, именіп, тайсалып, бұйығы тұрады, мұндай қорғаншақтығы, әсіресе бөгде нәрсе жолыққанда анық байқалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мінездің белгілі бір түріне кейіп беретін адамдардың *кейіпкер* дейміз (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бас кейіпкер. ө д е б. *Шығарманың негізгі, басты қаһарманы.* Баяндалатын әңгіме-оқиғалар ертегінің *бас кейіпкері* Ер Төстік пен Кенжекей арқылы дамып, өрістеп отырады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Романның *бас кейіпкерлері* Рахмет пен Лиза жастардың жақын досы болып кетті (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

КЕЙІП-КЕСКІН з а т. *Бет-әлпет, тұр-тұрпат, пішін, келбет; бейне.* Қаншама адам болса, соншама *кейіп-кескін*, мінез-құлық болады (М.Хасенов, Нартәуекел). Салиха «жиырма бестегі» Серікті есіне түсіріп, оның *кейіп-кескінін*, жүріс-тұрысын, әрбір сөз сабасын елестетеді (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

КЕЙІПСІЗ с ы н. **1.** *Кескіңсіз, келбетсіз, тұр-тұрпаты нашар.* Мен бұған титтей ғана ұқсас болсам, ішіме пышақ салып өлер едім. Ол рас бесеу, алтау бар екені *Кейіпсіз* нақ осындай бөлелерім (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ол еңгезердей, *кейіпсіз* қара бұжыр кісі (С.Омаров, Дала.). **2.** *Бозарған, оңсіз.* Арқа қазақтарының осы Алатауға астық іздеп шұбырған ақшомшыларының кезерген еріндері, *кейіпсіз* түстері көз алдына келеді (Ә.Әбішев, Замана.). **3.** *Қатыгез, сұсты.* Дарбазаның дар ағаш есігінде, Көрген жанның қалмастай есі мүлде. Бір қанішер, *кейіпсіз*, қара құлга Байлауын да үйретті, шешуін де (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

КЕЙІПСІЗДЕН е т. **1.** *Кескіні кету, құты қашу; тұр-тұлғасы нашарлану.* Бұзау ауырып қалса, Таянның іші аяп кетеді де, мұндай күндері ренжіп, *кейіпсізденіп* жүреді (Соғыс жылдары.). **2.** *Сүреңсіздену, алақолаңкелену, қарауыту.* Біраз жүрген соң сескенейін деді:

ілгері жүрген сайын көше *кейінсізденіп*, карауыта берді (С.Мұқанов, Ботагөз).

КЕЙІПСІЗДЕНДІР = е т. *Ұсқынын қашыру, сыықсыздандыру, түрін бұзу.*

КЕЙІПСІЗДЕНДІРУ *Кейінсіздендір етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙІПСІЗДЕНУ *Кейінсізден етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙІПСІЗДЕУ с ы н. *Келбетсіздеу, кескінсіздеу, тұр-тұрпаты нашарлау.* Орыс армиясының поручигі мундирін киген жас жігіт. Аласа маңдай, *кейінсіздеу*, шалқақ, мығым денелі (Б.Аманшин, Жар мұңы).

КЕЙІПСІЗДІК з а т. *Кескінсіздік, келбетсіздік, тұр-тұрпаты нашарлық.* Оны алғаш көргендегі *кейінсіздігі*н аңғарудан қалдым. Өйткені оның адалдық, азаматтық, мінезінің сұлулығы кескініндегі *кейінсіздігі*н өшіріп тастады (А.Жұмаділдин, Сең.). Бірақ оның сыртқы *кейінсіздігі*не өкінбеске амал жоқ («Қаз. әдеб.»).

КЕЙІПТЕ = е т. ә д е б. *Сипаттау, бейнелеу, суреттеу.* Балаға, келінге, жасқа тәлім айтып, ұстаздық, ағалық етіп отырған ақынды *кейінтейді* (М.Әуезов, Әр жыл.). Оларды үстем таптың өрескел, жиренішті бейнесі етіп *кейінтейді* (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.).

КЕЙІПТЕЛ = е т. *Бейнелену, суреттелу, сипатталу, кескінделу.* Мұнда қасқыр қомағайлық пен қорқаулықтың иесі болып *кейінтеледі* (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Көк төңірі кейіннен жанды етіліп *кейінтеле* тұрса да, ешқашан да Құдай болып саналмады (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

КЕЙІПТЕЛУ *Кейінтел етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙІПТЕН = е т. *Белгілі бір кейіпке түсу, тұр-тұрпатын өзгерту, кейіп таныту.* Қарындашының түбімен столды тықылдатып, ойға батқан қалыпта аз отырды. Содан соң Едігеге қарап, ұлық *кейінтене* жымиды (М.Мағауин, Көк мұнар). Мен шешемнің сөлемін айтып едім, шал жактырмаған *кейінтенді* («Лен. жас»).

КЕЙІПТЕНУ *Кейінтен етістігінің қимыл атауы.*

КЕЙІПТЕС с ы н. *Кескіндес, келбеттес, пішіндес, тұрпаттас, пішіні, нобайы бірдей.* Түрлері моңғол *кейінтес*, кейісінің жуан мұрты салбыраған (І. Есенберлин, Қаһар). Әлдеқалай Тананың басына «Меруерт осы қыз *кейінтес* шығар», – деген төтен ой сап ете түсті (Р.Әутәліпов, Алтын.). Мінездері ұқсас бірыңғай, бір кейіпті адамдарды *кейінтес* дейміз (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жауырыны қақпақтай, Жұдырығы тоқпақтай. Қос жанары қосылса, От береді шақпақтай, Әсекең батыр

кейінтес Кісі екен, ісі түскенді Ренжітпес, кейітпес (Ш.Смаханұлы, Айға ұш.).

КЕЙІПТЕУ 1. *Кейінте етістігінің қимыл атауы; бейнелеу.* Натуралистік ағымның өкілдері дін дегеніміз адамдардың табиғатқа бағынуы және оны *кейінтеуі* деп біледі (Х. Ақназаров, Ғылыми атеизм.). **2.** *ә д е б. Жанды-жансыз нәрселерді адам кейіпін келтіре суреттейтін көркемдік тәсіл.* Жансыз нәрсені жанды нәрсенің күйіне түсіріп тұрпаттау *кейінтеу* деп айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Кейінтеу* – әртүрлі жануарларды, табиғат құбылыстарын немесе жансыз нәрселерді адам кейіпін келтіріп суреттейтін көркемдік тәсіл (ҚҰЭ). Жаратылыстың жансыз нәрселерін тап жанды нәрселердей етіп, жандылардың істейтін амалдарын істеткізіп суреттеуді – *кейінтеу* деп атайды (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Лирик ақын өмірге көзқарасын информациялау жолымен емес, өз ойы, өз сезімі, өз күйін тікелей *кейінтеу* арқылы жеткізеді (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Жазба әдебиетте *кейінтеудің* жаңа үлгілері мол ұшырасады. Мысалы, Абайдың «Қыс» атты өлеңінде қыс мезгілі мейірімсіз, түсі суық, катал шал кейіпінде бейнеленген (ҚҰЭ). Ауыз әдебиетінде *кейінтеуге* шарттылық, дәстүрлі үлгіні ұстаушылық тән, жазба әдебиетте бұл тәсіл өзгеше сипат алады (ҚҰЭ).

КЕЙІПТЕУЛІК з а т. *Бейнелеушілік.* «Ақшамға күні еңкейген», «бейуақ», «шуақ күн», «жаздарымның шоқтары», «күзім келді» сияқты *кейінтеулік* тіркестер ойдың образдық көрінісін күшейтіп, өлеңнің жандылығын арттырып тұр («Тілтаным»).

КЕЙІПТЕУШІ з а т. *Кескін-келбетін бейнелеуші, суреттеуші.*

КЕЙІПТЕУШІЛІК з а т. *Суреттеушілік, бейнелеушілік.* Табиғатты *кейінтеушілік* адамдардың дүние тануға әуесқойлығынан туды-мыс (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

КЕЙІПТІ с ы н. *Тұрпатты, пішінді, сыықты.* Қасында, сірө, қала тұрғыны болса керек, интеллигент *кейінті* жас жігіт бар (М.Мағауин, Бір ата.). Ол суық жүзді әке мен қарақұс *кейінті* ағаның екі ортасында тас арасына шыққан сыңар гүлдей мөлдіреген сорлы жан (Х. Есенжанов, Көп жыл.). Саңырауқұлақ *кейінті*, астында жылпылдақ шапқатары бар бір жөндіктер өте ақырын жүзіп жүр (А.Машанов, Жер асты.).

КЕЙІС з а т. **1.** *Реніш, күйініш, қапа; кейігендік.* Жаңағы *кейістің* ізі де жоқ. Айғанша жарқылдап қазанға ас салып жатыр (Т.Ахтанов, Дала.). Бірақ қатты қуаныш не *кейіс* бар, Дәлелім – ұждан, зұлым бар тетелес. Сондықтан бір тексеру болмай қоймас, Мұнымды әділетпен

ойла да шеш! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Жүрген шығар сандалып, – деп күңк етті. Даусында *кейіс* бар (О. Сәрсенбаев, Бақыт.). Ұрыс, *кейіс* күткен Қаншайым Сүгірәліден мына кеңшілікті көргенде сенерін де, сенбесін де білмей аңырды (А.Байтанаев, Қайнар). **2. Өкініш.** Жүз жыл бақты болсаң да, Әлемнен асып толсаң да, Алтын таққа қонсаң да, Айырылған күні бір *кейіс* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Табиғаттың, барша заттың Білер адам айласын. Орнар бейіс, кетер *кейіс*, Көрсө еңбектің пайдасын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3. Өкпе, өкпе-наз.** Содан соң, осы босағаны аттағаннан бері алғаш рет *кейіс* айтты (М.Мағауин, Аласапыран).

Кейіс білдірді. *Ренжіді, кейіді.* – Сенің осы өз қамынды ойламайтының-ай, – деп Иван *кейіс білдірді* (Қ.Исабаев, Сонғы.). – Астанаға аңсап келгенде кезексіз бір есіктен кіре алмайсың-ау, – дейді Серік біздің сәл дағдарысымызға *кейіс білдірді* (К.Серізбаев, Асыл. сыр).

Кейіс көрді. *Бір нәрсеге кейіді, ренжіді.* Дәмеш мінезінің осы бір қырына өзі де риза емес, талай ұтылып, *кейісте көріп* жүр (З.Шашкин, Теміртау). Болсаң да қанша жақсы періштедей, Адам басы жүрмейді *кейіс көрмей*. Адам қылса өттең-ай деп айтар ек, Ел үкімін жатырмыз теріс көрмей (Майлықожа, Накыл).

Кейіс қылды. *Налыды, ренжіді, кейіді.* Қалдындар деп кешігіп, *Кейіс қылды* Назым бүлінді іргеден қағып қазығын Бір ұшы көлге ілінді (Батырлар жыры).

Кейіс тапты. *Ренжіді, кейіді; көңілі жабырқады.* Қуаныштан ғұмыры қысқа не бар дейсіз, артыңша оның ойы басқа жаққа ауып, тағы да *кейіс тапты* (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

КЕЙІС = е т. *Ренжісу, налысу, күйінісу.* Біреулер «басқа пәле тілден» деп *кейісе* ді, ал Қажымұраттың ес біліп, етек жапқалы бергі арманы да, күйігі де қызыл тіл болып, тым құрыса «әу» дей алмай іштей өксімен ғұмыр кешіп келе жатыр (Қ.Ысқақов, Тұйық). Кейде мамыр ұқсайды қарашаға Жайлы қыс бар, мейлі қар бораса да. Туысыңмен *кейісіп* қалсаң бір сәт, Кейде қасың түседі арашаға («Мәдениет және тұрмыс»).

КЕЙІССІЗ с ы н. *Ренішсіз; кейімей-ақ.* «Азырақ демалсаңшы, Сырым» – деген менің сөзіме: «Жолда, шана үстінде-ақ тынығып алғанмын», – деп *кейіссіз*, сыпайы ғана тіл қатты (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

КЕЙІССІЗДІК з а т. *Ренішсіздік, кейісі жоқтық.*

КЕЙІСТЕЙ ү с т. *Реніштей, наладай.* Маған Осы өмірім Көрінер бейістей. Уайым жоқ Сіздің *кейістей*. Дәл кесімді Ажал келіп жеткенше,

Ойдан сөз теремін жемістей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

КЕЙІСТЕУ с ы н. *Аздап кейіген, налыған, реніштілеу.* «Білімдеріңді көтерсеңдерші» – деген *кейістеу* кенеспен бұлар әр жылдың екі айын түрлі институттарда өткізіп, біліміндегі «жыртығы мен тыртығын» жамап қайтқан болады (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

КЕЙІСТІ с ы н. *Кейіген, ренішті.* Жолшыбай жүгіріп келе жатқан Саянның көз алдына өз шешесінің ызбарлы, *кейісті* кескіні елестеді (С.Шаймерденов, Мезгіл). Менің *кейісті* жүзімді көріп, онан әрі Оңалбек аузын ашпады (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

КЕЙІСТІК з а т. *Кейігендік, реніш; риза болмағандық, қапа болушылық.* Мұндай жұбайлардың өмірінде ешқандай *кейістік*, реніш болуы мүмкін емес деп ойлады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). *Кейістікпен* келіп тұр Ұстай алмай нарларын («Көрұғлы»). Тұрымтайдың көзінен *кейістіктің* нышаны байқалады (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). Бір бес минут ішінде келіншектің дөңгелек жүзі ашаң тартқандай, қабағында *кейістік* бар (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Кейістік білдірді [танытты]. *Кейіді, ренжіді.* – Әй, бар болсыншы солшал, – деп, председатель *кейістік білдірді* (Б.Токтаров, Қыран.). – Бұл шіркіннің жасына жетпей алжып жүргені де осы күйгелектігі ғой, – деп, кетіп қалған інісіне сыртынан *кейістік білдірді* (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Әрине, футболшы болмаса, нағашыларынан ауысқан бұл мінезіне *кейістік танытпақ* түгіл, қуанар еді («Білім және еңбек»).

Кейістік көрді. *Бір нәрседен ренжіді, кейіді.* Кішкентай күнінен біреуден *кейістік көре* қалса, өке-шешесін былай тастап, ең алдымен Мылқауға жүгіретін (М.Дүзенов, Өке бол.). Екі күн суық үйге қамалып, зор қиянат, қорлыққа душар боп, *кейістік көрсе* де онша құлап кетпепті (Д.Әбілов, Арман.). Қартқожаның *кейістік көргені* жалғыз бұл ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕЙІСУ *Кейіс етістігінің қимыл атауы; ренжісу.* Оның аяғы кейде сүйісумен, кейде *кейісумен* бітетін (Ж.Молдағалиев, Тында.).

КЕЙІТ = е т. **1.** *Ренжіту, налыту.* Ақаң болса денсаулығы нашар. Сен оны *кейітпе*, көмекші бол (А.Лекеров, Түз гүлі). Бұл оқиға жұрттың бәрін *кейітті*, Парторг та тым қысылған кейіпті. – Не тұрыс бар, аттанайық тезірек! – Дегені оның ойдан біраз сейілтті (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). **2.** *Ызalandыру, күйіндіру.* Нариманның жанына батқан нәрсе жалғыз түрік елінің надандығы ғана болып қалмайды,

енді патша өкіметінің, патша чиновниктерінің зұлымдығы, паракорлығы да оның жанын *кейіте* бастайды (М.Дулатов, Шығ.). Жамандық адамды *кейітеді*, қайғыртады, мұңайтады, ренжітеді, кемшілік пен мін адамның күлкісін келтіреді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

КЕЙІТУ *Кейіт етістігінің қимыл атауы.*

КЕК¹ *з а т. 1. Біреуге, жауға, дұшпанға т. б. деген өшпенділік, өштік, қастық.* – Жігіттер, мұнымен *кек* бітпейді, – деді Шақшай (І.Жансүгіров, Шығ.). – Бірақ өкініші жоқ, *кекті* достар қайтарды (М.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Айдалада аш қасқырдай соқақтап келе жатқан Кембілдің қанталаған көзінде өшпес *кек*, бітпес жараның ізі бар (А.Хангелдин, Қараторғай). **2.** *а у ы с. Ар, намыс.* Жауға семсер сермеді, Ызалы сұлу ер жүрек. Жауға *кегі* н бермеді, Жараланды келіншек (З.Қалауова, Танд. шығ.).

Ата кек. *Ежелден, ата-бабасынан келе жатқан кек, өшпенділік.* Дау арымас, алтын шірімес. Біздікі ежелгі кек, *а т а к е г і* (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Бүгінгі заманда өскен жас жігіт шалдардың сөзіне еріп, *а т а к е г і* н, ру кегін қумақшы (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

Алынбай жүрген кек, тимей жүрген есе. *Қарымтасы қайтпай, өтеуі түгелденбей жүрген орай.* Мына Найманда *а л ы н б а й жү р г е н к е г і* н, *т и м е й жү р г е н е с е*ң болса, оныңды айт (М.Әуезов, Шығ.).

Кегі кетті. *Кегін қайтара алмады; өші кетті.* – *Кегім кеткен* адам – Гимай. Ауылдасым. Колхоз председателі... (М.Гумеров, Хазірет.). – Біздің ауылдың адамы өлді, *кегі к е т т і*. Соны қайтпекпіз?! (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Кегі [кек] қайтты. *Кегін жібермеді, өшін алды.* Жетпесе жуандардан тағы алам: әрі *ке-гі м қ а й т а д ы*, әрі жастардың көзі ашылады (Ғ.Мұстафин, Танд. шығ.). Қызымды алып қашқан осы Тағы, міне, маған болысты істің ағы. *Кегім қ а й т т ы*, жауымның қанын іштім, Дәл бүгін арманым жоқ өлсем дағы (Ш.Әбенев, Ортақ.). – Бұнымен *кек қ а й т п а й д ы*, батырлар, – деді Сережа (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Кегін [кек, өш, өшін] алды [әперді]. *а) Кеткен есесін қайтарды, егеспен алып берді, намысын жібермеді.* Сол күнде жауыз тағдыр арып-талып, Тынармын өмірімше *кегі м д і а л ы п*. Беті ашық, жөні түзу, айнала кең, Қиялым бар жалғанды етер шарық (Б.Күлеев, Танд.). Өшті болған әкеңнен *Өшімді алмай* мен кетпен. Кекті болған әкеңнен *кегімді алмай* мен кетпен (Қобыланды батыр). Достың құны мұнымен, Бітпегендей шынымен, Армансыз бүркіт *кек а л д ы*. Кеудесін сөгіп төренің, Суырып

алып жүрегін, Тамызбай қанын жеп алды (М.Дулатов, Шығ.). Құтқарып Сарыарқаны зор азаптан, Елімнің дұшпанынан *кек әперді* (О.Шипин, Дастан.). Қодарды жеңіп, бізге *кек әперер* Алаштан асып туған ер ұл қайда (Қозы Көрпеш.). Кебектен осы *кегімді әперер* ер шықты деген күні өлсем, арманым жоқ, – депті бір батыры (М.Әуезов, Танд. шығ.). – Байдың түн ұйқысын төрт бөлсең, менің *кегімді әперген* болар ең (А.Байтанаев, Қайнар.). Көгермін қара шошқа жүгермекті, Мен саған *әперемін* одан *кекті*. Ал өзі ақсап тұрған ешкіні әлгі, Абайсыз айналғанда жығып кетті (С.Сейтенов, Сапар.). *ә) Кектенді, кек тұтты.* Дұшпаны сырттан болған жесе дағы, Онда да тізе қосып *кек алмайды*. Жамандап бірін-бірі мұқатса да, Ешкімнен мұның жөн деп шен алмайды (М.Дулатов, Шығ.). *б) Көңілге ауыр алды, дық алды, ренжіді.* – Сіз, *кек алмаңыз*, бұл өзі солай (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Тартпа ашудың азабын Ақ жолыңды адақта. Кекеп-сөгіп *кек алма*, Келелі сөзбен жығып ал (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Кегін жібермеді. *Өшін қайтарды; есесін жібермеді.* Сәтсіз сапарға килігіп, қапыда кеттіндер-ау. Бірақ *кектеріңді жібермес* Қасым! (Р.Сланов, Замана.). Майысқан жазып белімді, Еркін алып демімді. *Жібермей* жауға *кегімді*, Қуат берген осы Май (Ү.Кәрібаев, Танд. шығ.).

Кегін [кек] қайтарды [қайырды]. *Өшін алды; есесін жібермеді.* – Қапаланба, Серімбек! *Кегіңді қайтарып*, өшінді алып беремін әлі-ақ, – деді, үйден шығып бара жатып (Б.Тілегенов, Аққайнар.). – Тірі болсам, жалғыз інімің *кегін қайырамын* әлі (Р.Сейсенбаев, Аңсау.). *Кек қ а й т а р ғ а н д а р д ы* ң ішінде Шернияз да болыпты деген сыбыс бар (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Кек алу. *Өш алу, кеткен есесін қайтару.* Қайдан білсін... Мен өзімнен басқа бір адамды жақсы көре алмаймын. Менің мақсатым: мансап табу, *кек алу*. Өлтірсін байын, маған не керек?.. Бірақ мақсатыма жеткенше, сыр білдірмеуім керек (Ж.Аймауытов Шығ.). Артынан Тойшыбаевпен кездестім, оның Оразалиевтен *кек алу* үшін тісін қайрап жүргенін жақсы білетінмін (Е.Оразақов, Дөрігер.).

Кек кернеді [қайнады]. *Қаһарына мінді, тісін қайрады, кек қысты, өштенді, ыза кернеді, кектенді.* Көрді ақын бұғаудағы шерлі жанды, Ар ұлын, азаттықты аңсағанды. Кеудесін *кек кернеген* бір жан екен Жанары жалын атқан, жүзі қанды (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). Басын сүйеп отырдым. Тұла бойда *кек қ а й н а п*, Жүректі өртеп қанды кек Жау жағасын

шепке айдап (С.Сейфуллин, Тол. жин.). Осылай айтпағанмен ішінен сыр, Томсарып Батыраш кеп толғатып тұр. *Кек қайнап*, ыза кернеп, жауыққандай, Қалып тұр қаны қашып, сүлдесі құр (І.Жансүгіров, Шығ.). Сұрапылда қаза болған өлең көп, – Қамен бірге жерге сіңді ол еңбек! *Кек қайнады*, ұран-айғай арысқа Атпен кірдім, өлтірмесем өлем деп! (Х.Ерғалиев, Күн.).

Кек көрді [көрмеді]. *Кек тұтты*, көңіліне дық алды, өштесті. Іні сөзін *кек көрдім*, Қуыршаққа тап бердім. Көкпар еттік «құлынды», Аяқтары жұлынды (Ә.Табылдиев, Сөз бөбектікі). Қатал Жүсіп қалжыңды *кек көреді*, Мақтауды өзге алғанын жек көреді. Ішінен Ибраһимге дұшпан болып, Буынып улы қанжар кектенеді (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Жарымды еш уақытта жек көрмедім, Бағынып билек беру еп көрмедім. Біреулер кемітсе де кедейсін деп, Олардың сөзін ешбір *кек көрмедім* (Қ.Тәкежанов, Қария). Орыс айтты: Өзіңе ерік берем деп, Кімді сүйіп сайласаң бек көрем деп. Бұзылмаса оған ел түзелген жоқ, Ұлық жүр бұл ісінді *кек көрем* деп (Абай, Тол. жин.).

Кек қайтару. <франц. revanche, revachisme, орыс. реваншизм – кек алу, кек қайтару> с а с и. а) *Соғыста жеңілген мемлекеттегі саяси топтардың соғысқа дейінгі мемлекетаралық қатынастар жүйесі мен бұрынғы шекараларды қалпына келтіруді сылтау ете отырып, жеңген мемлекетке қарсы соғыс ашу мақсатында жүргізетін саяси іс-қимылдары.* Мұндай топтардың алғашқысының *кек қайтару* жолындағы бастамшылық қимылдары бүкілхалықтық мүддемен сай келсе, соңғысының әсірешіл ой-пікірлері мен жасаған іс-әрекеттері биліктегі кейбір топтардың саяси мақсатын жүзеге асыру мақсатында тобырды желіктіруге бағытталады (ҚҰЭ). ә) *Белгілі бір мемлекеттің саяси жүйесін құлату немесе әлсірету, экономикасына ірі көлемде нұқсан келтіру, халқына психологиялық, моральдік зардап шектіру мақсатында қарақшылық іс-әрекет жасаған лаңкес топтарға қарсы бағытталған соққы қабылдаушы мемлекеттің жоспарлы соғыс саясаты.* Лаңкестікке қарсы күрес саясатының аса қатал және ашық түрі ретінде *кек қайтару* кезеңінде қару мен тәсілдің қандай түрімен болса да тез арада қарсы жауап шара қолданылады (ҚҰЭ).

Кек қуды. *Кегін алуға ұмтылды, өш алудың соңына түсті.* Кербезге киімінің сәні арманда, Науқасқа жалғыз шыбын жаны арманда. *Кек қуған* кер, ызақор, күншілдерге Жұтатын дұшпанының қаны арманда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Кек қылды. *Кектенді, кек көрді, кек тұтты; намысына тиіп ашуланды, ызаланды.* – Жоқ, мен соны *кек қылдым* демеймін, жөнін айтам (Б.Майлин, Танд. шығ.). Дәулеті әр пенденің бөлек-бөлек, Тамадан шошынбайды бұған жүрек. Қымыздың қызуына желік қылған, *Кек қылып* шайтан сөзді неге керек (Айман – Шолпан).

Кек сақтады. *Ренішін, өкпелегенін ұмыттай, іштей тіресіп жүрді, қашан да есіне ұстады; кек қылды, кектенді.* – Кімдер ұрғанын күні бүгінге дейін білмеймін. Рас, оған *кек сақтап* жүрген мен жоқ (С.Баязитов, Айдарлы.). Мұны Шымкенттегі Ғабдолрахман сарт естіп, Абылай ханға іштерінен *кек сақтап* жүрген көрші шаһарлардағы сарттарға хабар жіберіп жинап, Абылайды қамап алады (М.Дулатов, Шығ.).

Кек сақтау. *Ренішін үнемі көңілінде сақтап жүру.* Шынында, өздері қандай жақсы адамдар!? *Кек сақтау* дегенді білмейді екен (Р.Райымқұлов, Жасыл.).

Кек тұтты. *Көңіліне алды, ішіне түйді.* – Жә, тиіспеймін. Әншейін әзілдегенім ғой, шынымен *кек тұттып* қалдың ба? (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Кектүту. *Кектену, кек сақтау.* Ол сескенуден де, «өкең әкемді өлтірген» деп Мұкамбет-Жөкіге *кек тұтуда* н да аулақ еді (І.Есенберлин, Алмас.).

Кеудесін кек кернеді. *Ыза болды, ашу-ызадан жарылып кетердей болды, кектенді.* Көрді ақын бұғаудағы шерлі жанды, Ар ұлын, азаттықты аңсағанды. *Кеудесін кек кернеген* бір жан екен, Жанары жалын атқан, жүзі қанды (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). *Кеудесін* толтырды ыза, *кек кернеді*, Түтін боп іштегі өрт көкке өрледі, Күркеде отыр жігіт бейуақытта, Күндерді елестетіп өткендегі (С.Жиенбаев, Қарлығаш.).

Көкірегіне [кеудесіне] кек қатты. *Кектенді, өшікті, тісің қайрады.* Тастайбектің хан мен патшаға жасынан-ақ *көкірегінде қатқан* кегі, жазылмастай жан жарасы бар (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Тенсе тебінгі үзген, *кеудесіне кек қатқан*, көзінен жасы аққан еңбекшілердің білегі, бірлігі Октябрь төңкерісін жасады (С.Мұқанов, Өсу жол.).

Қанды кек. э к с п р. *Бітіспес кек, өшпенділік.* Қаһар түйіп қанды *кекке*, Капиталмен жекпе-жекте, Ұшыруға күлін көкке Ант қып сертті байлайды (С.Сейфуллин, Шығ.). *Қанды кек* боп орнап ойға, Ардагерлер арманда өлген. Сол бір күннен қалған ойда, Сыр қозғалды сақтап келген (С.Бегалин, Өлең.).

Ұзындағы өшін, қысқадағы кегін алды. *Бұрынды-соңды кеткен есесін, жаулықтың қарымтасын қайтарды.* Керала дейтін кедей

жігіт сонымен бір жарым ай бойы тоғай ішінде қашып жүріп, бір бай емес, атыраптағы талай байлардың үйлерін өртеп, шетінен банкрот қылыпты. *Ұзындағы өшінің, қысқадағы кегінің бәрін алыпты* (М.Әуезов, Шығ.).

КЕКЕ² з а т. к е н. <ағыл. sake> *Гидрометаллургияда сүзілген қойыртпақтан қалатын қатты қалдық. Кекте* орта есеппен 12-20% ылғал болатындықтан, кептіреді (Қаз. тілі. термин. Кен.). Құрамында металы бар кек қайта өңделеді (Қаз. тілі. термин. Кен.). Гидрометаллургиялық мырыш алу процестерінен шыққан кек айналымды Велыц-пешке жіберіледі (Қаз. тілі. термин. Кен.).

КЕКЕ= е т. *Қағыту, кекету, мұқату; шенеу, мінеу.*— Алтының көп болушы еді ғой, ақшаға зәру емес шығарсың,— деп кекеп те қойды (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). Оның «жабағы сақал» деп кекегеніне Қаңбақбай қабақ шытқан жоқ (З.Жәкенов, Таң самалы). Мейлің кекеп күле бер, Өз ісім бұл қалаған. Қалса жолда жүгі егер, Жігіт пе айтшы ол адам? (С.Мәуленов, Рауан).

КЕКЕК з а т. ө с. <лат. oxytropis> *Қалың бұтақты, биіктігі 50–60 см-дей, сыртын боз түк басқан көпжылдық шөп. Кекек* — жоңышқаға ұқсас, бірақ мұның жапырақтары мен шашақ гүлдері аздап ірілеу келеді (Б.Мұханов, ...Қазақст. өсімдік.). *Кекек* өскен жерде жылқы өспейді деуші еді малшы шаруалар. Шынында, ол күр сөз емес, мыңдаған жылдардың тәжірибесінен алынып айтылған ғой (Б.Қыдырбекұлы, Маздаған.).

КЕКЕКТЕ= е т. **1.** *Кегжеңдеу, кекең-кекең ету.* Кекекті жылқы жейді, жейді де кекектеп, кегжеңдеп өледі (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). **2.** а у ы с. *Кекең-секең ету, қылжақтау, бәлдену.* Күлмендеп келер көздері, Қалжыңбас келер өздері. *Кекектеп*, секек етем деп, Шошқа туар сөздері (Абай, Тол. жин.).

КЕКЕКТЕУ *Кекекте етістігінің қимыл атауы; кекең-кекең ету, бәлдену.*

КЕКЕКШІЛ с ы н. *Кекшіл.* Қыздырманың қызыл тіл, Қызған отқа салар ол. Кек сақтағыш кекекшіл, Аямай қауіп алар ол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

КЕКЕҢ¹ с ы н. *Басы шалқақ; кекірейген, кегжиген.* Сөзілген жат мінезі мұның әр кез, Дарашыл, төқаппар, паң, кекең, кербез (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

КЕКЕҢ² е л і к. *Бір нәрсеге шамырқанғанда, шамданғанда жақтырмағанын білдіріп, басын кегжиге шалқайып кекек еткізгенін бейнелейтін сөз.*

Басын кекең еткізді. *Басын кегжеңдетті, кекеңдетті.*— Менің сыйлағым келеді,— Жанет та басын кекең еткізді («Қаз. әдеб.»).

Кекең қақты. *Кекең-кекең етті; кекірейді, кердеңдеді.* Кей дос бар, кекек қ а ғ ы п бұлданатын, Кей дос бар, қарап отырып тұлданатын. Нағыз дос бар-жоғына қарамайды, Сыр бүгіп, мінезі жоқ ұрланатын (М.Хакімжанова, Намыс).

КЕКЕҢДЕ= е т. **1.** *Кекең-кекең ету, кекектеу.* Сандыбай қажы таяғын шошаң еткізіп, басы кекеңдеп, зекіріп тастады (С.Омаров, Қызыл арай). Бірі бар ма, айтшы осының қалада, Кешке жақын шықсаң кезіп далаға. *Кекеңдеген*, секендеген ешкілер, Құрттай қайнап жүргендері арада (Б.Майлин, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Кеудесін керу, тұмсығын көтеру, кекірею, кекию.* Арызын Алматының бекер деме Оқудан бұл қуылған екен неге?— Шәукен сен қырағының шырағы боп, Кеуденді кере берме, кекеңдеме (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

КЕКЕҢДЕТ= *Кекектеу, кегжити.* Қатты желден желпілдеген торғын орамалы, қос бұрымы әлгі басты кейін тартқылап, кей сәт кекеңдетіп те қояды (А.Сатаев, Аққу.).

КЕКЕҢДЕТУ *Кекеңдет етістігінің қимыл атауы.*

КЕКЕҢДЕУ *Кекеңде етістігінің қимыл атауы.*

КЕКЕҢ-КЕКЕҢ е л і к. *Қайта-қайта кекеңдегенді бейнелейтін сөз.*

Кекең-кекең етті. *Кекектеді, кекеңдеді.*

КЕКЕҢКІРЕ= е т. *Қағытып, мұқатыпқырау, мұқата түсу.* Пайдасыз ғылымменен ми кептірер, Дос-жарға мактан етіп, бұлдап көрер; Жаксы сөз, жақын үміт тәттілікті, Кемітер, көңіл қоймас, кекеңкірер (Абай, Тол. жин.).

КЕКЕҢКІРЕУ *Кекеңкіре етістігінің қимыл атауы; кекете, мұқата түсу.*

КЕКЕҢ-СЕКЕҢ з а т. *Кекеңдеп, секеңдеп бос жүрушілік; жеңілтектік.* Зұлқия сабағын нашар оқитын, кекең-секеңі көп жеңілтектеу бала болатын (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

КЕКЕП-МҰҚА= е т. *Кекету, мұқату, қағыту, шенеу.* — Ендеше біреуді кекеп-мұқам ай жайына жүр, — деді Дүйсенбай (Б.Майлин, Шығ.).— Мені кейін кекеп-мұқай берерсің, әуелі алдындағы етті дұрыстап турап берші (М.Хасенов, Тұлпар.). Таласты көрсен — басып айт, Кемдігін көрсен — қосып айт. *Кекеп, мұқап* қыздырма, Берекесін бұздырма (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл сырды бөйбіше мен бай да білді Екеуін жолықтырмас айла қылды. Владимир келгенде кекеп-мұқап, Мысқылдап айта берді қайдағыны (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

КЕКЕП-МҰҚАУ *Кекеп-мұқа етістігінің қимыл атауы.*

КЕКЕС = е т. *Кекетісу, мұқатысу*. Өзіміз баққан текешік Өзіме бас сап артылды. Дәурен жоқ жүрер *к е к е с і н*, Қысқарды қолым, тартылды (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

КЕКЕСУ *Кекес етістігінің қимыл атауы.*

КЕКЕСІН з а т. <грек. *eigoneia*> **1.** ә д е б. *Сөзді тура мағынасында айтылғандай қолдана отырып, бірақ оған қарама-қайшы мағына беру, сойтіп, ойды жеңіл әзіл-қалжыңмен, зілсіз кекесінмен керісінше айту тәсілі. К е к е с і н* тәсілін қолданудың әсерлігі жағымды, жылы сөздермен айта отырып, жағымсыз мінез, іс-әрекеттерді көрсететін тапқырлық пен қарама-қайшы жайларды тартыстыру арқылы ойды жасырын түрде жеткізе білетін көркемдік шеберлікте (З.Ахметов, Өлең сөз.). Мыс., «Қайтсін, қолы тимепті, Өлеңші, әнші, есіл ер! Ала жаздай ән салсаң, Селкілде де, билей бер». Абайдың «Шегіртке мен құмырсқа» атты мысал өлеңіндегі осы бір шумақтағы «қайтсін, қолы тимепті» дегені алғашқы бір сәтте жаны ашып аяғандай көрінсе де, одан әрі бұл сөздері де, «өлеңші, әнші, есіл ер» деп мадақтауы да *к е к е с і н* екені бірден аңғарылады да, «селкілде де, билей бер» деген тұста кекесіннің аяғы мінеу, шенеуге айналады (З.Ахметов, Өлең сөз.). Мысқылдау сөздің өңін теріс айналдырып айту. Олай айту кекесін болады. *К е к е с і н* сөз зілді болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). «Болыс болдым мінеки» деген өлеңі жаман болысты сықақ қылған ылғи *к е к е с і н*. Мінді кекеп айтқанда кей жерлерде үстірт қараған кісі түсінбей қалуға да болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Кекетіп-мұқатқандық, білдірмей, тигізіп айтушылық.* Сerezжаның *к е к е с і н і н* е мен күйіп-пісіп, ашуланып қалатынын (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). – Ұзаққа бармағаны дұрыс, сөз сыңайы сіріленіп келе жатыр еді! – деп *к е к е с і н* айтқандар да көп (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

КЕКЕСІНДЕП ү с т. *Келекелеп, мысқылдап, қағытып, келемеждеп.* Болмайды пейілі сұлу жаман қатын, Білмейді үйретсең де сөздің салтын. Ілмелеп салған жерден *к е к е с і н д е п*, Қылады ұрыс-жанжал сөздің артын (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

КЕКЕСІНДЕУ с ы н. *Аздап кекесінді, әжуа, мысқылы аралас.* Сұрағымды қайталадым. Тоқаң өзіне-өзі енді ғана келгендей, *к е к е с і н д е у* жымиды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Кәрлі емес күндегідей тұрған қарып, Жүзімен келді «жылы» жымың қағып: – Қалай? – деп, – «жаңа инженер бастығыңыз»? Сөздермен *к е к е с і н д е у* тұрды шалып (Т.Жароков, Тасқын). Сөздің тысқы лебіз мағынасына ішкі астыртын мағынасы қайшы келсе, кекесін болып шығады.

Кекесінмен сөйлеуді *к е к е с і н д е у* дейміз (А.Байтұрсынов, Шығ.).

КЕКЕСІНДІ с ы н. *Мысқыл, мазағы аралас; кекеген.* – Тағы да мәжіліс екен ғой, – деді *к е к е с і н д і* үнмен (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). Жолдас бастық, сіз не айтасыз?! – деді Тұрсынғали көрінеу *к е к е с і н д і* кескінмен (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). – Майтас сері, білетін шығарсыз мені, – деді *к е к е с і н д і* дауыспен (Т.Қойшыманов, Қоңырат.).

КЕКЕСІНСІЗ с ы н. *Кекесіні жоқ; ешбір мысқылсыз, әжуасыз.* Тіпті мұндай қасиетке еш *к е к е с і н с і з*, қызыға қарайтын (А.Сейдімбеков, Ақиық). – Сен екенінді білмеппін, – деген Чернов үні *к е к е с і н с і з* де емес еді (Қ.Исабаев, Өткелде).

КЕКЕСІНШІЛ с ы н. *Кекеп-мұқағыш, мысқылшыл.* Күледі ол. Кімге арнаған күміс үнді? Саған ба? Доғар Мұрат үмітінді. Жиектен көзім шалды «би Құдайы», Кешегі *к е к е с і н ш і л* жігітімді (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

КЕКЕТ = е т. *Мұқату, қағыту, мысқылдау; келемеждеу, мазақтау.* – Тағы бір-екі күн ұйықтай түссеңдер еді! – деп Жәкең шал оны *к е к е т і п* тастады (Ғ. Мүсірепов, Кездесп. кет.). – Бәлкім, сол жерге қызметке тұрарсыз, – деп тағы *к е к е т ті* (Қ.Тоқаев, Түнде.). Жердің төуірі саған тимегенде кімге тиеді? – деп осы Қайым біздің кісіні жұрт көзінше *к е к е т і п ті* (Ә.Нәбиев, Шолпан).

КЕКЕТЕ-МҰҚАТА ү с т. *Кекетіп, мұқатып, қағытып.* – Бригаданда не боп жатқанын білмейсің, ә? Осыны да бригадир дейді-ау! – деп, *к е к е т е-м ұ қ а т а* Ольгаға бұрылды ол (З.Пашкин, Өмір.). Баспақбай шалақ ұңғы ағылшын мылтығын жұлып ап, ешкімге қарамастан, *к е к е т е-м ұ қ а т а* сөйледі (М.Жұмағұлов, Қыран.).

КЕКЕТКЕНДІК з а т. *Кекетушілік, мұқатушылық, сөзбен шалып қағытқандық.* Ырымбектің екі жас жігітке арнаған сөз астарында: ортақ мол еншінің көбін Ақтай сендерден тартып әкетті, жігерлі ата баласы болсаңдар соны неге қайтарып алмайсыңдар деген *к е к е т к е н д і к* бар еді (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

КЕКЕТКІШ с ы н. *Кекете бергіш, мұқатқыш, сөзбен шалып қағытқыш.*

КЕКЕТКІШТІК з а т. *Мұқатқыштық, қағытушылық.*

КЕКЕТПЕ з а т. *Мысқыл сөз, қағытпа сөз, кекетушілік.* Құс етін дәмді екенін есептеу жоқ, Уа, Сәке, мәнсіз жерде *к е к е т п е* көп. Әтеші артық болса ас болмай ма? «Жеңісте» қораз түгіл көкек те жоқ (Айтыс).

КЕКЕТПІР = е т. *Мұқаттыру, мысқылдату, келекелету.*

КЕКЕТУ *Кекет етістігінің қимыл атауы.* – Не дейсің, ей! Қара, мұның *к е к е т у і н*, – деп, оқты көзімен ата қарады әкем (Н.Сералиев, Ақбөпе). Апам әкеме қарады. Тағы да *к е к е т у і* мүмкін ғой (Т.Молдағалиев, Тыңда.). Қара басты мінеу көп, қорлау көп, *к е к е т у* көп (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Кекесінді білдіруге мүлде болмайды, *к е к е т у* баланы қорқытып, оның сенімі мен ашық пікір алысуын жояды (Семья тәрбиесі).

КЕКЕТУШ з а т. *Кекеткен, мұқатқан адам.* Мынау сөзді оқығанда «атаңның басы тиіп, жорғасы қалып па?» дегендей, қазақтың өзіне үй бітіп, баласының бөлмесі қалып па деп күліп *к е к е т у ш і* де болар (М.Жұмабаев, Шығ.). *К е к е т у ш і н і*ң кім екендігін ол біле алмай қалды (Ауызекі).

КЕКЕТУШІЛІК з а т. *Кекеткендік, мұқатқандық.*

КЕКЕТІНДІ с ы н. *Кекеткен, мұқатқан; кекетпе; мысқыл, қағытпа (сөз).* *К е к е т і н д і* сөз екенін Азамат білді, өйткенмен үндемей шанаға мінді (Б.Майлин, Азамат.). – Алматылық. Өкіл, – дедім мен *к е к е т і н д і* дауыспен (С.Шаймерденов, Өмір.). – Ие, сен екенсің ғой, байланысшы офицер жолдас, деді *к е к е т і н д і* үнмен (С.Бакбергенов, Қарға там.).

КЕКЕТІҢКІРЕ = е т. *Аздап кекету, мұқатыңқырау, сөзбен қағытыңқырау.* Дүйсен бұл сөзді айтқанда *к е к е т і ң к і р е п*, «ақ майды» дегенде даусын бұзып айтқан еді (С.Сейфуллин, Шығ.).

КЕКЕТІҢКІРЕУ *Кекетіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КЕКЕТІП-МҰҚАТ = е т. *Кекету, мұқату, іліп-қағу, қағыту.* Ол Айгүлді мүлдем *к е к е т і п - м ұ қ а т ы п*, былайғы өнерпаздар көзінше күлкі қылып кетті (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Бұдан кейін де екі сөзінің бірі Нұрғали болды. Оны *к е к е т і п - м ұ қ а т а* берді (Д.Әбілев, Ақын.).

КЕКЕТІП-МҰҚАТУ *Кекетіп-мұқат етістігінің қимыл атауы.* Бұл *к е к е т і п - м ұ қ а т у* сөз емес, жас ақынға жанашырлық ақыл еді (С.Мәуленов, Үркер.). Жалғыз ол емес, кейбір ауыл адамы *к е к е т і п - м ұ қ а т у ғ а* машық (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

КЕКЕТІП-МҰҚАТЫП ү с т. *Іліп-қағып, кемітіп, кемсітіп.* – Жоқ нәрсені сөз етіп, жорамалды шындыққа айналдырып, *к е к е т і п - м ұ қ а т ы п* жүрген өзің ғой (Т.Сүлейменов, Қиял.). Өзінің кескін-кейпіне қарамай *к е к е т і п - м ұ қ а т ы п* жатқаны мынау (А.Сарбөпин, Ала қарға).

КЕКЕТІС = е т. *Мұқатысу, сөзбен қағысу.* Екі бидің алма-кезек *к е к е т і с і п* қалғандары осы

жайлар (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). «Екі қошқардың басы бір қазанға сыйсын ба» сөзбен *к е к е т і с і п*, қағыса бастапты (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

КЕКЕТІСУ *Кекетіс етістігінің қимыл атауы.*

КЕКЕУ¹ *Кеке етістігінің қимыл атауы.* «Одан қашқан, бұдан қашқан» деп *к е к е у і*ңізге жол болсын? (Қ.Қуанышбаев, Шаншар.). – Тағы *к е к е у*ге кірістің бе? Қазір қалжыңның кезі емес, – деп Мәрсен телефон табағын айналдыра бастады (Ф.Қабышев, Мысық.).

КЕКЕУ² з а т. *Кекегендік, мұқатқандық, кеміткендік; кекетпе, әжуа.* Батырдың сөзінде қайғы да, *к е к е у* де, ыза да бар еді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Оның *к е к е у і*, мысқыл аралас сөздері мергеннің оғындай тиді (З.Шашкин, Ұяда.). Дұғай да дұғай сәлем айт, «Айқап» пенен «Қазаққа». *К е к е у*, сөгіс сөзден қайт, Кез боларсыз мазакқа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *К е к е у* мен кекті сайлама, Ызаға көңіл байлама, Дәлелсіз түспе айлаға, Ауыртпай кес ақырын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

КЕКЕШ с ы н. *Кей дыбыстарды дұрыс айта алмайтын, тұрып, тұтығып қалатын, тұтықпа. К е к е ш* ауылнайдың қорлағанына, басынғанына ыза болып, долданған Қадияша жылап жіберді (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Мәселен, Демосфен *к е к е ш* адам бола тұрса да өзін ерекше жаттықтырудың арқасында кемістігін жойып, аты шулы оратор деген атаққа ие болған (Қ.Жарықбаев, Психология). // *Кей дыбыстарды дұрыс айта алмайтын адам; тілі мүкіс, сөйлеу мүшелері жақсы жетілмеген кісі.* Орынбайдың *к е к е ш і*, кенеп дорбасын сүйрелеп, әркімге барып бір сөйледі (Б.Майлин, Шығ.). Ажаржаным ботадай боздап сондарынан жүгіріп, сиырдың бас жібіне жармасқан екен, әлгі *к е к е ш* өңменінен итеріп тастапты (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

КЕКЕШТЕН = е т. *Кей дыбыстарды дұрыс айта алмау, тұрып қалу, тілі күрмелу, тұтығу.* Ықыластың тілі күрмеліп, *к е к е ш т е н і п* қалды (С.Ерубәев, Шығ.). Дүрияға қосылмасам, маған бұл өмірдің құны бір тиын, – деді Естай, жағы қарысып қалғандай *к е к е ш т е н і п* (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Кейде бақташы Ыбырайымдай екі сөз айтса, біреуін жұтып *к е к е ш т е н і п* қалады (Ә.Сараев, Қараша.). – Е, оны тап... тапсырдым ғой... – Сақыш *к е к е ш т е н і п*, екі беті қып-қызыл болып кетті (М.Дүйсенов, Гүлжан.). – Ей, Әштіби шырағым, *к е к е ш т е н б е й* ішіңнен оқышы (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Әйтеуір, Мұрат жыбыр-жыбыр етіп, *К е к е ш т е н і п* дыбыр-дыбыр етіп, Үшке ілікті. Оның өзі күшке ілікті (С.Кенжахметов, Қуырдақ).

КЕКЕШТЕНДІР = е.т. *мүдірту, күрмелдіру*. Өзінің құрдасы кекеш Төкеш болып жырлағанда, домбырасын да үзіп-жұлып шертіп *кекештендіреді*, өзі де сөзін жұтып қойып кекештенеді (М.Дүйсенов, Мейман.).

КЕКЕШТЕНДІРУ *Кекештендір етістігінің қимыл атауы.*

КЕКЕШТЕНУ *Кекештен етістігінің қимыл атауы.* Ал истерия ауруын уақтылы емдемеу, науқастың тілден айырылуына, *кекештенуіне*, кейде тіпті саңырау, сақау боп қалуына әкеп соғалы (Шопан сырласы).

КЕКЕШТЕУ с.ы.н. *Аздап кекештенетін, кейбір сөздерді дұрыс айта алмайтын, тұтықпалау.* – Жазықсыз жала жабылып, ұсталып кеткен заводтың жұмысшыларын қайтарыңдар, – деген сияқты әр жерден көтерілген айқай мынау *кекештеу*, ұзын офицерді терлетіп, ілгері бастырмады (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

КЕКЕШТІК з.а.т. <лат. balbuties>
1. *Кейбір дыбыстарды дұрыс айта алмаушылық, тұтықпалық.* – Ештеңе де істей алмас, – деді Қожық, кейде жиіленіп кететін *кекештік* бұл жолы азайып, аздап тұтыққанмен сөздерін еркін айтып (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Қарашекпеннің байы екен десем, ау, құда, өзің бе едің? – деп күліп еді, Итжемес *кекештік* іне қарамай, сөзін шұбыртып салдырлай жөнелді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).
2. м.е.д. *Жеке дыбыстар мен сөз буындарын айтқанда еріксіз тілі күрмеліп, мүдіретін, көбінесе кішкентай кезде қатты қорыққаннан пайда болатын немесе туа біткен сөйлеу әрекетінің кемістігі, тұтықпа.* *Кекештік* сөйлеу қалпының бұзылуы, жеке дыбыстар мен сөз буындарын айтқанда немесе оларды қайталағанда еріксіз мүдіру (ҚҰЭ). *Кекештік*тің жедел (эволюциялық) және созылмалы (невротикалық) түрлері ажыратылады (ҚҰЭ). Жедел түрінде – *кекештік* біртіндеп дамиды. Әдетте, 2-5 жас аралығындағы балаларда (көбіне ер балаларда) кездеседі (ҚҰЭ).

КЕКЖЕК е.л.к. сөй.л. *Кегжең*².

Басын кекжек еткізді. сөй.л. *Басын кегжең еткізді.* Мұқтар Әбзелді сыпыра берем дегенде кер бесті *басын кекжек еткізіп* оқыс тартынып қалды (Бәйішешек). Сөйткенше мүп-мұздай су тас төбесінен шыққандай, *басын кекжек еткізді* («Қаз. әдеб.»).

КЕКЖЕКТЕ = е.т. сөй.л. *Кегжеңде.* Бүгін жиырмадай қару асынған адам айналасына келген соң о жар, тасыр ұлық *кекжектеп*, кердең басып, ел кісілерін шошытып, ықтыруға кірісті (М.Әуезов, Қылы заман).

КЕКЖЕКТЕУ *Кекжекте етістігінің қимыл атауы.*

КЕКЖЕҢ е.л.к. *Кегжең* (басын оқыс көтеріп алып, артқа қарай сілкіп қалғанды бейнелейтін сөз).

Басын кекжең еткізді [етті] сөй.л. *Басын кегжең еткізді* (басын оқыс көтеріп алды, артқа қарай сілкіп тастады, кекшеңдеді). Деміл-деміл көзіне түскен шашын *басын кекжең еткізіп*, кейін сілкіп қояды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Бірақ Өрбике *басын кекжең еткізіп*: – Мен оның қатыны болғым келмейді. Ол тым кәрі, маған күйеу болғаннан әке болуға лайық. Сәнді Сүлеймен әрі жас, әрі көркем, ол бұдан да көп береді. Оған тек мен бір ауыз сөз айтсам болғаны, – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оның ызадан қаны қашып, мойнына құрық түскен асаудай *басы кекжең ете* қалды (І.Есенберлин, Жанталас).

КЕКЖЕҢДЕ = е.т. сөй.л. *Кегжеңде* (басын кекжең-кекжең еткізу, артқа қарай анда-санда сілкіп тастау). Қаракөк бие басынан тартқан, сауырынан сойылдаған адамдарға ерегiскендей *кекжеңдеп*, керенаулап, ілгері қарай өндірімді жүріс бермейді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Жануардың есіл басын біреу жоғары-төмен тартқылап бара жатқандай *кекжеңдеп*, сұйық кекілі желп-желп етеді («Қаз. әдеб.»).

КЕКЖЕҢДЕТ = е.т. сөй.л. *Кегжеңдет* (басын кегжең еткізу, шұлғу; кекішту). Мәлике басын *кекжеңдетіп*, орамалмен аузын сүртті (Р.Токтаров, Ертіс.). Басын *кекжеңдетіп*, әкесінің астындағы жирен айғырға сүйкене, үзеңгі қағыса өтіп, жер тарпи тоқтады (М.Сүндетов, Ескексіз.).

КЕКЖЕҢДЕТУ *Кегжеңдет етістігінің қимыл атауы.*

КЕКЖЕҢДЕУ *Кекжеңде етістігінің қимыл атауы.*

КЕКЖЕҢ-КЕКЖЕҢ е.л.к. *Қайта-қайта кекжеңдегенді бейнелейтін сөз.*

Кекжең-кекжең етті. сөй.л. *Кегжең-кекжең етті* (басын жиі кекжеңдетті). Айғырдың маңдайын, алқымын қамшымен білем-білем қылды. Байғұс *кекжең-кекжең етеді*, көзін тарс жұмып алған (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.).

КЕКЖИ = е.т. сөй.л. **1.** *Кегжи* (басы шалқайып, иегі көтеріліп қалу, кекию). Көсіліп-көсіліп алған соң, тұлпардың бүйірі әбден қызып, ырқына көнбей, ауыздықты жұла тартты. Басы *кекжиіп*, танауы шу-шу етеді (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Тізгінді тартып, тақымды қысқанда, аттың басы *кекжиіп*, артқы аяқтары алға жақындайды (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). Әлде офицердің осы сөзі түрткі болды ма, әлде бұғағына қамшы тіреліп, басы *кекжиіп* тұрған шәкіртін аяды ма, Монастырев кенеттен ұшып тұрды (Қ.Исабаев, Өткелде). **2.** а.у.ы.с. *Тұмсығын*

көкке көтеру, орынсыз шалқаю; кекірею, кекішо. Олар үлкен бар, кіші бар демейді. Көкпен түскендей қоразданып, өзінен-өзі болдым-толдым деп *кекжиеді* (С.Байжанов, Жастық.). – Жасақ көл? Ата қораз ойға шомды, – Ат екен естімеген бұрын-соңды, Ертең кел, керек болса, – деп *кекжиді*, – Көрсетем, қолым тисе сонда жолды (С.Сейітов, Сапар.). Оның сол тынышты тұғырға зәуде бір қолы жете қалса, сәлем алмай, *кекжип* кетері анық («Лен. жас»). **3.** а у ы с. *Жүргісі келмеу.* Тойталаңдаған шоқай етік *кекжип* кейін тартады: томаршаға бұлтылдап тайғанай береді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕКЖИЕ-КЕКЖИЕ ү с т. с ө й л. *Кегжие-кегжие, артқа қарай шалқая-шалқая; әбден кекжиіп.* Шоңқайманың биік өкшелері *кекжие-кекжие* кейін қарай шалқайып кеткен екен (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан).

КЕКЖИТ = е т. с ө й л. *Кегжит* (басын шалқайтып кекшиту, кекшиту). Бұрын нокта көрмеген күрең қулықтың кара құлақ құлыны басын *кекжитіп*, кейін шегініп шыңғыра шалқалайды (С.Талжанов, Сейфолла.). – Ой, анаған қараңдар! Әне! – деді дауыстап. Басымызды *кекжитіп*, ақтаңдақтанып жатқан құс жолына қарадық (Ә.Ахметов, Адам бол.).

КЕКЖИТУ *Кекжит* етістігінің қимыл атауы.

КЕКЖИТІҢКІРЕ = е т. с ө й л. *Кегжитіңкіре* (басын аздап кекшиту, шалқайтыңқырап ұстау, кекшитіңкіреу). Қазір Мақпалдың аяғы ауыр, мезгілі жақын. Іші шығып, жүргенде басын *кекжитіп* кірпейтін болыпты (З. Ақышев, Жесірлер).

КЕКЖИТІҢКІРЕУ = е т. *Кекжитіңкіре* етістігінің қимыл атауы.

КЕКЖИЮ *Кекжи* етістігінің қимыл атауы; *кекшию, кейшию.* Е, ол үлкен бастық болған екен ғой, басының *кекжию* солай еді («Қаз. әдеб.»).

КЕКИ = е т. **1.** *Басы шалқаю, кекжшию, кекшию, кекірею.* Құлан асау жылқыдай басы *кекип*, құйрығы шошайып, жолмен шапқылай берді (З.Шашкин, Сенім). Оның мұрны пананың басы секілді жоғары *кекип* тұр (С.Сейфуллин, Шығ.). – Сен, немене, қаңтарған мәстекше *кекип* қалғаның, сәлемің қайда? – деді оған (Ж.Жұмақанов, Махабб.). **2.** а у ы с. *Әлдеқандай болу, тұмсығын көтеру, паңсыну, бұлдану.* Алты ай күтіп, аңсап кездескен сәт, бейкүнә жігітті беттен қағып, сонша *кекиге* қалай?! (З.Шүкіров, Жас жесір). – Ей, болсаңшы, – деді Сұлтан кейіп. – Қонаққа келгендей *кекип* қалғаның не? (Т.Есімжанов, Дала.). – Түк сызбағандай, Сен неге *кекиесің*? – Ой, қасқа-ай; Менің ойым сенде ғой!

Төреші боп қайтейік Екеуі – Екі бөлек пенде ғой (Т.Нұрмұхамедов, Күн.). Жан шошырлық түрінде Бәрі бірдей еліріп. Ұстай алмадым бірін де, *Кекиді* кейін шегініп (Абай, Тол. жин.).

КЕКІП ҚАЛ. қ а р ғ. *Тұмсығың көкке қарап қалсын, кекшіп қал.* – Асқанға аспан да аласа деген. Әбден тасыған екенсің. Өз обалың өзіне, кекірейіп, *кекип қал!* (Б.Тілегенов, Көктем.).

КЕКИТ = е т. *Басын кекшиту, кекірейту.* Тәкаббарлана басын *кекитіп* алған қыз бұл жігіттің амандығына жауап бермей үйге кіріп кетті (А.Сатаев, Аққу.). Олар [ақбөкендер] бастарын *кекитіп* алған, бірақ қашпайды (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

КЕКИТУ *Кекит* етістігінің қимыл атауы.

КЕКИЮ *Кеки* етістігінің қимыл атауы; *кекірею, жөнге көнбеу.* Құр қауыз, дәні жоқ Масақтай тікіген, *Кекию* сәні боп, Өзінше күтінген (Ж.Өмірбеков, Ана.).

КЕКПР¹ з а т. ж е р ғ. *Қаңдала.*

КЕКПР² з а т. ж е р ғ. *Темірден жайпақтап жасаған тесік ожау, кепсер, сүзгі.* *Кекпір*, көбінесе, палау пісіргенде қолданылады. Бауырсақты *кекпірмен* сүзіп аламыз (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

КЕКС [ағыл. cake] з а т. *Ішіне мейіз салып, арнайы қалытқа салып пісірген тәтті нан түрі.* Апытқан қамырдан пеште немесе духовкада әртүрлі тәтті тағамдар: *кекс*, нан, булочка және басқаларын пісіруге болады (Келіншектер.).

КЕКСЕ с ы н. **1.** *Орта жастаң асқан, егде, мосқал, үлкенің көрінген (әйел).* Ол жасы со кезде елулерді алқымдап қалған *кексе* адам (С.Мұқанов, Есею жыл.). Екі-үш *кексе* әйел самауыр маңында күйбеңдеп жүр (М.Гумеров, Шыңырау). Өзімен сырласса, бір *кексе* қатын, Күрсінп туған жерін еске алатын (І.Қажытай, Тасжарған). Ауылдағы *кексе* қатындар шаруаға қырбай келіндеріне ұрысқан да (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Жасы келген, көп отырып қалған, көрі (қыз).* Бұл – өзінен үлкенмен де, кішімен де қалжыңдаса беретін *кексе* қыз Роза (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек). Әйтеуір сөз жұбатып, күн өткізді, Кейбірі бір жанынан үміт үзді. Қылмитып қызыл-жасыл киіндіріп, Жіберді епті қатын, *кексе* қызды (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Қыз Меңеш, мал сені, қалай етсен, Келмеймін, ашуланып қайтып кетсем. Ұшынсам жазылармын үш күн жатып, Өзіңдей *кексе* қызға мен үшкіртсем (Айтыс). **3.** *Жасы толған, жасамыс; үлкен, ірі (мал).* Тай-тулақтар *кексе* биелердің бауырына тығыла түседі (Ә.Тұрманжанов, Адам.). *Кексе* сиырларға жасалған тәжірибе жұмысының да қорытындысы осындай болды (Қ.Құсайынов, Жүгері.). Қозысынан көз жазып қалған *кек-*

се саулықтар ғана қарлыққан дауыспен үсті-үстіне маңырап тұр (Дала шұғыласы). 4. а у ы с. *Тәжірибесі мол, ысылған, төселген*. Институтта әдебиеттің теориясын оқыса, ал *к е к с е* әдебиетшілерден жазу тәсіліне үйренеді (Д.Еркінбеков, Шығ.). Әрине *к е к с е* ақын көлденең көк аттыға салған жерден ақтарыла салмақ емес (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Сонда біз, *к е к с е* жаттықтырушылар, оларға көз жіберіп, күнге күйіп қоныр тартқан денесіне де, ақыл-ойына да таңғаламыз (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). 5. а у ы с. *Ежелден, баяғыдан бері келе жатқан, байырғы, көне*. Сөзден сөз шығып, *к е к с е* қызметкерлердің бірі осы облыста мені білетін бір адам бар екенін айтты (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Мамандығы балташы, колхоздың *к е к с е* мүшесі Федот Петрович Макогон сөз алды (Қазақстан.).

Кексе тартты. *Орта жастан асты, егде тартты.* Жәміш өз шешесі ұлғайып, қырықтың ішіне кіріп, *к е к с е тартып* қалса да, әлі күнге жаңа түскен келіншектей (М.Әуезов, Қараш.). Зәуеде *к е к с е тартқан* кісіге зайыбынан артық жар болмайды екен (К.Тоқаев, Түнде.). Өңшең *к е к с е тартқан* иттер Оспанның күнде осындай сан рет жоқ шатаққа бастай бергенінен мезі болған ба, тазыны жұлқымады (М.Әуезов, Шығ.).

КЕКСЕЛЕН = е т. *Егде тарту, есейе түсу, біраз жасқа келу.* Бұл уақытта ол денесі толып, мүрт қойып, бұрынғыдан да қарая түсіп *к е к с е л е н г е н* (Қ.Исабаев, Айқыз). Әсіресе мынау арада өзінен едәуір үлкендігі, *к е к с е л е н і п* қалғаны байқалады (Р.Тоқтаров, Терістік.).

КЕКСЕЛЕНДІР = е т. *Есейту, егде тарттыру.* Соңғы екі жылғы өмір өткелдері бұны *к е к с е л е н д і р і п* тастаған (А.Жұмаділдин, Сең.).

КЕКСЕЛЕНДІРУ *Кекселендір етістігінің қимыл атауы.*

КЕКСЕЛЕНУ *Кекселен етістігінің қимыл атауы.*

КЕКСЕЛЕУ с ы н. *Жасы біразға келген, егдеу, мосқалдау.* – Бұл кім? – деп сұрады Бүркіт жанында отырған *к е к с е л е у* жазушыдан (І.Есенберлин, Қатерлі.). – Әй, дабырламай тоқтаңдар, түге! – деді алдыңғы қатарда отырған *к е к с е л е у* әйел (К.Сейдаханов, Түркістан.). Ас ішіп, жұрт тараған соң, қатындар төргі үйге төсек салуға кірісті. *К е к с е л е у* қатын бәйбішенің күс төсегін көпіртіп, алақанымен шартылдатып, байдың орнына салды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кешке *к е к с е л е у* бір қазақ қатыны келді. Бәйке деген бір мелісенердің шешесімін деді. Отырған соң: – Жаушы боп кеп отырмын, – деді. Менімен жақын болғысы кеп (маған тигісі кеп), пәленше деген байдың қызы жіберіпті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕКСЕЛІК з а т. *Кексе адамға тән белгі; егделік, үлкендік.* Бала жігіттің жас шамасына жараспайтын *к е к с е л і к*, байсалдылық ерте орын тепкен (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Жанар – ерте есейген қыз. Және бұл есею – *к е к с е л і к* емес, ой орнықтыру, бой түзеу, ақыл тоқтату (З.Қабдолов, Жалын).

КЕКСІЗ с ы н. *Кек сақтамайтын; зілсіз, бүкпесіз.* – Батыр *к е к с і з* келеді деген, оны ұмытқан шығарсың, – деп шетен қалпақ енді кішірейе сөйледі (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Оқта-текте ғана үй ішінде «әрі отыр – бері отыр» дегендей *к е к с і з* ренжісу болмаса, көңіл қаларлық сөзге барған жоқ-ты (Т.Нұртазин, Ауыл.). Жүгір-жүгір, көп ізде, Жүгірмейді дегізбе, Үлкен ұрса күле бер, *К е к с і з* жандай жүре бер (Ә.Тәжібаев, Өленд.).

КЕКСІЗДІК з а т. *Кегі жоқтық, зілсіздік.*

КЕКТЕ = е т. 1. *Кек тұту, кектену.* – Осы істерімізді *к е к т е м е й д і* деймісің олар?! Әрине, *к е к т е й д і* (С.Мұқанов, Есею жыл.). 2. *Көңілге ауыр алу.* – Женеше, соның сөзін *к е к т е п* қайтесіз, – деп күлді ол (А.Жақсыбаев, Қайырлы.). «Тұр, алдымнан кет» деді, «Кет» деген сөзін *к е к т е д і* (Батырлар жыры). Сөзімді не *к е к т е р с і н*, не жұптерсің, Ойынды теріс дейді Баян-айың! Талқыға салмай шындық табылмайды, Құл ғана қожаны ылғи қабылдайды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Кегін кектеді. *Кегін құды, намысын қорғады.* Халқының арын арлап, *к е г і н к е к т е й т і н* азаматтар, көптің сорына, бізде жоқтың қасы (Ө.Қанахин, Жас дәурен). – Енді жер бетінде таңғұттан өзіңнен басқа еркек кіндік қалған жоқ. Сенің де басыңды қазір аламыз. Сонда сенің *к е г і н д і* кім *к е к т е й д і*? – деп сұрады (Ә.Кекілбаев, Дала.).

КЕКТЕН = е т. *Кек сақтау, кек тұту; өштесу, қастасу.* Сәлім ішінен «Енді ауру тілейін дедің бе маған? Тіле, тіле» деді *к е к т е н і п* (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Ол кісінің жүрегінің басына байланған қара тас – кек бар, кімге *к е к т е н е д і*, неге *к е к т е н е д і* – біздер үшін беймәлім (О.Бөкеев, Қайдасың.). Офицер Серікке қарады, Серік те оған тайсалмай *к е к т е н е* қарады (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Тіс қаққан жауынгерлер жеңілсе, ашына ызаланып, *к е к т е н е* күреседі (Б.Момышұлы, Офицер.). Сізге әлгідей ақыру, жекірудің керегі жоқ, кім біледі, бір шешеден тумағандығын істейді деп *к е к т е н е* беруі ықтимал (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өкініш қып өткен менен кеткенге, Өтінемін, маған, құрбым, *к е к т е н б е*. Алай-түлей қарлы дауыл соқпай ма? Аласапыран ең

алғашқы көктемде Соны есіңе ал, маған, құрбым, кектенбе (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕКТЕНДІР = е т. *Өштестіру, қастастыру, қатты ызаландыру*. Кейде *к е к т е н д і р і п*, ыза-қайратқа шақырып, кейде жарым көңілді әлдилеп қояды (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан). Өзіне күні кеше атарман-шабарман болып жүрген жігіттің бүгінгі жалаңбұт әкімдер жағына шығып кетуі Бүрекеңді қатты *кектендірген* (Ә.Көшімов, Лашын.).

КЕКТЕНДІРУ *Кектендіру етістігінің қимыл атауы*.

КЕКТЕНУ *Кектен етістігінің қимыл атауы; өштесу, қастасу, кек сақтау, кек тұту*. Олар кеңпейіл, турашыл, досына *кектенуді* білмейтін, ажарқын абзал жандар (Т.Бердияров, Солдат.). Содан бері ол да қойған *кектенуді*, бұл да басқан алқынған демін (Р.Токтаров, Ертіс.).

КЕКТЕНУШІ з а т. *Кектенген, кек сақтаған адам*.

КЕКТЕС з а т. *Бір-біріне кектесіп, өштесіп, қастасып жүрген адам; жау, қас, дұшпан*. Қазір мынау жас төренің [Әзімқанның] Құнанбайды «Құнанбай» деп баттитып айтқаны, *кектесіп* қақ басқа бір салғандай, Оразбайға жағып отыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Сіз бен біз қанды *кектесіп*із! Олай болғын келмесе, құнымды төлейсің (Ә.Бектасов, Мәді).

КЕКТЕС = е т. *Кек қуысу, өш алысу*. Ол *кектесіп* бір батырдың басын алғаннан гөрі, бір тайпа елдің аузын алғанды жөн көрген (І.Есенберлин, Жанталас). – Сөзіңізге қарағанда, *кектесетін* ештеңе жоқ тәрізді, Фатеке (М.Гумеров, Хазірет.). Ит үрсе, бала, Таяғын ала Қуады итпен *кектесіп*, Ұрысқансып «ой» деп, «Ұят» деп, «қой» деп, Үлкендер тыяр «тек» десіп (Абай, Тол. жин.).

КЕКТЕСТІК з а т. *Кектескендік; қастық, өштік, өш болушылық*. Осы жерде өлісуге беттестік. Аңғардың ба, кімнің атқыш екенін. Жата бер сен, қалсын енді *кектестік*, Өлген жауға жерім менің жетеді (Ә.Тәжібаев, Жартас).

КЕКТЕСУ *Кектес етістігінің қимыл атауы; өшігу, қастасу*. Өзі үшін *кектесуді* білмейтін ақын ел кегіне келгенде келісімі жоқ екен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Содан, ашуы бірден келе қоймайтын ел емеспіз бе, «*кектесу* оңай, татуласу жолы ұзақ, ойыны болар» деп кісі салып, олай-бұлай ойландық-ай келіп (Т.Молдағалиев, Самал).

КЕКТЕСУШІ з а т. *Кектесіп жүрген, бір-біріне қас, өш адам, қастасушы, өштесуші*.

КЕКТЕСУШІЛІК з а т. *Кектескендік, кек сақтаушылық, өштік, қырғиқабақтық*. Арамызда *кектесушілік* болмайтын, үнсіз күле кездескен көз жанарымыз кіршіксіз

сезімімізді жеткізіп тұратын еді (А.Лекеров, Түз гүлі).

КЕКТЕУ *Кекте етістігінің қимыл атауы*. Мақажанның ұрысқаны бір бұл емес, бұрын да мал ішінде, малшылардың арасында талай ұрысқан-ды, оны *кектемеуші* еді (С.Талжанов, Сейфолла.).

КЕКТІ¹ с ы н. *Кектенген, кек сақтаған; кегі кеткен, өшіккен, ызалы, ашулы*. Залым кім, паракор кім, жазасыз кім, Қайсысы ақ жүректі, қайсысы сұм? *Кекті* кім, кекті жеңіп кешірген кім? Білдің бе күшті екенін махаббаттың?! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сен үшін азаппенен өлген ана, Сен үшін, жараланған орман дала. Сен үшін, туған елім, деп серт беріп, Жорыққа кетті аттанып *кекті* бала (Қ.Жармағамбетов, Дәурен).

Кекті болды. *Кектенді, кек сақтады*. Ашуланып сыйына *болды кекті*, Ең болмаса білмеді сый бермекті: Осы менің теңім бе! – деп ақырып, Лақтырып жіберді сол сүйекті (Абай, Тол. жин.). Мені тастап, әлдебіреуге тиіп кетті деп, Даригаға да *кекті болатынын* (Ә.Нұршайықов, Алтын.). *Кекті болып* кетпесін Ноғайлының батыры. Азулымен өшіксең, Тигізер зиян ақыры (Қамбар батыр). Өшті болған әкеңнен Өшімді алмай кетпеймін. *Кекті болған* әкеңнен Кегімді алмай кетпеймін (Батырлар жыры).

КЕКТІ² с ы н. *Қатерлі, қауіпті*. – Еліндегі екі жыл отасқан әйелі өткен қыста *кекті* жара шығып, бір аяғын қара санынан кестіріпті (С.Омаров, Қиыр жол). – *Кекті* сырқат емес білем? – Суық тиген көрінеді ғой (Д.Әбілев, Арман.). – Пәлен деуге ауыз бармайды. Аяғы *кекті* науқасқа соға ма деген жорамалдың бары рас (Ш.Хұсайынов, Қызыл.).

КЕКТІЛІК з а т. *Кек сақтағыштық, кекті болушылық, өшпенділік*.

КЕКШЕ ү с т. *Кек тәрізді, кек секілді*. Өлеңмен жақсы адамдар жанжалдасып, Ауысып атаға өкпе, кеткен *кекше*. Ерегіс ел табына жік түсіріп, Бала ойнап, байтал үріккен пәтперекше (Айтыс).

КЕКШЕҢ е л і к. *Басын, иегін шұғыл көтеріп, алғандығы кейіпті бейнелейтін сөз*.

Кекшең еткізді [етті]. *Басын шұғыл көтеріп алды; кегжең еткізді*. Бірақ лезде *кекшең еткізіп* басын көтеріп алды (Т.Ахтанов, Дала.). – Шынымды айтайын ба? – деді Нұри иегін *кекшең еткізіп* (М.Иманжанов, Көк белес). – Білгенде келмеуші ме ең? – Нұқы қарттың сақалды ұзын басы *кекшең етіп*, өткір шегір көзі Салыққа қадала қалды (Ә.Сараев, Қарапа.).

КЕКШЕҢДЕ = е т. *Басын кекшең-кекшең еткізу, қайта-қайта көтеру; кегжеңдеу*.

Молда өксігін баса алмай, бастары *кекшеңдеп* отырған халыққа, «мына шал алжыған шығар, інісіне жылама, жоқтама дегені несі» дегендей белгі жасап, иығын қозғап қойды (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Алдында жатқан саязды Құлаштай жүзіп өтсем деп, Сүзеді салқын аязды Аттардың басы *кекшеңдеп* (Ө.Нұрғалиев, Ай асты.).

КЕКШЕҢДЕТ = е т. *Басын кекширту, кекшеңдету*. Көкқасқа басын *кекшеңдетіп*, екі құлағын тікелейтіп алып, алға қарай озып алшандай басып барады (А.Байтанаев, Асан). Біресе *кекшеңдетіп* бас пен мойнын, Саусақпен сипап қойды бұғақ орнын. Біресе саусақтарын бұрай сипап, Буынын сыртылдатты екі қолдың (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

КЕКШЕҢДЕТКІЗ = е т. *Басын кекшеңдеткізу, кекшеңдеттіру*.

КЕКШЕҢДЕТКІЗУ *Кекшеңдеткіз етістігінің қимыл атауы*.

КЕКШЕҢДЕТУ *Кекшеңдет етістігінің қимыл атауы; басын кекжитү*.

КЕКШЕНДЕУ *Кекшеңде етістігінің қимыл атауы; кекшию, кекірею*.

КЕКШИ = е т. **1.** *Басын шалқайта ұстау, кекшию*. Сосын тым *кекши* е қалған басын түзеп, тіктеліп отырды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Жапсарбай басы *кекшиген* көк атты арбаға жегіп, өзі атқа мініп алған (С.Досымов, Жаңғырық). Ауырған малдың басы *кекшиіп*, аяғының сіңірі тартылады, дірілдейді (ҚСӘ). **2.** а у ы с. *Кекірею, кекшию; әлдеқандай болу*. – Орынсыз *кекши* ме, балам, семьяның жайын ойла (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Оның үстіне төрт үйден ішкен төрт түрлі «норма» жанды қоя ма, көзім кіртііп қалса керек. Соны көргенде, келіншегім *кекшиді* де қалды («Қаз. әдеб.»).

Кекшие қарады. *Жақтырмады, ұнатпады; шікірейе көз салды*. Бас дәрігер ашулана таңырқап, көзілдірігінің үстінен *кекши* е қарады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Махмет мастердің бұрылған жағына *кекши* е қарап, қозғалмай тұрып қалды (М.Фабдуллин, Қызық дәурен).

КЕКШИТ = е т. *Кекжитү, шікірейту, шалқақтау*. Сосын тізгінді сіресе тартып, аттың басын *кекшитіп*, өкеме мақтана қарадым (М.Фабдуллин, Сар. жапырақ). – Мұндағылар тілді келеді, біреуі болмаса біреуі: «Баламызды оқытамыз деп *кекшитіп* алыппыз» – деп жүрмесін (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

КЕКШИТУ *Кекшит етістігінің қимыл атауы*.

КЕКШИЮ *Кекши етістігінің қимыл атауы*.

КЕКШІЛ с ы н. *Кек тұтқыш, кек сақтағыш, кектенгіш; кінәмшіл*. – Мен онша *кекшіл* адам емеспін. Оны мына балалар біледі (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). Кек ішінде кеткен адам дертке шалдығып, ем табылмай өмірден өтеді, түсі жылымайды, жүрегі жібімейді, *кекшіл* болып, көпшіл болмайды (А.Қайбарұлы, Қаз. ырым.). Із қалдырмай кетудің мәнін тапқан, Қыз сөзімен қинады Медғат атқан. *Кекшіл* мәңгі кек алмай неге кетсін, Байдың үйін торыды бақша жақтан (Үш ғасыр.). Болмасын *кекшіл*, Болсайшы көпшіл. Жан аямай кәсіп қыл (Абай, Тол. жин.).

Жас баладай кекшіл. *Бала сияқты тез ашуланғыш, кінәмшіл, өкпелегіш*.

КЕКШІЛДІК з а т. *Кектенгіштік, кек сақтағыштық, кекшіл болушылық; намысқойлық*. Мен одан тау елінің жігіттерінің *кекшілдік*, өжеттік жайларынан көп әңгіме естідім (С.Бегалин, Замана.). Ғали Бауыржан Момышұлының кескінінен осы *кекшілдіктің*, намыс үшін күрестің ізін көреді (С.Кирабаев, Октябрь.).

КЕКШІЛПРЕК с ы н. *Кек сақтағыштау, көңіліне дық алғыштау, намысқойлау; кінәмшілдеу*.

КЕКІЛ з а т. **1.** *Баланың маңдайына қойған бір шоқ шаш*. Қарсыдағы үйдің бұрышынан *кекілі* желпілдеген жалпақ бет, қоңқақ мұрын сары бала шыға келді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). **2.** *Жылқының, түйенің маңдайындағы бір шоқ қыл, шуда*. Шоқпардай *кекілі* бар, қамыс құлақ, Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ. Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды, Ой желке, үңірейген болса сағақ (Абай, Тол. жин.). Тап орталарында ерттеулі күйде бос жетектелген, *кекілі* күзелген қарақөк ат бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Ат кекіліндей. *Аз, азантай. Ат кекіліндей аз жасақ тіксініп, тіпті ұйлыға түсті* (К.Ахметбеков, Сый орамал).

Ат кекілін кесті [кесісті]. *Араздасты, қол үзді, біржолата кетісті*. Сонда да олардан мұның *ат кекілін кесіп* кете алатын түрі жоқ (Ғ. Мұстафин, Дауыл.). – Келмеймін деп, *ат кекілін кесіп* кеткен адам енді тіріде бұл есікті ашушы ма еді (С.Досымов, Жаңғырық). – Біраз уақытыңды бізге ки. Әйтпесе *ат кекілін кесіскен* жеріміз осы (М.Токжігітов, Ән атасы.).

Кекіл кесті. *Араздасты, ат құйрығын кесісті, біржолата айырылысты*. Жолына күшім құрбан, семсер кепіл, Көр, міне, хан-сұлтанмен *кекіл кестім* (М.Әуезов, Шығ.).

Кекіл қақты. а) *Басын шұлғыды, изеді*. Жылқылар *кекіл қағып*, шыбындасып, Жарысып құлын, тайлар шұрқырасып, Керіліп

көнек желін көк биелер, Айқасып шоқтықтарын тұрды қасып (Т.Жароков, Тасқын). Шыны қызып жануар Сай-саланы көрмейді. *К е к і л қ а ғ ы п* шұлғыды. Орғып жануар құлаша Оқ жыландай ырғыды (Батырлар жыры). Ә) *Тез-тез жүрді, ылдым-жылдым басты*. Тебініп қалған соң, *к е к і л і н қ а ғ ы п* тастап, қатты аяңдап, оза берді (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.). Бұл жүрістің зіркілдегі Кәрімнің бүйірін ауыртқан соң, *к е к і л қ а қ п а й* аяңға түсті (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Кекіл қойды. *Маңдайына кішкене ғана шаш қалдырды.* Бізге ауылдың бергі бетінде, атқа жайдақ мінген, көзіне түсіре *к е к і л қ о й ғ а н* бала көлденеңдей берді (С.Мұқанов, Өмір мект.). Оның бойы өсіңкіреп, кішкене *к е к і л қ о й ғ а н ы* өз алдына, жасына жетпей салмақты бола қалған (М.Мағауин, Ақша қар).

Кекіл түйді. *Бел байлап кірiстi, сыбанды.* Екі аудан ұдай болмай екі жақ боп, Айтысқа *к е к і л т у й і н* түстік жеке (Т.Көбдіков, Өленд.).

Кекіл шаш. *Қасының тұсынан қиылған, маңдайына қойған шаш, маңдай шаш.* Байқуатов екі елі маңдайын жаба қалған *к е к і л ш а ш ы н* кейін шұлғы серіпті (З.Қабдолов, Өмір үшк.). Құралай көзі мөлдіреп, *К е к і л ш а ш ы* желбіреп, Папалап кеп әрдайым. Сүйдіретін маңдайын (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

КЕКІЛҒ з а т. ж е р г. *Есікке құлып салатын шығыршық темір.* Құлып *к е к і л д е* ілулі тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Кекіл темір ж е р г. *Құлып салатын темір шығыршық.* Құлып *к е к і л т е м і р д е* ілулі тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕКІЛБАСАР з а т. с ө й л. **Кекілдік.** Милықты кейде *к е к і л б а с а р* деп те атайды (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Жүгенде екі «жақ», бір «милық», «кеңсірік», «сағақ», «ауыздық», «желкелік», «*к е к і л б а с а р*» болады (Қаз.ұлт. колөнері).

КЕКІЛДЕН = е т. *Бір шоқ боп бөліну, шоқтану, топтану.* Шыққан күн шашағынан *к е к і л д е н і н*, Алатау көк төңірісі секілденіп. Қарайды Алматыға, айналаға, Басынан бұлт аса алмай еркін желіп (Е.Әукебаев, Таң шапағы).

КЕКІЛДЕНУ *Кекілден етістігінің қимыл атауы.*

КЕКІЛДІ с ы н. **1.** *Кекіл қойған, кекілі бар.* – Анау сөреден құлап түсті. Шыныларды бірге құлатты, – деді, қысқа мұрын, *к е к і л д і* кара бала (З.Иманбаев, Солма. гүл). Емтиханға әзірліктен бір сәт қолым босай қалса әурелейтінім *к е к і л д і* қыздың бейнесі (З.Қыстаубаев, Ақтүн). Мен саған баяғы баламын, Кішкентай баламын *к е к і л д і*. Әрқашан өзінді табамын Теңізге құятын өзен секілді (Т.Молдағалиев, Құралай). **2.** а у - ы с. *Жас, бала.* Ер едің, еңіреген, жаны мұңды!

К е к і л д і кезімде айтқан өсиетін (І.Қажытай, Тасжарған).

КЕКІЛДІК з а т. *Жүгеннің маңдай тұсында аттың кекіліне дәл келіп тұратын бөлігі (қайыс); кекілбасар.* *К е к і л д і к* – жүген-ноқтаның маңдай тұсы. Ат маңдайынан орап барып жүгеннің екі жақтауына тұтастырып тұрған бау. Егер нокта болмағанда жүгеннің мінер жақ сулығынан шылбыр тағылады (Н.Нұрғалиұлы, Ата салт.). «Қазақфильм» киностудиясы ел арасында сақталған ұлттық киім-кешек, ер-тұрманның әр түрі: жүген, *к е к і л д і к*, қамшы т. б. бұйымдар қабылдайды («Қаз. әдеб.»).

КЕКІЛДІМ з а т. э к с п р. *Қарағым, қалқам; сәулем.* Айналайын қарағым, *к е к і л д і м - а й*, Балапаны аққудың секілдім-ай. Қолда барда алтынның көдірі жоқ, Қолдан шығып кеткен соң өкіндім-ай (Қаз. әндері).

КЕКІЛДІРІК з а т. ж е р г. **Кекілдік.** Жүгенді кейін жібермес үшін құлақтың алдынан тартатын кішкене қайысты *к е к і л д і р і к* дейді (О. Нақысбеков, Ауысп. говор.).

КЕКІЛШЕ з а т. э к с п р. *Кішкене ғана кекіл; кекілге ұқсас шаш.* Шофер сүйір түмсықты, қиғаш қиылған *к е к і л ш е с і* бар, жұқа сары жас жігіт екен (Қ.Исабаев, Арман.).

КЕКІЛІК з а т. <лат. allectoris chukar> *Көбінесе таулы, тасты жерлерді мекендейтін, тұрқы 25–30 см-дей, екі бүйірі ақ, көкшіл сұр түсті, тауықтар тәрізділер отряды қырғауыл тұқымдасына жататын әдемі құс.* Дәл иегінің астынан тарғыл тастан аумамайтын бір топ *к е к і л і к* пыр етіп, бұрылып айналып кетті (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Әлгінде ғана қайшыласып жүрген ала бүйрек *к е к і л і к - т е р* де тас-тастың арасына сіңіп, жоқ болды (А.Жүнісов, Өмір.). Мұнда *к е к і л і к*, шіл, бөдене, ұлар секілді кәсіптік маңызы бар құстар кездеседі (Қазақст. аң байлығы). *К е к і л і к* – отырықшы құс. Орман өспеген тау-тастардың арасына қарапайым ұя жасайды, онда, көбінесе, 7-22 жұмыртқа болады (ҚҰЭ). Қазақстандық орнитолог Ю.Н.Грачев *к е к і л і к* аналығының екі жерге ұя жасап, жұмыртқалайтынын дәлелдеді (ҚҰЭ).

КЕКІР с ы н. *Кесанат, кесір, қырсық.* *К е - к і р*, кербез, кер мінез Мұқажан өзіне-өзі риза болғандай ішінен күбірлеп, маң-маң басып келеді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Байқаса, түртұлғасы аумаған әкесі екен. Әкесі де осы сияқты менмен, *к е к і р* кісі болатын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Керіліп *к е к і р* Рахим аттан түсті, Төкашпар зор көкірек сондай күшті (Үш ғасыр.).

КЕКІР = е т. *Асқазаннан бөлінген ауаны ауыз жолы арқылы шығару.* Кебеже қарын *к е к і р д і*, Қарнын сипап лепірді. Ортан

қолдай бес бұзау, Жыл шығарып берерсің?.. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еттің дабыры біразға созылды да, табақтар босап, қазақтар *кекіре* бастады (І.Жансүгіров, Шығ.). Ықсан молда алдына келген аяқты жерге қоймайды, бір *кекіріп* алады да, басына бір-ақ төңкереді (І.Жансүгіров, Шығ.). Ет пен қымызға сіресіп отырған үйдегілер әлсін-әлсін *кекіріп* қояды (А.Жүнісов, Өмір ізі).

КЕКІРДЕЙ с ы н ж е р г. *Үп-ұлкен; дардай, сомадай.* – Е, астыңдағы *кекірдей* ат қой, баратын жерге жеткізбей неғыпты. *Кекірдей* болып жас балалармен ойнан жүргенің ұят қой, әкем! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕКІРЕ¹ з а т. ө с. <лат. oxytropis> *Бұршақ тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін және ұлы өсімдік түрлерінің жалпы атауы. Кекіре* – өте зиянды, құресуге қиын, атпа тамырлы көпжылдық арамшөптердің бірі (Агроном. анықтама.). Сирек кездесетін жас жыңғыл арасында бұйра басты *кекіре* бойлап өсіп тұр (Ж.Өмірбеков, Замандас.). Қыстаудың төңірегінде көп өсетін жантақ, бидайық, *кекіре*, тағы басқа шөптер бұл кезде өте жұғымды келеді (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). *Кекіренің* гүлдері ұсақ өрі көп шоғырланып орналасқан (ҚҰЭ). *Кекіренің* көп тараған түрінің бірі – тықыр кекіре (ҚҰЭ).

Кекіреге тойған текедей бақылдады. *Қоразданып маза бермеді, әкіреңдеді.* Жасың болса келіп қалды, ақ сайтаның қашан басылады сенің? Әлі де *кекіреге тойған текедей бақылдайсың!* (А.Токмағамбетов, Шығ.).

Кекіре себетбас. ө с. <лат. plagiobasis centauroides> *Күрделігүлділер тұқымдасы себетбас туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Кекіре себетбасының* биіктігі 20-60 см (ҚҰЭ). *Кекіре себетбас* – өте сирек кездесетін өсімдік. Жылдан жылға таралу аймағының азаюына байланысты қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

КЕКІРЕБАЛЫҚ з о о л. <лат. rhodius sericeus> *Уылдырығы қымбат бағаланатын қызыл балықтың бір түрі.* Тікенді *кекіребалық* уылдырығын тірі моллюсканың қабығының астына шашады (Ж.Әбиев, Биология.). Біздің еліміздің өзен, көл суаттарында кездесетін *кекіребалық*, ұршық балықтар, аққайран, қара балық, сазан т.б. бар (Т.Мұсақұлов, Аквариум.).

КЕКІРЕБАС з а т. ө с. *Биіктігі 50–80 см келетін тік сабақты, қоңыр түсті, ұлтілдек, көпжылдық өсімдік. Жас малдың өсуін тездету үшін беде, жоңышқа, кекіребас, тас беде сияқты белогы мол жайылымда болу керек* (Қазақст. етті молайту.).

КЕКІРЕЙ= е т. 1. *Басын жоғары көтеріп, кейкію, кегжію.* Қойшы айтты: «Дәт бар ма деп сұрармысың, Өлтір деп *кекірейіп* тұрармысың, Бұрынғы айтқан сөзімнің бәрі де шын, Тағы бір шын айтайын, ұғармысың?» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кердендеп, *кекірейіп* жетіп барды, Сияға малып қойған қаламды алды. Оқымаған надан бай нені жазсын, Иректеп крест таңба азар салды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Бәлдену, кесапаттану, тәкаптарлану; шалқаю.* Меруерт әрдайым өзін кішіпейіл ұстайтын, *кекірейіп* тәкаппарланбайтын (І.Есенберлин, Көлеңке.). Тұрады төрелері *кекірейіп*, Переводчик онан жаман шекірейіп. Көп зарар біздің қазақ көрсе дағы Демейді мұндай істен бекінейік (М.Дулатов, Шығ.).

КЕКІРЕЙТ= е т. *Басын кейкіту, кегжіту.* Толқынай аузын бүртитып, басын *кекірейтте* түсті (Б.Майлин, Азамат.). Есей басын кекірейтіп ұстайтын ұзын арық шал еді. Мына сөзге тағы да *кекірейтте* түсті (Ә.Тарази, Асу.).

КЕКІРЕЙТУ е т. *Кекірейт етістігінің қимыл атауы.*

КЕКІРЕЙІС= е т. *Бастарын жоғары көтерісіп, кегжіісу, шікірейісу.* Бірінің үйіне бірі басын сұқпайтын, кезіккен уақыттарында *кекірейісіп* амандаспайтын еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Хан шатырына кіргенде, екі күзетшінің бірін-бірі көзімен атып *кекірейісіп* тұрғанын көргенде бұның күлкісі келетін (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

КЕКІРЕЙІСУ *Кекірейіс етістігінің қимыл атауы.*

КЕКІРЕ-КЕКІРЕ ү с т. *Қайта-қайта кекіріп. Кекіре-кекіре* семіріп, «жақсылар» босатқан қызыл көрден кеселерді қаршығадай сыпырып, аяғын мысықша басып, жылпос жігіт аяқшы болып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕКІРЕКТЕ= е т. ж е р г. *Текіректеу, шоқалақтау.* Бір атты арпаға қарай *кекіректеп* барады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕКІРЕЛЕ= е т. *Тою, тояттау, мелдектеу.* *Кекірелегеннен* болар, арқар мүйіз қошқарлар сақ-сақсүзісіп жатыр (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Кілең балықтай жас құнажынның ішінде *кекірелеп* жүрген бұқа ыңырышағы шыққан көрі қақпасты қайтсін, бір-екі іскеп, танауын шүйірді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

КЕКІРЕЛЕН= е т. *Тойыну, тояттану.* Қойлардың бүйірлері шығып, марқау қимылдай бастаған. *Кекіреленіп* шөптің майлы, жұғымдысын талғай жұлады (С.Байжанов, Сыр.).

КЕКІРЕЛЕНУ *Кекірелен етістігінің қимыл атауы; тойыну, тояттану.*

КЕКІРЕЛЕУ *Кекіреде етістігінің қимыл атауы; тояттау, тою.*

КЕКІРЕҢ е л і к. *Оқыстан, бірден шалқақ ете түскенді бейнелейтін сөз.*

Кекірең етті. *Шалқақ ету, кілт ету.* Мына белдің кылып отырғаны-ай! – деп, белін жазған кісіше *к е к і р е ң е т е* түсті (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

КЕКІРЕҢДЕ = е т. *Шалқақ етті, кегжең етті, кекірең-кекірең ету.* Қара сұр жігіт губерниялық партия комитетіне бірінші кіргенде-ақ басы *к е к і р е ң д е п*, қабақты түйе қарап, кездескен кісінің үрейін ұшырып болды (Б.Майлин, Азамат.).

КЕКІРЕҢДЕУ *Кекіреңде етістігінің қимыл атауы.* Замандарың өткен жоқ па? Тымақтарыңды алшысынан киіп, *кекіреңдеу-лерің* жетпеді ме? – деп, Мұқанәлі Әлжанға да тиіскен еді (С.Жүнісов, Ақан сері).

КЕКІРЕЮ *Кекірей етістігінің қимыл атауы.* – Келмей жатып *к е к і р е ю і ң*е жол болсын... Тұра тұршы, не болды саған, – деп, жан-жақтан қариялар тоқтау сөз айтып жатты (А.Байтанаев, Қайнар.).

КЕКІРЛІК з а т. *Кесірлік, кесепаттық, тәкаппарлық.* Итбайдың жақсы күтуіне Асқар қайран қалды. Бұрынғы *к е к і р л і к* мінезінің біреуі де жоқ (С.Мұқанов, Ботагөз). Бауыр санап келген апайдың *к е к і р л і г і*н көргеннен кейін, олардың қасында отырғым келмей, қала аралап кеттім (С.Мұқанов, Өмір мект.).

КЕКІРТ = е т. *Кекірік шығарту.* Қымыз құрамында көмір қышқылы болатындықтан, ол ішкеннен кейін *к е к і р т і п*, аздап мұрынды ашытады (Қымыз.). Егер ішкен тамағымыз өте майлы болса, денеге сіңе алмай адамды көп *к е к і р т і п*, мазасын кетіреді (М.Қайраңбаев, Ескерм. ауру)

КЕКІРТ с ы н. *Қырсық, кесір, кесепат, менмен.* Бөкеннің де мысы құрып қорлыққа шыдауға, *к е к і р т* қызға бас июге мәжбүр болды (М.Мағауин, Бір ата.). Менмендік, *к е к і р т* мінез болмас онда, Ақкөңіл, ақ жарқынды ол қашанда (Қ.Жұмағалиев, Шапағат). Әбен өзінен жоғарыға шәкірт, өз теңдесіне *к е к і р т*, өзінен төменге ұстаз бола білді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕКІРТТЕН = е т. *Қырсықтану, кесірлену, кесепаттану.* О, Кеңесбай, тыңда сөз, Айтатұғын келді кез. *К е к і р т т е н і п* панданбай, Менің сөзім құйылса, Кеудеңе шырақ жанғандай (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.).

КЕКІРТТЕНУ *Кекірттен етістігінің қимыл атауы.*

КЕКІРТТІК з а т. *Тәкаппарлық, кесірлік, кесепаттық.* «Совхоз ашсам – алақанымда, жұмсам – жұдырығымда» деген тұжырымға

келісімен, оған бір *к е к і р т т і к* пайда бола бастады («Соц. Қаз.»).

КЕКІРТУ *Кекірт етістігінің қимыл атауы.* Малдың тілінен тартып, жұтқыншағы мен таңдайын қытықтау керек. Сөйтіп оны *к е к і р т у* арқылы ішіндегі газды шығаруға болады (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.).

КЕКІРУ *Кекір етістігінің қимыл атауы.* Қайта-қайта *к е к і р у*, жүрек айнып құсқысы келу ішек туберкулезінде әрдайым кездеседі (Т.Қалжеков, Туберкулез.). Тәртіппен тамақтану жүректі жиі соққызуға және *к е к і р у* сияқты жағдайларға апара қоймайды (Б.Омарұлы, Жүрек.). *К е к і р у д е н* шыққан ауаға кейде асқазан қышқылы қосылып, оның «қышқыл» яки «ашы» болуы да мүмкін. Иісі сасық *к е к і р у* іштегі тамақтың пірі бастауының белгісі (ҚСЭ).

КЕКІРІК¹ з а т. *Асқазаннан бөлініп, ауыз жолымен шығатын ауа.* Жүректің ұстамасы ұстағанда, ауа жетпей, оған *к е к і р і к*, ауыздың құрғауы және дененің дірілдеп, қалтырауы қосылады (А.Дайыров, Хирург.). Қабылбай шұғыл жауап іздегенде істейтін әдетімен *к е к і р і г і* келген адамдай тамағын бір қылғынып алды (М.Иманбаев, Сұлу).

Кекірігі азды. *Мөлшерден артық ішкен тамақтан күшті болды.* Жақсы үйлерде қалың көрпе, құс жастықтарға көмілген жуан билер күндіз-түні семізді кертіп жеп, *к е к і р і г і а з ғ а н ш а* майға бөгіп жатқан (М.Әуезов, Қараш.). Саудагерлердің *к е к і р і г і а з ғ а н ы* сонша, семіз малды көргенде төніп келеді де, айныған бүркіттей тайқып кетеді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). *К е к і р і г і а з ы п* күшті болған шонжарлар кекірісіп, желпінісіп шай үстінің әңгімесіне кірісті (Ғ.Сланов, Доң асқан).

Кекірік атты. *Тамақты мөлшерден тыс тоя ішті.* Көпшілік жағдайда жұрттың көбі тамақты *к е к і р і к а т а* ішуге үйреніп кеткенін көреміз (Б.Омарұлы, Жүрек.). Жас етке тойынып алып, кеу-кеулесіп *к е к і р і к а т ы п* отырған көршілер (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

КЕКІРІК² с ы н. *Тәкаппар, кесір, кесепат; кекір, кекірт.* Өзін коллективтен жоғары қоятындардың өр көкіректігінен қалған *к е к і р і к* мінездер жойылуға бет алды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). // *Тәкаппар, менмен адам.* Жок, қымбаттым, келемежшіл *к е к і р і к* мен емеспін, – деді Мәди (Ә.Әбішев, Найзағай).

КЕКІРІН = е т. *Қайта-қайта кекіру, кекіре беру.* Қымыз, боза аралас *К е к і р і н і п* кілең жас. Арнап тіккен үйлерде Отырысты бойдағы (Жамбыл, Шығ. жин.). Ас-су ішіп болғанда қызара бөртіп алған құрдасы оқыс *к е к і р і н і п*, күні бойы кеңестің түйінін жұрттан бұрын шешуге асықты (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

КЕКІРІНУ *Кекірін етістігінің қимыл атауы.*

КЕКІРІС = е т. *Үсті-үстіне кекіру, бірінен соң бірі кекіру.* Ұрылар қуанысқан секірісіп, Зорлауға қызды ыңғайлап бекінісіп. Құтырып айуандық нәпсілері, Шұбырып сілекейі *к е к і р і с і н* (С.Сейфуллин, Шығ.). Төрелердің бірі қымыз ішіп, бірі қымыран ішіп, үсті-үстіне *к е к і р і с і н* жатыр (А.Тоқмағамбетов, Жыр.).

КЕКІРІСУ *Кекіріс етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛ = е т. **1.** *Белгілі бір орыннан бері қарай жүру, бет алу, жақындау, жуу, жылжу.* Айлақ қаладағы Аяндікіне келіп кеткенде, ертең тағы да *к е л е м* деп уәде қылып, бірақ *к е л м е й* кеткен (С.Сейфуллин, Шығ.). Жарқыным, айып емес кел дегенің, Өзің келсін деген соң, мен де *к е л д і м*. Келсем де досты танып, дұшпан көріп, Қасымнан алыста тұр, келме дедім (Айтыс). **2.** а у ы с. *Адам жасының белгілі бір мөлшерге жетуі, толуы.* Ата баласы алпысқа *к е л м е й*, ақыл таппас (Мақал). Жастар, сендердің білімдерің көп. Оған дауым жоқ. Дегенмен біз алпысқа *к е л д і к*. Сендер жиырмаға *к е л д і ң д е р*, соны ұмытпаңдар (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). *К е л г е н ш е* екі жасқа жас баланың, ісі жоқ айкай, жылау, басқа гөпшен (Айтыс). **3.** а у ы с. *Пайда болу, бір әрекетке зауқы соғу, ынталы болу.* Жігер *к е л д і* ұлы іске, қуат *к е л д і*, Сілкінген ел достықпен қуатты еді (Партия тур. өлеңд.). Жас жаным толқи берді, тыншымадым, Шабыт *к е п*, іздегендей жыр шумағын (Партия тур. өлеңд.). Жүзімнен сүйіп жүрдің, Тиген су ернің білем. Шабыт боп иіп жүрдің, Жақсы жыр *к е л д і* білем (Ж.Қалиев, Армысың.). **4.** «Бол» сөзінің мағынасында. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы, Қиыннан қиыстырар ер данасы. Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, Теп-тегіс жұмыр *к е л с і н* айналасы (Абай, Тол. жин.). Шұу дегенде көрінер сұлу артық, Көбі көпшіл *к е л е д і* ондай қаншық (Абай, Тол. жин.). Жас балалар үлкен адамдарға қарағанда әлдеқайда намысшыл, менменшіл *к е л е д і* («Халық мұғ.»). **5.** «Түсті», «тиді», «айналды» етістіктерінің мағынасында. Еңбек нәтижесі қуанарлықтай. Қазір шаруашылықтағы әрбір механизатордың орташа еңбекақысы айына екі жүз отыз сомнан *к е л д і* (Ұ.Бағаев, Дала.). **6.** *Негізгі етістіктер мен есім сөздердің жетегінде айтылып, көмекшілік қызмет атқарады, қимылдың сипатын білдіреді.* Үндемей кіріп *к е л д і ң* тайпақ қара, Өзің қандай, мен қандай байқап қара (Жамбыл, Шығ. жин.). Поезд қазір кең жазықта бауырын еркін жазып, маңдайын желдің өтіне төсеп зымырап *к е л е д і* (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Бибажардың сілтеуімен Сағира колхоз басқармасының кеңсесіне бетпен *к е л е д і* (С.Алдабергенов,

Алға). **7.** *Етістік сөздердің жетегінде келіп, оларға күшейтетелі мағына қосады.* Оқытады *к е л і п*, оқытады *к е л і п* сендерді. Сонда сендерге не оқытады екен-ау деймін, – деді кемпір (С.Бақбергенов, Алтынемел.). Неге екенін қайдам, тып-тыныш отырған баланы ұрысты-ай *к е п*, ұрысты-ай *к е п* (Ауызекі).

Ажал келді. *Өмір сүрер мерзімі таусылды.* Екі арыстан қосылса, дәуді өлтірер, *А ж а л к е л с е*, ауру түгіл сауды өлтірер. Аулында шайпау тілді жаман болса, Аман тұрған басыңа дау келтірер (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Ақылдан білімді адам пайдаланар, Дейсіз бе *а ж а л к е л с е*, жайға қарар. Ақылсыз, көңілі бітеу кей жарымес, Алды – жар, арты – тұйық, қайда барар (Ү.Көрібаев, Таңд. шығ.).

Айран сұрап келіп, шелегіңді жасырма. *Айтарыңды ірікпей айт, қаймықпа, тайсалма, жасырма.* Не деп көңірсітіп отырсың. *А й р а н с ұ р а п к е л і п, ш е л е г і ң д і ж а с ы р м а* (Т.Ахтанов, Шығ.).

Айтқаны келді. *Дегені болды, айтқаны орындалды.* Алтын көбейсе, машинада көбейеді, – дейтін еді Алтынсары. *С о л а й т қ а н ы к е л д і*. Сонша мол алтын машинаны көбейтпей қоя ма! (С.Мұқанов, Аспаз).

Айтқаның келсін. а л ғ ы с. *Аузыңа май, дегенің болсын деген мағынада.* – *А й т қ а н ы ң к е л с і н*, қарағым! – деп, қариялар шуласа, жастар мен мектеп балалары уралап, бүкіл төңіректі думанға бөлен жіберді (С.Сейітқазин, Хадиша). – *А й т қ а н ы ң ы з к е л с і н*, Сәтеке, – деді төменнен кірпіш лақтырып тұрған жігіт (С.Нарымбетов, Тентек).

Ақтан келді. д і н и. *Аян берді.* Бабатүкті Шашты Әзіз *а қ т а н к е л і п*, Қозыке мен Баянның атын қойды (Қозы Көрпеш.).

Ақшелек келгір. қ а р ғ. *Түйе малына айтылады.* *А қ ш е л е к к е л г і р*, құба інген. Сертгескен едің менімен (Қаз. ертегі.).

Ақылға келді. *Жонге келді, сабасына түсті, өзіне-өзі келді.* Адамдық емес мұның, *А қ ы л ғ а к е л* (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Аз отырып, көз жұмып, *А қ ы л ы н а к е л д і* шал: Баласына сөз бұрып, «Жақында!» – деп ымдады (І.Жансүгіров, Өлеңд.).

Ақылға келмеген. *Ақыллы толмаған, әлі оң-солын танымаған.* *А қ ы л ғ а к е л м е г е н* жас сөбі түсінбейді (Қаз. ертегі).

Алдына келді. а) *Өте басына келді.* Қайдан білдің, тоғыз би, Боларын неден қазаңның? Қатерлі қызың мен болсам, *А л д ы н а к е л с і н* балаңның (А.Азаматқызы, Өлеңд.). ә) *Бетіне салық болды, істегенісі, сөзі өзіне айғақ болды.* *К е л м е й* қалмас *а л д ы н а*, Ер жігітті қорласа. Жамандарға сөз айтсаң, Жағаңнан алар жармаса (М.Сұлтанқожаұлы, Жыр.).

Алып кел, барып кел. *Аяқ-қолы жеңіл, анда-мұнда көп жұмсалатын адам (бала) деген мағынада.* Мәдердің етігін тазалап, «алып кел, барып келмен» жүгіріп жүрген Сүлейменов Әлиге өте ұнайтын (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.).

Асқардан келді. жерг. *Ойламаған, күтпеген жерден келді.* Ол мұнда қазір *асқардан келіп* қалып отыр ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ат сауырына салып келген. *Қолға түсіріп, ат артына мінгізіп келген.* «Қызыл аяқ» деген бір елді шауып, *ат сауырына салып келген* бір қызға аяқ салып, сонан сауысқанның аласындай бір бала туады (Шешендік сөздер).

Ат терлетіп келді. *Әдейілеп, арнайы келді.* Әдейі *ат терлетіп келдім* тойға, Айкүміс, әуелден-ақ болдың ойда (Жамбыл, Шығ. жин.). Кейбіреулер ұзақ жолға өкінбей, қисса үшін *келді аттары терлетіп* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Атып кел, шауып кел. *Айтқанын дәл орындайтын сенімді қолшоқпар.* Шоқан тек бір ғана ауылға мән берді: Құсмұрын көлінің теріскей жағында, Обаған өзенінің бойында мекендейтін Уақтың Өтпей және Дәуіш аталатын екі руының ішінде Өтей дейтін әрі байы, әрі биі, оның «*аттып кел, шауып келі*» болған Төлеген дейтін қуы, пысығы бар-тын (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

Аузына келгенін айтты. *Не болса соны сөйледі, бөстi, шатты, көкiдi.* Кейкі *аузына келгенін айттып*, балағаттап, сыртқа шығып кетті (М.Қаратаев, Дала.).

Аузыңнан қара қаның келгір. қарғ. *Аузың қан болғыр, қан жалағыр деген мағынада.* Айтып тұрған жорамалын қарашы. *Аузыңнан қара қан келгір*, жүгермек, мойныңды үзейін бе, мойның үзілгір, екінші осындай сөз айтасың ба, көктей солғырдың тумай жатып, аузынан шыққан сөзін қара («Қаз. әдеб.»).

Аусыл келгір. қарғ. *Аузынан сілекейің шұбырып, аяғың ақсап жатып қалғыр деген мағынада сыр малына айтылады.*

Ашасынан келді. жерг. *Саньнан келді.* Жол бойында *ашасынан келетін* шалшық суға түсіп кетіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ашуы келді. *Біз кернеді, ашуланды.* Әлімнің айтқан бос сөзіне Әлидің *ашуы келді* де, шығып кетті (Ауызекі).

Аяғы аспаннан келді. а) *Шалқасынан түсті, құлады.* Өзің ғана *аяғың аспаннан келе* бір құламадың-ау мына суға (С.Бегалин, Ана.). ә) *Күлі көкке ұшты, сәтсіздікке ұшырады, құрыды.* – Әй, осы сен шіріктің менің бойымда не шаруаң бар. Тиісті наныңды жеп, жайыңа жүр. Әйтпесе *аяғың аспаннан келеді* (С.Шаймерденов, Мінез). – Ертең болыс

сайлауында *аяғың аспаннан келгелі* тұр. Саған соны ғана айта келдім (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер).

Аяғымен [аяғынан] келді. *Өздігінен, шақырусыз келді.* Мұндай *аяғымен келген* арзан жұмыскерді байлар ақы жағынан мейлінше жеу есебінен жұмысқа да оңай орналастырған еді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Жаксылық *келген* жоқ өз *аяғынан*, Ол үшін қандай күштік аяды жан. Айша да сондай жанның біреуі еді, қаншама өзгеріпті баяғыдан? (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

Әлі келмеді. *Күші, шамасы жетпеді.* Аңшылар арыстанды ұстап алды, Ағашқа арқанменен байлап таңды. Байлаудан босануға *әлі келмей*, Әуілдеп сонда арыстан ыңыранды (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). Қайратым мәлім, *Келмейді әлім*, Мақсұт – алыс, Өмір – шақ (Абай, Тол. жин.).

Барып [шауып] кел. *Әркімнің бір жұмсауында жүретін адам, «атқа жеңіл темекпей».* Күзетші деген атпен алып ақша, Мәз еді жүргеніне «*барып кел*» боп (Ғ.Игенсартов, Тың дала). Құдалар тағы да ақша қосып «*шауып келді*» ұсынып еді, аналар мұны да місе тұтпады. Екі жақ сөзбен қақтығысып қалды («Лен. жас»).

Бағы келді. *Дәуірі жүрді, дәуірледі; бағы жанды, мерейі артты, дегені болды, тасы өрге домалады.* *Бағы келген* жігіттің Көңілі соғып жоғары, Жамандықтан қалды ол, Өзіне дейді обалы (М.Сұлтанқожаұлы, Жыр.).

Барғаныңнан келмегір! қарғ. *Барған жеріңнен оралмай қал, сол жақта опат бол.*

Басқа келген пәледен, бастан құлақ садаға. *Бас аман қалғанына риза бол деген мағынада.* – Олай деме, шүкірлік ет, құлыным. *Басқа келген пәледен, бастан құлақ садаға.* Бір басқа бір көз жетер. Сенен айырылғанда әкең екі көзінен айырылатын еді (Ғ.Мұстафин, Шығ. жин.).

Басына келді. *Өзбасына түсті.* Біз басқаның мұңын *басымызға келмей* білмейміз. Ол саған сырын айтып жабысып еді, селт етпедің (А.Жаксыбаев, Егес). Білмейді *бастарына келмеген* жан, Атына махаббаттың мінібеген жан. Тағдырда осылайша жазған болса, Бар ма екен күдіретке көнбеген жан (Үш ғасыр.).

Бәйгеден аты келді. *Бәйгеге қосқан аты озып шықты. Бәйгеден тағы келіп менің атым,* Жармадан асқан жоқ па салтанатым. Өсірген жорға менен жүйрік баптап, Мұқанның айтпай кетем қайтіп атын (Айтыс).

Бетіне келді [келу]. *Қарсы сөз айтты, көңілін қалдыратын мінез көрсетті.* Соны білген әйелі күйеуінің *бетіне келе* бермейтін. Осы жолы да онан қаймығып, үндемей қалды (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер).

Күдері мұндай сезімдерге өз басы онша құлай берілмесе де, біреудің бәйек болғанын, *бетіне келмегенін* ұнататын еді, оның мұнысына Батырбайдың «бауырмалдығы» дөп келіп, екеуінің ішек-қарны әбден араласып кеткен-ді (М.Иманжанов, Шығ.).

Бетіне келу. *Мінезін көрсету, сөз қайтару.* Байекең айтса билікті, Жалшы бір сөз қатты ма? Бай *бетіне келуге*, Бұрын жалшы батты ма? (С.Сейфуллин, Тол. жин.).

Бетіне қарсы келді. *Қарсылық білдірді, ырқына көнбеді.* Дұшпанның бірсыпырасы алты ауылдың үйлерін аралап, жұртты, қатын-баланы қорқытып, *бетіне қарсы келгендерін* сабап, мылтық пен оқ іздеп жүр (С.Сейфуллин, Шығ.). *Бетіне қарсы келген* кісіні қағып тастан түр ғой бұлар. Тұра тұрындар, күніміз туса, біз де көреміз (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Бойына байсалдылық келді. *Өзін-өзі ұстады, байсалдылық пайда болды.* Үйленген соң мінезін өзгеріпті, *Байсалдылық бойыңа* тез келіпті. Бойдақтарға айтасың сен де шалқып, Жалғыздықтан жар сүю жүз есе артық (М.Әлімбаев, Өлеңд.).

Бура келеге келді. *Ингеннің, ұрғашы нардың қаю маусымы турапы атылады.*

Бүйрек шығып келе жатты. *Оқшау келе жатты.* Ақтардың бір қосын әскері Танабайдың аулына қарай *бүйрек шығып келе жатты* (С.Сейфуллин, Тол. жин.).

Бір келер. *Түбінде оралар, әйтеуір бір қайтар.* Жалғыз ғана Кенжекей, Ер Төстік *бір келер* деп, дәмелі болып жүреді (Қаз. ертег.).

Бітер істің басына, жақсы келер қасына. *Істің аяқталар шағында, жұрт шаршап қалған кезде келіп, көмектесіп кететін адамның да жолы болғыш, ісі де сәтті аяқталады деген мағынада.* *Бітер істің басына, жақсы келер қасына* деген, балам! Жақсы келдің! Көмектесе ғой, мына шаршаған атаңа, – деді («Лен. жас.»).

Даусы келсе. *Айта алса, даусы жетсе.* Алайын *даусым келсе* желіп-желіп, Гүлесе басылмайтын мен бір көрік. Ат жалын өзім тартып мінгеннен соң, Сұлу қыз, келіншекке болдым жерік (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Дәл келді. *Дөп түсті, сәйкес, дұрыс болды.* Бұл өлеңнің құндылығы – тарихи мәліметтермен көп жерлері *дәл келіп* отырады (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.). Бұл пікір – жалғыз «Қыз Жібек» қана емес, барлық лиро-эпостарға да *дәл келетін*, дұрыс айтылған пікір (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.).

Дәулеті басына келді. *Бағы басына қонды.* Түсім бе деп қорқамын, Рас па, қалқам, көргенім,

Басыма келді дәулетім, Патшалық сәулетім (Мұңлық-Зарлық.).

Дозақтан өтіп келгендей. *Ажал аузынан қайтып оралғандай* (Қазақ. тілі. фразеол. сөздігі).

Дөп келеді. *Дәл, сәйкес (сай) келеді; шамалас келеді.* Ерлігім ерлігіне *дөп келеді*, Байлығына байлығым еп келеді (Жамбыл, Шығ. жин.).

Дүниеге [өмірге] келді. а) *Пайда болды, жаратылды.* Нан! Қаншама қажырлы азаматтардың табан ақысы, маңдай тері арқылы *дүниеге келді* (С.Мәуленов, Жер нәрі.). ә) поэт. *Туды.* Қандай қиын бауырласың, *Дүниеге* бірге *келген*. Ең болмаса, мәңгі ұйықтарда Болсын дедім мекені кең (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын.). Күнтуар әңгіменің бетін енді ғана *өмірге келген* немересіне бұрды (С.Омаров, Әңгім.). Иесінің *дүниеге келгенін* сездіретін ақырғы белгісі томпаған бейіт аз уақытта жоғалмақ, із бітпек (М.Әуезов, Шығ.). б) к і т. *Туды, туылды.* Төле XVII–XVIII ғғ. өмір сүрген. Төле Әйтекұлы 1663 ж. Қазіргі Жамбыл облысы, Шу ауданының Жайсаң жайлауларында *дүниеге келген* делінеді (Билер сөзі).

Екі айналып келмейді. *Қайта оралмайды, қайталап бола бермейді, қолға түспейді.* Адай жылқысын бұдан былай таза сақтап «өзара жақсарту» қажет. Мұндай тарихи жылқы тұқымы *екі айналып келмейді* (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Желдей зулап бір күні, Өте шығар бұл дәурен, Көзінді ашып-жұмғанша. Бір кеткен соң басыңнан, *Екі айналып келмейді* (Б.Өтемісов, Шығ.).

Екі сөзге келмеді. а) *Көне кетті, келісе салды.* Әбіш *екі сөзге келмей-ақ* түсінді. ... иығынан құшақтап сипай түсіп: «Жүр!» деп бір-ақ сөз айтты да, шапшаң киіндіріп ерте жөнелді (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Ай-шайға қарамады, келмеді.* *Екі сөзге келмей* ұстаса кететін шатақ мінезді кісі (Ауызекі).

Ел қатарына келді. *Шаруасын, тұрмыс жағдайын түзеді.* Тым болмаса есімізді жиып, *ел қатарына келіп* алайық (Т.Ахтанов, Шығ.).

Есіктен шықса тесіктен, тесікпен кетсе есіктен келді. *Мұнан кіріп, одан шыққан су жұқпас қу.* Тағы да сенбісің, су жұқпа! *Есіктен шықсаң тесіктен, тесікпен кетсең есіктен келесің*, қалдым-ау, бір пәлеге (Ә.Тәжібаев, Таңд. шығ.).

Етеккір келді. [лат. menstruus] *Бала тууға қабілетті әйелдердің, балигатқа толған қыздардың жатырынан әр айда қызарған келді, ақты.*

Жаққұрткелсін! қарғ. *Құдайжағыңианалсын, зар жақ боп сөйлей алмай қал!* [Тісіңің құрты ұтасын деген мағынадан келіп шыққан].

Жалаңбұт келді. *Көнетоз киіммен, жасау-жабдықсыз келді.* Сенің еліңе осы ескі-құсқымен бара берем, біреу болмаса біреу *ж а л а ң б ұ т к е л м е г е н і н е* Құдайға шүкір демес пе екен? (Ғ.Мүсірепов, Тол. жин.).

Жан алқымға келді. *Жанын қоярға жер таппады, әбден қысылды, қиналды, басына қиыншылық күн туды, тықыр таянды.* Нағыз *ж а н а л қ ы м ғ а к е л і п* қалмаса, менің бұйрығымсыз бір снаряд шығарма, – деді Мұрат взвод командиріне (Т.Ахтанов, Шығ. жин.).

Жеме-жемге келгенде. *Шынтуайтында, шындап келгенде мезгілі жеткенде, өз кезінде.* Қалада өскен шолжың қыз арайлы Алматыны қимай, *ж е м е - ж е м г е к е л г е н д е* тайқи соғып, астанада қалып қойды («Қаз. әдеб.»). Әйткенмен *ж е м е - ж е м г е к е л г е н д е* дәрменсіздік, енжарлық, мәселенің түйінін табудағы батылсыздық бой жаздырмайды («Лен. жас»).

Жер ортасына келген адам. *Жасы 40-50-ден асқан кісі.* Енді жасы *ж е р о р т а с ы н а к е л г е н д е*, не сүйенер ері жоқ, не талшық қылар малы жоқ, жалғыз ұлдан айырылып не күн көремін десін-ау! – деді бір әйел (Б.Майлин, Таңд.).

Жөнге келді. *Келісті, көнді, қарсы болмады.* Гүлжан оған болар еді-ау разы, *Ж ө н г е к е л с е* ашулының біразы. Кеше түсте жылаамасын қыз қалмай, Жәмила мен Көшек болды наразы (Х.Ерғалиев, Өлеңд.).

Жөні келді. *Реті болды, сәті, орайы түсті.* Жұмысты *ж ө н і к е л і п* тұрғанда бітіріп алған дұрыс (Ауызекі). Жұртқа аян менің дыбысым, Кеткен жоқ жанға намысым. Би-болыстан кем емес, *Ж ө н і к е л с е* танысым (Жамбыл, Тол. жин.).

Жыны келді. *Ыза болды, ашу қысты.* Рай жеңгесімен іштей араздасып, суысып бара жатты. Ақбаланың жаңа түскен жас келіншектей үлбіреп киінген сәнді түріне *ж ы н ы к е л е т і н* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ағасының ұрлығы ұсталған баладай осынша сасқалақтағанына Еламанның *ж ы н ы к е л д і* («Қаз. әдеб.»).

Зәуімен келді. *Сәті (орайы) түсіп келді.* Жәукең маған өкпелейді ғой, «*З ә у і м е н* бір *к е л г е н і м д е* қызымды күтпегенін деп», – деді Ерғали Беренге (Б.Майлин, Шығ. жин.). Құп алды, қабыл етті он қонақты. Қоныңыз төсек жайлы, тағам тәтті, *З ә у і м е н к е л г е н* сізді сыйлайын деп, Бит байғұс борсандапты, жорғалапты (С.Дөңентаев, Тол. жин.).

Зиян [нұқсан] келді. *Кесірі тиді, залал қылды.* Міндетті түрде адам образдары ашылуы керек дейміз. Бірақ ғылыми идея көбінесе әдеби нормаларды көлегейлеп кетеді. Бірін қуғанда,

екіншісіне *н ұ қ с а н к е л е д і*, екіншісін қусаң, біріншісіне *з и ы н к е л е д і* («Қаз. әдеб.»).

Икемге келді. *Көнді, ырқына жүрді.* Әуелі алдыңнан өтіп, сен *и к е м г е к е л е* қалсаң, хан болғысы да келген екен (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Итжыны келді. *Ашуланды, тоңмойындық көрсетті.* Мақау емес пе, *и т ж ы н ы к е л с е*, бетің бар, жүзің бар демейді (Ауызекі).

Кәлимаға тілі келмеді. *д і н и. Иманын айтуға, иманын үйіруге шамасы болмады.* [Мұсылман шарты бойынша, өлер алдында адам «Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхамед – оның елшісі» деп кәлима айтуы керек. Айта алмаған, үлгерсе алмаған адам, о дүниеге мұсылман болып енбейді деген түсінік бар]. Айдарлы хан мен Мәрі ханым көздері қарауытып, қаталап өліп бара жатып, ең соңғы үмітіндей сақтаған, бір кесе суын жалғыз қызына – Айбаршаға беріп, тобырсып таңдайға жабысқан *т і л д е р і к ә л и м а ғ а к е л м е й* жан тапсырыпты (Т.Ахтанов, Шығ.).

Кездей келді. *Кездесті, ұшырасты, тап болды.* Талпынған талаппенен мен де бір ер, Көп жүрдім, *к е з д е й к е л д і* көрмеген жер (Абай, Тол. жин.).

Кезек келді. *Реті, орайы, сәті келді.* Жоқ деп едің керегің, Топ жиып ең бір бөлек. *К е з е к к е л е р* демедің, Ендігі керек қай керек? (Абай, Тол. жин.).

Кез келген. *Көрінген, әрбір.* Көрсек қызарлықпен, жеңілдікпен я біреудің орынсыз сөзіне, я бір *к е з к е л г е н* қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады (Абай, Тол. жин.). Тіпті қып-қызыл моншақтай жемісі бар шие ағаштарын *к е з к е л г е н* үйдің алдынан көруге болады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

Кез келді. *Тап болды, кездесті, кезікті.* Қандай тағдыр *к е з к е л е д і* тағы алдан, Жоқ, сұм заман, әділет сенен таба алман (Қ.Сыдықов, Теңіз лебі). *К е з к е л і п* өлдеқалай бұған түлкі, Кекетіп, текені етті қалжың, күлкі (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш).

Кезі келді. *Сәті түсті, реті болды.* Шаһардан бір күн Масғұт шықты тысқа, Барды ма *к е з і к е л і п* бір жұмысқа. Бір ұры бас сап тонап жатқан жерде, Кез болды бір бишара шал байғұсқа (Абай, Тол. жин.).

Келмеске кетті. а) *Құрыды, жойылды.* Май шам, сықсима шам дегендер енді түгелінен *к е л м е с к е к е т т і* (Ж.Саин, Жол үсті.). ә) *Дүниеден өтті, өлді.* Жас қартайар, карттар *к е т е р к е л м е с к е*, Тағдыр жетсе, еш амал жоқ өлмеске, Бірақ артта жаз бенен қыс, күз қалар (А.Тоқмағамбетов, Шағалалы.).

Келсең келдің өзі. *Еш нәрседен тайынбайтын, ерегіске құмар, шешінген судан тайынбас кісі.* Ұрыс, төбелеске келгенде, ешкімнен тайына

қоймайтын нағыз *келсең келдің өзі* деп естуші едім (С.Мұқанов, Тол. жин.).

Келісімге келді. *Бәтуаласты, келісті.* Қанша айтысып-тартысса да, ақырында *келісімге келді* (Ауызекі).

Кемеліне келді. *Әбден жетілді, толықты.* Жазушы Мұхтар бар, ғалым Мұхтар бар. Пікір таластарында топ жарып қасқая шығатын шешен Мұхтар бар, халқын еңбегімен риза етіп, *кемеліне келген* Мұхтар бар (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). – *Кемелімізге келіп*, бағымыз асып тұрғанда, ескі жұртқа қайта қонбайық дегенің шеккі емес, – деді Дәмелі (С.Омаров, Әңгім.).

Кері келді. *Басқаның басындағы жағдай екінші бір кісінде болды деген мағынада.* Ұялған тек тұрмастың кері келіп жүрмесін, жығылған сүрінгенге күледінің *кері келді* ме, қалай (Ауызекі). Дауыл алдында күн райы әрдайым ашық болуының *кері келіп* жүрмесін (Б.Момышұлы, Шығ.).

Көз алдына келді. *Елестеді, бұлдырап көрінді.* Қашан да Кент қаласынан өткенімде уыз махаббатымды есіме алып, оның бейнесі *көз алдыма келетін* (Б. Қожабеков, Көктөбе). Біз қайтып барамыз. Еңбек майталманы өткен жемісті жол *көз алдымызға келеді* (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.). Жеті-сегіз атты жақындағы кішкене қораға қарай келе жатыр, Райханның *көз алдына келді*, Асқар есіне түсті (М.Әуезов, Шығ. жин.).

Көзіне жас келді. *Көңілі босап, көзіне жас алды.* Домбыраға қол соқпа, Шымырлатып бір-бірлеп. Жүрегім соқпа, кел, токпа, *Жас келер көзге* жүр-жүрлеп (Абай, Тол. жин.). *Жас келіп* қалды *көзіме*, Ой тарқап кетті басымнан. Сене алмай құлақ өзіне, Аузым сол қалпы ашылған (С.Асанов, Алматы.).

Көңіліне [тік] келді. *Ренжіді, көңіліне ауыр алды, қатты батты.* Қарағым, *көңіліңе келсе* де айтайын, маған кей жүрісің ұнамайды. Қарадан қарап еңсен түсіп, тұнжырай бересің (А.Жақсыбаев, Егес). Мына столдың үстін жинамадым. *Көңіліңе келмесін*, Еркеш. Жатып ұйықта енді (Ә.Тарази, Асу.). Ойымнан ой бөліп, Қозғадың тамырды. *Көңілге тік келіп*, Кетірдің сабырды (Абай, Тол. жин.).

Қайта келді. *Кері оралды.* Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас өтті, өлді, тағдыр жоқ *қайта келмек* (Абай, Тол. жин.).

Қайшы келді. *Қарама-қарсы тұрды, сәйкес болмады.* Аса қаттылық қасиетіне орай қызға төзімділігі тағы белгілі. Міне, бұл екеуі – техникада біріне-бірі *қайшы келеді* қасиеттер (Н.Нұрахметов, Синтетика.).

Қамшы сілтесіп келді. *Егесіп келді, «сені ме!» деп кісіністі.* Жаз бойы Құланөтпес пен

Құдайменденің кең шиырына сыйыса алмай, күнде *қамшы сілтесіп келген* екі байдың аядай жерге арқа тіресіп қонып жатқандары жай да емес сияқты (Ғ.Мүсірепов, Шығ. жин.).

Қарасан келгір! *қа р ғ. Сырға айтылатын қарасанмен ауыр деген мағынадағы қарғыс.* Өк, құрып кеткір! *Қарасан келгір*, қышынба! Сөйгелді ме алып тұрған қысымға? Дәл басып тұр тұяғыңды аудармай, Балығыңның төбесінің тұсына (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қарсы келді. *Талас тудырды, қарсыласты.* Надандарға бой берме, Шын сөзбенен өлсеңіз. Аят, қадис емес қой, Күпір болдың демес қой, Қанша *қарсы келсеңіз* (Абай, Тол. жин.).

Қатты келді. *Ашуланды, ұрысты.* Төлеу ана жолы киім тұсындағы реніштен кейін қарындасына *қатты келе* алмай, жүзі тайып, жасқаншақтай беретін-ді (Ә.Нұрпейісов, Шығ. жин.).

Қолынан келеді. *Істей алады, орындайды.* Сапалы оқулықтар жазуға республикадағы *қолынан келетін* ірі маман ғалымдарды пайдалануға болады («Халық мұғ.»). Бәукеңнің көңілденгені рас. Қарулы жігіт, еңбек ету *қолынан келеді* (Р.Әутәліпов, Алтын.).

Қорытындыға келді. *Тұжырым, шешім, байлам жасады.* Ғалымдар күршістің қауызында тіршілікке керекті зат бар деген *қорытындыға келді* (Т.Дарқанбаев, Витамин). – Үйіме қайтам. Байы құрысын деген *қорытындыға келіп* тұрмын, ағатай, – деді қыз (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Қош келді. *Жөн болды, ұнады.* Ол – бір нәрсені естіп, көріп білдің, *қош келді*, көзір соған ұқсағандарды тексересің (Абай, Тол. жин.).

Құлындай ойнап шыға келді. *Құлантаза айығып, сергіп кетті; жайраң қағып, құлтырып, қоң жинап алды.* Жер қарайып, көктем шыға аузы аққа тиген ауыл балалары *құлындай ойнап шыға келетін* еді (Ауызекі).

Қүдіреті келді. *Күші жетті, билігі жүрді, қолынан келді.* Па, шіркін, *қүдіретім* бұған *келсе*. Мұқтаж боп қалар еді бұл да менше. Жел, қымыз, жұлдыз, шуақ, от, су болсам, Бұл менен айырылар ма ед өмірімше (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қырын келді. *Қырсықты, қыңырайды.* Түзу кел, қисық, қыңыр, *қырын келмей*, Сыртын танып, іс бітпес, сырын көрмей (Абай, Тол. жин.).

Лайықты келмеді. *Сай болмады, дәл келмеді.* Хайуанға адамның ақылын берсе, мұнша шеберлік, мұнша дәрігерлік, бір-біріне ғылым үйретерлік шешендік салахият олденеге *лайықты келмейді* (Абай, Тол. жин.).

Мұршасы келмеді. *Мүмкіншілігі болмады.* Шофер баяғы екпінмен көшені жарып өте берді. Ахтанның жолдастарын оятуға да *мұршасы келмей* қалды (С.Хайдаров, Азамат.).

Ойына келді. *Есіне түсті.* Асан, басың жұмыс істейтін жігітсің-ау, бұл іс біздің *ойымызға* қалай *келмеген*? (Ә.Тарази, Асу.). Ат қойып жалғыз барсам деп, Жазым болып қалсам деп, Артында көмек жоқтығы *Ойына* ердің *келеді* (Алпамыс).

Орақ келді. *Егін оратын мезгіл жетті.* Сонан бері рахымсыз көп жыл өтті, *Орақ келер*, орылар мезгіл жетті. Жылы менен суықтың бәрін көріп, Қайран көңіл қайыспай қайрат етті (Абай, Тол. жин.).

Орны келді. *Жөні түсті, реті келді.* Жап-жаңа кісі болып түк білмеген, Қалжыңын білдірмейді «қалай» деген. Жаның шошыр ерлігі жаннан бөлек, Кісіге балдан тәтті *орны келген* (Абай, Тол. жин.).

От ала келгендей. *Өте асығыс, тығыз.* Былай да жиі келе бермейтін Бәтес анда-санда біздікіне соқса, *от ала келгендей* көп отырмайтын еді («Қаз. әдеб.»).

Өзіне [өзіне-өзі] келді. *Есін жиды.* Танығанның белгісі Ақылы кетіп қалады. Тағы *өзіне келеді*, Шаншар ханды көреді (Батырлар жыры). Ақбала мең-зең. Күйеуі кеткесін көпке дейін *өзіне-өзі келе* алмай, басын босағаға сүйен тұрып қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қалтамнан күміс жүзікті алып бердім. Ол теріс айналып, жауырыны селкілдеп ұзақ тұрды. Бір кезде *өзіне-өзі келіп* көзін сүртті (Бәйшешек).

Өлеріне келді. *Қартайды, дүниеден қайтар шаққа жетті.* *Өлеріне келгенде*, Жан мұндар енді сескенді, Ескендір өткен дүниеден, Жиырма тоғыз жасында, Перзент қалмай артында (Шортанбай ақын, Өлең.).

Пар [сай] келді. *Дәл түсті, тең болды.* Бала сүйер, жар сүйерден Түк неме жоқ, түр денем. Сен – тоты құс бақта жүрген, Қай жеріммен *пар келем* (Абай, Тол. жин.). Бақша – біздің еліміз, Тамашасын көріңіз. Бакыттымыз *сай келген* Ағасына інісі (Кел, шырқайық.).

Пәтуаға келді. *Келісті, тоқтамға келді.* Азалы жиында сыбағалы бастарын мұжысып отырып келелі әңгімелер айттысты; әлгі үш арыс елдің игі ақсақалдары Қорыспайдың асына тоғыз дуан ел шақырылсын деген *пәтуаға келді* (С.Талжанов, Ұлдай).

Сабасына келді. а) *Су бұрынғы қалтына келіп, арнасына толды.* ә) а у ы с. *Ашуы, ызасы басылып, саябыр қалыпқа келді.* Тасқыны басылып, ызғары қайтсын, ашуы *сабасына келсін* (М.Әуезов, Шығ.).

Сайып келгенде. а) *Жеме-жемге келгенде, шынтуайтында.* Хақима кейде айырылысып тынсам ба деген ойға да келетін. Бірақ *сайып келгенде*, балаларын тірі жетім етуге ет жүрегі шыдамайтын (М.Иманжанов, Көк белес). ә) *Қорыта айтқанда.* *Сайып келгенде*, өлең сөздің өзегі – бақыт. Мұндайда, сөз жоқ, салмақты, өткір, ұшқыр, нанымды азаматтық пафос қажет («Қаз. әдеб.»).

Сенен келген керді көрермін. *Қоқайыңды, қиянатыңды, күшіңді кезінде көріп алармын деген мағынада.* – Ә, залым! Сазайыңды берейін... *Сенен келген керді кейін көрермін* (Ә.Нұршайықов, Қан мен тер).

Сөзге [тілге] келді. *Тіл қатты, сөйлесті.* Жақындай түсіп Таубай *келді сөзге*, Адам жоқ екеумізден үйде өзге. Шертіңіз сырыңызды деді дағы, Тастады көздің қырын күлім көзге (А.Нұртазин, Көк тоғай). Әлі күнге мұнымен бірауыз *тілге келер* ағайын жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Ақ сақалды кісімен екеуміз *тілге келдік*. Болған уақиғаны айтып бердім (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

Сөзге келмеді. *Қарсыласпады, қарсы болмады.* Ауылнай өзіміздің ағайын болатын, *сөзге келсін бе*, қағазды жазып беріп жіберіпті (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). «Мүмкін, адресіңді қалдырарсың?» дегенде, Қарлығаш *сөзге келген* жоқ. Сумкасынан бір тарақ қағаз алды да, адресін жазып берді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Тап келді. *Душар болды, кезікті.* – Бұл жауын бір жауса, нөсерлеп төге беретін әдеті бар ғой. Соған *тап келмейік*, – деді екінші жігіт (А.Байтанаев, Асан). Бойына шел жұқпай, сорға батқан сорлы елге содыр басшы *тап келіп*, титықтап тұрмыз ғой (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Тәубаға келді. *Шүкіршілік етті, басылды.* Мына байғұс Нұртай кешікпей өлетін шығар, – деп ойлады Күреңбай, – *Тәубаға келіпті* ғой өзі (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Тең келмеді. *Лайықты болмады, пар болмады.* Мықтымын деп мақтанба ақыл білсең, Мықты болсаң, өзіңнің нәпсіңді жең! Іші тар, көре алмастың біреуі сен, Ондай кісі бұл жерге *келмейді тең* (Абай, Тол. жин.).

Тура келді. а) *Тікелей кезікті, дөп түсті.* Бермеген құлға қайтесін Жұлынарлық ерікті. Ажал *тура келген* соң, Шыдатпайды берікті (Абай, Тол. жин.). ә) *Мәжбүр болды.* Жаңа бір жолды бастап еді, одан арғы сөздерді құрастыра алмай, өшіріп тастауға *тура келді* (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Сонда жүрген кездерімнің бірінде адайдың мықты байларының біреуімен ұтасуыма *тура келді* (Н.Оразов, Достар.).

Түзу келді. *Дәл түсті, тура шықты.* Өлең деген – әр сөздің ұнасымы, сөз қосарлық орайлы жарасымы. Сөзі тәтті, мағынасы *түзу келсе*, Оған кімнің ұнасар таласуы (Абай, Тол. жин.).

Тілі келмеді. *Бір нәрсені дұрыс айта алмады.* Оқымады демесе, болад тағы, *Тілімнің келмегенін* қайтуші еді (Абай, Тол. жин.). Аты Алёша екен, әкесінің атын Сидоренко деп неше қайталаса да, әйтеуір *тілім келмей-ақ* қойды (А.Токмағамбетов, Ақмоншақ).

Ұрын келді. *э т н. Қалыңмалының біразын өткізгеннен кейін күйеудің жөн-жоралғысымен, сыйлықтарымен қыз аулына бірінші рет келуі.* Қосшы-қолаңын ертіп күйеу келді. Бұл ата жолын қуып *ұрын келген* сапары болса да, үлкен алдында әдеп, иба сақтап, сызылып жатқан жоқ (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Шақ келмеді. *Төтеп бере алмады.* Оның ұзақ күнге шапқанына ешбір ат *шақ келмеді* (Ауызекі). Көзіне қан толып, кіжіне ұмтылып жүрген Абыралыға адам *шақ келмеген* соң, Науан қарсы шапты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Шамасы келді. *Күші жетті.* Шойқара десе, Шойқара екен. Бір-екі адамды қамшымен ұрып жығып кетуге де *шамасы келеді* (Х.Есенжанов, Тар кезең). Толқынға мылқау *келеді шам*, Түбіне құрдым барады тартып (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

Шөргез келді. *Қарсы болды, қарсыласты.* Шал куанды тиген соң ерік өзіне. Төбесінен тік тұрып қылды қызмет, Титтей *шөргез келмейді* мінезіне (Абай, Тол. жин.).

Шешімге келді. *Келісті, бір қорытынды шығарды.* Жиналыстың соңынан бұдан былай жұмысқа кешікпейтін болайық деген *шешімге келді* (Ауызекі).

Шынтуайтқа келгенде. *Шындығында, шынтуайтқа келгенде.* Елеш – саған жат адам, *шынтуайтқа келгенде*, кездейсоқ бөгде адам. Оны аяп қажеті жоқ («Қаз. әдеб.»). *Шынтуайтқа келгенде*, мал басы өскен сайын табиғи шабындық қажетті өтей алмайды («Лен. жас»).

Ыңғайы келмеді. а) *Ебі жоқ, икемі болмады.* Ноғайды көрсе, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке *ыңғайы келмейді*, солдат ноғай, қашқын ноғай, «башалшық» ноғай деп (Абай, Тол. жин.). ә) *Реті болмады, сәті түспеді.* Оны кеше-ақ көрсетудің *ыңғайы келмеді* (Ауызекі).

КЕЛ с ы н. ж е р г. *Бойкүйез, жалқау.* Атың жүрмейтін *кел* ат болса, жолда қалмасқа не шараң бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЛАУЫЗДЫҚ з а т. ж е р г. *Өтірік, жалғандық.* Біз қайтіп оңамыз, айтқанымыздың

бәрі *кел ауыздық* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЛБЕТ з а т. 1. *Тұр, тұс, кейін, кескін.* Таныды Күнсұлуды *келбетінен*, Бір сүйді аттан түсіп оң бетінен. Не қылсам Айсұлуга жолығам деп, Жөнелді Балқыбекке сол бетімен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күләннің өзімен гөрі сүйкімді *келбетіне* бұрынғыдан бетер сұқтанып қарай бердім (Б.Соқпақбаев, Балалық.). 2. а у ы с. *Сұлудық.* Қызың бар *келбетіне* ай табынған, Ұлың бар айбатына жау бағынған (М.Хақимжанова, Таңд. өлеңд.). Жанар Қабеннің әлгі бір әсем *келбетін* қазқалпында қайта елестетіп, көңіл көзімен сүйсіне көріп жатыр еді (З.Қабдолов, Жалын). 3. а у ы с. *Көрік, бейне.* Кең өлке *келбет* кетіп мұнар басқан, Бір шақта сері жастар құмарласқан. Көтеріп өкшелерін момын жандар, Қош айтқан, қол алысқан қия алмастан (М.Дулатов, Шығ.). Үндістанның әр қаласы өзінше көрікті, әр қаланың өзіндік *келбеті* бар (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Сыңсыған орманы, асқар Алатауы болмаса да жазық дала *келбеті* қараған жанды еліктіріп әкетеді (Т.Тобағабылов, Жазира).

Дәулет бітпес келбетке. *Байлық, дәулет өзінен, әрекеттенбей келмейді деген мағынада.* Ақыл бітпес дәулетке, *Дәулет бітпес келбетке.* Болымсыз қулық тойымсыз Болды балаң жоректе (Бес ғасыр.).

Келбет көрсең, ісін сұрама. *Адамның қандай екені түрінен, жүзінен көрініп тұрады деген мағынада.* Сөйтіп, келбет адамның қылығына айғақ екен. «*Келбет көрсең, ісін сұрама*» дейді қазақ нақылы (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Келбет десе, келбеті бар. с ө й л. *Тұр десе, түрі бар.* Қанша айтқанмен, *келбет десе, келбеті бар.* Бірақ Асанның қасында ол бодауға жарасын ба (Ә.Тарази, Асу.).

Келбеті келген. *Көрікті, сүйкімді, жүзі жылы.* «*Келбеті келгеннен* кеңес сұра», – деп, көкем көп айтып отыратын еді («Лен. жас»). Ерегіскен дұшпанның Еңсесін үзді жасымай, *Келбеті келген* сұңқарсың Болатты кескен асылдай (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

КЕЛБЕТСІЗ с ы н. *Көріксіз, ұсқынсыз, әдемі емес.* Науша басқалардан өзін онша *келбетсіз* әйелмін деп санамайтын (А.Байтанаев, Қансонар). Балшықтан соққандай үйіліп отырған жоқ. Бар айыбы – бойжеткендері. Кескін, *келбетсіз* де емес (А.Жангелдин, Қараторғай).

КЕЛБЕТТЕН = е т. *Бұрынғысынан, әдемілену, ажарлану.* Құлпаршын жүзі жарқырап, уылжып тұр. Аздап толықсып, бұрынғыдан да *келбеттеніп* кетіпті (К.Баялиев, Дегелек.). Мәди

бөркін кеудесіне қойып, басын иіп еді, кең маңдайы керіле жарқырап, кескіні бұрынғыдан да *келбеттен*е түсті (Ә.Әбішев, Найзағай).

КЕЛБЕТТЕС с ы н. *Келбеті бірдей, тұстес, ұқсас*. Достарым бар дәмдес, Сырлас, еңбектес, Жүрегі – пәк, Күлкісі – бір мереке. Достарым бар туған елмен *келбеттес*, Жүрген жері береке (И.Әлібаев, Айтуар).

КЕЛБЕТТІ с ы н. **1.** *Келбеті келген, әдемі, сұлу, сымбатты*. Жұртқа шай құйып отырған ақсары келген *келбетті* әйел – Нұржамалдың анасы. Бір кезде көрікті адам болғаны әлі де өңінен байқалады (І.Есенберлин, Қатерлі.). Жұмабайдың әйеліндей *келбетті* әйел бұл өңірде жоқ. Ол – сұңғақ бойлы, ақкұба, қарап тұрғың келетін *келбетті* жан (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). **2.** *Бітімді, мүсінді*. Бұл келген төрт жігіттің бірі: қошқар туған қозыдай *келбетті*, бітімді Ақбала еді; енді бірі келбеті де, киімі де қоңырлау, жүріс-тұрысы да солапаттау Балташ деген жігіт еді; одан соңғы дәрдек ерін, жалпақ мұрын, бір көзін аса, бір көзін баса қарайтын Доға деген қара бұжыр жігіт еді. Төртінші – Доғаның жанында ершіктей, Балташтың жанында шаппашоттай жылмырайған Жорғабек деген кісі еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕЛГІЗ= е т. *Келтіру*. Маманға сөздің затын білгізеді, Шектіні Қаратаудан *келгізеді*. Маманға лайықты осы орын деп, Маманды алтынды үйге кіргізеді (Айман-Шолпан). Шақырып көлге *келгіздің* неге, Өзің сонда келмеген соң? Сүйемін сені дегіздің неге, Мен де сүйем демеген соң? (М.Әлімбаев, Лирика).

КЕЛГІЗУ *Келгіз етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛГІНІШ з а т. *Сырттан келген адам*. Осы төңіректе жиырма-отыз үй бармыз. Үй сайын өзіңіздей *келгіншілер*, Солардың біріне бар да, жат («Лен. жас»).

КЕЛГІР= е т. ж е р г. *Кілку, кілк-кілк ету*. Сорпаның беті *келгіре* бастады, оны Үсен байқап отыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЛГІСІЗ с ы н. *Келмейтіндей, келе қоймайтындай, жоламайтындай*. Жыл соңынан жыл жылжып, Өтті өмір белгісіз. Қайран жастық – қызыл гүл Қайта оралып *келгісіз* (А.Лекеров, Өмір аты). Мен де өлермін бір күні, Молам болар белгісіз. Қалармын жалғыз жат елде, Маңыма адам *келгісіз* (А.Лекеров, Өмір аты.).

КЕЛГІШ с ы н. *Қайта-қайта келе беретін, келімпаз*. Көрші ауылға Көжек те *келгіш* болып кетті. Сылтау табылмаған кезде, Балқияның үйіне бір соғып кететін (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Қымызды ауылға қонақ *келгіш* болады, қыста келсеңдер танырақауға болар еді (С.Мыңжасарова, Замандас.). Көп достар күнде

келгіш, жылы шырай, Кетінгі кері айналып бермей ырай (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай).

КЕЛГІШТЕ= е т. *Қайта-қайта келе беру, жиі келу*. Соңғы кездері Құсекең сіздің үй жаққа көп сығалап, көп *келгіштеп* кетті ғой (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Ешекең қарап отырсын ба, колхоз председателінің кабинетіне *келгіштей* берді (Ақ бидай). Соңғы кезде Шырғабай біздікіне *келгіштеп* кетті (А.Жұмаділдин, Сен.).

КЕЛГІШТЕУ *Келгіште етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛГІШТІК з а т. *Келе беретіндік, жиі келетіндік, орала берушілік*. Тұйыққа тірелген кезде қорқынышты ойлардың *келгіштігі* қандай (Ә.Әбішев, Найзағай).

КЕЛДЕ з а т. ескі кіт. *Бас*. «Аққойдың *келдесі*, қара қойдың *келдесі*, мен – Құдайдың бендесі» дегенді де намаз деп жүрміз ғой (М.Әуезов, Абай). Қайтейін мінезінді шайтан бұзған, Кісі едің шайтан бұзған, Құдай ұрған. Бұл *келдемді* кеудемнен кессең дағы, Бір отырған орнымнан өлсем тұрман (Қозы Көрпеш.). Көсемнің кеудесі бар, *келдесі* жоқ, Әкеткен Қодар мұның басын кесіп (Батырлар жыры).

КЕЛДЕК¹ з а т. *Ағаштан жасалған жуан, қысқа таяқ; қару*. Кеш хабарланған жігіттер қолдарына бір-бір *келдек* ұстап жүгіріп келіп жатыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жүрегім тас төбеме шықты. Біреу абайсызда *келдекпен* қойып жібергендей сәл есеңгіреп жаттым (Қ.Ахметбеков, Ақдала). Ашуменен бір азғын шыға сала, Қолына бір *келдекті* ала сала, Түйеші Жолдан деген бір жалшысын Төпеді таяқпенен бара сала (Ә.Әленов, Әлімқара).

КЕЛДЕК² з а т. *Бидай, арпа, тары сияқты дәнді егістің басы, масақ*. Ақ тарының қомақты ата бас *келдегі*н алып, оны қолмен үгітті (Х.Мұстафин, Ақ тары.). Қызықтап санағанымызда, бір *келдектен* бес мыңнан астам дән шықты. Орта есеппен екі мың дәнді кез келген *келдектен* алуға болады («Қаз. әдеб.»).

КЕЛДЕКТЕ= е т. **1.** *Масақтау, дәнді дақылдардың басын қырқу*. Қазір біз тарыны *келдектеп* жатырмыз. **2.** ж е р г. *Уыстау, уыстап ұстау*. Ақшаны *келдектеп* жүріп, қадірін білмедім (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

КЕЛДЕКТЕЙ с ы н. *Келдек сияқты; жуан таяқтай*. Қолында екі бүктеп ұстаған *келдектей* қамшы (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕЛДІК с ы н. *Жалқау, еріншек, бойкүйез*. Ыссыда шөп ору мен сияқты *келдік* адамның қолынан келе беретін жұмыс па?! (Қазақ. тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЛДІ-КЕТТІ сы н. *Сырттан келіп-кеткен, уақытша келген.* Астан кейін балықшылар Жалмұраттан «Ауылыңда *к е л д і - к е т т і* кісі бар ма?»—деп сұрады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сәлден соң: — *К е л д і - к е т т і* кім бар? Байды көрдің бе? — деп сұрады (Б.Аманшин, Жар мұңы).

КЕЛЕ¹ з а т. *Келешілердің бәйге атына жанамалап қосылатын жері.* Келешіге мен өзім кеттім. Біз *к е л е г е* таянғанда үш ат түйдек келеді екен. Қарасам, біреуі — көкбесті, аруақтап кеп шылбырына жанаса бердім (С.Бегалин, Бала Шоқан).

КЕЛЕ² з а т. **1.** *Бір топ түйе, бір қора інген; бураның үйірі.* Түйе жүндеу үшін арнаулы үш қора болғаны жөн. Оның біріншісі — бір *к е л е* түйе сиятын ашық қорған. Қалғаны шағын екі қораның төбесі жабық болады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). Қолдан шөгеріп қайыруды қора жағдайында, ал *к е л е г е* бөліп қайытуда жайылым жағдайында қолдануға болады (Малшыларға кеңес). **2.** а у ы с. *Ел арасы, көп іші, орта.* Қодардың қылығы — сырт елдің алдында менің бетіме салық болса, осы елге, өз *к е л е ң е* келгенде, осы отырған бөрімізге салық (М.Әуезов, Абай). Құдай таудай талап берген соң, маңдайың жарылып, өз *к е л е ң н е* н оздың (М.Мағауин, Ақша қар). **3.** *Жиын, кеңес.* Бар ғұмыры күрес-тартыспен өткен Сұңғыла әке көзінің тірісінде баласын ел *к е л е с і* не араластырып баулығысы келеді екен (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

Бура келеге түсті. т ү й е ш а р. *Бура келесін қайытты.*

Келеге келді. а) *Қалыбына түсті, өзіне-өзі келді.* Жаз бойы *к е л е г е* келгенім жоқ. Басқа жарақатты былай қойғанда, екі қабырғам сынған екен (М.Қаназов, Сонар). Елизавета еңсесін көтеріп, кішкене *к е л е г е* келетін деді, бірақ сонау баяғы қалпына келе қойған жоқ (Т.Ахтанов, Шырақ.). ә) *Шамаға келді, іске жарады.* Әбден жазылып, *к е л е г е* келгесін оны ұшырып жіберіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Келеге салды. *Кеңесте, көпшілік талқысында қарады.* Қолдан келсе, бұл жолы Құнанбайды *к е л е г е* салып әшкерелеп, көп алдында тентек қып алмақ (М.Әуезов, Абай).

Келеге түсер шақ. *Жараған бураның, буырқану, күркіреу, шабыну, тісін қайрау, жынын шашу сияқты оғаш қылық көрсетуі.*

Келеге кеңес кіргізді. *Ортаға ой, ақыл салды; қауымға ақыл қосты.* О, шіркіндер, ол күнде Бұл күніңді ойлап па еді! Ол күнге енді бір сәлем! Онан бері өтейін, *К е л е г е* кеңес

кіргізген Кешегі күнге жетейін (І.Жансүгіров, Шығ.).

КЕЛЕБЕ з а т. к ә с і б и. ж е р ғ. *Келен (ірілген жіптің бояу үшін, өлшеу үшін кең шумақталып, әр жерінен байланып жинақталған шумағы).*

КЕЛЕГЕЙ с ы н. *Мақау, сұсты, түнерген.*

Келегей қара бұлтпын. б е й н. *Сұсты, ызғарлы мағынасында. Келегей қара бұлтпын, Кештете жаумай ашылмас (Шешендік сөздер).*

КЕЛЕК з а т. *Қураған қамыс, қоға т. б. өсімдіктерден құралған жыныс.* Айнала ойдым-ойдым қамыс. Кей жерлерде көшіп, болмаса жайқалып тұрған *к е л е к* және тулаған толқындардан басқа ештеңе көрінбейді (Т.Дәуренбеков, Бір түйме.).

КЕЛЕКЕ з а т. *Мазақ, ажуа, келемеж, күлкі.* Құсанның едірейіп екі көзі, Сенгендей әлде болса өзіне-өзі. Қалжыңнан, *к е л е к е с і* н қозғай айтты, Жанына жақпаған соң қыздың сөзі (И.Байзақов, Құралай.). Енді маған жетпегені сенің осы *к е л е к е ң* еді, Серкежан, — деді Әубәкір (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар-ай). Аралап көзбен көріп берген сыным, Бұл сөзде ойын, қалжың, *к е л е к е* жоқ (Айтыс).

Келеке етті [қылды, жасады]. *Мазақтады, келемеждеді.* Наркомның қабылдауына кіргенімде, қарсы алдымда *к е л е к е* еткендей күлімдеп Гүлсім отыр (С.Бегалин, Уақыт.). Мені ешкім танымайды. Атымды айтсам, біреулер *к е л е к е* қылады, танымай-ақ қойсын (Р.Токтаров, Ертіс.). Түсірмеспін жарқын жерге көлеңке. Бір күн артық, мың күн күлкі болғаннан, Тағдыр мені *ж а с а й* алмас *к е л е к е* (Қ.Мүсірепов, Раушан).

КЕЛЕКЕЛЕ = е т. *Мазақтау, ажуа ету, келемеждеу, күлкі ету.* — Мені *к е л е к е л е й* т і н кім өзі? Айтшы кім болса да, көзін желкесінен шығарайын! — деп, Бөлекбас ұшып тұра келді (Ә.Әбішев, Жастүлек.). Баяғыдай бір-біріне асып-тасып өңгіме айту, сырттан *к е л е к е л е п* күліп отыру, өсек-аяң іздеу жайына қалған (Ә.Әбішев, Ат тұяғы.). Маңдайын төсеп майлы білегіне, әбден мәз ақ бәйбіше күледі де. Арлының адал ниетін *к е л е к е л е п*, Менің де у құяды жүрегіме (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

КЕЛЕ-КЕЛЕ ү с т. *Топ-топ, мол түйе деген мағынада.* Топ-топ, қос-қос жылқы, *к е л е - к е л е* түйелер мен ұбақ-шұбақ керуенді ортаға алған ер азаматтар мінген көп аттың тұяқтары көтерген қалың шаң бұлт болып күннің бетін қалқалады (К.Сегізбаев, Беласқан).

КЕЛЕКЕЛЕУ *Келекеле етістігінің қимыл атауы.* Арман, қарағым, *к е л е к е л е у* ге Құдайдан өзге еш нәрсе таба алмадың ба? —

деді Айдыңғай ағай үрейлі бір пішінмен (Ә.Сәрсенбаев, Толқынды).

КЕЛЕКЕЛІ с ы н. *Келеке ететін, ажуалы, сықақ еткен*. Жемқорлар мен ұры-қарылар туралы бізде сықақ өлеңдер, *к е л е к е л і* әңгімелер аз жазылып жүрген жоқ («Қаз. әдеб.»).

КЕЛЕКШЕ ү с т. *Келек тәрізді, келектей*. Дау айтқан Кете Жүсіп өте қырпап, Дақаңа даңғазалы дау керекше. Айтыспай үш жыл жүрсе, іші пысады, Өртенген өз-өзінен қу *к е л е к ш е* (Айтыс).

КЕЛЕЛЕ = е т. *Үйірлеп топтау, қоралау*. Түйені *к е л е л е п* бағатын аудандарда келеде (бір топ інген) еркімен бос жүріп күйлеген інгендерді өзі тауып алады да шөге береді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.).

КЕЛЕЛІ = с ы н. *Кірделі, маңызды*. Келестің хатына бүкіл облыс шопандары үн қосып, газет бетінде *к е л е л і* кеңес қозғады (Ж.Исмағұлов, Адам мерейі).

Келелі кеңес [сөз]. *Ақылға қонымды, салиқалы, ауқымды әңгіме*. Етпекке *к е ң е с к е л е л і*, Азырақ сөйлеп берелі. Бақ пен дәулет тең келсе, Адамның болар кемелі (Майлықожа, Нақыл.). *К е л е л і к е ң е с* жоғалды, Ел сыбырды қолға алды (Майлықожа, Нақыл.). Мал қоранын әр жерінде үштен-төрттен, тоғыз-оннан топталып, қоралай отырып, *к е л е л і с ө з д е р і н* сөйлесіп жатқан даулылар (М.Әуезов, Шығ.).

КЕЛЕМЕЖ з а т. *Келеке, мазақ, ажуа, күлкі*. Дика алғашқы кезде үй болып қатарға қосыламын ба деп үміткер болып жүр еді, енді оның бәрі *к е л е м е ж г е* айналды (С.Жүнісов, Жапанда.). *К е л е м е ж г е* үйір, ойын тура айтатын Шукарь шал Мақардың суретін айна-қатесіз келтіреді (І.Омаров, Шабыт.).

Келемеж етті [қылды]. *Мазақтады, күлкіге айналдырды*. Байкинің ақысын осы жұрт жеп болды. Онымен қоймай, оны *к е л е м е ж е т е д і* (К.Тоқаев, Түнде.). Амалсыздан қолыңа түскен қағазды ала сап, сен де шүкшіған боласың. Оныңды жұрт түсінсе жақсы, түсінбесе *к е л е м е ж қ ы л а д ы* (Б.Тілегенов, Аққайнар). Біраз күн өткен соң балалар әкесіне берген уәдесін ұмытып, бір бишара шалды тағы да *к е л е м е ж қ ы л ы п т ы* (М.Дулатов, Шығ.).

Келемеж қылу. *Мазақ ету, күлкіге айналдыру*. Ұялту, *к е л е м е ж қ ы л у* баланың жақсылыққа, жоғарылыққа ұмтылатын барлық ынтасын байлап, өлтіріп, баланы жасық, ынжық қылады (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕЛЕМЕЖДЕ = е т. *Мазақтау, келеке ету, ажуалау*. Тұрды өзінің «мухаммастарында» қожалар мен шейхтардың қасиетті құранға табынып жасаған сұмдық қылықтарын өлтіре

к е л е м е ж д е й д і (Қ.Нұрмақанов, Дос лебізі). Келінім оншалықты жөнсіз адам көрінбейді, қайта Елеместің оғаш ісін *к е л е м е ж д е й т і н* сияқты (К.Баялиев, Дегелек.). Қытығына тиген адамды *к е л е м е ж д е й т і н* оның әдеті, сол әдетімен Русакты танымаған бола қалды (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

КЕЛЕМЕЖДЕЛ = е т. *Мазақетілу, ажуалану, келеке етілу*. Физиологиялық кемшіліктер, көздің соқырлығы, тілдің сақаулығы, құлақтың саңыраулығы, аяқтың ақсақтығы *к е л е м е ж д е л і н*, ажуа етілсе, натуралистік тенденцияға жол берілмек (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

КЕЛЕМЕЖДЕЛУ *Келемежде етістігінің қимыл атауы*.

КЕЛЕМЕЖДЕУ *Келемежде етістігінің қимыл атауы; мазақтау, ажуалау*. Гоголь түспалдай сөйлеп, өзі көрінбей *к е л е м е ж д е у г е* шебер (С.Талжанов, Ұлдай.). Кейбіреулердің күлкісінде Дәукені *к е л е м е ж д е у* бар еді. Кешегі түскі үзіліс осылай біткен (Н.Қазыбеков, Тұсау кесер).

КЕЛЕМЕЖШІЛ с ы н. *Мазаққұмар, ажуашыл*. Сараң байды қорлап мазақтауға Көсені жіберді. Көсе кісінің ойыншыл, *к е л е м е ж ш і л* болатынын көрсетеді (С.Сейфуллин, Шығ.). Жоқ, қымбаттым, *к е л е м е ж ш і л* кекірік мен емеспін, егер менің жақындауымды тілесен, жағадан аулақ кет, – деді Мәди (Ә.Әбішев, Найзағай).

КЕЛЕМЕШ з а т. с ө й л. *Келемеж*. Кім де болса, келе берсін, Көйлек онсыз жыртылған. Қайтсін әйел *к е л е м е ш і н*, Менің мынау түр-тұлғам (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). – Біреудің мінің *к е л е м е ш* етпей-ақ оқыса қайтеді екен, – деді Мәруә (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

КЕЛЕҢ з а т. ж е р г. *Сопы, тақуа*. Біздің колхозда кейбір *к е л е ң д е р* бар, солармен әңгімелесіндер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЛЕҢСІЗ с ы н. **1.** *Орынсыз, ретсіз, жөнсіз, енетейсіз*. Қамбардың мол денесімен кешегі кішкене адамдардың алдында жалпылдауы *к е л е ң с і з* әрі сыпайы емес сияқты (К. Оразалин, Ақ жазық). Мұраттың *к е л е ң с і з* мінезіне үй ішінде Айекен ғана ұнатпаған шырай танытты (Балдәурен). **2.** *Оғаш, қолайсыз*. Қақар шал мына *к е л е ң с і з* оқиғадан кейін сөзін тыңдауға ешкімнің зауқы жоғын байқады (М.Гумеров, Шыңырау). **3.** *Дорекі, енетейсіз*. Үш қызға оқтанды да *к е л е ң с і з* құл, Тазшаның жауырынын ұстайды енді (Батырлар жыры).

КЕЛЕҢСІЗДІК з а т. *Жөнсіздік, енетейсіздік, оғаштық*.

КЕЛЕП з а т. *Иірілген жіпті бояу үшін әр жерінен байлап жасаған шумақ*. Бір *к е л е п* жіпті қолына ұстап шешем кіріп келді (Ауызекі).

КЕЛЕПАН з а т. 1. *Қозыны айыра білу үшін арқасында қырықпай қалдырылатын шоқ жүн.* Қозыны қырыққанда құйрығының үстіне *к е л е п а н* қоюды ұмытып кетпе (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Шайланған қойдың бөсірмесі базданбау үшін құйрығының ұшынан қырықпай қалдырылған шоқ жүн «*келепан-г а*» жіп жалғап, арқасындағы жүнге тартып байлап қояды (Б.Кәмалашұлы, Маңғ. қаз. салт.-дәстүрі). 2. м и ф. *Халық мифологиясындағы қазақ шопандары армандаған идеалды мал түлігінің атауы.* Мұндай қияли, идеалды түлікті түйеде жампоз, жылқыда тұлпар, сиырда тынжы. Түлікте кездесетін «асылдарды» қаратіл (сиырда), желмая, тұлпар, *келепан* деген (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

КЕЛЕПТЕ = е т. *Келеп жасау; шумақтау, жинақтау. Келептеген* жіпті жылы сумен сабындап жуып, бұрамай сорғытып кептіреді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

КЕЛЕПТЕУ *Келепте етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛЕР-КЕТЕР з а т. *Пайда-зиян.* Туысқанға кекшілі, Жас баладан бетер-ді. Ойлау да жоқ, білу жоқ, *К е л е р* менен *к е т е р* ді. Артын, *келер-кетерін* ойламай еткен іс дүниедегі ең оңай іс және ең төменгі іс (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Келер-кетер* зиян жоқ мұнан тағы, Мін болмайды наданның қорламағы. Білімділер сөгерлік ісін болса, Жоғалта бер айласын, ойла дағы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

КЕЛЕС: *келес кесіртке.* з о о л. *Кесірткелер отрядына жататын кесірткелердің бір тұқымдасы. Келес кесіртке* Солтүстік Африкада, Түркіменстанда, Өзбекстанда, Оңтүстік Қазақстанда болады (Қаз. тілі. термин. Биология). *Келес кесіртке* өздігінен еш нәрсеге тимейді (Қаз. тілі термин. Биология).

КЕЛЕСАУ с ы н. *Жарымес, нақұрыс, есуас.* Біздің жерімізде мұндайларды *келесау* дейді (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

КЕЛЕСАУЛАН = е т. *Есерсоқтау, нақұрыстану.*

КЕЛЕСАУЛАУ с ы н. *Есерсоқтау, нақұрыстау, деліқұлылау, әңгүдіктеу.* Оның *келесаулау* сөздері Әлжанның күйбең тірліктің уайымымен тозған көрі жүрегіне тікендей қадалды («Жұлдыз»).

КЕЛЕСАУЛЫҚ з а т. *Есерсоқтық, нақұрыстық, жарыместік.*

КЕЛЕСАУША ү с т. *Нақұрыс адамша, есерсоқ, жарымес сияқты.*

КЕЛЕСІ с ы н. *Ендігі, кейінгі, келер.* Ұрмаш *келесі* жылы үшінші класты «өте жақсы» деген бағамен аяқтап шықты (Ә.Әлішев, Батыр.). *Келесі* сөзді көрмеге қатынасқан ауыл

шаруашылығының табыстары жайында айтатын баяндамашыға берді (С.Бегалин, Уақыт.). *Келесі* күні Дәрмен паркке тағы келді. Кешегі ұзын орындықтың шетіне отырып, қалтасынан тағы да хатын шығарды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

КЕЛЕУ¹: *келеу жіп.* к ә с і б. *Алаша, кілем тоқитын жіп.*

КЕЛЕУ²: *келеуі кету.* ж е р г. *Кенеуі кету, тозығы жету.* Бұл бір *келеуі кеткен* іс болғандықтан, қайта барып сөз қылудың жөні болмады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЛЕШЕК з а т. 1. *Келер шақ, алдағы уақыт.* Баланың бейімділігін әрқашан да қолдап отыру керек, ал оның қандай мамандықты таңдайтынын *келешек* көрсетеді (Семья тәрбиесі). Надан жұрттың күні қараң, *келешек* і тұман (М.Дулатұлы, Шығ.). Ақбаланың кірешілерге ілесіп Шалқар шаһарына кеткені – *келешекте* қандай қорлық көрсе де, табашыл көптің көзіне түспей, танымайтын сырт жерде болғысы келгені еді (Ә.Нүрпейісов, Сергелден). 2. *Болашақөмір.* Жобатап, Жол көрсет, *Келешек* қамы үшін, Қайтадан қайырылып Қауымға келмейсің, Барынды, Нәріңді Тірлікте бергейсің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Олай болса, *келешек* күнге серт етсейік. Тірі болсам бір табар едім. Сонда менің соңымнан еруге жарайсың, ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әрбір ана баласының *келешек* і тілейді, ашық аспаны болсын дейді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Отанымыз үшін, біздер тәрбиелеп өсіріп жатқан кішкене бөбектердің *келешек* і үшін қаза болған жас жауынгер құрбандар үшін орындарыңыздан тұрыңыздар! (С.Сейітхазин, Хадиса).

КЕЛЕШІ¹ з а т. *Бәйгеден келе жатқан аттардың алдынан шығушы, атқа дем беруші.* Бір мезгілде ат алдынан *келеші* баратын болды. *Келешіге* мен өзім кеттім. Біз келеге таянғанда үш ат түйдек келеді екен. Қарасам біреуі – Көкбесті, аруақтап кеп шылбырына жанаса бердім (С.Бегалин, Бала Шоқан). Ат айдауға орталық комиссияның келісімімен аттанған төрт *келеші* жүріп кетті (С.Бегалин, Замана).

КЕЛЕШІ² з а т. т ү й е ш а р. *Қайытылатын інген мен аруананы бура мен үлектің күшіне қарай таңдап іріктей алатын, күйлеген малды қанша уақыт жанастыру керектігін білетін, шағылыстыруды дұрыс ұйымдастыратын маман түйеші.*

КЕЛ-КЕЛ: *кел-кел салды. Кел, алып қой деп бәйек болды, қыстады.* Едігені зорлады, *кел, кел салып*, әрқайсысы аяқ берді (Халық эпосы).

КЕЛ-ҚАЙТ ү с т. *Әрі-сәрі. Кел-қайт* боп отырған Бескемпір коньякті естігенде басын кілт көтеріп алды (Қ.Ысқақов, Қараорман).

КЕЛСАП з а т. *Келіге салынған нәрсені түйгіштеп уататын аспап, келінің сабы, түйгіші.* Келі, *кел сап т*ы Бибіжамалға басқа кезде тауып беремін ғой (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қайнаға болсаңыз да, сырттағы келі мен *кел сап т*ы үйге ала кіріңізші (Қаз. ертег.). Әлі күнге дейін біздің үйде шеті сынған қол диірмен, бұзау терісімен қаптаған келі, *кел сап*, ескі шот, өткір балта бар («Лен. жас»).

Келсаппен түйгендей. *Дәл, анық, түсінікті.* Біздің Ғали келте айтады, бірақ *кел сап пен т ұй ғ е н д е й* айтады, – деді бір күні маған Жөкең (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

КЕЛСАПТАЙ с ы н. *Үлкен, дәу, ұзын.* Түз түйген *кел сап т а й* басы түгелімен көк тайғақ бопты (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Арманым – көзіме бір көзілдірік іліп, қолыма *кел сап т а й* қалам алып отырсам (Б.Тілегенов, Ақ қайнар). Әлімнің *кел сап т а й* аяғын көзді ашып-жұмғанша үзеңгіден жұлып алды (Д.Досжанов, Жібек.).

КЕЛСЕ-КЕЛМЕСЕ ү с т. *Қолынан келмейтініне қарамай.* Төңкеріспілі, бұқарашыл акын, әдебиетші болудан өркімнің-ақ дәмесі бар. Өркімнің-ақ *келсе-келмесе* де бірдеме жазып, тырбанып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕЛСОҚ з а т. ж е р г. *Түйілген тары.* *Кел-соқ* қылсаң тартыны, бойы жетед жалыға (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЛТЕ¹ с ы н. *Қысқа, ұзын емес, шолақ.* Маңмаңгер, кекілің *кел те*, жалың майда, Өсірген сені баптап қалқатай да. Жүрісің желмаядай, жануарым, Көрейін қызығыңды осындайда (Ақан сері, Шығ.). Ертегі емес, ертеде емес, ұзын да емес, *кел те* де емес, қарапайым қара сөзбен бір әңгіме шертейін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақылы келте. *Ақымақ, есуас.* *А қ ы л ы ң кел те*, Қоңқабай, Сырыңды білдім ақтарып. Көкірегінді қағасың «Соғыстым» деп мақтанып (С.Адамбаев, Қожанасыр.).

Жал-құйрығын келте алды. п о э т. *Жастай қазаға ұшырады.* Артына белгі тастамай, *Жал-құйрығын кел те алды*, Ағайынды тойғызбай, Аз күн қоймай, ерте алды (Абай, Тол. жин.).

Келте зеңбірек. ә с к. *Құрылымы мен тактикалық-техникалық қасиеттері бойынша зеңбірек пен гаубица арасындағы аралық қару болып табылатын және олардың негізгі сапалық қасиеттерін біріктіретін артиллериялық қарудың бір түрі.* *Кел те зең бі рек т і*ң әдетте көтерілу бұрышы үлкен (65%-ға дейін) және бірнеше ауыспалы заряды болады (Қазақ тілі. термин. Әскери.).

Келте зеңбіректі артиллерия. ә с к. *Келте зеңбіректерден тұратын, ашық және тасадағы*

нысандарды жоюға, сондай-ақ далалық қорғаныс құрылыстарын қиратуға арналған артиллерия.

Келте қайырды [түйді]. *Көпке созбады, тез доғарды.* Марқабаев сөзді қоздатпай *кел те қ ай ыр ды* да, түрегелді. Сағатына қарап, уақыттың озып кеткенін ескертті (Ж.Төлеков, От кешу). Құдайменді ұрпағының атына кір келтірмендер! – деді аға сұлтан *кел те қ ай ы р ы п* (І.Есенберлин, Қаһар). Жазуын да шұбалтпайтын асырып, Сөйлемдерін *кел те т ұ й* е салатын (Ә.Ахметов, Ашық аспан).

Келте пішу. *Терең ойламау, үстірт пайымдау.* Өзі де біраздан бері партия қызметінде. Бір кісі ғұрлы тәжірибем бар ғой деуші еді. Бакса, оның бәрі *кел те пі шу* боп шықты (С.Алдабергенов, Асу).

Келте тонды. *Киер киімге тапшы.* Зәуренің әкесі Үрістем аң аулап күн көрген *кел те тон-ды* кедейдің баласы еді («Қаз. әдеб.»).

Қолы келте. *Дүниеге тапшы, кедей, қолы қысқа.* Кетер едім сендерменен, Әттен! – дейді, – ерте боп тұр. Бір ісім бар үлгермеген, *Қ ол* да әзірге *кел те* боп тұр (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

Тоны келте. *Кедей, кемтар.* Қожаш та Серғазыдан сыр жасырған жоқ, Гайшаны көргеннен ғашық болып, айттырайын десе, *то-ны ны ң кел те лі гі не* жазып жүргендігіне дейін айтып қамығыңқырады (С.Көбеев, Шығ.).

КЕЛТЕ² з а т. ж е р г. *Сүзек, іш сүзек.* Біз келсек, Әліш *кел те ме н* ауырып жатыр екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЛТЕБАС з а т. ө с. <лат. heleoharis> *Қияқөлеңдер тұқымдасына жататын бір және көпжылдық шөптесін өсімдік.*

КЕЛТЕК¹ з а т. 1. с ө й л. *Келдек*¹. Ашуланды Арыстанбек, Балаларына бас тентек, Қолына ұстап бір *кел тек*, Айқайлайды жерді өртеп (Қамбар батыр). Баһадүр деп білмеңіз Жиынды бұзған тентекті. Кезеніп атар оқ емес, Қару деп білме *кел тек т і* (Үш ғасыр.). Мені қаламағандай өз қолын баяу ұсынды. Қол емес, *кел тек* ұстағандай болдым (Ш. Мұртазаев, Табыл. теңіз). 2. *Қысқа кесілген ағаш.* Барлыбай қыздырма пешке білектей қайың *кел тек те-р і н* толтыра тықты (Ө. Қанахин, Дәмелі). // *Қысқа.* Құрманбек әбден қызынып алыпты, *кел тек* ағашты құлаштап лақтырғанда, келе жатқан почташы қызға тиіп кете жаздады (С.Омаров, Майдан). – Мынауың бір *кел тек* жіп қой, неге жетеді дейсің (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Келтек жеді. *Таяқ жеді.* Қыз сағынып әкесін іздеп келіп, Үле күнде әкесінен *жеген кел тек* (Дастандар).

КЕЛТЕК² з а т. с ө й л. *Келдек*². Бір кезде ну қалың тары егіннің *к е л т е к т е р і* қимылдағандай болды. Соған көз тіктік (Октябрь өрендері).

КЕЛТЕКТЕП ү с т. *Жырып, бетін ғана қырқып, қысқалап.*

Келтектен орды. к ә с. *Бидайды қолмен ордада басын ғана орып алу.* Шөптесін жерде бидайды *келтектен орады* (М.Есімболова, Жетісу.).

КЕЛТЕЛЕ= е т. *Қысқарту, қысқа ету.* Ордаға шауып келіп маңдай тіреу жаман ырым саналатын, Баршын тізгінді *к е л т е л е д і* (Д.Досжанов, Жібек.). Түйе айтты басын иіп ентелемей: – Бұл жолды ұзақ салдың *к е л т е л е м е й* (Үш ғасыр.). Ақметше ауа жайылып келген Әлімбекпен әңгімесін *к е л т е л е п* қана тұжыруға тырысты (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

КЕЛТЕЛЕН= е т. *Қысқару.* Бір бөлмеде өзінше есіктен төрге дейін созылып жататын жолкілем енді бөлменің ортасына да жетпей *к е л т е л е н е* қалды (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Қарашада түн түндігі тым ерте жабылып, онсыз да *к е л т е л е н е* бастаған күннің аз ғұмырын қызғанғандай еді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

КЕЛТЕЛЕНДІР= е т. *Қысқарту, ықшамдау.* Сүйініш деген сөзді *к е л т е л е н д і р і п* айту үшін қандайлық шеберлік пен тапқырлық керек (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

КЕЛТЕЛЕНДІРУ *Келтелендір етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛТЕЛЕНУ *Келтелен етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛТЕЛЕУ¹ *Келтеле етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛТЕЛЕУ² с ы н. *Қысқалау, шолақтау.* Үстіндегі *келтелеу* көйлегі денесіне жабысып қалыпты (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Маңдайы жазық, мұрыны сәл*келтелеу*, жұқалаң еріндері әдемі қиысқан (Б.Аманшин, Жар мұңы). *К е л т е л е у* шаш қойған. Өн бойында елден ерек ештеме жоқ (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

КЕЛТЕЛІ с ы н. *Келтеленген, қысқалау.* *К е л т е л і* шашақ жібекше әдемі кекіл шашы бар (Қ.Жапарбаев, Сөйле.).

КЕЛТЕЛІК з а т. *Қысқалық, шолақтық.* Ойлап ем бала екен деп жүзі жарқын, Тілің – кілт, кеуден – сандық, ақылық – алтын. Сездіріп ақылыңның *к е л т е л і г і н*, Жібердің келістірмей сөздің артын (Айтыс). Халыққа тән сөйлемнің қарапайым келте болуы оның ойлануға әдеттенуінен туады. Бұл *к е л т е л і к* өмірдің ең керекті элементтерінен іріктеліп алынады (І.Омаров, Шабыт.).

КЕЛТЕҢ е л і к. *Шолтаң еткенді бейнелейтін сөз.*

Келтең етті. Шолтаң етті.

КЕЛТЕҢДЕ= е т. *Қысқалық қылу, шолақ болу, шолтаңдау.* Келе жатыр Зарлықжан, Жолға түсіп емпеңдеп. Жаман тоны баланың Тізеге жетпей *к е л т е ң д е п* (Батырлар жыры).

КЕЛТЕҢДЕУ *Келтеңде етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛТЕРЕК с ы н. *Қысқарақ, шолақтау.* Уақыт тығыз, уақыт тіпті *к е л т е р е к*, Тың өлкеге келсең де ерте ентелеп. Әх, директор, өткел қамын, жүк қамын Өзің де еш ескермепсің ертерек (Ә.Сәрсенбаев, Миллион.).

КЕЛТЕСІНЕН ү с т. **1.** *Төтесінен, тікесінен, тура.* Бұлттың кейде басып желкесінен Таулардың кейде асып өркешінен. Желді айдап дауылдатып, сауылдатып, Келеміз жолдың қиын *к е л т е с і н е н* (Ғ.Орманов, Абысын.). *К е л т е с і н е н* кесіп өтіп Магнитті жер кіндігін, Шұғылалы шымылдығын, Түріп көктің түндігін (Қ.Аманжолов, Шығ.). **2.** *Қысқаша, көп сөзбай.* – Өтуге мүмкін емес, – деді ол батырға *к е л т е с і н е н*, өзі мылтықты атуға даярланып жатыр (М.Жұмағұлов, Қыран.). «Әшім, тыныш отырсақ қайтер» десе, «Жай отырмын» дейтінмін *к е л т е с і н е н* (Қ.Боранбаев, Жаңарған.).

Келтесінен қайырды. *Көпке созбады, тез доғарды.* – Жарайды онда, қазір мына Қаратөбе жағына жүргелі отыр едім, – деп Ақбердин әңгімені қысқартқысы кеп, *к е л т е с і н е н қ а й ы р д ы* (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш.). – Әкесінің басы, кетейін деп отырса, күйеу-сүйеуді айтады ғой, – деп, Тасбөрі сөзді *к е л т е с і н е н қ а й ы р д ы* (Т.Молдағалиев, Айналайын.).

КЕЛТІР= е т. *Келгізу, алдыру.* Тірі кезі ол күнде Марқұм біздің кемпірдің. Дәм таттырып, оны үйге Талай рет *к е л т і р д і м* (Т.Жароков, Шығ. жин.). Бір күшікті сіз үшін Берейін, құда *к е л т і р і п*. Жылда талай күшікті Бос қырушы ем өлтіріп (Абай, Тол. жин.).

Алдына келтірді. *Біреудің өз істегенін өзіне істеді, есесін қайтарды.* Мен үш рет өз істегенінді *а л д ы ң а к е л т і р д і м* (Қаз. ертег.).

Бақайынан келтірмеді. *Менсінбеді, елемеді, құлақ аспады.* Жетім отырған жесірімді бір тентегің ат сауырына салып әкетіп отыр. Бітім сұрап кісі салсам, *б а қ а й ы ң ы н а н к е л т і р м е й с і ң*. Мына найманда алынбай жүрген кегің, тимей жүрген есең болса оныңды айт (М.Әуезов, Шығ.).

Бәле келтірді. *Кесірлі іске душар етті.* Көп өтірік жаман сөз, Басқа б ә л е к е л т і р е р (Шайыр). Қажеке, Құдай көлденең б ә л е к е л т і р м е с е, осы малды бақпай немізді бағамыз? (С.Шәріпов, Шығ.).

Бітімге келтіру. *Жарастыру, бітістіру.* Бүгін қытығына тиіп қатты кейігенмен, соны күні ертең жуып-шайып көңіл аулайды. Ана екеуін *бітімге келтіру* киын (Ә.Сәрсенбаев, Сағым.).

Дегеніне келтірді. *Айтқанына келтіріп істетті, көңілдегісін орындатты. Дегеніне келтіріп,* Есебін тапқан қиыннан. Дауасыз наукас кез болды, Көз тиді ме екен жиыннан (Ақылбай Абайұлы Құнанбаев).

Есігінің алдына келтірді. *Дегенін істетті, бас иірді.* Көрмес, келмес деп едім. Өз бетінді-ай. *Есігіңнің алдына.* Ұрмай-соқпай *келтірдің* (Махамбет, Шығ.).

Жынын келтірді. *Ашуын келтірді, ызаландырды.* Ә, әрмен, әрі көп шуылдақ, *жынымды келтірмей,* үйтіп жіберерсің сен мені! Қайтер екен десем, ырық бермейді ғой, – деді (М.Әуезов, Тол. жин.).

Иман келтірді. *д і н и.* Алла тағаланың барлығына, *хақтығына* иланды, *сенді; шәк келтірмеді.* Құдай тағаланы ғайыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ деп, *иман келтіріп* едік, енді Құдай тағала бір ант ұрғанға, еңбексізге мал береді екен (Абай, Тол. жин.).

Кез келтірді. *Кездестірді, қшырастырды.* Сәулемді Құдай алған соң, Сарнамасқа не шара. *Кез келтірді* Құдайым, Құтылман маған дараны (Абай, Тол. жин.).

Күйеу келтіру. *э т н.* Той жасап, қызды *ұзату.* *Күйеу келтір,* қыз ұзат, тойынды қыл. Қыз таныстыр – қызыққа жұрт ыржаңшыл, Қынаменде, жар-жар мен беташар бар, Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл (Абай, Тол. жин.).

Нақышына келтіріп сөйледі. *Көркемдеп, мәнерлеп айтып берді.* Ыбырайым сөзді *нақышына келтіре сөйледі* (З.Шашкин, Ұядан үш.).

Нұқсан келтірді. *Кесірін тигізді.* Жердің айналуын айтудан басқа тәңірге *нұқсан келтіретін* сөзге молда жоламайды екен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Өзге Құнанбай атаулының бұл сағаттағы «сағым сынды», бағыман *нұқсан келді* деген беймаза байбаламын Абай түсінсе де, өз бойына дарытпаған (М.Әуезов, Абай жолы).

Орнына келтірді. *Ретін тапты, қисынын тапты, орнына қойды.* Қайрат айтыпты: Ей, ғылым, әуелі, ғылым өзінді білуге, ерінбей, жалықпай ізденіп, үйреніп, *орнына келтірмек* – менің ісім (Абай, Тол. жин.).

Пайдаға келтірді. *Қажетке жаратты.* Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреуі бір *пайдама келтірем* деп мырза болып жүр (Абай, Тол. жин.).

Сөз келтірді. *Сөзге қалдырды, тіл тигіздірді.* Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек? Адалдық,

арамдықты кім меңгермек?! Мактан үшін қайратсыз болыс болмақ, Иттей қор боп, өзіне *сөз келтірмек* (Абай, Тол. жин.).

КЕЛТІРТ= е т. **1.** *Келгіздіру, әкелдіру, алғыздыру.* Ана жакта ас үйде әзірленген палауды да, етті де әдейі *келтіртпей* қойды (Д.Әбілев, Арман.). **2.** а у ы с. *Айтқызу.* Қандай сөз таптарын білетіндігін анықтай келіп, соған байланысты бірнеше мысалдар *келтіртті* («Қазақст. мұғ.»).

КЕЛТІРТУ *Келтірт етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛТІРУ *Келтір етістігінің қимыл атауы; әкелдіру, жеткізу, алдыру.* Шоқан Нарғызды көруге ынтықты. Ол үшін генерал-губернатордың кеңсесіне *келтіруді* лайықсыз көрді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Сен соны *келтірмеудің* жолын тапшы, – деді Сабираға ашуланып (Т.Ахтанов, Боран).

Жөнге [тәртіпке, жүйеге, ретке] келтіру. *Түзеу, жөнге салу.* Ендеше, желпілден тұрған орданы *жөнге келтіру* керек. Әкесінің аға сұлтандық дәрежесін сақтап, шайқала бастаған беделін бекіту керек (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қазіргі бар курорттарды, санаторийлерді, демалыс үйлерін тиісті *тәртіпке келтіру* қажет («Лен. жас»). Оқу-ағарту жұмысын күрделі бір *жүйеге келтіру* мәселесі көп жылдан бері көтеріліп келе жатқан болатын (С.Мәуленов, Жер нәрі). Халық өндерін *жүйеге келтіру* жұмысын жоғары дәрежеде жүргізуге әбден болады (І.Омаров, Серпін). Жаппаның қалыңдығын реттеп отыру желдеткіштің ауа беруін *ретке келтіру* арқылы қамтамасыз етіледі (Б.Шағыров, Картоп).

Зиян [зақым] келтіру. *Кесірін тигізу, бүлдіру.* Кейбір нерв жүйелері сезімтал балаларға артық процедураның *зиян келтіруі* мүмкін (Б.Хабижанов, Бала.). Денені шынықтыру мақсатында сәулені орынды пайдалану қажет, әйтпесе оның *зиян келтіруі* мүмкін (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір). Тасыр-тұсыр жүгіріс, арпалысқан алыс мектеп мүлкіне *зақым келтіруі* сияқты қолайсыз жағдайлар да ұшырасады («Халық мұғ.»).

Қалпына келтіру. *Жөндеу, бұрынғыдай ету.* Соғыстан кейінгі жылдарда барша шаруашылықты *қалпына келтіру* міндетін жетік түсінген еңбекші қауым қыруар істі қауырт тындырды (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). Мен – архитектормын. Баян-бүбіні *қалпына келтіру* үшін трест бізді әдейі жіберді (Ә.Тарази, Асу-асу). Бала үшін бірнеше минуттық демалыс күшін *қалпына келтіруге* жетіп жатыр (Б.Хабижанов, Бала.).

Қисынын келтіру. *Ретін табуы.* Мен не айтам, жаным-ау. *Қисынын келтіруді* сен ешкімнен сұрамайсың (С.Бақберген, Адам).

Қиянат [кеселдік, қырсық, нұқсан] келтіру. *Зиянын тигізу, зақым ету.* Организм мүшелерінің қызметіне *қиянат келтіру* – тамақты қалпынан артық ішу, жұмысты болдыра істеу (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір). «Жігіт бермейміз» деп ашық қарсы шығу келешектегі үлкен іске *кеселдік келтіру*, қарулы жасақ құру жұмысына бөгет жасаумен бірдей (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Асығуымыздың қажеті жоқ. Біз мұнымен өзімізді ұстап беруіміз мүмкін, ең бастысы, ойға алған ісімізге *қырсық келтіруіміз* мүмкін (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Күлдібадам өлеңдерге ән құру – композиторлық өнерге *нұқсан келтіру* – мен бірдей («Қаз. әдеб.»).

Тілін кәлімаға келтіру. *д і н и. Алланы, Құдайды есіне алуы, тәубасына келуі.* Судыр Ахмет *тілін кәлімаға келтіруге* жарамады, атының да басын бұра алмады. Үркек ат осырып жалт бергенде, ол ерден түсіп қала жаздады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Шүбә [шек] келтіру. *Сенбеушілік білдіру, күмәндану.* Ондық системаның пайда болуы екі қолдағы он саусақты санаумен байланысты екеніне *шүбә келтіруге* болмайды (О.Жәутіков, Математика.). Автордың сөзіне *шүбә келтіру* деген ойыңа да кірмейді. Жауынгер автормен бірге оның үйін көруге сағынып келе жатқандай сезімге берілесің (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). Бұл бастама ғана, шырағым. Таудай жұмыс әлі алда. Оның растығына *шек келтіруге* болмайды (А.Байтанаев, Қайнар.).

КЕЛТІРУШІ з а т. *Әкелуші, тасушы, дайындаушы.* Шай *келтіруші* әйел жиырманың ішіндегі адам екен, өзі өте жүдеу, бірақ шамадан асқан сұлу (С.Шарипов, Шығ.).

Барлыққа келтіруші. *Бар қылушы, жаратушы.* Алла тағаланың көрмегі, естімегі, біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей, естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты. Бір тәкуин, яғни *барлыққа келтіруші* деген сөз (Абай тілі сөздігі).

КЕЛТІРІЛ= е т. **1.** *Алдырылу, орналастырылу.* Латыштың атқыштар полктары майдан шебіне жакын *келтірілген* (Ә.Әбішев, Батыр.). **2.** *Алыну, түсірілу.* Құрылыстарды бірнеше шаруашылық пайдаланса, сөз жоқ, одан *келтірілетін* пайда аз болмайды (С.Қаженбаев, Балық кәсіп.).

КЕЛТІРІЛУ *Келтіріл етістігінің қимыл атауы.* Қоректік заттардың қалыпты *келтірілуі* бұзылса, азықтандыру мерзімінің ұзақтығына қарай өсу процесі баяулайды (Т.Күлтебаев,

Қой төлі.). Меринос қойының Қазақстанға алғашқы *келтірілуі* XIX ғасырдың аяқ кезі (М.Ермеков, Қазақст. биязы.).

КЕЛТІРІНДІ с ы н. **1.** *Ауысып айтылған, ауыспалы, жанама.* Мақал-мәтелдер *келтірінді* түрде астарланып айтылған сайын метафораланып шығады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). **2.** э к о н. *Негізгі уақыт кезеңіндегі (шығындар).* *Келтірінді* шығындар өзінің мәні жағынан уақыттың әртүрлі сәтінде жұмсалған шығындардың жиынтығына барабар (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

Келтірінді мағына. л и н г в. *Ауыспалы мағына.* Кейбір сөздер сөйлемде айтылуына қарай басқаша *келтірінді мағынада* қолданылатын болған (Қазіргі қаз. тілі).

КЕЛТІРІС= е т. *Әкелісу, жеткізісу.*

КЕЛТІРІСУ *Келтіріс етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛУ *Кел етістігінің қимыл атауы.* Оған енді *келу* жоқ қайта айналып, Бір болаалық өмірде, жыр болаалық. Адам кетіп барады гүлге оранып (Ә.Абайділданов, Маржан). Қашан да қамқор ана Әлиясы сапарға шыққан сайын оның жолын тосып, тезірек *келуін* асыға күтеді (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.).

Келуі мүң екен. *Келісімен, келе салып, келгені сол еді.* Шақырған соң, қонақтар да келеді. *Келуі-ақ мүң екен*, қыз: «Мына жігіт», – деп, Жұмакелдіні құшақтай алады (Қаз. ертег.).

КЕЛУШІ з а т. *Келетін, келуге тиіс адам.* Гүлбану күні бойы дамыл таппастан зыр жүгіріп қызмет етті. Бүгін күндегіге қарағанда *келушілер* көп болды (А.Байтанаев, Қансонар). Оны-мұны сұрап *келушілер* де аз, кітапхана бүгін түстен кейін саябыр боп, көбіне оңаша отырып қалған (А.Байтанаев, Қансонар.).

КЕЛІ з а т. *Тары, бидай, арпа* т. б. дәнді дақылдарды *түйіп уақтау, ұнтақтау үшін ағаш, темір, шойын сияқты қатты нәрседен жасалған ішкі қуыс зат.* Жүген, керме асылдырып, істемеген бөлесі жоқ. *Келі*, келсап шошындырған, Жатыр әйел зәресі жоқ (А.Токмағамбетов, Өмір.). Диірмен тартам, *келі* түйем, қар ерітем, тамақ істеймін, кір жуамын. Кейде еш нәрсе істегім келмейді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Білте шамды төңкерген *келінің* түбіне қойып биіктетіп алды да, тасқұманның шайын жалғыз кесемен кезектесіп іше бастады (Т.Иманбеков, Үш ай).

Ағаш келі. *Жуан ағаштан ойып, үңгіп жасалған келі.*

Бәйбіше келі. *Науат, шекер, құрт, ірімшік тюрөге арналған келі.*

Жер келі. *Келі орнына уақытша пайдаланылатын шіңгір.*

Келі де, келсап та соның қолында. *Не істесе де өзі біледі, өз билігі өзінде.*

Келі түбі. э т н. *Келі түйіскен адамға берілетін сыбаа. К е л і т ү б і* деп алады, Кеусенім деп алады. Арқадан келген сор найман Аң-таң болып қалады («Лен. жас»).

Нар келі. *Ішіне 4-5 шелекке дейін дән құюға болатын үлкен келі.*

Насыбай келі. *Кепкен темекі жатырақтарын ұнтақтауға қолданылатын келі.*

Темір келі. *Шойыннан құйылған келі.*

Токал келі. *Қуырған бидай, тары, жүгері тиюге арналған көлемі орташа келі.*

КЕЛІДЕЙ с ы н. *Үлкен, еңгезердей. Түні салқын, күні ыстық, Осы біздің Оңтүстік. Қарбызы бар келі дей, Қауыны аттың беліндей (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Етек-жеңі сыптыған, Тар шалбары тылтыған. Бәтіңкесі к е л і д е й, Галстугы желідей (Ш. Смаханов, Тотияйын). К е л і д е й* болып арқамда Келеді мені ұрғылап. Әнші құс отыр өр талда, Әлемнен әсем жыр құрап (С.Жиенбаев, Таңд.).

КЕЛІМ¹ з а т. к ө н е. *Кескін, келбет, пішін.* Мектеп директоры орта бойлы, ақ сары, *к е л і м і* келген кісі екен. Жылы жүзбен қарсы алды (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). Еспенбетке ұнады Ақбөртенің *к е л і м і*. Құйрығын шаншып алды да, Үш айналды желіні (Үш ғасыр.). Заманым болды кейуана, Жалыңқия жерім – жұрт. *К е л і м і* жоқ кер дала, Өзегінде өрді құрт (Қ.Бекхожин, Мамырстан).

КЕЛІМ²: келімге [келіске] келмеді. а) ж е р г. *Көнбеді, айтқанды істемеді.* Төлеу қарағым, қармақ жұтқан балықтай *к е л і м г е к е л м е й* кейін тарта берме (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Тіл алмайтын қасарма, бір қисайса, *к е л і м г е к е л м е й*, қитабанданып жатып алады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Төлеу қарағым, қармақ жұтқан балықтай, *к е л і м г е к е л м е й*, кейін тарта берме, – деп Мөңке күлді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қона алмадың қонысқа, *Келе алмадық келіске* (Махамбет, Өлеңд.).

КЕЛІМДӘРІ з а т. ж е р г. **Бұрыш.** Өзбек халқының «Пұлы күйген *к е л і м д ә р і* шайнайды» деген мақалын ескерткісі келіп тұрды да, айтпады (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

КЕЛІМДІ с ы н. *Көрікті, келбетті, әдемі, сұлу.* Ішінде бір бой жеткен қыз көрінді, Жаралған сырт денесі бір *к е л і м д і*. Шоқпардай үкісі бар құндыз бөрік, Адамдай өзіне-өзі бек сенімді (Е.Бердин, Қанды асу). Келбетіне қарасам, *К е л і м д і* туған ер екен. Сиығына көз салсам, Айтулы ердің өзі екен (Батырлар жыры).

КЕЛІМДІ-КЕТІМДІ с ы н. *Келіп-кетіп тұратын; келім-кетім, келім-кетімді.* Керуен сарайдың *к е л і м д і-к е т і м д і* адамы көп,

біреуді біреу біліп болмайды (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). Жазға дейін алыңдар. *К е л і м д і-к е т і м д і* кісім бар, кең үй өзіме де керек, – деп қалды (Ә.Нәбиев, Шолпан). *К е л і м д і-к е т і м д і* кісісі бар дегендей, семьялық тұрмысқа белшесінен батып, кино түгілі мерзімінде жатып-тұруға мұршасы келмейді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

КЕЛІМ-КЕТІМ с ы н. *Келіп кететін, келіп тұратын.* Төргі бөлме – көкем мен жеңешемдікі, ауызғы дариядай кең бөлме – *к е л і м-к е т і м* кісі мен әжем екеуміздікі (Н.Сералиев, Қаңтар). Бір қызығы, осы сатылар кеңсеге *к е л і м-к е т і м* кісілердің түсіп-шығуы үшін жасалған баспалдақтан гөрі шалқаймаға көп ұқсайды (З.Қабдолов, Жалын).

КЕЛІМ-КЕТІМДІ с ы н. *Келіп-кетіп тұратын.* Алғаш қонақ дегенде қолын сілтейтін Ленаның да кейін *к е л і м-к е т і м д і* кісіге еті үйреніп еді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Үйдің бұрышына төселген көрпе үстінде бүрісіп жатып күндерді өткізеді екен. *К е л і м-к е т і м д і* адаммен де көнді тілге келе бермейді (К.Баялиев, Дегелек.).

КЕЛІМПАЗ с ы н. *Келе беретін, келгіш.* Асқардың бұл үйге *к е л і м п а з* боп кеткен себебін Айбала іштей жорамалдайды (С.Мұқанов, Ботагөз). Жылқы алыстанқырап кеткен кезде қостың маңайына қасқыр *к е л і м п а з* болады (С.Мұқанов, Менің мект.).

КЕЛІМСЕК с ы н. *Сырттан келген; байырғы тұрғын емес, кірме, бұратана.* Осы күнде де қазақтың төре нәсілдері өзін біз татармыз деп айтысады. Онысы: біз *к е л і м с е к* емес, түпсіз емес, таза тұқымбыз деген орынға айтылады (Абай, Тол. жин.). Қытаймен астасқан қоңсы елдер Қытай *к е л і м с е к т е р і* не н әлдеқашаннан тынышы кетіп, қыңқылдаулы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Құтқарып *к е л і м с е к т е н* тірілтпекке Көз жетпес кең, бай Сібір сар даласын. Ұмтылған ізгі жолда тілегіне, Түссе де темір шынжыр білегіне, Қасіретті, кара күнді жанды сүйген Қоңған жоқ кіршік таза жүрегіне (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕЛІМСЕКТЕ = е т. *Жиі келу, келгіштеу, қайта-қайта келе беру.* – Сен неге *к е л і м с е к т е н* жүрсің, бір асығыс жұмысың бар ма? – деп сұрады одан (Ауызекі).

КЕЛІМСЕКТЕУ *Келімсекте етістігінің қимыл атауы; келгіштеу.* Бастық болып тағайындалғаннан соң Қажекеңнің шоқтығы көтеріліп шыға келген еді. «Жаңа қонысқа» *к е л і м с е к т е у і* де жиілеген (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

КЕЛІМСІЗ с ы н. *Үйлесімі жоқ, орынсыз, жарасымсыз.* Тамаша сауық, жиын той – Біреуі де көңілсіз. Достық, қастық, қызықты ой – Біреуі де *к е л і м с і з* (І.Жансүгіров, Шығ.).

КЕЛІН з а т. 1. *Ата-ана үшін баласының әйелі де, жасы ұлкен ағалары мен туған-туысқандар үшін інісінің әйелі. К е л і н* мен ене арасында әкетіп бара жатқан соншалықты бір ештеңе де жоқ сияқты көрінеді маған (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Айтқан ақылды ала қоймады деп, Айша *к е л і н і н е* ыза болып отыр еді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Әнеки, сіздің бойжеткен қыздарыңыз бен *к е л і н д е р і н і з* кетіп барады. Үстерінде көздің жауын алатындай әдемі гүлді көйлек (С.Байжанов, Сыр.). 2. *Жаңадан тұрмысқа шыққан әйел, келіншек.* Шұға киген қыз есімің Өзгеріліп, жар-жар-ай. Жаулық түсіп басыңа, *К е л і н* болдың, жар-жар-ай (Үш ғасыр.). Біреудің ерке қызы болып өстім де, *к е л і н* боп түскен бойда енемізді биілеп кеттім білем (К. Баялиев, Дегелек.).

Келін түсірді [алды]. *Баласы әйел алды баласын үйлендірді.* Исматжанның үйінде той болғалы жатыр екен, *к е л і н т ү с і р е д і* екен, соған барудың әзірлігі ғой («Қаз. әдеб.»). Бір қара мақпал беремін де, *к е л і н і м д і а л а м ы н*, – деді Сандыбай (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке.).

Келін түсіру. этн. *Ұлын үйлендіру; отбасылық сән-салтанаттардың бірі, отбасындағы ер жеткен ұлдың үйлену қуанышы.* Беташар қазақтың ескі салтында *к е л і н т ү с і р у* – айрықша мағына беретін істің бірі («Лен. жас»). Қазақ халқының түсінігінде *к е л і н т ү с і р у* – әр әулеттің, ата-ананың көптен күткен қуанышы саналады (ҚҰЭ).

Келін түсті. *Ұзатып алып келген қыз жігіттің жұртына келді, босағасын аттады.* Ақ жарылып, күн туып, күнде қызық болсын! – дер. *К е л і н т ү с і п*, ұл тауып, үйге бала толсын! – дер (Б.Өтемісов, Өлең.).

Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық. *Танымайтын, бөгде ортада кездесіп, танысып, біліскен адам жаныңа өте жақын болады деген мағынада.* Түлкі, сенің жақсылығыңды ұмытпаспын: «*к е л і н н ің б е т і н кі м а ш с а*, көзіне *с о л ы с т ы қ*» деген (Қаз. ертег.).

КЕЛІНБАРМАҚ з а т. ж е р г. *Түрі сопақша келген жүзім* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЛІНДІ с ы н. *Келін түсірген, келіні бар.* Өмірі жұрттың үйленген балаларына ғана тамсана қарайтын Жөкең мен Күлзипа енді тұңғыш рет *к е л і н д і* болмақ (С.Жүнісов, Өшп. іздер.). Таяуда *к е л і н д і* болдым, Жар дегенде жалғыз балам бар еді, үйлендірдік (М.Рашев, Бетің қисық.).

КЕЛІН-КЕПШЕК з а т. с ө й л. *Келін-кепшік.* Кірепші Ыбырай келді де, мал-жан, балашаға, *к е л і н - к е п ш е к*, өлген-тірілгеннің жайын сұрай амандасты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке.). Қысылып тұр ауылнан, Кемпір-сампыр, *к е л і н*

к е п ш е к Аяп жатыр жабырлай (Б.Майлин, Шығ.).

КЕЛІН-КЕПШІК з а т. *Жас әйелдер мен келіншектер.* Жөкең қазан-ошақтың төңірегінде түртінкестен жүрген *к е л і н - к е п ш і к т е р г е* қарай қамшысын нұсқап еді, олар иіліп сәлем берісті (С.Нарымбетов, Тентек). Жеңеше, *к е л і н - к е п ш і к*, құрбы-құрдас, Халайық бізді ойлаған жалпы аман бол (Батырлар жыры). *К е л і н - к е п ш і г і н е* өкпелеген қариядай теріс айналып жатып алғаның қалай, түр сөйлесейік (І.Есенберлин, Алмас.).

КЕЛІНСІЗ с ы н. *Келіні жоқ.* Қартайған кемпірді мен *к е л і н с і з* отырғыза алмаймын (Х.Есенжанов, Көп жыл.). *К е л і н с і з* болмайсыздар ғой, менің жүрегімнің қалауына біраз қарай тұрыңыздар (Б.Токтаров, Қыран.).

КЕЛІНШЕК з а т. 1. *Жаңа түскен жас келін.* Осы шешеннің жаңа түскен *к е л і н ш е к* кезі, қабан мініп, үй алдына келгенімді көргенде, талып түсе жаздады («Лен. жас.»). 2. *Жас әйел.* Сана оған сөз қатпай, қызарып төмен қарайды. Жесір *к е л і н ш е к* байыппен отырып, сөзін жалғастыра берді (М.Дүзенов, Әке.). *К е л і н ш е к т ің* қасына Біз де келдік аяндап, Қызылшаның қызығын Айтып берді баяндап (М.Хакімжанова, Таңд.). Мығым, сары *к е л і н ш е к* қонақты өзі атқарып, шай құйып отыр (Ә.Тарази, Асу.).

Келіншек көші. *Ұзатып алып бара жатқан қыз көші (өз аулы шетіне шыққан соң осылай айтылады).*

Келіншек түсті. Келін тұсті. *Келіншек т ү с і п*, көңілі жайланған соң қалыңмалға мал қосып көмек бергендердің көңілін табуға кірісті (К.Шөкенов, Біздің Ілияс.).

КЕЛІНШЕКБАС з а т. ө с. ж е р г. *Мал сүйсініп жей қоймайтын, биіктігі 20-25 см-дей шөп.* *К е л і н ш е к б а с т ы* қыстаудың төбесіне ғана салу үшін шабады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЛІНШЕКБОЗ з а т. ө с. *Қырда өсетін шөп; боз.* Әбілхан жұмыс бабын әңгімелей келіп, қоянсүйек, жүзген, *к е л і н ш е к б о з*, таракбоз, раң деген шөптер малға жұғымды болады деді («Қаз. әдеб.»). *К е л і н ш е к б о з*, таракбоз дегендерің құртқашаштың қасында жіңішкелігімен жіп есе алмайды («Лен. жас. »).

КЕЛІНШЕКАЛ з а т. б о т. *Жіңішке бұтақшалары салбырап тұратын тал түрі, мәжнүн тал.* Біз осы *к е л і н ш е к т а л д ы* анау жақтан әкеп еккен едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕЛІНШЕКАС з а т. *Әдет-ғұрып, діни сенімдерге байланысты тастан мүсінделген адам пішіні, балбал тастардың бір түрі.* *К е л і н ш е к т а с т а р д ың* басында кимешек, күндік

таққандары обаларда көптеп кездеседі (ҚҰӘ). Бұған қарағанда түркілер әйел адамдардың бейітіне де *келіншектастар* қойған сияқты (ҚҰӘ). Археологиялық зерттеулерге қарағанда, *келіншектастардың* төрт түрі бар: 1) қола дәуірі кезіндегі *келіншектастар*; биіктігі 2-4 м; 2) сақ-сармат кезіндегі *келіншектастар*; 3) 6-7 ғасырлардағы түркілердің *келіншектастары*; 4) 11-12 ғасырлардағы қыпшақтар дәуіріндегі *келіншектастар* (ҚҰӘ).

КЕЛІНШЕКШӨП з а т. ө с. <лат. chaetolimon> *Қорғасыншөп тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қазақстанда Қызылқұм (Бетпақдала), Түркістан, Қаратаудың тасты беткейлерінде, қызыл сазды тастақ шөлдерде тікенді келіншекшөп түрі өседі (ҚҰӘ).*

КЕЛІП-КЕЛІП ү с т. *Ақыр соңында, жүріп-жүріп. Жүрегі дауаламады ма, келіп-келіп айнып қалды (Ауызекі).*

КЕЛІП-КЕТ = е т. *Кіріп-шығып, араласып. Келіп-кетіп көп жүріп Мен досыңмын деп жүріп, Дұспандығын оздырар (Абай, Тол. жин.). Келіп-кетіп жүретін бір қазақ қатыны бар еді. Өзі сумаңдаған, сөзі көп қатын еді. Бір күні сол келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).*

КЕЛІС = е т. 1. *Келісімге келу, пікірлері бір жерден шығу. Күйеуінің пікірімен Көмаш та келісетін секілді, теріс деген жоқ (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Шешесі мен жеңгесі келіссе болғаны ғой деп ойладым. Гүлжамалдың ойы да – осы (Т. Тобағабылов, Жазира). Уақас бұл пікірмен келісе қоймаған және онысын жасырмаған да (М.Мағауин, Ақша қар).* 2. *Сөз байласу, уәделесу. Бұдан кейін Төлен гаражға барып, таңертеңгі төртте жүріп кетуге шофермен келісіп қайтты (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). Жолдыбай бірден келісті. Әйелеректің құпиясын ол менен гөрі көбірек біледі де, көбірек түсінеді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Екеуіміз де осы колхозда жұмыс істеуге келістік (С.Бақберген, Адам.).* 3. *Келісіп тұру, жарасу, үйлесу. Екеуі бір-біріне соншалық келісіп, мінездері де үйлесіп тұрғандай (Ш.Құмарова, Қос шынар). Бір-бірімізге серік болып, ортақ іске жұмылып жүрміз. Осындай асығыс үстінде «сіз» деп созылып жатуың тіпті келіспейтін сияқты (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). Әм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ (Абай, Тол. жин.). Әрнәсік сол іске бір келіскен жері бар нәрселердің бәрін ойлап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен*

хабарланып білмей, тыншытпайды (Абай, Тол. жин.). 4. а у ы с. *Сіңі бұзылып, ұсқыны кету. Бұрыннан келісіп тұрған жоқ еді, енді мүлде келісті. Екі көзі мен аузындағы тістері ғана жылтырайды (С.Шаринов, Бекболат). Онсызда қара балалар күл, күйеге былғанып, әбден келісіпті. Үсті-бастары сатпақ-сатпақ (Т.Ахтанов, Дала сыры).*

Бас терісі келіспеген. *Бас әлпеті, пішімі келіссіз, ұсқынсыз. Сәтекең үйіндегі молда бас терісі келіспеген* неме еді (Б.Майлин, Шығ.).

Келісе алмады. ж е р г. *Жөнделмеді, оңалмады. Кешеден бері күн желдетіп, келісе алмай тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).*

Қабағы келіспеді. *Көзқарасы, ниет-пиғылы жақсы болмады, жақтырмады, ұнатпады. Жаз бойы Бөкенші мен Борсаққа Құнанбайдың қабағы келіспеген. Қырын ала берген болатын (М.Әуезов, Шығ.).*

Сөзге келісті. *Ұрысып қалды, ренжісті. Сол ғазиз жандар өлмей тірі қалған болса, олар да кейде сөзге келісіп, өмір жолындағы кедір-бұдырларға сүріне-қабына тұрмыс еткен болар еді (І.Омаров, Серпін).*

КЕЛІС¹ з а т. *Келушілік, келгендік. Қарабайдың бұл келісін жай келіс деп ойлаған жоқ. Бірақ бұлардың менде не шаруасы болмақ деп ойлады (Д.Әбілев, Арман.). Қасында ауыл советінің де адамдары бар. Олардың бұл келіс тегі мақсаты – орден тапсырмақ (Ә.Омаров, Асыл.). Бұл қандай келіс! Сонша жерден осылай асығыс шыға ма екен? Екі-үш күн болу керек қой (Ә.Жәмішев, Дала.).*

КЕЛІС² з а т. *Келісім, бітім, шарт. Ердің ісі – келіс, жаманның ісі – керіс (Мақал). Келіс бар жерде жеңіс бар (Мақал). Ақ бұйрығы деген бар, Құлақ қойсаңдар келіске. Адам ата жұптанып, Хауананы алғанда (Бес ғасыр.).*

КЕЛІСКЕН с ы н. *Әдемі, сұлу, көркем. – Айтқаныңыздай болды, өзі де әдемі, келіскен адам екен, – деді Лидаға қарап бір офицер (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Базарға әлдеқалай болмаса, қай келіскен дүние өкелінер еді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Жан бар ма ынтықпас ән, күйге! Кім сүймес келіскең көрікті (А.Шамкенов, Жайлау.).*

КЕЛІСҚА з а т. э т н. т а м а қ. *Майға немесе қаймаққа тары салып жаныштап дайындаған тағам.*

КЕЛІССӨЗ з а т. *Белгілі бір бітімге келіп шарттасу үшін жүргізілетін сөз, келісім сөз. Кеңес үкіметі Қытаймен келіссөз столына келді (М.Шокай, Таңд.). Келіссөзіміздің достық, жолдастық ықылас жағдайында жүргізілгенін атап айтқым келеді («Соң. Қаз.).*

КЕЛІССІЗ с ы н. 1. *Орынсыз, лайықсыз, келісімі жоқ. Адамның, елдің, жұрттың ба-*

сындағы *келіссіз* ғамалдарын, мінездерін айтып көрсету, халықтың құлқын түзеуге зор пайдасы тиетін нәрсе (А.Байтұрсынов, Шығ.). Адамның, елдің яки бүкіл жұрттың *келіссіз* істерін, мінездерін, пиғылдарын айтқысы келсе, ақындар өз атынан айтпай, айтысқан ақындардың сөзі қылып шығаратын болған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Құралай *келіссіз* жұмыс істегенін сонда сезгендей, беті қызара түсіп, шелекті орнына дұрыстап қойды (Б.Майлин, Шығ.). Жоғарыға жасырын жазған приговорын жеткізетін болыс дайын тұрғанда, сенің көз алдында жүруің *келіссіз* болар. Сөз басылғанша бой тасалай тұр (Х. Есенжанов, Тар кезең). **2. Келіспеген, келбетсіз, түрсіз, әрсіз.** Шынында, балапанның сиқы да *келіссіз* екен, жүнін үрпитіп, аузын ашып ысылдап, тұяғын сермеп ұрып жібергісі кеп тап-тап береді (З.Шашкин, Өмір.).

КЕЛІССІЗДІК з а т. *Келіспегендік, өрескелдік, орынсыздық.* Есімбет өмірді байқау үшін халық арасына шықты. Кейбір *келіссіздіктерді* өз көзімен көрді (Е.Оразаков, Дөрігер).

КЕЛІСТІ с ы н. **1. Келбетті, сымбатты, әсем, сұлу.** Тамаша қарағанға түрің қандай! Мынау көз, мынау мойын, мұрын қандай! Гауһардай қанаттарың жарқырайды, *Келісті* қалай біткен және маңдай! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сәлден соң жұрт билеп кетті, Билеп жүргенде аңғардым, Құралайдың дене бітімі *келісті* екен (Н.Сералиев, Қаңтар). Бір заманда еңгезердей кең жауырын, *келісті* кісі болған Көшімбек әлі де сұңғақ, тік, шоқша сақалды, түйғындай мықты шал көрінеді! (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2. Үйлесімді, лайықты, жарасымды, ұнамды, орынды.** Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, *келісті* көрімдігіне және қандай лайықты жарастықты заңымен жаратылып, оның ешбірінің бұзылмай тұғынын көресің. Қалмақы қара үзенгі, биік қасты ер Қанжығамда байлаулы жіптен шідер, Жарғақ жастық, көпшігім жезді пыстан, Бір *келісті* сайманым топқа мінер (Абай, Тол. жин.). Сабырсыз, салмағы жоқ түрің мынау, *Келісті* кеңес шықсын қай тұлғаңнан (Айтыс). Театр кітаптарын қарапайым аударушы жөндеп аудара алмайды. Ақынның кестелі, *келісті*, мәнерлі, ырғақты сөзін ақын, жазушы ғана аудара алады, өз басынан пьеса жазарлық кісілер аудара алады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Келісті түйе. т ү й е ш а р. *Барлық мүшесі әдемі, қоңды, қол-аяғы балғадай, тең өркеш, сандық өркеш, тау өркеш еш уақытта бақырып, жынын бүркіп, кесір мінез көрсетпейтін асыл түйелердің қарапайым жалты атауы.*

КЕЛІСТІЛЕУ с ы н. *Сұлулау, сымбаттылау.* Өң-келбеті *келістілеу* болғанымен, мінезі

дүңктеу екенін Самат сол жолы байқады да, ішін тартып қалды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

КЕЛІСТІЛІК з а т. *Сұлулық, сымбаттылық, әдемілік.* Өзінің сұлу екенін, бітісінің *келістілігін* оқу соғына түскен қыздың өзі де сезетін тәрізді (М.Мағауин, Көк мұнар). Буыны жоқ жандай ғажап бұралып-иілу шеберлігі, тұлға бітісінің *келістілігі* париждіктерді баурап алды («Лен. жас»).

КЕЛІСТІР= е т. **1. Келісімге келтіру, табыстыру.** Ақыры сауда болған соң, былай етейік. Әуелі сөйлестір, *келістір*. Сосын уәде орында, он сомды алындар (Т. Дәуренбеков, Біз кездес.). **2. Үйлестіру, лайықты ету.** Өнерлі қол өліге жан бермей ме? Көріксізге көктемдей сән бермей ме? *Келістіріп* қалауын, қар тұтатып, Өлмес азық өмірге нәр бермей ме! (Т.Әбдірахманова, Көгершін.).

КЕЛІСТІРЕК с ы н. **1. Әдемірек, сымбаттырақ; келбеттірек.** Айнаға қырын қарағанда оның келбеті *келістірек*, қабағы қарсы қарағандағыдан әлдеқайда айбаттылау көрінді (Х. Есенжанов, Көп жыл.). **2. Тәуірірек, артығырақ.** Атаңа малақай әкелгеннен кейін, қызына онан гөрі *келістірегін* сыйлауың керек (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

КЕЛІСТІРУ *Келістір етістігінің қимыл атауы.* Екеуін *келістіру* үшін автоматтан қайта атуға рұқсат еттім (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Қазір дін басшылары ғылымды дінмен *келістіруге* тырысады (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

КЕЛІСТІРУШІ з а т. *Келісімге келтіруші.* Арада *келістіруші* әйел жүрген де, әкелерді келістіріп, қызды алып қашатын сағатқа дейін жігітке көрсетпеген (М.Әуезов, Өскен өркен).

КЕЛІСТІРІЛ= е т. *Оңдалу, дұрысталу, лайықты етілу.* Жаңадан ұйымдасқан ауыл шаруашылық артеліне техника жағынан жетімсіз кезі. Әлі тұрақты жем қоры, *келістіріліп* салған қора, сарайы жоқ (С.Бегалин, Танд. әңгім.). Үстіндегі киімі ғана көңіл аударарлық, шымқай қара костюмі бірде-бір қатпарсыз *келістіріліп*-ақ үтіктелген («Лен. жас»).

КЕЛІСТІРІЛУ *Келістіріл етістігінің қимыл атауы.*

КЕЛІСУ *Келіс етістігінің қимыл атауы.* **1. Келісім беру, уәделесу.** Қиын, өте қиын операция, тым болмаса өміріңізді сақтап қалудың жағдайын ойластырамыз. Сіз осыған *келісуіңіз* керек (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Былтырғы өз отарын қайта қабылдап алуға бел байлады. Ендігі мәселе – совхоз басшыларымен барып сөз байласу, *келісу* (Ә.Ибрагимов, Нағыз қайнар). **2. Жарасу, ұнасу, сай келу.**

КЕЛІСУШІЛІК з а т. *Келісімге келушілік.* Мәселелерді ұшы-қырысыз қайта-қайта *келі-*

с у ш і л і к т е р – жарыстағы оперативтілікті жоюға өкеп соқтырды («Лен. жас»).

КЕЛІСІЛ = е т. *Уәде етілу, ұйғарылу*. Сөз қысқа, келісім тез болды. Зайра жұмысқа жолдама алуға *к е л і с і л д і* (А. Байтанаев, Қансонар). Ертең кешке шейін осы орманда болу күні бұрын *келісілген* (Т. Жангелдин, Партизан.).

КЕЛІСІЛУ *Келісіл етістігінің қимыл атауы*.

КЕЛІСІМ з а т. **1.** *Сөз байласу, уәделесу, келісу*. Кешегі *к е л і с і м* бойынша, бүгін Досжанды егіс басына алып шықпақ болатын (А. Байтанаев, Жаңғыр.). Аяш пен Кенжебектің ендігі өңгімелері ата-ана *к е л і с і м і* жайлы болатын (А. Жангелдин, Табыс.). Үй ішінің *к е л і с і м і* бойынша, ауылға әкем, інім үшеуміз жүріп кететін болдық (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). **2.** *р е с м и. Келіссөз, шарт, бітім. Келісімдер* ауызша немесе жазбаша формада жасалуы мүмкін («Лен. жас»). **3.** *Үйлесім, ұнасым, жарасым*. Аңшылықты Оңғардың әдемі ән, тәтті күйге теңегені менің де көкейімде *к е л і с і м* тауып отыр (А. Сейдімбеков, Ақиық).

КЕЛІСІМДІ с ы н. **1.** *Келісіп қойған, кесімді, келісілген*. Совхозда тұрмыс көңілді болады, *келісімді* айлығы, еңбекақысы бар (С.Омаров, Хантағы). Жігітіміз жараса, қыз бен құда жағымыз *к е л і с і м д і* көрінеді (С.Бегалин, Уақыт.). – *Келісімді* мерзім біткен кезде жауап аласыңдар, – дейді шабармандар (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). **2.** *Әдемі, үйлесімді, ұнамды. К е л і с і м д і* тәтті ой, әр шеберлік Қуантпас ойын қозғап пәлен дерлік. Өз кеудесін өзі аңдып, бой салдырмай, Тоқымдығы бусанбас неткен ерлік? Аққұба, сымбатты, қаз мойын, ботагөз сұлу жан екен. Киген киімдері де *к е л і с і м д і* (І.Есенберлин, Ғашықтар). Әр ата бір адамның айтсам затын, Сөзімді *к е л і с і м д і* жұрт тыңдасын. Жантөбет – өзі қажы, өзі молда, Бак қонған тірлігінде Илиясым (Айтыс).

Келісімді баға. э к о н. *Тауарды сатып алу-сату мәмілесінде көрсетілген баға*. Келісімшарт талаптарына қарай *к е л і с і м д і б а г а* – келісімшартқа қол қою сәтінде белгілі бір деңгейде тіркелген баға (ҚСЭ).

Келісімді жұмыс. э к о н. *Келісім, шарт бойынша орындалатын және келісімді ақы төленетін жұмыс. Келісімді жұмыс* күні бұрын жүктелген жұмыс көлемін (келісімді тапсырманы) орындағаны үшін келісімді ақы төленетін жұмыс (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

КЕЛІСІМДІЛІК з а т. *Жарасымдылық, әдемілік, үйлесімділік*. Шіркін, осындай көркемдік пен *к е л і с і м д і л і к т і* кемеліне

келтіре суреттей алатын Гогольдер Қазақстанда да шықса (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Біздің поэмаларымызда композициялық *келісімділік* жетпей жатады («Қаз. әдеб.»).

КЕЛІСІМПАЗ с ы н. *Ымырашыл, келіскіш*.

КЕЛІСІМПАЗДЫҚ з а т. **1.** *Ымырашылық, келісушілік*. Идеялық сипаттағы қателіктері бар көркем шығармаларды бағалаған кезде принцип жағынан мәмлеге келушілік пен *к е л і с і м п а з д ы қ* болмауға тиіс («Қаз. әдеб.»). **2.** с а я с и. *Саяси топтар мен партиялардың және саяси тұлғалардың белгілі бір мақсатқа жету жолында жасалатын өзара келісімдері мен іс-әрекеттері*. Ұлттық және мемлекеттік мүддеге қайшы келетін қарсы күштердің іс-қимылдарына ымырашылық таныту, тойтарыс бермеу де *к е л і с і м п а з д ы қ* болып саналады (ҚҰЭ). Саяси билікте *к е л і с і м п а з д ы қ* нышандарының белең алуы мемлекеттің экономикалық тоқырауына және саяси тұрғыдан тұрақсыздануына, әділетсіздіктің өрістеуіне алып келетін қауіпті құбылыс болып саналады (ҚҰЭ). **3.** *Негізінен жеке адам бойындағы тұғырсыздықтан, принципсіздіктен, білімсіздіктен, көңілшексіздіктен, жағымпаздықтан, жасқаншақтықтан және сатқындықтан туындайтын жеке адам бойындағы жағымсыз қасиет*. Яғни дұрыс пікірді соңына дейін дәлелдеуге тырыспау, бас пайдасы үшін өзінен күштінің алдында жарамсақтану және қарсы топтың мүддесі жолында қызмет ету, т.б. – адам бойында *к е л і с і м п а з д ы қ т ы* қалыптастырады (ҚҰЭ).

КЕЛІСІМСІЗ с ы н. *Ұнамсыз, орынсыз, ыңғайсыз*. Күннаның *к е л і с і м с і з* мінездерін қадам басқан сайын кездестірсе де, коммунист атына кір келтірмеуді ойлап, кешіре береді (З.Шүкіров, Ізгілік.). Мына қыспақты бекітіп тастаса деп тұрмын. Аты да *к е л і с і м с і з* екен (С.Бегалин, Шоқан.). Класта сабаққа шалағай дайындалу сияқты *к е л і с і м с і з* жайлар да көрініп қалды (М.Иманжанов, Менің махаббат.).

КЕЛІСІМСІЗДЕУ с ы н. *Ұнамсыздау, орынсыздау*. Файни, қалқам, сәлеметсіз бе? – деп, алдымен құшағымды жайып, артынан тез оң қолымды создым. Мұным да *к е л і с і м с і з д е у* болды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Дөң қабақ, бүркіт тұмсықты жігіттің түрі бір қарағанда *к е л і с і м с і з д е у* көрінді (Т.Иманбеков, Үш ай.).

КЕЛІСІМСІЗДІК з а т. **1.** *Үйлесімсіздік, ұнамсыздық*. Елеусіз осы сапарға шыққаннан бері душар болған адамдардың арасында қаншама *к е л і с і м с і з д і к*, кежірлік, алшақтық жатыр (Т.Әлімқұлов, Ақбозат). **2.** *Келіспеушілік, ымыраға келмеушілік*. Импералистік дәуірдегі

келісімсіздік пен соқтығыстардың негізінде осы қайшылық жатыр («Лен. жас»).

КЕЛІСІМШАРТ з а т. <лат. contractus> *Талап-тілек, міндет, құқық, парыз нақты көрсетілген екі жақтың өзара келісімі. Келісімшарт* ұғымы «шарт» (договор) ұғымымен мәндес және негізінен, кәсіпкерлік қызмет субъектілерінің сыртқы экономикалық қатынастарында пайдаланылады (ҚҰӘ). *Келісімшарттың* негізгі түрлері: Биржалық келісімшарт – биржада белгіленген ережелер бойынша жасалған биржалық мәміле. Валюталық *келісімшарт* – белгіленген күні бір валютаны екінші валютаға күні бұрын белгіленген бағам бойынша айырбастау туралы келісім (ҚҰӘ).

Келісімшарт айы. э к о н. *Тауарды жеткізу арқылы келісімшарт орындалуға тиіс ай.*

Келісімшарт базасы. э к о н. *Соттың немесе арбитраждың үкімімен байланысты немесе борышқордың төлеуге қабілетсіздігі себепті өндіріп алу мүмкін емес (үмітсіз) деп табылған дебиторлық берешек бөлігі.*

Келісімшарт жүйесі. э к о н. *Кепілдемелі өткізу рыногың қамтамасыз ете отырып, зерттеулерді орындау немесе өнім өндіру жөнінде мемлекеттің жеке корпорацияларға берген тапсырыстарының жиынтығы.*

Келісімшарт талаптары. э к о н. *Шарттасушы тараптар келіскен және келісімшартта көрсетілген мәміленің тақырыбы, тауарлардың сипаттамасы, бағасы, міндеттемелердің атқарылу мерзімі тіркелген талаптар. Келісімшарт талаптары* шарттасушы тараптардың құқықтары мен міндеттемелерінің өзі (Қаз. тілі. термин. Экономика.). *Келісімшарт талаптары* сондай-ақ, халықаралық және басқа келісімдермен және келісімшартта сілтеме жасалған ортақ талаптармен де айқындалуы мүмкін (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

Келісімшарт бойынша қаражаттандыру. э к о н. *Экономиканың құлдырауы жағдайында немесе дағдарыс кезеңінде кәсіпорындарға жұмыс жүктеу мақсатымен фирмаларға берілетін үкімет тапсырыстарының нысаны.*

КЕЛІШЕ з а т. *Кішкене келі.* Балауызды алдымен пышақпен жұқалап турап, одан соң *келіше* де өсімдік не мал майымен араластырып езеді (С.Омаров, Қозы ауру.).

КЕМ[ар. كَمْ | сы н. 1. *Аз, жетпеген, толмаған.* Апырай, апай түсіріп алды ма екен? Әлде біреу екі тиынды шынында да *кем* берді ме екен? (Ә.Нұрпайықов, Батыр.). Ауруға шалдыққан өсімдіктің өнімі сау өсімдіктерге қарағанда едәуір *кем* болады (Ж.Жиенбаев, Жүгері.). 2. *Төмен, осал, нашар.* Намыстанба, Нұрила жаным, оған. Өзіңнен *кем* еркегің тидің соған

(Жамбыл, Шығ.). Ата-анамнан айырылып, Далада қалдым мен жетім. Ит пен құсқа жем болдым, Тең құрбымнан *кем* болдым (Батырлар жыры). Өз құрбыңнан *кем* болма, Бекер соққан жел болма (Е.Бердин, Қанды асу.). 3. *Ақауы, кемістігі, мүкісі бар.* Қатты соққан кәрілік жынменен тең, Көзім көрмес болған соң, құлағым *кем*. Әулиесі баксының қараса да, Жүрегімді жазуға табылмас ем (Ы.Сандыбайұлы, Әндер.). 4. *Мүсәпір, көріп, мүгедек.* Қайтесің оны мазалап, ол бір жүрген *кем* адам ғой (Ауызекі).

Ақылы кем. *Ақымақ, есуас.* Әйелдің шашы ұзын, *ақылы кем*, Деген сөз кім айтса да, ғылыммен тең. Үй шаруаң емес сенің кірісетін, Сырт шаруаны білуге ерікті мен (Ш.Әбенев, Ортақ.).

Кем емес. *Аз емес, төмен емес.* Бұл алаңнан жылына 5 тоннадан *кем емес* шөп алатын есебі бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Кем болды. *Тарлық көрді, жоқтық көрді.* Мал мен бастың бірінен *кем* болар деп, Қожам қай күн Құдаймен тілдестің сен? (Айтыс).

Кем көрді [тұтты]. *Төмен санады, өзіне тең деп білмеді.* Жақсыңнан мені *кем көрдің*, Жаманыңмен тең көрдің (Ш.Тілемісұлы, Шығ.). Құрмет алмай, *кем тұтты*, Ағайын-туған жақындар, Әсіресе, қатындар (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Кем кісі. *Балаға зәру, бала-шағасы аз.* Сәрсенбай азырақ тоқтап тұрды да, күлімсіреп: «Тақсыр, мұның мәнісі бар, біз бастан *кем кісі*. Айымыз да, күніміз де осы Жамал болған соң, өзімізді-өзіміз алдап жүрміз», – деді (М.Дулатұлы, Шығ.).

Кем несібелілік к ө н е. *Аузының салуы жоқтық; «Құдайдың» о баста еседен қаға беріс жаратылған адамы.* Өзіңнің *кем несібелілігің* не көрмей, майдың жетпегенін менен көргенің сасқаның ба? – деді (Қаз. ертег.).

Кем қанағат. *Шыдамсыз, қанағаты аз.* Сондай кем тағат, *кем қанағат* жанды жарық дүниеге жаратылған жұмыр басты пенденің қай-қайсысы да, аяғының астынан шаянша шағып жатқан сыз топырақта жеті қат жердің астына, меңіреу тұңғиыққа күн сайын тірілей түсіріп қойған соң не жорық (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

Кем талап. *Талабы жоқ, ықыласы кем.* Іштеріндегі бас көтерері *кем талап* болғасын, қалғанына не жорық (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). *Кем талап*, шолақ ой соныңды қоя ғой (Ауызекі).

КЕМАҚЫЛ з а т. а у р у. *Зияттың, ақыл-парасаттың кемуімен, бұрын қабылданған білімді ұмытумен немесе жаңа білімді меңгерудің*

қиындығымен, психиканың жұтаңдығымен, мінез-құлықтың өзгеруімен сипатталатын психика кемістігі. Туа біткен *кемақыл* (олигофрения) және жүре пайда болатын *кемақыл* (өртүрлі ауру (митамырларының атеросклерозы, эпилепсия және т.б.) салдарынан мидың өзгеруі нәтижесінде) болып ажыратылады (Қаз. тілі. термин. Педагогика.).

КЕМАЛ з а т. ж е р г. *Жоқтық, кедейлік*. Қазы айтты пейіштегі менің орным, Болышты-ау бұл уақытта сенің орның. Азамат бұл ісіңнен *кема* л тауып, Алыпсың сен біреудің тегін орнын (Қазақ. тілі аймақ. сөздігі).

КЕМБАҒА с ы н. ж е р г. **1.** *Аз, жеткіліксіз*. Мұнда сауықтыруға келмейтін індет шықпаған; дәрі-дәрмек *кембаға* болмаған (Қазақ. тілі аймақ. сөздігі). **2.** *Олқы, кеміс, жетімсіз*. Халық хуралдарының сайлауы барысында аймағымызда біршама *кембаға* жұмыстар болды (Қазақ. тілі аймақ. сөздігі).

КЕМБАҒАЛ с ы н. **1.** *Мүдегек, жарымжан*. Жұрт апатқа ұшырап *кембағал*, жарымжан болып жатқанда сынықты таңатын шүберек те жоқ (М.Қаратаев, Далада.). Өлмес күнін көріп отырғанда, Қараүйректің қасына аяқ жолын ғана көретін *кембағал* адам келеді (Қаз. ертер.). **2.** *Кедей, жарлы*. Қара сирақ *кембағал* сорлыларға ондай алау бұйырмайды. Оны алауының жалынын аспандатпай, бықсытып өртей салады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Бірақ жалшы жұрт *кембағал* халде, ауыр тұрмыс, жан төзгісіз жұмыс астында күн кешіп жатқаны ақиқат шындық (М.Мағауин, Аласапыран). Сіздер жұмысшы, шаруа және *кембағал* дихандардың туыскандық, өскери одағына бірігіп, қиыншылықты жеңіп шықтыңыздар (Б.Момышұлы, Біздің генерал).

КЕМБРИЙ з а т. г е о л. *Жердің геологиялық тарихындағы палеозой эрасының бірінші кезеңі және сол кезеңде түзілген жыныстар қабатының жүйесі*. *Кембрий* кезеңінің радиометриялық әдіспен анықталған ұзақтығы 65 млн. Жыл бұрын протерозойдан кейін басталып, ордовик кезеңіне дейін созылған (ҚҰЭ). *Кембрий* кезеңіне жататын тау жыныстары жүйесін алғаш рет 1835 ж. ағылшын ғалымы А.Седжвик ашып сипаттаған (ҚҰЭ).

Кембрийге дейінгі қатпарлықтар. геол. *Жер қыртысы даму тарихының кембрийге дейінгі кезеңдерінде (прекембрийде) қалыптасқан тектоникалық құрылымдар*. *Кембрийге дейінгі қатпарлықтар* осыдан 570 млн-нан 3,7 млрд. жылға дейінгі аралықта түзілген (ҚҰЭ). *Кембрийге дейінгі қатпарлықтар* негізгі бес қатпарлыққа бөлінеді: архей, карель, гот, гренавиль және Байкал қатпарлықтары (ҚҰЭ).

КЕМДЕ-КЕМ с ы н. *Өте аз, сирек, ілуде біреу*. Осы маңайда осы мектептен білім алмаған, тәрбие көрмеген адам *кемде-кем* деп жүр ғой (З.Ақышев, Дос.). Көп ішінде қылы шырай көрсеткендері *кемде-кем* (С.Омаров, Қызыл арай). Еркелеп баратыны жалғыз Әжімгерей қарттың үйі, осы елде әйел атаулыдан одан қаймықпайтыны *кемде-кем* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.). Қазақтың бұрынғы хандары, батырлары, билері жеңген елдерінен қатын алмағаны *кемде-кем* (М.Дулатов, Шығ.).

КЕМДЕ-КЕС с ы н. ж е р г. *Кемде-кем (өте аз)*. Онда мал жемейтін шөп *кемде-кес* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕМДЕУ с ы н. *Аздау, кемірек*. Кешіре сал, кішірей де, ей, бауыр, Сөйлеп кетсем әлде *кемдеу*, әлде артық. Жүрмін бүгін тал бойымнан әйтеуір Құйттай ғана ұлылықты аңғартып (С.Оразаев, Дала.). Батпақты жерде *кемдеу* болатын азот қосылыстарын насекомдармен қоректендіру арқылы толықтыратын болу керек (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

КЕМДІ с ы н. **1.** *Кемістігі бар*. Шотан, Қармыс, Қанайды, Тұсында ешкім бұларды Айтпаған екен *кемді* деп (Айтыс). **2.** *Аз, шамалы*. Көп ойлама, саулығыңды енді күт, Қыстығүні қайтарымда көре алмай, Сені тірі қалар деген *кемді* үміт (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

Кемді күн. *Біраз күн; аз уақыт*. Жасың келген сайын *кемді күнге* әурелік алданыштың да жолы тарыла түседі (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Тар маңдайға сен бүгін Сыймай кетіп барасың. Қиналарсың *кемді күн*, Бақытыңды табасың (К.Дәрібаев, Серт). *Кемді күн* қызық дәурен тату өткіз, Жетпесе біріндікін бірің жеткіз (Абай, Тол. жин.).

КЕМДІК з а т. **1.** *Аздық, жеттеушілік*. Бұл күнге шейін қазақ, қырғыз тарихы туралы толық мағлұматтар *кемдікте* н, қазақ, қырғыздың өз арасынан шыққан зерттеушілер ерте күннен болмағандықтан, соңғы кезде тарихымызды жарыққа шығаруға талаптанған азаматтар әр ағаштың басын бір шалып, құрап-сұрап, өзге жұрттың жазғандарын тексеріп, қараңғыны қармалағандай болып жүр (М.Дулатов, Шығ.). Бақыт күлкінің көптігімен де, қайғының *кемдігімен* де өлшенбейді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Қобыландының атының бабы кемдеу екен, қатынының ақылымен сол *кемдікті* толықтыруға жолда біраз бөгеліп жатады (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Кемістік, кемшілік*. Біздің әдебиетімізде де *кемдік* бар. Біз де шамамыз келгенше жалпы пролетариат ісін істесіп жатырмыз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Тере берме мендегі бар *кемдікті*, Кім болсам да, бәрібір мен сендікімен (Т. Молдағалиев,

Кош.). Ащы сөзім – достығым, маған нансаң, *Кемдігім* – келістіріп айта алмасам. Түпсіз суға байқамай түсіп алып, «Аулақ жүр – деп доспын ғой – айқайласам» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3. Тапшылық, жоқшылық, жетіспеушілік.** Әкеден жастай жетім қалды, тұрмыстың небір тауқыметін тартып, *кемдік* көріп өсті (С.Омаров, Өмір.). Әркім өзінше бақытты, әркім өзінше сорлы. Дүниеде *кемдігі*, мұңы болмаған адам жоқ (С.Бакбергенов, Адам.). Кейбір адамдардың жаны өмір бойы бір күйде болады. Мысалы, туғаннан бері тарлық, *кемдік*, жоқтық, науқас көрмеген адам ылғи қуанышты, шат болады (М.Жұмабаев, Шығ.). **4. Мүкістік, ақаулық; мүгедектік.** Нәркестің көрмейтіні бекер болып шықты. Көзінің *кемдігі* бары рас, бірақ дәл өзі айтқандай емес (Р.Токтаров, Ертіс.). Аяғымның *кемдігі* болмаса, көңілімді ешкімге бермеймін (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Ата баласы теңдікке тұрса да, кемдікке тұрмайды. *Өзін-өзі ешкімге қорлатпайды.* Жексен кедейлердің айтқанына көнбей, *ата баласы теңдікке тұрса да, кемдікке тұрмайды* деп, өз бетінше кетіп еді (Ж.Төшенов, Алғашқы.).

Кемдікте ұстады. *Қағажу көрсетті, қорлады.* Теңдікке алмай, *кемдікте ұстайды* (Шешендік сөздер).

КЕМЕ¹ з а т. *Өзен, кол, теңіздерде жүретін су жолының қатынас құралы.* Түн бойы ұйықтамады бір де мызғып, Су сарылдап құйылды *кемені* ырғап. Отыз құлы таусылды табанынан, Су төгіп таң атқанша ол сарпылдап (Абай, Тол. жин.). Теңіздерде *кемемен* саяхат жасағанда салқын лептің үнемі соғып, денені сергітіп тұратындығы судың әсерінен болады (Ж.Жатқанбаев, Су.). Отрядты Москвадан Бакуге, одан Каспий арқылы *кемеге* тиіп, одан Қарақұмды түйемен кесіп өтіп, осында жеткізгенін айтты (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Азаматтық кеме. *Құш-көліктік, кәсіптік, арнайы қызмет және техникалық мақсатқа арналған, спорттық кемелер болып бөлінетін кемелердің жалпы атауы.*

Арнайы қызмет кемесі. *Мұз жару, сүйрету, гидрографиялық, өрт сөндіргіштік, құтқарушылық жұмыстарын атқаруға арналған кеме түрі.*

Ауа кемесі. с ө й л. **Ғарыш кемесі.** Экраннан ұшырылып жатқан *ауа кемесін* көресің. Көрушілер оған қатты толқиды (І.Омаров, Серпін).

Әскери кеме. *Қорғаныста және соғыс жағдайында пайдалануға арналған кеме.* *Әскери кемелер* ракеталық сүңгуір қайық, торпедалық сүңгуір қайық, ракеталық

корабльдер, артиллериялық-торпедалық, десанттық корабльдер және минаға, қайыққа қарсы корабльдер т.б. болып ажыратылады (ҚСЭ).

Дала кемесі. б е й н. *Комбайн.* Содан бері ширек ғасырдан аса уақыт бойы *дала кемесін* басқарып, ел ырысын жинап келеді (Октябрь өрендері).

Екі кеме құйрығын ұстады. *Екі-үш істі (кейде бір-біріне кереғар нәрсені) қатарынан бітірмек болды.* Ғылымды іздеп, Дүниені көздеп, Екі жаққа үңілдім. Құлағын салмас, Тіліңді алмас, Көп наданнан түңілдім. *Екі кеме құйрығын ұста*, жетсін бұйрығың (Абай, Тол. жин.). *Екі кеме құйрығын ұстаған* суға кетер (Мақал).

Жүк [тасымалдайтын] кемесі. *Өзендер мен көлдерде, теңіздерде, мұхитта бір жерден екінші жерге түрлі жүктерді жеткізетін су көлігі. Жүк тасымалдайтын кемелердің құрғақ жүктер (бидай, таскөмір, руда, минералдық тыңайтқыштар т.б.), ағаш және сұйық заттар (мұнай т.б.), сондай-ақ мақта, тез бұзылатын өнімдер мен жүктер тасуға арналған түрлері бар (ҚСЭ).*

Кәсіпшілік кемелер. *Балық және кит аулауға, теңіз өнімдерін өңдеуге арналған су көлігі. Кәсіпшілік кемелер* балық және кит аулауға, теңіз өнімдерін өңдеуге арналған кемелерге бөлінеді (мыс., балық аулайтын базалық кеме «Восток», «Эксперимент» атты траулер – катамаран, балық өнімдерін өңдейтін «Посыет» базасы) (ҚСЭ).

Кеме авиациясы. ә с к. *Әскери-теңіз күшінің кемелерінде және қосымша кемелерде орналасатын ұшақтар мен тікұшақтар. Кеме авиациясы*, әдетте, жағада орналасқан авиация жете алмайтын теңіздің (мұхиттың) алыс аудандарында қолданылады (Қаз. тілі. термин. Әскери.). *Кеме авиациясының* негізгі бөлігін ұшуға арналған палубасы бар кемелерде орналасқан авиациялар (Мыс., авианосецтер, қайыққа қарсы крейсерлер) құрайды, олар авианосецті немесе палубалық авиация деп аталады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Кеме авиациясының* негізгі міндеттері қарсыластың теңіздегі су үстіндегі кемелерімен суасты қайықтарын (сүңгуір) іздеу және жою, өз кемелерін әуе шабуылынан және сүңгуір қайықтардан қорғау, әуе десанттарын (тікұшақтардан) түсіру, десанттарды түсіргенде және олар жағада әрекет еткенде әскерлерді, оның ішінде теңіз жаяу әскерін қолдау, теңізде барлау жүргізу, миналарды талдау (сүзіп алу), теңіздегі адамдарды іздеу және құтқару және т.б. (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Кеме аумалылығы. *Кемелің сыртқы кұштердің әсері салдарынан тепе-теңдік*

қалтынан ауытқып, ол әсерлер тоқталған соң бастапқы күйіне қайта келу қабілеттілігі. *Кеме ауымалылығы* кемелінің ауырлық центрі мен метacentрінің (ауыспалы салмақ центрі) орналасу деңгейіне байланысты (ҚСЭ).

Кеме двигателі. *Кемелі қозғалысқа келтіретін басты, негізгі механизм.* Атомдық двигатель – *кеме двигателінің* жаңа түрі (ҚСЭ).

Кеме десанты. *Ә.с.к. Жеке нысаналарды алу немесе талқандау және құрлықтағы әскермен байланыс орнату мақсатымен кемелінің штаттағы құрамынан құрылған әскери бөлім.*

Кеме жабдықтары. *Кемелінің жүзуі мен оның навигациялық мақсаттарына пайдаланылатын механизмдер мен құрылғылардың жиынтығы. Кеме жабдықтарына* бұру, зәкірлік, сүйретпелік, шлюпкалық, ливарттық (тыныш-тандырғыштық), жүктік, леерлік, тенттік (жабындық) т.б. құрылғылар жатады (ҚСЭ).

Кеме жасау. *Ауыр өндірістің кемелерді жасайтын және жөндейтін саласы. Жаңа техниканы қолдану нәтижесінде бұрынғы кеме жасау* верфтері мүлде жаңа жабдықтармен жарақтандырылды (ҚСЭ).

Кеме жаттығулары. *Ә.с.к. Кемедегі жеке құрамның жауынгерлік дайындығы. Кеме жаттығулары* кезінде жауынгерлік постағы кеме жеке құрамының машықтары, бөлімшелер мен кемелердің іс-қимыл үйлесімі жетілдіріледі (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Кеме жүзетін канал. *Жер бедерін тиімді пайдалану мақсатында жүргізілген белгілі қимадағы жасанды канал. Кеме жүзетін канал* су көлігі магистралы құрамына кіреді (Қаз. тілі. термин. Су.). *Кеме жүзетін каналдардың* пішіні мен көлденең қимасының өлшемі кемелердің үлкен, кішілігіне (габариты) және қажетті мүмкіндігі ағын жылдамдығына байланысты болады (Қаз. тілі. термин. Су.). *Кеме жүзетін канал* ағын жылдамдығын, шлюздер кезіндегі су өтімі шығыны, каналдың ұзына бойындағы сүзілуі мен канал бетінен буланып кететін су көлемін есепке ала отырып анықталады (Қаз. тілі. термин. Су.). Фарватердің ұзына бойындағы ең кіші *кеме жүзетін канал* нормаландыратын тереңдік деп аталады (Қаз. тілі. термин. Су.).

Кеме жүзетін тереңдік. *Кемелердің суға белгілі мөлшерде бата отырып өтуі мүмкін болтын су жолының тереңдігі. Кеме жүзетін тереңдікті* арнаулы қызметкер-мамандар әрбір өзен, көлдегі қайраңдарды, су астының иірімдері мен жартастарды белгілей отырып картаға және журналдарға бойлық және ширектерге түсіреді (Қаз. тілі. термин. Су.). *Кеме жүзетін тереңдіктің* негізгі мақсаты,

жүк, кәсіпшілік, арнайы қызмет кемелерінің ауырлық салмақтарын, жүк тасымалдау мүмкіндігін, флотты пайдалануға байланысты міндеттерді есепке алу арқылы кеме жүзетін тереңдікті анықтау болып табылады (Қаз. тілі. термин. Су.).

Кеме жүргізу. *Ә.с.к. Кемелінің жүзу қауіпсіздігі мәселелерін практикалық тұрғыда шешу мен маневр жасауын зерттейтін құрамына навигация, теңізде жүзу астрономиясы, маневр жасау, кеме жүргізудің техникалық құралдары, гидрометеорология, жүзу құралдары секілді бірқатар пәндер кіретін қолданбалы ғылым.*

Кеме иммунитеті. *Ә.с.к. Халықаралық құқықта мемлекеттік кемелердің дербес құқықтылығы, олардың шетел мемлекеттерінің юрисдикциясынан жартылай немесе толығымен босатылуы.*

Кеме кестесі. *Ә.с.к. Ұрыс немесе күнделікті өмір жағдайында кемелінің жеке құрамының басқару мен қызмет көрсету ісіне бөлінуі.*

Кеме көтеру. *Суға батып кеткен кемелі су түбінен жоғарыға шығару және жүзіп жүрген кемелінің су астындағы бөлігін тексеру, жөндеу не кемелі тайыз сумен өткізу кезінде оны біраз жоғары көтеру жұмыстарының жиынтығы. Кеме көтеруде* понтон, баржа, плашкаут, килектор, жүзбе кран және шығыр, домкрат, кеме көтеругі винт т.б. механизмдер қолданылады (ҚСЭ).

Кеме қатынас каналдары. *Кеме қатынасына бейімделген және кеме қатынасы өзендері немесе теңіздерін бір кеме қатынастық жүйеге біріктіретін, кеме жолының ұзындығын қысқартуға арналған канал. Жергілікті жер жағдайына және қосылатын екі ағын судың су горизонтының белгісіне байланысты кеме қатынас каналдар* шлюзді немесе шлюссіз болуы мүмкін (Қаз. тілі. термин. Су.). *Кеме қатынас каналдарының* мөлшері осы каналдармен жүретін кемелердің габариттері бойынша анықталады (Қаз. тілі. термин. Су.). Кемелерді қауіпсіз су жолымен қамтамасыз ету үшін *кеме қатынас каналдары* кеме қатынасына қажетті имараттармен жабдықталады (Қаз. тілі. термин. Су.). *Кеме қатынас каналдары* тиімді және ұтымды пайдалану үшін оларда айлақ, развезд, кеме жөндеу зауыттары, шеберханалар және т.б. орналастырылады (Қаз. тілі. термин. Су.).

Кеме қатынасы. *Кемемен қатынас жасау ісі. Кеме қатынасы* дамыған теңіздер мен әрбір ірі өзен бассейндерінде кеме жөндейтін өз кәсіпорындары құрылады («Лен. жас»). Суэц каналының жабылуынан бүкіл дүниежүзінің *кеме қатынасы* зиян шекті (Ә.Шәріпов, Қапаста).

Кеме құрты. з.о.л. *Кеме тоқтайтын жердегі бөренелерде, кемелердің ағаштан жасалған су асты бөлігінде, теңіз өсімдіктерінің сабағында, ал тропиктік аймақта мангр ағаштарында, суга батқан кокос жаңғағында тіршілік ететін, мекендеген жерінде ағашты тесіп, зиян келтіретін қос жақтаулы моллюскілердің бір тұқымдасы. К е м е қ ұ р т ы н а* қарсы кеме тоқтайтын жердегі су астындағы құрылыстарды арнайы бояумен бояйды, ағашқа моллюскілерді уландыратын дәрілер – креозит, таскөмір лагы, карбол қышқылы сіңіріледі (ҚСЭ).

Кеме қызметі. ә.с.к. *Соғыс жағдайында және күнделікті жағдайда кемеңі басқару мен оған қызмет көрсетуге арналған кеме экипажының (жеке құрамының) іс-қимылы. К е м е қ ы з м е т і* әскери-теңіз флотының кеме жарғысымен реттеледі (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Кемелер дәрежесі. ә.с.к. *Кемелерді тактикалық, техникалық элементтеріне, қарулануына және судағы салмағына байланысты саралау. Бірінші д ә р е ж е л і к е м е л е р г е* авианосецтер, салалық кемелер, крейсерлер, үлкен сүңгуір қайықтардың кейбір түрлері жатады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Кемелерден басқарылатын ракеталар. ә.с.к. *Соғыс кемелеріндегі су үстіндегі, әуедегі, жағадағы және жердегі нысандарды жоюға арналған ракеталар.*

Кемелерді күзету. ә.с.к. *Қарсыластардың кемелері мен ұшақтарының шабуылын дер кезінде анықтайтын, күзеттегі кемелерге қарсыластардың тұтқиылдан жасайтын шабуылын, шабуыл әдісін ескертіп отыратын құрамалардың, жасақтардың және жекелеген кемелердің ұрыс әрекетін қамтамасыз етудің бір түрі.*

Кемелердің жіктелуі. ә.с.к. *Әскери-теңіз флоты кемелерінің мақсат-міндеттеріне қарай бөлінуі.*

Кемелер құрамасы. ә.с.к. *Ортақ әскери міндеттерді орындау мен белгілі бір мақсаттағы әскери дайындық үшін ортақ басшылыққа біріккен әскери кемелер тобы. Мақсатына және әскери мүмкіндігіне қарай ЭТФ к е м е л е р қ ұ р а м а с ы* тактикалық, жоғары тактикалық және оперативті-тактикалық құрамаларға бөлінеді (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Кемелер сапы. ә.с.к. *Бірге жүзу мен маневр жасау барысында кемелердің өзара біркелкі арақашықтықта орналасуы. Мынадай к е м е л е р с а п ы* бар: кильватер сапы – әрбір кеме алдыңғының кильватерлік ағынымен жүзеді (бірінің артынан бірі); маңдайшеп сапы – кемелер маңдайшепте бір сызықтың бойында орналасады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Кемелік артиллерия. ә.с.к. *Әскери кемелерге орнатылған қарулар. Теңіз бетінде қарсылас кемелерін және жағадағы объектілерді жою үшін соғыс кемелерінде, көмекші кемелерде к е м е л і к а р т и л л е р и я* болады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Кемеңің батпауы. ә.с.к. *Бұзылып қалған жағдайда да кемеңің өз жүзуін жалғастыратын және теңізде жүзу мен ұрыстың сапасын сақтайтын төзімділік қабілеті.*

Кемеңің вахталық журналы. ә.с.к. *Кемеңің сапқа тұскен уақытынан бастап флот қатарынан шығуына дейінгі өмірінің барлық оқиғаларын хронологиялық ретпен жазып отыратын журнал.*

Кемеңің габариттік өлшемі. ә.с.к. *Кеме қаңқасының құрылымына жатпайтын шығыңқы бөлімдерді қоса есептегенде кеме қаңқасының неғұрлым үлкен өлшемі.*

Кемеңің жүріс сапасы. ә.с.к. *Кемеңің жүріс жылдамдығымен, инерциясымен, басқарылуымен, бағытының тұрақтылығымен, толқында жылдамдығын жоғалтпауымен сипатталатын сапасы.*

Кемеңің зениттік қару-жарағы. ә.с.к. *Кемеге орналастырылатын, ату жылдамдығы жоғары және әуе нысандарын атуды жүргізе алатын ракеталық артиллериялық қару.*

Кемеңің көмекші механизмдері. *Кемеңің басты механизмдеріне қызмет ететін немесе өз бетінше жұмыс атқаратын арнаулы агрегаттар. Басты механизмдерге қызмет ететін к е м е н ің к ө м е к ш і м е х а н и з м д е р і н е* сұйық отын насосы, көмір транспортері, үгіткіштер мен диірмендері, сұйық отын сепараторлары және оттықтан шлак шығаратын эжектор, жану камерасына ауа үрлегіш, компрессор, циркуляциялық және суыту насостары т.б. жатады (ҚСЭ).

Кемеңің маневрлік элементтері. ә.с.к. *Кемеңің жылжымалылығын, жүзуі мен ікемділігін, ал сүңгуір қайықтарда сонымен бірге бату және қалқу жылдамдығын, бату тереңдігінің шегін сипаттайтын элементтер.*

Кемеңің маневрлілігі. ә.с.к. *Руль мен басқа да қондырғылар арқылы кемеңің қозғалыс бағыты мен жылдамдығын өзгерту қабілеті.*

Кемеңің мызғымас қамалы. ә.с.к. *Әскери-соғыс кемелерінің сауытты белдеумен, сауытты палубамен және көлбеу қапқанмен жабдықталған бөлігі.*

Кемеңің навигациялық жабдықтары. *Кемеңі белгіленген бағыт бойынша жүргізу ісінде қолданылатын әртүрлі приборлары. К е м е н ің н а в и г а ц и я л ы қ ж а б д ы қ т а р ы н а* магниттік компас, гидрокомпас және гирокомпас негізінде жұмыс істейтін

әртүрлі приборлар, кемені белгіленген бағытта автоматты түрде басқаратын гиророль, кеменің жүзіп өткен жолын автоматты түрде жазып отыратын курсограф, жүргізілетін жолды навигациялық картаға түсіргіш приборлар жатады (ҚСЭ).

Кеменің орталық артиллериялық посты. ә с к. Артиллериялық атысты басқаратын негізгі құралдар жинақталған, соғыс кемесіндегі жақсы қорғалған әрі герметизацияланған орын.

Кеменің сапалылығы. ә с к. Жүк көтеру мөлшері, жүзу жылдамдығы, беріктілігі, тұрақтылығы, төзімділігі, басқарылуы, батпауы және т.б. кемені жүзгіш инженерлік құрылғы ретінде сипаттайтын көрсеткіштер. *Кеменің сапалылығына* сонымен қатар оның қару-жарағы мен қорғаныс құралдарының көрсеткіштері де жатады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Кеменің теңізде жүзуге жарамдылығы. ә с к. Кеменің жүзу қабілетіне, икемділігіне, жел және теңіз толқыны жағдайында өз қаруын тиімді қолдануына негізделетін кеменің негізгі ұрыс сапаларының бірі.

Кеменің төзімділігі. ә с к. Кеменің құрылымына, қорғаныс жүйесіне, техникалық құралдарына, олардың дұрыс орналасуы мен жұмыс істей алуына, күнделікті іске қосуда, ұрысқа даярлықты және оны жүргізуде жеке құрамның шебер іс-әрекетіне, өмір үшін күрес жүргізуге даярлығына байланысты сапасы.

Кеменің ұйымдастырушылық құрылымы. ә с к. Ұрыс уақытында да, күнделікті өмірде де кеменің біртұтас құрылымда болуы.

Кеме өткізетін шлюз. Өзендегі немесе каналдағы кемені және салды бір деңгейдегі судан екінші деңгейдегі суға өткізуге арналған гидротехникалық құрылыс. *Кеме өткізетін шлюз* ұзына бойындағы қабырғалармен және қақпалармен (жапқыштармен) қоршалған камерадан тұрады (Қаз. тілі. термин. Су.). *Кеме өткізетін шлюз* бір камералы, екі және көп камералы, бір және көп баспалдақты болады (Қаз. тілі. термин. Су.).

Кеме рубрикасы. Кеменің жоғарғы палубасында (борт жиегіне жуықтау) немесе үстіңгі құрылыстарында орналасқан жабық бөлме. *Кеме рубрикасы* әскери, штурмандық, жүрістік, сигналдық т.б. болып ажыратылады (ҚСЭ).

Кеме шайқалысы. Әртүрлі сыртқы күштің әсерінен кеменің тербелуі. *Кеме шайқалысына* су толқыны, жел, кемені жұлқи тарту, реактивтік импульс (кемеден артиллериялық және торпедальдық снаряд ату кезінде), су астындағы жарылыстар және т.б. әсерлер

тудырады (ҚСЭ). *Кеме шайқалысы* бұйырлық, кильдік, тік бағыттық болып ажыратылады (ҚСЭ). *Кеме шайқалысы* кезінде осы үшеуінің бір мезгілде әсер етуі мүмкін (ҚСЭ).

Кеме шырақтары. Кеменің орнын, қозғалыс бағытын көрсету және кеменің күйін білдіру мақсатында қараңғы түсісімен жағылатын сигналдық шырақтар. Бұл шырақтар кемеге халықаралық келісімге сәйкес орналастырылады. *Кеме шырақтары* кемелердің бір-бірімен соқтығысып қалу қаупінен сақтандырады (ҚСЭ).

Космос кемесі. Ракета, спутник. Көз тартады көркімен, Ғалым бұған не десін. Мініп *космос кемесін*, Ұшты көктің өріне (Ә.Табылдиев, Гүл.).

Нұқ пайғамбардың кемесі. діни. Исламда аса жоғары құрметтелетін пайғамбарлардың бірі Нұқ пайғамбар Алладан дінсіздерге қандай шара жасалатыны туралы медет сұрағанда, Алла тағаланың дінге сенетіндер мен дүниедегі тіршілік иелерінен, 18 мың ғаламнан бір-бір жұптан (ұрғашы-еркек) алып, мінгізіп, жер жүзін қаптаған топан судан аман алып қалуы үшін Нұқ пайғамбарға жасап берген кемесі. Сопылық әдебиетте Нұқ пайғамбардың хикаясы дүниенің қаралығы мен күнәсіне меңзейтін топан судан Алланың пайғамбарлар арқылы жіберген қасиетті діни қағидаларына жүгінгендер, яғни *Нұқ пайғамбар кемесіне* мінгендер ғана құтыла алатынының ишарасы делінеді (ҚҰӘ). Дінсіздер қырылып, *Нұқ пайғамбар кемесіндегі* оның жақындары, оған сенгендер ғана аман қалады (ҚҰӘ).

Өмір кемесі. Тұрмыс, тіршілік. *Өмір кемесі* замана теңізінің жаңа толқынында теңселе шайқалған шақта, колхоздасу кезінде, Қамбарбек тау асып, қорғасын кеніне келді (С.Бақбергеннов, Кентау.).

Техникалық мақсаттағы кемелер. Су жолын тереңдету, құм, қиыршық, тас т.б. құрылыс материалдарын дайындау жұмыстарын атқаратын кеме түрі.

Спорттық кеме. Өз ішінде моторлы катер, скутера, желкенді (яхта, швертбот т.б.), еспелі (байдарка, каное, скиф) болып ажыратылатын, спорттық мақсатқа пайдаланылатын кеме түрі.

КЕМЕ² з а т. ж е р г. *Жер ошақ.* Қазанды кемеге қоя қойшы, әкем, қыза берсін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

КЕМЕДЕЙ с ы н. *Кеме сияқты, кеме тәрізді.*

Нұқ пайғамбардың кемесіндей. м и ф. Бұл жерде қатер дариясында қалу деген мағынада. Адам баласының келешегі тұйыққа тіреліп,

топан су ортасында *Нұқ пайғамбардың кемесіндей* бір талшық іздеп тұра ма (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

КЕМЕЛ [ар. *كامل*] с ы н. **1.** *Толық жетілген, жеріне жеткен.* Ыбырай Алтынсарин сынды *кемел* ойы бар, зерделі кісі, көкірегінде білім шырағы жанған ұлы ұстаз деседі (Қ.Сәрсекеев, Кілт.). Дон Жуанның бұл тұңғыш сүйгені деп, Мені жаңа құрбанды *кемелі* деп, Мені нанады екен деп ойлайсыз ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Кемел* жыр жазған сайын сезеді ішім, Қайтейін, доспен бірге жау табамын (Қ.Мырзалиев, Көш). **2.** *Дана, данышпан, аузы дуалы.* Көп шуылдақ, не табар билемесе бір *кемел* (Абай, Тол. жин.).

Әр кемелге бір зауал. *Әрбір нәрсенің бітер, таусылар шағы бар деген мағынада.* Пайғамбар бізден бұрын өтті дейді. *Әр кемелге бір зауал* жетті дейді (Қозы Көрпеш.).

Кемел адам. [ар. «инсан-и камил» – толық адам]. д і н и. *Кісілік жат қылықтардан әбден арылып тазарған, ішкі жан дүниесі агарып, рухани қасиеті артқан, мүлтіксіздіктің қалыбы мен негізіне мейлінше жақындаған асыл адам.* *Кемел адамның* әрбір іс-әрекеті Алла тағалаға арналады. Ол – адасқандар үшін Темірқазықтай жол көрсетуші, жолда қалғандар үшін – көпір, үміті үзілгендер үшін – ашылар есік (ҚҰӘ). *Кемел адам* ұғымы қазақ әдебиетінде кітаби ақындар мен Абайдан бастап сөз болып келеді (ҚҰӘ).

Кемелге [кемеліне] жетті [келді]. *Құшине енді, толды; ер жетті, дегеніне жетті.* Енді өлсем арман жоқ, *Кемелге* осы *келгенім* (Мұңлық-Зарлық). Осы күні ой жүгіртіп, пайымдап қарасам, басқасын былай қойғанда, әйел затын біздің қазақта келістіріп, *кемеліне жеткізе* суреттеген бірде-бір халық жоқ екен (С.Омаров, Өмір.). Балам ер жетсін, *кемеліне келсін*, айылы толсын, содан кейін кімге барса да еркі. Ғалияның қалыңынан күн көрмей-ақ қоям, – деді әкесі (С.Мұқанов, Шығ.). Ескіден, хатта Айсадан бұрын һәм кейін түркінің түркі болып *кемеліне жетіп* тұрған замандарында да өз алдына ел аталып жүрген әлгі рулар қалайша соңғы төрт-бес ғасырдың ішінде ғана өздерін қазақпыз, қазақтың руларымыз деп кетті? (М.Дулатов, Шығ.). Туысында қанша зеректік болса да, ғылымсыз, төрбесіз *кемеліне жетпейді* (М.Дулатов, Шығ.).

КЕМЕЛДЕН= е т. **1.** *Толу, жетілу, кемеліне келу.* Әдебиеттің әрбір саласында жас талапкерлердің өсіп жетілуі біздің *кемелденіп* келе жатқанымыздың айғағы болса керек (С.Мәуленов, Үркер.). Мен Сарысу ауданына барған сайын бүгінгі *кемелденген* ауылдың бұдан жиырма жылдай бұрынғы кейпін көз

алдыма елестетемін (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). **2.** *Меңгерілу, төселу.* Бақылаушы көңілі тыныш, тың тұяқ және бақылауға *кемелденген* аспабы болу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕМЕЛДЕНДІР= е т. *Жетілдіру, кемеліне келтіру.* Біреудің айтқанын көркемдеп, *кемелдендіріп* суреттей білсе, өмірде керексіз дерек болмайды (С.Омаров, Қызыл.). Қысқа мерзімді трактор курсынан үйренген қосалқы мамандығын онан сайын *кемелдендіретүсті* (С.Омаров, Өмір.).

КЕМЕЛДЕНДІРҮ *Кемелдендір етістігінің қимыл атауы.* «Жұлдыз» жазушылардың творчестволық ойын оятуға, шабыт отын тұтатуға, шеберлігін *кемелдендіруге* жетекші болуға тиіс (С.Мәуленов, Үркер.).

КЕМЕЛДЕНДІРІЛ= е т. *Жетілдірілу.* Астрономия мұқтаждарын өтеу мақсатында аса *кемелдендірілген* тригонометриялық таблицалар жасалған («Лен. жас»).

КЕМЕЛДЕНДІРІЛУ// *Кемелдендір етістігінің қимыл атауы.*

КЕМЕЛДЕНУ *Кемелден етістігінің қимыл атауы.* Әдебиетке келген кезден бүгінгі күнге дейінгі өлеңдері акынның өмірдің дамуымен бірге жүре отырып, осы *кемелдену* дәрежесіне жеткенін көрсетеді (С.Қирабаев, Октябрь.). Бүгінгі сын жеке шығармалар шеңберінен шығып, әр жанрдың өсу жолына, *кемелдену* деңгейіне көз салады (С.Мәуленов, Үркер.).

КЕМЕЛДЕНУШІЛІК зат. *Толып жетушілік, кемеліне келушілік.* Іске қабілеттілігі мен *кемелденушілігі* көп реттерде олардың жұмысына байланысты болмақ («Лен. жас»).

КЕМЕЛДІ с ы н. *Кемеліне келген, жетілген.* Бейімбет, Сәкен, Сәбит, Ілиястар – *Кемелді* кеменгерлер көпті бастар! (Үш ғасыр.). Айлар ұшып, жыл көшті, Жігіт болдың, *кемелді.* Әлі мініп желкеме, Түйгіштейсің төбемді (Қ.Боранбаев, Жаңарған.).

КЕМЕЛДІК з а т. *Кемеліне келгендік, жетілгендік, толысқандық.* *Кемелдікке* жету үшін ірі адамдарда келешектегі игілікті зор үміт, өзінің күшіне зор сенім болған (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕМЕЛДІЛІК з а т. *Толып жетілгендік, кемеліне келгендік.* Жолдастық, достық, махаббат жайлы терең айтып салып отыратын пікірлеріне қарап, ақылы *кемелділігін* шамалап қаласың (С.Сейітов, Сөз сұра.). Бізде сыншылдық ойдың тереңдігі мен *кемелділігі* әлі де болса кем («Қаз. әдеб.»).

КЕМЕЛЕК з а т. ж е р г. *Кебенек* (ешкіде болатын жұқпалы ауру).

Кемелек келгір. қ а р ғ. *Кебенек келгір* (кемелек ауруына тап болғыр). *Кемелек келгірді* қайыр бері, – деп шал айғайлап жіберді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

КЕМЕЛІК с ы н. *Кемеге арналған.* Ертістегі *кемелік* пристань өркендей келе, оның жағасына үлкен үйлер және соған деңгейлес көпірлер салынуы мүмкін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

КЕМЕҢГЕР с ы н. *Ақылды, дана, данышпан.* Осы сықылды *кемеңгердің* атына арнап журналымыздың атын «Абай» қойдық («Абай», №1). *Кемеңгер* дұғалы ауыз кәрі қайда? Дертіңе шипа болар дәрі қайда? Масайрап кімге сеніп қарысасың, Жауап бер, осылардың бәрі қайда? (М.Дулатов, Шығ.). Қол күтті, уақыт өтті, ерікті ерлер, Ауыр ой биледі Абылай *кемеңгерді*. Қол күтті, уақыт өтті. Күн батар шақ, Жерде-ақ ед қой көшіндей қалың калмақ (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕМЕҢГЕРЛІК з а т. *Ақылдылық, даналық, данышпандық.* Тезек теріп, күл шығарып жүрген сенен не *кемеңгерлік* шығушы еді. Бар сенгенің астыңдағы атың болар (Ә.Хасенов, Алтын арық).

КЕМЕР¹ [ир. *کمر*] зат. *Өзен, көл, су арнасының жағалауы, жиегі.* «Қазақтың» мақсаты, бағыты осы болғаннан кейін теңізде сапар шеккен кемешідей дария жүзін тұман басса да, кеменді толқын соғып мың ұрса да, төуекелге бел байлап, жарым жолдан қайтпай, я су түбіне кетуге, я көздеген *кемерге* жетуге серт айтып шыққан еді (М.Дулатов, Шығ.). Еркін құсқа мынадай жоба ұсынды су жылан: мына тұрған жартастан *кемеріне* бар дағы, төмен қарай құлап кет! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Төгілмей ме *кемерінен* асқан су, Өлтірмей ме жайылған соң күшті су, Түн баласы түнеріп тұр өлгелі, Көзінді сал – күнбатыста қанды шу (М.Жұмабаев, Шығ.). Вагоннан түсе бергенде-ақ тас *кемерін* гүрс-гүрс сабалап жатқан теңізге тірелдік (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

Кемер бекіту құрылыстары. *Өзеннің, бөгеннің, теңіздің жағалауларын, бөгеттер мен каналдардың құлама қабақтарын толқындардың, судың қатты ағысының және мұз көшкінінің т.б. бұлдіруінен қорғау үшін салынатын құрылыстар.* *Кемер бекіту құрылыстары* жағалауларды бүлінуден және елді мекендерді, өндіріс объектілерін, жолдар мен көпірлерді, байланыс жүйелерін, орманды, ауылшаруашылық өнімдерін, сондай-ақ мәдени және тарихи ескерткіштерді су басудан сақтау үшін салынады (ҚСӘ).

КЕМЕР² [ар. *کمر*] зат. *Кемер белбеу.* Қып-қызыл киімдері, кілеңалтын, Гауһарлы *кемермен* е н бұған белді (Т.Ізтілеуов, Әшкәбус). Алтыннан *кемер* байланып, Жылқыға қарай жонелді (Алпамыс).

Кемер белбеу. *Әшекейлі, жалтақ белбеу.* *Кемер белбеу* – бел сәні, Кемелді жігіт – ел

сәні (Мақал). Бала шағынан белін *кемер белбеумен* тас қып буып алуға дағдыланған адам еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

КЕМЕРЛЕ = е т. **1.** *Судың арнасын тереңдеп орып, екі жағасының биік болып (кемер болып) қалуы; кемер жасау.* Өзеннің арғы жиегі найзадай тік жар. Жар жағасын *кемерлеп* екі-үш қатар ор қазып, жағдайлы жерде жау жатыр (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Көктем жаңбырына тоған суы толатыны бар, бұзып кетуі мүмкін. Алдын алып беларықты *кемерлей* бермек (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). **2.** *Кемеріне жету, толып кету.* Уа, ғажап, міне, арнаны *кемерлеп*, кейде қақ жарып мөп-мөлдір өзен ағады (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап.). *Кемерлеп* каналдарда сулар ағып, Жыландай жүз бүктеліп бұраң қағып (С.Сейтенов, Сапар.). Далада майда шуақ көктем айы, Қар еріп, су *кемерлеп* кетті сайды (Ж.Молдағалиев, Нұрлы.). **3.** *Жағалау, жиектеу.* Біз қайықпен ақырын жоғары өрлеп келеміз. Биік жар қабақты *кемерлеп*, ұзыннан-ұзаққа созылған қалаға көз саламыз (Т.Ахтанов, Үндістан.). Өзен жағасын *кемерлей* өскен тал, қайың ағаштары қарауытып тұр (С.Бегалин, Шоқан асу.).

КЕМЕРЛЕН = е т. **1.** *Жарқабақтану.* Арнаның біраз жері опырылып, *кемерленіп* қалыпты (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Арнасы кепкен өзен табаны тәрізді екі жағасы *кемерленген* сайға көз жүгіртті (Ә.Сараев, Бозқырау). **2.** *Кемеріне жету, толқындану.* Сырымды соған баян етуші едім, Сол арық *кемерленіп* жатыр толып, Құлаш ұрып дариядан өтуші едім (Үш ғасыр.).

КЕМЕРЛЕНУ *Кемерлен етістігінің қимыл атауы.*

КЕМЕРЛЕТ = е т. *Суару, суға жіберу, жабу.* Жылқыны кең суатқа *кемерлетіп*, Торымен желе-жорта желеңдетіп, Азғана демін алып, тамақтанып, Жылқыға кешке тағы келер жетіп (Қ.Тастанбеков, Өленді.).

КЕМЕРЛЕТУ *Кемерлет етістігінің қимыл атауы.* Екі реткі соққан қатты боран құмның қазан шұңқырларының қыратын ақ *кемерлетіп*, алқымына сүрі қар нығады (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

КЕМЕРЛЕУ *Кемерле етістігінің қимыл атауы.*

КЕМЕРЛІ с ы н. **1.** *Кемері бар, жарқабақты.* Бұл *кемерлі* тауларға, әсіресе, бүркіттер аялдағып келеді (А.Сейдімбеков, Ақиық). **2.** а у ы с. *Бай, болып-толған.* Олжа алған дәулеттіден, *кемерлі* ден, Той-топқа өрен жүйрік төнер кілең (І.Қажытай, Тасжарған).

КЕМЕРСУ з а т. *Өзеннің (бөгеннің) мұздан арылуы алдында пайда болатын жағалаудағы мұздан бос, ашық су жолағы.*

КЕМЕРСІЗ с ы н. *Кемері жоқ.* Ән болмайды өлеңсіз, Жер болмайды *к е м е р с і з*, Трактор айдап жүр екен Раева Елеусіз (К.Әзірбаев, Шығ.).

КЕМЕСЕР з а т. т а р. с ө й л. *Комиссар.* Саясат – ағаш ат, Мінді есер – *к е м е с е р*. «Шу, – деді сабаз, – шу!» деді «Шу» дегенде гүледі. Табаны тасқа тимеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕМЕСЕРЛІК з а т. т а р. с ө й л. *Комиссарлық.* *Кемесерлігіне* қызыққан кісіне несіне барайын. Қайтып оны іздеп барғам да жоқ. Оқуымда жүре бердім (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕМЕШ с ы н. *Бір жағына қарай еңкіш, құлама.* Шаршы қотанның төрт жағы шөп шығып жер басқан *к е м е ш* жар және төрт бұрышында адам бойына жуық төрт шошақ төмпешік («Қаз. әдеб.»). // *к ө н е.* Жарқатаң кемер. Пәнидің сарайынан не көшпеген? Өмір-жар опырылған, өлім-құрдым, Біз керуен келе жатқан *к е м е ш п е н е н* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

КЕМЕШЕ ү с т. *Кеме сияқты, кеме секілді.* Комбайн жүр *к е м е ш е*, Селді жарып аққандай. Тап алдымнан жел есе, Қауыз ұпты ақ қардай (Қ.Бекхожин, Ардагер.). Бір бүйірге қисайған күйінде қайырлаған *к е м е ш е* шөге кетті (М.Мағауин, Ақша қар.).

КЕМЕШТЕ= е т. *Кемеш ету, кемеш етіп жасау; ою, үңгу.*

КЕМЕШТЕЛ= е т. *Опырылу, үйілу.* Ордың бет жағы жар, түбі *к е м е ш т е л і н* қазылып, тереңдігі жарты метрдей болғаны жөн (М.Тілеуғабылов, Чума ауруы.). Інге аяғы терең бойлап, *к е м е ш т е л і н* қалған үстін аузымен опырып-опырып тастайды (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.).

КЕМЕШТЕЛУ *Кемештел етістігінің қимыл атауы.*

КЕМЕШТЕН= е т. *Қисаю, жантаю.* Он бес құлаштай жартасқа жармаса жылжып келген мен одан ары *к е м е ш т е н г е н* жайма таста табан тіреп тұра алмадым (Е.Тұрысов, Ақбақай).

КЕМЕШТЕНУ *Кемештен етістігінің қимыл атауы.*

КЕМЕШТЕУ¹ *Кемеште етістігінің қимыл атауы.*

КЕМЕШТЕУ² с ы н. *Еңкіштеу, құламалау.* Бұл жактан тасыған су құлайтын болу керек, қызыл жар *к е м е ш т е у*, сонда да тіп-тік, найза бойынан асады (А.Нұрманов, Құлан.). Қарысау қара тегештей, Қара қоңыр саптыаяқ. Дөңгелек қарын *к е м е ш т е у*, Ақ жем ернеу, ақ кабак (І.Жансүгіров, Шығ.).

КЕМЕШ з а т. 1. *Кеме жүргізуші.* Мұқаң әдебиет мұхитының айдынында еркін жүзген,

барлық порттардың бағдарын бес саусағындай білетін *к е м е ш і* тәрізді еді (С.Мәуленов, Үркер). 2. *Кемеде жұмыс істеуші.* Бүкіл жол бойы *к е м е ш і л е р г е* көмектеседі, көз алмай кемедегі мүлікті күзетеді (Камбоджа ертегі.). 3. *Кеме жасаушы.* Қазірдің өзінде біздің *к е м е ш і л е р* жолаушылар таситын кемеңіз жаңа бір түрін жасап шығарды (Ғалам ғажап.).

КЕМЕШІК з а т. э к с п р. *Кішкене кеме.* Жартылай қираған *к е м е ш і к т е н* өзге еш нәрсе қалмағандай, бұрын қаптап жүрген кемелердің бүгін бірі де жоқ (Тұлпар).

КЕМЖАҚСЫ с ы н. ж е р г. *Жап-жақсы, әп-әдемі, тәп-тәуір.* Ол рулар тарихын *к е м ж а қ с ы* біледі (Қаз. тілі. диалект. сөздігі.).

КЕМЖІК з а т. ж е р г. *Кемшілік, кем-кетік.* Болдым дүние тойында, Көп ғылым жоқ бойымда, Шын мақтан жоқ ойымда, Кеш сөзімнің *к е м ж і г і н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

КЕМЗАЛ з а т. с ө й л. *Қамзол.* Қалима ұлының қасына жақындап, екі кесе шай ішкізді, *к е м з а л ы н ы ң* қалтасында тұтас бес сомдық жүр екен, соны берді (Р.Токтаров, Ертіс.).

КЕМЗАЛДЫҚ с ы н. *Кемзал тігуге жарамды.* Абай лапкені аралап жүріп шайдан бастап кант, мақпал, дүрия сияқты көйлек, *к е м з а л д ы қ* нәрселер алды (М.Әуезов, Абай).

КЕМЗЕЛ з а т. с ө й л. *Қамзол.* Оның есесіне қысты күні сорпаға, көжеге, сарқасқа қылып құрт езіп тойып алса, қора ішіне *к е м з е л ш е н*, көйлекшең шыққанда бойы қыз-қыз қайнап жүреді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕМИЕК с ы н. *Астыңғы иегі тартыңқы, кем.* Ауызғы бөлмеден тарамыс қол, *к е м и е к*, істік мұрын, кішкене көк көзі шүңірейген арық кемпір көрінді (К.Тоқаев, Тасқын). – Оған қарсылық етіп күнә арпайық, – деді кимешек киген *к е м и е к* сары кемпір (Ә.Қалмырзаев, Ар.). Рамазанға «*к е м и е к*» деген сөз қатты батуды еді (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Кемиек бота. *Астыңғы иегі шығыңқы болып туған бота.*

КЕМИЕКТЕУ с ы н. *Иегі кемдеу.* Ана бір ауылға келіп тілдескен *к е м и е к т е у*, қарақат көз қазақ тілмаш екен (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

КЕМ-КЕМДЕН ү с т. *Аз-аздап, біртіндеп.* Жылылық екі күнге созылды. Байқаймын, мұз *к е м -к е м д е н* жұқарып барады (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.). Түп-түгел орнында тұр есен-саулық, Әйтсе де, қозғалтпайды бір құрсаулық. Әлде бұл кәріліктің кебі ме екен, *К е м -к е м д е н* төсек жаққа жүрген баулып (Ә.Тәжібаев, Жартаң.).

КЕМ-КЕМНЕН ү с т. ж е р г. *Аз-аздап.* Жауды қашан қиратам дегенше, қолға теңдік

тиіп тұрғанда *кем-кемнен* кек ала берген жақсы (С.Омаров, Қызыл арай). Колхоз бойынша бірінші орынға ие болдық. Бәріне де *кем-кемнен* үйреніп келемін (Абзал жандар).

КЕМ-КЕТІК з а т. 1. *Жетіспестік, кемшілік, кемістік.* Әрқайсысы өзін, атақты аталасын, руын, жұртынт.б. мақтай отырып, қарсыласының, оның аталастарының, руластарының, жұртының т.б. *кем-кетігін*, кате басқан қадамдарын, ұятты істерін қазбалап, тізе бүктіруге тырысады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Мөп-мөлдір саф құмістей, төп-төтті су, Күнде ерте, жалғаны жоқ: «Әзір!» – деймін. Ақ құмың керегіңше даяр қылам, *Кем-кетік* жерің болса, даяр тұрам (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Жоқ-жітік, жарлы-жақыбай, кедей.* Адал еңбекпен қатын-баласын асырап, артылған еңбегімен өзінен төмен *кем-кетікке* жәрдем қылуға әлі жетіп, соған өбден құмарланып кеткен адамға Атымтайдың керегі жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл жолғы келгенде, Махмұттың кім екенін ел таниды; оның ұлы қаламынан, Семей азаматтарына беделінен жуандар, жауыздар ығысады, шылаулар, *кем-кетік* оны арқатаяныш қылады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕМ-КЕТІКСІЗ с ы н. *Кемшіліксіз, кемістіксіз.* Жас шаңырақ болғандықтан, *кем-кетіксіз* болмайды. Әйтеуір, асқақ арманмен қанаттанып қалып едік («Лен. жас»). Пікірімізді қорыта келгенде айтарымыз: әділетіне көшсек *кем-кетіксіз* шығарма сирек кездеседі («Лен. жас»).

КЕМКИ = е т. *Кекио, кекжио.* Ей, сен *кем-киін* неғып отырсың (Қаз. тілі. диал. сөздігі.).

КЕМҚАП з а т. к ө н е. *Оқалы қалың жібек мата, қымқап.* Айламақ жарастығын жақсы жұмыс жаратса, Жапшар Алла пормада қай, Айтайық құтты болсын құрмет келіп, Ки, Бибіш, *кем-қап*, атлас, кенауыз тай (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

КЕМҚОРЛЫ с ы н. *Кем, төмен, нашар.* *Кемқорлы* көреді. Сатып алған құлыңнан жаман ақырады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕМПАРЫҚ с ы н. *Парықсыз, ақымақ.* Кемеңгер отырар жерде *кемпарық* отырса, сөйтпегенде қайтеді (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

КЕМПЕС з а т. с ө й л. э к с п р. *Кемпір.* – *Кемпес*, кел бермен. Отырсаңшы, – деді Бакан даусын жұмсарта (М.Сүндетов, Ескексіз.). – Әнекей, енді *кемпес* болыппын. Қалампыр деген өз атым құрып қап па? – деді жеңгей (Ғ.Сланов, Домбыра.).

КЕМПІР¹ з а т. 1. *Жасы келген, қартайған әйел.* Жар бетіне қарай алам, О дүниеде не түрмен, Міне, бүгін *кемпір* болдым, Қеше жас қыз секілді ем (Т.Молдағалиев, Қош.).

2. *Шал кісінің жасы келген әйелі.* Пішендікке салт барыңыз дегенге көнбей, *кемпірі* мен қызын ала келген және біріне шөп тасытып, біріне қазан астырып қойған (М.Сатыбалдиев, Жарғас.). Оң жақтағы кебеженің түбінде бір уыс болып шүйкедей ғана *кемпір* отыр (А.Сатаев, Дала.).

Жалмауыз кемпір. м и ф. *Қарға тұмсық, қол-аяғының тырнақтары сояудай, кейде жеті басты, адам қанын соратын қорқынышты кейіпкер ретінде суреттелетін қазақ ертегілеріндегі жағымсыз бейне.* *Жалмауыз кемпір* бейнесінің тарихи негізі бар (ҚҰӘ). Бәки келеді, *жалмауыз кемпір* келеді, пері, жын-шайтан, албасты, обыр келеді деген сықылды сөздермен баланы қорқыту қып-қызыл зиян. Мұндай сөздерді, ертегілерді, әңгімелерді естіп өскен бала өмір бойы су жүрек, қорқақ болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Сонда ғана дәуірі, жез-тырнақ, *жалмауыз кемпір*, тағысын-тағылар жайынан айтылған ертегілерге ойымыз ұйып, бойымыз балқып, тындайтын дәрежеге жете аламыз (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Жалмауыз кемпір*, жезтырнақ, өбір үйі, жын, пері, албасты, марту сияқты нәрселер дүниеде жоқ, адамның қиялында ғана болған нәрселер (А.Байтұрсынов, Шығ.). Баланың төбеттері *жалмауыз кемпірдің* бұтын бүт, қолын қол қылып жүн-жүнін шығарып талап тастайды (Қаз. ертегі.).

Кемпір бет. *Беті кемпірдің бетіндей мыж-тыж.* Қайдағы бір пәлені шығарып жатыр. Әлгі *кемпір бет* Сұлтанның үйінде жүрген өзін аттас жетімекке кетемін деп әлек салды (Ә.Тарази, Асу.). «Көкөзек» қосқан жалғыз ат басы қазандай, салпаң құлақ көк ала ат еді. Үстінде жәмірейген *кемпір бет*, шілтік жігіт (Ә.Тарази, Асу.).

Кемпір қойын қосақтап тұр. ж е р г. *Кемпір-қосақ шықты.*

Кемпір өлді. э т н. *Ескі салт бойынша, жаңа үйленген жастарға «өзгелер ұйықтады, жата берулеріңе болады» деп беретін әзіл белгі (Мұны хабарлаған әйел сыйлық алатын болған).* Көкеңді жеңгелері күйеуіне оңаша жолықтыру керек те, күнәсыздығын көрсетіп, күйеуден: *кемпір өлді*, ит ырылдар, бақан аттар, есік ашар, қол ұстатар, шаш сипатар, т.б. ырымын алады (С.Мұқанов, Шығ.).

Қырық кемпірдің қалауынан жиылған. ж е р г. *Қырық ру, әртірлі.*

Мыстан кемпір. м и ф. а) *Шашы жалбыраған, аузы опырайған, мүсәпір кемпір бейнесіндегі көбінесе дәудің шешесі ретінде көрінетін қазақ ертегілеріндегі жағымсыз кейіпкер.* Басынан жаманшылық кетпеген, басы мүйіз, к...і киіз бір *мыстан кемпір* келді (Алламыс). Ертегілерде неше алуан жауыздық істеп

жүретін *мыстан кемпірлер* болады ғой (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Әжемнің *мыстан кемпір* туралы ертектері есіне түсіп, өзімді де үрей билейді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Көше толы қайыршы. Ал біз «бай мемлекетпіз» дейміз. Бұған мен түгілі, «Алтын сақадағы» оқиғаға дау айтып, *мыстан кемпірдің* неге жылдам өлетініне күдік білдіріп жүрген менің бес жасар інім де сенбейді. Қайғылы, әрі күлкілі («Жас Алаш»). Кенеттен ши түбінен бас көтерген жыландай у тілді *мыстан кемпірді* көрдім (А.Лекеров, Қырда.). ә) *Албасты, дию, жын-пері. Мыстан кемпір* сықылды, Екі беті құнысқан Қан майданнан қағыс боп, Әбдіғашар жылысқан (О.Шипин, Дастан.).

Шүйке кемпір. *Өзі арық, дене тұрқы шағын көрі әйел.* Жетпіс жасар кішкентай *шүйке кемпірдің* қайратына сіз көлденеңнен көз тастап қараңызшы (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

КЕМПІР² з а т. ж е р г. *Сиыр малында болатын жұқпалы ауру. Кемпірмен* ауырған малдың іші өтіп, ішегі түйіліп, бойын жаздырмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Кемпір келсін. қ а р ғ. *Сиыр малына айтылатын қарғыс, мәлік келсін!* Сиырға енді *кемпір келмес*, келтіре қоймаспыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕМПІРАУЫЗ з а т. *Шеге суыратын құрал; тістелуік, атауыз.* Қолында балғасы мен *кемпірауызы* бар Баянды ұста жәшіктердің қасында аз бөгелді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Арба үстінде Ильяс отыр. Қолына балға, төс, *кемпірауыз* ұстапты (М.Мырзақұлов, Аңшы). «Дуалы ауыз» ғой, *кемпірауызбен* оп-оңай суырылады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Былай тұршы, біз де көрейік, – деп етікшінің пышағын, бізін, балғасын, *кемпірауызын* ұстап, қамалып жатқан еркектерді кимелеп, біреуінің қолынан кебісті жұлып алып қарады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕМПІРАҚСАҚ з а т. ж е р г. *Үлкен малдағы сары буын ауруы, сарып.* «*Кемпірақсақ*» деп атайтын бұл ауруды емдеуге құлағының үстіңгі жағын тіліп, шеміршек пен терінің арасына тотияйын салады. Немесе іскен буынды киізбен орап, шуда жіппен қозғалмастай болдырып тігіп, қуысына ыстық суды, артынан суық суды құйып тұрғызып жібереді (ЦГА). Қой малын сызға қамауға болмайды, *кемпірақсақ* болып қалады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

КЕМПІРКЕ з а т. ж е р г. *Шай демдеген шайнекті қою үшін самауырының оттығына киізетін бөлігі.*

КЕМПІР-КЕШЕК ж е р г. *Кемпір-самыр.*

КЕМПІРҚАУЫН з а т. ж е р г. *Қабығы қатты, тәтті, дәмді, сақтауға төзімді келетін*

торлама қауын. Кемпірқауын августа піседі, одан қақ жасауға да болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

КЕМПІРҚОСАҚ з а т. *Аспанда жаңбырдан кейін пайда болатын доға тәріздес әр түсті жолақ.* Күн бұлт арасынан жайдары жымияды. Бір кезде кенересі сөгілген көк жиектен әдемі *кемпірқосақ* шыға келді (А.Нысаналин, Алыста.). *Кемпірқосақты* бақыласаң, түрлі түстердің қалай реттеліп қосылып тұрғанын зерттесең, тағы да сондай белгілерін қарастырсаң, онда біз құбылысты жай ғана бақылап зерттеген боламыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Анда-санда дүркіреп келіп, өткірші жаңбыр бүркіп өтеді. Соның артынша аспан шайдай ашылып, қызыл-жасыл *кемпірқосақ* орақша иіліп, сәндене құбылатыны бар (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас.).

Ай кемпірқосақ. *Ай сәулесінің әсерінен пайда болатын кемпірқосақ.*

Қос кемпірқосақ. *Негізгі кемпірқосақтан басқа онымен қабаттас байқалатын екінші кемпірқосақ.* *Қос кемпірқосақ* күн сәулесі тамшыға белгілі бір бұрыш жасай түсіп, оның ішінде екі рет шағылысуы нәтижесінде пайда болады («Зерде»).

КЕМПІРЛІК з а т. *Кемпір болғандық, қартайғандық.* *Кемпірлік* келді, ендігі жерде тоқтының жасындай тірлік қалды (С.Алдабергенов, Қанат.). Бойында отың, қайратың, Көңілің сенің сенер ме? Келіншек атанбай жатып, *Кемпірлік* келді дегенге (Т.Молдағалиев, Жүрек.).

КЕМПІР-СЕМПІР з а т. *Кәрі-құртаң әйелдер.* Бір күні айы толып толғатады, Боларын болашақты болжатады. Жиылып қатын-қалаш, *кемпір-семпір*, Салғызып отына май лаулатады (Батырлар жыры). Сыпайыгершілікті былай тастауға тура келді. Бізбен қоса ұмтылған біраз *кемпір-семпірді* кейін қарай қағып жіберді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

КЕМПІРТАС з а т. *Әдет-ғұрып, діни сенімдерге байланысты тастан мүсінделген адам пішіні, балбал тас.* *Кемпіртас* төрт топқа бөлінеді: 1) қола дәуіріндегі *кемпіртас тар* (б.з.б. 2-мыңжылдық) – бас жағына жұлдыздардың, етегіне адамның тұрпаты пішінделген, биіктігі 2-4 м сын тастар; 2) Қара-тау маңындағы сақ дәуіріндегі *кемпіртас тар* (ҚҰЭ). 13 ғасырдағы Еуропа саяхатшысы В.Рубруктің дәлелдемесіне орай ғалымдар *кемпіртасты* қыпшақтардың 11-12 ғасырлардағы мәдени мұрасына жатқызады (ҚҰЭ). *Кемпіртасты* ескі түркі жазуында «блбл», орхон жазуында «балбық» деп таңбалайды (ҚҰЭ).

КЕМПІР-ШАЛ з а т. *Жасы келген, қартайған әйелдер мен еркектер.* Ер азаматтың

жоғын білдірмей, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара білген *ке м п і р-ш а л*, қатын-балаларға ауданнан, облыстан жауатын алғыс та аз болмайтын (К.Қазыбаев, Ызғар). Кейіндеу келген бала-шаға, *ке м п і р-ш а л*, қыз-келіншектерге жұмыс жетпеді (Ф.Мұстафин, Қарағанды). *Ке м п і р-ш а л* құржаң қағып, бала бүрсең, Көңілсіз қара суық қырда жүрсең. Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң, Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең (Абай, Тол. жин.).

КЕМПІРШАШ з а т. ө с. *Тарам-тарам болып шөліді жерде шығатын, биіктігі 20-30 сантиметрдей қой жейтін шөп*. Ас болмады жылқыға, *Ке м п і р ш а ш* пен бұйырығын. Көп көрдім жаяу адамды, Сүйретіп жүрген құрығын (А.Бабиұлы, Өлгий).

КЕМПІРШЕ ү с т. *Кемпірге ұқсап, кемпір сияқты*. Тоқашты *ке м п і р ш е* киіндіріп, Весновка өзенінің арғы қабағындағы мұқыл үйге алып барды (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Генерал-полковник Холидт *ке м п і р ш е* киініп, көзден ғайып болыпты. Бишаралық қой (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

КЕМПІРШӨП з а т. ө с. <лат. *acantholimon*> *Қорғасыншөп тұқымдасына жататын аласа бұталы не бұташықты өсімдік. Ке м п і р ш ө п-тің* биіктігі 7-40 см. Сабағын орай орналасқан жапырақтары ұзынша, үш қырлы, жұмырлау не жалпақ үшкір болып келеді (ҚҰЭ). *Ке м п і р ш ө п-тің* өте сирек кездесетін, жылдан-жылға таралу аймағы азайып бара жатқан түрлері. Сондықтан олар қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

КЕМПІРШУАҚ з а т. ж е р г. *Жазғытұрғы кеш, күз кезіндегі күн сәулесі*.

КЕМСАЛИҚА с ы н. 1. *Біразырақ жетпеген, жетіспей жатқан*. Бұл құрылыс өзiрге *ке м-с а л и қ а* болып тұр (Ауызекі). 2. *жер г. Селқос, құлықсыз, енжар*. Рақым жұмысқа *ке м с а л и қ а*, барған жұмысын тындырымды ғып істемейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

КЕМСАЛҚАУ с ы н. *Енжар, селсоқ*. Сол күні ол кісі *ке м с а л қ а у* отырғандай көрінді маған (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

КЕМСЕҢ; кемсеңқақты. *Кемсеңдеп жылады*. Үнімен бірге байланғандай көзінен жас шығар емес, тек *ке м с е ң қағып*, буындары солкылдай бастаған әлсіз денесі дір-дір етеді (Ә.Әбішев, Ғаламат). «Байғұс ботам-ай, Сегізжан да әскерге кетейін деп жатыр ма» деп, *ке м с е ң қаға* отырып, іздегенімді теңдерінен суырып берісті (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

КЕМСЕҢДЕ= е т. *Иегін ғана қозғап, үн шығармай өксіп жылау*. – Боташым! – деп, арғы сөздерін айтуға шамасы келмей *ке м-*

с е ң д е г е н Сәбираның көз жасы көл болды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Ашына сөйлеген ақ тоқал өксі *ке м с е ң д е п*, алтын оқалы аппақ кимешегінің етегімен көз жасын сүртті (З.Жәкенов, Таң самалы). – Олай-бұлай болып кетсем, бөрінен де саған қиын болады-ау ескі ұяда жалғыз қалып, – деп, кемпір *ке м с е ң д е п* жылады (К.Баялиев, Дегелек.). Шешесі жылап, кеңкілдеп бүтжиіп отырған соң бес жасар қызы – Шиттей де *ке м с е ң д е д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕМСЕҢДЕС= е т. *Иектерін қозғап, үн шығармай жыласу; жылағансу*. Өксігені өксіп, жылағаны өтірік те болса, ауыздарын *ке м с е ң-д е с і п*, Қамарды айнала қатын-қалаш, қыздар отыр (С.Торайғыров, Тол. жин.).

КЕМСЕҢДЕСУ *Кемсеңдес етістігінің қимыл атауы*.

КЕМСЕҢДЕТ= е т. 1. *Өксіту, жылату*. Көрі әкемді *ке м с е ң д е т п е й* ін деп, хат жазған жоқ едім (Б.Момышұлы, Шығ.). 2. *Иегін селкілдету, кемсеңдеу*. Финн соғысына қатысқан қарт солдат аузы-басын *ке м с е ң д е т і п* өз сөзін әрең айтты (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

КЕМСЕҢДЕТУ *Кемсеңдет етістігінің қимыл атауы*.

КЕМСЕҢДЕУ *Кемсеңде етістігінің қимыл атауы*. Бөпке әжем ондай емес, көңілшек, Мені көрген жерде-ақ көңілі босап, *ке м с е ң д е у ге* дайын тұрады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). – Алайын деп алып отыр дейсің бе? – деп, кемпір де *ке м с е ң д е у і н* тоқтатып, көзін сүртті (К.Баялиев, Дегелек.).

КЕМСЕҢ-КЕМСЕҢ; кемсең-кемсең етті. *Үнсіз өксіп жылады*. Еріндері көгеріп, ақтонның ішінде дірілдеп жатқан екі-үш бала. Біреуі бір уыс болып тіпті бүрісіп кеткен екен, жылауға да шамасы келмей, *ке м с е ң-ке м с е ң е т е д і* (А.Жүнісов, Өмір ізі).

КЕМСИ= е т. *Аузы отырылу, жапырылу (тіс жоқтықтан болатын өзгеріс)*. Аузы *ке м с и-ге н* бір кемпір арбадан түсіп жатқан Раушанға бажырая қарап, жанында отырған тарғыл бетті әйелге бірдемені сыбырлап айтып, екеуі күңкілдеді (Б.Майлин, Шығ.).

КЕМСИЮ *Кемси етістігінің қимыл атауы*.

КЕМСІ= е т. *Кем соғып қалу, кем болу*. Артық сөйлеп, абыржып қалмау, кем сөйлеп, *ке м с і п* қалмау – ол, мұғалім, саған сын (Ақ бидай).

КЕМСІН= е т. *Кем санау, кем деп білу; төмен санау, қомсыну, менсінбеу*. «Құл», «күң» деген сөз қазақта *ке м с і н і п* айтылатын сөз екені рас қой (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Үйлен, айналайын. Қолыма бір тигізші өзін! Сені *ке м с і н ге н* келіннің әуселесін көріп алайын (Қ.Сатыбалдин, Қызыл жалау).

КЕМСІН с ы н. *Кем, кемістігі бар.* Аспан нұрсыз күн менен ай болмаса, Жер құтсыз бар керекке бай болмаса. Елдің де шаруасы *кем-сіні* болмақ, Түп-түгел әр түлігі сай болмаса (Пернедегі терме.). Бір жақ аяғы *кемсіні* болғанымен, Төлеп қарулы болатын (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

КЕМСІНУ *Кемсін етістігінің қимыл атауы.*

1. Азырқану, аз көру. Алғашқы жасалған операцияның нәтижесін *кемсіну*ге болмайды (Е.Оразақов, Қайта соқ.). **2. Біреуді өзінен төмен санау, кем-кетік, мүгедек, кедей адамдарды менсінбеу сияқты адамгершілікке жатпайтын қнамсыз мінез-құлық.** Оқушыға дәлелсіз айтылған сөз, әділетсіздік, оны *кемсіну*, дау жоқ, мұғалім мен оқушының арасында келіспеушілік тудырады («Халық мұғ.»). Қиналған, тапшылдық көрген, жетімсіз адамдардың іс-әрекеті мен мінез-құлқындағы кемшіліктерін *кемсіну* адамгершілікке жатпайды (ҚҰӘ). Адам мінезіндегі өзгелерді *кемсіну* сезімі, психологиялық тұрғыдан алып қарағанда, гуманистік көзқарастарға кері қатынасты білдіретін сипат (ҚҰӘ).

КЕМСІТ= е т. *Кемсіну; менсінбеу; төмен түту.* Әйелді «шашы ұзын, ақылы қысқа» деп *кемсіт*ті, көр тұтты. Қыз туса менсінбеді, үйдегі уақытша аз күн қонақ деп түсінді (Ә.Нәбиев, Шолпан). Шырт ұйқыдан ояңғандай селк еткен Кенжегүл ағасы Қаранардың бұл жолы да *кемсіте* сөйлегенін онша жактырған жоқ (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Өз басын құрбы-құрдастары талай *кемсітін* мазақ етіп қорлағаны, зорлық көрсеткені бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біреуді асырып мақтаған, я *кемсітін* жамандаған болмайды. Олай болса, қазақ тілінің һәм жазуының таза сақталып, белгілі бір жолға түсуіне бірінші қам қылып, қызмет сіңірген, бұл жолда басшылық еткен кім деген сұрауға менің жауабым осы жазғандарымнан көрінсе керек (М.Дулатов, Шығ.).

КЕМСІТПЕ: кемсітпе баға белгілеу. э к о н. *Тауарды шығын деңгейіндегі айырмага қатыссыз белгіленген (дискриминациялық) бағамен сату.*

КЕМСІТУ *Кемсіт етістігінің қимыл атауы.*

1. Төмен санау, қорлау, менсінбеу. Әйелі өзінен бір жарым мүшел кіші екенін біле тұра Қаңқабай оны «кемшір» деп *кемсіту* деншімірікпейтін (З.Жәкенов, Таң самалы). Әйелдерді *кемсіту* әр халықтың тарихында кездеседі, бірақ *кемсіту* түрі әртүрлі болады (І.Омаров, Шабыт.). **2. э к о н. Сыртқы саудадағы тәртіп, шектеу.** *Кемсіту* тәртіпке сәйкес бір елдің заңды және жеке тұлғаларына олардың кемсітуші елдің аумағында сауда қызметіне сол аумақта басқа елдің заңды және жеке тұлғаларымен

салыстырғанда неғұрлым нашар жағдай жасалады (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

КЕМСІТУШІЛІК з а т. *Кем санаушылық, төмен түтушылық.* Корей халқының ұлттық тілін, мәдениетін *кемсітушілік* біржолата жойылды («Халық мұғ.»). Жердегі тіршілікті, сол тіршілік қызығы еліткен адамдарды *кемсітушілік* бар мұнда (Бәйшешек).

КЕМСІТІЛ= е т. *Кем саналу, төмен бағалану.* Істің екінші бір жағы – азаматтың жауапкершілігі мен тәртібі жете бағаланбай *кемсітілді* («Соң. Қаз.»).

КЕМСІТІЛУ *Кемсітіл етістігінің қимыл атауы.*

КЕМТАР с ы н. **1. Жарымжан, мүгедек; кемістігі бар.** Қалыңмалын төлесе, қазақ қызын шал да, *кемтар* да ала беретінін көріп жүрміз (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Міне, екі жылдан асып барады, *кемтар*мын, мешел бала секілдімін, жүре алмаймын (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Жасы ұлғайып, белі шойырылған, аяқ-қолы мертіккендері де аз емес. Әйтеуір дені сауы шамалы, көбі *кемтар* (З.Жәкенов, Таң самалы). **2. Тапшы, жетімсіз; мұқтаж.** Ауыр бейнет, *кемтар* тұрмыс салмағынан жаншылған кембағалдар әрдайым атақты шайырлар өлеңдерін рухани медет етіп отырады (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Біздің жазғандарымызда бай табы болса, не ақылдан кемтар, не күштен *кемтар*, шертіп қалсаң, күл-талқаны шығатын бейшара қылық көрсетіліп тұр (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

КЕМТАРЛАУ с ы н. *Кемдеу, кемістігі барлау.* Өз қатарынан өзін біраз *кемтарлау* көре ме, әлде жұрт алдында өзін кінәлі санай ма? (З.Қабдолов, Өмір.). Бакса жалғыз Мария ғана емес, балаларының бәрі де *кемтарлау* екен (Бал дәурен).

КЕМТАРЛЫҚ з а т. *Мүгедектік, жарым-жандық, организмнің қалыпты құрылысының іштен кем болып тууы.* Бір-бірінің *кемтар*лығын ескеріп, Саңырау мен соқыр тұрды дос болып. Екі ғарып қартайғанша жұп жазбай, Келіп еді жұртпен бірге көшке еріп (Қ.Баянбаев, Шапағат.). Жалшының қайдан болсын оңды күйі, Жаз болса, жыртқы жаппа тіккен үйі. Бейнет пен *кемтар*лығын жанын қинап, Жататын төсек тартып жиі-жиі (Ә.Әленов, Әлімқара).

КЕМТАРШЫЛЫҚ з а т. *Жетіспеушілік, тапшылық, мұқтаждық.* Өмір гүл жайнасын, келер ұрпақ *кемтар*шылығын көрмесін (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Сонда бие, сонда сиыр, Жаңа салды үйді биыл. Ағыл-тегіл ішіп-жемі, *Кемтар*шылығы болмайды үйір (Қ.Әбдіқадыров, Таңд.).

КЕМТІК з а т. *Кем-кетік, кемістік, жетімсіздік.* Махаббат бұрын өлді, мен тірімін, Көп иттің жұлып жүрген кемтігімін. Баста бақ, қолда дәулет болса дағы Осы елдің өз ойымша *кемтігімін* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Кемтігін толтырды. *Жетпей жатқан жағын жетілдірді.* 1905 жылы Макаржада болған Мұсылман сиезінің дін жөніндегі жобаларынан бастап бұл күнге шейін жиналған сөз материалдарды қазып шығарып, олардың *кемтігін толтырып*, бүгін басталатын кеңесте қолға алып, сынға түсерліктей қылып даярлады (М.Дулатов, Шығ.).

Кеткені келіп, кемтігі толды. *Бұрыны торт құбыласы түгел, мамыражай, мошшылық дәуір қайта келді.* Көп тілеуі – көл деген, *кеткеніміз келіп, кемтігіміз толса* екен деуші едік бір кезде (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

КЕМТІКСІЗ с ы н. *Кем-кетіксіз, кемшіліксіз.* Мұхиттың емін-еркін домбыра, әнмен әуестенуіне тағы бір себеп – оның балалық шағының *кемтіксіз* өтуі (А.Жұбанов, Замана.).

КЕМУ *Кемі етістігінің қимыл атауы; азаю, кемі беру.* Бұл судан ішкенге Өмірі өлім жоқ, Қайраты *кему* жоқ, Көрілік келу жоқ (Ә.Ахметов, Өленді.).

КЕМШІЛ с ы н. **1.** *Кеміс, жарымжан.* Арнамыс жоқ, ұятсыз, Кері кеткен қу, жалқау. Дененде *кемшіл* жерің жоқ, Сегіз мүшең бәрі сау (Айтыс). **2.** *Жетпей жатқан, жетіспеген, кем.* Әлі де болса *кемшіл* соғып жатқан жерлеріміз бізді қатты толғандырады («Лен. жас»).

КЕМШІЛДЕУ с ы н. *Аздау, кемдеу.* Бесалты колхоз тұқымы *Кемшілдеу* еді басында. Түгел болды бұл күнде, Арамыздан табылып (Айтыс).

КЕМШІЛІК з а т. **1.** *Кемістік, олқылық.* Қазақтың тұрмысын, өмірін, мінезін айқын суреттеп, *кемшілігін* көрсеткен де Абай («Абай»). Өткен жылдарда мал қыстатуда кездескен қиыншылықтарды қайталамау үшін, жемшөп дайындауда ешқандай да *кемшілікке* жол берілмеуі керек («Соц. Қаз.»). һәр түрлі *кемшілікті* ғибрат қып, Етеді басқа жұрттар бізді мазақ. «Бекер» деп құр кеудеге сала бермей, Бізге де лайық қой мойынға алмақ (М.Дулатов, Шығ.). Айтылған, көрсетілген *кемшіліктер* түгелдей рас. Сынан дұрыс қорытынды жасаған жөн (С.Бакбергенов, Адам.). Біздің басты *кемшілігіміз* – бір-бірімізден үйренбейміз, бір-бірімізді үйретпейміз (С.Бакбергенов, Адам.). **2.** *Қателік, әбестік, білместік.* Бұл күні Бауыржан ешбір *кемшілікті* кешірмейтін, әр нәрсені өз атымен атайтын адам боп көрінді (С.Бакбергенов, Қарғатам.). Бүгін жіберген *кем-*

шілігін ертең қайталамауға, бүгінгі жақсысын ертең ең мақтаулы қатарға жеткізуге күш салады (С.Хайдаров, Құрыш білек.). Үйренген халықпыз ғой *кемшілікке*, Талпынып ұмтылмайтын кеңшілікке (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Жоқшылық, мұқтаждық, тапшылық.* Иранның мұндай *кемшілік* халінде қалуының себебін Қаджар тұқымынан өрген парсылардан көрді (С.Шарипов, Бекболат). Жер үстіндегі адам баласының тұрған жерін, тұрмысын, *кемшіліктерін*, көріп отырған жәбірлерін, оның себептерін айтып түсіндіреді (С.Шарипов, Бекболат). Міне, содан бері 4 жыл өтті, Қазіргідей заманда бұл аз уақыт емес. Содан бері талай *кемшіліктер* түзетілді (М.Дулатов, Шығ.).

Кемшілігін көрсетті. *Кем, олқы жерін айтты, тура жолға салды.*

Кемшілік келді. *Нұқсан тиді, зиян болды.* Жұғатын ештеңем жоқ. Жұмыс істегеннен атағына немесе мамандығына *кемшілік келеді* дегендер болса маған жібер (Е.Оразақов, Дәрігер.). Жайылымның шөбі нашар болған күнде жас жылқы өсіп-есеюіне *кемшілік келме*с үшін оған қолдан шөп пен сұлы беріледі (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.).

Кемшілік көрді. *Жоқтықтың азабын тартты, қиыншылық көрді.* Ауылда жас жүріп Ажар, Көп *кемшілік көріп* Ажар. Оқысам деп арман қылды, Басқаларды көріп Ажар (И.Байзақов, Құралай.). Елінен *кемшілікті* көрді деген, Жапқан жала кемшілік берді деген (Айтыс).

КЕМШІЛІКСІЗ с ы н. **1.** *Кем-кетіксіз, қателіксіз.* – Оның жарасы жеңіл ғой. Болмайды *кемшіліксіз* ешбір халық, Бәрінен кейін қалған қазақ анық. Басқа жұрт біз секілді жалқау емес, Ғылыммен қараңғыны етер жарық (М.Дулатов, Шығ.). Көбінің жазғандарының бәрі бірдей түп-түгел мән жағынан болсын, түр жағынан болсын *кемшіліксіз* деп айта алмаймын (С.Сейфуллин, Шығ.). Дөңгелеткен, Өңгелеткен Түк білімсіз күш пе екен? Тіпті мінсіз, *Кемшіліксіз* Есті қылған іс пе екен? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Тапшылықсыз.* Әке-шешесінен жасынан жетім қалса да, *кемшіліксіз* өсіп еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.).

КЕМШІН з а т. **1.** *Кемшілік, жетімсіздік, жетіспестік.* Сыналса *кемшін* кейін жойылады, Халықтың қалағаны ойындағы. *Кемшін* солып, жетіс толып орындалса, Барлық іс бас сатыға қойылады (Айтыс). Мақтан пайда бермейді әуел бастан. Жетістік пен *кемшінді* талдап айтсаң, Екеуін қатар теріп қалдырмастан (Айтыс). **2.** *Төмен, аз; тапшы.* О баста бағым *кемшін*, талабым тапшы пішілгені болмаса, болымсызбын деп ойлаған емес (К.Сегізбаев, Беласқан).

КЕМІ = е т. **1.** *Азаю, кем тарту.* Айтуға білсе, ерінбес, Надандықпен жеңілмес, Білген кісі айтса оған. Надандығы *к е м і м е с* (Абай, Тол. жин.). Қара деп қатты тапсыр ала қойды-ақ, Өзгесі өсер, ол *к е м і р*, сөзіме бақ. Жақсы сөзбен біреуге тапсырған соң, жаман аттан боласыз сіз дағы (Абай, Тол. жин.). Алып бірін өлім кеше, Әлі есімде «хош!» дегенім. Күннен күнге *к е м і м е с е*, Көбеймеді-ау дос дегенің (Қ.Мырзалиев, Көш). Ата қартайып, күші *к е м і д і*, нашар көретін, нашар еститін болды, ішкен тамағын алдына төгетін болды (XX ғ. қаз. ақын.). **2.** *Төмендеу, бәсең тарту.* Нақты адам бейнесі айқын көрінбеген жерде, адамның ішкі мінез-құлқы терең ашылмаған жерде, көркемөнер шығармасының құны *к е м и* береді (М.Қаратаев, Туған өдеб.). Қант қызылшасының әрбір гектарынан соңғы жылдары небәрі 256 центнер ғана өнім алынды, ал оның қанттылық сапасы *к е м і п* кеткені байқалады (М.Ерлеспесов, Суармалы егін.).

Басы кеміді. *Қорланды, қор болды, беделі түсті.* Ішкілік салдарынан беделі түсті, *б а с ы к е м і д і* (Ауызекі).

КЕМІК з а т. *Сүйектің кеміруге болатын жұмсақ майлы жері.* Кемпір-шал күнжаң қағып, бала бүрсең, Көңілсіз қара суық қырда жүрсең. *К е м і к* сүйек, сорпа-су тимеген соң, Үйде ит жоқ, тышқан аулап қайда көрсең (Абай, Тол. жин.). Өз шырынына, өз буына піскен тоқты етінің тәттілігі сонша, біз, балалар, қолымызға тиген жіліктің *к е м і к* басына дейін шайнап-шайнап жұтып қойдық (Ө. Қанахин, Жер бас.). Ет турап отырған иесі тазының алдына майлы *к е м і к* сүйек тастады. Бір жақ ұшына жабысқан қол басындай еті бар (М.Мағауин, Ақша қар.).

Ақ кемік бота. *Уызына жарыған, ене сүтіне тойынған, сүйегі беки бастаған қоңды бота.* Ана жылы үйге келген қонаққа шай-суан беріп отырғанда ұқыптылықтың жоқтығынан бір *а қ к е м і к б о т а м* құдыққа түсіп кетіп, суға тұншығып өлген болатын (Ә.Жақыпов, Түйе.).

Кемік жілік. *Тоқпан жілік.* Осы алдыңғы аяғындағы тоқпан жіліктің Жетісуда қолағаш жілік, тоқатай жілік, келіншек жілік, *к е м і к ж і л і к*, күң жілік және тоқпақ жілік деген алты түрлі атауы бар (М.Есімболова, Жетісу.).

Қара кемік бота. *Туғанына бес-алты ай болған, өздігінен жайыла бастаған, отыққан бота.* – *Б о т а л а р ы ң ы ң* соңы *қ а р а к е м і к* бола бастапты, енді 3-4 күнде жайлауға көшкендерің дұрыс болар, – деді ферма меңгерушісі (Ә.Жақыпов, Түйе.).

КЕМІКТЕЛ = е т. *Кемік тарту, мүжілу.* Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді. Әй, Айпара-

ай, осы намыс құрғырың *к е м і к т е л і п*, мүжіліп барады-ау! (О.Бөкеев, Үркер).

КЕМІКТЕЛУ *Кеміктел етістігінің қимыл атауы.*

КЕМІНДЕ ү с т. *Кем дегенде, аз дегенде.* Біздің дивизияға *к е м і н д е* дұшпанның үш-төрт дивизиясы шабуыл жасайды (Б.Момышұлы, Офицер.). Бұрын ай сайын *к е м і н д е* бір рет хат алып тұрушы еді, енді одан да айырылды (Ә.Әлішев, Батыр.). Колхоз орталығы егін басынан он бес шақырым. Жаяу кетсе, *к е м і н д е* екі сағат жүреді (З.Шашкин, Өмір.).

КЕМІР = е т. **1.** *Сүйектің кемігін мүжу.* Түлкінің тышқан жемей мәні болмас, *К е м і р с е* сүйек-саяқ қарны толмас. Жемтік түссе жермін деп қалғанынан, Қасқырға іздеп барып болды жолдас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *К е м і р м е й*, сол қалпынша жұтып қалды, Тамақта жүрмей сүйек тұрып алды. Қақалып, дем ала алмай сасқанынан Алақтап, жан-жағына көзін салды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жіліктің майлы басын төрдегілер *к е м і р і п*, менің сыбағам итке лақтырған сүйектей болып тұр (А.Жүнісов, Өмір.). Өрістен күнде қап қойып, үй-үйдің арасында сүйек *к е м і р і п* жүретін қызыл сиырдай маңау өздері (А.Сүлейменов, Бесін). **2.** *Бір нәрсені күрек тістерімен қажаяу.* Әлдене тықыр етті. Тышқан төсектің аяғын *к е м і р і п* жатыр екен (М.Мағауин, Ақша қар.). Кеміргіштер түйнектерді *к е м і р і п*, өнімнің сапасына үлкен зиян келтіреді (А.Алманиязов, Қазақст. қауын). **3.** *Микробтың сүйекті шіртуі.* Микробтар омыртқа ішінде өсіп көбейіп, омыртқа ішін *к е м і р і п*, іріңге айналдырады (Т.Қалжанов, Туберкулез.). Туберкулез микробы ұршық мойнын ішінен *к е м і р і п* жұқартқандықтан, азғана күш түссе сынып кетуі мүмкін (Т.Қалжанов, Туберкулез.). **4.** а у ы с. *Жегідей жеу; мазалау.* Қазақта туыскандық, достық, баянсыз. «Бүгінгі дос – ертең жау» андығаны ағайын, айтқаны өтірік, жапқаны жала, ақ көңіл, адал ниет жоқ деп, данышпан Абайды ішінен *к е м і р г е н* дерт көбінесе осы еді (М.Дулатов, Шығ.). Көкірегін әртүрлі ойлар *к е м і р і п*, Ақтоты жүдей бастады (Б.Тоғысбаев, Асыл). Сөз кезегі тимей өзімді-өзім іштей *к е м і р і п* те отырмын. Бірақ бұл жерде мен жалғыз еместігімді сезінемін (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.). Өкінгенде, күрсінгенде сол бір шер *к е м і р і п* жатқан жоқ па оны? Бетке айтпағанымен белге соққандай белгі ғой кешегі (Д.Әбілев, Арман.). **5.** а у ы с. э к с п р. *Оқу.* Үш айда бір рет шығатын қазақ-қырғыз елінің жалғыз журналы «Шолпанды» басынан аяғына дейін *к е м і р е т і н б і з* (С.Талжанов, Ұлдай.).

Ит кемірген асықтай. *Бұжыр, ұсқынсыз (бет).* Терінде, *и т к е м і р г е н а с ы қ т а й*

тығырайған қара қажы қаны қашып, қара пышақтай болған екен (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ит кемірген сүйектей қылды. *Ұсқынын кетірді, берекесін алды.* Жендеттер *и т к е м і р г е н с ү й е к т е й ғ ы п*, Қорлады-ау есіл елдің ізгі салтын. Туған жер, айнымас дос теңіз сенсің, Бұзбаған әдетін тек толқын салқын (Қ.Жармағамбетов, Баллада.).

Кітап кемірді. *Кітапты көп оқыды, бас алмады.* – Қыстай *к і т а п к е м і р г е н і* аз болғандай басына қоя ма екен бұл немелерді, – деп, кітаптарды лақтыра бастады (Ә.Тарази, Асу.).

Қарақұсы кемірді. *Басы қатты ауырды.* Ақымет айтты көрген жаман түсін: Көрдің бе, қас дұшпанның қара ісін. Ауылға мені шапшаң жеткізіндер, *кеміріп* бара жатыр *қарақұсым* (Нұрхан Ахметбеков, Амангелді).

Құлақ етін кемірді. *Қайта-қайта айтып, әбден мезі қылды.* Камария енесінің бүгін күні бойы *құлақ етін кеміріп* ұрысқанына қанша қапаланса да, кешкісін күйеуі келгенде бәрі жуылып-шайылар деп жүрген (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Тізесін кемірді. *Шыдамсызданды.* Бір мезгілде жұлқынып, *тізесін кеміріп*, баланың тұлпары алдынан шықты (Қаз. ертегі.).

Ішті жегідей кемірді. *Мазаны алды, қабырғаны қайыстырды, құйзелтті.* Күн ұзын кезіп, қамқор сөзін тыңдатар жан таппады. Бүгін емес, көптен бері *іштегі жегідей кеміріп* жүрген бар жараның өзіне барып соқты (М.Әуезов, Шығ.).

Ішін итгей кемірді. *Жегідей жеді, мазасын алды.* Біріне-бірі ұласқан жаман ойлар Қасболаттың *ішін иттей кемірді* (Т.Ахтанов, Шығ.).

КЕМІРГІШТЕР з а т. з о о л. <лат. rodentia> *Кемірушілер тобы; сүтқоректілер класының ең көп тараған тобы.* Отырғызылған ағаштарды тиісті мерзімінде күтумен бірге оларды түрлі зиянды жәндіктерден, қоян, тышқан, тағы басқа *кеміргіштердің* зардабынан сақтау шараларын жүзеге асырып отыру керек (А.Балтабаев, Жасыл орман.). *Кеміргіштер* – әсіресе, егіннің жауы. *Кеміргіштер* үй хайуандары арасында әртүрлі жұқпалы ауруларды да таратады (Х. Қадырбаев, Дала көркі).

КЕМІРЕК с ы н. *Азырақ, аздау.* Елде көңілге қарау деген нәрсе *кемірек* болса, мерез, құлғана сықылды жұқпалы аурулар осыншалық тамыр жайып кетпес еді (М.Дулатов, Шығ.). Сирек шыққан егіске қарағанда қалың шыққан егісте судың бұға айналуы *кемірек* болады (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). Аңсайды, еске

алады Сол әйелді көбірек. Ақ сүтін берген ананы Сағынады *кемірек* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

КЕМІРТ= е т. 1. *Мүжіту, жегізу, қажалату.* Көкем өзінің қойларына су да бермейді, қар *кеміртін* қояды (М.Тиесов, Дала.). 2. а у ы с. *Жегідей жегізу, мазалату.* Қайдасың сен, жас махаббат тәңірі, Ашшы есік, сәулемінің қабірі. Бір көрейін, бірге өлейін, сәулемім, Қасіретке *кемірткеніше* жанымды (Д.Әбілев, Ой толқын.).

КЕМІРТУ *Кемірт етістігінің қимыл атауы.*

КЕМІРУ *Кемір етістігінің қимыл атауы.* Көзіне көрінгенді *кеміруге* дағдыланған тышқан күндердің күнінде кемені тескенде, кеменің іші суға тола бастайды (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). О заман да, бұ заман, текенің мүйізі пұл болғанын көрдім. Оны сүйек деп, ит *кеміруге* тастаушы едік (А.Нұрманов, Құлан.).

КЕМІРУШІ с ы н. з о о л. *Өсімдіктерді кеміретін (жан-жануар, жәндік).* *Кеміруші* тышқандармен күресу үшін барлық мүмкіндік, бар әдістерді қолдану керек (Т.Досжанов, Зиянды насеком.). Жабайы қабандар жас өсімдіктердің тамыры мен жемісі, кішігірім *кеміруші* жануарлар құс жұмыртқаларымен қоректенеді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

КЕМІРІК з а т. с ө й л. **Кемік.** Сойғызып бірін қараса, Сүйегі қара *кемірік*, Бәрі де тұлпарға ұсады, Жібектей жалы төгіліп (Қ.Жаппарбаев, Өлең.). Сүйек *кемірігі* арқылы дәрі-дәрмек, қан құю медицинадағы ірі табыстың бастамасынан саналады («Лен. жас»).

КЕМІРІЛ= е т. *Мүжілу, қажалу.* Жұтқан сабақ сүйегі *кемірілмей*, Қалмады *кемірілсе* жемірілмей. Саулады бір өнештен қызыл бидай Домнаның су боп аққан теміріндей (С.Мұқанов, Біз жөнеміз). – Уәй, кемірсе не істе дейсің? Кемірсін. *Кемірілмеген* не қалды дейсің? (С.Нарымбетов, Тентек.).

КЕМІРІЛУ *Кеміріл етістігінің қимыл атауы.*

КЕМІС с ы н. 1. *Аз, аздау, кем, жетімсіз.* Рас, өзінше тарының бабын келтірдім деп отырған звено бастығы жоқ. Тұқым жағы *кеміс* болып жанын қианады (Октябрь өрендері). Әйтсе де ат жағы *кеміс* боп тұр. Топ басыларының айтуынша, көп жігіт көлік таба алмай, ермей қалған (М.Жұмағұлов, Қыран.). Солтүстік Қазақстан, Павлодар, тағы басқа облыстардан келушілер саны *кеміс* («Қазақст. мұғ.»). 2. *Бір жерінің кемшілігі бар, мүкісі бар.* Почта тасымалын десе, басқа шаруаға шамасы келмейді, бір қолы туа *кеміс* (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Торы ат артқы аяғына жем түсіп *кеміс* болды да, майданға алынбай қалды (С.Сарғасқаев, Біз

төртеу.). **3. Мүгедек, жарымжан, кәріп.** Баланың іштен *кеміс* болып тууы көбіне қағанақ суы мөлшерінің аздығынан болады (М.Исанбаев, Мед. анықтама). Мүгедекпін, *кеміспін* деп жатпайды, Ел намысын жоғары ұстап баптайды (Қ.Көпішев, Әке құшағы).

Кеміскөрді. Жеткіліксіз деп санады. Құрбым, осы жеңістерің Ұштай түсті қаламымды. Қол жеткенді *кеміс көрдім*, Мен де іздеймін жана жырды (М.Әлімбаев, Құрбыма).

КЕМІСТЕУ сы н. *Аздау, кемдеу, татишылау.* – Арыз, өкпе әзірге жоқ. Ет пен май жеткілікті, тек овощ жағы *кемістеу*, – деді аспазшы (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Алдында аға, артында іні жоқ, қарасары да *кемістеу* (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

КЕМІСТІК з а т. **1. Кемдік, мүкістік, кемтарлық.** Бекше де әке жолын армандаса керек. Алдыңғы жылы әскери училищеге барған-ды, көз жанарынан *кемістік* табылып, түсе алмады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Осы бір жасанды тұяқтың *кемістігі* кірбендік көрсетпесе, баршын қыранның биылғы бабы келісіп-ақ баққан (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Шектер сызылған сазынан айырылып, кендір дыңғырына ұқсас үн шығарады. Мұның бәрі мүгедек саусақтарының *кемістігінен*, тырнақтың жоқтығынан еді (Ә.Сараев, Қараша.). **2. Кемшілік, әбестік, қателік.** Білмеу айып емес, бірақ өз *кемістігі*н жоюға, үйренуге тырыспау – кешірілмейтін күнә (Е.Оразақов, Дәрігер.). Онда совхоздағы ата-аналар комитетінің жұмысы, бала тәрбиесі саласындағы жақсы көріністер мен *кемістіктер* жайлы мақалалар бар (С.Байжанов, Сыр.).

КЕМІСТІКСІЗ сы н. *Кемшіліксіз, мүлтіксіз.* Емтихандарға жақсы әзірлену – қалай болса, солай емес пейілді, *кемістіксіз* жүйелі оқу. Мұны ата-ананың ескеруі керек (Семья тәрбиесі).

КЕМІТ= е т. **1. Азайту, шектеу.** Қозғалыстың артынан екі жылға толмай-ақ жұмысшылардың санын *кемітін*, көбісін жұмыстан шығарып қаңғыртып қоя берді (С.Шарипов, Бекболат). Тіршіліктің көп күйігін күйбең ғана көңілге дарытпайды. Адамдар бірін-бірі қара тартып та қайғыларын *кеміт еді* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). **2. а у ы с. Кем деп білу, кем санау; менсінбеу.** Ол кісі «жігіт» деп бәсекелесіп жыққан балуанды айтыпты да, «мігіт» деп жығылғанды *кемітінті* (Р.Сланов, Замана.). Жоғары білімі жоқ деп *кемітін*, біреудің семьясын бұзатын сен сияқты оқығандардың арысз жүзін көрмек едім (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Пайдасыз ғылымменен, ми кептірер,

Дос-жарға мақтан етіп, бұлдай көрер. Жақсы сөз, жақын үміт тәттілікті *Кемітер*, көңіл қоймас, кекенкірер (Абай, Тол. жин.).

КЕМІТТІР= е т. **1. Азайттыру, шектеу, төмендеттіру.** **2. а у ы с. Кем санаттыру, қорлаттыру.** Садуақас өзін *кеміттіргісі* келмей, Жөнгүдей сөзін тастап, Қобайға қарады (С.Бегалин, Уақыт.).

КЕМІТТІРУ *Кеміттір етістігінің қимыл атауы.*

КЕМІТУ *Кеміт етістігінің қимыл атауы.*

1. Төмендету, азайту. Біліп тұрған баланың бағасын *кеміту* деген – қылмыс, бізде ондай әдет болған емес (М.Дүйсенов, Мейман.). **2. Қорлау, кемсіту.** Қыз болып туса да, жарқын ойының ұшқыны атқылап тұрған перзентін *кемітуге* әке жүрегінің дәті жете ме? (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). Үшіншісі – қастық қылмақ, қор тұтпақ, *кемітпек*. Олар дұшпандық шақырады (Абай, Тол. жин.).

КЕМІТУШІ з а т. *Азайтушы, төмендетуші.* Кейбір оқушылардың бағасын қолдан *кемітушілер* де болады (Ауызекі).

КЕМІТУШІЛІК з а т. *Азайтушылық, төмендетушілік.*

КЕМІТІЛ= е т. *Азайтылу, төмендетілу.* Жеті жасқа толмаған түйелерді іріктегенде, шкаладағы өлшемдердің мөлшері біраз *кемітіледі* (И.Жұмағұлов, Түйе.).

КЕМІТІЛУ *Кемітіл етістігінің қимыл атауы.*

КЕН¹ з а т. **1. Жер астынан қазылып алынатын пайдалы қазбалар, руда.** Жақсы геолог болу үшін көзге көрініп тұрғанды емес, жеті қабат жер астындағы *кенді* сезе, көре білу керек (Дала қырандары). Ол Нияз екеуі отырып, енді алтын *кенін* зерттеуге кірісті (С.Сейфуллин, Шығ.). Малға бай, *кенге* де бай Қазақстан, Кісіні шақырады өзі алыстан. Адам түгіл жер дағы мейірленіп, Тауы түгіл даласы алтын құсқан (Е.Бердин, Қанды асу). **2. а у ы с. Бір нәрсенің мол жері, қайнаркөзі.** Еңбектің *кені* – астана, Ақылдың кені – астана, Бақыттың кені – астана, Қызығыңа теңеу жоқ, Жоқты қайдан табайын! (Жамбыл, Шығ. жин.). Түгін тартса, майы тамып тұр ғой. Шіркін, Келес бойы ырыстың *кені* емес пе! (З.Асанбаев, Ар соты). // *Өте бай, мол.* Жоғарыда келтірілген мақалалардан ойға *кен*, сөзге ұста, тілге шебер Мұхтардың өз ерекшелігін көреміз (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). **3. а у ы с. Байлық, асыл қазына.** Мұны көріп көзіміз, Бірігер деп сөзіміз. *Кен* болар деп балшықты, Көл болар деп шалшықты, Біз үмітпен қазып ек (А.Байтұрсынов, Шығ.). // *Асқан дана, данышпан, кемеңгер.* Қазақ деген халқыңның Бостандығын көздеген Абай *кені*

еді (Ү. Кәрібаев, Өленд.). // *Шебер, алдына жан салмас білгір*. Білеміз талай ақын классикті – жырдың кені, Жырлаған жер үстінде тіршілікті – дүниені (М. Әлімбаев, Құрбыма).

Кен ашу жұмыстары. *г е о л. Кенді қазу мақсатында жер бетінен кен қабатына дейін не оның бір бөлігіне жету үшін және кен алынатын забойларға дейін күрделі және дайындық қазбаларын жүргізу. К е н а ш у ж ү м ы с т а р ы н ы ң* негізгі мақсаты мыналар: пайдалы кен қазылған орындар мен жер бетіндегі қабылдау пункттері арасында транспорттық байланыс орнату, адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, жұмыс орындарына таза ауа беру (ҚСЭ).

Кен бағанасы. *к е н. Кен жартымсыз өңірде сол кенмен қаныққан, пішіні бағанаға ұқсас шоғыр түрінде ерекшеленетін дене.*

Кен байыту. *к е н. Бос тау жыныстарынан пайдалы минералдарды бөліп алу мақсатында минералдық шикізаттарды алдын ала өңдеу жұмыстарының жиынтығы. Кемелденген к е н б а й ы т у* процестерінде алынатын пайдалы құраушылардың мөлшері 92-95%-ға жетіп, ондағы пайдалы құраушысы бар таза концентрат шамасы 85%-ға жуық болады (ҚСЭ). *К е н б а й ы т у* процесі кентасты қолдан сұрыптау, флотациялық байыту, т.б. арнаулы әдістерге ажыратылады (ҚҰЭ). *К е н б а й ы т у* нәтижесінде екі түрлі өнім түзіледі: пайдалы құраушыларының негізгі массасы топтасқан концентрат және калдық (ҚҰЭ). Концентратқа ауысатын шикізаттың пайдалы құраушылары мен олардың концентрат құрамындағы шамасы *к е н б а й ы т у* процесінің маңызды технологиялық көрсеткіші болып табылады (ҚҰЭ).

Кен байыту әдістері. *Кеннен бағалы минералды олардың сапалық айырмашылықтары негізінде бөліп алу әдістері. Негізгі к е н б а й ы т у ә д і с т е р і н е* гравитациялық, флотациялық, магнитті және электрлі әдістер жатады (Қаз. тілі. термин. Кен.). Сирек қолданылатын *к е н б а й ы т у ә д і с т е р і* минералдар кристалдарының пішініне, жылтырлығына, түсіне, үйкеліс коэффициенттеріне және басқа қасиеттеріне негізделген (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен білімдері. *к е н. Сапасы мардымдылық талаптарына шамалас болғанмен, мөлшері тұрғысынан қазіргі уақытта игеруге келмейтін минералды шикізаттың шағын шоғырлары (Қаз. тілі. термин. Кен.).*

Кен бітімі. *Кен түзуші әртүрлі минералдық агрегаттардың кеңістіктегі арақатыстылығымен және бағыттылығымен сипатталатын кенді массаның құрылыс ерекшеліктері (Қаз. тілі. термин. Кен.).*

Кен-геологиялық процестер. *Пайдалы қазылымдар кен орнын ашық, жерасты және ұңғымамен қазып алу барысында геологиялық және технологиялық факторлардың бірдей әсер етуі салдарынан таужыныстар массивінде пайда болатын өзгерістердің заңдылығы мен жүйелілігі (Қаз. тілі. термин. Кен.).*

Кен ғылымы. *Кен қазуда қауіпсіздік пен тиімділікті қамтамасыз ету, еңбек пен өндірісті ұйымдастыру, таужыныстарда қазбалар жүргізуде кездесетін физикалық құбылыстар мен кен орындарының табиғи бітімі жөніндегі ілімдер (Қаз. тілі. термин. Кен.).*

Кен денесі. *Жер қыртысындағы кен шоғырының физикалық пішіні. Кен денелері үш топқа бөлінеді: изометрлік, жалпақ және бір бағытта созылған (ҚҰЭ). Изометрлік к е н д е н е с і* барлық бағытта бірдей мөлшерде тарай орналасады (ҚҰЭ). Оған шток, штокверк және ұя пішінді *к е н д е н е л е р і* жатады (ҚҰЭ).

Кендер жіктелесі. *Кендерді минералдық және химиялық құрамына, құрылымдық және бітімдік ерекшеліктеріне, физикалық қасиеттеріне қарай кластарға, топтарға, типтерге және түрлерге бөлу (Қаз. тілі. термин. Кен.).*

Кендердің жеодальдық бітімі. *Бос кеңістіктің қабырғасынан центрге қарай кристалдық агрегаттар концентрлі өскен көптеген жеодалардың болуы. К е н д е р д і ң ж е о д а л ы қ б і т і м і* сопақша немесе бұрыс пішінді, мөлшерлері –1,5-25 см, кейде 1 м-ге дейін жетеді (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кендердің құрылымы. *Кенді түзетін түйірлердің пішінімен, мөлшерімен және олардың арақатынастылығымен айқындалатын минералдық агрегаттар құрылысы. К е н д е р д і ң қ ы р ы л ы м ы* шөгінді текті кендерде құрылымдық бірлікке органикалық калдықтар да кіреді. Әдетте, микроскоп арқылы зерттеледі (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кендердің сеппелік бітімі. *Негізгі кенді емес массадағы кенді минералдар түйірлері немесе олардың агрегаттарының шашырандылары болуымен сипатталатын бітім. К е н д е р д і ң с е п е л і к б і т і м і* магмалық, жапсарлы литоматиттік, шөгінді және гидротермалық кен орындарда кездеседі (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кендердің сферолитті құрылымы. *Радиосәулелі құрылысты, әртүрлі мөлшерлі сферолиттен тұратын кен құрылымы. К е н д е р д і ң с ф е р о л и т т і қ ы р ы л ы м ы* коллоидтердің кристалдануы кезінде пайда болады (Қаз. тілі. термин. Кен.). *К е н д е р д і ң с ф е р о л и т т і қ ы р ы л ы м ы* шөгінді карбонатты, марганецті кейбір уранды-күмісті-кобальтты және т.б. кендерге, марказитке,

молибденитке, графитке және т.б. минералдарға тән (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кендердің торлы құрылымы. к е н. *Соңғы түзілген жіңішке кенді желілер минералдарының одан бұрынгылармен қиылысып, торлама дамуымен сипатталатын құрылым* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Кенді аудан. к е н. *Металлогендік аймақтың (атыраптың, белдемнің) біршама шағын бұрыс пішінді кеніріктіруші бөлігі* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Кенді ашық әдіспен қазу жүйесі. к е н. *Карьерлердің өндірістік қуатына сәйкес кен ашу, кен қазу жұмыстарын тиімді және қауіпсіз тәсілмен жүргізу, қазба байлық қорын ысырапсыз пайдалану тәртібі. К е н д і а ш ы қ ә д і с п е н қ а з у ж ү й е с і* төрт топқа бөлінеді: 1) экскаватор арқылы кеннің үстіндегі жыныстарды, карьер ішіндегі үйіндіні көлденең бағытта транспортсыз аударыстырып жылжытып үйетін жүйелер (ҚСЭ).

Кен дінгек. к е н. *Шахтадағы жұмыс қауіпсіздігін сақтау үшін пайдалы қазындының жер астында біржолда немесе уақытша қалдырылып, тіреу ретінде пайдаланылатын бөлігі. Құрамы біртектес, қалыңдығы 3-20 м қатты кендерді (Жезқазған, Мырғалымсай т.б.) камералы дінгекті жүйемен қазып алғанда камералар арасында к е н д і н г е к қалдырылады* (ҚСЭ).

Кен екшеу. к е н. *Кенді екшеу арқылы бөлшектерінің ірілігіне қарай сұрыптау жұмысы. Байыту және технологиялық ерекшелігіне және кеннің құрамына т.б. сәйкес кен екшеу процесі өз бетімен екшелу, әзірлік екшеу және қосымша екшеу болып ажыратылады* (ҚСЭ).

Кен жалбырлары. к е н. *Домалақ, эллипсоидті немесе бұрыс пішінді кішігірім кен шоғырлары мен тасберіштері* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Кен жұмыстары. к е н. *Пайдалы қазылымдарды қазып алу және кені алынған кеңістікті қалтында сақтау, шегендеу және үңгілеу сияқты жұмыстардың жиынтығы. К е н ж ү м ы с т а р ы н а* кен денелерін ашу, шахта (кеніш, карьер) алабын тазартып, қазуға даярлау жатады (Қаз. тілі. термин. Кен.). *К е н ж ү м ы с т а р ы* жерасты және ашық әдістермен жүргізіледі (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен кесектілігі. к е н. *Массивтен бөлінген кен массасының түйіршіктік құрамы, яғни ондағы мөлшері әртүрлі кесектердің сандық немесе көлемдік арақатынасы* (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен комбайны. к е н. *Пайдалы кен шоғырынан кен бөліп алу және оны көлікке тиеу жұмыстарын бір мезгілде орындайтын күрделі машина. Пайдалы кен қазуға арналған к е н к о м б а й ы қазбалау комбайны, ал дайындық қазбаларын жүргізетін к е н*

к о м б а й ы теспе комбайны деп аталады (ҚСЭ). Көмір қабатында забой жасайтын, тілме қазбалар қазатын *к е н к о м б а й ы* тілме комбайны деп аталады (ҚСЭ).

Кен қабаты. к е н. *Жер қойнауындағы қазба байлықтың орналасу қалпы, оның қалыңдығы мен ұзындығы және тереңге бойлау өлшемдері. Қазақстан территориясындағы к е н қ а б а т ы н ы ң* пішіндері – қалыңдығы біркелкі қабат, линза және ұя тәрізді, штокверк, тарамдалған тамыр тәрізді болып кездеседі (ҚСЭ).

Кен қазу жұмыстары. к е н. *Белгілі әдістерді және жүйелерді қолдана отырып, әртүрлі машина-механизмдердің көмегімен кенді қазып шығару жұмыстарының жиынтығы. Карьерде к е н қ а з у ж ү м ы с т а р ы* көбінесе экскаватормен қалыңдығы 10-15 метрлік қабаттарға жүргізіледі (ҚСЭ).

Кен қасиетін біркелкілеу. к е н. *Кеннің байытылуын және технологиялық көрсеткіштерді белгілі деңгейде тұрақтандыру үшін кен қасиетін біркелкі деңгейге келтіру. Егер к е н қ а с и е т і н б і р к е л к і л е у* оқтын-оқтын өзгеріп отырса, технологияны реттеп, басқару қиындайды (Қаз. тілі. термин. Кен.). Осыған байланысты *к е н қ а с и е т і н б і р к е л к і л е у д і ң* қасиетін біркелкілеу қажеттігі туады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен қаттылығы. к е н. *Кеннің ұсату және ұнтақтау жұмысына мейлінше әсер ететін физикалық қасиеті.*

Кен қорғау. к е н. *Қазба байлықты ысырапсыз пайдалануды қамтамасыз ететін шаралар жиынтығы. К е н қ о р ғ а у* шараларын іске асыру, кеннің ысырапсыз пайдалануын бақылау, бағалы кендердің жер астында қалып қоймауын қадағалау, кен қазуды арнайы жоба мен тәртіп бойынша жүргізу мемлекеттік кен бақылау органына жүктелген (ҚСЭ).

Кен қоры. к е н. *Кен орнын барлау немесе игеру кезінде анықталған кен мөлшері. К е н қ о р ы* кен орны, кенді аймақ, аудан, алап, мемлекет, құрлық, бүтіндей жер шары бойынша да есептеледі (ҚҰЭ).

Кен құбыры. к е н. *Кенсіз бұйыр таужыныстар арасынан ұшырасатын құбыр пішіндес кенді дене. К е н қ ү б ы р ы н ы ң* бағанынан айырмашылығы мүлдем кенденбеген таужыныстар арасынан кездеседі (Қаз. тілі. термин. Кен.). *К е н қ ү б ы р ы н ы ң* астару жағдайы мен морфологиясы оның төмен құлдылау бұрышымен, ұзындығымен және кескін пішінімен, яғни мөлшерімен сипатталады; әдетте тік құлайтын түрлері көбірек ұшырасады (Қаз. тілі. термин. Кен.). *К е н қ ү б ы р ы* көбінесе тектоникалық жарықтардың бір-бірімен тоғысқан тұстарынан ұшырасады,

мұның өзі кен денесінің көпшілігі сол жарықтар бойымен көтерілген кен кіріктіруші ерітінділер әсерінен қалыптасатындығының дәлелі (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен құлату. к. е. н. Қазылып алынатын кеннің өзі әрі оның үстіндегі тау жыныстары отша берік болмаған жағдайларда жер астынан кен қазып алу үшін пайдаланылатын әдіс. Кеннің көлеміне және оның беріктігіне сәйкес к. е. н. құлату кезінде пайда болатын бөлшектердің ірілігі де әртүрлі болады (ҚСЭ).

Кен линзасы. к. е. н. Линза тұрқылас кенді дене. Кен линзасы, көбінесе сингенетикалық кендер осы пішінде ұшырасады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен массасын тасымалдау. к. е. н. Аршылым таужыныстары мен пайдалы қазылымды забойлардан тиісінше үйінділерге және тұтынушылардың (байыту фабрикалары, электростанциялар және т.б.) қабылдау пункттеріне немесе қоймаларға ауыстыру (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен мәшинелері. к. е. н. Кен массасын қопару, тиеу, жеткізу, тасымалдау, әртүрлі мақсатпен қазбаларды жару, шегендерді орнату, кені алынған бос кеңістікті толтырмалау үшін арнайы қолданылатын мәшинелер (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кеннен сынама алу. к. е. н. Кен орындарының әртүрлі нүктелерінен пайдалы қазбалардың белгілі мөлшердегі үлесін алып, оның қасиеттері мен сапасын зерттеу жұмысы. Кеннен сынама алу жасалатын зерттеудің сипаты бойынша химиялық, минералогиялық, техникалық және технологиялық болып бөлінеді (ҚСЭ).

Кеннің жабысқыштығы. к. е. н. Кеннің ауырлық күштерінің әсерінен сусымалық қалтынан біршама тұтастылық күйге ауысуы. Кеннің жабысқыштығына ондағы ылғал мен балшықты жыныстардың ұсақ түйіршіктері себеп болады (Қаз. тілі. термин. Кен.). Кеннің жабысқыштығы жағдайында кенді қоймалап қазу мен жаппай құлата қазу жүйелерін қолдануға болмайды. Өйткені кенді арнайы тесіктен түсіріп алу қиындап, оның шығыны көбейеді (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кеннің жиынтық құндылығы. к. е. н. Кен құрамында кездесетін барлық құрамбөліктерді есепке алғандағы кеннің жиынтық құндылығы (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кеннің заттық құрамы. к. е. н. Кеннің және одан алынатын өнімдердің ең басты сипаттамасы, заттық құрамы. Кеннің заттық құрамы химиялық үлесінің аз-көптігіне қарай кенді өңдеу (байыту) мүмкіншілігі анықталады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кеннің тотығу зонасы. к. е. н. Кеннің құрамы тұрақсыз минералдарының жер беті сулары мен грунт суларының, сондай-ақ осы суларға еріген және атмосферадағы оттегі мен көмірқышқыл газының әсерінен химиялық өзгерістерге ұшыраған, жер бетіне таяу жатқан бөлігі. Кеннің тотығу зонасының қалыңдығы бірнеше метрден ондаған, кейде жүздеген метрге дейін (АҚШ, Тинтек кені) жетеді (ҚСЭ).

Кеннің ұнтақталғыштығы. к. е. н. Кеннің физикалық-механикалық қасиеті (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен оймасы. к. е. н. Жер бетінен төмен қарай ұзындығы (2-7 км) енінен (200-300 м) едәуір артық болып қазылған карьер. Көмір карьерлері мен шөгінді құм аралас кендер өндіруге арналған карьерлер көбінесе кен оймасы деп аталады (ҚСЭ).

Кен орны морфологиясы. к. е. н. Кен орнының немесе оның жеке денелерінің пішіні. Кен орны морфологиясы үш бағыттағы мөлшерлер арақатынасына қарай бөлінеді: 1) изометрлік пішіндер; 2) бір бағытта созылған пішіндер (діңгек тәрізді және т.б.); 3) екі бағытта созылған пішіндер (кат және кат тәрізділер және т.б.). Күрделі және бұрыс пішінді кенді денелер де кездеседі (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен орындары. к. е. н. Құрамында бірнеше минерал бар, экономикалық жағынан өндіруге тиімді пайдалы қазбалардың жер қойнауының белгілі бір аумағында шоғырлануы. Кен орындарында темір, мыс, вольфрам, қорғасын, мырыш, қалайы, графиттің өндірістік рудалары кездеседі (ҚСЭ).

Кен орындарының моруы. к. е. н. Кен орындарының жер бетіне жақын бөліктерінің мору процестері әсерінен химиялық бұліну арқылы өзгеруі. Кен орындарының моруы физикалық мору нәтижесінде кенорындары механикалық қиратуға түсіп, еруі және бүлінуі қиын минералдардан шашылымдар жиналады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен өнеркәсібі. к. е. н. Кен қазу өндірісі; пайдалы қазбалардың кен орнын барлауға, оларды жер қойнынан өндіруге және бастапқы өңдеуге байланысты өндіріс салаларының кешені. Кен өнеркәсібі 18 ғасырдың аяғында, 19 ғасырдың бас кезінде тез дами бастады (ҚСЭ).

Кен сапашегі. к. е. н. Кен байлықтарының саны мен сапасына қойылатын талаптардың жиынтығы (ҚҰЭ).

Кен сұрыптау. к. е. н. Сұрыпталатын кен массасынан кеннің немесе бос таужыныстардың кесектерін алу процесі. Кен сұрыптау жұмысы жерасты қазбаларында, тазартып алу үңгубеттерінде немесе арнайы қазбаларда және

жер бетінде (алаңда, үстелде, конвейерде және т.б.) жүргізіледі (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен типтері. к е н. *Кен орындарға тән кендердің жіктелу түрлері. К е н т и п т е р і* негізінен құрам және құрылым-бітім ерекшеліктері тұрғысынан жүйеленеді, бұл орайда олардың түсі мен физикалық сипаттары қосалқы рөл атқарады (Қаз. тілі. термин. Кен.). Табиғи *кен типтерін* даралау – кен орынды барлау шараларындағы ең басты мақсаттардың бірі (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен торабы. к е н. *Кенді аймақтың немесе кенді белдемнің жеке-дара бөлшегі болып табылатын, өз шендестеріне қарағанда әлдеқайда мол минералданған түрлі пішінді кенді алаптар. К е н т о р а б ы* әдетте тектоникалық жарылымдардың тоқайласу өңірлеріне сәйкес келеді (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен түзілу. к е н. *Кенді заттардың қозғалмалы орталар (магма балқымалары, сулы және газды-сулы ерітінділер, газдар) есебінен түзілу процесі. К е н т ү з і л у* балқымалар мен ерітінділерде кристалданудан, химиялық реакциялар, механикалық тұнбаға түсу немесе тірі организм өрекеттері нәтижесінде, коллоидтердің коагуляциялануы және т.б. процестер есебінен жүзеге асады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен түзілу жағдайлары. к е н. *Кен түзілу процесін, оның жылдамдығын, минералдық паргенезистер сыпатын, кендердің дербестелу пішіндерін және т.б. анықтайтын жағдайлар. К е н т ү з і л у ж а ğ д а й л а р ы* процесіне себептесетін әртүрлі физикалық-химиялық факторлар: температура, қысым, тотығу-тотықсыздану потенциалы, кен кіріктіруші ерітіндінің қышқылдық-сілтілік көрсеткіші, кіріктіруші таужыныстардың химиялық белсенділігі, сорбциялық қабілеті, өткізгіштігі, табиғи электр өрістерінің қалыптасуы және т.б. (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен түсіру. к е н. *Кеннің ұсақтау, ұнтақтау, байыту және т.б. операциялар үшін байыту фабрикаларына белгілі бір әдістермен түсірілуі. К е н т ү с і р у* ұсату және ұнтақтау операцияларына кен тасымалдағыш конвейерлермен жеткізіледі де, науалар немесе арнаулы түсіргіш қондырғылар арқылы жабдықтарға (ұсатқыш, диірмендер) түсіріледі (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кен ұсату. к е н. *Кеннің ірі кесектерін бөлшектеп, көлікке тиесуге және тасымалдауға ыңғайлы қалыпқа келтіру. К е н ұ с а т у* жұмыстары кенді негізгі тасымалдау штрегіне түсірмстен бұрын және арнайы қазбаларда орындалады (ҚСЭ).

Кен шоғыры. к е н. *Жер қыртысының нақтылы өңірлерінде жинақталған, кіріктіруші таужыныстардан анық ерекшеленетін кенді денелер.*

Кенштогы. к е н. *Тұтас дерлік немесе тұтас тұлғалы кенді дене; көлденеңі әдетте ондаған метр болады.*

Кен ісі. *Жер қойнауынан пайдалы қазылымдарды алу (өндіру) және оларды өңдеу жұмыстарын қамтитын ғылым мен техника салалары.*

Магмалық кен орындары. к е н. *Интрузиялық массивтердің ішінде олардың алғашқы қалыптасуына бейімді қабат денелер түзген немесе жарықшақтарды толтырып, желілер түрінде қалыптасқан кен шоғыры. Хром, титан, ванадий, фосфор, никель, кобальт, мыс, платина к е н о р ы н д а р ы м а ğ м а л ы қ* жолмен жаралады (ҚСЭ).

Метаморфтық кен орындары. к е н. *Таужыныстарының өзгеріске ұшырауы негізінде пайда болған кен шоғыры.*

Тұнба кен орындары. к е н. *Таужыныстарының қалыптасуы кезінде пайда болған кен шоғырлары. Т ұ н б а к е н о р ы н д а р ы* тұнба тау жыныстарының қалыптасуы кезінде құралады (ҚСЭ).

КЕН² з а т. ж е р ğ. *Аласа, жалпақ етіп, сәкі тәріздендіріп жасалатын үй іші ошағы. К е н* – пештің ыңғайсыз түрі, алайда қыста өте жылы болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

КЕН³ з а т. ж е р ğ. *Темір пештің мұржасы, құбыры. Пештің к е н і* ұзартылып, қайта салынды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

КЕНАЙЫ з а т. ж е р ğ. *Жеңе. Бізге кен айы қашан келеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).*

КЕНАУЫЗ з а т. к ө н е. *Матаның бір түрі. Айламақ жарастығын жақсы жұмыс, Жаратса Жаппар Алла пормада қай, Айттайық құтты болсын, құрмет келіп, ки, Бибіш, кемқап, атлас, кенауыз тай (Т.Ізтілеуов, Шығ.).*

КЕНГУРУ з а т. <лат. kangaroo> *Сұтқоректі, артқы аяқтары ұзын, қалталы жануар. К е н ğ у р у* Австралияда болады, шөптер мен бұталар өскен ашық жерді мекен етеді (Зоология). Қосаяқтың сыртқы бейнесі *к е н ğ у р у ğ а* ұқсайды: алдыңғы аяқтары қысқа, артқы аяқтары мен құйрығы тым ұзын (Б.Мұханов., Қазақст. өсімдік.).

КЕНДАЛА з а т. к ә с і б. *Көзінің кеңдігі 8 см-дей аудың бір түрі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).*

КЕН-ДАЯРЛАУ: *кен-даярлау жұмыстары. к е н. Ашық әдіспен қазған жағдайда – карьерді дайындау мен пайдалану кезеңінде орындалатын күрделі және жарма орларды*

(немесе қазанышқырлар) үңгілеу жөніндегі кен жұмыстары. *Кен-д а я р л а у ж ұ м ы с т а р ы* карьер қызметінің кезеңдері мен қаржыландыру көздеріне байланысты тиісінше күрделі-кендік немесе пайдаланымдық жұмыстарға бөлінеді (Қаз. тілі. термин. Кен.). Көлбеу және тік құлама түрінде жатқан кен орындардың кезекті пайдаланымдық горизонттарын ашу мен дайындау барысында *кен-д а я р л а у ж ұ м ы с т а р ы* пайдаланымдыққа да, күрделі-кендікке де жатқызылады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

КЕНДЕ с ы н. *Тапшы, мұқтаж.* Егін орағындағыларға барлық жағдайды жасаңыздар. Киім, тамақтан *к е н д е* болмасын (Дала қырандары). *Қ а л и п а.* Күн көрсетпей не қылдық? Ішкеннен, жегеннен *кенде болдың* ба? Ішінде арамдығың бар ғой, бөлең бар ғой. Енді бір хат жазатынды шығарып алыпты. Кімге жаза беретінін Құдай білсін?! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Кенде емес. *Мұқтаж емес, тапшы емес.* Қазақ күнелту жағының мәдениетінен мешеу қалса да, ақыл, қиял, сезім жағына, білім тілімен айтқанда, рух мәдениетіне *к е н д е* емес екендігі мынау мың әннен танылып отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Кенде қалды. *Кейін қалды, мақұрым қалды; кешікті.* Ішім пысты, жалықтым, Жүре алман енді аяндап. *К е н д е қ а п ы н,* жаңа ұқтым. Не болса, соған аяндап (Қ.Аманжолов, Шығ.).

КЕНДЕ = е т. *Кен аршу, қазу.* Қалпынша қалар қай нәрсе, Қара тұзды қашаннан, Ашады көбір *кендеген* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

КЕНДЕКТЕ=е т. ж е р г. *Уыстау.*

КЕНДЕЛІК з а т. 1. *Тапшылық, мұқтаждық.* Талас пікір тудыратын тартымды мақалаларға *кенделігіміз* де бар («Лен. жас»). 2. *Аздық, аз болушылық.* Бүгін Айқыздың үйінде жаннан *к е н д е л і к* жоқ. Әсия мен Үндемес баяғы беттері, осында (Қ.Исабаев, Айқыз).

КЕНДЕНУ *Кенден етістігінің қимыл атауы.* 1. *Таужыныстарда кенді минералдардың шығарасуы.* 2. *Таужыныстарда кенді минералдар пайда болатын процесс.*

Кендену бейімділігі. *к е н. Кен құрамының нақтылы бағытта заңды түрде өзгеріп отыруы.*

Кенденуді бақылау. *к е н. Кендердің процесін геологиялық (металлогендік) тұрғыдан қамтамасыз ететін факторлар жиынтығы. Кенденуді бақылаудың құрылымдық түріне сәйкес, кейбір кендердің қайсыбір шоғырлары нақтылы қатпар түрімен немесе жыртылып-айырылу өңірімен тығыз байланыста ғана қалыптасуы, яғни олардың түзілуін құрылымдық кен бақылаушы факторлардың арнаулы түр-*

лері ғана қамтамасыз етуі мүмкін (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кендену жиексәулесі. *к е н. Кен орнының кен сыйыстырушы таужыныстарында, оның жабынындағы борпылдақ шөгінділерде, топырақта, жерасты мен жерүсті суларында, өсімдіктер мен жануарлар организмдерінде, атмосфера мен ауа тозаңдарында сол кен орнына тән химиялық элементтердің шамадан көп мөлшерде кездесуі (Қаз. тілі. термин. Кен.).*

Кендену қарқындылығы. *к е н. Өндірістік маңызы бар нысандардың шығу пайызы немесе кен көзінің орташа мөлшері. К е н д е н у қ а р қ ы н д ы л ы ғ ы* әртүрлі жолдармен есептелетін зерттелу деңгейінен бөлек қарастырылуы мүмкін емес (Қаз. тілі. термин. Биология.).

КЕНДІ с ы н. *Кені бар, кені мол. К е н д і* Алтайдың алтыны мен күмісіне, қорғасыны мен мысына енді маржандай ақ бидай қосылды (Ж.Исмағұлов, Адам.). Кім бізбен келер теңдес өнер десе! Елім бай, жерім *к е н д і*, өнерім сай, Дәулетім күнде артылып бірнеше есе (Пернедегі терме.).

Кенді алаң. *г е о л. Шығу тегі мен жаралу уақыты жағынан ұқсас, белгілі бір геологиялық объектіге орайлас рудалы кен орындары бар сараланған алаң. К е н д і а л а ң д а* бір-бірімен бөйкенді немесе нашар минералданған алаптар арқылы жалғасып жатқан кенді аудандардың, кенді белдемдердің және кенді тораптардың жекелеген бөліктері іспетті, олардың ауқымы әдетте 10-20 шаршы километрден аспайды (Қаз. тілі. термин. Биология.).

Кенді алқап. *Үлкенді-кішілі кен орындары шоғырланған өңір. К е н д і а л қ а п т а ғы* кеннің жалпы қоры ондаған млрд тонна болуы мүмкін (ҚСЭ).

Кенді белдем. *к е н. Геологиялық құрылыс ерекшеліктері тұрғысынан нақтылы кен пішіндері мен түрлерін кіріктіруге мейлінше бейім ауқымды аймақ-құрылымдық-металлогендік белдемдердің, кенді атыраптар мен аудандардың бір бөлігі. Әрбір к е н д і б е л д е м* бірнеше кенді торапты біріктіруі ықтимал (Қаз. тілі. термин. Биология.).

Кенді белдеу. *к е н. Қандай да бір геологиялық құрылымды бойлай орналасатын (кейде мыңдаған км) рудалы кен орындар тізбегі. Монометалдық және полиметалдық к е н д і б е л д е у л е р* болып сараланады (Қаз. тілі. термин. Биология.).

Кенді дене. *к е н. Кез келген пішіндегі (желілер, линза, шток, қойнауқат және т.б. пішіндер) кен шоғырының жиынтық атауы (Қаз. тілі термин. Кен.).*

Кенді ерітінділер. *к е н. Кенді құрамбөліктердің бір орнынан екінші орынға қозғалуын*

және түзілуін қамтамасыз ететін қойнаулық ерітінділердің жалтылама атауы. *Кен* түзілу процесінде сулы *ерітінділер* ғана емес, магмадан бөлінген газ шоғырларының да рөлі ерекше деп есептеледі (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кенді масса. *кен. Кенді қопарғанда және тиегенде араласуы нәтижесінде пайда болған кен мен бос тауызын қосындысы* (Қаз. тілі термин. Кен.).

КЕНДІК *сы н. Кен ісіне тән, кен өндіру жұмыстарына қатысты.*

Кендік құтқару жабдықтары. *Жерасты апатын жойып, адамдарды құтқаратын бөлімнің қолданатын арнаулы жабдықтары* (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кендік құтқару ісі. *Кен ісінің адамдарды аман сақтап қалудың ғылыми негіздерін, техникасы мен ұйымдастырылуын, сондай-ақ жерасты апаттарына жол бермеу және жою шараларын қамтитын саласы* (Қаз. тілі. термин. Кен.).

КЕНДІР *з а т. 1. ө с. <лат. аросупум> Сабақтарының талшығынан әр алуан арқан, жіп есілетін, дәнегінен май алынатын өсімдік. Ғасырлар бойы пайдаланушысын таба алмай келген кең жазық сілкініп сала берді. Тың жерлер көтеріліп, кендірегілді (С.Бәкбергенов, Алтынемел.). Кендірдің әбден пісіп кептірілген тұқымын жылы суға салса, ісініп жарылады да, оның ішіндегі шырыны мен майы сыртына шығады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). 2. Кендірден иіріліп жасалған жіп, арқан т. б. Қалың қағазға оралып, жіңішке кендірмен буылған әлденені столдың үстіне қойды (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). Тұтқынды қол-аяғын кендірмен буып, жайдақ аттың үстіне отырғызып, Баянауылға алып кетті (Т.Оразов, Қаныш.).*

Кендір талшығы. *т е х. Кендір тұқымдас өсімдік талшықтарынан алынатын зат. Кендір талшығы* кендір паясынан алынады да, сапасына (ұзындығына, жуандығына және түсіне) қарай бөлініп, түту машинасына жіберіледі (ҚҰЭ).

Кендір тұқымдасы. *ө с. <лат. аросупасеae> Қос жарнақты, құрамында сүт түсті ақшыл шырыны бар өсімдік [Ағаш, бұта және шырмауықтар. Тропиктік және субтропиктік аймақтарда өседі]. Кендір тұқымдасының гүлдері қос жынысты, 5 бөлікке бөлінген қоңырау тәрізді, шашақ гүлшоғырына топталған (ҚҰЭ). Кендір тұқымдасына жататын өсімдіктердің шаруашылық маңызы зор. Бұл өсімдіктерден: каучук (ландольфия, т.б.), бағалы ағаш сүрегі (альстония, т.б.), тері илеуге*

қолданылатын илік заттар, бояуыш заттар, эфир майы алынады (ҚҰЭ).

Кендірі кесілді [үзілді]. *Аштықтан әл-дәрмені құрып, титықтады, көтерем болды. Кендірі кесілген, құр сүлдері қалған адам (Ауызекі).*

Кендірін кесті. *Жүйкесін құртты, әлін кетірді. – Кедейге жасағанындай кендіріңді кессе, кекірейген кеудең желі кеткен көріктей қабысар, бәлем, – деді іштей кіжініп (М.Қуанышбаев, Кек.).*

КЕНДІРАҒАШ *з а т. ж е р г. Жөке.*

КЕНДІРЖАПЫРАҚ *з а т. ө с. <лат. datisca> Ағаш немесе көпжылдық шөптесін өсімдіктер тұқымдасы. Кендіржапырақтардың дүниежүзіне тараған 4 түрі бар. Қазақстанда 1 туысымен түрі өседі. Биіктігі – 60 – 100 см. Сарғылт-жасыл түсті. Жапырақтары ірі – 10 – 36 см. Гүлдері қос жынысты (Қаз. тілі. термин. Биология.). Кендіржапырақтың жемісі қауашақ, көп тұқымды. Дөрілік, бояулық, талшықтық өсімдіктер (Қаз. тілі. термин. Биология.). Жер шарында кендіржапырақтың 3 туысы Жерорта теңізінен Гималай тауына дейінгі аймақта өседі (ҚҰЭ).*

КЕНЕ¹ *з а т. <лат. asarina> Жан-жануарлардың қаны мен өсімдіктердің сөлін соратын паразит жәндік. Кейбір жайылымдарда малға жабысып, терісін жарақаттап, қанын сорып, малды арықтататын кенелері көп болады (С.Омаров, Қой. бағу.). Бір ұрғашы кене жылына орта есеппен 150 жұмыртқа салады (С.Түрдиев, .. Үй өсімдік.). Қорасын кене басып, қойлары садыра сауыр болып арықтап бітіпті (Т.Иманбеков, Үш ай.). Деп ойларсың таба алмай бұл немене? Таба алмасаң, айтайын, ол таз кене! Түйе кене атанып қанға тойса, Көксұр болып кетеді күрең дене (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).*

Кене басу. *Малға кене тұсу, малда кене қаптап кету.*

Кене басы қалу. *Мал денесін кенеден тазалаған кезде тері астында жұлынyp қалған басының сол жерді жараға айналдырып іріңдетуі.*

Кене буды. *Терінің қан-сөлін сорып, уытын жайған кезде ірің ағып, жазылмайтын жараға айналды. Кене уытын жайған кездегі орны жазылмайтын жараға айналса, «Кене басы теріде қалған» немесе «Кене бұған» деп айтады (Ж.Кейкін, Қазақы атау.).*

Кене жара. *Теріде кене тістегеннен пайда болған жарақат.*

Кене жауу. *Кенелердің ауа арқылы ауысуы, жұғуы.*

Кене жеу. *Малды сорып, терісін жаралап, қотыр етіп, жыбырлатып қышыту.*

Кене кіру. *Мал терісіне кененің басын тығып соруы.*

Кене қотыр. *Кене сорған жерде пайда болған жара.*

Кене құрт. *Тері астында кенеден қалған уыт [Бұл уыт (кене құрты) теріні ісіреді, қышытады, қан-сәлді бұзады, малға індет жұқтырады].*

Кене сору. *Кененің малдың қанын сорып жүдететін, арықтатып өлтіруге соғатын апат.*

Кенесі түсу. *Әбден тойған кененің малдан өздігінен түсіп қалуы.*

Кене түсу. *Малдың кенелеп кетуі, кене басу.*

Кене энцефалиті а у р у. <лат. encephalitis asaripagum>. *Кене арқылы тарайтын ми қабынуын және орталық жүйке қабынуын тудырып, орталық жүйке жүйесін қатты зақымдайтын, жедел өтетін жұқпалы ауру. Кене энцефалитін табиғи-ошақты тайгалық энцефалит, көктемгі-жаздық энцефалит деп те атайды (ҚҰЭ). Сондықтан осындай кенелер жайлайтын жерде кене энцефалитінің тұрақты табиғи ошағы пайда болады (ҚҰЭ).*

КЕНЕ²: даусын кенеді. с ө й л. *Тамағын кенеді.* Орнынан баяу көтерілген қарасұр жігіт тап бір үлкен аудиторияда лекция оқитын адамша *даусын кенеп* сәл кідірді де, сөзін бастады (М.Хасенов, Тұлпар.).

Тамағын кенеді. *Даусы қарлықпас үшін тамақты құрнай жөткерінді, жұтқынды. Тамағын кенесе,* бүкіл ауыл естиді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаңа ғана шайға қанса да аузы құрғап, таңдайы кеуіп, көмейіне келген сөз не әрі, не бері кетпей, *тамағын кенеп* жұтына берді (З.Ақышев, Ақбел.). Ән айтатын адамша *тамағын кенеп* тамсана берді (К.Туғанбаева, Алтын сырға).

КЕНЕ³ з а т. ж е р г. *Мал қамалу үшін қамыстан жасалған қора.*

КЕНЕ⁴ = е т. *Мол етіп кезіктіру; қарық қылу.* Алғыстаймыз дана жылды: рақат, қызық, баршылыққа *кенедің* деп. Ел атынан, жер атынан сәт тілейміз тәтті тыныш сағатына (Ә.Сәрсенбаев, Баспалдақ.).

КЕНЕГЕ [ор. книга] з а т. к ө н е. *Кітап.* Олең менен қиялға, Болмады уақыт, бөлелер, Толтыруға *кенеге*, Апамның жайы жәннат боп, өздеріңе күт болсын, Өздерің тіккен кереге (Т.Ізтілеуов, Шығ.)

КЕНЕДӘН з а т. ө с. <лат. ricinus> *Сүттімен тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. Кәдімгі кене дән* – майлылығы өте

жоғары өсімдік. Оның тұқымынан өте бағалы, технологиялық және медициналық мақсатта пайдаланылатын кастормайы алынады (ҚҰЭ). *Кене дәннің* тұқымы улы болады, оның тағамға пайдаланған 10-12 түйір дәнінің өзі ауыр улануға әкелді, кейде адам өліп те кетуі мүмкін (ҚҰЭ).

КЕНЕДЕЙ с ы н. *Кішкентай, титтей, құрттай.* Оның көз алдына оң жаң бетінде *кенедей* меңі бар, аққұба, қою қара қасты Есболат елестеді (Ш.Әбдіраманов, Көрінбес.). Тастама, тере сөйле *кенедей*, Безентіп домбыра мен тіл, көмейді. Мұжықсу, Көкадайдағы оқу үйі Неліктен дұрыс жұмыс істемейді (Айтыс).

Аш [тас] кенедей жабысты. *Ұстаған жерінен айырылмады, қатып қалды.* Нарқыз әлде әдейі ме, әлде екпінді шайқаудан құлармын деп қорықты ма, Шоканның бөліне *аш кенедей жабысып* қалыпты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Манағын біреудің сөзі рас болды ғой, мынау *тас кенедей жабысатын* пәле екен ғой, – деп ойлады Қасболат (Т.Ахтанов, Дала сыры). Мал жарықтық жер қадірін адамнан артық біледі-ау. Қорықтың сонысына *кенедей жабысып* қапты, – деді Дарқан Оспанға (М.Әуезов, Шығ.).

Кенедей қадалды. *Қадалған жерден қан алды, жабыса кетті, ұстай қатып, тістей жатты.* Тұмсығын тіреп тұра қалды. Қасқа-ай! Бір жабыссаң, *кенедей қадаласың-ау.* Бол дегенім қайда саған, – деді Сұлтан Әйеліне (Т.Ахтанов, Шығ.).

КЕНЕЗЕ з а т. 1. *Жердің үстіңгі қабаты, қыртысы.* Топтанған андыз-андыз қонған ауыл, Күн ыстық пысынаған адамға ауыр. Шөп құрап, жердің құрап *кенезесі*, Шаңдатып тұмандатар, сокса дауыл (Д.Еркінбаев, Шығ.). Құяр арна болмаса, Құралар ма айдын көл. *Кенезесі* тоймаса, Құлпыра ма онда жер (Жамбыл, Шығ.). 2. *Тері, қыртыс.*

Кенезесі кепті. *Қатты шөлдеді; аузы құрғады, сусады.* Күні-түні тыным жоқ. *Кенезем кеуіп*, көзімді тер жауып болды (Ғ.Қабышев, Мінездеме). Тіршілік атаулының тамырына тарап, *кенезесі кепкенің* таңдайын жібітетін су жарықтыққа не жетсін! (М.Рашев, Бетің қисық.). Атан түйені алып ұрардай қайратынан, ат жалынан тартып мінгелі өле-өлгенше тырбынып өткен еңбегінен, *кенезесі кепкен* талайды суға қандырып алған алғысынан не көрді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). *Кенезең кеуіп* қалыпты ғой, ...іш, іш, партизаным... (Ә.Тарази, Кен). *Кенезең кепті* білем, ерінің кезеріп кетіпті (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

КЕНЕЙ з а т. о й ы н. *Асық ойынында ұпайға тігілетін кішігірім асық. Қос қызыл сақаның бірі –*

дәу арқардың асығы. Жиырма *кенейдің* бірі – құртымдай ақ киіктің асығы (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Алдымен әрқайсымыз екі-үш *кеней* тігіп, сақамызды иіреміз (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Қайратты-ау жігіт елей ме? Сақа қылған бар ма екен, Қорғасын құйып *кенейге* (Қамбар батыр).

Кенейі түгел. *Бәрі де орнында, ешбір олқылығы жоқ, кемшіліксіз.* Колхозымыз мемлекетке қант қызылшасын сату жоспарын әлдеқашан орындаған-ды. Тосын адамға *кенейіміз түгел* сияқты да көрінеді («Қаз. әдеб.»).

КЕНЕЛ = е т. *Байып қалу, қарқ болу.* Гүлшат өзі сияқты мерген сіңділерінің әлі күнге жоқтығына қынжылатын. Сөйтіп жүргенде ол тағы бір үлкен қуанышқа *кенелді* (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.). Бес мың саулықтан үш-төрт мың жоғары сортты қаракөл алынса, совхоздар пайдаға *кенелді* (Тоғызыншы шежіре). Екі күн жатып, қайықпен жүріп, қамыстың арасынан қаздың жұмыртқасын теріп, құс атып *кенелгенбіз* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әзімді мас қып алып шал *кенелді*, Есікті жабамын деп аз бөгелді. Артын жым-жырт қылды да, антұрған шал Төртеуін ертіп алып, тез жөнелді (Абай, Тол. жин.). Қарағым, бермен кел, Бізге де көңілің бөл. Қалқамның нұсқасын Көр, көзім, бір *кенел* (Абай, Тол. жин.).

Кенеліп қалды. *Мошлылық болды, байлыққа батты.* Жалпы әлем тегісімен теңеліп, Кедей-жалшы *қалсы* ненді *кенеліп*, Кегінді алшы, үлесінді, Алып қалшы малай-жалшы, Ерте ояндық демейік! (Халық әндері).

Олжаға кенелді. *Байлыққа (пайдаға) қарық болды да қалды.* Ызғытып малды шығарып, Қобыланды батыр келеді. Қияттың жаман әскері, Көп *олжаға кенелді* (Қамбар батыр).

КЕНЕЛДІР *Қарқ қылу, байыту, рақаттандыру.* Жырау бір апта бойы жұртты өлең-жырға бір *кенелдіріп* тастады да, жүріп кетті (Ө. Қанахин, Жер бас.).

КЕНЕЛЕ = е т. *Кене басып кету.* Жас жылқының құйрық-жалы көктемде *кенелеп* кетеді, мұның өзі – бір дерт (Ж.Орманбаев, Қос басшы). *Кенелеген* мал жалпы ауруға ұшырайды, арықтайды, денесін жалқаяқ басады, кейде бөксесін көтере алмай, шойырылып қалады (С.Омаров, Мал терісі.).

КЕНЕЛЕГІШ с ы н. *Кенелеп кеткіш, кене басқыш.* Көктемде жылқы күзелмесе, тай, құнан, байталдың құйрық-жалы ұяң болады да, ұйысып жақсы өспейді және *кенелегіш* келеді («Соң. Қаз.»).

КЕНЕЛЕУ *Кенеле етістігінің қимыл атауы.* Малға жабысқан кенеден арылтатын немесе

кенелеуге қарсы малдың үстін дарулап қоятын ванналар болады (С.Омаров, Мал терісі.).

КЕНЕЛТ = е т. *Байыту, жарыту, қарқ қылу.* Біз енді не өжетке жетіп *кенелтеміз*? Үш ағашты кессек, беліміз шойырылып қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Құм шағылдарының арасынан шыңырау құдық қазып, мөлдір суға *кенелтіп* тастаған да сол замандастары (С.Байжанов, Сыр.).

КЕНЕЛТУ *Кенелт етістігінің қимыл атауы.* Жеңіл топырақтар жиі-жиі суаруды, органикалық тыңайтқыштардың көп берілуін және тозанды бөлшектермен *кенелтуді* керек етеді (Мақта шаруаш.).

КЕНЕЛУ *Кенел етістігінің қимыл атауы.* Арбакеш бір сәтте осыны пайдаланып, оңай олжаға *кенелу* үшін өзіне мықтап бопса көрсеткендерге қоқан-лоққы жасауы да ықтимал (К.Тоқаев, Тасқын.).

КЕНЕН с ы н. **1.** *Кеңпейіл, дарқан.* Шопандар да жөн ойдың төркінін тереңнен танып, тақ тұрып-ақ жатыр. Бір Мешітбай емес, талай шопан-ақ осылайша *кенен* көңіл танытады (Саржайлау). **2.** *Өте кең, мол.* Тоса тұр, көктем әлі-ақ басталады. Аралап ауыл-аймақ, астананы, Кезеді *кенен* жайлау, кербез жонды Қазақтың жырышы бұлақ, саф самалы (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.). **3.** *Терең, бай (ойлы).* Газеттің небәрі бір жарым бетін ғана алып жатқан бұл шағын еңбек – ойға *кенен*, талдауы терең дүние (С.Әбдірахманұлы, Ойшылдық).

КЕНЕП з а т. **1.** ө с. *Біржылдық талшықты өсімдік.* *Кенептің* көбірек өсетін жері – Украина, Белоруссия аймағы (Ауызекі). **2.** *Кендір мен зығыр талшықтарынан тоқылған мата.* Басында жіңішке жиек ақ пике панамы, аяғында еркек өкшелеу ақ брезент башмақ, үстінде ақ *кенеп* пәлте, бойына киімі құйып қойғандай, ақ құба, қара көз әйел палубаның шарбағына сүйеніп, пристаньдағы жыбырлаған жұртқа көз салып тұр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қағазды алғаннан кейін көп аялдамай, *кенеп* қабын қолтығына қысып, көк базарға бет алды (К.Тоқаев, Түнде.). Шешемнің артында қызыл ала *кенеп* алашаны жамылып отырған Палладий сық-сық күледі. Ұзап ілгері жүрген сайын Палладийдің сықылығы үдеп келе жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Кескіндеме салуға арналып, матадан керілген негіз.* Мата тікелей кескіндемеге арналса да *кенеп* деп аталады (ҚҰЭ). *Кенепке* сурет салу 17 ғасырдан кейін өріс алды (ҚҰЭ).

КЕНЕПШӨП з а т. ө с. <лат. cannabis> *Тұт тұқымдасына жататын біржылдық талшықты өсімдік* (ҚҰЭ). *Кенепшөптің* шыққан жері Орталық Азия (ҚҰЭ). *Кенепшөптің*

талшығы мата, кенеп тоқуға, өртүрлі арқан, жіп есуге пайдаланылады (ҚҰӘ).

КЕНЕР з а т. с ө й л. **Кенере.** Күздің басында толарсағы толып, *к е н е р і н е н* бір асып ақтарылып қалатын Талас биыл көктемде жаңа арын байқатты («Лен. жас»). Жәния суды шалпылдата келіп, қайықтың *к е н е р і н е* менімен қатарласа отырды (Ә.Сараев, Қараша.).

КЕНЕРЕ¹ з а т. **Жиек, жаға, ернеу, кемер.** Төменде шыңырау құз. Көл *к е н е р е с і н е н* құзға құлаған ақбұйра ну орман ағашын бір қылғып асап әкетті (Р.Сланов, Шалқар). Күресін сыртындағы кішкене қабақшаның *к е н е р е с і н д е*гі жас тарлаудың жасыл сабақтары тарбия өсіп, алаканын жая бастаған (С.Бегалин, Шоқан асу.). Суық түсіп, мұз қатысымен өзен *к е н е р е с і н е н* шығып жайылады да, машина біткенге өткел бермейді (Ұ. Бағаев, Дала.).

Ақылдың [көңілі] кенересі. Ақыл-ойдың, көңілдің *шарықтап жеткен шегі*. Өзінің замандасы әрі досы Шаһид Салхидің өліміне байланысты жаман бір ауыз өлеңін «ойлап тұрсам, ол өлген соң *ақылдың кенересі* орта түсті қаншама» деп түйіндейді (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Қазіргі космос дәуірінде келелі істер кеңінен қанат жайып, *көңіл кенересі* қуаныш толқынына молыға түсуде («Спорт»).

КЕНЕРЕ² з а т. **Үй қабырғасының шатырмен жанасар жеріндегі біршама шығыңқы үстіңгі шеті.** *К е н е р е* әуелде қабырғаны шатырдан аққан жаңбыр, қар суынан қорғау үшін жасалған (ҚҰӘ). Қазіргі кезде, негізінен, үй қасбетіне архитектура сән беру қызметін атқарады. Қабырғадан 300 мм-дей шығып тұратын *к е н е р е н і* бірінен-бірі сәл асыра қалайды (ҚҰӘ). Бұдан гөрі шығыңқы *к е н е р е н і* бетоннан, керамикалық қуыс блоктардан жасайды (ҚҰӘ).

КЕНЕРЕЛЕ= е т. **Жағалау, жиектеу.** Өзен осы адырды *кенерелеп*, таумен бірге айырылып ағады (М. Әуезов, Қараш.). Бірде сай табанымен өрлеп, бірде қабырға жолмен *к е н е р е л е п* Сатыбалды қорасына намаздыгер шамасында әрең жетті (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

КЕНЕРЕЛЕС с ы н. **Бір кенереде жатқан, жағалауы бір, жиектес.** Басқа отарларды іздеп Өкпектінің етегін колденең кесе жортып келе жатып, *к е н е р е л е с* қатар жатқан сайлардан екі отарға кезігіп, оларды ауылға қайтарды (Бал дәурен).

КЕНЕРЕЛЕУ *Кенереле етістігінің қимыл атауы.*

КЕНЕРЕЛІ с ы н. **Кенересі бар, жиекті.** Одан төмен бірінен-бірі сиректеу тұратын домалақ клеткалардан құралған *к е н е р е л і* ткань орналасқан (Мақта шаруаш.).

КЕНЕРЕЛІК з а т. **Еден мен қабырғаның жапсарындағы саңылауды жауып тұратын құрылыс бөлшегі.** *К е н е р е л і к* жылу және дыбыс өткізбейді әрі бөлме ішіне сән береді, сондықтан оны қырлап, өрлеп жасайды (ҚСЭ). Еден қандай материалдан төселсе, *к е н е р е л і к* те содан істеледі (мыс., ағаш, бетон, керамика т.б.) (ҚСЭ).

КЕНЕРЕСІЗ с ы н. **Жиексіз, жағасыз,** Күңіренісіп гуілдеп, Азынаған желінде. *К е н е р е с і з* кең жатқан Көк мұхитты көлінде (Ә.Есмамбетов, Жырла.).

КЕНЕРЛЕ= е т. с ө й л. **Кенереле.** Кеметасты *к е н е р л е п* осы үңгірдің аузына таман келгенде, таныс есім көзімізге оттай басылды (С.Хайдаров, Азамат.). Алдында анау үйдің тіккен ту бар, *К е н е р л е й* көшелерде аққан су бар. Барған соң баспалдақпен төмен түссен, Кіресің үйіне оның болған құмар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

КЕНЕТ ү с т. **Күтпеген жерден, ойда жоқта, аяқ астында, кенеттен.** Февраль айының аяқ кезі болатын. Ертемен күн қатулана аяздатып, қалың тұман басып тұрған төңірек түске таман *к е н е т* өзгерді (Қ.Серікбал, Қастек.). *К е н е т* біз отырған тұстағы терезе пердесі қимылдап кетті де, содан әуелі саусақтар сығалап, қол көрініп, енді екі адамның жүзі шалынды (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы). *К е н е т* Жадыраның көз алдына Балжан мен Күлшенің жүздері қатар елес берді (М.Дүйсенов, Мейман.).

КЕНЕТТЕН ү с т. **Күтпеген жерден, ойда жоқта, аяқ астынан, қапелімде, кенет.** *К е н е т е н* жылынған көктем күні қарды күрт ерітті (С.Бегалин, Уақыт.). *К е н е т т е н* телефон шылдыр ете қалды (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

КЕНЕУ¹ *Кене етістігінің қимыл атауы.*

КЕНЕУ² з а т. **Қиш, қуат, қауқар, нәр, құиар.** Қыдырып ішкен көженің *к е н е у і* жоқ, Қыдырып айтқан биліктің керегі жоқ (Мақал). Сабан жеген сиырша қарнымыз қампайғанымен, көк темірден өткен сүттің кілегейінде де, майында да не дәм, не *к е н е у* жоқ (З.Жәкенов, Таң самалы). Үйде *к е н е у* болар тамақ жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Кенеуі кем [жоқ]. а) *Жұғымдылығы, сіңімділігі жоқ, күші жоқ, дәмсіз (тағам).* Қонаққа деген көңілі дарқан, әркім-ақ мендей тусын да, ас болып па *к е н е у і к е м* жай тамақ (Ә.Сәрсенбаев, Өлең.). ә) *Бейберекет. К е н е у і ж о қ* бос сөзге әуес болма (Ауызекі).

Кенеуі кетті. *Бүлді; азып-тозды, ұсқыны қашты, берекесі кетті.* Бір кезде журналист көне Мысырдың *к е н е у і к е т і п*, тозығы жетіп құлауға айналған қақпасын қағады (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Арда алты ай салып әкей де майданға кетті. Күйі болмай, *к е н е у і*

к е т і п жүрген ақ арғымаққа да нокта түсті («Қаз. әдеб.». Ол үйлердің орны Жиенғали дейтін қарттың атам заманнан келе жатқан, өбден тозығы жетіп, *к е н е у і к е т к е н* қорақопсысы еді («Лен. жас»).

КЕНЕУЛІ с ы н. **1.** *Қуатты, күшті, нәрлі.* Күріш әр алуан мақсатқа пайдаланылады. Оның жармасы өте *к е н е у л і* келеді, тез қорытылады, дәмі де жақсы (Агроном. анықтама.). Мал азығы үшін, әсіресе, еспе шөп, балғын азық, *к е н у л і* жем жеткіліксіз өндіріледі (К.Боранғазиев, Жемшөп.). **2.** а у ы с. *Бағалы, құнды, маңызды.* Сақпаевтың аузы сөзге олақ болса да, екпіні күшті тәрізденеді, *к е н е у л і* ойы жоқ (М.Әуезов, Таңд.). Жазушылардың идеялық қазығының беріктігі көркем шығармалардағы азаматтық өуен жайлы келелі мәселе қозғаған *к е н е у л і* мақалалар бәріміздің есімізде («Қаз. әдеб.»).

КЕНЕУЛІЛІК з а т. *Қуаттылық, нәрлілік, жұмысбилік.* Қарақұмық дәні өзінің дәмділігі мен *к е н е у л і л і г і* жағынан жармалық дақылдардың ішінде бірінші орын алады (Агроном. анықтама.). Сояның белогы сіңімді келеді, өзінің *к е н е у л і л і г і* жағынан еттен кем түспейді (Ботаника.).

КЕНЕУСІЗ с ы н. **1.** *Қуатсыз, күшсіз, нәрсіз, жұғымсыз.* Абақтының тұтқындарға беретін тамағы әрі тапшы, әрі *к е н е у с і з*. Күн өткен сайын Оспан әлсіреп, көтерем болуға айналды (С.Омаров, Қызыл арай). **2.** а у ы с. *Мәңсіз, мағынасыз, маңызсыз.* Әнеугі сессияда сен жақсы айттың. Дәмсіз, *к е н е у с і з* сөзбен қандай әдебиет болса да туғыза алмаймыз. Әсіресе еңбекшіл әдебиетін жасай алмаймыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). *К е н е у с і з* кер айғай, жалтылдаған қызыл сөз тойдырып біткен (Ә.Сәрсенбаев, Сағым). Біз бұл жерде ұйқастағы салмақтықты, жарамсыздықты, шумақтағы *к е н е у с і з*, бедерсіз сөздерді айтып отырған жоқпыз (Қ.Нұрмаханов, Дос лебізі).

КЕНЕШЕ ү с т. *Кене тәрізді, кене секілді.* Ол да малдың қанын *к е н е ш е* соратын паразиттердің бірі (Зоология.).

Кенеше [аш кенеше] жабысты [қадалды]. *Жармасып қатып қалды, айырылмады.* Есікті ашып қалсам, екеуі бір-біріне *к е н е ш е ж а б ы с ы п* алыпты (С.Шаймерденов, Мінез). Екі жануар бір-біріне шошына қарады. Екі адам болса бір-біріне *к е н е ш е қ а д а л ы п* алған (Ә.Кекілбаев, Дала.). Сол-ақ екен, қызып отырған жігіт мандолинасын жерге қоя салып, Сақышты белінен қапсыра құшақтап, ерніне *а ш к е н е ш е ж а б ы с т ы* (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

КЕНЕШІК з а т. *Кішкене кене.* Алма күйесі, долана көбелегі, буылтық жібек көбелектер, жасыл құрт, қызыл бит, алмұрт қандаласы,

өрмекші және қызыл жеміс *к е н е ш і г і* бар (А.Жанғалиев, Бағбан.).

КЕНЖЕ с ы н. *Ең соңынан туған (бала).* Жанәбіл *к е н ж е* ұлының қолында тұрады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Ардақты *к е н ж е* жетім деп, Әлпештеді мені көп, Надандыққа болды сеп, Қақпай ешкім қабаққа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Жасы кіші, кейінгі, соңғы ұл, қыз.* Мен өзім алты қыздың *к е н ж е с і м і н*, Солардың еркесімін, өзге сырым. Әкеме ерген еркін бір жігітке Беріп ем сүйемін деп сөз кесімін (К.Бекхожин, Мамырстан). Ағаңның қартайғанда көрген жалғыз қызы, жалама тұзы еді. Әрі баланың *к е н ж е с і* еді (Е.Оразақов, Дәрігер.). // *Кейіндеп, кештеп, соңынан.* Апрель, май айларында *к е н ж е* туған қозылар шөп құрағанға дейін жақсы семіріп үлгірмейді (М.Төлешов, Қой. қоздату.). Ақылы аздар алпыста да бала ғой. Содан *к е н ж е* қонады екен байғұстарға талап, ой (Ж.Нәбиуллин, Таныс өуен.).

Кенже жетім бота. *Мерзімінен кеш туған, әрі жетім қалған бота.* Тағы бір жетім ботамыз бар, одан мынаны ажырату, өзара тез түсіну үшін оны «жетім бота», мұны июньде туылғандықтан «*к е н ж е ж е т і м б о т а*» дейміз (Ә.Жақыпов, Түйе.).

Кенже қалды. *Қатардан кейін, артта қалды, кешеуілдеді.* *К е н ж е қ а л ғ а н* халқымыздың келешегін сенімен мен ойламасақ, кім ойлайды? (М.Дүзенов, Әке.). Шынында да, оқу мәселесі жұмыстың ең *к е н ж е қ а л ғ а н* саласы болатын (А.Жолдасбеков, Әке). Шоқынып солдат болып кетеді деп, Қайтерсің білмеген соң іс мазмұнын. Кеш біліп, *к е н ж е қ а л ы п* көп пайдадан, Жібергені сол емес пе жер мен суын (М.Дулатов, Шығ.).

Кенже орым. *Жоңышқаның қайта көктегенінде соңғы рет шабылду.*

Құдайдың кенже ұлындай. *Құдайдың өзі мұра еткендей.* Ерке, *Қ ұ д а й ы н ы қ к е н ж е ұ л ы н д а й* боп, қара жер мен көк теңізді қоса билеп отыр (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Сүт кенже. *Ең соңғы, кіші бала.* Нұрбөпе әже он құрсақ көтерген екен, тоғызын жерге берінгі, ендігі бар үміті, *с ү т к е н ж е с і* – оқ пен оттың ортасында жүрген Әбдібай (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Рақымғали: «Менің балдызым бар, байдың *с ү т к е н ж е с і*, бой жетіп отыр», – деп жымың-жымың етті (Х. Есенжанов, Көп жыл.).

КЕНЖЕЛЕ= е т. **1.** *Кешігу, кешеуілдеу, кейіндеу; уақыты өтіп кету.* Екінші оқу жылына *к е н ж е л е п* кірістік (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). *К е н ж е л е г е н* біраз саулықтардың төлдеуін күтпей, Күрмекті базасына баратын болды (С.Бегалин, Уақыт.). Биыл баршаға

белгілі егіннің пісуі *к е н ж е л е д і*. Көктемнің созаланы, жаздың салқын боп тұруы диқанның жүйкесіне тиді («Лен. жас»). **2. Артта қалу, қатарынан кейін қалу.** Қазақстанда әлі күнге *к е н ж е л е п* келе жатқан эстрада мамандарын әзірлеуге кейінгі жылдары көп көңіл бөлінді (І.Омаров, Шабыт.). Поэзиямыздың эпикалық саласы кешеу тартып, *к е н ж е л е п* келеді (С.Мәуленов, Үркер.). Проза жанрында, көркем әңгіме *к е н ж е л е п* қалғандығы айқындалып келеді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

КЕНЖЕЛЕТ¹ е т. *Кешейілдету, кешіктіру, кейіндету.* Кемді күнгі қызығымыз үшін өзіне өмірлік жолдас білімнен *к е н ж е л е т с е к*, біз үшін ол – кешірілмес кінә (З.Жәкенов, Таң самалы.).

КЕНЖЕЛЕТУ *Кенжелет етістігінің қимыл атауы.*

КЕНЖЕЛЕУ¹ *Кенжеле етістігінің қимыл атауы.* Оның күшеюі төлемге қабілетті керексінудің товар ұсынудан *к е н ж е л е у і н* күшейте түсті («Лен. жас»).

КЕНЖЕЛЕУ² с ы н. *Кейіндеу, кештеу.* Қазақ топырағында ерекше өркен жайған шешендік пен айтыс, тапқырлық сөз, ауыз әдебиеті, әншілік десек, суретшілік пен би сәл *к е н ж е л е у* дамығанын көреміз (І.Омаров, Шабыт.). Әдебиетіміздің әр саласында қолға *к е н ж е л е у* алынған немесе әлі назарға ілікпеген жайттар, олқылықтар мен кемшіліктер баршылық («Қаз. әдеб.»).

КЕНЖЕЛЕУШІЛІК з а т. *Кешігушілік, артта қалушылық.*

КЕНЖЕЛІК з а т. **1.** *Кенже тугандық, кенже бала болушылық.* Менің *к е н ж е л і г і м н і қ* пайдасы осы жолы бір тиді (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Кешіккендік, кейін қалғандық.* Алдияр күнге күйіп кеткен егінді тырмалатты да, ерте пісетін дақыл септірді. *К е н ж е л і г і н е* қарамастан ол да бой көрсетті (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Тұрмысқа мықтап енген ғылым жетістіктерін игеруге деген бала құштарлығын арттырудағы *к е н ж е л і к* ертеңгі күні өкінтеді («Лен. жас»).

КЕН-КӨЛІК: *кен-көлік кешені.* к е н. *Негізгі (бас) мәшіненің ең жоғарғы өнімділігін (өндіру немесе аршу) қамтамасыз ететін және қазып алудан (эксплуатациялаудан) тиеуге немесе үйінді жасауға дейінгі барлық өндірістік процестерді жүзеге асыратын кен-көлік машиналарының кешені.*

КЕНҚАЙРАҢ з а т. к е н. *Құрамында пайдалы құрамдас бөліктері бар ұсақталған тау жыныстарының жер бетіндегі жиынтығы. Кен-қ а й р а ң д ы* үгілу, көшу процестері кезінде тұрақты минералдар ғана түзе алады (алмас, алтын, платина, касситерит, т.б.) (ҚҰЭ). *Кенқай-*

ра ң д а р түзілу жағдайына қарай эллиовийлік, делювийлік, солифлюкциялық, коллювийлік, жылжымалы, пролювийлік, аллювийлік, т.б. болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Кенқайран кен орындары. к е н. *Түпкілікті таужыныстардың физикалық морылуы, оларға әртүрлі факторлардың химиялық әсері негізінде пайда болған, осының нәтижесінде түпкілікті таужыныстар ірілігі әртүрлі кесектерге ыдыраған не балшыққа айналған кен орындар. К е н қ а й р а н к е н о р ы н д а р* пайда болу тегіне байланысты: эллиовийді (негізгі таужыныстардың бұзылуы нәтижесінде сол орнында түзілген), делювиалды (негізгі кен орнынан еңіспен жылжып біршама қашықтықта пайда болған), аллювиалды (бұлардың маңызы жоғары – негізгі таужыныстардың бұзылуы нәтижесінде пайда болған материалдардың су ағысының күшімен біршама қашықтыққа тасымалдануынан түзілген), жағалық, мұздықтық, эолдық кен орындары болып сараланады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

КЕНҚҰДЫҚ з а т. к е н. *Кенді өз массасының әсерімен түсіруге арналған тік не еңіс қазба, не кені алынған кеңістіктің бөлігі. К е н қ ұ д ы қ* көлденең қимасының ауданы шағын – 1 – 3 м², бұдан үлкені сирек кездеседі (Қаз. тілі. термин. Кен.). *К е н қ ұ д ы қ* тазартып қазып алу кеңістігінен кенді тасымалдау көлігіне тиейтін жерге, жоғарғы горизонттан төменгіге, аралық горизонттан негізгіге және т.б. жүргізіледі (Қаз. тілі. термин. Кен.).

КЕНСЫРҒЫТПА з а т. к е н. *Кен массасын өз салмағы әсерімен тасымалдау үшін табиғи еңісті таулы жерде орналасқан карьерлерді қазба.*

КЕНТ [ир. کنت] з а т. к о н е. *Қала, шаһар.* Бармайтын *к е н т* іде жоқ, естімейтін сөзі де жоқ, бітіре тін ісі де жоқ, киімі шыттай, қайдан тауып киетінін білмейсің (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы *к е н т* – *те* кім «төре» болса, соның шабарманы болып, далақтап жүргенің (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаксы жүрген жеріне *к е н т* салады, Жаман жүрген жеріне өрт салады (Мақал). Қалдырып құла құм мен боз даланы, Қалдырып даланың қыз, бозбаласын. Талап қып жауар ма деп нұр іздеген Аралап үлгілі елдің *к е н т* – қаласын (І.Жансүгіров, Поэм.). Қазақ руларына Түркістан уалаятына жататын Сырдария жағасындағы *к е н т* *т е р д і қ* маңызы ерекше зор болатын (І.Есенберлин, Алмас.).

Жеті кентті құртты. *Неше буын жақсыны құртты, жалмады, жойды. Қ ұ р т қ а н ж е т і к е н т* *т і* қара кер-ай Көшке жаяу жүрсем де алмаймын-ай. Өзі жауыр, өзі кәрі, ақсақ екен, Мұныңды алып елге бармаймын-ай (Сүйінбай ақын, Ақиық).

КЕНТАВР [грек. kentauros] з а т. м и ф. *Грек мифологиясындағы денесі ат, төсі мен басы адам мүсіндес жануар.* Мәселен, су перісінің (жартылай әйел, жартылай балық), *к е н т а в р д ы ң* (жартылай адам, жартылай ат) мифологиялық тұлғасын жасау ат пен балықты ешқашан көрмеген жағдайда болмаған болар еді (Қ.Жарықбаев, Психология).

КЕНТАЙ з а т. *Кішкентай асық, кеңей.* Бала кезімізде *к е н т а й ға* таласып, талай төбелестік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КЕНТАС з а т. к е н. *Құрамында металл немесе металлдардың қосылыстары бар, өнеркәсіптік пайдалануға жарамды минералдық шикізат.* Кей жағдайда бейметалл шикізаттарды да *к е н т а с* деп атайды (ҚҰЭ). Химиялық құрамына қарай силикатты, кремнийлі, тотықты, сульфидті, карбонатты және аралас *к е н т а с* болады (ҚҰЭ).

КЕН-ТЕХНИКАЛЫҚ с ы н. т е х. *Пайдалы қазылымдар мен оның техникалық жағына қатысты.*

Кен-техникалық факторлар. *Пайдалы қазылымдар, кен орнын қазу әдісін сандық және сапалық жағынан сипаттау. К е н - т е х н и к а л ы қ ф а к т о р ға* шахта алабын ашып дайындау, қазып алу тәртібі, тазартып қазып алу үңгубеттерінде қысымды реттеу, шахтаны және оның бөліктерін таза ауамен қамтамасыз ету сияқты жұмыстар жатады (Қаз. тілі термин. Кен.).

КЕНТІ с ы н. *Қалалы, шаһарлы. К е н т т і* жерді жайлаған, Үзілмейді базары. Қайда қалмас жігіттің, Өлгеннен соң мазары (Қобыланды батыр). Мінсіз мүсін ағашты, бау-бақшалы, нулы, сулы, *к е н т т і* жерден үш-төрт қонып баратын шөлейт сахарала жасапты (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). *К е н т т і* жерде бір мұғалім әлденеше мектепте сабақ беретіні болады. Сондықтан, көбінше, сабақтар пәннің жағдайына, оқушысының шамасына қарай реттелмей, мұғалімдердің орайына қарай жасалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕНТТІК с ы н. *Қалалық, қалада тұратын.* Қашпайды мінез балаңнан, Ол емес бөгет, жоқ Айша. Ықтайды жаңа заманнан Есепкер *к е н т т і* к ноғайша (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

КЕНТШЕ ү с т. *Кенттікі тәрзіді, қалаша.* Қақпа ашылды, Өмірбек пен Жамалды ертіп түрме бастығы шықты. Екеуінің киімі де *к е н т ш е* (Б.Майлин, Шығ.). Қаражардың қабағындағы сандақталып көрінген *к е н т ш е* салған төбелі ағаш үй – Қайдардың қыстауы (Б.Майлин, Азамат.).

КЕНТІРЕК з а т. к е н. *Пайдалы қазылым қатарының (шоғырларының) кен орынды қазу барысында уақытша алынбайтын немесе*

алынбаған бөлігі. Кең тараған *к е н т і р е к т е р*: сақтандырғыш *к е н т і р е к* – кен қазбаларының, жер үстіндегі ғимараттардың, құрылыстардың және табиғат объектілерінің астынан кеулеуін болдырмауға арналады; тосқауылдық – кен қазбаларын оларға көршілес қазбалардан судың, лайлы қойыртпақтардың бұзып кіруінен сақтау және көршілес шахталардың алаптарын бөлу үшін де қалдырылады; этажаралық – негізгі горизонт қазбаларын қорғау үшін; камерааралық – камералардың тазарту кеңістігінде төбе таужыныстарының тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін; штрекманды – қат бойымен жүргізілген қазбаны қазылынды кеңістіктен немесе көршілес қазбадан оқшаулап қорғау үшін қалдырылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *К е н т і р е к* қызмет ету мерзімі біткеннен кейін қазбаны жойғанда алынады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Кентіректерді алу. к е н. *Уақытша қалдырып кеткен кентіректердегі пайдалы қазылымдарды толығымен немесе жарым-жартылай алу. К е н т і р е к т е р д і а л у* камерадағы кені алынған кеңістіктің жағдайына (ашық, толтырылынған, үстіңгі төбе таужыныстары құлатылған), кен орнының жатысына және кен қазу қарқынына байланысты өртүрлі қазып алу жүйелері арқылы алынады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

КЕНТІРЕКСІЗ с ы н. к е н. *Кентірек қалдырмаған.*

Кентірексіз технология. к е н. *Дайындық қазбаларын сақтау үшін көмірден (таужыныстардан) кентірек қалдырмай-ақ тазалап, қазып алу жұмысын жүргізу технологиясы. Кентірексіз технология* дайындық қазбаларын қайталап пайдалану барысында қосымша тіреулермен күшейтіледі немесе төбе таужыныстарының қопарылатын жиектеріне арнайы шегендер (тізбекті шеген, темір бетонды қысқа бағаналар) қойылады немесе қатайма толтырымдардан белдеулер тұрғызылады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

КЕНҮҢГІР з а т. к е н. *Тау-кен ісінде, шахта ішінде әртүрлі техникалық мақсаттарға арналып жасалатын ені мен ұзындығы бір-біріне шамалас кең қуыс.*

КЕНШІ з а т. *Кен қазушы.* Дымқыл кенді бұрғылау – кеннің сапасын арттыруға да, *к е н ш і н і ң* денсаулығын сақтай түсуіне де бірден-бір пайдалы жағдай (Б.Токтаров, Қыран.). Жұмыстың негізгі өрендері – Орталық Қазақстан жас *к е н ш і л е р і* (Тоғызыншы шежіре).

КЕНШІЛІК з а т. *Кен қазушылық.* Біздер далалардан, ауылдардан жаңа ғана өндіріске келген жас қазақ жұмысшыларына ерлік еңбектің үлгісін көрсетіп, *к е н ш і л і к* өнерін үйрете алатын қоғамшыл кадрларға қатты зәруміз (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз).

КЕНІШ [ар. *كَنْز*] з. а. т. **1.** *Жер қойнауынан пайдалы қазба байлықтар өндіретін кәсіпорын.* Біз *к е н і ш т е г і* еңбек және жалақы бөлімінде болып, мердігерлік әдіске қалай көшеміз, үнемді қайдан, неден іздеу керек, инженерлік қолдау дәрежесі қандай болмақ, тағы басқа жайларды ақылдасып, талдап, ішкі резервтерге, бригаданың кәсіби мамандық ауқымына назар аудардық («Соц. Қаз.»). *К е н і ш т е г і* жұмыстардың қосалқы түрлеріне қазбаларды жөндеу, желдету; шахта (карьер) ішіндегі суды сыртқа шығару, электр қуатымен, ауамен және сүмен қамтамасыз ету, адамдарды шахтаға түсіріп-шығару, кен сапасын, кен қазу процесін геологиялық және маркшейдерлік әдістермен бақылап отыру, т.б. жатады (ҚҰЭ). Қазіргі *к е н і ш т е р* автоматты басқару, бақылау және байланыс техникасымен жабдықталған, өндіріс процестері толығымен механикаландырылған (ҚҰЭ). **2.** *а у ы с. Береке, байлық, молшылық.* Арам, арам түбі – реніш, Адал, адал түбі – *к е н і ш* (Мақал). Әрбір уайым-қайғы ойлаған кісі не дүние шаруасына, не ақырет шаруасына өзгеден жинақтырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі *к е н і ш* болса керек (Абай, Тол. жин.). Біз өзімізді пессимист санаймыз. Қарыштап алға басқан берекеге, бірлікке, бақытқа *к е н і ш* кең заманда, теңдік заманында өмір сүріп отырмыз (М.Мағауин, Көк мұнар.).

Арты кеніш. *Арты, аяғы молшылық, береке.* Саудагерліктің арты – борыш, сыпайышылықтың арты – реніш, диханшылықтың *а р т ы – к е н і ш* (Мақал).

Кеніш апатынан құтқару. *к е н. Шахта қызметкерлері мен құтқару бөлімдері орындайтын арнайы жұмыстар* (ҚҰЭ).

Кеніш ауасы. **1.** *Кен қазбаларын толтыратын газдар мен булар қоспасы.* **2.** *Кен қазбаларына жер бетінен келіп түсетін және жолай құрамында әртүрлі өзгерістер болатын атмосфералық ауа.* Бұл өзгерістер, бір жағынан, оттегі мөлшерінің азаюынан, екінші жағынан, көмірқышқылының артуынан көрінеді, ауаға зиянды газдар, булар, шаң мен күйе қосылады, бұған қоса ауаның ылғалдылығы, температурасы, қысымы мен тығыздығы өзгереді. Егер *к е н і ш а у а с ы* құрамы жөнінен қалыпты атмосфералық ауадан мүлдем дерлік ерекшеленбейтін болса, таза ауа деп, ал басқадай реттерде ластанған ауа деп аталады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кеніш ауасын кондициялау. *к е н. Шахтада (қазбаларда) сыртқы факторларға (ауа райы, жыл мезгілі) және ішкі факторларға (адамдардың болуы, жылу көздері, ылғалдылық, әртүрлі газдардың, шаңның болуы) қарамастан, ауаның*

құрамы мен қалыпты күйін сақтайтындай шаралар кешені. К е н і ш а у а с ы н к о н д и ц и я л а у деген ұғым тек ауаның тазалығын қамтамасыз ету ғана емес, оған қоса ауаның қозғалу жылдамдығын, ылғалдылығын және оның температурасын бірқалыпты сақтау деген ұғымды білдіреді (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кеніш газдары. *к е н. Пайдалы қазылымға не оны сыйыстырушы таужыныстарға ілесіп табиғи газдар және технологиялық газдар.*

Кеніш жарығы. *к е н. Кен қазып алу жұмыстары кезінде қолайлы жағдай жасау мақсатымен жарық қуатын алу, бөлу және пайдалану әдістері мен құралдарының жиынтығы.*

Кеніш өрттері. *к е н. Пайдалы қазылымдар массивінде және тікелей кен қазбаларында (жер асты, жер бетінде) тікелей пайда болатын өрттер. К е н і ш ө р т т е р і н е* пайдалы қазылым қоймаларында, шахта ғимараттарында шығатын, кен қазбаларына тарап, олар ондағы атмосфераны газдармен уландыратын өрттер жатады (Қаз. тілі. термин. Кен.). *К е н і ш ө р т т е р і* пайда болу себептеріне қарай: эндогендік және экзогендік болып бөлінеді. Эндогендік өрттер пайдалы қазылымдардың (көмір, сульфид кендері) тотығуы нәтижесінде өздігінен тұтануынан шығады. Экзогендік өрттер сыртқы жылу әсерінен (электр жабдықтарының бұзылуынан, үйкелістен және т.б.) болады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кеніш өртін оқшаулау. *к е н. Өрт ошағын оған таза ауа жібермеу үшін жақын орналасқан қазбалардан бөліп тастау. К е н і ш ө р т і н о қ шаулау үшін бөгеу салынады, таужыныстардағы жарықшақтарды лайлап тығындайды, жер бетіндегі ойылған жерлер мен жарықшақтарды тығындап толтырады* (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кеніштегі өрт газдары. *к е н. Өрт ошағынан не өрт телімінен бөлініп шығатын газдар. К е н і ш т е г і ө р т г а з д а р ы* көміртек тотығының, көмірқышқыл және күкірт газдарының, метан мен ауыр көмірсутектердің болуымен сипатталады (Қаз. тілі. термин. кен.). *К е н і ш т е г і ө р т г а з д а р ы* ауамен араласқанда жарылғыш қоспалар түзілуі мүмкін. Қызған көмірге су тигенде күркіреуік газ түзілуі салдарынан көбіне таужыныстар үйінділерінде жарылыстар болады (Қаз. тілі. термин. Кен.).

Кеніш электровозы. *к е н. Аккумуляторлық батареядан немесе аспалы түйіспелі сым арқылы келетін электр энергиясымен қоректенетін электроқозғалтқыштан қуш алатын локомотив.*

КЕНІШТЕЙ *с ы н. Кеніш тәрізді. Тұрғызған түйелерді салды балақ малшы қатын*

жетелеп тіркеп, алдыңғы түйені тау кеніш тей Қырықбайына ұстатып қойған екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕНІШТІК с ы н. *Кенішке тән, кенішке қатысты.*

Кеніштік аэрология. к е н. *Пайдалы қазылымдар кенорны өңіріндегі газдар мен жылуудың табиғи жағдайларда бөлінуін, технологиялық руда газдары мен шаңының түзілу процесстерін, жерасты және ашық кен қазбаларындағы ауа, газ, жылу және шаңның қозғалыстары заңдарын және бұл қозғалыстарды басқару заңдарын зерттейтін кен ғылымы саласы. Кеніштік аэрология-да қамтылатын пәндер: кеніш атмосферасы – ауаның химиялық құрамы мен физикалық қасиеттері, ылғалдылығы, температурасы, газдармен, бумен, шаңмен ластануы; кеніш шаңы – түзілу, қалықтау, шығу, тұну және бірігу процесстері, кеніштік аэрозольдер механикасы, пневмокониялардың алдын алу, кен қазбалары мен бункерлердегі шаң жарылыстарын болғызбау амалдары; кеніш аэродинамикасы – жер астындағы және ашық кен қазбаларындағы ауа ағындары қозғалысының заңдары; кеніштік газ динамикасы – пайдалы қазылымдар кен орындары мен кен қазбаларындағы кен газдарынан түзілу, бөліну және қозғалу заңдары; кеніштік термодинамика – жер қыртысында пайдалы қазылым кен орындарын қазуға келетіндей тереңдіктердегі жылу бөлінуінің заңдылықтары, кен қазбаларына жылу шығаратын негіздер, шахталар мен кеніштердегі жылу теңдестігін болжау, кеніш ауасының жылулық жайлылығын сақтау әдістері мен құралдары (Қаз. тілі. термин. Кен.).*

Кеніштік геология. к е н. *Кеніш, шахта карьерлердің тұрақты және қауіпсіз жұмысын геологиялық тұрғыдан қамтамасыз ететін геология ғылымының бір саласы. Кеніштік геологияның негізгі міндеттері: кен орындарының геологиясын жан-жақты зерттеу, кеніш кеңістігіндегі жаңа кен денелерін іздеу, барлау және олардың сипаттарын, химиялық және заттық құрамын, пайдалану жолдарын анықтау (ҚҰЭ).*

Кеніштік су. к е н. *Кен орындарын игеруге байланысты тау-кен қазындыларында жиналатын жерасты суы. Жеке шахталарға, карьерлерге қосылатын кеніштік судың мөлшері жазықты, қыратты жерлерде аз, ал таулы, климаты ылғалды аймақтарда мол болады (ҚҰЭ). Кен қазу жұмыстары сульфидті кентас не пириті көп көмір кабаттары арқылы жүргізілген жағдайда кеніштік су сульфат ионына, темір, алюминий т.б. металдардың қосылыстарына қанығады (ҚҰЭ). Кеніштік*

су кен ашу жұмыстарын жүргізуге көптеген қиындықтар туғызады (ҚҰЭ).

КЕҢ¹ с ы н. **1.** *Мөлшерден тыс, мол; тар емес.* Киім пішсең, к е ң піш, тарылтуға оңай (Мақал). Төрде к е ң көйлек, көк қамзол киген бір кемпір жалғыз тізерлеп отыр екен (М.Гумеров, Хазірет.). Қостан ұзап шықты Гүлжан аулаққа, Бос жамылған к е ң халаты көлбеңдеп (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.). Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас: бір өнер қылған екі кісіге к е ң болады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). **2.** *Көлемді, аумақты, үлкен.* – Төр үйінің к е ң болғаны жақсы ма, ауыз үйінің к е ң болғаны жақсы ма? – деп сұрады, қолына жіңішке кендір арқан ұстап тұрған Қали (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Ар жағы к е ң, аузы тар. Көз жетпес түбі шұңғыл-ды. Не бар, не жоқ ішінде, Кім көріп жайын, кім білді (Ү. Көрібаев, Танд. шығ.). Қойлардан ала түсті құтылғандай, Айтайын, рұқсат етсең мен амалын. Оларға еркін жүріп оттағандай Беріңіз к е ң жайылым шөбі қалың (А.Байтұрсынов, Шығ.). Анау шеттегі сегіз құлақты к е ң тамда Ұлбике бөйбіше жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Ұшы-қиыры жоқ; ұшан-теңіз, шетсіз, шексіз.* Қазақстанның жері к е ң, жаратылыс байлығы мол, ауа райы да түрліше болады (А.Сыздықов, Жылқы өсіруші.). Шоқанның да арман-тілегінің аумағы өте к е ң және жан-жақты болды (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.). Қазақтың к е ң даласын басып, жолындағы елді қырып-жойып, талап, бүлдіріп бара жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). К е ң қоныс, ата мекен кеткен жоқ па? Орнына «хахол» сұмырай жеткен жоқ па? Мал болса бар сенгенің о да азайып, Заманы көпші-қонның өткен жоқ па? (М.Дулатов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Кешірімді, мейірбан, қолы ашық, жомарт. К е ң болсаң, кем болмайсың (Мақал).*

Алақаны кең. *Береген, жомарт, қолы ашық.* Дәулеті мол, дастарқаны бай, ала қ а н ы к е ң болсын деп қойған ғой бұл атты (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Алды кең. *Қайырымды, кеңпейілді, кешірімді; қанша дегенмен, алдына келгенге қайырымы мол деген мағынада.* Қанша зәрлі, сұсты болса да, кішіге а л д ы к е ң кісі жайылып сала береді (Ауызекі).

Арқаны кеңге салды. *Жайбарақаттыққа басты, асықпады.* Міндеттемені орындадық, берген уәдемізден де шықтық деп а р қ а н ы к е ң г е с а л а алмаймыз ғой (Ә.Жәмішев, Дала.). Бос жүрмейді қыста да, К е ң г е с а л ы п арқасын. Ақпанда аяз қысқанда, Фермаға шөп тартады (Р.Тышқанбаев, Тоқылдақ).

Аспан асты кең. *Бұл жер болмаса басқа бір жер (орын) табылады, бірдеңе етіп құн*

көруге болады деген мағынада. Кетемін бұл Қараөткелден *Аспанасты кең* ғой. Біздей сауатты адамдарға қай жерден болсын қызмет табылады (Ә.Нәбиев, Шолпан). Сіздің мекемеден кеткенмен *аспанасты кең*, тағы бір жерге барып қызмет етермін («Қаз. әдеб.»).

Бейілі кең. с ө й л. *Пейілі кең, жомарт, мырза.* Жүрісі тыныш жорғадай, Алдына келсең кең болар, Олар неге тарылсын, *Бейілі кең* болған соң (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Дүниеге кең. *Жомарт, пейілі кең.* Отыз жасқа келгенде, *Дүниеге кең* едің, Отыз беске келгенде, Қара судың бетінде шайқалып аққан сең едің (Бұқар жырау, Жыр.).

Дүниені кең салды. *Емін-еркін дәурен сүрді.* Бү *дүниені кең салып*, Алтынды қамшы қолға алып (Қыз Жібек.).

Етек-жеңі кең. *Берекелі, пейілі кең, дарқан, қолы ашық.* Қошқар болар қозының Маңдай жағы доң болар. Адам болар баланың *Етек-жеңі кең* болар (Мақал). *Кең* біткен *етек-жеңі* ағайын ең, Беретін саған дәулет, соған қарай. Балаңа бесіктегі белгілі ғой, Сондықтан ілінбеген Қожан қалай (Жамбыл, Тол. жин.). Әйтпесе, *етек-жеңі кең*, жеті-сегіз баланың анасы, бәйбіше боп отыратын дария жан емес-пін бе? (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Кебеже қарын, кең құрсақ. а) *Көбіне, мама биелердің ауыз әдебиетінде жиі келетін баламасы.* ә) *Әдебиетте семіз, денелі келген бай кісілердің теңеуі ретінде де жұмсалады.*

Кеңалымды жаңбырлатқыш мәшине. ауыл-ш а р. *Егістік жерді себелеп суаратын мәшиненің түрі.* *Кең алымды жаңбырлатқыш мәшине*лер мен қондырғылар, микропроцессорлық техника мен есептеу техникасы негізінде су шаруашылығы құрылыстарын басқаруды автоматтандыру құралдары жасалсын («Соц. Қаз.»).

Кең ауқымды. и н ф. <лат. global> *Компьютерде кең ауқымды болып бекітілген әрекет программалардың, құжаттардың, файлдардың барлығына қатысы бар деген ұғымды білдіреді.* *Кең ауқымды* программаның бір модулінде анықталған кең ауқымды айнымалы тек осы жұмыс істеп тұрған модульге ғана емес, барлық программалық модульдерге қатысты деп саналады (Қаз. тілі. термин. Информатика.).

Кең ауқымды [аймақтық] желі. и н ф. <лат. global net work> *Бір-бірінен өте қашық географиялық аймақтарда (әртүрлі аймақтарда, мемлекеттерде, құрлықтарда) орналасқан компьютерлерді байланыстыратын желі.*

Кең байтақ. *Ұшан-теңіз, шексіз.* Слетке біздің *кең байтақ* республикамыздың түкпір-түкпірінен небір саңлақ домбырашы, қобызшы,

сыбызғышылар ағылып келді («Қаз. әдеб.»). Бір жерде кеш, бірде ерте, Өзінше көктем айнала. *Кең байтақ* біздің нұрлы өлке Өзінше көркем қайда да (Ж.Молдағалиев, Жыр.).

Кең байтақ жер. *Кең жазық, ұлкен өлке.*

Кең балақ, жалпы етек. *Қолынан іс келмейтін, олақ, салдыр-салақ (әйел); шаруасы ұқсап жатпайтын кісі.* Уай, соның *кең балақ, жалпы етек*, шүйке бас қатынын қойшы, тамағы таза емес (Ауызекі).

Кең дүние тар болды. *Барар жер, басар тауы қалмады, дүниеден түңілді.* Құдая, рақым қылмасаң, *кең дүние* маған *болды тар* (Мұңлық-Зарлық).

Кең етек. *Еш нәрсеге мән бермейтін, дарқан.* Нұрлан бойында данышпан табиғат әрі талғап, әрі таңдап беретін талант оты жана бастаған еді. Ауылдың *кең етек* өмірі оны бірден ұға қоймады («Қаз. әдеб.»). *Етегі кең* ел үшін, Ерлердің туған жері үшін (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

Кең етік. ж е р г. *Қыста байпақпен киетін етік.* Байпақ келгенсін *кең етік* тің күнін кешті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

Кең жауырынды [иықты]. *Кеуделі, денесі зор.* Он бесінде Кебектің аты шықты, Атты-жаяу бөріне бірдей мықты. Көзі өткір, қараторы жігіт екен, Орта бойлы, тапалдау, *кең иықты* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Вокзал басында матрос формасын киген, *кең жауырынды*, толықша келген, орта бойлы бір жігіт түр (Б.Мәдиев, Өрендер). *Кең жауырынды*, бадырақ көз қара жігіт күректей қолын бір-ақ сермеді (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Көкім Ақбасов *кең иықты*, балуан ағамыз Қажымұқанның туысы деп айтуға ұялмайтын, алпысты алқымдап қалған адам екен (А.Сатаев, Ақын ізі).

Кең жолақты желі. и н ф. *Бір мезгілде дауыс, бейне және мәліметтер жеткізуге мүмкіндік беретін кең жолақты технология.*

Кең көмей. *Қанағатсыз, тойымсыз, обыр.* Олжа бала мен *кең көмей* болысты бір тойындырдым (М.Тиесов, Әңгім.).

Кең қолтық. *Аққоңіл, аңқылдақ, бейғам.* Баяғы бір кеңдік, еш нәрсені елемеушілік, *кең қолтық* сияқты белгілі қалыптан басқа түк із жоқ (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Сендер қырдағы қоймен бірге жайылып, қоянмен бірге жусап жүрген *кең қолтық*, аңқау, сорлы қазақтың осы замандағы жұлдызысыңдар (І.Жансүгіров, Шығ.). Жуан қоныш, *кең қолтық* қазақтар деп, Құлағынан тұмақтың тартып күлер. Өтірік деп айтуға тағы орын жоқ, Намыстанып, көргенде көңілім жүдер (М.Дулатов, Шығ.). Қолына қамшы ұстаса, еркекпен терезем тең түсті дегені емес, құрық алса, өкеге деген қолқабысы да емес, аяқты санап

баспайтын, санап табақ тартпайтын малшының *кең қолтық* тірлігі, қысқа жіп, қыспа күрмеуге қарысқан қысастығы еді (Қ.Ысқақов, Қараорман).

Кең қатарлап себу. егін шар. *Егін аралығын 45 см шамасында себу әдісі.*

Кең Құдай. *Кешірімді Алла, рақымды, кеңшілігі мол Тәңірі.* Ахиретке керектіні алмай, *кең Құдай* өзі кеңшілікпен кешіреді тағы, мына кезі келіп тұрғанда мұны жіберіп болмас деп (Абай, Тол. жин.).

Кеңқұлақты жарқанат. зоол. *Сүтқоректілер класы, қолжанаптылар отрядының ит тұмсықты жарқанаттар тұқымдасына жататын жарқанат түрі.*

Кең құлашты. *Ойлы, алысқа самғайтын, терең толғайтын, парасатты.* Мұхтар – қаламы төселген көркемсөз шебері, *кең құлашты* суреткер (Е.Ысмайылов, Сын.). Ақынның *кең құлашты* ы, екпінді өлеңдеріне тереңдік, суреткерлік қосылғанын көреміз (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

Кең маңдайлы. *Маңдайы жазық.* *Кең маңдайлы*, қыр мұрын, бота көзді. Түрімен ұқтырғандай айтпақ сөзді. Құлқында жан тартарлық терең сыр бар, Тани ма дегендей-ақ өмір бізді (И.Байзақов, Шығ.). Семен *кең маңдайлы*, қыр мұрынды, мінезі өте байсалды адам еді (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.).

Кең маңдайшептегі қорғаныс. әск. *Ені белгіленген нормадан асып кеткен алқаптар мен учаскелерде ұйымдастырған қорғаныс.* *Кең маңдайшептегі қорғаныс*, әдетте, теңіз жағалауында, таулы және шөлейт жерлерде, солтүстік аудандарда құрылады. Жетуі қиын болатын бағыттарда дербес тірек пункттері орналастырылады. Ракеталық әскерлердің, авиация мен артиллерияның сокқылары даярланады, қордағы күштер маневр жасайды (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Кең мінезді. *Мінезі жайдары, сабырлы, салмақты.* Ұлжан сабырлы, *кең мінезді* кісі болған. Абай балалық шағын сөз қылғанда өз шешесіне қатты риза болып, Айғызға іші ренжіңкірейді екен (М.Әуезов, Әр жыл.). Ұмтылды, тоқталды тез, жалт бұрылды, *Кең мінезді* келбеті жоқ бұрынғы, Жағалап кетті шапшаң бас арықты (Қ.Бекхожин, Ақан Ақтаев).

Кең ойлы. *Кемеңгер, дана, данышпан.* Сияғыңа қарасам, Сен де – өзімдей адамсың. Ақылды болсаң *кең ойлы*, Ардақтайтын ағамсың (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.). *Кең ойлы* елдің аз ба кемеңгері, Кең құшақпен қарсы алар келген жері (А.Токмағамбетов, Шығ.). Сабырлы, *кең ойлы* Зейне бұл жерде сөз қыстырып ештеңе айтқан жоқ (С.Бегалин, Уақыт.).

Кең пікірлі. *Кең ойлап-пішетін, терең ойлайтын.* Терең ойлы, *кең пікірлі* Ысмағұл мырза түбінде жұртқа басшы болғандай, үлгі бергендей кісі болу үшін гимназияда алған біліміне қанағаттанбай, ой-пікірін толықтыру, мағлұматын молықтыру үшін Еуропаға сапар шеккен. Бірнеше жыл Францияның астанасы Париж шаһарында жатып оқыған (М.Дулатов, Шығ.).

Кең сауыр [сауырлы]. *Сауыры жалпақ, жазық.* Доға жал, *кең сауыр*, қояндай аппақ боз кешке жақын лыпыл қағады (М.Әуезов, Абай жолы). *Кең сауырлы*, тар мықын, қалбағайлы, Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы (Абай, Тол. жин.).

Кең сахара. *Кең байтақ, жазық дала.* Қазақтың *кең сахара* даласына, Даланың судай тұнық ауасына, Біз түгілі, келеді орыстар да, Қызығып қымызы мен мол асына (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Оза көшіп, кең жайлады. *Арқаны кеңге салып, емін-еркін дәурен сүрді.* Баста дәурен тұрғанда, Біздер дағы, Байеке, *Оза көшіп*, *кең жайлап*, Еркімен еркін жатқан ел едік (Махамбет, Өлеңд.).

Өз үйім – кең сарайдай боз үйім. *Әркімге өз мекені, үйі, тұрағы қымбат, кең, үлкен деген мағынада.* Жиренше шешен хан ордасынан үйіне келіп, күркесінен аяғы, көрпесінен сирағы шығып жатып, «айқай, өз үйім – *кең сарайдай боз үйім*», – дейді екен (Қаз. ертег.).

Өрісі кең. а) *Қолайлы жағдайы мол, мейлінше дами алатын.* – Өскелең өңі сұлу, *өрісі кең* Осындай өмір үшін соғыстым мен, – Деп, солдат келе сала білек түріп, Өз орнын тапты еңбек зор істерден (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Әдебиеттің басқа саласына қарағанда прозаның *өрісі кең*, өмірдегі уақиғаларды, тарихи күрес, тартыстарды терең қамтып суреттеу мүмкіндігі прозада мол (Е.Ысмайылов, Сын.). ә) *Алымды, білімі терең.* *Өрісі кең*, өте алымды жігіт (Ауызекі). б) *Қарым-қатынас жасайтын адамы көп.* Ағайын-жекжаты жер-жерде бар, *өрісі кең* кісі (Ауызекі).

Терісі кең. *Етек-жеңі мол, ақпейіл (адам).*

Ұзын арқан, кең тұсау. *Созбалап кешеуілдетті, созбұйдаға салды, жайбарақаттыққа басты.* Кейбір ата-аналар, тіпті мұғалімдер де балалардың мәнісі бар сұрақтарына жауап бермейді. «Сен мұны бәрібір түсіне алмайсың» деп, *ұзын арқан, кең тұсауға салып* кете береді (Қ.Жарықбаев, Психология). Бәшен бойын кеңге салып кетіп еді. *Ұзын арқан, кең тұсау*, кісен алынбай берік қорада тұратын шұбар атты да жылқыға қосып жіберетін болды (З.Ақышев, Ақбел.).

КЕҢ ү с т. 1. *Кеңінен, молынан, көптен.* Қазақстанның шаруашылықтарында отамалы

дакылдарды суармалауда неғұрлым *к е ң* тараған тәсіл – бороздамен суару (М.Ерленесов, Суармалы.). Құймалар таза металдарға қарағанда көп өндіріледі әрі *ке ң* пайдаланылады (Қ.Нұрымбетов, Металдар.). Көп ұзамай Қостанай жылқысының атағы *к е ң* жайыла бастады (Д.Кәрімбаев, Қазақст. жылқы.).

2. Емін-еркін, жайбарақат. Кешке аялдаған жерде *к е ң* отырып сөйлесетін шығармыз (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). – Қорықпа, – деді Әсия, – Сені бұдан былай да сңлтым деп санай беремін, үрейленбе. Одан да бері кел, отыр, *к е ң* әңгімелесейік (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Замана сырымен тілдесе алар, түсіне алар қыз бұл аймақта өзі ғана екенін жақсы сезеді. Сондықтан да өзін *к е ң* ұстайды (Д.Әбілев, Арман.).

3. Жан-жақты, егжей-тегжейіне жете. «Айқап» журналы қазақтың ана тілі мәселесін, оның әліппе, грамматика мәселесін *к е ң* талқылап, өз тұсында дұрыс шешті (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Әрбір лирикалы өлеңде сал, серінің өз салты, өзінің махаббаттық көңіл күйлері *к е ң* суреттеледі (Е.Ысмайылов, Ақындар.).

КЕҢДЕУ с ы н. *Үлкендеу, молдау, көлемділеу, кеңірек.* Үкілі тақиясы басына *к е ң де у* еді, бір үйден үкілі тақия сұратқызып алды (Р.Токтаров, Ертіс.). Енді ас ішетін *к е ң де у* бөлмеде Нәзікен екеуміз ғана қалдық (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Кездесті бір мезгілде *к е ң де у* жазық, Соларға су шығарып арық қазып. Құнарлы топырағы босқан елге Түрі бар беретұғын өмірге азық (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

КЕҢДІК¹ з а т. **1.** *Бір нәрсенің көлемінің, аумағының үлкендігі, тар еместік.* Бұрын итмұрын жанындағы кішкентай алаңда *ке ң дігі* кісі сыйғандай үш үлкен ін болатын (М.Әуезов, Көксерек). Маңында су жоқ. Жалғыз ғана үңірейген қуыс тұр, аузының *ке ң дігі* аттылы кісі сыятындай құлама тік (Б.Шалабаев, Өмірде.). Көрсем деп дүниенің *к е ң дігі* н, Қараймын жақынға, қашыққа. Сүйемін достардың ерлігін, Құмармын өмірге ғашыққа (Ә.Тәжібаев, Жартаст.).

2. а у ы с. *Уақ-түйекті елемеушілік, кешірімділік, мейірбандық.* Әзімханның жүзінде реніш те, қуаныш та жоқ. Бұл жолы өзін өте байсалды ұстап, ұлы адамдарда болатын *к е ң дік* жасамақ болды (Д.Әбілев, Арман.). Менің семьям аларда көл, берерде шөл екен. *К е ң дік* деген қасиеттен жүрдай екен (Ш.Хұсайынов, Қызыл жалау). Мұғалімдер де – адам баласы. Нұрланымды қайта алып, *к е ң дік* жасап, тәрбиесін үзбегендерінен айналып-толғанып отырмын (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

КЕҢДІК² з а т. ж е р ғ. *Үйдің ішінен жасалған астық сақтайтын қойма.*

КЕҢЕЙ = е т. **1.** *Көлемі үлкею, молаю.* Өзеннің айнадай жарқыраған айдыны бұрынғысынан

да *ке ңей* е түсіпті, құшағын кең жайып, аршын төсін ашып тастағандай (З.Ақышев, Ақбел.). Ауылдың тап ортасындағы осы бір үңгір *к е ңей* е түсіп, мектептің іргесіне жақындап барып тақалған екен (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Көшең бар *ке ңейген*, Үйің бар көбейген. Келген жан, келген жан Қайтады көп оймен (С.Сейітов, Жаңғырық).

2. Даму, өсу, баю. Абайдың да жан-жағын терең барлауына, дүние танымының *к е ңейіп*, ой-қиялының өрістеуіне, ақындық натурасының қалыптасуына орыс достарының тигізген ықпал-әсерінің ұшан-теңіз екені белгілі (С.Мәуленов, Шыңда.). Бала табиғат құбылыстарын көркемөнер туындыларымен танысу кезінде байқайтын болса, оның танымы *к е ңей* е түседі (Қ.Жарықбаев, Психология.). Бала бір жасқа жақындаған кезде аяғын апылтапыл басып, тілі шыға бастайды, өмірлік сезімі *к е ңей* е береді («Халық мұғ.»).

Арқасы кеңейді. а) *Қолы босады.* Бөлімше басқарушысы өткен жазда төл алу аяқталып, шопандардың *ар қ а с ы* едәуір *ке ңейген* кезде малшылар қауымымен қолға алуды кеңеседі («Қаз. әдеб.»).

ә) *Еркіндік тиді.* Ел *ар қ а с ы к е ңейді*. Қудың қу мен өгеді. Сорған сүлік ол іште (Ғ.Орманов, Шәуілдір).

Өрісі кеңейді. *Өркендеп етек алды, дамыды.* Проза, драматургия, поэзия сияқты салалы үлкен жанрлармен бірге балаларға арналған әдебиеттердің де өзіндік жолмен *өрісі ке ңейгенін* атап өткен жөн (С.Қирабаев, Октябрь.). Менен үйренері болса, ол да алсын. Бір ел мен бір елдің өн-күйін осылай араластырмасақ, өлең-жырдың *өрісі ке ңей* ме? (А.Хангелдин, Қараторғай).

Пейілі кеңейді. *Қолы ашылды, дарқан тартты.* – Құдай бірдене берер, Сәудудің *пейілі ке ңейіпті*, – десе, біреулер – Қайбір кеңейді дейсің, залым ғой, – дейді (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

Терісі кеңейді. *Жадырады, көңілденді.* Менің байқауымша, Марабайдың бүгін *терісі ке ңейіп*, құлашын кең сілтегелі жүр екен (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

КЕҢЕЙТ = е т. *Дамыту, өсіру.* Идеялық және көркемдік жағындағы ұсыныстарымызды ылғи *к е ңейтіп*, жазушы жұртшылығын биік белдерге шақырады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Үміт шұғыласы сәулесін төккен сайын көкейіндегі көп мақсат та көкжиегін *ке ңейте* түскен-ді (С.Хайдаров, Құрыш білек).

Үйін кеңейтті. а) *Тұрып жатқан үйіне бөлме қосып салды, үлкейтті.* Биыл *үйді ке ңейтіп* аламыз ба деп отырмыз (Ауызекі).

ә) *Пәтерін көп бөлмелі пәтерге ауыстырды.*

КЕҢЕЙТУ *Кеңейт етістігінің қимыл атауы.* Көшені *к е ңейту* үйлерді

бұзып, дүкендерді көшіріп, қайтадан салғызып, байлардың зыңын шығарып жатыр (С.Шарипов, Бекболат).

КЕҢЕЙТІЛ= е.т. *Үлкейтілу, ұлғайтылу*. Төрт бұрышты келген аласа қызыл үй қазір төрт жағынан бірдей *к е ң е й т і л і п* биіктеп кеткен (Д.Әбілев, Замана.).

Кеңейтілген жад. и.н.ф. <ағыл. extended memory> *Бір мегабайттық шекарадан жоғары орналасқан және тек қорғанылған режимде ғана адресі елестірілген жад аймағы. К е ң е й т і л г е н ж а д* кейбір қолданбалы программалар (мыс., *Windows* жүйесінің программалары болып саналмайтын программалар) пайдаланатын жадқа қосымша жад (Қаз. тілі. термин. Информатика.).

Кеңейтілген мәлімдемелік модель. и.н.ф. <ағыл. extended relation model> *Жүйеге қолайлы пән саласының барлық объектілерінің сурогаттары бар Е-доменіне үстемеленетін мәліметтердің мәлімдемелік моделі. Кеңейтілген мәлімдемелік модель* сурогаттың әрқайсысы объектіні бірінші еске түсіру кезінде жүйемен жасалады да, оның бақылауында болады (Қаз. тілі. термин. Информатика.).

Кеңейтілген мәтіндік пішім. и.н.ф. <ағыл. Rich Text Format> *Әртүрлі стилі бар мәтіндер мен графикалық мәліметтер жазылған құжаттарды пайдалануды жеңілдету мақсатында Microsoft фирмасы жасаған стандарттар жиыны* (Қаз. тілі. термин. Информатика.).

Кеңейтілген пернетақта. и.н.ф. <ағыл. enhanced> – *АТ және PS/2 модельдердің көпшілігінде қолданылатын, қазіргі заманғы стандарт болып табылатын 101/102 пернелер. Кейбір к е ң е й т і л г е н п е р н е т а қ т а л а р д ы ң* (мыс., «*Microsoft Natural*») 104 немесе 105 пернесі бар, 122 пернелі модельдер де шықты (Қаз. тілі. термин. Информатика.). *К е ң е й т і л г е н п е р н е т а қ т а н ы ң* пернелері 4 топқа бөлінеді: 1) негізгі пернетақта; 2) қызметтік пернетақта; 3) меңзер мен экранды басқаруға пайдаланылатын цифрлық пернетақта (*Numeric Keypad*), NumLock индикаторы ағытылғанда және Shift басылып тұрғанда); 4) цифрлық пернетақтаның міндетін қайталайтын меңзер мен экранды басқарудың ерекшеленген пернелері (Қаз. тілі. термин. Информатика.).

Кеңейтілген тақша. и.н.ф. <ағыл. extending board> *Компьютердің қызметтік мүмкіндігін арттыруға арналған, оның кеңейту слоттарының біріне қондырылған схемалық тақша. К е ң е й т і л г е н т а қ ш а* жаңа құрылыстарды – модемді, енгізу-шығару порттарын және т.б. қосуға арналған (Қаз. тілі. термин. Информатика.).

Кең тарататын желі. и.н.ф. <ағыл. broadcasting network> *Желінің бір бекетінен*

берілген сигналды оның басқа барлық бекеттері қабылдай алатын компьютер желісі (әдетте жергілікті желі).

КЕҢЕЙТІЛУ *Кеңейтіл етістігінің қимыл атауы. Электрлендіру жөнінде үлкен жұмыс жүргізіп жатыр, телевизия жүйесі де к е ң е й т і л у д е* («Лен. жас»).

Қабырғамен кеңесу. *Әбден ойланып-толғану. Біздіңше, бұл да қ а б ы р ғ а м е н к е ң е с у г е* мәжбүр етерлік шаруаның бірі болса керек («Лен. жас»).

КЕҢЕС¹ з а т. *Әңгіме, ақыл, пікір. Ал халайық, тыңдасаң, Абайдан к е ң е с* басталсын. Сөз қадірін білетін Үлкендер өтсе, жас қалсын (Ү.Кәрібаев, Өлеңд.). Мен жазған *к е ң е с*, Мақтаныш емес, Ат шығармақ ақындық (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Кеңес берді. *Ақыл айтты, пікірін ұсынды. Бұрынғы достықтарыңды ескі арнасына қайтадан түсіріп, ортақ еңбектердің кемеліне келтіріп, бұрынғы әдемі табылған жолдарыңмен аяқтаңдар деп к е ң е с б е р г е н* болар едім (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). «Аман болсаңдар, сендерге бала көп. Уақыт өткізбей ойлан», – деп *к е ң е с б е р д і* (Т.Тобағабылов, Жазира).

Кеңес қылды. *Ақылдасты, әңгімелесті, әңгіме қылып баяндады. Ол жігіт танығанын қ ы л д ы к е ң е с*, Біреудің қам-қайғысын біреу жемес. Кеткені ғайып болып, болды он бір жыл, Екенін өлі, тірі адам білмес (Ғашық-наме.). Көбей мұны ұқты да қайтып кетті, Тобықты *к е ң е с қ ы л ғ а н* топқа жетті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Кеңес құрды. *Ақылдасты, пікір алысты. Олжайдың бас адамын жиып алып, Осы Хан өзенінде к е ң е с қ ы р д ы. Қайдос, сірә, көп жүрмей жасында өткен, Үлкен ұлы Бөкенші ерте ержеткен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бір күн хан, уәзір к е ң е с қ ы р д ы, Екі ойшылдың ісіне көңіл бұрды. Бұл екеуміз үшін қауіпті адам, Көп алдында бұлардың сөзі құнды (Е.Бердин, Қанды асу). Бәйметей Салқыда үлкен ақыл қылды, Жиылып Ботақара к е ң е с қ ы р д ы, Танытамын бейсенбі күн біліп алып, Екі елдің бөтуәсін күтіп тұрды (Батырлар жыры).*

Кеңес сұрады. *Ақыл сұрады, орынды пікір айтуын өтінді. Бұлардан к е ң е с с ұ р а ғ а н* мен де – ақымақ. Одан да ұсынысты да, тоқ етер шешімін де өзім айтайын (Д.Досжанов, Зауал).

Кеңес шертті. *Әңгіме қозғады, сөз етті. Жай ғана болмашы к е ң е с т е р ш е р т і п*, таза ауада асықпай аяндап, екеуі ескі қаланың бір шетіндегі Сәтбаланың үйіне таянды (Ғ.Сланов, Шалқар).

Кеңес шерту. *Әңгімелеу, сөз ету. Жұмыс туралы кейінірек к е ң е с ш е р т у д і* лайық көреміз (М.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Қысыр кеңес. *Бос сөз, жай әңгіме.* Бос уақыт өткізетін қызшыл, қызықшыл қысыр кеңесті құмарланып тыңдап едің дейтұғын Абай (М.Әуезов, Әр жыл.). Әлжан мен Жамал кірген кезде ғана қысыр кеңес тыйылып, тынышталып отырды (С.Алдабергенов, Асу.).

КЕҢЕС² з а т. Мәжіліс, жиналыс, көпшілік болып ақылдасып, басқосу. Б.з.б. 7–5 ғғ. ру, тайпа, мемлекет ішіндегі мәселелерді халық жиындары немесе кеңес шешкен (ҚҰЭ). Ауданда үлкен кеңес ашылмақ ауылшаруашылығы бойынша. Қарт колхозшыларды шақыртқан екен (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Жиылып, кеңес тыңдап отырғандар! Мұнда да ғибрат бар алсаңыздар. Бұлттай жерге жаумай, суға жауған Қазақта іс ететін көп адамдар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сағындым мен Ақшоқының белесін. Екеуміз де үгітшіміз сол қырда, Өткізейік шопандардың кеңесін (Қ.Бекхожин, Қайран жастар.).

Әскери кеңес. *Соғыс мәселесі қаралатын мәжіліс.* Алтыншы ноябрь күні таң азаннан шабуыл басталмақ. Сарбаздардың қалғаны әскери кеңеспен Аманкелдінің бұйрығын күтіп тұрды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Ғылыми кеңес. *Жоғары оқу орны мен ғылыми зерттеу институттарындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының, әдістемелік және оқу тәрбие жұмыстарының негізгі бағыттарын қарастырып, басшылық жасайтын алқалы қоргон. Ғылыми кеңес* ректордың басшылығымен жұмыс істейді (ҚҰЭ). Диссертация бітіп Ғылыми кеңестің алдына барғанда, Назаровтың дегені демеу болады (Ж.Жұмақанов, Қарақөз.). Ғылыми кеңестің бұл хаты Әсеттің сұрақтарына жауап беріп, кеңестерін білдіреді (К.Оразалин, Ақ жазық).

Кеңес бірікпін. *Орта толсын деген мағынада.*

КЕҢЕС³ зат. т а р. *Бұрынғы КСРО-ның мемлекеттік үкімет орны; Совет.* Қолынан келсе, әлі де болса ел-жұртты кеңес жолынан бөліп алмақ, кедергі етпек. Бұған шыдауға бола ма? (І.Есенберлин, Қатерлі.). Кеңес келіп колхоз болған соң көз бір ашылып еді. Кешегі мына тұрған Еділдің ернеуіне келген қанды соғыс соның да шықын бұзып кетті (С.Ақтаев, Дала.). Анда-санда ғана кеңес құрылысы туралы мақалалар жазған болды (М.Дулатұлы, Шығ.). Кеңестің ресми насихат органдары осы өліп қалған Қадірғалиұлында «шоқайшылар» қатарына әкеліп қосты (М.Шоқай, Танд. шығ.).

Ауылдық кеңес. т а р. *Жергілікті жердегі үкімет орны.* Дәрігерден маркамат болмаған соң мән-жайды ауылдық кеңеске айттым (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Аудандық кеңес. тар. *Аудандық үкімет орны.* Оны кім айтты сізге! Еңбекшілер депутаты аудандық кеңесінің қағазына қалайша шүбө келтіре аласыз? Бұл не сөз? (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Жоғарғы Кеңес. с о в е т. *КСРО-да ыдырағанға дейін ең жоғары заң шығарушы орган.*

Кеңес Одағы. т а р. *Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы, КСРО – бұрынғы Ресей империясы аумағының шеңберінде 1922–91 ж. болған мемлекет атауы.* 20 ғ.-дың 20-жылдарының бас кезінен бастап, әсіресе, Ленин қайтыс болғаннан кейін, Кеңес Одағында билік үшін талас-тартыс басталды (ҚҰЭ).

Кеңес өкіметі т а р. с о в е т. *Бұрынғы Ресей империясында Уақытша үкімет қарулы күшпен құлатылған Қазан төңкерісінен кейін орнатылған билік жүйесінің атауы.* 1991 ж. КСРО-ның ыдырауына байланысты орталық Кеңес өкіметі құлады (ҚҰЭ). Бір партияның билігіндегі өкімшіл-өміршіл жүйемен сіңісіп кеткендіктен, Кеңес өкіметі терең дағдарысқа ұшырады (ҚҰЭ).

Кеңес Одағының Батыры т а р. с о в е т. *Кеңес Одағында 1934–1991 ж. Отан үшін ерекше ерлік көрсеткен адамдарға берілген ең жоғары атақ. Кеңес Одағының Батыры* атағы берілгендерге Ленин ордені, «Алтын Жұлдыз» медалі және КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының грамотасы тапсырылады (ҚҰЭ). Кеңес Одағы Батыры атағын ең алғаш алғандар мұзда қалған кемелердегі адамдарды құтқарушы ұшқыштар болды (ҚҰЭ).

Кеңес Одағы Коммунистік партиясы т а р. с о в е т. *Бұрынғы КСРО-дағы теориялық негізі – марксист-лениншіл ілім болып саналатын, түпкі мақсаты – коммунизм құру болып белгіленген билеуші саяси партия. Кеңес Одағы Коммунистік партиясының 23–27 съездері әр 5 жыл сайын өткізіліп тұрды (ҚҰЭ). Көптеген Кеңес Одағы Коммунистік партиясының мүшелері партия ішінде реформалар жүргізуді талап етті (ҚҰЭ).*

Кеңес үкіметі. т а р. а) с о в е т. *Кеңес Одағындағы атқарушы орган.* ә) с ө й л. *Кеңес өкіметі, елі, мемлекеті.* Баланы оқуға жіберу керек. Бар уайымы үкіметтің мойнында болады. Кеңес үкіметі қор қылмайды (Т.Ахтанов, Боран). – Түсінбеймін, сен не деп тұрсың? – деді Бүркіт қабағын шытып – Кеңес үкіметі – көп ұлтты мемлекет, құдіретті мемлекет (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Кеңес хукіметі т а р. *Кеңес үкіметі.* Енді бұған қарсы Кеңес хукіметіне қылады, өкілді қалай жоқтайды, фашистердің бұ қылығын дүниежүзінің еңбекшілеріне қалай таратады,

осының бәрі дүниежүзіне тағы да екі-үш күн ішінде мәлім болады (М.Дулатов, Шығ.).

КЕҢЕС = е т. 1. *Әңгімелесу, сөйлесу, сұхбаттасу.* Міржақып бар сөзімен базар ашты, Жиылып, өнерпаздар, кел *кеңеске*. Сынына білгіштердің сөзді салып, Болмайды «ғақыл, совет» бер демеске (М.Дулатов, Шығ.). Ескі ауылдың салты қызық, жергілікті рулардан өзі кедей біреумен *кеңесе* кетсең, арғы аталарын бай болған деп мақтанады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Алдында тұрған кесені шайқап-шайқап қымыз ішті де, орындығын шегіндіріп отырды. Сұлтанмахмұттың мұнысы Қоңыр мен Сәбитті едәуір ойландырғандай. Бұлар өзара *кеңесіп* отыра берді (Д.Әбілев, Арман.). 2. *Бір нәрсе туралы ақылдасу, ойласу.* Қорғаушы қол біраз *кеңесті* де, мынадай сөзге келді: ұлыңның күнәсі үшін сені өлтіруіміз адамшылыққа жатпайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Екеу болсаң, бір-біріңмен *кеңес*, Біреу болсаң, бөркіңмен *кеңес* (Мақал). Талас мәселені кең түрде *кеңесіп* шешуден зиян көрмесің деп ойлаймын (М.Иманжанов, Мемің махабб.). Директор – кісіге жамандығы жоқ, жайлы адам. Көппен *кеңесіп*, істі ақылмен шешеді (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш.).

Күлтөбенің басында күнде кеңес. *Жиі-жиі болған жиын туралы.* [Қазақ аңыз-өңгімесінде Тәуке хан қазақтың басын жиып, Күлтөбенің басында кеңес құрып, атақты Жеті жарғысын тізген дейді]. Бұдан бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның *Күлтөбенің басындағы күнде кеңес* болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек (Абай, Тол. жин.).

Қабырғасымен кеңесті. *Әбден ойланyp-толғанды, жақын кісілермен ақылдасты, ойласты.* Алда әлі де уақыт бар ғой, омыртқаларыңмен ойласып, *қабырғаларыңмен кеңесіңдер* (Б.Тілегенов, Аққайнар). Белең-белең жерлерді белес дейді, Бір көрінген кісіні елдес дейді. Жалғыздың сүйегін бір көрсетейін, *Қабырғаңмен* аз ойлап *кеңес* дейді (Қозы-Көрпеш.). Не істесе де өзінің бұрынғы машықты сақтығына бағып, алдын ала аңысын аңдып, *қабырғасына кеңесіп* істеп жүр (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

КЕҢЕСҚОР с ы н. *Кеңесшіл, кеңесқұмар, әңгімешіл.* Сұлтанбек шынында да адамшылық қасиеттері мол, ойыншы, күлкіші, әзілқой, *кеңесқор*, әдебиет пен көркемөнерді сүйетін кісі екен (С.Мұқанов, Есею жыл.).

КЕҢЕССІЗ с ы н. *Келісімсіз, ақылдаспай.* Ғылымым жұрттан асты деп, *Кеңессіз* сөз бастама. Жеңемін деп біреуді, Өтірік сөзбен костама (Алдаспан.).

КЕҢЕСТЕС с ы н. *Сырлас, пікірлес.* Егер жек көрсем, сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, *кеңестес* болмасам керек еді, тобына бармай, «не қылды, не болды?» демей жату керек еді (Абай, Тол. жин.).

КЕҢЕСУ *Кеңес етістігінің қимыл атауы; ақылдасу, пікірлесу.* Бірігіп бас қосып шешетін бір мәселе бар, соны ақылдасуға, *кеңесуге* шақырып отырмын (Б.Тілегенов, Аққайнар). Көп болып *кеңесу*, кеңінен отырып сөйлесу керек (С.Ақтаев, Дала.).

КЕҢЕСШІ з а т. *Кеңес беруші, ақылдасушы, ақылшы.* Делегация құрамы бес-бес адамнан болса, дөңгелек столды орай, оларды қоршап *кеңесшілер*, аудармашылар отырыпты (С.Хайдаров, Азамат.). Жақын жерде кеңес алар дәрігер де жоқ. Бар *кеңесшім* де, ақылшым да медициналық кітаптар болды (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Хан сеніп жігіттердің білгеніне, Өлтірмеңгі олардың біреуін де. Екеуің енді маған *кеңесші* бол, Жеткіземін не ойлаған тілегіңе (Е.Бердин, Қанды асу.).

Кеңесші дауыс. с а я с и. *Сайланбалы органдардың немесе халықаралық ұйымдардың жұмысына кеңес беру міндеттерімен қатысу құқығы, яғни кез келген мәселелер бойынша дауыс беруге қатыспай, тек кеңес беруші ретінде ғана қатысу құқығы (ҚҰӘ).*

КЕҢЕСШІЛ с ы н. *Кеңесқор, кеңесқұмар, ақылғой.* Азиялық департаменттегі *кеңесшіл* чиновниктер «тексеріңдер» деген немқұрайды сөзін Сібірдің, кейде батыстың, кейде шығыстың әкімдеріне жолдай салатын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Екеуің Апузамен аз болдың ба? Шиелі ауданының көлеміне. Кенде емес *кеңесшілден* кеңселерің, Газеттің қарап тұрсаң дерегіне (Айтыс).

Кеңесшіл кердендік. э к с п р. *Кеңесқұмар шалқақтық.* Соңғыны көксеген адамның адал еңбек, ақ ниеттен басқа іздейтіні жоқ, ол адам баласын ала көруді, қиянат қылуды тіпті ұнатпайды. Осыны біле тұра адамның қиянатшыл, мақтанқұмар болатынының себебі: адам жас күнінде тәжірибесіз балалық пен сәкекүл сәнді киімге, *кеңесшіл кердеңдікке* қызығып, соған біржола құмар болады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

КЕҢЕСШІЛДІК з а т. *Кеңесқұмарлық.* Бүгінгі шеңқұмарлық, *кеңесшілдік*, ата ру намысы, губерне намысы, орынға таласу, топтасу, жіктесу қандай күйде? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕҢЕСШІЛІК з а т. *Кеңес берушілік, ақыл қосушылық.*

КЕҢЕСІЛ = е т. *Ақылдасу, кеңесіп-пішілу, ойластырылу.* Автор мен оқушы, сыншы тілдесті де, аударманың көпшілігін жөндеу жайы *кеңес*

есілді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Аудан орталығынан үш мың адамдық стадион салу ісі күзге қарай басталмақ. Бұл құрылыстың жобасы жайлы облыс басшыларымен *кеңесіліп* қойылды («Спорт»).

КЕҢЕСІЛУ *Кеңесілу етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢЕСІМПАЗ *сы н. Кеңесшіл, кеңес сүйгіш, әңгімешіл, әңгімеқұмар.* Жолдыбай *кеңесімпаз* жайдары адам екен. Кешкі шайды ішіп ұйықтағанша ел жайын сұрап отырды (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

КЕҢЕЮ *Кеңей етістігінің қимыл атауы.* Шахталарда забойлардың ені *кеңеюіне* байланысты қопарылатын руда да молая бастады (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Қазақ поэзиясының жаңа белеске көтеріліп, ақындық шеңбердің *кеңеюіне* ақындардың кейінгі творчестволық қызметі мол үлес қосқанын мақтанышпен атауға болады (С.Қирабаев, Октябрь.).

КЕҢК *ел і к. Мырс еткен қысқа дыбысты құлу не жылау кезінде дауыстың үзіліп шыққанын білдіретін сөз.*

Кеңк етті. *Мырс етті, қысқа дыбыс шығарып күліп жіберді.* – Шынымен-ақ сонысын мақтаныш қылып жүр ме екен? – деп, Медет жатуға кеткенде әкесі *кеңк етпін* күлді (К.Баялиев, Дегелек.). Сен, тәрізі, шешен Ақбалаға тартқансың-ау, – деп қария бір *кеңк етпін* алды (А.Сатаев, Дала.).

КЕҢКЕЙ *е т. Кекірею, менменсу, бәлдену.* Өмірім күрес-тартыс өңкей менің, Жауыма шалқаймасам еңкеймедім. Алмаймын қаперіме маған болсын Біреудің кісімінсің *кеңкейгенін* (Ф.Орманов, Ой қанаты). Жігіттер, тап жараулы жолдасыңды, Қылмайтын қиындықта қор басыңды. Жаманды жақыным деп, жаныңа ертпе, Кек тұтып *кеңкейетін* болмашыңды (Үш ғасыр.).

КЕҢКЕК *сы н. с ө й л. Шалқақ. Кеңк е к төс, кең жауырын, үңгір қара, Өзге жан бұл тұрғанда балуан да емес* (І.Жансүгіров, Өлеңд.).

КЕҢКЕЛЕС *з а т. Жарымес, нақұрыс, ақылы кем, есуас.* Мәліғаждаровтың артық қимылға батылы жетпеді. *Кеңкелеспен* керісіп береке тапшасын деп түйді (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). Өзі бір *кеңкелес*. Кісі қайыр қылатын қылығы жоқ (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Дәл өзі сен емес *кеңкелестің*? Болады сөзі осындай жарыместің. Бетіме мұның несін қылдың шіркеу, Біреудің қарқаралы қызы емеспін (Айтыс). Атамбай жүрген бір *кеңкелес* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ол баласын соғып-соғып, тегі *кеңкелес* етіп қойыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Әй, *кеңкелес* тыңдап отырсың ба? (Ш.Мұртазаев, Шығ.).

КЕҢКЕЛЕСТІК *з а т. Жарыместік, ақылы кемдік, есуастық.* Нәдір бұл отарды Шұнақтың керенау, *кеңкелестігі* үшін емес, анау аю бітімдес анасының бір ауыз тілегі үшін бергізін еді (Б.Токтаров, Тауда.).

КЕҢКЕЮ *Кеңкей етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢКИ *е т. 1. Ерекше көзге түсу, шалқаю, кекжію.* Көпке дейін Аса өзенінің әлсіз ағысына *кеңкиіп* құр қарап отырдым (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). **2. Дөңкию, оқшыраю.** Арқан бойы көтерілген он бесінші туған ай Ойжайлау төріндегі ақбас шың мен онан төменгі *кеңкиген* көрі жартастарға алтын шұғыласын шашып тұр екен («Қаз. әдеб.»).

КЕҢКИЮ *Кеңки етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢК-КЕҢК *ел і к. Қайта-қайта кеңкілдегенді білдіретін сөз.*

Кеңк-кеңк күлді [жылады]. *Кеңкілдеді; кеңк-кеңк етіп дауыстап күлді немесе жылады.* Атам біреуге риза болса *кеңк-кеңк күйе* беретін. Бұл жолы да солай келеді екен (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Күйініп *кеңк-кеңк жылап* адам үні, Үздігіп тілдескендей күй мазмұны (І.Жансүгіров, Поэм.).

КЕҢКІЛ *з а т. Күлгенде не жылаганда үзіліп-үзіліп шығатын үн.* Оным күлкі ме әлде әншейін *кеңкіл* ме, оны байқамадым (Б.Қыдырбекұлы, Шойынкүлак). Базаршылардың *кеңкіліне* байқамай еліктеп, сатушының өзі де қосылып кеңкілдеді (А.Тоқмағамбетов, Шөңгек).

КЕҢКІЛДЕ *е т. Кеңк-кеңк ету.* Әлгі хабарды естігенде Додай жас балаша *кеңкілдеп* жылап жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірі қасқа атты бауыздап, жануар ішін тартып, ышқынып қорқырай бастағанда, әкесі төмен қарап: «Қол-аяғымызды кестің бе?» – деп *кеңкілдеп* қоя беріп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жақсылыққа құмары тарқамайтын біздің ауыл адамдары құтты болсын айтып, көңілі босаған жөкем *кеңкілдеп* жылап алды (Ж.Аяшев, Алақан).

КЕҢКІЛДЕС *е т. Сөйлеу, әңгіме қылысу, күбірлесу.* «Арыстанның өкпесімен қақ демегеніне шүкір» деп *кеңкілдескендері* де болды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Біреулер: «Жарастан гөрі қойшының қызына үйір көрінеді ғой», – деп *кеңкілдесті* (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Қонақтар өзара *кеңкілдесіп*, сөйлесіп отырады. Ержан мен Мұқаш шетте отырып, өзді-өзі Сарбасты сөз қылысады (М.Дулатов, Шығ.).

КЕҢКІЛДЕСУ *Кеңкілдес етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢКІЛДЕТ *е т. Кеңк-кеңк еттіру; зар еңірету, жылату.* Қояр ма ажал алмай онан

кегін, Көз жұмып, *кеңкілдетті* уәзір, бегін. Үй іші екі бастан еңірей қалды, «Сен кеттің, көреміз, – деп, – енді не күн» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

КЕҢКІЛДЕТУ *Кеңкілдет етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢКІЛДЕУ *Кеңкілде етістігінің қимыл атауы.* Не істеу керек екенін айтпай, мұндай өте нашар жағдайда бала сияқты *кеңкілдеудің* не керегі бар? (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). Пысықсынған деканның: «Осы біздің үш жүздің түбі шикі болып шықты ма, немене?!» – деп *кеңкілдеуі* талапкерді тірідей табалау болды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

КЕҢЛІК з а т. ж е р г. **Кеңдік.** Төрең үйде боса айтайын деп едім, *кеңлік*, тарлығын байқайын деп едім (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

КЕҢПЕЙІЛ с ы н. *Ашық-жарқын, қарапайым; қолы ашық, жомарт.* Нүрекең әрі сабырлы, әрі ақылды, *кеңпейіл* адам көрінеді (Ж.Саин, Жол үсті.). Естек болғанмен, өзіміздің қазақ сияқты қытығы жоқ, *кеңпейіл*, тәуір адам екен. Көзі қап-қара, денелі, келбетті кісі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕҢПЕЙІЛДІ с ы н. *Пейілі кең, ашық, жомарт.* *Кеңпейілді*, жұмсақ мінезді ана барында маған Мәкештің тәртібіне көндігу қиынға соқты (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

КЕҢ-САЙЫЗ с ы н. *Кең-тар.* «Жуан-жіңішке, *кең-сайыз*, ұзын-қысқа» деген сөздерді кірістіріп, төрт саладан есеп шығартамын, көбейту кестесін сұраймын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕҢСАЛҚАР с ы н. ж е р г. *Кеңпейіл, ізгі ниетті, кешірімді.* Ер адамның барын асырып, жоғын жасырып отыру, ер адамның алдында сүйрендей бермей инабатты болу, әмбесінде ізгі жүректі, кешірімді *кеңсалқар* болу әйелдің борышы деп түсінетін (О.Бөкеев, Үркер).

КЕҢСЕ з а т. **1.** *Белгілі бір іс басқаратын орын, мекемеуі.* Мен *кеңсе* алдында қалдым. Есігінде үлкен қара құлып, әлі жабық (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Үйде отырып жазбасам, *Кеңседе* маза бермеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Айда пошол ауылнайыңа, болысыңа бар деп *кеңселерінен* қуып шығады (М.Дулатов, Шығ.). **2.** <лат. cancellaria> *Іс-қағаздарын жүргізумен айналысатын, хат, жеделхаттарды қабылдап, тіркеп отыратын үлкен мекеменің бөлімі.*

Кеңсе жиһаздары. *Кеңсеге қоюға арналған жасалған жиһаз.* *Кеңсе жиһаздары* сатылатын дүкендер қаланың орталық көшелерінде орналасқан («Парасат»).

Кеңсе қағазы. *А-4 форматы бойынша кесілген кеңсе ісқағаздарын жүргізуге арналған ақ қағаз.* *Кеңсе қағаздары* бұрынғыдай тапшы емес («Қазақст. әйелдері»).

Кеңсе тілі. л и н г в. *Ісқағаздарына арналған жеке сөздер мен сөз тіркестерінен құралатын ресми стиль түрі.* *Кеңсе тілінде* жазылатын құжаттар: анықтама, сенім хат, өтініш, келісімшарт, мінездеме т.б. (ҚҰЭ). *Кеңсе тілінде* жазылатын құжаттардың өзіндік қалыптасқан стилі, ерекшелігі бар, сондықтан оған көркем әдебиет стилі сияқты бейнелі сөздерді қолдануға болмайды (ҚҰЭ). *Кеңсе тілінде* жазылатын ісқағаздарының түрлі үлгілері бар (ҚҰЭ).

КЕҢСЕЛЕС с ы н. *Кеңсесі бір, бір кеңседе істейтін.*

КЕҢСЕЛІК с ы н. *Кеңседе істейтін, кеңсеге тән.* *Кеңселік* қызметтерінің үстіне ол Қазақтың педагогикалық институтына саяси сабақ жүргізді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Асан *кеңселік* міндеттерін орындауда, дүние бүлініп жатсын, қара су теріс ағып жатсын, қыңқ етпейді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

КЕҢСЕШІЛ с ы н. *Кеңсеқұмар, әкімшілікті сүйетін.* Машина алудың өзі қандай қиын десеніңші! Ол үшін біраз *кеңсешілдер* мен бюрократтардың есігін сындырып, дуалын бұзу керек сияқты (М.Қаратаев, Дала.). Жалқауларды кең тамақ, *Кеңсешілді* оңбаған. Шымбайына батыра, Қаламымен шаншырмын (Ғ.Орманов, Абысын.).

КЕҢСЕШІЛДЕУ с ы н. *Кеңсеқұмарлау, әкімшілдеу.* Қабаңның Тайманға іштей ренжіп қала беретіні – досының біртүрлі *кеңсешілдеу*, тым ысқаяқтау болып бара жатқаны (З.Қабдолов, Жалын.).

КЕҢСЕШІЛДІК з а т. *Кеңсеқұмарлық, әкімшілдік, қазаққұмарлық, формалдық.* Жастармен жұмыс істеу – өте жауапты іс, *кеңсешілдікті*, бір сарындылықты, тоқыраушылықты көтермейтін іс («Лен. жас»). Секретарь Дикарев *кеңсешілдікке* әбден бойсұнып алған («Лен. жас»).

КЕҢСЕШІЛЕП ү с т. *Кеңсеге барғыштап.* «Ау, бұл қара басқырдың малы қайда, қара басқырдың *кеңсешілеп* жүргені несі?» – деп қалды Үкең (А.Сүлейменов, Бесін).

КЕҢСІЛ з а т. ж е р г. *Трюмдегі мәшті орнататын ағаш* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

КЕҢСІРІК з а т. **1.** *Мұрынның жоғарғы жағындағы шеміршек сүйек.* Қартқожа қауғаның сабымен: «Ой, арам қатқыр, көк ит!» – деп *кеңсірікте* ен салып жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Мұрын сүйегі астындағы қуыс.* – Тоғай, әлі не болды? *Кеңсірігіңе* шыбын кіріп кетті ме? – деді Сартай аға қулана күліп (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ол мені қойып жібергенде, *кеңсірігім* жарылып кетті ме деп ем, аман екен (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). **3.** *Ноқта мен жүгеннің танау үстін басып тұрған*

бөлігі. Жүген мен ноктаның жақтауларын ат *кеңсірігі* үстінен орап барып жалғастыратын бау. Ат басына салынған нокта жүгеннің дұрыс қалыбын сақтауы мен сыпырылып кетпеуі үшін жасалған (Н. Нұрғалиұлы, ... Ата салт.).

Демін кеңсірігінен алды. *Әрең дем алды, қатты қысылды.* Біреу тіпті ақ дөкемен басын шандып таңып апты, қырғын соғыстан келгендей *демін кеңсірігінен алып* серейіп жатыр (С. Нарымбетов, Тентек).

Кеңсірік жарды. *Исі аңқып кетті.* Жарықтық малдың ісі-ай, *кеңсірігіңді жарып*, көкірегінді ашып жіберді-ау! – деп, әлгі істерді Бақытбай біраз уақытқа дейін мейірлене тартып тұрды (С. Жүнісов, Ақан сері). *Кеңсірік жарған* тәтті тағам иісімен ләззаттана тыныстап, сұқтана тамсанады (Ә. Сәрсенбаев, Жауынгер.).

Кеңсірік қату. *т ү й е ш а р. Қатты суық кезінде түйе кеңсірігінің мұздап, ауруға шалдығуы.* Қатты суық кезінде ... Түйелердің *кеңсірік* шеміршегі мұздайды, *қ а т а д ы*. Мұндайда танауынан жылы май құйып жібітіп дауалайды (Ж. Бабалықұлы, Мал ауру.).

КЕҢТАНАУЛЫ: кеңтанаулы маймылдар. *з о о л.* <лат. platyrrhini> Адам тәрізді маймылдардың жеке бір тобы. *Кеңтанаулы маймылдар* эволюциялық даму кезінде тартанаулы маймылдардан бөлек өз алдына жеке дамыған (ҚҰҰ).

КЕҢТАШ *ү с т. ж е р г. Қысылып-қымтырылмай, емін-еркін, жайбарақат.* Біз мұнда қара тер боп, жағаласып жатсақ, кілтшілер үйінде *кеңташ* қарынын сипап, қорқор ұйықтап жатады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

КЕҢУ *Кеңі етістігінің қимыл атауы.* – Заводтың қысқа я ұзақ жасауы, *кеңуі* я тарауы, – деді Телелеяев, – мыс кенінің аздығы мен молдығына байланысты (С. Мұқанов, Есею жыл.). Теңіздей тебіренген көңіл үшін, Айдындай шалқып жатқан өмір үшін. Кел, достар, көтерейін осы тосты, Өмірдің мұнан да әрі *кеңуі* үшін (А. Тоқмағамбетов, Шағала.).

КЕҢШІЛІК *з а т. 1. Кең дүние, шексіз дала.* – Қайран Торғай даласы кең ғой, бірақ не керек, кедей жігітке осы *кеңшілік* те, дұрыс тұрмыс та, рахат та жоқ, – деді Аманкелді басын шайқап (М. Жұмағұлов, Қыран.), Колхоздың қыrmандарын, машиналарын, үйген егіндерін, *кеңшілік* ке жайылған малдарын, өсірген ағаштарын көріп, Айназар аузын ашып, қуанышты шыраймен күлді (С. Сейфуллин, Шығ.). **2. Жақсы тұрмыс, жақсылық.** Үйренген халықпыз ғой кемшілікке, Талпынып ұмтылмайтын *кеңшілік* ке. Осындай білінген соң мінезіміз, Кім де кім

біздің жұртты елсініп пе? (М. Дулатов, Шығ.). **3. Еркіндік, бостандық, ерік.** Міне, жұртқа тегіскеңшілік берілді (М. Дулатов, Шығ.). Ішімен жау боп, сыртымен Кім тояр қылған құрметке? *Кеңшілік* те туған жоқ Шықсын деген жел бетке (Абай, Тол. жин.). **4. Кең, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман.** Бұрынғы *кеңшілік* те қазақ қошқарға сиынып та күнелтті, өтірікші, өсекші, Құдай қарғанды да болыс, би, ауылнай һәм елу басы қойды (Ә. Бөкейханов, Шығ.).

Кеңшілік жасады. *а) Рақымы тұсті, мейірленді.* – Сенің кішкене балаң бар екен, алысқа бармай-ақ қой, – деп *кеңшілік жасады* Жаппасбай (Т. Ахтанов, Боран). Сәду *кеңшілік жасап* ежелгі ата мекенінің малға да, жанға да жайлы Көксу бойын кедейлерге тастап, өзі Шөкебатырды жайлап отыр (Т. Дәуренбеков, Біз. кездес.). *ә) Кешірім етті, кешірді.* Жас бала емеспін, шамалаймын. Мұнша қылмыстан кейін Жүмекенге ешкім *кеңшілік жасамады* (Б. Нұржекеев, Күй.). Драматургтерімізге де ұлт авторлары деп қарап, орынсыз *кеңшілік жасай* алмаймыз (Ғ. Мүсірепов, Суреткер.).

Кеңшілік заман. *Ел іші тыныш болып, шаруашылық ілгерілеген, жайлы кезең, уақыт.* Қазақтың бұрынғы *кеңшілік заманда* шаруасы жақсы еді. Бай еді. Жұттар болса да 4–5 жылдан соң қайта жетіліп кетуші еді (М. Дулатов, Шығ.).

КЕҢІ = *е т. 1. Көлемі осу, молаю, ұлғаю.* Машина жақындаған сайын қала да қойнын ашып, көшелері *кеңі* береді (З. Шашкин, Теміртау). Көкжиекке тура тартылған ұзақ борозда бірте-бірте *кеңі* берді (С. Шаймерденов, Мінез). Бал ашайын шамалап, Еркін тиіп қонысы, *Кеңір* ме екен өрісі, Не болады орысы, Соны ойлайық бағалап (Ш. Құдайбердиев, Шығ.). **2. а у ы с. Көңілі жайлану.** Өз үйіне жеткендей боп, Базаралының бар дүниесі *кеңі* берді (М. Әуезов, Абай жолы).

Арқасы [арқа-басы] кеңді. *Қолы босады, өзін еркін санады.* – *Арқам кеңіп*, қолым ұзарды десем, мынау не деп отыр өзі, – деп, Хамит әйелі Қаншаға қарады (А. Хангелдин, Табыс тағдыр.) Аязды қыстан құтылып, шыбынсыз жазға шыққандай *арқа-басың кеңіп* қалды (С. Омаров, Қайырлы жаз).

Бейілі кеңді. *сөйл. Пейілі кеңді (жадырады, көңілденді, тарынбады, көңілі тұсті, сараңдық етпеді).* Ішуге асы мол, киюге киімі бар, төтен қайғы, төтен күйігі жоқ адамзаттың *бейілі кеңіп*, қаны тасуда еді (С. Сейфуллин, Шығ.). Ой, Тоқан, не қыласың, ол бір сабаздың бейігі, деп арбадан қырыңдаңқырап отырды. – Шешеміз Күнетай деген кісі «*Бейілім кеңіді*, ерімнің кенесіне құлақ салғыш болдым» деген екен (Б. Майлин, Шығ.).

Жер аяғы кеңіді. *Қар кетіп, жер құрғап, күн жылынды. Жазға салым жер аяғы кеңі жездемдікіне кеттім* (С.Мұқанов, Танд. шығ.). *Жер аяғы кеңіген* соң барам, аралап қайтам, амандық болса тату көрші болармыз. Ағайын-туғанға сәлем айтыңдар, – деген-ді [Абай] Дәркембайларға (М.Әуезов, Абай жолы).

Тұсауы кеңіді. *Еркі қолына тиді, өрісі ұзарды. Жаңыл Дәрменнің қолына көшкенде, Рақымның қалаға барып, қалауынша мұсылманша не орысша оқуына тұсауы кеңиді*, алды ашылатын болады деген (М.Әуезов, Абай жолы).

КЕҢІРДЕК¹ з а т. 1. а н а т. <лат. trachus> *Көмейден басталып, өкпемен қитасатын тыныс түтігі.* Тани кетті Ақбілек: етегін кірмен зерлеген, төбесін үкі сәндеген басында найза ақ тақия; қолында шөңкіш асасы; асасының өн бойы шығыршық, кешік, сылдырмақ; үші қозы жауырын, мойнында жұмыр тәсбісі; танауы таңқиған, омырауы аңқиған, *кеңірдегі* сорайған, жіліншігі сидиған, саусақтары шибиған, үрек малша оқшиған, бес тал сақалы шоқшиған, шынжау етті, шың бетті, жағына пышақ жанитын, бір көргеннен танитын – Іскендір екен кәдімгі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өңеш пен *кеңірдек* қай жерде болады? Олар қайдан басталады, неге барып тұтасады? Өңешпен не жүреді? (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Алқым, тамақ.** Күзен кездесе қалса, қасқырдың да *кеңірдегіне* жабысады (М.Тиесов, Дала.). Жарамасаңыз айтпас едім, маған ақша сондай қажет боп тұр, – деп, Гликов қолының қырымен *кеңірдегі*н көрсетті (К.Тоқаев, Түнде.). *Кеңірдегіме* пышақ қадалғандай бір ауыз сөз айта алмай, сылқ етіп отыра кеттім (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). **3. а у ы с. Құлқын, тамақ.** Күндіз бидайды алысыраққа апарып тығады да, кешке қарай үйлеріне тышқаншалап тасиды. Ұяттан безгендер түге! Бірақ қайтсін, қу *кеңірдектің* қамы не істетпейді кісіге (С.Алдабергенов, Асу.). Қожа Ахмет Яссауидің нәсіліміз деп неше жүз жылдан бері жерлерін пайдаланып зиратқа келген аңқау қазақтарды жем қылып келген басындағы қожалар мешіттің мәңгіге қалуын тілеуден өз *кеңірдектерін* артығырақ қайғыратын секілді (М.Дулатов, Шығ.).

Кеңірдегінен алды [алғандай]. а) *Тамағына шап берді, буындырды, қылғындырды.* Жантайып жата кеткен қарауылды шап беріп *кеңірдектен* ал а кетті (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Мойлаулы жігіт шайханшының *кеңірдегінен* ала түсті де, қолтығындағы ақшаны көк сәлделі шал жұлып алды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). ә) *Қыспаққа алды, састырды.* – Ар жағын айтпай

қоя тұр, – деді Жаңыл еріне, – келе сала *кеңірдектен* алғандай боп сөзбен бастырмалатып кеттік қой (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Кеңірдегін майлады. *Пара берді.* Әккі болған сағушы тексеруге келген жігіттердің де *кеңірдегін* майлап үлгерді («Қаз. әдеб.»).

Кеңірдек барқыт. *Жол-жол барқыт.* Иығында *кеңірдек барқыт* шапан, ұзын қара шашы желкесіне қарай дударлана құлаған (І.Есенберлин, Қатерлі.). Нарынбай қайта-қайта *кеңірдек барқыт* желеткесінің қалтасынан көк ала шыт орамалды алып, маңдай терін сүрте берді (Ж.Жұмақанов, Қарақөз.).

Кеңірдектен келді. *Өте көп болды.* – Міне, қоғам жұмысы *кеңірдектен* келіп тұрғанда сендер келіп килігесіңдер, – деді Садық (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Баянның «Трамоты» да арба, шанаға *кеңірдегінен* келіп жатыр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Кесер кеңірдек [келгенде]. ж е р г. *Жем-жемге келгенде, сайып келгенде.* Не дерімді де білмей қалдым-ау! Пай-пай-пай, *кесер кеңірдек* дейтіні осы екен ғой жұрттың (З.Ақышев, Жесірлер). *Кесер кеңірдекке келгенде* көрермін деген Құлтай ойын балаларына сездірмеді (З.Ақышев, Ақбел.).

Қызыл кеңірдек болды. *Әбден айтысты, таласты, айғайласты.* Кейде біз ұлылық пен талант туралы көп әңгімелейміз. *Қызыл кеңірдек* боп тамағымыз қарлыққанша айтысамыз (Т.Шаханов, Жоғалған.). Ақбөти болса, жылқышылардың *қызыл кеңірдек* болып ұғындыра алмаған ойын бір сөзбен-ақ түсіндірер еді (М.Дүзенов, Өке.).

КЕҢІРДЕК² з а т. ж е р г. *Бұрама сым, серіппе.*

КЕҢІРДЕКТЕ= з а т. ж е р г. 1. *Кеңірдегіне дейін суға бату.* Балақай, суға *кеңірдектеп* жүргенде таныса алмадық қой, атыңды айтып, өзінді таныстыра отыр (Е.Мырзахметов, Туған күн). Пулеметші Воронов суға *кеңірдектеп* тұрған күйі қол пулеметінен оқ жаудырды (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Өзі де дәл қазір теңіз суына *кеңірдектеп* жүзіп барып, ең бір таза жерінде шомылып тұрған секілді (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). **2. а у ы с. Еркінше жеу, әбден тою.** *Кеңірдектеп* тойып алғасын көңілі жай, мамық жастықты қолтығына басып, дастарқанның бір шетінде көлбей жатыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Малдар аман, қар кеткелі *кеңірдектеп* тойып жүр (Д.Еркінбеков, Шығ.). Төрт қазақ ортаға алған бір табақты таза тақырлап босатқан соң, *кеңірдектеп* кейін шегіністі (І.Жансүгіров, Әңгім.). **3. а у ы с. Екілену, өзеуреу, оңештеу.** Өздеріңіз жақсы білесіздер, бірде-бір жиналысты құр өткізіп көргем жоқ.

Ылғи сөйлеймін, ылғи *кеңірдектеймін* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Біреулерге қарасаң, көп ішінде *кеңірдектеп*, қолын сілтеп, бар даусымен барылдайды (С.Байжанов, Сыр.). Бастық, шіркін, бастық қой, қайда болса, Емханада сондайлар пайда болса, *Кеңірдектеп* сөйлейді телефонмен, Шұғыл істер жүргендей ойда сонша (Қ.Бекхожин, Мамырстан). **4. Алқымнан алу, қысу.** Қашан қылтамақтан алып, *кеңірдектегенде* ғана дедек қағасындар. Қорықпасаңдар, іс істеу деген жоқ (С.Мұратбеков, Көкорай).

КЕҢІРДЕКТЕЛ= е т. *Орап қойылу.* Стаканның конус пішінді гильзасының кеңейтілген бөлегінде *кеңірдектелген* резеңке сорғышы бар (Қымыз.).

КЕҢІРДЕКТЕЛУ *Кеңірдектел етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢІРДЕКТЕС= е т. *Керісу, қызыл кеңірдек болысу.* Кейде қызып кетіп, бозбалалар өзара *кеңірдектесіп*, алысып-жұлысып та алады (Ө.Қанахин, Жер бас.). – Той үсті деп, кешіріп отырмыз. Әйтпесе *кеңірдектесер* кез келіп-ақ тұр, – деді Тәкей ренішті үнмен (Т.Иманбеков, Үш ай.).

КЕҢІРДЕКТЕСУ *Кеңірдектес етістігінің қимыл атауы.*

Қызыл кеңірдектесті. *Таласып дауласты, керілместі, жанжалдасып керісті.* Түнімен жан терге түсіп, ағаларымен талай *қызыл кеңірдектесіп*, өзер-мәзер, әйтеуір ертеңінде еш нәрсе жоқ, тым-тырыс кетті де қойды (С.Торайғыров, Шығ.).

КЕҢІРДЕКТЕТ= е т. *Аузы-мұрнынан шығарту, лық толтыру.* Жұмсақ дивандар, қабырғалықты бойлай *кеңірдектеп* тұтылған кілемдер, бөлеккей тумбочкалар үстіне қойылған қобдишалар, құтылар толып тұр (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Небопты маған. Өзімнің де сендерге айтар мұң-зарым *кеңірдектеп* тұр, – деді Өзім (Ғ.Сланов, Асау арна).

КЕҢІРДЕКТЕТУ *Кеңірдектет етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢІРДЕКТЕТІП ү с т. *Лықита, аузы-мұрнынан шығарып.* Титығы құрып, аштан қатқан немелерді *кеңірдектеп* бір тойғызайын, қайтер екен дедім. Үйден үлкен бір бөлке нанды алып шығып, кесіп лақтырып тұрмын (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕҢІРДЕКТЕУ *Кеңірдекте етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢІРДЕКТЫНЫСТЫЛАР з а т. з о о л. *Кеңірдек арқылы тыныс алатын буынаяқтылар. Кеңірдектыныстылар* тек қана жыныстық жолмен дамиды, жыныс диморфизмі айқын байқалады (ҚҰЭ). *Кеңірдектыныстылар* класс тармағы екі класқа көпаяқтылар және

жәндіктер немесе алтыаяқтыларға бөлінеді (ҚҰЭ).

КЕҢІРЕЙ= е т. *Меңірею, мең-зең күйде қалу.* Өңінде ашу да, ыза да, күйіну де білінбейді, *кеңірейген* мең-зең отырыс (С.Мұратбеков, Жабайы.). – Мына *кеңірейген* өкесі түкті сезбейді, – деп алуан өсек таратады (С.Бегалин, Ана.). Үрей – көп оқыған адам. Кейде ол айтқан сөзді тыңдамай, *кеңірейіп* қалатын жайы бар (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

КЕҢІРЕК с ы н. **1.** *Көлемдірек, үлкенірек, молырақ.* Етік былғарыдан тігіліп, қонышы тізені ғана жабарлық болсын, тез шешіліп, тез киілетін *кеңірек* келуі керек (Ш.Айманов, Қыран.). Баймырза үлкен қара көзін *кеңірек* ашып, алдында отырған қонақтарды бір шолып өтті де сөз бастады (Ә.Шәріпов, Алыс.). **2.** *Жан-жақтылау, толығырақ.* Артистің өзіне берілген образды қалай жасағанын *кеңірек* өңгіме ету де қиын (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Нашар үлгіріп жүрген оқушыларды асықтырмай, ойлануына уақыт беріледі, сұрақтар *кеңірек* талқыланады («Қазақст. мект.»).

КЕҢІРЕЮ *Кеңірей етістігінің қимыл атауы.*

КЕҢІС з а т. **1.** *Ашық жер, бос орын; кеңістік.* Сопаздың сазы – айналасы ат шаптырым келетін екі тау арасына орналасқан үлкен жазық, шалғынды *кеңіс* болатын (Д.Досжанов, Зауал). **2.** *Мошшылық, байлық.* Шаруашылық түбі – *кеңіс*, саудагершілік түбі – борыш (Мақал). **3.** а у ы с. *Кеңшілік, еркіндік.* Телегей теңіз төтті жыр, Көкірекке толмаса, Жарыққа шықпай жатар ма Көңілге *кеңіс* орнаса (Н.Байғанин, Танд. шығ.).

КЕҢІСТІК з а т. **1.** *Дала, ашық жер, кең жазық.* Кенет оның көз алдына ертеңгі ауамен тыныстап жатқан алыс *кеңістік* ашылды (Т.Ахтанов, Боран). Жұқа шарбы бұлттан сырғи шыққан аппақ ай *кеңістікке* мол сәулесін төгіп, асықпай баяу жылжып барады (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.). Қазір бұрылыс. Одан әрі Сыр *кеңістікке* беттеп баяу ағады (Т.Шаханов, Көгілдір.). **2.** *Шексіз әлем, кең дүние.* Көктемгі ауа діріл қағатын сияқты Ләззат аспан мен жер астасқан шетсіз *кеңістікке* көз тігіп, құмарта қарап қапты (Т.Ахтанов, Боран). Шетсіз-шексіз *кеңістікті* жыр қылып, Көктің ару жұлдыздары тұр күліп. Келбетіне мен қараймын құмартып, Тербетіле таулар да тұр сыр артып (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** а у ы с. *Ауа, ойша әлем.* Өле өбуге оңтайлап бір бетінді, Бір көргеннен білдіріп құрметімді, Кірпігімнің ұшымен *кеңістікке* Қанша рет салмадым суретінді?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** *Жер, орын.* Шәмші жоқ, Шәмші деген аман елі, Дін аман дарындының дара көлі.

Кедергі *кеңістікті* басып өтіп Өнердің кел-еді ағып қарагері (Т.Молдағалиев, Шақырады.).
5. а у ы с. *Дүние, әлем.* Қырға бейбіт гүл өскенмен, Тоқтағанмен қантөгіс пен төбелес, Бұрынғы өткен күрестерден Бұл күрестің даңқы мысқал кем емес. Иә, кедейлік *кеңістіктің* тарлығы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Әлем кеңістігі. *Дүние, жержүзі.* Қарашы мынау *әлем кеңістігі*н, Таппайсың кеңістіктен кемістігін. Мен болсам, кең дүние құшағында Тар пейілін ойлап барам Жер үстінің (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Кеңістігі жазылғандай. с т и л ь. *Рақаттан-ып, бір жазылып.* Соққанда жылына бір Жеңіс күні Жанының *жазылғандай кеңістігі*, Қарт солдат өз полкінің туын ұстап, Білдірмей жалғыз аяқ кемістігін (Ғ.Қайырбеков, Қонсадақ).
Кеңістік пен уақыт. ф и л о с. *Кез келген жүйенің қозғалысы мен дамуынан көрініс табатын, бір-бірімен тығыз байланысты философиялық категориялар.* Ежелгі дәуір философиясы мен ғылымында *кеңістік пен у а қ ы т* категорияларын жүйелеу принципі өзгешелеу болды (ҚҰӘ).

Космос кеңістігі. п о э т. *Ғарыш.* Ертең-ақ *космос кеңістігіне* алынған хабар сан тілде сөйлеп кетеді (Т.Шаханов, Көгілдір.).

КЕҢІСТІКТЕЙ с ы н. *Кеңістік сияқты, кеңістік тәрізді.* Сонымен, Достоевскийдің гуманизмі, Шоқанға ар жағында не бары белгісіз аспан *кеңістігі*нде й, көгілдір түпсіз тұңғыққа ұқсайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

КЕҢІСТІКТІК з а т. *Кеңістікке тән.*

Кеңістіктік ағын. с у ш а р. *Өте кең кеңістік ішіндегі сұйықтық қозғалысы* (Қаз. тілі термин. Су.).

Кеңістіктік тор қатары. г е о л. *Кристаллографияда, тура сызық бойында бір-бірінен бірдей қашықтықта орналасқан кеңістік тор түйіндерінің жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Геология).

КЕҢІТ= е т. **1.** *Үлкейту, қосу.* Әзірше үйді *кеңіт емі*з деп қайтеміз, осы екі бөлмеде тұра берсек қайтеді? (С.Шаймерденов, Өмір.).
2. а у ы с. *Байыту.* Аз уақыттың ішінде-ақ ауызға алынып, нанымды тип деп танылған жұмысшы образдары жасалды. Бұл өмірмен таныстығы жоқ қазақ оқушыларының рухани дүниесін *кеңіт е т*үсетін еңбектер туды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Әңгіменің өрісін кеңітті. *Көсілдірді, шешілдіріп әңгіме айтқызды.* Арақтың буы *әңгіменің өрісін кеңітіп*, тіл шешіліп, өткен-кеткеннің бәрі еске түсіп, жұрт бет-бетіне дабырлап, әрқайсысы өз сөзін тыңдатудың таласын бастады (Б.Майлин, Азамат.).

Дүниені кеңітті. *Жағдайды жайдарылатты, жайдары қалыпқа түсірді.* Қайтер дейсің, қарны ашқан күні құла байталды сойып жесе аға-жеңгемнің маған істеген бір базынасы шығар, – деп, әлгі пысықай жігіт тарылтып қойған *дүниені* Төңіріберген бір ауыз сөзбен *кеңіт т і* де тастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

КЕҢІТУ *Кеңіт етістігінің қимыл атауы.*

1. Үлкейту. Жақсы үлгіден ләззат алам, жай табам, Қайда қандай мода барын айта алам. Үш тарылттым бір шалбардың балағын, *Кеңіт у*-*г* е келмеді, өттең, қайтадан (Ж.Молдағалиев, Кісен.).
2. Ұлайту. Қазір біздің колхоздың ғана, біздің ауданның ғана емес, бүкіл облысымыздың ұраны – күріш егісінің көлемін *кеңіту* міндеті тұр (С.Мұқанов, Сырдария).

КЕҢІТІЛ= е т. *Үлкейтілу, терең ету.* Қызылорда плотинасынан бұрынғы Жаңадария ізімен тартылып үлкен арна тағы да *кеңітіл*е түспек (Ә.Жемішев, Дала.). Қоңыраттағы ашық карьердің солтүстік жағы *кеңітіл і*п жатыр (Ә.Ибрагимов, Нағыз.).

КЕҢІТІЛУ *Кеңітіл етістігінің қимыл атауы.*

КЕП' з а т. **1. Таздың бас орайтын нәрсесі, таз кепеш.** Күңгейде шағылысқан күн мен тасы, Таз *ке б і* н тастағандай тақыр басы. Темекіші шалдардың мұртына ұқсас Сары арша тікенді түк айналасы (Ш.Әбенев, Ортақ арал).
2. а у ы с. *Кейіп, қалып, сиық, күй.* Сапардан сөз қалған жоқ: – Халықтың қарызын өтей алмай қас масқаралық *ке п т*е екенбіз, – деді (Бозінген). «...Атасы өстіп той қылса, күйлері келсе, Көкпар да берсе күніге, үй болып елше», – Арманы жалғыз – арманға үйленіп өлсе... Ойламай біздің қазақ текке жатыр, Бір іске жанаса алмай, шетте жатыр. Азырақ көз жүгіртіп қарап тұрсаң, Казекең таңғаларлық *ке п т*е жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Осы *ке п т*е жүрген моңғол сорлының малының саны бола ма? (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Бастарын гүлше шайқайтын сүйгенін көрсе, Ультра күлгін сәуледен жарылып кеткен Беттерін басып, қыздар жүр сағынған *ке п п*е н баяғы... (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).
3. Жайт, оқиға, жағдай. Қареке-ау, осы сөзің жақсы *ке п* пе? Жалған жауап сөйлеуге сіздерге еп пе? (Батырлар жыры). Қыз Жібек тыңдамайды мұндай *ке п т і* Құдайым, қабыл кылғай мұндай ниетті (Қыз Жібек). Егер Жымпиты уалаятының Ойылға көшетіні ұйғарылған іс болса, мұны тек Крыловтың мысалындағы орманнан қашып келген қасқырдың *ке б і м*е н ғана салыстыруға болады (Х.Есенжанов, Тар кезең). Одан басқа да талай ұрыс-жанжал, талай *ке п т*е р болып еді-ау! Ай, қарақтарым, Бұғықуғышым, Сарбасым, Түнде үркегім-ай! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бұ не деген *к е п* болды! Қанды соғыс ішінде Қанды найза үстінде, Қарусыз, қамсыз қайран ел, Қан жылаған пішінде. Қасқыр тиген қойдай боп, Қырғын тауып қалар ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Кебін киді. *Сықына түсті, ұқсады.* Күлгендерің орынды. Тек енді бір қырық жыл өткен соң осы біздің бүгінгі *кебімізді киіп* жүрмеңдер (М.Мағауин, Көк мұнар). Толқын кернеп дөңбекшиді, Ашу *кебін ки еді*. Доғыланған арыстанша Айналаға тиеді (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). Кімде-кім бізге соқтықса, бүркітпен ойнаған ажалды қарғаның *кебін ки еді* деген сенім көкіректе күшті еді, – дейді Саржан (Ә.Әбішев, Майдан).

Соның кебі. *Сол сияқты, соған ұқсас деген мағынадағы сөзқолданыс.* Қазақта бір мақал бар: «Жездеме апам сай» деген. Бұл *с о н ы ң к е б і* (Б.Аманшин, Жар мұңы).

КЕП² з а т. с ө й л. **1. Гәп.** Ендеше қиқақты қой да, шерте баста *к е б і ң д і*. Немене дүрліктіріп жүрсің? (Қ.Сатыбалдин, Қызыл жалау). – Бұл салқын ақыл, саналы ой керек қылатын мәселе. *К е п* біреуді түйреуде емес; мәселенің дұрыс шешілуінде (Ж.Аймауытов, Шығ.). Айғаным айтқан бір *к е п* бар, ол – ағайын арасында шешімі былқылдақ босаң уәдеден аулақ болу (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Біздің *к е п* айта берсе толып жатыр, Бірі көшіп біреуі қонып жатыр (Жамбыл, Шығ.). **2. Ой-тікір, сөз.** Ей, жігіт, сал құлағың мына *к е п к е*, іш толған шыдамайсың қайғы-дертке. Сұраған терең жерден сауалыңа Бұл күнде жауап беру келмейді епке (Үш ғасыр.). **3. а у ы с.** *Мән, мәніс, сыр.* Талай-талай *к е п* жатыр, Түсінбеген түсінісін Болмаған бұрын сөз жатыр (Алпамыс жыры). Жанболат досқа болған *к е п т і* жасырмай айтты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Таянсын, таяныңқырасын... Мұндағы *к е п т і* олар білген жоқ қой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бір кеп болған. *Бір гәп болған. Бір к е п болған* ғой, – деп күшеніп мәсісін киіп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаудың осы араға қос тігуінде *бір к е п б о л с а* керек. Лука Потапович, бізге күш қосыңыз! – деді Тоқаш (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

Кеп осында. *Гәп осында (себеі сонда).* Жұрттың бәрі күні бұрын хабарланған... Тек окдәрі жарғышы ғана жоқ. Бар *к е п о с ы н д а* ғана (І.Есенберлин, Алтын құс). Бұрынғы жеті болыс, төрт рулы ел бір болыс болады екен. Әрқайсысы өзіне тартады. Сонда кім әкетеді? Міне, *к е п о с ы н д а* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

КЕП³ з а т. ж е р ғ. **Шабадан** (Б.Өтебеков, Ауғ. тілі қаз. ерекшелік.)

КЕП¹ = е т. с ө й л. **1. Келіп көмекші етістігінің қысқарған формасы.** – Үшеуімізді тағы ұстап алып келді, Алып *к е п* неше түрлі жеміс берді (Ғашықтық дастан.). Ақтентегін атса, батпас таңдай деп, Айналсоқтап көріп жүрген сан бейнет, Нөнкешені, түсіп сол сәт Нәнжіктен, Әзірейіл алқымынан алды-ай *к е п* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сый қандай, мінез қандай, симбат қандай? Ойласаң арзан қандай, қымбат қандай? Қызығы қыз, бозбала ұмытылмас, Аңдып *к е п* айдын көлден қу атқандай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Айттап *к е п* көлдегі тал, құмға, Жағаға жантайды күн бүгін. Жан-жаққа қаранып алдың да, Көк сұйық күміске сүнгідің (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2. Көсемше формалы кел етістігінің қысқарған формасы.** Халқым сүйер қадірлеп, Көрі, жасы бөрі *к е п*. Ел-жұрт мені мақтаса – Кейбір күншіл даттайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ынтымақты болсаңдар, Сырттан жау *к е п* алар ма! Досыңа да адал бол, Жауыңа да әділ бол, Міне, сонда тазалық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

КЕП² = е т. **1. Дегду, құрғау.** Жаманның үсті су болса, *к е п н е с т е й* көрер. Жаман адамға мал бітсе, кетпестей көрер (Мақал). Еден жуатын шүберек, шелек, сыпырғыш түр бір бұрышта. Шүберек әлі *к е п н е г е н*, су, шамасы үйді осыларға даярлап жақында ғана жудырып шықса керек (Т.Ахтанов, Шырағың сонбесін). **2. Құн көзіне не отқа қақталу, қату.** Кенбай стол үстіне май, нан, *к е п к е н* ет сияқты тағамдарды қойды да кабинетіндегі Гүлжанның қасына кетті (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Шай бердің алты күрт пен сеуіп талқан, Ет бердің алты күнгі *к е у і п* қалған. Әйелің үсті-басы жұлым-жұлым, Шіркін-ай, қандай күні туып қалған?! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мана *к е п к е н* балықты, Көп жеп еді бір қанбай. Енді шөлдеп қалыпты, Кебе берді құр таңдай (А.Шамкенов, Сағат). Жолдорбаның ішінен *к е п к е н* нан, тұздаған балық, кірленген бөлек-салақ қант алып, баласының алдына жаяды (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). **3. Суы тартылу, құрғау.** Арықтан артылған су сыртқа теуіп, Көгертті күндік жерді қалған *к е у і п*. Борбасты бұйрат құмға шалғын шығып, Аймаққа түр жайқалып, жұпар сеуіп (О.Шипин, Дастан.). Жалаңаш балық, бақа қалды шулап, Жатқан зат су түбінде сүттей ұйып. Құр аяқ *к е у і п* қалды арналары, Тартылып талай жылғы батпақ, ұйық (О.Шораяқов, Шайыр). О, тәңірім! Неғылған шаққа айналды?! Бір өзіңе жалынып, жақ байланды, Түнің тұтып, ақ таңың атпай қалды, Не қылығы жұртымның жақпай қалды?! Көлім *к е у і п*, өзенім ақпай қалды, О, тәңірім! Неғылған шаққа айналды?! (М.Мақатаев, Шығ.). **4. а у ы с.** *Аңсау, сағыну, іздеу.* Емдеді жыр жүректерді

жаралы, Кернеді жыр *кеуіп* қалған даланы. Өлгендердің зар-күйі боп аңырап, Келгендердің әлдіі боп тарады (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Аузы кепті. а) *Ішіп-жемнен айырылды, тамақсыз, сүтсіз қалды.* Сауып отырған қараша інген жаман шөп жеп арам өлді. Балалардың *аузы кеуіп*, ақсыз отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). ә) *Шөлдеді, шөліркеді.* Ағызбаған тер қоймай мінген аттан, Ол қоянды қуғанда талай шаттан, Кедей көп көш-жәнекей жаяу келіп, Ыстықта *аузы кеуіп*, шаршап жатқан (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Аузынан [ана] сүті кеппеген. *Өте жас.* Көмелетке жетпеген, *аузынан сүті кеппеген.* Аяулы ғана Күлзия Қалайша болды зымзия (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.). – *Аузыңнан сүтің кеппеген* Гүлінді еске алдың ба? Балауса өмір көктеген Мектепке де бардың ба? (Қ.Мүсірепов, Менің апам.). Жастары жеткен, бойларынан әлі кеткен көрілердікі бір сөрі болсын, *ана сүті аузынан кеппеген* балаларға әлден монах болып не көрінді екен! (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Ерні кепті. а) *Су ішкісі келді, сусырады, шөлдеді.* Өрт қызыл ала толқын болып есіле жөнелді. Ақын күйіп барады, тұншығып барады. *Ерні кеуіп* қалған, кинала тамсанады (От. ортасы.). Әлбетте, *ернің кеуіп* шөлдемейсің, Арнаға сабы сайлы салсаң қасық. Тастамас талапты ерді, тәңірім шөлге, Жатқанның пайдасы жоқ, бекер жасып (О.Шораяқов, Шайыр). – Лиза, *ернім кеуіп* тұрғаны, сусының бар ма? – деді Степан (Б.Тілегенов, Аққайнар). ә) *Дұрыс тамақ ішпегеннен, ашқұрсақ жүргеннен ерні журылды, аш жүрді, ашықты.* Өтіпті ілгеріде қара шекпен, Кем еді, кедейліктен *ерні кепкен*. Қолайлы қорек қылар нәрсесі жоқ Орманда дақылы бар аз-маз сепкен (О.Шораяқов, Шайыр).

Кеудесі кепті о к к а з. *Сағыныштан әбден сарғайды, зарықты.* Шөлдегені, жүректің аңсағаны: Сипай соққан мына бір тау самалы, Ащы иісті тасқа өскен аршалары, Қарағайлар қапталда самсағаны. Әлдилеген тірлікті тау самалы, *Кеуіп* қалған *кеудеге* жан салады (М.Мақатаев, Шығ.).

Көз жасы кеппеді. *Жылаумен өтті, жылай берді.* *Кеппестен* кетті *көзден жасы* мәңгі, Бір саатқа, туа құзғын асыранды. Көсіліп көк жайлауда отырғанда, Қапыда қанды қолмен басын алды (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Көні [аңқасы] кепті. *Ылғал жоқ, суы тартылды, қатты шөлдеді, сусады.* Мына теңіз – қазақтың Шардарасы, *Көні кепкен* кешегі сардаласы. Шөлді кезіп, осында шөккен шығар, Шөлдеп өткен Асанның аруанасы (М.Мақатаев, Шығ.). *Көні кепкен* шөлдерге

Көл орнатып гүл етті. Сорлы бейбақ елдерге Қуат берді күдіретті (Қ.Аманжолов, Шығ.). Құмына да қазақтың құт дарыған, Құмы да оның құлдықтан құтқарылған *Аңқаң кеуіп* қалмайды баяғыдай, Жүзгендердің түбінен сүт табылған. Құмына да қазақтың құт дарыған (М.Мақатаев, Шығ.).

Қаны кепті. *Өте қатты шөлдеді.* – Уһ, *қанымыз кеуіп* қалыпты ғой, – деп, Емшан жеңін түріп омырауды бір желпіп қойды (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). *Қаны кепкен* тырдай жалаңаш балалар етіетінен жата қалып, арықтан аққан суды ішіп, дүние уайымын ұмытты (С.Шаринов, Шығ.). Білмейсің адамдарды әлі кеткен, Татырдай тақыр шөл боп *қаны кепкен*. Білмейсің жалаңдаған жауыз оқты Жүрегін бөбектердің жарып өткен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Өзегі кепті. *Қаңсыды, сусырады.* Алдына сап кетті айдап, Аша тұяқ қалдырмай. Кең даланы өрт жайлап, *Кепті өзегі* тандырдай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Снясы кеппеген. *Жаңа жазылған, баспадан жаңа шыққан.* Кейде керісінше жас ақын өз шығармаларын асыра бағалап *сиясы кеппей* жатып жарыққа шығаруға жанталаса қимылдайды. Оны ақыл елегінен өткізіп, шабыт жалыны салқындағаннан кейін қайтара бірнеше рет қарап, қорғасындай шымыр етіп қорытуға күш салмайды (С.Мәуленов, Үркер.).

Тандыры кепті. *Суы тартылды, қаңсыды, құлазды.* Бұл жерде ескі құдық болатын, опырылып ішіне құлаған. Сонау жылдары суы күмшіден тұратын. Қазір үстінен ел кеткен соң *тандыры кеуіп* қалған («Қаз. әдеб.»). *Тандыры кепкен* Маңғыстаудың сары даласында суды молайту ежелден-ақ ел арманы болып келеді («Лен. жас»).

Тандайы [тамағы] кепті. а) *Су ішкісі келді, қатты шөлдеді.* Бір шәугім қайнатуға мұрша жоқ. *Таңдайым кеуіп* жүр (Ш. Құмарова, Қос шынар). Ыстығы көтеріліп, *таңдайы кепті* (Бал дәурен). Шөлден *таңдайы кепті*. Оның үстіне Петро өлгінде есенгіреп: «Су... су бер...» деген. Мана алып шыққан суы әлдеқашан таусылды (Ә.Әлішев, Бәйтерек.). Үрпіп сакал-мұрты, қатты қабак, Кернеді көлбақадай *кеуіп там ақ*, Шатынап, шақырайып төрт көздері, Кісіге хат әкелген деді қарап (О.Шипин, Дастан.). ә) *Қаңсыды, суы тартылды.* Зулайды ол бүгін тұсымда менің жаңғырып барлық ендікпен Сұрша құмдарға, құм шағылдарға *таңдайы кеуіп* сел күткен, сел күткен, Егер сен жарық жанарыңды алсаң қайғы мен мұңға қаптатып, Сағынып жүрмегендіктен! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Тері кеппей. *Үсті-үстіне, күндіз-түні, дамыл таппай.* Қошметін халықтың жастан

көріп, Күні-түні ән шырқап *к е п п е й т е р і м*. Жасымда Жетісудай жер жоқ деуші ем, Балқаштай дүниеде көл жоқ деуші ем (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тоқымы кеппес [кеппейтін] ұры. *Көнігі ұры, барымташы. Тоқымы кеппес ұры* әлде ұрда-жық па еді? Акка құн кессе, бағыда би жазықты еді. Күйеудей кішік күйшінің көргені түрткі, Атаңның көрін ақжүрек күй қазып па еді? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қой ұрлыққа мақтанған, *Кептірмей тоқыма* аттанған, Ел жиренген ісінен, Азған елдің ішінен, Қазан бұзар үй тентек Көрдік шыққан батырды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Топырағы кеппеген. *п о з т. Жақында қайтыс болған адамның моласы туралы айтылады.* Ия, анау ашық алаң атырабы, Дауыстап атымды атап шақырады, Бір мола кыр үстінде қылаңдайды, *Кеппеген* жаңа қазған *топырағы* (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

Ындыны кепті. *Су ішкісі келді, сусады.* Мен қамалдың ішіне бұрылып қарауға қорқып, қатты түршігемін. Онда *ыңдыны кепті* ыңырсып жатқан адамдар көп (Т.Ахтанов, Дала сыры).

КЕП³ = *е т. 1. Ісіну, іші желге толу, қампию.* Сендердің мына көжелерің сумен бірдей көрінеді. Ішім *кеуіп* кетті (З.Иманбаев, Солма. гүл). Өйткені аурудың дене қызуы көтерілді, іші *к е п т і* (Е.Оразақов, Дөрігер.). **2. а у ы с.** *Мақтану, босу, асып-тасу.* Мен батырмын, мен мергенмін деп *кеуіп*, ақ көзденіп жүртқа өктемдік жүргізіп келді (А.Нұрманов, Құлан.). Жасымнан назым сөзге шебер едім, Өзімнен шебер кім деп, *к е б е р* едім. Өртүрлі хикая мен дастандардың Ширатқан шым жібектен көгені едім (Үш ғасыр.).

Кеудесі кепкен. *Мақтаншақ, бөспе.* Біздің ел – биікке өрлеп асатын ел, *Кеудесін кепкендердің* басатын ел. Болса да қандай мықты беттей алмас, Екпінді тау суындай тасатын ел (Пернедегі терме.).

Іші кебеді. *Берекесі кетеді, мазасызданады, әуреке түседі.* Бірді-бірге соқпаса *іші кебеті* н Сағира кеше Маржанға болашақ күйеуі Досайды Айгүлге таңып, шағыстырып қойған (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай.). Мені куға тартып сөйлемесе, *іші кебеді* мұның (Ә.Қалмырзаев, Ар). Бұл жұрттың тыныш жүрсе *іші кебеді*, Саспа оған, қашан болса шындық жеңеді. Қырсық, сор қаптап келіп қонса-дағы, Еңбегі өзі-ақ оны басқа тебеді (Т.Әбдірахманова, Көгершін.).

Іші кепкенше жеді. *Тоя жеді, әбден тойды.* Дағдыға айналған әдет бойынша, жидені дорбаға не қалтаға салардан бұрын әуелі аузымызға салып, *ішіміз кепкенше жеп*, әбден тойып аламыз (Ө.Қанахин, Жер бас.).

КЕПЕ¹ *з а т. Жартылай жерден қазылған, қабырғалары, көбінесе, балшық не шымнан қаланып, төбесі қамыс немесе шөппен жабылған шағын лашық.* Қарасу мен Қазыбай көлдерінің ақшыл сары құмдауыт жағасында жүздеген төбесі шошақ *к е п е л е р* түр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Бір жақсы жерге жайлап қонып алды, Қамыстан *к е п е*, күрке соғып алды. Екі ғашық жеткендей мұратына, Көңілді осы жерде демдеп алды (Б.Бигелдиев, Балқаш). Мына терезесін қаққан *к е п е* үй уақытша емхана, тек аяғымен келген науқастарды ғана қабылдайды (Е.Оразақов, Дөрігер.).

Жер кепе. *Қабырғалары жерден қазылып жасалған үй.* Қыс болса, мекеніміз – жапырайған *ж е р к е п е*, жаз болса, түйенің жабуындай жалба-жұлба қара лашық (С.Омаров, Дала қызы). Қамысбек өмір бойына киіз үйден көз ашып көрген емес. Әрі кетсе, *ж е р к е п е д е* қыстап шығатын (А.Байтанаев, Қайнар.).

КЕПЕ² *з а т. Ерте туған марқа қозы, лақ.* Қошақаннан қозы, қозыдан марқа, марқадан бағлан, бағланнан *к е п е*, кепеден тоқты болып жетіледі (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Жүндері жылтырап жетілген *к е п е* қозыларды бірінен-бірі айыру да қиын (Дала шұғыласы).

КЕПЕ³ *з а т. ж е р г. Тезектің бір түрі.* Жаз болса *к е п е* теріп кетуші едік («Қазақст. әйелд.»).

КЕПЕ⁴ *з а т. Кепеш.* – *К е п е* тақиялы, маңқиған мосқал бержебай арбасындағы кісі екенімен де, есек екенімен де ісі жоқ, «әйтеуір ақша бересің ғой» деген немеше, алдындағы ағаштың аласа бұтағынан еңкейіп өтіп, атының арт жағын алыстан шөп етіп, айдай береді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕПЕДЕЙ *с ы н. Тезектей, былшиған, жарбиган.* Кеудесі болды *к е п е д е й*, Мұрны болды төбедей (Алпамыс).

КЕПЕЛЕН = *е т. ж е р г. Белгілі бір заттың үйіліп қалуы.* Саздар, торғалар қабыршақтанып, қақталып *к е п е л е н і п* жатты (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

КЕПЕЛЕНУ *Кепелен етістігінің қимыл атауы.*

КЕПЕРДЕЙ *ү с т. Қатты шөлдеп, шөліркеп, сусап.* – Аузымыз *к е п е р д е й* боп келеді, – деп біреуі түкірінді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аузың *к е п е р д е й* боп, қара басып отыруың... (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕПЕШ *з а т. Сырып не кестелеп тігілген, жұқа дөңгелек баскиім, тақия.* Көпшілігі қазіргі теңізшілерше киінсе, бірен-саран адамдар сақалға қоса жақ жүндерін де өсіріп, қызыл *к е п е ш* киіп алыпты (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Шұлық, қолғап, шарф, кеуде көйлек, басқа киетін *к е п е ш*, т. б. заттарды тоқу үшін екі түрлі

жіп қолданылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Тебіндеп келген мұрты бар. Баяғы қап шекпен үстінде жоқ, кавказ *кепеш* киіп, қанжар асынып отыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Ұмтылады қыздарға Кепешін басып басына (Алпамыс жыры). – Аяғына ескі мәсі ілдіріп, өзін-өзі бүлдіріп, басына таздың *кепешін* киіп, самайынан ірің ағызып, бұрынғы қыз аты да, Жанат аты да, қатын аты да қалды (Дастандар.).

Таз кепешін киді. *Баяғы қалтына түсті.* Біз баяғы *таз кепешімізді* қайта *кидік*. Күн-көріс, күйбең тіршіліктің қамы біреуді ойға, біреуді қырға сүйреді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Дүзікбай кісі есігіне тұрды. Мен *таз кепешімді киіп*, өз үйіме қайта қайттым (Ө.Қанахин, Жер бас.). Байдың қойын бағып, *таз кепешпен* жүрген байғұс баланы офицер кейін іздеп тауып алады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

КЕПИЕТ з а т. **1.** *Ерекше қасиет, кие; құпия күш.* Нанды теуіп төңірге хилап келтірдің-ау, нан құранның да қасиетті, *кепиеті* бар деуші еді. Бір Алла өзі кешірей (А.Нұрманов, Құлан.). Қашанда ұрмас тегін *кепиетім*, – Кез болды бастан бақыт кетіретін, Нан-иман, ұмыттыңдар иман атын, Әдетің өткізіп ап, өкінетін (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **2.** *Кесір, кесапат, қырсық.* – Не істедім, Әлеке, *кепиет* боп (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Желден жүйрік біреуі кездеспесе, біздің екі аттан озуы Құдай-ақ та, – деді Бүркітбай. – Тек, – деді Итбай, – *кепиет* сөз айтпа! (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Балаларға өсиет: Қылмаңыздар *кепиет*, Бірлігіңнен айырылма, Бірлікте бар қасиет (Алдаспан).

Кепиет атқыр [соққыр]. қарғыс. *Бір бәлеге ұшырағыр; киесі ұрғыр.* – Ей, осы қурай көшеден құтылар күн бар ма, жоқ па? – Кет-ей, *кепиет атқыр!* (О.Бөкеев, Қамшыгер.). *Кепиет соққырып-ау*, неге тебесің нанды! Сен ақымақ, осы нан үшін кешегі күні небір боздақтың жан қиғанын білсең, етті (К.Салғарин, Жаныңда.).

КЕПИЕТСІ = е т. *Өзінше болу, кісімсіну, жиіркену, бұл жерде жоқ болу.* Бүйен қарта шылғи май екен. Бүкір *кепиетсіп* жемеді. Жалынса да болмады (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

КЕПИЕТТІК з а т. *Кесірлік, кесапаттық.* *Кепиеттік* те жоқ, желбуаздық та жоқ. Биыл миллиард пұт астық, көдуілгі алтын дән Отан қоймасына құйылады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

КЕПКА з а т. **Кепкі** (*құнқағары бар жұқа баскиім*). Басында *кепка*, кепкасының артынан шашы жалбырап дудардай болып шығып тұр (Б.Майлин, Шығ.). Сықырлай ашылған есікке Ораз көзін тікті. Үстінде көк жекет, басында *кепка*, қолында көк көзілдірік Дәмеш кіріп

келеді екен (З.Шашкин, Теміртау). Кабинадағы екінші жігіт жұмылған көзін зорға ашады. Бетін жапқан кірлі *кепкасы* н желкесіне көтерді (Е.Оразақов, Дөрігер.).

КЕПКАЛЫ с ы н. *Кепкілі (кепка киген).* Мыжырайған ақ *кепкалы* шофер мен жуан әйел керуеттің серіппесін көтеріп әкетті де, сары қыз майда заттарды таси бастады (Н.Сералиев, Ақбөпе.). – Бұл күнде жекпе-жек жойылған, – деп, сөзін соза түсті әлгі *кепкалы* кісі (Қ.Әміров, Революция.).

КЕПКЕ з а т. с ө й л. **Кепкі.** Қасым былғары *кепкесін* сау қолына алып, артындағы топқа қарап бірдеңе деп күледі (І.Есенберлин, Қатерлі.). Жігіт *кепкесін* жұлып алып Еркебұланнның аяғына лақтырып жіберді (Ә.Тарази, Құйрықты.).

КЕП-КЕЛЕМЕЖ с ы н. с ө й л. *Жеңіл-желпі ойын, мазақ.* Ғұмыры осы күнгі біздің халықтың Баланың ойынындай *кеп-келемеж* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

КЕП-КЕЛТЕ с ы н. *Өте қысқа, қып-қысқа, тым қысқа.* Қожан қолындағы кесесін дастарқанға қойып, *кеп-келте* мысық мұртын ақырын сипап отыр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). О, адамдар, қамшының сабындай *кеп-келте* өмірімізде бір-біріңізді ренжіте көрмеңіз (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Бидай құйрығын күзеген тайдай *кеп-келте*, тіпті аласа (Ақ бидай).

КЕП-КЕСЕК с ы н. с ө й л. э к с п р. *Ірі, үлкен.* Оның қапсағай жуан денесі ылғи бір *кеп-кесек*, келеңсіз көрінетін-ді («Жалын»).

КЕП-КЕШЕ ү с т. с ө й л. э к с п р. *Күңі кеше, жақында ғана.* Қайда еді *кеп-кеш* бұл жаның Жүріп пе ең жүрек-тен ұсынбай (Х.Ерғалиев, Өлеңд.). *Кеп-кеш* е бір-бір үйдің кимасы едік, Еркелеп, кең далаға сыймас едік. Болса егер басқа уақыт, үстімізден Сол кезде тау құласа, тұрмас едік (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

КЕПКІ з а т. *Құнқағары бар жұқа баскиім.* Телефон тұтқасын іліп қойып, басына сұр *кепкісін* киіп, Айназар шкаф қапқасындағы айнаға қарады (С.Сейфуллин, Шығ.). Сатылғанның ұсқыны қашып, қолындағы *кепкісін* жұмарлап ұстаған күйі шыға жөнелді (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Агажан, сөзіңізге татымайтын Ақымаққа қайтесіз ақыл айтып? Тартты, өне, ол мүйістегі шайханаға, Баса киіп *кепкісін* жапырайтып (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕПКІЗ = е т. *Құрғату, дегдіту.* Тұқымды жерге сіңірді, Топырағын *кепкізбе* й (С.Керімбеков, Еңбек – ата.).

КЕПКІЗУ *Кепкіз етістігінің қимыл атауы.*

КЕПКІШ с.ы.н. *Тез кеуіп кететін. Кепкіш* майлардың қатарына өте жақсы кебетін тунг ағаштарының майы жатады (Химия.).

КЕПШЕ с.ы.н. *Өз-өзінен ісіп-кеуіп отыратын, мақтанишақ.* Меніменен айтысқан Сендей талай *кеппенің* Көкірегі басылған (Айтыс).

Кепше кеуде. *Ісіп-кеппе мақтанишақ.* Иесі батыраш бір *кеппе кеуде*, Ұр-көппе, томырық мінез, намыс берме, Осы аста сағы сынып, бағы тайса, Ол өзін дап-дайын түр «өлдім» деуге (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

КЕПШЕӨСІМДІК з.а.т. б.о.т. <лат. herba> *Арнайы жиналып, кептірілген өсімдіктер үлгісі.* Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының Ботаника және фитоинтродукция институтында 400 мыңдай *кеппе өсімдік* беті бар. Жоғары және төменгі сатыдағы өсімдіктер үлгісі сақталуда (Қаз. тілі термин. сөздігі. Биология).

КЕПСЕР з.а.т. ж.е.р.г. **1.** *Тесік ожау, көкпір, майшошты.* – Үлкен қайнағаның Әмірбегінен хат бар ма екен? – деді, *кепсер* ұстаған әйел сырласына (Ә.Әзиев, Оянған ар.). Бала кезгі арман үшін ұялма. Бағзы дәурен қалғандай бір қиянда. Жұлдыз сүзіп көк аспанның *кепсері*, Жатып алып берілуші ем қиялға (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *қолөнер.* Дәнекер. Ертеректе қазақ зергерлері күміс пен алтынды дәнекерлегенде – күміс пен жездің немесе алтын-күміс, мыс қоспаларын қорытып, дәнекерді өздері даярлап, оны *кепсер* деп атаған (Қаз. ұлт. қолөнері.).

КЕПСІ: **тамағы кепсіді.** *Су ішкісі келді, шөлдеді.* Көріп отырмын, *тамағың кепсіп* қалған екен, бірдеме әкеп бермесем болмас, – деп, оңтайлана бердім (С.Шаймерденов, Мінез). Шілде кезі, күн ыстық. *Тамағы кепсіп* шөлдеді. Байдың үйі ұйқыда, Ұйқы – ораза ермегі (С.Машаков, Жылдар).

КЕПТЕ= е.т. **1.** *Тығыз етіп, тығыздап тастау.* Ұдайымен екі күн соққан боран даланың қарын айдап әкеліп орман панасындағы жертөлелерге *кептеп* тастаған (Ә.Шәріпов, Партизан.). Сырғыма жел ақ үлпе қарды еш жерде аялдатпай бөгесінге *кептеп* тастайтын тәрізді («Лен. жас»). **2.** *Бекіту, бөгеу.* Кішкене тіл төмен түсіп ауыз жолын *кептеп* тұрғандықтан, фонациялық ауа мұрыннан шығады (Қазіргі қаз. тілі). **3.** а.у.ы.с. *Тығылу, тұрып қалу.* Алқымын *кептеген* реніш Павелді де сөйлетпей тастады (А.Нұрманов, Аққу.). – Санатжан! – деді Бәтіш апай, әлдебір өксік тамағын *кептегендей* демін әрең алып (С.Сарғасқаев, Біз.). **4.** а.у.ы.с. *Тамақты көп жеу, лықа тою.* Қонаққа келген мейман түсіп жатыр, Шаң-топырақ аспанға ұшып жатыр. *Кептеп* ішің үйренген

тамақсаулар Көтере алмай қымызды құсып жатыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

КЕПТЕЛ= е.т. **1.** *Тығылу, керіп толу.* Төңірек қараңғыланып барады. Тұмсығына қар *кептелген* тор төбел мойнын төмен салып пысқырып алады (Т.Ахтанов, Дала сыры). **2.** а.у.ы.с. *Тұрып қалу, өтпеу, сыртқа шықпау.* Алқымға буда-будасымен келіп тірелген көп қарғыс біріне-бірі жол бермей шығар ауызда *кептеліп* қалғандай (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Кеудемізге бой тондырған суық ойлар *кептеліп*, Таң атқанша аурухана ауласынан кетпедік. Тірі қалды, екі аяғын кестірді де тізеден (М.Шаханов, Ғасырлар.). Деген дұрыс, Деген дұрыс. Демей не? Бір асыққа татымаса кеңей ме?! Талай улы сөзді жұтып үлгердім Түйдек-түйдек *кептелгенде* көмейге (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

КЕПТЕЛЕ= е.т. *Жүнді шумақтау, орау, бауға саларда ықшамдап алу.* Ол жүнді түтіп, шүйкелеп, керіп, ысып, *кептелеп* алады да, әр жіпті жеке-жеке ширатып, үш жіпті арқан сияқты тартып қосады (Н.Нұрғалиұлы, Ата салт.).

КЕПТЕЛУ *Кептел етістігінің қимыл атауы.*

КЕПТЕЛІС з.а.т. ж.а.ң.а. *Үлкен қала көшелеріндегі көліктердің әртүрлі кедергі себептерге байланысты ұзақ уақыт немесе баяу қозғалуы, жылжымай тұрып қалуы.* Алматыда көліктің көбейіп кетуі сонша, тіпті демалыс күндері мен түнгі уақыттың өзінде мәшинелер көшеге сыймай кетіп, *кептелісте* тұрып қалады («Алматы ақшамы»).

КЕПТЕЛІС= е.т. *Тығылысу, толу, сыймай кету.* Үй іші *кептелісіп* отыр («Қаз. әдеб.»).

КЕПТЕЛІСУ *Кептеліс етістігінің қимыл атауы.*

КЕПТЕР з.а.т. **1.** *Көкішіл, сұрт түсті не ақ, көк алатүсті болып келетін кішілеу құс.* Мен анықтап қарадым, ештеңені байқайтын емеспін. Көк *кептер* ғана айналып ұшып жүр (К.Баялиев, Жер тынысы). Орманда жануарлар көп болады. Онда *кептерлер*, кара шымшықтар, мысық торғайлар да бар (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік). Тап сол. Бір талай *кептерің* болыпты ғой! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жасыл бақ, тыныш көк пен жер. Мазасын алып кетпендер! Сәбилер шапқан тарыға, Жабыла қонды *кептерлер* (М.Мақатаев, Шығ.). Қырандай тиген *кептерге*, Қызғалдақ – ғұмыр бозбала-ай! Жалыны қайтып от кеуде, Жасыны солып, тозғаны-ай! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** з.о.о.л. <лат. columbidae> *Кептер тәрізділер отрядының бір тұқымдасы. Кептерлердің* қолға үйретілген түрін халық арасында – көгершін деп атайды (ҚҰЭ). Балалар қуанады *кептеріне*, Балапан

ұя жасап кетпеуіне, Үлкенге, кішіге де сүйкімді құс, Сенемін еш зияндық етпеуіне. Қолымнан ағарандап ұшты-дағы, Шарықтап арманымның кетті өріне (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жасымнан жақсы көрем *к е п т е р* құсты, Көкторғын, ақ шағала, түрлі түсті. Құйқылыжып, көкте билеп, ойнап ұшып, Күжілдеп күнде ән-күй үйдің үсті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

КЕПТЕРШЕ ү с т. *Кептер тәрізді, кептер сияқты.* Сағыныш бар дүниеде, жұбаныш бар. Көңілді көтеретін қуаныш бар. Құлын-тайдай айқасып ойын салып, *К е п т е р ш е* сүйеніскен демалыс бар (Абай, Тол. жин.). Жетпіс бес жыл өткенше, Дауылда ұшқан *к е п т е р ш е*, Көз ұшында бұлдырап, Құған шындық зырлады (Жамбыл, Тол. жин.).

КЕПТЕРХАНА зат. *Кептерлерді ұстайтын, тордан жасалған ұя, үй.*

КЕПТЕС = е т. *Кеңесу, ақылдасу, келісу.* Әкімдер тоқыраған кезде, бір қағаберісте, Есенеі Тұрлыбекпен *к е п т е с і* н үлгіреді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ақылға салып *кеп т е с т і* қ, сені екі жыл оқуға жіберілісін деп шештік (Т.Жароков, Қырда.). Қаратау басы биік мұнар кетпес, Сырласып бұлттармен болған *кеп т е с*. Түрлі аңдар мекен етіп, өніп-өсіп, Жүреді, бір-бірімен боп тілектес (Жамбыл, Тол. жин.).

КЕПТЕСУ *Кептес етістігінің қимыл атауы.*

КЕПТЕТІЛ = е т. **1.** *Өте алмай тұрып, тіреліп, сыймай қалу.* Қақпаның маңдайшасы алынды. Сонда да шөптің ені қақпадан өтерде *к е п т е т і* л і н қалды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Екі қарынан ұстай алып, *к е п т е т і* л і н қалған (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тұрып қалу, тығылу.* Жөнейт жер тырмалағанын қоя қойды. Көкірегі толып, ауызын аша алар емес. Көмейіне *кеп т е т і* л е тұрып алған қатты түйін ағытылар емес (Ә.Кекілбаев, Дала.).

КЕПТЕУ *Кепте етістігінің қимыл атауы.* ≈ *К е п т е у* і жанан.

КЕПТІР = е т. *Құрғату, дегдіту.* Көктемде оңтүстік-батыстан тұратын аңызақ жел топырақтағы ылғалды тез *к е п т і* р е д і (А.Балтабаев, Шөлде.). – Астықты қалай *к е п т і* р е т і н і м і з б е н таныстырамыз. Бізге ол оңайға түспейді (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Тасқын шайса, құлға қызып, Желге үстімді *к е п т і* р е м і н. Желмен жайлап бірге жүріп, Тау боп биік көк тіредім (С.Мәуленов, Алыс кет.). Арал менен Каспийден, Қалки жүзіп көштірді, Қалың балық жайынды Қарсы келген теңтірді, Қазыбек пен Қап тауда Аттың терін *к е п т і* р д і (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ат терлігін кептірмеді. *Үнемі аттың үстінде болды, жорыққа, соғысқа жиі аттанды.* Ата кегін алмаққа, *А т т е р л і г і н к е п т і* р м е й, Жиі

аттанды қалмаққа. Дау аяғы айналды Жазылмас ауру толғаққа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

КЕПТІРГІШ зат. **1.** *Сулы, дымқыл заттарды кептіру үшін жасалынған орын, жай, құрал.* Ағаштан алынған жаңғақтардың бұзылмауы үшін оларды күн шуағы түсерлік жел тиегін арнайы *к е п т і р г і ш т е р* ге кептіріп алады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *Кептіргіш*, бау-бақша сарайы сияқтыларды осынау қала қаңқасы сәнді түрге еніп болғанда, ең соңынан саласыз (Ғ.Сланов, Шығ. жин.). **2.** т е х. *Материалдан ылғалды буландырып кептіретін құрылғы.* *К е п т і р г і ш* қатты материалдарды кептіруде кеңінен қолданылады (ҚҰЭ). Құрылымы мен техникалық сипатына орай *к е п т і р г і ш* әртүрлі мақсаттарға пайдаланылады (ҚҰЭ). Олар өздерін осы жағдайда ыңғайлауға (адаптация) арналған ғылыми-зерттеулерді қажет етеді. Міне, біздің *к е п т і р г і ш т е р* д і ң артықшылығы да осында («Егемен Қазақстан»). Кесек материалдарды (көмір, кентас, саз, құм, минералды тыңайтқыштар, т.б.) кептіру үшін барабанды *к е п т і р г і ш* талшықты материалдарды (жүн, мақта, т.б.), көкөніс, жеміс-жидек, зығыр, т.б. заттар үшін таспалы кептіргіш, созылмалы (сағыз төріздес) және сұйық заттарды (сүт) кептіруде цилиндрлі *к е п т і р г і ш* қолданылады (ҚҰЭ).

Кептіргіш пеш. к е н. *Жерасты құрылыстарына пайдаланатын құрал.*

КЕПТІРУ *Кептір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Құрғату, дегдіту.* Зорманның терісін дайындау басталмастан бұрын теріні керіп, *к е п т і* р у ге қажет кертгіштер жасалып қойылады (М.Исмағилов, Зорман.). Азғана киім-кешекті *к е п т і* р у үшін ұзына бойында сырық басы киілетін ұялары бар екі қада орнатады («Шаңырақ»). Келген студенттерді түгелімен қырман басында бидай *к е п т і* р у ге салды (З.Шашкин, Сенім). **2.** м е д. *Дәрілік шөптерді емдік қасиетін сақтай отырып, құрғату, дегдіту.* Дәрілік шөпті осылай жинап алған соң оларды топырағынан тазалап кептіреді. Оларды күнге *к е п т і* р у, көлеңкеде *к е п т і* р у, самалдатып *к е п т і* р у және жылумен ақтап кептіру деген түрі бар. Өсімдік тамыры мен тұқымын көбінесе күн көзіне қойып кептірсе, жапырақ пен өсімдік сабағын көлеңкеге ауа алмасып тұратын орындарда кептіреді («Шаңырақ»). **3.** т е х. *Әртүрлі материалдардан (ағаш, астық), сұйық материалдардан (сүт, қан), газ тәрізді материалдардан (ауа, түтін газдары) артық ылғалды шығару.*

КЕПТІРІЛ = е т. *Қақталу, күнге жайылу.* Бұл өңірге таңсық жемістердің неше түрі: *к е п т і* рілген алма, құсеті, мармелад сынды алабөтен

көмпиттерге дейін алынды (Р.Токтаров, Ертіс.). *Кептірілген* алма, мейізден компот, кисель жасап ішкен жақсы (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

КЕПТІРІЛУ *Кептіріл етістігінің қимыл атауы.*

КЕПТІРІН = е т. *Киімі құрғату.* Киімі суланғандар *кептірініп* жатқанда, үстім құрғақ мен қораны аралап кеттім (С.Мұқанов, Өмір мект.). Қария үйге кіріп, лаулаған от алдына отыра кетіп, су киімдерін шешіп, *кептіріне* бастады (Ә.Сараев, Қараша).

КЕПТІРІНУ *Кептірін етістігінің қимыл атауы.* Ертесіне тұрып қараса, астарындағы қар еріп, киімдері малмандай су болыпты. Қайтадан от жағып *кептірінуге* тура келді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

КЕПТІРІНІС = е т. *Киімдерін отқа, күнге жайып, жақындатып құрғату.* Екеуінің де бауыры малмандай су. Тоқ тамақтан соң шуаққа *кептірінісіп* жатыр (К.Ахметбеков, Сый орамал).

КЕПШІК¹ з а т. м у з. *Қарын немесе жұқа тері қапталған шеңбер, даңғыра.* Қаладағы атты полктың бір эскадроны үш қатардан тізіле сап түзеіп, кернейлетіп, *кепшік* пен барабанды қатар соққылап, қаланы бөріктіріп, көшеге шықты (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Адам айқаймен қосыла аттар кісінеп, арнайы ала шыққан даңғыра, *кепшік*, шындауыл үні жүкәлтан қар басқан тақыршаққа жаңғырығып, дүние азан-қазан болған (М.Мағауин, Шақан-Шері). Осы жақын жылдар көлемінде халқымыздың ежелгі дұдыға, жетіген, үілдек, сазсырнай, сазген, дабыл, *кепшік*, асатаяқ, бұғышақ секілді өзге де көп-көп музыкалық аспаптарының қатарға қайта қосылуы әуен-саздарды жеткізудің мүмкіндігін бұрынғысынан әлдеқайда арттыра түсті («Лен жас»).

КЕПШІК² з а т. *Астық суырып тазалайтын ыдыс.* Қойманың іргесінде үюлі жатқан салы күріштен *кепшігіңмен* көсіп аласың да, күншуаққа келіп отырасың (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Үйде бір *кепшік* бидай қалған жоқ, – деді апасы. Бала шырылдап жылап жатыр (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

КЕПШІК³ *Кедей-кепшік, келін-кепшік қос сөздерінің екінші сыңары.* Тіршілікке тірек қып дін-арманын, Жақсылығын күтуші ек бір Алланың. Кедей менен *кепшікті* айдап салып, Келдің дағы сен, бейбақ, ыңылдадың! (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕПШІР з а т. к ө н е. *Мал-мүлік.* Олардың кейі Көктің ұлына көтеші болып істесін деп балаларын ақ үйлі аманатқа берді, кейі *кепшір* тапсырып, таралғы ұсынды. Бұл заманда, соғысқанды ғана біліп, біраз жеңісті жорықтар

жасалса да, бұрынғы патшалықтардың маң-қарасын көре алмады («Жалын»).

КЕПІЛ [ар. *كفيل*] з а т. 1. қолөнер. *Заттың ұшын байламай бекітуде көлденең қойылатын тиянақ зат, шығыршық.* Қатып қалған арқан орап байлауға келмеген соң, өрімін ажыратып *кепіл* салды да, ағаштың ашасына ілді («Лен жас»). 2. *Қоралай орналасқан затты берік ете түсуге көмектесетін тетік, бекемдегіш.* Нәрестенің жамбас тұсына тізесіне *кепіл* ретінде арнайы тігілген бірнеше кішкене жастықшалар қойылады. Түбек орналасқан ойықтың төңірегіне төселеді (Д.Шоқпарұлы, Ата салт.). 3. а у ы с. *Қандай да бір істің, иеттің, діттің орындалуына сенімділік беретін әрекет немесе тұлға.* Ауылшаруашылық жұмыстарын үздіксіз механикаландырып отыру – өнімге кететін шығынды азайтудың және ауылшаруашылық өнімін арзандатудың *кепілі* (С.Қаженбаев, Балық.). Сол қуаныш – бар мәзір, Барлық куә, бар *кепіл*, Қайда барсам, бірге жүр. Қайда отырсам, бірге отыр (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Өсімдіктің жер бетіне жаппай тез көктеп шығуы онан жоғары өнім алудың *кепілі* болып табылатыны мәлім (М.Ерленесов, Суармалы.). Республиканың Президенті – халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі *кепілі* (ҚР Конституциясы). 4. а у ы с. *Уақығаның айағы, куә, растаушы.* Борышты жоқ болса, *кепіл* бол (Мақал). Кенет қолым тиді барып, Кеудемдегі партбилетке. Көрсетердей сырын алып, *кепіл* қылып ұстап бетке (Ж.Молдағалиев, Таңд. өлеңд.). «Ана сүттің аузыңнан кетпеген жассың. Он жасыңнан батрақ болғаның да күмәнді» деген сөздер айтылғанда *кепілде* р де бөгіліп қалды (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). *Кепіл* болған өздерінің атшылары (Ж.Аймауытов, Шығ.). Төртеуге сегіз кедей кепіл керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). 5. *Айып, айыттық.* Былтыр Мінайдар опат болды. Біздің саудагерлер уағдалы срокте берешектерін төлемеген. Ерге кепіл өледі, нарға *кепіл* төлейді (М.Дулатов, Шығ.). Бөдене көрсетіпті өз баласын, *Кепіл* беріп босатып алды басын. Мен бастайын, артыман еріп отыр, Қарық қылайын жемтікке, не қыласың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 6. қ ұ қ ы қ. <франц. *garant*> *Борышкер міндеттемені орындамаған жағдайда бұл міндеттеме кепілге берілетін мүлктің есебінен өтелетін несиелердің қанағат табу құқығы; міндеттемелердің орындалуын қамсыздандыру тәсілі.* Бейматериалдық құндылықтарды *кепілге* тек олардың меншіктенушілері ғана береді (ҚҰӘ). 7. з а н. <франц. *garant*>

Бұлтартпау шарасы, яки алдын ала анықтау ісін жүргізушінің, тергеушінің, прокурордың, соттың шақыруы бойынша айыпталушының, сезіктінің келуін қамтамасыз ету үшін айыпталушының, сезіктінің не басқа тұлғаның немесе ұйымның сот депозитіне салатын ақшасы немесе құндылығы. Кепілге қатысты мынадай талаптар қойылады: екі жақтың өзара келісуі; кепіл жөніндегі келісім жасаушылардың көмелетке толған және ақыл-есі бүтін болуы; басы азат және өз мүлкіне өзі иелік етуге құқығы бар болуы; кепілге берілетін заттың не мүліктің заңды иесі болуы. Оны тек прокурордың санкциясымен немесе соттың ұйғарымымен ғана қолдануға болады (ҚҰЭ). **8. д і н и.** *Өзінің алған қарызын уақытылы төлеп тұратынын растау үшін берешек адамның қарыз берушіге өз қора-қотсысын немесе мал-мүлкінің бір бөлігін белгілі бір мерзімге дейін, яғни алған қарызынан құтылғанша беруі. Кепілге* берілетін зат не мүлік қарыз алушыны қарыздан құтқармайды (ҚҰЭ). Мұсылмандық құқықта *кепіл* замана, кафала және хауала түрлеріне бөлінеді. Кепіл міндеттемесі куәлардың көзінше ауызекі (кафалада) не куәлардың қатысынсыз жазбаша (замана мен хауалада) жасалады (ҚҰЭ).

Басын кепілге салса да. *Қайтсе де, соңғы мүмкіндігін пайдаланса да. Олар басын кепілге салса да* ақша табады («Абай»).

Кепіл беруші. *з аң. Кепіл нысанын ұсынушы тұлға. Борышкердің өзі де, үшінші бір тұлға да кепіл беруші* болуы мүмкін (ҚҰЭ). Кез келген мүлік, соның ішінде айналысатын алынған мүліктен, *кепіл берушінің* жеке басымен тығыз байланысты талаптардан (мысалы, өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянды өтеу туралы талаптардан) басқа заттар мен бейматериалдық құндылықтар кепілге берілетін зат бола алады (ҚҰЭ). Кепілдің қабылданғаны туралы хаттама жазылып, оның көшірмесі *кепіл берушіге* тапсырылады (ҚҰЭ).

Кепіл болды. Жауапкершілігін алды. Ботақан ошағынан Қазбалаға қымызды мол қылып жеткізіп тұру үшін, бір Абайлар емес, осы артта қалған ауыл-ауданның, көрі-жастың бәрі *кепіл болуы* шарт (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Әке, – деді Нұрмағанбет үйіне бір барғанда, – енді кісі есігіне кіріптар болуды қой. Апам мен екеуіңнің аштан өліп, көштер қалмауыңа Төлебай екеуміз *кепіл болайық* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Кепілге алды. Қылмысты адамды уақытша өз жауапкершілігіне алды, куәлікке алды. Үйде төрт адам отыр. Олар Әбдіғанаптардың туысқандары еді. Салт бойынша олар айыпкерді ақтап алу керек, болмаған күнде *кепілге алды* (М.Жұмағұлов, Қыран.). Қаңғырған біреудің баласын *кепілге ал*, босаттырып

жібер деп отыр екенсің ғой (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Кепіл жоқ. Амал жоқ, себеп, айғақ, дәлел, сенім жоқ. Алады, алмасыңа *кепілің жоқ*, Алдыңа қазған ордан секіру жоқ. Өтіп кет Ресейге ішкі жаққа, Қасында жүрсін серік екі інің боп (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Кепіл ұстаушы. *з аң. Кепілді иеленуші тұлға (ҚҰЭ).*

Кепіл шеге. Қосымша қағылған шеге. Үйдің сыртына қараған терезелері қақпақпен жабылған да, темір сүймені үй ішінде *кепіл шеге мен* нық бекілген болатын («Жұлдыз»).

Кім кепіл. Кім уәде береді, кім дәлел, айғақ болады, сенім бар ма деген мәндегі күмәндануды білдіретін сөзқолданыс. Ойлап тұрса, сол жауы іргесінде, Ойлап тұрса, сол жаудың түрмесінде «Айламен алдаркатып кеткен дұшпан, *Кім кепіл* қайта шауып кірмесіне?!» (М.Мақатаев, Шығ.). Өлмейтін пенде жоқ. Шейіт кетті-ау не серке... Бізге де кезек күні ертең Келмесіне *кім кепіл?*.. (М.Жұмабаев, Шығ.). Ел басқарған ағамыз бізді адастырып кетіпті деп, ертеңгі жастың бізді кінәламасына *кім кепіл?* (М.Дүзенов, Әке.). Баланы өзімен-өзі болды ғой деп, уыстан шығарып алмау керек. Жатырқау дәл осы арадан басталмасына *кім кепіл?* (К.Баялиев, Дегелек.). Космос корабльдерінің қорабын тыстайтын металдың Теміртаудікі еместігіне *кім кепіл?* (Ш.Есмұрзаев, Ильич хаты). Мал аямай пейілді салсаң кеңге, Жарастырар табылар аға-жеңге, Жер өртеуге жетеді бір шағым ку, *Кім кепіл* бола алады осы екі елге? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Өзім кепіл. Өз жауапкершілігіме аламын, өзім ғана жауап беремін деген мағынада. Мен сенің қанықпын ғой көз жасыңа, *Өзім кепіл* тот басып тозбасыма. Екі жыр жазсам, саған бірін арнап, «Шеше» деп жаздым ылғи сөз басына (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕПІЛАҒАШ *з а т. э т н. Жасалатын шаңырақтың диаметріне сай етіп, жерге дөңгелектеп кірпіш қалап, қатырып қоятын немесе жуандығы жеңді білектей ағаш кесінділерін қатарластырып қойып, бір-бірімен ағаштар арқылы біріктіріп, оның шет-шетін арамен дөңгелектеп, шаңырақ диаметріне дәлдеп, шаңырақты қалып ретінде пайдаланатын ағаш.*

КЕПІЛАҚША *з а т. э к о н. Шарттың бір тарабының екінші тарапқа тиесілі төлемдер есебінде жүзеге асыру үшін және бүкіл міндеттемелердің қамтамасыз етілуі үшін беретін ақшалай сомасы немесе мүлктік құндылығы. Кепілақша* берушінің кінәсінен шарт орындалмай қалған жағдайда ол кепілақшадан айырылады (Қаз. тілі термин.

Экономика). Екінші тарап шартты орындамаса, *кепілақша* шартта көзделгендей, көбейтілген мөлшерде қайтарылады (Қаз. тілі термин. Экономика).

КЕПІЛГЕР з а т. э к о н. <франц. garantir) *Кепілдік беруші және оның жүзеге асырылуын қадағалаушы тұлға; ұйым, мемлекет немесе олардың тобы. Кепілгер* әдетте, материалдық жауапкершілікті мойнына алады, туындаған зиянның орнын толтырады (Қаз. тілі термин. Экономика).

КЕПІЛГЕР-БАНК з а т. э к о н. *Несиегердің алдында өз клиенті үшін кепілдік беретін және борышқордың өзара шарт бойынша төлем міндеттемелерін орындауы үшін жауап беруге міндеттенетін банк* (Қаз. тілі термин. Экономика).

КЕПІЛГЕРЛІК з а т. э к о н. *Міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету тәсілі. Кепілгерлік* заң жүзінде ресімделген шарт болуы мүмкін, бұл шарт бойынша, кепілгер борышқордың өз міндеттемелерін толық немесе ішінара орындауы үшін несиеге затын алады (Қаз. тілі термин. Экономика).

КЕПІЛДЕНДІР = е т. *Айғақтау, растау, дәлелдеу.* Соңғы жылдар ішінде біз партияның халыққа білім беру саласындағы саясатын неғұрлым нақты және айқын көре бастадық. КПСС XXV съезінің шешімдері, СССР жаңа Конституциясы біздің көп ұлтты Отанымыздың әрбір жас азаматының міндетті орта білім алуын *кепілдендіреді* («Қазақст. мект.»).

КЕПІЛДЕМЕ з а т. **1.** *Белгілі бір істі орындау үшін берілетін куәлік.* Ойласам енді толғана, Жанарту үшін көнені, Алыпшын онда бір ғана Алғашқы *кепілдемені* (Х.Ерғалиев, Өлеңд.). **2.** *совет. Белгілі бір партия, не ұйымға мүшелікке өтетін тұлғаның жеке басының сенімділік, жауапкершілік және т.б. қасиеттерін көрсету үшін берілетін мінездеме.* Түсірдің осы жолға – коммунистпен, Сенімді сенің берген *кепілдемең* (Т.Молдағалиев, Өлеңд.). – Иә, олар ылғи сүйтіп... – Айтпақшы, завком демекші, парткомда болдың ба? – Оны қайдан естідіңіз? – Жел айтты! – Рас, парткомға барып, анкет алып... – Елғазы мәз боп күліп отыр, – өзіңізден *кепілдеме* сұрайын деп... (Ә.Тарази. Бұлтқа сал.). Кеше кешкісін «мені іздемеңдер, совхоз орталығына барамын», деп ферма меңгерушісінің алдынан өтіп қойған. Өзімен бірге істейтін үш коммунистің *кепілдемесі* қалтасында, арызы әлдеқашан жазылған, енді орталыққа барып, парторгке жолықпақшы (Д.Досжанов, Дария). **3.** *с а я с и. Куәлік, растаушылық, айғақтық.* Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының Төрағасын, алқаларының төрағаларын және Жоғарғы

соттың судьяларын Республиканың Жоғарғы сот Кеңесінің *кепілдемесіне* негізделген Республика Президентінің ұсынуымен Сенат сайлайды (ҚР Конституциясы). **4.** *Айғақ, дәлел.* «Атаң да қара жер, анаң да қара жер» деген сөздің растығы – тұмақ болса, өлмек те хақ екендігіне *кепілдеме* болса керек (О.Бөкеев, Мұзтау). Шахта бастығы Горбатов, партком хатшысы Еркін, жұмысшылар Жанәбіл, Борап және басқалардың образы – романның идеялық бағытының айқын *кепілдемесі* (Х.Сүйіншәлиев, Ізденіс.). **5.** *Біреудің мінез-құлқына, жұмыс істеу қабілетіне берілетін жағымды пікір. Кепілдеме* ауызша және жазбаша түрде берілетін жағымды пікір, рекомендация («Ана тілі»).

КЕПІЛДЕМЕЛІК з а т. *Кепілдемеге алушылық.*

Кепілдемелік өкілеттіктер. *Желілік басшылықтың жоғарғы буындағы басшылары шешімдер мен кепілдемелер береді деген ұғымдағы әкімшілік өкілеттік нысаны* (Қаз. тілі термин. Экономика).

КЕПІЛДІ с ы н. **1.** *Туянақты, тұрақты болатыны сенімді, айқын.* Еңбекке *кепілді* ақы төлеу дегеніміз – шын мәнісінде колхозшыларға ай сайын аванс берудің жалғасы, яғни оның жетілдірілген түрі (С.Қаженбаев, Балық.). Қызылорда, Шымкент облыстарында күріштен, мақтадан, овоцтан, жүзімнен *кепілді* өнім алынатын көлемді аймақ пайда болды (Тербеледі тың дала). Колхоздардың экономикасын нығайтып, деревняда тұрмыс жағдайын жақсарту үшін колхоздарда еңбекке *кепілді* ақы төлеу ісін енгізудің зор маңызы бар (Қысқ. саяси экон.). **2.** *Заңды, міндетті, құқықты.* Республика азаматтары заңмен белгіленген *кепілді* медициналық көмектің көлемін тегін алуға хақылы (ҚР Конституциясы).

Кепілді құнды қағаздар. э к о н. *Мүлікпен (материалдық құндылықтармен) немесе басқа эмитенттердің құнды қағаздарымен қамсыздандырылған құнды қағаздар* (ҚҰӘ).

Кепілді несие. э к о н. *Кепілдік ретінде сертификаттар, яки биржаларда жоғары баға белгіленген және ипотекалық шарттар негізінде шығарылған құнды қағаздар немесе жалгерлік шарттар пайдаланылатын кепілдікті несие* (ҚҰӘ).

КЕПІЛДІК з а т. **1.** с ө й л. қ о л ө н е р. **Кепіл.** *Күлдіреуіштердің де екі жақ басы кепілдіктермен бекітіледі* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** қ ұ қ ы қ. т а р. *Бір нәрсенің құнына уақытша қалдырылған адам.* Ақан табылғанша әкесін *кепілдік*ке ояздың қолына тапсыр. Өйтпей тынарым жоқ, жандаралға дейін барамын (С.Жүнісов, Ақан сері). Бірақ мынау

калаға сенің *к е п і л д і к к е* де керегің жоқ (М.Жұмбабаев, Шығ.). Шыңғыс хан Таңғұт ханына я баласын менің ордама *к е п і л д і к к е* жіберсін, я ат-тұрмандарын әзірлей берсін депті (Ә.Кекілбаев, Дала.). **3. Растаушы зат, куәлік.** Енді осы үйге өзің қожалық ет. Мына қағаз – соның *к е п і л д і г і* (Д. Досжанов, Тұлпар.). Созамын қайта қолымды, Созған қол болсын *к е п і л д і к*. Сарғая тостым жолыңды, Көрсетпе қайта жетімдік (М.Әлімбаев, Өшп. от). *К е п і л д і г і* мен басшылығы үшін Егордан бір қылқығанда мыналардан екі қылқиды (Ғ.Мұстафин, Көзкөрген). **4. э к о н. <франц. garantie> Тұлғаныңөзініңконтрагентіалдындағы міндеттемелерін орындауы үшін кепілгер деп аталатын басқа бір тұлғаның құжат жүзінде рәсімделген кепілгерлігі.** Өзіне қатысты *к е п і л д і к* берілген тұлға міндеттемелерін орындамаған жағдайда кепілгер бұл міндеттемелерді кепілдікте көрсетілген мерзімде орындауға міндетті (ҚҰЭ). **5. э а н. Сатушының (жеткізушінің) сатылатын (жеткізілетін) тауардың, көрсетілетін қызметтің сапасы үшін өз мойнына алған жауапкершілігі.** *К е п і л д і к*, біріншіден, сатушының сатып алушыға сатып алып-сату шартының талаптарына сай келетін тауарларды ұсынуға, ал шартта тауардың сапасы туралы талаптар жоқ болған жағдайда – мұндай тауардың пайдаланылу мақсатына жарамдысын ұсынуға міндеттілігін көздейді, екіншіден, сатушының немесе дайындаушының тауардың кепілдікті мерзім бойына жұмыс істеуін қамтамасыз етуге міндеттілігін көздейді (ҚҰЭ). **6. Жауапкершілік, сенім беру.** Дастандар тыңнан туар ма, *к е п і л д і к* емес айтарым. Егіз өлде сыңар ма, Әйтеуір бірақ тартамын (Т.Әлімқұлов, Шығ.).

Кепілдік берді. а) *Өз атынан сенім білдірді, растады.* Маржанды сүттен ақ, судан таза деп ешкім *к е п і л д і к б е р м е й д і* (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш.). Ферма қалың қамысты қопа арасында. Мұнда ит-құс жоқ деп ешкім де *к е п і л д і к б е р е* алмайды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Елім маған көрсеткен жоқ жетімдік, Бұл сөзіме *б е р е* аламын *к е п і л д і к* (М.Шаханов, Балладалар). Республика өзінің одан тыс жерлерде жүрген азаматтарын қорғауға және оларға қамқорлық жасауға *к е п і л д і к б е р е д і* (ҚР Конституциясы). ә) *к ұ қ ы қ. Кепілгер болады, сөз береді.* Қазақстан Республикасының Президенті: «Қазақстан халқына адал қызмет етуге, Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын қатаң сақтауға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына *к е п і л д і к б е р у* ге, Қазақстан Республикасы Президентінің өзіме жүктелген мәртебелі міндетін адал атқаруға салтанатты түрде ант

етемін», – деп халыққа ант берген сәттен бастап қызметіне кіріседі (ҚР Конституциясы).

Кепілдік беру. *Растау, өз атынан сенім білдіру, кепілгер болу.*

Кепілдік жарна. э к о н. *Тапсырыс ақысы жалты сомасының клиент бастапқыда төлеген бір бөлігі. К е п і л д і к ж а р н а* тапсырыстың орындалуы барысында одан ықтимал бас тартудың алдын алуы тиіс (Қаз. тілі термин. Экономика).

Кепілдік капитал. э к о н. *Ықтимал залалды өтеу үшін немесе артықшылықты акциялар бойынша кепілдік берілген дивиденд төлеу үшін акционерлік компанияның балансында бөлінетін сақтық қор. К е п і л д і к к а п и т а л* пайда есебінен жұмсалады және акционерлік қоғамның мүдделері үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Кепілдікке алды. к ұ қ ы қ. *Қылмысты адамды соты болғанға дейін өзі жауапкер болып, бостандыққа шығарды.* Завод коллективі ара түсіп, *к е п і л д і к к е а л ы п* қол ұшын берсе, ол жақсылықтарын өлгенше ұмытпас еді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). – Қой, жарайды. Әкейді түрмеге жаптырмайын, *к е п і л д і к к е а л а й ы н* (С.Жүнісов, Жапанда.).

Кепілдікке алу. к ұ қ ы қ. *Кепілгер болу, істі адамды соты болғанға дейін жауапкершілігіне алып, босаттыру.* Балуан Шолақтың бір досы Ыбырай бастап және тағы бірнеше досы қостап, Балуан Шолақты сотына шейін *к е п і л д і к к е а л у ғ а* Көкшетау барды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Кепілдік келісімшарт. э к о н. *Жеткізілетін өнімнің пайдалану сапасы, оның уадаласылған мерзім немесе жұмыс ресурсы шегінде жөнделуін немесе ауыстырылуына қамтамасыз ету үшін мердігердің жауапкершілігін көздейтін келісімшарт* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Кепілдік мерзім. э к о н. *Тұтынушы өнімді пайдалану, тасымалдау, сақтау және техникалық күтім жасау шарттарын сақтаған жағдайда дауындаушы (орындаушы, жеткізуші, өндіруші) оның белгіленген талаптарға сай келуіне кепілдік беретін мерзім* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Кепілдік міндеттеме. э к о н. *Кепілгер белгілі бір міндеттемелердің орындалуына өзі кепіл болатын тұлғаға беретін жазбаша куәлік (кепілдікті хат)* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Кепілдік несие. э к о н. *Бір кәсіпкерлер басқа кәсіпкерлерге банктердің, фирмалардың немесе үкімет органдарының кепілдігімен беретін несие* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Кепілдік хат. э к о н. *Кепілгердің несиелерге борышқордың тиесілі соманы уақтылы төле-*

нуін қамтамасыз ету жөнінде беретін хаты (Қаз. тілі термин. Экономика.).

КЕПІЛДІКТІ с ы н. Кепілдігі бар.

Кепілдікті бағалы қағаздар. э к о н. Жекеше акционерлік қоғамдардың үкімет облигациялар бойынша дивидендтерді ұдайы төлеп тұруға сенімділік беретін акциялары мен облигациялары (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кепілдікті қарыздар. қ а р ж ы. а) Сомасын өтеу және пайызын төлеу кепілге салынған мүлікпен немесе белгілі бір кірістермен қамтамасыз етілетін қарыздар. ә) Жергілікті басқару органдарының үкімет кепілдік берген облигациялық қарыздары. б) Елдің мемлекеттік (көбінесе сыртқы) қарыздарының түрі. К е п і л д і к т і қ а р ы з д а р бойынша негіз соманы төлеу мен пайыздарды өтеу мүлкті кепілге салу жолымен немесе белгілі бір кірістермен жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кепілдікті мерзім. э к о н. Тауар жеткізуші (дайындаушы) немесе оны сатушы тауардың тиісті пайдаланылу және сақталу шарттары сақталған жағдайда оның қалыпты жұмыс істеуіне кепілдік беретін уақыт кезеңі. К е п і л д і к т і м е р з і м ұзақ уақыт пайдалануға және сақтауға арналған өнімге белгіленеді (ҚҰЭ). Өнім мен тауардың сипаттарына және арналған мақсатына қарай кепілдікті мерзім мынадай түрлерге бөлінеді: пайдаланудың немесе жұмыс істеудің кепілдікті мерзімі; сақтаудың кепілдікті мерзімі; жарамдылықтың кепілдікті мерзімі (ҚҰЭ). Пайдаланудың кепілдікті мерзімі – тұтынуды пайдалану ережелерін сақтаған жағдайда пайдалану барысында дайындаушы өнімнің сапа көрсеткіштерінің тұрақтылығына кепіл беретін уақыт кезеңі (ҚҰЭ).

Кепілдікті несие. қ а р ж ы. **Кепіл несие** (бір кәсіпкерлердің екінші бір кәсіпкерлерге банк, фирма немесе үкімет органдарының кепілдігімен беретін несиесі) (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кепілдікті табыс. қ а р ж ы. Іс жүзінде қалыптасқан жағдайға тәуелсіз түрде алынатын, кез келген ретте қамтамасыз етілетін табыс (Қаз. тілі термин. Экономика.).

КЕПІЛЗАТ з а т. қ а р ж ы. Алған несиеcін қамтамасыз ету және оны қайтаруға сенімділік беру үшін кепілге алынатын зат.

Кепілзат беруші. қ а р ж ы. Алған несиеcін қамтамасыз ету үшін кепілге өзінің затын беруші кісі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кепілзат ұстаушы. э к о н. Берген несиеcін қамтамасыз ету үшін басқа біреудің мүлкін кепілге қабылдаушы ұйым немесе адам (Қаз. тілі термин. Экономика.).

КЕПІЛЗАТТЫҚ с ы н. э к о н. Кепілзатқа тән.

Кепілзаттық операциялар. э к о н. Банктердің айналымдағы тауарлар мен өңдеудегі тауарларды кепілге алып, несие беру жөніндегі операциялары (Қаз. тілі термин. Экономика.).

КЕПІЛПҮЛ з а т. э к о н. Уағдаласушы тараптардың бірі шарт жасасудың дәлелі ретінде және оның орындалуын қамтамасыз ету үшін шарт бойынша өзіне тиесілі төлемдердің есебінен екінші тарапқа беретін ақшалай қаражат. К е п і л п ү л туралы келісім кепілпұлдың сомасына қарамастан жазбаша жасалуға тиіс (ҚҰЭ). Міндеттеме орындалмастан бұрын тоқтатылған жағдайда тараптардың келісуімен не орындаудың мүмкін еместігі себепті к е п і л п ү л қайтарылуға тиіс (ҚҰЭ).

КЕПІЛСАЛЫМ з а т. қ а р ж ы. Кепіл берушінің заты кепіл ұстаушының иелігіне берілетін кепілзаттың бір түрі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

КЕПІЛСІЗ с ы н. Кепіл қалдырмай, куәсіз. Тәжидің жолы болды. Шалматай бай: – К е п і л с і з - а қ жиырма қой берейін, – деді (І. Жансүгіров, Шығ.).

КЕПІЛХАТ з а т. э к о н. Тұлғаның өзінің борышы үшін жерді, ғимаратты немесе оған тиесілі басқа бір мүлкті кепілге салуға келіскендігін қуаттайтын және борыш өтелмеген жағдайда несигерге кепілге салынған мүлкті иелену құқығын беретін заңды құжат. К е п і л х а т борышкермен есеп айырысқан сәтке дейін несигердің қолында болады, есеп айырысқаннан кейін ол жойылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

КЕПРЕШ з а т. Халық емінде қолданылатын қишті дәрінің бірі. Смальтаны смальтин атты кобальт пен к е п і р е ш қорытындысынан тұратын ішінара никель аралас рудадан кобальт тұзын ажырату арқылы алады («Парасат»).

КЕР= е т. 1. Бір нәрсені тартып созу, жазу. Қолтығының қытығы келген құла тай арқанды к е р е тартып, шыр көбелек шапқылап жүр (С. Жүнісов, Ақан сері). Ала төбет аласұрып арсылдап, шынжырын к е р і п жұлқына түсті (Ш. Құмарова, Қос шынар). Дүйсекең малды айдап келгенде, қонақтар әлі үйге кірменпі, Қазима шешей есік алдына көген к е р і п тастаған екен (Е. Домбаев, Ол адам). Он күн киіп, Койлегімді жудырдым. Анама айтып, Арқанға к е р і п ілдірдім. Бұзаудан қорықтым, Койлегімді жеп қояр деп. Кім ойлапты Кесапат құйын соғар деп?! (С. Мәуленов, Алыс кет.). 2. а у ы с. Сыймау, толып кету. – Орыс саудасы – мынау, жыл өткен сайын Шыңжанды керіп бара жатқан (Қ. Жұмаділов, Тағдыр.). Базарды мал к е р і п кетіпті (Қ. Жұмаділов, Тағдыр.). Койлек к е р і п дүрсілімен күс кеуден, Бір әпкенді ел жатарда мың алдап, Ай жарығы ұйтастарға

түскенде, Ақбоз үйден шығатынсың сылаңдап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** а у ы с. *Тіреу, итеру.* Су кешіп, тауды айналған, Келеді қолым жер *к е р і п*. Жылқы ұрлап емес, жайлаудан Шопанды көңілдендіріп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** а у ы с. *Кеңінен жаю, созып тастау.* Қып-қызыл бұлттай реңді Ал енді жазы басқаша. Көгалы қандай кілемді, *К е р і п* бір жайып тастаса (С.Мәуленов, Алыс кет.). Шіркін дала, мейірлі ана, Ақ сүті мен нанын беріп. Асырайды бар халықты Төсін толқын сағым *к е р і п* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Солар Шыңғыс өңіріне дем беріп, Жоталанған тау белестер бел *к е р і п*, Жеткенінде жез киіктей жел келіп, Бүкіл дала толқиды өнмен тербеліп (С.Мәуленов, Алыс кет.). Гүлді кердім, нұрды *к е р д і м* күнгейден, Кең дүние ұланғайыр жыр ғой кен. Жаксы тауда жайсаң болып өсіп ем, Жамандардың бар екенін білмей мен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **5.** а у ы с. *Шалқайту, тарту.* Керзі етікпен өкпеден бір тебілген, Шағын шарбақ үяға үрке кірген. Сұр тұсақтың аямай жағын ашып, Ауыздықтап, *к е р д і ң* де сым темірмен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **6.** а у ы с. *Созу, қзарту.* Жуынды ақ білегін жең сыбанып, Таркатты кара шашын шолпыны алып. Көпіртгіп жұпар сабын бүркыратып, Жуынды саумал суға мойнын *к е р і п*. Аққудай көлде жүзген, жүз толғанған (Ә.Наймабаев, Шығ.).

Кере [жырта] қарыс. а) э т н. *Маңдайға, қастың арасына, бет пен жаққа, ауызға, азу тіске, иық жауырын сүйекке, сондай-ақ жылқының құлағына, жал етіне, шоқтығына, қолтығына, бұт арасына, алдыңғы аяқтан артқы аяқтың асып түскен ізі сияқты қашықтықтарға қатысты бас бармақ пен ортаңғы саусақ арасын керіп есептегендегі халықтық өлшем.* Шама *с е р е қ а р ы с* болып қалар («Қаз. әдеб.»). ә) а у ы с. *Кең, ашық.* Келген екі көзі қыран бүркіттің көзіндей, *к е р е қ а р ы с* жазық маңдайына жараса біткен қалың қара қасы бар, кара сұр жігіт екен (Ә.Әбішев, Шығ.). *К е р е қ а р ы с* маңдайы, Басында көне далбағай. Секілді екен көздері Жарқ-жүрқ еткен найзағай (О.Шипин, Дастан.). Жұмабек езуі *к е р е қ а р ы с* далиып, мәз болып тұрған Ермекті көргенде, жарылып кете жаздады (Т.Ахтанов, Таңд. шығ.). б) *Ұзын.* Дәрігерлік пункте келген еркектің *ж ы р т а қ а р ы с* жалпақ бетінің иек ұшындағы шіл құйрық сүйір сакалы да өзінікі емес, басқа біреудікі сияқты (Т.Ахтанов, Таңд. шығ.).

Кере [сала] құлаш. *Екі құлаштың көлеміндей деген халықтық өлшем бірлігі.* Балуан Шолак бір кез ақ жібектің бір ұшын шандып орады да, екінші ұшын арқасынан *к е р е қ ұ л а ш* салбыратып жіберді (С.Мұқанов, Шығ. жин.). *С а л а қ ұ л а ш* мойыны, ұзын сирақ, Ұсына қол жеткісіз биік ерен (Қ.Жұмалиев, Шығ.).

Керіп тұрып таспа алды. *Аямай сабады, осты.* Бас білмейтін байғұсты еліктіріп, Қолтығына су бүркіп, желіктіріп... Ама! қанша, ұялам сақалыңнан, *Т а с п а* аларем жоныңнан *к е р і п т ұ р ы н!* (М.Мақтаев, Шығ.).

Кеуде [көкірек] керді. *Өзін-өзі жоғары санады, төкаптарланды.* *Кеуде керіп* менен мықты кім бар деп, Құдайын да есіне алмай тұрған көп (Шығыс жұлдыздары). Мықты деп есептеме Тасадан атқыш «мергенді», Бітпеген іске бәлсініп, *Кеудесін бекер кергенді* (К.Салықов, Жезкиік). Немеңге мақтандық *к ө к і р е к к е р і п*, Өзімізге сонша артық мағына беріп? «Барша өлем жаралған адам үшін», – Деп қалайша адасып, жүрдік сеніп?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Едіге мына басы қуыс байшықештің сонша *көкірек кергеніне* ыза болған (М.Мағауин, Көк мұнар).

Кеудесін кере сімірді. *Әбден қанды, қанғанша ішті.* Ақ пароход үстінде Ақбілегін қолтықтап, уыз қымыздай кәусар ауаны *кеудесін кере сіміріп* Балташ сайран етеді. Сайранға тойса, жан-жағының бәрі айна, жарқыраған салонға кіреді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қасын [қабағын] керді. а) *Қасын, қабағын жоғары көтеріп, бет-әлпетін жөндеп, әдеміленіп отырғандағы қыз сипаты.* Таңырқап тұрпатына тұрды қарап, Қыз отыр *қ а с ы н к е р і п*, шашын тарап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Бір түйіп, бірде *к е р і п* қиғаш *қ а с ы н*, Құлшыртып сабын жуған қара шашын. Аямай Алла берген нұрын сонша, Ақылдан, сақтанбасаң, адасасың (Ә.Наймабаев, Шығ.). ә) п а р а л и н г в. *Біреуді іздегенде, мән бергенде, көргенде, танығанда қасын жоғары көтеріп білдіретін қимыл ишарат.* Көзбенен сені іздеген кезде *қ а с к е р і п*, Қабақта тұрып көзіңе мені іліп пе ең?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сұлусары *қ а б а ғ ы н к е р і п* Қаншайымға көз қырын салып қойды (С.Мыңжасарова, Қыр. қыз.).

Төсін керді. а) *Рақаттанды, жайланды.* Отырмын түнді жамылып, Ауылда ояу мен ғана. Самалын шайқап сапырып, *К е р е д і т ө с і н* кең дала (Т.Айбергенов, Мен саған.). ә) *Маңғазданды, паңданды.* Торғайға губернатор өзі келіп, Сөйледі сары ала шен *т ө с і н к е р і п* Иманов Амангелді қарсы тұрды «Тірлікте көнбейміз деп тізгін беріп» (О.Шипин, Дастан.).

КЕР¹ с ы н. *Құла мен торының аралығындағы малдың түсі.* – Ендеше, Ақбілекке *к е р* жорғамды ерттеп, өзім апарып салып қайтайын, – деп Бірмаған тысқа жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өмірде өңшең оғей бар. Өмірдің ішкен у сыйып, *К е р* шолақты, кен киім, Кеуреген көп кедей бар (М.Жұмабаев, Шығ.). Қарлы боран суықта

Ақдаламен құлдырап, Кер бұлақпен бұлдырап, *К е р* құлынды құлан деп. Ұрынып қалдың, қарағым (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Тақияма таққаным тал-тал моншақ, Жарасар *к е р* биеге кер құлыншақ. *К е р* құлыншақ ойнайды ат болдым деп, Ұзатқан қыз жылайды жат болдым деп (Айтыс). Бұлаң құйрықпен келе жатқан *к е р* дөнен кілт бұрылғанда елгезек жігіт оң жақтағы ойпаңға ұшыш түсе жаздады (Ақ бидай). Мұң да қалып жайына, жыр да қалып, Отырамын қаламды қынға малып. ... Кезіп кеткім келеді кең өлкені, *К е р* бестісін біреудің ұрлап алып (М.Мақатаев, Шығ.). // *Кер ат, тұлпар*. Ұзай берді Мөнікер Тұлпарлығы мәлім *к е р*. Төкетай Ер Төстікке Бұрылды да «қош» деді, «Болма деп ем әбігер» «Қосайлап ұран шақырды» (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кер жағал. *Ақшылдау жағасы бар кер (аң)*. Бұл жолы кеуекті асықпай тінткен аңшылар, тарам-тарам қалтарыстардың біріне жұмарланған *к е р ж а г а л д ы* тірідей бұрап суырып алды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Оның арт жағынан *к е р ж а г а л* бір аң зу етіп өте шықты (С.Бегалин, Уақыт.).

Кер жайлау. *Адам аяғы көп баса бермейтін, алыстағы шөбі шүйгін жайлау*. [...] Малшылар қар түскенше омалып бір жерде отыра бермей, Алтайдың адам баспас төріне қарай жылжиды. [...] Міне, осы ғұмыры шыбын болмайтын барқыт түкті альпілік алапты – *к е р ж а й л а у* деседі (Ә.Асқаров, Мұнар тау.).

Кер құла. *Жылқының кер мен құла аралас түсі*. Ертеде өткен *к е р қ ұ л а* атты Кендебай бабыр туралы ертегі естігеніміз бар («Қаз. әдеб.»). Төсіні бір кез дүбірлеткен *к е р қ ұ л а* ат, Мынау дала қазақ үшін кең тұрақ (С.Оразаев, Дала.).

Кер дала. *Шексіз, қиы-қиыры жоқ жазық*. Аты әйгілі Қызылқұм Осынау жатқан *к е р д а л а* (Ұ.Бағаев, Дала.). Керіліп жатқан *к е р д а л а* Жер асылы сенен өтер ме? Сай-салаң толы аң мен құс, Ешбір жер саған жетер ме? (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Керіліп жатыр *к е р д а л а* шалжайып, Бір беті – Европа, Бір беті – Азия (Т.Бердияров, Дауыл.).

Кер мағыз. *Кербез, паң*. Ел жайын біліп қансаңыз, Айтайын құлақ салсаңыз: Кейбіреуі дүрсіп жүр, Жер төңірісіп *к е р мағыз* (Абай, Тол. жин.).

Кер маралдай керілді. *Кербезденді, сұлуланды, бойына әсемдік жарасты*. Бұралып *к е р маралдай керіледі*, Баптанып бір сөйлеуге ерінеді (Дастандар). Хор келсе – сұлу сүйген жарым, *к е р маралдай* басып, *к е р і л і п*. Қырмызы ерін, ай жүз, бота көзім. Маған қымбат қорың, періңнен (Б.Күлеев, Таңд. шығ.). *Кер маралдай керіліп*, ақ жаулығы көлбіреп,

ақ боз үйге сүйеніп, атқан таңдай масайрап Құлшежаны түр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *К е р і л і п к е р маралдай* көзі күліп, Жұмбағын жүрегімнің өзі біліп, Жаудырап қоштасарда қараушы еді Жаныма көктем нұрын сезіндіріп (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кер сауыр. *Етік, кебіс т.б. тігу үшін сауырсынан дайындалған тері*. Шоңқайма кебіс киген *к е р с а у ы р д а н*, Жер қадап асыл киген бандаладан басына ақұштанып жаулық тартқан, беліне алты құлаш кірме бұған («Егемен Қазақстан»).

Кертеке. *Тауешкінің дене тұрқы аса ірі келген еркегі, үйірдің бастаушысы, қарауылдаушысы* [Аңшылардың ескі наным бойынша тауешкінің, киіктің, арқардың бастаушысын, қарауылдаушысын киесі ұрады деп атаған]. Екі құрбы аңға шығады. Бірі биік тастың үстінде керіліп тұрған *к е р т е к е* е отыз-қырық қадам жерден оқ шығару үшін мылтығын бетіне ала бергенде [...] (Ә.Мейірбеков, Аспантау.).

Кер тұлпар. *с т и л ь. Асаулық, адуын мінез*. Аяғы жоқ адуын жауыздықтан, Алып шықты арымды тамыздықтан. Амалым не, жастықтың *к е р т ұ л п а р ы н*, Тасқа қамап тастадым ауыздықтан (М.Мақатаев, Шығ.).

Қара кер. *Жылқының қарасы басым кер түсі*. Өзен бойымен орта жастан асып кеткен бір адам *қ а р а к е р* атпен желе жортып келеді («Қаз. әдеб.»).

КЕР² с ы н. *Төкаппар, қырсық, менменшіл*. Танымайтын я сырын білмейтін адамдарға Сәкен барып тұрған *к е р*, өр көкірек адам сияқты боп көрінетін (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жакыным болам десе жатысбаған, Астындағы аласын сатсын маған. Құйын қуған келімсек *к е р* кедейді Алласы асыра деп тапсырмаған! (М.Мақатаев, Шығ.). Мекені жоқ, елі жоқ тұрақ қылған. Жерді төсек, жұлдызды шырақ қылған. Кезбе өмірі делбе етіп *к е р* кедейді Кез келген қиырларға лақтырған (М.Мақатаев, Шығ.). Сұм тазша, олай айтсам, бұлай дерсің, Мінезің тіпті жаман, өзің *к е р с ің* (Қозы Көрпеш.). Кек қуған *к е р*, ызакор, күншілдерге Жұтатын дұшпанының қаны арманда (Шәкәрім, Өлеңд.). // *Қырсықтық*. Табиғаттың заңы қатты, үкімі рақымсыз, жолы толып жатқан *к е р* мен кедергі, ісі шынжыр қатар тіркескен себеп пен салдар болып, алды-артыңды ораған шырмау (А.Байтұрсынов, Шығ.). Досболдан келген *к е р д і* көре жатармыз, – деді Шоңмұрын (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

Кер асқақ. *п о э т. Паң, менмен (адам)*. *К е р асқақтың* сөзін-ай! Құйкылжыған қырын-ай! (М.Әуезов, Шығ.).

Кер есек. *Керітартпа, қыңыр бет*. «Ой, төңір-айшыл» *к е р е с е к*, Қулық, сұмдық не

өсек, Болмаған соң, бір есеп – Мейлі қамқа, мейлі бөз (Абай, Тол. жин.).

Кер қабақ. п о э т. *Менмен, тәкаппар.* Кер бұлақ тірлік кері тартып арытқанменен, *К е р қ а б а қ* мінез танытқанменен не түрлі, Ғаламға қарайтын толық күш, толық қанменен, Ойнауға болмайды алыптарменен, Ұлы адамдар ұлы өзендер секілді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кер маңдай. п о э т. *Кер, тәкаппар.* Қыркадан ұшқан *к е р м а ң д а й* маңғаз үш аққу Таңменен бірге таласып, Көрінбей кетті Долана сайдан ары асып, Біріне, бәлкім, оқ тиген болар, бөсендеу ұшып барады, Бөсең бір әнге салады, Мұң бар ма, қайдам осынау әнде сөзбенен айтып болмайтын, Айтқанмен орны толмайтын, Өзгенің емі қонбайтын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кер айыл. *Ердің үстінен бастыра тартатын төс айыл.* Ердегі *к е р а й ы л д ы ң* бір жағы шеттікте, екінші жағы жырымда болады (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері).

Кер жол. *Тауға тіке емес, екі жаңына кезек қиялай салынған жол, соқпақ.* Көріпті жолаушылар қайран қалып, *К е р ж о л д а* жатқаннан соң біреу талып. Су бүркіп азғантай ес жиғаннан соң, Жүріпті бишаралар алдына алып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Кер заман. *Қиыншылық, азап көрген уақыт.* *К е р з а м а н ғ а* кез болып, кері кеткен елдің кері тартқан тентегі шығарсың (М.Әуезов, Шығ.). Шыға алмассың ұмтылып Шығам деген өріңе, Садақ сыртты күшпек сан Тобышақ атты жайламай Бәрін айт та бірін айт, Кез болдың *к е р з а м а н ғ а* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кез болған соң *к е р з а м а н* біздің баққа, Жау жарағын асынып, міндік атқа. Ел бастайтын ерлерге бұл бір зор сын, Жаңа талап, жас ұлан, қарап жатпа (М.Дулатов, Шығ.). Ой, *к е р з а м а н*, кер заман! Талан-тараж қан жылау. Қабақ кату, қансырау (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Кер кетті. Кері кетті. Жалынып жардосыма жан қинасаң – Қылышын жарандардың серметейін! Ерігіп ерегіске ие болып, Дегенің: «Азып-тозып *к е р к е т е й і н*» (О.Шораяқов, Шайыр.). Төкетайды өлтірді Үй көрсетпей *к е р к е т і н*. Елді шайқап бүлдірді Қонақты тонап өлтірді. Көкке сауып ақ сүтін Анасы да қарғады. Сақалын сипап қолымен Атасы да қарғады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Кенже ұлым Ер Төстік, Ел бүлдірдің ер жетіп. Тіл алмадың *к е р к е т і н*. Анаң менен атаңды Алуға ажал тақалды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Кер салды. *Қырсықты, дұрыс қабылдамады.* Менің айтқан сөзімді *к е р с а л д ы ң* деп, Келістіріп қақ басқа салып кетті (Батырлар жыры).

Кер табан. *Қияңқы, қырсық, тартыншақ.* Нар жалқау *к е р т а б а н* Құсы күйшіл, ат шабан, Жырғалаң жоқ жобалаң (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Кер тартты. *Кесірін тигізіп, қырсық етті.* Көз салып Көксеңгірден тұрсаң-дағы, *К е р т а р т қ а н* кемшілікті жүрме көрмей (Айтыс). Менің де би деген атым бар, ылғи *к е р т а р т ы п*, кесір шығара беретін атақты мен ала берем бе? (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Кер үміт. *Қол жетпес, тәкаппар, алыстағы арман.* Әрі күттім, амалсыз, бері күттім, Кемесіне жармасып *к е р ү м і т т і ң*. Тайды қолым, құрдымға құлап түстім, Мінемін деп бекерге желігіппін (М.Мақатаев, Шығ.).

Көкірегін кере ашты. п о э т. *Кеңінен, терең дем алды, рақаттанды.* Жұпары жыңғылдардың қалампырдай, Құмарың бір иіскесе қанатындай. *К е р е а ш ы п көкірегін* сол жұпарды Жұтады ертелі-кеш дала тынбай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

КЕР³ з а т. к ө н е. *Биік төбе.* Жетпіске жеткен жасында, Ата-анамды зарлатып, Аяқ-қолын байлатып, Пенде қылып айдатып, тарындырған жермісін? Е, *к е р м і с і ң, к е р м і с і ң*. Шүтөбе осы сенбісің (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

КЕРАЗУ с ы н. *Қырсық, озбыр, керітартпа, теріс сөйлейтін сотқар.* Қап, қап қапы болды-ау осы жол! Кезігіп қалды-ау *к е р а з у* Есен (М.Әуезов, Шығ.). Ол өз ақылынан басқаны тындамайтын қарыс, *к е р а з у*, мінезі ұрт адамды (С.Мұқанов, Тол. жин.). *К е р а з у* қырсық бала: – Бұлар аттарын жатқызып-тұрғызып жүргенде, бізде қарап тұрмаспыз! – деді (Ғ.Мұстафин, Шығ. жин.). Еңбегін Әббірдің халық көрді «Бірліктің» бар адамы соңына ерді. *К е р а з у* көнбейтұғын не кемпірлер, Қосылып балаларға қызылша терді (Қ.Жаппарбаев, Жетісу.).

КЕРАЛАҢ с ы н. 1. *Қиын-қыстау, қилы.* Пушкиннің кітабы 1887 жылы Москвада басылыпты. Соны оқып отырсаң, ұлы ақынымыздың өз заманында түрлі *к е р а л а ң* жағдайға киліккенін көреміз (С.Талжанов, Ұлдай.). 2. *Аумалы-төкпелі.* Бар мұнда бастықтардың балпаңы да, Қыбырды қылт еткізбес тарпаңы да. *К е р а л а ң* дүние ғой, кім біледі. Ойлана жүрген жақсы қалтаны да (Р.Игенсартов, Тың дала.).

КЕРАМЗИТ [грек. keramos] з а т. *Ұсақ түйіршікті, кеуек құрылымды, жасанды жеңіл бетон толтырғыш.* *К е р а м з и т* жеңіл бетонды құрылымдар мен бұйымдар, жылу оқшаулағыш толтырма, ыстыққа төзімді бетондар және майламалар дайындауға пайдаланылады (ҚҰЭ). Қазақстанда жергілікті саз жыныстарынан *к е р а м з и т* алу жөніндегі жүйелі зерттеулер 1956 жылдан қолға алдынды (ҚҰЭ).

КЕРАМИКА [грек. keramike] з а т. 1. *Қиш, саз бен олардың минералды қоспаларымен*

араласқан, сондай-ақ тотықтармен, т.б. органикалық емес қосындылардан (карбидтен, боридтен, нитридтер, силицидтер, т.б.) күйдіріліп жасалған бұйымдар мен материалдар. *К е р а м и к а* тұрмыстың барлық салаларында: үй тұрмысында (әртүрлі ыдыстар), құрылыста (кірпіш, қыш, құбыр, тақта, т.б.), техникада, су және әуе көлігінде, мүсін өнерінде т.б. кеңінен қолданылады (ҚҰЭ). *К е р а м и к а н ы ң* негізгі технологиялық түріне құрылыстық кірпіш, терракота, майолика, фаянс, фарфор жатады (ҚҰЭ). **2. Керамикадан жасалған қабырға, қасбет.** Қожа Ахмет Яссауидің мавзолейінің сыртқы қабырғалары мен күмбездерінің түрлі түсті *к е р а м и к а с ы н ы ң* сырлы бояулары әлі сол қалпында (О.Дастанов, Әулие.). **3. Құрылыс.** Біз ежелгі Сайрам *к е р а м и к а с ы н ы ң* үлкен дамуды басынан өткергенін білеміз (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

Керамика өнері. ө н е р. *Ыдыс, мүсіндерді қыштан жасайтын қолөнер түрі.* Жапон мектебінде эстетикалық білім беруде сурет, *к е р а м и к а ө н е р і* айрықша орын алады (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.).

КЕРАМИКАЛЫҚ с ы н. Керамикадан жасайтын, керамикаға тән. Көрмеге қойылған Қазақстан суретшілерінің *к е р а м и к а л ы қ* заттары да жоғары баға алды (І.Омаров, Серпін). Самарқандта дүниежүзіндегі қағаздың, жібектің, *к е р а м и к а л ы қ* бояулардың, барқыттың, т. б. ең әдемісі шығатын еді деп жазылған (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.). Металсыз пайдалы қазыналар төмендегіше шикізат түрлеріне: химиялық, *к е р а м и к а л ы қ*, цементтік, өндірістік, т. б. материалдарға бөлінеді (М.Бакенов, Қазақст. минерал.).

Керамикалық көріздеу. с у ш а р. *Жерасты суының деңгейін төмендету немесе оны басқа жаққа керамикалық құбыр арқылы бұрып әкетіп, жер құрғату тәсілі.* *К е р а м и к а л ы қ к ө р і з - д е у* құрғатылған жерді ауылшаруашылығында пайдалану әдістерінің бірі (Қаз. тілі термин. Су.).

Керамикалық пегматит. г е о л. Керамика өндірісінде пайдаланылатын тек қана калишпаттан не альбиттен және кварцит не нефелиннен тұратын пегматит. Оның құрамында баска минералдар аз болады. *К е р а м и к а л ы қ п е г м а т и т* ке таза жолдық гранит-пегматиттер, силицийсізденген және нефелинді пегматиттер жатады (Қаз. тілі термин. Геология.).

КЕРАНАУЛЫҚ з а т. *Кердең тартушылық, жалқаулық.* Егіннің тез жиналатынын білген соң, енді *к е р а н а у л ы қ т ы қ* абырой бермесін түсінген-ді (Ә.Әлішев, Батыр.).

КЕРАУЫЗ с ы н. **1. Кең, байтақ.** Талай пайғамбар мен талай періштенің абыройларының асып жүргені де біздің *к е р а у ы з* далада тумағандығында шығар (Ә.Кекілбаев, Шығ.). **2. Бейпіл, бейбастақ сөйлейтін.** Рақыштың *к е р а у ы з* қатыны былтыр көш-жөнекей Шәмшилер түскенде, қой сойып бермей, қатқан етпен жөнелткеніне бәйбіше ішінен наразылау боп, бір қаржуын қайырам ба деп жүруші еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұндай *к е р а у ы з* түзелмейді (З.Шашкин, Сенім). **3. Қарысып қалған бірбеткей, қиыр.** Мәлік әлі түзелер деп жақтап, қарсы болып еді, Якупов: «қандай *к е р а у ы з* түзелмейді!» – деп қолды бір-ақ сілтеді (З.Шашкин, Сенім). – Пай, пай, пай! Небір кертартпа, *к е р а у ы з*, өр көкіректерден көрдік-ау көресіні, – деді («Қаз. әдеб.»).

КЕРАУЫЗДЫЛЫҚ з а т. *Талас, тартыс, егес, жанжал, кертартпалық.* Екі-үш болыс елдің ырын-жырыңы мен *к е р а у ы з д ы л ы қ ы н* басып қайттым (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

КЕРБАЛА: Кербаланың шөлі. д і н и. Діни дастандарда, қиссаларда айтылатын құм басқан, қиындығы көп, азабы ауыр, шөлді жер [Кербала – Ирактың Куфа шаһарының маңындағы шөл. Кербаланың шөлінде халифа Әзіреті Әлидің баласы Хұсайын өзінің соңынан ерген азғана серіктерімен Мағауияның ұлы Иазидтің қалың қолымен болған шайқаста түгелдей қаза табады. Осы тарихи уақиғадан (680 ж.) соң Кербала шөлі шейіттердің қасиет тұтатын орнына айналған]. Енді андасақ, астыңғы жағымсыз бұйра құм, анық Орта Азия эпостарында, қиссаларында көп айтылатын «шөп биядан» болмаса, нағыз аты мәлім – *К е р б а л а н ы ң ш ө л і н і ң* өзі екен (М.Әуезов, Шығ.). Жер салқынмен көшпесе, бүгінгі көштегі қозы-лақ жете алмайтын *К е р б а л а н ы ң ш ө л і н д е й* бір бұйрат құм еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

КЕРБЕЗ с ы н. **1. Керіліп-созылған; сәңқой, паң, сылқым.** Уәзір баласы оңай болсын ба, бұл да бір алшандап өскен *к е р б е з* сылқым екен (Т.Ахтанов, Дала.). Жат жолаушыларға үндемей қалған қыз-келіншек тобынан бір қара торы ойнақы көзді *к е р б е з* келіншек суырылып шықты (І.Есенберлин, Қатерлі.). Түйесі мен арбасы қанша сыықсыз болса да, өзі соншама келбетті, *к е р б е з*, сақал-мұрты мойылдай қара, көзі тостағандай, ат жақты, орта бойлы, қара торы кісі (Қ.Жұмалиев, Жайсаң.). // *Бабына келтіре, әдемі, әсем, сәнді.* Күйдің жұртқа қалай әсер еткенін ол сезген жоқ. Күйді *к е р б е з* қағып, төкаппар пішінмен аяқтады (Т.Әбдіков, Күзгі.). Бір қолымен микрофонның сырығын ұстап көрді де, әуелде түсіп алған ырғағынан танбай *к е р б е з* сөйледі (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Әбділда алдындағы әйелге аса бір ықыласпен қарады. Жүріс-тұрысы салмақты, баяғы *к е р б е з* қимылын жоғалтпаған (Б.Шаханов, Ғашық.). Ол күнді ұмытқам жоқ, әлі есімде, Таянып келгенінде күн бесінге, Кең дала ұсап тұрды қол тимеген Керілген *к е р б е з* сұлу ақ төсіне (М.Жұмабаев, Шығ.). **2. а у ы с.** *Паң, төкаптар, сұлулығына еш нәрсе жетпейтін.* Әр жердің үкілеген бар еркесі, Тұңғиық терең көлі, тау өркеші. Бәрінен *к е р б е з* Көкше асып түсер, Болса егер сұлулықтың жәрмеңкесі (С.Мәуленов, Алыс кет.). Таласа таңның түріп бұлыңғырын, Бірінен-бірі асырып сұлулығын, Көк таулар, *к е р б е з* таулар, күмбез таулар, Алдымда шертіп жатыр сырын бүгін (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бай еді ғой, бай еді әкем ұлысы, Кең еді ғой *к е р б е з* әлем тынысы. Сүйіп-құшып еркелеткен бір ұлдың Жөк болатын сүйкімсізбен жұмысы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Кел, жаңа жыл! Бар қазақ арасына, *К е р б е з* Көкше бір сүңгі ауасына. Қарсы аламын Алатау етегінде Шаттық сыймай көзінің шарасына (К.Салықов, Жезкиік). **3. Сырбаз, керім, сылаң, маңғаз, әсемдікке құмар, сән-салтанатшыл.** *К е р б е з* дерің керіліп, Басуға аяқ ерініп; Шешенің судай төгіліп, Тыңдаушың бордай егіліп, Өз-өзіңнен іскенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қалқаның *к е р б е з* еді сымбат, сәні, Бір қору қол жеткізбей, қымбаттады. Көңілден кетсе дағы көзден кетпей, Назқоңыр өн толқыны сырғақтады (К.Салықов, Жезкиік).

Кербез келін. *Сылаңдағыш, сәнқой, жалқау келін.* Болған соң *к е л і н к е р б е з*, кемпір саяқ, Құдайдың қойғанын-ай аямай-ақ. Балаң арам боп туса амалың не, Тере бер тезегінді жыламай-ақ (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Кербез келіншек. *Сылқым, сұлу келіншек.* Өзінді-өзің жас жігітке балайсың, *к е л і н ш е к т і ң к е р б е з і н е* қарайсың. Қырып-жойып кетпесең де алпыста, Сен әлі де бір көдеге жарайсың (К.Салықов, Жезкиік).

Кербез киік. з о о л. <лат. antilopa cervicarpa> *Жұптқаяқтылар отряды, қуысмүйізділер тұқымдасына жататын күйіс қайыратын сүтқоректілердің бір түрі. Кербез киік* онша ірі емес, ұзындығы – 100-150 см, шоқтығында биіктігі – 60-85 см (Қаз. тілі термин. Биология.). *Кербез киік* құмды немесе тасты топырағы бар далада, жоталы жерлерде тіршілік етуге бейімделген (Қаз. тілі. термин. Биология.). *Кербез киік* 10-30 кейде 50-ге дейін топтасып тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология.). *Кербез киік* қорегі шөптер мен бұталардың жапырағы мен сабағы. Жылына екі рет лактайды (Қаз. тілі термин. Биология.).

Кербез сұлу. *Өзінің сұлулығын бағалағанды ұнататын, паң, төкаптар сұлу қыз.* ...Бір күні *к е р б е з с ұ л у* ұшып тұрып, Мойнынан Кенебайдың құшып тұрып, «Ғашығым ақиретте көрелік», – деп, Амал не, ажал жетті, кетті жүріп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

КЕРБЕЗГҮЛ з а т. ө с. <лат. alismataceae> *Көпжылдық және біржылдық, су, батпақ жерлерде өсетін шөптесін өсімдіктер тұқымдасы.* Қазақстанның барлық аймақтарында (тек биік таулы жерден басқа), әртүрлі су қоймаларының жағасында өсетін 3 туысы – жебежапырақ, жұлдыз-жеміс (Damasonium), оның 2 түрі *к е р б е з г ұ л* түсті жұлдыз-жеміс (Damasonium alisma) және ұзын жұлдызжеміс (Damasonium constrictum); *к е р б е з г ұ л* (Alisma), оның 3 түрі: бакажапырақты кербезгүл (A. plantago-aquatica), қандауыр тәрізді кербезгүл (A. lanceolatum), Лезель кербезгүлі (A. loeselii) бар (ҚҰЭ).

КЕРБЕЗДЕН = е т. 1. *Әдемілену, сәндену, паңдану.* Мінбеден жас қыз секіріп түсіп, бүкіл денесін ырғалта қозғап, аяғын *к е р б е з д е н е* басып, біздің алдымыздан өте берді (І.Есенберлин, Алтын құс). Сырды тербеп ұйқыдан, Оята алмай, күн кетті. *Кербездене* басып паң, Кезегі келіп түн жетті (Ә.Оңалбаев, Өсиет). Жаңғалақтың ақ кенеп шалбарға сонша *к е р б е з д е н г е н і н е* ыза болып отырған Дойырбай оны итеріп кеп жіберді (С.Бегалин, Сәтжан). **2. а у ы с.** *Асықтау, жайлану.* Сырғанап, Қаратауға сәулет беріп, Шашырап күн шығады *к е р б е з д е н і п* (Т.Әлімқұлов, Өлеңд.). **3. Төкаптарлану, менменсіну.** Кейбіреу *к е р б е з д е н е* – әлін білмей, Кеудесін көтереді көдімгідей. Кейбіреу қалжыңдасар кейбіреумен, өзінің ойнайтұғын теңін білмей (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

КЕРБЕЗДЕНУ *Кербезден етістігінің қимыл атауы.*

КЕРБЕЗДЕУ с ы н. *Сәнқойлау, паңдау, сылқымдау.* Нияздың мінезі де өзгеріп кеткен. Жас кезінде *к е р б е з д е у* еді. Енді елгезек боп барады (Т.Ахтанов, Дала.). Жасында *кербездеу* болған ба, Әлішердің, жүрісінде өзгешелік бар. Денесін тік ұстап, аяғын нық басатын сияқты (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Күміс жеңешем *к е р б е з д е у* еді ғой. Жарамазаншыға жуыр маңда тұра қоймайтын. Айта берсін деп, жатып алатын (І.Жансүгіров, Әңгім.).

КЕРБЕЗДІК з а т. *Сәнқойлық, паңдық, сылқымдық.* Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімісіп, маған мал жоқ па?! – дегендей еріншектік, жалқау, салғырттық, кербездікке салынады (Абай, Тол. жин.). Кел, арзандау киелік, *Кербездікті* тұр қылмай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Табиғат бар *к е р б е з д і г і н* де, жүрек

қылындай нәзіктігін де ақ қайыңның бойына сыйлағандай көрінуші еді маған (Н.Сералиев, Қаңтар). Отыздың ортасынан асқан келіншектің нағыз толысқан шағы ма, әлде тумысынан қалыптасқан үйлесімді *кербездігі* қалмағаны ма, әйтеуір, отырғандар Аққаймақтың ерке қимылына сұқтана қарасты (Т.Иманбеков, Тұт.). *Кербездік* қона бермес керілгенге, Шыр жұқпас шұбар қағаз кеміргенге. Жартастың жаңғырыққан жауабындай Үн шығар осы күні терміден де (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

КЕРБЕЗСУ *Кербездену, кербезденіп көріну.*

КЕРБЕЗСІН= е т. *Сәнқойсыну.* Тек осы Арктика келбетіне, түр, шырай берген сынды *кербезсініп* (А.Тоқмағамбетов, Өлеңд.).

КЕРБЕТЕГЕ з а т. *Тобылғылы беткей* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕРБҰҒЫ з а т. з о о л. <лат. cervus dama> *Сүтқоректілердің жұптыяқтылар отряды бұғы тұқымдасына жататын, теңбіл тұсті, тармақталған сүйекті, жылы сайын ауысып тұсіп тұратын мүйізі бар хайуан.*

КЕРГУ *Кергі етістігінің қимыл атауы; кеудесін көтеру, әлдеқандай болу.* Жанмырза болыс кезінде ырық бермей, бір дулатты қырық руға бөліп «мен – шапырашты, сен – жайылмас» деп *кергуден* тайынған емес (Ғ.Сланов, Асау арна). Қазақ ғұрпы бойынша, бұлай *кергуді* мүлде көтермеуге хұқы бар, туған қайнағасын осы жолы қол балаша жұмсап тұрғанын аңғарған да жоқ (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

КЕРГІ= е т. 1. *Кеудесін көтеру, кербездену.* – Қария, мына жұмысым бар ғой, қолым тимейді, – дедім. Ақшалды зарықтырғалы әдейі *кергі* сөйлеп (Ғ.Орманов, Жүрек). Үйге мейман бол десең, Көкірек пен текірек, *Кергі* басып келгенше, Ет те пісер екі рет (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.). 2. *Бәлдену, әлдеқандай болу.* Осы күні кейде қит етсең «мен де қызмет істеймін, несіне пәлденесің!» деп, *кергітіні* келіншектерден-ақ, көңіл қалып бітті ғой (Қ.Найманбаев, Үміт). Үйінде мұның бір көк айыл қатыны бар (кекетіп) «Әкесіндей кісіге баламды аштан өлсем де берерім жоқ деп *кергітіні* көрінеді» дейді (М.Дулатов, Шығ.). Қажет кезде *кергітіні* шабандана, Өкпем таудай заңға да, заманға да. Мен де өзіңе іңкәр ем елден ерек, Соңғы демім арналсын саған ғана (М.Шаханов, Ғасырлар.).

КЕРГІ= е т. к ө н е. *Самғау, заулау.* Таң сызып, Күншығыс жақ қылаң беріп еді, бозторғай шырылдап көкке *кергіді* (Х. Әбішев, Аспан.). Балапан құстай оңдалып, Қанатынды қомданып, Үш, көңілім, көкке, *кергі* енді (Жамбыл, Шығ.).

КЕРГІ з а т. *Керіп қойып, бір нәрсені кептіретін ағаш, кергіш.* Қоржынмен үйге алып кірген түлкіні сойып, терісін *кергі* ағашқа кигізіп, ауыз үйге ілгізіп қойды (С.Бегалин, Шоқан.).

Кергіге түсті. *Көптің талқысына түсті, кергіленді.* «Не деген шытырман дүние, – деп ойлады ол, – осыншалық *кергіге түсетіндей* не болды екен?» (Қ.Жұмаділов, Көкей-кесті). *Кергіге түсіп* қорланған, қалжыраған қыз көзіне жас алмайды (Ғ.Мүсірепов, Көз көрген).

КЕРГІЛЕ= е т. 1. *Бір нәрсемен керіп тастау.* Жаңа сойылған түлкі терісін теріс айналдырып, құрт пен тұз жағады да, ішіне екі сабауды сұғып, *кергілеп* тастайды (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Тамам қатын жабылып Сәнтайды түрмеге айдайтындай, аяқ-қолын *кергілеп*, жаңа киіммен жасандыруға әрекеттеніп жатыр екен (О.Сәрсенбаев, Сағым). 2. *Жан-жаққа тарту, созылау.* Жүз қаралы көкпаршылар жанамалай шауып, бірінен-бірі қара текені *кергілеп*, жұла тартып, шаңдатып құйындай ұшты (С.Жүнісов, Ақан сері). Денесінің әр тұсынан жабысқан қолдар оны жан-жаққа *кергілеп* көтере жөнелді (С.Мұқанов, Ботагөз). 3. *Ему, түк қалдырмай сору.* Бір кезде барлығы ене бауырына ұмтылды. Сұлап жатқан қаншықты емшектен *кергілей* бастады (К.Ахметбеков, Сый орамал).

КЕРГІЛЕС= е т. 1. *Созғыласу, тартысу.* Жабыла *кергілесе*, апасы тірілетіннен жаман ауылдың біткен еркек, әйелі көкпарға, тартқан серкедей, созылап, илеп, жүлқылап, керіп, әбден есеңгіретіп, әлсіретті (Ж.Аумауытов, Шығ.). 2. а у ы с. *Сөзге келу, дауласу, ұрсысу.* Дуылдаса *кергілескен* көп жиынның қапырығынан құтылған бұлар желпініп, түнгі даланы кезіп ұзақ жүрді (С.Жүнісов, Ақан сері). Күндегі жұмыс бабымен сан *кергілесіп* алатын Асанәлі еді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

КЕРГІЛЕСУ *Кергілес етістігінің қимыл атауы; дауласу, ұрсысу.* *Кергілесуіміз* жетті, не керек өзіңе. Есеп айыру ма? Кешірек емес пе? (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

КЕРГІМЕ с ы н. *Керіліп-созылған, кербез, керенау.* Атағы жер жарған жалбағай серілер, небір *кергіме* масыл салдар, жырышлар, жыраулар, ақындар, бақсылар, думанкеш дүрмек жұрт сабылып кетті (Д.Досжанов, Жібек.).

КЕРГІС= е т. *Дауласу, ұрсысу.* Сонша салмақтасып, сонша *кергісіп* отырған ақсақалбилердің өңдері де сола бастады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

КЕРГІТ= е т. *Зулау, самғау, заулау.* Бөкендер орағыта, ағыла жүріп, бетін бір түзеп алған соң,

к е р г і т е сермейді (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Бәйге аттар бір-бірінен бөлінейін деді. Сырт қарағанда, бірқалыпты шабыспен *к е р г і т і н* барады бәрі де (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Танауды шымшып қысқа ауа, Тынысты бір кез сергітіп. Түстеніп әрбір қыстауға, Жөнелсең тағы *к е р г і т і н* (С.Мәмбетов, Қарқаралы.).

КЕРГІШ з а т. **1.** *Бітеудей сойылған малдың, аңның терісін жазып, сызат түсірмей кептіру үшін керіп қоятын зат; кергі.* Сызық түсірмей сойып алған екі теріні *к е р г і ш к е* керіп, құба жонынан бір сипап қалғанда, құлпырып сала берді (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Есекең тобы да осы үйге келіп түскенде, бітеудей сойып *к е р г і ш к е* керіп қойған қасқыр терісі керегеге сүйеулі тұр еді (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). **2.** *қ о л - ө н е р. Кесте салуға қолайлы болу үшін матаны керіп қоятын қыстырмасы бар дөңгелек ағаш.* Күміспен күптеген керуеттің үстінде үкілі көмшат бөркін киіп алып, шаңырақтай *к е р г і - ш і н* керіп, сәндене кесте тігіп отыр («Қаз. әдеб.»). Қарама маған, қарағым, Болсын көзің *к е р г і ш т е*. Қандай қызыл жібекпен Ақ бәтесті кестеле! (М.Жұмабаев, Шығ.). Бізбен тіккенде материал жиырылып қалмау үшін *к е р г і ш к е* кереді (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

Кергіш ағаш. Кергіш. Болат әлгінде атып алған қоянды сойды да, терісін *к е р г і ш ағаш - п е н* керіп қойды (Б.Соқпақбаев, Шығ.).

КЕРГІШТЕ = е т. *Керу, керіп тастау.* Жігіт жалма-жан жіңішке қыл арқанды ішін *к е р г і ш - т е п* қатырып тастаған бұзаудың мойнына тұзақтап бекітті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Әр үйдің төбесінде *к е р г і ш т е п* тізген қасқыр, түлкі, қарсақ, қоян терілері бұлғалаңдайды (Ф.Мүсірепов, Шығ.). Терісін сойып алып, *к е р г і ш т е п* кептіріп жіберіп, етін қатырып тастайды (Қ.Қуанышбаев, Шаншар).

КЕРГІШТЕУ *Кергіште етістігінің қимыл атауы.*

КЕРҒАЙЗАҢ с ы н. с ө й л. **Кертартпа.** Қашан да қалпың *к е р ғ а й з а ң*, Түртпесе ықылас, ынтықтық. Қарарсың ойлап сен қайдан, Жатса да бітпей іс бықып (Ф.Орманов, Көгілдір.).

КЕРДЕҢ с ы н. *Менмендігі қишті, керенау, паң.* Арайды сырттан бөтен адам көрсе, мынау неткен *к е р д е ң* кемпір еді деп қалғандай (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен, Мен-мен, *к е р д е ң*, қайғысыз, ер көңілмен (Абай, Тол. жин.). Сүйеу үйленді, ел қатарлы жұмыс істейді. Бірақ араға жыл салмай-ақ Нұрзия келіп *к е р д е ң* мінез аңғарта бастады («Лен. жас»). Молдеке, ісің қандай, сөзің – *к е р д е ң*, Мен тегін жүргенім жоқ сонау өрден. Сенің де атың шығып, мыңнан озған, Теңім деп іздеп келдім сонша жерден

(Айтыс). // *Ақылсыз, зердесіз, керенау адам.* Менменсіген *к е р д е ң н і ң* керген қасы, ішімді күйдіреді сол ызасы. Жер төңірісіп, кісімің желіксе де, Төбесінен бір түсер жайдың тасы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Момынға залалым жоқ жалғыз тиын, Кегім кеткен *к е р д е ң - н і ң* бердім сыйын, Жалғыз-ақ ит әкеңе қыла алмадым, Маған сенің барлығың болды қиын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Кердең басты. *Маңғазданып, шірене басты, дандайсып жүрді.* Бір кезде Қасен кеңселерге бастық болып, аяқты *к е р д е ң б а с а т ы н* мықты да, нығыз да болған (М.Әуезов, Тол. жин.). Тезірек үлкейіп, жігіт болып, *к е р д е ң б а с ы н* жүргенді жек көрмейтін сияқтымын (Ө.Тұрманжанов, Адам.). *К е р д е ң б а с ы н*, шіренуге жақын барды, Қалтадан бір теңгелік күміс алды. Есікте шегелеулі құлыбы бар бір сандық бар, барды да соған салды (Абай, Тол. жин.). Жүрісі нар түйенің жүрісіндей, Күлкісі айғақ құстың күлкісіндей, Құлаққа сырға орнына сарымсақ сап, Басқаны *к е р д е ң б а с ы н* жүр түсінбей (Ф.Жұмабаев, Жомарт.).

Кердең кетті. *Өзге жұртты менсінбеді, шалқыды, жұрттан алабөтен болды.* Осы елдегі ең бір күшті ру басы, әрі мыңғырған бай – сансыз жылқысы, қора толы қойы, тоғай толы түйесі бар Байғазы өз заманындағы шектен шығып, *к е р д е ң к е т к е н* алпауыттың бірі болатын (М.Қаратаев, Далада.).

Кердең қақты. *Тыңдамай кетті, маңғазсынды.* Бала тілді алмаса беттен алып, Келін тілді алмаса *к е р д е ң қағып*. Кемпірің де соларға қосылып ап, Отырарсың амалсыз жалғыз қалып. Қайран жастық-ай! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кердең қораз. *п о з т. Тәкаппар, кеуде керген.* Сондай *к е р д е ң қ о р а з* көрінісіне сай, бас тәсілі кішігірім, күректей алақанының тегеурінімен ителгідей теуіп, ұра кеп ұстайтын көрінеді (Ж.Ахмеді, Жүрек қартайса.).

Кердең мойын. *Бірбет, тоңмойын.* Саудырсыз сары қамқаны, Садаға кеткір сұрайды, Самарқанның бөзіне, кеселді түйін шешілсе, *К е р д е ң м о й ы н* кесілсе, Келмей кетпес кезіне (Абай, Тол. жин.).

КЕРДЕҢДЕ = е т. *Кердең-кердең ету; шірену, тәкаппарлану, маңғаздану.* Бәлем, осы салқын кеңседе отырып *к е р д е ң д е г е н* көп бастықтарға бірер жыл қой бақтырар ма еді, көрер ем сонда! (З.Жәкенов, Таң самалы.). Келін жақсы *к е р д е ң д е п* керілмесе, Жұмыс десе, жалқау боп ерінбесе. Өзі білмей, айтқанға және көнбей, Қыдырып үйден үйге жүгірмесе (Қ.Төкежанов, Қария). Сойған қой, берген қымыз құрметіне, Байлар да *к е р д е ң д е й д і*, алшақ басып (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *К е р д е ң д е п*,

кекірейіп жетіп барды, Сияға малып қойған қаламды алды, Оқымаған надан бай нені жазсын, Иректеп крест таңба азар салды (Ш.Құдайбердиев, Өлеңд. поэм.). Сөйткенше болмады, кеудесі портпел қолтықтап, автомобиль мінген кеудесіндей *кердеңдеп* басып, бір жігіт сап ете түсті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕРДЕҢДЕЙ ү с т. *Шіреніп, паңданып, менменсініп*. Қонақ үйге таянған кезде, екі қолы қалтасында шартып, үйіне қарай *кердеңдей* басып, болыс келе жатыр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ асықпады, саспады, *кердеңдей* басып барды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕРДЕҢДЕТ = е т. *Кердең-кердең еткізу, шіреңту*. Керкетпе, кейін тартарды *Кердеңдетпей* жөнделік. Ынтымақ, бірлік, ниет бір, Бізде жоқ бөтен, өңгелік (Ү.Кәрібаев, Шығ.). Қарт жылқышы «Тәй, жануар!» деген соң Қарагер айғыр аяқтарын *кердеңдете* желіп үйіріне кетті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

КЕРДЕҢДЕТУ *Кердеңдет етістігінің қимыл атауы*.

КЕРДЕҢДЕУ *Кердеңде етістігінің қимыл атауы*. Мына қасқаның *кердеңдеуі* н қарашы Шофермын деп кірпиязданады өзі (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Көпшілікпен жаңа араласа бастағанда *кердеңдеудің* қажеті не? – деді ағасы (Қ.Найманбаев, Үміт.).

КЕРДЕҢДІК з а т. 1. *Паңдық, керенаулық*. Бүгінгі аман бола ма үнемі аман, *Кердеңдікпен* деп тұрсаң не бар маған. Шалқақтық иілмейтін кімге жаққан, Екпінге ерегессең көтер саған (Абай, Тол. жин.). Кей үлкеннің *кердеңдігі* н көрем де, Аға, сенің кішіктігіңді еске алам. Соны көріп, жасқанам (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). 2. *Жалқаулық*. Балық сасып кетіпті, *кердеңдіктің* салдарынан құрып барады (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

КЕРДЕҢ-КЕРДЕҢ ү с т. *Менсінбей, кеудесін көтере, өзініше*. Жау көргенде көздейсің Ши бұтаның тасасын; Жау кеткенде жотада *Кердең-кердең* басасың (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

КЕРДЕРІ з а т. *Үлекпен маяның шағылысуынан туған, жұнсіз, жіңішке денелі, түйенің ұрашысы; біртума мая мен үлектің екінші ұрпағы, жөнмая мен үлектің үшінші ұрпағы*. Аруана тұқымын өсіретін түрікмендер *кердері* жөне сапалдырық інгендерге үлек шөгеріп будандастыру негізінде тұқым қуалаушылық қасиеттерді бірте-бірте аруанаға аударады (И.Жұмағұлов, Түйе.).

КЕРДИ = е т. *Кекірею, кекшию*. Жылқы ұстатпай, жұрт лаңға түсіп, жатқанда сен неге *керди* іп тұрсың? Бар, қайтар! (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). Жаңа ғана жұлынып тұрған Жатыпатар енді *керди* іп, менің төбемнен қарайды. Қасақана

қасарысатын секілді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). *Керди* іп басы иікпей, Темірді қарс-қарс шайнаған. Осыра қарап биіктен, Көзінде ашу қайнаған (Ә.Абайдәлдәнов, Алыс.).

КЕРЕ з а т. 1. *Адамның өлер алдында ішкен соңғы асы, атау*. 2. а у ы с. э к с п р. *Тамақ, ас, ішім-жем*. Қанаттың *кересі* – шай. Түнде жатарда жайпақ қара қазанды суға мәймілдетіп қояды (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Балалар, шоқырақтаған біреулер қазарма жақтан келе жатыр, *кересі* н ішіп үлгірген әлгілер болар, – деді Көріпжан (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Көбісі қара басының қамы үшін, азды күнгі *кересі* үшін халқын, елін, жұртын, туған жерін қысқа күнде қырық сатуға бар (Ө.Қанахин, Жас дәурен). *Кересі* н ішіп жатыр, – деді Айқын далада жатқан серіктеріне күле дауыстап (Ә.Әбішев, Шығ.).

Керенді [атау керенді] ішкір. қ а рғ. *Жегенің желкеңнен шықсын, өлер алдындағы соңғы тамағың болсын деген мағынада*. Өттең, мына тойдың үсті. Әйтпесе үшеуінді желкеге үш түйіп, анау еттің бөріні қазанға салғызар едім. *Жеке-релеріңді*. Бірақ енді жанжал шығармандар, – деді де, Жөкен жүре берді (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). *Атау керенді ішкір*, саумал ішсе, жетпей ме, сауғаныңнан бұрын қымызды өзің құртасың, – деп қақылдап тұрады (М.Әуезов, Шығ.).

Малдың кересін тартты. *Сазайын көрді, кепиеті атты*. Байға жарлы теңеліп, *Тартасың малдың кересі* н. Есікте жүрген жалшының Қызығын сонда көрерсің! (Қашаған ақын, Шығ.).

Ішкен-жегенін [асын] кере қылды. *Әбден мазасын алды, ішкен-жегенін желкесінен шығарды, бойға сіңіртпеді*. Шыңғыс не істерге білмей сандалды да, *ішкен-жегені кересі* боп, қора ішіне тінту жүргізді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ұра түс, мықтап, жұмысшы, Ұра түс, малшы, кедейлер. Болсын өңкей сұмдардың *Жегендері кересі* (Пернедегі термелер). «Шелек, шелек» деп, *ішкен асымды кере қып* болып едің, сенен қорыққаннан, темекі алатын ақшама шелек алдым, – деп Бірмағанбет Айшаның қолына шелекті ұстатқанда бұлдап, нығыздап ұстатқан (Б.Майлин, Шығ. жин.).

КЕРЕГЕ з а т. 1. қ о л о н е р. э т н. *Жас қайыңнан, талдан тор көзбен жасаған киіз үй сүйегінің жиналмалы қабырғасы*. Жарасбай кіреді. Өлмес тұра келіп Жарасбайдың тымағын, белбеуін алып, *керегенің* бас жағына қояды (М.Дулатов, Шығ.). *Керегенің* таңғышымен екі жерден салып, мені көрге салбыратты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сәдірді көшіріп әкету үшін келген ағайындары үйді жығып, уық, *керегелері* н буып жатыр (А.Хангелдин,

Қараторғай). Он екі қанат үйдің әр *керегесін* төрт жігіт қолдасып әрең жайды (Ғ.Мүсірепов, Шығ. жин.). Ордабайдың қыз-келіншектері бәт құндыз бөріктерінің үкісі желкілдеп, жорға мен жүйрік мініп, алдыңғы көшке сыдыртып, өте шыққан, *к е р е г е*, уық, құрымын теңдеген ала шолақ, тарғыл шолақ сиырының соңында күзеген көк байталмен қалықтап келе жатқан Күнікейдің зығыры қайнайды (Ж. Аймауытов, Шығ.). **2. а у ы с.** *Үйдің, қораның қабырғасы.* Байғұста дегбір қалмайды терезеге қарап, Он бірден кетті әнеки *керегедес* сағат. Қолшатыр алмай кетіпсің, манадан бері Қайыңды, қайсар теректі жаңбыр тұр сабап (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Бір жылда салып болды *к е р е г е с і н*, Қондырып кісі бойы терезесін. Терезе алдында бөлмесі алты Сөйлейін құтты құдут дәрежесін (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Абакты ығи тастан *к е р е г е с і*, Көкпенбек темір екен терезесі. Апарып қылмыстыны қамайтұғын, Бұйырған патшаның ережесі (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3. а у ы с.** *Үй, отырған мекенжай, кеңістік.* Сен бар жерде *керегем* кең сияқты, Кең сияқты, терезем тең сияқты. Ешкім мені дәл сендей өкпелетіп, Жұбата да алмаған сен сияқты (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4. Үйдің тұрғызылған қаңқасы.** Мәдениет сарайының шығыс жағын ала *к е р е г е с і* қаланып, төбесі жабылуға таяу құрылыс тұр («Қазақст. мұғ.»).

Желкөз кереге. *Ағашы сирек, бір қанатында 15-18 басы бар кереге. Желкөз керегенің ағашы бір-бірінен алшақтау орнатылады* (Н.Уәли, Фраз. тілдік норма).

Кереге жал. а) *Жалы қалың, тік біткен. Кереге жал* кара айғырды жетелеп, он қой, бес ешкіні айдап Шот-аяқ шықты (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Есік пен төрдей қан жирен *кереге жал* атты ойқастатып шіренген Қаңбақбай өзіне үрке қарап зәресі ұшқан Күлпаш Дәлелдің арқасына тығылғанын көзі шалып, қатты күйінді (З.Жәкенов, Таң самалы). ә) *Таулы жердің аттың жалындай ұзыннан-ұзақ созылған, тіктеу келген бөлігі.* Жалғыз ғажабы, бір арнаға жиылғалы, тоғысқалы тұрғандай әр бөлек: қырка, шоқы, серек, доңғал, заңғар, тектұр, шақпақ, *кереге жал* – бәрі де оқшау-оқшау, бітім жаратылысы танытады (М.Әуезов, Шығ.).

Кереге көз. *Тор көз шақпақ.* Екеуміз қауіпсіз оңашаға келіп, конвертті аша бастадық. *Кереге көз* дөптердің бір парағының екі беті толы жазу (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Нұрқат әлі аулада жүр, аяғында қонышы тар хром етік, *кереге көз* сұр галифе, үстінде ақ жібек көйлек (З.Шашкин, Сенім).

Кергесін кертеді. п о э т. *Кергесін кесіп, ойран салды (жаугершілік заманның салты).*

Кергесін кеспесем, *кертін* отын етпесем (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Кергесін итіне қомдасын. қ а р ғ. *Тұқ бермеймін, көмектеспеймін деген мағынада.*

Кергесін торлатты. *Киіз үйдің кереге ағаштарын көктеді, құрастырды.* Босағасын борлатқан, *Кергесін торлатқан*, Тегеріші манаттан, Жібектен ызып бау таққан Үйге де кірер ме екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Кергесін тұрғыз. *Іргесін қала.* Жаңа үй салудың толып жатқан әңгімесі бар. Алдымен кесек құю керек. Оны ұстаға өргізу керек, *керегесін тұрғыз* керек (А.Тоқмағамбетов, Фельетон.).

Керегеге таңылды. *Ұятқа қалды, масқара болды.* Күшік ит төлі ала ма жабылса да? Тәңірі сақтар, табандап тап ұрса да. Арсыз адам арсандап, арсылдайды. Әр жерде-ақ *керегеге таңылса* да (Абай, Тол. жин.).

Кергесіне қаратты. *Күйзелтті, жұтатты.*

Кереге тас. *Оқшау біткен жалтақ биік тас.* Ортасында шоқтығы шығыңқы айналадағы таулардың бөрінен биік жотаның жанын құалай біткен *кереге тастың* түмсығы сайдың шығар аузына келіп тіреледі (Б.Тұрсынбаев, Ауыл.). Қалтасындағы кішкене ақ бормен өзі сүйеніп отырған *кереге тастың* бетіне жаза бастады (С.Бегалин, Уақыт.).

Торкөзді кереге. *Бір қанатында 20-22 уық байлайтын басы бар кереге. Торкөзді керегелердің ағашы жиі орнатылады* (Н.Уәли, Фраз. тілдік норма).

КЕРГЕЛЕЙ с ы н. *Жағалай, бойлай.* Жолдың екі жағын *керегелей* өскен ағаштар (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

КЕРГЕДЕЙ ү с т. **1. Кереге сияқты.** Қаралығы денесінің қара тұн, Мойны жалт-жалт бояғандай сары алтын. Екі құлаш жерді алады қаусырып, *Керегедей* жайғанында қанатын (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2. а у ы с.** *Айқара.* Екі бауыр табысты, Құшақтары айқасып, *керегедей* қабысты. Аға-іні көрісіп (Ғашықтық дастандар). **3. Үлкен.** Оның тізесін баса, басында *керегедей* бес ақ жастық «Шөкең» (Шәмші) жатыр; жатқан жоқ-ау, отыр; жоқ – жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4. а у ы с.** *Биік, мықты.* Шыршаға жетсем дейтін шөбі ышқынып, Шалғыны *керегедей* жон үсті құт. Көбелек қуамын да... ұшып түсем. Жалаңаш башпайымнан жоңышқа іліп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Құрау кеткен керегедей. п о э т. *Қатты қайғылану, қасірет шегу деген мағынада.* Кетпей жүр көңілден бір қылау көптен, – Екеуміз қалған бүкіл бір әулеттен. Қабырғам қайысады кейде менің Көнегөз *керегедей құрау кеткен* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

КЕРЕГЕЛІ с ы н. 1. *Керегесі бар, кереге тұрғызылған.* Темір *керегелі* жалғыз бөлме ертеңгі сағат тоғызға дейін Батышқовтың тіршіліктегі өмірі болмақ (С.Камалов, Әнгім.). 2. а у ы с. *Дәулетті, бар, текті, іргелі.* Қазір шаңырағы түгел, түтіні бүтін, шаруасы шалқыған *керегелі* әулет (М.Дүзенов, Ант). Айқайың Алтын, Ыссық, маған мәлім. Керейге *керегелі* келмейді әлің (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.).

КЕРЕГЕШІ з а т. *Кереге жасайтын адам.* Ерте кездің адамдары қазақ шеберлерінің: ұсталардың, зергерлердің, *керегешілердің* өте өнерлі болғандықтарын айтады (ҚазССР тарихы).

КЕРЕГӨЗ з а т. б о т. *Далалы жерде өсетін жасыл түсті гүл.* Қызғалдақ, сарғалдақ, айгүл, *керегөз* сияқты қызыл да жасыл гүлдер жазға салым толықсып қаптап кетеді (З.Шашкин, Теміртау).

КЕРЕГІНШЕ ү с т. *Керегіне қарай, қанша керек болса, сонша.* Қарамұрынның негізгі азығы – аң. Аңдарды ол ысырап қып босқа қырмай, *керегінше* ғана атып жейді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Адамның қолына табиғаттың кілтін ұстатып қойса, жанбырды дер кезінде *керегінше* жаудырып, өнімнің бар түрін қаулатып жіберер еді (Қ.Исаев, Арман.). Жиі отырғызылған ағаштар өскен сайын топырақтан өзіне тиісті пайдалы заттарды *керегінше* ала алмайды (А.Балтабаев, Жасыл орман). Келеді керуен. Кілең түйе Үстеріне артылғаны: Өрік, мейіз әр шаһардан *Керегінше* тартылғаны (О.Шипин, Дастан.).

КЕРЕГІРЕК с ы н. *Қажеттеу, керекі барлау.* Дегендейін көз жазбайық, моладан, Ел уақытша белгі қойды қоладан. Сөздер қандай! *Керегі-рек* тәрізді Тірі адамнан гөрі бізге өлі адам! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

КЕРЕҒАҒ з а т. м а л ш а р. *Өрісте туған қозыны суыққа тондырмай жеткізу үшін, суық өтіп, қаракемік пен суықтан өршітін ауруларға шалдығудан сақтандыру үшін кеудесіне кигізілетін қап.* Атау мағынасы «кере» үлкен көлемді деген ұғымды білдіретін қосарлану арқылы жасалған. Оны қажеттілікке қарай екі түрмен жасаған: жаяу қойшы *кереғабы* биіктігі 2 қарыс сынық сүйем (50-55 см.) ені 3 қарыстай (60-70 см) иыққа асарлық бауы болса, атты қойшының *кереғабы* аумақты ені мен ұзындығы құлаштай болып келеді («Жұлдыз»).

КЕРЕҒАР с ы н. 1. *Қарама-қарсы.* Жаңа заман тақырыбының мәселесін шығарманың көркемдік сапасынан айырып, оның мазмұны мен түрін бір-біріне *кереғар* қойып қарауға болмайды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). 2. *Кертартпа.* Осында үлкен дау қозғалып, үш ру ел бітімге келе алмай, *кереғар* даумен керкілдесіп отыр екен (С.Бегалин, Шоқан

асу.). Ақылгөй балалар, даналар Туыстық, достықты аңсаған. Тап болып тартысқа *кереғар* Не шара? Шаршаған... (М.Мақатаев, Шығ.). Операның сахнаға жаңа шыққан кездерінде шығарма туралы әрқилы ой-пікір бір-бірімен *кереғар* келіп жатады (І.Омаров, Серпін). 2. *Алшақ, қашық.* Жыртқыштық пен жазықсыздық арасындай *кереғар* (М.Әуезов, Шығ.). Бұл көзі ашықтау саңылауы барларға айтамыз. Газеттің сөзі пышақ сыртындай құлағына кірмейтін, «*кереғарға*» мұндай сөз қанағат бола қоймас (Ж.Аймауытов, Шығ.). Парпарымен парламент келер әлі, Кеше армансыз сайрады елге бөрі. Біздің қырсық арылмай келе жатқан Сөз бен істің қашанда *кереғары* (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

Кереғар парагенезис. ге о л. *Бірге бола алмайтын минералдар. Кереғар парагенезис-ке* кварц пен нефелин, диопсид пен кордиерит және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Геология).

КЕРЕҒАРЛЫҚ з а т. *Қарама-қарсылық.* Оқушы, көруші қауым мен әдебиет, көркемөнер қайраткерлерінің кейбір тобының арасында мәдени өсу дәрежесіне келгенде *кереғарлық* бар (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Мақсат пен мақсатқа жету жолындағы әрекет арасындағы *кереғарлық*, адамның сөзі мен ісінің арасындағы айырмашылық... осындай толып жатқан күлкі тудырау себептер бар (Р.Нұрғалиев, Күретауыр). Біздің елімізде қоғам мен жеке бастың мүддесінде *кереғарлық* жоқ («Лен. жас»).

КЕРЕЗ з а т. к ө н е. *Өлген кісіге арналған атау ас.* Уа, мен *керез* асым беремін, шорам («Манас»).

КЕРЕЗУЛІК з а т. *Қыңырлық, қисықтық.* Пікірді қызу таластыратын, айтысқа жаны құмар жігіт. Осының бөрі *керезулік* емес, әдебиет кеңесіне құмарлық (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы). Бірақ Әлекең басқарғалы ғылыми мәжілісте түс шайыс, *керезулік* болып көрген емес (Х.Әдібеу, Таңбалы.).

КЕРЕЙІТ з а т. же р г. *Құй, жай, бап.* Кемелбек Жаңылғанмен қатты әзілдесіп, ойнай беретін. Сол әдетіне басып самбырлай кіріп еді, жеңгесінің *керейітіне* келмей отырған қалпын көріп, бұл да тартынып қалды (К.Ахметбеков, Ақ дала). Кең шалқар өрістің көк жиегі кеңейіп, шопан қауымының шаруашылығы кемелденіп, *керейітіне* келген шағы («Лен. жас»).

КЕРЕК¹ м о д. 1. *Қажет.* «Білмеймін» деп, сірә бір мойнынан алмас, Хәлін білмес мейбірі бишарарақ, уақыф – хайыр, сыйлық лазим – *керек*, қажет канун – заң хукім – шешім (М.Дулатов, Шығ.). Бата ғой, күнім, дөңгелеп, шыға ғой, күнім, дөңгелеп. Тірліксіз болмау үшін де, титімдей күнім, сен *керек*! (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Болуы тиіс.* Алыстан асқақтайды ұлы мүсін, Аңғартпай құпия бір

құбылысын. Қыранның жүрегіндей жүрек *к е р е к*, Басына сол биіктің шығу үшін (С.Мәуленов, Алыс кет.). Соғысқа *к е р е к* әділдік, Солай ма, айтшы, жолдасым! Сол үшін қиды жанын жұрт, Сол үшін жұтты қорғасын (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3. Солай болған-ау деймін, шамасы деген мағынада айтылады.** Содан соң қаңғыр-күңгір, салдыр-гүлдір, Асылған артым тұман, алдым бұлдыр, Қақпасын басқа дүние ашсам *к е р е к*, Бір уыс тіршіліктен қалған тұлдыр (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Елімнен әдейі іздеп арнап шыққан Құдай қосса *к е р е к-т і*, соны жеңсем (Бағырлар жыры). // *Қажет зат, керек бұйым.* Қазақ, қырғыздың *к е р е г і* басынан асады: соғыс, төңкеріс, алым-салық, талан-тараж, жұт, ашаршылық, ұлт теңдігі, автономия қазақ-қырғыздың түсіне кірмеген мұқтаждықты туғызады (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Жылатып жанды, жансыз мақұлықатты, Отырмын дарияның суын тыйып. Шамшырақ – інжу, гауһар, жақуттардан Ал, шахым, *к е р е г і*ңді шапшаң жиып!» (О.Шораяқов, Шайыр). // *Пайдасы бар, қажет адам.* Керек ақсүйек, керек құл болсын бәрі де бір тәңірдің алдында тең пенде... (М.Дулатов, Шығ.). // *Қажетті, пайдаға асатын.* *К е р е к* тастың ауырлығы жоқ (Мақал). Көп не ғұмыр, аз-ақ па, Күтті сені ерек сын. Сен *к е р е к с і*ң қазаққа, інім, әбден керексің (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Керегі жоқ. *Қажет емес.* Содан артық алтынның *ж о қ к е р е г і* – деп еді, жұрт тағы да өкпеледі... Қол ұстасып екеуі кетті қырға... Бұл уақыт – гүл жайнаған көктем еді... (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Саржазықтың сауырын Солқылдатты бұл хабар. «*К е р е г і ж о қ* жылаудың» – деп жұбанды аналар (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Керегіне жарау. *Пайдасы тию, жерде қалмау.* Сіздің қолыңыздан келетін болса, біз сіздің бір *к е р е г і*ңізге иншалла *ж а р а с а қ* керек (М.Дулатов, Шығ.). Қолбала құс секілді Биялайға қарайсың. Не тұлғама тұтқа боп, Не *к е р е к*ке *ж а р а й с ы ң* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ұқсаймын деп ойлама өлеңіме, Жете алмайсың, онда сен дегеніңе, Жанашырың болсам да өмір бойы *Ж а р а м а й м ы н* жай күні *к е р е г і*ңе (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Елім, сенсің әр кезде сиынатын Ең ардақтым, аспаннан биік атың. Әлі талай *ж а р а у*ға *к е р е г і*ңе Ант береді ақ басын иіп ақын (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Керек етті. *Қажетсінді, мұқтаж болды.* Алда еді ғой алам дейтін арманым, Алда еді ғой жанам дейтін бар бағым. Мен білмеппін, балалықпен білмеппін Табынуды *керек етер* жан барын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Керек десең. *Әуелі, тіпті, ең болмаса деген*

мағынада. Сүйенішім едің менің, өзің едің кеңісім, Өмірімде болған шығар жеңілісім, жеңісім, Бірақ аңғал күндеріме ұялам, Ұйқымды да, күлкімді де, *К е р е к д е с е ң*, өмірімді қия алам, Асыл досым, сен үшін! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қараңызшы, ұян жігіт болып өстік біз деген, *К е р е к д е с е ң* әлі күнге қыдырмаймыз қызбенен, Қыдыруға ұяламыз, ұялғанда нетеміз, Алдымыздан аға шыкса төмен қарап өтеміз (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Не [неге] керек. с ө й л. а) *Сонымен, сөздің қысқасы, айтып-айтпай не қылайын деген мағынадағы сөйлеушінің ойын білдіреді.* Қалбаңдап ұшты-ау, *не керек*, Қарашы жөндеп жоғары. Аспанда туған көбелек – Аймақтың аппақ қонағы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жанына қыздың жетелеп, Күш тартты мені белгісіз. Ұзаққа бармай, *не керек*, Кіреукелі келді күз (С.Мәуленов, Алыс кет.). ә) *Не қажеті бар.* Ақынсынып не керек, Болса да ойы бек зерек, Болмаса сөздің ұйқасы Ұқпаса ақыл *не к е р е к*, Болмаса ойда еш дерек, Болса да бас пен құйқасы (Қабан жырау, Алтын қазық). Басты иген көп құлшылық *неге керек*, Де де қой: «Екі дүниенді өзің оңдас!» (О.Шораяқов, Шайыр.). б) *Тыныш жатпай ма, тыныш жүрмей ме, енді не жетпейді деген мағынадағы біреуге келуді білдіреді.* Жүректен от, жүзінен әр тайғанда, Әр тайғанда, шалқары ортайғанда, Ол қақпасқа *не керек*, Құдайым-ау, Тыныштық қып жатпай ма қартайғанда? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

КЕРЕК-ЖАРАҚ з а т. *Қажетті нәрселер.* Егіс бригадасының бригадирі коммунист Қасымбаев председателге өздерінің *к е р е к-ж а р а қ т а р ы н* саусақпен санап айтып берді (С.Байжанов, Сыр.). Солдаттықтан не пайда солар үшін, Бейнет көрмек, не өлмек, шаруа қалмақ. Көрі әкесі, шешесі күн көре алмас, Жас бала, жас қатыны үйде зарлап. *К е р е к-ж а р а қ* бәрі де қымбаттанар, Соғыстың шығындарын елге салмақ (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Шанаға бүкіл *к е р е к-ж а р а ғ ы н* тиеп, үстіне балаларды отырғызып, сиырды бұзауымен тіркеп жолға шықты (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Керек-жарақ алу. *Қажетті нәрселерді сатып алу.* Елдің жазғытұрғы көшетін мезгілі жақындап келеді, Айшаның *к е р е к-ж а р а ғ ы н а л у ғ а* Бүркібай Ақметке мал айдатқан (С.Шарипов, Бекболат). Мұнан былай жеке-жеке кісіге еш нәрсе берілмейді. Қаладан *к е р е к-ж а р а қ а л у ғ а* бірінші елдің пртгуары керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қалыңнан алған көк ат пен тарғыл ту сиырын сатып, қызға *к е р е к-ж а р а қ а л у ғ а* жәрмеңкеге кеткен («Абай»). Алдыңғы өнерден шыққан нәрселер күн көру ісіне керек шаруа керек-жарақтары. Артық

пайда көруші саудагерлер қазақ малының сілекейіне *к е р е к - ж а р а ғ ы н а л ы п* қайтқанға мез (М.Дулатов, Шығ.).

КЕРЕКСІЗ с ы н. *Пайдасы жоқ, қажетсіз*, Ақбөпені сен *к е р е к с і з* етті деп, бізде *к е р е к с і з* ете алмаймыз (С.Жүнісов, Жапанда.). Жылдар оза келе бір күндегі жаңа дегендер тозады. Өмір көші *к е р е к с і з* етіп арбасынан лақтырып тастайды (Д.Әбілев, Арман.). Өтірік сөзге үйір боп, *К е р е к с і з* істі ақтарма. Бойыңа өлше тоныңды, Құр сыланып баптанба (Пернедегі термелер). Ойлады өз файдасын халықты сатып, Қазақты ең *к е р е к с і з* еткендей боп (М.Дулатов, Шығ.). Файдасы жоқ исафтан бой тартып, *К е р е к с і з* бекер малды төкпелік. Көдәрі хәл біреу шықса талапкер Рәд қылып хәсәдлікпен сөкпелік (М.Дулатов, Шығ.).

КЕРЕКСІЗДІК з а т. *Керегі жоқтық, қажетсіздік*. Батыр дегеніне көнбеген бір ауылды шапқаннан кейін сұлтанның өзіне де орынсыз қан төгудің *к е р е к с і з д і г і н* айтқан (І.Есенберлин, Қаһар). Қорғансыздықтан, *к е р е к с і з д і к т е н* алу керек пе? Жок! Өмір сүру керек! Бірақ қайтіп, қалай? (Д.Әбілев, Ақын.).

КЕРЕКСІН = е т. **1.** *Іздеу, қиату*. Барлық адамдар сияқты Жакып та өзін елегенді ұнататын, өзіне қадір-құрмет көрсетілуін *к е р е к с і н і н* отыратын (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). **2.** *Қажет деп санау, мұқтаж тұту*. Ескі мектептің кейбір жайсыз шарттарын жою керектігін айтқанда, мені ешбір тәртіпті шарттарын жою керектігін айтқанда, мені ешбір тәртіпті *к е р е к с і н б е й д і* деп ойламаңыздар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ал енді білім көбейтуді *к е р е к с і н б е й*, ақылдың оңтайлы, майысқыш болуы, яғни іші қырлы емес, сырты сырлы қалыпты болғаны артық деген пікірді алсақ, бұ да тым сыңаржақты пікір, ақылды күшейтуге мағлұмат талғамау – татымды желіс бере алмайды (Ж.Аймауытов Шығ.). Есікте тұрған бала Рабиғаның сөзін *к е р е к с і н б е г е н* секілді көзін жыпылықтатып, Әміржанға қараумен болды (Б.Майлин, Шығ.). **3.** *Қажет болу, пайдасы болу*. Әзірге сіз боссыз. Аландамай жұмысыңызды істей беріңіз. *К е р е к с і н с е к*, шақыртып аламыз (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Соңынан Шоқан орысша тіл үйренгеннен кейін бірте-бірте үйір болды, әсіресе мен кітап оқуға әуестене бастап, көбінесе жиһанкездердің кітаптарын оқып, қазақ жайынан да білгім келген кезде, *к е р е к с і н г е н* нәрселерімді Шоканнан сұрап, дәптеріме жазып алатын болдым (М.Дулатов, Шығ.).

КЕРЕКСІНУ *Керексін етістігінің қимыл атауы*. Кейбір елдерде қазірдің өзінде таза суға деген *к е р е к с і н у* тууда (Саятшылық). Жұртшылықтың шұбатты өте *к е р е к с і н у*

і н ескере отырып, шұбатты ыдысқа құйып шығаруды ұйымдастыру ұйғарылды («Лен.жас»).

КЕРЕКСІНУШІ з а т. *Қажет етуші, мұқтаж болушы*. Қазы, шұжық, жая сияқты ұлт тағамдарын *к е р е к с і н у ш і л е р* өте көп. Таптырмас ем, татымды сусын – қымыздың орны өз алдына бір басқа («Соц. Қаз.»).

КЕРЕКТІ с ы н. **1.** *Пайдалы, пайдасы бар*. Бірақ балалардың жадында *к е р е к т і* білім қалмаушы еді (М.Дулатов, Шығ.). Күнделік дәптерде күнде қандай сабақ оқылғаны, сабақтың қысқаша мазмұны, ең *к е р е к т і* с і жазылып отырылады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Қажетті, мұқтаж*. Ұста соққан темірден Әртүрлі аспап, сайман бар, Темірсіз теңлік алмайды, *К е р е к т і с і н* сайландар (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жаксы шығарма жазу үшін уақыттан басқа да *к е р е к т і* көп заттар бар, мұны да ұға білу керек (С.Сейфуллин, Шығ.). **3.** *Туісті*. Күздің бас кезіндегі ашық күндерді өткізіп алмау – егін орағының ең *к е р е к т і* міндетінің бірі (І.Есенберлин, Көленке.).

КЕРЕКТІ-КЕРЕКСІЗ з а т. *Қажет, қажет емес заттардың бәрі*. Осы сәтте шалдарға ыза болып келемін, дәрет шайнек, оның үстіне шөңке, тон, тымақ, астыға төсейтін тоқымша, Құдай-ау, құдды кіре тартуға бара жатқандай *к е р е к т і - к е р е к с і з д і*ң бәрін ала берген, оның үстіне жарты пұтқа таяу талқан түйіп алғандар да бар (Н.Өмірбеков, Тастүйін).

КЕРЕКТІК з а т. **1.** *Туістік, туістілік*. Қыс жақындап қалды. Жігіттер бірінен соң бірі келіп, үйге жіберуін, қыс жабдығын жасау *к е р е к т і г і н* айтты (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** *Қажеттік*. Қасында жүріп бәрін көрсетіп бердің деп маған да өкпеледі. Сонан соң ыза болдым, Балабек ақсақалдың айтқандарының бәрін жоғарғы жаққа жеткізгім келді, ептеп өз ойларымды да айттым. Қалай жазу *к е р е к т і г і н* үйретіп Сәлімхан да ақыл қосты (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). «Ермекбай қайда?» Ол өзі ойымен арпалысып отырып, күйеуіне қарады. Ермекбай Әсиләмен әлдене туралы қызу сөйлесіп кетіпті, бұл жаққа қарайтын емес. Кәмшатты да, үйге қайту *к е р е к т і г і н* де ұмытқан сияқты (Д.Исабеков, Қара шаңырақ.). Қарияның алдына қойған алғашқы шарты – жиеніне өзінің кіндік қаны тамған туып-өскен жерін елжірей сүю *к е р е к т і г і н* үйрету еді. Баланы тәрбиелеуді қарт осыдан бастады (І.Есенберлин, Көленке.). Күзгі егілген ағаш пен бұта тұқымдарын да терең егу *к е р е к т і г і* орман шаруашылығының тәжірибесінде дәлелденіп келеді (А.Балтабаев, Жасыл орман). Сезбей өстім баяғыда жел екпінін. Жырларымды тербеді желкек – гүлің, Сен өсірдің қаным

туған жерді Қалай сүйіп өтудің *к е р е к т і г і н* (Ф.Оңғарсынова, Сенің махабб.).

КЕРЕКШЕ ү с т. *Керексініп, керек адамдай*. Сөз айтқан Кете Жүсіп өте қырнап, Дақана даңғазалы, дау *к е р е к ш е* (Айтғыс).

КЕРЕЛАМ с ы н. *Аумалы-тоқпелі, болашағы белгісіз*. Бар мұнда бастықтардың балпаңы да, Қыбырды қылп еткізбес тарпаңы да *К е р е л а м* дүние ғой кім біледі, Ойлана жүрген жақсы қалтаны да (Ф.Игенсартов, Тың дала).

КЕРЕЛЕ= е т. ж е р г. **1.** *Ашкөздену, қомағайлану; жалмаңдау*. Осы жігіт тым *к е р е л е н* бара жатыр. Көре қал, осының түбі бір пәлеге соқтырады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Бірақ ол соңғы кезде тым *к е р е л е н* бара жатыр. Өзінен басқаға болсын демейді. Бұл да кемшілік. Өзімшілдік деген бір бас көтеріп оянса, ақыр түбі орға жықпай тынбайды (Б.Алдамжаров, Қара нөсер). **2.** *Толу, сыймау*. Топырласқан үйір ортасында көзі ақшандап көкке шапшып жүргендер, етбеттеп түскендер көрінді. Аспан астын от пен түтін *к е р е л е г е н д е й* (С.Елубаев, Ойсыл қара). Масаның *к е р е л е н*, құтырып тұрған уағы, бақшаға жеткенше ашық білегіміз бен сирағымызды талап, гүп қып жіберді. Есіл-дергіміз қайында болған соң елемедік пе, қалайда шыдап бақтық (Н.Серәлиев, Қанат). **3.** *Аузы-мұрынан шығу, тою*. Сонда ащы іріктеке арам шеміршектерінен *к е р е л е г е н* еркектер жағы: «Шірікін, осындайда тіс шұқитын қажан-күшан табылмайды-ау!» – деп таңдайларын қақса, әйелдер жағының: «Терлеп-тепшіп ішетін бір тостаған жас сорпа-ай!» – деп ауыздарының суы құриды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

КЕРЕЛЕН= е т. *Қомағайлану, жалмаңдау, тойымсыздану*. Қомағай неме *к е р е л е н і п* екі-үш тостағанды салып алып еді, біраздан кейін әбден борша-боршасы шықты (Ә.Кекілбаев, Дала.). Ақша бұлтты да сумен бірге жұтып қойғысы келгендей қанша *к е р е л е н і п* емініп ішсе де, ақ қайран көл таусылмайды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Адамға лайық азғана тіршіліктің де, бәлкім, бар мән, бар мағынасы тек сонда тұрған шығар. Одан арғыға қанша *к е р е л е н і п* құлаш ұрғаныңмен пендеге бәрібір қанағат та, бақыт та бітпейтін болар (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

КЕРЕМЕТ¹ [ар. *كرامة*] з а т. **1.** *Құдіретті қиш, таңғажайып сыр*. Бұл күнде көп оқыған ғалым шығып, Ғадетін бұрынғының харам еткен, Еш нәрсе оқымаған Есет батыр, Оларды күр дейсің бе *к е р е м е т т е н*? (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Тәліптің таңғажайып ісін көріп, Патша да, басқасы да кетті бұйып. Падиша *к е р е м е т к е* қайран қалып, Ақыры қызын берді неке қиып. Күйеу қып, қызметке отырғызды, Жармасы талапты ердің болмас

сұйық (О.Шораяқов, Шайыр). Соны айтты: «Мәжнүн жатыр-хақтан «Әскерін ғашығымның қор қылма» – деп. Анық-ақ бұл *к е р е м е т* содан болды, Сұраңыз нанбасаңыз өзін өкеп» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кереметсіз нәрсені кереметті деп білген. Қысқасы, мәнісін біле алмаған; табиғат ісінің бәрін *к е р е м е т к е* жори берген (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Таңғаларлық, ғажап*. Әне анау қапқа сүйеніп, Ойға кеткен жандай мүлгіп тұрған жас келіншек, ғажайып *к е р е м е т т і*ң – бірі... (І.Есенберлин, Айқас). Жастығы – Гагарин боп аспандады, Астығы – Ай жолының баспалдағы. Дәл мұндай *к е р е м е т т і*ң мүмкін де емес Бұл жерсіз басқа жерден басталмағы (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бәрі де ел есінде қалып қойған, Атаған есімдерін жалықпай жан. Біз көрдік «*к е р е м е т т і*» дүзге шықпай, Оп-оңай үйде жатып «халық» болған (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Санасы – жыр, Дәстүрі – ет, Салты – қымыз, Тойда ғана отырар халқы тығыз. Бір кездегі біртұтас *к е р е м е т т і*ң Жұрнағымыз, сілемі, сарқытымыз (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Алыттар, қишті адамдар*. Салса да ақындық ой, Сезім күшін, Жүрсе де *к е р е м е т т і*ң кезіп ішін. Табиғат бұлтыменен, жаңбырымен Өрмінез қайталайды өз үлгісін (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қор болды күш танытпай *к е р е м е т т е р*, Оқ құсқан ұңғысынан пулеметтер Ажалдың шалғысындай қиратады, Кеткендей дүрілінен дөңгелеп бел (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Қайдағы «көрікпелдей» *к е р е м е т* пе: Жаңылмай, жаза баспай кірген бетте, Хорланды таныды Естай, «талып» түсті, Көрсеткен ырза болып құдіретке (М.Әлімбаев, Өшпес от). Таң шапағы үйдің ішін сәулелендіріп келеді. Біз бір *к е р е м е т* таңның алдында отырмыз. Менің таңым – сенің таңың, елдің таңы, келешектің таңы (М.Сатыбалдиев, Жартас.). **4.** *Зор, қиштілік*. Мұны естіп Амангелді айқай салды, Қоныстас бар кедейді жиып алды. Кедейдің *к е р е м е т і*н көрсін деді, Шіреніп үйде жатқан Бектас малды (О.Шипин, Дастан.). // с ө й л. *Жолын тауып, айламен, амалмен*. Керегіңде *к е р е м е т* пайдаланған, Десең маған достарың қайда қалған. Арамза дос адасқан мал секілді Берген Құдай бір өзі айдап алған (Қ.Салықов, Жезкиік).

КЕРЕМЕТ² о д. *Таңғалғанда, айтар сөз қалмағанда, ерекше әсерленгенде айтылатын сөз*. О, *к е р е м е т*, аң-таңғалдым, қалай сақтап жүр екен, Сонау кеште өз қолыммен сыйға тартқан гүл екен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Нар көңілдің жастығы ма, Әлде оянған арман ба, Жүз жасаған Жамбыл ақын кешегі, О, *к е р е м е т*, Грузияға барғанда, Бір сұлуға ғашық бопты деседі (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қандай керемет. *Қандай ғанибет.* Мынау шынында ғажап болды-ау! – деп ойлады Жәнібек қатты толқып, – үлкен атаңмен дәмдес боп, бірге жүрген адамды көрудің өзі *қ а н д а й к е р е м е т*! Ата-баба деген осы ғой. Тірі отыр ғой қасымда (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

КЕРЕМЕТ³ с ы н. **1.** *Құшті, талантты, ерекше.* *К е р е м е т* күш кернеп шығып жер төсін, Кесірлердің түп-тамырын өртесін! Деген оймен жатамын да кешқұрым, Тек сол оймен оянамын ертесін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Біз тым-тырыс боп тына қалдық. Бір сәтке дәл астымыздан – қораның ішінен жылқылардың күтір-күтір шөп жеп тұрғаны, пысқырғаны, тарпынғандары, қасынғандары естілді. Оспан бүкіл өлкеде, осы қалада бес-алты ай ішінде болған *к е р е м е т* өзгерістерді ой сарабынан өткізіп, өзінше түйіндеп келеді (С.Омаров, Дала.). Уа, Шығыс! Жерінде емес, көңілде мен, Үңіліп Бұқтырмаңа көңілденем. Аспанына жыр сызып өтіп барам, Құс болып сенен ұшқан темірменен, *К е р е м е т*, керемет қой өмір деген! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Ерекше, тамаша, өте жақсы.* Селеуін сүйіп жатқан жел өбектеп, Ойлаймын бұл даланы *к е р е м е т* деп. Тілеймін бұл даланы биіктет деп, Тілеймін бұл даланы терең ет деп! (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жаңа ғана көрген *к е р е м е т* бір елес бар еді. Сол не нәрсе еді? Тамсандырған төтті тағамның дәміндей кеудеде үлкен қуаныштың жылы орны қалыпты (Т.Ахтанов, Боран). Елу деген *к е р е м е т* кез, Кез керім. Нысанға дөп тиетін сөздерім. Осы кезге жеттім аман бұзылмай, Ал бұзылсам, бұзатұғын – өздерің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Естуіңіз бар ма, жоқ па, Еркебұлан деген *к е р е м е т* ақын еді. Оның барлық өлеңдерін осы ел жатқа біледі (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ат басындай алтын тапқан немедей қуанып, Уфадан оқып шыққан *к е р е м е т* мұғалім деп, бір пәлені әкеліп орнатып қойғаны. Онысы пәлденіп шақырған жаназаға бару жоқ (М.Дулатов, Шығ.). Көңілде жоқ кірбіңі, *К е р е м е т* бір жан еді. Келе қалдық бір күні Керегіміз – ән еді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** *Соншалық, қатты, тіптен, өте.* ...Маманы дос қыздарым *к е р е м е т* мақтайды. Көрмегелі көп болды ғой. Қазір халі қандай? Даусы өңделіп болған шығар (Қ.Молдағалиев, Сарыарқа.). – Айтары жоқ, күн де *к е р е м е т* суық. – Иә, иә, суық! Суық! – Тоңып, шаққа жеттік. – Тоңғансың! Тоңғансың! Мырзаның шаруасы қалай? – деді Темірке келіншектен көзін айырмай, бағып отырып (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Разия апайдың пісірген асы *к е р е м е т* дәмді болды. Ол қари мен палауды қабат даярлапты (Т.Ахтанов, Үндістан.) Шығанақтың оқымай сонша өнерлі болғаны, әсіресе егіннің

тілін біліп, көп өнім алғаны Сәтжанды *к е р е м е т* тандандырды (С.Бегалин, Уақыт.).

Бар кереметі сонда. *Бүкіл құпиясы сол.* Қорқыт басса – күйші. Маңайдағы тіршіліктен не дыбысты естісе, соны қыл ішекке түсіріп сөйлете білген. *Бар кереметі сонда* жатыр (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Бір кереметі бар. *Құпия, тылсым сыр*ы бар. Көктем, сенің *бар-ау бір кереметің*, Адамды ұмытшақ қып жіберетін. Өйткені сендегінің бәрі жаңа, Көктегі жаңартады күн де көркін (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Әйтеуір жанды өзіне тартып, ыстық отына баурап әкететін *бір кереметі бар* (Д.Досжанов, Тұлпар.). Сыбырлай шыққан дауысында өз айтқанына қалайда қалтқысыз сендіретіндей *к е р е м е т бір күш бар* (С.Омаров, Дала.).

КЕРЕМЕТСУ *Кереметсі етістігінің қимыл атауы.*

КЕРЕМЕТСІ= е т. *Өзін-өзі керемет санау.* Сен ғой *к е р е м е т с і н*, керігіп отырсың. Бір кезде Жұма сені тастаймын деп, мені алып қашқан болатын. Онда мен керемет едім (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

КЕРЕМЕТСІЗ с ы н. **1.** *Қарапайым.* Біреу епті өмірде, біреу епсіз, Жай ғана адамдар бар *к е р е м е т с і з*, Айқайсыз-ақ өз ойын айтатын бар, Тыңдап болмай, оған сіз не демексіз (Ә.Тәжібаев, Кеше.). **2.** *Қасиетсіз.* Құңнен ұлы ұл тапқан *К е р е м е т с і з* дейді кім? Дарынды ақын Шотадан Барлық елге тарады үн (Жамбыл, Шығ.).

КЕРЕМЕТТЕЙ с ы н. **1.** *Ғажап, таңғаларлықтай.* Патша өкіметі тұсында Бетпақдала жанына жан жуытпайтын *к е р е м е т т е й* мылқау күш болып келді (Дала қырандары). Мен сендік азаматтық сертімменен Даусына дауыс қосам шертілмеген. Мен сенің серпілмеген күңіңе де Қараймын *к е р е м е т т е й* серпінменен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Не сыр жатыр жұлдызда. Жер мен жұлдыз арасында *к е р е м е т т е й* бір үндестік бар емес пе екен. «Ғылымдардың негізі» деген кітабында тап осылай жазбап па едім? (Д.Досжанов, Тұлпар.). **2.** *Айтарлықтай, әжептәуір.* Ұнтақтың жартысын қағазға орап қойып, қалғанын кесенің түбіне салып, аздап су құйып еді, *к е р е м е т т е й* сия болды да қалды (Қ.Шөкенов, Гудок.). **3.** *Өте, тым, әбден.* Екеуміз оңаша қалғанымызда өткен-кеткенін айтып, ерінен жастай жесір қалып, үш ұл, қызды қалай адам ғып өсіргенін әңгімелейтін. Мен әжемнің көрген бейнетіне, *к е р е м е т т е й* төзімділігіне жаным аши отырып сүйсінемін (С.Мұратбеков, Жабайы.). Сол жылы егін жайқалып *к е р е м е т т е й* бітік өсті. Енді бригаданы Шәкібала Ерғалиева қолға

алды. Маусымдық жұмыстардың ара-арасында уақыт тауып құрбыларының басына құлпытас орнатты да, ертең орақты бастаймыз деген күні бейіттің басына жиналды (Қарындастар-қарлығаштар). Айналайын, сен маған *к е р е м е т т е й* ұнайсың. Көрдім де, ұната кеттім, соныма өзім де таңғаламын (С.Мұратбеков, Дос.). Өлмей тірі кетпейді шал бастығы. Бір-бірімен өзара алмасты мұң... *К е р е м е т т е й* келбетгі кейбір жігіт Күйеуі боп жүреді албастының! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 4. *Бәлендей, айтарлықтай*. Елудің де үміті бар ептеген, Алпыстың да арманы көп жетпеген. Керек етпей тастағаным аз емес, *К е р е м е т т е й* тындырғаным жоқ демен (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

КЕРЕМЕТТІ с ы н. 1. *Кереметі қишті*. Мен *к е р е м е т т і* әулие емеспін. Әулиелік деген түзу жолмен жүріп, түзу ақыл айту болады. Менің саған соңғы берген батам – осы өңгімем. Мұны қабыл көрсең, сен де түзелерсің, – депті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаратылыстың кейбір күштерін, кейбір құбылыстарын адамнан жоғары, *к е р е м е т т і* деп білген көшпелі ел (С.Сейфуллин, Шығ.). Ұлы съездің кең залынан шыққан *к е р е м е т т і* үн жаңа күндердің хабаршысындай ел жүрегін шаттыққа бөлеп, желіндіріп тұрды (С.Мәуленов, Жұлдыз.). 2. *Ғажайып, көркем*. Көрдім Тынық мұхиттың *К е р е м е т т і* көркін мен (Қ.Бекхожин, Жаңа қытай.). «Күйші» атты поэма ғажайып сұлулыққа толы. Оның қай жерінен үзінді алсақ та, сом алтындай *к е р е м е т т і* сөз қисынын табамыз (Р.Бердібаев, Гүлстан.). 3. *Қишті, керемет, тамаша*. Болса да оқиғасы күн баяғы, Кетпеген *к е р е м е т т і* жыр бояуы. Ол салса махаббатқа гимн еді Өзекті өртеп кеткен «Ыңғай-ауы» (Т.Айбергенов, Мен саған.).

КЕРЕМЕТТІК з а т. 1. *Әдемілік, көріктілік, сұлулық*. Ақбөпенің шашының *к е р е м е т т і г і* н жүрт енді көрді. Нағыз қара толқын тәрізді төгіліп, жерге тиіп жатыр (І.Есенберлин, Қаһар). Айрықша белгің өзгеден, Сиқырлы сұлу көз – берен. *К е р е м е т т і г і* н суреттеп, Жеткізу қиын сөзбенен (А.Асылбеков, Көкорай.). 2. *Таланттылық, дарындылық*. – Е, әдейі шақырған соң, – деді Жолдыаяқ, – Әлібек жүйрігін Құлагермен жарыстырмай қоя ма? Әлібектің ол кезде тасы өрге өрлеп, асығы алшы түсіп тұрған кезі. Ақанның *к е р е м е т т і г і* не қарап жүрген ол жоқ. «Бүкіл Атығай-Қарауылдың ардагері өзіммін» – деп жүрген кезі ғой оның (Е.Естаев, Өмір.).

КЕРЕМЕТТІЛІК з а т. *Ерекшелік, қишті дарын иесі болушылық*. Газеттегілер мені білгенде, қайбір *к е р е м е т т і л і г і* м мен

белгілі болдым дейсің. Әйтеуір жарық көрген мақалаларым сондағы жолдастардың қолынан өтеді де («Білім және еңбек»).

КЕРЕНАУ ү с т. 1. *Жалқаулау, енжар, самарқау*. Бақ-дәулет, мал көшерде ырыс қашар, Біреуі-біреуіне пәле жасар. Бала пайдасыз болар, Жалшы жалқау болар, Қыз қылықсыз болар, Келін *к е р е н а у* болар, Қатыны салақ болар, Ат мінсе жалақ болар (Шал ақын, Өлеңд.). Ағайынды төрт жігіт *к е р е н а у* қимылдап, бірінен соң бірі қолдарын ұсына бастады (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік.). Мен кеше қара жұмыс істемедім, Тәбет жоқ, қара нанды тістемедім. *К е р е н а у* көтеріліп төсегімнен, Талықсып әрең жетті түске демім (А.Асылбеков, Көкорай.). Қара мұрт қолын салмақпен көтеріп, *к е р е н е у* құшақтап, арқаға қақты, аяғандай болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қолы бос, зерігіп жүрген жігіттер шылымдарын бүрк-бүрк сорып, аяқтарын *к е р н а у* басып, дүкенге қарай келе жатты (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). // *Жалқау, еріншек адам*. Тағы кімсің таң ата келе қалған, Аз ба сыйы тағдырдың менен алған. Желден сақта жерімде шаң боратар, Керден сақта, Құдайым, *к е р е н а у* да н (Т.Молдағалиев, Шақырады.). // *Жалқау*. Кейбір колхоздың *к е р е н а у* басшыларының шаруашылықты бұдан былай басқаруға хақысы жоқ (Р.Бердібаев, Гүлстан.). 2. *Селқос, енжар*. Қасарар қайраса да наданшылық, Білімсіз өзі біліп үйренбейді. *К е р е н а у*, ұйқы, жалқау – үш досы бар, Бұлардан бауыр басып жиренбейді (Ә.Найманбаев, Шығ.). 3. а у ы с. *Меңіреу, дел-сал, жайбарақат*. Жалғаннан жарын шақырсын *К е р е н а у*, дел-сал, ей, таулар, Күрсінбей неге жатырсың?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Керенау тартты. *Жайбарақаттыққа салынды, енжарланды; жалқауланды, селқос, салқын қарады*. Кейіме, інім, Керемет күндер алдында. Кемсіне берме, *К е р е н а у т а р т с а*, тағдырға (М.Мақатаев, Шығ.). Мырқымбай кейде *к е р е н а у т а р т ы п* жалқауланады, кейде көк шолағын жегіп, болымсыз еңбектің күйбеңінде жүреді (І.Омаров, Серпін). Жиі болмаса да, жастар арасынан *к е р е н а у т а р т ы п*, іске салқын қарау сияқты кемшіліктер де кездеседі (Б.Мадиев, Өрендер). Семьяның қамы, тірлігі, бақылауы бар. Одан сырт бала кейде оқуға *к е р е н а у т а р т а д ы* (Ақ бидай).

КЕРЕНАУЛАН = е т. *Жайбарақаттану, самарқаулану; енжарлану*. Ораз жұмысты *к е р е н а у л а н б а й* тиянақты істегенінді көрсе, сенеді де, сырттан бақылап үйренуге ерік береді (З.Шашкин, Теміртау). – Біз құсап асымдық балыққа зар болып отырса, көрер едім. Қарындары тойғасын *к е р е н а у л а н а* береді ғой (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

КЕРЕНАУЛАП ү с т. *Жай қимылдап, керіліп-созылып, асықпай.* Тоқаш орнынан тұрды. Құрышпай да *керенаулап* түрегелді. Бөкен қозғалған жоқ (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Ақан газет жайында сөз болатынын сезді де, *керенаулап* төмен түсті (З.Шашкин, Өмір.). Көксерек *керенаулап* зорға тұрып, қырыстанып артына қарап, ол да аяңдады (М.Әуезов, Қараш.). Ақбілек туып-өскен ауылына жетті. Ауылда иттер шулайды: қотанда қой маңырайды. Аспанда торғай шырылдайды. Қырындап ұшқан құс Сасы ала *керенаулап* н мыңқылдайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Арқамызды қиқандатып, *керенаулап*, мұрынымызды тыржитып, киімдерімізді іздей бастадық (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕРЕНАУЛАУ с ы н. *Жалқаулау, самарқаулау.* Мұның әмірін *керенаулау* болса да құп алып жүрген Мұрат барлығын дерлік кикірап істепті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Жұрт артынан *керенаулау* Сагила мен Мергенбай шықты (З.Шашкин, Шығ.).

КЕРЕНАУЛЫҚ з а т. 1. *Самарқаулық, енжарлық.* Адамдар баяғы «әй, күндікке жарайды ғой» дейтін *керенаулық тани* мүлдем арылды (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Арқадағы, сұлтанның өз дәрегейіндегі көп жұрттың қимылы сылбыр, үлесі өнімсіз – бұл не, *керенаулық* па, кесір ме; жайлау алдындағы ұлы аңшылық басқа аймақтарда қалай өтті – осы тәрізді, кейбірі күнделікті тіршілікке қатысты, кейбірі келешек үшін қажет толып жатқан шаруалардың жайын білу, ең бастысы – көкте тәңірі болса, жерде әмірші барын еске салу еді шапқыншылардың міндеті (М.Мағауин, Аласапыран). 2. *Біртоғалық.* Тек түйелер ғана қашанғы қалыптарынан былқ етпейді. Мейлі көктемде болсын, кез келген кідірісті, кез келген қысқа демалысты олар әманда біртоға *керенаулықпен* қарсы алады. Кәзір де тастан құйған алыптардай болып шөгіп жатыр. Не қозғалмайды, не орындарынан тұрмайды, не жолды босатпайды (Ә.Әлімқұлов, Махамбет.). 3. *Жайбарақаттық, асықпаушылық.* Сөйтіп, ел тіршілігінің ұтыс-ұтылыстарында жұмыстары жоқ бес болыс Керей-уақтың болыс-билері жерге орналасу мәселесін созбаққа салатын бір саңылау табылғанына мәз болып тарасты. Мұндай *керенаулыққа* келгенде бұлар теңдесі жоқ бірауызды екен (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). 4. *Кері кетушілік, іске ықылассыздық.* Әрекетке жауапсыз қараудың көрінісі. *Керенаулық* – жалқаулықтың бір түрі (Қаз. тілі. термин. Педагогика.).

КЕРЕНАУСЫ = е т. *Керенау тарту, керенаулыққа ұрыну.* Күн ыстық болғанда қой *керенаусып* жата береді (Т.Нұртазин, Адам.).

Бай келсе ақырғансып тықақ қағат, Кедейге *керенаусып* зығарланат (І.Жансүгіров, Шығ.). Бұрын сыпылдатып көп сөйлейтін Жұрымбай бүгін маңғазданып *керенаусы* қалыпты (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

КЕРЕНАУШЫЛ с ы н. *Жалқаулау, самарқау.* Тыңдаушылардың аужайын қобызшы түсінеді. «Жас құлақ желікшіл де, кәрі құлақ *керенаушыл*», – деп топшылайды ол (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

КЕРЕНДЕЙ с ы н. *Арпандай. Керендей* ашып ауызын Арыстан жаман ақырды (Қамбар батыр).

КЕРЕҢ с ы н. 1. *Құлағы жақсы естімейтін немесе мүлдем естімей қалған, саңырау.* Айғаным *керең* адаммен сөйлескендей сампылдап сөйлейді, даусы қатты шығады (А.Байтанаев, Жаңғыр.). Өзімді сөкті достарым, Антасын, деп жалған. Көзі бар, миы бастарым, Нұр алмады жардан. Сөйтсем олар *керең*, соқыр, Көздегені – қара су. Құлағы тас, ұқпай отыр, Жүрегі мұз, қардан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әр жолды ойлап, Ойыма бойлап, Ұқтым тайыз, тереңді, Сайраған тілмен, Зарлаған үнмен, Бақсан, әлгі жігіт құлағы біржола бітіп қалған *керең* екен де, сол себепті тілі шықпай қалған екен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). // *Керең адам.* Құлағы жоқ *кереңді* – Ұқтыра алмай сөз өуре, Тек тұра алмай біз өуре (А.Байтұрсынов, Шығ.). Шынтас *керең* кісі сияқты көзін төмен салып, сазарып тұр (Т.Ахтанов, Дала.). 2. а у ы с. *Түсінбейтін, білмейтін, надан.* Әнге *керең*, сөнге соқыр болсақ та, көкірегіміз бәрін көріп тұр деген екен бір ағамыз (Ғ.Орманов, Жүрек). Жолыға қалсам жолда егерде мен, Үлкенге аттан түсіп сәлем берем. Мұнымды жағымпаздық дейтіндер бар, Олардың көзі соқыр, көңілі *керең* (Т.Молдағалиев, Ескерткіш). Мен кейде *кереңмін*, Келмейді ешбір дыбыс құлағыма, Мен кейде соқырмын, Түспейді ешбір сәуле қос шырағыма (С.Мәуленов, Алыс кет.). 3. а у ы с. *Тіршіліксіз, өмірсіз, меңіреу.* Боран ұлып, қар құрсап жатқан өлік дала – мылқау да *керең* (А.Хангелдин, Ғани.). Іздеттірмей күндерді алыс қалған, Музыка боп жалғыздық табысты алдан. Ашты *керең* құлағын дүниенің, Құдірет жасап сиқырлы дауыстардан (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бәрекелде, бәрі жақсы керемет! Баба қоныс баяғыдан *керең* еді... Енді оның да жапырағын жайнатып, Жолаушыға дейтін болдык, көре кет (Х.Ерғалиев, Өлең.). Ну қылмақ шөлдеп жатқан жер, даланы. Жер еді ұйықтап жатқан мылқау, *керең*. Егіс боп жалпаң дала жемістен-ді, Ар жағы Сырға дейін тартқан көлем (Пернедегі терме.).

Керең түн. п о э т. *Меңіреу, мүлгіген түн; саңырау дүние.* Жолшыбай жол көп елді аралат-

ты, Бұрылмай бас өңгерген боран атты, *К е р е ң т ұ н* кен даланы күңіrentіп, Байбайлап «Құлагерге» бара жатты (І.Жансүгіров, Шығ.).

Құлағым [естісем] керең [тас керең] болсын. с ө й л. э к с п р. *Бұрын-соңды естіген емеспін деп ант-су ішуді білдіреді.* – Сіздер немене, орыс, украин, белорус қарттарынан артықсыздар ма?... – Олар ата-бабасының моласын қиратып жатыр деген сөзді *естісем құлағым керең болсын!* (І.Есенберлин, Көлеңке.). Байлықты айтып несіне мақтанамын, Балақ, қойнын несіне ақтарамын. Жетісудың байлығын білмек болсаң, Бір уыс топырағын ап қарағын. Екі құлақ, *естісем керең болсын*, Егіншінің бұл жерді даттағанын, Айналайын, Жетісу – аппақ арым! (М.Мақатаев, Шығ.). Бүгін Бекенжан түскі тамаққа келмеді. Жұмысы боп қалды ма, кім білсін. *Естісем, құлағым тас керең болсын!* (К.Тоқаев, Түнде.).

Тас керең. а) *Мүлде естімейтін саңырау.* Менде тіл де, құлақ та жоқ болатын. Кәдімгі *тас керең* мылқаудың өзі болатынынмын (К.Қазыбаев, Ызғар). ә) *Бейхабар, мақұрым.* Әрине, бұл шақ есіктен Құшақтап кірем ғаламды. Қиялдың маздап ой-қыры, Келемін болып *тас керең* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Кеш батты, қас қарайды, жабылды ымырт, Табиғат *тас керең* боп тартты күңгірт. Жаулардың алдын орап тосамыз деп, Сарбаздар келе жатыр суыт жүріп (О.Шипин, Дастан).

Керең қылды. *Түк естіртпеді, шулады.* Әйел жөн сілтеді. Асқар қуанып кетті. Сілтеген жобамен ол жоғары шығып, екі айырылатын коридордың оң тармағымен жүріп еді, ұзын коридорда қаз-қатар шарылдап жанған примустардың шуы құлағын *керең қылды* (С.Мұқанов, Ботағөз.).

КЕРЕҢДЕЙ с ы н. *Керең сияқты, керең тәрізді.* Түгінің бәрін жатқызды. Құлағын жымып жасырды. *Кереңдей* ашып ауызын Арыстан жаман ақырды (Қамбар батыр).

Құлағы кереңдей. *Құлағы естімейтін адамиа.* Сақаның *құлағы кереңдей* Қатты дауыстап, әр сөзді нығыздап сөйледі (З.Шашкин, Ұядан ұш.).

Тас кереңдей. *Саңыраудай, мүлде естімей қалғандай.* Жоқ, әлде есігіңді мықтап тұрып жабу ма, Сезбес үшін кең дүниенің жарығын. *Тас кереңдей* құлақты бітеп алу ма, Есітпеу үшін сыртқы өмірдің сарынын? (Ә.Тәжібаев, Жартас).

КЕРЕҢДЕН = е т. *Естімей қалу.* Топырақтың толқыны терең көміп, Құлақ қалған тарс етіп *кереңденіп*. Қазып алтын жолдасқа алғыс

айтып, Сапқа ілескен шойнаңдан әрең еріп (Ж.Өмірбеков, Ана.).

КЕРЕҢДІК з а т. 1. *Естімей қалушылық, саңыраулық.* *К е р е ң д і к* адамда іштен туғаннан және тұрмыста кездескен аурулардың, жарақаттардың салдарынан болады (М.Исанбаев, Медицина.). Құлағымның *к е р е ң д і г і* я мүкісі болса, дәрігерге қаратқанымды көрген шығарсың (С.Донентаев, Шығ.). 2. а у - ы с. *Түсінбеушілік, мақұрымдық, білместік.* Бұл үшеуін бағаламау – көзсіздік *һәм кереңдік*. Ал түсінбеу... бақытсыздық болар ол (М.Шаханов, Фасырлар.). Серігімнің бірі – аудандық ірі мекеменің үлкен столының иесі Сайын деген жігіттің жақсы қоңыр даусы бар екен, ән салды. Құлағының әуендерге *к е р е ң д і г і* бірден байқалған Сайынның кіші қызметтесі Талап өз бастығын барылдаған үнімен костамақ болды (К.Юсупов, Ақиқат).

КЕРЕҢҚҰЛАҚ з а т. с ө й л. *Саңырау-құлақ.*

КЕРЕҢШЕ ү с т. *Естімейтін адам тәрізді, саңырауша.* Ақ сәлделі, ісінген қалың қабақты қара сұр молда оның сөзін *к е р е ң ш е* көзін жұмып отырып тыңдады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

КЕРЕУЕТ [ор. кровать] з а т. 1. *Ұйықтауға арналған төрт аяқты төсек.* Шаршасан, жатып дамылда *К е р е у е т і* *ң н і* *ң* үстіне. Ауырсаң дағы ауырма. Ойлайды, ойбай, ішті деп (М.Мақатаев, Шығ.). Жастықтан төмен одеялдың үстінде үшкілдеп бүктеп тастаған бүршік-бүршік жиырма қол ормал. Жиырма бірінші *к е р е у е т* те өзі жатыр (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты.). Абжадай бөлмеде бір темір *к е р е у е т* пен сары сырлы ағаш стол, төрт орындық түр (І.Есенберлин, Қатерлі.). Тіпті, үй іші мүлкі кілем, *к е р е у е т*, айна, пеш атаулы мәңгі өлі тұңғықта тұрғандай көрінер... Асықпаушылық, баяулық, бойкүйездік қана бар секілді байқалар еді... (Ж.Молдағалиев, Ескі дос). 2. а у ы с. *Меншік, зат.* Бір жетінің ішінде Бағынбайсың кісіге, Өз билігің өзінде, *К е р е у е т* *ке* иесің (Қ.Аманжолов, Шығ.).

КЕРЕШІ з а т. *Аттарды бәйге жолына шығарып салушы, қарсы алушы.* Әр топтың алдынан *к е р е ш і*, күтушілер шығып, сәлем беріп, жөндерін біліп, үлкендер тұрған төбеге қарай бастайды (М.Әуезов, Абай жолы). *К е р е ш і* *л е р* қалың қауымды кері қайырып, аттарды бәйге жолына айдап салады (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). Қара қазық басына Қаракшы туын байлады. *К е р е ш і* шығып әр топтан, Шығарып атты айдады (Үш ғасыр.). Алдыңғы керешіге таман іліне берді (М.Әуезов, Шығ.).

КЕРЕШІШЕ ү с т. *Кереші сияқтының.* Қосақты қойды сауған қатындар қойды ағытып,

арқанды шумақтап жатқанда, арты ағытылғанша кезеңнен қозылар да шулап қоя берді. Қозы баққан жалаң аяқ балалар, ат қосқан *керешіше* қозыларды жанай жүгіріп, жіңішке даусымен қиқулап келеді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

КЕРЖАҚ [ор. кержак] с өйл. з а т. т а р. *Ескі әдет-ғұрыпты, діни ұстанымдарды, салтты көксейтін орыс халқының бір әлеуметтік тобы деген мағынадағы.* Осыны күткендей-ақ, Бұқтырма өңірінің бай-қулақтары, *кержақтар* мен контрреволюциялық пиғылдағы станция казактары қарулы үлкен топпен келіп, коммунарлардың тұрағын талқандады (Жинак // Асқан шу). Самогоншы *кержақтардың* мұрны тәрізді қожыр-қожалақ, балшық танауын оқтын-оқтын кәрі бұқаша шиырып-шиырып қояды (С.Байзақов, Адам.).

КЕРЖАҚЫ с ы н. *Кәнізі, сақ.* Ахметбек дружокты жіберіп қалды. Арбадан қарғып түсіп мен де кеттім. – Дайын отырыңдар, қазір қайырып әкелем! – деп айқайлап барам. Арқаның *кержақы* қоянындай емес, мұндағы көше қоян екен, күнбатысқа жеткізбей алдынан орап кейін қайырдым (Е.Өмірзақов, Үстаздарым.).

КЕРЖЕНДЕ = е т. *Қауқылдағансу, кеукілдеу.* Тоқта, шақырма... маған. Аблез Кенжеевич пен Показилов келсін... Аблез Кенжеевич басын кекірейтіп жүретін қайқы бел жуан адам, төмен, самай жағындағы әжептәуір қайратты қалың шашы төбесіне қарай жоғарылаған сайын тундраның шыршасындай жидіп кетеді; *керженде* келіп амандасып, кержендеп барып отырып жатыр (Ә.Тарази, Тас жарған.).

КЕРЖИ = е т. *Кежио, кердио, менсінбеу.* Көк ала шытпен тыстаған қоңыр елтірі тымағын көзіне түсіре киіп, танауы *кержи* иіп, о да келіп, ақ шымылдықтың ішіне кірді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аблез Кенжеевич *кержи* іп өз айтқаным дұрыс деп барады, Иван Гаврилыч еңкектеп өзінің қаржы таба алмаған кінәсін көтере алмай барады. Омар ыза болып қалған (Ә.Тарази, Тас жарған.). Фотограф оны азырканып *кержиген* де жоқ, көпсініп дәнеме қайтарған да жоқ, сол елпілдеген қалпы: «Бейсенбі күні түп-тұра сағат онда келсеңіз, дайын тұрады, аласыз да қайтасыз», – деп шығарып салды (Р.Өтесінов, Алыста.). // *Кержик.* Міне, сол уәделі мерзімде – дәл айтқан уақытында Мұсахан ательеге келіп кірді. Әдетте бұлардың аттары мінезінен, не атақ-жөнінен шығады. Мынаның *кержиген* мұрны, тырысқан екі елі мандайы, тікірейген жирен шашы кірпікшешенге шынында да ұқсайды (Р.Өтесінов, Алыста.).

КЕРЖІК с ы н. *Кері қарай жиырыла біткен, талпақ, кержиген.* Ал қазір сол қыз қара қасы

тіксіне, көмір қарашығы төңкеріле, *кержік* мұрны өрши, адам елтірлік күдіретті қиянатпен қала қарағанда Сағынай орнынан тұра ұшып, үн қатпай селтиді де қалды (Т.Нұртазин, Адам.). Аптаптан титықтаған... ақ қаптал *кержік*, қызыл қасқа, шаңырақ мүйізді сары, қара ала, сынық мүйіз қоңыр өгіздерді үйіре айдады (Н.Сералиев, Қанат). Әкесі туралы сөз қозғалғанда бұрын төбесімен көк тірейтін Сашка бүгінде *кержік* мұрнымен көк тірейді (Ә.Тарази, Шығ.).

Кержік желке. *Қырсық, қисық, кертартпа.* Бокмұрын: Елеместің әкесі, Отыз ұлдың кенжесі, Ерегіскен ерлердің Қайда қалмас көлдесі, Кейін тартқан кедейдің *Кержік* болар *желкесі*, Желікпе, Төстік, жер жұтқан Ала қаптай кеудесі (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

КЕРЗІ [ор. керзовой] з а т. *Су өтпеу үшін ерекше құрам сіңірілген тығыздау, қалың материал.* – Шамалыға сілекей шұбыртады екенсіз өзіңіз! – Майлық, сулығы бірдей *керзі* келісті! – дейді оған момақансынған біреу (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

Керзі етік. *Керзіден қонышталып, басы қалың былғарыдан істелген резеңке табанды етік.* Баян *керзі етік* киген кішкене аяқтарын тыпың-тыпың басып, жаралылардың артынан кетіп барады (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Шарасы таусылып, діңкесі құрыған Бөкең кетпенді лақтырып жіберді де, суды *керзі етігімен* шолпылдатып итше тепкілейді (О.Әубәкіров, Сикыр.). Бақыттымын. Өкпем де жоқ тағдырыма, Өмір мені көмген жоқ зар-мұңына. *Керзі етікпен* саз кешіп күн көрмедім, өкелерден жетерлік қалды мұра (Ф.Оңғарсынова, Мазасыз шақ). Нұрлан киімі конетоздау еді; аяғында *керзі етік* бар. Ақ көйлек пен галстугі ғана жаңа. Жүзін жел қағып күңіреткен (Ж.Молдағалиев, Ескі дос).

КЕРИТТЕР з а т. х и м. *Хлороформда толығымен еріп кетпейтін қатты, омырлығш, көміртектес таушайырларды біріктіретін тотианың жалпылама атауы.*

КЕРКЕЛЖІҢ з а т. с өйл. *Күкілжің.* Тіпті, отбасының *керкелжің* де итжығыс түсіскен жерлері де ұмыт болған жоқ (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

КЕРКИ = е т. с өйл. *Кейки.* Диірменшінің біздің жоғарғы класта оқитын қызы бар. Өзі *керкиген* біреу, төкаппар (С.Сарғасаев, Көңілді бала.).

КЕРКІЛ з а т. *Сөз егесі, ұрыс-керіс, айғай, дау.* Біраз *керкіл* болып та қалды сол арада. Қалайда қонақтарды өкпелетуге болмайды (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Бос *керкілді* тоқтатып, түсінісіп алғанымыз жөн болар (А.Байтанаев, Асан). – *Керкіл*, кейісті кек тұта берсек... – Әлі де

біржайлы болармыз деген дәмен бар екен ғой? (Ө.Қанахин, Жүрек қалауы). Сен түн жамылып, сирағынан сүйрелейтін тоқты-торымдар жайында емес, бұл *керкіл*, – деп оны табанда тойтарып тастады (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Онан әр бұтағын бір сағалай отырып сарайдың іргесіне де жетті. Саймарандардың өздері көрінбейді, әлдене дескен дауыстары еміс-еміс естіледі. Бір кезде араларынан *керкіл* шыға бастады (Ә.Әбішев, Сәуле.).

КЕРКІЛДЕ = е т. *Таласып-тартысу, дауласу*. Дәмге «тәуір болды» деп шақырамыз, Келеді кожа-молда *керкілдеген*. Татқанда ағузыны күңіrentіп, Әлхам оқып сақалы желкілдеген (Т.Көбдіков, Жыр.).

КЕРКІЛДЕС = е т. *Дауласу, ерегісу, айтысу*. Ортасы ойысқан топ біріне-бірі наразы, *керкілдесе* бастаған (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Әрқайсылары өз түсінгенін айтып, күн сайын *керкілдесіп*, таласты да жатысты (С.Мұқанов, Шығ.). Осыдан үлкен дау қозғалып, үш ру ел бітімге келе алмай, кереғар даумен *керкілдесіп* отыр екен (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Керкілдесіп қалды. *Сөзге келіп, жанжалдасып ұлгерді*. Оңашаланған шақта, осы жайда Шоқан мен Усов тағы *керкілдесіп қалды*. Әсіресе Романовтар жайында (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

КЕРКІЛДЕСТІР = е т. *Ұрыстыру*. Қайдағы бір бейтаныс адамның аузынан шыққан жалғыз сөз екі досты *керкілдестірді* де тастады («Қаз. әдеб.»).

КЕРКІЛДЕСУ *Керкілдес етістігінің қимыл атауы*. Бірер күннен кейін айырылысатын кісімен *керкілдесуден* маған келері қанша (С.Мұқанов, Өмір мект.). – Енді жобаладық. Сол екі шалдың қайсысы қандай нәрсені қалайды? – Мұраттысы әзілдесуді, көсесі *керкілдесуді* жақсы көреді (Ә.Көшімов, Қысталаң жыл).

КЕРКУДАН з а т. к ө н е. *Мүйізтұмсық*. Осындай үкім қылды Зарқұм батыр, Кедейлерге саларға қаманақұр. Бір жігіт *керқуданы* мініп алып, Жүгіртіп ер Омарға келе жатыр (Бабалар сөзі // Діни дастан.). Ландһүр деген көпірден шауып шықты, Күрзі, шоқпар, қолына алып шықты. Астындағы *керқуданы* ол ойнатып, Өз атына дабылды қағып шықты (Бабалар сөзі // Діни дастан.). Мұсылман жалындады Күдіретке жалынып «Жар бол» дейді Мұхаммедке. *Керқуданы* Самандүр мініп алып, Көпірге шықты ақырып жекпе-жекке (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

КЕРҚАЙСАҢ с ы н. ж е р г. *Кертақыс, қырсық, кесір*. Бұл – осы ауылдың ең шеткі және уәкіл талғайтын *керқайсаң* адамдары көп бөлімі екен (С.Бегалин, Уақыт.). Бірақ әрбіркер-

қайсаң уақиғаларға үніле зер салса тұла бойы шімірікпей қоймас-ау! (С.Талжанов, Ұлдай.).

КЕРҚАЙСАҢДЫҚ з а т. *Қырсық, кесір мінез*. Жайсаңбек сол кеткеннен қайтпады тез, Қажының қалауына болды да кез. Отарға жылқы айдасып кете барды, Кедейде *керқайсаңдық* жоқ қой мінез (Сара, Тордағы.).

КЕРҚҰЛАН з а т. з о о л. <лат. equus przewalskii poljakov> *Тақтұяқты сүтқоректілердің жылқы тұқымдасына жататын жабайы жылқы түрі*. Кейде *керқұланды* жойылып кеткен тарпан жабайы жылқысының түр тармағы деп те есептейді (ҚҰҰ).

КЕРЛЕ = е т. *Қаптау, сыймай кету*. Үйде жан жоқ, елдің бәрі далада. Шұбап қойдың алды келді қораға. Ағытылған құлындарын ертіп ап, Кетті өріске *керлеп* жылқы торы ала (О.Асқар, Көкорай). Жәнібек атына қарай жүгірді. Екеуі жарым сағат мөлшерінде қабырға жолмен *керлеп* отырып, Жақаштың қаратасының желкесіне шықты. Бұл өңірдегі ең биік тұрғылардың бірі – осы (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

КЕРЛЕН = е т. ж е р г. *Кесірлену, қырсықтау*. Бұған Ермекбай *керленіп* бірсыпыра тұрды (І. Жансүгіров, Шығ.).

КЕРЛЕТ = е т. *Қаптау, жаю*. Ахмет пен Бәйімбет қойларын екі сағаға *керлетіп* жіберіп, ат басын түйістіріп, ортадағы қырда тұр. Ыдырыс ес білгелі екеуінің іргесі ажыраған емес (Д.Жанботаев, Шыңда.).

КЕРЛПЕ ү с т. *Аузы-мұрнынан шыға, әбден тола*. Адамның өмірінде қуаныш та, реніш те аз болмайды ғой, ал қызылшашыға еңбегі жанып, *керліге* толған қызылша жердің құрсағына сыймайтындай көлемденіп өсіп, сабағы қарауыта жасылдана толықсуы – үлкен мәртебе!.. (Т.Нұртазин, Ауыл тынысы).

КЕРМАЛ с ы н. ж е р г. **1. Кермек**. Сынған бричканы жөндеп, *кермал* дәмі кетпеген құдық суын қайта аршып, бұлар соңырақ бармақ болды (Т.Сағымбаев, Кездесу). Жағаға жүгіріп құлады. Танауына судың *кермали* иісі ұрды. Әлдеқайдан құс саңқылдайды (С.Елубаев, Жарық дүние). Домалап кенет ақ қардан Бір тамшы төмен ырғиды, Кетеді кермал жақпардан, Бетке алып сосын ылдиды (Қ.Шаңғытбаев, Аққу әні). **2. а у ы с. Талас, егес, керкіл**. – Ой, тәңір атсын сені, тәңір аткыр! Шылғи өтірік болды ғой, Ағыбаевпен доспын дегенің. Екеуі *кермал* сөзге келсе де, бұдан әрі қарай жаяу кеткен. Инспектордың үйін бұның бір рет сырттай көргені бар («Қаз. әдеб.»). Құрымбай осының боларын білген, сондықтан оны кінәламаған да. «Пендепілігі ұстап кеткен шығар. Оған бола *кермал* сөзге барып қайтем. Түсінігі бар адам ғой» деп мырс еткен де қойған («Қаз. әдеб.»).

КЕРМАЛДАС = ет. жерг. **1.** *Сөз таластыру, ерегісіз, шексіз қалу; керкілдесу.* Шал мен кемпір әрі-бері *кермалдасы* п алып, қор ете түскен (О.Бөкеев, Үркер). – Жарайды, *кермалдасы* а й-ақ қоялық, бірақ есінде болсын, өзінді жақсы ұста (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). – Бұдан ары *кермалдасы* п тұрудың орны жоқ (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Бұдан ары *кермалдасы* п тұруға Жаппастың шыдамы жетпеді білем, суды бөген жатқан баласына ақырып қалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** а у ы с. *Қылжақтасу. Кермалдасқа* н бейпіл ауыз балаларға ілесіп аңдаусызда «жағымсыз» деп қалыпшын (Д.Досжанов, Тұлпар.).

КЕРМАР ү с т. *Қатты сөзге келіп, ілінісіп.* Бұл сапарында Н.С. Хрушев көптен бері тісін басып жүрген Нұртас Ондасыновпен де *керма* р сөйлесіп қалғанға ұқсайды («Егемен Қазақстан»).

КЕР-МӨР: кер-мөр сөйлесті. *Ашылып, шешенсіп, толғанып сойледі.* Еңсеп әкесінің біреумен *кер-мөр сөйлесіп* жатқанын әлі көрген емес, бірақ пәленшекеңді, түгеншекең сөзден жығып кетіпті дегенді талай естіген (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

КЕРМЕ з а т. **1.** *Үй жанындағы мама ағаштардың (діңгектердің) арасына керіп байланған, қонақтар мініп келген аттарын байлайтын арқан.* Үлкен үйлердің арасындағы *керме* де әрбір ауылда суып тұрған ерттеулі аттар бар (М.Әуезов, Қараш.). Сұлу деген сол жерде, Ерлері сыйлап, қадірлеп, Ашпаған бетін пердеден. Батырлары жасынып, Аттары кетпес *кермеден* (Қабан жырау, Алтын қазық). Бала жігіт *кермедегі* сар бауыр атқа қарап, әкесіне айтуға жылдам үйіне бұрыла бергенде, үйден Мұсаның өзі шыға келді (С.Сейфуллин, Шығ.). *Керме* де байлаулы тұрған атқа қарай кетіп бара жатқан жігіттің Салмұрат екенін Көжек білді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Тұлпардай тықыршып *керме* де, Кермет үнсіз тұр бөлмеде. Бірде ол жүйкеңе нұр құйса, Бірде ол мұң салар зердеңе (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Бір нәрсе ілу үшін биіктеу етіп тартылған жіп.* Кішкене көл жиегінде – балық заводы, бұл да бір қала; күн астына *кермеге* жайған балықтар жалтылдайды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Сыртта, жіп *керме* де қақтаған балықтар алыстан көз құрттың жеп, қызықтырып барады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **3.** *Мәреге тартылған жіп немесе арқан.* Желдей ағып өтпеді дәл *керме* де н, Қайран далам, күдер үзбе сен менен. Жер болуың мүмкін емес өңгеге, Кем болуым мүмкін емес өңгеден (С.Жиенбаев, Таңд.). Өмір дейтін тайғанақ мұз айдында, Жырлап кетем, алдымен жылаймын да, Сөредегі *керме* н і кесіп өтсем, Маған әлі жетпейді Құдайдың да

(М.Мақатаев, Шығ.). Тұяқпен турап, көлденең жатқан көк белді, *Керме* н і үзіп сөйгүліктер де жеткен-ді. Көре алмай Түке баласы менен күреңін, Көзінің алды көлеңке тартып кеткен-ді (М.Мақатаев, Шығ.). «Бұл бақытты Құдай да, хан да бермеген». Ғасырым менің тұлпарлар аққан *керме* де н. Ұрпағым менің келеді бүгін осынау туға сап болып Омырауын аспан зерлеген! (Т.Айбергенов, Мен саған.). **4.** *Қалқа, далда.* Бұл *керме* н ің қажетті темірлері 1965 жылы Қазақстанда көптеп шығарыла бастауы тиіс (Ә.Әбішев, Мал дәрігер.). // *Бір нәрсені тасалап тұратын, жинамалы.* – Артында қалғандарыңның көзі жамандық көрмесін! Жас әйелдер қайтадан *керме* орамал астына кіріп, жоқтау айтуға кірісті (Ө.Қанахин, Жүрек қалауы). **5.** *Балық аулайтын тор, ау.* Қазір *керме* төгіп бара жатқан балықшылар ұзаған сайын маржандай тізіліп ақ қалқандар қалқып барады (Т.Құрманғалиев, Теңіз.). **6.** а у а т. *Тағы бүркітті көндіктіру үшін, томаға кидіріп, қондырып ұстайтын арқан.* **7.** а у ы с. *Қиын-қыстау кез, тағдыр, қиыншылық; кедергі.* Жерім шыққан *керме* де н Өлеңде қанша қасиет (Жамбыл, Тол. шығ.). Көздеген мақсатының, ойлаған мұратының жолында неден де болса қайту жоқ, оның мақсат-мұратына өзгелердікі тұс келмейді. Тұс келмеген соң, оның бәрі де мұның жолына *керме*, кедергі болып, қалаған жөнімен жүргізбейді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бір жағында ғамалға шапқан батыр сияқты қайраткер, бір жағында оның қайратына қарсы *керме* тартып, кедергі қойып, жолын бөгенге табиғат заңы, табиғат тағдыры, әлеумет әдегі, әлеумет бөгеті (А.Байтұрсынов, Шығ.). Аяғыңды тұсау қысты, Жақтарыңды құрсау қысты. Көрмесіңе Пердең мықты, Өтпесіңе *Кермең* мықты (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Кермеге түсті. *Қиын-қыстау жағдайға тап болды.* Сәбидей жаны жас киік... Жаудырап тұрсың сен неге, Жем болғың келіп тұр ма әлде, Желігіп *түсіп кермеге* (С.Мәуленов, Найзағай.).

Керме нық. а) *Кермиық (келбеті келіскен, мүсінді).* Тәттімбеттің бойы жадырап, денесі серги бастады. *Керме* и ы қ т ы адамның көлеңкесі қанатын қомдаған бүркіттің көлеңкесіне ұқсап тұрады (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Көк қанатын сермей салып келе жатыр ала таң, көктем құшып, қыс құрсаудан көзін ашып дала паң. Кербез неткен керілгенде *керме* и ы қ боп көсіліп, қолтықтарын қуалайды құрақ ұшқан сылдыр бұлақ жосылып (Ғ.Мұстафин, Жайнаған жер). Сән қосып шалқыған сол торқалыға, *Керме* и ы қ кепті қыздың шолпаны да (Ғ.Игенсартов, Тың дала). ә) *Құс қанатын жиганда тартылып, жиырылып, құс қанатын*

жайғанда созылып-керіліп, қол жіліктерінен бөлектеніп, ықтың қылыш қырына жете біткен осы сіңірлер тобының сырт көрінісі.

Керме қас [қасты]. а) *Жіңішке, иілген қас.* Аузында әсем шырын сөз. Күміс үнді, қолаң шаш Ұзын мойын, *к е р м е қ а с*, Ақық тісті, ай нұрлы (Манас). Сол Бас арықпен келе жатыр едім, алдымнан өзіммен бірге оқып жүрген бір жігіт кездесе қалды. Қасында қара торы, *к е р м е қ а с*, бота көзінен жалын шашыраған жас келіншек бар (Ә.Жылқышиев, Өмір ақыры). – ө) *Көркі келіскен, әдемі, сұлу.* Ноғайлының жұртының Қыздарымен *к е р м е қ а с* Жігіттей дәурен сүрмедік, Өтерін дүние білмедік (А.Байтұрсынов, Ақ жол).

Керме сымды жарылғыш мина. ә с к. *Тұтандырғышы керме сымның әрекетімен іске қосылатын, жаяу әскерге қарсы қолданылатын мина* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тағдырдың кермесіне кез келді. *Ауыртпалық түсті, тағдыр тәлкегіне түсті.* Бірақ құдайшылыққа келгенде, Ақбілек сорлыда не жазық бар? Өз еркімен барған емес, *тағдырдың кермесіне кез келді* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қаңбақ пен салмағың тең бұл бір заман Лаж жоқ жел айдаса ермесіне. Тайпалған талай жорға, талай тұлпар, *Тағдырдың кез* болып тұр *к е р м е с і н е*. Солардан жаным-төнім ардақты емес, Орынсыз күйзелейін мен несіне?! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

КЕРМЕК¹ з а т. ө с. <лат. limonium>

1. *Тамырынан сары түсті илік зат (бояу) алынатын қорғасыншөптер тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік.* Көпжылдық *к е р м е к т ің* күлгін түсті гүл шоғыры да анадайдан көзге түседі (Б.Мұханов., Қазақст. өсімдік.). *Кермектің* тамырынан тері илейтін зат, тері және жіп бойайтын бояу алынады. Илік, бояулық, дәрілік, әсемдік өсімдік (Қаз. тілі термин. Биология). Анабаз, *к е р м е к* шабу жоспарларын, Ескермей жүргені анау баскармаңның. Өсіріп он процент жібек құртты, Өлді деп «ажал жетіп» – астарладың (Айтыс). **2.** а у ы с. *Азап, қорлық.* Ақындығым емес жеке ермегім, Тым көп тарттым дүние жалған *кермегің*. Төгіп келем қара терді аянбай, Қатар қазып жер кені мен сөз кенін (К.Салықов, Жезкиік). Қарындас бар ұқсайтын маған түрі: Қырдың гүлі, қазақтың қаламыры. Әкем ерте өлгенмен, амал қанша, Бәрін көрген *к е р м е к т ің* анам тірі! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

КЕРМЕК² с ы н. **1.** *Қышқылтым, ащы (дәм, иіс).* Раушан шөлдеп отыр еді, қымыз деген соң, делебесі қозып, ерніне тигізіп еді аузы *к е р м е к* татып кетті (Б.Майлин, Шығ.). *К е р м е к* ісі аңқыған көк жусандар құдық басындағы қатындардай бастары түйісіп,

сыбдыр-сыбдыр сыр шертеді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Қылтиған жас құрақтар су астынан, Айнымай қырдың жаңа жуасынан. Бойынан таратады *к е р м е к* иіс, Жас иіс – тірлік ісі бұл ашылған (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Сай табанындағы сыздауыттан дермене шөптің *к е р м е к* ісі аңқиды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). **2.** *Ащы, жаман.* Басында сыр бермеген сұм сұлуға, Біраздан бола бастар күлкі *к е р м е к*. Нояннан о да көзін алмас болды, Күйдіріп жас жүрегін жалын кернеп (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Пәс, ауыр.* Үңіледі ол. Телміреді. Телміреді аймаққа. Көз буалдыр, көңіл *керме*к, тіл тістеулі, ой-ботқа. Бір жолаушы бұрқыратып қара жолдың тозаңын, Ен далада еркін жортып бара жатыр қай жакқа?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Кермек ой [қайғы]. *Ауыр, жанына батқан ой.* Осынау *к е р м е к о й д а н* құтылғысы кеп ол тосыннан сөйлей салды (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек, Ашудың ашыған у, о й ың *к е р м е к*. Мұңдасарға кісі жоқ, сөзді ұғарлық, Кім көңілді көтеріп болды ермек (Абай, Тол. жин.). Лақтың ойыны да оның көкірегіне *к е р м е к қ а й-ғ ы н ың* тағы бір тамшысын тамызып кететін (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

Кермек су. а) *Дәмі ащы су.* ә) терм. *Құрамы 6,01-ден – 9,00 мг-экв/л-ге (1 миллиграмм-эквивалент 20,4 мг/л Са² немесе 12,16 мг/л Mg²⁺ құрамына сәйкес келеді) жететін су.*

КЕРМЕКЕ [ор. керамика] з а т. с ө й л. **Керамика.** Қабырғаның батыс жағы шым-шидің түріндей, жасыл ала, көк ала таңдай ирек сыр, кей жері көшкен, кей жері тұтас. Сыры тастай қатты, шынайды жылтыр. Бұл сырды *кермеке* (керамика) деп атайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕРМЕКСАБЫН з а т. ө с. <лат. limonium otolepis> *Кермек туысына жататын, тамыры жуан, жапырағы ерте түсетін көпжылдық өсімдік.*

КЕРМЕКТЕН = е т. **1.** *Ащылану, сор татыңқырау.* Басын Үлкен Хинган жоталарынан алатын мөлдір су құм арасына жеткенде сор татып *к е р м е к т е н і п*, жылымшы боп кетеді екен (Ө.Қанахин, Майдан). Топырақ бетіне жакын жатқан жерасты тұңы немесе аздап *к е р м е к т е н-г е н* суды көктемде көп мөлшерде пайдалануға мүмкіндік бар (Е.Жамалбеков, Суармалы.). **2.** а у ы с. *Дауыстың жарғышақтанып шығуы.*

КЕРМЕКТЕУ с ы н. **1.** *Қышқылтымдау, ащылтымдау.* Содан соң бөлек от жағып, үстіне жасаң тобылғыны үйді. *К е р м е к т е у* иісі бұрқыраған тобылғы түтіні мосыны жауып кетті (А.Нұрманов, Құлан.). Жерасты сулары тереңде жатады. Кей жерде аздап *к е р м е к т е у* болып келгенімен, суы, негізінен, тұщы

болады (Е. Жамалбеков, Суармалы.). **2.** а у ы с. *Мысқыл, келеке аралас, уыттылау.* Бұл өлеңді оқыды да Айназар *к е р м е к т е у* шыраймен ақырын езуін тартты (С.Сейфуллин, Шығ.). Езуінде әлденеге қысылып, жауап таппай отырған адамдарда ұшырасатын *к е р м е к т е у* күлкі бар (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Бұрынғылар «артыңдағының өскенін көріп, қартайғаныңды білесің» деген *к е р м е к т е у* мәтел қалдырса, біз мұрагер жас буынның өскенін көріп, жасарғандай боламыз (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.).

КЕРМЕКТІК з а т. *Ащылық, кермек татушылық, ашқылтымдық.* Балықтар мен өсімдіктердің жақсы өсіп-дамитын суының *к е р м е к т і г і*н градуспен айырады (Т. Мұсақұлов, Аквариум.).

КЕРМЕКТІЛІК з а т. с ө й л. *Кермектік.* Суда еріген минерал заттары неғұрлым мол болса, оның *к е р м е к т і л і г і* де соғұрлым жоғары болады (А. Мырзабаев, Хим. қызығы).

КЕРМЕЛЕ = е т. **1.** *Арқан керіп ұстау.* Тумысынан нокта ілмеген асауды ұстау оңайға соқпады. Алдымен бас асаудың енесін *к е р м е л е д і к* (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). **2.** *Жіпті, не сымды әрлі-берлі тартып, керіп тастау.* Көше сайын бағандар, Сыммен тартқан *к е р м е л е п*. Темір табанды адамдар, Шығып соған өрмелеп (Т.Жароков, Қырда.). // а у ы с. *Қаптаған, сыймайтын.* Бірақ оның *к е р м е л е п* кеткен ой толқынын бір арнаға түсіріп жинақтау ниетімен істеген бұл уақыт ұту әдісі өзінен өзі-ақ көрініп тұр еді. (Х.Есенжанов, Тар кезең). **3.** *Шымылдықпен, матамен т.б. бөлмені бөлу.* Егер оның жеке бөлмесі болмаса, керуегі міндетті түрде шымылдықпен немесе *к е р м е л е п* бөлінуі шарт (С.Байжанов, Өкпе туберк.). **4.** а у ы с. *Кедергі болу, жолын кесу.* Бала болып серігіп ойнап, секіріп бой жазғысы келген қыздарға шешелері «шошаңдамай тек отыр», «қыздар сызылып қана тұру керек» деген сияқты нақылдармен *к е р м е л е п* тастайтын. Бірақ осы керменің керілмейтін де бір реті болатын еді (І.Омаров, Шабыт шалқары).

КЕРМЕЛЕТ = е т. *Жүлу, тарту, ұзу.* Гудогым орындалар аманатың Сұңқар көп қомдап жүрген қос қанатын. Қаруын қарына іліп жарқылдатып, Шүйгітіп *к е р м е л е т і п* тұлпар атын (Ф.Малдыбаев, Қыр қызы).

КЕРМЕЛЕУ *Кермеле етістігінің қимыл атауы.* Құлашты кеңірек сермейтін деңгейге жеткен жалынды ақынға күнделікті күйбең мен өзін-өзі *к е р м е л е у д і*ң қажеті аз («Қаз. әдеб.»).

КЕРМЕЛІ с ы н. *Екі жаққа керіп қойған, тартып тастаған. Кермелі* сымға жылжыма-

лы қарымен байланған дәу төбет құйрығын былғандатып алдынан шықты (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Кермелі төсек. *Екі баған арасына құрылған аспалы жатын орын.* Атлас, шайы жамылып, Құс жастыққа малынып, Ақ бұйра тонды айқарып, *К е р м е л і т ө с е к* үстінде Ұйықтап жатыр қаперсіз Манастың көкжал баласы (Манас).

КЕРМЕН: *кермен қауын.* ж е р г. *Емге жейтін қауын түрі. Керменнің* дәні болмайды (Қаз. тілі аймақ. сөздігі).

КЕРМЕШЕ з а т. к ө с і б. *Керіп салып, балық ұстайтын ау.* Балықшылар шаршайтын емес, үлкен *к е р м е ш е м е н* шағын көлді екінші қайтара тағы сүзіп келеді (Т.Ахтанов, Дала сыры.). Сарайға кірsem, жақында ғана күн көзіне жайып алған *к е р м е ш е*ң д і тышқан жей бастапты (Т.Тобағабылов, Жазира). Әлі есімде. Егін жөнді бітпеген жылы болса керек. Бұл біздің ауылдың дариынның арғы бетіне көшіп баратын жылы. Әкем қап-қап балық өкеледі. Ау салып, *к е р м е ш е* тартпайды. Мұздың бетіне жабыса қатып қалған балықты сүйменмен ойып алады. Сол жылғы қыста нан жағы аздау болғанмен, балыққа да, балық сорпасына да бүйіріміз шыққаны анық (Т.Тобағабылов, Түсіңсең еді.).

КЕРМИЫҚ с ы н. *Кербез, паң, сәңқой.* *К е р м и ы қ* Кәмшат қыздың көрдік көркін, Қондырған шекесіне құндыз бөркін (Жамбыл, Шығ.). *К е р м и ы ғы м*, кербезім, Керіскендей пандозым. Құлжадай айбар мүйіздім, Құланның аңы дауыстым (Махамбет, Өлеңд.). *К е р м и ы қ*, керме қастың керім сөзі, Таңертең таңғалдырып кеш келгендей (Айттыс). Алды-арты Абай, Нүрке шыңнан биік, Ақ марал, бойжеткен қыз бір *к е р м и ы қ* (Б.Тұлғажанов, Жомарт.). Наурызбайдың тұрқына лайық түрепеті де, *к е р м и ы ғы* да бар – түр (Қ.Тауасарұлы, Түп-тұқиян.). Шебер де он екі мүшесіндегі ең сұлулықты шөйімен қымтап, көлденең көзі оқыс жалт еткен ай дидарымен ынтық қып қоятын *к е р м и ы қ* кербез сұлудай, кез келген тіміскі көзге сыр шаппа бермесе керек (Ә.Кекілбаев, Шығ.). // *Кербез, паң, сұлу қыз.* Сөйтіп жүріп-ақ, талай *к е р м и ы қ т ы*ң оң қабағына тап болыпты (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

КЕРМИЫҚТЫ с ы н. *Керілген, паң.* Қайырлы таң, жомарт жерім, ер жерім, Өзендерім, көлдерім! Қайырлы таң, *к е р м и ы қ т ы*ң кең далам, Құба жонды белдерім! (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕРН [нем. Kern] з а т. к е н. *Құбырды бұрғылау ұңғымасының ұңғубетінен алынатын, цилиндр пішінді болатын кеннің немесе тау жынысының сынама үлгісі. К е р н* зертханалық талдаулардан, минерал-петрографиялық зерттеулерден өтеді (ҚҰЭ).

КЕРНЕ= е т. 1. *Судың шегінен асып толуы, тасуы.* Кавказдан шықты жайнап, қылып у-шу. Тұзу жерден жол *к е р н е п* ұлғайды су (Абай, Тол. жин.). Көк күркіреп, су күңгірлеп, Кенеттен кейде шарт етед. Кемеге ажал таянды Кемені су *к е р н е д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. а у ы с. *Көңілдің шаттануы, толуы.* Жарқырап тұла бойды шаттық кернеп, Ажарым шырайланды бетімдегі (Жамбыл, Шығ.). 3. а у ы с. *Әбден толу, сыймай кету.* Ел де өзіне сенбейді, Қарайды үнсіз таң көріп, Аспан астын *к е р н е й д і* Ақ меруерт ән болып (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). Сонау бір *к е р н е п* тұрған көкжиекті Дегенше қалың қолға енді жетті, Қалың қол қырдан ойға төгіледі, Құжынап құмырсқадай жердің беті (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ.). 4. *Лықылдату, аузы-мұрнынан шығу.* Кең залды *к е р н е г е н* халық бүгін кемтігі толып, кемеліне келгенді шаттығы күндей шалқып отыр (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Дамыл, аяп көрмейді көзі терлеп, Өзге жақпен жүре алмас майын *к е р н е п* (Батырлар жыры). Үй ішіне сыймай, жер-дүниені *к е р н е п* барады. Бірақ аяғына дейін ойналмады. Орта жолда кілт үзілді. Дәл құлағының түбінен Айтанның ауыр дем алған дыбысы естіледі. Үйді айнала жүгіріп келгендей. Ентігін баса алмай отыр. Өңі де әдеттегіден бозарыңқы тәрізді (М.Мағауин, Көк кептер).

Ашу [ыза, ашу-ыза] кернеді. *Ызаланды, ашуланды, ашу қысты, булықты.* Ол содан кейін қолындағы сөмкесін *ашу кернегені* соншалық, өзі сүйеніп тұрған шарбақтың арғы жағына лақтырып жібергісі келді. Бір-екі жолы оқталып-оқталып әрең дегенде тоқтады (М.Рахманбердиев, Ақ тілеу). *Ашу кернепақ* қапшықтай денесін, Ақылыңның алды аударып кемесін. Алып ұрды шоқпардай, бір сөзбенен Арашаға түсе берген енесін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Ыза кернеген* ол ұшып тұра келіп, Байғасының жағасынан ала кетіп еді, артқы шекеден тиген жұдырық ұшырып жіберді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Қарсыласып ештеңе шығара алмаған Оралбай, *ыза кернеген* қалпы, тісін қайрап, көлбеу жатқан түйеге қарай жүрді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Осылай деп Мұсабек Күш қосты тағы күшіне, *Ашу-ыза кернеді*, Түк бітті оның түсіне (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Ән кернеген. *Әншілері көп, өнерлі, қуаныш көп.* Ән *к е р н е г е н* даласын Әйгілі елге баласың. Күй менен сый табылар, Миды кімнен аларсың? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Даланы кернеді. *Ән шықалды.* Бұл жерде ана сансыз он балалы, *К е р н е й д і* олар жайлы ән *д а л а н ы*. Бұл аймақ атом күшін соғыс емес, Адамның бақыты үшін қолданады (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Жанын кернеді. *Ішіне сыймай кетті.* Сүйініш пен күйініш кемеріне жетіп, *ж а н ы н к е р н е д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жел кернеді. *Жел көтерді, қшырды.* Етек-жеңім желпілдеп, омырауымды *жел кернеп*, тартып барам. Барып-барып, артыма бір қайрылдым. Жәкең кемпірімен әлі қарап қапты. Алтыншаш ауылдан кішкене қоңыр қозыны көтеріп шықты (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

Жыр кернеді. *Жырлағысы, ән салғысы келді.* Көк-жасыл, шымқай қызыл шоқ, Жүрегімді тербеді. Кеудемде шаттық тасқындап, Ән менен *ж ы р к е р н е д і* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кек кернеді [кернелді]. *Ызаланды.* – Міне, сол Мақамбет Мәліғаждаров енді тағы да алдынан шығып отыр. Туған ауылда басына әңгір-таяқ ойнатып, қорлап отыр. Шәукенің көкірегін *к е к к е р н е д і*. Озбырды атарға оғы болмай, түктенген шұбар бетіне жирене қарады (Т.Әлімқұлов, Күрен өзен). Жүргенде кеудедегі *к е г і к е р н е п*, Көз жасы көк өзендей ақты сел боп. «Уа, Ленин, уа, Ленин!» деп жүргенде Әли, Кездесті бір түнде өзі Ленинмен кеп (О.Шипин, Дастан.). Кеуделер *к е к к е к е р н е л і п*, Кедейлер шықты аулаққа. Азаттық туы тербеліп, Бермеске адам солдатқа (М.Байсейітов, Қарақаралы.).

Көкіректі [кеудені] кернеді. *Кеудеге толды, сыймады.* Өкініш қаулап өрмелі, Сағыныш *к ө к і р е к к е р н е д і*. Дос-жаран түгел жолықса, Біреуі ғана келмеді (Қ.Салықов, Жезкиік). Аналықтай бәйбіше *К ө к і р е г і н к е р н е г е н*, Күндіз күлкі көрмеген, Түнде ұйқы бермеген Көзінен төкті арманды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Шашын алды патшаның, Аузынан серт болды. *К е у д е с і н к е р н е п* шебердің Көрген мүйіз дерт болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *К е у д е с і н к е р н е п* зілді бір уайым, Теңселген Сарыарқада сырлы қайың. Даланың мұңлы аспаны, мөлдір көлі, Құшақтап құба жонда тұр Абайың (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сөйтіп, құрт жайлаған *к е у д е с і н* қалың қайғы, ауыр арман *к е р н е г е н*, ет жүрек жас ақын жадыраған жаздың нұр төгілген күнінде жарық дүниеге хош айтады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Күш кернеді. *Күші артты, жігерленді.* Ашынған ананың бойын жалынды *к ү ш к е р н е д і* (М.Иманжанов, Шығ.). Керемет *к ү ш к е р н е п* шығып жер төсін, Кесірлердің түп-тамырын өртесін! Деген оймен жатамын да кешқұрым, Тек сол оймен оянамын ертесін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қайрат кернеді. *Күшейді, күш-қуаты артты.* Екеуін де *қ а й р а т к е р н е п*, күш тасып, Бір-бірінен айлалары түсті асып. Бірін-бірі танып сосын, күреспей, Адал көңіл дос болыпты құшақтасып (С.Мәуленов, Алыс

кет.). Батырды Шаймердендей *қайрат кернеп*, Нұрбай да қорыққаннан кетті терлеп (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Қуаныш кернеді. *Қатты қуанды.* – Мертай, амансың ба? Үлкен жігіт болдың ба? – дегенде сатушы қызға енді анықтап қараған ол тани кетіп күлімсіреп қоя берді. Бала жүрегін *қуаныш кернеп*, біртүрлі бойы жеңіл тартып кетті (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Кеудені тасып *кернеген*, *Қуаныш* жыры бір басқа. Қайғыны жазып көрмеп ем, Көзімді жаспен жумасқа (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

Ой кернеді. *Небір ойлар келді.* Өлең айт дарын өрге өрлегендей, Сезімді қозғап, төтті *ой кернегендей*. Жанды сөз бойды ерітіп, маужыратып, Әлдилеп жыр бесігі тербегендей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бала күнгі базар тарқап той көрмей, Көкірегіңді *кернесе де ой* нендей. Елің барда еркін өсіп ержетіп, Жетімдікке жетілдің сен бой бермей (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Ой кернеген* кезінде Оңаша сәт көп керек. Ойын-тойдың өзінде Отырамын шеткерек (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сүт кернеген. *Сүтті, сүті* мол. Бала емізген дәрінің Емшегін *сүт кернеген* Кеудеге сыймай қос анар, Торсықтай болған теңдеген (О.Шипин, Дастан.). *Сүт кернеген* үлкен желінінің емшектері едірейе, ойға қарай еріксіз құлдилаған ешкі сай табанына жете бере мұрттай ұшты (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

КЕРНЕЙ¹ з а т. *Темір пештің, самаурынның түтінін тартқызу үшін қаңылтырдан ішін қуыстап жасаған бұйым.* Қазына болмаса да қамбасында, Қарық боп отыратын наңға, суга. Түтіні *кернейінен* түзу шығып, Жалғыз үй жарбиятын жар басында (Айтыс). Арай ауыз үйде қайнаған самаурынның бықсығын өшіріп, *Кернейін* алып жатты (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз майдан). Пірәлі үстін қағып-сілкіп, жүктен тағы бір жастық алды да, төр алдындағы көрпеше үстіне қисайды. Самаурынның оттығы сырт-сырт етіп, *кернейінен* жалын атады (Т.Дәуренбеков, Таң атып.). Көшенің қарсы бетіндегі үйден Елтайдың апасы шықты. Самауырдың қасына жүрелей отыра ғап бүйірін шертіп көрді де, қаңылтыр *кернейді* жерге саңғыр еткізіп тастап, бір-екі сексеуіл жаңқаларын салды да, оттығын шимен шұқылай бастады (С.Нарымбетов, Тентек).

КЕРНЕЙ² з а т. м у з. *Мойнын ұзынша етіп, жезден жасаған үрлемелі музыкалық аспап.* *Кернейді* жорықтарда атой шақырушы, хабар беруші ретінде, сондай-ақ хандар мен әскер басыларын күтіп алу салтанаты кезінде қолданған (ҚҰӘ). Олардың қайсысы *керней*, қайсысы сырнай екенін айырып жатқан біз тағы

жоқ (Ө. Қанахин, Жер бас.). Даланы сырнай, *керней* солқылдатып, Барабан соғылады жер қозғалтып. Жөнелді ыза бұған мыңдаған қол, «Қалмақтар, қайдасың?» деп шеру тартып (Ғ.Малдыбаев, Қалдырған). «Жасасын, – деп, – бостандық!» Қол соғылды шарт та шұрт. Біреу тұрды, биледі, Біреу *керней* күйледі (М.Жұмабаев, Шығ.). Шарбат, шарап, бал, сыра, Сырнай, *керней*, домбыра, Дабыл даң-дұң қағылды. Гүжілдеді қобызы, Безілдеді сыбызғы, Бұрқылдады қорқоры (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕРНЕЙДЕЙ с ы н. *Керней сияқты, керней тәрізді, сыңғырлаған, соғылды.* *Кернейдей* көмейлері күмбірлеген, Тулаған тұлпарларды кім білмеген. Жазайын жырларыңның жалғасын мен, Жазуға жарқындарым үлгірмеген... (М.Мақатаев, Шығ.). Қане, шығындар, балалар, тайыңа мініп, – деп *кернейдей* сыңғыр айғайға басып олар да шауып барады (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

КЕРНЕЙЛЕ = е т. *Керней салу, керней орнату.* Кім де болса шыққан жалын шатырға тимесін деген болу керек, ошақтың мұржасын *кернейлеп* ұзартыпты («Қаз. әдеб.»).

КЕРНЕЙЛЕТ = е т. **1.** *Керней тарту, керней ойнату.* Сол үйге қарай жүрт парадқа шыққандай тізіліп, сәнді киініп, *кернейлетіп* келе жатты (Т.Ахтанов, Үндістан.). Олар күніне бес уақыт *кернейлетіп* күй тартып, әуендетіп ән салып отырса керек (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Манфредтің сөзінен кейін, одақтың жаңа мүшелері, сол тұрған саптарын бұзбастан *кернейлетіп*, барабандатып, басшылар алдынан салтанат құрып өтті (К.Исабаев, Соңғы тәулік). **2.** а у ы с. *Жеңіске жеткенін, келе жатқанын білдіріп, керней тарту.* Неше күндей аптап ұрып, күн қарып, Төкпей-шашпай, қымбат жиһаз, пұлды алып, *Кернейлетіп*, жеделдетіп бір кезде, Қақпа алдына келді керуен ырғалып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қанішер жауыз Ерден елді шауып, Бейкүнә момындардан олжа тауып Лепіріп, *кернейлетіп* қайтты еліне Мардансып, өнін салып ауық-ауық (О.Шипин, Дастан.). Барабан соғып зеңгі *кернейлетіп*, Сап тартып майдан жерге келе жатыр (Бабалар сөзі//Діни дастан.). Ортаны төрт бөлініп қойды ашып, Көрінбей кеткендей-ақ бәрі қашып. Келгеннен *кернейлетіп* осы ортаға, Ат қойды төрт жағынан айқайласып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **3.** а у ы с. *Әндету, әуендету.* Сағыныштай сарғайып сары қайың, Жاپырақтар шертеді сарыуайым. *Кернейлетіп*, сыңсытып жет, тырналар. Ұзатқалы барады сәуір айын (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕРНЕЙЛІ с ы н. *Кернейі (1) бар.* Үйден шыққан келіншек *кернейлі* самаурынды көтере жөнелді (Ауызекі). Күні бойы тынымсыз еңбек

еткен олар осында келсе, шаршағандықтарын да ұмытып кетеді. Киіз үйдің ортасына орнатылған *кернейлі* үлкен темір пешті қаумалай отырып алып, бір сәт қосыла ән салады (Қ.Салғарин, Ақмаржан).

КЕРНЕЙ-СЫРНАЙ з а т. *Үрлемелі музыка аспаптары.* Жұмысшы қолдар, тал жібектер, *керней-сырнай* үндері мен ақтарылған адал жан-жүректер, әсемдік әлемі, сұлулық сандығы (С.Мәуленов, Шыңда.). Барғаннан кейін бірнеше ай жатып, қалыңдықтарын алып, *керней-сырнайларын* тартып келе жатса, баяғы ғажап шалдың айтқанындай үлкен боран болады (Қаз. ертег.). Қызыл тулары желбіреп, *керней-сырнай* үні кернеп келіпті. Бүкіл колхоз көшіп келген сияқты, еңкейген кәрісі мен еңбектеген жасына дейін осында жүр. Бұл неғылған салтанат? (К.Баялиев, Жер тынысы).

КЕРНЕЙШЕ¹ з а т. *Кішкене керней.* Ана жатқан *кернейшені* алып, әрірек тасташы, шырағым (Ауызекі). Кернейдің кішірейген түрі – *кернейше* – түтік, трубочка, трубка («Қаз. әдеб.»).

КЕРНЕЙШЕ² ү с т. *Керней сияқтанып.* Сездіріп көмейінен көп үрейді, Созғанда үзілердей, тегі, мойны, – Өрістен қайтқан сиыр бұзауына Өзбектің *кернейінше* мөңірейді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

КЕРНЕЙШІ з а т. *Керней тартатын кісі.* Әбілқайыр осы араға шатырларын тікті де, қасына *кернейші* екі-үш жігітін ертіп, жан-жақтарын шолып келуге шықты (І.Есенберлин, Алмас.). Уа, *кернейші*, әуе мен жер түрленіп, Сілтідей боп тына қалсын теңірек. Самарқанға салтанатты үн беріп, Кернейінді көк өгіздей мөңірет (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Кернейші* кернейінің аузын жоғары қаратып аныртқанда, регистанды басына көтерді (С.Айни, Құлдар). Ән болып біткен Құлагер әлгі күліктей Бөйгеден келсе, *кернейшілер* де ілікпей, Алшандар еді ала аяқтары бірікпей, Қылықты қыздың қасынан келген жігіттей (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Шеруді үстеріне қан күрең қызыл мәңжі киген, үш-үш кісі боп бір-бір ту ұстаған ту көтерушілер ашты. Желк-желк етіп көк аспанға айбат шеккен қыл құйрық туларға төрт кісі боп зорға көтерерлік зіл батпан жез кернейлерін күмілдетте тартып *кернейшілер* ілесті (Ә.Кекілбаев, Үркер).

КЕРНЕЙШІЛІК з а т. *Керней тартатын өнері бар.* ... Серілер қалың қолдың қатарында жорыққа қатынасып, әскердің музыкантшы *кернейшілік* қызметін атқарған (Е.Исмаилов, Ақындар).

КЕРНЕЛ = е т. *Толу, сыймай кету.* Шаңғы тепкен адамның таза ауада дем алысы

жиіленумен қатар өкпесі де толық *кернеледі* (Б.Омарұлы, Жүрек ауруы). Судың салдарынан бөрткен тұқым *кернеледі* де жарылады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Кернелген құралымдар. к е н. *Кернеулі күйге алдын ала келтірілген құралымдар.* Қолданылатын материалына қарай оларды *кернелген құралымдар* және темір-бетон кернелген құралымдар деп атайды (ҚҰЭ). Кернеу тудыру принципі екеуінде де ұқсас. Темірбетон *кернелген құралымдардың* арматурасы алдын ала белгілі бір күшпен тартылып, бойына кернеу тудырылады. Сондықтан қатайған кезде бетонда қысым пайда болады (ҚҰЭ).

Кернелген темір-бетон. к е н. *Арматуралардың созылу, ал бетонның сығылу мүмкіндігі алдын ала қолдан жасалатын темір-бетон* (ҚҰЭ).

КЕРНЕЛУ *Кернел етістігінің қымыл атауы.* Космос қысымының әсерінен өсімдіктер клеткалары әрқашан да *кернелуде*, яғни сыздауда болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

КЕРНЕҢКІРЕУ: *тамағын кернеңкіреді.* Жөткірініп алды. Шолпан ақырын ыңылдап көріп еді, көмейінен өзгеше бір ырғақ үні естілді. Ол *тамағын кернеңкіреп* алып қайтадан ыңылдады. Бұл жолғысы өлгіндегіден де бетер шырқала шықты. Тағы, тағы! (А.Хангелдин, Қараторғай).

КЕРНЕТ = е т. **1.** *Толтыру, нығыздап салу.* Қазір ғана аңғардым, сол манағы сүйір тор, кең қоржынын *кернетіп* алған екен (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). **2.** а у ы с. *Байыту, көбейту.* Өндірісін өрлетіп, Төрт түлігін толдетіп, Өрісін малға *кернетіп*, Қатарға қазақ жеткен күн (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.).

Көкірегін кернетті. *Ішін, кеудесін толтырды.* Қарауытып дүние Адамзаттан оң кетті. Ашу менен ызаға *Көкіректі кернетті*. Күркірен аққан Көксудай – Дүниежүзін селдетті (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

КЕРНЕУ¹ з а т. **1.** ф и з. *Электр зарядының қозғалысы кезінде істелетін жұмыстың сол зарядқа қатынасымен анықталатын физикалық шама.* Бір миллиметр ауа қабатынан ток өткізу үшін мыңдаған вольт *кернеуі* бар ток көзі қажет (Е.Сәрсенбаев, Радио.). Қиыр Шығыста *кернеуі* 500 мың вольт болатын жоғары вольтті электр жүйесін тартудың дайындық жұмыстары басталады («Білім және еңбек»). Әртүрлі тұрмыстық электр приборлары мен шамдардың, сондай-ақ радиоқабылдағыштардың, телевизорлардың, магнитофондардың және басқа аппаратуралардың қызметі көбінесе оларға берілетін (үйдегі электр желісінен не тұрақты ток көздерінен, аккумулятор

мен батареядан) коректендіру *кернеуіне* байланысты болады («Шаңырақ»). 2. м е х. *Материал деформаланған кезде пайда болатын ішкі күштердің өлшемі.*

КЕРНЕУ² *Керне етістігінің қимыл атауы.* Үлкен үйді үлкендер *кернеуге* айналған соң, жастар бөлініп жаңа отауға жиналды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Кек кернеуі. *Ашу, ыза.* Басқыншыларға деген *кек кернеуі* үрейден де күшті еді (Ш.Мұртазаев, Интернет.).

КЕРНЕУ³ з а т. *Жиек, шет, ернеу.* Жер бетін шолған жау оқтары Петр бұғып жатқан окоптың *кернеуіндегі* қылтанақ шөптерді қыркып түсіп, ұшырып жатыр (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Бәрі сол Меруерттің арман еткеніндей болды. Тұңғық қара көк аспан төрінде ақырын жылжыған кербез ай да... Сол айдың буалдыр-күміс сәулесімен *кернеуіне* дейін толған, алтын кеседей боп көрінген кең дала да ... (І.Есенберлин, Көлеңке.).

КЕРНЕУ⁴ з а т. *Қысым.* Қанның *кернеуі* салдарынан күре тамыр кеңейіп, ұзарады (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Тоғандағы ірі балықты ұстау үшін неғұрлым күштірек *кернеуі* болу керек (Ш.Қожахметов, Ғалам жаап.). «Гипертония» деп қанның кернеуін, ал «артериялық гипертония» деп артериялық қан *кернеуінің* артуын айтады (Р.Сәтбаева, Гипертония.).

КЕРНЕУЛІ с ы н. *Ток қосылған, ток жіберілген.* *Кернеулі* бактан 0,1 проценттік тұз қышқылының ерітіндісі ыдыстың орта беліне жеткізіле құйылады (Мал азығы.).

Жоғары кернеулі. *Қуаты, қысымы күшті.* Қыстаққа *жоғары кернеулі* электр желісі келіп тұр («Соң. Қаз.»). Соңғы жылдар ішінде гамма зеңбірегімен қатар *жоғары кернеулі* аппараттар қолданыла бастады (Р.Сәтбаева... Өңеш рағы). Қазір селода 50 төсектік балалар бақшасы мен яслиі, 35 төсектік аурухана, емхана, аптека, аудандық тұрмыс қажетін өтеу комбинатының филиалы, екі қатарлы 461 орындық мектеп, 5 магазин, сүт кухнясы, монша село тұрғындарына қызмет етеді. Барлық үйлерге *жоғары кернеулі* электр желісі тартылған («Мәдениет және тұрмыс»).

КЕРНЕУЛІК з а т. *Кернеу шамасы.* Өткізгіш ішінде электр өрісі пайда болады да, оның *кернеулігі* нөлге тең болмайды. Енді өткізгіштен тыс электр өрісінің күш сызықтары өткізгіш бетіне нормаль бағытталмай, көлбеу бағытталады («Қазақст. мект.»).

КЕРНИНГ [ағыл. kernling] з а т. и н ф. *Мәтінді қабылдау (оқу) әсерін жақсарту үшін қатар орналасқан көршілес екі әріптің аралығын кішірейту (немесе үлкейту).* Автоматты *кер-*

нинг True type тәрізді немесе осыған ұқсас кәріптер үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

КЕРОГАЗ з а т. *Керосин жағып қыздыратын примус сияқты аспап.* Мен *керогаз* жағып, май күйдіріп, иісін көңірісте пиязбен ет қуырып жатқанымда, кемпір таңданып өзімен-өзі сөйлеумен болды (Д.Исабеков, Мазасыз.). Үйге газ кірді. Жарқырап, жайраңдап Мәз кірді. *Керогаздың* орнына Плиткасы қонды да Былай деді газ: – Ал, керогаз, Музейге баруға арыз жаз (М.Рашев, Бұйымтай). Тұраш хатты бес-алты қайталап оқып шықты да дөңгелек стол қасына тізерлеп отыра кетті. Нәзіпа тіл қатпаған күйі ауыз үйге шығып кетіп *керогаз* жақты да шәугімге су толтырып қойды (Р.Сейсенбаев, Сағынтып жет.).

КЕРОГАЗДАЙЫН с ы н. о к к а з. *Керогаз сияқты.* Жалын да жалын... (Өзге де қайғы аздайын! Қой, бұдан әрі қасірет жәйді жазбайын) Көзді тек бітеп барады түтін бықсыған Пілтесін жөнсіз шығарған *керогаздайын* (Ж.Нәбиуллин, Таныс әуен.).

КЕРОГЕН з а т. геол. *Жанғыш тақтатастар құрамындағы басқа да шөгінділермен бірге қалыптасқан органикалық заттар атауы.*

КЕРОСИН [ағыл. kerosene] з а т. *Мұнайдан айырып алынған сарғыш-көкшіл түсті жанармай, жермай.* Көмірден қарамай, бензин, *керосин* сияқты химиялық заттар да шығады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Үйде *керосин* аз болса да шам жарығымен ұйықтап кетпек болып төсегіме қайта жаттым (Т.Ахтанов, Шырағың.). Бұрын көп ретте, шай мен қантқа, шамға құяр *керосинге* зар болып отыратын шопандар енді бір тыншығандай (Ә.Жәмішев, Дала.). Шамның *керосині* де таусылып, Жылылықтан тұрып сөнген (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

Керосин шам. *Жермай құйып жағатын шам.* *Керосин шамның* жанында отырған Бекайдар қолын шам жарығына қалқалап, Ведерниковке қарады (І.Есенберлин, Айқас). Серіктің әңгімесі аяқталғанша ымырт жабылып, терезелерден *керосин шам* жарықтары жылтырай бастады (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

КЕРПІШ з а т. с ө й л. *Кірпіш.* *Керпіштен* салынған осынау биік мұнараға 86 жыл болды («Айқап»). Мұқым аудан орталығындағы мекемелер жұмыс істетпей отыра ала ма? Кеңес салады, мектеп салады олар. *Керпіш* керек, бәріне де (А.Жүнісов, Өмір ізі).

Ақ керпіш. с ө й л. *Ақ кірпіш.* Бір өзі енді билейді бар бөлмені, Қарайды кеп қарағандай көрмені. Қабырғасы *ақ керпіштен* қаланған Балконында текеметтің өрнегі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қызыл керпіш. с ө й л. *Қызыл кірпіш.*

Шикі керпіш. с ө й л. *Шикі кірпіш.* Ал Еркежен қыстауы – Абайдың үйі мүлде жаңарып кеткен. Арасын ағашпен байлап, *шикі керпіштен* соққан бес-алты бөлмелі үй көзір еңсесі көп көтеріліп, іргесі Шыңғыстың мықты тастарымен көмкеріліп, өріліп, мүсінденіп, асты-үсті жаңартылып сыңғырлаған сарайға айналған (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

Саман керпіш. с ө й л. *Саман кірпіш.*

КЕРСЕН¹ зат. 1. этн. *Ағаштан дөңгелектеп істелген ішіне бір қойдың еті тұтас сыятындай кең ыдыс.* Шешесі елулер шамасында, торғын тонды жеңін сұғынбай желбегей жамылып, сырлы *керсеннен* қымыз құйып беріп, кер маралдай керіліп отыр (К.Әзірбаев, Аңыз.). Ере кірген жігіт екі жағында тұтқасы бар, ішіне толған қымызы меймілдеген үлкен қара *керсенді* қайқая әрең көтеріп алып шықты (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Абылай ерін күткен көптен зарығып, Қолынан Баянайын алды тартып. Алдына отырғызып, күміс кернеу *керсеннен* ең көкжалына берді сарқыт (М.Жұмабаев, Шығ.). Қайнады қазан бүлкілдеп, Отырды бай ақ үйде, Алдындағы *керсенде* Сары қымыз кілкілдеп (Жамбыл, Шығ.). 2. с а я т. *Оқпаның арт жағынан жапсырылып, алдыңғы қастың бүркіт қабақталған екі айыр басы, артқы қас* (Г.Раймханова, Ата көсіп).

Керсенге бал құйып. *Байлыққа, дәулетке кенеліп.* Тең құрбымен теңеліп, Шаруа жиып кенеліп, Бала сүйіп, мал жиып, *Керсеніңе бал құйып*, Өмір сүрер ме екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Керсен құйрық. *Майлы, үлкен құйрық.* Бірде сол Мүсірәлі байға жалданған уақыты бітіп, босамақ болып жүрген Найзақара деген жалшының алдынан екі бірдей қой жоғалады. Қой болғанда қандай! «Малымның алды, құты» деп Мүсірәлінің аузынан тастамай жүретін *керсен құйрық* айтулы бағыландары (М.Хасенов, Тұлпар.). Айбала енді Ізбасар тойының жабдығына кіріседі. Бұйырса ертең *керсен құйрық* екі баған мен бозқасқа тұсақты маңыратып қораға байлап қояды (С.Омаров, Жүйрік көңіл).

КЕРСЕН-КЕРСЕН с ы н. *Тегене-тегене.* Арызымды айтқан осы қабыл көрсең, Белгілі бектерінді жинап берсең. Қол жайып бәрінен де бата алар ем, Ет тартып алдарына *керсен-керсен!* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

КЕРСЕНДЕ ү с т. *Керсен-керсен етіп.* Сатыбалды ту қойдың етін еңсеріп тастайды, сорпаны *керсендеп* ішеді, жуан бөлке нандар жұмырына жүк болмайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

КЕРСЕНДЕЙ с ы н. *Тегенедей, үлкен. Керсендей,* қысыр қалған семіз ту қойды көріп іші жылып сала берді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). – *Керсендей* қылып, о немесін балаша өңгеріп алатынын қайтерсің (Ш.Құмарова, Қос шынар). Төсек үстінде бір қара қатын отыр. Үсті-басы *керсендей* кесек-кесек май (Ғ.Мүсірепов, Тула. толқын.). Атағына қанықтығымен қатар, Шоқанның оны бала шағында, әкесінің үйіне келе қалған бір жолында бетпе-бет көргені де бар: алдынан қарағанда шалқақ, артынан қарағанда еңкек, жуантық денелі, қара-тарғыл өңді кішігірім *керсендей* қара бұжыр бетті келген адам (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.). Болсын жаты, жақыны, Жоқ асынан тартыну. Жылы жүзді бәйбіше *Керсендей* үлкен аяқпен Ұстата саумал береді (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕРСЕНДЕЙ-КЕРСЕНДЕЙ с ы н. *Үлкен-үлкен, кесек-кесек.* Басқарушы қорапты арбаға кісі жүгіртті. *Керсендей-керсендей* бөлкелерді санап, үйіп жатыр (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.).

КЕРСОЛҚЫ ү с т. ж е р г. *Ынтасыз, селқос, енжар.* Фиш Карр сөзді *керсолқы* тындайды (А.Мархабаев, Ғарышта.). *Керсолқы* өнерге отағасының көңілі толмады білем орнынан тұрып кетті. Бәйбіше де қозғалақтағандай еді, шұғыл да сергек сезіммен «Суликоны» сұңқылдата жөнелдім («Қаз. әдеб.»). Көп қуғын-сүргіннен бой тартып, керенау, *керсолқы* жүрісті, жалғыз бөлектеніп, жабырқау ұлуды әдет қып жүр (С.Елубаев, Ойсыл қара).

КЕРСІ= е т. *Өзін тәкаппар ұстау, кекірейіп, кергу.* *Керсімей* о да келді сұлу Зайда, Зайдадай биге шебер әйел қайда! Жігіттер неше алуан билесе де Зайдадан оза алмайтын мұндай тойда (И. Байзақов, Шығ.).

КЕРТ= е т. 1. *Бунақтап кесу.* Дерягин тістеген күйі балтаны алып, жуан қайыңның екі жағын алма-кезек *кертін*, сілтей берді (С.Жүнісов, Жапанда.). Аркалықтың өн бойын әр жерден тоқылатын жіп ілінетіндей етіп *кертеді* (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Заставаның бет алдындағы тақыр аланда әкем мен төтем сол қарағайларды күні бойы арамен *кертін* турайды. Сосын, шойын балтамен жаңқалап жарып, текшелеп жинаумен болады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). *Керткені* таяғына қой есебі, Жалықса жалғыз өзі кеңеседі. Қалады кең дүниеге кіргендей боп Ақырса астындағы көк есегі (Ә.Тәжібаев, Кеше.). 2. *Кершеулеу, аздап тістеу.* Құс жастықтарға көмілген жуан билер күндіз-түні семізді *кертін* жеп, кекірігі азғанша майға бөгіп жатқан (М.Әуезов, Қараш.). Кейде осы апам маған сары

майдың шетінен *к е р т і н* беріп тұрған қолы ашық кісідей сезілетін (Т.Иманбеков, Үш ай.). Дөнеш кесек қардың шетінен *к е р т і н* алып аузына тықты (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Қожантай берген мөрді Амантай алақанына салып қарап тұрды. Ол кезде мөр біреуден біреуге ауысса шетін *к е р т е т і н* әдет бар еді (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Кертіп жазды. *Ағашқа өткір жүзді құралмен таңба салды, ойып жазды.* Өздерінің сол кездердегі бір белгілерін, ашаға *к е р т і н ж а з ғ а н* аттарын таниды (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Кертіп салған. *Қиуластырып орналас-тырған.* Сонау көл төсегі болып жатқан асқар қиясын *к е р т і н с а л ғ а н* айнадай асфальт, біздің машинаның табаны тиісімен электр лебіндей іліп ала жөнеледі (С.Бегалин, Уақыт.).

КЕРТ з а т. ж е р г. 1. *Күш-қуат, әл.* Шапқанмен к... мәлім шапырашты, Ұстасар меніменен *к е р т і ң* бар ма (Жамбыл, Тол. жин.). 2. *Қу, айлакер.* Аяғына қарап сойлегеннің арамдығы ішінде. Ыңыранып байсалданған болады. Бәрі – дүниенің *к е р т і* ғой, әйтпесе екі аяғы жерге тимей елпілдейтіннің өзі (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

Керт қара басы. *Жалғыз өзі, қарақан басы.* Баланың мінезі туралы мен не дейін? *К е р т қ а р а б а с ы* м оны жамандай алмаймын («Қаз. әдеб.»).

Кертіне ұшырады. *Кәріне, қаһарына кезікті.* – Жаралы аңды көре-біле қалдырып кету жарамайды, – деді Әлекең, обал болады, *к е р т і н е ң ш ы р а й с ы ң*, алу керек, ерінбейік (Е.Тұрысов, Ақбақай).

Керт бұғыдай. *Керт бұғыдай* билерден Ақыл сұрар күн қайда? (Махамбет, Өлеңд.).

КЕРТАҒЫ с ы н. *Нағыз тағы, асау.* Кеңесі кеңінен келген *к е р т а ғ ы* еді. Үш жүзге ормандария ортақ еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Сонау алыста алаңсыз жайылып жүрген *к е р т а ғ ы* киіктер жолаушыны көріп, бастарын жерден көтеріп алады (С.Әсінов, Ауыл.).

КЕРТАҚЫС с ы н. ж е р г. 1. *Айтқанға көнбейтін қисық, қырсық, қыңыр.* Қияңқы-қиық, Бітеу тұйық, *К е р т а қ ы* с шодыр мінез, Салт-сана шіріген әдет-ғұрып... Ол біздің жау (С.Керімбеков, Өлеңд.). 2. *Кертартпа, зар.* Арыстан еді-ау, Исатай! Керен заман, кер заман, *К е р т а қ ы* с заман, кем заман (Ж.Қыдыров, Гүл ашқан.).

КЕРТАҚЫСТАН = е т. *Қыңырлық істеу, қырсығу.*

КЕРТАҢ: *кертаң қияқты. Кертаң қияқ өскен жер.* Бес күнде өздеріне берілген күрішті отақтан шығарып, алтыншы күні бауырына ақ құм жинаған *к е р т а ң қ и а қ ы* т үлкен

тоғанның жағасынан оруға шабындық берді (Д.Қасенов, Серт).

КЕРТАРТПА с ы н. *Ескіні көксейтін; кері кеткен.* Бұл ең алдымен, даланың *к е р т а р т п а* феодалдарына қарсы, ғасырлар бойындағы әдеттерге қарсы ашық айтылған бұқара тілегі, ел тілегі (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Ол *к е р т а р т п а* адам, өз ісіне кешірімсіз қарайды (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Жаңалық атаулыдан түршігіп тұратын Жылқыбай тәрізді *к е р т а р т п а* кесел адамдар бұл тұста да қарап қалмайды (Б.Сокпақбаев, Балалық.). *К е р т а р т п а н ы ң* белгісі Кең дүние тар дейді Қолында жоқтар тайлақты Солқылдақ өркеш нар дейді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

КЕРТАРТПАЛА = е т. *Кері тарту, тартыншақтау.* Осында кейбіреулер талаптың өскенін елегісі келмей, ылғи *к е р т а р т п а л а й д ы* да отырады («Қаз. әдеб.»).

КЕРТАРТПАЛАН = е т. *Тартыншақтау, кері тарту.*

КЕРТАРТПАЛАНУ *Кертартпалан етістігінің қимыл атауы.*

КЕРТАРТПАЛАУ¹ с ы н. *Ескішілдеу, тартыншақ.* Күстаналап оны *к е р т а р т п а л а у* етіп сипаттамақ болса да, Қүнекең бір төбе, асқар адам боп шығыпты (Ф.Сланов, Домбыра.).

КЕРТАРТПАЛАУ² *Кертартпала етістігінің қимыл атауы.*

КЕРТАРТПАЛЫҚ з а т. *Кері кеткендік, тартыншақтық.* Өмірдің осы өзгерісін мойындамау *к е р т а р т п а л ы қ қ а* ұрындырып жүрген жағдайлар аз ба? (Ә.Омаров, Шабыт.). Өңкей бюрократизмнің, *к е р т а р т п а л ы қ т ы ң* ісі аңқыған ортадан шығармын-ақ деп ойлаған әуелі Бейсен (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Ал бұл істе *к е р т а р т п а л ы қ* еткен адам өзіне де, мемлекетке де залал келтіреді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Кеудеге қақтырар, кейін тартар *к е р т а р т п а л ы қ* аяқ астындағы кесектей. Теуіп кетсең, аттап өтсең – артыңда қалады... (С.Сматаев, Алау.).

КЕРТАРТПАШЫЛ с ы н. *Кері тартқан, тартыншақ; ескіні көксеуші.* Мұрат, Әубәкір, Шәңгерей сияқты ақындар Абай, Алтынсарин бастаған прогресшіл ағымға қарсы *к е р т а р т п а ш ы л* бағытта жазды (Е.Ысмайылов, Сын.).

КЕРТАРТПАШЫЛЫҚ з а т. *Кері кеткендік; тартыншақтық.* Ол сөздің шын мәнісі де, мақсаты да жаманшылықпен, *к е р т а р т п а ш ы л ы қ п е н* күресу керек (Ә.Жәмішев, Армысың.). Ақыры, осындай *к е р т а р т п а ш ы л ы қ т ы ң* салдарынан жаңа ашылған білім мекені жұртқа «құбыжық» болып көрінді («Қазақст. мұғ.»).

КЕРТЕ з а т. ж е р г. 1. *Малға шөп салатын ақыр, оттық.* Екінші қора жақтағы клеткамен

аралыққа үлкен әрі ұзын *к е р т е* жасалып, оның іші көк шөпшен толтырылыпты (С.Әсіпов, Ауыл.). Етек-жеңін түріп, осы үйдің тіреніш көріп отырған қоңыр сиырының *к е р т е с і н е* топ ете түсті (Ж.Молдағалиев, Торғай толғауы). Бөрінің қапшығынан үркіп, бір жүрдек ат шөп салатын *к е р т е н ің* бағанына жарылып өліпті (Ж.Молдағалиев, Тың.). **2. Бір нәрсенің айналасына істелген қоршау.** Қораның салбыраған қамысын қажап шыдатпай бара жатқан соң қар басып қалған үйіндіні аршып, малаға тиеп әкеп *к е р т е г е* төкті (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). Және бар ат байлайтын ағаш *к е р т е*, Шамасы тай шаптырым жан бауырдан (Қ.Ахметбеков, Жеңіс.). **3. а у ы с. Кедергі, тосқауыл.** Бірақ дүниенің не түрлі тарлығынан, көлденең *к е р т е л е р і н е* тауы шағылмай жас басынан атағын шығарып өзіне жол ашты (М.Дулатов, Шығ.). [Мариям] Әйел, қыздардың әке-шешелері, ері *к е р т е* болады; жүргізбейді, тұрғызбайды (Б.Майлин, Шығ.).

КЕРТЕЛЕ= е т. *Кесектеп бөлу.* Аққала соққан балалар қарды *к е р т е л е й* ойып алып, аспай-саспай қаластырып жүр. Албар сыртында көдімгідей қалашық орнап қалыпты (Қ.Сәрсенбаев, Қызыл жалау).

КЕРТЕШ з а т. с ө й л. *Кертеш.* Бір қияның *к е р т е ш і н е* барғанда, мылтығын жоғары қаратып Қайырбек дүңк еткізді (Ф.Сыланов, Шалқар). Ол үшін арнаулы белгілер ақ бояу жағылған жағынан *к е р т е ш т е р* жасау керек (Тракторист).

Кертеш келіншек. *Таңқыш танау әйел.* Күлдіреуіштен түскен өткір күн отжағарда отырған *к е р т е ш к е л і н ш е к т ің* көзіне шағылды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Кертеш мұрын [танау]. *Ортасы батыңқы, таңқы мұрын (танау).* Ішінде ұзын бойлы, ат жақты, *к е р т е ш м ұ р ы н* бір көмірдей қара жігіт біреуге бір қағазды беріп жатыр екен (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). *К е р т е ш м ұ р ы н* сары сабауын суырып, талдың сыдырылған қабығын жұлып тастады. Бөз көйлегінің мол етегімен бетін, маңдайын сүртті. Уһ, деп айналасына қарады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). *М ұ р ы н ы к е р т е ш*, иегі кемиек, бет-аузы құдды шөміш, мойны ішіне кірген (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы жаялықты көргеніңде – Әбітайдың әйеліне бұрылып қарайсың. *К е р т е ш т а н а у* қара әйел (Б.Майлин, Шығ.). Қоңыр күздің салқын ымырты. Шағын қаланың күллі қимыл-қозғалысы түн қойнының ләззатты тыныштығына еніп барады. Шет көшедегі бастауыш мектептің спорт алаңында *к е р т е ш т а н а у* қара сұр мұғалима әлі сенделіп жүр (Т.Қыдыров, Махаббат пен парыз).

КЕРТЕШТЕ= е т. с ө й л. *Кертеште.* Қоңыздың өзі дән тармақтарына, өсімдіктің жапырақтарына зиян келтіреді – шетінен *к е р т е ш т е н* жейді (М.Ерлепесов, Тұқым.).

КЕРТЕШТЕН= е т. с ө й л. *Кертештен.* Ұзамай дөңкіп жатқан жотаның жуан белі үзіліп, ортасы *к е р т е ш т е н і н* те қалды (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Оның қырлы мұрыны да әлдеқалай жиырылып, *к е р т е ш т е н і н* алған (Р.Токтаров, Ертіс.). Қыстау ағашы мүлгіп тұр. Ақшыл аспанның аясында. Ұшар бастары *к е р т е ш т е н і н* түнжырай қарауытады. Қой қорада таңғы қарбалас кезі (Р.Токтаров, Ертіс.).

КЕРТЕШТЕНУ *Кертештен етістігінің қимыл атауы.*

КЕРТЕШТЕУ¹ *Кертеште етістігінің қимыл атауы.*

КЕРТЕШТЕУ² с ы н. с ө й л. *Батыңқы, таңқырайған.* Жаңылмасам ұзын түмсық, мұрнының ортасы *к е р т е ш т е у* келген, сопақ бет, қара торы кісі еді (С.Мұқанов, Шығ.).

КЕРТИ= е т. *Кекірею, кекжисю.* Бакыткүл жолға қарап сілейіп тұрып қалыпты. Үйден *к е р т и і н* Дәрікүл шығып келе жатыр (З.Шүкіров, Қиын түйін).

КЕРТИЮ *Керти етістігінің қимыл атауы.*

КЕРТКІЛЕ= е т. *Кертік-кертік ету, кескілеу.* Беседканың отыруға арналған тақтайларын әлдекімдер *к е р т к і л е ш* шүп-шұбар ала етіп кетіпті («Қаз. әдеб.»).

КЕРТПЕ з а т. **1. Біршайнам.** Осыны айтып, Исекең сорпаның дәмін көріп, балықтың бір *к е р т п е с і н* аузына салып жіберіп, көзін қысып қойды (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2. Бөлік, қиынды.** Әнуар... өзеннің бір мүйісіне келіп тоқтады. Әр тұста құлаған шымның *к е р т п е л е р і* жатыр (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). **3. Кертік, тілік, кесік.** Егер егіз туған қозының енесінің өзі де егіздің сыңары болса, онда сол құлағының ұшына салынатын *к е р т п е н ің* бір жақ тілігі шорт кесіледі (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Сол *к е р т п е н ің* дәл сүйір ұшынан жауға сұғыну біздің бесінші эскадрон үлесіне тиді (Ж.Мусин, Үміт). **4. с ө й л. Кертпе.** Ара-арасында Құндақбай мен жылқышының көмекшісі соңынан кеткен жылқыға орын тазалап, *к е р т п е л е р і н* толтырып қойды. Сөйтті де Құндақбайды іздеп, соңынан қуады (Қ.Сәрсенбаев, Қараша.).

КЕРТПЕК з а т. *Бунақтап кесілген, кертілген, ойыңқы жер.* Бақа ауызға немесе арқалықтағы *к е р т п е к к е* салып ағашты түзетеді немесе иіп, әртүрлі бейнеге келтіреді (С.Қасиманов, Қаз. колонері).

КЕРТПЕЛІ с ы н. *Кертілген*. Стол шетіндегі хрустальды сағаттың мөлдір *к е р т п е л і* оймыштарынан әдемі күлгін нұр шашырайды (Ауыл ажары).

КЕРТПЕШ з а т. 1. *Кертілген жер, ойыс, керттік*. Алды қатерлі тоғайдан аулақтап, құламалы болғанымен, біршама тегіс, екі-үш үй орнындай жалаңаш *к е р т п е ш к е* ілінгенде, арты әлі етектен ұзамаған еді. Өрдегі жігіттер жақындап қалған өрттен түйелерді тегіс құтқару үшін, аттарын тастай-тастай сала төмен домалаған (М.Мағауин, Көк кептер).

2. **Кертпе**. Ол ағашты түбінен аздап аралап кеседі де, балтасын бір-екі рет сермен *к е р т п е ш* жасап алады (Қ.Әміров, Революция.). – Алдымен Әзірет Сұлтанның мешітін сөз қылайық. Тапалтақ тамдардың ортасында Әзірет мешіті алыстан таудай бір заңғар боп көрінеді. Төбесінде ерейген-сорайған еш нәрсе жоқ, үш *к е р т т е ш*: 1) маңдайы, 2) ұлы күмбезі, 3) кіші күмбезі. Таянып келсек, күйген кірпіштен қаланған, биік шомбал болады да кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. к е н. *Қазып алу және тасымалдау үшін дайындалған тау жыныстары қабаттарының саты түріндегі бөлігі*. Кен орындарын ашық әдіспен игеру барысында *к е р т п е ш* – карьербортының бөлігі (ҚҰЭ). *К е р т п е ш* жұмыстық кертпеш және істен шыққан кертпеш болып бөлінеді (ҚҰЭ). Кен жынысының беріктігіне қарай скважиналардың арақашықтығын, *к е р т п е ш* бұйырдың ернеуінен әр қатар мен скважиналардың аралығын, бұрғы түсетін жердің көлемін, дәрі қойылатын жердің мөлшерін – бөрі-бөріні сынық сүйеміне дейін дәлдікпен есептеу қажет (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Кертпеш мұрын [танау, тұмсық]. *Мұрнының ортасы батыңқы, таңқы танау*. Клуб басқа үйлерден оқшау, кең алаңға жеке өзі орналасқан. Сол беттен құтыра безілдеген гармонь дауысы шығады. Тартып тұрған *к е р т п е ш мұрын* қара баланы бір топ қыздар шоғыры қоршап алыпты (З.Шүкіров, Жас жесір). Мұны айтқанда оның *к е р т п е ш т а н а у*ы делдіп, аузы мүлде үлкейіп кетті (М.Иманжанов, Менің махабб.). *К е р т п е ш т ұ м с ы қ*, қысық көздерінің арасы өте таяу тұратын Бәкізат суықтау амандасты (К.Оразалин, Ақ жазық).

КЕРТПЕШ-КЕРТПЕШ с ы н. *Керттік-керттік, тепкішек-тепкішек*. Мына таулардың төбесін біреу балтамен қикалап шапқандай өткір мүйісті, *к е р т п е ш-к е р т п е ш* (Т.Ахтанов, Үндістан.). Оның бір қабырғасы әу баста сәл көлбеу етіп қазылған, баспалдақ сияқты *к е р т п е ш-к е р т п е ш* болатын (М.Гумеров, Шыңырау). Аркадий Павлович екі қабат биік үйдің аяқтың астындағы жыбырлап *к е р т п е ш-*

к е р т п е ш болып жатқан көп басбалдақтарын ақырын аттап, жоғары қарай шыға берді. Сөйтіп, бара жатып төмен қарап үңіле қойды (М.Дәулетбаев, Қызылжар).

Кертпеш тас. *Сынған, жарықшақтанған*. Өзеннің арғы беті қалың құрақ. Таңғы самалға ол да үн қосып сыбырлай сықсиды. Бергі қабақты қуалай кедір-бұдырлы бұйрат, *к е р т п е ш*, кеспелтек, тайпақ *т а с т а р* шашылып жатыр. Арасында шөккен түйедей үлкен бірекеуі оқшауланып көзге түседі (Ж.Мусин, Ақ алаң).

КЕРТПЕШТЕ= е т. *Кертпеш жасау, ойдым-ойдым ету*. Сүрлеу соның өзекті өрнегіндей жарыса береді. Тоғанның ішкі ернеуін әр тұсынан *к е р т п е ш т е п* келте арықтар жосылады екен. Жаз бойы сол арықтар күміс бұлақ сияқты (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

КЕРТПЕШТЕНУ е т. *Ойылу, кертілу*. Тоғайдың егістікке сұғына кіріп, *к е р т п е ш т е н і п* тұрған жерінің ағаштарын тамырымен қопарып тастауға ауданнан рұқсат алдық (М.Гумеров, Хазірет.). // *Ойдымданған*. Етек-жеңі *к е р т п е ш т е н г е н* жібек ақ көйлекті бір қыз, иығында күміс оқалы пагоны бар әлдекімнің білегіне асылынып, кеудесіне басын сүйегендей болып, бақшаның қара көлеңке жағынан бері шықты (М.Дәулетбаев, Қызылжар).

КЕРТПЕШТЕНУ *Кертпештен етістігінің қимыл атауы*.

КЕРТПЕШТЕУ¹ *Кертпеште етістігінің қимыл атауы*.

КЕРТПЕШТЕУ² с ы н. *Аздаған керттіктеу*. Жұқалау келген еріндерінен тістері жарқ етіп, Сатымбеттің қызғаныш отын лаулатты. Сатымбет енді анықтап, Дөңдібайдың жүзіне түс тоқтатты. *К е р т п е ш т е у* тұмсығының ішкі түктерін қырқып тастаған екен (К.Оразалин, Кенбайтақ).

КЕРТУ *Керт етістігінің қимыл атауы*. Таңбалау немесе сырға тағу әдістерін қолданудың ешбір мүмкіншілігі болмаса, *к е р т у* әдісін қолдануға да болады (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.).

КЕРТҰҚЫЛ з а т. *Ортаңғы саусақпен бастан ұпай алу әдісі; тайтұқыр*. Сабақты орындамай келсең –төбеңнен *к е р т ұ қ ы л* алғанда тесіп жібере жаздайды (Қ.Ысқақов, Тұйық.). Талай рет басынан *к е р т ұ қ ы л* алып жылатып қойды, талай рет мазақ етті (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

КЕРТІК з а т. *Кертілген жер, ойық*. Ол... жаудың әскерлері тоқтаған үйлердің санына қарай шақпақ тастың өткір ұшымен таяғына кішкене *к е р т і к* жасай берді (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Қазақ нары өркешінің алдыңғы жағында *к е р т і г і* болады (И. Жұмағұлов,

Түйе өсіру). // *Тістелген*. Үлкен-үлкен екі шегеде екі нан ідулі тұр. Екеуінің шеті де *к е р т і к* (Т.Бердияров, Солдат.).

Кертiк мұрын [танау]. *Мұрнының ортасы батыңқы, таңқы танау*. Биатырдың қасында *к е р т і к м ұ р ы н* біреу бар (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Қайта ойладым. *К е р т і к т а н а у*, ақ сары қыз көз алдыма қайта келді (С.Бақбергенов, Қарға там.).

КЕРТІКТЕУ с ы н. *Аздап кертiлген, ойықтау*.

КЕРТІЛ= е т. 1. *Шеті сыну, бұзылу*. Екі жүздің *к е р т і л і н* бірі кетсе, бүтін болып біреуі қайда бармақ (А.Сүлейменов, Бесін). Баяғы торы ат тұратын үлкен ат қораның төбесі түсіп, кей жерлері *к е р т і л і н* құлап аңырайып тұр (С.Сарғаскаев, Біз төртеу.). Бірақ кіреукеңің бір шеті *к е р т і л г е н д е й* тамшы қисықаяқтанып қалады екен (Т.Иманбеков, Үш ай.). // *Пұшықтау*. Жанарымды үші сәл-пәл *к е р т і л і н* келген мұрнынан жоғары жылжыта бердім де, селк ете түстім («Қаз. әдеб.»). 2. а у ы с. *Азаю, кему*. Басыбайлы батпан мұңы сәл де болса *к е р т і л і н*, Құл-құтандар жадырасып, қалатын бір серпіліп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Шаңырағы кертiлдi. *Отбасы бақытына сызат түсті, шайқалды*. Аңдамасаң мүйіздейді, тағдыр кейде сүзеген. Содан бастап жан досыңның *ш а ң ы р а ғ ы к е р т і л д і*, Үш айдан соң шешесі кеп, алып кетті Зеркүлді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Шаттығымның тостағаны кертiлдi. п о э т. *Бастан бақ тайды, бақытсыздыққа душар болды*. Пенделікті тас қаңтарып, шегеріп, Біріміздің қаымымызды екіншіміз жеп едік. *Ш а т т ы ғ ы м н ы ң т о с т а ғ а н ы* енді мәңгі *к е р т і л д і*, Қалай көрем өз мінімді, Қалай көрем бетімді? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

КЕРТІЛУ *Кертiл етiстiгiнiң қимыл атауы; шетi сыну, бұзылу*. Сол бұрын теміржол айналып кеткен көлденең белестің *к е р т і л у і* де күн санап, сағат санап кеңіп, тереңдеп қашалуда (С.Сейфуллин, Шығ.).

КЕРУ *Кер етiстiгiнiң қимыл атауы*. Соңғы қазықты суырып алмас үшін таспаны жұлқыламай ақырын *к е р у* керек (А.Әбішев, Ауылда.). Тігуге келсе тігіміз, *к е р у г е* келсе – екі езуін керіп тастауға болады (С.Төлешов, Түрлі. бас.).

Керуден жарылатын инженерлік мина. ә с к. *Жарғыш тетiгi сымнан, капроннан және т.б. тартқыш жiптен жасалған жаяу әскерге қарсы қолданылатын мина* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Керу құрылғысы. и н ф. <ағыл. devices of tractor> *Баспа құрылысындағы басу құрылғыларына арналған қағаздың үзіліссіз*

жолағын жылжытуға және жылжыту кезінде жоғарылық шекараны нақты белгілеуге арналған құрылғы. *Керу құрылғысы* әдетте, тұрақты тоқтың серверлік жетегімен немесе баспа құрылғысының электрондық схемасымен басқарылатын қадамдық қозғалтқышпен іске қосылады (Қаз. тілі термин. Информатика.). Жоғары жылдамдықты басу құрылғыларында *к е р у құрылғысының* екі жұбы (терілетін жолдың үстінде және астында) пайдаланылады, алайда жылдамдығы аз құрылғыларда, әдетте, тек бір жана тарту жұбы болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Көкірек керу. *Менсінбеу, төкаппарлану*. Военный қызмет іздеме, Оқалы киім киюге, Бос мақтанға салынып, Бекер *к ө к і р е к к е р у г е* (Абай, Тол. жин.). Мен – *к ө к і р е к к е р у д і*, мақтануды білмейтін, өте қарапайым адаммын, бірақ өзімді толғанып жүрген осы шығарманың озық туынды екеніне күмәнданбаймын (М.Мағауин, Көк мұнар).

Қабақ керу. п а р л и н г в. *Ойланғанды, сөзге, бір нәрсеге мән бергенін, шешім қабылдауға даяр екенін, ой түйгенін, қабағын көтеріп білдіретін қимыл ишарат*. Хакім оның сол қабағын кере қалатын жерін аңдыды, өйткені бұл *қ а б а қ к е р у* сөзінің ең дәлелді жерін бөліп ерекшелейтін әдеті еді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Ойланып қалғаны бір *қ а б а ғ ы н к е р у і н е н*, иегін қаси беруінен белгілі (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

КЕРУЕН [ир. *كاروان*] з а т. 1. т а р. *Орта Азиядағы шөл, шөлейт жерлермен түйелерге жүк артып, ұзақ жолға сапар шеккен жолаушылар тізбегі*. Ертеде қазақ халқы басқа да көшпелі халықтар сияқты жолсыз, сусыз, иен далада жүк тасуға, көбінесе, түйе *к е р у е н і*н пайдаланған (ҚҰЭ). Даланың көңілсіз ұзақ жолында қажып келе жатқан *к е р у е н г е* Аркалық алыстан көрініп дәмелендіріп тұрады (М.Әуезов, Шығ.). Арабтың құлазыған даласын, күйген ақшағыл құмын кешіп, *к е р у е н* келе жатты (Мың бір түн). Жалғыз-ақ бүркіт ұшып, тұман жүрген Жеріңнен өтер *к е р у е н* жолығып сермеп (М. Дулатов, Шығ.). Ысмағұл мырза өзінің *к е р у е н* жұлдызы екенін білген, жуырда таң атып, күн шығуына көзі жеткен (М.Дулатов, Шығ.). 2. а у ы с. *Біріне-бірі тіркесе иұбырған жүк тасушы көлік тізбегі*. Жол бойын күзеткен бес-алты трактор қарды тазалап үлгіре алмай, екі жақтан келген машиналар *к е р у е н і* тізбектеліп, жіпсіз байланатын (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр.). Алғашқы астық *к е р у е н і* біздің есігімізді жиырма сегізінші август күні қақты (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Қар жамылған ақ далаға алғашқы трактор *к е р у е н д е р і* сапар шекті (Ә.Нұршайықов, Жер.). 3. *Жолаушы,*

керуеншілер. Жүгірді сүйінші деп шуылдасып, *Керуендер* түрекелді дуылдасып. Кұшақтап мені көріп жылағанда, Қамықты тұрған елдің бәрі жасып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **4. а у ы с.** *Ұзыннан-ұзақ, шұбатылған топ.* Бүкіл жол бойына Аманкелді жаралылар *керуеніне* жолықты да отырды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Тындырып жұмыстарын судай шалқып, *Керуендер* өз жолымен келді қайтып, Күшейді күш келген соң большевиктер, Құйғандай Каспийге кеп Арал, Балтық (О.Шипин, Дастан.). **5. а у ы с.** *Алдыңғы буын.* Біз-дағы келіп қаппыз елулерге, ілгері көз саламыз *керуенге*. Алпыс барсаң, жетпіс түр көлденеңдеп, Шақырар замандас жоқ бері кел деп (Шал ақын, Өленд.). Көрдің ғой төніп келгенін, Кім біледі оның төкпесін, Тезірек жетші, *керуенім*, Еңбегің зая кетпесін (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **6. п о э т.** *Өмір, ғұмыр, дәуір.* Әуезовтен дәріс алған, өріс алған құлын ем, Неменеге жасқаншақтап, неменеге бүгілем. Неменеге кетіп қалған жастық атты *керуеннің*, Артынан мен айғай салып жүрегімді ап жүгірем (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Орта жолдан асты менің *керуенім*, Аяқталып келе жатыр серуенім, Өз ішімде барады өшіп қайтейін, Тірліктегі білгенім мен көргенім (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Олар серуенде Алаңсыз періштеден, періден де. Қызықтан, қызғылықтан, Өр жастық жеріген бе. Олар серуенде. Серуенде, жастық, серуенде, Өмір дейтін *керуенде* (М.Мақатаев, Шығ.). **7. а у ы с.** *Жұрт, ел.* Көрмесем де Біржан, Әсетті, Олар салған әнді ұқтым. «Құлагерін» Ақанның Қой бағып жүріп тауда ұқтым, құм кешіп кеткен *керуеннен*, «Екі жирен», «Көкшетау», «Жамбас сипарды» да ұқтым (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Бұлт керуені. п о э т. *Тізбек-тізбек бұлттар.* Айдарынан қыраттың Жанға жайлы шілде желі ескенде, Ақ шарбы *бұлт керуенін* кері бұрып көшкенде, Изен иісі мұрын жарып, Құм жуасы бұрымданып (М.Шаханов, Ғасырлар.). Іркіс-тіркіс болып тізілген *бұлт керуендері* жөңкіліп жатыр (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Дүние керуен. п о э т. *Бақ-дәулет, байлық ұзақ тұрақтамайды, көшіп жүреді деген мағынада.* *Дүние* бір *керуен* жүрген көшіп, Біраз күн дамылдайды жүгін шешіп. Мысалы талаптыға жаққан шамдай, Қалмай ма май таусылса бір күн өшіп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ит үреді, керуен көшеді. *Бәрі де өтеді, кетеді, уақыт ұмыттырады деген мағынада.* Құлағын түретін, Күйініп жүретін Қанденнің әдеті Піл көрсе үретін! Дауыңды кешегі Дұрыстық шешеді. *Ит әсте үреді*, Ал *керуен көшеді* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Керуен де керуен. п о э т. *Тізбек-тізбек, ұзын-шұбақ.* Көшеді саздар *керуен де керуен* дүрмекпен, Күй жоқ па дейсің таусылар. Мына бір күйде жүр көктем, Ал мынау күйде Ералиевтің даусы бар (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ауылымда бүгін қазақтың ұлы бірі, Құлақта бүгін ғажайып сырдың сыбыры. Көзімде менің *керуен де керуен* сан сурет, Кеудемде менің «Біржан – Сараның» дүбірі (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Керуен жолы. *Ежелгі дәуір мен орта ғасырларда Батыс Еуропа мен Шығыс елдерінің арасындағы сауда қатынастарының дамуына ықпал еткен аса ірі халықаралық қатынас жолдары, керуен қатынайтын жол.* Мен туған елге Хоргос пен Жаркентті басып, ескі *керуен жолы* – «Жібек жолымен» қайттым (Ә. Әлімжанов, Махамбет.). *Керуен жол* қасынан кесіп өткен, Осы жерді әулие бесік еткен. Мұсылмандар гибрат етуші еді, Мұңдартірлік мұқалтып есі кеткен (М.Мақатаев, Шығ.). Сол асулардан асып, сол белестерді басып Қарағандыға қарай өтетін *керуен жолы* бар (Ә.Әбішев, Найзағай.).

Керуен жыл. п о э т. *Зырылдаған, білінбейтін уақыт.* Тулар теңіз, көшер толқын, *Керуен жыл* шұбалар. Өрши берер өмір заңы, Соны жерден су ағар (С. Мәуленов, Алыс кет.). *Жыл керуені* көше берер жалғаса, Оңай ма екен пікір толғау ол жайлы. Белгілі ғой, басың екеу болмаса, Кесең де екеу болмайды (М. Шаханов, Ғасырлар.).

Керуен көшіп кетті. *Қатарлас, замандас, тұстастары бірінің артынан бірі о дүниелік, бақилық болып кетті, қатары азайды деген мағынада.* Иллә, ил-алла, кел аузыма, Кембағалдың жетпейді қолы аузына, Бізден басқа *керуен көшіп кетті*, Мен де күтіп отырмын жол аузында (Қабан жырау, Алтын қазық).

Керуен қонған. *Жолаушылар, керуеншілер тоқтаған.* Ботидың *керуен қонған* бір баласы, Ауылдың қашық емес екі арасы. Жүгіріп әкем сорлы әр ауылда Сұрап жүр көзден ағып қанды жасы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Керуен сарай. а) *Азия құрлығында, Оңтүстік Еуропада, Қазақстан мен Кавказ елдерінде қалалар мен керуен жолдарының бойында ежелгі дәуір мен орта ғасырларда, ішінде жаңа дәуірде салынған аялдама, дамылдау орны.* Үлкен керуен жолдарының бойында («Ұлы Жібек жолы», т.б.) көптеп тұрғызылған *керуен сарайлар*, әсіресе, 7 ғасыр мен 19 ғасырдың аралығында халықаралық байланыс пен сауда-саттықтың дамуы әсерінен маңызды орын алды (ҚҰЭ). Қыстың көзі қырау емес пе, шаншуым қадала қалып, қозғалтпай, *ке-*

руен сарайда екі күн жатып, бүгін кешкі поштамен шықтым (Ж.Тілеков, От кешу). Қаланы лезде ақтар алды ашып, Ақ қарға адам қанын судай шашып, Алуға *керуен сарайды* кеңес құрған, Өліктің келді таптап үстін басып (О.Шипин, Дастан.). Моңғол дәуіріндегі озық ескерткіштер қатарында Бұхарадағы Исмаил Самани, Жамбыл қаласы маңындағы Айша бибі, Бабаджа қатын мавзолейін, Рабат-Мәлік қорғанысының *керуен сарайын* (Бұхарадан Самарқандқа барар жолда)... Санжар сұлтанның күмбезді мавзолейін атауға болады («Егемен Қазақстан»). Қасында дәйекшісі, *керуен сарай* иесі – саудагер шал қаусаған елдің барын қамтып қалу әрекетінде (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). *ә) а у ы с. Ашық, ақжарқын, көпшіл адам.* О, менің сүттей аққан қос бұлағым! Жанымды қалақаймен осықылағын, Қайтсем мен адамдарды дос қыламын? Қайтіп мен – *керуен сарай* бос тұрамын? (М.Мақатаев, Шығ.).

Керуен уақыт. п.о.э.т. *Үздіксіз, тоқтамайтын уақыт.* ... «Танадай құлаққа ұрған» – маңай жым-жырт, Ағады мәңгі *керуен уақыт* жылжып. Жатқандай бір айдаһар көлден шығып, Бәрін де өңешіне тартып, қылғып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Құс керуені. *Құстардың қиыршы болып, болмаса ұзыннан-ұзақ шумақталып қишуы.* Түйдек-түйдек маңғыған бұлтқа араласып үйір-үйір тізілген *құс керуені* өтіп жатыр (Ә.Сараев, Қараша.). Күз келе жатыр тербеліп, Ағарды таудың асқары. Алғашқы *құс тәркеруені* Алысқа қайта бастады (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қызыл керуен. т.ар.с.о.в. *Бұқара арасында Кеңес өкіметі туралы саяси жұмыс жүргізу үшін арнайы жабдықталған жылжымалы қиш-көлік.* Осылай жүргенінде бір күні ауылға *қызыл керуен* келді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Мен *қызыл керуенді* қауіпсіз жолмен жібердім (М.Дүзенов, Астана.). Одан өттік. Маңғыстау деген жерге әкеп Әліби Жангелдиннің *қызыл керуені* неен қосты (С.Бакбергенов, Қарғатам.).

Өмір – керуен. п.о.э.т. *Ғұмыр, зырылдаған уақыт.* «Мен туғанда ақын ағам келді», – де, «Келіп маған ақ батасын берді», – де. Өс, бөбегім, жас балауса құрақтай, *Өмір – керуен*, бір сәт тоқтап көрді ме?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Бармағынан бал тамған қобызшы атамыз көктемде *өмір керуені* мен қош айтысып, жамбасы жерге тиген (Ш.Есламғалиев, Аққу сазы.).

Сауда керуені. *Сауда қатынастары, сауда жолы.* Осы жерді басып өтетін *сауда керуенде-*

рі сол заманның өзінде-ақ сонау Ауғанстанға дейін сапар шегетін болған (Ә.Жәмішев, Дала.).

Ұлы керуен. п.о.э.т. *Үлкен, ұлы көш, өзгеріс, дәуір.* Тоқталмайды өмірден жаңбыр әні, Жаңа толқын жаңғырып жарға ұрады. Қоңыраулатқан осынау *ұлы керуен* Ғасырлардың иығын талдырады (Т.Айбергенов, Мен саған.).

КЕРУЕНБАСЫ з.т.тар. **1. Керуенбасшысы,** *керуеншілер арасындағы жер-су жағдайымен таныс, жөн-жосықты жақсы білетін адам. Керуенбасшысына* сапарға шығар алдында көпті көрген, көнекөз адамды сайлайтын болған (ҚҰЭ). Сойыл тиіп, бір қолы сынып, жанын қоярға жер таба алмай тұрған *керуенбасы* сау қолын кейін сермеді (І.Есенберлин, Қаһар). Жануардың мына мінезі *керуенбасы* Махмудқа беймәлім қалды (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Біздің бақытымызға Қоқанд консулы біздің *керуенбасымыз* бен бірсыпыра жолдастарымызды бұрыннан біледі екен, сонымен бізді тек қоқандықтардың қолдауы арқасында ғана қалаға енгізді (Ш.Уалиханов, Мақала. хат.). **2. а у ы с.** Мұхад бұл еңбектерінде де өзінің терең білімін туған әдебиет сынының *керуенбасы* екендігін, алымды ауқымын, сындағы мәдениеттілігін тағы да танытты (Ш.Мұртазаев, Шығ.).

КЕРУЕН-КЕРУЕН ү с т. **1. Топ-топ,** *топталған.* Көне дәуір көшінің *керуен-керуен* тізбегін көз алдынан көлбеткендей әсер еткен осы бір жолдарды естіп, Қабіболла бәйгеден аты келгендей мықтап қуанды (М.Сатыбалдиев, Мөлдір аспан). Үзілмей *керуен-керуен* боп, Кеудеме менің кіре бер. Күле кел, туған жүрек ел, Жүректен жыр боп түрегел! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Звено жетекшісі Бекенов Даниярдың дән дариясы *керуен-керуен* болып, ақыры арнасымен құт қамбаға құйылып жатыр еді (Алтын масақ). Алатын өзін бір мақтатып, *керуен-керуен* құстармен Жіберген жер үстін әндерге қаптатып (Т.Медетбеков, Әуен.). **2. а у ы с.** *Үлкен-үлкен, шексіз.* Есен-сау бармысыңдар, армысыңдар, Армысыңдар, қария қарлы шыңдар. Төсінен керуен-керуен көш өткен тау, Сен менің *керуен-керуен* алғысымды ал (Т.Айбергенов, Мен саған.).

КЕРУЕНДЕ = е.т. **1. Керуенмен бірге жүру.** Келгендей *керуендеп* шөлді қырмен, Сіміре жұтады шал мөлдірінен. Содан соң отырады көк жиекте, Талынын шұғыла түскен селдірінен (Қ.Бекхожин, Шардара). **2. Жолға шығу, жолаушылау.** Қолынан келгендер нандық астықты *керуендеп* жүріп алыстағы, мысалы, Арқа елі – Ақмола, Атбасар, Омбыдан тасып әкелетін (С.Ысқақов, Табиғат.). // *Керуен-керуенетін.* Көктем қандай, гүл қандай! – Көкшіл таулар мұнартқан. Құмдар көшіп түргандай *Ке-*

руендеп жүк артқан (Ш.Шаташев, Бәйтерек). // *Ұзыннан-ұзақ шұбалып, тізіліп*. Келдің сен менің Оралым толып оттарға, Келестен жолдар *керуендеп* мақта тартқанда. Сәлемге келсең, аварлық әлгі мұзбалақ ақын айтатын Кенде емес таулар пайғамбар сынды қарттарға (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Құм керуендеді поэт. *Құмкөшті*. Саудакент – келген қала *құм керуендеп*, Жел соқса суырылып мың серуендеп, Саудакент – Батыс, Шығыс Жібек жолы, Үмітін ақыр үзген үркер күндеп (Ж.Боранбаев, Жанартау.).

КЕРУЕНДЕЙ с ы н. *Керуен сияқты, керуен тәрізді*. Данасы қазақ түгіл Ер түріктің, Тарихы жеті ғасыр, жеті жұрттың. Миына *керуендей* түнеп қалған, Шыңына шыға алмаған ентігіп күн (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Суы жоқ жапан шөлдерде *Керуендей* көшкен үдерім. Талайын жақтым жапанда, Құлап жатқан жігердің (О.Шипин, Дастан.). «Өмір – ит» пұрсат бермей бара жатыр, *Керуендей* ара шөлден аса көшіп (О.Шораяқов, Шайыр).

Керуендей көшті. п о э т. *Бақлық болды, қайтыс болды*. Аз қызық тіршілігің серуендей, Ажалдан қалған адам еру елдей, Жұмғандай көзді ашып жалған дүние, *Көшерміз* әлі-ақ бір күн *керуендей* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

КЕРУЕНДЕТ = е т. *Жолаушылау, жолға шығу*. Мана жиналған топтың да *керуендеткен* машиналарды анық көріп тұрғаны сондықтан (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). Баста, баста, уақыт көсем, Тез жетейік аман-есен. Арманымның айдынына. Ел-жұртыммен *керуендетем*, Бұрын жетсең сәлем де сен (С.Баймолдин, Қызыл іңір). Жас өсіп, көрі еңкейіп, орта ер жетіп, Сапарын жалғаған көш *керуендетін*. Талпынып бойда барды қарыштап қал, Көңілдің жапырағын желдей желшіп (Айтыс).

КЕРУЕНДЕТУ *Керуендет етістігінің қимыл атауы*.

КЕРУЕНДЕУ *Керуенде етістігінің қимыл атауы*.

КЕРУЕНДІ с ы н. *Керуені көп, керуен көп жүретін*. Сүйем жанған мекеннің түтінін де, *керуенді* далада көшкен түнде, Жасыл нулар ішінде апақ болып, Сүйем, өскен қайыңды дөң бетінде (Ә.Есмамбетов, Жырлап өт.).

КЕРУЕНСІЗ с ы н. *Керуен тоқтамаған, келмеген, адамдар легі жоқ*. О, менің сүттей аққан қос бұлағым! Қос Мекем, қос мекенім, қос тұрағым. Мен деген – керуен сарай, келтіріңдер, *Керуенсіз* қалайша бос тұрамын?! Елендеп отыр менің қос құлағым, Келіндер, сүттей аққан қос бұлағым! (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕРУЕНШЕ ү с т. **1.** *Бітіп болмай, біраз созылыққырап*. Олар семіз денелерін көтере алмай *керуенше* созылып, біраз жерге дейін

жүгіріп барып, содан кейін де әуеге қанаты ілінгенімен, көпке дейін жер бауырлай ұшып, ақырында шым-шымдап әрең көтеріліп, биіктей берді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **2.** *Ұбақ-шұбақ болып тізіліп*. Сонау бір балалық, жастық пақтары көз алдынан *керуенше* көшіп жатты (Б.Ырзабаев, Ертіс-Жайық.).

КЕРУЕНШІ з а т. **1.** *Керуен айдаушы; сауда жүргізуші*. Көп ойлап, аштан өлетін болған соң әкесі мен шешесі жалғыз баласын бір *керуеншіге* құлдыққа сатып жіберген (Қаз. ертег.). *Керуеншілер* мөз-мәйрам боп күліп жатыр (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Ол жапанда жаяу келе жатып бір *керуеншілерден* мінетін ат сұрайды (Бозінген). *Керуеншінің* сұрағы Жалғыз патшамыздың, нағып жүрсің? Сал байлап, дария ішінде ағып жүрсің. Ата-анаң сіз кеткен соң зар еңіреді, Қалайша көз жасына қалып жүрсің? (Ғашық-наме). **2.** *Керуенбасы*. Бертін келе Алтын Орда күйреп, Ноғайлы елінің астанасы (Сарайдың қалдығы десе де болады) Жайық өзенінің төменгі сағасындағы Сарайшыққа көшіп, Россия жерінде мата тоқу кәсібі өркендей бастағаннан бері, бұл ел тағы әйгілі Мақта жолының *керуеншісі* болды (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

КЕРУЕНШІДЕЙ с ы н. **1.** *Керуенші сияқты, керуенші тәрізді*. Қара түннен төгілердей мол жарық, Мен отырдым мезгілімді қолға алып, Дән толтырып қиын жолдың үстімен Түнде жүрген *керуеншідей* толғанып! (Қ.Боранбаев, Дала дастаны). **2.** а у ы с. *Баяу, үздік-создық*. Содан бері *керуеншідей* жылжыған көп жылдар өтсе де, Құлай сүйген жігіттің сол сәттегі ыстық құшағы, өмірден алғаш татқан аяулы ләззаты осы шаққа дейін Құлапш жүрегінде көмескіленген емес (З.Жәкенов, Таң самалы).

КЕРУЕТ з а т. с Ө й л. **Керует**. Кішкене ғана жолым үйдің сол жағында ағаш *керует* (Б. Майлин, Шығ.). Мұрат *керует* тұсында ілулі тұрған Темірдің домбырасына қайта-қайта қарай берді (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Өзі шофер жігітті ертіп кеп *керуетті* бұзып, екеулеп машинаға салды (С.Мұратбеков, Қаз.). Төр үйдің оң жағында шымылдық құрылған *керует* ағамның керуеті (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

КЕРУЛІ с ы н. *Керіліп тұрған*. Айдардың арқасы *керулі* арқанға келіп тірелді де, бұлтаруға шамасы келмей, қарсыласының екі ауыр соққысын өткізіп алды (Р.Сейсенбаев, Өмір сүр.). Құлап, жығылып жата кетейін десең де алдыңнан *керулі* тұрған арқандай болып, бір нәрсе әл береді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Бағанағыдай емес, бебеу қаққан Көмешті қолтықтай әкеп Фатима мен Жамал *керулі* тұрған арқанға сүйемдей берді (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Ойындай баланың, Ұясындай

араның, *Керулі* көрді дорбасын (І.Жансүгіров, Шығ.).

КЕРУІШ з а т. к ө н е м у з. *Екі басы бірау ағашпен кере тартылған, түрі садаққа ұқсас байырғы музыкалық аспап. Керуішті* «адырна» деп те атаған. Оның шегі кәдімгі шуда жіп болған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Жетіген, *керуіштен* күй толғап, Фараби мен Қарақас келеді (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Қобыз, *керуіш*, шертпе қыл, найсыбайынғы, асатаяқ, дүңгішек, үш ішекті, іші ішекті (Шанақтың ішіне ішек тыққан) қуық мойынды домбыралар тәрізді халықтың музыка аспаптарын іздеп табу қиынға түсіп жүр («Қаз. әдеб.»).

КЕРШАҚАТ з а т. Қалған жердің бәрінде балқып тұрған ыстық құм мен ми қайнаған *кершақат* (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

КЕРШЕ с ы н. *Қоңыр түсі басым, кере жақын (түс).* Шат болар қара жерде жатқан денем, Есітіп Гүлқашима бата берсе. Дем алсын отын оттап, суын ішіп Көп жортқан Гүлқаш үшін жорға *керше* (Дастандар). // *Жылқы жорға.* Мінгенім көш алдында сұлу *керше* Тықыршып шыдамайды жібергенше (Айтыс.).

КЕРШЕУ з а т. 1. *Сүйектердің түйіскен жеріндегі дәнекер шеміршек.* Боларын ертең кім білсін? «Бұйырған малға тіс тиісін!» «Бұйырған малдың *кершеуі*!» (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. а у ы с. *Жылқыда болатын ауру шеміршек.* Мініліп жүрген жылқыда қысы-жазы бірдей кездесетін «шеміршекката» («*кершеу*» немесе «шеміршек» деп те)..., «тышқан» деп аталатын аурулар болады (Х.Арғынбаев, Мал. ауру.). Өлген аттың танауына да *кершеу* түсер ме еді? (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). 3. а у ы с. *Орақ, кетпен.* Өйткені дихан баба перзенттері Жер дөнін жерден теріп, жерге еккелі, «Саған бір *кершеу* салар күн туса» деп, Арманы жанын талай тербеткен-ді (Ғ.Игенсартов, Тың дала).

КЕРШЕУЛЕ е т. 1. *Ойып, үңгіп қазу.* Егін егіп, Кенін қазып *кершеулеп*, Байлығына кенелді (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.). 2. *Қиялап, қиғаштап кесу.* Бәріміз «әумин!» – деп, жарыса бет сипадық, Апа-әпкеме сорпа апарып беріп, *кершеулеп* ет турап отырған Құлашаның табаққа турағанын, аузына салғаны көбейіп бара жатқан соң, маған қабырғаны ұстата берді (О.Бөкеев, Шығ.). Омар мен Еркін ет кескен жоқ. Шуатылған қазы-қартаны Долдаш *кершеулеген*. Бір-екеуін дөңгелете ойып алып таңдайына тастап та жібереді (О.Бөкеев, Өз отың.).

КЕРШЕУЛЕУ *Кершеуле етістігінің қимыл атауы.*

КЕРШІЛ с ы н. *Кертартпа, ескішіл.*

КЕРШІЛДІК з а т. *Өткенді көксеушілік, кертартпалық.* Сондықтан онда романтикалық

сезімнің *кершілдік* жағы үстемдік алды (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

КЕРІ ү с т. 1. *Артқа қарай, кейін, қайта.* Біз төртеуіміз қамысты орнына апарып *кері* оралдық (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Уақыт деген *кері* ақпайтын бұл өзі Бұрқ-сарқ етіп таудан құйған тас бұлақ. Қызық-ақ тым, қатал-ақ тым мінезі, Асықпасаң бара жатыр басқылап (Т.Айбергенов, Мен саған.). Түсірген жұрт еңсесін шер-мұңайтып, Сұлу қыз көре алмаған елді қайтып. Лақтырып тұңғиыққа тұншықтырып, Толқындар көңіл айтқан *кері* қайтып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ол бұл екеуінен болған уақиғаны бастан-аяқ естіп алып тез *кері* Қарамектепке шапты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қыз бұрыла берді де, лып етіп *кері* айналып қасыма келді (М.Мағауин, Көк кептер). Еркектер ше? Жоқ, тәңірім сақтасын, Телпектердей *кері* бұрмай ат басын, Ер жігітке тән мінезбен баяғы, Бұзақыны өз орнына қояды. Бәлкім жаға жыртылуы, Дей көрме оны тентектік, Тентектік боп көрінеді кейде нағыз еркектік (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Қарама-қарсы, қайшы.* Талқыны екінің бірі көтере бермейді... Қаржанға *кері* әсер етсе, қиын болар...—деп сақтандырды Гүлбану (А.Байтанаев, Қансонар). Менің айтқан сөзімді *кері* салдың деп Келістіріп қақ басқа салып кетті (Батырлар жыры). Толқындар теориясына арналған кейбір еңбектерде мардымды еш нәрсе айтылмады. Керек болса *кері* түсініктер туды (А.Қалығұлов, Жарық.). Ал электр зарядтары өзіне *кері* зарядқа қарай қозғалатыны белгілі (Т.Айтбаев, Қан қасиеті). 3. а у ы с. *Керісінше, қисық.* Қарағым-ай, Қазір саған не дейін, Қисық-қыңыр... Қай сөзіңе сенейін?! Мақалды да *кері* айтасың бүгінде, Кейін қарап тұрады ылғи тілің де (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жан құмар енді тыныс, дем алысқа, Қан түсті қисық тамыр, *кері* ағысқа. Сонда да ескі серік – өлең байғұс, Әлі сен шақырасың мені алысқа (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). 4. а у ы с. *Қайыра, енді бір рет.* Мен қайтіп енді өмірді *кері* сүремін? Шөп жеген иттей басымнан шаш жеді мұным. Жақсылығымның да мен кеше жемісін көрдім, Дәмін де таттым (Не деген ащы еді, інім?!)(Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Кері айыл. а) *Ердің үстін бастыра аттың шабына жақын тартылатын қосымша тартпа.* *Кері айыл* төстік тартпадан жалпақ болады (ҚҰЭ). *Кері айыл* таулы жерде, таудан, өрден төмен түскенде ер ат мойнына кетпес үшін пайдаланылады (ҚҰЭ). *Кері айыл* ат көрпенің үстінен тұтас келіп, екі басы өзімен өзі жалғасады (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері). ә) *Жөнге көнбейтін қисық, қыңыр.* Бұл кісіні көптен бері білмесе де, ауылда бір *кері айыл* көршіміз бар, соны көз алдыма елестетеді (Ауызекі).

Кері аударғыш. и н ф. <ағыл. desompiler> *Кіріске және оған барабар бағдарламаны программалау тілінде беретін бағдарлама. Кері аударғыш* міндетін, кері міндетін орындайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кері байланыс. а) и н ф. <ағыл. feedback communication> *Кейбір кибернетикалық жүйенің шығыстық шамасының тікелей немесе жанама түрде осы жүйенің кірістік шамасына әсері.* ә) *Ақпарат құрылғы басқаратын объектіден басқару құрылғысына кері қайтатын процесс. Кері байланыс* басқарылатын объектіге жіберілетін командаларды түзетуге пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика.). б) *Қандай да бір жүйенің сыртқа шығатын сигналдың сол жүйенің өзіне тигізетін әсері.* Жалпылама түсінік бойынша, *кері байланыс* – кез келген жүйенің іс-әрекеті нәтижесінің сол жүйенің жұмысына тигізетін әсері (ҚҰЭ). Жұмыс істеп тұрған жүйелерге *кері байланыс* та басқа да сырттан келетін әсер болады (ҚҰЭ). в) п е д. *Білімді тексеруге арналған тапсырмалар жүйесі.* Тәрбиеші ұстаздың қолында *кері байланыс* арқылы жинақталған деректер неғұрлым көп болса, тәрбиелік ықпалдың соғұрлым мақсаттылықпен іске асырылғанына айғақ болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). г) э к о н. *Фирма бақыланбайтын факторды қадағалауға және олардың күшті немесе әлсіз жақтарын бағалауға тырысатын процесс* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кері бақты. Көңбей тыртысты. – Тәйт, сен де *кері бағып* отырады екенсің, үмітсіз – шайтан, Құдай жеткізсе әлі-ақ жетеміз, – деп қалды (С.Байжанов, Жастық). Бірақ жаңа есепші мұның бәрін шам көріп, *кері бақты* (Н. Ғабдуллин, Өмір.).

Кері бонификация. э к о н. *Жеткізілген тауардан сапасы шартта уағдаласылған сападан төмен болса, оның бағасынан шегеру* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кері еңістік. с у ш а р. *Өзен, канал табанының биіктік көрсеткіші немесе бетінің деңгейінің биіктік көрсеткіші ағын ұзындығымен бірге жоғарылайтын еңкіштіктің бір түрі* (Қаз. тілі термин. Су.).

Кері жобалау. и н ф. *Бағдарламада пайдаланылатын принциптерді анықтауға жасалынатын талдау.* Басқа бағдарламада пайдаланылатын операцияларды орындау үшін *кері жобалау* бағдарламасын құрады. Ол белгілі бір стандартқа сәйкес жаңа бағдарламалар өндіреді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кері жүрді. а) *Дойбы, шахмат ойындарында өз тасын өзіне қарай ысырып ойнады.*

ә) *Керісінше істеді.* Оның қашанда *кері жүретін* әдеті бар (Ауызекі).

Кері кетті. а) *Нашарлады, төмендеп кетті.* Қамар күн асқан сайын *кері кетіп*, нашарлап барады, онда жұмыстары да жоқ: «Қожекен қарағалы өңі тәуір, пәлен-түген» – деп Нұрымның ыңғайына қарай сөйлеушілер көп еді (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Мешеу колхозға МТС-ыңыз пысқырып та қараған жоқ. Ақырында бар шаруасының өзі *кері кетті*, тұралап қалды (С.Омаров, Хантағы). Осындай ауыр хал туып, шаруашылықтың *кері кеткен* жылы колхозшылар өздерінің жалпы жиналысында Уәлиханды бригадир етіп сайлады (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). ә) *Ілгері баспады, қырсықты.* Абыз: Әлі береке десе, *кері кетіп*, пәле десе, жұлынған матай баурыңмен бітім таптың ба, табыстың ба түге? (М.Әуезов, Шығ.). Келелі кеңес көбейді, *кері кеткен* әдет шөмейді. Қуаңшылық көңілінде, Басыпсың қадам, тауып жол, Жармасып жаңа өмірге (І.Жансүгіров, Шығ.). Жарылған қасиетті әулие еткен, Найзасы ұзын болса да *кері кеткен*, Аруағына ит қосып, жауға берген, Көргенінді айтасың Бейімбеттен (Айтыс).

Кері клапан. с у ш а р. *Сұйықтықты тек бір бағытта өткізетін клапан.* Сұйықтық бағытын кері өзгерткенде *кері клапан* автоматты түрде жабылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Кері код. и н ф. <ағыл. bask code> а) *Берілген екілік саннан барлық нөлдерді бірлікпен, ал барлық бірліктерді нөлмен алмастыру арқылы алынатын код.* ә) *Тура коды разряд-разряд бойынша терістеу арқылы алынған код* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кері мутация. б и о л. *Қайтара мутацияның нәтижесінде мутантты ағза фенотипінің бастапқы қалыбына (жабайы типке) қайтып келуі* (Қаз. тілі термин. Биология.).

Кері пропорционал шамалар. м а т. *Біреуі қанша рет артқанда (кемдегенде) екіншісі сонша рет кемитіндей (артатындай) болып байланысқан екі шама.* Мысалы, x және y шамалары *кері пропорционал* шама ретінде мынадай қатынас арқылы байланысқан: $xy = k$ (яғни $x = k/y$ және $y = k/x$), мұндағы k – тұрақты сан (ҚҰЭ).

Кері сатып алу. э к о н. *Бұрын сатылған фьючерстік келісімшарт бойынша міндеттемелерді кері сатып алу арқылы тоқтату* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кері соғу. ә с к. *Ату кезіндегі оқ-дәрі газы қысым күшінің оқатар қару (тапанша, мылтық, автомат, пулемет, артиллериялық зеңбіректер) цығысының арнасы түбіне әсер етуі.* *Кері соғу* қару түрлеріне байланысты ату бағытына қарама-қарсы, бүкіл қарудың

немесе оның бөлшектерінің (ұңғы, бекітпе) қозғалысы, қарудың секіруі, қарудың станок немесе лафетіндегі едәуір кернеуі, атқыштың иығына немесе қолына соғуы түрінде болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Кері соғу* салдарын (зеңбіректің артқа шегінуі, есеп айырудың әлсізденуі, көздеуі жаңылдыруы, атыстың жылдамдығы мен шоғырлауын төмендету) түрлі құралдар арқылы (кері тебуге қарсы құрылымдар, ұңғылы тежеуіштер, амортизаторлар) азайтуға ұмтылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Кері сөйледі. *Әдейі қырсығып сөйледі, бас десе құлақ деді.*

Кері сүзгі. *Бір немесе бірнеше қабат сусымалы материалдармен (құм, құмды топырақ, тас және т.б.) сүзілген ағын бағытына сәйкес материалдың ірі түйірлігі ұлғая түсетін сүзгі* (Қаз. тілі термин. Су.).

Кері тақыс. *Қияңқы, қырсық. Қияңқы қиық, Бітеу түйық, кері тақыс, шадыр мінез, салт-сана, шіріген әдет-ғұрып. Ол біздің жау (С.Керімбеков, Өленд.).*

Кері талап. *э к о н. Жеке немесе заңды түлғаның төленген залалды немесе міндеттемелерді (шартты) толық не тиісті дәрежеде орындамағаны үшін келтірілген залалды тікелей кінәлі түлғаларға аудару туралы арбитражға немесе сотқа қойған талабы. Кері талап* сапасыз немесе жиынтықталмасы толық емес өнім жеткізілген жағдайда да, ыдыс уақытында қайтарылмағанда, еңбек дауларын шешу кезінде және басқа жағдайларда туындауы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кері тартты. а) *Кейін бұрылды, қайта қайтты.* – Ақылды кейін сұрарсыз, алдымен айтқанды орындаңыз, – деп, атының басын *кері тартып* еді (Ә.Әбішев, Ғаламат.). ә) *Бөгет болды, тежеді.* Шаруашылық есептегі цехтың көрсеткішін *кері тарт* ады деген сылтаумен, оны бұл цехтың қарауынан бөліп тастауды өтініп, ол дирекцияға қағаз да жазған (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). б) *Кедергі болды, кейін тартты.* Жігіт, жігіт санала ма бұғып жүрсе тасанда, Өз пікірі жоқ еркектен қорқу керек қашанда! Қанаттыны *кері тартып* табандап, Ұшар кезде ұша алмайтын шабандап, Өз пікірі жоқ еркектер ел басқарса не болмақ?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). – Сені көмекші бола ма десем, *кері тарт* аты н болдың-ау, қарағым! (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Менің де би деген атым бар. Ылғи *кері тартып*, кесір беретін қарғыс атты мен-ақ бола берем бе? (М.Әуезов, Шығ.).

Кері теппейтін артиллерия. *ә с к. Кері теппейтін зеңбіректерден тұратын әскери*

артиллерия. Кері теппейтін артиллерия мотоатқыштар (мотожаяу әскер), авиадесант бөлімшелері және құрамалар құрамына кіріп, олардың ұрыс сапында әрекет жасайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Кері теппейтін артиллерия* үшін атыс позициялары қапталдан тікелей көздеумен ұрыс жүргізуді есепке ала отырып, танк шабуылы қаупі бар бағыттарда таңдалынады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Кері тепті. *Жақын тартпады, жуытпады, жолатпады.* Бұл әңгімесі манағы «жігіттер мені *кері тебеді*, сыйламайды, арақ ішесің дейді» дегенінен қызық (Тұлпар).

Кері тізбе. *и н ф. Жасанды интеллект құру зерттеулерінде пайдаланылатын тәсіл. Кері тізбе* де мәселеге қол жеткізу үшін қажетті және одан соң олардың орындалу мүмкіндіктері зерттеліп және т.б. барлық қажетті информацияларды анықтағанға дейінгі қадамдар тізбектеліп талданады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кері үйлесімділік. *и н ф. Күрделі жүйенің өте қарапайым жүйемен жұмыс істеу қабілеттілігі.* Егер мекемелік үлкен компьютер ықшам компьютер пайдаланған бағдарламамен жұмыс істей алатын болса, онда бұл бағдарламаның *кері үйлесімділігі* бар деп атайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кері функция. *м а т. Берілген функцияға тән тәуелдікті кері өріктейтін функция.* Берілген функция мәндерінің облысы, ал берілген функцияның анықталу облысы *кері функция* мәндерінің облысы болады (ҚҰЭ).

Кері экспорт. *э к о н. Басқа елдерден әкелінген тауарларды (әдетте, шикізатты) өңдемей (қайта өңдемей) қайта сату.* Елге әкелінетін *кері экспорт* (тікелей кері экспорт), әкелінбейтін кері экспорт (жанама кері экспорт) түрлеріне бөлінеді. Шетелге уақытша әкетілген, мысалы, жәрменкеге апарылған, сонан соң үшінші бір елге тікелей сатылған тауарлар *кері экспортқа* енгізілмейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кері шақыру. *и н ф. <ағыл. call-back> Мәліметтерді рұқсатсыз алудан, беруден сақтану үшін қолданылатын әдіс* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кері іздестіру. *и н ф. Мәтіндерді дайындау бағдарламаларындағы сөздерді іздестіру процесі. Кері іздестіру* де мәтінінің соңынан басына қарай жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Көтінен кері кетті. *с ө й л. Қырсығып, әдейі істеді.* Алпысымда мен өзім бөрідеймін. Жетпісте шала илеген терідеймін. Жетпістен

асып, сексенге келгенімде, *Көтімнен* кейін *кетем кері* деймін (Шал ақын, Өленді.).

КЕРІ² з а т. *Кебі, сыңайы*. Тура «тоқал ешкі мүйіз сұрап, құлағынан айырылғанның» *кері* болды да қойды (М. Рашев, Бетін қисық.). «Қызымды балаңа айттыр» деуге аузымның ебі келмеуші еді. Баяғы «қышыған жерден қол кетпестің» *кері* ғой, – деді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). «Болар елдің баласы бірін-бірі батырым, болмас елдің баласы бірін-бірі қатыным» дейдінің *кері* осы емес пе (С.Жүнісов, Ақан сері.).

Кері келді. *Кебін киді, басқаның басындағы жағдай екінші бір кісіде болды деген мағынада айтылады*. Дауыл алдында күн райы әрдайым ашық боладының *кері келіп* жүрмесін (Б.Момышұлы, Москва.). Ұялған тек тұрмастың *кері келіп* жүрмесін, жығылған сүрінгенге күледінің *кері келді* ме, қалай («Қаз. әдеб.»). Жалғыз баласы бейбеге шапқанда, әкесі өзінен-өзі тақымын қысадының *кері келді* маған («Қаз. әдеб.»).

Кері келу. *Істің сыңайы солай болу*. Оғын тарс та түрс әйтеуір төгіп келеді. Тисе терекке, тимесе бұтаққаның *кері келуде* (Қ.Тұрсынқұлов, Шығ.).

Керін киді. *Кебін киді*. «Арыстан айға шауып мерт болыпты» кегендей, комбайнды Қарағандыға биыл орнатпақ болып, бұл жолдас сол ақымақ арыстанға шауып *керін киіпті* (Ә.Әбішев, Замана.).

КЕРІГҮ *Керік етістігінің қимыл атауы*. Пәле, сөзін қара, бала таппай, соның тауқыметін тартпай жүрген адамша *керігуін* (Ш.Құмарова, Қос шынар).

КЕРІЗ з а т. с ө й л. *Кәріз*. *Керіз* бойын жарма қазып, Сырдың суын құмға шығармақшы болып, қара терге түсетін асылы он алтыға жаңа ғана шыққан едім (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Ондай шараларға мыналар жатады: беті жабық және тік *керіздер* және уақытша ұсақ керіздер жасау (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

КЕРІК¹ з а т. з о л. <лат. *ciraffa camelopardalis*> *Бір не екі мүйізі болатын мойны ұзын, түгі қызыл-сары, аяғы ұзын, ыстық жақты мекендейтін, керіктер тұқымдасына жататын ірі сүтқоректі жануар*. Солжазирада *керік* деген аң көрдім, өгіз сияқты оттайды (Мың бір түн). Сиыр тұқымына жақын хайуандардың бірі – *керік* (М.Ысқаков, Соқыр сенім.). *Керігі* бар, пілі бар, Қашыры бар, нары бар, Қайнап жатқан қалмақтың Нелер нояң дәуі бар (Манас). Астына келе жатыр мініп *керік*, Жүре алмас ат пен қашыр адым *керіп* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

КЕРІК² з а т. ж е р г. *Бұт артар көлік*. Бұл қыздың бұл қылығын білсем, ауыздығымен құс тістеген арғымақ болмаса да, төрт аяғы бүтін

керік тауып мініп келем ғой (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Құнан күнінде базардан сатып алып едім, бір дұрыс *керік* болып кездесті (С.Бегалин, Замана.). Жалғыз сиырмен үш қой қаншаға апарады. Бұта тартар жалғыз *керік* – күрең шолақ ат (З.Ақышев, Ақбел.). Жалғабай: «күйек малы елу сом» – деп шалқаятын да қара дию «жатыры кеуіп қалса да жаман *керігіңді* ұрғаным бар!» деп биесін сан рет жетелеп қайтатын (Қ.Ысқаков, Қараорман). Дүрс етіп келді дағы *керіктен* түсті, Болған соң шанданды жер салмақ күшті. Кіршашқа қатарласа шатыр құрып, Қонақтап жатты сол түн қайрап тісті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

КЕРІК³ з а т. а с т р. *Аспанның Солтүстік жарты шарында терістік полюс үстіне орналасқан шоқ жұлдыз*.

КЕРІК⁴ с ы н. ж е р г. *Екі арасы қашық, шалғай*. Шалқар мен Торғайдың арасындағы бес жүз шақырымдай *керік* жерде «Ырғыз», «Торғай» аталатын екі-ақ өзен кездестірдік (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Сонда қыстың қақаған ақ түтек боранында ит арқасы қиян соншама *керік* жерге мал азығы қалай жеткізілмек (С.Шаймерденов, Мезгіл.).

Керік дала. п о з т. *Кең, мидай жазық*. Ат қанша жүрісті болғанмен алшақ адамдардың арасындағы *керік дала* және ашық күнде көзді ұялтатын өпшақ дала адамды жалықтырып жібереді екен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Керік маңдай. *Кең, ашық маңдай*. Елуді езулеп қалған, денелі, кең жазық, *керік маңдай* Тұрсынай жеңгей орнынан тұрғанда тек қоңыр ала жібек көйлегінің сыбдыры ғана естілді (Қ.Ұябаев, Қырда.).

КЕРІК⁵ с ы н. *Жалқау, кербез*. – «Қартайған кісінің ұйқысы қашады» деуші еді, *керік* кемпіріңмен әлі күнге тал түске дейін жатамысың? – деп Құрымбай әзілдей кірді (М.Есламғалиев, Екінші тыныс). Бір кезде өзіл етті Қасым келіп, Әйелің өзі көркем, өзі *керік* (Дастандар).

КЕРІК= е т. *Әлдеқандай болып керіліп-созылу, бөлсіну*. Мардан біраз *керігіп* отырып, Мәмбет жалынып қоймаған соң бүгінгі болған шатағын айтпақ болды (І.Жансүгіров, Шығ.). – Әлгі екеуі неғып шықпай жатыр-ей, сонша. Соншама *керіккендерін*-ай... (С.Мұратбеков, Көкорай). – Сен ғой кереметсің, *керігіп* отырсың. Бір кезде Жұма сені тастаймын деп, мені алып қашқан болатын (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

КЕРІКТІК з а т. *Кербездік, керіліп-созылғандық*. Баяғы *керіктік*, көріктік із-түзсіз жоғалған («Лен. жас»).

КЕРІЛ з а т. э к с п р. *Қызыл өңеш ұрыс, керіс, дау-жанжал*. Мына жақтан Құмар да өз

адамдарымен *керілге* басқан (Т. Ахтанов, Дала сыры). Колхоз кеңсесінде кеңірдек қызартатын *к е р і л* көбейіп жатқанда, бидай қурап кетті (М. Рашев, Бетің қисық.).

КЕРІЛ= е т. **1.** *Тартылу, созылып, жазылу.* Бөлмелердің бөрінің қабырғаларында оңшең жолбарыс терілері *керіліп* ілінген (М. Әуезов, Индия очерк.). Бір сәт сонау *к е р і л г е н* арқанның ар жағында осы жиынды тамашалап тұрған қараша қауымға да назар аударды (А. Сатаев, Дала.). **2.** *Байлану.* Қазақты жеген қайратты ер. Әрлі-берлі тартысып, ісі арамы жеңілді, Алқыны күшті асаулар. Ноқтаға басы *керілді* (Абай, Тол. жин.). **3.** *Бой құрысын жазу, ұйқыдан тұрғанда, ұзақ уақыт қозғалыссыз қалғаннан кейін қолын созып, денесін керу.* – Күй құлағын бұраған сен бе, Ержан? – деп ұзын бойлы толық денесін жазып, Жақсылық бір *к е р і л ді* (Ф. Сланов, Шалқар). Ерініп бақ! *К е р і ліп* бақ төсекте! Бәрі орнында, Айта алмайды дос өкпе. Мұқтажың жоқ, Жоқ қасірет, Мұның да! Тиынмен тең саған жүзім (Қ. Мырзалиев, Мөңгі майдан). Нақ осы кезде ақтөс те түрегеп, бір-екі рет *к е р і л ді де*, кемпірдің соңынан ас үйге кетті (С. Бакбергенов, Кентау). Күміс қарғылы тайдай тазы тұрып алып, алдыңғы екі аяғын көсіліп жіберіп, төсін жерге тигізе *керілді* (С. Бегалин, Бала Шоқан). **4.** а у ы с. *Кеңінен созылу, жазыла түсу.* Әлде ғана үнсіз *к е р і ліп* жатқан өлі даланы кернеп кеткен көп жылқы теңіздей толқиды (Ф. Мүсірепов, Оянған өлке). Тау қиясына көтерілген сайын Қарой жазығына құлаш ұрған кең алқап, *к е р і л е*, шалқалай түседі (С. Бегалин, Уақыт.). Үстірт – жүздеген шақырымға *керіліп* жатқан теп-тегіс кең жазық (З. Қабдолов, Жалын.). Асылып айы Алтайға *к е р і ліп* жатқан кең дала (Қ. Аманжолов, Шығ.). **5.** а у ы с. *Кербезденіп ішірену, шалқаю.* Өзі бүгін тәуір киімдерін киіп, байсалды бәйбішелерге ұқсап, *к е р і л е* қалыпты (Б. Майлин, Шығ.). Шалқыбай емес баяғы Шолаққа мініп *к е р і л г е н!* Еңбекті сонша меңгерген Бірлескен білек бір жерден (Ф. Орманов, Шығ.). Ал бозбалалар! Сендер де айтыңдар! Қыз екең қыз да айтып келеді, – деп кеу-кеулеген соң Мұсатай, Әйткен сияқты бозбалалар да *к е р і ліп*, ырғалаңдай, көзін ашып-жұмып, айғайды салып, бүгінгі көшті ойын-сауық қылып жіберді (Ж. Аймауытов, Шығ.). Сылаңдаған, сызылып, Қызға көңіл бұзылып, Бөлмей, жармай берді ойды. *К е р і л е* басып, кекектеп, Ханды қолдан жетектеп, Қыз шатырға әкетті (А. Байтұрсынов, Шығ.). Ал сойле, келді кезек енді, Ғали, *К е р і л мей* ұста қолға домбыраны! Рух бер мәжіліске қызмет көрсет, Сайратып тіл мен жақты болса халі (М. Дулатов, Шығ.).

Кер маралдай керілген. ф о л ь к. *Майысып, бұрала басқан, әсем. Кер маралдай керіл-*

г е н аппақ, Ақбота ақ жібек жаулығы, көк атлас кең етек көйлегі көлбеңдеп бәйек боп жүр (С. Жүнісов, Ақан сері). Деуші едім жастан сені маған серік, Аққудай аппақ шырай біткен көрік. *Керілген кер маралдай* кербезін-ай, Күн бар ма көңілім тынар сені көріп? (И. Байзақов, Шығ.). *Керіліп кер маралдай* көзі күліп, Жұмбағын жүрегімнің өзі біліп, Жаудырап қоштасарда қараушы еді Жаным көктем нұрын сезіндіріп (К. Әзірбаев, Танд. шығ.).

Керілген қас. *Жіңішке, жіптіктей қас.* Жан толқытып тік *к е р і л г е н қ а с* пенен Ерінінен үлбіреген күлкіңді Тұрғанында – тіл жеткізсіз асқақ ең, Асқақ едің сұлулықпен бір түрлі! (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә.).

КЕРІЛДЕ= е т. *Келісе алмау, керісу, айтысу.* *К е р і л д е г е н* керіс, саңқылдаған радио, шаңқылдаған примус, сылқ-сылқ күлкі... бір мезгілде шығатынын қайтерсіз (С. Адамбеков, Қожанақыр.).

КЕРІЛДЕС= е т. *Сөзге келісе алмау, айтысу, керісу.* Түпкі үйде дүрілдеген дауыс. *К е р і л д е с к е н* адамдар бір-біріне мұрындық бермейді (І. Жансүгіров, Шығ.). Бәйгеге арнайы бөлген адамдар өзара біраз *к е р і л д е с іп* отырып, ақыры бір шешімге келді (С. Жүнісов, Ақан сері). Оқуда мақсат не: медреседе жату ма, Ескі нұсқа бақастарды татуға: Қанша жыл «Хашия» мен «Мантық» шайнап, *К е р і л д е с іп* шатуға (С. Торайғыров, Алаш ұраны). *К е р і л д е с іп* отырып Қолжазбалар талқылау... Берекемді кетіріп Бара жатыр, Халқым-ау! (Қ. Мырзалиев, Мөңгі майдан). Қателессең тартып отырған күйіңнен, *К е р і л д е с іп* қалады екен Адайлар. Шақыртып алып ару қыздарын сонан соң Бармағында от ойнар, Күй сұрайды екен атойлар (Т. Айбергенов, Мен саған.).

Керілдесіп алды. *Алдымен бір ұрысты.* Төраға мен хатшы *к е р і л д е с іп а л д ы* (Қ. Әбдіқадыров, Шығ.).

КЕРІЛДЕСУ *Керілде етістігінің қимыл атауы.* Кереймен *к е р і л д е с у* мына бір оқиғадан басталды (А. Сатаев, Ақын.). Отырсақ сөйлесетініміз шаруашылық қой баяғы. Оның аяғы *к е р і л д е с у* мен бітеді (Т. Ахтанов, Дала сыры).

КЕРІЛТ= е т. **1.** *Кердіру. ≈ Керілтіп* жаю. **2.** а у ы с. *Асу, тұрғызу.* Жас күнімде ерінтіп, Шала қалдым ғалымнан, Жау қолында *к е р і л т іп*, Жеңілдірдің зұлымнан (Ш. Құдайбердиев, Шығ.).

КЕРІЛТУ *Керілт етістігінің қимыл атауы.*

КЕРІЛУ *Керіл етістігінің қимыл атауы.* Қызық екен, жұрттың алдында осынша *к е р і л у г е* бола ма? (Ш. Құмарова, Қос шынар). «Ол тойға мен бара алмаспын» деп *к е*

рілуі оның бойында ескіліктің тамыры терең бойлағанын көрсететін сияқты («Мәдениет және тұрмыс»).

КЕРІЛІК з а т. *Өткенді көксеушілік, кертартталық*. Бірақ жырау ақындарды бұндай *к е р і л і к* әуендеріне қарап, олар хан, төрені ылғи дәріптей береді екен деу, әділ емес («Қаз. әдеб.»).

КЕРІЛІП-СОЗЫЛ = е т. 1. *Әртүрлі қимыл жасап, дененің құрыс-тырысын жазу*. Ол төсектен секіріп түсті де, төбедегі жуан бөренеге қолмен өткізіп, буындарын сытырлата *к е р і л і п - с о з ы л ы* п алды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). 2. а у ы с. *Жайбарақаттану, ырғалып-жырғалу, асықпау*. Ол *к е р і л і п - с о з ы л ы* п орнынан тұрамын дегенше, біз шайды ішіп те болдық («Лен. жас»). Тоя ішкен тамақтан соң міндетті орындағандай *к е р і л і п - с о з ы л ы* п асыға да қоймаймыз (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Осы қыз тізе бүкпейді-ау деймін, сірә. Бұл ауылға келген кейбір дәрігер *к е р і л і п - с о з ы л ы* п кеңседен шықпайтын (З.Жәкенов, Таң самалы).

КЕРІЛІП-СОЗЫЛУ *Керіліп-созыл етістігінің қимыл атауы*. Ұйқы басып, есінеп, *к е р і л і п - с о з ы л ы* д а н тез арылу қажеттігін көрсететін белгі тіпті, Байжан бейнесінен, әсіресе осы ақ жүрек, аңқылдақ, қонақжай, бір шағым құлығы да жоқ емес, шақпа сөзге үйір, тұла бойы қазақы жаннан да молынан табылады («Қаз. әдеб.»).

КЕРІМ¹ с ы н. 1. *Кербез, паң, сылқым*. Дала жатыр. Дала – сал, Дала – *к е р і м*. Кешқұрым, бейуақыт алакеуім. Қоспы жігіт ағытып ат айылын, Отқа қойды Шоқанның қарагерін (М.Мақатаев, Шығ.). Тек екеуіне аян сол бір *к е р і м* жаздың айлы түні махаббаттың бал татыған нәзік дәмін жоғалтпай жүректерін түрткілеп, сезімдерін қытықтайтын (Т.Шаханов, Жоғалған.). Белгілі осы Байсын жерім болсын, Жарқырап жалғыз ұлым *к е р і м* болсын (Алпамыс). Жұлқарбайдың *к е р і м* бәйбішесі күлімдеп жымиды (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Кім білсін, бұ жарық дүниеде жалғыз-жарым кездесетін ол *к е р і м*нің қазір қайда жүргенін! (Ғ.Қабышев, Мінездеме). 2. *Кеңпейіл, рақымы көп, жомарт*. *К е р і м* Құдай, біз – пақыр, Пендене қылған шапағат (Сейфүлмәлік).

КЕРІМ² ү с т. 1. *Сондай тамаша, керемет, газасп*. Ақындарың бұлттанғанда сөкпендер, Нөсерлетсін бір *к е р і м*. Ақын жасын абайлаңдар, төкпендер, Көзелерге құйыңдар да. Сіміріңдер, күндерім! (М.Мақатаев, Шығ.). Жетелеп мені ілгері, Күндерім менен түндерім, Төсек қап қардан бір *к е р і м*, Қарыма құрық ілгемін (М.Мақатаев, Шығ.). Қостанай, жеткізе алман мақтауыңды, ырыс боп Торғай-дала ақтарылды, Ақыныңа аманат, ән-күйлерге, Білесің *к е р і м*

шақтарыңды (М.Мақатаев, Шығ.). Жок, шың үсті *к е р і м* от, іріп тұр екен... сарбалаң бұйырғын кілк-кілк етеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Шыбындай талай *к е р і м* аттар келет Бос мойын, бота тірсек, қамыс құлақ, Ер мінер ертегінің көк саулығы Болмай ма шіркіндерді десең пырақ (Ж.Саин, Шығ.). Мұндай ойынды күнде көріп жүрген кісінің арманы бар ма екен. Тіпті бар ғой *к е р і м* – деп тамсанады (Т.Ахтанов, Дала сыры). 2. *Аса, тым, өте, тіпті, керемет*. Осы ауылға әлгі жуырда көшіп келген қара мұрт Сәрсенбайдың Бақтығұл деген қызы *к е р і м* енші екен (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Жұмыскерлер қозғалысы қазір *к е р і м* күшейіп кетті (С.Мұқанов, Шығ.).

КЕРІМ³ з а т. *Дені, негізі*. Қорғанның *к е р і м*і жиналып болды (Б.Құсбегін, Зука батыр).

КЕРІМ-КЕРБЕЗ с ы н. *Сәнқой, сәнқұмар*. Сұлу ат, келте киім, *к е р і м - к е р б е з*, Сүйініп сипатына таңданады, Пысықың деп көп сөйлеп мылжың болып, Ант ішіп бір сөз айтса қарғанады (Ә. Найманбаев, Шығ.). Арақ-шарап, картаға Салынбаған Сәрсекем. *К е р і м - к е р б е з* болам деп Сыланбаған Сәрсекем (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Салақ, олақ, ойнасшы, *к е р і м - к е р б е з*, жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек (Абай, Тол. жин.).

КЕРІМАЛ с ы н. *Кертартпа (мылқау)*. Төңірегіндегі алыс-жұлыстың, *к е р і м а л* тартыстың түр мақсатын да түсінбеген (С.Шаймерденов, Мінез).

КЕРІМДЕЙ с ы н. *Керім*². Қылыштасып, найзаласып ерінбей, Жойқын айбат болды соғыс *к е р і м д е й*, Жастығымыз алалықшыл дұшпанның Қызыл ала қанға батты жерінбей (Бес ғасыр.).

КЕРІМДІК з а т. 1. *Сұлулық*. О, Жайлау, желпіндірдің мені бүгін, Сыймайды жанарыма *к е р і м д і г і*ң (Ө.Күмісбаев, Шығ.). 2. *Кербездік, паңдық*. Мына жүрген әсем қыз – Қыздардың бір керімі *К е р і м д і г і*ң қайтесің, Тозып қапты-ау еріні (Ш. Смаханұлы, Ұры тіс).

КЕРІМСАЛ¹ [иран. гармсель] з а т. 1. *Шілде кезінде соғатын аңызақ, ыстық жел*. Сусыннан басталған әңгіменің аяғы табиғат райына әкеп соқты. Жаланған *к е р і м с а л*, жанғал жұлдыздарды есіне алған қойшы: «Биылғы қыс қатты болар білем!» деп бір қойды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Көктемнің таңғы *к е р і м с а л* самалы тынысымды кеңітіп, көкірегімді желіп өтті (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Бүгін біздер астық өзенін ағызсақ ана, ертең тұрған жердің алабын гүл-бақшаға бөлейміз. Бөгейміз ыстық пен аптапты, *к е р і м с а л* мен құрғақтықты (С.Сматаев, Армысың.). Қойнын ашып, төсін керген жалпақ даланың толықсып, бір сәт тыныстауын жел екеш – жел таңсық көргендей: үзіліп-үзіліп майысып *к е*

р і м с а л соғады (О.Бөкеев, Үркер). **2.** а у ы с. *Қиындық, кесепат.* Тайбурыл сонда сөйлейді: «Тауға бітер емен тал. Кімге келмес *к е р і м с а л*, Наз бедеу атқа бітер жал, Аямай тарттың қамшыңды Өлмесем де кеудемнен Шыға жазды шыбын жан» (Қобыланды).

КЕРІМСАЛ² с ы н. **1.** *Жанға жайлы, гажап, керемет.* Аскар таулардың арасындағы *к е р і м с а л* дала, ондағы алтын бесік – ұшқан ұя, көз көрген жандар, ағайын-туыс жауынгер ағаға әрдайым ыстық көрініп тұрады (Н.Әбуталиев, Сахара.). *К е р і м с а л* түннің кей-кейде Кетеді маған сызы өтіп, Отыра берем сонда да Өмірдің кілтін түзетіп (М.Мақатаев, Шығ.). Ойдым-ойдым айна көл отау-отау Орманды орыстың *к е р і м с а л* кең даласының бетіне ізімен өрнек салып Волга өзені жатыр (Қ.Сегізбаев, Шығ.). **2.** *Кербез, маңғаз.* Топырағың торқа болғыр, кейде бір кербез тарта қалатын *к е р і м с а л* еді ғой (С.Мұратбеков, Жабайы.).

КЕРІН= е т. *Керіліп, тәкаппарланып жүру.* Сендер жақ кең *к е р і н і п*, Қанаты жырлап есіп, Төбеменн төңкеріліп Барады тырна көшіп (Т.Айбергенов, Мұнаралар). «Иманды бол, Жақа», – деді Үкең, қорымнан сонадай өтіп барып. Үш-төрт көйлек-көншегін қағынып, *к е р і н і п* жүр екен (Жүздесу.).

КЕРІҢКІ с ы н. *Кең ернеулі.* Сүліктей сұлу денесі, *к е р і ң к і* тостағандай жанарынан от ұшқындап, көзін төңкеріп сыншылардың өзін сынай қарағандай түр көрсетеді (Т.Оразов, Қаныш.).

КЕРІҢКІРЕ= е т. *Иығын түзеп, кеудесін алға қарай шығарыңқырау, ашыңқырау.* Судья асықпай, сол ұсынған қағазды алып, қолтығындағы фуражасын писарьдің қолына ұстатты; мұртын сипады, кеудесін *к е р і ң к і р е й* түсті; жуан қоңыр дауыспен бір сазда үкім оқуға кірісті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Кеудесін қозғап, ілгері *к е р і ң к і р е п* тастап, Қабиба домбырамен бірге шырқап қоя берді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Енді Мирас, қамажайды қоя сап, Людаға жармасады. Ол төсін *к е р і ң к і р е п*, белін қайқайтыңқырап, оң жағында отыр. Одан әрі, Айдар. Қыз қасына отырған қысылып, терлеп-тепшіп қиналған (Ә.Тарази, Үлкен ауыл).

Қасын [қабағын] керіңкіреді. *Қасын көтеріңкіреді.* Десе достар – әнді Еркетай шырқасын, Күлуші еді *к е р і ң к і р е п* бір *қ а с ы н*. Шығушы еді сыңғырлатып шашбауын, Сылдыр-сылдыр сылдырлатып сырғасын (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Байзақов *қ а б а ғ ы н к е р і ң к і р е й* түсіп салмақты сөйледі. Хатшының сөзін Ысқақов басын төмен салып отырып тыңдады (Р.Сейсенбаев, Өмір сүр.).

КЕРІҢКІРЕУ *Керіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

КЕРІП-КЕРІП ү с т. **1.** *Қайта-қайта керіп, созып.* Метр-метр матаны, *К е р і п-к е р і п* сатады. Он-он бес сом мығады. Арамсынбай кешкісін, Құрақ шайды жұтады (Ш.Смаханұлы, Ұры тіс). **2.** а у ы с. *Есіне қайта-қайта түсіп.* Немересінің құйқасын иіскелегенде маналы бері дық отырған Әбекеңнің көмейін қайтадан сол Сәлиямен алғаш жолыққан түн, сол түнгі мінген шабдар бестінің шалқақ аяны мен саумал ауа *к е р і п-к е р і п* кетті (А.Сүлейменов, Бесін).

КЕРІП-СОЗЫП= е т. **1.** *Денесінің құрыстырысын жазу.* Әдеттенген ол бұған: Тұра сала орнынан, *К е р і п-с о з ы п* денесін, Жүргенін кіл көресің (Қ.Толыбаев, Балбөбек). Ол қанат құйрығын, кеудесін *к е р і п-с о з ы п*, дүр-дүр сілкініп ұйқысын ашты. Жем жеуге ұмтылып еді, анасы тыйып тастады (Т.Жақыпбайұлы, Асан ата). **2.** а у ы с. *Әртүрлі ойға қалдыру.* Қанша қарсылық көрсетіп, ышқына қимылдаса да өзгеше бір дүлей күш *к е р і п-с о з ы п* ырық берер емес («Лен. жас»).

КЕРІС¹ з а т. **1.** *Сөзге келіп, салғыласқан даудаймай, ерегес, ұрыс.* Көлеңке таба алмай күн ысып жер ошақ басында отырғандардың арасынан әлдекалай *к е р і с* шықты да, біреулер опыртотыр боп жағаласып түрегелді (Б.Майлин, Шығ.). Поэзия аспанынан жай ойнатып, *К е р і с т і*, Түсінбеймін!.. Екеуіне тар болды ма жер үсті?! Түсінбеймін!.. Бір өмірде бірге өмір сүре алмай, Қарғыс атқан қу өлімді, Неге өзара бөлісті?! Неге? Неге? Өмірде емес, Өлгенінде келісті?! (М.Мақатаев, Шығ.). *К е р і с т е* – жерлес, саялас, Өрісте – көрші, маялас. Қалып бара жатсаң – Қол бермес. Асып бара жатсаң – Аямас! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Дегенімен, ол мұны әншейін көп *к е р і с т і ң*, ұмытылып кететін жайдың бірі деп ойлаған жоқ (С.Бакбергенов, Адам.). *К е р і с т і ң* неден шыққаны Төлепке бірден түсінікті болды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек.). **2.** *Пікірталас, дау.* Жиырма адам бір бөлмеде жататұғын, Бір столдан бәрі дәм тататұғын: Кей күні тіл қатыспай ұзақ таңға, Кейде таң *к е р і с п е н е н* ататұғын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Керіс әңгіме. *Ұрыс, дау-жанжал.* Төбелес, жанжал, *к е р і с әңгімеге* Құмар-ақ болып кетті біздің халық (М.Дулатов, Шығ.).

Керіске түсті. *Айтысты, дауласты, сөз таластырды.* Сүгір аулындығы жиын, Жігітек кісілері болған соң бір күн, бір түн *к е р і с к е т үсіп*, ақыры Бейсенбі, Жабайларды жосытып женді де, байлау жасады (М.Әуезов, Шығ.).

Керіс сөз. *Ұрсу сөз.* Қатты айтылған *к е р і с с ө з д і* естіп келеді. Тәліпті көрген соң

екеуі де бәсеңдеді. Ол атын қазыққа байлады (Ж.Еділбаев, Бұырқан.).

КЕРІС² з а т. к ө н е. *Серіппелі қатты ағаш шыбығының екі қиын қайыспен тартып, доғаша иіп жасаған қол қаруы, садақ.* Жөн айтқан жұртшылыққа адам болса, Шығасың қолыңа ала *к е р і с і ң д і*. Бытырап бет-бетіңе жөнелгенде, Көрдік қой жайылатын өрісінді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

КЕРІС¹= е т. *Созысу, тартысу.* ≈ Жіп *к е р і с т і*.

КЕРІС²= е т. **1.** *Сөз салғыласу, жанжалдасу, ұрсысу.* Сол Жаппасбаймен *к е р і с і п* қызметке бармай қойғаннан кейін Қоспан мүлде өзгеріп кетті (Т.Ахтанов, Боран.). Ортамызда бар деп бір қыз баламыз, *К е р і с с е* кте келісіп біз қаламыз. Бір өзінді көреміз періштедей, Өзімізден өзіміз қызғанамыз (С.Мәуленов, Алыс кет.). Құлқынгер жұтады. Қорқақтар зытады. *К е р і с с е* екі ұлың, Бір зұлым ұтады! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** к ө н е. *Әңгімелесу, жөн сұрасу.* Бір-екі-үш күн жатқан соң, Тәжікен сұлтан кез келді Тарантасын жегіп пар аттап. Заманы бірге сұлтанмен Аман-сау сұрап *к е р і с т і* к, Сыр сөйлесіп келістік. Қонақ етті үйіне Ықыласында сұлтанның Еш көрмедік кемістік (Кердері Әбубәкір, Қазақым). Бұдан былай екеуміз *к е р і с п е й м і з*. Сол үшін әкел қолынды, Жарқын! – деді көңілденіп. Жарқын қолын алды оның. Екеуі бір-біріне қарап күлімсіреді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). О-о-о! Ол империализм серісі еді, азулы бөрісі еді, келіседі, бөліседі, *к е р і с е д і*, өліседі. О-о-о! Ол империализм серісі еді (М.Мақатаев, Шығ.). Күркіреп бұлт аспанда тебіскендей, Өзара келісе алмай *к е р і с к е н д е й*, Жұлқысып, соқтығысып, ойран-топыр, Таласып тауға бәрі келіскендей (Д.Әбілов, Таңд. өленд.).

Керіскен адамдай. *Томсырайып, ұрсысып қалғандай.* Үшеуі де біріне-бірі үн қатпай, *к е р і с к е н а д а м д а й* томсырайысып аз уақыт қиналып отырып қалды (З.Шашкин, Сенім.).

Керісіп қалды. *Ұрысты, жүзшайысты.* Сол жерде нәренжікпен шартта-шұрт *к е р і с т і м* де *қ а л д ы м* (С. Сейфуллин, Шығ.). Осыдан жарты сағаттай өткенде екеуі *к е р і с і п қ а л д ы* (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Жуырда Мұраттың колхозға баруы сөз болғанда екеуі *к е р і с і п қ а л д ы* (Т.Нұртазин, Мұрат).

КЕРІСКЕДЕЙ с ы н. **1.** *Ірі, толық.* Лықылдаған акпейіл карт мұны байқаған жоқ, өрмекшідей тарбаңдап барып, *к е р і с к е д е й* келіншекті еңкейтіп тұрып бетінен сүйді де айырылып қалатындай қолынан тас қып ұстап тура үйге жетелеген (Қ.Ысқақов, Қараорман). **2.** *Үлкен, келсаптай.* Іннің бетін бұлар аршып бітті, ар жағынан *к е р і с к е д е й* бес суыр тік

тұрды (Д.Әшімханов, Шығ.). **3.** *Алпамсадай, соқталдай.* Сөйтсек *к е р і с к е д е й* жігіт... Сынықтан басқаның бәрі жұғады, сол Нұрбекке еліктеп біздің ауылдың жігіт-желеңі темекі орнына жылқының қу тезегін үгітіп тартып жүрді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Жайсаңбек қусырулы екі қолы, Кеудесі *к е р і с к е д е й* кекке толы. Бас иген сәлемін де қажы алған жоқ, Көкііп көрмегендей болып оны (Сара Тастанбекқызы, Тордағы тоты). Сұр жебелі оғына... Қозыке *к е р і с к е д е й* болып жатты (Қозы Көрпеш.).

КЕРІС-КЕЙІС з а т. *Қырғиқабақтық, ренжису.* Қиын күнде халық қамынан бұрын өзара *к е р і с -к е й і с* жасаулары лайықсыз деген (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

КЕРІСКЕК с ы н. *Салғыласа, ілігізе кететін, ұрысқақ.* Кетеген болса, түйең – жау, Тебеген болса, биен – жау. Ұрысқақ болса, балаң – жау, *К е р і с к е к* болса, келінің – жау (Алдаспан).

КЕРІСКЕНДЕЙ с ы н. *Керіскедей.* Кермиығым, кербезім *К е р і с к е н д е й* пандозым Құландай аңы дауыстым, Құлжадай айбар мүйіздім (Махамбет, Өленд.).

КЕРІС-ТАЛАС з а т. *Ұрыс-керіс, дау-дамай.* Мұндай *к е р і с -т а л а с* таройда ұзақ сақталып, із қалдырмайды, жарқ еткен нажағайша тез өтіп кетіп жатады (Б.Соқпақбаев, Бақыт жолы).

КЕРІС-ТАРТЫС з а т. *Ұрыс, талас.* Ұзақ күн біткен сөз жоқ – *к е р і с -т а р т ы с*, Кетеді күнде ертеңнен кешке тарап (М.Көпеев, Тірлікте.). Токмолдамен арасындағы *к е р і с -т а р т ы с* саябырлап, физкультура алаңын жасақтан алғалы жұмыс та әсерлі бола бастаған (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Дуся кетісімен Ұлжан шешей мен Батыкөңнің арасында *к е р і с -т а р т ы с* (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

КЕРІСТЕ= е т. *Құлаштау.* Қауымың қалауына тап келгендей, Болғанын, болашағын айт көргендей. *К е р і с т е п* тартып жырды жебелі ақтай, Дәл тигіз қалағанға қас мергендей (Ш. Құдайбердиев, Шығ.).

КЕРІСТЕНДІРУ: *бойын керістендірді.* Бой тартты, өзін аулақ ұстады. Не шариятқа теріс, не ауылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан *б о й ы н к е р і с т е н д і р і п*, шешілмегендік қылып, ұялмас нәрседен ұялу ақымақтық (Абай, Тол. жин.).

КЕРІСТІР= е т. *Біреу мен біреуді, не біреулерді әдейілеп ұрыстыру.* Аркадан кенет күшті жел ысқырды, Мүлгіген терек басын теріс бұрды! Талдарды түйістірді, *к е р і с т і р д і*, Дос-тату бұтақтарды тебістірді (Т.Айбергенов, Мен саған.).

КЕРІСТІРУ *Керістір етістігінің қимыл атауы.*

КЕРІСУ *Керіс етістігінің қимыл атауы.* – Рас, шақыртқан мен, бірақ *к е р і с у з е* емес, келісуге шақыртқанмын (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Кей доста келісуден *к е р і с у* көп. Өсек пен өтірікке ерісу көп; Көзге дос, сыртыңнан қас, іштен араз. Сылтау ғып сәл нәрседен жерісу көп (Т.Ізтілеуов, Назым). – Тура! – Осы жөн! – десті пионер активтері шулап. – Ал енді, – деді класс жетекшіміз сөзін жалғап, – Атабек пен Мараттың *к е р і с у* і Күләшқа пионерлік тапсырма беруге, оның атасымен кездесуге байланысты шыққанын өздерің естіп отырсыңдар (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Жо... жо... жоқ, мен өтірік көлгірсімен, Аулақпын үлкендермен *к е р і с у д е н*. Ағаның ақ ақылын ала тұра, Ешкімше емес, өзімше өмір сүрем! (К.Ыдырысов, Жолық.).

КЕРІС-ШАЛЫС с ы н. *Қажасқан жекіріс, ұрыс-керіс.* Ерлі-байлының бұдан кейінгі *к е р і с - ш а л ы с* сөздерін Еркебұлан тыңдаған да жоқ (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

КЕРІСІНШЕ ү с т. *Қарама-қарсы, қайшы.* Өнердің сол жылдардағы дәрежесімен салыстырып қарасақ, әдебиет, өнер жағының басым болғаны айдай анық. Ал қазір істің жайы *к е р і с і н ш е* болып отыр (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). «Халықта бар, ханда жоқ» дегенменен, *К е р і с і н ш е* ұғымға терең сенем. Хан алады сұрап та, сұрамай да, Халық сенер уәдеге «берем» деген (К.Салықов, Жезкіік). Бұл өмірі айтқанға көнген жан емес, бәрін *к е р і с і н ш е* істейді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). // *Одан гөрі, қайта мағынасындағы қыстырма сөз.* Тіпті мен сені алып келе жатқаным жоқ, *к е р і с і н ш е*, сен мені аңсаған тумам алып келе жатыр екенсің (Ә.Сәрсенбаев, Тосқында.). *К е р і с і н ш е*, сақал-пашын күнге ағартқан қарттар бар, Жасы жүзге келгенмен (М.Шаханов, Ғасырлар.). *К е р і с і н ш е* ауыл шаруашылығымен таныс, облыстық басқарманың адамы келгеніне ол бір ретте қуанып қалған-ды (І.Есенберлин, Көлеңке.).

КЕРІСІП-КЕРІСІП ү с т. *Салғыласып-салғыласып, қайта-қайта сөзге келіп.* Бір сағаттай кемпірмен бітім сөзге келе алмай, *к е р і с і п - к е р і с і п*, ақыры оның алдында да жыларманға келіп, әкетай-көкетайлап өлердегі сөзімді айтып ішке ендім (С.Жүнісов, Өшп. із.).

КЕРІТ = е т. с ө й л. **Керіт.** Шешпек болып қарындаштың «жұмысын» Жіпке байлап *к е р і т е д і* де бір ұшын, Жіптің ұшын Изелжанның мойнына Байлады да кең алады тынысын (Ө.Нұрғалиев, Соғыс.). Ырақ дегеніміз жуан ағаштан *к е р і т і п* жасалған қалып (Қазақ. тілі. аймақ. сөздігі). – Енді екі жағынан кезек-кезек балтаны жантайта шауып, *к е р і т е* кесу керек! – дей Миколасына қағылып болған балтаны

Абыздың қолынан алып өзі шауып көрсетті (Б.Бұлқышев, Шығ.). Балта алып ер Төлеген тоғай барды, бір қисық, ескі талды кесіп алды, Батырға садақ істеп бермек үшін, Ағашты шабайын деп ыңғайланды. *К е р і т і п* екі басын қайыс байлап, Өзінің оғымен тартты жайды (О.Шипин, Дастан.).

КЕРІТАРТПА с ы н. **Кермартпа.**

Керітартпа салық салу. э к о н. *Табысқа керегарт ауыртпалық түсіретін салық салу* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

КЕРІТӨҢКЕРІСІП с ы н. с а я с и. <франц. Contre-revolution> *Өткенді қайта қалпына келтіруді көксейтін, төңкеріске қарсы күреске қатысушы.* Бұл *к е р і т ө ң к е р і с і п* элементтер кімдер? (М.Шоқай, Таңд.). Моңғол адамдар қазақтарды шекара асып келген «тонаушы» немесе «эсэргүү» (*к е р і т ө ң к е р і с і п*) деп қаралаумен қатар мал өрісі, қоныс т.б. мәселелер бойынша дау, жанжалдар белең алып отырды (Х.Мухамедиұлы, Моңғол. қазақ. дамуы).

КЕРІТӨҢКЕРІСПІЛДІК з а т. *Өткенді қайта қалпына келтіруді көксейтін, төңкеріске қарсы қызу күрес.* Тіпті оны еске алудың өзі *к е р і т ө ң к е р і с і п* д і к деп жарияланды (М.Шоқай, Таңд.).

КЕРІШ з а т. 1. *Топырақ, құмы қатып қалған жер қыртысы.* Өзен түбі таза құмай, қатқыл *к е р і ш* болғандықтан, су айнадай мөлдір боп сырғиды (М.Әуезов, Абай жолы). Әнеукүні Сүлеймен екеуміз арнайы барып, шалып көрген елеусіз *к е р і ш* бар (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр). Ғылым тілінде Шұбар жері сары *к е р і ш* к е ж атқызылады (М.Мырзақұлов, Анық.). // *Қатып қалан.* Көне дария *к е р і ш* құмды сойып ағып қиын ғасырдың келер күніне асыға ұмтылып жоңкіле берді (Д.Досжанов, Жусан.). Жақыннан үрейлі көрінген қызыл шақа жарлар, белдеу-белдеу *к е р і ш т е р* енді алыстан адам қызығып қарайтын әшекей нәрселер сияқтанды («Қаз. әдеб.»). 2. г е о л. *Конгломераттардағы, брекчиялардағы, құмтастардағы және құмайтастардағы сынықты материалдарды бір-бірімен байланыстыратын зат* (Қаз. тілі термин. Геология.).

Ақ керіш. *Ақ балшық, әктастардан қатқан керіш.* Баскыштың ең жоғары сатысынан оң жақ беттегі ауыл үсті көрінді. Сол жақ тап-тақыр а қ *к е р і ш* к е ұқсаған қырат (Ү.Доспанбетов, Сырғалы.).

Керіш соқтырды. *Әктастан қорған тұрғызды.* Алты жыл балшық бастырып, Тоғыз жыл *к е р і ш* соқтырып, Сусынын шайға қандырып, Хандығына жұртын нандырып, Адыра қалғыр, Аштархан, Әз Жәнібек хан салдырып, Ақылын көуірге алдырып, Айласы құрып кеткен жер (Х.Досмұхамедұлы, Аламан.).

Қызыл керіш. *Қызғыш тұсті топырақ араласқан, жоса, қызғыш бояу алынатын жер қыртысы.* Айдарлының қызыл керіш шоқылары бүгін тіпті асқақтап кеткендей (М.Омарбеков, Ақ жаңбыр). *Қызыл керіш*, қызыл су – қиян өткел, Қапталынан келмейтін қияметтер. Кемпіркосақ секілді кербез шыңдар, Қыналы тас, шыршалы қиялы беттер («Қаз. әдеб.»).

КЕРХАНА [ир. *كرخانه*] зат.көне. *Жұмыс істейтін жер, өндіріс орны, ұстахана.* Үрметті парасатты жолдас ұста, үлгілі өткен ісі жұртқа нұсқа. *Керхана* ата мұрас дүкеніңіз, топырлап кетпес адам жазы-қыста (Молда Мұса). Бұл сияқты көп дүниенің иесі кеңейілді, *керхана* кісі болуы керек (Мың бір түн).

КЕС= е т. 1. *Бір нәрсені өткір құралмен (пышақ, балта, қылыш) тілу, бөлу.* Бағаң балтасын қабынан суырып, есік көзіндегі қурап қалған балапан самырсынның бірін *кесіп* алды (О. Бөкеев, Үркер.). Балта алып ер Төлеген тоғай барды, Бір қисық ескі талды *кесіп* алды, Батырға садақ істеп бермек үшін, ағашты шабайын деп ыңғайланды. Керітіп екі басын қайыс байлап, Өзінің орымынан тартты жайды (О.Шипин, Дастан). Қорлапты әбден. Құлағыңды күнтитып, Мұрныңды да *кесіп* апты шүнтитып. Батырлықтан бағың бірақ жанған-ә, Маған қарап күліп тұрсың сонда да. Олар сенің жеңгенімен тәніңді, Амал нешік, Жеңе алмапты жаныңды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

2. *Қию, қысқарту.* Жалма-жан жігіттің киімін қайшымен *кесіп* жіберіп, қалтасында қалған дәрілерді түгел септі (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Шыр етіп бала түскен соң, Жангелді көңілі өседі. *Кесіп* тонның етегін, Жас балаға төседі (О.Шипин, Дастан.). 3. *Еркек малдың енін пішу, сылу.* Сиыр баласын бір жасында *кессе*, жылқы мен түйені үш жасында піштіретін (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). // *Сүңдетке отырғызу.* –Бұл тентекті әкесі үш жасында-ақ *кесіп*, «мұсылман» жасаған (Ауызекі).

4. а у ы с. *Межелеп бөлу.* Бұрын қазақтан артық деп жерді участка қылып *кесіп*, мұжыққа беруші еді (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Совхоздар да өздерінің жұмысшылары мен қызметкерлеріне тиісті мөлшерде *кесіп* беру үшін қоғамдық жерден участок бөледі (А.Әбішев, Ауылда.).

5. а у ы с. *Бір нәрсені басып өту, қию.* Қоршаудан шығу үшін немістер тұрған төбені *кесіп*, кең жазыққа шығу керек (К.Тоқаев, Көмескі із). Қазақстан даласының о шеті мен бұ шетін қайшылап *кесіп* жатқан шойын жол (І.Жансүгіров, Әңгім.). Еліне миллиард пұтты несібе етіп, Тың жатыр ең қимылдан есі кетіп, Ала қиғаш шабады рельстер,

Тауларды тесіп өтіп, *кесіп* өтіп (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бірақ түлкінің сорына қарай алдан қарауытып ит иесі көрінді. Өтер жолды *кеспек* боп, көлденең шауып барады (М.Мағауин, Ақша қар). 6. *Бұзу.* Быт-шыт қылып *кесті*-дағы көк темірдің құрсауын, Алақанмен маңдайының терін сүртіп тұр шалың. Бейтаныс қыз, беймаза елес, белгісі жоқ бір сағым (М.Мақатаев, Шығ.). 7. а у ы с. *Келісу, ұйғару, шешу.* Ұқсамайтын бір жері –басқаратын директорлары Иран әулеті, өз жұртының адамдары. *Кесіп* белгілеп қойған жалақы жоқ (С.Шаринов, Бекболат.). 8. а у ы с. *Үкіммен жазаға тарту, соттау.* Билер бес қораға бес жуан «ара кесік» айтты да, артынан үш жыл абақтыны бірге *кесті* (М. Әуезов, Қарап.). Тоқымы кеспес ұры әлде ұрда-жық па еді? Аққа күн *кессе*, бағыда би жазықты еді. Күйеудей кішік күйшіңнің көргені түрткі, Атаңның көрін ақжүрек күй қазып па еді? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Би *кесті*. Қара халық қабылдады, Қару алып, қол жимақ қабырғалы. Жорыққа өзірленіп жатты қауым, Қасынан Райымбек табылғалы (М.Мақатаев, Шығ.). Омбының губернаторы – генерал-губернатор қашқынға тағы да үш жыл *кесіп*, айдалсын деп бұйрық жіберді (С.Шаринов, Бекболат.). 9. а у ы с. *Берік тұржырымға келу, шешім қабылдау.* Көп кітапты оқығаным жоқ әлі, Көп күндерді көре алмаспын деп *кестім*. Жаман кітапты оқымауға болады, Жаман күнді қалай ғана кешпессің (Ж.Нәжімеденов, Мен туған). Шешім қандай болды ауыр өзім *кескен*, Сенен безіп, бақыттан безінбестен, Не өзімді бақытты сезінбестен, Шешім қандай болды ауыр өзім *кескен*?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). 10. *Бетіне айту, қаймықтау, ойындағысын айта салу.* Уәде етті ме, бітті – өледі, орындап шығады – деп, Ушаков *кесіп* жауап берді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). – Құмбелде болса ат жеткізеді ғой, жігітке жердің алысы бар ма, тәйірі? – деп Төлебай бір-ақ *кесті* (Ғ.Сыланов, Замана.). 11. а у ы с. *Тыю, тоқтату, өткізбеу.* Берген мал қалыңмалға өсіп кетті, Қырсығын қайын атамның *кесіп* кетті. Мал бітіп төрт түліктен ел қатарлы, Жайлауға бие байлап, көшіп кетті (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Алдын кесті. а) *Қарсы алдынан өтті.* Аман келіншектің де, қыздың да *алды* *н кессе*, екеуінің аралығынан өтті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Фриц қора-қопсының шаруасымен жүрген боп, Клотильданың *алдын кессе* берді (Қ.Исабаев, Соңғы). ә) *эт. н. жақтырмау.* *Жаңа іс немесе шешілмей жатқан шаруа туралы алдын ала долбарлап, нобайлап, қорытынды жасады.* Қымыз болса тартынба, іше бер, іше бер. *Алдыңды кескенім* емес, құлыным, неше күн боласың онда? (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). б) *Қарсыласты.* Әуезовтің шәкіртімін, ұлы ұстазым – Әуезов,

Ұқсайды оған табиғатым, ұқсайды оған мінезім. Арманды ұқсенағандағы *кесе* бермей *алдымды*, Жалғандықпен алысам деп тез қартайдым міне өзім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ат құйрығын [тізгінін, ізін] кесті. *Арақатысты біржолата үзді.* Бәрін кейін білдік; білгеніміз бар болсын, араздасып *ат құйрығын кесіп* шықтық (Т.Иманбеков, Үш ай.). Жаңыл өткен түнде Ережеппен *ат тізгінін кескенін* әңгіме етті (К.Оразалин, Ақ жазық.). Ол ойы болмай шықты. Оны шақырған Омар жоқ, *ат ізін кесіп*, хабарласпай қойды (Б.Тілегенов, Аққайнар.).

Ат құйрығын кесу. *Біржолата араздасу, қатынасты үзу.* Ал бүйте берсе, ертеңгі күні қыздың үй ішімен *ат құйрығын* біржолата *кесумен* тынбасына Жакыпбек сене алмады (М.Иманжанов, Көк белес.).

Арасын кесті. *п о э т. Айырды, қоспады.* Кім *кесті* екен егіз жүрек *арасын*? Қияға кетіп, Қайырылмауға қисаң да, Қымбатты жан боп қаласың, Қымбаттай түсіп барасың (К.Салықов, Жезкиік.).

Баға кесті. *Құнын белгіледі.* Базарында Махмұттың бұл еңбектің құны жоқ, *Баға кессе* бір кісі, Оған жетер пұлы жоқ (Қ.Әбдіқадыров, Танд. өленд.).

Бас кесті. *а) Өлтірді, басын қылышпен шауып өлтірді.* Персей батыр сол жалмауыздың *басын кесіп*, елді мүлде құрып, тас мүсінге айналу қауіпінен құтқарады (Ә.Нұршайықов, Алтын.). «Қызымды азғырғанды дарға асып, Қыздың *басын кесем!*» – деп көрін төкті (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қылышын ап *басын кесіп*, Қанжарын ап, көзін тесіп, Қара ағашқа іліп кетті, Өз жолына жүріп кетті (Ө.Тұрманжанов, Бозшаторғай). *ә) Көзін құртты, жоқ қылды.* – Басшымен ерегістің, көп жанның *басын кестің*, абырой-атақ әпермеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Етінен ет кесті. *Аямады, қинады, азаптады.* Айт киргизді жинап ап, Қайтыңдар деп бетіңнен, Қайтпаса олар жамырап, *Ет кесермін етінен* (О.Шипин, Дастан.).

Етінен ет кесіп берді. *Еш нәрсесін аямады.* Ол жолдасы үшін қанын да аямайды, *етінен ет кесіп береді* (С.Байжанов, Сыр.). Асықпа, көрейінші жөндеп қана. Кетпесін жаңа тиген меңдеп жара. *Ет кесіп өз етімнен берсем* – дағы. Жөніңе жіберейін емдеп қана (К.Салықов, Жезкиік.).

Жаза кесті. *Жазалады, сот тарапынан жаза белгіледі, үкім шығарды.* Қандай көрмен *жаза кессе* де, бұл ұлықпен салысып қалмақ (М.Әуезов, Шығ.).

Жол кесті. *а) Алдынан тосқауылдады, алдынан шықты, құтті.* Қасыңа үш жүз жігіт алып, Алексеевка мен Шорман ауылының екі ортасына қатынасатын *жолды кес* (С.Шарипов, Бекболат). Хакім есікке кіріп кетер дегендей, оның *жолын кесіп*, үй жақтан айналып шықпақшы болды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бұлар сөйтіп оның Қарақұм мен Борсық құмына баратын *жолын кесті* (І.Есенберлин, Қаһар.). Жезкиік, біздің жаққа қалай келдің, *Жолымды* тіке *кесіп*, жанай бердің, Адамның көздеріндей екі көзің, Япырмай, дөтім шыдап қалай көрдім (К.Салықов, Жезкиік). *ә) Жағымсыз. Кедергі болды, жолына тұрды.* Қанішермен ерегіспе, Кектеспе. Әділдіктің *жолын* және көп *кеспе*. Өзі отырып келген жанға – Қайтесің! – түрме менен сала берме сотты еске! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Кес болады. *Кедергі жасайды, тосқауыл болады.* Шаруасына *кес болады* деп ұғады (Т.Дәуренбеков, Таң атып.). Ондайда ер азаматтың жүрек жолына *кес болады* деп жолға шықпай қояды (Ә.Әлішев, Бәйтерек.).

Кесіп айтты. *Үзілді-кесілді, турасын айтты.* Тіпті керегі жоқ деп *кесіп айтты* (С.Төлешов, Түрлі. бас.). – Маңдайы жарылып тұр ғой жануардың, бүгінгі бірінші бәйге Торқасқанікі! – деп *кесіп айтты* Көбен (С.Талжанов, Ұлдай.). – Егін орағына жұмыла дайын тұралық, – деп колхоз бастығы басқарма мәжілісінде *кесіп айтты* (С.Бегалин, Уақыт.).

Кесіп айту. *Бірден шешімге келу.* Жакыпбектің білуінше, Елизавета Сергеевнаны яки қатал, яки жұмсақ мұғалім деп *кесіп айту* қиын (М.Иманжанов, Шығ.).

Кесіп алса, қан шықпайтын. *а) Терісі сүйегіне жабысқан, арық.* Тіп-тік, ұзын денесінен *кесіп алса, қан шықпас*, кеуіп қалған (Ғ.Мұстафин, Шығ.). *ә) Мейірімсіз, қатал, өте қатты.* Еркектер ғой бір түнерсе, *кесіп алсақ, қан шықпастай* болатын (Р.Токтаров, Ертіс.). Беті қандай құрысып қалған қасаң болса, ниеті де сол, *кесіп алса, қан шықпас* кесір, сараң (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Еламан шошып, Ақбаланың неге жылағанын сұрап еді, Ақбала *кессе, қан шықпайтын* көктікпен тіл қатпай сазарып алған күйі тұрды да, үй шаруасына кірісіп кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Арқадан шыққан жолаушымыз, – деді Есіркеген. – Арқаның қай тұсынан боласыңдар? – Қарқаралы жағынан. – Қаракесексіндер ме? – Ия. – *Кесіп алсаң, қан шықпас*, ел билейтін жан шықпас дейтін Қаракесек екенсіндер ғой (І. Есенберлин, Шығ.).

Кесіп өтті. *Колденеңінен жүріп өтті, тура жол салды.* Кең даланы әр жерінен *кесіп өткен* қасқа жолдардың үстіндегі қалың жүргіншіні әзір байқаған жоқ (Ф.Мұстафин, Қарағанды.). Тауды екіге жарасың Тастың қаппа арасын, *Кесіп өтіп* кезенді Аягөз, қайда барасың?! (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Осы Бетпақты олай бір, былай бір *кесіп өтетін* қазақ емес пе еді? (Ф.Сланов, Замана.). Мынау жалпақ әлемде өзендер бар: Төсінен самғатып ақ канат шағалаларын, Мойындамайтын шектелу, шекара заңын, Бір елден бір елге *кесіп өтетін*, Байлығын сан ел несіп ететін, Еркіне бағындыра алмай, Табындыра алмай, Есер күш иелерінің есі кететін (М.Шаханов, Ғасырлар.). Осы кезде бұрқыраған қар тоқтай қалды да, ол үшінші рет жолды *кесіп өтті* (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Петр Денисов тас жолды *кесіп өтті* (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Кесіп салды. *Мойнына салды; қарыздар етті.* Байекеңнің мойнына Ақыны *кесіп салды*, Жолшы жігіт табанда Ақысын санап алады (С. Сейфуллин, Шығ.).

Кесіп тастады. а) *Турасын айтып, қайтарып тастады.* – Шақырған адам күте тұрар, қазір біздің үйге барады, – деп *кесіп тастады* Жолтай (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ақ гүл тұрғанда, алабажақ ала гүлді не қылсын «алтын» шырмауық деп, оны сөзбен *кесіп тастады* (Ө.Тұрманжанов, Адам.). ә) *Алдын бөгеді, бөліп тастады.* Қызыл тулы әскери құрама... Пиндуши селосына баратын тас жолды *кесіп тастады* (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Кейін сендерге қарай шегінетін жолымызды жау *кесіп тастады* (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

Кесіп тастау. инф. <ағыл. clipping> *Берілген шекарадан тыс тұрған кескін бөліктерін жою* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кіндік кескен [кір жуған] жер. поэт. *Туған жер.* Кір жуып, *кіндік кескен жер* адамға ыстық болады, ер жігіт үшін одан қымбат еш нәрсе жоқ (Ә.Бүркітбаев, Мүғалім.). Дүние жұмыр дөңгелеп, Көз алдымнан өттің ғой. *Кіндік кескен жерге* кеп, Сәбилік шаққа жеттім ғой! (Т. Әлімқұлов, Боз жорға). Көрмей жүріп көп жылдан, Болсыншы деп жоралғым, *Кіндік кесіп кір жуған* Оралға биыл оралдым (Т.Жароков, Шығ.). Ата менен анадан Мүлдем безді екі қыз. Іні менен ағадан, *Кіндік кесіп, кір жуған Жерден* безді екі қыз. Кемпірдің «дос» екенін, Енді сезді екі қыз (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Сарыарқа салқын тауда төтті сулы, Бұл қазақ *кіндік кесіп, кірін жуды*. Өлген мола, туған жер қонысынаң, Кездескен қиын жағдай бізді қуды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қиындықтың көктасын кесті. *Кедергі, тосқауылдарға қарамай алға жүрді.* Адал терін

әрдайым Моншақтатып маңдайым... Соқсын дауыл, соқпасын, *Қиындықтың көктасын Кесіп* келе жатырмын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Құлақ кесері бар. *Түрпідей тиетін, жақпайтыны болады деген мағынада.* Әннің де естісі бар, есері бар, Естушінің *құлағын кесері бар*. Ақылдың сөзіндей ойлы күйді Тыңдағанда көңілдің әсері бар (Абай, Тол. жин.).

Құлақ-мұрнын кесті. *Құл қылды, адам екен демеді.* Отырсын нағып ұлының, Өлі басын құшақтап. *Кесіңдер құлақ-мұрнын*, Тастандар итті пышақтап! (М.Мақатаев, Шығ.).

Нарық кесті. *Баға белгіледі.* Бір қарт айтты: – Қол көрсендер мен *кесейін нарықты* Үш тораңғыл мүйісінен қаздырыңдар арықты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мұртын балта кеспейді. *Ештемесі кетпейді, түк те емес.* Қоқан ханына жылына төлейтін жиырма бес мың күміс теңгені, өз пайдасына қалдырса *мұртын балта кесе ме?* Жиырма мың жиырма сом емес қой, алты ұлына жаңадан алты шаһар салмай ма (І. Есенберлин, Қаһар).

Өз қолын өзі кесе алмайды. *Өз-өзіне жамандық істей алмайды.* – Кісі өз қолын өзі кесе алмайды екен. Жаңағы кісіге не айтармыз. Әлгі егіншілер қайда, шақыр, – деп Бейсенге Шыңғыс бұйрық етті (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Өлім жазасына кеседі. *Адамзатқа, елге қауіп төндірген, адам өлтірген т.б. ауыр қылмыс жасаған қылмыскерді, тұтқындарды өлтіруге үкім шығарды.* Оралдың әскери соты қолындағы тұтқындарды *өлім жазасына кеседі* (Х.Есенжанов, Тар кезен).

Пышақ кескендей тыйды. *Бірден тоқтатты, жым болды.* Бақай сөзін *пышақ кескендей тыйып*, котелдің үстіне жүгіре шықты (Ф.Мұстафин, Шығ.). *Бірден тоқтатты.* Кәрібай да бұл өңгімені *пышақ кескендей тыйып*, плюш жастықты шынтақтай түсіп, төбеге қарады (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

Пышақ кескендай тыйылды. *Бірден сап болды, шорт қиылды.* Едіге дәл құлағының түбінен шыққан дүбірден оянып кетті. Тасыр-тұсыр тұяқ даусы күңгірт тарта берді де, кенет *пышақ кескендей тыйылды* (М.Мағауин, Ақша қар). Екеуінен де маған үзбей келіп тұратын үшкіл хаттар *пышақ кескендей тыйылып* қалды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Содан соң көзілдірікті жігіт те көрінбей кетіп, ол жыллы сөз де *пышақ кескендей тыйылған-ды* (С.Досанов, Қыран.).

Тамырынан кеседі. *Жояды, құртады; емдейді.* Арасан суын айтайын, Он бес күн

жатып шомылса, тараған бойға кеселді, *Тамырынан кеседі*. Жетпістегі шалдарың, Қырықтағы шағына, қырқалай басып жетеді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Тас кесетін болаттай. поэт. *Өткір, алмас.* Мұсабек батыр сөйледі, *Тас кесетін болаттай* Қанжардай жүзі дірілдеп (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Тұсау кесті. этн. *Сәби қаз тұрғаннан кейін тез жүріп кетсін деген тілекпен жүріс-тұрысы ширақ әйелге алдын ала жіп дайындатып, сол жіппен баланың аяғын тұсап, қидырды. Тұсау кескен* әйелге көйлек, аяқкиім сыйлайды (ҚҰӘ). Күлді Еркін талпынды да, еңбектеді, Қаз тұрды, *тұсау кесті*, ер жеткені. Былдырлаған тілі балдай, жүгіріп жүр, Қыр мұрын дәл Оспандай келбеттері (Д.Еркінбеков, Шаншу.).

Тілеуінкесті. *Үмітін үзді, дегеніне жеткізбеді.* Өзгеше болып жаралған, Таныған жан қалшынан *Тілеуді кесіп* Құдайым, Зарлатып қойды артынан (Абай, Тол. жин.).

Тілін кесті. а) *Аузын алды, пара тықты, үндептеді.* Қуанып патша берді талай малды, Керуеннен қыздың халін анық білді. «Осы алтын күміспен *кестім тілің*, Жеріңе айтып барсаң не лаж бар-ды» (Бабалар сөзі). «Ділләні беріп, *тіліңді кестім*: осында бір Тарғын деген жігіт бар екен. Сол ерді маған шақырып алып кел» (Ер Тарғын). ә) *Сөйлетпеді, айтар ойын түгел айттырмады.* Сенім қайығың сенделіп, үмітің өшкеніменен, Көңіліңде жүздің еліңнің намыстың ескегіменен. *Тіліңді кесем* алмай қор болды Жауларың жабылып басыңды кескеніменен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жандарға біздей шаңырағында дастарқан да кең, қол да кең, Мұнаралардан басталар болар жол деген. Ақын боп туып өз бақытымды жасырар болсам дүниеден, *Тілімді кесіп* тастауым керек онда мен! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Уағда кесті. *Ант етті, серт берді.* Бір Құдай шашқан жер бетіне несіп, Барша жан жүрген жоқ па теріп жесіп. Аз күндік арам жүріс аужал емес, Бермесең *уағдаңды* мүлде *кесіп* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Үкімкесті. *Жаза кесті, жазалады, соттады, үкім шығарды.* Шақырар екеуіңді ұстатуға, Қылышын жарқылдатып жандаралын. Сот қылып болыс пен би *үкім кесіп*, Жаптырар абақтыға өңкей залым (О.Шипин, Дастан.). Ап-анық менің оны білетінім, Хат жазып, посылка сап жүретінмін, *Үкімі* он жыл екен *кескен* оған, Санайтын кезіміз ғой күн өтуін (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

Үмітін кесті. *Сенім қалдырмады.* Соның бәрі мұның *үмітін кесіп*, болашағын бұлдырата түсетін сияқты («Қаз. әдеб.»). Мағыналы сөзім

терең болмаса да, Бір әсер бермейді деп *үміт кеспе* (М.Дулатов, Шығ.).

Шорт кесті. а) *Көлденеңінен бірақ қиып тастады.* Аттарының құйрығын *шорт кесіп*, нағыз балшабай болыпты да, Қызыл үйден хан Жаншаны қуып шығыпты (Х.Есенжанов, Тар кезең). Белбеуімнің екі шашағы бірдей жоқ, біреу пышақпен *шорт кескен* де алған (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). ә) а у ы с. *Турасын айтып, үзіп тастады.* Рамсей: «Біз жеңеміз, басқаны мен білмеймін. Айттым, бітті!» деп *шорт кесті* («Лен. жас»).

Із кесті. а) *Беталысын, бағыт-бағдарын шолды. Із кесіп* екі-үш күндей ел сандалды, Қалды деп кеуек қазып қарап қалды. Түңіліп елі күдер үзген кезде, Ауылға қойын жайып қойшы барды (О.Шипин, Дастан.). Біз сол жерден бой көрсеткенше, сендер мына балақтан *із кесіңдер* (С.Бегалин, Бала Шоқан.). ә) *Есіне түсті, соңынан қуды.* Нұртайдың мені іш тарта келген ымырашыл ыңғайын қансонарда *із кесіп* көніккен әккі аңшының төсіл-айласына жорыдым (С.Омаров, Қайырлы.). б) *Қылмыскердің, қашқынның соңына түсті.* Иттері бар жетелеген Қарақшылар *ізді кесіп*, Біздер қашқан төтеменен Келді үстіме гүжілдесіп (С.Мәуленов, Тартыс.).

КЕСАПАТ [ар. *كفافة*] з а т. 1. *Зиян, кесір.* Шығарманың тым терең жатқан зиянды жақтарын жаба тоқып келгендіктен, осының *кесапаты* жұрттың бойына сіңіп барады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Соғыстың қандай *кесапаты* болатындығы Сырбайдың «Түбірлер» деген өлеңінен айқын көрінеді (І.Омаров, Серпін). Бір рет өтірік айтсаң, ол зор бәле: өтірікші, сырғиға сенімсіз болсаң, онан тіршілігіңе келетін *кесапат* көп (А.Байтұрсынов, Шығ.). 2. *Бәлелі қырсық.* Тату болса ағайын, Сап алтындап жаркылдар. *Кесапаты* кісендеп, Ақымақты алқымдар (Қабан жырау, Алтын қалам). Өзінің *кесапаты* бастан асып, Ері де бір пәлеге жолығатын. Албастыдан дәу дию қашты дейді, Бұл үйге қона алмаймын, пері қатын (Шал ақын, Өленд.). – *Кесапат* осы күнгі болып жатқан Қарғысым қалың елді менің атқан, Құтырып кеткен жоқ па иттен жаман Тойынса, асыраған иесін қапқан (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.). 3. *Бақытсыздық, сормандайлық.* Табылар тағы сондай қара қатын, Сүйіскен махаббаты одан жақын. Сырты сенде, ішінде басқа жатса, Сол емес пе нағыз сор *кесапатын* (С.Торайғыров, Алаш ұраны). – Бақыт қайдан келесің? – Сүйектен сөзін өткізген, миына шатақ еккізген, *Кесапат* қыздан келемін (Қабан жырау, Алтын қазық). 4. *Кесірілі, жаман адам.* Сыйлар да кейбір *ке-*

с а п а т Өзінді емес, теңгенді. Жолата көрме қасына Өтірік-өсек тергенді. Тіршілікке мынау Сергек қара сен де енді (К.Салықов, Жезкиік). **5. Сұмдық, жаман әдет.** Кейбір мәліметтер бойынша, 400 мыңнан астам қазақ басқа дінге кіріпті. Бұдан бір ұлттың ертең іштей іруі, діндің бойынша бөлінуі деген *к е с а п а т* туады («Қаз. әдеб.»).

Кесепат құйын. стиль. *Қара құйын, алапат құйын.* Он күн киіп, Көйлегімді жудырдым. Анама айтып, Арқанға керіп ілдірдім. Бұзаудан қорықтым, Көйлегімді жеп қояр деп. Кім ойлапты *К е с а п а т қ ұ й ы н* соғар деп?! (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Кесепаты жұқты. *Кесірі тиді.* Достарым, жақсының шапағаты тиеді, жаманның *к е с а п а т ы ж ұ ғ а д ы* деген сөз осындайда еске келеді (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

Кесепаты тиді. *Қырсығы тиді (зардабы, жаман әсері болды).* Жақсымен жолдас болсаң, шарапаты тиеді, Жаманмен жолдас болсаң, *к е с а п а т ы т и е д і* (Мақал). Елді жеп-жеп, сау кетпеді өлсе де, *К е с а п а т ы т и д і* болыс бүліктің (Б.Майлин, Шығ.). Көрініп көзге түссе осы хатым, «Оқыды» деген бар ед менің атым: Қызды оқытпа, оқытсаң мынау ғой деп, Кейінгіге *т и м е й м е к е с а п а т ы м* (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

КЕСАПАТТАУ сын. *Кесірлілеу, қырсықтау.* Сүйекем қуар мені жақтырмаса, Ойынан мейірімді сөз таптырмаса. Кісі деп *к е с а п а т т а у* айтар халық, Қанатын бала құстың қатырмаса (Ә.Тәжібаев, Аралдар.).

КЕСАПАТТЫ сын. **1.** *Кесірлі, бәлелі, қырсықты.* Мен әкесінің тәкаппарсыған *к е с а п а т ы* сөздерін елегем жок (Ш.Айманов, Қыран.). *К е с а п а т ы* қорқыныш, үрейлі күдік талпынған ойды, қанаттанған қиялды тұсап келген жок па еді (С.Сматаев, Армысың арал). **2.** *Зиянды, зардабы бар.* Шатақ, шатасу соғыстың *к е с а п а т ы* заңының бірі емес пе (Б.Момышұлы, Москва.).

КЕСАПАТТЫҚ з а т. *Кесірлік, қырсықтық.* Ақты төгу, ант бұзу — қазақ ұғымында үлкен *к е с а п а т ы қ* (М.Әуезов, Әр жыл.).

КЕСБЕЛТЕК сын. с ө й л. **Кеспелтек.** Сөзіңе қарсы жауап ойлап қалдым, Бір мойын сендей қара сойдақтардың. *К е с б е л т е к* сендей қара қыздар түгіл, Сұлудың талайына сыр ақтардым (Айтыс). Шоқанжан тәрізді төре ұлына төлеңгіт болған төренің өзі бақытты, солай ма, Бекен? — деп әлгі *к е с б е л т е к* қараға қайта қарады (С.Бакбергенов, Қоянқөз.).

КЕСЕ¹ з а т. **1.** *Фарфордан доңгелектеп істеген шай, сорта ішетін пиала, шыны.* Қара қыз

қорықса да, иба қылып ұялса да төмен қарап, *к е с е* жуумен болды (Б.Майлин, Шығ.). Отарбай қолындағы *к е с е н і* әйеліне қарай лақтырып жіберді (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Отырдым көрсем жекіп тастар ма деп, Шал айтты: «Көріңіздер жасқанба деп, *К е с е н і* қолыма алып қарай бердім, ішінде нақақ көзден жас бар ма деп (С.Торайғыров, Шығ.). Төкеш көзін ашып қарап еді, алдындағы қымыз құйылған *к е с е с і* шүпілдеп тұр екен (Ә.Әбішев, Найзағай). **2.** а у ы с. *Дүние, мүлік.* Жыл керуені көше берер жалғаса, Оңай ма екен пікір толғау ол жайлы, Белгілі ғой, басың екеу болмаса *К е с е ң* де екеу болмайды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Асыл досым, сырынды айт деп қинап ең, Болды-ау маған бұл бір мұң. Үйленем деп екі *к е с е* жинап ем, соның бірін сындырдым. Жауабым жоқ, неге деген сұраққа, Қайтем санап, кезім де көп ақсаған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бір кесе. а) *Кесеге құйылған шай, сусын.* Тұтам деп отымды құр көсеме. Бүкіл шөлім сыйып тұр *бір кесеге.* Мұңаймадым, Уайымға берілмедім. Бір жинағым жоспарға кірмесе де! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) э т н. *Ұн, май, т.с.с. молиер өлшемі, 160 грамм.* Торт жасау үшін *бір кесе* сұйық май керек (Ауызекі). Кешегі маңғаз бәйбіше Қолында құрттай *бір кесе*, Қатық сатып тұр ма екен? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бір кесе шай. *Шайлану, шайға отырып, қанып ішу.* Жасында көнбесе, Қартая көнеді. *Ш а й д а н* соң *бір кесе* Жантайғың келеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Бір кесе шай ішпеді. с ө й л. *Дәм-ауыз тимеді, қонақ қыла алмады.*

Кесе тұяқ. п о э т. *Дөңгеленген ат тұяғы.* Тар жерде жолдас шырағым Мойның алтын таяқтай Қамыстай екі құлағың, Төрт аяғың қазықтай, Төңкерген *к е с е т ұ я ғы ң* (Қамбар батыр).

Кәрден кесе. *Кәрденнен жасалған түрлі-түсті гүлдермен әшекейленген ұзақ ұсталып келе жатқан, қалың, үлкен кесе.* *К ә р д е н к е с е м е н* келген қымызды көршілеріне ұсынып, мезіреттен өтіп ішкені ғана жан сақтататындай көрінді («Қаз. әдеб.»). Хаби мұғалім көкала *к ә р д е н к е с е н і* оң қолының саусақтарына тұғырға қондырылған құстай шоқита қондыртыпты (Р.Әутәліпов, Той таркар).

Көк кесе. п о э т. *Аспан, көк жүзі.* Төңкерілген *көк кесе*, Теңіздің тұнық көзінде. Жырлауға тілің жетпесе, Обалың ақын, өзіңде (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сапар кесе. *Үлкен, шара кесе.* Жұдай ханның зәресі ұшып кетті У ішкендей денесі ысып кепті. Дірілдеген қолынан шарап толы *Сапар кесе* еденге түсіп кетті (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Шай кесе. *Шай ішетін кішкене, жұқа шыны.*

–Қане, стаканды былай тастап, *шай кесенің* ернеуінен асыра құйыңдар – деп Әкімбай көз кысты (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

КЕСЕ² з а т. *Қырсық, пәле.* Алланың өзі ашпаса, Пенде жөндеп бұза алмас Адамға салған *кесесін*. Денсаулығы болмаса, Қара жермен парапар Астыңа мамық төсесін (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

КЕСЕ³ ү с т. *Көлденең.* Көп ай бойы дағдыланған, Қан жорыққа тұлпарым. *Кесе* келген қарғып жалдан, Шықты үстіне қырқаның (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жоғарыда қарлығаш ұшып жүр. Аузында *кесе* тістеген шөбі бар (Ы. Алтынсарин, Қаз. хрестом.). Жотада арқар жортқан, елік ойнап, Қара тас бітпегендей мәңгі ойлап. Қанатын *кесе* сілтеп құстар да жүр, Тамаша табиғаттың тойын тойлап (М.Мақатаев, Шығ.).

Кесе байлады. *Аттарды бір-бірінен қарама-қарсы байлады.* Абайділдө, Ғаббастың елін жайлап, Бес жорғасын өлтірдім *кесе байлап*. Ханнан алған сұлуым өліп қалып, Даракөкпен келемін сорым қайнап (М. Дулатов, Шығ.).

Кесе басты. *Жылқы аяқтарын шалыс басты.* Жылқы кенет қарғығанда және күштірек керіле шапқанда қалыпты аяқ алысынан жаңылып, артқы аяғы тұяғының маңдайымен алдыңғы аяғының өкшесін, шашасын немесе шідерлігін шалыс басып алудан *кесе басады* (Б.Қиянатұлы, Жүйрік жылқыда.).

Кесе жүгірді. *Көлденеңінен өте шықты.* Бір көшеден өте бергенімде, құлақшыны ербиген бір солдат алдымды *кесе жүгіріп* өте шықты (Б.Момышұлы, Офицер.).

Кесе қар. *Омбы қар, күрткі қар.* Созылған жердің *кесе қарын* тілгілей турап өткен машина «Жыланшық» бауырына түскенде колберім төбеден от көрінді (Қ.Сәрсекеев, Шығ.). Жөңкілді жонға қарай қойлар қаптап, Адырдай *кесе қардан* аттап-аттап. Көлдердің мамырындай маң-маң басып, Сайға алды құласымен қалды тоқтап (О.Шипин, Дастан.).

Кесе өтпеді [өткен жоқ]. а) *Кішілікпен иба, ізет көрсетті.* Кеше қолыңда тұрғанда алдыңнан *кесіп өтпей*, көше айналып кететін-ақ адам еді (Р.Токтаров, Ертис.). Төңірегінің бәрі де оны қадір тұтып, сыйлап, алдын *кесіп өтпейді* (Ғ.Сланов, Шығ.). Алдыңнан *кесе өткем жоқ*, Құдайға айғақ (С.Торайғыров, Шығ.). ә) *Қарсы келмеді, қарсыласпады.* Менің бұрынғы алдыңыздан *кесе өтпейтін* момақан Шарабай емес екенімді аңғармаған боларсыз (Х.Мұстафин, Қыр жігіті).

Кесе өткізбеді. *Аяғын аттатпады.* Қапылыста қашырды, Елуден аса дұшпанды. Өзеннен *кесе өткізбеді* Түгел ұстап алуға Серт айтып батыр күш салды (Қ.Әбдіқадыров, Танд. өлең.).

Кесе сөйледі. *Батыл сөйледі, бетің бар, жүзің бар демей сөйледі.*

Кесе түсу. *Бөгет, тосқауыл, кедергі болу.* Россия мемлекеті бұзылып, орыс халқы бірін-бірі талап, өзді-өзіне қасқырша шауып жатқанда Алаш автономиясының туын тігіп, бүліншілікке ұшыратпай, алаш балаларының аман қалуын көздеп тұрғанда, автономиясын тоқтатуы, земство, учредителни сабрание сайлау жұмыстарына *кесе тұсуы*, бұның үстіне бүкіл алашты тегіс аралап, бас-көз болып тұрған «Қазақ» газетасын жауып қоюы бұл құларға аз іс емес (М. Дулатов, Шығ.).

Кесе тұрды. а) *Іске, не жолға көлденең тұрып бөгет болды.* Шал жоғары секірді, Бір түкіріп қолына, Балтамен қорғап кемпірді, *Кесе тұрды* жолына (Қ.Аманжолов, Шығ.). ә) *Тұрып қалатындай.* Жұтса көмейіне *кесе тұра-тын* кеселді қылтанақтары біз (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

КЕСЕ-АЯҚ з а т. *Шай ішетін әртүрлі шыны ыдыс жиынтығы.* Шайдан соң дастарқан жинап, *кесе-аяқ* ты жуып-шаюға Кербез қалды (С.Бақбергенев, Қайран шешем). Солары есіне түсіп, Бөбек күлкіге булығып, *кесе-аяқ* ты шақ жинады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Күлкі қысқан Бөбек, *кесе-аяқ* жиғанша өліп бара жатты (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

КЕСЕГЕ з а т. *Көлденең жатқан жота.* Жолдығұл бригадир ойға жүгіріп, қырға жүгіріп, ақыры мына *кесеге* жонындағы Майтөбе совхозына көмекке алты жігіт беріп, орнына алты құнан өгізше алатын боп қайтыпты (Е.Тұрысов, Қыран жауы).

КЕСЕ-ТАБАҚ з а т. *Кесе, табақ ыдыстардың жиынтық атауы.* Ішінде әдетте жалғыз сиырдан алынған пісәс, қыстан қалған сүр, артық-ауыс азық-түлік салынатын, қазір мүлде дерлік бос қара кебеже бар, қазан-аяқ, *кесетабак* бар. Едіге жоғары қарады. Туырлық қара құрымданған. Тесілмегенмен, тозғаны байқалады (М. Мағауин, Көк мұнар).

КЕСЕ-МЕСЕ¹ з а т. с ө й л. *Кесе, тәрелке, шыны сияқтылардың бәрі.*

КЕСЕ-МЕСЕ² ү с т. *Ештемеге қарамай, көлденеңінен басып өту.* Бел-белесті қиялап, таутасты *кесе-месе*, жазықтағы сайларды бойлай созылған колхоз жолы түп-тура қыстаққа апарады (А.Мәмбетақынов, Шығ.).

КЕСЕ-ШӘЙНЕК з а т. *Ыдыс-аяқ, аққұман, кесе сияқты шай құралдары.* Дәу Қараның самауырыны, *кесе-шәйнегі* жоқ екен (О.Сәрсенбаев, Жылғыз күрке). Күлән *кесе-шәйнегін* сүртіп, жиыстырып жатқан. Мәжит ескінен басын сұғып тамсана түсті (С.Алдаберенов, Қанат.). Келіншек *кесе-шәй-*

негізін жинап жүр екен. Ескен келіп қалды (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы).

КЕСЕГІРЕК с ы н. **1.** *Үлкенірек, кесектеу, ірірек.* Акула біраз сұңғағырақ, Бұланбай біраз *кесегірек* көрінеді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** а у ы с. *Ірілеу, ауқымдырақ.* Назығұл үйге кірді де, аяқтағы айранды бір шелек суға құйып жіберді. Ол шешесінен *кесегірек* ойлаған екен (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

КЕСЕДЕЙ с ы н. *Кесе сияқты, кесе тәрізді.* Төңкерген күмістей *кеседей* екі емшегі, құмырсқадай жіңішке белі, қысқасы барлық мүшелері айқын көрініп бір көңіл құртын қоздырып жіберді (Мың бір түн). Құрсаулы көрлен *кеседей*, Капитализм дүниесінің – Төңкере қарап тұрмыз біз, – Күл-парша болсын, күйресін! (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Бір кеседей. *Бір кесеге толы, жетер-жетпес.* Нағашым қасымда тұрған шелекпен басын жасыра берем дегенде, шелектің ішіндегі бір *кеседей* мұз аралас суық су үстіне ақтарылды да қалды («Жұлдыз»).

Орта кеседей. *Кесенің ортасынан келтіріп.* Кенжебек *орта кеседей* қылып екеуімізге құйдырып, өз қолымен алдымызға қойды (Т.Әбдіков, Ақиқат).

Шай кеседей. а) *Үп-үлкен.* Сонсоң қоржынның екінші басынан тағы бір *шай кеседей* үп-үлкен, бетінде сары дағы бар ақ тасты суырып алды (Ш.Сәрсекеев, Туған жер.). ә) *Сұп-сүйкімді, топ-томпақ.* *Шай кеседей* сағаттың шылдырынан Шырт ұйқысын бұздырып тұрды ма, Ұлан? Терезенің пердесін серпіп еді: «Жігітсің!» – деп Күн төтей күлді бұған (Ж.Нұрқанов, Нұрлы терезе).

Шыны кеседей. *Фарфордан жасалған кесе сияқты.* Алтын *шыны кеседей* Екі көздің шарасы (Қыз Жібек).

КЕСЕК¹ з а т. **1.** *Топырақтың жентектеліп қатып қалған ірісі.* Бүркіттей шеңгелдерін қадап тұр ма, Қарпиды *кесектерді* өңгеруге (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Вагонға көтеріп сала алмағандықтан, тастабандап осы жерде жатқан *кесекті* балуан қаңбақша ойнатып арбаға тастап жібереді (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Жаңа шығып келе жатқан арам шөпті культиватор жүргізу арқылы жойып, ірі *кесектерді* майдалауға болады (А.Алманиязов., Қазақст. қауым.). Тиген *кесектен* Тарттым төсек те. Иттік кірмейді Бірақ есенке! Асты арамдар. Ашық жарам бар. Мен бе Сол үшін Елді жамандар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Бір бөлік, бөлшек, түйір.* Құмыра жанында бір орама шұжық пен екі *кесек* сүтсірне жатқанын көрмей-ақ білем («Жалын»). Есік жақтағы бір бұрышта шам жарығынан тұтанып кеткендей жаркылдап, қырық пұттық *кесек* мыс жатыр

(Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Құңгірттеніп қорғасын, жасыл жарқырап мыс *кесектерді*, сап алтындай сарғайған қоспаларымен шағала тастар шұбартып жалындап, жымың-жымың етіседі (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Кен іздеуші таяудағы тұзды көлдердің бірінен ат басындай екі *кесек* тұз әкеліп, белгі жасаған (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). **3.** а у ы с. *Ұрып-соғу.* Сонау бала жастағы Құтылғанмен *кесектен*, Енді ұра бастады бізді сөзбен, Өсекпен (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

КЕСЕК² з а т. ж е р г. *Сабан-топан араластырып, лай балшықтан істелген кірпіш.* Жол шетіндегі балшық үйдің дуалына соғыпты. Бұрышы үңірейіп, біраз *кесегі* құлап жатыр (Қ.Нұрғалиев, Екінші көктем). Тым сулау *кесектерді* Әжімгерей күрегімен қағып, кейін түсірді (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл). // *Кесектен құйылған, кесектен жасалған.* Шиелі үлкен қыстақ. Аудан орталығы аласа, ығы-жығы *кесек* үйлер (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Ортадағы *кесек* пештің қасында екі-үш қабат төселген көрпешенің үстінде екі тізесін құшақтап Моулади отыр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Кесек қант. *Ірі-ірі етіп, белгілі бір қалыпқа салып қатырылған шекер, шақпақ қант.*

Кесек құйды. *Лай-балшықтан кірпіш жасады.* Үйдің сыртында жаңадан салатын тамға *кесек құямыз* деп үйген топырақ бар еді (Н.Сералиев, Қантар). Енді бәрін тастап, әлгі ауру әйелге де қарамай мың *кесек құйып* беруім керек (Д.Досжанов, Зауал.).

Кесек құю. *Кірпіш құю.* Алдымен *кесек құю* керек, оны ұстаға өргізу керек, керегесін тұрғызу керек (А.Тоқмағамбетов, Фельетон.).

Кесектен соққан кентей. п о э т. *Сенімді, тұрақты, мызғымайтын деген мағынада.* Жақсы қатын жігіттің *кесектен соққан кентіндей*, Дүниенің тұйық ментіндей сары майға былғаған (Бес ғасыр.).

КЕСЕК³ с ы н. **1.** *Ірі, үлкендеу.* Осы еттердің тартылып жиырылуы тамақтың *кесек* түйірлерін ас қорыту жолымен алға айдап жүргізіп отырады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Бір *кесек* тасты көтеріп қалсақ, оның астынан құрт-құмырсқа өрбіп шыға келеді (Х.Әбішев, Танд.). Такала бере су астындағы *кесек* тастарға шығайын десе, бәріне де жасыл мүк өскен, жылтыр мұздың үстіндегі тайғанақ (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** а у ы с. *Ірі, үлкен, зор.* Бақтығұл өзі де *кесек*, балуан денелі, иықты, кеуделі келген де, інісі – Тектіғұл бұдан бойға биік, бар сүйегі балғын болатын (М.Әуезов, Қарап.). **3.** *Мықты, қиып, көлемді.* Олар, біріншіден, көркемөнердің түйінді мәселелерін кеңінен қамтитын *кесек* шығармалар еді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Бір кесек ет. *Үлкен де емес, кіші де емес, орташа туралған қаракесек ет.* Сегізбек пен Ақмамыр арақтан бірер қағып алды, мен татқан жоқпын, *бір кесек ет* жедім (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

Кесек ақша. *Бүтін, ірі ақша, үлкен сомалы ақша.* Сұлтанғазы Қарасайдың аруағына құран оқыту үшін *кесек ақша* тастады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Қайтпайды тасқа соқпай жайын басы, Болады кезек дүние қайырмасы, Бір түрі – біз көрмеген жанталастың Кешегі *кесек ақша* айырбасы (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Кесек атқан. *Жамандық істеген, кедергі болған.* Маған кесек атушылар болса да, Мен біреуге *кесек атқан* пенде емен. Көкірегіме ашу-ыза толса да, Кетеді бір желпіп өткен желменен (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Кесек бас. *Үлкен, ірі бас. Кесек басына* біткен бір кедергі қалың қара бұйра шашы бұл күнде ағарып кеткен, бетіне әжім түсе бастаған (Ә. Шәріпов, Алыс жағалау.).

Кесек денелі [тұлғалы]. *Сүйегі ірі, дене бітімі еңгезердей.* Орта бойлы *кесек денелі* Андрей Быков үй иесіне қарап: – Қожайын отынды түні бойы жағып отыруға тура келер. Сіз бізге бір-екі шанасын біржолға сатыңыз, – деді (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Қиыр Сібірде туып-өскен *кесек тұлғалы*, мінезі де тұлғасына сәйкес о жарлау болса да, ақкөңіл адам (Ә.Сәрсенбаев, Батыр ізі).

Кесек киіз. *Басылған күйіндегі тұтас киіз.* – Соғысқа керек деп ауылнай бір ат, бір арба, бір *кесек киіз*, бір адамнан жинай келіпті (С.Сейфуллин, Тар жол.). – Бес үйден бір *кесек киіз* шығаруды мен тағы ұсынамын! – деді Егеубай (І.Жансүгіров, Шығ.).

Кесек образ. *Әдебиет. Ірі бейне, негізгі кейіпкер.* Біздің көркем әдебиетіміз жаңашыл адамдардың өр тұлғалы *кесек образын* жасауға қызмет етіп, жылдан-жылға көркейіп өрісі кең, салиқалы әдебиетке айналды («Қаз. әдеб.»).

Кесек ой. *Ауқымды ой.* «Сөйлемесе, сөйлемесін, бірақ айтулы істер атқарып, осындай *кесек ойлар* аркалап жүретін жан-дар көбейе бергей» деп тұрды да, шопан соңнан бұл да кетті (С.Байжанов, Сыр.).

Кесекпен атты [лақтырды]. *Тигенде ауыртып, жаралайтын топырақтың қатты ірісін лақтырып, аластады, қуды т.б.* Баян арманда кеткен жары үшін өзі кек алады. Қодарды құдыққа түсіріп, *кесекпен атып* өлтіреді (М.Әуезов, Әр жыл.). Ішіне бір шұқырдың салып қойып *Атсаң* да жағап емес *кесекпенен* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Біреу тас атып, біреу *кесек лақтырып*,

біреу топырақ шашып жатыр – бәрі де итше ырылдайды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Кесек сөз. *Ойлы сөз, үлкен адамның сөзіндей.* Ана сүті аузынан кетпеген он жасар баланың *сөзі* сайдың тасындай *кесек* жатыр (С.Омаров, Әңгім.).

Кесек сөйледі. *Айтар сөзін түгел айтты, ірі сөйледі.* Кіл қара құлынның жарғағынан күлте жалдарын жеңге тігінен келтіріп, төгілдіре тіккен тайжақылы жас жігіт ақ боздың үстінде үзеңгі бауын төрт қабаттап, айылын жимай *кесек сөйлеген* (К.Сегізбаев, Беласқан).

Кесек талант иесі. *Ірі тұлға, аса талантты адам.* Ең алдымен көп қамын, коллектив қамын ойлау – осы бір *кесек талант иесінің* басты сипаты екен (С.Шаймерденов, Сел.).

Кесек тастай болып. *Қатты батып, жатқызбай.* Мамықтан төсек, *тастай боп кесек*, Жамбасқа батар, ұйқы жоқ, сыбыр боп сөзі, Мәз болып өзі, Ойланар елдің сиқы жоқ (Абай, Тол. жин.).

Кесек туынды. *Тілінің көркемдігімен тақырыбы, сюжеті сай мықты шығарма.* Монументалды *кесек туындылар* дүниеге келді («Қаз. әдеб.»).

Кесек ұғым. *Ірі түсінік, іргелі ой.* Зергер қолымен нәштеп соғылған осындай әралуан адамдар, кейіпкерлер дүниесі тұтас алғанда бүкіл халық туралы *кесек ұғым* туғызады (І.Омаров, Шабыт.).

Кесек шешті. *Ірілік көрсетті.* Дегенмен осы күнге дейін жұмбақ боп, түйінін ойламаған жерден ақыл-ойға сыймастай ғып *кесек шешкені* келіншектің мысын бірден басып жіберген, оның алда әлі қандар сырлары жатқаны жөне де белгісіз терең дүние (М. Дүзенов, Әке.).

Қара кесек ет. а) *Майы жоқ сұрпы ет.* Ал қазір сүйек асату түгіл, *қара кесек етке* де көнбейтін, бауырды да талғап қалатын күйге жеттік (Х.Есенжанов, Көп жыл.). ә) а у ы с. *Жай, орта шаруа, орта тұрмысты. Қара кесек ет* едің, қазы болдың, Қаракүрсек ел елдің азы болдың. Жерінде қораға үрмес төбет едің, Бұл күнде мұнда келіп тазы болдың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

КЕСЕК-КЕСЕК с ы н. 1. *Ірі-ірі, тұтастай.* Ақ білегін түрінген қыз қолына *кесек-кесек* ет өперіп жатқан Шөкейдің аузында дамыл жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері). // *Ірі-ірі, үлкен-үлкен қылып.* Қашыр-құшыр шайнайтын қайран тісім, Тіс кеткен соң кетті ғой менің күшім, *Кесек-кесек* тұрайды, өзі жейді, Жаны ашиды деп сенген жақын кісім (Шал ақын, Өлеңд.). // *Тұтастай қалпымен, бөлшектемей.* Мен со кісінің арқасында Шығыс поэзиясымен алғаш таныстым. Фирдоуси, Сағди, Физули, Низами; Науаи өлең-жырларын, газелдерін, дастандарын

кесек-кесегімен жатқа айтып беруге жалықпайтын (М.Әлімбаев, Көңіл күнделігі.). **2. Бөлік-бөлік.** Жауызға тастың қыры жаман батты, Қаңқ етіп оқ тигендей омақатты. Әлсіреп әлі кетіп, сүйретіліп, Қан құсып *кесек-кесек* барып жатты (О.Шипин, Дастан.). **3. а у ы с.** *Ірі-ірі, ауыр тиетін, ойлы.* Өзім жетісіп тұрмаған адам, оның кісіні ұрып жыққандай *кесек-кесек* сөздеріне көңілім қатты шекілді (Е.Мырзахметов, Туған күн).

Кесек-кесек бітімді. *Ірі біткен, үлкен. Кесек-кесек бітімді* шың-құз машина ілгерілеген сайын іріленіп, өзгеріп, өркенстепіп сала береді (С.Хайдаров, Азамат.).

КЕСЕ-КӨЛДЕНЕҢ ү с т. 1. *Кес-кестеп, қиғаш, қиыс. Кесек-көлденең* құлап, жүріске қиындық келтіретін ағаштар да аз емес (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бұралқы өсек тау шыңындай *кесек-көлденең* болып, көзінің алдына келе қалды (Т.Нұртазин, Ауыл.). Шынтас сәл ойланп тұрды да, ұзын бөренені машинаның астына *кесек-көлденең* өткізіп, тартып-таңып тастады (Т. Ахтанов, Дала сыры). **2. а у ы с.** *Көлбеңдеп, кедергі болып.* Заманымыздың тақырыбы туралы сөз болғанда, осының бәрі әлі күнге шешілмеген үлкен мәселе болып, алдымыздан *кесек-көлденең* шыға береді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

Алдына кесек-көлденең тартты. *Жайып салды, мәселе етіп қойды.* – Кіммен сөйлессең де, ауыл мүддесін *алдыңа кесек-көлденең тарт ады*, – деді Жақыпбек (М.Иманжанов, Көк белес). Тілі орамды, сөзді ұғып сойлейтін қара тіл келіншек сол жайды Ақтайдың *алдына кесек-көлденең тарт а* қойды (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

Алдыннан кесек-көлденең өтпеді. *Қия басады, қарсы келмеді.* Өзі «Дәуқыз» атанғаны болмаса, сөзге жок, тірі жанның *алдыннан кесек-көлденең өтпейтін* қыз (М.Дүзенов, Ақөже).

Кесек-көлденеңнен аулақ. *Кедергі, тосқауылдан жырақ, аулақ жүру.* Ұстараның жүзімен жүретін заман ғой бұл да бір. *Кесек-көлденеңнен аулақ* болған абзал (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Кесек-көлденең өткізбеді. *Босқа жібермеді.* «Пайдасы болар-ау» деген нәрсені *кесек-көлденең өткізбейтін* Сатыбалды біраз жылдан бері Қабанның жәмшігін де қолына ұстады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Кесек-көлденең тұрды. *Кедергі жасады, бөгет болды, кесірін тигізді.* Жолына *кесек-көлденең тұрған* мына қожа-молдаларға Ақанның жыны түсіп, арқасы қозды (С.Жүнісов, Ақан сері). Анау шаналар бұлардың осы үйге ала келген мақсатының алдында *кесек-көлденең*

тұрғып алғандай боп көрінді (Қ.Исабаев, Айғыз). – Дұрыс айтасың, бірақ ойлан, сенің жолыңа *кесек-көлденең тұратын* бір адам бар, ол – Ахатай (С.Сұбханбердин, Шағын пьеса.). Үндемес, менмін ғой бұл! *Кесек-көлденең тұратыныңды* білгенде, қалтама қант сап келетін едім Айжан құсап (З.Шашкин, Шығ.).

Кесек-көлденең тұру. *Кедергі болу, жолын байлау.* Меңсұлу болса, жанындай жақсы көретін анасынан, жолына *кесек-көлденең тұрмауды* жалынып-жалбарына тілек етті (Б.Тәжібаев, Қара торғай).

Кесек-көлденең түсті. *Ұзынынан ұзақ созылып, сұлап жатты.* Алдымызда: кешіксең, *кесек-көлденең тұсіп*, өткел бермеймін деп Ловать өзені жатыр. Бүгін ерте шыққандағы ойымыз – тасып кетпей, сол өзеннен өтіп алу еді (Ә. Әбішев, Таңд.).

КЕСЕ-КӨЛДЕНЕҢДЕ ү с т. *Қарсы алдын кес-кестеп, қиыс келу.* Айғайлап қалған даусы шыға Нұржан екі қанатын кең жайды да, бізге ұмтыла берген топтың алдына *кесек-көлденеңдей* берді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Біз сыртқы есікке жақындай бергенде, алдымыздан *кесек-көлденеңдей* бір топ адам шыға келді (Ә.Шәріпов, Алыс.). Мыңжасар көкжалдың алдын алып, *кесек-көлденеңдей* шапты (Фермаға кел.).

КЕСЕКТАС з а т. г е о л. *Кобіне әктастар, доломиттер, құмтастар (әдетте жару әдісімен) алынатын ірі (көлденеңі 15–20 см) тау жыныс кесектері* (Қаз. тілі термин. Геология).

КЕСЕКТЕ = е т. 1. *Ұсақтап майдаламай, ірілеу ету.* Анасының ойлағанындай, бауырын көтеріп, көзін ашқан соң-ақ етті *кесектеп* жұтып, сүйекті таусамай қылғитын болды (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Бекіре тұқымдас балықтарды екіге бөліп немесе *кесектеп* турап асады (Келіншектер.). *Кесектеп* туралған етті тұздап, бұрыштап, еттің сырты қызарғанша қуырады (Қаз. ұлт. тағ.). **2. Тас, кесек, т. б. заттармен атқылау, цру, қуу.** Жан-жағымнан жатқан кезде *кесектеп*, Жылы лебіз білдіретін дос ептеп. Сыншы қайым пікір айтып қоятын Әрбір сөзін шотқа қағып, Есептеп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жауыздың сырты дос та, іші дұшпан, Сырт берсе, көзің тайса *кесектеген* (Пернедегі терме.). Қара саннан су кешіп, жарыса сүйреп келеміз. Жынды толқын мұзбен *кесектеп*, тыныс тарылта тепкілейді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). **3. Кесек лақтыру.** Көрші үйдің еркегі атқа жұмсаса, жайылып жүрген жылқының маңына жақындай алмай, қолына ұстап кеткен жүгенін жерге сүйретіп, *кесектеп* айдап әкеледі, Шөгін жатқан түйеге бөксесін арта

алмай тырбаңдап жатқаны (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). **4. Шашырату, лаймен былғау.** Бізді саз балшықпен *кесектеп* машиналар өтіп жатады (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). // *Ірі, тұтас қалпында.* Оған пайда түсірсе де *кесектеп*, Иесі оны қарайды да тек есек деп. Отырады шаң астында сәудегер, Тиындарды қайта-қайта есептеп (С.Мәуленов, Таңд. шығ.). Бағана жеген құйрығын Ә, дегенде-ақ тастады, Сойте-сойте Қараман *Кесектеп* қанды құсады (Алпамыс).

Кесектеп жейді. *Параны, біреудің есебін жеуді ұсақ-түйек емес, ірілеп, қомақты қылып алады.* Қазанғапов ептеп жейді, есебін тапса *кесектеп жейді* (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

КЕСЕКТЕЙ с ы н. **1. Ірі-ірі, үлкен қалпында.** Саған қазір *кесектей* жеуге болмайды (Т.Дәуренбеков, Таң атып.). Етті үнемі *кесектей* асап жеу адамның асқазанына ауыр тиеді де, көпке дейін сіңбейді, – дейді ол (Келіншектерге кеңес.). **2. Кесек кіртіш сияқты.** Жаңа илеген *кесектей*, тұсаулы шапқан есектей (Дастандар). Ол құшырлана қысқан сайын бұл бұрынғыдай ери түспей, сарсаң *кесектей* мұздап сала береді (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). **3. Топырақтың қатқан сірісі сияқты.** Бар екпінімен *кесектей* атылып кеп, оның қолына жармасты (К.Оразалин, Кеңбайтақ).

Суға түскен кесектей. б е й н. *Суға түсіп езілген, қолдан құйылған кіртіштей. Суға түскен кесектей* езіліп, екі көзге ерік берді (Т.Иманбеков, Үш ай.).

КЕСЕКТЕЛ= е т. **1. Жиналу, жентектелу, кесек болу.** Қоймада сақталған тыңайтқыштардың көбі *кесектеліп* қалатындықтан оларды жерге шашар алдында өбден ұнтау тиіс (М.Майлыбаев, Қазақст. мақта.). **2. а у ы с. Ірілеу, тұлғасы шығу.** Әкемнің сұңғақты денесі жар тартып, *кесектеліп*, көмірдей қара шашына күміс қырау қонақтағалы қашан (Е.Мырзахметов, Туған күн). **3. а у ы с. Бөліну, бөлек қалу.** Бұлақтай жылжып аққан жас көресің, Кесілген, *кесектелген* бас көресің. Қайнайды зығырданың қарғыс айтып, Таба алмай ой-ақылдың басқа өресін (К.Райбаев, Жаңа толғау).

КЕСЕКТЕЛУ *Кесектел* етістігінің қимыл атауы.

КЕСЕКТЕН= е т. *Ірілену, тұлғалану, тұлғасы шығу, сомдану.* Оның бойы да өскен, денесі де *кесектенген* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Екі иығы кеңейе түсіп, жауырынындағы, қарындағы бұлшық еттері недәуір *кесектенетін* болар. Бойы ше? Осы тұрқы жетеді, бұдан өскен соң серейіңкіреп кетуі мүмкін (Ә.Тәжібаев, Хаттар.). Ол анау бір жылғыдай сидандау емес, жасына қарай *кесектеніп*, толысқан (Б.Тоқтаров, Тауда.). Енді денесі бұрынғысынан да *кесек-*

теніп, мосқал тартқан. Мінезіне салмақ бітіп, сөзі де сынаптай сыпсымай, сараң. Ойланып, әр сөзін асықпай баппен айтады (С.Сарғасқаев, Төмпішқара).

КЕСЕКТЕНУ *Кесектен* етістігінің қимыл атауы.

КЕСЕКТЕУ¹ с ы н. **1. Бітімі ірілеу, сом.** Бірақ менің көрген кісім мына суреттегідей емес, бет пішіні *кесектеу*, қырыққа тақап қалған кісі (Қ.Тоқаев, Түнде.). Света шашы бөліне түскен, ақшыл сары әдемі қыз болатын. Дене тұлғасы ағасы секілді емес, *кесектеу* біткен (Қ.Тоқаев, Түнде.). **2. Үлкендеу.** Мен оның *кесектеу* қырлы мұрны мен жоталы қабақ үстіндегі жалбыр қастарын ғана көріп үлгірдім (Ә.Сәрсембаев, Теңіз.). **Дөмежан сұңғақ бойлы, көтеріңкі кесектеу мұрны бар, әдемі көзді әйел еді (М.Әуезов, Абай жолы).** **3. а у ы с. Сесті, сұстылау.** – Петрушкин күйік жеңген кісідей мүләйімсіп, жұмсақ сөйлемек еді, бірақ көңілге алған күдік шошытты ма, түсі сұрланып, екі көзі қанталап, үні *кесектеу* шықты (Қ.Тоқаев, Түнде.). Тамақ дөметкен сұқит көзденген, мінезі *кесектеу*, оजारлау адам (І.Жансүгіров, Шығ.).

КЕСЕКТЕУ² *Кесекте* етістігінің қимыл атауы.

КЕСЕКТІ с ы н. *Кесегі бар, кесек аралас.* Тегіс емес *кесекті* топырақ тұқым себу алдында қосымша өңделеді (М.Ерленесов, Суармалы егін.).

КЕСЕКТІК з а т. **1. Қалып, бітімдегі ірілік, сомдық.** Ол денесінің *кесектігіне* қарамастан тез қимылдап, аяғын жеңіл басады (З.Шашкин, Сенім). **2. а у ы с. Ірілік.** Характер *кесектігі*, шығарманың философиялық концепциясы, ұсынар идеяның әлеуметтік мәні сияқты күрделі шарттарды терең толғап, өбден ойластырып алмай қалам тарту, жеңіл айтқанда – әбестік, творчестводағы тауық соқырлық (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Мәтіби ерке келіншек ойнақы накыспен қапелімде күйеуіне *кесектік* танытты (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Оның тұрысында, жүрісінде, бір сөзбен айтса, барлық тұлғасында өйтеуір бір ірілік, *кесектік* бар (С.Бакбергенев, Кентау).

КЕСЕКШЕ ү с т. *Кесек сияқты.* Сержант айтқан «басқа әңгіменің» басталар кезі келді. Гранат дегенің түс-тұсынан *кесекше* атылды (С.Сейітов, Сөз сұра.). Аузым жауып үлгермедім... Үш мылтық Көрге мені *кесекше* атты, ышқынттып (М.Әлімбаев, Жүрек лүпілі).

КЕСЕҚАП з а т. к ө н е. *Көшіп-қонуға лайықталып, басқұрдан, былғарыдан жасалған кесе салатын қалта.* Дәстүрлі қазақ қоғамында көшіп-қонуға лайықталып басқұрдан, былғарыдан жасалған *кесеқап*, аяққап қолдорба сияқты төрт бұрышты

етіп жасалмайды (ҚҰӘ). Мұнда (музейдің бөлмелерінде) ескі заман мүліктері: жуаз (май айыратын құрал), *кесеқап*, ыдыс-аяқ, құмыра, қару-жарақ, теңгелік, сырға, тана, қасық секілді бұйымдардың алуан түрі бар («Қаз. әдеб.»). Апам сырты қаңылтырмен шарыған қызыл ала кесені *кесеқапқа* сала беріп, тұрып қалды (Т.Әбдіков, Ақиқат).

КЕСЕЛ [ар.كسل] зат. 1. *Дерт, сырқат, ауру.* Ғани сол жылы Москваға кетті. Бірақ жабысқан *кесел* қыр соңынан қалмады, төсек тартып жатып қалды (Ш. Өтепов, Ғани Мұратбаев). Адамзат әулетіне қас ойлаушы Құрысын асып-сасып қашатындар! Жылатты жыл жарымдай мені қамап, Қолынан бұл *кеселдің* босатындар! (О.Шораяқов, Шайыр). Үш күннен бері ісікпен алысқан алып дене, бір балгердің шөппен істеген шипалы дәрісінің арқасында *кеселді* жеңе бастаған (І.Есенберлин, Қаһар). 2. а у ы с. *Бәлелі кесір, қырсықты кедергі.* Осыған нанған есерлер, Ойы кем, сөзге шешендер, Ақылмен жанды тексермей, Денешіл, пәншіл *кеселдер* Дәлелсіз сөзбен ілгіштер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кедейі ер, *кеселі* зор, Малды байдан сорлы жок (Абай, Тол. жин.). Бір кезде ол маған жүр дегенде еріп шыға алмай қалдым. Төркініме келетін *кеселден* қорықтым (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Халықтар достығына үнемі *кесел жасаушы* ауылдың «пысықтары» Шолақты сөйтіп қылмысқа айдап салып, ол бірнеше рет түрмеге түседі (А.Жұбанов, Замана.). 3. а у ы с. *Ұнамсыз дағды, жаман әдет.* Басты байлап естен айырылып, күнәға айдаған *кесел* жойылды (М.Жұмабаев, Шығ.). Әрбір жас офицердің өзін Наполеоннан кем санамайтын әдеті емес пе! Мұндай *кесел* кейбіреулердің басында мәңгі-бақи қалып та қояды (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). Көбелектің «кеселі» – Тұрақсыздық деседі. Гүлден алған шапағатты сезімі *Кеселі* бір гүлге жетпей өшеді. Өз мінезі өзіне үкім кеседі (М.Шаханов, Ғасырлар.). Оның орнына бүгінгі күннің *кеселдерін* масқаралап, озықтарын ардақтайтын жаңа әзілдер, жаңа билер, жаңа жырлар туған (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Абай мынадан жирен деп, қоғамның *кесел* жақтарын әшкереледі (Т. Әлімқұлов, Шығ.). // *Пәле, қу.* – Ой, *кесел* қыз, мазаққа қалдырдың ғой кісіні (Досан) (Н.Ғабдуллин, Өмір.). 4. а у ы с. *Зорлық, қиянат, жамандық.* Қалалар, қалалар! Қалталы жауың бар, Асқына бастаған дауың бар, Қазағым қиналып, Азабым көбейіп, Көп *кесел* татты ғой ауылдар (Қ.Салықов, Жезкиік). Шек бар ма екен қиянат *кеселіңе*?! Шарқ ұрады ақылды төсегінде. Мал бола алмай қалғаны есінде жок, Кейбір есек жүр адам есебінде! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 5. *Зиян, зардап.* Денсаулыққа зор *кесел* Үйреге көрме ауызды Насыбай-напақ, шылымға! (О.Шораяқов, Шайыр).

Бойға тараған кесел. *Жазылуы қиын, емі табылмайтын ауру.* Арасан суын айтайын, Он бес күн жатып шомылса, *Тараған бойға кеселді*, Тамырынан кеседі. Жетпістегі шалдарың, Қырықтағы шағына, Қырқалай басып жетеді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Бір кеселдің бар екенін ұққан. *Үлкен бір себеп бар екенін білген.* Сексеннен аттап селкілдей бастаған Масан қарт жиырмаға жаңа ілінген немересінің ой сорған бозғылт жүзіне қарап, оның жанын жеген *бір кеселдің бар екенін* бірден *ұққа*н. Бірақ келген беттен тіс жарып бөлендей демеген (І.Есенберлин, Қаһар).

Кесел болды. *Кесір, кедергі болды.* Ақыш кейінде сол *кесел болған* «басқаны» тез тауып, ініне су құя алмадым деп кейиді (Б.Майлин, Шығ.). – Мен тірлікте ішіп-жеп, шайқап өткім келеді, білдің бе? Соғыс оныма *кесел болды* (М.Сүндетов, Ескексіз.). Ақыл жоқ бұл қазақта ойға ұнарлық, Өзін-өзі тексеріп, бой сынарлық. Білім іздеп білуге *кесел болар*, Көрсекызар, көзі ашық бос құмарлық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Кеселге жолықты. *Жолына қырсық байланды.* Дүние алдамшы, өмір қу есерлерге, Есерлікпен *жолығар кеселдерге*. Ол екеуі мінді емес, мін өзінде, Сөзің бөлек өзгеден десендер де (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Кесел жасады [келтірді]. а) *Кедергі жасады.* Елден салықты дер кезінде жинауға колхоз председателінің өзі *кесел жасап* отыр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). ә) *Кесіріп, залалын тигізді.* Бізге жұмысқа *кесел келтіріп*, зиянкестік жасайтын маманның қажеті жоқ (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Кесел жұқтырды. а) *Кесіріп тигізді.* Сүйекке айтты сонда: «Ей, көп халық! Мынау іс бола берер бетке салық. Кейінгіге *жұқтырмай кеселдерін*, Екеуінің көзін де жоғалталық» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Жаман әдеттендірді.* Сендерге *жұқтырмауым* керек ол *кеселді*! – деді Сұлтанмахмұт (Д.Әбілев, Арман.).

Кесел тартты. *Ауруға шалдықты, кеселденді.*

Кеселі көп. *Пайдасынан зияны көп, қырсығы тиетін (шаруа, адам).*

Кеселін қара. *Пәлесін қара деген мағынада.*

Кеселі өзінде. *Барлық пәле өзінде тұр, өзінен шығып жатыр деген мағынада.*

Кеселін тигізді. *Кесірлік етті, зияндық жасады.* Ел бастайтын қайдасың көсемдерім? Сөз бастайтын қайдасың шешендерім? Тәуекелге бел байлап, бастап топты *Тигізбесін* жұртқа жау *кеселдерін* (М. Дулатов,

Шығ.). Колхозға *кеселін тигізген* бай-қулақ, өтірік белсенділердің жолы кесілді (Б.Майлин, Шығ.).

Кеселі тиді. *Кесірі жұқты, кедергі болды.* – Немене, мыңғырып жатқан малыңа, құлпырып тұрған жеріңе *кеселі тиеді* деп қорқасың ба? (Шағын пьесалар).

Қандай кесел келгенін. *Не қара басқаның, не болғаның деген мағынада. Қандай кесел келгенін...* Масқара қылғанда, әлгі жетімекке барам, қалағаным сол! – деп без-без етті емес пе! (Ә.Тарази, Асу-асу).

Ол бір кесел. *Анау-мынауға көне қоймады, өз дегенін істейді, қырсық деген мағынада.* Әйтеке, шақыртып алып өзің айтпасаң ол бір кесел, бармайды, – деді де жылжып бухгалтерияға кетті (С.Бегалин, Уакыт.).

КЕСЕЛ² з а т. з о о л. <лат. varanus> *Кесірткілер отряды тармағына жататын бауырымен жорғалаушы жәндік. Жер шарында тропиктік, субтропиктік, сирек қоңыржай белдеулерде кездесетін 24 түрі бар. Қазба қалдықтары плейстоцен дәуірінен сақталған. Кеселді алғаш ғылымға арабтар «варан» деген атпен енгізген (ҚҰЭ). Қолдан өсіру әдістерін тауып, кеселді қорғау қажеттігін кеңінен насихаттап, сондай-ақ оны аулағандарға жаза қолдануды белгілеу қажет (Қазақст. қызыл кітабы).*

КЕСЕЛДЕЙ ү с т. *Кесел сияқты, кесел тәрізді. Шал сол баяғы кеселдей ұстай қалатын қыңырлығына басып, тулап шыға келді. Не ойы барын кім білсін, ертоқымын бауырына алып, мөңки жөнелді (Б.Тілегенов, Уакыт).*

КЕСЕЛДЕН= е т. 1. *Дертке шалдығу, сырқат болу; ауру.* Құрбан інісіне таңдана, үрейлене үңіле түсті. – Өзіңе не болған? *Кеселденіп* қалғаннан аулақпысың, әйтеуір? (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). Ағашын бір адамның біреу кеспес, Аралап жүрсе-дағы тоқсан тоғай. Адамның *кеселденген* халін біліп, Көңілін сұрайтұғын жанның жоғын-ай! (Айтыс). Жүйкесі *кеселденген* адам мүшесі олай-бұлай теңселіп, кәдімгі күшінен айырылып қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. а у ы с. *Қырсығу, қиқарлану, кесірлену.* Губернатордың қызының алдында өзінің ерлігін көрсеткісі келді ме, әйтеуір офицер *кеселдене* қалды (Ә.Әбішев, Найзағай). Сұм жалған келді кезі *кеселденген*, Естіні туды заман есер жеңген. Барады кей қаламгер желе жортып, Қу жылпос, су жұқтырмас «шешендермен» (К.Салықов, Жезкиік). Ол екеуі өйтіп *кеселденетін* болса, мен ағама төртінші әйел өперемін, – деді Найзақара (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

КЕСЕЛДЕНГІШ з а т. *Аурушаң, тез ауруға шалдыққыш. Енді құстың денсаулығын бақылау туралы жазайын. Әсіресе, қаршыға тез кесел-*

денгіш болады. Бірақ ауырып жүріп те, аңды ала береді (Ж.Смағұлов, Шығ.).

КЕСЕЛДЕНУ *Кеселден етістігінің қимыл атауы. 1. Ауру, дертке шалдығу.* Бұл паразиттер мал организмі әлсіреген кезде әрекеттерін күшейте түсіп, олардың белгілі бір аурумен *кеселденуіне* себепші болады (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Тамақта витаминдердің жеткіліксіздігінен... құрқұлақ, мешел, нервтің *кеселденуі* және басқа да аурулардың пайда болатыны белгілі (Қымыз). 2. а у ы с. *Қырсығу, кесірлену.* Сес мінезді еш мінезден ақтап ал, Ол – тектінің істейтіні жоқта амал Ұсынғанның қолын алмай, сестену, Сестен гөрі *кеселдену* боп қалар (Т.Есімжанов, Ой-өрнек).

КЕСЕЛ-ДЕРТ з а т. *Ауру-сырқау. Кездерімде кесел-дерттен шошыған Менің талай көзім жетті осыған... Ауырсаңдар ақын жырын оқындар, Жаурай қалсаң, жан жылытар оты бар (М.Әлімбаев, Ту тіккен).*

КЕСЕЛДІ с ы н. 1. *Сырқатты, аурулы.* Бірақ менің айтарым ол емес. Арақу жұртына *кеселді* дерт жабысты (Т. Әбдіков, Құз.). Миколаның әйелі он бала туып, біреуі де тұрмай, соның күйігінен *кеселді* болып өткен жылы дүниеден қайтқан-ды (Ж. Еділбаев, Сын сағатта). 2. а у ы с. *Қарланған қырсықты, пайдасы жоқ, кесірі.* – Кер кеткеннің аузынан *кеселді* сөз шығады деп, Сырым айтып тұрған сөз ғой мынаның бәрі (М.Әуезов, Қараш.). *Кеселді* жалқау қылжақпас, әзір тамақ, әзір ас, Сыртың пысық, ішің нас, Артын ойлап ұялмас (Абай, Тол. жин.). Сондықтан осындай ескі *кеселді* адамдар әдебиет туралы сын жазғанда «неге олай жазған?» деп таңырқауға болмайды (С.Сейфуллин, Шығ.). Он екінші жылдың ұсақ та болса зардабы зор *кеселді* кезеңдері болды (М. Жұмағұлов, Қыран.). *Кеселді* болмай аяғы, Баяғы байлық – баяғы Қолында мал бар ма екен? Болмаса: «Оны ит жеген», деп, «Өшпес байлық егін», деп Қабы толған дән бе екен? (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕСЕЛДІК з а т. 1. *Ауруы, дерті бар болушылық. Ұйқың қанша жақсы емес, кеселдігің, Түкке аспайды күндізгі көсемдігің, Қайыршыдай жапанда жалғыз қалған (Ә.Тәжібаев, Құрдастар). 2. а у ы с. Залалын тигізетін кесірлік, кедергі.* – Жарайды, әйтеуір балалардың сабақ оқуына *кеселдік* келмейтін болсын (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Қасеке, халыққа дәулетті екендігің, Қатты өкімге сөз айтқан *кеселдігің*. Сүзек ауруды елемей безгек дейсің, Бұл ақымақтың ар жағындағы есерлігің (Майлықожа, Нақыл).

КЕСЕЛДІ-КЕРДЕҢ с ы н. *Кесірлі, пәле, зиянды. Мұнан, әрине, оның (Иноземцевтің) қанына патшалық Ресейдің кеселді-кердең қылықтары, содыр-сойқан мінездері мықтай сіңгені көрінеді («Қаз. әдеб.»).*

КЕСЕЛЕ ү с т. **1.** *Үлкендеу қылып тілінген қауынды қабығынан сылып алып төртбұрыш-төртбұрыш етіп кесе турау сипаты.* Қауынды өзі жарып *к е с е л е п*, кісілермен қосыла жеп, жарыса әңгімелесіп отыратыны бар (Т.Нұрмағамбетов, Тұнық су). Қауынды тарс еткізіп жарды да, сыр-сыр тіліп, *к е с е л е п* қойып жатты (Д.Досжанов, Тұлпар.). **2.** а у ы с. *Аз-аздап, там-тұмдап.* Кемшілігі бола қойса аздаған, Демей бердік, сүрінуді жазба оған, Бойындағы бояуларды еселеп, Даналығын жинап жүрміз *к е с е л е п* (Ө.Күмісбаев, Шолпан).

КЕСЕЛЕ = е т. **1.** *Алдынан кесе-көлденеңдеу.* Қыз қолынан кітапты күшпен жұлып ап, енді отқа атпақ болғанда, Еламан жолын *к е с е л е п* тұра қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Жанар мен Нағима Қалтылдап шалдың жолын *к е с е л е д і* (Т. Ахтанов, Дала сыры). **2.** *Тура, қиғаштай жүру.* *К е с е л е п* өтіп келемін, Төбе төмпеш түбінен (С.Керімбеков, Өлеңд.). Келгеннен соң Самырат Хан ұлындай сыйлады. Таудан тауға *к е с е л е п*, Тәжекем атты қинады (Кердері Әбубәкір, Қазағым). // *Орта жолда.* Көзді ашып-жұмғанша *К е с е л е п* неше жау қалды (Едіге).

КЕСЕЛЕЙ ү с т. *Кесе-көлденең, бел ортасынан.* Машина жолдан бұрыла шығып Тойбайдың алдына *к е с е л е й* тұрды (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.). Жолмен көтерілген толқынды *к е с е л е й* салған жолқайық толқынның екпінімен бір төмен, бір жоғары шыққан сайын бәріміз де жасағанның жағасына жармасудамыз (Қ.Шыңғысов, Бетпе-бет). Құбақұл мен Ақбілек, Қос тұлпармен желеді. Көлденең жатқан бір тауды, *К е с е л е й* басып жөнелді (Батырлар жыры). – Тоқта! – Бір салт атты *к е с е л е й* шыға келді. Жалт бұрылып еді және бір көлікті көлденең тұр екен. Амалы құрыды, шарасы таусылды (Ә. Әбдіразақов, Сандалкөк).

КЕСЕЛЕТ ү с т. *Кесе-көлденең, жүретін жолға қойып.* Өзі қайығын *к е с е л е т і п* қойып, ұзын шыбығын қолына алды (Ш.Дәрмағамбетов, Арал арайы).

КЕСЕЛЕУ *Кеселе етістігінің қимыл атауы; кесе-көлденеңдеу.* Андрей тірліктен әлі үміт үзген жоқ; іш есебі бойынша, бұлардың ілгері жағынан қырық-отыз шақырымдай жерден Қаратүн шыңы *к е с е л е у г е т і с* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

КЕСЕЛ-КЕДЕРГІ з а т. *Тосқауыл.* Кемелхан ағаймен ақылдасайын. Мен оған осы күнге шейін айтпаған сырымды ашайын, көлденең кездескен *к е с е л - к е д е р г і н і* талқандап, сүйген қызыммен қосылуыма көмектес дейін (С.Омаров, Өмір асу.).

КЕСЕЛ-КЕРТЕ з а т. *Қырсық, кедергі, тосқауыл.* – Екеуімізді айырарлықтай ортамызда жатқан *к е с е л - к е р т е н і* көре алмай-ақ қойдым (Ө.Қанахин, Жүрек қалауы).

КЕСЕЛ-КЕСАПАТ з а т. **1.** *Ауру-сырқау.* Олардың ырымынша өлген адамның сүйегі *к е с е л - к е с а п а т т а н* сақтайды-мыс (Ш.Қожахметов, Ғалам.). **2.** *Қырсық, бәле-жала.* Танкіні күллі *к е с е л - к е с а п а т т а н*, күнөдан құтқаратын киелі өзен көреді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

КЕСЕЛ-ҚЫРСЫҚ з а т. *Пәле, ауру, қырсық.* Добындай домалатып өмір ойнап, Ұзақ жыл айналдырды *к е с е л - қ ы р с ы қ* (Д.Еркінбеков, Шығ.).

КЕСЕЛСІЗ сын. **1.** *Ауру-сырқаусыз.* Толғағы *к е с е л с і з* болса, қағанағы көрінісімен 30-40 минуттың ішінде қой қоздап үлгереді (Қойды жай. бағу гигиен.). **2.** *Зиянсыз, зардапсыз.* Бірақ жерасты бассейндері *к е с е л с і з* де болмайды (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.).

КЕСЕЛІНЕН ү с т. *Кесірінен, біреудің кедергі болуынан.* Ханым-ау, жерге түспей неге отырсың, Жіберген жүзікті ал деп балаң құрсын. Кешіктім сол баланың *к е с е л і н е н*, Дей көрме бағанадан қайда жүрсің? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

КЕСЕЛХАНА з а т. к ө н е. *Аурухана.* Кеселхана хисасында да қате, өсек сөздер айтып жари қылады, науқастанған қазақтар *к е с е л х а - н а ғ а* барып жатса, тірі болып шықпайды деді («ДУГ»).

КЕСЕНЕ з а т. **1.** *Беделді, атақты кісілердің көрнекті болып, құмбезді көтерілген қабірі.* Кең төскейде бір көтеріп көңілді, Алаша хан *к е с е - н е с і* көрінді. Арғы бетте Жошы ханның мазары Қос иықтап көтеріп тұр өңірді (К.Салықов, Жезкиік). Бабасын қадір тұтпас жаңылады, жаңылса, Құт пен сәтке зарығады. Көтерген *к е с е н е с і* кім болса да Қолдасын қос батырдың аруағы (К.Салықов, Жезкиік). *Кесене* кеңдалаға қарқын сайлап, Көркіне жігер қосты барқын аймақ. Белгі осы бүкіл қазақ бірлігіне, Ырымдап ел орнатқан алтын айғақ (К.Салықов, Жезкиік). **2.** с ә у л е т. *Қабір, бейіт, құмбезді мәдени-тарихи ескерткіш.* Таяу Шығыс елдерінде көне заманда тұрғызылған *к е с е н е л е р* күрделі жөндеуден өткізілген («Түркістан»). Әйгілі, құтты *к е с е н е*, Күшінді толқат, еселе, Ел-жұрттыңды еліктір де қызықтыр. Мәңгілікті меңзеткен, Естіген жанды шөлдеткен Қабырғанда тарих сыры тұнып тұр (К.Салықов, Жезкиік). Бірде Даукеңнің аузынан Көккесене дегенді де құлағы шалғаны бар. Сосын осы атауларға мән бере бастаған. «*К е с е н е с і* несі және ағы, көгі несі екен?» деп ойлаған. Байқап қараса, «*к е с е н е*» сөзі тарихи ескерткіштерге

келіңкірегендей. Даукеңнен түртпектеп, «*к е с е н е л е р д і ң*» жайын сұрап көрді (К. Ахметбеков, Алқакөл). **3. т а р.** *Үй, қоныс-турақ, төбесі жабылған құрылыс. К е с е н е* этимологиясына сүйенсек, ортағасырлық қыпшақтар – «кесене», малқар мен қарашайлар – «кешене», қырғыздар «касана», қабардалықтар – «чамана», ингуштар мен шешендер – «каши» деген. Қазіргі түріктер сәнді-салтанатты оңаша үйлер мен сарайларды «*kakane*» дейді (ҚҰЭ).

КЕСЕР з а т. *Кілемнің жібін кесіп отыратын ілмек пышақ. Жауға барсаң к е с е р д і* ал, Дауға барсаң шешенді ал! Жараксыздық мәнісі, Кетеді өстіп адамдар (Алпамыс). Кілем тоқушы өз-өзінен тез суырылатын тік домалақтанған, өрнек жасаушы түк жіптерін санап, оның тұтас еніне жеткенше, бірақ шалып шығады да, *к е с е р м е н* қиып, адарғы қакқыш тарақпен арқауға бастыра қағады (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

КЕСЕР-КЕЛДЕ з а т. *Жеке басына қатысты келеңсіз оқиға. Ал енді оның жеке басының отбасында өткізген өз үлесіне дербес тиетін к е с е р - к е л д е с і н е* қатысты өмірі оқушы қатерінен үнемі қағыс қала беретіні хақында айтқан пікірі көкірегіме қонады (Уақыт және қаламгер).

КЕСЕРТКЕ з а т. с ө й л. *Кесіртке.* – Жеңілдім, Тоқ, бір жолғы ашуыңызды беріңіз, – деді Тілеукең *к е с е р т к е н і ң* басындай кішкентай басын шайқап күліп («Жалын»). Жалғыз басын қорғалап, Шошып кетті *к е с е р т к е*. Аласұрып, жорғалап, Жасырынды кесекке (Ә.Табылдиев, Көңілді бала.).

Кесертке құрлы көрмеді. с ө й л. *Кесіртке құрлы көрмеді, түк көрмеді, оңай, жеңіл қабылдады. Улы тілдің зардабын ашу кернеп сезбеді. Қамап оған жауларын к е с е р т к е құрлы көрмеді* (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.).

КЕСЕРТКЕДЕЙ с ы н. с ө й л. *Кесірткедей.* Үлкендігі *к е с е р т к е д е й* болсын, – деді. Сүркізбек осы сөзді айтып, суретті сиқырлы қаламның түп жағымен ұрып қалып еді (Тұлпар). Шұбалаң құйрық сақ сайқал бейне бір қызыл *к е с е р т к е д е й* боп ирендеп жүреді (М.Әуезов, Абай жолы).

КЕСЕРТКЕЛІК: кесерткелік әлі [қауқары, шамасы] бар. с ө й л. *Кесірткелік әлі бар.* «Жыланды қырыққа бөлсе де *к е с е р т к е л і к ә л і б а р*» дегендей, әлі де болса біреуден кедей емеспін деп Қызылжыңғылдағы жерін сатып, малға айналдырайын деді (С.Шәріпов, Бекболат). Дау айтып күні бұрын көрсетпелік, Майданда озса жүйрікке есептелік. Орта жүз түгел білген Рысжанмын, Үш кесе *қауқарым* бар *к е с е р т к е л і к* (Айтыс). «Жыланды үш кесе де *к е с е р т к е л і к ш а м а с ы* бар»...

Қасиетіңнен айналайын, қайран кара шаңырақ-ай! (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

КЕСЕСУ с ы н. *Кесімді.* Базарлы ең соңғы түбірлі сөзін айтты да, жұмысын бітірді. Ол сөзі *к е с е с у* болатын (М.Әуезов, Шығ.).

КЕСЕСІ: кесесінен қарады. *Аттың сыны бойынша бәйгеге қосуға дайын, жараған аттың сипаты.* Жамандатқыр Тарлан-ай Құйрығын құстай тарады Кіндігінен жарады *К е с е с і н е н қ а р а д ы* (Батырлар жыры).

КЕСЕТ¹ з а т. *Қырсық, кесел, кедергі, кесір.* Ызаға толар қос өкпе, Әр жұмысты қылғанда, Жолықтырар *к е с е т к е* Жамбасың үйір боп кетер Жастығы қатты төсекте (Бес ғасыр.).

КЕСЕТ² з а т. к ө н е. *Жарғақтан істелген темекі салатын, аузы буылатын қалта.* Суайт десең, суайтсың-ау, мә, тартам десең, тарт, – деп Сүлеймен қалтасынан мұқ темекі салған оюлы жарғақ *к е с е т* алып алдына ытқыта тастады (С.Жүнісов, Ақан сері).

КЕСЕТ= е т. **1. Ескерту, сес көрсету, білдіру.** – Аузыңнан шығарушы болма тегінде, білдің бе? – деп *к е с е т і п* алды әуелі, – маған Гүлбану айтты мұны (З.Шәкенов, Қайта айналып.). Кесел *к е с е т і п* келмей, көлденеңінен кеп елеусіз тиген (К.Серізбаев, Беласқан). **2. Зілдену.** Өз малым сүргінде жатқанда сенің малыңның шүйгінде жатқаны әділдікке жатпас, жерімді қайтар! Деп *к е с е т е д і* (К.Серізбаев, Беласқан).

КЕСЕУЕТ с ы н. *Қырсық, пәлелі.* Ал кейбір *к е с е у е т* кесірлі ісімен аяқ бұғалық тастап көріп еді, онысын Тәжі елемеді. Ескермеген жандай айналып өте берді (Қ. Салғарин, Жанында жүр.).

КЕСЕШОҒЫРЛЫҚ з а т. геол. *Псефиттік тау жыныстардағы сынықтардың шоғырлану дәрежесі* (Қаз. тілі термин. Геология).

КЕСКЕК з а т. **1.** *Бұйда есебінде түйенің мұрындығына байлайтын ұзындау жұмыр таяқ.* Бұл мерзім өтісімен мұрындық бүлдіргісіне екі құлаштай таяқты, яғни *к е с к е к т і* байлап, түйеге мінген кісіге ұстатады да, барлық тіздерді шешіп жібереді (Х. Арғынбаев, Қаз. этногр.). **2. в е т.** *Мал жауыр болғанда, құрттағанда басын бұра алмайтындай етіп мойнына байлап қоятын таяқ.* Малдың жараланған мойнына байланған ұзынша ағаш сырық байлап, оның қайырылып, қышынған жарасын қасуына мүмкіндік туғызбайды. Бұл тәсіл «*к е с к е к* байлау» аталады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). *К е с к е к* байланған мал мойнын бұруға мүмкіндігі болмайды. Жара жазылған соң *к е с к е к т і* шешіп алып тастайды (ҚҰЭ). Кесірді ұстаған, *к е с к е к* қып ұстаған талай сойқанын көріп едім. Бөрі кеуде, жыртқыш көз сұрларынан қорқып едім (С.Сматаев, Елім-ай). Жамал атасына бір қарап тысқа шығып еді, соңынан кешікпей Сәрсенбай

да шығып, Жамалға ақырын сыбырлап айтты: «Анау күнгі жанбасы құрттап жүрген көк қозыны әкел, үйге кіргізерде *кескегін* алып таста! Ұқтың ба? – деді (М.Дулатов, Шығ.).

3. *Иттің киіз үйге кіріп кетпеуі үшін кеудесіне көлденең керіп байлап қоятын ағаш* (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

4. *экспр. жақтырмау. Домбыра, кетпен, күрек т.б.* Азар болса *кескегіңді* сүйретіп, өлең айтқалы келген шығарсың, айтатыныңды айт? (К.Оразалин, Абай.).

5. *ауыс. Тіреуіш, көлденең таяқ.* Мұрынның көк желкесіне *кескегін* артқан қос әшкі біраз уақытқа дейін түсіп болмайды (Қ.Шығысов, Бетпе-бет). Мойындарына асып алған *кескек* іспетті бірдеңелері бар, төрт-бесеуі төменгі жол тарауымен жөнелді (Ә.Көшімов, Қысталаң жыл).

6. *ауыс. Бөгет, кедергі.* Тартылса алдымыздан тағы *кескек* Ақ үйдің азғындары бермек жауап (Бейбітшілік дауысы).

Кескек байлаған қойша. *Салақтатып, ебедейсіз, сораытып. Кескек байлаған қойша* мойнындағы қылышы салақтап, винтовкасын сүйретіп, – Құрымбай мен Кебекбай арты нып-тартынып үйге кірді (Б.Майлин, Шығ.).

Кескекті үзді. *Кедергіге қарамады, мойынсұбады.* Бұл келіншек қазір *кескекті* үздіп тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Мойнына кескек салып. *Азаптанып, жауыр болып, қиналып.* Біз ойнаймыз торғайды ұрып алып, Оны да қалып па еді көзің шалып. Сендағы азаптанып аң құмасаң, *Мойныңа* неге жүрсің *кескек салып*? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мойнындағы кескектен бетер жек көреді. *Көргісі келмейді, қатты жек көреді.* Бірақ анасы Балжанды *мойнындағы кескектен бетер жек көрді* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕСКЕКТЕ = е т. **1.** *Кескек салу.* Сарыбураның бұйдасын мұрындығынан, *кескектен* байлады (М.Мұқанов, Соңғы қоңырау). Аюды да *кескектен* қойдым байлап, Бағындырдым бала мен келінді де. Жалғыз ғана Сараға келмейді әлім, Қаңтарды да, қақшитып қойды шалың (Ә.Тәжібаев, Құрдастар).

2. *Алдын орау, кесе-көлденеңдеу.* Бірін-бірі *кескектей* оза шабысқан сөзшендерді де, бүгін алғаш рет анықтап көрді (К.Оразалин, Абайдан соң). Манағы тұман көз *кескектен* алға шықты. Өжеттігі ме, сұғанақтығы ма, кім білсін (С.Шаймерденов, Өмір.). Қалуеттің уысына Отанның махаббатының *кескектеген* жауы осы арада емін-еркін бір түсті (Ф.Сланов, Шығ.).

КЕСКЕКТЕЙ с ы н. *Кескек сияқты, кескек тәрізді.* Шопан семьясының қасіретті оқиғаға ұрынуы біздің де жанымызға *кескектей* батып жүр (К.Ахметбеков, Алқақол).

КЕСКЕКТЕУ *Кескекте етістігінің қимыл атауы; байлау, кепіл ағаш қойып байластыру.*

КЕСКЕКТІ¹ с ы н. *Мойнында кескегі бар, кескек байлаған.* Әйкен көзі бұл кезде оған отардан бөлініп қалған *кескекті* ақсақ қойға енді шапқалы тұрған аш қаншықтың ашқарақ көзі тәрізді қып-қызыл жалын боп елестеген (С.Бақбергенов, Кентау). Сенің артыңнан бұралқы иттей еріп келген зар жақ неменді менің *кескекті* тазыдай қарғыбаулап жетектеп алғанымы да көресің... Дауыстап поштабайын шақырды (С.Сматаев, Алау).

КЕСКЕКТІ² с ы н. көне. **1.** *Түп-тегі мықты.* Естісе мынау жайды жанын салар. Қарайған ханға көңіл *кескекті* жау, Білемін қас дұшпан солжайын табар (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

2. *ауыс. Ызалы, ашулы.* Сөменнің талайдан *кескекті* иттей ырылдап, арсылдап, кіжініп жүрген тілегі болды (М.Әуезов, Абай жолы).

Кескекті³ аю. а) *Мазасыз, ұрысқақ, арпалысып отыратын адам.* Қасымжанның қатыны *кескекті* аю еді (С.Мұқанов, Шығ.). ә) *Өр, ержүрек, жаужүрек. Кескекті* туған аю мын, Кескілеспей басылман... Сүйегім тұтамдай қалғанша, Дұшпаным бас ұрман (Махамбет, Өлеңд.).

Кескекті аюдай. *Ашулы, ызақор.* Бұлар қазақ, қырғызға бетегелі, шат бетегелі *кескекті* аюдай кіжініп, тісін басып дайын отыр (М.Әуезов, Қилы заман). Тіпті ақауы болмаған күнде де *кескекті* аюдай мұны қалай малданам деп ойлаймын (С.Мұқанов, Шығ.).

Кескекті ердің сойы. п о э т. *Батыр, өлтірмей, кек алмай қоймайтын жаужүрек.* Құйқылжыған құла жирен ат мінген, Құйрық-жалын шорт түйген, Мен *кескекті ердің сойымын* Кескілеспей бір басылман (Махамбет, Өлеңд.).

КЕСКЕКШЕ ү с т. *Кескекке ұқсатып.* Туырлықты немесе киізді түйенің өркешінің айналасына бүктеп орайды да, екі ағашты екі жағынан *кескекше* қатарластыра салып, ұстап тұрады («Қазақ ССР ҒА Хабарлары»).

КЕС-КЕСТЕ = е т. **1.** *Алдын орағыту, кесе-көлденеңдеу.* Қалың ормандар боран жолына жонын тосып, *кес-кестей* жайқалып, қандай қарсы тұрар еді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Нахақтан күйіп баратса нұрлы күн үшін бір тұтқын, *Кес-кестен* барып кеуденді оғына тосу мылтықтың, Қалдырмау үшін ұятқа күнәсіз мынау дүниені, Жамау қып басу өзіңді аузыңа барлық жыртықтың (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жазира белдер қуанышыңды болмасын мәңгі шектемек, Алдыңнан орман *кес-кестен* шықса, сағынышыңмен көктеп өт (Т.Айбергенов, Мен саған.). Осы сапарға басшылық жасап жүрген Жена кейіндеп

қалған Ғалияның алдын *кес-кестей* берді (С.Шаймерденов, Шығ.). 2. а у ы с. *Кедергі жасау*. Тәуке өлген соң аға хандықтың жолы Қайыпқа түсіп тұрса да, алдын *кес-кестеген* сол өз ұяластары еді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Жолын [алдын] кес-кестеді. *Жолына тұрды, бөгет болды, алдын орағытты.* Үлкеннің *жолын кес-кестеп*, кіші қимаған, Шабыста атты, Намыста ерді қинаған. Сақалын саптай кеп көргенге жүгінсе, Тәлімі бардан Мәлімі мол деп түй, балам (К.Салықов, Жезкиік.). Ел ішінде жүруші ең, Ағайынмен селбесіп. Елдің *алдын кес-кестеп* Отыз ұл бірдей телөсіп, Ажыратты елімнен Үрім, Қырым жерімнен Осылайша Ақырғай Көшті тартып барады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ер Төстік тұр ескектеп, Елдің *алдын кес-кестеп* Ел Мойны озып дара боп. Елемес ұлы Ер Төстік Ел бүлдірді ер жетіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Тойға баратын ауыл адамдарының да *алдын кес-кестей тін* сөгістен сақтанатын жайы тағы бар (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

КЕС-КЕСТЕУ *Кес-кесте етістігінің қимыл атауы; кесе-көлденеңдеу.* Ол сөзін аяқтамай жатып «мұның дұрыс емес» деп орта жолдан *кес-кестеу* – аса ұнамсызға бет (С.Байжанов, Сыр.). Тұщы мұндай ысырабын жойып қалай *кес-кестеуге* болады? Міне, ғылым алдында осы мәселелерді шешу тұрды (Қ.Исабаев, Көгілдір қазына).

КЕСКІЗ = е т. 1. *Кестіру, аралау, қидыру.* Тас атқыш жасаудан артылған ағаштарды кескектеп *кескіз* е бастаған (Д.Досжанов, Жібек.). 2. *Кесіп алып тастату, шолақ ету.* Ол аз дегендей аттан құлағанда қатты жарылған жіліншігі еммен жазылмаған соң жазды күні сол аяқты тізеден жоғары жақтан *кескізін* тастады (С.Досанов, Тау жолы).

Жолын кескізді. *Жолына кедергі, тосқауыл болдырды.* Жау кеспеген *жолымды* бір емес екі рет *кескізін* алып тұрмын. Ат қойып, аттанға бассам – менікі деп, артық деп ара ағайынның бірі бүлктеніп еді (С.Сматаев, Елім-ай).

КЕСКІЗУ *Кескіз етістігінің қимыл атауы.* Жауымен атысып шабысатын адам үрке жөнелмейді. Атамекенді тастап қашқанша, басты осы жерде *кескізу* керек (К.Оразалин, Кең баятқа). Бұл бір ғана осы арқанды *кескізу* деген сөз емес, сонау Әнет, Кеңгірбай, Құнанбайлардың, тіпті олардан әрі ру-феодалдақ заманның елді шашау шығармай қысыммен ұстау жолындағы қолданған озбыр әдісін кесу деген сөз еді (А.Тоқпанов, Бүгінгі күн.).

КЕСКІЛ: кескіл тұмсық. *Үшкір тұмсық.* Құл табан, *кескіл тұмсық*, Бөстекбайым, Кісіге бос беремін бір мін тапқан (Абай, Тол. жин.).

КЕСКІЛЕ = е т. 1. *Кесіп-кесіп тастау, тілгілеу, турау.* Біз неміс машиналарының резинка мен камераларын тесіп, *кескіледік* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Жауыздар әкемді *кескілеп* өлтірді, – деді Володя (І.Омаров, Серпін). 2. а у ы с. *Аямау, қинау, азаптау.* Жылдар, өзін әділқазы бола көр, Артық кетсем аямастан *кескіле*. Ортайғанда қуатым боп тола көр, отым өмсе, мені мәңгі өшті де (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сіздің мойныңызға арқан салып өлтіруге батылдық табатындар, мені *кескілеп* тастаған болар еді (Қ.Оразалин, Абай.). 3. а у ы с. *Ажырату, айыру, аспанды бұлттан ашу.* *Кескілеп* бұлтты, жасқанбай, Көгінде қайта тұрарын, Сорғалап келіп аспаннан, Шағылып тасқа тынарын (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Жауды кескіледі. *Жауын жеңді, өлтірді, аямады.* *Жауыңды кескілермін* де, Қас етпен ешкімді ешкіммен. Бағың боп естілермін де, Сорың боп естілмесің мен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Кескілеп өтті. *Осып-осып кетті.* Асқар да жол жиегіне жетті. Ол ештеңені ойлап үлгере алмады. «Өлтіреді!» деген суық ой оның жан дүниесін бірер секундтың ішінде *кескілеп өтті* (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). Сол арада тұңғыш рет көкірегін қызғаныш найзағайы *кескілеп өтті* (Т.Шаханов, Жоғалған жәуһар).

Пышақсыз кескіледі. *Жанына қатты батыра сөз айтты, сөзбен өлтірді.* Сен мені *пышақсыз кескілеп* тұрсың ғой, Ырысбек-ау, ең болмаса шапалаққа бір тартшы, көңілім көншісін... табаныңды сүйейінші (С.Мұратбеков, Жабайы.).

КЕСКІЛЕН = е т. 1. *Пышақталу, тілгілену.* Әлгі әйел мен шалдың *кескіленген* денесі жігіттердің өле-өлгенше есінен кетпестей ауыр әсер етті (М.Жұмағұлов, Қыран.). 2. *Қорлану, азапталу.* Бұрынғы қорлық қорлық па *Кескіленді* кемпір-шал Қыршын жастар қиылды. Жаңа өспірім шыбық тал (Н.Байғанин, Шығ.). Айтпасаң өлесің. Білдің бе? Қалай, *кескіленіп* өлгің келе ме? (Р.Райымқұлов, Болат.).

КЕСКІЛЕНУ *Кескілен етістігінің қимыл атауы.*

КЕСКІЛЕС = е т. *Соғысу, соғысқа, ұрысқа шығу.* Ұлы жорық барысында азамат соғысына қатынасып, қан майданда *кескілесті* (І.Омаров, Серпін). Кенет килігіп күні бойы *кескілескен* мен жаудың дегені болмады (Ә.Әбішев, Шығ.).

Кескілескен айқас. *Ұрыс, қантөгіс.* Өмірбек *кескілескен айқасты* күткендей үрей

мен күдік құшағында бұрынғыдан бетер қабак жаққа көз тіккен (А. Мекебаев, Аңызық).

Кескілескен майдан [шайқас]. *Қан майдан, қанды соғыс.* Қоңырөзектегі әр үйдің тағдырын енді сол *кескілескен қан майдан* д а н д а г ы азаматтардың күресімен өлшедік (М.Дүзенов, Ақәже). Баренц теңізінен Қара теңізге дейін ұлан-байтақ майданда дүние-жүзілік империализмнің қанды шоқпары – фашизммен *кескілескен шайқас* жүріп жатты (Қ.Аманжолов, Ерлік.).

КЕСКІЛЕСУ *Кескілесу етістігінің қимыл атауы.* Князьдардан сонда да *Кескілесу* арылмай, Орыс жерін билеп жау, Айдады бағын малындай (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Екі жақтан да бірдей батыл қимыл, қан-жоса *кескілесу* басталды (І.Есенберлин, Жанталас). Қанша күн созылды бұл *кескілесу*, Жимастан екі жақта ешкім есін, Кім тірі, кім өлінің шекарасы Бйлінбес, жанды құлақ, естімесін (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

КЕСКІЛЕТ = е т. *Пышақтату.* Қолыңнан келсе, сен мені *кескілетіп* өлтірер едің, қолыңнан келмей мысың құрып отыр ғой, – деді Зәйнегүл (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Қолыма түссе, *кескілетіп* өлтірер едім, – дейтін Есенеі (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

КЕСКІЛЕТУ *Кескілет етістігінің қимыл атауы.*

КЕСКІЛЕУ *Кескіле етістігінің қимыл атауы.* 1. *Тілгілеу.* Төтем айтқанын істейтін адам. Балонды ол *кескілеуге* кірісті (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). 2. а у ы с. *Осқылау.* Осы бір боздау үнді естігенде, Ән болып көкейімде есті жел де. Ойыма ойран салып осы бір үн, Баурымды ұстарамен *кескілеуде* (М.Мақатаев, Шығ.). 3. *Азаптау, қинау.* Қарап отырса, жаныштау, қинау, айдап-байлау, азап пен зорлық, өлтіру, *кескілеу* дегендерің тарих бетінде қанды жол болып алыстан келеді екен (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.).

КЕСКІН з а т. 1. *Бет пішін, әлпет, келбет.* Алған жары жігіттің Қап-қара болса *кескіні*, Айдан аппақ сұлудың Тең келмес оған ешбірі (Майлықожа, Нақыл). Бар қырсығы, қызығы, бейнетімен, Бар қисығы, *кескіні*, келбетімен, Сол айнаға түп-түгел түсті бәрі Менің жүрген тарихым жер бетімен (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Қияздың осы бір балалық *кескіні* сонау кезде өзіне сүйкімді көрінуші еді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Аяғы күс-күс боп жарылып кеткен, *кескіні* де қарайып тотыққан, шашы дудыраған бір орыс бала кеңсеге кірді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). 2. *Тұла-тұрпат.* Сонау-сонау Қолыманың түбінен, Талай сабаз сүйектері шіріген Мұз-моладан қайта-қайта түре кеп, Өліп барып, қайта-қайта тірілген Қайратыңа

таңғаламын, ағажан, *Кескіні*ңе қарап тұрып бүгін мен! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Ақылың, білімің Кем емес ешкімнен. Бойыңа жарасқан Келісті *кескінінен* Таппаймын еш мін мен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Есек мінген көрі шал Соңымысың ескінің. Қар жамылған ағашқа Ұқсап кетті *кескінің* (Т.Молдағалиев, Таудан түскен.). 3. *Түр.* Егер оқушы тапсырма орындауда зейінді болса, оны сыртқы *кескінінен* ажыратуға болады (М.Мұқанов, Педагогика. очерк.). Туған елім, Құдіретімсің аңсаған. Алдан жарқын күн шыққанша *Кескінің* ді көрмейінші шаршаған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Таңданбаймын, Таңсық емес ешбірі, Дәл осындай қылығы да, *кескіні* Жанды көрсе жалт беретін именіп, Адамнан да көріп жүрмін ешкіні (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). 4. *Бейне.* С.Қожамқұловтың творчестволық лабораториясынан әр дәуірді – әр ел, әр халық кейіпкерлерінің *кескіні*н көреміз (Қ.Қуандықов, Серке Қожамқұлов.). 5. п с и х. *Бейне, нысанның адам санасында бейнеленуі, философиялық, психологиялық, социологиялық және эстетикалық пайымдаулардың ұғымы* (ҚҰЭ). 6. и н ф. <ағыл. display image> *Мәліметтерді көзге көрінетіндей ұсыну; көзбен көру бетіне бір уақытта шығаруға болатын шығу мен сегменттер примитивтерінің жиынтығы.* 7. *Сурет.* Кинофильм деп бетінде *кескіні* түсірілген, дыбыс жазылған фонограммасы бар, фотографиялық жолмен өңделген кинопланканы айтамыз (М.Құдайқұлов, Оқу киносы.).

Кескін аймағы. и н ф. <ағыл. image area> *Шағын баспа жүйе бағдарламасындағы беттің бөлігі. Кескіні аймағы* деп, әдетте, мәтін немесе суреттер орналасатын өрістер арасындағы кеңістікті айтады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кескіндерді айырып тану. и н ф. <ағыл. image recognition> *Ақпарат кескіндермен немесе оптикалық сигналдармен ұсынылған жағдайда бейнелерді айырып тану.*

Кескіндерді енгізу құрылғысы. и н ф. <ағыл. graphic digitizer> *Растрлық матрица түрінде компьютерге екі өлшемді, мүмкін, жарты реңкті кескінді енгізуді жасақтайтын құрылғы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кескіндерді қысуды басқару бағдарламасы. и н ф. <ағыл. image compression manager> *Сурет түріндегі кескіндерді қысудың немесе қалтына келтірудің әртүрлі әдісін пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ететін бағдарлама.*

Кескіндерді өңдеу. и н ф. <ағыл. picture processing> а) *Адамдардың кескіндерді көруін, қабылдауын жақсарту үшін дербес компьютердің аппараттық бағдарламалық құралдарының көмегімен кескіндерді талдай*

отырып түрлендіру. ә) *Кескінді цифрлық формаға түрлендіру және оны келесі өңдеу.*

Кескіндерді өңдеу тақшасы. и н ф. <ағыл. image processing board> *Экрандағы (теледидарлық) кескіндерді күрделі түрдегі өңдеуден өткізетін баспа тақша* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кескінді шешу. и н ф. <ағыл. permit of scene> *Графикалық кескінің аудан бірлігіндегі ақпарат мөлшерін анықтайтын параметр. Кескінді өңдеу* бойынша мүмкіндіктер ауқымын анықтайды, ірі бірліктерінде өлшенеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кескін масштабын өзгерту. и н ф. <ағыл. zooming> *Экран терезесін немесе таңдап алынған суреттің, графикалық бейненің масштабын өзгерту – үлкейту, кішірейту* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кескінің түсін түзету. и н ф. <ағыл. image color matching> *Түс туралы ақпаратты, аппараттық-тәуелсіз өңдеуді жасақтайтын Windows 95-тің жаңа ішкі жүйесі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кескін сегменті. и н ф. <ағыл. display (image) segment> *Машиналық графикада – біртұтас бүтін ретінде шақыруға болатын кескінің (графикалық примитивтердің) элементтер тобы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кескініңнен айналайын. с ө й л. *Біреуді, әсіресе кішкентай баланы жақсы көру сезімін білдіретін, еркелететін сөзқолданыс.*

Кескінін ді ит жалағыр. с ө й л. *Кішкентай баланы, жақын адамдарды өзімсініп еркелеткенде айтатын сөзқолданыс.*

Кескінің құрысын! с ө й л. *Өзімсініп, еркелеткен жақын адамның сөзі.*

Сөздің кескіні. *Әңгіменің сыңайы. Иттің артқы сирағындай қысық адам болмаса неғылсын? Сөзінің кескіні қалай жаман еді* (Ф.Ахметчин, Көзі сынық.).

КЕСКІН-ӘЛПЕТ з а т. *Бет-пішін, тұр-тұрпат. Таң атпай шықты кешкенше, күн қызғанда аяғыңды құмға бас, табаныңнан ыстық өтсін, – деп Мұқанға қарайды да, кескін-әлпетін тағы бір шолып шығып, кешегі дүдәмәл ойға қайта оралады* («Қаз. әдеб.»).

КЕСКІНДЕ = е т. 1. *Суреттеу, сипаттау. Урия Ақжүністі тек ерке-шолжаң ғана емес, сонымен қатар ақылды, қулығы өте мол етіп те кескіндеді* (К.Кенжетәев, Дархан дарын). 2. *Оюлау, әдемілеу. Мінгізіп бес қашырға бес күң берем, Беремін күйме зермен кескіндеген* Беретін дүрри жауһар жиһазым бар, Болмайсың мен тіріде бұйымғазар (Қ.Бекхожин, Әппақ-намә). 3. *Бейнелеу, кейіптеу. Шағын экспозиция арқылы тартыс өрмегінің шетін*

шығарып алған драматург біртіндеп оқиғаға негізгі қаһармандарды араластыра отырып характерлерді кескіндейді (Р.Нұрғалиев, Трагедия.).

КЕСКІНДЕЛ = е т. 1. *Сомдалу, бейнелеу. Шығарманың тағдырын шешер тұтқасы – ең алдымен сом кескінделген көркем бейне ғой* (І.Омаров, Шабыт.). Оның ақындық табиғаты барынша бедерлі кескінделген (Б.Сарбалаев, Қызыл алма). 2. *Біліну, қалпына келтірілу, көріну, әдемілену. Аз уақытта қала келбеті кескінделе түсті. Құбырмен Сауысқаннан тұңшы су келтірілді* (Ш.Есмұрзаев, Ильич хаты).

КЕСКІНДЕМЕ з а т. *Белгілі бір заттың бетіне бояумен салынған көркем шығарма; бейнелеу өнерінің бір түрі. Кескіндеме заттың сыр-сипатын, нәрсе мен кеңістіктің қарым-қатынасын, сәуле мен көлеңкенің құлпыруымен үндестіре бейнелейтін көркемдік және танымдық қуатымен ерекшеленеді* (ҚҰӘ). Әдебиет пен өнер саласының өсу жолдары жайында болатын үлкен әңгіме графика мен кескіндеме өнерінің көрмелері сол игі дәстүрдің жалғасы («Қаз. әдеб.»). Тағы бірде өзіндік қолтаңбасы бар портреттерімен, қондырмалы кескіндеме саласындағы еңбектерімен көрінеді («Мәдениет және тұрмыс»). Кескіндеме туындылары жеке бір тұлғаны, дара көріністі бейнелеп қана қоймай, күрделі сюжетке, оқиғаларға құрылған шытырман соқтығыстарды да бейнелеп, олардың мәнін ашады (ҚҰӘ). Белгісіз диірменшінің баласы, голанд кескіндемешісі Рембрандтты бүкіл дүниежүзіне әйгілі еткен оның артында қалған мол мұрасы – бес жүз кескіндеме, екі жүз елу офорт, бір мың бес жүз сурет болса бұл да таланттың бағын жандырған табанды еңбектің жемісі (С.Досанов, Тау жолы).

КЕСКІНДЕС с ы н. *Пішін нобайы ұқсас, әлпеттес. Әкесі Көкшағыр кескіндес қоңқақ мұрын, сарғыш жүз, көкшіл Майқы, биік жастықта басын шалқасынан салып жатқан екен* (Д.Әбілев, Арман.). Сонау күнгі аққу кескіндес ақша бұлт лаулап жанған күйінде тұрмайды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Мен манағы қабан кескіндес жексұрын бұлтқа қарадым (Ә.Сәрсенбаев, Танд. шығ.).

КЕСКІНДЕУ *Кескінде етістігінің қимыл атауы. 1. Нобайлау, нобайын жасау. Кескіндеу – нобайлау (жалпы ұқсастыққа келтіру)* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. *Бейнелеу. 1900 жылғы нұсқада өзгеріс бар, «Жолсыз жапанда» жаңа есімдер айтылады. Адам бейнелерін кескіндеуде ұқсас. Кебек батыр, Еңлік – асқақ махаббат иесі, Кеңгірбай опасыз болып көрінеді* (Р.Нұрғалиев, Трагедия.). // *Бейне. Әр ұлттың өзіне тартатын, өз өкілім деп қарайтын*

ықыласынан ұлттық *кескіндеулер* туған (Ф.Оразаев, Басты.).

КЕСКІНДЕУШІ зат. *Бейнелеуші, ойнаушы*. Спектакль авторының бұл шешімін аталған бейнені *кескіндеуші* актер Төрегелді Қыстаубаев та өз өрекетінің негізгі линиясы етіп ұстанған («Қаз. әдеб.»).

КЕСКІНДІ с ы н. **1.** *Әлпетті, пішінді*. Сырлы басқышта кейбіреуі сарғыш, кейбіреуі қара домалақ, қилы *кескінді* балалар жүр елендеп (Д.Әбілев, Арман.). Ақбұжыр *кескінді*, дөңестеу ұзын мұрынды, ашаң денелі ол бір көрмеге тұйық сияктанғанымен, кеңесе келе сырласқыш адам екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2.** *Келбеті әдемі, келісті, сымбатты*. Жаңылдың әпкесі бұрын өзі секілді ет-жеңді келген, *кескінді* әйел еді (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Балғабай жасында бетінен қаны тамған, қызыл шырайлы, *кескінді* бала еді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Оны дөңгелек жүзді, қара көзді *кескінді* әйел жылыұшырай қарсы алды (С.Шаймерденов, Мінез). // *Жақсы, дұрыс, әдемілеп*. Даугердің қайсысының ісінің ақ екенін айтпай табады деп есітіп, рас па екен білейінші деп, бір көпес, *кескінді* киініп, Қазыға қарай жүреді дейді (Ы.Алтынсарин, Қаз. хрестом.).

КЕСКІН-КЕЙІП зат. *Сырт пішін, түр-әлпет*. Адамның жаны да, *кескін-кейпі* де, мінез-құлқы, ішкі дүниесі де сұлу болуға тиіс (С.Мәуленов, Жұлдыз.). *Кескін-кейпін* е қарағанда, жігіттің жасы он жеті, он сегіздің шамасында сияқты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қоңырбаев келіншектің мына *кескін-кейпін* е, әлгі сөзінен басын тасқа соққандай, кейкеңдеп қалды (Д.Досжанов, Тұлпар.).

КЕСКІН-КЕЛБЕТ зат. **1.** *Кейін-пішін, түр-әлпет*. Әсігаттың *кескін-келбеті*, көзқарасы, қабақ қағысы неткен сүйкімді! (С.Омаров, Дала қызы). Дәмелі мен Бағдагүлдің *кескін-келбеті* тап қазір әзіл-қалжың көтерерліктей емес (Ө.Қанахин, Дәмелі). **2.** *Түр, жалты түрі*. Бұлар – аудан орталығының *кескін-келбетін* мүлдем өзгертіп, жаңғыртып жіберген игі де ізгі істер («Қаз. әдеб.»). Үшінші – түрлі бояумен нәрсенің ісін, түрін, түсін, *кескін-келбетін* келтіріп, сүгіретін көрсету өнері (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** *Болмыс, табиғат*. Оның ақыл-парасаты, адамдық *кескін-келбеті*, білім-білігі, таным-түсінігі, мінез-құлқы, отбасы-ошақ қасы, қыл аяғы оқыған-тоқыған, жүрген-тұрған, ішкен-жегеніне дейінгі ақпаратты біліп отырған жөн. Бұл жай ғана құштарлық емес, алаң көңілді алдарқату да емес, жауапкершілігі орасан зор жұмыста барынша жариялылық болса деген тілек («Жас Алаш»).

КЕСКІНСАЛҒЫШ зат. и н ф. <plotter> *Бейнесызбалық мәліметтерді (бейнесызба, құрылым, сызба түрінде берілген ақпаратты) қағаз бетіне шығаруға арналған құрылғылар* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

КЕСКІНСІЗ с ы н. *Түр-әлпеті келіспеген, реңсіз, келбетсіз*. Сол Қоңқай өң жағынан *кескінсіз*, мінезі одан да жағымсыз адам бола тұра Алуаға ұдайы жабысумен жүретін (М.Әуезов, Өскен өркен). Майор Мақатаев *кескінсіз*, аласа бойлы, мыжырайып қалған кісі еді (С.Бакбергенов, Қарға там.).

КЕСКІНСІЗДЕУ с ы н. *Пішінсіздеу, реңсіздеу, келбетсіздеу*. Күсеміс өңі қоңыр, тұмсығы кейкілеу, безеу бет, *кескінсіздеу* кісі еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Горбачев елуден асқан, сөзге сараң, сырт пішіні *кескінсіздеу* келген кісі еді (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз). Қораштау денелі, *кескінсіздеу*, қара бұжыр бұл жігітті мен бұрыннан білем (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

КЕСКІНСІЗДІК зат. *Пішінсіздік, реңсіздік, келбетсіздік*.

КЕСКІНСІЗДЕУШІ зат. *Суретке түсіру объективінің фотоүлдірге (кадр шегінде) түсіретін объектілердің кеңістігінің шекарасын анықтауға арналған құрылғы*.

КЕСКІР¹ зат. ж е р г. *Темір кескіш*. *Кескір* деп темір кесетін асылды айтады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Әуелі мұны өзі де байқаған жоқ: тек оңаша отырған сәттерде қолына қайдан шыққаны белгісіз балға ма, *кескір* ме, әйтеуір бірдеңе іліге кететін болды (С.Балғабаяев, Құм мен қызғалдақ).

КЕСКІР² с ы н. *Кесін түсетін, лытып тұрған, өткір*. Сүйінші мінді қара атты, Жолдасы мінді көк атты *Кескір* қылыш, найза іліп, Екеуі кетіп барады (Батырлар жыры). Мұнысынан ештеңе шыға қоймаған соң, болат қанжарды жанына қойып, қойнынан *кескір* ара алып, сонымен аралауға кірісті (Е. Тұрысов, Ақбақай). *Кескір* қылыш, өткір қыз Ел ынтыға қарады (Ж.Саин, Жорық.).

Тілің кескір. қ а р ғ. *Үнің өшін; қайдағыны айтпа деген мағынада*.

КЕСКІРЛІК зат. *Нарлық, жаны сірілік*. Іштегі өшпендік уы аузын ашса төгілердей, қолы бірдемеге тисе бүлдірердей өзін-өзі берік ұстап, мелшіе қарап *кескірлікпен* шыдап тұр (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

КЕСКІШ¹ зат. *Бір жақ басы жүзді, темір кесетін құрал*. Комиссаров оқушылардың біріне *кескішті*, енді біріне қол араны қалай жұмсау керектігін үйретіп, тағы бірін мақтай жүріп оларды түгел аралап шықты (М.Қаратаев, Далада.). *Кескіш* көбінесе қатты болаттан күйіп жасалады. Оның кескіш басы екі

жағынан бүйірлеп жонып жүзделеді. Металл кескенде кескіштің жүзін металға тигізіп ұстап, балғамен ұрады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Кескіш* тібұрын халық ұсталары суын тауып темірден де жасаған. Ердің, кебеже, абдыра сияқты үй жиһаздарының бетіне қойылатын темір айшықтарды *кескіш пен* шауып дайындайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Алмас кайрактар, дөңгелектер, тескіштер, *кескіштер*, қырғағыштар беріктігімен қатар шыдамды келеді (Н.Нұрахметов, Синтетика.).

КЕСКІШ² з а т. а с т р. <лат. caelum> *Жұлдыздық аспанның оңтүстік жарты шарындағы шағын шоқжұлдыз. Кескіш* Эридан, Көгершін, Қоян шоқжұлдыздарының арасында орналасқан. Жарық жұлдызы жоқ. Қазақстанда күзде және қыста көрінеді (ҚҰЭ).

КЕСПЕ¹ з а т. 1. *Сұйық немесе қою тағамдар дайындау үшін ашымаған қамырды жаймалап, жіңішкеlep, таспалап кесетін дайындамалар. Кеспе* колмен немесе арнаулы кеспе кескішпен кесіледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қазанғап ағай бастаған төрт жігіт әлгі *кеспелерді* қазанда тұрған суға малып ап, сыртын пышақпен қырып тазалаумен әуре (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Қамыр деген жарықтықты бабына келтіріп, пісіріп илеп, шаштай ғып *кеспе* жасаса болмас па еді, түге?! (Т. Бердияров, Солдат.). 2. **Кеспе көже.** Әлім қарт бас болып, үй іші жас қой етінен жасалған ыстық *кеспе* ге бас қойыпты (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Келесі күні Семен өз үйінде өзіне арналып сойылған тауық еті аралас майлы *кеспе* мен ыстық нанды терлеп-тепшіп соғып отырды («Қаз. әдеб.»). Кешікпей алдымызға жайған дастарқанның үстіне, кішірек шөгенге асқан *кеспе* қойылды (С.Мұқанов, Тол. шығ.). 3. *Тілкемделген кесінді.* Біз бекіре *кеспелерін* түгел тексеріп, қазанға салып үлгергенімізде, атамандар құрметті қонақтарының жанына барған еді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Жас балықтың *кеспелері* тұздықталып, алдына тартылып келгендегідей жақсы иіс мұрнын жарып кеткендей болды (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

Кеспе әліппе. п е д. *Бөлек-бөлек қиылған әріп таңбалары тұтас беттегі қалталарға салынатын бастауыш сыныпқа өтілетін сабақ барысында пайдаланылатын суретті әліппе.* (Қали) солардың бәлкім төмен «*Кеспе әліппе мен*» қатарласа бөрі қазақтың суреті ілулі: басында сең-сең бөркі бар, аяғында бастамалы етік, үстінде шолақ тон (Б. Майлин, Шығ.).

Кеспе берен. п о э т. *Өткір, алмастай деген мағынада.* Ақанның ардақ еді өскен ерен,

Біржаның алмас еді *кеспе берен.* Көкшетау — ән отауы, жыр отауы, Алтайдан Атырауға көшкен өлең. О, ғажап! Осы екен ғой Көкше деген! (М.Мақатаев, Шығ.).

Кеспеге қарасы жоқ. *Өте семіз, атпақ май.* Атып әкелген екі қырғауылым бар, *кеспеге қарасы жоқ* (С.Мұқанов, Шығ.). Түсі суық қоңыздай, Жеп семірген доңыздай, *Кеспеге қара жоқ* шығар Сүйегінде зар-зар (С.Торайғыров, Шығ.). Ақтарылған ақ майлы, Көз алдымнан кетпейді, *Кеспеге жоқ қарасы*, Сөзімнің жоқ жаласы, Бұдан семіз өтпейді (Н. Байғанин, Шығ.).

Кеспе көже. *Қамыр кесінділерін салып пісірген сұйық тамақ.* Тостақ дәл тұмсығының астына нән тостақ *кеспе көжені* қоя салды (Д.Досжанов, Зауал).

Кеспе құйрық. с ө й л. **Кеспек құйрықты.** Үй иесі Тосынның *кеспе құйрық* қойын сойып, елінің қыз-бозбаласын шақырып, тамаша жасайды (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

КЕСПЕ² з а т. ж е р г. *Бетке салбырап түскен шаш.*

КЕСПЕДЕЙ с ы н. *Кеспе сияқты, кеспе тәрізді.* Деревня азаматтарының өлгені өліп, өлмегені қолға түсіп жатқанда, бұл қарияның баласы өзінің үйінің тұсындағы окопта мұқият бекініп алып, қол пулеметінен фашистерді *кеспедей* тураумен болды (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.).

КЕСПЕК з а т. *Сұйық зат құйым сақтайтын ағаш ыдыс; екі табаны құрсауланған шығыңқы бүйірі бар, сұйық өнімдер құйылатын, цилиндр тәрізді, көбіне ағаштан жасалатын сыйымдылық.* Қара нарлардың қапталында келген кішкене емен *кеспектердің* суы қотарылды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Цинандали шарабы *кеспектен* мол құйылды. Осы үйдің бір тамағы Мейманына бұйырды (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

Кеспек құйрықты. *Ірі, үлкен төңкерілген құйрықты. Кеспе құйрықты* кебелер, майлы сүбелі маркалар, құйрық сүзген құнан қой, дөң жоталы дөнен қой құбылмалы әктімен өтіп жатты (Ә. Табылдиев, Қой бағу.).

Кеспек құрсауы. *Металдан жасалатын, кеспек бүйірлерін ұстап тұратын жіңішке таспа.* ≈ *Кеспе құрсауын* тарту.

Кеспекті шайырлау. *Кеспек жарықтары мен саңылауларын қылқанжапырақтылардың шайырларымен бітеу* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Кеспек шеберханасы. *Кеспекшілер кеспек жасайтын, оның жарықтары мен саңылауларын шайырлайтын орын* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Түпсіз кеспек. *Ала беретін, сіңіре беретін, тойымсыз.* Біз бір – жаңалықты қанша күйса да толмайтын *түпсіз кеспекке* айналдық. Сөйтіп майлы қасықтай болмасақ та тату келе жатырмыз (Т.Ахтанов, Үндістан.).

КЕСПЕКТЕ = е т. *Шапқылау, кесу, қию.* Ақыры безі қатты ағаштың томарын тауып әкеліп, *кеспектеп*, кептірсін (Д.Досжанов, Дария).

КЕСПЕКТЕЙ с ы н. *Жұп-жуан, дөңкіген.* Қол жетпес «нарымыз» деп таныстырған *кеспектей* бұжыр бет қара мен ұзын тұра сұмпайылары да етегіне намаз оқып жүрген жандар емес қой (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Оң жағында *кеспектей* жуан Хаммаль Мераги келеді (Д.Досжанов, Жібек.). *Кеспектей* дембел қара жігіт талтаңдай басып қарсы барады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕСПЕЛЕ = е т. *1. Тілім-тілім етіп кесу.* Қулана езу тартқан келіншек торламаны *кеспелеп* оның алдына қойды (Н.Сералиев, Қаңтар). Жағалап алған екі сазанды ол *кеспелеп* шәугімге салды (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.). **2. Тамаққа қолдан кесте кесіп салу.** Жұқа жайған нанды қықымдай етіп *кеспелеп* шығар. Сосын әлгі нән табақтағы етке араластыр (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

КЕСПЕЛТЕК с ы н. **1. Жуантық келген қысқа, келте.** Есқали ағай бір аршындай *кеспелтек* қайыңды оң қолына ала жүгірді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Тас жолмен, *кеспелтек* плиталар төселген жолмен әрі өрлеп 14-шлюз арнасына асыла салынған ағаш көпірді тамашаладық (Қ.Әлім, Мұңды сапар). *Кеспелтек* шұжық, білем-білем құйрықтар, тұздалған көк қияр кесек-кесек туралып, дастарқанға үйіліп жатыр. Жәміш машинаның қорабына көтеріліп, жәшіктен бір бөтелке коньяк әкеп қойып еді (К.Тоқаев, Түнде.). // *Келте кесілген, қиынды.* Дәрмен сарайға барып қайың *кеспелтектерін* шолақ сапты балтамен құшырлана жарып, таси бастады (Ә.Қанахин, Жер бас.). **2. а у ы с. Тапал бойлы, төртпақ.** Екі жігіттің бірі әлгі бүйрек бет, шолақ мұрын *кеспелтек* қара – Сапақ деген жігіт (С.Сейфуллин, Шығ.). *Кеспелтек* шымыр қара жігіт ұнатпағанын жасырмай, түксіп шеткері тұр (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жалпы сырт құрылысы шала күйген *кеспелтек* жуан қара томар бейнелес шомбал. Үстіндегі киімі де аналардікінен өзгеше сәнді (І.Есенберлин, Қатерлі өткел).

КЕСПЕЛТЕКТЕ = е т. *Қысқа-қысқа етіп кесіп-шабу.* Жуанқан шалдың сыртқы шаруасы түгел, күйлі көрінеді: мая шөп, кесіп-кесіп *кеспелтектеп* үйіп тастаған отын (О.Бөкеев, Қайдасың.).

КЕСПЕЛТЕКТЕЙ с ы н. **1. Жуан, быртық.** Нұрым қатындар шығар-шықпастан-ақ, Қамарға жармасып, мамықтай үлбіреген мойнына *кеспелтектей* қолын жіберіп, күйектей бір қап сакалы мен сасық аузын таяп, аймалай бастады (С.Торайғыров, Шығ.). **2. Кеспелтек сияқты; төртпақ.** Егер бөйекеңнің өзінен бір қимыл болғанда көрер едім! – деді қара сұр, кескен *кеспелтектей*, төртбақ балуан жігіт, Қарымсақтың атарман-шабармандарының бірі Қабанбай, – бөйекең өзі үндемеді ғой (І.Есенберлин, Қатерлі өткел). **3. Үлкен, қолақпандай.** Қожақ есін жигандай болды да, қолына *кеспелтектей* тас алды (О.Бөкеев, Ән салады.).

КЕСПЕЛТЕКТЕУ¹ с ы н. *Тапалдау, төртпақ денелі.* Мәукеңнің өңгіме қызған кезде бір орында отыра алмай қозғалып кетуі, *кеспелтектеу* келген шымыр денесі, келтелеу мұрны көз алдына елестеді (З.Ақышев, Жесір.).

КЕСПЕЛТЕКТЕУ² *Кеспелтекте етістігінің қимыл атауы.*

КЕСПІР з а т. ж е р г. **Кескін.** Елшекке – сұғанақтау бір су бүркіт, *Кеспірі* – пісілмеген бір саба іркіт. Іркіттің, қымыздай ма, дәмі болмас, Елшекке ел қыдырмай мәні болмас. Қарны ашса, қараша үйді бас салатын, Көзге айтқан өсиеттің шамы болмас. Мәйекті бай кісіге лайық па, Ашқарақтау адамның ары болмас (Ә.Найманбаев, Шығ.). Түнімен жөндеп ұйықтай алмаған басым, *кеспірім* де өрт сокқандай ма немене (С.Шаймерденов, Қарғаш). Кабинетке жүгіріп кірген секретарь әйел Қалекеңнің *кеспірін* көріп шыңғырып жіберді (Қ.Жұмалилов, Қаздар.). Үсті-басының бөрі қан-жынға былғанып, *кеспірі* кеткен (О.Бөкеев, Ән салады.).

КЕСПІРСІЗ с ы н. ж е р г. **Кескіңсіз.** Дардың қасына *кеспірсіз* бұж-бұж қара біреу пайда болыпты (Қ.Жұмалиев, Айқас.). – Осы күні сурет салған билет дей ме, бірдене беретін көрінеді ғой, келінімізді содан көріп мәзбіз, басы дудыраған, *кеспірсіз* қара емес пе екен өзі? – деді шешесі (С.Еркебаев, Алғашқы.). Жігіт амалын асырды ма, әлде қызың өзі осынау *кеспірсіз* құлазыған жалғыздықтан запы болды ма, кім білсін! Әйтеуір Жанар Қабенмен бірге көшеде келе жатты (З.Қабдолов, Жалын). Басқа қыз құрып қалғандай, іздеп, таңдап барып, өкшесі жарық-жарық қара домалақ, *кеспірсіз* кедейді қалыңдық ету – үлкендерден гөрі де жастар жағына ұнамады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

КЕССОН¹ з а т. *Төбе немесе құмбез жарықтығына жасалған ойықтар.*

КЕССОН² [франц. caisson]: **Кессон ауруы.** м е д. *Су астындағы жоғары атмосфералық қысымнан, су бетіндегі қалыпты атмосфералық*

қысымға жедел көтерілген кезде адам ағзасында байқалатын патологиялық жағдай. *Кессон ауруы* мен су астына сүңгушілер, суасты жұмыстарын арнайы жәшік – кессон ішінде атқаратын адамдар және ұшқыштар ауырады (ҚҰЭ). *Кессон ауруының* өрбуіне адам ағзасының ұлпалары мен қанында, негізінен, азоттың, кейде көмірқышқыл газдың бос көпіршіктерінің пайда болуы әсер етеді (ҚҰЭ).

КЕСТАПАНДАЙ сын. жерг. *Үлкен, қолақпандай. Кестапандай* кара шұбар бақаны әжесінің тірідей шайнағанын көргенде, Сәлиманың жүрегі айнып, көзі қарауытып кеткен (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

КЕСТЕ¹ зат. 1. *Мата бетіне тігетін, тоқитын түрлі түсті жіп.* Тұсқа әдемі, масаты кілемдер, неше түрлі, жібек *кестемен* тіккен, құндызбен сәндеген тұскиіздер ұстаған (С.Сейфуллин, Шығ.). Бастап қойған *кестесін* қолына алады да, бірер ілген соң, оны да лақтырып жіберді (С.Сматаев, Елім-ай). 2. қолөнер. *Мата, тері, киіз т.б. материалдар бетіне әртүрлі боялған жіптермен, жібек зерлермен сурет, өрнек салып тігу арқылы жасалған сәндік қолөнер түрі.* Ежелден халық арасына кең тараған *кестенің* алғашқы үлгілерін Пазырық және Ноинұлан (б.з.б. 5 ғ.) қорғандарынан табылған құрал-жабдықтардан (тұскиіз, тұскилем, киім-кешектер, жауынгерлердің сыртқы су қағарлары, шекпен, камзол, желең) көруге болады (ҚҰЭ). Он алтыдан асқан соң болмайды ойын. Қыз он беске жеткенде *кесте* алады, Жаман менен жақсыны еске алады, Жиырмаға жеткенде тәйке деген, Аюша жиған майын төске алады (Алдаспан). // ауыс. *Шебер шығарылған, қорытылған.* Жыршының аты жыршы ма, Әркімнен өлең жаттаса, Сөз – жібек жіп, жыр – *кесте*: Айшығы айқын көрінбес, Өрнексіз қылып баттаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Әредік кесте. қолөнер. *Матаның әр жері әшекейленіп, бөлек-бөлек өрнек салынатын кесте.*

Бақ кестесі. поэт. *Өмір, бақ, тағдыр.* Бақ *кестесі* орталау ма, толы ма, Тағдыр өзі ұстатты оны қолыма. Сен мәңгісің, мен де сенен қуат ап, Мәңгіліктің түстім келіп жолына (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Біржақты тығыз кесте. қолөнер. *Жастық тысына, дастарқанға т.б. өсімдік сабақтарын, гүлін, жапырағын салып кестелеу түрі.* Біржақты тығыз *кестенің* тігістері түгелдей матаның оң жақ бетіне түседі, ал теріс жағынан матаның небәрі бірнеше жібін ғана іліп алады (Шаңырақ энцикл.).

Кесте басты. *Кесте салды.* Аулақ үй, терезесін қойған ашып, іс қылып, Мария отыр *кесте басып* Алдына терезеден бір хат тастап, Көрінбей кетіп қалды біреу қашып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Кестесі келісті. *Істің реті, қиюы келді.* Ондағы қырқымшылардың да *кестесі келіспей* жатқан көрінеді (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Аш, бабын сөздің, дүр Омар, Жөн болса сөзің тыңдалар. *Келіспесе кестесі* – Ретсіз сөзді кім тыңдар! (О.Шораяқов, Шайыр).

Көркем кесте. қолөнер. *Өсімдік суретін ғана емес, шағын пейзажды бейнелеуге де болатын кесте* (Шаңырақ энцикл.).

Қыз кестесі шұлау болды. поэт. *Жаугершілік, аласатыран заман туралы.* Қара қайғы көрсетпей ештеңені, Қара жауы қанатын кескен еді. *Шұлау болып қыздардың кестелері,* Талай қара шаңырақ өшкен еді. «Қара таудың басынан көш келеді!!!» (М.Мақатаев, Шығ.).

Орыс кестесі. қолөнер. *«Инені алға салу» әдісімен матаның тұзу жібі бойымен тігетін кесте.*

Сөзбен кесте төкті. поэт. *Өлең шығарды.* Жас данаға жаны құмар жан аз ба, Жақсы өнердің жаңа туған Үркері, *Кесте төкті* қара *сөзбен* қағазға, Қиялыңмен тоқышы бір шілтері (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сөз кестесі. поэт. *Өлең жолы, шешендік сөз.* Қарасақал Ерімбет – Нұсқалы сөздің *кестесі*, Қалам, қағаз қолға алса, Тіл мен жағы қозғалар (О.Шораяқов, Шайыр.). Өлең ойлылығымен, тапқыр *сөз кестесімен* көңілді тербейді (С.Кирабаев, Октябрь.).

Шым кесте. қолөнер. *Тігілетін матаның ашық жерін қалдырмай немесе ашық орынды өте аз қалдырып, тұтас кестелеген шымқай кесте.* Шым *кестенің* бір қарапайым түрі кішкентай және орташа формадағы өсімдік бейнесі мен геометриялық өрнектерді эмблемаларды тігуге қолданылады (Шаңырақ энцикл.). Шым *кестемен* өсімдіктің жапырағын, гүлді, сондай-ақ геометриялық ою-өрнектер кестеленеді. Кестенің бұл түрін кез келген матаға түсіруге болады (Шаңырақ энцикл.).

Шілтерлі кесте. қолөнер. *Шілтер болып тоқылатын кесте.* Қара шифонға қаралтым меруерт жүгіртпін *шілтерлі кестені* торлап тоқыған (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

КЕСТЕ² зат. <лат. tabula> 1. *Бір нәрсе жөнінде графаға түсіріп жазылған мәлімет, жүйеленген ақпарат.* Жаттығу *кестесін* мұқият көріп шығып, бірсыпыра түзетулер мен ескертпелер айтты (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Жетісудан Қашғарияға жүретін

керуен жолының *к е с т е с і н* жасаңдар (С.Бегалин, Шоқан асу.). Есепшінің тапсырған түрлі *к е с т е л е р і* әлдеқашан көшірілген (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). **2. э к о н.** *Фирманың әрбір штаттық қызметкерінің жұмыс уақыты есебінің ішкі құрамы. Кесте* жалақыны тарифтік мөлшерлемелер мен қызметақы бойынша есептеуде негізге алынады (Қаз. тілі термин. Экономика.). **3. и н ф.** *Мәліметтерді жолдар мен бағаналар қиылысында орналастыру арқылы ұсыну тәсілі.* Әдетте, *к е с т е н і*ң бірінші жолы бағаналардың тақырыптарымен толтырылады (Қаз. тілі термин. Информатика.). Бағаналардағы мәлімет типтері әртүрлі болуы мүмкін, бірақ бір бағанада орналасатын мәліметтер бір типті болуы қажет. *К е с т е* мәлімдемелік мәліметтер базасының негізі болып саналады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Кесте бойынша су беру. с у ш а р. *Егістікке суды алдын ала жоспарлаған мерзім бойынша өзгеріс енгізбей беру* (Қаз. тілі термин. Су.).

Көбейту кестесі. м а т. *Бірден тоғызға дейінгі сандардың көбейтіндісі берілген жүйелі мәлімет.* Бақтығұл оқуын оқиды-ау! Бірақ әлі күнге *к ө б е й т у к е с т е с і н* де жөнді білмейді (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

Көбейту кестесіндей жатқа біледі. *Жақсы есінде, бәрін біледі, шатаспайды деген мағынада.* Бұл маңайдың жер жағдайын Досан *к ө б е й т у к е с т е с і н д е й ж а т қ а б і л е д і* (Б.Сокпақбаев, Шығ.).

Сабақ кестесі. *Оқу орындарындағы күнделікті болатын сабақтардың тізімі.* Сол бір ұзын зал. Зал іші жым-жырт. Қабырғада портреттер, *с а б а қ к е с т е с і*, қабырға газеттер (С.Сарғасқаев, Сыңған тіс.).

КЕСТЕ-ГҮЛ з а т. *Шаттық, бақыт.* Бү кезде *к е с т е - г ү л м е н* шекулі өңір, Ғажайып ән-әуенмен өтуде өмір. Сыр жайлы, басқа жайлы өзіңізбен Келіп ем сұхбаттасып кетуге бір (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

КЕСТЕДЕЙ с ы н. *Кесте тәрізді, әсем, сәнді.* Мөрдің өзі және ұстауға тым ыңғайлы, бетіндегі ойылған сөздері *к е с т е д е й* болып әдеміленіп ойылған (С.Сейфуллин, Шығ.).

Қыздың тіккен кестесіндей. *Әдемі, әсем.* Жер бетінде ұшай тозаң Дала көкшіл барқыт киіп, *Қ ы з д ы ң т і к к е н к е с т е с і н д е й*, Тұр қызғалдақ басын иіп (Ә.Сәрсенбаев, Өленд.).

Төккен кестедей. а) *Әдемі, көркем.* Теңбілкөктің тақымы қыза қыз *т ө к к е н к е с т е д е й* құлпырып сала беріпті (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). ә) *Анық, жатық, танық.* Оның бұдан арғы ойлары қызылды-жасылды жібек жіппен ақ орамалға *т ө к к е н к е с т е д е й* жатық көрінді. Бұл кестесі жымдасқан ойдың ешкім

мінін таба алмайтын сияқтанды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

КЕСТЕЖУСАН з а т. ө с. <лат. pyrethrum> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік* (ҚҰЭ).

КЕСТЕК з а т. *Құрал ретінде қолға ұстайтын таяқ.* Сол сәтте Сармолланың, басына бірінің шоқпары, бірінің *к е с т е г і* зілдей тиді (М.Әуезов, Абай).

КЕСТЕЛЕ= е т. **1.** *Мата бетіне түрлі-түсті жіппен әшекейлі өрнек тоқу, кесте салу.* Мырзағұлды аттандырып, Омар үйіне кіргенде Рақила ақ бөтес орамалдың шетін *к е с т е л е п* отыр еді (Б.Майлин, Шығ.). *К е с т е л е п* шалбар киген кемер белдік, Әйелін Жалайырдың сонда көрдік, Кененжан өлеңінді айта бер деп Шынар жүр күлім қағып зыр жүгіріп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Аттың екі қабырғасына «Қарақай», «Қарақай» деп хадымша қызыл жібек жіппен қалың *к е с т е л е п*, ірі етіп жазған. Бұл – атығай-қарауылдың ұраны (С.Жүнісов, Ақан сері). Кестемен *к е с т е л е г е н д е* бір түсті жіптің бірнеше түрі бір-біріне баяу ауысып, құлпыра өзгеріп отырады. Ол үшін бірінші түстің тігісінің ұзындығын әртүрлі ету керек (Шаңырақ энцикл.). Өлендетіп жас келіншек, Есіне алды сүйген жарын. Жарына арнап жіберем деп, *К е с т е л е й д і* орамалын (М.Хакімжанова, Ана.). **2. а у ы с.** *Нақыстау, өрнектеу, суреттеу, бейнелеу.* Қызғалдаққа бөленген жер, табиғат суретін өте-мөте *к е с т е л е й* түскен секілді (Б.Майлин, Шығ.). Бұлттарың — Ақын айтқан көшпелі өлең, Біржан ба тасқа барып өскен емен?! Көлкіген сынаптайын көлдерің бе? Сәкеннің аққулары *к е с т е л е г е н* (М.Мақатаев, Шығ.). Елінің бір тыныстап ерлерімен, Солардың шабыт алған еңбегінен. Солардың түсіреді суретін, *К е с т е л е п* өмірдің өз өрнегімен (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тыныш жатқан түс көріп, Көлдің бетін *к е с т е л е п*, Оны әуре етеді. Кәрі орманды оятып, Бірдене деп жұбатып, Жымыып күліп өтеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Жайылып қырда жатыр қой *К е с т е л е п* өріс өңірін (Ә.Сәрсенбаев, Өленд.).

КЕСТЕЛЕГЕН с ы н. *Кесте тігілген.* Каримов қалтасынан жан-жағын *к е с т е л е г е н* орамал алып, маңдайын сүртті (Өзбек әңгім.).

КЕСТЕЛЕН= е т. **1.** *Кесте салыну.* Сол төсекте текшеленген Тізген әріп, қорғасын, Шебер ою, *к е с т е л е н г е н* Тізген өрмек формасын (С.Сейфуллин, Өленд.). Ару соны сезінді ме, әлде үміті жанды ма, Қалтасынан *к е с т е л е н г е н* орамалын алды да, Туған жердің топырағын түйіп берді жігітке, Кім біледі, сол сәт жаны берілді не күдікке (М.Шаханов, Баллада.). **2. а у ы с.** *Әдемі болып көріну.* Нұрға

толы су беті, Толқындар шулап шетінде. Аспанның әсем суреті *Кестеленіп* бетінде (М.Айтқожина, Шыңдағы жазу).

КЕСТЕЛЕНУ *Кестелен етістігінің қимыл атауы.* Чертеждарда олар толық *кестеленуге* тиіс (ҚҰӘ).

КЕСТЕЛЕУ *Кестеле етістігінің қимыл атауы.* 1. *Өрнек тоқып, кесте салу.* Биыл Әйгерім мен Мәкен бір жақсы, үлкен түскиіз оюлап, *кестелеуге* кіріскен (М.Әуезов, Абай жолы). Киім пішілгеннен кейін бөлшектерді долбарлап құрастыруды көктеу, тігісті ірілеу етіп шаншуды қабу, ұсақтап шаншуды теппу, қаю, жаға-жеңін әшекейлеуді *кестелеу* дейді (С. Мұқанов, Қазақ қауымы). Ала келген қолына, Бәтесі мен жібегін Жарға орамал *кестелеу* Жұбатұға жүрегін (С.Бегалин, Баллада). Еркін *кестелеудің* – бұл түріне мата бетіне түсірілген суретті кестелеуді жатқызуға болады (Шаңырақ энцикл.). 2. *а у ы с. Суреттеу, бейнелеу.* Олардың қайғысынан шаттық жасауға, күйзелісінен үміт сәулесін *кестелеуге* бой ұрады (С.Мәуленов, Жер нәрі).

Баумен кестелеу. қ о л ө н е р. *Киімді әшекейлеу үшін пайдаланылатын жіптерден (жүн, жылтырақ жіп қосылған жартылай жүн), ширатылған баумен немесе дайын баулармен тігілетін кесте.*

Қиып кестелеу. қ о л ө н е р. *Бұл кестемен көрпенің, жастықтың тыстарын, көйлек, блузкарды кестелейтін кестелеу мәнері.*

Қолмен кестелеу. қ о л ө н е р. *Кестені қолмен салу.*

Мәшинмен кестелеу. *Тігін мәшинесі арқылы кесте салу.* Түрлі бұйымдарды әшекейлеу үшін *мәшинмен кестелеу* кеңінен қолданылады. Қолмен кестеленетін кесте түрлерінің барлығын дерлік машина да атқара алады (Шаңырақ энцикл.).

КЕСТЕЛІ с ы н. *Әшекейлі өрнек салынған, кестесі бар.* Қанапия *кестелі* жайнамаздың үстінде үкісі бұлғандап қол жайып отырғанда Сазамбай кіреді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Уықтың қарына шейін ұсталған *кестелі* шұға түскиіз; алдында қызыл кардан кеседе сары қымыз, үсік қол мен ортан қолдың арасында қыстырулы (шылым) бопраз, қақ төрде Тұмарбай «төре» отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нағашым шешемнің бетіне *кестелі* шымылдық жауып, жолға шықты (С.Айни, Құлдар). Есетұғын қырынан қоңыр салқын кеш лебі. Жүретұғын құрбылар, Көйлектері *кестелі* (С.Мәуленов, Шығ.).

Кестелі қозықұйрық. ө с. <лат. agaricus tabularis> *Базидиомицеттер класы агарикалар қатары қозықұйрық тәрізділер тұқымдасы, қозықұйрық туысына жататын саңырауқұлақ (ҚҰӘ).*

Кестелі орамал. а) *Кестесі бар, кесте салынған.* Өзі дәрет алып болған соң, күйеуінің қолына су құйып, шымылдықтығын, бауындағы *кестелі* орамалын әперді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Берен келіп *кестелі орамалмен* Жәукенің көзіндегі жасты сүртті. Жәуке Беренді құшағына алды (Б. Майлин, Шығ.). ә) *эт н. Қыздың сүйген жігітіне «мен сендікпін» деген сезімін білдіру үшін берілетін өзі кестелеген орамалы. Кестелі орамал* келмекке кеткен махаббат жылдарын еске салды. Махаббат жылдары Сарыжайлауды жақындата түскендей болды (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Орамал *Кестелі орамал!* Қадиха оны тұмардай етіп төс қалтасында әлі сақтап келеді. Үміті үзілсе де... сақтайды! (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Кестелі өңір. *Көркем, табиғаты сұлу жер.* Қолымда жүген, қой салған сұрлеу ізбенен Ала аяқ атты алқына басып іздегем. *Кестелі өңір.* Келісті, көркем төккені-ай Табиғат ісмер сиқыры күшті бізбенен! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Кестелі тіл [сөз]. а) *Тілі әсем, шешен.* Ақынның *кестелі*, келісті, мәнерлі, ырғақты *сөзін* ақын, жазушы ғана аудара алады, өз басынан пьеса жазарлық кісілер аудара алады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұлардың өлеңі сырты төгілген, сұлу, *тілі кестелі*, анық, халықтың ұғымына, оқуына жеңіл, тәтті. Бұлардың өлеңдерінің сезім мен қиялға тәрбие әсері аз, ақылға азығы бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жас ақындардың ішінде сезіміне сөзі жақын келетін суретшілдігі бар – Мағжан. Бірақ оның *тілі де кестелі*, толық келмей, өлеңнің әсері көңілге ала қонады (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Көркем сөз.* Түріне қарай, әңгімелердің оқыту жолдары да өзгеше болады. Газет хабарлары сықылды қара сөз бен толғаулы өлеңдерді оқытуы бір емес. Ертегі әуезелердің пернелі, *кестелі сөздерін* тастап, баланың өз сөзімен қайта айтқызуға болмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕСТЕЛІК з а т. *Кестеге тән.*

Кестелік есеп. э к о н. *Кәсіпорынның әрбір қызметкерінің нақты жұмыста болу уақытының есебі.*

Кестелік маршруттау. и н ф. <ағыл. directory routing> *Есептеу желісінің әрбір торабында әрбір адресат үшін оңтайлы кірістік арнаны көрсететін кестені пайдалануға негізделген дестелерді немесе хабарларды жеткізу бағдарын таңдау тәсілі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

КЕСТЕСІЗ с ы н. 1. *Кестеленбеген, кесте салынбаған.* Теріден тігілген киімдерді кестелі немесе *кестесіз* маталармен тыстап, әдіптейді, жаға-жеңдерін кестелеп, жұрындайды немесе сыздыктатып жүргізу арқылы әшекейлеуге

болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Тілі қарабайыр, ұйқассыз.* Сонғы жылдарда шыққан ақындардың көбі біріне-бірі еліктеп, бірінің ізін бірі басып, өз бетінен жол сала алмай, *кестесіз*, сұрықсыз «ұйқасты сөз» шығаруды таңсық қылып кетті (М.Дулатов, Шығ.).

КЕСТЕР з а т. ж е р г. *Гүл өсіретін күбішек, қыш тостақ.*

КЕСТЕШЕ ү с т. *Кестеге ұқсас.* Астана қазір тіккен *кестеше* мәнерленіп салынып жатыр (Е.Қалиев, Рудный).

КЕСТЕШІ з а т. **1.** *Кестені шебер тоқитын, ісмер адам.* Бойындағы қаруы мен сауыт-сайманын жүре шешіп, жан-жағына лақтыра адымдап, екі жендет қолынан ұстап тұрған *кестешіге* қарай беттеді («Жұлдыз»). Ноян бейбақ *кестешіні* келеке қылғандай әлгі сұрағын тағы да қайталады («Жұлдыз»). Тігінші, *кестеші* еді кіші інісі (Абай, Тол. жін.). **2.** а у ы с. *Шешен.* Жазушы деген – зор қабілетті, көркемсөз қалаушысы, сөз *кестешісі*, үлгілі ой шебері (С.Сейфуллин, Қаз. әдеб.). **3.** а у ы с. *Жасаушы, қалаушы.* Бұл жырымның түйінін *кестеші* дең сұрашы! (М.Хақимжанова, Өлеңд.).

КЕСТЕШІДЕЙ с ы н. *Кестешіге ұқсап, кестеші сияқты.* Сөйтеді де өрнек жүргізген *кестешідей* жаңа бір үнді саусағына шалып, саумалай тартқан күйі келесі дыбысқа жалғайды (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

КЕСТЕШІЛ с ы н. *Кестелегіш.* – Ойпырым, *кестешілі* н-ай, – деп келді тағы бірде тіпті қолы-қолына жұқпайды (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

КЕСТЕШІЛІК з а т. *Кесте салатын өнері болушылық.* Ұсақ түрлері зергерлік *кестешілік*, ағаш, сүйек, мүйіз сияқты нәзік істерде қолданылса, ірі түрлері сырмақ, текемет, ши орауы, алаша, кілем, терме, сондай-ақ архитектуралық сәулеттеу жұмыстарында қолданылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Республикамызда көп дамығаны – өйелдерге тән болып қалыптасқан *кестешілік* өнері мен сәнді киімдер тігу ісмерлігі («Қаз. әдеб.»). Ұлт киімдері мен... *кестешілік*, өрімшілік, тоқымашылық, мүйізді, сүйекті, ағашты, тастарды ұқсату шеберлігі, зергерлік өнері – сол халықтың өз заманындағы творчествосы (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

КЕСТІР= е т. **1.** *Қып, кесіп алып тастау, шолақ қылу.* Қос қолды қос жас балаға, Құрбандық етіп *кестірдім* (С.Әлімқұлов, Жайсаң жер). – *Кестірмеймін, кестірмеймін...* Сынықшы шақырындар... Сынықшы! (Ә.Сәрсенбаев, Жауыргер.). Кеудемізге бой тоңдырған суық ойлар кептеліп, таң атқанша аурухана ауласынан кетпедік. Тірі қалды, екі

аяғын *кестірді* де тізеден (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** э т н. *Ұл балаларды сүндетке отырғызу.* Ұлын қашан *кестірмек?* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Әйелге жолды кестірмеу. э т н. *Қазақ ырымда келе жатқан ер адамның алдынан әйел адамның өтіп кетпеуі, жолын тосуы.* – Өтіп кет, қайным, – деді келіншек күлімдеп. – Жолыңды кеспейік деп тұрмыз. Білмеуші ме ең... *Әйелге жолыңды кестірме* (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Ұрының қолын кестірген. *Ұрлыққа тыйым салған, ұрыны жазалаудың түрі.* Майлы би болған. Бірақ «әділ» болған. Ұрлыққа қатты тыйым салған. *Ұрының қолын кестірген.* Намаз оқымағанға дүре салдырған. Дінді қатты ұстаған (С.Мұқанов, Ботагөз).

КЕСТІРТ= е т. *Соңғы сөз айттыру, үкім шығарту.* Таңдаулы екі би алып, Ұры деп кесім *кестіртті*, Жаламенен үкім ғып (О.Шипин, Дастан.).

КЕСТІРУ *Кестір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Кесіп алып тастау, шолақ қылу.* Қас қылғанда оқ сүйегін сындырып кетіпті. Қолын *кестіруге* тура келді (Ә.Әлішев, Батыр.). **2.** *Пиітіру.* Ірі малдарға тек *кестіру* әдісі қолданылатын, өйткені бұлар тарту әдісіне көнбейді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

КЕСТІРІЛ= е т. *Пиітірілу.* Жаңа *кестірілген* Құлагердің ала қашып, басына бой бермей тулағаны сол екен (С.Жүнісов, Ақан сері). Осы үйде бірер жыл бұрын бурадан *кестірілген*, өмірінде болдырып көрмеген, қай мезгілде, қандай жүкті болса да сүйрей беретін, жүрістілігі аттан бетер, құрғақ жерде жортуға да қажымайтын кара түкті нар бар, соны жайлы бричкаға жегіп берейін, қолқасы аман болса кейістік көрсетпес, жолшыбай ылаулатып өуре болғанша, Семейден бір-ақ қайтарындар! – деді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

КЕСТІРІЛГЕН з а т. с ө й л. *Пиітірілген.* Ал кестірілген сәуірік ат, есейіп *кестірілген* айғырды «азбан» дейді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Нар – біртұманың ерекше (*кестірілген*), ұрғашысына бірдей ортақ ат, Нар атан деп сөйлемейді («Лен жас»).

КЕСУ *Кес етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Шорт қию, кесіп алу.* – Сабыр, сіздің сау қалғаныңызға өте қуанышты екенімді өзіңіз де сезетін шығарсыз, – деді, – екі рет консилиум болды, екеуінде де сізді аман алып қалудың жолы екі аяғыңызды *кесу* деп тапты. Бұл қорытындыны істеген белгілі хирург-дәрігерлер болса-дағы маған оларға қарсы тұруға тура келді (І.Есенбарлин, Алтын құс). **2.** *Қырқу, қию.* *Кесу* үшін алпыс жылдық қынардy Алты-ақ минут

керек екен балтаға. Тұяғымен дастан шертіп, күй құрап, Өмірінде баспастан жай бұлкілге, Мың күн жүлде бермей келген жүйрік ат. Бағы тайса, ақсап қалар бір күнде (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** а у ы с. *Жолын байлау, кедергі болу.* Дауылды жылдар есімде, Талпынған жаңа өсуге. Бесікте болашағымды Талпынған ол да *к е с у г е* (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Бірден шешім қабылдау, оны айтып тастау.* – Өгей шеше, не өгей әкесінің қолында тәрбиеленген бала, сіздің ойыңызша бақытты бала болып өседі дейсіз бе?.. Жоқ, мұндай жағдайда, түйінді бір-ақ *к е с у* керек! (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Ат кекілін кесу. *Араласпай кету, жүз шайысу, біржола көріспеу.* Қоқан-лоқымен қорқытып үйренгенсің. Ата алмасың бар, *а т кекілін кесуге* неге барасың Оныңа тіпті өкінбеймін, – деді де (Сайлаубекке), Аман жолдастарын ертіп жүріп кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Басын кесу жазасы. т а р. *Ауыр қылмыс жасаған адамның басын қылышпен, балтамен кесу.* Кімде кімнің қолы алдына байланған болса, ол адамның *басын кесу жазасына* бұйырылған боп есептеледі (М.Құсайынов, Үкілі Ыбырай).

Жазасын кесу. *Үкім шығару, жазалау, жаза белгілеу.* Бұл жолы да ол әлгі жігіттің *жазасын* жұрт аузындағы лақапты естіп алып *к е с у г е* бел буды (Ә. Кекілбаев, Бір уыс.).

Кесу позициясы. ө с к. *Шабуылға шыққан қарсыласты қаптал жаққа жібермеу үшін жолын кесу мақсатында жабдықталатын позициясы.* *Кесу позициясы* алың ала дайындалып, қорғану ұрыстары жүріп жатқанның өзінде ол жерге әскер орналастырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тұсау кесу. э т н. а) *Сәби қаз тұрғаннан кейін тез жүріп кетсін деген тілекпен, жүріс-тұрысы ширақ әйелге алдын ала дайындатқан ала жіптен баланың аяғын тұсап, қидыратын, кәдесі бар ғырт, ырым.* *Тұсау кесу* тойына ауылдың қыз-келіншектері, әжелер шақырылады (ҚҰЭ). *Тұсау кесу* тойының негізгі жабдықтары 1,5 м ала жіп, өткір қайшы немесе пышақ (ҚҰЭ). ә) *Барымталау алдында аттың тұсауын қиып әкету.* *Ал тұсау кесу* – барымтаның бір нышаны. Білсе, біле берсін деген сөз! (Т.Әлімқұлов, Шығ.).

Із кесу. *Қылмыскерді іздеу, ізіне түсу, соңына түсу.* Қызу тобыр тайлы-тұяғына дейін шұбырып, *із кесуге* аттанды (С.Сматаев, Алау).

КЕСУЛ с ы н. **1.** *Кесілген қалты.* Терезенің алдында *к е с у л і* даяр тұрған бір қарыс ағашты алды да, бір қағазға жазып-жазып, ағашты жарып қыстырып, мені шақырды. «Әліп, би,

ти, си...» деп көрсетті (Б.Тұрсынбаев, Айнымас дос.). **2.** *Шұнақ.* Ол күнде құлдың құлағы *к е с у л і* болады екен дейді, «құлағын кеспей құл болмас» деген мақал содан қалса керек (С.Мұқанов, Халық мұрасы). **3.** а у ы с. *Түйінді, шешілген, үйғарылған.* Қашаннан би кесімі бір *к е с у л і*, Көнсең де, көнбесең де үйлесімді. Білгеніңнен жаңылтып бидің десі, Білдіретін кезі ғой білмесіңді (М.Мақатаев, Шығ.).

КЕСУСІЗ с ы н. *Тәрбие көрмеген, бетімен кеткен.* Мал біткен соң жел бітті, Мақтан бітті, желікті; *К е с у с і з* бір ұлы бар (І.Жансүгіров, Шығ.).

КЕСУШІ з а т. *Кесетін адам.*

Ағаш кесуші. *Ағашты арамен кесіп, құлататын адам.* Бүгін бір атты мініп, бір атты жетектеп Шапам келді. Аршатыға *ағаш кесушілерге* бет түзеген екен (О.Бөкеев, Шығ.).

Баға кесуші. *Заттың құнын белгілеуші.* Хасан жасанды алтынды зер базарына апарып, *баға кесуші* – сарапшы делдалға көрсетті (Мың бір түн).

Із кесуші. *Қылмыскердің соңына түсіп аңдушы адам.* *Із кесушілер* басы-көзі іскен, өлердей аш бала жігітті Үңгірсайдан тауып әкелді. Қанша қысып сұраса да ол қайда барғанын айтқан жоқ (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

КЕСУШІЛІК з а т. *Кесе берушілік.* Орманды беталды *кесушілік* қылмыс деп танылуы тиіс (М.Ахметов, Егін.).

КЕСІК¹ з а т. **1.** *Жаза тартқызу үшін шығарылған шешім, үкім.* Тезінен бұл пәледен құтыл, арыл! Өз билеріңнің атынан абақты *к е с і к* кескіз (М.Әуезов, Қараш.). Айтпады деменіздер, біздің мойнымыздағы сот *к е с і г і* бітіп, елге барған соң, Жаманкара Жабагинның қылмысты істері жайлы жазылған он екі томды қайта қарайтын кісі ішімізде (С.Адамбеков, Атылған қыз.). **2.** *Шешім.* Оның үстіне әкесі: «Сен қоштаса бер, мен өйте алмаймын» деген *к е с і г і н* айтты, бұл екінші сөзбен айтқанда, «Сен кете бер» дегені де еді (Ж.Жұмақанов, Жинақ). Соның аяғы «Біржанды шалық басты, жын иектеді» деген сұмдық *к е с і к к е* байлап, аяқ-қолға кісен салдырды. Асқақ Біржанды тұтқын ғып ұстады (С.Сматаев, Алау).

КЕСІК² с ы н. **1.** *Шұнақ, кесілген, тілік.* Сағит өткен соғыста оқ жырып *к е с і к* болған оң құлағын бір сипап қойды (С.Алдабергенов, Әңгім.). Жұрт түгел, оның құлындай құлағы *к е с і к*, Адырайған қордыкі мына бір есік. Машайықтарша қызылкөз пәледен қашқан Көрші боп қалған... көш жерге тынады көшіп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Ен салынған, біреудің меншігі екенін білдіру үшін құлағына өзі білетін қиық салынған.* Бір көк ешкі – *К е с і к* құлақ,

кекілді, Зуылдап жүр, сенімді де өтімді. Ананы бір, Мынаны бір иіскеп, Жеке-жеке арбап жүрген секілді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Оның бар сом денесін көзбен бір-ақ қамтып, оң құлағының *кесігіне* тоқтады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бір құлағы *кесік*, төсінде ағы бар. Қасына барып көре қойшы (Ғ.Мүсірепов, Қаз. әдеб.).

Кесік басы. *Тоқетері.* «Екі бірдей жаннан айырылар жайымыз жоқ, өңгіменің *кесік басы* – Гүлжанды жылатпа, ергара бол» (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

Кесік құлақ. *к ө н е. Құл, құң; жалшы.* Жарлы-жалшы желкіне, *кесік құлақ* есіктен Көтеріле, серііле, Төре, ханға, қазыға (І.Жансүгіров, Шығ.).

Кесік құл. *Жалшы, құл, құң.* – Мені немене, қайыршы көресің бе, әлде ел ауып, жұрт ауып жүрген құлағы *кесік құлмын* ба? (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Кесік тіл. *Мылқау, мақаулық.* Біле алмай қайсысынан шығарымды, Былай тұр мұны айтудан *тілім кесік* (И.Ж.Көпеев, Шығ.).

КЕСІКТІ *сы н.* **1.** *Тұжырымды, анық тоқтаған, қорытынды.* Сөз бұған сарқатын болса, мына жауап сұрап, үш күнде *кесікті* сөзіңді айт, тізіміңді бер деп отырған ұлың бар (М.Әуезов, Қилы заман). – Мен дәрігермен таласпаймын, Петр Петрович, соңғы *кесікті* сөз солардікі (К.Тоқаев, Түнде.). Бұлғынның әкесі үлкен ғалым, ол да ақыл қосқан қызына солай етерсің деп *кесікті* шешім айтпай, жай ғана ой салған (Тоғызыншы шежіре). **2.** *Белгіленген, келісілген.* *Кесікті* өтеп шығып, жүдеу киіммен Ақтоғай станциясындағы жүгіртпебазарға келдім («Жұлдыз»). Өйткені Шекермен кездесетін *кесікті* мерзім өтіп барады екен (Қ.Найманбаев, Үміт.). **3.** *Нақты мәлішермен өлшенген, тиянақталған, тұрақты.* [Бақтығұл мен Тектіғұл] Бұлар көшпелі ел малайы алатын *кесікті*, дағдылы «пәлен қой, пәлен киімнен» есеп жасап, есесін алуды білген емес (М.Әуезов, Қараш.).

Кесікті ақы [жалақы]. *Белгіленген, алдын ала келісілген сома, жалақы.* *Кесікті ақы* бермесе де, болыс ауылының азды-көпті көмегі Бақтығұлдың сар еңбегіне орай төлеу болмаса да, жақсы сеп болды (М.Әуезов, Қараш.). Әлекең *кесікті ақы* алмағанымен, «орамал» деп бергенді өмір бақи тастаған емес (С.Әлжіков, Дала.). Ал Әқбардың өзі уәзірлері: Селим, Фазл және Тохардың ақыл-парасаттарымен санаса отырып, бүкіл әскерін *кесікті жалақыға* көшірді, әскер басшылығына өз дініндегі мұсылмандардан ғана емес, индус-радждардан да тағайындады. Өз мемлекетіндегі барлық ұлттар мен халықтарға ортақ заң орнатты (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

КЕСІКШІ *з а т. ж е р г. Мал пішетін адам.* Колхозда *кесікші* жоқ болғандықтан, тайыншалар әлі пішілмеген (Диал. сөзд.).

КЕСІЛ= *ет. 1. Шабылу, шорт қиылу.* Көресің бөрің – *Кесілген* Бұтақтан ғана бүршікті, Ас үйдің терезесінен Сығалап жүрген шымшықты (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Мітісбек оған серкенің *кесілген* басын сақалынан ұстатып: «Соңыра осы басты Керімбердіге тарт. Сирағын оның баласы Бортайға бер!» деп шегеледі (Ғ.Әлімқұлов, Кертолғау). **2.** *а у ы с. Үйғарылу, пішілу.* – Ал, дұрыс. Енді оныңды қой. Тексеріліп те, *кесіліп* те пішіліп қойған заттың қайтадан басын ауыртар жайымыз жоқ (С.Бақбергенев, Кентау). **3.** *а у ы с. Өлу, мойны қиылу, дарға асылу.* Қайран басым, қайғысы, сесі де ерен, Өзгелердің өзінді есі көрем. Қолға түссең, ең биік дарға асылып, Қыл мойыннан қиялай *кесілер* ең (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** *а у ы с. Белгілі бір мерзімге сотталу.* Ана жылы сен *кесіліп*, Дәлена Бостекке кеткенде Дөңгелектің баласы есіктен де қараған жоқ (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Бір қой аламын деп Исахмет төрт жылға *кесілген...* (Ж.Молдағалиев, Самал). **5.** *а у ы с. Қазылу, қопарылу.* Мекеніміз тау мен тас, құмда, шөлде, Табамыз деп қалайда су ма, кен бе, Кең Отанның *кесілген* кеудесінен Мол қазына іздейміз туған елге (М.Мақатаев, Шығ.). **6.** *а у ы с. Бөліну, анықталу.* Бұл өлеңдерде салт-сананың бұзылуы жырланады, халық өмірінің көне әдет-ғұрпы мен ескі салттарының құлдырауы, билер мен әкімдердің парақорлығы мен пәтуасыздығы, тұрмыс-тіршіліктің нашарлауы, мал санының азаюы мен халықтың жұтауы, жайылым-қоныстың тарылуы, қоныс аударушыларға шұрайлы жерлердің *кесіліп* берілуі, жердің тозуы, елдің азуы, аштық, жұт т.т. сөз болды (Х. Досмұхамедұлы, Шығ.).

Беті кесілгір. *қ а р ғ. Беті тіліңгір.* Сол-ақ екен! – «Не дейді мына *беті кесілгір*?! Сол бейбақ көрінеді ғой жалғыз ұлымызбен бізді шағыстырып жүрген» (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Жазасы кесілді. *Күні бітті, уақыты болды.* Қашан *жазасы кесіліп*, менің қолым жетер жерден кеткенше, оны асырау – туысқандық борышым. Одан басқа менің қолымнан келері жоқ (С.Мұқанов, Ботағөз).

Жетімдіктің арқаны кесілді. *Жоқшылықтан, жетімдіктен құтылды, көзі ашылды. Кесілер жетті мезгілі Жетімдіктің арқаны.* Ел мен жерді ойласам, Шерім үстеп артады (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жолың кесілгір. *қ а р ғ. Жолың болмасын деген мағынада.* – Әй, *жолың кесілгір*, менің жолымды кесіп қайда апарасың. Қанымды ішпекпісің, қанқор! – деді Тоқатай бұйдаға ұмтылып. Бірақ қолы жетпеді. – Бұ несі-ай,

о, тәңір соққыр, қоя бер деймін, босат деймін бұйданы! (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

Жолы кесілді. *Жолы болмады, жолына кедергі кездесті, барар жеріне қиындықсыз бара алмады. Жүрерге баяғыда-ақ жол кесілген.* Бір арман оны аялап он бесінен. Көнерген қарттың жүзін көрмеймін – деп Жөнелген құс боп ұшып кеудесінен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Алдымнан көрген емес *жол кесіліп*, Келемін демеуімнен өрге шығып. О, адамдар, ғапу ет, шалыс бассам, Кешіріндер, Менікі пендешілік (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Кеңірдектен кесілді. *Өлтірілді, құртылды, морт кетті, сынды.* Олар кетсе, ақымақтар есірді, Олар кетсе, Ел жүрегі тесілді. Атылғанда Сәкен, Ілияс, Бейімбет Ұлттың басы *кеңірдектен кесілді* (К.Салықов, Жезкиік).

Нарқы кесілді. *Бағасы белгіленді.* Бас қосқан базар сарапта, Арзан менен қымбаттың Қойылған *нарқы кесіліп* (О.Шораяқов, Шайыр).

Тамырынан кесілді. *Түп-тұқиянымен құртылды.* Халықтың мәдениет, білімі өсті, өнердің өрбуіне сәуле түсті. *Кесіліп* бай, кулақтар *тамырынан*, Бұқараның тамыры болды күшті (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Тұсауы кесілгендей. *Жұйыткіте, жосыла, босатылып жіберілгендей.* Тұнқатар «тоқтандар, тоқта!» деп атой салып, арқан бойы таяла бергенде қара жолға түскен машиналар *тұсауы кесілгендей*, алға жүла тартып, заулата жөнелді (М.Хасенов, Тұлпар.).

Тілеуі кесілді. *Үміті, арманы орындалмады.* Балаларымнан *тілеуім кесілгенде* ғана айырасың (Ш.Құсайнов, Үкілі Ыбырай). Өзінен зорға жолығып, *Тілегі* қалар *кесіліп* (Ақберен).

Тілеуің кесілгір. *қ а р ғ. Арманыңа жете алмай қал деген мағынада.* Мынау *тілеуің кесілгір* Ұмсындықекеуі жойды басын Ғазизаның! (Б.Серкебаев, Өткенде). – Кім екен осынша зар жылатқан *Кесілгір* бар үміті *тілегінің*! (Қ.Ыдырысов, Жолық.).

Үміті кесілді. *Сенер, үміт арттар, арқа сүйер ештемесі қалмады.* *Үміті кесілген* деген осы ғой (О.Бодықов, Бұлбұл). «Бөкен өліп, Сәкен қашып кетсе, Ақмолаға қайтып Совдеп орнау жоқ енді» деп барлық *үміті кесілгендей* болады (А.Жұмаділдин, Сен.).

КЕСІЛМЕЛІ с ы н. *Анық, нақпа-нақ.* Әскер адамның жүріс-тұрысы, сөзі, дауысы тез, тік, *кесілмелі*, тақ-тақ келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕСІЛУ *Кесіл етістігінің қимыл атауы; шабылу, шорт қиылу.* Ол «Балтабаевты кейінгі медсанбатқа жібердік, бір аяғы *кесілуі* мүмкін» деді (М. Ғабдуллин, Сұрапыл.). Осының салдарынан ормандарда піскен, *кесілуге* тиіс ағаштар көбейіп кеткен (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). Ақыры, соның бәрі шынтаққа дейінгі тұсы мотор көмейіне кеткен соң қолдың иықтан төмен біржола *кесілуімен* тынды. Жоқ, Оразхан бейнеті мұнымен де бітпеген екен (С.Хайдаров, Құрыш білек.).

КЕСІЛІП-ПІШІЛ= е т. *Мөлшерлену, жобалану, ұйғарылу.* Мұндағы «Өмір мектебіндегі» оқиғалар көркем шығарманың арнасына түссе, *кесіліп-пішіліп* түп-нұсқасына ұқсамастай күйге ұшырар еді (Т.Нұртазин, Үлкен жол.).

КЕСІМ¹ зат. 1. *Айыптау шешімі; шығарылған үкім, кесік, жаза.* Соттың бүгінгі *кесімі* де осы оқшау істің жайына байланысты өзгеше *кесім* боп шықты (М. Әуезов, Шығ.). Қашаннан би *кесімі* бір кесулі, Көнсең де, көнбесең де үйлесімді. Білгеніңнен жаңылтып бидің десі, Білдіретін кезі ғой білмесінді (М.Мақатаев, Шығ.). Тыңға келместен бұрын Магаданда ұзақ жыл сот *кесімін* өткізінті-мыс деушілер де табылған (І.Есенберлин, Көлеңке.). Сонымен жинағы жиырма сегіз жылдық түрме *кесімін* алып, Назым Хикмет Бурса шаһарының зынданына түсті! (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). 2. а у ы с. *Үзілді-кесілді пікір, тұжырымды ой қорытындысы.* –Ендеше мен де сол *кесімге* келдім білем, – деді Исатай (Б.Аманшин, Жар мұңы). Бұл ойды ол жеп-жеңіл ойлап өтті. Бәрі де заңды, осылай болуға тиісті тәрізді. Қарт *кесімі* айнитын емес (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). «Ертең-ақ таңдаған біреумен жүрмеймін бе, ерегіскенде», – деді бір жағына аунап түсіп, өзінше шорт *кесімге* келіп бекінгендей (Б.Шаханов, Ғашық.). Келте айтылған Дина *кесіміне* орынды жауап айта алмай Тұрағұл қипақтай берді (С.Бакбергенов, Дина).

Кесім қылды [кестіртті]. *Үкім етті, үкім шығарды.* Нүсіпке лайықты сенің балаң, ілінген етігіне бір шөп-шалаң. Құдаңыз малмақ болса, жақсы білем, сыртынан *кесім қылып* біте салам (С.Керімбеков, Өлеңд.). Таңдаулы екі би алып, Ұры деп *кесім кестіртті*, Жаламенен үкім ғып (О.Шипин, Дастан.).

КЕСІМ² з а т. *Заттың бөлігі, тілім.* Пәек нанның үстінде қалайда бір *кесім* қосымшасы болады (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

КЕСІМДІ с ы н. **1.** *Кесілген, белгіленген (жаза).* – *Кесімді* бес жылым өтті дейсің ғой. Өзің білмеген бір болмашы себеппен жүрген шығарсың (С.Шарипов, Бекболат). **2.** *Нақты мөлшермен шектелген, кесікті.* Сергей мырзаның *кесімді* ақшасын пайдалы көріп, Қарғалы басына ең ілкі жылы қоныстанғанның бірі де осы кісі еді (Ғ. Сланов, Асау арна). **3.** *Белгілі, анық.* «Күн шықса-ақ болды, күн батады» – деген сөз осы үйдің *кесімді* уақыты өз сағаты секілді (С.Жүнісов, Жапанда.).

Кесімді бағалық. э к о н. *Өнімнің немесе жңмыстың бір өлшемі үшін тариф (тарифтік мөлшерлеме) бойынша төленетін жалақының мөлшерін белгілейтін; еңбекақы төлеудің кесімді жүйесінің элементі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кесімді еңбекақы. э к о н. *Еңбекке ақы төлеу нысаны; қызметкердің табысы белгіленген кесімді бағалықты басылыққа ала отырып, өндірілген өнімнің (орындалған жңмыстың) әрбір өлшемі (текшеметр, дана, кг.. м., т.б.) үшін айқындалатын ақы.* Өндірімді есепке алу тәсілдеріне және қосымша ақының қолданылатын түрлеріне қарай *кесімді еңбек ақы* нысаны тікелей кесімді, жанама кесімді, кесімді-сыйлықтық, кесімді-үдемелі және көтеріңкі еңбекақы жүйелеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Кесімді еңбекақы* жүйелерінің әрқайсысы жеке кесімді еңбекақы болуы мүмкін – әр қызметкер еңбегінің нәтижелері бөлек есептеліп, төленеді; ұжымдық келісім еңбекақы болуы мүмкін – ұжым (бригада, телім) жұмысының нәтижелеріне қарай есептеліп, төленеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кесімді күн – кесілген ет. *Өлшеулі күн кесілген еттей өте аз деген мағынада. Кесімді күн – кесілген ет* деген ғой, міне, күн біткен сияқты (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.).

Кесімді сөз [пікір]. *Тұжырымды, шешімді* сөз. Кеңес басшысы атасы, *кесімді* сөзді сөйлеген де сол, әжесі болса тек қана құптаушы (С.Жүнісов, Ақан сері). Майлыбаев – істің анығына жетпей, бастығы алдында *кесімді пікір* айтуды ыңғайсыз санады (Қ.Тоқаев, Түнде.).

Кесімді түрде. *Түсін суытып, қатаң түрде.* – Мен сізбен басқа жерде сөйлесем дедім ғой, қазір аулақ жүріңіз! – деді өкіл *кесімді түрде* (С.Мұратбеков, Жабайы.).

КЕСІМДІЛІК з а т. *Үзілді-кесілділік.* Сергей қыз жауабының *кесімділігіне* көңіл аудармады (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

КЕСІМПАЗ с ы н. с т и л ь. *Жегіш, тамақсау.* Аппақ май, сары қыртыс уылжыған қазыны

қиялай кескен *кесімпаздар* жапырақтай түсіріп жатыр (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

КЕСІМ-ПІШІМ з а т. *Кесікті сөз, түйін.* Өздеріне елпектеп, құрақ ұшып жүрген Асылдың ауылдастарына тұлға саналып, *кесім-піншім* айтқаны, соларға әрқилы тапсырмалар жүктеп, әр қиырға сілтеп жатқаны Гүлөйдің көңіліне бірде сыйып, бірде сыймайды (Т.Тілеуханов, Өмір арнауы). Жер үстінде болып жатқан жойқын жайлардың *кесім-піншімі* бір өзінің қолында тұрғандай, лектордың екілене сөйлеуіне Әкімкерейдің жыны келді (Ө.Қанахин, Дәмелі.).

КЕСІМСІЗ с ы н. *Үкімсіз, заңсыз.* Әйгілі Қостанайдың ақ түрмесі, Құжынап жалалыға жатты іргесі. Кісендел, оларды да айдап әкеп, *Кесімсіз* кеше кешке жапты, – десті (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ.).

КЕСІНДІ з а т. **1.** *Тұтас заттан кесілген кішкене бөлік.* Көкдауыл үстінде тулақ *кесіндісі* төселген әдемі ағаш шана сүйреткен Едігемен ере шықты (М.Мағауин, Ақша қар). **2.** *Тілім.* Сюзанна Бенедиктовна бұл кезде қарбыздың екі-үш *кесіндісін* жеп тауысып, сусыны қанып қалған еді (С.Мұқанов, Шығ.). Ылғи шұжық *кесіндісін*, тоқаштарды қалтама сала шығып алдына тастаймын. Асанды Арыстан соған бола жақсы көреді деп еш ойламаңыз (М.Қабанбаев, Кермек.). **3.** *Қиынды, кесіп-піншкеннен түсетін қалдық, кішкене бөлік, жыртыс.* Екі-үш адамның қолынан кездеме *кесінділері* көрінген (Қ.Тоқаев, Түнде.). **4.** м а т. *Белгілі ұзындығы бар тұзу сызық қиындысы, екі нүкте арасын қосатын сызық.* Егер есептің анықталу облысы жоғарыда атап айтылған түрлерде берілсе, онда сол облыстардың бойынан алынған екі нүктемен қатар, сол нүктелерді қосатын *кесінділердің* де сол облыста жатуы сөзсіз (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). Мұндай абстракциялық *кесінділер* саны шексіз көп. Олар екі жанама аралығында орналасады (А.Көбесов, Математика.).

КЕСІНДІЛЕ = е т. *Бүтінді кішігірімдеп кесу, бөлшектеу.* Өсімдіктерді вегетативтік органдарынан *кесінділеп* көбейткенде мына жағдайларды ескерген жөн (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).

КЕСІП з а т. с ө й л. **Кәсіп.** Ешкімнің ала жібін аттамайды, Кесібі адал *кесіп* болған жұмыс (Күйкентай қыз). Бұл заводтың салынуы, әрине, қарекет іздеген кедейлерге біраз *кесіп* болмақшы (І.Жансүгіров, Шығ.). Ол *кесібінен* айырылып қалды (Ө.Бөкеев, Қайдасың.). Жарлылықтан жасымда Жоқ болды тапқан *кесібім*. Бірақ байға бас ұрып, Сұрамадым кешірім (О.Шипин, Дастан.).

Кесіп қылды. *Kәсіп етті.* Әрбір ғалым – хахим емес, әрбір хахим – ғалым. Ғалымдарының нақлиясы бірлөй мұсылман иман мақлиды *кесіп қылды* (Абай, Тол. жин.).

КЕСІП-ЖАР = е т. *Ағашты кесу, жару жұмыстарының жалты атауы.*

КЕСІП-ЖАРУ *Кесіп-жар етістігінің қимыл атауы.* Өткенде, отын *кесіп-жаруды* сағындық, әрі сол күнгі жаттығу болады деп бес жігітін ертіп келіпті (Ә.Төреханов, Хантәңірі).

КЕСІПСІЗ с ы н. *Кәсіпсіз, кәсібі жоқ.* – Еліңіздің көбі *кесіпсіз* қаңғырып жүр, *кесіпсіз* елдің өмірі көп демеңіз – өлімі көп деңіз (Қалмақан, Тәтті қауын). *Кесіпсіз* жан жоқ. Дүние арзаншылық. Ақшаның құны – жоғары. Айына бесті-он сом таппайтын адам жок. Сонымен де әжептәуір тұруға болады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

КЕСІП-ПІШ = е т. *1. Матаны, т. б. өлшеп, қиып, тігуге әзірлеу.* Кеше ғана дүкеннен алған бес метр бөзді берсем бе деп едім, оны шешем *кесіп-пішіп* қойыпты («Қаз. әдеб.»). *2. а у ы с.* Алдын ала *ұйғарып қою, шамалау, мөлшерлеу.* Карповтың ұсынысы қысқа, тұжырымды болды... оның солайша шешілуі керек екенін өз көңілімен *кесіп-пішіп* те қойған (М.Әуезов, Өскен өркен). Сенең жасында бала деген ертеңін ойлап, келешекте кім болатынын *кесіп-пішішетін* (Б.Тоғысбаев, Боз жорға). Бұл жөнінде ойлаған ойыңды, азды-көпті тексергенінді, тапқан өзгешелігіңді *кесіп-пішіп* айта қою – қолдан келе бермейтін жұмыс (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

КЕСІП-ПІШУ *Кесіп-піш етістігінің қимыл атауы.* Өзіңіздің жақсы жұбай тауып қосу қолынан келмегенсін, қыздың өз тапқанына ара түсе алмайды, ақыл қосар, олай болмасын, былай болсын деп *кесіп-пішуге* өз мұршасы келмеді (С.Бакбергенев, Кентау). – Құдай тілеуінді берсін, Құреке, Сіз айтқандай мол дүниені *кесіп-пішу* рақат екен. Ойыма не келсе соны істеп отырмын (И.Жақанов, Бірінші концерт). Бірақ ауылдардың бәрін осылай деп *кесіп-пішу* қиын (Б. Майлин, Шығ.).

КЕСІР з а т. *1. Зиян, залал, зардап.* *Кесірім* бар Бір басымнан артатын. Есімім бар Әлдекімдер қорқатын. Талайым бар көтеретін биікке, Ағайын бар етегімнен тартатын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Рабиғамен таныскалы Ақжолтай мен Бөрібасардың *кесіріні* Есімбек талай рет көрген-ді (Е.Оразақов, Дәрігер.). Өленді бір ойладым, тастайын деп, қартайған несіне қақсайын деп. Бұл қиялым кеселдің *кесірі* екен, Жазылған соң отырмын бастайын деп (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *2. Кесірлі адам.* *Кесір* деп кек алатын өгей балаң Біз бе едік? Көп төбетке жырым қылдың! Жібердің

басқа жұртқа жолбасшылар, Әр жұрттың жолбасшымен көзі ашылар (М.Жұмабаев, Шығ.). «Танимысың өкенді? Шағатұғын шекемді Сен екенсің, көрейін!... Жаман мұндар, есіріп, Мұнша сөйлеп *кесірді*... Сазаңды берейін!» Бұрынғы қазақтар жамандықты кесір деп атаған (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Кесіп* атты, *қырсық, қыңыр.* Кейбір *кесір* жандар да әр кезек әртүрлі сұмқай мінездер көрсетіп қап жүрді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Өзі де біртөткей қисық адам-ау, өз дегені болмаса, жанға көнбейтін *кесір* – деп күліп қойды Қален (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). Нұрәлінің *кесір* мінездері кеңседе, түзде ғана емес, өзінің үйінде де көп байқалады (Б. Соқпақбаев, Өлгендер.). **3. Кедергі бөгет.** Самолет көтерілді мың метр, Суықтық он градус ол да *кесір* (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Балқаштың қаштық үркіп тесігіне, Айдаса кім бармайды несібіне. Тігулі үй, қоралы мал босқа қалды, Жолығып жауыздардың *кесіріне* (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ұрындым деп тіршілік *кесіріне*, Кір келтірме біреудің есіміне. Салмағы ауыр өмірдің сауалы көп, Жауапкері өзіңнің шешіміне (К.Салықов, Жезкиік).

Кесір болды [қылды]. а) *Бөгет, кедергі, тосқауыл болды.* Бекайдар... қосылып өмір сүру екеуінің де арманы екенін айта келіп, осыған *кесір болған* әнеуегі тойдағы Хасеннің қылығының себебін сұрады (І.Есенберлин, Айқас). *Кесір болып* кедейлік, Қолын бір-ақ бөгеді. Қорлық көріп байлардан, Көздің жасын төгеді (О.Шипин, Дастан.). Әйелден қор ешкім жоқ. Алланың жазуынан артық іс болмайды, жолыңа мен *кесір болмаспын*. Бірақ сен мұғаліммен кетсең, болыс бұл үйді шабады ғой (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Қырсығы тиді, жамандық істеді.* Шешесі фабрика жұмысына қосылса, Айымгүлдің оқуына *кесір болмас* па екен? (Ғ.Сланов, Асау арна). – Осы кісілердің өзінен қалмай жылқы, түйемді айдай жөнелсем бе екен, бұлар кетіп қалса, Дүрімбай *кесір қылар* (С. Шарипов, Шығ.).

Кесірге бола. *Сорға, қырсыққа қарай.* Биыл *кесірге бола* жаз ерте шығып, күн қауырт ысып кетті (Қ. Ысқақов, Бұқтырма.).

Кесірі ұрды. *Қаһарына ұшырады.* Жалғыз атты жолаушы, *кесірім қрып* кетпесін, Қасыма келмей аулақ қаш (Қ.Жұмаділов, Шығ.).

Кесіріне ұшырады. *Кәріне тап болды.* *Кесіріне ұшырармын*, – деп базарға талай мал салып көрген қу мүйіз Сарымсақтың қақпанын баспай-ақ тұр (З.Ақышев, Ақбел.).

Кесірін тигізді. *Бөгет, кедергі болды.* Тауып бер, жерден қазып жесірімді. *Тигіздің* бүкіл елге *кесіріңді*. Қырық жеті, тоғыз түйе, тоғыз бие, Ат, айғыр санап алам өсімімді! – Берген

ат, берген түйе тоғыз айып, Ежелден ереже бар қойған салып. Аламанның жылқысын түгел келтір, Қалдырмай бір тайын да кетем алып! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). «Кім біледі, бұзық балаларға кездесіп, оқуыңа *кесірін тигізе ме*» – деп, таныс біреудің үйіне орналастырмақ болды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Кесірі тиді. *Қырсық, зияны болды.* Өзара қыңыр қабақ, араласпайтын араз ағайынның *кесірі* екеуіне *тиді* (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). – Кергіген есер көңілдің *Кесірі тиді* еліне «Қасиетті асын Жерімнің Қорлағаны үшін», – деді де (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бір *кесірім ти ер* деп те сескенген (І.Есенберлин, Қатерлі өткел). А, Құлмамбет, Құлмамбет, Ағып жатқан сумен кет! Онда да *кесірің тиеді*. Қызарып батқан күнмен кет (Жамбыл, Шығ.).

Тірі кесір болды. *Арылмастай қырсыққа айналды, пәле болды.* Неге сонша асығып жүгіресің, Тамақ табу *болды матірі кесір*? Көлденеңнің барлығын көзің қимай, Күні-түні тасисың ініне сен (Ф.Оңғарсынова, Мазасыз.).

КЕСІР-КЕДЕРГІ з а т. *Бөгет, қырсық.* Ал сіз болсаңыз біздің ісімізге көп *кесір-кедергі* келтірдіңіз (Б.Момышұлы, Москва.).

КЕСІР-КЕЖІР с ы н. *Қырсық.* Шаң жұтқышпын деп өзің Киіп алып жез қалпақ, *Кесір-кежір* мінезің Болып алып тап-талпақ (Ө.Тұрманжанов, Менің кітабым).

КЕСІР-КЕРДЕҢ с ы н. *Қырсық, қияңқы, кертартпа.* Ағайынды алтау еді өздері *Кесір-кердең* келуші еді сөздері (Д.Әбілев, Өлең.).

КЕСІР-КЕСЕПАТ з а т. *Зиян, кедергі, қырсық.* Ол сый-сипаты, *кесір-кесепаты*, бүкпесі мен сыры мол, бір сиқырлы стол (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Ол басқа *кесір-кесепаты* жоқ тек қабық қана. Ол былайша шыбын болғанымен, оның ішінде осы мезетте әлдекімнің жаны жүруі мүмкін. Аяудың, өлтіруге обалсынудың түп төркіні осында жатыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

КЕСІРЛЕ = е т. *Зиян келтіру.* Көзге көз түссе, рақым жүзеге түсіп, Байлаған темір түйін шешілмей ме? Жазушы молда Мансұр, Мужмал қалам Білмеймін, кеңесімді *кесірлей* ме? (Мансұр).

КЕСІРЛЕН = е т. **1.** *Менменсу, тәкаатрлану.* Бірақ аздан кейін есін жиып, тосыннан ақыл тапқандай батылданып, тіпті *кесірлене* сойледі (Т.Ахтанов, Дала сыры). Меймандардан ештеңе шықпаған соң, арқар оларға *кесірлене* қарады, бір-бір басып, өзінің қорасына барып, жабулы тұрған есікті мүйізімен сақ еткізіп сүзіп ашты да ішке кіріп кетті (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Жағдайды түсінген жұрт

жағдай тандап *кесірленбейді*, күннің ерте-кешіне қарамайды (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). **2.** *Қиқарлану, қырсығу.* – Байқаса, тап жаңағыдай ашулы емес, жүзінде жылылық белгісі бар. Битабар осыны байқап, қайта *кесірлене* қалды (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Жай *кесірленіп* отыр ма өзі? Құдай ондырмай жүргені осы ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жайдары. Жақсы болмай *кесірленед*, Не дейміз енді мұны кежір демей (Шашубай ақын, Шығ.). Екіншісі – сыздана *кесірлене* керт қарайтын, асқақ, мақтаншақ, жемге қадалған қомағай көз. Ол – қазаққа, елге қарайтын көзі (М.Әуезов, Қылы заман). Ұсталмаған күйінде тұр сол берен. Ұстаспауды, Ұрынбауды жөн көрем. Күшім басым болып тұрған күнде Кейбіреуге *кесірленбей* жол берем! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

КЕСІРЛЕНУ *Кесірлен етістігінің қимыл атауы.* Ақ нан менен ақ майды. *Кесірлену* жемейді (К.Әзірбаев, Шығ.).

КЕСІРЛЕС с ы н. *Кесірі көп, залалды.* Айдалас және *кесірлес* Ағайын сені өсірмес. Ақымақтығыңды кешірер, Ақылдылығыңды кешірмес! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

КЕСІРЛІ с ы н. **1.** *Дертті, зиянды, залалды, зардапты.* Сол Күләш *кесірлі* кеселге душар болған қаладағы ауруханаға түскенде жеті жасар жетім көзінен жасы сорғалап жүріп апта сайын жеңгесіне тамақ тасып тұрады (Ө.Тарази, Құйрықты.). Бұл бүгінгі кеңесті заман емес, кешегі *кесірлі* заман; кешегі емес – бәз-баяғы патша кезіндегі бұзық заман («Жалын»). Крылов мысалдары сол кездегі қоғамдық құрылыстың толып жатқан *кесірлі* кеселдеріне көздеп атылған оқтай тура тиіп жатады (С.Мәуленов, Үркер.). **2.** *Кесепатты, қырсықты, қиқар.* Ас үйіне жолатпайтын *кесірлі* байлар ұясы тас-талқан болды (І.Жансүгіров, Әңгім.). Қас кере күліп, қырындай бұрып бетінді, Қиылып тұрсың қылықпен әсем не түрлі. Кеш көрдің мені. Өлетін науқас сауығып Кеткенде келген *кесірлі* тәуіп секілді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Кесірлі* бала туар деп Бұрынғы айтқан мақал-ды. Айнамкөз бен Қаракөз Тұтқынға түсіп маталды. Күмістеп соққан кенейді Алтыннан соққан сақанды Жұртқа ұмытып кетіпсіз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мұндайда телефонисткалардан *кесірлі* адам бар ма? Апыр-ай, солардың төбеңнен тоқпақпен ұрғандай дүңк етпесі-ай (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). **3.** *Менменсіп, буданғыш, тәкаатпар, паң.* Ноғайбай мырзаның ауыл салтанатын, үлгі-өнегесін көргенде әлгі *кесірлі* манаптардың қыры сына бастайды (К.Әзірбаев, Аңыз.). *Кесірлі* адам кер болады, Кеменгер адам кең болады (К.Әзірбаев, Таңд.

шығ.). Оның мына *кесірлі* отырғанына және сөзін бөліп жібергеніне іштей шала бүлініп Айбас отыр (Т. Қойшыманов, Қоңырат.). *Кесірлімен* кеңеске, Керме иықпен егеспе (Қаз. мақал-мәтел).

КЕСІРЛІЛЕУ с ы н. *Кесепаттылау, паңдау, тәкаппарлау*. Кісіге көз қарасы, қасын керіп тастап, *кесірлілеу* паң отырысы айбын танытып, айдарын асқақтатып тұрады (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

КЕСІРЛІК з а т. 1. *Зияндық, залалдық*. Тұрмыс жағдайы нашар болғандықтан, туберкулез, көз ауруы сияқты жұқпалы сырқаттар бел алып, олар мыңдаған адамды мүгедек қып, еңбекке араласуына *кесірлік* жасаған (С.Мұқанов, Алып. адым.). Тек бір қауіптенгені мас адам, шала мас адамның сөз қабылдау қасиеті қалай екенін білмеуші еді. Сол *кесірлік* етпесе деп күдік алды (А.Байтанаев, Қансонар). Бұл оқиғаны аяқтауға 1916 жылдың дүрбелені кесірлік жасады (С.Мұқанов, Шығ.). 2. *Кесепаттық, қырсықтық, қиқарлық*. Қайыршы ма, кімсің өзін? Мазамды алма, қақпа есікті! – Сен де орынсыз жаппа есікті, Тастау керек *кесірлікті* (Ө.Тәжібаев, Өленд.). Бірақ биязы мінезді апасы әрдайым сіңлісі ығына жығыла жүретін еді. Қазір Күнзия есіне оған еткен талай *кесірліктері*, кейбір ерсі қылықтары түседі (З.Шүкіров, Ізгілік.). Сол ежелгі *кесірлігін* бастады: – Әкем тыныш. Көрін сенің бабаңның Жатыр ертең топан суы басқалы (Қ.Бекхожин, Шардара). Ауылға туысшылап барған батыр, Керемет *кесірлікке* кездеседі (І.Қажытай, Тасжарған).

КЕСІР-ПЕСІР з а т. *Кедергі, кесір, залал, зиян дегенді ештеме көрмеушілік*. Келіпсің айтысқалы, сүйірігім-ай! Бәйгеде озып жүрген жүйрігім-ай! Білмеймін *кесір-песір* дегенінді, Алапқа атым шыққан мен Сүйінбай (Сүйінбай ақын, Ақиық).

КЕСІРТКЕ¹ з а т. з о о л. <лат. saugia> *Терісі ұсақ қабыршақты, құйрығы ұзынша біткен, бауырымен жорғалайтын кішкентай жәндік*. *Кесіртке* Жер шарының суық аймақтарынан басқа жерінің бәріне дерлік таралған (ҚҰЭ). *Кесіртке*, тышқанменен ойнаған жоқ, Күйкентай, жапалаққа жем болам деп (Айтыс). Шайла үстін жапқан кеурек пен қурайлар арасында *кесіртке* жүргендей шытыр-шытыр етіп басылып жатыр (Д.Исабеков, Тіршілік). *Кесірткелер* қаптаған Құм-шағылды аймақта Құмға төсін қақтаған Қызығамын тайлаққа (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Күркіреп күнің, күлгін жіп бері беттетер, Асыр да салар мақпалдай тықыр көкке төл, Миялы қырға, көделі бозға сен барсаң, Қара *кесіртке* қиярша жасыл боп кетер (Ж. Жақыпбаев,

Ләйлә). Сексенбай Салтанат пен олар күшке, Ой таппай ұшырарсың өкінішке. Қайткенменен *кесірткеге* келер әлі, Туралап тастағанмен жыланды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Зайсан жұмырбас кесірткесі. з о о л. *Зайсан ойпатында аумағы шағын жерлерде оңашаланған популяциялар түрінде тіршілік ететін, таралу аймағы шағын кесіртке*. Бөкен құмдарын мекендейтін *Зайсан жұмырбас кесірткесінің* популяциясы жоспарланып отырған Зайсан қорығының құрамына толығымен енеді (Қазақст. қызыл кітабы).

Кесіртке жамбасты динозаврлар. з о о л. <лат. saurischia> *Динозавр тобының отрядына жататын қарапайым бауырымен жорғалаушылар*. *Кесіртке жамбасты динозаврлар* жыртқыштарында қуатты тырнақты болған (Қаз. тілі термин. Биология).

КЕСІРТКЕ² з а т. а с т р. <лат. lacerta> *Жұлдыздық аспанның Солтүстік жарты шарындағы шоқжұлдыз*. *Кесіртке* Цефей Ақку, Печас, Андромеда, Кассиопес шоқжұлдыздарының арасында орналасқан (ҚСЭ).

КЕСІРТКЕДЕЙ с ы н. *Кесіртке сияқты, кесіртке тәрізді*. Бұл маңайда не көп, осындай бірінен-бірі аумайтын домалақ бас *кесірткедей* кеспелтек жалдар көп (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). *Кесірткедей* ауыстырған өңдерін, Түсінбеймін қылығына пенденің (М.Мақатаев, Шығ.).

Жыланды ұшкессе де, кесірткедей қауқары [әлі] бар. *Азулы, мықты, ерік-жігері қушті адам оңайлықпен жеңілмейді, берілмейді, басылмайды деген мағынада*. Сәду есін жиып алғандай болды. Енді ол «*жыланды ұшкессең де, кесірткедей қауқары бар*» дегендей, жалғанды жалшағынан басар бұрынғыдай күн тумасын сезсе де, өмір үшін күресіп, кек алуға өзін іштей қайрап келеді (Т.Дәуренбеков, Таң атып.).

КЕСІРТКЕЛІК с ы н. *Кесірткедей*. – Жылан жатқан көшемен барғыларың келсе, жол өне. Жеті рет кессе де, жыланның *кесірткелік* әлі бар. Бәлем, башпайларыңды тістеп алсын. Ана екеуі жыланды өлтірген де жоқ, бет-бетіне қаша жөнелген. – Қылтия қалғансып, сырт көшеге қарай салдым (М.Қабанбаев, Жиһанкез.).

КЕСІРТТЕР з а т. з о о л. <лат. eremias> *Нағыз кесірткелер [Lacertiade] тұқымдасының туысы*. Қазақстанның «Қызыл кітабына» *кесірттердің* 2 түрі (дәукөз кесірттер, шұбар кесірттер) тіркелген (ҚҰЭ).

КЕСІРІНЕН ү с т. *Біреудің тигізген зиянынан*. «Қап, қайдағы бір ойыққа тап болғанымды-ай, сен қарала қойдың *кесіріңнен*» деп кіжіне қалтырап жүгірумен үйіне

жетті (С.Алдабергенов, Өмірге жол.). Енді сенің *кесіріңнен* Маған да Туған жердің топырағы бұйырмас. Жә, не қайыр, налы мейлі, налыма, Сорлы балам, Туыпсың-ау сорыма (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қалайы өтсе күмістің есімімен, Үйреніппіз қарауға кешіріммен. Соның бәрі асылдың аздығынан, Азға зорлық жасаудың *кесірінен* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ауылнай деген үйі күйгір желіндеп тұрған сиырымды айдап кетіп, соның *кесірінен* жол бұзылып кетпей бұзау, торпақтың жеп тұрған азғана шөбін сатқалы барам (М.Дулатов, Шығ.).

КЕСІС = е т. **1.** *Қысыу.* Және оны мен арқан *кесіскеннен* кейінгі ұстайтын жібіңіздің «өз үлесіңізге» жеткенше үзіліп кетпей жетектей беретініне көзіңіз жете ме? (Д. Исабеков, Қара шаңырақ). **2.** а у ы с. *Келісу, ұйарысу.* Құда түскенде қазақтың жалпы әдетіндегідей құда күйеушілеп, қалыңдық ойнап жүрмей, біржолата алып кетіп, еріп барған кісілерден *кесіскен* қалыңмалын беріп жібермек (С.Сейфуллин, Шығ.). **3.** а у ы с. *Біржола қатыспай, араласпай кету.* Ал обалың өзіне Қысас қылар қайратыма келіпшің *Кесісетін* аямай, кезегіме келіпшің (М.Әуезов, Таңд.).

Ала жіп кесіскен. *Ата жау, ежелден келе жатқан.* Ие, Шоқан Шорманның туған киені болған да, бірі сол нағашының *ала жіп кесіскен* ата жауы болатын. Бірақ құрдастықпен, ұқсастықпен ойнауға болғанмен, тағдырластықпен ойнау кімге де болса қиын екен (С.Бақбергенов, Белгісіз солдат).

Ат кекілін кесісуі. *Біржола қатыспай кету.* Өйту – өкемен де, нағашымен де *ат кекілін* біржола *кесісу* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Ат құйрығын [шорт] кесісті. *Мүлде араласпай кетті.* Ал етегіңді сүйіп, есегің болайын деп жүрген Қанмен бірте-бірте ауыл алыстанып, түбегейлі *ат құйрығын кесісін* тындық. Ол бір доктордың өзінен екі-үш жас үлкен қызына үйленді (О.Бөкеев, Қайдасың.). *Ат құйрығын кесісер* жеріміз осы (С.Досанов, Тау жолы). – Бүгін тап осы сағат, осы минуттан бастап мен Жымпиты хукіметімен *ат құйрығын кесістім* (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ондайда атам-заманнан бері *ат құйрығын шорт кесісін*, тіл қатыспайтын Құлыбай ағасын да, кей-кейде түсіне кіріп, сұп-суық терге малындыратын сұрапыл соғысты да – не керек жарық дүниедегінің бәр-бәрін ұмытар еді (Ш.Айтматов, Қош бол.). Араздасқанда біржола *ат құйрығын кесіс-се* керек (М.Мағауин, Бір ата.).

КЕСІСУ *Кесіс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Арқан *кесісу*.

КЕТ = е т. **1.** *Бір арадан қашықтау, алыстау, ұзау.* Сондықтан бұл арадан көшіп

кетсек, Оразға Сыр бойында барып жетсек, Жатсынбас олар бізді қайтсе дағы О-дағы сіңлімді алған жекжатым ед (О.Шипин, Дастан.). Шанаңды тартып алып, *Кетін* ем, жылатып ем, Кей-кейде қатуланып Көк мұзға құлатып ем (Т.Молдағалиев, Шақырады.) Бағаналы тауым бар – Басынан дұшпан өтпеген. Шағалалы көлім бар – құс ұшып ылғи *кетпеген*. Қанаты талып қарлығаш, Шетіне шаршап жетпеген (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жандарал Абай қасында *кетпей* тұрып алды (М.Әуезов, Таңд.). **2.** *Біту, таусылу.* Алпыста – отбасынан таяр табың, Сор ашып, суы *кеткен* шұңқырдай-ақ (О.Шораяқов, Шайыр). «Баламдай бағып-қаққан, жануарым, Бірдейсің артығы жоқ маған бөрің. Риза бол жазым болып өліп кетсем, Жүре алмай сендерге еріп *кетін* халім» (О.Шипин, Дастан.). Жазшығып, қаркеткен соң, Жылқыны елге таман қайта айдайды (Қозы Көрпеш.). Мақсұтқа ойына алған жете алмайсың, Мал шашып, құр далаға төккенменен. Пайдалы істен алар абыройың *Кетпей* ді кейін қарай тепкенменен (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** *Болуға, тұруға тиіс жерінен басқа жерге орын ауыстыру; көшу.* Өзіңмен *кетпей* қайда қалды шынар, Тез тозған, көңілі жүдеу, жарлы шығар. Тай жарыс керегі жоқ, Тұлпарларға, Жаратып қос та мені Жанды шығар (К.Салықов, Жезкиік). Бесіктей қолдау еті, белі күдіс, Кең танау, келте құйрық, бота көзді. Үш мерген қапаланып *кетін* қалды, Еліне Сартаудағы көшіп барды (О.Шипин, Дастан.). **4.** а у ы с. *Қайтыс болу, о дүниелік болу.* Кемпір әр қабірге нұсқай балп-балп сөйледі енді: – Өкемнің қабірі,... көкірек ауруынан *кетті* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Айтайын бір ауыз сөз, тыңда аға! Ол кісі сізге әке, бізге баба. Жалғанда келген адам *кетін* жатыр, Құданың күдіретіне бар ма шара (Қ.Жапсарбаев, Жайқоңыр). Түспейтін шығар адамның сорлысы көктен, Неліктен қырттар болады өр, пысық, өктем?.. Келер де *кетер* талай жас, Мұқағали да Қорғансыз сәби ақынның соңғысы деп пе ең?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Туған елдің қақ төрінен Ерте тұрды неге Батыр? Бір Бауыржан *кеткенімен* Мың Бауыржан келе жатыр (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **5.** а у ы с. *Асу, толу (адам жасы, уақыт туралы).* Жауымбай қотыр аттың жүнін жұлып қарады. Күлімделді: – Енді елуден *кетті* (Б. Майлин, Шығ.). **6.** *Айналу, ұқсау.* Аралдық болып *кетті* к кеңгірліктер. Құйды нұр жүрегіме ел бірлікпен. Қызықты, қиындықты тең бөліскен, Табар ма ем Сенсіз бақыт мен тірліктен (К.Салықов, Жезкиік). **7.** *Уақыттың белгілі сағаттан асуы, өтуі.* Кенжек шам жарығында ұйықтай алмайтын. Оянып кетуі мүмкін. Сағатына

қарап еді, оннан *к е т і п т і* (М. Мағауин, Көк мұнар). **8.** *Негізгі етістіктің көсемше түрімен тіркесіп келіп, қимыл-әрекеттің кенет, бірден болғанын білдіреді.* Жарқын кеше үйіне барып қайтуға рұқсат алып еді, бүгін ерте тұрып, қамданып, түс кезінде автобуспен жүріп *к е т т і* (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Туғалы өзің Екі есе Тәтті боп *к е т т і* тіршілік (Қ.Мырзалиев, Бұлбұл бағы). Тұрғанда бойда қуат жүрген жақсы, Аяғың бір күн қылдан *к е т е р* тайып. Басыңды тауға да соқ, тасқа да соқ, Отырма бір орында құр мұнайың (М.Дулатов, Шығ.). Тұра тұр, –деп, –бөлем-ай! Тамаққа да қарамай, Баймырза *к е т т і* кектеніп. Қандай сұмдық болар деп, Бұл бір пәле салар деп, Есет қалды сектеніп (М.Дулатов, Шығ.). Нұрлан түсініксіз бірденені күнк етті де, дастарқан басына, Лиза мен Мирастың арасынан, тізерлеп отыра *к е т т і* (Ә. Тарази, Үлкен ауыл.). **9.** *Жүйтқу, зымырау, қамшы салдырмау.* Жігіт пе атқа топты жарғызбаған, Әнеки, көкпар *к е т т і* аңдыздаған. Дүркіреп тартып берді қуып соны, Қала ма мұндай кезде қан қызбаған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **10.** *Жоғалу, құру.* Ақындар *к е т к е н* заман ба, өлеңші келіп, Осынша сұп-сұр боламыз неден шіреніп? Қадамын жұрттың баққандар қай жерден шыққан, Біз, қазақ, ақын халықпыз демеуші ме едік?.. (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сөз табармын адамзатты құптарға, *К е т п е й т і н* дақ, жойылмайтын дық бар ма? Жұртым мені той алдында ұмытып, Шақырады дау-жанжалы шыққанда (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **11.** *Жолға шығу, аттану.* Өзің түстің өзің қазған орыңа *К е т т і* к көне, ішіңді ал қолыңа! Ұясына күн түр еді батқалы. Түксиеді меңіреу құм шатқалы Олар үлкен кара жолға түсіп ап Бір төбенің қасына кеп тоқтады (М.Шаханов, Ғасырлар.). *К е т е р д е* солдат жарының, ішінде қалған ана жыл, Көкемді айтпай танырмын, Деп бір сәби бала жүр (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бір күлермін ғарыш жаққа *к е т е р д е*, Көп кешеге қай бетіммен кектенем? Бізге өлімнің қолы, сірә, жетер ме, Мұқағали, Төлегенге жетпеген?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **12.** *Меншігіне, иелігіне өту, өтіп кету.* Қуанды бас қосқан соң кедей біткен, Жеріне ие болып байға *к е т к е н*. Басылмай мая-мая тұрып қалды Егіні бітік болып жерге сепкен (О.Шипин, Дастан.). Сетбызғыны хан қызы алып, Жас қойшыдан *кеткенінде*, Құлағына келмейді үні... Қойшы алысқа кеткені ме?! (О.Шипин, Дастан.). **13.** *а у ы с. Ұзау, жету, таусылмау.* Сан ғасырға *к е т е р*-ау сәбиіңмен жасты еңбек, Әуреленсек ойменен, әуреленбей шашпен көп. Жүйке құртқан арудың жүзін мүлде көре алмай, Жүретін де кездер бар жүректі емес, басты емдеп (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Ағат кетті. *Теріс іс істеді; қателесті, жаңылды.* Жамбылжан, танымайсың мен баяғы, Қолыңда асай-мүсей шал таяғы *А г а т к е т к е н* сөзім жоқ, отырған көп, Тең тиер өлеңімнің төрт аяғы (Жамбыл, Шығ. жин.). Қайтейін сорға тағы жаңылыстым, Қапыда жөні басқа жолға түстім. Асығыс албырт көңіл *а г а т к е т і н*, Тағдырдың бал орнына уын іштім (XX ғ. қаз. ақын.). Не болса да сабыр ет, *К е т е р* кейде би *а г а т*. Бірде жеңсе ғаділет, Бірде жеңер қиянат (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ажары кетті. *Әдемілігінен айырылды.* Күніс бір күн сөйледі: – Қой, қарағым, қой, – деді, Сен жыласаң, бауырым, Айырыламын есімнен, Ақ жүзімнен нұр тайып, *А ж а р к е т е р* бетімнен (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Айта кетерлік. *Ауызға алуға, еске түсіруге тиұрлық.* *А й т а к е т е р л і к* бір жай: осындай көңіл күй, сезімге ұратын нәзік суреттемелерге келгенде аудармашы шын шеберлерше сілтеп кетеді («Қаз. әдеб.»).

Алды-алдына кетті. *Жөн-жөніне тарады, быж-тыж болды. А л д ы - а л д ы н а к е т е д і*, Қосылмайды әндері (Абай, Тол. жин.).

Ана сүті аузынан кетпеген. *Уылжыған жас.* *А н а с ү т і а у з ы н а н к е т п е г е н* он жасар баланың сөзі сайдың тасындай кесек жатыр (І.Омаров, Серпін.).

Арқасы кетті. *Қүтіп мінбегендіктен жауыр болды. А р қ а с ы к е т к е н* малды мінбей қоя тұр («Қаз. әдеб.»).

Арманда кетті. *Мақсат-мұратына жете алмады.* Осы ұранды айтып күштіні жыққан әлсіздер, Осы ұранды айтып, жігіттер алға ұмтылған. Ақ намыс туындай – айқасқа кіріп боз аттар. Осы ұранды айтып, *а р м а н д а к е т к е н* боздақтар (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.). Құмдағы қой соңындағы қазақ емес, қаладағы қазағына да білім бере алмай *а р м а н д а к е т к е н* ата-бабамыздың ойы осында іске асты (Б.Қожабеков, Көктөбе).

Артық кетті. *Шектен шықты, асырып жіберді.* Шын ақын әділ ойын жасыра ма, Сөз құтын жалған айтып қашыра ма?! Деген ғой «сын түзелмей, мін түзелмес», Ал, *а р т ы қ к е т с е м* кешір, ақын аға! (Айтыс).

Аяғы кетті. *Аяғына ақау түсті, жем түсті.* – Аттың *а я ғ ы к е т к е н* екен, – деді Хакім, бірінші сұрағына жауап ала алмаған соң (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Әл кетті. *Қи-қуаты таусылды, әлсіреді.* Екі көзім түк көрмейді, *Ә л і м к е т т і*, әрі ашықтым. Сәуле күңгірт бұлдыр болды, Бәрінен де адасыппын (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Қаусаған отыз тісім қайта шықты, Болғанда қызыл иек *ә л і м к е т і п* (Жамбыл, Шығ.). Жауызға тастың қыры жаман батты, Қаңқ етіп

оқ тигендей омақатты. Әлсіреп *ә л і к е т і н*, сүйретіліп, Қан құсып кесек-кесек барып жатты (О.Шипин, Дастан.).

Бағы кетті. *Бақ-дәулеті жоғалды, бақытынан айырылды. К е т к е н б а ғ ы ң* айналып, Қайтадан қонса басыңа, Кеткен досың сол күні, Қайтадан болар қошпа. Шіркін жалған өмірдің, Бір қызығы осында (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Басы кетті. а) *Өлді, өмірі өшті, қиылды.* Өкінбейтін ел үшін, *К е т с е* дағы бір *б а с ы*, Батырдың көбі сырласы, Қырда асық ойнаған Кейбірі тағы құрдасы (О.Шипин, Дастан.). ә) *Басқа біреу үшін жазаға кесілді.*

Берекесі кетті. *Құты қашты, абдырады.* Қылышы бар адам көрсе, *б е р е к е с і к е т е* қалатын ауыл адамдары тіл қатыспай, тыныш қана отыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Онсыз да үрейі ұшып, *б е р е к е с і к е т к е н* қалың ел тітіркеніп қалды («Қаз. әдеб.»)

Бетімен кетті. *Жөн-жосықсыз, беталды лақты.* Еш тәрбиеге көнбей *б е т і м е н к е т к е н* адамды заңғеге салу керек («Соң. Қаз.»).

Буыны кетті. *Дәрмені құрыды, әлі қашты.* Қоспаң көзі қарауытып, *б у ы н ы к е т і н* қалған Жаңылды қарулы қолымен жерден көтеріп алып құшағына басты (Т. Ахтанов, Дала сыры).

Бір ұрт кетті. *Бұра тартып, қыңырлықпен сыңаржақтық істеді.* Оның бер жағында болыс інісіне Түбектегі қалың Торжымбайдың тізгінін бермей, *б і р ұ р т к е т і н* жүрген жайы бар еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Ғұмыр кетеді. *Өмір өтеді.* Көз айырмай, шатқалда Күзетем мен түнді бұл. Кірпікті бір қаққанда, *К е т е т і н д е й б і р ғ ұ м ы р...* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Далаға кетті. *Текке, босқа кетті, еш болды.* Өзгесін қайтейін, көрші хақы үшін көп күн жүгіріп істеген тірлігімнің *д а л а ғ а к е т к е н і н* айтсаңшы («Қаз. әдеб.»).

Дәмі кетті. *Бұрынғы бағасынан, қадірінен айырылды, құны қалмады.* – Әй, Қамар, бұлқынсаң да түстің торға, Абайлап қарасаңшы оң мен солға. Бекерге тәтті аузыңның *д ә м і к е т е р*, Тілімді ал, осы күннен әуре болма (С.Торайғыров, Шығ.).

Дәмі кетпейді. *Өте дәмді, тәтті.* Ғылым деген *д ә м і к е т п е с*, Алда піскен ас інім (Ш.Иманбаев, Таңд.).

Дегбірі кетті. *Мазасызданды, мазасы кетті.* *Дегбірі кетіп* жүрегі Шапқан аттай тасырлап. Тырнағы ұзын имиген Бөктергі тырнақ салалы, Қонып отыр тұғырға (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Дүниеден кетті. *Қайтыс болды, дүние салды.* Арманда болып келе алмай, Жалғызын ол көре алмай, *д ү н и е д е н к е т і н т і* (Батырлар жыры).

Ебі кетті. *Ұқсата алмады, қолының ебі келмеді.* – Кәсіпке сонан бері *к е т т і е б і*, Келмейді қайтып байлық теңіздегі. Борышқа белшесінен батып әбден, Мүлкінің болды бәрі жоқ есебі (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

Елемей кетті. *Менсінбей кетті, назар аудармады.* Кетейін деп осыны, *К е т е р* едім *е л е м е й*. Елемекке болмады, Жабысқан соң сендей (Жамбыл, Тол. жин.).

Екі көзден жас кетпеді. *Жылай берді, қор болды.* Былай тұрсын шалдығы, Үш қатынның үстіне Менің басым қор болмақ, *Екі көзден ж а с к е т п е й*, Тартқаным қалың сор болмақ (О.Шипин, Дастан.).

Естен кетпеді. *Ұмытылмады.* *К е т п е с*, сірә, *е с і ң н е н*, Мың қуаныш, жүз айбын. Мүз балақтар өсірген Медеу деген мүз айдын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Есі кетті. а) *Есеңгіреді, миы ауды.* Алдында Торғай қаласы Алыс емес жақын-ды, Сол жерден сегіз шақырым, Ағызып келген бетімен Батыр басқа тартқанда, Жарылып басы шабардың *Е с і к е т і н* ауытқып, Жалын құшты атының (О.Шипин, Дастан.). ә) *Жынды болды, ақымақтық істеді.* *Е с і ң к е т с е*, естіге кіріптарсың, Ең бастысын ұмытқансың, – деп Шыңғыс хан ызбарлана тіл қатты, Әр сөзінде атан түйе қайысардай зіл жатты (М.Шаханов, Ғасырлар.). б) *Зәресі қиты, үрейі қалмады.* Ергали оларға: – Жүріңкірендер! – деп айқайлап еді, екеуі әлденеге *е с і к е т і н*, алыстағы қала жаққа қадала түсті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қу баксы тұрды сол сәт орынынан, Көрген жан шошыр еді порымынан. Еңкейді, *е с і к е т т і* көрі шалдың, Еш нәрсе айта алмастан толығынан (Е. Бердин, Екі ойшыл). Әбікеш таңырқады *е с і к е т і н*, Жүрегін балбыратып он тербетіп (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Бір жағынан сен қыстың Бір жағынан – партизан. *Е с і к е т т і* фашистің Ел қолына берді жан (Ж.Саин, Таңд. шығ.). в) *Мәре-сәре болды, қатты қуанды.* Ұл тауып Сауырбайдың Ақбөпесі, Қуанып үй ішінің *к е т к е н е с і* (Ж.Саин, Таңд. шығ.).

Жаны кетті. *Өлік тәрізденіп, денесі жансызданды.* Қаттырақ мытып жіберейін десе, білегінен *ж а н к е т і н* қалған – қолын қозғалта алмайды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Желге кетті. *Зая болды, еңбегі еш кетті.* Непіл түгіл намазы Бәрі *ж е л г е к е т е д і*, «Еннатайыны кәлкаусар» Пошол дереу айтқаны, «әні-шаны Құлаптар» (Абай, Тол. жин.).

Жоқ болып кетті. *Ғайып болды, із-түзі қалмады.* [Жақыпбектің] Бұрын көзінің қиығында көзге шалынар-шалынбас жіңішке бір әжімдер болушы еді ол да *ж о қ б о л ы п к е т і н т і* (М.Иманжанов, Шығ.).

Жерге кіріп кете жаздады. *Өлердей қысылды, қатты қылды.* «Нақақ болса да

жаксыға жала оңай ма?» деп, кісі көргенде, ұялғаннан *жерге кіріп кете жаздаушы* еді (С.Торайғыров, Шығ.). «Балықшылар қара май жакқан кім болды екен?» деп таба алмай отырғанда, Иван *жерге кіріп кете жаздады* («Қаз. әдеб.»).

Жүріп кетті. *Демі үзілді, жан тапсырды.* Сырылы басылған науқас енді сұлық түсті де, бірден *жүріп кетті* («Қаз. әдеб.»).

Жылап кетті. *Су тегін боп, арзанға кетті.* Бала-шағасының аузын ағартып отырған жалғыз сиыры да мұқтаждықтың кесірінен біреудің жетегінде *жылап кетті* («Жалын»).

Зая кетті. *Құр босқа кетті, еш болды.* Айлар бойы қасарысқан есіл еңбек, аяқ астынан, аз уақыт ішінде *зая кетер ме* екен («Лен. жас»).

Зәресі кетті. *Үрейі қиты, қатты қорықты.* Қарақшының сиқыршы көргенде *зәресі кетті* *ни* белгілі ғой (Камбоджа ертегі.). Мана сендер келіп пар атпен түсе қалғанда *зәрем* мұндай *кетпес* (Ә. Нәбиев, Шолпан).

Зәресі ұшып кетті. *Қорықты, зәресі қалмады.* Бақаға өгіз таумен тең *Ұшып кетті зәресі* (Абай, Тол. жин.).

Кегі кетті. *Кек қайтарылмады, кегі бар деген мағынада.* Бізді өсірген бақытты ел, Жауда *кегі кетпесін*. Елде қалған кемпір, шал, Еңіреумен өтпесін (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Келмеске кетті. *Дүниеден өтті, өлді.* Енді кеттім-ау деп қолын алды-артына қарманып, қалбалақтап келе жатқанда, қасында ерең-серең етіп аударылып түсіп, *келмеске кетіп* бара жатқан атын көрді (М. Әуезов, Қараш.). Ішім толған у мен өрт, сыртым жүрдей, Мен *келмеске кетермін* түк өндірмей. Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр, Сырымды тоқтатайын айта бермей (Абай, Тол. жин.).

Кері кетті. *Ілгері баспады, құлдырап төмендеді.* Жапан далаға жаңалық тынысының келуіне байланысты Қарасайдың ісі *кері кете* бастады («Қаз. әдеб.»).

Кет, жоғал. с ө й л. *Құры, көзіме көрінбе деген мағынадағы сөзқолданыс.* Еш жөнсіз көп алдында барымта алған, Ұмытып Ораз айтқан туралықты. «*Кет, жоғал*, сен үш шірік, көрінбе!» – деп, Зілқара сабап-сабап қуып шықты (О.Шипин, Дастан.).

Кет әрі емес. *Бәлкендей қарсылығы жоқ, қарсы болмады, жек көрмеді.* Бұл екеуі де Жәнібектің ұсынысына бірден құлап түспегенмен де, тақа *кет әрі емесітігін* білдірген (І.Есенберлин, Алмас.). – Сен үшін әдейі көп былғарының арасынан таңдатып алдым, – деп Шолтайдың тоқалы туралы жүрек сырын білдіріп кеткен. Өзі *кет әрі емес* (Ә.Нәбиев, Шолпан). Сөзін естідің бе? *Кет әрі емес*. Ойбай,

қимылдап қал. Мұндай сұқсырлар тұзаққа түседі, – деді Сағынбаев (М.Иманжанов, Шығ.). Көжек әкесіне келіп: – Бөкебайдың қызына көңілім кетті. Қыздың өзі де *кет әрі емес*, – деді (Т.Ахтанов, Танд. шығ.).

Кет де. *Ары кет, аулақ жүр, көзіме көрінбе деген мағынада.* Жакпаса алтын саздың күміс күйі, – Шәуілдеп итше сені «талаған» кім? Иттерде, өзің елеп *кет демесең* – Қуалап тастауға шын жараған кім? (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). – Әй, Дос, мынауыңа қой дейсің бе, әлде маған *кет дейсің* бе? (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). «Жоғал!» – деп екінші рет ақырды бай, Сұрланып әйелі де бермеді рай, «Қаңғыртқан сен қазақты біз емеспіз, *Кет!*» – *деді* үйімізден тақылдамай (О.Шипин, Дастан.).

Кете барды. *Жүре берді, ештемені елең қылмады, ойламады.* Ол арада Бекболатқа жігіттің де көзі түсіп сәл ғана кідірді де, бұрылып *кете барды* (С.Шәріпов, Бекболат). – Әй, біргалай жер-ау. Ат болса, шіркін... – деп, шырт еткізіп түкіріп қойып, *кете барды* (С.Мұратбеков, Көкорай). Ойына енді түсіндім. Атының басын қамшымен қағып жібердім де *кете бардым* (Б. Нұржекеев, Күй толғақ).

Кете берді. *Жүріп кетті, алыстады.* Бейшара-ау, бай сенің не теңінді алған, *кете бермейсің* бе? (Б.Тілегенов, Аққайнар). «Колхозшы болатын жігітке оқудың керегі не, кететін болсаң *кете бер*, жүретін болсаң жүре бер» (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Сұлтанмахмұт жасында аңқау, ойынмен онша әуесі жоқ момақан: киімін, қолындағысын қайда болса, сонда тастап *кете беретін* салқам болады (Б.Кенжебаев, Асау.).

Кетер аяғым, кетпен таяғым. *Не қылса да өзіме, әуре болсам өзімнен деген ретте келеді.*

Кеткен адам. *Қол үзген, болдырған, әбден тойған, іргесін аулақ салған адам.* – Сен менің туысым емессің. Екеуіміз туыс болудан *кеткен адамбыз* (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Кет-кеттің астынан алды. *Қуды, кетуімізді қалады.* – Анау Зүбәйла күн көрсетер емес, тіпті қол жұмсайтын болды, *кет-кеттің астынан алды*, неше жылдай шал әкең бағымды байлады, енді жас байға тиемін, үйімді босат дейді (Ж.Жұмаканов, Жинақ).

Кетпес байлық. *Қазына, кен, өмірбақилық дәулет.* Балалар, бұл жол басы даналыққа, Келіндер, түсіп, байқап, қаралық та. Бұл жолмен бара жатқан өзіндей көп, Соларды көре тұра қалалық па?! Даналық – өшпес жарық, *кетпес байлық*, Жүріңдер, іздеп тауып алалық та! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Кетсін әрі. с ө й л. *Аулақ жүрсін деген мағынада.* Табылар-ау даңқымның жоқшылары,

Жалған жылау, Жалған мұң *кетсін әрі*. Бұл хат саған жеткенше, досым Федор, Қабірімнің үстіне шөп шығады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кетті де барды. *Артына қарайламады, жүріп кетті.* Сөйтіп, Базарлы мен Жігіткеке ара түсіп, қостайды дерлік атқамінерлер аз-ақ күн ішінде, қиянатшыл жолына басып, тастап-тастап *кетті де барды* (М.Әуезов, Шығ.).

Көз алдымнан кетпей қойды. *Қайта-қайта елестеп, мазасын алды.* Осы бір сурет сегіз ай бойы Тоқаштың көз алдынан *кетпей қойды* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

Көшіріп кетті. *Дым қоймай, сыпырып әкетті, ұры түсті.* Есік алдында біреу қорылдап ұйықтап жатыр. Бұл үйді орнымен *көшіріп кетсең* де білетін түрі жоқ (А. Токмағамбетов, Ақмоншақ).

Көңілі кетті. *Ықыласы ауды, ұнатты.* *Көңілім кетті* ғашыққа, Қанша айтсаң да тіл алман. Маңдай алған жағымнан Атымның басын бұра алман (Батырлар жыры). Ақбалаға *көңілім кетіп* қалған ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұлақтың бұл жердегі анық жайын, Біреуден білмек болды түгел сұрап. Батырдың Сарбұлаққа *көңілі кетті*, Жиып ап бар кедейді қоныс қылмақ (О.Шипин, Дастан.).

Күйі кетті. *Жайы болмады. Күйі кеткен* жігіттің шаруасы ілгері басушы ма еді («Жұлдыз»).

Күйіп кетті. а) *Ашуга булықты, ыза кернеді.* Сары самауырды быжылдатып қойып, осы сегізіне Асылтастың шай беріп отырғанын көргенде Жакып тіптен *күйіп кетті* (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). ә) *Арзан бааға сатылды.* Кеңілдің балаларының сауда басында арзанға *күйіп кеткен* малының ішінде Махмудтың да он қойы кете барған ғой (Б.Аманшин, Көкжар.).

Қадірі кетті. *Абыройы төгілді, қадірі қалмады, жеккөріністі болды.* Ат арықтар, тон тозар, *қадір кетер*, Күлкіні онша күйлеп шуламалық (Абай, Тол. жин.).

Қайда кеттің. *Қайдасың, қайда қалдың, қайда жоғалдың, неге тастап кеттің деген мағынада.* Бас қосып еліменен отырғанда Шулады тірі қалған халқы келіп: «*Қайда кеттің*, мергенім? Дер кезінде келмедің. Көрдің бе мынау еліңнің Қырылып қойдай өлгенін» (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Қайырылмай [қарамай] кетті. *Қарайламады, артындағыларды қып кете барды.* *Қайырылма*й қалай *кетесің*, Хабарсыз қалай ол тоқтар. Көрдің бе оның көкесін, Соғыстан қайтқан солдаттар? (С.Мәуленов, Алыс кет.). Көп болды де саулықтың кеткеніне, Білмедім біздің басқа өкпелі ме? Көп жылғы көңіл жақын жолдас еді, Артына бір *қарамай кеткені* ме? (О.Шораяков, Шайыр).

Қар кетпес. *Үнемі қарлы болып тұрады, биік шың деген мағынада.* Құс баласы, Шопеке, Жейтұғын жемге қарайды. Шынжыр балақ, шұбар тос, Қысы-жазы *қар кетпес*, Қарлы тауда тұрады. Жақсы құстың бәрі де Жақын жерде болмайды (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Қате кетті. *Қателесті, қателік жіберді.* Ал сөйлейін домбырам, Әртүрлі күйден қалмағын. *Қате кетіп* басылма, Сегіз, перне, бармағым (Майлықожа, Нақыл).

Қатты кетті. *Дүрсе қоя берді, бас-көзге қарамады.* Ол кісінің кейде бір *қатты кететін* кездері де бар (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Қатып кетті. *Тамаша болды деген мағынада.* – Сөз сыңайларына қарағанда, сүйіп қосылмаған... – Онда тіпті *қатып кеткен* екен, – дедім (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Қисыны кетті. *Рет-жөні болмай, қиюы қашты, берекесі қалмады.* Қызығы кеткен ел бағып, *Қисыны кеткен* сөз бағып, Ендігі атқа мінгендер Күнде ертеңге тоймайды (Абай, Тол. жин.).

Қиюы кетті. *Жізі ажырап, рет-жөні бұзылды.* Ызғары әлі басыла қоймаған суық леп *қиюы кетіп* қақыраған есіктің ырсиған саңылауынан ішке кіріп, тұла бойымды тоңазытып жіберді («Лен. жас»). Немістердің барлық үлгідегі машиналары – *қиюы кеткен* кебене сияқты («Жалын»).

Қойып кетті. *Басымен кірді, сиңгіп кетті.* От емес, өрт екен бір қалың шұбақ Қалмайтын қарығанда, жаның шыдап, Екпінмен келген бойы *қойып кеттім*, Қойсын ба тұрған дене жану сұрап? (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қолға кетті. *Тұтқыңа түсті.* Асқа, тойға баратұғын, Жаны асығып жас жігіт. *Қолға кетті* жауға бір күн, Тірі адамның ісі үміт (Абай, Тол. жин.).

Қолында кетті. *Біреу алып кетті, кім көрінген пайдаланды.* – Жирен атта оның қандай жұмысы бар? Байдың аты кімнің *қолында кетсе*, оның қолында кетсін (Х.Есенжанов, Көп жыл.). – Аман, шырағым, – деді жайласқан соң Әдхам. – Мынау мұрт, мен болмағанда, бір саудагердің *қолында кететіні* еді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Құны кетті. *Жоғалды, ұрланды, босқа кетті, сұраусыз, ақысыз кетті.* Әділдікті айтқызбай дүрілдеп дау, Құлагерім, жоқталмай *құның кетті*-ау, Тебіренбедің сен неге, Бурабай көл, Күңіренбедің сен неге, Сырымбет тау (С.Мәуленов, Рауан).

Құпия кетті. *Ешкім білмеді, сыры ашылмады.* *Кетеді құпия*, кетеді Демеске қанша хақым бар. Жасырмай бірақ өтеді Шаттығып, мұңын ақындар (К.Салықов, Жезкиік).

Қыры кетті. *Ыңғайы, қисыны болмады, орайласпады.* Бір қыры кеткен нәрсенің кері тартатын да тұратын әдеті емес пе («Лен. жас»).

Мазасы кетті. а) *Өзін жайсыз сезінді.* Ауру адамның басы ауырып, тамаққа көңілі соқпай *мазасы кетеді* (Н. Әжіғалиев, Мал ауру.). ә) *Дегбірі қашты, мазасызданды.* Зиян шекпей қалмасың оңдай істен, Мал кетер, маза кетер, ар бұйырмас (Абай, Тол. жин.).

Малы кеткен. *Малы азайған, кедейленген.* Қуанды *малы кеткен* ашпен арық. Көңілі көтерілді болған қаріп. Жауызды қастық қылған күртқаннан соң Дабысы көтерілді жерді жарып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Мардымсып кетті. *Шалықтады, атақ-даңқын бұлдады, кеудесін көтерді.* Сондағы көпке айтқан қарттың сөзі: «Ұқсапты атасына ер мінезі. Мынау ит зорлықшы еді барып тұрған, *Мардымсып кеткен* еді тағы да өзі» (О.Шипин, Дастан.).

Мойнына су кетті. *Еңсесі түсті, салы суға кетті.* Госпиталь кеңсесіне күн сайын барып Катяны сұраймын. «Қайдағы Катя?» дейді іс жүргізуші қыз; *мойныма су кетіп* шыға берем (Ә. Сәрсенбаев, Офицер.).

Морт кетті. а) *Бірден күрт сынды.* Балтамен шабуға сексеуіл көнбейтінін, тасқа ұрса ғана *морт кететінін* Байжан білетін (С.Мұқанов, Сырдария.). ә) *Аяқасты дүрсе қоя берді, шартта-шұрт ашуланды, едірейіп шыға келді.* Курнос Иванның ерегіскен жерде *морт кететін* о жар мінезі тағы бар (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Морт кетер, морт кеткен* соң, мерт кетер деп Жақсылық жоқ, жамалар дертке дерт тек, Шұқырда, Шотта сәті түскенімен, Тайлықтым жүздесуден бетпе-бет кеп (М.Әлімбаев, Өшпес от).

Мұрнынан кетпеді. *Иісі қишті, жағымды, хош деген мағынада.* Шөбіңе сенің қарасам, Жайқалған сары бетеге. Аңқыған жұпар иісің, *Мұрнымнан, сірә, кетер ме?* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Мұлт кетті. *Жаза басты, жаңсақтық істеді.* Бірге өтейік, кел, достым! Сынар жерім – осы жер, Тая шауып, *мұлт кетсең*, Жығар жерім – осы жер (Ж.Саин, Таңд.).

Мүрдем кетті. *Кенеттен өліп кетті.* Өз қарсыластарымның арасында мотоциклден ұшып кетіп, *мүрдем кеткендері* де бар («Лен. жас»). Көкек: «Ау, бұлбұл, көрінсеңші, үнің өшкір, Дүниеден жасырынып күнің өткір! Күн-түні көз ілмейсің қақсап босқа, Гүл құсап үш күн жайнап *мүрдем кеткір!*» (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Неақық кетті. *Қандай алажағың бар еді деген мағынада.* Бареді мендене ақық кеткендей-

ақ? Тиеді мына сөзің кетпендей-ақ. Аузыңнан қандай-қандай сөз шығады, Тұлпарды есек келіп тепкендей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

Нең кетті. *Ештеме болмайды, ештемесі кетпейді деген мағынада.* Сый дәметпе, берсе алма еш адамнан, *Нең кетеді*, жақсы өлең, сөз айтқаннан (Абай, Тол. жин.). Жасқанып жаси берсең өзінді жәбірлегенің, өзгенің *несі кетеді* (З. Жәкенов, Таң самалы).

Ойға кетті. *Ойға шомды, ойланды.* Майор Кузьменко арыз үстінде бір сәт *ойға кетті* (К.Тоқаев, Тасқын.). Бір шок емен! Келе берем, Аранда сол қыз тұрғандай. *Ойға кетем* терең-терең, Жас жанымда жыр тұр қандай? (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ойланып *ойға кеттім*, жүз жылғы өткен. Тон қабаттап кигенім шидем шекпен (Абай, Тол. жин.). Жаңыл мебельдерін тағы да сүртіп, баптай жүріп *ойға кетті* (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

Отырғызып кетті. *Өкініште қалдырды, жер соқтырды.* Тұрсынбай, сен маған Поповтан ауысып келіп едің, – деді Ушаков. – Осымен екінші рет *отырғызып кеттің* (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Өз бетімен кетті. *Бағусыз, қараусыз, өз алдына кетті.* Қойлар тұр бірін-бірі жарға сығып, *Кететін өз бетімен* жол жоқ шығып. Домбыққан тас атқанда қолын қойшы, Қойлардың қолтығына жылытар тығып (О.Шипин, Дастан.).

Өз жолымен кетті. *Ата-баба дәстүрін сақтады.* Кетейік бе тұлпар мініп, ту алмай, Қылышыңды қызыл отқа суармай. *Өз жолымен кеткен* ата-бабаңдай Кетесің бе үнсіз-түнсіз, Тұманбай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Өзіме-өзім сеніп кеткен. *Бір өзінен басқаға сеніп үйренбеген.* Қашанда бәйге болса, «менікі» деп, Қапысыз *өзіме-өзім кеткен сеніп*. «Көз бар-ау, көз тиеді-ау» деген ойдан Аулақпын, сақ болудан көңіл бейғам, Отырмын енді еске алып соның бәрін, О, тоба, дерің бар ма пәле қайдан! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Өмірдің сәні кетті. *Қызық азайды, қызықсыз бола бастады.* Түреді ол мана күрсініп, *Өмірдің сәні кеткендей*. Қуанды енді тіршілік Ақ қаз боп желпіп өткендей (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Өзімен кетсін! қ а р ғ. *Бетін аулақ қылсын!* – Асабайың *өзімен кетсін...* Құдайдың құтты күні күшікше аунап айықтырғышта жатады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш.). Барға разы толқытса сезім өлең, Алға ұмтылам болашақ көзіменен. Өткен ғасыр сақтайық жақсылығын, Жамандығы *кетсінші өзіменен* (К.Салықов, Жезкіік).

Садаға кет [кетсін, кеткір]. *Тырнағына татымады, басқан ізіне тұрмады. Садаға кетсін* Алшағыр Айналайын ағамнан. Азатұғын жеңем жоқ, *Садаға кет* Құртқамнан (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Садаға кеткір. қарғ. «Алтын көрсе, періште жолдан шығады» дейді. Періштеден *садаға кеткір*-ай! Періште алтынды не қылсын (Абай, Тол. жин.).

Садағаң кетейін. *Құрбандығың болайын.* – Рас, жәкесі, – деді Бердібек, – Рас, *садағаң кетейін.* – Едігенің қолын алып, қатты сілкі қысты (М.Мағауин, Көк мұнар).

Салы суға кетті. *Мойнына суқұйылды, еңсесі түсті.* Жақып Шәкеннен жүз сом қарыз алып, дереу атына мінді. Байбол *салы суға кете* қоса аттанды (Ғ. Мұстафин, Дауыл.). *Салы суға кетіп*, сағы сынбағыр, Қашан көрсең, су тартып сол тұрған ұл. Жан-жағының қошаметі аздай-ақ, «Мақтау қағаз» алатұғын жылда бір (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Құттыбектің үйге қайтқысы келмеді. *Салы суға кеткендей*, биік жардың қабағында ұзақ отырды (Ә. Тарази, Асу.). Қапез шай іш деп бөгеген жұбайына да ашулы. *Салы суға кетіп*, бес-алты қараны алдына салып фермаға келді («Қаз. әдеб.»).

Сәні кетті. *Бұрынғы күйінен, кескін-келбетінен айырылды.* Қартайып арыстанның әлі кетіп, Қажыды, өлмесе де, *сәні кетіп*; Сүйекке қатаң тиіп жатқан төсек, Шақырды бас адамын өмір етіп (XX ғ. қаз. ақын).

Суға кетті. *Суға батып, опат болды.* «Жаулардың басы инженер Естеміс Үркімбаевтың өзі болып шығыпты, өзі *суға кетіп* өліпті» – деді тұрғандардың біреуі (М. Дүзенов, Ақөже). Екі кемеңнің құйрығын ұстаған *суға кетеді* (Мақал). Ертай отыз тоғызыншы жылғы көктемде мені ауданға апарып тастап, қайтып келе жатқанда *суға кетіпті* (С.Омаров, Өмір.).

Су түбіне кетті. *Құрыды, масқара болды, ұсталды.* – Ертең ғой бұл сондай бір бөле болып шықса, бөріміздің де *су түбіне кеткеніміз* (Ә.Әбішев, Замана.).

Су түбіне кетеді. *Құрдымға кетірді, құрттың түбіне жетті.* Осымен қатар: ... Құнанбайды елге қайтартпаймыз, айдағамыз, үстінен арызды айдап, *су түбіне* бір жолата *кетіріміз* (М.Әуезов, Шығ.).

Су түбіне кету. *Құру, жоғалу.* Бірі айдап, бірі тартып түсіргенде, Болар ма менің сынып қалмауыма? *Кетуге су түбіне* тұрмын таяу, Қолымның қай тал жақын қармауына (XX ғ. қаз. ақын.).

Сүреңі [өңі] кетті. *Жағдайы төмендеді; абдырады.* Шаймерден атқа мінеді, Көк далаға жүреді. Еселсіз жауға шабылып Халықтың

кеткен сүреңі (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Қарауытып дүние Адамзаттан *өң кетті*. Ашу менен ызаға Көкіректі кернетті. Күркіреп аққан Көксудай – Дүниежүзін селдетті (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Түсі кетті. *Өңі құқыл тартты, түсі қашты.* Мен көрдім қызыл гүлді *түсі кеткен* Тәнінен әлсізденіп күші кеткен. Мағлұм бір түйткіл болып көптен Сол түйткіл қазір оған келіп жеткен (С. Торайғыров, Шығ.).

Тіл тартпай кетті. *Табан аузында өлді, бірден қайтыс болды.* Арт жақта отырған Григорьев дәл желкесінен мылтықпен басып салды, шофер *тіл тартпай кетті* («Лен. жас»).

Тірі кетпейді. *Аман жібермейді.* Аман, *тірі кетпейді* Табаныңа салғаның. Аспанмен ұшсаң зуылдап, Жердегі шөпті қозғалтар Қанатыңдағы самалың (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Ұмытылып кетті. *Ұмытылды, ұмытты.* Билер мен болыстарды мадақтаған өлендері елдің есінде сақталмай *ұмытылып кетті* (С.Әзірбаев).

Ұйықтап кетті. *Көзі ілінді, мызғыды.* Ол *ұйықтап кеткенін* сезбей қалды («Қаз. әдеб.»). *Ұйықтап кетіп*, шошынып, тез оянды (Абай, Тол. жин.).

Ұйқыға кетті. *Ұйықтады, жатты.* Қараңғы түнде тау қалқып, *ұйқыға кетер* балбырап (Абай, Тол. жин.).

Үйден кетті. *Басқа жақта тұрды, бірге тұрмады.* Біраз жыл өткен арада Әкеміз *үйден кеткелі*. Шықпай-ақ еркін далаға, Көргенім менің көп тегі (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Үптеп кетті. *Дым қалдырмай сытырып әкетті, тонады, ұры түсті.* Қарақшылар әрбір үйдегі іліп алуға жарарлық дүние-мүліктің бәрін *үптеп кетті* (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Шейіт кетті. *Құрбан болды, тосыннан жан тапсырды.* – Адамдарымыз да азайып қалды. Артықбай мен жылқышы Сүгір, Аманбайлар *шейіт кетті* (Т. Жармағамбетов, Сентябрь.).

Іліп кетті. *Ұрлап әкетті.* Әлгі тіркеушінің бюллетенді беріп жатқандағы бар айтқаны: – Галошыңды киіп кет, біреу-міреу *іліп кетпесін*, деу ғана болды (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Үні кетпеді. *Сөзі, дауысы ұнамды, жағымды деген мағынада.* *Үнің кетпес* құлақтан, Ағыны күшті бұлақтан, Тау суындай тасқыны, Талқандай құзды құлатқан (Жамбыл, Тол. жин.).

КЕТА з а т. з о л. *Қиыр Шығыс суларында өсіп-өнетін, лосось балықтары тұқымдасына жататын еті қызғылт ірі балық.* Мысалы, *кет а* балығының ұясының аумағы 2,5 метр, ені әдетте 1,5 м., тереңдігі балықтың бойымен бірдей (Ж. Әбиев, Биология.). Ананың жаңағы

асау шортанын мұның *к е т а с ы* бір соғып сүлк түсіріп немесе жұтып қойғандай жым-жырт (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

КЕТЕГЕН с ы н. к ө н е. *Үйренішті жеріне қашып кете беретін, қашаған. К е т е г е н* болса, құрысын. Егінді жерде баға алман. Кетіп қалса суылдап, Жаяу оған бара алман (С.Сейфуллин, Шығ.). *К е т е г е н* болса, түйең – жау, Тебеген болса, биен – жау, Ұрысқақ болса, балаң – жау, Керіскек болса, келінің – жау (Алдаспан). Ал, Халдай, сен енді *к е т е г е н* түйе бастанбай, сөз тыңда (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Қадірлі ханның заты еді, *К е т е г е н* ұлан қағынан қызды солар біледі, Жіберіп кісі сұраңыз (Қисса-дастан.).

КЕТЕЙ = е т. с ө й л. *Кету*. Бүгін түсте қой жусайтын шақта көк азбанмен сүзісіп мүйізі *к е т е й і н* қалды, – деді Шолпан (Ә.Көпбаев, Мақтаншы).

КЕТЕК з а т. ж е р г. 1. *Құс жататын орын, тауық қора*. Көзіне тауық *к е т е к к е* сүйеулі тұрған кешегі айыр түсе кетіп еді, шал бар өшін содан алардай... үйдің төбесіне лақтырды да жіберді (Т. Нұрмағамбетов, Қош бол.). 2. а у ы с. *Үй, ұйсымақ, нашар баспана*. Тек оңаша қалған шақта, Мейлі түнде, бейуақытта Шығып жүрді *к е т е г і н е н* Аш қарынның жетегімен (С.Боранбаев, Қалытқы).

Кетекке кірді. с ө й л. *Шығынға қшырады; мазақ болды; елге қарайтын беті болмады*.

КЕТЕ-КЕТКЕНШЕ ү с т. с ө й л. *Кетіп қалғанға дейін, үйден шыққанша, аттанғанша*. Ақындығына, ақылдығына, әншілігіне қатты разы болып, *к е т е р - к е т к е н ш е* мен ол кісінің қасынан қалмадым (Ә.Нұршайықов, Ақиқат пен аңыз). Олай болса біз де қосыламыз, арманыңа жет, балам! – деп беттерін сипаған ақсақалдар *к е т е - к е т к е н ш е* баталарын берумен болды (С.Ғаббасов, Серпер). Кейбіреулері қутың-қутың етіп, өмірі ештеме көрмегендей, астық етін өлермендене, құныға жеп, *к е т е - к е т к е н ш е* көрі езулерінде дамыл жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.).

КЕТЕКТЕЙ с ы н. *Кетек сияқты, кіп-кішкентай, айнала алмайтындай тар*. – Бү жерде түзге шығып та жарытпайды екенсің, – деген шал анадайдан. – Тауықтың *к е т е г і н д е й* бірдене. Тіпті айнала алмайсың (Қ.Найманбаев, Беймезгіл қонақ).

КЕТЕРЕК = е т. к ө н е. *Кетпекші*. – Ойбай шеше, ой шеше, *к е т е р е к і н*, Аякөзден Құдай жол берсе өтерекпін. Сол Қарабай кеткелі жиырма жыл, Жиырма жыл кусам соңынан жетерекпін (Қозы Көрпеш.).

КЕТЕР-КЕТПЕС ү с т. 1. *Зат, не құбылыстың жоғалып, бітуінің алдындағы шақ*. Қары *к е т е р - к е т п е с*, алабажақ боп жатқан жер бусанып, тамыры жібі бастаған кез-ді, ашық күнгі жер

бауырлап жіңішкелеп көтерілген от түтініндей әр төбенің басынан сыздықтап ұшқан буды Нұрланның көзі шалды (З.Шашкин, Сенім). 2. *Соңғы, аяғы*. Ескі жыл *к е т е р - к е т п е с - т е* осындай ағаттық жасасам, қырсыққанда қымыран іриді деп, жаңа жыл жетер-жетпесте тағы біріне тап болдым (Қ.Саянов, Әңгім.).

Көздері ұйқыға кетер-кетпесте. *Енді көзі ілінерде, ұйықтар алдында. Көздері ұйқыға к е т е р - к е т п е с т е* Айшаның бисмелласы амандықпен көрісейік қос қарағым болатын (Ж.Жұмақанов, Солдат жолы).

КЕТЕУ с ы н. *Әлсіз, әлжуаз, осал*. Бабанның ақылы алтау, ойы жетеу, Бермесе төңірім жәрдем кетті кетеу. Талабы, тәлқаты жоқ, үміті жоқ, Балтаның бозбаласы бөрі *к е т е у* (Айтыс).

Кетеуі кетті. а) *Әуелгі қалыптан айырылды*. Алқаның ауруы нашарланып, суық шошаладағы қамыс төсек, қи жастықтың жылуы қашып, *к е т е у і к е т е* бастады (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Нашарлады, әлсіреді*. Жолдастары атты айналдырып көрді: «*К е т е у і к е т і н* қалған екен, болмас» деді. Айтқандай 4–5 шақырым жүрген соң, ат сілейіп тұрып қалды (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Содан Әділжаным күн сайын *к е т е у і к е т і н*, көз алдымда сөніп барады (Ә. Нұршайықов, Махабб. жыр.). б) *Шырқы бұзылды*. Мынау *к е т е у і к е т к е н* заманда, өз сорымызды өзіміз ұғып, не өмір, не жоңғарға мәңгілік құл боп өтер өлім үшін соңғы айқасқа бел бумасақ, бізге ешкім де қазір қол ұшын бермейді (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

КЕТЕУЛЕ = е т. *Осал тарту, нашарлау*. Көңілі жай тапқан наукас үйіне келіп, дәрігердің айтқанын орындауға кіріскен екен дейді. Бірақ ол *к е т е у л е й* берінгі (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

КЕТЕУЛЕУ *Кетеуле етістігінің қимыл атауы*. ≈ Аякасты *к е т е у л е д і*.

КЕТЕУСІЗ с ы н. 1. *Бүтін, кетілмеген. К е т е у с і з* мұрындықты қолына алып, Жарлыға, жаралыға жалын жағып, Капиан аудармастан алып Қиырдан қырағы көз жұлдыз шалып (І.Жансүгіров, Шығ.). Әншейін бір *к е т е у с і з* қиял-дағы (К.Ахметбеков, Жеңіс.). 2. а у ы с. *Кетеуі жоқ, мағынасы жоқ. К е т е у с і з*, татымсыз көп сөзділікке тұрмыс үйретеді ғой. Одан пайда бар шығар, өйтсе де зияны басым болар. Түбінде көп сөзді адам берекесіз келед (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕТИ = е т. 1. *Нәрсенің жиек, қырының бір жері кертіліп түсу, бұзылу*. Беткейдегі жуырда ғана қиылған қайындардың түбіртектері *к е т и і н* жатыр (Б.Тоғысбаев, Боз жорға). Бір кездерде бұл завод тоқтап, үйлері бұзылып, аңырайып кірпіш күйдіретін орлар мен *к е т и г е н* сарай

кабырғалары қалған (С.Мұқанов, Ботагөз). **2. Тісі тұсу, кетік болып қалу** (Ғайшаның) Көзінің алдына, шашына ақ кірген, кейбір тістері *к е т и е н*,... жалғыз өзі сүйретіліп келе жатқан сар далада, елсізде құлазыған моладай жалғыздық көрінеді (М.Әуезов, Қараш.).

КЕТИТ= е т. **1. Кетік ету.** Әңгімені, өзінің тісін *к е т и т і н* қойған соңғы оқиғадан бастап, сол қарақшыларды қалай қолға түсірерін білмей ыза болады (Ж.Тілеков, От кешу). **2. Құлату.** Әр жерді *к е т и т і н* құлатып, ойдың жан-жағын аңғал-саңғал етіп жіберген (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

КЕТИІҢКІРЕ= е т. *Кертіліңкіреу, бұзылыңқырау.* Тау артынан *к е т и і ң к і р е п* ажары кете бастаған ай көтеріледі (О.Бөкеев, Үркер).

КЕТКЕНШЕ ү с т. *Кетіп қалғанға дейін.* – Жарығым, – деп, Намырдың бетінен сүйіп, – бұл дүниеден ол дүниеге *к е т к е н ш е* жан жүрегіммен сүйетін туған бауырымсың, Намыр! – деп басын иіп, Намырдың кеудесіне маңдайын тіреді (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

КЕТКЕН-ҚҰТҚАН ү с т. с ө й л. *Кертілген, мүжілген, сынған.* Козлов тағы да бірнеше кісілерді шақырып, астрономиялық бақылау станциясын құруды, ат-көлікті жақсы бағуды, ер-тоқым, жазылардың *к е т к е н-қ ұ т-қ а н* жерлерін жамап-жасқауды, тағы басқа жұмыстарды тапсырды (Н.Баяндин, Құм асты.).

КЕТКІЗ= е т. *Кетіру.* Адал еңбек елге жеткізер, Арам қулық елден *к е т к і з е р* (Ө.Түрманжанов, Қаз. мақал.).

КЕТКІШ¹ ү с т. е с к і к і т. *Кете, кеткеннен кейін, соң.* Әлиге Зәңгі айтты: – Бұ не күнің, – [деді], Ұрыстың алдық па екен кегін, – деді. Тұман *к е т к і ш* келейін сізге, батыр, Болар ма екен рұқсат бүгін, – деді (Бабалар сөзі).

КЕТКІШ² с ы н. *Кете беретін.* Ең алдымен командировкаға *к е т к і ш* жігітті Құдай ұрды (Д.Досжанов, Тұлпар.). Ақырында қалада жүргенде әлгі командировкаға *к е т к і ш* жігітпен кездесерде киетін көйлегін алды (Д.Досжанов, Тұлпар.).

КЕТКІШТЕ= е т. *Кете беру, бара беру.* Біресе төренің қуығына, біресе биенің құлынына *к е т к і ш т е п* қашқақтай бергенмен, ақ үйде ұзақ отырып қалған Сәруарды – өз құлынын айналып кеп қайта тапты (А.Сүлейменов, Бесін).

КЕТҚҰДА [парсы. кетхуда] з а т. к ө н е. *Феодализм дәуірінен бұрынғы Иран мен Орта Азиядағы үлкен отбасының басшысы, кейінірек көрші қауымның басшысы; 15–18 ғ-ға дейін ауыл ақсақалы және қала аймағының ақсақалы.* Лағлы маржан садақты Дұшпанға бердік

әдепті, арада жаушы жүрмектік *К е т қ ұ д а л а р д а н* әдеп-ті (Алпамыс). Арада жаушы жүрмектік Біздерден емес, Байсары, *К е т қ ұ д а л а р д а н* қалған-ды. Қарағай найза ту байлап Киіп байға келгенмін, ақ керуеке көз ойнап, сәлемдікке келгенмін. Екі кектің баласын Елтемекке келгенмін Елдестірместік елшіден. Жауластырмақ жаушыдан Құсқа шыққан аңшымын. Сізде қыз бар, бізде ұл, Қызыңа келген жаушымын (Алпамыс).

КЕТОЗАЛАР з а т. б и о л. *Құрамында кетон тобы бар моносахаридтер. К е т о з а л а р ғ а:* фруктоза, рибулоза және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

КЕТПЕКТЕЙ с ы н. **1. Үлкен, быттиған.** Қоржынның баласы Баспақбайдың қосымша аты бар: Шойынқол, – деседі. Шынында, қолы *к е т п е к т е й*, баржиган саусақты (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2. Қолжаңдай.** Екі қойдың *кетпекте й* майлы төстігіне түз сеуіп, темір істікке шаншып, қазандық отына қақтап пісірді де, қолма-қол турап, бір үйлі жанға бөліп берді (С.Омаров, Дала қызы). Әлгі жынды *к е т п е к т е й* қара шұбар жыланды өлтіріп, өлігін үйге тастапты да, қасына мына екеуін отырғызып кетіпті (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). **3. с т и л ь. Ірі, дәу.** Батыстан шықпай *к е т п е к т е й* қара бұлт желді ішіне тартып, үілдей бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Едіге қармақтың ұзын бауын жазып, ыңғайлап алды да, *к е т п е к т е й* батырма тас пен жемді бірге ұстап, тура иірімнің ортасына лақтырды (М.Мағауин, Көк кептер). Көк сырға боялған, тақтайдан айырғысыз. Әрі *к е т п е к т е й* таспен бастырып қойыпты (М.Мағауин, Бір ата.). // э к с п р. *Қарауа ыңғайсыз, сеп-семіз болып.* Біздің Зипа елде жоқ өнер шығарып, жігіттің алдына *к е т п е к т е й* боп жатып алыпты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

КЕТПЕЛТЕК с ы н. *Қысқалау, кеспелтек, шолақ кесілген.* Қолындағы *к е т п е л т е к* таяғын келе сілтейтіндей, екі бүктетіліп, жұлқына адымдайды (Т.Тобағабылов, Жазира.).

КЕТПЕН з а т. *Арық, канал қазуға, өңдеуге, жер қазуға, егістік жұмыстарына арналған құрал. К е т п е н н і ң* шағындау түрі кетпеншот деп аталады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Жұмыс қылса аттай жайнап, Түріп жұмыр білекті. Ойнатады құрайдай-ақ Ауыр *к е т п е н*, күректі (С.Сейфуллин, Шығ.). Ұқтырды шал мән-жайын *К е т п е н* саптап отырған (І.Жансүгіров, Шығ.). – Құдай-ау, қайрат алма дем бере көр, Қарекау жылдамырақ жөнеле көр. Екі күрек, екі үлкен *к е т п е н м е н е н*, Және сегіз көшіңнен мес бере көр (Қозы-Көрпеш.). Қысы қатал, қытымыр, Жазы жайсаң шуақты, Ойлап тұрса, осы жан барлығына шыдапты. Тас қопарып, тау

суын егінжайға әкеліп, Жетелеген *кетпенмен* желіп аққан бұлақты (М.Мақатаев, Шығ.).

Кетпен шабу. *Бау-бақшамен айналысу.* Күркіреп жауып кеткен өткіншідей, Секілді өмір солай өкініштің. Орақ орып, *кетпенді шаппа с а м* да, Ән мен күй, өлең еді бар жұмысым (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қолынан кетпен түспеді. *Бау-бақша жұмыстарынан қолы босамады.* Үйретті әжептеуір іске қолың, *Қолынан кетпен*, орақ *т ұ с п е д і* оның. Үйіне жеткенінше асығатын, Білсе де күйеуінің іште жоғын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Шаруа кетпенінен іздеді. *Егіншіліктен, бақшадан табылды, күні-түні кетпен қазды, еңбектенді.* Келмейді ол саған өзі теп-тегіннен, *і з д е й с і ң* оны *ш а р у а к е т п е н і н е н*. Іздейсің жұмысшының балғасынан, Олар шын композитор шеттерінен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

КЕТПЕНДЕ = е т. **1.** *Кетпенмен шабу; жерді босату, жұмсарту.* Қамқорлығына алған бір ағайынмен егіндік жер *кетпендеп* жатқанбыз («Лен. жас»). Қызылшаны *кетпендеген* *н е н* өзге ештеңені түсінбейді деп ойлай ма? (К.Баялиев, Нөсер.). Тұрсынқожаның екінші жалшысы тәжік Мәккембай екеуі қатарласып мақта кетпендеп келе жатыр еді (Б.Кенжебаев, Асау.). **2.** а у ы с. *Еңбектену, қиналу.* Құдай үйген төбенің бөлек жөні, Тауыса алмайды *кетпендеп* адам оны. Халқың өзі боп тұрса қайырымды, Жимай-ақ қой өзгеден айылынды (Ә.Тәжібаев, Құрдастар).

Кетпендеп кірген мысқылдап шығады. *Жамандық, жаман әдет, қайғы тез арада жойылмайды, қайтпайды деген мағынада.* *Кетпендеп кірген* жаманаттың *мысқалдап шығуы* *н а* әлі де көп бар. Оған тек шыдам керек (Ш.Дүзенов, Әке.).

КЕТПЕНДЕЙ с ы н. **1.** *Кетпен сияқты, кетпен тәрізді.* Өткірлігін байқасаң, Ұсталар соққан *кетпендей*, Нұр тұқымын еккендей (Қыз Жібек). **2.** *Үлкен, ірі.* Күрек тісі *кетпендей* (Алпамыс). Көрмеген жан нанбайтын, Тұяғы бар күректей, Құйрығы бар жібектей, Омыртқасы *кетпендей*, Қабырғасы білектей, Серпегі шұқыр қазандай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ашыққан жылқы *кетпендей* тұяғымен қалың қарды бүрк-бүрк лақтырады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **3.** а у ы с. *Ауыр, жаман.* Келіннің сөзі *кетпендей*, Баланың сөзі батпандай (Мақал-мәтел). **4.** *Добалдай, ұп-үлкен, ыңғайсыздау.* Бір уақытты ол телефон-автомат секілді будқаға кіріп, басы *кетпендей* трубканы қолына алып, біреумен сөйлесе бастады (Ө.Күмісбаев, Ауыл.).

Кетпендей тиді. *Дәл тиді, ауыр тиді.* Бар еді менде не ақын кеткендей-ақ? *Т и е д і* мына сөзің *кетпендей*-ақ. Аузыңнан қандай-қандай сөз шығады, Тұлпарды есек келіп тепкендей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

КЕТПЕНДЕУ *Кетпенде етістігінің қимыл атауы.* Бір күні оны Тұрсынқожа Мәккембаймен бірге мақта *кетпендеуге* жіберді (Б.Кенжебаев, Асау жүрек).

КЕТПЕН-КЕТПЕН с ы н. *Үлкен-үлкен, ірі-ірі.* Міне, *кетпен-кетпен* таң қопарылған ойық жердің сыры осындай еді (Өрлеу).

КЕТПЕН-КҮРЕК з а т. **1.** *Кетпенмен күрек тәрізді топырақ өңдейтін құрал-саймандар.* Бұрынғы кеудесіне нан піскен бай тұқымы енді *кетпен-күрек* арқалаған қара құрым көптің біріне айналады (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Біз құсап кілең *кетпен-күрек* арқалаған жұрт (Б.Сокпақбаев, Қайда. Гауһар). **2.** а у ы с. *Қара жұмыс.* Бұдан он бес-жиырма жыл бұрын, техника жоқ, машина аз кезде, жарайды, ел басқарсын-ақ, ат-арбаға, *кетпен-күрекке* онша көп білімнің керегі де жоқ делік, ал қазір ше? (Б.Тоғысбаев, Ақиық).

КЕТПЕНШЕ з а т. *Кішкене кетпен.* Орман алқаптарының қатар аралықтарын күту түрлі культиватормен жүргізіледі, ал қатарларды күту соңғы уақытқа дейін *кетпеншімен* атқарылып келеді (М.Ахметов, Егін қорға.). Қолына *кетпенше* ұстап, бой жазып, ақын үй сыртында картоп түптеп жүрген үстіне келдік («Қаз. әдеб.»).

КЕТПЕНШОТ з а т. *Арам шөпті отауға, қызылша, картоп сияқты т.б. көкөністердің түбін қопсытуға арналған кетпеннің кішкентай түрі.* Қолы қайратты болған соң, *кетпеншот* беріп, қара жұмысқа салып қойған Наушат деген жігітіміз осы (С.Қалиев, Еңбек.). Өзім де Жабас күңімін, Сыпырғыш, *кетпеншотым* *е н*, Шығамын қоңсық, күлімен, Кіремін бықсық отымен (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

КЕТПЕНШІ з а т. *Кетпенмен жұмыс істеуші, кетпен шабушы.* Көрші үйден Шырайдың қайыны – *кетпенші* бала келді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Турксиб жол құрлысында жүргенде, екеуі де теміржолдың қара жұмысын бірге істеп, *кетпенші* боп жүргенде Нұрмолданың суретін жартастың бетіне салғаны рас (С.Бақберген, Адам.). Қабірі бөлек қазылып, *Кетпенші* *і л е р* күштісін Шотшылардың мықтысын Қоймай бәрін шақырып (Манас).

КЕТУ *Кет етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жыраққа бару, алыстау.* Елдос бұл үйден *кету* *д і* ойлады (А. Байтанаев, Қансонар). Қалмады енді *кету* *д е н* басқа амалы, (Қос

қанатта Ананың қас-қабағы). Басқа жаққа *кетуге* тиіспіз (Қ. Қайсенов, Жау тылы.). Бұл жерден *кету* керек (Қорқыт.). **2. Негізгі етістіктегі істің бірден, тез болғанын білдіреді.** *Кетуші* еді қатты тулап, Көргендей бір жаңа айды. Енді жүрек қайғы тұрмақ, Қуанышқа да жарамайды (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Есімін «Балдырған» деп атап жүрмін, Кездеспей, көптен бері ақап жүрмін. Таңертең Алатауды аттап өтіп, *Кетуге* іздеп қана тақап жүрмін (К.Салықов, Жезкиік).

Атамай кету. *Ескермеу, атаусыз қалдыру, ауызға алмау.* Соңғы жылдардағы лирикалық поэзияның дамуын сөз еткенде Қ.Мырзалиев, С.Жиенбаев, Ж.Нәжімеденов, Т.Есімжанов сияқты бір топ өскелең жастардың еңбегін *атамай кету* әділ болмас еді (С.Қирабаев, Октябрь.).

Аттанып кету. *Жүріп кету, бірден аттану.* Осылардан ешбір хабарсыз *аттанып кету* маған сондай ауыр болды (С.Бегалин, Ана қайраты).

Кетуге беттеді. *Кетейін деді, ыңғайланды, ұйғарды.* Нұрымдар енді ту сырттағы батпақ арқылы *кетуге беттеді* (Т.Жанұзақов, Азамат).

Кету парағы. экон. *Мекеменің, кәсіпорынның әртүрлі бөлімдері материалдық қарызы жоқ екенін көрсетіп белгі қойған, жұмыстан кеткенде, кезекті демалысқа шыққанда рәсімделетін құжат* (Қаз. тілі термин. Тамак.).

Тастап кету. а) *Қалдыру.* Бірақ мына жағдайдан кейін Викторды жалғыз *тастап кету* орынсыз сияқты көрінеді (Ш.Мұртазаев, Табылған теңіз). ә) *Бірге жүрген, біте қайнасқан адамдардың немесе сөз байласқан, сүйіскен екі жастың біреуінің кетіп қалуы, басқа біреумен жүруі.*

Шығып кету. *Бір жерден сыртқа шығу, қашу.* Тамақ та ішпей, қызметіне асыққан сияктанып, үйден тезірек *шығып кетуге* тырысты (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

КЕТУЛЕН = е т. *Құлаңқырау, тозыңқырау, ыдыранқырау.* Бұлар, Глаша менен Прокофий Михайлович кабинада, ал Качан ашу-ызадан катулана қалған арқасын, «тіркеуліктің» тозған, *кетуленген* қабырғасына тіреп, күздің көңілсіз даласын қуалай ұзақ жүрді (І.Есенберлин, Көлеңке.).

КЕТУШ сын. *Бір жерден екінші жерге, басқа жаққа барушы, ауысушы.* Сырт кәсіпшілікке *кетушілердің* жалпы саны XIX ғасырдың ортасына таман 20 мыңға жетті (ҚазССР тарихы).

Сатып кетуші. *Өз тобына, жақтастарына қарсы жаққа өтіп кету, пікірінен, ойынан*

айнушы адам. Осы Жүніс сықылды, шаруалар көтерілісін сатып *кетушінің* бірі – Егіз Құдайберген (Қ.Жұмалиев, Егеулі найза).

КЕТУШІЛІК з а т. *Басқа жаққа барушылық.* Табыс іздеп *кетушілік* әдеттегі жағдай еді (ҚазССР тарихы). XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ қоғамындағы жаңа құбылыс шет кәсіпке *кетушілік* болды (ҚазССР тарихы).

Бетімен кетушілік. *Ойына келгенін істеп, бассыздыққа салынушылық.* Өз бетінше жұмыс істей білушілік өз мүмкіншіліктерімен санасу арқылы орындалмаса, бағына білуге қабілеттілігі болмаса, өздеріне-өздері мәз көрініп, *бетімен кетушілікке*, шексіз қателесушілікке, коллективте ынтымақты тіршілік ете алмаушылыққа өкеліп соқтырады (Семья тәрбиесі). Дұрыс айтасың. Шынында, бұл *небетімен кетушілік*? (Т.Тобағабылов, Түсіңсең еді.). Міне, бұл өз *бетімен кетушілікке* жатады (М.Қаратаев, Туған. әдеб.).

Кері кетушілік. *Кертартпалық.* Биік идеяны арқау еткен адамның бойына кесірін тигізетін *кері кетушілік* – ұлтшылдық, жершілдік, өзімшілдік, арам тамақтық, сұғанақтық, енжарлық, бойкүйездік, бұзақылық сияқты жаман әдеттер коммунистік идеялылық жүрген жерде ауыл-үй қона алмайды (Ж.Исмағұлов, Адам мерейі).

КЕТІК¹ з а т. **1. Кесе, табақ, аққұман сияқты заттардың бір шетінің керткілген сынығы.** Сейітжапар ернеуі *кетік* қара тостағанмен дереу сусын әкеп, бір қолымен басын көтеріп демеп, сусын беріп еді; Қалампырдың кепкен ерні икемге келмеді (Д.Әбілев, Ақын.). Апам шүмегі *кетік* аққұманға шай салды (С.Мұқанов, Шығ.). **2. Тесік, ашық жер.** Шарбақтың көп *кетігінің* бірінен зып беріп осы баққа кірдім (Б.Сокпақбаев, Менің атым.). **3. Түскен тістің орны.** Сақал-мұртына кірген бурыл мен екі-үш тісі түскен *кетігі* болса, ол мін дерлік емес, қайта Кенжехандай кісінің ерекше бір жақсы белгісі сияктанып та көрінді (М. Әуезов, Қараш.). Кейде *кетік* тістерінің арасынан тілін көрсетіп, жас пен күлкі аралас суретке қол созады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Ақ Меңеп, шал байынды аңдайсың ба? Ақсақал, көзі қызыл, тісі *кетік*. Өзіңе келер сөзді білмейсің бе, Мен садаға болайын сенен нетіп? (Айтыс.).

Кетік біткен. *Кетілген жердің бәрі, түгелі.* *Кетік біткенге* құм-топырақ толып кетті («Жалын»).

КЕТІК² з а т. **1. Кемшілік, олқылық, жетімсіздік.** Күләш жасаған жақсы жанның бейнесінде *кетігі* болмайды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Сылағанда, оны майлап-сылап, олқы жерін бүркей салу емес, кейбір

түсініктерді ашыңқырап, кейбір *к е т і к т е р д і* толықтырыңқырап, кейбір көрініп тұрған міндерін түзеңкіреп жібермекпін (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Қуып жет те, басып оз, Озған қалсын соңында. Осылай сал жарысқа, *К е т і г і ң д і* толымда (І.Жансүгіров, Поэм.). **2. а у ы с. Кедей, кем адам.** Құдайға қолын жеткізіп, Беремін деп, бермедің. Талайын алдың тартқандай Кем мен *к е т і к*, кенденің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Алдына нашар келсе алды күтіп, Көрші боп көп жиналды кем мен *к е т і к*. Бір жесір бір жетімге еткен ісін Айтайын мысал үшін баян етіп (О.Шипин, Дастан.).

КЕТИК-КЕТИК с ы н. *Кетілген-кетілген, сытық-сытық.* Ол әріректе-ақ құмдыққа тіреліп, кей жерлерден *к е т і к-к е т і к* тарақтай жылғаланып барып Жем өзеніне құлайды (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат). Басында кәдімгі қала төртібімен қатарланып салынған үйлердің кейбірі бүзылып, кейбірі өртенген, көшесі – көрі мыстан тісіндей, *к е т і к-к е т і к* (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

КЕТИК-КЕМИС з а т. *Әртүрлі олқылық, кемістік, жетімсіздік.* Оның алдында аяз үрген, боран жапырған дүниенің талай *к е т і к-к е м і с і* толысты (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

КЕТИКТЕН = е т. *Шетінен опырылу, жемірілу.* Тек оны жабырқатты тетік көне. Көп бөлшек кемірілген *к е т і к т е н е* (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Жаңа салынған биік көпірдің оң жақ қанатындағы бетон шарбақтың бір шегі опырылып, *к е т і к т е н і п* қалыпты (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс). Осы бастаудан әрі қарай жазғытұрым кезеңде сай-саланың сарқырама суынан *к е т і к т е н і п* қалған ор-жыралар, қала берсе, қалың шилеу шөптері кездеседі, одан әрі ұзыннан-ұзақ созылған жоталар кетеді (Е.Әзімбаев, Ақбосаға).

КЕТИКТЕУ с ы н. **1.** *Біраз кетіктелген, шеті аздап опырылып сынған, кемсіндеу.* Қолыма тиген *к е т і к т е у* ағаш қасықпен қуырдақты майына батыра, қоси соға бастадым (С.Мұқанов, Өмір мект.). Біреу *к е т і к т е у* кара аяқты тоса берді (С.Мұқанов, Өмір мект.). **2.** *Тісі түскен, кетік.* Сәлменнің бала күннен күрек тісінің бірі сынық, *к е т і к т е у* еді (С.Сейфуллин, Шығ.).

КЕТИКТИК¹ з а т. *Тісі жоқтық, түсіп қалушылық.* Тісімнің *к е т і к т і г і* – менің ақын болуға тиістілігімнің, ал қамыт аяқтығым – осал болмайтындығымның белгісі екен. Мен осылай деп түйдім (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

КЕТИКТИК² з а т. *Олқылық, кемшілік, жетімсіздік.* Бұл күнде шаршаған шалдың *к е т і к т і к к е* медеу етері – сүйегінің туған жерде қалатыны (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

КЕТИЛ = е т. **1.** *Омырылу, жемірілу.* Тұяғың

тау мен тасқа *к е т і л м е г е н*, Бітпейтін бір шабыстың шетін көрем. Аяулы Абай ағам соңына еріп, Өзім де шауып жүрген секілденем (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Арғымақтың тұяғы Тасты басса, *к е т і л е р*; Сазды басса, жетілер; Жетпесті кума, Келмеске жылама! (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Жүзі бар, өткір құралдар жүзінің кетуі, өтпей қалуы.* Терісі қалды тесіліп Орынсыз тасқа шабылып, қылыш қалды *к е т і л і п* (Батырлар жыры). Мен бір шарға ұстаған Қара балта едім, Шабуын таппай *к е т і л д і м*, Қайраса, тағы жетілдім (Махамбет, Өлеңд.). Тұла бойын тот басқан, өткір жүзі *к е т і л г е н*, Есізескі қылыштай, Жүдеп едің күтімнен (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.). *К е т і л е* берді, *к е т і л е*. Ұялып өбден жеңіліп, Жете алмады ниетіне. Қабағы ғана қылтиып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сынбақ едім, ғұмырым тынбақ еді, Мен көрмеген сан айқас сын қап еді. Тасқа тиіп маңдайым, сан *к е т і л д і м*, Суар қайта, қайтадан шыңда мені (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** а у ы с. *Азаю.* Намыс деген қайраса, жетіледі; қайрамаса, *к е т і л е д і* (С.Досанов, Қыран.). Төгілді тасыған Жетіледі *к е т і л г е н* (Дастандар). Тасқа тимей *к е т і л д і*, Балдағы алтын болатын (Жоктау). **4.** *Кету.* Алмастай асыл жандарым Өзі-өзінен *к е т і л д і*. Қадір білмес жаманға Күні түсіп өтінді (Кердері Әбубөкір, Қазағым). **5.** а у ы с. *Кемдену, кедейлену.* Аз да болса, егінім бар оратын, Ұсақ-түйек темірім бар соғатын. *К е т і л г е н і м*, жетімдерім және бар, Алтын сарай – теңім емес, – деді ақын (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

КЕТИНЕ = е т. *Кему, азаю.* Егер де денсаулығың *к е т і н е с е*, Шетіндей шойын таба шетінесе, Қайғырып қасіретке батар кісі, Өңдімес не істесе де оның ісі (М.Құсайынов, Мен. перзент.). Шопандар ауылы да шөбі *к е т і н е п* құлазыған қыстаудан жас көк исі аңқыған көктеуге қарай үдере қоныс аударып жатқан-ды (Н.Айдаров, Жазылбек.).

КЕТИҢКІРЕ = е т. *Аздап кету, түсі оңу.* Қора маңы таза, ат байланатын дінгек ағашқа шейін аулаққа орнатылып тасталған. Мандайшасына жоғары көтеріле қағылған қызыл жалаудың бояуы *к е т і ң к і р е п*, ақшыл тарта бастапты (К.Оразалин, Кеңбайтақ).

Мазасы кетіңкіреді. *Жайы болмады, делсал болды.* Кешелі-бері басым ауырып, *м а з а м к е т і ң к і р е п* жүр. Айтпақшы, Коляны көп зорламаңыздар, іше алмайды, тез мас боп қалады (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

Ойға кетіңкіреді. *Басқа ой ойлады, пікірін өзгерте бастады.* Әліппені жөндеп тани алмай жатып оскырынып отырған Баранчукты біржола шыжғырып жібермек *ой ға к е т і ң к і р е п* қалыпты (А.Сүлейменов, Бесін).

КЕТІР= е т. *Тұрған жерінен алыақтау, басқа жаққа жіберу.* Құдай ерден кетірс де, елден *кетіре* алмас мені («Қаз. әдеб.»).

Абыройын кетірді. *Бедел, атағын төмендетті.* Араққұмар... әрі саулығыңа залал, әрі *абыройыңды кетіреді* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Берекесін кетірді. *Мазасын алып бітті.* Жазғы жайылымда Сырдың шыбынының өзі бір сор: малдың да, малшының да *берекесін кетіреді* (С.Мәуленов, Жер нәрі.).

Кірін кетірді. *Жуды, тазалады.* Жағасының *кірін кетіріп*, көпіртіп әбден жуды («Лен. жас»).

Қадірін кетірді. *Бағасын кемітті.* Алғаның жаман жолықса, Жамандығын білдірер, *Ерқадірін кетірет*, Оның өзі, бозбала, Маңдайға біткен сормен тең (Шал ақын, Өлеңд.).

Құлағынан кетірді. *Ұмытты, құлағы тынды.* Ол күнгі түні мен *құлағыннан* осы екі сөзді *кетіре* алмай дөңбекшумен өткіздім (Ә.Әбішев, Үлкен жол.).

Суға кетірді. *а) Өлтірді, олуіне, суға батып кетуіне себепші болды.* Сүйгенін сынаймын деп, *суға кетірген* (Т.Иманбеков, Үш ай.). *ә) Зиянын тигізді.* Азды-көпті пікірмен Өз жөніне аяңда, *Қарасуға кетірет*, Елігіп ерсең жаманға (С.Жанғабылов, Токсан.).

Сүреңін кетірді. *Өңін қашырды, мазасын алды.* Кешегі шапқан сұм Нұрбай, *Кетіреді* елдің *сүреңін*, қашырды елдің реңін (Қ.Жансарбаев, Сөйле.).

Тынышын кетірді. *Мазасын алды.* Ағайын *тынышын кетірді*, Шораның сөзін мін көрді, Әншейін бір сөз ғой деп Батыр да болса сеніпті (Қ.Жансарбаев, Сөйле.).

КЕТІРГІШ: кері кетіргіш. *Кертартпа, қыңыр.* Болмапты өмірі су үзілмейтін Шиелі каналына ек дегеніне, Тіліңмен неге соны түйремедің? Кесірдің *кері кетіргіш* керегі не? (Айтыс).

КЕТІРУ *Кетір етістігінің қимыл атауы.*

1. Болдырмау, құрту. – Қойшы, қайдағыны айтпай... Сонда сен бетіңнің безеуін *кетіру* үшін үйленесің бе? Айман тағы бірдеңе айтпак болып, аузын аша беріп еді, үлбіреген ыстық еріндерін сүйіс көміп кетті де, тіл шіркінге ерік бермеді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

2. Аластау, жолатпау, қуу. Асқардың үстінен Сарыбас та арыз айдап, оны бұл арадан *кетіруді* өтінді (С. Мұқанов, Ботагөз). **3. Өшіру, дақ, белгі, таңбаны жоқ қылу.** Дақты *кетіру* үшін арнайы химиялық коспалар пайдаланылады (Шаңырақ энцикл.).

КЕТІРУЛІ *сы н. Кетілген, ашыған.*

Берекесін кетірулі. *Мазасын алған.* Ойына әлденелерді алып, бірі кіріп, бірі шығып сапырылысып әбден *берекесін кетірулі* (Ө.Канахин, Қүдірет).

Уақыт кетіру. *Уақытты босқа жіберу, өткізу, қажетсіз нәрсемен айналысу.* Ол партизандарды желкелеп мұғалімдер бөлмесіне енгізді де, полицейларға қарап: – Бұлар совет бандиттері ғой, көрмей тұрсыңдар ма? Бұларға *уақыт кетірудің*, комендатураға апарып әуре болудың не қажеті бар? Оларды бір жарға апарып, ит секілді атып тастау керек! – деді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

КЕТІРІЛ= е т. *Күшпен орнынан алу, босату.* Республика Президентінің өкілетті жаңадан сайланған Республика Президенті қызметіне кіріскен кезден бастап, сондай-ақ Президент қызметінен мерзімінен бұрын босатылған немесе *кетірілген*, не ол қайтыс болған жағдайда тоқталады (ҚР Конституциясы).

Берекесі кетірілді. *Мазалары алынды, шырқы бұзылды.* Бұрын қанаушылар үстемдігі тұсында *берекесі кетірілген* және аяққа басылған адамгершілік пен әділеттілік нормасы жаңарып жанданады, әрі тазарып өңделеді (Семья тәрбиесі).

КЕТІС *з а т. Басқа бір жаққа беталыс, жөнеліс.* Менің баламның осы *кетісі* қай *кетіс*? Соны ұғындырып бере алатындарың бар ма? (Р.Токтаров, Терістік.). «Зинаның жүрегін жараладым, осы кетісім біржола *кетіс* болып жүрмес пе!» – деп алақтады (Т.Нұртазин, Мұрат).

КЕТІС= е т. *Айырылысу, араздасу.* Жой мынау өлеңді! Жоясың ба, жоқ, *кетісесің* бе? (М.Әуезов, Ақын аға.). Достықтан *кетісер* болсаң, өзіңнің қара басыңнан басқаның бәрімен де қоштасарсың (Ә.Әбішев, Ғаламат.). Бас құрасып, Мал сұрасып, Бермегенмен *кетісер* (Абай, Тол. жин.).

КЕТІСІМЕН *ү с т. Кеткен бойда.* Абзал *кетісімен* түсін кенет суытып алды (Ә.Әбішев, Жас түлектер). Ертеңіне Хакім кеңсеге *кетісімен*, аңдып тұрғандай-ақ, қақпадан бір ат-арбалы аулаға ене берді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

КЕТІСУ *Кетіс етістігінің қимыл атауы, айырылысу, келісе алмау, ұрсысу.* Дауға найза араласты-ақ, келісім жоқ, *кетісу* бар (Ә.Кекілбаев, Дала.). Артель болуға жұртты ұйымдастырып, көпке мұрындық болып отырған Сатыбетпен *кетісу* – елді өздерінен үркіткендік болмас па екен? (К. Оразалин, Көктем.). Жұртпен кекесін мен кекке, оқ пен отқа сүйеніп сөйлеуге болмайды, мақсұт *кетісу* болса, әңгіме басқа (А. Сүлейменов, Бесін.).

КЕУ с ы н. *Тойымсыз, обыр, жебір.* Жеті тонна ұнды жасыру олардың *кеу* тамағын, кең тамағын анық-ақ көрсетіп тастады (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Безектеген сөзі көп, Мылжындарды іске олақ, Жалқауларды *кеу* тамақ, Кеңсешілді көткеншек, Шымбайына батыра, Қаламыммен шаншармын! (Ғ. Орманов, Абысын сыры).

КЕУГІМ з а т. *Қарақөлеңке, қараңғы түсе бастаған кез, ымырт.* Көлеңке қоюланып, *кеу-гім* түсе бастаған (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Есейлер күн түспеген қоңыр, *кеу-гім* ағаш арасымен жүріп келіп, беташыққа жаңа шықты (Ә. Нұрпейісов, Қурляндия).

Алакеугім. с ө й л. *Алакеугім* (алакөлеңке, таң ата бастаған кез). Ақшыл перде ұстады, *Алакеугім* таң атып, Арай жерді тыстады, Алтын оқа жалатып (Т.Шопашев, Бөйтерек.).

Таң кеугіміндей. *Таң қараңғысындай, таң атар алдындағы кездей.* Үйдің ішін *таң кеугіміндей* кіреукеленген, бозғылт сәуле кернеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Кеугім тартты. *Қара көлеңке түсті, күн кешкіре бастады, қараңғы түсе бастады.* Тау іші *кеугім тартты* («Лен. жас»). Дала *кеугім тартты* (С.Алдабергенов, Алға.). Бірден кеш түскен секілді, *кеугім тартты* (Н.Сералиев, Қаңтар.).

КЕУГІМДЕН= е т. *Кешкіру, қараңғылану.* Қараңғыда *кеугімденіп* сарайған екі көлеңке көрінеді (Ә.Әлішев, Батыр.). Біртін-біртін дала ала *кеугімдене* бастады (Балдәурен.). Кетсе керек *кеугімденіп*, Сол бір сәтте көзім алды; Қасымдағы тұрған келіп, Байқамаппын Ләләжанды (Ә.Оңалбаев, Өсиет.).

КЕУГІМДЕНДІР= е т. *Алакөлеңкелендіру.* Батуға таялған күн көзін шарбы бұлт көлегейлеп, айналаны *кеугімдендіріп* тұр («Лен. жас»).

КЕУГІМДЕНТ= е т. *Қараңғылату, қара көлеңке түсірту, күңгірттендірту.* *Кеугімден-тіп* даланы, Күн еңкейіп барады; Шегірткелер шырылдап, Сазды әніне салады (Ж.Әбдірашев, Ақ қайран.).

КЕУГІН з а т. с ө й л. *Кеугім* (қара көлеңке, қараңғы түскен кез). Кеше кешкі *кеугінім* ең құрылыс басына жетіп үлгірген бойда тез жатып қалуға да мұрша болмаған-ды (А. Байтанаев, Қайнар.).

КЕУДЕ з а т. <лат. thorax> **1.** *Дененің қарыннан мойынға дейінгі бөлігінің алдыңғы жағы, көкірек.* «Сен –жарым» деп, алдаған еп Тиеді оқ боп *кеудеге*. Өкінеді уайым жеп, Ол аныққа нанбады. Өмір үйін тұрғызам деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Алаңсыз жатқан жерден араласты, Қапыда құлатқандай қара тасты. Кіршілдеп қылыш пенен айбалталар,

Ұшырды *кеудесіне* талай басты (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шақырайған күнге біресе *кеудесін*, біресе арқасын тосып, рақаттанған ақынның көз алдына Қара теңіздің жағалаулары елестеді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Столға төңкерілген *кеудесі*, басын тіреген жуан, жүнді білегі отырса да, денесінің зорлығын білдіріп тұр (Ғ.Мұстафин, Шығ.). **2.** *Төс.* Шор буын, сүмбіл сүйек, *кеудесі* кең Шелектей кебентайы етек пен жең. Жүгініп жұрт алдында сөз сөйлесе, Болмаған бір қатесі, бәрі де жөн (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Кеудеде* жалтыраған Алтын Жұлдызға қайта-қайта қарай бергің келеді (Ы.Жақаев, Менің бақытым.). *Кеудесіне* былтыр алған «Құрмет Белгісі» орденін тағып алыпты (Б.Токтаров, Қыран.). Нұрмолданың *кеудесінде* екі бірдей Алтын Жұлдыз жарқырайды (С.Бақбергенов, Адам.). // *Көкірек, менмен, тәкаппар.* Өзі тұрған бір *кеуде* (Б.Соқпақбаев, Алыс ауыл.). Аннан жаман адам бар, Жүректің сырын сезбейтін; Көкірек, *кеуде* надандар Қоңілдің назын білмейтін (А.Лекеров, Өмір оты.). **3.** *Әйел адамның омырауы.* Көйлек керіп дүрсілімен күс *кеудең*, Бір әпкенді ел жатарда мың алдап, Ай жарығы ұйтастарға түскенде, Ақбоз үйден шығатынсың сылаңдап (Ж.Жақыпбаев, Ләйла.). Ақырын суға келіп жақындасып, Аяғын былқ-сылқ етіп өрең басып. Ағытып түйме бауын, белін шешіп, *Кеудесін* желге қарай қойды ашып (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** *Дене, бой.* Қарағым, жалғыз тілегім, *Кеудеде* қолқа жүрегім – Тілеуқанды сүйгенде Қуанып мен күлермін (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Сақтаймыз ұлы Отанды, Москваны, Қалғанша *кеудеміз* де бір қасық қан (А.Тоқмағамбетов, Дастан.). **5.** а у ы с. *Қоңіл, көкей, ой, сана.* Ақан өлімі – халқымыздың *кеудесіндегі* жарасы (І.Есенберлин, Қатерлі.). Кейде қалғи бастасақ тақымдайтын, Алыс тарта бастасақ жақындайтын. *Кеудеміз* де осынау қартқа деген Түсініксіз бір сезім лапылдайтын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Байқан күйеудің *кеудесі* көкке серпілді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жайылды Шашубай боп менің атым, *Кеудемде* саудырлап тұр жазған хатым (Жамбыл, Шығ.). *Кеудемде* үміт пен күдік қосарлана кетті (С. Мұқанов, Есею жыл.). // *Алдыңғы қатарлы.* Қазірдің өзінде *кеуде* қызметкер, келешегі айнадай сара тұрған сияқты (Б.Майлин, Азамат.). Бұл біздің шөпті бір қос тәуір береді-ау деп, сеніп жүрген *кеуде* орта қорығымыз (З.Шүкіров, Қиын түйін.). **6.** а у ы с. *Жазықтық, бой.* Жер *кеудесіне* ел ырысын тебіндететін агроном да – бір ана (С.Ақтаев, Дала.). Жайлаудың адырлы *кеудесін* тіле түсіп, жіпше шұбалған жалғыз аяқ соқпақ жолмен келе жатыр (Б.Соқпақбаев,

Жекпе-жек.). *Кеудесі* ылди, арнаға сай, әрі беті шегірен, Жер қабаты өте жұмсақ, аңғарғам-ды шөбінен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сәтжан бірде тік жүріп, бірде тасқа жабыса, өрмелеп, жартастың *кеудесіне* таман келді (С.Бегалин, Уақыт.). **7.** а у ы с. *Иш, жан-дүние, өзі.* Өзің барсың мына көз, мына қолда, Бірге келе жатырсың ұлы жолда. Сенің қайда бейітін көргемін жоқ, Мүмкін, менің *кеудемде* шығар ол да (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Алшақ кеуде. *Ірі бұқаның сипаты.* Аймүйіз, алшақ кеуде, жалпақ сауыр, жортып жүр жөнге жүрмей, «өк»-ке көнбей (А.Тоқмағамбетов, Дастан.).

Арыстан кеуде. п о э т. *Батыр.* Көркімді көріп қуанған Баладай кемпір-шалдар-ай, Алыстан келген нарлар-ай, *Арыстан кеуде* жандар-ай (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ашық кеуде. *Батыл, өжет, қайсар.* Кілең ашық кеуде, жалаң төс кедей батырлар екен (І.Есенберлин, Қаһар.).

Бітеу кеуде. *Тоғышар, кеше.* Өлеңді Бармақ бастап, бұрын айтты; Өзінің өтіп кеткен түрін айтты. Тұңғиық, *бітеу кеуде* кісі емес пе? Жараның аузын қасып ұлғайтты (Айтыс).

Даланы кеудесіне сыйдырды. п о э т. *Жер-жерді көрді, бәрін көрді.* Бәрекезде, Бүл еңбегін жаралды! Бірақ одан ұрпақ тарап Одан ақын туғанша, Ал олақын ата жолын қуғанша, *Кеудесіне сыйдырғанша даланы*, Айырғанша ақтан бөліп қараны, Талай өзен тасып өтер, Бөлкім, талай ғасыр өтер – деп, Қайырхан жасқа толып жанары Отырарға қимай, ұзақ қарады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Дәулеті кеудеге жақын. *Дәулетті, бар, бай.* *Дәулеті кеудеге жақып*, сәні мен салтанаты да олқы емес (Ә.Көшімов, Екі бүркіт.).

Жай кеуде. *Бос даурықпа, бос көкірек.* Мұнымның бәрі *жай кеуде* ғана екен (Шопан сырласы.).

Желге кеуде төседі [тосты]. п о э т. *Жолға шықты, аттанды.* *Кеуде төсе*п қарашаның *желіне*, Кику салып, қанат бұлғап еліме, Жиһан кезіп кетпегенмен бір күні Біраз ауыл іздейді ғой мені де (Ж.Жақыпбаев, Ләйла). Мен тудым кең далада, еркін өстім, *Кеудемді желге тостым*, күйге тостым. Жаз бойы таң атқанша жұлдыз санап, Ақбұлтпен жел айдаған бірге көштім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Желкеуде. *Даңғой, менмен, бос кеуде.* Өзі де тірі пендені менсінбей көкірендеген *жел кеуде* деуші еді (С.Жүнісов, Ақан сері.).

Жүрегі кеудесіне сыймады. *Аптықты, алқынды, демікті.* Қамар хатты оқып болған соң, бір қызарып, бір сұрланып, *жүрегі кеудесіне сыймай*, не ашу емес, не қанау емес, белгісіз

қысылып, қарап тұрып, бір тынышсыздыққа қалды (С.Торайғыров, Қамар сұлу). Қайтеді сөйлесуге тіл де шорқақ. Мұндайда болып шықты ол да қорқақ. Барады *кеудесіне сыймай жүрек*, Қарады жан-жағына жалтақ-жалтақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Зор кеуде. *Басым, тәкаппар, менмен.* *Зор кеуде* адамзаттың айланына Көнбей бүгін күшімді көрсеткенмін (Абай, Тол. жин.).

Көрі кеуде. п о э т. *Біраз жас жасаған, көпті көрген қария.* Шақырып тұратындай өмір өрге, Бір жасап жадырайды *көрі кеуде*. Табысар өкпелескен кісіңмен де, Күн келді мейірімін төгіп елге (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ақ сақалды ақ шалға Қажымай жеткен тоқсанға. Қуанышқа кенеліп Бұлбұл жүрек сайрайды, *Көрі кеуде* – бақшада! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кең кеуде. п о э т. *Жомарт, ашық, аққоңіл.* Көңілі көктем *кең кеуде* Ағаймен пікір алыстым. Жаз келбет жарқын жеңгейге Әзілімді айтып таныстым (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Кеудесі асты. п о э т. *Озды, алға шықты.* Жарықпын, жарқынмын мен жас күнімнен, Ер жеттім, талайлардан *асты кеудем*. Ләйім тату-тәтті жүріңдер деп, Құдайым маған адал досты берген (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеуде аша. *Шынықылас, бар ынтамен.* Кең даламдай еркін әнді *Кеудені аша* салыңдар, Аямастан қасық қанды, Дұшпаннан кек алыңдар (С.Машақов, Жылдарым.).

Кеуде бастырмады. *Ешкімге ырық бермеді, менмен, өжет, тәкаппар* болды. Жалынды туған Жақып, бай балаларына *кеудесін бастырмай*, өр болып өседі (С.Мұқанов, Өмір мект.). Нұртай... ешкімге *кеудесін бастырмай* өскен жігіт (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

Кеудеге бұлттың жиды. п о э т. *Томсырайды, тымырайды, түнерді.* Атылып мұнарадан қыз құлаған, (Қадалып түйліккен шал – құзғын оған.) Жұтқанда жас аруды көрі теңіз, *Кеудеге бұлтың жиып* күз жылаған (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Кеудеге күй толды. п о э т. *Шаттанды, қатты қуаныш үстінде* болды. Бақытым өзімді іздеп келгендей боп, Жүрегім отқа жанып күйгендей боп. *Кеудемде* қуанышты *құй толды*, Өмірдің бақшасында жүргендей боп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кеудеге қайғы толды. п о э т. *Қайғыланды.* Көңілде қатер болмасын, *Кеудеге қайғы толмасын*, Жауды жеңіп, күні ертең Қайтар аман бұл басым, – Деп келеді Мұсабек, Жұбатып жан сырласын (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Ем таба алмай, От жалындай *Толды қайғы кеудеге* (Абай, Тол. жин.).

Кеудеге қара өрт кірді. поэт. *Бақытсыздық, қайғы келді.* Қараша соғып гүлінді *Кеудеңе қара өрт кіріп*, Жау оғы қыршын күйінде Кетті бір тағы мерт қылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Кеудеге қонды. поэт. *Турақтады, тоқтады.* Осы күн болар – Дүниедегі бал күнің, *Кеудеңе қонар* Арманның құсы дәл бүгін. Осы күн ғана Жайнатар, бәлкім, нұрымен Ендігі қалған Күндеріңнің де барлығын! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Кеудеге салды. *Құш көрсетті, өркөкіректік жасады.* Өйтіп *кеудеге салма*, жаным, ұят болады (Т.Ахтанов, Таңд.).

Кеудеге тықты. поэт. *Жасырды.* Алыпты аңғармаймыз кейде біз де Табамыз Сіздей жайлы қайдан іздеп. Қана аға-ау, ұлы әншісін қазағынның, Қалайша *тығып* жүрсіз *кеудеңізге* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеудеде арман бүлқынды. поэт. *Көптен жүрген үміт қайта* оянды, *құш-қуат* оянды. Оның мөлдір суын ішсек шыққандай боп құмардан, *Кеудеміз* де үнсіз ғана *бұлқына-тып* бір *арман* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кеудеде жалын тұтанды. поэт. *Үміті қайта жалғанды, қайта тірілді.* *Тутанған жалын кеудемде* Жөн тапты енді сөнбеуге, Женді ақиқат бодан күндер жасырған. Күйзелген күйім оңалды, «Тайқазан» қайта оралды, Дәру таптым күйінішке ашынған (К.Салықов, Жезкиік).

Кеудеде қалды. *Есте қалды, естен шықпады.* Күн сайын шықты беткейге Көңілі жетім жарлы жан. *Кеудеде қалған* көп бейне Кетпеді көздің алдынан (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Кеудеде сақтау. *Ұмытпау, есінен шығармау.* Біздер іштей серт етістік ана үмітін ақтауға, Достық гүлін *кеудеміз* де мәңгі тірі *сақтау-ға* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кеудеде шырақ жанды. поэт. *Үміт оты оянды.* О, Кеңесбай мырза, тыңда сөз! Айтатұғын келді кез. Көкіректеніп панданбай, Сырттан көріп танданбай Менің сөзім құйылса, *Кеудеңе шырақ жанған дай* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Кеудеден бой көтерді. поэт. *Оянды, көрінді.* *Кеудемнен бой көтерер* тылсым бір күй, Сеп менің қиялымда жүрсің ылғи. Өзіңмен талай тойда бірге болдым, Аулына арманының ірге қондым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кеудеден жалын өшпеді [өшер емес]. *Құш-қуат, жалын қайтпады.* *Өшер емес кеудемнен* әлі *жалын*, Салғым келіп тұрады өмір өнін. Өлең жазу келеді қолымнан тек, Басқа ештеңе келмейді неғыламын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеудеден жан шықты. *Дүниеден өтті, көз жұмды, өлді.* Соның бәрін тірілтемін Оңашада

мен деген. Аңсап соны жүре берсем, *Шыққанша жан кеудеден* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кеудеден кен ақтарды. поэт. *Ішкі сырын, құпиясын ашты.* Оу, ағам, Алатауым ба ең, ақтау ма едің! *Кеудеңнен* тағы *ақтарар* жоқ па-ау *кенің*. Әсем ән көтерілгенде көз ұшына, Төменде жүргім келмей кетті-ау менің (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Кеудеден төгілді. поэт. *Шықты, жария болды.* *Кеудемнен* бүгін *төгілер* емес жаңбыр ән, Қайта сөйлей ме шаң басып қалған домбырам. Кәрімін деймін аталап жүрген Мұқаштың Өзіме деген көңілін қайтіп қалдырам (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеудеде жаның бар. *Аман тұрғаныңда, күшің бар кезде деген мағынадағы сөзқолданыс.* – Ей! Кімсің? Тірісің бе? Жаның бар ма? Аққуды неге атасың, арың бар ма?! Тастағын қаруыңды, келгін бері, Келгін бері, *кеудеңде жаның бар да!* (М.Мақатаев, Шығ.). Қызыл тілім, сөйлеп қал. *Кеудеде жаным барың да!* Ит жүгіртпін, құс салғандай Көңілден шыққан дарынға! (О.Шораяков, Шайыр).

Кеудеде намыс болса. *Жігіт болсаң деген мағынада.* «Қашан сен ел болып едің», – деген сұрақ, Тиеді атқан октан ауырырақ. *Кеудеңде намыс* деген бір от *болса*, Лап етіп сыртқа шығар сонда бір-ақ (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Кеуде жылытты. поэт. *Жақсылық, шарапат әкелді.* Тасбауырлар дүниеге келсін де, тез кетсін де, Әлде өзгелер ондайлардан жиіркенсін депсің бе! Қай *кеудені жылытады* лапылдаған отпенен Өз кеудесін жылытуға күдіреті жетпеген (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Кеуде кере айтты. *Рақаттанып ішкі сырын айтты, бәрін айтты, ақтарды.* Керегі не өмірдің Керегіңді таппасаң, Кейде сазын көңілдің *Кеуде кере айтпасаң* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Кеуде керді. *Панданды, менменсіді.* Күреске емес, Келісуге икеммін. *Кеуде керме!* Келіп тұрма сүйкенгің?! Кейбір арзан жеңістерден Қымбаттау Қай кезде де амандығы жүйкемнің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Мақтауды қиыс ұғынып, *кеуде керіп* түсінбеуі мүмкін («Лен. жас»). Есімбек «Мен доктормын» – деп, көкірегін көтеріп, *кеудесін кермейтін* (Е.Оразақов, Дөрігер.). Бұл адам көрші колхоз бастаушысы, Оқыған, орта көрген, жастау кісі, Білмейді *кеуде керіп* тасқындауды, Алдында жатсадағы астаулы ісі (Қ.Боранбаев, Жаңарған.).

Кеудеден қақты. поэт. *Итерді, кедергі болды.* Құдайға шүкір, әлі де жаман емеспін, Күніммен келген, түніммен кеткен кеңестім. Белдеуден де әрі өтіп жүр әзір тұлпарым, *Кеуде*

демнен әлі қаққан да емес мені ешкім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеуде көрсетті. *Қыр көрсетті, дандайсыды, менменсіді, тәкаппарланды.* Мен көбіне *кеуде көрсетемін* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Кеуде көрсету. *Қыр көрсету, менменсу.* Алманияз өміршінің «қыр жігіті» деп, *кеуде көрсетуінде* де өзіне пайдалы бір үлкен мән жатыр (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Кеуде кеуледі. *п о э т. Толып кетті, сыймады.* Бір қара көз тұрғандай қолын бұлғап, *Кеулеп* кетті *кеудемді* көңілді ырғақ. Қайта шықты алдымнан көкпеңбек көл, Қайта шықты алдымнан көгілдір бақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеуде көтерді. *Дандайсыды, паңданды, өзін жоғары ұстады, менменсіді.* Оқып келген маманын деп, *кеуде көтеріп* жүрген мен жоқ (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Инженермін деп *кеудеңді көтере* берме («Лен. жас»). Кезінде дос-дұшпанға таба болмас үшін, *кеуде көтеріп* қыр көрсеткем (С.Бақберген, Қайран шешем).

Кеуде көтеру. *Дандайсу, өзін жоғары ұстау.* Ол: «мен», – деп, *кеуде көтеруден* аулақ («Қаз. әдеб. »).

Кеудені кере дем алды. а) *Рақаттанды, жайланды.* Сенеміз де болашағымызға, көңіліміз толады, *кеудемізді кере дем аламыз* (Ә.Тарази, Таңд.). ә) *Демалды, тынды, жайбарақаттанды.* Үстем тапты жапырып, Кигізді оған ноктаны. Жауының сағын сындырып. *Кеудесін кере алды дем*, Ел-жұртына қосылып Дүниені көрді кең. Қырғызбайды еске алып, Деуші еді бәрі «тірі ме екен?» Айтайын соның хабарын, Сібірде аман жүр ме екен? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кеуде қақты. а) *Дандайсыды.* «Мен», «Мен» деп, *кеуде қаға* сөйлеуді осы қашан қоясындар! Тұрлаулы мүшелеріміз деп бөлектеуді қашан доғарасындар? (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). ә) *Мақтанды, бості.* Дөң күйектен күйекке дейін екі қой, бір серкеш, бас ұлтан, тағы бір екі нәрсені соққалы тұр! – деп, Сәмет *кеудесін қақты* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Өнер ғой оқу деген таңдай атқан, Оқу білсең, орынды болар мақтан; Білімге қарсы тұрар қандай күш бар? Бас иер талай кісі *кеуде қаққан* (С.Торайғыров, Шығ.). Біз енді өз тізгініміз өзімізге тиді деп *кеудемізді қаққанда*, істейтін ісіміз бұрынғы ескі күнімізді қайта айналдырып киіу болса, бізге бостандық болмағаны, бостандықты түсінбегеніміз (М.Дулатов, Шығ.).

Кеуде қатарлы. *Алдыңғы қатарлы, алда.* Бұрғылаудан жаман атқа ілінбедім, қайта *кеуде қатарлы* жүрдім («Соц. Қаз. »). Бұл...

облыс көлеміндегі *кеуде қатарлы* көрсеткіш еді (Дала қырандары.).

Кеуде маржаны. *п о э т. Ең қымбат, асыл, ең жақын.* Алыссың сен – таулардың ар жағысын, Жылытасың мұз бассын, қар жамылсын. Жақынсың сен – төрінен жарқыраған Мына теңіз *кеудемнің маржанысың* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Кеудемде аққу бар. *п о э т. Бойымда сұлулық, махаббат, жастық бар.* Сәриден тұрам әлі де менің ішім май, *Аққуларым бар кеудемнен* жүрген ұшырмай. Кәрімін деймін бейтаныс сұлу келіншек Көзіме көзін қадайды неге қысылмай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеудемде жанартау бар. *п о э т. Көңілде ұшқып, жалын бар. Жанартауым бар* еді ғой *кеудемде*, Жалын атып, жана-жана сөнген бе?! Тас шайнатып, жатушы еді от бүркіп, Тастай қатып, тынған ба енді, өлген бе?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Кеудемде үміт жанды. *п о э т. Үміттенді, қайта оянды.* Өтсе де айлар қағып күміс қанатын, *Кеудемде* бір *ұмит* шамы *жана татын*, Өшкен ол шам. Оны өшірген өзінің Маған деген қаталдығың болатын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кеудемен соғу. *Өркөкіректену, омырауға алу.* Жүйеден жығылған бастық енді жұртты *кеудемен соғуға* көшті (Т.Ахтанов, Шығ.).

Кеуде соқты. *Өркөкіректікке салынды, омырауға алды.* Біраз жүрдік *кеуде соғып*, Төс ұрып, Тарамады көпке дейін есірік. Қыздай көріп қуып жүрген даңқымыз Болып шықты классиктің жесірі (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Кеудені арман басты. *п о э т. Арманы көбейді.* Жас ақынға бір емес, мың қыз ғашық, *Кеудемізді арманға* жүрміз *басып*. Сиыр қора үстінде ұйықтадым мен, Жүрегімді айға ашып, жұлдызға ашып (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеудені ашты. а) *Бойын сергітті, көңілін көтерді, тынысты кеңейтті.* Құлпырған дала гүлдерінің жұпар исі мұрын жарып, *кеудені ашады*, көңіл көтеріп, бой сергітеді (З.Шашкин, Таңд.). Ойласам, жарықтаңдынұрын пашқан, Шапағы қызыл күннің таудан асқан. Мөңгілік патшалығын көркемдіктің Ойласам, гүлдің исін *кеудені ашқан* (С.Сейфуллин, Шығ.). ә) *Өзін аямады.* Тулаған теңіздерді басып өтті, Таулардан талай-талай асып өтті. Қайран ер қиындықтан қаймықтастан, *Кеудесін* сұрапылға *ашып* өтті (О.Шипин, Дастан.). б) *Жан дүниені, көңілді оятты, сергітті.* *Кеудемді ашады* кей күнде бір

ән. Бақыт қашады, қашанғы қуам. Ақылым, есім кеміген күні, Кетіп-ақ қалсам деймін де тұрам. (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеудені ашып жүрді. п о э т. *Көпшіл болды, жатырқамады.* Мен өмірдің толқынына *кеудемді ашып жүремін*, Бар адаммен туыс болып кетсін менің жүрегім (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кеудені дүбірлетті. п о э т. *Қуантты, шаттандырды.* Ал минутта тентек жүрек мендегі Тоқсан рет *дүбірлетер кеудені*. Көрші өзін, ара қанша тұр алшақ, Сол жүрекпен мен барамын ұран сап (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Кеудені керді. п о э т. *Толды, сыймады. Кеудені* тасып *кернеген*, Қуаныш жыры бір басқа. Қайғыны жазып көрмеп ем, Көзімді жаспен жумасқа (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

Кеудені күмбірлетті. п о э т. *Шаттандырды, бақытқа кенелтті.* Сен өзіңсің, сен сезімсің мендегі *Құмбірлетіп* жіберетін *кеудені*. Домбыраның құлақ күйін келтіріп, Шертпегенін, тартпағаның жөн бе еді (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеудені қақ жарды. *Қатты күйіндірді, өте реңжітті.* Еламан талай ананың азасын көре жүргенде, дәл мұндай *кеудені қақ жарып* шыққан күйікті кездестірген емес (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Кеудені мұң тесті. *Уайым-қайғы батты.* Кернейді, Әбден кернейді *Кеудеңді* кейде *тесіп мұң*. Күшіктер қазір бермейді Орнын ескі бесіктің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.).

Кеуденің жанды жері. п о э т. *Жүрек, көңіл.* Жұтқызбаған жұпарын жалбыз едің, Жалбыз едің, жанымның жалғызы едің. Кербез күшпен келдің де билеп алдың, Келбетіңмен *кеудемнің жанды жерін* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Кеудені өрге сүйреді. *Алға ұмтылды, жақсылыққа құштарландырды.* Өнер үйрен, *кеудеңді өрге сүйре*, Ендігі жас, болмандар енді еріншек! Сұр шекпенін сүйреткен ит қорлықта, Отырмыз қайдан келіп біз келіміз! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Кеудені тілгіледі. п о э т. *Маза бермеді.* Қайтемін оны даулап, Тек арман мүлгімейді. Бір сезім омыраулап, *Кеудемді тілгілейді* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кеуденің қара тас бассын. қ а р ғ. *Өл, мүрдем кет.* Өлгеннен кейін кеудесі көтеріліп кетпес үшін кішкентай қара тас қояды. Қазақтардың байлығына масаттанған адамдарды «*кеудеңді қара тас бассын*» дейтін қарғыс осыдан туған (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.)

Кеуде салыстырды. *Мықтылығын, зорлығын теңестірді.* Мен мұнда күш сынасқалы, *кеуде*

салыстырғалы келгенім жоқ (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

Кеуде соғар батыр. *Мен мұнда деп, төс ұрып шығар өр кеуде батыр.* Қобыланды батыр алақандай қанды көзімен ханға қиғаштай қарап, ерлік көрсеткен *кеуде соғар батырлардың* атын атап келіп, кенет сәл кідірген (І.Есенберлин, Шығ.).

Кеудесі асқан. *Ойы биік, зердесі озық, ала бөтен.* Заманнан *кеудесі асқан*, ел қамқоры, батагөй қарттың сөзін сенің аузыңнан естіп отырмыз (М.Әуезов, Шығ.).

Кеудесі ашуға толды. *Қатты ашуланды.* Ат үстінен көтеріп, Алдына досын алады. Өз жейдесін қақ айырып, Дос жарасын таңады. *Кеудесі толып ашуға*, Көзі оттай жанады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Кеудесі бөлек жаны бар. п о э т. *Ерекше, құпия.* Қызығып жүрген тағы бар. Қызғанған адам табылар. Қыздың сырын кім білсін, *Кеудесі бөлек жаны бар* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Кеудесі жоғары. *Менмен, паң, өзімшіл.* Маусымбаев ат қораны менсінбейді, одан үлкен қызметті көтере алмайды, *кеудесі жоғары*, өзі төмен, ақ пейіл жан әлін білмей, дәмесі үлкен (Ғ.Мұстафин, Танд. шығ.).

Кеудесі қарс айырылды. *Қатты қайғырды.* Ағайым бірнеше рет *кеудесі қарс айырыла* жаздап, қатты күрсінді (Б.Сокпақбаев, Балалық.). Ол *кеудесі қарс айырыла* күрсінді де, бір жамбасына аунап түсті (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

Кеудесімен жер соққандай. *Адуынды, оғар, даңғой.* Омырауы ашылған, етек жайылып кеткен, *кеудесімен жер соққандай*, қатын алатын сырбаз атқа мініп, алдымнан қарсы шықты («Айқап»).

Кеудесімен қорғады. *Бар ұржданы, күшімен, жан-тәнімен аман сақтауға тырысты.* Еске сақта сен, жаным, Қырғын соғыс болғанын, Жұрт Мамаев қорғанын *Кеудесімен қорғады* (Ә.Дүйсенбиев, Қайырлы таң).

Кеудесі қуыс пенде. *Қарапайым, жұрт қатарлы пенде.* Бір міні қаталдық десек, *кеудесі қуыс пенде* емеспіз бе, бір міні жоқ адам бар ма екен (Ғ.Сланов, Шығ.).

Кеудесімен құм сызды. *Қиын-қыстау жағдайды бастан кешірді, азап көрді. Кеудесімен құм сызып,* Көздегенін ілгенше, Көрсетем деп бір қызық, Бұл әуре боп жүргенше (М. Әлімбаев, Балдәурен.).

Кеудесін басты. *Еңсесін көтертпеді, есесін алды, есесін қайтарды, көңілін басты.* Мен өзім аққан судай тасып жүрмін. *Кеудесін* дұшпанымның *басып* жүрмін. Жаласы сексен

өгіз маған ауып, Ұлықтан сол себепті қашып жүрмін (Балуан Шолақ, Шығ.).

Кеудесін бастырмады. *Есесін жібермеді, басындырмады.* Жалынды туған Жақып бай балаларына *кеудесін бастырмай*, ер болып өседі (С.Мұқанов, Шығ.).

Кеудесін бермеді. *Ырқына көнбеді, мойынсынбады, көңілін бастырмады.* *Кеудесін бермейді*, жасымайды (М. Әуезов, Көксерек.).

Кеудесінде инедей кірбіңі жоқ. *Таза, ақкөңіл. Кеудесінде инедей кірбіңі жоқ*, ешбір ақаусыз қарсы алады («Жұлдыз»).

Кеудесінде үміті бар. *Дәмесі бар.* Деп мен ұзақ ойладым. Қапы жерде қамығып. Қайуан екеш қайуанның *Кеудесінде бар үміт* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Кеудесінде оты бар. *Жігерлі, іскер, өнерлі.* Мен өз басым Жарылғасынды *кеудесінде оты бар* адам деген атты ақтайтын, жақсы жігіт болады деп сенемін («Лен. жас»).

Кеудесінде оты жоқ. *Жігерсіз, қажырсыз, намыссыз.* Айтар ма жақсы жігіт жұртқа сыр фаш Талапкер бозбалаға айтқан сөзім Сөз емес мұның бәрі өзіне хас – *Кеудеде* жанып тұрған *оты жоқтар* Қадірлеп бұл сөзімді демес рас (М.Дулатов, Шығ.).

Кеудесіне бұлт шөкті. *п о э т. Жамандық, қайғы үйірілді.* *Кеудесіне* бір қара *бұлт* *шөкті* де, Қайран елім шыдап бақты тепкіге. Қазақ жетсе дегеніне, Тұманбай Армансыз боп дүниеден өтті де (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеудесіне жинады. *п о э т. Бір бойынан табылды.* Қайда ол көз? Қанша үміттің жалын босқа қармадым, Жігер-ойым, Тәнім, Қаным, Шығындалсын бар малым, Өзің айтқан үш байлықты *кеудесіне жинаған*, Бір адал жар жолықтырсаң болмас еді арманым (М.Шаханов, Фасырлар.).

Кеудесіне жел бітті. *Көкірек көтерді, мардымсыды.* Атағымды шығаруға асықпа. Онсыз да *кеудеме* едәуір *жел бітіпті* (Т.Ахтанов, Шығ.).

Кеудесінен жаны ұшты. *а) Зәресі зәр түбіне кетті, қатты қорықты.* *ә) Өлді, көз жұмды.* Арбасынан хан ұшты, *Кеудесінен жаны ұшты*, Қалды барша жұрт таңға (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Кеудесіне нан пісті. *Масаттанды, дандайсыды, менменсіді, өркөкіректенді.* *Кеудеңе* босқа *нан піспесін!* Сабақ оқы, білім ал (М.Иманжанов, Менің махабб.). Қапыда кейде қан құсып, Қасқырмын дедім, қасқырмын!.. *Кеудеме* мына *нан пісіп*, Басыммен барып тасты ұрдым (М.Мақатаев, Шығ.). *Кеудесіне нан піседі* – бұнымен ұғынысуға болмайды

екен!.. *Кеудесіне нан пісіп* сендерге бұдан былай пыскырмаймын да, – деп отыр (Жақып деді Қасен) (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ғалияны бай-батша, мырзалардан жеңіп алдым дегендей, *кеудесіне нан пісіп*, нығызсы бастаған еді (С.Мұқанов, Шығ.). *Кеудесіне нан пісетін* кедей ғой! Салыңдар мынау көрге! Тірідей жерге көміп, жерге сонымен қағамын! – деді де, Сейіттің екі қолын артына қыл шылбырмен байлатып жіберіп, терең қазылған құр құдыққа тастатып жіберді (М.Әуезов, Шығ.).

Кеудесінен дем шықты. *Кектенді, қаһарланды.* Естіліп әкесінің кекті сөзі, Кектеніп *кеудесінен шықты демі*. «Бұлақты әкем қазған аламын» деп Аттандап Амангелді ат мінеді (О.Шипин, Дастан.).

Кеудесінен шыбын жаны шыққанша. *Демі таусылғанша, өлгенше.* Батырдың іздегені елдің ары, *Шыққанша кеудесінен шыбын жаны*. Өлерде әкесінің өсиет қып, Осы ғой айтып кеткен Сарбұлағы (О.Шипин, Дастан.).

Кеудесіне сақтады. *Ішінде сақтады, ұмытпады.* Гүл жапты талай белеңді, Бұрқады талай ақ боран... Атыңды сенің мен енді *Кеудеме* жазып *сақтағам* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Кеудесіне сыймады. *а) Алтықты, алқынды.* Шешілгіш шешен тілім көп тұтықты, Айтуға тосырқайды өтірікті. Бір жүрек, ұлы көкірек қалды менде, *Сыймады* бір *кеудеге* екі мықты (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *ә) Панданды, ісіп-кепті, мақтанды.* Шіркін, өз *кеудесіне* өзі *сыймай*, тасып жүрген бір жан («Жұлдыз»). *б) Сыр, құпия туралы.* Ортақпысың-ай мен күннің бөріне, Айта алмаған сырың бар ма әлі де. *Кеудесіне сыймай* жүрген булығып, Әде мынау – кең даланың әні ме? (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Кеудесін кір басты. *Төмендеді, қарайды, артта қалды.* Білгеніммен өткен күннің келмесін, Маған келіп қайтып сәлем бермесін. Мен жарқырай түскен сайын жауымның Білмеппін-ау *кір басарын кеудесін* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеудесін өрге айдайды. *п о э т. Менсінбеді, өзіне қарамай өркөкіректенеді.* Қызбенен ерегісер күйің бар ма? Бойыңда адам елер сыйың бар ма? *Кеудеңде өрге айдайсың*, сорлы қойшы, Басқа да кедейліктен мінің бар ма? (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Кеудесін сөкті. *п о э т. Аямады.* Достың құны мұнымен, Бітпегендей шынымен, Армансыз бүркіт кек алды. *Кеудесін сөгіп* төренің, Суырып алып жүрегін, Тамызбай қанын жеп алды (М.Дулатов, Шығ.).

Кеудесін сүйреген. *п о э т. Тіршілігі бар, қу жан.* «Осылар не болмаса білмеген жан, Әгар білсе, көңілі өрлеген жан, Бар екен бір ғаламат

ойларында, Қалайша *кеуделерін сүйреген* жан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Кеудесі тасыды. *Көңілі көтерілді, шаттанды.* Адамның *кеудесі тасып*, ән айтқысы, айғайлағысы келеді (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

Кеудесін тосты. а) *Қиындықтан қашпады.* Өкініш онда тағдыр қосқанына, жоқ, ол көнбес қиындық, тосқауылға, Густа, сен менің сүйген жарым болсаң, *кеудеңді* маған ұқсап *тос* дауылға (С.Мұқанов, Шығ.). ә) *Жанын қиды, басын тікті.* Биылғы жыл барлығы келеді еске: Екіталай жеңгенім ерегесте, Одаққа оқ атқанда, Қазақстан, *Кеудесі* ноққа *тосқан* сен емес пе ең?! (М.Мақатаев, Шығ.). Көтерді басын тау, дала Ажалға қарсы сұқтанған. Жаралы жерді – қорғалап, *Кеудесін тосып* шықты орман (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Елестейді көзіне Жиырма сегіз достары, Төртеу тұрып қарусыз Жаудың қыруар танкісін *Кеудесімен тосқаны* (Қ.Жаңсарбаев, Сөйле.). *Кеуде тосқан* ұлы халық дауылға Аласартып алмау керек тауын да. Қазір бізде «жыр сүйетін қауым» деген тіркес бар, Сонда қалай, болмақ па екен жыр сүймейтін қауым да? (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Қушақ жая қарсы алды.* Кел, көктем, келші көктем, *кеудеңді тос*, Сен едің ежелгі дос, беделді дос, Алысқа, әкет мені бір сапарға, Қасыма ескі серік өленді қос! (Ғ.Қайырбеков, Қонсадақ).

Кеудесіне түйді. а) *Көңіліне тоқыды, жадына сақтады, ойында ұстады.* Ей, құрбым, бұл сөзіңе құлақ астым, *Тұйермін* тек *кеудем*, жыламаспын, Шайқалып кетемін мен ойлағанда, Азырақ жарылармын, құламаспын (Қ.Аманжолов, Өлеңд.). ә) *Кек сақтады.* Жаман неме емес пе, болмашыны *кеудесіне түйіп*, бұртып жүреді ылғи (Т.Ахтанов, Шығ.).

Кеудесіне шайтан кірді. *Суық жүріске салынды; азды, ойына арамдық кірді.* Ей, Егізбай, Сегізбай, Өтірік айтып алдама, *Шайтан кірді кеудеңе*, Жеделіңнен танбайсың, Жаратпаймын түріңді (Н.Байғани). Енді, міне, *кеудесіне* бір *шайтан кіргендей*, түн бойы өзімен-өзі арпалысып, ұйқы көрмей шықты (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Кеуде ұрды. *Мақтанды, масаттанды, дандайсыды.* Мені ешкім жеңе алмайды – деп, ол *кеудесін ұрды* («Тұлпар»).

Кеуде ұру. *Мақтану, бөсу.* Тек трактор жүргізетін болсам, мен маман механизатор екенмін деп, *кеуде ұруға* болмайды (К.Смайылов, Мамандық.).

Көк аспанның кеудесіне. бейн. *Қақортаға, тастөбеге.* *Көк аспанның кеудесіне*, Кім орнатқан алып келіп. Тұр әлемнің төбесінде,

Жалғыз өзі жарық төгіп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Көр кеуде. *Тұқтың мәнін білмейтін, тоғышар, тұйық, мешеу.* Айт, – дедім, – ақылыңды, – бір күн оран; Жатқын, – деп ашуланды тіпті маған, Амал жоқ безгім келсе, айырылмайды, *Көр кеуде*, іші сасық, түрі жаман (Айтыс).

Кеудесі өртенді. *Іші күйді, қатты уайымдады.* Самауырыңға салған шоғы өз ішіне түсіп кеткендей, *кеудесі өртенеді* (Н.Сералиев, Ыстық күлше.).

Күн кеуде. п о э т. *Кең жауырын, алып дене.* Тойға келді ер Төлеген, Нұркен де, Батырларым, ағаларым *күн кеуде*. Дастарқанның төр жағына отырды Кішіпейіл кішілер де, үлкен де (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қуыс [қурай] кеуде. а) *Бос кеуде, құр кеуде.* Мен өзім көпшілікке сыр сақтаған, Жігітпін шындық сөйлеп, жыр баптаған, Әшейін *қуыс кеуде* е біреулерді Жан емен дабыра ғып құр мақтаған (Айтыс.). Ертеде ел басқару ісіне құр көкірек, *қуыс кеуде*, әпербақан әкімдердің де, жымысқы қолды, жылпос ауызды алаяқтардың да ештеп араласып кеткенін өтірік дей алмайсың (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Әсіресе бізге оның Арқашканың сағын сындырғысы келмей, *қурай кеуде* Қаленмен айқасындағы көрініс ұнады («Қаз. әдеб.»). ә) *Құр сүлдері, дене.* – Баламай, әжеңде *қуыс кеуде* болмаса, не сымбат қалды? – деп, өзінің дағдылы мұң-шыңына қарап беттеп еді. Баласы қимады. – Жазыла ма өзі? Емдесе қайтеді? – деді (М.Әуезов, Шығ.).

Лас кеуде. с т и л ь. *Көр кеуде, надан, арам.* Прагматиктерге еңіреп ерді, Компромистердің бәрі *лас кеуде* е. Биіктей берді, семіре берді, «Ләббай, тақсыр, ол рас!» деумен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Өр кеуде. а) *Бір бет, өжет, өркөкірек.* Ат емес, енді автоны тіреп белдеуге, Жілігім толып, жігіт боп, жын боп *өр кеуде*, Ат жетер жерден ақ көңіл нөкер жияып ап, Аулына сенің алшандай басып келгенде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Құрыштай денесіне қол батпады, Ойынсыз отырмады үйде жөнді. *Өр кеуде* арыстандай арпалысып, Жас батыр лезде екі жасқа келді (О.Шипин, Дастан.). Естугімше, апырау, Ер едің ғой *өр кеуде*, Өкпеледім, Атырау, Жел бермедің желкенге (М.Әлімбаев, Жүрек.). *Өр кеуде* е ақыңсымақтар да жоқ емес («Қаз. әдеб.»). ә) *Еңсесі биік.* Айналаң таулар *өр кеуде* Әлдилеп сені бөлеген, Өзінді алғаш көргенде, Тұнжырап қалдым неге мен? (А. Шамкенов, Жайлау.).

Ұлы [ірі] кеуде. *Ірі тұлға, жеке тұлға.* Ұстазымыз – ірі ақындар, *ұлы кеуде* жазушылар, сыншылар (Ә. Тәжібаев, Аралдар.). Үшеуміз де ұлы ақын, *ұлы кеуде*, Ұнамайды ешкімнің

жыры кейде, Тірі Пушкин –біріміз, Ал біріміз – тірі Данте, Біріміз – тірі Гейне (Ж.Нәжімеденов, Қызғалдақ.). Өзімді жатқызбай-ақ ірілерге, Қараймын солай ақын інілерге, Мықтап бір өленінді, атыңды мен Айтып ем бір сыншыға *ірі кеуде* (М. Әлімбаев, Лирика.).

Салыңқы кеуде. *Кеудесі төмен түскен, салбыраңқы арғымақ ат сипаты туралы.* Жүгімен жүріп жүдетер, Айыр өркеш көмпекті. Арғымақ аттың белгісі – *Салыңқы кеуде*, еңкек-ті (О.Шораяқов, Шайыр).

КЕУДЕАЛҚА зат. жаңа. әск. <нем. Achsel – иық, band – таспа> *Әдетте оң шықтағы погон астына тіймеленген (тігілген) темір қиығы бар өрілген жіп (алтын, күміс түсті немесе түрлі түсті)* (Қаз. тілі термин. Әскери).

КЕУДЕДЕЙ с ы н. *Кеуде сияқты, кеуде тәрізді.* Жұлдыздарға тіреп қойып асқарын, Бұлақтармен жазып өмір дастанын. Бүкіл қазақ *кеудесіндей* Алағау, Күншығыстың көтеріп тұр аспанын (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жалын атып өз жүзіндей шие, өрік, *Өз кеудең-дей* жатар көлден күй өріп. Өзені де толқын алып өзіңнен, Таулары да тұрар саған сүйеніп! (С.Мәуленов, Алыс кет.).

КЕУДЕЛЕ = е т. **1.** *Кеудемен итеру, омыраулау.* Тазыдан өз күшін әлдеқайда басым деп есептеген қасқыр шыдамы таусылып, *кеуделей* ұмтылған-ды (М.Мағауин, Қиянда.). Әкесі қара түлейдің қақ ортасына *кеуделеп* енуге дәті бармай, көз ұшынан ернеу көрініп тұратындай жерге барғансын, есегін сексеуілге байлайды. Жаппарды жиырма қадамдай аулаққа алып шықты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **2.** а у ы с. *Бастырмалату, екінші жаққа сөз бермеу, қишайту.* Өндіріс жөнінде біріне-бірі *кеуделей* сойлеуді екеуі де ұнатпайтын (Ф.Мүсірепов, Белдерде.). Арызсыз жүрмейтін әркімдер Голощекиннің үстінен Сталиннің атына бюрократ, диктатор, менмен деген арыздарды айдап, бір ретте Сталин «Голощекинге «байқа» деп сақтандырса керек. Содан бері батырың оншалық *кеуделей* бермейді (С.Мұқанов, Есею жыл.). **3.** *Екпіндеу, ентелеу.* Оның көзі өзіне қарай *кеуделеп* келіп қалған машинаның доңғалағына түсті (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр.). Бұзып-жардық, *Кеуделедік*, Жандәрмен... Бірақ даңқ бізден алыс қонды өрмен. Бүріп алмақ болдық болат шеңгелмен. Ұрып алмақ болдық қалың томдармен! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сол кезде Ыбырай алдындағы тастақ бетке екпіндей *кеуделей* шыға беріп: – Ат! – деді де, өзі жаңағы жігітті жыққан солдаттың мылтығынан шыққан жеңіл көк түтін айыға бергенде бірдеңкені басып жіберді (М.Әуезов, Қылы заман). Қыршын ерлер алғыр-ақ Қымыз ішіп балбырап, Келіп еді *кеуделеп*, Кетті

иығы салбырап (Қ.Мырзалиев, Алуан палуан). **4.** *Дендеу, еңсеру.* Сөзіне осы айтқан Барзу қанды, Қолына «ал онда» – деп шокпарды алды. – Кешегі кезегімді алайын – деп, *Кеуделеп* қарсы алдыма келіп қалды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қиссаларды едәуір *кеуделей* бергенде, доңыз жылының атақты жұтына ұрынып, бөрінен біржола ажырастық (Ф.Мүсірепов, Белдерде.). Аспанды *кеуделеп* барған толық ай да жарқырай қалды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **5.** *Кеудесіне шейін бату, ортасына шейін бату.* Жердің миы ақтарылған сылпың жаңбыр. Жолдан шығып, балшыққа *кеуделеп* қалыпты генералдың «виллисі» (С.Бердікүлов, Егеулі найза.).

КЕУДЕЛЕН = е т. **1.** *Кеудесін шығару, керу.* Жүк үстінде екі-үш жастық қыз *кеуделеніп* тікеден тік шаншылып тұр. Қақ төрдегі араб жазулы кілем қараңғыда түсін бермей алыстан бұлдырап, көз отын суырады (М.Қабанбаев, Арыстан.). **2.** а у ы с. *Кеудесін көтеру.* Сәдір енді ер *кеуделене* сойледі (А.Хангелдин, Қараторғай.). О несі, түге осынша саңлаусыздана, біреу *кеуделеніп* – деп, басы өз әйелі Жамалға зекіре сөйлеп, Қалиды әйелдер ту-талақайынан өрең құтқарды Кенжетай (Д.Әбілев, Арман.).

КЕУДЕЛЕУ с ы н. *Алдыңғы. Кеуделеу* орынға Күнікей де ие болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жалаң кеуделеу. *Хабары аз, дайындықсыздау.* Соғысқа көп тәжірибесіз, *жалаң кеуделеу* келіп қосылады (І.Омаров, Шабыт.).

КЕУДЕЛІ с ы н. **1.** *Сом денелі, иықты.* Екі иығына екі кісі мінгендей, *кеуделі*, зор денесі шөгіп, кішірейіп, қалған сияқты (С.Мұратбеков, Жабайы.). Атығай руынан шыққан алшақ *кеуделі* балуан Басықара, Алтай руының атақты батырлары Жанайдар мен Төлебай, Кіші жүздің Есентемір руынан шыққан жас Байтабын батырлар бар (І.Есенберлин, Қаһар). Шойын *кеуделі*, аю жоталы, бұруге біткендей, жүндес, сом саусақты, қастары қиғаш-қиғаш біткен қара кісі – Игілік... паң да, төқаппар да емес (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** а у ы с. *Биік дәрежелі, үлкен, жоғары.* Мұның өзі тамыр-таныстықтың салдарынан *кеуделі* орындағы қызметке жоғарылатылған «жолы болғандардың» күні бітті деген сөз («Қаз. әдеб.»). Көпке дейін *кеуделі* орында тайталасып барып қалды (Ф.Мүсірепов, Достық.). **3.** а у ы с. *Намысты.* Көк дауылдай *кеуделі* Жігіт болдым, ер жеттім (Қ.Аманжолов, Шығ.). Сырласатын шаққа жетсек арман не *Кеуделі* бол, әкенде де бар кеуде. Мен кеткенде бұл дүниеден бір күні, Кеткенімді сен білдірмей қал жерде (Т.Молдағалиев, Жүрек.).

КЕУДЕЛІК¹ з а т. *Көкіректік, даңғойлық, менмендік.* Біз мұны достық та емес, дұшпандық та емес һәм сыншылдық та емес, *к е у д е л і к*, мақтаншақтық, өте зорайғандық деп білеміз (Т.Көкішев, Сәкен Сейфуллин).

Құр кеуделік. *Даңғойлық, бос мақтанушы.* *Құр кеуделіктің* образы – Дон-Кихоттың іс-әрекеттері тәрізді жаман мінездерден біз қашамыз (Қ. Жұмалиев, Әдеб. теор.).

Өр кеуделік. *Өр көкіректік, менмендік.* *Өр кеуделігі* ме салып, айтқанымнан қайтпай қойған соң, лажсыздан көнген екен ғой (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

КЕУДЕЛІК² з а т. *Кеуденің алдыңғы жағы, көкірек.* Омыраулығы және *к е у д е л і г і* биязы жүнді қойдың қай тұқымынан да жоғары (Ә.Есенжолов, Қаз. қойы.). Мынау тұрған жас өспірім емені, Бойы қазір *к е у д е л і к т е н* келеді (З.Шүкіров, Менің дос.). Атақты қоныс – осынау құмның басы түйенің мойнағындай рабайсыз иіліп келгендіктен Мойынқұм аталса, *к е у д е л і к* тұстан бастап «Үшкөкше» делінеді (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

КЕУДЕЛІК³ з а т. *Кеудеге киетін, шолақ киім, көкірекше, кеудеше.* Қыздың сымбатты екені даусыз: резинка етікпен тұрғанның өзінде де көз тартады. Көйлек сыртында сырмалы, жеңсіз *к е у д е л і к* («Жұлдыз»).

КЕУДЕЛІК⁴ з а т. *Аттың алдыңғы екі аяғы мен төсіне киілетіндей етіп шалбар тәрізді екі балағына (матадан, иленген теріден) тігілететін, ұшына байлайтын баулары бар жабдық.* Арқаның ат омырауын соғатын омбы қарында қыста мінілетін аттарға қасат қардан аяқ пен төсті қорғау үшін жылқының аяққабы, төсқабы немесе *к е у д е л і к* байлайды («Қаз. әдеб.»).

КЕУДЕЛІЛЕУ с ы н. **1.** *Сом денелілеу, ықтылау, ауқымды.* Омырауы аңқиған *к е у д е л і л е у*, жалаң аяқ бала қалт тоқтай қалды (Б.Соқпақбаев, Аяжан.). **2.** а у с. *Өркөкіректеу, менмендеу. ≈ Кеуделілеу* жігіт.

КЕУДЕМСОҚ с ы н. *Әнербақан, есерсоқ, ожар.* Шала сауатты бола тұрса да, сол қалпымен ағып тұрған *к е у д е м с о қ* (С.Мұқанов, Өмір мект.). Опыр-топыр *к е у д е м с о қ* бір мінез әйтеуір (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Ол, тегінде, ожар мінез, *к е у д е м с о қ* кісі емес (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы.). Жүректі мұң билеген. Ашылмай тығылған сол кебімнен соншама уақыт өткенде бері қайтарам дегенің қалай. Бұғалықтап үйренген долылығыңа бағып отырмысың, мырза, әлде зарықтырып барып, жеңіп алам деген *к е у д е м с о қ* ожарлығың ба? – деп асып түсті (С.Сматаев, Елім-ай).

КЕУДЕМСОҚТАН = е т. *Әнербақандану, есерсоқтану, ожар мінез көрсету.*

Бимағанбеттер... *к е у д е м с о қ т а н ы п* жатқан жоқ (М.Сатыбалдиев, Жарғас.).

КЕУДЕМСОҚТЫҚ з а т. *Әнербақандық, есерсоқтық, ожарлық.* Егескенін жеңбей тынбайды, сонда *к е у д е м с о қ т ы қ п е н* емес, білімімен, дәлелімен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.). *Кеудем соқтықтың* үстірттігі де жоқ (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Гараж бастығын *к е у д е м с о қ т ы қ қ а* салып қойып еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Кеудем соқтық* өзін-өзі өзгелерден жоғары ұстауға шектен тыс, негізсіз ұмтылушылық, амбиция («Ана тілі»).

КЕУДЕМШЕЛІ с ы н. *Кеудемше киген, үстінде кеудемшесі бар.* Ортасындағы – ақ *к е у д е м ш е л і*, қоңыр юбкалы, орта бойлының талдырмашы, жас әйел (Ә.Омарбаев, Көрлен.).

КЕУДЕШЕ¹ з а т. **1.** *Кеудеге киюге арналып істелген сырма, жылы киім.* Костюмнің ішінен *к е у д е ш е м д і* кидім де сыртқа шықтым (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Үстінде – омырауын үш қайтара түймелеп тастаған тік жаға айқара қаусырыма қызыл қоңыр *к е у д е ш е* (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Үйден Балайым шықты. Ауданға келгелі қосетек көйлек пен *к е у д е ш е* камзолды тастап, юбкалы костюм киетінді шығарған (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). **2.** *Әйелдің кеудесіне киетін жұқа киімі. Кеудешесі* (блузкасы) ақ («Қазақст. мұғ.»). Үстінде шолақ етек, ақ жібек көйлек, жұқа жасыл *к е у д е ш е* (С. Омаров, Өмір.).

КЕУДЕШЕ² з а т. *Кішкене кеуде, кеудешік.* Ауыз бөлменің бір жағы толған қола мен гипстен жасалған әйелдің үлкенді-кішілі *к е у д е ш е* мүсіндері (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

КЕУДІР с ы н. **1.** *Кеуіп қалған, құраған, қаудыр.* **2.** а у с. *Қуаты кеткен, әлсіз. Кеудір* шалдан таяқ жер ме еді? (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

КЕУДІР-КЕУДІР е л і к. *Кеуіп қалған матаны, қағазды т.б. қозғағанда, ұстағанда шығатын дыбысты бейнелейтін сөз, қаудыр-қаудыр.* Көйлегіміздің арқасы аппақтұз, *кеудір-кеудір* етеді (От ортасы.).

КЕУДІРЕ = е т. сө й л. *Қаудыра.* Сырт көзге айдынымды сыртқа салып жүрген боламын. *Кеудіреп* қалған құр кеудені көтерген далбаса да. Ол да қу намыстың түрткілеуі (М.Қабанбаев, Арыстан.). Біте жеп *кеудіреп* қалған көне керегелерді көрген сайын, бұрынғы ел аман, жұрт тыныш күндерді көп ойлайды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Жусан... керімсал ұрса, *кеудіреп*, жауын суын жұтса, былқылдап жасарып жатады (Д.Досжанов, Жібек.).

КЕУДІРЕК с ы н. *Күйзелгендеу.* Бір *кеудірек* күй көңілін күйрете түседі («Қаз. әдеб.»).

КЕУДІРЕТ= е т. *Қаудырату, кеудір-кеудір еткізу*. Жас бұтасын *кеудіретіп* кетіп бара жатқан бұл қуаң күздің күні ертең-ақ сол бөйтеректің өзін де қуартып құлатпасына кім кепіл? (Ж.Мусин, Үміт.).

КЕУДІРЛЕ= е т. с өй л. *Қаудырлау, кеудір-кеудір ету*. Киген тоны *кеудірлеп*, Жетіп келді мыстанға Қырық жігіт көзі мөлдіреп (Батырлар жыры). Асты – қар, беті – *кеудірлеген* мұз («Лен. жас.»).

КЕУДІРЛЕК с ы н. *Қаймыжықтанып қатқан, қаудырлақ. Кеудірлек* қар кейде көтеріп, кейде құмпетіп ойылады (С.Сейфуллин, Тар жол.). Мал іздеріне қатқан *кеудірлек* мұздар енді ғана жіпсуде (Х.Ерғалиев, Шындық.).

КЕУЕЗДЕН= е т. *Кебу, құрғау*. Шалға таяқ тимегенмен, аурулы адам ғой, әлсіреп-ақ қалыпты. Бұрынғыдан да көзі шүңірейіп, аузы *кеуезденіп*, ақтаңдақтана бастапты. Әйтеуір тірі (М.Мырзақұлов, Ақық.).

КЕУЕК з а т. **1.** *Ішінде ештеңе жоқ бос жер*. Жол үстінен топ-тобымен жабайы кептер ұшады. Лүп еткен леп жоқ. Аспанның асты ауасын сорып алып қойған өлі *кеуек* сияқты (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). **2.** *Тесік*. [Жеңгем қайтып келгенде] Қолында елеуіш түгіл дөңеңе де жоқ. Көрпенің бет тұсындағы *кеуегінен* сығалап жатып, оның еңтігіп, албырған жүзін көрем (Б.Соқпақбаев, Балалық.). **3.** *Ұңгір*. Екі жақтың да аузы дуалылары қауымның терістік бетіндегі шындағы *кеуекте* жатқан Қараман атаның басына барып құран ұстап, ант берісті (Ә.Кекілбаев, Күй). Құт деген бұрынғылар малдың астын, Малдың астын күтпесең мандымассың, Алдыңнан мал, үстіңнен үйің кетсе, *Кеуек* қып жаза алмассың қардың астын (Шал ақын, Өлеңд.). **4.** *Қуыс, бос*. Олардың мына жері *кеуек* болмасын, – деп ол маңдайын нұқып көрсетті (А. Бек, Арпалыс). **5.** *Іш*. Із кесіп екі-үш күндей ел сандалды, Қалды деп *кеуек* қазып қарап қарды. Түңіліп елі күдер үзген кезде, Ауылға қойын жайып қойшы барды (О.Шипин, Дастан.). **6.** *Қоянның жатағы, іші*. *Кеуекке* қоян қорғалаттым (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Елсіз бір жарды жағалап келе жатқанда, *кеуегінен* шығып, қоян қашты (М. Әуезов, Қарап.). Далада кім жүреді сондай күнде, Аң жүрер аю, қасқыр әрбір түнде, Қоян да қалың қардан *кеуек* қазып, Түлкі де паналайды жатып інде (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Кеуек бас. *Мисыз, санасыз*. О, *кеуек бас*, көрген күнің құрысын Жөргек жайып тұрысын («Қаз. әдеб.»). Көп нәрсені түсінесің өткесін, *Кеуек басқа* көп жыл жүріп жеткесін. Не болмады! Не көрмедік! Тірлікті, Дарын емес, қарын билеп кеткесін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Кеуек материалдар. *Тұйық немесе бір-бірімен өзара жанасатын қуыстары бар табиғи және жасанды құрылыс материалдары. Кеуек материалдарға* қуыстарының көлемі 30 – 80% материалдар жатады (ҚҰЭ). *Кеуек материалдардың* көлемдік массасы аз, беріктігі төмен, жылу мен дыбысты нашар, ал бу мен газды көбірек өткізеді (ҚҰЭ).

КЕУЕКТЕ= е т. **1.** *Ұңгірлеу, қуыстау*. Шөптің арасын *кеуектеп* алып, мен бақылап, көріп жатырмын (Б. Соқпақбаев, Өзім тур.). Гауірдің төбесіне шығып, айналаға көз жібергенде қараңғылықтан қарауыта бастаған құм дала созыла мелшиіп үнсіз жатыр. Археологиялық зерттеулер жүргізілген дөң басында *кеуектей* қазылған орлардан күйген қызыл кірпішпен қаланған үйлердің қабырғалары ап-анық көрініп тұр (С.Ғаббасов, Өскен). **2.** а у ы с. *Кеулеу*. Ендігі сәтте талақ қалған көкейімді ыңырсыған аянышты күй *кеуектеді* (О.Бөкеев, Қайдасын.).

КЕУЕКТЕЛ= е т. *Босау, кеуекке айналу*. Балақтағы кей жартастар асты *кеуектеле* келіп, үлкен-үлкен ұңгірлерге айналыпты (Ғ.Орманов, Жүрек.).

КЕУЕКТЕН= е т. **1.** *Босау, үңгілеу*. Жазғытұрымғы кез еді, қар асты *кеуектеніп* өріп жатқан (Т.Сағымбаев, Кездесу.). **2.** *Ісіну*. Сырашиды, ішінен *кеуектеніп*, ісініп кетуіне себепкер болады (С.Сейітов, Сүт өңдеу.). **3.** а у ы с. *Құлазу, ешқандай қызығы қалмау*. Ішкі жан сарайы *кеуектеніп*, бойы сал боп, бос тарта берді (А.Байтанаев, Жаңғыр.).

КЕУЕКТЕУ с ы н. *Бос жері көптеу, қуыстау*. Егер графиттің кристалы *кеуектеу* болса, алмастың кристалында ерекше қасиет бар: олар ықшамды және тығыз орналасқан (Н.Нұрахметов, Синтетика.).

КЕУЕКТІ с ы н. *Қуысты, саңылаулы*. Тораңғының дің сабағы жуан, қисық-қыңыр және *кеуекті* келеді (Қазақст. өсімдік.). Өкпе... *кеуекті* тканьнан тұрады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.) Көбейтілуге арналған бривфиллиумның жапырағы *кеуекті*, етті келеді (С.Түрдиев, Үй өсімдік.).

Кеуекті ұлпа. б и о л. [Textus spongiosa, лат. textus – ұлпа, spongiosa – кеуекті] *Ішінде қуысты қышықтары болатын ұлпа. Кеуекті ұлпаға* жануарлар қаңқа сүйектеріндегі кемікті зат жатады (Қаз. тілі термин. Биология.).

КЕУЕКТІК з а т. *Кеуектілікке тән*.

Кеуектік қысым. физ. *Таужыныстарындағы гидродинамикалық қысымның өзгеруінен туындайтын қысым*.

Кеуектік су. *Таужыныстардың кеуектерінде болатын жерасты суы* (Қаз. тілі термин. Су.).

КЕУЕКТІЛІК з а т. **1.** *Қуыстылық, саңылаулылық, борпылдақтық*. Нанның... *к*

уектілік құрылымы төмендеген (Ә.Тілденбаев, Бақашық.). Ауаның мөлшері топырақтың *кеуектілігіне* және ылғалдығына тікелей байланысты (Н.Шоқанов, Топырақ.). **2. геол.** *Тау жыныстарындағы барлық сингенетикалық (бастапқы) және эпигенетикалық (туынды) қуыстардың жиынтық көлемі. Кеуектілік* сонымен қатар кеуектер көлемінің таужыныстың минералдық қаңқасының көлеміне қатынасы (%-бен) ретінде алынатын *кеуектілік* коэффициентімен берілуі мүмкін. *Кеуектілік* жалпы, жабық (тұйық), ашық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

КЕУЕКШЕ з а т. *Кішкене қуыс, саңылау.* Жан-жағы бітеу келген *кеуекше*, жеке-жеке клетка күйінде де бола береді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

КЕУЕЛ з а т. өс. <лат. capparis> **1.** *Кеуелдер* тұқымдасына жататын көпжылдық бұташық немесе шөптесін өсімдіктер туысы, сортікен деп аталатын шөп. Жержүзінің жылы аймақтарына тараған 300 түрінің Қазақстанда тек бір түрі – тікенді *кеуел* (C.spinosa) кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). Мұны (қатпаны) емдеу үшін *кеуел* (сортікен) деп аталатын шөптің түбірін кептіріп, ұнтап, суға қайнатады екен (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). **2.** *Көпжылдық тікенек бұталы өсімдіктің (осы аттас) ашылмаған гүл бүршігі.* Тропиктік, субтропиктік аймақтарда өсіріледі. СССР-да Армения, Орта Азия және Қырымда жабайы түрі өседі. Маринадталған, тұздалған *кеуелді* соустарға, салаттарға т.б. тағамдарға (солянка, піскен балық және басқаларға) ащы тұздық есебінде пайдаланады, ол тағамға қышқылтым, жағымды дәм береді (Шаңырақ энцикл.).

Кеуел тұқымдасы. өс. <лат. sarracaceae> *Қос жарнақты, кейде бұта не ағаш түрінде кездесетін, бір не көпжылдық өсімдіктер.* Жапырақтары кезектесіп орналасқан, гүлі қос жынысты (кейде дара жынысты) болады. Жемісі – қорапша, бұршаққын, жидек тәрізді. *Кеуел тұқымдасының* 45 туысқа жататын 700-ден астам түрі тропиктік, субтропиктік және сирек те болса қоңыржай аймақта өседі (ҚҰЭ). Қазақстанда *кеуел тұқымдасының* кеуел (Capparis) және бұршақбас (Cleome) туыстарына жататын 3 түрі бар (ҚҰЭ).

КЕУЕШЕК с ы н. *Бос, құр.* Басы *кеуешек* қиял екен ғой (Ж.Қолдағалиев, Торғай.).

КЕУЖІРЕ= е т. *Босап, құрап қалу.* Тарысы жоқ қауыздай *кеужірейді* де қалады екен (Х.Ерғалиев, Шыңдық.).

КЕУЖІРЛЕК з а т. *Күтірлек, сынғыш, уатылғыш, кеудірлек.* Шөптердің басына тұрған *кеужірлек* мұздар жаңбыр суына құри еріп, күлдір етіп, жерге уатылып түсіп жатыр (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

КЕУЗЕ= е т. **1.** *Дәнді дақылды сыртқы қауызынан, қабығынан ажырату, тазарту, қауыздау.* Арпаны төтем қуырады, мен *кеузеймін* (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Бидайды келіге сап түй, тезірек *кеузен* жібер деді Балқия (К.Ахметбеков, Сый орамал). **2.** а у ы с. *Қысымға алу, қинау, азаптау.* Күйзеліс қозасын *кеузеіді* (Т.Тобағабылов, Жазира). Зілжапасы еңсесін одан сайын тұқыртып, жанын *кеузеіді* (К.Ахметбеков, Сый орамал).

КЕУКЕЛЕК: *кеукелек қақты. Безек қақты, бәйек болды, қауқалақтады.* Ол адам мұның жолына басын тігіп, қаншама *кеукелек қаққанымен* де, Абайдың айтқан көбі емес пе? Кәрі ағаш пен жас ағаш үйлесе ме? (Ж.Жұмаканов, Үш бөйтерек).

КЕУКЕЛЕКТЕ= е т. *Абыржу, қауқалақ қағу.* Анасы *кеукелектеп* жан-жағынан ұлын іздеді (З.Пашкин, Өмір.).

КЕУКЕН: *кеукені кетті. Түрі (сұры, сәні) кетті.* Сұрғылт тартқан кең даланың да *кеукені кетіп* қалған сияқты («Қаз. әдеб.»).

КЕУКЕРІН з а т. көне. *Құмантәріздендіріп жасаған жанторсық, сусын құятын ыдыс.* Ою-өрнегі көбінесе көн ыдыстарға салынады, олар –көнек, қазмойын, *кеукерін* (ҚазССР тарихы). Біс салып, саба, торсық, қауға, *кеукерін*, көнек сияқтыларды жасау ісінің шебері – Мағдан Ысқақов («Лен. жас»). Былғарыға, көнек, торсық, *кеукерін* т.б. теріден жасалған бұйымдарға батырып өрнек салуға болады («Ана тілі»).

КЕУ-КЕУ¹ о д. *Құсты шақырғанда айтылатын одағай сөз.* Үйрететін құсты еркелеткенде, «бопым-бопым» десе, шақырғанда, «па-па» немесе «*кеу-кеу*» деп үйретеді қазақ құсбегілері («Лен. жас»).

КЕУ-КЕУ² с ы н. *У-шу, ырду-дырду, даурықпа.* Үйдегі жігіттердің *кеу-кеу* дыбысы енді аныкестіледі (Ә.Кекілбаев, Дала.). *Кеу-кеу* әңгіме қызығымен олар тым алысқа ұзап кетті («Лен. жас»).

КЕУ-КЕУЛЕ= е т. *Уылдап-шуылдау, ентелеп даурығу, көтермелеу.* Жұрт *кеукелеп* ақ сары әйелге домбыра ұстатты (Т.Әбдіков, Күз.). Пәлі, шіркіні – десіп, *кеукелеп*, мәз боп қалды (С.Мұратбеков, Жабайы.). Айналасындағылар мұны *кеу-кеулелеп*, көтермелеп барады екен (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Коридорға шыққан Божановты жұрт *кеукелеп* кетті (С.Шаймерденов, Шығ.). Көтермешілер Жидебайға құтты болсын айтып, «той қылатын жөнің бар» деп *кеу-кеулеген* соң, бір тоқтыға борыштанып, қасындағы екі ауылды шақырып, құрмалдық берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Онысы дұрыс. Әйтпесе, нашына келмейді, – деп отырғандар *кеу-кеуледі* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КЕУ-КЕУЛЕН= е т. *Кеуктену*. Жуан дінгегінің іші *кеу-кеуленіп*, қабыршақтарының арса-арсасы шығып, өзегі сап-сары болып көрініп ырсыып тұр (С. Сарғасқаев, Біз төртеу.).

КЕУ-КЕУЛЕС= е т. *Шуласу, әңгімелесу, даурыгу*. *Кеу-кеулескен* өңгіме. Кімнің қандай қарсылық көрсеткенін, революция дұшпандарының жеме-жемге келгенде арын сатқан бейшаралық халдерін айтып мәз, матростар мен солдаттар (М.Мусин, Таң нұры). «Қандай тақырып келер екен?» – деп, *кеу-кеулесіп* отырған оқушылар тына қалған («Қазақст. мұғ.»). Шираз елі – молда елі, Молдалары сәлдеді Арақты шарап деседі. Таңырқай мұртты көп тақсыр Шарап – шипа деп, тақсыр, *Кеу-кеулесіп* ішеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕУ-КЕУЛЕСУ *Кеу-кеулес етістігінің қимыл атауы*. Одан әрі *кеу-кеулесуге* сөйлеп кеткен Шоқан мұрша бермеді (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз).

КЕУ-КЕУЛЕТ= е т. *Бастырмалату, зыудату*. Сап, сап көңілім деңіз. Кей жерін жаңағыдай *кеу-кеулет* е, желдірте оқысаңыз жетіп жатыр. Іші қуыс жетесіздің дәл өзі ғой бұл болыс. Оның кім екенін жақсы түсініпсіз. Күлсем бе екен бұған, жыласам ба екен? (И.Жақанов, Бірінші концерт).

КЕУ-КЕУЛЕУ *Кеу-кеуле етістігінің қимыл атауы*. Бүгінгі палуандардың белдесуі қиқу құмар жұрттың *кеу-кеулеуі* мен айғайына көмілді («Лен. жас»). Ауыл арасында ақын бала атанды [Қуаныш]. Бір күні Шүленбай деген кісінің тойында он сегіз жасар бала жігіт кезінде жұрттың *кеу-кеулеуі* мен сол кезде көпке мәлім Сейтжан деген ақынмен айтысқа түскен («Қаз. әдеб.»).

КЕУ-КЕУЛЕУШІ з а т. *Қолдаушы, көтермелеуші*. – О, бәле-ай, рас-ақ сөз екен, – деп *кеу-кеулеушілер* арасында отырғандарды бір барлап өтіп қарт тағы сөйлеп кетті. – Сол бабалар аңсаған жерұйықта қазір біз жасап отырғанымыз жоқ па (Қ.Қыдырханов, Шаңқай түс).

КЕУ-КЕУШ с ы н. *Қолдаушы, көтермелеуші, сүйемелдеуші*. Кембілдің *кеу-кеушілері*: «Бапаң сөйлесін, Бапаң білсін!» – десіп,... дүрлігіскен болады (А. Хангелдин, Қараторғай).

КЕУКИ= е т. *Қауқито*. – Құп, тақсыр. Ертеңнен бастап өміріңді орындауға кірісем. – Осы да өмір ме екен?.. Ақырын аймалап, иығынан құштым. Иегі *кеукиіп*, бет-аузы бір-ақ уыстаныпты. Әрі-бері шимайлаған әжімдері құрсаулап, әрең ұстап тұрғандай (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

КЕУКІЛДЕ= е т. *Еңкілдеу, кеңкілдеу*. Ол екі иығынан дем алып, *кеу-кеу-кеу* ұзақ

күлді («Лен. жас»). Мұса *кеу-кеу-кеу* жатыр (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

КЕУКІЛДЕС= е т. *Даурығысу, әңгімелесу*. Клубтан шыға сала, жұрт екеу-екеуден *кеу-кеу-дес-ті* де қалды (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш.). Жұрт қымыздың желігімен *кеу-кеу-дес-іп*, әлі бір қауым отырады (Б.Сопакбаев, Өлгендер.). Бәрі Оразғалиды ортаға алып, *кеу-кеу-десе*, жамыраса, үйге кірді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.).

КЕУКІМЕЛЕ= е т. *Ортаға алу, қаумалау*. Ауыл кісілері жабыла-жабырласа жүріп, *кеу-кеу-мелеп*, әзер дегенде атқа қондырды (Е.Тұрысов, Ақбақай.).

КЕУЛЕ¹= е т. **1.** *Қуыстау, қиғу*. Ұлының көңілі үшін жұмысына, Көңіл қойды мекерлік қылысына. Қу баласы жер *кеу-ле-й* түнде апарып, Ағаштың салып қойды қуысына (Майлықожа, Нақыл). Есімде жылқы баққан күн, Сәуірде нұрға шомылып, мұздағын сордым ақпанның. Есімде жылқы баққан түн, Арасын *кеу-леп* ақ қардың, Далада талай жатқанмын (М.Мақатаев, Шығ.). «Үш тоғыз» әкеп байлады. Елшібекке сәлем айт, Қоңсысын *кеу-леп* қумасын, Жетібайға сәлем айт, Жақсыдан жаман тумасын (Сүйінбай ақын, Ақиық). **2.** *Қазу, қиғу*. Трубаның ішімен, жер астымен өзен суы құба белді өрлей ақты. Жер *кеулеген* мың сан қайла белдің түбіне жеткен (Ғ.Мұстафин, Шығ.). **3.** *Ақырындау, еңбектеу*. Біз енді Қаракорымды басып өтетін сүрлеуді тастап, бетпақ шөлдің қойнына *кеу-леп* кірмекпіз (М.Жұмабаев, Шығ.). Киселев жан дәрмен-пәрменімен ұшып жүгіріп, бір үйдің сыртында үйілген мая соломаға барып тығылды. *Кеу-леп* кіріп, құлағын түріп жатты (М.Жұмабаев, Шығ.).

КЕУЛЕ²= е т. **1.** *Кернеп, толып кету, жайлау*. Кең жайлау, кең дала. Аршабай өзенінің көгілдір аспанын жастар өні *кеу-леп* жатыр (Д.Исабеков, Мазасы.). Көңіл лебімен болмашы ғана жыбыр етіп көтерілген толқын әрбір секунд өткен сайын жалдана берді. Едіге бүкіл денесін құпия толқынның сырлы күші *кеу-леп* бара жатқанын сезді. «Өлген адам қайта тірілсе, бойына осылай жан бітетін шығар» (М.Мағауин, Көк мұнар). Қалың жұрт қазақтың дертіне ем іздеп, басын тауға да, тасқа да ұрған ақын өмір айдынында айкасып, жыр *кеулеген* жүрегі сеңдей бұзылды (О.Бөкеев, Қамшыгер). **2.** *Жайылу, тарау*. «Қалай болыпты өзі, қайтіп атыпты?» – деген күңкіл сұрақ, күбір өңгіме ел ішін *кеу-леп* алып кете барды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Дерт кеуледі. *Ауру меңдеді*. Өттіңіз, жаныңызды *дерт-кеу-ле-ген*, Әр биікті Абайша ерттеуменен. Ал мұнда ғалым болып

жатырмыз біз Сіздің басқан әр ізді зерттеуменен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Кеудені кеуледі. *Толды, кернеді.* Бір қара көз тұрғандай қолын бұлғап, *Кеулеп* кетті *кеудемді* көңілді ырғақ. Қайта шықты алдымнан көкпеңбек көл, Қайта шықты алдымнан көгілдір бақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

КЕУЛЕ³ = е т. **1.** *Есу, үрлеу, соғу, кіру (жел, жалын).* Артынан нәпсінің ере берсең, Қу нәпсі жүгірістен танған емес. Нәпсіге тоқтау қылған бөндесіне, Тозақтың оты *кеулеп* жанған емес (Қабан жырау, Алтын қазық). – Қартайғанда бабамның аруағын қорлап не болыпты, атай көрме! – Мұнда Далабай келе қоймас. Не қылсын құйын *кеулеген* мекенінді, қаңыраған молаларды, – деп, Мүлкаман салдырап кеп күлді. Даусы тым ерсі шығып кетті (Д.Досжанов, Зауал). Екі жалын екі жақтан *кеулеген*, Енді сені жүргізер ме жерменен. Күннің өртін сөндіресің амалдап, Мұңның өртін сөндіресің сен немен? (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Шамалы жерден төмендеп, *кеулеген* желден желбіреп келе жатқан жұқа жібекті, төбесіне жақындай орта тұсын ала, Нарғыз қылышпен тартып кеп қалды... Қылыш шүберекті қақ айырғанын, төнген жұрт, жерге түскенде ғана көрді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Желге толду.* Суық *жел* жұқа киімнің ішіне кіріп, *кеулеп*, ығын кетіріп, жауратып, ықтыра бастады (М.Әуезов, Қараш.). Жел *кеулеген* пенжағының етегі далиып кеткен (Т. Ахтанов, Боран). Бағана олар далада, көйлектерін жел *кеулеп* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3.** а у ы с. *Өрлеу, дүрлідеу.* Тантайлаған қырғиды бөкселеген. Баяғыдай *кеулеген* заманың жоқ (Жамбыл, Тол. жин.).

Күлкі кеуледі. *Күлкіге толды, күлкі көбейді.* Үй ішін *күлкі кеуледі* (А.Хангелдин, Қараторғай).

Қайғы кеуледі. *Қайғы басты.* Тұрушы еді бұрын көзге еленбей, Тұла бойын *қайғы кеулеп* жегендей. Ақ гүлдерін ашыпты олар, қыздарға Маған ұқсас көйлек киші дегендей (Т.Молдағалиев, Қош.).

Мақтан кеуледі. *Мақтаншақтыққа салынды.* Ай, күніңмін демендер, *Мақтан кеулеп* күр босқа; Айдынымын демендер, Бермей жатып бір нұсқа (Т. Көкішев, Ақ марал.).

Үрей кеуледі. *Қорқыныш кірді, жатқызабады, маза бермеді.* Паштын жарасы жеңіл екен – әлі бірде шашылып кетіп бетін жапса, қазір, он саусақ екі жақтап қаумалағанда, қопсыңқырап болса да орнына жатты, бірақ табан астынан *үрей кеулеп* жүре берген көңілін қайтерін білмейді (А.Сүлейменов, Бесін).

КЕУЛЕЙ-КЕУЛЕЙ ү с т. *Ұңи-ұңғи, қаза-қаза.* Не алмадым тіршілікте жерімнен мен, Жалықпай келем әлі теріп өлең. Қызығын

кеулей-кеулей қалдырмапты Дер ме әлде жерді танып кейінгі өрен? (Ғ.Орманов, Жан қанаты).

КЕУЛЕКІЛЕН = е т. *Шоғырлану, үйірілу.* Шомбал қыздың даусы дөңгелене, *кеулекілене* үйіріліп, құрай сыбызғының үніндей үілдеп кетті (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау).

КЕУЛЕМЕ: кеулеме денелер. б и о л. <лат. corpus cavernosum> *Құрамында коллаген және эластин талшықтары көп болатын дәнекерұлпалы құрылым. Кеулеме денелер* зәр-жыныстық өзекте және жыныстық мүшелерде (қаса, қамшы, т.б.) болады (Қаз. тілі термин. Биология). *Кеулеме денелерді* сыртынан тығыз дәнекерұлпалы ақ қабық қаптап жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

КЕУЛЕН = е т. *Ұңғылану.* Ұзыннан-ұзақ қазылған арнаның кей тұсынан шағын бөлмелер *кеуленіп*, олардың төбесі бөренелермен жабылған. «Оқоп осындай екен ғой» деп түйді ойын Сәруар (Ж.Еділбаев, Сын сағатта).

КЕУЛЕҢКІРЕ = е т. *Кеулей тұсу.* Өстіп миым айналып тұрып көп дауына алаң боп қашпым да, экскаватордың табан астын шамадан тыс *кеулеңкіреп* жіберіпін (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

КЕУЛЕС = е т. *Әңгімелесу, даурығысу.* *Кеулесіп* керей, арғын, сендей сүріс; Болуға айналып тұр үлкен ұрыс. Алмады Алтай жағы мойынына, Айғақсыз әлсіреп тұр айқын қылмыс (І.Жансүгіров, Поэм.).

КЕУЛЕТ = е т. **1.** *Ұңірлету, ұңғыту.* Қара құз бауырын ойдырдым, Қоралы қой сыярлық; Арғы жағын *кеулетіп*, Жай жасатып қойдырдым (Манас). **2.** *Желге толтыру.* Көйлектің қолтығын *кеулетіп*, бураның санындай екі ысқаяқ балуан қара білекті емшектің астынан ала айкастырып алды (І.Жансүгіров, Шығ.). – Мен де жетіншідемін. Ал, жетінші класта паш жібертпеу маскара емес пе? Атың кім? – Рабига. – Атың жақсы екен. Менің атым Сатай. Өзің берірек отырсаңшы, бері, мен жеп қоймаймын. Желге *кеулетпей* ішікті түймелеп ал, сонда тез жылынасың (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

КЕУЛЕУ *Кеуле етістігінің қимыл атауы; ұңғу.* Шошқадай суреттері, сойдаң тісі, Жүреді кезуменен жазы-қысы. Егін жеп, ағаштардың түбін *кеулеу* Олардың қай кезде де қылар ісі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

КЕУНЕЙ з а т. ө с. *Құмды жерде өсетін қараотқа жататын көпжылдық өсімдік.* Құм ішінің қызғалдағы мен бәйшешегі, тобылғысы мен бүлдіргені, селеуі мен сексеуілі, жауқазыны мен қоян тобығы, *кеунейі* мен көк жусаны, киік оты мен баттауығы қандай тамаша! («Лен. жас»).

КЕУРЕ= е т. *Қурау, шіру*. Құспан осыны айтты да, иыққа жамылған қалың күпісі ішінен оң қолын ілгері ұмсынып, ошақ астындағы қызулы шоқтың өз жағындағы шетінен *кеуреп* үзілген тар, тобылғы тұқылдарын әрі қарай қағыстыра бастады (Ә.Әзиев, Жез тау.).

КЕУРЕК¹ з а т. ө с. <лат. *ferula*> *Шөлейт жерде өсетін өсімдік шөптесін*. Құлқайыр, шағыр, бетеге, *кеурек*, сасыр дегендерің ұйыса өскен (Д.Исабеков, Мазасыз.). *Кеурек* жеген көктемде. Жалғыз сары ешкінің сүтін бір ерден қалған бір тұяқ деп осының аузына тосқан. Сол бір кезді есіне алғанда Абзал Айтұарович жымып езу тартты (Е.Әкімқұлов, Перизат сезім). Ен даланы қаптаған шаңырақтай-шаңырақтай *кеурек* пен жусанның ашқылтым иісі қатты желмен күшейе түскен-ді (Д.Исабеков, Бекет).

КЕУРЕК² с ы н. 1. *Кепкен, қатқан*. Тоғыз күн... Беттетпедік жау жасағын, Жаудырып ажал оғын саулатамыз; Барады бір жағынан аштық қысып, Үнемдеп *кеурек* нанды қаужасамыз (Қ.Көпішев, Кезендер). Қалада концлагерь өте үлкен себілген қиыршық тас, *кеурек* шлак (Бейбітшілік). 2. *Шытынаған, күтірлек*. Назарласак, жырым-жырым іш көйлектен басқа түк лыпасы жоқ, жап-жас орыс қызын шыны сынығындай *кеурек* мұзбен жалаң аяқ декдетіп, жарақты кісілер, кісілер емес-ау, нағыз қанқұйлы иттер шықты. Қасымда тұрған біреу: – Ой, қор болған жаным-ай! – деп күңіренеді (Ә.Әзиев, Шұғыл.).

КЕУСАР з а т. с ө й л. *Кәусар (діни ұғым бойынша, жұмақ (ұжмақ) өзенінің аты)*. Тау төсінен жарып шыққан *Кеусар* суын сылдыратты, Бал қурайлар безілдетіп Салауаттың күйін тартты (Ж.Сыздықов, Қос қыран.). Үлбіреген аузыңнан бір сүйгізсең, ішкендей *кеусар* суын мейірім қанар (С.Торайғыров, Қамар сұлу).

КЕУСЕ= е т. *Күнелту, тіршілік ету*. Жарамай үнем-талшыққа Жартымсыз жиған кеусені, Қысыла, дей-дей: «Жан шықпа», – Жарықтық солай *кеуседі* (Ғ.Орманов, Таңд.).

КЕУСЕН з а т. э т н. *Диқандар арасында ортағасырдан сақталған дәндіей берілетін садақа, төленетін ақы, алым*. Егін орылып, астық бастырылып жатқанда көріп адамдар, жакындары қырман басына келіп: «Қырман толсын, қызыл мол болсын!» – деген тілек айтады. Қырман иесі ізгі ниеттері үшін келгендердің қоржынына қырмандағы қызылдан – астықтан азды-көпті салып береді. Осы дәстүр бойынша берілген астық *кеусен* деп аталады (ҚҰЭ). Келі түбім деп алады, *Кеусенім* деп алады, Ұшыра зекет деп алады, Қошақ зекет деп алады (Жанкісі Өтемісұлы). Сырdeste адам осыны, Айттырмай-ақ білмес пе! *Кеусенім*

деп тарыдан берсе қайтер бір десте (Жамбыл, Шығ.). Үстеріне үй тігіп, Жаңартты жыртық киімін. *Кеусенді* елге көп берді, Шақырып ілік-жілігін (О.Шипин, Дастан.).

Кеусен сұрады. *Алынған астықтан садақа сұрады, дәметті*. Баяғыда бірен-саран кісі егін егіп, егер онысы шыға қалса, ... көңіл жетер дос-жарандары одан *кеусен сұрайды* екен (С.Мұқанов, Шығ.). Қызыл қырманда *кеусен сұрай* келген кісі құсап көрінеді, қайда барса да (А.Жүнісов, Өмір.). Қызылы дайын болмай-ақ, «қызылға қыдыр дарысын, қырманға береке! Қырманыңа қыдыр қонсын!» – деп қалта, дорбасын, шелегін көтеріп, *кеусен сұрай* жоқ-жітік ағайын жиылып келе бастайтын (Т.Ахтанов, Шығ.).

Кеусен сұрау. *Садақа сұрап, дәмету*. Жылыда жиналып, суықта қымтанудың орнына, қызыл қырман үстінен *кеусен сұрауға* кежірленетін керкеткен бар ма, қысқасы, сондайлардың неше атасы жоқ-жітік, ашарықты көлеңкесімен қорғайтын осы сақының қойын-қонышынан пана табатын (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

КЕУСЕНҚҰЛАҚ з а т. э т н. *Кеусен үлес, кеусен сыбаға*. *Кеусенқұлақ* сұрай келген жалқаудың ат дорбасындай, аузы ырсиып кетіпті (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

КЕУСЕР з а т. с ө й л. *Кәусар*. Пайдалы әрбір нәрсе мөлшерімен, Егер де аса қалса өлшемінен, Болауы у пайдалы ғажап емес, Су түгіл, қасиетті *кеусеріңнен* (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Жыландай ирең-ирең ирелеңдеп, Ағады тарам-тарам *кеусер* бұлақ, Тәп-тәтті мұздай суы дертке шипа, Мөлдір су, бұлақ аққан күмістен ақ (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы). Еркелеп аунап құмына, *Кеусеріңе* шомылған; Тас түлегің ер Естай Суынды есіп ойнаған (Ж.Сыздықов, Белестер).

КЕУТАМАҚ з а т. *Арамтамақ, жатыптішер адам*. Менен бұрын жастығын пайдаланып, әлгі Ғаббас пен Үмбетбайлар құрып алып, алдыма шығып кетер ме екен. Әй, оларға әлгі мәдениетті *кеутам ақтар* жол бере қояр дейсің бе? Дегенмен асығуым керек-ау, ө! («Егемен Қазақстан»).

КЕУІК с ы н. *Кеудір, кебір, қатқан*. Мұздары одан гөрі *кеуік*, одан ұзақ (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

КЕУІК-КЕУІК с ы н. *Кеудірлеген*. Бетінің секпілі шұбар жыланның түлеген терісіндей *кеуік-кеуік* (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

КЕУІЛ з а т. с ө й л. *Көңіл*. Кемерден шыққан суды, қылтылдаған қара ноқатты көреді де, қуанып, *кеуілін* әлдебір шат күлкі кернейді (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Баласы әкесіне қандай сенсе, осы жігітке де шын *кеуілімен* сеніп жүр (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Көңілдегі кір. *Мұң, шер.* Аман жүрсем, табайын *кеуілдегі кіріңді* (Алпамыс).

Кеуіл қалды. *Көңілі қалды, бұрынғыдай емес, хош көрмейді деген мағынада.* Жігіттер келді айдап алған малды, Басқадан бір өзіңнен *кеуілім қалды* (Батырлар жыры).

Кеуіл сұрады. с ө й л. *Көңіл сұрады.* Жесірдің *кеуілін* ауласаң, Жетімнің көңілі жұбанар (Базар жырау, Жыр.).

Кеуілінің қошы жоқ. *Онша ден қоймай тұр, зауқы жоқ, көңілсіз.* Азығы жоқ, тоны жоқ, *Кеуілінің қошы жоқ*, Есен болса игі еді, Былырғы кеткен қарт бабам (Батырлар жыры).

Кеуілін табу. *Көңілін табуы, ойлағанындай болуы.* Ендігі ойлары Қадишаны қақпанға түсіру. Ол үшін алдау-арбау, *кеуілін табу*, ішкізіп-жегізу... – Сен енді өн салып жібер, Шайкөз. Ал қолыңа анау ақ домбыраны, – деді Жайынбай бір керсен бозаны быжылдатып құйып әкеліп (А.Токмағамбетов, Жыр күмбез).

КЕҮІЛДЕ= е т. *Кеуілдесу, дабырласу.* Жұрт *кеуілдесіп*, анасы мен қызын әрең ажыратты (К.Ахметбеков, Сый орамал). Жұрт тағы *кеуілdesti* (Б.Майлин, Шығ.).

КЕҮІЛДЕН= е т. с ө й л. *Көңілден.* «Кемпірге сәлем берейік деп келдік» деп келмейтін адам жоқ. Кемпірді айтқасын амал қайсы, *кеуілденіп* барымызды береміз, арағымызды қоямыз (Ү.Уайдин, Тілсіз қоңырау).

КЕҮІЛДЕС= е т. *Әңгімелесу, даурығысу.* – Түнеугі өкіріктен келген өкіл құсап сөйлемекші болып тұр ғой, – деп, жұрт тағы *кеуілdesti* (Б.Майлин, Шығ.).

КЕҮІЛДІР з а т. с ө й л. *Кеуілжір.* Жүп сүйектерге мұрын сүйектер, қақырық сүйектер, жоғарғы жақ сүйектері, бет сүйектері, таңдай және төменгі *кеуілдір* сүйектер жатады (Адам анатом.).

КЕҮІЛЖІР з а т. *Мұрын қуысындағы нәзік шеміршекті, торланған кеужір сүйектің жіңішке қабықшалары кеңсірік қуысының жоғарғы жағында болатын жұмсақ шеміршек.* Кеңсірік қуысының жоғарғы жағында *кеуілжірлер* болады, олардың беті шырын қабықшамен астарланған (Зоология). Мұның аузына жетім бауыр, ойынды ет, *кеуілжір*, жылауық, сыбырлақтар түспес пе? (Ж. Алтайбаев, Сыпырғыш).

Кеуілжірі кесілді. *Сәтсіздікке ұшырады, бақытсыз болды.* Әбден жүзі қарамын, Қандай ғып елге барамын, *Кеуілжірім кесіліп*, Маңдайдан миым көрінді (Қамбар батыр).

КЕҮІЛЖІРЛЕН= е т. *Сулану, жұмсару.* Жылда март туысымен қардың күн шықпай беті *кеуілжірленіп*, түске таман жүйке шымырлар сар шуақ басталушы еді. Биыл

қаһарына қапысыз мінген қыс әлі қалшып катумен тұр (Қ.Токмырзин, Оқшау отау).

КЕҮІЛШЕК с ы н. ж е р г. *Көңілшек.* Азамат, Мәриямды көргенде, сөзшең, көңілін қайтармайтын *кеуілшек* (Ф. Оразбаев, Басты тұлға).

КЕҮІМ з а т. *Қараңғы түскен кез, ымырт шақ.* Күн *кеуім* болды (Ауызекі). // *Қара көлеңке, қараңғы, күңгірт.* Тоғыз канат үлкен үйдің төр жақ түкпірінде отырған еңгезердей Сарқасқа мен күдірейген Елпан түндігі жабулы тұрған *кеуім* кең үй ішінде шүңкиген адамдар сияқты көрінді (С. Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Ақ кеуім. *Таза, адал.* Гүлдеріне қарашы алхорының Көбігіндей қымыздың көпіршіген. Көңілі *ақ кеуім*, күрендеу от реңі, Иіс сабындай бұлттар да көшіреді (Н.Бегалиев, Жиде.).

Кеуім тарта. *Қараңғы түсе, қас қарайғанда.* *Кеуім тарт* а Ахмедияр үйіне де жетті (Ө.Қанахин, Жүрек қалауы). Кеш түсе бастағаны сезіледі. Үй іші қара *кеуім тарт* а бастады (А.Байтанаев, Қансонар).

Бір кеуім. *Біраз, бір уақыт.* Хайрош бірден жауап қайыра қоймады. Еңсесі түсіп, екі иығы жан жоқтай салбырай, қатты жабырқаған қамықты пішінде *бір кеуім* үнсіз отырды (Е.Мырзахметов, Өмір сыйы).

КЕҮІН: и т *кеуін.* қ а р ғ. *Ит, шошқа, сұмырай деген мағынада.* Сонда келіншек ызамен барып Жекешұнаққа: – Атаңа нәлет, *ит кеуін*, Енеңе нәлет, ит кеуін, Қолыңнан екі келсе, бір істе, Бикешті дәл қолымнан жөнелттім! – депті (Қаз. ертег.).

КЕҮІН-ПІС= е т. *Мақтану, дандайсу, лепіру.* Келіп ем *кеуін-пісіп* жығам ба? – деп, Үстіне бұл хауанның шығам ба? – деп, Ойыма өзімнен кем көрінбейді, Бұл да жүр, жерге мені тығам ба? – деп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

КЕҮІН-ІС е т. *Кеуде көтеру, паңдану, менменсу, дандайсу.* Кейқауыс жұмған аузын аша алмады, Аяғын ұялғаннан баса алмады. Тұрғанмен *кеуін-ісіп*, көзі көкте, Ажары оңып, бойы ашаңдады (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). [Шайда] Отырды осы араға дереу түсіп, Түспесем, тастай ма деп түйреп пісіп. Қалай да қаны қашып, қорықты іші, Келгенмен о басында *кеуін-ісіп* (Рүстем-Дастан).

КЕҮІР з а т. с ө й л. *Кәтір.* *Кеуірден* тұршіккен соң толықсыған (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

КЕҮІШ з а т. с ө й л. *Кебіс.* *Кеуішімді* қолыма алып, Жалаң аяқ жүгірдім (Ә. Әлішев, Батыр.). *Кеуішті* қолға аламын (М. Құттықов, Ар-намыс).

КЕФИР з а т. с ө й л. *Айран* (сұт қышқылы бактериялары және ашытқының қатысуымен даярланатын тағамдардың бірі). Түйе сүтін

көбінесе ашытып, шұбат түрінде пайдаланады. Түйе сүтінен май, сыр, ірімшік, *к е ф и р* дайындауға да болады («Қымыз және шұбат»). Дұрыс ұйықтау үшін, түнге қарай бір стакан тәтті компот не тәтті кисель ішкен жөн. Бір ас қасық қант араластырған айран немесе *к е ф и р* ішуге де болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

КЕШ¹ з а т. 1. *Ымырт жабылып, қараңғы түсіп, қас қарайған мезгіл.* Дала – *к е ш т е* көкішіл тартар өңір бір, Көк бүлдірген секілді су бедері. Шығыс қыздай көйлек киген көгілдір, Уыс-уыс алтын теңге төгеді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Кеш.* Ауданға келіп қонды мен отырған самолет, Төбемізде теңбіл-теңбіл аспан тұрды ала көк (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қас қарайды, күн *к е ш* болды, Төнді ымырт, жұрт жұмыста, Өлі қырман басында (Т. Жароков, Таңд. шығ.). 2. *Кешкі уақыт. Кеш.* Ымырт. Таудың іші Жазғытұры, Құлпырды шыққа оранып ойы-қыры (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). Бозторғай, шырылдайсың жерге түспей, Мен жүрмін *кешке* дейін тамақ ішпей. Ат қылып ақ таяқты қолыма ұстап, Сандалып қой соңында азар кешке... (К.Әзірбаев, Шығ.). Есімде сол *к е ш*. Екінді... Есімде кемпір қаусаған... Өлі бір дене секілді Қажыған қала, шаршаған (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Осы бір сағат, осы *кеш* Түйіні талай сырлардың (Ж.Саин, Самал).

Айлы кеште. *Ай жарқырап тұрған, ай толық көрінген түн ортасы.* Сенде де бар тым сезімтал көз, көңіл Көңілі мен көздеріндей өзгенің. *Айлы кеште* саған да айтты ғашығың Ұлы Абайдың Тоғжанға айтқан сөздерін (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Айлы кеште* көңіл шіркін күйге енер, мұндай шақта өн айтпасқа бола ма? Біздің үйдің алдындағы жиделер, Өз саясын ұсынады оларға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ауыл кеші. *Ауылдың жайма шуақ, жанға жайлы, мал қораланып, күндізгі ыстық қайтқан, ел бау-бақша, үй шаруаларына жүгіре кіріскен кешкі уақыт.* Қызығып асау Есілге, Аз емес ойға түйгенім. Есімде *ауыл кеші* нде бетіңнен алғаш сүйгенім (К.Салықов, Жезкиік).

Екі кештің арасында. *Алагеуімде, күн баттар-батпаста. Екі кештің арасында* қайдан жүрсіңдер? (Н.Сералиев, Қанат). Қайда барасың *екі кештің арасында*? (Қ.Жұмаділов, Қаздар).

Ертеңді [ертеңнен, ертеден, ертеменен] қара кеш [кешке дейін]. *Таңертеңнен кешке дейін, күні бойы, күн ұзаққа. Ертеңді қара кеш* қолында торы дорба, жаман бөтенкесінің тобығы қисайып, дүкен кезіп, тамақ тасиды («Қаз. әдеб.»). Қойшы соны, *ертеңнен қара кешке* кітап кеміріп отырғаны («Лен. жас»). Қолтықтап күймесіне сала берді Біреуі жеті ашықтың Қозы Көрпеш. *Ертеден кешке*

осы жерден Көзіме бір сендей жан көрінбейді еш (Қозы Көрпеш.). Атысып *ертеменен кешке дейін* Көп малдан ақтың қолын шықты қуып (Қ.Жаңсарбаев, Сөйле.). *Ертеден қара кешке дейін* Сахнадан түспейді. Бір жақсы жері ешқайсысы ішпейді. Кітапхана істейді (О.Әубәкіров, Көктайғақ).

Жазғы кеш. *Жаз мезгіліндегі жылы, жанға жайлы, ел жатуға асықпайтын уақыт.* Сұлу еді *жазғы кеш* Сұлу еді сол бір өн (Ә.Әбішев, Өлеңд. поэма.). Кештер, кештер, *жазғы кештер* Өтіп жатыр жанға жайлы. Көз алдымда жақсы елестер, Бір тәтті үміт құшақ жайды (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жайлы кеш. *Жылы, мамық түн.* Жайлы орын, жайлы төсек, *жайлы кеште*, Түседі қалған қалқатай да еске. Келгендей аяғына жем түскен ат, Келгендей болдым қайта жиырма беске (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеш ауа. *Кешкісін, кеш бата.* – Ал қазір қайда жатырсың? – Қонақ үйдемін. – Нешауа. – Біздің үйге кел *кеш ауа* (М. Рашев, Бұйымтай.).

Кеш бата. *Кешке, күн бата.* Төрт күнге созылған ауыр тартыс осымен *кеш бата* біткен еді (М.Әуезов, Абай жолы). Артағылар *кеш бата* келіп жетер (Б.Момышұлы, Офицер.). *Кеш бата* кеңестің бар жағын пешкен ағайындар тарай берді. Абай да Әбішті ертіп, өз ауылдарына қайтты (М.Әуезов, Шығ.). Өзінің артына бөктерген үлкен қоржынның екі басы әбден сықап толған соң, содан асқан нәрселерді Ызғұттының қойны-қоншына тыққызып алып, *кеш бата* әкесінің қасына қайтып кеп еді (М.Әуезов, Шығ.).

Кеш батты. *Ымырт жабылып, қараңғы түсті. Кеш батты,* қас қарайды, жабылды ымырт, Табиғат тас керен боп тартты күңгірт. Жаулардың алдын орап тосамыз деп, Сарбаздар келе жатыр суыт жүріп (О.Шипин, Дастан.). Осы бойда *кеш батты* н, қас қарайғанға дейін қаңғырдым (Б. Соқпақбаев, Балалық.). Ызғарлы түтек боран соқты қатты, Дүз қадам жер көрінбей... *кеште батты* Екпіндеп дүлей боран, гулей соғып, Еңіретіп төңіректі ызыңдатты (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Ынтығасың күнге алыс, Атқан таңға, жарыққа. Күйеді сүйген күнбағыс, *Кеш батты* деп жабықпа! (Н.Әлімқұлов, Алатау.). Ызғарлы түтек боран соқты қатты, Жүз қадам жер көрінбей. ... *кеште батты.* Екпіндеп дүлей боран, гулей соғып, Еңіретіп төңіректі ызыңдатты (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Кеш бойы. *Кеш мезгілінде.* Күндіз ойлана жүріп, бірнеше *кеш бойы* осылайша отырып жазу жазады (М. Әуезов, Абай жолы). Кім екенін, аты-жөнін де білмеймін өзінің, *Кеш бойы* бірге отырғанымызда, Темірғали айтқан жоқ, мен сұрағаным жоқ (Б. Аманшин, Көкжар.).

Кеш болса қойға сақпан табылар. *Керезінде не де болса кездесер деген мағынада* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Кеш болды. а) *Күн батты, кештетті.* Аркалап бір мес суды, жортып жүріп, Кең алқап, тауып алды, осы түрлес. Жеріне мерзімдеген суын төгіп. Қайта алмай қалды жатып, *б о л ы п к ү н к е ш.* Таппаса тәңірі есебін, таңырқарлық, Белгісіз кісі екені не мінездес (О.Шораяқов, Шайыр). ә) *Жай болды, кешікті, ұлгермеді.* Қопаның арғы жағы төс болады, Ерте күн жарлыларға *к е ш б о л а д ы.* Барлығын қой, ешкінің соған бердік, Білмеймін онан әрі не іс болады? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кеш жарық. *Кешкі амандасу, сәлемдесу дәстүрі; қайырлы кеш.* «Бұл кім болды екен?» деп елең ете түскен Қалампыр орнынан тұра бергенде *«К е ш ж а р ы қ!»* деп бір еркек пен бір әйел кіріп келді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). – *К е ш ж а р ы қ,* біздің ойламаған жерде келгенімізге таңданбай-ақ қой. Мына бала Павлинкадан келіпті. Сонда тұратын атасы ауырып жатқан көрінеді. Сені әдейілеп шақырып келді. Жақын жер ғой, екеуміз барып қайтайық (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Жиылғандар бірі өлең айтып, екіншілері қалжыңдасып ойын әлі қызып бастала қоймаған уақытта есіктен: *«К е ш ж а р ы қ!»* – деп, бір-екі жігіт кіріп келді (М.Дулатов, Шығ.). Көрші қостардың бірінен бір тықпа қара сақалды жігіт келді, отырғандарға: – *К е ш ж а р ы қ!* – деді, отырғандар: – Ешкің арық! – деді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Кешке таман [қарай, жақын]. *Ымырт жабыла, қараңғы түсе, кешқұрым.* Жылқыбай қорасының маңында жүріп, *к е ш к е т а м а н* қатты келе жатқан аттыны көргенде, милиция ма? – деп, үйіне еніп кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *К е ш к е т а м а н* таудан тұман жылжи түсіп, теңіз бетін қаптайды (С.Ерубаев, Менің құрдас.). *К е ш к е қ а р а й* Бөкеннің аты босансуға айналды (С.Мұқанов, Өмір мект.).

Кеш сайын. *Әр кеште, кеш болған сайын.* Басқаны да, оқып *к е ш с а й ы н,* Сызды ол талай тың бетін, Білетін жерін қоспайық, Білмейтін, жері мың болды (Х. Ерғалиев, Екі дастан.). Кішкентай күнінде Абай өзі *д е к е ш с а й ы н* осы жырдың тербеуімен ұйықтайтын (М.Әуезов, Абай жолы).

Кеш тартты. *Кешікті, мерзімін өткізіп алды.* Кірісіп кетем деуге мезгіл *к е ш т а р т ы п т ы* (М.Әуезов, Абай жолы).

Кеш түсе. *Қас қарая, кешке.* *К е ш т ү с е* үйге асықты, ұшып жетті, Жүрегі есікті кеп дүрсілдетті. Мен байғұс не түсінем, баламын ғой, Апам да, атам да оны түсінбепті (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Күнді кеш батырды. *Жұмысты бәрінен де көп істеді.* Жерге тіреп тас табанын Мызғымайды

көк сүңгі, Үстінен қарап астананың *Б а т ы р а д ы к е ш к ү н д і* (М.Айтхожина, Аққу).

Қайырлы кеш. *Кешкі амандасу, сәлемдесу, кеш жарық.* – *Қ а й ы р л ы к е ш,* жолдастар! – деп, даусымды көтере сәлемдестім (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

Таңды атырып, кешті батырды. *Күні-түні дамыл көрмеді, тыным таппады.* Онкүндікке кірісер күндерде, бұл аудан және де «мақта-мақта» деумен *т а ң д ы а т ы р ы п, к е ш т і б а т ы р а д ы* (Алғы шенте).

Ұзақ кеш. *Жазғы, ел жатып болмайтын кеш.* Мың сүйсем, есім кетіп таңданып ем, Сүйіп ем *ұ з а қ к е ш т е* жан-тәніммен. Қызығы сүйісудің шексіз екен. Ояндым сүйгім келіп таң сәріден (К.Салықов, Жезкиік).

КЕШ² з а т. 1. *Көбінесе кешке қарай болатын жастардың ойын-сауығы.* Қанша күндер, қанша жылдар босқа өткен! Қанша *к е ш т е р* сезім билеп, Ес кеткен! Кейін білдік, Кейін ұқтық, көп жайды... Мамық төсек қауіпті екен бөстектен! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.). Асыға көшті кірекеш, Тройцкінің со бір *к е ш* Көруге қызық базарын. Өткелінде Торғайдың Көп тұрып өтті керуен (О.Шипин, Дастан.). Осындай тағы бір *к е ш* отырыста, Жалт еттік есік қаққан бір дыбысқа. Екі адам кіріп келді әзірейілдей, Түрлері ұқсамайды еш туысқа (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). О, керемет, аңтаң қалдым, қалай сақтап жүр екен, Сонау *к е ш т е* өз қолыммен сыйға тартқан гүл екен (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Отырыс, жақын адамдардың басқосуы.* Дипломды өте жақсыға қорғады. Жолдас жігіттер болып кішігірім *к е ш* ұйымдастырған. Оған Сақым та шақырылды (З.Шүкіров, Қиын түйін). // *Ұзақ, бос.* Еңбегі ештің күні *к е ш* (Мақал). 3. *Оқу орны, мәдени, көпшілік орындарда белгілі ақын-жазушылардың шығармашылығына арналған әдеби жыын.* Жігітін жөк ешкімнің даңқында өші, Әйтеуір жыр ақынның алтын *к е ш і.* Мен мұнда үйретпеймін, билетпеймін, Кеп түстім балапан басқан қалымда осы Мәртебең жерде тұрмақ жыр өзі ілінген, Жөн ғой, жөн өзіне көз тіге жүрген. Мен мұнда ұстаз да емес, шәкірт те емес, Кеп түстім жайбарақат мінезіммен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Мен лекциядан шықтым, бірақ үйге уақытында орала алмадым. Университеттің кең залына астананың жоғары дәрежелі он сан оқу орнынан мың студент жиналып, Мұхтар Әуезовке арнап *к е ш* өткізбек болды (З.Қабдолов, Сыр). Мартендердің қазаны боп қайнаймын, Бұрқыратып шөлге бұлақ айдаймын. Жұлдыз болып жыпырлаймын ГЭС-терде, Нұр беремін, сыр беремін *к е ш т е р г е* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Дәмелі *К е ш т е* Дегенім есте Мен саған. Түнгі ызғар Жоқтай, Жұлдыздар Шоқтай Самсаған (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Әдеби кеш. Белгілі ақын-жазушылардың шығармашылығына арналған, өлең-жыр оқылатын жиын. Бүгін оқу залында әдеби кеш өткізіледі («Лен.жас»).

Кездесу кеші. Белгілі ақын, жазушы, қайраткер сияқты дара тұлғалардың өмірі мен шығармашылығына арналған жиын. Кешкілік Талдықорған облыс орталығында қала интеллигенциясы мен ақындардың кездесу кеші өткізілді (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

Сауық кеші. Кешке болатын ойын-сауық, жастар отырысы. Жексенбі күннің кешінде мектеп балаларының сауық кеші болды (С.Баязитов, Күтп. кездесу.). «Бұлардың сауық кеші қандай болады екен», – деп ойлады Галя. Сәндібектің үйіне жастар жинала бастады. Іштерінде өзгелерінен гөрі көбірек таныс Ораз бен Бәшек те бар (Т.Ахтанов, Дала сыры).

КЕШ ү с т. *Кешіктіріп, кейін, өткізіп ашу.* Мен сенемін, шын еркектің алдында Қызаратын күн туады саған да... Тек ол күннің кеш туғаны жаман да (М.Шаханов, Ғасырлар.). Пішендік дағдыдан тыс кеш шабылған (М.Әуезов, Абай жолы). Сонда маған сабырменен қараушы ең, Не бір асыл қымбатым деп санаушы ең. Алушы едің жанарыңмен тоқтатып, Кешір мені, кеш ұғынсам, ана сен! (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). Бала кезден жаным саған кешелес, Біздер ерте жолығыстық, кеш емес. Атақ үшін саған бала боп жүрген, Көп жетімек Тұманбайға дос емес (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ерте жатып, кеш тұрған. *Жалқау, кербез, ұйқышыл, еріншек. Ерте жатып, кеш тұрған өңшең сабаз, ішкені шай бұлардың, жегені май (Жамбыл, Тол. жин.).*

Ерте күнді кеш қылмады. *Қарап отырды, біліп отырып, кешігеді. – Ерте күнді кеш қылмайық, бармай-ақ қояйық! – деді Сергей. Шалдан құрылыс басқармасының үйінің қайда екенін сұрадық (А.Жақсыбаев, Менің дос.).*

Ерте туып, кеш қалды. *Біліп отырып, мезгілін жіберіп алды. Кеш қалған ел ішінен ерте туып, Көп мезгіл құлазыған көңілі суып, Еміреніп ұлы орыстың оқуына Талайды зерек Әли жетті қуып (О.Шипин, Дастан.).*

Кеш жатып, ерте тұрды. *Аз ұйықтады. Қаланың сәулетіне қызықпады, Кеш жатып, ерте тұрып, аз ұйықтады. Сабағын жаттауға да бейім болып, Бойына жалқаулықты жұтыпнады (О.Шипин, Дастан.). Қартайғаным – кеш жатып, ерте тұрсам, Көкірегімнен өшпейді жарық бір шам. Жұлдыз санап жатқан шақтағы мені Құшағына қайтеді бір шақырсаң... (Т.Молдағалиев, Шақырады.).*

Кеш қалды. а) *Мерзімін өткізіп алды, кешікті.* Бауырына келіп демалдым, Ақ сәлделі Алатау. Қызықты кезден кеш қалдым,

Сарғайғанда бақша-бау (А.Лекеров, Өмір оты). Керекті уақытында айтпай, дөйім уақытынан кеш қалып, «әй, өттеген-ай, үйтуім екен, гүйтуім екен» – деп өмір бойы ғафил болып-ақ отырғаның (Абай, Тол. жин.). Бірақ өтті балалық, Донтай ұшып құлдырап, Білімнен біз кеш қалдық, Көшті күндер бұлдырап (О.Шипин, Дастан.). Желігіп отырған жұрт келмей қоймайды, келтірмеуге кеш қалдық (С.Мұқанов, Есею жыл.). ә) *Жетпеді.* [Ақмолла] оның өлеңдерінің буыны кейде артық кетіп, кейде кеш қалып отырады (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

Кеш қалдырды. *Мезгілінде келтірмеді, уақытына үлгертіпмеді.* Елеңдеп қос құлағын тіге қарап, Таныған таңға жақын басқан ізін. Келтірген мезгілінен кеш қалдырмай, Мақсаттың махаббаты сүйген шөлін. Қараңғы айсыз түнде сүрінбеген Кетірем қайтіп естен бұл бір жерін (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Кеш ұғынысты. *Басында, алғашында емес, кейін тіл табысты. Кеш ұғыстық біреумен баста ұғыспай, Жалын кете бастады жасты құшпай. Жеңіске де сенімім кеми түсті, Жыл-жыл сайын кеміген дос, туыстай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).*

Кеш ұқты [түсінді]. *Енді түсінді, кеш болды.* Өтген, біздің сор мандайлы Жайықта, Ерлер аз ғой бара алатын байыпқа! Тым кеш ұқтым, Махамбеттей батырға, Бүкіл қазақ ғашық болса айып па? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Екі көкжал бір-біріне өшікті, Өшікпеудің керектігін кеш ұқты. Бірін-бірі ала алмайтын болған соң, Неше түрлі айлаға да көшіпті (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Достық жырын қайталаудан жалықпаған әнімнен Түсіндім ғой, кеш болса да тұсіндім ғой бәрін мен! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ұзақ күнді кеш қылды. *Уақытын босқа өткізді. Мақтым кеткенде, сол бірдеме әкелетіндей көріп, өзін-өзі алдастырып, ұзақ күнді кеш қылды (Б.Майлин, Шығ.).*

КЕШ = е т. 1. *Кешіру.* – Қаныңды олай десең, – деді, – *Кештім*, Күш пенен кені екенсің ақыл естің. Өзім де о басында ойлап жүрем, Жұртымен жауласуға Кей-Қауыстың (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *Кешпеді* өтінгенмен қатарын, Тындамай айтқан алғыс баталарын. Алды да ісек қойды бөліп берді, Әртүрлі ат пен Әбзел, маталарын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). 2. *Ғафу ету, кешіру деген мағынада.* Сені коса дертті ғып, Сорға бастар халім жоқ. Кінәлама, *Кеш* мені (М.Әуезов, Қараш.). Бұ күнде адасудан көз ашпадым, Не нәрсені көздесем, тап баспадым. Дүниеден басқа рақат тілемеймін, *Кеш*, арым, мен білместің адасқаның! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). – Қолымды, ағатайлар, шешші, – дедім, Жайымды мен айтайын, *кешші*, –

дедім. Егер де кінә маған түсер болса, Етімді жапырақтап кесші, – дедім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **3. д і н и.** Алла тағаланың рақым етуі, құнәларды кешіруі. Құдайдан *к е ш и п е с* парызы Бес уақыт намазды, Баққан қойдай күтіңіз. Өмірін күтіп Алланың Ақырында, жарандар, Мұратқа сөйтіп жетіңіз (Қабан жырау, Алтын қазық).

Кеш айтты. с ө й л. *Кешірім айтты.* Қатты ауырып жатқан шешесі баласына *к е ш а й т т ы* («Лен. жас»).

КЕШ² = е т. 1. *Суды, қарды, құмды және т. б. тобығынан келтіріп жаяу яки көлікпен жүріп өту.* Жолаушы күрең суды *к е ш і п* өтті (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Тоғай ішін қаптап кеткен қызыл суды *к е ш і п*, Кекестің қабағына дейін атпен келдім (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Ол жалаң аяқ қар *к е ш і п* келеді (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек.). Кей жерде тобықтан асатын су *к е ш е м і з*, кейде аяқты сорған саздан өтеміз (Қ.Исабаев, Жұмбақ.). Суды етікпен *к е ш е м і з* бе, жалаң аяқтанамыз ба, – деді Қалақай (С.Мұқанов, Шығ.). **2. Жүзу, теңізде сапар шегу.** Ұқсаттым мен сені сонда, *К е ш і п* жүрген, океанды Отты жүрек капитанға (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Бұрын сағын, сағынышың болса егер, Кім қуанса, қайғысын да сол шегер, Мұхит *к е ш п е к* болсам да мен, бұрын кеш, Кеш қалған соң, кешкенің де білінбес (Т.Айбергенов, Мен саған.). Таудан өттің, таудан биік екенсің, Теңіз *к е ш тің*, одан терең екенсің. Қайран ана, қайыспаған дауылда, Көкірегімде арман болып кетерсің (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3. а у ы с. Дәурендеу, мошылдық, бай тұрмыс құру.** Қолында әжесінің ерке өсіп, Жасынан ен дәулетті жүрді *к е ш і п* (С.Торайғыров, Шығ.). **4. Жалаңаяқ жүру.** Қарсы алдық қой бірге талай таң нұрын, *К е ш і п* жүріп көл бойының шалғынын. Ер жеткенше, өз қолыңмен жетелеп. Көрсеттің ғой туған жердің бар қырын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Балтыр түріп жүгірген баладай-ақ, Мен келемін құм *к е ш і п* жалаңаяқ. Табаныма бір шөңге қадалғанда, Баяғыша жыңғылдар қарады аяп (С.Мәуленов, Алыс кет.). *К е ш е м і н* жасыл мөуіт, көк шұғаны, Алдымда жарық күннің от шуағы. Көрдің бе көкорайды? Қалай екен? Мен жүрген жерге ғана шөп шығады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **5. а у ы с. Басынан өткізу.** Жазғырып, жазған деме мұның несін, Сен ертең *к е ш е р ің ді*, бүгін *к е ш ті м*, Сол ғана айырмасы. – Жалған пікір Дегенің – естімесін мұңымды ешкім (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Бәйге өрінде тежегендей құр атты, Жүрек дейді құрған оқыс тұзақты. Барыңды сал, ізбасары Қаныштың Құлап түсіп, *к е ш і п* жатыр сынақты (К.Салықов, Жезкиік). «Басынан Қаратаудың көш келеді...» Осы еді ата-баба ескі өлеңі. Жатталып көне дала көкірегінде Осы өлең

жылдармен бір *к е ш к е н* еді (С.Мәуленов, Алыс кет.). **6. а у ы с. Өткеру, өмір сүру.** Ойлы да күнді кешемін, Тойлы да күнді *к е ш е м і н*. Деген жеріңнен шықпасам, Демім барында, кеш, елім (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Тірліктің неше түрі көп, *К е ш е д і* бәрі бір күнді... Көргенің бар ма бір рет Көз сатып жүрген бұлбұлды?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Еске алса өзі *к е ш к е н* жарлылықты, Орыстың биіктігін жаны ұқты. Солардың көмегінің арқасында Ол талай тақсыретті алып жықты (О.Шипин, Дастан.). **7. а у ы с. Тесіп өту, зулап өту.** Ауаның теңізін *к е ш і п* оқ Түп-тура ұшты да тескелі, Мен сені құлаттым неше рет, Тирдегі темір ит, кеш мені (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Баз кешті. *Тенітіреп кетті.* Жалғаннан жас басыңмен *б а з к е ш е р д е й*, Жазығың жоқ еді ғой күйелешім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бастан кешті. *Өз басынан өткізді, көзбен көрді.* Балаң жылдар байқатпастан өте шықты аяндап, Балалықтың біздің *б а с т а н к е ш к е н д і г і н* баяндап (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қарасындай көзімнің, сәулем едің, *Б а с т а н к е ш к е н* баяғы дәурен едің. Күндіз естен кетпейсің, түнде түстен, Не сиқырмен басымды әуреледің? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Біледі мұның бәрін *б а с т а н к е ш к е н*, «Мынау тау, мынау заңғар аспан дескен» Уақытша «әулиелер» ақ ордасы Болады бір-ақ сәтте астан-кестен (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Біз мектеп сабағынан өтіп, өмір сабағына көштік. Артымызда талай жылдар қалды. Ауыр-ауыр кезеңдерді *б а с т а н к е ш ті к*. Бір кездерде жүзінен жастық жалыны атып тұратын ұстаздарымыз қартайып, пенсияға шықты. Бірақ олар біздің көңілімізде баяғы жас қалыптарында қалды. Олар берген сабақ бізге өмір бойы жолазық болды (С.Мәуленов, Жер нәрі). Мен жалтақтамай, именбей, *б а с т а н к е ш к е н* өткен-кеткеннің барлығын айттым (Б.Момышұлы, Ол күндер.). Осы ой үстінде Есей өз *б а с ы н а н к е ш к е н* жастық шағын еске алды (Ә.Нүрпейісов, Шығ.).

Белден кешті. *Ортасында жүрді.* Саламат Достан, Сәруар, тірі жүрсең, Жылатпа жетімдердің ығын есіп. Сендер де көзін алған көбелектей, қалдындар қайғы суын *б е л д е н к е ш і п* (О.Шораяқов, Шайыр).

Белуардан қан кешті. *Қанды қырғынның ортасында жүрді, қырғын майданда арталысты.* *Б е л у а р д а н қ а н к е ш і п*, Намыс туын көтеріп, Жалғыз да болсақ алтауға Шыдап берген біз едік (Б.Момышұлы, Шығ.). Біздің алдыңғы мақсатымыз – қалада *б е л у а р д а н қ а н к е ш і п*, соғысып жатқан күшімізді жаудың аз тобы болса да, оң жақтағы өкіпе тұстан соқтырмау (Б.Момышұлы, Ол күндер.).

Гүл кешті. п о э т. *Байлықта, сауықпен өмір сүрді.* Жыршының ару ертіп, *гүл кешкені* – ләзім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Дәурен кешті. *Уақытын жақсы өткізді, шат өмір сүрді.* Есейдім мен, едім бір кез балдырған; Бекетім көп жолда атымды шалдырған. *Дәурен кешіп* мына қызық дүниеде, Белгім қайсы туған жерге қалдырған? (Ө.Жайлауов, Шопан.). Бас имеді төңірге де Арпалыста өсті жаумен, Оққа көнбей алып дене Туған жерде *кешті дәурен* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Бір күн болса да сүйген адамыммен *дәурен кештім* (Ш.Құмарова, Қос шынар). – Жарыма хат жазыңдар. Енді көре алмаспын... Азғана *дәурен кештік*, көп қызықтай алмадық... (К.Тоқаев, Көмескі із.).

Етігімен су кешті. *Тар заманды, зар заманды көрді, қиыншылық көрді.* Әли де тәуекелге белін буды, Оқудан жандарм да оны қуды, Қуалап ұйымдағы барлық жасты, Әли де *етігімен кешті суды* (О.Шипин, Дастан.). Ер басына күн туса, *етігімен су кешер* (Мақал).

Жалын кешті. *Қиындық көрді, бейнет шекті, азаптанды.* Біз өзіміздің жастық шағымызды, *жалын кешкен* күндерімізді еске түсіреміз (С.Мәуленов, Шыңда.). Есімде сол бір күндер *жалын кешкен* (Бейбітшілік даусы.). Жүргенім жоқ *жалын кешіп*, от шайнап, Көргенім жоқ өмірді атар оқ сайлап, Өсе берем кең Отаным, қойныңда, Өнер қуып, өлең жазып, жақсы ойлап (І. Мәмбетов, Тарланбоз.).

Жаннан кешті. *Жаннан түңілді, өмірін қиды.* Бәріміз Баян үшін *жаннан кештік*, Ұрысуға бәріміз «Еһе» дестік, Баянды аламын деп ел жиған соң, Токсанымыз бірігіп төбелестік (Қозы Көрпеш.).

Жан кешті. *Жаны шықты, өлді.* Әр жерде жатыр өлік оннан, бестен, Байқаса, бәрінің де *жаны кешкен*, Қан лоқып, қара судай ағып жатыр, Көргендер танатұғын ақыл-естен (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Күй кешті. *Бір күйге түсті, өзгеше сезімде болды.* *Күй кешесің* сондай бір... Қой, бауырым, қой, құрсын! Әулие деп көктемді Несін күтіп отырсың?! (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Қалмаймын деп мынау өмір көшінен, Жастай зерек, ғажайып *күй кешіп* ем. Жан адамнан жасқанбай һәм жасымай, Құнанбаев Оспан құсап өсім ем (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Шыдайық теңіз кенет желдеткенде, Құлайық төтті толқын тербеткенде. Жаутаңдап жалынышты *күй кешейін* Жүзіңе қарай алмай жөндеп мен де (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Күн кешті. а) *Тіршілік етті, күнін көрді, күнелтті.* Ой кіргелі тимеді ерік өзіме, Сандаламамен *күн кешкен* түспе ізіме (Абай, Тол. жин.). Күн өткіземіз. Қызықты *күн кешеміз*

(І.Мәмбетов, Табантал). Өз өмірі, өз үй ішімен өз айранын ішіп, *күн кешетін* (М.Әуезов, Абай жолы). Бұрын өлместің *күнін кешкен* шалдың үйі қазір кең бөлмелері бар, дүние-мүлкі мол, жақсы, сәулетті үйлердің қатарына кіреді (Қаз. ертег.). ә) *Өмір сүрді, дәурендетті.* Жүрдік пе желге мініп жерге сыймай, Аспаннан жерге бейне келген сыйдай. Арумен бірге өстік пе ауылдағы, Тым құрса *күн кештік* пе кейде осындай (Т. Молдағалиев, Шақырады.). Кезгенмін сері Қайсынмен. Ғажайып бақыт *күн кешіп*, Күн аймалап, Ай сүйген Эльбруспен тілдесіп (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Қан кешті. *Қырғын көрді, қан майданның ортасында болды.* Кірерге жау солдаты таппай тесік, Қорыққаннан кетті босып, *қан ды кешіп*, Жалтақтап жан-жағына жанталасып, Қамалды Қостанайға өкпесі өшіп (О.Шипин, Дастан.). Соғыста ғой күйеуіңіз бен бауырыңыз *қан кешіп* жүр (С.Мұратбеков, Жабайы.). Ол майдан ед., ер жолы, Түн жамылған *қан кешіп*, Зәр түкірген көк долы Ажал менмін, мен десіп (Ж.Саин, Таңд. шығ.).

Қиын жағдай кешті. *Ыңғайсыз жағдайда қалды.* Қасына Алтынбекті, Жоламаннан басқа тағы бір милиционерді ертіп, ат басын тура осы үйге тіреген Таңатарды көргенде Өрінбектің зәре-құты жоғалғандай аса *қиын жағдай кешіп* еді (Ә.Әзиев, Жез тау.).

Қорлық кешті. п о э т. *Намысын таптаттырды.* Ата-баба көрмеген *Қорлықты* *кештік* кіл қорқақ. Үрейден үрей өрлеген Күн – лайсаң, түн – бұрқақ (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Ой кешті. п о э т. *Үнемі ой үстінде жүрді.* Сырласып сан ғасырмен, Бірге терең *ой кешіп*, Сары бала Насырмен Жүрем ылғи сөйлесіп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

От кешті. *Соғыста, қан майдан ортасында болды.* Туған ел үшін *от кешем*, Өртенсем де өлмеймін, Өзенім, жұлын-өзегім, Өткенім жаудың көрмеймін (Қ.Әбдіқадыров, Таңд. өлеңд.). Күрестім, қиындыққа бүгілмедім, Есімде қызыл жалау тігілген күн. *От кештім*, майдан өттім, айға жеттім, Әйгілі бар әлемге мұным менің (Р.Нұрпейісов, Қапшағай.).

Өмірде не кешпеді. *Не көрмеді, небір сұмдықтарды көрді деген мағынада.* ...Жоқ, балақай! Мен сендей боп өспедім! Мына мінез мінезім емес менің. Адамдардан рахым алу үшін, Не көрмедім, *өмірде не кешпедім?! (М.Мақатаев, Шығ.).*

Өмір кешті. *Өмір сүрді.* «Айнымас дос қайда бар?» – деген Абай, Бірге *кешкен өмірді*, жылды талай, Жоқ боп кетті-ау шіркіндер, бар боп тұрып, Дүние көшіп барады қалай қарай? (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Өрт кешті. п о э т. *Майданда болды, қантөгіс ұрысты көрді.* Досымның жауын қылыштап, Дос үшін тіктім басымды. Достықтың туын нық ұстап, *Ө р т к е ш т і м* қызыл-жасылды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сағым кешті. п о э т. *Жапан далада ұзақ жүрді, қаңғырды.* Талшынған солай күнге алыс, *С а ғ ы м ы н к е ш і п* жапанның. Әлде сол жалғыз күнбағыс, Арманы ма екен Шоқанның (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Түнді кешті. п о э т. *Түні бойы жүрді, ұйықтамады.* Қара *т ү н д і* көп *к е ш с е м* де азалы, Және ешкімнің болған жоқпын мазағы. Маған жаза тартқызамын дегеннің. Өзі тартты жазаны (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Үміттің көлін кешті. п о э т. *Әлі де үмітім бар деген мағынада.* Таң атқан сайын мөлдіреп, *Ү м і т т і ң к ө л і н к е ш е м і н.* Ойлама мені сөнді деп, Тыңдама жұрттың өсегін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

КЕШБИКЕ з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Бос, мәнсіз, қызық құмарлыққа, жеңіл жүріске түсіп кеткен әйел.* Бұрынғы шыққан газетте араб жұртының ертегісін сөйлеп келіп, патшаның тұрған орнына келтіріп, *к е ш б и к е* қылып алған қызының басын таң атқан соң кесіп тұрған патшаның бір үзірінің екі қызы бар еді («ТУГ»).

КЕШ-ДУМАН з а т. *Ойын-сауық, жастардың отырыстары.* Құрбыларының арасында баласы пысық, өткір-ді. Осы ауылдағы *к е ш д у м а н* ды да ұйымдастырып жіберетін (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

КЕШ-ЖИЫН з а т. *Кештер мен жиналыстардың жиынтық атауы.* Залдың тағы бір пайдалы жері *к е ш - ж ы н* өткізетін мәдениет орнына да айналдыруға болады («Спорт»).

КЕШЕ¹ ү с т. 1. *Бүгінгі күннен бір күн бұрын өткен күн.* Олар бұл жерден *к е ш е* аттанса, бүгін қайда болар деп ойлайсыз? (І.Жансүгіров, Шығ.). Екі елес те ғайып болды өз дегенін ұқтырып, Ақын сонда сөз бастады ханға қарап тік тұрып: – *К е ш е* де айтқам, тақсыр хан! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ойлар тулап жүрегімде Мазамды алды сол кеш менің. Күт дегенше жүрегімде, Неге *к е ш е* сөйлеспедім (С.Мәуленов, Алыс кет.). Көріп тұрып алыстан *К е ш е* жағамды ұстап ем, Қара тасқа жабысқан Жатып еді қыпша бел, Бір қазақтың сұлуы. Сүйретіліп бұрымы (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). 2. а у ы с. *Анау күн, алдыңғы жылдары, таяуда, жуықта.* *К е ш е* бала ең, келдің ғой талай жасқа, Көз жетті бірқалыпта тұра алмасқа (Абай, Тол. жин.). *К е ш е* келіп, ел менікі, есіктен кіріп, төр менікі, – деме (Мақал). Сармоллаға *к е ш е* қарсы болған киізші Сейсеке, қасапшы Хасен бүгін, әсіресе, ызаланған екен (М.Әуезов, Абай жолы). Орта ғасыр, сені айтамыз *к е ш е* деп, Романдар жазамыз да неше бет. Орта ғасыр олетұғын адамға Көрсететін шын жүректен қошемет (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Кеше ғана. *Қандай зырылдап өткен уақыт деген мағынада.* *К е ш е ғ а н а* секілді Некелерің қиған күн. Әжімдепті бетінді Әр жыл сайын жиган мұң (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Кейде көрсек өмірден тірі қорлық, *К е ш е ғ а н а* демейміз «ірі» болдық. Дауыл жұтқан теңізде кемелердей Доллар жеңген дәуірдің құлы болдық (Қ.Салықов, Жезкиік). Көңілге бір келіп ой, Көзін ашып қыз-үміт, *К е ш е ғ а н а* еді ғой Қарағаны сүзіліп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Кешеден бері. *Кешегі күннен бастап.* Бұларға *к е ш е д е н б е р і* доктор қатыны келіп жатыр екен (С.Сейфуллин, Шығ.). *К е ш е д е н б е р і* оның да түсі кірмей жүр (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Саттар үнсіз жатыр. *К е ш е д е н б е р і* нәр татқан жоқ (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Қорыққаннан қалдырмай, Сұраған сөзге былай деп, Күзетші берді жауапты: – Амангелді келед деп, *К е ш е д е н б е р і* тығып тұр, Сарайға жинап бар атты (О.Шипин, Дастан.).

Кеше еді. *Күні кеше ғана, қандай тез уақыт деген мағынада.* Түйін! Түйін! Түйінді кім шешеді?! Түйдек-түйдек көңіл бұлты көшеді. Үлбірген ару едің сен кеше, *К е ш е е д і* ғой! *К е ш е е д і* ғой! *К е ш е е д і* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *К е ш е е д і* ғой, Құдай-ай, *к е ш е е д і* ғой, Дүйсенбінің, мына дәу, шешегі ғой! Мынау өзер қаз басқан төрт жасында, Мұхамеджан қартыңның мешелі ғой (М.Мақатаев, Шығ.).

Кешелі бері [берлі]. *Кешегіден бері, кешегіден былай.* Бұлар – Әкімгереймен бірге майданға аттанып бара жатқандар еді. Осыны сезген қара шал айтпай қалсам ішіме күдік болар, өзі естісін деп *к е ш е л і б е р і* шешімге келген өз байламын айтты (Ә.Әлішев, Бәйтерек.). *К е ш е л і б е р л і* қатты мазасызданған (Д.Досжанов, Тұлпар.). Жігіттер *к е ш е л і б е р л і* нәр татпаған еді (Б.Момышұлы, Шығ.). *К е ш е л і б е р л і* қарауыл төбенің басына күзет қойды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Енді келетін уақыты болды деп, *к е ш е л і б е р л і* қарауыл төбенің басына күзет қойды, бірақ әлі ештеңе көрінген жоқ (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Күні кеше. *Кеше ғана болған, жақында ғана сияқты еді деген мағынадағы сөзқолданыс.* Пір тұтқандар *к ү н і к е ш е* құшақтап, Қиналады Сәлемге тіл тұзақтап. Үлкен орын шын жақсыны есіріп. Ұсқынсыздық жіберіпті ұсақтап (Қ.Салықов, Жезкиік). Күн жақсы көріскенше, кош, бәйбіше, Секілді өткен дәуір *к ү н і к е ш е*. Өмірі адамзаттың – жаз бен қыстай, Бір емес жыл он екі ай – піше-піше (О.Шораяқов, Шайыр). *К ү н і к е ш е* соқыр едім, Жайнатқан кім көзімді? Әлде мұным көңіл үшін Жұбату ма өзімді (С.Машақов, Тарту.). *К ү н і к е ш е* көн дала көктемесе, *К ү н і к е ш е* бұл жерге ел беттемесе, Енді бүгін амалсыз

келгендер де Өз еркімен кетпейді, кет демесе (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Қазақ, қырғыз тәрізді мәдениеттен кенде қалып келген елдердің *күні кешеге* шейін жетекші әдебиет саласы өлең болып келді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

КЕШЕ² з а т. к ө н е. **Түң.** Осылайша жолбарыс қылды намыс, Таң атқанша көргені тынбай шабыс. Көтеріліп *кешенің* қараңғысы. Енді таңның құстары қылды дабыс (Ертегілер).

КЕШЕ-МЕШЕ ү с т. *Суды кешер-кешпестен, суды кешу керек екенін қиынсынбай, асыға, шалпылдапты.* Қайық жағаға тоқтар-тоқтамастан қарғып түсіп, суды *кеш е-м е ш е* төрт адам маған қарай жүгіріп келеді. Мен де жағаға жақындадым, олар да мені бассалып құшақтай алды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

КЕШЕГІ с ы н. **1.** *Өткен күнгі, кеше болған.* ...*Кешегі* аста Әлмерек бидің сөккені, Түкенің мүдде есінен бір сәт кетпеді. Теріс айналып, шалт де қалды шал байғұс, Талақ етті де бүгін менен өткенді (М.Мақатаев, Шығ.). *Кешегі* Абайдың ажары Дәрменге көп жайды танытты (М.Әуезов, Абай). Күн бата *кешегі* қарағайдың басына қайта келіп қонды (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Бүгін Әбілқайыр *кешегісінен* де қатты толқуда болатын (І.Есенберлин, Алмас қылыш). **2.** а у ы с. *Бұрын болған, өткендегі.* Құлеке жиырмада арқар еді, Отызда би, қырқында дарқан еді. *Кешегі* дулап өткен Құлекенің Алдынан орыс, қазақ тарқап еді (Шал ақын, Өлең.). *Кешегі* бір әулие Болып шығып бүгін жын, Баяны жоқ дүние Мен амалсыз түңілдім (Ф.Қайырбеков, Көңсадақ). *Кешегі* елдің бір байын Бір түнде қалай мұнша алу. Ояна келсе, дап-дайын Қайыршы болу, қап салу (Абай, Тол. жин.).

Кешегі бір [өткен] заманда. *Ертеде, баяғыда. Кешегі бір заманда* Байды бай деп айтпады – Қойы мыңға толмаса, Жылқы бес жүз болмаса (Кердері Әбубөкір, Қазағым). *Кешегі бір заманда* Қасиетті еді хан, қараң, Мынау азған заманда Қарасы – антқор, ханы – арам (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Кешегі өткен заманда*, Сүйгеніне бара алмай, Неше сұлу қыздардың Қазандай іші кайнаған (О.Шипин, Дастан).

Кешегіге бүгін өкпелеп. *Жайсыз оқиғаны қайта қозғап, еске салып, өтіп кеткенді қайта қазалап.* Күнкіл сөз әйелдерге дұрыс болмас, Сіз түгіл құң қатынға дұрыс па екен *Өкпелеп бұгін* жүрер *кешегіге* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Кешегіні бүгінгімен айырбастады. п о э т. *Бір кездегі құндылықтар бұгінде арзандап, басқаша сипат алды деген мағынада.* Дүние солай өтеді қайырылмастан *Кешегіні бұгін мен айырбастап*, Ағаң менен ініңді

алмастырып, – Жоғың менен барынды жайып тастап (Ф.Қайырбеков, Көңсадақ).

Кешегісі де баяғыдай болды. *Өзгермеді, қанша басына түссе де, өмірден сабақ алмады.* Бұлай істеу жок еді есебінде, *Баяғыдай болды ғой кешегің де!* Өң бе? Түс пе бұл өзі? Келесі күн Түк түсінбей жатасың төсегінде... (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Кешегі дос. *Бір кездері жақыны болған, ниеті бір жолдас болған адам.* Бүгінгі жау *дос* еді *кешегі* Жауласа ма есі болса еселе?! Жылайсың ба, Күлесің бе сен қазір, Соның бөріні сезім шіркін шешеді (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Ісім де өрге баспайды, Күшім де қайта бастайды. *Кешегі дос* боп жүргендер, Кейкіні амандаспайды (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кешегі күн. *Өткен күн.* Жазғы бакта, Жазғы бакта, Саулайды жапырақтар, Өз өмірін соңғы рет, Бір жыр етіп. Жайнап тұрған *кешегі күн* ескіріп, Қара суық хабары тұр естіліп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

КЕШЕГІДЕЙ ү с т. **1.** *Кешегі тәрізді, кешегі сияқты.* Тағы да *кешегідей* адасып кетемін бе деп қорқамын (З.Шүкіров, Ғажайып.). Бала *кешегідей* емес, әкесін тіпті жатырқаған жоқ (І.Есенберлин, Көлеңке.). **2.** *Өткендегідей, бұрынғыдай.* Осылардың бәрі *кешегідей* көкірегімде сайрап тұр, әр заттың түр-түсі, үлкен-кішісі, жаңа-көнесіне шейін ұмытылмаған (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Күні кешегідей. *Жақында ғана болғандай; өткендегідей.* Қарашоқының бауырындағы Мыңшұңқырдың жазығында ұлан-асыр той жасап, ат шаптырғаны *күні кешегідей* көз алдымнан кеткен емес (З.Жәкенов, Таң самалы). Есейдің құлағы *күні кешегісіндей* әлі түк есітпейтін еді (Ө.Нұрпейісов, Курляндия). Екеуінің де ақырғы рет жылап айырылысқандары *күні кешегідей* көз алдында (Ө.Қанахин, Бақыт.).

КЕШЕЛ ү с т. ж е р г. *Кеш, соң.* Бұрынғы мысалда айтылған пікір сол қалпында дәл беріледі, тіпті сөзі де жоғалмайды. Алдыңғы әдіс ауызша таралса, ал кейінгі әдіс – *кешел* туған әдіс – жазба әдебиетте орын тебеді (С.Талжанов, Ұлдай.).

КЕШЕЛДЕ = е т. *Кешігу, кідіру.* Өзі сол замат *кешелдеп* қалған Қаранардан бұрын қимылдап, Тоқатайдың аппақ шоқша сақалынан ұстады (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Алайда қызметтен *кешелдеп* келуін Сатай тоқтатқан жоқ (Т.Бердияров, Фарида). – «Жарлының аузы аққа тисе, мұрыны қанайды» деген, арманға *кешелдеп* іліккенімде маған деген бақытты Құдай көпсінді ме екен (Қ.Құрманғалиева, Атырау ару.).

КЕШЕЛДЕН = е т. *Кешігу, кідіру.* Жөн білсең, жолдасыңа жоба көрсет, Жұмысы жөнге

жүрмей, *кешелденсе*, Жорамалды қариядан жоба үйрен, Түймедей түйінінді шешем десе (Майлықожа, Нақыл).

КЕШЕЛДЕТ = е т. *Кешіктіру*. Міне, меніңше, бұл – қашан кемеліне жетіп, дұрысына шешілгенше, назардан тыс қалдыруға, кешірім жасап, *кешелдете* беруге келмейтін маңызды шара (С.Бакбергенов, Кентау.).

КЕШЕЛДЕУ¹ ү с т. *Кейінірек, кейіндеу*. Жігіт ойы ойран, ақылы дал. Оның осы күйін Ләззат *кешелдеу* сезді (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

КЕШЕЛДЕУ² *Кешелде етістігінің қимыл атауы, кешігу*. Бір сағаттық *кешелдеу* – өмір бойы өкініш! (Қ.Әбдіқадыров, Өлеңд.).

КЕШЕЛІ-БҰРЫН ү с т. *Өткен күндердің біреуінде*. Ойда *кешелі-бұрын* жауын болыпты (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

КЕШЕЛІ-БҮГІН ү с т. *Таяу арада, күні кеше, жақында ғана*. Ол әдебиеттің есігін *кешелі-бүгін* ашқан жас емес. Рас-ақ, ол әскерден келгесін, бес-алты жылдай әдебиеттің босағасынан кейде тәуір аудармасы, тым-тәуір сын мақаласымен басын сұғып қап жүрді (І.Омаров, Шабыт.). Өзің де мені *кешелі-бүгін* ғана көріп жүрген жоқсың (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). *Кешелі-бүгін* олар да қарқынды еңбек етуде, сондықтан қара үзіп қалмайтын болайық («Лен. жас»). *Кешелі-бүгін* маған ештеңе деген жоқ (Қ.Найманбаев, Беймезгіл қонақ.). // *Өткен күндер*. – Кеттік! – деді қыз, *кешелі-бүгіннің* бәрін ұмытып. – Аз тоқта. Уһ, өлдім-ау, – соны айтқан соң барып Мәжит, – Зәуре! – деп қызға қарады (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

КЕШЕЛІ-БҮГІНГІ ү с т. **1.** *Таяу уақыттағы, жақын мезгілдегі*. Орталарына тағы бір қозы келіп қосылғанда, *кешелі-бүгінгі* туған жас төл шуласып кетті (Ф. Мүсірепов, Кездесп. кет.). **2.** *Жалпы алғандағы*. Өткен және қазіргі орыс тілінде жазатын қазақ ақыны өз шығармаларында екі ел поэзиясының синтезін жасады, қазақша ойлап, орысша жазудың, қазақтың *кешелі-бүгінгі* тарихы мен болмысын, мінез-құлқының ұлттық ерекшеліктерін орыс ұғымына жақындатудың үлгісін көрсетті («Қаз. әдеб.»).

КЕШЕЛІ-БҮГІНДІ ү с т. *Жуырда, жақында*. *Кешелі-бүгінді* бір «Король жолбарысы» дейтін танк пайда болған (Майдан). Дәрмен жұмысшылар арасында цех аралап біраз жүрді. Елдосты кездестірмеді, ол демалысы бітіп, *кешелі-бүгінді* жұмысқа шығуға тиіс еді (А.Байтанаев, Қансонар.). Береннің үйі жұртта қалған күні қандай оқиғаға кездескені бұл елге *кешелі-бүгінді* тарады (Б.Майлин, Шығ.). Әлдеқандай қамқор жел басына үйірілген қара бұлтты қуып, аспанын шайдай ашып, бергенге ұқсады. *Кешелі-бүгінді* болған оқиғаны

түсінде көрген сәл нәрседей сезініп, сергіп қайтты (Қ.Исабаев, Айкыз).

КЕШЕН¹ з а т. к ө н е. *Кесене*. Өлгендерді есте қалдыру құрылыстары барқын, кейінірек *кешен* деп аталды (Қаз ССР тарихы). Домбауыл *кешенінің* сәулет құрылысы жағынан Аяқоз бойында тұрған Қозы Көрпеш – Баян сұлу *кешеніне* өте ұқсастығы заңды («Қаз. әдеб.»). Алқа жұрт, ақсақал біткен *кешеннен* сыртқа шығып, ақыл қосты, мол кенесті (Д.Досжанов, Жібек.). Арқаның өн бойында кездесетін жойқын обалар, тас шарбақтар, тас мүсіндер, бұзылған қыстаулардың орны, сұлу күмбез *кешендер* – барлығы ерте заманның тарихи ескерткіштерінен қалған (Ә.Марғұлан, Қаз. өнері).

КЕШЕН² з а т. <лат. complexus> **1.** *Біртұтастықты құрайтын заттардың, құбылыстардың, белгілердің т.б. жиынтығы*. Жүйелілікті, жиынтықты білдіретін бұл *кешен* ұғымы саясатта, әлеуметтік және рухани салаларда, философия мен ғылымда жиі қолданылады (мыс., кешенді шаралар, кешенді зерттеулер т.б.) (ҚҰЭ). Барлық іс-шаралар *кешені* ұлттық мәдениеттерді, тілдер мен дәстүрлерді жан-жақты дамытуға, этносаралық қатынастарды қамтамасыз етудегі этномәдени бірлестіктердің күш-жігерін үйлесіруге, этностық факторды саясаттандыруды болдырмауға, халықаралық ұйымдар мен шетелдердің азаматтық қоғам институттарымен қатынастарды кеңейтуге бағытталған («Егемен Қазақстан»). **2.** г е о л. *Құрам және құрылыс ерекшеліктері күрделі болғанымен, кейбір ортақ белгілерімен сипатталатын, бір-бірін ретті түрде алмастырып отыратын тау жыныс қабаттарының жиынтығы*. *Кешен* петрография мен петрологияда: геологиялық көнелігі, құрамы және жаралу тегі тұрғысынан ортақ белгілерімен сипатталатын магмалық тау жыныстар жиынтығы (Қаз. тілі термин. Геология). **3.** и н ф. <ағыл. complex> *Кейбір мағынада біртұтас бүтінді тудыратын құрауыштар жиынтығы; белгілі бір мағынада біртұтастық құрайтын құрылғылар немесе бағдарламалар жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Информатика). **4.** *Зымыран ұшыруға арналған ұшақтың координатын есептеу, ұшудың бағдар бойынша орындалуын, қону алдындағы маневрлік төмендеуін т.б. автоматты түрде қамтамасыз ететін орын*. Инновациялық тұрғыдан алғанда ең маңызды жобалардың қатарынан қазақстандық байланыс спутнигінің ұшырылуын зымыран ұшыруға арналған «Бәйтерек» *кешенінің* құрылысын, Шар-Өскемен автомобиль жолын, Солтүстік-Оңтүстік электр желісін, шынының ең бір жаңа түрін шығаратын кәсіпорынды, құрылыс материалдары зауытын, дизельді қозғалтқыштар

зауытын, кабель өнімдері өндірісін ерекше атап көрсетуге болады («Егемен Қазақстан»). КН-23-1 пилотаждық-навигациялық *к е ш е н* ұшақтың координатын үздіксіз есептеуін, ұшудың бағдар бойынша орындалуын, қону алдындағы маневрлік төмендеуін, қонуға қайта кіруді ұйымдастырудың навигациялық параметрлерін алуды автоматты түрде қамтамасыз етеді («Зерде»). Осы айдың аяғына дейін жерден басқару *к е ш е н* и монтаждау жұмыстарының барлығы бітеді.

5. Бір бүтін болып табылатын сәулет-құрылыс ғимараттарының жиынтығы. Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісуда соғдылық және түркілік мәдени *к е ш е н* дерді ықпалдастырған мәдениет қалыптасты («Парасат»). Осындайда өкпе қабынуының өзгеше вирусы пайда болып, адамдар жұмбақ аурудан (атипичная пневмония) көптеп көз жұмған шақта Пекин іргесінде 1000 адамдық озық аурухананың орасан зор *к е ш е н* и бір аптада салып, пайдалануға берген қытайлықтардың жансебілдігі таңдандырмай қоймайды («Түркістан»).

КЕШЕНДІ с ы н. Бір-бірімен байланысты, *жүйелі*. Қазірдің өзінде Қазақстан мен Ресей ғалымдарының жиырмадан астам ғылыми-зерттеу жобаларында бірлесе ізденіс жүргізілудің көздейтін *к е ш е н* ді бағдарлама қолға алынды («Егемен Қазақстан»). Зауыт газ-мұнай саласына арналған құрал-жабдықтардың бәрін жасауға талпынғанымен, кей бөлшектерді алыс-жақын шетелдерден сатып алуға мәжбүр. Өйткені *к е ш е н* ді жұмыс істеуге ішкі мүмкіндік, өндіріс қуаты жете бермейді («Егемен Қазақстан»). Біздің ұжымның негізгі қызметі – геостационарлық телекоммуникациялық спутникті құру жөніндегі жұмыстар мен қызметтерді қаржыландыру. Осы мақсатта бүгінге дейін бірқатар *к е ш е н* ді іс-шаралар қарастырылып, жүзеге асырылып жатыр («Егемен Қазақстан»). Қазіргі сәтте мұнда қажетті жөндеу, қайта құру, құрылыс жұмыстары *к е ш е н* ді түрде атқарылуда. Бухгалтерлік, жабдықтау, өндіріс, жоспарлау қызметтері жаңа технологиялық процестерге бейімделуде («Егемен Қазақстан»).

Кешенді бригада. э к о н. Технологиялық жағынан алуан түрлі, бірақ өзара байланысты, өнім өндірудің (жұмыстарды орындаудың, қызметтерді көрсетудің) толық циклін немесе оның аяқталған бөлігін қамтитын жұмыстар кешенін орындайтын қызметкерлерді біріктіретін бригада (Қаз. тілі термин. Экономика).

Кешенді ион. г е о л. Кристалдық торда дербес құрылымдық бірлік түрінде жинақталған екі немесе бірнеше элементтер бірлестігі (Қаз. тілі термин. Геология).

Кешенді қосылыстар. х и м. Жай химиялық қосылыстардың әрекеттесуі нәтижесінде түзілетін құрамы күрделі химиялық қосылыстар. Кешенді қосылыстарға кристаллогидраттар, аммиакаттар, ашудас т.б. күрделі қосылыстар жатады (ҚҰЭ). *К е ш е н д і қ о с ы л ы с т а р* теориясын алғаш (1893) Швейцария химигі А.Вернер ұсынды (ҚҰЭ).

Кешенді модельдеу. и н ф. <лат. complex simulation> Бұйымның жеке бөліктерінің өзара байланыстығын тексеру және тым күрделі қателерді анықтау барысындағы бағдарламалық бұйымның кешендік сынақтарының құрамды бөлігі (Қаз. тілі термин. Информатика).

Кешенді оқыту жүйесі. п е д. Оқу материалдарын *жүйелі* түрде байланыстыра оқыту (экологиятану, табиғаттану т.б.). (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Кешенді педагогикалық тәжірибе. п е д. Тұтас педагогикалық процесті жобалау мен жүзеге асыруда пайдаланылатын кәсіптік білім, білік, дағдының бірігуі (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Кешенді тестілеу [тест жүйесі]. п е д. Жоғары оқу орнына түсу үшін қабылданатын, негізінен үш басты пәннен (математика, тарих, тіл (қазақ тілі) және қосымша арнаулы пәннен алынатын, тест түріндегі емтихан. Отанымызда жоғары оқу орындарына қабылдау емтихандары 1999 жылдан бері *к е ш е н д і т е с т і* леу әдісімен жүргізіліп келеді («Егемен Қазақстан»). Ол *к е ш е н д і т е с т ж ү й е с і* арқылы оқуға қабылдау тәсілі еді. Иә, білім ордасына қабылдаудың бұл әдісіне әртүрлі көзқарастардың бар екендігі белгілі («Түркістан»).

Кешенді тыңайтқыш. х и м. Құрамында азот, фосфор, калий бар тыңайтқыштар қоспасы. *К е ш е н д і т ы ң а й т қ ы ш т а р* 20 ғ-дың 50-жылдарында АҚШ, Канада, Ұлыбритания, Жапония мен бұрынғы КСРО республикаларында кеңінен пайдаланыла бастады (ҚҰЭ). *К е ш е н д і т ы ң а й т қ ы ш т а р ғ а* үстеме микротыңайтқыштар ретінде өнеркәсіп қалдықтары (бор, мыс, цинк, кобальт, т.б.) қосылады (ҚҰЭ).

КЕШЕҢ ү с т. *Кештеу, кешелдеп.* Қалғытты боз тұман астында. Кегең күз. Пешкова пәтері, *К е ш е ң* күз. Октябрь. Москва (М.Мақатаев, Шығ.). Алматыға бірнеше сағат *к е ш е ң* ұштым (Т.Бигелдинов, Аспанда.). Нұрлан көмейіндегі сөзін неге айтпайды деп, таңданады Айжан. Неткен *к е ш е ң* өскен, балаң да баяу жігіт бұл! (З.Шашкин, Сенім). Ал жазба әдебиеті *к е ш е ң* туған халықтар өткен тарихының іздерін қағаз бетіне түсіре алмаған. Сондықтан да оларда өз халықтары асқан асуларды суреттейтін шығармалар басым жатқаны байқалады (С.Мәуленов, Үркер.).

КЕШЕНДЕ = е т. *Кештету*. Құнанбайдың өз түсі бұл кезде көріліктің алғашқы ызғарына анық ілінгендей. *Кешендеп* кеп ағара бастаған сақал-шашы, жетпіске ілініп болғанша, бурыл ғана боп келіп еді (М.Әуезов, Абай жолы). Мұздың биыл жылдағыдан *кешендеп* қатқалы тұрғанын, ал өздері сияқты тірлігі теңізге қарап отырған кісілердің күйі тайып бара жатқанын әңгімелейді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Кешендеп* оянатын менің көрпемнің үстінде ойнақ салып маза бермейтін кішкене ақ лақ болушы еді, бүгін ол да жақын маңда көрінбейді (Қ.Мұқанов, Соңғы қоңырау).

КЕШЕНДЕТ = е т. *Кешеуілдету, кештету*. Бір өкінгені – көп баланы үйлендіріп, немере сүйетін шағына жетсе де, сол қызықты өзіне-өзі іркіп, *кешендетіп* кепті. Енді сойтіп балаларының қызығын көрмек (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

КЕШЕНДЕУ с ы н. *Кештеу*. Екібас кені қайта ашылған жылдары қаланың болашағына көңіл жөнді бөлінбепті ғой, *кешендеу* ойлаппыз (Ғ.Сланов, Замана.). Ертеңіне күн демалыс болатын, Жантуар дағдысынан *кешендеу* тұрып, жуынып, ас ішетін бөлмеге келіп, көк шұғамен жабылған жұмсақ диванға жантайды (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Өзі *кешендеу* оқыған Биікбек оныншы бітіретін жылы соғыс басталып кетіп, майданға аттаныпты (С.Досанов, Қыран.).

КЕШЕНДІК з а т. *Кеш болғандық, кештік*. Абзал Жүнісжанов ауданға жетіп, табаны жерге тиісімен мезгілдің *кешендігіне* қарамай Доспановтың үйіне телефон соқты (Ә.Ибрагимов, Наз.).

КЕШЕҢСІ = е т. *Кешігіңкіреу, кеш қалыңқырау*. Біресе директордың өмірімен дестелен орып, біресе тікелей оруға көшіп, *кешенсіп* қап, жауынға ілінді. Әйтсе де енді бір екі-үш күнде оның өзін орып та, жинап та мүлде бітіретіндей (З. Шашкин, Сенім).

КЕШЕТ ү с т. *Кешкісін. Кешетте* көлден самал соқты ғой, Шабандап есіп, сараң соқты ғой. Тыңшу мезгілде тыпыршып тұрмын, Самал бола алмай, Амал жоқтық-ай! (Қ.Мырзабеков, Іңкәр дүние).

КЕШЕУ ү с т. *Кештеу, кешен, кештетіп*. Алыс жолда жүрсем де арып-ашып, Ағат ойлап түсірмей жаныңа шық, Оқытып *кешу* барған хаттарымды Отырмысың үрпін, жаның ашып? (М.Мақатаев, Шығ.). Білем сенің оқуыңның *кешуін*, Нағыласың өзім табам есебін. Институтқа өзің сүйген түсірем, Қой демеймін бітірсең де бесеуін (Т.Әбдірахманова, Көгершін көңіл). Алтайдан әрі Қазақстанның ең Ерлер еді туған айға қол созған, Күзге *кешу* ы қалғандарын қимаймын (Т.Жароков, Шығ.). Алтайдан әрі Қазақстанның жері жоқ

және Қазақстанның ең сұлу аймағы да – осы өр Алтай! Алтайдың көктемі *кешу* келеді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

КЕШЕУ-КЕШЕУ с ы н. *Қашау-қашау*. Сарын түрінде болса да, нақтылы тарихта болған *кешу-кешу* замана бейнесі танылады (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.).

КЕШЕУЛЕ = е т. **1.** *Кештету, кідіру*. Қария осы жайбарақат есумен асықпай-саспай, ерте де емес, *кешулеп* те қалмай, баратын жеріне үш күнде, яғни үш түнеп жететін (Ә.Сараев, Қараша.). Сегізбай кетісімен, көп *кешу-лемей* хаты келді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Ақыл кейде тез келмей, *кешулей* ме?! Сондықтан да сананды мешеу дей ме?! Басқа түгіл, бауырым, Басқа түгіл, Ұқпайды ғой өкең мен шешен кейде! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Кешелу, артта қалу*. Тіліміз ерте шығып, ақыл-ойымыз *кешулеп* қалса не шара? (М.Дүзенов, Әке.).

КЕШЕУЛЕТ = е т. *Кідірту, кештету*. Байқаймын, кет әрі демейтінге ұқсайды. Біле білсе, қызын Әбдібектен артық кімге береді, – деймін. Бірақ жауапты *кешулет* е береді. Ертемен тұрып, шай үстінде: «Ал енді біз жүрейік», – десем: «Ертең жүресіңдер ғой, асығып не бар?» – дейді (С.Шаймерденов, Өмір нұры). – Солай, Жәми аға! Бұл менің уезд басшыларымен ақылдасып әбден пісірген әңгімем! *Кешулетсем* төсектен тұра алмай қалам ба, кім біледі? Сізді де әурелеп асығып беттеп шыққан жайым сол ғой (Д.Әбілев, Баянауыл). Бір күн, екі күн *кешулетсе* к, сенсацияның қызуы басылып, қызығы жоғалады (М.Ысқақбаев, Сұлутор.).

КЕШЕУЛЕУ с ы н. *Кеш, кештеу. Кешу-леу* сыр аңдағаным ба? Алматым, жасырар демеші: Алысқа шығандағанымда, Алаңым басылар демеші, Анам боп сағындырасың ба?! (М.Әлімбаев, Жүрек.). Жиынға *кешулеу* келген Әсен орнынан атып тұрды (А. Жүнісов, Өмір.).

КЕШЕУСІЗ¹ ү с т. *Кешікпей*. Кабинетте бақандай бесеуіміз, Жұмысқа келеміз *кешусіз*. Тура тоғызда орнымызда Тізіліп тұра қаламыз (Т.Жароков, Шығ.).

КЕШЕУСІЗ² с ы н. *Кешірімсіз, кешірім бермей*.

КЕШЕУІЛ ү с т. **1.** *Кеш, кейін, соң*. Көктемде кешеулеу бүрлеп күз туа *кешуіл* сарғаятын; ал, текетіресе біткен быжықтай бұтақтардың өзi-ақ бақта сидия өсетін қара ағаштан әлдеқайда әлді, әлдеқайда жасылға байтын (О.Бөкеев, Қайдасың.). Түйе де жүк көтермек мешеуінде, Сөзінді қалдырмаймын *кешуілге* Жүзінде бұл дүниенің тірі жүрміз, Кетерін кім біледі есем кімге? (Айттыс.). // *Кештік, кеш қалушылық*. Ендігі *кешуіл* менің шын сүймейтінімді,

сүйе алмайтынмды ғана дәлелдейтін еді (Б.Нұржекеев, Бір. махаб.). 2. и н ф. *Кейбір оқиганың басқа оқиғаға қатысты кешеуілдеуі немесе болуы. Кешеуіл* қорыту ережелері бар Пост қисабының арнайы алуан түрлілігі (Қаз. тілі термин. Информатика).

КЕШЕУІЛДЕ = е т. *Мерзімінен кешігу, кеш қалу*. Бөшке таласының әлегімен Ахмет *кешеуілдеп* шыққан-ды (Ф.Сланов, Замана). Жасында аурулы болып орта мектепті *кешеуілдеп* бітірген (Т.Ахтанов, Боран.). Өзіміз *кешеуілдеп* отырып, өзгеге тұра тұр деп айта аламыз ба деді (Ф.Мүсірепов, Шығ.). Анық бас та, Ақырын жүр – Ұраным. Алыс жерге апарды пырағың. Кештеу жатам тынбаған соң жұмысым, Кеш жатқан соң *Кешеуілдеп* тұрамын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

КЕШЕУІЛДЕҢКІРЕ = е т. 1. *Сәл кешігу, өткізіңкіреу*. Елемей жүрміз, сырқаттанып қап жүрме, ертең қала дәрігерлеріне көрінсең жөн болар. Абай ағамның қырқын бірер күн *кешеуілдеңкіреп* береміз ғой (К.Оразалин, Абай.). 2. *Кейінге қалдыру, кештету*. – Рет-ретімен бәріні жаздым, оқысаңыз... Қысқасы, шөп шабудың айлық жоспары орындалмаған. Егін орағы кезінде де жұмысты *кешеуілдеткен*. Картоп түптеуді бригада әлі аяқтаған жоқ (М.Гумеров, Хазірет.).

КЕШЕУІЛДЕТ = е т. *Уақыт жіберу, кештету, жүріп алу*. Майор Кузьменко Карповты шақырып, Майлыбаев үшеуі ұзақ отырып мәслихат құрды. Ақыры мынадай қорытындыға келді: Петрушкинді *кешеуілдетпей* дереу тұтқынға алады (К.Тоқаев, Түнде.). Колхозшылар алқасын шақыруды *кешеуілдетіп* түсіп, енді сол Бөкенмен тағы бір жолығып алғысы келді (Ж.Молдағалиев, Торғай.). // *Кеш, кештетіп*. Соның өзінде Күлшім шешей баласы Қазыбек әскерде жүргенде оның сәлем хаттарын үнемі *кешеуілдетіп* алып тұрыпты (Қ.Исабаев, Арман.). Жұмыстан *кешеуілдетіп* шаршап шыққан Зәлі күзгі қоңыр кештің саумал ауасына кеуде кере тыныстап ілбіп келеді (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

КЕШЕУІЛДЕТУ *Кешеуілдет етістігінің қимыл атауы*. Ат құлағының жылқы дыбысын шалғанын біліп, енді *кешеуілдетудің* жөні жоқ деп түйген ол безілдетіп қоя берді (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). Әлібек кіші басқарманың осыныша тез оңға бұрған бүйрегінің сырқатын түсінген сайын тойды *кешеуілдетуге* тырысқан (Ж.Нәжімеденов, Кіпкентай). Бұл – көздің қарашығының өрмегіндегі қауіпті ауру. Мұны емдеуді *кешеуілдетуге* болмайды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

КЕШЕУІЛДЕУ *Кешеуілде етістігінің қимыл атауы*. Гасфорттың қабылдауы *кешеуілдеуіне* Врангель онша мазасыздана

қойған жоқ. Сондағы алданышы – Шоқан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Кешеуілдеуді* уақыт көтермейді. Сұлтанмахмұт осыны ойлап, Шерияздан, Көкшағырлармен ақылдасты да, Қаржастарға қасына бір жігіт ертіп, Мәукені жіберді (Д.Әбілев, Арман.). Ендігі шегіну, *кешеуілдеудің* ешбір реті жоқ еді. Әскербектің жеңіл машинасына отырды да, сол күні түс қайта ішкі Россияға тартып отырды (Ж.Молдағалиев, Самал.).

КЕШКЕ ү с т. *Кешқұрым, кешкі мезгіл, кешкі уақыт*. *Кешке* уәделі жерге бір сағат бұрын келдім (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Әлхәмдулиллә, өзіңді бек мақтап, қолымнан қайта-қайта «спасибо» деп ұстады. Шыққан жұмысы бұл жерде емес Қарас станциясындағы Хохол қаласына барады екен, мұнда қонақ болып, тынығып, *кешке* жөнеледі (М.Дулатов, Шығ.). Екі жұмадан асып барады. Күні-түні жаңбыр құйып тұр. Не *кешке*, не күндіз бір-екі сағат ашылғандай болады да, тағы да келер тәулік жеткенше құя береді (С.Шарипов, Бекболат). Иініне ерте тұрып, салды қабын, Қолға алды бидай сабар қол тоқпағын. Таба алмай егінінен піскен дақыл, Аралап қайтты *кешке* егін жағын (О.Шораяқов, Шайыр).

[Ертеден] кешке дейін [шейін]. *Күні бойы, күн ұзаққа, кеш болғанша*. *Ертеден кешке дейін* қатты қара жел соғумен болды (М.Әуезов, Абай жолы). Бәйгеге кімдер қоспады баптап өзатын, Қашанғы әдет жүйріктер ғана озатын. Намысқа шапқан, алысқа шапқан тұлпарлар Даланың шаңын *ертеден кешке* созатын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қайғы, уайым бар ма еді жас күнімде, *Кешке дейін* ойнаушы ем тас түбінде. Елу менен алпысқа жеткеннен соң, Көрінесің шыққандай асу белге. Қайран жастық-ай! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Кешке дейін* ежелерінің маңында, қораға жақын жерде, бақташылардың қарауында бағылады (И.Жұмағұлов, Озат түйені.). Бұл шабыс *кешке шейін* болған ұдай, Ел тозған біреу олай, біреу былай. Қара қайың сырықпен қайрат қылып, Жау бөген қайрат қыпты Қайнар, Ыбырай (І.Жансүгіров, Шығ.). Бір атты сатыға алдым елу беске, *Ертеңінен* болдырмайды қара *кешке*. Аралап неше алуан жүрсем-дағы, Өзімдей жан салмайды Акеркешке (Қаз. әндері).

Кешке жақын. *Кешке қарай, кешке таман*. *Кешке жақын* екеуі тағы керісті (Т.Нұртазин, Мұрат.). Енді маса теурлерінің тәулік ішіндегі ұшуына біраз тоқталып өтейік: жазда маса таңертең және *кешке жақын* көп ұшады (Т.Досжанов, Зиянды насеком.). Сөз келсе кім айтпайды жүйесіне, Езілген таптың әділ иесіне. Бір күні *кешке жақын* жұмсаған соң Жүгірдім Абданбайдың түйесіне (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Кешке қарай [қарсы, таман]. *Кешке жақын, кешке таман.* Ақыры Қасболат Шәрипаны *кешке қарай* қаланың сыртына ертіп шықты (Т.Ахтанов, Боран.). *Кешке қарай* көп жас жиналды (С. Мұқанов, Есеуе жыл.). Енді бүгінгі түстіктен кейін, *кешке қарсы*, көп қонақ атқа қонақшы боп отыр (М.Әуезов, Абай жолы). *Кешке таман* таудан тұман жылжи түсіп, теңіз бетін қаптады (С.Ерубаев, Менің құрдас.). *Кешке таман* бұрынғы он жеті қара лашықтың қасына кішкентай, шөкіген қара ала жаңа отауша отырып қалды (І.Жансүгіров, Әңгім.).

КЕШКЕР = е т с ө й л. **Кешкір.** Бұлар қайта оралғанда, күн *кешкерген*. Малды ауылдың бір түлігі өрістен қайтып, бір түлігі өріске беттеп, у-шу болып жатыр (Ғ. Мұстафин, Көз көрген).

КЕШКЕТҰРЫМ ү с т с ө й л. **Кешқұрым.** – Аға, қыстай сіздің қобызыңыздың үнін сағындым, – деп, Шоқан Ханхожа ағасына күй тартқызып *кешкетұрым* ауылдарына қайтты (С.Бегалин, Бала Шоқан). Шөбінің жиған жері бес шақырым, Аяндап кете бердім *кешке тұрым*. Қорқыныш, елсіз өзен, еш адам жоқ, Шөбіне барып жаттым мен пақырың (К.Әзірбаев, Шығ.). Шал қайтты малайымен пішен шауып, Көңілінде болмай ешбір қатер-қауіп. Орманмен *кешке тұрым* келе жатты, Баратын елге тура бір жол тауып (А.Байтұрсынов, Шығ.).

КЕШКІ ү с т. *Кеш болғандағы, ымырт жабылғандағы, кеш уақыттағы.* Ауаның демі – Даланың желі Еркімен есті. Мұзартты шыңдар, Көз тартты қырлар Көркімен *кешкі*... (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тоқтады жым-жырт тылсымнан, Тоқтаймын деп те ескертпей, Жарқ етіп көздің ұшынан Ғайып боп кеткен *кешкі* өрттей (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Кешкі* отырыста Абай мәжілістің бетін өзгертті (М.Әуезов, Абай жолы).

Кешкі ас. т а м а қ. *Кешке ішілетін тамақ.* *Кешкі астың* қызу кезінде – Қайтемің енді жүрмесе! – Күп-күрең шайдың өзін де Кем ішу керек бір кесе (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Елмен бірге *кешкі тамақ* іштік те, біз көшеге шықтық (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау.).

Кешкі бөлім. п е д. *Жоғары оқу орындарында жұмыстан кейін келіп оқушыларға арналған кешкі оқу бөлімі.* Мінәж *кешкі бөлім* де оқитын баласынан хат-хабар да күтпейтін («Қаз. әдеб.»).

Кешкі зауал шақ. *Кешкі түңіріңкі кез, жарық пен қараңғылықтың әліарасы.* *Кешкі зауал шақ*, ақырғы сәулесін жартас басында ойнатып, күн де батып барады (І.Есенберлин, Шығ.). Үй ішіне қара көлеңке үйірілген *кешкі зауал шақ*, бірақ әлі бір үй шам жаққан жоқ, қаладан қашық тұратын ауылға бөрі

кат, бөрі зәру... керосинге дейін... үнемдейді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Кешкі қонақасы. э т н. *Үлкен той, жиын, ас болардан бір күн бұрын алыстан ертелеп келген қонақтарға берілетін арнайы мал сойылатын кешкі ас.* *Кешкі қонақасында* сұйық тағам берілмейді («Шаңырақ»).

Кешкі мектеп. п е д. *Түрлі себеппен орта мектепті дер кезінде бітіре алмаған адамдарға өндірістен қол үзбестен жалты орта білім алуға мүмкіндік беретін оқу орны.* *Кешкі мектеп* құрамында 9-11-сыныптар болды, оқушылар қатары толыққан жағдайда 5-8-сыныптар ашылды (ҚҰЭ). *Кешкі мектепте* оқу жастар мен үлкендердің жұмыс уақытынан тыс кешке қарай жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Педагогика). Біраздан соң Нияз үлкендерге ашылған *кешкі мектепке* оқуға түсті (С.Сейфуллин, Шығ.). Ұлы Отан соғысы басталған айда Шымыр Ахметов *кешкі* онжылдық *мектепті* бітірген-ді (Е.Қалиев, Рудный.).

Кешкі оқу. п е д. *Азаматтардың өндірістен қол үзбей-ақ жоғары және арнаулы орта білімді мамандық алуына мүмкіндік беретін оқыту пішімі.* *Кешкі оқудың* басты ерекшелігі – оқу материалының көпшілігі оқушылардың өз бетінше оқуына негізделген (ҚҰЭ). *Кешкі оқудың* түрлері (бастауыш, орта, жоғары) Қазан төңкерісінен кейін дамыды (ҚҰЭ).

Кешкі салым. *Кешкітұрым, кешке таман.* *Кешкі салым* күндізгі қауырт жұмыстан соңғы шаршап-шалдығуды сырып тастап, білек сыбанып, қарулы қолдар волейбол добын шыр дөңгелетіп жүргенін де көріп, жастардың қайсарлығына таңғалысты («Лен. жас»).

Кешкі салқын. *Жаз күндеріндегі ыстық қайтқан, жанға жайлы күн райы.* Сонымен, күн ұясына қона бере, *кешкі салқынды* төске алып, бес кісі Қойтастағы Исабек қыстауынан Үшқамыс көліндегі Майтоқ аулына аттанды (Д.Әбілев, Арман.). *Кешкі салқында* көлеңкеге төселген кілемнің үстінде шынтағында жастық – Байбол жатыр (Б.Майлин, Шығ.).

Кешкі сеанс. *Фильмдердің кинотеатрлардағы кешкі көрсетілімі.*

Кешкі түгендеу. ә с к. *Ротаның жеке құрамын кешкісін сарбаздар мен сержанттардың түгел болуын тексеру үшін, сондай-ақ бұйрықтарды, келесі тәуліктегі нарядты хабарлау үшін күнделікті сапқа тұрғызу.* *Кешкі түгендеу* жұмысын жеке құрамды аты-жөні жазылған тізім бойынша атай отырып, рота старшинасы жүргізеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Кешкі түгендеу* біткен соң рота бойынша кезекші өз рапортымен (мәлімдемесімен) бөлім мәлімет береді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Баспаға А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының Ғалымдар
кеңесі ұсынған

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

VII том

Редакторы
Ш. ЖАМЫҚАЕВА

Суретші
Т. ҚОЖАБАЕВ

Техникалық редакторы
С. ҚАСЫМБАЕВА

Теруге 14.10.2011 берілді. Басуға 17.10.2011 қол
қойылды. Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Офсеттік қағаз. Қаріп
түрі «Arys». Офсеттік басылыс. Есептік баспа
табағы 80,5. Шартты баспа табағы 61,1.
Баспа табағы 47,0. Таралымы 10 000 дана.
Тапсырыс № 1442.

Тапсырыс дайын файлдан басылды.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

ISBN 978-601-7293-18-5

9 786017 293185

ЕСКЕРТПЕ ҮШІН